De Gids. Jaargang 85

bron
De Gids. Jaargang 85. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1921

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001192101_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

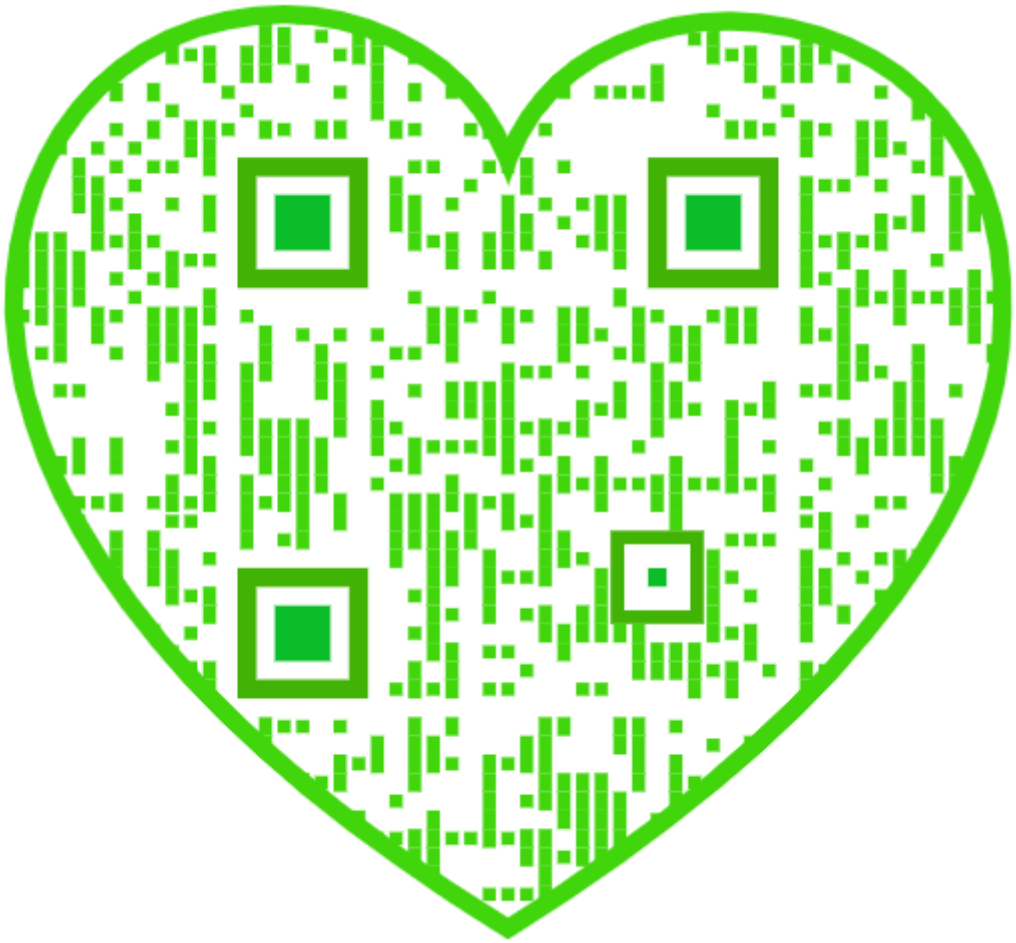

[Eerste deel]

In den vrijen Amerikaan.

I

In de broeiing van den nog warmen Septembermiddag trok de kleine bruiloftsstoet door de Scheveningsche dorpsstraat, een kalm en onopmerkelijk gezelschap, waar dan ook alleen een kijk-al naar keek. Voorop, wat plechtstatig gearmd, en zwijgend, de jonggehuwden, - Daan Oldeman, in zijn gekleede jas, jongensachtig beschaamd ondanks de forschheid van zijn blozenden, gebruinden kop; en Line, een aardig, pipsch bruidje, dorpelijk keurig in het donkerblauw en met een preutsch donkerblauw klokhoedje op, vol Maartsche violen.

Achter er hen aan kwam tante Koosje met van Wessum; Koosje, de welgedane weduwe-rentenierster en gemeenschappelijke tante van het bruidspaar, die met den heerigen vijfenveertiger naast haar, den vrijgezel-fruitkoopman, Oldeman's getuige, een hupsch en vertrouwelijk gesprek poogde gaande te houden, - al nam zij het hem ook lichtelijk kwalijk, dat hij haar geen arm bood en tersluiks een sigaar rookte.

En eindelijk, zwijgend weder, volgden weerszijden hun taaien ‘neef Adriaan’, die ongenood was meegekomen, de twee vriendinnen van de bruid, meisjes uit Moerkapelle, eender uitgedost in het parelgrijs met roze. Zij waren nog nooit in den Haag geweest, en de jongste ging mank.

‘'t Zal mijn verdord benieuwen, hoe lang of dat nog duren mot’, kwam eensklaps, opzettelijk luid, een stuursche stem uit de achterste rij; en de ongenoode neef, die, sinds Zeerust te leeg en te deftig was bevonden om er binnen te gaan, den mond nog niet weer open deed, slifferde onwillig met zijn boersche bottines over het zanderig trottoir. Ook het manke

meisje zuchtte en zei beschroomd, dat het wel èrg broeierig was..... Met hortende vleugelschokken scheen de groote, witte vogel op haar hoed zich in evenwicht te houden boven haar onvasten gang.

Maar tante Koosje, met een paar vrijpostige duwtjes van haar elleboog tegen den elleboog van van Wessum, beduidde nadrukkelijk: - dóórloopen.... laten praten..... niets gehoord hebben...

Doch als een oogenblik later het andere meisje nog wat opvallender zuchtte en ook zei, dat het toch wel héél erg broeierig was, - wendde de bruidegom zijn goedig blakenden kop, stond stil en keek vragend van Wessum aan.

'Kom, vooruit jongens!' commandeerde die, onverstoorbaar zeker van zijn zaak; 'we zijn er zoo!'

Tante Koosje liet zich het terugbetaalde, nog wat vrijpostiger stootje in de lenden goedgunstig gevallen; de vogel op den hoed van het manke meisje herbegon zijn hortenden vleugelslag; en Oldeman, die merkte, dat hij in de onbewaaktheid van het korte oponthoud, den arm van zijn jonge vrouw stevig tegen zich had aangedrukt, hoekte dadelijk, plichtmatig, weer wijd van zich af, zooals hij vond, dat een behoorlijke bruidegom dat in het openbaar dient te doen. Even had Line, met een vaag-vermaakt lachje, haar wat koele grijze oogen naar hem opgeslagen, en weer voor zich gezien.

'Lamme kwibus!' schamperde de fruithandelaar nog tusschen zijn tanden, toen achter hem een bleek gesmoezel van de twee meisjes met den onwilligen neef bleef aanhouden.

Dien morgen, al heel in de vroegte, had van Wessum zijn ongewone feestspullen aangeschoten, en was naar het Staatsspoor gestapt, om aan den trein van negenen de 'bruidsjuffers' te halen, die bij tante Koosje op de Stille Veerkade moesten worden afgeleverd. Als zijn vriend Daan Oldeman trouwde, had hij gezegd, dan gingen zijn Piet-Heiners dien dag hun druiven en tomaten maar eens een straat verder halen, - hij was ter beschikking.

Precies op tijd was de trein uit Gouda binnengestoomd; maar tusschen de beide schichtige, hoog-blozende grijsjes door, die een en al zorg voor haar mooie kleeren waren, had een sloom en zelfvoldaan heerschap aan van Wessum een slappe hand ter kennismaking gereikt.

- Twee onervaren meisjes alleen naar den Haag, - de ouders hadden bezwaar gemaakt, zoo verklaarde die kortbespraakt zijn tegenwoordigheid; hetgeen de twee grijze meisjes nog heviger had doen blozen dan zij reeds deden.

Hij was mee opgewandeld, altijd zonder veel te zeggen; was op de Veerkade mee naar binnen gegaan. Line had verlegen gekeken, tante Koosje geërgerd; zij had herhaaldelijk geveinsd niet te begrijpen, wie hij was, en wat hij eigenlijk doen kwam.

Maar ‘neef Adriaan’, zooals de meisjes hem met een blijkbare onderscheiding steeds voluit noemden, scheen van verlegenheid noch onwil iets te merken; met een onverstoorbare gewichtigheid had hij opnieuw de bezwaren van de ouders te berde gebracht; hij had het zich gemakkelijk gemaakt en was met dezelfde saaie welvoldaanheid mee naar het stadhuis gewandeld en mee naar de kerk.

‘Wel verdraaid nog en toe’, had tante Koosje telkens gezegd. Maar van Wessum, in een ongewoon zachtzinnige bui dien dag, had herhaaldelijk gesust: Kom, ze zou de feeststemming niet bederven terwille van zoo'n bijlooper... 't Zou hem trouwens wel betaald gezet worden! Daar zorgde Koen van Wessum wel voor! Liet ze maar wachten!

En neef Adriaan was mee naar de consistoriekamer gestapt, had in vier, vijf afgemeten woorden den jonggehuwden een gelukwensch toegemompeld; was eindelijk, goed geluimd zelfs, mee in de tram naar Scheveningen geklommen en mee aangeschoven rond de dubbele tafel bij ‘Neuf’, waar hij zich alles terdege liet smaken. En bij elk volgend gerecht had hij weer een andere en altijd snuggerder opmerking gehad: dat die schellepen ook niet zóó uit de zee kwamen, en de kok niet uit Moerkapelle; dat lekker maar een vinger lang was; of dat je ouwe leeren zolen wel braden kon, als de saus maar smakelijk was; - altemaal opmerkingen, waarvoor tante Koosje een steeds onverbloemder geringschatting en ergernis aan den dag lei.

Ook had hij tot tweemaal toe de meisjes vermaand geen wijn meer te drinken; en als de bruidegom gul nog eens aandrong: - kom, een enkel half glaasje dan.... Line en hij trouwden toch maar eens, - was hij taai en schijnheilig

dadelijk weer tusschen beiden gekomen met zijn verantwoordelijkheid, en met de ouders die altijd zoo voor de matigheid waren, en met de eerbaarheid....

In het genoegelijke echter van hun feestelijk samenzijn glipten die kleine onaangenaamheden spoedig weer voorbij. Oldeman, en ook wel Line, voelden zich voor het eerst zoo heugelijk en opgetogen, als hij zich altijd voorgesteld had, dat zij op hun trouwdag wezen zouden. De grijze meisjes hadden geen oogen genoeg om te kijken naar de andere gasten, de spiegels, het verguld van de zaal, en al de schoone borden, die zij kregen. Tante Koosje troonde tegenover het bruidspaar als de lustige weduwe, die haar gezelschap bij dergelijke gelegenheden nog meer dan waard is; zij keurde met een ervaren belangstelling de wisselende vreemde spijzen en had een kennelijk welbehagen in de buurschap van den zwierigen van Wessum, wiens pauwblauwe das uit het hoog toegeknoopte, gebrocheerd bruin-fluweelen vest, herhaaldelijk haar langdurige aandacht trok. Zij waardeerde ook zeer het gemak, waarmee hij aan tafel alles regelde en de kellners toesprak.

Maar van Wessum zelf had al meer dan eens de zwaarmoedige wenkbrauwen hoog boven de diep-uit tintelende spotoogen opgetrokken en met moeite zijn sarcastische uitvallen bedwongen. Totdat eindelijk het gefezel van neef Adriaan hem te kras werd en hij, tot groot vermaak van den bruidegom, die nu eenmaal een durende bewondering koesterde voor alles, wat den ouderen vriend betrof, het Moerkapeller heerschap er eens duchtig begon tusschen te nemen:

- Maar, mijn dierbare, nooit gehoord van de Amerikaansche schoonheids-instituten? Aan de eene kant ging je erin als een ouwe kerel, en aan de tegenovergestelde poort, meer dan een kilometer ver, kwam je d'r uit als een jonge springer! - Wat ze daar allemaal met je deëen? Nou, om te beginnen een Turksch bad natuurlijk. Ook al nooit van gehoord? Daar werdt je heelemaal opgestoomd bij een temperatuur van 100 graden. Daarna de massage, de knijpkuur van je heele body, voor de lenigheid! Dan in de tropische palmentuin, waar je haren groeiden als bamboes, een millimeter in de minuut! In nog geen uur werd de kaalste kop daar weer

een krullebol van twintig. Ja, hij mocht gerust kijken naar zijn borstel! Alles nieuw sinds zeven jaar; en toen was een Edammer niet gladder dan *zijn* knikker! - En de rimpels dan? Halt even, was hij soms al klaar? Eerst, om op krachten te komen, werdt je in een trammetje naar de restauratie gerejen. Want het pakte je aan! je kon geen boe of ba meer zeggen! Goed, je kreeg je pond biefstuk, je zes spiegeleieren met ham, je flesch pale-ale, en je chicago-pudding. Een tas koffie met rhum toe, en dan naar de operatie-zaal, voor je rimpels... Alweer onbekend in dat Moerkapelle? Wat een aanminnige negerij! Een operatie'tje achter je ooren, even, een kwestie van tien minuten; het vel wat aangetrokken; en voor vijf jaar was je weer zoo glad als een rozeblaadje! Hij moest er eigenlijk weer eris heen! Ja, ja, een belangrijke zaak voor menschen als zij, die al naar de zestig liepen!.

'Tweeënvijftig', zei neef Adriaan diep gekrenkt,

'Och, tweeënvijftig!' verbaasde zich van Wessum.

En dadelijk erop, geheimzinnig: - Mocht hij, als 't niet onbescheiden was, meneer eens wat vragen? Want, hijzelf woonde hier nu al jaren in den Haag, en hij was overal geweest, in Constantinopel, in Buenos-Ayros, en verdraaid als het hem gelukt was... Terwijl meneer, die in Moerkapelle woonde... maar hij maakte hun wat wijs, dat hij zoo goed als nooit in den Haag kwam... dat zag je toch aan alles wel!... Wat hij daarmee bedoelde?... Kom, dat zou zijn 'dear friend' niet begrijpen!... Lieten ze elkaar nou geen Mietje noemen!...

Van Wessum's oogen trokken hoe langer hoe schelmachtiger, fixeerden nu eens neefs geel-roode haren, dan weer zijn stijve, zwart-satijnen das, en eindelijk het zijden koord met de twee gouden bootjes van zijn horlogeketting. En zoo ging dat een heele poos door, met de veelbeteekenendste lachjes, de verstandhoudelijkste knipoogen, de onbegrijpelijkst-omslachtige aanloopen; terwijl neef Adriaan beurtelings rood werd van verwarring en bleek wegtrok van machtelooze giftigheid, omdat hij niet wist, wat te antwoorden op een vraag, die nooit kwam.

Tante Koosje, eerst hevig vermaakt, bleek hoe langer hoe minder op haar gemak onder de plagerijen, waarvan zij bang was den zin niet te vatten; Line, die van Wessum

niet erg mocht, had maar witjes gelachen telkens; en de twee preutsche zusjes dorsten eigenlijk heelemaal niet, maar ze moesten wel, of ze wouën of niet. Ze lieten haar groote, blauw-doorwolfde tanden zien, en dronken onverhoeds, vlak na elkaar, een slordigen teug van haar nog onaangeroerde glas.

Van Wessum zelf, met een ondoorgrondelijk gezicht, had het nog over een bruiloft, waar altijd weer een andere bruiloft van kwam... Dan zweeg hij opeens, keek verdrietig en verveeld, of hij walgde van zijn eigen grappen. Als een zware, knellende kap stond het kortgeknipt, kastanjebruin haar boven zijn hooge, bleeke voorhoofd, waaronder de felle, lichte oogen plotseling schenen uitgedoofd.

Maar toen, na de kippeboutjes met compote, terwijl de kellner het dessert was gaan halen, hij het toch nog weer over een anderen boeg gooide, en aandrong: - ziezoo, nu was het oogenblik van de voordrachten aangebroken, ze hadden de zaal dan ook zoo goed als voor zich alleen; nu kregen ze zeker een nummertje van menéér... want je kon wel zien, dat menéér daar in Moerkapelle druk aan deed, aan de edele voordrachtkunst... menéér was er misschien wel expres voor overgekomen op hun feest... Een voordracht van menéér met zijn dames soms?, - toen waren de beide grijze meisjes opeens vreeselijk geschrokken:

- Een voordracht...? grut nee... daar hadden ze heelemaal niet op gerekend... er was toch altijd gezegd, dat er geen echte bruiloft zou wezen... wegens het sterfgeval... en dan, heere! in zoo'n groote zaal!... ze waren maar overgekomen voor de vriendschap, en omdat Line had geschreven, dat ze dan meteen den Haag eens konden zien...

Ze praatten dooreen met hoogroode kleuren, tot Oldeman medelijden kreeg en hartelijk getroost had: welnee, natuurlijk, een echte bruiloft was het ook niet... ze moesten zich door van Wessum niet van haar stukken laten brengen... die plaagde altijd iedereen... Voor hun koperen feest, dan mochten ze eens een mooie voordracht bedenken... niewaar, Line?

Oldeman en Line zouden in Juli al getrouwd zijn; hun woning, een bovenhuisje van drie vertrekken op den Noordwal, - om dicht bij Daans timmerwerf te wonen - was gemeubeld, Line's trouwjapon lag klaar.

Toen, een week voor de bruiloft, had Line's vader, met wien ze in Moerkapelle samenwoonde, een beroerte gekregen, en was gestorven. Het jonge paar was onder de geboden gebleven, maar de bruiloft werd uitgesteld.

Dan, al spoedig, was Line beginnen te rekenen. Een driedubbele huur iedere week; hun bovenwoning deed z'n drie-vijfenzeventig, Oldeman betaalde zijn kamerhuur en kost bij den kuiper, waar hij met van Wessum thuis lag; zijzelf betaalde haar kost bij tante Koosje, waar zij, na de regeling van haar vaders boedel, was heengetrokken. Wat een weggegooid geld!

En ook Oldeman was beginnen te zuchten: hoeveel jaren hadden ze nu al niet gewacht! eerst, omdat hij niet genoeg verdiende en Line te jong was, toen, omdat de vader ging sukkelen en zij den ouden man niet alleen kon laten. - Hij naar den Haag komen wonen? Uit Moerkapelle weggaan? Zijn keurige huisje uit? Zijn zaken aan kant doen? Och, menschen, nee, hij dacht er niet aan! 't Zouën de laatste spijkers aan zijn doodskist wezen, had die altijd klaaglijk zich verweerd. - Nee, ze zouën gauw genoeg van hem verlost zijn. Maar Moerkapelle uitgaan, dat deed hij nooit niet....!

En iederen Zondag, trouw, was Oldeman naar hun dorp gekomen, had er met een eindeloos geduld al de ziekekamerklachten, de onvriendelijke zoetsappigheden en de dwarsdrijverijen van den aanstaanden schoonvader verdragen; - had er, met een niet minder groote plichtsgetrouwheid, en die niet altijd gemakkelijk viel, de onstuimige aanvechtingen van zijn gezonde midden-twintig getemperd tegenover de blanke preutschheid van het meisje, dat overigens wel van hem te houden scheen. Hij was er slecht van gaan uitzien en kreeg buien van neerslachtigheid.

Van Wessum had er in stilte vaak over gevloekt: zoo'n oud karkas, dat een jonge, frissche kerel er ten leste nog onder ging werken....!

En ook Line's meisjes-frischheid had, de jaren door, ondanks het bezadigd engagement, er niet weinig bij ingeboet.

Eindelijk was de oude man weer wat opgekrabbeld; een bejaarde nicht, die aan familie-omstandigheden leed, zou bij hem komen inwonen, en de bruiloft werd vastgesteld, - tot

het sterfgeval onverwachts die nog weer verstoren kwam.

'Wat een spelbreker', had tante Koosje niet nalaten kunnen te zeggen. Ze had dien man van haar zuster, dien zanik, nooit mogen lijden. En ze had herhaaldelijk aangedrongen: - Kom, de geboden waren de geboden.... als je eenmaal onder de geboden stond, dan moest je de zaken hun loop laten.... de ouderdom had zijn rechten, maar de jeugd toch zeker ook....!

Toen had Line op een dag kordaat den te vroolijken opschik van haar trouwjapon en den krans ròze rozen van haar klokhoedje getornd, had er een stemmiger versiering voor in de plaats gezet, en het huwelijk was voor September besloten.

Oldeman leefde er heelemaal weer van op; en toen de tijd naderde en ook Line rustiger tot het bewustzijn van de heugelijke gebeurtenis raakte, had de bruidegom toch op een aardigheidje voor den grooten dag aangedrongen.

- Een bruiloft met al zijn omhaal, dat natuurlijk niet.... Geen ouders meer van weerskanten; zijn eenige broer in de Oost, Line altijd alleen geweest.... Maar al deden zij dan tenminste tante Koos toch een aardigheid aan, iets waar die zelf den last niet van had. De getuigen zouden wel geen vrij hebben dien middag; alleen zijn vriend van Wessum...

En ook Line was beginnen te praten over de beide hartsvriendinnen uit Moerkapelle; die waren in April al uitgenoodigd geweest... hadden een prachtig koffieservies cadeau gegeven.... die konden ze dan meteen den Haag eens laten zien....

En zoo was er afgesproken. Geen geros en gerij vlak na vaders dood; een eenvoudig eetpartijtje op Scheveningen, een strandwandeling, en gezellig ergens zitten tot besluit van 't feest.

* * *

'Vooruit, jongens, vooruit!' commandeerde, vergenoegd, van Wessum weer, als eindelijk, de warme tocht ten einde, het gezelschap in de gelagzaal van dat dorpscafé was aanbeland. En een oogenblik later zaten zij in het koele, als binnenskamersche tuintje achter het huis, een door twee zware boomen overlommerd grintveld, met een bloemperk

in het midden en tafeltjes langs den kant. Bij de open deuren der gelagkamer sliep een groote, witte papegaai op zijn stok.

Zij waren de eenige bezoekers. Zij zaten hier feestelijk, en toch niet te kijk; daarom was het van Wessum te doen geweest.

Hé! Wat vielen zij daar heerlijk in die schaduwrijke stilte neer! De twee grijze meisjes lachten welvoldaan; tante Koosje had de banden van haar hoed losgeknoopt; bruid en bruidegom schoven dicht naasteen; zelfs neef Adriaan glimlachte zuurzoet in het vooruitzicht van een borreltje.

En van Wessum was bedrijvig met zijn bestellingen -: Wat wilde het bruidspaar? parfait-amour? volmaakte liefde.. Ja, ja, het bruidspaar moest en zou parfait-amour nemen; en hijzelf, als de eeuwige celibatair, hij nam whisky... die smaakte naar sigarenrook en eenzaamheid! - Toen de juffrouw noch parfait-amour, noch whisky bleek te hebben, bestelde hij voor hun drieën een nobel glas witte port. Tante Koosje werd een niet minder nobele bel advocaat voorgeslagen, waartoe zij zich hartelijk liet overhalen. De bruidsjuffers, zedig, vroegen om limonade.

‘En meneer?’ besloot van Wessum de rij.

‘Oranje’, zei neef Adriaan, gluiperig.

‘Voor meneer een oranje-limonade’, gaf van Wessum voor; hij had hem best begrepen.

‘Oranje-bitter,’ verbeterde neef Adriaan en verbeet zijn nijd. En zoo mal trok toen van Wessum zijn voorhoofd vol hooge rimpels, dat de bruidegom moeite had niet uit te barsten; zelfs de bruid keek vermaakt; maar de beide meisjes bloosden, als werden zij daar zelve op heeterdaad betrapt.

Doch toen de café-juffrouw de glazen en glaasjes had rondgezet, en er geklonken was, en al het heilgewensch nog eens dubbel en dwars herhaald, toen waren zij allen in de genoegelijkste stemming geraakt. Stilletjes liet Line haar hand in de hand van Oldeman, terwijl zij half omgewend zich gedwee deed in beslag nemen door de ontboezemingen en veeleischendheden der vriendinnelijke genegenheid. - 't Kwam allemaal door neef Adriaan, fluisterde het manke meisje, dat zij sinds hun aankomst dien morgen nog geen vertrouwelijk woord hadden kunnen wisselen samen.... haar zuster en zij hadden zóó naar dezen dag verlangd...

in drie maanden, ja heusch, in drie maanden hadden zij Line niet gezien. En nu zouden zij haar voorgoed te missen krijgen...

Tante Koosje, den kleinen mond in de zachtzinnigste lachjes geplooid, onderbrak telkens haar verhalen tegen den verstrooiden bruidegom en den saaien Moerkapeller door vele openlijke en bedekte loftuitingen op den hoofdman van het gezelschap: - zaten ze hier nu niet heel wat gezelliger dan op dat winderige Zeerust?... het was toch maar wat goed gezien geweest, daar niet in te gaan!... Ja, je was bon af, als je iemand in je gezelschap had, die zijn wereld kende... Nou, als ze ooit weer eens zoo samen uitgingen, dan wist zij wel, wie voor háár part de leiding op zich mocht nemen...!

Van Wessum bëaamde alles, wat zij zei van dien aard, met korte, lakonieke knikjes, of het hemzelf heelemaal niet aanging; zijn helbruine oogen lachten spotachtig van onder de zware brauwen, en in den spitsen vossekop trok raadselachtig het korte, rulle snorretje boven den dunnen mond. Dan, als de bestoking hem te warm werd, stond hij plotseling op, en ging op zijn eentje aandachtig het grintveld rondkuieren en de bloemen bezien.

'Natuurlijk,' weerde Line met een vluchtige hartelijkheid af, 'we zijn niet voor niets zoo lang vriendinnen geweest! Om de andere week een brief en met de verjaardagen...'

'En met Kerstmis en Nieuwjaar,' kwam sentimenteel het manke grijsje weer bijgevallen.

Toen Oldeman ook eens de gelegenheid schoon meende, zich te mengen in het meisjesgesmoezel, werden dadelijk zijn woorden overpraat: zij hadden nog zooveel gewichtige dingen te bespreken samen! En de bruidegom mocht zich tevreden stellen met de tersluiks gelaten hand en met de stadhuis-zinnen van neef Adriaan.

Dan stond het manke meisje op; de wankelwiekige vogel bleef dwalen in de nabijheid, en dadelijk schoof de oudste zuster, die sinds kort zelf verloofd was, haar stoel naderbij. Die had nog veel geheimzinniger geheimen te verhandelen, en het gefluister begon van nieuws af aan.

'Zeg,' zei Oldeman ten leste, goedig jaloersch, 'dat Geesje het nou zoo druk maakt.... maar jij blijft nog een

heele week in den Haag.... jij zult Line nog wel eens te zien krijgen....!'

'Tenminste, een heele week! als de ouders haar zoolang afstaan willen', beknibbelde dadelijk neef Adriaan.

En tante Koosje had weer vat gekregen op van Wessum; tante Koosje kon heel aardig vertellen, als ze daar iets mee te bereiken dacht; en ze was dezen middag bizonder op dreef. Maar al gauw vertrouwde zij toch ook de situatie niet meer; zij kreeg zelf een volle laag van lievigheden en complimenten terug, en de andere trok daarbij een gezicht, of hij, gedwongen, een lastig karwei opknapte.

Dan, met een groot vertoon van jovialiteit, had hij het eensklaps weer op den Moerkapeller gemunt.

- Wat een jammer! van avond al weer naar huis terug?.. en hij, die het er op gezet had, menéér eris de fraaiigheden van den Haag te laten zien!... Den Haag al kennen?... Ja, ja, dat hadden ze daar straks wel begrepen, 't zou niet veel wezen, als 't voor de heeren kwam! De Gevangenpoort zeker, en de Dierentuin, en de Boschjes. Dat was goed voor de jongedames, en de families met kleine kinderen. Maar meneer was toch vrijgezel, net als hij? nou, dan moesten ze er samen eens een avondje op uit! Hij zou eens kijken, of van Wessum in zijn Haagje ook thuis was! Lissone had hem al driemaal willen engageeren als avondgids voor de vreemdelingen, had hem schatten geboden... Alle bioscopen kende hij, alle variété's voor en achter de schermen, alle zaaltjes waar er een chic stepje werd gestapt... en alle mooie juffers van de residentie!...

Neef Adriaan had zich aanvankelijk wel gevleid gevoeld over die gekenterde waardeering, en hij gaf haperende antwoorden van belustheid en tegenweer; dan werd hij onrustig, kreeg hoogroode koonen, en deed schutterig als een stijfzinnig en toch verlekkerd catechiseermeester, die in verkeerd gezelschap is geraakt.

Oldeman had al eens een paar maal gekucht.

'Van Wessum!' waarschuwde hij eindelijk. Hij stond met Line op, die erg zuinig keek, en moedigde ook Coba en Geesje aan, eens rond te loopen. Kom, ze gingen eris naar den papegaai kijken... Hij kende zijn nummer! Als die eenmaal den verkeerden draai te pakken kreeg...

Maar tante Koos scheen best tegen een wat schots uitgevallen grapje te kunnen. Zij gaf van Wessum onder tafel een heimelijk voetstootje tegen zijn been, als aansporing om door te gaan; tot, bij een tweeden aanval, ook neef Adriaan zijn stoel op zij schoof en deserteerde.

'Hij af', zei van Wessum met een grenzeloos verveelde minachting. En terwijl het gezelschap bij de gelagkamerdeur zich vroolijk maakte over den vogel, die, als hij een veertje wou pluizen, holderdebolder op zijn stok ronddook, tot hij een pluimbal van enkel schuimende theerooskleurige blankheid geleek, om dan plotseling weer, glad en gaaf, star op zijn stok te zitten, met een paar kringlijnen van het diepzinnigste nadenken rond de leerige oogspleten; - terwijl de grijze meisjes gilletjes slaakten, Line, stil toekeek, en Oldeman haastig den tot krauwen uitgestoken vinger terugtrok, als vinnig de felle haaksnavel kwam naar voren geschoten, - schoof van Wessum zijn stoel een rukje nader bij dien van de weduwe, lei, tusschen de glazen door, zijn hand dicht bij de hare en boog zich over het tafelblad heen, klaarblijkelijk om een bizonder vertrouwelijk gesprek met haar uit te lokken.

'Aardig toch, zoo'n bruiloft', zei hij met een weeke stem; 'een oude rot als ik zou er weer jong van worden',... en, met een zijdelingschen hoofdknik naar den kant van het bruidspaar: 'Niet ongeschikt ook, om bij je trouwen zoo maar dadelijk een vette spaarpot in ontvangst te nemen, als tenminste de vader zoo'n extra lastig nummer is geweest...'

''t Kon anders wel eens een beetje tegengevallen zijn,' kwam dadelijk, vol ijverige toeschietelijkheid, tante Koosje bijgepraat.

'Kom!' verwonderde zich van Wessum. Hij boog nog verder naar de weduwe over, en ook tante Koosje van haar kant, kwam vooruit zoover als haar welgedaanheid dat toeliet; zij schoof haar kleine, mollige hand nog een streepje dichter naar de hand, die al zoo dicht bij de hare lag, en zei fluisterend met een schichtig oogje naar de groep bij de gelagkamerdeur:

'Een goede vijfduizend gulden en wat ze van de meubels hebben meegenomen.... Wat die man met zijn geld heeft uitgevoerd!... en alles moest op haar naam, dat had hij zoo laten beschrijven...'

Van Wessum had een gezichtstrekking, die de weduwe niet verstond.

‘Probeert ze nog altijd, Daan overte halen, voor eigen rekening te gaan werken?’ vroeg hij ‘Waarom wil ze dat toch?’

Toen trok, op haar beurt, tante Koosje de nog gave, welbebloosde wangen in een geheimzinnig grijnsje omhoog.

‘Daan was misschien niet zoo heelemaal een jongen van haar portuur’, zei zij, niet zonder een tikje ijdelheid, (Line was haar eigen nichtje, en Oldeman een neef van haar dooden mans kant) ‘Haar vader was zelf een baas, die met drie knechts werkte in zijn goeden tijd... een groote touwslagerij... Wij zijn van een gezeten afkomst, ziet u. En als Line nou graag een trapje hoogerop wil, weer tot haar eigen staat komen...’

‘Ze is gek’, zei van Wessum kort en bondig. ‘Waarom trouwt ze hem, als ze hem niet goed genoeg voor zich vindt?’

En toen de weduwe, uit het veld geslagen, nog wat tusschenbeiden wou brengen, hij, driftig: ‘Een kerel, die zesentwintig gulden in de week vast heeft, werk dat hem aanstaat, een goeie patroon, een van je eerste houtzaken uit 't land, alle kans dat hij gauw opklimt... Wat hoeft ze hem in de zorg te halen?

Ja, dat heb ik ook wel eris gezegd...’, teemde dan tante Koosje bij, die niet noodeloos met van Wessum in oordeel verschillen wou.

‘Zesentwintig gulden in de week, zoo vast als een muur! En je eigen zaken... je eigen baas zijn... nou, daar weten we alles van!’

- Maar meneer hier had toch ook zijn eigen zaak, flikflooide de weduwe weer, - en die zaak zou zeker wel zoo slecht niet staan!... een fijne-fruitwinkel in de Piet Heinstraat... noù... en daarin iemand met kijk op de menschen, en met ervaring...

Van Wessum zag met een verstolen oogje tante Koos eens aan, of hij zeggen wou: wie mij wil vangen, vriendin, die moet vroeger opstaan.

‘In een *zij*straat van de Piet Hein’, verbeterde hij laconiek.

‘De van Gálen?’

‘De Trompstraat,’ zei van Wessum, geërgerd. Dan schoof

hij plotseling zijn stoel terug, leunde achterover, de beenen rechtuit, stak een nieuwe sigaar aan en scheen niet van zins verder te praten.

Tante Koosje wist niet, of zij zich beleedigd zou toonen, dan wel doen, of zij de onhebbelijkheid niet had opgemerkt; tot een luid gelach rond den papegaai haar deed omzien en het haar de eenig gepaste gedragslijn scheen, met een lief lachje, dus heelemaal niet boos, toch op te staan en heen te gaan.

Van Wessum bleef alleen aan het tafeltje zitten, pufte zware rookwolken uit en had al heel weinig het gezicht van een vroolijken bruiloftsganger.

'Doortrapt gespuis', schold hij binnensmonds. Hij keek tante Koosje na, maar zijn gedachten waren blijkbaar elders. En als hij, in de groep om den papegaai, den goedmoedig blozenden kop van Oldeman zich buigen zag, en weer opkijken en rondlachen met zijn gullen, bijna jongensachtigen lach, naar Line eerst, naar de anderen daarna, - dan kwam een nog hartgrondiger 'vervloekt...' met iets dat verloren ging, zijn overdenkingen besluiten.

Boven zijn hooge, bleeke voorhoofd stond zwaarmoedig de dichte kap van zijn kortgeknipte, kastanjebruine haar, en zijn gebluschte oogen doken vol verdrietig gepeins weg onder de halfgeloken leden.

'O jakkes, wat een eng dier!... Wat een griezel!...' giegelde uit de verte tante Koosje, en de grijze meisjes slaakten weer haar gilletjes, deden druk en schril boven het dooreengepraat der anderen door.

De vogel, met de wezenlooze wisselbewegingen van een automaat, knipte de leerige oogschellen omhoog over de roode pupil, knipte ze weer omlaag; strekte den pukkeligen poot naar den ledigen etensbak, krauwelde er onnoozel, met rechtuitstarende oogen, in rond; trok langzaam, alsof het met een mechaniek ging, den poot weer omhoog in de zalmrozige veeren, waar hij spoorloos verdween; stootte dan plotseling een schellen schreeuw uit, duikelde tweemaal rond zijn zitstaaf, hing even bewegeloos aan één klauw, zat weer, spichtig en deftig, rechtop, en spreidde als een waaier den staart uiteen, waarin teedere oranje wazen verschoten door het zuiver, kruivend wit. Dan ging de snavel eigenwijs te rusten in de

bolle borstveeren, terwijl het kuifje scheef op zijn kop lag, of het overzij was gewaaid.

‘Net een dronken diender’, zei Coba, die thuis voor grappig werd gehouden en de gave heette te hebben om gelijkenissen te ontdekken. Alleen Oldeman lachte goedig, en zij kleurde hevig over het gemankeerd succes.

Ook neef Adriaan, op 's bruidegoms voorbeeld, wilde zich verstouten, om den schijnbaar duttenden vogel op den kop te krauwen.

‘Daar houen ze zoo van’, zei hij welvoldaan. Maar meteen schoot de hoornsnavel weer uit, en onder een kinderachtig schreeuwtje ging zijn pijnlijk gepikte vinger in den jaszak schuil.

Dat gaf een groote pret.

‘'t Zijn valschaards’, zei Oldeman met een goedig beklag. Maar nieuwe kapriolen van het onberekenbare dier leidden aldra de aandacht van het ongeval af, en verdubbelden het algemeen plezier.

Oldeman, langzamerhand, begon onrustig te worden. Tot tweemaal toe keek hij op zijn horloge. - Om Geesje en haar neef niet te laat aan den trein te laten komen, verontschuldigde hij zich met een beminnelijk verlegen blos.

‘Jawel, goed zoo, we kennen mekaar, bruidegom’, zei tante Koosje, ‘en we begrijpen mekaar best....! 't Is geen schande, hoor!’

Om zeven uur zouden de twee Moerkapellers aan hun trein moeten zijn; Coba zou dan naar haar verwanten worden gebracht, en tante Koosje en van Wessum gingen tot aan de deur van hun woning het bruidspaar uitgeleide doen. Zoo was de voorloopige afspraak geweest.

Ongelukkig was er nog tijd, alle tijd, en Oldeman drukte maar eens den arm van Line tegen zich aan en streelde zachtjes haar hand, terwijl Line zelf haar laatste beminnelijkheden wijdde aan de vriendinnen, die om haar heen drongen.

't Was van Wessum, die de oplossing bracht. Kom, zei hij op zijn gewonen commando-toon, die altoos insloeg, - de aardigheid was er hier nu af.... Waarom brachten ze niet samen éérst het bruidspaar naar huis, - dat zou verder voor zichzelf wel zorgen! - en dan met wie er overbleven meneer en zijn juffer naar den trein, en dan tante Koosje en

hij weer de oudste juffer, waar ze wezen moest, en hij wees juffrouw Koosje naar de Veerkade....

Tante Koosje, met geestdrift, vond dat dadelijk een prachtig plan; alleen neef Adriaan zei afkeurender dan noodig was, dat zoo de bruiloft uitging als een nachtkaars.

'Precies!' viel fijntjes de fruithandelaar bij, 'en met het uitgaan van de nachtkaars.... begint de bruiloft pas!'

'Van Wessum!' waarschuwde Oldeman.

Toch werd er gelachen, en het voorstel was aangenomen.

In allerijl deed men nog een bestelling van kopjes koffie en biscuits; er moesten ook broodjes komen met kaas, voor de twee, die pas laat in den avond thuis zouden zijn.

En terwijl zij aten en dronken, kortte van Wessum met honderd malligheden den tijd. Ten leste deed hij tante Koosje nog eens hevig blozen, door haar hals-over-kop met een van zijn onverstoorbaar brutale uitvallen te lijf te gaan, - uitvallen, waarbij hij dan zoo'n charmant gezicht trok, dat de brutaliteit al bij voorbaat half vergeven was.

- Nee, wat hij zich nou volstrekt maar niet begrijpen kon.... ze waren hier nu eenmaal op een bruiloft, niewaar? en dan mocht je toch van bruiloften en trouwen praten zooveel je wou, - wat hij zich nou maar volstrekt niet begrijpen kon, dat was, hoe juffrouw Koosje hier er ooit in had kúnnen slagen, langer dan één jaar weduwe te blijven. Hoeveel pretendenten zou die wel niet teleurgesteld hebben! Als je alleen maar eens dacht aan het heerenleventje, dat die 'r man beschoren zou zijn! 't Mooiste bovenhuisje van de heele Veerkade! Meubels, om er een burgemeesterszoon in te zetten, een klinkend jaargeld van de menschen, waar ze vroeger huisbewaarders waren geweest, ja, hij wist er alles van! - een pronkkamer, of 't zoo van Pander kwam.... en het slaapsalet zou wel naar venant wezen....

'Van Wessum!' waarschuwde Oldeman weer.

'Bruigom....!' zei van Wessum met een stalen ernst, alsof hij een plechtige verklaring ging afleggen. Dan zweeg hij.

'Maar als de juffrouw hertrouwde', kwam onnoozel langs zijn neus weg neef Adriaan, 'dan zou dat jaargeld misschien wel...'

'Ol nee! integendeel!' antwoordde haastig en redeloos

tante Koosje. Dan kleurde zij te heviger en raakte nog meer van streek.

Van Wessum rimpelde hoog zijn voorhoofd tegen de dichte kap van zijn haar, viel achterover in zijn stoel, en maakte een paar dwaze schouderbewegingen, waarvan alleen Oldeman den zin scheen te vatten, want die lachte eensklaps luid-op, met zijn zwaren, jongensachtigen lach.

En eindelijk was de tijd van vertrekken daar. In den luw vallenden avond trok de kleine stoet naar de tramhalte van den Scheveningschen weg; neef Adriaan met de twee meisjes voorop nu, van Wessum met tante Koosje daarna, en een goed eindje achteraan, stevig arm in arm, met veel zijdelingsche blikken van hem naar haar, en een soms bedeesd en even spottend ook opkijken van haar naar hem, het zwijgende, jonggetrouwde paar.

II.

Drie dagen later, des morgens vóór tienen al, zat Line aan het raam van haar keurige zitkamer en keek uit over het zonnige grachtwater, waar een platboomde schuit gemeerd lag aan den wal onder de goudelende herfstboomen. Sinds zeven uur was Daan naar zijn werf; al háár werk had ze afgedaan; ze zat aan het raam, keek uit, en peinsde, wat onwennig, wat verdrietig bijna. De droom van zóólang al, de toekomst, die haar zooveel eentonige jaren had helpen doorkomen, - hier was het nu. Ze was in haar eigen huis, ze was een getrouwde vrouw.... Daan's vrouw....; het was vreemd. Zelfs na haar vaders dood, bij het plotseling uiteenvallen van alles, had zij zich zoo wonderlijk te moede niet gevoeld als nu. Zij zuchtte; iets als een teleurstelling sloop haar hart binnen....; wat miste ze? wat was er niet gekomen, dat ze had verwacht?

Maar ze leidde haastig haar gedachten af; zij peinsde over vroeger. Zij herzag haar triestige jeugd, haar moeders lange ziekte, die als één grijze mist over alles had gelegen, haar vaders brommigen ouderdom, soms bijna niet te verduren, en dan de paar lange maanden wachten bij tante Koos... Eén eindelooze verveling leek haar soms dat alles.. alles wat voorbij was, als ze zoo terug zag.

En nu was ze hier.... Nu zou ze voorgoed hier zijn,

op dit bovenhuisje, in deze paar kamers.... samen met Daan. Natuurlijk, mèt Daan! daarin lag immers haar geluk? Ze hield zooveel van Daan!

Dan sloegen, onwillens, haar gedachten weer om naar de vreemde bruiloft, die eer een schrille droom had geleken dan een werkelijkheid, en, schichtig bijna, naar den nog schriller droom van Daan's heftigheden daarna, die haar hadden geschokt meer dan vreugd gegeven. Daan was haar bijna vreemder geworden dan te voren, nu hij haar man was. Ze had wel kunnen schreien, als ze zich niet inhield. - Kom, schreien, hier in haar eigen huis, zij die drie dagen getrouwd was.... 't Ging wel over, straks, als Daan terug kwam. Daan was zoo vroolijk altijd; en zoo gelukkig....

Waarom, dacht ze ook, had ze op den bruiloftsdag die bijna afkeerige verwondering gevoeld tegen haar beide vriendinnen, die haar vroeger toch zoo aardig waren voorgekomen? Had het aan hen gelegen, of aan haar? of aan het vreemde van alles misschien? neef Adriaan, van Wessum, en tante Koosje, die zoo gekkelijk deed? Straks verwachtte ze tante Koos, met Coba; ze zouden haar samen komen bezoeken.

Line zuchtte opnieuw. Coba ging nu ook al gauw trouwen, met haar secretaris, een engagement van vijf maanden maar.. Ze zou in een deftig huis komen te wonen naast haar schoonouders, een dubbel huis met drie ramen aan straat en misschien wel een meid houden, had ze verteld... Gek, Coba, die zij toch altijd vroeger lomper en minder knap had gevonden dan zichzelf!.... En nu had Coba telkens gepraat over het ‘huisje’ en de ‘kamertjes’, hier op den Noordwal... niets aardig van Coba.

Line's effen gezicht, in z'n wat schriele bleekheid jeugdig toch gebleven voor haar zesentwintig jaar, zag bedrukt en droomerig, en spijtig ook bij wijlen; een klein heerschzuchtig trekje vaagde om den vastgesloten mond, en iets als een onbevredigde genotzucht lag er in den opslag der stille, grijze oogen, telkens als zij uit haar peinzen ontwaakte en zoekend uitkeek over het goudelende water en de vochtbeslagen kade onder de herfstboomen.

En met dat zij daar nog zoo zat en tuurde, hoorde zij gerucht beneden en stommelen op de trap. Zij ging haastig kijken. 't Was tante Koosje, alleen, zonder Coba.

‘De deur stond aan, kind’, zei liefjes de weduwe, al hijgende opklauterend.

‘En Coba?’ vroeg Line.

‘Coba!’ schamperde tante Koos. En toen zij eindelijk boven was en even had uitgehijgd: ‘Lieve ziel, Coba, die is van den bruiloftsavond af al met de twee anderen naar Moerkapelle terug; als ze tenminste niet verongelukt zijn onderweg!

Naar Moerkapelle terug?’ verwonderde zich Line.

Maar tante Koosje ging op die nieuwsgierigheid niet dadelijk in. Eerst moest ze eens kijken, hoe het hier geschapen stond. En haar beluste oogen gluurden van het portaaltje af al kamer en keuken binnen, onderwierp ook de jonge vrouw aan een niet minder vrijpostig onderzoek. - Nou, zij kon wel zien, dat de wittebroodsweken hier niet saai voorbijgingen. Al te voordeelig zag Line er niet uit, maar dat deden die jonge vrouwtjes in den beginne wel meer niet... En kijk eens, tot met bloemen toe had de verliefde echtgenoot haar verwend! Ja, ja, als zij terugdacht aan haar eigen jonge jaren...!

Line trok donker tusschen de oogen; de opmerkingen ergerden haar buitenmate, en zij vroeg kribbig:

‘Maar Coba, tante?’

‘Coba...?’ zei de weduwe weer gebeten, ‘'t was dat je man zelf dien mallen kwast op de bruiloft meebracht..... ik meende hem te kunnen vertrouwen... maar ik had hem anders gauw genoeg in de gaten.... Een fijne vrind, dat mot gezegd worden....’

En na een oogenblik van broeiende stilte:

‘Weet je, hoe ze hem noemen in zijn buurt? Ik heb geinformeerd! 'k Ben op de hoogte! Koentje...! Een ouwe vent, die ze Koentje noemen, Koentje de Amerikaan! Op zijn ruit staat het ook: “In den vrijen Amerikaan”, of zoo iets. Nou, 't is me je Amerikaansche vrijer wel! “Wip van Wessum” zeggen de jongens, en “de dansmeester”. Hij staat in zijn buurt bekend als de bonte hond. Weet je, wat ze nog meer vertellen? Dat hij een vrouw en kinderen buiten Holland heeft zitten. Ze zeggen dat hij in de West is geweest, en in de Oost. Ze zeggen van alles!’

‘Als ze van alles zeggen, zal het zeker wel niet allemaal de

waarheid wezen', kwam vinnigjes Line terug. Want hoewel ze persoonlijk al heel weinig met van Wessum op had, wou ze hem toch ook niet zóó door tante Koosje gekleineerd zien.

''k Zal het je vertellen', zei de weduwe, 'dan kun je zelf oordeelen. We zoûen dus naar lijn vijf gaan, voor het Staatsspoor; maar we waren nog geen tien huizen ver, of hij begon al te drijven: - wat of die bruigom toch een haast had gehad! We kwamen een uur te vroeg aan den trein; kom, we gingen eerst onderweg nog eens rusten, en een kleinigheid drinken... *Hij* zou tracteeren. Nou, dat wouën we wel, neef Adriaan ook. Maar tien huizen verder veranderde hij al weer van idee. In die koffiehuizen was 't maar warm en vol;... als we door de Riemerstraat gingen, dan waren we zóó in de Trompstraat. Hij zou ons in zijn eigen winkel regaleeren... en op wat fijns,... wat dan ook veel gezelliger was. En dan konden wij later op het Piet-Heinplein de tram nemen... Goed, en hij met Coba vooruit.'

'Liep hij niet met u?' verwonderde zich Line; maar de weduwe scheen de vraag niet op te letten.

'Ik riep ze nog achterna: de Trompstraat, dat's wel tien minuten om... dat's veel te ver! Maar hij, doorsjouwen hoor! Wij hadden moeite hem bij te houden. Geesje vooral, die kon met 'r manke pootje bijna niet mee. Eindelijk begon de neef ook al te roepen "Zeg, wanneer zijn we d'r nou? Zijn we d'er verdord nou nog niet?" Ja, die man valt wel mee! 't Is heelemaal zoo'n houten klaas niet, als je eerst denken zou. Enfin, we kwamen d'r dan. Maar als je nou soms dacht dat het een effetieve delicatessezaak was...? Groote Griet in de rapenkelder!... een doodgewoon vruchtenwinkeltje! Niet eens een spiegelruit! Ben je d'er nooit geweest? Kan je een bezoek anraaie "in de halfgare Amerikaan"! Net een rariteitenkast van binnen. Opgezette vogels, ouwe geweren, een ouwe sabel, alles kriskras aan den muur. In een vruchtenwinkel, zeg! Ja, je man houdt er rare kornuiten van vrinden op na. 'k Zou het niet eens allemaal kunnen beschrijven, zoo zot als het was. En achter den winkel een kamertje, met een luie stoel voor meneer, en een sofa voor meneer! En van die platen aan den muur... de meisjes mochten er niet naar kijken, zei ie maar. Hoewel, dáár heb ik nou niks verdachts aan

kunnen ontdekken... Toen haalde hij een bom van een stopflesch met boerenjongens uit de kast, en vier bellen van glazen. Hij moest zelf uit een kommetje drinken. Hij schepte alles boordevol, rojaal genoeg. En toen weer aan het vertellen. Vertellen dat ie kan...! Maar hij deed het expres, de gluiperd! En oogjes tegen Coba maken...'

'Alweer Coba?' vroeg Line vermaakt.

'Vertellen over den Czaar van Rusland', dreef de weduwe door, 'en over een circus in Marokko, geloof ik, en over de draadlooze fotosophie of zoo iets... een toestel hier, en een toestel daar, en knip-knap, en dan hadden ze je facie in Kaapstad of New-York. Afijn, je ken het zoo gek niet verzinnen... je hoofd liep er van om. En neef Adriaan, zulke oogen, hé? als eierdoppen. Dien drong hij met geweld nog een tweede glas op.'

'- Een kinderkostje! loog ie maar; 't ging erin als Gods woord in een ouderling!... rozijnen met suiker en een drúppeltje brandewijn, anders niet! 't Waren van die kanjers van tafelrozijnen, met groote amandelen ertusschen. Eén amandel deed ie op ieder glas. Dat hoorde zoo; alleen aan de Vink bij Leiden kreeg je ze zóó fijn!... Bols was hem al driemaal het recept komen vragen, voor een Amerikaanschen millionnair... allemaal van die mallepraat. Maar neef Adriaan kreeg hem stilletjes-aan om, wou ook gaan vertellen... Dat was natuurlijk wel een beetje vervelend. Maar hij mee opslaan: kijk, kijk, wat meneer toch een gave van oreeren had... 't leek wel, of meneer voor het tooneel was in de wieg gelegd... Je kan je dat wel voorstellen. En meteen schenkt ie 'm nog eens bij. En neef Adriaan, die het niet gemerkt had, aan het doorzagen, over zijn vader en over een broer van zijn vader, en over een ander, waar die broer mee in ruzie lei... Hij dacht, dat we om hem zoo moesten lachen... afijn, hij kon het niet helpen, niewaar? Tot bij ongeluk, of bij geluk, Coba op 'r horloge keek: heerejeetje, nog maar twintig minuten om den trein te halen... Neef Adriaan schrok er opeens nuchter van. De halfvolle glazen bleven staan. - Waar is de Piet-Heinplaats? waar is de tramhalte? riep hij maar. En hij de straat op, met Geesje, en Van Wessum er achteraan om ze den weg te wijzen.'

''Gauw dan wat, verduld!' schreeuwde neef Adriaan. Je

hoorde hem nog, toen ze de straat al uit waren. Ik ging met Coba maar weer naar binnen, om te wachten. En nog geen vijf minuten later, daar hadt je ze terug. Ze hadden op de klok van de Koningsche stallen gekeken; mensch, geen denken aan, dat ze die trein nog haalden...! en 't was de laatste voor Moerkapelle geweest. Maar of hij dien van Wessum in de gaten bleek te hebben! Uitvaren dat ie deed! Je hadt eens moeten hooren, hoe dat saaie heerschap van zich afpraatte, toen hij goed kwaad was! En vloeken! verduld en verdord vóór en na...! Hij hád het er op toegelegd, die vrind van je man. Die wou nog zoetsappig probeeren van: Geesje bij mij slapen, en meneer in zijn kosthuis... Maar nìks ervan, hoor! De ander hield voet bij stuk: hij had aan de ouders beloofd, op de meisjes te passen; hij zou van avond met Geesje thuis komen, en hij kwam van avond met Geesje thuis. En nou ging Coba meteen in dezelfde moeite mee. Hij had genoeg van die flauwe streken, hier in den Haag. Hij nam den sneltrein naar Gouda, en in Gouda nam hij een rijtuig, en vóór elven was hij bij de ouders, of hij zou geen Adriaan ik-weet-niet-meer-hoe heeten. Atjuusjes, hij ging op staanden voet heen, hij wou niet eens naar den trein gebracht worden. Coba stribbelde eerst nog tegen, van 'n neef en nicht op de Zuitwestbuitensingel, die 'r wachtten; maar mis hoor, ze moest mee, en ze ging mee. Ik had er respect voor. Ik zei dan ook, dat ie schoon gelijk had; ik dacht: anders krijg ik straks nog moeite met meneer Koen en z'n Coba.

‘Nou, tante’, suste Line.

‘Ja, ja’, zei de weduwe, ‘de gezichten, die die vrind van je man bij dat alles trok...! de duivel zelf zou er geen wijs uit zijn geworden. 't Is een Judas! Toen ze weg waren, wou ie warempel mij ook nog 's inschenken; en schijnheilig bleef ie volhouden: hij had de heele geschiedenis op touw gezet, alleen om' mij te amuseeren! Stel je voor! Maar hij merkte gauw genoeg, dat hij aan 't verkeerde kantoor was. Toen zeit ie deftig: 't zou geen pas geven, de vrinden van de jongste juffer voor niets te laten wachten; of ik meeging om te vertellen hoe de vork in de steel zat? of dat ik liever direct naar de Veerkade wou? Ik dacht: dank je wel voor de aangename boodschap! haal jij die

kastanjes maar zelf uit het vuur, koopman! en ik zeg: “Ik ga direct naar de Veerkade.” Maar dacht je nou, dat hij toen voorstellen zou: “mag ik u een eindje brengen?” of iets dergelijks? Nee hoor! Weet je wat de bok zeit: “'t Is jammer, dat onze wegen dan uiteen loopen”. En dat was alles. Hij wou me alleen effe naar de tram brengen. Maar ik zei: “Wel bedankt, het Piet-Heinplein kan ik zelf wel vinden.” En ik weg.’

Line, die maar weinig getoond had, wat ze van het heele verhaal eigenlijk vond, kon bij het eind toch een even spottend lachje niet onderdrukken.

‘Ja, lach jij maar’, zei de weduwe gebelgd, ‘ik waarschuw je! houd je man van 'm af! Hij wil jou in de wielen rijden! Over alles en nog wat heeft hij geprobeerd mij uit te vragen, op Scheveningen. Jij was gek, zei ie; jij wou Daan in 't ongeluk halen. Een kerel, die zesentwintig gulden in de week vast had! Over die zesentwintig gulden had hij het maar, of ze het hoogste lot uit de loterij waren.’

Line trok luchtigjes de schouders op, maar door haar stille, grijze oogen was een harde schijn geschoten en haar mond sloot nog vaster opeen dan gewoonlijk.

‘He, kind!’ zei tante Koosje, ‘kijk nou niet, zooals je vroeger zou dikwijls kijken kon... Weet je nog wel, die keer... toen je niet meer naar je school terug wou... omdat je geen schooljuffrouw wou worden...?’

Maar Line praatte haastig over de aandreigende herinneringen heen; zij vond het vreeselijk, als tante Koos, wat haar zwak was, daarmee begon,... zeker omdat die herinneringen toch nooit van de prettigste waren.

- Kom, 't werd hoog tijd eens aan haar eten te gaan denken; Daan kwam straks thuis en hij moest niet kunnen zeggen, dat de kuipersvrouw lekkerder voor hem opdischte of beter voor hem zorgde, dan zij deed!

En een groote bedrijvigheid was aldra in het keukentje naastaan gaande. Bij tante Koosje kwam de degelijke huisvrouw boven; al het nieuwe gerei werd nog eens bekeken en gekeurd; er werd raad gegeven, en wel raad gevraagd ook. 't Duurde nog een uur, voor de weduwe aan heengaan dacht.

En toen kort daarop met zijn luidruchtige hartelijkheid

Daan verscheen en, verliefd, zijn vrouw maar niet met rust kon laten bij haar tafel en pannen en fornuis, toen zweeg Line, èn over het bezoek, èn over het verhaal. Daan, te over-vervuld van zijn nieuw geluk, - wat een weelden ook, zijn eigen huis, zijn eigen disch, zijn eigen engel van een vrouw! - was de heele tante Koosje vergeten.

Eerst twee dagen later kwam hij plotseling en met schrik tot de ontdekking, dat Line het onverhoedsch vertrek van Coba nog met geen woord had aangeroerd. Zou zij 't niet weten? dacht hij. Hij polste, wat aarzelend, verwijten duchtende.

'Ja', zei Line vlakjes, 'tante Koos is laatst 's morgens eens hier geweest, die vertelde ervan...'

''k Heb het van Wessum anders terdege gezegd.... dat het niet te pas kwam....', ging dadelijk Oldeman ijverig zich aan het verontschuldigen.

Maar Line trok luchtig de schouders op. 'Och, ik had Coba met de bruiloft lang genoeg gezien.... in Moerkapelle spraken we elkaar soms ook in weken niet....'

En dat was alles, wat ze over de heele gebeurtenis hooren deed, tot verwondering wel van haar man, maar tot diens niet geringe geruststelling tevens.

Hij kreeg bijna berouw over zijn boozen uitval tegen van Wessum. Boven de fleurige vruchtentoog zag hij weer het benepen, schuldbewust gezicht, hoorde de vergiffenisvragende stem: 'Kerel, met alle respect voor je vrouw 'r vrinden en familie.... maar ze waren zoo godvergeten vervelend, alle vier! En die brutale pummel met zijn varkensoogen en zijn holle maag.... dat uitgestreken vers-zestien, die moest toch nog eens een loer gedraaid.... Wat heeft hij zich volgeschranst, daar bij Neuf! wat een kwal, wat een indringer....!' En als hij, Daan, dan nóg niet toeschietelijk had gekeken: 'Enfin, 'k heb er spijt genoeg van gehad, dat ik den dag van je bruiloft mijn fatsoen niet kon houden....' Tot hij, sarcastisch en als verveeld door zichzelf, had besloten: 'De oude geschiedenis, Daan, altijd de oude geschiedenis.... let er maar niet op....'.

- Ja, had Oldeman dan eindelijk schoorvoetend toegegeven, vervelend, dat waren ze geweest.... en die neef Adriaan zéker.... maar als bruiloftsgast had hij toch moeten bedenken....

Toen nu echter de opheldering met zijn vrouw zoo vlot verliep, verweet hij zich: ‘'k Héb het van Wessum te zwaar aangerekend.... je kunt wel eens een tè brave jongen wezen.... zelfs Line nam het hem niet kwalijk....’

En als dan ook, een paar avonden later, van Wessum goedig met een mandje mooie kalvijnen kwam aandragen, was hij heel hartelijk en zóó vol ijver, hem alles van hun nieuwe woning te laten zien, dat hij niet eenmaal opmerkte, hoe Line onachtzaam de vruchten in ontvangst had genomen en weggezet, en ternauwernood bedankte. Toch was zij niet onvriendelijk verder, sprak zelfs veel; maar na het eerste drukke over-en-weer-gepraat wilde het gesprek niet meer vlotten. 't Maakte Oldeman zenuwachtig. Van Wessum was stil. Line bood eerst thee aan en toen bier.

Zij droeg dien avond een donkerzijden lijfje met kleine, helroode opslagen, dat haar jong maakte en aan haar gezicht een vreemde uitdrukking gaf van bijna-lichtzinnigheid. Van Wessum moest er haar herhaaldelijk op aankijken, en de vorschende blik, van onder de zwaarmoedige wenkbrauwen, uit de diepe, felle oogen, maakte Line onzeker en beschroomd. Hij vond haar knap, en begreep voor het eerst, wat Oldeman wel in het preutsche nonnetje kon bekoord hebben, dat hij er zóó dol op was.... Bekoord, mischien wel zonder dat hij zelf wist waarom, dacht van Wessum. En misschien behaagde hem ook juist het brave nonnetje.... Of was er heelemaal geen braaf nonnetje?.... Wat was er eigenlijk wél?.... Was ze preutsch en koel, en leek ze maar lichtzinnig? of wás ze lichtzinnig, en hield ze zich maar preutsch? Of was ze alles bijeen? Alles bijeen misschien.... ja ja, dat zou het wel zijn.... vrouwen waren altijd van alles bijeen....

‘Vervloekt tuig’, besloot hij dan met zijn gewoonlijke verwensching de vruchtlooze bepeinzing. - Je werdt er nooit wijs uit.... En Daan, met zijn argeloosheid, zou dat zeker niet kunnen, dacht hij nog, niet zonder bekommernis.

En toen zij geen van drieeën meer veel te zeggen wisten, ging hij al spoedig, met zijn leeggemaakte mandje, wat zielig, weer heen.

Na zijn vertrek zei Line koeltjes tegen haar man: ‘We geven geen van beiden zoo erg veel om vruchten.... je

moest hem zeggen, dat hij het niet weer doet.’ En als Daan daarop wat al te verwonderd keek, zei ze nog, als een zeer aannemelijke verklaring: ‘'t Is maar verlies voor hem, nietwaar? de vruchten zijn zoo duur tegenwoordig.... We mogen dat niet aannemen....’

* * *

De vriendschap tusschen Daan Oldeman en van Wessum dateerde al van een aantal jaren her, van den tijd, dat de de jonge timmermansgezel van uit zijn landelijk Loosduinen in den Haag en in hetzelfde kosthuis terecht kwam, waar ook de toen schijnbaar leegloopende zonderling sinds kort zijn maaltijden en zijn nachtrust vond.

Ze hadden dadelijk Oldeman voor van Wessum gewaarschuwd, voor Koentje van Wessum, zooals hij toen reeds heette; doch van den aanvang af had van Wessum tegen den gezonden jongen baas met zijn naïve boersche manieren en zijn hupsche, trouwe gezicht niets kwaads in den zin. Daan Oldeman bezat juist het gemiddelde van goedhartige opgeruimdheid en argeloos gezond verstand, dat den ander ontwapende. Van Wessum was hem welgezind geraakt, had zich hoe langer hoe meer aan hem gehecht, zoodat Daan Oldeman al spoedig de eenige was, waar hij in allen ernst wel eens mee praten kon; de eenige ook, dien hij nooit op zijn avontuurlijke tochten door de stegen en sloppen van den Haag trachtte mee te troonen. Maar Oldeman moest hem dan ook nemen voor wat hij was. Over zijn verleden spreken, dat deed hij niet, en over hetgeen hem daaromtrent soms ontviel, duldde hij geen navraag.

In den aanvang had Oldeman, uit wat hij te hooi en te gras toch te hooren kreeg, voor zich zelf wel een soort levensgeschiedenis van den ander ineengezet. Hij had begrepen, dat van Wessum als jongen van alles had gewild, dat niet kon of niet mocht; dat hij al vroeg uit Holland was weggegaan, lang op een groote boot had gevaren en veel gezien, wat geld had gehad, nog wat meer bijverdiend; dat hij eindelijk in Amerika was beland, aandeelen had gehad in een onderneming daar, soms dacht Daan een fabriek, soms een planterij; dat hij in een ongelukkig huwelijk moest verzeild zijn geraakt, weer gescheiden en toen naar Holland teruggekomen. 't Leek hem ook, of hij nog wel connecties

had met die zaken van overzee en er soms in Holland dingen voor bedisselde.

Daan raadde dit alles echter meer, dan dat hij het met eenige zekerheid wist; en al spoedig hadden de onberekenbare grillen en grollen van den nieuwen vriend al zijn aandacht in beslag genomen en zijn belangstelling afgewend van dit raadselachtig verleden.

De menschen die hen beiden kenden zeiden: ‘Twee zulke uitersten, zoo'n knappe jonge man en zoo'n zotskap, hoe kan dat goed gaan!’

En allicht zou het ook niet goed gegaan zijn, was niet Oldeman herhaaldelijk voor weken, voor maanden soms, door zijn patroons er op uitgestuurd, aannemerijen tot in Groningen en Zeeuwsch Vlaanderen toe. Frisch en nieuw kwam hij dan weer thuis, had honderd-uit te vertellen, en van Wessum, in den tusschentijd, verstrooide zich met tallooze dwaasheden, bij voorbaat al popelend van plezier over de verbaasde oogen, die de andere bij diens terugkomst daarover trekken zou. 't Was of het naïef vermaak van den trouwhartigen jongen kerel voor van Wessum's zelf-sarcasme, diens eigen grappen opfleurde en aannemelijk maakte. Zelden was het, dat hijzelf er volop van genoot, zooals van die edele dichtregelen uit zijn Haarlemsche jeugd, en die ze hem toch zoo kwalijk hadden genomen, het versje, dat hij onder den schelleknop op den deurpost had geplakt, toen de kuipersvrouw nog weer eens voor de zooveelste maal voorspoediglijk bevallen was:

> Kraamvrouw en kind zijn wel,
> Je bent bedankt voor 't vragen,
> Blijf met je pooten van de bel,
> God zal haar verder schragen.

Nog langen tijd daarna had Daan het meesterstuk met innig welbehagen gereciteerd:

> God zal haar verder schragen,

dat vond hij, na die pooten, die van de bel moesten blijven, het prachtigst.

Doch was Daan bij de malle invallen van zijn vriend zelf tegenwoordig, dan maakte diens volkomen verbluftheid

eerst, en zijn jongensachtige schaterlach daarna, Koen van Wessum eerst recht op dreef.

Eens, op een mooien zomeravond, hadden zij tot na elven buiten gezeten voor hun gewone café in de oude stad. Na het kleintje-koffie waren zij tot een biertje overgegaan, en van het biertje op een echte Amerikaansche whiskey-soda gekomen. Het werd al leeg rond hen heen, en de kellner, een antipathie van van Wessum om zijn ingebeelde houding van groote-meneer, had een jongen afgesnauwd, die naar sigaretten of centen hunkerde achter de tonnetjes met coniferen:

'Allé vort! Vooruit!'

'Wat, vooruit? Wat, allé vort?' was eensklaps van Wessum losgeschoten. 'Kom jij eens hier, jongmensch, en ga jij eens netjes aan dit tafeltje zitten, hier, naast het onze. Mooi zoo! En nou vort, Jan, vooruit! dek jij eens keurig dat tafeltje voor meneer, één couvert met twee wijnglazen, vlug, vort! en geef me, voor den donder, eris bliksemsgauw de spijskaart aan!'

'Om te beginnen... wat dunkt je, jeugdige amice?... een paar croquetjes met een glaasje sherry....? Patentibus!'

'Heb je 't verstaan, Jan? Meneer wenscht twee croquetjes en een glaasje sherry.'

'En steek onderwijl vast eens op, vriend, in afwachting dat je bediend wordt.'

De jongen wist niet of hij waakte of droomde. Met stralende oogen in zijn blos-doorschoten, mager gezicht, zat hij te genieten, dampte de fijne sigaar, groef, achterover geschurkt in zijn rieten fauteuil, de handen diep in zijn broekzakken. Hij lachte maar, zei niets.

En toen de kellner, nijdig, het tafeltje dekken kwam, en zich nog een: 'Zeg, schiet eens op', veroorloofde, van Wessum er weer bij: 'Zou je niet wat beleefder wezen? Wat denk je wel? En wat moet dat halfvuile servetje? Allé vort, gauw, een schoon. En een frisch vaasje bloemen! Dacht jij, dat je voor niks met een Amerikaanschen millionnair te doen had?' En tot Oldeman, die hem waarschuwend aanstootte:

'Natuurlijk! Ik betaal ernaar ook! Allé vort, vooruit! Wat sta je me daar aan te gapen?'

Maar een oogenblik later had de kellner meer dan ooit zijn aanmatigend air terug. Met leedvermaak kwam hij

vertellen, dat na half twaalf de kok niet meer ‘werkte.’

‘Wat voor den donder’, was opnieuw van Wessum uitgevallen, ‘laat onmiddellijk je patroon komen!’

Hij zou, wat hier en daar, croquetjes hebben, of ze hadden hem voor den allerlaatsten keer in hun zaak gezien! En na de croquetjes een biefstuk met gebakken aardappeltjes, en na de biefstuk kreeftensla met mayonnaise. En dan namen ze alle drie nog een portie ansjovis-met-toast en een flesch champy toe. Hij zou dan wel eens willen weten, of die kok hier ‘werkte’ na half twaalf of niet!

En de kok werkte; de patroon was verbouwereerd maar beleefd, van Wessum grinnikte, de jongen smulde, en Oldeman blaakte van plezier.

Eigenhandig kwam de eigenaar met de champagne in het koel-emmertje aangeloopen, en de kellner zag als een lijk van ergernis en beleedigdheid.

‘Koen, je bent piramidaal’, had Daan onder het naar huis gaan gezegd.

Doch van Wessum scheen juist in een neerslachtige bui geraakt.

‘Piramidaal’, had hij gemeesmuild, ‘piramidaal....! Omdat ik nou eens lol had, een povere negentien-vijftig aan het pesten van dat être weg te smijten? Bah, nee, dat is allemaal toch maar kinderachtig gedoe. Weet je, Daan, ik moest rijk wezen, heel rijk! Dan zou je eens zien, wat Koen van Wessum voor grandiose toeren ging uithalen! Waarachtig! 't Is doodjammer, dat *ik* niet schatrijk ben! Nou is 't alles maar apekool. Och, dit was nou wel leuk.... Wat zat die slungel kostelijk te smikkelen! Maar door de bank.... Soms walg ik van al mijn potsen. En ik ben zoo'n gekke vent, dat ik ze toch niet laten kan ook. 't Is de plaag van m'n leven geweest, altijd en nog; een enkele keer maar m'n plezier. En vroeger.... godnogentoe! wat een herrie voor één onschuldig grapje, dat wat schots uitviel. Ja, ik heb er van gelust vroeger! Enfin, dat 's voorbij.... Schwamm d'rüber.... Maar als *ik* eens kon doen wat ik wou, alles in 't nooit-gehoorde, de goeie dingen én de gekke....! Wat zou dat, goddome, een best leven wezen, voor mij, en voor een heeleboel anderen tegelijk!’

Nu waren zijn dolle, rustelooze geest, zijn melancolie en

zijn onmacht, altijd aan het kampen onderling, en hijzelf werd daarbij niet vroolijker vaak en niet luchthartiger ook. Toch bleef hij, diep-in, een onuitroeibaren hang hebben naar al wat ongerijmd was en buitensporig, en hij had een grenzelooze minachting voor zichzelf, als hij merkte, dat hij met de jaren angstvalliger of benepener het leven ging opnemen.

Eens was hij Daan, na een van diens langdurige afwezigheden, van den trein komen halen, en op weg naar hun kosthuis heette het, dat hij even in de buurt van het Piet-Heinplein een boodschap had af te geven. In het winkeltje waar zij binnen gingen, was hij eerst den daar wachtenden jongen met zijn verontwaardiging te lijf te gaan:

'Waar zit je baas, klein ongeluk?'

'In zijn pakhuis', zei de jongen.

'Ben jij zijn zoontje?'

'Nee', zei de jongen, 'ik ben de knecht.'

En van Wessum, plotseling woedend:

- Wat nog en toe....! zoo'n sprinkhaan! dat noemde zich een knecht, dat paste als een groot mensch op een winkel! Vooruit! Opgemarcheerd!.... en hij moest maar aan zijn stomme volk zeggen, dat Koen van Wessum hier de boel eens opknappen kwam....!

Toen de jongen de deur uit was, had hij, tot groote ontsteltenis van Oldeman, het heele zaakje ondersteboven gehaald.

'We moeten een grap hebben... een formidabele grap....!' had hij maar gegrinnikt, met allerlei knipoogen van geheimzinnigheid en gebaren van toch bijna niet te durven, als een straatjongen, die een al te hachelijk stukje uithaalt.

De voordeur was op slot gegaan, en het nachtluik ervoor; toen had hij alle voorraden door elkaar gegoocheld, alle manden verwisseld, de balans op een kast verstopt, leege stoelen in het uitstalraam gesleept en de uitstalling onder de toonbank verstoken; met een sleuteltje wringend, had hij gedaan, of hij de geldlâ forceerde, en een handvol geld in een bloempot gestort en met zand overdekt.

Dan, in den onherkenbaar geworden winkel, had hij als een clown rondgedanst en malle liedjes gegalmd, terwijl Oldeman, heelemaal van zijn stukken, maar vroeg: 'Ken je de menschen hier? Kerel, ze zullen de politie er bijhalen! Willen wij de boel weer niet op zijn plaats zetten?'

Eindelijk was van Wessum, met een gezicht of zijn eigen brutaliteit hem nu toch te kras werd, in het kamertje achter den winkel het gas gaan aansteken, had een cognacflesch uit de kast gehaald en twee glaasjes, en die volgeschonken...

'Ik drink er niet van!... toe, van Wessum, je krijgt er moeite mee! laat je nou raden'... waarschuwde Oldeman.

En als er dan aan de voordeur werd gemorreld en gebeld, had Oldeman geen raad geweten, was gauw de flesch en de glaasjes weer in de kast gaan zetten, had nog getracht het rommeltje in den winkel weer wat te ordenen.

Maar van Wessum was kalm gaan opendoen, had kalm de klant voor een kwartje noten uitgeteld....

'Ezel!' zei hij meewarig, toen het meisje vertrokken was, en de ander nog altijd geen lont rook, 'zie je dan niet, dat ik hier de baas ben? 't Zal lang duren, voor jij Koen van Wessem heelemaal in je zak hebt!'

Dan moest hij ook weer lachen om het verbouwereerde gezicht van den ander. En met het glaasje cognac op de schoongeveegde toonbank tusschen zijn manden gezeten, was hij aan het vertellen gegaan, zijn gewone gezicht van half spottende, half melancolieke ondoorgrondelijkheid schuin op naar den luisteraar, wel wetend dat hij dien daarmee altijd volkomen van de wijs bracht: hoe het avonturieren, het voor agent spelen van die lui daarginds, hem begon te vervelen, en hoe hij op een mooien avond eens toevallig in dit winkeltje was verzeild geraakt...

''t Was een dag, dat ik mij had voorgenomen, geen druppel te drinken; ik had dorst na een wandeling van Scheveningen heen en terug, en hier aan deze zelfde toonbank kocht ik een pondje sappige, gele pruimpjes. En, zoo al etend, raak ik aan het praten. 't Was een weduwe; 'r laatste dochter was pas getrouwd, en ze wou eigenlijk wel graag van haar gedoe'tje af. 't Ging zoo moeilijk, met de inkoopen, klaagde ze, als je niet vast een man over de vloer had... Ze scheen het ook niet bijster meer noodig te hebben. En mèt dat ik daar zoo te praten stond, krijg ik me een slag van den molen te pakken, een die aankwam... enfin, zoo een, als ik die, geloof ik, alleen maar te pakken kan krijgen...

Dat ouwe wijf had me hier in het raam een paar pronk-

stukken van meloenen liggen, van die groote gouwe meloenen vol groen en bruin, en met een geur, die je door je lijf en ziel gaat... Aan den eenen kant stond een mand met blauwe druiven en aan den anderen een met noten, van die erge versche nieuwe noten, - dat 's ook al een lucht, waar ik niet goed tegen kan. En of de duivel of onze lieveheer 't haar nou zoo ingeblazen had om mij te verleiden, - hier op de toonbank was een pot komen te staan vol donkerroode, fluweelen dahlia's... Ik zeg tegen mezelf: "Koen! Koen! nou je ouwen dag in zoo'n prachtig winkeltje slijten... altijd tusschen de kleuren en geuren van de vruchten zitten! 's morgens vroeg naar de veilingen voor je inkoopen, en den verderen dag je boeken en krantjes lezen en de klanten bedienen... Wat een leven, man!"

Ik kon dien nacht niet slapen, omdat ik aldoor de lucht van die meloenen en nieuwe noten nog in den neus had... me kop zat er vol van! En wil je nou gelooven, dat vijf dagen later de heele zaak beklonken was? En nog geen minuut spijt ervan gehad, 't heelemaal nog geen malle streek gevonden. En 't is nou al drie weken geleden. Ja, jij dacht niet, dat die juin van een van Wessum nog een deugdelijken spaarpot had, en dat er nog een betamelijk burgerman uit groeien kon!'...

'Nee', had Oldeman goedig toegestemd, 'dat dacht ik zeker niet. Maar anders, wat die betamelijke burgerman betreft...'

Dan was hem de heele geschiedenis toch ook weer onbetrouwbaar voorgekomen, moest van Wessum hem van alles en nog wat overtuigen: dat hij de sleutels van alle laden en kasten in zijn zak had; dat hij precies wist, wat er in elk hoekje van den winkel was geborgen. Van Wessum gaf goedig elken tekst en uitleg, die gevraagd werd; hier waren twee quittanties van leveranciers.... moest hij soms den bengel roepen, die in het geheim was en consigne had, te wachten op den hoek van de straat....? En of hij niet bang was geweest, geld te steken in iets, waarvan hij geen verstand had....? Hij geen verstand van vruchten en de rest?... Hij was toch effetjes jaren lang... Maar goed, wat deed dat ertoe? Nee, nee, 't was hier een best zaakje, en 't zou er nog een beter worden ook. Liet Oldeman over

twee dagen maar eens langs komen, als de schilders er geweest waren, en zijn naam op de deur zou stond.... En boven het raam, op een groot uithangbord, in zwierige letters: ‘In den vrijen Amerikaan’! Want hier, tusschen zijn reinetten en rammenasjes, zou Koen van Wessum dan eindelijk eens een vrij man wezen, vrijer dan in heel het vrije Amerika, dat voor hem bijna de levenslange celstraf beteekend had.... nou ja, bij wijze van zeggen dan.... Basta!

Dan hadden zij samen den winkel weer op orde gebracht, hadden nog in het achterkamertje gezeten, dat uitzag op een binnenplaatsje met pakschuren, van Wessum op de oude sofa en Daan in den armstoel van de weduwe, terwijl van Wessum nog honderd-uit over zijn nieuwe leven had verteld

- Nee, hij was nog altijd bij den kuiper in huis; alleen, om twaalf uur brachten ze hem zijn eten hier; hij had een bus gekocht, waar een kooltje vuur onderin kon. Maar om zeven uur sloot hij, ging daarginder avondeten; dat mocht hem een klant kosten, - na zevenen verkocht hij niet meer. Een enkele maal, als hem dat zoo in den kop kwam, sliep hij hier. En den winkel, dien liet hij, zooals hij was.... dat was nou zoo zijn particuliere smaak! Geen nieuwigheden; die kleine ruiten, die vond hij nu juist mooi, die maakten net schilderijtjes van al je uitstallingen. Ze hadden vroeger wel gezeid, dat er een schilder in hem stak.... hij had het zelf ook vaak gedacht.... enfin, goed, schwamm d'rüber.... Hij had nou plezier in z'n uitstalraam - hij schilderde nou met zijn vruchten en groentes! Verdraaid, hij was hier zoo in z'n sas!

En zoo was het vier jaar later nog: de grauwe pui met het opzienbarende uithangbord boven de deur, en het groote, lage raam van zes ruiten in hun verweerd-groene omlijsting, waarachter de grillige geest van den eigenaar altijd weer een andere verrassing wist aan te brengen. Den eenen dag was het iets moois, den anderen iets mals. Het schrikte sommige zure koopers af, het lokte er nog meer. Het zaakje was al gauw berucht geweest in de heele buurt. Er waren dienstmeisjes die dreigden haar dienst uit te gaan, als zij niet ‘In den vrijen Amerikaan’ haar vruchten mochten halen; er waren er anderen, die met geen stok naar Koen van Wessum in de Trompstraat waren te slaan geweest. Dames uit het deftiger deel

der straat gingen bij wijze van aardig tijdverdrijf zelf haar inkoopen doen en een praatje maken; anderen vermeden juist dien gang, omdat het vreemde heerschap met zijn manieren uit de hoogte en zijn wonderlijke uitvallen haar verlegen maakte en onzeker van zichzelf.

Zijn opgezette vogels, zijn oude wapens, zijn Japansche lantaren, zijn collectie pijpen en platen, alles had hij van zijn kamertje bij den kuiper naar zijn winkel gesleept. Altijd had hij een bloemetje voor de koopster die hem beviel. Met het najaar ging hij uren ver de duinen in, kwam terug beladen met blauwe distels en berberissen; met Kerstmis kuste hij, galant, onder de mistelkroon, de meisjes die niet tegenstribbelden. 's Winters droeg hij een soort Turksche fez, 't zomers liep hij in een écru zijden Schillerhemd.

Eens had hij een halven nacht doorgewerkt en ontving 's morgens zijn klanten in een lustprieel van druipende larixtakken en lijsterbes. Een andere maal had hij uit een failliete zaak een paar honderd blikken sardines opgekocht, waarvan hij, midden in zijn winkel, een grafmonument bouwde voor Annie Besant, - ‘die vrouwen-reïncarneerderij’ was zijn hoofd-van-Jut in die dagen -, terwijl hij later, bij wijze van tombola, de sardines weer van de hand deed.

Soms liet hij bij zulke dwaasheden wel eens een duit zitten, meestal scharrelde hij er aardig weer uit. Hij had flair van koopen; 't was of hij rook, aan welke schuit hij zijn kersen en aardbeien moest inslaan, op welke partij bieden bij de veiling, aan welk adres zijn groote voorraden bestellen. En bovenal had hij liefde voor wat er in zijn winkel was, en zoo bedierf hem weinig. 't Was niet uit winstbejag alleen, dat hij met een eindeloos geduld uren lang zijn peren of sina's kon zitten keeren en keuren om te zien, welke een voos plekje had, welke dadelijk weg moest, welke het nog harden zou. Een rood- en -wasgele princesse-nobel kon hij bekijken, of hij er verliefd op was; 't volgend oogenblik bulderde hij tegen den loopjongen, die hem bij ongeluk voor de voeten liep.

Na een paar mislukte proeven met te saaie of te ondeugdelijke exemplaren, had hij eindelijk een rakker van een weesjongen in dienst gekregen, dien hij schijnbaar beestachtig behandelde, doch waar hij in den grond heel goed voor was.

- Nee, na éénen kon je niet meer aan huis besteld krijgen; langer dan tot aan zijn middageten wou hij zoo'n mormel, zoo'n pakezel niet in zijn winkel zien...; maar 's middags liet hij het mormel lessen nemen aan een ambachtsschool of mocht hij bij Oldeman op diens werf gaan helpen, omdat hij eens gezegd had, dat hij wel graag timmerman werd, later.

Ook had van Wessum op een keer, niet weinig gestreeld, een paar dagen lang een schilder voor zijn deur gehad, die studies kladde van de stillevens in zijn uitstalraam; een van deze stukjes, - hij oordeelde het een goed ding - had hij gekocht voor een vracht winterperen; het hing tusschen zijn collectie wapens en pijpen aan den achterwand van zijn winkel, en sinds dien tijd noemde hij zich de Amerikaansche fruithandelaar en kunstbeschermer.

Soms vroeg hij zichzelf af, hoe lang het duren zou, dat hij in dit vreedzaam bedrijf zijn bekomst vond. ‘Altijd!’ dacht hij, vastbesloten, den eenen dag, ‘hij was nu uitgeraasd, hij werd oud....’; den volgenden lachte hij zich uit om zijn onverbeterlijk gemis aan zelfkennis, en keek zijn fleurig winkeltje rond met den melancolieken blik waarmee men iets liefs beschouwt, dat toch maar van zoo korten duur zal zijn.... ‘Koen van Wessum, Nimmer-rust’ dacht hij, verdrietig, en toch voldaan.

III.

Het was een maandje later, een Zondagmorgen, dat Daan bij tante Koosje op koffiebezoek zat.

‘Nee,’ zei hij, en zijn warme bruine oogen glansden van een innige voldoening, ‘nee, zóó gelukkig als hij nu was, had hij niet gedacht, dat hij ooit worden zou.... Line was een schat, dáár....! Hun huisje was een paradijs; koken kon ze als niet een; en zuinig en flink, dat ze was, en altijd zacht en goed gehumeurd... Nog geen woord hadden ze gehad.... net als in hun lange verkeering trouwens. En nu was ze weer op dat plan van vlak voor hun trouwen teruggekomen: ze wou vijftienhonderd gulden van haar geldje afnemen en hem in de gelegenheid stellen, die zaak aan de Elandstraat over te nemen. 't Was een goed rendeerend zaakje.... Maar hij voor zich maakte nog wel

bezwaar.... Niet, dat hij ongraag zijn eigen baas was, och nee, maar om het geld van je vrouw te wagen.... 't kon toch tegenloopen. Line bood het anders gul genoeg aan... ja, ze toonde wel, dat ze alles voor hem over had.

'Nou', zei tante Koosje, 'als je er haar zoo'n plezier mee doet, dan zou *ik* mij maar geen driemaal bedenken.'

Doch Oldeman protesteerde heftig. - Zoo zat het heelemaal niet. Line deed het niet voor zichzelf; ze deed het enkel voor hem.....

'Jawel,' stemde tante Koosje toe, 'zeker; maar Line wil het dan toch zelf ook. En ze wil niet vaak wat, maar als ze wat wil, dan wil ze het goed.'

Dan, haar laatste zeggen aan een kortelings opgewekte herinnering vastknoopend, vroeg ze:

'Hebben ze je wel eens verteld, hoe vroeger dat leeren van 'r afsprong, omdat ze niet weer naar die school terug wou? Niet? 'r Vader en moeder hadden dat zoo bedisseld, toen ze veertien jaar was. Ze ging gewillig, en ze deed wel haar best ook; toch geloof ik niet, dat ze ooit plezier had, om schooljuffrouw te worden. En het tweede jaar ging ze niet over. Ze zei er niets van. Ik was toen net bij 'r ouders gelogeerd. De heele vacantie zei ze niets. Maar den laatsten avond, aan tafel, met dat wonderlijke gezicht, dat ze soms trekken kon, kwam het er opeens uit: 'morgen beginnen de lessen, maar ik ga er niet weer naar toe'. En ze zei het zoo bedaard en beslist, dat we allemaal begrepen, dat er niets aan te veranderen zou zijn. We waren eigenlijk heelemaal van onze stukken. 'r Moeder praatte nog wat tegen, en 'r vader maakte zich kwaad, er stond nog een maand spoor-abonnement, maar zij keek koeltjes, of het haar allemaal niet aanging. En toen we ten leste vroegen, wat zij eigenlijk bedoelde, wat ze dan wél wou, herhaalde ze nog eens precies dezelfde woorden: 'Ja, morgen beginnen de lessen, maar ik ga er niet weer naar toe'. En daar bleef het bij. En nou mot je niet denken, dat het een brutaal of ongemakkelijk kind was.... Heere nee!... altijd de gewilligheid in persoon...

'Dát geloof ik!' kwam Oldeman overtuigd bijgevallen. 'En ze had geen ongelijk ook', kwam hij nog, wat later; 'leeren, dat deugde niet voor 'r. Dat had ze wat goed in-

gezien! Maar hier is 't nu heel wat anders. Ze riskeert haar geld, en ze vaart er zeker den eersten tijd niet beter bij. Ze zegt zelf: ze vindt het prettig zich te bekrimpen als het moet... En dat doet ze voor mij.'

'Natuurlijk', zei tante Koosje weer, vaag. 'Ik zou dan ook haar raad maar volgen. Een eigen zaak, dat staat goed. Je wordt dan opeens van een heel anderen doen. Line's vader werkte ook met drie knechten... Je hoeft niemand naar de oogen te zien...'

'Zeker...', zei op zijn beurt Oldeman, maar weifelend. Hij was niet bevredigd door zijn gesprek met tante Koosje, en hij wist zelf niet waarom.

'Ik zal er nog eens een nachtje op moeten slapen,' besloot hij eindelijk.

Maar als hij weer op straat stond, dacht hij: - Hij kon toch eens even in de Trompstraat aanloopen; meteen eens hooren, wat van Wessum er over dacht; die was meestal 's Zondagsmorgens in zijn gedoe; hij had hem ook in zoo lang niet gezien. En hij stapte een stapje harder aan, om den vogel niet gevlogen te vinden.

Van Wessum was juist bezig, de luiken voor zijn raam te sluiten, toen hij Daan zag binnenkomen, en zijn saamgenepen kop klaarde dadelijk heelemaal bij.

'De laatste schrobeering is van drie weken geleden... heeft de zondaar weer wat misdaan?' Hij vroeg het spottend, maar niet zonder verwijt; en Daan bedacht plotseling met een bijna verlegen makende spijt, dat hij, sinds zijn sermoen over het bruiloftsbesluit, niet meer in de Trompstraat was geweest... Hij had toch, wat donders, wel eens even aan kunnen loopen, en zeggen, dat hij nu zelf vond, dat hij het geval wat zwaar had opgenomen..! Hij zei, vergoelijkend: 'Och, die schrobeering, je hadt die misschien niet zoo verdiend... je moet maar denken: een verliefd man... Line zelf heeft het je niet eens kwalijk genomen... ze heeft er om moeten lachen...'

'Zoo...', kwam van Wessum weifelend. Hij zag het blauwzijden lijfje met de kersroode opslagen, en daarboven het raadselachtig gesloten gezicht, waarmee zijn mandje kalvijnen in een hoek bij de kast werd gezet... Onder zijn kort, rul snorretje lag zachtjes spottend de vastgenepen mond.

Maar hij bedacht zich. ‘All right!... all right...’ zei hij dan, goedig.

‘Ik kwam eigenlijk eens raad vragen,’ bekende Oldeman. ‘Je weet, dat ik al lang kijk heb op dat zaakje in de Elandstraat... Je eigen baas wezen, dat lijkt ieder op zijn beurt wel eens... mij ook...’

‘Ik heb jou daar vroeger nooit over hooren praten’, zei van Wessum fel. ‘Vroeger was het altijd: geen beter patroons dan de mijne... geen prettiger werk dan het mijne... De verandering dateert van veertien dagen voor je trouwen’.

't Kan wezen’, zei Daan ontwijkend. ‘Maar zeg nou liever eens: zou jij vijftienhonderd gulden in die zaak durven steken? 't Is toch een soliede zaak, dat vindt jij ook? De gereedschappen, de schaafbanken, het huurcontract, alles puik in orde, en de boeken wijzen het aan, klanten bij de vleet!’

Van Wessum trok hoog de zware wenkbrauwen op, zoodat zijn bleeke voorhoofd rimpelde tot in de kap van zijn kastanjebruine haar, en zijn lichte oogen keken verdrietig en bezorgd. Hij zei: ‘Als je morgen bij me komt en zegt: Koen, leen me vijftienhonderd gulden van je spaarduiten, om die zaak aan de Elandstraat over te nemen, - dan moet ik weten, gesteld dat ik ze heb, of ik ja wil zeggen, of nee, niewaar? Maar als jij vraagt: moet ik den zin van me vrouw doen, en vijftienhonderd gulden van 'r geld afnemen voor wat ze graag wil, dan zeg ik: doe jij wat je niet laten kan. Je moet mij niet de vinger tusschen de boom en de schors laten steken. Meer kan ik niet zeggen’.

‘Nou weet ik nog niets’, verweerde zich Oldeman onrustig. ‘Je houdt een slag om den arm. Waarom praat je niet rechttoe, rechtan?’

‘Je hebt zesentwintig gulden in de week vast’, gooide van Wessum met een nauw onderdrukte drift eruit. ‘Maar als jij hoogerop wil, en je vrouw wil hoogerop’...! Hatelijk hoorde hij weer tante Koosje's stem op den bruiloftsmiddag: ‘Daan is misschien niet heelemáál een jongen van haar portuur.’ God-beter-'t! Daan was geen portuur! geen portuur voor het nonnetje! de beste kerel uit heel den Haag...!

‘Me vrouw wil heelemaal niet hoogerop’, zei Oldeman gebeten. ‘'t Is net, of jij Line niet goed gezind bent! Zoo'n

eenvoudig hart! En dan nog, een bescheiden timmermanszaakje aan de Elandstraat... Jij zit hier toch ook in je eigen gedoe'!

'Ja, ik... ik...', zei van Wessum fel. 'Als ìk het in m'n kop krijg, nog twintig malle streken uit te halen, en ze willen Koentje in de Piet-Heinbuurt niet meer, dan gaat ie aan een begrafenis-onderneming, of naar den Congo, of naar de bliksem. Maar zoo mag jij niet praten. Jij hebt nou een keurig huishouden, en een vrouw, waar je zot op bent. Jij bent nou een gezeten burger... Enfin, jij bent gelukkig, en daarom ben je ook geen vrij man meer. Een gelukkig mensch is niet meer vrij... En dan, iedereen is ook niet in de wieg gelegd, om een vrij man te wezen.'

'Nou ja... vrij...', wierp Daan tegen, 'dat hangt er maar van af, welke eischen je stelt aan het leven'.

'Natuurlijk', zei van Wessum weer, 'en welke eischen je vrouw stelt... Ja, ik heb ook ondervinding...! Maar ik heb nou goed praten. Ik weet nou, waar ik met mezelf aan toe ben: ik heb geen eischen. Ik houd van een kippetje met compote, en ik kan ook leven van een paar appels en een stuk brood per dag; ik houd van armoe en van rijkdom, van pleizier en van geen plezier. Ik houd van alles even veel, of misschien even weinig. Maar zoo kun jij niet praten, met je vrouw.'

'Iedereen is niet in de wieg gelegd, om een vrij man te wezen', kwam hij even later nog eens op zijn eerste zeggen terug.

'En misschien is niemand dat eigenlijk', peinsde hij ten leste, met die wonderlijke mengeling van weekheid en schamperte, die de ander altijd zoo vreemd van zijn stukken bracht.

Dan, als hij het eerlijke, goedvertrouwende gezicht van Oldeman voor zich zag, sip en wat bleek, en de warm bruine oogen, die hij zoo graag mocht, onthutst nu kijkend en onzeker, vroeg hij opeens:

'Jullie zijn het samen eens, hè? Jijzelf zou het graag willen?'

'Ja', erkende Oldeman, plechtig, of hij voor den rechter stond.

Van Wessum kreeg medelijden met hem. - Hij doet het

immers tòch, dacht hij; laat ik zijn plezier niet vergallen! Hij lachte goedig.

'Vooruit dan ook, kerel!' zei hij. 'Vooruit! Je bent nog jong. Jij zal, welbeschouwd, niet doodgaan an dat zaakje in de Elandstraat. Maar als het er dan zoo toe ligt, kordaat dan ook! Kom, zullen wij er wat op drinken? Wat warms? Verduiveld koud al vandaag! Ja, ja, we drinken er wat warms op! Zal ik jou eens een tas buitenlandsche koffie maken?.... Fijn hoor! Sterke koffie, met een scheutje rhum en een schijfje citroen.... Drinken ze zoo in.... ja, dat ben ik vergeten.... maar fijn is 't.... Ik heb nog net een paar limoentjes liggen, die op schimmelen staan, en een laatste druppeltje rhum in de flesch..'

Met allerlei malle gebaren, om den ander weer op dreef te brengen, rommelde hij het kamertje door.

En dat was trouwens bijna altijd het eind van elk bezoek, dat Daan aan van Wessum's winkel bracht; altijd had die nog zoo'n vervloekt lekker restantje van dit, dat juist dien avond op moest, als het niet bederven zou, of zoo'n verdomd fijn mondjevol van dat, waar ze hem nou net dien eigen middag mee hadden laten zitten.... zoo'n sikkeneurige ouwe juffrouw, die afgepast 'r pondje wou, en die hem met dat eene ons aarbeien aan z'n lot overliet, met dat eene trosje druiven, die eene laatste vijgepeer!

En dan had hij een bijna moederlijke zorg om alles gezellig te maken, sleepte met bordjes en een kommetje suiker; en ze zaten samen in de kleine achterkamer, waar het zoo gemoedelijk was en rustig, en doorstoofd van al de vruchtengeuren, die daar dagelijks binnendreven. Van Wessum's strakke vossekop verloor zijn harde, spottende trekken; hij had een bijna aangedaan gezicht en er was een vochtige schijn in zijn oogen. Dikwijls zat hij zoo maar stilletjes voor zich heen te denken, of hij floot vreemde wijsjes, heele stukken en brokken muziek, net zoolang als de ander maar geduld had te luisteren. Tot opeens soms de bui omsloeg, hij Oldeman wegpraatte, en die later hoorde, dat zijn onberekenbare vrind eerst tegen de schemering in zijn kosthuis was aangeland....

Iets voldaner dan na zijn bezoek bij tante Koosje, maar

toch nog onzeker, kwam Oldeman dien Zondagmiddag bij van Wessum vandaan. Hij moest zich haasten, want hij had Line beloofd, voor het etensuur thuis te zijn, en het was al op slag van eenen. IJlings stapte hij de Veenkade langs. Hij dacht: van Wessum kon soms wel raar uit den hoek komen.... rare dingen zeggen, waar je eigenlijk boos om moest worden.... zooals nou over Line. Maar hoe kon je boos blijven, als iemand het toch zóó goed met je meende? Want het goed met hem meenen, dat deed ie! 't Leek wel zijn vader soms.

Toen hij thuis kwam, vond hij Line bezig de tafel te dekken. Hij schrok, want het leek hem, dat zij er niet gelukkig uitzag. Hoe was het mogelijk! waar hijzelf zoo boordevol geluk was, zoodra hij maar de deur van zijn woning achter zich had dicht getrokken.

'Heeft het vrouwtje zich verveeld? een te eenzame morgen gehad?' vroeg hij bezorgd.

Maar Line keek hem verbaasd terug aan, als begreep zij niet, wat hem tot die vraag bewoog. Zij kuste hem in 't voorbijgaan op het voorhoofd en was dadelijk weer bedrijvig met haar schaaltjes en borden en met wat er dampte op het fornuis.

Doch toen hij, midden onder het smullen aan het smakelijk maal, opnieuw den trek van verdrietige leegheid op haar gezicht meende te betrappen, had hij bruusk en voor hij het zelf eigenlijk wist, gevraagd:

'Waarom wil je toch zoo graag, dat ik bij de Slingelands wegga, en een eigen zaak zal beginnen?'

Hij schrok even voor zichzelf, omdat hij daar zoo onverholen erkende, dat het Line was, die wou, en niet hij.

Line keek overrompeld, 't was of ze wakker schrok uit een droom; dan trokken twee rimpels van ontstemdheid tusschen haar donkerder zich kleurende oogen; ze bloosde even hoog aan de slapen, begon lichtjes te lachen, en zei, als verbaasd over haar eigen antwoord: 'Dat weet ik niet..'

'Maar als je het zelf niet weet, waarom stuur je er dan op aan?' hield de ander nog voet bij stuk.

Toen werd Line meenens boos. 'Ik stuur nergens op aan. Ik doe graag iets voor jou. Maar als jij het liever niet wilt, zeg het dan. Het is toch niet om mij begonnen? Ik heb bij

de Slingelands niets te maken, en in de Elandstraat niet. Maar ik begrijp het best. Om één uur kom jij niet bij tante Koos vandaan! Er zullen wel anderen je raad hebben gegeven.... anderen, die mij niet met een vriendelijk oog aankijken...!'

Oldeman wist niet, hoe hij de booze bui zou bezweren: de eerste boosheid na hun trouwen! Natuurlijk, van Wessum was te zwaartillend! En Line was een engel! Het eerste zei hij wijselijk niet; het tweede zei hij uit den treuren. En toen zij samen dien middag, hun stoelen vlak naasteen, bij hun ekkere kacheltje zaten, en hij maar al weer het geheimzinnig schaduwende mondhoekje moest kussen, en het lieve plekje naast het oog, waar het fijne, blauwe adertje liep, en hij maar al verliefder moest kijken naar het kijken van haar oogen, en kijken naar de lijntjes van haar wang en kin, vroeg hij opeens, als getroffen door een geheel nieuwe gedachte:

'Wat zit er toch allemaal achter die mooie, grijze oogen, als die zoo naar niets kijken? En wat zegt toch allemaal die onbegrijpelijke mond, als die zoo heelemaal niet praat?'

Het leek hem alles vol diepe geheimen, te heerlijk en te mooi, dan dat hij er ooit al het mooie en het heerlijke van zou kunnen bevatten.

IV.

En nog die eigen week kreeg de zaak haar beslag. Tot groote verwondering van zijn patroons kwam Oldeman hun het werk opzeggen. De jongste, die zich het meest met het personeel bemoeide, probeerde nog een woord van waarschuwing te plaatsen; hij wou wel graag een zoo goede kracht voor hun firma behouden; de oudste zei goedig: 'Als de verandering soms niet meevalt, Oldeman, moet je nog maar eens bij ons aankomen, we zullen later altijd zien, wat we voor je doen kunnen.' Maar de jongste keek bedenkelijk: een vergeven plaats bleef een vergeven plaats, lag er op zijn gezicht.

Met een brok in zijn keel was Daan naar 't karwei gegaan. Toch was hij vol verwachting over het nieuwe leven. 's Avonds liep hij vaak in de Elandstraat aan, bij het oude

baasje, die een slimme rot in zijn vak was. Van Wessum hielp hem zooveel hij kon; zij kochten samen op een uitverkoop een lekkere potkachel, omdat wat er nu stond mee overgehuisd werd; zij scharrelden, tweedehands, een aantal gereedschappen op, die Daan aan zijn werf solieder of fijner gewend was, dan de oude baas ze onder zijn spullen bezat. 't Was onbegrijpelijk, hoeveel er altijd nog weer noodig bleek te wezen; er kwam nooit een eind aan. Soms sloeg Daan de schrik om het hart over al de uitgaven! Zooveel pond draadnagels, zooveel gros groote haken, zooveel kleine, zooveel pak schroeven. Hij had ook wel graag een eigen draaibank gehad, maar hij zag daar voorloopig van af: 't liep alles bijeen *te* hoog. En den aankomenden knecht, dien zijn voorganger hem opdringen wou: ‘een handigerd, die werkte voor vol, al was hij pas achttien’, - Oldeman dors het niet aan, dien over te nemen. Hij was zelf nog een jonge kerel; al redde de zeventigjarige het niet alleen, hij zou eerst nog eris zien.

En ondertusschen ging hij 's avonds de voornaamste klanten van de zaak, een schoolopziener, twee behangers, en een verhuizer uit de buurt, eens opzoeken. Om den degelijken indruk te maken, dat hij zelf ook een knecht of knech ten houden zou, - het was van Wessum, die het had verzonnen - nam hij diens boodschaplooper, den weesjongen mee, die, een schaaf onder den arm, wachtte in de gang. Hij wist niet, dat met die kleine comedie, die hij eigenlijk het meest om zijn vrind te plezieren had aanvaard, en die voor den weesjongen-zelf een groote pret beteekende, van Wessum nog iets heel anders voor had, dan hij bloot gaf.

De weesjongen, goedhartig-brutaal en met een vroegouden, maar mallen kijk op het leven, dat nooit heel gemakkelijk voor hem was geweest, vermaakte Oldeman na elk bezoek met de kluchtigste opmerkingen en invallen, over wie hun de deur had geopend of zelf in de gang hen te woord gestaan. Oldeman dacht soms: - zoo'n aap van twaalf jaar, zooals die daar met zijn gewichtige gezicht op de mat stond te staren, alsof hij aan niets anders dan aan de krullen en planken van zijn winkel dacht, - wat had hij uit zijn doppen gekeken! Je zou er nog heel wat van kunnen opsteken!

En toen eens, bij een rijwielhandelaar, aan wien het oude

baasje de fietsrekken geleverd had, de vrouw zelf, geërgerd zeker dat zij uit haar werk werd gehaald, de trap van het bovenhuis omlaag Oldeman toesnauwde: dat als de timmermanswinkel van eigenaar veranderde, haar man wel eens van timmermanswinkel veranderen kon, - zei de jongen wereldwijs: ‘'k Zou ze maar niet langer naloopen, baas... als je de menschen naloopt, loopen ze des te harder van je weg, en als je ze links laat liggen, dan loopen ze je juist na.’

Daan, als hij over dergelijke moeiten of wederwaardigheden betreffende zijn toekomstig werk, thuis zijn gemoed luchtte, vond, tot zijn groote verbazing, bij Line maar een matige belangstelling meer, voor wat haar eens zoo ter harte was gegaan. 't Scheen haar te vervelen. Hij begreep dat niet. Soms meende hij zelfs een geërgerd lachje te betrappen, terwijl ze zei: ‘Ja... natuurlijk...’, in het vage latend, wát ze natuurlijk vond. Oldeman, bij zulke gelegenheden, voelde zich opeens wel tekort gedaan en alleen gelaten, maar hij eindigde toch altijd weer met te denken: was het niet genoeg, dat een vrouw haar beetje geld zoo gul aan hem toevertrouwde... kon hij op z'n eentje dan niet voor de rest opkomen? Ze had gelijk, dat ze 't hem voelen deed...

Van Wessum, in die dagen, had meer zorg over Daan, dan hij ooit Daan zou hebben willen bekennen. Zoo'n zaak, hoe klein dan ook, met voordeel drijven, je moest daar gewikst, bijna doortrapt voor zijn, tegenwoordig... en hij dacht met meelij aan het argeloos goede gezicht, de eerlijke oogen, heel die rondborstige betrouwbaarheid, die hem zoo lief was, en die hij zelf soms zijn grootste houvast in het leven noemde. Hij dacht ook: waarom praatte Daan zoo weinig meer over Line? Was de aardigheid er nu al af? Maar nee... Daan, die was op dat punt nog altijd in den zevenden hemel; en bij haar moest de aardigheid er misschien nog aan komen... Eerder had Daan hem zekere uitlatingen over zijn vrouw kwalijk genomen. Wat had hij ook zijn mond niet gehouden, als hij toch vooruit wist, dat het niet helpen zou? En wat konden hem een benepen-lief lachje schelen, en oogen van:
hoe-eerder-jij-weer-opkrast-hoe-liever-het-mij-zal-wezen, als je met het voorbijzien daarvan je vriendschap gaaf hield? Ja, hij had dat weer eens aardig stom ingepikt! En hij was juist van zins, te praten over een hernieuwd bezoek aan

den Noordwal, toen Daan op een keer uit zichzelf er over begon.

Het was op een avond in het begin van December, dat van Wessum en hij samen in het hokje achter den vruchtenwinkel zaten. Line, de eerste maal sinds haar trouwen, was naar Moerkapelle gegaan; zij had niet kúnnen weigeren. Coba trouwde met haar secretaris, en het was al erg genoeg geweest, dat Daan, in het midden van de week, geen vrij had kunnen vragen van zijn werf.

Met zijn avondboterhammen op zak, onwennig, was die naar de Trompstraat getrokken. Van Wessum had heet bier gemaakt. Het kacheltje stond zachtjes rood, en onder de rood-omkapte lamp lag gezellig het licht op tafel.

Van Wessum zei: ‘Dat 's nog weer eens een ouderwetsche avond, vrind! Dat doet den burger goed!’

Daan schrok op. ‘Ja... zeker...’, zei hij, hartelijk wel, maar zijn gedachten waren elders.

En na een nieuwe stilte schoot hij uit: ‘'s Avonds, als Line en ik zoo heerlijk bij elkaar zitten, dan denk ik vaak: tnou hangt die domme kniezer daar weer alleen achter zijn winkel, of hij zwerft, god weet waar. 't Is maar alles, hoor! een vrouwtje te hebben, dat het je thuis prettig maakt, en waar je dol op bent. Niemand moest er zonder zijn. Voor rouwen is het niet gauw te laat... Zelfs een vijftiger is nog in de kracht van zijn leven.’

Een wisseling van velerhande indrukken was over van Wessum's bewegelijk gezicht gegaan; een even spottende trek van: wel! wel! dus nog altijd koek-en-ei; een tevreden knikken dan; en toen plotseling een drift, die door zijn oogen schoot.

Oldeman, die van ouds het consigne kende, brak eensklaps af, praatte over iets anders.

Wat later zei hij: ‘Wil je wel gelooven, dat Line er haast niet toe te bewegen was, op reis te gaan? Naar haar dierbaar Moerkapelle nog wel, en naar de bruiloft van de dierbare vriendin? Van morgen zegt ze: “'k Ga net zoo lief niet.” Ik geloof, dat ze geen dag buiten mij kan. 't Doet je goed, als je zooiets merkt. Niets beters in een huwelijk, dan eens een korte scheiding! Je moest ze eens beter kennen, van Wessum, eens vaker zoo maar binnen vallen. Ik heb daar

nooit op aangedrongen; 't is iets, dat vanzelf moet komen en van ganscher harte.'

'Natuurlijk', stemde van Wessum toe. Hij keek nog wat onzeker, alsof hij de motieven van dat 'net zoo lief niet', maar half vertrouwde.

Eindelijk beloofde hij toch: - nou goed dan, hij zou het in zijn oor knoopen... maar nu dadelijk een dag vaststellen?... Aanstaande Zondag?... Enfin, goed, aanstaande Zondag dan... tegen den middag.

De lange aarzeling deed Oldeman pijn. Hij dacht opeens:

- Van Wessum begon oud te worden, zwaar op de hand. Je merkte dat pas, als je zoo weer eens een langen avond samen zat. En hijzelf voelde zich juist zoo futtig en frisch, of hij de heele wereld wel kon maken en breken.

Van Wessum, na een tijdje, zei hartelijk:

''t Doet me donders veel plezier, Daan, wat je daar allemaal vertelt! Ik was juist den laatsten tijd wel eens aan het denken gegaan, zoo over jullie. Och, je denkt dan wel eens dingen, die je niet zoo precies zou kunnen zeggen'...

Oldeman schrok. Hij kreeg plotseling de onaangename gewaarwording, alsof er inderdaad dingen waren, waar de ander over zou kunnen denken, waarover hijzelf niet had willen denken, en toch had gedacht, dingen, die hij ook nu niet zou willen denken... En waarvoor dan ook werkelijk heelemaal geen reden was, ze te denken.

Hij bloosde sterk, als had hij zich op een onwaardige overlegging betrapt.

Met een zichzelf overtuigende warmte zei hij: 'Line is een schat, hoor, een echte schat!'

En van Wessum, dien ganschen verderen avond, bleef van een bijna vaderlijke verteedering voor Daan. 't Was, of hij het zoo opdringend beleden geluk met zijn beste zorgen omtroetelde, en hij deed hun samenzijn al maar rekken met praten over honderderlei, met een lang en spannend verhaal ten leste van een apachenavontuur, dat hij zich uit een feuilleton herinnerde, en dat hij met tallooze persoonlijke vondsten aanvulde, zooals hij alleen dat maar kon.

Toen het twaalf uur sloeg, dacht Oldeman pas aan heengaan; van Wessum sloot den winkel achter hen dicht en liep mee op. En als zij zoo langs de verlaten Prinsessewal

gingen, waar hun eendrachtige stappen gedempt-vertrouwelijk klonken door den lagen wintermist onder de boomen, zei hij opeens, en Daan zag in het lantarenlicht zijn kop bleek en ontdaan:

‘Een vijftiger, die nog trouwt... ja zeker... maar als je...’ Hij lachte een hoog snerpend lachje en zweeg.

‘Als je wát?’ vroeg Oldeman gespannen. Doch van Wessum wendde half maar het hoofd naar hem heen, lachte nog feller.

‘Een vergissing’, beet hij dan koel van zich af; ‘let er niet op.’

Hij liep harder door. Zij zwegen beiden. Bij den hoek van den Noordwal probeerde Daan nog te gekscheren: ‘De kuiper zal ook wel weer eens de oogen opzetten, die we kennen, als jij zoo laat thuis komt... 't is half één...’

Van Wessum antwoordde enkel met het vlijmend gefluit uit zijn wreed-gespitste lippen.

‘Atjuusjes’, zei hij dan haastig. En terwijl de ander, onthutst, de gracht opsloeg, waar hij woonde, liep met harde stappen van Wessum, den hoed achter op zijn hooge, bleeke voorhoofd, de mistig doorsterrelde duisternis binnen der nachtelijke Prinsestraat.

V.

Line kwam na twee dagen thuis, met onuitputtelijke verhalen over de deftige bruiloft, het deftige huis waar Coba kwam te wonen, de deftige cadeaux, die er waren geweest, - altemaal verhalen, die Oldeman lichtelijk ergerden, zonder dat hij zichzelf recht rekenschap gaf waarom. Maar hij was ook zóó blij, haar terug te hebben, dat hij het volgend oogenblik de ergernis alweer vergeten was.

En na een halven dag van die uitbundigheden over het bijgewoonde feest, zweeg Line er over, plotseling en voorgoed. Zij maakte zich, als vanaf den eersten dag van haar huwelijk, overdreven druk met alles, druk met haar huis, haar werk; druk nu tot in haar genegenheidsbetuigingen toe.

- Wat een bedrijvig wijfje had hij toch, dacht Daan maar, wat een nijver bijtje, en wat een lief hoentje tegelijk!

Hij genoot opnieuw hartsgrondig van zijn keurige huisje,

zijn lekkere maaltijden, en van de altijd gereede gewilligheid van Line niet het minst. Tienmaal op een dag vroeg hij: ‘Ben je gelukkig met me? Zijn we alles voor elkaar? Ben je nog altijd blij, dat we getrouwd zijn?’ Hij vroeg het zoo váák, omdat hij, in den klank van haar stem, in de bizonderheid van haar woorden, een graad van liefde herkennen wou, die hem toch altijd nog weer ontging.

Hij dacht ook soms, dat hij Line toch iets zeggen moest over het afgesproken bezoek van dien Zondag; maar hij deed het niet graag, dacht dan ook weer, dat alles immers vanzelf sprak en dus toch prettig wezen zou.

Toen Line, dien Zaterdagmiddag, op een schel belletje, aan het bungelende touw lángs de trap de voordeur opentrok, stapte een jongen van een jaar of twaalf met een goedvertrouwende vrijpostigheid het portaaltje binnen en vroeg naar boven, of baas Oldeman thuis was?

‘Nee’, zei Line, ‘de baas is niet thuis.’

‘Dat dacht ik al’, zei, langs zijn goedig-brutalen steekneus weg, de jongen, als in een wat luid uitgevallen alleenspraak.

‘Waarom kom je dan, als je dat dacht?’ vroeg ongeduldig Line.

‘Zoo maar’, zei de jongen; ‘om 'ns te zien.’

Line voelde zich boos worden. ‘Wie ben je eigenlijk?’

‘Ken je me niet?... dat's ook wat!... ik ben de weesjongen van van Wessum.’

‘O!’, zei Line, niet zonder geringschatting, en alsof haar deze mededeeling het vreemde van het geval volkomen ophelderde.

De jongen keek gebelgd naar boven. Hij had een groot, rond gezicht, en kleine blauwe oogen, die te dicht bij elkaar stonden.

Hij viel uit: ‘Daar hoef je toch geen o! om te zeggen? Mijn baas is licht zoo goed als een ander...! En weesjongens maggen er toch ook wel zijn?’

‘Kan ik de boodschap overbrengen?’ sneed Line snibbig af.

‘'k Heb geen boodschap’, wierp de jongen ver weg. ‘Ik kom voor me eigen.’

‘Geen boodschap?... zoo...’, draaide Line weer bij. De jongen vermaakte haar toch wel.

‘'k Wou geen kwaad van de weesjongens zeggen, hoor!’ kwam ze verzoenend.

‘Neen’, vergoelijkte de jongen zelf, ‘dat geloof ik best.’

‘'k Ben ook geen gewone weesjongen...’, kwam hij even erna.

‘Hoe meen je dat?’ verwonderde zich Line.

‘Nou, dat's toch makkelijk te begrijpen! Geen weesjongen uit een weeshuis. 'k Lig bij me tante over de vloer.’

‘Zoo... en heb je 't daar goed?’ vroeg Line, om wat te zeggen.

‘Och... goed en goed is twee’, wimpelde wijs de jongen af. ‘Een weduwe, en nog drie eigen kinderen thuis... Maar we krijgen allemaal onze boterham...’

‘En wat kom je nou eigenlijk doen?’

‘Niks’, zei de jongen. Hij was twee treden naar boven gekomen, hing tegen de trapleuning. ‘'k Heb vrijaf. Den heelen dag al. Me baas is tot Maandag de stad uit.’

‘Zal je baas ook geen reuzezaken maken, als hij Zaterdags z'n winkel sluit’, zei Line schamper.

‘Mot me baas toch zelf weten’, verweerde zich kordaat de jongen, alsof hij in zijn eigen eer was getast.

Line trok de schouders op. ‘Natuurlijk mot je baas dat zelf weten... Kon jij anders niet op den winkel passen?’

‘*Ik* op de winkel passen?’ lachte de jongen. ‘Zou ie pas eris vloeken, als ik 'm dat voorsloeg!’

‘Zou hij daarom vloeken?’ vroeg Line, gretiger dan zij 't zelf goed vond. Ze scheen zich op iets te bedenken, bood aan: ‘Wil je misschien een oogenblik wachten, tot Oldeman thuis komt?... Trek de deur maar dicht... Wil je een kommetje koffie?’

‘Nou’, zei de jongen, ‘dat hoeven ze me nooit tweemaal te vragen.’

Hij stommelde de trap op, bleef bij de open keukendeur staan. Line zette een kommetje koffie voor hem op tafel. ‘Je bent anders wel wat brutaal naar me zin’, zei ze bestraffend.

‘'k Mag voor me baas toch wel opkommen, zou 'k zoo denken’, verweerde zich opnieuw de jongen, al lonkend naar de koffie.

‘Jij schijnt op die baas van je gesteld te wezen...’

‘Wis en drie!’ zei de jongen. ‘En òf!’

‘En hij vloekt zoo op je?’

‘Vrééselijk!’ bevestigde de jongen. Hij kwam aan de keukentafel zitten, voor de kom koffie.

‘Dat vindt jij toch niet prettig?’

De jongen dacht een oogenblik na. ‘'t Is een puike baas’, zei hij alleen. Hij dronk. ‘Goeie koffie’, prees hij dan met verstand van zaken; ‘lekker, hoor!’

Line scheen zich weer te bezinnen op een vraag.

De kleine donkerblauwe oogen in het dikke gezicht staarden over het half leege kommetje heen, alsof ze scheel zagen, keken dan Line aan, en begonnen te lachen. ‘En schelden kan hij ook! Maar als hij scheldt, dan is hij eenig!’

Line keek afkeurend. ‘Scheldt hij je uit ook al?’

‘Voor alles wal leelijk is’, zei de jongen met overtuiging.

Zijn groote mond, rond de kleine, witte brokkeltanden, lachte nog voller door in de wangen, die kuiltjes kregen. Hij zette hardhandig de kom op tafel, stond overeind, had een paar mal uitschietende arm- en beenbewegingen als van iemand, die een ander voortjaagt of bedreigt, en hij schreeuwde:

‘Hondsvot!... rotte appel!... apetronie!...’

Zijn kop blaakte vuurrood van inspanning en pret. Line was even geschrokken. Ze moest heelemaal niet lachen, zooals de jongen blijkbaar verwacht had. Hij keek teleurgesteld, vroeg nog, ontnuchterd: ‘Lollig, hè?’

‘Ieder zijn smaak’, zei Line witjes.

De jongen trok zijn grooten mond misprijzend in elkaar.

‘Vrouwen vinden niet gauw iets lollig, als ze niet willen’, zei hij, wereld-wijs.

‘Leert je baas je dat?’ viel Line uit. ‘Ik kan wel zien, waar jij vandaan komt!’

Dan bedwong zij zich, vroeg veel vriendelijker opeens weer:

‘En is ie nou zoo de stad uit?.... Waar is ie naar toe?.... een groote reis?....’

De jongen trok de schouders op, gebaarde in 't wilde weg van: hoe of hij dat nou kon weten!

‘'t Is natuurlijk een veel beter baas, dan ze in zijn buurt van hem zeggen,’.... zei Line weer. ‘Ze vertellen veel van hem, in zijn buurt, is 't niet?’

Toen neep het goedvertrouwende gezicht van den jongen als een vuist in elkaar; de kleine oogen gluurden slim en

achterdochtig, alsof ze dachten: uithooren....? dat zit je dan niet glad!

Hij zei, erg grootmenschig opeens:

‘Kom, nou mot ik weer eris verder. Ik sta hier me kostbare tijd maar te verpraten.... tijm is monnie’.

‘Wel! wel!’ lachte Line kleintjes gepiqueerd, omdat haar plan van uithooren zoo in 't geheel niet opging, en omdat de jongen iets zei, dat ze niet begreep. ‘Ik zal je dan ook maar niet vragen, of je nog een tweede kommetje koffie wil!’

‘Een is genoeg’, verklaarde parmantig de jongen. ‘Hij keek nog even, onzeker, in het keukentje rond, zei: ‘ol rijt’ - draaide zich op zijn hielen om, en stommelde de trap weer af.

Oldeman, dien middag, kon Line geen bevredigenden uitleg geven, van wat de jongen eigenlijk was komen doen. - Hij zou zich verveeld hebben,.... eens zijn komen zien, of hij ook helpen kon....; 't was een handige snoeshaan.... er zou altijd een aardig knechtje aan zitten, later.... van Wessum had er al wel eens over gepraat....

‘Ik voor mij zou er dan liever een uit een betere leerschool nemen’, ze Line schampertjes. En toen Daan daarop nog bizonderlijk en met een gezicht of er heel wat achter stak informeerde, wàt precies de jongen gezegd had: dat zijn baas uit de stad moest? dat hij pas Maandagavond thuis kwam? - kreeg Line het onaangename gevoel, of er de hemel wist welk verraderlijk complot tegen haar gaande was; 't geen haar den ganschen verderen avond zóó ontstemd maakte, dat Daan over het blijkbaar afgesprongen bezoek niet reppen dorst.

En 's Zondagmiddags tegen het afgesproken uur, kwam tóch van Wessum aanzetten. Line was verwonderd, en deed het onprettig blijken. Daan was niet minder verwonderd, maar verwelkomde des te hartelijker.

Van Wessum had zich voor de gelegenheid deftig uitgedost in zijn feestspullen van de bruiloft; de gekleede jas, het hooggesloten, bruinfluweelen vest, de pauwblauwe das, die hem een lichtelijk onsoliede uiterlijk gaven; en hij had een spotglimp in zijn felle, lichte oogen, zóó aanstekelijk,

dat Daan popelde van nieuwsgierigheid, en tegelijkertijd hevig beducht raakte over den mallen streek, die er zeker te berde zou komen. Hij keek van Wessum maar eens aan, vragend en waarschuwend tegelijk, keek naar Line, keek weer naar van Wessum, die naar hem keek. Line, die het oogenspel betrapte, ging beleedigd thee zetten.

Het was een dwaas begin van een bezoek. Opeens barstte Oldeman, die de spanning te sterk werd, in een zenuwachtig lachen los. ‘Vooruit van Wessum! vooruit dan!’ zette hij, tusschen zijn lachen door, de ander tot vertellen aan.

‘Ja,’ zei van Wessum langzaam, ‘ik zet honderd tegen één, als jij raadt, wat mij vandaag in den Haag heeft gehouden. Ik was namelijk van plan geweest, er den Zaterdag en Zondag van tusschen door te gaan....’

‘Och zoo maar.... kwestie van humeurigheid,’ voegde hij er aan toe, als hij Daan's verwijtenden blik opving.

Maar Line's gezicht klaarde bij: - Den Zaterdag en Zondag er van tusschendoor gaan, dat kwam uit met wat de weesjongen zei; en die overeenkomst bevredig de haar, of het een bewijs van goed gedrag was.

‘'t Zit in de familie,’ zei van Wessum nog geheimzinniger.

En terwijl Daan maar goedig plezier zat te hebben en verklaarde, dat niemand ter wereld zou kunnen uitmaken wat een dolleman als Koen van Wessum in den Haag hield, als hij er zelf uit wou, zei Line, met een plotseling opflakkerende intuïtie: ‘Tante Koosje....’

‘Tante Koosje’, bëaamde van Wessum in een diepe voldaanheid.

‘Tante Koosje?’ verbaasde zich onnoozel, en het spoor geheel bijster, Oldeman.

Toen viel van Wessum achterover in zijn stoel, en haalde op zijn beurt, onbedaarlijk, den hinnikenden lach uit, waarmee hij altijd alle in zijn oog dwaaste der menschelijke dwaasheden te begroeten placht.

‘Tante Koosje... en neef Adriaan...’, bracht hij eindelijk met moeite uit.

Dat gaf een groote opschudding. - Wat? wat moest dat, tante Koosje, èn neef Adriaan...?

‘En het kamertje van Pander, en het fijne slaapsalet, en het jaargeldje van de huisbewaring...’

Line keek, zooals vrouwen kijken, die voor niets zoo bang zijn, dan voor onnoozeler te worden gehouden, dan ze zijn, en die, bij onbegrijpelijke gevallen, in haar geloof noch in haar ongeloof wenschen gevangen te worden.

Daan riep maar: ‘'t Is toch geen meenens? 't Is toch geen meenens?... Wel meenens?... de gluiperd!’

En toen kwam, met veel geheimzinnigheid en oratorisch effect, van Wessum's verhaal los: hoe hij dien Zaterdagmiddag naar het spoor gaand en uit de Veenestraat komend, een twintig huizen ver voor zich uit, had zien opduiken en weer wegschuiven tusschen de menschendrukte door, een groengrijze overjas en een klein, zwart kaasbolletje boven wat vlashaar in een steenrooden nek. - Waar, bliksems, was hij gaan denken, had hij meer die manier bijgewoond, van met een scheven schoudertrek en den kop vooruit zich door een volte te werken?... En plotseling had hij terug gezien: neef Adriaan! neef Adriaan, die tusschen de wachtenden aan de tramhalte zich drong, om toch maar niet de laatste van de bruiloftsgasten te zijn, die in den wagen kwam... Waarachtig, hij liet zich hangen, als daar niet die Moerkapeller snoeshaan voor hem uit laveerde. En hij een pasje harder aangestapt; maar net of de ander oogen in zijn nek had, die ook aangestapt, en hem altijd een twintig huizen vooruit gebleven...

‘Hij ging misschien naar de trein?’ vroeg Oldeman.

‘Dat dacht ik eerst ook’, zei van Wessum; ‘en ik liep al te bedenken, wat ik aan het station eens voor een goeie grap met hem zou kunnen uithalen, als opnieuw de groengrijze overjas en het kaasbolletje zich verloren in de drukte, en... niet meer opdoken. En opeens had ik 't begrepen: het moest in de buurt van de Stille Veerkade wezen, dat de vunzaard zoo spoorloos was zoek geraakt. Neef Adriaan was de Stille Veerkade op!... En ik tusschen de menschen door vooruit.... maar met, dat ik aan den hoek kom en de kade kan afzien, glipt, op de plek waar tante Koosje's bovenhuis moet zijn, een groengrijze overjas ergens een deur binnen en weg.... Ik had het punt in 't oog, en hield het in 't oog....

‘En ben je gaan kijken?’ vroeg Oldeman gespannen.

‘Ik ben gaan kijken, en 't wás tante Koosjes deur geweest.

Nou, er is dat kleine café'tje, twee huizen ervoor.... ik ben aan 't raam gaan zitten, ik heb er een half uur gezeten, een uur gezeten....; ik dacht: hij moet naar 't spoor terug, hij moet weer langs komen. Er kwam niemand langs. 't Werd donker; de lantarens gingen aan, je kon niet alles meer controleeren. Toen heb ik aangebeld. Ik meende licht te zien door een gordijnkier.... maar ik was er niet zeker van.... Ik dacht: àls ze open doen, verzin ik wel wat... Ze deden niet open.... Ik heb tweemaal gebeld, driemaal.. Enfin, hij kan er uit zijn gekomen en de Veerkade verder zijn afgeloopen... Maar ik verdacht hem ervan, dat hij nog lekkertjes boven zat.... bij tante Koos...'

Van Wessum, met zijn malste oogen van spot en vermaak, keek Oldeman aan, en Oldeman van Wessum.

''t Was ondertusschen', besloot de eerste zijn verhaal, 'te laat geworden voor m'n reisplannen.... 'k ben naar m'n winkel teruggekuierd.... (hij zei maar niet, dat hij, met zijn zotten kop, ook te verlangend was geweest, het geziene aan den Noordwal te komen vertellen) 'en nu vraag ik: Wat móét dát beduiden...?'

'Trouwen!' zei Daan fataal, 'Oóm Adriaan...!'

Maar Line, die aldoor niet recht had geweten, of het verhaal haar moest aanstaan al dan niet, zei wat snibbig, dat het heelemaal niets hoefde te beduiden, ten minste van den kant van tante niet....; ze had Coba's neef nog op de bruiloft, in Moerkapelle gezien, en tante Koos verleden week.... Ze hadden geen van beiden iets gezegd....

'Nou ja, natuurlijk....' kwam Daan, die dolgraag over het geval wou doorpraten; dan zag hij het gezicht van zijn vrouw, en hij zei plotseling, braaf:

'Enfin.... laten we het beste ervan hopen.... 't kan zijn, dat Line gelijk heeft, en dat tante Koos 'r verstand gebruikt.'

Van Wessum keek teleurgesteld en onzeker. ''k Zou anders niet graag willen, dat het Moerkapeller heerschap later met jullie erfenis ging strijken', kwam hij nog, meer goedig dan geschikt, achterna. Line keek beleedigd; er was een oogenblik van gedwongen stilte. Van Wessum werd er zelf nog stiller van. Hij begreep niet, waarom zijn kostelijk verhaal zoo saai verliep. Hij keek naar Line, voelde tegelijk haar

onwillige blik zich van hem afwenden en het leege instaren. Er hing iets door de kamer, dat èn Daan èn hem, drukte als een last. - Daar hadt je 't, vervloekt! wéér.... net als bij zijn eerste bezoek.... Vrouwengespuis..!

Dan, met een ruk over die malaise zich heenzettend, begon hij gewild luidruchtig te praten over Daan's aanstaande installatie in de nieuwe zaak, en over alle, gemeende en en ongemeende, plannen, die hij gemaakt had om de inwijding ervan, den eersten Februari, te vieren: den winkel illumineeren; de jongens uit de beurt fuiven.... geen beter aanprijzing voor een zaak, dan de verhalen, waarmee de straatjeugd je opsiert; de mannetjes van de wandelende reclame door de stad laten loopen.... hij zou zelf de borden schilderen: - Laat timmeren! bij wie? bij Daan!.... Laat timmeren bij Daan! welke Daan? Daan Oldeman!.... Laat timmeren bij Daan Oldeman! welke Daan Oldeman? Daan Oldeman van de Elandstraat!.... En zoo ging dat nog ettelijke borden verder, van: laat timmeren, en wat? - waarbij van Wessum's geest de malste buitelingen maakte door al de buitenissigheden, die een mensch maar zou kùnnen timmeren laten.

Daan, blij dat de spanning gebroken was, ging grif op het nieuw geboden onderwerp in. Hij keek van Wessum maar eens dankbaar aan. Wat was die toch altijd aardig, en wat een bedenksels gingen er altijd door dát hoofd....! En hoe hartelijk ook, om zich zoo warm te maken voor een onderneming, die hij eerst niet eens had goedgekeurd...

Maar Line zat terzijde van het raam en staarde zwijgend de wintersch-stille gracht langs, waar een enkele eenzame vogel over en weer het blakke water vloog, en neerstreek in het zwart getakte van een hoog tegen de lucht zich afteekenenden boom. - Wanneer zou de geweldige gewichtigheid over die timmermanszaak nu eindelijk eens luwen? Was er bij hen aan huis ooit drukte van gemaakt, dat haar vader met drie knechten werkte? Zij begreep niet, hoe zijzelf over die heele Elandsgracht zich zoo had kunnen opwinden. Zij haatte den klank van van Wessum's stem; zij haatte den heelen timmermanswinkel; zij haatte bijna haar mans goedmoedigheid van met al die grappen mee op te lachen; zij vond hem net een jongen, kinderachtig bijna. Voor haar

part was hij zijn heele leven bij de Slingelands gebleven, en was er van de Elandstraat nooit sprake geweest. 't Liep er misschien toch spaak. Wat een moeite en ongewisheid! Een betrekking als. Coba's man had, dat was toch wat anders! Enfin, ze mocht zooiets niet denken... maar overigens...

Line voelde zich doodongelukkig. Zij weet het aan van Wessum; van Wessum, die altijd ergernis bracht, nu weer met dat lamme verhaal over tante Koos. Er kon wel heelemaal niets van aan zijn; maar al was er wat van aan, ze zou hem het plezier niet gunnen, dat hij haar boos zag. Aan háár zou hij niets merken!

Een oogenblik later dacht ze: Wat een onuitstaanbaar naargeestig gezicht, zoo'n stadsgracht in den winter! Waarom in 's hemelsnaam vloog zoo'n kraai nog heen en terug over dàt water en dìe boomen! Je kon er bijna niet naar kijken, zoo zielig en vuil en vervelend was alles...

En van Wessum, tusschen zijn gepraat en kwinkslagen door, zat haar heimelijk te bespieden. Wat ging er in dat hoofd nu wel allemaal om? Dé vrouw... het bodemlooze vat der onvoldane wenschen! de leegte, die nooit te vullen was...! Jawel, jawel, dat effen gezichje, en dan zoo'n beetje melancolie, en zoo'n beetje ontstemming, alles erg lief, zou je zoo zeggen, maar hij kende dat!

En tegelijkertijd zag hij haar kleine, ronde kin, die met een even schaduwend boogje weggleed in den dunnen en toch mollìgen hals; en rond haar oog de zweem van een blos, een vaag teer rood, dat bevreemdde. Hij schrok. Ze was knap. Ze was bekoorlijk. Hij had dat al meer gezien. Ze was knapper geworden sinds haar trouwen. Ze was veranderd. Iets in den wrong van het haar, in de wijze waarop zij, losser, haar rood en zwart gestreepte blousje droeg...; het stadsche leven had haar beroerd. Of ze het zelf wist? Denkelijk wel. Ze was bekoorlijk; en hij haatte haar. - Het zedig pipsche bruidje, ai! ai! dacht hij met een grimas.

Dan keek hij naar Daan; Daan, die gedegen en vol ijver nu praatte over *zijn* plannen met de zaak... *zijn* zaak...; de goeierd!

Plotseling stond van Wessum op; hij kon het niet langer harden in die kamer. Daan was welkom bij hem, altijd

welkom, maar hier aan huis, dat nam hij zich vast voor, hier kwam hij niet weer.

Hupsch eenklaps, bijna tè hartelijk, nam Line afscheid.

En dien avond, toen Daan en zij al vroeg boven waren en aanstalten maakten voor de nachtrust, zei Line opeens, met het luchtig-lieve toontje van een speelsch kind, - een kwartier te voren had ze er zelf nog niet aan gedacht -; 'Weet je wat *ik* vind..? als jij nu eenmaal goed en wel daar in de Elandstraat zit, dan moesten wij zien een bovenhuisje er vlakbij te krijgen... Er zijn daar verscheidene aardige straten.'

'Wou je hier weg?' vroeg Daan met schrik. 'Je hebt daar nog nooit over gepraat! Waarom wou je hier weg? We zitten hier zoo goed. Ik dacht....'

Line keek hem aan, en haastig weer terzij, met een blik, dien hij niet begreep, maar wel herkende.

Hij voelde zich plotseling erg verdrietig worden, of een kou bij hem binnensloop:

'Ons bruiloftshuisje... Waarom zou je hier weg willen?'

'Och, zoo maar... een inval... Misschien dat jij dan wat dichter bij je werk was.'

'Maar de Noordwal is heelemaal niet veraf...'

'Wat neem je alles dadelijk zwaar op', zei Line met een spottend trekje om den mond. 'Laten wij er niet meer over denken... 't Was heusch maar een inval.' En daar bleef het dien avond bij.

M. SCHARTEN-ANTINK.

(Wordt vervolgd).

De koning van het leed.[1)]

Voor zijn aangezicht.

Ik kniel hier neer aan de voeten
Van wien zich mijn koning heet,
Om hem eer te doen, te begroeten
In de woning van het leed.

Op mijn weg had ik vurig gebeden,
Want ik vreesde het wel zeèr
Voor het aangezicht te treden
Van mijn gestrengen heer.

Ik dacht, mijn benardheid betoomend,
Zoò wil ik straks tot hem gaan,
Bedroefd, maar mijn tranen niet stroomend,
Mijn stem nog te verstaan;

En dan het hem aanzien, het naadren,
Niet door een stormvlaag gezweept,
Als die in het najaar de blaadren
Langs de kale dreven sleept,

Doch eer als een veld zijn, van regen
Geteisterd, van 't kouter doorknaagd,
Dat toch in den zomer den zegen
Van een goudgeel wuiven draagt.

1) Deze gedichten maken deel uit van een bundel ‘Opvluchten’, die in het a.s. voorjaar bij ‘het Palladium’ zal verschijnen.

Zoo bad ik, en ben toen getreden
In het donkere koningshuis,
Als een die in rust en in vrede
Gebogen staat onder zijn kruis,

En ik kniel hier, o gij, die mijn dagen
Langs wildernissen stiert,
Door de doornen der rozen geslagen,
Maar met hun bloei gesierd.

De muur der zuchten.

De stille stad, waar wij in leven,
En waar de vorst van 't leed regeert,
Is door een breeden wal omgeven,
Een steenen, eeuw-oud en verweerd.

Het wekt zoo'n weemoed daar te komen,
En heel een zomermiddag lang,
Het hoofd te leunen en te droomen
Als naast de liefste, wang aan wang,

Terwijl de zon, soms aangevlogen,
Een glimlach toovert over 't grauw,
Dat opglanst als het grijs van oogen,
Of vluchtig bloost gelijk een vrouw;

En dan te denken, hoe het lijden,
In menig zwaar en vruchtbaar uur
Van vroegre, schier vergeten tijden,
Zuchtende bad bij dezen muur,

Zoodat wij nu, de jongre gasten,
Ons buigen naar de plek misschien
Waar blinde Milton's handen tastten,
De vleugel brak van Hölderlin.

Weemoed.

Ja, als het jaar ten einde nijgt,
Het loover bruine tinten krijgt,
En als de gast van onzen gevel,
De zwaluw, vliedend voor den nevel,
Op vlugge wieken zuidwaarts tijgt,

Dan kan ik rustig en bereid,
Als een wien 't glijden van den tijd
Geen haar op 't hoofd vermag te krenken,
Onder de Octoberboomen denken,
O Koning, aan mijn dienstbaarheid;

Maar als April het feest begint
Van geurgen regen, warmen wind,
En zich een vlucht van bloesemvlinders
Met het gejoel van blijde kinders
In tuin en boomgaard samenvindt,

Zal ik dan niet bedroefd de vreugd
Begroeten, die van vroeger heugt,
Zal dan zelfs 't moedigste der harten
Niet zuchtend omzien, heer van smarten,
Naar de in Uw dienst vervlogen jeugd?

Wetten.

Wanneer de heete koortsen koken,
De pijnen ons in 't lichaam branden,
Als golven, die de kust bestoken,
Verstuivend op de Noordzeestranden,

En wij in al dat bruisend woelen,
Dat storten om weer op te schuimen,
Niets dan een blind bedoelen voelen,
Een willekeur van louter luimen,

Dan plotsling treedt een stralend wezen
De waatren met zijn voetstap effen,
En zien wij, statig opgerezen,
Den koning kalm de handen heffen;

In tranen staren wij naar 't blinken
Van helm en harnas, blank van smetten,
En als zijn handen zacht weer zinken,
Beseffen wij den ernst der wetten,

Der wetten, die 't weerbarstig lijden
Langs even zeekre banen sturen
Als d' omloop van de jaargetijden,
Den rondedans van de eendere uren.

De reis.

Hoe drijft ons 't heimwee vaak naar verre streken,
Blauwe gebergten, meren, warme dalen,
Waar 't ongewoon gezang der vreemde talen
Tot liefde ontroert, wanneer er vrouwen spreken.

Wat mag het zijn, die zucht om heen te reizen?
Misschien de dorst in ons, de nooit geleschte,
Om onze hoop op hemelsche gewesten
Vervuld te zien in aardsche paradijzen;

Misschien de wensch om, als wij 't pad beklimmen,
Boven ons zelven godlijk uit te stijgen,
Of gansch te loor te gaan in zon en zwijgen,
Wanneer de middaggloed de zee doet glimmen.

't Is mooglijk dat wij zwervers dìt verbeiden;
Maar zeker weet ik, dat op onze tochten,
Hoe onvermoeid wij ook naar vreugde zochten,
Eén ding alleen gevonden werd: het lijden,

En dat - de wind mocht zilt zijn rond de klippen,
Het druifnat zoet waar wij de tong mee koelden, -
Wij toch, bij alles wat genot gaf, voelden,
Koning, uw afscheidskus op onze lippen.

Zijn leger.

De koning zegt: ‘gevouwen handen
Weerstaan de kracht der ruigste vuisten,
Die ooit een zwaardgevest omspanden,
Zìj zijn de sterksten, want de kuischten.’

De koning zegt: ‘geen schal van woorden
Klinke op uw tocht, o strijdgenooten,
Doch volgt uw vorst als onverstoorden,
De trekken strak, den mond gesloten;

En wilt gij u op uw moed beroemen
Door tooi van groen in uwe haren,
Ik raad u, vlecht geen smuk van bloemen,
Maar draagt slechts donkere eikeblaren,

Den krans der onversaagde helden,
Die gaarne wat geluk heet derven
Voor 't hun als sprookje voorvertelde,
En vreugdig voor een droombeeld sterven;

Want, weet, het land van - 't leed geleden,
Den steilen burcht van - God gevonden
Zal niemand uwer binnentreden
Dan, dierbren, overdekt met wonden.'

AART VAN DER LEEUW.

Beurtvaart.

Mevrouw Eberson zat voor haar kaptafel; haar vingers, licht en bedreven, weefden de nog donkere haren over het glas grijs der slapen. In den opstaanden spiegel weerkaatste het glas boven de waschtafel en daarin, als in een medaillon, het verschgeschoren gezicht van haar man, met nog een schuimvlok links en rechts, gelijk het merkteeken Satans, aan de oorlellen.

'Neen,' zei hij, omdat hij haar glimlach op zich gevestigd voelde, 'aan die excursie vanmiddag zou je niets hebben. Het weer,' - hij schoof een gordijn terzijde en bezag ernstig de lucht, - 'het weer is ook twijfelachtig voor een boottocht. Maar het diner kan wel aardig zijn.'

'Ja,' bevestigde zij, volstrekt onbevangen, 'dat kan.'

'Ik ben blij, dat je dit tenminste meemaakt.'

'Ten minste.'

'Je vindt, dat ik je voor het overige programma niet bijster geanimeerd heb? Ik ben overtuigd, dat het je te vermoeiend zou zijn. En vervelend. Dat gedrentel door de stad. Twee kerken moeten we zien. En een ongehoord aantal graven. Daarvoor heb je toch nooit de ware belangstelling gevoeld.'

Zij plaatste met aandacht een sierlijke valsche krul en stak er een extra speld in, want ze was niet van zins haar kapsel voor het diner nog eenmaal op te bouwen.

'Soms kan er opeens aanleiding zijn voor een nieuwe belangstelling,' zei ze ondoorgrondelijk. 'Dat houdt allemaal verband. Ik kan me voorstellen, dat ik onder bepaalde omstandigheden warm zou kunnen loopen voor het stoffelijk overschot van Rinaldo Rinaldini.'

Hij lachte, wat onzeker.

‘Als ik er dan maar geen lijkrede van dertig pagina's bij af behoef te steken.’

‘Het onderwerp zou je stellig flatteeren.’

‘Stel je gerust,’ gaf hij terug in denzelfden vluchtigen toon, die haar verraderlijk wapen was: ‘ik zal het maar hebben over een eerzaam bouwmeester, anno 1769.’

‘Dezelfde over wie Ida van Eelders dat artikel in de Gids geschreven heeft?’

‘Dezelfde. Het is vandaag de honderdvijftigste verjaardag van zijn dood.’

‘Ik feliciteer jelui,’ zei ze.

‘Dankje,’ ontviel hem, terwijl het bloed naar zijn naakten hals schoot en haar glimlach in het spiegelglas verstarde Hij repte zich thans om gekleed te komen, en buiten schot. Want hij duchtte, nu hij haar door grofheid had getroefd, de wraak van een rechtstreeksche vraag. En bovendien had hij Ida beloofd haar in de richting van het Prentenkabinet, waar zij werkte, tegemoet te zullen loopen om zich bijtijds samen van een goede plaats op de salonboot, die voor de leden van het Genootschap in de Haven gemeerd lag, te verzekeren.

In het morgenlicht en den vertrouwelijken geur der slaapkamer verontrustte hem het spel, waarin zijn vrouw geestelijke voldoening zocht voor het tekort van haar hart. Hij gevoelde zich dan, zonder boord, zonder de das die hem goed stond, en zonder zijn gouden lorgnet, onvolledig, min of meer naakt, ook van ziel, en niet toegerust tot schermutseling. En in dit besef zijner minderheid - want een vrouw weet het negligé altijd wel zóó te dragen dat zij erbij wint, terwijl een man, een wat schraal en hoekig professor, aangewezen op de pyama, doorgaans beneden zichzelf blijft - begaf hem de hoffelijkheid waarmee hij overdag haar scherts vol voetangels en klemmen weerstond.

‘Vertrouwelijkheid zonder vertrouwen,’ had ze eens gezegd, in de jaren toen het nog tusschen hen spande ‘iets ergers is er niet.’ En het was of zij sindsdien den slagboom van ironie had opgericht, die hen, genooten van tafel en bed, scheidde als een vonnis.

Betty Eberson liet het kanten kapmanteltje van de schouders glijden. Met haar blanken bovenarm schoor ze rake-

lings langs zijn paarsgestreepte mouw terwijl ze naar het venster liep en iets zei over de opklarende lucht.

Tot den openlijken aanval ging ze zelden meer over.

Hij bukte zich en drukte een kus tusschen haar schouderbladen. Er was geen daad welke hij jegens haar zoo grondig betreurde als een onheusch woord.

'Wat doe je aan vanmiddag?'

Zij weifelde even, gunde hem toen ook een lichte voldoening:

'Mijn blauwe, ontwerp professor Eberson.'

'Dat is goed,' zei hij hartelijk, 'geen kleur staat je zoo jong als dat turkoois.'

Zijn eigen beeld, voltooid voor den spiegel, bevredigde hem; hij zag het met Ida's oogen zooals die hem zouden tegentintelen al van ver. Van den veelbelovenden dag voorspelde hem dit oogenblik der ontmoeting de innigste voldoening. En de morgenexercitie met zijn vrouw was, naar omstandigheden, - hij had tot dezen ochtend gevreesd dat zij hem op haar zakelijke wijze zou hebben aangekondigd het uitstapje onverhoopt te willen meemaken - gunstig verloopen. Door de wolk boven het balcon brak de zon, een schoof warm licht gleed de kamer binnen, schuin over het sierlijk beddenpaar. Betty had gelijk, het zou een mooie dag worden. Wel jammer voor haar, dat zij dezen moest missen. Maar wat had hij aan Ida in tegenwoordigheid van Betty? En wat ving hij aan met Betty, wanneer Ida daar was en aanstoot nam aan elk vriendelijk woord dat hij zijn wettige echtgenoote toevoegde? Het was onvermijdelijk dat hij zich verdeelde. Een dwingende behoefte den dag te prijzen vierde zich uit in lof op zijn kleermaker.

'Ze hebben daar toch een uitmuntend snit bij Jurmans.'

'Jawel,' zei ze gelaten.

Hij draalde nog, stak een klein gouden pentagram, vrucht eener banale philippine met Ida, in de das door Betty uitgezocht bij gelegenheid van een gewetensreisje naar Amsterdam. Doch aangezien er aan haar nooit de ware eer te behalen viel, terwijl hij Ida's humeur tegen wachten niet bestand wist, onttrok hij zich ten leste aan het spel zijner gespannen fantasie en zwenkte met een langen, onjuist gemeten stap de slaapkamerdeur uit.

‘Haast je niet om mij... Ik... 't is al laat... drink wel even staandevoets een glas melk.’

Maar zij volgde hem onverbiddelijk, sneed brood, schonk thee en liet hem uit met een kus. Zoodat hij, degelijk stappend door het zonnig vóórtuintje, geen kans zag de roos voor Ida van den stam te plukken en een lichte wroeging omdat hij Betty noodeloos thuis liet, niet ontliep.

In de latere jaren van haar huwelijk had Betty Eberson zich opgewerkt tot een gelukkige vrouw. En dit geluk, dat zij droeg welbewust en eenigszins uitdagend, was haar schild.

Zij sprak over haar man's onregelmatig huwelijksgedrag niet slechts onderworpen of toegeeflijk, maar met een bepaalde fierheid, alsof dit behoorde tot het onderscheidend professoraat op buitengewoon jeugdigen leeftijd. Onvervaard noodde zij de vrouwen zijner belangstelling, de gescheiden moeder van besproken gedrag zoowel als het astraal studentje, en deelde in elke nieuwe geestdrift voor zijn begaafdheid, zijn takt en zijn bekoring. Niemand kon haar, zijdelings of onmiddellijk, iets aanbrengen dat ze niet al wist, en zij had een sterke gevatheid, die gemeenlijk het hooge woord, waarvoor de andere zich de keel schraapte, al uitsprak mer verbluffende onpartijdigheid. Over zijn lichte veroveringen schertste zij, over de meer deugdelijke liet zij zich uit met lieven ernst, als gold het een maatschappelijk verschijnsel of een bijzondere zede, en geen onvertogen woord ontsnapte haar ten opzichte van de vrouwen, die beurtelings haar heur gezin en maatschappelijke stelling betwistten.

Integendeel, wie afging op mevrouw Eberson's oordeel, werd allengs overtuigd, dat de professor, door het lot bevoorrecht, immer een waardige keuze deed. Een keuze, waarbij zijn vrouw zich feitelijk in meer dan gepaste mate aansloot. Professor Eberson mocht zich in zekeren zin boven de wet stellen, het gezin bleef onaangetast, een bolwerk van genegen gehechtheid niettegenstaande den vrijgevigen geest. En vooroordeel noch laster gedeiden in dit midden, waar dwaling een toevlucht scheen te vinden en men zich, als in het huis van den gehangene, allengs wel wachtte te spreken van den strop.

De ontvang-avonden bij professor Eberson waren gezocht;

men geraakte er vlot van beginselen en geredelijk onder de bekoring zoowel van den geestigen geleerde met zijn menschelijke zwakheden, als van zijn beminnelijke gade, wier glimlach sterker was dan het dubbelzinnig vermoeden. En ook de vrouw, over wie in verband met den professor gefluisterd werd, genoot in dezen van licht, scherts en bloemen lieflijken kring een milde onderscheiding.

Een tiental jaren geleden was Betty Eberson ouder dan thans. Na de eerste gewaarwording van mannelijke onstandvastigheid, die haar schokte als hoogverraad, had zij zich, op den terugslag van een hemelsblauw geluk, verweerd met hand en tand. Alsof daar nog nooit één gevleid, verwend en belangwekkend man ontvankelijk ware gebleken voor andere hulde dan de huiselijke... zóó ongehoord dacht haar Hugo's afwijking. En de vriendin, die haar te verstaan had gegeven wat een vrouw in dergelijk, in dit geval, aan zichzelve verplicht was, genoot van haar missie de zuivere voldoening. Geen verdenking bespaarde Betty haar man, geen aantijging, geen verwijt. Zijn gangen ging zij na, zijn brieven ontzag ze zich niet te openen. Een menschenleven zou nauwelijks toereikend zijn gebleken om de stoute stukken, waartoe zij Hugo in staat achtte, metterdaad te volbrengen. En met een gebaar, waar hij om lachte, bezwoer zij hem haar en de kinderen niet ongelukkig te maken. Op louter bewogen tooneelen leefde zij, uit haar heftigheid putte zij haar kracht, in zekere mate een, haar vreemd geluk. Terwijl hij de schouders ophaalde, zwijgend, of plotseling, op het hoogtepunt van ongerijmdheid, drift en tranen haar in zijn armen sloot, haar zóó vast omklemde tot de adem van haar snikken in het warme cheviot was verstikt. Dit was de eenige wijze waarop hij weerlegde, ontkende vergiffenis afdwong zonder taal of teeken van berouw en met vermijding van elke belofte zijnerzijds. En zóó onredelijk lief werd hij haar in zulk een uur, dat ze tegen beter weten en alle paedagogie in, de schuld - als er dan van schuld sprake moest zijn - op zich nam, beweerde hem onvoldoende te hebben bemind en toegaf dat het openen van iemands persoonlijke correspondentie onder alle omstandigheden te laken bleef. Och, en het gekuste meisje, de

blonde aanleiding tot deze eerste oneenigheid, was nu ook reeds lang van een aesthetische leerlinge een corpulente huismoeder geworden, wier oudste dochter op haar beurt rijpte voor de kunstgeschiedenis. In beginsel had Hugo gelijk: het leven, en ook het huwelijk, was betrekkelijk, en zelfs de herinnering strekte niet verder dan onze wil. In de tram onlangs had hij mevrouw, hoe heette ze? - de tweede oorzaak hunner verdrietelijkheden - niet eens herkend. Hij zei: ‘wel neen, die Jetje zag er heel anders uit, meer gevuld.’ Ook Betty had zich verwonderd dat een man als de hare toenmaals zoo'n slechten smaak zou hebben gehad. De wrok om deze rivale begaf haar gedurende dien rit en ze bekende zich, dat er veel leeds wordt geleden om niet, een onverantwoordelijk aantal slapelooze nachten.

Maar in de eerste huwelijksjaren wist haar levend hart van geen laveeren en haar oogen stonden wijd voor elke nieuwe dreiging. En toen de hartstochtelijke tooneelen zich met al korter rustpoos herhaalden, de vrede der sprakelooze verzoening uitbleef en Betty eindelijk verzaakte de schuld eener vierde of vijfde zielsverwante op zich te nemen, werd het samenleven bedenkelijk en braken er jaren van verbolgen eenzaamheid aan. Zij trok zich terug in het martelaarschap harer gekrenkte waardigheid, terwijl hij een eindweegs zijn zegevierenden weg alleen vervolgde. Aan zijn veel betwiste zijde vertoonde zij zich slechts wanneer een maatschappelijke plicht haar dit volstrekt gebood, en zij wreekte zich door, onder voorwendsel van onnoembare kwalen, stroef en lijdend te doen tegen de invloedrijke personen jegens wie Hugo de eer van zijn huis in het bijzonder wenschte op te houden. Zijn geduld met haar nam een bijna beleedigend karakter aan, en aangezien geen traan vat op hem bleek te hebben, verzonk zij met den dag dieper in dit moeras van onmondige verslagenheid.

Het toeval bracht haar niet meer in de gang wanneer er in de stilte van den avond gebeld werd, om het blozend assistentje dat boven prenten op kwam zetten of om kunstzinnigen raad verlegen was, onhandig en uitdagend te verwijzen: ‘Mijn man verwacht u.U weet immers de weg...’ en zij luisterde nog slechts bij buitengewoon twijfelachtige gevallen aan de studeerkamerdeur. Nooit verwaardigde zij

zich meer tot de belangstellende vragen, die het huwelijk tot een degelijke rekening en verantwoording kunnen maken: ‘Waar ben je geweest? Waar ga je naar toe? Wie waren daar?’ en zijn brieven, de lila-gelakte en lavendel-geurige inbegrepen, lagen voortaan veilig naast zijn ontbijtbord. Met afgewenden blik zat zij tegenover hem, terwijl hij smakelijk at en glimlachend las, en hield zich heilig en opzichtig voor de beklagenswaardigste aller vrouwen. Zonder met deze houding iets te winnen dan grijze haren en buurtbeklag. De genegen bewondering, welke Hugo buitenshuis toeviel, scheen haar een onmiddellijke aanslag op haar wettigen echt en wanneer hij haar, op de hem eigen argelooze wijze trachtte te betrekken in een meening die bijval-vond: ‘nietwaar, Bep, dat vonden wij thuis ook?’ dan zweeg zij, alsof de bloote veronderstelling van eenigerlei huiselijke eendrachtelijkheid haar alreeds te veel was. Met gevolg dat hij, louter uit piëteit voor zijn elegante figuur, schielijk zwenkte, om zich met al de levendigheid van zijn geest, al de warmte van zijn gemoed te bèrgen bij de eerste de beste vrouw die gretige oogen naar hem opsloeg.

En dan was het weer zoo ver!

Deze staat van verval kon niet duren. Betty zelf zag met schrik haar haren, sinds zij, in stille hulde aan het martelaarschap, de grijze sporen van haar verdriet niet meer uittrok, flitsen als het bosch in herfst, en voelde haar rechtvaardig verzet tegen het huwelijk taai, gelijk een slepende ziekte. Zij begon zich af te vragen of Hugo's gedrag - in aanmerking genomen dat hij in den kring van het gezin een lankmoedig echtgenoot en liefhebbend vader mocht heeten - deze houding, als een doorloopende zedeles, verdiende? Waarop grondde zij haar aanklacht? Op het goed Hollandsch spreekwoord: dat daar geen koe bont heet of er is een vlekje aan, en voor het overige op de vervaarlijke verbeeldingen van haar ontvankelijk hart... Ging zijn belangstelling in de schoonheid der vrouw, waarover hij nota bene een boek schreef, feitelijk ooit over tot datgene wat men in de wandeling noemde: het uiterste? Was hij - en hier raakte zij aan de kern van haar eigen misrekening - eigenlijk wel een man van de daad, geboren voor die ééne volstrekte

vervulling, welke over het leven beslist? Reikte hij daarnaar gedurende de tergend langdradige bezoeken der vrouwelijke discipelen aan de studeerkamer achter in het huis, terwijl zij vóór-beneden achter het theeblad zat en zich, terecht of ten onrechte, verbeet? Of bleef het ten slotte binnen de perken zijner eigenliefde en schonk hij de eene maar juist zooveel als de andere? Zoodat ook zij welbeschouwd slechts een vriendelijker gezicht behoefde te zetten, van tijd tot tijd een aanmoedigend woord ten opzichte van zijn persoon of zijn werk ten beste behoorde te geven, om mede haar deel te ontvangen? Zij doorzag haar noodlot als een openbaring: bleef ze met een boos humeur reikhalzen naar het volmaakte, niets zou haar meer geworden dan zijn toegeeflijkheid, terwijl zij - maar natuurlijk! - indien zij moedig haar kruis opnam toch ook nog wel in staat zou blijken de liefde, de gedeelde liefde in vredesnaam dan maar, te onderhouden van een begaafd en gevierd man als Hugo Eberson. Te meer, waar zij toch den voorsprong der welgeslaagde wittebroodsweken aan het Lago Maggiore in herinnering kon brengen, voor den burgerlijken stand zijn naam droeg, en zijn kinderen al hàd. Hoe bevoorrecht...

Met dezen grond onder de voeten gelukte het Betty Eberson op een zonnigen Meimorgen weder te glimlachen, aanvankelijk nog wat zuinig, als wilde zij te kennen geven voorloopig slechts uit plichtsbesef jegens deze kinderen, die opgroeiend niet behoefden te ontdekken dat er tusschen moeder en vader een en ander haperde, tot een zweem van toenadering bereid te zijn. Doch allengs met zelfvertrouwen en iets als blijde verwondering... Onmogelijk bleek het haar in elk geval niet... En zoetjes aan werd het haar tweede natuur een lieve vrouw te zijn. Zij sloot de bundels rouwviolen en lentewee, die haar in heur vorige gedaante tot smartelijken troost waren geweest, en bezocht lezingen over het optimisme in de litteratuur. Na drie maanden waagde zij zich aan het eerste fleschje: ‘Fedora, herstelt de natuurlijke haarkleur.’

Hugo Eberson aanbad haar in die dagen van genezing, waarin zij nieuw voor hem werd, zonder - en dit was juist het onvergelijkelijke aan haar - verband te verliezen met het

verleden, dat zijn jeugd, zijn positieve jeugd, inhield. Natuurlijk hij was nog jong, een man veroudert niet, alle vrouwen op haar beurt verzekerden het hem, maar eenmaal had hij zijn onvergankelijkheid toch stelliger gevoeld, meer van-zelfsprekend. Aan deze realiteit herinnerde hem Betty op den dag dat zij vrijwillig weder in de rij zijner jongste droomen trad. Ja, het huwelijk, hij doceerde het in zijn voordracht over 'Ethiek en Aesthetiek', en hij meende het, het huwelijk was een sacrament, heilig en onverbrekelijk.

Echtscheiding! hij geloofde er eenvoudig niet in! Afgezien van de kinderen, die onvermijdelijk een vader of een moeder inboetten, wie won erbij als men het tijdelijke in het licht der eeuwigheid beziet? Zich wederzijds aanpassen, elkanders tekortkomingen beschouwen van uit den hoek der menschelijke onvolmaaktheid, een geriefelijk huis bewonen en daarbuiten het goede niet noodeloos omgaan. Aimez-vous, les uns les autres... Betty was in de laatste jaren herhaaldelijk tekort geschoten, hij bemerkte eigenlijk thans eerst recht - nu zij haar fantasie weer werken liet - hoe weinig zij gemaakt had van hun interieur, van zijn tafel.

Te verwonderen was het wel-overwogen niet, dat hij een korten tijd geboeid was geworden door de vrouw van den Franschen consul, die hem alle avonden waarop hij haar 'Les amants de Pise' voorlas, ontving onder een andere libel van een lampekap, en die het recept van de waarachtige Sole Marguéry had meegebracht uit haar geboorteland.

Tout savoir....

Wat Betty ervan vernam, door het oor van den turfmand, louter door die noodlottige behoefte van de menschen om zich te mengen in andermans zaken, was de minderwaardige schijn geweest, en met haar neiging tot de romantiek had ze daaruit een formeele geschiedenis van ontrouw en dubbelzijdige echtbreuk opgetrokken, die een blaam wierp op de bevallige Française. Een man stond daar boven. Maar voor madame de Rochebrune was het een zegen dat haar bejaarde echtgenoot juist in die dagen naar den Haag werd verplaatst.

Een lieve vriendin verloor hij aan Hortense. Doch niet liever dan Betty, sinds deze, tot inkeer gekomen, weder zorg aan haar huis besteedde en zich kleedde naar zijn smaak. Betooverend kon zij zijn. Van geen oogen hield

hij zooveel als van die groote weemoedig-blauwe. En wat zij toch aan haar kapsel veranderd had...? Wel tien jaar jonger geleek ze, dan in de eerste dagen...

'Bettina,' zei hij, in den overmoed van dit nieuwe, oude geluk, 'zoodra de Paaschvacantie begint, gaan wij samen op reis, naar Locarno, aan het Lago Maggiore...'

Waarlijk onderscheiden gevoelde hij zich met haar bereidwillige toezegging hem daarheen te willen volgen. 'Wo du hingehest, da gehe auch ich.' Hoe indrukwekkend had het geklonken, vierstemmig van het orgel op hun huwelijksmorgen. Natuurlijk moest men dergelijke poëzie niet naar de letter nemen. Er waren ook omstandigheden waarin men beter alleen ging... Maar Betty had hem zijn vrijheid toch te ruim toegemeten, in het algemeen ging hij immers gaarne met haar uit. Ook haar herleefde belangstelling in zijn werk vleide hem, en haar wederoptreden, in de eerste rij van zijn gehoor bij zijn openbare voordrachten, gaf hem een jeugdigen schok.

Zelfverzekerd, en niettemin met de noodige bescheidenheid, zat zij daar weder temidden der getrouwen en groette onbevangen naar links en rechts. Hij dorst het aan op een avond, na zijn terdege ingeslagen 'Dionysos', haar Rebecca voor te stellen, het verrukkelijk Portugeesje, dat hem tot deze studie had bezield. Bijna overdreven vriendelijk was Betty haar tegemoet getreden. Alleen zou het hem nog aangenamer zijn geweest wanneer zij de naïeve vraag: 'die prachtige rozen op het podium hebt u mijn man zeker gezonden?' vóór zich had gehouden. Rebecca zond haar bloemen altijd anoniem. Maar het was toch bekoorlijk geweest zooals Betty na afloop met de rozen in haar armen naast hem in het rijtuig was gestapt. Tegen de donkere vacht van haar mantel bloeide het hartstochtelijk rozenrood.

Het vreemde, onvolgroeide van haar nieuw wezen boeide Hugo Eberson voor weken en maanden. Zonder inspanning bood hij weerstand aan de vrouwen die hem, naarmate zijn roem als hoofdredacteur van de Kunstkroniek steeg, het vuur aan de schenen legden. Zijn baard, Henri-quatre, liet hij staan omdat Betty, als uitzondering op haar sexe, een voorkeur beleed voor mannen met baarden. En ware hij

een man van goede voornemens geweest, ze zouden in dit hoog-seizoen van zijn huwelijk zijn ontkiemd.

Alsof de goden er behagen in vonden... een ander werd gepasseerd om Hugo Eberson van lector te verheffen tot hoogleeraar in de kunstgeschiedenis, en een tante van Betty stierf en vermaakte haar een legaat voldoende om het gezin van alle gemakken te voorzien. Zij verlieten het huis-in-derij dat, trots sombere vermoedens, bij het scheiden meer dierbare plekken bleek te bevatten dan de een den ander durfde bekennen, en lieten een villa inrichten naar de eischen der moderne kunstnijverheid, welke in den jongen professor een warm voorstander vond. En de vernieuwing van meubeltrijp en vloerkleed, de chemische reiniging van al het roerend levensattribuut - het groot avontuur in de beste families - versterkte ook in het gezin Eberson de banden van den echt.

Weliswaar ging Hugo tijdens de verschrikkingen der verhuizing op reis, zonder te vertellen waar naar toe, doch de avond van zijn thuiskomst, de ontvangst tusschen de verschgeverfde muren, onder een plafond als de omgeslagen schoone bladzijde van het menschelijk levensboek - deed voor die van den verloren zoon niet onder. Hij prees zijn bibliotheek, waaraan geen huurling met een vinger mocht raken, onberispelijk gerangschikt, en de oesters, voor hem alleen opgediend want Betty hield er niet van, impériales...

Tot den volgenden morgen aan het ontbijt de kinderen een en ander in herinnering brachten, geleek het een tweede huwelijk.

Doch ook daarna bleef de stemming week. Voor het eerst in haar wisselvalligen echt besloot Betty tot den Kerstboom en tot in de huizen tegenover de nieuwe villa-waar-liefdewoonde, getuigde de speeldoos uit tante's nalatenschap, tegen het protocol van vele booze tongen... Wie goed keek, zag door een reet der fluweelen gordijnen de kaarsvlammetjes als sterren aan den trans. Ze pitten in de oogen der op het punt van huiselijke poëzie niet verwende kinderen, en schoten vuur in den brillanten hanger, - een meesterstuk van edelsmeedkunst - dien Hugo zijn vrouw omhing, zwijgend onder de mistletoe, welke in het geheele huis niet mis te loopen was. Overgevoelig voor traditie en belijdenis was niet Betty,

maar haar man bij die gelegenheid tot tranen bewogen geworden. Hij had zich wat afgewend, naar het stil-leven van Fantin Latour, waarmede Betty, door onverhoopt fijnen smaak geleid, hem op dezen avond had verrast, en daarna haar hoofd aan zijn schouder gelegd, haar zacht over de wang gestreeld, zóó zacht als hij - alle vrouwen bekenden het zich - hij alleen, dat kon.

Min of meer werden die tranen zijn ongeluk. Sinds dezen Kerstboom, het professoraat en de erfenis, voelde Betty Eberson niet slechts grond onder de voeten, zij voelde zich voor de gouden bruiloft gesterkt. Want een man, die tranen schreit om den aardschen vrede op een versleten speeldoos is, overwinnelijk.

De intreê-rede van den jongen professor maakte diepen indruk. Het humanisme, waaraan de tijd behoefte had, openbaarde zich in elk welluidend woord en hij zag er in zijn toga uit als een profeet van de wereld. Wonderbare begripenamen gleden hem als poëzie van de lippen en zijn gebaar ging zwaar van expressionisme. Wie hem niet volgen kon, wiegde zich op den klank van zijn stem, en hoewel men van zijn innerlijke hoedanigheden sprak, niemand die zich ontveinsde, dat ook uiterlijke middelen dezen professor stempelden tot een uitverkorene onder de mannen van wetenschap. Het inzicht, dat in het algemeen een leerstoel niet te lang bezet moet blijven, won, dank zij Hugo Eberson's glimlach, veld.

Doch ook mevrouw Eberson was een succès. In parelmoer fluweel, onbestemd als de wolken, met bijkans onbetaalbaar bont en een hoed, die Rebecca's bloed aan het gisten bracht, terwijl Annie in een stillen snik uitbarstte en Bella resoluut een potlood nam... troonde zij op de eereplaats, de eenige vrouw in de zaal die orchideeën droeg. En haar wangen bloosden van de warmte, desnoods van geluk. Want deze plaats, de hare, was toch niet iedereen gegeven. Het spreekwoord: de laatsten zullen de eersten zijn, mocht in sommige gevallen gelden, in dit geval was het zoeter nog zonder complimenten vóóraan te gaan en den glimlach op te vangen, die aan anderen voorbijgleed... La vie sans phrase... Zij had de orchideeën zelf gekocht, overtuigd dat Hugo's hoffelijkheid ze haar zou hebben geboden indien hij in die overdrukke

dagen slechts op de gedachte ware gekomen. Minstens met fierheid mocht zij naar hem opzien, met erkentelijkheid ook, en waarom niet met liefde? Leven en laten leven.

Het humanisme bleek feitelijk eenvoudiger dan Hugo het in zijn welsprekendheid voordroeg. Betty was de mildheid zelve, de verpersoonlijking van het uiterlijk geluk en volkomen naar den laatsten smaak, toen zij, na afloop der plechtigheid, uit den kring der bewonderaarsters op den nieuwen professor toetrad met den kus, dien zij, onder minder décoratieve omstandigheden, liever voor de binnenkamer zou hebben bewaard. Maar dit had zij in de saaie jaren harer loutering wel geleerd: de vrouw van een groot man behoorde zich in bescheidenheid te handhaven, als een parel aan zijn kroon. Niet de natuur, het heilige moeten zegeviert in een mensch aan wie het menschelijke niet vreemd meer is. En sedert zij, tusschen kiezen en deelen, gekozen had te deelen, voerde zij zonder bepaalde bedoeling - de kunst om de kunst - haar deel op tot de bitterste benijdbaarheid. O, mevrouw, dweept Annie, uit den grond van haar benepen hartje, ‘wat een heerlijke dag voor u! Terwijl Bella langs de vier windstreken om haar heen wandelde en met warmte haar hoed prees. Achter Hugo stond Rebecca, zwart brandden haar oogen in een verbeten gezicht. Betty Eberson lachte haar toe, aanmoedigend... En in Bella's oorfluisterde ze - het werd de overwinning van dien dag - waar ze haar hoed gekocht had.

Hugo Eberson verwarde zich in de strikken van zijn geluk. Binnenshuis had hij Betty, die hem alles was, daar buiten een keur van vrouwen, die veel voor hem wenschten te zijn. Een en ander bleek niet zoo eenvoudig te vereenigen als Betty principieel scheen te hebben vastgesteld. Hij gevoelde zich allengs minder ingenomen met haar onverflauwden ijver hem op zijn wegen te vergezellen en kon een zucht van verlichting niet altijd onderdrukken wanneer zij een enkele maal aan de eerste rij van zijn gehoor ontbrak. Tegenover den cursus moest hij een zekere reputatie ophouden en daarbij werkte Betty, sinds zij dit degelijk getrouwd standpunt innam, onwillekeurig tegen. Hij mocht zich niet beklagen. Haar aanpassingsvermogen grensde aan

het bovennatuurlijke, haar bereidwilligheid was voorbeeldig. Hij behoefde maar iemand vriendelijk te groeten... den volgenden dag had Betty haar reeds als vriendin aan hun tafel genood. Het nieuwe huis werd een asyl voor zijn teedere gevoelens. Wat andere, minder-waardige vrouwen tot wanhoop dreef, Betty aanvaardde het als een lotsbeschikking. Geen klacht, geen vermaan. Integendeel, hij moest op zijn hoede zijn zich niet tegen wil en dank soms door haar te laten inlijven daar waar zijn eigen hart zich van geenerlei neiging bewust was. Zóó onbaatzuchtig kon zij een andere vrouw prijzen, te gast nooden, zijn aandacht, die hij voor zijn werk noode missen kon, als het ware dwingen op een zijpad. Voor haar bestond er geen gevaar, hij zou zijn behaaglijk thuis niet gaarne offeren, aan wie dan ook... Maar lastig werd het vaak tegenover de andere, bijvoorbeeld wanneer Betty er haar zinnen op gezet had dat hij zoo'n meisje 's avonds thuis bracht. Hoe licht leidde een dergelijke wandeling bij bedekte lucht tot een teleurstelling voor het meisje en een ietwat smadelijke erkenning voor hem, alsof hij den leeftijd voor iets hartelijkers dan een handdruk alreeds te boven was. Op den terugweg had hij, hoe het ook liep, een zeker berouw te verwerken. En de glimlach, waarmede Betty hem ten slotte opwachtte - al duurde het uren in den nacht, zij wachtte - had hem vaak een volstrekt misplaatst: ‘Verbeeld je nu asjeblieft niets!’ naar de lippen gedreven. Betty verbeeldde zich nimmer iets. Zij sprak van de maan of van de wolken, bood hem een speculaasje en kuste hem vriendelijk goeden nacht. Maar hem kostte het zelfbeheersching! En op een avond was hij uitgebarsten in verwijt tegen haar: waarom die kinderen zich toch niet behoorlijk door de meid lieten halen! Onkwetsbaar scheen Betty hem thans. De vrouw, die wel eens zijn brieven geopend had, om hem bevend en snikkend den ganschen ridiculen inhoud vóór te lezen, was niet meer te herkennen in de lieve, waardige gezellin van zijn, nu ja, naar de jaren geteld, ietwat ouderen dag, in de meesteres van zijn huis. Doch soms kon hem een verlegen verlangen bekruipen haar nog eenmaal te zien in dien ouden, minderwaardigen staat.

* * *

Mevrouw Eberson was gekleed voor het wetenschappelijk middagmaal. Het had lang geduurd eer het te jeugdig turkoois haar stond dien dag, waarop onwillekeurig ook haar gedachten om graven dwaalden. Wat ze al niet verzonnen! Een honderdvijftig jaar dooden bouwmeester... Hoeveel excursies zou Hugo nog in elkaar zetten, eer hij verzadigd en vermoeid zijn pantoffels onder haar tafel uitstrekte! Denken maakt Betty bleek en onvoordeelig. En sedert Hugo's vertrek dien morgen, in het pak van Jurmans en met zijn twijfelachtig pentagram, terwijl zij achter de vitrages den weg afspiedde om zich te vergewissen of Ida van Eelders het in haar ongeduld wagen zou den hoek om te slaan, had ze haar's ondanks slechts gedacht. Om Zus' thema trokken haar overpeinzingen als prikkeldraad en tusschen de algebra-problemen, haar door Hugo junior voorgelegd, staarden haar Ida's sterke oogen aan; het gansche schoolschrift scheen met oogen bezaaid. Ook om de kinderen zou ze liever thuis zijn gebleven, haar aard neigde niet naar feestelijk vertoon. Vroeger had zij zich dit in een zwak oogenblik wel bekend. Doch de zwakke oogenblikken waren zeldzaam in haar leven sinds alle nooden werden tot deugd. Alleen berouwde haar de belofte omtrent het feestgewaad, ontwerp: professor Eberson. Veel champagne zou ze moeten drinken eer ze voor dit opgetogen blauw het passend gezicht vond. Betty Eberson geeuwde. De boog kon niet altijd gespannen zijn.

In het vóórtuintje plukte Hugo junior de roos, door zijn vader voor Ida van Eelders bestemd, en bood haar aan zijn moeder. Het veilig begin van de mannelijke carrière, waarin Hugo senior hem fortuinlijk was voorgegaan. Het dochtertje haakte zich aan haar arm: ‘We brengen u een eindje...’ Neen, ook Betty geloofde niet aan echtscheiding. Het huwelijk was een gezin. Alleen, toen Zus wilde weten wie er kwamen op de partij, weifelde zij een oogenblik en noemde tenslotte alle namen behalve dien van Ida. En daarop zond ze de kinderen terug en stapte sneller voort, met de bevallige zekerheid eigen aan bevoorrechte vrouwen van goeden huize. Vóór het hotel, waar de maaltijd zou plaats vinden, begaf haar de verwachting dat Hugo haar tegemoet zou

komen. En in zekeren zin werd het haar troost in de gang van den hotelhouder te vernemen, dat de dames en heeren van het Genootschap er nog niet waren. Zij zette zich in een leeren zetel en zeide te zullen wachten.

Wachten... Er was niets wat Betty Eberson zoozeer vreesde als oponthoud... niets wat haar vermaard evenwicht zoo geniepig besloop als de tijd dien ze overhield; een halte, onvoorzien, waar ze weerloos zat voor alle vermoedens, alle mogelijkheden. Barbaarsch, als een vervaarlijk rad van avontuur of een middeleeuwsch foltertuig, zag haar van verveling opstandige verbeelding de om haar as draaiende tochtdeur, waardoor de leden van den Bond, een stoet van galante grijsaards en opgewonden vrouwen, aanstonds dreigden binnen te vallen. De laatsten, samen in één compartiment, Hugo en Ida.

In het wit, natuurlijk, over de dertig droeg elke Beatrice, als het even kon, wit. Het levend menschenpaar, waaraan het Genootschap, onder voorwendsel van een overleden bouw meester, zich den geheelen middag het hart had opgehaald O, wachten... het was Betty een hinderlaag, elke minuut die verstreek bracht haar de openbaring van wat ze vermeed te weten, als kabouters besprongen de teedere geheimen der eeuwen haar eenzamen club-fauteuil. Ida van Eelders... een schoonheid... en eene die wist wat ze wilde.

‘Mevrouw,’ boog de minzame Ober, ‘wilt u niet liever in het salon wachten?’

Het salon grensde aan de eetzaal, waar in T-vorm de lange tafel stond gedekt; de vleugeldeuren bleven achter den Ober open. Betty zette voor den vergulden spiegel, boven de pendule met coupes, haar hoed af, want ze meende nu opeens, dat het verraad van haar veertig jaren in dien hoed school. En om zich wat soulaas te verschaffen drentelde ze de eetzaal in en boog, wel bewust dat dit met haar waardigheid niet strookte, over de stoelruggen naar de naamkaartjes in het keurig opgesteld servet. Neen, zóó vrijgevochten waren ze bij den Oudheidkundigen Bond dan toch gelukkig nog niet! Het décorum boven de onafhankelijke gevoelens. Aan het hoofd der tafel, midden in den dwarsbalk: de voorzitter, op de eereplaats, aan zijn hardhoorige rechterzijde: mevrouw Eberson; links, bij den hoek, tusschen twee

middelbare dames van het Hoofdbestuur: Hugo, en onderaan den T-poot, op dien afstand nauwelijks in den nek te zien: de jonge assistente van het Prentencabinet. Een en ander naar rang en ancienneteit.

Betty ontlook juist bijtijds, want terwijl ze onverschillig nog enkele namen en, met een zweem van belangstelling, het menu las, werd de vrouw van den voorzitter, een oude dame, die het offer van haar te lang huwelijksleven met een lastigen man placht te wreken op de vermoedelijke lotgenoote, het salon binnengelaten en stevende onafwendbaar op haar aan:

'Wel, mevrouw Eberson, niet mee met de boottocht?' Geen spoor van dilettantisme in deze verdachte:

'Dag mevrouw Stolk, hoe gaat het u? Waarom ik niet met de boottocht ben meegegaan? Wel, het weer liet zich vanmorgen zoo ongunstig aanzien. En dan ben ik, om het eerlijk te bekennen, ook niet de ware liefhebster van varen.'

'Och... niet...? Ongezellig voor de professor.'

'Ja, hij trachtte me nog over te halen.'

Haar zelfstandige glimlach slaagde opmerkelijk. De tegenpartij zon op troef, doch de beste helft daarvan ging verloren bij het gedruisch der bondgenooten in de gang, het binnenschuifelen van allengs alle leden, behalve Hugo en Ida.

Als een refrein hoorde Betty zich herhalen, terwijl haar oogen niet aflieten van de poort der hel: dat zij in het algemeen niet hield van de watersport, en dat de bedekte lucht haar dien morgen ten overvloede weerhouden had. Zij oogstte, met haar zorgvuldig gecultiveerde lieftalligheid, het compliment van den dag over de schitterende grafrede haars echtgenoots, en het rouwbeklag, dat zij deze gelegenheid hem in zijn kracht te zien, te hooren, te bewonderen, in gelatenheid had verzuimd.

Hoe kwam Hugo, terwijl ze de gangdeur geen seconde uit het vizier verloren had, nu toch eensklaps als een meteoor te midden der gasten? Zij wendde haar bijna verbluft gezicht naar de vleugeldeuren der eetzaal. Doch al-eer zij zich rekenschap had kunnen geven, stond hij reeds naast haar, zijn nog slanke gestalte diep over haar, had ten aanschouwe van allen, en tot geruststelling van velen, haar op beide wangen gekust.

Het kon nog net. Ida waschte haar handen.

Gelijk een minnaar omvatte hij haar, vroeg naar zijn huis, zijn kinderen, zijn overjas, die hij vergeten had, zijn brievenpost. Geen levende ziel, geen doode bouwmeester scheen meer voor hem te bestaan. Enkel zijn wettige... ‘Bettina,’ fluisterde hij als een zalig geheim, ‘je ziet er uit om te stelen!’ En hoewel zij nu al zeventien jaar wist wat ze aan hem had, hoewel de bittere ervaring haar leerde dat deze kussen verkapte zonden zijn en hij in zijn binnenste slechts wenschte dat ze zijn overjas had meegebracht, het succès van deze openlijke onderscheiding erkende zij zoowel als hij.

Met haar onwankelbaren glimlach rekte zij het huiselijk tête à tête, legde met argelooze klem haar hand op Hugo's arm, maakte cercle... Op een afstand en dichtbij.. een paar dat er nog wezen mocht!

Ida van Eelders was in het zwart. Bijna onfatsoenlijk hoog gesloten aan den hals, in een tijd dat oud en jong minstens met het v-vormig décolleté haar goeden wil toonde. Zij vond Hugo's vrouw bij daglicht minder onverwoestelijk dan 's avonds op den cursus en de kleur van haar japon te hard, en vroeg, terwijl ze zich vastberaden aan 's professors andere zijde opstelde: of de roos die mevrouw Eberson droeg uit haar eigen tuin was?

‘Die heeft onze zoon voor mij geplukt.’

‘Ik zag hem dezer dagen nog. Een aardige jongen.’

‘Hij lijkt veel op zijn vader toen die jong was.’

‘Hoe oud is...?’

‘De jonge Hugo? Zestien.’

De oudere Hugo zag de vonken vliegen. Hij had zijn arm nu graag verlost. Ida was op de boot in haar slechtste humeur geweest. Omdat Betty aan het diner zou deelnemen natuurlijk. Een vrouw kan nu eenmaal niet rechtvaardig denken, maar dit, terwijl hij alle opspraak had getrotseerd om den ganschen dag niet van haar zijde te wijken, onvermoeid haar regenmantel en haar paraplu had gedragen en, heimelijk achter de pijp, de duurste bonbons te harer beschikking had gesteld, dit was het toppunt van inconsequentie geweest. Ten slotte zou die goede Betty al niet meer mogen eten ook! Hij had daareven in der haast gezien hoe onoordeelkundig de plaatsen aan tafel geschikt waren en Ida van den T-poot naar den

eerebalk, aan zijn linkerhand, verhuisd. Ten eerste wenschte hij niet de geheele spijslijst af te werken tusschen de twee oudste bestuursdames, hoe officiëel deze schikking ook mocht heeten, en ten tweede zou er met Ida eenvoudig niets meer aan te vangen zijn wanneer zij zich inderdaad dien minderenrangsplaats moest getroosten. Na alle schermutseling was een glas champagne, dat hij dan in elk geval nog liever met haar deelde dan alleen dronk tusschen de twee geheel-onthoudende dames-in-het-paars, wellicht de laatste uitkomst. Had hij zijn plaats geheel voor het kiezen gehad, en ware dit niet in strijd geweest met de tafelétiquette, hij zou thans Betty tot zijn buurvrouw hebben verkozen. Na de hoog strevende ideeën, hem door Ida opgelegd, zou het weldadig zijn geweest op den beganen grond bij Betty te mogen uitrusten. Jeanne, Jeannette of Jeanneton, voor een man was het vaak moeilijk zichzelf te blijven, en van alle beproefde dingen telkens weer het goede te behouden.

De vergulde kronen brandden in de eetzaal, en iets als de weerschijn van dit verguld gleed over de vermoeide gezichten, omdat het glanspunt van den herdenkingsdag, na veel verveling, eindelijk was bereikt.

Als een variant op het pareltje in het goud, prijkte mevrouw Eberson in het midden van den feestdisch: een stralend turkoois, gevat in twee mannen van beteekenis, den Voorzitter met den Nederlandschen Leeuw en den Directeur van het Ethnographisch Museum, die de Orde van Oranje Nassau droeg. De linkertafelvleugel werd door professor Eberson beheerscht.

Ze kon toch niet anders zeggen, Betty, dan dat hij de beproevingen waard was, en als geschapen voor de zonde. Over den eersten schrik der omgegoochelde plaatsen heen, zag zij met niet minder welgevallen naar hem op dan Ida en de gespaarde dame in het paars, die haar zetel aan zijn rechterzijde gelijk een troon bezat. Men moest hem nu eenmaal objectief beschouwen. En het bleef de moeite waard zijn aandacht te trekken. Boven den staal-blauwen blik, waarvoor geslachten vielen als halmen, welfde een schrander voorhoofd hoe langer hoe hooger, en de scherp gesneden, in een geurigen puntbaard uitloopenden kop kwam nooit zoo

tot zijn recht als boven het blank servet. Onweerstaanbaar hief hij nu eens zijn glas naar Ida, dan weer naar Betty, zoo noodig naar de paarse blouse, die hem bekende zijn laatste portret uit ‘Woord en Beeld’ te hebben geknipt. Le bonheur embellit, maar ook het succès bewaart ons voor ontijdig verval. En het menu was goed.

Het huwelijk, overpeinsde Ida van Eelders, tusschen de kippen en de kreeft, is een vaste burgt. En als Hugo haar weer zoo'n malle philippine probeerde op te dringen - er lag al een mestvaalt van vruchteloos gekraakte amandelen naast zijn bord, - weigerde zij beslist. De verveling van het Prentenkabinet was hachelijk, maar eer ze met lijf en ziel ten offer viel aan dezen hopeloos verwenden man-van-een-ander, ging ze toch het Lustrum in Leiden meemaken.

Met een nagenoeg rein geweten hief ze haar glas thans mede naar Betty, de onoverwinnelijke, en met zooveel onbaatzuchtig aplomb prees ze: ‘je vrouw is een schat’ dat Hugo van den schrik schichtig beaamde en een duister vermoeden omtrent de psychologische waarde van zijn laatste Gidsartikel: ‘Het mysterie in de Vrouw’ hem bekroop.

Hij trok thans het geheele schaaltje amandelen naar zich toe. Het mysterie... Ida wàs het. En welk een schoonheid! Een doorloopende inspiratie. De pointes zijner essays, datgene wat herhaaldelijk geciteerd werd, ze waren aan haar ontsprongen, als medewerkster en als Muze, bezorgde zij de Kunstkroniek tal van nieuwe abonnées. Nog nooit had hij haar zoo verleidelijk gezien als in dit ongenaakbaar zwart satijn, met den stroppenden boord, die de verbeelding uitmergelde. Maar nèt haar twee oortjes, als de even doorbloosde blaadjes van een theeroos, plooiden erboven uit. Wie zou zulk weelderig haar zóó, als een neepjeskapje strak kunnen trekken zonder eruit te zien als een besteedster! En nu haar humeur onder den invloed van deze eereplaats weer wat was bijgespijkerd... en zij hem nu en dan iets milder aanzag... Een oogopslag, die, hij stelde het den beste, voornemens al bij voorbaat uitsloot.

Hugo Eberson wipte een tweeling uit de amandelschil, bood, zonder commentaar, de verraste dame in het paars de wederhelft. Reculer pour mieux sauter. Het standaardwerk in drie deelen, door hem aan ‘de schoone Vrouw’ gewijd, had

hem weliswaar niet veel wijzer gemaakt, doch ten opzichte der wispelturige Ida kende hij de macht der kleine misrekeningen.

Zij zat reeds met haar rug naar hem toe, verspilde haar krachten aan den archivaris aan haar andere zijde, die, voor elke aardsche lokstem doof, rusteloos rose pêche melba lepelde. Voor een verlegen oogenblik had Hugo altijd Betty. Ach, die Gattin ist's, die Theuere... Hij riep haar aan, ontwierp een bekoorlijke pantomime, waarvan niemand, ook hij zelf niet, den zin verstond. Begon toen met frisschen moed te kraken.

Rechtaf burgerlijk kwam hem de geheele vrouwelijke Oudheidkundige Bond voor naast Ida; zelfs Betty, niettegenstaande zij haar goeden dag had en hijzelf haar japon ontwierp. Een zwaar dragende amandel platste onder zijn duim... Op zijn zuiver intellectueele handpalm: twee helften in oprechte trouw. Hij bood niets aan, hij wachtte af. Nooit een situatie forceeren, het was zijn mannelijk levensbeginsel.

Inderdaad met den archivaris bleek geen land te bezeilen. Ida wentelde haar hoofd weer-om, gluurde door haar neergeslagen, fluweelen wimpers, zweemde naar een glimlach, klassiek als de dageraad. Hoe aandoenlijk bleef toch in den man, in den geleerde, het groote kind...

Over zijn gouden lorgnet zag hij haar in de onvergelijkelijke oogen. Op zijn wijze. Met zijn oogen. Zwijgend.

Zij at haar noodlot op.

Maar ze had spijt van den amandel als Eva van den appel, toen op hetzelfde oogenblik de Voorzitter den eersten dronk uitbracht op mevrouw Eberson, de geheele familie tot in de wolken verhief, terwijl Hugo aartsvaderlijk op de moeder van zijn gezin toesnelde, en zij, Ida, met haar glas queue maakte in de rij.

Dien avond voor het eerst in tal van onbezweken jaren, spookte het onder de donzen deken van vieil-or satijn.

‘Maar mensch’, sputterde de hoogleeraar, reikend naar het knipje van het electrisch licht, en geen aanhef achtte hij ditmaal te onparlementair: ‘hoe heb je dat nu in je hoofd gekregen!’ Het hoofd, gepapillot voor den nacht, drukte zich vast in het kussen.

‘Aan dat... meisje’ - zelfs onder de dekens werd hij

geen held - ‘aan dat meisje van Eelders jouw plaats voor de “Meistersinger” aan te bieden!’

‘Wel’, blank ontsteeg mevrouw Eberson's stem de diepte harer droomen, ‘het zou toch zonde zijn geweest die plaats ongebruikt te laten nu ik, zooals je weet, Huug beloofd heb Woensdagavond met hem naar het Schermconcours te zullen gaan.’

‘Nu ja, maar intusschen zit ik...’

‘Wat?’

‘Intusschen moet ik...’

‘Jij was immers besloten alleen te gaan?’

‘Intusschen dring je mij gezelschap op, waarom ik volstrekt niet had gevraagd.’

‘De prettigste dingen zijn dikwijls de onverwachte.

Maar ik wensch niet voor feiten te worden gesteld!’

Slechts de goede geesten van den nacht zagen den stillen lach om mevrouw Betty's vermoeide kaken.

‘Die Meistersinger beginnen nota bene al om zeven uur. Natuurlijk ben ik verplicht ergens met haar te gaan dineeren.’

‘En soupeeren.’

‘Je schijnt het voor het zeggen te hebben.’

Zijn verweer was oprecht. Wat bleef er van een avontuur wanneer je eigen vrouw van haar huis uit, om zoo te zeggen de directie voerde!

‘De laatste trein uit Amsterdam vertrekt om negen uur. Geen sprake van dat we die halen.’

‘Onmogelijk, al wilden jelui.’

De warmte - eerst dat overvloedig maal en nu deze onverhoedsche aanval op zijn eerbaarheid - sloeg professor Eberson uit.

Volmaakt toegewijd bleef Betty. ‘We vonden het in “l'Europe” verleden jaar nogal goed, als je je herinnert? Ida van Eelders lijkt me wel verwend.’

Hij keilde het dekbed tot over het voeteneind. Die Betty had dan toch een manier zich te handhaven... beneden peil! En wat had hij kunnen doen toen ze daar plotseling, middenin den kopjes-koffie-drinkenden kring, op een taktloos gezegde van Ida: dat ze nog nooit een Wagner-uitvoering had bijgewoond, zonder blikken of blozen uit haar hoek

kwam: ‘Och, maar mag ik u dan mijn plaats voor Woensdagavond afstaan, ik maak er dit jaar toevallig geen gebruik van.’

De geheele Oudheidkundige Bond was er stil van geworden.

Mevrouw Eberson trok haar deel van het dek weder op.

‘Hotel de l'Europe,’ zei ze, ‘heeft ook vóór, dat jelui den volgenden morgen niet zoo ver van het station zijn.’

Hugo antwoordde niet. Er was een grens aan alles. Had ze tenminste de kieschheid gehad te zwijgen van hem! Maar zóó ver moest ze gaan: ‘Mijn man zal het prettig vinden u te mogen begeleiden.’ Tegen een dergelijke onbeschaamdheid was zelfs Ida niet opgewassen geweest. Achterna beschouwd vond hij het indiscreet, dat ze er met dat air van onafhankelijke vrouw dadelijk op in was gegaan.

‘Maar zeg,’ onuitputtelijk bleek Betty's belangstelling, ‘je zult wel mogen telegrafeeren om kamers.’

Zou hij zeggen dat hij niet ging? Morgen een uitvlucht verzinnen? Een klap in het gezicht van Ida. Een onherstelbare breuk. En wat een voldoening voor Betty. Altijd zat een man tusschen de vuren.

‘Geloof je ook niet?’

O, ze moest wel zeker van haar zaak zijn. Heimelijk altijd geweten hebben dat... tout le reste... bij hem veelal litteratuur bleef.

‘Anders visschen jelui misschien achter het net.’

Neen, hij zou zijn ziel in lijdzaamheid bezitten. Onder patronaat van Betty, Ida de innigst vrouwelijke bevrediging schenken van in onschuld schuldig te doen. Hij had in Amsterdam een macht van kennissen, en zij trok onrustbarend de aandacht. Van de ‘Meistersinger’ zou hem geen noot gaaf bereiken. En dit alles zonder de geringste compensatie. Want zoo was Ida. Van goede familie, en een vrouw als een kei.

‘Zal ik Huug het telegram meegeven?’

Met een ruk wierp hij zich om.

‘Voor mij is 't niet noodig, ik kom wel ergens onder dak. En Ida heeft in Amsterdam... een tante...’

‘Tantes zijn altijd makkelijk,’ zei mevrouw Betty, als gold het een Evangelie, ‘Slaap wel.’

TOP NAEFF.

Een keerpunt.

Aan mej. H.M. Boissevain.

Tijdens den peloponnesischen oorlog is eenige jaren lang net eiland *Samos* kampement van vloot en leger der Atheners, die, na hun nederlaag in Sicilië, van Samos uit hun belangen in de Egeïsche Zee en de kust van Klein-Azië beschermen. Het eiland werd door *Phrunichos* versterkt, en bij een revolutie in de Samische republiek bezorgt de Atheensche macht de overwinning aan de volkspartij.
Chaireas, die dit feit in Athene melden gaat, vindt daar óók een omwenteling. *Vierhonderd* oligarchen hieven de volksregeering op onder belofte spoedig een gematigde demokratie van *Vijfduizend* burgers in te voeren. De Vierhonderd nemen Chaireas gevangen; deze echter ontsnapt en brengt te Samos sterk overdreven berichten. De verontruste Atheners te Samos verklaren, onder leiding van Thrasuboulos en Thrasulos, zich zelf tot het ware Athene, de Vierhonderd tot hun vijand, en zweren de zuivere demokratie te handhaven; de Samische volksregeering sluit zich bij hen aan.
Thrasuboulos drijft door, dat men *Alkibiades* naar Samos roept, die, vroeger naar Sparta overgeloopen, thans, door de Spartanen verjaagd, gast is bij den perzischen satraap *Tissaphernes*, en hoog bij hem in aanzien. Alkibiades, tot strateeg gekozen, zegt den steun van Tissaphernes toe. Gezanten van de Vierhonderd, die eerst uit vrees in *Delos* bleven, komen thans in Samos, en wenschen de soldaten en zeelieden te overtuigen van het goede recht der Atheensche omwenteling. Het verbitterde leger, verlangend naar den *Peiraieus*, Athene's haven, te trekken, om de oude volksregeering te herstellen en wraak te nemen, wordt in een onstuimige vergadering door Alkibiades van dit plan afgebracht.
Van deze vergadering tracht de volgende schets een indruk te geven.

- Naar den Peiraieus, naar den Peiraieus; brengt ons naar den Peiraieus!
Er was groot rumoer dien lente-ochtend in de vergader-

plaats te Samos. De Vrije Pnux noemden de soldaten ze, sinds Athene voor hen de afvallige stad was, door tyrannen bestuurd en met den vijand heulend. Druk rumoer en beweeg van tweeduizend man vulden dien ruimen hoek in den Ampelosberg. Een breede hap in het lijf, zacht oploopend en steenig van grond, naar het Zuid-Westen wijd open, aan de andere zijden snel rijzend in hellingen, die enkel nog magere wijngaarden schoorden, terwijl hier en daar een kalk-strook kaal stond en elders klimop een dichte vacht van tintelend groen opjoeg, totdat zij boven aan met het in de ochtend-zon fonkelende groen van cypres en olijfboom ineensmolt. Vooraan stond een ruw offerblok, en dicht daarbij was een spreeksteen uit een rotsklomp gehakt.

Er ging groot rumoer en beweeg van soldaten in wapens en matrozen in morsigen lijfrok, die de achterhelft der plaats bezetten met tal van groepen. Geen wist er goed, waarom de vergadering bijeenkwam; alleen, het moest wel iets belangrijks zijn, dat men hen wéér opriep. Ook was Alkibiades uit Magnesia terug, en de mannen verwachtten groot nieuws over den steun van Tissafernes, doch èèn ding drong hen het meest: naar Athene wilden zij haast allen om de oude volksregeering te herstellen en wraak te nemen op de Vierhonderd geweldenaars: met behulp van den satraap was dat licht te doen, en zelfs zonder dat òòk.

Het rumoer was dat van ontevredenen, rijp voor verzet en wars van zelfbedwang en tucht. De bijna twee jaar na den ramp van Sikelië, maanden van vernedering en angst en spanning, roerden scherp in het gemoed der strijders, en de overwinning bij Miletos had hen maar tijdelijk verkwikt. De beroeringen in het kamp zelve, de onlusten in Samos, de omwenteling te Athene, de verhalen van Chaireas, prikkelden hun geduld op het hoogst, en hun heldhaftige opwinding na Chaireas' terugkomst liet een overspannen en koortsige stemming na, maar zwak betoomd door wat zij zich vóórpraatten over hun eigen moed en kracht, en aandrijfster tot heftige en onbezonnen daad. Athene bedwingen, dat was de leus van haast allen, wraak nemen hun eerste wensch, en zij verwachtten van deze vergadering een besluit naar dien lust.

- Naar den Peiraieus, klonk het telkens, naar den Peiraieus!

En zoo zei dan ook bij een troepje vooraan een hopliet:

- Zal het dan nooit uit zijn, mannen? Altijd maar wachten? Den vorigen keer wou Alkibiades ook al niet, en in Athene gaan ze maar dòòr. Vergaderen en niets doen! Ik zeg: vergaderen en naar Athene! Ik walg van dat gezeur.

Hij spoog op een kei.

Een ander nam den steen op.

- Die is goed voor Alkibiades, zei hij, als die wéér niet wil.

- Denken de strategen, dat *wij* geen belangen in Athene hebben. Toen ik uitvoer, liet ik mijn werkplaats aan mijn oom over, maar wie weet of die niet vermoord is, en wat werd er dan van mijn gezin en mijn zaak?

- Als je oom vermoord werd, kwam er van je gezin ook niets terecht, en aan je zaak moet je maar niet meer denken.

- Maar Alkibiades moest daar wel aan denken, gromde de ander weer.

Een stoere lochaag met loensch-oog, die bij een ander groepje stond en vroeger Peisandros had gesteund, wendde het hoofd om en schoot met een kraakstem:

- Wij hebben aan Alkibiades de leiding gegeven, Menekles!

- 't Geeft je niks of je je hals al omdraait, ouwe raaf, bromde Menekles; ik weet toch niet naar wien je kijkt.' En hij riep: 'Maar ik weet wel, dat Alkibiades ons naar den Peiraieus brengen moet: dààrvoor werd hij strateeg. De haven ligt voor het nemen, en dan is alles aan ons. Dàt moet er door.

- Alkibiades is er òòk nog, kraakte de lochaag weer.

- En Thrasuboulos òòk, en bij dien zwoeren wij trouw aan de oude regeering, en jij zelf ook, al was je eerst een vriend van de heeren hier. Vergaderen goed, maar dan om de Heeren te nekken.

De lochaag gaf het op, doch er kwam afleiding. Een hopliet ging druk van het eene troepje naar het andere; zijn verbrand gelaat stond woedend, en hij sprak telkens met driftig gebaar.

- Wat maakt die Charippos zich druk, zei Menekles weer, een paar jaar geleden bemoeide hij zich met niets, en nu ineens is hij overal bij, en hij roept maar: 'er moet wat gedaan worden!'

- Nu, zeggen wij dat ook niet? vroeg een ander. Maar ik weet wel, wat Charippos heeft. Zijn jongste broer was de vriend van Chaireas, en nu moet *hij* Chaireas wreken.

- Is het dan zoo erg met Chaireas?

- Ze zeggen, dat hij zwaar ziek is, misschien wel dood; dat zullen we wel hooren, als Charippos hier komt.

Intusschen klonk weer geroep.

- Wij kunnen naar Ionië gaan of den Hellespont en daar een nieuw Athene stichten.

Doch de meesten schreeuwden weer:

- Naar den Peiraieus, naar den Peiraieus!

- Kijk, mannen, riep Menekles, nu begrijp ik het. Ziet ge daar niet de strategen aanslenteren met die deftige heeren? *Die* moeten ons toespreken; daarvoor dient deze vergadering; zij durfden nu eindelijk uit Delos hier komen.

Inderdaad was een tiental oudere mannen in lange witte mantels met eenige strategen de vergaderplaats ingegaan; niet ver van den spreeksteen bleven zij staan en zij praatten ernstig. Vooral Thrasuboulos had het woord met de gezanten; zijn forsche gestalte was mismoedig gebogen; bezorgd stond zijn goedhartig gelaat onder den zwaren helm, en hij wees telkens naar de soldaten.

Zijn houding beviel hun niet.

- Wat hebben wij met die gezanten te doen? Die Heeren van de Vierhonderd tyrannen, die onze vrouwen en vaders beleedigen en de stad verraden, terwijl wij ons doodvechten. Wij weten van Chaireas, hoe het in Athene is. Niet naar hen luisteren; laat Thrasuboulos ons naar den Peiraieus voeren!

Zoo morden er velen, en wederom ging het geroep:

- Naar den Peiraieus, naar den Peiraieus! Kom, Thrasuboulos, spreek ons toe, en zeg dat wij daarheen gaan. Met Alkibiades en u is de zege aan ons!

Thrasuboulos hoorde hen, doch vervolgde zijn gesprek met de gezanten. Zijn houding bleef bezorgd, en zijn gebaar scheen te zeggen:

- Ge ziet, hoe zij zijn!

Soldaten en matrozen praatten weer onder elkaar.

- Wat wachten wij langer? Kom, de offers zijn al gebracht.

- Maar het gebed is nog niet gedaan, zei een jong soldaat.

- Wat gebed, riep een ander. Daar hebben wij hier geen tijd voor!

- Geen tijd voor een gebed -, herhaalde de jonge man bedeesd.

- Jonkman, zei de vorige spreker weer, als Nikias wat minder om de goden en de waarzeggers gedacht had, zou menige Athener zijn vader en broeder nog hebben!

Een schok ging door den kring en het werd stil. Bijna allen hadden een verwante verloren op Sikelië, en zij kenden het verhaal van den uitgestelden en noodlottigen terugtocht; toch maakte het ruwe woord hen beangst, en zij zwegen verschrikt.

Doch er was weer een afleiding voor het groepje. Want een stuurman kwam aanzeulen, ging op een steen zitten, gaapte geweldig en sprak:

- Wil *ik* eens wat zeggen, kameraads? Waarom naar den Peiraieus? Die Peiraieus verveelt me dik. Je gooit geen goeden pot weg voor een, dien je nog bakken moet. Laat ons hier blijven, zoolang wij kunnen, leer dàt van Agrullos. De haven is nog mooier dan de Peiraieus en door Phrunichos prachtig versterkt. We zijn hier veilig; de Samiërs helpen ons en hun dochters ook; wie van jagen houdt, vindt hier wild en groot wild volop; de wijn is hier goed, al begrijp ik niet, waar die vandaan komt; mooie bouwwerken in overvloed; zelfs het water is hier goed...

- Dat hebben we van den winter gemerkt, bij de goden, viel er een in. Wat een regens; vond je dat òòk goed?

- Er is nooit gebrek aan water, zei Agrullos weer, met die mooie leiding van Puthagoras...

- Van Polukrates! zei de jonge soldaat schuchter.

- Nou dan, van Puthokrates, wijze knaap, hernam Agrullos; we hebben het beter dan die in Athene, wed ik, en...

Hier gaapte hij verschrikkelijk, en er werd gelachen.

- Ziet ge wel, mannen, Agrullos heeft gelijk. In Athene kunnen ze overdag niet gapen van de drukte en 's nachts niet van de zorg. We zijn goed en wel in het mooiste land ter wereld, laat ons hier blijven. Kijk maar naar Thrasuboulos; hoe mager was die niet toen wij hier kwamen, en nu...! En zijn stem werd ook niet zwakker, dat weet ik

als zeeman onder hem, en wij allen uit de vergaderingen van den laatsten tijd.

- Thrasulos werd er anders niet dikker op, zei een ander.

- Laat ons kalm hier blijven, ging Agrullos voort. Ik ben hier tevreê, en kan voor mijn halve drachme per dag juist zooveel wijn koopen, als goed voor me is. Vind je ook niet, Charippos?

Want het was Charippos die nu bij deze groep kwam; hij had de laatste woorden gehoord, en riep dadelijk verwoed:

- Bij Zeus, Agrullos, schande, dat je alleen aan je zelf en je wijn denkt! Hebben wij geen verwanten in Athene, en hoorde je niet Chaireas' verhaal?

- O ja, zei Agrullos kalm; Chaireas vertelde veel, maar hij stond er bij te klappertanden en moest al gauw gaan liggen; moet ik al zijn praatjes gelooven?

- Hoe is het met Chaireas? vroeg er een.

- Met Chaireas? riep Charippos; weet ge dat nog niet? Hij is dood, mannen, gestorven aan de mishandeling: zoo hadden de Vierhonderd hem toegetakeld. En denkt ge dat hij hier stond te liegen? Ge kendet hem allen, vrienden, hij was een onzer dappersten en braafsten; wij moeten hem wreken, wij allen, en zoo gauw mogelijk. En schande over jou, Agrullos, dat je je ouders niet redden wilt!

- Ik heb geen ouders meer, antwoordde Agrullos bedaard, en ook niet als jij een broêr, die de vriend van Chaireas was. Ik wil niets kwaads van dien dapperen man zeggen, maar ik zie niet in, dat *ik* naar den Peiraieus moet, omdat *gij* een broer hebt, dien Chaireas lief had in vroeger tijd.

- Gij hoort het, mannen, riep Charippos nog woedender; gij hoort het en ge blijft rustig? Ik heb geen ouders, ik heb geen broer, en daarom mogen de Vierhonderd hun gang gaan! Heeft Agrullos geen stad; heeft Agrullos geen medeburgers; heeft Agrullos geen volksregeering? Neen, Agrullos heeft een halve drachme per dag en behoeft alleen om zijn wijn te denken. Dat is nu een man die trouw zwoer aan het echte Athene. Schande om zoo te spreken; wij allen hebben wat te beschermen; wij moeten den staat redden, en ons wreken op de verraders en geweldenaars. Dat is het eenige wat ons te doen staat, en daarom, mannen, op, naar den Peiraieus!

- Naar den Peiraieus, naar den Peiraieus, klonk het weer luid.

De lochaag kraakte weer over zijn schouder.

- We zijn er nog niet!

Maar Agrullos bond in.

- *Ik* doe wat Thrasuboulos zegt, en als die zegt: naar den Peiraieus, goed dan, naar den Peiraieus. Maar dan met Alkibiades, en dien zie ik nog niet.

- Bij Zeus, riep een ander, hij is er nog niet!

- Het gebed wacht zeker op hem, zeide de jonge soldaat weer.

- Naar de raven met je gebed, schold de overmoedige. Alkibiades zal wel weer te laat zijn.

- Een mooi iets voor iemand, die pas genade kreeg en strateeg werd, klonk de knorrige stem. Dadelijk weer in zijn oude streken; te laat komen; wel zeker, dat heertje mag te laat komen, en de burgers mogen wachten. Hij moet zeker zijn helm nog eens mooi oppoetsen.

- Of nog wat langer ontbijten.

- Of Theodota nog eens zoenen.

- Ik heb hier al een mooien steen voor hem!

- Mannen, viel Charippos weer in, ge ziet zelf, hoe hij is, en vergeet dat niet. Wij kozen hem tot strateeg op raad van Thrasuboulos en Thrasulos, uit vrijen wil, omdat hij ons den steun van Tissafernes geeft en de Heeren in Athene bang voor hem zijn. En ik zelf noem die keuze goed, want ik ken hem al lang uit Thrakië, toen ik tot zijn troep hoorde, en niemand is beter om een gevecht te beramen, te leiden en meê te doen. Maar wij moeten met hem oppassen.

- Denkt ge dat wij dat niet weten? vroeg er een schamper.

- Zoo ge het weet, vergeet het dan nooit. De beste vechtbaas is hij, maar een draaier ook, en hij verandert zoo gauw als een kameleon. Wat was dat weer voor een streek in de vorige vergadering, toen hij voor het eerst weer voor ons kwam, om zich met kort haar te vertoonen? Wij kenden hem met lokken, en in Sparta hoefde hij die toch waarachtig niet af snijden, maar nu wou hij bewijzen, dat hij een rustig Athener geworden was: de kameleon.

- Charippos, zei Agrullos knipoogend, zijt ge wel zeker, dat het dààrom was? Misschien had hij haarpijn.

- Met grappen zijn wij niet gered, gaf Charippos terug. Wij moeten met hem oppassen, denkt daaraan, en als hij ons niet naar den Peiraieus wil voeren, zint hij op een streek. Bij Zeus, den vorigen keer sprak hij ook al tegen, en toch moest *hij* juist verlangen om in Athene de baas te zijn: daar zit wat achter. Maar naar den Peiraieus zullen en moeten wij, voor redding en voor wraak, daar gaat niets van af.

De lochaag zag weer over zijn schouder, en weer kraakte hij:

- En *ik* zeg, als wij iemand tot strateeg hebben benoemd en nog wel op aandrang van Thrasuboulos, dan moeten wij hem gehoorzamen. Stook dus niet zoo, Charippos.

Charippos stond een oogenblik stil, doch al spoedig:

- In deze vergadering zijn wij allen gelijk, riep hij heftig; zijt gij bij geval een aristokraat, dan hoort ge hier niet. *Wie* beweert, dat wij aan een strateeg niet gehoorzamen moeten? Ik zeg, wij moeten met hem oppassen, en zoodra hij aan het draaien gaat, hem afzetten; en dan is hij geen strateeg meer. Zullen wij ineens vergeten, wat hij vroeger deed? Wij zijn heel genadig, dat wij hem riepen. Hij is nog altijd de man van de mysteriënschennis, van de ramp op Sikelië, van Dekeleia. En nu begint hij al dadelijk weer met zijn kuren. Waar is hij? Hier niet, en hij moest hier al lang zijn. Houdt hem in het oog, mannen, en denkt er om: naar den Peiraieus *moeten* wij, en als hij zich verzet, speelt hij valsch, wed daar maar op!

- Blijf maar kalm, Charippos, zei Agrullos, Alkibiades is er nog niet, maar Thrasuboulos is er wel, en tegen hèm kan je toch niet opschreeuwen: wed daar maar op; kijk, hij gaat al beginnen.

Waarlijk maakte Thrasuboulos met een der gezanten zich los van zijn groep; hij keek nog even om en zei zacht wat tot Thrasulos; deze week met de andere gezanten en strategen een eind naar den ingang.

- Ze zijn bang, de lafaards, siste Menekles, en onze strateeg wil zeker niet langer wachten.

Thrasuboulos ging naar den spreeksteen en de gezant strompelde naast hem.

- Nu komt er wat los, riep Agrullos.

- Maar er is nog niet gebeden, zei de jonge soldaat

weer angstig; er is niet gebeden, en ik zag vannacht een droom...

- O kameraads, Leokles zag vannacht een droom, beet Agrullos hem af, dat is voor het eerst. Was die mooier dan de mijne? Want ik had er ook een. Ik ging jagen op den woesten Kerketeus en kwam in een ravijn; mijn brak liep vooruit, maar in eens hield hij stil; ik hoor een vreemd geblaas en zie een gloeienden damp naar den hond gaan; alle vel en vleesch brandde zoo maar van hem weg en alleen zijn geraamte bleef staan. Was jouw droom mooier, Leokles? Niet? Zwijg dan maar, en we kunnen jou ook niet verstaan als Thrasuboulos begint ook zonder gebed.

- Dat lijkt dan toch al weinig op de Pnux, zei Leokles schuchter.

- Daarvoor is het dan ook de vrije Pnux.

Thrasuboulos echter stond nu op den steen.

- Naar den Peiraieus, Thrasuboulos, riepen er velen, naar den Peiraieus. Wij moeten onze ouders en vrouwen redden. *Wij* zijn de ware Atheners!

Thrasuboulos hief de rechter; nog altijd was zijn gelaat gedrukt, maar hij begon dan toch, al klonk zijn stem mat.

- Mannen burgers, Athene is hier...

- Ja, ja, Athene is hier, brulden er velen, maar toch ging er boven uit:

- En nu Athene hier is, en hier de vrije Pnux, moeten wij doen, zooals het waren en vrijen Atheners in een vrije vergadering betaamt.

- Wat is-ie zoet, fluisterde Agrullos.

- Wij hebben Athene lief, en eeren de zeden van onze demokratie. Die zede beveelt, dat een gezant veilig voor het volk optrede en geduldig worde gehoord. Luistert dus rustig naar hem daar, den oudsten der gezanten uit de stad, Anthéros, zoon van Branchullidas.

- Wat praat-ie saai, zei Agrullos, hij is niet op dreef vandaag.

Thrasuboulos trad van den steen, en Anthéros kwam nader. Hij had de pest gehad, vijftien jaar vroeger, en hinkte nog altijd met den geschonden linkervoet. Er ontstond gemompel onder de schare, en weldra vlogen er uitroepen:

- Dat zijn geen gezanten; dat zijn verraders; dat zijn

tyrannen; luistert niet naar dien hinkpoot; gooit hem dood. Naar den Peiraieus, naar den Peiraieus! Gooit hem dood; weg met Thersites; er zijn steenen genoeg; wilt ge een krans, Thersites, daar hebt ge er een!

En er schoot al een steen over Antheros' hoofd, doch Thrasuboulos trad kloek voor den gezant, en riep verwijtend:

- Zijn dàt Atheensche burgers? Wil dàt Athene zijn en niet eenmaal luisteren naar een stem uit uw stad, terwijl ik het verzoek, *ik*, uw vriend en strateeg?

Het geraas verstierf en menigeen mompelde:

- Ja, als Thrasuboulos het vraagt!,

terwijl de lochaag met driftig gebaar de meest verhitten in zijn buurt bedwong.

Thrasuboulos sprak voort, daar hij op zij ging:

- Ge behoeft immers enkel te hooren: zoo zijn voorstel u niet voldoet, welnu, ge verwerpt het, doch weest ware Atheners, denkt aan uw eed!

- Jammer, dat hij niet doorgaat, zei Menekles; ik hoor hem graag. Hij praat nog harder dan Kleon indertijd, en toch veel edeler.

- Harder zeker, zei Agrullos, en dan moest je hem eens aan boord hooren. Antheros zal ons wel niet doof maken. Kijk hem strompelen den steen op, en nu zet hij zich in houding; dat moet zeker iets heel moois worden.

Inderdaad was Antheros in de weer. Niet jong meer nu, had hij jaren geleden bij Gorgias en andere sofisten nieuwe welsprekendheid geleerd, en hij hield zich zelf voor een redenaar van den waren deftigen stijl voor zijn dagen, door nieuwe kunst verrijkt, doch met behoud van de waardigheid der vaderen. Zorgvuldig wou hij een statige houding met zijn hinkbeen verbinden; zorgvuldig trok hij den wijden mantel recht met de linkerhand, die tevens een staf hield, en met dezelfde hand drukte hij een afhangenden schouderslip tegen de heup, terwijl de rechterhand, zonder arm uit het doek tredend, stijf tegen de borst aanlei en daar den schouderlap vastgreep.

- Is 't niet net Perikles? grinnikte Menekles.

- Mannen soldaten, begon Antheros eindelijk.

- Mannen Atheners! riepen een paar zeelui. Wij verstaan u niet.

- Ge hebt gelijk, zei Antheros luider. Mannen burgers, in het Athene hier komen wij u spreken van het Athene ginds. Hoort geduldig en met den gemaklijken wil van den sterke, zòò uw gunst aan den zwakke gevend, dat zijn woord een daad kunne worden. Zeer zwak is hij toch, die een grooten vijand tegen zich heeft, en geen vijand is als de laster zoo machtig, noch zoo krachtig, weest dat vooral indachtig.

De lochaag knikte, aangenaam gestreeld door het klankspel, doch Agrullos riep:

- Bij de goden, makkers, wat spreekt hij prachtig!

Groot gelach verrees, en er klonken stemmen:

- Niet zoo voornaam doen, wij zijn maar gewone burgers! En is het niet waar, dat de stad ginds aan de Vierhonderd is?

Antheros voelde zijn fout, en hernam, meer gemeenzaam

- Dàt is waar; dat èène hoordet gij goed, of althans half goed, maar alles wat Chaireas verder zei, zooals Thrasuboulos mij verhaalde... Gelooft niet, mannen burgers, ging hij haastig voort, gelooft niet, dat ik Chaireas een leugenaar noem. Fel gebeuren verwart het gemoed van den braven ook: gewis was Chaireas zulk een man, en, eenmaal hier terug, verwarde hij ùwen zin door *zijn* verbijstering; de woorden van een koorts-ijler vernaamt ge toen, nù de stem der nuchterheid.

- Ge hebt maklijk praten, riep Charippos, nu Chaireas dood is.

Antheros zag even vragend naar Thrasuboulos; *die* schudde het hoofd, en de redenaar ging door:

- Chaireas is niet dood, en ik hèb maklijk praten, waar gij zelf al weet, dat hij ijlde: want kwam er ooit later een bericht over de gruwelen, waarvan hij sprak?

De mannen zwegen, en velen keken verstoord naar Charippos, die van Chaireas' dood had verhaald.

- Ge ziet het, Atheners, hernam Antheros glimlachend, wij zijn niet zoo boos, als hij ons maakte.

- Maar wij vertrouwen u toch niet, ging een stem.

- Gij vertrouwt mij *wel*, zoo ge wat mèèr hoort. Want ik behoef u toch niet te zeggen, dat de staat in groot gevaar was en nog is, al zijt gij beschermers. Denkt ge dan dat, zoo alles goed en veilig ware, zelfs Phrunichos een verandering

in bestuur zou voorstaan? Phrunichos, dien vertrouwt ge toch zeker; hem, die u een zegepraal gaf, en later hier kamp en haven zòò versterkte, dat de vijand te vergeefs aanviel? Phrunichos vertrouwt ge toch, en hij is met hen, die tot heil van allen een nieuwen staatsvorm noodig achten.

- Tot heil van allen! lachte er een. Tot heil van Vierhonderd Heeren!

- Tot heil van allen, mannen Atheners, en niet een bestuur met Vierhonderd, doch met Vijfduizend mannen, riep Antheros terug, zoo luid hij kon. Hoort mij toch aan; er is altijd van Vijfduizend gesproken, en die Vierhonderd gaan dadelijk heen, zoodra er weer rust is in de stad, die gijzelf haar schenken moet, door die verandering goed te keuren. Niet om die stad te verderven, maar om haar te behouden; niet om ze den vijand over te leveren - dat had al zoo vaak kunnen gebeuren, toen gij nog het bestuur hadt - doch om ze te redden: dààrom werd de Demos opgeheven. Te groot is zijn vergadering voor tijden van scherp gevaar; te groot, te woelig, te onstuimig; er moet een klein bestuur zijn vooreerst, en Vierhonderd is een goed getal.

- Maar dan Vierhonderd Heeren, gilde Charippos; ge maaktet de wet voor de Heeren!

- Niet voor de Heeren, maar voor alle braven. Want de Vierhonderd van nù, als eenmaal de rust verzekerd is, zij treden af en wijken voor een ander Vierhonderdtal, uit een geheel van Vijfduizend te verkiezen: telkens zal een andere groep van Vierhonderd de leiding hebben, en ten slotte dus zijn de Vijfduizend heerschers der stad.

- En wie zijn dan die Vijfduizend? vroeg er een.

- Is dat getal zelf geen waarborg? Als ge bevreesd zijt voor Heeren of Tyrannen of Oligarchen, of hoe ge hen noemen wilt, - ge weet toch zelf, dat niemand in Athene vijfduizend Heeren bijeenroepen kan, doch met enkele honderden hùn tal reeds vol is. Noodwendig dus zijn de Vijfduizend bijna al de gewone brave burgers, dat ziet ge toch ook in, en tevens zijn van dàt getal uitgesloten de velen, die geen tijd hebben om zonder loon hun zorg aan de staatszaak te geven; het plan der Vijfduizend bespaart den staat veel geld, bedenkt dat wel, mannen. Aanvaardt dus de Vijfduizend, en vreest de Vierhonderd niet, die al ras uw eigen vrienden zullen

zijn. Niet dus stelt u tegenover de stad; niet dus zegt: *wij* zijn de stad; niet dus mort en wrokt om de omwenteling, maar vertrouwt de Vijfduizend, en vertrouwt nog meer de Eeuwige Goden, die ons land zoo vaak beschutten, maar wier hulp, zonder eendracht van ons, niet volstaat. En de zelfde Goden roep ik aan, bezwerend, dat mijn woorden wààr zijn!

Anthéros wilde van den steen, maar Charippos sprong uit de schare, en

- Thrasuboulos, riep hij driftig, gij zijt getuige, dat wij geduldig luisterden, maar nù, laat hèm-daar òns hooren, en het eerst *mij*. Mannen kameraads, - en Charippos, halverwege tusschen den steen en het leger staande, wendde zich tot het laatste - mannen kameraads, gij zwijgt; wilt gij waarlijk hèm gelooven? Chaireas leeft nog, den Goden dank; ik waande hem al dood, doch zwaar ziek is hij zeker, en het is gemakkelijk hem ijlend te verklaren, nu hij niet tegenspreken kan. En waarmeê bewijst hij-daar zijn trouw? Zaagt gij het? Ik niet.

Hij keek rond, en iemand riep: Phrunichos keurt het goed!'

- Dat zegt hij-daar, hernam Charippos, maar met wàt bewijs? En al ware het zoo, wat weten wij van Phrunichos sinds hij hier vandaan ging? Niets immers, niets; misschien werd hij wel tègen ons, nu hij ons niet meer bevelen kan. Ik geef niets om zijn woord over Phrunichos!

Hij zag weer links en rechts, en ging zegevierend verder:

- Antheros spreekt van de Vijfduizend, maar *zijn* die er? Neen, zij moeten nog komen, maar de Vierhonderd zijn er *wel*, en wat baat ons zijn belofte? Zelfs zoo *hij* eerlijk is, hij heeft niet alles te zeggen, en de anderen doen wàt hùn en niet wat hèm behaagt, als wij kind genoeg zijn om ons met een praatje te doen sussen.

Er ging gemompel van bijval.

- En wat het ergste is: zelfs al bedriegt hij niet met die Vijfduizend, *wie* zijn dat? Is het niet schande, kameraads? Alle braven, durft hij-daar beweren! Maar, bij alle Goden, zijn *zij* alleen braaf, die wat geld hebben voor de kosten van oorlog en huis? Gij hoort dat en blijft stil? Wij soldaten en zeelieden, wij kunnen niet allen zooveel drachmen missen, en velen onzer vrienden dààr kunnen het ook niet,

maar wij allen brengen ons lijf en onzen adem in de staatskas; wij verlaten onze vrouwen en kinderen en ouders en broeders, en dat zou niets waard zijn naast een beetje geld! Hier heb ik een lidteeken, en hier een en daar nog een; zoo is het bij ons allen, en dat telt niet! Vertrouw hemdaar niet met zijn Vijfduizend, doch eischt de regeering onzer vaderen terug, die wij nog onlangs bezwoeren, en zelfs de Heeren onder ons zwoeren meê. Dat weet gij toch òòk, Thrasuboulos, gij die zelf ons den eed afnaamt; en nu wilt gij ons doen luisteren naar hem met zijn fabel van de Vijfduizend, die er komen zullen als het den Heeren behaagt! Waar blijft onze eed, Thrasuboulos?

Thrasuboulos wou spreken, maar Charippos ging snel voort:

- Maar er *moeten* dan Vijfduizend komen? Welnu, als het *moet*, laat ons zorgen, dat zij er eerlijk komen en vrij handelen kunnen: wij zullen op hun keuze toezien en hen beschermen. *Wij* zijn Athene, bedenkt dat wel; *wij* zijn het nog altijd; welnu, laat òns dan de nieuwe regeering der Vijfduizend maken. En daarom, mannen kamerads, daarom zeg ik weer: naar den Peiraieus! Dan kunnen wij ook wreken, wat de Heeren misdeden, want in alles heeft Chaireas toch niet geijld, en zijn eigen kwaad was zeker geen droom: gij zaagt, hoe hij hier aankwam, en nog is hij zwaar ziek. Naar den Peiraieus dus, Thrasuboulos, voor onzen eed en onze wraak! Doch gij-daar, gaat snel heen.

- Ja, naar den Peiraieus, naar den Peiraieus, daverde alom, terwijl Antheros hoofdschuddend naar zijn groep hinkte.

Met drift trad Thrasuboulos weer op den steen; zijn houding was dreigend nu, en donderend kwam het uit zijn mond:

- Onze eed! Onze wraak! Onze eed en onze wraak, hij brengt ze saâm, hij durft het, bij Zeus; onze Eed en onze Wraak, Zeus en Tuphon! Mannen zeelui en soldaten: Thrasulos en ik, wij eischten uw trouw aan den Demos, maar zegt het, gij allen die hem gaaft; zegt het, gij allen, die ons hoordet, wat wilden wij anders dan het heil der Stad? Wat anders dreef ons dan liefde en zorg voor het Vaderland? Dàt droeg onzen eed, en nu waagt hij-daar het om wraak te roepen! Om de stad te breken, *hier* onze macht te vergooien en *daar* burgerkrijg te brengen! Mannen, broeders, denkt niet om wraak, doch om Athene: *die* gedachte alleen

betaamt u, en al het andere is schande. Door *die* gedachte wilden wij eerst, na Chaireas' terugkomst, den Demos hoog houden, en *die* gedachte moet thans hem doen vallen, nu Chaireas in veel ijlde, en het Wel der Stad ligt in wat de gezanten willen. En om mèèr nog dan wat Antheros reeds zei, want nooit gaat Tissafernes met ons, zoo de staatsvorm hem niet behaagt: zoo is het *thans;* aan dat *thans* is het Vaderland geboeid; op dat *thans* moet ons besluit afgaan. Het Vaderland, mannen, het Vaderland, denkt daarom en daarom alleen, en spuwt op de wraak. - Zwijg gij-daar, brulde hij, toen Chaireas hem afbreken wou; zwijg, uw strateeg spreekt, en uw strateeg heeft Athene lief, maar gij, gij wilt het verderven!

Gramstorig zag hij Charippos aan; toen vervolgde hij, kalmer en met aandoening:

- Men moet kunnen weggeven. En de grootste gift is niet geld, zelfs niet rust en lijf en leven - dien durf hebben wij allen -, doch wat een man vastgrijpt met al zijn hart, zelfs dàt scheure hij los tot behoud van het allerschoonste; de volksregeering, onze wraak, wij moeten ze van ons werpen, zoo het *moet*, en het moet voor het allerhoogste thans, het heil van het vaderland! Gelooft mij, mannen, ik sprak lang met de gezanten, en zoo ge hen niet vertrouwt, mij toch zeker wel, en ik zeg u, er is waarheid in hun woord; de volksregeering is gevaarlijk voor den zwaren tijd van nu, en een kleiner getal moet besturen. En daarnaar luisterend schenden wij niet onzen eed, die toch naar het heil der stad allereerst zag; werpt weg dus uw driftige verlangens, o vrienden, en vertrouwt!

Hij zag zijn hoorders nog niet overtuigd, en ging geroerd verder:

- Moet ik dan van ons strategen zelf spreken? Zijn Thrasulos en ik òòk niet burgers als gij, en geven ook wij niet, wat ik van u vraag; gaven wij al niet mèèr? Was het geen offer, toen wij u overreedden Alkibiades hierheen te roepen? Ook ons kwetste vroeger zijn hooghartigheid, zijn overdaad, zijn losbandig leven; ook ons griefde hij vaak met een trotsch woord, en dat alles gaf wrok. Was het niets om dien wrok te verstikken? Maar wij moesten het doen, wijl zijn gaven zoo groot zijn, en wij van hem de redding

kunnen verwachten; van hem, dien de goden rijker beschonken dan iemand anders, en die nù allicht trouw en ingetogen zal zijn, en den steun van den grooten Koning meêbrengt. Dàt vroeg de stad van ons en wij gaven het. Geeft gij dan ook iets weg, denkt alleen aan Athene, gaat niet naar den Peiraieus, doch schenkt geloof aan de gezanten, wier goed recht ik ken.

- Maar wat waarborg hebben wij? riep er een.

Thrasuboulos schudde de ontroering van zich, en hij sprak meer betoogend en krachtig.

- Wij moeten wat wagen, maar bedenkt, zoo gij hen vertrouwt, weinig waagt ge dan nog. De stad aan den vijand geven, dat hebben onze broeders daar niet in den zin, naar nog onlangs bleek, en gij zijt immers nog altijd hier, als de groote kracht van Athene, en zoo zij bedriegen, altijd nog kunt ge doen, wat Charippos nu zegt. Maar om het nù te doen, dàt verhoeden de Goden! Ge weet toch, dat met uw vertrek van hier de Hellespont met Ionië aan Spartanen en Perzen in handen valt. Naar Athene wilt ge gaan, het sterke kamp hier opgeven, dààr de volksregeering herstellen, maar dààr dan brengt ge burgeroorlog, en ge berooft de stad van alles, wat zij nu minder dan ooit missen kan, allen toevoer uit den Hellespont en de eilanden, en ge weet toch ook, dat Euboia reeds woelt. Als gij de stad bemint - en gij doet het - matigt u dan, hoort de gezanten aan, en trekt niet naar den Peiraieus. Bedenkt ook, zoo gij van hier gaat, de Samiërs laat ge weerloos aan den vijand over, de Samiërs, onze vrienden, en aan wie wij zwoeren alles te doen in belang van hen, zoo goed als van ons zelven.

Weer greep de ontroering hem aan, doch nu rees zijn zware stem steeds machtiger, toen hij besloot:

- Ik bezweer u dus: niet naar den Peiraieus. Wilt ge Thrasuboulos zien weenen; moet hij op de knieën vallen en als smeekeling de handen heffen? Maar dat verlangt ge toch niet; ge zult tot inkeer komen, en luisteren naar uw hart voor de stad, voor ons aller geliefd Athene!

De diepe bewogenheid van zijn geluid dreunde nog na, toen hij zweeg; er bleef een tijdlang stilte, toen kwam gemompel en eindelijk sprak Charippos weer:

- Wij houden van u, Thrasuboulos, van Thrasulos ook, en wij verlangen uw tranen niet. Doch waarborg kunt ook

gij ons niet geven en gij zelf zegt: wij moeten wat wagen. Maar wàt wagen wij? Het grootste en alles! De gezanten der Vierhonderd Heeren - want Heeren zijn het nù - laten òns rustig hier, en zij gaan naar Athene terug, zeggende: wij-hier aanvaarden de Vijfduizend; daarmee houden zij dan het volk dààr rustig, en dan, dan gaan zij in verdrag met de Spartanen om zelf voor goed in de stad te heerschen, rijk te blijven en vooral niet in de macht van het volk te geraken, en zoo ontgaat ons zelfs onze wraak. Gij vertrouwt hen te veel, de gezanten, Thrasuboulos, en uw vrees verwart u; gij vreest zelfs voor Euboia. En gij wijst op de Samiërs, maar gij zelf waart het, die hen bewoogt om met ons de volksregeering door alles heen te handhaven, en nù - nu wilt ge ze breken, de regeering aan wie ge ons allen trouw zweren liet. Uw vrees maakt u koortsig, Thrasuboulos, maar wij, o mannen, wij blijven nuchter. En ik raad u dit: zoo hij terecht zei, dat Athene den Hellespont en Ionië niet missen kan, welnu, laat ons zelf naar den Hellespont trekken; wij zijn sterk genoeg voor een nieuw Athene dààr, dat het zonder Euboia stellen kan; waar *wij* zijn, daar is Athene, en wij laten genoeg mannen hier om Samos te beschermen. Op dus, mannen, naar den Hellespont, met of zonder Thrasuboulos, die zich niet aan zijn eed houdt, - of wilt ge toch den Peiraieus?

Aldus sprak Charippos om redelijk te schijnen, maar hij wist wel, dat de meesten naar den Peiraieus verlangden, en al riepen er dan ook om den Hellespont en anderen om de verovering van Miletos, boven alles uit ging het geschreeuw:

- Naar den Peiraieus, naar den Peiraieus!

Toen werd Thrasuboulos zeer toornig.

Man van onheil, bulderde hij Charippos toe, bedrieger, valsche vriend! Gij die over Chaireas' dood loogt en nu over den Hellespont spreekt, waar gij eerst in Athene vrouwen en vaders beschermen wildet. Tot muiterij wilt gij aansporen? Er zijn nog strategen, en wij zullen...

Doch hier zweeg hij in eens, zich omwendend, want een snelle stap klonk achter hem, en een slank krijgsman in rijken wapendos trad naast hem op den steen en lei den linkerarm om zijn schouders: uit de schare klonk plolseling de verbaasde kreet:

- Hij heeft zijn lange haar weer! Alkibiades heeft zijn lange haar terug!

- Ja mannen, riep Alkibiades, ik heb mijn lange haar terug, want ik wou, dat ge mij in de nieuwe Pnux zoudt zien, zooals ge mij in de oude gekend hebt, en dat zonder toovenarij. Wilt ge het hooren? Voor een maand sneed ik mijn lokken af, maar ik bewaarde ze goed; ik liet er een pruik van maken en dien draag ik nu; kijk maar!

En met èèn hand lichtte hij den helm een weinig, met de ander schoof hij de pruik wat op en neer, terwijl hij hartelijk lachte.

Charippos gromde wel: ‘zei ik niet, dat hij een kameleon is? En een komediant?’, maar de meesten lachten luid meê en riepen:

- Hij is het weer met zijn haren en zijn streken!
- Heb je je mooie honden bij je?
- En Timandra?
- En Timaia? riep er zelfs een.
- En waarom was je niet op tijd?

Alkibiades antwoordde alleen op het laatste.

- Ik was wel op tijd, kameraads, maar vlak bij, bedacht ik me, dat ik mijn pruik vergeten had; ik zond iemand om ze te halen, en ging zoolang in een hoek dichtbij zitten. Ik hoorde alles, en had den tijd - want ik zal even vrijmoedig zijn als vroeger - om mij over u te schamen. Ja mannen, te schamen. Want ge begrijpt maar niet, dat ge de goden danken moest voor zulk een vriend en leider als Thrasuboulos, en ge spreekt hem tegen, terwijl ge alles doen moest wat hij zegt, alles, alles, alles. Geloof dat vrij, en ook, dat ik hem zijn woord over mij niet misduid: ik weet het, gij kunt mij niet zoo dadelijk vertrouwen, een Athener, dien een droevig onheil naar de Spartanen dreef...

- En die *hen* naar Dekeleia dreef! schreeuwde Charippos.

- Dekeleia, schamperde Alkibiades terug, Dekeleia, altijd weer Dekeleia, alsof ik daarmee iets misdaan had! Ik lei het al uit, dat Dekeleia, maar zijn er waarlijk nog, die het mij verwijten? Gelooft ge waarlijk nog, dat een krijgsman als Agis, die al eens in Attika viel, van mij over Dekeleia hooren moest? Hij had dat plan al lang, mannen, en ik merkte dat, en toen, om bij hem in de gunst te komen -

ik moest toen wel, mannen - toen deed ik, alsof *ik* dien raad gaf: zoo deed ik geen kwaad aan de stad en goed aan mij zelf. Maar mannen, dat is van vroeger, en nù, nù is te doen, wat nù noodig is. Èn wàt dat is, dat heeft Thrasuboulos gezegd; zoo ge mij niet vertrouwt, vertrouwt hem, en mij dan weer, wijl ik hem gelijk geef. Niet naar den Peiraieus, maar hier blijven. Geen burgeroorlog maken, maar Samos handhaven, van waaruit wij de zee en den Hellespont en Ionië beheerschen. Ge waagt weinig met te luisteren naar de gezanten, en alles is verloren, zoo wij anders doen, want alles wat Thrasuboulos zei, was verstandig en wààr... Woudt gij daar iets zeggen?

- Ja zeker, ik wou wat zeggen, gilde Charippos woedend. Wat waarborg geeft *gij,* Alkibiades, voor de gezanten. Wij staan nog altijd bij hetzelfde; gij spreekt ook maar van weinig wagen, doch ik beweer: wij wagen alles. Kom dan op met uw waarborg!

Alkibiades glimlachte.

- Den waarborg, mannen, door hem en misschien ook door u verlangd, geeft uw eigen verstand. De gezanten zullen niet alleen bericht doen over de aanvaarding van de Vijfduizend, maar òòk, dat daarmee de vriendschap gewonnen is van den grooten Koning, en dan denkt niemand meer om overgave aan Sparta. Ook de Heeren willen liever overwinnen, en dat kunnen zij alleen met den Koning, wiens vriendschap ik u aanbracht. De Pers wil Athene niet verloren zien gaan; alles zal hij doen tot uw steun; ge weet reeds, hoeveel ik bij hem en Tissaphernes vermag, en daar in Athene kent men Alkibiades òòk. Maar de groote Koning wil vooreerst dat de oude volksregeering worde opgeheven; dàn eerst zal hij u vertrouwen; zoo *is* het nu eenmaal. En wat nood? Wij aanvaarden de Vijfduizend nù; wie zegt, dat wij den ouden Demos niet herstellen, zoo eenmaal Sparta verslagen is? Zijn wij eenmaal overwinnaars, wij halen het oude Athene terug, en de koning is dan gaarne vriend met een machtigen staat. Weet ge wat Tissaphernes me zei?

- Komediant, bromde Charippos weer, maar Alkibiades vervolgde:

- ‘Denkt ge niet, Atheensche gast, dat ik uw volk veel

meer lief heb dan de Spartanen, die altijd maar om meer schepen en geld schreeuwen, terwijl de Atheners bescheiden zijn in hun verzoeken, en daardoor mijnen heer, den grooten Koning, meer welkom?' Zoo sprak Tissaphernes nog onlangs, o mannen; maakt dus, dat hij u vertrouwen kan; aanvaardt de Vijfduizend en Athene is gered. Uw eed schendt ge niet, want de volksregeering komt terug; uw woord aan de Samiërs blijft heel, want gij beschermt hen hier. Alles dus doen, wat Thrasuboulos zei, en, bij de Goden, den Goden danken en hem zelf, dat hij ons aller vriend is en zijn zal! Wij danken u, Thrasuboulos!

Hier deed hij, of hij Thrasuboulos kussen wou, en toen de helmen het beletten, lachten allen; Alkibiades lachte helder meê en riep weer:

- Die kus mislukte, o mannen, met den mond, maar wij allen geven onzen besten kus met het hart, een betere kus is er niet: heil dus Thrasuboulos!

- Heil Thrasuboulos, galmde het van alle kanten, doch Charippos schreeuwde er spoedig na:

- Moeten wij zòò tevreê zijn, mannen? Waar blijft onze wraak? Heil Thrasuboulos, ik wil het òòk zeggen, want hij is onze vriend. Maar Chaireas ijlde niet in alles, en de Heeren in Athene moeten terstond merken, dat wij er zijn en de macht hebben, òòk om ons te wreken, al aanvaarden wij de Vijfduizend en al blijven wij hier. Daar staan tien van die Heeren, laat ons er twee grijpen en steenigen om Chaireas te wreken en zooveel anderen. Dat zal de Heeren in Athene voorzichtig maken. Op dus, mannen, grijpt dien Thersites en nog een: twee van de tien is maar een kleine wraak!

Zoo riep Charippos naar het leger, doch niet meer dan een dozijn mannen renden er uit, steenen rapend. Toch verrees een geweldig geraas. Want achter in de menigte drongen er groepen op om beter te kunnen zien, en de anderen, schoon niet uit verzet, golfden vooruit en gilden van opwinding. Voetgetrap dreunde, stof woei op, en Thrasuboulos en Alkibiades zag men in bruischenden toorn van den steen springen, het leger tegemoet. Wild was hun gebaar en hun geschreeuw, terwijl de gezanten verschrikt verder achteruit trokken door de andere strategen beschermd,

en Charippos' mannen bleven staan, verbijsterd door het geraas.

Thrasuboulos greep een stok van den grond, en riep al loopend:

- Alkibiades, houd gij Charippos tegen, *ik* zal hen daar... Terug mannen, de gezanten zijn heilig; niemand mag hen deren. Vergadering is het hier, geen opstand!

Alkibiades intusschen sprong op het groepje muiters toe.

- Ha lafaards, brulde hij onderweg; gij wilt een gezant te lijf en buiten de tucht gaan; dan krijgt ge met ons te doen. Laat vallen die steenen!

Meer nog kreet hij al aanstormend, en zijn schellere stem schoot krijschend door het diepe geluid van Thrasuboulos. *Die* liep langs de heen en weer zwenkende voorste rij, den stok zwaaiend, telkens weer roepend: ‘terug, mannen!’, en de lochaag, Agrullos en de anderen hielpen hem de niet onwilligen achteruit te dringen.

Alkibiades echter stond nu voor de muiters, en weer brieschte hij:

- Zijn wij strateeg of niet? Wie koos ons? Laat vallen die steenen! Ge wilt niet; welnu dan!

En hij wierp zich in de groep; twee man greep hij aan, en hij smeet hen tegen elkaar, dat zij kraakten onder hun harnas; hij slingerde hen tegen den grond, en riep:

- Ik ben het heertje Alkibiades en strateeg, en duld evenmin als Thrasuboulos, dat een gezant in de volksvergadering mishandeld wordt. Wie was het, die tot die goddeloosheid aandreef? Gij-daar, kom hier bij mij, dat ik u goed zien en spreken kan. Kom met mij naar den spreeksteen!

Charippos, verbluft door wat hij had gezien, liet den steen vallen, en schreed gedwee met Alkibiades naar de verhooging. Het geraas zonk, er kwam weer rust in de schare, en Thrasuboulos week zelf naar achteren, nog driftig en hijgend, doch Alkibiades kon zich nu doen verstaan; hij zag Charippos goed aan, een lach kwam weer op zijn gelaat en hij riep, als verrast:

- Gij hier, Charippos! Bij de Goden, een welkome ontmoeting. Deze man, o Atheners, is een oud strijdmakker van mij uit Thrakië, en een dapperder krijgsman heeft het leger niet. Gij kent hem ook, niet waar, Thrasuboulos? Hoe,

Charippos, hebt ge nòg niet geleerd te gehoorzamen? Weet ge nòg niet, dat een braaf soldaat den strateeg volgen moet, en een vriend een vriend helpen? Het is niet schoon, Charippos, mij zoo te kwellen, want ik ben uw strateeg en zorgde goed voor u in de koude daar in het noorden, en gaf u vilten schoenen en brandhout. En wat vochten wij daar! Gij spraakt van wonden op uw borst; is er niet een bij als een kruis, bij de hals, door u opgedaan, toen gij mij en ik u beschermde, zooveel wij konden? Laat zien, dat lidteeken. Wacht wat, o mannen, tot ik zeker ben of hij dezelfde is van dien dag bij Potidaia; zoo ja, dan hebt ge een flink soldaat onder u, dien ge eeren moet, al is hij wat driftig.

En hij trok den nog altijd verbijsterden Charippos tot zich, boog voorover naar zijn hals, en in schijn aandachtig het lidteeken beschouwend, zei hij zachtjes:

- Ik herinner mij u zeer goed, Charippos, uit Thrakië; gij waart een flink soldaat en een braaf makker, maar, ik herinner het mij òòk, ge staalt paarden en bekers. Ik weet, dat ge ook hier van de Samiërs staalt, en ik kan het bewijzen. Pas op, dat ge mij niet dwingt u aan te klagen. En wat uw broeder betreft, - ik weet alles, wat er in Athene omgaat, en ge moet liever niet van hem spreken; Chaireas zelf zal zich schamen over een vriend, die een betaalde handlanger van de Vierhonderd is!

Daarop richtte hij zich op, nam Charippos bij de hand, en met hem dichter bij de menigte tredend, riep hij:

- Bij Zeus, mannen, hij is het, met hetzelfde lidteeken aan den hals; een kruis, ik vond het terug. Charippos is een braaf man, en nu hij zijn drift heeft betoomd, zal hij u niet meer tot dwaasheid aansporen. En gij, vervolgde hij tot de andere muiters, gij, schaamt ge u niet? Niet eenmaal kunt ge zoo schoone teekens toonen, en toch wilt ge de tucht breken? Schaamt u, en ziet, hoe Charippos zich bedacht heeft.

De soldaten, ziende hoe Charippos lijdzaam en verlegen, schoon wat pruttelend, terugkwam, en stil op een steen ging zitten, trokken bij elkaar, allerlei pratend, tot Alkibiades weer luid tot hen sprak:

- Hoort nu, mannen! Wij strategen zullen de gezanten toespreken, kort en klaar. Maakt geen geraas, doch hoort kalm, en zoo ge mèt ons gaat, heft dan de hand, als wij het

verzoeken, zoodat een besluit van de gansche vergadering in Athene komt. Maar maakt geen geraas voor wij aan het eind zijn.

Toen schreed hij terug naar Thrasuboulos en vroeg vol eerbied:

- Behaagt het Thrasulos en den anderen en u, dat *ik* de gezanten toespreek?

- Wij gaven u de hoofdleiding, antwoordde Thrasuboulos.

Alkibiades beklom weer den spreeksteen. Een korte wijle nu stond hij stil, en zijn lippen bewogen zonder geluid, alsof hij de goede woorden zocht. En hij zocht ze ook, wetend, dat hij gevaar liep te hakkelen, zoo hij onvoorbereid in den nieuwen voornamen stijl spreken wou. Hij besloot daarom enkel plechtig, doch eenvoudig tevens te zijn, en toen hij begon, vloot zonder haperen het onversierde doch ernstige woord in helderen stroom:

- Komt naderbij, gij gezanten, en meldt te Athene, wat gij hier thans hoort. Hoort het besluit van het gansche kamp te Samos, soldaten, zeelieden en strategen.

Wij vrije Atheners keuren het goed, zoo de Vijfduizend er komen, doch dat geschiede snel, en ten snelste trede de bent der Vierhonderd af, met herstel - hoort het goed - met herstel van den ouden raad van Vijfhonderd; uw snelheid bewijze uw oprechten zin.

Wij vrije Atheners te Samos zullen strijden voor de stad, en verwachten dat ook gij tehuis het tehuis verdedigen zult en niets aan den vijand uitlevert.

Wij vrije Atheners in deze vrije Pnux willen nù geen wraak nemen over wat de Vierhonderd van nù misdeden, doch wij houden het recht op wraak, zoo uw woord valsch mocht blijken, en zullen dan straffen zonder genâ.

Want wij hebben de macht en kennen die, en zij groeit steeds, want steeds groeit ons aanzien bij Tissaphernes en den grooten Koning; èn door eigen kracht, èn met hun steun zullen wij stand houden niet alleen, doch ook den vijand verslaan.

Wij begrijpen, dat iets te geven is aan het nù, en stemmen daarom in met het plan der Vijfduizend, verwachtend, dat na de zege de oude volksregeering hersteld worde.

Maakt geen geraas, mannen, doch hoort verder.

Zegt dit alles aan de Vierhonderd thuis, en zegt vooral

- en hier glimlachte hij even - zegt vooral aan den braven Phrunichos, den ijverigen Peisandros, den wakkeren Theramenes, en ook aan Archeptolemos en Antiphon, dat wij vertrouwen op hen en hun woord. De wraak der Goden zij op hun hoofd, zoo zij dat woord breken, en onze wraak zal die der Goden zijn. Wij danken Phrunichos in het bijzonder, dat hij de haven zoo goed versterkte, en onze ijver tegen de Spartanen zal niet geringer dan de zijne zijn: verzeker hem dat met eeden. Is het niet zoo, mannen; wij danken Phrunichos, al werd hij ontslagen, want hij was een goed herder voor zijn kudde?

- Ja, ja, wij danken hem, riepen de soldaten juichend en lachend.

- Hoort dan vooral goed naar wat nu komt. Wij keuren het goed, zoo, naar uw plan, de uit de Vijfduizend als ambtenaren gekozenen hun arbeid voor de stad doen, zonder loon te eischen of te krijgen. Want dat is enkel recht. *Zij* leven tehuis in de stad met haar veiligheid en genoegens, *wij* wagen telkens ons lijf en hebben moeite met geld en voedsel. Billijk dus is het, dat de veiligen dààr al wat beschikbaar blijft naar ons zenden als loon voor de gevaren hier.

Zòò besluiten zeelieden en soldaten in het kamp te Samos, vrije burgers in de vrije Pnux, en de Goden mogen dit besluit zegenen. Is dit uw besluit, mannen Atheners, zoo heft de handen; al wat de stad missen kan, komt hierheen: heft de handen, o mannen Atheners.

En allen hieven de hand, en het geroep weerklonk:

- Zoo moet het zijn; aan de strijders voor het vaderland het geld uit het vaderland: de Goden zegenen Alkibiades!

- Niet Alkibiades, o mannen, hernam deze, doch Thrasuboulos, die zoo goeden raad gaf en u van den Peiraieus weerhield. Stemt gij in, gij andere strategen?

Thrasuboulos trad weer naast Alkibiades en sprak:

- De vergadering hief de hand, en wij strategen stemmen in. Gij gezanten, gij weet nu over de Vijfduizend en het andere; men zal u veilig uitgeleide doen; bestijgt ten snelste uw schip en meldt in Athene wat gij hier vernaamt. De vergadering is opgeheven, mannen Atheners, doch laat hen eerst gaan.

De gezanten gingen heen, terwijl de soldaten onder elkaar spraken.

- Alkibiades was er nog, Menekles, kraakte de lochaag weer, en Charippos zal nu wel zwijgen.

- Ja, als wij meer geld krijgen! antwoordde Menekles.

Tot Leokles zei Agrullos:

- Er is niet gebeden, Leokles, en toch komt meer geld hier.

- Het is toch niet goed, het is toch niet goed, mompelde de jonge man.

- Hebt ge dat ook in den droom gezien, al die drachmen, vroeg Agrullos weer. Doch hoort hen eens schreeuwen!

Een gedruisch was ontstaan, sterker en sterker groeide het, tot ineens de kreet losbarstte:

- Heil Athene! Heil Alkibiades! Heil Thrasuboulos!

En daar de klanken door de lucht daverden, liet een steen los hoog van den westelijken rand; hij sloeg omlaag op een rotspunt, sprong weer schuin verder en schoor vlak over de hoofden van Thrasuboulos en Alkibiades: *die* greep hem in de vaart en joeg hem op den grond.

- Bij Zeus, riep Thrasuboulos, half verschrikt, half lachend, wij stonden daar in een aardbeving, Alkibiades!

- Dat doe ik al vier jaar lang, lieve Thrasuboulos, antwoordde Alkibiades; moge zij u nooit met mij verpletteren, ik smeek het van Pallas Athene.

Hij zweeg even, en ging toen zachter voort:

Thrasuboulos, ik zei dat men alles moet doen, wat gij aanriedt, en ik was oprecht. Uw groot hart deed u begrijpen, wat Athene's heil is, en *ik* begrijp dat nu beter dan voorheen: dàt heb *ik* van *u* geleerd. Maar èèn ding moet *gij* van *mij* leeren; helaas, dat ik het zeggen moet. Want uw groote hart is te schoon tevens om de boosheid der menschen geheel te doorzien, doch *ik* doorzie ze wel. Leer van mij dat de Vierhonderd bedriegers zijn, en dààrin Charippos gelijk had. Zij spraken dadelijk van de Vijfduizend, doch meenden het niet. Tot hun geluk spraken zij er van, want nu kunnen zij zweren dat zij het meenden, en wij dwingen hen het nu te meenen. Thrasuboulos en Alkibiades zullen hen dwingen, en Athene weer worden wat Thrasuboulos verlangt; ik dank u, zoo ge mij vertrouwt.

Alkibiades zag Thrasuboulos geroerd aan en drukte hem innig de hand; hij vond in hem Sokrates' braafheid en

eenvoud terug, en had hem zeer lief. Op dat oogenblik vergat hij zijn eigen listen, zijn verraad en zijn wraak; hij voelde zich weer burger van Athene, bewonderd door groot en klein in de heerlijke stad, wier zege voor hem reeds zeker was; hij geloofde weer in de groote Godin; hij was gelukkig en hield met gansch zijn hart van zijn vaderland.

CH.M. VAN DEVENTER.

De herziening van ons gemeenterecht.

Binnen de twee jaren heeft de Staatscommissie tot voorbereiding van de herziening der Gemeentewet, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 6 December 1918, No. 7, haar Verslag aan de Koningin uitgebracht. De niet te groote Commissie telde uitnemende kenners van ons staats- en administratief recht en onze constitutioneele praktijk onder hare leden en haar Voorzitter, de Staatsraad Prof. Oppenheim, was een waarborg te meer, dat het rapport met bekwamen spoed zou worden gereed gemaakt, dat het belangrijk van inhoud zou zijn, en welverzorgd naar den vorm.

Een voortreffelijk gestyleerd, zorgvuldig overwogen, pakkend betoog voert in een zestiental paragrafen de belangrijkste vraagstukken, waarvoor de wetgever bij de verjonging van ons Gemeenterecht zal komen te staan, aan ons oog voorbij en de Commissie is er, dunkt mij, in geslaagd verstandige en practische oplossingen aan te geven. Meer nog dan dat: wat zij aangaf heeft zij ook uitgewerkt, en het mag zonder voorbehoud getuigd worden dat haar ontwerp door duidelijkheid en eenvoudigheid uitmunt. Anders dan zoo menig hedendaagsch product van herzieningsarbeid, dat als een onevenredig dik, duister en omslachtig aanhangsel wordt vastgeplakt aan een wel geproportioneerde wet uit vroeger tijd, passen deze nieuw ontworpen bepalingen zich zeer goed aan het bestaande aan. De geest van Thorbecke, die in weinig woorden zijn gedachten op puntige wijze wist uit te drukken, blijkt voort te leven in de mannen, die de ziel van

de Commissie waren, en is dank zij hun werk in dit ontwerp bewaard gebleven.

De arbeid der Commissie was zwaar, want de in den loop van den tijd voelbaar geworden gebreken in het gemeentelijk raderwerk, welke dringend om voorziening vragen, zijn allerminst gemakkelijk te verhelpen. Slechts in één opzicht werd haar taak aanzienlijk verlicht: de aan de Commissie verstrekte opdracht onttrok uitdrukkelijk de voorschriften der Gemeentewet, welke het plaatselijk belastingstelsel regelen, aan haar onderzoek. Over de meest netelige - tevens de meest urgente - van alle kwesties behoefde de Commissie zich alzoo het hoofd niet te breken. De machtssfeer van de verschillende organen van het gemeentelijk bestuur had zij aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen, en zoo noodig nieuw af te bakenen; de vraag echter, of die organen in staat zullen worden gesteld, hun nieuw omlijnde functie met vrucht te vervullen, bleef grootendeels buiten haar beoordeeling.

Niet slechts vanwege den financieelen noodtoestand, waarin verschillende gemeenten verkeeren, is het voorshands onzeker, welk effect van de op zich zelf voortreffelijke voorstellen der Staatscommissie - worden zij wet - zal uitgaan, maar ook enkele andere factoren maken het gevaarlijk, omtrent de toekomst, die voor een nieuw gemeenterecht is weggelegd, eenige voorspelling te wagen.

Aan twee dier factoren moge hier een oogenblik aandacht worden geschonken.

De eerste is de houding, welke de hoogere wetgever, met name de Rijkswetgever en de Regeering, in wetten en besluiten ten opzichte van de organen van gemeentelijk bestuur zal aannemen, zoowel wat betreft de autonomie, in het bijzonder de verordenende macht van de gemeenteraden, als wat het zelfbestuur, de medewerking van de gemeentelijke organen aan 's Rijks taak, aangaat.

Ten aanzien van deze beide punten heeft de Staatscommissie voor de gemeentebesturen een rijk verschiet geopend. In haar ontwerp ‘stelde zij’ - ik zal hier en daar de Commissie zelve aan het woord laten - ‘den ruimen omvang van

's raads verordenende macht en zijne bevoegdheid om, behoudens de werking van het koninklijk vernietigingsrecht, te beoordeelen wat in het belang der gemeente te regelen noodig is buiten allen twijfel' en zij verving de tot veel onzekerheid aanleiding gevende bepaling, dat de plaatselijke verordeningen niet treden in hetgeen van algemeen rijks- of provinciaal belang is, door het scherper omlijnde voorschrift, dat zij niet voorzien in hetzelfde belang, dat bij eene wet, een algemeenen maatregel van bestuur of eene provinciale verordening is geregeld, tenzij daartoe bij die regelingen de bevoegdheid is gegeven. - Ik begeef mij hier niet in bijzonderheden, laat dus b.v. onbesproken de vraag, of dit belang uit de considerans dan wel slechts uit den inhoud der wettelijke voorschriften zal mogen worden afgeleid, en evenzeer deze andere vraag, of de nieuwe definitie van 'verordeningen' ('die besluiten van den Raad, welke duurzame werkende regels bevatten') geschikt is om twijfel buiten te sluiten.

In het algemeen zien deze nieuwe bepalingen er mooi uit, doch veel zal afhangen van de gedragslijn, die aan de verschillende departementen zal worden aangenomen ten opzichte van allerlei onderwerpen, in de regeling waarvan de gemeente-besturen thans vrij zijn. In de laatste jaren heeft zich bij de Regeering sterker dan vroeger de neiging vertoond, vele onderwerpen aan zich te trekken. Soms heeft dit ongetwijfeld zijn nut, en wanneer het bepalingen betreft, die als een soort modeartikelen ongeveer tezelfder tijd in tallooze raadszalen worden aangeprezen, spaart het heelwat werk uit, terwijl bovendien met één wet allicht nog meer wordt bereikt dan wat men met tientallen raadsverordeningen nastreeft. Doch in vele gevallen past wat voor de eene gemeente dienstig is niet voor de andere, en schenkt de doorsneêregeling van een wet voor veel gemeenten met haar eigen behoeften geen bevrediging. Van de Regeering dus zal het goeddeels afhangen of voor de gemeentebesturen dank zij de Commissie op het gebied van de verordenende regelingen een tijdperk van ruime onafhankelijke werkzaamheid zal aanbreken dan wel die werkzaamheid ondanks de Commissie zeer zal worden ingekrompen.

Ook ten opzichte van het zelf bestuur, d.i. de medewerking

van de gemeentelijke organen aan 's Rijks taak, zal het voor de toekomst aankomen op de houding der departements-hoofden. Dat dezen om de voeling met de bevolking niet te verliezen voor de uitvoering van tal van wettelijke maatregelen de hulp der gemeentebesturen inroepen is begrijpelijk, en meestal zelfs verstandig en lofwaardig. Vooral in de oorlogsjaren kwam de Regeering er als vanzelf telkens weder toe, de medewerking van burgemeester en wethouders, of van den burgemeester in te roepen. Zij toch behooren tot de meest aangewezen organen om bij allerlei maatregelen hun bemiddeling te verleenen. Hen telkens voorbij te gaan en rijksambtenaren, rijkscolleges voor speciale aangelegenheden te scheppen zou ongeraden zijn, en zou ook bij burgerij noch gemeentebesturen in goede aarde vallen. Het eenige wat deze laatsten verlangen is dat - gelijk de Staatscommissie het zeer juist uitdrukt - ‘de hoogere autoriteiten de gepaste beperking in acht nemen in het vragen van diensten voor het bewijzen waarvan de burgemeester (of het college van burgemeester en wethouders) niet in de eerste plaats of zelfs in het geheel niet aangewezen is.’ In dit opzicht verkeeren Rijkswetgever en Regeering thans in gunstige omstandigheden, omdat de gemeentebesturen en in het bijzonder de burgemeesters tevreden gestemd zijn, nu de distributie-, militie-, landweer-, landstorm- en andere oorlogsbeslommeringen tot het verleden behooren; zij kunnen wel weer iets verdragen, en zullen ongetwijfeld met volkomen bereidwilligheid nieuwe werkzaamheden in het algemeen belang op zich nemen, zoo zij althans eenigermate kunnen begrijpen waarom juist *hun* medewerking wordt verlangd. Maakt een rijksorgaan het eens wat bont, b.v. door van den burgemeester te eischen dat hij alle bladzijden van de registers van zilver- en goudwinkels voor de wet op den waarborg parafeere, dan kan deze in de toekomst zulk een gewichtige werkzaamheid onder eigen verantwoordelijkheid aan een ambtenaar overdragen.

In het algemeen zal het wel aanbeveling verdienen dat de Regeering zich zelve zekere lijnen afbakene voor de werkzaamheden van Rijk, Provinciën en Gemeenten. Thans heerscht hieromtrent dikwijls meer onvastheid dan wenschelijk is, getuige de schommeling in de denkbeelden of aan de

provinciale dan wel aan de gémeentelijke besturen de keuring van waren zou worden opgedragen, getuige ook de variëteit in de keuze van autoriteiten, die een onteigening kunnen uitspreken of in zaken van volkshuisvesting een rol spelen. Veelal ook schijnt het niet dan het resultaat van een inval (toeval) of een lager orgaan tot medewerking wordt geroepen; men denke b.v. aan de Arbeidswet 1919, waarvan slechts één bepaling de bijzondere zorg van den burgemeester vordert, nl. die betreffende de ontheffing van het verbod van nachtarbeid voor bakkers, die gemeenlijk zonder knechts arbeiden; maar de daarbij naar het model der Hinderwet voorgeschreven zittingen moeten dan ook ten overstaan van den burgemeester zelven gehouden worden.

Naast deze zoo juist nader beschreven omstandigheid, welke geheel onzeker is en toch voor de toekomst van ons gemeentewezen van veel gewicht, staat nog een andere, even belangrijke, als helaas onberekenbare factor, nl. de invloed, welken de doorwerking van de beginselen van algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging, gelijk die thans in Grondwet, Kieswet en Gemeentewet zijn neergelegd, op de leiding in de gemeenten zal uitoefenen.

De toepassing dier beginselen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1919 heeft ten gevolge gehad, dat de gemeenteraden meer politieke lichamen zijn geworden dan zij dit te voren waren, dat althans in de meeste van de groote steden geen van de partijgroepen de meerderheid behaalde en dat men er, liever dan een onnatuurlijk ‘blok’ te vormen en een meerderheidsregiment te voeren, vertegenwoordigers van de voornaamste politieke partijen in de colleges van burgemeester en wethouders samenbracht na vooraf een soort werkprogramma te hebben gemaakt, dat den grondslag van een vruchtbare samenwerking in het eerste vierjarig tijdvak zou kunnen vormen. Reeds ongeveer vijftien jaren geleden was men er in verschillende groote steden toe overgegaan, de wethouders niet langer uit één en dezelfde richting te kiezen, doch wie er dan van andere richting dan de overheerschende zitting namen in het college van burgemeester en wethouders, bleven vertegenwoordigers van de minderheid; haar stem werd sindsdien meer dan vroeger

vernomen of - om een ander beeld te gebruiken - zij verzachtte de kleur van het bestuurscollege, maar die kleur bleef toch onmiskenbaar de hoofdkleur. Thans echter moeten de verschillende kleuren, die alle met gelijke rechten en aanspraken aanwezig zijn, tot een harmonieus, practisch bruikbaar geheel worden samengevoegd. Dit eischt beleid, routine en geduld, en het zou voorbarig zijn om thans reeds, onder het mode-motto van 'gemis aan homogeniteit', den staf te breken over de nog zeer jonge proefneming. Trouwens, de nieuwe ongewone toestand, waarin de gemeentebesturen zijn geraakt, is niet door hun eigen toedoen ontstaan, doch is hun indirect opgelegd door den rijkswetgever, die het kiesstelsel heeft gewijzigd. De gemeentebesturen hebben eenvoudig gepoogd, zich zoo goed mogelijk aan den nieuwen toestand aan te passen, en het strekt hun, naar het mij voorkomt, tot eer, dat zij bijna overal zijn bezield met den wensch om te zoeken niet naar hetgeen een tegenstelling tusschen verschillende partijen zou kunnen vormen, doch naar wat ze kan vereenigen, opdat de vertrouwensmannen van de verschillende groepen de gemeenten zullen kunnen regeeren ten bate van allen.

De vraag of dit streven zal slagen is - men gevoelt het - voor de toekomst van de gemeenten, ook voor de werking van de thans door de Staatscommissie voorgedragen nieuwe regelingen, van het hoogste gewicht. Men denke b.v. aan de wethouders en de te vormen vaste bestuurscommissiën. Het ambt van wethouder is in de groote steden allengs zóó omvangrijk en gewichtig geworden, dat het welhaast den geheelen mensch vordert en dus den benoemde, zoo hij niet bij toeval rentenier of werkloos is, voor de noodzakelijkheid stelt zijn functies althans grootendeels neer te leggen. Menigeen zal hier niet licht toe overgaan als hij moet vreezen bij een veranderde politieke constellatie, welke zich uit den aard der zaak na elke periodieke verkiezing (vooral nu de Raad om de vier jaar in zijn geheel aftreedt) kan voordoen, om politieke redenen niet herkozen te worden. Het zou op die wijze dus nog moeilijker worden steeds over een voldoende keuze voor wethouders te beschikken. Die keuze zou natuurlijk veel ruimer zijn, als men een gedeelte van de wethouders niet onder de raadsleden zou behoeven te zoeken,

doch de Staatscommissie heeft daartoe niet durven te adviseeren. - Wel beveelt zij een zoodanige gemengde samenstelling aan voor de nog nader te noemen vaste bestuurscommissiën. Zal de Raad haar aanvaarden? En, zoo ja, welke maatregelen zal men treffen om te verzekeren dat die bestuurscommissiën in richting van beleid niet zullen afwijken van die, waarin de stad overigens wordt geregeerd?

Alzoo: de wet alleen beheerscht niet de toekomst; zij schept mogelijkheden, zij laat ruimten. Beziet men het ontwerp der Staatscommissie uit dat oogpunt, dan moet men zeggen, dat zijn makers, gelijk weleer Thorbecke, met wijze zelfbeheersching en ruimte van blik het pad voor de toekomst zooveel mogelijk hebben geëffend. Wellicht is Thorbecke voor zijn tijd radicaler te werk gegaan dan de Staatscommissie thans, maar wie deze vergelijking maakt mag niet vergeten, dat Thorbecke een toestand aantrof, waar Nederland zoozeer aan was ontgroeid, dat een geheel nieuwe bouw noodig was, terwijl, naar het woord der Commissie, de grondslagen, waarop de Gemeentewet steunt, nog altijd hecht en bruikbaar zijn, ook nog voor dezen tijd.

Wordt de hoofdinhoud van hetgeen de Staatscommissie heeft voorgesteld door den wetgever aanvaard, dan blijft de Raad aan het hoofd der Gemeente staan, maar hij zal - aldus de Commissie - in hoofdzaak worden het regelend en controleerend college; het zwaartepunt van het bestuur zal worden verlegd naar de vergadering van burgemeester en wethouders, doch: de invloed, dien de raad op het bestuur uitoefent, zal versterkt worden, omdat hij, van allerlei minder voor hem aangewezen werkzaamheden ontlast, het bestuur beter dan nu in zijn geheel zal kunnen nagaan. Dit denkbeeld van de Commissie is op zich zelf zeker uitstekend en m.i. niet, gelijk de heer Schaper in zijn afzonderlijke nota bij het verslag der jongste Grondwetscommissie meent, in strijd met de eischen der werkelijke democratie.

Of de Raad die gewijzigde taak goed zal vervullen zal in niet geringe mate van zijn samenstelling afhangen. De Staatscommissie motiveert hare voorstellen omtrent een ge-

wijzigde werkverdeeling voornamelijk hiermede, dat de verschillende organen van het gemeentebestuur op die wijze ontlast zullen kunnen worden; de titels van drie daarop betrekking hebbende paragrafen beginnen met het woord ‘overlading’. De lijst der door den Raad in elke vergadering te behandelen onderwerpen heeft - zegt de Commissie - zulk een omvang aangenomen, dat de raad niet meer in staat is ze alle behoorlijk te bestudeeren, ‘met het gevolg, dat vaak aan de minst belangrijke zaken de meeste zorg wordt besteed en de beslissing over de veel belangrijkere niet behoorlijk tot haar recht komt.’ Deze gevolgtrekking is gewaagd-beleefd! De overlading is waarschijnlijk niet de eenige oorzaak van den onbevredigenden indruk, dien de raadsdebatten dikwijls wekken. Ik laat daar of meer dan vroeger over onbelangrijke zaken gesproken en over belangrijke zaken gezwegen wordt, omdat de vraag, wat belangrijk is voor een gemeenschap, tot zeer uiteenloopende antwoorden heeft geleid; ik stel slechts vast, dat de behandeling van de zaken misschien ook vroeger, zij het dan in een andere richting, eenzijdig was, doch dit thans zeer zeker is; het feit b.v., dat in sommige groote gemeenten het aantal bezoldigde bestuurders van vakvereenigingen meer dan een vijfde van het aantal raadsleden vormt, zegt genoeg.

De kiezers hebben thans op de keuze van de personen zeer weinig invloed, de politieke vereenigingen des te meer. Te groote eenzijdigheid in de keuze wreekt zich en zal als vanzelf tot reactie leiden, doch bijzondere zorg zal het vereischen, steeds candidatenlijsten in te leveren, waarop de besten uit de burgerij op verschillend gebied voorkomen. Ongetwijfeld mag worden verondersteld, dat dit gemakkelijker zal worden als het aantal raadsvergaderingen niet zóó uitdijt, dat zeer vele bekwame burgeressen en burgers, bevreesd dat het lidmaatschap van den raad te veel beslag op hun tijd zal leggen, zich terugtrekken, en als... het peil der debatten hoog, de toon der beraadslaging waardig wordt gehouden.

Met de gewijzigde taak van den Raad zal die van burgemeester en wethouders, voor zoover het de zeer tijdroovende en moeilijke voorbereiding van stukken voor den raad be-

treft, belangrijk verlicht worden. Dit is ook wel noodig, omdat hun bestuurstaak overigens uitbreiding zal ondergaan en met name ook de medewerking aan de uitvoering van wetten enz. veel van hun aandacht blijft vorderen. Opheffing van de collegialiteit van het college van burgemeester en wethouders ontraadt de Commissie met nadruk. Voor zelfstandige beslissingen van wethouders is, naar hare meening, evenmin als voor zelfstandige bevoegdheden van leidende hoofdambtenaren plaats in het stelsel van ons gemeenterecht: 'Het moeten beshssingen van het college blijven, die uit des wethouders aandeel in het bestuur - hoe vrij en onbelemmerd hij daarbij ook door zijne medeleden wordt gelaten - voortkomen. In de vergaderkamer van burgemeester en wethouders moet op alle maatregelen het zegel worden gedrukt, (opdat) de waarborgen voor eenheid in het bestuur en voor objectieve, zorgvuldige en onpartijdige beslissingen aanwezig zijn.'

Het standpunt van de Commissie schijnt mij volkomen juist toe en hare voorstellen zullen zeer goed kunnen werken. Maar men gevoelt hoezeer ook in dit opzicht de goede uitkomsten afhankelijk zullen zijn van de samenstelling van het college van burgemeester en wethouders; ik bedoel niet alleen van de personen, maar ook van de richtingen, die in het college vertegenwoordigd zijn. Is er homogeniteit of althans een bepaald uitgesproken meerderheid, naar welker inzichten geregeerd wordt, dan is de collegialiteit in den regel gemakkelijk te verkrijgen en te bewaren; men begrijpt elkander, is het op allerlei hoofdpunten van beleid met elkaar eens en weet dus, dat de verschillende takken van dienst in ongeveer gelijken geest zullen worden bestuurd; over beginselvragen behoeft dan niet veel te worden beraadslaagd. Geheel anders is dit in een college, dat vertegenwoordigers van zeer verschillende richtingen herbergt, zonder dat een bepaalde richting de meerderheid heeft; als van zelf behooren de leden van het college bij de leiding van de meer bepaaldelijk aan hun zorgen toevertrouwde takken van bestuur met deze omstandigheid rekening te houden en dus hun inzichten slechts zeer getemperd - getemperd door de compromis-gedachte - tot uitvoering te brengen, maar ook dan nog zal over tal van beginselzaken in het college

worden beraadslaagd en gestreden, en in menig geval zal òf geen overeenstemming worden bereikt en dus gestemd moeten worden òf een tusschenoplossing worden gekozen. Dit alles eischt veel tijd, veel overleg en veel wederzijdsche inschikkelijkheid.

Niet in de laatste plaats wordt dit dan gevorderd van den voorzitter van het college van burgemeester en wethouders. Over het algemeen trouwens wordt de burgemeester in de gemeenten, waar de meest uiteenloopende richtingen hare woordvoerders in het bestuur hebben gevonden, meer en meer de man, die de tegenstanders eenigszins bij elkander tracht te brengen en na van verschillende standpunten kennis te hebben genomen een oplossing aan de hand doet, welke zooveel mogelijk bevrediging kan schenken. Des te beter zal hij zich o.a. aan die zeer belangrijke taak kunnen wijden, naarmate hij ontheven wordt van werk, dat evengoed aan anderen kan worden overgelaten. Met dat doel opent de Staatscommissie in haar ontwerp voor den burgemeester de mogelijkheid om, behoudens enkele beperkingen en onder eigen verantwoordelijkheid, verschillende werkzaamheden - het zetten van handteekeningen, allerlei andere kleine besognes - aan onder hem gestelde ambtenaren op te dragen.

Ook van het voorzitterschap van den Raad zal hij zich, althans in groote gemeenten, onder zekere voorwaarden kunnen losmaken. Ongetwijfeld zou het den burgemeester veel tijd en beslommeringen besparen als hij van die bevoegdheid gebruik maakte. Doch iedere burgemeester zal zich een en andermaal ernstig bedenken alvorens hij voor die verleiding bezwijkt, omdat - aldus ongeveer de Commissie - zijn gezag en de glans van zijn ambt, dien juist het voorzitterschap van den raad er aan verleent, daardoor zouden kunnen afnemen.

Heeft de Staatscommissie het beginsel van de collegiale verantwoordelijkheid van burgemeester en wethouders gehandhaafd, zij heeft daarnaast echter, zooals hierboven reeds met een enkel woord werd aangegeven, in haar ontwerp het denkbeeld neergelegd van vaste commissiën van bestuur, welke, staande naast de van ouds bekende soorten van

commissiën, m.n. die van voorbereiding en die van bijstand, voor een bepaalden tak van de huishouding der gemeente de taak van burgemeester en wethouders geheel of gedeeltelijk zullen overnemen, hen voor dien tak of voor dat deel zullen vervangen, m.a.w. met betrekking tot den bepaalden tak der gemeentelijke huishouding, voor welke zij zijn ingesteld, op dezelfde wijze als burgemeester en wethouders voor de takken, die onder hun bestuur blijven berusten, het gemeentebestuur voeren, of ook, zoover het zelfbestuur betreft, 's raads eigen taak van medewerking aan de uitvoering van regelingen van hooger gezag kunnen overnemen.

Voor zulke commissiën - die door den Raad zullen worden ingesteld (en opgeheven), wier leden door (en voor ten minste de helft uit) den Raad zullen worden benoemd en wier voorzitter de burgemeester of een der wethouders moet zijn - liggen zeker vruchtbare arbeidsvelden gereed: wat de gemeentehuishouding aangaat b.v. het beheer van een bepaald bedrijf, waar weinig politiek bij te pas komt, wat betreft het zelfbestuur b.v. zekere functies van hooger beroep, voor welke een beweeglijk en groot lichaam als een gemeenteraad niet zeer geschikt is.

De groote vraag is ook hier echter weer of men in een goede samenstelling van dergelijke commissiën zal slagen. In het algemeen mag men niet klagen over de bereidvaardigheid van burgers om voor een speciaal onderdeel, waarop zij deskundig zijn (men denke b.v. aan raden van beroep voor personeelsaangelegenheden, aan commissiën tot beheer van ziekenhuizen of inrichtingen van weldadigheid of maatschappelijk nut) hun werkkracht ten dienste der gemeenschap aan te wenden. Maar het raadslidmaatschap legt zooveel beslag op den tijd van de leden en brengt - door het kiesstelsel - zooveel sterk uitgesproken politiek en propagandistisch gevoel mede, dat de gelegenheid of geneigdheid (of beide) om het stillere werk in raadscommissiën te verrichten te dikwijls in onvoldoende mate aanwezig is. Voor sommige commissiën, m.n. die van bijstand, komt hier meermalen het bezwaar bij, dat de leden hun stem in de commissiën niet zonder voorbehoud uitbrengen, omdat zij in de raadsvergaderingen als behoorende tot eene fractie, welker leden in steeds meer gevallen één lijn trekken, bij beslissingen her-

haaldelijk anders zullen willen (of moeten) stemmen dan voor hun persoon in de bijeenkomsten der commissie; aan de beteekenis van de adviezen of voorstellen eener commissie komt dit natuurlijk allerminst ten goede.

Telkens is het dus weer het element der politiek, der doorwerking van de nieuwe kiesrechtsbeginselen, dat van veel invloed zal zijn op de uitkomsten, welke van de op zich zelf voortreffelijke voorstellen der Staatscommissie kunnen worden verwacht.

Het sterkst zal die invloed zich waarschijnlijk doen gelden in de groote gemeenten, waar het politieke leven krachtig tot uiting komt, ook in het stadsbestuur. Het is één van de gevallen, waarin bij de practische doorwerking van ons gemeenterecht wèl tusschen de groote steden en het platteland moet worden onderscheiden. Dat beider belangen niet altijd parallel loopen blijkt b.v. zoo dikwijls de zaken van de gemeentefinanciën aan de orde zijn.

Niet om hierop te wijzen echter heb ik aan de onderscheiding herinnerd, doch om de aandacht te vestigen op de scheidingslijn, welke de Staatscommissie voor de toepassing van tal van bepalingen heeft getrokken, met de bedoeling om aan de grootere gemeenten - en zij trekt de grens bij 40.000 zielen - wat meer vrijheid van beweging te geven dan aan de kleinere en aan de eerstgenoemde groep de bevoegdheid toe te kennen tot het treffen van speciale regelingen (b.v. wat betreft het aantal wethouders, het voorzitterschap van den Raad), welke voor de laatstgenoemde kunnen worden gemist. Ik meen, dat er een zeer nuttige werking zal kunnen uitgaan van zulk een onderscheiding, welke Thorbecke nog niet aandurfde, doch die nu toch, met het oog op de zeer uiteenloopende behoeften en vooral op den wijden omvang, dien het gemeentebestuur in de grootere gemeenten heeft gekregen, welhaast onmisbaar is.

Naast het beginsel van de differentiatie komt, als zoo dikwijls, ook hier het beginsel van de concentratie te voorschijn. De Staatscommissie stelt zich n.l. op het standpunt, ook door den huidigen Minister van Binnenlandsche Zaken ingenomen, dat er in Nederland te veel gemeenten, en vooral

veel te veel gemeentetjes (van de 1110 hebben 465 nog geen 2000 zielen) zijn. De niet te weerspreken waarheid, dat de taak der gemeente een gansch andere is geworden, drijft - zegt de Commissie - de herziening der gemeentewet voort; maar zij vordert, dat krachtige gemeenten te voorschijn komen in plaats van de veel te vele, innerlijk zwakke en onmachtige, die thans een kwijnend leven voortslepen. Doordrongen van het besef, dat de wetgever niet mag aarzelen in de bestaande indeeling der gemeenten het mes diep te zetten, heeft de Commissie daarom in de geldende bepalingen over vereeniging en splitsing van gemeenten wijzigingen voordragen, die de strekking hebben de beperkingen daarin door den wetgever aangelegd in te krimpen.

Concentratie dus van arbeidskracht, vereeniging van gemeenten; niet slechts grenswijziging zonder meer, doch opheffing van allerlei kleine en vorming van nieuwe, grootere gemeenten. Maatregelen, die mij heilzaam toelijken, mits de nieuwe grootere gemeenten, die voor een betere behartiging van allerlei vitale volksbelangen - men denke aan maatregelen in het belang der volksgezondheid - over de noodige gelden moeten kunnen beschikken, door een goede regeling van de financieele verhouding tusschen Rijk en Gemeente in staat zullen worden gesteld hare taak naar den eisch te vervullen. Maatregelen intusschen, die, al gaan zij niet zóó ver, als het lid der Staatscommissie Dr. van Leeuwen blijkens zijn afzonderlijke nota had gewild, toch bij plattelanders en vooral bij chauvinistisch gezinde burgers van met den dood bedreigde dorpjes nog al wat verzet zullen uitlokken.

Behalve door een zoodanige vereeniging van gemeenten kan de eenheid bevorderd worden: door een met verstand en behoedzaamheid ondernomen uitbreiding van de staatstaak, zoo dikwijls bepaalde onderwerpen, veelal na het gelukkige initiatief en den baanbrekenden arbeid van een aantal gemeentebesturen, een uniforme regeling vragen, en bovendien door samenwerking van gemeentebesturen: ‘Gemeenschap van belangen roept steeds luider om gemeenschappelijke voorziening. Gestadig groeit het aantal aan van gelijksoortige zaken, die alléén door samenwerking afdoende kunnen worden behartigd.’ Uit deze overweging heeft de

Staatscommissie het terecht noodig geoordeeld om de desbetreffende artikelen uit de wet, met behulp waarvan men tot dusver nooit veel heeft kunnen bereiken, leniger te maken en geschikt om de samenwerking op groote schaal te bevorderen. Het spreekt van zelf, dat daarbij ook aandacht is geschonken aan de samenwerking in den vorm van een naàmlooze vennootschap, welke de Commissie niet verwerpt, mits de gestie der vennootschap worde gesteld onder een zekere contrôle van het openbaar gezag.

Over verschillende andere punten, hoe gewichtig ook voor de ingewijden, moet ik hier heenglijden. Ik moge volstaan met het volgende te vermelden:

belangrijke verbeteringen worden voorgesteld in de bepalingen nopens het financieel beheer;

het toezicht van de Gedeputeerde Staten is op enkele punten, waarop dit niet onontbeerlijk scheen, eenigszins beperkt;

aan het ‘vermaarde delegatievraagsuk’ is een zoodanige oplossing gegeven, dat het ‘delegatiespook’ niet meer zoo dreigend zal rondwaren als voorheen;

ook het vraagstuk der politie is onder handen genomen en daarbij is het denkbeeld of de gemeentepolitie in die van het rijk moet worden opgelost gewogen en - gelukkig - te licht bevonden; de nadeelen van het dualistisch karakter van de politie met verschillende chefs heeft de Commissie niet geheel kunnen wegnemen, en in één opzicht, door het verdwijnen van de gemeentelijke recherche, wordt de positie van den burgemeester, die op de hoogte wil zijn van wat in zijn stad tegen verdachten wordt ondernomen, niet gemakkelijker;

en, eindelijk, tal van onontwarbaar schijnende knoopen zijn met vaardige hand losgewoeld, moeilijke puzzles zijn opgelost en - om het jongste gevleugelde staatsmanswoord te gebruiken - vele oneffenheden en plooien zijn gladgestreken.

De slotsom, waartoe de bestudeering van het verslag der Staatscommissie voert, kan, dunkt mij, geen andere zijn dan deze, dat de Commissie zoowel in de groote lijnen als in

de details voortreffelijk werk heeft verricht, dat, als het een vruchtbaren bodem en willige arbeiders vindt en de omstandigheden niet te zeer tegenwerken, schoone vruchten zal dragen.

Wordt haar ontwerp wet, dan zal daarvan getuigd mogen worden, wat de Commissie zelve van Thorbecke's Gemeentewet zegt: ‘Zij heeft de gemeenten in ruime mate in staat gesteld de krachten, die in haar midden leven, in volle mate tot ontvouwing te brengen. Zij heeft een bestuur der gemeenten mogelijk gemaakt, dat in volle vrijheid van beweging, de eigen huishoudelijke belangen tot hun recht kon doen komen en tegelijk een kostbaar werktuig kon zijn bij de uitvoering in de gemeente van de regelingen van hooger gezag’.

Het moge den leden en in het bijzonder den Voorzitter der Commissie gegeven zijn, die mogelijkheid werkelijkheid te zien worden.

J.P. FOCKEMA ANDREAE.

Utrecht, December 1920.

Goudpolitiek en duurte.

Het vraagstuk der goudpolitiek trekt den laatsten tijd meer dan vroeger de aandacht. Oorzaak daarvan is de groote beteekenis, welke het voor het praktische leven heeft gekregen. Groot is deze beteekenis vooral door het verband, dat bestaat tusschen het goudvraagstuk en een ander vraagstuk, dat tegenwoordig ieders belangstelling heeft: dat van de duurte.

Waarin bestaat dat verband? Om hierop te antwoorden moeten wij nagaan, welke invloeden de prijzen bepalen. Wij denken hier niet aan de prijzen van bepaalde goederen, maar aan het prijsniveau in het algemeen. Dit prijsniveau beperkt zich niet tot de prijzen van goederen alleen, ook die van wat men in de economie diensten noemt, in het bijzonder dus de stand der arbeidsloonen, komen in het algemeene prijsniveau tot uitdrukking.

De prijsbeweging van bepaalde goederen of van bepaalde diensten, hoewel mede het prijsniveau beïnvloedend, kan een geheel andere zijn dan de beweging van het prijsniveau zelf. Terwijl een bepaald artikel in prijs stijgt, kan het prijsniveau dalen en omgekeerd. Men mag dit vooral tegenwoordig nimmer vergeten, nu handel en industrie alom klagen over prijsdaling. Die daling betreft, voorloopig althans, grootendeels de groothandelsprijzen. Zij bewijst nog allerminst, dat hier te lande het prijs*niveau* dalende is. Het is heel best mogelijk, dat tegenover die prijsdalingen prijsstijgingen staan op ander gebied. Ik meen, dat dit inderdaad het geval is, met name ten opzichte van de belooning van diensten, in het bijzonder van die der ambtenaren. Ook komen op haast ieder gebied nog steeds tariefverhoogingen voor.

Dat er veranderingen in het prijsniveau kunnen intreden, zal niemand ontkennen. Om die wijzigingen te meten, heeft men verschillende methoden toegepast. De meest bekende is die der index-cijfers. Zij bestaat daarin, dat men geregeld den prijs van de voornaamste handelsartikelen noteert en daaruit voor het tijdvak, dat men wil beschouwen, berekent een cijfer, aanduidend den totaalprijs van al die artikelen, vergeleken bij den gemiddelden totaalprijs in een zeker ander tijdperk, dat men als grondslag van vergelijking heeft gekozen en aan welks prijsniveau men de waarde 100 heeft toegekend.

De uitkomsten van deze methode hebben slechts betrekkelijke waarde, omdat ze veelal zijn gebaseerd op de groothandelsprijzen van een willekeurig aantal artikelen en niet op de, voor de duurte van het leven alleen beteekenis hebbende, detailprijzen, terwijl er ook moeilijk in tot uitdrukking kunnen worden gebracht factoren als huishuur, loonen van dienstboden, kosten van een vacantiereis, belastingen enz.

Toch kan niet alle waarde aan de index-cijfers worden ontzegd.

Wij moeten echter voor ons onderwerp niet zoo zeer den omvang van het duurteverschijnsel kennen, als wel de oorzaak ervan.

Teneinde dit artikel zoo veel mogelijk binnen de ervoor gestelde grenzen te beperken, zal ik ook hier met weinige woorden moeten volstaan, hetgeen gelukkig mogelijk is omdat over het prijsvraagstuk heden ten dage althans voldoende eenstemmigheid heerscht om zonder kans op tegenspraak in korte trekken de algemeene beginselen te kunnen aangeven[1)].

Bij beschouwing der vraag: waardoor wordt het prijsniveau beheerscht, moet men steeds in het oog houden, dat de prijs van goederen en diensten is de waarde daarvan, uitgedrukt in geld, dat anderzijds de koopkracht van het geld is de waarde van het geld, uitgedrukt in goederen en diensten. Het algemeene prijsniveau geeft dus aan een

1) Zie verder mijn artikel ‘De Koopkracht van het Geld’ in *Vragen van den Dag* van 1913 (aflev. 1).

waardeverhouding tusschen alle goederen en diensten (alles wat ruilwaarde heeft) aan den eenen kant en het geld aan den anderen kant. Waardedaling van het geld en duur worden van het leven zijn dus synoniem evenals waardestijging van het geld en goedkoop worden van het leven. Het eene is niet het gevolg van het andere. Het is hetzelfde op andere wijze uitgedrukt. Het hangt er slechts van af van welken kant men de zaak bekijkt, of men haar zus of zoo zal noemen.

Daar dus het prijsniveau uitdrukt de waardeverhouding tusschen goederen en diensten eenerzijds en het geld anderzijds, is dit niveau afhankelijk van vraag en aanbod van geld en van vraag en aanbod van goederen en diensten.

Ceteris paribus zal vermeerdering van geld de prijzen doen stijgen, vermeerdering van de behoefte aan geld de prijzen doen dalen, enz. Vermeerdering van de hoeveelheid geld, van de hoeveelheid ruilmiddel doet de tendens ontstaan tot prijsstijging, vermindering tot prijsdaling.

Ik gebruik hier met opzet het woord tendens. Ik beweer niet, dat vermeerdering van ruilmiddel de prijzen *doet* stijgen, maar alleen, dat prijsstijging zal intreden, indien verder alles gelijk blijft, indien met name niet de behoefte aan ruilmiddel tegelijk toeneemt. In het bijzonder aan de voorstanders van de zgn. quantiteitstheorie, wordt, terecht of ten onrechte, verweten, dat zij er niet voldoende den nadruk op leggen, dat het hier slechts geldt een tendens.

Het hier over de vorming van het prijsniveau medegedeelde, wordt, voor zoover mij bekend, tegenwoordig door niemand bestreden. Toch is het wellicht nog niet iedereen duidelijk *hoe* het scheppen van meer geld, van meer bankbiljetten b.v., de prijzen kan opdrijven.

Vóórdat tot dit scheppen van nieuw geld wordt overgegaan, vertegenwoordigt de bevolking van een land in haar geheel eene zekere koopkracht, welke in verband met den aanwezigen voorraad goederen in het prijsniveau tot uitdrukking komt. Nu wordt b.v., zooals hier te lande ten tijde der mobilisatie is geschied, door de circulatiebank boven hetgeen reeds aan bankbiljetten in omloop is, aan den staat een paar honderd millioen nieuwe bankbiljetten verschaft. Wat zijn nu de gevolgen?

De koopkracht van het publiek blijft gelijk, maar daarnaast

wordt aan den staat een geheel nieuwe koopkracht toegekend. De concurrentie tusschen de koopers neemt dus toe, zoodat de prijsstijging niet kan uitblijven.

Natuurlijk is de loop der zaken dezelfde indien de nieuwe bankbiljetten niet aan den staat worden verschaft voor mobilisatie-doeleinden, maar aan particulieren om hen in staat te stellen hun zaken uit te breiden. Ook maakt geen onderscheid, of de nieuwe bankbiljetten op credief worden verstrekt, zooals wij boven aannamen, of tegen goud, dat aan de Bank wordt verkocht, zooals in de oorlogsjaren ook op grooté schaal hier te lande heeft plaats gehad. De nieuwe bankbiljetten, van welke origine ook, scheppen nieuwe koopkracht en werken dus prijsverhooging in de hand.

Vermeerdering van de hoeveelheid ruilmiddel, zonder dat daaraan behoefte bestaat, beteekent dus verhooging van het prijsniveau. Door de praktijk wordt dit volkomen bevestigd. Wij zien, hoe in Rusland door onvermoeide uitgifte van steeds nieuw geld, het ruilmiddel in waarde tot ongeveer het nulpunt is gedaald, hoe in Oostenrijk de zaken zich reeds bedenkelijk in dezelfde richting beginnen te ontwikkelen, hoe ook Duitschland met zijn uitgeven van steeds nieuwe milliarden reeds onderaan het hellende vlak is gekomen, waarop Frankrijk zich nog halverwege tracht staande te houden en waarop Nederland, zij het met dichtgeknepen oogen (want het wil het gevaar, waarin het zich bevindt, niet zien) ook reeds een heel eindje is afgezakt. Toch spreken de staten van de Nederlandsche Bank voor wie lezen wil, vrij duidelijke taal: vóór den oorlog bankbiljettencirculatie circa *f* 300.000.000, thans *f* 1.078.000.000! Waarom zou voor ons land niet gelden, wat voor alle andere landen geldt en wat voor deze landen door ieder als geldend wordt erkend, dat uitgifte van meer geld de prijzen opdrijft? Maar zelfkennis is moeilijk.

Als wij de cijfers van onze bankbiljettencirculatie zien, behoeven wij ons dus niet te verwonderen, dat ook bij ons de prijzen naar boven zijn gegaan.

Deze wijziging in het prijsniveau is lang geen onverschillige zaak.

Men zegt wel eens: hoe hoog het prijsniveau is, komt er weinig op aan, want als het leven duur is, wordt de arbeid ook hooger beloond, zoodat alles blijft zooals het was.

Dit is echter zeer oppervlakkig gesproken. Wanneer de waarde van het geld daalt, zullen zeker de loonen en salarissen naar boven gaan. Dit gaat echter niet automatisch. Dat zou slechts het geval zijn, indien de loonen en salarissen afhankelijk werden gesteld van een de duurte aangevend index-cijfer en indien dit index-cijfer geheel betrouwbaar was. In de praktijk gaat het echter zoo niet. Loonsverhooging wordt in werkelijkheid alleen verkregen door het voeren van actie. Loonsverhooging blijft dus bij de waardedaling van het geld steeds een tijd ten achter, zoodat de duurte eerst danig moet worden gevoeld, voordat de aanpassing der loonen plaats heeft.

Ook heeft die aanpassing allerminst gelijkmatig plaats en lang niet steeds volkomen. Het eerst krijgen loonsverhooging zij, die door organisatie een krachtige actie daartoe kunnen voeren. Categorieën loontrekkers, welke niet georganiseerd zijn of welke minder goed georganiseerd zijn, krijgen hun loonsverhooging niet of slechts zeer onvolledig. Hoogere ambtenaren vinden in hun salarisverhooging zelden volledige compensatie voor de waardedaling van het geld.

Verder bestaan niet alle inkomens uit loonen of salaris. Men heeft ook menschen, die van hun vermogen leven, ook gepensionneerden, lijfrentetrekkers.

Aan gepensionneerden wordt soms in verband met de duurte een toeslag toegekend. Ook deze moeten echter ontberen, zij die b.v. van de opbrengt van obligaties leven. Men denke aan de tallooze dames, wier vermogen bij het uitbreken van den oorlog in staats- en gemeenteobligaties, pandbrieven enz. was belegd en die door de verminderde koopkracht van haar inkomen in zeer benarde omstandigheden zijn geraakt.

Maar ook zij, die van hun arbeid leven, zijn niet tegen de nadeelen van de waardedaling van het geld gevrijwaard. Hoevelen hebben niet voor hunne weduwen een levensverzekering gesloten en bij de bepaling van het bedrag daarvan natuurlijk rekening gehouden met de som noodig om haar een levensstandaard te verzekeren overeenkomstig dien tijdens het leven van hare echtgenooten. Wanneer, zooals wij thans beleven, plotseling een waardedaling van het geld intreedt, is het wellicht te laat die levensverzekeringen alsnog

op te voeren tot een bedrag als thans voor gelijke wijze van leven vereischt wordt.

En ook wie gemeend heeft, na een leven van hard werken en sparen, van het gevormde kapitaal of van de gekochte lijfrente een rustigen en goed verzorgden ouden dag te zullen beleven, komt bij waardedaling van het geld bedrogen uit.

Waardevastheid van het geld is dus niet alleen een belang van den rentenier, van den kapitalist, maar van bijkans iedereen.

Maar zij is ook een algemeen belang.

Zooals wij reeds zeiden, wordt loonsverhooging veelal alleen verkregen door loonacties. Nu is niets zoo zeer geschikt om onrust op politiek gebied te verwekken als juist loonacties, welke door het eigenbelang, dat daarbij in het spel is, de hartstochten weten gaande te maken meer dan eenig vraagstuk van zuiver politieke beteekenis. Gestadige waardedaling van het geld legt de kiem van ontevredenheid, van sociale onrust, van revolutie.

Waardevastheid van het geld is dus zoowel voor het individu als voor het algemeen van groote beteekenis.

Hoe die waardevastheid van het geld te verkrijgen?

Absolute waardevastheid is nimmer bereikt. Daarvoor zou noodig zijn een ruilmiddel, dat zich volkomen aan de behoeften van ieder oogenblik zou kunnen aanpassen en waarbij was uitgesloten een ingrijpen van overheid of anderen, waardoor die harmonie tusschen behoefte en mogelijkheid van bevrediging zou kunnen worden verstoord.

De ervaring van eeuwen heeft geleerd, dat tot dusverre het beste aan den eisch der waardevastheid was te voldoen door als grondslag van het ruilmiddel te nemen edele metalen. De voorraad daarvan is niet op eenig willekeurig oogenblik sterk uit te breiden of in te krimpen en is daardoor aan ieder storend ingrijpen van den mensch onttrokken. De edele metalen zijn zeer weinig aan slijtage onderhevig. De aanwezige voorraad is daardoor zeer groot vergeleken bij de productie van het oogenblik, zulks in tegenstelling met hetgeen het geval is met de meeste verbruiksartikelen. Graan b.v. wordt in den regel binnen een beperkt aantal jaren geheel verteerd; de voorraad ervan is dus zeer afhankelijk van de ruimte van den oogst van de laatste jaren. Inkrimping of uitbreiding

van de productie van edel metaal heeft echter voor den totaal-voorraad ervan een slechts geringe beteekenis. Eenige beteekenis heeft die productie wel. Toen in Californië de goudproductie een groote hoogte bereikte, heeft dat op het prijsniveau over de geheele wereld een stimuleerenden invloed gehad. Hetzelfde geldt van de ontdekking van de goudvelden in Australië en later in Zuid-Afrika. Nog sterker werden de prijzen beïnvloed, toen, na de ontdekking van Amerika, de Spaansche zilvervloten voor dien tijd ontzaglijke hoeveelheden edel metaal aanvoerden. De voorraad was toen nog gering, zoodat tusschen 1520 en 1620 de prijzen schijnen te zijn verdrievoudigd.

Het zou ons te ver voeren hier de vraag te bespreken of men als basis van het ruilmiddel het goud, het zilver of beide moet nemen. Bekend is, dat in de laatste jaren vóór den oorlog in alle landen, welke in het handelsverkeer vooraan stonden, de enkele gouden standaard gold, dat wil zeggen, dat daar de waarde van de munteenheid aan die van het goud, dat deze vertegenwoordigt, onverbrekelijk was vastgekoppeld. Dat wil niet zeggen, dat het betaalmiddel ten volle uit goud bestond. Integendeel, in de meeste landen was de hoeveelheid zilvergeld in omloop veel aanzienlijker dan het circuleerende goud, terwijl ook papiergeld of bankbiljetten overal werden aangetroffen. Deze vertegenwoordigden echter alle een door de wet bepaalde hoeveelheid goud.

Dat de waarde in het verkeer aan dat betaalmiddel toegekend, met die goudwaarde in overeenstemming bleef, werd bereikt door de aan het publiek gewaarborgde vrijheid om goud in wettig betaalmiddel om te zetten (vrije aanmunting van goud) eenerzijds, anderzijds door het recht om voor de circuleerende bankbiljetten ten allen tijde, althans voor uitvoer naar het buitenland, te eischen de hoeveelheid goud, welke dat betaalmiddel wettelijk vertegenwoordigde. Tot waarborg, dat het laatste steeds mogelijk zou zijn, werd veelal voorgeschreven, dat de circulatiebanken tegenover de in omloop zijnde bankbiljetten, een zeker percentage in goud aanwezig moesten hebben.

Werd nu in eenig land te veel ruilmiddel in omloop gebracht, dan had dat tengevolge eene daling van de waarde van dat ruilmiddel met als gevolg stijging van de wissel-

koersen op het buitenland. Zoodra deze stijging een omvang had aangenomen, welke betaling in goud aan het buitenland voordeeliger deed zijn dan betaling door middel van wissels, dan werden aan de circulatiebank bankbiljetten aangeboden ter inwisseling in goud teneinde het laatste naar het buitenland te zenden. Hierdoor verminderde de hoeveelheid binnenlandsch circulatiemiddel, de waarde ervan ging weder naar boven, de wisselkoers daalde, m.a.w. het binnenlandsche betaalmiddel werd weder op goudwaarde teruggebracht, zoodra de wisselkoers een grens overschreed, waarbij het zenden van goud voordeel opleverde. Die grens was afhankelijk van de kosten van vervoer van het goud plus assurantie.

Vloeide te veel goud weg, zoodat de voorgeschreven gouddekking der bankbiljetten in gevaar kwam, zoo werd de binnenlandsche circulatie ook beperkt door discontoverhooging, welke de vraag naar crediet bij de circulatiebank deed afnemen. Veelal werd discontoverhooging reeds toegepast vóórdat gouduitvoer plaats had, zoodra de bank de buitenlandsche wisselkoersen te zeer zag stijgen.

Dit systeem van den gouden standaard heeft uitnemend gewerkt. Het handhaafde werkelijk de binnenlandsche circulatie van alle goedgeordende staten steeds op goudwaarde. Wijzigingen in het prijsniveau hadden toen dus niet anders plaats dan tengevolge van veranderingen in de waarde van het goud. Wij wezen er reeds op, dat deze destijds tengevolge van den grooten en daardoor weinig in omvang wisselenden wereldvoorraad van dat metaal binnen enge grenzen bleven. Destijds, omdat in de dekkingsvoorschriften in dien tijd vrijwel geen wijzigingen werden aangebracht, zoodat op eenzelfde goudbasis een daaraan evenredige omvang van het circulatiemiddel werd verkregen. Giroverkeer enz. zullen wij hier buiten beschouwing moeten laten, omdat de noodzakelijk beperkte omvang van een tijdschriftartikel dat eischt.

De monetaire toestand van Europa en van een groot deel van de wereld was dus vóór den Wereldoorlog zeer bevredigend. De oorlog heeft dien echter totaal gewijzigd. De ongekende importbehoeften der oorlogvoerende landen, de belemmering van daar tegenover staanden uitvoer, het

in omloop brengen van enorme bedragen nieuw geld brachten de betalingsbalansen totaal in de war.

Indien in gewone omstandigheden hetgeen men aan het buitenland te betalen heeft overtreft hetgeen men van het buitenland te vorderen heeft, zullen de wisselkoersen op het buitenland omhoog gaan. Worden de goudpunten overschreden, dan heeft gouduitvoer plaats, de binnenlandsche circulatie krimpt in, de blnnenlandsche prijzen gaan iets naar beneden, de uitvoer wordt daardoor bevorderd, de betalingsbalans komt weder in evenwicht.

Nu, na het uitbreken van den oorlog, was echter een dergelijk herstel niet wel mogelijk. De invoer van goederen overtrof in sommige landen den uitvoer zóó geweldig, dat de tot herstel van evenwicht voor uitvoer noodige hoeveelheid goud een groote bres in den goudvoorraad der circulatiebanken zou hebben geslagen. Dit wilde men niet, vooreerst omdat zulks bij den aanvang van den oorlog zeker het vertrouwen der onderdanen niet zou hebben versterkt en ook omdat men massa's nieuw geld had uit te geven, zoodat een sterke goudbasis meer dan ooit noodzakelijk werd geacht. Vermeerdering van den goederenuitvoer teneinde de balans sluitend te maken was ook niet wel mogelijk ten eerste ten gevolge van verschillende uitvoerverboden en ook doordat concurreeren met het buitenland steeds moeilijker werd door stijging van de prijzen ingevolge de uitbreiding van de hoeveelheid betaalmiddel.

Alom werd dus een verbod gelegd op den uitvoer ook van goud. Hier te lande geschiedde dat bij de wet van 31 Juli 1914, Stb. 333. Waarschijnlijk was dat ten onzent meer het gevolg van een paniekstemming dan omdat het werkelijk noodig was. De oorlog heeft onze betalingsbalans veeleer beïnvloed in gunstigen dan in ongunstigen zin. Hij heeft meer uitvoer in het leven geroepen dan invoer. Maar laat ons de regeering er niet moeilijk over vallen, dat zij in tijden, dat in de verste verte niet te voorzien was, hoe de toestanden zich zouden ontwikkelen, dit uitvoerverbod heeft noodig geoordeeld.

Maar wel moeten wij er ons rekenschap van geven, wat deze wet werkelijk beteekent. Zij beduidt, dat wij met haar in werking treden den gouden standaard hebben verlaten; -

zij beduidt, dat wij sindsdien geenerlei waarborg meer hebben, dat de waarde van onzen gulden in overeenstemming zal zijn met de waarde aan goud, welke hij wettelijk nog steeds vertegenwoordigt (0,6048 gram); - zij beduidt dat wij sindsdien heelemaal geen muntstandaard meer hebben, zoodat onze gulden in de naaste toekomst al naar gelang zij, die onze geldpolitiek beheerschen, den omvang van ons ruilmiddel zullen wenschen uit te breiden[1)], evengoed slechts een vijfde als de helft van zijn goudwaarde zal kunnen krijgen; - zij beduidt, dat wij sindsdien geenerlei grenzen kunnen aanwijzen, waarbinnen de wisselkoersen zich noodwendig moeten bewegen, maar dat b.v. een Amerikaansche dollar (ik noem de munt van een land, waar de gouden standaard wel geldt) in de naaste toekomst evengoed *f* 8 waard kan zijn als thans *f* 3.25, terwijl de dollar vroeger steeds om en bij *f* 2.48¾ noteerde en noodwendig moest noteeren; - zij beduidt, dat de prijzen sindsdien, weder, al naardat zij, die onze geldpolitiek beheerschen, ons ruilmiddel in omvang zullen willen uitzetten, tot het dubbele, het driedubbele of misschien nog meervoudige van de thans geldende kunnen oploopen, zonder dat het publiek er iets aan kan doen.

Het is daarom, dat ik in Maart van dit jaar in de Economisch Statistische Berichten heb meenen te moeten opkomen voor een terugkeer tot den gouden standaard.

Dit denkbeeld werd later ook bepleit in eene op 15 Mei gepubliceerde verklaring van een veertiental economen[2)], waarin ernstige bezorgdheid over de gevoerde geldpolitiek werd uitgesproken. Doordrongen van de groote volksbelangen,

1) De Nederl. Bank is gerechtigd nog f 2.109.382.585 meer aan bankbiljetten in omloop te brengen dan er thans reeds in omloop zijn!
Bij den aanvang van den oorlog werd de verplichte metaaldekking van 40 tot 20 pCt. teruggebracht.

2) De verklaring was onderteekend J. d'Aulnis de Bourouill, D. van Blom, H.W.C. Bordewijk, G.W.J. Bruins, P.A. Diepenhorst, E.C. van Dorp, Tj. Greidanus, H.B. Greven, Ant. van Gijn, A. Heringa, W.C. Mees R. Azn., E.M. Meijers, C.A. Verrijn Stuart en F. De Vries. Zij is o.a. te vinden in Econ. Stat. Ber. van 19 Mei, no. 229, en in den Economist van 15 Mei. Zie in verband met deze verklaring ook mijn artikel 'De Depreciatie van het Nederlandsche Betaalmiddel' in den Economist van September, daarna ook als brochure verschenen.

welke bij een ordelijk en waardevast ruilmiddel, vooral thans, betrokken zijn, achtten de onderteekenaren het hun plicht een woord van ernstige waarschuwing te doen hooren tegen de neiging in vele kringen om in een voortgaande uitzetting van het ruilmiddel met haar direct gevolg van ruimte op de geldmarkt, heil te zien.

Door de Rotterdamsche Bankvereeniging was kort tevoren, in haar jaarverslag over 1919, gepleit voor 'meerdere elasticiteit der circulatiesystemen en daaruit voortvloeiende verruiming van het ruilmiddel in iederen vorm.' Uit hetgeen aan dit zinnetje vooraf ging bleek weliswaar, dat deze verruiming in het bijzonder werd gewenscht ten behoeve van *productieve* uitgaven, maar ook verruiming ten behoeve daarvan heeft prijsstijging tengevolge. *Iedere* vermeerdering van de hoeveelheid ruilmiddelen beteekent inflatie, beteekent prijsstijging, indien daar niet een even groote meerdere behoefte aan ruilmiddel tegenover staat. Nieuwe productie kan zeker tot meerdere behoefte aan ruilmiddel leiden, maar die meerdere behoefte is nimmer zoo groot als de hoeveelheid ruilmiddel noodig om die productie in het leven te roepen. Het is dwaas te veronderstellen, dat een nieuwe onderneming, waarvoor b.v. *f* 1.000.000 nieuw geld wordt beschikbaar gesteld, de behoefte aan ruilmiddel ook met *f* 1.000.000 zal doen stijgen. Het ruilmiddel toch doet niet éénmaal dienst, maar een groot aantal malen, al weet men niet precies hoe dikwijls. Maar dat het *zeer* dikwijls is blijkt uit het feit, dat de bedragen, die jaarlijks in ons land worden omgezet, een zeer groot aantal malen overtreffen het bedrag aan ruilmiddel hier te lande aanwezig.

Deze gevaarlijke gedachte, dat in het belang van uitbreiding der productie uitzetting van het ruilmiddel, inflatie dus, aanbeveling zou verdienen, werd ook, door niemand minder dan den President van de Nederlandsche Bank, Mr. Vissering, ter vergadering van de Brusselsche conferentie uitgesproken. Door dezen werd daar n.l. betoogd 'dat voor de productie zoo noodig nieuwe credieten gegeven moeten worden, ook indien voor dit nieuwe crediet zelfs meer circulatiemiddelen in omloop moeten worden gebracht.'

Maar, helaas, de Nederlandsche Bank heeft haar bankbiljettencirculatie niet alleen verruimd in het belang van de

voortbrenging. Dat het in de oorlogsjaren voor andere doeleinden geschied is, kan men betreuren, men mag de Bank daarvan niet te zeer een verwijt maken. Er zijn wellicht gevallen, waarin zelfs de gezondheid van het ruilmiddel voor hoogere belangen moet wijken. Bedenkelijk is echter, dat van de door het verlaten van den gouden standaard geschapen mogelijkheid om aan ons ruilmiddel iedere gewenschte uitbreiding te geven, door de Bank ook daarna is gebruik gemaakt tot het verschaffen van zeer omvangrijke credieten aan Rijk en gemeenten. Hiertegen werd dan ook in de verklaring met kracht opgekomen.

De credietbehoeften, ook die der openbare lichamen, moeten in den regel dekking vinden op de vrije kapitaalmarkt. Dat daar meer rente zal moeten worden betaald dan wanneer de Bank door het scheppen van nieuw geld, door inflatie, in de credietbehoeften voorziet, spreekt van zelf. Men neemt echter door inflatie de krapheid op de kapitaalmarkt toch niet weg. Men verwatert dan alleen het bestaande kapitaal en laat daarop de nieuwe kapitaalbehoefte parasiteeren. Niet ten onrechte is dit zakkenrollerij genoemd.

Dit is op zich zelf natuurlijk reeds uit den booze. Te erger is het echter omdat het publiek niet bemerkt, wat er gaande is. Eerst als alles in prijs is gestegen, gaan wellicht de oogen open, maar dan is het te laat.

Wanneer, zooals thans, de beschikbare hoeveelheid kapitaal gering is, is het goed, dat dit in volle klaarheid voor ieder duidelijk is. Wanneer men begrijpt, dat het niet door samenspanning van bankiers, maar op grond van krapheid aan kapitaal is, dat veel rente moet worden betaald, zal men eerder inzien, dat niet alle uitgaven der overheid, omdat zij op zich zelf wenschelijk zijn, reeds daarom moeten worden gedaan, maar dat daarvoor tevens moet vaststaan, dat door het doen van die uitgaven niet worden verwaarloosd andere behoeften, van handel en industrie, welke wellicht nog veel eerder bevrediging behoeven omdat zij de productie bevorderen.

Daarom werd door de 14 bepleit het brengen van de abnormale lage geldrente in overeenstemming met de reëele rente, dat is met de rente, die moet worden betaald, wanneer de credietbehoeften hare bevrediging uitsluitend vinden in het

aanwezige geld. Te veel is en wordt nog steeds deze bevrediging gevonden in door de circulatiebank beschikbaar gesteld nieuw geld, namaak-kapitaal en dus ten koste van de koopkracht van het oude kapitaal en van ons betaalmiddel in het algemeen.

Door die uitbreiding van de hoeveelheid ruilmiddel is onze gulden belangrijk onder de waarde van het goud, dat hij volgens de wet vertegenwoordigt, gedaald, is het prijsniveau bedenkelijk opgeschroefd. Om den gulden weder op goudwaarde terug te krijgen, moeten niet alleen geen nieuwe credieten meer door inflatie worden verschaft, maar moeten ook de uitstaande credieten worden beperkt.

De depreciatie van onzen gulden is zelfs van dien aard, dat de circulatie dermate zal moeten worden ingekrompen, dat inperking van het crediet alleen wel niet voldoende zal zijn om de goudwaarde weder te bereiken.

Zeker kunnen de credieten van de Nederlandsche Bank nog belangrijk worden besnoeid en het is natuurlijk met volkomen instemming van allen, die naar terugkeer tot den gouden standaard streven, dat de Nederlandsche Bank door haar discontoverhooging van 19 October j.l. een stapje, zij het ook slechts een bescheiden stapje, heeft gezet op den weg, die naar inperking van de circulatie leidt.

Maar met alle waardeering voor dezen maatregel vrees ik, dat met discontoverhooging *alleen* een terugbrengen van den gulden op goudwaarde niet zal zijn te bereiken. Daarvoor is onze munteenheid tegenover het goud reeds te zeer gedeprecieerd.

Ons betaalmiddel is in den oorlog ontzaglijk in omvang toegenomen niet alleen door *credietverleening*, maar ook door *goudinvoer*. Deze werd vooral door de groote banken bewerkstelligd, welke het goud tegen bankbiljetten aan de Nederlandsche Bank verkochten.

Voor honderden millioen bankpapier zijn daardoor in omloop gekomen. De banken, daarover beschikkende, konden die met het oog op de vereischte liquiditeit harer activa, natuurlijk niet in obligaties en andere papieren, waarin lang crediet belichaamd is, beleggen. Vandaar dat de rente voor korte credieten reeds eenige jaren hier te lande abnormaal laag is. Enorme bedragen worden steeds op de markt voor

die credieten door de banken aangeboden, omdat zij zoodoende althans eenige rente van haar beschikbare middelen kweeken.

Een deel van deze honderden millioenen bankbiljetten, tegen goud in omloop gebracht, zal wel weder uit de circulatie moeten verdwijnen teneinde den gulden op goudwaarde terug te brengen. *Er bestaat voor deze bankbiljetten*, *in tegenstelling met de op crediet verschafte*, *geen ander middel om ze aan de circulatie te onttrekken dan inwisseling ervan tegen het destijds ervoor gekochte goud*.

Vandaar dat ook in de verklaring der 14, in onderling verband met de inperking der binnenlandsche circulatie door credietbeperking, goudafgifte werd bepleit.

In deze goudafgifte is terugkeer naar den gouden standaard nog niet begrepen, al effent zij den weg erheen. Goudafgifte beoogt *voorloopig* alleen den gulden weder op goudwaarde terug te brengen. Is dit voorloopige doel bereikt, dan moet gouduitvoer vrijstaan om den gulden weder automatisch op goudwaarde te houden. Dan moet dus de gouden standaard weder in eere worden hersteld. Want met het terugbrengen van den gulden mag men niet tevreden zijn. Hij moet daar ook automatisch op blijven. Dit is juist het groote voordeel van den gouden standaard. Deze onttrekt de waarde van de munteenheid aan het wisselend inzicht van wie ook. Dat dit een groot voordeel is, heeft de praktijk der laatste jaren bewezen. In Zweden heeft men voor eenige jaren invoer van goud geweigerd om prijsstijging te voorkomen. Deze handelwijze is destijds hier te lande sterk afgekeurd. Toch deed men daar te lande niets anders dan hetgeen men thans hier te lande in praktijk brengt: het belemmeren van de vrije beweging van het goud. In Zweden deed men dit uit vrees voor prijs*stijging*, hier schijnt men het te doen uit vrees voor prijs*daling*.

De verklaring der 14, waaruit ik slechts hier en daar een greep deed, lokte een tegenverklaring[1)] uit van 17 personen,

1) Zij is onderteekend A.G. Boissevain, W.A. Bonger, H.C. Dresselhuys, D. van Emden, Ph. Falkenburg, H. Frijda, H.A. Hartogh, D. Keesing, W.M.J. van Lutterveld, L.F.A.M van Ogtrop, P.J. Oud, M.W.F. Treub, A.C. Visser van IJzendoorn, W. Westerman, F.M. Wibaut, S. Zadoks en J.H. van Zanten en o.a. te vinden in Econ. Stat. Ber. van 9 Juni, no. 232.

die zich gaarne, in tegenstelling met de 14, welke zij bij voorkeur als theoretici aanduiden, practici laten noemen.

Het eigenaardige van deze tegenverklaring is, dat zij het in beginsel eigenlijk geheel met de beschouwingen der 14 eens is. Met name beaamt zij volkomen, dat terugkeer tot den muntstandaard, die vóór den oorlog bijkans overal heeft bestaan, ten hoogste gewenscht is. Zij waarschuwt er echter tegen de ook door haar beleden beginselen als richtsnoer te nemen voor het tegenwoordige oogenblik. Met name wil zij geen inkrimping der circulatie, omdat zij voor deflatie vreest, terwijl zij voorloopig geen goudafgifte aan het buitenland wenscht, omdat zulks thans toch niet de gewenschte gevolgen zal hebben.

Ongelukkig deelt de tegenverklaring niet mede, waarom die gewenschte gevolgen zullen uitblijven. Wie voor een bepaald geval het niet gelden van een als juist erkenden regel wil beweren, zal moeten zeggen, waarom die uitzondering moet worden aangenomen. Dit wordt in de tegenverklaring en, in het algemeen, door hen, die terugkeer tot den gouden standaard thans niet willen, achterwege gelaten. Ten hoogste wordt gewezen op het buitengewone van de tegenwoordige omstandigheden, maar met een dergelijke vage uitdrukking maakt men zich toch wat al te gemakkelijk van de zaak af.

Maar wat te denken van de vrees voor deflatie?

Ontegenzeggelijk zal deflatie noodig zijn, wil men, zonder staatsbankroet (waarover later), tot den gouden standaard terug. Thans staat de gulden onder goudwaarde. Wij willen hem weer op goudwaarde terugbrengen. Dus moeten wij de waarde van onze munteenheid verhoogen. Wij wenschen derhalve werkelijk deflatie.

Aan deflatie kleven ongetwijfeld bezwaren.

Deflatie en inflatie geven beide, zegt men, geheel ongemotiveerde voordeelen aan den een, vragen beide geheel ongemotiveerde offers van den ander.

Geheel ongemotiveerd? Dit geldt zeker van de thans beleefde inflatie, maar ook van deflatie? Ten aanzien van deflatie is dat zeker slechts ten deele waar, indien zij volgt op inflatie. Deflatie maakt dan voor velen goed, wat de inflatie hun heeft misdreven. Gesteld, iemand leefde vóór den oor-

log van de rente van een vermogentje, geheel belegd in obligaties of certificaten Nederlandsche Werkelijke Schuld. De in en na den oorlog ontstane inflatie heeft de koopkracht van zijn inkomen, dat in geld geheel gelijk is gebleven, gehalveerd. Indien nu door deflatie op dat onrecht kon worden teruggekomen, dan ware dat zeker niet alleen gemotiveerd, maar in alle opzichten gerechtvaardigd en toe te juichen. Men kan ook niet zeggen, dat dit geval een uitzonderingsgeval is, omdat wij veronderstelden dat in het effectenbezit van den bedoelden vermogensbezitter geen verandering is gekomen. De zaak blijft volkomen gelijk, indien de rentenier zijn N.W.S. heeft verkocht en daarvoor andere obligaties in de plaats heeft genomen. Ook dan is hij door de inflatie getroffen en zal de deflatie het hem aangedane onrecht weder kunnen goedmaken. Hetzelfde geldt voor lijfrentetrekkers en in het algemeen voor allen, die van een niet met inflatie toenemend geldelijk inkomen moeten rondkomen.

Het bezwaar van het ongemotiveerde van bevoordeeling en benadeeling door deflatie weegt dus niet zwaar. Ongemotiveerd is de bevoordeeling niet, als zij voorafgaande benadeeling wegneemt. Ook benadeeling door deflatie is niet ongemotiveerd, wanneer zij terugneemt voordeelen door inflatie verkregen.

Billijkheidsgronden kunnen dus niet tegen deflatie worden aangevoerd. Van meer waarde is een utiliteitsargument. Deflatie kan den ondernemingsgeest verslappen. Wanneer de koopman of industrieel ziet, dat de voorraden, welke hij heeft opgedaan, na eenigen tijd minder waard zijn geworden, terwijl zijn geld, dat hem minder beslommeringen kost, in dien tijd in waarde is vermeerderd, dan zal hij allicht van het koopen van goederen zich onthouden en zijn beschikbare gelden eenvoudig bewaren of in, in geld luidende, schuldvorderingen als obligaties beleggen.

Met deze mogelijkheid moet zeker rekening worden gehouden, maar behoeft niet van alle deflatie te doen afzien. De koopman en industrieel maken immers in den regel met hunne voorraden een winst, veel ruimer dan de gewone geldrente. De winstmarge is in de laatste jaren over het algemeen zelfs zeer ruim geweest. Indien nu de deflatie

maar niet verder gaat, dan die winstmarge tijdelijk wat in te krimpen, zoo behoeft men staking van bedrijven niet al te zeer te vreezen, zeker niet als de prijsdaling, zooals bij deflatie, van slechts tijdelijken aard is en spoedig weder plaats maakt voor een meer standvastig prijsniveau, zooals bij terugkeer tot den gouden standaard is te verwachten.

Het genoemde bezwaar kan echter een reden zijn om, wanneer de deflatie zeer groot moet zijn om de munteenheid weder op goudwaarde te brengen, zooals thans in Duitschland het geval is, daarvan af te zien. Dan is wellicht aan eene devaluatie, muntverzwakking, de voorkeur te geven.

Het vermelde bezwaar kan ook een reden zijn om de deflatie, wanneer men er eenmaal toe besloten heeft, met kracht door te zetten, daar de ondernemingsgeest meer schade zal lijden van een langdurige malaise dan zelfs van een tijdelijk verlies.

Men moet trouwens de bezwaren voor handel en industrie aan deflatie verbonden, niet *al* te breed uitmeten. Vooral de nijverheid heeft van prijsdaling, voor zoover zij n.l. betreft grondstoffen en hulpstoffen als steenkolen, ook belangrijke voordeelen.

Deflatie heeft voor het publiek nog dit voordeel, dat de handel er door zal worden weerhouden voorraden lang achter te houden. In tijden van inflatie kan de handel dat rustig doen. Het in handelsvoorraden gestoken kapitaal brengt dan zonder eenige bemoeiing zijn rente wel op. De bezitter wordt dan, zooals de volksmond zegt, slapende rijk.

Dat echter aan deflatie eenig nadeel is verbonden wil ik niet ontkennen. Indien echter het voordeel, door deflatie te verkrijgen, groot genoeg is om tegen dit nadeel op te wegen, zal men daarover moeten heenstappen. Dit nu is zeer beslist het geval. Vooral het voordeel van terugkeer tot den gouden standaard met daaraan verbonden meerdere vastheid van prijsniveau en wisselkoeren is, ook voor handel en nijverheid, zoo groot, dat daarbij het nadeel geheel in het niet verzinkt.

Men heeft gezegd: deflatie zou revolutie beteekenen. Deflatie toch ware niet door te voeren zonder loonsverlaging. Deze nu zou thans, bij de sterke positie der arbeiders, onmogelijk

blijken of, indien zij mogelijk bleek, zou zij tot revolutie leiden.

Zeker zal er van arbeiderszijde groot verzet zijn tegen loonsverlaging, zelfs indien die loonsverlaging gepaard gaat met, of, zooals bij deflatie het geval is, wordt voorafgegaan door een goedkooper worden van het leven. Dat dit verzet op revolutie zou moeten uitloopen, is echter niet in te zien.

De voorwaarden voor revolutie zijn veel meer aanwezig in een tijdperk, dat het leven steeds duurder wordt dan in een, waarin ook de eerste levensbehoeften in prijs dalen. Aanpassing immers van het loon aan het duurdere leven heeft niet plaats dan nadat eerst een moeilijke tijd is doorgemaakt, een tijd, die veelal lijdt tot ontevredenheid, indien niet tot erger.

Bovendien, revoluties gaan veelal niet alleen van de arbeiders uit. Willen zij slagen, dan moeten zij althans steun hebben van andere ontevreden elementen, veelal gerecruteerd uit alle klassen der maatschappij. Dat groote leger van ontevredenen wordt aangekweekt door inflatie. Door de algemeene prijsstijging worden tal van menschen, juist niet-arbeiders, welke dus geen uitzicht hebben op verhooging hunner inkomsten, tot wanhoop gedreven. Er komt een algemeene stemming van: het kan door revolutie allicht beter worden. Die gevaarlijke atmosfeer wordt niet door deflatie, maar door inflatie geboren. De duurte kweekt die menigte van menschen, welke, niet-arbeider, in moeilijke omstandigheden levend, van iedere verandering heil verwachten: de medeloopers van socialisme en communisme, die echter zelf niet socialist of communist zijn. Zonder hen, zonder een algemeene ontevredenheid in alle klassen, zullen de arbeiders, indien zij revolutie willen maken, daartoe weinig kans van slagen hebben. Meerdere goedkoopte van het leven maakt deze groote massa's zonder revolutionnaire overtuigingen weder onschadelijk.

Tenslotte, vrees voor revolutie is een slecht wapen daartegen. Het kweeken van de gedachte, dat zij onafwendbaar is, is de beste methode om haar voor te bereiden.

Men heeft de vrees uitgesproken, dat, indien gouduitvoer weder werd vrijgelaten, al ons goud binnen korten tijd zou afvloeien, zoodat zelfs niet meer in de wettelijk voorgeschreven

dekking onzer bankbiljetten zou kunnen worden voorzien.

Hoewel de ongegrondheid van die vrees reeds meermalen was aangetoond, werd zij b.v. nog weder naar voren gebracht door Prof. Treub in een artikel 'Steenkool en goud' in het avondblad D van de Nieuwe Rott. Cour. van Donderdag 14 October j.l. Deze geeft daarin eene becijfering van onze handelsbalans over de maanden Januari tot en met Augustus van dit jaar en wijst erop, dat de invoer uit het buitenland van goederen in die maanden heeft bedragen een waarde van *f* 2.108.042.000, de uitvoer een waarde van *f* 1.074.006.000, zoodat de handelsbalans een nadeelig saldo over 8 maanden aantoont van *f* 1.034.036.000. 'Deze in- en uitvoercijfers geven weliswaar geen volkomen juist beeld van den toestand. Er komen toch op de handelsbalans[1)] posten voor, die in de cijfers van het goederenverkeer niet tot uitdrukking komen....., maar het is buiten twijfel, dat het zoo exorbitante verschil tusschen de waarde van den in- en die van den uitvoer door die posten niet wordt goedgemaakt. Het verschil wordt er eenigszins door verkleind, maar het blijft toch nog hoogst abnormaal en in zijn gevolgen bedenkelijk.'

'Wanneer men de zooeven genoemde cijfers', gaat Prof. Treub voort, 'omtrent den in- en uitvoer van goederen in het oog houdt en weet, dat volgens den weekstaat van de Nederlandsche Bank op 30 Augustus j.l. aan munt en muntmateriaal aanwezig was *f* 652.000.000, waarvan *f* 16.530.000 zilver, dan blijkt daaruit voldoende, hoe weinig zij, die er maar voortdurend op aandringen, dat de Bank ter versterking van de Nederlandsche valuta, inzonderheid tegenover den dollar en den pesos, goud zal afgeven, met de realiteit rekening houden. Alleen uit N. Amerika en Argentinië werd in het genoemde tijdperk voor een waarde van meer dan f 300.000.000 méér ingevoerd, dan erheen werd uitgevoerd. Over een vol jaar bedraagt dat verschil bijna een half milliard. Wanneer het goud hier werkelijk eens vrijgegeven werd, dan zou in enkele maanden de Nederlandsche Bank haar surplus aan goud boven de verplichte metaaldekking, zelfs boven

1) Schrijver zal wel bedoelen *betalingsbalans*.

de gehalveerde dekking van Augustus 1914, kwijt zijn, zou verder deze poging tot versterking van den gulden tegenover den dollar en den pesos moeten worden opgegeven, omdat men geen goud meer ter beschikking zou hebben en zou het resultaat alleen zijn, dat niet slechts de positie van de Nederlandsche Bank, maar van het geheele Nederlandsche muntwezen ernstig zou zijn verzwakt.'

'Het is onverklaarbaar', zegt Treub dan en hiermede zullen wij het citaat eindigen, 'dat een man als Mr. van Gijn, die telkens op het aambeeld van het afgeven van goud ter verbetering van onze positie tegenover Amerika hamert, weigert deze conclusie te aanvaarden, hoewel er in het licht der cijfers niet aan te ontkomen is.'

Neen, daaraan is *wel* te ontkomen. De door Prof. Treub gemaakte conclusie is zelfs ten eenenmale onjuist. Zij gaat uit van de geheel onjuiste veronderstelling, een veronderstelling, aan het Mercantilisme van de 17e en 18e eeuw ontleend, dat de wisselkoersen door de handelsbalans en door deze alleen worden beheerscht; dat de handelsbalans de eenige factor is, waarop behoeft te worden gelet. Het eenige, waarin de Heer Treub van de oude Mercantilistische leer afwijkt, is, dat hij inziet dat er naast de betalingen van den handel in engeren zin, naast de betalingen van goederenin- en -uitvoer, ook nog uit anderen hoofde betalingen tusschen de verschillende landen zijn te vereffenen. Hij wil dus niet alleen op de handelsbalans letten, maar op de betalingsbalans, waarin ook die andere vorderingen over en weder zijn opgenomen. Dit is een verbetering tegenover het Mercantilisme, maar een verbetering, welke niet principieel is.

Wat Prof. Treub vergeet te vermelden, is, dat de betalingsbalans weliswaar in eerste instantie de wisselkoersen beheerscht, maar dat *de betalingsbalans op haar beurt weder afhankelijk is van de onderlinge waardeverhouding der munteenheden van de landen*, *waartusschen het wisselverkeer plaats heeft*. Dat de praktijk dit heel goed inziet, blijkt wel hieruit, dat, toen in October de Banque de France werd gemachtigd haar biljettenomloop van 40 op 41 milliard te brengen, dit oogenblikkelijk eene stijging van den wisselkoers van Frankrijk op Engeland tengevolge had.

Dat de wisselkoers op Amerika hier te lande zoo hoog

is opgeloopen (hij noteert thans *f* 3.25 tegen normaal *f* 2.48¾) is zeker *rechtstreeks* het gevolg van onze ongunstige betalingsbalans, maar *dat* die betalingsbalans zoo ongunstig is, vloeit weder voort uit de depreciatie van onzen gulden tegenover den dollar. De hooge prijzen hier te lande maken het voordeelig uit Amerika in te voeren, moeilijk naar dat land te exporteeren.

Is dat niet in strijd met wat de praktijk leert? Heeft b.v. niet Duitschland er juist voor zijn uitvoer voordeel van als de mark naar beneden gaat, wordt dit niet juist als een exportpremie beschouwd? Waarom zou depreciatie van de Nederlandsche munt dan den Nederlandschen export verhinderen?

Men moet hier wel onderscheiden. Zeker zegt men dikwijls: de lage markenkoers bevordert den Duitschen export, maakt dien nog mogelijk, terwijl hij het anders wellicht niet zou zijn. Dit is echter onvolledig en daardoor onjuist uitgedrukt. Niet de lage markenkoers bevordert den Duitschen uitvoer, maar het feit, dat de mark in Duitschland minder is gedeprecieerd dan de wisselkoers aangeeft. Daarom en daarom alleen heeft de Duitsche exporteur belang bij een lagen markenkoers. Wil hij exporteeren, dan moet de wisselkoers op Duitschland in depreciatie de binnenlandsche mark voorblijven. Dit mag wel steeds worden in het oog gehouden. Slechts omdat de prijzen in Duitschland niet in die mate naar boven waren gegaan als in overeenstemming zou zijn geweest met den wisselkoers, heeft men dien zgn. uitverkoop in Duitschland gehad, waarvan zoovele vreemdelingen zijn gaan profiteeren.

Onjuist uitgedrukt is dus ook de algemeen gehoorde klacht: de lage markenkoers maakt het onzen fabrikanten onmogelijk naar Duitschland te exporteeren. Neen, de concurrentie met Duitschland wordt bemoeilijkt omdat de mark buitenslands meer gedeprecieerd is dan in Duitschland zelf.

De stand van den wisselkoers is voor de mogelijkheid van import en export volkomen onverschillig.

De afwijking van de in den wisselkoers tot uiting komende waarde van het betaalmiddel van die in het land, waartoe het betaalmiddel behoort, daarop alleen komt het aan. Indien hier te lande het betaalmiddel 25% meer gedeprecieerd is dan het Amerikaansche betaalmiddel in Amerika, dan is dus

voor hetgeen men uitvoert, hier te lande 25% meer te betalen. Is echter de dollar ook 25% in koers gestegen, dan ontvangt de exporteur voor zijn goederen ook 25% meer. Hij kan dus tegen denzelfden dollarprijs aan Amerika blijven leveren.

Zijn de prijzen hier echter 25% gestegen en is de dollarkoers met 50% omhoog gegaan, dan is het geval aanwezig dat, zooals thans in Duitschland, er een uitvoerpremie in den koers zit. Zijn daarentegen de prijzen hier 50% gestegen en is de dollarkoers slechs 25% hooger, dan kan de exporteur niet meer tegen denzelfden dollarprijs leveren, de uitvoer wordt belemmerd.

Hieruit volgt, dat, indien men den export wil bevorderen en den import belemmeren, indien men m.a.w. onze betalingsbalans gunstiger wil maken, men moet trachten onzen gulden binnenslands een grootere waarde te geven dan de wisselkoersen als haar buitenlandsche waarde aanduiden.

Dat wij langs dien weg onze betalingsbalans en via deze ook weder onze wisselkoersen kunnen beïnvloeden, schijnt Prof. Treub te vergeten. Indien dat niet mogelijk was, ja, dan zou al ons goud kunnen wegvloeien. Maar daarvoor behoeft geen vrees te worden gekoesterd, indien wij er maar voor zorgen, dat onze gulden hier in Nederland weder meer waarde krijgt. En dit is te bereiken door inkrimping van de hoeveelheid in omloop zijnd ruilmiddel. Hetzelfde resultaat zou natuurlijk worden verkregen, indien de behoefte aan ruilmiddel belangrijk grooter werd, maar dit is slechts op den langen duur en wellicht nimmer voldoende te verwachten. Er bestaat dus maar één praktisch middel: *inkrimping der binnenlandsche circulatie*.

Zooals wij boven reeds zagen, moet tot dat doel het crediet worden beperkt, in verband waarmede het disconto verder zal moeten worden verhoogd, zal ook goud voor uitvoer beschikbaar moeten worden gesteld tegen inwisseling van bankbiljetten.

Tegen inwisseling van bankbiljetten, *niet* op crediet, want dan wordt ons ruilmiddel niet ingekrompen en blijft verbetering van de waarde van onzen gulden achterwege. Daarom is ook het denkbeeld van Prof. Treub om goud beschikbaar te stellen teneinde goedkooper aan steenkolen te komen,

niet gelukkig[1]. Werd daartoe besloten, dan zou de zaak zeker door de regeering worden gefinancierd en de kans is groot, dat van deze voor het noodige goud niet inlevering van bankbiljetten zou worden gevorderd, maar dat de waarde van het goud eenvoudig onder de voorschotten aan het Rijk zou worden geboekt.

Goudafgifte wordt bepleit niet om de handelsbalans sluitend te maken, maar om de waarde van onze munteenheid te beïnvloeden. In verband hiermede verdient het ook aanbeveling de verplichte gouddekking onzer bankbiljetten weder van 20 op 40% terug te brengen. Tegenwoordig is de metaaldekking belangrijk hooger. Indien echter door goudafgifte die dekking mocht verminderen en de 40% naderen, dan zouden wij, indien dit percentage weder als minimum werd voorgeschreven, weer zoo ver zijn als wij voor den oorlog waren, dat de directie van de Nederlandsche Bank wel maatregelen *moest* nemen om verdere afvloeiïng te voorkomen. Die maatregelen bestaan in gewone omstandigheden in de eerste plaats uit credietbeperking in het bijzonder door discontoverhooging. Zoolang de goudvoorraad, zooals thans, onaantastbaar in de kelders der Bank ligt, behoeft de Directie zich van de depreciatie van ons betaalmiddel niets aan te trekken, zooals de praktijk bewijst.

Hoeveel goud zal moeten worden uitgevoerd, staat van tevoren niet vast. Men kan slechts zeggen: zoo veel als noodig is om onze binnenlandsche circulatie voldoende in te perken om haar weder op goudwaarde te brengen. *Al* ons goud kan daar nimmer mede gemoeid zijn. Stelde de Bank het goud van meet af aan voor uitvoer beschikbaar tegen een prijs, welke de depreciatie van den Nederlandschen gulden zou negeeren (wij zullen dadelijk zien, dat dit niet gewenscht is), dan zou afgifte van al ons goud beteekenen, dat onze biljettenomloop van ruim *f* 1.000.000.000 op circa *f* 400.000.000 werd teruggebracht. Een dergelijke inperking van ons circulatiemiddel zal echter in de verste verte niet noodig zijn om den gulden zijn oorspronkelijke goudwaarde te hergeven, want het goud zelf is ook in koopkracht belangrijk achteruit gegaan. Dat biijkt wel, doordat ook in

1) De juridische zijde van het vraagstuk laten wij buiten beschouwing.

Amerika, waar de gouden standaard is hersteld, de prijzen aanzienlijk hooger zijn dan voorheen.

De volkomen ongegronde vrees, dat al ons goud bij opheffing van het uitvoerverbod zal wegvloeien, wordt ook door den President der Nederlandsche Bank gedeeld. Ook in zijn in Brussel uitgesproken redevoering deelt hij dat mede. Hij wijst op de ontgoocheling, welke zal volgen, als de door den gouduitvoer gedaalde prijzen weder naar boven zullen gaan, wanneer de goudvoorraad zal zijn uitgeput. Behalve die ontgoocheling is er, volgens Mr. Vissering, nog een tweede reden, die de uitputting van den goudvoorraad zoo bedenkelijk maakt. Immers aan de landen met nog een bevredigenden goudvoorraad, waaronder Nederland, zijn zeer belangrijke bedragen door het buitenland toevertrouwd. ‘Men had in het buitenland vertrouwen in den gulden, omdat deze zoo standvastig bleef tegenover de andere valuta's. Nederland wees tot zekere hoogte een evenwichttoestand aan en daarom was het buitenland geneigd, veel zaken over de Nederlandsche valuta te leiden. Zou het nu internationaal bekend worden, dat Nederland goud afgaf voor import zonder kans te hebben dit weer aan te voeren, dan zou men op eens het vertrouwen in de Nederlandsche valuta ondermijnd zien. De gulden, die algemeen in biljetten, maar ook in rekening-courant bij de banken verkrijgbaar is, zou niet meer zoo soliede gedekt worden door edel metaal. Ook tegenover den gulden zou het dan een sauve qui peut worden. Buitenlanders zouden hun honderden millioenen guldens, die zij aan Nederland hebben toevertrouwd, zooveel mogelijk trachten weg te trekken. Daardoor zou de daling nog worden geforceerd, de gulden zou in korten tijd heftig gedeprecieerd zijn, en het duurtevraagstuk zou in Nederland in verdubbelde en drievoudige mate dreigen. Het vertrouwen in het fiduciaire geld wordt dus wel degelijk gesteund, zoowel in het binnenland als in het buitenland, door het aanhouden van den metaalvoorraad. Het is daarom kortzichtig te spreken van renteloos goud, dat door zijn renteloosheid een nadeel voor den staat zou opleveren.’ Tot zooverre het uitgebreide verslag van de rede van den Heer Vissering in de Nieuwe Rott. Cour. van Woensdag 29 September j.l.

Hoe de President van de Nederlandsche Bank kan veronderstellen, dat het buitenland onzen Nederlandschen gulden minder zal waardeeren, wanneer door gouduitvoer zijn waarde toeneemt, verklaar ik niet te begrijpen.

Dat de waarde van onzen gulden niet zou toenemen bij gouduitvoer, is alleen mogelijk, indien het goud werd uitgevoerd zonder dat de Nederlandsche Bank voor het beschikbaar gestelde goud bankbiljetten introk. Zoo iets mag men echter niet van de Bank veronderstellen, wannneer zij eenmaal tot afgifte van goud overgaat; het is ook nimmer door eenig voorstander van terugkeer tot den gouden standaard bepleit.

Amerika heeft den moed gehad tot den gouden standaard terug te keeren. In Juni 1919 werd het uitvoerverbod opgeheven. Ook toen werd geroepen, dat alle goud weg zou vloeien, zoodat men spoedig op zijn besluit zou moeten terugkomen. Deze vrees is niet bewaarheid. Wel is er de eerste maanden veel goud over de grenzen gegaan, voornamelijk naar Zuid-Amerika, China en Japan, maar weldra hield de stroom op. Thans is volgens den wisselkoers van New York op Yokohama de Japansche yen 42.5 dollarcenten waard[1)] tegen normaal 49.85 en zijn volgens den wisselkoers van New York op Buenos Ayres 100 Amerikaansche dollars waard 134.25[1)] goud-pesos tegen normaal 103.65. Er is dus thans veeleer aanleiding tot goudinvoer in Amerika dan tot gouduitvoer.

Tegen welken prijs zal men hier te lande het goud voor uitvoer beschikbaar moeten stellen? Vòòr den oorlog was de Nederlandsche Bank gewoon dit te doen tot den prijs van *f* 1653.44 per kilogram fijn voor baren en tot hiermede overeenkomende prijzen voor gouden muntspeciën. Wordt deze prijs ook thans gehandhaafd, dan levert dat den goudexporteur een reusachtige winst. Een kilogram fijn goud immers is in Amerika niet *f* 1653.44 waard, maar, blijkens den wisselkoers, ruim 30% meer.

In verband hiermede is er veel voor te zeggen in den aanvang het goud beschikbaar te stellen tegen een veel hoogeren prijs dan den genoemden. De prijs zal echter nimmer zoo hoog mogen worden gesteld, dat de prikkel tot uitvoer ontbreekt, want uitvoer is doel.

1) Noteering van 18 November.

1) Noteering van 18 November.

Naar gelang de depreciatie van onzen gulden, blijkens den stand van den wisselkoers, geringer wordt, moet de goudprijs natuurlijk telkens worden verlaagd totdat de normale prijs van *f* 1653,44, welke overeenstemt met het goudgehalte van onzen standaardmunt, is bereikt.

Door zoo te handelen wordt verkregen, dat de gouduitvoer geleidelijk gaat, zoodat de prijzen de gelegenheid hebben zich naar de beperkte geldruimte te richten. Zooals wij zagen zal, zoodra dat geschied is, de meerdere koopkracht van het geld in de wisselkoersen tot uiting komen.

Op deze wijze wordt voorkomen, dat een al te drastische inperking van de hoeveelheid ruilmiddel het normale betalingsverkeer verstoort en dat al te forsch doorgevoerde inkorting van het crediet panieken in het leven roept.

Een ander voordeel van deze handelwijze is, dat degenen, die thans van de wegvloeiïng van een deel van ons goud allerlei rampen vreezen, minder angstig zullen zijn. Doordat de cirulatiebank den prijs van het goud kan herzien, houdt zij de afvloeiïng naar het buitenland geheel in haar hand. Gaat die te vlug, dan kan de kraan door een kleine verhooging van den goudprijs dadelijk weder een eindje worden dicht gedraaid. Dit is een voordeel en een nadeel. Een der groote voordeelen, het groote voordeel van den gouden standaard is, dat de ruimte van het circulatiemiddel daarbij is onttrokken aan de willekeur van de personen, welke op het gebied van het geldwezen de leiding hebben, dat de ruimte van het ruilmiddel zich door toe- of afvloeiing van goud automatisch aan de geldbehoefte aanpast. Dat voordeel is niet verkregen zoolang de Directie van de Nederlandsche Bank de hand aan de kraan van den goudstroom houdt. Daarom zullen die prijsbepalingen ook slechts tijdelijk mogen geschieden om zoo spoedig mogelijk plaats te maken voor het automatische goudverkeer van den gouden standaard. Terugkeer tot dien normalen toestand is het doel. Hoe eerder dat doel bereikt is, hoe beter. Daar ons economische leven dringend herstel noodig heeft en een goed geldwezen een der eerste voorwaarden voor dat herstel is, mogen wij het dit niet langer dan stipt noodig is onthouden.

Door den goudprijs voorloopig nog boven den normalen

te stellen wordt nog bereikt, dat tegen afgifte van een gelijke hoeveelheid goud onze biljettencirculatie sneller afneemt dan wanneer dadelijk weder de oude prijs werd bepaald.

Ook wordt zoodoende voorkomen, dat de gouduitvoer ongemotiveerde winsten oplevert aan enkele groote banken, welke waarschijnlijk het eerst erbij zullen zijn om beslag op het uit te voeren goud te leggen. Die winst zal nu aan de Nederlandsche Bank ten deel vallen. Ook daarvoor is natuurlijk geen reden, al is het bezwaar niet zoo groot als het op het eerste oog wel lijkt, omdat de staat bij de tegenwoordig geldende regeling voor de verdeeling der winst van de Nederlandsche Bank het allergrootste aandeel voor zich opeischt. Via de Nederlandsche Bank komt dus verreweg het grootste gedeelte van de winst op den goudexport in de schatkist en niet in de zakken der aandeelhouders terecht. Wil men echter de winst in haar geheel voor den staat opvorderen, dan is zulks natuurlijk bij de opheffing van het gouduitvoerverbod te bepalen. Wellicht is het ook beter, dat de staat de bedoelde winst ten volle geniet, omdat dan de Nederlandsche Bank, welke naast het algemeene belang toch ook de belangen van haar aandeelhouders in het oog moet houden, er geenerlei belang bij heeft den prijs langer dan noodig is boven den normalen prijs te handhaven.

De conclusies, waartoe wij gekomen zijn, kunnen aldus worden samengevat.

De voortdurende stijging der prijzen is een ramp, waartegen met kracht maatregelen moeten worden genomen.

De gouden standaard geeft niet een absoluten waarborg tegen veranderingen in het prijsniveau, maar houdt die wijzigingen toch binnen zekere grenzen. Voor het heden is de gouden standaard nog het beste middel om waardevastheid van het geld zoo veel mogelijk nabij te komen. De gouden standaard onttrekt die wijzigingen aan de willekeur van wie ook.

Wij moeten dus streven naar terugkeer tot dien standaard. Daarvoor moeten wij eerst onzen gulden weder op goudwaarde terugbrengen. Dit is slechts mogelijk door wijziging te brengen in de verhouding tusschen geldvoorraad en geldbehoefte. Daar de laatste slechts op den langen duur, door toeneming van handel en industrie, genoegzaam kan toenemen, zit er voor het oogenblik niet anders op dan onze binnenlandsche

circulatie te beperken. Dit kan geschieden in de eerste plaats door beperking van het door de Nederlandsche Bank te verleenen crediet, in verband waarmede verdere discontoverhooging noodzakelijk is, en in de tweede plaats door bankbiljetten aan het verkeer te onttrekken door het beschikbaar stellen van goud voor uitvoer.

Is de gulden eenmaal op goudwaarde teruggebracht, dan moet verder voor afwijking daarvan worden gewaakt door het stelsel van den gouden standaard.

Opzettelijk liet ik tot dusverre onbesproken een middel om zonder deflatie tot den gouden standaard terug te keeren, de muntverzwakking. Door te bepalen, dat het gouden tientje voortaan niet meer 6,048 gram fijn goud zal bevatten, maar b.v. slechts 4 gram, kan men reeds dadelijk den gouden standaard herstellen, zonder dat afvloeiing van goud behoeft te worden gevreesd. Verzwakt men den gulden maar voldoende, dan kan men zelfs goud uit Amerika doen toevloeien.

Dit denkbeeld van muntverzwakking lokt aan door eenvoud en is ook hier te lande reeds geopperd. Ik meen het echter met beslistheid van de hand te moeten wijzen. Hier te lande zijn alle schulden, ook die van den staat, aangegaan onder een muntwet, die den gulden gelijk stelt met 0,6048 gram fijn goud. Wordt de schuldeischer, zij het dan ook uit kracht van een wet, voortaan met 0,4 gram goud per gulden afgescheept, dan worden zijn rechten verkort. Dan heeft men een staatsbankroet. Het is beleedigend voor Nederland de mogelijkheid van een staatsbankroet te veronderstellen. Zoo diep is het nog niet gezonken. Men zij echter op zijn hoede, dat staatsbankroet niet nog eens een gebiedende noodzakelijkheid wordt. De Amerikaansche wisselkoers diene als ernstige waarschuwing!

W.C. Mees R. Azn.

Rotterdam, 30 November 1920.

Buitenlandsch overzicht.

Volkenbond.
27 Dec. 1920.

> ‘S'ils ne sont point partis pour la cime des choses,
> Pour y voir frissonner la première des causes,
> Et ce frisson courir au dernier des effets,
> Pour aller jusqu' à Dieu lire dans ses yeux mêmes
> Le mot de la justice et du bonheur suprêmes,
> Quels profits leur courage étrange aura-t-il faits?’
>
> SULLY PRUDHOMME, *Le Zénith*.

Wat de billijke beoordeeling der eerste Volkenbondsvergadering licht in den weg zal staan, is dat zij tegelijk oprecht moest zijn als de duive en listig gelijk de slang.

Het is niet anders; de Volkenbond is van Wilson, - en ook van Clemenceau. Een werktuig der overwinnaars in den wereldoorlog, en tevens het orgaan waarvan het hoogste altruïsme, waarvoor de menschheid vatbaar is, zich te bedienen heeft.

Tot dusver was alleen de Raad aan het woord geweest, het lichaam van gedelegeerden der ‘Principales Puissances alliées et associées,’ met drie uit hunne bondgenooten gekozen bijzitters, en één vertegenwoordiger van een in den wereldoorlog onzijdig gebleven staat. Thans zou men de Vergadering leeren kennen, die reeds het overgroote deel van de staten der wereld vertegenwoordigt, en bestemd is, het alle te doen.

Het aantal der ‘membres originaires’, in de annexe van den ‘Pacte’ vermeld, bedroeg 32; hiervan ontbraken drie: de Vereenigde Staten van Amerika ten gevolge harer niet-ratificatie van het tractaat van Versailles, voorts Ecuador en Hedjaz. De ‘états invités à accéder’ waren er 13; deze waren alle opgekomen, zoodat ter vergadering 42 stemmen konden worden uitgebracht. Geen uitnoodiging tot deelneming was indertijd gezonden aan Sowjet-Rusland en de Russische randstaten; geene aan Duitschland en zijne bondgenooten (Oostenrijk, Hongarije, Bulgarije, Turkije), geene aan Costa Rica dat zich, toen het tractaat van Versailles gesloten werd, in binnenlandsche omwenteling bevond; geene aan Luxemburg en eenige andere zeer kleine staten. Deze voorloopig uitgeslotenen kunnen worden toegelaten bij meerderheid van ⅔ der stemmen, hetzij op eigen aanzoek, hetzij op voorstel van een of meer leden. Aanzoeken tot toelating bleken ingekomen van Oostenrijk, Bulgarije, Costa Rica, Finland, Luxemburg, Armenië, Esthland, Letland, Litauen, Georgië, Azerbeidsjan, de Oekraine, Liechtenstein, Albanië; - terwijl Duitschland, ongevraagd, had laten vernemen, geen aanzoek te willen doen, doch het lidmaatschap, indien aangeboden, te zullen aanvaarden, en Sowjet-Rusland voor den geheelen Volkenbond, toen deze in den afgeloopen zomer verzocht een onderzoek naar de toestanden aldaar te mogen instellen, niet dan spot over had, en sedert niet van houding is veranderd. Wat Turkije betreft, dit had geen toelating gevraagd; het gouvernement daar weet, dat het, zoolang het Klein-Azië aan Moestafa Kemal overlaat, die toch niet zou verkregen hebben.

De Vergadering werd geopend door den voorzitter der laatstelijk voorafgegane bijeenkomst van den Raad, den heer Paul Hymans, die vervolgens, bij aanzienlijke meerderheid van stemmen, tot voorzitter werd verkozen; zes stemmen waren op anderen verdwaald. Het is, blijkens het proces-verbaal, den heer Hymans gelukt, de vergadering altijd met waardigheid, en veelal ook met grooten tact, te leiden.

De vergadering stelde zes commissiën in, om haar verslag uit te brengen over 1°. reglement van orde; amendementen op den ‘Pacte’ ingediend door Denemarken, Noorwegen en

Zweden; betrekkingen tusschen Raad en Vergadering; wijze van verkiezing der vier niet-permanente leden van den Raad; - 2°. technische organisatiën van den Volkenbond (voor gezondheidszorg, doorgaand verkeer, economische en financieele belangen); - 3°. internationaal gerechtshof; - 4°. secretariaat en begrooting van den Volkenbond; - 5°. toelating van nieuwe leden; - 6°. mandaten; ontwapening; blokkade. In het oorspronkelijk voorstel van den voorzitter was de zesde commissie uitsluitend voor de mandaten bestemd en waren ontwapening en blokkade bij de vijfde ondergebracht; maar Frankrijk (Bourgeois) en Engeland (Fisher) kwamen hem beduiden dat de Vergadering met de mandaten eigenlijk weinig bemoeienis had; art. 22 Pacte had te dezen den Raad bevoegd gemaakt. De eerste commissie verkoos tot voorzitter Balfour (Engeland), de tweede Tittoni (Italië), de derde Bourgeois (Frankrijk), de vierde Quinones de Leon (Spanje), de vijfde Huneeus (Chili), de zesde Branting (Zweden); deze zes vormden tevens als vice-presidenten, met zes anderen: Ishii (Japan), van Karnebeek (Nederland), Pueyrredon (Argentinië), Benes (Tsjecho-Slowakije), Foster (Canada) en Ottavio (Brazilië), het bureau der Vergadering.

Zouden de commissiën beraadslagen in het geheim? Het voorloopig reglement van orde, door den Secretaris-Generaal vóór de vergadering aan de leden toegezonden, bepaalde in art. 15: 'Sauf décision contraire des commissions, les réunions de celles-ci auront lieu à huis-clos, et il ne sera tenu aucun procès-verbal de leurs délibérations.' Geheel in overeenstemming, verklaarde Viviani (Frankrijk), met de parlementaire gebruiken. Lord Robert Cecil (Zuid-Afrika) kwam dit ontkennen:

> I might respectfully say the precedent in England is not the same as the precedent in France, and on Parliamentary matters I am not sure we have not the right to say that the English precedent is entitled to consideration. But the prlnciple of the thing is what I most care about. M. Tittoni said yesterday, and said with absolute truth, that the League could only exist, and could only work properly, so long as it had behind it the support of public opinion of the world[1)], and the only way you can obtain that support is by taking the world into your confidence as often and as freely as possible.....

1) De uitlating reeds vermeld in mijn vorig overzicht, bl. 493.

Weshalve bij voorstelt te bepalen:

> Chaque commission décidera quelles parties de ses délibérations se tiendront à huis-clos; en principe, les séances seront publiques. Il sera établi un procès-verbal complet de toutes les séances publiques; pour les séances à huis-clos, il sera établi un procès-verbal dont la forme sera déterminée par chaque commission.

Tittoni, Viviani, Fisher, keuren de openbaarheid der commissievergaderingen af; ‘vous aboutiriez,’ zegt de eerste,

> Vous aboutiriez à avoir deux assemblées, une première qui serait constituée par Ia commission et qui discuterait avec la même publicité et avec la même ampleur de débats; et une seconde, celle qui discute en ce moment..... L'opinion publique ne manquerait pas de dire que nous sommes des bavards qui se réunissent pour perdre, en causant, agréablement leur temps.

Waarop Lord Cecil zich neerlegt bij eene redactie-Viviani, die door de vergadering wordt overgenomen: ‘Les comissions tiendront un procès-verbal qui sera publié aussitôt que possible.’ Inderdaad zijn dan ook, behalve een ‘Compte Rendu’ der voltallige vergaderingen, ook de ‘Procès-verbaux des Commissions’ zonder uitzondering aan de openbaarheid overgegeven; het ‘Compte Rendu’ bevat een stenographisch, de ‘Procès-verbaux’ een analytisch verslag.

Eerst was thans aan de orde het algemeen raport, door den Secretaris-Generaal bij de Vergadering ingediend omtrent de verrichtingen van den Raad. Deze blijkt in den loop van het jaar 1920 tien vergaderingen te hebben gehouden: te Parijs (16 Jan.), Londen (11-13 Febr.), Parijs (12 en 13 Maart), Parijs (9-11 April), Rome (14-19 Mei), Londen (14-16 Juni), Londen (9-12 Juli), San Sabastiaan (30 Juli-5 Aug.), Parijs (16-20 Sept.), Brussel (20-28 Oct.), voorgezeten telkens door een vertegenwoordiger van het land binnen welks grenzen men bijeen was. De Raad heeft o.a.

Zwitserland het behoud toegezegd zijner in 1815 gewaarborgde neutraliteit;

de permanente commissie ingesteld in art. 9 Pacte verlangd (beperking van bewapening);

aan de ‘Principales Puissances alliées’ opgave gevraagd der

staten aan welke zij een mandaat willen opdragen (art. 22 Pacte)[1];

betrekkingen onderhouden met het Bureau International du Travail (art. 398 Versailles);

eene commissie benoemd ter bevordering van centralisatie en coördinatie der internationale statistiek;

vijftien bijzondere rapporten bewerkt voor de Vergadering, over onderwerpen verband houdende met de organisatie van den Volkenbond;

uitvoering gegeven aan verschillende bepalingen van het tractaat van Versailles (betreffende Dantzig, het Saargebied, Eupen en Malmédy);

een verzoek in overweging genomen van den Conseil Suprême, om Armenië onder bescherming van den Volkenbond te nemen. 'Dans sa réponse, le Conseil a fait valoir que la Société n'était point un Etat, qu'elle ne disposait d'aucunes ressources militaires ou financières, et que le Pacte n'avait point envisagé l'exercice d'un mandat par la Société des Nations elle-méme'; de Conseil Suprême heeft vervolgens het mandaat aangeboden aan de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, doch vruchteloos; van het noodgeschrei, sedert aanhoudend door Armenië aangeheven, heeft de Raad de onderteekenaars van het verdrag van Sèvres in kennis gesteld;

met dezelfde onderteekenaars overleg gepleegd omtrent de medewerking van den Raad aan de bescherming der minderheden in het Turksche Rijk, voorzien in het verdrag van Sèvres, dat intusschen nog niet is geratificeerd;

de taak op zich genomen, welke de tractaten der P.P.A.A. met Polen, met Oostenrijk en met Bulgarije den Raad toewijzen in zake de bescherming van minderheden;

1) Blijkens nader (6 Dec.) door den Raad aan de Vergadering overgelegde stukken, zijn door den Raad nog slechts voorloopige mdedeelingen ontvangen, waaruit blijkt dat Togoland en Kameroen gedeeltelijk voor Frankrijk, gedeeltelijk voor Engeland bestemd zijn; Duitsch-Oost-Afrika gedeeltelijk voor België, gedeeltelijk voor Engeland; Duitsch Zuidwest-Afrika voor Zuid-Afrika; de Samoa-archipel voor Nieuw-Zeeland; Nauru (het phosphaateiland) voor Engeland; de Duitsche bezittingen in de Stille Zuidzee bezuiden den evenaar (behalve Samoa en Nauru) voor Australië; die in de Stille Zuidzee benoorden den evenaar, voor Japan; - dat Engeland, Frankrijk en Italië nog onderhandelen over de toewijzing der door Turkije afgestane gebieden.

kennis genomen van een roep om hulp van Perzië, door Sowjet-Rusland aangevallen; ‘M. Tchitchérine, dans des télégrammes adressées au gouvernement persan, et M. Krassine, alors à Londres, dans des déclarations au gouvernement britannique, représentaient cependant, que le gouvernement des Soviets désirait entretenir des relations amicales avec la Perse et qu'il avait donné aux forces soviétiques l'ordre de se retirer des eaux et du territoire de la Perse’;

op verzoek van Engeland (art. 11 Pacte) zich het vraagstuk der Aaland-eilanden aangetrokken, en bij gebreke van een internationaal gerechtshof, de bevoegdheidsvraag aan een commissie van rechtsgeleerden voorgelegd, die heeft uitgemaakt dat de zaak geenszins, gelijk Finland beweerd had, tot de uitsluitende competentie van dezen staat behoort, waarop de Raad rapport ten principale heeft gevraagd aan een Belg, een Zwitser, en een Italiaan (‘on espère que le gouvernement des Etats-Unis acceptera également d'avoir un représentant dans la commission’); - ook Rusland heeft met de zaak te maken; ‘elle désirera évidemment faire entendre à ce sujet sa voix, lorsqu'elle sera sortie de l'état exceptionnel où elle se trouve aujourd'hui’;

op verzoek van Polen en met goedkeuring van Litauen, zich het geschil tusschen deze beide staten aangetrokken, dat een gevaarlijk karakter heeft aangenomen sedert het optreden van Zeligowsky, en dat de Raad wenscht te zien opgelost bij volksstemming na bezetting van het betwiste gebied;

eene klacht van Hedjaz tegen Frankrijk zonder commentaar aan de Fransche regeering doorgegeven, daar de Raad zich, zoolang de Turksche zaken niet bij geratificeerd vredestractaat geregeld zijn, te dezen niet bevoegd acht;

op verzoek van den Conseil Suprême, getracht eene enquête in te stellen naar de toestanden in Sowjet-Rusland, welke poging door het Sowjet-gouvernement is verijdeld;

eene Internationale Financieele Conferentie doen houden te Brussel, waaraan 39 staten hebben deelgenomen, waaronder Duitschland, Oostenrijk en Bulgarije, doch die niet geheel heeft kunnen beantwoorden aan het doel, daar het bedrag der van Duitschland door zijne gewezen vijanden te vorderen schadeloosstelling nog altijd niet bepaald is; echter heeft zij den Raad voorstellen gedaan, die dezen genoopt

hebben de oprichting voor te bereiden van een permanent economisch en financieel orgaan van den Volkenbond;

maatregelen aanbevolen tot bestrijding van de typhus in Polen, waartoe Engeland, Frankrijk, Italië, Japan, Spanje, Nederland, België, Canada, Griekenland, Perzië, Siam geldmiddelen hebben toegezegd;

zich in betrekking gesteld met het Roode Kruis, ter bestrijding der gevolgen van den hongersnood in Centraal-Europa;

zich het lot aangetrokken der 500.000 krijgsgevangenen die nog niet naar hun land van herkomst bleken teruggekeerd, en zich bij de gouvernementen van welke de bespoediging der uitwisseling afhangt, doen vertegenwoordigen door een speciaal gemachtigde (Dr. Fridtjof Nansen), die zijn taak met grooten ijver heeft aangevat en daarbij over ruime geldelijke bijdragen van Denemarken, Noorwegen, Nederland, Engeland, Zweden, Zwitserland, Frankrijk en Italië beschikt;

geldelijken bijstand verleend aan de Union des Associations Internationales te Brussel voor de publicatie van den 'Code des voeux et résolutions des Congrès Internationaux.'

Wat zou de vergadering met het algemeene rapport doen? De vijftien bijzondere rapporten, van den Raad ingekomen, waren over de zes commissiën verdeeld; in afwachting dat deze hun werk zouden produceeren, is van tijd tot tijd, in voltallige vergaderingen, over het algemeene rapport wat heen en weer gepraat. De eerste die er het woord over vroeg, was Pueyrredon (Argentinië):

> La République Argentine considère qu'il est essentiel que tous les Etats souverains reconnus par la communauté internationale soient admis à faire partie de la Société des Nations, *de telle façon que leur non-incorporation soit le résültat d'une décision volontaire de leur part*.

Hetgeen zeggen wilde: Duitschland er in, ook al heeft het geen toelating gevraagd.

Het is later gebleken dat de Argentijnsche deputatie op dit, als op andere punten,[1)] bindende instructies had, die haar genoopt hebben de Vergadering te verlaten toen deze besluiten had genomen die het onmogelijk maakten de Argentijnsche verlangens in deze bijeenkomst nog te overwegen. Die plotselinge verdwijning van Argentinië heeft terecht opzien gebaard. Pueyrredon had

1) Verkiezing van *alle* leden van den Raad door de Vergadering, en andere denkbeelden tot 'democratiseering' van den Volkenbond.

geen gebruik gemaakt van de voor Argentinië als voor ieder lid openstaande gelegenheid, bepaalde voorstellen in te dienen waarover de Vergadering zich zou hebben moeten uitspreken; hij had er zich toe bepaald, midden in een zeer lang verhaal dat vooral opgezet scheen om de houding van zijn staat gedurende den wereldoorlog toe te lichten, de Argentijnsche verlangens op te sommen, telkens voorafgegaan door een woord als: 'La République Argentine estime....', 'La République Argentine considère....'; bepaalde voorstellen had niemand hieruit kunnen verstaan; hoogstens een voornemen tot indiening daarvan aanstonds; maar die indiening volgde niet.

Na Pueyrredon voerde in de eerste zitting waar het verslag van den Raad besproken werd (het was de 5de van de 31 die in het geheel gehouden zijn), Hagerup (Noorwegen) het woord. Voortaan, meende hij, moest de Raad niet te elfder ure, maar lang van te voren de Vergadering verslag doen van zijn verrichtingen:

> Si, en effet, on établit une analogie entre la Société des Nations et la vie constitutionnelle intérieure des Etats, on peut dire que le Conseil est notre Gouvernement, l'Assemblée notre Parlement. C'est un des droits les plus imprescriptibles des Parlements que d'exercer leur contrôle vis-à-vis du Gouvernement. Il est vrai que le Conseil n'est pas, comme tel, présent à l'Assemblée; il ne peut donc pas, ici, comme Conseil, répondre de ses actes; mais cela ne nous prive pas de la possibiiité d'exercer notre contrôle en critiquant...

An analogy, not quite justified by the Covenant', noemde Lord Robert Cecil, in den aanhef van een lang en welsprekend betoog[1)], Hagerup's vergelijking van Raad bij Regeering en Vergadering bij Parlement. Voor het werk tot dusver door den Raad verricht, toonde hij wel waardeering:

> The Council has done a surprising amount of international work. It will be noticed by anyone whs reads the report attentively that the main division of the work of the Council has been between the work of organisation, and the political and other work which may be described as the constructive work of the Council. It is perhaps natural that during the first months of a great Association such as the League, a great part of its time and energy must be devoted to matters of organisation, and on that division of its work I believe there will be general agreement that the work of the Council has been of the greatest possible excellence... From the point of view of public opinion the work of organisation does

1) Besloten met de peroratie, reeds vermeld in mijn vorig overzicht.

> not make a great appeal to popular sympathy ....In the coming year, the Council will be able to devote a greater part of its attention to constructive work....

Waarbij, aldus Lord Cecil, de Raad de medewerking der publieke opinie niet zal kunnen ontberen. Hij zal die verkrijgen wanneer hij de openbaarheid niet schuwt.

> What has the Lague been doing to secure the peace of the world since it came into existence? ....The history of Armenia is no doubt familiar to every Member of the Assembly. There is no greater tragedy in the history of the world.... Some practical step should be taken.... I have drafted a Resolution which is as follows: 'That the Council be requested to take into immediate consideration the situation in Armenia, and to present for the consideration of the Assembly proposals for averting the danger which now threatens the remnant of the Armenian race, and also for establishing a permanent settlement of that country.'

Zevende zitting: de heer van Karnebeek moveert de wenschelijkheid, den Raad te verzoeken, de juridische gevolgen van art. 11 Pacte (registratie van tractaten) door rechtsgeleerden te doen vaststellen. - Motta (Zwitserland) verwerpt, evenals Lord Cecil het heeft gedaan, de gelijkstelling van Raad met Regeering, van Vergadering met Parlement:

> Je crois que les rapports entre l'Assemblée et le Conseil représentent quelque chose *sui generis* qui n'a rien d'analogue dans le droit constitutionnel des Etats...

Achtste zitting: Rowell (voor Canada, naaste buur der Vereenigde Staten) spreekt de vrees uit dat de Volkenbond te veel hooi op de vork neemt:

> It is quite clear that under the terms of the Covenant the primary function of the League is to prevent war... The Covenant does contemplate certain important secondary functions under the Treaty of Peace, and certain functions relating to health, transport, and other matters. I venture to think we are in danger of placing undue emphasis upon the secundary functions, to the neglect of the primary function for which the League was formed... If there is one idea held more tenaciously than another on our side of the Atlantic, it is that we must retain control of our own internal affairs. You can never expect the great nation south of Canada to become a party to this League so long as there is any suggestion or contention that you are going to interfere with the domestic affairs of that country... It is unfortunate to throw out to this Assembly any proposal to the effect *that the Covenant of the League covers the question of raw materials*... To introduce it here and obscure the primary function of the League is to impair the position it should hold in the public estimation of the world...

Wie en wat eigenlijk *is* de Raad, met die primaire functie bovenal belast? Eene vertegenwoordiging van bepaalde, in den Pacte aangewezen natiën. Hebben deze dan niet den plicht, de besluiten van hare vertegenwoordigers aanstonds uit te voeren?

> No man on the Council has a right to be there as representing a nation unless he can speak for the Government of that nation. If he cannot speak for the Government of the nation, then he does not truly represent the nation. My point is that we must look to the Council to give real leadership. That leadership must evidence itself in the action of the nations who compose the Council in backing up its decisions... What the world is waiting for from the League is two or three pieces of important work well done. And two or three pieces of important work well done will do vastly more to establish public confidence in the League than all the deliberations we could carry on for months on matters of secondary importance.

Hierop neemt voor de eerste maal een lid van den Raad het woord, Tittoni:

> Le représentant du Canada disait tout à l'heure: Si, dans le Conseil, vons n'êtes pas les porte-paroles des Etats que vous représentez, qu'est-ce que vous êtes donc? Nous sommes quelque chose de plus élevé; nous sommes des magistrats... J'aborde une question que l'ho norable représentant du Canada considère comme une question secondaire, mais qu'au contraire je considére comme la plus importante, la question de l'avenir, de laquelle dépendra la paix ou la guerre entre les nations: la question économique... C'est la vie même des peuples qui dépend de cette question... Il faut reconnaître, en effet, que les rapports entre les Etats sont devenus plus difficiles et plus âpres qu'avant la guerre. Des barrières protectionnistes sont élevées partout, des droits d'exportation et des droits différentiels ont été créés. Je m'adresse aux Etats qui ont introduit ce système et je leur dis: jusqu'à présent il n'y a pas encore eu un choc entre les différents Etats parce qu'il n'y a pas eu de représailles: mais si ceux qui sont les victimes de ce système voulaient se défendre et recourir aux mêmes moyens, vous auriez déchaîné dans le monde une guerre économique. Comment feriez-vous, après cela, pour conserver la paix?...
> Je dis aux Etats qui ont le privilège d'avoir un monopole de fait des matières premières et à ceux qui, à raison de leur richesse, ont pu s'assurer un monopole en dehors de leur territoire, je demande de ne pas attendre les sollicitations des Etats plus pauvres qui sont à la merci de leur politique économique, et de venir, dans un mouvement spontané, dire à cette Assemblée: nous déposons tout égoïsme, et devant cet autel de la Société des Nations, nous nous rallions à la grande cause de la solidarité internationale... Avec de la bonne volonté des deux côtés, je crois que nous pourrons obtenir l'admission des Etats-Unis dans la Société des Nations. Il y a en outre la question de l'ad-

> mission d'autres Etats...; je crois que la Société des Nations sera vraiment une Société des Nations quand tous les pays du monde, *sans aucune exception*, y seront représentés.

'Je parle comme membre du Conseil, mais je ne parle pas au nom du Conseil', was Tittoni begonnen.

Weldra zou blijken dat andere leden van den Raad, om van Rusland niet te gewagen, ook Duitschland vooralsnog volstrekt wenschen uit te sluiten.

De negende zitting was aangebroken, zonder dat de Vergadering (naar bij opening dier zitting Spalaikovitsj voor Servië kwam herinneren), nog eenig besluit genomen had, dan om een telegram te zenden aan Wilson en een krans te hechten aan het standbeeld van Rousseau. Doch thans kwam het voorstel-Cecil betreffende Armenië in behandeling, geamendeerd door Lafontaine (België), die voorsloeg dat de Vergadering zich niet enkel, volgens Cecil's denkbeeld, tot den Raad zou wenden, maar tegelijk zelf aan het werk gaan en aan eene commissie van zes leden uit haar midden opdragen zou 'd'examiner les mesures propres à mettre un terme aux hostilités entre Arméniens et Kemalistes.'

Het was thans, dat de Vergadering voor het eerst den (vroeger afwezigen) eersten gedelegeerde van Engeland, en een der werkelijke kopstukken van den Raad te hooren kreeg: Balfour.

C.

(*Wordt vervolgd*).

Bibliographie.

Aan den overkant, door Ina Boudier-Bakker. - Amsterdam. - P.N. van Kampen & Zoon.

'Hij heeft geen schuld, maar ik ook niet.' Zoo denkt het vrouwtje, *de* persoon uit deze vertelling, over haar man en zichzelf. Zoo weet de schrijfster ook ons te doen denken.

Daar, op bladz. 96, iets over de helft van het verhaal, krijgen we saamgevat, wat er aan het huwelijk van David en Emilie heeft ontbroken.... of wat Emilie achterna als het ontbrekende ziet. En radicaal is het middel waardoor zij tot een oplossing komt: plotseling verlaat zij het huis en geruimen tijd blijft zij weg. Te Amsterdam, waar ze is geboren, toeft ze bij haar getrouwde zuster: 'Nancy, dat was het oude, dat was thuis'... Onbereid is zij gerukt uit dat oude, onbereid is zij vrouw geworden en - nog een citaat van bladz. 96: - 'bij ieder kind dat zij wachtte, had zij de herinnering aan dien weerzin (tegen haars mans liefkoozingen) als een ziekte moeten bekampen en overwinnen'.

Uit de benauwenis der kleine stad, waarin *zijn* groote huis staat, is ze nu dus als 'thuis' bij haar zuster. Ze ontmoet er een veel jongeren vriend van haar vader, een geoloog, die veel gereisd heeft. Zal ze dezen toebehooren? Het dreigt even. Hier is de meerdere, hier is de zielverwantschap - doch juist *omdat* hij de sterke is, moet ze naar haar man terug. De sterke 'begreep alles. Tusschen hen was geen verwijt noch verwijdering - voor nu en altijd die eenheid, welke over afstanden reikt en geen scheiding inhoudt....'

Deze kleine roman is fijn en gaaf werk. De lezer volgt, begrijpt, voelt mee, met wat in alle bijzonderheden innig doorvoeld is door de vertelster.

J.D.M.

Een uit velen, door Marie Gijsen. - Rotterdam, W.L. & J. Brussé's Uitg. Mij.

Een uit de vele slachtoffers van de mobilisatie. Doch wat beteekent het leed van dezen, vergeleken bij iets van dat oorlogslijden, dat nog duurt, nog altijd duurt? Liever dan als een klacht over den oorlog - of een aanklacht er tegen! - beschouwen wij deze vertelling als een uit de reeks verhalen over Brabantsch landleven, welke Marie Gijsen bezig is aan onze literatuur te schenken.

't Begin is waarlijk voortreffelijk. Een moedige jonge weduwe raakt ietwat verlegen onder dorpsplagerij, wanneer een jonge weduwnaar werk van haar maakt. Doch wanneer, na ‘'n ritseling door het akkermaalshout’, hij achter haar aankomt, blijkt hij het meest over stuur te zijn. Zij noodt hem 'n taske koffie te vatten en nog dien avond wordt het beklonken. Toch gaat de zaak met boerentraagheid door. Een even nuchter-materialistische als zelfzuchtig-bazige tante waarschuwt nog om 't niet te doen. Doch Stiene trouwt en allerliefst, voortreffelijk waarlijk is de poëzie van dat huwelijksgeluk in het dagloonershuisje, waar een stukjen eigen-land is bijgekocht, onder woorden gebracht. Het is een-en-al trouw en aanhankelijkheid, groote blijdschap met klein bezit, ootmoed en plichtsbetrachting. Hoe goed kent de schrijfster menschen en zeden!

Als een Plaag komt de mobilisatie. De argeloosheid en de teederheid in deze eenvoudige lieden blijkt nu prachtig uit vele details. Gehechtheid, liefde, behoeft woord noch gebaar om zich te uiten - het afscheid ontroert den lezer.

Doch het is de inleiding slechts tot leed-ellende, welke jaren duurt, den jongen landbouwer voert tot de wanhoopsdaad eener desertie van enkele dagen; de jonge vrouw geheel van de wijs brengt. Misschien had dit gedeelte bondiger kunnen zijn. Doch met de detailleering van den achteruitgang der alleen-gebleven vrouw wordt natuurlijkerwijs tevens in bijzonderheden geteekend alles van haar klein bezit, die schamelheid van zóó groote waarde en welke niet te verdedigen is tegen het eindelooze gebrek.

J.D.M.

Benjamin Vallotton, A tâtons... Lausanne, F. Rouge & Co., Paris, Fayot.

De eerste bladzij van dit boek heeft me doen denken aan *Jack* van Daudet. Gij herinnert u ‘le gymnase Moronval’?

Hier leest ge, als op een deurplaat: ‘Palombelle, école..’ met vijf woorden erachter. Er liggen vier-en-veertig jaren tusschen beide boeken, waarbij, beslissend, die van den oorlog. Een stad-van-zonde, door eens dichters deernis in beeld gebracht; een land-van-heldhaftigheid, door een gevoelig mensch beschouwd in de smart achter of onder dien moed. Want Palombelle is een school voor ‘rééducation des soldats aveugles’.

De eerste volzin der inleiding vertelt van een blindgeschoten korporaal, die alle beroep op het openbare mededoogen door boek of tooneel fier verwierp: - ‘Wij hebben dat niet noodig, nous sommes les aveugles de la guerre’. - Hoe betrekkelijk kort geleden dreunde van de planken als romantische trots: ‘- Nous sommes les cadets de Gascogne’...

Eerbied voor hen die recht hebben op meelij, klonk ook vóór den oorlog door Fransche boeken. Immers ook reeds bij de naturalisten of realisten (Daudet's Koningin in *Les rois en exii*). Doch bij latere schrijvers sterker, die den moed en de toewijding onder nooddruftigen teekenden. Hier bewondert men beide eigenschappen in soldaten en in slachtoffers van den oorlog, als die weduwe Lerbot, een verpleegster, die haar man en beide zonen verloor. Men is als in een ziekenhuis op deze school. De leerlingen hebben vaak ‘le cafard’: juist door de levendige teekening van hunne slechte luimen, hun ontmoediging, hun prikkelbaarheid, waardeert men *het andere* des te meer, want men begrijpt hen, kan hen doorvoelen, en hun ontevredenheid over voedsel en andere dingen bewijst slechts, dat l'ad-mi-nistra-tion ook in een Fransch blinden-instituut slecht werk weet te doen. Indien er dan geen Mme. Lerbot was!.. De vrouwen spelen een mooie rol in het boek: hebben zij er geen mannen te beloonen, wier mooie rol tot het verleden behoort?

J.D.M.

De politieke prent in Nederland, door Cornelis Veth. Sijthoff's Uitgevers-maatschappij, Leiden, 1920.

Dit boekje verscheen als zesde deel in de serie ‘Nederlandsche Kunst’, die den naar galanterie-reklame riekenden bij-titel voert van ‘Een reeks artistieke handboeken’ en met een omslag van denzelfden smaak is uitgedost. Ofschoon men het nut, nl. het vermogen tot populaire ontwikkeling, van dergelijke handboekjes zou kunnen betwijfelen - vluchtig als zij blijven, zonder enigen prikkel voor den lezer om zich in een of ander onderdeel verder

te verdiepen - toch eist de billijkheid dat in het resultaat der onderneming de goede eigenschappen worden gewaardeerd. En dit kan men bij het werkje van den heer Cornelis Veth. Voor zijn vlot en zonder zwaarwichtigheid geschreven overzicht moet de schrijver heel wat hebben doorgesnuffeld. Stipt houdt hij zich binnen de grenzen van zijn onderwerp: de *politieke* prent. Na een korte inleiding over de belangrijke tijdperken der politieke spotprentkunst in Europa laat hij in een achttal hoofdstukken onze Vaderlandse historie de revue passeren; en in zijn kort bestek doet hij dat op tamelijk komplete en onderhoudende wijze.

Terloops sprekend over den groten ouden Brueghel (bl. 9) merkt de heer Veth op dat de bekende prent van den door apen geplunderden koopman, zo zij satirieke betekenis had, een der eerste gevallen van Nederlandsche politieke prentkunst zou zijn en dan tevens alleen zou staan in 's kunstenaars oeuvre. Ter volledigheid had schrijver hier kunnen bijvoegen, dat, volgens Van Mander, Brueghel op zijn sterfbed aan zijn vrouw opdroeg de tekeningen, die voor het jonge gezin gevaarlijk konden zijn, te vernietigen. Want ongetwijfeld zijn daarmee een aantal politieksatirieke kunstwerken, wel niet tegen personen, maar dan toch tegen maatschappelijke verhoudingen, verloren gegaan.

Ook zeer terloops, in zijn hoofdstuk over de 18de eeuw, noemt de heer Veth de Doelisten. De beweging dezer matig-revolutionaire burgers, al heeft zij geen onmiddellijk grote resultaten gehad, was echter een belangrijk verschijnsel in onze landsgeschiedenis. En een paar politieke spotprenten heeft zij voortgebracht, die, al missen zij ook de geringste betekenis als kunstwerken (het zijn verfoeilijke prullen), toch even moesten zijn genoemd; nl. de koperprent die Daniël Raap en zijn vrienden hangend aan een lange galg vertoont, en de plaat waarop de eenmaal populaire en later verachte porseleinkoopman in de Hel ontvangen wordt. Over de eerste is veel te doen geweest; de kurieuze dokumenten daaromtrent werden door Prof. Krämer in de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gepubliceerd.

Waar de heer Veth het einde der 19de eeuw behandelt is hij 't best op dreef. Van onze nog levende karikaturisten geeft hij uitmuntende en, bij alle kritiek toch objektieve, beschouwingen. Zowel naast die leerzame bladzijden als in zijn hoofdstukken over R. de Hooghe en Dusart zouden nog enkele reprodukties het betoog verduidelijkt en de waarde van het boekje verhoogd hebben.

P.H. VAN MOERKERKEN.

In den vrijen Amerikaan.

VI

Dien eersten Februari, 's avonds vóór zessen al, was de weesjongen present in den winkel van van Wessum.

‘Mooi zoo, opgezet karkas’, zei die ter tevreden verwelkoming, ‘hou je nou dáár zoolang uit de voeten, en verroer je niet.’

De jongen, zoo plezierig of hij op een groot feest te gast was, zette zich in den hoek van den winkel op een omgekeerde schepelmaat, en gluurde, zijn groote roode kop vooruit, naar wat de baas bezig was te doen. Een eindje van hem af lagen, naast elkaar tegen den muur, twee groote oranjegele ballons aan bamboe staven.

Van Wessum, in het geheimzinnig halfduister, bleek doorlicht van de reeds opgestoken lantaren schuin tegenover, tooverde piramides van sinaasappelen en citroenen in zijn uitstalkast.

‘Twee karweitjes hebben we van middag gehad’, vertelde de jongen. ‘Een meneer kwam binnen, die moest een witte damschijf gedraaid hebben...een van de twintig was door zijn jonge hond stuk gebeten. En toen kwam er een meid, of we ook een pennetje uit 'r naaidoos konnen trekken, de deksel sloot niet meer. Dat was een dubbeltje, en de damschijf wordt veertig centen.’

‘Mooi begin!’ vond van Wessum. ‘En was dat alles?’

‘Ja, alles’, zei de jongen.

Van Wessum ging weer met zijn werk door; de jongen, op zijn schepelmaat, keek toe.

‘'t Is maar goed ook, dat wij den eersten dag zoo weinig te doen hadden’, herbegon hij na een tijdje.

‘En waarom dat?’ viel van Wessum uit.

‘Omdat’, zei de jongen, ‘als ik niet een beetje meelij met 'm had, dan weet ik nog niet, of ik er bleef’.

‘Wel potdonders! zoo 'n kleine bloedzuiger!... een betere baas, dan jij je heele leven verdienen zal!’

‘O! wat dat betreft...’ zei de jongen; ‘maar *ik* ben nou eenmaal liever hier.’

‘Hou je koest in je hoek, verroer je niet’, snauwde van Wessum een oogenblik later, als de jongen, mal schurkend zijn schouders in een soort zenuwachtig verdriet en plezier tegelijk, halfweg den winkel indraaide.

Een paar weken geleden was het uitgemaakt tusschen van Wessum en Oldeman: Oldeman zou den weesjongen voorloopig bij zich in de zaak nemen.

‘'k Heb voor dat ontuig in den winter geen werk’, had van Wessum met een bedriegelijke kortaangebondenheid gezegd; ‘als de drukke tijd komt, in 't voorjaar, kunnen we altijd nog zien...hij loopt me nou maar voor de voeten, en ik kan hem voor m'n naam niet op straat gooien ook... als jij hem tegen 't halve loon overneemt, ben ik de eerste maanden met goed fatsoen voor 'n kleinigheid van 'm af, en we zijn allebei geholpen’.

‘Als hij het nou maar doet!’ had van Wessum gedacht; hij zou hem zoo zielsgraag wat helpen, want hij voorzag zooveel moeite daar in die Elandstraat! Oldeman wás immers geen vent om een eigen zaak te beheeren, al was hij ook nog zoo'n kundig werkman.... als er nu tenminste dadelijk voor bijna geen geld een handig hulpje bijkwam...maar de stomkop stond nog op zijn ponteneur ook...!

Oldeman had de ware bedoeling van van Wessum's redenatie niet begrepen; hij had dadelijk toegehapt, blij den ander met het aannemen van een zoo voordeelig aanbod nog een dienst te kunnen bewijzen bovendien. En dien morgen, alvorens naar zijn nieuwen baas te gaan, was het ‘ontuig’ voor het laatst nog even aan den fruitwinkel geweest, en was toen tegen dien avond terugbesteld: waarom, dat zou hij wel zien.

Hij vroeg nu ook niets, wachtte maar en keek toe. Als hij na een tijdje begreep, dat zijn baas een mes zocht, ging

hij het ongemerkt achter halen, lei het ongemerkt bij hem neer. En toen dat goedgunstig werd opgenomen, begon hij nog eens, zijne kleine oogen loenscher in een mengeling van ondeugendheid en bijna niet durven:

'Als het anders aan mij lag, en ik kon gaan of blijven waar ik wou, dan weet ik wel dat ik...'

'En ik weet wel, dat als het aan mij lag, dat ik jou...', tierde van Wessum, met een paar handgebaren, die op zichzelf al welsprekend genoeg waren.

De jongen maakte maar eens een heimelijk knipoogje tegen de beide mooie ballons op den grond naast zich, gooide zijn beenen schrijlings over de schepelmaat en wachtte weer af. Van Wessum sneed de touwtjes bij, waarmee hij een paar laatste trossen druiven had opgehangen; dan, zich bedenkend, commandeerde hij plotseling:

'Ziezoo, ezelsoor, en nou jij de rest van 't raam!'

De jongen, geweldig gevleid, schoot haastig naar voren; dat was een opdracht, die hem niet vaak was te beurt gevallen; hij overzag met een geleerd gezicht het stuk etalage, dat zijn baas in orde had gemaakt, overzag de voorraden, die er nog te gebruiken bleven.

'Alles in den gele?' vroeg hij, met een gewichtige kennis van zaken.

'In den gouwe', verbeterde van Wessum. 'En toon, dat je wat geleerd hebt, stuipekop!'

Hij zat op het puntje van de toonbank, tuurde in 't schemerdonker, met zijn toegefelijken spotlach, naar wat de zenuwachtige en dan plots weer bedreven kinderhanden daar zoo grootmenschig aan het uitvoeren waren; hij grijnsde maar eens, als de laatst opgestapelde een heel bergje sina's weer uiteen deed rollen en de jongen, hevig geschrokken, potverdorie! vloekte; dan had hij ook weer plezier in het kieskeurig probeeren van: een doosje dadels zus, zoo,... een kringetje noten ervoor, ernaast, eromheen...

'We motte wat extra's hebben vanavond, wat héel érg extra's, dat snap ik wel', zei de jongen met geestdrift, keek dan angstvallig keurend weer naar zijn raam, nog angstvalliger onderzoekend naar van Wessum's gezicht. En toen hij eindelijk twee wijdsche slingers van mandarijnen over den vloeipapieren snipperbodem had gelegd, en die elk in

een zuiver getrokken krul beëindigd, knikte van Wessum tevreden en zei:

‘Very nice, very nice, indeed.’

De jongen, niet weinig lekker met dien onbegrepen lof, ging vergenoegd weer zitten op zijn schepelmaat.

En, als het dan al aardig duister begon te worden, commandeerde van Wessum:

‘En nou, Bartolomeus, de ballons buiten!’

De jongen, - die eigenlijk Bertus heette, hetgeen de hoogst enkele maal, dat van Wessum hem bij den naam noemde, tot Bartolomeus werd vervormd - wipte overeind, deed alsof hij de ballons bij hun bamboe staken van den grond wou beuren, wel wetend dat hem dat aanstonds verboden zou worden, viel lachend dan ook op zijn zitplaats weer terug.

‘Pooten thuis!’ had van Wessum al geroepen. En met een rietstok onder elken arm, de ballons aan het krinkelend roode koordje in de hand, ging die naar buiten.

Bartolomeus stond midden op straat, om te zien, hoe ze opgehangen werden. Als ze beide hingen, weerszijden het raam, moest de jongen een stoel halen, erop klimmen en de kaarsjes aansteken, wat hij met een popelend hart volvoerde.

Dan stond hij weer midden op straat.

‘Prachtig!’ zei hij maar, ‘prachtig!’

Een winkeldeur aan den overkant ging open; gordijnen in een huis ernaast schoven opzij; twee voorbijgangers bleven staan.

‘En nou, st! naar binnen, vrind!’ zei van Wessum geheimzinnig, teveel zelf in het spel mee op, om den jongen verder met zijn uitvallen te lijf te gaan.

‘We illumineeren voor het welslagen van baas Oldeman zijn zaak!’ lei hij eindelijk goedgunstig uit.

‘Bravo!’ zei de jongen, ‘dat mag ik zien’, 'tgeen den ander in een hartelijken lach deed losbreken.

Op een avond, al weken geleden, was van Wessum eens met de beide ballons thuisgekomen, in het dwaze voornemen nog, er werkelijk den nieuwen winkel van de Elandstraat mee in te wijden. Maar den volgenden ochtend reeds had hij, met het gewoonlijk sarcasme over zichzelf, de grap, als *te* weinig passend voor een degelijk timmermansgedoe, weer

verworpen en was beschaamd de ballons op zijn vliering gaan wegbergen. Tot hij dezen morgen had gedacht: de jongen ging nu bij hem weg, voorgoed weg, hij voor zich was niet van plan hem terug te nemen... de rekel zou wel eeuwig loopjongen willen blijven, maar wat stak dáár voor een toekomst in?... enfin, de jongen ging dan weg... nou konden ze toch samen nog wel eens een aardigheidje hebben... Ze illumineerden dus voor de nieuwe zaak; aan *zijn* winkel... een pleziertje onder hen.

'En vraag je nieuwe baas ook maar, van avond eens langs te wandelen', had van Wessum nog gezegd.

Nu zaten ze samen in den duisterenden winkel, naast elkaar op de zij-toonbank, en staarden naar buiten. 'We steken geen licht aan, dan is het effect grooter', vond van Wessum. - Ja. dat vond de jongen ook, geen licht aan....

In het uitstalraam viel een gouden afschijn óver en ván al het stapelende gouden fruit; de vruchten-arabesken gloorden zacht in de zachtgetinte vloeipapieren knipsels; en een verdubbelde ondergaande zon, zoo rondden de oranjeroode bollen tegen het schemerig straatverschiet.

Een vaag-feestelijk schijnsel viel tot waar de man en het kind vlak naasteen zaten op het korte toonbank-eind, bij de weegschalen.

Van Wessum raakte erdoor in een weeke stemming.

'Je nieuwe baas, Bartolomeus, dat's een beste baas, dat's de eenige vrind, die ik in de wereld heb... en hij heeft het goed met jou voor ook... hij zal jou een ambacht leeren... Een ambacht kennen, goed kennen... iets kunnen wat een ander *niet* kan, dat's een plezier voor je heele leven. Jonges, zoo'n kerel die een tafel, een raam, een kast, in mekaar kan slaan, alles stevig en precies, dat alles lekker sluit en past en loopt, dat's mooi werk! dat's fijn werk! Dan ben je wat in de wereld! Onthoud dat goed, Bartolomeus...! Dat is verdikkeme toch wat anders en beters dan: 'juffrouw, hier is je pondje alebessen... en mot u soms nog niet een vijfkoppie malta-aarpeltjes vandaag...?'

'Nou ja -!' viel de jongen heftig uit; hij wou een tegenargument te berde brengen, kon zoo gauw niets vinden; zijn kleine, diepblauwe oogen gingen hulpzoekend den schemergouden winkel door.

‘En jij dan?’ - was ten slotte het eenig antwoord, dat hem invallen wou; maar het klonk zoo goedvertrouwend, dat het niet eens brutaal leek.

‘Wie zegt jou...?’ begon van Wessum uit te varen; hij keerde zich driftig terzij, ontmoette den argeloozen blik van den jongen, die naar hem opzag en de oogen niet neersloeg. Dan bezon van Wessum zich en commandeerde:

‘Naar de ballons kijken, Bartolomeus, daar zit je voor hier!’

De jongen schurkte zich recht op zijn hoekje toonbank, staarde weer naar buiten. Zachtjes wiegden de gouden manen op den avondwind; een groepje menschen kwam voorbij en een meisjeslachje klonk op: ‘kijk's, wat fijn...!’

‘En wat heeft je baas gezegd? Komt ie van avond nog?’ vroeg van Wessum.

‘Hij mot met zijn vrouw naar de bioscoop’, zei de jongen, in een groote geringschatting.

En als van Wessum daar niets op zei, hij, een oogenblik later weer:

‘Vrouwen motte altijd naar de bioscoop... wat of ze daar wel verloren magge hebben... *ik* ben d'er nog nooit geweest...’

En als nog altijd van Wessum bleef zwijgen, de jongen na een tijdje opnieuw:

‘Ik vind die vrouw van me nieuwe baas niks geen aardig mensch... wat vind jij nou?’

‘Bartolomeus’, gebood van Wessum voor de tweede maal, ‘kijk naar de ballons!’

Weer kwamen er menschen langs, twee jonge mannen in druk gesprek; als een stem van den overkant der straat galmde: ‘Oranje boven!’ keken ze haastig terzij naar het raam, lachten, en waren weg.

‘Verrek!’ zei de jongen, kwaad.

‘Wip van Wessum! Oranje boven’, galmde nog eens de plagerige stem, een eindje verder de straat in.

‘Trek het je niet aan’, troostte de jongen, ‘die lammelingen denken nog, dat ze zjentelmen zijn... ferrie neis!...’ Hij praatte lukraak van Wessum na; zijn kleine, te dicht bijeen staande oogen staken van verontwaardiging.

Van Wessum moest lachen. - 't Werd tijd, dat die weer-

lichtsche rakker hier weg kwam... hij zou al gauw nog meer praats hebben dan ik.

Dan keken ze elkaar met een oogje van verstandhouding aan en bleven weer turen naar het gewiegel der gouden wonderballons voor het gouddoorschenen raam.

'Nee...', kwam na een tijdje de jongen nog eens, met zijn gewone, koppige vasthouden aan een gedachte: 'ik vind die vrouw van m'n nieuwe baas géén aardig mensch... Afijn, trouwen, dat's óók al niks gedaan...! Jessis! als ik nog denk aan de ruzie bij ons vroeger, toen me moeder en me vader leefden. Me vader bracht dan geen geld genoeg thuis, en dan me moeder aan het opspelen... 'k Weet het nog best, ik was nog maar vijf of zes jaar... En toch was het zoo'n goeie man, hè, als ie 's Zondags met me ging wandelen... Op een keer 's avonds, schaamde ik me zóó voor het schelden dat ze tegen mekaar deeën, dat ik plat op de vloer ging leggen en door me handen naar beneden riep: "We hebben toch zoo'n lol, buurvrouw, we hebben zoo'n lol!"'

Van Wessum zei niets, keek van terzij den jongen maar eens aan; 't was na de tallooze verhalen, die het kind hem dat half jaar al gedaan had, nog weer een heel nieuw.

Ze zwegen een tijd.

'Dus', zette de jongen eindelijk het gesprek weer in: 'je neemt geen ander loopknechie van de winter?' Het was een vraag, die hij uit den treure al die gansche week gedaan had.

'Géén ander loopknechie', herhaalde, met hetzelfde geduld ook, van Wessum zijn antwoord van elken keer.

'Je bent dus geen loopwinkel meer...?'

'Nee,' zei van Wessum, 'geen loopwinkel meer'.

'Nou,' beëindigde de jongen wereldwijs, 'we zalle dan eens zien, wat je doet.'

En als er weer haastige lieden voorbij stapten, maar die in het langsgaan een woord van bewondering hadden, triomfeerde hij:

'En ze moesten eens weten, dat het niet eens voor je eigen zaak is...'

En even later:

'Baas Oldeman moest eens weten, wat we hier aan het

doen zijn...! Die zit nou in zijn bioscoop... Hij liever dan ik..!'

Dan dacht hij ook weer, dat dit nu de laatste keer was, dat hij in den fruitwinkel wat te maken had; zijn gezicht trok treurig, en zijn groote, roode kop vooruit, zat hij maar de duistere hoeken van den winkel in te gluren, of daar iets te halen viel.

Toen het acht uur sloeg, stak van Wessum de hand in een mand appelen, die achter hem stond, zocht er een paar dikkers uit, stopte die den jongen toe, en zei:

'En nou opgemarcheerd... kinderenbedtijd... en regelrecht naar je tante's huis, of je krijgt met mij te doen.'

De jongen liet zich van de toonbank zakken, stapte op de deur af, en zei dapper:

'Atjuusjes dan!'

Hij hapte branie-achtig een beet uit een van zijn appels, draaide zich in de open deur nog even om, en vroeg, erg grootmenschig weer:

'Kan 'k zoo nog eris ankomme... 's avonds?'

Van Wessum knikte, of de vraag precies was, wat hij verwacht had.

''s Zaterdagsavonds' zei hij kort en zakelijk.

'Mooi zoo', keurde, bondig ook, de jongen goed. Hij had één snellen blik den winkel door, één snellen blik naar van Wessum, trok dan de deur kordaat achter zich dicht, en ging.

Van Wessum bleef luisteren, hoorde eerst aarzelende passen het trottoir oversteken en de groote steenen, dan stil houden; flauw zag hij, door den goudglans van het raam heen, midden op straat, in het avonddonker, de donkere figuur van den jongen en zijn even verlicht gezicht. Dan ploften de rappe stappen zonder dralen verder, de straat af, en verdoften om den hoek.

Van Wessum bleef zitten op het toonbankeind waar hij zat. Hij voelde zich plotseling eenzaam en verdrietig. 'k Moet de ballons inhalen, dacht hij. Maar hij deed het niet. Een uur later zat hij er nog.

Waarachtig, hij zou dat malle apetronie nog missen, iederen dag! Ja, je verbeeldde je dan een vrij man te wezen, en het feit, dat zoo 'n sprinkhaan voor goed uit je winkel verdween, zou je het plezier in den heelen rommel doen vergaan...!

't Was misschien, omdat die rakker zoo op hem gesteld bleek... Enfin, hij had het zelf zoo uitgemaakt, 't was zoo het beste, en dus basta.

Wie weet, dacht hij plotseling, als hij vroeger zelf eens zoo 'n jongen had gehad... inplaats van het meisje, dat sprekend de moeder was... bah! een volwassen vrouw nou al... misschien getrouwd... hij wou het niet eens weten... schwamm d'rüber.

Van Wessum was bedroefd. Hij had het koud. Hij bleef zitten in het donker op zijn toonbankhoek, den gekromden rug tegen den zijmuur gestut, de handen in elkaar tusschen zijn knieën. De eene ballon stond op uitbranden, floepte telkens hoog aan en weer uit met een walmend rood schijnsel binnen den vaalgelen rimpelwand; de andere guldde nog egaal rosgoud in het nachtzwart. Er kwam niemand meer door de straat; in de verte ronkte een tram door de stille eenzaamheid, en nog een... Van Wessum's gedachten waren ver weg.

- Had hij misschien toch moeten bukken en plooien vroeger? toegeven maar...? Wie weet, misschien wel...! Want die mooie vrijheid, die toch nooit kwam, of bleef...! Ja, de paar jaren na zijn scheiding, toen hij gezwalkt had, de halve wereld over, op booten, in hotels, in winkels... maar als je ouder werdt, en je hadt niet veel geld... En dan nog, wie veel geld hadden, die hadden weer allerlei anders, dat ze bond. Een mensch bond altijd zich zelf. Een mensch woú gebonden zijn... dat was toch altijd het eind van het lied... Alleen misschien als je héél erg rijk was...

En hij kwam weer terug op zijn oude verzuchting: als hij eens krankzinnig rijk was, hij kon net doen wat hij wou, zijn zotternijen grandioos maken, als wereldgebeurtenissen, grandioos mal, grandioos goed...

Hij keek naar zijn beide ballons, waarvan de eene met zijn opwapperingen nog spartelde tegen het krachteloos eind.

- Jawel, een nette burger, dát moest je wezen voor een vrouw... geregeld werk, geregeld geld; de orde en het gareel...! En als je geen nette burger was, als dat niet in je aard lag, dan moest je maar zien, het te worden...! De dwang, de vervloekte stille dwang, waarmee ze je fnuikten, zonder woorden zelfs of zonder een blik, met 'r stilzwij-

gendheden, of met dat toontje in de stem, waarmee ze je vroegen, of je ook wist hoe laat het was, of waar de lucifers stonden..! En als ze dan een nette burger van je hadden gemaakt, of ze hadden er een getrouwd, dan was het ook weer niet goed... dan was het weer te saai, of te braaf, geen avontuur genoeg. Hij dacht aan Line. Enfin, er schenen mannen te zijn, geknipt voor het huwlijk, en de slechtsten niet... Daan, ja, Daan... toch moest je nog afwachten, hoe dat uitloopen zou...

Hij zag Line's gezichtje, het effen gezichtje met den vastgesloten mond en de koele oogen, het soort gezichtje dat hij haatte.

En je moest ze niet eens te veel zien, die stille, koele gezichtjes, want ze deden nog op zich verlieven ook, of je wou of niet... Ja, ze wisten van zich te doen houden, dat had hij zeven jaar lang ondervonden. Tot hij geslagen had, van zich afgeslagen... Zelfs de buren wisten, dat hij ze sloeg; en het kind wist het, het kind, dat ze tegen hem ophitste. En dan hadt je zelf de schaamte nog achterna, de misselijke schaamte voor je zelf, de roetzwarte plek waaraan je nooit denken wou... het roet in je leven... en dat was dan het aandenken dat je van ze meekreeg!... Maar goed! hij had dat alles van zich afgeschud, hij wou er zelfs de herinnering niet meer van, noch van de vrouw, noch van haar kind. Drie parten had hij indertijd van zijn geld gemaakt, twee had hij haar gelaten, een voor haarzelf, een voor het kind... Was dat soms niet mooi genoeg geweest? Geen gedonder dan meer! Dat alles was voortaan een gesloten boek, een afgedane rekening... Precies, een afgedane rekening!... Hij wòu er niet meer aan denken, en hij zóu niet... en basta!

Van Wessum sprong overeind. Kom, hij ging er op uit! Hij ging, potverd... naar de Bokkestraat! Hij ging daar de dooie boel weer eens opscheppen...!

Als zijn ballons hem opnieuw in het oog vielen, was de eene geheel uitgebluscht, hing dood en donker in het telkens opflakkerend schijnsel van de andere, die op zijn beurt aanfloepte en weer uit, met den dampig rooden schijn binnen het geel, gerimpeld papier. Van Wessum, een langen tijd, volgde met triesten blik dat opleven en zieltogen van het

rusteloos licht. Onwerkelijk schemerde het uitstalraam met al zijn vaag goud-vlekkende vruchten tegen het zwarte straatverschiet.

- Wat had Bartolomeus hun vertooning mooi gevonden! Wat was hij er met zijn heele hart bij geweest! dacht verteederd van Wessum. - Een goeie jongen! een beste jongen! en wat een type!

Van Wessum ging weer zitten, tuurde naar het raam, tuurde naar de geheimzinnige schijnselen, die door den winkel dwaalden. - Nee, hij had toch eigenlijk geen zin om uit te gaan. En de kuiper met zijn zure gezicht kon ook naar den bliksem loopen. Hij bleef hier.

Wat later porde hij zijn kacheltje op, laadde het vol, dat het den nacht door wel halen zou, en met de armen op tafel viel hij, voorover, in een onrustigen slaap.

VII.

Na een maand van wat ontgoocheld tobben in zijn nieuwe zaak, die maar al niet pakken wou, had Daan op het onverwachtst, door oude betrekkingen in zijn geboorte-oord, de levering van het houtwerk aan een te verbouwen fabriek in Loosduinen gekregen.

Het was een opdracht van belang, die hem voor maanden overvloedig werk gaf, en verdienste naar evenredigheid. Bertus, die geweldig zijn best deed, werd voor vast in dienst genomen en kreeg opslag.

En Line triompheerde. Zij liet vijfhonderd grijze enveloppen en vijfhonderd vellen folio papier met een dik opschrift bedrukken: ‘D. Oldeman, mr. timmerman en aannemer’, met het adres; en zij gebruikte voortaan voor haar briefwisseling, die plotseling zeer uitgebreid werd, geen ander meer.

Enkele weken later waren zij verhuisd naar een veel duurdere bovenwoning in de Prins Hendrikstraat, waar hun kamers weinig of geen zon hadden en het keukentje kleiner was, doch die, met zijn balconnetje en drie flinke ramen aan straat, een veel deftiger uitzien had. Viermaal, die eerstvolgende maand, kwam zij aan zijn winkel Daan een bezoek brengen, eens met tante Koosje, eens met Coba, eens met Geesje, en eens met nog een andere kennis

uit Moerkapelle; en alle vier had zij ten eten gevraagd in haar nieuwe huis. Het leek Daan in die dagen, dat zijn leven nog nooit zoo gelukkig was geweest als toen. Want, had hem Line wel altijd de liefste en beste van alle vrouwen toegeschenen, een beetje koel, dat kon hij zich niet ontveinzen, was ze geweest. Nu was dat opeens veranderd. Zij bleek zoo aanhalig en verliefd, als de vurigste minnaar maar zou kunnen verlangen. - Gek, zei hij eens in een vertrouwelijk oogenblik tegen van Wessum, 't is net, of de vrouwtjes op den duur toch pas de rechte liefde voor je te pakken krijgen!

'Vrouwen zijn gevoelig voor succes', beweerde sceptisch van Wessum; doch Oldeman wierp dat ver weg. - Succes? die opdracht in Loosduinen soms? Wat had dàt er nu mee te maken? Nee, als hij niets beters wist...!

In April bekende Line hem, dat zij zwanger meende te zijn. Daan's geluk liep over. Hij vermeide zich in de lieflijkste toekomst-vizioenen, en wist niets heerlijkers dan plannen en berekeningen maken voor de groote gebeurtenis, die te wachten was. Het gereede geld, waarover zij nog beschikten, zou vooreerst wel in de groote leverering aan de fabriek moeten worden gestoken, maar zij maakten, als dat noodig was, nog een paar honderd gulden van hun kapitaaltje los; later vulden zij dat dan dubbel weer aan. De vooruitzichten waren zoo prachtig! Daan had een licht hoofd in alles. En tante Koosje, die zij in vele weken weer niet te zien hadden gekregen, werd plechtig geraadpleegd over de luiermand.

Doch meer dan van de luiermand voor een kleinen Oldeman, was die vervuld van het verhaal van van Wessum, waaromtrent men haar indertijd, tevergeefs, had trachten te polsen. - Had de valschaard haar soms weer bespied? - Had hij weer wat op 'r aan te merken gehad? - 't Leek er wel een van de stille politie, een speurhond. Hij was te vertrouwen als een bunzing in een kippenhok! de gluiperd met zijn vossentronie!

'Dus...', zei Line.

'Heelemaal geen dus', beet vinnig tante Koosje af. - Als zij aan hertrouwen dacht, dan zou ze op háár tijd daarvan wel kondschap doen. Ze was toch aan niemand verantwoording schuldig, zou ze zoo denken...?

‘En pas jij maar op, kind’, waarschuwde ze vol wrok. ‘Pas jij maar op, of hij draait jou nog een loer ook, dezelfde dansmeester van Wessum!’

Doch twee maanden later wás, in alle stilte, tante Koosje plotseling hertrouwd met neef Adriaan uit Moerkapelle.

Ze kwamen een plechtstatig Zondagmiddag-bezoek brengen, beiden een beetje schichtig, neef Adriaan barstend rood boven een glanzend-pauwblauwe das uit een fluweelen vest, tante Koosje heelemaal in het krakend nieuw.

- Op hun leeftijd, niewaar... dan maakte je zooveel omslag niet meer... dan dee je de dingen maar liever onder je beidjes af...

‘Als een surprise’, lachte zuurzoet neef Adriaan.

En neef Adriaan woonde dus voortaan bij tante Koosje op de Stille Veerkade, zat 's morgens in de rood peluchen fauteuil van tante Koosje's salon zijn courantje te lezen, stopte zijn pijp uit den grooten mahoniehouten tabakspot van wijlen tante Koosje's eersten man. Neef Adriaan - óóm Adriaan! - had zijn winkel in Moerkapelle, die maar makjes meer floreerde, van de hand gedaan; en het spaarduitje, dat hij meebracht in het gezamenlijk huishouden, was zuiniger dan hijzelf. lederen maaltijd schoof hij welgemoed aan tante Koosje's goedvoorzienen disch en liet zich alles dubbel en dwars smaken. Hij gedijde en werd dik als een karper in een vetten vijver.

Van Wessum kon zijn ergernis over het geval maar niet verkroppen. Iederen keer, dat hij Oldeman zag, had hij weer een ander plan om het nieuwbakken paar een poets te spelen; een pseudo-inbraak onder kerktijd (oom Adriaan was een trouw kerkganger); of een mal gedicht over het geval, dat ze hem op een siervelletje met een boeketje in den hoek zouden thuis sturen. Tot Bertus, de weesjongen, werd erin betrokken; die kwam zelfs al met eigen verzinsels: een serenade van hem en zijn neven, met mirlitons en keukendeksels, papieren steken en lampions.

Maar Daan suste: in gewone tijden, voor zijn part, hij kon dien indringer ook niet luchten, en tante Koos... nou ja... Maar het zou Line misschien zenuwachtig maken; nee, ze moesten om Line zooiets nu achterwege laten... Ze zou het zeker hooren... ze zag tante Koos vaak...

En het duurde niet zoo heel lang, of Oldeman sloeg al een anderen toon aan: ‘Och, kerel, laat ze toch... ik geloof, dat de ziel nu al spijt heeft... ze ziet er heelemaal niet uit, of ze veel plezier in 'r leven heeft... *zij* wordt mager en *hij* vet... ze lijkt wel liever bij ons te zijn, dan in 'r eigen huis.’

Een andere maal zei hij:

‘Line vaart er niet kwaad bij... de luiermand, de rust voor de aanstaande kraamvrouw... en een baker voor niets...; ze schijnt daar knap in te wezen... heeft vroeger vier maal gebakerd bij de menschen, waar 'r man huisbewaarder was... Maar alles zet ze bij ons naar d'r hand... misschien ook al, omdat ze in 'r eigen huis niet veel meer in te brengen heeft...’

De zomer verliep; September kwam, en October. Daan's groote werk was beëindigd; aan den winkel werd het slapper, doch het eenmaal daar gaande geweest vertier leek nog na te werken; daarenboven was er veel verdiend en aardig wat overgeleid, zoodat er van zorg voorloopig geen sprake zou wezen.

Het was de alomtegenwoordige bemoeizucht van tante Koosje, - o bah! mannen, die kon je missen bij zoo'n gelegenheid, die liepen iedereen maar voor de voeten! - waardoor Daan, den avond van de bevalling, de wijk naar van Wessum's winkel had genomen.

Hij zat daar in een grooten angst, de warme bruine oogen telkens afwezig, als luisterde hij, om tot op dien afstand te onderscheiden, of reeds de kreten der verlossing de stilte van hun kamers doorklonken.

Van Wessum, meer dan ooit, was vol kleine zorgen en hartelijkheden. De te verwachten geboorte had hem de laatste maanden voor de aanstaande moeder milder gestemd; en Line, als bij terugslag, had niet ongevallig de aardigheden aanvaard, die hij voor het kleintje soms meebracht. Met een bizondere voldoening had Daan die toenadering opgemerkt.

En toen het nu al halfnegen werd, en negen uur, en nog maar al de buurman niet verscheen, die hem zou komen roepen, kon Daan het van onrust en kwade voorgevoelens bijna niet harden. Van Wessum staakte zijn verhalen.

‘Mijn geleuter kan jou nou niet helpen’, zei hij goedig;

‘maar voor 't minst, dat jij ook wat van de moeite meemaakt’.

Hij zat laag, op een omgekeerd tobbetje, naast zijn kachel; de hond, - kort na het vertrek van den weesjongen was hij een hond gaan houden - hangend tusschen zijn beenen, had den aandachtigen kop met de lange, langbehaarde oorlappen op zijn knie gelegd, duwde telkens den snuffellenden snoet wat verder op naar de handen van zijn baas.

Die, bij tusschenpoozen, streelde luchtig den toegestoken kop, keek dan maar weer eens naar Oldeman, herdacht, hoe hij zelf óók zoo gezeten had, vol beduchtheid en verwachting, klein onder het nieuwe, dat zich voltrok, en bijna zeker toen nog, dat dit nieuwe in hun eigen leven een ommekeer zou brengen... die nooit gekomen was. - Waarom toch niet? dacht hij opeens; waarom was er nooit iets gebeurd, met de vrouw, waar hij toen nog wel van hield, of met hem... had er misschien met hem iets moeten gebeuren...?

Toen het over tienen liep, werd Oldeman zóó onrustig, dat hij niet meer te houden bleek. Van Wessum bracht hem weg. En toen hij thuis kwam, was, nog geen vijf minuten geleden, het kind geboren. - Een mooie jongen, zei de vroedvrouw, en die geschreeuwd had als een oordeel, zoo gauw hij de eerste teug lucht naar binnen kreeg.

Oldeman, buiten zich zelf van vreugde, riep het uit het raam naar Van Wessum, die op straat was blijven wachten; en Van Wessum, vreemd blij en ongelukkig tegelijk, de hond met den kop tegen zijn been naast zich loopend, wandelde, door den huiverigen winternacht, langzaam naar zijn eenzamen winkel terug.

En zoo zat Oldeman in de fruitzaak van van Wessum, toen, een groot jaar daarop maar, zijn tweede moest geboren worden. Tante Koosje, sterk verouderd en altijd kribbig, en met niets meer van het overdadig welvarende, dat haar vroeger eigen was, - had zich sinds een veertien dagen al bij hen ingekwartierd. - En oom Adriaan...? had Daan goedig geïnformeerd.

‘Ja...’, zei tante Koos, met een klein zenuwachtig mondtrekkinkje en een zichtbare poging om zich goed te houden, ‘Ja..., maar me eigen bloed mag toch niet achter staan...’

Met een duidelijk welgevallen had zij aanstonds straf de teugels van het jonge huishouden ter hand genomen, en met dezelfde drijverige bemoeizucht van de eerste maal, was, zoodra de vroedvrouw moest gehaald, Daan de deur uitgewerkt: asjeblieft...! dat onnuttig gekwezel van den vader, die er nou toch niks meer aan doen kon... het maakte de kraamvrouw maar zenuwachtig...

Daan, beschaamd, toog weer naar de Trompstraat, waar hij juist in een langen tijd niet geweest was.

Van Wessum zei: ‘als je nou je vrouw moet laten bevallen, om een reden te hebben een oud kameraad weer eens op te zoeken...’ Dan begon hij te lachen, want er was een dwaze toevalligheid gaande dien avond. Zijn hond stond ook op jongen. Hij had dien middag, omdat het dier zoo klagelijk liep om te zoeken, alles in gereedheid gebracht; in den rustigen schemer onder de toonbank een grootere mand met een zacht kleedje erin, en een bakje extra eten ernaast. Het beest, onrustig, kwam telkens met zijn zware lijf bij van Wessum gescharreld, snuffelde rond, jankte, ging weer in zijn nieuwe mand liggen.

‘Een vrouw of een hond... ze hebben het moeilijk alle twee’, zei van Wessum; hij riep het dier, en als het kwam, een blik in de heete oogen, of zijn baas hem zou kunnen helpen, krabde hij het zachtjes onder den kop en gaf het bemoedigende klopjes op den ingezakten rug: ‘Kom, kom, courage vriendin, 't is niet de eerste maal!’

‘Je ziet er altijd weer tegen op’, zat Oldeman overluid te denken, en als het er eenmaal is, dan is alles zoo lief en zoo mooi, dat je niet begrijpt, wat je zoo angstig heeft gemaakt.’

‘Daaròm...’ zei van Wessum. ‘Line is gezond en jong, ik zou er maar gerust op zijn. 't Is toch een natuurlijk ding! Dacht nu iemand erover, vroeger, als moeder-de-vrouw bij onzen waardigen kuiper weer eens voor de zooveelsfe maal “ging liggen”...?’

Daan glimlachte, en terwijl hij met een weemoedige oolijkheid opkeek naar zijn vriend, herhaalde hij zachtjes den prachtregel, waarvan hij in den goeden ouden tijd zoo genoten had:

‘God zal haar verder schragen! - Weet je nog Koen?’

‘En toch was de kuiper er maar slecht over te spreken’, glimlachte van Wessum terug.

Oldeman zuchtte diep. ‘Kwamen ze nu maar’, zei hij.

En van Wessum's gedachten waren weer bij Black terug, die zachtes opjankte van onder de toonbank. Hij ging kijken, kwam weer zitten.

‘Nog niks te koop’, zei hij, en zuchtend op zijn beurt: ‘verleden najaar heb ik er drie moeten verdrinken, drie vette grijze molletjes... 't ging je aan je hart... Ze had er vijf in 't geheel...! En deze maal zal 't wel niet minder wezen... Wat een verkwisting van de natuur! Wat een verkwisting...! 't Is leelijk en mooi tegelijk...!’

‘Kinderen zijn lief, maar duur’, zei Oldeman, ‘heel lief, maar duur!’

‘Tien jongen in één jaar’, filosofeerde van Wessum voort; ‘de natuur weet dan ook van geen angstvalligheid of ophouden!... Ja, als wij menschen eens zoo enorm dwaas konden leven, als de natuur het doet..., wat zou dat een grandioos leven geven! Maar als Koen van Wessum, of als één mensch ook maar één duizendste van al de geweldige dwaasheden van de natuur uithaalde, dan zat hij al lang in een gekkenhuis of achter tralies en grendel. Wij zijn wel mal, met al ons klein gedoe!’

Oldeman, wakker geworden uit het soezen over zijn kinderen, keek hem verbaasd aan.

‘'t Leven is moeilijk, en toch zoo goed’, zei hij in zijn grooten eenvoud. ‘En weet je, wanneer ik dat het best gemerkt heb? Toen ik eens zoo ziek was, en ik mij al voorstelde, dat ik op het punt stond dood te gaan... wat ik toen allemaal dacht, nog zoo zielsgraag eens één keer te willen zien... de boomen van de Noordwal in 't winterzonnetje, met zoo'n glanzigheid over dat stille water; je zag dat zoo móói uit ons eerste huisje, weet je nog wel?... En dan dacht ik weer aan Loosduinen, het kraaien van de jonge haantjes, en die rooie wingerd langs de muur van de pastorie... en dan weer aan de zachte zomeravonden, als de lucht nog zoo lang rood blijft... die stille, lichte avonden in Moerkapelle, als Line me naar den trein van negenen bracht... 't Is kolossaal, zooveel als er te genieten valt.’

‘O, als je daarvan praat’, zei van Wessum in een plotseling groote hartstochtelijkheid, ‘zóóveel als er in die

beroerde wereld te zien en te genieten valt... zóóveel! En wat ik soms een overweldigenden zin heb nog ééns, nog ééns voor ik heelemaal oud ben, er op uit te trekken, diezelfde wije, vrije wereld in, ver weg en hier vandaan, ver van de gevangenis van Holland en Den Haag! En dat ik dat dan laten kan, den eenen dag, omdat zoo'n stom dier tegen je opspringt, als je thuis komt, en den anderen dag, enfin, om weer wat anders. Maar ik denk vaak: Koen! Koen! nog ééns zoo'n stormpje op zee of zoo'n nacht op de vrije, lichte golven! nog eens van die onbegrijpelijke kostjes eten in een restaurant waar je geen jota van de menschen verstaat, nog eens eris dagen lang in de bergen, en al het heerlijke van een Zuiderland; de bergen vooral! En nog eens eris wat avontuur! Een geweldig avontuur...'

'Och, avontuur...', zei Daan; 'als ik maar altijd mijn zaken recht kan houden, mijn kinderen zijn gezond, en Line blijft ons gespaard...!'

Toen, verbaasd op zijn beurt, van uit zoo velerlei verten, waar zijn hevige verbeelding hem plotseling had heengejaagd, terugvallend, zag van Wessum den ander aan.

Van Wessum was verouderd den laatsten tijd; maar ook Oldeman zag al peper-en-zout bij de ooren; dat jaar was hard voor hem geweest. Zijn zaak liep maar slapjes. Bertus, voor wien niet genoeg te doen viel, timmerde een bijenhuis, door van Wessum voor een toekomstigen buitentuin besteld; er was sprake van, dat hij als vast knechtje op de werf van Slingeland zou komen. Daan had zich, door overmaat van soliditeit, een opdracht als die aan de Loosduinsche fabriek laten ontglippen: hij kende de lastgevers niet, moest eerst nog eens goed de voorwaarden bekijken... de diverse houtprijzen nagaan. En de levering, die achterna een zeer voordeelige bleek te zijn, was aan een ander gegund. Hij had dat zichzelf in maanden niet kunnen vergeven, en een volgende gelegenheid was hij veel te ondoordacht binnengevlogen. Dat had hem tijden van vrijwel baatloos overwerken gekost, want al de kleine karweien aan zijn winkel en bij de menschen thuis had hij dagelijks eerst moeten afmaken, om gereed geld te houden! Daar hij echter als een handig en betrouwbaar werkman bekend stond, had men hem overal graag, zoodat het hem aan loopend werk nooit ont-

brak. Toch was, voor de bevalling, opnieuw Line's kapitaaltje aangesproken dienen te worden.

Met al deze geldelijke moeilijkheden echter, had Daan zijn vriend van Wessum nooit lastig gevallen, omdat hij diens overgroote gulheid kende en voorkomen wilde.

Ook nu vreesde hij te veel gezegd te hebben, en hij begon haastig over iets anders.

En ook deze maal, toen Oldeman thuiskwam, was het kind er, een flinke jongen weer, en die naar hem werd genoemd. De oudste heette naar Line's vader.

Maar den derden keer - het was in het vijfde jaar van Daan's trouwen - liet de bevalling zich moeilijk aanzien. Nog geen twee maanden tevoren had de kleine Kobus de kroep gekregen en was plotseling gestorven. In haar reeds vér-zwangeren staat had dit heftig verdriet Line veel kwaad gedaan. Oldeman dorst niet van huis, en, om de uren door te geraken, had hij van Wessum laten halen, die aanstonds kwam. Van Wessum kwam vaker in de Prins Hendrikstraat dien tijd.

Samen zaten zij, dezen grauwen, killen namiddag, in de enge keuken en wachtten. Van Wessum hield Daantje op zijn knie, een stevig baasje van anderhalf jaar. Daantje was dol op ‘oome Toen’ (hij kon de k nog niet zeggen) en het heerlijkst vond hij het, om al de zakken en zakjes van oome Toen's vest en jasje uit te halen. Want daar was het gouden ‘joozje’, dat tik-tik deed; en het barnsteenen sigarenpijpje, dat zoo mooi was en zoo leelijk rook; en het schaartje, dat open en dicht kon; en het zilveren knipdoosje, dat oom liet lossprингen, en dan vloog er een vlammetje uit, waar Daantje zelfs niet naar wijzen mocht, en waaraan oome zijn ‘sijaaj’ aantrok. Maar dan was er óók wel eens een zakje, waar opeens een ‘sutejaatje’ uitkwam, en dat was altijd ‘vooj Daantje’.

En zoo zat ‘zoete Daantje’ ook nu weer op van Wessum's knie, maar hij vond niets, dat ‘vooj Daantje’ was... Dan hield hij maar langen tijd ‘joozje’ aan zijn oortje en luisterde...

En telkens weer klonk van boven Line's dompe kreunen, en Daantje stak vragend het horloge in die richting en keek van Wessum aan.

En van Wessum, in een groote verteedering - hij had ook zooveel van den kleinen Kobus gehouden - zei dat moeder pijn had, maar dat tante Koos bij moeder was, en moeder wel gauw weer beter zou maken.

'De jaren gaan te gauw', klaagde Oldeman, ''t is of er nooit eens rustig tijd is voor geluk; en voor zorgen en verdriet is er altijd plaats te over.'

'Dat lijkt wel zoo op het oogenblik zelf', troostte van Wessum; 'in de goeie tijden krimpen die moeiten weer weg tot bijna niets. Wacht maar, straks, als er weer zoo'n kleine jongen bij is...'

'Ja, dát moet ik zeggen', hernam zich dadelijk Oldeman met groote warmte, 'Line is altijd een prachtstuk van een vrouw en een moeder geweest!'

En opeens, zonder reden, begon Daantje te hijg-dansen op van Wessum's knie; dan, met zijn beide knuistjes, hield hij het prachtig ambergoud-doorschenen pijpje vlak voor zijn verrukte oogen en vleide zich tegen van Wessum aan, die zachtjes hem streek over zijn donker, zijig haar.

En datmaal werd er een meisje geboren.

Line Oldeman was, die jaren door, een wat armetierige vrouw geworden, met dun-lijkend haar, dat zelden netjes zat, en met altijd als-afgedragen bloesjes, die van achteren uit den neergezakten rok piepten.

Ze had haar eerste kind gezoogd tot het tweede moest komen, en het tweede, tot het een jaar was. Ze had gewerkt en gezorgd, den ganschen dag door, de eerste op, de laatste in bed, en haar nachtrust nog onderbroken vaak. Zonder openlijke klachten was zij geweest, zonder verweer, met op den achtergrond van haar wezen alleen een vaag iets van welgeweten opoffering, dat juist genoeg doorbrak en juist genoeg zich verborg, om in 'r mans oogen haar van een nijpende liefheid te doen zijn.

Toen het derde al bijna verwacht werd, had het sterven van hun oudste haar een grooten schok gegeven; ze had ditmaal het kindje niet zelf kunnen voeden en bleef heel lang zwak. En nog langen tijd daarna, als in een droom die geen eind had, volhardde zij binnen den eens aangenomen sleur van doening, voortlevend blijkbaar in afwachting van het vierde.

Doch toen, maand na maand, dat niet bleek te komen, toen rustig het jaar ten einde ging, en rustig het nieuwe weer inzette, de twee kleintjes, die haar restten, gezond bleven en voorspoedig opgroeiden, toen begon ze zelf ook, als uit een put, weer omhoog te komen. Zonder een bepaald besluit, zonder het bijna zelf te weten, hernam zij één voor één al haar vorige gewoonten, haar netheden van vroeger, tot zelfs haar genegenheden uit dien tijd. Zij herinnerde zich haar vriendin Coba, die met den secretaris was getrouwd en nu zelf twee kinderen had, en haar vriendin Geesje, die met de jaren meer last van 'r manke been kreeg, en nog altijd bij haar ouders thuis woonde. Zij herbegon een briefwisseling. Zij maakte nieuwe kennissen in haar buurt. Haar blonde haar leek weer voller, zonder dikker te zijn geworden; 't was of haar zelfde oude huissloffen beter sloten om de veerkrachtiger gaande voeten, en dezelfde oude bloesjes opfrischten aan haar futtiger figuur.

Maar Daan Oldeman bleef altijd dezelfde: stevig en gezond, wat oud voor zijn jaren, zachtjes-aan grijzend en zijn rumoerige opgeruimdheid van vroeger getemperd door een lichte zorgelijkheid, die hem maar zelden verliet, doch waaronder nog altijd dezelfde verzekerde gelukkigheid en rust bleven leven van voorheen. Hij bewonderde zijn vrouw en was dol op zijn kinderen; een vaag hartzeer bleef hem bij over zijn oudste jongetje, dat maar drie jaar was geworden en de mooiste van zijn kinderen was geweest. ‘Maar Daantje wordt óók een heel knappe baas!’ zei hij vaak, verwonderd bijna, als het ventje in heldere kleertjes en netjes gekamd, bij hem op schoot zat. Voor de jongste, die nog in 'r wiegje lag, had Line zelf een nieuw spreitje gemaakt en nieuwe ponnetjes. Een aanslag van armoedigheid was opgetrokken van het gezin.

Van Wessum had met een verbaasde, soms bijna ontroerde belangstelling, de neer- en wederop-gangen van het huishouden Oldeman waargenomen. Met ieder kind had hij zijn tegenzin voor Line voelen verminderen, - was het om die kinderen? om Daan? of om Line zelf? - Haar sloven en zorgen had hij met een vaak verteederde aandacht beschouwd, en tot haar verwaarloosd uiterlijk en aftakelende jeugd waren hem eerbiedwaardig voorgekomen. - Maar hoe zat het? piekerde

hij vaak... hij voelde toch, diep-in, haar wezen eer zelfzuchtig dan andersom. Ze wás zelfzuchtig, en ze deed niet anders dan zich opofferen; niet als een zelfoverwinning, maar blindelings en fataal. 't Leek wel, of ze alles deed ondanks zichzelf, gedreven door een macht, sterker dan zij. - Maar zij hád dan toch maar den moed, de natuur niet te bedriegen! Van Wessum dacht met verachting aan de andere, die eens naast hem had geleefd, en die, na de eerste, wat moeilijke verlossing, nooit meer een tweede had aangewild. Dan was Daan's vrouw toch van een ander soort nog!

Hij had in die tijden het jonge huishouden heel wat kleine diensten bewezen, en die ook door Line met erkentelijkheid waren aanvaard.

Doch mèt dat de jonge vrouw, na haar te moeilijke jaren, weer begon op te bloeien tot wat zij in het begin van haar huwlijk was geweest, leek ook de oude, heimelijke vijandschap tusschen haar en van Wessum opnieuw voedsel te vinden, en kwam bij korte, telkens duidelijker uitingen aan het licht. Iets noemenswaards gebeuren deed er niet, en toch ging het zoover, dat van Wessum in lange maanden weer niet bij de Oldemans over den drempel kwam. 't Speet hem het meest om de kinderen, want Daan zag hij toch wel; maar of hij er al op zinspeelde, er openlijk om vroeg zelfs, klein Daantje werd nooit meegebracht. Van Wessum voelde daarin hevig de ondergrondsche tegenwerking der moeder. En op zekeren dag vroeg hij zich met een plotselinge verbazing af, waar toch het uitgangspunt van deze hernieuwde oneenigheid gelegen had? Was het bij hem begonnen? of bij haar? Hij begreep het zelf niet. Hij wist alleen dat, naarmate de jonge vrouw weer vol leven en kracht geraakte, hij haar minder zetten kon, en zij hem insgelijks.

In een bittere bui kon hij zich zeggen: ‘'t Is een minderwaardig ras! Alleen als het leven ze knauwt met afhankelijkheid en zwakte, worden ze wat waard!’ Een andere keer dacht hij milder: ‘Het moederschap brengt ze opeens ver boven haar eigen hoogte! ze moeten getemd en klein gehouden door het moederschap. En dan nog...’

En hij kon niet nalaten, in soms heftige, 'tzij dan verdekte uitvallen, zijn ergernis over dat alles aan Daan te luchten.

Tot, op een avond, een zonderlinge gebeurtenis hem plotseling in dat opzicht van gedrag deed veranderen.

In een neerslachtige stemming, - hij had dien middag weer drie jonkjes van Black moeten verdrinken - door het West-einde slenterend, en eindelijk de tram nemend om naar huis te gaan, was hij, tot zijn aanvankelijk groot vermaak, eensklaps schuin tegenover den kapothoed en den bontmantel van tante Koos komen te zitten.

Met een prettig schokje van bijna een avontuur dook van Wessum diep in zijn jaskraag en slappe flambardje weg. Maar ook tante Koosje's mager en verrimpeld gezicht scheen zich als te verschuilen tusschen het fluweel en laken van haar te ampel geworden kleeding.

- Wat is die ziel in een paar jaar verouderd!' dacht van Wessum. Maar wat heeft ze...? 'k Geloof verdomd, dat ze zit te huilen...

En als zenuwachtig en stuntelig, zonder iemand in haar omgeving gezien te hebben, ze bij den Noordwal uitstapte, van Wessum haar na. Schichtig schoof het oude mensch de duisterende avondgracht af, liep haastig dóór tot aan het politiebureau'tje daar, loerde schuw het portaaltje binnen, met zijn enkele kale gasvlam aan de zoldering, schoot voorbij, keerde schutterig een paar huizen verder eensklaps weer om. En liep halsoverkop van Wessum tegen het lijf.

'Heere!' schrok geweldig tante Koosje. Doch ze scheen in zulke moeilijkheden verward, dat zij het volgend moment met een blik als in een veilige haven, naar den ouden vijand opkeek. Van Wessum had zoo met haar te doen, dat hij dan ook heelemaal niet spotlustig of kwaadwillig er uitzag.

''k Geloof, dat je me daar nog net bijtijds tegen bent gekomen, tante Koos,' zei hij goedig. 'Als ik soms iets voor je doen kan...'

Tante Koosje's zielige mond begon te trekken, of ze zoo weer in huilen zou uitbreken, doch ze keek ook dankbaar tegelijk.

'Heere! heere!' zei ze nog eens, als in een verbijsterde verademing.

'Is het thuis soms niet in orde?' informeerde van Wessum.

Tante Koosje zag besluiteloos naar hem op, geneigd nog

tot verzwijgen... dan, in een uitbarsting van verkropt verdriet, brak als een waterwel van woorden, het verhaal los.

- Nee, zeker was het niet in orde...! Ze had geen leven gehad de laatste maanden! Getreiterd had hij haar van den avond tot den morgen. Eerst had hij niet willen eten, wat ze kookte, was na elken maaltijd zelf in de keuken gaan knoeien; toen was hij de deur uitgeloopen, om in het café naastaan te schransen,... ja, die schande had hij 'r aangedaan... Dagenlang had hij soms geen woord tegen 'r gezegd; eindelijk had hij geen geld meer gegeven voor de inkoopen... geen cent van 'r eigen geld... moest ze bij de buurwinkels op de pof halen...

'Wat een schobbejak!' zei van Wessum met overtuiging. - Nou, toen had ze eergister 'r handtasch gepakt en was naar haar schoonzuster gegaan, om ereis tot 'r zelf te komen... een zuster van 'r man zaliger, die in Loosduinen woonde. Maar dat had hij nog veel minder gewild... Wel een uur had hij staan tieren: als je gaat, mot je maar weten wat er van komt... als je wegloopt, sta ik voor niks in! - Ze had gedacht, dat ze gek werd van het geschreeuw aan 'r ooren; ze had gezegd: naar je schoonzuster gaan is toch geen wegloopen van je man! En ze wás naar Loosduinen getrokken.

'Te voet, wed ik', raadde van Wessum.

'Ja, te voet', bekende tante Koosje zielig, 'want voor de stoomtram had ik geen centen.'

- Nou, en daar was ze tot vanavond dan gebleven. 'r Man's zuster had het niet breed; met een platten zak kon je daar ook al niet blijven hangen. Ze had haar toch nog twee kwartjes geleend voor de tram terug. En op dien terugweg had ze al maar moeten denken: Wat zal me boven het hoofd hangen? wat voert hij in zijn schild?

- Goed, ze had gebeld, en nog eens, en nog eens, maar er werd niet opengedaan. En d'r was licht aan de drie ramen, ze zag het duidelijk door de gordijnkieren. Buurmenschen kwamen buiten en zeien: 'Hij is thuis... vast hoor! hij is thuis...!'

'Ja, ja', spotte even van Wessum, 'we kennen dat...'

Maar tante Koosje was zoo vervuld van haar misère, dat zij de toespeling niet eens merkte. Ze jammerde door:

'Daar stond ik nou voor me eigen deur, en hij maakte

mij tot spot van de heele buurt... Ik had wel kennen schreeuwen als een klein kind. En toen, opeens, gaan me de lichten uit, eerst de twee ramen van de zitkamer, toen het raam van de slaapkamer. ‘Bel dan toch, mensch, bel dan toch,... hij gaat naar bed...!’ zeien ze op straat.

‘Wel verdomd!’ vloekte van Wessum. ‘En nou wou je hier naar de politie?’

Tante Koosje knikte van ja. ‘'k Mot toch me recht hebben... 'k Mot toch me huis in... 'k Sta zonder een cent op zak... Waar moet ik blijven vannacht?... 'k Dorst niet naar 't politiebureau in de buurt, voor 't opzien... Ze zouën me nageloopen zijn... 'k Ben in de tram gegaan. 'k Wist hier een bureau... 'k Dacht: 't is een stille gracht 's avonds...’

‘Weet je wat, ziel!’ zei van Wessum, ‘laat jij die politie vanavond maar met rust. Morgen zullen wij je wel helpen, We gaan nou naar Oldeman! Woonde hij nog maar hier, dan was je er zóó!’

Maar tante Koosje knikte zenuwachtig van nee.

‘Waarom niet?’ vroeg van Wessum.

‘Och, ik weet het niet’, ontweek ze... ‘Line heeft het altijd al druk genoeg met 'r kleine kinderen... ik kan daar met me narigheid niet zoo komen binnen vallen..’

‘Wat?’ zei van Wessum, ‘Line, die je d'r drie kinderen gebakerd hebt?’

‘Ja...’, aarzelde tante Koosje.

Van Wessum dacht een oogenblik na. Dan besliste hij: ‘Hoor eens, goeie mensch, je bent heelemaal van streek... je staat daar te bibberen als een juffershondje,... je moet een rustige nacht hebben, bij menschen, die je kent... en Oldeman zou 't mij nooit vergeven, als ik je niet sito bij hém had gebracht. Kom, vooruit! haak maar aan!’

En met het strompelende Koosje aan den arm toog hij op weg naar de Prins-Hendrikstraat.

‘De schobbejak!’ zei hij nog eens, als ze de Hemsterhuisstraat insloegen; ze had liever niet weer in de tram gewild; de menschen keken je zoo aan...

In de Zoutman ging hij een apotheek binnen. De juffrouw was gevallen, en erg geschrokken... hij wou een fleschje voor de zenuwen... Hoffmandruppels? goed... kon ze d'r hier niet wat van nemen?

Klappertandend dronk tante Koos het glaasje leeg; van Wessum stak de rest van het fleschje in zijn zak. Na een kwartier stonden ze bij Oldeman voor de deur. Daan deed zelf open. Hij wist niet wat hij zag.

Maar van Wessum sneed elke vraag en elken uitleg dadelijk af, en zei:

'De schoelje heeft 'r behandeld, zooals wij dat van te voren wel hadden kunnen weten... enfin, het ligt er nou toe... ze staat voor van avond op straat... kan ze bij jullie logeeren? dan zullen wij morgen dat zaakje voor 'r opknappen...'

'Natuurlijk... natuurlijk', zei Daan dadelijk in de grootste gulheid... 'Stakkerd, wat zie je d'r uit... kom binnen... zet je hoed af'.

Tante Koosje, als verwezen na al de ellende en vermoeienis. viel op een stoel bij de kamerdeur neer.

'Line'! riep Daan naar achter.

'Ja... direct', kwam lichtelijk geërgerd Line's stem uit het keukentje terug.

'Ze is de kinderen nog aan 't in bed leggen', lei Daan uit.

Hij schonk tante Koos een kopje thee in, knoopte 'r mantel wat open, en dwong 'r aan tafel te gaan zitten. Dan, of de ontlading haar goed deed, begon ze nog eens wijdloopig en verward door afgematheid, het verhaal, dat ze op den Noordwal reeds aan van Wessum had gedaan.

Haar kleine, rood-omrimpelde oogen keken schuw en hulpzoekend, en de hooge blosjes aan 'r uitspringende koonen waren zielig om te zien.

'Slapen ze nog niet?' riep Daan, tusschen twee verhaalstukken in, naar achter.

'Stil dan toch...', fluisterde onwillig Line's stem terug.

En eindelijk verscheen ze: 'Dag tante Koos... me tijd, ziel, wat een schrik op den laten avond...'

Van Wessum, van uit het schemerdonker der deur-opening, terwijl ze binnen kwam, had haar alles behalve koele oogen met een niet te miskennen uitdrukking op zich gericht gezien; dan had haar gezicht zich geëffend; toch zag hij, aan iets spits in heel 'r wezen en aan de drukte van haar gebaren, dat de gansche geschiedenis haar vóór alles ergerde.

Hij hield zich maar in den kamerhoek achteraf; - het

oude mensch zal het nog zwaar genoeg aangerekend worden, dat ik het was, die haar hier bracht, dacht hij.

'Waren ze lastig van avond?' vroeg argeloos Daan. Dan, met een groote meewarigheid, begon hij Line over te vertellen, wat hij daareven van tante Koosje's relaas had begrepen, het aandikkend met een aantal hartgrondig gemeende verwenschingen aan het adres van den Moerkapeller onverlaat.

Line schonk nog eens thee in, presenteerde tante Koosje een beschuit, die deze met geen mogelijkheid zou hebben kunnen doorkrijgen en besluiteloos naast haar kopje lei...

'Strakjes misschien...' zei ze, als bang om te mishagen.

Van Wessum zette het fleschje Hoffmandruppels dat hij nog altijd in zijn jaszak had steken, op tafel. Daan nam het op en bekeek het etiket.

Eindelijk, met een bedenkelijk en zeer serieus gezicht, zei Line:

'Natuurlijk, hier blijven slapen... álles kan geschikt... maar zouden jullie misschien vóór den nacht niet probeeren, het met haar man nog weer goed te maken...?'

'En dan de ziel van avond nog weer naar de Veerkade laten teruggaan? Ze heeft voor vandaag 'r portie misère wel gehad', zei Daan heftig.

Van Wessum, van uit den schemerigen kamerhoek, zat met zijn hoogen rimpelkop en zijn weggedoken, diepe oogen, het alles stil aan te zien.

'Natuurlijk...', kwam Line weer. Ze bedacht zich even, als woog ze hare woorden, zei dan tastend bijna:

'Ik weet niet in hoever het gevolgen kan hebben... ik bedoel voor tante zelf... als ze vannacht hier bleef... het kàn wel geschikt... al is het wat moeilijk... maar we moeten haar geen onverstandigen raad geven...'

'Ik kan best op den grond slapen', opperde tante Koosje nederig.

'Maar je wou toch niet...', viel Daan uit.

'Nee, nee...', suste indringend Line. 'Maar voor het vervolg. Tante heeft nu eenmaal zonder onze voorkennis oom Adriaan getrouwd... ze zal toch moeten zien, met oom Adriaan door de wereld te komen. Daarom is het misschien maar beter, als dadelijk... met wat geven en nemen...'

‘'t Is op dit oogenblik niet de tijd, daarover te praten’, zei Oldeman, boos wordend.

Tante Koosje, onder den kleinen woordenwissel, boog stumperig het hoofd en staarde in haar schoot, waar haar handen over elkaar knuffelden, of ze het heel erg koud had.

Een hoogrood, als van een plotselingen, heftigen schrik, was Oldeman naar den kop gevlogen; hij had een vreemden, fel onderzoekenden blik naar Line, keek dan weer donker voor zich, of hij ver weg in zijn hoofd, in zijn herinnering iets zocht... iets herkende.

En van Wessum ontstelde. - Wat ging er op dat oogenblik in Daan's gedachten om? wat voor noodlottige ontdekking was hij bezig te doen...? Als een dreiging zag hij al zijn eigen bittere uitlatingen en insinuaties den ander omzwermen en belagen. Hij schoot haastig uit zijn kamerhoek naar voren, zei met een zenuwachtigen drang:

‘Ja maar... ja zeker... je vrouw heeft niet zoo heelemaal ongelijk... 't is een netelige zaak, goed beschouwd... een verstandig besluit is hier erg noodig... ze ziet dat goed in...’

‘Dus jij vind ook...? vroeg Oldeman verward, ‘jij vindt ook, dat we misschien...?’ Zijn blik was van een kinderlijke hulpzoekendheid.

Line was verwonderd, doch bleef zichzelf volkomen meester. Met een even vragenden spotblik keek zij van Wessum aan.

‘Zeker... de redelijkheid...’, stotterde die, ‘zonder juffrouw Koosje te willen benadeelen... de zaak heeft meer dan één kant... natuurlijk...’

Oldeman scheen een oogenblik uit zijn evenwicht gerukt; hij keek weifelend van Line naar van Wessum, leek over over te hellen. Dan zag hij weer tante Koosje, die met schichtige blikken en zielige, hoogroode koontjes haar lot zat af te wachten.

En opeens sloeg bij Oldeman de weifeling in een redelooze drift over; hij werd niet driftig op Line, hij werd driftig op van Wessum. Hij viel uit:

‘Dat Line er zoo over praat... Line is een vrouw... natuurlijk probeert zij te schipperen...; maar jij, jij hebt altijd tante Koos een loer willen draaien, omdat je het mensch niet mag... 't is nog een wonder, dat je ze hier hebt ge-

bracht... maar meng er je nou ook verder niet in! Ze is hier en ze blijft hier!'

'Waarom breng je ze hier, als je ze hier niet laten wilt?' vroeg hij, in een oogenblik van verheldering.

En als van Wessum, van uit den kamerhoek waar hij zich weer had teruggetrokken, met zijn raadselachtige gezicht zonder een woord verder bleef toekijken, sloeg Oldeman met zijn vuist op tafel, en riep:

'Verdomd! ze blijft hier, zeg ik! En morgen zal *ik* dat heerschap aan de Veerkade...!'

'Ja, ja', zei toen Line plotseling heel hartelijk; 'tante Koos, je blijft hier, hoor! Kom, goeierd, zet je hoed af!'

Van Wessum, met aldoor hetzelfde raadselmom, nam een vreemd en vluchtig afscheid. In de gang riep hij: 'Dus morgen kwart over twaalf, aan de Stille Veerkade, tot je dispositie, vrind!' en verdween.

Den volgenden morgen om kwart over twaalf was Daan aan de Stille Veerkade, en zag daar van Wessum reeds op en neer loopen. Zij belden aan bij oom Adriaan. Het incident tusschen hen beiden van den vorigen avond scheen volkomen vergeten. Met een hatelijk zuur-zoeten glimlach om zijn brokkelige rooktanden, deed oom Adriaan open, luisterde schichtig-vervaard eerst, dan opgelucht, naar het relaas van Oldeman.

- Zijn vrouw...! goddank, ze was dus bij d'r familie hier! hij had dien nacht geen oog toegedaan... was wel driemaal op het punt geweest, naar Loosduinen te loopen... maar hij had gedacht: dan komt ze straks...

'Voor een dichte deur!' spotte van Wessum.

- Dus, 't was geen boos opzet, om 'r den nacht buiten te sluiten? trachtte Oldeman te verzoenen.

'Wat, boos opzet...?', kwam dadelijk oom Adriaan brutaal daarop in, 'als je je vrouw met de beste bedoelingen een oogenblik de schrik op het lijf wilt jagen, om 'r wat mores te leeren...'

'Hoor 'ns, amice', zei van Wessum, 'die beste bedoelingen en die mores van jou... we hebben je in de gaten hoor!'

Oom Adriaan grijnsde weer eens zuurzoet met een be-

dwongen kwaadwilligheid, bezwoer dan Daan, toch dadelijk zijn beste Koos te gaan halen, 'r dadelijk thuis te brengen... hij zou gauw een advokaatje klaar zetten om straks samen alles af te drinken! Zijn goeie beste Koos... wat een misverstand!

En als daar dan weinig meer tegen in te brengen viel, gingen de twee weer heen.

VIII

Line, in die maanden, en nog meer, toen het voorjaar kwam, hield ervan te gaan wandelen in de nieuwe, nette burgerbuurten van den Haag, de derde Weimarstraat, de Valkenboschlaan, de Copernicusstraat en het boomenkwartier.

Iederen middag, als ze tijd had, klein Daantje aan de hand, duwde zij tot dáár den kinderwagen met de slapende jongste, onder haar hemelsblauwe spreitje toegedekt.

Haar hart ging er open aan de keurigheid der breede trottoirs, de frischheid der versche gevels, de speelsheid van gele of groene ruitjes in het glanzende bruin van een voordeur, de grilligheid der telkens weer anders verdeelde raamvakken, en de voornaamheid der erkers met hun overdaad van glas, waarachter een bloeiende plant prijkte op een ebbenhouten standaard of iets kleurigs van kussens en kleedjes tegen een stoelleuning.

Al wat zij in haar eigen leven ooit aan welstand en weelde had te zien gekregen, deed haar nog juist hetgeen zich achter die ramen en deuren verschuilen kon, begrijpen.

Des Zondags ging zij met Daan wel wandelen langs het Voorhout en den Vijverberg, of Zorgvliet om, en zij vond dat ook wel prettig; doch de strakke geslotenheid der hooge, patricische huizen en de voorname luxe der zich afzonderende villa's vermocht veel minder haar belangstelling te wekken. Zij kon zich geen voorstelling vormen van wat daar leefde en omging, noch van wat er wel te zien zou zijn achter dien te strakken of te weelderig zwaren gordijnenval.

Maar de eenzame zwerftochten achter haar kinderwagen door de boomenbuurt en de nieuwe wijken naar zee toe werden haar een al heimelijker genot.

En op een middag van een dier verre wandelingen met

de kleintjes terugkeerend, zag Line plotseling in de derde Weimarstraat, achter het zijraam van een hoogen erker, het blanke en blonde gezicht van een vrouw, die kort geleden voor enkele maanden in haar buurt had gewoond.

Het was een vrouw, die, zonder dat men wist waarom, zeer de aandacht had getrokken in de Prins Hendrikstraat; men had haar nooit dan alleen gezien, en zij had zich met niemand van de buren ooit bemoeid; in den melkwinkel onder haar vertelde men, dat zij er slechts voorloopig ingetrokken was: zij ging weer verhuizen en een pension houden.

Bij Line had dat alles een hevige belangstelling gewekt; zij hechtte, geheel buiten de proportie der feiten om, een bijgeloovige beteekenis aan alles, wat met deze gebeurtenis in verband stond; zij, die nooit bijgeloovig was geweest! zij oordeelde er zichzelf interessant om.

De jonge vrouw léék op haar, vond zij, wat jonger en knapper alleen, een blanker huid, strakker blauwe oogen en blonder haar; toch meende zij een verwantschap te voeien, die haar verontrustte en bekoorde tegelijk.

En op een morgen was de vreemde plotseling uit de Prins Hendrikstraat verdwenen; de ramen waarachter zij woonde, waren gordijnloos, en er hing een ander huurbord uit.

Line ontstelde hevig, toen zij nu plotseling datzelfde zoo goed gekende gezicht zag achter het hooge erkerraam van een der mooiste bovenhuizen uit de derde Weimarstraat. Zij hield den gang van haar wagen in en tuurde naar boven.

- Die vrouw, dacht ze, in dat huis! Zij droeg een rood-enzwart geruite peignoir en een zwart fluweelen band door haar kruivende haren. Zij was daar thuis; zij keek met oogen, stond in een houding van: de eigenares. Zij schikte iets aan de gordijnplooien, keerde een plant met haar groote blauwe bloem naar het licht, staarde even dan, onverschillig, de straat in, en verdween.

Langzaam, als in een droom, ging Line naar huis; een geestverschijning had haar niet heviger kunnen ontroeren. Zij merkte nauwlijks, dat op hun portaal Bertus, de weesjongen, met haar man stond te praten.

Bertus, een slungel van zestien toen, kwam zoo een keertje nog wel eens bij Oldeman aanloopen; daar was niets ongewoons in. Toch moest er deze maal iets bijzonders gaande

wezen, want zijn rooie kop spande nog veel boller dan anders, en het verwachtingsvol plezier twinkelde in de helle oogen, waarmee hij heftig Daan stond aan te kijken. Maar die, verlegen bijna, ontweek zijn blik en tuurde naast zich neer op den grond.

‘Dus, je denkt er niet aan?’ vroeg de jongen, plotseling ontnuchterd.

‘Nee’, knikte Oldeman stug, en zonder op te zien.

Eerst dien avond, toen de kinderen sliepen, vertelde Daan aan Line wat er te beslissen was geweest; Bertus was gekomen met een boodschap van de Slingelands: ‘Ze laten je vragen, baas... de meesterknecht gaat weg... en als jij zin hadt...

‘En?’ vroeg Line mat.

Oldeman schrok. Hij had nee geantwoord, uit trots tegenover zijn vrouw. Was het dan toch beter geweest, ja te zeggen...? Voor niets ter wereld zou hij nu Line bekennen, dat hij zielsgraag ja hàd gezegd. Niet omdat zijn doening zoo slecht stond op dat oogenblik... Integendeel. Onlangs was hem nog de levering gegund, aan de gemeente, van kleine partijen schoolmeubels, telkens een verrel-jaars na elkander, wat hem vooreerst kalm-aan werk gaf. Doch hij had, de jaren door, te vaak de aandreiging gevoeld der dagen zonder verdienste, het zwarte angstbeeld van een altijd ongewisse toekomst, waarin 's nachts keer na keer zijn droomen hem terugvoerden; het hachelijk spel ook der vele kleine schulden, die men uitstelde aan hem te betalen, en de andere vele, welke hij dadelijk betalen moest; al de zorg en al de verantwoordelijkheid, waarvoor hij alleen stond en waartegen hij zich soms niet opgewassen voelde; al bleek dan ook per slot van rekening, alles wel weer goed te gaan.

‘Wat vindt jij, dat ik had moeten antwoorden?’ vroeg hij gespannen.

‘Ik heb je altijd volkomen vrij gelaten’, zei Line bijna onverschillig, ‘als jij nu achterna nog meer zin hebt in het werk bij Slingeland... voor den winkel zou wel weer een kooper te vinden wezen...’

Daan meende geringschatting te hooren in haar toon; hij voelde zich door een groote ontmoedigdheid beslopen, een gevoel of alles vergeefsch was geweest en nutteloos. Hij

beleefde voor zichzelf een van de somberste avonden uit zijn heele leven, somberder bijna nog en bitterder dan toen het kleine Kobusje hun zoo plotseling was gestorven. Line hield niet meer van hem, dacht hij. Hij was vol zelfverwijt en zelfmiskenning. Hoe kon ze ook maar altijd van hem houden, zij zoo flink, en hij zoo onbeholpen vaak. Hij was van een volkomen oprechtheid voor zichzelf, als hij zoo dacht. Maar het volgend oogenblik vond hij zich van een zwarte ondankbaarheid tegelijkertijd. ‘Allé, geen gedonder!’ zou van Wessum zeggen. ‘Courage!’

Den volgenden dag begreep hij al niet meer, waar hij die plotselinge zwartgalligheid vandaan had gehaald.

Maar een maand later kwam hij opnieuw bezwaard van hart in den fruitwinkel van de Trompstraat aanzetten.

Van Wessum, in zijn écru zijden hemd, was bezig de resten van een zwierige versiering met wilde prunustakken aan te bezemen. De hond, en een al half volwassen jonk, zaten vlak naast elkander, onbewegelijk hun aandachtige koppen, te turen voor de betraliede opening van het bijenhuis, waarin twee pas gevangen jeudige fretten onverpoosd rondsnuffelden.

En als Daan al een tijdlang met schichtige vragen en opmerkingen om het doel van zijn komst had heen gepraat, en tot tweemaal toe reeds van Wessum langs zijn neus weg z'n gewone: ‘Kom, vooruit, vrind!’ had gezegd, - bekende hij eindelijk, besluiteloos en verlegen te staan tegenover een plotseling en blijkbaar onverzettelijk besluit van zijn vrouw: Line wou een pension gaan beginnen.

Van Wessum's lange, spitse kop trok zoo scherp als een wig, en Oldeman, haastig, verzachtte zijn woorden:

‘Dat is te zeggen, een pension... ze wil een grooter huis huren, menschen op kamers nemen... Voor een enkele koken ook wel...’

Van Wessum zei nog altijd niets. Opeens vroeg hij:

‘'t Is toch niet om den winkel? Staat het slecht met je zaak?’

‘Erg slecht niet’, erkende Oldeman naief. ‘We kunnen er komen. Een half jaar geleden zou ik dat misschien zoo grif niet hebben gezegd. Maar sinds die schoolmeubelopdracht... de gemeente heeft geen haast... ik kan kalm-aan alles afwerken en al de rest aanhouden ook.’

‘Maar als je zaken beter staan dan een half jaar geleden, waarvoor haalt je vrouw het dan in 'r kop...’

‘Nou!...’ zei Daan beleedigd, ‘begin nou niet meer zooals vroeger. Jullie konden het zoo goed vinden, een tijd geleden. Er is toch ook nog wel iets anders dan die zaak van mij. Ik kan komen te vallen, Line alleen met de kinderen achterlaten... En menschen in huis... je neemt er wat hulp bij... 't is gauw verdiend. Line ziet er heelemaal niet tegen op’.

‘Nee, natuurlijk’, zei van Wessum fel. Maar hij aarzelde ook. Wat Daan zei, was redelijk... De man kàn toch komen te vallen, de vrouw alleen komen te staan... Toch voelde hij instinctief, dat die beweegreden niet van Daan zelf kwam, dat het een van Line's argumenten was geweest; en dat hinderde hem hevig, omdat hij als eigenlijken grond van haar besluit iets geheel anders meende te herkennen.

Hij zei: Je neemt er wat hulp bij... een dienstmeisje... een deftiger huis op ‘goeden stand’, je bent dan al gauw heel wat tegenwoordig...’

Dan beet hij zich op zijn lip. Had hij, den avond van tante Koosje's avontuur, toen hij dien vreemd verschrikten blik van Daan naar zijn vrouw opving, zich niet voorgenomen, nooit, met zijn bitterheden, meer onrust te zaaien in een hart, dat zooveel mooi geluk wist te behouden, het leven door? Bewonderde hij Daan niet, juist om diens onargwanende goedheid en zijn onbegrensd vertrouwen? Maar altijd was zijn venijnige tong hem weer de baas...!

En Daan bleek meenens boos geworden ditmaal. - Zijn eenvoudige Line... had die soms weer niet den hoogmoed in de kop? die verdomde hoogmoed, waar hij vroeger al meer over had te hooren gekregen... 't Was schande... Had zij niet prachtig, meer dan prachtig, gezorgd en gesjouwd voor 't huishouden? met 'r bevallingen mee en 'r zuigende kinderen? zij, die toch heelemaal zoo sterk niet was? Had zij zich niet, om zoo te zeggen, de kleeren van het lijf gespaard, om de wurmen het hunne te geven? Had zij niet gepot zelfs nog, zoodat zij een half jaar geleden, toen zij er moeilijk voorstonden, telkens met kleine bedragjes kon bijspringen? Zijn werkzaam, moedig wijfje... Had die vroeger niet met een engelengeduld een lastigen vader verzorgd tot zijn einde toe?... Het was schande...!

Toen had van Wessum een tweede aarzeling. Hij keek ernstig. Hij herinnerde zich al wat hij gezien had, met bewondering zelfs gezien had, van Line's opofferingen en ontberingen. ‘En toch...’, stribbelde hij heftig in zichzelf tegen, ‘en toch...!’ Hij kon 't niet rijmen. Oldeman was opgestaan, drentelde tot bij de deur, kwam terug.

‘Nou zonder hatelijkheden, Koen’, zei hij, bedaard weer, ‘lijkt jou het plan, of lijkt het je niet?’

‘D'er zijn er’, zei van Wessum nadenkend, ‘die er mee verdienen, en d'er zijn er, die er mee over de kop gaan. Ik heb heel wat met mijn klanten hier uit de buurt beleefd... Maar anders, je weet het, je moet mij niet de vinger tusschen den boom en de schors laten steken...’

‘Kaim aan beginnen...’, draaide Oldeman nog wat verder bij, ‘niet te veel in eens... geen waagstukken... geen speculaties...’

‘Waarom, gods-ter-wereld’, viel toen van Wessum uit, ‘kom je mij om raad vragen, als je toch al lang zelf je keus gedaan hebt?’

Hij voelde zich zieden van een redelooze drift; de heele zaak ergerde hem buitenmate.

‘Je hebt nòg eens zoo bij mij gezeten, nu zes jaar geleden. Je wou bij de Slingelands weg. Je kwam hier zoogenaamd overleggen, en toch wist je precies, wat je wou. Als het je toen goed bekomen is, doe dan hetzelfde weer!’

‘Jij mag nog altijd Line niet’, zei Daan verdrietig, ‘dat 's de zaak. Je doet wel een tijd vriendelijk en aardig, maar je meent ze niet. Ik heb daar nooit veel woorden over vuil gemaakt, maar gehinderd heeft het mij genoeg. En als je het dan weten wilt: nee, goed bekomen is mij dàt besluit niet. Maar dat is zeker niet Line's schuld; 't is enkel de schuld van mijn eigen onhandigheid. Als ik altijd de koe bij horens had weten te pakken, zaken doen, zooals een goed zakenman dat moet kunnen...’

‘Nou ja, juist’, viel van Wessum hem fel in de reden. Maar Daan, even fel, zette door:

‘Als ik dàt had weten te doen, dan zouën we er nu heel anders voorstaan! Maar dàárvoor hoeft toch zeker Line geen verwijt te treffen?... Geen enkele maal heb ik zelf daar thuis één hard woord over gehoord, geen enkele

maal! Alleen jij...! Iedere keer, dat ik tegenslag in mijn zaken had, trok jij een gezicht, als om te zeggen: dat heb je nou aan die vrouw van je te danken!'

En als van Wessum, met een lichtelijk spottende verbazing over die ongewone heftigheid, den ander bleef aanzien, viel opnieuw driftig Oldeman uit:

'Precies, daar heb je het weer, datzelfde verdomde bakkes...! Line is natuurlijk van alles de schuld...!'

'Ik zeg niets', kwam van Wessum laconiek; 'jij zegt het alleen zelf.'

Toen keek Oldeman even beteuterd, overrompeld door het woordenspel. 'Nou, ja...', zei hij dan, en hij begon goedig te lachen.

Maar na een oogenblik herbegon hij weer:

'Goed, laat ik dan mijn keus gemaakt hebben, jij kunt daarom als een goed vrind toch wel je meening zeggen? Zie je er heil in voor ons? Zou jij, als je getrouwd was, je vrouw haar laatste vijftienhonderd gulden in een pension laten steken?

'Je houdt alleen maar zoo aan', zei van Wessum, 'omdat je voelt, dat ik nee zal zeggen, en je mij toch tot een ja wilt dwingen. En daarom zeg ik dan ook: já, als ik een vrouw had met een laatste vijftienhonderd gulden, en ze wou die laatste vijftienhonderd gulden in een pension steken, dan zóu ik haar die laatste vijftienhonderd gulden in een pension laten steken, - eenvoudig, omdat ik toch niet anders zou kunnen.'

'Je ziet me wel voor een groote lammeling aan', zei Oldeman geërgerd. 'Als jij je de moeite hadt gegeven van eerlijk uit je oogen te kijken, dan zou je weten, dat, al wóu ik mij op mijn kop laten zitten, Line van haar kant daar toch voor zou bedanken. Ze houdt er van, stil haar gang te gaan, en een ander bebazen doet ze zeker niet. Maar daarom kan ik toch wel m'n vrouw in wat ze graag wil, haar zin geven... een vrouw, die daarbij zoo verstandig is als Line, en die toont, altijd alles voor mij en de kinderen over te hebben?'

En toen ze dan weer op het chapiter van Line's voortreffelijkheden waren aanbeland, bleef Daan nog een langen tijd welsprekend, en kwam tot verscheidene keeren toe van

Wessum's oordeel aan het wankelen. Hij dacht ook een oogenblik, ongeduldig: - Wat zou ik preeken van nee - 't is toch zijn eigen gevoel, dat hem den weg moet wijzen... wat drommel heeft iemand aan een goed hart, als hem dat nooit in de rechte koers zou houden..?

Wat later hoorde hij zich toch nog weer oreeren over het dwaze van een vrouw haar zin te geven, als het niet op je weg lei... vrouwen kregen toch nóóit haar zin, omdat ze altijd haar zinnen op minstens twee onvereenigbare dingen tegelijk hadden gezet... Ze verlangden altijd meer, zoo maar, in 't wilde weg, omdat het haar natuur nu eenmaal was te verlangen...

Dan zweeg hij, verveeld over zichzelf; maar Daan, onbevangen, lachte:

'Ja... als de vrouwenhater bij jou weer om den hoek komt kijken...'

Toch ging hij, wat later, in onvree naar huis. Hij voelde, dat van Wessum wel degelijk ergens gelijk in had gehad. Maar waarin? Met dat pension toch misschien niet... en zeker niet met wat Line betrof... maar met wat dan wel..?

Doch van Wessum zelf, dien nacht, kon den slaap niet vatten; hij maakte zich honderd verwijten en vloekte zich weer eens uit, dat het een aard had. - Zonder eenig zelfbedwang had hij het gesprek laten verloopen... Omdat hij in deze vrouw nu bizonderlijk haatte, wat hem in alle vrouwen tegenstond, daarom hoefde hij Daan toch geen dupe te laten worden van haar grillen? Waarom had hij niet verstandig een aantal verstandige bezwaren te berde gebracht, in plaats van zich redeloos te ergeren over wat hij voelde, of meende te voelen, achter al dat moois? Altijd sloeg zijn tong op hol, of hij nog niet tot de mondigen kon gerekend worden!

En den volgenden morgen sloot hij zijn winkel en ging naar de Prins Hendrikstraat, met de bedoeling daar Line alleen te vinden.

Line ontving hem vriendelijk, met een aantal luchtige opmerkingen, en zoo onverwonderd, of ze hem eigenlijk wel verwacht had, al was hij ook in geen half jaar bij hen over den drempel gekomen. Ze was bezig klein Daantje, die pas waterpokken had gehad, in de zitkamer aan te kleeden, en zij deed dat met zulk een uitgelatenheid, dat het ventje,

ondanks zijn nog ziekig fletse wangetjes, stond te trappelen van plezier. Alles trouwens aan haar was van een overmoedige en overdadige kracht; haar oogen stonden sterk en strak, en het was of van haar inwendig hevig levenden wil haar vleesch gespannen zag en blozend.

Het eerste oogenblik, zooals dat altijd wat koele gezichtje uitdagend nu bijna opkeek boven het pipsche kindersnuitje, was ze van Wessum antipathieker dan ooit; en hij, die zich niet vaak verlegen in het leven voelde, was het ditmaal; - over zijn ongewoon morgenbezoek, dacht hij. Hij dacht ook, verbaasd: - Waar haalt zij die bruisende kracht vandaan, die verzekerdheid? En als hij dan Daan herzag, hoe die, goedig bezorgd, den vorigen avond bij hem had gezeten, met dien grijzigen schemer langs de slapen en die warmbruine, opene oogen, die toch zoo zorgelijk konden kijken, dan werd hij opeens heel kribbig. Hij had ernstig en met een fideel overleg willen praten; tamelijk vinnig viel hij uit:

'Ik vrees, dat ik je man misschien geen prettige thuiskomst bezorg, als ik verklap, dat hij mij gisteravond over de groote plannen is komen raadplegen...'

Line hief, van boven het ongeduldig opgewonden kind, haar oogen met een vragende naïveteit naar van Wessum op.

'Waarom zou Daan over die plannen niet mogen praten?' vroeg ze, volmaakt rustig.

Van Wessum was ontwapend. Die oogen! zei hij later bij zichzelf, - als ze niet oprecht waren geweest, zou onzelieve-Heer zelf er zich in vergist hebben!

'Neem mij niet kwalijk', kwam hij dan ook, 'mijn uitval was niet precies aardig... maar ik kon niet denken, dat inmenging van derden in de zaak welkom kon wezen.'

'Dat is ze misschien ook niet', zei Line langs haar neus weg, terwijl zij schijnbaar alle aandacht besteedde aan het dichtmaken van de knooplaarsjes van Daantje, die speelde dat hij zijn beenen niet stil kon houden.

Van Wessum beet zich op de lip. Hij zag niet in, hoe hij nu verder de zaak nog moest aanpakken; in geen jaren had hij zich zoo onbeholpen gevoeld.

Een oogenblik liet hij zijn duim en wijsvinger trippelen als een muisje over klein Daantje's rug, en klein Daantje, die, als hij hem weer eens te zien kreeg, het met oom Koen

altijd best vinden kon, kraaide en kronkelde en deed al zijn best, zijn tweede voetje niet in het klaargehouden schoeisel te laten vangen.

'Kom, nou stil zitten, Daantje', vermaande, met even iets onaangenaams in den toon, de moeder. Beschaamd staakte van Wessum zijn spel, en plotseling gehoorzaam, liet het kind zich helpen. Line scheen geheel door haar werk in beslag genomen, praatte druk over meneer de knoopenhaak, meneer Langejan, die de knoopjes ging vangen... tweede knoopje... derde knoopje..., hup! daar zit er weer een in zijn holletje... vierde knoopje..., gauw dan, meneer Langejan...! Ze maakte er weer een nieuw spelletje van, dat dadelijk ingang vond en nog eens de aankleederij vertraagde.

Van Wessum stond bij het raam. Nee, dacht hij bij zichzelf, nou wou en nou zou hij zich door dat aplomb en die comedie eens niet van de wijs laten brengen. Hij was gekomen om te spreken, en hij zou spreken, ter wille van Daan.

Bruusk keerde hij zich om.

'Al de jaren van jullie trouwen heb ik mij nooit met jullie zaken bemoeid', zei hij. 'Laat Daan spreken. Ik heb altijd gezegd: ik steek mijn vinger niet tusschen de boom en de bast... Dat is te zeggen... gezegd... het was niet noodig het te zéggen... ik dacht altijd...'

'Jawel!' zei Line met een spottend lachje. Nog altijd lag over haar gezicht en over heel haar wezen die zelfverzekerde en spannende kracht, die elk gevat antwoord, elken aanval scheen mogelijk te maken, en die van Wessum bijna vrees inboezemde. Hij moest zich geweld aandoen om voort te gaan.

'Ik zou ook vandaag niet met mijn meening zijn komen aanzetten, en met mijn raad, die niet gevraagd wordt... maar als ik aan ons gesprek van gisteravond terugdenk, dan lijkt het mij, dat Daan zoo met voorbijzien van àlle moeilijkheden praatte, dat ik niet weet, of jullie je wel rekenschap geven...'

'Och nee', zei Line luchtigjes, 'vrouwen weten zich nooit ergens goed rekenschap van te geven...'

'Ik praat niet over de vrouwen, ik praat over Daan', zei van Wessum, die zich boos voelde worden. 'Ik heb er

den halven nacht over wakker gelegen. Hij heeft zich nu eenmaal al in die Elandstraat vastgezet... jullie steekt je in te veel zorgen tegelijk... Daan is daar de man niet voor... 't Kan zijn, dat het eene het andere helpt, maar het kan even goed zijn, dat het eene het ander in den grond boort...!'

Line keek verbaasd, dan even ontsteld. Ze had wel verwacht, dat van Wessum haar tegen zou werken, dat hij schamper zou zijn en sarcastisch over haar en haar plannen; maar zij had niet verwacht, dat hij haar met redelijke argumenten ging bestrijden. Van Wessum's spot en van Wessum's bitterheden, daar wist ze tegenover Daan wel raad mee. Zij kreeg nu 't gezicht op een ernstiger gevaar, en ze was popelend op haar hoede.

Klein Daantje werd van de tafelpunt, waar hem eindelijk zijn laarsjes waren dichtgeknoopt, op den grond gezet: ziezoo, hier waren zijn prentenboeken, nu moest hij zoet plaatjes kijken, dan werd hij gauw weer heelemaal beter, en dan mocht zusje weer thuiskomen... Daantje, die de warmbruine oogen en den opgeruimden aard van zijn vader had, liet zich gezeggen en zat gewetensvol in een hoekje één voor één de bladen van zijn overbekende boeken om te slaan.

Dan schoof Line haar stoel tegenover dien van van Wessum aan tafel, keek hem nadenkend aan, of ze ernstig zijn woorden overwoog en begon zijn weerstand te ondergraven met de onberekenbare gangen van haar schijnbaar argelooze vragen en wendingen.

- Natuurlijk, ze wist het wel, hij had het goed met hen voor, hij had het altijd goed met hen voor gehad... *zij* was dikwijls niet van de vriendelijkste geweest... het was zeker haar groote liefde voor Daan, die haar, nou ja, een beetje jaloersch maakte... Maar dàt wou ze nu wel bekennen, ze had bij het begin van haar huwelijk Daan niet heelemaal gezien, zooals hij was...

'Hoezoo?' schrok van Wessum,

- Ze had toen nog niet geweten, hóe goed, hóe braaf hij was... veel te goed en te braaf voor al het gedoe van concurrentie en een ander een beentje lichten, en altijd je eigen voordeel alleen zien...

Van Wessum knikte met een verbaasde instemming.

- Misschien was hij toch bij Slingeland beter op zijn plaats geweest dan in de Elandstraat!... Zij wou heelemaal open kaart met hem spelen, zag hij dat nu...? Daar dan, de Elandstraat wás een vergissing geweest...! Maar had zij Daan dan al van een verkeerden kant gezien, zichzelf deed zij dat niet. *Zij* was meer van durven en aanpakken en nergens tegen opzien... Ja, zij samen, van Wessum en zij, hadden misschien meer gemeen, dan zij zelf wisten...

Dan moest zij lachen om van Wessum's verblufte gezicht, kon ternauwernood een spotglim in haar oogen onderdrukken.

- Enfin, gedane zaken namen nu eenmaal geen keer... Daan kon er anders slecht genoeg uitzien den laatsten tijd.

'Och, slecht...', zei van Wessum, 'wel zorgelijk'.

- Nou juist, hij had te veel, veel te veel zorg. En dus, als Daan's vrind, moest hij, van Wessum, haar helpen...

'Ja maar', zei van Wessum overrompeld, 'hoe kan ik dat doen, als ik niet inzie... als ik integendeel vind... Denk eens, wat een verantwoording! de hooge huur, de belastingen, vreemde hulp...

'Daan is er de man niet naar,' herhaalde hij even later nog eens.

Maar Line wou van die bezwaren niet hooren.

'Dat hoeft ook niet', zei ze in een felle hartstochtelijkheid, 'ik ben er toch ook nog! Nee, laat dat maar aan mij over! Ik ben er de vrouw dan wèl naar!'

Van Wessum wist niet goed, wat hij daarop antwoorden moest.

'Ik hoop,' kwam hij aarzelend, 'dat het zal uitkomen, zooals je denkt... ik verlang natuurlijk niets liever... al zou ik altijd nog zeggen...'

Toen lei Line haar kleine, aardig gevormde hand op van Wessum's arm, keek hem recht aan, en zei:

'Wie weet, hoe gauw wij samen nog eens eensgezind over dat alles zullen denken.'

Haar blik hield even den zijnen met een indringende kracht gevangen; zij bloosde er zelf van, en dat maakte haar zeer bekoorlijk.

Wat later liep Van Wessum met een heeten kop door de Prins Hendrikstraat. - Ja, dacht hij, als dan een vrouw zóó

vol verwachting en goeden wil was... en wat leek zij bezorgd voor Daan...! Mooie oogen, als ze zoo met je praatte... Verdomd mooie oogen! Zóó had hij dat nog nooit opgemerkt...! En wat een temperament...! Zij zou alle duivels te lijf zijn gegaan, om haar plan te verdedigen...!

Dan kreeg hij ook den indruk, of zij handelde, gedreven door een kracht, die zijzelf niet beheerschte... Vreemd, hij had zooiets al meer gevonden... Wanneer was dat geweest?

En plotseling ook zag hij datzelfde gezichtje, zooals het hem eens van uit de schemerige deur-opening had aangekeken, toen de zielige tante Koosje te wachten zat, op wat men over haar beslissen zou. 'Ouwe gek!' schold hij zichzelf. Hij schurkte zijn schouders hoog in zijn bruine demi, de zwaarmoedige wenkbrauwen zakten over de verdrietige oogen, en zijn stap ging fel over de straatsteenen, of hij iets gehaats en verachts neertrapte onder zijn hielen.

En onderwijl stond Line middenin haar zitkamer; zij dacht met een grenzelooze minachting aan het pas geëindigd gesprek, en keek verveeld rond naar al het overbekende om haar heen... Hier weg! eindelijk hier weg! Niets was er, wat haar hier bond!... Nooit zou ze het hier kunnen uithouden! Even, met een fel blind lachje, dacht zij nog aan Van Wessum, en hoe als geheel vanzelf, de woorden haar waren ingevallen, om zijn tegenwerking te breken. Dan sloot zij de oogen. Drie beelden waren er diep in haar hoofd. Die beelden overheerschten al haar denken; geen andere gedachte liet zij toe, dien glans te beschaduwen. Die beelden vulden heel haar ziel.

Zij zag een ruime, hooge kamer vol zon en lichte kleuren; zijzelf in een blauw-en-roode japon ging daar rond; er was een erker met bloemen, en op een buffet stond, vóór een spiegel, een schaal met fruit; zij zag een andere kamer, kleiner en in gedempter licht, en over een bed met koperen knoppen spreidde zij de weelde van een kanten sprei; zij kwam een voordeur uit, en naast haar hand die den koperen knop hield, blonk op het nieuw-glanzend bruine hout, een zwart-glazen bordje met gouden letters: Pension Oldeman.

En Daan, in den loop van dien dag, had de zaak voor zichzelf uitgevochten, en zijn laatste aarzelingen voelen vergaan.

Dien avond, in een grooten, eerlijken ernst en met een volkomen vertrouwen zei hij: ‘Als jij het plan goed hebt overwogen, Line, en je vindt het voor de kinderen en voor ons zelf het best, fiat dan! ik sta aan je kant.’

Toen schrok Line; het was een schrik, die iets anders was dan een schrik van vreugd. Zij bloosde, boog het hoofd en voelde zich innerlijk zoo beschaamd, dat zij zelfs in later jaren daaraan vaak nog denken moest.

In Augustus van dat jaar waren Line en Oldeman verhuisd naar een keurig, splinternieuw bovenhuis aan de Valkenboschkade; electrisch licht overal, electrische bellen met een wijsbord op de gang, en gas om te koken. Daan was een niet gering eind uit de buurt van zijn winkel geraakt, maar Line paaide hem met de belofte, haar eerste winsten te zullen besteden aan een tram-abonnement; voorloopig liep hij getroost vier maal daags zijn twintig minuten Haagsche straten; hij bewonderde zoo Line's geestkracht en uithoudingsvermogen, dat hij zelf over niets klagen wou, ook al voelde hij zich in die weken vaak erg aan zijn lot overgelaten, en de kinderen insgelijks.

Ze had niet gewild, dat Daan meer dan den éénen dag van de verhuizing zijn winkel sloot. Al de rest had zij alleen klaar gekregen. Ze had wonderen gedaan met het geld. Zooals men, van een spannenden angst bevangen, een acrobaat zijn halsbrekende toeren verrichten ziet, zou had Oldeman zijn vrouw met de bedragen van vijftig en honderd gulden zien omspringen. De pakken wollen dekens waren thuis gebracht, de theeserviezen, de stukken linnen, de waschstellen, de stoelen en tafelkleeden. Oldeman begreep niet, hoe Line in zoo korten tijd alle tweedehands-magazijnen van de Regentesselaan, het Koningsplein, de Groothertoginnelaan en de Witte de Withstraat had leeren kennen en overal haar gading gevonden. De tafels en kastjes werden door Oldeman in zijn vrijen tijd zelf getimmerd.

En toen dan alles gereed was, toen zijzelf in de benedenachterkamer, het keukentje en twee zolderkamers zich hadden opgeschoten, en drie maal een halve suite-en-kabinetje ter verhuring gereed waren, - toen aan de versche voordeur

het zwartglazen pensionbord zijn gouden letters glimmen deed; - toen in de voorkamer-met-den-erker, licht en zonnig, het buffet stond mét de vruchtenschaal, en in het kabinet ernaast het bed, waaraan nòch de koperen knoppen nòch de kanten sprei ontbraken; en Line zelf in de blauwe huisjapon met de kersroode opslagen er rondwandelde, - toen werd er aan Coba geschreven en aan Geesje, aan de nieuwe kennissen uit de Prins Hendrikstraat, aan tante Koosje en oom Adriaan, en zei Line zelfs, terloops, tegen Daan: of soms van Wessum niet eens oploopen kwam? De dames verschenen één voor één, bewonderden, keurden, prezen; doch in het prijzen en bewonderen was altijd iets, dat het verhuren betrof, van: erg geschikt om menschen te trekken, en van: jammer bijna, niet zelf te bewonen, - opmerkingen, die ondanks hun lovenden zin, Line vreemd en pijnlijk ontnuchterden. Maar tante Koosje vond, te goedig, alles prachtig zonder voorbehoud, en zei maar al: wel! wel! wel! wel! als een oud wijfje.

En wanneer ten leste ook Bertus een boodschap had verzonnen en heel het huis hem was getoond geworden; tot zelfs van Wessum op een avond aan den overkant was voorbijgegaan; - dan had Line niet anders meer te doen dan, met vertroebelde gewaarwordingen reeds, te wachten op de huurders,... die voorloopig nog niet kwamen.

M. SCHARTEN - ANTINK.

(*Slot volgt*).

Verzen.

Schepen.

Mijn hart is bij de schepen
Die teekenen, met staal en hout,
Hun wegen stout
In schitterwitte strepen

Op immer ànder water
Van 't zèlfde eindelooze diep,
Dat nimmer sliep
En nooit zal rusten later!

O, God! Gij Zee der menschen,
Gij, Die - gekend of niet - hen trekt,
Hun willen wekt
Naar ver gestelde wenschen, -

Mijn hart is met wie schrijven
Op Uw vernieuwings-loutren vloed
Den korten groet
Der drangen, die hen drijven!

En stoomt en fluit en vlagt er
De menschenhaven druk dooreen, -
Zij leeft alleen
Door U - de Zee - er achter!

Voorbije Eeuw.

De weemoed om 't vergaan geluk:
O, stoute richter, noem 't onrein,
O, laat het ziek en onrecht zijn,
En zeg, uw mes doet heelend pijn!....
Iets moois is stuk!

De weemoed om voorbije eeuw:
O, forsche ploeger, die den grond
Met zwaren kouter werpt in 't rond!....
Ik hoor, zoo lang gij nog niets vondt
Een wanhoops-schreeuw!

De smart om wat verslagen ligt:
O, richter, 'k richt toch met u mee!
Ik ploeg ook, ploeger, snee op snee
En wilde wel, dat elk het dee,....
Maar berg 't gezicht

In smart. Leeg wacht de wereldzaal.
Kom, hooge vinder! Dat 'k vergeet
Wat vroeger valsch genieten deed:
De bloem die sierde bloed en zweet!
Kom, vinder! Straal!

Het Einde.

Uit het Zuiden, uit het Zuiden
Rolt de wind zijn basgeluiden,
Neemt de boomen barsch te pakken
Bij hun bange takken.

Langs het blauwe gaat hij douwen
Zware, grauwe wolkgebouwen,
Aan den einder stapelstijgend,
Alles neder-dreigend.

Droevig vloeit het duister samen,
Regen rillert langs de ramen.
Dood gaat waren door de blaren!
Zie ze hemelvaren!

Boven de gesloten zwerken
Kan ik Zomers vlucht-tred merken.
Menschen, deur dicht! Hóór het suizen!
Licht op in de huizen!

Zonnevangst.

In de zee van 't lentelicht
Zijn de wolken uitgevaren
Om te visschen in haar baren,
Om te laden 't gul gewicht

Flonkerglansen, fel en vlug,
Tot het is, alsof zij branden.
Over vloeit het, langs de wanden
In de rijke zee terug!

Van hun dekken klinkt gezang.
'k Weet nog, van een jaar te voren,
Dat zoo weinigen het hooren,
Maar ìk ken 't, en wachtt' allang!

Plotsling wordt dat ingezet,
Ergens ver voorbij de kimme,
Om van boord tot boord te klimmen,
't Stoute lied van 't zonne-net: -

‘'k Wilde visschen naar de zon.
Poperend van 't eerste dagen,
Koos ik zee, en ging het wagen,
Want ik dacht, dat ik het kon!

Maar de zon, die ging te keer,
Brandde rood, begon te razen
En zij brak zich door mijn mazen!
Och! Die waren veel te teer!

Spijtig trok ik 't net langszij,
Maar de zon had in haar hitte
Van haar vonken laten zitten,
En die waren nu van mij!

Veilig bracht ik ze aan land,
Wierp ze wijd en zijd te plonder!
'k Wist het niet, maar 't was een wonder
Dat ik strooide met mijn hand!

Toen ben 'k steeds weer uitgezeild
Om de zon, de zon te vangen!
Elken morgen dat verlangen!
Elken avond vangst geveild!

En de menschen van mijn stêe
Komen vroolijk ernaar vragen,
Want zij kunnen 't al verdragen
En zij tooien zich ermee!

Eén ding weet ik zeker: Dat
Ik een avond aan kom zetten
Met de zon al in mijn netten
Voor de menschen van mijn stad!'

S. PINKHOF.

Gedichten.

Wegen.

Alle wegen enden
in hetzelfde dal,
of zij zich ook wenden
verder dan men weten zal.

Buigen zij zich achter
woud en bergen om
naar die weiden waar de wachter
houdt zijn horen stom:

Eens weer gaan de wegen
door het oud gebied:
wat lang werd verzwegen
wordt den wandelaar een lied.

Of zij zich ook wenden
verder dan men weten zal:
alle wegen enden
in hetzelfde dal.

De twee knapen.

Zij gingen samen langs het eenzaam pad:
de sterke knaap, die speren kon doen trillen
midden in 't doel, - en de andere, de stille,
van wien men niet wist, wat men aan hem had.

Zij gingen tusschen rotsen naar het hol,
waar bij het heilig vuur, dat immer brandde,
een grijsaard zat, een staf in zijne handen:
hij was, als droomend, van de Godheid vol.

De knapen beefden, en zij baden stil
tot Hem, wiens woorden zij nu gingen hooren.
En 't klonk: Een van u beiden is beschoren
de roem der menschen door der Goden wil!

Wie het dan zijn zou? Dat bleef hun verhuld.
Maar was niet één van hen reeds nu in spelen
en kamp een overwinnaar over velen? -
En 's andren leven was nog onvervuld...

Maar deze had dien nacht een droom, waarin
de Lichtgod hem een lier in handen legde.
En van het door den ziener hèm voorzegde
was dit het schoon en wonderlijk begin.

Het kind.

Des morgens bij het openschuiven
van de gordijnen zag het kind
de boomen vreemd-aanhoudend wuiven:
wat was 't?... of was 't alleen de wind?

Maar toen het buiten was gekomen
dacht het wel in een ander land
te wandelen en voelde een loomen
druk op het hoofd als van een hand.

Het wou wel roepen telken keere.
Maar vreemd: zijn stem gaf geen geluid
en een gedaante in witte kleeren
ging wenkend aan het kind vooruit.

En lachte 't toe en legde op 't ende
het stil te rusten in een beemd,
die 't slechts uit droom en sprookjes kende:
't was al zoo schoon, 't was al zoo vreemd.

Maar ver vandaar, waar door de ramen
naar binnen woei de kille wind,
zaten twee ouders bang te zamen -
en weenden om hun doode kind.

J.J. VAN GEUNS.

Het beeld.

In den hoogen bebloesemden boom voor het kleine kloosterraam boven den tuin zat een donzig vogeltje. Het zong. De trillertjes verzamelden zich in zijn keeltje, leefden, daar als dooreengeworpen, fijnklinkende metaaltjes een oogenblik en tikkelden dan de lucht in, rein en zuiver, hoog als een kinderachje in den slaap. De tak, waarop zijn pootjes vasthaakten, wiegelde onmerkbaar, toch lieten de meest uitgebloeide bloesems los en regenden stil naar beneden, met de trage wendingen van moeië vlinders. Ze bleven op de grassprietjes van 't perkje beneden rusten, en ineens was daar een bloembedje, als een vroolijke lach in den ernst van het effen groen der grasvlakte rondom, die ver, onberispelijk als een gesteven Zondagskleed, uitgolfde tot aan de hooge steenen tuinmuren.

Het vogeltje zong en zijn keeltje scheen niet moe te worden. De ochtendstilte in ging zijn stemmetje en heel de ontwakende lente vierde er feest in. Kwam het diertje vanuit de bosschen rondom, vanuit de tuinen ginder of had het geklapwiekt boven het diepe meer tusschen de heuvelen en had het van heel dien natuurrijkdom een weinig meegebracht naar den stillen kloostertuin om te laten glanzen tegen de sombere gevels alsof het zeggen wilde: De wereld is zoo mooi en zoo rijk en 't leven zoo diep en hier weet men 't niet?

Maar de jonge monnik, die gespeeld had met de eerste zonnestralen die over zijn leger dansten en die nu voor zijn venster stond en keek naar de wiegende bloesems die zich coquet en loom bewogen onder de kussen van den wind, voelde zich week en ontroerd bij 't zien van dit kleine

stukje natuur, en 't fladderen der witte bloempjes langs zijn raam. En omdat hij niet uit devotie, alleen maar om in afzondering van de wereld te leven, zijn ziel en denken had gegeven aan de stilte der hooge muren van het klooster, voelde hij het heimwee van zijn jonge leven naar kleuren en morgenzon en bloemenzoetheid kloppend in zich.

En terwijl in den boom het vogeltje schalde, kwinkeleerde en trillerde, voerden de willige voeten van den monnik hem door de donkere gang die naar de poort liep, hij trok dien open en stond ineens in een wereld van licht en gouden schijn.

Opgeheven als door vroom kerkgezang liep hij door de kleine lanen van den langen tuin. Aan weerskanten wuifden de boomen, wenkten de blaadjes goedendag, stonden de stammen als krachtige vrienden-op-wacht koesterend in 't spel van zon en wind.

In 't achterste gedeelte van den tuin stond een seringenstruik in vollen bloei. Het geurend-wiegend bloemenkleed leefde op de donkere fijne takken als soepele stof om een golvend vrouwenlichaam. Het was een ziel die er zich in bewoog: en de monnik bleef er voor staan, diep-ademend, ontroerd en met een wonderlijk gevoel van blij, nieuw leven in zich. Eén oogenblik schenen zijn gedachten terug te willen naar wat eens pijnlijk had gestriemd en waartegen hij niet had kunnen strijden - den spot van een vrouw en de kracht van het leven - en hoe hij hier was gekomen, een ontzenuwd mensch, dat na lange koortsen en lang ziekzijn zich nog maar nauwelijks hersteld voelde, toen boven zijn hoofd een snoer pareltoontjes loskletterde van een boomtak, waarop het kleine vogeltje zat, met den lente-jubel in zijn kloppend keeltje. Toen glimlachte de jonge man: hier was de rust, de diepe gladmakende rust van vrome mannen, eentonig leven en hooge, afsluitende muren. Hier was niets te vreezen. Hier was hij gelukkig, hier verlangde hij te blijven en eens te sterven. - Het vogeltje fladderde op, wiekte als een licht windvleugtje zijn hoofd voorbij, den muur over en begon daarbuiten weer zijn lied, onvermoeibaar van vreugde. Hij kon het niet zien, doch 't hooren van die zilveren klankjes liefkoosde wonderlijk weemoedig en blijde tegelijk zijn hart. Er leefde in het vogellied een melodie, die hij meende te kennen, de zucht

van een teere ziel, die de zijne tegenvloog als zacht-smeekend om geluk.

Hij luisterde droom-verloren naar het beestje en ineens was het weg, om verder zijn liedje te zingen. Toen opende de monnik de steenen tuindeur en trad op het boschpad. Met langzame passen liep hij de boomen in, nu en dan naar boven kijkend, om 't kleurige zangertje te ontdekken. Doch 't scheen ver weg..... en de monnik liep, in een onbewust verlangen te hooren naar wat de macht had veel weemoedig liefs in hem wakker te roepen. Hij liep, verder en verder, met een lach om de lippen, 't hoofd wat schuin, de oogen gekeerd naar 't verleden. Hij merkte bijna niet dat hij lang liep, het bosch uit, voorbij de vervallen huizen in welker tuinen een wild paradijs van woekerende planten was ontstaan, langs het diepe, stille meer dat honderden legenden droeg als wonder-bloemen langs haar bemoste oevers, totdat plotseling zijn voet stootte tegen een hard voorwerp. Hij keek ernaar, nog niet geheel terug in de werkelijkheid Het was een stuk wit, afgebrokkeld steen en toen hij zich bukte om te zien wat het was, zag hij dat het marmer was.

Waar was hij? Hij staarde om zich heen, veegde met zijn hand langs zijn hoofd; nu eerst voelde hij zich moe en warm van de ongewone wandeling.

Hij was op een open plek tusschen veel groen, opschietend gewas, waaromheen zich dikke, donkere boomstammen rij-den. Wilde bloemen schilderden kleuren in 't hooge gras, witte kapelletjes wiegelden vredig hun lichte lijfjes in de zonkringen tusschen de bladeren. Middenin op die plek, het hooge voetstuk bijna geheel verloren in de lange grijpende armen van wingerd en ander groen, stond een vrouwenbeeld. Een marmeren vrouwen-gedaante, natuurlijk als een levend mensch, stond in ijle teerheid van lijnen en vormen rechtop in de zon, afgeteekend tegen den blauwen hemel in nauwkeurigen eenvoud. Het eene been, welks slanke opgeschotene fijnheid de rondingen van een vaas had, was een weinig gebogen naar voren in de knie, waardoor het een losse gratie kreeg, die de vaste rechtheid van het andere been een kracht gaf als van leven. Het leek den monnik als vloeide er bloed onder de marmeren huid, als trilden er kloppingen in de knie-kuiltjes.

Het naakte vrouwenlijf stond even gebogen, één hand rustte losjes om een kleine teer-gevormde borst, de andere strekte zich uit, met toegespitste vingers, naar een klein, marmeren vogeltje, dat bij haar voeten stond, het bekje geheven.

Het gelaat was een wonder. Het lachte... een glimlach, die innig was om de oogen, wreed werd om den mond. De half-neergeslagen oogleden schenen te trillen: van onderdrukten spot of ingehouden geluks-ontroering?

De zeldzame bekoring die van dat witte, naakte vrouwenlichaam uitging temidden van den bijna somberen groei der wilde struiken, het wachten der rondom geplante boomen, de stilte die er was als om een heilig reliquie, dat alles plantte zich in de ziel van den jongen man en deed hem onwillekeurig huiveren van ongekende vrees. Waar was hij?

Rondom het beeld lagen veel stukken marmer in 't hooge gras, gebroken beelden meende hij te herkennen, sommige vuil en afgesleten, andere schitterend en gaaf. Maar het groote beeld, rechtop en hoog, stond bewaard op haar breed voetstuk en glimlachte het komende tegen.

Als aangetrokken kwam hij naderbij, toen hij er vlak voor stond merkte hij dat hij even groot was als het marmeren blok waarop de slanke vrouwenvoeten rustten en toen hij een hand ophief, kon hij die gemakkelijk op zoo een voetje leggen. Met eenige moeite kon hij ook de mollige ronding der knie bereiken... doch een innerlijke stem scheen te waarschuwen: Raak er niet aan! Daarom bleef hij staan, een weinig leunend tegen het voetstuk, zijn donker monnikskleed scherp afstekend tegen het dikke gewas er rondom, dat het greep als met liefkoozende armen en scheen vast te houden op die plek. Half bedwelmd, nu hij er zoo dicht bij was, dat hij slechts de hand had noodig uit te strekken om het aan te raken, keek hij met vrome oogen naar het vrouwengelaat, waarover de zonvlekken en 't schaduwspel der bladeren ging. Er werd iets levends in dat marmeren gelaat, waarover de bonte mengeling van licht en donker speelde, het leek hem, als ging ze ieder oogenblik ademen, van houding veranderen, afstappen van haar voetstuk en tot hem komen in al de schitterende marmerwitheid die haar naakte lichaam kuisch maakte. Hij dacht niet aan den tijd,

verlangde niet meer naar de tonen van 't vogeltje dat hem zoo ver gedreven had, hij stond bijna ademloos, vervuld van eerbied en bedwelmd door hij wist zelf niet wat, met gevouwen handen voor het beeld, en zoo stil was het rondom, dat ook hijzelf een stuk van deze ruïne scheen geworden. Zijn oogen gleden vanaf de kunstige haarwrong over het fijne gelaat, den even-gestrekten hals, de bloeiing der kleine borsten, de welving van haar heupen die een zonderlinge gedachte deden opkomen, als leefde het rhythmisch gaan van lang gestorven bewegingen erin. En dan de lange, fijne beenen, als twee wonder-vreemde bloemen, ijl van teeren vorm, die opgroeiden als gemodelleerd door een van liefkoozingen bevende hand, deden het hart van den jongen monnik kloppen, kloppen van een wilden, plotselingen drang.

Lang stond hij zoo, betooverd door de witte stilte. Toen klonk het slaan van een klok tot hem door: de kalme, diepe geluiden van de kloosterklok, die men altijd mijlen ver hooren kon. En haastig, als scheurde hij zich los van iets wat hem dierbaar geworden was, liep hij terug, instinktmatig den weg vindend, bijna angstig sluipend voorbij het meer waarin de doode herinneringen sliepen, de tuindeur door tot in de kapel, waar de egale lijvenmassa van de broeders in vrome aandacht het kerkje vulden. En neerknielend, trachtte hij mee te bidden, en aan niets anders te denken dan aan de rust, die hieruit altijd tot hem kwam, als had hij een dag aan een onmetelijke zee onder een wijdopen hemel doorgebracht. Maar dezen keer hielp noch het eentonig geprevel der broeders, noch de glans van vrede die door de gekleurde vensters viel. Het witte, naakte, onbewegelijke vrouwenlijf, met den glimlach van wreeden lust om den kleinen mond, de welving van haar heupen en het oplijnen van haar ranke beenen, maakte hem onrustig en kloppend van ontroering tot in 't diepst van zijn wezen.

En alsof een hand hem dreef, ging hij er dien middag weer heen, stond weer verzonken voor de majesteit die uitging van de hooge figuur, wier vormen rein waren, doch in wier langzaam getrokken lijnen een bedwongen hartstocht leek te trillen. Uren lag hij er naar te kijken, uitgestrekt in 't hooge gras dat zijn lichaam bijna geheel verborg, één met de stilte van 't om-hem-heen-zijnde.

Toen de schemer inviel, leek ze een droomfiguur. Helwit in 't hevige licht van den scheidenden lente-dag, werden nog duidelijker haar vormen, nog dieper ieder lijf-holtetje, waarin de warmte van vrouwenwellust scheen te slapen. Aan haar slanken arm werden de spitse vingers een streeling, in de gebogen hand om de borst zat een verlangen te liefkoozen, en de donkerte, die op haar oogen viel, scheen dezen tot een vraag te maken, die diep drong in de leden van den jongen monnik. Want naarmate 't donkerder werd, verdween ook de kuischheid van haar witte, versteende schoonheid, ze werd voller en rijper, begeerlijker en grilliger. Zij bood zich. Zij bood zich in iedere lijn van haar lijf, zij bood zich vanaf de vlinderlichte voeten tot aan haar glimlachende lippen, gehéél.

Ontzet staarde hij haar aan. Welke macht had dat marmeren beeld dat voor hem leefde door de volmaaktheid van haar tenger lichaam? Welke macht zat er dan in die armen, die beenen, in dien wreeden, wreeden lach die om de lippen was? Het hield hem geketend aan haar voeten als een slaaf, als een vrome. Het héérschte over hem. Het vulde hem met een monsterlijk verlangen, het sprak tot hem een taal van genietingen, die tot nu toe niet voor hem hadden bestaan. Het wenkte hem als een droomfiguur, waarin de heele zinnen-fantasie losgelaten is. Het maakte hem bang en toch hield het hem vast, terwijl 't bloed in zijn aderen gloeide en 't klopte in zijn slapen. Wéér wekte hem de kloosterklok en weer sloop hij bevend en angstig terug, als een schuldige. Dien nacht sliep hij slecht, bezeten door benauwde droomen die hem kwelden en vermoeiden. 's Morgens was de lente er weer, met lichte vingers klopte ze aan zijn venster. Buiten zongen alle lente-stemmen en geurden alle bloemen. Doch hij ging niet. Hij sloot zich op in zijn cel tot etenstijd. Daarna echter greep een nooit-gevoeld verlangen naar buiten hem. Hij ging en kwam pas tot bezinning toen hij voor 't zwijgende beeld stond, dat hem begroette met haar halven lach.

En den volgenden dag ging hij weer, en de daaraanvolgende. Hij streed er niet meer tegen, werd alleen een weinig rustiger in haar nabijheid, lag languit in 't gras naar haar te zien, praatte met haar. Hij zeide haar wonderlijke dingen, nu

eens heftig en spottend, dan weer vleiend en teeder. Aanraken dorst hij haar niet. Het was hem als ging ze dan levend worden, en hem in bezit nemen, meer en volkomener dan hij nu reeds voelde haar bezit te zijn. Maar in het schemeruur, als haar naaktheid tartend en warm scheen te worden, sleepte hij zich tot aan het voetstuk en smeekte met geheven handen om medelijden. In 't klooster terug, s'avonds, trachte hij aan andere dingen te denken of te bidden, hij zocht 't verleden in hunkerend vergeten-willen, hij klapte zich vast aan de rust van die hier gedroomde toekomst als een wanhopige. Doch 't hielp niet. Zijn cel was te nauw voor zijn hijgenden adem, zijn bed gloeide en brandde hem, zijn lichaam was een last, die hem ten gronde drukte voor zijn venster, de handen om zijn hoofd, de oogen stijf dicht. Doch wat hielp het? Daar stond ze, ongenaakbaar, wit en hoog, goddelijk van slapenden hartstocht, op haar hoog voetstuk en glimlachte hem tegen. O, de ronding van die heupen, die te wiegen begonnen, zachtjes en tergend, voor zijn stekende oogen, o, de slanke bekoring van die rechte beenen, die hun onbedekte lenigheid, éven-open, boden, boden als een gift van overvloed, waaruit een alles-overheerschende vreugde scheen te vloeien, totdat heel de donkere rust van de eenzaamheid eromheen vol, vol scheen van bedwongen genot-murmelingen!

Hij kreunde en wentelde zich om en om.... hij wrokte tegen zichzelf en dien lentedag, die hem verlokt had met haar zangvogeltje de rust der kloostermuren te ruilen tegen de geluidenvolle stilte der hooge boomen, die hem het witte wonder hadden doen ontdekken in welks macht hij zich gevangen voelde zonder een verlangen te ontsnappen! Heilig en wreed als een afgodsbeeld scheen ze hem. Wat verlangde ze van hem? Wat moest hij doen om haar te bevredigen, dien uitlokkenden lach om haar mond te doen sterven, die onmiddellijke overgave van haar naakte lijf te doen verslappen tot hulpeloosheid? Als een vrouw, een levende, warme vrouw zag hij haar. En een stuk steen was ze slechts, een koud stuk levenloos marmer, dat hij zou kunnen verbrijzelen onder zijn menschenkracht, als hij wou. Waarom deed hij het dan niet? Waarom nam hij geen bijl mede om haar te vernielen, dat er niets overbleef dan stof, gebroken stuktes waarop hij

in razernij zijn voeten zetten zou, om te trappen, te trappen, uit te vieren zijn heeten haat? Doch als hij in de zon aan haar voeten lag, was dat alles verdwenen. Hij glimlachte tegen haar glimlach, hij fluisterde innigheidjes tegen haar bloote keel, haar kleine borsten, haar ronde heupen. Zijn handen streelden 't gras als voelde hij haar lichaam daarin, zijn tong bevochtigde zijn lippen als maakte hij zich gereed te kussen. Als een donzige vlinder zich even op haar arm zette of een vogeltje langs haar beenen streek, kreunde hij van jaloezie. Ze maakte hem gék met haar witte volmaaktheid, ze maakte hem wanhopig door haar dichtbije onbereikbaarheid.

'Wat en wie ben je? vroeg hij haar, dweepend tot haar opziend.

Uit wat werd geboren de straling van je lach en de welving van je mond? Welke god paarde zich aan de schoonheid om te doen geboren worden je lichaam, dat gewijd schijnt te zijn aan alle denkbare liefkoozingen? Welke adem vormde je slanke beenen tot die rillende kracht? Van wie stal je alle lachjes, die verborgen leven in ieder kuiltje van je wonderlijf? Wie gaf je de heilige ontroering van je oogen, en wat zien ze, die oogen, wat weten ze en wat verlangen ze? Wie verpletterde zijn drift tegen de deinende overgave van je heupen? En wie deed je knielen in aanbidding voor je reine witheid en wie hief je op met je halven glimlach om hem je bedwongen harstocht te geven? Wie ben je, wat ben je en wat wil je van me?'

Een ander maal zeide hij:' Laat me met rust. Vervolg me niet langer tot in mijn kleinste gedachten en martel niet langer mijn moede leden. Ga uit mijn droom weg en geef me terug aan het klooster. Wil je dat ik er uit heen ga en weerkeer in 't leven? Spot je dwingende glimlach met mijn zwakte? Al wat je wilt zal ik doen, hoewel ik het leven niet meer verdragen kan. Maar pijnig met niet langer. Zie je niet hoe machteloos je me maakt? Sluit je beenen en bedek je borst. Je bent onrein, wit en hel en schitterend van ontucht. Ik zal je niet aanraken, nooit, nooit. Je zult niet mijn ongeluk worden. Ik wil niet weten wat sluimert in je lach en lokt in je lijf. Laat me met rust. Hou me niet langer vast. Ik smeek het je, laat me vrij, laat me vrij.....'

En het beeld, in zwijgzame schoonheid, glimlachte. Zonvlekjes speelden over haar blanke onbewogenheid en lieten soms de kleinste, intiemste plekjes van haar steenen lichaam flikkeren in tartende verdorvenheid. Dan sleepte hij zich tot onder haar voeten en huilde zijn wanhoop uit in wilde snikken.

Eens, op een windstillen, drukkend heeten dag, scheen zijn lichaam te groeien tot onbeteugelde kracht. Hij stond voor haar met opeengeklemde lippen en gebalde vuisten. Hij mompelde tusschen zijn tanden dat hij haar slaan zou, met beide, haat-gloeiende handen in haar eeuwig lachend gelaat. Dat hij haar zou omarmen en haar zou verwonden met de kracht van zijn armen, dat hij haar zou pijnigen met zijn nagels en martelen met zijn tanden. Dat hij haar zou werpen van haar voetstuk, zoodat ze verbrijzelen zou door den val. Hij haatte haar en zou haar dooden.

Hij greep den gladden rand van het marmer, werkte zich omhoog. Hijgend, met pijnlijke vingers en kloppende slapen stond hij eindelijk rechtop, vlak voor het witte, strakke lijf. Het bloed gonsde in zijn ooren, een bedwelming greep hem aan. Hij deed een stap naar voren, wilde haar knellen in het snakkend leege van zijn verlangende armen, terwijl een snikkende woede haar terzelfder tijd wel wilde verpletteren. Hij greep haar vast.... een schok, die zijn leden koud en stijf maakte tot in zijn merg, ging door hem heen. Haar kille hardheid ontzette hem zóó, dat hij zich als terug-geworpen door haar voelde. Hij wankelde, bevend en half bewusteloos duizelde hij achteruit. Toen verloor hij zijn evenwicht op den smallen rand en viel, languit, met gespreidde armen, terug in 't gras.

....Zij had hem dus niet gewild. Zij had hem afgestooten als raadde ze de woeste plannen, die in zijn hersens rondspookten. Verslagen en moe kreunde hij zijn woede en verlangen uit, zijn hoofd verborgen in zijn handen, zijn lichaam pijnlijk en gekneusd door den val. Vernederd tot in het stof had ze hem, tot in zijn ziel had ze hem doordrongen van haar verachting....

Zoo gingen weer eenige dagen voorbij, waarin zijn woede en wanhoop zich afwisselden met vlagen van innigheid en week verdriet. Rust had hij niet meer. De wereld, die hij

eens was ontvlucht omdat zijn zwakke kracht niet bestand was tegen haar ruwe lach, had hem uit haar midden gestooten tot in de stilte van deze bosschen. En in de stilte van het klooster en wat daaromheen was leefde het witte beeld tusschen de groene boomen en ook tegen haar kracht bleek hij niet sterk genoeg. Aan beide kanten was geen plaats voor hem. De lach van de wereld die naklonk in zijn ooren en de lach van die steenen vrouw, die geluidloos tartte, verpletterden hem.

En toch voelde hij zijn verlangen naar haar groeien, iedere maal dat hij met brandende oogen aan haar voeten zat en naar haar rust keek. Er waren oogenblikken, dat hij haar zoo gruwelijk begeerde, dat hij opstond en een eind weg wankelde, om terug te komen als zijn stokkende adem kalmer werd.

Na de heete dagen kwam op een nacht een zwaar onweer Wakker gemaakt in zijn diepen slaap door een ontzettenden slag, was zijn eerste gedachte: Zij! Een verlammend leed sloeg door hem en deed hem ademsnakken. Als het weêr eens... neen, neen, dat kòn niet. Had ze daar misschien niet eeuwen gestaan door alle weer en getij heen? En toch, te denken, dat het kon, maakte hem wee van ellende. Hij leed als om een geliefde, wier leven zijn leven was. Hij besefte de onmogelijkheid erheen te snellen, wat kon hij tegen den storm en den regen en 't felle bliksemflitsen? Hoe zou hij haar, die hij overdag niet eens te naderen dorst, nu kunnen beschermen, al was 't met zijn eigen lichaam?

Bij iederen donderslag gilde hij op, deed zijn hart zeer in hem van een niet te dragen pijn. Zijn witte vrouw, daar stond ze, naakt en verlaten en overgeleverd en hij was niet bij haar! Hij beet in zijn deken huilde van smart en woede, sloeg met de vuisten tegen zijn bonzend hoofd en werd niet eerder kalmer dan toen alles weer stil was en alleen het ruischen van den regen eentonig-zangerig hem in slaap wiegde.

De volgende dag was even stralend van zon als te voren en nauwelijks buiten snelde de monnik naar zijn beeld. Glanzender dan ooit stond ze, verreind en verfrischt scheen ze. Een nieuwe atmosfeer van welriekend groen was om haar en haar glimlach leek dieper. Hij voelde zich zoo gelukkig om 't behoud van haar bezit dat hij haar naderde en oneindig

teer, met angstig kloppend hart, haar witte voeten streelde, Ze voelden warm door de kussen der zon, en het was of zijn heete begeerte er kalmer van werd. Toen dorst hij ook haar fijne knie te liefkoozen, en tranen van blijdschap welden in zijn oogen. Wat was ze lief en goed nu! Overdag in de zon was ze zoo kuisch en teeder, dat het leek als voelde ze zijn hartstocht niet. Wat deed haar toch zoo anders worden, toen de lente-dag ophield, die als een moe-gedanste vrouw de kanten van haar wervelende rokken bijeen greep en wegsloop met lichte voeten? De schemer spreidde haar nevels, waardoor, met een laatste kracht, de hemelklaarte glanzen kwam. Dat uur scheen haar uur. De nagels gedrukt in de weeke aarde onder hem, zag de monnik het marmer warmkleuren, als spande een diepe zucht de ledematen vol, zwollen de lijnen tot trillend vleesch. Het was als bewoog ze de voetjes, als wiegde ze haar lichaam alleen in 't genot haar eigen slankheid te voelen, als drukten haar broze vingers een liefkoozing in de kleine borst. Levend werd het kleinste plekje aan haar lichaam, zoo hel-levend van sidderende zaligheid, dat geen levend wezen levensechter zijn kon. De beenen schenen zich te strekken, blijde te komen uit hun gedwongen kuischheid en werden strak van gespannen lust, die opgolfde naar het bovenlichaam en in de gladheid der heupen zich verloor in een lange, langzame huivering.

Het werd een spel van elk harer ledematen, dat hem dol maakte. Hij merkte niet dat hij zijn gemarteld lichaam tot vlak bij sleepte en smeekend zijn drogen mond tot haar hief. Hij hongerde naar haar, hij moest haar bezitten, hij kòn niet meer zóó.

IJler en ijler werd het licht, in het hoofd van den jongen man was die klaarte een brandend punt, waaruit gloeiende stralingen door heel zijn lijf vloeiden. En daar, dáár, wat was dat? Opende ze werkelijk de armen, begeerlijk en vol lust, opende ze werkelijk even heelemaal de oogen om hem aan te zien, zóó doordringend en zóó fel, dat het hem koud maakte? Spande daar niet haar heele goddelijke lichaam in een trillend-bedwongen genot, kwam er geen sidderende verwachting huiveren in die éven-geopende beenen, rekte ze niet haar hals vooruit als om een kus te vangen, hij wist niet waar vandaan?

Neen, néén, van hem moest ze zijn! Alles wat was in de lucht om zich te paren aan haar witten wellust moest vervagen naast de kracht van zijn begeeren. En op hém alleen wachtte ze, voor hem alleen maakte ze zich in dit uur begeerlijker dan ooit. Hij moest tot haar gaan en haar lach zien dicht onder zijn troebele oogen, hij moest haar lichaam voelen tegen zijn zwijmelend lijf, hij moest haar omvatten, haar kussen, verwonden, liefhebben of haten, om het even, maar bij haar zijn moest hij!

En evenals eenige dagen tevoren klom hij op het voetstuk bleef in gedrongen houding aan haar voeten liggen, die hij te kussen begon, opsnikkend langs de ranke beenen. Ze was warm, ze voelde aan als levend en ademend. Nooit was ze zoo volmaakt geweest. En nu stootte ze hem niet van zich, nu scheen haar glimlach boven hem te wachten, nu liet ze hem kreunen en stamelen, tasten en liefkoozen, nu scheen ze door eigen geluk het zijne te willen verdubbelen. En nu, nu stond hij rechtop voor haar, even groot als zij, en keek hunkerend in haar wit gezicht. Ze glimlachte. En met een onderdrukt geluid als van een getergd beest greep hij haar aan...

Even slechts. Even slechts waarop zijn tanden stootten tegen haar steenen mond, en zijn lichaam geheel en al bezit van haar nam, hij zijn brandende leden gedrukt voelde door de onverbiddelijke onbewegelijkheid van haar marmeren koelte. Hij merkte niet dat zijn kracht zoo groot was, dat het beeld te wankelen begon, langzaam, eerst even achteruit, toen, door de onmacht van zijn lijf dat een laaiende zaligheid intuimelde, vooruit.

Haar kracht werd nu grooter dan die van den man, die haar eng omstrengeld hield en met haar steenen glimlach drukte ze, drukte ze, steeds vooruit... totdat beiden, man en beeld, van het hooge voetstuk ploften...

Ze viel, door hem vastgehouden, boven op hem en haar marmer hoofd sloeg een bloedend gat in zijn hersens. Haar slanke marmeren beenen verbrijzelden zijn beenen, die in den val in een kramp dubbel getrokken waren. Nog een oogenblik lag hij stuiptrekkend met de armen, als wilde hij de ontzettende zwaarte van die koude borst verschuiven;..... toen lag hij stil, en de glimlach van ontroerende verrukking

maakte het nu witte gelaat, dat, vrij, wat opzij lag, heilig van mooie kalmte.

En op hem lag onbeschadigd en strak het steenen lichaam met haar eeuwigen glimlach onveranderd naar hem te zien; trilde er spot of ingehouden geluksontroering onder die half gesloten oogleden?

EDITH WERKENDAM.

De Hooge Raad van Arbeid.

In de laatste jaren treedt - in de laatste twee jaren met verrassende snelheid - op verschillende plaatsen een streven aan den dag om overleg tot stand te brengen tusschen werkgevers en werknemers. Zoowel de luide roep om socialisatie als het streven om den klassenstrijd te temperen, het tot uiting brengen van de solidariteit der maatschappelijke standen evengoed als de strijd voor de vrijmaking der proletariërs, zij allen voeren, waar dat streven zich in concrete daden uit, tot pogingen van dezen aard. Het schijnt wel, dat de geheele maatschappij zich in die richting ontwikkelt.

Meestal plegen degenen, die een schets pogen te ontwerpen van de omvorming der maatschappij, meer aandacht te besteden aan kritiek op het bestaande en beschouwingen over de toekomst, dan aan de ontleding van hetgeen voor den dag komt in de werkelijkheid van het heden.

Ik heb daarentegen in de volgende beschouwingen getracht ten aanzien van een van de belangrijkste pogingen van dezen aard, den onlangs ingestelden Hoogen Raad van Arbeid, de ontwikkeling der nieuwe beginselen op te sporen en in de werkelijkheid, waarin wij leven, liever dan in historische beschouwingen of bespiegelingen over de toekomst, de lijn, waarlangs die ontwikkeling verloopt, te ontdekken.

Wie de inductieve methode toepast moet zich met mierenijver zetten aan het bijeenbrengen en rangschikken van feiten. Zijn uiteraard eenigszins dorre uiteenzetting mist de groote lijnen en schoone vergezichten, die zich ontwikke-

len voor wie zich laat voortglijden op de vleugelen der verbeelding. Maar wat hij in zijn beschouwingen mist in grootheid van opzet, dat vindt hij ruimschoots terug in de overtuiging, dat hij met beide voeten staat op den stevigen bodem der realiteit.

Voor het uitspreken van een oordeel over den Hoogen Raad van Arbeid schijnt het huidige oogenblik weinig gelukkig gekozen. Een uiteenzetting, die zich immers zou beperken tot de verwachtingen, die men bij de instelling van het nieuwe college mocht koesteren, komt ruim een jaar na die instelling als mosterd na den maaltijd. Voor een beschouwing over de bereikte resultaten schijnt aan den anderen kant een ervaring van nog geen jaar wel wat kort.

Waar echter de Hooge Raad van Arbeid in den korten tijd van zijn bestaan reeds herhaaldelijk in de Tweede Kamer en in de pers een voorwerp van kritiek heeft uitgemaakt, terwijl daarbij bedenkingen zijn aangevoerd, die, naar ik meen, niet geheel gegrond zijn, lijkt het mij niet voorbarig thans reeds eenige beschouwingen aan de nieuwe instelling te wijden,[1)] omdat deze Raad, wil hij eenige kans van slagen hebben, het vertrouwen behoeft niet alleen van de bij de sociale wetgeving onmiddellijk belanghebbenden, maar van het geheele volk.

De Regeering beoogde met de instelling van een Hoogen Raad van Arbeid, zooals de voorzitter van den raad van ministers bij de ontwikkeling van het program van het huidige Kabinet in de Tweede Kamer heeft verklaard, het nieuwe Departement van Arbeid tot een frisch departement te maken, dat dank zij dien Raad voortdurend met de meest aangewezen mannen van practijk en theorie voeling zou houden en de sociale wetgeving op de meest eenvoudige en doeltreffende wijze zou doen aanpassen aan de eischen van het dagelijksch leven. Van zoo groot gewicht werd het nieuwe college geacht, dat het als eerste punt voorkwam op het door de Regeering van den Minister van Arbeid overgenomen program.

1) Het dezer dage verschijnende Jaarverslag van den Hoogen Raad van Arbeid over het jaar 1920 geeft een objectief beeld van de werkzaamheden van den Raad gedurende het eerste jaar van zijn bestaan.

De Regeering oordeelde het nochtans noodig, alvorens tot de instelling over te gaan, overleg te plegen met de Staten-Generaal. Te dien einde was op de eerste begrooting voor het Departement van Arbeid een post voor den Raad uitgetrokken en bij de mondelinge en schriftelijke behandeling van dat hoofdstuk der staatsbegrooting hebben Minister en Staten-Generaal uitvoerig over dit onderwerp van gedachten gewisseld.

Aangezien bleek, dat de meerderheid in beide Kamers het denkbeeld met ingenomenheid begroette - al verheelden verschillende leden hun wantrouwen niet en spraken zelfs enkelen onverholen hun afkeuring uit - werden de voorbereidende maatregelen getroffen en werd de Hooge Raad van Arbeid op 4 October 1919 ingesteld. Krachtens het organiek besluit, dat zijn samenstelling en werkwijze regelt[1)], maken van den Raad in de eerste plaats deel uit personen, die worden benoemd na overleg met de voornaamste vereenigingen van werkgevers en de voornaamste vakcentralen van arbeiders en wel in gelijken getale uit beide groepen. Bovendien worden voor het lidmaatschap voorgedragen personen, die studie hebben gemaakt van sociaal-economische vraagstukken of van sociale wetgeving. Tot de laatste groep moeten eenige hooge ambtenaren worden gerekend, wier werkkring met genoemde onderwerpen verband houdt en die dan ook krachtens hun functie deel uitmaken van den Raad. In het geheel telt de Raad 45 leden[2)], waaronder 13 werkgevers, 13 werknemers en 6 ambtenaren.

Tot voorzitter van den Raad werd, niettegenstaande de bezwaren, die tegen dat denkbeeld in de Tweede Kamer waren geopperd, de Minister van Arbeid aangewezen. Deze bepaling heeft ongetwijfeld het nuttig gevolg, dat de Minister van Arbeid door de discussiën in de vergaderingen van den Raad aan te hooren, zoo nauwkeurig mogelijk - beter dan een schriftelijk advies of een mondeling verslag hem zou kunnen inlichten - van de denkbeelden van de leden en dus van de georganiseerde belanghebbenden en de beste deskundigen in den lande kennis neemt. Tevens krijgen deze

1) K.B. van 4 October 1919 (Staatsblad No. 591).
2) K.B. van 26 November 1919, opgenomen in de Nederlandsche Staatscourant van 4 en 5 December 1919.

vergaderingen door de aanwezigheid van den Minister, evenals die van de in den crisistijd ingestelde commissie voor de economische politiek, eenigermate het karakter van een geregelde audiëntie. Wie weet, welk een waarde door de belanghebbenden wordt gehecht aan een onderhoud met den verantwoordelijken Minister, vòòrdat deze de in het bedrijfsleven zeer ingrijpende maatregelen neemt, waartoe de Regeering zich in de laatste jaren geroepen heeft gevoeld, zal dit voordeel niet gering aanslaan.

Men heeft van zeer gezaghebbende zijde aangevoerd, dat de Minister van Arbeid door een dergelijk voorschrift advies zou geven aan zich zelf, wat op zijn minst genomen een contradictie is. Bovendien vreesde men, dat de Minister door in zoo nauwe betrekking tot den Raad te staan te zeer gebonden zou worden; aan den éénen kant doordat hij onwillekeurig invloed zou oefenen op de beslissingen, wilde hij er niet voor spek en boonen bij zitten, aan den anderen kant doordat zijn houding in den Raad hem geen vrijheid zou laten van de ontvangen adviezen af te wijken.

De ervaring is nog te kort om reeds op grond daarvan een definitief oordeel in deze netelige kwestie uit te spreken. De korte ervaring leert echter naar ik meen met stelligheid, dat èn de Minister èn de Raad hun vrijheid onverkort weten te handhaven. Het eerste kwam in het afgeloopen jaar duidelijk aan den dag, toen de Minister van Arbeid afweek van het advies van den Hoogen Raad van Arbeid om aan de metaalnijverheid geen overgangstijd voor de invoering van de 45-urige arbeidsweek toe te staan, welke beslissing in en buiten den Raad tot verontwaardiging aanleiding gaf. De Raad toonde zijn onafhankelijkheid toen hij, tot driemaal toe, in afwijking van de pertinente praeadviezen van een deskundige commissie uit den Raad, weigerde een advies uit te brengen over een wetsontwerp tot wijziging van de Ziektewet-Talma, vóórdat nadere gegevens waren bijeengebracht - welk advies, gesteld dat het wordt opgevolgd, tot een vertraging in de invoering van de Ziektewet van tenminste 10 maanden zal leiden - en dat, terwijl het een wet gold, waarvan de huidige Regeering bij haar optreden had verklaard, dat zij zonder vertraging zou worden ingevoerd.

Wat bovendien in de bezwaren tegen het optreden van den Minister als voorzitter treft, is dat zij nagenoeg uitsluitend zijn van formeelen aard en dus bestemd om overwonnen te worden. Alles hangt te dien aanzien immers af van de houding van den Minister, die inderdaad door tevens deze functie waar te nemen zijn positie niet gemakkelijker maakt. De in de practijk gevonden werkwijze van den Raad, waarbij de Raad zijn adviezen vaststelt op grond van in den vorm van ontwerp-adviezen van den Raad uitgebrachte praeadviezen van de commissiën uit den Raad, veroorlooft den voorzitter zich uitsluitend te bepalen tot het leiden van de vergaderingen en het bevorderen van duidelijke uitspraken van den Raad, zonder op den inhoud van de adviezen eenigen invloed uit te oefenen.

Het organiek besluit, dat behalve de samenstelling en de werkwijze ook de taak van den Raad aangeeft, omschrijft deze laatste als volgt. De Raad dient den hoofden der departementen van algemeen bestuur op hun aanvragen van advies over bij hun departementen ontworpen regelingen omtrent onderwerpen, welke de belangen van den arbeid raken, en over andere aangelegenheden op het gebied van den arbeid, welke bij hun departementen worden behandeld. In opdracht van den Minister van Arbeid ontwerpt de Raad regelingen als hierboven bedoeld.

Deze omschrijving laat heel wat vrijheid om desgewenscht de werkzaamheden van den Raad uit te breiden of te beperken. Slechts in dit opzicht is zij scherp gesteld, dat de Raad uitsluitend een adviseerende functie heeft; de volle verantwoordelijkheid blijft berusten bij de ministers. Het zal ongetwijfeld nog geruimen tijd duren vóór deze grens ruimer zal worden getrokken. De aanstaande grondwetsherziening zal daartoe vermoedelijk de mogelijkheid openen. De Nederlandsche Juristen-Vereeniging zal in haar dezen zomer te houden vergadering het terrein nog eens verkennen. Van de wijze, waarop de Raad zijn beperkte taak vervult, zal voor een belangrijk deel afhangen, of hij er in slaagt zich een grootere bevoegdheid te veroveren.

Even groote voorzichtigheid als bij het aangeven van de taak van den Hoogen Raad van Arbeid werd betracht, komt in de voorschriften betreffende zijn werkwijze aan den dag.

Daarbij wordt nagenoeg alles aan de practijk overgelaten. Aan den voorzitter, die als Minister van Arbeid de volle verantwoordelijkheid draagt, niet alleen voor de werkwijze van den Raad, maar in de meeste gevallen ook voor het gevolg, dat aan de adviezen van den Raad wordt gegeven, zijn buitengewone bevoegdheden verleend. Hij kan commissiën uit den Raad instellen, daarin ook leden buiten den Raad opnemen en ten slotte bepalen, dat de praeadviezen van deze commissiën aan den Raad als adviezen van den Raad zullen worden uitgebracht.

Het spreekt vanzelf, dat de voorzitter, indien hij van deze dictatoriale bevoegdheid misbruik maakte, in korten tijd alle waarde aan de adviezen van den Raad zou ontnemen. Dat het zoover zal komen is echter niet waarschijnlijk. De voorzitters zullen zich wel altijd bewust zijn, dat deze bevoegdheid slechts is verleend, om deskundigen uit ruimeren kring, dan de uit den aard beperkte samenstelling van den Raad gedoogt, in de werkzaamheden van den Raad te betrekken en om een zoo vlot mogelijke wijze van werken te bevorderen als het gewicht van de te nemen beslissingen toelaat.

De gewichtigste taak van den Hoogen Raad van Arbeid zal in de naaste toekomst bestaan in het beantwoorden van de door den Minister van Arbeid aan den Raad voor te leggen vraagpunten betreffende de zoogenaamde collectieve bedrijfsorganisatie en betreffende de algemeene beginselen, die moeten worden aanvaard ten einde eenheid in de sociale verzekeringswetten te brengen. Tot nu toe hadden de adviezen van den Raad uitsluitend betrekking op wetsontwerpen, die reeds aan het Departement van Arbeid waren ontworpen, vóórdat de Raad omtrent de algemeene beginselen, die aan onze sociale wetgeving ten grondslag moeten liggen, uitspraak had gedaan. Ten aanzien van de sociale verzekering is de Raad reeds op de beantwoording van deze vraagpunten vooruit geloopen, door bij de behandeling van een wetsontwerp tot wijziging van de Ziektewet-Talma in overweging te geven met de invoering van deze wet, of met andere woorden met het voltooien van het hoofdgebouw van onze sociale verzekeringswetgeving te wachten, totdat duidelijk gebleken zal zijn of niet een ander stelsel te verkiezen valt.

Wie met aandacht de denkbeelden volgt, die in de laatste

jaren omtrent de toekomstige sociale organisatie worden ontwikkeld en daarbij niet in de eerste plaats let op de door den politieken strijd op de spits gedreven tegenstelling der beginselen, doch aandacht wijdt aan de gelijksoortige voorstellen, die in alle nieuwe denkbeelden teruggevonden worden, moet wel tot de conclusie komen, dat hier een zeer belangrijke taak voor den Hoogen Raad van Arbeid is weggelegd. Reeds hier en daar is er op gewezen, dat zelfs in de denkbeelden, die in de meest schrille tegenstelling tegenover elkander plegen te worden gesteld, de socialisatie en de Christelijke bedrijfsorganisatie, dezelfde democratische idealen van medezeggenschap van alle belanghebbenden zijn terug te vinden. De heer Troelstra heeft er onlangs aan herinnerd, dat van katholieke, zoowel als van socialistische zijde op de instelling van bedrijfsraden wordt aangedrongen en kort geleden werd de Christelijke Volkspartij opgericht, die uitgaat van christelijke beginselen en zich als taak stelt de socialisatie te bevorderen. De belangrijke gebeurtenissen uit de laatste jaren hebben de herinnering doen vervagen aan den tijd, dat de tegenstelling der denkbeelden over de organisatie van de sociale verzekering zich groepeerde overeenkomstig de bekende anti-these op politiek gebied, en thans maken de werkgevers en werknemers van verschillende politieke kleur zich op, om onderling een ander stelsel te verwezenlijken dan het na langen strijd door de politieke volksvertegenwoordiging aanvaarde. Al deze uitingen wijzen er op, dat de tijd rijp is voor de werkzaamheden van een niet politiek orgaan, dat zal moeten trachten de denkbeelden omtrent sociale organisatie en sociale wetgeving, waaromtrent bij de belanghebbenden overeenstemming valt te bereiken, te formuleeren.

Voor de verwezenlijking van deze denkbeelden is natuurlijk de medewerking van de volksvertegenwoordiging onmisbaar. Naar het zich laat aanzien zullen de verschillende politieke partijen tot die medewerking bereid zijn. Dat deze denkbeelden liggen in de lijn van de beginselen, die in de partijen der rechterzijde leven, behoeft geen betoog, al worden niet in al deze partijen de plannen betreffende de economische bedrijfsorganisatie der Katholieken met even groote bewondering begroet. Ter linkerzijde zullen vermoede-

lijk de Liberalen, die er van doordrongen zijn, dat ingrijpende hervormingen urgent zijn, zoowel hun afkeer van het staatssocialisme als hun gematigden hervormingszin trachten te bevredigen door het bevorderen van een grootere medewerking van de belanghebbende bevolkingsgroepen in de ontwikkeling van de maatschappij. Van den kant der Vrijzinnig-Demokraten kan medewerking worden verwacht, omdat deze plannen meer dan iets anders zullen bijdragen tot de tempering van den klassenstrijd.

Moeilijker schijnt men op den steun van de socialisten te kunnen rekenen. Zij zien immers in de tempering van den klassenstrijd, die door den Hoogen Raad van Arbeid zal worden bevorderd, een groot gevaar. Toch vertrouw ik, dat ook zij hun medewerking niet zullen onthouden, waar zij thans reeds op verschillend gebied hun bezwaren tegen al te groote staatsbemoeiing hebben geuit. Wie immers ingrijpende wijzingingen in de maatschappij verlangt en niet gediend is van al te groote staatsinmenging moet wel in deze richting naar verbetering zoeken.

De heer Troelstra heeft in zijn in October j.l. voor de Leidsche studenten over parlement en revolutie gehouden rede, de instelling van een Centralen Arbeidsraad bepleit. Zelfs de heer Schaper, die den Hoogen Raad van Arbeid met wantrouwen heeft begroet en reeds 14 dagen voor de installatie meende te kunnen constateeren, dat de Raad een belangrijke vertraging in de uitvoering van de sociale wetten teweeg bracht, heeft in zijn nota bij het rapport der jongste staatscommissie voor de herziening van de grondwet de opmerking gemaakt, dat de Hooge Raad van Arbeid misschien de kiem zal zijn van een economische vertegenwoordiging van het volk in zijn verschillende geledingen. Wel voegt hij er aan toe, wat van een volbloed socialist was te verwachten, dat organen van dezen aard eerst practisch op- en uitgebouwd kunnen worden, wanneer de politieke macht aan de arbeidersklasse zal zijn gekomen. Maar hij erkent zelf, dat dit nieuwe orgaan moet groeien en niet als bij tooverslag tot stand kan komen.

Zelfs vertoonen deze denkbeelden eenige verwantschap met de ook hier te lande gevoerde propaganda voor de Russische radenregeering. Er schuilt altijd wel een korrel wijsheid in den grootsten onzin.

De Minister van Arbeid heeft bij de eerste uiteenzetting van zijn voornemen betreffende den Hoogen Raad van Arbeid, verwezen naar de verwante instellingen, die reeds in België, Frankrijk, Oostenrijk en Italië bestaan. Hij zou er thans aan kunnen toevoegen, dat ook in Duitschland en Engeland plannen in dezen geest worden overwogen en zelfs ten deele zijn verwezenlijkt.

In Duitschland waren reeds lang vóór de bedrijfsradenwet in werking trad, die in elk bedrijf de oprichting voorschrijft van raden, ter behartiging van de belangen der arbeiders de groote vereenigingen van werkgevers en werknemers bijeen gekomen en hadden colleges gevormd, waarin beide partijen in gelijken getale zitting hadden. De overheid heeft maatregelen getroffen om deze aan het particulier initiatief te danken organen verder te ontwikkelen. Het hoogste orgaan van dien aard zal de Wirtschafsrat moeten worden. Tot nu toe is dat college nog slechts in een voorloopigen vorm ingesteld, doch het werkt reeds gedurende eenigen tijd. Bij de definitieve regeling van de samenstelling van dezen raad zal de gelukkige gedachte gehandhaafd moeten blijven, die ook bij onzen Hoogen Raad van Arbeid als grondslag is genomen, dat de leden worden afgevaardigd door de spontaan in de maatschappij gevormde vereenigingen van belanghebbenden.

In Engeland riep de regeering na verschillende andere met weinig succes bekroonde pogingen in Februari 1919 de National Industrial Conference bijeen, waarin 300 vertegenwoordigers van werkgeversorganisaties met 500 vertegenwoordgers van werknemersvereenigingen onder een onpartijdigen voorzitter zitting hadden. Dit college wist zich evenmin als zijn voorgangers te handhaven, maar het heeft als een kostbare erfenis een door een commissie uit zijn midden ontworpen rapport nagelaten, dat o.a. een schema van een nieuwe Industrial Conference bevat.

Merkwaardiger nog zijn de denkbeelden, die ontwikkeld zijn in het boek van de beide Webbs over de grondslagen van een constitutie voor het toekomstige socialistische Engeland,[1)] welk boek in Juli 1920 als praeadvies voor de con-

1) Sidney and Beatrice Webb. A constitution for the socialist commonwealth of Great Britain. London 1920.

ferentie van de Tweede Internationale te Genève verschenen is en op die conferentie met warme instemming werd begroet. In dat boek wordt de instelling van een sociaal parlement naast de bestaande politieke volksvertegenwoordiging bepleit. De moeilijke en meest gewichtige vraag, die bij de verwezenlijking van deze plannen moet worden opgelost, hoe namelijk de competentie van deze beide parlementen tegenover elkander moet worden afgebakend, heeft in het boek der Webbs geen bevredigende oplossing gevonden. De schrijvers stellen zich voor, dat tot de competentie van het politieke parlement o.a. zal behooren de justitie en de landsverdediging en tot de competentie van het sociale parlement de financiën en de economische en sociale wetgeving. Zij meenen, dat automatisch een goede samenwerking tusschen beide organen verkregen zal worden, omdat het politieke parlement de hulp van zijn socialen broeder zal behoeven ten einde de beschikking over geldmiddelen te verkrijgen, terwijl laatstgenoemde de medewerking van zijn politieken broeder zal moeten inroepen voor alle maatregelen, die door straf en door den sterken arm gehandhaafd moeten worden. Ik heb in deze samenwerking even weinig vertrouwen als in een huwelijk, waarin de voornaamste bekoring van de vrouw bestaat in haar geld en de meest sprekende eigenschap van den man zijn spierkracht is. De moeilijkheden zijn door het ontwikkelen van deze denkbeelden stellig nog niet opgelost, maar het is reeds een groote verdienste, waaraan de critiseerende buitenstaander hulde moet betuigen, dat deze voor de geheele samenstelling hoogst gewichtige denkbeelden in een eenigszins concreten vorm worden ontwikkeld.

Ik kan in het bestek van dit artikel niet ingaan op de samenstelling en werkwijze van dit merkwaardige college. Wat ik echter reeds omtrent binnen- en buitenland vermeld heb, is dunkt mij voldoende om te kunnen concludeeren, dat voor den Hoogen Raad van Arbeid, die de plannen voor een reorganisatie van de maatschappij zal moeten ontwikkelen en zelf in die vernieuwde maatschappij een rol zal hebben te vervullen, een bij uitstek gewichtige taak kan zijn weggelegd, als... hij die maar weet te grijpen.

A.C. JOSEPHUS JITTA.

's-Gravenhage, 31 December 1920.

De ontwikkeling der kunst in de noordelijke oudheid.

In een vorig opstel (Augustusnummer van dit tijdschrift) heb ik getracht, de onjuistheid der technisch-materialistische verklaringen van de vroegste ornamentale kunst in het Noorden aan te toonen en deze daarmee het zuiver aesthetisch karakter terug te geven, dat haar eerst voor de kunstwetenschappelijke behandeling geschikt maakt. Het volgende onderzoek heeft ten doel, zoover dat in zoo kort bestek mogelijk is, de ontwikkeling dezer kunst tot het begin der middeleeuwen in breede trekken te schetsen, aldus den grondslag leggend voor het nog steeds niet geschreven eerste hoofdstuk van de geschiedenis der Noordeuropeesche kunst.

Bij de verklaring van het rechtlijnige ceramische ornament van den steentijd werd reeds kort op de ontwikkeling in deze vroegste kunst gewezen. Grondslag voor het steentijdornament was een horizontaal-verticaal systeem van rechte lijnen als vertolking van de in de horizontale en verticale doorsneden besloten structuur van de vaas. Daarbij wordt aan bepaalde plaatsen de voorkeur gegeven - den rand, den knik tusschen hals en schouders, de grootste verwijding van den buik (fig. 1). Het zijn punten, die, als de tektonisch belangrijkste plaatsen, den grootsten prikkel tot deze zuiver formale interpretatie uitoefenen. De groei nu is in de eerste plaats quantitatief: een uitbreiding van het kristallisatieproces ook over gedeelten, waar een dergelijke sterke prikkel niet door den vorm van den drager was gegeven. Een voorbeeld hiervan leveren o.a. de ook in ons land talrijk gevonden

megalith-schotels met rechten wand, die nu toch ingedeeld wordt in verschillende zones en geheel met verticale ribben en horizontale lijntjes bedekt.[1)] Het rechtlijnig ornament blijft zich niet meer krampachtig aan bepaalde, sterk daartoe opwekkende plaatsen vasthouden, het wordt onafhankelijker van den drager - *van dienend wordt het begeleidend* fig. (2). Deze emancipatie t.o.v. den drager voert dan tot de derde ontwikkelingsphase van het rechtlijnig ornament: het leidt een eigen leven, onafhankelijk van zijn oorspronkelijke bestaansvoorwaarden, die in de structuur van den drager gelegen waren. Daar de bekende Noordduitsch-Hollandsche neolithische groepen tot deze derde ontwikkelingsphase behooren, die herhaaldelijk reeds met het eerste verschijnen van metaal gepaard gaat, wilde ik hier in het bijzonder op de belangrijkste groeisymptomen van dit laatste stadium de aandacht vestigen.

In de eerste plaats wordt de tektonische rol, die het ornament vervult, vager of verdwijnt. Het hecht zich aan punten van ondergeschikte tektonische beteekenis (handvatsels bijv.), negeert de punten van primair tektonisch belang, loopt er overheen. De aanhechtingsplaatsen van het ornament zelf worden vager - zwevende motieven ontstaan. De regelmatige rijen, die de geleidelijke ronding der vaas begeleidden, worden onderbroken, rijen uit andere elementen worden geïnterpoleerd. De verticale en horizontale lijnsystemen worden vermengd d.w.z. de duidelijke taal der ‘rand- en wandlijnen’ gaat verloren tengevolge van de voortdurende onderbreking door anders gerichte elementen. Dit zijn de meest kenmerkende eigenschappen van het ornament met betrekking tot zijn drager. Een morphologisch onderzoek van dit ornament zelf doet dit eigenaardig karakter van de 3de phase nog scherper uitkomen. Daar is vooral op het optreden van de *diagonale* lijn te wijzen, die een groot deel van den wand doorloopt, een opheffing van het horizontaalverticaal stelsel, waarop de structieve oorsprong van het ornament berustte. Even kenmerkend is het verlaten van

1) Voorbeelden bij Holwerda, *Die Niederlande in der Vorgeschichte Europa's*. Vergelijk voor verdere neolithische kunst: Kossinna, *Die deutsche Vorgeschichte*, met bijzonder fraaie afbeeldingen, maar onbruikbaren, door de oorlogs-psychose beïnvloeden, tekst.

het lineaire karakter zelf door de vorming van gevulde vlakjes, gearceerde driehoekjes bijv., waarbij de lijn hare beteekenis als zoodanig en daarmee haar tektonische waarde verliest - ze wordt vulling. In nauw verband met dit optreden van aaneengesloten gelijkmatig versierde vlakjes staat de nu somtijds voorkomende nabootsing van textiele patronen - de wand wordt als in een matwerk gehuld, het uiterste tegendeel van het oorspronkelijke skelet of gestel der structief-symbolische lijnen wordt bereikt. Zeer eigenaardig is dan vervolgens de vaak voorkomende *verwisseling van grond in patroon* en omgekeerd en, in verband daarmee, het optreden van negatieve patronen. Zoo komt het voor, dat bijv. twee rijen van gearceerde driehoeken, die met de punten naar elkaar toe zijn gekeerd, een stuk van den kalen wand insluiten, dat dan, al naar gelang de hoekpunten elkaar aanraken of voorbij streven, als een patroon van ruiten verschijnt of als zigzag. De wand, oorspronkelijk drager van de versiering, wordt zelf versiering, terwijl omgekeerd het versierde vlak als ondergrond, als drager optreedt (fig. 3). Andere typische verschijnselen zijn: de vorming van banden, in zichzelf samenhangend en daardoor onafhankelijk van den wand, een bevrijding, die door begeleidende, isoleerende stippellijnen nog wordt versterkt. Daarbij kan het tot een bewuste nabootsing van vreemde voorwerpen komen, bijv. van banden met franje. Eindelijk, om slechts het voornaamste te noemen, is te wijzen op het ontstaan van gecompliceerde samenhangende ornamentstelsels en van ingewikkelde zelfstandige motieven, die vaak aan het skelet van organische levensvormen herinneren - dennetakken, varens, vischgraten, enz.

Kort samengevat beduiden deze kenteekenen ten eerste: de ontbinding van het ornament van zijn eersten plicht, den bouw van den drager te vertolken, d.w.z. de emancipatie van het ornament ten opzichte van zijn drager, het patroon t.o.v. den grond. En ten tweede: de ontwikkeling van den kristallijnen vorm tot motieven, die ten slotte de ornamentale binding niet meer verdragen. Het rechtlijnige ornament is niet meer *dienend*, niet meer *begeleidend*, doch *heerschend*. Het blijft echter tot het laatst toe *rechtlijnig*, *kristallijn*.

Het is duidelijk, dat met de ontplooiing van deze 3de phase een crisistoestand werd geschapen, welke de geleide-

lijke ontwikkeling, die we van de horizontale randlijn der ‘Kjoekkenmoedings’ af kunnen vervolgen, niet meer toelaat. Het ornament verliest letterlijk den grond onder zijn voeten, het maakt dezen grond zelf tot ornament, verbergt dezen onder een gesloten omhulling of degradeert hem tot een staalkaart van vrije siermotieven. Daarmee was echter zijn eigen bestaansgrond, de drager, opgeheven. Het is noodig, dit in te zien, om den omkeer in de ontwikkeling der noordelijke kunst te begrijpen, die met het verschijnen der metalen begint. We kunnen inderdaad scherp onderscheiden tusschen den vorm van den steentijd en dien van den bronstijd. Het bronstijd-ornament stelt zich een geheel ander doel dan dat der neolithische kunst, het ontstaat niet meer door evolutie, doch door het revolutionair aanvaarden van een totaal nieuw principe.

Wie den kunstvorm begrijpt als een vorm van den geest, zal zich er niet over verwonderen, dat deze radicale vernieuwing zich even zeer op andere geestelijke gebieden heeft doen gelden bijv. in de opvatting van de verhouding van lichaam en ziel - de *lijkbegraving* wordt vervangen door *lijkverbranding*. Over het innerlijk verband dezer beide verschijnselen later een paar woorden.

Het nieuwe doel, dat de kunst in den bronstijd nastreeft, wordt reeds duidelijk bij een beschouwing van de ceramiek zelf, ofschoon deze niet meer de draagster van den nieuwen vorm is en in zoover onze belangstelling hier niet lang in beslag mag nemen. De verschillende groepen der bronstijdceramiek wijken uitermate van elkaar af, zij toonen echter alle een soortgelijk verschil tegenover den steentijd daardoor, dat het rechtlijnig ornament, dat ons in den loop van de derde neolithische phase rijp scheen om zich af te splitsen, nu inderdaad afgeworpen wordt of hoogstens nog geduld. Daarentegen grijpt men weer naar het primitieve ‘Tupfenornament’ (o.a. in Beieren), snijdt een geometrisch ornament diep in (‘Zellenschnitt’ in Frankrijk), werkt gaarne met plastische versieringen, knobbels en tot puntige hoorns uitpuilende bulten (Lausitzer Buckelkeramik). Nog kenmerkender is, dat men zoowel in Zuid- als in Middel-Europa dikwijls niet meer van den natuurlijk gegeven nutvorm

uitgaat en dezen achteraf door een ingegroefd of opgeschilderd ornament versiert, doch den vorm zelf stiliseert, waarbij men veelal afziet van alle verdere versiering. De drager zelf ondergaat een vormverandering, de vaas wordt van grond af nieuw opgebouwd, niet naar de natuurlijke behoeften maar naar een aesthetisch principe, dat alle deelen beheerscht, deze met voorbedachten rade scherp tegenover elkaar zet en door kantige profielen scheidt, die vaak door het op elkaar stuiten van concave en convexe deelen ontstaan - het natuurlijk-ceramische, weeke, ronde profiel gaat verloren. Men heeft in deze vormen, die ten slotte uitmonden in de bekende schoone typen der klassieke ceramiek, den invloed van metalen vazen willen zien. Dit is gedeeltelijk zeker onjuist, een dergelijke scherpe profileering en aesthetische onderscheiding der deelen bestaat reeds in den vroegsten metaaltijd in Spanje (El Argar),[1] waar van metalen vaatwerk nog geen sprake is. - Onder dit stiliseeren van den grondvorm valt dan de hypertrophie van sommige deelen - handvatsels met vleugelachtige verbreedingen (ansa lunata der Italiaansche terramaren en in Bohemen), ook de zooeven besproken Buckelkeramik is onder dit gezichtspunt te beschouwen. Een bijzondere vorm van dit verlaten van de natuurlijke gestalte en een overgrijpen op het gebied van de beeldende kunst bieden ten slotte de huisvormige urnen uit den laten bronstijd en de anthropomorphe urnen, die in het Zuiden (Troja) tegelijk met het eerste metaal verschijnen, in het Noorden minstens 1000 jaar later hun intocht houden (West-Pruisische gezichtsurnen). - Van meer onmiddellijk belang is voor ons de omslag in het Noorden: hier, waar in den steentijd de grootste bloei van het rechtlijnig ornament was aan te treffen wordt alle versiering afgeworpen. De Deensche bronstijdceramiek is ornamentloos en behoort tot het nuchterste, wat men zich op dit gebied voor kan stellen.[2]

In al deze gevallen, van het volstrekte verdwijnen van het ornament in de noordelijke ceramiek tot de phantastische

1) Henri et Louis Siret, *Les premiers âges du métal dans le sud-est de l'Espagne*.
2) Sophus Müller, *Ordning of Danmarks Oldsager. Bronze aldern*.

deformaties in het Zuiden, zien we dus dat de aandacht zich van den werkvorm afkeert. Van een verduidelijkende illustratie ervan, waaraan eens het neolithische ornament zijn vorm en ontstaan had te danken, kan niet meer gesproken worden. Daarmee zijn we, wat het nu te behandelen brons-tijd-ornament betreft, reeds op één ding voorbereid: dit kan er niet meer in de eerste plaats op gericht zijn, de in het te versieren voorwerp werkende krachten te accentueeren, te onderstreepen. Een negatief gevolg daarvan is reeds dat het *niet meer rechtlijnig* behoeft te zijn.

Uit de afsplitsing van het ornament van de ceramiek volgt, dat ons verder onderzoek zich uitsluitend op de metalen voorwerpen van den bronstijd heeft te richten, op de versiering van wapens en werktuigen, sieraden en toiletartikelen. Waarom hetzelfde ornament, dat we hier ontmoeten, niet ook aan den wand van het leemen vaatwerk werd aangebracht, is niet zonder meer duidelijk. Hoofdzaak schijnt mij toe, dat het uiterst fijne lijnenspel, dat in het blankgepolijste brons werd ingeslagen, in den kleiwand niet tot zijn recht kwam en slechts deze metalen, reeds door het materiaal kostbare voorwerpen, die al op zichzelf een artistieke waarde bezaten, de nieuwe versiering waardig werden geacht. Verder was het onmogelijk, het bedoelde fijne ornament in den vaaswand te krassen. Tegenover het gegoten homogene metaal was de klei, hoe fijn ook geslibd, een grof materiaal, het ornament moest er snel, in nog weeken toestand - al fresco! - ingekrast worden en daarbij ontstonden aan weerszijden van de groeven kammen, die het subtiele lijnenspel hadden vervaagd en vernietigd. Het kiezen van dezen nieuwen grond, het metaal, en het verlaten van den vaaswand herinnert eenigszins aan den overgang van muur- tot altaarschildering. De verwonderlijk fijne vormen van het nieuwe ornament waren slechts op het blanke metaal mogelijk en wat vroeger in eenige uren gereed moest en kon zijn, vereischte nu misschien maandenlangen arbeid.

In tegenstelling tot den steentijd, waarvan de opeenvolgende perioden slechts in groote trekken met zekerheid zijn vast te stellen, zijn de ontwikkelingsphasen van den bronstijd door het fundamenteele werk van den Zweed Oscar Mon-

telius[1] met vrij groote nauwkeurigheid bekend. Zijn indeeling in 6 perioden is door de meeste onderzoekers als juist aanvaard. Sophus Müller wil voor het Noorden de perioden I en VI als van niet essentieel belang afsplitsen, Beltz vat voor Mecklenburg de perioden II en III, IV en V tezamen. Voor ons doel schijnt het voldoende, in de eerste plaats een vroege en een late bloeiperiode der bronstijdkunst te onderscheiden (Montelius II en V) en de daartusschen liggende perioden op te vatten als een voorbereiding tot den nieuwen stijl, die in V doorbreekt.

En nu de vorm. Een eerste blik op de tallooze voorwerpen, die de rijke bronstijd in Skandinavië en Noord-Duitschland vertegenwoordigen, leert het grondkarakter van het geheele bronstijd-ornament kennen: dit is precies zoo eigenzinnig als dat van den steentijd, maar hadden we daar een krampachtig vasthouden aan de rechte lijn, zoo bestaat de kunst van den bronstijd in een doorgaande hymne op de gebogen lijn. Wel kan steeds weer op plaatsen, waar een afsluiting, een omlijsting, een rand vereischt wordt een rechtlijnig ornamentje zijn dienst vervullen, maar waar het ornament plaats vindt om zich te ontvouwen, ontstaat meteen een weelderig spel van gebogen lijnen, cirkels, spiralen en golflijnen. Het is een voortdurend draaien en glijden, een deinen en ranken, op- en weer uitrollen, dat in scherpe tegenstelling tot het afgehakte, hoekige, mathematisch berekende van den kristallijnen neolithischen vorm staat.

Daar, gelijk vermeld, in het bereik van de noordelijke kunst zelf slechts de negatieve voorwaarden voor het ontstaan dezer essentieel nieuwe vorm zijn te vinden, ligt het voor de hand, dat men ter verklaring meest naar een inwerking van buiten af heeft gezocht. Ik mag hier niet te lang bij deze vraag stil staan en wil slechts kort op de mogelijkheid van twee vreemde invloeden wijzen: het reeds in een vorig artikel besproken spiraalornament van den middeleuropeeschen steentijd en dat van den Griekschen bronstijd (Mycene).

Het minst waarschijnlijk is voor mij een inwerking van het middeleuropeesche spiraalornament. We hebben dit leeren

1) O. Montelius, *Sur la chronologie de l'âge du bronze*.

kennen als een bastaardvorm van de streng geometrische ornamentale kunst van het Noorden en een naturalistisch rankenwerk uit de beeldende kunst van het Zuiden. We zagen echter tevens, hoe het Noorden op dezen bastaardvorm reageerde: hij wordt (aan den Rijn) verteerd, verstard tot een nieuw rechtlijnig ornament (Hinkelstein-ceramiek), wordt ten slotte verdrongen door nieuwe snoer-ceramische invloeden uit het Noorden. Verder is het van belang, dat het spiraalornament van den noordelijken bronstijd juist *niet* op het leemen vaatwerk verschijnt doch uitsluitend op metalen voorwerpen en wel van het begin af vergezeld, misschien voorafgegaan, door een motief, dat de bandceramiek niet of nagenoeg niet kende: de concentrische cirkels. Ernstig in overweging en door velen als de eigenlijke verklaring geaccepteerd, komt een verband met het spiraalornament van de Myceensche cultuur, temeer, daar we steeds op een uitstralen van vormen uit het hooger ontwikkelde Zuiden bedacht moeten zijn en de techniek der bronsbewerking ongetwijfeld uit het Zuiden stamt. Wat er echter voor waarschuwt, dezen invloed uit het Zuidoosten te overschatten, is de omstandigheid, dat de ontwikkeling en de verbreiding van sommige werktuigen uit de Montelius I periode op een eerste verbinding niet met het Zuidoosten, doch met het Zuidwesten, Spanje, wijzen. Het spiraalornament is echter niet uit dit gebied gekomen, want juist in El Argar ontbreekt het. Van belang is verder, dat er van een import van Myceensch-Grieksche voorwerpen in het Noorden niets is te bespeuren; eerst in de tweede helft van den bronstijd heeft een vrij sterke invoer uit het Zuiden plaats, niet uit Griekenland, doch uit Italië, en we zien dan hoe Etruskische voorwerpen hun weg dwars door Europa naar het verre Noorden vinden en hoe hun eigenaardig ornament daar verwerkt wordt. In deze late bronsperiode hebben we dan verder deze typische uitstraling voor ons, die we reeds in de middeleuropeesche spiraalornamentiek leerden kennen, en later in den Keltischen en Germaanschen volksverhuizingstijd zullen ontmoeten: de vreemde vormen worden op centraaleuropeesch gebied, in de ‘Ausgleichszone’, ontbonden en eerst daarop door het Noorden opgeslorpt, waar ze dan in een bijna niet meer te herkennen gedaante

terug zijn te vinden. Van dit uitstralingsproces, dit gestadig anders worden der vormen, dat door de formule a - ab - b zou zijn weer te geven, is echter in den vroegen bronstijd onder invloed van de Myceensche cultuur niets te ontdekken. Het spiraalornament treedt in het Noorden in Müller's eerste periode (Montelius II) kant en klaar op in een vorm, die eenigszins op het Myceensche ornament gelijkt, maar veel fijner, zelfbewuster en rijker dan op het tusschenliggend centraaleuropeesche gebied (Zuid-Duitschland, Hongarije). Ook al mocht echter een verre inwerking van vreemde invloeden bestaan, dan nog veronderstelt het plotseling en algemeen verschijnen van het spiraalmotief, het definieve breken met den neolithischen vorm, het constante karakter en vooral de groei van dit ornament tot een rijkdom, die in geen ander land werd bereikt, een ontvankelijkheid voor dezen nieuwen vorm, die enkel en alleen in innerlijke oorzaken is te zoeken.

De technisch-materialistische verklaring van het spiraalornament is ook hier te verwerpen. Zeker komt het rekbare en buigbare karakter van het brons aan een ronde vormgeving tegemoet en ook een oprollen van bronsdraad tot spiralen schijnt voor de hand te liggen. Maar ook de middeleuropeesche steentijd kende reeds de spiraal en omgekeerd hebben uitgestrekte gebieden, Westeuropa, Rusland-Siberië, ja juist het koperrijke Cyprus, een eigenlijk spiraalornament niet gekend; in de Montelius I periode ontbreekt het eveneens. Bovendien is tusschen den meer technischen vorm van de plastische spiraal - als afsluiting van spelden bijv. - en het overeenkomstige lijn- of vlakornament scherp te onderscheiden. De Hallstatt cultuur bijv., die de eerste veelvuldig toepast, kent de spiraal als vlakornament niet.

Schuchhardt's borduurwerk-theorie schijnt mij niet serieus genoeg om er in deze korte schets de aandacht aan te besteden.[1)] Onze eigen verklaring moge uit den loop der volgende beschouwingen blijken.

1) Carl Schuchhard, *Alteuropa*. Schuchhardt's nieuwste werk is als een pendant van Kossina's '*Die deutsche Vorgeschichte*' te beschouwen. Ook wanneer men aan de positieve verdienste dezer, elkaar hevig bestrijdende Berlijnsche archaeologen geen afbreuk wil doen, moet men toch in beider werken een bewijs zien, welke gebrekkige resultaten nog steeds bereikt worden, zoodra het er op aan komt, de door jarenlangen scherpzinnigen arbeid verzamelde en gerangschikte gegevens samenhangend en redelijk te verklaren.

De naam ‘spiraalornament’, die gewoonlijk voor de siervormen van den noordelijken bronstijd gebruikt wordt, is misleidend. De spiraal beperkt zich tot de eerste bloeiperiode. Constant daarentegen en minstens zoo algemeen, ook in den vroegen bronstijd, is een ander motief, de cirkel of concentrische cirkels, en ofschoon het door onvoldoende dateering van de voorwerpen dezer periode nog niet mogelijk is, het historisch en daarmee ook het genetisch verband tusschen cirkel en spiraal bloot te leggen, schijnt het toch, dat het de *cirkel* en niet de spiraal is, die als moedervorm van het geheele bronstijdornament heeft te gelden (fig. 4). In één geval is het ook mogelijk, de historische prioriteit van den cirkel te bewijzen nl. bij de zwaarden van deze eerste periode. Als voorbeeld van het vroege noordelijke bronszwaard diende het middeleuropeesche met kantigen greep, die door middel van kleine nagels aan het blad werd bevestigd. Bij de Zuid-duitsche, Hongaarsche zwaarden is met dezen krans van nagelkoppen om de halfronde afsluiting naar het blad toe een eigenaardig stukje ornamentgeschiedenis verbonden: eerst worden de nagelkoppen zelf als versiering gevoeld en omgeven door concentrische cirkels, dan treden deze cirkels ook naast de koppen op en ten slotte worden deze genegeerd - er ontstaat een krans van concentrische cirkels, onafhankelijk van de nagelkoppen. Bij de noordelijke zwaarden met ronden greep, die op deze zuidelijke vormen teruggaan en dus later zijn, veranderen nu die concentrische cirkels in een ornament uit verbonden spiralen, iets wat in Hongarije, Beieren nooit voorkomt.[1)] Dit geval is leerrijk, omdat we althans hier door een gelukkige omstandigheid met zekerheid de spiraal als een lateren ontwikkelingsvorm van den cirkel leeren kennen.

Ik wijs dan op het volgende: Zeer algemeen is in het Noorden een overgangsvorm tusschen concentrische cirkels en loopende spiraal, die daardoor ontstaat, dat men deze eerste door een tangente verbindt, zoodat schijnbaar een

1) J. Hampel, *Ingvald Undset, Etudes sur l'age du bronze de la Hongrie. Ungarische Bronzezeit*.

loopende, in- en weer uitrollende spiraal gevormd wordt. Bezien we echter de echte loopende spiralen, dan blijkt, dat deze zelf op het eerste gezicht den indruk van concentrische cirkels maken, die vaak slechts door een nauw merkbaar lijntje zijn verbonden. Het is blijkbaar niet om den overtuigenden indruk van het in- en uitrollen en weer voortranken tot een volgende spiraal te doen, de spiraalwindingen worden zoo dicht op elkaar gelegd, dat het geheel er uitziet als een gevulde cirkel (fig. 5). Zien we dan verder, dat in tegenstelling tot de spiraal, die later verdwijnt, de cirkel als een constante grondvorm den geheelen bronstijd door blijft bestaan, dan komen we tot de overtuiging, dat dit motief, als eenvoudigste vorm van de gebogen lijn - zonder krommingsverandering - de stamvorm dezer geheele, sterk gedifferentieerde bronstijdornamentiek is geweest, en dat deze steeds weer over de voorwerpen verspreide concentrische cirkels, de cellen, het zaad, zijn, waaruit eerst de spiralen ontstonden en later de golf- en slangenlijnen opranken. Juist in de aanwezigheid van deze cellen zie ik een bewijs voor het zelfstandig, organisch karakter van de kunst in de noordelijken bronstijd.

Hiermede naderen wij het essentieele verschil met de neolithische kunst. Het grondelement van den bronstijd is de *cirkel*, gelijk dat van den steentijd de *rechte lijn* is. In tegenstelling tot deze, is de cirkel een in zichzelf gesloten en besloten individu, waarvan alle deelen in betrekking staan tot een centrale kern, het meestal bij deze concentrische cirkels aangeduide middelpunt. Was de neolithische rechte lijn slechts op en door den drager bestaanbaar te denken, het element van de bronstijd-ornamentiek is een zelfstandig mikrokosmos, een vorm, wiens gestadige verandering van richting de gestadige inwerking van een kracht veronderstelt, die nu echter in eigen boezem zetelt. Hiermee is de principieele zelfstandigheid - en niet de toenemende bevrijding, als in de neolithiek - van het bronsornament aangegeven. Twee individuen, de drager en het ornament, treden naast elkaar. Er kan in het vervolg slechts sprake zijn van een vrijwillige overeenkomst tusschen beide, van een modus vivendi tusschen beider in zichzelf berustende persoonlijkheid. Scheen het neolithische ornament uit den

drager zelf ontstaan, er aan ontgroeid of beter uitgekristalliseerd, het bronstijdornament laat zich als van buiten af komend op den drager neer. Was het neolithische ornament te beschouwen als het tektonisch gestel van den drager zelf, zijn skelet, dat door de huid heen zichtbaar werd, hier is eerder te denken aan een tatoeeeren van de huid. En verder leert de confrontatie der beide grondmotieven nog het volgende: was het neolithische ornament kristallijn te noemen, indien we den bronstijdvorm 'ab ovo' vervolgen dan blijkt onmiddellijk het volslagen anders-geaarde, het *organische* karakter. Deze cirkels met centrale kern zijn de kiemcellen, het zaad, de eieren, waaruit het organische leven zich zal ontwikkelen. De ontwikkeling der kunst in den bronstijd is geen proces van uitkristalliseering doch van *organischen groei*.

Als het eerste product van dezen groei ontmoeten we de voortloopende spiraal, die zich tot den cirkel verhoudt als de zigzag tot de rechte lijn. Na de behandeling van het spiraalornament der bandceramiek, dat ons de geometrische vertaling bleek te zijn van natuurlijk-organische vormen, wil ik hier niet uitvoerig over het organisch karakter van de spiraal uitweiden. Als het beeld van een onder het voortschrijden gestadig toenemende resp. verminderende spanning kan de spiraal onmiddellijk als de graphische voorstelling van het groeiproces gelden en is dan ook reeds vroeger als zoodanig beschouwd. In het plantenrijk is de spiraalvormige kromming zeer algemeen, hetzij direct zichtbaar, aan ranken, nog niet geheel ontplooide blad- of bloemtrossen enz., hetzij latent, als de imaginaire lijn, die de aanhechtingsplaatsen van bladeren, knoppen enz. verbindt. Van meer direct belang schijnt hier het feit, dat dan ook in het eigenlijke plantenornament, van de Grieksche rank en het Corinthische kapiteel tot het door de IJslandsche boeren in hout gesneden bladwerk, steeds weer de spiraal als grondfiguur te voorschijn komt. Hoogst teekenend is het, dat omgekeerd in het geometrische ornament van den bronstijd enkele voorbeelden zijn aan te wijzen, waar de loopende spiraal omslaat in een plantenrank (Hongarije).

In de domineerende rol, die het spiraalornament in den vroegen noordelijken bronstijd speelt, zie ik het overtuigende

bewijs, dat we hier inderdaad met een vegetabilisch ornament te maken hebben. *Niet met een plantenornament;* het zijn geen planten, die nagebootst worden, evenmin als het kristallen waren, die de neolithische kunst nabootste, en, laat ik er meteen aan toevoegen, evenmin als het dieren zijn, die in den germaanschen ijzertijd worden weergegeven. Geen beeldende kunst dus, het blijft bij een zuiver geometrische voorstelling van abstracte krachten. Slechts is het in geometrische formules gevatte leven een ander geworden, het is organisch, plantaardig geworden. Het vegetabiele leven verschijnt potentialiter, als mathematische abstractie, niet realiter, als naturalistisch beeld. De oude tegenstelling tot de beeldende kunst van het Zuiden is dezelfde gebleven.

Een verdraaglijk samenleven tusschen deze zelfstandige individuen - cirkels, spiralen - en den drager, die toch zijn rechten moest laten gelden, kon op twee manieren bereikt worden. Het eenvoudigste was de rangschikking van deze spiraal-cirkels in rijen. Ze worden als soldaten in het gelid gesteld en richten zich naar elkaar, op commando van den drager, die daarbij echter een eigen verheerlijking op het oog heeft. Zoo verschijnen aan de grepen der reeds genoemde zwaarden veelal drie rijen van concentrische cirkels, die dan den omloop van den ronden greep juist zoo begeleiden als de neolithische streepjes dien van de leemen vaas. Een zelfde taak vervullen de in ronde banen ondergebrachte spiraalrijen op de bijzonder fraaie sierplaten uit de Deensche vrouwengraven (fig. 5). Maar hier blijkt nu tevens een geheel andere, vrijere vorm van samenleving: deze ronde, in het midden in een punt uitloopende bronsplaten zijn zelf een verheerlijking van den cirkel. Tot 50 en meer uiterst fijn ingeslagen cirkels begeleiden den rand, deelen het ronde vlak in zones, waarin de zooeven genoemde spiraalrijen plaats vinden, draaien in steeds kleiner wordende kringen om de centrale as van de plaat. De kern, de ziel, van het nieuwe ornamentale individu valt dus samen met die van den drager, de beide individualiteiten leiden een zelfde leven. Een ander eigenaardig voorbeeld van een zelfde vrije harmonie tusschen ornament en drager zou voor de latere ontwikkeling van groote beteekenis worden. Het komt namelijk voor, dat zich op den rand van een rond

vlak - zwaardknoppen, sierplaten - ronde boogjes neerlaten, die met de voetpunten op den rand staan. Dan echter vergroeien die boogjes zijdelings met elkaar en de voetpunten verlaten den rand. In plaats van een reeks geisoleerde elementen ontstaat dus een ster, een enkel, in het middelpunt van het ronde grondvlak gecentraliseerd, naar buiten gedifferentieerd organisme. En reeds gaan de uiteinden der stralen uitloopen - daar ontstaan kleine spiraalvormige rankjes. Daarmee bevinden we ons echter reeds aan het begin van het latere groeiproces.

Het tweede deel van den vroegen bronstijd (Montelius III) schijnt geen nieuwe vormen te hebben voortgebracht en maakt veeleer den indruk van een merkwaardigen stilstand in de ontwikkeling, een uitrusten na de eerste rijke bloeiperiode. De vroege periode van den laten bronstijd (Montelius IV) toont dan echter een beginnende onrust en zoeken naar nieuwe vormen. Sophus Müller, die van alle praehistoritische vorschers misschien het fijnste gevoel voor de autonome aesthetische beteekenis der voorhistorische kunst betoont, merkt reeds op, dat het ornament zich nu niet meer aan de kanten en scheidingslijnen houdt, doch zich over het vlak zelf verbreidt. Belangrijk is de overgang tot *bandornament* - uit parallelle lijnen - een proces, dat we eveneens in den laten steentijd hebben kunnen vaststellen. De mathematische lijn wordt vervangen door een grijpbaar lichaam. Hiermee was een voorwaarde vervuld tot het ontstaan van de nieuwe vormgroepen der tweede bloeiperiode.

De overgang tot de late stijlvormen van den bronstijd toont een frappante overeenkomst met zekere symptomen van het organische, in het bijzonder het vegetabiele, groeiproces. We leerden den moedervorm van het bronstijdornament, de in zichzelf besloten cirkel, kennen als een zelfstandig wezen, een cel, die niet als uit den grond (drager) ontstaan was te denken, doch die zich van buiten af op of in dezen grond neerliet. Dit in zichzelf besloten karakter ging, gelijk gezegd, met het spiraalornament van den vroegen bronstijd niet verloren; de vorming van de spiraal verschijnt hier geheel als een intern proces van de cel. Wat dan echter na den stilstand tusschen den vroegen en laten bloeitijd valt waar te nemen, is een geheel nieuw gebeuren. Kort gezegd: de cel

wordt verlaten, de wand doorbroken en in plaats van geïsoleerde elementen - spiraalgevulde cirkels door een dun lijntje verbonden - treedt een geleidelijk voortkruipend bandornament, dat een scherpe scheiding in enkele elementen nauwlijks meer toelaat. Het is niet meer een op de plaats zelf om-of in-zichzelf-draaien maar een gestadig voortbewegen en verder vloeien. In plaats van de interne celontwikkeling komt een ranken en om zich heen grijpen en vertakken van deze banden - niet lijnen -, die overal ruimte zoeken om zich uit te breiden en ten slotte den geheelen grond overwoekeren. Wat hier geschiedt, eerst het groeiproces in de cel en vervolgens, als nieuw proces, het zichzelf te buiten gaan, het steeds verder wortelen in of kruipen langs den 'grond' toont een zoo merkwaardige overeenkomst met den vegetabielen groei, dat ik niet kon nalaten hierop, zij het ook voorloopig meer bij wijze van vergelijking, den nadruk te leggen.

Keeren we tot het voorheen besproken gecentraliseerde stervormige ornament terug, dan zien we, dat de kleine rankjes, die uit de sterpunten ontsproten, nu zelf tot banden worden, die naar buiten ombuigen en zich weer vereenigen, zoodat figuren ontstaan, die eenigszins aan paddenstoelen of kwallen doen denken (fig. 6 midden). Waar, gelijk bij de Noordduitsch, Skandinavische bronzen hangbekkens of klokvormig gewelfde gordelplaten, breede strooken gevuld moeten worden, geschiedt dit door een oneindig gevarieerd, ingewikkeld bandornament van golf- en slangenlijnen, waaronder nu ook de dubbele meander, natuurlijk met gebogen windingen, verschijnt. Een veel voorkomende grondfiguur is een golfband met spitse golftoppen, die dan in vrij eindigende slingers uitloopen. Zijn deze spiraalvormig gekruld dan verschijnt het spiraalornament dus onder een geheel nieuwe gedaante, als rank (fig. 6 boven). Aan de uiteinden dezer vrije ranken kunnen ten slotte lipbloemvormige aanhangsels ontgroeien; het zijn sterk verbasterde variaties van een uit het Zuiden gekomen vogelkop (fig. 6 onder). Het eigenaardigste en barokste ornament dezer late periode zij nog kort vermeld: vooral op scheermessen van den laten bronstijd is dikwijls een directe afbeelding van de noordelijke drakenschepen te vinden, waarvan zoowel steven als boeg in een drakekop uitloopen, die eveneens op den trekvogel

uit het Zuiden teruggaat. Het blad van het mes wordt hier de gewillige drager van een geheel zelfstandige voorstelling - zij het nu schip of draak, dat komt op het zelfde neer - die eerst nog den vorm van het mes vrijwillig en bij benadering herhaalt. Ten slotte kan echter het geheele blad bedekt worden door een krioelend gewar van slangelichamen en koppen (fig. 7). Alle ornamentale binding wordt opgeheven en reeds hier, in den bronstijd, schijnt de bodem bereid te zijn voor het ontstaan van een nieuwe klasse van vormen: de *animalische*.

Een enkel woord over de verhouding tot het Zuiden. Het eenige zuidelijke ornament, waarmee de spiraalversiering van den vroegen bronstijd is te vergelijken, is het Myceensche, waar de spiraal zelfs zuiver geometrisch kan optreden, al is hier dan ook geen sprake van de eigenaardige ontwikkeling, die we in het Noorden vaststelden. Teekenend voor het verschil met het streng ornamentale Noorden is echter dat herhaaldelijk een vermenging van deze geometrische vormen met imitatieve kunst plaats heeft, daardoor, dat het de vangarmen van poliepen, de voelers van vlinders of de ranken van zeeplanten zijn, die in zulke spiralen uitloopen. Waren het in de noordelijke kunst abstracte vormen, die aan primitieve levende wezens herinnerden, in Griekenland zijn het deze lagere dieren of planten zelf, die uitgebeeld worden door een volk, dat niet alleen met de zee en haar voortbrengselen maar ook met de eeuwenoude traditie eener bloeiende beeldende kunst vertrouwd was.

Kenmerkender nog is dit verschil in den laten bronstijd, die in het Zuiden reeds een vroege ijzertijd is, omdat juist nu een nauwer verband met het Zuiden is aan te nemen en geïmporteerde voorwerpen tot in het Noorden doordringen. Onder den invloed van nieuwe barbarengolven uit het Noorden ontstond in het Zuiden een merkwaardige bastaardkunst, die in Griekenlamd (Dipylon, Olympia) en Italië (Villanova bij Bologna) een groote overeenkomst vertoont en naar Centraal-Europa (Hallstatt in Salzkammergut) overgrijpt. In tegenstelling tot de noordelijke kunst is nergens in de zooeven genoemde Zuid- en Middel-Europeesche culturen een geleidelijk organisch groeien, een doelbewuste beperking tot een bepaald kunstprincipe - zij het 't ornamentale, de

taal van den abstracten vorm, zij het dat der beeldende kunst - te bespeuren. Het lijn- en vlak-ornament maakt een ongedisciplineerden, vaak armoedigen indruk. En terwijl in het Noorden eenige diervormen werden overgenomen en dan bijna steeds versmolten met het voorwerp - een sterk gestiliseerde paardekop als handvat der scheermessen - of in het lijnornament zelf werden verwerkt - de zuidelijke vogelkop - wemelt het nu in het Zuiden van leeuwtjes, vogeltjes, paardjes, koeien en menschelijke figuurtjes, die volkomen onorganisch met de voorwerpen verbonden en er dikwijls met een stift los ingestoken worden. Het is weer het verschil tusschen ornament, abstracten vorm, en beeldende kunst, al verschijnt deze ook dit keer in een deels rudimentaire, deels primitieve gedaante.

Het zou te ver voeren hier ook over de ontwikkeling van den werkvorm te spreken, die eigenlijk als een op zichzelf staande kunst zou zijn op te vatten. Ook hier hebben we een doorgaand zwellen en groeien, niet alleen een grooter worden, wat ten slotte voert tot de overdreven zware opgezwollen spelden, armbanden, halsringen enz., maar ook een steeds sterker verwording van oorspronkelijk technische details tot zuiver sieraad. De nuttige vorm wordt allengs een zeer onlogische, barokke siervorm. Het lichaam van den drager wordt niet alleen versierd, het wordt zelf ornament. Zijn de vroege halsringen zwak geribd, de late zijn diep ingesneden, zijn zelf gewonden en gedraaid, zijn één stuk ornament. Ook hier zijn duidelijk ontwikkelingsperioden en vormenreeksen vast te stellen, die zich onderscheiden door het toenemend verlaten van den natuurlijk-nuttigen grondvorm.

De traditioneele misleidende indeeling der kunstgeschiedenis in ‘oudheid’ - en wat niet al voor oudheid! -, middeleeuwen enz. ziet zich genoodzaakt, alles wat na den ondergang van het Romeinsche wereldrijk ontstond, min of meer als middeleeuwsch te beschouwen. Zoo vindt men ook de kunst van den germaanschen volksverhuizingstijd veelal onder het hoofdstuk ‘Middeleeuwen’ ondergebracht en wordt daarmee de laatste groeiperiode van de kunst der noordelijke oudheid uit het organisch verband eener gesloten kunst- en cultuurontwikkeling gerukt, die men immers als zoodanig nog

steeds niet kende. Zeer ten onrechte; zal de middeleeuwsche kunst geen zinledig begrip blijven, dan moeten we haar in onverbreekbaar verband brengen met de draagster der middeleeuwsche wereldbeschouwing: de Kerk, of, kunstwetenschappelijk gesproken, met het kerkgebouw - bouwkunst - en, in de tweede plaats misschien, het boek - de boekillustratie d.w.z. beeldende kunst. Met beide hebben ontstaan en ontwikkeling van de germaansche sierkunst in den volksverhuizingstijd niets te maken, al kunnen omgekeerd sporen daarvan ook in beide voortleven. Door de gelijktijdigheid met den eersten groei en de uitbreiding van Kerk en kerkelijke kunst in het Zuiden verandert op zichzelf nog niets aan het heidensch-barbaarsch, ja praehistorisch karakter van de laat-noordelijke sierkunst en evenmin doet dit het feit, dat deelen van het germaansche stammen-conglomeraat zich afsplitsen, naar het Zuiden afdwalen en zich daar met de vreemde cultuur assimileeren. Terecht beschouwt reeds Salomon Reinach de kunst van den germaanschen ijzertijd als een parallel tot de 500 jaar vroegere keltische La Tènekunst, een zuiver praehistorisch verschijnsel. Voor ons is de germaansche sierkunst van den volksverhuizingstijd niet anders dan het laatste stadium in dit groote ontwikkelingsproces der noordelijke ornamentale kunst en wel onder inwerking en verwerking van motieven der zuidelijke beeldende kunst, juist zoo als we dit reeds in de late phasen van steen- en bronstijd konden vaststellen.

De schijnbare stilstand, die zich tusschen den laten bronstijd en den na-Romeinschen ijzertijd over een periode van niet minder dan 800 jaar (ongeveer 400 voor Chr. tot 400 na Chr.) uitstrekt, behoeft niet al te zeer te verwonderen. Een dergelijke onderbreking der ontwikkeling moet tusschen den laatsten bloei van de neolithische kunst en de Montelius 11 periode van den bronstijd aangenomen worden. En deze nieuwe onderbreking is reeds daardoor begrijpelijk, dat zich tot twee maal toe een alles overheerschende politieke en cultureele beweging liet gelden die een zelfstandige ontwikkeling onmogelijk moest maken - de keltische vanaf 500 voor Chr., dan de Romeinsche sinds het begin onzer jaartelling. Voor de Germanen beteekende dit reeds, dat tot twee maal toe van vreemde overgenomen vormen moest worden uit-

gegaan, die de voorkeur verdienden, hetzij door het betere materiaal - ijzeren zwaarden -, hetzij door de betere constructie - de elastische La Tène en Romeinsche fibulae, die men in den noordelijken bronstijd niet kende -, hetzij eindelijk door een geheel nieuw mechanisme, gelijk bij de Romeinsche gespen.

Wel moeten we inzien, dat de noordelijke kunstontwikkeling zich ook na het ophouden der Romeinsche expansie onder zeer bijzondere en bezwarende omstandigheden moest voltrekken. Met de uitbreiding van het Romeinsche rijk tot Rijn en Donau had de Zuid-cultuur in haar commercieel en politiek energiekste gestalte de grens van het noordelijke kerngebied bereikt. De neutrale 'Ausgleichszone', waar de vreemde zuidelijke vormen werden ontleed om dan beter door de noordelijke kunst opgeslorpt te kunnen worden, verviel of kwam, na de groote germaansche verschuiving naar het Zuiden, in het gebied der blijkbaar vrij nauw samenhangende germaansche stammen zelf te liggen. Het barbaarsche, praehistorische Noorden en het hoog ontwikkelde Zuiden grepen in elkaar als nooit tevoren, - zuiver Romeinsche werken en producten der provinciaal-romeinsche kunst overstroomen het Noorden tot in de Deensche moerassen en tot op de Oostzee-eilanden. Wat dan echter in het bijzonder een helder inzicht in het karakter van deze laatste voorhistorische kunstontwikkeling bemoeilijkt, is het feit, dat zij tusschen twee vormen van maximale expansie der Zuid-cultuur wordt ingeklemd: die van het Romeinsche imperium en, zij het ook in totaal veranderde gedaante, die van de Kerk. Bracht de eerste een subliemste krachtsinspanning en laatste bloeiperiode der noordelijke abstract-ornamentale kunst, de uitbreiding van de Kerk beteekende het definitieve einde ervan. Om ons concreter uit te drukken en nog scherper aan te geven, waarop het hier aankomt: zoowel aan het begin als aan het einde van de in wezen weer geometrische germaansche dierornamentiek staan vormen, die aan de natuur ontleend werden, vormen dus der beeldende kunst. Vooral de verhouding tot het bladwerk is daar hoogst kenmerkend; het antieke resp. Karolingische bladwerk beteekent begin en einde van deze laatste periode der voorhistorische kunstontwikkeling in het Noorden, zij zelf kent het niet.

Op het zelfstandig karakter der noordelijke kunst schijnt nu reeds deze zeer bepaalde voorliefde te wijzen voor bepaalde motieven uit den onuitputtelijken voorraad, dien het Oost- en West-romeinsche rijk hadden opgehoopt. Wel worden in het begin ook Gorgo-koppen, akanthusranken, de echt provinciaalromeinsche kerbschnitt en zelfs geheele oud-christelijke voorstellingen (Daniel tusschen de leeuwen) verwerkt en juist in de bastaard-kunst van het Zuid-germaansche gebied spelen deze motieven een niet onbelangrijke rol. Maar al spoedig beperkt de noord-germaansche kunst zich bijna uitsluitend tot den diervorm, zij is *dierornamentiek*. Van de Krim tot België zet zich de geheele fauna der oude zuid-cultuur, oosterschexotisch soms, dikwijls phantastisch maar steeds organischnaturalistisch gevoeld, tegen het Noorden in beweging en begeert daar opname - de adelaars der legioenen, leeuwen, hippokampen enz. maar vooral de griffioenen[1)], waarvan de kop in de tweede der door ons te behandelen stijlphasen een domineerende rol speelt.

Als de belangrijkste draagster van het ornament en als een instrument, dat de stijlkenmerken het gevoeligst registreert, is de germaansche beugelspeld te beschouwen, die uit de edele, geheel tot het praktische doel beperkte Romeinsche fibula ontstond, maar in germaansche handen een eigenaardige gedaanteverwisseling ondergaat. Reeds hierbij is op een principieel verschil met de voorgaande periode te wijzen. Ook de bronstijd kende reeds de beugelspeld, die in haar oorspronkelijken zuidelijken vorm geheel met onze veiligheidsspeld overeenkwam, maar in het Noorden de elastische spiraal verloor en uit twee losse stukken bestond: den beugel en de daarmee door een ring verbonden speld. De versiering van deze bronstijdspeld berustte er in hoofdzaak op, dat aan beide einden van den beugel sierschijven, meest spiralen, worden aangebracht, die echter een duidelijk herkenbare praktische beteekenis bezaten: de schijf onder de punt van de speld fungeert als scheede, die onder den kop als weerstandsvlak, waardoor eerst de speld haar veerende kracht verkreeg. In tegenstelling tot dit versierings-

1) Vergel. o.a. de griffioenen op het borstharnas van Trajanus in Leiden.

principe, dat van een technisch detail uitgaat en dit niet geheel verloochent, is bij de germaansche fibula het heele mechanisme door een plaat of door een rij van platen bedekt - een kopplaat boven de spiraal, een breede, gewelfde beugel boven de speld en een voetplaat boven de scheede. Algemeen is echter ook een enkele ronde of ovale plaat. Onder aan deze breede platen, die het begeerde veld voor een vrij ontplooien van het ornament leveren, is het mechanisme van de speld gesoldeerd en gaat er onder schuil als een schildpad onder haar schild. De *veiligheidsspeld* wordt tot *broche*, wel te verstaan ook dáár, waar zij haar taak, het samenspelden van twee zoomen bijv. op de schouders, vervult. Het ornament heeft zich volslagen van den vorm van het praktische voorwerp bevrijd en behoeft slechts rekening te houden met den nieuwen, overigens willekeurig te varieeren vorm van de plaat als de lijdelijke draagster.

Het dierornament treedt, om bij de fibula te blijven, eerst als een enkele kop op aan het uitstekende vrije einde van den voet, niet anders dan bij het handvat der bronstijdscheermessen. Uit de hoeken tusschen beugel en voet groeien dan koppen met langen hals en opengesperde muil; reeds voor deze koppen, die uit den rand van een voorwerp uitsteken, zijn voorbeelden in de provinciaal-romeinsche kunst te vinden. Nadat zoo het terrein was verkend, komen de beesten zelf, kruipende dieren nemen den rand van voet- en kopplaat in beslag. Is bij de vroegere, uit metaalblik geslagen, fibulae, soms nog een bepaald dier, een hippokamp of iets dergelijks, te herkennen, bij de latere gegoten vormen zijn die kruipende dieren ten eenenmale ondefinieerbaar. Het zijn dieren zonder meer, ook al gaan ze zonder twijfel op bepaalde gestalten uit de laat antieke kunst terug.

Hiermee bezat de noordelijke kunst het materiaal, waarmee zij haar eigen vormen kon opbouwen. Het van ouds bekende ontwikkelingsproces der geometriseering, der ‘Abbau’ en weer-opbouw tot zelfstandige, maar nu abstracte vormen, kon beginnen. In de eerste plaats is daartoe te rekenen de verdubbeling of verhooging van de omtreklijn, een germaansche bijzonderheid, waarop reeds de Zweed Salin

in zijn schoone werk met nadruk wijst[1] (fig. 8). Want juist uit dit overdrijven van den contour blijkt het karakter der noordelijke kunst, waarvoor het niet op het dier als organisch samenhangend, concreet lichaam aan komt, doch op de sterk bewogen, grillige lijn, die nu nog zooveel mogelijk gecompliceerd wordt - de bek wordt wijd geopend, de kop dikwijls naar achteren gekeerd, de pooten steeds hoekig gekromd en van lange klauwen voorzien. En dat het slechts om deze fel bewogen, niet meer geleidelijk uit elkaar ontstaande, vegetabilische, maar plotseling veranderlijke, willekeurige lijnen te doen is, blijkt daaruit, dat die dieren langzaam maar zeker in hun onderdeelen gesplitst worden; kop, romp, ledematen hangen niet meer samen, zij liggen als toevallig naast elkaar. Reeds spoedig gaat dit gebrek aan belangstelling voor den natuurlijken samenhang zoo ver, dat we nog met moeite de tezamenhoorende deelen, die er toch werkelijk nog, pour acquit de conscience, zijn, terug kunnen vinden. Dan is ook dat niet meer van belang, er ontbreekt een kop, een poot, en ten slotte wordt de geheele fibula bedekt met een ragout van stukjes romp, pooten en hier en daar een kop, waarin eigenlijk niets dierlijks meer is te bekennen. Hiermee is nu tevens een ander proces aangeduid: de oorspronkelijk buiten op den rand aangehechte dieren versmelten met het lichaam van de fibula zelf. Zij vormen eerst een gesloten rand, die zich dan binnen de voet- of kopplaat zelf herhaalt en vervolgens tot een vlakornament uitbreidt, dat de geheele plaat vult (fig. 9).

Hiermee is het eind van de eerste ontwikkelingsphase in de dierornamentiek bereikt. De vreemde dieren, die zich van buiten af op de fibulae neerzetten, werden als insecten op de bladen van vleeschetende planten opgeslurpt en verteerd. Ik ben in twijfel, of deze ontbinding enkel als negatief verschijnsel, als ‘Abbau’, is te beschouwen. Daarvoor is de vorm dier ontbindingsproducten en de plaats, die zij op het voorwerp innemen, te constant en het komt voor, dat men bijna identische exemplaren uit Italië, Weimar en Oost-Pruisen ontmoet. Maar hoe dit zij, in ieder geval is het duidelijk, dat de ontbinding een uiterste grens bereikt

1) Bernhard Salin, Die altgermanische Tierornamentik.

had en nieuwe vormen, een nieuwe uitdrukking, slechts langs anderen weg konden ontstaan.

Dit zoeken naar een nieuwe uitdrukking kenmerkt het merkwaardige proces der tweede phase. Salin spreekt van een renaissance van het dierornament, geeft echter toe, dat de nieuw ontstaande dieren niet minder onnatuurlijk zijn dan die van de eerste phase. In werkelijkheid hebben we niet te maken met een *renaissance*, doch met een *reorganisatie* van het dierornament. De ontbindingsproducten van de eerste phase worden nieuw georganiseerd, maar nu op noordelijken grondslag. Men overwint de fatale, ten slotte niets meer zeggende verwarring in de los naast elkaar geplaatste dierfragmenten, men ziet in, dat dit herhaalde afhakken der deelen geen beweging, geen leven laat opkomen. Men wil voor alles doorgaande lijnen, die wel is waar wild bewegen, door elkaar strengelen en op de onverwachtste plaatsen in ledematen en koppen uitgroeien, maar die bij al dit phantastische leven toch in hoofdzaak overzichtelijk blijven en juist daardoor werken. Aan het eind der eerste phase is van een vorm, een lijn, eigenlijk geen sprake meer: hier in de bloeiperiode van het germaansche dierornament, is alles er op gericht, nieuwe wezens te scheppen, die ons hun wild temperament, onbeteugelde krachtsontplooling en rusteloos streven suggereeren, waarbij de gekromde ledematen, de uitstekende koppen met hun groote oogen slechts de overtuigende illustratie zijn. Hier bepaalde dieren te vermoeden is zinloos. Zeer zeker zijn juist geen bepaalde dieren gemeend en ik zou mij nog scherper, zij het ook misschien wat paradox willen uitdrukken: hier zijn, trots koppen en pooten, in het geheel geen dieren bedoeld. Hier is slechts aan de sterke uitdrukking van uitbundige kracht en dramatisch bewegen gedacht, waarbij koppen en pooten slechts bijkomstige accenten waren en vooral deze demonische kop met het gepronoceerde oog, als zetel van individualiteit en wil, het ‘willekeurige’, bewust zóó gewilde, te kennen gaf. Misschien mogen we zeggen, dat de differentiatie en individualisatie van den abstracten vorm, die van het begin af de ontwikkeling der noordelijke kunst kenmerkt, hier, in haar laatste bloeiperiode, zulk een graad heeft bereikt, dat men zulke, zij het ook uiterst phantastische,

natuurlijke levensvormen niet meer kon vermijden (fig. 10).

De vorm van de derde ontwikkelingperiode is *animalisch*, zooals die van de tweede vegetabilisch, die van de eerste kristallijn is, hij is echter evenmin *dierenornament* als dat van de andere perioden planten- of kristallen-ornament. Ten slotte is ook dit ornament geometrisch-abstract en het kan slechts tot een volslagen begripsverwarring leiden, wanneer Sophus Müller een tegenstelling construeert tusschen dit 'dier'-ornament en het 'lijn'-ornament der tezamengevatte steen- en bronstijdperioden en zelfs aan een immanente, in het Noorden door de komst der Middeleeuwen verhinderde, ontwikkeling van lijn-, dier-, bladornament gelooft. Bladvormen kunnen in het Noorden geen rol spelen omdat zij als zoodanig steeds imitatief zijn. De noordelijke kunst kent echter wel een periode met *plantaardige* vormen; deze valt, gelijk we zagen in den bronstijd. Reeds de late bronstijd toonde echter bij zijn neiging, de eigen-beweeglijkheid van het gebogen lijnornament tot het uiterste te voeren, den overgang tot animalische vormen.

Overbodig te zeggen, dat dit hevig bewogen ornament van den germaanschen ijzertijd niets meer heeft te maken met de betrekkelijk eenvoudige tektonische eischen van den drager. Des te eigenaardiger is het, te zien, hoe het deze kunst gelukt, toch weer dit willekeurige leven te binden en als door een hoogere wet te beheerschen, die een eenheid in de warrelende veelheid doorzet. Dit kan natuurlijk niet meer gebeuren door een droge herhaling van identische elementen als in de neolithiek en ook niet meer door het geleidelijk uit elkaar ontvloeien der deelen als in den bronstijd. Daarentegen werkt de dierornamentiek in de eerste plaats door middel van de symmetrie, waardoor het haar mogelijk is, ook de willekeurigste lijnsystemen door het exacte spiegelbeeld in een eenheid op te heffen. Juist in deze beheersching van het schijnbaar onbeheerschte ligt wel de groote bekoring van deze kunst. Een ander gecompliceerd voorbeeld van zulk een regeling geven de ronde of vierhoekige sierplaten, resp. fibulae, waar twee tot vier diergestalten rondom een middelpunt gegroepeerd worden, zóó dat door de hoekig uitstaande koppen of ledematen de indruk van een eindeloos draaiende beweging, een wervel ontstaat (fig. 11). Zoo

gecompliceerd deze in elkaar gestrengelde lijven er op het eerste gezicht uitzien, kunnen we toch een zeer eenvoudigen grondvorm ontdekken, die dan bij nader toezien steeds weer is terug te vinden en dan ook herhaaldelijk in streng geometrische gestalte optreedt, dit is de *swastika*. Zien we nu af van de religieus-symbolische beteekenis, die ons hier niet aangaat, dan geloof ik, dat wij, zoo er al sprake kan zijn van een geometrische formule, een graphische voorstelling, van het dierlijk leven, deze in de swastika, het kruis met haken, mogen aannemen. Niet alleen met het oog op de rustelooze beweging, die deze figuur voorspiegelt, doch op grond van haar beide eigenschappen: de organisatie ten opzichte van een *centrale* - het hart - en, met de scherpe omknikking van de haken, de betrekkelijke *zelfstandigheid* en vooral ook de *beweeglijkheid* der deelen t.o.v. elkaar, die ze als ledematen met gewrichten kenmerkt. Ik mag hier niet te lang bij deze, eerder natuuraesthetische vraag stilstaan, wil er echter op wijzen, dat de voor het dier kenmerkende beweeglijkheid, het vrij zich kunnen verplaatsen, slechts mogelijk is door een bewegen van zijn deelen t.o.v. elkaar en dat hiermee weer de plotselinge ombuiging d.w.z. richtingsverandering in het gewricht in het nauwste verband staat. Eigenaardig is, dat de Grieksche kunst dit karakter van ledematen met gewrichten bewust in de swastika ziet, wanneer ze haar de gedaante van een loopende menschelijke figuur (knieloop) met uitgestrekte, gebogen armen geeft of, bij de triskele, enkel van drie gekromde beenen. We mogen niet zoo ver gaan, te zeggen, dat de swastika *de* grondvorm van de derde periode der noordelijke kunst is, gelijk de rechte lijn die van de eerste, de cirkel die van de tweede. Maar wel schijnt mij deze figuur *een* graphische voorstelling van het dierlijke leven, dat deze geheele kunst van den germaanschen ijzertijd beheerscht.

De derde phase van de dierornamentiek beperkt zich tot noord-germaansch gebied. Het schijnt, dat slechts hier, in het bijzonder in Skandinavië, genoeg zelfstandigheid en kracht over was, om de laatste ontwikkelingmogelijkheid te bereiken. Bij de Zuid-germanen gaat de binding van het dierornament door, het wordt tot band- d.w.z. vlechtornament. Het wilde bewegen wordt aan banden gelegd, de vloed der germaansche barbaren gekanaliseerd.

In tegenstelling daartoe gaat het Noorden door op den weg tot verdere willekeurige ontplooiing van het lijnornament. Teekenend is daarbij, dat de diervorm weer gaat verdwijnen, de koppen schrompelen in en de klauwen groeien zoozeer uit, dat ze als zoodanig nauwelijks meer te herkennen zijn. Zelfs de zwakke organische band, die nog in de vrij ontworpen phantastische gestalten der 2de phase bestond, schijnt nu als een beperking te worden gevoeld. Daarbij wordt het bijna pathologische karakter nog vergroot door een herhaaldelijk en plotseling uitzwellen tot vlakjes en weer samentrekken tot dunne lijnen. De droomdieren van de tweede phase worden tot een obsessie, een nachtmerrie, en slechts met zulke niet meer grijpbare en begrijpbare droomfiguren is dit ornament, dat feitelijk geen dierornament meer is, te vergelijken. Hier is nu herhaaldelijk het verschijnsel, dat alle symmetrie, laat staan herhaling van identische vormen, wordt vermeden. Eenheid bestaat slechts door een wederzijds opheffen der verschillende tegengestelde bewegingsaccenten en door het gelijke, men kan wel zeggen decadente, karakter in de verschillende deelen. Het is niet meer het forsche, dramatische en toch sterk beheerschte barok van de tweede phase, maar een rococoachtig zich laten gaan in deze zeer pretentieuse lijnen, die liever geleidelijk door elkaar slingeren dan dat zij op elkaar botsen (fig. 12). Kenmerkend is, dat deze, geen regel meer gehoorzamende, vormen nu dikwijls niet meer vrij het lichaam van den drager mogen of kunnen bedekken. Ze worden in omlijste vakjes ondergebracht, als 't ware opgesloten in hokjes, waar ze mogen doen wat ze niet kunnen laten. Er zijn reusachtige fibulae (Gothland), waarvan de geheele oppervlakte verdeeld is in zulke vakjes, elk met zijn eigenzinnig gekrioel van vormen.

Hiermede is het eindpunt van de, als een organisch geheel samenhangende, kunstontwikkeling der noordelijke oudheid bereikt. Men krijgt de overtuiging, dat het laatste wat in de taal van den abstracten vorm was uit te drukken, gezegd was. Met den Wikinger-tijd der 9de, 10de eeuw heeft een nieuwe overneming van naturalistische vormen, vooral uit de Iersche en Karolingische kunst plaats. Dan komt de

heerschappij der middeleeuwsche kunst met haar geheel andere doeleinden - bouwkunst en beeldende kunst.

We moeten de kunst der noordelijke oudheid als *ornament* beschouwen, maar er is niet genoeg op te wijzen, dat, omgekeerd, het ornament hier *kunst* is in den hoogsten zin van het woord, m.a.w. dat het ornament hier een totaal andere beteekenis heeft dan in de historische kunsttijdperken, waar het tot de ondergeschikte rol van 'versiering' zonder meer aan of naast de werken der eigenlijke kunst is gedegradeerd. In de kunst der noordelijke oudheid is het ornament wat later de beeldende kunst is; het beste, wat zij te zeggen had, werd in deze abstracte vormen uitgesproken. Om tot een zuiver begrip van deze kunst te komen, doen we goed, haar van het odium, dat met het woord 'ornament' verbonden is, te bevrijden en haar, bij het principieel negeeren van relaties tot de natuur, te zien als de kunst van den *abstracten* of van den *absoluten* vorm. *De geschiedenis der kunst in de noordelijke oudheid is de geschiedenis van den absoluten vorm*.

Dit ontwikkelingsproces vervalt duidelijk in drie perioden, die vrij juist met de bekende en hier overgenomen indeeling in steen-, brons- en ijzertijd overeenkomen, zonder dat daarbij aan de, overigens niet geheel onaanvechtbare, onderscheiding op grond van het materiaal - het sieraad van den ijzertijd is in brons of edele metalen - meer dan ondergeschikte beteekenis is toe te kennen. In elk van deze perioden zijn zekere invloeden uit de beeldende kunst der zuidelijke culturen vast te stellen, steeds echter werken deze slechts als een stimulans voor het tot stand komen van zelfstandige, slechts de eigen ontwikkelingswetten gehoorzamende, hoogere vormen-rijen. Tusschen deze polair tegenovergestelde kunstrichtingen van het Zuiden en het Noorden schuift zich steeds een 'Ausgleichs-' en 'Abbau'-zone met eigenaardige bastaard-vormen - de spiraalmeander-ceramiek der middeleuropeesche neolithiek, de Hallstatt groepen in den laat noordelijken bronstijd, ten slotte de zuid-germaansche kunst van den volksverhuizingstijd.

In de drie perioden der noordelijke ontwikkeling zelf zijn steeds verschillende phasen te onderscheiden, met dien verstande, dat de latere phasen een quantitativen groei van de, in

de eerste ontwikkelings-phase nieuw verworven grondvormen toonen en tegelijk een qualitative verandering, die zich kenmerkt door een toenemende differentiatie en zelfontplooiïng der deelen. In de eerste periode - steentijd - is dit groeiproces uit den aard der zaak in de eerste plaats een bevrijding van het ornament zelf t.o.v. den drager. In de latere perioden heeft wel zeer duidelijk ook deze toenemende emancipatie plaats, deze treedt echter in beteekenis terug tegenover de morphologische veranderingen van het ornament zelf. Deze herinneren in de tweede periode - bronstijd - opvallend aan het vegetabilische groeiproces. In de derde periode - germaanschen ijzertijd - leidt een toenemende, willekeurige beweging eerst tot het ontstaan van phantastische diergestalten en gaat ten slotte alle organische binding te buiten.

Een van de belangrijkste resultaten van ons onderzoek ligt m.i. in het vaststellen van deze onderlinge verhouding der drie groeiperioden als *kristallijn - vegetabiel - animalisch*. De laatste verklaring van deze, zeer zeker onbewust tot stand gekomen, overeenkomst met de vormontwikkeling in de drie natuurrijken moge het werk der philosofische speculatie zijn. Ik krijg den indruk, dat we een ontwikkeling van den absoluten vorm moeten aannemen, die vaststaande wetten gehoorzaamt en zich zoowel in de natuur als in de kunst, waar deze zuiver abstracte vormen schept, doet gelden.

Het zou verleidelijk zijn, de hier te voorschijn komende overeenstemming tusschen kunst- en natuuraesthetiek nader uit te werken en beider resultaten te vergelijken. Ik hoop dit te anderer plaatse te doen, doch kan niet nalaten op het verrassende feit te wijzen, dat de geheele hier beschreven ontwikkelingsgang reede bekend is geweest aan een denker, die van de evolutie der noordelijke kunstvormen nog geen flauw vermoeden kon hebben, bij Swedenborg. Reeds Swedenborg weet in zijn ‘Regnum animale’ (1744) over een ontwikkeling van den absoluten vorm te berichten, die van de rechte lijn of de hoekig gebroken rechte lijn uitgaat, om over den cirkel en de spiraal tot wervel-vormen te geraken en ten slotte op te stijgen tot vormen, die buiten ons gebied en blijkbaar in de historische ontwikkeling vallen. Al deze vormen zijn echter als de leidende grondmotieven der door

ons behandelde perioden inderdaad aanwezig, en wel veel duidelijker herkenbaar dan in de natuur, die toch ongetwijfeld den ‘magicus van het Noorden’ tot zijn gedachten moet hebben opgewekt.

Om tot de kunst terug te keeren, is nog op te merken, dat de vastgestelde ontwikkeling deels als een geleidelijke verandering, als *evolutie*, optreedt, deels als een plotselinge radicale terugslag tegenover het tevoren bereikte. Het eerste, de evolutie, is in het bijzonder waar te nemen in het verloop der verschillende perioden zelf, verder, zij het ook minder uitgesproken, bij den overgang van de 2de tot de 3de periode, mogen deze beide ook tengevolge van uiterlijke invloeden door een eeuwenlange onderbreking der ontwikkeling van elkaar gescheiden zijn. Het duidelijkste syptoom van *revolutionnaire verandering* daarentegen ligt in den overgang van den steentijd met zijn kristallijn-rechtlijnig ornament tot den bronstijd met zijn gebogen-lijnige vormen, die dan, te beginnen met den cirkel, den grondslag beduiden voor het geheele organische groeiproces. Ook hier schijnt de analogie met de natuurlijke ontwikkeling frappant.

Voor de kunstwetenschap is het constateeren van deze splitsing in drie perioden, waarvan de beide laatste nauw tezamenhangen, belangrijk, daar zij hetzelfde verschijnsel voor de historische kunsttijdperken heeft vastgesteld (romaansche stijl, vroeg- en laat-gothiek; renaissance, barok, rococo). Er is echter meer: een scherpe critische analyse der stijlkenmerken is tot een exacte formuleering van de tegenstellingen der verschillende ontwikkelingsphasen gekomen[1)]. Vergelijken we nu deze resultaten met bovengeschetste ontwikkeling der oudste noordelijke kunst, dan blijkt de overeenkomst zoo groot, dat we dezelfde formuleering bijna woordelijk kunnen overnemen, ja, dat we het gevoel krijgen, dat hier, in het praehistorische ornament, *de grondslagen van de ontwikkeling der middeleeuwsche en nieuwere kunst reeds in een eenvoudigst schema zijn voorgeteekend*. Daarin zie ik de propaedeutische waarde dezer primitieve kunstvormen voor de moderne kunstwetenschap. Gelijk de biologie reeds lang de laagste

1) Heinrich Wölfflin, *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*. Scherpergeformuleerd nog: Paul Frankl, *Die Entwicklungsphasen der neueren Baukunst*.

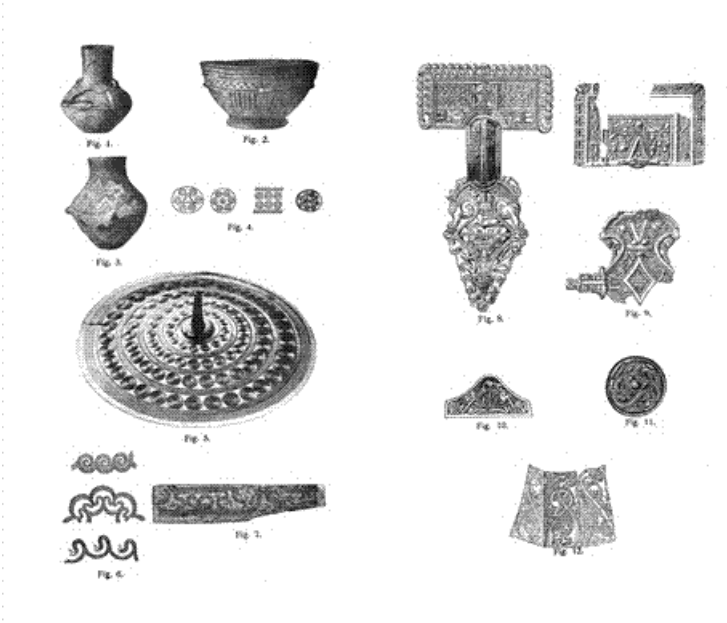

TOELICHTING BIJ DE PLAAT.

1. Kruik uit een kleine grafkamer, Denemarken. Eerste phase van het rechtlijnig ornament. Het verduidelijkt den bouw van de vaas door het accentueeren der drie deelen: een naar boven zich verwijdende kom, afgesloten door een gordel van klein driehoekjes, een als een dak hierop rustend schoudergedeelte, met onderstreeping van het schouderprofiel, en de uit de schouders opstijgende hals. Afb. naar S. Müller, Nord. Alt. fig. 36. Ware hoogte 21 c.M.
2. Schaal uit Osnabrück. Ontwikkelde megalith-ceramiek, 2de phase van het rechtl. ornament. Hoewel het wandprofiel geen geleding vertoont, wordt de schaal toch ingedeeld in een opstijgend onderste gedeelte, door bundels ‘wandlijnen’ gekenmerkt, en een breede afsluitende rand, van de kom gescheiden door een horizontale lijn, die de handvatknobbels verbindt. Deze rand wordt nu zelf ingedeeld in een breeden band en een driedubbelen zoom. Afb. naar Kossinna. Die deutsche Vorgensch. fig. 11. Randwijdte 22 c.M.
3. Kruik uit Weddegast, Bernburger ceramiek. Het rechtlijnig ornament heeft zich geëmancipeerd. De horizontale halslijnen hebben geen structief-symbolische beteekenis meer, zij vormen een samenhangend kleed, waarin het karakteristiek late zigzag-patroon is uitgespaard; de naakte, oorspronkelijke grond van den hals verschijnt dus als patroon. Afb. naar Kossinna l.c. fig. 41. Hoogte 22 c.M.
4. Cirkels en schijnspiralen als grondelementen van den bronstijdvorm, kiemcellen der organische bronstijdornamentiek. Afb. naar S. Müller l.c. fig. 161, 162.
5. Bronzen sierplaat van Langstrup, Seeland, met echt spiraalornament, dat echter den indruk maakt van geïsoleerde, gevulde cirkels. Afb. naar Kossinna l.c. fig. 164. Doorsnede 30 c.M.
6. Tweede phase van het gebogenlijnig ornament. Doorgaande beweging en bandvorming. Geen rijen van geïsoleerde elementen, doch golven of ranken met regelmatige, vrije herhaling van gelijke deelen. Afb. naar S. Müller l.c. fig. 214-219.

7. Scheermes uit den laten noordelijken bronstijd. De zelfstandige drakefiguren houden nauwelijks nog rekening met den vorm van den drager. Afb. naar S. Müller l.c. fig. 220. Lengte 10,5 c.M.
8. Germaansche beugelnaald uit Seeland. Zilver. De vreemde dieren hebben de randen van de voetplaat in beslag genomen. De versterking der contourlijnen voert reeds tot een verval der lichamen. De spiraalhaakjes op beugel en kopplaat zijn rudimenten van het antieke acanthuswerk. Alb. naar Salin, Die altgerm. Tierornamentik. fig. 134. Lengte 16 c.M.
9. Kop- en voetplaat van een zilveren beugelnaald uit Finland. De dieren zijn nu opgeslorpt en verteerd. Volslagen ontbinding in deelen, die het materiaal voor de vormen der 2de phase leveren. Afb. naar Salin l.c. fig. 527. Breedte kopplaat 8,5 c.M.
10. Knop van een bronzen zwaardgreep (Uppland). Dierornament der 2de phase. Bandvorming, doorgaande lijnen, willekeurige, plotseling veranderlijke beweging. De eenheid berust uitsluitend op symmetrie. Afb. naar Salin l.c. fig. 588. Breedte 5,5 c.M.
11. Een noordgermaansche wervelvorm (Gothland). Duidelijk is de swastika als grondfiguur te herkennen. Afb. naar Salin l.c. fig. 596. Doorsnede 4 c.M.
12. Beugelnaald uit Uppland met dierornament van de 3de phase. Het dierlijk karakter verdwijnt. Toenemende willekeur, verbreken van alle symmetrie. Afb. naar Salin l.c. fig. 622. Hoogte 5 c.M.

uitingen van het natuurlijke leven bestudeert en weet, dat ze juist dáár het eerst uitsluitsel kan krijgen omtrent de fundamenteele vragen, die het natuurlijke leven betreffen, zoo zal ook de kunstwetenschap meer en meer tot deze zoo onaanzienlijke streepjes en boogjes als de laagste vormen van geestelijk leven moeten terugkeeren om te begrijpen, wat in de hoogere, veel gecompliceerdere en zeker ook veel schoonere verschijnselen der latere kunst eigenlijk geschiedt.

Het is hier niet mogelijk, op deze analogie met de historische kunstperioden nader in te gaan. De niet gespecialiseerde lezer zal er belang in stellen, dat de innerlijke verwantschap van de germaansche dierornamentiek met gothiek en barok-rococo reeds vroeger is gevoeld en er zelfs toe geleid heeft, haar als een soort latente gothiek te beschouwen[1]. Deze, door rassen-psychologische overwegingen eenigszins verwarde beschouwingen kunnen echter niet tot zuivere resultaten voeren, zoolang niet deze dierornamentiek, evenals gothiek en barok, zelf wordt herkend als het laatste stadium in een ontwikkelingsproces, dat ver in de praehistorische oudheid terugvoert d.w.z. in een kunst, die door de kunstwetenschap nog steeds geen blik waardig wordt geoordeeld.

Ten slotte nog het volgende. Het is een even gevaarlijke en moeilijke als dankbare en belangwekkende taak, uit de kunstvormen gevolgtrekkingen te maken voor het geestelijk leven, waarvan zij de spiegel zijn. Wel is het gemakkelijk, het eigenaardig karakter, dat voor den beschouwer uit een werk of uit een bepaalden stijl spreekt, ook den vervaardiger toe te schrijven en tot op zekere hoogte zal dit ook juist zijn, ofschoon we op grond van zulke min of meer persoonlijke indrukken nooit tot objectief vaststaande resultaten zullen geraken. Zoo kunnen we ons voorstellen, dat de harstochtelijke, onbeteugelde, rusteloos steeds nieuwe verwikkelingen zoekende vormen van den germaanschen volksverhuizingstijd inderdaad de adequate uitdrukking zijn van den geest van den germaanschen heldentijd met zijn vereering van de kracht terwille van de kracht, van den strijd terwille van den strijd en ik ben er van overtuigd, dat we ten aanzien van de vroegere stijlperioden mogen aannemen, dat deze geestes-

1) Worringer. *Formprobleme der Gothik*.

gesteldheid geenszins voor de geheele noordelijke oudheid kenmerkend is. Het schijnt me echter toe, dat wij aan de hand der boven gegeven kritische bespreking van het ornament langs geheel anderen weg tot zuiverder gevolgtrekkingen kunnen komen. Ik geef hier, slechts om den hier bedoelden gedachtengang te schetsen, één voorbeeld.

Als het religieuse correlaat tot de uitbeelding der in het nuttige voorwerp zelf liggende en onafscheidelijk daarmee verbonden krachten - in den steentijd - zie ik de vereering van het natuurlijk gegeven voorwerp zelf, d.w.z. van den steen, den boom, het dier, maar dan ook van de door den mensch vervaardigde voorwerpen: het zwaard, de speer, de bijl, de leemen vaas enz. Algemeener gezegd, het is een natuurreligie, een cultus van de in de natuur gelegen krachten, doch niet als abstractum en nog veel minder opnieuw gerealiseerd in anthropomorphe gestalten, maar aan of voor de concrete, bezield gedachte, voorwerpen.[1)] Eerst later abstraheert men van het zinnelijk gegeven voorwerp, dat ten slotte nog slechts een attribuut wordt, een symbool, van een min of meer persoonlijk gedachte godheid, die op haar beurt de personificatie is van een abstract begrip.

Ik geloof nu in de eerste plaats, dat de principieele afkeer van beeldende kunst in de noordelijke oudheid een zeker bewijs is, dat zij, in tegensteling tot het Zuiden, niet tot deze menschelijk gedachte abstractie der natuurlijke krachten is overgegaan, m.a.w. dat de bekende hoogere germaansche mythologie met haar vele goden een product uit zeer laten tijd is en hoogstwaarschijnlijk uit het Zuiden overgenomen. Tot een zelfde resultaat en door de germanophilen heftig bestreden - met rassenvoorliefde heeft dit echter hoegenaamd niets te maken - komen langs geheel andere wegen de philoloog *Sophus Bugge* en ook *Salin*, die dezen goden-import in samenhang brengt met de overname der zuidelijke diervormen en met die van het schrift d.w.z. het ontstaan der runen.

Aan den anderen kant meen ik, dat wel degelijk ook in

1) Voor het bewijs, dat de onmiddellijk gegeven natuurkracht resp. het concrete voorwerp en niet een ongrijpbaar abstractum uitgangspunt der religieuse ontwikkeling is geweest, vergelijke men het uittstekende werkje van K Th. Preuss, *Die geistige Kultur der Naturvölker*.

het Noorden bij de religieuse vereering een *abstractie van het concrete voorwerp* heeft plaats gevonden en wel, streng bij onze ornamentale analyse blijvend, op grond van de *aesthetische abstractie* van het voorwerp, die we met het begin van den bronstijd moesten vaststellen. Het waren daar niet meer de in het natuurlijk gegeven lichaam zelf sluimerende krachten, die de belangstelling wekken en een aesthetische interpretatie vonden - er ontwikkelde zich een zelfstandig leven in vormen, die, onafhankelijk van het voorwerp, het vrijwillig omspeelden. Ik zie echter de religieuse revolutie, die met dezen overgang tot de kunst van den bronstijd gepaard gaat en die in het optreden van de lijkverbranding haar uiting vindt, als een onmiddellijk correlaat tot deze aesthetische verschijning; ook hier uit zich de overtuiging, dat de bron der geestelijke krachten niet meer identisch is en niet meer onafscheidelijk verbonden met het natuurlijk gegeven lichaam. *De emancipatie van het ornament*, *als geestelijke vorm*, *van het natuurlijke lichaam van den drager beteekent het geloof aan den zelfstandigheid van den geest ten opzichte van het lichaam*, *het geloof aan de zelfstandigheid van de ziel*.

F. ADAMA V. SCHELTEMA.

Reorganisatie onzer lagere scholen.

Het lager onderwijs is in den laatsten tijd een onderwerp van veler gesprek geweest; onderwijzers, schoolopzieners, Kamerleden hebben het van alle kanten bekeken. De resultaten der nieuwe wet moeten thans worden afgewacht; wellicht zullen zij geheel andere zijn dan ouders, overheid en onderwijzers zich hebben voorgesteld.

Het is niet over het aantal leerlingen per klasse; over afschaffing van het ambulantisme, van de standenscholen en van het Fransch; over wijziging van het schooltoezicht; over de oudercommissies; de verbeterde opleiding der onderwijzers, de toekomst der openbare school, dat ik ditmaal spreken wil, doch over een gewenschte verbetering der *innerlijke organisatie* van ons lager onderwijs. Ik meen namelijk, dat terstond, met de onderwijzers en leermiddelen, die men thans heeft, een belangrijke verbetering in de resultaten van het onderwijs verkregen kan worden, mits men het aandurft, het stelsel van het zoo zuiver mogelijk doorgevoerde klassikale onderwijs, zooals dat nu door klasse-onderwijzers, ieder in zijn eigen vaste klasse, gegeven wordt, te wijzigen.

De leerlingen van denzelfden leeftijd, tot één groep vereenigd, vormen een klasse en ontvangen onderwijs, dat zooveel mogelijk voor allen geschikt moet zijn. In theorie richt men zich naar den gemiddelden leerling; door de practijk wordt men echter vaak genoodzaakt, het peil *lager* te stellen. En de *vluggen*, zij, die in denzelfden tijd veel

verder konden komen, ondervinden daarvan inzonderheid de nadeelen.

Slechts schoorvoetend durfde men er hier en daar toe overgaan, een proef te nemen met een min of meer gewijzigd Mannheimer Stelsel, waarbij een groote groep leerlingen gesplitst werd in twee kleinere, op grond vooral van de vorderingen. In de eerste groep werden de beste leerlingen vereenigd; in de andere zij, die niet goed mee konden, althans minder vlug waren, en die nu verder onderwezen werden volgens een beknopter leerplan. Ongetwijfeld zat in dezen maatregel veel goeds; toch heeft deze wijze van doen, die, naar ik meen, voor 't eerst te Delft werd toegepast, weinig navolging gevonden.

Waar gebrek aan aanleg zich zoo duidelijk demonstreerde, dat men kon spreken van zwakzinnigheid, heeft men - althans in de steden - die achterlijken vereenigd in afzonderlijke, ‘buitengewone’ scholen, in het belang van die leerlingen zelf in de eerste plaats, maar ook ten bate van de overigen. Verder heeft men veel gedaan voor het onderwijs aan dooven enz. en voor hen was dat eveneens noodig: ook zij passen niet in het gewone verband der normale klassen. Men heeft echter te weinig de aandacht gevestigd op die andere leerlingen, waarbij de maatschappij allicht veel meer geïnteresseerd is, op de *flinke* leerlingen en op de *besten* onder hen: de meer dan gewoon begaafden. Slechts terloops is er wel eens op gewezen, dat de vluggen zich bij 't gewone klassikale onderwijs zitten te vervelen; maar men maakte er zich niet bijzonder druk over: de knappe koppen komen er immers toch wel! O zeker: zij komen er wel; maar doet men hen niet te kort, als men hen dwingt, voort te gaan in hetzelfde gematigde tempo, dat noodzakelijk is voor de anderen, terwijl ze zeer goed den pas wat konden versnellen?

Al ware het mogelijk, het zou geen aanbeveling verdienen, de meer begaafden in afzonderlijke scholen te vereenigen, ook om hun karaktervorming niet. De ‘uitvliegers’ zijn echter niet zoo dik gezaaid, dat men in elke gemeente van eenige beteekenis een honderdtal bijv. in één school zou kunnen vereenigen. Maar wel talrijk zijn, goddank, de *flinke* leerlingen, zij, die uitmunten in vorderingen door ijver en vooral door aanleg. En hun belang is het belang van

de maatschappij, want uit hen komen voort de degelijke mannen en vrouwen, die de toekomst zullen dragen. Kan men voor hen iets doen, zonder groote opofferingen en zonder de overigen ook maar iets te kort te doen, dan verdient dit dus ernstige overweging.

Dit geeft mij dan ook de vrijheid, een reorganisatie voor te stellen, waartegen bezwaren kunnen bestaan, ongetwijfeld, maar die al vast dit voordeel heeft, dat zij niets kost. Op inrichtingen voor bijzonder (neutraal of kerkelijk) onderwijs staat niets een proefneming in den weg.

Ik denk me een twaalfklassige school. In September bijv. worden twee nieuwe klassen aangenomen, samen tellende b.v. 70 leerlingen. Na één jaar worden de kinderen dezer beide eerste klassen bevorderd tot leerlingen der tweede klasse, behalve de 'achterlijken' (die naar een buitengewone school worden verwezen) en zij, die, ofschoon niet zwakzinnig, om de een of andere reden (b.v. ziekte) het onderwijs niet konden volgen. Ik neem aan, dat er naar elk der beide tweede klassen 30 kinderen overgaan. Gedurende het eerste en het tweede leerjaar worden op daarvoor bestemde formulieren door de klasse-onderwijzeres in overleg met het hoofd der school *en den schoolarts* aanteekeningen gemaakt, niet enkel cijfertjes voor gedrag en vorderingen, maar vooral tal van opmerkingen, die aanwijzing kunnen geven omtrent aanleg en karakter, bijzonderheden, die later van nut kunnen blijken.

Het is hier de plaats niet, om nauwkeurig aan te geven, hoe dit moet geschieden; voldoende zij op te merken, dat ook *opzettelijke proeven* genomen dienen te worden, betreffende het geheugen, het waarnemingsvermogen en de vaardigheid om te combineeren. Dat het huisgezin en bepaaldelijk de moeder tal van waardevolle inlichtingen kan verschaffen, spreekt van zelf; de gegevens, op de school opzettelijk verzameld, geven echter den doorslag.

Aan het einde van het eerste leerjaar volgt een nieuwe voorloopige indeeling der leerlingen, zóó, dat zij, die elkaar in aanleg nabij komen, zooveel mogelijk in één klasse vereenigd worden. Na het tweede leerjaar worden opnieuw de aanteekeningen vergeleken; gebleken vergissingen in de groepeering worden hersteld. De splitsing is nu definitief en elke afdeeling gaat verder haar eigen weg.

Weer wordt aangenomen, dat er in de beide tweede klassen een paar leerlingen moeten blijven zitten, zoodat de beide afdeelingen van het derde leerjaar samen b.v. 56 leerlingen tellen, die over de twee volgende lokalen zooveel mogelijk gelijkelijk worden verdeeld in een a- en een b-klasse.

Krijgen we nu een *a*-klasse van ± 28 meer-begaafde leerlingen? Natuurlijk niet: de *a*-klasse bevat *flinke* leerlingen, waaronder wellicht *enkele* 'meer-begaafden' en de nieuwe *b*-klasse is geen verzameling van *minderwaardigen*: het zijn *normale* kinderen en de klasse is een heel *gewone* schoolklasse, behalve dan dat er geen 'uitvliegers' in zitten, die het klassikale onderwijs kunnen bemoeilijken en het den onderwijzer soms lastig maken, zijn programma kalm af te werken.

Ik wil hier even doen opmerken, dat de kinderen der *b*-klasse van de splitsing in geen enkel opzicht *nadeel* ondervinden, doch wèl zullen profiteeren van het *voordeel*, dat hun vorderingen ongeveer gelijk zijn: de klasse zal meer een *geheel* vormen.

Niet om hen echter geschiedde de nieuwe groepeering; hierbij hadden we vooral het oog op de kinderen der *a*-klasse. *Die moeten vooruit!* Dus moet de onderwijzer in die klasse *harder werken?* Neen, niet de onderwijzer, maar de *kinderen!* En die *kunnen* dat! Die kunnen nu de vier volgende jaren van het zesjarig leerplan afwerken in *drie* jaren!

Hier zal de lezer bedenkingen uiten, zich tot tegenspraak geprikkeld gevoelen, naar bewijzen vragen.

Om met het laatste te beginnen: een wiskundig bewijs kan ik niet leveren: helaas, heb ik niet de gelegenheid gehad, door de practijk te bewijzen, dat ik gelijk heb. Maar ik heb de vaste overtuiging, dat men in een klasse, bestaande uit *goede* leerlingen, in drie jaren kan afwerken, wat het leerplan, dat gemaakt is met het oog op den *gemiddelden* leerling, over vier jaren verdeelt. Het laatste vooral verlieze men niet uit het oog.

En dan is het ook zeer waarschijnlijk, dat men tot het inzicht komt, dat men na het derde schooljaar zonder schade minder uren kan besteden aan het 'lezen' en aan het 'schoonschrijven', zoodat men tijd wint, voor wat van meer belang schijnt: de leerstof wordt daardoor niet verminderd, wel gewijzigd.

Een uitvoerige toelichting van het bovenstaande zou mij

hier te ver voeren; ik wil er echter nog aan toevoegen, dat van flinke leerlingen eerder dan van andere verwacht kan worden, dat zij ook thuis zelfstandig een taak afwerken, zonder dat men vervalt tot de niet ten onrechte veroordeelde gewoonte, om het huisgezin een deel van het werk des onderwijzers op de schouders te leggen.

Van 'drillen' is dan nog geen sprake, mag geen sprake zijn, en voor 'afjakkeren' der kinderen behoeft geen vrees te bestaan: ook hier keert de wal het schip. Wel zal het blijken in het derde en ook nog in het vierde leerjaar misschien, dat de een of andere leerling verkeerdelijk tot de *a*-groep werd gerekend: de splitsing aan het einde van het derde leerjaar zal zeer moeilijk blijken en zij, die als laatste nummers bij de *a*-groep gevoegd werden, zullen al heel weinig verschillen van de 'besten' van de andere groep! Welnu, het kind, dat 'verkeerd' werd ingedeeld, wordt overgeplaatst naar de andere afdeeling en zal van de te zijnen opzichte onjuiste indeeling geen schade ondervinden. Voor de ouders kan dat misschien een teleurstelling zijn, maar is het dat ook niet, als een kind in een gewone schoolklasse moet 'blijven zitten'? En hier beteekent het dan nog niet eens een jaar verlies, want het kind, dat naar de overeenkomstige *b*-afdeeling wordt overgeplaatst, kan dan nòg in zes jaren de school doorloopen.

Ook zal het voorkomen, even goed als in andere klassen, dat er in een *a*-klasse een leerling achter raakt door ziekte of andere reden; ook hij moet dan, al blijft hij in een *a*-afdeeling, zes jaren doen over de leerstof en ondervindt dus evenmin nadeel van de splitsing.

Vraagt men nu, wat voordeel het geeft, als een kind op elfjarigen leeftijd de lagere school heeft doorloopen, dan wijs ik er allereerst op, dat de 'meer begaafden' nu althans een jaar hebben gewonnen. Zij kunnen overgaan naar het M.U.L.O., naar het Middelbaar of het Hooger Onderwijs, en hebben de kans, dat zij een jaar eerder hun doel bereiken. En dat wil wat zeggen voor tal van gezinnen, waar men wel niet van de kinderen behoeft te 'trekken', maar waar men er toch naar moet streven, omdat de middelen beperkt zijn, dat die kinderen zoo gauw mogelijk op eigen beenen kunnen staan.

Voor het *volkskind* is zoo'n jaar winst dus van zeer groot belang.

Voegt men mij toe: de inrichtingen, boven bedoeld, zijn volstrekt niet gesteld op die vroegrijpe of nog onrijpe leerlingetjes, dan antwoord ik, dat dit ongetwijfeld geldt voor met kunst- en vliegwerk klaar gestoomde, beklagenswaardige wezentjes, maar niet voor de goed onderlegde kinderen, die hier bedoeld worden en wien alle dressuur vreemd moet zijn.

De overigen uit de *a*-klasse, die, als zij de school (hier dus hun *vijf* leerjaren) doorloopen hebben, niet naar een inrichting voor voortgezet onderwijs vertrekken, maar naar de ambachtsschool willen overgaan, moeder thuis moeten helpen of naar een kantoor willen, die moeten (ook in verband met de Leerplichtwet) nog een jaar op school blijven. Mèt hen, die uit de 6e *b*-klasse worden ontslagen, doch de school niet verlaten, doorloopen zij nog de vervolgklasse; ook zij hebben aan het einde daarvan dan toch een jaar gewonnen!

Voor een schoolorganisatie als hier bedoeld wordt, heeft men noodig een gebouw met 12 lokalen: 4 voor de beide eerste en de beide tweede klassen, 4 voor de *b*-afdeelingen, 3 voor de *a*-klassen en bovendien 1 voor het zevende (zesde) leerjaar (de klasse, gevormd uit hen, die van de *a*-groep en van de *b*-groep nog op school blijven).

Wat de lokaliteit betreft, zou deze organisatie dus op elke twaalfklassige school kunnen worden ingevoerd; bovendien had men dan zonder extra kosten nog een lokaal en een onderwijzer vrij voor een vervolgklasse!

Van hoeveel belang ik de hierboven aangegeven verandering in de inrichting onzer scholen ook acht voor een groot deel der leerlingen, nog meer waarde hecht ik aan de tweede door mij voorgestane wijziging in de innerlijke school-organisatie, omdat die *allen* ten goede zal komen.

Ik ben mij echter bewust, dat ik hier op mijn weg veel meer bestrijding zal ontmoeten, omdat ik hier beginselen zal aantasten, die door schier alle onderwijzers steeds zijn gehuldigd en door velen met vuur verdedigd.

Toch waag ik het, 't hier uit te spreken: voor de hoogere

leerjaren moet met het stelsel van een vasten onderwijzer voor elke klasse gebroken worden![1)] Alleen dan is het mogelijk, dat de geheele school en niet een enkele klasse partij trekt van de uitstekende kwaliteiten van een goed onderwijzer; alleen dan kan ieder onderwijzer aan de school volledig geven, wat hij ter beschikking heeft!

Voor de drie eerste leerjaren zou ik onderwijzeressen wenschen te behouden, die, zooals nu op veel scholen, met haar klasse meegaan, dus: klasse-onderwijzeressen met het 'opschuivingssysteem'. Niet alleen, omdat we tegenover jongere kinderen staan, maar ook, omdat het onderzoek gedurende de beide eerste leerjaren (om tot een *a*- en een *b*-klasse te komen) dit wenschelijk maakt, is hier stabiliteit aan te bevelen.

Voor de volgende *a*- en *b*-klassen zijn dus nog een zestal onderwijzers (of onderwijzeressen) benoodigd. Maar geen van hen krijgt een *vaste* klasse; de een onderwijst in alle klassen van beide groepen bijv. rekenen, een ander Nederl. taal en lezen enz. Waarom? Omdat de eerste beter het vak rekenen kan onderwijzen dan een der anderen, terwijl de tweede er meer slag van heeft, om de kinderen te leeren stellen en te leeren schrijven zonder taalfouten.

Hierin schuilt absoluut geen kleineering van den klasseonderwijzer van thans. Niemand zal me tegenspreken, als ik beweer, dat niet allen alle vakken even goed kunnen onderwijzen, dat de meesten hun lievelingsvak hebben, een vak waarin zij altijd meer succes hebben dan hun collega's. En heeft de school hiervan tot heden zooveel voordeel getrokken, als er van te halen was? Het stelsel van vak-onderwijzers heeft men nooit aangedurfd (behoudens dan voor enkele bijvakken als gymnastiek, teekenen, zingen). Waar men er al aan dacht, in de lagere school de klasse-onderwijzers door vak-onderwijzers te vervangen (b.v. aan M.U.L.O. scholen) daar werd den brutalen opmerker voor de voeten geworpen, dat hij het essentiëele van het onderwijs niet kende en de *opvoeding* uit het oog verloor. Hij werd doodgegooid met

1) Ik hoop in de gelegenheid te zijn, deze stelling met de gronden, waarop zij berust, nader uit te werken. Daar het hier geldt een poging, *om de resultaten van het onderwijs te verbeteren*, veroordeele men die niet, enkel omdat men van 't nieuwe niets wil weten.

tal van citaten uit werken van beroemde paedagogen van Pestalozzi tot Ligthart, en - zweeg natuurlijk!

En toch, hij had gelijk! Ik herinner er nogmaals aan, dat sommige onderwijzers in enkele vakken uitmunten; ik bedoel niet, wat hun *kennis* in die vakken betreft, maar ik heb het oog op hun *onderwijskundige talenten*, om die kennis aan den man te brengen, hoewel het eene vaak met het andere in verband staat. Alleen hun eigen klasse heeft daarvan nu voordeel. Is dat niet jammer?

En sommige andere vakken, zij houden er niet van, en hebben hierbij maar zeer middelmatige resultaten, terwijl een ander aan dezelfde school die misschien met veel meer succes zou onderwijzen. Waarom hem daartoe geen gelegenheid gegeven?

'Maar dan is voor een bepaalde klasse niemand verantwoordelijk', hoor ik me tegenwerpen.

Ik antwoord daarop: 'Ieder staat voor zijn vak(ken) en is *daarvoor ten volle* verantwoordelijk!'

En ten slotte de bedenking, dat er van de *opvoeding* niets terecht zou komen! Inderdaad, dit lijkt een bezwaar, en ik denk hier aan tal van onderwijzers, die in volle toewijding dag aan dag ijveren, ook voor het zedelijk welzijn hunner leerlingen. Zij zullen hun goede gaven over een veel grooter aantal discipelen moeten verdeelen, doch die nu drie à vier jaren onder hun hoede houden, wat in het tegenwoordig stelsel zonder een vast opschuivingssysteem niet altijd het geval is.

Ik wil aan de opmerking, dat veel ouders (inzonderheid zij, die een moderne levensbeschouwing zijn toegedaan) liever *zelf* hun kinderen opvoeden en zich daartoe in staat achten, niet meer gewicht toekennen, dan er aan gehecht moet worden. Maar wel beweer ik, zonder tegenspraak te vreezen, dat door samenwerking der leerkrachten, gegrond op door gezamenlijk overleg verkregen overeenstemming, ook langs den hier aangeduiden weg bereikt kan worden, dat de jeugd geleid wordt in de richting der aloude christelijke en maatschappelijke deugden. Tucht is gewenning, en mocht er eens een zijn onder de broederen, van wien slappe leiding uitgaat, hij wordt geholpen en gesterkt door meer krachtige persoonlijkheden.

Ook deze reorganisatie brengt dus niet dan voordeelen voor onze scholen. Bij deze conclusie ga ik uit van het ouderwetsche(?) denkbeeld, dat *parate kennis* ook thans, vooral thans, voor onze jeugd van onschatbare waarde is.

Volledigheidshalve wijs ik er op, dat ook met de invoering van deze wijziging in onze schoolregeling geen kosten zijn gemoeid: de onderwijzers, aan de school verbonden, worden benoemd om bij voorkeur les te geven in aardrijkskunde en natuurkennis of in geschiedenis en rekenen, doch zij bezitten ook voor het onderwijs in de andere vakken bevoegdheid, en de lesroosters voor de verschillende klassen kunnen zóó worden samengesteld, dat voor allen het volle aantal wekelijksche lesuren wordt aangewezen, zoodat er geen onderwijzers *meer* noodig zijn, dan het aantal klassen bedraagt.

Moge bovenstaande beknopte uiteenzetting aanleiding geven tot een proefneming, waardoor het bewijs zou kunnen worden geleverd, dat, wat men niet kon bereiken langs de oude platgetreden wegen, zou bereikt worden langs nieuwe banen: *bevredigende resultaten!* Men bedenke, ‘dat het niet de wettelijke bepalingen noch de nageprate voorschriften eener “papieren” paedagogiek in de eerste plaats zijn, die het onderwijs maken, tot wat het is of zijn kan; het is veel meer *de onderwijzer* en *zijn wijze van werken*, waarvan het welslagen afhangt’. Daarom opene men hem de gelegenheid, zijn kennen, en vooral zijn kunnen zooveel mogelijk te benutten ten bate van ons volksonderwijs in het algemeen, óók ten bate van het meer begaafde schoolkind.

De school zij en blijve een opvoedingsinstituut, maar worde meer en meer een onderwijsinrichting, *beantwoordend aan haar doel*.

J. FABER.

Oerleven.

Wilhelm Volz. Im Dämmer des Rimba. Sumatras Urwald und Urmensch. Ferdinand Hirt in Breslau.

De nieuwe geringschatting van de beschaving is al weer meer dan anderhalve eeuw oud. De weerzin is in al dien tijd ver van algemeen geweest, doch wel telkens een machtige geestesfactor, uiting en een vorm van verlangen. De levensdrang naar verandering werd tot haat en walg. Nieuw was ook nu dit meerderheidsbesef allerminst. Op de lagereschool heeft men ons geleerd hooghartig over den griek te denken, die wenschte in een ton te leven; doch op de katechizatie heeft men ons ingeprent, dat goddelijke wijsheid den vriend-der-armen uit Bethlehem deed toornen tegen schriftgeleerden.

Hoewel een nieuwe daad van kracht, was Rousseau's roep: naar de Natuur terug, uit verworden beschaving te verklaren. Thans predikt men: naar het Primitieve. Evenals Rousseau's begeeren, houdt deze kreet staats-, maatschappij-vervorming in; evenals de lyriek van den proza-dichter, eischt hij tevens den enkelen-mensch. Op Rousseau's poëzie is de... dichterlijke-overdrijving van Bernardin de Saint-Pierre en van Chateaubriand's *Atala* gevolgd; onze tijd kreeg, met Dostojefski en Tolstoj, uit Amerika de natuurverheerlijking door Whitman en Thoreau's voorbeeld van eens dichters zich opsluiten in het woud.

Dat een mensch heel wat geriefelijkheid kan ontberen, leeren de tijdsomstandigheden thans zoowat aan iedereen;

dat men goed-en-aangenaam leeft in de bosschen, heeft Thoreau geenszins bewezen; trouwens had zoowat anderhalve eeuw vóór hem de dichter van *Robinson Crusoë* met de mógelijkheid in de beschrijving van dat eiland-leven slechts de waarde van geestkracht gepredikt. 't Verhaal van *Paul et Virginie* is nooit voor meer dan uitbundige verbeelding gehouden; doch in Whitman is een bevrijder begroet en Van Eeden's kortstondige kolonizeeren heeft met den naam van het landgoed bewezen, dat Thoreau navolging - zij het huiselijk! - waard geacht werd. Hoe belangwekkend *Quia Absurdum* weze, Van Suchtelen behoefde het niet te schrijven om tijdgenooten te doen beseffen, dat, zoo de Bussummer kolonisten wel eens Waldenzen zijn genoemd, niet slechts de geschiedenis der volgelingen van Petrus Waldus, doch ook die van von Zinzendorf voorbeelden geeft van een terugtrekken uit de maatschappij zonder verkloostering, in dieperen ernst en met een ander volhardings-vermogen.

Bij de heugenis van hetgeen Van Suchtelen aan verfijning èn sukkelachtigheid geteekend heeft, raakt de gedachte de polen zulker behoefte aan vereenzaming en van den weerzin tegen beschaving: - het kan gebeuren uit kracht en uit zwakheid.

Van beide ‘motieven’ vertelt een boek, dat ik pas, sterk-, doch tevens smartelijk-geboeid gelezen heb en dat reeds door de wereld, waarover het verhaalt, der Nederlanders aandacht verdient: ‘*Im Dämmer des Rimba*, Sumatras Urwald und Urmensch’ door Wilhelm Volz.

De uitgever Ferdinand Hirt te Breslau maakt van landen volkenkunde bijzonder werk. Nieuwe pedagogische opvattingen hierover vindt men in een mede bij hem verschenen boek van Dr. Konrad Olbricht, *Der erdkundige Lehrstoff in neuzeitlicher Auffassung*; beschouwingen, bij welke de meeste lezers dezer aankondiging zich waarschijnlijk evenzeer leek zullen gevoelen als ik; doch die toegeven aan een drang dezer tijden, daar zij het schoolonderwijs meer ‘in den Mutterboden verankert’ willen zien.

Volz' boek over ‘onze kolonie’ Sumatra spreekt, om één ding te noemen, over ontmoetingen met tijgers, als over iets, waarvan men slechts bij uitzondering behoeft te schrik-

ken. Doch zooals wij allen weten, dat *le tragique quotidien* van ons karakter bij slot van rekening meer vergt dan die grootere momenten van levensstrijd, welke toch maar weinige menschen ontgaan; zoo getuigt de blijkbaar oprechte en, naar ik al zei, nijpende beschrijving van des schrijvers ervaringen, dagen aan dagen, in het oerwoud, van verbazende uithoudingskracht.

Midden door Zuid-Sumatra voert dit boekje van zeven vel druks; 't is niet om de avonturen geschreven, ‘den Urwald will es näherbringen, was er ist und was er dem Menschen ist’. De eerste woorden der inleiding zouden hun hoop kunnen geven, die van een terugkeer tot de natuur, van een hervinden en hervatten van ‘het’ primitieve, redding verwachten voor de naar zij meenen tot ondergang gedoemde menschheid. Immers luidt de aanvangszin: *Urwald ist Lebensraum*, in ihm ist die Menschheit entsprossen, so ist das früheste menschliche Werden mit ihm verknüpft’. Inzonderheid die eerste drie woorden zouden in 'n tijd van wereld-woningnood als den onzen zoete illuzies vermogen te wekken. Echter brengt de ééne pagina dezer zelfde inleiding reeds tevens de waarschuwing. Want op den zin over wat het oerwoud zelf is en is voor den mensch, volgt: ‘ùns ùnd dem Maleier, dem indischer Kulturgeist hilfreich zur Seite gestanden, ùnd dem armen Kubu, der im Joche des Urwaldes lebt, noch jetzt ein Urmensch’.

Vele lieden van mijn leeftijd hebben, wellicht door maar-half-begrijpen, mèt Schopenhauer's levensinzicht, smartelijk Darwin's leer van het ‘struggle for life’ ondergaan. Zij dachten zich den levensstrijd als een van menschen. Hoe deze struggle is in de natuur, en in eene van gestadigen wasdom, Volz beschrijft het met kernige taal, met niet te veel abstracte woorden, daar véél talrijker dan deze de konkrete zijn zijner kennis als natuurgeleerde. Vochtig-zwoel is het oerwoud, van oneindige menigvuldigheid de groei: zóó sterk ook het gewar der slingergewassen, dat zij vallende stammen van doode boomen in hun snoeren op- en vasthouden, met nieuwe slingers dicht overspinnen: beeld van den ‘Existenzkampf’ in de eenzaamheid. De ‘Schlinggewächse lassen den Toten nicht zur Ruhe kommen’. ‘Kampf ist das Wahrzeichen des Urwaldes’. En bij al die weligheid, is de

aanblik van het gebladerte in het oerwoud ‘eintönig und öde’.

Hoe de mensch er moet strijden, moet lijden, niet slechts zeggen het ons Volz' beschrijvingen van de inspanning om in die dichtheid vooruit te komen: geen voetstap zonder vellen en kappen; doch vooral - erger nog dan de verschrikking door een onweer - vooral die der hulpeloosheid bij regen; regen, eindeloos in de modder, in de zwoele vochtigheid die er altijd is; dat grijpt den lezer als foltering aan.

In deze natuur nu leven tijgers; leven sterke apen-als-menschen; doch ook leven er menschen.

Maleiers komen er heen. Volz vertelt van een ontmoeting met zes Maleiers uit het boven-Rawas-gebied, een groote maand te voren met nog twee anderen naar het Rimba-woud getrokken, om producten te verzamelen, met name guttapercha. Eén van de acht was aan koorts overleden, een tweede door een vallenden boom geveld; grauwgeel, vermagerd en in verscheurde kleeding stonden daar de zes anderen: ‘der Urwald hatte sie gezeichnet’.

Doch in dit oerwoud léven menschen: de Koeboe's; aan de groote stroomen wonen, hoewel niet talrijk, Maleiers; doch binnen in het ontzaglijke gebied: tienduizenden van vierkante kilometers tusschen het menschenlooze hooggebergte der westkust en het eindelooze, onbewoonbare moeraswoud van de oostkust, hebben de Koeboe's hun onbestreden gebied, een armzalig volkje, een levend fossiel, niet meer dan een paar duizend zielen. ‘Aan hen kan men zien, hoe de oermensch geleefd heeft; uit hun armzalig bestaan opmaken, welk een tiran zonder deernis het oerwoud is, hoe het den eenvoudigen mensch in hopelooze slavernij houdt’.

Met veel beleid en lang geduld is het Volz gelukt, een aantal van deze medemenschen te aanschouwen, die als nomaden, d.w.z. juist als de minder sterke apen, in de Rimba leven. Hij kwam in een ‘dorp’ van vier mannen, drie vrouwen en drie bijna volwassen kinderen. Zij hadden daar kleine ‘hutten’, aan alle kanten open, bestaande uit dunne stangen, met lianen aaneengebonden en met palmstroo overdekt; voldoende voor hun kort vertoeven, want gestadig trekken ze op, om naar vruchtboomen, d.i. naar voedsel te

zoeken. Waar dan de avond hen overvalt, vlechten zij een scherm uit eenige takken. Zij eten vruchten, wortels en knollen, die zij met een spitsen stok uitgraven; ook kikvorschen, rupsen en larven. Jagen en visschen doen er maar weinigen, want wapens en werktuigen bezitten zij zelden. Als dieren zwerven zij, om te eten: als niet-sterke dieren. Meest eten zij terstond wat zij vinden; de rest gaat mee in een 'tasch' van bast. De man voedt zich het eerst; wat er overblijft is voor vrouw en kinderen. De kindersterfte is zóó groot, dat blijven-leven uitzondering is. Uit dunne bast maken de mannen iets als een lendegordel, de vrouwen een kort rokje. Een enkele Koeboe verkrijgt wel eens een mes, doch de meesten leven nog in het tijdperk van het hout; met hout slaan zij pinnen in de boomen om daar tegen op te klimmen. Geen Koeboe wordt ouder dan dertig jaar, met tien jaar is een meisje volwassen, met twintig jaar oud. Ook Maleiers sterven vroeg; alleen zij die, in Europeeschen dienst, deel hebben aan een beter bestaan, verouderen minder snel. In het binnenland is een Maleier van veertig jaar een grijsaard. De Koeboe houdt het veel korter uit. Hij is schuw, hij is week, laat zich ringelooren. 'Ik kreeg - verzekert Volz - den indruk, dat wanneer ik tegen een van hen had gezegd, dat ik hem een oor zou afsnijden, hij zonder verweer het hoofd zou hebben klaar gehouden. Ook zijn zij volkomen vreedzaam; krijg of iets dergelijks is hun onbekend. Dit staat ook in verband met hun volslagen gemis van wapens, *in het oerwoud zijn zij niet meester*, *doch wild;* een wild zwijn, een hert met flink gewei is weerbaarder dan zij. Nog andere negatieve deugden zijn hun eigen; zij stelen niet en liegen niet, daar zij geen reden hebben, ooit ééne onwaarheid te zeggen. Voegt men hier nog de, uit hun moeilijk bestaan als iets vanzelf sprekends te verklaren monogamie bij, dan zou men de Koeboes kunnen idealizeeren tot menschen die een paradijsbestaan leiden. Feitelijk is er anders niets dan een ontbreken van mogelijkheden. Het zijn toestanden, die dichter liggen bij het dierlijke dan bij het menschelijke'.

Aldus de energieke beschaafde, die zwakkelingen in primitiefheid-als-erfgoed, ten koste van bewonderenswaardige inspanning heeft kunnen gadeslaan.

Bij al het dwepen met primitiefheid; met Tolstoj's illuzie van weerloosheid; nu Gauguin, door zijn gezin te verlaten om op Tahiti een ‘nieuw leven’ te beginnen, het brengen kon tot een profeet onder schilders; is Volz' beschrijving van de Koeboe's de aandacht ook van leeken in de volkenkunde waard.

J. DE MEESTER.

Buitenlandsch overzicht.

Volkenbond.
(*Vervolg*).
27 Dec. 1920.

'Bedenk toch', luidde de noodiging die Balfour in de negende zitting (22 November) tot de vergadering richtte,

> consider, if you will, for a moment not the general need for helping the Armenians if we can, but the practical difficulties which lie in the way... One of the most serious difficulties which the Council have had to face, and which, in its turn, the Assembly will have to face, is that the machinery of the League, as embodied in the Covenant, was not contrived to deal with the sort of situation with which we are confronted in Armenia. The condition of things which the framers of the Covenant had specially in view were organised states with clearly marked frontiers, open to the action of the public opinion of the civilised world, and in the last resort, open to threats of economic pressure... Observe that not one of these conditions is fulfilled by the state of things with which we have got to deal in Armenia at the present moment... There is no clearly marked frontier for Armenia... What does Mustapha Kemal care about the opinion of the League of Nations, or the opinion of the civilised world, or the fact that before any tribunal of humane people his action will be condemned? To all these considerations he is perfectly indifferent... What economic pressure can you put upon Mustapha Kemal? He is not responsible for the finance of an organised State; he is not responsible for the commerce of Turkey-in-Asia...
> The reason why a mandatory is necessary is that union of action is necessary. *You cannot run an expedition in Asia Minor*... All the other mandatories have accepted the position of mandatory willingly and in the full belief that they have the power as well as the will to carry out from their own resources all the responsibilities which the position of a mandatory involves. Where are you going to find a man-

> datory who will, *out of his own resources*, carry out the work with regard te Armenia which France, for example, is ready to carry out with regard to Syria, or Britain is prepared to carry out with regard to Mesopotamia? If America had been ready and willing, she has the resources, she has the public spirit, she has the men, the money and the enthusiastic feeling which would have made her an ideal mandatory. She has not seen her way to accept that position, and it follows from that that you will have to look elsewhere to obtain the assistance which a mandatory alone can give you. And so far as the Council is aware, you cannot find such a mandatory in any State of the world, unless the other states of the world are prepared to guarantee it against loss, to provide it with the necessary financial assistance, and to provide it probably with the necessary aid in men and munitions. That is a very difficult problem... If anything effective is to be done, the 42 nations represented in this room will have to give their assistance effectively in carrying out that great object. Now, if I am right in that, evidently the appeal can be best made to these 42 nations by the Assembly rather than by the Council...
> Protestations of good intentions and good-will are things which have been lavished on Armenia for a generation at least.... We stand like people on the shore looking at the survivors of a wreck holding on to their ship which is about to be finally foundered. We give them words of encouragement, we express our horror at their position and our sympathy with their misfortunes, but so far we have not been fortunate enough to find a method of giving them effective aid. May the six gentlemen who will advise their colleagues of the Assembly be more successful than their predecessors!...

Deze kilheid was bestemd, de enthousiasten die de Vergadering tellen mocht, tot begrip der werkelijkheid terug te brengen. Gij, Bond, hebt geen krijgsmacht: ‘you cannot run an expedition.’ Gij, Bond, hebt geen financieele middelen; uwe mandatarissen leggen er geld bij, en doen dit alleen uit eigenbelang, Engeland in Mesopotamië, Frankrijk in Syrië. Voor Armenië zult gij geen mandataris vinden zonder hem, met u allen, soldaten en munitie bij te zetten. Wij van den Raad weten wel dat de volken die niet geven willen; maar wij vinden best dat ook gij er de proef van neemt.

Zóó nuchter zegt alleen een Engelschman de dingen. De Franschman (in het bijzonder als hij, zooals ditmaal Viviani, een in wezen zeer delicaat voorstel smakelijk te maken heeft) verkiest een anderen toon:

> ....La question se pose si l'Assemblée des Nations va ressembler à une sorte de réunion publique, illustre et privilégiée, composée d'hom-

> mes distingués du monde entier, qui se retirerait après avoir pris une de ces motions qu'on transmet le soir aux journaux, lorsque la réunion publique est terminée...
> Ouvrant une parenthèse que je fermerai aussitôt, je me permettrai de vous faire remarquer que le vice dans lequel nous sommes ne vient pas de la faute de la Délégation française. En vérité, *nous sommes une Assemblée impuissante*, parce qu'on nous a chargés d'une responsabilité alors qu'on ne nous a donné aucune autorité.
> La Délégation française, représentée à l'Hôtel Crillon par M. Léon Bourgeois, demandait que cette Assemblée ait son arme, que les états-majors fussent constitués avec un contingentement international, c'est à dire avec tous les moyens d'action. Si à ce moment, la voix de la France avait été entendue, la Société des Nations aurait son arme à côté d'elle....
> Là où le Conseil a échoué, je ne vois pas comment un Comité de six membres sortis du sein de l'Assemblée, pourra réussir.... Y a-t-il ici un Etat, parmi ceux qui ont compati aux douleurs de l'Arménie, qui puisse prendre en mains le mandat? Qu'il se lève, et par la voix de son représentant, qu'il se fasse connaître! Que s'il n'a pas d'instructions, et qu'il veuille, *ad referendum*, se retourner vers son Gouvernement, il le dise! Mais si aucun Etat ne veut prendre en mains le mandat de l'Arménie et si nous sommes exposés demain à nous trouver en face du néant, n'allons-nous pas être placés dans cette situation ridicule d'une Assemblée qui aura cherché des mesures, alors qu'elle savait, avant de les prendre, qu'elle est impuissante à les faire exécuter?

Wat Viviani dan voorstelt?

> .... chercher une Puissance qui, avec son autorité morale et matérielle, interviendrait entre les combattants pour essayer de faire prévaloir un arbitrage *par négociatons*,

of, geredigeerd:

> L'Assemblée, désireuse de collaborer avec le Conseil pour mettre fin dans le plus bref délai possible à l'horrible tragédie arménienne, invite le Conseil à s'entendre avec les Gouvernements pour qu'une Puissance soit chargée de prendre les mesures nécessaires en vue de mettre un terme aux hostilités entre l'Arménie et les Kemalistes.
> .... A vous, à qui l'on a laissé toutes les responsabilités sans vous donner aucune autorité, à vous qui n'avez pas d'arme à votre côté, je vous demande de ne pas prendre sur vos épaules une responsabilité, alors que vous seriez incapables d'exécuter la décision que vous auriez prise, mais de laisser cette responsabilité *au Conseil Suprême*, lequel s'est déjà adressé aux nations pour leur demander de prendre en mains un mandat qu'elles n'ont pas accepté. Si ma proposition est acceptée, le Conseil pourrait alors s'adresser aux Gouvernements qui chercheraient entre eux une puissance

capable d'intervenir avec toute l'autorité convenable sur les champs de bataille, pour essayer d'arrêter par des négociations les hostilités.

Deze rede moet, dunkt mij, de politieke koppen der vergadering zijn opgevallen. Er stak wat achter. ‘De Raad heeft niemand kunnen vinden; dus wàs er niemand; dus zal de commissie ook niemand kunnen vinden; dus zal het voorstel-Lafontaine behooren te worden verworpen’; - tot zoover gaat het goed. Maar nu: dus zal de Raad nogmaals bij de Gouvernementen moeten komen? Een mandataris wàs er niet; zou er nu wèl ‘toute l'autorité convenable’ zijn ‘pour essayer d'arrêter’ enz.? Wilde Frankrijk daartoe worden aangezocht, dat, sedert Griekenland's omzwaai, gaarne den Kemalisten eene herziening der bepalingen van Sèvres in uitzicht zou stellen, en, als het hiertoe gemachtigd ware, wellicht meer bij hen zou kunnen verkrijgen dan een ander? Zulke vragen zullen in de bezonnen hoofden der aanwezigen licht zijn opgerezen; geuit werden zij niet in het openbaar, en de handen hadden ondertusschen niets beters te doen gevonden dan ‘luide te applaudisseeren’ zooals zij steeds hebben gedaan zoo dikwijls iemand van Viviani's welsprekendheid aan het woord was geweest. Wat nu intusschen te doen? ‘We must at least exhaust our best endeavours’, merkte de heer Doherty (Canada) op; ‘there is nothing inconsistent between M. Viviani's motion and the motion that we appoint a Committee.’ Hetgeen Lord Robert Cecil beaamt. Waarop Viviani:

> Vous êtes en présence de deux solutions; il est très difficile de combattre l'une ou l'autre. Si je demande à l'Assemblée de voter ma proposition, il suffira à Lord Robert Cecil de se lever pour qu'elle tombe. Si Lord Robert Cecil demande quelque chose à l'Assemblée, il suffira que je me lève pour que sa proposition tombe, puisqu'il faut l'unanimité.[1)]. Je ne ferai plus d'opposition au renvoi à la Commission, pourvu qu'on prendra d'abord en considération la proposition de la délégation française... N'envoyons pas à l'Arménie de la littérature et des télégrammes. Ou on trouvera une puissance qui négociera; nous nous inclinerons devant elle; ou personne n'interviendra et nous serons obligés de constater la carence de l'humanité. Et alors nous devrons non pas désespérer, mais travailler avec plus de virilité et de courage à fortifier la Société des Nations et à lui donner pour l'avenir l'arme qui lui manque aujourd'hui.

1) Art. 5 Pacte eischt voor elk besluit in Raad of Vergadering, behalve voor ‘questions de procédure’, de eenstemmigheid.

Lord Robert Cecil:

> If it is quite clear that both M. Viviani's proposal and my own proposal are to be set going this afternoon, I shall be only too glad to accept the suggestion.

Maar nu staat Balfour op:

> .... How can you ask anyone to negotiate with Mustapha Kemal unless he has something to offer to Mustapha Kemal? How can our negotiator be in a position to offer anything until anxious consultation has gone on with the Powers concerned in the Turkish Treaty?.... I should like to know, before accepting the principle, what the French have in their minds.

Viviani:

> On dit que le gouvernement qui sera chargé de négocier ou du moins de faire entendre sa voix - peut-être le mot de négociation qui est venu sur mes lèvres est-il inexact et s'agirait-il davantage d'une médiation - aura des difficultés. Mais c'est notre vie quotidienne de rencontrer des difficultés dans l'ordre international. Nous allons en rencontrer dans l'avenir sur tous les terrains et dans tous les endroits. Qu'il me soit permis de dire que si, d'ailleurs, cette expédition était confiée à l'Honorable M. Balfour, j'ai trop de respect pour sa subtilité d'esprit pour ne pas être certain qu'il aboutirait (*Applaudissements*)..... Je voudrais faire une proposition que nous nous entendions avec le Gouvernement qui cherchera les moyens, d'accord avec les puissances, de négocier ou du moins d'interposer sa médiation. Si cela n'est pas possible, alors, mes chers collègues, dressons le procès-verbal de notre impuissance. Nous n'avons pas le droit de nous mêler de négociations diplomatiques. Nous n'avons pas de force armée.... Nous nous tournons du côté du Conseil et nous lui disons: 'Vous avez échoué; nous ne vous demandons pas de recommencer votre geste. Il y a des Gouvernements responsables faits pour savoir si cette plaie va rester ouverte au coeur de l'humanité.' Si nous ne pouvons pas faire ce minimum d'actes que je demande, nous sommes incapables d'agir. Continuons alors nos délibérations académiques devant le monde, qui se dira: 'Décidément, sous la calotte des cieux, il n'y a rien de changé.'

Vifs applaudissements, en aanneming, bij ééne stemming, der door het voegwoord *en* aaneengeregen voorstellen-Viviani en Cecil-Lafontaine. Intusschen was Balfour's vraag in waarheid onbeantwoord gelaten; wat dit beduidde zou de afloop leeren.[1)]

1) De Armenië-commissie werd door het bureau samengesteld uit Cecil (Zuid-Afrika), Lafontaine (België), Nansen (Noorwegen), Pueyrredon (Argentinië), Schanzer (Italië), Viviani (Frankrijk); tegelijk werd door den Raad, ter uitvoering van het voorstel-Viviani, een dringend telegram gezonden aan alle leden van den Volkenbond en aan de Vereenigde Staten. Wilson antwoordde (1 Dec.): 'I am without athorisation to offer or employ military forces of the United States in any project for the relief of Armenia, and any material contributions would require the authorisation of Congress, which is not now in session. I am willing, however, upon assurances of the moral *and diplomatic* support of the principal Powers, to proffer my personal mediation

Tiende zitting (23 Nov.): aanneming van het voorstel-van Karnebeek omtrent het onderzoek naar de juridische strekking van art. 18 Pacte[1]: de Raad zal een commissie instellen, en het verslag dier commissie voor de Vergadering brengen in haar bijeenkomst-1921.

Tusschen de tiende zitting en de elfde (30 Nov.) zijn alleen commissievergaderingen gehouden. In haar elfde zitting

through a representative whom I may designate, relying upon the Council to suggest to me the avenues through which my proffer should be conveyed.' - Spanje (30 Nov.) 'contribuerait volontiers à toute action d'ordre moral et diplomatique'. - Brazilië (30 Nov.) 'est prêt à contribuer seul ou conjointement avec autres Puissances à mettre terme à situation angoissante Arménie'. - Hierop seint de Raad 2 Dec. aan Wilson: 'Conseil prie ces deux gouvernements se mettre directement en rapport avec vous pour convenir d'une collaboration. Négociations peuvent être ouvertes immédiatement avec gouvernement arménien à Erivan'; naar het adres voor de Kemalisten zal de Raad informeeren.
In de 29ste zitting (17 Dec.) doet Jonescu (Roemenië) het voorstel tot oprichting van een internationaal expeditiecorps naar Armenië van 40.000 man en verklaart dat zijne regeering bereid is haar contingent te leveren; dit voorstel wordt gerenvoyeerd aan de Armenië-commissie, die met Jonescu wordt versterkt. - In de 30ste zitting (18 Dec.) brengt deze commissie (bij monde van Lafontaine) rapport uit, een rapport dat niets zegt dan dat Wilson den Senaat een crediet van 25 millioen dollars voor Armenië gevraagd heeft; 'nous sommes d'avis que l'Assemblée [Lafontaine zeide, "le Conseil", hetgeen volstrekt geen zin heeft] proroge les pouvoirs de la Commission et que celle-ci continue à examiner ce qu'il y a lieu de faire'. Bestrijding door het Commissie-lid Viviani: 'Ce qu'on introduit devant vous, c'est le système des Commissions permanentes. Notre Commission permanente, c'est le Conseil.'. Waarop de gansche vergadering, de commissieleden inbegrepen, Lafontaine in het hemd laat staan, en op verzoek van Viviani besluit 'de charger le Conseil de veiller sur le sort de l'Arménie.' Het blijkt ten duidelijkste dat de geheele Armenië-commissie geen enkel oogenblik van haar bestaan iets hoegenaamd verricht of beteekend heeft, en dat het open blijven van het geschil tusschen Frankrijk en Engeland over de Grieksche zaak de Fransche regeering de noodzakelijkheid heeft doen inzien, het door Viviani op een kier gezette deurtje tot een bijzondere opdracht bij Kemal maar weer dicht te laten gooien.

1) Zie *Gids* van Januari 1921, bl. 164.

adopteert de Vergadering haar reglement van orde. De twaalfde (2 Dec.) heeft een besluit te nemen omtrent de door de Skandinavische rijken ingediende amendementen op den Pacte[1]. - Balfour stelt namens commissie I voor, thans de Skandinavische amendementen niet in overweging te nemen[2]:

> If you change the Covenant, you change the Treaty of Versailles. We thought it very undesirable at this moment to pull te pieces that great international instrument which gave a seal to the peace of the world ....

maar den Raad te verzoeken een commissie te benoemen om de amendementen te bestudeeren en haar rapport aan de Vergadering in haar bijeenkomst-1921 voor te leggen[3].

Tegen Balfour's vereenzelviging van Pacte met Tractaat komt Costa (Portugal) levendig in verzet:

> Le Pacte n'est pas le Traité... Une nouvelle Assemblée se tiendra dans dix mois. A ce moment-là, notre Société qui, pour avoir toute son efficacité, doit être universelle, comprendra d'autres Etats qui ne peuvent pas ou ne veulent pas en faire partie actuellement. A ce moment-là, le Pacte pourra être modifié d'une façon à peu près définitive.

Het tweede lid van het commissievoorstel heeft dus Costa's volle instemming, mits de door den Raad te benoemen commissie niet slechts over de Skandinavische, doch over alle amendementen rapporteere die een lid van den Volkenbond binnen een door den Raad te bepalen termijn in zal zenden. Namens Portugal biedt hij er reeds terstond een vijftal aan[4].

1) O.a. beoogende te verzekeren dat de Vergadering jaarlijks bijeenkome en beschreven moet worden op verlangen van tien leden; dat de verkozen leden van den Raad vier jaar zitten, niet onmiddellijk herkiesbaar zijn en niet tegelijk aftreden (zoodat de eerste maal er één voor drie, één voor vier, één voor vijf, één voor zes jaren moet worden aangewezen; aan den Pacte toe te voegen eene regeling omtrent permanente verzoeningsraden.
2) In de commissie was dit besloten met 20 tegen 8 stemmen, waaronder, behalve de drie Skandinavische rijken, Argentinië en Nederland.
3) Dit was in de commissie een Nederlandsch voorstel geweest; ‘la pensée de la délégation néerlandaise était de ne pas décourager et de ne pas faire oeuvre négative’ (de heer van Karnebeek in de voltallige vergadering op 2 December).
4) O.a. dat de gekozen leden van den Raad slechts één jaar zitting zullen hebben, en hetzelfde land slechts om de 10 jaar zal kunnen worden ingekozen.

Balfour heeft tegen Costa's voorstel tot uitbreiding van de taak der door den Raad te benoemen commissie geen bezwaar:

> ... I hope the Committee will not be overwhelmed by a large number of superfluous amendments, but it *does* seem to me desirable, that when we meet next year, we shall meet with a considered opinion on the merits of the various proposals for changing the text of the Covenant.

Motta (Zwitserland) wil iets zeggen van wat de neutralen voor de waarheid houden:

> Il y a un argument que nous ne pouvons pas admettre: c'est l'argument qui est tiré du fait que le Pacte serait lié au Traité de Versailles.... Le Pacte est lié au Traité par des liens que j'appellerai uniquement ou surtout des liens extérieurs. La Traité de Versailles, dans la partie qui en forme la substance, est un traité qui ne concerne que les Parties. Ce sont ces Parties elles-mêmes qui doivent voir dans quelle mesure des modifications peuvent être apportées au Traité. Nous n'avons pas à nous en occuper dans ce moment. Par contre, le Pacte est une oeuvre universelle, une oeuvre humaine, une oeuvre qui contient elle-même la clause de sa revision[1)].... J'aurais manqué au devoir que m'imposent les idées que j'ai toujours défendues, si je n'avais par fait cette courte déclaration;

maar thans volgt de eerste tusschenkomst van Léon Bourgeois, die, gevat als steeds, de uitspraak van Motta onmiddellijk tegen dezen zelven en tegen alle neutralen keert:

> Je tiens à remercier l'honorable M. Motta de la déclaration très nette par laquelle il a fait connaître que ni lui, ni ceux qui partagent son sentiment ne se prêteront ici à aucune discussion du Traité de Versailles. Il l'a dit dans les termes les plus formels et j'en suis très heureux, je puis le dire, je l'espère, non pas seulement au nom de la délégation française, mais encore au nom de tous les signataires du Traité de Versailles *(Très bien! très bien!)*, c'est-a-dire de tous les pays qui, ayant pris part à la grande guerre et en ayant supporté les charges, tiennent essentiellement à ce que le Traité demeure intangible. Je remercie M. Motta d'avoir fait une déclaration qui donne à cet égard toute sécurité et toute satisfaction ....
> Certes, le Pacte contient un certain nombre de dispositions qui ne touchent pas au Traité et pour lesquelles, par conséquent, notre droit de libre examen reste entier. Mais il y a, entre le Traité et le Pacte, un certain nombre de liens étroits et essentiels; il y a, je n'ai pas

1) Art. 26 Pacte: 'Les amendements au présent Pacte entreront en vigueur dès leur ratification par les Membres de la Société dont les Représentants composent le Conseil, et par la majorité de ceux, dont les Représentants forment l'Assemblée.'

besoin de le rappeler, un grand nombre de dispositions par lesquelles le Traité remet précisément à la Société des Nations l'exécution de certaines des obligations prescrites par le Pacte: il existe donc une corrélation entre les obligations et les devoirs qui découlent des dispositions du Pacte et de celles du Traité.
Mais il y a plus: certains articles du Pacte sont comme l'expression directe de la volonté des Puissances signataires au moment où le Traité a été ratifié. L'insertion du Pacte dans le même acte diplomatique que le Traité n'est pas seulement un artifice de rédaction, c'est l'expression d'une volonté réfléchie. Il importe que ces deux instruments diplomatiques, liés par les mêmes signatures, conservent l'un vis-à-vis de l'autre la situation qui leur a été faite par ses signataires communs, et que les obligations qui en sont les conséquences s'exécuteront loyalement et complètement.
Je ne veux pas entrer ici dans une discussion de détail. Il me suffira de rappeler l'article 1er, qui fixe quelques-unes des garanties exigibles de certains Etats pour entrer dans la Société des Nations;[1] il y a là des stipulations qui constituent une partie intégrante, à la fois du Traité et du Pacte, et l'on ne peut toucher à l'une d'entre elles sans que le Traité lui-même se trouve atteint.
Je pourrais citer également l'article 22 qui définit les mandats, et qui lui aussi lie le Pacte au Traité.[2] Ma seule conclusion sera donc que lorsque le Conseil examinera certains amendements, il devra tout d'abord (et nous sommes unanimes, je crois, à penser ainsi, car aucun d'entre nous ne songe à toucher au Traité) examiner si l'amendement proposé peut être considéré comme portant atteinte d'une façon quelconque au Traité lui-même.
En d'autres termes, si aucune atteinte n'est portée au Traité, le droit de libre examen et de discussion de l'amendement reste entier; si, au contraire, il s'agit d'une disposition susceptible d'avoir un effet modificatif sur le Traité, un déclinatoire d'incompétence lui sera imposé *de plano*, car il ne nous appartient pas de toucher au Traité.
Telles sont les quelques explications que j'avais à apporter au nom de la Délégation française et, je le répète, très probablement au nom des Puissances signataires du Traité. Je remercie M. Motta de m'avoir donné l'occasion de constater que je suis, je crois, d'accord avec lui sur ce point comme sur tous les autres. (*Vifs applaudissements*).

De heer Motta zou - o zoo veel hebben kunnen antwoorden, als hij niet had moeten denken om de unanimiteit,

1) Toelating van den ex-Centralen (en dus niet uitgenoodigden) Staat bij ⅔ der stemmen, 'pourvu qu'il donne des garanties effectives de son intention sincère d'observer ses engagemens internationaux'; in de eerste plaats, zegt niet, maar bedoelt het artikel, van zijn voornemen tot naleving van het tractaat van Versailles.
2) Aanhef art. 22: 'Les principes suivants s'appliquent aux colonies et territoires qui, *à la suite de la guerre*, ont cessé d'être sous la souveraineté des Etats qui les gouvernaient précédemment.'

en dus zweeg hij. Toch zou de eenstemmigheid niet worden bereikt.

Toen de voorzitter het voorstel-Balfour, gewijzigd bij het door Balfour overgenomen amendement-Costa, in stemming wilde brengen, stelde Doherty (Canada) de vraag, of de Vergadering zich nu van het recht beroofde, nog in deze eerste bijeenkomst over eenige wijziging van den Pacte, die wellicht nog zou kunnen worden voorgesteld, te beslissen?

Het voorstel-Balfour, antwoordde de voorzitter, houdt zich alleen bezig met de Skandinavische amendementen, en het amendement-Costa met die welke door de leden bij den Raad zullen worden ingezonden. Gij vraagt of staande deze bijeenkomst nog amendementen door de Vergadering onmiddellijk in behandeling kunnen worden genomen. Stel geen vraag doch doe een voorstel, en volgens het juist aangenomen reglement van orde zal dit commissoriaal worden en na uitgebracht commissierapport de Vergadering erover beslissen.

Doherty zegt niets meer, en het voorstel-Balfour-Costa komt in stemming. Pueyrredon (Argentinië) en Velasquez (Paraguay) stemmen tegen; Pueyrredon met de verklaring:

> J'ai voté contre la proposition, parce qu'elle n'admet pas

(en nu volgt iets dat naar de letter onjuist was)

> parce qu'elle n'admet pas que des amendements au Pacte soient discutés au cours de l'Assemblée actuelle;

immers het voorstel-Balfour-Costa zegt daarvan niets; alleen geeft het een andere procedure aan voor de amendementen die òf reeds waren ingediend, òf in de toekomst bij den Raad zouden kunnen worden ingezonden. Maar het was duidelijk, dat, ten aanzien van nieuwe amendementen, een tweede commissie tot geen ander besluit komen zou dan ten aanzien der Skandinavische met groote meerderheid in de commissie-Balfour was genomen.

De verlegenheid van den president moet een oogenblik groot zijn geweest. Maar Viviani had de oplossing bij de hand:

> Il n'est pas possible qu'il faille l'unanimité pour un vote de cette espèce. Le bureau confond l'unanimité qui serait nécessaire pour faire

admettre le fond d'un amendement avec la majorité qui suffit pour que l'Assemblée se prononce sur une question de procédure.

Hymans:

Il s'agit donc essentiellement d'une question de procédure qui pouvait être tranchée à la simple majorité.

Pueyrredon:

Je suis d'accord, Monsieur le Président.

Hymans:

Dans ces conditions, la proposition est adoptée. *(Assentiment)*.

Gelukkig, want de lunch dreigde koud te worden (het was over éénen). Eerst in de volgende zittingen zou blijken, dat Argentinië niet in de Vergadering terugkeerde. In de dertiende (4 Dec.) was een voorstel van Pueyrredon ter tafel, maar hij zelf was niet opgedaagd; - en in de veertiende (6 Dec.) werd zijn afscheidsbrief gelezen.

Pueyrredon blijkt van bindende instructies te zijn voorzien geweest ten aanzien van een zaak, die hij in *deze* bijeenkomst der Vergadering nooit zou hebben kunnen doordrijven: de onmiddellijke toelating van Duitschland tot den Volkenbond. Reeds in de vijfde zitting (17 Nov.) had hij terloops gezegd:

La République Argentine considère qu'il est essentiel que tous les Etats souverains reconnus par la communauté internationale soient admis à faire partie de la Société des Nations, de telle façon que leur non-incorporation soit le résultat d'une décision volontaire de leur part;[1)]

deze ‘consideratie’ bleek 4 Dec. te zijn ingekomen als ‘propositie’. De Voorzitter stelde voor, de discussie over de vraag, of deze propositie aan de agenda zou worden toegevoegd, te bepalen op 6 Dec., hetgeen werd aangenomen. Daarna kwam, van de twee die den 2^{den} Dec. ‘bande à part’ gemaakt hadden, Velasquez (Paraguay) nog even op het gebeurde van dien dag terug:

Notre Pacte contient des dispositions qu'on pourrait d'ores et déjà modifier à la grande satisfaction de nombreux Etats;

zoo zou Paraguay het obligatoire karakter der rechtspraak

1) Zie *Gids* Jan. 1921, bl. 162.

van het Permanente Hof in den Pacte willen schrijven; in art. 4 de woorden ‘représentants des Principales Puissances Alliées et Associées’, ‘qui nous rappellent l'horrible catastrophe qui a bouleversé le monde’, door een optelling der bedoelde staten vervangen, en de wijze van verkiezing der niet-permanente Raadsleden door den Pacte zelf doen regelen. Voorstellen die, indien ingebracht, geen kans zouden hebben gehad, daar zij meest zaken betroffen waarover men reeds het rapport der commissiën wachtte. - Later in deze zitting kwam nog een amendement-Doherty (Canada) op den Pacte in: tot schrapping van (het aan den Amerikaanschen Senaat zooveel aanstoot gegeven hebbende) art. 10, dat de leden van den Volkenbond tot handhaving der integriteit van het gebied en der staatkundige onafhankelijkheid van elk medelid in geval van buitenlandsche aanranding verplicht. De ‘prise en considération’ ook van dit amendement, gelijk van het Argentijnsche, werd op den 6^{den} bepaald. Vóór zij in de zitting van dien dag aanving, las Hymans den volgenden brief van Pueyrredon voor:

> ... L'invitation reçue par la République Argentine annonçait des amendements au Pacte[1]. Notre pays vit dans la Société projetée la naissance d'un nouvel et bienfaisant instrument de paix... Il accepta, sans ambages, de participer aux travaux de la Société... C'est alors qu'il prépara une série de projets qui furent exposés dans ses déclarations lues en Assemblée plénière, le 17 novembre[2], *et qui étaient par coïncidence des amendements au Pacte*[3]... Telles sont les propositions: Admission de tous les Etats souverains; admission de petits Etats sans le droit de vote; constitution du Conseil par élection démocratique; Cour d'Arbritage et de Justice obligatoire... Nous pensions qu'elles seraient prises en considération au plus tôt puisqu' ils font partie des problèmes qui touchent fondamentalement la constitution de la Société. Le vote de l'Assemblée met un terme à la question...
>
> Le but principal du Gouvernement, en envoyant à cette Assemblée la délégation que j'ai l'honneur de présider, fut de collaborer par ses amendements au Pacte à la constitution de la Charte dans laquelle il espérait trouver inscrits les principes que l'Argentine a toujours soutenus en matière internationale et dont elle ne peut s'écarter. Une fois cette tâche disparue par l'ajournement des amendements, la délégation argentine doit cesser sa collaboration.

1) Die nl. welke door de Skandinavische rijken reeds sinds lang geleden waren ingediend.
2) Zie *Gids* Jan. 1921, bl. 162-'63.
3) Maar niet in den vorm opgemaakt en ingediend.

Het toeval van het alphabet had (Zuid-)Afrika, en dus Lord Robert Cecil, tot den buurman van Argentinië in de vergaderzaal gemaakt; buurlieden, door meer dan dit enkele toeval, immers ook door een zekere mate van gedachten- en gevoelsgemeenschap verbonden. Het was dan ook niet onverwacht dat Lord Robert Cecil na de voorlezing het woord nam:

> ... I regret he should have withdrawn from the Assembly... I am not going to say a word about the actual proposals. They were never discussed here. I hoped they would have been discussed, and had the Argentine Delegation remained, they whould undoubtedly have had full opportunity of discussion, and after that discussion we could all have made up our minds as to the value and opportuneness of those proposals... With the general principles of those proposals there is, I believe, in the Assembly and in my own mind great sympathy... As far as I am concerned, nothing would induce me to shut out of consideration any proposals designed to improve the workableness and efficiency of the League. But if every Member of the Assembly were to take the line which the Argentine Delegation has taken, no progress would be possible. No Assembly can exist; no Assembly can function, if, because some decision as to the procedure on a particular Resolution is arrived at, the author of that Resolution withdraws all his assistance from the deliberations of the Assembly, and I cannot help feeling that our Scandinavian colleagues have shown a much higher appreciation of what is required, when they have co-operated in the decisions of the Assembly, even though the effect of them was to postpone the adoption of the proposals they have laid before us. In any case, the attitude of the Assembly and the League is unchanging; wherever criticism may come from, the League will continue to discharge its duties...

Branting (Zweden) stelt vervolgens voor, het Argentijnsche en het Canadeesche amendement naar de door den Raad te benoemen commissie te verwijzen, waarmede Doherty zich (noode) vereenigt, en hetgeen wordt aangenomen.

Wij zijn, om den afloop der amendements-kwestie te verhalen, van de dertiende tot de veertiende zitting overgestapt. De rest der dertiende zitting was bestemd geweest tot de behandeling van een motie-Barnes (Engeland):

> That the Assembly request the Council to furnish them with full information as to the reasons which induced it to refrain from interfering to prevent hostilities between Poland and Soviet Russia last spring, and recommends to its earnest attention the possibility of a renewal of hostilities in the coming year.

De toelichting was, zooals men zich van een man van

Barnes' warm gemoed kan voorstellen. Ik kan met de peroratie volstaan:

> We are with Poland in her laudable desire to protect her own borders, all the more so because we know that Poland, in protecting her borders, is protecting the borders of civilisation. But we want Poland on that occasion to have the support of the whole world with her, and I would venture very respectfully to suggest to those who guide Polish policy that that would be far better protection for them than any military or strategic borders that they can carve out for themselves. War may break out again next spring, and if it does, it may spread. War is like typhus: once it rages anywhere it is liable to spread elsewhere, and while it rages anywhere the League cannot get on with that reduction of armaments for which the world waits with growing impatience. In fact, it is not too much to say that the world is sick of war and rumours of war and threats of war. It yearns for peace, and having made sacrifices for peace we expect now - and it is not too much, I think, to expect-that the Council should avail itself of every opporunity that presents itself for securing that peace.
> A week or two ago, in Great Britain, we, in common with our French comrades-in-arms, celebrated the second anniversary of the termination of the Great War. We took the body of a poor unknown soldier from an obscure grave on French soil, and we bore that body in great pomp and circumstance to the chief place in our greatest city, where a great concourse of people, headed by the King and his Ministers, paid silent homage to him. Is this homage to be a dumb show, or a living reality? If we are sincere should we not, every one of us, ask ourselves: 'What would our dead comrade say, if, from the shadows, he could speak to us?' We know what he would say, because I know what we said to him. We asked him to go and fight in the war which was to be the Last. War. That is what he said to his comrades. That is what his comrades said to him. That is what we all said. He went and fought in that faith, and won. He won freedom for us and death for himself, and were he here now I am sure what he would say would be: 'I have done my part. Now do yours. Let there be no more wars.' (*Loud applause*).

Deze rede van Barnes lokte een antwoord uit van Léon Bourgeois, dat, meer dan de rede van Tittoni in de achtste zitting[1)], als een 'regeerings'-antwoord op de bespreking der verrichtingen van den Raad in het afgeloopen jaar klonk en werd aangehoord:

> M. Barnes invoque à l'appui de sa thèse les termes de l'art. 11: 'Il est expressément déclaré que toute guerre ou menace de guerre, qu'elle affecte directement ou non l'un des Membres de la Société, intéresse la Société toute entière, et que celle-ci doit prendre les mesures

1) *Gids* van Jan. 1921, bl. 165.

propres à sauvegarder efficacement la paix des Nations. En pareil cas, le Sécrétaire général convoque immédiatement le Conseil à la demande de tout Membre de la Société'.
Messieurs, ni la Pologne, ni le Gouvernement des Soviets se sont adressés au Conseil pour demander sou intervention; aucun Membre de la Société, aucun Etat, pas plus la Grande Bretagne, à laquelle appartient l'Honorable M. Barnes, qu'aucun autre, n'a fait appel à l'intervention du Conseil de la Société des Nations et n'a demandé la mise en applications de l'article 11.

Comment se fait-il que personne n'a eu cette pensée?.... C'est que le monde entier comprenait qu'il ne pourrait demander à la Société des Nations d'intervenir s'il était démontré que cette intervention serait non seulement inefficace, mais peut-être dangereuse. Dangereuse, parce que faire intervenir le Conseil de la Société des Nations, c'était par là même faire intervenir nécessairement les Puissances susceptibles de mettre à la disposition de la Société les forces nécessaires pour que son intervention fût réelle et effective. On risqait donc d'étendre le conflit ou lieu de le limiter.
En outre, nous n'avions aucune chance de faire accepter le principe de notre intervention. A cette époque, en effet, la Société des Nations, à la prière du Conseil Suprême, avait fait une tentative pour entrer en contact avec le Gouvernement des Soviets. On nous avait demandé de procéder à une enquête sur la situation en Russie. Il s'est écoulé deux mois avant même que les Soviets aient fait une première réponse à notre appel, et je ne rappellerai pas les termes dans lesquels fut conçue cette réponse: il y était dit que parmi les Membres de la Société des Nations se trouvait telle ou telle nation qui avait pris telle ou telle attitude dans la guerre russo-japonaise, alors que nous avions parlé, nous, Société des Nations, non pas au nom de tel ou tel des Etats qui composent la Société, mais au nom de l'entité morale que constitue notre unité internationale, supérieure au différents intérêts particuliers...
Dans ces conditions, Messieurs, quelle aurait pu être l'utilité d'une intervention dans le conflit, alors que même le contact purement moral était, pour ainsi dire, refusé et repoussé?
L'action morale de la Société des Nations est une de ses grandes forces. C'est sur elle que nous comptons, toutes les fois qu'un conflit commence à s'élever entre deux Etats. Cette action morale a pu, jusqu'ici, s'exercer entre les Etats faisant partie de la Société des Nations et des Etats encore non adhérents. Cette force morale nous a permis d'intervenir utilement, efficacement, heureusement, dans le conflit entre la Suède et la Finlande;.... c'est cette même force morale qui nous a permis de faire accepter notre intervention dans le conflit entre la Pologne et la Lithuanie.... Voilà ce qu'a fait la Société des Nations, mais encore faut-il que l'on ne conteste pas son action morale, et que l'on ne refuse pas d'entrer en relations avec elle.

Cela étant, peut-on dire que, même où son action morale est contestée, elle a d'autres moyens d'agir? lesquels? L'action économique? Quelle action économique était-elle possible à ce moment-là? Dans quel état se

trouvait et se trouve encore aujourd'hui le Gouvernement des Soviets dans ses relations économiques avec les autres nations? Rappelez-vous qu'il y a peu de temps - quelques semaines à peine - le Gouvernement des Soviets a été appelé à une Conférence, à Bruxelles, pour examiner les conditions dans lesquelles la paix [économique] pourrait être réalisée. Rappelez-vous que M. Lloyd George a dit qu'il avait reçu une communication, conçue dans des termes trop blessants pour pouvoir y donner une réponse.
L'action éoncomique était donc inefficace. Allez-vous nous demander une autre intervention? laquelle? Celle de la force militaire? Mais M. Barnes a soutenu, autrefois, avec moi, à la Conférence de la Paix, des amendements par lesquels nous demandions que l'on songeât à l'organisation d'une force internationale pour permettre à la Société des Nations d'intervenir là où sa puissance morale était contestée et son action économique inefficace. Ces amendements n'ont pas été adoptés, et, par conséquent, la Société des Nations n'a d'autres recours, au point de vue d'une action militaire possible, que celui qu'elle adressait il y a quelques jours aux grandes Puissances pour obtenir une petite intervention, non pas militaire dans le sens belliqueux du mot, mais militaire dans le sens paciflque du mot, pour permettre la délimitation du territoire sur lequel le plébiscite lithuano-polonais va s'effectuer. Nous en sommes réduits - ne nous en alarmons pas - à nous adresser aux Puissances pour leur demander des contingents militaires, qu'elles voudront bien envoyer volontairement, à la demande de la Société des Nations, en vue de rendre plus efficace son intervention.
Pouvait-on demander aux grandes Puissances une intervention militaire dans le conflit entre la Pologne et les Soviets? *Si les grandes Puissances avaient jugé a propos d'employer la force militaire*, *elles n'auraient pas eu besoin du Conseil de la Société des Nations pour s'y décider;* or, aucune d'elles ne s'y est résolue. Les faits montrent donc qu'à aucun moment, quel que fût notre désir de régler le conflit entre les Soviets et la Pologne, il n'a été ni matériellement, ni moralement possible d'y songer....
Ah! Messieurs, lorsqu'au mois de janvier, nous nous sommes réunis pour la première fois, beaucoup de gens dans le monde - il y en a encore quelqes-unes, aujourd'hui - niaient l'existence de la Société des Nations; ils croyaient qu'elle n'arriverait pas à se constituer, et ils attendaient, avec une certaine ironie, le Conseil à ses premiers actes. Il a donc fallu que celui-ci envisageât une méthode d'action de nature à développer la confiance de ceux qui croyaient en lui et à décourager le scepticisme de ceux qui au contraire doutaient de lui.
Cette méthode à été la suivante: Il a considéré que la tâche qui lui était imposée par le Pacte était celle d'un bon ouvrier qui, sollicité de produire une pièce de métal ou un tissus, un objet fabriqué quelqu'il soit, ne dispose ni d'une usine construite, ni de machines-outils, ni des forces motrices nécessaires pour actionner les machines. A cette première heure de son existence, le Conseil de la Société des Nations, bon ouvrier, a pensé qu'il devrait, avant tout, créer les instruments de travail; il a estimé que tant qu'il n'aurait pas autour de lui tous les instru-

ments indispensables pour la réalisation de son oeuvre et pour se mettre en mesure d'en offrir le produit au monde, toute action demeurerait vaine et inutile.
Il s'est donc mis à l'oeuvre et il a commencé à créer ses instruments de travail. Deux grands instruments lui ont paru d'abord nécessaires: l'organisation de la Justice Internationale et la création de la vie internationale, dans une série d'organismes techniqnes spéciaux destinées à établir des relations entre les Etats et à développer ces liens internationaux qui, une fois créés, sont indestructibles et permettent à ce grand corps international, si nouvellement créé, de prendre conscience de sa propre existence et d'animer d'une même vie chacun de ses organes les plus éloignés.
Nous avons fait d'abord un effort pour arriver à la création d'une cour de justice internationale;... nous avions en outre à créer les organismes de la vie internationale: l'organisme du transit, de l'hygiène, du travail, de la statistique; nous les avons préparés...
J'ajoute que nous avons eu non seulement une méthode, mais encore un esprit; cet esprit qui nous a animés dans toute notre tâche, c'est celui que j'ai appelé bien souvent l'esprit d'unanimité... Cet esprit d'unanimité, quel est-il? C'est celui qui sait subordonner, à un moment donné, les intérêts particuliers même les plus respectables d'un Etat aux intérêts supérieurs de la justice et de la paix. Le voeu que je forme ici, c'est que, dans cette Assemblée, ce soit le même esprit d'unanimité qui règne, sans jamais chercher à opposer tel pays à tel autre; c'est que, lorsque des divergences de vue sont constatées, l'effort de chacun s'exerce, non pas en vue de les accentuer, mais de les faire disparaître par une constante et patiente collaboration dans le but supérieur qui doit nous réunir.
Donc, esprit d'unanimité - et dans le sens le plus démocratique du mot. Qu'est-ce que l'Assemblée de la Société des Nations, sinon la plus démocratique des Assemblées, puisque les plus petits Etat y sont admis à égalité de voix avec les plus grandes Puissances?...
Vous avez dit tout à l'heure, M. Barnes: ‘Pensez aux soldats inconnus!’ Nous n'avons pas cessé d'y penser, depuis un an que nous travaillons... Mais dans la tâche qui nous est imposée, il faut deux conditions pour réussir: il nous faut la foi, nous l'avons; mais il nous faut aussi le temps, donnez-le nous! (*Applaudissements vifs et prolongés*)

Een stemming bleek Barnes niet te verlangen; ‘le but de sa proposition’, deelde, met zijn goedvinden, de Voorzitter mede, ‘était simplement d'obtenir des explications... Dans ces conditions, le débat est clos.’

Bourgeois wenschte de Vergadering door den geest bezield die volgens hem den Raad vervuld had: dien der onderschikking van het bijzonder aan het algemeen belang. Een lichaam, samengesteld als de Vergadering, met een meerder-

heid van kleine Staten zittende naast enkele groote, die hunnerzijds het overwicht hebben in het dagelijksch bestuur van den Bond: den Raad, zal licht den wensch gevoelen dat, wat het algemeen belang voorschrijft, niet te uitsluitend ter interpretatie van dien Raad zelven blijve. Het gewichtig onderwerp der betrekkingen tusschen Vergadering en Raad zou, op rapport der eerste commissie, behandeld worden in de veertiende zitting (6 December). De voorzitter dier commissie, Balfour, had zich reeds met het onderwerp bezig gehouden in het volgend verslag aan den Raad, dat, door dit lichaam in zijne vergadering van 2 Augustus 1920 te St-Sebastiaan met volledige goedkeuring bekrachtigd, onder de vijftien stukken was, door den Raad aan de Vergadering toegezonden:

> The relations between the Council and the Assembly of the League are not clearly laid down in the Covenant, and, if its language were pressed by either Body to its extreme issues, no mere appeal to its terms could settle the dispute.
> It might be well to begin with some negative statements. It is clear, in the first place, that the relations between the Council and the Assembly have no resemblance whatever to the relations familiar in constitutional practice between an Upper and Lower Parliamentary Chamber - between a Senate and a House of Representatives. It is clear, in the second place, that these relations have no resemblance to those which subsist between a legislature and an executive. It is clear, in the third place, that while a large number of the functions entrusted to the League of Nations by the Covenant might be exercised either by the Assembly or by the Council, there are a certain number which can only be exercised by the Council, with the assent of the Assembly.
> It is inevitable that a Constitution framed on these general lines should give rise to technical difficulties if either party wishes to press its claims to the utmost.... The Assembly cannot reserve the action of the Council, nor the Council reverse the action of the Assembly; while each of these independent Bodies are expressly given by the terms of the Covenant the right and the duty to ‘deal with any matter within the sphere of action of the League or affecting the peace of the world.’
> In these circumstances, it appears to be impossible, even if it were desirable, to draw a clear line of demarcation between the two Organs of the League created by the Covenant.
> The functions not only overlap, but in most important respects they are absolutely and literally identical. Whether this will prove to be a wise arrangement or not, it is hard to say. It is possible that the absence of formal distinctions and the great elasticity of procedure thus obtained may prove a positive advantage. But this most desirable end can only be attained by the exercise of the greatest tact and judgment

on the part of those who guide the counsels of the League; and if there be found in the Assembly any considerable body of opinion hostile to the Council, the result might easily prove disastrous.
The moral I would draw from these broad considerations is that the less we attempt to formulate in explicit language the precise functions which the Council and the Assembly are respectively expected to perform, the better for the future of the League....
I therefore recommend the Council to abstain from anything which brings into undue relief the collision of authority which is possible, though not probable, under the Covenant. Let us substitute for any such formalism of our respective duties a resolve to deal with any difficulties between the Assembly and the Council, not according to pre-arranged rules, but according to the dictates of tact and common-sense, treating each case when it arises on its merits....
For our guidance we might provisionally lay down three general principles which might be communicated to the Assembly:
(*a*) It one of the Organs of the League has dealt with a question coming within the sphere of their common activity, it is inopportune for the other Organ to take measures independently with regard to this question.
(*b*) In cases where the Council may be of opinion that the Covenant or a Treaty has not clearly assigned the competence to one of the two Organs of the League of Nations, the Council may propose the establishment of a mixed Committee, composed of delegates from the Council and delegates from the Assembly to determine the questions of competence involved.
(*c*) The Council considers it useful to present to the Assembly at each session a general report on the work accomplished by the Council since the last session of the Assembly.

C.

(*Wordt vervolgd*).

Bibliographie.

Benjamin's Vertellingen, een gedicht door W.L. Penning Jr., tweede herziene druk met een voorrede van Albert Verweij. Amsterdam, S.L. van Looy, 1920.

Het liefste zou ik dit boekje bij ieder bekend willen veronderstellen, en er daarom mede volstaan dezen herdruk met een hartelijk welkom te begroeten, zonder verder op vorm en inhoud in te gaan. Maar de eerste druk verscheen al in 1898, wat waarlijk niet op een overmaat van belangstelling wijst. Het lijkt mij daarom gewenscht toch iets van dit gedicht te zeggen, en er zoo toe mede te werken, dat deze poëzie, die tot de fraaiste en ongemeenste van onze litteratuur behoort, door velen zal gelezen worden.

In een klein land een stadje, en in dit stadje een huis.

Dit huis is het middelpunt van Benjamin's wereld, en lijkt de horizont zich aleens te verbreeden, dan zijn het toch enkel de muren die uiteenwijken, om wat eerst buiten lag evenzoo binnen de intiemheid der vier wanden te betrekken.

Er is een tijd geweest, dat de beslotenheid van de woning, de gezellige innigheid van den familiekring, het liefste en het beste was waarover een Nederlander kon droomen. In de Camera Obscura, die ruim tachtig jaren geleden is geschreven, hebben wij daarover gelezen. Doet het dan niet wonderlijk aan, dat Benjamin's Vertellingen van dezelfde wereld als Hildebrand's proza verhalen? Neen, toch niet, want Penning (Benjamin spreekt uit naam van hem) is een herinneringsdichter. Hij behoort tot hen, die als kind indrukken opdoen zóó sterk, dat deze het gansche verdere leven blijven beheerschen, en door hun fonkelend mysterieuzen lichtglans alle latere dagen tot een schaduw maken, waarin men slechts met heimwee wandelen kan.

> ‘Alleen zijn was hem - Gastheer spelen.’

Dit zegt hij van Oom Tom Eénarm, zijn held, maar het geldt ook voor hemzelven. In zijn eenzaamheid komen de vervlogen dagen bij hem te gast, de langstgeledene, toen hij nog een knaapje van tien jaar was, het liefste. Het op bezoek komen van de herdenking loopt bij Penning altijd op zingen uit, en daarom zijn wij een gedicht rijker geworden, dat ons een geschiedenis doet over menschen en dingen, gelijk ze er omstreeks 1850 hebben uitgezien.

Zooals ik zeide, toenmaals was het huis een koninkrijk, dat zijn vaste wetten bezat en vooral ook zijn historie. Met eerbied verhaalt Benjamin van de vroegere bewoners; hun relikwieën worden piëteitvol bewaard; de schimmen van Ruth, het nonnetje, en haar broeder Gabriël schijnen door zalen en gangen te waren, en in het kerkje, dat bijna deel uitmaakt van de woning, tuurt het jongetje ernstig naar gedenkplaat en tombe. Ja, voor de beeltenissen van de afgestorvenen lijkt een heilig lampje te branden als voor het altaar van de laren in het atrium. Wie bijeenzitten rond de tafel onder het lamplicht, vader, moeder, het broertje en de zusjes, zijn natuurlijk vast verbonden door een band van dierbare samenhoorigheid, en zij die van elders komen, maar toch hun intrek nemen onder het veilige, voorvaderlijke dak, grootmoeder, met haar neepjeskapje en Tom Eénarm, de oom -, de innigheid van Benjamin's terugblik valt ook glanzend over hùn gezichten.

> ‘Oom's kamer bij zijn onverwacht verscheiden
> Volmaakt in orde en vriendlijk als altijd,
> Geleek oom-zelf, zoo rustig was ze en blijd
> Zoo'n recht ou'vrijers-kluisje der gezelligheid.’

Een gewijde plaats temeer in de onvolprezen woning

Zelfs de niet-verwanten, de dienstbaren, worden door het bloote feit van het over den drempel binnentreden, ‘zoo goed als familie’ en als er van een oude meid gezegd wordt:

> ‘....keurig in haar koken,
> Keurig op lijf en werk; daarbij een zonnig mensch,
> In alles eenig!....’

dan zit daar nog veel meer dankbare liefde in, dan waardeering van diensten.

Dat behalve de menschen, ook de dingen - het huisraad, de kleederen, de snuisterijen - met het in schatten herscheppende herinneringslicht worden bestraald, spreekt wel vanzelve. Zoodoende maken wij kennis met ‘de stoel van Ruth’: 't Ware Vuur, de kamerzon en -ziel’. ‘Oom's groene rok met bronzen

knoopen' 'zijn lange Duitsche pijp met het gekwaste snoer' 'grootmoeders feestkornet en haar hoornen snuifdoos', en eindelijk met een gansche serie relieken: 'de brieventasch, de ganzepennen, het tabakstonnetje, de zandlooper' aan ieder waarvan een afzonderlijk gedicht wordt gewijd. Aardig zijn, in verband hiermee, de nooten, die de dichter ter verklaring van enkele in onbruik geraakte zaken onder aan een bladzijde geeft b.v. dit:

'zat de rooker te schrijven of te kaarten, of wilde hij gesticulaties vermijden met de pijp, dan rustte haar heete kop op tafel in een passend sleetje van rood koper of beschilderd blik, van onderen met stroef dik laken bekleed, tegen het wegglijden en om schroeiïng te voorkomen'.

Wat een genegenheid in zulk een simpele aanteekening voor het zoo minitieus beschrevene.

Trouwens hartelijke, zonnige genegenheid is overal het levenwekkende in deze gulle, warmhartige vertellingen. En het is zoo verheugend voor den lezer om te voelen, dat deze liefde nooit te oppervlakkig is voor den weemoed en nooit te ernstig voor den humor en zijn fijnen lach. Een onbegonnen werk om dit met voorbeelden aan te willen toonen, letterlijk elke bladzijde vloeit ervan over en flonkert ervan. Alleen wil ik vragen of een jonge-vrouwegezicht aanminniger geteekend kan worden dan op deze wijze:

> 'Haar zedig kopje, met dat sierlijk oor,
> Die rijke tressen, lieven mond en zoekende oogen,
> Schijnt als naar bloemen en naar kinderen gebogen.'

en of er van een handdruk iets milders dan dit gezegd kan worden:

> 'En bij haar stillen handdruk iets... als 't klemmen
> Van vogelpootjes - zoo vertrouwelijk en teer...
> En 'k dacht aan vaders forscher, even fraaie vingren:
> Die konden ook zoo innig zich om de uwe slingren!'

Toch ligt de waarde van Benjamin's Vertellingen niet zoozeer hierin, dat er op een warme wijze over belangwekkende dingen van een vervlogen tijdperk wordt gesproken, als wel in het heugelijke, dat het in zulk een uitnemenden vorm gebeurt. Penning stamt niet af van Vondel, de Decker en Luiken met hun gedragen vers, maar eerder bouwt hij voort op wie in puntige zinnen of sprankelende klanken, het eigenst van hun verstand en hun ziel hebben uitgezegd, op Hooft, bedoel ik, op Huygens en Staring. Bij het lezen van Penning moet ik dikwijls denken aan dezen Hooftschen Sonnetregel:

> 'Vernufttelende tael; en deughd die deughd kan baeren'

want zeker is het dat deze taal, die het vernuft teelde, het hoofd verfrischt, en door zijn deugd in het hart het verlangen naar deugd wekt.

Wij mogen den dichter wel dankbaar wezen, dat hij ons van een tijd, die niet veel schoons heeft nagelaten, zulk een kostelijke herinnering, zoo keurig uitgebeeld, heeft geschonken.

AART VAN DER LEEUW.

Augusta de Wit, De Drie Vrouwen in het Heilige Woud. - Meulenhoff's kleine boeken van groote schrijvers, Amsterdam.

Haast allen zijn het oude en goede bekenden, die deze kleine bundel ons doet weervinden, een verrassing is het alleen, al dit door zijn aard bij elkaar behoorende werk nu vertrouwelijk en in zoo prettigen vorm saamgebracht te zien. Mij lieten de kortste stukjes het liefste herinneren en gaven ook weer bij de herkenning het meeste genot, bovenal die beide 'Gezichten op Zee,' waarmee het boekje waardig besluit. Wie in de grauwheid van December die twee lichtende schetsen leest, voelt den zeewind over zich strijken en de streeling der zon, hij ziet het klare blauw van lucht en bergen, en als gouden kern van al dat licht telkens de vlekkelooze blijheid van een jonge menschenziel - of al bij het kleine meisje de verrukking leeft enkel om den stralenden dag en den zelf gedooden buit, bij den knaap om de volkomenheid van het zelfgewrochte, duurzamer geluk belovend, in beide verschijnt zij, opgebloeid uit den schoot der natuur zelve en één met haar heerlijkheid.

Dit lijkt wel de grootste en zeer zeldzame gave van deze schrijfster: een natuuraanvoeling zoo warm, een zinswaarneming zoo innerlijk met het geziene meelevend, dat hun onmiddelijke uitingen, geheimzinnig, een meeleven vermogen te wekken bij anderen. Een allerzuiverst voorbeeld hiervan biedt in de vertelling 'de Jager' het wegdragen van den dooden tijger: '- het wit van buik en keel, zoo fijn gegroeid voor de schaduw en de koele groen en bruine opschijningen van den boschgrond, hangt naar boven gekeerd in het felle zonlicht...' Hoe zijn door dit simpele zinnetje, zoo zonder nadruk, de eigen vreugd en schoonheid van dat roofdierleven, en de jammer van zijn vernietiging, dichter tot ons voelen gebracht. Maar die gave verflauwt en verkilt onmerkbaar, wanneer een opzet haar overheerscht, om achter het geziene een weefsel van gedachten

en ontroeringen te doorgronden en te ontrafelen, zooals in de zes laatste bladzijden der tot dan toe zoo volmaakte schildering van den jager - ‘die van het diepe van het hart tot aan den uitersten rand der zinnen vol is van die ééne drift naar leven en naar dood, die elken sterke op elken anderen sterke aanhitst.’ De gevoelskentering die daarna volgt, misschien op zichzelve niet onbestaanbaar, doch door den beknopten schetsvorm van te voren tot onklaarheid veroordeeld, vertroebelt aan het eind bijna geheel in den weeken bodem der sentimentaliteit.

Vooral de langste en meest afgeronde vertelling, ‘de Drie Vrouwen in het Heilige Woud’, daalt op enkele plaatsen tot een schemerige matheid, ontstaan door de vermenging van het spontaan geziene en doorvoelde met het gevoelig beredeneerde. Niemand zal, ook na herhaalde lezing, een heldere voorstelling verkrijgen van den koninklijken wijze, wiens graf de plek is waaromheen de handeling zich saâmtrekt - den koning die elken band met het zinnenleven lossneed en de eenzaamheid inging, omdat hij het onvolkomen zijn doorschouwde van een, ‘die nooit als arbeid-genoot en vreugd-genoot en leed-genoot van hart tot hart gezamenlijk met hen, die God als zijn genooten toch schiep, aan het altijd-schooner wordende gebouw der wereld kan bouwen.’ Het door hem gekozen kluizenaarsleven schijnt in dien gedaçhtenloop al heel weinig doeltreffend, samengaand nog wel met een geestelijk herderschap over anderen, gevaarlijker voor den ootmoed der ziel dan de verworpen wereldsche heerschappij. Wij hebben hier dan ook als het ware te doen met twee over elkaar geschoven gevoelige platen wier beelden dooreenvloeiden: dat van den indischen koning-heilige, die in de gemeenschap zijner eigen ziel tevens die van het goddelijke zoekt, en dat van den twintigste-eeuwschen vuriggeloovige in wereldverbetering en menschheids-gemeenschap. In hun hoogste wezenheid zijn ook die twee wellicht één - zulk een synthese echter werd hier gegeven noch bedoeld. En zou misschien niet het geheele verhaal nog gaver en sterker zijn, indien van de drie vrouwen in het woud er ééne werd uitgelicht: de westersche, van wie wij enkel woorden hooren? zoodat daar enkel bleven de twee inlandsche, die ons zichtbaarlevend werden getoond in haar lijden, arbeid en verlangens, die beide arme moeders, de beroofde en de onvruchtbare, samen vertroost en uit haar verslagenheid zich oprichtend aan elkaar... Maar ondanks alle onbescheiden vragen blijft het geheel, zoowel innerlijk als uiterlijk, een verheugend mooi boekje.

K.C. Boxman - Winkler.

Pandora en Bibliotheca Mundi, Insel-Verlag, Leipzig.

Twee nieuwe serieën, om allerlei uitgelezens uit de wereldlitteratuur in handen van velen te brengen, doch ditmaal niet, gelijk de Insel-Bücherei of onze Wereldbibliotheek, in vertaling, doch in het oorspronkelijk. Onder de 40 nummers der Pandorareeks (kleine boekjes van een 80 bladzijden) zijn tot nu toe naast acht Duitsche werken Fransche, Engelsche, Italiaansche, Spaansche, Russische en Latijnsche vertegenwoordigd; in de Bibliotheca Mundi (boeken van grooteren omvang) verschenen naast één bundel vertellingen van Kleist drie Fransche, een Engelsch, een Spaansch en een Russisch werk. Het verblijdende van deze nieuwe uitgaven spruit het eerst voort uit de eenvoudige welverzorgdheid van het uiterlijk; is het niet een genoegen, als men drama's van De Musset en ‘Les Fleurs du Mal’ in een echt Fransche letter te lezen krijgt? Doch er is een andere verheugenis: men voelt zich hier geleid door een geest, die te kiezen weet, en zelf ongezien en zwijgend, u iets leeren wil. Een college in vergelijkende litteratuur-geschiedenis? Neen, iets beters, een letterkundige educatie, een lesje in veelzijdigheid, een nuttig exempel tegen de hobby's van onzen tijd. Wees maar niet bang, gij krijgt ook uw Dostojevski (twee fragmenten uit ‘Bratja Karamazovy’). Maar de onbekende redacteur heeft er zijn eigen pleizier in, om u zachtjes bij uw oorlel te grijpen en te zeggen: zie eens, waarde lezer, het Italië van de middeleeuwen tot aan de zeventiende eeuw heeft aan de wereldlitteratuur, buiten zijn eigen letterkundige prestatie, een stof geboden als geen ander land; gij kent uw Shakespeare nietwaar? Lees nu eerst eens deze zes novellen van Boccaccio. En dan heb ik hier voor u van De Musset ‘André del Sarto’, ‘Lorenzaccio’ en de novelle ‘Le fils du Titien’, van Byron ‘Marino Faliero’, van Shelley ‘The Cenci’, nogmaals ‘Les Cenci’ van Stendhal, met ‘Vittoria Accoramboni’. Bovendien voor eenig zijlicht uit Spanje en Portugal Santa Teresa's ‘Libro de su vida’, ‘Sonnets from the Portuguese’ van Elizabeth Barrett-Browning en Cervantes' verwonderlijke novelle ‘Rinconete y Cortadillo’. - Als gij dit alles uit hebt, zeg mij dan eens, of uw kijk op Romantiek en Renaissance beide niet eenige correctie behoefde.

Het is te hopen, dat de verdere uitgaven in de beide nieuwe reeksen van het Insel-Verlag nog meer dergelijke lesjes zullen bevatten.

J.H.

Mr. dr. J.G. Blink. Beschouwingen naar aanleiding van den woningnood. Amsterdam. S.L. van Looy 1919.

De schrijver geeft in dit geschrift van even 80 bladzijden verschillende zeer behartigenswaarde opmerkingen ten beste; met de wijze echter waarop hij het probleem stelt, kunnen wij ons niet goed vereenigen.

'De dragende aarde en de vruchtbare arbeid van lichaam en geest' brengen van alles wat de mensch behoeft wel zooveel voort, dat bij redelijke verdeeling allen aan een welvoorziene tafel kunnen aanzitten. Loonactie is dus het eenig noodige middel om ieder welstandsprobleem op te lossen, en die redelijke verdeeling te verkrijgen. Alleen voor het woningprobleem gaat dit niet op; de rijker geworden arbeiders gaan zich beter kleeden, vaker de bioscoop bezoeken, maar geen betere woning bewonen 'om de eenvoudige reden, dat die er niet is.' Jammer genoeg stelt de schrijver zich niet de vraag: waarom ze er niet is. Of liever, terwijl hij de wijze waarop onder het individualistisch stelsel in de behoeften voorzien wordt, 'gewoonweg schitterend' noemt, zoekt hij de oorzaak voor het tekort schieten der woningvoorziening in 'de anarchische en stuurlooze' wijze, waarop de woningbehoefte gedekt wordt.

Dit is eene inconsequentie; er is geen reden, waarom in de woningbehoefte niet even goed voorzien zou worden als in iedere andere behoefte; en de schrijver doorziet den causalen samenhang van de feiten naar het mij voorkomt niet voldoende.

Het is geen absolute waarheid, dat de aarde en de arbeid zooveel scheppen, dat ieder zich aan een welvoorzienen disch kan zetten. De rijkheid van dien disch is afhankelijk juist van de hoeveelheid van arbeid die ieder praesteert, of, om het andersom uit te drukken, van de grootte der bevolking in verhouding tot de geheele productie. En de verdeeling is almede afhankelijk van de mate waarin ieder bijdraagt tot die productie. Loonstrijd is dus geen middel om in sociale nooden te voorzien, maar alleen arbeid.

Om nu door te dringen tot de oorzaken van den woningnood moet men beginnen met te onderscheiden tusschen den tijd vóór den oorlog en het heden, en het komt mij voor de grootste leemte in het geschrift te zijn, dat dit niet gedaan wordt.

Vóór den oorlog kon men niet spreken van een woningnood. De woningvoorziening in de groote steden ging weliswaar niet regelmatig mede met de aangroeiing der bevolking; soms was de bevolking vooruit, zoodat de zoogenaamde 'Leerwohnungsatz' achterbleef bij wat men in overeenstemming met een genoeg-

zame woningvoorziening acht. Maar even dikwijls was de woningbouw vooruit. Dat de productie van een goed van zoo gecompliceerden en duurzamen aard als de woning met horten en stooten gaat, is echter allerminst te verwonderen; geen enkele regeling zou dat kunnen voorkomen. Daarbij wordt de distributie nog gecompliceerd, doordat woningen voor het grootste deel niet verkocht maar aan de verbruikers verhuurd worden.

De zorg voor de volkshuisvesting vóór den oorlog had dan ook een zeer bepaald karakter; zij stelde zich minder ten taak om voor een voldoend aantal woningen te zorgen, dan wel om het mogelijk te maken, dat de krotwoningen konden worden verwijderd. Wanneer de arbeider zijn geld liever uitgaf voor de bioscoop dan voor een betere woning, dan lag dat niet daaraan, dat die woning er niet was, maar dat de arbeider niet geleerd had voldoende waarde aan eene goede woning te hechten. De woningpolitiek was er dus vóór alles op gericht, het volk in die richting op te voeden; een uitstekende politiek.

Eerst met den oorlog is het nijpend gebrek aan woningen ontstaan; niet alleen aan arbeiderswoningen, maar evenzeer aan woningen voor welgestelden. Er is geen denkbare reden waarom in de behoefte aan woningen in mindere mate zou zijn voorzien dan in andere behoefte, zoo men den prijs vrij had gelaten. De hoofdoorzaak van de ellende ligt dus zonder twijfel bij de huurwetten. Men heeft het bouwen van huurwoningen onmogelijk gemaakt, doordat men den huiseigenaars belette de volle huurwaarde voor hun panden te ontvangen, en in het algemeen de rechtszekerheid der huiseigenaars ondermijnde. Men kan niets beters doen om het economisch leven van een volk te ontwrichten, dan de rechtszekerheid der producenten te vernietigen.

Hoe komen wij weer uit het moeras? De schrijver heeft zijn liefde aan twee middelen verpand. Het eerste is de georganiseerde groot-productie. In deze richting is misschien nog veel te bereiken; hoeveel, onttrekt zich uit den aard der zaak aan het oordeel van een niet-deskundige. Het komt er vooral op aan, zooals de schrijver opmerkt, dat vooruitgang in de productie-techniek algemeen wordt, omdat anders enkele ondernemers er alleen het voordeel van opslokken; de prijs toch wordt bepaald door den ‘marginalen’ bouwer.

Het tweede middel, waarvan de schrijver heil verwacht, is de ‘bedrijfsbouw,’ verzorging van het woonbelang door de bedrijven ten bate hunner arbeiders. Zeker is ook hiervan het een en ander te verwachten; de bedrijven bouwen reeds en zullen zeker nog meer bouwen, *zoo hun belang dat meebrengt*. Philanthropie

is van bedrijven niet te wachten, en, zooals de schrijver terecht uitvoerig betoogt, ook niet in het maatschappelijk belang.

Het belang der bedrijven brengt echter alleen den woningbouw mede wanneer zij arbeiders naar plaatsen wenschen te trekken, waar geen woningen zijn, dus naar het platteland. Er is in het klassieke land der woningpolitiek de aandacht op gevestigd, dat het thans, nu duizenden van woningen moeten worden gebouwd, het tijdstip is voor een bewuste politiek om de verdere uitzetting der groote steden tegen te gaan, door de vestiging der industrieën op het platteland mogelijk te maken. Een dergelijke politiek zou ook hier te lande van het grootste gewicht voor de moreele ontwikkeling van ons volk kunnen zijn, en in dat geval zou de bedrijfsbouw van groote beteekenis worden; van zulk een politiek is echter geen sprake; men heeft de benoodigde kracht allang in kortzichtig gepruts verbruikt.

In ieder geval, dat de schrijver in de bedrijven het aangewezen *orgaan* ziet om den woningbouw ter hand te nemen, lijkt mij voort te komen uit een *petitio principii*. Omdat de schrijver begint met aan de woningvoorziening een bijzondere positie toe te kennen, zoekt hij een bijzonder orgaan om daarin te voorzien, en wijst dan, op grond van een achttal vrij gekunsteld opgestelde eischen, het bedrijf als zoodanig aan.

Een dier eischen is, dat dat orgaan af zou moeten zien van ondernemerswinst, met andere woorden, de woningen beneden den marktprijs zou moeten verhuren; een opvatting, die mij in strijd schijnt te zijn met het beginsel, terecht door den schrijver op den voorgrond gesteld, dat geen woning beneden den kostprijs moet worden verhuurd. Eerst zoo de woningbouw weer commercieel wordt te hand genomen, zullen wij uit het moeras komen, waarin de huurwetten ons gebracht hebben.

De tegenwoordige toestand is deze, dat ieder huurder in Nederland, hoe vermogend ook, gesubsidieerd wordt door den huiseigenaar, onverschillig in hoe benarde omstandigheden deze moge zijn. De zonderlingste ‘armenzorg’ die denkbaar is, een gevolg weer van de averechtsche opvatting, dat alle huiseigenaars rijk zijn geworden omdat de geldprijzen der huizen gestegen zijn, waarbij men dan buiten rekening laat, dat de waarde van het geld evenveel of meer gedaald is.

Wij hebben uit den aard der zaak ons het meest bezig gehouden met die beweringen van den schrijver, welke ons betwistbaar lijken, maar herhalen nog eens, dat zijn geschrift de lezing en overweging waard is.

E.C. VAN DORP.

In den vrijen Amerikaan.

VIII.

Iederen Woensdagavond, al sinds een jaar, bleef van Wessum aan zijn winkel; want 's Woendagsavonds, dan kwam Bertus voor zijn Engelsche les. Bertus was nu zeventien jaar, een wat gedrongen en toch schrale baas, die minder van postuur leek dan hij oud was, en ouder van gezicht. Hij was er, de jaren door, ook niet knapper op geworden; zijn korte neus stak nog altijd met dezelfde goedmoedige brutaliteit uit zijn roode wangen naar voren en zijn diepblauwe oogen, te dicht bijeen weerszijden dien neus, hadden hun uitdrukking behouden van kinderlijke onbevangenheid en van slimheid tegelijk. Alleen zijn mond was ouder geworden, lag met een vastberaden groef getrokken boven de wat eigenwillige kin.

‘Zoo, professorale kwikstaart’, verwelkomde hem van Wessum, toen hij dien avond, gewichtig als altijd, den winkel binnen kwam.

‘How do you do, Sir?’ vroeg Bertus met zijn onverstoorbaren ernst. ‘It is nice weather, it is raining, it is not raining, the wind blows.’

Het waren zinnetjes van de vorige les, die hij, tot zijn eigen groote voldoening, zoo keurig eruit bracht.

Van Wessum keek hem met zijn weggenepen spotoogen maar eens van terzijde aan, en zei: ‘Very well... All right...!’

‘Sleutel van 't pakhuis?’ vroeg Bertus dan. En als van Wessum het groote, roestige exemplaar boven van de kast had genomen en hem toegestoken, ging de jongen, zonder verderen uitleg, het achtergangetje door, naar buiten.

De ruimte, door Bertus altijd plechtstatig ‘het pakhuis’ genoemd, was een laag stuk schuine schuur tegen den zijwand van het plaatsje, waar de overtollige manden en de voorraden geborgen werden; er stond ook altijd nog het ongebruikte bijenhuis, dat de jongen zelf eens had getimmerd, en waarvoor van Wessum bij tijd en wijlen, de jaren door, de meest zonderlinge wijzen van aanwending had geopperd of ingesteld.

Bertus, als wedergift voor zijn lessen, had bedongen, dat hij iedere week dat pakhuis mocht schoon maken en er de orde herstellen. Soms hoorde van Wessum hem, al schrobbend en dravend, mopperen:

‘Wat een heidensche herrie! wat een beestenstal!... nou, toen *ik* hier nog over de vloer lag, toen zag het er ook anders uit!’

Een enkele maal gooide van Wessum van te voren de heele zooi door elkaar, om zich dan stilletjes binnen te verkneuteren over de heftige steigeringen:

‘Wat een ondier van een man'! wat een verrekte sloddervos! hoe is het in Gods Heerennaam mogelijk...!’

Overigens waren zij nog altijd de beste maten samen. Er bestond een ondergrondsche genegenheid en dankbaarheid, zooals die misschien tusschen vader en zoon niet eenmaal zou bestaan hebben, en die zich doorloopend verstak onder veel bruuske bejegening van den eenen kant en een brutaalverlegen verzet-in-schijn van den anderen.

En als dan eindelijk het pakhuis keurig was, de vloer frisch rood zag, de manden geordend stonden en de voorraden lagen geschikt, dan begon de nieuwe les.

Die bestond daarin, dat van Wessum de spreek- en boekzinnetjes, door hem in de afgeloopen week, uit zijn geheugen meestal, bijeengebracht, den jongen zoo goed en zoo kwaad als dat ging, leerde zeggen en schrijven. Zoo had die, in dat jaar, al een aardig mondjevol van de vreemde taal te pakken gekregen. Hij had wel een uitspraak, die eenigszins zonderling kon genoemd worden, gooide met de uiteenloopendste deftigheden en *slang*-woorden dooreen; wist een eenvoudig: ik ging, ik wou, niet te vertalen en zei het volgend oogenblik, met een gezicht of hij de heele Engelsche filosofie wel uit zijn mouw kon schudden: ‘It is not all gold that glitters’, of: ‘Patience overcomes all’; maar van Wessum was tevreden.

‘Jij zou op elke Amerikaansche werf al best terecht kunnen’,

zei hij soms met trots; ‘jij zou je door geen Londensche kornuiten meer op je kop hoeven te laten zitten...’

Het stond vast bij hem, en bij den jongen zelf ook: over een jaar of vier, vijf, dan zou Bertus er op uit trekken, Amerika.. Engeland... de Transvaal, dat kwam er niet op aan. Wat moest een weesjongen in Holland blijven hangen! Vooruit! de wereld in! waar er maar wat extra's te verdienen viel! Hij maakte zijn tante nog een levenslang pensioentje van zijn rijkdommen! Holland, dat was de dood in de pot!

En Bertus, met zijn geweldige serieusheid, praatte ook al van: later, als ik dan in Amerika ben...

Van Wessum had met een groote verwondering, en met een zekeren schroom tegelijk, de ontwikkeling van dat jonge bestaan gadegeslagen. Wat hem het meest had bevreemd, dat was de ernst, die op een zeker tijdstip als plotseling zich daarin geopenbaard had. Eerst had hij het voor iets persoonlijks gehouden: het weeskind, dat het altijd zuur had gehad in de wereld, opgegroeid in een armetierige omgeving van krakeelende ouders, later van een tante, waar het altijd bij de eigen kinderen werd achtergesteld, en dat dan ook alles erger en zwarter opnam dan een ander. Van Wessum herinnerde zich nog de verscheurend-naïeve verhalen, die de jongen hem doen kon, in het begin, toen hij nog in zijn winkel hielp. Maar naderhand had hij in dien ernst eenvoudig herkend: den ernst van de jeugd in het algemeen; - de jeugd, die alles nog voor waar en gewichtig houdt, die van geen spot of afwimpeling of ironie weten wil, die gelooft onvoorwaardelijk in alles wat gezegd wordt of geschreven staat. De besten althans. En Bartolomeus was er zoo een!

‘Een mooi type, die jongen’, zei van Wessum soms in zichzelf. Hij had er respect voor. En het beklemde hem tegelijkertijd. Hij voelde, dat hij, tegenover die jeugd, zich niet onbeheerscht mocht laten gaan, zoo maar, zooals hij was. Dat maakte hem onzeker. En hij voelde ook, dat hij tot zelfs die onzekerheid niet mocht laten blijken aan het eenzame wezen, dat zoo weinig steun in het leven had en dat in hem al zijn jonge vertrouwen stelde.

En soms maakte het hem ook kregel, niet tegen den jongen zelf, maar tegen de natuur in het algemeen: wat was zoo'n

beginnend mensch toch van een zwaarwichtige onnoozelheid! een dier bracht er zijn jonge jaren vrij wat beter af!

Maar het was ook meer dan eens gebeurd, dat van Wessum in den laten avond, met zijn bleeken fellen kop door de heimelijke stegen stevende, en plotseling rechtsomkeert maakte en toch nog bij tante Terwee belandde, om met Bertus een wandeling voor den volgenden Zondag af te spreken.

Dat was eigenlijk het liefste, wat hij deed: met Bertus en Black, den hond, een heelen mooien Zondag buiten ergens rondzwerven, hun boterhammen op zak, en een kop koffie of een glaasje bier ergens op de valreep. Ze liepen dan tot Katwijk of tot Naaldwijk toe. - Maar met mate, Koen! had van Wessum zichzelf altijd voorgehouden. Want Bertus had een soort vrind van zijn jaren, en hij had ook zijn neven Terwee; daar mocht hij niet afgehouden worden, al deed de jongen zelf duidelijk genoeg merken, hoezeer hij het oudere gezelschap verkoos. Ze hadden ook wel eens geprobeerd, allen tezamen te gaan, maar dat was nooit prettig gebleken.

'The lady... walks... in the garden', leerde van Wessum hem ditmaal, als zij eindelijk rustig bij elkaar over de oude illustratie gebogen zaten, die zij kortelings voor een paar stuivers bij een boekenjood hadden opgescharreld.

'The lady... walks...', herhaalde Bertus diepzinnig. Dan zweeg hij, lachte, dom even. Hij leek dien avond niet zoo pinter bij de les te wezen als gewoonlijk.

'Nou...?' zei van Wessum ongeduldig, en wees op het prentje van de kwijnende joffer onder de bloeiende boomen; - the lady walks... vooruit dan, sausneger... hij kende dat woord toch al lang?

'In the garden', vond de jongen dan nog juist bij tijds terug. En plotseling, met een verholen plezier van Wessum aanziende, triomfantelijk of het een succeszin was: 'Lady Oldeman!'

'Hè?' viel van Wessum uit.

'Seen the home... the house...', zei Bertus.

Van Wessum liet zelfs na hem te verbeteren, want hij begreep dat de jongen wat op het hart had.

'Praat in je moers taal!' gebood hij opeens driftig.

‘No, try English’, hield eigenzinnig plagend de jongen vol.

‘Moers taal, dondersteen!’ schreeuwde van Wessum.

‘English...’, waagde de jongen nog eens, maar met een blik die toch niet rustig was, over hetgeen er volgen kon.

‘Goddam’ bulderde van Wessum, met een slag op tafel, die dreunend weerklonk door den winkel heen.

Dan lachten zij beiden luid-op en gaven elkander een knipoog; zij leken, als zij zich zoo tierden, een paar jonge honden, die, al vervaarlijk grommend en bijtend, aan het ravotten zijn.

‘Mijn oudste neef,’ vertelde eindelijk Bertus, ‘heeft een meisje, en dat meisje heeft een vriendin, en nou zal jij nooit raden, wat er van de week bij mijn tante werd verteld...’

‘Nou... en wat dan?’ vroegen, half nieuwsgierig, half spottend, van Wessum's lichte oogen.

‘Ze zeien: en Mies, die dient nou bij Mevroúw Oldeman. Ik vroeg: welke Mevrouw Oldeman? En ze zeien: Mevroúw Oldeman van de Valkenboschkade.’

‘Jà,’ kwam van Wessum fataal, ‘dat hadden we kunnen voorzien, Bartolomeus.’

‘We hadden het kunnen voorzien, baas,’ zei Bertus geweldig gewichtig, ‘de vrouwen...’

‘Wat, de vrouwen? bulderde van Wessum.

‘Gespuis!’ zei de jongen met eene diepe minachting.

Dan brak er een schaterlach los, die als een zware echo door het kamertje rolde en door den winkel, en die den jongen voor even volkomen van streek bracht.

't Volgend oogenblik hoonde van Wessum: Zoo'n ezelsveulen, zoo'n hals, die over de vrouwen dorst te praten...!

Als zij beiden weer gekalmeerd waren van de nieuwe heftige scène, kwam de jongen op zijn verhaal terug.

‘Van middag op het laatst van mijn schafttijd ben ik er heen gegaan, een boodschap bedacht aan baas Oldeman. Die was er niet...; dat wist ik ook wel. Maar warempel hoor! die meid zeit heel liefjes: “Zal ik eens vragen of Mevrouw soms thuis is?” Ik zeg: “Aan wie vragen?” Toen kreeg ze een kleur en ze zei: “Aan Mevrouw natuurlijk.” Nou, toen moest ik bovenkomen. 'k Mocht het heele huis zien... Ze zag er zelf uit als een juffrouw op een prentbriefkaart, met een fluweelen band door d'r haren.’

‘Hoe, een fluweelen band door 'r haren...’, vroeg van Wessum.

‘Zoo,’ wees de jongen, ‘van voren. Fijn. 't Was er trouwens heelemaal een fijne boel. Ze kan er wel een bal geven ook, zoo leeg was het nog.’

‘Had ze niemand op 't oog?’

‘Nee’, zei de jongen; ‘als dat zoo was geweest, zou ze 't wel meer dan eens hebben verteld. Toen ik wegging, drukte ze op een knopje, dat rinkelde als een fietsbel, en toen kwam de meid weer, die de deur achter me derrière moest dichttrekken...’

‘Bartolomeus!’ waarschuwde van Wessum. Dan brak een tweede schaterlach los, zwaar echoënde door het kamertje.

‘Derrière is Fransch,’ zei de jongen, hevig beleedigd, ‘'t is heel netjes.’

‘Ik lach niet om jou, ik lach om de deur, die de meid moest dichttrekken. Werd er niet gezegd: wil je menéér eventjes uitlaten?’

‘Nee,’ zei de jongen serieus, ‘dát heeft ze niet gezegd. Ze zei: “Help de timmerman eens met de deur.”’

‘All right, all right...’, kwam toen van Wessum. En dan begon de les opnieuw over the lady, who walked in the garden...

Doch van Wessum zelf was, dat tweede gedeelte van de les, al even afgetrokken als Bertus het eerste. Er was een hevige ergernis in hem. Mevrouw Oldeman! God beter't! Mevroúw Oldeman! En dan zag hij ook door zachtblond haar boven een blank voorhoofd, het vreemde van den zwart fluweelen band... hoe zouden daaronder die koele grijze oogen nu wel oplichten...? Maar die gedachten vervulden hem met een nog veel grooter ergernis dan de eigenlijke ergernis zelf... Hij walgde ervan...! En vóór den tijd, grillig en ongedurig, liet hij den jongen trekken, en toog er voor den verderen avond zelf op uit, baloorig, en volonberekenbare plannen.

* * *

Line Oldeman intusschen had twaalf gulden aan advertentiekosten uitgegeven, haar eerste maand huur betaald en

haar eerste belastingbiljet thuis gekregen. Zij bezat toen nog vierhonderd gulden van haar vaders versterf. Daan zat in zorg, zij niet; een vreemde onverschilligheid had haar bevangen. Het dagkind, aanvankelijk op half loon en alleen voor de morgenuren gehuurd, doch dat opslag en middageten was beloofd, zoodra er gasten kwamen, dreigde met heengaan, als het nog lang zoo duurde. Line zei: goed, je kan blijven tot vieren. Sinds, als er gebeld werd, kweelde die nog keuriger dan eerst haar geleerde lesje naar beneden: alsdat ze eens gauw zou vragen, of 'Mevrouw' soms thuis was.

Maar voorloopig zonder succes. Op het eind van die week telde Line haar met een zuur-zoet lachje het verhoogde loon uit.

En dien eigen avond nog triomfeerde zij. De bovenachterkamer met het achterkabinet werden verhuurd aan een leeraar in de wiskunde.

In het late regen-uur was die komen aanbellen: of er nog kamers open waren? Line draaide gauw de electrische lichten aan. Hij kwam de trap op, een lange, magere jongeman, sluik in zijn nattige kleeren, en met diep in zijn gelig gezicht de brandende bruine oogen, die toch zoo doodelijk zwaarmoedig zagen.

Met een haastigen blik had hij Line gemonsterd en dan verder langs haar heengekeken; hij keek evenmin naar wat er in de kamers stond. Hij wou alleen ontbijt en bediening, geen verder pension.... hij ging buitenshuis eten.... hij wou ook geen kamer aan straat; waarom zei hij niet.

Toen gingen zij naar boven, naar de twee achtervertrekken. Ook hier keek hij ternauwernood rond; hij staarde voor zich uit over de groote tafel, alsof onder zijn korte, moede woorden door, zijn gedachten voortdurend met iets anders bezig waren. Even werd hij opmerkzamer, mat met de oogen den hoek bij het raam, of zijn schrijftafel daar zou passen, en zijn boekenkast naast de deur. Een schrijftafel en een boekenkast bracht hij mee. Line vond dat deftig, zooals zij zijn leeraarschap en zijn zwaarmoedigheid reeds deftig had gevonden.

- En was er een piano in huis, of er naast? vroeg hij dof.

Line was in het onzekere, welk antwoord instemming zou vinden. Zoo zei ze naar waarheid: 'nee', en dat bleek goed te vallen.

‘Als er een piano komt, ga ik weg’, zei de zwaarmoedige man, en liet zich nog het slaapkabinet toonen.

Toen, om den hoek van de zoldertrap, keken opeens de verbluft-groote bruine oogen van Daantje, die, op het hooren van gerucht, bang en nieuwsgierig tegelijk, stil in zijn witte hansop naar beneden was geslopen.

Een vage glimlach gleed er door de moede oogen van den bezoeker; even knikte hij het verbouwereerde kind toe; dan scheen een wrevelige gedachte zijn eersten indruk te verdringen.

‘Hoeveel zijn er?’ vroeg hij.

‘Twee maar’, kwam Line; ‘gauw, Daantje, naar boven!’ En terwijl het gehoorzame Daantje stil weer in zijn witte hansop naar boven klauterde, hoorde Line zich zeggen, en zij betrapte zelf den te nederigen toon van haar stem:

‘Ze zijn nooit lastig; ze slapen anders altijd om zeven uur’.

De jonge man was in de zitkamer teruggekeerd, mat met de oogen nogmaals de plaats, waar zijn schrijftafel zou moeten staan en zijn boekenkast. Blijkbaar was daarmede iets, wat hem beviel.

Hij had een bijna onmerkbaar, lusteloos handgebaar, dat beduidde: ‘Och, waar zou *ik* het ooit heelemaal naar mijn zin krijgen?’ Hij zei alleen:

‘Als de kinderen lastig zijn, ga ik weg’

Hij dong niet af op den prijs. Hij kreeg iederen dag vier of vijf bezoeken; lessen, lei hij uit. Er moest goed op de bel gelet. En het moest rustig in huis zijn. Als het niet rustig in huis was, ging hij weg. Hij kwam met het begin van de volgende week.

Dan, zonder eenige voldoening over zijn besluit, met zijn moede, brandende bruine oogen recht voor zich uit kijkend, zei hij goedenavond en ging.

Line vond hem interessant; zij leefde er heelemaal van bij. Daan zei niet veel, zoomin als zijn beschaamde glimlach veel gezegd had bij haar nadrukkelijke bepleiting van het nut, zich mevrouw te laten noemen; het zwarte bandje rond haar haren vond hij eigenlijk wel schattig.

Maar van het oogenblik af, dat naast en toch buiten het hunne, dit onbegrepen bestaan onder hun dak was gekomen, leek het hem, of hun leven niet geheel hún leven

meer was, noch iets in hun huis geheel van hen. Line ervoer wel iets dergelijks, maar zij wilde dat tegenover zichzelf niet eenmaal bekennen, en zooveel te minder tegenover Daan. Haar maakten waaksch en al spoedig onwennig de vele nieuwe geluiden, die in huis waren ontstaan; zij móést ernaar luisteren, luisteren naar het schuiven van zijn stoel, het piepen van een deksel of een deur, zijn loopen de kamer op en neer, naar een eigenaardig zacht krassend gerucht, of er zachtjes iets afgevijld werd. En zijn stilten erna benarden haar nog meer. Wat deed hij nu weer? sliep hij? las hij? hij was toch thuis? Dan klonk er een plof, of er een zwaar voorwerp viel. Zij kon zich soms bijna niet weerhouden naar boven te gaan, en onder een voorwendsel binnen te komen. Hij had ook eischen, die zij niet begreep en aanmerkingen, die haar ongerijmd voorkwamen; maar alles leek haar tegelijkertijd, in die eerste weken, van een vreemde en schrille belangrijkheid, en geen moeite was haar te veel.

En toen hij juist veertien dagen bij hen in huis was, kwam er een tweede huurder opduiken, een huurster ditmaal, eene bejaarde dame. Die verscheen al in den vroegen morgen, alles fluweel en bont, ondanks het zachte Septemberweer. Line zelf deed open. Zij moffelde haastig haar werkschort weg, had zelfs, tegenover déze deftigheid, geen spijt niet als Mevrouw ‘even’ geroepen te kunnen worden.

Het bont-en-fluweel informeerde met een zoetsappig verholen laatdunkendheid: - er waren natuurlijk nog wel kamers open? Line liet de voor-suite met den erker zien en het kabinet ernaast, - een zoo geriefelijk slaapkabinet voor één persoon. De bezoekster bleef onaangenaam midden in het groote vertrek staan, deed dan snel achtereen een aantal redelijke en redelooze vragen. - Had ze geen heele suite open? Kon er in dat kabinet gestookt? Was het licht goed? geen te zwakke lampjes? Was er wel passage hier? Wie had er het laatst op deze kamers gewoond? Ze keek zoo wantrouwig-onderzoekend rond, dat Line opeens begreep: ze was opzettelijk zoo vroeg gekomen om te betrappen, hoe netjes of slordig het er op zoo'n ontijdig uur bij haar uitzag. En als zij, bij wijze van aanbeveling, op de laatste vraag het bescheid

gaf: ‘Niemand; 't is hier alles nieuw ingericht’, werd de andere van een nog onverholener aanmatiging.

- O! dus ze waren pas begonnen? Nieuwelingen in het vak? En alles nieuw ingericht? Nou ja, nieuw, uit de derde hand! dat ging altijd zoo! dat kon je trouwens ook wel zien!

Line vond zich diep gegriefd. De deftige was nog geen twee minuten bij haar boven, of zij voelde zich reeds op alle wijzen te kort gedaan, en zij antwoordde snibbig, dat de beste stukken uit haar eigen huishouden hier stonden, en dat de rest haar man, die timmerman was, zelf had gemaakt...; waarop de deftige haar met een verwonderden blik opnam, nogmaals de kamer rondspeurde en opnieuw vroeg, of er geen suite open was? Boven ook niet? O! de achterkamer daar aan een leeraar verhuurd?... zoo!... en de voorkamer? onverhuurd? Ze zou dus hier niemand boven haar hoofd hebben loopen? En hiernaast?

‘Dat is onze zitkamer,’ zie Line, waarop de deftige opnieuw een zeer almachtig gezicht trok en met een medelijdend lachje zei, wel te kunnen zien, met nieuwelingen in het vak te doen te hebben! Wie hield er nu, als hij goede zaken wou maken, de helft van een suite voor zichzelf? Waarom gaf een architect zich de moeite, suitedeuren aan te brengen, als de huurders niets beters te doen wisten, dan er dadelijk aan weerskanten een kast tegenaan te plakken... Er stond toch wel een kast aan hun kant? 't Was anders veel te gehoorig, dat kon een kind begrijpen. Waarom maakte zij dat kabinet niet tot hun zitkamer? Ze waren natuurlijk toch geen groot gezin? Met een groot gezin begon je nooit kamers te verhuren..

- Zoo,... twee kinderen? Eigenlijk twee te veel... Kinderen waren nooit een aanbeveling, als je menschen in huis nam. Maar, er waren kinderen en kinderen, en als de ouders ze een verstandige opvoeding gaven... Ze hield ze in elk geval toch bij zich in de keuken? Ze nam Line nog eens terdege op, als om te onderzoeken, in hoeverre ze die in staat achtte, haar kinderen een verstandige opvoeding te geven.

En Line, kleintjes verbouwereerd en vaag vijandig tegelijk, wist niet veel antwoord te geven op al deze haar rauw overvallende bemerkingen; een oogenblik dacht zij zelfs, dat inderdaad aan deze voorname huurster de geheele beneden-

suite wel diende ingeruimd te worden; doch als zij dan nog gevraagd had, of er sprake was van huren met of zonder pension, en zeer almachtig weer de deftige: zonder pension natuurlijk! had geantwoord, om dadelijk daarop met een niet te miskennen bijbedoeling de keurigheid, de ruimte, de goede meubels, het mooie uitzicht van haar tegenwoordige kwartier op te hemelen, waar zij dan ook veertig gulden betaalde, en waar zij alleen wegging, omdat zij last had van een school naast de deur, - terwijl Line gemeend had voor háár kamer en kabinet wel zestig te kunnen vragen, kwam zij weer van haar toegefelijk standpunt af.

'Dit doet hier vijftig gulden', verklaarde zij op strijdvaardigen toon.

De deftige werd daarop onwillig, speurde nog eenmaal onaangenaam de kamers door en deed opnieuw, snel achtereen, een aantal vragen: - Was haar man een stil persoon? Gingen zij vroeg naar bed? Wat waren zij van geloof? Was er wel een gaskomfoor?

Toen kwam het dagkind, dat voor een boodschap was uitgeweest, om den hoek van de deur kijken en trok haastig en verschrikt zich weer terug.

En dadelijk vroeg de dravende stem al weer door: - Had ze een goede hulp? moest die de kamers schoon houden? was ze eerlijk? snuffelde zij niet in de dingen van de huurders? Goede dienstmeisjes waren dun gezaaid tegenwoordig, al waren de goede diensten het niet minder. Zij had vroeger, toen zij nog haar eigen huishouding deed, ook eens zoo'n bleekneus gehad... hoe heette dat kind ook weer...? als ze maar goed gedresseerd waren, kon je er veel wil van hebben!

Zij keek ramen, wanden en plafondhoeken rond, als om aan de meer of mindere zuiverheid daarvan den graad dier goede gedresseerdheid te meten. - Maar, gewoonlijk wisten zij meer van 'rechten' dan van 'plichten'... dat was nu eenmaal zoo in den tegenwoordigen tijd... rechten bij de vleet, plichten zoo ver het ging... indigne was 't... Zij sprak op een lijfspreukelijken toon, alsof dit de gewone onderwerpen van haar overdenking waren.

Dan, met een plotselinge zwenking, werd ze heel vriendelijk en mededeelzaam; ze zat in den fauteuil bij het erker-

raam; stevig bolde haar witte kuif onder den zwartfluweelen toquehoed met veeren, en haar zwartzijden handen met de te zichtbaar bestopte vingertoppen, rustten manhaftig op de armleuningen. Line, kleintjes, stond voor haar.

- Ze was mevrouw Verscheer ter Gouwe, vertelde zij; vroeger, toen haar man, die postdirecteur was, nog leefde, had ze een dubbel huis in Utrecht gehad; later had ze overal gewoond, omdat haar dochter ook bij de posterijen was; die had nu een betrekking in Indië; ze had veel familie in Indië... misschien ging ze zelf ook nog wel eens terug... maar later, over een paar jaar...

En met een nieuwe zwenking: - Ze had immers goed begrepen, dat er boven ook nog kamers open waren? daar konden ze toch licht eens even een kijkje nemen...

Maar boven gekomen, scheen zij ontzettend teleurgesteld over de kaalheid van het vertrek; dat zou ook wel voor een appel en een ei te huur wezen!

Als het toch nog vijfendertig gulden bleek te zijn, sloeg ze de groote, bruine oogen naar het plafond, en zoog minachtend den eenen mondhoek naar binnen.

Dan werd ze plotseling van een overrompelende doortastendheid. - Ze kon zelf een fauteuil laten komen en een theetafel, haar meubels stonden opgepakt, prachtige meubels... alles ebbenhout en gebrocheerd satijn... en porselein, dat zijn gewicht aan goud waard was... maar enfin, als het buffetkastje van beneden hier werd gezet en er kwamen overgordijnen, dan nam ze deze kamers voor vijfendertig gulden.

Line schrok. De benedenkamer onttakelen? overgordijnen hier aanschaffen?.. Verward van hoofd bood ze aan, dan liever nog de benedenkamers voor vijfenveertig te laten...

'Och kom!' zei de deftige raadselachtig. Maar goed, ze zou het dan voor een paar maanden probeeren; ze kwam met den vijftienden, in den namiddag. En haastig, als vreesde zij, dat er nog weer verandering in de plannen kon komen, maar zeer voldaan en voornaam, alles bont en fluweel, stevende zij weg.

Als ze vertrokken was, had Line de gewaarwording van uit een maalstroom weer op te duiken; zij had ook het gevoel van te zijn bedrogen, al begreep zij zelf niet recht hoe; zij haatte op dat oogenblik haar heele pension...

Doch ook van dit alles zei zij tegen Daan geen woord. Zij gaf alleen hoog op van de deftigheden der nieuwe huurster, die een dubbel huis in Utrecht had bewoond en zich met twee namen noemde...

In de week, die volgde, liet Line met een stijgenden weerzin aan wel tien menschen de nog ledige bovenkamers zien; zij bracht den prijs op dertig gulden, op vijf en twintig; men beloofde er eens over te zullen denken, en men kwam niet terug.

Toen toog zij naar een magazijn op afbetaling, kocht een licht en dicht eikenhouten étagère-kastje, twee namaak-Delftsche stellen, en een kaartencoupe van roze glas op gebronsden voet. Zij zou van de zesenvijftig gulden er iedere maand acht hebben af te lossen.

Twee dagen later kwam er een ietwat opzichtig gekleed, schichtig en opgewonden meisje van achter in de twintig de kamers zien. Die deed zenuwachtig eenige vragen, zei om het andere zinnetje: het trof zoo prachtig, dat het leeg stond, en ze dadelijk komen kon... Ze was uit Rotterdam, en ze had dien morgen een betrekking als boekhoudster gekregen. Ze keek onrustig, of het huren van die kamers iets was, dat ze eigenlijk niet doen mocht, en of ze ieder oogenblik op iets betrapt zou worden. Ze kon haar oogen niet afhouden van de kaartencoupe van gegolfd roze glas boven de bronzen engeltjes en leliekelken van den voet. Toen zij wegging, struikelde zij over den kamerdrempel, vergat eerst haar paraplu en trok met een ongewoon harden plof de huisdeur achter zich dicht.

‘Enkel om die kaartenbak heeft ze de kamer gehuurd’, moest Line lachen tegen Daan.

En opgefleurd weer, met een zucht van voldoening, diepuit, als kinderen kunnen hebben, ging zij het huurbordje van voor het erkerraam wegnemen. 't Was of nu alles was bereikt,... terwijl alles nog moest beginnen.

* * *

En toen dan alle kamers verhuurd waren, kwam, na enkele dagen, Line op een nieuwen inval. Zij liet een paar honderd kaarten drukken, die met groote letters het Pension

Oldeman vermeldden, en daaronder een uitvoerige aanbeveling bevatten van de zonnige, nieuw-ingerichte kamers, het vrije uitzicht, en, desgewenscht, de degelijke voeding.

‘Maar kind,’ zei Daan verbaasd, ‘nu alles toch verhuurd *is*...’

Line trok medelijdend de schouders op. Ze zei alleen:

‘Zijn we soms aan die drie getrouwd? Als ze weggaan, moeten er toch andere kunnen komen!’

‘'k Heb voor jou ook papier en couverten laten drukken, toen jij je zaak begon’, zei ze later nog, verwijtend.

Zij zond er haastig een aantal naar Moerkapelle en naar al haar kennissen in den Haag; de overige bleven liggen.

Tot zij op een nieuwen inval kwam: er moesten er worden rondgezonden bij al Daan's beste klanten. Zij had tien argumenten tegen een, om haar man te overtuigen, dat het noch vreemd noch onverstandig was.

En Daan, geholpen door Bertus, zat 's avonds in zijn winkel de boeken door te pluizen om de adressen te schrijven op de couverten, die Line hem mee gaf. Daan zocht de namen op, die in aanmerking kwamen, en Bertus, die een mooie hand van schrijven had, schreef.

Daan vond het eigenlijk wel prettige avonden. In een hoek van den aan-kanten winkel, onder de wapperende gaspit, die daar boven het ‘bero’ van zijn voorganger was - hijzelf had er 's avonds nooit gebruik van gemaakt - verdiepten zij zich in het ongewone werk; en het was eerder gezellig dan andersom, want al het blanke hout en de opgeveegde blanke krullen, en de vage vormen van schaaf- en draaibank, waren als een sneeuwachtig nachtverschiet rond de gelige lichtsfeer, waarin zij eensgezind en vertrouwelijker dan ooit voorheen te zamen zaten.

‘Nou, baas,’ zei Bertus eens, ‘als je zoo al de klanten van je timmerwinkel in je pension zou krijgen...’

Toen had Daan een verdrietigen glimlach, en hij vond geen kwinkslag terug.

Een anderen keer zei Bertus: ‘We moesten vragen, of baas van Wessum ook kwam; dan was het spul pas compleet!’

Doch van Wessum had een uitvlucht, en kwam niet.

IX.

En dien vijftienden van de maand stond Line met schrik te luisteren in 'r keuken; de deftige was een half uur te voren gekomen, en nu hoorde zij over haar nieuwe vloerzeil de havelooze koffers zeulen en schuren op een manier dat zij zich afvroeg, of zij niet naar binnen moest gaan en toezien. Doch lang aarzelen was niet noodig; zij werd zelf al gebeld. Zij klopte, zooals de eerste huurder haar dat reeds had aangeleerd, en ging tegelijkertijd de kamer binnen.

'Ik zou graag willen, dat je wachtte, tot ik "binnen" riep', zei ontstemd de deftige, die haastig haar koffer dicht deed.

Dan had ze, opkijkende, een vluchtig 'O...!'

'Ik had om het dienstmeisje gebeld', zei ze verongelijkt, en lei met nadruk een zwaren sleutelbos terzij van zich op tafel.

'Die is er 's middags na vieren niet meer,' verontschuldigde zich Line.

Mevrouw Verscheer keek mistrouwig: 'Enfin...', zei ze dan, met een ontevreden gelatenheid, als gold het de noodzakelijke door-de-vingers-ziening van een zeer onaangenaam euvel.

Zonder voile en zonder hoed leek haar gezicht veel ouder en veel aangevretener door de jaren, dan toen Line haar voor het eerst zag. Zij had zorgvolle rimpels en groeven in de onderwangen en langs de neerhangende mondhoeken, en recht van den neuswortel omhoog, tusschen de ongelijke wenkbrauwen het bruinige voorhoofd op. Ergernis vooral verstak zich in de vier, vijf voren, die onder de breede neusgaten uit naar de bovenlip liepen, alsof veelmaals die mond, in een bittere verbetenheid, zich heftig tezaamgetrokken hield. Onder de oogen, die zelf van een nog wel onvertroebeld bruin waren, lag het slappe vleesch in fletse wallen opgeplooid; doch boven de onvriendelijke aftakeling van dat gansche gelaat stond stevig en onvervaard, over zijn zware opvulsel heen, de dikke, witte kuif.

Line, met een niet al te aanmoedigenden blik, vroeg waarom ze gebeld was.

En de deftige, van onder de laatste ergernis haastig de voorlaatste weer oprakelend, zei:

'Eén van de voordeelen, eigenlijk *het* voordeel van deze

kamer was, dat ik boven mijn hoofd geen geloop zou hebben... en nu ik kom, is er toch iemand! Wie is hier boven?'

'Een boekhoudster', zei Line kortaf.

'Toen ik huurde, was die kamer onbewoond', voer de dwingerige stem nog beleedigder voort.

Line begreep niet, hoe iemand zoo onredelijk wezen kon.

'Zou u die juffrouw niet kunnen vragen, wat minder gehoorig te loopen?'

'Nee', zei Line driftig, 'dat kan ik die juffrouw niet vragen. Als u de kamer hierboven leeg hebben wilt, moet u ze zelf huren, als ze vrij komt'.

'Gaat die juffrouw dan weg?'

'Dat denk ik niet', zei Line.

Mevrouw Verscheer keek haar opnieuw zeer mistrouwend aan. Met een boos plofje verlei ze den sleutelbos op tafel en zoog den linkermondhoek in, als om te zeggen: 'Zwijgen is het eenige wat men doen kan in deze wereld, die geen respect meer kent!'

Line ging heen. En nauwelijks was zij in haar keuken, of het draven en slepen in de kamer herbegon. Onuithoudbaar bijna was het voortdurend in en uit het slot draaien van kastdeuren en koffers; 't leek wel of elk stuk, dat geborgen werd, onmiddellijk met het zwartste wantrouwen tegen duizend diefstallen tegelijk diende bewaakt te worden.

Een half uur later kwam de boekhoudster langs; gewoonlijk schoot die met een ijl en redeloos lief lachje in een schichtige haast voorbij; nu informeerde zij, bijna niet verlegen meer van verbaasdheid, welke menschen er toch in de kamers beneden waren komen wonen?

'Eén mensch!' snauwde Line, hevig geprikkeld. Dan, degelijk ook weer bij haar zaken, verbeterde zij aanstonds: 'Een deftige weduwe... maak u maar niet ongerust.' En de boekhoudster, beschaamd, sloop de trap af.

- Straks, dacht Line, kwam de lange bleeke ook nog klagen, en die was lastiger af te schepen.

Line, na enkele weken, had al heel wat ondervinding opgedaan. Als zij des morgens lang vóór het dienst meisje er was, de zitkamer van den leeraar in orde bracht, omdat er tegen achten soms reeds gebeld werd voor een les, en als

hij dan binnenkwam, gemelijk haar daar nog bezig te vinden (zij ontstemd over het vernederende van haar niet gewenschte aanwezigheid), dan was het afstootend ontmoeten hunner blikken van een maar nauw bedwongen vijandelijkheid. En wat kende en doorzag zij goed, als zij in den loop van den dag met iets binnen moest komen, zijn schijnbaar ingespannen lezen, alleen maar om niets tegen haar te hoeven zeggen, om haar zelfs niet te hoeven zien. En toch deed zij nog liever werk voor hem dan voor de soms nukkige, soms aanhalige boekhoudster, die als ze, altijd laat, thuis kwam, dadelijk over twee stoelen op apegapen lei!

De ‘deftige’ deed meest zelf haar schoenen, maar belde als er een randje stof op den schoorsteen lag; en bij het minste verzuim, had zij haar lijfspreuk tegen de dienstmeisjes ook pasklaar tegen de menschen in 't algemeen; de menschen, die - het was indigne - tegenwoordig wel van rechten wisten, doch van plichten niet meer hooren wouen, - met welke ‘menschen’ dan, Line voelde het best, allereerst de ‘pensionjuffrouwen’ bedoeld werden.

Als Line 's nachts wakker lag, en dat gebeurde vaak, dan, daadwerkelijk, zag zij haar groote, mooie huis, zoo, onder zich: die kamer, en die... haar deftige huis, met al het moeilijk verworvene daarin, elk meubelstuk, elk sieraad op zijn plaats, in het licht, in de schaduw. En dan plotseling zag zij ook de drie wezens die daar leefden; zij zag ze, zooals ze zaten, liepen, stonden, zich gedroegen, de keeren dat zij bij hen binnen kwam; zij zag de drie gezichten, de gezichten die zij haatte: het groote, vaalbruine, gerimpelde onder de manhafte kuif, met den argdenkend-betrappenden en toch schuwen blik; - het bleeke, hooghartige, waarin de smeulend zwaarmoedige oogen te vermoeid en te laatdunkend waren om schuw te heeten, enkel maar heen keken langs en over alles heen; - en het flutterig opgewondene, met het overdreven, ijle lachje om den al ouden mond.

‘Bah!’ zei Line vaak in zichzelf, tezamen nemend in dat woord al wat haar in die menschen, en in wat zij voor die menschen doen moest, walgde. In het vage had zij ze alle kwaad ter wereld kunnen laten overkomen; in de praktijk draafde en zorgde zij den ganschen dag, om het ze maar naar den zin te maken.

Ter wille van ‘het deftige mensch’, weerde zij haar kinderen uit de ruime achterkamer met de openslaande deuren op de veranda; want wel was Daantje gezeggelijk, maar de de kleine Guus kon des te luidruchtiger wezen. Slechts als zij zelf er zaten, 's avonds en de Zondagen, dorst zij, onder hun toezicht, tegenover de gehate suite-deuren, de aanwezigheid der kinderen aan. Zoo had zij ze altijd om en bij zich in de niet al te ruime keuken, die gelukkig eveneens zijn afdeeling veranda had; of wel Daantje speelde op straat.

En om die ‘nare man’ te behouden, trok zij hun 's avonds in de keuken hun schoenen al uit, en bracht ze, zelf op de teenen gaande, op hun kousevoetjes naar bed. Zij deed het alles, uiterlijk geduldig en zonder ooit één woord van beklag, doch innerlijk vol warsheid en verweer.

Zij betaalde haar belasting op tijd, zij betaalde de huishuur. ‘Dat hebben wij tenminste voor niets’, zei ze met een blik, die eigenlijk een verwijt was, en die Daan niet verstond. Daan knikte haar goedig toe. Hij bewonderde haar. Slechts eenmaal had hij gezegd: ‘Leven zij bij ons, of wij bij hen?’ Overigens verheelde hij de onwennigheid, die hem nog steeds bevangen hield en was dubbel zorgzaam voor zijn kinderen, En voor de huurders had hij een vaag respect: het waren Line's huurders.

En Line, allengs, deed een vreemde ervaring op. Als zij een enkele maal er toe over ging, Daan te betrekken in de moeiten met haar menschen, dan leek het haar nog dagen erna, of zij ze plotseling zelf was gaan zien, zooals zij wel merkte, dat Daan, door haar verhaal heen, ze zag; alles deed zich minder schril voor en minder vijandig, als overtogen van de goedheid, waarmee Daan's glimlach had gepoogd, zachtjes te verschoonen.

En Daan, op zijn beurt, vermaakte soms van Wessum met het relaas van wat er zoo al voorviel bij hen thuis; en het aandoenlijke van *zijn* verhalen was, dat hij ze alle bracht in een toon van de grootste vereering voor Line.

- Zoo, precies raak, had Line toen die lastige matrone op haar plaats gezet... met een ander was het zeker op herrie uitgeloopen, want die leeraar was ook niet voor de poes... Maar met zooveel beleid als zijn vrouw tusschen die twee wist door te laveeren! En: - Ja, daar moest je

nou net Line voor wezen, om dan dadelijk je antwoord klaar te hebben en tegen zoo'n meisje te zeggen: ‘Nee, juffrouw, de huissleutel kan ik u niet geven, dan moet ik nòg maar later opblijven!... Vrouwen hebben een tact, je staat daar gewoon van te kijken!’

‘Ja’, zei van Wessum met een ondoorgrondelijk gezicht, terwijl zijn bewegelijke voorhoofd hooger dan ooit wegrimpelde in de kap van zijn kastanjebruin haar, ‘vrouwen hebben een tact!...’

‘Nou?’ vroeg Oldeman, die lont begon te ruiken.

‘Niets’, zei van Wessum bits; ‘ik geef je alleen maar gelijk.’

Dan stond hij op, ging kijken bij het nest van Black en zijn vijf allemaal weer anders geteekende jonkjes.

‘Vriendin! vriendin...!’ poogde hij al gekscherend te moraliseeren; maar zijn stem klonk onecht.

Van Wessum, den laatsten tijd, was vrijwel onhandelbaar geworden. Zelfs Daan verloor er zijn geduld bij. Hij was nog altijd niet komen kijken naar de inrichting van hun pension; het leek hem soms te ergeren, dat het er Line goed mee ging. ‘Wat heeft ze je toch misdaan?’ vroeg Oldeman eens. Een volgende maal had de ander weer een gretige vraag, die Daan al evenmin begreep.

Doch wat van Wessum vooral dwars zat, zonder dat Daan het wist: hij had ongenoegen met Bertus den weesjongen, en dat gaf hem een stekend verdriet.

Bertus, eerst door zijn twee oudere neven meegenomen naar vergaderingen van het Leger des Heils, dan, weetgierig, zelf verzeild in bijeenkomsten van de Geheel-Onthouding, was plotseling in een hevigen ijver voor het Socialisme ontstoken. Vele weken lang besteedde hij al zijn vrije uren aan de studie der nieuw ontdekte leer. Doch als hij met zijn kersversch opgedane en nog wat wilde kennis kwam aandragen bij van Wessum, - o! niet zoo maar wat gemeen geschreeuw, als ze hem altijd hadden wijs gemaakt... een wetenschap was het, een gewéldige wetenschap met gróóte geleerden, die de heele wereld gingen hervormen... dát had de groote Marx gezegd... en dát Cornélie Huygens... en zóó en zóó wouen het Jaurès en Kleerekooper en Kropotkin, - dan kwam zijn jonge geestdrift plotseling te stuiten op

het ontnuchterende van een schijnbaar volslagen onkunde en onverschilligheid aan den anderen kant. Erger nog dan die geveinsde onkunde en onverschilligheid -, op tegenzin.

- Wie was Kautsky? wie was Gorter? vroeg van Wessum met een weerbarstige minachting. Nee, hij had zich daar allemaal nooit mee ingelaten... Gestoken door de teleurstelling, die hij best wist dat zijn onwil den jongen vrind gaf; gestoken in zijn eigen gènegenheid niet minder door de verwaarloozing van zijn Engelsche lessen voor die opgeschroefde kapitalistenvreterij, zette van Wessum zich schrap. Hij probeerde, al heftig redeneerend, logisch en onlogisch dooreen, de nog onvaste principes weer omver te praten, hekelde, verblufte, drong in het nauw.

De jongen verweerde zich met verstandelijke argumenten, zoolang dat ging; en als die hem faalden, met gevoelsmotieven; hij geraakte in hevige beroeringen, eindigde met, doodongelukkig, te zwijgen, of met de wijk te nemen in een machtelooze machtspreuk van: ‘en het is tòch waar wat ik zeg, ik weet het zeker...’

Van Wessum gaf er zich wel rekenschap van, dat zijn wijze van doen geen verstandige was. Maar hij kon niet anders. Zijn hevige weerzin verstarde hem. Hij had altijd gehaat het nuchter-astrante en slaafsch-gedisciplineerde van die recht-in-de-leersche S.D.A.P.-maniakken...., hij, de man van het fantastische en matelooze, die zijn heele leven had gehunkerd naar het buitensporige, het buitensporig mooie of groote eerst, het buitensporig dwaze later, omdat het groote of mooie toch nooit kwam... Sociale hervormingen, prachtig! beter loon en beter onderricht, natuurlijk!... en anarchisme voor zijn part, als 't anders niet ging. Maar de rechte, platte wegen van alles in een boekje en alles als een rekensom, en de mallepraat van gelijkheid en van broederschap...! Gelijkheid met de zotten en stommelingen en uilskuikens zeker ook? Nou, merci hoor! voor die gelijkheid! En merci voor de broederschap met de kleinzieligen en de veinzaards en de vunzeriken. Het socialisme maakte daar zeker allemaal een-twee-drie oprechte, joviale en rojale jongens van!

‘Dat zègt 't Socialisme niet’, trachtte Bertus er tusschen te krijgen.

- Zoo'n ‘isme’ aan het hoofd, draafde van Wessum door, en opeens, nergens meer treiteraars of lafbekken, of luien en onverschilligen, en alle vrouwen opeens allemaal redelijke wezens, waarmee te praten viel! Nou, een ezel zelf, die dat gelooven wou! De ergste kankers van de wereld nam je immers tòch zóó niet weg! En dan nog die fraaie vrijheid voorop, de vrijheid, waar hij, Koen van Wessum, over mee te praten wist, goddorie! Nee, hij voelde nou eenmaal meer voor Napoleon, of voor Salomo, dan voor menéér - nee, hoe was 't? kameráád Troelstra!

- Als je de bergen wou beklimmen, redeneerde hij een andere keer, dan moest je ook de dalen voor lief nemen, en de afgronden en spelonken. Bergen, òf afgronden; maar de vlakte, waar alles egaal en hetzelfde was, de vlakte, die haatte hij.

- Als niemand meer armoe leed, was er ook niemand meer rijk; en als er niemand rijk was, dan was het toch ook uit met alle mooie grillen, met alle ongehoorde weelde, met alle goddelijke zotheid! En 't was nou tòch al een wereld van niks, als je keek naar de hangende tuinen van Semiramis!

- Kwam met het socialisme nou eens aan bij het plantenrijk! Wég zeker met het smerige wier, en met het onkruid, en met het dorre helm op de duinen, - maar dan óók weg met de hemelhooge palmen, met de camelia's als huizen, vol duizende bloedrooie rozen, en met al die goddelijk mooie, nuttelooze orchideeën.. De heele wereld één platte wei, nee de heele wereld één plat asphaltplein vol precies gelijke bloempotjes en in elk bloempotje hetzelfde prullige, eigenwijze plantje, met drie blommen en één vrucht, méér mag niet! Bah!

Hij haatte die practische, ‘poetische’ gelijkheids-profeten! Hij haatte ze nù meer dan ooit. En zoodra was hij niet alleen, of zijn haat zocht naar nieuwe wapens. - De lammelingen, schold hij bij zichzelf, met al hun averechtsche geredeneer gingen ze Bartolomeus nog van hem aftrochelen ook...

- Goed, pareerde hij weer een ander betoog van den jongen, niemand geen armoe meer, prachtig! Maar was je daar wel veel verder mee? - De dommen maakte je immers tòch niet wijs, en de onhandigen en botten niet gelukkig! Hoe was het ook weer, van kracht en stof? Maar met de

menschelijke hersens viel het op geen accoordje te gooien... Wie ze niet had, die had ze niet, en die kon er door geen socialist aan geholpen worden. Als ooit Marx II opstond, die je vertelde, hoe je de harteloozen wat gevoel gaf en de ezels wat verstand en de botteriken wat kijk op iets moois, nou dan werd hij dadelijk Marxist II. Op 't oogenblik draaide alles om de dubbeltjes, om het goeie eten, en om de pret. Alsof dat het voornaamste was! 't Voornaamste, dat zágen ze niet eens!

- Wat? alle menschen gelijke rechten! - Ging in het leven niet altijd het een ten koste van het ander?.. Nee, een grenzelooze opoffering, en een grenzelooze verspilling, zóó wou het de natuur. Eén duizend boven de millioenen uit, die niet in aanmerking kwamen, en tien boven de duizend, en één boven de tien, dat was de opzet van alles! Om één appelboom te winnen, gingen millioenen zaden te loor; en voor één vrucht hadden, naast één uitverkorene, duizend bloesems tevergeefs gebloeid. Waarom moest dan per sé ieder mensch tot zijn recht komen? 't Was heelemaal de bedoeling niet. 't Kon zijn, dat je dat niet beviel, en dat je dat niet netjes vond, of niet rechtvaardig, heel best mogelijk... dan moest je maar een rekest indienen hierboven... want met geen menschelijke macht viel er iets aan te veranderen...; en als je veel tornde aan de boel, dan hielp je de heele reut van de wal in de sloot, en van de sloot naar de bliksem.

'Kijk uit je doppen', zei hij driftig 'laat je geen rad voor je oogen draaien! Er zijn geboren heeren en geboren knechten. Ze zijn er altijd geweest, en ze zullen er wel altijd blijven!'

- Als je een geboren heer was, en je was verkeerd in de wereld terecht gekomen, nou, dan krabbelde je zelf wel uit je knechtstaat op, zonder Marx en consorten; in de belabberdste tijden waren daarvan toch voorbeelden te over? had je soms niet de Ruyter en Rothschild en Luther? en hoeveel beroemde geleerden en uitvinders en schilders en dichters, die van niets waren opgekomen? Nee, wie dat op z'n eentje niet kon, die was ook niet waard, dat je zijn weggetje plaveide met kracht en stof, die was toch niet van de bovenste plank. En wie een geboren knecht was, waarom zou die het niet blijven? Stak daar schande in? Hadden ze geen prachtig voorbeeld bij de hand in Daan Oldeman,

het puikste hart van heel den Haag? Had die zijn eigen baas moeten worden, of ondergeschikte blijven bij Slingeland? Het baas-zijn maakte hem immers maar ongelukkig, voor zoover een zóó goeie kerel ongelukkig kon wezen! En het zou een ideaal van een vertrouwde knecht zijn geweest, als zijn vrouw het hem had laten blijven. Maar voor een idealen knecht moest je ook de ware nederigheid kennen, zooals Daan die kende, en begrip hebben van het prachtige van een handwerk; en niet met de opgeblazen aanmatiging zijn behebt van het volk van tegenwoordig, dat niet meer wist, wat goed werk wàs.

'Bah!' herhaalde hij een andere maal, 'ieder mensch tot zijn recht komen! Wat is een mensch zijn recht? Waartoe dient hij? Dacht je soms, dat één vader-en-moeder voldoende waren om een mensch van beteekenis voort te brengen? Daar heb je er duizenden voor noodig en meer; geslachten in het verleden, allemaal levens van worstelen en verduren en geduld, om in het verborgen al de deugden voor hem op te zamelen, die hij noodig heeft; en een leger van menschen gelijktijdig om hem te dragen, te voeden en te helpen bestaan. Ja, ja, ieder mensch van beteekenis moet gedragen worden door tienduizend, die niets beteekenen; één mensch in het licht tegen tienduizend in de krochten en spelonken. Zóó wil het de natuur.'

- O, zeker, je zou je een wereld kunnen denken, waar het anders en plezieriger toeging; maar hier wás het nu eenmaal zóó. Je kon alleen de holen en spelonken wat opvroolijken, wat menschwaardiger maken misschien... Je kon overigens de heele maatschappij onderste boven halen en weer beginnen, waar ze een paar eeuwen geleden waren uitgeschejen... Toch bleef een pompoen een pompoen, en een peperkorrel een peperkorrel!

Van Wessum, zoodra hij op een van deze onderwerpen belandde, praatte met een zelfs voor zijn doen ongewone opwinding en hartstochtelijkheid; en den jongen tolden al die heftige en heete zinnen door het hoofd. Hij wist niet veel tegen te zeggen; toch was hij evenmin overtuigd, en zeker niet geschokt in zijn vereering voor de groote 'volksverlossers'. Het maakte hem alleen maar onrustig en verdrietig en stil.

En de laatste maal was door van Wessum een schimpwoord gebruikt, dat den jongen hevig had gegriefd: - oplichters waren 't, anders niet! Het booze bloed was hem naar de wangen gevlogen; toch had hij geen woorden kunnen vinden om zijn groote mannen te verdedigen tegen de aantijging.

‘Ik ben nog maar een jongen’, had hij gestotterd, ‘het is gemeen!’ Plotseling was hij weggeloopen. Van Wessum had hem al in geen drie weken gezien.

* * *

En Line, als een tegenwicht voor haar vaak gewond gevoel van eigenwaarde, had allengs bij haar huurders een aantal misères ontdekt, waarmede zij zich in haar gedachten over heel wat vernederingen te wreken wist.

De leeraar moest zich halfdood werken op privaatlessen aan achterlijke leerlingen, omdat hij door zijn moeilijk karakter het met zijn meerderen nooit had kunnen vinden; van twee scholen was hij weggegaan en nu kon hij geen vaste betrekking meer krijgen. ‘'t Is een hoovaardig man’, zei ze, ‘hij vergaat van eigenwaan.’

De boekhoudster kreeg anonieme briefkaarten, die haar telkens hevig van streek brachten, en waaruit Line begreep, dat zij op haar vorig kantoor in Rotterdam een avontuur met een getrouwd man moest hebben gehad en zeker op staanden voet verwijderd was.

En mevrouw Verscheer ter Gouwe at maar om den anderen dag een warm middagmaal. Dat leek Line nog het ergst van alles. En 't deed het gezag der deftige hevig tanen. Viermaal in de week kwam voor mevrouw Verscheer een bus van de coöperatieve gaarkeuken; de andere dagen ging zij zoogenaamd uit dineeren buitenshuis. In den beginne hield zij met een groote energie die fictie vol, toog tegen zessen uit, kwam tegen zevenen terug. Later was zij binnen het half uur al weer op haar kamer, kortademig en moe. En toen het weer slechter werd en de avond spoediger viel, liet zij het uitgaan geheel na. Zag Line haar bij toeval, of kwam die de niet verlaten kamer binnen met een opzettelijk vergeten karaf versch water of een pakje of brief, opzettelijk tot dat uur achtergehouden, dan zei de deftige, met een

schichtig opzij kijken: - Ze voelde zich niet erg lekker dien dag... ze had geen eetlust... beter eens niet eten, dan door het gure weer loopen... Ze dacht er ook aan, met den winter weer iederen dag van den kok te nemen, maar altijd alleen eten verveelde gauw... Misschien ging ze zoo meteen toch nog even uit...

Doch ‘zoo meteen’ hoorde Line haar scharrelen met haar spiritus-stel en wist, dat zij het kliekje van den vorigen dag stond te warmen.

De zijden middagblouses, de fluweelen parade-mantel en de grootsprakige verhalen over het dubbele huis in Utrecht, de porseleinen bordjes die hun gewicht in goud waard waren en het rijke leven van haar dochter in Indië, hadden sinds lang hun effect op Line verloren. De dagen waren voorbij, dat de deftige ontegengesproken oreeren kon over de plichten en rechten van pensionmenschen en dienstmeisjes; en al naar mate Line blijk gaf van verminderd ontzag, verzwond bij de andere de eerst zoo kordaat opgehouden schijn van een voornamen staat. Zij schaamde zich niet meer over te slordige huiskleeren of te schriele levenswijs. Ook in dit huis had ze haar glorie overleefd; en toen zij haar glorie overleefd had, begon ze te klagen.

- Ze kende zoo weinig menschen in dit deel van den Haag; al haar kennissen woonden in de Bezuidenhout-buurt, te ver om vaak bij haar te komen - ja! dat had Line al lang gemerkt! - en haar dochter had ze in geen twee jaar gezien! Ze wou couranten lezen samen met de andere huurders, vroeg of er geen romans in huis waren, verzon vragen aan den leeraar of de boekhoudster... Konden ze niet gezamenlijk een leesportefeuille nemen, de Haagsche Post of de Prins? Line begreep, dat zij het eigenlijk armoedig had, en dat zij iederen stuiver wel driemaal omkeerde, voor ze dien uitgaf. Daarbij vroeg ze alles met de vooropgestelde zekerheid, dat elk van haar verzoeken aanstonds zou worden ingewilligd, 't geen Line reeds van te voren volkomen ontoegankelijk voor ieder ervan stemde.

Maar met den loop der weken begon zich dien winter in Oldemans hoofd iets eigenaardigs te ontspinnen. Zonder dat hij ook maar een grein verloor van zijn bewondering voor 't geen Line deed, kwam hij aan den anderen kant een zachte sympathie

te gevoelen voor de vreemde levens in zijn huis, de vage stille sympathie, die geboren wordt uit medelijden. Oldeman had medelijden met zijn menschen, een medelijden, dat hij zelf bijna niet als zoodanig kende, waarvan hij Line nooit sprak, en dat zich uitte alleen in een wat sterker vergoelijkend woord bij Line's veelvuldiger wordend beklag. Daar hij echter tegen Line bleef opzien als van ouds, bracht dat woord nooit ontstemming; hij erkende onbedongen elke moeilijkheid, verontwaardigde zich over elk ongelijk haar aangedaan, - en toch had hij medelij met wie haar dat alles berokkenden.

Voor de eerste maal was hij zich dat meegevoel bewust geworden, toen hij eens in dadelijke aanraking met den leeraar kwam. Hij had, voor diens teveel aan boeken, een muurplank moeten slaan naast de boekenkast, en daar hij voor zulk een karwei alleen in de avonduren tijd kon maken, had hij den jongen man bij zijn studie moeten storen. Met een moe gebaar was die uit zijn stoel opgekomen, had den ander met zijn zwaarmoedigen en als van verre komenden blik even aangekeken, was toen met zijn boek aan de overzij van de tafel gaan zitten.

Stilzwijgend had Oldeman zijn werk ten uitvoer gebracht. En als eindelijk de plank stevig op 'r twee kardoezen tegen den muur rustte, zei hij monter en met den vertrouwelijken blik uit zijn warmbruine oogen, die hem eigen was:

‘Ziezoo, meneer, die kan zijn lastje al weer dragen, voor zoo lang als het duurt.’

De jonge man had hem verbaasd terug aangezien, alsof die woorden iets opmerkelijks voor hem uitdrukten; er was vaag een glimlach over zijn wrang gezicht gegaan, en om toch ook iets vriendelijks te zeggen, kwam hij, zoo maar:

‘Een aardig vak, timmerman...’

‘Móói vak!’ zei Daan met overtuiging. ‘En als je dan in de wieg al met je vaders duimstok heb gespeeld...! timmerman geboren, meneer, en gebleven!’

De jonge man keek hem opnieuw aan, verwonderd, bijna geïnteresseerd. Dan besloeg plotseling de oude lusteloosheid zijn even opgeleefd gelaat; 't was of er een onzichtbaar gordijn zakte tusschen zijn blik en dien van den ander. Hij wendde het hoofd af met een lachje, dat instemmend kon zijn en ook afwerend, maar dat duidelijk een einde beteekende.

Oldeman dacht: - Nee, die maakt het zichzelf ook niet gemakkelijk in het leven. Hij kon bijna zijn oogen niet afhouden van dat gesloten, bittere gezicht, had graag nog iets gezegd, doch voelde dat het niet vallen zou, en zonder de kortafheid, waarmee hij behandeld werd, kwalijk te nemen, zei hij goedenavond en ging.

Sindsdien leek het, of hij veel vaker op trappen of gang den jongen man tegenkwam; die groette hem bij zijn naam: 'Morrege Oldeman', 'middag Oldeman.' 'Morrege meneer', 'middag meneer', zei Oldeman hartelijk terug. Hij kreeg den indruk, of den jongen man die terloopsche ontmoetingen aangenaam waren. En eens was de leeraar om twaalf uur hem achterop gekomen, had het laatste eindje gezamenlijk met hem afgelegd, tot aan hun deur. Toen was hij hem haastig vooruit geschoten, de trap op en naar zijn kamer.

Oldeman's tweede bezoek was geweest bij mevrouw Verscheer ter Gouwe, die knippen op haar ramen verlangde te hebben.

- Je kon die ramen maar zoo openschuiven... Zij sliep heel alleen op haar verdieping... en aan straat...!

- Goed, had Oldeman gezegd, hij zou die ramen voorzien. Het verlangen leek hem dwaas genoeg om te strooken met al de dwaasheden, die Line hem ooit van haar verteld had! Ja, de dieven, die zouden nog al met ladders tegen hun huis komen staan, midden op de Valkenboschkade! Als ze nog beneden aan straat woonden... Maar op de eerste verdieping... enfin, goed, hij ging.

'Kleed je behoorlijk aan!' was Line komen waarschuwen; want mevrouw Verscheer had al meer dan eens zoetsappig geïnformeerd, wie toch die knecht was, die zij soms in hemdsmouwen op de gang zag loopen; 't geen Line hevig had gegriefd.

Line was trouwens hoe langer hoe meer vol verkropte beleedigdheid geraakt; twee rimpeltjes glooiden vinnig langs haar mondhoeken neer, en haar oogen leken voortdurend scherp op wacht te staan.

Netjes met een schoonen boord en zijn goede jas aan, zijn werkspullen in een mandje, ging hij aankloppen.

Mevrouw Verscheer zat, bij het hoog electrisch licht, naast de tafel, die leeg was, en deed niets. Haar gezicht stond achterdochtig en ontstemd, haar mond trok zenuw-

achtig, of zij zooeven nog druk in zichzelf had gepraat.

Oldeman kreeg een indruk van groote zieligheid. Daarom zei hij, monter:

'Kom, nu zullen wij eris zoo'n paar ouderwetsch-soliede pinnen in die ramen gaan slaan...'

'Pinnen?' verbaasde zich mevrouw Verscheer, 'ik heb om knippen gevraagd.'

Zij zat plotseling zeer rechtop, haar kuif streefde omhoog, haar oogen strakten zich groot en rond.

'Als het resultaat nu maar eender is', opperde Oldeman. Doch mevrouw Verscheer scheen heelemaal niet content. 'Lak met ouwels!' zei ze; en ze trok de schouders op, 't geen wou zeggen: dat zulke menschen altijd met de minste moeite gediend waren.

Oldeman voelde zich boos worden. Doch op hetzelfde oogenblik, met een ruk, schoof de oude vrouw weer achterop haar stoel te leunen, zat weer zooals zij zat toen hij binnen kwam, en onder het hooge witte licht zag hij opnieuw haar gezicht vol rimpels en voren, doorwroet en vervreten van zenuwen en ergernis.

En Oldeman, plotseling, kreeg een visioen van hoe dit al oude mensch hier zat, dag aan dag, avond aan avond, alleen en zonder bezigheid. 't Leek hem afschuwelijk.

Hij zei vriendelijk:

'Knippen zouden moeilijk aan te brengen zijn; ik zou er de ramen voor moeten uitnemen...dat zou niet prettig voor u wezen in de kou... En een paar stevige pinnen houden de dieven wel even goed buiten ...'

Mevrouw Verscheer leek uit het veld geslagen door die zachtzinnige vastberadenheid. Dan mistrouwde zij toch ook weer zijn woorden, en vroeg uit de hoogte:

'Dieven? waar haal je dat vandaan ...? ik ben heelemaal niet bang! Ik ben nooit bang...maar de ramen bibberen als het waait... ik kan er niet van slapen. Een knip helpt beter dan een pin.'

'Dus zal ik de pinnen er *niet* opmaken?' vroeg Daan.

'Ja, ja, natuurlijk wel', zei ze haastig. 'Ik kan toch niet langer met die bibberende ramen blijven?... ik lig er uren van wakker.'

Oldeman, die nog nooit één ruit in heel het nieuwe huis had

hooren rinkelen, moest wel ongeloovig kijken; temeer daar Line zelf hem de boodschap had overgebracht van de ramen, die je zóó kon opschuiven, vóór aan straat, en van het alleen-zijn 's nachts op haar verdieping... Mevrouw Verscheer zoog haar eenen mondhoek naar binnen: - zwijgen, ze had geleerd te zwijgen in het leven! Zij dacht ook bitter aan den minderen man, die geen respect meer kende in den tegenwoordigen tijd; zij stond op en ging een courant zoeken, die op het buffetkastje onder een paar oude boeken lag.

Daan boorde zijn gat voor een eerste pin, begon aan het tweede.

‘'n Vervelend geluid, zulk boren’, zei hij na een tijdje, goedig verontschuldigend alweer.

‘Wat blief je?’ vroeg mevrouw Verscheer uit de hoogte.

‘Och niets...’ zei Daan. ‘Ik bedoel alleen, als het geluid u hindert, kom ik een anderen keer wel eens terug.’

- Lak met ouwels! lag er op het gezicht van de oude vrouw, - als ik hem nu laat trekken, zie ik hem in geen maand terug. Zoo doet zulk volk altijd! Maar ze zei heel lief:

‘Als ik mijn courant lees, hoor ik niets.’

Daan had al lang gezien, dat het een courant was van een maand oud.

En verder spraken zij niet. Maar toen hij wegging, en de oude vrouw daar nog altijd zat met haar star hoofd over dat oude blad papier gebogen, dacht hij opnieuw, en die gedachte deed hem bijna hartelijk zijn ‘goeden avond’ zeggen: ‘Zou ze daar nu iederen avond zoo doorbrengen, zoo, alleen, en zonder iets om handen?’ En nog weken later, als hij met Line en zijn twee kinderen aan hun simpel, maar degelijk Zondagsmaal schoof, of als hij 's avonds met klein Daantje op schoot zat, terwijl Zus werd te bed gelegd, dan overrompelde hem beklemmend de gedachte, hoe aan den anderen kant dier witte deuren, in het deftiger vertrek, dat ledige leven de uren doorworstelde en in zichzelf verging.

Doch mevrouw Verscheer ter Gouwe was na Oldeman's avondbezoek plotseling veel redelijker geworden, tegen Line, tegen het dienstmeisje, en tegen de kinderen zelfs. Verscheidene

malen, op het uur dat Oldeman van zijn winkel thuis moest komen, dwaalde zij op den overloop, en altijd had zij iets te vragen, over de mail naar Indië, of de nummers van de tramlijnen, of de brievenbussen in de buurt. Toen Daan echter eens begonnen was haar lectuur te bezorgen uit een volksbibliotheek, moest hij al spoedig daar weer af zien te komen, omdat zij zóó veeleischend werd, dat het niet bij te brengen was.

'Natuurlijk', zegevierde Line, 'al te goed is buurmans gek.' Met naijver bijna op de vrouw, die zij haatte, zag zij de voorkeur aan haar man gegeven boven haar. En zij begreep niet, hoe zij nochtans er telkens weer als toe gedreven werd, door een te scherp oordeel over haar huurders de zachtheid van Daan's vergoelijking uit te lokken. Want ook die zachtheid haatte zij; en zonder er zich helder bewust van te worden, wist zij, dat dèze haat een gevoel van minderheid inhield.

X.

En zoo, in het midden van dien zomer, gingen deze menschen de dreigende oorlogsjaren binnen.

Ook het huis Oldeman raakte een korten tijd in de opgewonden verbroedering van het vlakbij gevaar. Deuren, waarachter zooveel schamele eigenzucht schimmelde, gingen gretig open; lichtschuwe oogen blikten in elkaar. Van kamer naar kamer en van kamers naar keuken riepen zij elkaar de nieuwste berichten toe: 'Hebt u 't al gehoord?'... 'Afschuwelijk' 'En Visé heelemaal afgebrand'... ''t Is indigne!'... 'De forten van Luik houden nog stand...' Wie uit was geweest en thuis kwam, werd een oogenblik algemeen goed. Wat had hij in de stad gezien? Wat zeiden de laatste bulletins? Zij waren allen buiten de perken en mogelijkheden van hun gewone doen geraakt. Van Wessum kwam herhaaldelijk aan de Valkenboschkade, overvol van al het hachelijk nieuws. Zijn onmin met Bertus was er als vanzelf door bijgelegd; samen togen zij de rumoerige avondstraten in, hij driftig een halve pas vooruit, de jongen met groote stappen naast hem blijvend. Toen de forten van Luik schenen te bezwijken, groeide hun aller spanning zóózeer, dat Olde-

man door Line zelf gedrongen werd mee te gaan, om de laatste tijdingen te vernemen.

Dat duurde zoo een week en nog een. Dan, langzaam, legde zich de beroering. De docent luisterde minder gedwee naar de lamentatie's van mevrouw Verscheer over haar dochter, die zóóver weg was... in Indïe... bij zulk een tijd! En mevrouw Verscheer gaf slechts een ontwijkende attentie meer aan de verdachte klachten der kleine boekhoudster: je zou als je wilde, niet eens meer naar Engeland kunnen gaan... 't was toch verschrikkelijk!... Ja, ze had er vrienden... dat is te zeggen, familie van vrienden... Ze moest er heen binnenkort... of liever, ze zou er denkelijk heen moeten. Voor den oorlog had ze er nooit aan gedacht... Maar nu... Daan, die erbij stond, kon een glimlach niet onderdrukken; en hij moest nog meer lachen, als een oogenblik daarna mevrouw Verscheer, al oreerend, zich verwarde in haar lijfspreukelijke rechten en plichten: - want die Duitsche soldaten mochten dan misschien hun plichten nakomen, maar hoever hun rechten gingen, dat moest hun eens ernstig onder het oog worden gebracht!...

Zelfs Daan, de eenige in dit huis, die in den eenvoud van zijn gemoed de verschrikkingen van den oorlog diep had ondergaan, de eenige tevens, die er niet dan een paar onbeholpen woorden voor gevonden had, - zelfs Daan ervoer, dat alle indrukken, tot de wreedste toe, slijten ten leste.

En zoo, gaandeweg, trok elk bestaan zich weer terug binnen zijn eigen cel, en nauwelijks een vreemde herinnering bleef na aan dat verward moment van opgestuwd tezamenleven. Een nieuw tijdperk van spannende berichten bracht nog wel een soortgelijke gemeenschapsvlaag, doch telkens was die zwakker dan de voorgaande en spoediger gedoofd.

De docent verkeerde vele dagen in een brandende onrust omtrent de vraag, wanneer hij zou worden opgeroepen voor den dienst. Toen hij eindelijk, om zijn oogen, was afgekeurd, scheen hem dat eerder teleur te stellen, alsof hij zich even lief had laten doodschieten.

'Hij lijkt zijn leven wel moe,' keurde Line heftig af. Doch Oldeman had hem verdedigd: hij bleek dan toch in elk geval maar moed te hebben, zoo ziekelijk als hij er uit-

zag... nee, die kerel viel hard mee... Want hijzelf, hij was nou toevallig net boven de leeftijdgrens geweest, maar hij was er nog lang zoo zeker niet van, of het soldatenpak hem voor de tweede maal wel zoo bar zou hebben aangestaan...

Line bezag haar man, en haar oogen werden een oogenblik zóó koel, dat het hem bijna kwetste.

'Nou ja', zei ze, 'wie heeft er ook ooit gezegd, dat er in *jou* een soldaat stak?'

'Dat héét niemand ooit gezegd', brak Oldeman het gesprek af, 'en dat hoeft ook niet gezegd te worden, want ik begeer niets anders te wezen, dat wat ik ben.'

In October van dat jaar, na de groote invasie uit het Zuiden, had van Wessum in het kamertje achter zijn winkel een huishouden van zes Belgen bij elkaar. De kleintjes sliepen 's nachts onder de toonbank, maakten een herrie van belang, en aten hem het beste uit zijn fruitmanden op; doch dat deerde hem niet, zoomin als het huishouden van Jan Steen, waarin de ouderen leefden.

- 't Ware oolijke zwanzers, zulle! grapjassen! de Haagsche fijne beschuiten kon je er voor gestolen krijgen!

Zelfs Bertus werd verboden, een tweede maal, in den vroegen morgen vóór hij naar zijn werk ging, wat orde te komen scheppen in den rompslomp. - Als zijn logé's genoegen beleefden aan 'hunnen Vlaomschen désorder', dan zouden zij 'hunnen Vlaomschen désorder' hebben, zoolang zij bij Koen van Wessum waren, in 'den Vrijen Amerikaan'! Die menschen hadden immers toch al ellende genoeg!

's Avonds, als de kleintjes in hun twee vijgenkarbiezen waren ingeslapen, dronk Van Wessum met zijn volkje een 'potteke Maastrichter', en zij speelden tot laat in den nacht 'met de kaarten' of triktakten in den deksel van ''nen carton'.

Aan de Valkenboschkade werd dat alles met veel afkeuring en ergernis besproken. Toch verkeerde mevrouw Verscheer een korten tijd in groote beduchtheid, tengevolge van Daan's herhaald gëuit beklag met die duizenden vluchtelingen. Als ook de Oldemans eens een bevlieging van de algemeene gastvrijheid gingen krijgen! Nadrukkelijk oreerde zij over ongedierte, ziektekiemen, en de verantwoordelijk-

heid tegenover jonge kinderen, en trachtte de boekhoudster en den leeraar mee te krijgen in haar protestbeweging-bijvoorbaat; de boekhoudster, door haar de onzedelijkheid, en den leeraar, door hem de luidruchtigheid van ‘dat smerige Brabantsche volk’ voor te houden.

‘Zoúden wij niets moeten doen?’ overlegde Oldeman peinzend.

‘Ik wil er wel nemen... onze zitkamer staat toch meestal leeg’, zei Line dof; ‘*ik* zal alles wel weer schoonmaken, als ze het zelf niet doen... Maar in mijn pannen wil ik ze niet hebben... ze kunnen met òns mee-eten... *ik* zal zelf wel koken...’

Oldeman keek haar dankbaar en bewonderend aan; - wat zag ze moe, zijn dapper vrouwtje, en toch was ze weer dadelijk bereid tot nieuwe opofferingen.

‘Nee, kind’, zei hij warm, ‘nu ik er goed over denk, mogen wij het niet doen. Jij zou er zelf het loodje bij leggen’.

En hij streelde vol eerbied haar over de wang, die ze sterk blozend - Oldeman begreep niet waarom - terugtrok.

En de eerste oorlogswinter brak aan, grauw en somber, ook voor het huis Oldeman.

In het voorjaar verdween de kleine boekhoudster. Zij was met de zes weken afgedankt geworden, had tegen het vertrek geen geld om haar laatste maand pension te betalen en liep verscheidene dagen met rood-geschreide oogen rond, omdat zij haar eenige kostbaarheden zou te verkoopen hebben.

‘Die bezit ze niet eens’, minachtte Line. Doch op haar mans voorspraak stemde zij toe, een maand geduld te hebben.

Met veel schichtige verontschuldigingen reisde toen het juffertje af naar Rotterdam; zij struikelde op het laatst nog eens over den deurdrempel, en Daan moest haar, tot aan de tramhalte, haar paraplu achterna brengen. Doch Line zag nooit het sommetje, dat was achterstallig gebleven. Later bleek elke navraag aan het opgegeven adres vruchteloos en het meisje verdwenen.

Het zouden moeilijke jaren worden voor het ‘pension Oldeman’. De deftige leefde in een voortdurenden angst, dat zij zou worden opgeslagen, en Line, die de kamers van

de boekhoudster maar niet weer verhuurd kon krijgen, leefde in een voortdurenden angst, dat de ex-deftige geen geld genoeg zou hebben om te blijven. Ten leste nam die de kamers boven, met pension, zooals haar voorgangster het had gehad. Zij betaalde hetzelfde, zij wist, dat het te weinig was; zij wist ook dat Line dacht: als ik meer vraag, gaat ze weg.

De leeraar was twee dagen wanhopig om de nieuwe rumoerigheid naast-aan; dan stopte hij met papier alle reten van de suitedeuren dicht en hing er zijn donkerkleurige beddesprei voor. Hij zei niet meer, dat hij heenging. Hij kreeg minder lessen, deed vaak wat de deftige vroeger deed: hij bleef op de etensuren thuis en at een broodje. Zij verarmoedden allen in hun gewoonten.

Oldeman, met een vergiffenisvragend gezicht, alsof hij Line met zijn opgedrongen diensten eer een ondienst deed, trachtte zich in zijn vrije uren nuttig te maken; aan zijn winkel was weinig werk, en zijn hulp thuis was waarlijk niet overbodig; het dienstmeisje was verdwenen, Line stond voor alles alleen.

Klein Daantje ging naar school, maar tusschen de schooltijden zwierf hij op straat, en Guusje had zich in een onbewaakt oogenblik een tand door het lipje gevallen. Daan veronderstelde wel, dat de kinderen niet de zorg kregen, die ze noodig hadden; doch hoe zou hij dáárvan Line een verwijt maken, Line die werkte voor zes en hun huishouden drijvende hield. Hij kon zich geen voorstelling meer maken van hoe hun leven zou geloopen zijn, als Line niet uit de Prins Hendrikstraat was weggegaan.

En Line zelf werd weer de vrouw, die zij geweest was in den tijd van haar te spoedig op elkaar volgende bevallingen, wat sloomer alleen en wat minder geduldig. Zij liep weer in oude bloesjes, die uit den neergetrapten rok fronselden en waarover zij maar schaars een propere huishoudschort schoot. Zij leerde al de zielige trucjes van de vier vlim-dunne schijfjes ordinaire worst over een schaaltje gespreid, voor bij de boterham, van het stukje paardenvleesch met uien gestoofd, en van de lange koffie, die meer cichorei had gezien dan boontjes.

De maanden verliepen. De nieuwe zomer bracht wat verluchting; de winter die volgde leek weer des te triester. Line was opgeslagen in de huur, de prijzen der levens-

middelen stegen. De maaltijden werden schamel en weinig voedzaam. Line zag Mevrouw Verscheer mager worden en aftakelen; zij zag den docent soms grauw zien van armetierigheid... Was het haar schuld? Zijzelf takelden ook af. Daan werd mager... Daantje was drie pond afgevallen tegen zijn groeien in... alleen de kleine Guus hield zich goed. De beide huurders klaagden met hun beslagen gezichten en hun blikken vol verholen verwijt. Zij dorsten niets te zeggen. Als Oldeman ze voorsprak, zei Line heftig: 'En Daantje?' Dan zuchtte hij en zweeg. Er viel niet tegen op te worstelen. Hij probeerde maar met een monter woord bij ieder den moed erin te houden. Vaak moest hij ook denken aan het vermoeid-bleeke gezichtje met den overdreven, ijl-leegen lach, dat als een schrille verschijning langs hun deur en door hun gang was gegaan, een jaar lang, om dan plotseling spoorloos in het leven verloren te raken, zoo spoorloos verloren als de vermiste soldaten op het slagveld...

De leeraar was soms dagen van huis, - naar zijn broer in Amsterdam, zooals hij zei. Was hij thuis, dan leefde Line in een voortdurende beduchtheid, dat de twee boven in onmin zouden geraken. Mevrouw Verscheer ter Gouwe was vol verkropte grieven tegen den leeraar, en de leeraar verachtte Mevrouw Verscheer ter Gouwe. Openlijk, tegenover Line, verweten zij elkaar alleen hun onrustigheid: - Mevrouw Verscheer praatte hardop en smeet met de kastdeuren; de leeraar ijsbeerde tot na twaalven zijn kamer op en neer. Line speelde ze tegen elkaar uit: - Ja, u klaagt over Mevrouw Verscheer... u klaagt over Meneer hiernaast... maar gister zei Meneer hiernaast, gister zei Mevrouw Verscheer, dat ze om u bijna verhuizen wou...

'Als ik nòg een kamer open krijg, doek ik net zoo lief den heelen rommel op... ik kan van de huur af', dreigde zij met een leugen. En de jonge man en de oude vrouw zwegen. Zij waren getemd door de misère; met hun zwaarmoedige en schuwe oogen keken zij hun kamers rond, waaraan zij gehecht waren geraakt als gevangenen aan hun cel.

Line had ook veel verdriet in die dagen, omdat klein Daantje, bij zijn schooieren op straat, aan de Beeklaan appels van een kar had gestolen en met de politie was

thuis gebracht. Zij dorst het haar man niet te zeggen en bezwoer met veel dreigementen den jongen toch beter op te passen. Daantje zag bang en schuw, maar ze kon geen wijs worden uit dat raadselachtig wit gezichtje, noch een woord uit hem krijgen.

Den volgende middag kwam van Wessum; hij bracht een half dozijn mooie, vette bokkingen mee. En in haar erkentelijke stemming, had Line het hém opeens verteld.

Van Wessum zei niet veel; hij vond het wel verkeerd van den jongen, doch scheen ook nog iets anders te denken.

En juist verscheen Daantje in de keukendeur; die schrok, en keek verrast tegelijk, dat oom Koen er was.

'En je hand?' zei van Wessum.

Aarzelend kwam het kind naderbij, bleef staan bij zijn knie.

'Je bent nou al zoo'n groote baas van acht jaar', zei van Wessum, 'jij weet toch al best...'

En opeens gooide Daantje zich tegen hem aan en begon hartstochtelijk te huilen. Hij was niet tot bedaren te brengen.

'Laat hem maar', zei van Wessum tegen de moeder; 'doet 'm goed...'

En toen de bui wat begon te luwen en Line even de keuken uit was, kwam er deze zonderlinge bekentenis:

'Ja... en ik heb er niet aan gedacht... je denkt er niet aan... op straat... Zeg *u* 't... aan vader?'

Van Wessum streek hem over zijn bol. Hij was ontsteld en moest lachen tegelijk.

'Ik zal het hem wel zeggen, hoor', kwam hij zachtjes; 'en in 't vervolg op straat je gedachten óók bij mekaar, weerlichtsche apekop!'

Dankbaar keek Daantje van Wessum aan. Tusschen hun oogen was een verteederde warmte.

En middenin heel dien treurigen tijd bleek plotseling, na een korte ziekte, tante Koosje overleden. Haar gehavend kapitaaltje was aan haar man vermaakt. Binnen enkele maanden trok die uit den Haag en zat vetjes bij een zuster te Moerkapelle ingekwartierd. Coba schreef het. - Coba en Geesje konden dus later van neef Adriaan nog erven wat hùn eigenlijk toekwam, zei Line bitter. Doch in de moeite der tijden ging ook deze ergernis teloor.

Toen Line eindelijk bekennen moest, voor den aanstaanden vervaldag haar huishuur niet klaar te hebben liggen, betaalde de eerste maand de leeraar vooruit, en de tweede leende zij van van Wessum. Daan, sinds een tijd, knutselde in de avonduren, voor een artistieken winkel, doozen en bakjes, die beschilderd of met figuren besneden konden worden. En toen op het eind van dien winter de kolennood nijpend werd, en zij in de kleine keuken bij het amper-aan fornuis maar nauwelijks den avond door zich warm houden konden, - als dan Mevrouw Verscheer ter Gouwe in de schemering daar binnen kwam draaien, in een tragische verongelijktheid een stoel aannam, breedsprakig jammerde over alles, en, een beetje ontdooid eindelijk, aftrok naar bed, - om plaats te maken voor den docent, die zijn potje lindethee kwam warmen en benauwend niets zei, - toen was de grootste uitkomst, die zij zich denken konden, het paar mud eierkolen, waarmee van Wessum op een avond, stiekem, in twee koffers, op zijn karretje aan kwam rijden.

'Ja, als van Wessum er niet was...!' dacht Line soms met een dubbelzinnig spottend lachje.

Van Wessum, twee, driemaal in de week, vreemd stug en vol bedwongen ijver om te helpen, verscheen aan de Valkenboschkade. Hij bracht maaltijden goedkoope visch van de vroege afslagen; hij bracht kannetjes melk voor de kinderen; hij bracht extra werk voor Daan. Hij bleef altijd maar kort. Line was toeschietelijk de eene maal, koel de andere; maar haar neergeslagen oogen hadden vreemde opschijningen onder het plotseling aangeblazen wangenrood. Zij kende de macht, die zij over hem had, en zij gebruikte die...

En van Wessum leed; hij wilde zich wijsmaken, dat zijn hulp bedoeld was, allereerst voor Daan, en voor de kinderen nog meer, maar hij wist, dat het soms niet zoo was. Hij had een kwellend medelij met het zwoegen en tobben der jonge vrouw, en hij haatte den geest, waarin hij voelde, dat zij alles deed. Dan, bij een wending van haar hoofd, als hij de fijne kaaklijn zag, en de warm-vermoeide blosjes die daarboven naar de geheimzinnig zich afwendende oogen stegen, kwam een plotselinge begeerte in hem opgestoken. Hij verachtte er zichzelf om, en meed weder vele dagen Oldeman's huis.

Ook *zijn* zaken trouwens gingen niet al te tierig. In geen tijden had iemand meer een sinaasappel of een citroen of een dadel gezien; doch hij trachtte de bedrijvigheid en de fleur erin te houden door kunstige étalages met bussen leverpastei en flesschen vruchten-op-water, met bussen Amerikaansch vleesch ook, waarmee hij als 'versche aanvoer speciaal voor den vrijen Amerikaan', een groote reclame maakte.

En Line werkte van den morgen tot in den nacht; zij naaide al de kleeren der kinderen, zij naaide en verstelde de kleeren voor Daan. Maar haar hart was vol grieven, die niemand kende. Menig uur van den nacht lag zij wakker; zij was vast voor zichzelf overtuigd, dat alleen de slechte staat van Daan's zaken haar indertijd tot het houden van dit pension gedreven had; en zij vergaf hem dat niet. Soms, even, flitste een herinnering door haar heen aan de vreemde schaamte, die haar eens beving bij haar man's gul vertrouwende instemming met haar plan; en het was die herinnering, die in de moeilijkste oogenblikken haar trots spitste en haar verduren deed wat bijna niet te verduren was.

Soms dacht zij ook met afkeer bijna: - O, die man van haar, die daar nu naast haar sliep, of er geen zorg in de wereld bestond, - als die ook maar eens éénmaal iets deed, wat hun plotseling uitkomst bracht. Zijn winkel verliep; hij wist zich niet te redden. En toch, des morgens, als zij door vermoeienis, en door verbittering nog meer, tegen haar taak zich niet opgewassen voelde, dan begon zij als onwillens een gesprek met hem: - wat vond *hij* ervan, dat Mevrouw Verscheer alweer geweigerd had, Amerikaansch spek te eten, alsof dat bedorven was; dat de leeraar alweer den ganschen dag in zijn bed was blijven liggen, hoewel hem niets mankeerde... Bijna altijd kalmeerde haar Daan's bevinding van het geval.

Daan deed alles wat in zijn macht was, om Line het leven van elken dag te verlichten; alle afbeulende karweien van dien tijd nam hij voor zijn rekening. Hij stond uren lang in file's voor kaarten en bons; hij trotseerde kou en regen in de queue's voor winkels om een half litertje melk of een onsje vleesch voor hen allen te bemachtigen; hij sleepte met emmers cokes van de gasfabriek en met zakken aardappelen,

waarvan soms de helft niet te eten was. Hij deed het alles uit liefde voor Line en voor de kinderen; en tegelijkertijd was het hem een groot verdriet, want hij voelde, dat het hem kleineerde in Line's oogen bovendien. Bij zijn thuiskomst wou hij nauwelijks haar dank hooren en wees elke bizondere opkwikking van de hand, hoe verarmoed hij zich ook voelde na zulk een tocht. Soms ging hij dagen achtereen naar zijn winkel, ook al wist hij er niets te doen te hebben.

Line dacht vaak: 'Ik moet ze boven opslaan... alles is zoo krankzinnig duur, het gaat niet langer.' Maar dan bedacht zij ook, dat deze menschen al ternauwernood of niet eens betalen konden, wat ze haar schuldig waren...; als zij ze opsloeg, joeg zij ze weg. En dus moesten ze het maar slecht hebben. Ze dronken met tegenzin hun thee van cacaodoppen of bramebladen, en hun koffie van gebrande erwten; zij aten hun slappe regeeringsvisch, hun oorlogsbrood met margarine bekrabd, hun garnalenragoutje, hun eeuwige kool en hun bordje blauwe gort-uit-water, met saccharine gezoet. Line liet ze klagen; het beleedigde noch ergerde haar meer. Zij gaf hun wat kon en vaak minder. Zij had maar één gedachte, waar zij geestelijk bij leefde: dat de kinderen genoeg eten kregen.

Zoo worstelde het huis Oldeman den derden oorlogswinter door. Het was in de wijde wereld vol ellende als een alleenig schip op een stormzee, aan zichzelf prijsgegeven, met in zijn kleine ruimte saamgekropt al de ellende en al de lasten van de opvarenden, hun wantrouwen en oneenigheid onderling, en al hun onbeleden verdriet.

Nergens was houvast, nergens leek uitkomst, nergens verluchting.

Tot, plotseling, er voor Line betere dagen aanbraken. De huren gingen stijgen; den Haag was overvol vreemden geraakt, voller nog dan in den tijd der Belgen. De ranke, Engelsche khaki-figuren werden de nerf der Haagsche straten; der Haagsche meisjesharten insgelijks.

- Had *zij* nog kamers open? En zoo lang al? Zij moest naar een verhuurbureau gaan; er was ruimte tekort in de stad! zoo vertelden haar oude kennissen uit de Prins Hendrikstraat, die zij toevallig ontmoette.

En Line waakte op tot een weer hevig toegespitst bestaan. Binnen een week had zij haar beneden-suite aan twee Engelsche officieren verhuurd voor honderd gulden in de maand.

'Honderd gulden!' zegevierde zij, 'honderd gulden, zonder zelfs een kopje thee voor hun ontbijt. Honderd gulden, enkel voor de kamers!'

De kleine Daan kreeg dadelijk een nieuw pakje om naar school te gaan, Guusje nieuwe schoentjes, en Line zelf, plotseling kwiek en fleurig, toog weer op een dienstmeisje uit.

Daan was dankbaar. 'Honderd gulden, enkel voor de kamers', herhaalde hij bij van Wessum. 'Nou wordt jij nog wel eens geroepen om te tolken. Wat een geluk, man!' Maar in zijn hart was hij niet vroolijk. Line zou voortaan hun gezin onderhouden, en hij hing erbij; dat kon hij niet verzetten.

Doch ook Line's vreugde was niet geheel onvergald, want juist in die dagen hoorde zij, dat Coba's man, die geen secretaris meer was, door oorlogswinsten scheen rijk geworden. Coba had een nieuw gebit, een harmonium waarop zij spelen leerde, en een Belgische kinderjuffrouw; ze lieten ook een nieuw huis bouwen met een badkamer en vier veranda's... Coba, die later nog van neef Adriaan erven kon tante Koosje's geld, dat hùn toekwam...!

Toch, zij maalde er minder om, dan zij anders gedaan zou hebben. Haar keurige Engelsche officieren, die namen al haar gedachten in beslag. - Zij kon nu ook weer eens aan zichzelf denken, zei ze tegen Daan, en zij kocht zich een zwart fluweelen baret en een ampele mof en bont van nagemaakt vossenvel.

Toen de bovenhuurders hoorden van de prachtige affaire met de Engelschen, begrepen zij wat er volgen moest voor hen binnenkort. Mevrouw Verscheer werd van een bijna onderdanige liefheid. Zij begon te spreken van 'als men onder oude vrienden was', en zij bood aan, zelf stof af te nemen op haar kamers. Eens zelfs kwam zij in de keuken om kopjes te wasschen. Ook herbegon zij, op Line's herhaaldelijk aandringen, een briefwisseling met haar eenige zuster, die in den Achterhoek woonde, en met wie zij sinds jaren in onmin verkeerde.

Den docent eveneens deed Line duidelijk merken, dat zij hem maar liever gaan zag, en zoo spoedig mogelijk. En hoe hij ook walgde van al de moeite, die zich weer op zou doen bij het zoeken naar een ander en misschien alweer minder onderdak, - op een avond dat beneden de Engelsche officieren bij de huur-piano hun lijflied zongen van 'the only boy... and the only girl...', - kwam hij plotseling beneden, en doodsbleek, in de open keukendeur, zei hij Line de huur op. Hij moest het nog eenmaal herhalen, omdat zij het niet verstaan had.

'Zooals u wilt', had zij koeltjes geantwoord.

'Meneer', zei Oldeman plechtig, een uur later, op die boven-achterkamer, waar hij dezen somberen jongeman was gaan thuis-voelen, 'ik hoop, dat het niet om óns was, dat u de huur opzei. Ik zou niet graag willen, dat iemand, die drie jaar in ons huis woont, het tegen zijn zin ging verlaten.' Hij had daareven, bij zijn thuiskomst, de eerste ernstige oneenigheid in zijn huwelijk gehad, daar Line, het gebeurde vertellend, schamper triomfeerde: 'Ik had het hem trouwens al meer dan eens in den mond gegeven.'

De jongeman keek hem met een ongeloovige verrassing aan. Een vreemd rood aarzelde over zijn bleek gezicht.

'Ik ben geen voordeelige huurder', zei hij bitter.

'Nee, dàt misschien niet', bekende Oldeman openhartig, 'maar dat is nog geen reden...'

Een wonderlijk bewogen uitdrukking, alsof een gansche reeks van herinneringen door zijn gedachten toog, streek het gelaat van den leeraar over, en zijn mond verkromp van verkropten trots. Hij rechte zich en zei zeer zacht:

'Er zijn gewichtiger oogenblikken in mijn leven geweest, dat ik niet heb *afgewacht*, Oldeman. Ik begeer niet verzocht te worden: wilt u zoo vriendelijk zijn...' Hij maakte een gebaar, flauwtjes uit de hoogte, naar de deur, en zijn smartelijk-smeulende oogen werden nog dieper-zwart.

Dan zag hij, hoe hij Oldeman gekwetst had.

'Het is beter dat ik ga', zei hij mat, 'heusch het is beter.'

En plotseling gaf hij Oldeman een hand.

'Als ik in mijn nieuwe kamer weer zoo een plank noodig heb...'

‘Dan kom ik hem netjes voor u inrichten’, zei Oldeman warm. Nog even hield hij stevig die tengere, zwart-behaarde hand in de zijne. Hij voelde zich verdrietig, en verheugd tegelijk, alsof hij voor zijn leven iets kostbaars had gewonnen.

En nog eens op een avond zat Daan in van Wessum's fruitwinkel, verward en beschroomd, het hart zwaar van een vraag, die hij niet uiten dorst. Hij zat maar honderd uit te vertellen over bij hen thuis, over mevrouw Verscheer, die nu ten leste toch wegging naar Gelderland, - de slechte jaren hadden haar wel aangepakt, want ze zag zóó tegen de reis op, dat hij, Daan, haar moest brengen... Maar gelukkig voor de ziel, dat ze eindelijk een heenkomen had... Line had haar anders toch de kamers moeten opzeggen;... als je er zóóveel meer van maken kon! 't Ging haar prachtig... die Oost-Indische ambtenaar kwam de volgende week, en voor de kamer van mevrouw Verscheer had ze al twee aanvragen...

‘En toch...’, zei van Wessum onderzoekend.

‘Hoezoo, en toch?’ vroeg Oldeman onnoozel; maar in zijn oogen kwam iets heets, alsof die kleurden over een gedachte, waarop hij zich betrapt voelde.

‘Ja, hoezoo en toch?’ vroeg van Wessum op zijn beurt.

Hij wist best wat er haperde bij Daan.

‘Weet je, dat verleden week Bertus naar me toe is gekomen?’ vroeg de ander afwerend.

‘Nee...’, schrok lichtelijk van Wessum. Hij had, sinds hun tweede oneenigheid, den jongen al in geen maanden gezien.

‘'n Mooi type’, zei Oldeman, ‘maar eigenaardig...’

‘'n Kopstuk’, gromde van Wessum voor zichzelf.

‘Verleden Woensdag was het... hij kwam me in de Weimarstraat achterop, viel dadelijk met de deur in huis... enfin, 't kwam hierop neer: *ik* had hem het vak geleerd, en nou zat *hij* lekker bij Slingeland... Als hij wist, dat ik er terug wou, dan poetste hij de plaat, morgen aan den dag... Hij wou toch den Haag uit. - Waarom, daar had hij zijn reden voor... Begrijp jij er iets van?’

‘En?’ vroeg, wat bits, van Wessum, over de vraag heen.

‘Nou...’, zei Daan, ‘zooiets neem je natuurlijk niet aan...

en dat scheen hem nog tegen te vallen ook. Hij wou anders graag den Haag uit, zei hij maar.'

Van Wessum beet zich op zijn snorretje en keek voor zich.

'Hij had eens moeten weten', aarzelde Daan, 'hoe vaak ik er den laatsten tijd over gedacht heb, dien winkel aan kant te doen...'

'En gelukkig nu maar, dat je het niét hebt gedaan!' viel van Wessum uit.

'Waarom gelukkig?' vroeg Oldeman met een zondaarsgezicht.

'Ja, waarom gelukkig?' spotte van Wessum. 'Ouwe hypocriet!'

En als Daan opnieuw hevig kleurde en door zijn haar streek, barstte van Wessum in een geweldigen lach los.

'*Ik* weet sinds gister, wat jou op 't hart ligt', zei hij eindelijk. 'Ik heb mijn grootboek eens opgemaakt.... als jij vanavond niet hier was gekomen, had je mij morgen aan de Valkenboschkade gezien. Natuurlijk gaat het door, kerel! Enfin, ik weet maar vaag iets, hoor! iets van een prachtopdracht... 'k geloof dat 't Loosduinen was? Maar jij hoeft niet te gaan soebatten bij vreemden, en nog een veel te hooge rente te betalen op den koop toe... Hoeveel is er noodig? Duizend pop? Dáár kan een oud vriend bij Koen van Wessum altijd nog wel om aankomen!'

'Ik had het geschat op achthonderd gulden', zei Daan met een kleur als een boei. En lachend dan: 'Jij kunt goed raden! 't Is Loosduinen, die nu eindelijk die groote hangaar bijbouwt...'

'Accoord van Putten', zei van Wessum hartelijk. 'Mijn geld is bij jou best belegd!'

En als Oldeman, in een opwelling van heftige vreugde, iets van dank stotterde, zei van Wessum ernstig:

'Wat ik blij ben, dat jij nou vooreerst de kwelling zult kwijt zijn van te denken, dat je vrouw voor jullie het geld verdient!'

'Ja', stemde Daan volmondig in, 'weer de man te wezen, die kan meetellen thuis...'

'Wel verdomd!' stoof van Wessum op, 'ben jij dan soms ooit thuis de man geweest, die niet meetelde? Heeft ze je durven laten voelen...'

‘O! zij niet’, suste haastig Daan; ‘maar 't is natuurlijk voor je eigen gevoel, dat zooiets bestaat.’

‘Wil ik je eens wat zeggen’, bromde van Wessum, ‘jij cijfert jezelf veel te veel weg. 't Is háár meegeloopen, en jou tegen, that 's all; maar dacht je, dat zij, zonder jou achter zich, het ooit zoover zou gebracht hebben? Jij bent voor wel de helft in de voorspoed van je vrouw... Ja, kijk me nou maar niet aan, of ik enkel wartaal uitsla...’

‘Enfin, ik zeg ook niets meer’, hernam hij dan bitter. ‘Maar nog eens, cijfer jezelf niet te veel weg... En nou hoef je verder aan niemand te zeggen, dat ìk voor dat sommetje opkom... ook aan je vrouw niet...’

‘Je kunt het wel aan Bertus zeggen, als het er zoo eens toe ligt’, zei hij even later, met een bijna verlegen uitdrukking op zijn gezicht, die zeer vreemd was daar te zien.

‘Zie jijzelf Bertus dan weer niet?’ vroeg Oldeman verbaasd.

‘Nee’, zei van Wessum hard. ‘De jeugd is mooi, maar stom... En nou basta! Ik wil er niet meer over hooren. We praten over jou en over de groote plannen.’

En toen eenmaal daaromtrent het ijs gebroken was, raakte Oldeman er niet over uitverteld. Hij had zeker voor een maand of acht volop werk, mét een paar knechten - och, dat op zichzelf was nou juist geen voordeel, de loonen waren te hoog - maar je raakte weer in de werkbeweging... van 't eene karwei misschien in het andere...

Wat van Wessum het meest trof, in het gesprek dat volgde, was, hoe tusschen de lichte vergezichten voor de toekomst en de herdenking der moeilijke jaren, die zij allen doormaakten, Daan met een volkomen oprechtheid voor zichzelf verklaren kon:

‘Maar hoe het zij, mij heeft het nooit aan iets ontbroken... de liefde van Line, onze twee gezonde kinderen, en toch altijd nog ons dagelijksch brood... ik weet soms niet, waarmee ik al dat geluk verdiend heb... Alleen Line, ja, die had te zware jaren...’

XI.

En den volgenden dag, toen van Wessum thuis kwam, was er de brief.

Ze hadden hem midden op zijn tafel gelegd, een groote, langwerpig-ronde tafel met een zwart-en-rood laken tafelkleed, waarin het rood den boventoon had. En midden daaroplag de kleine, witte brief.

Hij was geschrokken, en begreep zelf niet waarom.

En hoevele malen, later, herzag hij, een hallucinatie, wat hij bij het binnenkomen gezien had: de groote, donkerroode tafel, en de kleine, witte brief midden daarop.

Werktuigelijk was hij er op afgegaan, had de enveloppe in de hand genomen, ze bezien. Het was een schrift, dat hij niet kende, een vrouwenschrift. Het zegel kende hij maar al te wel: een Amerikaan.

Plotseling had een angst hem bevangen; 't liefst zou hij den brief hebben weggelegd en nooit ingezien.

Toen hij ze geopend had en de onderteekening gelezen, had hij zich voelen verbleeken. Het was iets van zóó uit de verten van afstand en jaren, wat hem overviel, dat hij in een onnoozele verbazing hardop zei: ‘Dat moet mijn dochter wezen.’

Edith van Wessum, stond er.

‘Edith van Wessum’, zei, hardop nog eens, van Wessum als gebiologeerd.

De brief was vele weken oud. Hij was in den winter geschreven, en het was nu April.

Onwillig zette van Wessum zich te lezen. Er was geen opschrift... 't Begon zoo maar... En ja, klachten, dat begreep hij best; ze zouden ook wel aan hem gedacht hebben, als het hun goed ging... Even flitste de verwondering door hem heen; hoe hadden ze hem uitgevonden, hier in Holland, met zijn precies adres?

Dan werd het hem wonderlijk te moede. Daar stond het... hij las het met schrik: zijn vrouw! Maar verdomme... zijn vrouw?... de vrouw dan toch van een Amerikaanschen gladbek?... O! die pee was dus dood?... sinds drie jaar dood?... dat schreef ze. Maar wat ging hèm dat aan? Toch stond het er: uw vrouw... die ze toch geweest was...

- Wat bezielde hen...? Verderop schreef ze over: moeder. Moeder was ziek. Moeder had een moeilijken tijd gehad sinds den oorlog.

Plotseling dacht hij nog eens vreemd duidelijk, woord voor woord: En wie dat schrijft, dat is mijn dochter.

Zijn dochter!... goed, zijn dochter, dat was ze... Was ze gewéést, kon je eerder zeggen. In geen veertien jaar had hij ze gezien... Nee, daar liep hij niet meer in! Dat had hij zich al deze jaren voorgehouden: uit die oude vergissing had hij zich eens en vooral losgemaakt. Zijn dochter...? Het mocht wat! Hij kende ze niet eens, al kwam hij ze zoo in de Trompstraat tegen!

Stumperig zat hij met het velletje papier in zijn handen, het velletje papier, dat van haar kwam.

- Vreemd, dat schrift! dacht hij opeens. Zoo schreef ze dus. Hij bezag de teekens zonder verder te lezen; verbaasde zich over een haaltje achter de d's aan, dat hij meende te herkennen, en over de gelijkenis van den spits gerekten vorm der hoofdletters. Plotseling hoorde hij, achter die letterteekens en woorden, een stem; - de stem, die hem maar al te bekend was, en die hij haatte. De stem, die altijd zelfingenomen redelijk en koel bleef en altijd bitter gelijk had.

- Goed, dacht hij, weer voortlezend, balsturig opeens, - goed, ze leken het dus arm te hebben... natuurlijk... En het geld, dat hij hun vroeger liet, wat hadden ze daarmee uitgevoerd? Nu was de moeder ziek... zijzelf was verloofd geweest, de verloofde gesneuveld... D'r zouden wel meer verloofden gesneuveld zijn; moest ze maar zien een ander te krijgen...

- En wat nu die heele schrijverij te beduiden had eigenlijk? Een verkapte bedelarij, dat sprak immers vanzelf. Hij zou ze vijftig gulden sturen, een postwisseltje, zonder meer! en basta!

- Maar als hij ze vijftig gulden stuurde, dan had hij over drie maanden weer een anderen brief...

- Nee, dacht van Wessum, als hij zijn hart te rade nam, dan had hij nauwere en betere banden dan deze, die plotseling zich weer rond hem dichtsnoeren wilden. Oldeman, én Bertus...; ja, Bertus ook, ondanks alles; en Oldeman, dien hij helpen moest, dien hij den dag van gisteren nog plechtig beloofd had te zullen bijspringen. En was Bertus niet eerder zijn zoon, dan dat dit vreemde wezen, dat hij van aanzien zelfs niet kende, zijn dochter kon heeten... Bertus!

- Wat had hij toch ook dien jongen zoo te grieven telkens, nu weer met die aanhoudende twistgesprekken over het fiasco,

in den oorlog, van heel die sociaal-democratie? Of bleek het soms niet uit de verontwaardiging van dat jonge hart, hoeveel karakter, en wat een nobel karakter, daar vol jeugdig enthousiasme zich tegen hem te weer stelde? Bertus mocht dan een kopstuk wezen, wat was hij zelf? En Bertus leed ook onder hun verwijdering, dat wist hij zeker.

Vol verdriet streek van Wessum de hand door den steilen kap van zijn kastanjebruin haar, dat plotseling, het laatste jaar, sterk was beginnen te grijzen, zilveren striemen hier en daar, zeer zichtbaar. Hij zuchtte. Dan hernam hij zich. Hij lei den brief op tafel. Hij dacht lang na.

- Had hij, indertijd bij de scheiding, niet gezegd: drie parten maak ik van mijn geld, twee laat ik er hier, één voor jou en één voor het kind, één houd ik voor mij zelf, maar dan zijn wij ook voorgoed van elkaar af. Dat had hij gezegd en gedaan. Was dat soms nog niet mooi genoeg geweest? En wàs hij dan ook niet van ze af, nu? Bijna achttienduizend gulden had hij ze gelaten. Hoe ze daarmee rondgesprongen hadden, liet hem verder koud. Hij had zijn plicht gedaan. Ze kregen geen asem meer van hem, en geen cent. En die brief bestond niet voor hem!

Zoo ging hij naar bed. Maar den volgenden morgen werd hij wakker met allereerst de schrille, weëe gedachte aan de kleine, vierkante enveloppe met den Amerikaanschen postzegel en het onbekende handschrift.

De brief liet hem niet los. Hij wou hem niet weer lezen; toch had hij ook niet den moed hem te vernietigen. - Je kón toch later nog eens precies willen weten, wat en hoe ze schreven. Anders zou je de woorden maar in je geheugen bewaren, altijd weer die lijntjes en letters zien... Je moest hem juist kunnen vergeten! Hij moest daar in een hoekje van de kast weggeborgen liggen en toch altijd klaar... dat je hem altijd kón overlezen. Dan deed je het juist niet, en was je er vrij van!

Drie dagen zag hij naar den brief niet om. Den vierden avond, toen hij al in bed lag, stond hij weer op, maakte licht, en las opnieuw, aandachtig, tot tweemaal toe, wat er geschreven stond.

En het scheen hem, of het in die vier dagen ook een ander ding was geworden. Het leek hem nu een heel klein too-

verglaasje voor een geweldig wijd en ver perspectief, maar waar alles benauwend vaag bleef, en waar slechts een enkele raadselachtige lijn ontstellend zich even afteekende.

- Wat, wat stak er achter die dertig regels schrift? Wat voor gedachte, wat voor bedoeling, wat voor hoop? En wat voor jonge vrouw was het, die ze schreef? Welk gelaat had ze, welke oogen, welk hart?

Hij ontstelde, dat hij zóó, zonder narekenen, wist: aanstaande Juli wordt ze tweeëntwintig.

Langer nog dan den eersten avond zat hij stumperig, met het velletje papier in zijn willooze handen, en keek, en dacht.

Hij zag, als een opdoemende herinnering, in een gezichtje, dat overigens sprekend naar de moeder trok, kleine grijze oogen, die noch op de zijne leken, noch op de ronde blauwe, wier harde schijn hem zoo vaak tot het uiterste had geprikkeld: oogjes, die nog niets waren, alles konden worden... Oogjes, die niet gelukkig hadden gekeken, ontdekte hij plotseling, door den mist der jaren heen. En wat voor uitdrukking ze later wel gekregen mochten hebben? vroolijker, onbezorgder? of verdrietiger nog misschien? Met wat voor oogen zou zij, die dochter van hem, den jongen verloofde hebben aangezien, den verloofde, die gesneuveld was?

- Vreemd, die vreemde Amerikaansche soldaat, dien hij nooit kennen zou, die hier ergens in Frankrijk of in België op een slagveld had gelegen, of in een lazaret, en stervend had gedacht aan *zijn* dochter! Wat mocht die wel voor ideaal gezien hebben in *zijn* dochter? En wat hadden ze dien jongen ooit verteld van hem? Er was toch wel eens sprake geweest van: de vader! Ja, 'r moeder was gescheiden... 'r vader kende ze niet... Moest ergens in Holland wezen... Die liet 'r dus aan 'r lot over, dat ze het zoo armoedig had? Hadden ze 'm tenminste nog verteld van die achttienduizend gulden...? Misschien niet eens! En zou stervend die jongen nog aan hem ook gedacht hebben...? hem verwenscht hebben misschien, hem, den vader, zoo dichtbij, in Holland, en die zijn meisje daar in verre verte aan de armoe prijs gaf? - Dan dacht hij ook weer: Wat zou die jongen misschien niet hebben uitgevoerd, door de oorlogsellende losgelaten in alle mogelijkheden van verwildering en ontucht? Wat voor troebele gevoelens van ontrouw en be-

rouw waren door dat onbekende hoofd gevaren, met altijd vóór zich het vizioen van dat bedrogen meisje... dat *zijn* dochter was? Hij schrok van die realiteit. Lang nog hielden de gedachten aan dien doode hem bezig.

Dan begon ook de bijna ziekelijke lust hem te kwellen, om te weten, hoe ‘de moeder’ was geworden, nu, oud. ‘'r Moeder’, zoo noemde hij ze in zijn gedachten.

Opeens onderdrukte hij een fellen spotlach; zijn ziel liep vol ergernis. Hij herinnerde zich een voorval uit de eerste jaren van hun trouwen. Het kind was er toen twee; zij, bangelijk, na die bevalling, had er geen meer willen hebben, werd welvarend en vet in haar lui bestaan. Op een middag was hij thuisgekomen, maar net even wat te vroolijk na een uitgang met kornuiten. Hij bracht een nest jonge eekhoorns mee, die zij op hun wandeltocht hadden buitgemaakt. Hij had geen kwaad in den zin gehad, en toen hij haar afkeurend gezicht zag, boos als ze bij voorbaat al was over het beetje moeite of vuil, dat de beestjes geven konden, was hij maar gauw afgedropen naar de schuur: ‘Van Wessum, asjeblieft, die dieren niet bij de schoone wasch! de schoone wasch hangt in de schuur!’ Dan was hij naar het zolderhok gegaan. ‘Van Wessum, denk aan de winterprovisie... ik kan ze bij de winterprovisie's niet inschikken... ze vreten je alles op!’ Toen, baloorig, had hij het heele nestvol in haar dierbaren leunstoel gezet. ‘Zoog ze dan zelf, als je bang bent, dat ze je winterprovisie's opvreten...!’ Maar heer-in-den-hemel! de nasleep, die dat gehad had! De diep verontwaardigde scènes-zonder-woorden, dagen lang! Mendelssohn Bartholdy was er niks bij!

- Of ze nog altijd zoo wezen zou, treiterig en klein? Misschien wel... enfin... misschien ook niet. Hijzelf was ook veranderd. En niet weinig, in deze jaren! Hij was nu een bezadigd burger...! Ja, ja, potdorie, een bezadigd burger, een nette, oppassende burgerman of zoo iets, dat was hij! Geen cent schuld, een spaarpot, en keurige manieren als hij wou! Ze zouden nu vrij wat beter bij mekaar kleuren dan vroeger. Waarachtig, ze zouden wel bij mekaar kleuren nu... op een enkele malle streek dan na... maar hij was zoo mak geworden, zoo verdomd mak! 't Zou de moeite waard wezen...!

Hoonend snerpte weer zijn spotgrijns door de stille nachtkamer, zoodat de dikke kuiper, die naast-aan sliep, zich omdraaide in zijn bed, en weer doorronkte.

Een anderen avond zat hij nog laat op met het noodlottige blaadje papier voor zich. 't Was de avond van den eersten dag, dat hij den brief 's morgens in zijn zak had gestoken en hem daar den dag door gehouden.

Zijn gezicht was van een ingevreten pijnlijkheid; zijn oogen lagen diep en moe in hun kassen, en zijn voorhoofd stak vol tobberige zorg.

'Ja', zei hij plotseling, 'je kunt dan doen wat je wilt, en toch kom je je leven lang er niet weer van af.'

Het leek hem, of hij dat ook altijd heel goed geweten had, ondanks zijn groote woorden van het tegendeel.

- En als ik dien brief nu eens niet gekregen had? dacht hij. Doch dat leek hem een absurd idee. Natuurlijk moest hij dezen brief ontvangen, dezen of een dergelijken, nu, of vroeger, of later. Zijn dochter was toch zijn dochter!

En hij zou niet eens meer hebben kunnen zeggen, wat hem meer kwelde, de gedachte aan het meisje, of aan de vrouw; aan zijn vrouw of aan zijn dochter.

Hij wist alleen, dat een vage maar felle dwang hem begon te trekken naar daarginds, en dat hij aan dien dwang niet zou kunnen weerstaan.

Allerlei zelfbedriegelijke gedachten begonnen hem door het hoofd te spelen. Holland en den Haag benauwden hem immers al lang als een gevangenis, en liefhebbers genoeg voor dat winkeltje van hem; als hij daar af wou, was hij zóó klaar... Goed, liet het er dan eindelijk eens van komen. Niet dat hij daarginder zich weer onder het juk zou laten brengen!... O! dat nooit. Geen sentimentaliteiten, en geen slavernij meer! Alleen maar zien, zien met zijn eigen oogen. Hij wou zien en weten, wat en wie en hoe ze waren, hoe ze waren gebleven of geworden...

Plotseling voelde hij zich een brandend rood naar den kop vliegen... Hij dacht aan wat hij 'het roet' in zijn leven noemde, en 'het aandenken.' Zou ze hem nu nog aankijken met die oogen van diep beleedigde onschuld en weerlooze aanklacht? En wat zou zijn dochter onthouden hebben, of later gehoord?

‘Verdomme’, vloekte hij.

Maar hij voelde ook: deze onzekerheid, dit leven met een kladje papier, dat hield hij niet uit.

‘En dus’, zei hij met een mallen spotgrinnik over zichzelf, ‘en dus ging de vrije Koenraad van Wessum nog weer eens naar Amerika... nou... omdat hij niet anders kón!’

't Volgend oogenblik pakte hij zijn kop tusschen zijn handen. Hij leek wel gek! gek! gek! Wat hadden ze met hem uitgevoerd? Hij naar Amerika? In geen tien jaar, en in geen twintig!

Later zat hij te rekenen: zooveel bracht zijn zaak wel op... een paar andere, kleinere dingen moest hij ook zien los te maken... verder bezat hij nog op-den-kop-af vijfduizend gulden... Ja, veel was het niet. Maar hij had ook altijd nog zijn connecties daarginder, die hem voor den oorlog soms een vier, vijfhonderd gulden per jaar opleverden... later wat minder... Kon weer aanzoeten misschien, wie weet...; goed dat hij dat altijd nog loopend had gehouden!

Toch betrapte hij zich op een gevoel van teleurstelling. Ja, je kwam dan toch ook het liefst bij je gewezen vrouw en dochter aan als een kerel, die nog wat in de melk te brokkelen heeft!

En met schrik herinnerde hij zich zijn belofte aan Daan; het voorschot van duizend gulden... Door al zijn getob in die dagen had hij er niet meer aan gedacht. Maar, dat sprak vanzelf, aan die belofte zou hij zich niet onttrekken. Daan zou er niet bij te kort komen.

- 't Gaf dan wel weer modderen... Modderen met te weinig geld, net als altijd. Gebonden bleef je nou eenmaal altijd, gebonden aan handen en voeten. Je kon nooit, wat je wou. Vaag schoot hem een romantisch tafreel door het hoofd: een schatrijk man, die met achteloos gebaar een kapitaal op tafel legt bij twee verbouwereerde vrouwen... ‘donder daar dan mee op!’... ze verder met geen blik verwaardigt, en heengaat.

‘'n Duivelsch mooi verhaaltje, Koen’, prees hij zichzelf; ‘begin blijkbaar kindsch te worden ..’

- De reis zou duur zijn! dacht hij even later, zijn verdiensten hier, die ophielden..duizend gulden voorschot, en de eischen, die hij daarginder zou vinden... enfin hij moest

dan maar zien, hoe hij zich redde. Daar had hij toch immers altijd op gestoft, dat hij, als een kat, elken sprong dorst te wagen, en altijd op zijn pooten terecht kwam, of niet terecht...

En sinds hij vast besloten was, de reis te ondernemen, moest hij ook vaak, en als van vreemd ver-af reeds, denken aan Line en Daan en aan zijn verhouding tot hen. 't Was of het besluit van zijn weggaan de troebele bekoringen der jonge vrouw geheel hadden gebroken. Goddank! dacht hij, op dát punt had hij zichzelf tenminste geen dwaasheden te verwijten!

Hij dacht soms ook: als *hij* eens met Line was getrouwd geweest, goeie genachte! wat een herrie na een half jaar! Een half jaar? na drie maanden! na één maand! Na een jaar was alles finaal gedaan geweest, terwijl hij met zijn eigen vrouw het er nog volle zeven had uitgehouden.

Hij voelde, dat hij het type van Line Oldeman in den grond nog meer haatte, dan hij dat van zijn eigen vrouw had gedaan.

- Maar hoe kwam het dan, dat Daan, al de jaren door, zijn huwlijk zoo in het rechte hield? dat hij gelúkkig was zelfs? Dat moest dan toch aan Daan liggen?

- Natuurlijk lag dat aan Daan! Daan was een hart uit duizend.

En op een zeker uur van zijn overdenkingen maakte van Wessum plotseling den overbruggenden stap van zich af te vragen: als hijzelf eens iets, een klein beetje maar, had gehad van de eenvoudige goedheid van Daan Oldeman, zou hij dan ook niet, met *zijn* vrouw...?

Het volgend oogenblik smaalde hij bitter: - Bah !ieder was toch zooals hij was! Hij had niet anders gekund, en hij zou nooit anders kunnen ook...

Toch bleef hem, uit die kortstondige overlegging een gevoel bij, dat hij nooit had gekend, een vaag gevoel van schuld. En hij begreep niet, hoe het was, maar dat gevoel was hem niet onaangenaam. Hij ondervond soms een bijna schrijnende voldoening van bij zichzelf te zeggen: ‘Ik heb misschien óók schuld... ik heb óók schuld gehad.’

En het werd hem duidelijker dan ooit, wat hij in zijn jarenlange vriendschap voor Daan Oldeman wel altijd geweten had: voor die argelooze goedheid en dat zuivere vertrouwen moest je het grootste ontzag hebben.

Menschen als Daan Oldeman, die had de wereld noodig;

zijn ironie, *zijn* sarcastischen kijk op alles, wat richtte je daarmee uit, vooral in een tijd als deze? Een ijdel spel, niemand had er iets aan. De eenvoudige goedheid, dat was de kern der dingen en de oplossing van alles!

O! hij, Koen van Wessum, hij had fijntjes, heel fijntjes de vrouwen bekeken en ontleed! Wat had hij ook allemaal weer gevonden? Haar leege ijdelheid en haar masker van ingetogen zijn; de zelfzucht als grond van haar wezen en haar eindelooze opofferingen desondanks; haar hardheid inwendig en haar liefheid in schijn... enfin, honderd dingen en nog meer. Daan, de goeie Daan, die had nooit iets gezien, die had nooit iets begrepen... maar Daan had ieder gelukkig gemaakt, én zichzelf. Daan zorgde voor zijn kinderen; Daan zorgde voor zijn huishouden; Daan droeg en steunde allen, zonder dat hij het zelf wist!

Er waren uren, dat van Wessum zichzelf een onwaardige voelde en een dwaas, misdoende in veel meer, dan hijzelf ooit had doorkend; en het leek hem soms een zuiver wonder, dat Daan nooit door zijn vervloekten geest van afbreking was aangestoken geworden, en altijd van hem was blijven houden.

Dan dacht van Wessum ook aan Bertus, dat andere opperbeste hart, dat hij van zich verwijderd had... en waarom? Wat voor duivelsch plezier had hij er toch in, die jonge geestdrift altijd weer met zijn zuur venijn te bespuiten? Dat hij Bertus hier in den Haag zou achterlaten, en zoo achterlaten, na deze maanden van oneenigheid, dat leek hem het bitterste van alles. Hij hoopte nog altijd, dat door Oldeman zijn aanstaand vertrek tot den jongen zou doordringen; maar hij wist, dat als Bertus bij hem niet kwam, hij ook onwillekeurig Oldeman te vermijden leek. En Oldeman zelf was zoo uit zijn voegen over wat hij van Wessum's nieuwste gril noemde, dat hij op zijn beurt den heelen Bertus vergat. - Toch, overlei van Wessum, den Haag was zoo groot niet... ze zouden toch eindelijk wel eens elkaar tegen het lijf loopen. Opzettelijk sprak hij ook veel en uitvoerig over zijn toekomstige reis met ieder, die hij maar kende; en iederen avond besloop hem de nieuwe teleurstelling, de angst bijna: alweer een dag voorbij... waar zat die jongen?

Toch, Koen van Wessum zou niet Koen van Wessum zijn geweest, zoo niet, onder ál zijn bekommernissen door, de

aanstaande hachelijke reis hem was beginnen te tempteeren. Een krieuwelende onrust op het vooruitzicht van avontuur en gevaar ving aan hem te jeuken in zijn botten. Hoe zou ook deze vossekop, die, al grijsden ze dan, zijn haren nog allemaal had, zijn streken zijn kwijtgeraakt?

De hindernissen alleen al om een pas te krijgen en al de omhaal, die de bureaucraten daarbij overhoop wisten te halen: zijn geboorte-acte uit Haarlem; *zijn*, Koen van Wessum's 'bewijs van goed gedrag', met Bokkestraat en al; het afnemen van zijn signalement; het malle kiekje, dat ze van zijn spitse bakkes gemaakt hadden; en vooral het feit, dat de Minister van Buitenlandsche Zaken én de Commissaris van Zuid-Holland én de Burgemeester van den Haag er al den duvel bij te pas moesten komen om Koentje van Wessum naar de andere wereld te helpen; - waarna nog pas de nieuwe plagen der visa begonnen: het Engelsche, alleen om Koen van Wessum toe te laten op den dansvloer van de ongewisse baren, en het voorrecht te doen deelachtig worden, wie weet, met een torpedo kennis te maken; en eindelijk het Amerikaansche, om misschien met mevrouw de weduwe van Wessum de kennismaking te gaan hernieuwen; - al die gekheid amuseerde hem buitenmate, of hij wilde of niet, en ondanks alles.

'Wip-van-Wessum', had hij de straatjongens wel eens hooren roepen. En hadden ze geen gelijk? Was hij maar niet een Wip-van-Wessum, van Wessum-Nimmerrust?

XII.

Het was een week of zes na het ontvangen van den brief uit Amerika, dat van Wessum op een avond naar de Poloniusstraat ging, waar Bertus nog altijd bij zijn tante Terwee thuis lag, al had hij, sinds hij zoo ruim geld verdiende, zich best ergens anders een kamer kunnen betalen.

- O! nee! zei klagelijk-afkeurend de bleeke teemster, de jongen was natuurlijk niet thuis... háár jongens trouwens ook niet... ze maakten mekaar het hoofd op hol met al hun vergaderingen en geredeneer... 't zou nog slecht met ze afloopen, want het was tegen God en tegen Zijn Gebod... Wie niet vóór mij is, zal tegen mij wezen...! Maar Bertus was de ergste... foei! wat een heethoofd!

‘Laat jij 'm maar, moeder’, zei van Wessum korzelig, ‘'t is een flinke kerel, en hij komt best terecht.’

Het oude mensch keek hem verwonderd en wantrouwig aan; en als zij nog met een nieuwe jeremiade wou van wal steken, nam van Wessum ijlings afscheid. Hij mocht de kwezel niet, want hij wist, dat zij, inhaliger geworden naarmate het haar beter ging, den jongen plukte waar zij kon.

Toen toog van Wessum op weg naar de Volks-Universiteit, waar hij wist, dat Bertus vaak 's avonds te vinden was, en toen hij daar niet bleek te wezen naár het Vergaderlokaal. Bertus had zich niet meer in de Trompstraat vertoond, en dus ging hij naar Bertus toe; vertrekken zonder een goedendag, dat kon hij niet.

Van Wessum trof hem bij het uitgaan van de bijeenkomst. Alleen tusschen de anderen kwam hij de wijde deur uit en de paar trappen af; een groote innerlijke bewogenheid lag over zijn wezen, en van Wessum verbaasde zich over den puren ernst van den jongen kop, die bijna mooi was, zoo, met de sterke, zuiver-willende oogen en den vastberaden mond.

Dan ontwaakte de jongen uit zijn roes, keek rond, alsof hij iets bizonders voelde gaande zijn, en schrok; hij zag van Wessum, die stond te wachten, dus blijkbaar op hem. Even hield hij zijn gang in, dan, met een ruk, kwam hij op van Wessum af, en vroeg haastig:

‘Is er wat?’

‘Dat is te zeggen...’, ontweek van Wessum, meer van streek dan hij zichzelf zou bekennen willen. Dan gooide hij het eruit:

‘Ik kom je goedendag zeggen... ik ga uit den Haag weg...’

‘Uit den Haag weg? voor lang?’ schrok erger nog de jongen.

‘Misschien wel’, ontweek opnieuw van Wessum.

Zij zwegen beiden. Bevangen waren zij naast elkaar voort gaan stappen in de richting van van Wessum's winkel. De jongen zag bleek, van Wessum zag oud en moe.

‘Gelukkig, dat je niet zoo bent weggegaan -’, zei Bertus beschaamd. ‘Waar ga je naar toe?’

‘Ver weg, vrind’, aarzelde de ander. ‘'t Zal wel Amerika worden.’

't Viel hem zelf op, dat hij het in dezen vorm zei.

‘Amerika’, herhaalde Bertus. ‘Dus 't is een meenens afscheid?’

Hij werd opeens erg zenuwachtig, stootte hard met zijn hakken op de straatsteenen. Van Wessum keek hem van terzijde aan en herinnerde zich zijn voornemen, alle gevoelerigheid bij dit samentreffen te vermijden.

‘We hebben nog eens afscheid genomen, Bartolomeus’, zei hij resoluut; ‘jij was toen een springer van twaalf en je ging naar Oldeman. Je zei kordaat: ajuusjes! je deed een beet in je appel, en je trok de deur achter je dicht. Ik heb dat altijd erg flink van je gevonden, want ik wist, dat je 't er geen zier minder om meende. Laten wij nu even flink blijven, vrind!’

‘Ja...’ stemde de jongen toe, die eveneens de herinnering aan dien avond gaaf bewaard had. ‘Maar weet je, wat ik ook nog vroeg bij het weggaan? Ik vroeg: wanneer mag ik nog eens aankomen? en jij zei: Zaterdagsavonds. Weet je dat ook nog?’

Van Wessum knikte.

‘En nou zal het zonder Zaterdagavond wezen... Dat was het al zoolang... zooveel weken, dat ik heb loopen wrokken tegen je... Wat zal ik daar nog een spijt van hebben...!’

‘O! wat dat betreft...’ viel van Wessum plotseling heftig uit; ‘jij bent niet alleen in je ongelijk. Jij hadt misschien wat meer geduld kunnen hebben met een ouden kerel als ik... maar ik van mijn kant..’

‘Toe, toe!’ drong haastig de jongen, terwijl een donkerrood hem naar de wangen vloog.

‘Laat me nou 's even uitspreken, Bartolomeus... dat doet een mensch goed. Jij hadt warmte en begrip noodig, voor wat jou zoo ter harte begon te gaan... jij meende het echt... en ik met mijn eeuwige gehekel... je hadt gelijk, je te bergen voor mij...’

‘Stil nou! stil nou!’ smeekte de jongen. 't Was of hij zich van verwarring en schaamte voelde vergaan. *Zijn* baas van Wessum, die zoo praatte tegen hem, zichzelf zóó wegwierp...

En van Wessum, opzij kijkend en dat hulpeloos gezicht ziende, voelde, dat ook deze zelfvernedering hem niet geoorloofd was. ‘Je hebt alweer gelijk’, zei hij, plotseling van toon

veranderend. ‘Zwijgen wij over dat alles. Herinner je later, als ik weg ben, alleen onze goeie jaren maar, en een streep door de rest. Want we hebben veel goeie jaren gehad, Bertus...! Wat was jij een malle kwibus, toen je pas bij me kwam... en wat hebben Oldeman en ik vaak om je gelachen... En daar heb ik nog altijd plezier van, dat je toen bij Oldeman in de leer bent gegaan! dat je nou degelijk een ambacht kent. Als ik weg ben, sluit je dan eens wat meer bij je vroegere baas aan; hij is jaren een béste baas voor je geweest, al had hij het zelf niet ruim; en hij is je erg dankbaar voor wat je hem overlaatst bent komen aanbieden... nou ja, *mij* mocht hij dat wel vertellen... Weet je, Bartolomeus, met al zijn onhandigheid in zaken, is Oldeman toch een wijs mensch. Onthoud dàt! en hij is zoo wijs, omdat hij goed is. We mochten willen, dat we allemaal waren zooals hij!’

Dan liepen ze een eindweegs naast elkaar voort zonder te spreken.

‘En durf je die reis zoo aan?’ vroeg de jongen eindelijk; ‘'t is nog gevaarlijk met de drijvende mijnen... Waaróm ga je zoover weg, en zoo opeens?’

‘Later...’, zei van Wessum moeilijk; ‘ik zal je dat later allemaal wel eens schrijven.’

‘En de winkel?’ vroeg de jongen weer, met schrik voor een plotseling visioen, dat zich aan hem opdeed.

‘Ja... onze ‘Vrije Amerikaan...’, zei van Wessum. Het was voor het eerst in die vreemde, droomgelijke dagen, dat hij tot het klaar besef van dat verlies kwam.

Zij liepen opnieuw een eindweegs zonder spreken.

Van Wessum werd onrustig en onzeker. Hij zou nog zoo graag wat hebben willen zeggen over het onderwerp van hun herhaalde oneenigheden, en over den nieuwen geest, zoo vaak overdreven door hem genoemd en nutteloos, en waarin zoo blijkbaar toch de jonge man het leven, en ook zijn eigen leven, verklaard en vol toekomst zag. Maar hij vreesde, den rechten toon niet te zullen treffen, en hij wilde dit laatste onderhoud niet vertroebelen door een schrillen klank van hernieuwd onbegrip.

Toen hij merkte, dat op zijn beurt de jongen liep te worstelen met allerlei, dat hij nog meende te moeten ophel-

deren, maakte van Wessum plotseling een einde aan hun samenzijn.

‘Hier scheiden zich onze wegen, vrind, ik moet even in de Papestraat zijn... ik heb nog veel te beredderen. Vrijdag vaart de boot af en morgen ga ik naar Rotterdam. Kom mij morgenavond uitgeleide doen... Oldeman is er ook... half acht, in het café tegenover het Hollandsch spoor...’

Toen van Wessum even later door de leege Prinsenstraat liep, overviel hem een gevoel van groote eenzaamheid en verdriet.

‘En toch was 't beter zoo’, zei hij tot tweemaal toe bij zichzelf, ‘toch was 't beter zoo.’ Doch die plotselinge afscheuring en de onuitgesprokenheid van wat er tusschen hen bleef, kwelde hem met een schrijnende pijn.

Dien laatsten nacht sliep hij in zijn winkel.

En den volgennde morgen voor dag en dauw was hij wakker en in de weer. Al zijn spullen had hij van de muren gehaald en op den grond uitgelegd, in twee kavels. Voor twaalven moest hij klaar wezen; dan kwam de nieuwe eigenaar. Zijn platen, zijn twee opgezette visch-arenden en zijn paar oude floretten lagen aan den eenen kant: die zou Oldeman voor hem bewaren. Black had hij den vorigen middag - ze paste daar goed - bij den kuiper gebracht en het bijenhuis had hij indertijd al aan de Belgen cadeau gedaan, voor de twee mopshondjes, die ze hadden gekocht. Aan den anderen kant had hij zijn collectie pijpen naast hun rek uitgestald, zijn Japansche lantaarn, zijn geweer en zijn twee groote bloemenvazen.

Besluiteloos hield hij in de hand een klein houten wapen bezet met scherp-gekartelde haaietandjes, dat hij eens, voor een bewezen dienst, van een armen koelie had present gekregen. Hij stond, al dubbend bij welke kavel hij dat luttele voorwerp, en waaraan hij toch gehecht was, zou indeelen... en zoo, dubbend, dreven zijn gedachten al verder weg, en bleef hij staan.

Toen, plotseling, zag hij Bertus de deur binnenkomen.

‘Gelukkig!’ riep die. ‘Ik was bang, dat je al gesloten was!’

Van Wessum ontstelde; dan begon hij zenuwachtig te lachen om het dwaze van de houding, waarin hij werd betrapt.

‘Gelukkig, dat ik je nog vind!’ zei de jongen weer, in een groote opluchting.

Van Wessum's oogen vroegen; een warme schijn kwam over zijn gezicht.

‘Ik stond aan je te denken’, zei hij zacht; ‘maar op een beetje gekke manier. Ik had hier een hoop dingen voor jou uitgezocht, en nou wist ik maar niet, ik begin oud te worden, of ik dit aandenken...’

‘Laat maar, baas, laat maar...’, zeide de jongen opgewonden. ‘We kunnen dat inpakken, of we laten het hier... wat komt het er op aan... want, weet je, ik ga met je mee...!’

‘Wat?’ vroeg van Wessum in een uiterste verbazing.

‘Ik heb er vannacht over wakker gelegen... bijna den heelen nacht. Ik heb het best gemerkt gister, al wou jij niks zeggen... het is niet voor wat vroolijks, dat je naar Amerika trekt... En als je mij mee wilt hebben... 't Is altijd gezegd vroeger... Ik zou niet in Holland blijven... Je hebt er mij zelf Engelsch voor geleerd..Ik zou immers toch naar Amerika gaan...? Nou, ik ben klaar.’

‘Meen je dat, Bertus?’ vroeg van Wessum. Een zoo groot geluk kwam zijn hart binnengeloopen, - al begreep hij ook aanstonds het onuitvoerbare van wat de jongen voorsloeg, - dat het hem bijna te veel werd.

‘Ieder zijn ideeën, baas’, bruskeerde de jongen dan plotseling de zaak, die ze den vorigen avond hadden vermeden. ‘Daarginder heb je de “rooien” en de “bourgeoisie”, zoo goed als hier... en jij zult daarginder zoo goed als hier aan den eenen kant staan, en ik aan den anderen... en de hemel weet, hoe raar dat nog eens op elkaar kan loopen... Maar van je houden zal ik altijd, en je dankbaar wezen ook. En daarom, als je me mee wilt hebben... Me reis betalen, dat kan ik zelf wel, denk ik, en werken kan ik ook. Ik zal blij wezen, als jij niet alleen weer de wereld in hoeft te zwalken. Dáár... mooi redeneeren is mijn ambacht niet, dat weet je al lang... maar als dit je voldoende is...’

Zijn dikke, rooie kop was blakend van opwinding; de helle oprechtheid brak zijn kleine, felblauwe oogen uit.

- Wat leek hij nog op den Bertus van voor negen jaar! dacht de ander, hevig aangedaan; datzelfde goeie gezicht,

diezelfde veroverende leelijkheid, datzelfde onvergelijkelijke hart!

En de oude van Wessum, wat hem in geen jaren meer overkomen was, wat hij niet dacht, dat hem ooit meer overkomen kòn, - hij voelde plotseling zijn oogen vochtig worden en zijn lippen beven. Hij wendde zich snel af, want hij schaamde zich voor zijn ontroering.

‘Nou?’ drong de jongen heftig aan.

‘'t Is het mooiste aandenken, dat je mij mee kon geven op deze reis, Bertus’, zei van Wessum met moeite. ‘Ik zal dat niet gauw vergeten.’

‘Dus, je wilt me niet mee?’

‘'t Zou niet gaan, m'n jongen, 't zou onmogelijk gaan’, zei van Wessum. ‘Vooreerst zou je geen permissie krijgen, en zeker niet zoo gauw. D'r komt zooveel kijken! Passen en paperassen en visums zonder eind. Voor mij is het wat anders. Ik heb nog altijd handelsconnecties daarginder; ik kan een doel opgeven voor m'n reis. En toch heeft het mij nog moeite genoeg bezorgd. Maar dat je mee hebt willen gaan, zoo maar, blindelings, na al ons geharrewar... jongen! dat 's 'n mooi cadeau, hoor!’

Hij dacht ook aan het onzekere van zijn leven in den vreemde; hij wist niet eens, wat zijn vooruitzichten waren, of hij het niet arm zou hebben, of krijgen. En wat die twee vrouwen hem berokkenen konden. Aan dat alles had hij tòch dit jonge vertrouwen niet mogen wagen, ook al hàd het gekund.

Maar Bertus zat verwezen. De geweldige spanning, vanaf het late avonduur van gisteren, de nacht door al ijler zich rekkend, was plotseling gebroken.

‘Dus 't zal niet gaan?’ vroeg hij kleintjes bedrukt.

‘Neen, vrind, 't zou niet gaan’, zei van Wessum in een groot medelijden. Hij voelde zich plotseling zoo duf verstandig tegenover deze mooie, roekelooze jeugd. Om den jongen te troosten zei hij:

‘Later, als ik daar zelf op streek ben - ik weet nu nog niet eens, of ik er blijven zal - later kun je toch altijd nog overkomen... als de moeilijke tijden wat geluwd zullen zijn. Natuurlijk, sinds wij Engelsch leerden samen, is het gezegd... Engeland, of Amerika... en dat is niet voor

niets gezegd. Maar wie had ook deze hachelijke jaren kunnen voorzien?'

De jongen knikte, dat hij alles begreep; zijn verstand bëaamde volkomen, maar zijn gevoel was in een groote ontredderdheid.

Eén oogenblik had van Wessum den bijna niet te weerhouden aandrang te spreken, alles uit te spreken wat hem kwelde en benarde, iederen dag meer; te zeggen vooral wat hem pas de laatste dagen was duidelijk geworden, zijn wroeging, dat hij veertien jaar lang zijn geweten gepaaid had met den botten afdoener van die twee parten geld, - de twee parten geld die hij zoo grootmoedig liet, naar hem dacht, aan de vrouw die hij gehaat had om haar heerschzucht over zijn ongebonden aard en om haar kille redelijkheid, - terwijl hij nu pas begreep, van wèlk een kille redelijkheid hijzelf was geweest met die twee parten geld... alsof hij met dat geld ooit zijn plicht had kunnen afkoopen. Had hij dan niet altijd geweten, hoe zij, met al haar redelijkheid en heerschzucht, maar zoo'n bitter klein beetje verstand had? Was hij verantwoord geweest, haar aan haar lot over te laten? haar, en vooral het kind? Nu leden ze armoe en waren ongelukkig, en riepen hem te hulp.

Dat alles had hij zielsgraag gebiecht aan de zuivere, oprechte oogen daar voor hem. Maar, - malligheid, zette hij dan zichzelf terecht. Hier, op dit rulle morgenuur, tusschen twee kavels oude spullen!... Wat mankeerde hem? Hij werd zwakzinnig op zijn ouden dag! Wat hij gezwegen had zelfs tegenover de warme vriendschap van Daan Oldeman, daarmee zou hij nu, laf, dat jonge hart gaan verchagrijnen? Dat had op dit oogenblik waarachtig al genoeg te stellen met zijn eigen stukgeslagen illusie!

En in een plotselingen overgang pakte hij zijn kop tusschen zijn twee handen, een gebaar, dat hij veel had den laatsten tijd, en bruusk zich omwendend zei hij, den jongen man te lijf gaande zooals hij vroeger den knaap placht te doen:

'En nou, vooruit! aanpakken, meneer de afdeelings-secretaris! Hoeveel tijd nog, voor je op je werk moet zijn? Een uur? Help me dan maar eens een-twee-drie door den rommel heen! Wat moet hiermee? Bij Oldeman bewaren?... Mooi!...

En daarmee?... Nee, nee! pooten thuis!... Dat stilleven is verkocht met den heelen rompslomp mee... dat moet blijven hangen... Maar als jij die lantaren en die pijpenbeweging kunt bergen?.. Alles in die mand dan maar. En wee je gebeente, als er wat breekt!'

'Afblijven', tierde hij even later weer, toen de jongen in een nieuwsgierige genegenheid het wapen met de haaietanden ter hand wou nemen. 'Afblijven, geleerd onverstand! Dat gaat mee het wije sop over... op de bodem van mijn koffer... enfin, als aandenken... begrijp je?.. Vooruit! vooruit!'

Dan gingen zij samen het groote uithangbord boven de deur afnemen, den Vrijen Amerikaan! 't Was als brandhout aan den kuiper beloofd... straks nam hij het zelf onder zijn arm mee naar huis.

'Die goocheme mallejachie van een opvolger! die had gedacht dat zoo'n kostbaar historie-stuk vanzelf in den koop mee begrepen was... maar dat zat 'm niet glad! Nee dat wordt een vreugdevuur!... een vreugdevuur, waar de kuiper zijn mooiste bierton bij rondt!'

In een laatste koortsige bedrijvigheid, vol kwinkslagen, geforceerde en rake, van den een, vol weemoedige en ook wel echt vermaakte lachjes van den ander, brachten zij het werk ten eind.

Toen er een meisje haastig de deur opende, en, verbluft door het onverwachte der aftakeling, met een hooge kleur 'o...!' zei en heen wou gaan, schoot van Wessum naar voren, hemelde in een zotte toespraak de laatste restanten op, die hij nog in het raam had laten liggen, oreerde over de Trompstraat die eerdaags de Trompstraat niet meer zou zijn, en over het Zuiderkruis, dat wenkte over de baren, - om haar dan eindelijk, duur, het ééne bosje radijs te verkoopen, waarvoor zij kwam, en haar de laatste doos geconfijte vruchten, die hij op reis had willen meenemen, cadeau te doen.

* * *

Dien avond zat hij met Daan en Bertus, en met den dikken kuiper en diens vrouw, die hij beiden - geen aan-

doenlijkheden, Koen! en geen confidenties op de valreep! - ter afleiding had meegetroond, in het café tegenover het Hollandsche spoor.

Line had zich laten verontschuldigen.

Van Wessum was van een tintelende opgewektheid en de zwierigste aller gastheeren.

- Wat zou zijn waarde hospita, die zooveel jaren - hoeveel jaren? een dozijn jaren? een dozijn jaren bijna rond, hoe was het mogelijk! - zoo kostelijk voor hem had gezorgd, op dezen gedenkwaardigen avond nu eens voor extra's van hem geschonken willen zijn? Nee, nee, nee, géén koffie, en thee nog minder. Een nobel glas druivennat. Dát leek hemzelf ook, en zijn vrienden insgelijks. Kom, ze dronken allen samen een roemer edelen wijn!

En hij bestelde een heele flesch witten port met vijf glazen.

'Weet je, wat die wijn sinds den oorlog kost?' fluisterde Daan hem in.

Doch van Wessum wimpelde luchtig een zoo minderwaardige tegenwerping af.

'Wie naar het land van den dollar reist, moet grootsche gebaren weten te hebben...' - En dan, ze konden toch niet op zijn behouden overkomst klinken met een vulgair glaasje oranjebitter of een halfje bier? Ieder van het gezelschap wou toch immers van harte op zijn behouden overkomst klinken...? Alleen een edele dronk kon geluk brengen. Geen bezwaren dus!

Hij schonk boordevol de fijne kelken, die men voor dezen rojalen klant had uitgekregen, en hij bestelde koeken en biscuits.

Een oogenblik aarzelde hij; - Bertus... zou die?.. Maar Bertus knikte hem geruststellend toe: sterken drank nooit, maar een enkel glas wijn bij een gelegenheid als deze...

Zijn oogen waren van een zielvolle genegenheid, waarvan van Wessum den aanblik bijna niet verdragen kon.

De kuipersvrouw, een goedige, kleine sloof, aan wie hij in den dagelijkschen gang van zaken nooit veel aandacht had besteed, tipte al smakkend en proevend aan den rand van haar glas, en van Wessum moest haar maar eens goelijkspottend aankijken en bemoedigend verzekeren, dat in den wijn de ware wijsheid stak.

‘Kom, mannen, help mij de reis goed inluiden!’. En in drie waardige teugen ledigde hij zijn eigen glas.

‘Goede reis, en behouden terugkomst, Koen’, dronk Oldeman hem hartelijk en met nadruk toe, en zijn warme, trouwe blikken bedelden als om de bevestiging van wat er achter dien wensch verscholen lag.

Dan doken van Wessum's felle oogen weg in hun kassen en de zware brauwen huifden daarover hun melancoliek geheim.

‘Goeie reis, baas, en op spoedig terugzien’, wenschte niet minder beteekenisvol Bertus' hel-ontroerde stem.

‘Kom, mannen, nog een glas... drink uit! drink uit!’ riep van Wessum opgewonden.

En voor de tweede maal schonk hij de glazen vol of bij.

De kellner, die met een simpel bordje Maria's kwam aandragen, werd met een heftige verontwaardiging aanstonds rechtsomkeert gestuurd.

‘De grootste schaal uit het huis, wat donder! met het beste, wat er hiernaast te krijgen is... een feestschaal! maak haast! maak haast!... we hebben nog één half uur!’

Hij dronk en hij drong tot drinken. De kuiper, die bijna niets zei, was aan zijn derde glas. Een nieuwe flesch werd aangebroken. Dan drong hij tot eten ook van de plakken cake, de roomsoezen en de liqueurbonbons.

- Wat maalde hij om tien gulden, of om twintig meer of minder, dacht van Wessum; daarginder was hij toch misschien arm. Hij zou er misschien moeten werken als een daglooner, maar wat gaf hij erom? Hij dacht ook even nog met een fellen grijns aan het feest, dat hij een paar avonden geleden in de Bokkestraat had aangelegd, en waarbij de wijn over de tafels had gestroomd... Ook dat was voorbij, voorbij!...

Tot het laatste toe bleef hij van een zorgelooze gulheid, die zelfs niets schrijnends had. Hij wist niet, of de opwinding of de wijn hem dien lichten, wilden roes gaf en dat gevoel van bijna geluk. Hij was onuitputtelijk in grappen en malle antwoorden; eens alleen werd hij bijna boos, toen Daan dorst te zinspelen op het voorschot van die duizend gulden.

Hij maakte een puilend pakket van wat er op den schotel bleef: ‘Voor Daantje’, zei hij; en om Daan plezier te doen: ‘en voor Guus’...

‘St!’ voorkwam hij Oldemans antwoord. 't Was of de gedachte aan dien kleinen baas, dien hij misschien nooit weer zou zien, hem even te kras werd.

Hij gaf den kellner een rijksdaalder fooi. Al pratende stevende hij vooruit, het stationsplein over, naar de groote hall.

‘Vooruit! vooruit! ik moet mijn trein niet missen’, commandeerde hij.

En Daan Oldeman moest denken aan zijn bruiloftstocht door de Scheveningsche dorpsstraat; het werd hem op eenmaal zoo verwarrend vreemd te moede, of hij plotseling van zijn heele leven niets meer verstond. Bertus kwam stil achteraan. De kuiper, die te veel gedronken had, leunde zwaar op zijn sloofje van een vrouw.

‘Amerika, het land van de vrijheid!’ grinnikte van Wessum, toen hij de trede van zijn coupé opstapte; ‘daar gáát ie, de vrije Amerikaan!’

Uit het raampje stak wonderlijk fel en schril zijn even door den wijn beneveld gelaat.

‘'t Is gek’, dacht Bertus, ‘hij heeft te veel op, en toch is zijn oude gezicht me zoo lief als nooit!’ Een pijn krampte hem door het hart, de tranen drongen naar zijn oogen.

Dan zette de trein zich in beweging. ‘Atjuus!’ wuifde van Wessum uit het raampje, ‘atjuus! atjuus!’

En plotseling had hij zich op zijn bank achteruit gegooid. En de vier op het perron zagen niets anders meer dan, onder den lagen rook, de zwarte, lichtdoordwaalde wagenreeks, die langzaam, en al sneller en sneller, de stationskap uitschoof, en de ruimte in.

M. SCHARTEN-ANTINK.

Gedichten.

I.

Ik roep u menschen, die de wegen vult;
Gij onbestemden, die het leven draagt
In innerlijken opstand of geduld,
Gij wank'len, die uw lot den winden klaagt!

Ik voelde mij een vreemde in uw schaar,
Doch meen'ge nacht was vol van uw gezichten;
Dan scheen het mij, of wonderlijk en klaar
Ik uit het donker zag uw oogen lichten.

Wij allen zijn van ééne stof gemaakt
En kind'ren van denzelfden moeden tijd,
En allen staan wij huiverend en naakt
Als beed'laars voor de deur der eeuwigheid.

Nog ligt in elke ziel een zoet vermoeden,
Wat liefde is, en wat de kracht vermag,
Die vindt een zaligheid in 't warme bloeden
Van wonden en in dood haar lichtsten dag.

Nog ligt een schemer in elk peinzend oog,
Herinnering van glansen die vergingen,
En elke aandacht die ten nacht zich boog
En luisterde, hoort oude bronnen zingen.

O menschen, die mij waart zoo vreemd en ver,
Gij keert als smeekend in mijn zware droomen;
Wacht ik een teeken? 't wenken van een ster,
Die voert mij, waar uw harten samenkomen?

Ik heb niets dan mijn zoekend tastend woord,
Dat zwerven wil langs wegen, waar gij zijt,
En het verlangen, dat gij ad'men hoort,
Wanneer gij daalt in eigen eenzaamheid.

II.

De schepen wachten in de gracht,
De huizen en de boomen wachten,
De nieuwe dag heeft alles vreemd onthuld,
Geen ding herkent zich nog,
Koel drijft het witte licht langs stille vormen.
Dra gaan de vensters open naar de zon,
Dan heeft haar straal uit ieders hart gebrand
De zoete wonderen van nacht en slaap.
Ik sta hier eenzaam in het vreemde zwijgen;
Kon ik het licht bedwingen met mijn hand;
Kon ik de huizen sluiten voor zijn macht,
Dat allen, die aan mij in leed gelijken,
Nimmer ontwaakten tot hun oude pijn!
O nacht, uw laatste ster aan koele ochtendlucht,
Zij schijnt het bleeke beeld van mijn verloren droom.

III.

De klachten, die ik u heb toegezonden,
Zij keerden moede naar mijn hart weerom;
Dan weende ik om mijn verborgen wonden,
Dan werd mijn mond voor uwe stilte stom.

Toch weet ik mij zoo innig u verbonden,
Dat elke dag weer gaat in zoeken om,
En alle wegen liggen zoo verwonden
In u, dat ik u nergens meer ontkom.

Eeuwig-verscholen God, waartoe mijn kreten!
Gij zijt een wijn, die slechts in dropp'len leekt;
Vergeef, als ons verlangen kon vergeten,
Dat gij alleen in beeld en teek'nen spreekt.
Wij zoeken, tot misschien uw volle weten
Gelijk een laatste storm ons velt en breekt.

IV.

O menigvuldig beeld, ik min uw lijnen
En zoek in uw bewogenheid mijn rust;
In 't eeuwig spel van worden en verschijnen
Vind ik een koeling, die mijn branden bluscht.

Te eenzaam waar' de mensch in zijne pijnen
En van zijn eigen wee te vol bewust,
Lag voor zijn stormen niet het milde deinen
Der dingen als een zoete veil'ge kust.

Natuur, wij zijn ontstegen aan uw wezen,
Gij kent niet onze spanning, onzen nood,
Doch tot een zachte troost voor onze vreezen
Beeldt gij den schijn van leven en van dood,
En 't hart, dat van zijn zwerven wil genezen
Gij neemt het op in uwen warmen schoot.

V.

In eerste zomerweelde was ons minnen
Van droomen zwaar en van verrukken blind;
De gansche wereld scheen een roes der zinnen,
De zon, de bloemen en de warme wind.

Dat was een zalig onbekommerd drinken
En elke dronk der jeugd schonk nieuwe kracht;
Dat was een langzaam wonderbaar verzinken
In zoeten wederkeer van dag en nacht.

O eenma nog te zijn gelijk een zomer,
Die ademt loom van eigen overvloed;
En eens nog samenhooren - dronken droomer -
Den zang der aarde en van 't kloppend bloed!

O eenmaal nog de liefde te ontvangen
Zoo jong en vol, zoo brandend in haar schroom,
En rusten in haar lommer zacht-gevangen
Als onder takken van een zwaren boom!

VI.

Wat u bedroefde,
Zeg het mij niet;
Wat ik behoefde,
Vraag het mij niet.
Stem van de nachten,
Riept gij mij niet?
Stervende klachten,
Hoor ik u niet?
Dagen vergingen
Al' in het niet,
Lieten dit zingen,
Zucht van het riet:
Van alle tranen,
Die niemand ziet,
Van alle wanen,
Zwerven om niet,
Van wat voorbij is,
Dolend vervliet,
Nimmer voor mij is,
Een eenzaam lied.

VII.

O lied uit leed geboren,
Uit tranen en gemis;
Voor 't hart in u verloren
Werd zoet zijn droefenis,
Het heeft u uitverkoren
Uit al, wat zingend is.

O lied van mijn verlangen,
Waar voert uw klagen heen?
Als diep mij hield gevangen,
Wat ik in u beween,
Was 't niet of door uw zangen
Een nieuwe hope scheen?

O lied uit leed geboren,
Van vreugde zacht begin;
Stil laat ik mij bekoren
Door uw verborgen zin,
Tot naar der zaal'gen koren
Gij stijgt den hemel in.

H.W.J.M. KEULS.

Verzen.

Een oude Prent.

Schapen- en lindegeur,
stille hoeven met groote boomen
en roosjes van paarsroode kleur
hebben mijn droefenis van mij genomen.

Zacht is de avond gedaald
als een beschermende vrede;
- als een schaap dat zich moe heeft gedwaald
nam de goede herder mij mede.

Pierrot.

Ik duikel door 't leven:
nu lach ik, dan huil ik,
nu scheld ik, dan pruil ik,
nu ben ik vroom en dan profaan.
- Waar ga ik naar toe en waar kom ik vandaan?
Ik duizel en struikel door 't leven.

Ik ben geniaal waar ik 't zelf niet verwacht,
ik zeg zotte dingen waar ieder om lacht;
ik leef op de gis:
gaat het raak, gaat het mis? -
Ik duikel door 't duizelend leven.

MARIE CREMERS.

Avond.

Opzij van het kleine stationsgebouw der ondergrondsche spoorbaan, dat met zijn kantig baksteenen geveltje, zijn met gedreven ijzerwerk overladen deur en smalle raampjes, haar steeds weer aan een suikergoedhuisje deed denken, stak Else Sommer de Podbielsky-allee over, die, door jonge schriele lindeboompjes afgebakend, zich naar weerskanten in dezelfde kale eentonigheid uitstrekte. Dan ging het een eindweegs gemakkelijk opwaarts met ruim uitzicht over zoel wuivend akkerland en de schuine diepte der niet langer overkapte spoorwegtunnel.

Op het langwerpige luchtig-opgetrokken perron, laag onder het stationsgebouwtje, gingen enkele gestalten heen en weer; verkleind en donker al. Aan den overkant der spoorbaan, van af een terrasvormig plateau de Podbielskyallee beheerschend, lag een machtig vierkant bouwwerk met talrijke vensters en deuren, balcons en bordessen, waarnaar Else niet zonder ontzag vermocht op te zien. Daar een kamer te bewonen, zoo ver van de groote stad, met iederen morgen opnieuw het bevrijdende uitzicht over de aangrenzende bosschen, leek haar zoo benijdenswaard, dat de gedachte alleen haar kwellende onrust der laatste dagen wonderlijk stilde.

Tegen den gezichtseinder, waar, boven kartelend sparredonker, de zacht-befloerste hemel nog fijn-doorschijnend brak, verhief zich de koepel-silhouet van het gymnasium van Dahlem, dat, uit grauwe zandsteen opgetrokken, met zijn kil-leien dak somber en streng van het zoo veilig saamgedrongen dorpje gescheiden lag. Uit een verre bocht der

steile bedding, midden tusschen rijpe korenvelden, kwam geruischloos een electrisch treintje aangereden met even de fel-roode flonkering van lantaarns. Maar nader zwenkend stond er de vredige avondval te blanker en dieper aan de naakt-spiegelende ruiten.

Op den glooienden parkweg naar het schemere bosch toe liep thans niemand meer. Tusschen de weinige, vreemdverspreide landhuizen daar aan den zoom van het akkerland en een open plantsoen ter andere zij, met nog zilverlichtende berkjes, een enkele treurwilg en op kaal-geschoren gazons helder-witte banken, was een onwezenlijke stilte loom bezonken. De nuchtere dagdingen werden er in een geheimzinnig waas van gelukkig droomen verhuld, dat ook door den behoedzaamsten voetstap ruw gewekt kon worden, zoodat Else onwillekeurig staan bleef.

Ze ontdeed zich van haar grooten, enkel met een lang afhangend lint getooiden stroohoed en liet voor een oogenblik de zoele avondwind, van pittigen boschgeur doordrenkt, haar kloppende slapen dartel streelen. De wandeling had haar lichtelijk verhit en zoo blootshoofds, het gitzwarte haar in losse poney hoog opstaand van het blanke voorhoofd, weerspannig krullend aan de fijne oorschelp en den vollen hals, met haar zon-gebruinde wangen, den kleinen neus vol zomersproeten en den frisschen rooden mond, met den in zich zelf gekeerden donkeren oogenschijn vooral, die aan hare onregelmatige trekken een mengeling van stroeven ernst en nauw bedwongen spot verleende, stond Else er als het kerngezonde en nog ongerepte leven zelve. Klein en stevig van postuur, in haar witte uitgesneden blouse en donker-blauwen voet-vrijen rok, bijna jongensachtig.

Besluiteloos keerde zij zich nog eenmaal naar de stad, die, ver en laag, door tragen kwalm overdekt was, waaruit weer tallooze kwalmende schoorsteenen spichtig opstaken. Bijna de gansche horizont daar verloor zich over een zee van toonloos grauwe daken, slechts nu en dan onderbroken door breede lichtere torens of lijkachtig kopergroen van een kerkkoepel. De laatste uitloopers der westelijke voorsteden, vereenzaamde hooge huur-kazernes met koolzwart geteerde buitenmuren, stonden als dreigende voorposten, de zachte contouren van het vlakke landschap schendend, reeds

tot dicht aan de uitgestrekte aardappelvelden achter de Podbielsky-allee, waar zich ook een breede chaussee in aanleg bevond.

Hare terughouding overwinnend begaf zich Else met langzame schreden op den eenzamen parkweg onder de schamele lindeboompjes, het smalle voetpad volgend langs de enkele villa's, waarvan haar de namen der bewoners door geregelde Zondagswandelingen in die buurt, reeds bijna alle bekend waren.

Glintze, den eersten naam, had zij een paar maal in groote letters op bonte concert-affiches in de stad ontmoet en telkens weer trof het haar, het kleine witte landhuis zoo doodsch gesloten te vinden, zonder een zwak piano-accoord of ook iets uiterlijks slechts, dat aan muziek herinnerde. Hamann, die daarop volgde, stelde Else zich als een uit zijn krachten gegroeide weduwnaar voor, een zonderling, grimmig, met een dor gelaat en klein grijs punt-baardje. Zijn huisje bleef achter dicht omwingerd hekwerk half verborgen. Martijn en Julius Gerson, tweeling-broeders waarschijnlijk, hadden vlak naast elkander een zelfde poppige villa met een gemeenschappelijken tuin erom, slechts aan den achterkant gescheiden door het leege geraamte van een schommel, waardoor - als een helderder verkleinbeeld - het uitzicht naar het gymnasium en over het Dahlemsche scherp werd omlijst. Zoo scheen het gymnasium dichter bij en tegen den avondhemel waren thans ook de boompjes van de straatwegen naar het dorp toe elk afzonderlijk zichtbaar.

Verloren in de beschouwing van het zoo fijne en weidsche perspectief, dat een zelfde geheimzinnige bekoring op haar uitoefende als eens de kijkspellandschappen in haar kinderjaren, bleef Else nog dralen, tot het dichtslaan van een dakvenster haar, met een lichten schrik, aan deze zelfvergetelheid ontrukte.

Naar de stad terugkeeren leek haar thans ondoenlijk. Langzaam haar weg vervolgend in de richting van de laatste villa, een aan den overgang tot de bosschen uit rooden baksteen opgetrokken landhuis met hard-groene luiken, onbewust aangetrokken door de vredige schemering, die aan den woudzoom was bezonken, ontwaarde zij in verbeelding

de strakke leegte der ziellooze huurkamer, die zij zoo even was ontvlucht, in een plotselinge opwelling van droefgeestigheid haar pianospel onderbrekend. In hatelijke tegenstelling met de weldoende rust van het alom vrije landschap, doemde de beklemmende atmosfeer van heete stoffige straten voor haar op, eentonige gevelrijen in de buurt van haar pension, waar zij - vereenzaamd tusschen haar onverschillige menschen - nog zou blijven ronddwalen, zonder den moed te vinden de somber-verlaten woning te betreden...

Van het gymnasium dreven heldere klepel-slagen over en, op goed geluk het uur voltellend, had Else, nieuwsgierig of zij tijdig was ingevallen, haar horloge te voorschijn gehaald.

Acht... negen... Ze had zich dus niet vergist, maar, besluiteloos nog immer, naar den schemeren boschrand schrijdend, scheen het haar ongeloofelijk, dat zij zoo kort geleden pas haar kamer overhaast verlaten had. Het leek veel meer als was er tijdens haar korte ingespannen luistering onverhoeds een scheiding tusschen haar diepste zelf en haar uiterlijk zoo gelijkmatig leven der laatste maanden gevallen, dat zij thans nog slechts in onbereikbare verten voor immer afgedaan achter zich waande. Als was zij uit een zachte verdooving plotseling ontwaakt en zoo bevreemdde haar de verlatenheid niet meer, waarvoor zij zoo even met een ademklemmenden schrik de vlucht genomen had, maar die zij, ver van alle menschen te midden van het zoo vredige avond-landschap, bijna als iets natuurlijks, als het zachte schrijnen van een vreemd-eenzaam verlangen ondervond. En toch, zij begreep het niet, hoe, op eenmaal, zij zoo hopeloos droefgeestig had kunnen zijn; ja, het liet een gevoel van beschaamdheid in haar achter, dat een dergelijke vluchtige stemming op haar, anders zoo nuchter, tot angst, tot ontzetting toe, de overhand had vermogen te nemen. Zoo bleef zij zich dan ook verzetten, toen, eenmaal tusschen de eerste uitloopers van de schemere bosschen, aan weerszijden reeds omsloten door het belemmerd uitzicht onder de sparren, haar opnieuw een aanvechting van vrees bekroop.

Hier, aan een smalleren binnenweg, bevonden zich, reeds teruggetrokken tusschen de boomen, slechts enkele vereenzaamde villa's. Eén, groot en somber, met een hoog balkendak, verweerd in zwart-groene tinten van oude stammen tegen

een zachte heuveling opgebouwd, leek met de boschomgeving geheel vergroeid. In de schuine diepte ervoor lag een verwaarloosd vijvertje, een poel, waarin zich het avondlicht van ergens ver weerkaatste. Aan het einde van den stillen binnenweg, als laatste herinnering aan de bewoonde wereld, was een deftig heerenhuis zichtbaar, met glazen deuren en vensters, die tot den grond reikten en door open wandelgangen omgeven, waarvan de korte zuilen met bonte bloemranken omslingerd werden. Dan, waar reeds de bestrating ophield, voerde het weer langzaam afwaarts, midden tusschen de welige korenvelden, die - een smalle strook onder den vrijen hemel, het donker van den woudzoom scherp begrensden.

Nog met haar hoed in de hand, terwijl van achter de zwarte stammen een laatste flakkering van zon onwezenlijke lang-gerekte schaduwen deed opdoemen, ging Else op het knersend kiezel van een verhoogd voetpad het lichtende akkerland tegemoet. Ze had den vrijen straatweg, die van het landhuis met de groene luiken recht naar het dorp toeleidde, thans zóó ver achter zich, dat het haar toescheen, als was er reeds buiten haar toedoen over de rest van den avond beschikt. Ze zou dus het dorp links laten liggen om langs de schietbanen - met een grooten boog om het gymnasium - door de bosschen naar den zoogenaamden ‘zwarten grond’ te geraken, een heuvelachtig park, met kunstmatige vijvertjes onder enkele oude boomgroepen, waar men van het hoogste gedeelte een vrij uitzicht over het Dahlemsche en naar een verren windmolen had, de eenigste in die gansche streek. Misschien dat het nog licht genoeg zou wezen om er een wijle uit te rusten alvorens, van het nabij gelegen eindstation, met den electrischen trein naar de stad terug te keeren.

Onwillekeurig verhaastte Else haar schreden, maar eenmaal in de luwte tusschen het koren, waar de milde avond zich klaar en grondeloos uitbreidde, kwam ook haar innerlijk, na weken, na toonlooze maanden van een bijna tot gewoonte afgestompte kleine onvoldaanheid, tot een zelfde helder-weidsche rust. Meer had zij niet verlangd - zij voelde het nu - dan, ontrukt aan een leven, waarin zij zich voegde zonder dat het haar bevredigde, zich zelf weer te mogen vinden. Gelatener wel, maar toch als ware er sinds haar kinderjaren niets van beteekenis meer gebeurd.

Want terwijl zij nog aarzelt zich aan het dreigend half-donker tusschen de sparren toe te vertrouwen, sluipt er een kwijnende weemoed in haar op, de overgegeven veiligheid van het zoele landschap, het deinen van den avond aan den woudzoom, in niets meer onderscheiden te vinden van een herinnering aan haar allervroegste jeugd. Haar adem stokt, zoo duidelijk voelt zij hoe het koeltje, dat spelend even haar wangen streelt, uit een atmosfeer van jaren en nog eens jaren geleden wordt overgedragen en een fijne steek dringt haar in het hart, toen, met een schichtigen blik naar een opgewoelde helderder zandplek, zij de nabijheid van den sinds lang gestorven vader gewaar wordt.

Zonder een woord te spreken, tegen den avond ergens in de duinen verdwaald, hadden zij voor een oogenblik hand in hand gestaan. Zij bespeurt opnieuw de knokkelvingers in haar weeke kinderhand, zij ziet naar hem op en ontwaart opnieuw zijn verwaaiden fijnen grijzen baard. Zij herinnert zich, hoe een plotselinge opwelling van verlatenheid haar noopte het aangezicht aan zijn donkere kleeren te verbergen. Maar dan gaat het weer verder, duin op, duin af, terwijl de laatste zonneschijnsels onwezenlijke langgerekte schaduwen doen opdoemen.

Nooit meer had zij zoo zuiver den vader, dat veiligeigene, in den gesloten woord-karigen man lief gehad, maar zooals die impulsieve beweging harer overgave in de kiem verstikt was, zoo bleef ook voortaan door zijn gekunstelde ruwheid iedere diepere toenadering tusschen hen verzuimd. Tot, na een langdurig ziekbed, de dood hem opgemerkt uit haar bewustzijn weggevaagd had...

Tranen waren Else naar de oogen gedrongen. Zij kon het niet vatten, dat het onuitsprekelijke eener lang vervlogen avondstemming de nog eenig levende band tusschen den vader en haar zou wezen. Maar overal elders in haar herinnering aan hem stuitte zij slechts op een zelfde ziellooze oppervlakkigheid, die ook der laatste maanden eentonige sleur tot een zachte verdooving, zonder liefde of haat, tot een onbewust aangeleerd gebaren-spel vervaagd had. En zóó, zoo zou het, ook na deze korte spanne van inkeer, verder blijven gaan, zóó lang, tot de werkelijke overgave aan het leven, als toenmaals die spontane liefde voor den vader, voor goed verzuimd was.

Want zóó leeg, zoo stervens-kil verscheen haar op eenmaal het leven, waarin zij tot voor enkele dagen nog geheel was opgegaan, zóó ieder waarachtig gevoel verstikkend en als een gevaar, waarvoor zij op haar hoede wezen moest, dat daartegen de schemere stilte van het sparrenbosch een veilige toevlucht leek. Soms, wanneer zij in het diepere donker tusschen de stammen een gedaante meende te ontwaren, aarzelde Else nog, maar toen van uit de verte gezang opklonk en langs de uitspanning aan het einde van het boschpad, waar nog een zwakke weerschijn van zon door het loover brak, een troepje wandelaars voorbij trok, vervolgde zij vastberaden haar weg.

Zij had haar hoed weer opgezet, met de vlakke hand haar rok wat glad gestreken en door het langzaam wegstervende refrein aan haar bedrukt gemijmer ontrukt, voelde zij zich tot een nieuw en hoopvol beginnen gewekt. Zoo was het haar een stille genoegdoening tegen zich zelf in te kunnen gaan, aan haar heimelijke vrees voor een onverhoedsche ontmoeting niet langer toe te geven en bij iedere schrede den band met wat tot nog toe haar leventje had uitgemaakt immer meer te verzwakken.

Daarbij weet zij, dat dit alles slechts inbeelding is en zij morgen en overmorgen en ook na maanden nog immer dezelfde wezen zal. Maar zij kan het niet gelooven en thans, nu dat bestaan voor goed tot het verleden schijnt te behooren, voelt zij er ook niet meer de leegte van. Wat wil zij dan eigenlijk en waarom, zoo laat nog, deze eenzame wegen te zoeken. Zij begrijpt zich zelf niet meer, want naarmate deze vale eentonigheid, zooeven nog verfoeid, steeds verder achter blijft, stijgen er tevens helderverlokkende beelden uit op...

Had zij de aanhankelijkheid der kinderen niet, wier opvoeding aan haar zorgen was toevertrouwd? Was het iedere morgen geen nieuwe vreugde met de beide jongens, den meisjesachtig tenger-blonde en den kleine stoere zwarte, het onderricht in het ruime leervertrek te beginnen? Voelde zij zich zelf niet als een dochter des huizes in het deftige gezin? Wat ontbrak haar dan?

Het was een leven geworden, dat haar van de klein-burgerlijke omgeving, waarin zij opgegroeid was, immer meer

vervreemd had. De haar thans omringende weelde, waarvoor zij aanvankelijk, - nog indachtig aan de dagelijksche beslommering van een slechts door kinderen rijk gezegende ambtenaarsfamilie - als voor verboden overdaad teruggeschrikt was, scheen ongemerkt van zelfsprekend te zijn geworden. Zoo kon zij er ook niets ongewoons meer in vinden, na afloop van de morgenlessen, de statige werkkamer van den heer des huizes te betreden, waar het echtpaar gewoonlijk reeds enkele gasten voor het middagmaal om zich verzameld had.

Als ware er slechts op haar binnengekomen gewacht, werden door den deftigen maître d'hôtel, wit-behandschoend en in rok, de hooge deuren naar de ruime eetzaal opengezwaaid en ging het ter tafel over den glanzenden parketvloer, terwijl de beide andere knechten reeds met leege gezichten aan de stoelen stonden. Hoe beveiligend was het aan de, zomer als winter, met bloemen getooiden disch plaats te nemen, het koele donker-rood der hooge eetkamer om zich te weten voor een oogenblik de straatgeruchten uit een verre diepte te vernemen en met lichte bevreemding nog het automatisch hanteeren der bedienden gade te slaan.

Maar dan was het eerste gerecht al rondgereikt, ontspon zich een gemakkelijk oppervlakkig praten, terwijl de drie knechten, in het gelid staande, nauwlettend bleven toezien, als gold het een vertooning, waarvoor zij alleen aansprakelijk waren. Zoo behendig en geruischloos het eten er werd opgediend, even behoedzaam en niets-zeggend gleed het gesprek voorbij aan alles, wat door een kern van diepere waarheid de kabbeling der iederen dag weer als nieuw terugkeerende gedachtetjes zou kunnen onderbreken. Een persoonlijke meening, onbevangen uitgesproken, had hetzelfde pijnlijke opzien moeten wekken, als het in scherven vallen van een schotel op het gladde parket. Het was de ‘goede toon’ die heerschte en niet dulden kon, dat van den forschen trek der ondergrondsche stroomingen ook maar het kleinste kolkje aan de oppervlakte kwam.

Voor Else was deze strakke rust, ver van de groote branding van het eigenlijke leven, tot voor enkele weken nog een veilige schuilplaats na beklemmende ongewisheid en al te doorzichtige fatsoenlijke armoede geweest. De klein-

behuisdheid van het talrijke gezin met zijn dagelijks wederkeerende zorgen voor eten en voor kleeding, had haar somwijlen als een onrechtvaardige bejegening getroffen. In zoo'n stemming van verzet was haar de advertentie onder de oogen gekomen, waarbij een adellijke familie in de stad een jong meisje van buiten als huis-onderwijzeres bij twee kleine jongens zocht. Dienzelfden avond had zij er heimelijk in haar kamertje op geantwoord, maar niet zonder zelfoverwinning bij hare getuigschriften het verlangde portret ingesloten.

Dagen van onrust waren gevolgd. Felle oogenblikken van gekrenkten trots, die haar uit de loom-eentonige sleur der dorpsschool opschrikten, wanneer zij zich versmaad wist, haar portret verkreukeld ergens in een papiermand. Duizelingen van angst bij de gedachte aan een gunstig antwoord, aan de onmogelijkheid haar wil door te zetten, allen, die haar lief waren te verlaten. En zelfs al mocht zij het daartoe brengen, hoe moest zij te kort schieten in een omgeving, die - zij voelde het bij ingeving - niets meer gemeen kon hebben met den eenvoud, waaraan zij van kindsbeen af gewend was.

Zoo, als terugslag, achtte Else het bijna een geluk vergeten te mogen worden, gaf zij zich met warmer toewijding aan het kleine leven, waarmede zij in een gril roekeloos had willen breken. Tot een middag van school terugkeerend zij haar moeder, zenuwachtig-geresigneerd en met een vreemden hoogen blos, in gesprek vond met een achteloosdeftigen ouden heer, die bij haar binnenkomen met herkenningsbijval opstond.

Sneller dan zij het thans bedenken kon, had zich die zoo beslissende wending in Else's leventje voltrokken. Alles, ook het schier onoverkomelijke eener uitrusting, bleek reeds geregeld, haar moeder zonder weerstand gezwicht voor het zelf-bewuste optreden van den vreemde, met zijn blinkende monocle en zilvergrijze bakbaardjes. Met een adem-beklemmenden schrik, zonder te begrijpen, had Else het zakelijk verhandelen gehoord, zoodat ten slotte haar moeder nog op hare toezegging aan moest dringen. Er leek iets onuitsprekelijk-innigs te breken, en ook de enkele dagen voor haar vertrek verstreken onwezenlijk en met een donkeren ondergrond van stom verwijt.

Terwijl zij daaraan terugdacht schrijnde opnieuw dat onstuimig liefdesverlangen in Else op, waartegen haar onbekommerd bestaan der laatste jaren een ziellooze leegte was, en zich in het al dreigend duister van het sparrebosch langs de schietbanen begevend, begreep zij haar vlucht in de eenzaamheid. Wist zij zich andermaal op een keerpunt in haar leven aangekomen.

... In de bevrijdende ruimte van het park echter, voelde Else zich opnieuw onzeker en overkwam haar groote bevreemding zich doelverloren en eenzaam te bevinden. Halverwege in het schier-ondoordringbaar donker van het bosch, opgeschrikt door een geritsel, had haar een zinlooze angst overmeesterd. Was zij in wilde vlucht het achter de zwarte stammen lokkende milde avondlicht tegemoet geijld en zat thans, nog buiten adem, haar hoed in den schoot, op een der banken in het verhoogde parkgedeelte, met vrij uitzicht over het weidsche akkerland en naar den eenzamen molen toe, die zoo ver weg lag, dat - als van een schip op zee - het onderstuk verzonken was en slechts de plompe koepelromp met de zwarte wieken scherp tegen het purper van den horizont afstaken.

In tegenstelling met het geheimzinnig duister van den woudzoom stond het open landschap nog in een schrijn van eigen licht, die zachter en toch dieper was dan overdag. Beneden, over machtige boomgroepen aan een vijvertje in de bedding van het park, kwam reeds de maan op. Daar in de verte flonkerden ook lantaarnschijnsels van het eind-station der spoorbaan en ging de kwijnende avondval in grauw van nacht te loor. Maar terwijl het donker klom, zich de golving van de bosschen tot een kartelend zwart verstarde, de zoele akkers in sluimering loom bezonken, verhelderde zich het zacht doorschijnend groen-blauw van den hemel immer meer. Met het zwakke koeltje werd bij wijlen een geur van wilde rozen overgedragen, onwezenlijk en toch zoet doordringend. Uit de diepte van het park klonken stemgeruchten op, soms enkele woorden als vlak bij gesproken, onverstaanbaar toch en door nog diepere stilte gevolgd. Verliefde paartjes, die er hier en daar nog onder de boomen zaten.

De aanwezigheid van menschen stelde Else weer gerust.

De lange wandeling had haar slechts weinig vermoeid en behagelijk in de breede bank geleund, voelde zij, zoo dicht aan het einddoel, bijna voldoening over haar vermetelen tocht. Maar dan zag zij zich angstig door het sparrebosch vluchten en herkende zich niet meer. Zij vroeg zich af of niet eenzelfde verlangen, als dat der thans verstomde paartjes, haar er toe genoopt had zich zelf te ontvluchten. Ja, zoo even nog in die schemere kamer, haar pianospel onderbrekend, had haar een warme bloedaandrang den adem benomen en was zij bang geworden alleen te blijven. Bevreesd om alleen te zijn, terwijl zij thans, vereenzaamd in de gelatenheid van den avond, zich weder een vreemde wist tegen deze ongedurigheid van overdag. Want opblikkend naar den klaren hemelschrijn, die niet wilde wijken voor het giftig diep-zwart van den nacht, dat zich reeds in de vrijstaande boompjes van het park genesteld had, bleef er geen zweem van onrust meer in haar. Alleen, hoe wonderlijk dit alles was, die langzaam verkwijnende avondpracht, waarin reeds een schuchter begin van sterren-flonkerlicht begon door te breken. En hoe raadselachtig, dat haar gansche bestaan dier laatste jaren, waarmede zij zich ongemerkt vereenzelvigd had, de bevestiging van haar werkkring, op eenmaal in het niet verzinken konden, waardeloos, zonder eigen duur...

En weer doemde de troostelooze aanblik van eentonige buitenwijken voor haar op, zag Else zich vereenzaamd en doelloos tusschen haar onverschillige menschen gaan en herinnerde zij zich hoe haar benepen gemijmer opnieuw dien anderen uitweg had gezocht. Want al mocht zij nog een paar keer van betrekking wisselen en misschien wat van de wereld zien, haar eindbestemming zou toch wel geen andere dan die der meeste vrouwen zijn. Ja, een huwelijk leek haar zoo van zelf sprekend, dat zij het gemis van eenig positief gegeven in die richting tot nu toe nimmer had gevoeld. Ook nog in de huiskamer eener getrouwde vriendin, tot wie Else ten slotte als heimelijk geleid haar toevlucht had genomen, vond zij zich in hare verwachtingen slechts versterkt. Niets leek natuurlijker dan een eigen tehuis, een man om voor te zorgen, een kind om te vertroetelen.

En toch, besefte hare vriendin het zelf wel hoè gelukkig zij was, voelde zij bij voortduring, hetgeen Else telkens weer

opnieuw trof bij haar komst daar. De koestering van een veilig gezinsleven. Dien avond was er iets mats en lijdends in de trekken harer vriendin en toen Else schier zonder overgang was begonnen te spreken over wat er in haar omging, haar onbestemde verlangen, haar nieuwsgierigheid of ook zij eenmaal trouwen zou, had de ander haar met een vreemd berustend lachje afgeweerd... Kil en hard had zij daarop iets naar de slaapkamer geroepen, waar het kind voor een oogenblik wakker geworden was en terwijl het weer stil bleef, voelde Else de scheiding van een geheimzinnig leven tusschen hen beiden vallen, leek hare vriendin, hoewel slechts enkele jaren ouder, een gerijpte vrouw met een ervaring, waarvoor Else als bij ingeving terugschrikte.

Terwijl zij verder over onverschillige dingen spraken, was de man thuis gekomen en zoo verwonderde het Else niet nem ontstemd en bijna onhoffelijk te vinden. Ook oordeelde hij de aanwezigheid van een derde geen beletsel meer om op een meeningsverschil van overdag terug te komen. Daarbij scheen hij wat gedronken te hebben en zijn vrouw met tartend sarcasme geringschattend, had hij voor Else somwijlen een haar kwetsend-driesten blik en sprak van oude huis-vriendinnen, die er langzamerhand een recht op kregen te weten. Met een korte veromschuldiging was Else opgestaan en had hare eenzame wandeling door de avondvelden aangetreden.

En ook thans nog, in de stilte van het park, bleef de herinnering aan die huiskamer, van dreigende vijandschap vervuld, haar angstig beklemmen en begreep zij wat haar zoo eenzaam had doen zijn. Want de vage droomverschieten van een in liefde samen-leven waren na die wreede ontgoocheling ruw uiteengevaagd, er was niets van overgebleven en ook het stomme zitten der donkere paartjes onder de boomen kon het niet wezen. Daartoe had het zinlijke Else te ongemoeid gelaten. Opgegroeid in een gezin, dat, even van zelf sprekend als in de lente zich het frissche groen opnieuw vertoont, bijna ieder jaar met een blozend kindergezicht vermeerderd werd, was het verschil in kunne haar nimmer tot een verschrikking geworden, die menschenschuw en bloedarm maakt. De boom der kennis hield zijn twijgen op de meest harmonische wijze over Else's leventje

uitgebreid en zoo vond haar onbevredigd verlangen ook thans nog die zuiverder atmosfeer. Een stille dorpsstraat doemde voor haar op. Het ouderlijk huis, waarvan de deur en vensters open stonden. In den schemeren voortuin loomde geur van kamperfoelie. Het kleine omwingerde prieel stond leeg. Het gezin was reeds voor het avondmaal vereenigd. Achter uit de donkere woning meende Else de stem harer moeder te vernemen. Nog aarzelde zij om binnen te treden, tot de haar zoo vertrouwde omgeving leeg terugweek voor de werkelijkheid van het oogenblik.

Toch moest het meer geweest zijn dan gewone herinnering, hetgeen zóó duidelijk voor haar geest verrezen was, dat het bijna physieke pijn veroorzaakte weer tot bezinning te moeten keeren. Het was een leven, waaraan zij deelnam en dat haar tegemoet kwam, klein wel en zorgen-vol, maar waarvan de liefde-warmte hunne verre gescheidenheid doortintelde. De begeerte, die voor het eerst dien middag haar verward had en beschaamd, was in de bedding van haar rein-natuurlijk wezen tot rust bezonken en vervulde haar enkel nog met schrijnend heimwee naar de menschen en de dingen, die vanaf haar eerste jeugd zoo zeer haar eigen waren.

En hoe kil en leeg, hoe arm verscheen daartegen opnieuw het weelderige leven, waarvan zij de laatste jaren getuige was geweest. Hoe gekunsteld klonk het praten en lachen in die hooge statige kamers op. Hoe verstarde ook de geringste natuurlijke beweging onder het ingehouden spotten van bedienden en hoe wist gemakkelijke oppervlakkigheid ieder dieper gevoel reeds van den aanvang af te mijden. Een spel van ledepoppen was het Else geworden, waarin ook zij - niet zonder aangeboren begaafdheid - de haar toebedeelde rol vervulde. Een karbonade in perkamentpapier gewikkeld op haar bord te krijgen, mocht haar voor het eerst aan een tochtje naar buiten hebben doen denken, maar dan bleef er tijd te over om op te letten hoe de anderen deden. Ook in een open victoria te leunen en achteloos op de voetgangers neer te zien, kostte niet veel hoofdbrekens. Langer had het geduurd, voordat Else zich niet meer belemmerd gevoelde, wanneer de deftigheid haar hoogtepunt bereikte en de moedertaal voor Fransch verwisseld werd. Maar eenmaal hare verlegenheid overwonnen, wist zij voor haar bescheiden

aandeel in het onderhoud ook zonder moeite de bewoordingen te vinden. Daarmede vooral had zij zich de bijzondere gunst van den heer des huizes verworven en aan diens echtgenoote was het welgevallig, dat Else, zonder zekere grenzen te overschrijden, van hare ruime bezoldiging gebruik maakte om zich zorgvuldig te kleeden. Zoo was het reeds eenige malen gebeurd, dat zij als een uiting van bijzondere welwillendheid 's avonds in besloten kring ten eten was gevraagd. Maar den volgenden dag werd daar niet over gesproken en ook Else hield zich meer dan gewoonlijk op den achtergrond.

Schier onopgemerkt had zij zich aan een levenswijze gewend, waarvan de toonaangevende personen niet schenen te willen weten, dat het slechts een manier was en daarbij toch hun eigenlijk bestaan uitmaakte. Voor Else echter was het een schijn gebleven, waarin de dagen leeg verbleekten, elkander verbijsterend-snel en zonder eenigen indruk achter te laten opvolgden. Misschien, dat zich achter dit uiterlijk zoo oppervlakkig leven toch nog iets verborgen hield? Vage toespelingen op het groote verschil in leeftijd van het echtpaar, het komen en verdwijnen van een huisvriend, hadden soms even vage vermoedens in Else gewekt. Maar het lag buiten haar gezichtskring, ook kon zij er niet aan gelooven, want de vredige kabbeling van haar leventje liet alle anderen in een zelfde rust verschijnen.

Toch had Else zich gelukkig geprezen niet in de deftige behuizing haar intrek te moeten nemen, maar, bij gebrek aan plaats daar, een onderkomen in de stad aangewezen te krijgen. In een pension, waar zij naar verkiezing den avondmaaltijd aan de gemeenschappelijke tafel kon gebruiken, of alleen in haar kamer, waar zij de beschikking over een piano had. Want al was haar omgang met menschen een oppervlakkige geworden, al bleef er - na de wisselvalligheid van allerhande ontmoetingen - ten slotte nog enkel maar het ietwat belemmerde verkeer met haar getrouwde vriendin, zonder deze zwakke banden met de buitenwereld, ja zonder de eenzame uren op haar kamer met pianospel doorgebracht, zou het Else toch niet mogelijk geweest zijn haar verblijf te midden van het aristocratische gezin van weken tot maanden, van maanden tot jaren te rekken.

Thans terugdenkend aan de eerste dagen van haar komst, voelde zij opnieuw hoe een hartelooze beminnelijkheid het ontluiken van ieder wezenlijk gevoel met voorbedachten rade had verstikt, hoe er in drie lange jaren aan toenadering van mensch tot mensch niets was bereikt en wellicht dat betere leven, waarvan zooeven nog de warme schrijn uit onbereikbare verten door kwam breken, haar intusschen eveneens ontvallen was.

Door een ongekende verlatenheid uit haar gemijmer gewekt, op punt zich van de bank te verheffen, hoorde Else op zij van het kreupelhout, dat haar verborg, voetstappen naderen. Van den anderen kant, uit de glooiing van het park, steeg haar gerucht van mannenstemmen tegemoet. Een stroohoed dook voor den avondhemel op. Maar toen, zonder dat het verder tot haar doordrong wat er eigenlijk werd gesproken, was zij al bezig te antwoorden op een onbeholpen begroeting. Maar hìj was het dus geweest, de vage gestalte, die zoo even van de bank aan den overkant van het grasperk opgestaan was: Marius, de procuratiehouder. Of hij haar herkend mocht hebben, dan wel als de beide anderen, die thans voorbij kwamen, slechts op een avontuurtje was uit geweest. Marius leek wel de laatste van wie zij zoo iets gelooven kon.

Met zijn stroohoed op de knieën had hij thans naast haar plaats genomen en Else twijfelde geen oogenblik aan zijn woorden, terwijl hij verzekerde haar pas op het allerlaatst bemerkt en herkend te hebben. Maar hij had zijn oogen niet durven gelooven. En of zij niet bang was, zoo als dame alleen, zoo laat in zoo'n afgelegen park. Else lachte geringschattend en begon aanstalten te maken heen te gaan. Marius, met een afwerende handbeweging, was wat naderbij gekomen en verviel in fluistertoon. Pas toen hij haar Op enkele schreden had ontwaard en zonder dat zij hem bemerkte, toen pas had hij Else herkend. Maar zijn oogen niet durven gelooven en wel omdat het meer dan toeval was. Te bedenken hoe een gevoel van eenzaamheid hem dien avond naar buiten had gedreven, hoe zijn gedachten der laatste dagen uitsluitend van haar, van Else, vervuld waren geweest en dan op eenmaal zóó voor elkander te staan. Te moeten staan. Want een vingerwijzing was het, een gelegenheid... En

terwijl Else in immer stijgender bevreemding bleef toehooren, legde Marius een formeele liefdesverklaring af.

Aanvankelijk hulpeloos verlegen, duidde weldra enkel nog een vale bleekheid met grauwe schaduwen onder de oogen op innerlijke ontroerdheid. Zijn stem trilde nu en dan, maar zonder hapering volgden thans de woorden, als sinds lang overwogen, elkander op. Hij wist natuurlijk wel, dat Else en hij elkander nog maar oppervlakkig kenden. De enkele keeren, dat hem de eer te beurt gevallen was met Else bij den chef te mogen dejeuneeren, den middag, dat hij haar met de kinderen thuis gebracht had... Wie had dit alles toen kunnen denken en aanleiding bestond er toen ook niet voor. Tenminste, dat wilde zeggen... Maar nog voor Else iets in het midden had vermogen te brengen, vond de ander den nuchteren gang zijner gedachten terug, merkbaar opgelucht, het gevoels-moment zijner rede achter zich te hebben en tot practischere dingen te kunnen overgaan. Zijn persoon en levenswandel. Dienaangaande durfde hij naar den chef te verwijzen. Hier nam zijn gelaat weer een zelf-bewuste uitdrukking aan, klein-burgerlijke pretentie trok zich samen om den bloedeloozen mond. Zijn blik versomberde. Hoe ingetogen en vereenzaamd hij de laatste jaren gesleten had. Maar zoo kon het niet langer gaan en wanneer er dan eenmaal een spaarbankboekje was... Hier verwarde hij zich nog eenmaal in zijn woorden, bevreemd ten slotte ook, dat Else nog immer in zwijgen volhardde. Met een impulsieve beweging had hij haar hand genomen en reeds vermoedend op een weigering te zullen stuiten, vroeg hij ootmoedig zijn voorslag in beraad te houden, eerst nog eens te mogen schrijven en noemde Else daarbij bij haar voornaam.

Tijdens het vele praten had Marius geen tijd tot rooken gevonden, zoodat een dompe reuk van koude sigaar hinderlijk bemerkbaar werd. Daarmede verlegen nam hij zijn hoed van de knieën, streek een lucifer aan en begon bedachtzame rookwolkjes hoorbaar voor zich uit te blazen.

Als terugslag op het kortstondig flakkerend lichten, zaten zij er thans als in volslagen donker gehuld. Else had haar hand weer los gemaakt. Pas toen zij zich bij haar meisjesnaam hoorde aanspreken, was opnieuw die bevreemding over iets nieuws en innigs weergekeerd, tot de onmogelijk-

heid eener toenadering tusschen hen beiden als van zelve uit zijn immer bedeesder aandringen tastbaar werd. Maar toch was er iets gebeurd. Een vreemde leegte was tusschen hen gevallen. Het gemakkelijk-oppervlakkige van hun vroegeren omgang was ertegen te gronde gegaan. Of merkte de ander daar niets van? Hij lachte weer vol zelf-ingenomenheid, stak een nieuwe sigaar op en als bij ingeving zag Else thans in Marius het type, dat zich de huwelijksavonden op gebloemde pantoffels met de krant in hemdsmouwen gemoedelijk weet te maken. Daarbij zou het de eerste keer wel niet wezen, dat hij zoo zijn geluk beproefde, en zelfmoord zou hij om een blauwtje stellig niet plegen. Het leek al veel, dat zijn sigaar was uitgegaan. Else vond er haar goede luim door terug.

Ze stonden op en begonnen naar de donkere bedding van het park af te dalen. De stom elkander omhelzende paartjes gingen ze achteloos voorbij. Onder de hooge boomen, aan het vijvertje, waarover de maan een zilver net gespannen had, toefden ze nog even. De zomersche avond was in helderen nacht verkeerd. Druk ster-geflonker vervulde den grondeloozen hemel. Een vlottend koeltje deed het slap afhangend loover ritselen. Het halmgras en de varens langs het water stonden in zachten schijn.

Dan ging het weer opwaarts met uitzicht naar de verre stad, waarvan het feestelijk lichten zich over de landwegen in zwakke lantaarnschijnsels verspreidde. Weldra hadden zij het park achter zich en gingen thans zelf op een der doodsche stoffige straatwegen het eindstation van den electrischen trein tegemoet.

Else voelde opnieuw een vale onvoldaanheid in zich opkomen. Eenmaal in den tegen verwachting overvollen trein bleef er van de geheimzinnige bekoring van den avond niets meer over. Wat was er toch gebeurd? Nog doemde een stomme smeekende blik voor Else op, terwijl zij, reeds op straat, in de tunnel onder zich den trein dreunend hoorde wegrijden. Het aanbod van den ander om haar thuis te brengen had zij kortweg afgeslagen. Verruimd ademde zij op...

De enkele straten, die haar nog scheidden van het pension, waren donker en verlaten. Tusschen de hooge huizen was

een loome hitte bezonken. Else verhaastte haar schreden, als wist zij zich achtervolgd. Op haar donkere kamer, nog buiten adem van het trappenklimmen, bleef zij achter een der doodsch gesloten vensters half-verscholen staan. Ze kon er niet toe komen het gordijn opzij te doen. In een stomme luistering bleef zij onbewegelijk, als kon de stilte van den nacht een antwoord brengen op hetgeen haar met de woordelooze spanning eener vraag vervulde. Waarom was het vroeger zoo vertrouwde, die tuin vol zwoele kamperfoelie, voor immer verleden? Want het klein-eigene, wat die ander zoo even nog van haar verlangd had, zij was er aan ontgroeid, zij voelde het thans, terwijl het nieuwe, dat toch stellig komen moest, haar enkel angst inboezemde. Waarom stond zij zoo eenzaam in deze nachtkamer en wat beteekende dit leven. Waarom had het haar dien avond aan zich zelf ontheven, niet meer hier of daar gelaten?

Ze sloeg de gordijnen uiteen. Een zweem van maanlicht schampte over de daken. Als door een stuwende vloedgolf medegesleurd, voelde Else een nieuwe werkelijkheid in zich leven, geheimzinnig en donker nog, en waartoe zij pas na jaren zou ontwaken. Hetgeen zij niet onder woorden vermocht te brengen, de bevreemding over het toevallige in haar bestaan, de onschendbare zekerheid tevens van een dieper eigen wezen, vervulde haar met een schier bedwelmend geluk. En toch, terwijl zij haar bonzend voorhoofd aan het koele venster drukt, dringen haar tranen in de oogen.

VAN OUDSHOORN.

Over den dichter Leopold.

Ik moet bekennen, dat ik, nog voor enkele jaren, wel eens in een - hoewel zeer luttele - twijfel kon worden gebracht door het geraas waarmede de aanhang van zoovele tijdgenooten verschijningen als b.v. Strindberg omgeeft, en dat ik er dan inderdaad wel een enkele maal toe gekomen ben mij af te vragen of deze verschijningen werkelijk iets met de kunst in haar verheven zin van de scheppende verbeelding zouden hebben uit te staan. Wel kon ik mijzelf dan zeer spoedig uit deze zwakheid weer bevrijden: enkele regels van Milton, een kwatrijn van Omar Khayyam, de schemerduistere celstreek van een ode van Keats, de geheimzinnige hartstocht van een van Rossetti's sonnetten, een verdwijnend zingen van Verlaine, de zachte jubel van Novalis' geestelijk lied, de verborgen magische extase van enkele regels van Yeats - één dezer artsenijen der ziel was voldoende om mij de huiver te geven waarin zelfs de vage herinnering aan nu zoo rumoerig vereerden te loor gaat. Ik had er meer nog kunnen noemen, en als er één is, die ik nu het laatst noem, dan is het om stillen nadruk te leggen op wat zoo dierbaar is, want zeker weet ik wel, dat nimmer, ook al zou mijn hoofd van geen twijfel meer genezen behoeven te worden, mijn hart het geluk zal willen derven van de stem van den dichter Leopold.

* * *

Het was een namiddag in de herfst, dat ik aan het venster lang en welhaast enkel in een mijzelf afvragen had

zitten denken aan dezen dichter en aan de wonderlijke beteekenis, die hij in het groote verloop der scheppende verbeelding voor mij altijd is blijven behouden, toen mijn gedachten, zich uitbreidend tot een steeds wijder vragen en vermoeden, eindelijk - en wellicht ook bewogen door het nu vallend donker en het steunen van den wind om het huis - zich volkomen verloren in een verbeelding, zoozeer onontkoombaar en overtuigend, dat ik er mij wel geheel aan prijs moest geven. Toch was het bevreemdend, want het was aan dek van een wonderlijk schip, dat ik mij bevond, een schip zoo oud en onbepaalbaar groot als de dingen enkel in droomen wel worden waargenomen en geloofd. Geheimzinnig en eindeloos woei er een dunne mist; vanwaar ik stond bij de verschansing kon ik de breedte van het dek maar nauwelijks overzien; de voor- en achtersteven gingen geheel in het grijze verloren. Diep onder mij liep, langzaam en zwaar, de deining. Het schip werd stuurloos bewogen, en aanvankelijk meende ik, dat alles hier was uitgestorven; aan een der beide geweldige masten, die ik zien kon, hing nog een ontredderd zeil. Mij beving een gevoel alsof hier lang geleden de laatste gebeurtenissen van een grootsch, vergeten verhaal hadden plaats gegrepen. Toen, gaande over het middendek, kwam ik plotseling bij een trap, die neerging in het ruim. Ik daalde enkele treden af, doch hield toen in: een naargeestig geraas klonk uit de diepte tot mij op. Met beklemde verbazing zag ik hoe een duistere slechts hier en daar door walmende lampen verlichte onderwereld beneden mij opende. Daar leefde blijkbaar de bemanning van dit verloren schip. Over het door die lampen verlichte gedeelte van den bodem zag ik hen in verwarde haast door elkander bewegen; zij leken ontelbaar en droegen zware voorwerpen of werktuigen naar de hooge duistere wanden. Daar klonk het tumult van razend arbeiden, het roepen, bevelen en schelden van heesche stemmen. Het drong tot mij door, dat het schip in een staat van ontreddering moest verkeeren, die hen dwong zich zonder ophouden te weer te stellen tegen het gevaar van de zee. Doch bij het zien dezer verworpenen besefte ik ook, dat zij zich verweerden tegen een vaag, onbegrepen gevaar, want dat zij al sinds lang in dit geweldig en angst-

wekkend ruim van geen zee meer wisten. Aan den overkant, waar alles zich in schaduwen en vage schijnsels verloor, bemerkte ik enkele uithoeken, nauwlijks verlicht door een kleine lamp, daar neergezet. Er lagen en zaten gestalten; zij schenen te drinken; soms klonk muziek, gedempt en woest, uit hun midden. Een neerslachtigheid, ouder en grooter dan mijn hart, onzegbaar oud en groot als deze aanschouwde wereld zelve, beving mij en deed alles, behalve dit aanschouwde, in mij verloren gaan.

Door het zingen van een groote stem werd ik eindelijk weer gewekt. Hij, die zong, trad in het schijnsel van de verste lampen; het was of het daar lichter werd, zoo hoog stond hij er verschenen midden uit de zwoegenden en zoo machtig riep zijn lied door hun ellendig geraas. Hij zong van daden, van moed en van het vuur des harten, dat hen over de rampspoeden zou doen zegevieren, en luid klaagde hij de zelfzuchtigen aan. Maar meer dan dit, waren het de klank en de bewogenheid van zijn stem, die mij aangrepen. Ik wist weer, zonder dat zijn woorden het mij gezegd hadden, dat wij daarbuiten wijd en zijd door de zee omgeven waren, en met dit herwonnen besef begon in mij - terwijl hij, nu langzaam voortschrijdend, zong - onbestemd en geheimzinnig als een herinnering van vóór het eigen leven, een verhaal, een oud verhaal, van dit schip en van deze opvarenden te ontstaan of - wellicht - te ontwaken. Eer nog was het een vermoeden: hoe eenmaal de wind en de zeilen daarboven geweest waren als hun hooger leven, dat zij gezamentlijk beheerschten, en hoe zij toen geleefd hadden in het besef, dat de zee hen droeg, en dat het gemeenschappelijk bedienen van de zeilen en het roer hen moest behoeden voor de gevaren van de zee. Neerziende over het zwoegen dezer verworpenen vroeg ik mij af hoe lang dat wel geleden mocht zijn en of zij het zich ooit nog zouden herinneren. Het lied had uit, en hij die gezongen had, was onder mij verdwenen.

Doch nu hoorde ik een tweede stem, donker van toon, en ik zag, bij een der kleine lampen waar gedronken werd, de gestalte van den zanger: hij leek niet meer dan een hooge schaduw. Zijn lied was eentonig als het geluid van den wind in de schemering na een dag, waarin veel verloren

ging. Ik kon de woorden, die hij zong, niet verstaan, maar wel wist ik, dat zij van wanhoop waren en van die laatste duisternis, waartoe alleen de zon der hoop kan doven. Toen hij begon te zingen scheen het alsof zijn stem hier altijd geweest was en altijd zou moeten zijn, want hij greep het hart niet aan, maar hij bedwelmde het hart onder een sombere eindeloosheid. Hij stond in zijn eigen geluid als een even zichtbare schaduw in een schemering van eeuwen. Maar meer nog, ofschoon noodlottiger, dan het eerste lied, bracht zijn stem vermoede herinneringen tot leven; zij kwamen nu op als een donkere vloed, brekend in bleeke wolken van schuim, een schouwspel van onherroepelijk verloren grootheid. Mij werd het als waren er eens daarboven gedurende het gezamentlijk werk en te midden der wateren veelstemmige liederen gezongen, op het dek en in de hooge masten bij de zeilen, in voorspoed en in tegenspoed, de liederen van een leven waar niets van gebleven was dan de stem, die uit hem zong en die wel de stem van het einde moest zijn. Hij zong over mijn hart tot mijn hart werd als een blad in het ritselen van vele blaren.

Ik weet niet meer wanneer hij zweeg, zooals men, ontwakend, zich niet meer het oogenblik herinnert, dat het bewustzijn verdween. Toen ik eindelijk weer tot mijzelven kwam hoorde ik kreten van angst en woede en het was afschuwelijk te zien wat daar beneden nu plaats greep. In een der uithoeken was brand ontstaan: dikke rookwolken kwamen al tot om de verste lampen en daarachter was reeds het lekken zichtbaar der eerste vlammen. De dronkenen, die er gelegen hadden, wankelden naar het midden, elkander beschuldigend met ellendige kreten. Doch van de wand rechts drong een grooter verwarring naar het midden: door scheuren en spleten kwam daar het water naar binnen, suizend en ruischend, en het was of verloren grootheid nu als een wrakend onheil over de rampzaligen weerkeerde. Toch was het niet de ontzetting, die hen het machtigst bewoog. Het scheen of de ontketende ramp ook in hun onderling leven was ingeslagen als een haat van vuur en water tegen elkander. Want terwijl de ondergang ál woester en ál nader dreigde en hen te hoop joeg, gingen zij elkander bevechten in blindelingsche drift. Naarmate de strijd wilder

en genadeloozer woedde, werden de rookwolken dichter over hen, en meende ik enkel nog te kunnen onderscheiden, dat het onheil hen ál meer en scherper verdeelde in twee groepen.

Nu hoorde ik plotseling ook de beide zingende stemmen weer aangeheven. De stem, die tevoren het eerst had gezongen, klonk nu luid als een in den nood aangeslagen metalen bekken. Het was een machtig lied, waarin de strijdende liefde voor een der ontketende leuzen helder klonk als een wapengeweld en een oproep van bazuinen, en waarin de toorn over den tegenstander dreunde als een oordeel des doods. Doch ook de andere stem was machtiger geworden, al was zij duister en eentonig gebleven; het was nu de grootsche meeslepende eentonigheid van een sombere storm. Dit lied bezong niet de strijd dezer bezetenen, doch het riep over hun aller schuld de vergelding op van vuur en water, en het riep zingend in duistere vervoering. Ik stond, gering en in ontzetting, boven dit gebeuren, ademloos en onmachtig. En toen, plotseling, drong het tot mij door als iets van verschrikkelijker beteekenis dan dat onheil en die strijd zelve, dat deze beide stemmen, die zongen zonder elkander te weten, elkander niet bestreden, doch samenklonken tot één onbedoelde zang, en ik vluchtte terug naar boven zooals een mensch vlucht voor de waanzin.

Ik bleef, één voet nog op de bovenste trede, staan, want even duizelde het mij van de verandering. Hier woei weer, vaag en eindeloos, de mist; als een zacht zuchten ging het over het dek. Voor mij zag ik, zwart en verlaten, met zijn breede ra's en verwarde touwen, een van de masten en ter weerszijden een stuk verschansing; daar voorbij ging alles te loor in de vreemde grijze stilte. In de diepte was, langzaam en overal, het groot ademhalen van de zee. Het leek niet te gelooven, maar het was niet anders, en het was alles wat er was. Toen ik mij bezinde, dat waar ik stond het geraas van beneden nog hoorbaar bleef, wilde ik heengaan en wendde mij. Ik weet, dat ik toen noch verschrok noch zelfs verwonderd was, een hooge stille aanwezige te zien, die mij niet zag. Hij stond met gebogen hoofd en zijn oogen waren bijna gesloten. Ik dacht, dat hij luisterde naar wat van beneden omhoog klonk. Het zingen van de twee groote

stemmen verloor zich ook hier niet geheel in het geraas van strijd en onheil. Toen zag ik, dat de verzonkene zijn oogen opsloeg en in de mist omhoog keek. Als gebroken werelden waren die oogen, en vervuld van een licht, waarin hoop en wanhoop als oude schaduwen vergeten waren. Toen hij, even voor hij heenging, glimlachte, werden mijn oogen vol en warm, want het leek wel of een aanraking van datzelfde licht zijn lippen bewogen had. Langzaam, terwijl zijn hoofd geheven bleef, ging hij heen over het verlaten dek. Bijna had de mist hem aan mijn oog ontrokken, toen ik bewogen werd hem te volgen, en, hem volgende, moet het wel, dat mijn wezen nu geheel overging, in de geheimzinnige staat, waardoor ik op dit schip gekomen was, want altijd daarna is het mij geweest alsof ik de duur van een leven lang over dat uitgestorven dek ging, terwijl hij, dien ik volgde, als een steeds verdwijnende schaduw voor mij bleef in de mist, en nog moet ik wel gelooven, dat ik aan het einde van den tijd en van het leven aankwam, toen ik de hooge voorplecht beklom. Hier moest ik weldra mijn pas inhouden en stilstaan, want ik zag hoe nu, niet ver van mij, de eenzame zich niet meer bewoog. Aan dat einde van het schip stonden drie gouden harpen. Het was of twee daarvan waren uitgedoofd, want van de derde straalde een zacht licht nog uit. Bij deze harp zette hij zich neer op een lage zetel. Ik leunde, zijdelings van hem, tegen de verschansing.

Met een nauwlijksch raken van zijn vingertoppen aan de snaren deed hij, langzaam en als zonder het zelf te weten, een ruischen uitgaan. Toen het eindelijk geheel was verklonken, scheen het alsof dit geluid, door weg te sterven, de zee hoorbaar had gemaakt: een zacht en eindeloos suizen uit de diepte omving mij nu. Daarna deed hij nog eenmaal, doch nu langduriger, zulk een ruischen uitgaan en versterven. Ik weet niet of de dooden, als zij terugzien naar dit leven, zien wat geweest is of wat had kunnen zijn; ik weet enkel, dat, overtuigend als een eigen herinnering, de weerschijn van een groot leven met haar beelden en haar geluiden dit schip ging bevolken.

Wie uit den helderen dood weer ontwaakte tot de mist van dit leven, zal altijd wel blijven als een, die ergens de melodie hoorde van het verloren geluk, en voortaan in het groote heimwee leven moet, omdat hij door de zoete,

vlijmende pijn van een zich voortdurend bijna herinneren voor de lagere genezing van het vergeten behouden blijft.

Op een kleiner schip het groot en machtig leven van hen, die dit schip beheerschten, zooveel weet ik nog, en ook, dat zij elken dag de zee zagen, die hen droeg, en dat zij een koers volgden; ook dat er liederen waren, die door hen gezongen werden bij het werk op het dek en in de masten, liederen als weer en wind voorspoedig waren en andere liederen als donker onheil ophanden was, en dat de stem van het water rondom hen en de stem van den wind boven hen in de zeilen hun leven deed ademhalen in den grooten droom, die dieper zekerheid geeft dan elke wetenschap. Doch deze herinneringen - ook die van feesten en reidansen - zijn mij enkel bijgebleven als vluchtige schoone verschijningen tegen den achtergrond van één herinnering, aan welke zij hun zin en hun beteekenis ontleenen. Want ik zag hoe de bemanning met het aanbreken van den dag kwam naar die voorplecht, en zich daar plaatste in rijen, wachtend in zwijgen en aandacht tot die harpen zouden worden aangeslagen door de harpenaren, en in dezen heeft mijn herinnering, behalve den eenzame, die nog voor mij speelde, later ook de beide zangers herkend, die ik gezien had in die onderwereld. Ik weet het lied niet meer, dat die bemanning, die zulk een groot en machtig leven had op dat kleiner schip, toen te hooren kreeg in het eerste licht, noch het lied, dat zij - gezeten bij oude lampen, die zijzelven meebrachten - in den avond hoorden op diezelfde plek en van diezelfde harpenaren. Mij bleef enkel een groot ruischen en een extatisch klinken van snaren bij, en hoe daaruit drie groote stemmen, dan weer beurtelings, dan weer te zamen, zongen, en ook hoe het geluid van de zee nooit overstemd werd door hun spel en hun gezang, doch er de hoorbare drager van leek te blijven, en na het laatste verklinken overbleef als een alom suizen, zoo groot en geheimzinnig, en plotseling zooveel nabijer dan ooit in de andere uren, dat de bijeengekomenen nog een wijle bleven met genegen hoofd of starend omhoog. Ook weet ik, dat zij elken dag na deze bijeenkomst aanvingen met het vernieuwd besef, dat hun leven op dit schip een tocht was naar een ander leven, en het schip het middel om, onder hun leiding en

bestier, voor allen dat ander leven te bereiken. In den avond doofden zij hun lampen en gingen ter ruste, vervuld van een groot en diep verlangen naar de kusten van dat ander leven, en voorál door dit besef en dit verlangen was hun bestaan op dat schip groot en verlicht door hoop en door de vervoeringen bewogen, die meer nog zijn dan de hoop. Toen ik mij in de mist weer alleen bevond met den vereenzaamden harpenaar wist ik, dat bijwijlen droomen de schoone omwegen zijn waarlangs geheimzinnige herinneringen en voorgevoelens ons nog wel bereiken; starend vroeg ik mij af waarom dit schip groot moest worden en zulk een sombere macht verkrijgen over hen, door wie het vroeger beheerscht werd. Waren zij op hun vreemde reis binnengeloopen in havens, waar zij hun bestemming vergaten en ertoe kwamen hun grootheid te zoeken in de praal en grootheid van het schip, tot zij dit niet meer meester bleven, en tot ten laatste de wraak, die de zee, het schip ontredderend, nam op hun overmoed, hen tot de onbegrepen ellende bracht van het zwoegen en de onderlinge haat daar beneden?

Doch toen hij, wien ik gevolgd was, nu te spelen begon, wist ik, dat de stem van dat eerste verlangen nog bestond in haar volkomen zuiverheid, maar zóó geheel verlaten door die beide andere stemmen van het besef en van de hoop der vele harten, dat zij in haar huiveringwekkende vereenzaming enkel nog scheen te leven van het versterven. En toch, hoe ijl en verdwijnend de snaren en de woorden - want nu zong de eenzame ook - klonken aan dat einde in de mist, gaf deze muziek mij méér dan de grootere stemmen daar beneden, in wie de zuiverheid van dat eerste leven verbroken was, het vermoeden van de grootheid en het oneindige, die eenmaal op deze plek door velen werden ondergaan, zóózeer, dat ik, toen stem en snaren uitstierven, bleef wachten, alsof in deze verlatenheid en van dezen eenzame nog een openbaring mogelijk zou zijn, waarvan overal elders op dit vreemde schip de hoop niet meer bestaan kon.

Toen - en toch nog onverwacht omdat het zoo groot was - gebeurde het wonder. Want plotseling ging er zulk een wijdsch en geheimzinnig ruischen uit van die snaren, dat ik, luisterend en bevlogen door ontstelde huiveringen, mijzelven ging voelen als een harp, die bespeeld wordt, en de

stem zette een gezang in waarvan de woorden werden als wederopenbaringen van levens-her verloren beteekenissen. Toen werd dat, wat niet van den tijd is, té overmachtig in zijnen aantocht: als een voorteeken voltrok over het schip zich de laatste duisternis. Alleen de stem, toen alles zonk, steeg naar een licht, waaruit - onbegrijpelijk en verblindend - de ondergang van den grooten droom herroepen werd.

Raadselachtig kan het toegaan, raadselachtig en meeslepend, aan een venster, waarbuiten het donker valt en de wind steunt, terwijl een mensch er, aan het eind van alle vragen en denken, zich prijs geeft aan de verbeelding, en ik voelde mij als teruggekeerd van een vreemde levenslange reis toen ik mij weer bevond in de nu geheel duistere kamer, waar een ander was binnengekomen en tot mij sprak. Doch ik wist - toen ik weer alleen was - dat de verbeelding mij niet had vervreemd van hem, om wien aanvankelijk mijn gedachten en mijn vragen waren geweest, want nu herkende ik in mijn vervoering bij dat laatste geheimzinnige gezang en harpspel op die vreemde zee een betooverde herinnering van de vervoering, waarin ik eens - meer dan vijf jaren geleden - mijzelven verloor bij het lezen van dat gedicht, waardoor hij voor mij werd en altijd is gebleven wat ik hem tot op dien dag al reeds was gaan vermoeden te zijn: de meest verheven - ook meest verhulde - dichter van mijn taal.

Er is voor een kunstenaar wel geen schooner wonder denkbaar dan het vinden van een werk, dat in zijn tijd ontstond, en waarin de verhevenheid wordt geopenbaard, die hij - en met hoe wrange berusting - in zijn tijd voor onbestaanbaar was gaan houden. Dit wonder was mij toen gebeurd, waar ik temidden van velen zat te lezen in een openbare zaal, en weer buiten komend in de straten van de avondstad kon ik ongedeerd loopen door het ellendig geraas, wetend, dat het bovenmenschelijke in den mensch, hoewel vergeten, nog niet gestorven was, maar toch bevreemd door het gelijktijdig gebeuren van dit verhevene en het rondom afzichtelijke. En nog, als ik dit gedicht - waar ik later in deze bladzijden op terugkom - herlees, weet ik niet of mijn verbazing is omdat zulk een grootheid zich waarneembaar

kon maken in de wereld van dezen tijd, of wel omdat dit gedicht, dat haar waarneembaar maakt, ooit níet bestaan heeft. Want zóózeer is het in eeuwigheid vervuld, dat het, na de eerste woorden reeds, altijd schijnt te hebben geklonken.

* * *

De gemeenschap van de vele menschen is groot als zij zich beheerscht weet door het eeuwig geheim, waaruit het wezen van den mensch ontstond, doch - hoe luid en omvangrijk ook - jammerlijk als zij zich onderworpen moet gaan bekennen aan de dagelijksche feitelijkheid, die zijzelf doet ontstaan. Daarom ging de grootheid - van beweging en van beteekenis - des levens te loor naarmate het besef te loor ging van de ondoorgrondelijke ziel als de draagster der wereld en van de wereld als het uit den mensch ontstane middel voor een geheimzinnige overgang van de aardsche natuur naar de hemelsche natuur. Dit geschiedde naarmate de hoogmoed de grootheid des levens ging zoeken in de grootheid en de macht der wereld en er ten laatste in slaagde de eenmaal door het leven beheerschte wereld te vergrooten tot de huidige wereld, die, onbeheerscht, het geheele leven onderwerpt aan haar verwarde ontreddering en naargeestige ondergrondsche rampspoeden. Want wel waarlijk is de gemeenschap van dezen tijd, de menigte der opvarenden van deze wereld, een gedoemde bemanning, veroordeeld tot verworpen zwoegen zonder uitzicht in een ontzaggelijk en walmend verlicht ruim, verlorenen, die niet meer weten, dat het de ziel is waartegen zij zich in angst en razernij te weer stellen, en van welker voormalige hoop en vervoering zij door hunne afvalligheid de verbolgen keerzijden van wanhoop en verbijstering over zich opriepen.

Sinds, in die zin, de ziel niet meer geweten wordt, ontaardde, mét het vergeten van het oorspronkelijk verlangen - de droom van een tocht naar de hemelsche natuur, die háár zeewind eenmaal blies over het hart van den mensch - óók wat wij de kunst noemen en wat in meest verheven beteekenis als schoonste daad van dat verlangen nimmer de wereld doch altijd de bestemming der opvarenden gediend had. Zoo dan ook - sinds het dek verlaten werd, de zei-

len der groote droomen ontredderd hingen en verscheurd, en de velen zelfs vergaten hoe zij eenmaal met hun ontwaken en met hun vermoeidheid kwamen bij de drie geheime harpen op de plecht van het einde - werd een andere maatstaf geldend: de kunst werd van de wereld om de wereld zelve, en werd groot geheeten naar mate zij, naar gelang het worden dier wereld door de eeuwen de menschen met verwachting vervulde of hoogmoedig maakte of beangstigde, dit worden hartstochtelijker en met alomvattender gebaren aanvuurde of verheerlijkte of bestreed. Doch bij wijlen nog gaat het oorspronkelijk verlangen - eenzame, die bleef op het verlaten dek - naar de èène der drie harpen, die de zijne is, en speelt er en zingt er aan het einde in de mist. Zijn stem en zijn spel bleven, de eeuwen zijner vereenzaming door, hoorbaar in enkele dichters, en het is wel niet bevreemdend, dat zij, door wie deze eenzame zich kenbaar wil maken, zich vaak al van hun jeugd af bewogen voelen hun gaven uitsluitend in te stellen op de dienst van zijn vertolking, en dat zij er toe komen zich te vereenzelvigen uit het gebeuren der wereld, alsof dit en ook de roem, die het hartstochtelijk bezingen daarvan kan geven, voor hen van te gering belang werden, dan dat zij meenden er een mogelijk afgeleid worden uit het verkeer met dien verhevene op te mogen wagen. De vereenzelviging, waartoe hun roeping - het geheel zuiver houden van dit verkeer - hen bracht, stelde hen, hoewel de schoonheid van hun stem wel bewondering moest vinden, altijd bloot aan het verwijt van geen liefde te hebben voor de gemeenschap der harten, en, hierdoor gewond, hebben zij zich in hun zwakheid wellicht soms tot een verkeerde hoogmoed of bitterheid laten brengen, die dit verwijt gelijk schenen te geven. Maar in de stilte van hun kracht werden zij zich - hoe vaag soms ook - wel bewust, dat het verlangen, waarom zij zich vereenzelvigden uit hun wereld hetzelfde verlangen der ziel is, waardoor in verhevener tijden de wereld zich tot een gemeenschap des harten kon vervullen. Het is dan ook omdat zij zich afzonderden in de uitsluitende trouw aan dit verlangen, dat hun lied - hoezeer het ook ijl moest worden en de gedragen volheid moest gaan ontberen - méér dan het zwaarder en breeder bewogen gezang van hun

tijdgenooten in de wereld, het gevoel geeft, dat het wezen zelf is van de kunst eener waarlijk verheven gemeenschap: het gevoel van geheel vrij te komen uit dit bestaan en zich nu te bevinden op de stille grenswegen naar een ander eindeloozer vervoerend leven. Dat zij dit gevoel op die welhaast tegenovergestelde wijze geven van een soms huiveringwekkend vervreemden, een geheimzinnig en beangstigend te loor gaan in onzekere eeuwigheden, is niet door het verlangen, dat zij trouw bleven, doch door de afvalligheid van der velen hoop en besef. Want daar zij de wereld moesten verlaten om het verlangen te vertolken, dat door de wereld verlaten werd, kwamen zij - schimmen in de mist op het nu uitgestorven dek van dit geheimzinnig schip - tot het gebied der verheven gemeenschap als tot een vreemd en stil gebied des doods, waar het verlangen zich de overzielsche bestemming nog maar zelden en nauwelijks herinnert. Doch al verloor dan hun lied ook bijna geheel dien grooten droom, de zware golfslag, de volheid der zeilen, toch bleef door hen - en door hen alleen - het schoone heimwee daarvan voortleven, omdat zij als een vaag en eindeloos suizen nog het geluid doen hooren der oneindige wateren, en daarin, hoezeer ook verstervend en onderbroken, de klank van de snaren der geheime harp.

Dichters zijnde, moeten zij dit doen in de woorden der menschen, en zij vermogen het daarom niet zonder dit geluid der ziel en de klank daarin van dat laatste verlangen te betrekken op wat, in deze verlatenheid, zij van der menschen bewogenheden nog willen ondergaan. Hun wezen - zoo geheel vreemd aan alle daden, die niet de schoonheid van het ééne doch de macht van het talrijke bëoogen - behoedde hen hier voor het gevaar van zich te laten in beslag nemen door de luide vraagstukken van den z.g. ‘Tijdgeest’, en als vanzelve wisten zij wel, dat de ziel hen het oude erfrecht gaf, om, naar hun eenzelvig welbehagen, de rimpeling van den wind over een afgelegen water belangrijker te vinden dan het geraas van de vooruitgang in de wereld. Wat in den eigen tijd of overgeleverd uit het voormalige aarzelend of hartstochtelijk voort scheen te komen enkel uit het onmiddellijk verkeer van de zinnen met het hart, was alles wat zij wilden behouden. Zoo vertolken zij

dan het geluid der ziel en de klank van het laatste verlangen in het aandachtig prevelen of het vervoerd bezingen van hun liefde tot een maar nauwlijks uit hun droom der natuur verschenen beminde (Rossetti), tot de eindelijk weer verschenen Zoon des Menschen (Novalis), tot de symbolen van een geloof waarin eenmaal de gemeenschap der harten was (Novalis, Rossetti), of tot de symbolen en de verhalen, wortelend in het voorwereldlijk wezen van hun ras (Yeats), en zoo volkomen dienen al hun gaven het eenig bedoelen dit onhoorbare te vertolken, dat wij, luisterend naar hun stemmen, de verbeeldingen van hun liefde inderdaad gaan ontwaren als geheimzinnige gestalten en betooverde landschappen, door de klank van geheime snaren opgeroepen uit een suizen, ver en oneindig en durend tot na hun verdwijnen.

* * *

Ik weet van de verzen der zoogeaarde dichters er wel genen, die zoozeer voortdurend en in zichzelf verloren dat suizen der ziel lijken te willen geven als de verzen van den dichter Leopold. Hij schijnt het inderdaad vaak welhaast te betreuren, dat zijn aanleg er hem toe brengen moest onze woorden nog te bezigen, vreezend als het ware, dat hunne beteekenissen - al te duidelijk herinnerend aan het vele dat hij meende te moeten achterlaten - hem af zouden leiden en wellicht verhinderen verder te gaan in zijn eenzelvig dolen over de grenzen van het ons bewuste leven naar dat geheim en onverkend gebied, waar hij alleen nog de ‘ééne, onverschenene’ mag te verwachten.

Waar die andere dichters dan ook dit ons omgevend grensgebied, elk in de richting van de windstreek waaruit zijn hart de ziel hoort, meest overschrijden langs oude nu verlaten heirwegen van magische en mystische overleveringen, daar - wellicht gelovend, dat hij alleen als geheel onterfde door zou worden gelaten - meende hij zich elk verkeer van het hart met de zinnen te moeten ontzeggen, tenzij enkel het verkeer van het eigen hart met de eigen zinnen in hun meest schuchtere en verstilde beschroomdheid, zoodat wij, luisterend naar zijn schoone stem- ‘die wegwankelt, die sterven wil’ - weinig meer van zijn tijdelijk leven mogen vernemen, dan

dat hij eens van een ontwakende het bewogen worden der ‘zware sleepende wimpers’ waarnam, of hoe hij ‘in den morgen vroeg’ onder langs een muur een arm kind over het ‘prachtige vlak’ van de sneeuw zag schuifelen. Dat is dan het laatste wat wij van hem zien, want het zijn zulke ijle gegevens, het eenige wat zijn verzonken aandacht uit dit leven wel over wilde houden, die dan even onvoorbereid als onnaspeurlijk hem doen verdwijnen naar waar ons zien hem niet meer volgen kan, smalle nauwelijksche paden, door geen gekend dan door dezen stillen zwerver, en waarlangs hij zich schuw en voortvluchtig aan ons onttrekt, over de grenzen van dit rijk verdwijnend in de nevelen. Daarna is er niets meer dan zijn stem, zoo dwalend en van zoo ver verwijderd achter die nevelen, dat zij aanhoudend nog maar juist niet onhoorbaar blijft, en tóch - en dat is haar wonder - na een wijle zich te gelijk laat ondergaan als een onverwacht vlakbij fluisteren en prevelen, dat den luisterende nu vanuit dat aanvankelijk alleen maar suizen de eerste vage maar wonderbaarlijke tijdingen aanbrengt van wat de verdwenene waar begint te nemen dáár waarheen hij ons ontweek. Tijdingen, welke wij echter verkeerd zouden doen voor mededeelingen te houden, zoozeer blijft elk bewust bedoelen anderer aandacht te trekken ver van dit eer toevallig door ons afgeluisterde in zichzelf en voor zichzelf heenprevelen en fluisterzingen, waarin hij enkel als het ware om toch niet geheel te vergeten, dat hij zelve nog bestaat, met een eindelooze wereldvergeten en àl bedwelmender eentonigheid het hem daar overkomende en waarneembaar wordende - de verre ‘bevindingen, de meest beminde, omdat zij de minst gekende waren’ - nazegt, zoodat ook ons afluisterenden als door een onbedoelde goedheid uit die ‘andere gesloten koninkrijken’ even enkele gezichten geworden: waarnemingen, onaardsch en toch vaak van een vreemde vertrouwdheid als het zich geheimzinnig even nog iets herinneren uit een voorwereldlijk verleden: ‘de deiningen, de grijze rivieren’ langs welker ‘geweken oevers’ ‘vriendelijke wezens’ gezien werden, die er stonden en dan voorbijgingen, of ‘de donkere, onverstoorde gewesten’, de ‘onpeilbare’, die ook weer ‘naar dieper dalen heen verdwijnen’ in welker ravijnen ‘de oude ondoorgronde nacht

nog toefde en haar kalme schoot vaneen vlijde en opensloot', of dat ontzaggelijke van die 'golf, die opgevlogen joeg naar het oneindige' -, en dan in die wereld, die voor deze wereld was en na deze wereld zijn zal, de daar altijd levenden, wier gedaanten soms slechts worden voorvoeld alsof er 'aannaderden onvermoedde verblijdingen statig', en waarvan er dan weer eene verschenen kwam 'wier woorden en gebaren tastend zich naar buiten strekten uit schemeringen', of de machtigen, van wie niet meer mag worden vernomen, dan dat zij over zijne gedachten de 'gebiedvoerenden', de 'onbenoembaren' zijn, en dan de onzegbaar schoonen en verzaligden, de 'zielen, die vervuld lagen in wederzijdsch inwijden', of eindelijk de ondoorgrondelijke pracht en verhevenheid van dit aan een vrouw verschenen

> machtig aangezicht, dat streng
> en dreigend was van zoo smettelooze
> en zonder deelgenoot verkozen,
> gelaten droefenis gedrenkt,
> zoo vlak, of gudsend met een regen
> de smart er op was afgezegen
> langs de gezonken wangen, bleeke
> trekken de effen weggestreken,
> de donker toegenepen mond,
> waarop nog iets te trillen stond
> van opstand; fronsend in den hoogen
> was warende om de wenkbrauwbogen
> een goddelijke mismoedigheid,
> een weerzin zoo stil heengevlijd,
> of op de slapen, op de blanke
> een Genius ineengedoken
> neerzat, geknotwiekt in zijn ranke
> bevedering, zijn leên gebroken,
> gebukt om wat er om het edel
> voorhoofd en om den doffen schedel
> was saamgeschoold, een zware nacht,
> als waarin werelden zich wringen
> in hun geboortefolteringen
> en lillend worden opgebracht
> van uit het zwoegen, de ongekende
> arbeid.

En deze dán weer liefelijke, dán weer grootsche wonderen blijken steeds, als zij zich aan onzen betooverden aandacht weer onttrekken, zich een wijle te hebben laten waarnemen,

gelokt en bevangen door een eindeloos bezwerend en monotoon ritueel van in zichzelven prevelen, dat deze eenzame doet, over of tot eene, die in de laatste afgewende vereenzaming en verstildheid van het aardsche leven nog werd liefgehad.

Men waagt het, luisterende, ternauwernood zich af te vragen, hoe zuiver en van hoe niet te verbitteren goedheid een hart moet zijn, dat, na zooveel verworpen lijden en verlaten jammer als in deze verzen - bijna steeds verzwegen - te vermoeden bleven, er zelfs niet aan schijnt te kunnen denken zich anders uit te spreken dan in de waarlijk hemels bedroevende schroom en teederheid van dit eenzelvig prevelen. En als wij nu dan gewaar worden, hoe het door dit prevelen zijner liefde - waarmee hij aanvangt en eindigt als ware het zijn eenig bedoelen - is, dat hij het suizen der ziel hoorbaar maakt, dan, na het beluisteren van dit suizen waarin de verschijningen der ziel zich als vanzelve en ongeroepen openbaren en weer versluieren, kan het ons gaan voorkomen alsof bij die aanverwante dichters dat suizen eerst hoorbaar wil worden na en door een die verschijningen oproepende dwàng, waarvan de bewustheid hun stemmen vergeleken bij de zijne van een bijna eigenzinnige willekeur doet zijn. Ook is het hiermee wel in overeenstemming, dat, mij afvragend waarom bij die andere dichters het zichtbare zooveel dwingender bepaald is, ik meende te mogen begrijpen hoe deze anderen door die met overgeleverde symbolen verhoogde dwang van hun liefde of van hun wil - mystisch of magisch - zúlke verschijningen uit het gebeuren der ziel vermochten op te roepen als zich heerschend aan de grens van ons bewustzijn konden handhaven, terwijl het dezen ‘eenzelvige, die zijn leven voelde neergebracht’ tot zulk een nederigheid en zulk een goed zijn, om der wille daarvan gegeven werd over die grenzen in te dwalen tot dat ander rijk, niet als een machtig vreemdeling, doch als een eenvoudige, die daar wel altijd was, en van wien - in zichzelven sprekend wel nog met onze woorden, maar op de wijze van dat ander rijk - het wel nauwelijks verwacht kon worden, dat hij zich nog er om bekommeren zou of hij voor ons, die hem beluisteren, wellicht bijwijlen een al te onbepaald aanduiden geeft van al te eindeloos bevinden.

Wel nog met onze woorden, maar op de wijze van dat ander rijk - en inderdaad, nog altijd bij het lezen, althans van die langere gedichten waarin op nóg meer eigen toon dan in de overigen zijn schoonheid haar geheimzinnig en bijna verdwenen leven leidt, bevangt mij een bewonderende verbazing, dat met woorden, ontleend aan die taal waarin wij ons in de wereld aan elkander mededeelen, zulk een beleven van oneindigheid kan worden teweeggebracht. Het komt mij dan voor alsof ik bij de weinige andere groote dichters die oneindigheid enkel gewáár werd door de dwang, waarmee zij met een zeker gevoel of een zekere gedachte, die hun doel was, mij buiten mijzelven wisten te brengen. Bij hem is van zulk een dwang of opzet niets te bespeuren. Hij brengt de oneindigheid over mij als het eindelijk en duister vallen van een avond, waarin ik door een toeval tegenwoordig mocht zijn en waarin alles wat bij die anderen het doel scheen - gevoelens, gedachten - wel en zeker in even hoogen zin deel heeft, doch als een alom en voortdurend voorbijgaan, een zacht en geheimzinnig waaien, dat mij nu omgeeft, en waarin - en zonder mij te bemerken - ‘onbenoembaren’ elkander deze dingen toefluisteren. Daarom zal het dan ook wel zijn, dat, waar die anderen het leven hier verrijkten door niet onbepaalde verworvenheden, zijn stem steeds weer niet anders nalaat - noch schijnt te willen nalaten - dan een herinneren als van ergens en eens iets beleefd te hebben, dat onzegbaar vreemd en schoon was, maar een herinneren, wordend - zoozeer bevangt het en is door niets, wat hier kan overkomen, te verdringen - tot een heimwee, wonderlijk en niet van deze wereld, en dat hier toch altijd weer vervuld kan worden. Zulke bevindingen overwegend wordt de vorm dezer verzen, die aanvankelijk wellicht verwondering wekt door een nog nergens en nimmer waargenomen eindeloos verzweven, vanzelfsprekend en onvermijdelijk, en gaat het ons ten slotte méér bevreemden, dat de ziel, zoo ver blijvend van alle verband met de overeengekomen bepaaldheden van ons leven, tóch nog wel onze woorden wil bezigen, dan dat zij, zoo doende, óók volkomen buiten het verband blijft van de bepaaldheden van zinsbouw en maatslag, die wij in de dichterlijke

taal van ons leven min of meer overeenkwamen. Waar wij het tegenwoordig gewend zijn in de kunsten herhaaldelijk nieuwe, elkander bekijvende vormen te zien ontstaan, die er gemeenlijk in slagen te verbazen door de onvoorname wijze waarop zij met het voormalige breken, daar is de vorm van deze verzen, die het, om zichzelf te zijn, nimmer noodig heeft haast of twist te maken of met iets te breken, van een stillen afzonderlijken adel, welke wij in dezen tijd van te hoop loopende en schreeuwende vooruitgang nauwelijks nog bestaanbaar hadden geacht.

Luisterende hooren wij in het na de eerste regels al eindeloos wordend suizen der woorden tegelijk voortdurend en nauwlijks, als een licht en droomverloren gaan van vingertoppen over harpsnaren, het zèèr ijle spel der rijmen, waardoor het suizen mogelijk nog duidelijker wordt en waardoor tegelijk toch een volkomen bedwelming der aandacht wordt verhoed. Bedwelming in den hoogen ritueelen zin, want zooals, na schoone bepaalde melodiën die binnen dit leven genot schonken, de verheven eentonigheid van het zingen in den tempel het hart bedwelmt en buiten dit leven brengt, zoo, na de schoone strofische bepalingen van andere gedichten, geeft ook de bewogenheid dezer verzen, die eentonig is gelijk de elementen - de zee, de wind - het in hun stillen nevelstaat zijn, ons een wonderbaarlijk verdoven, waarin wij van alles wat af zou kunnen leiden ontdaan en vervreemd worden. Deze bewogenheid blijkt te zijn een met den aanvang al dadelijk onafzienbaar wordend deinen gaan van woorden en woordenreeksen, waardoor, met het daarop voortdurend vlot raken en eindeloos afdrijven aller aanvankelijk nog mogelijke zinsverbanden, een even voortdurend ontstaan van het onzinnelijke zich gaat openbaren. De rustpunten, die bij wijlen na zeer lange perioden nog wel voorkomen, hebben een maar nauwlijks bemerkbaar bestaan, en zijn veeleer als een zich even wenden van de bezinning dezer bewogenheid, in welke, daar zij toch pas aanvangt waar alle moeite van het ontwarren der dingen binnen den tijd al lang voorbij is, elk al te bepaald rustpunt dan ook eerder schokkend zou kunnen werken. Zooals in deze verzen op deze wijze het wezen en het geluid der ziel te weeg worden gebracht door een tot ritueele bedwelming bevangen raken van het denken en

klinken des levens binnen den tijd, zoo onthullen zich uit dat geluid ook de verstilde grootsheid of liefelijkheid der zielsverschijningen na een overal afzien en zich onthouden van de scherp ingestelde waarneming der zichtbaarheden des levens binnen de ruimte. Wel blijkt echter uit de weergave der enkele nauwlijksche gegevens waarvan wordt uitgegaan van welk een teruggehouden hevigheid en uiterste verfijning het beleven van het zinnelijk waarneembare moet zijn, waarvan deze verzen het voorafgaan veronderstellen. Waar hij dan ook in zijn eerste verzen, onderweg naar zijn vervulling, nog wel even geneigd schijnt die uiterste waarneming der zinnen om zichzelve weer te geven, daar is het verklaarbaar, dat van den dichter (Gorter), die toen de zengend hartstochtelijke weergave dier waarneming tot een levende pracht had gemaakt, een kortstondige invloed op het hoorbare en zichtbare in die verzen te bemerken is. Wij zeggen daarmee niet anders, dan dat een groote, onderweg naar het afgelegen rijk dat hem als koning uitriep, op zijn doortocht in het laatste gebied vóór zijn grenzen een kort verblijf heeft gehouden bij wien hij daar heerschend aantrof.

* * *

Naarmate ik vaker die stem beluister voel ik hoe de aandoening van het betooverende zielsleven, dat zich hier openbaart, niet te scheiden is van het besef, dat dit bereikt werd door niets dan door het prevelen, eenzelvig of tot de naderbij gedroomde beminde, van het verlangen eener menschelijke liefde, zoo oneindig en teeder, dat elke begeerte daarin van heilige schroom wel liever onvervuld mocht blijven. Waarlijk laat de geheimzinnige schoonheid, die wij bijwijlen vinden bij sommige Engelsche dichters, zich hier volkomen en als van nature oproepen door het fluisteren van een teederheid, zoo eenvoudig en nabij als wij dat enkel wellicht van Verlaine kenden.

Als dan, wetend hoe onze hoogst denkbare vervulling als wezens wel moet zijn het beleven aller overgangen van de wanhoop naar de vervoering op de onmetelijker en eeuwiger bewogenheid, die van de ziel is, ik ga beseffen hoe - blij-

kens deze verzen - een mensch, althans bij wijlen, zóó volkomen vervuld werd, omdat hij - ‘een povere maar een ontroerd teedere’ - enkel maar in zijne liefde ‘verscholen, in geduld gehouden en wegverloren’ wilde zijn, dan voel ik meer en zeker op dieper en geheimer wijze nog dan na de stemmen, die onmiddellijk over de wereld richten, de misschien voor goed onherstelbaar geworden waanzin van de wereld in het leven en de onheilspellende schuld waarmee wij ons door kortzichtige hoogmoed en het twistend ongeduld der begeerten beladen en àl onherroepelijker verbannen binnen dit naargeestig labyrinth. Zoo vermocht dan deze dichter, wellicht onbedoeld en althans met een geheel verzwegen houden van zulke dingen, mij langs zijn stillen eenzelvigen omweg dichter dan ik ooit te voren kwam te doen naderen tot het grootsch en huiveringwekkend raadsel, dat de zondeval wel eeuwig blijven moet.

* * *

Naast de gedichten, die ik tot dusver beschouwde, zijn er enkele waarvan wij de stem niet zoozeer afluisteren als een van uit het geheim der ziel nog even bemerkbaar in zichzelve zingen, dan wel hooren als een uit dat geheim tijdelijk tot ons teruggekeerde, en die nu uit een stelliger wordend besef van een verband van dat onmetelijke leven met wat hier geschiedt schijnt te spreken, wel nog in zichzelf verloren, maar toch als een nu naast ons gekomene en meer ook in de taal van ons leven.

Deze gedichten zijn meest korter, van vorm gebondener, en enkelen van meer bepaalde tragische bewogenheid. Zij geven dit verband, de toedracht van de ziel in dit leven, het zij als de ‘wanhoop en verloren wisselstrijd’ in zich zelven, gelijk in de hartstocht van ‘Gij, eersteling, hebt neergezien -’, - of als de diepe wroegende droefheid van het smekende ‘vergeef mijn zonden’, of als de voorovergebogen weemoed van de bezielde, die door de zielsbeminde hier werd teruggelaten, gelijk in het beklemmend aangrijpende met de herhaling ‘mijn lief, mijn lief, o, waar gebleven.’

Het schijnt dan of hij, van zijn omzwervingen over de

grenzen weergekeerd bij de sponde, waar hem tevoren de ziel was komen roepen, nu gedoken neerzit en treurt, omdat zij, die wel komen wilde, zich te kort voelde gedaan en weer vertrok van deze plek waar hij, zichzelf nu aanklagend. nog blijven moet. Na zulke gedichten wil het ons dan voorkomen alsof die anderen, welke ik eerst beschouwde, ontstonden als zijn verlangen naar het onmetelijker bewogen leven der ziel zoo meesleepend werd, dat hij - waar zijn zuiverheid hem de paden over de grenzen openliet - niet nog kon blijven wachten op die volkomen vervulling van de ziel in het leven hier, welke de schoonste der aardsche droomen is. Zoo zijn dan om het niet volkomen vervuld zijn der ziel in dit leven deze uitteraard niet scherp gescheiden groepen gedichten voortgekomen uit het prille verlangen en het leed van de liefde hier of uit het henengaan van het voortvluchtig verlangen der liefde van hier naar de ziel.

* * *

Als, eindelijk en overmachtig, het wonder zich voltrekt, de grenzen worden opgeheven, en dit leven de zalige overweldiging ondergaat van te worden ingelijfd bij de ziel, dan viert zijn stem dit - en nu in ons hart - met grootsche geheimzinnige vervoering:

> O, Nachten van gedragene exase
> en diep gedronkene verzadiging,

Niet meer behoeft het verlangen, bevreesd voor de begeerten, als een eenzaam vluchteling over de grenzen te zwerven; de ziel overwint met de macht, die niet verslaat, zij verzoent de begeerten en het verlàngen met elkander, en door elkander verhoort zij hen tot het grootsch en onuitsprekelijk teeder wonder van de vervulde liefde.

Er is na het langzaam genezen van alleenzijn eindelijk ‘de volkomen overvloed van dit verwezenlijkte’, ‘het onbesefbare’, en daaraan denkende het hooren ‘naar de teugen des ademens en het geruisch’ waarmee het nu volkomen bezielde leven ‘het geheimzinnig huis doorstroomt, en - ‘innerlijker’ - het hooren van het hart, dat ‘de wortelstok

des levens' is; dan eindelijk het 'nauw te speuren' 'oneindig slepende geheven' worden van de wimpers, tot in het donker door open oogen 'het nu behaald geluk' bewaakt wordt. Doch zulk een gedicht bestaat op slechts ééne wijze. Moge het de hier betuigde bewondering ook hier rechtvaardigen:

O nachten van gedragene extase
en diep gedronkene verzadiging,
als elk met zijn geluk te rade ging
en van alleenzijn langzaam wij genazen.

Te denken de ononderbroken uren
aan de volkomen overvloed van dit
verwezenlijkte; onvervreemd bezit,
dat blijven zal en ongeschonden duren;

het onbesefbare van deze gave
van eene andere en die naast ons was
ter vereenzelviging en zelve pas
het inzicht vond van banden, die begaven.

Te hooren naar de rustig ingezogen
teugen des ademens en het geruisch,
dat op en af het geheimzinnig huis
doorstroomde, in een eb en vloed bewogen.

En innerlijker naar den drift te hooren
van de verborgen donkre harteklop,
de wortelstok des levens; wat look op
en wat werd in den arbeidsnacht geboren?

En eindelijk het nauw te speuren zweven
van de twee wimpers, van de wonderlicht
bewerktuigde, die werden slank gezwicht
en dan oneindig slepende geheven;

waaraan wij in het donker open wisten
de andere oogen, die het nu behaald
geluk bewaakten en die onverdwaald
op oog en mond, al het dierbare rustten.

Dit is het schoonste liefdegedicht in onze taal. Ik weet althans geen ander, waarin het eindelijk zich vinden van de teederste zege en het ondoorgrondelijk geheim zich zoo volkomen schoon en tot zulk een onmiddelijk wonder voltrekt.

Het is het laatste van de vijf gedichten, die hij vereenigt onder den naam 'Oostersch', en waarmee hij te samen

met een zeer schoone bewerking van kwatrijnen van Omar Khayyam, zijn boek ‘Verzen’ besluit.

Deze gedichten zingen allen helder en geheimzinnig uit dat ‘geluk, dat niet was te bedwingen’. Na het aanhooren is het alsof uit een leven ‘zwijmend onder alle heerlijkheden’ keer op keer tóch nog ‘een strofe, die in jubel zich verhief’, vrij kon komen en ons bereiken om te getuigen van de vervulling. Hun geluid wordt inderdaad volkomen verbeeld in de schoonheid van het tweede, en hun huiverzalige volkomenheid in de hooge edele pracht van het vierde, waar de vrouw, die oplook uit het wonder, staat ‘gedrenkt in een rijk zwijgen van trots en dankbaar zijn’.

Dit wonder wordt voltrokken als de begeerte, die drang om van het leven te hebben, na een door de ziel zelf ingezegende vervulling zich eindelijk, verhoogd en verlucht, nu geheel kan laten opnemen in die drang om van de ziel te zijn, die het verlangen is.

De stem van den dichter Leopold is zuiver en alleen de stem van het verlangen.

Gelijk in enkele van de tevoren beschouwde gedichten die stem als het ware in ons midden en met gebondener bewogenheid het leed of de wanhoop zingt om het uitblijven van het wonder, zoo zingt zij in deze vijf gedichten van het voltrokken wonder de verheerlijking ook híer en met een strofische bepaaldheid, die - waar zij haar aanleiding wellicht vond in het geluid van Omar Khayyam - haar oorzaak heeft in de nu volkomen zielsvervulling. Doch gelijk in de andere, langduriger bewogene, dier vorige gedichten de stem nog maar nauwelijks gehoord werd uit een heengaan voorbij den einder, zoo eveneens gaat ook nu weer de stem uit van hier, ditmaal echter niet als een heenzwerven, doch als een in wijde kringen omhoog genomen vlucht. Want waar het verlangen, de drang om van de ziel te zijn, eerst uit het onvervulde leven verdween over verre, toen nog niet opgeheven, grenzen, daar raakt - nu de ziel, het leven inlijvend, overal is - dit eigen leven als vervuld verlangen buiten zichzelven, en stijgt, belijdend het onthulde wijd-en-zijd overeenkomen van het innerlijke met het nu in vogelvlucht waargenomen verschenene, vervoerd omhoog. Men

zou aanvankelijk wellicht geneigd zijn deze beide tochten van het verlangen te verbeelden in het heenvliegen voorbij onze kusten van de meeuw en het stijgend boven ons gebied blijven van de leeuwerik, indien een toon van diepzinnig en ingekeerd peinzen, die deze dichter, of hij klaagt of jubelt, altijd behoudt, niet elke vergelijking met wat enkel van de natuur is geheel onvolkomen maakte, zoowel voor de stem zooals die vroeger wegstervend uit een geheimzinnige verte nog tot ons kwam als voor de stem, die ten laatste groots en gelijkmatig nu heenstijgt naar het zenith.

Dit is het gedicht, dat aanvangt met den regel 'Waar op de plecht, gekarteld uit het hout', en dat, bijna vijf jaren na zijn eerst verschijnen, is gebleken het wijdsch en alle tot nu verspreide klanken vereenigend voorspel te zijn geweest tot dat meest verhevene, waardoor hij zich toen nog - en tot op heden voor het laatst - zou openbaren.

In dit gedicht beleven wij van het eigen leven, dat zich tot-op dien in een onafzienbaar schoon aarzelen tusschen beschouwing en schepping had heenbewogen naar alle verten, de mystische vervulling tot een kosmisch evenwicht van leven, waarin een volkomen geworden beschouwing (kontemplatie), als op de bewogenheid van een nu enkele malen lang en zuiver in- en uitademen, rondom zichzelve de banen bepaalt, welke het scheppend vermogen in den aanvang zal beschrijven. Het geeft een zich uit afzonderlijke oorzaak rondom over het geheele leven voortplantende beweging en het over het geheele leven weder tot rust komen daarvan, en dit vier malen, waarvan de eerste beiden, zich voltrekkend over het leven buiten de oogen, en de laatste beiden, zich voltrekkend over het leven binnen de oogen, elkanders overweersche spiegelbeelden zijn.

Gelijk die vroegere gedichten van het onvervuld verlangen, dat in verten wegzwierf, ontstaat dit gedicht van het vervuld verlangen, dat ten zenith stijgt, eveneens uit lange bewegingen, die zich echter niet meer in smachtende onbestemdheid van het tijdenlooze verliezen, doch die nu, in zuiver afronden zich sluitend op zichzelve, het eeuwige als verklaarde schoonheid doen beleven.

Van de banden - de innerlijke van het verbijzonderde persoonlijke leven en de uiterlijke van het rijm -, welke hij,

in hoeveel lichter mate ook dan andere dichters, in die vroegere gedichten nog behoefde om een geheel te loor gaan in het onbestemde te verhoeden, werd thans de uiterlijke volkomen geslaakt, terwijl de innerlijke zich welhaast geheel ophief tot een zoo algemeen overschouwen van het eigen leven, dat dit zich nog enkel als een tot laatsten eenvoud herleid gegeven van zielsgebeuren voordoet.

Het is bijna onbegrijpelijk hoe een gedicht, dat - om uitsluitend een mystische gelijkheid van beweging in heelal en ziel waarneembaar te maken - van welhaast alle bepalingen van het tastbare afstand doet, in plaats van den geest te boeien ten koste van de zinnen integendeel bij machte blijkt de zinnelijke waarneming als bij tooverslag te slaken uit alle eindige genietingen, en dóór de ziel en bewogen op een rhythme van kosmischen oorsprong omhoog te redden naar het bovenzinnelijk genot van den geest. Onbegrijpelijk, niet zoozeer om dit afstand doen van woorden, die toch ontoereikend zouden kunnen blijken in een tijd waarin, mét de symbolen, het zielsverband van zingenot met geestelijke extase verloren ging, dan wel omdat dit verband zich hier in schoonheid, dus waarneembaar, wel voornamelijk blijkt te herstellen door een nooit te voren zoo sterk geweten magische kracht van de woorden, die, het tastbare onbepaald latend, enkel een gebeuren, een bewegen, en dan nog meest een bijna onzintuigelijk gebeuren aangeven. Inderdaad schijnen die woorden elkander te betooveren tot een nooit gekend tegelijk uitbreiden en heviger spannen hunner beteekenissen, een betoovering, waarbinnen wij gevoelen dat verzwegen werelden van gebeuren opgeheven worden gehouden, en die zichzelve weer volkomen gedragen voelt door de lange, voortdurend over haar geheele baan beheerschte vlucht van het geluid.

Waar in die vroegere gedichten de afgedoolde stem het verre suizen van de ziel zoozeer ten koste van zichzelve over zich opriep, dat zij er eerst later als een prevelen of fluisterzingen uit hoorbaar werd, daar gaat zij in dit gedicht omhoog door de ademlooze windstilte der nu alom vervulde ziel, die zij enkel merkbaar maakt door eigen wijdschheid en evenwicht. Zij schijnt nu echter een begeleiding te hebben, die haar nimmer overheerscht, want tusschen de

klank der woorden door blijft gedurende de vier bewegingen van het gedicht een geluid hoorbaar, waaraan later de herinnering denkt als aan een harp, die ergens nabij van uit een helder en geheimzinnig licht - en toch verborgen - tot vier malen toe een lange vlaag van grootsch en meesleepend ruischen uitzond.

Hoe verhevener een schepping, uit den mensch ontstaan, van verschijning is, hoe vollediger haar wezen van beschouwing verzadigd zal blijken te zijn. Dit zij verstaan in den mystischen zin der beschouwing, welke die is, waarin ons verlangen het waarneembare leven ondergaat als een nateeken of als een voorteeken van de ziel en een enkele maal bij genade als de ziel zelve. In het gedicht, waarvan ik daareven sprak, deelt de mystische beschouwing zich, door een wijd en zijd stilte opleggend aanwenden van der schepping aanvangen van beweging en geluid, onmiddellijk zelve mede. Is het door haar nu geheel voltooid zijn, dat de beschouwing wellicht geneigd werd in de mogelijkheid van het uitblijven eener haar belijdende schepping te voorzien door de mededeeling van zichzelve op deze wijze? Tegelijk echter wordt het alsof juist deze wijze in de stilte, welke zij oplegt, een grootsche mogelijkheid - tegengesteld aan die in welke zij lijkt te willen voorzien - openstelt, en ontstaat het vermoeden, dat alsnog verborgen krachten met de voorbereiding van hun uitwerken nu overal een aanvang zijn gaan maken. Door deze beide bevindingen is het dan ook, dat ik mij zoolang dit gedicht aanhoudt geheel vervuld voel door een in zichzelf gesloten zijn, dat met wijdsche rust een mogelijk uitblijven van alle gevolg als het hooge lot der volkomenen aanvaardt, en dat het mij toch na het verklinken van het laatste woord altijd weer kan worden als bevind ik mij na een voorspel, dat alreeds het geheele leven overhuiverend bestreek, weer in een tijdelijk ingevallen stilte, die nu overal wel geheimzinnig geladen schijnt met de stemmen en teekenen eener ophanden - wellicht laatste - openbaring.

* * *

Ruim vier jaren na het eerst verschijnen van dit gedicht

verscheen in ‘de Nieuwe Gids’ van Januari 1915 het gedicht ‘Cheops’.

De eerste uitgave der ‘Verzen’ ging daaraan vooraf; in de tweede uitgave van 1920 werd het helaas niet opgenomen. Het werd niet meer uigegeven dan enkel in een uitgave van ‘de Zilverdistel’ in 1916, die beperkt bleef tot vijftig, slechts voor inteekenaren bestemde, exemplaren.

* * *

Nauwlijks heeft het geopend, of reeds is - bedwelmend alle begrip van oorsprong of einde, en te voortdurend grootsch om ooit luid te worden - een onheuchelijk ruischen, hemelenwijd en aanhoudend, gaande over het in luisteren neergezegen leven. En, luisterend, gaat - nu de oogen van dit leven geloken zijn - langs de wijde, niet meer blinde blik van andere ledenlooze oogen en drijvend ‘door alle hemelen’ de stoet der buiten den tijd ingewijde zielen, der smetteloos verrezenen’ vegend gelijk een ‘breede sleep’ ‘al de banen door des ongemetenen’ achter het voorafgaan aan dier overmachtigen, die zich nimmer tot aardsche geboorte ontwijdden, en wien zij niet kunnen naderen, zelve, hoezeer verrezen, enkel zijnde:

> het groot gevolg,
> dat vergezelt en toch is ver gebleven
> en nimmer naderde de onontwijde
> Openenden, de Hooge Heerschers, Zij
> achter wier slippen en wier laatste tred
> toesloeg een bliksemend verschiet;

en in dit gevolg, dat omvaart door de ruimten en de verten aantast en zich, op den stroom van het aanhoudend ruischen, beweegt in ‘heffingen, die naar het zenith klommen’ en ‘zinkingen, waarin werd uitgevierd het diepste zwichten’ - is, hier niet langer als koning doch een toegevoegde in de menigte verdwenen begeleider, Cheops. Van wat in dien in geen tijd geboren ommegang, ‘die heenstreek door den weergaloozen luister der hemelcreaturen’, hem ‘na zijn ontvangst’ verschijnt, verluidt het grootsch en eentonig verslag gelijk een alle menschelijk leven bedwelmend ritueel, openbarend in gezichten - onafzienbaar, huiveringwekkend ver-

laten en van onvergelijkelijke pracht - de wording uit de meest aanvankelijke ‘donkerten’ der eerste lichamen en het ontstaan van den samenhang, den dwang geslagen om het geschapene, der werelden en hunne stelsels in de ruimte naar een ‘smarteloos geboren, uit eigen wezen voortgekomen wet.’ En als, mét het door dit wijdsch en aanhoudend bezweren van het geluid zichtbaar worden van ‘de leege hoven, die in doodsche nacht geopend waren en uitgezet’, van ‘het wereldstof aanvankelijk gestrooid en zwevend’, dat schoksgewijs bijeenliep’, mét de verschijning van ‘de woedende beroering van bulderende zonnen’ en van ‘een blauwe schijn’ die afdreef van het wezen der ‘kringende manen, hun bewegen natalmende’, mét het aanschouwen van ‘de stille polsslag en het snikkend licht der enkelsterren’, en van de ‘byssussluier’ der ‘millioenenzwermen’ geslingerd over het firmament, waardoor bijwijlen ruige kometen’ aangekomen ‘uit blinde verten’ verschenen en weer ‘voort door de verlorene aeonen stroomend’ verdwenen, als eindelijk

> na al de pracht der myriaden,
> de gouden bollen rollend door de laan
> der sombere aether, al de oppertrots
> van dit onvergelijkelijke,

het den neergezegen aandacht dan geworden is of een ondoorgrondelijk, een voormenschelijk, kosmisch herinneren huiveringwekkend en voortaan onherroepelijk is weergekeerd, dan is dit grootsch ruischen - en op even geheimzinnige wijze als het, nauwlijks aangevangen, er al eeuwig geweest scheen te zijn - overal, als had het nimmer bestaan, verdwenen, nalatend een suizende leegte, waaruit stil en ver en langzaam nu de Pyramide opdoemd.

De oude Pharaoh, uit ‘de doorluchte drommen’ weer afgezonderd, wordt, zich keerend tot dit ‘vertrouwdere’ waargenomen, hoe hij het met ‘koele rijkdom van tevredenheid’ beschouwt en hoe hij, tot deze bouw uit 's werelds voortijd naderbij getreden, de zorgvuldige afwerking van het grootsche keurt, ‘dit welverzorgde’, van welks machtig neergezette gestalte met de geweldige ‘blank geslepen driehoekvlakken’, van welks doordachte spanning en bezonnen samenhang nu onderwijl voortdurend en gedragen en uitvoerig een nog eenzaam nagebleven stem de roem verkondigt.

Naarmate Cheops - ‘de grijze, sobere’ - den sluitsteen langs, voorbij de gang, de gewelven, de galerijen, den doolweg, ingaat tot deze ‘binnenste woon en geheimzinnigheid’ wordt die laatste stem àl gedempter ingesteld op een afzonderlijk bewaarde stilte, die, als de wet van een zich àl dichter rondom toesluitende macht, àl onontkoombaarder de overhand krijgt, tot ten laatste, als ‘de eenzame’ mijmerend geslopen komt tot in de grafzaal en naar de sarcophaag, het in luisteren neergezegen leven de oogen opensluit en zich daar ook bevindt, binnengesloten. De stem, duidelijk in deze laatste dichte binnenstilte, fluistert nog. Nog een korte wijle zal zij iets van bewegen zijn, aanwijzend en opnoemend de rondom ademloos en onbewogen voorgoed aanwezige gedaanten, die - omgevend de in het midden neergestrekte, de vorstelijke mummie - aan de wanden verschenen staan als van dit toegesloten einde de bewoners. Het zijn ‘dralende grooten van het hof’ en ‘norsche figuren, donker opgestoken uit wisseling van lijfgoed,’ dat bij enkelen als een ‘strakke vlaag witverblindend en prachtig’ afwaait ‘van den sombren gloed der lichamen.’ Voor zijdelingsche aangezichten staan in heilig letterschrift uitvoerig opgesomd de macht en de roem overgeleverd. Een nauwlijks merkbaar oogenblik houdt de stem zich in. Dan fluistert zij nog een korte reeks woorden, die dadelijk binnen eigen weerklank zich terugtrekken. De eenzame, die tot hier ingeslopen kwam, is binnen den strakken dwang dezer verschenenen zelve roerloos gebleven. Het aanwezig voormalige heerscht. De stem hield op - hoe lang al her? De stilte werd volstrekt.

Ik heb gemeend het gedicht ‘Cheops’ en het daarvoor beschouwde gedicht om de vorm - de lange rijmlooze bewogenheid - zoowel als om den inhoud - het zeer bepaald elkander tegenover stellen van het uiterlijk verschenen leven en het leven der ziel - met elkander in een verband te mogen brengen, dat hen, zonder hen te vervreemden van de overige gedichten, daar toch eenigermate uit afzondert. Als ik nu met recht van overtuiging mij nog een wijle tot dit verband bepaal, dan wil het mij voorkomen alsof in ‘Cheops’ het scheppend vermogen, in verweer tegen het machtig dreigement der door haarzelf opgeroepen kosmische be-

weging, de beschouwing dwingt van verschenen leven en innerlijk leven haar volkomen gelijkstelling op te heffen om deze zelf groots en onherroepelijk in een volkomen tegenstelling te doen verkeeren.

Het eerste gedicht is - hoe schoon het deel ook moge zijn, dat het scheppend vermogen er aan heeft - het gedicht van de mystische beschouwing. Daarom geeft het een verstildheid, waarbinnen een afzonderlijke beweging ontstaat, zich voltrekt, en wordt opgeheven. De toedracht van deze beweging buiten de oogen is volkomen gelijk aan en volkomen gescheiden van haar toedracht binnen de oogen, zooals beeld en evenbeeld volkomen gelijk en volkomen gescheiden zijn. Tusschen beiden is als spiegel de beschouwing volstrekt heerschend.

Het gedicht ‘Cheops’, echter, is zonder voorbehoud het gedicht van het scheppend vermogen. Daarom geeft het een vaste stilstand, die binnen het kosmisch bewegen als een dichtgesloten afzondering ontstaat en zich handhaaft.

In tegenstelling tot het vorige, dat een afzonderlijke beweging doet ontstaan, vangt het aan door de beweging, die oorsprongloos en eindeloos is. Terstond, met den inzet, zijn alle grenzen tusschen het innerlijk en het uiterlijk zijn, en daarmee het zelfstandig wezen van de beschouwing, opgeheven; doch, even onmiddellijk, is het scheppend vermogen in onbeperkte werking getreden: het heeft de eeuwige beweging ruimtelijk waarneembaar gemaakt als kosmische beweging, en het heeft, ter behoeding van het menschelijk wezen in dit onmetelijk en prachtig geweld, het persoonlijk zijn - dat in het eerste gedicht nog ongewijzigd bestaan kon - verhoogd tot een gedaante van de ziel, die nu door zijn volkomenheid kan omgaan door de ruimte, de kosmische beweging tegelijk belevend en waarnemend. Dan, als dit beleven aanzwelt tot een

> bevamen
> van 's hemels gansche diepte en alom
> bevonden onrust en verlaten zwoegen
> en woestenij en barre ledigheid,

wordt het wezen van den mensch gered en te midden der vernietigende pracht van het ‘onvergelijkelijke’ versterkt en bestendigd binnen de ‘ééne spanning’, waartoe zijn weerstand de onmetelijke onrust van dit beleven in zichzelven

terugbracht; het scheppend vermogen is de reddende macht: het stelt alle krachten van den mensch onder zijn ‘fel bewind’ en ‘onverwrikt gebod’ en - met hén invarend tot de aardsche stof en deze dwingend zich naar die spanning als innerlijke wet te richten - sticht het in de ruimte die spanning zelve als een vaste stilstand, een op den grond machtig neergezet beginsel, een ‘eenheid en afzondering’, waartoe nu de mensch tot het oorspronkelijk geheim als tot zichzelven in kan gaan.

Indien de verhevenheid van een dichter bepaald wordt door die van zijn meest verheven gedicht, dan is in dezen tijd en althans in onze taal Leopold door het gedicht ‘Cheops’ de meest verheven dichter. Want de hoogste roeping: het wezen van den mensch volstrekt en zonder voorbehoud te stellen in het onbeperkt geweld van het kosmisch gebeuren, en het daarin enkel door een innerlijke spankracht te handhaven, vervulde hij met dit gedicht op de wijze, die voor den dichter, en in het algemeen voor den kunstenaar, de hoogste is: door het scheppend vermogen, dat alle andere krachten in zich opnam.

De persoonlijke gevoelens, de persoonlijke beschouwing, de gedachten, zelfs de meest geestelijke gedachten - allen geraakten zij buiten zichzelven en werden verhoogd en meegenomen, bevlogen nameloozen, in de geheimzinnige doodelijke zaligheid, de meedogenlooze vervoering, van het scheppend vermogen. En juist omdat zij, ter volkomener wijding, bewogen werden aan dit meesleepend despotisme het voorrecht van eigen uiting onvoorwaardelijk prijs te geven, kon het meest oorspronkelijke van hun wezen zich waar maken in het eindelijk geschapene. Alleen door het verborgen offer van de voorbarigheid, het volstrekt bewaarde zwijgen, konden de ontroering, de gedachte, de beschouwing, zichzelf in dit gedicht zoo bovenpersoonlijk overleven tot vervulde schoonheid, voltrokken bouw, vlammenloos licht.

Wellicht - juist omdat hìj kan vermoeden welk een duur van moeite onder den niet aflatenden dwang der verrukking, welk een ‘labouring in ecstasy’[1], er waarschijnlijk aan het

1) W.B. Yeats.

ontstaan heeft moeten voorafgaan - vermag alleen een dichter ten volle deze raadselachtige volkomenheid te vereeren. Want zeker is het raadselachtig, dat in een tijd waarin de mogelijkheid van één verheven spanning zoo onherroepelijk verbeurd schijnt door de haast en de twist van ontelbare overspanningen, een afgezonderd mensch die mogelijkheid vervult zonder in de vervulling een spoor van moeite achter te laten. Dit gedicht is die vervulling. Terstond, al met de eerste regels, wordt de aandacht omhoog genomen tot die alleenheerschende volkomen schoonheid, welke enkele gedichten in het verblindend oogenblik doen beleven als een schrik van verrukking. Het wonder is hier echter, dat die verrukking het oogenblik waarin zij bereikt wordt tot duur maakt door het gedicht als het ware over te nemen, en zoo wordt wat in enkele van de schoonste gedichten het ademlooze is hier het ademen zelve. De stem heeft deze hoogte, als ware het haar eenige mogelijkheid van volgehouden geluid, dadelijk en vanzelf bereikt, om er dan, zoolang zij hoorbaar blijft, de aandacht bevangen te houden in wat een martelende spanning zou zijn zoo haar volkomen moeitelooze zekerheid iets anders dan een tot steeds wijder vertrouwen bekomend verbazen toeliet: het onmogelijke gebeurt alsof er niets anders mogelijk ware.

Dit gedicht heeft van de volstrekte schoonheid, die zich bijwijlen door een mensch aan de menschen laat openbaren, het ontoegankelijke, dat zich slechts waar laat nemen, en het eeuwige, dat van daarachter onwaarneembaar heerscht. Tot zulk een macht lijkt mij het eeuwige hier gekomen, dat het evenzeer als het toekomstige het verleden dwingt, zóó dat ik nauwlijks meer beseffen kan hoe dit gedicht ooit niet bestond, en mij af zou kunnen vragen of wat wij scheppen noemen wellicht niet anders is dan het vinden van wat tijd en ruimte verborgen hielden.

Een ontaarde wereld - een wereld, die zichzelf belijdt - kan door geen aanklacht dieper veroordeeld staan dan door het verhevene, dat zich boven haar door middel van een mensch onthult, en niet van haar spreekt. Zij voelt het oordeel dan als een tè genadeloozer verbanning uit de grootheid des levens omdat zij het slechts voelt in de harten der enkelen, die nog niet blind zijn als de ziel verschijnt. Ik

vind voor de huiver van verlatenheid, die, als de grootsche verrukking van dit gedicht zich heeft uitgevierd, nablijft, geen andere verklaring, dan dat het de wereld zelve is, die huivert in het hart nu zij beseft, hoe diep zij ontaardde van de beteekenissen van dood en leven, die eenmaal haar poorten waren, en die zich nu niet meer aan haar voor kunnen doen dan enkel door haar en alles van den mensch, waar zij beslag op legde, te verzwijgen en buiten te sluiten. Want door middel van de meedogenlooze schoonheid van dit gedicht ontkennen - enkel door zichzelve te toonen - de beteekenissen van dood en leven zonder mogelijkheid van tegenspraak de beteekenis van den mensch in deze wereld.

Het zal inderdaad wel zijn onverbiddelijken zin hebben, dat deze dichter, die tot zijn schoonste verzen welhaast nimmer buiten eigen ontroering en eigen waarneming de aanleidingen zocht, in dit gedicht zichzelven spoorloos verbergt en de macht van meest volstrekte zelfinkeer waarneembaar maakt in wat wellicht zoowel het oudste als het meest dwingende symbool is van ondoorgrondelijke macht: de grafzaal in de Pyramide. En zeer zeker bewijst dit gedicht, dat het meest verheven doel van den kunstenaar slechts vervuld kan worden als de groote kunstenaar zich - het aamechtig betogen der geringeren ten spijt - onvoorwaardelijk wijdt aan de verbeelding, omdat dan, en dan alleen, door hem de verhouding van den mensch in zijn tijd tot het geheim van leven en dood waarneembaar kan worden.

Steeds weer - omdat het, hoe zeer ook de verlaten tegenpool van elke gemeenschapskunst, de kosmische verhevenheid bereikt, welke wij slechts uit de grootste gemeenschapskunst van het verleden kennen - word ik door dit gedicht gesteld voor die uiterste vragen omtrent de samenhang van de ziel, de mensch en de gemeenschap der menschen, tot welke de bezinning van den kunstenaar in dezen tijd onherroepelijk moet komen.

De nooden en begeerten der huidige wereld versterkten - al te zeer wellicht - de meening, dat gemeenschapskunst het doel is van het scheppend vermogen. Inderdaad echter heeft dit eenig bovenaardsch vermogen geen ander doel dan het wezen van den mensch te bestendigen, te ver-

eeuwigen, door zijn verhouding tot de kosmische bewogenheid - het geheim van leven en dood - waarneembaar te maken. Wel is het waar, dat dit tot op heden welhaast alleen geschiedde als de vele afzonderlijke menschen krachtig en rechtstreeks deel hadden aan het wezen van den mensch in hoogsten zin, en het scheppend vermogen, daardoor in voortdurend en alzijdig verband staande tot de daden der velen, zich voordeed als een veredelde arbeid, waarin dier velen samenleving zich als het ware boven zichzelve uitvierde. Een beheerschte wereldbouw, een verheven kunst, zijn van een zich in de velen openbarende grootheid van het wezen des menschen de kenteekenen, welke, zonder die grootheid, nimmer door middel van elkander kunnen ontstaan. Die grootheid zelve is een geheimzinnig getijde. Het bewuste streven kan niet meer doen dan in afwachting daarvan den grond verzorgen. Is het inderdaad niet door een hartstochtelijk heimwee naar het wezen en de overgeleverde droomen van hun ras, dat in de laatste tientallen jaren de Iersche littcratuur een dichtkunst en een drama voortbracht, die noch de eenzame verfijning noch de grootsche weemoed van den overleefden Europeeschen mensch behoefden te ontkennen om die onheuchelijke atmosfeer terug te vinden, waarin het razen der ‘moderne’ ménigte niet meer bestaat, doch de geheimzinnige ziel van een vólk weer ademhaalt? Is ook dit echter niet de schoonheid geweest van een najaar, of wellicht - en daarom zooveel aangrijpender - de bedwelmende herinnering van een najaar? Wij weten niet of, in ons hart, de wereld nog af heeft te wachten. Sinds wij haar als doel zijn gaan belijden, is zij groot geworden als een groote ziekte, in welker duisternissen wij àl verwarder, àl veeltalliger, verworpen raken, en zoo onheilspellend werd haar macht over ons, dat zelfs zij, die haar meenen te bestrijden, haar meest doodelijke krachten - de aardsche veeltalligheid en de aardsche grenzenloosheid - verheerlijken.

De ingekeerden en de vervoerden, die de verhevener gemeenschap, welke eenmaal door de wereld gediend werd, nog bleven belijden, vereenzamen hier; zij herkennen weer de wolkschaduw van die meest sombere en grootsche aller aardsche droomen: de droom van den ondergang der wereld.

Zoo is het, dat, als door het leven van een dezer een schoonheid geschapen wordt, evenarend in spanning en hoogte de uiterste scheppingen waaraan een voormalige grootheid der wereld deel had, er door de bewondering de huiver gaat van een grootsch en geheimzinnig gevaar: het is als werd er, van hooger dan onze hand, een teeken gegeven, dat voortaan verhevenheid en wereld gescheiden zullen zijn.

De donkere of de stralende vervulling van de groote droomen, die de getijden der ziel zijn, voltrekt zich nimmer geheel over de wereld buiten onze oogen; wel bijwijlen binnen de gesloten oogen van een enkele over wat in diens hart het spiegelbeeld der wereld scheen, tot het, toen het hart brak, de wereld zelve bleek te zijn: want als de spiegel breekt is wat blijft bestaan niet het beeld. Van de vervulling der ziel over die wereld wordt dan soms wel een teeken gegeven, dat hier om zichzelven als schoonheid bewaard blijft. Doch wat is schoonheid anders dan de waarheid van de ziel? En wie, die ooit uit de meest grondelooze bedwelmingen van het onbewuste nog bij moest komen tot dit klein bestek, dat wij leven noemen, kan weer geheel genezen van het heimwee naar een licht en een duister, waarvan het nu geweten bestaan hem voortaan híer een minnaar van den dood doet zijn? De belijder der schoonheid, wien dit geschied is, zal in het begrip ‘gemeenschapskunst’ niet meer zóózeer als vele welmeenenden dat tegenwoordig noodzakelijk achten het eind van zijn verlangen zien. Wellicht echter werd van het geheim, zonder hetwelk geen menigte ooit een gemeenschap zijn kan, juist door hem iets weergevonden. Hoe dit ook zij, hem is niets méér waard, dan dat hij nu weet, waarvan de schoonheid hier maar het teeken is, en de hartstocht van zijn heimwee zoekt ál meer uitsluitend díe teekenen, welke hem van over het suizen der geheime zee het verre zingen doen hooren van een onderzeil verrukte bemanning, of, stijgend uit dat suizen, het laatste onvergelijkelijke harpspel, de steile vervoering van het eeuwige, dat zich uit de eindelijk volslagen schipbreuk verlost naar een vervulling, van waaruit geen teeken meer naar hier zal worden gegeven.

Na het voorgoed verdwijnen uit ons midden van een, die grooter was dan wij, kunnen wij over het laatste dat bij ons achter werd gelaten nauwlijks spreken als van een afscheid, zoo-

zeer weten wij wel, dat onze wereld zulk een bij het heengaan al te ver was om nog aan terug te denken. Het is wellicht beter te zeggen, dat, na haar eindelijk volkomen verlossing, de ziel, onbedoeld en als in vorstelijk vergeten, hier het teeken achterlaat, waaraan wij haar tijdelijk kenden, een aangezicht als het ware, doch dat, nu het tegelijk zoo duidelijk en zoo ontoegankelijk, zoo vlak bij en zoo onbereikbaar is geworden, ons toch ook doorhuivert met de geheimzinnige vrees voor verrukkingen, die hier vernietiging brengen, en doet neigen in het bedroefd bekennen van een heimwee naar hoe het vroeger was, vóór dit gebeurde - naar aarzelende woorden, eindeloos en prevelend gezongen.

* * *

Waar, door hun onzegbare teederheid en schuchtere vereenzaming en ten laatste door hun steile onontraadselbare verhevenheid, de verzen van den dichter Leopold mij meer dan de verzen van eenig ander dichter de miskenning en de verloochening van de ziel in deze wereld hebben doen ondergaan, werd ik - in ontzag vooral voor de geheel voltooide en toegesloten grootsheid van dat laatste gedicht - ertoe gebracht het vermoeden van een einde, dat mij door dit gedicht vervulde, wellicht al te zeer uit te spreken. Was hierin niet bijna een wensch, dat van een door niemand herkenden koning, wiens woorden van onwereldsche goedheid en verteedering onopgemerkt bleven in het slecht geraas der leeghoofden, dit gebaar van alles afwerenden inkeer en ontoegankelijke vereenzelviging inderdaad onherroepelijk zou blijken?

Er is, niet in de natuur, een vogel, waarvan het jubelend ontstijgen nimmer zonder ontzetting gehoord wordt door wie de leeuwerik wellicht het meest beminnen, omdat híj wél weer dalen zal. Ik aarzel te spreken van een, wiens hart het tijdelijk nest was van dien vogel. Weet hij niet beter dan ik of een ander ooit kunnen weten, wat er gebeurde? Het is een troost misschien te mogen vermoeden, dat het onwetende rumoer der velen mij, om hem, meer ergert dan het hemzelven kan deren, die, onder het ongenaakbaar voornaam voorwendsel van te vertalen, zijn boek besluit met deze woorden:

Ik scheidde; onverstand was allerwegen,
van al mijn parels werd niet één geregen.
De dwazen! honderd dingen, nooit beseft
en nooit bereikt, zijn in mij doodgezwegen.

Ten slotte is ook ergernis hierover dwaas. Sinds de waardigheid van het Woord ten prooi werd geworpen aan de vrijheid van den Drukpers kan verbazing nog slechts gewekt worden door het uitblijven van ontheiliging, nimmer door het feit, dat de raddraaiers van deze vrijheid de bewonderende superlatieven, die een mensch als dezen dichter toekomen, als parels gooien voor elkander. Is het misschien niet eer te betreuren, dat zijn naam niet geheel ongenoemd kon blijven in de pers, die eindelooze en afschuwelijke kroniek van een wereld die zichzelf belijdt?

Als ik, de bitterheid van dit alles beseffend, bedenk hoe het waarachtig wezen van den mensch maar beter verzwegen blijft in dit ongeneeslijke, dan weet ik nauwlijks of deze mijn getuigenis nog verontschuldigd kan worden omdat ik ertoe bewogen werd, niet in de eerste plaats door ergernis over een wereld, die hem links liet liggen, doch door liefde en vereering voor wat zich met zoo schoone en diepe teederheid wilde geven, en zich later, onerkend, zoo groots en voortaan ongenaakbaar terugtrok.

A. ROLAND HOLST.

De nieuwe partij.

Wie dacht, dat de oorlog alles zou veranderen - en tijdens den oorlog hebben velen dat gedacht - is bedrogen uitgekomen. Heel langzaam wel is waar, doch waarneembaar, komen wij weer tot normale toestanden..... en die gaan verwonderlijk veel op de oude gelijken.

Niet geheel echter. Wanneer men bijvoorbeeld, zooals ik thans wil doen, zich beperkt tot het politieke terrein, dan ziet men daar dat, onder het allengs wegtrekkende water van de groote overstrooming, het oude politieke land wel weder uitkomt, maar dat er, bij nadere beschouwing, toch wel wat aan den bodem is veranderd. Zoodat die hier en daar in nieuwe verhoudingen en met nieuwe gewassen zal dienen te worden bebouwd. Immers, het staat met onze politieke partijen, voor 't oogenblik, dunkt mij, zóó: Voor 't oog is alles eender gebleven, beheerscht de oude ‘antithese’ nog de partijgroepeering en worden de partijen nog onder hare oude vaandels geleid. Maar wie wat dieper peilt, vindt de antithese-heining hier en daar toch wrak geworden. En wie wat scherper naar de vaandels kijkt, ziet dat ze alle - *alle*, zonder uitzondering, met inbegrip dus van de roode, zoowel als van de zwarte vaan, - wat zijn verrafeld en verschoten.

Beeldspraak verlatend: Deels door het afloopen van den schoolstrijd (althans in zijn felsten vorm), deels door de financieele, economische en sociale oorlogsgevolgen, zijn de oude politieke problemen, voor een deel, òf door nieuwe op den achtergrond gedrongen òf althans door de oorlogsge-

volgen zoozeer van aspect veranderd, dat een nieuwe oriënteering daartegenover noodig is. De onderwijs-quaestie is, voorloopig althans en waarschijnlijk wel voor afzienbaren tijd, van de baan. Doordat de veiligheids-coëfficient in de directe belastingen, dunkt mij, geheel is verdwenen (men moet hem wellicht zelfs reeds in negatieve beteekenis gaan zien), wordt het uitzicht geopend op nieuwe financieele problemen. Ons economische leven is nog zoo uiterst labiel dat we, binnen een jaar tijds, om een Duurtewet moesten roepen.... die ons nu reeds weder overbodig schijnt en het algemeene parool 'meer productie' door de macht der feiten is beantwoord met.... werkeloosheid. En in de sociale quaestie heeft de hoofdzaak van vóór 1918, de ouderdomsvoorziening, een voorloopig even afdoende oplossing gevonden als op onderwijsgebied de schoolstrijd. Doch hier is het dat gansch nieuwe, voorheen nimmer in de actueele politiek verschenen eischen, onder namen als 'socialisatie', 'solidarisme' of 'medezeggenschap', zich op den voorgrond hebben geplaatst. Zelfs met zóó dringend gebaar dat de Regeering ze door een Staatscommissie in studie heeft doen nemen.

Er is dus wel wat nieuws aan den potitieken einder.

Al is zijn uitzicht door veel onzekerheid beperkt.

En al schijnt hij nog het oude politieke land te omringen.

* * *

Hoe staat het dan nu, ten aanzien van dit oud en nieuw, in onze politieke arena?

Uiterlijk houdt nog de antithese stand. En inderdaad is zij ook wel het eenige bruikbare *shibboleth*. Niet evenwel door eigen kracht maar bij gebrek aan beter. De antithese is onmiskenbaar aan 't uitdooven¡ men eerbiedigt haar nog, maar gelooft er niet meer in. Het idool is reliquie geworden en zal misschien, eerlang, als rariteit worden herdacht.... al zal eerst na de verkiezingen van 1922 wellicht zijn te zeggen of dat spoedig zal gebeuren.

De antithese bezielt niet meer en Kuypers dood en Lohmans aftreden, ze zijn beide symbolen (het laatste, als vrij-

willige handeling, kenteeken tevens) van dit politieke feit: de antithese is in haar levensavond. Er klinken geen jubelende, geen dreigende, geen prikkelende tonen meer van rechts waar zelfs de Van Wijnbergens schijnen gepacificeerd. Er is een zekere behaaglijke rust over de rechterzijde gekomen, als van iemand die zich overgeeft aan het digestiegenot van een zeer verzadigend maal. En welk een geestelijke vlakheid vertoont deze rechterzijde waar Kuyper en Lohman geen vervangers vonden en waar de eenige figuur van beteekenis, juist passend in dit moment van politieken overgang, die van den wereldwijzen priester is die, uit de verte van zijn plaats op een achterbank, in 't schouwspel van het parlementair gedoe een geestelijke vergoeding schijnt te zoeken voor wat zijn waardigheid hem heeft ontzegd aan stoffelijk genot en die, met monkelenden mond, 't spul aanziet ‘met een lodderoog.’

Zóó ver zijn we van den Kuypcrtijd reeds af, dat we nu een Ministerie hebben, wel niet voortgekomen *uit* maar dan toch steunend *op* de partijen van rechts - Minister Ruys heeft de positie van zijn Kabinet zoo geteekend in het algemeene politieke debat - waarin meer dan één element zit van niet politiek-christelijken bloede. En toen Kuypers Gideonsbende in de Tweede Kamer dit feit als een ‘verfiauwing der grenzen’ even naar voren bracht, antwoordde de *premier* ongeveer: *Je prends mon bien où je le trouve*’. Als ik geen voor het ministersambt geschikte en tot het aanvaarden daarvan bereid zijnde personen *in* de rechtsche partijen vind, dan zoek ik ze daarbuiten. Dat kan geen kwaad - zoo meende hij - als ze zich maar willen stellen op het standpunt van het Kabinet.

Men herinnere zich even hoe het Ministerie-Heemskerk door Kuyper een paar jaar lang in den ban werd gedaan als ‘geen echt wagenschot’ - er ligt slechts één Ministerie tusschen ons en dien tijd! - en vergelijke met die banspreuk de ongestrafte vrijmoedigheid waarmee de tegenwoordige *premier* erkent dat zijn Kabinet geen ‘echt wagenschot’ is!

Er zijn echter, behalve de toestand van geestelijke digestie waarin zich de rechterzijde bevindt, nog wel andere oorzaken voor het uitdooven van de kracht der ‘antithese’.

Ten eerste het feit dat de voormalige coalitiegroepen niet op één program ter stembus zijn getogen en geen meerderheid hebben gehaald. Ze zitten, daar rechts, precies met 50 man. De 2 eenlingen die ze voorts nog in haar midden moeten dulden, zijn *enfants terribles* van wie ze meestal slechts last hebben.

En ten tweede de omstandigheid dat er, tegenover deze regeeringsgroepen die geen meerderheid hebben, geen minderheid is, doch slechts minder*heden* zijn.... die geen oppositie vormen.

De verdeeldheid links vergoedt rechts het gemis aan eigen kracht.

Want hoe gevaarlijk de positie voor het Kabinet zou wezen indien daar links eens 48 man gezeten waren met ook maar zooveel eensgezindheid als er rechts te vinden is, dat is niet lang geleden nog gebleken bij die stemming over de onderwijzerssalarissen, toen, met slechts 1 stem meerderheid, het ministerie behoed werd voor den val. Het Kabinet zou niet hebben kunnen optreden zonder die zekerheid van een versplinterde linkerzijde tegenover zich.

Versplinterd. Goed geteld zijn er links, aan partijen en partijtjes, juist een dozijn! Maar *tegenover* zich? De uitdrukking is misschien niet geheel juist. Want wel kan de Regeering, voor het voeren van een gematigd - o, zéér gematigd - ‘christelijke’ politiek op geen van deze 12 partijen en op geen van deze 48 leden *rekenen*, zooals op de 50 van rechts, maar ze vindt, in het totaal der ‘linkerzijde’ (traditioneele verzamelnaam die nauwelijks nog meer dan topografischen zin heeft) ook geen eenheid van doelbewuste en zoo noodige ‘regierungsfähige’, *oppositie*. Men voelt, ter linkerzijde, daartoe te zeer zijn onmacht. Men voelt zich onderling ook te zeer oneensgezind. Ja zelfs *vermijdt* een deel der linkerzijde zeer blijkelijk, zooveel mogelijk, elk ietwat stelselmatig opponeeren, beseffend dat èn voor het land èn... voor het eigen partijbelang, 't uitleven van dit Kabinet veel beter is dan een ontijdig einde. En zoo is, reeds in de verhouding tot het ministerie (en dientengevolge indirect en misschien ten deele ongewild ook tot de rechterzijde) een zekere kanalisatie van de vele stroompjes in twee beddingen aan te wijzen: eene die de meer ministerieele en eene die de

meer oppositioneele groepen opneemt. In de eerste vindt men, bij menige stemming, de liberale of, wil men, de gematigde groepen tezamen (vrij-liberalen, Economische Bond met wat daaromheen pleegt te hangen), in de tweede de radicale en radicaalste elementen: sociaal- en vrijzinnigdemocraten met, vaak, de 'revolutionairen.'

En in die scheiding werpt, naar 't mij voorkomt, de toekomst reeds haar schaduwen vooruit.

***

Want wij krijgen nu - dit lijkt zoo goed als zeker, de 'fusie' van de bovengenoemde gematigde elementen. Ze zal worden vergemakkelijkt door het feit dat, al heel gauw na het optreden van dit Kabinet, een deel der eenmanspartijtjes (de middenstandspartij, de neutrale partij, de weermachtsdemocratie en de plattelandersbond) hun vertegenwoordigers in de Tweede Kamer met de 3 Economische-Bonders één club van 'Neutralen' hebben zien vormen die dus 7 leden telde waarvan er, door het uittreden van den plattelander, weer een is afgegaan. In de tegenwoordige Tweede Kamer zou, stel dat al die elementen toetreden tot de fusie, de nieuwe partij dus tellen 6 (neutralen) + 6 (Unieliberalen) + 4 (vrij-liberalen) = 16 leden.

Nu wil ik op den voorgrond stellen dat, geheel afgescheiden van wat ik als *liberaal* goed zou achten, zulk een fusie wenschelijk moet heeten uit parlementair en gouvernementeel gezichtspunt beschouwd. Want het is voor een gezond leven van ons Parlement veel beter dat het uit weinig dan dat het uit veel groepen bestaat... al kunnen, daarnaast, *enkele* 'wilden' nuttig zijn als correctie op partijheerschappij. En het is veel beter voor de kracht eener Regeering - welke ook - wanneer een Kabinet weet, of wanneer het snel kan berekenen, op wie het aan kan en op wie niet, dan dat het daarover steeds in min of meer onzekerheid verkeert. Waarbij nog komt dat grootere partijen lichter tot deelneming aan een Regeering kunnen worden geroepen en dus meer parlementaire verantwoordelijkheid te voelen plegen.

Doch ook voor het liberalisme lijkt mij de fusie stellig

een voordeel *mits*.... noch de weer vooruitstrevende noch de meer gematigde elementen te zeer overheerschen. Want dan krijgt men, tegenover het socialisme dat mij voorshands over zijn hoogtepunt heen lijkt, weer een vrijzinnige partij met genoeg vastheid en breedheid van basis om het vertrouwen van de niet clericaal- noch socialistisch-geloovigen te winnen. Een vertrouwen dat de liberalen in het laatst der negentiende en het begin der twintigste eeuw allengs hebben verspeeld en dat de vrijzinnig-democraten, blijkens het aantal zetels dat zij achtereenvolgens haalden, nooit voldoende hebben kunnen winnen. Zulk een partij kan dan de vrijzinnige denkbeelden, *niet* weder tot de *leidende* maken in ons staatsbestuur - naar mijn overtuiging is de periode van liberale hegemonie met de verkiezingen van 1918 voor afzienbaren tijd besloten - maar wel: hun weer een *plaats* bezorgen in de rechtstreeksche leiding.

Daarvoor is dan echter noodig, dat er in de nieuwe partij een zoo zuiver mogelijk evenwicht wordt gevonden tusschen de meer gematigde en de meer vooruitstrevende elementen. En nu maakt de historie, tot nu toe, van het fusieprogram, dat punt mij tot een oorzaak van zorg.

Ik vrees dat, door het niet-toetreden der vrijzinnig-democraten, de nieuwe partij overwichtig-gematigd zal zijn.

De oorspronkelijke redactie van het concept-fusie-program (althans de eerste die gepubliceerd werd) leek mij, op één punt na, in alle opzichten gelukkig. Het eene punt, waarop ik hier doel, was de ‘geestelijke paragraaf’ (zal ik nu maar zeggen). Daarin werd gevorderd: ‘Erkenning van de waar de van het geestelijk en van het godsdienstig leven voor maatschappij en Staat’. Dit was, in een actueel liberaal program, te veel en te weinig. Te weinig omdat de erkenning der waarde van het *artistieke* leven hier ontbrak. En te veel omdat, in het erkennen der waarde van het godsdienstig leven voor den *Staat*, moeilijk iets anders was te lezen dan òf de uiting van een minderwaardig ‘liberalisme met de witte das om’ òf een welbewust verzaken der scheiding van Kerk en Staat, welke gedachte steeds een van de beste en meest elementaire beginselen van het liberalisme is geweest. Nu is het *te weinig*, in de nieuwe redactie, aangevuld door het inlasschen (zij 't dan ook in een andere paragraaf) van den

zin ‘Bevordering van kunsten en wetenschappen’. Maar het *te veel* is onveranderd gehandhaafd. Dat dit is geschied zelfs nadat er op dit punt in de pers critiek was geoefend (ook in het officieele orgaan der Liberale Unie) toont, dat men met de door mij gewraakte uitdrukking een bepaalde bedoeling heeft. Dat moet wantrouwen wekken bij al wie, *op dit punt*, geen streep afwijken wil van de elementairliberale lijn. Het is, op geestelijk staatkundig terrein, een *louche* begin.

Heeft men hier met den invloed van een zekere kerkschheid onder een deel der vrijzinnigen te doen? Ik kan mij niet voorstellen, waaraan anders het hardnekkig vasthouden aan deze onvrijzinnige en wantrouwen wekkende uitdrukking te wijten ware. En het is waarlijk te hopen dat de woorden ‘en Staat’ alsnog werden geschrapt.

Opdat dit teeken op den drempel geen vrijzinnigen van toetreden weerhoude.

Mijn aarzeling betreffende de beginselzuiverheid van de nieuwe partij is nog toegenomen nu haar naam is bekend gemaakt. ‘De Vrijheidsbond’. Een naam voor een tooneelstuk, een naam voor een fuifclub, voor een schietvereeniging, voor een liedertafel; een héél mooie naam zelfs voor een rooversclub van jongens-die-Schiller-gelezen-hebben. Maar welk een onbenullige naam voor een politieke partij....

....die bovendien een *traditie* heeft, ook op het stuk van naam.

‘Vrijzinnige partij’ ware in elk geval veel beter geweest, maar was misschien min aanbevelenswaard omdat er al vrijzinnig-democraten zijn die, op 't stuk van vrijzinnigheid, minstens even zuiver op de graat zijn als de liberale elementen.

Maar waarom is de voor de hand liggende naam ‘Liberale Partij’ niet gekozen? Had de heer Treub, die het liberalisme langen tijd even fel heeft bestreden als het socialisme, misschien te veel bezwaar tegen dien naam? Maar daar, van de drie hoofdgroepen, er twee waren die den naam ‘liberaal’ droegen, mocht de derde en kleinste groep, de Economische Bond, toch niet de beslissende stem hebben bij dezen doop!

Of wil de nieuwe partij te kennen geven dat zij zich

losmaakt van de liberale traditie? Maar dan had dit toch duidelijk te kennen moeten zijn gegeven en had niet, ook door het meerendeel van den inhoud van het conceptprogram, de indruk moeten zijn gewekt dat men te doen heeft met een, zij het dan ook natuurlijk *vernieuwde*, liberale partij. Want dit laatste - weer een groote, algemeen-liberale partij met plaats voor schakeeringen links en rechts, is wat een groot deel der kiezers, niet het minst ten plattenlande, sinds jaren verlangt. En als de ongelukkige naamskeuze haar oorzaak mocht hebben in een stembusspeculatie, dan zal die zeker een averechtsch gevolg hebben.

Intusschen zal niemand die overigens zich aangetrokken voelt tot de nieuwe partij, door een min gelukkigen naam zich laten afschrikken. Er is echter, behalve deze naam en behalve het behoud der erkenning van de waarde van den godsdienst voor den *Staat*, nog een derde zaak ten aanzien waarvan de geschiedenis van het fusie-program mij niet geheel gerust laat. Dat is het hoofdmoment in de *sociale* paragraaf.

* * *

Daar stond aanvankelijk:

'Bevordering van medezeggenschap van den werknemer in de daarvoor vatbare groote bedrijven.'

En dit is, in de tweede redactie, geworden:

'Bevordering van *het bewustzijn dat* medezeggenschap van den werknemer *ten aanzien van arbeidsvoorwaarden en inwendige organisatie gewenscht* is in de daarvoor vatbare bedrijven.'[1)]

Deze nieuwe redactie is... reactie! Namelijk tegen de eerste. Want ze beteekent dat er twee groote stappen terug worden gedaan. Op dit belangrijke, misschien allerbelangrijkste punt van een modern politiek program.

Ten eerste wordt de medezeggenschap beperkt tot de 'arbeidsvoorwaarden en inwendige organisatie van een bedrijf.' Met de bedrijfspolitiek in haar geheel krijgen de

1) Cursiveering van mij, - E.

arbeiders dus in geen geval iets te maken en het is dus uitgesloten dat hun vertegenwoordigers als representanten van den arbeid, naast die van het kapitaal, zouden worden opgenomen in den Raad van Commissarissen eener Vennootschap.

En ten tweede wordt niet meer bevordering van medezeggenschap verlangd, doch slechts bevordering van het *bewustzijn* dat medezeggenschap (en hoe dan nog beperkt!) *gewenscht* is.

Nadat de eerste redactie uitmaakte dat *de zaak zelve* moest worden verwezenlijkt, komt nu dus de tweede redactie als 't ware zeggen: het is wenschelijk dat wij *propaganda* maken voor de idee van een - beperkte! - medezeggenschap.

Hiermede is de heele, zoo uiterst actueele, zaak der medezeggenschap niet alleen in omvang ingeschrompeld op het program maar ook van het terrein der praktische politiek verdreven naar dat van de academische studie.

Dit klopt volkomen op de uitlegging die in December j.l. door *De Nationale*, het vrij-liberale partij-orgaan, werd gegeven aan dezen passus der eerste program-redactie, welke uitlegging de strekking had om een aantal onthutste partijgenooten gerust te stellen met de verzekering dat ‘niemand’ voorloopig dacht aan wettelijke verwezenlijking der medezeggenschap. Het klopt daarentegen *niet* op de onvoorwaardelijke, onbeperkte en op krachtigen toon geuite aanbeveling der medezeggenschap door den vrij-liberalen practieleider in de Tweede Kamer, Mr. Dresselhuys, op 16 November 1920. Maar het is weer wèl geheel in de richting van den Economischen Bond die zelfs het *woord* ‘medezeggenschap’ wilde doen verdwijnen en zien vervangen door ‘overleg.’

Een en ander toont, hoezeer in deze ernstige aangelegenheid de meer conservatieve elementen[1)] de baas dreigen te worden in de nieuwe partij. En wanneer dit voortdurend zoo mocht gaan, juist op het stuk der sociale politiek, dan zou deze nieuwe liberale partij - liberaal *malgré soi* -

1) Hiermede is geen stigma bedoeld. In elke gezonde partij, althans in een niet al te kleine, zijn meer conservatieve en meer progessieve elementen. Dat is ook heel goed, mits er tusschen die twee een voldoend evenwicht van invloed behouden blijve.

den zelfden weg inslaan die de oude liberale partij.... ten doode heeft geleid.

Want naar de medezeggenschap der arbeiders *moeten* wij heen - zij het dan ook natuurlijk niet met één sprong.

Ik zie, zoo goed als wie ook, de groote bezwaren tegen het verwezenlijken van dit denkbeeld. Bezwaren waaronder die van den vorm, hoe groot ook, nog maar de kleinste zijn. Veel moeilijker op te lossen zijn deze vragen: Hoe zal men, aan een arbeidersklasse die goeddeels, sinds tientallen jaren, is opgevoed in wantrouwen jegens bedrijfsleiders, dat zekere vertrouwen in de leiding bijbrengen dat, bij hen die invloed hebben op een bedrijf, zooals de aandeelhouders, aanwezig moet zijn als het bedrijf goed en vlot zal loopen? Hoe zal de positie zijn van arbeiders, vertegenwoordigers die zeggenschap hebben over de zaak en dus controle over de leiding en die tevens, anders dan aandeelhouders, ondergeschikt zijn aan die leiding? Hoe zal, wanneer er machtspariteit komt tusschen kapitaal en arbeid in een bedrijf, de tegenstrijdigheid tusschen beider klasse-egoisme zijn op te lossen in bedrijfssolidarisme?

Ja dat alles zal heel moeilijk zijn.

Maar het zal *moeten*.

En dáárom zal het *kunnen*, even goed als, in den oorlogstijd, in onze politiek en in ons gewone leven, tal van zaken die vroeger moeilijk, ja onmogelijk heetten, plotseling mogelijk bleken *onder den druk des tijds*.

Het zal *moeten*. Er zal een regeling *moeten* gevonden worden waarbij de verhouding van subordinatie tusschen arbeid en kapitaal in de bedrijven wordt vervangen door eene van coördinatie.

Het zal *moeten*. Want naast de *Arbeitsfreudigkeit* van den ondernemer - die we hem zeker niet mogen vergallen - moet ook de arbeider weer plezier in, en hart voor, het werk krijgen, doordien hij er iets over te zeggen heeft.

Het zal *moeten*..., och, nog niet eens om ‘erger’ te voorkomen. Omdat we anders misschien eens revolutie mochten krijgen. Dat kunnen we misschien buiten beschouwing laten. Maar het zal moeten.... omdat de maatschappij een eeuwig *Worden* is en omdat een politieke partij die een krachtig levenden tijdseisch afsnijdt, ten slotte gedrongen

wordt, òf tot het aanvaarden der verwezenlijking van dienzelfden eisch *door anderen*, òf tot het aanvaarden van wat ze dan nòg grooter kwaad moet achten. Het eerste zou geschieden wanneer de liberalen de idée der medezeggenschap zagen verwezenlijken door de Roomsch-Katholieken, die er, onder de leuze ‘solidarisme’, reeds mede bezig zijn. De medezeggenschap komt er toch; 't is maar de vraag wie haar zal beelden, de liberalen of - anderen.

En het tweede zou geschieden wanneer, door onwil van de ‘burgerlijke’ partijen ten aanzien van de medezeggenschap, de socialisatie-idée der sociaal democraten in eenigerlei omvang die van de medezeggenschap kwam op te slokken.

Toch is reeds eenmaal de leiding van den socialen vooruitgang aan het liberalisme ontnomen door het socialisme. Dat is geschied in het laatste kwartaal der vorige eeuw. De ‘burgerlijke’ partijen zijn toen, doordien ze verzuimden tijdig een sterke *eigen* stelling in de sociale quaestie in te nemen, genoopt geworden, achter het socialisme aan te loopen. Voor het negentiende-eeuwsche liberalisme, dat niet, gelijk de ‘christelijke’ groepen, zich nog terug kon trekken binnen een geloofsreduit, is dat de ondergang geworden.

Laat het liberalisme (onder wat naam dan ook) van de twintigste eeuw zich toch zijns vaders lot herinneren.

En niet aan hetzelfde euvel ondergaan.

* * *

Nu erken ik, dat het zeer moeilijk is, in een bewogen en bewegelijken tijd als deze, te onderscheiden wat, in den ‘geest des tijds’, vlottend en vluchtig en wat vast is. En gaarne wil ik de woorden van een bekend staatsman onderschrijven die ik hier aanhaal:

‘Mijnheer de Voorzitter! Op ieder die in den tegenwoordigen ernstigen tijd, al is het ook in ondergeschikte plaats, invloed heeft op het Staatsbestuur, rust een zware verantwoordelijkheid. Aan de eene zijde dreigt het gevaar van een misstap, aan de andere het gevaar om het gunstig oogenblik te laten voorbijgaan. Reeds dikwijls is in de geschiedenis aan politieke richtingen en partijen een “Te laat!”’ toegeroepen.

‘Wat maakt dezen tijd tot een ernstigen tijd? Het is dit, dat, meer dan anders, meer dan gewoonlijk, de oude vormen en de nieuwe geest met elkander in botsing komen. Op internationaal, op politiek, op kerkelijk, op industrieel gebied, overal ontwaart men het streven naar nieuwe levensvormen: op internationaal gebied het streven naar een federatief volkerenverbond in plaats van het nationaal isolement: op politiek gebied het streven naar zelfbeheer in plaats van eene regeering door een gezag dat elders dan in de behoeften des volks zijn oorsprong vindt; op kerkelijk gebied de vrije gemeente, de vrije vereeniging tot bevordering van zedelijkheid, beschaving en welvaart, tegenover de kerk, die naar dogmatische eenheid tracht; op industrieel gebied de coöperatieve samenwerking van arbeid en kapitaal, inplaats van den loondienst.’

Deze woorden, die gezegd schijnen, van 't begin tot het eind, in *onzen* tijd, zijn dáárom thans zoo merkwaardig omdat ze werden uitgesproken *vijftig jaar* geleden. Namelijk door Mr. S. van Houten op 25 April 1871 in de Tweede Kamer, onder het derde ministerie-Thorbecke.

Toen was men evenzeer onder den indruk van den Fransch-Duitschen oorlog en van de gebeurtenissen te Parijs als wij het thans zijn onder dien van den wereldoorlog en de omwentelingen in Oost- en Midden-Europa. En wanneer ons die gebeurtenissen van 1871, na wat wij in de laatste jaren hebben beleefd, thans, op grooten afstand bezien, zoo veel kleiner voorkomen dan ze het den tijdgenooten deden, dan is er zeker wel reden om ons te hoeden voor overschatting van het oogenblik[1)] en te bedenken dat er, naast het gevaar ‘om het gunstig oogenblik voorbij te laten gaan’, óók dat is ‘van misstap’. Maar het gevaar van *onder*schatting is er toch stellig ook. Als Mr. Van Houtens tijdgenooten

1) Aan zulk een overschatting maakte zich m.i. Mr. Troelstra schuldig toen hij in de Tweede Kamer zeide: Wij rekenen nu niet meer van de Fransche Revolutie af, maar van de Revolutie van 1918. Deze uiting getuigt van miskenning van het verschil in wezen en beteekenis tusschen de beide revolutionaire bewegingen als historische momenten. De Fransche Revolutie was *primair*, ontstond als *sociaal* verschijnsel louter als gevolg van *sociale* toestanden. De Revolutie (revoluties eigenlijk) van 1918 daarentegen was *secundair*, ontstond als oorlogsverschijnsel en was een gevolg van de geleden nederlaag.

in 1871 en later hadden geluisterd naar zijn waarschuwing en hem hadden wiilen volgen op den weg van een *eigen* liberale sociale politiek, dan had het liberalisme later niet achter het socialisme behoeven aan te loopen. En dan zou het voor de tegenwoordige liberalen niet zoo moeilijk zijn geweest om waar van valsch, behoefte van leuze, tijdig van ontijdig te onderscheiden. Want wel heeft de oorlog den normalen gang der geschiedenis eenige jaren gestremd, maar hij heeft ons, op sociaal gebied, toch ook vooral doen zien wat wij reeds veel *vroeger* hebben verzuimd. Het komt mij daarom voor, dat wij ons in zulk een tijdsgewricht bevinden als door Thorbecke[1)] eens zóó is geschetst:

'Unternimmt dagegen, nachdem das Geschehene und Vergangene lange für das allein Bestimmende gegolten, irgend eine neue Generation es, das Recht der Rückwirkung wiederum an sich zu reissen, so mag sich leicht erst nach gewaltsamer Erschütterung ein gleichmässiges und gesundes Wechselverhältniss allmählig herstellen können.'

En hij wijst er verder op, dat voor een generatie die iets heeft in te halen dat een vorig geslacht verzuimde, de 'verhängnissvollste aller Geschichtsaufgaben' ontstaat, namelijk om 'ohne von der vorigen Lebensstufe die wahre Besinnung entlehnen zu können, bewusst zu werden, welches wesentliche Glied man im Ganzen, und welche Bestimmung vermöge dieser Individualität und mit Beziehung auf den bestehenden Zustand des gesammten Geschichtswesens zu erfüllen sei.'

Want zulk een generatie moet, naar hij opmerkt, te gelijk haar Heden én haar Verleden maken.

* * *

Ziedaar wat het kiezen van de juiste politieke positie thans inderdaad zeer moeilijk maakt voor elke partij die, met Thorbecke, de geschiedenis opvat als een organisch geheel en dus streeft naar continuïteit.... naast progressiviteit. Men moet eenerzijds, op een oogenblik waarop de normale

1) Ueber das Wesen und den organischen Character der Geschichte. - Göttingen, 1824.

ontwikkeling der dingen na een catastrofale verbreking moet worden hervat, zoeken naar een stevig verband met het verleden. Maar anderzijds moet men nu bedenken dat er in dat verleden heel wat is verzuimd en dat men dus een Heden èn een stuk van het Verleden heeft te maken. Het spreekt van zelf dat deze moeilijke taak nog moeilijker wordt wanneer de partij, die er voor staat, een nieuwe is, of eene die zich opnieuw organiseert.

Daarom wil ik de nieuwe Liberale Partij ook niet al te hard vallen over haar aarzeling, haar terugdeinzen voor het probleem der medezeggenschap (wèl over de onzuiverheden, in program en naam, op 't stuk der *vrijzinnigheid*). En allerminst bedoel ik te zeggen, dat deze Partij nu reeds het vertrouwen geheel zou hebben verspeeld van wie op dit punt de zaak inziet gelijk ik het doe. Men dient een politieke groep vooral te beoordeelen naar haar *daden* en wanneer er maar genoeg personen tot de 'fusie' toetreden die naar de medezeggenschap toe *willen* en inzien dat het *moet*, dan zal de slappe tweede redactie toch worden *toegepast* in den zin van de eerste.

Doch wel mocht mij hetgeen er nu reeds met het fusieprogram gebeurd is, een reden tot bezorgdheid zijn.

En een aanleiding tot het uiten der waarschuwing van een 'vriend die feilen toont':

Bedenk dat er, in wat Thorbecke een eeuw geleden schreef en in wat Mr. S. van Houten een halve eeuw geleden sprak, een *dubbele* les is te vinden: Laat u niet door oogenblikkelijk radicalisme overbluffen, *maar verzuimt het oogenblik ook niet*.

Opdat niet eenmaal van de liberalen van 1921 worde getuigd wat Van Welderen Rengers schreef over die van 1871: Zij waren traag in sociale hervorming.

En - dit voeg ik er bij - het oude liberalisme ging daaraan te gronde.

C.K. ELOUT.

Een accident in de Indische rechtshervorming.

I.

In de hoeveelste phase van haar bestaan die stremming van Indisch recht verkeert, die men de ‘rechtshervorming’ pleegt te noemen, weet niemand meer. Ouderen van dagen meenen zich te herinneren, dat zij is aangevat in 1901. In 1904 moet er een lichte emotie (de indiening van een wetsvoordracht), in 1906 een pakkende scène (de behandeling in de Tweede Kamer) geweest zijn. Daarna is de aandacht weggevloeid; maar de herziening zelf poosde niet. In 1907 stond men aan den vooravond van een ontknooping: zij zou geünificeerde wetboeken van Indisch privaatrecht brengen op Europeeschen grondslag. De ontknooping echter werd destijds verdaagd. In 1910 stond men weer aan zoo'n vooravond: een tweede editie van het eenheidswetboek lag ter tafel. In 1914 werd dit ontwerp gepubliceerd; vervolgens werd de ontknooping verdaagd. In de toen volgende jaren was men druk in de weer om door wetswijziging de ontknooping te bespoedigen: een nieuwe vooravond in 1919 - vooravond voor den wetstekst, waarop het definitieve eenheidswetboek zou steunen -, en nieuwe verdaging van de ontknooping. In 1921, in het twintigste jaar dezer onvermoeide ‘hervorming’, staan wij, met gepaste spanning, aan een vierden vooravond; want een wederom vermeerderde en verbeterde editie van het zoetjesaan zeker volmaakte eenheidswetboek schijnt gereedgekomen. Volgens regee-

ringsbelofte van 5 Juni 1919 zal ook dit ontwerp vooraf gepubliceerd moeten worden (weer over vier jaar pas?); daarna zal men den Volksraad wel dienen te hooren over dit ver-strekkend volksbelang, en de ontknooping andermaal kunnen verdagen. Het geheele bedrijf dezer hervorming schijnt geïnspireerd op dat fameuze, niet juist sympathieke, rechtsgeding uit Bleak House, waarin men als jurist zijn brood verdient, waarin men als belanghebbende arm wordt, ziek wordt, gek wordt, geboren wordt, trouwt en sterft, en dat eindigt met, onafgedaan, weg te smelten in een ellenlange kostenrekening.

Gelukkig nochtans, driewerf gelukkig, dat twijfel aan den juisten opzet dezer 'rechtshervorming' is uitgesloten. Wat men in 1901 heeft gekozen, is en blijft: *het practische* plan. Droomers en dwazen hadden andere dingen bepleit: voortwerking op het bestaande, aansluiting bij het Indonesische, verrijking en aanvulling van dat Indonesische, afdoening van het urgente, terzijlating van het onnoodige. Wat 'onberekenbaar tijdverlies' zou die werkwijze hebben veroorzaakt; op welk een zandgrond zou zij hebben gebouwd! Dit is bovendien: *het populaire* plan. Al wat zich onder de niet-Europeanen met reden tot jong Indië of tot ontwikkeld Indië rekent - volksraadleden, inlandsche bestuursambtenaren, gediplomeerden der hoogere burgerschool, djaksa's, Christen-Indonesiërs van ouderen datum, toongevende volksleiders, inlandsche rechtskundigen en artsen en onderwijzers, elk die in Nederland heeft vertoefd, groote Chineesche kooplieden, en de gansche niet-Europeesche pers -, zij allen begeeren immers deze eenheid van privaatrecht op westerschen grondslag. Zeker, zij zal Indië tot juridisch wingewest van Nederland maken, juist nu de nationale gedachte er bloeien gaat, nu het nationale recht wordt ontgonnen, nu de eerste landzaten tot rechtsbeoefenaars worden geschoold; maar de Indiërs zelf willen deze unificatie nu eenmaal - naar men verzekert -, en zien uit naar de op til zijnde ontknooping.

II.

Het was een goede gedachte van de voorstanders der hervorming om, nu haar duur een weinig tegenvalt, te zor-

gen voor een bemoedigend tusschenspel. De stof daartoe bood zich ongekunsteld aan.

Wanneer inderdaad een steeds groeiend getal Indonesiërs en andere niet-Europeanen in Indië weerzin gevoelen tegen hun nationale recht en naar Europeesch recht hunkeren, waartoe zou men de bevrediging van hun wensch dan op het eenheidswetboek laten wachten? Voor al die goedonderwezenen, goedontwikkelden of door het Christendom tot ons genaderden is - verzekert men - alleen Europeesch privaatrecht bruikbaar. Voorts heeft men in tien der gewesten buiten Java nog Chineezen, Arabieren en verdere oosterlingen, die - naar men alweer verzekert -, in de duisternis van hun volksrecht gelaten, afgunstig naar hun rasgenooten op Java en elders zien, voor wie Europeesch privaatrecht, althans vermogensrecht, al geldt sinds jaren. Hen allen wenkt weliswaar de fakkel van het toekomstige eenheidswetboek; doch als het gereedmaken van die fakkel een weinig toefde, kon men hun dan maar niet vast gelegenheid geven het begeerde te grijpen uit eigen keus?

Vrijwillige onderwerping dus aan het Europeesch privaatrecht, subsidiair alleen aan Europeesch vermogensrecht. De rechtshervormers eenerzijds konden daar niets op tegen hebben, want het bereidt hun schoone toekomst voor: een imponeerende stoet van intellectueelen zou, het ondraaglijk volksrecht afschuddend, getuigenis komen geven van den klemmenden rechtseisch der Indische natie. Maar even weinig konden de tegenstanders dezer rechtshervorming op de proefneming tegen hebben; want hoe zouden zij onwilligen begeeren te dwingen tot het blijven onder achterlijk recht? Zij herinnerden zich trouwens te goed, dat, toen in 1872 de Javaan zelf uitspraak kreeg te doen, of hij waarlijk ‘eigendom’ van zijn grond in plaats van Javaansch bezitrecht verlangde, de eigendom het deerlijk aflei, en dat, toen in 1885 de Javaan zelf uitspraak kreeg te doen, of wij zijn zoogenaamde dorpsbezit van grond tegenover zuiver persoonlijk bezit van grond goed waardeerden, het zuiver individueel bezit het deerlijk aflei. In elk geval trouwens - gelijk te recht mr. Van Deventer aanvoerde op 21 November 1913 - zou de uitslag ‘een leerrijke proef’ worden, welker ondervinding den wetgever ‘van groot nut’ zou kunnen zijn. Wat voor

uitslag dat zou worden? Zoo al niet van onderwerping aan het heele privaatrecht, in elk geval van die aan het vermogensrecht der Europeanen, verwachtte Van Deventer zelf gebruikmaking ‘op groote schaal’, door ‘wellicht tienduizenden’.

Men zou echter nog een paar jaar geduld moeten oefenen. Een aanvankelijke regeling van 1913 trad niet in werking. In 1917 verscheen een nieuwe; zij ging gelden op 1 October 1917. De leerrijke proef heeft dus thans meer dan drie jaar kunnen worden geobserveerd.

Is de vrijwillige onderwerping een succes geworden voor westersch eenheidsrecht, een vernietigende betooging tegen het adatrecht? Is de optocht der ontgroeide Indiërs eindeloos? Gaat de bloem der natie daarbij vooraan?

Het getal. Uit zeven en veertig millioen niet-Europeesche Indiërs hebben zich, in drie jaar en drie maanden, achttien personen aan het heele privaatrecht der Europeanen onderworpen[1]; zegge en schrijve: achttien. Aan het Europeesche vermogensrecht twee[2]; zegge en schrijve: twee. Onder de achttien genoemden zijn er bovendien zes (twee Chineesche kooplieden uit Madoera, één uit Kediri, twee uit Nieuw-Guinee, één uit Batavia), voor wie het nieuwe recht toch al uit anderen hoofde zou zijn gaan gelden op 1 Mei 1919, en wier onderwerping dien datum slechts heeft vervroegd. Van de twee, die alleen het vermogensrecht aanvaardden, was de één een gewone inlander, doch de ander een persoon met Chineeschen naam uit de Preanger (Garoet), bij wien men geneigd is te denken aan een vergissing.

Het gewicht. Klinken de namen dier twintig misschien als klokken? Er is onder de aan het heele Europeesch privaatrecht onderworpenen één Indisch arts uit de Preanger (Bandoeng), de eenige intellectueel in engeren zin onder de achttien. Verder: een Arabier uit het Palembangsche (Pladjoe), de genoemde Chineezen uit Madoera, Kediri, Batavia, die uit Nieuw-Guinee (de jonge nederzetting Hollandia aan de

1) Javasche Courant 1917, blz. 1297, 1375, 1399, 1432; 1918, blz. 22, 717, 885, 886, 955 (onregelmatig), 1106, 1124, 1187, 1195, 1402, 1612, 1627; 1919, blz. 435, 450, 567, 587, 1185, 1491; 1920, blz. 114, 328, 349, 530, 1718. Sommige opgaven zijn herhaald.

2) Javasche Courant 1918, blz. 439, 467.

Humboldtbaai), een Minahasisch spaarbankagent (Tondano), een handelaar met Nederlandschen naam uit Nieuw-Guinee (nabij Hollandia), een Javaan zonder beroep uit het Semarangsche (Poerwodadi), een Moluksch (Christen-?)inlander uit Nieuw-Guinee (Hollandia), een Arabier uit Nieuw-Guinee (Hollandia), een Amboineesch fuselier te Semarang, een Maleier te Medan - die achtereenvolgens van zes vrouwen gescheiden was, en van wien de Sumatra Post aanstonds kwam verklappen, dat hij van de Europeesche faillissementsverordening wenschte te profiteeren -, een inwoner van Batavia, een inwoner van Weltevreden, en een schoenmaker met Nederlandschen naam uit Timor (Koepang). Van de twee aan Europeesch vermogensrecht onderworpenen was de één een inlander uit Batavia, voor wien deze onderwerping eveneens alleen diende om het faillissement in te luiden[1)], en was de ander de reeds vermelde handelaar uit Garoet Geen universiteitsburgers dus, geen regenten, geen Christenleeraars, geen Christeninlanders in massa, ook geen enkele andere categorie in massa, geen voormannen der inlandsche beweging, geen Indonesische juristen zelfs. Wel, misschien, een paar deugnieten. En als kweekhof voor vrijwillige onderwerping: de onbekende wereldstad Hollandia in het uiterste oosten van ons Nieuw-Guinee.

Indien ooit een proef bewezen heeft wat zij niet mocht bewijzen....

III.

Zal de Indische wetgever met dit nuttig accident zijn voordeel doen?

Tegen de behoefte aan meer rechtseenheid in Indië bewijst de uitslag niets. Tegen de wenschelijkheid om werkelijke of vermeende achterstelling van den eenen landaard bij den anderen te doen verdwijnen ook in zake privaatrecht bewijst hij niets. Tegen de warmte van den wensch bij volk en Volksraad om rechtsongelijkheid te zien weggenomen bewijst hij niets.

Maar hij bewijst alles tegen het beweerde reikhalzen van Indonesiërs naar westersch recht; tegen het forceeren van

1) Javasche Courant 1918, blz. 641, 660.

rechtseenheid, niet op Aziatischen, maar op Europeeschen grondslag; tegen het drijven naar een zoodanig eenheidswetboek, welks inrichting, inhoud en gansche strekking aan Indonesisch denken en voelen even vreemd zal zijn als een Javanen- of Sumatranenwetboek wezen zou voor ons.

Zal men de waarschuwing verstaan? De gebrekkige opgaven in de Javasche Courant, het stilzwijgen der koloniale verslagen, doen het niet verwachten. Zal men zich integendeel niet vastklampen aan het reeds verrichte monnikenwerk; smalen op de inferioriteit van elk juridisch streven, dat voor Indonesische rechtshervorming een Indonesisch landrecht als centrum eischt; van elk tegenvoorstel aanstonds een caricatuur teekenen, volgens welke zoodanig voorstel tot 'onberekenbaar tijdverlies' zou leiden en zelfs het overwegen niet waard is?

Inmiddels werkt de tijd. Met ieder jaar, dat de Indische rechtshervorming zich vaster in den knoop trekt, groeit het nationaal besef in Indië; verscherpt het de omtrekken van zijn gestalte; worden meer juristen uit de landzaten gevormd; verliest de westersche rechtsgeleerdheid van haar alleenheerschappij; wordt het Indonesisch recht meer gekend, meer begrepen, meer op waarde geschat; wordt derhalve de voosheid van het sophisme, hetwelk 'Indische rechtseenheid' uitlegt als synoniem met 'Indische rechtseenheid op on-Aziatischen grondslag', gemakkelijker doorzien ook door den Indonesiër zelf. Met ieder jaar gaat het luider spreken, dat een eenheidswetboek naar den smaak der Europeanen, waarin het recht van het oosten slechts als kruipende dienaar wordt geduld, maar waarin dat van het westen zich gedraagt als het eenig volwaardige, uit den tijd is nog vóór het geboren werd. Hetgeen voor onderwijs en godsdienst reeds tot erkenning is gekomen - dat, hoe véél Europa ook moge toevoeren, het uitgangspunt moet liggen in het geestelijk bezit van Indonesië zelf -, kan niet verborgen blijven in deze andere sfeer van geestelijk bezit, de sfeer van recht en rechtshandhaving. Ook daar is geen levenskracht buiten het staatsblad te wachten van een hervorming, voor welke de zeven en veertig millioen Indonesiërs niet hoofdzaak zijn, maar volg- en bijzaak der honderd vijftig duizend Europeanen.

Laat de rechtshervorming dus rustig voortgaan - zij doet

het zeker -, alsof het accident niet voorgevallen ware. Binnenkort worden wij weer op een vooravond vergast (den hoeveelsten ook weer?), weer op een ontknooping genoodigd (de hoeveelste ook weer?), en dan op nog een, en nog een. Inmiddels werkt de tijd, ons ten goede.

C. VAN VOLLENHOVEN.

‘De held en de schare.’

Henriëtte Roland Holst-van der Schalk. De Held en de Schare. (Een verbeelding van Garibaldi en de Italiaansche vrijheidsbeweging). - Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam.

De lezer van ‘De Held en de Schare’ zal, voordat hij zich tot beoordeelaar opwerpt, goed doen, met zich eerst de aard van het boek duidelijk te maken. - Een roman kan men het niet noemen - al is het in de serie ‘Nieuwe Romans’ verschenen - en dat niet in de eerste plaats om wat het is, als om wat het wil zijn. Zelfs de schrijver van historische romans staat immers geheel anders tegenover zijn stof. Beschrijft hij geheel fictieve personen in een historisch tijdperk, dan spreekt dit vanzelf, maar ook als hij iemand, die bestaan heeft - dikwijls een beroemden of beruchten - tot zijn hoofdpersoon maakt (een altijd hachelijke onderneming), dan mag hij zich toch het recht voorbehouden, geheel vrij tegenover die figuur te staan. Wel zal hij verstandig doen met zich zooveel mogelijk aan de historische feiten te houden, om onze illusie niet te verstoren, doordat wij ons herinneren, dat het zoo toch eigenlijk niet gebeurd is - dat neemt niet weg, dat wij in de eerste plaats een innerlijke waarheid van hem verlangen, waaraan hij, als hij er kans toe ziet, haar aannemelijk te maken, de feitelijke waarheid gerust mag opofferen.

Wat wij van den geschiedschrijver, i.c. den biograaf, mogen verwachten is iets anders. Van hem eischen wij in de eerste plaats een feitelijke waarheid. In de eerste, niet in de laatste plaats. De tijden, dat men in den geschiedschrijver niet veel meer dan een kenner en verslaggever van feiten en jaar-

tallen zag, zijn voorbij. Men begrijpt thans, wat een machtig hulpmiddel de verbeelding voor den historicus kan zijn. Maar die verbeelding mag nooit - zooals bij den historischen romanschrijver - werken om haar zelfs wil. Zij moet altijd gericht zijn op het ééne doel: een persoon, een tijdperk, een gebeurtenis te herscheppen, zooals die waarschijnlijk zijn geweest. De subjectieve gaven van den biograaf moeten dienstbaar worden gemaakt aan de herschepping van de objectieve elementen van het beschrevene.

Noch tot de eene, noch tot de andere soort van werken behoort het boek van mevrouw Roland Holst. Men zou het misschien het best een legende, of een modern hagiografisch geschrift kunnen noemen. Een legende staat als het ware in tusschen een historischen roman en een geschiedkundig werk. Met het laatste heeft zij dit gemeen, dat zij zich, voor zooveel mogelijk is, baseert op een feitelijke werkelijkheid, maar met de eerste, dat het - zelfs al meent de schrijver van wel - haar doel niet is, een persoon te verbeelden, zooals die is geweest, maar zooals de schrijver die ziet.

Het spreekt van zelf, dat deze zuiver-theoretische verdeeling in de praktijk nooit geheel opgaat. Ook van den geschiedschrijver verwachte men geen ‘zuiver-objectieve’ houding tegenover zijn onderwerp, die trouwens onbestaanbaar is. Maar men verwacht - en mag verwachten - van hem een andere, vrijere geesteshouding tegenover zijn onderwerp, dan de onverzettelijke voor- of tegeningenomenheid, waarmee mevrouw Roland Holst staat tegenover Garibaldi, en de personen die zich om hem bewegen.

Een legende noemde ik dit boek over Garibaldi. Zooals een middeleeuwsch dichter den volmaakten ridder of den voorbeeldigen heilige zou beschrijven, den ridders en vromen tot een blinkend voorbeeld, zoo schreef mevrouw Roland Holst voor haar ‘jonge genooten in alle landen’ ‘een verbeelding van Garibaldi en de Italiaansche vrijheidsbeweging’. En inderdaad, dit boek, welks geest op het eerste gezicht zoo anti-middeleeuwsch mogelijk schijnt te zijn, en deels ook is, vertoont, in één opzicht althans, en innerlijke gelijkenis met middeleeuwsche geschriften, waarvan het uiterlijk zoo verscheiden is.

Men is gewoon, de middeleeuwsche geest als een primi-

teve geest te kenschetsen. Dergelijke algemeenheden, die men bovendien dan nog dikwijls domweg, of althans met onvoldoende kennis van zaken, elkaar napraat, zijn gevaarlijk, maar toch dikwijls op een realiteit, zij het ook niet een zoo absolute als men meent, gegrond. Voorzoover ik er over kan oordeelen, lijkt mij deze opvatting, met de noodige restricties, niet onjuist. En is dat zoo, dan is het boek over Garibaldi in dit opzicht middeleeuwsch te noemen, omdat het zoo volkomen primitief is. De wereld, die hier beschreven wordt, is geordend volgens een primitieve hierarchie, die noch uit de daden van, noch uit het pychologisch inzicht in de daders te verklaren is, maar enkel en alleen steunt op het enthousiasme van de schrijfster voor enkele algemeene gedachten, welke die personen voor haar belichamen. Garibaldi is het stralende toppunt van die hierarchie, al de andere personen zijn in verhouding tot hem hooger of lager geplaatst, naarmate zij meer of minder Garibaldiaansch zijn - de eenige maatstaf waarnaar zij worden gemeten. Dit geeft aan het boek een zoo verwonderlijke partijdigheid, die alleen door haar genereuze openhartigheid niet onsympatiek wordt. Is dit al opvallend, wanneer een persoon of menigte als geheel wordt beoordeeld, nog vreemder wordt het, wanneer wij een zelfde persoon of menigte afwisselend, en met een snelheid zonder eenigen gerechtvaardigen overgang, zien geprezen of gelaakt, om zijn of hare houding tegenover Garibaldi.

Als Garibaldi in Zuid-Amerika terugkeert, en de koning wil hem, die met al zijn mogelijke groote kwaliteiten toch eigenlijk nog niet anders dan een avonturier is, niet onmiddellijk het opperbevel over zijn geheele leger - excusez du peu - overdragen, vindt mevrouw Roland Holst den armen Karel Albert natuurlijk weinig minder dan een misdadiger. Zoo gaat het het heele boek door. Als later Victor Emanuel Garibaldi niet met alle eerbewijzen overstelpt, die mevrouw Roland Holst kan bedenken, wordt hij daarover ten zeerste hard gevallen, en als wij dan later incidenteel lezen, dat de koning Garibaldi een reeks belooningen en onderscheidingen had aangeboden (pag. 321) - ‘opdringen’ noemt mevr. R.H. het-dan blijkt duidelijk, dat zij het haast een schande vindt, dat de koning het gedurfd heeft, hem te willen beloonen.

Nog vreemder doet het aan, wat eenige malen in het boek

voorkomt: een volksmenigte het ééne oogenblik (als zij Garibaldi juichend inhaalt) te zien beschreven als een geslacht van fiere helden, de wegbereiders van een nieuwe menschheid etc., en even later, als het enthousiasme, zooals onvermijdelijk is, wat verslapt, te zien beschimpt als lompenproletariaat, door heerschers en papen afgestompten enz.

Deze voorbeelden, die in 'De Held en de Schare' voor het grijpen liggen, zijn niets anders dan de uiting van een geest, die van mevrouw Roland Holst en haar medestanders tegelijk de verhevenheid en de zwakte is, bij iemand als zij goddank meestal de verhevenheid, bij zeer velen van haar medestanders helaas veelal de zwakte, zoo niet nog erger. Het is die geest, die wij in het beste werk van mevrouw Holst idealisme, en in haar zwakker gebrek aan werkelijkheidszin noemen - zonder dit laatste te veroordeelen, omdat wij weten, dat zij slechts de twee aanzichten van één zelfde eigenschap zijn.

Er is een menschenliefde - voor mij de diepste en de meest waarachtige - die niet uitgaat van vooropgezette, en telkens door de werkelijkheid weersproken schema's (als daar zijn: kapitalisten en arbeiders e.a.), een liefde, die niet een vage en onwezenlijke collectiviteit zoekt, maar zich buigt tot de verdrukten zelf en individueel, en met hen lijdt. Die liefde maakt zich geen voorstellingen van een onbestaanbaar-vrije en smettelooze menschheid, zij wijt den nood en de verworpenheid der menschen niet aan accidenteele omstandigheden (politieke, economische e.a.), maar ziet deze onuitroeibaar geworteld in de menschelijke natuur zèlf. Maar desniettegenstaande, of misschien zelfs wel juist daarom, groeit zij uit tot de bewogen deernis om den mensch - niet de menschheid. En men denke niet, dat deze liefde minder diep en minder groot is, omdat zij zich aan tijd en plaats gebonden weet, omdat zij zich richt op een of enkele menschen, en onder deze of die omstandigheden. Zooals Wordsworth in een doodgewone bloem, 'thoughts that do often lie too deep for tears' kon vinden - gedachten, die wel heel wat dieper zullen zijn geweest, dan die van een of andern modern dichtertje, dat over het onnoozelste onderwerp geen vers kan maken, zonder er den ganschen kos-

mos bij noodig te hebben (een soort, dat gelukkig meer in Duitschland dan bij ons voorkomt) - zoo kan iemand, die deze liefde even waarachtig gloeiend als een wond in zijn vleesch draagt, heel wat meer van de wereld hebben begrepen (met het ware begrijpen, dat alleen uit liefde ontspruit) dan duizenden rhetoren op wereldverbeterende vergaderingen te zamen.

Hiermee hangt samen een ander bezwaar van dit boek: het doet Garibaldi niet leven voor den lezer. Niettegenstaande de overvloedige documentatie, niettegenstaande de stroom van avonturen, die, gloeiend of somber, langs ons heentrekt, blijft de hoofdpersoon iets onwezenlijks behouden, meer de belichaming van een gedachte, dan de weergave van een mensch. Dit zal waarschijnlijk ook de reden zijn, dat ik met den besten wil voor Garibaldi eigenlijk zoo weinig sympathie heb kunnen voelen, althans voor zoover zijn gestalte uit dit boek blijkt. Ik had nooit iets anders over hem gelezen, en stond er dus geheel onbevangen tegenover, denkend van een held uit een nationale vrijheidsbeweging te zullen hooren, zooals er bijv. in Ierland zoovelen (zij het ook minder en in 't geheel niet beroemden) te bewonderen zijn. Maar het beeld dat van Garibaldi in mij is achtergebleven na de lezing van ‘De Held en de Schare’ is meer van een eigenzinnig en ijdel avonturier, wiens levensinzicht niet verder reikt dan het platte anticlericalisme, waaraan de zoo platte vorige eeuw zich heeft schuldig gemaakt.

‘Tegen de verdommende macht der kerk trok Garibaldi te velde, hamerend in de zielen zijn grooten, gestadigen wil, Rome te bevrijden uit de klauwen der zwarte internationale; de laffe onderwerping van het officieele Italië aan de ultra-montanen striemend met onverbiddelijke felheid. Tevens trad hij op als de verkondiger éener geestelijke omwenteling, die in de verbrijzeling der klerikale heerschappij enkel haar uitgangspunt zou vinden. Een nieuwe godsdienst zou opkomen, een godsdienst van geest en waarheid, zonder priesters, altaren en ceremoniën. Het wezen der religie zou de dienst der menschheid zijn’. Zijn dit nu woorden, onze grootste dichteres waardig? Het lijkt haast een stuk uit een redevoering van een Combistisch kamerlid voor zijn anti-papistische kiezers, uit den tijd van de Dreyfus-zaak.

En is het onze schuld, als wij voor een aldus beschrevene geen sympathie kunnen gevoelen, maar de eenzame brandendverbeten gestalte van een Mazzini instinctief als veel grooter gevoelen?

Men zou mij al heel slecht begrijpen als men uit de hierboven geformuleerde bezwaren afleidde, dat ik voor 'De Held en de Schare' geen bewondering, en zelfs een zeer groote, koesterde. Maar een boek als dit, dat deels zóó meesleept, en deels ook weer zóó onbevredigd laat, kan men niet als een stuk 'literatuur' zonder meer beschouwen. Het raakt des lezers diepste overtuigingen over mensch en wereld, en hij kan niet ontkomen aan een uiteenzetting daarvan, of hij het zou willen of niet. Ik trachtte dat, hoe onvolledig ook, te doen. Maar men moet niet denken, dat ik voor de levenshouding van Henriëtte Roland Holst niet den grootsten eerbied en bewondering heb - en niet den altijd toch min of meer koele van een buitenstaander, maar die van iemand, die eenmaal - indien dit zonder aanmatiging gezegd mag worden - ook die overtuiging heeft bezeten, maar langzamerhand tot een andere is gegroeid. Daarom is het schrijven van dit stuk iets als het afrekenen met mijn jeugd.

'Tot nu toe was Garibaldi's aangezicht onbewogen gebleven; met de oogen meer dan met de lippen glimlachte hij de menigte toe. Maar toen het rijtuig de kade langs reed, toen overweldigden het hart van den eenling de liefde en de vreugde van een geheel volk, klapwiekend om zijn hoofd als ontzaglijke vleugels. Zijn gelaat verbleekte in een diepe ontroering, hij stond op in het rijtuig en ontblootte met een gebaar van eerbied het hoofd. Van het balkon af van het Palazzo Forestiere, den zetel der vroegere regeering, sprak Garibaldi dien middag het volk toe met woorden als zonnestralen, wekkend en oproepend in de harten die ééne veelnamige liefde van den mensch voor zichzelf, anderen en allen dien drang, dat opwaartsche begeeren, waarvan de wereld leeft.' Zou wel waarlijk ooit een dichter, zelfs de meest 'individualistische', wel ooit geheel en voorgoed hebben afgerekend met dezen drang, dit opwaartsche begeeren? Maar dit is de bittere les, die wij allen, vroeg of laat, moeten

leeren; dit verlangen van de uiterlijke af te leiden naar de innerlijke wereld. Niet in de laatste plaats tot heil van de uiterlijke. Want als die drang zich enkel en alleen op de uiterlijke wereld richt, dan kan hij niets doen dan zijn drager vernietigen, en de wereld ongenezen laten. Garibaldi's leven toont het aan, al wil zijn beschrijfster de leering er nog niet uit trekken, die de feiten met zulk een onverbiddelijke nadrukkelijkheid tot haar spreken.

Nog één opmerking rest mij te maken, een opmerking, die niet slechts bij dit boek, maar bij alle werken der zich ultra-modernen achtenden, in mij opwelt: Zij wanen zich zelf nieuw en frisch, de boodschappers van een stralende toekomst. Voor mij is dit alles zoo hopeloos oud, zoo onverbiddelijk het einde van een tijd, die zich overleefd heeft. Want waar ooit een tijd zijn grootheid in heeft gevonden, zeker nooit in de troostelooze uitbundigheid van een levensverheerlijking, die niet verder gaat dan hier, en nu, of hoogstens gehouden tegen den schimmigen achtergrond van een haast nog minder dan vaag pantheïsme, en evenmin in het der menschheid zichzelf als doel voorhouden, een menschheid, dan nog geen eens gezien zooals zij is: een lijdende en beminnende, strevende en zondige schare aan hart der aarde, maar als een aan alle werkelijkheid vreemd ras van onbestaanbare halfgoden. - Of ons geslacht, ons ras, nu daarom, zooals ik een dichter hoorde zeggen, in het najaar van een wereld is geboren, of de groote tijden zich onherroepelijk van ons hebben afgewend, en niets ons meer overblijft dan een steeds erger verdorring en verarming - ik weet het niet. Er is iets in mij, dat zich tegen deze hopeloosheid verzet. Maar wèl weet ik onwankelbaar zeker, dat, als voor West-Europa nog één mogelijkheid van herleving bestaat, deze alleen zal kunnen zijn op grondslagen, die lijnrecht tegenovergesteld zijn aan die, welke thans als het wezen van onzen tijd, en erger nog, van de toekomst worden beleden.

Wanneer ik mij ten slotte afvraag, hoe het komt, dat een boek als dit, dat den lezer zoo ettelijke malen duizelig dicht bij de vervoering brengt, toch telkens iets onbevredigds, en een verzet, op den achtergrond van het bewustzijn achterlaat,

dan is het in hoogste instantie misschien dit: dat het geen gedicht is. Hiermee wil ik natuurlijk geenszins zeggen, dat mevrouw Roland Holst eigenlijk een gedicht op Garibaldi had moeten maken, welke opmerking niets anders dan een enormiteit zou zijn. Maar dit: dat een dergelijke 'legende' alleen geheel kon worden aanvaardbaar gemaakt in dien hoogeren vorm van waarheid, dien men poëzie noemt.

Nog altijd heeft men zoo dikwijls van de poëzie een opvatting, als zou zij, hoe schoon ook, toch min of meer een uiterlijke verfraaiing zijn, inplaats van iets wezenlijk anders. Ik zal de laatste zijn om te ontkennen, dat dit niet zeer dikwijls het geval is, en ook zelfs bij gedichten van een ontegenzeggelijke verdienste. Maar dit is nimmer zoo bij werkelijk 'great verse.' Wanneer men geen medestander van Henriëtte Roland Holst is, kan men onmogelijk haar verbeelding van Garibaldi, hoe schoon en hoe vurig die ook in vele opzichten zij, zonder voorbehoud aanvaarden. Maar wanneer men van haar verzen leest, zooals 'Mensch en mensch' 'De zuster', 'De herfst keert weer' en zoo ontelbaar vele andere, dan vallen alle bezwaren weg. Dan blijft er niets over dan de hartstochtelijke en bewogen stem, die naast ons zingt op dien smartelijken tocht, die het leven is, en ons met haar en allen vereenigt in de eenige makkerschap ter aarde: die van het hart. Zoodat van haar ook geschreven kan worden wat Stefan George van Nietzsche schreef:

> Sie hätte singen,
> Nicht reden sollen, diese schöne Seele.

J.C. BLOEM.

Aanteekeningen en opmerkingen.

‘Kunstenaars revolutionair?’

- De letterkundige Dr. Knuttel en zijn partijgenoot de dichter Van Collem vechten al maanden in de communistische *Tribune* om het literair gezag. Dr. Knuttel wil er een communistisch veto toepassen en Van Collem houdt te veel van de literatuur, om ‘Sp.’ te laten sputteren, onbespied en onbespot.

Daar een mensch bij de *Tribune*-lezers met het epitheet ‘revolutionair’ zooveel als een bewijs van goed gedrag krijgt, heeft Van Collem, naar Dr. Knuttel in het nr. van 31 Januari in herinnering brengt, ‘eenige maanden geleden in dit blad de stelling gelanceerd, dat eigenlijk ieder kunstenaar revolutionair is’. Knuttel heeft zich ‘aanstonds ten stelligste tegen die bewering verzet’; doch kwam nu aandragen met een voorbeeld, ‘hoe voorzichtig men moet zijn met ook maar eenige waarde toe te kennen aan uitingen, waarmede burgerlijke auteurs in verzet komen, niet tegen het kapitalisme, maar tegen iets in zijn moraal’.

Dit voorbeeld blijk ik te hebben verstrekt - met twee boeken en een recensie. Aangezien Dr. Knuttel zich veroorlooft uit deze laatste (*Gids* van November) onvolledig en hierdoor foutief te citeeren (een vraag, waar een ontkenning op volgt, stelt hij voor als een bewering, door niet slechts deze laatste, doch ook het vraagteeken weg te laten en eigenmachtig met een punt te vervangen), zou ik van dit detail niet reppen, als zulk een - opzettelijke of uit achteloosheid ontstane - onjuistheid niet kenschetsend was voor heel het geval. De recensie behandelde een boek

van Karel Wasch. Zij eindigde met dezen als een knap prozaïst en een subtiel ontleder te waardeeren; slechts gaf ik met de vraag: 'wie wist dit niet lang uit de *Dialogen*?' te kennen, dat die vroegere arbeid, waarvoor ik belangstelling heb gevraagd, nadat de allereerste 'Dialoog' had verrast in *Morks' Magazijn*, m.i. meer waarde heeft dan het eerste gedeelte van *Judith van Esten*, dat naar ik meende beter bekort, en met het, nog niet verschenen, tweede gedeelte vereenigd ware. Om dit - al of niet juist, doch in elk geval louter esthetisch - oordeel, word ik aangeduid als een reactionair, die met 'hoofdschuddende bedenkingen' zou vonnissen over de fantazie van 'een van de weinige auteurs bij wie nog een ernstig kunstbesef is'; tegen welken auteur de heer Knuttel zelf, onmiddellijk hierop, na een komma te hebben gezet, iets principieels heeft aan te merken, dat ik me nóóit zou vermeten aan een kunstenaar te verwijten: 'al gaat hij (Wasch) in een richting die ongetwijfeld ontaarding is'. Wie besnoeit hier het kunstenaarsrecht? Wie oordeelt naar het onderwerp?

Ook over mijn boeken beslist bij dergelijk rechten het onderwerp. In *Geertje* en in ander vertelwerk 'wordt moederschap of zwangerschap van een ongehuwde vrouw met zekere sympathie geteekend'. En 'de conclusie ligt voor de hand: op dit punt althans richt zich De Meester tegen de burgerlijke moraal.'

Dr. Knuttel heeft iets dergelijks nog eens beweerd, weliswaar in vagere termen, zoodat ik hem toen niet heb begrepen. Boven een vertelling van mij, in zijn bij S.L. van Looy verschenen anthologie, heeft hij me aangeduid als iemand, die - ik meen dat er staat: zich kant tegen de heerschende moraal. Thans wordt me helder, dat ik deze bewering, in plaats van haar een wat zonderlinge karakteristiek van belletristisch streven of pogen te vinden, dankbaar had moeten aanvaarden als een compliment.

Maar mag een schrijver, indien een bundelaar zijn werk het bloemlezen en het kenschetsen waard acht, althans van een doctor in de letteren geen juiste omschrijving verwachten van wat hij heeft bedoeld? De aan Marcellus Emants, als aan een meester die geestverwant is, opgedragen *Zeven Vertellingen*, de titel reeds van *Het Leed van den Harts-*

tocht, zeggen, dunkt me, duidelijk, dat niet tegen maatschappelijke regelingen, doch tegen het leven-zelf die, meest met den oorsprong-van-leven zich bezighoudende schetsen en verhalen gericht waren: uitingen van een, aan kalvinistischen invloed ontdoken pessimist, voor wien het bestaan met een wijziging in die regelingen niet verandert: niet waarlijk verbetert. Daar ik het nochtans-schoone in dat leven-van-lijden wenschte te beelden, heb ik in *Geertje* een liefde trachten te teekenen, groote offers vergend, die zich daarbij zegerijk handhaaft: géén louter geestelijke-liefde, volledige, immers echt-, gewoon-menschelijk; een liefde dus van zinnen en ziel - zoo koos ik vanzelf het oude, eenvoudige gebeuren uit *Geertje*. En zie .. 'de conclusie ligt voor de hand', De Meester 'voelt diep de noodzakelijkheid van vrijere sexueele verhoudingen'. Werkelijk, men is een geborenwetgever, of men is het niet!...

Helaas heb ik thans de kleine kans op een goede aanteekening in de collegiale registers van den communistliterator Knuttel verbeurd - niet met den in dit tijdschrift verschenen roman *Walmende Lampen* (het verhaal, immers, van een ongehuwde moeder!), doch met wat een courant heeft verklapt van het voorstel, mij gedaan, 'om deel te nemen aan de vorming van een vereeniging tot bescherming van het moederschap der ongehuwde vrouw.' Want den mij onbekenden voorsteller heb ik durven verwijzen naar de (toen aanstaande) verschijning van den roman, opdat hem blijken zou, dat ik 'in het initiatief voor een dergelijke vereeniging veel hachelijks zag.'

Inderdaad is *Walmende Lampen* 'geen verdediging van de ongehuwde moeder'; het is een verheerlijking van het moederschap, *zelfs* een, waarbij de moeder-opvoedster den steun van den vader-opvoeder ontbeert en haar gevaren kunnen bedreigen, als de hoon van gevrij door een hermafrodiet. Juist als in *Geertje*, een tragische toestand: een offer, opdat het gevoel zich als sterk openbare. Geen andere bedoeling, met beide boeken, dan dat krachtig-gevoel, in en door het tragische. De .. laat ik maar nuchter-weg schrijven: ongelegenheid, waarin ongehuwdheid een moeder brengt, heb ik zoo gering mogelijk gekozen (bij fortuin en met welgezinde verwanten) om aan te toonen, dat het pijnlijke blijft, in elk

geval. 't Boek is alweer een paar jaar oud: ik zie de gebreken, zoo scherp als wie ook. Doch niet om deze bindt Dr. Knuttel me aan den communistischen schandpaal der welvoldane burgers. ‘Revolutionair’ - ik ben het lang geweest tegen ‘het leven.’ Dit pessimisme is in gezinsgeluk verzacht en, onder meer, ontstond uit het gevoel-van-berusting de poging om moederweelde te beelden, welke *Walmende Lampen* heet. Al mijn vertelwerk stamt uit ervaring, waarvan het mij is iets als een ‘balans’: ook *Geertje* en ook *Walmende Lampen*. Ik ken de ‘toekomst-maatschappij’ niet, dus evenmin die zonder huwelijk. Maar wat het beteekent, een vader te derven, heb ik ondervonden, van mijn vierde jaar af, hoèveel moederliefde 't gemis ook verzachtte.

De gelegenheid mij in dit tijdschrift geopend, onjuiste uitlegging aan te wijzen, moge verleidelijk zijn en een voorrecht; ik zou haar hebben laten voorbijgaan, als, wat mij gebeurd is, niet telkens geschiedde - en met belangrijker werk dan het mijne.

Een grappig voorbeeld is pas geleverd.

De Tribune van 4 Februari heeft een hoofdartikel van Dr. W. van Ravesteyn over Meresjkofski, waarin diens grootheid als schrijver toegegeven en hij gekenschetst wordt als ‘uit de school van het Panslavisme, waarvan de grootste vertegenwoordiger Dostojefski is, wiens universeele grootheid thans door iedereen wordt erkend.’ In hetzelfde zinsverband staat, dat Dostojefski ‘in zijn maatschappelijke ideeën een zuivere reactionair was.’

Leest men *De Stem* van deze maand, dan leert Just Havelaar het tegendeel. Een boek van Jacob Wassermann heeft voor dezen onzen landgenoot de ‘bizondere beteekenis, dat het onomstootelijk aantoont, hoe Dostojefski in zijn onbewusten wil niet is de reactionair, waarvoor men hem houdt en waarvoor hij ook zichzelf hield. Ten slotte en in wezen is Dostojefski de vader der Russische revolutie’.

De heer Havelaar schrijft dit geenszins om kwaad te spreken, hetzij van de revolutie, hetzij van Dostojefski. In zijn maandblad - het bleek al uit de circulaire over de stichting - heeft de groote Rus vrijwel de positie van het Opperwezen bij kerksche menschen. Geen dag zonder

den god Dostojefski: geen opstel (pag. 166) en zelfs geen bibliografietje (pag. 190, 191 en 192). De evidentie is dus deze, dat de redacteur van *De Stem* Dostojefski, men kan zeggen ‘met de beste bedoelingen’, doch tegen den zin van den redacteur der communistische *Tribune*, opdringt aan de revolutie.

Dit zou niet anders zijn dan grappig, als er niet het belang was van Dostojefski. Dr. van Ravesteyn kan moeilijk verwijzen naar het boek van Kropotkien, want, hoèveel deze nog op de literaire waarde wist aan te merken, Dostojefski's menschenliefde erkende hij en over de al-of-niet-revolutionaire bedoelingen der boeken heeft Kropotkien gezwegen. Doch zoo men de verzekeringen van Dostojefski's eigen dochter over wat hij dacht en wilde, weigert te aanvaarden; hare aanhalingen kan men onmogelijk wraken; en dan zijn er, die allen twijfel ontwrichten. Ook de heer Havelaar geeft immers toe, dat Dostojefski zich zelf hield voor een reactionair en eerst, of alleen ‘zijn onbewuste wil’ hem promoveert tot het tegendeel. Is het niet veeleer de wil van den heer Havelaar? De heeren van *De Stem* houden blijkbaar van overstemmen. Aan mijne Wenigkeit is eenzelfde dwingen om in te gaan te beurt gevallen van mijn vriend Dirk Coster, toen hij in de studie over onze letteren, waarmee hij het internationale boek betreffende een ‘nieuwen geest in de kunst’ heeft weten topzwaar te maken, charmante dingen schreef over *Geertje*, doch de liefde der hoofdpersoon, in flagrante tegenspraak met het einde van boek II en het begin van boek III, tot iets zuiver-geestelijks verhief.

Is er, juist bij Dostojefski, niet iets als een les te trekken, zoowel uit de oneenigheid der geestverwanten Van Collem en Knuttel, als uit de tegenspraak, door den waschechten communist Van Ravesteyn, vier dagen na het verschijnen van de tweede *Stem*, waarschijnlijk onbewust gegeven op Havelaar's gewelddadige inlijving van Dostojefski bij de legerscharen der sofjets?

Ik heb slechts voort te gaan met citeeren. In het fragment van een toekomstig boek, dat de heer Havelaar in dezelfde Februari-*Stem* publiceert, treffen deze zinnen. ‘Het leven wil steeds, wil in al zijn uitingen, de hereeniging van tegengesteldheden. De scheppende mensch is zoowel traditioneel als

revolutionair.' Eigenaardig sluit hier een bewering bij aan inden *Mercure de France* van Februari (Marcel Coulon over Albert Aurier, pag. 612): 'Nulle part, mieux qu'en littérature d'avant garde, ne s'observe la loi spirituelle autant que physique d'action et de réaction, et c'est vraîment là que les excès préparent les excès contraires'. Wat hier van elkaar opvolgende 'scholen' of 'bewegingen' wordt gezegd - de symbolistische roman na dien van Zola - doet zich vaak voor in één scheppend leven: geenszins alleen bij politici, wien dan te gemakkelijk eerzucht-zonder-scrupule verweten wordt. Dr. Van Ravesteyn noemt in het *Tribune*-artikel Anatole France. Inderdaad is de schrijver van *Les Dieux ont soif* 'niettemin tot het inzicht gekomen, dat slechts door een Revolutie de schoonheid op den duur zou kunnen worden gered'. Hij, de belangrijkste, de schoonste literaire-vleeschwording in Frankrijk van den 19de eeuwschen Twijfel, is, toen Renan dood was en aan invloed verloor, evenals Barrès en Bourget en Lemalître, kunnen geraken tot geloof, doch niet als dezen vond hij het in de dubbele-licht-voldaanheid van kerkelijk gezag zonder innerlijke aanvaarding en van een militairistische republiek. Hij, sterke, kon den grooten stap doen: van de negatie eener uiterste geestes-aristokratie tot zulk een vertrouwen in menschenliefde.

Bij het eeuwfeest van Multatuli is de vraag gesteld, hoe deze, ware hij later geboren of oud geworden, zich tegenover het socialisme zou hebben gehouden. Een vraag-metantwoord schènkt het leven van Dostojefski: na de 'excès', die hem in Siberië brachten, het 'excès contraire' uit 'Het Dagboek van een Schrijver'. Loopt men gevaar, een jachtmaker op woordenspel te worden gescholden, zoo men hem revolutionair vindt in beide posities: revolutionair tegen het geweld, in den naam van den Tsaar gepleegd, eerst; revolutionair tegen de anarchie, de verwildering der opstandigen, later? Met Rousseau, wordt Voltaire, moedig schrijver der *Lettres philosophiques*, terecht een voorbereider der Revolutie genoemd, al hinderde maatschappelijke ongelijkheid hem evenmin als het gezag van een koning. Dat men kunstenaars bij 'gevoelige platen' vergelijkt, geschiedt niet enkel om de zwakte van licht-veranderlijkheid aan te duiden. Hier schiet Dirk Coster mij te hulp en, alweer

met Dostojefski! De mooie studie, indertijd door hem voor *De Gids* geschreven, is van-den-winter als boekje teruggekomen, met een ietwat verrassende voorrede, welke den Rus Perski, wiens boek aanleiding tot het essay gaf, tot symbool van den Westerschen geest verheft. Uit het boek van Aimée Dostojefski zou een citaat kunnen dienen ter motiveering van de vraag, of die geest-van een-Perski in het maatschappelijk-bestaan niet even noodig blijkt, als de slinger het is bij een uurwerk. Doch luisteren we nu alleen naar wat Coster 'gloeiende boodschap' noemt. Hoever we hiermee af kunnen raken van wat Havelaar bij die conscriptie van Dostojefski als 'het onrecht der samenleving' gispt, blijkt hieruit, dat Coster, met Flaubert en Stendhal, Nietzsche laat, 'heenwijzen' naar Dostojefski! De verklaring hiervan? Dat 'gloeien' der boodschap. 'Wat - zoo lezen we op bladzij 22 van het boekje - de Westersche ziel van de Russische onderscheidt: het is een graadverschil, geen wezensverschil, het is niet de aard der gevoelens, het is de i n t e n s i t e i t der gevoelens'. Coster spatieert; gretig doe ik het na. Wat ànders bewonderde de, verschillend denkende en voelende, Kloos in Van Deyssel, toen hij dezen tegenover Van Eeden en diens verfoeilijke beeldspraak van de waterlelie verdedigde? Wat deed Jan Veth en Prof. Huizinga naar de pen grijpen tot een bondig verzet, toen Prof. Treub het karakter aanranden dorst der dichteres, voor wier 'intensiteit van gevoelens', zoovelen vol van bewondering zijn, hoewel 'de aard der gevoelens' de hunne niet is? Intens gevoel veronachtzaamt licht maat - dan is de kunstenaar 'revolutionair', zooals de dichter Van Collem het wellicht bedoelde.

J. DE MEESTER.

Buitenlandsch overzicht.

Volkenbond.
(*Vervolg*). 27 Dec. 1920.

Balfour's verslag over de betrekkingen tusschen Raad en Vergadering was, in de eerste commissie, in handen gesteld van Viviani en Rowell (Canada), wier rapport, den 2den December door de commissie goedgekeurd, den 6den namens haar ter vergadering werd ingebracht. Het bevestigt Balfour's denkbeelden doch voelt weinig voor diens 'mixed Committee' ter beslissing van competentie-vragen[1]: 'we think it is not necessaay at the present time to decide this question.' Dan gaat het rapport voort:

> Two questions were discussed in the Committee:
> *a*. The first question was whether a Member of the Council, in rendering his decisions on the Council, represented the Member of the League which appointed him, or acted in an independent capacity.[2] It should be thoroughly understood that, when a Representative votes, the vote is that of the Member which he represents, whether the vote be cast in the Council or the Assembly.
> *b*. The idea was suggested[3], not of permanent Committees continuing to function after the Assembly had risen, but of allowing Committees

1) *Gids* van Februari, bl. 311.
2) Dit punt was in de commissie ter sprake gebracht door Rowell zelven. 'In his opinion it was of vital importance that the States represented should be held accountable and not the individual delegates' (proces-verbaal der commissie). Viviani was hem aanstonds bijgevallen.
3) Door Usteri (Zwitserland).

which have failed to complete their labours in the course of a Session of the Assembly to retain their mandates until their discussions are completed. The Committee is unable to accept this proposal. Practical reasons render it unrealisable. As each Committee consists of one Representative from each State, it would be impossible to keep the Members of a Committee in Geneva after the Assembly Session was over.
As an assistance towards reaching a working basis for the time being, the Committee suggests the adoption of the following principles:
a. The Council and the Assembly are each invested with particular powers and duties. Neither body has jurisdiction to render a decision in a matter which has been expressly committed to the other organ of the League.
b. The Assembly has no power to reverse or modify a decision which falls within the exclusive competence of the Council. The same respect must be shown by the Council for decisions of the Assembly.
c. Under the Covenant, Representatives sitting on the Council and the Assembly render their decisions as the Representatives of their respective States, and in rendering such decisions they have no standing except as such Representatives.
d. The Council will present each year to the Assembly a report on the work performed by it.

Na het uitbrengen van dit rapport vraagt Lord Robert Cecil het woord:

I do feel that, as time goes on, the probable evolution of the League must lead more and more to the recognition of the fact that the Council is the chief executive body of the League.... It will be held responsible to the whole body of the Assembly.... There is one matter which seems to me to be a matter of considerable danger. Proposition *a* means that in all matters which have been expressly committed to the Council, its decision is supreme and the Assembly cannot review that decision; that is to say, the formulation of plans for the reduction of armaments, the manufacture of arms by private entreprise, any advice in case of agression, and particularly the definition of the conditions of the Mandates. Admitting that, on a very strict reading of the Covenant, it may well be that the actual decision of those matters is left to the Council, it is of the utmost importance to the whole working of the League that it should be made absolutely clear that every matter, whether it is left to the decision of the Council or otherwise, within the general competence of the League, may be investigated and discussed and adopted in this Assembly. It is quite true that in the body of the Report you will find this statement: 'The Assembly may deal at its Meetings with any matter within the sphere of action of the League, or affecting the peace of the world'. That seems to make it quite clear that there is nothing excluded from the general competence of the Assembly which affects the peace of the world, and consequently nothing excluded which the Council has dealt with. At the same time, when you come to the final Re-

> solution wich must be regarded as the operative part of the Report, the decision of certain questions is declared to belong exclusively to the Council, and it may well be that it will be contended in the future that we cannot usefully discuss matters as to which the decision is left to another body. That would be absolutely disastrous to the future of the League, and I venture therefore to ask that these words shall be added at the end of Article *a:* 'But either body may dicuss and investigate any matter which is within the general competence of the League'. I feel sure that words of that kind are really essential to the good working of the League. I am instructed by my Delegation to say that they cannot accept Resolution *a* unless some words of that kind are put in.

Viviani ontraadt het amendement ten sterkste:

> Où je cesse d'être d'accord avec Lord Robert Cecil, parce que je ne veux pas vous conduire à l'anarchie, c'est quand il veut donner à l'Assemblée le droit non pas de discuter, mais d'étudier. Etudier, quand? quand notre session sera close? L'Assemblée ne pourra étudier que lorsqu'elle sera réunie. L'Assemblée étudiera des matières que le Conseil aura déjà étudiées. L'étude du Conseil va se heurter à l'étude que fera l'Assemblée. Lorsque deux pouvoirs sont chargés d'étudier la même question, on va à l'anarchie et au conflit. Il faudra que l'Assemblée dise si elle veut faire une oeuvre viable ou non....

Rowell acht het amendement overbodig:

> In matters coming within the general jurisdiction of the League, I think the Assembly has substantially more power than is suggested in Lord Robert's amendment. Speaking from the standpoint of one who wishes the Assembly to retain all its powers, I should prefer that no precise definition of those powers should be laid down, because any such definition might afterwards be argued as amounting to a limitation....

Balfour (na met Cecil overlegd te hebben) suggereert, dat 'étudier' meer omvatten zou dan deze bedoeld had met 'to investigate':

> I have the approval of Lord Robert Cecil in my endeavour to put it right by making the English version as follows: 'That either body may discuss and *examine* any matter which is within the general competence of the League'. In that form I must honestly say I do not think the amendment adds much, if anything, to the original Report, but at all events it is quite innocuous, and, if I may speak for the Committee of which I was Chairman, we are quite ready to accept it.

Lord Robert Cecil:

> I accept that most fully.

Intusschen was er ook, door Politis (Griekenland), een

amendement op conclusie *b* voorgesteld, nl. om vóór ‘competence of the Council’ het woord ‘exclusive’ te schrappen:

> Quand on parle de la ‘compétence du Conseil’, il s'agit, ou bien de la compétence exclusive, ou bien de la compétence générale, c'est-à-dire celle qui appartient à la fois aux deux organes de la Société. J'estime que même en matière de compétence générale, quand le Conseil s'est saisi d'une affaire et qu'il s'est déjà prononcé, sa décision ne saurait être mise en question devant l'Assemblée....

De Voorzitter annonceert (zooals aanstonds blijken zal, half ten onrechte: hij had alleen Viviani geraadpleegd), dat de rapporteurs tot overneming ook van dit amendement bereid zijn, en verklaart de conclusiën met de amendementen-Cecil (gewijzigd als boven) en Politis voor aangenomen. Doch daar staat Rowell op:

> With regard to the last amendment, I did not understand that it was agreed to, and the view of the Canadian Delegation is that the word ‘exclusive’ should not be struck out. My colleagues on the Canadian Delegation feel very strongly on the point, and the word was included in the original draft after careful consideration.

Insisteert Politis? vraagt de Voorzitter. - Waarop Politis:

> Je n'insiste pas. L'un des deux rapporteurs a accepté l'amendement, l'autre le repousse. Qu'ils se mettent d'accord. Je m'en désintéresse.

Viviani:

> J'attends que la délégation canadienne fasse connaître ses raisons. Pourquoi refuse-t-elle cette suppression?

Doherty (Canada):

> By striking out the wod ‘exclusive’ we are asked to declare that the Assembly has no power to reverse or modify a decision which falls within the competence of the Council, and that statement will come, following on a report which establishes that there are matters which are within the competence of both bodies. It therefore follows, if we adopt this Amendment, we shall be committed to this position, that in a matter in which jurisdiction is conferred upon both bodies, the Assembly may find itself absolutely impotent as the Council had acted first. For my part, and speaking on behalf of Canada, we find it absolutely impossible to accept that view, and we respectfully submit that this Assembly should not accept that view, unless it is prepared to say that in a matter which belongs to it, as fully as it belonged to the Council, the mere fact that the Council has acted first, and acted at a moment when the Assembly was not sitting, and therefore not able to act, has taken entirely from the Assnmbly any right or power to express any opinion upon that particular subject.... (*Applause*.)

Waarop Viviani:

> Je crois bien que l'Honorable délégué du Canada n'a pas vu que c'était pour la sauvegarde des droits de l'Assemblée que j'avais accepté l'amendement de M. Politis.
> Je veux m'expliquer. Le Conseil a une compétence exclusive, et l'Assembiée aussi. Voilà la séparation. Mais il y a des questions qui touchent aux compétences générales et dont le Conseil et l'Assemblée peuvent s'occuper. Si vous donnez à l'Assemblée le droit de réformer ce qu'aura fait le Conseil, faites bien attention au fait que le Conseil aura la même faculté. E alors? L'Assemblée siège ici une vingtaine de jours ou un mois; pendant ce temps, vous abordez des questions de compétence générale, mais comme vous ne restez ici que pendant un mois, vous ne les avez probablement pas résolues. Ou, si vous voulez, vous les avez résolues. Puis vous partez. Mais le Conseil reste, lui, et vous allez lui remettre le droit de modifier ce que vous aurez fait dans l'intérêt général. Ce sera de l'anarchie. Si c'est à cela que vous voulez aller, si c'est à cette dualité de pouvoirs qui s'exerce avec virulence pendant un mois, avec discrétion mais avec force pendant onze mois lorsque le Conseil permanent aura agi, que l'Assemblée prenne alors la responsabilité de cette dualité...
> Si l'Assemblée se range à l'avis de la délégation canadienne, qu'elle ne se plaigne pas si, dans le courant de l'année prochaine, une décision qu'elle aura prise vient à être modifiée par le Conseil, et qu'elle ne vienne pas, à la prochaine session, proclamer sa souveraineté et son indépendance, puisqu'elle en aura fait l'abandon ici.

Motta (Zwitserland) daarentegen verklaart het met Canada geheel eens te zijn:

> Si vous biffez le moit ‘exclusif’, vous laissez naître l'idée que l'Assemblée n'a aucun pouvoir de réformation ou de modification, même dans les cas où le Pacte ne donne pas au Conseil une compétence exclusive. Je ne pense pes que le rôle assigné ainsi à l'Assemblée soit compatible avec la situation constitutionnelle qu'elle doit avoir.....

De Voorzitter komt tusschenbeide:

> Messieurs, malgré la discussion qui s'est prolongée jusqu'à une heure tardive, je constate que nous n'arrivons pas à un accord. Je propose à l'Assemblée d'adopter l'ensemble des conclusions du rapport, sauf le point litigieux. Nous prierons M. le Président et MM. les Rapporteurs de bien vouloir, d'ici la plus prochaine séance, chercher dans un entretien cordial la solution du problème. (*Applaudissements*).

In die volgende, de vijftiende zitting (7 December), kon de Voorzitter namens Balfour, Viviani en Rowell mededeelen, dat dezen in overweging gaven de geheele conclusie *b* te schrappen:

> Les rapporteurs ont conclu qu'elle exprimait le même principe que le

paragraphe précédent *a*, et que sa suppression ne modifierait pas la substance du rapport.

Motta valt in:

Je tiens à constater que la proposition laisse intactes toutes les questions qui avaient été soulevées par cet alinéa. Elles restant ouvertes dans l'intérêt et du Conseil et de l'Assemblée. (*Applaudissements*).

Rowell:

We could not agree on the form of the clause. Therefore we agreed to its deletion. *The whole matter of the concurrent jurisdiction is left absolutely open*.

Waarop, zonder tegenspraak van dit woord, aanneming volgt van het voorstel.

In de zestiende zitting (8 December) rapporteert Hanotaux, namens commissie II, over de technische organisatiën van den Volkenbond ex art. 23 Pacte. - Eerst poneert hij een algemeen beginsel:

Les organisations techniques de la Société sont destinées, d'une part, à faciliter la tâche de l'Assemblée et du Conseil, en constituant des sortes de sections techniques; d'autre part, à faciliter aux Etats Membres de la Société par l'établissement d'un contact direct entre leurs représentants techniques' dans chaque domaine, l'accomplissement des devoirs internationaux qui leur incombent.
A ce double titre, elles devront garder assez d'autonomie et de souplesse pour que les Membres de la Société aient un intérêt pratique à les utiliser, et, cependant, être soumises au contrôle des organisations responsables de la direction générale de la Société, en vue de vérifler la conformité des dispositions proposées avec les principes et l'esprit du Pacte, conformément aux articles 19 et 20.[1)]

Wat onder autonomie verstaan wordt:

Les organisations techniques préparent leur ordre du jour, et, après l'avoir communiqué au Conseil, discutent et délibèrent....

Wat onder toezicht:

Avant toute communication aux Membres des travaux ou propositions des organisations techniques, le Conseil de la Société devra en être immédiatement informé.
Il lui appartiendra au besoin de décider que les dites communications devront être ajournées, et inviter l'organisme technique intéressé, soit à

1) Registratie en herziening van tractaten.

retirer la question de son ordre du jour, soit à le soumettre à de nouvelles délibérations.

> Toutefois, l'organisation technique pourra demander que la discussion de la décision prise par le Conseil soit mise à l'ordre du jour de la première réunion de l'Assemblée....

Eer nu echter Hanotaux de voorlezing van zijn rapport vervolgt, komt dit algemeen beginsel in debat. - Rowell (Canada) opponeert:

> We now have the annual Assembly of the League and we now have the annual meeting of the Labour Conference, and if this report is carried out it makes possible the adding of three more annual Conferences to the two we have already got: a Conference on Finance, one on Transit and Transportation, and a third on matters of Health.... If anyone had said to us a year ago that the International Labour Organisation within a year would develop such a piece of machinery, that the Budget this year would be 7.000.000 gold francs, you would have said that man was beside himself.... Do not let us set up pieces of machinery which we cannot control and which mean huge bills of expense added to the Annual Budget... Then there is one matter of even greater importance than the matter of expense. I do not believe that any Government in Canada could carry the public with it in sending to half-a-dozen Conferences a year important and responsible men, taking them away from their work in Canada... If we do not send them what follows? It means that the countries of Europe near at hand will send their best men, and they will control and shape the whole policy. When we agree to the Resolution we cannot afterwards object to the decisions that those Organisations come to. We have set the machinery in motion and we must accept the consequences.... That might be all right if this were a European League; but it is all wrong if it is a World League.... Why, even the statesmen of the Mother Country, Great Britain, we do not permit to settle any of our Canadian affairs... You may say that we should have confidence in European statesmen and leaders, but it was European policy, European statesmanship, European ambition, that drenched this world with blood, and from which we are still suffering and will suffer for generations. Fifty thousand Canadians under the soil of France and Flanders is what Canada has paid for European statesmanship trying to settle European problems. I place responsibility on a few; I would not distribute it over many; but nevertheless it is European. Therefore I submit that we should not in this International Assembly part with our control in connection with these matters...

Hanotaux, in antwoord:

> Ces observations auraient dû être présentées quand on discutait le Pacte. A ce moment, la discussion eût dû porter sur la question de savoir si la Société des Nations serait chargée uniquement de questions générales et un peu vagues, un peu confuses, ou si un jour, alors que le monde demande que l'on s'occupe de ses intérêts humains, de ce

qui touche à son existence, à sa vie matérielle, je dirais même à sa vie douloureuse, ces questions seraient décidement écartées de l'ordre du jour des travaux de l'Assemblée....
Les Puissances qui ont signé le Pacte ont agi très sagement en renvoyant les études dont il s'agit à l'examen de la Société des Nations. Pourquoi? parce que, vous ne l'ignorez pas, il faut reprendre ces questions au sujet desquelles il y avait beaucoup d'arrangements internationaux, qui du fait de la guerre sont tombés en partie ou en totalité, et il faut reconstituer aujourd'hui toute une série d'organismes qui ont existé autrefois et qui étaient les fils même de la nécessité....
Ces questions peuvent-elles être étudiées ailleurs que dans les organismes dont nous vous demandons la création? Ce sera une très grande difficulté, dit-on, d'envoyer les hommes compétents et capables du Canada.
Suppose-t-on que, lorsque ces questions seront discutées, on pourra les examiner en dehors des pays lointains, s'ils sont directement intéressés? Evidemment non.
Et pourqoi faire un procès pareil à l'Europe? Nous avons travaillé aussi pour le reste du monde. Nous avons porté le fardeau, nous le portons encore. Pourquoi donc repousser cette initiative de l'Europe, cette initiative généreuse qui appelle les savants, les hommes compétents à se réunir pour travailler pour l'humanité, pour veiller aux maladies de l'humanité, pour s'entendre sur les solutions qui ont donné tant de soucis à nos pères et dont nous voulons essayer de dégager les voies de l'avenir?
Je demande qu'au moment où la Société met le pied sur le sol, l'on ne nous arrête plus et que nous allions désormais de l'avant. *(Vifs applaudissements)*.

Australië (bij monde van Millen) verdedigt Rowell:

You may appoint these organisations, but you cannot compel a single State either to observe them or to contribute fo their upkeep. Under art. 23 any State can co-operate or refrain from so doing[1)]... Create the machinery, place on your pay roll a large number of highly-paid officials, and you have not then ensured the co-operation of a single State....

Daarentegen Ador (Zwitserland):

Les organisations dont on propose la création conformément aux dispositions de l'article 23 du Pacte, sont de pures organisations consultatives et les Gouvernements seront entièrement libres ensuite d'approuver ou de refuser les conventions. Par conséquent, la Société des Nations n'empiète pas sur l'autorité souveraine des Gouvernements...
Pour ma part, je ne comprendrais pas que la Société des Nations se séparât sans avoir créé ces organisations qui répondent à des besoins impérieux de l'heure actuelle; c'est la chose la plus importante qu'elle

1) Art. 23 Pacte legt plichten niet op Raad of Vergadering, doch op de Leden, ‘sous la réserve, et en conformité des dispositions des Conventions internationales actuellement existantes ou qui seront ultérieurement conclues’.

sera appelée à faire, d'avoir prouvé qu'elle n'est pas seulement une Société qui se meut dans les sphères de l'idéal, mais qu'elle veut aussi aborder les problèmes pratiques, atténuer si possible le renchérissement continuel de la vie et les conditions déplorables actuelles au point de vue de la santé, faciliter les moyens de communication et de transit et entrer définitivement sur un terrain utile.
J'espère donc que l'Assemblée ne se séparera pas sans avoir manifesté sa volonté d'approuver ces résolutions. *(Applaudissements)*.

Van belang was nu wat de derde groote Britsche Dominion zou zeggen, Zuid-Afrika, vertegenwoordigd door Lord Robert Cecil. Deze sprak als volgt:

I cannot help thinking M. Hanotaux rather misunderstood what Mr. Rowell really intended in his speech. I am not going to enter into a discussion as to whether Europe has, or has not, deserved well of the world, or whether some doubt as to its wisdom may or may not be legitimately felt. That is, after all, not of the essence of the question.
I think we are all agreed on two points, the first being the enormous importance of the matters which are dealt with in this Report, and the necessity for dealing with them. Health, Transit, Finance-these are three of the very greatest questions of the day which the League of Nations cannot ignore. We are also, I think, all of opinion that it would be disastrous if we did not obtain for the solution of these great questions the assistance not only of those who live in Europe, but of those who live all over the world...
What are really the difficulties which the Canadian Delegation feels? The difficulties are twofold. They feel in the first place that in the present condition of extremely sensitive public opinion on the matter of finance it is not wise to adopt organisations which seem at any rate to commit the League permanently to an unknown amount of expense. It would be better to try the organisations tentatively for one year, and then, if it be found, as I myself firmly believe it will be found, that they are of immense value and that the cost involved in them is quite moderate, they can be made permanent with general goodwill in the second year.
The second point the Canadian Delegation makes is this - and this seems to me a very serious point, even more serious than the matter of expense. The Canadian Delegate says it is quite impossible for countries at great distances from Europe to be perpetually sending men of the greatest influence to conferences in Europe. That is true. It is a fact which no one who has come across the feeling of non-European countries, as we all have in this Assembly, can doubt, and it raises a very difficult problem in the future organisation of the League...
I venture respectfully to suggest to M. Hanotaux that it would be desirable we should adjourn the further consideration of the matter; that there should be conferences between those who hold Mr. Rowell's views and those who represent the Committee, and that some agreed

> solution should be arrived at on these difficult problems. My own firm belief is that, with comparatively small alterations in the Report, the whole of Mr. Rowell's contention could be met. It could be made, quite clearly, an experimental matter for one year instead of a permanent matter, without any injury to its effectiveness, and, as I believe, with great benefit to the ultimate success of the operations which are contemplated in it. I venture very respectfully to beg my friend to show conciliation and regard for these very real and genuine apprehensions.....

Rowell, door Cecil blijkbaar van te voren daartoe vermaand, komt inderdaad langs zijde:

> My suggestion is entirely in accord with Lord Robert Cecil's suggestion. I believe this Report can be amended to bring it into harmony with the Covenant.

Hanotaux:

> Rien n'est plus agréable au rapporteur que de constater l'accord des deux continents. Ainsi la querelle est close.....

De Voorzitter benoemt nu, tot het door Cecil voorgesteld onderonsje, vier gedelegeerden van Europeesche, vier van buiten-Europeesche landen: Hanotaux, Ador, Barnes, Loudon; - Rowell, Millen, da Cunha (Brazilië) en Cecil zelven:

> Je soumettrai demain à l'Assemblée les propositions dont j'aurai été saisi.

Den 9^{den} December (17de zitting) deelt Hanotaux mede, dat de vredemakers gemeend hebben het beginselbesluit te kunnen handhaven (dat vervolgens door de vergadering wordt aangenomen); de concessiën betreffen de uitwerking, die aan het besluit gegeven was bij het gedeelte van het rapport, dat hij in de vorige zitting nog niet had kunnen voorlezen. Had men oorspronkelijk willen voorstellen juist wat de Raad, bij aan de Vergadering toegezonden resolutie van 27 October, had getoond te wenschen:

> Le Conseil de la Société des Nations procédera, dans le courant de l'année 1921, à la convocation d'une première Conférence économique et financière dont un des objets devra être l'organisation d'un Comité permanent économique et financier,

thans zal voor ‘Comité permanent’ gelezen worden ‘Commission consultative’. - Hanotaux verduidelijkt de bedoeling aldus:

> Le mot ‘comité’ comporte toujours en français une certaine autorité,

un certain pouvoir d'éxécution. Le terme de ‘commission’ est plus précis et plus exact, parce qu'il exprime bien l'idée d'un corps consultatif.

Waarop, snijdend, Rowell:

My conception is that it is not simply a modification in words, but a modification in principle that goes to the very basis of the Report....

Men laat het hem zeggen, indien hij maar voorstemmen wil, hetgeen hij verklaart te kunnen doen. De resolutiën, op de ‘Commission consultative économique et financière’ betrekking hebbend, kunnen nu geadopteerd worden als volgt:

Première Résolution. - En vue de permettre à la Société des Nations de procéder d'une façon continue à l'élaboration des mesures d'ordre économique et financier que les membres de la Société seront appelés à prendre en vertu du Pacte de la Société, une Commission consultative économique et financière sera constituée. Cette organisation se substituera, dès sa constitution, au Comité provisoire économique et financier actuellement désigné par le Conseil.[1)]
Le Conseil de la Société des Nations pourra procéder à la convocation d'une Conférence économique et financière en vue de considérer les problèmes économiques ou financiers dont les circonstances demanderont l'examen.
Cette Conférence aura le pouvoir de constituer la Commission consultative économique et financière ci-dessus mentionnée.
Dans le règlement que le Conseil préparera pour la tenue de la Conférence, il s'inspirera des principes généraux [hiervóór bl. 492] régissant les rapports entre les organisations techniques de la Société et le Conseil.
2me Résolution. - L'Assemblée juge indispensable que le Comité économique et financier [existant] poursuive sest ravauxs ans retard dans le sens indiqué par le Conseil.
La présente Résolution est votée en se référant comme clause interprétative à l'Annexe I a au Rapport de la Conférence Financière Internationale présenté par M. Bourgeois au Conseil de Bruxelles.[2)]

1) In zijne vergadering te Brussel. (Zie volgende noot).
2) De suggestie der Brusselsche Conferentie, waaraan de Raad in zijne vergadering te Brussel gevolg gegeven had, wordt in het algemeen verslag van den Raad (*Gids* van Januari, bl. 159 vv.) aldus vermeld:
‘La Conférence a proposé qu'il fût consitué une organisation internationale qui serait mise à la disposition des Etats désireux d'obtenir des crédits pour le paiement de leurs principales importations, et que, à cet effet, le Conseil de la Société nommât dès maintenant une Commission de financiers et d'hommes d'affaires chargée de déterminer les mesures nécessaires pour donner suite à la recommandation ci-dessus.’
Annexe Ia bij genoemde recommandatie had geluid als volgt:
‘En attendant la mise en oeuvre de l'organisation définitive, il est indispensable que le Conseil constitue immédiatement un Comité provisoire restreint chargé de le conseiller:
a. dans l'examen de l'application urgente des recommandations issues de la Conférence de Bruxelles;
b. dans la préparation de l'ordre du jour de la prochaine Conférence générale économique et financière;

Zonder veel moeite gaan nu ook in deze en de volgende (de achttiende) zitting (10 December) de resolutiën er door, die op de ‘Commission consultative’ voor verkeersvraagstukken en op de ‘Commission technique’ voor hygiène betrekking hebben, en de Vergadering houdt nog een goed stuk harer zitting over voor de behandeling van een ander gewichtig onderwerp: ‘the Economic Weapon of the League’ (blokkade), op rapport van commissie VI, dat uitgebracht wordt door Lord Robert Cecil.

Dit rapport (met onbeduidende wijzigingen aangenomen) stelt voor den Raad te verzoeken een Internationale Blokkadecommissie te benoemen om de toepassing van art. 16 Pacte in overweging te nemen en daarover verslag uit te brengen aan den Raad, die er de volgende Vergadering van den Bond mede in kennis stellen zal. - Wie moet uitmaken, of het geval, in art. 16 Pacte genoemd, inderdaad bestaat? Hoe moet de blokkade worden uitgeoefend?

c. dans l'étude des problèmes économiques et financiers que le Conseil lui soumettra’.

Terwijl de Vergadering van den Volkenbond te Genève gehouden werd, was dit ‘Comité provisoire’ in hetzelfde Genève o.a. bezig aan de volgende taak, haar bij resolutie van 27 Oct. door den Raad opgelegd:
‘Le Conseil, se rendant pleinement compte des difficultés qu'éprouvent de nombreux pays *à s'assurer les importations de matières premières* nécessaires à leur bien-être et même à leur existence, charge la Section économique de la Commission économique et financière d'étudier l'étendue et la nature de ces besoins. *Les conséquences des monopoles feront l'objet d'une attention spéciale*’.

Hinc lacrimae - bij Rowell. ‘We cannot have a world-wide war’, zeide hij den 9^{den} December, ‘and not expect to pay the penalty in years of labour. For years we will earn bread by the sweat of our brow’. - Hij zeide *we*, maar bedoelde *you*: you Europeans (vgl. hiervóór, bl. 493, en *Gids* van Januari, blz. 164).

> We propose provisionally, and subject to review by the International Blockade Commission:
> It shall be the duty of the Secretary-General to call the attention of the Council to any facts which in his opinion show that a Member of the League has become a Covenantbreaking State.
> Upon receiving such an intimation, the Council shall hold a meeting whit the least possible delay to consider it, and shal send a copy of the procès-verbal of the Meeting to all the other Members of the League.
> As soon as a Member of the League is satisfied, in consequence of the communication of the procès-verbal of the Council, that a breach of Covenant has occurred, it is its duty to take measures for the purpose of carrying aut the first paragraph of Article 16....[1)].
> Where the Covenant-breaking State has a sea-board, it will be necessary to institute an effective blockade thereof, and the Council should forthwith consider which Members of the League can most conveniently be asked to discharge this duty.

'Chaque Etat', zeide bij de beraadslaging de heer Motta, 'reste libre de juger dans chaque cas particulier si les circonstances se réalisent dans lesquelles le blocus doit jouer'. - Waarop Cecil: 'It is left to each State to say whether the emergency has arisen. Once that is determined, every State is bound to apply the full provisions of Article 16.'

C.

(Slot volgt).

1) Afbreken van betrekkingen.

Bibliographie.

Genoveva van Brabant, door Stijn Streuvels. Tweede deel. L.J. Veen, Amsterdam.

Met nieuwsgierige spanning werd naar dit tweede deel verlangd. Het eerste had niet de genoegzame hoop gegeven, dat het vervolg de tekortkomingen en gapingen van het werk zou aanvullen. En toch, dit tweede heeft veel goed gemaakt en geconsolideerd, wat eerst wankel scheen. Streuvels doet zich kennen als een psycholoog, die met zekeren tred voortschrijdt en het zielegebouw met vaste hand construeert. De Duitschers zouden hier spreken van *Elementarpsychologie*, van weinig ingewikkelde gevallen, doch ook deze elementen der psyche kunnen worden blootgelegd met min of meer talent. In den gang van het verhaal is steeds een geleidelijke groei door den auteur geobserveerd. De zaden en kiemen op de eene bladzijde gestrooid, groeien op de verdere, als of het planten zijn, naar vaste wetten. Slechts enkele hoofdfeiten vullen dezen roman en deze weinige worden als de stuttende pilaren steeds op het juiste moment aangebracht: zij schragen den last van balken en gebindten. De groote feiten werpen hun schaduwen op den juisten afstand vooruit en daar groeien de kleinere en vermenigvuldigen zij zich, als de bloemen van een rozenstruik. Dit is de eene voortreffelijkheid van het boek. De andere is de rijke visie van de groote natuur. Daar is Streuvels op zijn best en weet hij wat hij daar in kan. Somtijds echter zijn we geneigd hem een halt toe te roepen, waar de indruk door de opeenhooping der details niet noemenswaard wordt verdiept.

Uit het juiste spoor schijnt de auteur te zijn geraakt, zoodat hij ons aan zijn meesterschap in de kennis der menschelijke psyche zou doen twijfelen, waar hij op bladzijde 16 van dit deel Golo aan Siegfried de voortreffelijke lichamelijke qualiteiten van diens vrouw tot in bijzonderheden gaat opsommen: Te meer dunkt mij dit eene raadselachtige onjuistheid, omdat diezelfde Golo zich voorneemt die vrouw te verleiden, hetgeen hem trou-

wens niet zal gelukken. Hij wordt voorgesteld als een zeer sluw berekenend mensch. Een eerste eisch van die sluwheid ware dan toch geweest zooveel mogelijk over Genoveva te zwijgen tegenover den echtgenoot. ‘Hare borst’, zegt hij, ‘is eene zachte weelde, malsch en melkwit van vel, zoo fijn dat, als zij wijn drinkt, men den rooden blos er meent te zien doorschijnen.’ En zoo gaat hij door.

Hoe kan een auteur, die toch waarlijk niet de mindere is van de beste Noord-Nederlandsche romanschrijvers, zich zoo ver in het onreeële begeven? Ook zoude ik hier en daar een woord of volzin willen schrappen, b.v. op bladzijde 83, waar de auteur van de heldin zegt: ‘Zij dorst zich nergens meer vertoonen en bleef in het gynaeceum met hare huisgezellinnen aan het werk, of in hare eigene kamer, waar zij den tijd verdroomde, gelijk iemand die zijn Noodlot afwacht.’ Niemand zal deze antiquarische bizonderheid van het gynaeceum eene gelukkige noemen. Zij verlamt den gang van het verhaal en zoude alleen door een geschiedschrijver kunnen worden gebezigd. Doch waar zoo vele lichtpunten zijn in dit kunstwerk, zullen de vlekken niet verhinderen, dat het er een is.

Veel zal men aan dezen historischen roman kunnen vergeven om der wille van de grootschheid van menigen volzin, van het breed gedragene der voorstellingen, om der wille van den vasten tred waarmede de auteur voortschrijdt in het verhaal, om der wille ook van de creatie eener figuur als die van Genoveva, die als een sterk licht is geplaatst in het meer getemperde licht, dat haar omgeeft en die stralend om zich heen alles in klaarheid zet.

Ook met den vagen toon, die zich soms verliest in dagbladstijl, raakt de lezer eenigszins verzoend, wanneer hij niet verder gaat in het algemeen samenvattende dan gewoonlijk bij een goede historische kroniek geschiedt. Ook Flaubert in zijn *Saint Julien l'Hospitalier* breidde sommige zijner volzinnen tot algemeenheden uit, maar nooit ging hij over tot zuiveren dagbladstijl in zijn uitdrukkingen. Veel wordt hier bij Streuvels door zijn zwaar klinkend taalinstrument, waaruit schoone melodieën veelvuldig opstijgen en verzoenend klinken, goed gemaakt.

Een definitief oordeel over dit werk in zijn geheel uit te spreken, is haast niet doenlijk, omdat het een mengsel is van ouderwetschen verhaaltrant, van banale, soms ook weinig zeggende bizonderheden, van schitterende beschrijvingsmomenten, van nu en dan goed doorvoelde realiteit, doch ook somtijds van weinig ingrijpende bizonderheden, en juist dit mengen van goed en minder goed woordenmateriaal is het, dat den criticus verhin-

dert hier te decideeren en hem alleen toestaat het aangeven van wat de Duitscher noemt *Anhaltspunkte*. Doch wel heeft de schrijver zich boven zijn moeizaam bij elkander gehaalde historische details genoegzaam kunnen verheffen. Hij heeft zijn personen en dingen uit de hoogte kunnen bezien en een breed aangelegd schilderij kunnen afborstelen. Een populair boek zal deze roman nooit worden, daarvoor is hij te gerekt, te langdradig uitgesponnen en van den anderen kant te vol van werkelijk artistieke factuur. Zuiver artistiek is hij ook niet. Men had graag gewild, dat hij zou zijn het een of het ander. Tot des auteurs beste werken behoort hij stellig niet; toch is hij een eerbiedwaardige schepping en toch komen er bladzijden in voor, die aan de meest magistrale van zijn vroegere producten volkomen gelijkwaardig zijn door hare simpele daadwerkelijke voorstelling.

Al zoude ik deze eerste proeven van historisch scheppen mislukt kunnen noemen, zoo zou ik toch den schrijver op goede gronden willen aanmoedigen nogmaals in dit soort werk eene poging te doen. Zola, meen ik, heeft eens bekend, dat hij geen verwikkelings- of intrigueroman zou kunnen verzinnen. Al zoude nu Streuvels in dit zelfde geval verkeeren, dan nog behoeft hem dit gemis van aanleg niet van den historischen roman te verwijderen, maar dan geve hij ons een kort en succinct kunstwerk in deze richting; want daartoe blijkt hij door deze eerste proeve best in staat. Bij ons heeft Couperus zich met den besten uitslag in de historische voorstelling begeven, waarom zou de auteur van Genoveva het niet ook voortaan doen? In het verleden is nog veel te bereiken en zijn onverwachte vondsten te doen. De moeilijkheid voor een auteur zal hier steeds uit de overmatige eruditie voortkomen. Hij late zich niet door de moeitevolle studie van allerlei historische documenten uit het spoor van het aanvankelijk door hem gevoelde enthousiasme brengen. Hoevelen zijn door te rijkelijke wetenschap uit het zadel gelicht! Ja, de groote Flaubert heeft onder zijn overmatige studie geleden en daarvan in zijn *Salammbô* de blijken moeten geven. Een goede historische roman is ook in onze dagen een door het publiek gewilde lectuur. Het succes van van Moerkerken's boeken is er een bewijs van. De historische roman heeft de plaats van het oude epos ingenomen; hij is er van geworden het surrogaat waarmede wij ons moeten behelpen. Niemand heden ten dage waagt zich meer aan het Homerische epos, en Bilderdijk's mislukte poging kan als de laatste opzienbarende proeve worden beschouwd in onze litteratuur.

FRANS ERENS.

[Tweede deel]

De mythe van een jeugd.

I.
Faëton.

De staldeur zwaaide open. Een knecht leidde het paard naar buiten, hij hield het stevig bij den bek vast aan den teugel, en trachtte lachend de ongeduldige drift der hoeven te dwingen tot een kalmen gang. De beide wielen van het ranke wagentje knerpten over het kiezel. Door een forschen ruk aan het leidsel werd de lustige draver voor een breed bordes tot staan gebracht. Langzaam daalde daar een jongen de treden af, nog bezig aan het dichtknoopen van een handschoen, en stapte uit de donkere schaduw, die het huis wierp, in het volle zonlicht met de zekere bevalligheid van een jeugdigen prins. Blootshoofds scheen hij den krans van zijn misschien nog geen zeventien jaren los ineengevlochten om het blonde haar te dragen.

‘Zoo, bruin’, riep hij vroolijk en klopte het dier op den hals; dan streelde hij het zachtjes over de heldere vlek tusschen de oogen en dacht: ‘zoo wit als versch gevallen sneeuw, maar nu is het lente.’ Een warme adem werd hem in het gezicht geblazen, een zegevierend brieschen schalde door de middagrust.

‘Hij ruikt de wei, mijnheer’, zei de stalknecht, ‘U mag wel met hem oppassen, want van dit voorjaar is hij nog niet uit geweest.’ Maar de knaap was al op den bok geklommen en klapte met de zweep. Toen hoorde hij een venster open-

schuiven, hij keek naar boven en knikte tegen een lief gelaat, dat geleek op het zijne zooals het Octoberloover van eenzelfde boompje op zijn Aprilgroen lijkt.

'Vent, zal je voorzichtig wezen', waarschuwde een bezorgde stem.

'Ja, moeder, ja', en recht opgerezen, wijdbeens, de teugels driest uit elkander spreidend, als een antiek wagenmenner, stuurde hij met een zwaai langs het grasveld, langs de azalea mollisperken, de rhododendronhaag en het geurige seringenboschje, en dan het ijzeren hek door, wuft en vrijheidsdronken, niet anders dan een vogel die zijn kooi ontvloog. Doch zoodra de wielen over den straatweg daverden, ging hij rustig op het bankje zitten en haalde diep adem, alsof hij zoo de zoetheid van het nieuwe seizoen geheel zijn eigen wilde maken. Tusschen de stammen door der linden fonkelden de grazige landen, een koe loeide, en die forsche horenstoot van zomersch welbehagen klonk boven het eentonige geratel uit. In een naburig tuintje schrikte een bende spreeuwen en deed een buitje vlokken uit den bebloesemden perenbongerd nederzweven. Het paard waagde een sprongetje; zijn voeten waren wit als de bles op zijn voorhoofd. Weer moest de jongen glimlachen om een wintergedachte: Zij hadden door een eindelooze sneeuwvlakte gereden, de sneeuw was nog niet ontdooid op de vier pooten van zijn vlugge beestje, maar de zon zou nu haar werk wel verrichten; hij scheen door de frissche, juweelige blaadjes, fladderde als vlinders van de takken, en bracht verwarring in het hart.

Door een tik van de zweep versnelde de vaart. Het verkeer was drukker geworden en hij moest zijn voertuig als een scheepje doen wenden. Wandelaars bleven staan aan den kant van den weg om hem voorbij te zien stuiven, en onder de toeschouwers, want het docht hem dat hij over een renbaan langs hen ijlde, herkende hij vluchtig een meisje, waarmee hij onlangs gedanst had, of een schoolkameraad, die met de hand voor den mond een kwinkslag schreeuwde, en wien hij dan, vanaf de verhevenheid van zijn zetel, achteloos het antwoord toewierp, als een bloem. Al meer en meer bleek de lentedronkenschap hem te bevangen; de stevige bries, die van zijn haren krinkelende vlammen maakte, voelde hij zóó met de op haar tocht vergaarde schatten beladen, dat zij

hem een boodschap scheen te brengen van een oord achter de uiterste boomen gelegen, waarvan hij zoo dadelijk als de koning zou worden binnengehaald. Ook het paard leek achter het droombeeld van een lokkende tooverweide aan te loopen, zóó liet het de hoeven op de keien klinken, steigerde het, en slingerde het den kop heen en weder, dat het schuim hem langs de flanken spatte.

'Net een zeegolf', mompelde de jongen bewonderend, 'maar Jan had wel gelijk, dat ik met hem op moest passen' en hij klemde de toomen vaster in de vuist. De uitwijkende voorbijgangers zagen hem recht en rustig zitten als een man, maar in waarheid moest hij strak de spieren spannen en werd het eerder een worsteling van twee overmoedigen, beiden luisterend naar hun oproerig bloed, dan het samenwerken van den meester en zijn dienaar. Maar juist in dit kampen, als een triton met de branding, vond hij zijn behagen, en terwijl hij de teugels vierde, klopte het hart hem warm voor zijn weerbarstigen gezel. Onwillekeurig vielen hem de lofspreuken te binnen, waarmee de Arabier zijn bruingemaanden makker prijst. Zij vingen aan met hem de vleugelen van een zwaluw toe te dichten, en eindigden met zijn lichtvoetigheid te roemen, die op den boezem van een vrouw zou kunnen dansen zonder haar ook maar in het minste te deeren. In dit behendige walsje bleef hij zich een poosje verdiepen, en, moegetrippeld, was hij het zelve die zich in gedachte op den bekoorlijken dansvloer neervleide en daar alles, richting, pad en paard vergat. Op hetzelfde oogenblik kwam uit een open villahek een klein, zwartharig monster aangebuiteld, het rolde als een bal over den straatweg, stoof op tusschen de trappelende hoeven en kefte zijn gillende blafstooten uit. De bruin deed een zijsprong, de voerman schrikte van zijn gedroomde peluw op, trok aan de leidsels, maar zijn arme reisgenoot had het bit op de tanden genomen en holde in zijn doodsangst stuurloos op een steeds vliedende verte toe.

Er werd den knaap geen tijd voor overleg gelaten; alleen voelde hij zijn bloed hem dwingen tot een wanhopigen tegenweer. Hij deed de zweepslagen striemen en schreeuwde zijn bevelen in den storm van dit vluchten, als een gezagvoerder tot de bemanning van een zinkend schip. Schichtige gedaan-

ten deinsden met de armen opgeheven terzijde en lieten de baan vrij voor den waanzinnigen rit. Toen werd het blindelings voor zijn leven worstelende lichaam opmerkzaam op het gevaar van onder de wielen te worden geworpen, want het wagentje slingerde met korte schokken heen en weer. Tegelijk zetten de voeten zich schrap en boog de romp zich achterover, de vingers omknelden de teugels, de opengesperde oogen zagen recht en roerloos het gevaar in het gelaat. Zoo verzet zich een boompje tegen den windvlaag, waardoor het niet ontworteld wil zijn. Doch de onzichtbare gedachten en gevoelens stoven als een opgejaagde vogelzwerm uiteen. De een bleef hulpeloos zweven boven den afgrond van den ondergang, de ander tuimelde neder in een chaos van ontzetting en verbrijzeling, sommigen ook stegen in hun verbijstering opwaarts naar het troostend blauw van een herinnering, hoe stillend het zou wezen nu als een kindje aan moeders borst te rusten, hoe koel en groen de schaduw noodigt onder de moerbeikroon, hoe heerlijk je door de zon gewekt wordt als hij op je kussen schijnt. Een zwiepend boompje en wat verstrooide vogels, maar zòò zou hij niet eindigen, die als een jonge koning uitgereden was. Breede, gouden glansstrepen sloegen neer tusschen de bruisende heesters, het loover sprenkelde een regen van gloed over den razenden wagen en zijn blondlokkigen menner. Faëton, ongeroepen - want wat had dit toomeloos als een bergstroom langs de wegen storten, uit te staan met een schooltaak, met het onlangs moeizaam uit Ovidius vertaalde blad - òngeroepen nam hij den knaap zijn plaats in aan de leidsels, de voortvarende zoon van Apollo, en het was nu niet meer tusschen de struiken en stammen, maar tusschen de wolken en sterren, dat het noodlot werd tegemoetgerend. De woorden van den stalknecht, waren zij eigenlijk niet de waarschuwing van den bekommerden zonnegod geweest, de wankelende tilbury geleek zij niet de uit zijn spoor geschokte hemelwagen, het paard, het oproerige span? Daar het een jongen gold, een zeventien-jarige, wit van toekomstbloesem en stralend van leven, die hier in wedkamp reed met den dood, werd hij gedoopt in den glans van de mythe, mocht hij steigeren over een brandende aarde, en de genadestoot ontvangen van den bliksemschicht van Zeus. De werkelijk-

heid ging reeds lang verloren in den wervelstroom van dien droom, toen het onbestuurde, kleine voertuig een eenzame allee van hooge beuken binnenstormde, die den in zijn weerstand tot een beeld verstijfde een dubbele haag van vlammen en de richtplaats van Gods toorn docht. Eensklaps sprong een groote, donkere gedaante dwars over den weg, het paard aarzelde een oogwenk en zocht uit te wijken, meteen was de jongen het meester met een ruk, als het rukken van een zwaard uit de scheede en een slag, als de houw van dat zwaard. Dan zat hij weer neder, bewegingloos, in de houding van zijn ontzetting, nog samengedoken onder de schaduw van het verdwijnend gevaar. Intusschen had de vrouwelijke ruiter - want zìj was het die de voorzienigheid tot redding had gezonden - het trillende dier bij den toom gevat. Tegelijk kwam langs een door buksboomstammetjes omzoomde oprijlaan een in zijn schootsvel strompelende huisknecht aangeloopen, die een pluimigen stoffer onder den arm droeg.

Nog geen zucht lang later, want alles gebeurde met de tooverachtige gezwindheid van een droom, vond de jongen zich behagelijk in een ruststoel liggen, voor open deuren, welke geuren binnenlieten van een rijk beplanten lentetuin: gouden regen en seringenstruiken die zich sierlijk schikten rond een glad gazon, waar middenin een oude, steenen zonnewijzer den tijd, die zoo juist nog in een wilde werveling zichzelven was vooruitgesneld, terugbracht tot de kalme regelmaat van loom en langzaam over het cijferblad te schuiven. Vogels kwetterden, alsof de morgen juist was aangebroken, en een merel floot. Maar aan dèze zijde van den drempel, waar gedempt de schemer neerzeeg van de wanden en ook den rustende geheel bedekte, behalve een hand en een haarlok fonkelend in het licht, gebeurde nog een heugelijker wonder, ongeloofelijk als een visioen uit den slaap van een knaap. Niet dat de rijzige gestalte, rustig zich bewegende in heur rijcostuum, geen werkelijkheid bezat. Niets ontging aan den jeugdigen gast van haar van leven verzadigde schoonheid. Hij zag het welgemaakte van haar ranke vormen in het nauw aansluitende gewaad, en hoe dan zacht getint en teeder als een theeroos de onverhuldheid van een lief gelaat zich als het ware voor hem openvouwde. Ook

zag hij het glanzen van heur haar als van een avondzongloed over korenaren, goudschijn in den warmen blik der donkere oogen, en in den mond, den overmoed der volle lippen, iets van het welig zwellen van een rijpe vrucht. Doch wat bij zijn genieten aan een dròòm deed denken, was die vreemde mengeling van vreugde over een vervulling en van vrees dat het niet waar zou zijn. Het scheen hem toe of het ontwaken de hand reeds aan de deurklink gelegd had, en of hijzelve, in de enkele seconde die hem restte, een geluk veroveren moest. Dan hoorde hij zich plotseling toegesproken met een stem waardoor het zangetje van de merel werd beschaamd. De godenzoon, die achter de rossen van Apollo had gereden, leefde nog in hem en het was Faëton's vrijmoedigheid die op haar vragen antwoordde. Onbevangen vertelde hij het avontuur waarvan zijn hart nog bonsde. Daarna dankte hij haar hoffelijk, gelijk dit betaamde aan een knaap van een zoo doorluchtige geboorte en noemde haar zijn naam. Hij bedoelde Faëton, maar hij zeide Rijkert.

'Rijkert?' herhaalde zij met een glimlach, terwijl zij zich over hem boog, 'wat een vreugde zit daarin en wat een rijkdom.' Hij knikte.

'Ja, ik geloof ook', sprak hij peinzend, 'dat mijn ouders mij dien naam uit blijdschap hebben gegeven, want zij hadden al jaren naar een kind verlangd. En vader meende dat een goede naam geluk aanbrengt.'

Vaag was hij er zich bewust van, dat zulke woorden hem niet pasten bij een vreemde, maar zij werden als afgebroken twijgen meegesleurd door de nog niet gestilde golven van zijn koortsachtige bewogenheid.

De vrouw stond niet meer naast hem, zwijgen vervulde de kamer en daarin jubelde het merellied. Dit herinnerde den jongen aan de lente buiten; zijn gedachten tooiden zich als witte appelboomen, die hun bloesems voor haar voeten lieten nedervallen, toen zij tot hem trad.

'Hier is een verfrissching, die misschien zal goeddoen na zoo'n wilden rit', zeide zij hartelijk noodigend, en bij het overreiken van het schaaltje fonkelden de helderroode aardbeien in het binnenzwevend zonnelicht. Hij richtte zich op uit zijn ruststoel, de dingen schenen hun adem in te houden en het uur zijn vleugels toe te vouwen, de vruchten

geurden en terwijl hij haar den schotel uit de hand nam, dunkte het hem, één oogenblik van innige vervoering, dat zij daarmede zichzelve gaf. Maar toen het koele sap hem verfrischte en ontnuchterde, werden een voor een de vlaggen van zijn verbeeldingsfeest binnengehaald, en bleef er niets over dan een onversierd huis aan een eenzamen landweg, waaruit de droom was geweken, en waar alleen maar de bewoonster na haar morgentocht was weergekeerd. Nu haar gelaat vlak naast het zijne door hetzelfde licht werd beschenen, hoe schoon was het zoo en hoe vorstelijk, ouder dan hij misschien wel een tiental jaren, wat even zooveel jaren wijzer en rijper beteekende, en haar uit deed bloeien boven wat nog nauwelijks knop had gezet. Want in haar schaduw school hier de jongen, de armzalige schipbreukeling van een belachelijk ongeval; hij had gesproken op een wijze waarover een kind zich zelfs geschaamd zou hebben en hij werd nu door een versnapering tegelijk tot zwijgen gebracht en getroost. Hij voelde het bloed hem naar de wangen stijgen, durfde niet opzien en stamelde van bedremmeldheid. Het gaf dan ook een verademing, toen de knecht kwam melden, dat zijn paard, nu rustig, ingespannen stond. Zijn gastvrouw bood aan, of de koetsier hem naar huis zou brengen, maar, even weer Faëton en koene rossenmenner, weigerde hij.

Hij was te verblind van beschroomdheid om bij het afscheid haar handdruk te begrijpen.

In gepeinzen verloren reed hij door een doolhof van wegen; zijn droomen sleepten kransen langs de treden van een tempel, en eerst toen het kiezel onder de wielen knerpte, viel het hem in, dat zij haar naam niet had gezegd.

II.
De Epheben.

De gansche klas zat gespannen te luisteren, alle gezichten, met de van aandacht glanzende oogen en de half geopende lippen, naar den vertellenden leeraar gekeerd.

Op een der voorste banken, dicht bij het venster, had Rijkert boeken en schriften terzijde geschoven en staarde

voor zich henen met de kin in de hand, rustig genietend van de beelden, die de schilderende woorden wekten. Weken moesten reeds zijn verloopen sinds zijn voorjaarsch avontuur, want de door de hooge ramen zichtbare hemel vlamde van een donker, zomersch blauw en de lijsterbes, die een bewegelijke schaduw over zijn lessenaar deed wiegelen, boog de takken onder het volle gewicht van zijn loover. Telkens verhelderde een glimlach het oplettende jongensgelaat. Hij genoot weer in een van die uren van rijkdom en weelde, die somtijds in het beklemmend duister van den schooldag plotseling als een schatkamer werden geopend en waarvan alleen de kleine, bijziende Grieksche leeraar de sleutelbewaarder bleek te zijn. Een enkele korte zin uit den schrijver, dien zij toevallig bezig waren te vertalen, placht voldoende te wezen om de wonderbare deuren te ontsluiten en zoo had nu de regel:
'In een wolk van pijlen streden de epheben'
tot ontgrendelende spreuk gediend.

Met warme stem beschreef de verhaler die Helleensche jongelingen, wier achttiende jaardag hen over den drempel van den knapentijd in de ruime hallen der volwassenheid deed treden.

Door een eenvoudig handgebaar riep hij diezelfde ruimte op rond de blonde hoofden der scholieren, die hij in gedachte met den bloesem van hun even-oud zijn als met een attischen myrthenkrans zag gesierd. Dan sprak hij van de overreiking aan de jeugdige gezellen van de speer en van het schild. Ernstig wees hij op den plicht van het moedige bloed en op het schoone zinnebeeld dier eerste wapenen, maar zijn toon werd zachter en indringender, als hij over het bonte wereldweefsel aanving te vertellen, dat den jongelingen in den chlamys, den wijd geplooiden mantel, als het ware door hun genius, hun goeden engel zelven, om de schouders werd gelegd.

Rijkert luisterde mijmerend naar den gedempten stemklank, welke één van tint scheen met de ingetogenheid der klas. Het docht hem, dat de wonderbare beelden in een innig zilvergrijs zich afteekenden tegen een neveligen achtergrond, toen over de plechtigheden werd gesproken, die moesten voorafgaan aan de intree in dit nieuwe levensjaargetij; en

eensklaps zag hij zichzelven daar bewegen, temidden van de blank gemantelde gestalten en, gelukkigste der feestgenooten, zijn kinderlijke kleederen offeren op het altaar van den god. Dan trad hij buiten en daalde met zijn makkers, rustig schrijdend in hun stoet, den tempelheuvel af.

De wolkelooze Junihemel, die door het schoolraam gloeide, werd het azuren uitspansel boven land en zee, de zon- en schaduwvlekken van het door den wind bewogen lijsterbessenboompje verdichtten zich tot lommer van olijven en platanen, terwijl het liedje van een zomerblijde merel ergens in de verte veranderde in het kweelen van een dubbelfluit. Vol verrukking liep hij aan achter de opwindende muziek, blindelings door het verhaal, waarvan hij den zin niet meer verstond, langs rotspad en ravijn geleid.

Toen hij zoo tot aan het strand' was genaderd, kwam hem een koor van meisjes zingend tegemoet. Zij waren in den morgen uit de stad getrokken en brachten den wederkeerenden den welkomstgroet. Rijkert meende de reivoerster, die de snaren sloeg, te herkennen; zij leek ouder dan de haar volgende maagden en droeg de rosse haarwrong op de wijze der gehuwde vrouw. Het visioen van een tuimelenden wagenmenner steigerde uit boven de bergen en eensklaps zat de harpbespeelster schrijlings in het zadel, in een donker rijcostuum, en zij was het die Faëton redde.

Een beetje gemelijk aanvaardde Rijkert de verrassing, die zijn gemijmer, dat geen ander spelletje dan het steelsgewijze oproepen van bevallige rijderessen en beminnelijke vruchtenschenksters scheen te kennen, hem onverwachts weer had bereid.

Moest zij dáárom slechts zoo telkenkeer zijn droomen binnen komen galoppeeren, de onvindbare vreemdelinge, om zich in werkelijkheid des te ijveriger voor hem te verbergen?

Na dien avontuurlijken Meimorgen was er bijna geen dag voorbijgegaan, die niet de teleurstelling bracht van een vruchteloozen ontdekkingstocht naar het verdwenen landhuis aan de beukenlaan. Hij begon er dan mee om den straatweg, waaraan zijn woning was gelegen, langzaam af te slenteren, bij voorbaat overpeinzend wat hij tot haar zeggen zou; natuurlijk eerst wat welgekozen woorden over zijn dankbaarheid, alsof eigenlijk zijn bezoek niet anders gold

dan deze uit te spreken; maar spoedig, als vanzelve, zou hij haar zijn onhandig optreden en beschamende ontboezemingen in herinnering brengen, en daarvoor om verschooning vragen met de gemakkelijkheid en taktvolle gratie van den man van de wereld, voor wien hij dien dommen jongen en zijn droevige figuur zou trachten te doen vergeten. Onder het wandelen zocht hij naar passende woorden en scheen deze in de wilde bloemen, welke hij langs den wegrand plukte, sierlijk saam te schikken tot den schoonen ruiker, dien hij haar dadelijk vereeren zou. Maar bij zijn thuiskomst droeg hij den boeket nog altijd in de hand.

Geen paadje in den omtrek van de stad, dat hij niet had afgeloopen, geen tuinhek dat hij niet speurend binnengeslopen was. Doch hetzelfde toeval scheen hem van haar wóning ver te houden, dat hem eenmaal haar nààm had ontzegd. Vaak gebeurde het dat midden in een gesprek met zijn vrienden het verlangen plotseling aanving zijn betooverend liedje te pijpen; hij riep dan zijn verwonderden makkers een schielijken groet toe, en volgde den onzichtbaren fluitspeler langs een grillig spoor van paardenhoeven of achter een waaienden sluier aan. Somtijds twijfelde hij aan de waarachtigheid van wat geschiedde en kwam hij zich als een droombeeld voor.

Eindelijk bleef hem niets meer over dan op wonderen te hopen. Op een warmen onweersmiddag, nadat hij nogmaals te vergeefs zijn overvolle hart langs velden en dreven had gedragen zonder dat hij er iemand mee beschenken kon, was hem de legende van vrouw Venus ingevallen, wier lusthof slechts in lichte zomernachten uit zijn puin herrijst. Sedert zette hij zijn onderzoekingstochten ook des avonds voort. De maneschijn lag doodstil over de wereld, de meidoornhagen geurden, knapen en meisjes liepen hand in hand onder de boomen, of kusten elkaar aan den zoom van de wegen achter ritselend struikgewas. Wanneer hij op een zeer laat uur weer onder de lamp zat op zijn kamer, legde hij het voorhoofd tegen zijn gebogen arm en snikte, hij wist zelf niet over welke vreugd of smart.

Uit die milde herinnering aan zijn tranen, moest hij weer tot den leeraar opzien, die in zijn vertelling tot aan het oogenblik was genaderd, waarop de stoet der epheben,

begeleid door de vrouwen, de stadspoort binnentrok, en het dunkte Rijkert dat de zachte toon van het spreken zich bijna tot een bevel verhief, een bevel tot hemzelven en tot zijn kameraden ook, om op te rijzen uit de banken, zich te ontdoen van de donkere kleederen, tegelijk met de verholenheid der bedekte begeerten, en naakt van ziel en lichaam, gehuld alleen in den mystischen mantel, zich te mengen onder de aan hun God gewijde jongelingschap, die over uitgestrooide rozen en lauwertakken, als over de zinnebeelden van het heilig leven, schreed.

Rijkert keek met dankbaren blik naar den geestdriftigen man. Wat stond hij vroeger anders voor de klasse, de beminde meester, mijmerde hij, en, omdat het zoo heerlijk was in de rust van een schooluur, terwijl zich een gedempte stem deed hooren, te staren naar gedachten, die voorbij vlogen als trekvogels tegen een stille najaarslucht, liet hij zich gewillig verleiden tot dit turen naar het verleden, en zag hij plotseling den leeraar, hoe deze voor het eerst zijn intree in de klasse deed. Dit gebeurde in den zomer van het afgeloopen jaar, de zon scheen door de vensters, en toen de kleine, bedremmelde gedaante, achter de brilleglazen met de oogen knippend, aarzelend over den drempel strompelde, begrepen de jongens al dadelijk dat hier een machtelooze aan hen overgeleverd werd. Langzaam en geleidelijk wasten de woelige wateren van hun moedwil, totdat, na enkele weken reeds, de gekwelde door een hulpeloos gebaar zijn onmacht tegenover het verwoestend element moest betuigen. Het bleek zoo zalig, midden in de knellende gebondenheid van den eindeloozen schooltijd, een korte pooze niets dan een bergstroom te wezen, schuimend, bruisend, en zoo maar blindelings de stukken van den oever los te scheuren, onverschillig of die met kleurige bloemen of teedere mossen waren begroeid. Op den roes der wildste uitgelatenheid volgde weleens een enkele seconde van ontnuchtering, die hun den gemartelde, wien niemand eigenlijk een kwaad hart toedroeg, in zijn gansche deerniswaardigheid voor oogen stelde, maar het lustige bloed verdiepte zich niet gaarne in persoonlijke overwegingen. Er stonden hier slechts kràchten tegenover elkander, eenerzijds de schietbeek, die zwelt als de sneeuw smelt, en aan de andere zijde de zwakke dam, die hem niet keeren kan.

Dit duurde zoo tot aan den laten herfst, tot aan een kalmen, koelen middag, waarop hij, Rijkert, die zich bij het uitgaan van de school wat verlaat had, zijn voet zette op de eerste trede van het naar de straat afdalende bordes. De aan beide kanten met iepen beplante singel lag eenzaam; rustig zweefde bijwijlen een goudgeel blad door de windlooze stilte, en van zijn makkers was er niemand meer te zien. Voor hij echter den voet had kunnen zetten op de volgende trede, ontdekte hij een groepje menschen tusschen de linksche boomenrij. In één van hen herkende hij meteen zijn Griekschen leeraar, die hem nog onbeholpener toeleek dan gewoonlijk, in zijn dikke overjas. De overigen, een rijzige vrouw, jeugdig nog ondanks heur grijzende haar, die een kindje bij de hand hield, en een slank, jong meisje hadden daar blijkbaar geduldig onder de olmen op zijn komst gewacht. De leeraar tilde den kleinen jongen met een uitgelaten zwaai hoog boven het hoofd en omhelsde hem daarna hartelijk. Nadat hij het knaapje voorzichtig weer had neergezet, legde de grijze vrouw hem een hand op den schouder, terwijl zij hem iets scheen te vragen met een bezorgden ernst. Rijkert had hem toen bij het van neen knikken datzelfde moedelooze gebaar zien maken, waarmee hij zijn onmacht placht te betuigen tegenover het dagelijksche oproer, dat hij niet bezweren kon. De hand, die op zijn schouder had gelegen, streek hem nu zachtjes door de haren, en het frissche blozende gezicht, waaraan de krans van zilver zulk een vredigen avondglans verleende, boog zich naar hat zijne en zij kusten elkaar. Onderwijl had het meisje vol teedere oplettendheid hem de zware lederen portefeuille afgenomen, voortdurend naar hem kijkend met de aandacht der bewondering. In een levendig gesprek gewikkeld wandelden zij den herfstigen straatweg af, en toen zij nog maar zeer onduidelijk in den schemer van de verte zichtbaar waren, had Rijkert nog altijd roerloos op de bovenste trede bij de schooldeur gestaan. Dan daalde hij langzaam alle trappen af, en terwijl hij dat viertal eensgezinden, wier hart hij gezien had, tot aan hun woning bleef volgen langs de droomerige grachten, waar de weerschijn van den hemel en het loover op het kalme water lag, jubelde het aldoor in hem met een ontroerende verrukking, waar hij nauwelijks de uitroepen

en de snikken van bedwingen kon: hij is een mensch, een mènsch.

Den volgenden morgen had hij met de driftige handbewegingen van een redenaar te midden van een ernstig zich beradenden jongensdrom gesproken. Het eerste Grieksche lesuur had al dadelijk een stilling der golven gebracht. En zoo bleef het de komende weken, want de bruisende storm der instinkten lègde zich onder de edelmoedige bestiering van het mededoogen, als onder den gevleugelden voet van een god. De leeraar zelve had zich eerst nog niet gansch terecht kunnen vinden in dezen plotselingen ommekeer. Het verging hem als den dulder Odysseus, van wien zij toen juist lazen, hoe hij, na de schipbreuk op den veiligen Phaiakenoever aangespoeld, 'bezinningsloos ligt zonder adem of sprake', maar dan de aarde kust en zich een leger spreidt uit dorre bladeren. Spoedig echter was hij, opgerezen uit de weelde van die ongekende rust, de rijkdommen gaan toonen, waarvan hij de bewaarder bleek te wezen. Eerst enkele bloemetjes, wat edelsteenen, dan de voorhal met haar schoone beelden, en eindelijk het allerheiligste. Ja, de verachte was priester geworden en, gelijk hij het wonder volbracht had om het beëngende schoollokaal in een tempel te herscheppen, had hij zijn eigen wezen eveneens veranderd en het eerbiedwaardig gemaakt.

Verschijning, mensch en priester mompelde Rijkert, in gedachten verzonken, en ergens uit het diepst van zijn wezen fluisterde het ten antwoord: lichaam, ziel en geest. Het wonder der drievuldigheid schitterde hem een oogwenk tegemoet uit het duister. Zijn hart begon sneller te kloppen, en hij bukte zich naar een dier duizenden levensgeheimen, die niemand als den knapen zoo kwistig voor de voeten worden uitgestrooid.

Intusschen had de leeraar afscheid genomen van de epheben en luisterde nu op zijn beurt. Een heldere, hooge stem las voor. Rijkert wendde zich om naar het meisje. Zij was dezelfde, die op dien najaarsmiddag onder de goudgele iepenboomen gewacht had, en wat later, het leek wel als een belooning, in de klas verschenen was. Daar had zij het dadelijk huiselijk gemaakt en fleurig, niet anders dan wanneer er een vaas met bloemen in de vensterbank van een zieken-

kamer wordt gezet. Haar rustige gezicht, zoo heugelijk van dat der jongens verschillend door de teerdere tinten en het zich in zachte golving langs de slapen aanvleiende haar, hing opmerkzaam over de vertaling gebogen. Klaar en zangerig werden de woorden uitgesproken, doch zij scheen er zich in het geheel niet van bewust te wezen, hoe zomersch dat klonk door de zwijgende ruimte. IJverig vergeleken de scholieren het gelezene met het eigen werk, allen tuurden zij in de schriften, behalve natuurlijk weer, en Rijkert stelde dat niet zonder gemelijkheid vast, Hendrik, zijn vriend, 'de Vogelaar', zooals hij spottenderwijze om zijn ornithologische liefhebberijen genoemd werd, die de oogen niet afhield van de in haar eenvoudig japonnetje over den lessenaar leunende gestalte, welke hem zeker ook de incarnatie van een bovenaardsch en tooverkundig wezen docht.

Langzaam keerde Rijkert het hoofd af, zijn blikken voelden zich als het ware getrokken naar den anderen kant van het lokaal en, gelijk hij het verwacht had, vond hij daar het dubbel lichtje van een fonkelend lorgnet op zich gericht. Even knikte hij verstandhoudend en staarde dan peinzend voor zich uit. Opnieuw moest hij zich bukken in zijn droomerijen naar een vondst. Zoo duidelijk had hij er zich nimmer rekenschap van gegeven, hoe hecht, ja, bijna tastbaar, de band bleek, die hem aan Anna, de dochter van den leeraar, en aan zijn vrienden Hendrik en Walter bond. Het kwam hem voor, alsof zij elkander over de hoofden der overigen heen de handen reikten en, afgesloten in hun kleinen kring, zich bereid maakten voor een of anderen geheimzinnigen ritus, of een plechtigen, heidenschen dans. Hierover mijmerde hij, totdat het uur werd uitgeluid.

III.
Het boek en het meisje.

In den gonzenden zwerm van de uitgaande school vormden zich weldra kleine groepen van vrienden en makkers, die elkaar wat te vertellen hadden in de open, vrije blijheid van den zomerdag. Ook Rijkert, Hendrik en Walter hadden zich dadelijk afgescheiden van den jongensdrom en staken

de hoofden tezamen voor een ijverig gesprek. Rijkert en Walter konden elkander aanzien zonder zich te buigen; somtijds wuifde een haarlok van den een den ander in het gelaat; toch deden zij geen oogenblik aan broeders denken, de blonde met zijn dichterlijke mijmeroogen, zijn weelderige lippen, en de donkere met de scherpgelijnde, pathetische trekken als van een jeugdigen Beethoven of Mirabeau. De kleine, tengere Hendrik de Vogelaar reikte hen nog niet tot aan den schouder, en huppelde bewegelijk mee naast den massieven gang van zijn makkers, terwijl hij telkens, vooral wanneer hij zelve het woord voerde, een nerveus gebaar maakte, alsof hij iets ongrijpbaars wilde vatten, dat voorbij hem schoot op snelle wiek.

Er werd over den Griekschen leeraar en zijn bezieling gepraat. Rijkert zeide, dat de stoet der epheben nu zeker wel spoedig in zijn slaap zou binnentrekken. Vroeger waren zijn nachten ook altijd kleurig en bewegelijk geweest, maar sinds hem die wonderbare vertellingen werden gedaan, bewoonde een geheel nieuw volk de wereld van zijn droomen; centauren galoppeerden er door mythische landschappen, nimfen vlochten er het haar aan den voet van heur boomtronk, en Pan en zijn saters verschrikten er de minnaars bij hun zoete ontmoetingen in het myrthenbosch. Dit door elkander wemelen van gestalten scheen een geheimzinnige orde tegelijk te willen verbergen en te onthullen, en een het leven verklarend raadsel op te geven, welks oplossing zij in duizenderlei teekenen trachtten kenbaar te maken en dan weer verwarden.

Walter, die vol ongeduld had toegeluisterd, barstte nu uit in een verontwaardigd protest; de aloude wolk van toorn en het bliksemend oog schenen hier van onder dit fronsende voorhoofd te dreigen en vonken te schieten. ‘Beelden zijn des duivels,’ riep hij uit, ‘daarmee lokt hij zijn offers als een valsche vogelaar’. Steelsgewijze stootte Rijkert zijn vriend Hendrik aan, en hun beider glimlach waagde zich nog even buiten voor het losbreken van de donderbui. Neen, hij droomde nooit anders dan van sombere, verlaten vlakten, vervolgde de driftige redenaar; hij zelf stond dan eenzaam ergens op een hoogen heuvel, de rookkolom van een Kaïnsoffer dreef over de velden, uit den hemel hing de geweldige

weegschaal der gerechtigheid, het gewicht der zonde deed haar dreigend overhellen, alleen het gebed kon nog baten, overal fluisterde dat door het loover, zuchtte door het gras, langs de wateren, steeg op in den nevel, en fonkelde als tranen aan het firmament.

Want het gebed....

Maar Rijkert, die den bekeeringsijver van den vurigen dweper kende, en het toomelooze van zijn woordenstroom, vroeg haastig, ook omdat het hem zoo wel te moede was bij deze samenspraak over droomen onder het bewegelijke lommer van het olmengroen: 'En Hendrik, hoe is het met jouw wondervogel; vloog hij je vannacht weer op?'

De kleine makker knikte. In korte, afgebroken, maar gloeiende zinnen, als vonken, die onder de hamerslagen van een aambeeld spatten, beschreef hij het verblindende gezicht. Ja, zoo heerlijk was het hem nog nimmer voorgekomen: de vederen bezaaid met juweelen, de kuif van purper, de pooten robijnen, verrijzend uit zijn nest, dat in vlammen opging, tegen een okergele avondlucht. En dan het onbeschrijfelijke heimwee om hem te vangen of om hem te volgen op zijn vlucht. Doch het vreemde van dezen immer zich herhalenden droom bestond vooral ook daarin, dat het landschap, waarboven het stralende dier omhoog steeg, zich telkens duidelijker had afgeteekend als het wederkeerde: het duin, het slingerpad, het braambosch, geheel en al een omgeving, zooals die hier in den omtrek wel te vinden zou wezen, als je Westwaarts op de zee toeliep.

'En naar zulk een hersenschim staat nu een jongen groote oogen op te zetten,' spotte Walter, 'die zijn kamer vol heeft met vogels, deugdelijk opgezet en op hun voetstuk vastgespijkerd, vanaf den winterkoning tot den albatros.'

'Wat geef je om wat eenmaal je eigendom is,' zuchtte de onverzadelijke, weer met dat gebaar van grijpen naar iets dat ontvliedt.

Rijkert luisterde niet meer. Tot nu toe hadden zij tezamen het eenzaam scheepje van hun alvergeten welbespraaktheid veilig door de golven van het stadsgewoel gestuurd. Maar eindelijk vermocht hij toch geen weerstand meer te bieden aan het bruisende leven dat zich aan hem opdrong, door een warme zomerzon verguld; en, terwijl zijn kameraden onver-

stoorbaar hun gesprek vervolgden, spitste hij de lippen naar zijn dierbare werkelijkheid, of hij haar wilde drinken als een beker wijn.

Dien dag werd markt gehouden. Volgeladen karren en wiegelende sjeezen ratelden zwaarwichtig of stoven voorbij hem in een kletterenden hoevengalop. Blatende kudden stuwden zich op bij een zijsteeg en versperden het verkeer. Hij voelde een verre, maar onmiskenbare verwantschap tusschen wat hier dringend de straten bevolkte en den boksvoet en den paardmensch uit den nachtelijken droom. In de wezens van die beide werelden deed eenzelfde wet zich gelden, steigerde een eendere drift. Maar wat hem nog het feestelijkste aandeed was de schoonheid van den Juni-hemel boven de vlottende hoofden, en de dans der zon- en schaduwvlokken langs een hand die wenkte, of over een opgeheven aangezicht. Toen zij tot aan de bloemenkade waren genaderd, waar de bontbevrachte schuiten steven aan steven tusschen de wallekanten op het kleurig water dobberden, en de zoetste geuren door een windvlaag werden aangevoerd, begon ten overvloede nog het klokkenspel te beieren, zòò kersenrijp en uitgelaten dartel, dat Rijkert bijna de beenen niet meer kon bedwingen en, om de vreugde van zijn bloed te vieren, zijn boekentasch tot in de takken wierp en haar weer opving in een slanken sprong. Walter en Hendrik, nog altijd redeneerend door de drukte koersend, bemerkten zijn overdadige blijdschap niet eens. Zelfs slingerden zij elkander nog telkens een korten, strijdhaftigen zin toe, als zij op het marktplein hun gang moesten regelen naar dien van de langzaam voorbij de kramen schuifelende menigte. Tot zij bij een open ruimte kwamen, waar de bare middagstralen tintelden over een in aandacht als gestolde hoofdenzee. Maar mochten die gloeiende hoofden op een in zijn loop gestuiten lavastroom gelijken, dan deden de vanaf hun verhevenheden oreerende kooplui denken aan de vuurspuwende kraters erin. Heel de gloed van hun zuidelijken hartstocht knetterde los in hun woordenspranken en vlamde op uit hun gebarendrift. Een hunner, een breedsprakige kwakzalver, die de stem alleen te zwak scheen te vinden voor wat hij had te verkondigen, blies fanfares op een koperen trompet. Toen hij vervolgens zijn poeders en pillen aan begon te prijzen door een vuurwerk

van kwinkslagen en rijmend jolijt, stonden daar drie knapen, één die van de goden gedroomd had en twee die zoo juist nog over het gebed en het wonder hadden getwist, luidkeels te lachen met hun monden open, als kinderen om de grappen van een poppenkast. Doch toen de koddige redenaar ermee aanving, zijn beduimelde pakjes in de begeerig uitgestrekte handen te werpen, haalden zij minachtend de schouders op en gingen huns weegs.

Haastig spoedden zij zich voort langs de grillig zich kronkelende tentensteegjes, alsof hun plotseling een doel van den tocht was ingevallen.

'Oude Simon staat er ook weer', riep Walter, toen zij den uitersten rand der kramen, vlak aan den voet van den musiceerenden toren, bereikt hadden. Aan het marktrumoer scheen men hier met den vinger aan de lippen het zwijgen opgelegd te hebben, en het was zoo rustig geworden als in een kloostertuin. Droomerig lieten de boekenjoden de oogen over hun rijkbevrachte stalletjes weiden, hun koopwaar prees zichzelve aan. Zij lag op de breede schragen dicht bijeengeschikt en de zon, die door de reten van het zeildoek binnendwarrelde, fonkelde op het geel ivoor of kostbaar goud der folianten, als op de bonte kelken van een bloemenveld. De drie vrienden hadden zich aandachtig over dezen overvloed gebogen en, zooals hun handen zochten, leek het waarlijk of zij zich een ruiker plukten ergens in de eenzaamheid aan den zoom van een wei. Rijkert had spoedig iets van zijn gading gevonden, een eenvoudig perkamenten bandje, dat hem, toen hij het opende, zijn titel toonde: 'de herderlijke liefdesgevallen van Daphnis en Chloë, naar Longos, uit het Grieksch vertaald'. Hij las den aanvangszin: 'Op het eiland Lesbos, op jacht in een woud aan de nimfen gewijd, zag ik het schoonste wat ik ooit gezien heb in mijn leven, geschilderde tafreelen, waarin een liefdesgeschiedenis was afgebeeld'. En, hoewel hij nog nooit van den schrijver gehoord had, werd hij zoozeer door de betoovering van deze weinige woorden bevangen, dat het hem voorkwam of er niets begeerenswaardiger bestond in de wereld dan het bezit van dit boekje. Toen hij het dan ook, na het gebruikelijke schijngevecht van loven en bieden, in zijn jaszak stak, voelde hij zijn hart zoo kloppen, alsof er een minnebrief aan

werd verborgen. De torenklokken zetten juist een nieuwen feestzang in en, opturend naar hun juichen, bemerkte hij meteen zijn beide makkers, nog altijd gebukt in een drinkende houding, als dorstigen over een verfrisschende beek. Weer verwarmde hem die onuitsprekelijke verwondering over hun drieër verwantschap, die hem ook aan het einde van het schooluur reeds had verrast, en eensklaps meende hij de verklaring van wat hen verbond te hebben gevonden: Zij wachtten met elkander op het leven als op eenzelfde wonder, en de dingen, die zij hier betastten met verliefde vingers, waren de zalige beloften van wat het eenmaal brengen zou. Noemde zich de schat, dien hij zoo juist had veroverd, niet met den naam van een knaap en een meisje, ach, en verborg de toekomst niet voor ieder hunner ook een naam, die eens met den zijnen zou worden tezamen genoemd? Hij zag hoe Hendrik de Vogelaar een kleur kreeg tot over de ooren. Anna stond met ouden Simon over een koopprijs te twisten. Zij knikte hen vertrouwelijk toe.

Boven hen sloeg de klok een uur. Haastig groetend namen de jongens toen afscheid van elkander, want zij hadden zich verlaat. Maar een luide kreet van Hendrik deed hen weer de schreden wenden; hij zwaaide met de armen en in verwarde woorden stotterde hij buiten adem, dat, nu zij Zaterdag toch zouden wandelen, zij hem den vogel, waarvan hij gedroomd had, moesten helpen zoeken. Nooit kon je weten, en den weg had hij in kaart gebracht. Walter, verontwaardigd, protesteerde, doch Rijkert, die wist, wat hunkeren zeggen wilde dat geen bevrediging vindt, riep dat het goed was, en handenwuivend gingen zij uiteen.

Rijkert had, om vlugger thuis te wezen, een donker en armoedig zijslop ingeslagen. Dit mondde uit in een eeuwoud grachtje, schamel, maar zóó volgezogen van zomerschen middag, zoo lommerrijk en feestelijk weerspiegelend, dat hij dadelijk, toen hij vanuit de sombere huizenschaduw in het wemelende lichtbad trad, van genot begon te fluiten. Het was er warm en eenzaam onder de lindekronen, alleen een meisje liep er voor hem uit. Zij scheen zich in haar stijf geplooiden mantel ongemakkelijk te bewegen. Zij droeg een hoed met korenbloemen op het hoofd. Een dienstbode op haar Zondagsch, dacht de jongen, en hij keek naar den bundel, dien zij in de hand

hield, saamgebonden in een hagelwitten doek. Met haar anderen arm omklemde zij een in papier gewikkeld pak, en toen Rijkert spoedig dichterbij was gekomen, daar hij onwillekeurig den pas had versneld, zag hij dat zich in dit pak een poppenwagen moest verbergen, want drie plompe, gele wieltjes staken er neuswijs onder uit. Juist terwijl hij haar inhaalde, bleef zij voor een lage, groene deur staan, en trok met een ongeduldig rukje aan den koperen belleknop. Tegelijkertijd werd het gordijntje voor het venster aan de straat terzij geschoven, en een kind, alleen in haar hemdje, drukte de uitgespreide vingertjes en het van verheuging vuurroode gezichtje tegen het raam. Het meisje knikte en toonde in triomf haar grappig gewielde geschenk. De kleine vuisten trommelden een roffel van verrukking tegen de glazen. Zij dient daar ergens in een groote stad, begreep Rijkert, nu heeft zij vacantie, hier woont haar familie, en ze verrast ze allemaal met een cadeau.

Het gulhartige deerntje scheen den nieuwsgierigen knapenblik te voelen vragen naar haar eenvoudig geheim; zij wendde het hoofd om, en plotseling vertelde haar een glimlach, dat zij zich verraden had. Zij bloosde als een papaver onder haar blauwen korenbloementuil, en toen zij het niet laten kon terug te lachen, wisten zij eensklaps zoo iets liefelijks van elkander, alsof zij het 's avonds fluisterend onder de boomen hadden bekend.

Het groene deurtje werd geopend en toegeslagen en het gordijntje viel weer voor het venster dicht. Rijkert liep weer alleen langs het dommelende grachtje, doch in den hof van zijn droomen begroette hij een nieuwen gast.

Toen hij, allang weer thuis, aan de koffietafel verhalen over den morgen zat te doen, met den klop van zijn hart tegen iets hoekigs dat hem in den zak stak, voelde hij zich zoo heugelijk te moede, alsof niemand anders dan het vrijgevige meisje hem deze verrassing uit de groote stad had meegebracht.

IV.
Het hart van den heilige.

Rijkert zat op zijn kamer te werken in het rustige halflicht van den eindigenden zomerdag. Wanneer hij opzag, scheen het hem toe of hij zichzelven in het gelaat keek, zoozeer lag zijn wezen in de dingen rondom hem uitgedrukt. Het huisraad - de tafel en stoelen, de lessenaar, de boekenkast en de weinige snuisterijen - stond bijeen tusschen de grijsgroene wanden in de eenvoudige orde van zijn doelmatigheid; maar toch schikte het zich als het ware tot een rhythmische strofe, die door den knaap scheen gedicht te zijn: die leunstoel zou niet verder van het venster geschoven kunnen worden, zonder een harmonie te verstoren, die vaas met bloemen zou, neergezet op den anderen hoek van den schoorsteenmantel, een inbreuk hebben geleken op een vastgestelde wet. Aan alles, vanaf de platen aan de muren tot aan het tapijt waarop hij de voeten zette, hing de warmte van een bevredigd verlangen, de vervulling van een wensch. Voor ieder stuk had hij gespaard om het voor zich te verwerven, of het ten geschenke gevraagd, als hij iets schoons mocht kiezen. Daarom werd het een stil genoegen, telkens uit de boeken en de schriften op te turen in den kalmen avondschemer, om er het vertrek met zijn meubelen in te zien glanzen, zooals gedachten kunnen glanzen aan iets liefs.

Vlug en methodisch werkte Rijkert zijn taak af. Hij voelde er geen genegenheid voor; want welke kennis de meesten van zijn leeraren ook bezitten mochten, zeker was het dat zij de geheime macht der wichelroe niet kenden, die de diepst verborgen bron ontdekt. Er moest in de toekomst een doel bereikt worden, wist de jongen, en daarom nam hij de onaangenaamheden van den weg er heen voor lief. Alleen toen hij zijn Homerus voor zich openlegde, scheen het eentonig pad zich eensklaps bloeiend te verbreeden, en terwijl hij Odysseus' zoetvloeiende toespraak vertaalde, waarin de zwaar beproefde zwerver Nausikaä, de koningsdochter, met een in de blauwe oneindigheid oprijzenden palmboom vergelijkt, lachte hij stil bij zichzelve, en beschouwde het niet

eens als een wonder, dat juist een binnenvloeiende zonnestraal, over de woorden, die hij neerschreef, gleed. Zoo gauw zijn arbeid gereed was, ontsloot hij een lade en nam er het boek uit, dat hij dien morgen op de markt had gekocht. 's Middags had hij er al veel in gelezen, en nu zocht hij op waar hij gebleven was. Langzaam bladerend herkende hij een woord dat als een edelsteen schitterde, of genoot hij weer van een vergelijking, die hem ten tweedemale verraste, alsof een meisje, dat hem vaarwel gekust had, even haastig terugkwam om zijn lippen nogeens te vinden voor een afscheidsgroet. Maar terwijl hij nog bezig was te zoeken, hoorde hij de traptreden kraken; fluks sloeg hij het boekje dicht en borg het weer in de lade. De deur kierde open, en zijn moeder trad binnen, zooals ze iederen avond binnentrad met voorzichtige pasjes en glimlachend achter het ijle dampsluiertje, dat geurig omhoog wuifde uit het tot den rand gevulde kopje, dat zij boven had gebracht. IJlings schoof Rijkert een stoel aan, en als zijn moeder, na de thee te hebben neergezet, was gaan zitten, vleide hij haar nog een kussen in den rug, met de hoffelijke gezwindheid van een page. Dan zocht hij zijn plaats weer op, om rustig naar heur verfrisschenden glimlach te kijken en naar heur heldere stem te luisteren. Vertrouwelijk spraken zij als kameraden, de moeder aandachtig en wat voorovergebogen, in de houding van iemand die tegen een deur tikt, de zoon eerbiedig, maar niet zonder aarzeling, als een die nog niet weet, of hij wel openen zal. In elk geval lag zijn Daphnis en Chloë in den lessenaar weggesloten, en den sleutel tot dit liefste wat hem vervulde, zou hij nimmer toevertrouwen aan die reine, diepvereerde hand. Toen zij weer heen was gegaan, verwijlde er nog iets heugelijks in de kamer, alsof er muziek was gemaakt.

Even bleef de jongen roerloos in de schemering staren, maar geen seconde later zat hij, met het gloeiende hoofd in de handen, opnieuw verslonden in zijn boek. Hij las van het smachten der liefde, hij las van het teeder geheim van den kus. Ook hij zocht naar wat die kinderen in hun omhelzingen trachtten te ontraadselen, ook zìjn bloed brandde naar de zaligste verborgenheid. Hij was jong als een vrucht in den tijd van haar rijpen, en zich verdiepende in de eenvoudige herdersvertelling, was het hem een verwondering geworden en een

weelde tevens, zijn vurige begeerten gelouterd te beleven onder een Griekschen hemel, tusschen de weidende kudden, aan een blauwe zee. Hij had, alnaar het verhaal hem genood had, gespeeld op de pansfluit, de druiven geoogst, en op warme zomerdagen naast Chloë gerust in een heilige, heidensche naaktheid. Nu suisde de stilte zachtjes over zijn aandacht, en het begon reeds donker te worden, toen hij genaderd was tot aan de beschrijving van den appel, dien Daphnis voor zijn liefste plukt:

'Een van de boomen, die al geheel was leeggehaald, bezat geen bladeren meer of vruchten. De takken waren alle kaal, alleen aan den hoogste was nog één appel overgebleven. De appel, mooi en wonderbaar groot, rook even goed of nog beter dan de beste, maar hij, die den andere plukte, had zoo hoog niet durven klimmen, of er de moeite niet voor over gehad om hem te bemachtigen, of mogelijk ook was een zoo schoone appel voor een verliefden herder gespaard gebleven.' Dan brengt Daphnis hem met gevaar naar beneden.

Rijkert moest de letters dicht voor de oogen houden, en het was niet dan met moeite, dat hij den laatsten zin ontcijferen kon: hoe Daphnis Chloë zijn buit in den schoot legt, 'en zij kuste hem zoo innig, dat hij er geen spijt van had zoo hoog te hebben geklommen voor een kus, die alle gouden appelen te boven ging.'

Langzaam rees de jongen op, hij zag iets fonkelen en blozen in het donker, ach, dat ook hij in de takken mocht stijgen om zich de vrucht te plukken die de liefde heet. Het bloed was warm in hem geworden. Met een ruk schoof hij het venster open en knielde voor het raamkozijn. Een windzucht koelde hem de slapen, maar voerde tegelijk de bloemengeuren mede uit den Junituin. Aan den straatweg waren de lantarens reeds ontstoken, en de voorbijgangers werden voor den turende telkens even zichtbaar in den rossen schijn. Twee menschen waren er stil blijven staan om te kussen en bijwijlen, als het hoofd van het meisje wat achterover zonk, dan fonkelde heur blonde haar. Rijkert voelde een ontroering alsof er prachtig viool werd gespeeld. Ja, daar buiten wachtte hem de boordevolle wereld, met haar paden, die bij elke kromming een vervulling beloofden, met haar goddelijke toevalligheden, waaraan het zoo heerlijk was zich prijs

te geven als aan de koesterende mildheid van een vrouweschoot. In gedachte vleide hij er zich aan neder, een gedroomde hand beroerde hem, en plotseling wenkte een gelaat hem toe uit het duister met een: ‘zoek mij’, dat hem hoorbaar riep. Hij herkende en wilde opspringen om dadelijk den nacht in te gaan; maar juíst knarste het tuinhek, een lichtschijn flikkerde over grasveld en heesters, het kiezel knerpte onder vlugge schreden en de in zijn breeden kapmantel gehulde besteller besteeg het bordes. Toen de brief in de bus viel, begon het hart van den begeerigen jongen te kloppen, alsof de greep van het leven reeds op zijn deurknop lag. In werkelijkheid wist hij het heel goed, dat hij geen enkele tijding had te verwachten en natuurlijk, gelijk reeds zoo dikwijls tevoren, bitter zou worden teleurgesteld, maar toch wendde hij gespannen het hoofd om, en luisterde, zijn duistere kamer instarende, ademloos naar de geruchten van het huis. En zoo ontging het hem, dat buiten het kiezel andermaal knerpte nu onder een lichteren stap en dat er dan een belklank door de gangen tinkelde. Wel hoorde hij het kraken van de trap, en toen er aan zijn deur getikt werd, dacht hij: ‘daar is het.’

‘Rijkert, ben je uit?’ vroeg een meisjesstem aarzelend in het donker. Snel rees hij op en stak het gas aan. Anna stond daar voor hem in haar welbekende schoolpak, de eenvoudige schotsche bloeze boven den gladden, grijzen rok; blijkbaar had zij blootshoofds door den warmen zomeravond geloopen, het glanzend haar lag als de toegevouwen vleugels van een vogel aan heur slapen aangevleid. Hartelijk en kameraadschappelijk reikte zij hem de hand, en toen hij die drukte, zag zij hem rustig aan. Hij gaf haar den stoel, waarop zijn moeder had gezeten en terwijl zij hem vertelde waarom zij was gekomen - zij had de opgaven van den wiskunde-leeraar verloren - verwonderde hij zich over een groote kalmte, die hem het oproer van zijn bloed vergeten deed. Helder viel het volle licht over wanden en huisraad, en wanneer hij naar de rijzige gestalte keek, zoo recht als een jong boompje, en zich gelescht en gelukkig gevoelde onder haar zuiveren blik, werd het hem te moede of hij een nachtlang gedoold had door de zwoele wouden der begeerten, en of het nu plotseling morgen was geworden,

Zondagmorgen, met dauw op de velden en allerwege torenklokkenklank.

Of hij nog iets op de markt had gevonden, hoorde hij haar vragen.

'Neen, niets bijzonders', zeide hij, andermaal een aankloppende bezoekster den toegang verbiedend tot zijn innigst heiligdom.

'Ik wel', riep het meisje, en zij haalde uit haar tasch een oud, verkreukeld boek te voorschijn en legde het voor zich op tafel neer. Maar eer zij het opende, moest er nog veel worden gesproken, want ook haar in het hart sprong de springbron der jeugdige jaren, die zich een uitweg zoekt naar den zonnigen hemel, het liefste in kussen en tranen, maar mag dat niet wezen, dàn toch in een woordenstroom. Zij sprak over het wonder van het vinden van dit boek Gelezen verhalen waren altijd van groote beteekenis voor haar geweest. Vaak begreep zij niets van wat er in haar leven gebeurde, en dan kon het omslaan van een bladzij soms een helderheid brengen, alsof daar de oplossing van haar raadselen op beschreven stond. Honderden jaren geleden mocht zulk een geschiedenis bedacht zijn, zij hoefde haar slechts op de een of andere wijze in handen te vallen om zich dadelijk te verweven met haar dagelijksche lotgevallen, zoodat zij niet meer duidelijk kon onderscheiden, wat er in waarheid geschiedde, en wat er door de sprookjes in haar werd gedicht. Of hij die vreemde ondervinding ook wel eens had opgedaan? Rijkert knikte zwijgend, want het scheen hem toe dat hij niet anders kon antwoorden dan: 'zeker, want je weet het toch dat Chloë buiten op de heuvelen bij haar kudde op mij wacht?'

Anna wenkte hem om dichter bij te komen. Hij boog zich over, zoodat een uit heur kapsel losgesprongen lokje hem de wang aanraakte; bijna had hij zijn arm om haar schouder gelegd, zoo broederlijk voelde hij voor haar. Toen zij het boek aanvatte, kraakte het als de stem van een oud man die van vroeger gaat vertellen. Eerst wees zij hem den titel, in een diep zwarte, zware en reeds sinds lang in onbruik geraakte letter gedrukt: 'Geschiedenissen der Heiligen ofte Passionael', waaronder, kinderlijk misteekend, een aan het kruis genagelde Christus was afgebeeld; dan bladerde

hij vluchtig verder in de simpel verluchte historiën, en de zoet geurende namen der martelaren suisden hem als op een zuchtje voorbij: Andreas, Marcellus, Julianus, Dorothea, Ottilia, Thekla, tot zij den vinger legde bij de woorden Sint Gerardus en zeide: 'Dit is het verhaal.' Samen bezagen zij oplettend de ongekunstelde houtsneden, die daar donker en vlekkerig tusschen de regels van die wijdst vermaarde der legenden staan. Op de eerste snijdt de heilige zich het hart uit den boezem, dat hij aan God wil gaan brengen, waartoe hij het zorgvuldig in een ivoren schrijntje sluit. Op de volgende bladzij loopt hij haastig de straat op. Een deern, die hem bij de mouw vat, biedt zich zelve aan in ruil voor den schat, dien zij denkt dat hij meedraagt. Hij opent het deksel en zij deinst terug. Het derde plaatje toont den heilige, terwijl hij zijn kleederen onder de armen verdeelt, maar het kistje wil hij niet geven. 'Dit is voor God' staat op een banderolle geschreven, die zich zegevierend boven zijn lippen uit elkander vouwt. Dan zagen de beide aandachtigen hem scheepgaan en wat later schipbreuk lijden. Met de eene hand doorklieft hij het water, met de andere tilt hij het koffertje hoog boven de puntige golven uit. Op een der ontroerendste prentjes beklimt hij, naakt en tot op de beenderen uitgeteerd, het gebergte, het kistje aan de borst gedrukt. Aan het einde legt hij zijn hart in Gods hand. Wat hierbij verteld stond, klonk te wonderbaar om het niet voor te lezen, en Anna deed het dan ook met eerbied en gedempt:

'Nu was de moede Gerardus eindelijk op den hoogsten top gekomen en zette zich vertwijfeld neer. Spoedig sliep hij in, maar werd door zoet snarenspel, bazuinen en fluiten gewekt. Het rotsblok, waartegen hij leunde, ontsloot zich als een vuist, die zacht de vingers openspreidt. De heilige herkende Gods hand, omdat zij gloorde als de morgen, de weekheid bezat van een nestje en toch de wereld in zijn greep omvatten kon. Dààrin legde hij zijn hart. En hij hoorde een stem uit de wolken hem prijzend en hem noodigend om uit te rusten tusschen maan en sterren in der eeuwigheid schoot.'

Anna had tranen in de oogen gekregen en fluisterde: 'Zeg, zichzelven zóó door het leven te dragen met de kracht van één enkel verlangen.'

Rijkert stond nog steeds in dezelfde houding, het zachte lokje aan zijn wang. In zijn droomen was iets onuitsprekelijks aan het gebeuren; want midden in het weelderige Lesbos van zijn zielewenschen groeide naakt en kaal een rotsgevaarte op; het verduisterde door zijn statige geweldigheid den bloei der lentevelden, en deed de schalmei in zijn schaduw verstommen.

'Ja, zòò zichzelf door het leven te dragen,' herhaalde hij langzaam, met een geheim in zijn stem, dat hij niet uitte, en waar het meisje naar op moest zien. Haar gezicht was veranderd, hij herkende haar niet meer; het kwam hem voor of er jaren waren verloopen, of zijn jeugd reeds achter hem lag en hij eindelijk, na veel gedwaald te hebben, haar als zijn geliefde ontmoette. Anna was doodsbleek geworden; snel pakte zij het boek in haar taschje, groette en ging. Buiten kuste haar de zomersche avond; zij dacht aan den heilige, zij dacht aan het ruischen der boomen; maar dat zij zoo juist nog, toen hun beider hart aan zijn onsterfelijkheid geloofd had, zich één kort oogenblik de bruid van Rijkert had geweten, dit was zij vergeten, dit lag te diep voor een herinnering.

Ook de jongen had er alle heugenis aan verloren; hij ontwaakte als uit een droom in den glans van zijn kamer; hij rook den geur der linden, binnenstroomend door het open venster, en het eerste waar hij zich over verwonderde, was de sombere steenen heuvel, die daar midden in het bonte landschap van zijn mijmeringen naar den hemel rees. Even aarzelde hij en wenschte in de gedaante van Gerardus het moeilijke pad te bestijgen, maar dan hoorde hij de stem van zijn bloed, die waarschuwde dat het nu nog geen tijd was, en de gelukkige knaap die altijd luisterde, koos den weg die hem paste en dadelijk werd het onvruchtbaar graniet van zijn ontijdige godsverlangen onder een weelde van zwellende knoppen bedekt. Een nieuwe gedaante werd in een nevelige verte ten halve zichtbaar, zij droeg bevallig heur rijcostuum en haar lippen bewogen. Om haar beter te kunnen herkennen, deed Rijkert het hinderlijke licht uit en om haar beter te begrijpen, knielde hij weer voor het venster in het beven van den Juni-wind. Plotseling begon muziek te zingen. Vanuit de aangrenzende kamer drongen de tonen

versluierd tot hem door. Zijn moeder had een nocturne gekozen en als een vlucht van naar het Zuiden trekkende vogels, ruischten de klachten van heimwee den nacht in over zijn neergebogen hoofd. Zachtjes woei de luchtstroom van hun vleugelslag hem door de lokken en wekte in zijn duizelende gedachten het visioen. De bloesemheuvel van het lijfsverlangen schitterde op aan den diep blauwen einder en onder het parelend gezang van het voorspel ontwaakten gestalten naast schuimende bronnen en springende fonteinen, en namen zich den papaverkrans van den slaap uit het haar. Faëton besteeg zijn blinkenden wagen, centauren steigerden wild onder het stortbad van een waterval, epheben baanden zich met speer en schild een weg door de struiken en Daphnis geleidde zijn geiten, terwijl hij op een pansfluit blies. In ieder dier schepselen voelde Rijkert een deel van zijn wezen verheerlijkt en het waren zijn overmoed, zijn wellust, zijn ernst en teederheid die elk een vorm ontvingen. Op den top van den heuvel stond het lang gezochte landhuis aan de beukenlaan, maar nu tot een tempel gewijd en onder de rozen bedolven. Toen het smachtende lied van den weemoed aanving te vragen, legden de uit hun sluimer opgeroepen gestalten de eene hand aan het hart en de andere boven de oogen en klommen zoo het bergpad op. Totdat het naspiel inviel en zij zich nederzetten met het hoofd op de knieën, en dan eindigde het stuk in een vraag.

Maar een echo scheen buiten vanuit de oneindige verte te antwoorden in een onbestemde muziek. Allengs werden die tonen luider en overwinnender, koper schetterde, fluiten jubelden en door de lindeboomen langs den straatweg flakkerde rossige schijn. Tegelijk veranderde de witte lenteheuvel der vervoering; brand brak uit in de beken en boschjes, de opwaarts stijgenden werden rood en stralend als robijnen, èn de rozentempel stortte knetterend tezamen onder een vonken-diadeem. De joelende stoet was nu tot aan het tuinhek genaderd. Eerst trokken de fakkeldragers voorbij met hun walmende toortsen, dan de muzikanten op hun daverende instrumenten blazend, de optocht der studenten volgde met zijn wapperende vaandels, zijn bacchantische gezangen, en het stadsvolk in eindeloos aangolvende rijen, alsof het gansche menschdom zich opgemaakt had om dit

feest te vieren, sloot den drom. Rijkert lag roerloos geknield in zijn duistere kamer. Voor zijn verbijsterd staren sloegen de vlammen van droom en werkelijkheid in elkander en dansten over de vernietigde wereld den vuurdans van den zinnenroes.

Wat later toen hij zich nog moe en verwonderd uitkleedde in zijn kleine slaapvertrek, vloog een schoon gekleurde pauwoog door het dakraam binnen. Anna groetmij, dacht hij verteederd; maar als hij zijn licht had uitgedaan en, neergestrekt, de zachte aanraking der koele lakens voelde, kwam een vertwijfeling over hem, dat hij nog nimmer gekust had, en het gezicht in de weekheid van de peluw drukkend, snikte hij om bevrediging.

Spoedig werd zijn ademhaling rustiger, de vlinder was hem slaapdronken in de haren getuimeld, een droom zat aan zijn hoofdeneind. In het diepst van zijn wezen lag een heimelijke kostbaarheid verborgen, die stil begon te fonkelen, en het was niet Daphnis, maar Gerardus, in wiens gestalte hij langs een rotspad wandelde, met zijn hart in de hand.

V.
De wondervogel.

Walter was op den afgesproken Zaterdagmiddag het eerst op Hendrik's kamer verschenen. Hij had niet willen gaan zitten, en met de handen in de zakken keek hij, de wenkbrauwen gefronst, zwijgend en een beetje gemelijk rond. Hij stond in dezelfde zonnebaan, die, door het breede venster binnenzilverend, ook het wondelijke volk der opgezette vogels deed ontvlammen dat, gerangschikt in de hooge, open muurkast, de voor immer toegevouwen vleugels onverschillig prijs gaf aan het machtelooze licht. Wel strooide dit juweelen over de fonkelende vederen, wel werd een kuifje tot een kleurig vlammetje, of een staartpluim tot een sproeienden vuurpijl gemaakt, maar al dat gegloei en getintel kon niets veranderen aan het feit, dat zij toch eigenlijk gedoode droomen waren, die door hun meester, in dat driftige gebaar van met de vingers naar het onbereikbare grijpen, schenen te zijn gevangen en te zijn omgebracht. Aan de zoldering opgehangen,

zweefde op zijn meterlange, uitgespreide vleugelen, als een wolk, de albatros, en het leek wel of de oneindigheid in dit roerlooze dier lag gebonden, of de zee en de hemel uit hun zilte en zonnige domeinen waren verbannen naar dit slechts met weinige passen te meten vertrek. En daarom had Walter er zich niet over behoeven te verbazen, dat zijn makker, na dezen koning der kimmen tot een speeltuig te hebben vernederd, alleen nog maar naar een wòndervogel kon verlangen, die een geur van oorden in zijn wieken mee moest voeren, waar geen ontdekkingsreiziger van wist. Maar dit scheen de jongen niet te kunnen bedenken, en norsch en sprakeloos bleef hij staan staren onder de geweldige vlerken, alsof hij een eenzame klip was waarboven de vogel zijn onmetelijke kringen beschreef.

Hendrik trippelde, aanhoudend redeneerend, van den eenen hoek van de kamer naar den anderen, bewegelijker en nerveuzer dan ooit. Soms trad ook hij in den stroom van het zonnelicht, maar er ontstond geen harmonie tusschen de binnenvloeiende stralen en de twee knapen; het licht was helderder en gelukkiger dan zij. Totdat met een zwaai de deur werd opengestooten en Rijkert hen groette. Hij rook naar den bruine-bladerengeur der middaghitte, zijn lippen lachten en zijn oogen droomden, beide met de hun eigene begeerte om alles te kussen en alles te kennen, en het leven met het gekozene te tooien, als een godenbeeld met bloemengaven. En wederkeerig ging er zulk een kracht van werkelijkheid uit van zijn wezen, dat dadelijk met zijn eersten voetstap over den drempel, de tooverban, die de gevederde wereld behekste, werd gebroken, hun zang weer scheen te weerklinken over rietland en weide en de albatros grenzeloosheid rond zich verwekte van aether en zee. ‘Kom’, riep hij, en dit klonk als een horenstoot waarmee de jacht wordt ingeluid. Spoedig liepen zij met hun drieën tuk op buit langs de geblakerde stadsstraten.

Toen zij tot bij het marktveld waren gekomen, werd hun aandacht getrokken door een ver verwijderd, onbestemd rumoer, als bij het naderen van een groote menigte. Ook andere voorbijgangers schenen iets ongewoons te hebben opgemerkt. Een bende schooljongens draafde met aanvurende kreten in de richting van het geluid, en menig wandelaar

versnelde den tred. Niet anders de vrienden, terwijl zij elkander aanzagen met het vonkje der weetdorstigheid in den blik. Zij haastten zich door het donkere zijslop, dat uitmondde in het eeuwoud grachtje waar Rijkert het vrijgevige meisje had ontmoet, en daar, onder de zonnige boomen, langs het kalme, groene water, bewoog zich de sombere stoet der werkeloozen langzaam voort. Zij hoorden thuis in een naburige fabriecksstad, maar wilden ook hier betoogen, waar een van hun werkgevers zijn woning had. Aan de spits gingen de vrouwen, blootshoofds, met hun blauwen boezelaar voor; er vielen diepe schaduwen over hun gezichten, hun ruggen waren gebogen, zij geleken de een op de ander en 'honger' stond geschreven op het tusschen twee stangen meegedragen vaandeldoek. Dan volgden de mannen, in vast aaneengesloten gelederen, de harde als uit hout gesneden koppen zonder een glimlach, de zware handen, gewend aan gereedschap, dadenloos opengespreid. Dof klonk hun stap op de steenen, meer als de stap van één geweldig mensch, dan als het schuifelen van honderden, en het was of hun eisch op den top van een golf omhoog werd gestooten en 'brood' riep het in roode letters op het witte bord geschilderd woord.

Rijkert moest denken aan dien kleurigen avondoptocht, met zijn vroolijke fakkelschijnsels en zijn liederen, en hij hoorde ergens een gedachte in zich vragen: wat dan als God ze beide op zijn weegschaal legt?

Kinderen sloten den stoet, zij konden den pas van hun ouders niet bijhouden, de knaapjes en meisjes, en draafden als een kudde voortgedreven lammeren in het opwolkende stof. 'Naar de slachtbank!' Twee bleeke jongens, dapper de borst vooruitgestoken, tilden dien vertwijfelden kreet. Met den mond werd verder niet gesproken, gezongen werd er evenmin, alleen de dreun der voeten begeleidde het stille geweld van deze verwijtingen.

De drie vrienden voelden zich bij de keel gegrepen door een onweerstaanbaar wee, doch vooral stemde het hen droevig, dat de zon als een verkwistende rijkaard al zijn gouden munten vanuit het bewegelijke loover over den drom der behoeftigen uitstrooide, zonder dat zij er ook maar eèn penningske rijker door werden.

De laatste achterblijvers, een paar vermoeide wichtjes,

verdwenen bij een buiging van de gracht; het water lag weer teer getint en met lichtjes besprenkeld, alsof het nooit die processie der ellende weerspiegeld had; maar in de verbeelding van Rijkert, Walter en Hendrik blèèf hij nog voorttrekken, langs een slingerend mijmerpad, totdat zij, als de echte knapen die zij waren geen andere dan hun eigen werkelijkheid begrijpend, eindigden met te gelooven, dat deze oproerige ommegang alleen om hunnentwille was gehouden, om de vonken van de meeningen uit den vuursteen van hun geest te slaan; en op het rhythme van hun stevigen wandelpas, lieten zij deze dan ook gloeiend van vervoering sprankelen. Dat zij in een slecht geordende maatschappij en in een verkeerde wereld leefden, hierover waren zij het al dadelijk eens; immers zij hadden het noodig zich een rotskust van willekeur en conventie te scheppen, opdat de branding van hun bloed daartegen bruisen kon. Doch naar de middelen ter verbetering werd door ieder op zijn wijs gezocht.

Rijkert was de eerste, die met het dichten van een utopie begon. Van ganscher harte stemde hij in met de betoogers. Wat dreef die menschen anders dan een zucht naar harmonie; zij wenschten de armoede met den rijkdom, het kapitaal met den arbeid te verzoenen. In dit tot elkander brengen van de tegenstrijdigste dingen school het groote geheim van het eindelijke heil. Zijn moeder bezat een gravure, een reproductie naar een beroemd schilderij: onder een myrthenboschje, aan den oever van een helder water, slapen twee gevleugelde kinderen, innig omstrengeld, de wang van den een aan het wiekdons van den ander gevleid. De vrijgebleven hand van den donkerste van beiden omklemt een uitgedoofde fakkel; tusschen de vingers van den blonde ligt een vol ontloken roos. De Dood en het Leven heet die plaat. In zulk een eendrachtigen sluimer moest al het vijandige zich leeren omarmen, en geen lommerrijke plek mocht er gevonden worden, waar niet een liefelijk paar te rusten lag: de haat met de liefde, droom en werkelijkheid, en de tijd naast de eeuwigheid. Ongeweten en in den slaap werd dit ontmoeten overal reeds voorbereid, totdat de speelman van de nieuwe eeuw zijn wekkend lied zou pijpen, en de verbroederden den reidans zouden dansen van de vreugd. Ja, vreugd slechts zou de toetssteen zijn van innerlijke waarde, en

zooals nù de misdadiger, zou dàn de ongelukkige de eenige uitgestootene zijn.

De jongen had in haastige zinnen gesproken, de bonte woorden voor de voeten van zijn makkers strooiend als een ongeduldige oogster die, in de hoogste takken geklommen, rijp en onrijp naar beneden schudt. De beide luisterenden protesteerden dan ook heftig tegen deze onverwachte hagelbui.

'Ach, het geluk', riep Hendrik uit, terwijl hij snel bukkend een bloem aan den wegrand plukte, waarvan hij onder het spreken door gedachteloos de blaadjes afrukte, 'alles wat je eens maar in de hand hebt genomen, bewaart voor altijd de schimmelvlek van je aanraking. Rijkert wil een verzoening, een ander soort van samenwerking tusschen de bestaande, de versleten dingen, maar dat is louter zelfbedrog, het eenige wat ons nog redden kan, is de uitbreiding van het bekende', en dan ontvouwde hij, stamelend van hartstocht zijn theorie der onbegrensde mogelijkheden. Pas had hij een boek gelezen, dat over het volk der elfen handelde Daarin werd verteld van iemand die ze gezien had met eigen oogen, hoe ze zaten te droomen aan den voet van de boomen en hoe hun rondedans een ijlen, op den wind gewiegden wemelkring beschreef. In de toekomst zouden ze voor ieder zichtbaar worden, en er zouden wonderlijke betrekkingen tusschen beide werelden ontstaan. Met het rijk der afgestorvenen was men ook al in verbinding getreden. een schimmige vinger klopte aan de poort van het ondoorgrondelijke, spoedig zou de grendel terug worden geschoven, en de dooden zouden als gast aan onze tafel zitten, verhalend van het ander land. Bovendien was het te verwachten dat de vooruitgang van de techniek het weldra mogelijk zou maken de maan en de planeten te bezoeken. 'En dàn?' vroeg Rijkert. 'Dan waren er nog de zonnen, de engelen en God'. Dit zeggende sprong hij, zeker aangevuurd door den overmoed van zijn verbeeldingen, hoog van den grond op, bereikte met de uitgestrekte vingers het overhangend loover van een linde en stroopte een handvol bladeren van een zwiepend twijgje af.

'Alsof God een vogel was, die je zoo maar op kon zetten' hoonde Walter's dreunende basstem, welke hem uit de breede borst kwam golven als een klokkegalm. Neen, geen ver-

wijdingen van grenzen, maar de uiterste beperking daarvan. Het leven werd eerst dragelijk door een ten top gevoerde vereenvoudiging, en het gebed was daar het werkzaamst middel toe. De dagen moesten beginnen en eindigen met het samenleggen van de handen, iedere maaltijd moest met vragen en danken omringd zijn als tuinen met een doornenheg. De passies vroegen er immers zelve naar, of zij omsnoerd mochten worden door een rozenkrans, en het geluk zou dán slechts worden toegelaten, als het zedig naderde, omsluierd van het Woord. Alleen de onverbiddelijke discipline van het gebed kon als aan een stevig ankertouw het stuurloos levensscheepje meren, het gebed dat door God voor den mensch was gevlochten uit den hennep van zijn wetmatigheid.

De welbespraakte knaap deed zijn rede vergezeld gaan van krachtige gebaren met de saamgebalde vuist, alsof hij zoo de palen van de abstrakties, die tot bas isvan zijn theocratische schepping moesten dienen, in den grond wilde slaan.

Zij hebben de werkelijkheid niet lief, dacht Rijkert, terwijl hij den wei-geur insnoof, waar de warme middag vol van hing.

Vanaf den dijk, waarop zij liepen, kon hij naar alle zijden ongestoord het gansche zomergebied overzien. Aan zijn linkerhand in de diepte lagen de grazige landerijen, aan zijn rechter fonkelde de breede vlietstroom in de zon. De hemel weerspiegelde zich in het kalme, kristallijnen water, en welfde zich, naar alle vier de windstreken vanaf den einder zichtbaar, tot een onmetelijken koepel van het zuiverste, innigste blauw. Op de velden ving de oogsttijd aan. Maaiers dansten er achter hun zoevende zeisen. Als eenzame eilanden schitterden de gladgeschoren vakken licht en helgroen tusschen de wiegelende halmenzee; maar toch al laadde een enkele voortvarende boer met zijn zwoegende knechten het hooi op de kar. Dit gaf dan een bewegelijkheid van felle kleuren en een feestelijk stemmengerucht, waarboven een verjaagde vogelzwerm omhoog steeg, blinkend en luchtig, alsof er een sluiertje van het aangezicht der aarde op werd gewaaid. Rijkert genoot met al zijn zinnen, en zoozeer werden die gevuld met den wijn der verrukking, dat zij in elkander over begonnen te schuimen, tot hij tonen zag in kleuren, tinten in klanken hoorde, en de geuren proefde die hij rook. Een bruin meisje was bovenop een volgestapelden wagen geklommen, en wuifde

uitgelaten met de bloote armen naar de ernstig huns weegs gaande jongenstrits. Alleen Rijkert antwoordde met een groetje, verlegen en onzeker, omdat hij er juist over na liep te denken, hoe hij eigenlijk geen één mooi sprookje kende, of het eindigde in een kus.

De hitte woog en drukte, en wie nog wat koelte op wilde vangen, moest zich naar het water keeren, waar soms een zuchtje over streek. Wanneer een boot kwam aangegleden, rimpelde zich het gladde oppervlak, en even ruischte dan het riet langs den oever, wat deed smachten naar een ververfrisschenden dronk.

Walter was nog steeds met het beschrijven van zijn heilstaat bezig, en hij noch Hendrik wisten van warmte of dorst. Juist werd het woord ‘gebed’ weer luide en nadrukkelijk uitgesproken, toen Rijkert's aandacht werd getrokken door een niet ver van den walkant stil liggende schuit. Feilloos werd de groen en-bruine romp weerkaatst, zoodat het scheepje, op zijn omgekeerde beeltenis rustend, gewichtloos in de tintelende lucht leek te zweven. Bij het roer zat een schipper. Hij was jong en door de zon verbrand. Hij hield een ijzeren pot, waarin zijn eten dampte, geklemd tusschen de knieën; en, de stalen vork in de eene, nam hij met de andere hand zijn pet af, bracht deze, alsof hij in die bescheiden duisternis, die kleine eenzaamheid, weg wilde schuilen, voor zijn gelaat en zijn gesloten oogen, en bad dan enkele seconden, eer hij met zijn maal begon. Het dunkte Rijkert dat windstilte en hemelklaarte mede baden, en in een ontroerend verlangen naar eenvoud en vroomheid voelde hij dat men vaak uren pleegt te twisten over wat in één gebaar kan worden onthuld.

Terwijl hij voorwaarts schreed in denzelfden kloeken, rhythmischen pas, waarin zij hun wandeling hadden aangevangen, bleef hij voortdurend turen naar de herinnering aan die in zijn gesprek met zijn schepper verzonken gestalte, zoodat hij niet merkte, dat de streek veranderde en ruiger en boschrijker werd. De hitte broeide nu nog ondragelijker dan te voren, de witte koppenvan een onweer stonden dreigend aan den zuidelijken horizont.

Hendrik luisterde allang niet meer naar zijn strijdlustigen kameraad; telkens vouwde hij een verkreukeld papier uit-

elkander, waarop tusschen allerlei fantastische teekeningen van vogels en bloemen zich de onverklaarbare lijnen kronkelden van een wegennet. Met den vinger volgde hij een richting en mompelde een onverstaanbaar woord. Tenslotte leidde hij zijn makkers een smal, donker laantje binnen, nauwelijks van af den straatweg zichtbaar, en dat zij nog nimmer waren gegaan. Eerst moesten zij gebukt tusschen de elzen loopen, dan begon het pad te stijgen, werd droger en zandiger, en bouwde zich uit egelantiers en bramenstruiken een luchtig in elkaar gevlochten dak. Dit eindigde, na een wijle een geheimzinnige schemersfeer te hebben geschapen, in een bloeiende poort van wilde-rozentwijgen, die plotseling tot de duinen toegang gaf.

Rijkert schrikte van de weidsche grootheid van het onverwachte vergezicht. Het onweer was reeds tot in het zenith geklommen; de zon wierp vanachter een loodgrijzen wolkberg zijn stralenbundels over golving en vlakte, die gloeiend als koper of staalblauw beschaduwd, leken te zijn samengesmolten uit metaal. Hendrik gaf een wenk dat zij zwijgen zouden. Gebogen langs de struiken sluipend, stelde hij zich aan de spits van den avontuurlijken troep. Nu eens braken zij door een dichtbegroeide laagte, waar de trillende hitte de geuren van dennenhars en vlierbloem vermengd en bewaard had, en waar het heimelijk en sluimerig was als in een gesloten alkoof, dan weer bestegen zij moeizaam de kale helling van een steilen blinkerd, aan alle zijden omringd door den geweldigen strijd van het licht en het duister, en als nietige stofjes verloren in de wenteling ervan. Rijkert had zich volkomen overgegeven aan de adembeklemmende spanning van dezen wonderlijken ontdekkingstocht. Het doel had hij vergeten. Alleen zweefde hem vaag het landhuis voor den geest, waar hij al zoo lang naar gezocht had, en wanneer zich plotseling een deur in de kamperfoelieranken geopend had, met een schoone vrouw op den drempel, wier stem, die de merel beschaamde, hem noodigde, dan zou hij zich daarover niet hebben verbaasd. Zelfs Walter loerde spiedend van achter zijn fonkelende brillenglazen en fronste het voorhoofd als een inquisiteur die een ketter op het spoor is, en dorst naar zijn godslasterlijk bloed.

Hendrik had zich geheel en al aan den hartstocht van

zijn verbeelding overgegeven, die met hem speelde als met een volgzaam kind. Telkens zagen zijn makkers hem in de heesters verdwijnen, om er even later weer uit te voorschijn te schuifelen, vlug en lenig als een slang. Vaak ook bleef hij roerloos staan luisteren, fluisterde iets binnensmonds, schudde het hoofd en ijlde dan weer verder. Tot zij een delling vol uitgebloeide meidoorns bereikten, en daar maakte hun aanvoerder zulk een gebiedend gebaar met de uitgestrekte hand, dat de beide vrienden zich dadelijk languit op den grond lieten vallen, waartegen zij dan hun verwachtend hart als een ongeduldig hamertje voelden kloppen. Behoedzaam wees hun Hendrik naar een duintop, die statig en eenzaam het dal afsloot. Het was donker geworden als bij het dalen van den avond, maar juist boorde een laatste lichtstraal door de wolken en trof de kruin van den heuvel, dic, in den gloed verheerlijkt, op een vlammend altaar leek. Tegelijk dreunde de donder aan den horizont, en nog was de echo niet uitgerateld, of dààr, in het blakende vuur van dien zandkop, vloog, purper en verguld van veeren, een gevleugeld wezen op. Even bleef het in den tooverachtigen goudstroom wiegelen als de edelsteenen vogel uit een duizend-en-één-nachtverhaal, en dan schoot hij weg in het duister.

Rijkert was opgesprongen en jubelde, terwijl hij van verrukking in de handen klapte: ‘een fazant, een prachtfazant!’

Hendrik lag op de knieën, tranen van spijt in de oogen, en het blad, waarop hij den weg naar het wonder had geteekend, toornig verfrommelend, bauwde hij Rijkert's geestdriftigen uitroep schamper na.

Maar de gelukkige knaap, die het uitgejuicht had, hoorde den spot van den teleurgestelde al niet meer. Met uitgestrekte armen was hij den duinrug opgesneld en, alsof hij een troon had beklommen, stond hij nu, de haren om de wangen gewaaid, voor het onbeschrijfelijk schouwspel van den overweldigden zomerdag. Alles wat blauwde en alles wat vonkte was in de kolk van zwart teloorgegaan. Het landschap golfde aan zijn voeten als een woelige zee. Het eenige wat daar nog fleurde en fonkelde, was de laatste zonnestraal; hij was nu zijwaarts naar het Oosten afgegleden en glinsterde, als kostbaar versiersel op een rouwgewaad, over de tuinen van een onafzienbaar villapark. Bloemea-

alleeën gloeiden erin als goudaderen, fonteinen droegen er een juweel van, en vijvers een weerschijn. Maar dichtbij den turende, zich uitbuigend in de duinen, bloosde en geurde, als een droom van teederheid, die opbloeit uit een droom van dreiging, nog vluchtig beroerd door den zoom van den lichtsleep, een liefelijke rozenwildernis. Een huis rees er uit op, dat een herinnering bij hem wekte. Hij herkende den zonnewijzer in het midden van een grasveld en, om het sprookje volkomen te maken, vloog pijlsnel een vrouwelijke ruiter over het pad dat naar de woning leidde, en verdween weer in een looverlaan. Op hetzelfde oogenblik doorkliefde een bliksemstraal de ruimte, gevolgd door een daverenden donderslag. Een stormvlaag wervelde over de vlakte, de laatste lichtsprank werd verzwolgen door een hoos van schaduw en plotseling stroomde de regen neer. Rijkert zag zijn makkers, met de jassen over de hoofden getrokken, in de struiken vluchten, en ook hijzelf werd door een schrik bevangen, den schrik der herders, als hun God, de groote Pan, zijn stem laat schallen, en door de bui gegeeseld, ijlde hij blindelings de helling af.

VI.
Sint-Jan's-vuur.

Niemand kon de stad, waar de drie vrienden woonden, noemen, of hij glimlachte erbij, zóózeer wekte de naam alleen al een beeld op van wei-groen, oude stille huizen, hun weerspiegeling in de grachten, en rustigheid. Maar in dien glimlach school ook nog het heimelijk behagen in een verzwegen trots: tròts, dat er uit alle streken van de wereld reizigers kwamen, om naar haar grijze muren en hun eerwaardigheid te zien. In kleine groepen trokken zij langs de belommerde straten, bogen zich over een steenen brugleuning om in het bloeiende water te turen, stonden met gesloten oogen onder de roomgeel ontloken linden te ademen, of lieten de hoofden achterover zinken voor den hoogen, slanken toren, die als een rechte boomstam oprees, behangen met trossen van klokken, alsof zich een wingerd om hem heengeslingerd had.

Geen vreemde taal dan ook, waarin de bekoorlijkste dier steden niet was gevierd en bezongen. Nu eens beschreef een vers de wonderbare sfeer van groene kalmte, die langs de gevels zweefde, en een weerschijn van de omringende velden leek te zijn, dan weer vertelde een prozagedicht van het dartelend dansgetrippel, waarmede de uitgelaten carillonklank in de vroege morgenuren naast de naar school gaande kinderen placht te trippelen; doch de slotsom van al deze lofprijzingen was immer: zoo ergens, dan waait hier de wind een vleugje aan van de rozen van het paradijs.

De inwoners droegen als het ware den afglans van hun gelukkige omgeving op het gelaat. Overal werden zij dadelijk herkend aan een bizonder lichtje in de oogen, aan een goudgloed in de haren, aan hun lippenrood. Men zeide van hen, dat zij speelschheid paarden aan tevredenheid. Er werd wel beweerd, dat zij deze heugelijke eigenschappen erfden van een lustig en loszinnig voorgeslacht. Oudtijds had een weelderig vorst onder de schaduw van den blijden toren hof gehouden, en de gansche stad tot één versierde zaal gemaakt. De prins was lang gestorven en zijn paleis tot puin vervallen, maar op zachte zomeravonden neurde het vaak nog over de kanalen als op een echo van guitarenklank, en menig zuchtje scheen aromen mee te voeren van fijne appelen en Spaanschen wijn.

Zelven hielden zij echter vol, dat zij hun bewegelijke rust slechts dankten aan den nimmer moeden invloed van de lucht en van het water, de beide elementen, die in den alzijds koepelenden hemel en de frissche, kleurige grachten onvoorwaardelijk heerschten over deze stad. ‘Met de àarde hebben wij minder gemeen dan ieder ander’, merkten zij weleens schertsenderwijze op, ‘en al ons vuùr bewaren wij voor den Sint Jan's nacht.’ En waarlijk op het uur, dat de lente in den zomer overbloeide, werden in de vlakte de brandstapels ontstoken. De jeugd verzamelde zich rond de knetterende takkenbossen, de eene hand zocht de andere en er werd om de blakerende vlammen gedanst. Vreemdelingen, kinderen noch ouden van dagen mochten zich onder de jubelende scharen mengen, en het waren de jongelingen alleen met hun meisjes, die zich, bezield door den geest van hun natuurlijkere voorouders, vroolijk vermeiden in dit overal elders sinds lang in onbruik geraakte feest.

Dit jaar was de vier en twintigste Juni wolkeloos aangebroken, de middag had van zonneschijn geschitterd en de avond was van een innige zoetheid geworden. Hoewel de zon reeds lang was ondergegaan, hing er nog een lichte schemer over de dingen, en de drie vrienden, die, ontroerd door de teedere stilte, sprakeloos naast elkander liepen, hadden het wonderlijke gevoel alsof de wereld onherkenbaar en gesluierd aan hun voeten sliep. Dit was de eerste maal van hun leven, dat zij om de vuren zouden dansen, en de verwachting lag hen als een hand op het hart. Zij hadden de stadspoort reeds achter zich gelaten, en ongemerkt waren hun droomen, die zij eerst onder de linden gedroomd hadden, veranderd, nu een geur van hooi hen tegenwoei. Langs den einder flakkerden rossige schijnsels als de vleugels van een wondervogel, mijmerde Hendrik, als de vlamgloed van een auto-dafé, dacht Walter, als het wenken der vervulling, peinsde Rijkert met een zucht. Nog nìmmer was zijn borst zoo rijk geweest aan verlangens, de nacht nog nooit zóó vol van meegevoel. Uit elken heester werd hem een belofte toegefluisterd; de wind die langs de wei streek, leek een ademtocht. ‘De zomer siert de aarde’, zong het ergens in hem, ‘als een ruiker de keurs van een meisje; och, mocht ik bij een meisje zijn.’

Telkens haalde hen een op de maat van hun liedje trippend troepje in, dat even den avond volhing met de klokjes van hun geneurie, en dan weer in de tintelende verte onder de sterren verdween. Spoedig kwamen zij voorbij de eerste vreugdevuren. Als groote vonkentuilen bloeiden zij op uit de vlakte, en reikten met hun gloedgreep tot in de struiken langs het pad; maar de knapen wilden nog dieper den nacht in. Eensklaps werden zij door een wonderlijke muziek gelokt. Lachend klommen zij een hek over. In het midden van de weide laaide een reusachtige houtberg, doch niet alleen in den kring om de vlammen, maar ook in de schaduw, en daar in paren, werd er gedanst. De vrienden begonnen met naar de muzikanten uit te kijken, en geleid door den koddigen beurtklank, ontdekten zij weldra de spelers in de takken van een bloesemenden lindeboom. Alleen hun beider beenen waren in het dichte loover zichtbaar; de een scheen in het verborgen op een viool te strijken, de ander blies verscholen

op een hoorn. Het schallend woudgeluid trachtte zich tevergeefs met het snarengeruisch te vereenigen, en het leek daarboven in die kleine en luchtige concertzaal hevig te daveren van een oorverdoovend twistgesprek. Een der virtuozen had zijn ouden, beduimelden vilthoed aan een afgebroken twijg als een soort van hengel neergelaten en, terwijl daar tusschen de bladeren de vertoornde tonen met moeite een verzoening poogden tot stand te brengen, hoopten de munten zich rustig en geleidelijk op in een tevreden en genoegelijke vermeerdering. Zij waren van koper en zilver, juist als hun schenkers armen waren en rijken die, evenmin als het verzamelde geld in den hoed van den speelman om zijn verschil in waarde, zich in den verbroederenden reidans bekommerden om rang of stand.

Juist werd er een nieuw liedje ingezet, en voor hij eigenlijk goed begreep wat er geschiedde, tripte Rijkert rond de vlamzuil, met aan elke hand een zingend meisje, dat als een klaproos bloosde tegelijk van hitte en genot. Na den eersten ommegang kon hij nog denken: hier vier ik den Sint Jan's-nacht en hoe kust mij de gloed op mijn wangen en mond, maar na den tweeden weerkeer had het vuur hem al veroverd, en in een zegepralende vernietiging aan zich gelijk gemaakt. Dansen was nu niets meer dan te rijzen en te dalen op een vonkfontein, de rhythmen van de viool en den hoorn wakkerden aan tot een windvlaag, en de nacht lag broeiend over het weiland, als een scharlaken feniksvleugel op zijn brandend nest.

Hij wist niet hoelang hij zoo al had rondgewerveld, toen plotseling de slinger der jubelende feestgenooten uit elkander stoof. De verteerde takkenbossen waren ineengevallen, rookend smeulde de vuurhaard, doch nog slechts een enkele vlamtong krinkelde er uit op.

Nu was voor de jonge mannen het oogenblik gekomen om den sprong te wagen en zóó, gelijk de overlevering het beloofde, zich een jaar van gezondheid te koopen. De meisjes vormden een kleurige, dubbele haag, waarlangs de mannen dan hun aanloop namen. Het eerst snelde een jeugdige boerenzoon voorbij; de slippen van zijn rooden halsdoek wapperden hem over de schouders, zijn koperen knoopen en de zilveren snuisterijen van zijn horlogeketting flitsten in het licht. De

viool en de hoorn hadden zich verbroederd tot een duo van opwindende aanmoediging. In een prachtigen op- en neerzwaai zweefde het lenige lichaam dwars over den spuwenden kratermuil.

'Koen en fier als een gedachte', mompelde Rijkert vol bewondering, en toen de mededingers volgden, enkelen slechts bespot om een struikeling of een pijnlijken val in den gloeienden aschhoop, maar de overigen toegejuicht en met een fanfare beloond, wanneer zij hun meesterlijken boog hadden beschreven, voelde de knaap een warmen drang om ze allen te bedanken, dat zij de zwaluw en het hert hadden overtroffen, en den mensch tot het schoonste schepsel ter wereld hadden gemaakt. Ook in hemzelven woelde de drift om zich te meten met de vlammen, maar het lustte hem om die begeerte nog in toom te houden, als een valk dien men op de vuist blijft dragen, totdat de vluchtende reiger zich bijna in het blauw verliest. In een koortsige afwachting besluiteloos rondstarend, zag hij eensklaps Hendrik met gespannen blik de losgewaaide, zich in de duisternis verliezende vlampluimen nàturen, die hem zeker purperen vogeltjes dunkten uit een sprookje in de werkelijkheid verdwaald. Van Walter hoorde hij ergens in de verte de twistende stem. Juist werd een bundel nieuwe brandstof op het kwijnende vuur gegooid, de sprankels spoten, en een geweldige schijn rees omhoog in den nacht. De danskring wilde zich weer sluiten, maar 'nu zal ik springen', riep Rijkert, terwijl hij zich met breede armgebaren ruimte schiep. Het was doodstil geworden, de gezichten stonden bleek en ernstig en zelfs de muzikanten, meelevend vanaf hun dichterlijken loovertroon, verzuimden hun triomfantelijken marsch in te zetten. 'Het is te laat', werd er gewaarschuwd, 'de vlammen gaan te hoog!' Maar het vuur had reeds zijn tooverspreuk gesproken, en wie in zijn ban staat, moet gehoorzamen, vlinder of knaap. Plotseling voelde hij een hand op zijn schouder; het was Hendrik die hem smeekte, stamelend van angst. Ongeduldig schudde hij zich los. Hier viel niet te dralen, te aarzelen; alle kussen die hij nooit gekust had, alle omhelzingen die niets dan een leegte hadden gegrepen, heel zijn verlangen, dat zijn bloed doorwoeld had zonder dat er ooit een koelte lenigde, dit had zich alles in zijn borst tezaam gekrampt tot één

begeerte, tot een dorst dien hij met vuur moest lesschen, tot een bereid-zijn dat den kampprijs wilde koopen zelfs met ondergang. Het was zijn eigen menschelijke macht niet, die zijn spieren spande, die den bodem van zijn aanloop deed dreunen, het was een onpersoonlijke genade, een goddelijke rijpheid, een overmachtig jong-zijn, dat hem over den zengenden vlampoel tilde, en hem, na een duizelende doodsvlucht door rook en verschrikking, aan de andere zijde van de gloeiende doelstreep behouden neer deed komen op den vasten en veiligen grond.

Een seconde lang stond hij roerloos met gesloten oogen. Toen hij ze weer opsloeg, keek hij een meisje in het verschrikt gelaat; zij beefde van ontsteltenis. Om mijnentwil, dacht Rijkert, en hij glimlachte haar toe. Zijn glimlach wekte den hare; het wonderlijk visioen van een oeroud grachtje een venster met een kindergezicht achter de ruiten en een kleine, groene deur bracht hen vriendelijk tezamen in een genoegelijke herinnering, en tegelijk wisten beiden, dat dit niet de eerste maal was dat zij zoo elkander tegenlachten.

'Was het zusje blij en rijdt de pop mooi in den wagen?' vroeg hij schertsend. Zij knikte verlegen, blozend over het haar ontstolen geheim. Maar meteen hadden zij zich reeds bij de handen gegrepen, en achter een gastvrijen vlierstruik verscholen, kuste hij haar zoo dorstig, alsof hij uit een bronnetje dronk. Dan vouwde hij zachtjes zijn arm om haar middel, haar hoofd lag aan zijn schouder en zoo wandelden zij den avond in. Het vuur zond nog een laatsten groet, zijn gloedvaan over het donkere weggetje wuivend, en de viool en de hoorn betrokken hen nog telkens in de verwarring van hun dolle tweespraak, wanneer een windzucht de geluiden van de dansplaats tot hen overwoei; maar eindelijk verstomden ook die tonen, en de groote stilte nam hen in heur vertrouwelijkheid op.

Het meisje drukte zich inniger aan haar jongen nu zij de eenzaamheid voelde, en vol blijdschap over haar beschermer, die zich een held had betoond, gaf zij zich rustig over aan haar bestemming, die werkelijk geen andere bleek te wezen dan die van een bronnetje en louter in lesschen bestond en in kabbelen. Haar kus had zij gegeven, dus nu was het vertellen aan de beurt, en zij begon daar dan ook dadelijk

mee, zoo ijverig en grondig, dat de kalme landweg ervan kwetterde, alsof de vogels zich vergisten in hun morgenlied. Zij was een eenvoudige van harte en haar verhalen stegen niet hooger dan haar nederigheid. Zij sprak van de groote stad waar zij diende, van het huis met zijn kamers en trappen en wie haar meesters waren. Zij noemde de kinderen, die zij had te verzorgen, elk bij name, en zij beschreef haar drukken arbeid van den vroegen ochtend tot den laten dag. Dan schaterde zij plotseling zoo uitgelaten, dat Rijkert met bezorgdheid naar het ruischloos loover en den sterrenlichten hemel keek. Zij dacht er aan, zei ze, hoe ze nooit uit bed kon komen; eerst werd beneden aan de trap geroepen, maar zij keerde zich dan alleen maar even om in den droom, totdat zij met een schok in haar kussen rechtop moest gaan zitten, starend naar een schrikwekkende gedaante, de nachtmuts scheef geschoven op de grijze haren, de groote, bloote voeten blauw van koude onder den korten, rooden onderrok. De verschijning boog zich over haar als de heks uit het sprookje en nauwelijks kon zij stamelen: ‘ja, ik kom, mevrouw.’

Rijkert liep zoetjes naast haar met een verlegen gezicht; hij wist niet wat hij met deze ontboezemingen aan moest vangen en het leek hem of hem een hand vol boersche bloemen in den schoot werden geworpen, terwijl hem toegevoegd werd: maak dààr nu eens een ruiker van. Om de oplossing van de moeilijkheid te verschuiven, bukte hij zich dan maar en kuste haar op den mond. Zij zuchtte, nestelde zich in zijn omhelzing, doch hervatte, zoodra zij haar lippen weer praatvaardig voelde, onverstoord haar oude bezigheid van als een beekje babbelen.

Zij ontmoetten niemand op de verlaten wegen en de eenzaamheid scheen nog volkomener te worden, toen eensklaps hun dicht ineengestrengelde schaduw op het grijze landpad voor hen uit begon te zweven. De volle maan was wolkeloos opgestegen, deed de sterren verbleeken en tintelde over het bedauwde veld. De roode vlam, die Rijkert na zijn zegevierenden sprong in het hart was blijven branden, werd een witte; droomerig mijmerde hij er over, dat de nacht den naam droeg van een heilige en dat in dit reine, heldere weder het stervende jaargetijde het ontwakende vaarwel zei,

waarbij de avond als uit eerbied zweeg. Zij sloegen een laantje in en daar schrok hij van bewondering. Terzijde, aan een kleinen, zilveren poel, neeg zich een wilg over, die door den fonkelenden lichtglans tot een fontein van edelsteenen werd gemaakt. ‘Kijk, hoe prachtig’, fluisterde hij. ‘Ja’, antwoordde het meisje, terwijl ze even vluchtig opzag en dan weer vlijtig doorging met te spinnen aan den eindeloozen draad van haar verhaal. Ach God, ze voelt haar niet, de betoovering, dacht Rijkert en het werd hem te moede of zijn valk, zijn opgevlogen geestdrift, eensklaps door een pijlschot werd geveld. En de duizend vragen, die slechts wachtten op een teeken, bestormden hem in hopelooze verbijstering. Waaròm liep hij hier, alsof hij een schat had gevonden. Dat kind, dat aan zijn schouder leunde, was zij het naar wie hij achter de rossen van de zon had gereden en gespeeld had op een Grieksche herdersfluit? Ja, wie zij was dat moest zij hem verklaren; voor het minst toch mocht hij van haar eischen dat zij zich rechtvaardigen zou.

Wanneer hij had kunnen luisteren, had hij het bescheiden pleiten van haar verdediging, tusschen de argelooze woorden door van haar gekout, verstaan. En zóó zou haar zachte verontschuldiging hebben geklonken:

‘Ik ben maar een bronnetje. Die blanke boom, die door de maan wordt beschenen, weet het immers zelve ook niet hoe wonderbaar hij is. Hij spreidt zijn bladeren uit en laat het licht er rustig over henen vloeien, vervult zijn bestemming, maar kent ze niet. In mij is ook de heerlijkheid der wereld van eene zuivere doorzichtigheid, misschien zou ze minder rein zijn als ik er van wist te spreken. Je hebt toch ook geen vragen gesteld aan de schoonheid van dien wilg, mijn jongen, kom, buk je, sluit je oogen en drink nog eens van mij.’

Doch Rijkert opende de oogen alleen maar wijder en hij boog zich niet. Hij zelf was immers niets dan een kind dat alles had te leeren en tusschen hem en dit klaar water lag gansch de toekomstwildernis der roos- en dorenhagen, die hij te doorworstelen had. Hij kòn een mensch nog niet begrijpen, zooals hij een boompje begreep.

Langzaam wandelden zij verder onder het sneeuwende loover, in een houding van innigheid, waarvan Rijkert

gevoelde hoe gelogen zij was. Sprakeloos liep hij naast haar, vervreemd en verlaten, zoo ontzonken aan zichzelven, dat het hem toescheen of hij ergens achter de heesters lag verscholen en vol ontzetting zijn eigen gedaante van zich weg zag gaan. Eindelijk begon het meisje zijn stilzwijgendheid op te merken en met een schuchter grapje over haantje de voorste die zijn tong had verloren, vroeg ze hem of hij niet meer kussen kon. Meteen sloeg zij haar armen om zijn hals en zocht zijn lippen, waarbij het ongeduld van haar bereid-zijn zoo nadrukkelijk de bede herhaalde van: ‘buk je, drink en neem mij’, dat zijn bloed het nu wel mòest verstaan. Doch voor het hem nog mogelijk was om geheel te vergeten, vormden zijn gedachten haastig een tuin van bloeiende lanen onder een onweerslucht, en deden daar een vrouw, een ruiter, langs de paden draven. Hij keek op, alsof hij werd geroepen. Een late vogel kweelde in een jasmijnenboschje. Plotseling herkende hij het hek waartegen hij leunde. Hij stond hier voor zijn eigen woning. Juist kwam een bende feestgangers aangejodeld; zij maakten dwaze sprongen in het kalme licht dat door de lindekronen zweefde, zwaaiden met vlaggen en schreeuwden nacht en stilte stuk. Dringender wenkte de droomvrouw en heur sluier golfde op den wind van heur vlucht. Snel moest er gekozen worden. Zachtjes weerde hij het versmade schenkstertje van zich af, stamelde een groet en verdween in het duister.

Toen hij wat later op zijn kousen naar zijn slaapkamer sloop, zag hij, als hij in het voorbijgaan door het trapraam blikte, buiten op den straatweg onder de lantaren, een meisje staan te schreien met de handen voor het gezicht.

Rukkend trok hij zich de kleederen uit en neergestrekt onder de lakens, wischte hij aan het kussen, waarop hij zoo dikwijls gesnikt had, zich de lippen af.

VII
Het rozenhuis.

Het was op een helderen Julimorgen - nog geen drie weken na den Sint-Jan'sdag mochten er voorbij zijn gegaan - dat Rijkert's moeder door een onverwacht woord in het hart werd getroffen.

De weerschijn van het zonnig raam lag glinsterend op den glad geboenden vloer der linnenkamer, koele kalmte zweefde van de sneeuwwit gepleisterde wanden. Maar de slag van de deur, uit woede dichtgeworpen, dreunde nog door in de stilte, en een nagalm van kijvende kreten verwarde de blankheid der zomersche rust. Een dienstbode, op een kleinen diefstal betrapt, was zoo juist terecht gewezen en in een zinneloos verweer tegen wat niet langer viel te ontkennen, had zij de waakzaamheid van haar meesteres een verzuimden plicht verweten; immers dat haar zoon op den Sint Jan's-nacht met een berucht studentenmeisje had geloopen, beteekende dit niet iets ergers dan een verloren geraakte halsdoek, en toch was haar dit volkomen ontgaan.

'Nu al', zuchtte de moeder, terwijl zij onwillekeurig een blik wiep in den tegenover haar hangenden spiegel. Zij keek in een bleek gezicht met een diepen, rechten rimpel boven de oogen, maar vooral het vleugje zilver over de haren wazend gaf ten antwoord, dat inderdaad de jaren niet hadden stilgestaan. 'Nu al' en zooals een eenvoudige geloovige te rade gaat met zijn bijbel, vroeg zij zich dadelijk af in haar verbijstering: wat zou hìj hebben gezegd, hebben gedaan. Zij dacht daarbij aan hem, dien zij verloor, toen Rijkert nog een kind was, en die haar in zijn laatsten kus beloofd had, dat zij slechts naar hem zou behoeven te verlangen, en hij zou naast haar zijn. Zij woonden toen nog aan een stadsgracht in de schaduw van den grooten toren, en alle uren werd het carillongetinkel als een mand vol bloemen over hen uitgestrooid. Gedurende zijn ziekte deed hij haar dikwijls aan zijn schouder leunen als de klokken speelden, om haar in de vroolijkheid dier tonen te doen deelen, hoewel het afgeloopen uur hem weer haar lengte dichter bij den dood had gebracht. Hij trachtte haar te doen begrijpen, dat de ziel van de verheugde stad ook de hunne moest wezen, en had haar zoo, terwijl zij naar den toren luisterden, berustend en bereid gemaakt. Toen hij was gestorven, had zij het leven aanvaard. Maar het klokkenspel had zij niet meer aan kunnen hooren, en zij had zich een andere woning gezocht. Hier gaf het haar allengs nieuwe vreugde om Rijkert op te zien groeien, en hoe in hem op wonderbare wijze hun beider gemoedsaard tot harmonie werd gebracht.

Zijn vurige bloed bleek een erfdeel van den vader; in de kalme zekerheid waarmee hij zich zijn wegen koos, herkende zij de beste van haar eigene karaktertrekken. Nu scheen hij echter eensklaps de richting te zijn bijster geworden, en hij stond aan den rand van een afgrond, die haar door het booze woord van een vijand getoond was, en daarom des te dieper en gevaarvoller leek. Ach, en zij die aan een rustige laagvlakte gewend was, hoe kon zij een bergbeklimster wezen en voor den tusschen ravijnen en steilten verdoolde een gids?

In gedachten verloren opende zij de op hun hengsels zingende deuren van het oude eikenhouten kabinet, en nam daar voorzichtig een versleten lederen album uit een met duizenderlei herinneringsdingen gevulde lade. Het bevatte Rijkert's portretten, vanaf de prilste kinderjaren, toen hij nog in een stijf gesteven rokje liep, tot aan het laatste, het triomfantelijke beeld van den jongen, waarop zijn gezicht als een bloem was, vol ontloken tusschen het kelkblad van den breed vaneengevouwen sporthemdkraag. Het aandachtigst bleef zij staren naar de foto, die haar man gemaakt had, het knaapje voor het open venster, met als achtergrond de slanke toren, opgerezen boven een grillige gevellijn. Ook nu werd het haar temoede als bij het zich verdiepen in den gewetensvollen arbeid van een middeneeuwschen kunstenaar, die in het landschap, waartegen hij een stil gelaat doet kleuren, de ziel van den geschilderde verzinnebeeldt. Neen, dat kon niemand Rijkert nemen, dat hij behalve van hen beiden nog de zoon was van de welbeminde stad. Mijmerend borg zij haar schatten in die aan het verleden gewijde lade, en begon werktuigelijk met het op de planken schikken van de pas gevouwen, schoone wasch. Met voorzichtige vingers ordende zij de hagelwitte, gladgestreken linnenstapels, waaruit lavendelgeur haar tegenwoei. En, beïnvloed als haar innerlijk altijd werd door wat haar handen verrichtten, herwon zij haar kalmte tegelijk met dit heldere werk. Zij herinnerde zich den blik van haar jongen, hoe onbevangen die geweest was vandaag nog bij zijn morgenkus, en terwijl zij haar laatste last, de twaalf smettelooze beddelakens, op de leege plaats, die voor hen uitgespaard bleef, nedervleide, en zachtjes over hun koelte streek, geloofde ze dat zij zich noodeloos bezorgd gemaakt had over een

logen, die de reinheid van haar Rijkert onbezoedeld liet.

In de bevrijdheid van haar herademing stootte zij een venster open en tuurde, als wilde ze hem tot getuige roepen, naar den onder den blauwen hemel fonkelenden tuin. Hij lag geheel getooid met zomer, het groen hing roerloos als een zware, rijke mantel, en de geuren van de rozen wolkten opwaarts als de dampen uit een wierookvat. Twee witte vlinders dartelden in hun spel van liefde rond den moerbeiboom, twee witte duiven maakten hun buigingen, zij koerden op het zonnige dak der veranda, vanuit de verte klonk een schrille pauweschreeuw; en plotseling zuchtte het in haar: niets kan aan het rijpen weerstand bieden; de vrucht, die niet gisteren van de takken is gevallen, zal het morgen doen. Toen was het of een hand zich op haar schouder legde en de stem, waarnaar zij van alle dierbare klanken in de wereld eens het liefst had geluisterd, haar een raad, een antwoord gaf. Begrijpen deed zij het niet wat er van haar verlangd werd, en evenmin was het haar duidelijk in welk een verband haar wonderlijke ingeving met de bezorgheid voor haar Rijkert stond; maar niet te gehoorzamen kwam zelfs geen oogenblik in haar gedachten op. De doffer stortte zich met een geweldigen zwaai in de ruimte, terwijl zijn wieken met een slag tezamenklapten, en, als in het vrome liedje uit vervlogen tijden, gaf zij haar boodschap aan den hemelwaarts stijgenden vogel mee in een zacht-gesproken woord van dank en deemoed, en dan sloot zij het raam.

Dien middag was Rijkert dadelijk na de koffie den tuin ingeslenterd, genietend van zijn vrijheid, die hij zich met het gisteren geëindigd examen, dat hem in de hoogste klasse gebracht had, veroverde, en waardoor nu de lange vacantie als een lustig te doorreizen landstreek voor hem openlag. Tusschen twee masthooge dennenstammen vond hij een hangmat vastgebonden, en daarin strekte hij zich behagelijk uit. Eerst probeerde hij te lezen, maar het dansend spel der zonen schaduwvlekken, dat hem de letters verwarde, tartte zijn gedachten mee te zweven in die wemeling van licht en duisternis. Langs de donkergroene naaldenschermen in den diepen hemel turend, gaf hij zich gewonnen aan zijn droomen, er onverschillig voor waarheen hun grilligheid hem zou

brengen. Natuurlijk begonnen zij met den Sint Jan's-nacht, met een sprankje van zijn vlammen, met een dreigend vonkje schaamte, pijn van mededoogen, en een voldoening tenslotte, dat zijn hart geen enkelen kus had bewaard. Dorstig was hij gebleven en ongelescht als te voren. Nooit nog had hij met zulk een heimwee langs de velden geloopen, de duinen beklommen, door heesters gedrongen en overal naar teekenen gezocht. Hendrik had hem niet willen helpen, uit afkeer voor alles wat hem aan den wondervogel en zijn schuilplaats herinnerde, en alleen had hij het spoor niet weergevonden. Hoe kon hij zich op zijn vruchtelooze wandelingen vaak als een goed-geloovig kind vergeten, om nu eens urenlang een kleurig, telkens verder vliegend vogeltje te volgen, of dan weer op een helderen avond in de richting van een schitterende ster te gaan. Vergeefsche doolhoftochten - maar wàt als hij zijn doel eens werkelijk had bereikt? Het geheimzinnige huis had hij misschien niet eens durven binnentreden, laat staan dan dat hij het gewaagd zou hebben een woord tegen de vorstin ervan te stamelen; en tusschen zijn liefste wenschen en hun bevrediging had hij de kloof slechts te dieper geweten. Ach, het leven was een sprookje, verrukkelijk om naar te luisteren, maar het slot was altijd anders dan je hadt verwacht. Zoo mijmerde hij voort onder de wisselende bewegelijkheid van het lommer, dat niet rustte voor het hem naar den stralenden drempel tusschen waken en droomen had geleid, en daar keek hij eensklaps uit over de zee van de wereld, blauw en oneindig, met niets dan één zeil aan de kimme, het zeil van het schip der vervulling, dat allengs duidelijker en grooter werd. Hij sloeg de oogen op, echter niet om scheep te gaan, maar om zijn moeder toe te lachen, die in heur zijden mantel, den koninginnemantel zooals hij dien noemde, en met haar mooiste hoedje, waar hij zoo van hield om het pageachtige der wuivende aigrette, in levende lijve naast zijn hangmat stond. Maar dadelijk werd het verband weer hersteld tusschen haar en het naderende sluimervaartuig, toen zij rustig, alsof zij er zich in het geheel niet van bewust was welk een wonder daar gebeurde, begon te vertellen, dat zij een bezoek ging brengen aan de vreemde dame, die hem na het ongeluk met de bles zoo vriendelijk had opgenomen, en dat zij haar bedanken wilde.

‘Hoe weet u?’ stamelde hij, vuurrood van verwarring, terwijl hij rechtop in de kussens ging zitten en bijna het evenwicht verloor. Hij verraadt zich als een kleine, argelooze jongen, dacht ze vol innigheid en ook een beetje weemoedig, hoewel zij het toch eigenlijk niet duidelijk begreep wat het dan wel wezen mocht dat hij verried, en dan deed ze onder den koortsigen blik van zijn ongeloovige oogen een doodgewoon verhaal: van een vriendin aan wie de onbekende over het avontuur had gesproken, en waarbij ze zijn voornaam had genoemd. Kort geleden was die vriendin haar een bezoek komen brengen, en had haar nauwkeurig de ligging van het door de hulpvaardige vreemdelinge bewoonde landhuis beschreven. Het was moeilijk te vinden, het verschool zich ergens aan een doodloopende beukenlaan.

‘Ik moet er niet aan denken, lieve jongen, wat er gebeurd zou zijn, als het paard niet tot stilstand was gebracht; aan het einde van het pad zou je te pletter zijn gereden.’

Rijkert antwoordde niet, hij was weer in de kussens teruggezonken; zachtjes bewogen de toppen der dennen tegen het vleklooze azuur, alsof zij medededen aan het wonder, en zijn liggen onder het wuiven der takken niet hier, maar in een legende gebeurde, die hij vroeger eens gelezen had.

‘Zal ik haar van je groeten?’ riep zijn moeder hem onder het heengaan toe. ‘Ja’, juichte hij het uit, terwijl hij met een schok overeind sprong; dan sloot hij de oogen in een ontroering waar hij van glimlachte, en dacht: één simpele handbeweging, en de tooverdraden van het leven zijn ontward. Haastig stapte hij uit de hangmat, snelde naar binnen, rende de trap op, en toen zijn moeder heenreed, boog hij zich uit hetzelfde venster, waaruit hij eens door haar gewaarschuwd was. Ook hìj riep: ‘zal je voorzichtig wezen’, maar zij hield de teugels kloek en zeker, en de bles scheen zijn Meiroes vergeten, zoo zoetjes draafde hij het tuinhek door.

Toen Rijkert's moeder wat later, uitgestegen, de leidsels aan den vreemden knecht overgaf, stond zij midden in de rozen. Rondom tierden perken vol welige doorbloeiers; langs paden en hagen torsten stammetjes hun teedere theeroostuilen, of de vuurgarf van de purpere Gloire de Dyon,

treurstruiken maakten fonteinen van kleuren, en de woning zelve ging onder de ramblers verscholen, die in een cascade van slingers en trossen alle tezamen aan den schoot van den voorbijzwevenden zomer schenen te zijn ontsnapt. Ook in de kamer, waar de bezoekster werd binnengelaten, had zich een golf dier bloemenzee toegang verschaft. Zij geurde in vazen, bedekte den schoorsteen, den vleugel en de lage, breede boekenkast, terwijl zij langs de zilver-grijsheid van het effen behangsel een regenboog van tinten spande.

Omringd door die levende weelde begroetten de vrouwen elkander, en de oudste van haar beide, bedwelmd en overweldigd, peinsde, terwijl zij een zachte hand in de hare voelde en naar een slanke, jeugdige gestalte keek: ben ik in het koninkrijk der elfen aangekomen en is zìj er de Titania van? Maar de jongere zeide bij zichzelve: zij lijkt op haar zoon als een Grieksche moeder op den hare, als Penélope op Telemachus. En zoo koesterden zij, terwijl zij tegenover elkander zaten, ieder een dichterlijke gedachte, die de gemakkelijkheid van de dansmaat aan hun beider woorden gaf.

Rijkert's moeder begon met haar komst te verklaren en haar dank te betuigen in enkele welgekozen zinnen van hoffelijkheid, waar bovenuit toch een warme menschelijkheid in den stemklank helder zong. Maar haar gastvrouw vergat dadelijk alle conventie en antwoordde in den stijl der rozen, die argeloos en bloeiend is. Zij sprak over Rijkert, hoe wonderbaar schoon hij geweest was, toen hij als het marmeren beeld van een antieken wagenmenner één seconde roerloos achter zijn bedwongen paard gezeten had, zoodat ze er zich zelfs even over verbaasd had hem als een beschroomde jongen bij haar binnen te zien komen. Doch ook dìt had haar getroffen, want van zijn gebaren, zijn blondheid, zijn glimlach was zulk een onbeschrijfelijke lichtglans van levensvreugde uitgegaan, dat zij eensklaps aan jaren geleden had moeten denken, toen ze als een klein meisje, 's zomers buiten, bloemen plukkend, door de korenlanden liep.

Aandachtig had de moeder toegeluisterd, onder de dubbele bekoring van de geestdriftige woorden en een vage, onverklaarbare herinnering, die, eerst toen de vertelster van

zichzelve als van een door de velden dwalend meisje had gesproken tot een frissche, heuglijke gewisheid werd. En zij had er niet meer aan getwijfeld, of de vreemde vrouw, die haar van heur jongen verhaalde en het schalksche schoolkind uit de fröbelklasse, dat zij, toen al een ernstig en bezadigd leerling van de hoogste, zoo dikwijls huppelend aan haar hand had thuisgebracht, wel inderdaad dezelfden waren. En zij noemde een naam, dien zij om zijn jubelende zangerigheid nooit had vergeten, in een vraag die niets meer dan een glimlach was. De ander knikte vol verwondering, en spoedig waren zij zoo ijverig in vroeger aan het zoeken, dat zij twee zustertjes geleken, een oudere en een jongere, bij een omgevallen bloemenkorf. Maar lang kon dat zamelen niet duren, of zij hadden weer al dat fleuren en geuren vergeten voor de zonnige dadelijkheid van een knapengelaat. En het was de moeder die, gerustgesteld, en als het ware nog met de hand van haar vriendinnetje in de hare, aan haar gastvrouw vroeg: Of zij het ook niet geloofde, dat het geheim van het geluk gelegen was in de macht om alles wat er in je omging te kunnen huwen aan een overeenstemmend beeld der tastbare werkelijkheid. Rijkert had die gave van kind af aan bezeten. Vroeg al koos hij het speelgoed dat hem paste, dan keerde hij zich naar het aangezicht der natuur, dat als zijn eerste wenschen bloeide, en zijn genegenheden troffen immer samen met de behoeften van zijn hart.

'Ik weet nog, hoe hij, in den tijd dat hij zich van zijn kleine, ontkiemende persoonlijkheid bewust begon te worden, zich een houten sabel sneed, dien hij van den morgen tot den avond aan zijn zijde wilde dragen; ook, toen hij pas de letters kende, hoe hij zich uit honderden boeken het eenige uitzocht dat hij lezen wou. En nooit vergiste hij zich.'

Waar wil ze heen, dacht de bezitster der rozen, terwijl ze in haar aandachtigheid vergat om de blaadjes van een uitgebloeide bloem, die haar in den schoot waren gevallen, er van weg te strijken; het schijnt wel of ze mij iets verzoeken gaat. En waarlijk verloren de woorden, die tot haar gesproken werden, eensklaps hun zekerheid, het leek een tasten, voorzichtig als met vingertoppen, zeer zoekend en zeer aarzelend. Neen, dat hij zich misschien wel nooit

vergist had, tot nu toe tenminste, maar dat er zulk een moeilijke en vreemde tijd voor hem was aangebroken, dat het gloeiende knapenbloed zoo vaak verwarring stichtte, dat er niets kwetsbaarders bestond dan het rijpen. En dan de verzuchting, dat zij hem niet helpen kon, omdat hij niet anders deed dan zich voor haar verbergen; en bijna als een bede, het zich bereid verklaren om haar taak aan iemand over te dragen die zijn vertrouwen zou weten te winnen, die niet zijn moeder was en toch geen vreemde, en die hij zóó zou vereeren, dat hij om harentwille in elken val een schande, in elke overwinning een ridderplicht zou zien.

Vraagt ze dàt van me, dacht de jonge vrouw, zoo ontroerd en verteederd, alsof haar een kind in de armen werd gelegd. Zij voelde een gloed haar naar de wangen stijgen en, zeker om een blos te verbergen, stamelde zij een verontschuldiging, liep haastig door de open tuindeur naar buiten en riep iets onverstaanbaars, waarop van uit de verte door een mannenstem geantwoord werd. Toen ze weer neerzat, de handen in den schoot, en met een lieve onderworpenheid in de wilde-reeënoogen, werd er niet meer over Rijkert gesproken, maar er ging zulk een eerbiedige dienstbaarheid uit van de tallooze kleine oplettendheden, aan haar gast bewezen, dat deze zich als op een vredig stroomend water op de ontwikkeling der dingen mee liet drijven, innig dankbaar dat zij haar bootje van den oever had losgemaakt.

Van over de perken woei een geur van eindelooze zoetheid binnen, waarin haar Juli noodigde. Maar, als zij het hoofd terzijde wendde, fonkelde de helle middag haar verblindend tegen, en het was als een verademing om er den ouden hovenier met zijn bedaarde bewegingen tusschen de stammen en struiken bezig te zien. Telkens sneed het snoeimes in een korte flikkering van het lemmer en langzaam vulde zich de mand. Dan kraakten zijn stappen over het grindpad, hij groette, zijn meesteres nam hem de gloeiende vracht uit de handen en stortte het korfje uit in haar schoot. Zorgvuldig schikte zij de kleuren, waarna zij de bloemen tot een ruiker samenbond. Haar schoonheid glansde ineen met die der rozen, verloor haar vormen, werd tot rhythme, alsof een dichter haar had gedroomd. Onder haar arbeid praatte zij rustig door, en ook wat ze zeide, verlicht door

een glimlach of een zonnigen oogopslag, scheen verwant aan het bonte gebloei. Zij sprak erover dat zij wat het leven haar schonk aanvaardde, simpel zooals het haar werd gegeven en niet als zinnebeeld.

'Voor Rijkert mag dan het geluk bestaan in een keuze, ik, ken geen andere wijsheid dan die van mijn rozen. En daarom geef ik ze u gaarne, zij zullen bij u voor mij pleiten, warmer misschien nog dan een herinnering.' Daarmee reikte zij den ruiker over.

Meteen rees haar bezoekster op om afscheid te nemen, een korte pooze lagen hun handen in elkander, zooals zij dit voor jaren ook hadden gedaan, en dan zeide ze haastig, terwijl ze het vermeed om de moeder in het gelaat te zien:

'Ik bezit een landhuis in de bergen, over enkele dagen reis ik daar heen. Wat zou u ervan denken om mij Rijkert mee te geven voor een korten tijd? Hij zal misschien niet veel bij mij vinden, maar de natuur is er prachtig, de lucht gezond.'

Zij voelde de hand in de hare die beefde, daarom trachtte zij den blik die haar zocht, niet langer te ontwijken, en met zulk een innige zekerheid, dat zij er zelf aan geloofde, sprak zij eenvoudig:

'Ik ben misschien niet eens een tiental jaren jonger dan u mevrouw. Ik wil voor hem zorgen; mag ik trachten uw plaats te vervullen. U kunt daar zoo rustig over zijn.'

'Ik dank u', antwoordde de moeder, 'ik zal het hem zeggen'; en het leek haar of wat in haar leven had gezongen en het vleugels had gegeven, nu plotseling als een ontsnapte vogel van haar vloog.

AART VAN DER LEEUW.

(Wordt vervolgd).

Kinderjaren.

I

Ik vond een vogel, stervende in den tuin.
Geen koestren hielp, hij drinken wou noch eten.
Gelijk een bloem, wier stengel werd gereten,
Aan 't slappe halsje hing het kopje schuin.

Eén siddering - en dan, in niets meer weten,
Verstrakte 't lijfje, als de aarde grijzigbruin.
Wij hebben 't stil begraven in den tuin -
Dien kleinen vogel kan ik nooit vergeten.

Zoo zag 'k voor 't eerst het wonder van den dood
- Nu moest die vogel zang en vliegspel derven,
Weerloos vergaan tot aarde in aardeschoot.

Toen wist ik: - Nu nog zijn mijn wangen rood,
Nog zing en dans ik, maar ook ik moet sterven -
'k Voel nog de kou, die héel mijn zijn doorvloot.

II

Verschrikt en huivrend, sloeg ik om het blad,
Waar grijnsde Dood, skelet met felle zeis.
Hoe heugt mij nog, na de al te lange reis
Door 't woud des levens, 't boek vol prentenschat,
Nu de asch der jaren blond verkeerde in grijs,
En in dat boek, dat blijders wel bevat,
Alleen dat blad, waarbij ik riep: - ‘Niet dat!’
Die eene plaat, waarvan ik nu nog ijs!

Ik bleef gevangen in den bangen ban,
Die rond mij sloeg de wreede Zeiseman,
Meedogenloos ál maaiend weg wat leeft.

't Was de eerste dreiging van mijn morgenrood -
Dat oude boek, zou 't nog bestaan? waar bleef 't?
'k Deins nog terug voor 't grijnzen van den Dood.

III

Uit groenen gieter liet ik regen vloeien
Op gras en bloemen, dankend met aroom.
Uit de aard, die bruin werd, rees een koele doom,
Blij gingen roze en reseda weer bloeien;
Een late lijster floot nog in een boom.
In zoelen schemer bloemen te besproeien
Was zoet en lavend: 'k zag de knoppen groeien,
Voor 't avondgrijzen voelde ik héel geen schroom.

Een ster ontlook in hooge hemellanden.
Ik vouwde, huivrend van ontzag, de handen
En roerloos bleef ik turen naar die ster.

Een gouden lichtstreep liep uit huis - En veilig
Voelde ik de woon, waar 'k slapen zou, maar heilig
En toch mijn thuis, den hemel, duizelver.

IV

En pooplend koos ik 't mooiste roze blaadje
En schreef: - ‘O kom! ik wacht, ik heb je lief.’
En gooide 't briefje omhoog en, als een dief,
School weg in 't bloemhout van het donkerst paadje,
Terwijl ik de oogen vroom en hoopvol hief
Naar 't hemelblauw, of 'k daar zou zien 't gelaatje
Van 't enkl in droom aanschouwde kameraadje.
Dan lag een roos daar? - Neen, dat was mijn brief.

Doch lang nog hoopte ik: éens toch zou hij komen,
't Verwachte Prinsje van mijn lieve droomen
En 'k zou hem geven ál wat ik bezat:
Tol, glazen knikkers, kralen, plaatjes, boeken
En, hand in hand, dan zouden blij wij zoeken
Naar 't Land der Feeën en den tooverschat.

V

Ik zag het wel hoe 't vriendlijk oude vrouwtje
Heimelijk kersen aan de struiken bond,
Knipoogde en wenkte, één vinger op den mond:
- 'Verklap mij niet!' Maar, trotsch gelijk een pauwtje,
Wijl ik alleen dien kersengroei verstond,
Deed 'k mee aan 't spel - te veel begrip berouwt je! -
En keek verrast toen 'k, benglende aan een touwtje,
Aan donkre heesters roode kersen vond.

En joelend, juichend, plunderden de zusjes
't Betooverd boschje en loonden zoet met kusjes
Het grijze vrouwtje en speelden met den buit.

Voorzag ik toen dat 'k later zelf zou tooien
En, half in spel en half in ernst, vermooien
Mijn levenstuin met purper droomenfruit?

VI

'k Stond vóor de glazen tuindeur - lucht als lood,
Verschrompeld dof de struiken aan weerskant.
Maar 't kleurloos glas verborg ik met de hand
En tuurde door een zijruit vlammerood:
En 't armlijk tuintje stond in pracht van brand.
Dan door die groene: en slangvalsch loerde dood.
't Laatst door die gele: en gouden glans doorvloot
Den schaamlen tuin, die leek een zonneland.

Zoo heb ik trotsch mijn leven ómgedicht,
Als 't ál te grauw voor mijn verlangen lag.
In tragisch rood, in giftig slangegroen
Zag ik meer schoonheid dan in áldagslicht.
Maar zonnegoud van liefde's tooverlach
Vermooide 't àl tot hemelvisioen.

VII

Ik zie mijzelve als kind, dat prentjes kleurde:
Het Westen rood, de verre bergen, blauw,
Groen, rood en geel, de late herfstlandouw.
Ik rook aan 't plaatje hoe October geurde
En voor mijn oogen dreef een tranendauw.
'k Wist niet waarom mijn hart was blij en treurde,
Wijl stille weemoed zoete liedjes neurde
Diep in mijn ziel, doorbeefd van hoop en rouw.

Ik vroeg 't mijn Vader, die mijn vriend wou wezen,
Als, warm en veilig, nestlend, handje in hand,
'k Zat op zijn knieën - Avondneevlen rezen,
Een krekel sjirpte, een ruit stond roze in brand.
Hij wist geen antwoord, 'k had geen spot te vreezen,
Maar eenzaam bleef ik in mijn droomenland.

VIII

'k Weet niet waarom ik rozen openkuste
- Ik was een kind en wist niet wat ik deed -
En fel de reine zachte blaadjes beet
- De smaak was bitter - en mijn drift niet rustte
Eer 'k ze, één voor één, van 't hart der rozen reet.
Verwonderd peins ik aan dien onbewuste'
Drang tot vernielen. - De op genot beluste
Verliefde man kust open, wulpsch en wreed,
Een meisjesmond, die niet kan wederstreven.
Dan bijt hij boos met hoon van woorden wond
En rukt hij uit de droomen van haar leven,
Strooit ze uit een venster, ziet hen nederzweven,
Vertreden sterven op beslijkten grond -
Dan lokt hem weer een andre meisjesmond.

IX

In 't veiligst hoekje van de schemerkamer,
Fluweelig groen als een geheime grot,
Droomde ik van hemel, Engelen en God,
In heilig zwijgen. En ik wachtte - O kwame er
Tot mij één Engel! En ik zag - Voor spot
Behoedde ik wat ik zag, dat geen beschamer
Luid lachte: - ‘Leuge' of droom?’ 'k Voelde als een hamer
Mijn hart slaan. 'k Overtrad toch geen verbod?

Ik voelde een wiekslag, 'k zag een Engel naadren.
Instêe van bloed doorvloeide licht zijn aadren,
Zijn aanschijn blonk gelijk een blanke vlam,
Zijn haar omspangde een diadeem van sterren.
Hij daalde en lachte zacht mij toe van verre -
O Engel! 'k wou dat je mij halen kwam.

X

Ik was een kind en zag den hemel open.
Een stralende Engel daalde en troostend teeder
Boog tot mijn peluw 't lelie-aanschijn neder,
Om 't eenzaam meisje met zijn kus te doopen.

Beschermende Engel, keer tot mij nu weder!
'k Heb over de aard mijn voeten wondgeloopen.
'k Heb van geen mensch meer liefde en vreugd te hopen
Koel weer mijn oogen met een vleugelveder!

O weet je nog hoe 'k wegwierp 't mooiste boekje,
Om vroom van jou te droomen in mijn hoekje
En, héele nachten, lag van hoop te beven?

Ontfermende Engel, kom je kindje halen,
Zoo bang en moe van 't gaan door donkre dalen
En breng mij waar mijn lieven zalig leven.

HÉLÈNE SWARTH.

Bij een jongensportret door Jan Mankes.

Op diepen, nachtehemel-blauwen grond
Bleekt als een zieke bloem het ijl profiel
Boven het grijze van den smallen kiel.
Hoe zijn deez trekken triest en ongezond:

De vroegwijze oogen, waar geen licht in viel,
Dit strakke, wassen voorhoofd onder 't blond
De teedre haren - de nerveuze mond -
Te broos dit lichaam voor de vreezge ziel...

Want hij behoort tot hen, die immer achter
Blijven; die enkel in zich zelve praten,
Maar in het leven vreemd zijn en gering;

Tot hen, die heel jong heengaan, zwijgend, zachter
Dan bloemen neigen - en den menschen laten
Bijna geen leed, maar veel verwondering.

P. OTTEN.

Verzen.

Het lied dat ik zing.

Het lied, dat ik zing
Is klein van geluid,
Het is niet een ding
Dat uit diepten ontspruit,
Van donkere droefheid
Of zwijgende stroefheid.
Het is maar het liedje van eenen dag.

Het lied, dat ik zing
Is machtig, noch zwaar,
Het gaat in een kring
En het keert weer, tot waar
Het eerst werd gewonnen
Uit lichtende bronnen.
Het is maar het lied van eenen dag.

Het lied, dat ik zing
Is helder van toon.
Stil-jubelend ging
Het omhoog, en zoo schoon
Als ik nooit durfde hopen
Bloeit het nu open.
Het is maar het lied van eenen dag.

Het lied, dat ik zing
Is vroolijk en vrij.
Zooeven ontving
Ik het, gretig en blij.
Nu laat ik het hupplen,
Als klinkende drupplen.
Het is maar het lied van dezen dag.

De zanger van den nacht.

De zwakke wind deed tastend-zacht de ramen trillen;
De zanger van den nacht zat aan mijn bed en zong,
Mijn oogen zouden zich tot slapen sluiten willen
Wanneer geen wonderzang mijn ziel tot luisteren drong.
Ik voelde mij een weelde-huivering door-rillen
Die rust en moe-zijn met een lied tot wijken dwong.
Ik wou verstaan en alle vage vragen stillen,
De zanger van den nacht zat aan mijn bed en zong.

De zanger van den nacht stond aan mijn zij, bij dag;
Ik wou verstaan en alle vage woorden weten,
Maar wenschen-wekkend, altijd onbegrepen lag
Het lied en vroeg, en zong, in zacht gesmoorde kreten.
Ik weet niet wat zijn zoekend vraag-gefluister is,
Maar hoor altijd den Zanger van de duisternis.

FRITS TINGEN.

Broeders.

Aan de kleine halte stapten maar weinig reizigers uit.

Een spoorwegarbeider sprong haastig uit een derde klaswagen, zwaaide den zak met gereedschap over zijn schouder en liep achter den trein om de lijn op; een paar boerevrouwen volgden treuzelig en voorzichtig, bang voor de goeie kleeren en onhandig door de vele pakjes.

Een remmer sloeg dreunend de deur van dit compartiment dicht, keek dan naar voren, of de trein al doorreed

Maar voor een geopende eerste klas coupé stond nog de conducteur, hielp twee oude heeren uitstijgen, wat noodeloos gedienstig met het geven van armsteuntjes en waarschuwingen.

‘Pas u op... Denk om die tree, meneer... geef mij uw paraplu maar...’

De twee oude heeren waren beiden in het zwart gekleed; ze droegen hooge hoeden met rouwranden, zwart garen handschoenen en wit katoenen dasjes; behalve hun paraplu's hadden ze geen bagage.

Zoodra ze naast elkaar op het begrinte perronnetje stonden, sloeg de conducteur de coupédeur dicht, boog nog salueerend voor de twee passagiers, riep meer bevelend dan vragend tot den haltechef ‘Vertrekken!?’ en liep dan op een drafje naar voren.

Piepschokkend zette het treintje zich in beweging, gleed weg.

De beide heeren lazen gelijktijdig den naam der halte op het houten wachthuisje: Zeleveld; de haltechef, een man met een roode pet als eenig onderscheidingsteeken trad op hen toe, nam de kaartjes in.

‘We zouen het hem kunnen vragen’, sprak de kleinste, die wat gebogen liep en sterk op zijn paraplu steunde.

De ander knikte, vroeg dan met een wat krakerige stem, die den oud-militair verried.

‘Vertel me es... zouen we hier een rijtuig kunnen krijgen?’

De haltechef keek bedenkelijk.

‘Nou meneer...’ Hij trok een gezicht.

‘Een stalhouder is hier zeker niet’, veronderstelde nu de kleinste heer.

De haltechef schudde 't hoofd.

‘Maar als ik vragen mag, waar motten de heeren naar toe?’

‘Naar het dorp, naar... e... Zeleveld’, antwoordde de grootste met zijn paraplu op 't naambord wijzend.

‘O, maar dat is haast de moeite niet, 't is nog geen kwartier loopen... hier rechtuit, 'n goeie straatweg...’

‘Nou ja, de moeite... de moeite...’, viel de kleinste heer wat gemelijk uit. ‘Ik loop heel moeilijk...’

‘O... is 't dat’, zei de chef nu, wat onverschillig. ‘Tja, ik kan voor u naar Assen om een rijtuig telegrafeeren, maar dat duurt misschien twee uur voor 't hier is.’

Er viel een stilte.

Rondom lag het landschap in stille eenzaamheid; de akkers waren leeggehaald, wat kraaien zwierden er boven; ver weg was het rood van een paar daken; links en rechts strekten zich de glimmende railsstreepen tot in nevelig verschiet; op een zijlijn stond een bemodderde goederenwagen tegen de buffers van een veelading gedrukt.

‘Ja... e... wat wil je?’ vroeg de grootste heer.

‘Ja... dan maar loopen... in Godsnaam...’, antwoordde de kleinste.

‘Hier 't hek uit heeren... en dan al maar rechtuit’, wees de haltechef nog.

Ze lichten beiden even de hooge hoeden en gingen.

‘Wat of dat voor deftigheid is?’ sprak de haltechef tot een lijnwachter, die in de deuropening van 't kantoortje had staan toekijken.

‘Ze motten uit begraven’, antwoordde deze; ‘'t zal femilie wezen van dien heer, die bij de weduwe van Jan Meeters inwoont. Die is dood.’

‘Die ouwe met die witte baard?’

De lijnwachter knikte.

‘Zoo, zoo...’, sprak de haltechef nadenkend, ‘ja, dat kan, die mot van fijne komaf geweest zijn, dat heit de brievengaarder me es verteld. Hoe heette-die ook? Holten of zoo wat.’

‘Fijne komaf, dat kan...’, grinnikte de lijnwachter, ‘maar hijzelf...’

‘Hij lustte ze nog al, hè?’

‘Hij zoop ze met emmers, man. En dat was hij toch ook... dat geval met die dochter van Piet Degens.’

‘O bliksem... dat 's waar!’ antwoordde de haltechef en dan, terwijl hij naar binnenging, ‘afijn, hij is mortibus.’

Zoo wandelden de heeren Eduard en Victor van Holtenaar, de eerste oud-rechter, de tweede oud-kolonel der cavalerie, op dezen vroegen Novemberdag langzaam de abeelenlaan af, die naar het afgelegen dorpje Zeleveld voerde, waar hun broeder Thomas een paar dagen tevoren was overleden.

Het was tien uur in den morgen; een fijne grijze nevel hing zilverig boven de verlaten weiden en de donker paarse akkers; de lucht was bleekblauw, doch de lage zon scheen nog wel koesterend; de witte abeelenstammen glansden vochtig in dat licht; de meeste boomen hielden hun bladeren nog vast, al was het groen ook rossig en geel verkleurd. Doch langs de bermen was het gevallen blad toch in rulle dichte lagen opeen gewaaid.

‘Zie jij iets van een torentje?’ vroeg Eduard, de kleinste, die vergeefs poogde in de verte iets van het dorp te ontdekken.

‘Het is mistig...’, antwoordde Victor, ‘maar die chef zei, 'n kwartier.’

‘Jawel...’, zuchtte de ander, ‘voor jonge beenen...’

‘Och... e..., doe maar op je gemak aan; we hebben den tijd.’

Eduard bleef staan, trok een handschoen uit, knoopte wat langzaam omslachtig zijn overjas open, tastte in zijn rokvest naar zijn horloge, hield het, kippig, vlak voor zijn oogen. ‘Tien uur...’, sprak hij dan.

‘Nou...’, zei Victor, geduldig wachtend, ‘dan hebben we nog een uur, voor de begrafenis.’

Het met zorg gekapte zilverwitte haar der beide broeders

glansde onder de dofzwarte randen der cylinderhoeden; Victor had den zijne wat achteruit gezet; zijn bruin verweerde gelaatskleur, de wat nijdige stekende oogen onder de donkere borstelige wenkbrauwen en de kort geknipte als afgebeten witte snor gaven het gezicht iets bijzonder ongemakkelijks, dat sterk contrasteerde met het uiterlijk van zijn tengeren broeder, die zijn oogen aldoor kippig dichtkneep en wiens roze gelaat omlijst werd door zijïg witte bakkebaarden, die uitliepen in vlossige fijne punten, terwijl ze de kin vrij lieten.

'Wat een oord... wat een vreeselijk afgelegen oord...', sprak de laatste, die zijn rok en overjas had dichtgeknoopt, zijn handschoen weer had aangetrokken en nu langzaam, steeds steunend op zijn paraplu, weer doorliep.

'Gelukkig maar', zei Victor met iets grimmigs in zijn stem.

Eduard knikte zwijgend.

'Heb jij... e... in 't laatst nog iets van hem gehoord?' vroeg hij even later.

Victor schudde het hoofd, en als Eduard nog vroeg:

'Je correspondeerden niet?' antwoordde hij met een korten lach.

'Jamais!... Jij?'

'Zelden...' sprak Eduard, terwijl hij weer even stil stond om te rusten en nu met beide handen op de paraplu steunde. 'Als ik hem zijn geld stuurde...'

Victor lachte verachtelijk.

'O ja, natuurlijk... dan kwam er een bedankje...'...

'Nee... enkel, dat hij 't ontvangen had... een briefkaart... nooit meer.'

Ze liepen weer zwijgend verder.

Victor, wat in gedachten, was naar de andere zijde van den weg geslenterd, prikte met de punt van zijn paraplu de bladeren in den bermrand uiteen, sloeg ze weg; hij verzette heel langzaam zijn voeten om steeds achter zijn broeder te blijven, dien hij vooral niet wilde agiteeren door een schijnbare haast.

'Wat heeft-ie zijn leven toch vergooid, hè?' sprak hij eensklaps.

Eduard zag even terzijde, knikte dan zwijgend met snelle korte schokjes van het hoofd.

‘Vergooid... zichzelf moedwillig weggesmeten...’ vervolgde Victor als voor zich heen, terwijl hij het laatste woord uitsiste met diepe verachting. ‘Bah... 't heeft me altijd zoo gehinderd... ellendig... ellendig... Verleden jaar nog, die misselijke geschiedenis met dat kind...’

Eduard rustte opnieuw; zoo stonden ze beiden tegenover elkaar.

‘Ja’, sprak Eduard in antwoord op Victor's laatste woorden ‘dat was iets... iets vreeselijks...’

Hij zweeg even, zei dan zacht, als sussend: ‘Enfin... Tom is nu dood.’

Ze staarden beiden langs elkaar heen, voor zich uit. Boven hen suisden de abeelenkronen, wat gele blaren dwarrelden omlaag, legden zich met een heel fijn ritselend geluidje voor hun voeten op den weg.

Even later sprak Eduard: ‘Nu kan ik wel weer...’

Dan gingen ze zwijgend verder.

‘Goeie berichten van Adèle?’ vroeg Victor na een oogenblik op een opgewekten toon, die wat schril klonk.

Maar Eduard ging er gretig op in.

‘Ja... ja... dankje, best. John maakt flink promotie.’

‘Assistent-resident hè?’

‘Nee... nog niet... controleur. Maar in 't voorjaar hopen ze toch... Ik sprak van Brienen, die is met verlof en die zei me ook, dat John heel goed stond aangeschreven... bizonder goed...’

‘Ja, die zal wel carrière maken...’, sprak Victor.

‘Ja, ja...’, zei Eduard met blijde bevestiging en dan, wat haastig. ‘Hoe bevalt het Tom en Jeanne in Amersfoort?’

‘Goed; ze hebben al aardige kennissen. Hij is al vroeg ritmeester hè?’

‘Nou!’

Eduard knikte bewonderend, stond weer stil. ‘Altijd 'n ferme jongen geweest.’

‘Zijn petekind’, sprak Victor met een wenk naar het dorp, waarvan de roode daken nu al dichtbij tusschen de boomen zichtbaar waren en dan peinzend: ‘Tja... als je dat allemaal eens van te voren wist, hè? Herinner je je nog, dat doopfeest van me jongen? Jij was er toch ook bij.

Wat een kerel was Tom toen nog, hé? Een charmante vent. Elegant, geestig.'

Eduard knikte.

'Ja... ja... ik herinner me, dat ik in dien tijd zoo vreeselijk tegen hem op zag. Ik had 'n soort eerbiedige angst voor hem... Maar ik weet toch ook nog... aan het dessert kreeg hij de hoogte.'

Natuurlijk', sprak Victor en dan met een sneer: 'Ik veronderstel trouwens, dat hij nooit nuchter aan een dessert heeft gezeten...'

'Toch denk ik wel eens...', zei Eduard, terwijl hij weer zachtaan vooruit ging 'als Mama eens was blijven leven... In haar tegenwoordigheid is hij nooit onbekwaam geweest.'

'Nee... dat is zoo...' gaf Victor toe 'Voor Mama was hij bang...'

'Hij hield veel van Mama...', sprak Eduard op zachten toon.

Victor hield een woord terug, dat op zijn lippen kwam.

Een man met een kruiwagen reed plotseling uit een landpaadje den straatweg op, de broeders tegemoet.

Eduard sprak hem aan.

'Is dat Zeleveld, vrind?'

'Wablief?'

De man bleef staan, blijkbaar geheel verbouwereerd door de vreemde deftige verschijningen, die hij daar plotseling tegenkwam.

'Of dat Zeleveld is?' herhaalde Victor nog al krachtig.

'Zeleveld... jawel, dat's hier', antwoordde de man nu met een hoofdschok naar achter duidend.

'Goeien morgen', sprak Eduard.

'Goeien morgen samen', zei de man, die doorreed.

De heeren vervolgden langzaam hun weg; den man met de kruiwagen bleef staan, wendde zich om, zette zijn hand boven zijn oogen en keek ze langen tijd na.

In het dorp was de roerige ongewoonheid der begrafenisdrukte; voor het sterfhuis stond bereids de baar, gedekt met het slappig geplooide zwarte lijkkleed en daaromheen slenterden of stonden stil te praten en te wachten de dragers en genoodigden, de meesten in zwarte jassen, doch velen ook

in hun bruine of grijze Zondagsche plunje; er waren er met ruige hooge hoeden van verwonderlijk ouderwetsch model andere droegen gewone zwarte dopjes of hooge glanzend zijden petten.

Het alledagwerk lag stil; de vrouwen wier daagsche kleeding slordig leek bij de uitgedostheid der mannen, stonden aan de deuren of klitten bijeen in stil pratende groepjes.

Van 't sterfhuis, waarin een kruidenierswinkeltje werd gehouden, waren de groene luiken met de halve maantjes gesloten en voor het winkelraam was het gordijn neergelaten; het hing wat scheef op een flesch zuurtjes, die te dicht bij 't venster stond.

Telkens gingen er mannen naar binnen of traden er uit, dan klingelde lang en lijzig het winkelschelletje en dat geluid trok steeds weer aller aandacht naar de deur.

De begraafplaats was naast de kerk; de poort stond open, wat kinderen scharrelden er voor, keken naar binnen en wezen.

Het grijsgepleisterde kerkje met den vervallen stompen toren stond er in rustigen eenvoud, in halve schaduw van oude olmen; kraaien zwierden om de wijzerborden, vlogen uit en in de galmgaten, waarbinnen ze hun nesten hadden.

Het liep naar elven.

Eensklaps bleven de drentelaars staan en rekten de groepen, die stonden te praten, hun halzen in aandacht.

In de dorpsstraat naderden de heeren van Holtenaar.

‘Dat zal de familie wezen’, fluisterde een vrouw.

‘'t Benne z'n broers’, deelde een ander mee.

Dan, als automatisch, begon een langzaam toeschuiven in de richting van het sterfhuis, de mannen vooraan in donkere stille groepen, daarachter de vrouwen, kleuriger in 't blauw der schorten en 't wit en rood der jakken met half opgestroopte werkmouwen; ze vormden een halven kring om de leege baar en staarden naar de vreemdelingen.

Deze naderden langzaam, Victor, militair stram-rechtop, Eduard gebogen, doodmoe en zwaar steunend op zijn paraplu.

‘Die kleine is rimmetiekig’, fluisterde een vrouw.

‘Hou je smoel, toch...’, bitste een ander verontwaardigd.

Een diepe stilte heerschte toen de twee broeders bij het sterfhuis waren gekomen. Ze zagen den kring rond, dan

lichtten beiden de hoeden; gelijkelijk ontblootten alle mannen het hoofd.

‘Hier zal het zijn’, sprak Eduard, terwijl hij de winkeldeur opende en binnen trad; Victor volgde.

Een dompige geur van komijnekaas, stokvisch en koffie sloeg hen tegen. Achter de toonbank in den goren schemer van het gedempte licht, trad uit een deur een vrouw te voorschijn. Ze was al tamelijk bejaard; een zwart wollen mutsje met wat zijden strikjes omlijstte het bleeke scherpe gezicht met de kleine, vinnig loerende oogen; ze droeg een zwartgitten japon met gitten knoopjes, blijkbaar haar Zondagsche en een dofzwart satinetten schort met zwarte kantjes afgezet.

De plotselinge verschijning der twee deftige heeren tegenover haar, voor den toog, met de hoeden in de hand en de gekapte witte hoofden, verwarde haar een oogenblik; ze wist niet wat ze zeggen moest, maakte een vreemde diepe dienaresse.

‘Juffrouw Meeters, zeker?’ vroeg Eduard, en als ze zacht prevelde ‘Jewel, meneer...’, vervolgde hij: ‘mijnheer en ik zijn de broers van de overledene, juffrouw. U heeft mijn brief zeker wel ontvangen?’

‘O, jewel... zeker meneer... aangenaam’, antwoordde ze nu, wat luider: ‘wil u maar hier door komen, asjeblieft.’

Ze liepen achter de toonbank om en de juffrouw liet hen voorgaan in een kleine kamer, waar een petroleumlampje zonder ballon een triest schemerig licht gaf.

Eduard viel dadelijk neer op een stoel, loosde een zucht van verlichting, zakte wat in elkaar; de juffrouw schoof ook een stoel aan voor Victor, doch deze bedankte met een gebaar.

‘'t Is toch verschrikkelijk, hé heeren...’, begon ze dan op een wat huilerigen toon, ‘zoo op acht dagen gezond en dood... ja, 'n mensch kan toch wat krijgen... 't is erg... 't is erg...’

Ze haalde een zakdoek te voorschijn en veegde aan haar oogen.

‘Heeft meneer voor zijn overlijden nog een bizonder verlangen te kennen gegeven, ten opzichte van zijn begrafenis of zoo...?’ vroeg Eduard, die weer wat rechter ging zitten.

‘Nee meneer...’, teemde de juffrouw. ‘Och, hij lee zoo maar stil, zee niks, vroeg niks... en als ik dan wat zee, dan dee die maar zoo met z'n hoofd of-tie zeggen wou: Laat me maar liggen.’

‘Zoo... zoo...’

Eduard knikte wat peinzend.

‘Alleen op 't laatst... dat was 'n Donderdag, nee toch nie... Vrijdagmorgen, toen zee-die nog, dat ik dat portret, dat op de schoorsteen sting, op tafel moest zetten, dat-ie 't zien kon vanuit z'n bed... dát was 't laatste...’

Victor zag Eduard aan.

‘Zou dat van Mama...?’ vroeg hij zacht.

Eduard haalde zijn schouders op.

‘Zullen wel zien...’ en dan tot de juffrouw: ‘Heeft meneer in 't laatst nog over zijn familie gesproken?’

De juffrouw schudde het hoofd.

‘Alleen vroeg hij... 's kijken, ja, dat was Woensdagavond of 't geld al gekomen was... de gewone postwissel van u of van... e... dat weet ik natuurlijk niet...’, besloot ze met een wat loerenden blik.

‘O juist... ja, ja...’, sprak Eduard snel en dan zakelijk. ‘Voor de begrafenis is alles in orde?’

‘Pront meneer’, antwoordde ze met zichtbare voldoening. ‘Alles eerste klas. 't Zal wel naar uw zin zijn, denk ik. Ja, de kist is gisteren gesloten, ziet u. Ik had hem anders graag voor u open gelaten, maar de dokter zee..’

‘'t Is goed juffrouw... 't is heel goed’, viel Eduard haar in de rede.

‘Maar als u de kist nog even wilt zien...?’ sprak ze.

Eduard aarzelde, zag Victor aan, die zijn wenkbrauwen fronste, dan kort knikte.

Dan, achter de juffrouw traden ze een gangetje in en volgden haar in een wat ruimere kamer, waar een hanglamp laag brandde en blijkbaar gewalmd had; nog hing de blauwige smook verstikkend in de kamer.

Eduard hoestte ervan.

De groote eikenhouten doodkist stond onbedekt op zwarte schragen midden in de kamer; de tafel was opzij geschoven.

De beide broeders staarden er zwijgend naar met gebogen hoofden.

‘'n Kostelijke kist, vindt u niet?’ fluisterde de juffrouw heel zacht en dan wijzend: ‘Die mooie nikkelen schroeven... en zwaar... zwaar...’

Eduard knikte somber; langzaam en zwijgend wendden hij en Victor zich af, verlieten het vertrek.

In het kamertje achter den winkel troffen ze een man in 't zwart met een krippen band om den hoed. Wat galmend plechtig stelde hij zich voor als de begrafenisdienaar, vroeg of de familie toestond dat met de uitvaart een aanvang werd gemaakt en vertrok dadelijk na 't bevestigend antwoord van Eduard.

De juffrouw volgde hem en de broeders bleven alleen.

‘Als dat 't portret van Mama is’, sprak Victor, ‘dan heeft hij in 't laatst toch nog...’

Eduard knikte.

‘Ik dacht er juist aan. Arme Tom... Zoo'n einde... die omgeving hier... en als je dan eens terugdenkt aan het ouderlijk huis op de Vijverberg... God... God...!’

Een geschuifel van voetstappen en een fluisteren van meerdere stemmen hield even hun aandacht vast; door de halve maantjes in de luiken drong een bleek schijnsel van daglicht; daarachter klonk een gedruisch van voetstappen, een geroezemoes van zacht pratende menschen op de straat.

‘Hoe vind je... haar?’ fluisterde Victor met een hoofdwenk naar de richting van de gangdeur, waaruit juffrouw Meeters vertrokken was.

Eduard zag hem aan, maakte een beweging met zijn mond, haalde zijn schouders op.

Er werd op de deur getikt en de begrafenisdienaar opende die, galmde luider dan noodzakelijk was: ‘De familie wordt verzocht het lijk te volgen.’

De beide broeders voelden het even als een verkwikking, toen zij uit het bedompte huisje weer traden in het heldere buiten van den mooien herfstdag.

Dadelijk sloot zich achter hen aan de lange rij van genoodigden, twee aan twee, een zwijgende stoet; de vrouwengroepen waren teruggedrongen op aanmaning van den veldwachter, die in zijn Zondagsche uniform de statie vooraf zou gaan. Het was eenige oogenblikken héél stil en ook toen de dragers de baar hieven en langzaam vooruit gingen, waarna

een schuifeling van voetstappen der volgenden hoorbaar werd, scheen een atmosfeer van stille wijding over gansch de omgeving te hangen.

Toen begon, naar dorpsgebruik, de kerkklok te luiden.

Het besef, dat dit alles toch geschiedde om de laatste eer te bewijzen aan Tom, drong gelijkelijk met stille ontroering en voldoening tot de beide broeders door, doch een oogenblik later voelden ze ook het schier ongeloofelijk bittere, dat diezelfde Tom hier geleefd had als een gelijke, als een minderwaardige zelfs van al die menschen daar achter hen.

Hoever stonden zij, zijn eigen broeders, van diezelfde menschen af!

Het klokgelui beierde helder door den frisschen herfstdag: het klonk eer blij-plechtig dan somber. De afstand tot de kerk was kort; de begraafplaats lag in de volle zon; terzijde van het poortje stonden twee oude olmen. Juist toen de dragers het kerkhof betraden suisde een windvlaag door de kruinen, een dwarreling van gele bladen spreidde zich over den ganschen stoet.

Als de kist in het graf was gelaten en de beide broeders ieder een schop aarde er over hadden gestrooid, begaven ze zich naar den uitgang en bleven daar staan.

De begrafenisdienaar had hen gezegd, dat dit op het dorp gebruikelijk was. Toen kwamen dan ook alle volgers hen zwijgend begroeten en de broeders spraken plichtmatig tot elk een woord van dank voor de betoonde belangstelling en drukten de tallooze, ruwe, vaak bloote handen.

Wanneer zij meenden, dat de laatste gepasseerd was, trad eensklaps nog iemand op hen toe.

Het was een korte buikige man: hij was vrij goed gekleed, zijn gelaat zag vuurrood en gezwollen, de waterige blauwe oogen keken schuw en loerend naar de beide heeren die hem de hand reikten.

‘Dank u voor de belangstelling’, herhaalde Eduard plechtmatig en ook Victor mompelde zoo iets.

‘De heeren zijn zeker de broers van den overledene?’ vroeg de man en als beiden knikten: ‘Ik was de beste vrind van Thomas, heeren... even voorstellen... Vermast.’

Wat verwonderd en onaangenaam verrast zagen beiden den spreker aan, maar Vermast, dadelijk gemeenzaam wor-

dend, sloeg voor: ‘willen we zoover samen oploopen heeren? D'r komt geen mensch meer.’

Ze volgden zwijgend.

‘Ja... ik en Thomas zijn altijd bevriend geweest...’, vervolgde Vermast, ‘... 'n beste kerel, was-ie. Och hij had hier niet veel... allemaal boeren... en de familietrots, hé?’ Hij lachte.

‘Ja, Zeleveld is maar een stil plaatsje’, sprak Eduard ontwijkend.

‘Stil meneer?... Hij was t' er levend begraven. Levend begraven, meneer!’ riep Vermast. ‘Maar ik wist hem nogal eens op te kikkeren... ik hou van een lolletje... nou en hij ook wel... hé? U weet er alles van. Thomas... 'n gesjochte jongen. Och, we waren bepaald intiem, zieje. Hij vertelde me ook alles, zoo van z'n familie. Ik weet de heele geschiedenis...’

Ze stonden weer voor 't sterfhuis.

‘Nu’, sprak Victor op ijskouden, bijna dreigenden toon: ‘Het doet ons genoegen, dat we nog een vriend van onzen broeder gesproken hebben. Dank u'’, en hij knikte uit de hoogte ten afscheid en draaide Vermast den rug toe.

‘Ja, 'n oogenblikkie..’, sprak Vermast, terwijl hij Eduard nog aanklampte, na een schuwen blik op Victor geworpen te hebben, die het winkeldeurtje al geopend had. ‘'t Is nou niet voor 't een of ander, maar Thomas en ik die kochten altijd samen de sigaren en de cognac en zoo, dus als daar nog van is... ik zeg het maar, u begrijpt juffrouw Meeters is ook nogal van de heb en als je met zoo'n sterfgeval...’

‘We zullen aan uw belangen denken’, sprak Eduard zich met een korten hoofdknik afwendend.

‘Patser!’ sprak Victor tamelijk luid.

Dan traden ze beiden naar binnen.

Vermast was nog even blijven staan, zette dan zijn hoogen hoed wat achterover, stak zijn handen in zijn zak en liep de herberg in.

In 't sterfhuis was juffrouw Meeters zeer ijverig geweest; in de kamer, waar de kist gestaan had, waren de meubels weer ordelijk geplaatst; er was gelucht, maar de petroleum-

dwalm en de zurige geur van het versche eikenhout der kist waren maar onvolkomen verdreven.

De lamp brandde nu wat helderder. De tafel was gedekt met een rood geruite servet; er stond koffie klaar en broodjes en een stukje kaas.

Victor en Eduard hadden hun overjassen uitgedaan, zaten nu vreemd feestelijk in hun rokken met laag uitgesneden vesten bij het sobere maal; de juffrouw diende ijverig, schonk koffie, gaf de boter aan, sprak daar tusschendoor op wat klagerigen toon: Och, ze zou meneer ook erg missen... ze was ook weduwvrouw en dan was elke gulden er een... in 't laatst was 't voordeel er toch al af geweest... Och ze zei dat nergens om, zoo was ze niet, maar de heeren begrepen wel, zoo met zoo'n zieke... bouillon... en telkens eieren.. en volop melk... of een puddinkje... je kon dat toch niet anzien, dat zoo'n zieke niks at en dan probeerde je van alles... en dan met het sterven en zoo... het beddegoed moest ze toch ook laten stoomen... zei de dokter zelf...

Eduard onderbrak haar door te zeggen dat ze alle extra kosten maar moest opgeven, ook van de koffie en de broodjes, die ze nu gebruikten.

Maar dat wilde ze niet, ze zou zich doodschamen, als ze daar wat voor vroeg; natuurlijk dat andere, dat moest ze wel vragen, want met die duurte van alles...

Toen Eduard haar verzocht een rijtuig of desnoods een karretje te bestellen dat over een half uur voor moest zijn om hen naar 't station te rijden, ging ze heen.

De broeders aten weinig; de koffie was goed en verkwikte wel. Victor stak een sigaar op, blies groote rookwolken uit.

‘Die ellendige lucht van die kist, die maar al hangen bleef.’

Toen juffrouw Meeters terugkwam, stonden ze van tafel op en Eduard vroeg naar de eigendommen van den overledene.

Ze boog wat plechtstatig; ze had alles bij elkaar gereed gelegd in de slaapkamer, ze zou liever sterven dan wat achter te houden, wat haar niet toekwam. ‘Ik zeg altijd maar, eerlijk duurt het langst, nietwaar heeren?’

Dan verzocht ze den broeders haar te volgen.

In de slaapkamer, die een raam had op een binnenplaats, drong het daglicht helder door; er hing een lucht van tabaksrook en jodoform; het bed was leeggehaald; op de stoelen lagen stapeltjes wit en wollen ondergoed en de bovenkleeren waren gelegd over de tafel; onder het bed waren naast elkaar gezet een paar bottines en een paar afgetrapte pantoffels.

Op het nachttafeltje stond een portret in lijst.

Eduard trad er op toe, greep het met stille ontroering en zijn hand beefde toen hij het dicht onder zijn oogen bracht. Het was een foto van een half ontkleede vrouw, die met een wulpschen lach een stuk van haar naaktheid toonde. Verschrikt zette Eduard het terug; zijn gezicht betrok.

‘Is 't van Mama?’ vroeg Victor zacht, maar dan het ding bekijkend, ontsnapte een nauw gesmoorde vloek zijn lippen: ‘Vuilik!...’

Haastig en vluchtig nu, zagen ze verder wat er was, vroegen naar mogelijke albums, brieven, papieren... Juffrouw Meeters gaf de sleutels van een la der chiffonnière; er was wat schrijfpapier in, een half leege tabakszak, een catalogus van een leesbibliotheek, wat oude quitanties en in een couvert met een Duitschen postzegel er op, wat onopgeplakte foto's van 't zelfde genre als de vrouw in 't lijstje.

Dat was alles.

Eduard herinnerde zich nu wat Vermast beweerd had van sigaren en drank, vroeg er naar.

Maar zijn vraag ontketende een storm van booze woorden.

‘Vermast... dat kreng!... 't Is zonde, dat ik 't zeg, heeren... maar grooter smeerlap is 't er in 't heele dorp niet... van uw broer zak niks meer zeggen, afijn, die is dood...’, en dan terwijl haar stem laag werd van bevende verontwaardiging. ‘Die sigaren en de cognac van hem... pòh!... 'k zal u net zeggen, hoe 't is, heeren... die laatste sigaren en die flesch cognac, díe motten nog betaald.. ik heb ze gehaald, op mijn naam natuurlijk... omdat zijlie nergens konden poffen...’

‘Goed juffrouw... goed, goed...’, suste Eduard, ‘ik geloof graag wat u zegt... ik vroeg er maar naar, omdat die meneer...’

‘Meneer...!’, herhaalde ze nog verachtelijk.

Eduard opende nog even de lade, stak het couvert met de foto's in zijn rokzak, nam ook de foto uit de lijst en stak die eveneens bij zich.

‘Ik geloof niet, dat we hier verder nog iets te doen hebben’, sprak hij dan tot Victor.

Eenige oogenblikken later stond er een sjees voor.

Juffrouw Meeters hielp de heeren in hun jassen; ze was opgewonden van zenuwachtige blijdschap: Eduard had haar gezegd, dat ze de heele nalatenschap mocht behouden.

Ze putte zich uit in gedienstigheden, steunde en duwde hem en Victor zorgzaam bij 't instijgen ten aanschouwe van een belangstellenden kring buren, praatte nog naar 't rijtuig:

Zeker, zeker, de heeren konden er vast op aan, ze zou gaan kijken of de steen behoorlijk werd geplaatst op 't graf... en dan zou ze 't subiet schrijven. En als de heeren nog iets wenschten, ze hadden 't maar voor 't zeggen.

‘Goeie reis en wel thuis heeren... Piet, zul je de heeren helpen bij 't uitstappen... denk er om hoor... dag heeren... nog vrindelijk bedankt...’

De sjees was wel heel nauw, maar de broeders loosden gelijkelijk een zucht van verlichting, toen het voertuigje zich in beweging stelde.

De koetsier, een boerenjongen, legde er flink de zweep over en de wielen ratelden weldra lustig over den klinkerweg.

‘Zoo is 't toch beter, hé?’ sprak Victor, terwijl hij glimlachend naar zijn broer keek, die even als hij zijn hoed vasthield, welke dreigde door 't schokken van zijn hoofd te vallen.

Eduard lachte terug.

In een eerste klas coupé, behagelijk geleund tegen de fluweelen kussens, staken ze beiden een sigaar op.

Ze hadden hun jassen uitgedaan en hun hoeden afgezet.

‘Godallemachtig, dat was een corvée, hoor!’ verzuchtte Victor, ‘wat ben ik blij, dat dàt achter de rug is.’

‘Vijf uur thuis, goeie aansluiting’, sprak Eduard, ‘ik moet nog even op de Witte zijn, ga je mee?’

‘Goed.’

Eduard taste naar het couvert met de foto's en de enkele,

die in het lijstje gezeten had, begon ze in stukjes te scheuren, al kleiner en kleiner.

Victor zag glimlachend toe.

‘Wat doe je?’

Eduard antwoordde niet dadelijk, hij stond op, liet het portierraampje zakken.

‘De laatste dienst, die we aan zijn nagedachtenis kunnen bewijzen’, sprak hij op ernstigen toon.

Dan greep hij de snippers, wierp ze 't venster uit.

Ze stoven weg in een woeste dwarreling.

A.H. VAN DER FEEN.

Leekenvragen ten opzichte van de relativiteitstheorie.

Onder de heilzame gevolgen, die wij van de thans in voorbereiding zijnde herziening der Hooger-Onderwijswet mogen verwachten, is zeker niet het minst belangrijke dit: dat daardoor, veel meer dan tot dusver, de verbinding eener grondige natuurwetenschappelijke en eener grondige wijsgeerige scholing mogelijk en waarschijnlijk zal worden. Het groote belang van deze verbinding voor de wijsbegeerte zal niemand ontkennen, die er zich rekenschap van heeft gegeven, hoe de natuurwetenschap eenerzijds, vanwege de hooge ontwikkeling harer onderzoekings- en bewijsmethoden, het onmisbare materiaal levert voor den opbouw der kennisleer, en hoe zij anderzijds, vanwege den omvang en de nauwkeurigheid der door haar aan het licht gebrachte wettelijke betrekkingen, een der toetssteenen vormt voor de aannemelijkheid van de hypothesen der metaphysica. Onder de thans geldende wet, die bij de regeling der universitaire examens onoverkomelijke slagboomen opricht tusschen de verschillende faculteiten, behoort evenwel zulk een verbinding uit den aard der zaak tot de hooge uitzonderingen; en al zullen nu de meeste philosophen wel hun best doen om het hun ontbrekende door latere studie aan te vullen, dit zal toch meestal slechts in geheel onvoldoende mate kunnen geschieden. Immers het is één ding, zich gedurende eenige van zijn beste jaren ondergedompeld te hebben in experimenteel en mathematisch werk, - iets anders, later, bij verminderd opnemingsvermogen en tusschen ander dringend werk door, telkens uit handboeken

en monographieën bijeen te zamelen, wat men voor zijn tegenwoordig doel noodig heeft. ‘Was Hänschen versäumte, holt Hans nicht mehr ein’. En dit vooral niet, wanneer de wetenschap door geheel nieuwe, nog geenszins tot rust gekomene, ook voor menig vakman van de oudere generatie nog moeilijk te overziene stroomingen tot in haar diepste grondslagen wordt gerevolutioneerd. Ik heb dit alles zeer sterk ondervonden; en wanneer ik mij desalniettemin veroorloof, enkele bezwaren tegen het relativiteitsbeginsel voor een ruimeren kring uit te spreken, dan doe ik dit dus zeer bepaaldelijk in den vorm van vragen: minder met de pretensie, licht te kunnen geven, dan in de hoop, licht te zullen ontvangen. De omstandigheid, dat de natuuronderzoekers, die over dit beginsel hebben geschreven, niet zelden van het verlangen naar contact met de wijsbegeerte blijk hebben gegeven, is voor de vervulling van die hoop een gunstig voorteeken.

Het relativiteitsbeginsel wordt door zijn ontdekker, A. Einstein, omschreven als de stelling, *dat voor de formuleering der natuurwetten alle betrekkingslichamen*, *welke ook hun bewegingstoestand moge zijn*, *principieel gelijkwaardig zijn*.[1)] Ik zal in de eerste plaats trachten, de beteekenis van deze stelling met enkele woorden te verduidelijken.

Richten wij daarvoor onze opmerkzaamheid op een der eenvoudigste en algemeenste natuurwetten: de traagheidswet. Gewoonlijk wordt deze wet aldus uitgedrukt, dat een aan zichzelf overgelaten lichaam zijn bewegingstoestand onveranderd handhaaft: derhalve, wanneer het in rust verkeert, ook verder blijft rusten, en wanneer het zich beweegt, die beweging rechtlijnig en met eenparige snelheid voortzet. Maar deze uitdrukking eischt nadere toelichting. Wanneer wij, om de wet aan de ervaring te toetsen, b.v. een vóór ons liggend rustend voorwerp bekijken, dan kunnen wij er ons ongetwijfeld van overtuigen, dat wij het voortdurend op dezelfde plaats blijven waarnemen. Maar zoodra wij ons zelf gaan bewegen, zien wij het voorwerp niet meer in rust; veeleer beweegt het zich, in een richting tegengesteld

1) Einstein, Ueber die spezielle und die allgemeine Relativitätstheorie, 3e Aufl. Braunschweig 1918 bl. 42, 66.

aan die van onze beweging, door ons gezichtsveld. En wanneer wij heen- en weerwandelen, zien wij ook het voorwerp eene heen- en weergaande, op ieder oogenblik aan de onze tegenstelde beweging uitvoeren. Wanneer nu iemand de vraag had gesteld, of deze en dergelijke ervaringen niet in strijd zijn met de traagheidswet, dan zou de oude, 'klassieke' mechanica daarop hebben geantwoord: wanneer wij van rust of beweging spreken, dan bedoelen wij daarmede niet rust of beweging ten opzichte van een zelf in beweging verkeerenden waarnemer, maar absolute rust en absolute beweging, dat wil zeggen: rust of beweging ten opzichte van een waarnemer, die zelf in rust verkeert. De oude mechanica liet dus de traagheidswet en de andere bewegingswetten slechts gelden onder de uitdrukkelijke of stilzwijgende voorwaarde, dat alle bewegingen ten opzichte van bijzondere, n.l. zelf in rust verkeerende betrekkingslichamen werden bepaald. En het is tegen het stellen van deze voorwaarde, dat Einstein met zijn eisch van de principieele gelijkwaardigheid van alle betrekkingslichamen voor de formuleering der natuurwetten zich verzet.

Vragen wij nu, hoe deze eisch wordt gemotiveerd, dan zullen wij twee zeer verschillende groepen van argumenten, die door Einstein en zijne volgelingen veelal niet scherp uit elkander worden gehouden, moeten onderscheiden. Aan den eenen kant wordt het relativiteitsbeginsel voorgesteld als *een kennistheoretisch-methodologisch postulaat*, dat onafhankelijk is van alle bijzondere ervaringen, en waaraan men zou moeten vasthouden, welke ook de inhoud van die ervaringen mocht zijn; aan den anderen kant moet het dienst doen als een ter verklaring van bepaalde verschijnselen opgestelde en dus aan deze te toetsen *natuurwetenschappelijke theorie*. Hoe zich de bewijskracht van het betoog over deze beide groepen van argumenten verdeelt: of de relativiteitstheorie ook zou moeten worden aanvaard, als de bevestigende feiten ontbraken, en of omgekeerd die feiten haar zouden kunnen dragen, als hare theoretische grondslagen onvoldoende bleken, wordt nergens duidelijk gezegd. In elk geval zal het wenschelijk zijn, de beide bewijsvoeringen afzonderlijk in het oog te vatten.

Wat nu vooreerst het relativiteitsbeginsel *als kennistheoretisch-methodologisch postulaat* betreft, ligt het uitgangspunt van het betoog in de overweging, *dat ons in de ervaring nooit iets anders dan relatieve beweging gegeven is en gegeven kan zijn*. Voor de beweging van een lichaam ten opzichte van onszelf, die wij onmiddellijk waarnemen, kunnen wij zijn beweging ten opzichte van de aarde -, voor deze zijn beweging ten opzichte van de zon -, voor de beweging ten opzichte van de zon die ten opzichte van de vaste sterren in de plaats stellen, maar ook deze laatste beweging is nog altijd relatief bepaald. Ook komen wij niet verder, wanneer wij een 'rustend' betrekkingssysteem zoeken, om daaraan den bewegingstoestand van andere lichamen te meten, want die rust zou weer door vergelijking met een ander betrekkingssysteem vastgesteld moeten worden en zoo voort ad infinitum. En zoo zal men dan wel moeten toegeven, dat een betrekkingssysteem, waarnaar men de absolute beweging van een lichaam zou kunnen bepalen, nergens in de ervaring te vinden is.

Derhalve, concludeeren de relativisten, *is het begrip van absolute beweging een begrip zonder reëele beteekenis*, *en dus onvoorwaardelijk uit de wetenschap te verbannen*. 'Ein Kernpunkt der Einstein'schen Forschungsart' ligt in den gebiedenden eisch, 'dass bei der Formulierung der Naturgesetze nur solche Dinge miteinander zu verknüpfen seien, die tatsächlich der Beobachtung unterliegen', en 'das Prinzip der Relativität aller Bewegungen ist... ein spezieller Fall (dieser) Forderung, nämlich ihre Anwendung auf die Grundanschauungen der Mechanik. In der Tat beobachten wir nur die Bewegungen von Körpern relativ zu einander, die klassische Mechanik arbeitet aber seit Newton mit dem Begriff der absoluten Bewegung eines Körpers im Raum. Erst Einstein ist es gelungen, sie von solchen unnatürlichen Vorstellungen ganz zu befreien'[1]. Of, zooals onlangs een nederlandsch aanhanger van Einstein het nog korter en krachtiger uitdrukte: 'in de klassieke mechanica *spookt*

1) E. Freundlich, Die Grundlagen der Einsteinschen Gravitationstheorie, Berlin 1916, bl. 6-7.

het'[1], en eerst de relativiteitstheorie is er in geslaagd, het spook te verdrijven.

Inderdaad is met de uitschakeling van het begrip der absolute beweging de grondslag gegeven, waarop de relativiteitstheorie kan worden gebouwd. Heeft de wetenschap uitsluitend te maken met relatieve bewegingen, kan dus, wanneer zij van de beweging van een lichaam spreekt, daarmede slechts bedoeld zijn verandering van de plaats, die het *ten opzichte van andere lichamen* inneemt, dan schijnt daaruit te volgen, *dat alle lichamen*, *wat betreft hun geschiktheid om als betrekkingssysteem voor het meten van de bewegingen van andere lichamen te dienen*, *volkomen gelijkwaardig zijn*. En verder: *dat een natuurwet*, *om op algemeenheid en bepaaldheid aanspraak te kunnen maken*, *geldig moet blijven*, *ten opzichte van welk betrekkingssysteem ook de daarin voorkomende bewegingsverschijnselen worden bepaald*. Volgens de oude opvatting had ééne bijzondere wijze van bepaling (die, welke men 'absolute beweging' noemde) *iets voor* bij de andere; volgens de nieuwe staan alle op één lijn, en is er geen reden te bedenken, waarom een natuurwet voor de relatieve beweging ten opzichte van het eene betrekkingssysteem wel, voor die ten opzichte van het andere niet zou gelden. En zoo leidt dan 'der Wunsch, in den Ausdruck der Naturgesetze nur physikalisch Beobachtbares aufzunehmen,... zu der Forderung, dass die Gleichungen der Physik ihre Form bei (einer) ganz beliebigen Transformation nicht ändern, dass sie also für beliebige Raum-Zeit-Koordinatensysteme gelten'[2], - derhalve tot het relativiteitsbeginsel in den boven (blz. 2) aan Einstein ontleenden vorm. Het wordt dus de taak der natuurwetenschap, de formules voor alle natuurwetten in een zoodanigen vorm te brengen, dat zij, wanneer zij voor bewegingen ten opzichte van een bepaald betrekkingssysteem gelden, ongewijzigd blijven gelden voor bewegingen ten opzichte van welk betrekkingssysteem ook: niet slechts van zoodanige,

1) J.A. Schouten, Over de ontwikkeling der begrippen ruimte en tijd in verband met het relativiteitsbeginsel, Rotterdam, 1920, bl. 21.
2) Schlick, Raum und Zeit in der gegenwärtigen Physik, Berlin 1919, bl. 51.

die zich ten aanzien van het eerste eenparig en zonder draaiing bewegen (speciaal relativiteitsbeginsel) maar ook van alle andere, zooals b.v. een vrij vallend lichaam of een willekeurige bewegingen uitvoerende balletdanseres (algemeen relativiteitsbeginsel). Of, om een eenvoudig voorbeeld te nemen, dat door Einstein aan een bijzonder, in de relativiteitstheorie een centrale plaats innemend geval wordt ontleend: de onderstelling, dat een lichtstraal, die een bewegenden trein achterna gestuurd wordt, ten opzichte van dien trein een iets geringere voortplantingssnelheid zou hebben dan ten opzichte van den vasten grond, 'verstösst gegen das... Relativitätsprinzip. Das Gesetz der Lichtausbreitung im Vakuum müsste nämlich nach dem Relativitätsprinzip, wie jedes andere allgemeine Naturgesetz, für den Eisenbahnwagen als Bezugskörper gleich lauten wie für das Geleise als Bezugskörper'[1].

De onvoorbereide lezer zal ongetwijfeld den indruk krijgen, dat hetgeen hier geëischt wordt onmogelijk en ongerijmd, immers een logische contradictie is. Als het licht, zal hij zeggen, zich met een snelheid van 300.000 km. per secunde voortplant, en als een trein zich in dezelfde richting met een snelheid van b.v. 30 m. per secunde voortbeweegt, dan *ligt daarin opgesloten*, dat de lichtsnelheid ten opzichte van dien trein niet 300.000 km., maar 30 m. minder bedraagt. En inderdaad valt daar niet veel tegen te zeggen, zoolang wij met de woorden 'tijd', 'ruimte' en dgl. blijven bedoelen, wat wij er altijd mede bedoeld hebben. Evenwel, men kan altijd een tegenstrijdigheid opheffen door de beteekenis der gebruikte termen te veranderen; en zoo wordt dan, ter wille van het relativiteitsbeginsel, door de relativisten aangenomen, dat de in den bewegenden trein gemeten afstanden regelmatig wat grooter, de daar gemeten tijden regelmatig wat kleiner uitvallen dan op den vasten grond, in zoodanige met de treinsnelheid samenhangende verhoudingen, dat daardoor de vermindering der lichtsnelheid ten opzichte van den trein precies wordt gecompenseerd. In het zooeven besproken geval zou derhalve, wanneer volgens de oude opvatting een lichtstraal aan den buitenstaander met een snelheid van

1) Einstein, t.a.p. bl. 12-13.

300.000 km., en aan den treinreiziger met een snelheid van 299.999,97 km. in de secunde voorbijschiet, deze laatste de zaak zoo moeten waarnemen, dat iets meer dan 299.999,97 km. in iets minder dan een secunde door het licht wordt afgelegd, zoodat als quotient van deze beide bedragen weer precies 300.000 km. lichtsnelheid voor den dag zou komen. En ten slotte is het dan aan het mathematisch genie van Einstein gelukt, ook voor andere natuurwetten gelijksoortige transformaties uit te denken, waardoor hunne geldigheid ten opzichte van ieder willekeurig betrekkingssysteem wordt verzekerd.

Het is duidelijk, dat het uitgangspunt van dezen geheelen gedachtengang, de weigering om in de natuurwetten begrippen op te nemen, waarvan de inhoud niet ‘tatsächlich der Beobachtung unterliegt’, staat en valt met een bepaalde kennistheoretische leer, n.l. met het empirisme of positivisme, hetwelk aanneemt, dat vertrouwbare kennis op geen andere wijze dan door generalisatie van zintuigelijke waarnemingen kan ontstaan. Aangaande deze leer nu zou ik vooreerst willen opmerken, dat zij, hoewel in de laatste honderd jaar door velen aanvaard, toch niet voldoende vaststaat om stilzwijgend ondersteld en aan een volledige revolutioneering der geheele natuurwetenschap dienstbaar gemaakt te mogen worden. Tegenover haar staat nog altijd de andere, ook door de vroegere natuurwetenschap veelal uitdrukkelijk of stilzwijgend aanvaarde meening, dat sommige elementen onzer kennis, in het bijzonder de logische en mathematische axioma's, eene directe, van speciale ervaringen onafhankelijke evidentie bezitten, en de geheele philosophie van Kant en zijne volgelingen is er op gericht geweest, dezen stand van zaken tot op zekere hoogte begrijpelijk te maken. Ook kan men, naar het mij voorkomt, althans ten aanzien van sommige (zooals de logische en arithmetische) axioma's met gerustheid zeggen dat zij daarin geslaagd is. Maar zelfs al ware dit zoo niet, in elk geval wijst de zelfwaarneming op een zoo groot verschil tusschen mathematische en physische evidentie, en hebben ook deze beide in de geschiedenis der wetenschap een zoo geheel verschillende rol gespeeld, dat men niet kan volstaan met zonder nadere verklaring aan te nemen, dat zij in wezen van dezelfde soort zijn. En evenmin met ver-

klaringen als deze: dat wij het op school zoo hebben geleerd, of dat Euclides nu eenmaal deze axioma's heeft opgesteld en anderen hem hebben nagepraat, of dat onze ervaring, voor zoover zij reikt, ons nooit afwijkingen van deze axioma's heeft leeren kennen. Terwijl dus onvoorwaardelijk is toe te geven, dat de absolute beweging, waarvan in de klassieke mechanica sprake is, ons in de zinnelijke waarneming evenmin gegeven is of gegeven kan zijn als een exact rechte lijn of een volmaakte driehoek, heeft men aan den anderen kant rekening te houden met het feit, dat wij allen, zoolang wij niet door zekere kennistheoretische beschouwingen met ons zelf in tegenspraak gebracht zijn, vastelijk overtuigd zijn, van al deze dingen toch wel iets te weten: b.v. met onbetwijfelbare zekerheid in te zien, dat de som van de hoeken van een driehoek precies gelijk moet zijn aan twee rechte[1)], of dat, wanneer twee

1) De meening, dat de zekerheid van deze stelling, gelijk die van de geheele euclidische geometrie, ten slotte toch op een vergissing zou berusten, vindt, zooals men weet, schijnbaar steun in onderzoekingen uit de laatste honderd jaren, waardoor, zooals men meent, is bewezen, dat naast de euclidische tal van andere ruimtevormen evengoed denkbaar en mogelijk zijn, zoodat de vermeende directe evidentie der eerste als een illusie zou moeten worden verworpen. Deze gevolgtrekking berust evenwel op een misverstand. Wat de bedoelde onderzoekingen hebben aangetoond, is slechts dit: dat de *algebraïsche formules*, waarin men de voor de driedimensionale euclidische ruimte geldende afhankelijkheidsbetrekkingen kan samenvatten, zich zonder tegenstrijdigheid zoo laten omvormen, dat zij een streng analogen bouw vertoonen als de formules, die gelden voor de tweedimensionale oppervlakken van den bol, de pseudosfeer, de ellipsoïde of andere bekende geometrische figuren. Of met andere woorden: dat zich uit het algemeene begrip van een systeem van onderling samenhangende grootheden, waarin elk element door drie onafhankelijk veranderlijken wordt bepaald, niet logisch laat afleiden, dat de daarin voorkomende afhankelijkheidsbetrekkingen juist die moeten zijn, welke aan de euclidische geometrie te gronde worden gelegd. Het is, ofschoon begrijpelijk, te betreuren, dat de meetkundigen zich hebben aangewend, aan deze systemen van afhankelijkheidsbetrekkingen den naam te geven van sferische, pseudosferische, ellipsoïdische en andere *ruimten*; immers daardoor wordt voor den leek de waarheid verduisterd, dat de genoemde onderzoekingen zich ten volle bewegen binnen het veld der algebraïsche analyse, en dat daarin over de vraag, of datgene, wat wij met ‘de ruimte’ bedoelen, niet misschien *krachtens zijn bijzonderen aard* alleen de euclidische, en niet de andere afhankelijkheidsbetrekkingen toelaat, op geenerlei wijze wordt beslist. Men vergunne mij, dezen stand van zaken met een eenvoudig voorbeeld toe te lichten. Wij zijn allen overtuigd, dat een tijdstip uit het verleden onmogelijk weer kan terugkeeren; dat derhalve, ook al zou in de wereld eenmaal alles weer juist zóó worden als het in een vroegeren tijd is geweest, toch die vroegere tijd zelf onherroepelijk voorbij is en voorbij zal blijven. Nu kan men zich evenwel mathematisch zonder eenig bezwaar grootheden denken, die, terwijl zij zich op een bepaalde constante wijze van hun uitgangspunt verwijderen, dit ten slotte toch weer bereiken, zooals b.v. met een cirkellijn het geval is. Zullen wij nu op dezen grond zeggen, dat de tijd ‘even goed’ in zichzelf terugkeeren als zich in het oneindige van een willekeurig beginpunt verwijderen kan? Wij zouden dat ongetwijfeld kunnen zeggen, wanneer wij van den tijd niet méér wisten, dan dat hij een eendimensionale grootheid is. Maar wij *bedoelen* nu eenmaal met het woord ‘tijd’ niet het genus ‘eendimensionale grootheid’, maar een bepaalde species daar van; en wij meenen in te zien, dat door de onderscheidende kenmerken van die species de mogelijkheid, dat een verleden oogenblik zou terugkeeren, wordt uitgesloten. Op geheel dezelfde wijze meenen wij nu ook in te zien, dat wat wij met het woord ‘ruimte’ bedoelen, meer kenmerken omvat dan in het begrip van een driedimensionaal systeem van afhankelijkheidsbetrekkingen liggen opgesloten, en dat in dit meerdere de gronden gelegen zijn, waarop de evidentie der euclidische axioma's voor het onbevangen denken berust. In deze richting bewegen zich, althans wat het tijdsbegrip betreft, ook de gedachten van Prof. Kuenen (Relativiteitstheorie, *de Gids* 1917, II bl. 122).

lichamen ten opzichte van elkander in relatieve beweging zijn, minstens een van beide in absolute

beweging verkeeren moet. Dat nu deze overtuigingen slechts een product van onbedachtzame overijling zouden zijn, is moeilijk aan te nemen, wanneer men denkt aan alle groote onderzoekers uit vroegeren en lateren tijd, door wie zij werden gedeeld. En in elk geval zou het toch óók mogelijk zijn, dat wij met de woorden ‘lijn’, ‘driehoek’, ‘absolute beweging’, zonder er ons precies rekenschap van te kunnen geven, *iets bedoelen*, dat, zonder een bijzondere waarnemingsinhoud te zijn, toch de evidentie der correspondeerende stellingen verklaren kan. Wat dat kan zijn, heeft de kennisleer te onderzoeken, in wier verschillende theorieën wij ons hier niet kunnen verdiepen. Maar het schijnt mij niet geoorloofd, zonder zoodanig onderzoek als zeker voorop te stellen, dat wij in deze onbetwijfelbare evidenties slechts met verkeerd begrepen of blindelings verabsoluteerde empirische regelmatigheden te doen kunnen hebben.

Nemen wij nu evenwel eens voor een oogenblik aan, dat

de empiristische theorie onzer kennis onwederlegbaar was bewezen, dat wij derhalve voor den opbouw der wetenschap over niets anders beschikten dan over de losse gegevens, die de zintuigelijke ervaring ons verschaft, - zou dan de in het relativiteitsbeginsel gestelde eisch als een onontkoombare, of ook maar als een natuurlijke gevolgtrekking uit dezen stand van zaken moeten worden aanvaard? Het spijt mij, ook dit niet zoo dadelijk te kunnen inzien. Wij hebben in het voorafgaande gezien, dat de bevrediging van dien eisch, derhalve de erkenning van alle mogelijke betrekkingssystemen als gelijkwaardig voor de formuleering der natuurwetten, wordt voorgesteld als een conditio sine qua non voor de algemeenheid en bepaaldheid, waarop die natuurwetten aanspraak maken. De bedoeling is duidelijk: voor de klassieke mechanica zegt b.v. het traagheidsbeginsel, dat de absolute beweging van een aan zichzelf overgelaten lichaam onveranderd blijft; wordt nu het begrip van absolute beweging opgegeven en mag er dus alleen nog van de oneindig verschillende relatieve bewegingen van het lichaam ten opzichte van andere lichamen sprake zijn, dan is de geldigheid van het traagheidsbeginsel voor deze niet meer algemeen en niet meer van te voren bepaald; dus, concludeert men, moet het door een ander beginsel vervangen worden, waaruit zich de beweging van het lichaam ten opzichte van elk willekeurig ander lichaam laat aflezen. ‘Sowohl in der klassischen Mechanik wie in der speziellen Relativitätstheorie’, zegt Einstein[1)], ‘unterscheidet man zwischen Bezugskörpern *K*, relativ zu denen die Naturgesetze gültig sind, und zwischen Bezugskörpern *K*', relativ zu welchen die Naturgesetze nicht gelten. Mit dieser Sachlage kann sich aber kein konsequent denkender Mensch zufrieden geben. Er fragt: wie ist es möglich, dass gewisse Bezugskörper (bezw. deren Bewegungszustände) vor anderen Bezugskörpern (bezw. deren Bewegungszuständen) ausgezeichnet sind? Welches ist der Grund für diese Bevorzugung?’ Zou nu, vraag ik mijnerzijds, hetzelfde niet met even veel of even weinig recht gezegd en gevraagd kunnen worden, wanneer wij vinden, dat lood en ijzer wel, goud en zilver daarentegen niet door zuren worden aangetast, of dat, terwijl de

1) Einstein, t.a.p. bl. 48-49.

meeste metalen in water zinken, sommige er op drijven? In deze gevallen zeggen wij toch ook niet, dat er sommige stoffen zijn, waarvoor ‘de natuurwetten’ gelden, en andere, waarvoor zij niet gelden; maar *wij richten onze natuurwetten er op in*, door daarin eenvoudig de voorwaarden hunner geldigheid mede op te nemen. Wij zeggen niet: het is een natuurwet, dat alle stoffen door zuren worden aangetast en in water zinken, om dan daarna te constateeren, dat die natuurwet soms wel en soms niet geldt; maar wij maken afzonderlijke natuurwetten voor lood en ijzer, goud en zilver, kalium en natrium, en deze wetten laten aan bepaaldheid en algemeenheid niet het geringste te wenschen over. Waarom kan men nu niet even goed als hier de stoffen, daar de betrekkingssystemen in de natuurwet opnemen? Waarom is het noodig, een formule te vinden, die voor alle betrekkingssystemen geldt, en niet voldoende, er eene te hebben, die de bewegingen van alle lichamen ten opzichte van een of enkele scherp bepaalde betrekkingssystemen beheerscht? Er *zijn* toch empirisch betrekkingssystemen gegeven, ten opzichte waarvan het traagheidsbeginsel, voorzoover onze waarneming reikt, volkomen nauwkeurig en algemeen geldt: als zoodanig heeft reeds Mach het systeem der vaste sterren, en Streintz alle lichamen, die geen centrifugaalverschijnselen vertoonen en onafhankelijk zijn van uitwendige krachtswerkingen, aangewezen. Wat is er nu tegen, in de formuleering van het traagheidsbeginsel een dezer betrekkingssystemen op te nemen, en uit de ten opzichte daarvan bepaalde bewegingen die ten opzichte van andere betrekkingssystemen op de bekende eenvoudige wijze af te leiden? Ik kan niet inzien, dat daardoor hetzij aan de algemeenheid en bepaaldheid der natuurwetten, hetzij aan het empiristisch beginsel ook maar eenigszins te kort zou worden gedaan.

Daar komt dan nog een tweede vraag bij: wat is eigenlijk de bedoeling van de uitspraak, dat ‘de natuurwetten’ voor ieder willekeurig betrekkingssysteem hunne geldigheid onveranderd moeten behouden? In de mathematische formuleering van die natuurwetten worden afhankelijkheidsbetrekkingen aangegeven tusschen verschillende, deels variabele, deels constante grootheden: *wordt nu bedoeld*, *dat alleen de algemeene vorm dezer afhankelijkheidsbetrekkingen*, *of dat*

ook de waarde der constanten bij het gebruikmaken van verschillende betrekkingssystemen dezelfde moet blijven? Wanneer dus b.v. ten opzichte van een bepaald assenstelsel een in eenparige beweging met een snelheid v gedurende een tijd t afgelegde weg door de formule $s = vt$ wordt gemeten, zal dan ten opzichte van een ander assenstelsel, dat zich tegenover het eerste met een gelijkgerichte snelheid v' beweegt, die weg door de formule $s = (v - v')t$ of nog altijd door de formule $s = vt$ gemeten moeten worden? Uit de eigen woorden van Einstein[1] zou men *het eerste* moeten opmaken, in welk geval dus (in overeenstemming met de klassieke mechanica) in het onderstelde geval wel het algemeene, eenparig-rechtlijnige karakter der beweging, maar niet haar snelheid voor de verschillende betrekkingssystemen dezelfde zou blijven. Maar dan is mij onbegrijpelijk, hoe Einstein (z.b. bl. 6) *uit dit relativiteitsbeginsel* den eisch van de onveranderlijkheid der lichtsnelheid voor verschillende betrekkingssystemen kan afleiden. - Nemen wij evenwel *het tweede* aan, dan zou daarmede gezegd zijn, dat niet slechts het licht met zijn snelheid van 300.000 km., maar ook het geluid, een postduif, een voetganger, die zich met snelheden van 300, 30, resp. 1 m. ten opzichte van de aarde in de treinrichting bewegen, dezelfde snelheden hebben ten opzichte van den bewegenden trein; ja zelfs dat een boom of een huis, die zich ten opzichte van de aarde in het geheel niet bewegen, ook ten opzichte van den trein in rust verkeeren. En inderdaad verkrijgt men deze uitkomsten, wanneer men in het als Lorentz-transformatie bekende systeem van vergelijkingen voor de lichtsnelheid c de bovengenoemde snelheden in de plaats stelt. Daar nu evenwel een interpretatie, die zulke gevolgtrekkingen in zich sluit, nog minder dan de vorige kan worden aanvaard, zou ik nog gaarne ingelicht worden over de vraag, hoe het mogelijk is, met Einstein de ongelijkheid der lichtsnelheden ten opzichte van de aarde en ten opzichte van den trein, afgescheiden van alle bijzondere ervaringen, als ‘im Widerspruch mit dem Relativitätsprinzip’ voor te stellen[2], - en

1) Einstein, t.a.p. bl. 8-9.
2) Einstein, t.a.p. bl. 13.

tevens die ongelijkheid voor alle andere bewegingsverschijnselen te blijven aanvaarden.

Evenwel, het relativiteitsbeginsel wordt, zooals boven werd opgemerkt, niet slechts verdedigd als een kennistheoretisch methodologisch postulaat, maar tevens als een *natuurwetenschappelijke theorie*, derhalve als een middel om van zekere feiten, die anders niet of minder eenvoudig verklaard zouden kunnen worden, rekenschap te geven. Deze feiten behooren in hoofdzaak, en behoorden bij de eerste opstelling van het relativiteitsbeginsel uitsluitend, tot het gebied der optische en electrische verschijnselen; het voornaamste daarvan is de uitkomst der bekende proef van Michelson, waaruit bleek, dat de snelheid, waarmede het van een aardsche lichtbron afkomstige licht zich ten opzichte der aarde over een kleinen afstand voortplant, onafhankelijk is van de aardbeweging. Dit resultaat werd nu vooreerst onmiddellijk gegeneraliseerd tot de stelling, dat de lichtsnelheid algemeen dezelfde is ten opzichte van alle betrekkingssystemen, die zich tegenover elkander eenparig en rechtlijnig bewegen, en daarin het bewijs gevonden voor de volstrekte algemeenheid van het relativiteitsbeginsel der oude mechanica. Zoo zegt Schlick, na uitvoerig over de proef van Michelson gesproken en verder alleen die van Trouton en Noble genoemd te hebben: ‘Mit anderen Worten: die Erfahrung lehrt, dass in der gesamten Physik der folgende Satz gilt: Alle Naturgesetze, in bezug auf ein bestimmtes Koordinatensystem formuliert, bleiben in vollstandig derselben Form in Geltung, wenn man sie auf ein anderes Koordinatensystem bezieht, das sich relativ zum ersten geradliniggleichförmig bewegt’[1]. Het is mij nu niet duidelijk geworden, wat de proef van Michelson tot het bewijs voor deze uitspraak kan bijdragen. Immers gesteld dat deze proef het omgekeerde resultaat had opgeleverd, dat derhalve de snelheid van het licht ten opzichte der aarde gebleken was verschillend te zijn in de richting der aardbeweging en in andere, dan zou daardoor evenzeer, wanneer maar die snelheid bij alle veranderingen van haar bedrag haar rechtlijnig en eenparig karakter behield, het

1) Schlick, t.a.p. bl. 9.

oude relativiteitsbeginsel bevestigd zijn geworden. Dit relativiteitsbeginsel is dus niet voldoende om het resultaat van de proef van Michelson te verklaren; veeleer moet er, zooals ook elders door Schlick[1)] en Einstein[2)] uitdrukkelijk wordt gezegd, eene andere onderstelling bij komen om die verklaring mogelijk te maken, n.l. de boven (bl. 6-7) besproken onderstelling van de verandering van lengte- en tijdmaten met de beweging van den waarnemer of, wat op hetzelfde neerkomt, die van de constantie der lichtsnelheid[3)]. De stand van zaken is dus deze: dat men, uitsluitend ter wille van de proef van Michelson, deze geheel nieuwe, in het relativiteitsbeginsel op geenerlei wijze reeds opgeslotene onderstelling met al hare ver reikende gevolgen heeft aanvaard, hoewel bij andere bewegingsverschijnselen (zooals de mechanische en de voortplanting van het geluid) niets is waargenomen, dat die onderstelling zou steunen. Zou, mag ik vragen, de vroegere natuurwetenschap er ooit aan gedacht hebben, aldus op grond van enkele weerbarstige verschijnselen de fundamenten, waarop onze geheele natuurbeschouwing rust, aan het wankelen te brengen? En zou ook de nieuwste natuurwetenschap daar wel aan gedacht hebben, wanneer niet de weg tot dit besluit reeds van te voren door het positivistisch vooroordeel was geëffend geworden?

Of heeft daartoe misschien ook nog een andere omstandigheid medegewerkt? De relativiteitstheorie heeft zich ontwikkeld, niet direct uit de feiten, maar uit den strijd der hypothesen over den aether; wat het resultaat der proef van Michelson verrassend maakte, was de voorafgaande onderstelling van een rustenden aether; de contractie van Lorentz werd uitgedacht om die onderstelling te kunnen handhaven, en de voor deze contractie opgestelde vergelijkingen werden in de speciale relativiteitstheorie van Einstein onveranderd overgenomen. Onder deze omstandigheden moest zich, schijnt het, die theorie wel voordoen als de natuurlijke samenvatting zoowel van de vele feiten, die de theorie van den rustenden aether hadden gesteund, als van

1) Schlick, t.a.p. bl. 3.
2) Einstein, t.a.p. bl. 28-29.
3) Kuenen, t.a.p. bl. 105.

de met deze theorie strijdige uitkomst der proef van Michelson. Maar nemen wij nu eens voor een oogenblik aan, dat men in den tijd, toen deze proef werd genomen, had gestaan tegenover de naakte feiten zonder theorie; dat derhalve wel alle thans bekende empirische natuurwetten bekend waren geweest, maar dat men, speciaal voor het gebied van het licht, nog geenerlei onderstellingen had gemaakt om van die feiten rekenschap te geven. Hoe zou men dan op de uitkomst der proef van Michelson hebben gereageerd? Zou zij, om te beginnen, dezelfde opschudding hebben verwekt als thans het geval is geweest? Ik geloof van niet. Immers die proef zou dan voor de voortplanting van het licht eenvoudig een stand van zaken hebben gedemonstreerd, die ook bij alle andere bewegingen gegeven is, en voor deze zelfs veel gemakkelijker dan voor gene, reeds op grond eener tamelijk ruwe ervaring, kan worden vastgesteld. Ook het geluid plant zich ceteris paribus ten opzichte der aarde met gelijke snelheid voort in de richting der aardbeweging als in de tegenovergestelde; een geweerskogel doorloopt in gelijke tijden gelijke aardsche afstanden naar Oost en West; een voetganger besteedt evenveel tijd aan een wandeling heen en terug tusschen twee plaatsen op de bewegende aarde of op een bewegend schip; de snelheid, waarmede het vuur zich uitbreidt langs een aangestoken lont, ondergaat geen verandering, wanneer die lont in een andere richting wordt gelegd. In al deze gevallen vertoont zich de snelheid ten opzichte van een betrekkingssysteem, dat het bewegende object met zich medevoert, als onafhankelijk van de beweging van dit betrekkingssysteem zelf; en in al deze gevallen kan men dus ook zeggen, dat ten opzichte van een ander betrekkingssysteem door het bewegende object in gelijke tijden ongelijke afstanden worden afgelegd, - juist zoo, als blijkens de proef van Michelson met het licht het geval is. Of met andere woorden: er bestaat een incongruentie tusschen de uitkomst der proef van Michelson en bepaalde *theorieën*, niet tusschen de uitkomst van die proef en andere gelijksoortige *feiten*; en de boven gefingeerde, ten opzichte van die theorieën nog in den staat der onschuld verkeerende onderzoekers zouden dus vermoedelijk die uitkomst als de welkome bevestiging

eener algemeene natuurwettelijkheid hebben begroet. En weer kan ik niet inzien, waarom de onderzoekers van heden, nadat alle bestaande lichttheorieën onvoldoende waren gebleken om van de gevonden feiten rekenschap te geven, het niet liever voorloopig zonder lichttheorie hebben gedaan, en de verdere natuurwetenschap ongemoeid gelaten.

De zoo even uitgesproken bewering, dat het resultaat der proef van Michelson alleen met bepaalde theorieën, niet met andere feiten in tegenspraak komt, is niet geheel juist, en het gezegde vereischt dus een aanvulling. Er bestaat n.l., althans op het eerste gezicht, een directe tegenstrijdigheid tusschen de uitkomsten van Michelson en die van De Sitter, welke betrekking hebben op de snelheid van het door spectroscopische dubbelsterren uitgezonden licht: volgens de onderzoekingen van den laatste zou de beweging der lichtbron niet -, volgens de proef van Michelson zou zij wel van invloed zijn op de absolute (of ten opzichte der vaste sterren bepaalde) snelheid van het uitgezonden licht. Maar ook tegenover dit conflict zou, dunkt mij, de wetenschap in het boven onderstelde geval zich anders geplaatst hebben dan thans is geschied. Zij zou het waarschijnlijk beschouwd hebben als een interne aangelegenheid der leer van het licht; zij zou verder zeker hebben aangenomen, dat de hier aanwezige schijnbare tegenstrijdigheid in verschil van omstandigheden of in tegenwerkende oorzaken moet zijn gegrond, en zij zou, om die gronden op het spoor te komen, vóór alles uitgezien hebben naar mogelijke gegevens betreffende gevallen, die, liggende tusschen de beide genoemde, geschikt waren om den afstand tusschen een lichtvoortplanting over enkele meters en een andere over vele lichtjaren althans eenigszins te overbruggen. Nu weet ik niet, of men ook thans in deze richting heeft gezocht, maar het is mij toch opgevallen, dat in de geschriften der relativisten nergens over zoodanige pogingen, of ook maar over de wenschelijkheid daarvan, een woord wordt gezegd; veeleer wordt ook het hier gegeven conflict onmiddellijk in verband gebracht met de kwestie van den rustenden of bewegenden aether, en met de andere op deze kwestie betrekking hebbende feiten tot grondslag gemaakt van de nieuwe natuurbeschouwing. Men zal nu misschien zeggen, dat het toch van zelf spreekt,

wanneer men nieuw ontdekte feiten in de eerste plaats tracht onder te brengen bij reeds bestaande en beproefde theorieën. Dit is ongetwijfeld juist, maar kan toch weer moeilijk dienen tot rechtvaardiging eener omvorming der wetenschap, waarbij in de eerste plaats die bestaande theorieën zelve, en vervolgens ook nog alle axiomatische en hypothetische fundamenten der vroegere natuurbeschouwing volledig worden omvergeworpen.

Evenwel, deze handelwijze zou natuurlijk met één slag verklaard en gerechtvaardigd zijn, wanneer de relativiteitstheorie van zich kon zeggen: zoo ik dezen tempel heb afgebroken, ik zal hem in drie dagen weder opbouwen; - wanneer zij derhalve in staat was, den geheelen samenhang der verschijnselen te verklaren in den zin, waarin dit aan de oudere natuurwetenschap steeds als haar ideaal voor oogen heeft gestaan. Is dit nu, zoo zou ik in de laatste plaats willen vragen, inderdaad het geval? *Bestaat er niet een principieel verschil tusschen datgene, wat die oudere natuurwetenschap als 'verklaring' nastreefde en ten deele bereikte*, *en wat ook in het gunstigste geval door de relativiteitstheorie bereikt zou kunnen worden?* De verklaringshypothesen der oudere natuurwetenschap beoogden, een inzicht te geven in de gronden voor den samenhang der verschijnselen: derhalve aan te toonen, dat uit bepaalde gegevene of onderstelde eigenschappen of werkingswijzen van de elementen der werkelijkheid met logische noodzakelijkheid de verschijnselen voortvloeien, welke die elementen in bepaalde verbindingen of onder bepaalde omstandigheden ons laten waarnemen. Welke zijn nu de verklaringshypothesen der relativiteitstheorie? In de mij bekende geschriften der relativisten vind ik deze vraag nergens uitdrukkelijk beantwoord. Van het speciale relativiteitsbeginsel wordt herhaaldelijk gezegd, dat het alleen, zonder verdere hypothesen, sommige feiten, zooals het negatieve resultaat der proef van Michelson, kan verklaren[1)]; en bij de grondlegging der algemeene theorie wordt, als ik goed gezien heb, slechts bij ééne gelegenheid van het invoeren eener hypothese gesproken, n.l. bij de generaliseering der stelling, dat in een Galileisch betrekkingssysteem de beweging van een punt,

1) B.v. Schlick, t.a.p. bl. 3.

waarop geen krachten werken, rechtlijnig moet zijn, tot de andere, dat in een willekeurig Gaussiaansch betrekkingssysteem ook de beweging van een punt, waarop een gravitatieveld werkt, langs een kortste, 'geodetische' lijn moet plaats vinden[1]. Maar in deze beide gevallen hebben wij blijkbaar wel met onderstelde en te toetsen wettelijkheden, maar niet met verklaringshypothesen, waardoor de noodzakelijkheid van een verschijnsel of van een wet kan worden ingezien, te maken. Daarentegen zou men kunnen meenen en heeft men gemeend[2], een verklaringshypothese in den zin der natuurwetenschap te mogen zien in Minkowski's conceptie van een vierdimensionale wereld, waarin naast de drie ruimtecoördinaten ook een tijdscoördinaat is opgenomen, en waarin dus de weg, door ieder deeltje in den loop des tijds beschreven of te beschrijven, door een bijzondere 'wereldlijn' zou zijn aangegeven. Daarmede is *niet* eenvoudig bedoeld, dat (als in de 'wereldformule' van Laplace) de plaats van alle stofdeeltjes door hun ligging in de ruimte op een willekeurig begintijdstip en den sedert verloopen tijd is bepaald; veeleer wordt nadrukkelijk voor den van ouds bekenden tijd, waarin *veranderingen* plaats grijpen, een met de drie andere geheel gelijksoortige coördinaat van een eens voor al gegeven, *onveranderlijk* continuum in de plaats gesteld: aldus, dat eene willekeurige richting in dat continuum, voor den eenen waarnemer deze en voor den anderen gene, als tijdscoördinaat, en de telkens overschietende als ruimtecoördinaten kunnen optreden. 'Von Stund an', zegt Minkowski, 'sollen Raum für sich und Zeit für sich zu Schatten herabsinken, und nur noch eine Art Union der beiden soll Selbständigkeit bewahren'[3]. En Einstein: 'die Physik wird aus einem *Geschehen* im dreidimensionalen Raum gewissermaassen ein *Sein* in der vierdimensionalen Welt'[4]. - Mogen wij nu inderdaad deze conceptie als een verklaringshypothese in den zin der natuurwetenschap beschouwen? Ik

1) Einstein, t.a.p. bl. 68; Schlick, t.a.p. bl. 59-60; Freundlich, t.a.p. bl. 31.
2) A.S. Eddington, Space, Time and Gravitation, Cambridge 1920, bl. 181,
3) Lorentz-Einstein-Minkowski, Das Relativitätsprinzip, Leizig 1920 bl. 54.
4) Einstein, t.a.p. bl. 83.

zou zeggen van niet. Vooreerst omdat, wanneer ik goed zie, in dit vierdimensionale wereldbeeld aan ieder punt de baan, die het naar de metingen van een bepaalden waarnemer in den loop des tijds zal afleggen, wel is voorgeteekend, maar niet, als in de oude mechanica, tot samenstellende elementen teruggebracht en dus begrijpelijk gemaakt. Maar vervolgens en voornamelijk, omdat, ook wanneer wij dit starre, eens voor al gegeven beeld als een adaequate voorstelling van de werkelijkheid aanvaarden, daaruit toch op geenerlei wijze kan worden ingezien, waarom wij, ieder op zijne wijze, de verschillende inhouden daarvan als *in den tijd geordend*, dus als *na elkander komende*, waarnemen. Dit zou wel begrijpelijk zijn, wanneer wij met Eddington[1)] mochten aannemen, dat wij ons *door het vierdimensionale continuum heen bewegen* en achtereenvolgens verschillende deelen daarvan te zien krijgen (evenals b.v. vlaktewezens, wier tweedimensionale woonruimte zich evenwijdig met het grondvlak en in de richting naar den top van een driedimensionalen kegel bewoog, een geleidelijk inkrimpenden cirkel zouden waarnemen); maar deze voorstelling schijnt mij geheel onvereenigbaar met de grondslagen der theorie. Immers zij zou ons noodzaken *tweeërlei tijd* aan te nemen: vooreerst den nieuwen relativistischen, die met de drie ruimtecoördinaten het schema van Minkowski helpt samenstellen; en vervolgens den ouden en welbekenden absoluten tijd, waarin de beweging van den waarnemer door dat schema heen zou plaats vinden. Vermijdt men deze inconsequentie en denkt men zich den tijd uitsluitend als een willekeurige, met de andere gelijkwaardige coördinaat van het starre vierdimensionale systeem, dan zie ik niet in, hoe daaruit het wisselende gebeuren, dat wij onmiddellijk doorleven, verklaard zou kunnen worden. Op deze gronden zou ik willen vragen, of het wereldbeeld van Minkowski niet, eerder dan als een verklaringshypothese, moet worden beschouwd als een *graphische voorstelling*, - van oneindig grootere samengesteldheid, maar van de dezelfde soort als die, waarmede men b.v. de afhankelijkheid van het kookpunt ten opzichte van den druk, of welke andere quantitatief bepaalde afhankelijkheidsbetrekking ook, geometrisch veraanschouwelijken

1) Eddington, t.a.p. bl. 48.

kan. Mocht deze vraag toestemmend moeten worden beantwoord, dan zou dus de voorstelling van Minkowski, evenals die andere, wel een exacte berekening der verschijnselen mogelijk maken, maar tot ons inzicht in de wijze, waarop deze verschijnselen tot stand komen, niet het allergeringste bijdragen; hier als daar zou de aanschouwelijke voorstelling slechts schijnbaar iets toevoegen aan de verklaringswaarde der formules, waarop zij is gebouwd. *Die formules zouden derhalve den eigenlijken en uitsluitenden grondslag vormen van wat de relativiteitstheorie aan verklaringen vermag te geven*. Nu is het zeker een eerbiedwaardige, trouwens ook boven mijn eerbied ver verheven prestatie, een stel formules op te bouwen, waarin de manifestaties van alle natuurwetten, afzonderlijk of in willekeurige verbindingen zich openbarende, worden samengevat. Ook is het bezit van zulk een stel formules voor de praktijk van het allergrootste belang, en kan het daarenboven als voorbereiding van een later te zoeken verklaring gewichtige diensten bewijzen; op zichzelf echter laat het voor ons theoretisch inzicht alles te wenschen over. Om zich hiervan te overtuigen, geve men zich slechts rekenschap van de zeer ongelijke mate van bevrediging, die men ondervindt, wanneer men van de slingerwet slechts de mathematische formule, of wanneer men daarvan tevens de physische afleiding kent; of waarmede men (onder de oude bedeeling) stond tegenover het ‘raadsel der zwaartekracht’, ondanks de eenvoudigheid en doorzichtigheid der daarop betrekking hebbende wet, en b.v. tegenover de kinetische gastheorie. Het is overal dezelfde tegenstelling tusschen het ‘dat’ en het ‘waarom’, tusschen berekenen en begrijpen, tusschen de ‘eenvoudigste beschrijving’ en de op herleiding van het samengestelde tot zijne samenstellende elementen gerichte verklaring. De relativiteitstheorie nu, zoo komt het mij voor, stelt zich principieel op het standpunt, in het eerste lid van al deze tegenstellingen aangeduid. Zij zoekt kengronden, geen reëele gronden; van de beide beteekenissen der vraag ‘waarom?’, die zoowel kan beteekenen: ‘waaruit blijkt dit?’ als ‘hoe komt dit?’ - bestaat voor haar slechts de eerste. Waarom veranderen zich maatstaven en uurwerken in verband met hun relatieve beweging? - omdat anders de proef van Michelson een positief resultaat had moeten opleveren. Waarom kan er in de wereld

geen grootere snelheid voorkomen dan die van het licht? - omdat dan de zin der gebruikte formules verloren zou gaan. Waarom moet in Minkowski's vierdimensionaal tijdruimtesysteem de tijdscoördinaat door $\sqrt{-1}\,ct$ in plaats van door t worden gemeten? - omdat daardoor de verwantschap van dat systeem met de driedimensionale euclidische ruimte duidelijk aan het licht treedt. Door welke *oorzaken* evenwel die veranderingen plaats vinden, welke *krachten* zich tegen het overschrijden van die snelheidsgrens zouden verzetten, wat de *beteekenis* is der genoemde imaginaire grootheid, - dat zijn vragen, die geheel schijnen te vallen buiten den gezichtskring der relativiteitstheorie. Wanneer dit inderdaad en algemeen zoo is, dan zal, naar het mij voorkomt, die relativiteitstheorie de oude natuurwetenschap misschien wel kunnen helpen, maar nooit vervangen. Ongetwijfeld vindt men somtijds[1)] de bewering uitgesproken, dat ook die oude natuurwetenschap in den grond der zaak nooit iets anders dan een eenvoudigste beschrijving heeft kunnen en willen geven; en die bewering bevat ook in zoover een element van waarheid, als in het algemeen een zelfde verklaringsgrond, voor verschillende complexen van omstandigheden toegepast, ook van verschillende verschijnselen rekenschap kan geven, en dus met het te verklarene ook nog andere onder één begrip samenvat. Maar wanneer ook al elke verklaring tevens een eenvoudigste beschrijving zou zijn, daarom is nog niet elke eenvoudigste beschrijving tevens een verklaring. De beschrijving der gravitatieverschijnselen kan moeilijk eenvoudiger worden gegeven dan in de gravitatiewet is geschied: toch zouden wij het ongetwijfeld als een bevrediging onzer verklaringsbehoefte ondervinden, wanneer het gelukt was, ze b.v. tot de werking van stootende aetherdeeltjes, hoe gecompliceerd deze ook gedacht moest worden, terug te brengen. Het is waar, dat ook dit nog slechts een gedeeltelijke verklaring zou zijn, en dat volledige, niets meer te vragen overlatende verklaringen (zooals die van het verband tusschen verbranding en gewichtsvermeerdering uit het karakter der verbranding als een verbinding met zuurstof, of van de wet der evenredige gewichtsverhou-

1) O.a. bij Petzoldt, bl. 16.

dingen in chemische verbindingen uit de atomistische constitutie der stof) nog uiterst schaarsch zijn. Maar het is toch iets anders, de logische aaneenschakeling der feiten, van hun laatste samenstellende factoren af tot het gegeven eindproduct toe, althans gedeeltelijk te overzien, - iets anders, gesteld te worden voor den onbegrepen eisch van de constantie der lichtsnelheid, en verder voor een stel formules, die geene andere beteekenis hebben dan deze, dat zij de voorwaarden bevatten voor de mogelijkheid om dien eisch overal door te voeren[1]. Ik acht het niet waarschijnlijk, dat de wetenschap zich op den duur met deze soort van verklaringen zal tevreden stellen.

Op grond van deze beschouwingen komt het mij nu ten slotte ook twijfelachtig voor, of inderdaad de relativiteits-theorie, zooals dikwijls wordt beweerd, ligt in de historische lijn der wetenschap. Deze bewering kan verschillende dingen beteekenen. Sommigen, zooals Petzoldt[2], willen daarmede zeggen, dat het menschelijk denken in het algemeen zich doorgaands beweegt en bewogen heeft in de richting van het realisme naar het phaenomenalisme, hetwelk eerst met de relativiteitstheorie de volledige en definitieve heerschappij in het gebied der natuurwetenschap heeft verworven. Nu is zeker voor ieder, die warme sympathie gevoelt voor zekere in zijn tijd op den voorgrond tredende opvattingen, de verzoeking groot, om die opvattingen voor het doelpunt van de ontwikkeling der wetenschap te houden; wanneer men evenwel bedenkt, dat het phaenomenalisme reeds zoo oud is als Protagoras, en het realisme nog zoo jong als de kinetische gastheorie uit de negentiende en het atoommodel van Bohr uit de twintigste eeuw, en dat tusschen deze beide

1) Ten onrechte, als ik mij niet vergis, meent dan ook Prof. Kuenen (t.a.p. bl. 113), dat de mechanica de centrifugale werkingen in den grond der zaak ‘evenmin’ verklaren kan als de theorie van Einstein. Ook wanneer wij afzien van de eenvoudigheid en doorzichtigheid van het traagheidsbeginsel op zichzelf, maakt het een groot verschil, wanneer eenerzijds de centrifugale beweging als bijzonder geval van een ook onder alle andere omstandigheden te constateeren proces, waarvoor hier de voorwaarden in de ervaring gegeven zijn, wordt begrepen, - en wanneer anderzijds die beweging aan een alleen ter wille van de relativiteitstheorie uitgedachte werking van nietgegeven massa's wordt toegeschreven.

2) Petzoldt, bl. 2-3.

in beurtelings de eene en de andere richting haar stempel op de wetenschap heeft gedrukt, dan zal men toch beter doen met nog eenige eeuwen te wachten, voor men er toe overgaat, hier eene historische wettelijkheid te proclameeren.

- Anderen, zooals Prof. Schouten[1)], bepalen zich tot het engere gebied der mechanica, en laten de transformaties der relativiteitstheorie aanknoopen bij die van Galilei: terwijl voor dezen de mechanische vergelijkingen bij een bewegend assenstelsel slechts invariant blijven, wanneer dit assenstelsel niet draait en geen versnelde beweging heeft, wil de relativiteitstheorie vergelijkingen vinden, die voor iedere willekeurige beweging van het assenstelsel invariant blijven. Tusschen deze beide gevallen bestaat ongetwijfeld analogie, maar ook continuïteit in doelstelling en methode? Ik kan het moeilijk aannemen. De klassieke mechanica was een mathematische wetenschap, die door logische redeneering uit definities en axioma's hare vergelijkingen afleidde; de nieuwe tracht den inhoud van empirische natuurwetten in een systeem van vergelijkingen samen te vatten, dat voor elk willekeurig assenstelsel zijn geldigheid behoudt. De eerste *bewees*, dat bij *een bepaalde* verandering van assenstelsel iedere beweging *haai algemeen karakter* als eenparig, eenparig versneld enz. ongewijzigd moet handhaven; de tweede *postuleert*, dat bij *elke* verandering van assenstelsel de beweging van het licht zich door *geheel ongewijzigde formules* moet laten beschrijven. Zoowel het doel, dat deze theorie zich stelt, als de middelen, die zij aanwendt om dat doel te bereiken, zijn derhalve zoo verschillend van die uit een vroegeren tijd, dat ik niet inzie, hoe men hier van een rechtlijnige voortzetting van den loop der wetenschap zou kunnen spreken.

Om te besluiten, zou ik gaarne willen overnemen de opmerking van Ir. Polak[2)], dat men moet onderscheiden tusschen mathematische en physische juistheid, tusschen het uitkomen van zekere formules en de aannemelijkheid der daarvan gegeven interpretaties. Ik neem gaarne aan, wat ik

1) Schouten, t.a.p. bl. 8.
2) Ir. M.W. Polak, Bezwaren tegen de opvattingen der relativisten, Deventer 1918, bl. 10-12.

niet kan beoordeelen, dat de formules der relativiteitstheorie de kortste, meest economische samenvatting geven van de tot dusver bekende natuurwetten; ook, dat die formules, nu zij zoo veel omvatten, wel kans hebben ook nog meer te omvatten, en dus nieuwe feiten aan het licht te kunnen brengen. Maar door die formules te interpreteeren als betrekking hebbende op de verhoudingen binnen een vierdimensionaal tijd-ruimtecontinuum, worden zij niet verklaard, maar alleen graphisch voorgesteld. De inderdaad lichtgevende, in den eigenlijken zin verklarende interpretatie van de geldigheid dier formules blijft te zoeken. Bij dat zoeken zal ongetwijfeld de zeer eenvoudige beschrijving, die de relativiteitstheorie geacht wordt te geven, gewichtige diensten kunnen bewijzen; maar zij kan het niet overbodig maken.

G. HEYMANS.

Een en ander over Christian Thomasius
(geb. te Leipzig 1655. Professor aldaar 1684, - te Halle 1690, † 1728)

I.

Men kan onder denkers en geleerden man van beteekenis wezen op één van twee manieren: in enkelvoudigheid, in dadelijk klaar zijn, in vasthouden van de recht toe recht aan gesponnen gevolgenlijn uit een enkele vruchtbare gedachte; maar ook in rijkdom van facetten, in rusteloos worstelen om het verzoenende woord te vinden tusschen tegenstrijdige levensmachten, in veelzijdig meêvoelen. Tot de tweede groep behoorde de man, van wien hier iets zal worden gezegd, onder de groote rechtsleeraars wel de ‘encyclopaedist’ bij uitnemendheid. Wie aan hem denkt, kan nauwelijks missen, het oog te vestigen op eene dubbele verdeeldheid van hart: vooreerst eene tusschen sterk gevoel voor onberedeneerbare waarheid en eerlijke trouw aan beredeneerde -; en dan nog deze andere: tusschen een' vierkant plompen aanleg en waardeering van beschaafden levenstoon.

Hij was niet ‘dadelijk klaar’. Zelfs is hij levenslang nooit afdoende gereedgekomen met sommige onderwerpen, te wier zake de faam sinds lang hem heeft geteekend, als een' beslisten omwentelaar. Kent men thans nog den, uit 1820 gedateerden, tweeden veel vermeerderden druk van het ‘kort begrip der algemeene geschiedenis sedert de schepping der wereld tot op de ontruiming van Frankrijk in 1818’ door IJsbrand van Hamelsveld? Reeds blijkens de keuze der feiten, op de prentjes afgebeeld, konden, naar het oordeel van dien ver-

lichten patriot, geen andere wereldgebeurtenissen in belangrijkheid zelfs maar halen bij deze twee groepen: daden van kloek verzet tegen onredelijk gezag, en wetenschappelijke ontdekkingen. Zoo ziet men er op de voorlaatste plaat een zonderling tafereel; het is de ontmaskering van een spook. Een' man, die juist bij nacht en ontij gereed stond om, gehuld in een laken, de bewoners van het huis, waar hij was binnengedrongen, te verschrikken met een ijselijk gerammel van ketenen, wordt zonder complimenten het laken door een' ander afgerukt tot blijde verbazing der huisgenooten. Daaronder leest men de verklaring: ‘Thomasius begint de spoken en heksen uit Duitschland te verbannen.’ Inderdaad laat zich die voorstelling, waarin wij kortelijk vinden saamgevat, wat ook nog heden onzen held eene plaats verzekert in het aandenken zijner landgenooten[1)], slechts handhaven, zoo wij eene streep trekken onder dat ‘*begint*’. Want verder dan het begin is de vermaarde strijder tegen spoken- en heksenwaan nooit gekomen. Zoon van een' (ook door hém) diepvereerden professor der godgeleerdheid[2)], opgevoed in den dampkring der achtbare Leipziger hoogeschool, wier rechtheid in de leer, nu ja, nooit uitspatte in dweperij, wijl zij vooral in traditiën van patricisch fatsoen gegrond was[3)], maar dan toch ook geen smetje dulden wilde, vertoont Thomasius tot het einde toe ons het beeld van een leven, waarin de jongeling vader is van den man. Zoo machtig kon de vrijzinnige denktrant van Pufendorf's ‘Apologia’ hem niet hebben weggerukt uit den koers der gedachten, die hij had meêgedragen van het vaderlijk tehuis, of levenslang bleven hem naklanken uit die gedachtenwereld bij.

Men neme eerst het spokengeloof. Het voornaamste zijner geschriften, waar hij over die stoffe eenigszins breedvoerig zich uitspreekt, is de 87ste der ‘academische verhandelingen’[4)]. Daar wordt de vraag onderzocht, of de huurder van een huis zijn contract bij rechterlijk vonnis kan doen verbreken, indien hem achteraf blijkt en hij voor den rechter waar maakt, dat het perceel bekend staat als een spookhuis. 's Hoogleeraars antwoord luidt ‘neen.’ Doch waarom? Omdat hij aan spoken niet gelooft? Omdat zulke ‘onlichamelijke wezens, die menschen schrik aanjagen’, zijns inziens heelemaal niet bestaan? Allerminst. ‘Wat zullen wij dan zeggen?’

heet het in de 11de paragraaf'[5]. 'Zullen wij het bestaan van spoken loochenen? Dat zij verre. Wij gelooven dat er wel degelijk spoken zijn...' Bewijs: het verhaal in het canonieke boek Daniël over de geheimzinnige hand op het festijn van Belsazar. Slechts volgt dan deze beperking: 'Intusschen gelooven wij, dat van duizend spookgeschiedenissen er maar zeer weinige waar mogen heeten.' Immers - hier komt weêr de kenmerkend beredeneerende lijn in 's mans gedachteleven voor den dag -[6]: 'Voornamelijk de priesters der heidenen, gelijk, onder de Christenen, de pauslijke priesterschap, hebben velerlei redenen gehad om met spoken-verdichtsels de leeken te bedriegen.' En allerminst deelt hij het geloof aan spookhuizen, dat slechts huichelaars verbreiden, om van hunne geheime zonden -, en dieven, om van hunne diefstallen de schuld te kunnen schuiven op 'de geesten'[7].

Gelijk overspringen van éen gedachtelijn op de andere treft U in Thomasius' partijkeuze ter zake van den heksenwaan. Het is bekend, dat hij pas op bijna 40-jarigen leeftijd door zijn' milddenkenden ambtgenoot Samuel Stryck voor het verwerpen van dien waan werd gewonnen. Een geding over hekserij was ten fine van advies onderworpen aan het oordeel der faculteit te Halle, en Thomasius had aanvankelijk, vóorgelicht door de 'Practica rer. crim.' van Benedictus Carpzovius, op uiterst zwakke aanwijzingen den raad gegeven, de verdachte te doen rekken op de pijnbank[8]. In de volle faculteitsvergadering opende hem Stryck de oogen. Sedert dien werd hij de onvermoeide strijder, van wien na zijn' dood de Leipziger hoogleeraar Püttmann getuigen mocht: 'Terwijl vóor Thomasius in Duitschland haast geen vrouwtje oud kon worden zonder kans op den vuurdood, bracht hij het zoo ver, dat alle vrouwen veilig en buiten levensgevaar grijze haren mochten krijgen en zelfs haar honderdste jaar - bereiken.' Hoe echter voerde hij den strijd? Doortastend, zonder om te zien, zooals Balthasar Becker hem had gevoerd in 'De betooverde wereld'? Met vierkant zich te plaatsen midden in de wijsbegeerte van Descartes en op grond harer eerste beginselen boudweg het bestaan des duivels te loochenen, in elk geval hem alle uitwendige macht over menschen te ontzeggen? Volstrekt niet. Toen hij, ten jare 1701, zijne verhandeling in het licht zond 'over het misdrijf van tooverij'[9],

deed hij veeleer moeite, om niet met onzen kloeken landgenoot op één lijn te worden gesteld. Hij gaf te verstaan, dat Becker slechts de vroegere betoogen van den geneesheer Antonius Van Dale wat onvoorzichtig had aangedikt. Met kennelijke vóorliefde plaatste hij daartegenover de veel bedachtzamer strijdwijze van den ongenoemden schrijver der 'Strafrechtelijke vermaning ter zake van gedingen tegen tooveressen', die hem later de pater-jezuiet Friedrich Spee bleek te zijn[10]. Deze (schreef Thomasius met blijkbare instemming) had in zijn, 7 jaar vroeger verschenen, geschrift een' heel anderen toon gevoerd. 'Hij immers loochent noch den duivel noch de hekserij; maar op de eerste vraag, of tooveressen en weerwolven waarlijk bestaan? antwoordt hij dadelijk: "wel zeker!"' Doch daarna was dan iets verder dit gevolgd: 'Dat echter allen heksen waren, die tot dusver in asch zijn opgegaan, dat geloof ik niet en evenmin vele vrome lieden met mij'[11]. Men ziet: het was dezelfde geesteshouding, als ter zake van de huizen, 'waar het spookte'. Besliste ontkenning der mogelijkheid werd vermeden. Het bestaan van den duivel - toegegeven. Zelfs zijne macht over sommige menschen, die daarvoor toegankelijk waren, - niet geloochend. Slechts dat de gevallen dier machtsoefening zoo veelvuldig konden zijn, als werd beweerd, vond bij Thomasius geen geloof, en allerminst het heirleger van vieze vertelsels, waarin de vorst der duisternis met een lichaam werd toegerust, gelijk het onze[12]. 'De aap Gods', als hoedanig Thomasius gaarne den booze betitelde[13], kon immers precies gelijk de Algoede een stoffelijk bestaan niet hebben? Op den hoofdinhoud dan der genoemde vuile vertelsels, het dusgenoemde 'verdrag met den duivel', ging het voortaan met al de saamgebonden macht van Thomasius' zeldzame overtuigingsgave los. Niet hoofdzakelijk met godgeleerd-wijsgeerig vertoog. Dáar, hij voelde het, lag niet zijne kracht. Maar met eene reeks van geschiedkundige pleidooien voor de stelling, dat noch in de Heilige Schrift, noch in het Romeinsche, noch in het vroegere canonieke recht een spoor viel te bekennen van geloof aan zoodanig 'pactum', laat staan van strafbepalingen ertegen, eer, in de 15de eeuw, de noodlottige waan was opgekomen, van hooger hand bezegeld, en stelselmatig gevoed[14].

Het treffendste blijk echter, hoe moeilijk deze warmbloedige

man op het stuk van hekserij en verwante onderwerpen met zichzelven in het reine kwam, levert ons eene veelbesprokene verhandeling uit 1705. Gelijk bekend, heeft niets den gruwel der heksenprocessen meer verscherpt, dan het noodlottige beginsel, dat, ter zake van het onderzoek naar dit 'uitgezonderde misdrijf', de aanwending der pijnbank én veelvuldiger én onbarmhartiger mocht geschieden. Het kon dus ook wel niet anders, of, toen Thomasius voor de arme slachtoffers dezer verdwazing in het krijt trad, moest ook de foltering om zijne aandacht vragen. Daaraan dankte haar ontstaan de verhandeling 'over de noodige verbanning der pijnbank uit de christelijke rechtspleging'[15]. Zij bekleedt in de rij der gezamenlijke 'academische verhandelingen' eene éenige plaats. Want zij alleen geeft het den lezer duidelijk te zien, hoe die 'dissertatiën' de vrucht plachten te zijn eener samenwerking tusschen den 'professor' en een' leerling. Gemeenlijk waren de twee het roerend éens; het gewrocht van beider arbeid verscheen dan ook zonder bezwaar op des 'professors' naam. Ditmaal echter toont een naschrift van Thomasius' hand, dat hij het zeer krachtige betoog van den student (met name Martin Bernhardi)[16] niet zonder vóorbehoud voor zijne rekening wil nemen. Geenszins, alsof de pakkende akte van beschuldiging, hier tegen de pijnbank uitgebracht, niet op zich zélve zijne goedkeuring heeft. De bijzonder gelukkige inkleeding verraadt zelfs doorloopend zijne hand. Getuige het alvast deze zinsnede uit het woord vooraf: 'Door de pijnbank worden den ongelukkigen verdachten, wier schuld nog niet vaststaat, meestal zulke folteringen aangedaan, dat zij in wreedheid die andere overtreffen, waarmeê volledig van schuld aan dezelfde misdaad overtuigden zouden te straffen zijn'[17]. Of op dit andere: 'Het is in twijfel beter tien schuldigen los te laten, dan één onschuldige te veroordeelen, al heeft deze ook bekend[18]. En hoe kon voorts de ondoeltreffendheid van dit onderzoeksmiddel pakkender worden aan het licht gebracht, dan in een zinnetje als dit: 'Wie het kunnen uithouden, liegen; wie niet, liegen even hard'[19]? Of in dit: 'Die rampzaligen willen liever in éens sterven, dan door eene herroeping hunner bekentenis opnieuw pijnen der marteling lijden, die gruwelijker zijn dan de dood zelf'[20]? Deze dingen, ook

Thomasius wilde ze zeker niet ontkennen. En nogtans durfde hij, zoo, als de zaken stonden, de laatste gevolgtrekking niet aan. In zijn slotwoord verklaarde hij, de voorzittende ‘decaan’, den ‘Hoog Welgeboren Heer Candidatus’, dat hij, alles welbedacht en overwogen, toch niet, op het Britsche voorbeeld, dorst besluiten tot het afschaffen der pijnbank zonder meer. Hij was, hier weder, met zijne slotsom nog niet klaar[21)].

Van de drie noodlottige dwalingen, wier geslaagde bestrijding reeds jongere tijdgenooten roemden als zijn' voornaamsten eeretitel: spokengeloof, heksenwaan en ketterjacht, is hij eigenlijk slechts de laatste doortastend en zonder vóorbehoud te lijf gegaan[22)]. Daar wilde hij van half en half toegeven in den beschouwelijken kijk op de zaak evenmin hooren als van vergelijk op het stuk der practijk. De onderscheiding, door zijne geloofsgenooten bedacht, tusschen enkelvoudige ketterij, die met bloote uitsluiting buiten de gemeenschap der geloovigen kon worden geboet, en door opstand of godslastering verzwaarde -, waartegen scherper optreden paste, verwierp hij, als laakbaar geschipper[23)]. Toch spreekt zelfs uit de rechtvaardiging dier beslistheid, voor wie de zaak op de keper beschouwt, wêer dezelfde trek om recht te doen aan de beide kanten van ieder onderwerp in geschil, die ons reeds bij de andere vragen tegemoet trad. Men kan immers den eisch der vrijheid van geloofsuiting koesteren uit tweeërlei grond, verdedigen uit tweeërlei gezichtspunt: uit de verzekerdheid dat de onweêrstaanbare overtuigingskracht van het eigene inzicht den steun, door dwangmaatregelen te bieden, niet behoeft, zélfs niet verdraagt, én uit eene zekere maat van wankeling in de eigene gevoelens. Welnu, het laat zich moeilijk loochenen: Thomasius' pleidooi voor verdraagzaamheid plaatst op dien tweesprong den onstuimigen kampioen eer aan den láatstgenoemden kant dan aan den anderen. Een twijfelaar was hij niet. Hij kon het niet zijn geweest, al had hij het gewild. Maar zijn betoogtrant op dit stuk, zijn vragen: ‘wat is toch eigenlijk ketterij?’, zijn uitrafelen der gangbare omschrijving, van dat begrip gegeven[24)], en dan zijne eigene begripsbepaling: ‘het is afwijking van het oordeel der geestelijkheid’, of later ‘- van den heerschenden godsdienst’[25)],

het geleek alles als twee druppelen water op de bewijsvoering, die hier de twijfelarij pleegt voor den dag te halen uit haar tuighuis.

Maar als het dan niet in zijn' aard lag, dat weigeren om knoopen door te houwen, die vóorkeur altijd voor een loswikkelen, dat beide einden in hun geheel liet, als het tegen zijn', op heftige verzekering en ontkenning gerichten, aanleg zelfs rechtstreeks inging, waaraan lag het dán? Het lag, naar allen schijn, aan zekere tweeslachtigheid van de indrukken zijner jeugd; eene tweeslachtigheid, die hij ten onrechte zich vleide, door de breuke met den geest der vaderlijke opvoeding en de partijkeuze voor de geestesvrijheid van zijn' vereerden Pufendorf te hebben overwonnen.

Vooreerst is er een groot verschil tusschen vaarwelzeggen aan de godgeleerdheid, die in een, met eerbied herdacht, ouderlijk huis werd aangehangen, en algeheele losmaking uit den dampkring van vromen zin, waaruit de beleden stellingen slechts een betrekkelijk onverschillige neêrslag waren. De Luthersche ‘scholastiek’, door den deftig beminnelijken Jacob Thomasius zijn' zoon ingeprent, was tegen den frisschen wind, die dezen tegenwoei uit nieuwerwetschere geschriften, niet bestand. Maar krachtig handhaafde zich onder dien windstoot de toegankelijkheid voor heilige aandoeningen, die hij aan het dagelijksch samenzijn met zulk een' vader had te danken. Men moet de warme bewoordingen lezen, waarin Thomasius bij herhaling den toon prijst van de stichtelijke geschriften der piëtisten[26], of wel hunne partij kiest tegen den smaad van steile Lutheranen[27], men moet er kennis van nemen, met hoeveel ernst hij zelfs voor het ‘quiëtisme’ van Molinos en de zijnen in het krijt treedt en eene lans breekt[28], ook, welk eene, bij alle beknoptheid, sprekende hulde, hij, handelend over ketterij, als in het voorbijgaan, aan Thomas a Kempis brengt[29], om het levendig te beseffen, dat ook na zijne bekeering tot Pufendorf, wel niet de woorden, maar de klanken van zijns vaders stem zijn blijven naklinken in zijn hart. Doch bovenal vergete men hier niet dit: de gedachtenwereld, waartóe hij zich bekeerde, de rechts- en staatsbeschouwing van Pufendorf, was niet de, aan alle godsbespiegeling vijandige, wijsbegeerte, waarvoor haar sommige beschrijvers van Thomasius' leven

willen doen doorgaan[30]. Zij kantte zich, en fel, tegen de leerstellige rechtzinnigheid der Luthersche professoren. Op het stuk echter van de bevrijding der rechts- en inzonderheid der natuurrechtsstudie uit de, haar omknellende, armen der godgeleerdheid, beteekende Pufendorf's ‘du droit de la nature et des gens’, vergeleken, bijvoorbeeld, met het hoofdwerk van De Groot, wel zeker een' terugtred. Men plaatse naast elkander deze twee: éenerzijds De Groot's programmatisch woord uit de Inleiding tot zijn hoofdwerk, of wel zijne stelling, dat het zelfs bij God niet mogelijk is, het kromme in der menschen gedragingen tot recht te stempelen[31], en ter andere deze uitspraak van Pufendorf, ‘dat de gewone stelregel, waarnaar de richtsnoeren des natuurrechts van eeuwige waarheid zijn, moet worden opgevat in beperkten zin en (de bedoelde) eeuwigheid niet mag uitgerekt tot aan gene zijde hunner inzetting van Gods wege’[32]; ziedaar, men heeft den sleutel in handen tot verklaring, waarom een eerlijk strevende geest als Thomasius zich paaide met eene schim, toen hij, na de kennisneming van Pufendorf's ‘apologie’, uit alle twistvragen nopens grensafpaling of verband tusschen réchts- en godgeleerdheid, mitsgaders heel den sleep van bijzondere moeilijkheden, die daarmeê samenhingen, voor goed waande te zijn verlost.

Het verdient in dit verband bijzondere aandacht, dat onze schrijver zijn standaardwerk over rechtswijsbegeerte, hetwelk hij kort na zijne bekeering door de ‘apologia’ voor het eerst in het licht zond met het uitgesproken doel, de ‘onderstellingen van den vermaarden Pufendorf’ te verdedigen tegen de critiek van Valentin Alberti[33], in den hoofdtitel benoemde als ‘Drie boeken van onderricht in de Goddelijke rechtsgeleerdheid.’ Geen wonder dan ook, zoo daar al terstond in het prográmma het afscheidswoord van De Groot aan alle godgeleerdheid in rechtsbespiegeling besliste afkeuring vond[34]. Een menschelijk recht verklaarde de schrijver zich niet te kunnen denken, dan in laatsten aanleg voortvloeiend uit den ‘wil Gods’, die, ‘zoover hij de vrijheid losmaakt, récht voortbrengt, zoover hij haar inperkt, “wet” heet, en oorsprong is van gebondenheid.’ Daarnaast kon dan, in den loop der dingen bij rechtenopdracht en verbintenissenschepping, de overéenkomst slechts meêtellen

als ‘aanleidende oorzaak’[35]. En bij die algemeenheid aan den ingang van zijn vertoog bleef het, althans aanvánkelijk, niet. Zij hád eene loutere plichtpleging jegens den Schepper kunnen zijn. Zij bleek in de nadere uitwerking der gedachten veel meer te wezen. Want jarenlang heeft Thomasius de overtuiging gekoesterd en vóorgestaan, dat niet alleen het geheel onzer plichten en bevoegdheden den Heere God als oppersten wetgever onderstelt, maar dat er bovendien náast zúlke ordeningen des Scheppers, die onze rede, zonder meer, toereikend is om als verbindend te erkennen, nog andere zijn, wier verplichtend gezag alleen de Heilige Schrift ons vermag op het hart te binden. Kortom: er was volgens hem, behalve de natúurlijke -, nog eene stellig (namelijk in de Schrift) gezétte zedewet, waaronder hij met náme verbodsbeginselen op het stuk der echtsluiting (- van meer huwelijken dan één tegelijk, van verbintenissen tusschen bloedverwanten), maar dan tévens, bijvoorbeeld, het sabbath-gebod en den eisch van strikte wedervergelding tegen den doodslager rekende[36]. Het is waar: op den dúur nam zijn beweeglijke geest de vroeger gemaakte onderscheiding terúg. Toén weêr leerde hij, dat nimmer de Heilige Schrift ‘in algemeene voorschriften, strekkende ten dienste van *dit* leven’, iets anders kon inhouden, dan onze ‘aan zich zelve overgelaten rede’[37]. Maar toont niet weder juist dat weifelen, in welke strikken de tweedeeligheid zijner kennisleer (voor geestelijke dingen de Schrift, voor wereldlijke de rede als kenbron aanwijzend)[38] hem hield gevangen? Om dan tusschen die beide (‘rede’ en ‘Schrift’) alle oneffenheden te kunnen wegredeneeren, moest hij, bijvoorbeeld, in zijne verhandeling ‘over het misdrijf der tooverij’, ertoe komen, de heks van Endor voor buikspreekster te verklaren[39]. Inderdaad: wij kunnen ten volle hulde blijven betuigen aan de machtige schrede, die, dank zij dezen man, het rechtswijsgeerige denken heeft gedaan boven De Groot en Pufendorf uit; wij kunnen zonder voorbehoud hem prijzen, als den eerste, die de hoognoodige onderscheiding heeft gemaakt tusschen ook ónvrijwillig na te leven réchts- en slechts vrijwillig in acht te nemen gewetensplichten[40], wij kunnen zelfs veel voelen voor de diepe erkenning van een onberedeneerbaar bestanddeel in alle

plichtenleven, die wel de kern uitmaakte in zijne, ten slotte losgelaten, leer van ‘een stellig recht, der menschheid door God gezet’. Maar miskennen laat zich nogtans niet, dat zijn terugkomen, in navolging van Pufendorf, tot de, door De Groot opgezegde, maatschap tusschen rechts- en godgeleerdheid zeer ernstig de bezwaren heeft verhoogd, die toch al het samenwonen van twee zielen in zijne borst van huis uit hem berokkende.

In den aanhef dezer bladzijden werd, behalve op de rustelooze worsteling tusschen Thomasius' gevoel voor onberedeneerbare waarheid en zijne trouw jegens berenéerde -, ook geduid op het contrast van zijn' ‘vierkant-plompen’ aanleg en, daartegenover, een niet te onderdrukken besef der meerderheid, der onontbeerlijkheid van fijne beschaving. Daarover nù nog iets naders.

Een' echten Nedersakser noemt hem Landsberg[41]; in menig opzicht herinnert hij aan zijn' grooteren landgenoot Maarten Luther; dezelfde kerngezondheid naar lichaam en ziel; dezelfde behoefte om zich uit te spreken; dezelfde verbinding van vrijheidszin en loyauteit; dezelfde zinnelijkheid; hetzelfde jolige krachtsgevoel, licht zich ontladend in overmoedigen vechtlust; veelal verrast hij met zijne rake zetten, zijne flitsen van grofkorreligen humor[42]; maar zeldzaam evenmín is een afglijden naar wansmaak, zelfs naar platheid[43]. En ziet: die kernduitsche ongelikte beer kondigt al bij zijn eerste ambtelijke optreden in zijne geboortestad Leipzig (1687) een college aan over eene handleiding van den Spaanschen schrijver Gracianos, tot inhoud hebbende de wellevenskunst, en doet dat met eene verhandeling over de wijze, waarop men in zijn land ernaar moet streven, in leven en wandel de Franschen dier dagen na te volgen[44]. Tegelijk geeft onze ruwe diamant allen sleurzielen pijnlijken aanstoot, door ter onderscheiding van zijne zwart-getabberde ambtgenooten de katheder te bestijgen in een' licht-kleurigen rok en met een' verguld zijd-geweer[45]. Het zijn, natuurlijk, niet die ongewone handelingen op zichzélve, wat ons het meeste prikkelt, om ze te verstaan. Zelfs de versmading van het Latijn, als voertuig zijner aankondiging, was minder merkwaardig dan veelal wordt te ver-

staan gegeven. Zeker: zij was, onder de *áankondigingen*, zonder voorbeeld. Maar ‘colléges’ in de moedertaal had men al meer gehoord, onder andere van niemand minder dan Luther. Neen, het tartend-raadselachtige in het geval is niet, dat zulke dingen gebeurden, het is, dat deze daden werden verricht door dezen man. Hoe kwam hij ertoe?

Thomasius' geest en gemoed mocht, heen en weêrgetrokken door uitéenloopende tijdstroomingen, nóg zoo saamgesteld zijn, op éen punt was hij enkelvoudig: zijne vijandschap, zijn' haat tegen ‘pedanterie’. Wat hij daaronder verstond? Laat hem zelven ons dat zeggen. Hij omschreef haar als ‘eene manier van onderwijs geven, bedorven en verdraaid door hoogmoed, door onoprechtheid en door onnoozele en zotte bewijsvoeringen’[46]. Dien leertrant, dien hij sinds jaar en dag wetenschap en leven van elkaar zag vervreemden door de éene te doen opgaan in ontoepasbare geleerdheid en dus het andere te laten rondtasten in het halfdonker van ongeschoolde ervaringen, dat deftigdoende stroodorschen, hij bespeurde het alóm; niet éen faculteit, die zijne erachtens ervan vrij bleef[47]; en waar hij het speurde, daar bestookte hij het met de grimmigste felheid. Natuurlijk bovenál op tweeërlei gebied. Vooreerst in zijn eigenlijk studie- en onderwijsvak: de rechtsgeleerdheid. Maar dan daarenboven in die wetgeving over alle gebieden van kennis, die hem, den ‘natuurrechts’-geloovige, telkens in den weg moest komende wijsbegeerte. Op het eerste veld dier twee was Tribonianus zijne nachtmerrie; op het tweede Aristoteles. Een kort woord over zijn' kamp tegen elk dier beiden.

Om aan te vangen bij zijn' strijd tegen de dweperij met Tribonianus' arbeid. Vier jaar na zijn pleidooi voor ‘navolging der Franschen’, nadat hij in het jaar te voren door den keurvorst van Brandenburg was geroepen naar de ‘Ridderacademie’ (eerlang de hoogeschool) te Halle, kondigde Thomasius zijn college over de Pandecten aan met een ‘programma’, welks ondertitel luidde: ‘Over de oorzaken der nuttelooze leerstellingen in rechtsgeleerde studie’[48]. Hij steekt daar dadelijk de krijgstrompet met een' hartigen uitval tegen zijne verachterde vakgenooten; ‘juristen-lijken’, zijn ze volgens hem, ‘kolderige letterknechten’, lieden, die beurtelings het geldende récht en de gezonde réde gelijkelijk in min-

achting brengen. Dan, met een beroep op het bekende woord van Celsus, dat inzicht in ‘doel en strekking’ eener wet boven loutere woordenkennis prees[49], betoogt hij, hoe, vermits te zijner tijd het gezag de Justiniaansche wetgeving veelszins is ingeperkt door nieuwerwetsch gebruik, een onderwijs geen' zin heeft, dat de jeugd vermoeit met haarkloverijen buiten de praktijk óm, muggezifterijen, die ten deele reeds door Justiniaan's eigen ‘novellen’ haar aanvankelijk belang hebben verloren. ‘Nog ril ik ervan’, dus heet het, ‘zoo vaak ik eraan denk, hoe wij, jongens, ons vroeger hebben moeten afbeulen, als onze goede, beste professor ons ter zake van vooropgestelde vraagstukken de uitéenloopende gevoelens ontvouwde van den allerscherpzinnigsten Frantzkius, den allervernuftigsten Bachovius en andere lichten der rechtswetenschap, en welk eene walging, welk een onlust over het verrichte monnikkenwerk ons beving, als wij dan na twee of drie lessen, aan de oplossing der zelfde vraag besteed, moesten vernemen, dat al die dingen zonder beteekenis waren voor de practijk!’[50] ‘Inderdaad’, dus gaat het iets verder voort, ‘is er nauwelijks een twintigste deel der Pandecten, dat voor de “praxis” der Duitsche rechtspraak zich liet pasklaar maken[51]. Men ziet, bij voorbeeld, niet in, dat heel wat Romeinsch recht “bij onafwijsbare gevolgtrekking” is afgeschaft, zonder te zijn opgeheven bij uitdrukkelijke rijkswet.’ En nu volgt een aardig voorbeeld[52]. ‘Enkele jaren geleden’, zegt hij, ‘stelde ik een' vriend, bijzitter in eene rechtbank, de vraag: Wat dunkt U, als bij ons iemand een zoogenaamd “innominaat-contract”, zeg: “eene ruil”, heeft aangegaan, en hij krijgt achteraf, eer nog de ander aan zíjne verplichting voldaan heeft, berouw, kan hij dan met eene “terugvordering wegens het uitblijven der tegenprestatie”[53], het, reeds door hem gegeven, voorwerp weêrom eischen? Kan hij misschien nog zelfs achteruittreden, zoolang van het afgesprokene niets is verricht? “Ja, dat kan”, luidde het antwoord. “Hier toch geldt buiten kijf Romeinsch recht. Nooit is in deze stoffe iets door eene Duitsche rijkswet gewijzigd.” “Zeker waar,” was daarop mijn bescheid, “maar er is iets anders. Wij hebben in óns recht eene algemeen geldende vanzelfheid, dat iedere overéenkomst eene rechtsvordering schept. En daaruit volgt met noodwendigheid, dat een “innominaat-contract”, waaraan

men, naar Romeinsch recht, vóor de wederzijdsche prestatie slechts de waarde van eene niet door vordering gesterkte afspraak toekende, tháns den partijen over en weêr terstónd eene rechtsaanspraak geeft, waardoor elke gelegenheid tot rechtens werkdadig beroúw kortweg is vervallen.'' Mijn vriend (aldus het besluit) bleef staan op zijn stuk. Maar later vernam ik, dat niemand minder dan de groote Samuel Stryck mij op dit punt gelijk gaf.'

Een' zwaardvechter van zoo onstuimige kracht kon men, natuurlijk, niet doodzwijgen. Onder de, voor dien tijd, stoute stellingen, in zijn 'programma' verkondigd, wekte vooral de éene hevige ontroering, dat nauwelijks een twintigste deel van het Pandectenrecht zich liet aanpassen aan de 'praxis' der Duitsche rechtspraak. Weêr eenigen tijd later prikkelde Thomasius de kitteloorige Romanisten op niéuw, door zekeren Anhalt'schen jonker Von Freyberg, die hem verzocht had, zijn voorzitter te willen zijn bij eene 'publieke disputarie', onder meer ándere stellingen óok die zeer aanstóótelijke, slechts weinig verzacht, aan de hand te doen. Nu trad een jong advocaat, uit Halle geboortig, in een te Wittenberg verschenen geschrift tegen de nieuwe ergernis in het krijt Het stuk was niet veel zaaks: eene gezwollen lofrede, in zeer onbepaalde bewoordingen, op het Romeinsche recht, doorspekt met schimpscheuten tegen den nieuwlichter, wien de raad werd gegeven, eene 'herstelling in ongerepten staat'[54] uithoofde van onwetendheid aan te vragen, of anders zich door middel van nieskruid het brein van schadelijke stoffen te reinigen. Zoo waren toen de manieren! Dat schotschrift gaf Thomasius aanleiding, om ten jare 1692 in zijn 'Krachtig, maar bescheiden verweer'[55] nog eens de punten te zetten op de i's. Onomwonden sprak hij daar het uit, dat het Romeinsche recht, nu ja, geen' smáad verdiende, maar evenmin den lof, als zou het ieder ander recht te boven gaan. Hij voor zich gaf de voorkeur aan de tien geboden der Israëlieten, als van God ontvangen, aan de wetten van Lycurgus en Solon, als met groote voorzichtigheid voor den toestand hunner volkeren pasklaar gemaakt, aan de oud-Duitsche rechten, als minder dan het Romeinsche voedend de tegenstelling tusschen arm en rijk, eenvoudiger en billijker[56]. Onder Rome's rechtsgeleerden betoonde hij eerbied voor Papinianus, al had

zelfs déze zijne fouten. Slecht te spreken was hij echter over Ulpianus, wiens ijveren voor ‘billijkheid’ wel eens zich liet verlokken tot eene ‘hersenschimmige billijkheid’. Nog slechter over de duisterheid en steilheid van Paulus. Doch het allerminst over dien Gaius, wiens leerboekje door Tribonianus critiekloos was nageschreven. En dan volgde een geharnast pleidooi tot staving van zijn, zoo rauw aangevallen, beweren. Wel wat gemakkelijk maakte het zich daar in den aanvang onze schrijver door het betoog, dat tot de gevallen van toepasbaarheid der Justiniaansche rechtsverzameling in de Duitsche rechtspaaak niet mochten gebracht worden die, waar het Romeinsche recht met het recht der ‘natuurlijke rede’, of met het oud-Duitsche samenviel[57]. Maar des te sterker stond hij, toen vervolgens door hem eene breede lijst werd gegeven van Digesten-titels, wien elke waarde voor zijn' tijd moest worden ontzegd, eene opsomming (kortom) van hetgeen hij vroeger al genoemd had ‘de sproeten en moedervlekken van Rome's rechtsgeleerdheid’[58]. Was niet, (zoo vroeg hij daar onder meer) in het Saksen zijner dagen de vaderlijke macht iets heel anders dan de vaderlijke macht te Rome? Kenden zijne landgenooten eene wettiging wegens lidmaatschap van den municipalen raad? Bestond niet bij hen, naast de uitdrukkelijke zoonsvrijlating, ook eene stilzwijgende? Was er nog veel óver van het verschil tusschen ‘onbekleede’, ‘bloote’ en ‘bekleede’ afspraken, ‘onmiddellijk’ en pas ‘achterna toegevoegde overeenkomsten’, ‘rekkelijke’ en ‘stricte’ ‘contracten’, ‘reëele’ en ‘consensueele?’ Had men niet, anders dan te Rome, thans rechtstreeksche vertegenwoordiging ook in het verbintenissenrecht? Was er verschil gebleven tusschen ‘civile’ erfopvolging van afkomelingen binnen de vaderlijke macht en ‘praetorische’ van wie daarbuiten vielen? Inderdaad: de onvoorzichtige wederpartij werd onder den stortvloed van bewijzende voorbeelden geheel bedolven.

Nog éenmaal keerde Thomasius tot dit lievelingsthema in zijne algemeenheid terug. Het was, toen hij de verhandeling in het licht zond ‘over de juiste omschrijving der vraag, of de toepasselijkheid van plaatsen uit het Justiniaansche recht in Duitsche rechtspraak veelvuldig is, dan wel zeldzaam?’[59] Ditmaal viel niet de Turksche trom te roeren, noch om toe-

hoorders te trekken, noch om een' aanvaller op zijn nummer te zetten. Rustig en bezonken ging de gedachte-ontwikkeling voort. Van de eerste bladzijden af vond men het vraagpunt, waarop het aankwam, voorbeeldig gesteld. In overéenstemming met het meesterlijke betoog van den Helmstadt'schen geneesheer Herman Conring zette de schrijver dit voorop: Gelijk uit alle bronnen blijkt, is ons geldend recht een samenstel, ten deele van oud-váderlandsch gebruik, ten deele van vreemde regelen, vooreerst canonieke, en dan justiniaansche. Cordatere geleerden komen er rond voor uit, dat het váderlandsche recht de régel is te achten, het vreemde slechts aanvult, waar het eerste zwijgt. Met die rangorde behoorde dus ook het ónderricht te rekenen. Nogtans de ervaring leert het tegendeel. Wat in de derde plaats moest komen, is bij de studie hoofdzaak; canonieke en oud-Duitsche afwijkingen worden slechts te hooi en te gras vermeld. En dan volgt nog eens eene kalme en naar de bedoeling volledige opsomming aller overwegingen, strekkende om binnen veel engere grenzen dan men gemeenlijk aannam den kring te beperken der gevallen, waar de rechtsverzameling van Justiniaan den Duitschen rechter om toepassing mocht vragen. Het was, in dit geding, zijn laatste pleit-termijn. Aan keurige tóepassingen van zijn ‘thema’ op bijzondere stoffen liet hij, tusschendoor, het niet ontbreken[60]. Maar de algeméene vraag docht hem met de geschetste trits verhandelingen afgedaan. Kortweg te breken met de studie van oud-Rome's recht lag, zeker, ditmaal zoo min als vroeger, in zijn bedoelen. Als historisch verschíjnsel, had het, naar zijn oordeel, alle aanspraak op een grondig onderzoek. Slechts wachtte hij daarvoor meer heil van nasporingen op onbetreden velden, van oud-helleensche rechtsbeoefening en rechtsgeleerde lessen uit Cicero's pleidooien, dan van het arenlezen op de platgetrapte akkers der Triboniaansche hofjuristerij[61]. Hem trok wel kennelijk de antiquarische richting aan der oudere Franschen en ook onzer landgenooten, waaronder hij zeer blijkbaar éenerzijds Balduïnus en voorts Ulrich Huber aanzag voor de uitnemendsten[62]. Als regelen stellend aan zijn Saksisch volk der 17de eeuw, had hij aanvánkelijk het Byzantijnsche recht liefst voor een groot deel zien vervangen door het ‘natuurrecht’. Op den duur echter voltrok zich in zijne voorkeur hier

dezelfde ómkeer, die ook in zijne manier van strijdvoeren tegen den heksenwaan viel op te merken; bij toeneming werden zijne wijsgeerige vertoogen minder-, de geschiedkúndige-, integendeel, ríjker in aantal en gewicht. Doch, hoe dat zij, gebroken wilde hij zien in élk geval met den ouden stelregel: ‘Wie zich kan beroepen op Romeinsch recht, hij heeft zijn pleit gewonnen.’

W. VAN DER VLUGT.

(*Slot volgt*).

Eindnoten:

1) In het ‘Elogium Christ. Thomasii’ van Prof. Püttmann te Leipzig (1731) te vinden vóoraan dl. IV van Thom.'s ‘Dissertationes academicae’ (1780), worden (pp. IX en X) hem als hoofdverdiensten aangerekend: zijn strijd tegen spoken- en heksengeloof en tegen kettervervolging.
2) Jacob Th. was Rector der ‘Thomas-Schule’.
3) Julian Schmidt ‘Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland’. I (1862) p. 161.
4) ‘Dissertationes academicae’ III (1777) pp. 402 en vv.
5) L^{o}. l^{o}. p. 409.
6) L^{o}. l^{o}. § IIII. p. 404.
7) L^{o}. l^{o}. § XII noot p. 411.
8) Eigen bericht in ‘Juristische Händel’ I. ‘Handel’ 18 pp. 197 seq. Verg. Ernst Landsberg. ‘Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft’. 3^{tte} Abth. 1er Halbband (1898) p. 82 en 2er Halbband (1898) p. 51.
9) ‘Dissertationes academicae’ II (1774) Diss. LV pp. 701 seqq.
10) ‘De origine ac progressu processūs inquisitorii contra sagas’ (1712) n°. XL Vin ‘Diss. acad.’ III, (1777) en aldaar p. 629.
11) ‘De crimine magiae’. Diss. LV l.l. p. 703.
12) L^{o}. 1°. pp. 704, 712.
13) ‘Inst^{nes}. Iurisprudentiae divinae’ (1710) II. 1. 28. Verg. ‘Vernünftige Gedanken’. Nov. 1689. p. 997.
14) Behalve de twee reeds genoemde ‘dissertatiën’, handelden over dit onderwerp nog nr. LXXXVIII en nr. LXXXVIIII. Zie Deel III (1777) pp. 421 seqq.
15) Nr. LXVIIII in Dl. II (1774) pp. 1050 seqq.
16) De studenten die eene ‘publica disputatio’ voerden onder Th's voorzitting, staan genoemd achter dl. IV. Zie ook Ernst Landsberg. ‘Gesch. d.d. R'swissenschaft’. Dritte Abth. Erster Halbband, Noten (1898) p. 50.
17) L^{o}. l^{o}. p. 1049.
18) L^{o}. l^{o}. p. 1058.
19) L^{o}. l^{o}. p. 1060.
20) L^{o}. l^{o}. p. 1061.
21) L^{o}. l^{o}. p. 1069.
22) Men zie Diss. XXXV in Dl. II (1774) pp. 114 seqq. en Diss. XXXVII eodem pp. 154 seqq.
23) ‘Problema iuridicum an haeresis sit crimen.’ Dl II (1774) p. 115.
24) L^{o} l^{o} pp. 118 en 119.
25) L^{o} l^{o} pp. 157 en 160.

26) October-nummer 1689 van het maandschrift 'Vernünftige Gedanken' pp. 854 seqq. en 870 seq.
27) December-nummer 1689 van hetzelfde maandschrift pp. 1083 seqq.
28) Eodem, p. 1110 seqq.
29) 'Problema iuridicum an haeresis sil crimen.' Diss. ac. Dl II (1774) p. 119.
30) B.v.C. Bluntschli 'Geschichte des allgemeinen Staatsrechts und der Politik' (1864) pp. 128 seqq. Ook eenigermate Ernst Landsberg. 'Geschichte der d. Rechtswissenschaft.' 1er Halbband (Text) (1898) p. 72.
31) 'De iure belli ac pacis'. I. 1 § 10 5.
32) 'De iure naturae et gentium'. I. 2 § 6.
33) Deze, destijds hoogleeraar te Leipzig, was met Pufendorf student geweest. Zie C. Bluntschli. 'Geschichte des allg. Str. u. der Politik' 1864). p. 129.
34) 'Programma' p. 75 (uitg. v. 1710).
35) 'Instnes iuris divini'. I. 1 § 85.
36) Zoo reeds in de 'Diss.' van 1685 'de crimine bigamiae' ('Diss. acad.' I (1773) p. 290. Maar ook 'Instnes iuris divini', 'dissertatio prooemialis §§ 20 en 43. En voorts 'eodem'. I. 2 §§ 119 seqq. en 4 §§ 79 seqq. en 'Disput.' X & XI achteraan.
37) 'Diss. acad.' III (1777). p. 102. Verg. 'Observationes selectae' tom. IIII 'obs.' 27.
38) 'Vernünftige Gedanken'. Juni 1689 p. 455. Verg. Januari 1690 p. 44.
39) 'Diss.' LV. Lo.lo. p. 708.
40) Blijkens de saamvatting van den inhoud zijner 'institnes divinae' in de 'Vernünftige Gedanken' (Februari 1689 p. 97) zag hij al zelf daarin de hoofdbeteekenis van het boek.
41) 'Gesch. der d. Rechtswissenschaft' 3e dl 1er Halbband, Text p. 107.
42) Staaltjes, vooral in zijne 'Freimüthige Gedanken': rake opmerkingen over Confucius (Aug. 1689 pp. 607 en 628), over scholastiek en theologisch geharrewar (Oct. 1689 pp. 844 en 865), over onbillijke verwijten tegen het piëtisme (December 1689 p. 1105), over een onhandig pleidooi voor de scholastiek (eodem pp. 1116 en 1117). Voorts geheel de 'Zueignungschrift an meine Feinde' (inleiding tot Januari 1689), het loopje, dat Th. neemt met de naamlooze schrijfster van Eléonore d'Yvrée (Februari 1689 p. 114) en, wat verder, - met overdreven zwartgalligheid in liefdesbespiegelingen (eodem pp. 122 en 299). Ook in het verweerschrift tegen Masius komen goede zetten voor: (o.a. pp. 442 en 447).
43) Staaltjes alweêr in het genoemde maandschrift 'Freimüthige Gedanken'; b.v. geheel de zwaar-op-de-hand'sche aanhef, de grappen over het gevecht tusschen hond en kat (Febr. 1688 p. 214), de smakelooze polemiek tegen Arnauld (Maart 1688 p 368), sommige trekken in de romantische levensbeschrijving van Aristoteles (April 1688 pp. 471 en 569), bijna geheel het langdradige verweerschrift tegen ds Masius (Mei en Juni 1689 pp. 309-522).
44) 'Deutsche Literaturdenkmale'. 51. In het woord vooraf iets over het gebruik van het Duitsch (Verkeerd: A.D. White 'Seven great statesmen' (1910) p. 126).
45) 'Zueignungsschrift an meine Feinde' § 14.
46) Maandschrift Januari 1690 p. 67.
47) Eodem Maart 1688 p. 276.
48) 'Programmata Thomasiana' (1724). IX.
49) Fr. 17 Dig. 'de legibus'. I. 3.
50) Lo. lo. p. 139.
51) Lo. lo. p. 140.
52) Lo. lo. pp. 142 en 143.
53) 'Condictio ob causum datorum'.
54) 'In integrum restitutio'.
55) 'Vindiciae solidaes, sed modestae'. ('Programmata Thomasiana' (1724) pp. 148 seqq.).
56) Lo. lo. pp. 160 seqq.
57) Lo. lo. p. 179.
58) 'Naevi iurisprudentiae Romanae'. (Lo. lo. pp. 202 seqq.).
59) Nr. CVIIII in 'Diss. acad.' IV (1780) pp. 1 seqq.
60) B.v. nr. LX 'Larva legis Aquiliae' in 'Diss. acad.' II (1774) pp. 849 seqq.
61) Maandschrift Mei 1688, pp. 619 seq.
62) Maandschrift Februari 1688 pp. 248 seqq., Mei 1688 p. 621, Juni 1688 pp. 733 seqq., 863 seqq., Januari 1690 pp. 52 seqq., 73 seqq.

Een nieuw boek over Delphi.

Dr. Frederik Poulsen: *Delphi*, Gyldendal, Londen, 1920.

Het jongste werk van den bekenden directeur der Ny Carlsberg Glyptotheek, waarvan de Engelsche uitgaaf zeer spoedig op de oorspronkelijke Deensche is gevolgd, is het eerste boek van deskundige hand, waaruit zoowel archaeologen als leeken de te Delphi ontgraven kunstschatten in hunne beteekenis kunnen leeren kennen. Bourguet's *Ruines de Delphes* is, hoewel een betrouwbare gids, daartoe te beknopt. Poulsen legt den vollen nadruk op de stijlcritische en esthetische behandeling der voornaamste vondsten: hij beschouwt het beeldhouwwerk der schathuizen en overige gebouwen en gedenkteekenen van het heiligdom van Apollo in het licht van de geschiedenis der geheele Helleensche kunst en beschaving, en leert zijn lezers den eigenaardigen stijl van elken kunstenaar onderscheiden en waardeeren. Vele, voor een deel zeer goede afbeeldingen, ontleend aan de *Fouilles de Delphes* en andere bronnen, verduidelijken den tekst.

Apollo is een vreemde, onhelleensche god. In de Ilias staat hij aan de Trojaansche zijde. De Grieksche krijgslieden beschiet hij met pestpijlen; en terwijl zijn priester Chryses een reeks van heiligdommen van Apollo in Klein-Azië kan opnoemen, staat zijn tempel te Delphi alleen vermeld in het 9e boek, dat tot de jongste gedeelten der Ilias schijnt te behooren. Hoe kon deze Aziatische godheid worden tot den orakelgod van Delphi, den reiniger, den kastijder, den raadsman?

Het Delphische orakel is ouder dan Apollo en heeft eerst

behoord aan de Aardgodin, de Almoeder, die ook de dooden omsluit in haar schoot, en uit de benedenwereld droomen en voorteekenen zendt aan de stervelingen. Haar overoud, bescheiden heiligdom is teruggevonden op een terras aan den voet van den duizend jaar jongeren tempel van Apollo. In de gedaante van een slang bood zij weerstand aan den vreemden indringer en werd door hem met zijn pijlen overwonnen en van haar voorrang beroofd. Dit zegevierend optreden van den jeugdigen god bleef het voornaamste feit, dat in zijn cultus herdacht en bezongen werd. In de homerische Apollohymne, geschreven korten tijd na 580 v. Chr., wordt verhaald, hoe de god na van Delphi bezit te hebben genomen, zijn priesters en tempeldienaren uit Creta ontbiedt. Dat er in deze overlevering een kern van waarheid is, maken o.a. de te Delphi gevonden oud-cretensische voorwerpen waarschijnlijk. Alles wijst er op, dat de cultus van Apollo van elders naar Delphi is overgebracht, al mag men het niet als zeker beschouwen, dat hij rechtstreeks uit Creta daarheen is gekomen. Iets later heeft Apollo zijne heerschappij moeten deelen met Dionysos, wiens dienst omstreeks de 7e eeuw uit of over Thracië in Griekenland binnendrong. De strijd tusschen deze twee mededingers liep uit op dit compromis, dat men zich Dionysos voorstelde als heerscher over Delphi in de drie wintermaanden, die Apollo bij de Hyperboreërs heette door te brengen. In waarheid heeft ook bijmenging van bacchische elementen den orgiastischen geest in den Apollodienst opgewekt of versterkt, gelijk omgekeerd misschien de extatische razernij der Bacchanten en Maenaden uit het Noorden en Oosten gematigd is door den invloed van Apollo.

Maar nog was er een lange weg af te leggen, voordat Delphi genoemd kon worden ‘de gemeenschappelijke haard van Hellas.’ Het was de klimmende vermaardheid van het orakel, die dit tot stand bracht. Gaf oudtijds de Pythia, bedwelmd door rook van brandende lauriertakken, van af haar drievoet slechts antwoorden op de zakelijke en nuchtere vragen van de landlieden uit den omtrek, reeds in de zesde eeuw werd het orakel geraadpleegd door vorsten en staten, en verkregen zijne priesters den maatschappelijken en staatkundigen invloed, dien zij gedurende eeuwen zouden behou-

den. Geen nieuwe volkplanting werd gesticht, geen nieuwe cultus ingevoerd, meestal zelfs geen gewichtig staatsbesluit genomen, zonder dat vooraf Apollo's raad was ingewonnen. De dichters der vijfde eeuw, Pindarus in de eerste plaats, zingen om strijd den lof van de waarachtigheid van het orakel, en zelfs voorspellingen, die door de gebeurtenissen gelogenstraft werden, vermochten aan zijn eenmaal gevestigden naam geen afbreuk te doen. De orakelspreuken ademden doorgaans een geest van trouw aan algemeen erkende rechtsbeginselen en gebruiken: Plato doet in zijn Wetten uitkomen, welke macht Apollo door deze uitoefende op den godsdienst, de zedelijkheid en de wetgeving. Zelfkennis, ingetogenheid, reinheid van gemoed eischte de god van zijne geloovigen. De duizenden pelgrims, die naar de vierjaarlijksche Pythische feesten opgingen, werden van dien apollinischen geest doordrongen en verspreidden hem alom.

Wie het water van de Castalische bron dagelijks drinkt, kent er den smaak niet meer van. Het onaanzienlijke Phocensische bergstadje, waar de zetel was van dezen cultus, die uitstraalde over de geheele oude wereld, leefde van vreemdelingenbezoek en vuig winstbejag. Het is bijna spoorloos verdwenen. Maar de bouwvallen van het tegen de rotshelling aangelegde temenos hebben de eeuwen doorstaan en reeds lang voordat er van opgravingen sprake was, de reizigers en de geleerden, die Griekenland bezochten, tot zich getrokken. Ook het zeldzaam indrukwekkende landschap werkte daartoe mede. Gedurende het grootste gedeelte van het jaar schittert de top van den Parnassus, die na den Olympus de hoogste berg van Griekenland is, met sneeuw bedekt boven het theatervormige bergdal van Delphi, dat aan drie zijden begrensd wordt door de loodrechte rotswanden der Phaedriaden en ten Zuiden afgesneden is door de diep liggende breede bedding van den Pleistos. Olympia is een lachende, vruchtbare vlakte, Delos een witte stip in de onmetelijke blauwe zee, het eenzame berglandschap van Delphi heeft een karakter van grootsche afgeslotenheid en somberen ernst, dat strookt met den aard van den apollinischen godsdienst. In 1861 verrichtten Foucart en Wescher met ondersteuning van Napoleon III hier eenig opgravingswerk, dat later in 1880 door Haussoullier werd hervat. Maar eerst in 1892, nadat

een aanzienlijk crediet door de Fransche volksvertegenwoordiging was toegestaan, en de Grieksche regeering het dorp Kastri, dat op de bouwvallen stond, had laten afbreken, begon onder leiding van Théophile Homolle de stelselmatige ontgraving van het heiligdom, die acht jaren vorderde. Het temenos, dat door een muur omgeven was, heeft den vorm van een onregelmatig trapezium, met eene oppervlakte van 20,000 M^2. Een smalle geplaveide weg, omzoomd door schathuizen en gedenkteekenen, leidt in zigzagwendingen naar boven naar het tempelterras. De ligging van den tempel zelf was schitterend, maar... een wel geordend architectonisch geheel is hier nergens ooit geweest: aan iederen staat en iederen particulier werd op zijn beurt vergund in deze beperkte ruimte een wijgeschenk te plaatsen, zoodat ook thans nog, nu de tijd verreweg het meeste heeft vernietigd, de bezoeker komt te staan te midden van een chaos van voetstukken van monumenten. Ook was de beeldende kunst, die te Delphi ten toon gespreid werd, even weinig autochtoon als te Olympia het geval was. Zij was niet opgebloeid uit het leven zelf van stad en volk, zooals in de Ionische steden en te Athene, of in de renaissance te Florence en Venetië, zij was slechts de uitdrukking van den wedijver tusschen de Grieksche staten, die Apollo en zijn priesters overlaadden met blijken van hulde, die tevens eereteekenen voor hen zelven waren. Zoo heeft het temenos in den tijd van zijn bloei den zonderlingen aanblik opgeleverd van een dichte, bonte massa van ongelijksoortige architectuur en sculptuur. Elk stuk op zichzelf was in den regel van hooge kunstwaarde, het geheel was het werk van het toeval.

Onder de brokstukken van decoratief beeldhouwwerk, die nu in het museum te Delphi bijeengebracht zijn, is de archaische kunst sterk vertegenwoordigd. Rijk versierd waren vooral de oudste schathuizen, kleine tempelvormige gebouwen met enkele zuilen in het front. Uit den tijd kort vóór het midden der 6de eeuw zijn de metopen, in het schathuis van Sicyon gevonden, maar die van een ander schathuis, wellicht dat van Syracuse, afkomstig zijn. De vier stukken, die het minst geleden hebben, stellen voor Europa op den stier, het Calydonische everzwijn, Orpheus op de Argo, de Dioscuren huiswaarts keerende met buitgemaakt vee. Alle

vier schijnen van dezelfde hand te zijn (behalve misschien de laatste), en wel van een beeldhouwer, die een goed teekenaar van dieren was. Prachtig van lijn is het zware lichaam van den loopenden stier, op wiens breeden rug de slanke meisjesgestalte, die zich angstig, voorovergebogen aan zijn horen vastgrijpt, een nietigen indruk maakt. Poulsen wijst ons ter vergelijking op de ongeveer even oude metope uit Selinus in het museum te Palermo, waarop eveneens Europa op den stier is afgebeeld. Hoe levenloos en onnatuurlijk lijkt thans deze onder den invloed van het cretensische archaisme staande voorstelling! Het monsterachtige wilde zwijn vult alleen een metope geheel; eenzaam en schrikwekkend staat het in volle lengte gezien met den kop naar beneden, gereed om de aanvallers te ontmoeten. Het lichaam is meesterlijk en zorgvuldig naar de natuur gevormd, en waar de beeldhouwer styliseert, doet hij het niet op conventioneele wijze, maar bewust met groote uitwerking, zooals in de huidplooien om het oog, die aan den blik zijn ‘terribilità’ geven. Ook runderen en paarden, waaronder twee van voren gezien, en een ram komen op deze metopen voor.

Het marmeren schathuis van het goudrijke eiland Siphnos, somtijds ook aan Knidos toegeschreven, was gebouwd in Ionischen stijl van omstreeks 525 v. Chr. Het hoofdgestel van den kleinen antentempel was geschraagd door twee 3.50 M. hooge vrouwenfiguren op voetstukken van 1 M., wier glimlachend gestyliseerde gelaatstrekken overeenkomst vertoonen met de oudere Ionische korai van de Atheensche acropolis. De weelderigheid van den vroegen Ionischen stijl openbaart zich in de volle wangen en lippen, de sprekende oogen, de golvende lijnen van de haarlokken boven het voorhoofd. Daarbij waren deze caryatiden bont beschilderd en met gouden sieraden behangen. Boven den architraaf liep rondom het gebouw een 65 c.M. hooge gebeeldhouwde fries, waarop voorgesteld zijn de strijd van de goden en de giganten, en tooneelen uit den Trojaanschen oorlog. De vergaderde Olympische goden spelen de rol van toeschouwers, evenals op de tachtig jaar jongere Parthenonfries, maar van toeschouwers, die, naar uit hunne houdingen en gebaren blijkt, een zeer levendig aandeel aan den strijd op aarde nemen. Het geheel is het werk van

twee beeldhouwers, waarvan de een de Zuid- en Westzijde in meer archaischen, de ander de Noord- en Oostzijde in voor zijn tijd modernen en pittigen stijl had ontworpen en uitgevoerd. Het verschil tusschen deze twee handen is zóó opvallend, dat het reeds de eerste ontdekkers getroffen had; men vindt het nu bij Poulsen door nadere ontleding in het licht gesteld en in bijzonderheden verduidelijkt. Terecht wordt door hem de voorrang toegekend aan den minder traditioneelen, meer naturalistischen ontwerper van den Oost- en Noordfries, die het strijdgewoel tusschen de tegen elkaar ingaande drommen van de Gigantomachie zoo levendig en tezelfder tijd harmonisch heeft weten uit te beelden. De wildheid van de gevechten, waaraan ook de leeuwen van Cybele's wagen deelnemen, herinnert zelfs hier en daar aan de Centauren in den Westgevel van den tempel van Zeus te Olympia. De andere beeldhouwer, wiens relief vlakker is, is technisch minder ontwikkeld en zijn ontwerpen zijn minder samengesteld; maar hij is een goed teekenaar, en vooral zijn paarden zijn allersierlijkst. Op een klein eiland als Siphnos kan zulk werk bezwaarlijk zijn ontstaan, vele eigenaardigheden wijzen er daarentegen op, dat de makers uit het Ionische gedeelte van Klein-Azië afkomstig waren. De gebeeldhouwde gevel voorstellende den strijd van Apollo en Herakles om den drievoet, die terzelfder plaatse gevonden is, wordt tegenwoordig, ook door Poulsen, niet meer met zekerheid aan het schathuis van Siphnos toegeschreven. Inderdaad, al is deze gevelgroep verre van slecht gecomponeerd, de uitvoering ervan is in vergelijking met die van de fries minderwaardig te noemen.

Het schathuis der Atheners is het eenige, dat de architect Replat weder geheel op zijn grondslagen heeft kunnen oprichten. Het is gebouwd van het kostelijkste Parische marmer ter herinnering aan den slag bij Marathon in 490 v. Chr. Dit wordt bewezen met behulp van een oud opschrift, maar vooral door de overeenkomst in bouwstijl met den bekenden tempel van Aphaia op Aegina. Het heeft den vorm van een kleinen Dorischen antentempel van 10 M. lang en 7 M. breed. De gevelgroepen zijn verloren, maar van de dertig metopen zijn er vrij vele bewaard gebleven. Afgebeeld waren naast elkander de ook vroeger steeds verheerlijkte daden

van Herakles en die van den heros der democratie, Theseus, voorts de strijd der Atheners tegen de Amazonen. Tot de fragmenten, die het minst gehavend zijn, behoort de naakte torso van Herakles, die de ceryneïsche hinde gegrepen heeft. Alle echte kenmerken van de Attische kunst, zooals wij ze uit de vondsten van de acropolis kennen, zijn hier aanwezig. 'In de gespannen harstochtelijkheid, waarmede niet alleen het skelet is behandeld', schrijft Poulsen ongeveer, 'maar ook de harmonie tusschen beweging en spieren is onderlijnd, schuilt eene eigenaardigheid van dezen tijd, een opbruisende kracht en onrust, die ook aan den dag treedt in de Aeginetische sculptuur en waarlijk eigen is aan de kunst van dit overgangstijdperk. Men poogt het menschelijk lichaam af te beelden in alle bewegingen en houdingen, niet echter den bouw van een individueel lichaam, zooals natuur en opvoeding dien bepalen, te karakteriseeren. Zie de andere figuren van de opeenvolgende rij der metopen; zij zijn alle gelijk; alle zijn zij gevormd als Herakles, Theseus evenzeer als de Minotaurus en Cycnus! Het is met de Attische beeldhouwkunst gesteld evenals met de Attische poëzie. Ook de drie groote treurspeldichters geven een onovertroffen beeld van de gedragingen van den typischen mensch in een bepaalde situatie, maar zij kennen geen karakters met individueelen aanleg en den stempel van beroep of levenservaring. Eerst in de hellenistische poëzie en beeldende kunst vinden wij individualiseering in den modernen zin des woords'. De schoonste metope is echter die, welke Theseus voorstelt, zooals hij de koningin der Amazonen op het slagveld ontmoet, Antiope, die later zijn vrouw zou worden. Antiope buigt het hoofd 'als een bloem die verwelkt op haar stengel'. Het is de anticipatie van het oogenblik

> où la femme lassée, en de molles alarmes,
> tel un guerrier vaincu, laisse tomber les armes....

En hier past misschien eene kleine aanvulling bij de boven aangehaalde woorden van Poulsen. Zeer zeker, zelfs deze laat-archaische kunst individualiseert niet wat den lichaamsbouw betreft, maar zij bereikt wel door verbijzondering van houding, beweging en groepeering eene individueele karakteriseering, waar zij die noodig acht. En komen niet ook de Attische treurspeldichters tot hetzelfde hoofdzakelijk met analoge kunstmiddelen?

Belangrijke monumenten nog uit de eerste helft der zesde eeuw zijn verder de meer dan levensgroote standbeelden der gebroeders Kleobis en Biton, van de hand van Polymedes van Argos, en de Naxische sphinx, die op een 10 M. hooge zuil troonde. Vooral de eerste, die bewijzen hoe juist de overlevering is, die de Argivische kunst met de Cretensische in verband brengt, zijn voor de kunstgeschiedenis van groote waarde. Bij de sphinx doet zich het gemis der oorspronkelijke polychrome beschildering sterk gevoelen.

Een groote plaats namen in het temenos de oorlogsgedenkteekenen in. Hunne overblijfselen, die men met behulp van de opschriften en van Pausanias' beschrijving van Delphi identificeeren kan, vormen een doorloopende illustratie van de militaire en staatkundige geschiedenis van Griekenland in de vijfde en vierde eeuw. Hier vindt men de herinneringen aan de Perzische oorlogen, maar evenzeer, en in grooteren getale, de bewijzen van de inwendige verdeeldheid der Grieksche steden en landen. Voor de kunstgeschiedenis evenwel levert dit alles, althans rechtstreeks, niets op, daar er niets van over is, dan de voetstukken en eenige architectonische fragmenten. Niet anders staat het in het algemeen ook met de ontelbare wijgeschenken aan Apollo van koningen, tyrannen en burgers. Deze zijn achtereenvolgens alle weggevoerd naar elders en te gronde gegaan. Slechts enkele kunstwerken, die in de oudheid door zware aardstortingen bedolven waren, zijn, nu het geheele temenos tot op de rots werd afgegraven, weder aan het licht gekomen. Onder deze is de wereldberoemde wagenmenner met den jeugdigen, scherp belijnden kop en het lange, in plooien nedervallende gewaad. Het is een van de zeer weinige gave bronzen beelden uit het klassieke tijdperk, en een kunstwerk van den eersten rang. De wagenmenner heeft deel uitgemaakt van het wijgeschenk van een Siciliaansch vorst, wiens vierspan in de Pythische spelen had gezegevierd. De drie broeders Gelon, Hieron en Polyzalos, die in het begin van de 5de eeuw in Sicilië heerschten en er een macht bezaten en een luister ten toon spreidden, die in Griekenlaand geen wederga vond, hebben de eerste kunstenaars van hun tijd met gunstbewijzen overladen en zooveel mogelijk tot zich getrokken. Talrijk en ook in de litteratuur vermaard waren

de kostbare wijgeschenken door hen te Olympia en te Delphi opgericht. Het voetstuk van den renwagen, waar onze wagenmenner bij behoort, draagt den naam van Polyzalos, en is daarmede gedateerd omtrent 470 v. Chr. Trouwens ook de stijl van het beeld wijst duidelijk op ongeveer dezen datum. De naam van den maker is ons niet bekend. Het moet een beeldhouwer zijn geweest, die aan het hof van Gelon vertoefd heeft, althans munten van Gela dragen een kop van een riviergod, die onmiskenbare gelijkenis met den kop van den wagenmenner vertoont. Aan denzelfden meester moet toegeschreven worden het origineel van den zoogenaamden Anadumenos Capranesi in het Britsche Museum, waarvan in Schloss Erbach bij Frankfort aan de Main zich een tweede replica bevindt. De wagenmenner is een rijp werk van de strenge kunstrichting, en van een meester, die meer zin had voor smaakvolle styliseering en krachtige rhythmiseering, dan dat hij was een hartstochtelijk waarnemer der natuur en een baanbreker tot een vrijere opvatting. Noch met de Attische, noch met de Aeginetische, noch eindelijk met de Argivische school schijnt hij verwant te zijn. De verleiding is dus groot in hem een meester uit Zuid-Italië of Sicilië zelf te vermoeden: men heeft aan Pythagoras van Rhegion gedacht; maar voor deze stelling ontbreekt het bewijs.

De kunst der vierde eeuw is te Delphi waardig vertegenwoordigd door de marmeren groep der drie rug aan rug dansende meisjes, die de ongeveer 9 M. hooge acanthuszuil bekroonde. Bracht men deze vroeger in verband met Kallimachos, van wien bekend is, dat hij ‘dansende Laconische vrouwen’ heeft gemaakt, en schreef men ze dus toe aan het eind der vijfde eeuw, beter inzicht en nauwkeuriger bestudeering van alle bijzonderheden hebben in 1917 Homolle er toe gebracht veeleer aan Praxiteles te denken. Het is hetzelfde motief, dat Alkamenes voor zijn Hekate gebruikt had, maar in vrijere, jongere omwerking. Deze zienswijze wordt ook door Poulsen aanvaard, die hier de hand, wel niet van Praxiteles zelf, maar toch van een leerling of navolger van den Attischen meester met zekerheid meent te ontwaren. De meisjes stellen blijkbaar Delphische maenaden voor. De aanleiding tot de oprichting van het gedenkteeken blijft geheel onbekend. Eveneens uit de 4de eeuw is het marmeren stand-

beeld van den Thessalischen athleet Agias, dat een copie is van een bronzen origineel van Lysippus. Het is een copie, die bij het leven van den meester, misschien onder zijn leiding, gemaakt is, omdat men hetzelfde beeld, behalve in Agias' woonplaats Pharsalos, ook te Delphi wilde wijden. Onze kennis van den stijl van Lysippus, die vroeger hoofdzakelijk op de Vaticaansche copie van den apoxyomenos rustte, is door de ontdekking van den Agias zeer veel vaster geworden. Vooral de vergelijking van deze twee goed geconserveerde beelden met elkander is leerzaam. De eigenaardige proporties van het lichaam zijn bij beide niet zeer verschillend, maar overigens staat de Agias nog sterk onder den invloed van Scopas: wij hebben hier dus te maken met een werk uit Lysippus' jeugd. De apoxyomenos daarentegen is kenschetsend voor de laatste manier van den bronsgieter, die, zooals men weet, een hoogen leeftijd heeft bereikt.

De Grieksche portretkunst eindelijk telt te Delphi twee meesterwerken, een standbeeld ten voeten uit van een oud man uit het midden der 4de eeuw, en een kop van een man van middelbaren leeftijd uit den tijd kort voor 300. Wie zij voorstellen, is niet bekend. De kop van den grijsaard is merkwaardig vanwege den individueelen naturalistischen vorm van den schedel, zooals dat bij de modernen karakteristiek is voor Rodin. De oogen liggen in diepe schaduwen, de blik is zwaarmoedig; hooge ernst, edele droefheid staan te lezen op het voorhoofd van dezen ouden man. De aandacht van den modernen bezoeker wordt echter nog meer getrokken door het tweede portret. Het is een man van 50 tot 60 jaar, naar het mij voorkomt, met halflang, gedund haar en zeer korten baard, zooals ook Demosthenes droeg. De gelaatsuitdrukking is in hooge mate sprekend en persoonlijk. Het hooge, smalle voorhoofd met de horizontale rimpels, de groote, ver uiteen staande, nadenkende oogen, de licht gebogen neus, de mond met de zinnelijke lippen, de smalle wangen, zij vormen een geheel, dat een intellectueelen en half decadenten indruk maakt. Men heeft vroeger den naam van Phocion genoemd, maar ik geloof zeker, dat wij hier geen veldheer, maar een Atheensch redenaar voor ons hebben. Zou dit Hyperides zijn, die na Alexander's dood Athene voor de vrijheid van Hellas liet vechten en zijn pogen

met den dood bekocht? Zouden de Atheners diens beeld te Delphi gewijd hebben in het laatste gedeelte der 4de eeuw, toen bij het wisselen der krijgskansen de Macedonische heerscharen zich een korten tijd naar het Noorden hadden moeten terugtrekken? En zou misschien deze portretkop, die ergens bij den ingang van het temenos gevonden is, zijn voortbestaan tot op heden (terwijl het heiligdom overigens stelselmatig van alle beelden, die het bezat, beroofd is) te danken hebben aan de omstandigheid, dat de terugkeerende Macedoniërs geen beeld van hun fellen tegenstander te Delphi geduld, maar het verbrijzeld en weggeworpen hebben?

Zoo hebben dus de opgravingen te Delphi ons niet weinige antieke kunstwerken geschonken. Van de bonte veelheid van zijn schatten moge slechts een luttel gedeelte zijn overgebleven, voor ons is het zulk een overvloed, dat al wie Delphi bezoekt en bestudeert door de uiteenloopende verscheidenheid van het daar aanwezige getroffen wordt. Kunnen wij zeggen, dat deze veelheid zich voor ons gevoel toch oplost tot een eenheid, die dit alles doordringt? Is er een geest van Delphi, die iets beteekent en ons nog iets zegt? Indien Delphi onsterfelijken roem heeft verkregen, is het niet door de duistere woorden van de Pythia of de scherpzinnige antwoorden van de priesters, maar door de kunst, die het herbergde, en vooral door den weerklank van de spreuken van het orakel bij de groote mannen, die het met gretige ooren en met bevend hart naderden. De geest van den apollinischen godsdienst en hun geloof daarin zijn de grootheid van Delphi. Zij vroegen evenals wij doen: ‘Hoe kunnen menschen goed worden en kinderen Gods?’ en zij antwoordden met het hart vol van de woorden van den god van Delphi: ‘Door te handelen naar den wil der goden, en de waarheid te spreken.’ Zoo heeft de geest van Delphi de menschen in hun denken en in hunne daden gesterkt. Niet Dionysos, die met Apollo om de heerschappij van Delphi heeft gestreden, heeft hier gezegevierd, niet het mysticisme van Orpheus, maar een koelere, reinere, misschien minder diepe, maar meer strenge en dappere levensopvatting. In zijn schoonsten vorm spreekt deze later tot ons in de Ethika van Aristoteles, waar gewaagd wordt van den gezondsten vorm van menschelijk egoïsme, die aan een kort, verdienstelijk leven in schoonheid en

vreugde de voorkeur geeft boven een lang bestaan met gedempt gemoedsleven. Maar deze geesteshouding is oudhelleensch: zij komt reeds tot uiting in de uitdagende bede, die Ajax in de Ilias tot den koning der goden richt: ‘Vader Zeus, verlos de zonen der Achaeërs van den nevel, maak den hemel helder en laat ons zien met onze oogen. Dood ons, zoo gij wilt, maar dat het zij in het licht.’

De schrijver van het nieuwe boek, dat ook bij ons veel zal worden gelezen, moge het mij niet euvel duiden, dat ik over Delphi somtijds met mijne, somtijds ook met zijne woorden gesproken heb. Hij moge hierin zien niet een verholen plagiaat, maar veeleer volgens antieke opvatting een blijk van hulde en instemming.

C.W. VOLLGRAFF

Theater-Pitoëff.

Het is nu vijf jaar geleden, dat Pitoëff en zijn jonge vrouw van Parijs naar Genève kwamen, vol plannen en vol illusies. De laatste zijn spoedig vervlogen, want waardeering werd hun aanvankelijk buiten Genève guller geschonken dan in Genève zelf. Maar het groote plan bleef gehandhaafd: de vorming van een élite-publiek, waarvoor al het nieuwe en buitengewone zou worden vertoond, dat in de recette-schouwburgen geen plaats vindt. Dit plan, kan men zeggen, heeft Pitoëff thans ten uitvoer gebracht. Reeds in het vorig seizoen heeft hij met Lenormand's *Les Ratés* een onbetwistbaar succes behaald, dat te Zürich en vooral door een zestigtal vertooningen in het *Théâtre des Arts* te Parijs is bevestigd. In dit seizoen zag het Geneefsch publiek zich ten tweeden male genoopt, in grooten getale op te gaan naar Pitoëff's voorstad-zaaltje, om een reeks onverkorte *Hamlet*-vertooningen bij te wonen. Toen de *Revue de Genève* tijdens de vergaderingen van den Volkenbond haar genoodigden een tooneelvoorstelling wilde aanbieden, richtte de redacteur, een geacht letterkundige en tooneel-beoordeelaar, zich tot Pitoëff, en zoo had deze vertooning, hoewel zij iets buitengewoons moest zijn waarmee Genève eer zou inleggen, plaats, niet in de deftige *Comédie*, vol stemming, maar in de burgerlijke schouwburgzaal van het gemeentehuis van Plainpalais, waar reeds op de trap een rammelige muurschildering (een onvrijwillige parodie op Rafaël's Parnasso) den bezoekers haar luidruchtig onvermogen in het gezicht kletst. Deze voorkeur, in weerwil van uiterlijke nadeelen aan Pitoëff geschonken, heeft, samen met de vroeger genoemde gebeurtenissen, hem en zijn gezelschap aanspraak op onze belangstelling gegeven.

Vooral Pitoëff's keus der op te voeren stukken is de aandacht waard. Bij voorkeur brengt hij werken der Noordelijke tooneelliteratuur voor het voetlicht, waarvoor men hier in 't algemeen weinig, bij ons heel veel voelt, en waarvan de invloed zou kunnen bijdragen om het tooneel op een hooger peil te brengen dan dat der gewone Fransche stukken van voor den oorlog. Ook de Geneefsche *Comédie* heeft pogingen in deze richting gedaan. Copeau en ook Pitoëff hebben daar gastrollen vervuld, waarbij zelfs aan den eerste de tooneelschikking volkomen was overgelaten. Maar het *Comédie*-publiek wil toch liever Bataille en Bernstein, met overvloedige, realistische requisieten zien, om het mindere niet eens te noemen, dan ernstige, eerlijke tooneelkunst. Zoo werden baanbrekende vertooningen in de *Comédie*, als onvereenigbaar met de belangen van de kas, hoe langer hoe zeldzamer, en voorziet Pitoëff's gezelschap nagenoeg alleen in de behoefte eener minderheid, die niet naar den schouwburg gaat om goedkoope sensaties, maar die op intensieve, hoor- en zichtbare wijze in contact wenscht te komen met de menschen- en wereldbewegende denkbeelden van onzen tijd.

Voor ons hebben twee vertooningen bij Pitoëff bijzonder belang gehad, die van Heyermans' *Allerzielen* en die van Lenormand's *Le temps est un songe*. Laatstgenoemd stuk speelt ook in Holland, en onze landgenoote mevrouw Lenormand - Kalff vervult een der hoofdrollen.

Van het samenspel der beide Pitoëff's als Rita en pastoor Nansen in *Allerzielen* gaat een bijzondere ontroering en bekoring uit, doordat zij hunne rollen niet spelen, maar leven. Men denkt niet aan tooneelspelers, die van hun ervaring en routine gebruik maken om een bepaalden indruk bij het publiek te weeg te brengen; Georges en Ludmilla Pitoëff leven eenvoudig de voor dien avond door hen aangenomen persoonlijkheid, als ware er geen publiek aanwezig. Dit ‘leven’ hunner rollen ligt zoo binnen het bereik van ieders waarnemingsvermogen, en de vermelding ervan is in de Parijsche beoordeelingen zoozeer tot een gemeenplaats geworden, dat het goed lijkt de bijzonderheid ervan in een voortreffelijke formuleering van Antoine te verduidelijken. Na een vertooning van *Le temps est un songe* in het *Théâtre des Arts* gaf Antoine zeer juist aan, waarin zich mevrouw Pitoëff van de gewone

Fransche actrice onderscheidt. ‘L'actrice française, légère, brillante, en dehors, toujours volontiers en contact avec la salle, n'offre jamais ces dons intérieurs d'intelligence profonde et cette décente ignorance d'être regardée. Mme Pitoëff s'est lentement emparée de l'auditoire: dès lors, c'est un émerveillement que ce jeu, réalisant la plus petite intention, sans hâte, jusqu'-au bout, avec une calme plénitude’.

Zonder haast, zich zelf beheerschend tot in de kleinste bijzonderheden, zoo zou men ook mevrouw Pitoëff's *Rita* kunnen karakteriseeren. Dit bescheiden vrouwtje, dat zich bijna niet beweegt, dat zoo zachtjes, haast eentonig spreekt, en dat heelemaal niet is wat men ‘mooi’ noemt, moet *die* ons een heelen avond bezig houden? Dat kon weleens vervelend worden! Maar langzamerhand komt het. Men weet niet precies wanneer, men weet niet precies hoe, maar de atmosfeer begint te trillen, het contact *is* er. En nu is er geen houden meer aan. De innerlijke beweging gaat naar buiten over; naar de kleine tooneel-kamer eerst, naar de zaal waarin wij zitten dan; maakt zich van alles meester. Wat is het, dat ons nu zoo pakt? De subtiele bewegelijkheid van geest en gemoed, gedragen door de stem, naar buiten geworpen door de oogen, door een enkele beweging van den onderarm. Meer niet.

Zeker, Rita is ook de dankbare rol. Liefde voor de natuur, voor haar kind, de moderne ideeën, alles heeft zij op haar zijde. Die pleegzuster is een malloot; en ook pastoor Nansen ten slotte, wat valt hij de jonge kraamvrouw lastig, onder diè omstandigheden, uitgeput als ze is.

En toch is *Allerzielen* geen strekkingsstuk; *nu* ten minste niet. Dit is het werk van mevrouw Pitoëff. De geringste declamatie bij deze harde, felle waarheden, en men zou zeggen: ‘nou ja!’; zooals wanneer aan 't slot de zeeman komt: ‘niemand heeft schuld.’ Wel vrind, heb *jij* Nietzsche gelezen? Hoe kom je daartoe!

Mevrouw Pitoëff *speelt* niet, ze *is* Rita. Alles wat ze zegt, klinkt geïmproviseerd als schiet het haar juist te binnen, ingegeven door de situatie.

Ook Pitoëff is prachtig van verfijnde vergeestelijking als pastoor Nansen, met een grime die aan Grünewald's Johannes doet denken, Maria ondersteunend op de Kruisiging te Colmar. Deze Nansen gaat Pitoëff zoo goed af, als

ware de rol voor hem geschreven. Het gevaar schijnt hij niet te voelen, door Heyermans in deze rol gelegd, dat Nansen van het begin af geen Roomsche pastoor, maar een vrijzinnig-protestantsche dominee is.

De beste rol die ik van Pitoëff gezien heb, is overigens Nico, in *Le temps est un songe*. Deze Nico is een ziekelijk heertje, dat op de wijze der snobs aan het philosopheeren is geraakt, en daarom een eind aan zijn leven maakt. Of wel, en dat is Pitoëff's opvatting, hij is een door en door ziek mensch, ziek vooral van geest. Dit pathologische geval geeft Pitoëff zoo meesterlijk weer, dat men tenslotte op 't idee zou kunnen komen, dat hij zelf ook maar een ziekelijk ventje is, dat zichzelf speelt.

'Wanneer Pitoëff hier werkelijk een karakter studie geeft, en andere rollen heel anders speelt, dan is hij een groot acteur', schreef Antoine. De Fransche dramaturg kan gerust zijn: deze soort rollen past voor Pitoëff's persoonlijkheid wel bijzonder goed, bij zijn tenger lijf, zijn eigenaardiguitgebluschte stem, die ook wanneer ze zangerig is, gevoileerd blijft; door de atavistische resignatie wellicht van een ras dat veel geleden heeft (Pitoëff is Armeniër). Maar hij heeft ook heel andere kleuren op zijn palet. Hij kan ook een uitgelaten krachtmensch zijn (*De Duivelskerel*), of hooghartigironisch (Jef in Delluc's *Ma femme danseuse*), of laaghartigsarcastisch (Jean in *Freule Julie*), allemaal rollen die niets zwaks of ziekelijks hebben. En vooral *Les Ratés* niet te vergeten, waarin de hoofdpersoon in 't geheel niet aan philosophie, maar aan de harde ontbering van letterlijk alles, materieel en geestelijk. te gronde gaat.

* * *

Om op een paar stukken van Pitoëff's répertoire nader in te gaan, kies ik die van Lenormand, omdat Pitoëff daarmee de meeste eer heeft ingelegd en omdat de schrijver, als man van Marie Kalff, ons Hollanders is aangetrouwd.

Allereerst dan *Le temps est un songe*. De schrijver is naar den hem eigen aard er niet tevreden mee geweest, een ziektegeval voor ons neer te zetten. Hij heeft er - zooals Ibsen dat ook wel deed, maar Lenormand doet het

veel uitvoeriger - één of eigenlijk twee problemen in verwerkt. En in een bijschrift van het programma is hier nog nadruk op gelegd[1]: 'Il semble que l'auteur se soit proposé un but plus lointain que l'analyse d'un phénomène de contagion psychique. Il a utilisé un climat favorable pour poser devant nos consciences un angoissant problème: celui de la réalité du temps.' Loopt de tijd (lees: het geschieden) werkelijk af in de volgorde: verleden, heden, toekomst, of is hij niets anders dan een onmetelijke tegenwoordigheid, waarin alles tegelijkertijd bestaat?

Ten slotte verklaart de schrijver zich neutraal; hij wil geen keus tusschen beide oplossingen doen en vlucht, als 't ware zonder overtuiging, achter de schermen. Dit is mode tegenwoordig. Claudel doet iets dergelijks in een opmerking die aan *Le pain dur* voorafgaat. Hij wil den pijnlijken indruk dien Sichel Habenichts op haar rasgenooten wellicht zal maken, wat verzachten; daarom verklaart hij, dat zij niet antipathieker is dan Lumîr. Dit is een noodleugentje. Lumîr, de jonge Poolsche, bestaat geheel uit eer- en plichtsgevoel, offert alles op aan haar nobel patriotisme en gaat, alleen, een wissen dood tegemoet. Sichel's eenige drijfveer is puur egoïsme, en als de schrijver op meesterlijke wijze haar alles in den mond geeft, wat kan doen zien, dat zij atavistisch zoo geworden is en niet anders handelen kàn, dan mag ons dat milder stemmen, - tout comprendre, c'est tout pardonner -, tusschen Lumîr en Sichel gaapt toch een afgrond, die der tegenovergestelde zedelijke motieven. Dat weet Claudel natuurlijk ook, en de zoete broodjes die hij in dit voorwoord bakt, maken den indruk van een *savoir vivre*, dat men bij den echten kunstenaar liever niet aantreft.

Vóór den proloog van *L'annonce faite à Marie* voorkomt de dichter zekere kritiek met de opmerking, dat het geheele drama speelt aan het eind, niet der werkelijke middeleeuwen, maar van wat men overeengekomen is zich daaronder voor te stellen, op dezelfde wijze als de middeleeuwsche dichters de klassieke oudheid idealiseerden. Een dergelijke sceptische houding, door den schrijver na de voltooiïng van

1) Lenormand was bij de Geneefsche vertooningen aanwezig en we mogen wel aannemen, dat het volgende zijn bedoelingen weergeeft.

zijn werk aangenomen en die toch ook niet meer dan de halve waarheid bevat, komt aan de werking van zijn stuk niet ten goede, omdat deze in de eerste plaats op suggestie en illusie berust.

Ook Lenormand onttrekt zich aan het gevaar, partij te kiezen in diepgaande, moeilijk op te lossen problemen. Op den onbevangen toeschouwer werkt deze overtuigingloosheid als een douche. Bovendien wordt de 'préscience', de mogelijkheid, gebeurtenissen vooruit te zien, in het drama als een feit voor ons neergezet, dat in het gelijktijdig bestaan van alles zijn eenvoudigste verklaring vindt. Het meest actueele probleem, het laatste snufje, om zoo te zeggen, der wijsbegeerte, kan alleen zonder gevaar letterkundig worden verwerkt, indien de schrijver er grondig mee vertrouwd is en derhalve een overtuiging bezit, waar hij rond voor uitkomt. In het tegenovergestelde geval werkt men een zeker soort hoogstaanderij in de hand, die van snobisme moeilijk te onderscheiden is, hetgeen grootelijks afbreuk doet aan den indruk van het kunstwerk op eerlijke, ernstige gemoederen.

De boven geciteerde 'contagion psychique' in *Le temps est un songe* gaat uit van het Hollandsch klimaat: 'la lèpre verte qui est sur l'eau, sur les arbres, sur les murs, a gagné les cerveaux'; en van de Hollandsche vadsigheid: 'Ici on végète, on philosophe, on n'agit pas!' roept Riemke van Eyden, Nico's zuster, uit. Nu laat echter de schrijver het stuk in de provincie Utrecht spelen, waar klimaat en bodem niet zoo slecht zijn ('campagnes frappées de stupeur.... brouillards sur les marais') en bovendien behandelt hij het geval der familie Van Eyden niet als uitzondering. De buurlui zijn net zoo; men hoeft ze maar aan te kijken, daar kun je al de koorts van krijgen....

Natuurlijk moeten wij er ons in schikken in *Le temps est un songe* niet 'le beau rôle' te spelen, maar het krachtige protest dat een Hollandsche dame na één der uitvoeringen deed hooren, wil ik toch niet verzwijgen: 'Dat zijn zoo van die ongelukkigste stukken, die je overkomen kunnen!' Ik verzeker u, het klonk heelemaal niet vegeteerend; Riemke was afdoend wederlegd. Overigens is het ook wat ongerijmd, dat een ongetrouwde jonge dame

alleen met een huishoudster op een buitenplaats blijft wonen, terwijl haar heele familie in Indië is. Zij gaat bij familie, of in Den Haag of Arnhem in een pension; daar zou 't met Nico ook nooit zoo ver gekomen zijn. Maar dit is het onvermijdelijke naadje in de mouw, waar Goethe reeds met Napoleon over sprak.

Nu blijven nog de twee hefboomen ter bespreking over, die Lenormand in beweging zet. Als psychologischen hefboom gebruikt hij de gave die sommige menschen schijnen te bezitten, om gebeurtenissen vooruit te zien. Romée Cremers (mevr. Kalff) ziet, nog voordat Nico, haar verloofde; is aangekomen, hem op den vijver in een bootje zitten en in 't water springen. Zij is volkomen bij haar bewustzijn, doch kan niets doen om het te verhinderen, zelfs niet roepen. Trouwens, zij is overtuigd dat het niets helpen zou. Een tweede geval van hetzelfde verschijnsel wordt verteld: iemand ziet vroegere bewoners, die reeds dood zijn, in het tuinhuisje zitten, alsof zij het huis nog bewonen. Conclusie (de philosophische hefboom): de tijd (beter gezegd: gebeuren, geschieden) bestaat niet, er is slechts ‘un immense présent, une marche de l'éternité, où tout coëxiste’. Alles bestaat tegelijkertijd, een dikke, onbewegelijke brei, waarin en waartegen een mensch niets vermag. Dit is, zoo men 't ernstig opvat, inderdaad om gek van te worden. Maar de philosopheerende snob neemt nooit iets ernstig op; voor hem reduceert zich alles tot boulevard- of koffiehuis *potins*, en daarom kan Lenormand hem ook ongestraft het laatste wetenschappelijk snufje (Einstein) voordienen, zooals hij, in het begin van *Les Possédés*, even *l'évolution de la matière* van Gustave Lebon laat doorschemeren, terwijl hij in *Terres chaudes* de psychische anomalie behandelt van iemand die erg gesard is geworden en dit nu bij voorkeur op een inlander wreekt, die er part noch deel aan heeft gehad. ‘Denn jede Schuld rächt sich auf Erden’.... an einem Unschuldigen. Dit toevoegsel wordt in de werkelijkheid vaak genoeg bewaarheid; - het nieuwe in *Terres chaudes* is, dat het opzettelijk gebeurt, en de wreker juist daarin de ware voldoening vindt.

Doch wij willen ons tot *Le temps est un songe* beperken. Het détail van Romée's vooruitziendheid wordt theatraal zeer pakkend, doordat eerst langzamerhand de om-

standigheden verwezenlijkt worden die voor den zelfmoord, zooals Romée dien gezien heeft, noodig zijn. De vijver is onbevaarbaar, de oevers zijn dicht met riet begroeid: Nico laat het op een goeden dag opruimen. Er is geen bootje: Nico bestelt er een. En dit komt juist aan, als zijn zuster en zijn verloofde hem er toe bewogen hebben, tegen zijn zin een reis te ondernemen, die hem van de plaats van het voorbeschikte onheil moet verwijderen. Romée wil de boot nog af-telephoneeren, maar deze wordt al gebracht. Riemke wordt dan aan 't station juist vóór het vertrek ziek en Nico laat haar, zoo gauw er een dokter bij is, aan haar lot over. Hij komt alleen naar huis en doet wat Romée vooruit had gezien. Een en ander is op het tooneel van groote uitwerking, maar als procédé is het te eenvoudig om meer dan ééns te worden aangewend. Men laat een onheil vooruitzien; de materieele voorwaarden die het onheil mogelijk maken, zijn er nog niet; deze worden langzamerhand werkelijkheid; de voorzieners zien de ramp aankomen, zijn machteloos of te slap - het zal toch niets helpen! - om op tijd te handelen, en de catastrophe heeft plaats. Dit thema is natuurlijk voor eindelooze variaties vatbaar, wat het soort van onheil en de omstandigheden betreft; maar het is tevens zoo doorzichtig, dat reeds de tweede aanwending als truc en plagiaat zou werken.

Waardoor ziet Romée den zelfmoord van haren verloofde vooruit? Doordat alles tegelijkertijd bestaat. Men kan dus het latere evengoed zien als het vroegere en het tegenwoordige. De tijd (het gebeuren) bestaat niet. Dit druischt zoo geheel tegen onze eigen waarneming in, dat het ten eenenmale ongerijmd lijkt, dat Nico zich over dit tijdsprobleem doodpiekert. Bovendien werkt Lenormand's behandeling, zooals reeds opgemerkt is, het philosophisch snobisme in de hand. Einstein's ontdekkingen hebben alleen beteekenis op natuurwetenschappelijk gebied: voor de arbeids-praemissen der vakgeleerden, waar het groote publiek zich terecht nooit mee bemoeit. Zoo de onontwikkelde man spreekt van een uur tijds (ook in volksmatig Fransch ‘une heure de temps’), om een spanne tijds uit te drukken in tegenstelling met het tijdstip waarop de klok één slaat, dan is het *zijn* ‘Pech’ als hij zich daardoor verbeelden gaat, dat tijd iets is dat werke-

lijk bestaat en dat men meten kan als laken met de el. Saïdjah, de sympathieke Javaansche knecht die Nico in de Indische philosophie heeft ingewijd, verklaart hem ook wat ruimte is: ‘c'est le chemin, le chemin parcouru’. Inderdaad, iets nauwkeuriger uitgedrukt kan men zeggen dat ruimte is: de mogelijkheid om mijn eigen of een ander lichaam te verplaatsen. Deze betrekkelijke leegte, doordat er een lichaam is, ijler, gemakkelijker samendrukbaar dan het mijne, bestaat zeer zeker. Wie daaraan twijfelt, begeve zich in een uitverkochten schouwburg, renne controleurs en ouvreuses voorbij, en ga in de stalles op den schoot van een jonge dame zitten. Nadat hij er dan met een hoeraatje is uitgegooid, moge hij voor de volgende voorstelling een plaats bespreken en 's avonds ordentelijk op een leegen fauteuil plaats nemen. Meent hij dan werkelijk, dat beide avonden zijn schouwburgstoel in denzelfden toestand verkeerd heeft, daar ‘alles tegelijkertijd bestaat,’ dan wenschen wij hem energieke familieleden of vrienden toe, die hem genezen laten, zoolang het nog tijd is. Dit wat het practische bestaan der ruimte betreft.

Over den tijd zegt Saïdjah, dat die ook een weg is. Daarin vergist zich Saïdjah. Onze voorstelling van tijd is ontstaan door den periodieken terugkeer van hetzelfde of ongeveer hetzelfde. Dit verschijnsel draag ik bij mij in den hartof polsslag en andere periodieke lichaamsverschijnselen (slapen en wakker zijn, bezigheid en uitrusten). In het groot leer ik het kennen door de afwisseling van licht en duisternis, de opeenvolging der jaargetijden en de daaraan verbonden veranderingen in de natuur. Onze voorstelling van tijd berust dus op den regelmatigen terugkeer, met tusschenpoozen, van hetzelfde verschijnsel, en ik weet heel zeker, dat bijvoorbeeld het kloppen van het bloed in mijn slapen en het poosje rust tusschen twee slagen in, niet gelijktijdig, maar na elkaar plaats hebben, en dat dus niet alles ‘coëxisteert.’

Waar Nico geestelijk aan ten gronde gaat, is naar mij voorkomt, ook niet dit probleem van ruimte en tijd, maar veeleer het vraagstuk van het zoogenaamd ‘solipsisme’, welks aanhangers het bestaan der hen omringende wereld en medemenschen betwijfelden, en die dus ‘met zich zelf alleen’ meenen te zijn. ‘Wanneer men aan iets denkt, denkt men

misschien aan niets (d.w.z. aan iets, dat niet bestaat)', zegt Nico en hij is overtuigd, dat het heele leven in letterlijken zin een hersenschim is. Hij stelt zijn huishoudster voor, haar hersenen door een chirurg eruit te laten nemen en door zeegras of paardehaar te doen vervangen, dan is al het moeitegevende gedoe van het leven uit, want dit bestaat letterlijk alleen in de hersenen. Van dit voorstel eens krankzinnigen wil de oude juffrouw natuurlijk niets weten, en dan antwoordt Nico in allen ernst: 'O, bent u zoo gesteld op uw beetje hersenen, ik niet!' Deze opvatting, dat alles slechts de inhoud van ons bewustzijn is, en wij heelemaal niet kunnen weten, of er werkelijk iets bestaat dat er mee correspondeert, heeft in de wijsbegeerte een zekere rol gespeeld, maar is als probleem thans volkomen overwonnen en weerlegd. Voor een zielszieke als Nico is het echter niet ongerijmd, dat hij aan voorstellingen lijdt, die volgens Schopenhauer alleen in 'het dolhuis' voorkomen. Ware dus de schrijver met het pathologische geval tevreden geweest, en had hij vooral op het programma niet nog een kort college in philosophie gegeven, er zou tegen zijn stuk niets in te brengen zijn, en de bijna klassieke eenheid van plaats, tijd en handeling zou bewondering hebben afgedwongen. Door het philosophische sausje onnoodig aan te dikken, dat ten slotte toch niet met den tragischen moed van een Vatel wordt voorgediend, maakt hij de denkende toeschouwers kriebelig.

Dit bezwaar daargelaten, is *Le temps est un songe* een van Lenormand's beste stukken en de vertolking ervan door Pitoëff's gezelschap en mevrouw Kalff als gast, grenst aan het volkomene.

* * *

Heel anders is *Les Ratés*, het tweede stuk van Lenormand, dat vooral te Parijs veel opgang heeft gemaakt. Bij ons zou het waarschijnlijk niet onder zoo'n gunstig gesternte ten tooneele komen. Laat ik dadelijk verklaren, dat ik voor dit werk veel eerbied heb. Er is een groote opmerkingsgave noodig, om al de scherp waargenomen détails en de in de vlucht opgevangen gezegden en uitdrukkingswijzen bijéén te brengen, noodig om zulk een stuk te schrijven. Maar het

geheel met zijn veertien tafereelen, niet gegroepeerd, eenvoudig naast elkaar neergezet, geregen aan den draad der handeling, die soms uiterst slap hangt, gaat hier en daar lijken op een Parijsche ‘ciné-roman’. Dit is een erg woord, maar onze zenuwen en onze smaak worden niet zelden even hardhandig bewerkt als in den bioscoop. Waarom die al te lange voorlezingen uit den *Almanach des Artistes* (2de tafereel), en waarom al die cabotins met hun naïveteit en hun tournée-slijk door een oude cathedraal gejaagd, waar ‘hij’ (de naamlooze representant der ‘mislukten’) tegenover een dof-gloeiend rozet-venster in avond-licht, ‘haar’ (idem) de meest meedoogenlooze bekentenissen doet? Ik zie geen andere reden dan belustheid op fel contrast. Het is inderdaad meer een roman in gesprek-vorm dan een tooneelstuk, wat Lenormand ditmaal geschreven heeft.

Juist de beste episodes, die waarin het *milieu* geschilderd wordt, maken onmiskenbaar den indruk van een impresionistischen roman. Het geheel doet aan Strindberg's *Roes* denken, dat in een analoge omgeving, hoewel niet van ‘verongelukten’, speelt. Doch Strindberg is straffer; hij beperkt zich in zijn karakteriseering tot de personen die de handeling dragen, terwijl Lenormand, door zijn dieper gaande kennis van het milieu hiertoe in staat gesteld, en wellicht omdat hij dit voor een ‘vooruitgang’ houdt op dramaturgisch gebied, in de cathedraal, in den *beuglant* (café-concert) *de province*, in den foyer van het provincie-schouwburgje, en in de spoorwegwachtkamer, beschrijvingen van menschen en toestanden geeft die zeker heel knap en raak zijn, en voortreffelijk een roman zouden aanvullen, maar die verdunnend werken op een handeling welke men toch al nauwelijks zoo noemen kan, daar het noodlot van 't begin af aan zijn stempel op de hoofdpersonen heeft gedrukt: Volentem fata ducunt, nolentem trahunt.

Het geval is dit: een jong tooneelschrijver wiens stuk fiasco heeft gemaakt of door onwil der acteurs niet eens is gespeeld, laat zijn privaatlessen in den steek en volgt zijn geliefde, een cabotine, op haar tournée. Zij bezit evenmin werkelijk talent om te spelen als hij om te schrijven, en is reeds lang zonder emplooi. Daarom neemt ze een hongerengagement aan, waarbij ze voor zichzelf al niet genoeg verdient, zoodat de gelieven op reis weldra nijpend gebrek

lijden. Om in het allernoodigste te voorzien, verkoopt ze zich (om een winterjas voor hem) aan den eersten den beste. Van dit oogenblik af (5de tafereel) is de helling bereikt, waarlangs zij gedurende negen volgende tafereelen volgens de wet der zwaartekracht naar beneden glijden.

Hij ondergaat den zedelijken terugslag erger dan zij; vergeeft haar zelfs met zooveel gemak, dat zij vreest zijn liefde verloren te hebben. De slag is echter zoo hard geweest, dat hij voorloopig heelemaal niet reageert. Dit is psychologisch zeer juist: hij voelt geen enkele der gewaarwordingen die hij menschelijkerwijs zou moeten voelen; hij vraagt zich af, of schaamte, ijverzucht, toorn wel bestaan. Toch ziet hij wel in, dat een herhaling van het offer dat zij hem gebracht heeft, onmogelijk is; dat hij terug moet naar Parijs, naar zijn lessen. Maar nu klampt zij zich aan hem vast, houdt hem terug met illuzies eerst, met hartstocht, wanhoop dan. Ook dit is zeer juist gezien: dat zij, moreel verfomfaaid als ze zich voelt, tot geen prijs alleen wil blijven. Dir is ook de scène, door welke Lenormand als psycholoog zonder eenig voorbehoud recht krijgt op onze bewondering, al is de situatie bijna te subtiel voor het tooneel, en al lijken de mooie volzinnen, waarmee ‘hij’ haar tracht te troosten, meer geschikt om gelezen dan om gehoord te worden. ‘Il y a, dans l'espèce de candeur courageuse avec laquelle tu t'es livrée à cet imbécile....’ enz. Herinnert hij zich plotseling dat hij ‘auteur’ is, en troost hij haar nu met zijn proza? Maar is het billijk van hem, op dit oogenblik van haar de verstandelijke inspanning te verlangen, noodig om te ervaren wat hij dan in haar ‘moedige zieleblankheid’ ten slotte gevonden heeft? Een doodgewone uitdrukkingswijze, waarin geen ideeën op te schorten en te combineeren zijn, zou hier menschelijker en meer overeenkomstig de situatie zijn. Of is 't eene fijne zet van den schrijver, om te kennen te geven dat ook ‘hij’ eventjes cabotin is en zich graag mooi spreken hoort? Dit lijkt onmogelijk. In ieder geval mogen wij echter Lenormand om dit eene vlekje niet te lastig vallen.

Spoedig ontwaakt ook bij ‘hem’ het reactie-vermogen. Hij gooit zich op zijn beurt weg, en een cathedraal vindt hij dan de geschiktste plaats om haar dit te bekennen. ‘Waarom?’ vraagt zij naïef-verwonderd. Hij weet het zelf

niet: ‘Misschien om mij ook te bevuilen, om dichter bij je te zijn.’ Is het uit onbewuste wraakzucht, dat hij haar niets bespaart? Het eenige dat uit deze scène duidelijk blijkt, is, dat zijn wil vernietigd is, uitgeschakeld uit zijn psychischen samenhang: zonder eenige reden is hij den eersten lok-blik gevolgd. Nu zijn we geheel in de pathologie. Nadat hij 's nachts weer eens vergeefs op haar heeft gewacht, komt hij in een volgend tafereel tot de conclusie, nog nooit zoo gelukkig met haar te zijn geweest, nog nooit zoo van haar te hebben gehouden. En zij beäamt het. De diepste innerlijke ellende vereenigt hen, de felste smart brengt verdooving met zich.... voor zwakke karakters. En dan philosopheeren zij er op los, over hun vreemd geluk, en men gêneert zich er bij te zijn, zoo indiscreet voelt men zich! Ook heeft men het gevoel dat de scène niet goed gespeeld wordt, dat vooral mevrouw Kalff te robuust, te Hollandsch is voor dergelijke toestanden; dat wellicht mevrouw Pitoëff's kleinere persoon, haar slavische soepelheid, het inniger samenspel met haar man.... En mogelijk is men onrechtvaardig, misschien *is* het niet te spelen, kan het hoogstens gelezen worden.

Ten slotte raakt ‘hij’ aan den drank, vermoordt in dronkenschap eerst haar, dan zichzelf. Dit werkt te *cru*; het is alles zoo hard, dat de zenuwen der toeschouwers ten slotte niet meer reageeren. Een uitspraak die ik vaak hoorde: ‘het is te reëel, het liet me koud’. De belangstelling lijdt er ook onder, dat deze twee van 't begin af aan verongelukt *zijn*. Men beleeft slechts den onverbiddelijken voortgang van hetgeen reeds begonnen is, wanneer het doek voor de eerste maal opgaat. Men zou iets meer over dezen *raté* willen weten, om meer genegenheid voor hem te kunnen voelen: afkomst, ouders, opvoeding, atavisme. Heeft hij gewerkt in zijn jeugd; of is hij lui geweest; of ziek; welke tegenspoeden heeft hij gehad, dat hij alleen maar Fransche les kan geven ‘tegen verminderden prijs?’ Op dit alles geen antwoord. En vooral, hoe was het drama, dat niet vertoond kon worden doordat de acteurs niet kwamen repeteeren? Het stuk dat ‘zij’ op de tournée speelt, leeren we kennen; het zijne niet. Waarom heeft hij alleen een halven gek kunnen vinden om muziek bij zijn drama te schrijven, ‘le raté le plus définitif que j'aie jamais rencontré,’ gelijk Juliette zegt? En waardoor heeft ‘zij’

(Juliette) zoo weinig verstand of illusie, dat zij van 't begin af haar twijfel toont aan haar eigen geestdrift voor zijn werk? Dit is zeker voortreffelijk gezien: gebrek aan zelfvertrouwen, gebrek aan vertrouwen in hem dien zij liefheeft: - alle ingrediënten zijn aanwezig, waaruit de echte mislukkeling ontstaat. Maar de eischen die aan de medescheppende kracht en bereidwilligheid der toeschouwers worden gesteld, zijn zóó hoog, dat maar zelden een publiek er aan kan voldoen; wellicht alleen een speciaal publiek als te Parijs, dat die toestanden kent.

'Is dit de prijs die voor het bestaan der tooneelspeelkunst moet betaald worden? Dan naar den duivel ermee!' Dat is de redeneering, waarmee de gewoon-gevoelige mensch zich van de nachtmerrie tracht te bevrijden, die deze cabotinsgeschiedenis hem heeft bezorgd. Dus: een strekkingsstuk? Dat is zeker niet wat Lenormand heeft bedoeld. Zijn stuk is representatief, niet emotionneel van opzet. Deze *raté* is niet één, maar *de* raté; het type in het bijzonder van den Parijschen verongelukte die in de provincie te gronde gaat. Want Parijs, dat de wonden slaat, heeft ook den balsem om ze te heelen. Deze provincie-atmospheer is in de scène van den kleinen-schouwburg-foyer met een paar trekken meesterlijk weergegeven. Bij de vertooning waren enkele personages al te zeer gekarikeerd, waardoor het geheel niet aan waarschijnlijkheid won.

Roerend is het tooneel dat hierop volgt, wanneer hij voor de eerste maal dronken naar huis komt. Zwijgend helpt zij hem bij 't uitkleeden, tot ze eindelijk in tranen uitbarst: - 'tu as donc tant de chagrin... tant de chagrin que ça?'

Wie van fijne Fransche psychologie houdt, moet Lenormand's drama[1)] niet ongelezen laten.

* * *

Ten slotte nog een woord over Pitoëff's belangrijkste daad: zijn *Hamlet*-vertooning. Buitengewoon was hij als metteuren-scène; dat is hij trouwens altijd. Zwart en wit met de daartusschen liggende toetsen, en de rechte lijn vormen de

1) Georges Crès, Zürich en Parijs, 1918.

decoratieve elementen door Pitoëff na lang overleg gekozen. Loodrecht en horizontaal begrensde wanden, wit en grijs en met donkere vegen als van een slecht stucadoor, vlakkerig, zonder regelmaat. Maar deze wanden vormen nooit een vierkante ruimte, nooit iets dat op een gewone kamer gelijkt; zij kruisen en snijden elkaar in scherpe of stompe hoeken, licht verplaatsbaar, telkens nieuw, telkens verrassend. De kostuums door dezelfde gedachte geïnspireerd: met weinig middelen veel te bereiken. Alleen 's konings roode jas vloekt hiermee; een kwestie van nuance. Een zwart fluweelen gordijn, in zware plooien neerhangend, verleent weelde aan dezen eenvoud, en sluit de gedachte aan pooverheid buiten.

Voor modern-klinkende muziek, sober maar raak, had een jong componist, Henri Breitenstein, gezorgd. Deze verhoogde de stemming, hoewel zij, achter de coulissen gespeeld en ook door het gebabbel in de pauze, voor een deel verloren ging.

Pitoëff vat Hamlet in hoofdzaak op als de tragedie van het *leven*, warm als bloed, maar in laatste instantie onverklaarbaar. Dit is geen gemeenplaats, geen ding dat men van elke werkelijke tragedie zou kunnen zeggen. Er volgt voor Pitoëff uit, dat Hamlet noch lafhartig is, gelijk altijd weer beweerd wordt, noch ook eigenlijk zielsziek. Een resultaat dezer opvatting is, dat Pitoëff de scènes van Hamlet met zijn moeder en met Ophelia als hoofdmomenten van heftige zielsbeweging opvat, waarop hij den nadruk legt. Een ander gevolg is, dat hij af en toe schijnt te vergeten dat Hamlet een prins is, voornamelijk in de scène met Rosencrantz en Guildenstern. In 't algemeen staat Pitoëff als Hamlet-vertolker nog niet op de hoogte die hij als in-scène-zetter heeft bereikt; vooral de zeggingskracht en verstaanbaarheid kunnen nog winnen. Maar zeker zal Pitoëff ook in deze richting nog groeien en zijn woord gestand doen, niet te sterven voordat hij Hamlet ‘admirablement’ heeft gespeeld.

Het onderscheid tusschen Pitoëff en zijn vrouw bestaat hierin, dat zij haar doel heeft bereikt, en hij nog niet. Alles wat mevrouw Pitoëff met groote bescheidenheid en zelfopoffering doet, is af en overtuigend. Zij speelt alle, ook secundaire rollen waarvoor niemand anders aanwezig is, met

dezelfde objectieve overgave. Zij trekt nooit de aandacht door overdrijving, hetzij dan als de ingénue in *Les Ratés*, waarin zij zich aan het tempo van het geheel aanpast.

Behalve in haar groote rollen moet men mevrouw Pitoëff ook in het lichtere genre zien, bijv. als sommelière in *Le paquebot Tenacity*. Eerst dan leert men haar talent in vollen omvang waardeeren.

Pitoëff streeft als groot tragisch acteur naar verder-liggende doeleinden, en het is mogelijk dat hij later zijn vrouw overtreft. Maar op 't oogenblik is zij nog de ziel van het gezelschap, en het best is Pitoëff in nauw samenspel met haar, in *Allerzielen* bijvoorbeeld en in *Freule Julie*. Het is alsof zij hem dan binnen zekere grenzen houdt; want Pitoëff heeft een lichte neiging tot overdrijven, waarbij men door zijn prestatie heenkijkt (*De Duivelskerel*, begin; *Nikita*, dronkenschapsscène). Het geweldige is ook niet Pitoëff's eigenlijk emplooi. Hij is vooral een fijn charmeur, en al het subtiele, ziekelijke, hooghartige, ironische is zijn sterke zijde Daarom zou het belangwekkend zijn niet alleen, maar ook nuttig, indien een tournée-Pitoëff in ons land mogelijk kon worden gemaakt, en hij met mannen als Royaards in aanraking kwam.

J.C. HOL.

De aphorist.

Voortdurend valt hij mij lastig, de Aphorist. Onophoudelijk verduistert hij mijn venster, en zijn oogen, die geen verlangens meer kennen, constateeren met wreede zekerheid hoever het met mij gevorderd is. Reis ik, hervind ik de sterke landschappen onder hooge hemelen, ga ik te loor in de donkere, lang en teeder gewelfde rug der zoete heuvelen, dan treedt hij onverwacht naast mij. Hij spreekt niet en ziet mij slechts aan. Hij glimlacht niet en weent niet. Maar constateert met zwijgende zekerheid, met onmenschelijke stelligheid; vertrapt de overal sprankende bloemen van den schoonen hof; werpt een steen in de vensters van het stille huis; doet de snaren springen van de klanken welvende viool. En nu hij alom met zijn kruiwagen vol aphorismen aanwezig is, nu hij met zijn steenen brooden alle uren dezer tijden tracht te voeden, nu wil ik weten wie hij is. Zijn beeltenis wil ik zien en naar de wijze der barbaren wil ik hem dooden door zijn portret te vervaardigen.

De Aphorist vat, in weinig woorden, levenswijsheid samen. Hij vat te zamen. Dat wil zeggen: in een lang verbeid oogen-blik, van zwaar verkregen opperste spanning, is hij, kortstondig, Koning. In dat zeldzaam oogenblik rijst hij op en spreekt; hij, die immer zweeg. Dan vat hij samen wat hij, terug-ziend overziend, aan alle levens-schijnen zich als een wet zag voltrekken. Dan is hij Koning. Alleen de Koning vat samen; spreekt zelden, en slechts woorden van ongewone waardij. En het leven over gansch de wereld staat in dat oogenblik stil.

Het leven beweegt voortdurend. Gestaag trekken de wolken door het luchtruim; de winden wiegen de boomentoppen: de menschen arbeiden en in de steden is de stoet der menigten zonder einde. Het grijs geschuifel over de plaveisels, het glijden der trams over de glimmende rails, het ijl gezwatel der stemmen die als groet en wedergroet, als liefkozend gestreel, als verbeten krakeel, door de zalen en in de straten, het vreemd geruisch der menschen vormen tot de durende stem der steden; alles zet zich eindeloos voort. Zonder einde is het rhythme der steden over de wereld. In de dorpen en gehuchten gaat het leven traag, de stemmen der menschen zijn zeldzaam en stil en de geluiden der rietbossen, die wuiven in de winden, en de geluiden der dieren, van de beesten in de stallen, van de vogels die henen trekken, schuil gaan of elkander zoeken, begraven wat van de menschen klinkt, onder de vlagen van breed geruisch, ruim en onmetelijk, naar alle zijden, als de landen. In de kleine stadjes praat men aan het leven zachtkens voort, onder kabbelende begeleiding van carillons. En in den metropolis verzamelen de menschen wat luid en chaotisch de hemelen tegen schreeuwt. Veel en groot zijn de stemmen daar als een brand.....

En dat aldoor *gaande* leven, de aphorist zet het stil, want hij wil samenvatten. Het leven vat nooit samen, want saamvatten is af-breken, van wat afzonderlijk beweegt, van wat talrijk is in talrijke bewegingen. Hij wil nu alles grijpen in ééne hand, in ééne menschelijke hand, die slechts één ding tegelijk kan grijpen en vasthouden, stllzetten om het afzonderlijk te bezien.

Ik kan de beweging der wolken grijpen en stil-zetten in een enkel beeld, om er naar te zien.

En voor den wind die de boomen voor mijn huis gedurig wiegt kan ik een ander beeld tot woonplaats kiezen, om het daar, in stilte, te gaan zien. Maar de aphorist, in zijn koningsoogenblik, wil saamvatten wat wijs is van veel geruisch des levens... Zou hij dit ooit kunnen: het leven in één enkel beeld, de duizend schakeeringen in één kristal, de vele klanken in enkele arme woorden?

Arme woorden, die alles moeten dragen, volgeladen en zoo zwaar van klank en traag van bewegen worden, dat de

stilte, die om alle levende woorden henen heerscht en dwingt ten leven, wegtrekt, zoodat een doodelijk zwijgen gaapt tusschen wat zwaar gezwollen is. Waar is de levens-wijsheid? Wie weet wat in al dit veelvuldige wijs is? Wie weet wat in woorden wijs is?

Wantrouw altijd wie den moed niet heeft om breedsprakig welsprekend te zijn, wantrouw wie zonder schuchterheid spaarzaam is en plechtig. Want wie spaarzaam is moet in de oogenblikken van zijne koninklijke vernedering, waarin hij de fout begaat van te spreken, alles kunnen verantwoorden. Daar is geen woord van den aphorist waarvan hij de wortels niet kent. Daar is geen woord waarvan hij de levens-klanken, waaruit het is saamgeweven, niet kent, als de wever zijn weefgetouw. Geen woord, waarvan hij niet weet de ondergrondsche en in de tijden lang en ver verzonken beteekenissen, duizend in tal, ongrijpbaar in schakeertngen; het woord, dat eindelijk, als een rijpheid, is saamgegroeid en afgevallen in het leven.

Hoe oneindig liever is, wie in schijn van oppervlakkigheid, kwistig en spilziek met het woord, het overal henen strooit en onuitputtelijk is in nuanceeringen. Weet, dat hij in de zwier van zijn taal-gebaar vermijdt te spreken wat hij immer aarzelend slechts zou kunnen verantwoorden. Weet dat in het diepst van zijn hart gestamel te wachten ligt op den grooten dag, en dat wat een mensch waarachtig heilig en lief is, pas in de wereld wordt gestooten wanneer het van binnen voltooid en in zichzelf veilig kan zijn. De stem des harten is niet overal en openbaar te koop. En levenswijsheid is niet een allemansartikel. Misschien dat sommige menschen in heel een leven slechts één regeltje of een brokstuk van één regeltje vinden. Hoe kan de aphorist er honderdtallen vinden? Laten wij toch de levens-wijsheid schrappen. Ieder van ons zal aan het eigen leven misschien sommige woorden leeren die wijs zijn, uit eigen kracht. Maar al die duizende klanken, die als ‘levenswijsheid’ onze uren en dagen moeten vervullen, zijn schoone schijnen, maar wijzen hoe en waarheen, doen zij niet. Laten wij toch stiller zijn, *in-wendig* stiller, van binnen zwijgzamer, van buiten zwieriger, veel-klankig en kleurig, als wij maar weten dat het weinig is en kan zijn wat wij doen; dat het onmogelijk

wijsheid en alles taal des harten kan zijn, en dat het een nauwelijks te hopen, een ver en diepst verlangen is, als eens in de honderd jaren een mensch opstaat die in klaarheid, voor vele eeuwen soms, groote dingen van het leven spreekt. En genoegzaam voedsel is in wat wij doen, voor wie niet alles verlangt. Kan een zuivere muziek in enkele, plotselinge maten, niet uren redden en voor vele dagen soms de oplossing brengen, zoodat het dan goed is om te leven en schoon in die goedheid? Kan een strak en diepkleurig beeld niet eene innerlijke spanning brengen, eene zachte, aan-houdende vervoering, die door de dagen heen ons gebaar vlot en gelukkig doet zijn?

Deze beelden-wekkende kracht mist de aphorist ten eenenmale. Hij geeft zekerheden. Maar wie kan durend verzekerd zijn? En immers van heel zeldzame dingen slechts van binnen, terwijl een mensch aarzelend en laat daarover spreekt. Maar de aphorist heeft ficties van zekerheden noodig, krachtens zijne geaardheid. Want hoe is deze geaardheid? De aphorist wreekt zijn teleurgesteld zoeken op de menschen. Want teleurgesteld is hij, wijl hij *eenzaam* zocht. Hij is de eenzame zoeker geweest, die nooit het verband met de menschen heeft gevonden. En nu perst hij de klanken zijner eenzaamheid in eenige woorden te zamen, met valsche verteedering, al was die tijdelijk misschien echt in bedwelming, of bitter van boosaardige somberheid. Zijn woorden zijn eenzame bekentenissen, die nooit een verwachting in een mede-mensch ontmoetten, want hij verzuimde zich aan een mensch te bekennen. Zijn aphorismen zijn het hortend en uitgestooten dag-boek van den eenzame, die zijn eigen woorden als een echo terug-ontving.

De aphorist, in zijn mislukt dichterschap, hoe schoon ook gevlucht achter maskers van onherkenbare zekerheid en bedriegelijke wijze eenvoud, verzamelt alle droefenis der eenzamen en weet ze niet te verhelen. Hij bleef in gebreke den sleutel te geven tot de menschen, tot de wereld. En dat is toch waarheen wij allen dringen. Het *levende* woord is slechts van mensch tot mensch, nooit in eenzaamheid ontstaan.

Soms is de aphorist tot de poorten der wereld genaderd. Soms staat hij, nog met gesloten oogen, nog met leege handen, vlak bij de menschen. En velen kunnen dan zich-

zelf herkennen in het beeld dat hij van zichzelven geeft. Tot een *liefde* wist hij te komen, zij het dan eene liefde voor het eigen Zelf. Narcissus! Ach, wanneer verlaat ge ons?

Waar blijft dan de vreugde aan de glanzen van het andere leven dan het koele van het eigen lichaam, waar blijft de vreugde aan het leven, dat groot en vloeiende aldoor voorten voorbijgaat; de liefde voor alles wat goed van schoonheid is? Weet hij ooit dat het goed is te leven en dat in die goedheid het leven schoon is? Kent hij ooit de vreugde der kleuren die in de bloemen dansen, die in de vlinders ongrijpbaar zijn; de vreugde aan de muzieken, die uit de menschen zijn, uit hun kelen wellen, als zij in blijdschap het leven zingende groeten; de vreugde aan de vruchten, die onder hun donzig kleurenwaas de verrukkelijke sappen verbergen; de vreugde aan menschenoogen, aan jonge oogen van kinderen, aan oogen, van angst-droom glanzend, in wijde gesperdheid; vreugde aan alle menschelijke gelaten, die opdoemen en blank-lichtend zijn in den schemer onzer vale eenzelvigheden.

En ik wil niet dat wij aan de vensters gaan staan, om het aldoor gaande leven in de menigvuldigheid van kleuren, klanken en geuren te zien schrijden. En ik wil niet dat wij, vluchtig buiten ons, slechts den *adem* der dingen, slechts het ijle gebaar en den damp van het leven, in lijdelijk, wakend toeziend, in onvergeeflijke achteloosheid voorbij laten gaan, om dan in de trage uren ter neder te zitten, in vermoeiende weemoedigheid. Laten wij vervloeien in de menigten, laten wij toch te loor gaan in de wereld, aan de menschen prijs geven het te lang gestreelde zelf. Geen topographie van een leven dat voorbijtrekt en waaraan wij zelf geen wezenlijk deel hebben. Geen aphorismen die, in vruchteloos zoeken ontstaan, schijn-essentie voor levenswijsheid venten.

In het leven zich verliezen, het hartstochtelijk beminnen, mede-schrijden in de menigten, zonder tal en zonder naam; al het aardsche liefhebben en den brand van den levenshartstocht voelen schroeien. Ik wil het Woord hooren waarin de vlam der aarde ronkt.

A.M. HAMMACHER.

Baudelaire.

Nous devrions pourtant lui porter quelques fleurs.

Den 21sten April 1921 zal het een eeuw geleden zijn, dat Baudelaire geboren werd. Het is een goede gewoonte, op dergelijke data te gedenken wat de gevierden voor ons geweest zijn, en nog zijn; het is niet meer dan het minste wat de piëteit kan en moet doen, voor hen, die doordrongen zijn van de werkelijkheid der poëzie.

Baudelaire ligt mij na aan het hart, als slechts weinigen. Het volgende is niet een 'studie' over hem, het wil niets zijn dan enkele woorden van devotie - en verdediging. Helaas ja. Verdediging, niet tegen zijn bestrijders - die zijn er niet meer, of verstopt in zulke schimmelige en muffe schuilhoeken, dat zij bijna onvindbaar en geheel onschadelijk zijn - maar tegen zijn bewonderaars, althans tegen de groote meerderheid daarvan.

Men hoort altijd klagen over de miskenning van kunstenaars, en bedoelt daar dan mee, dat die kunstenaars niet, of niet genoeg, gewaardeerd worden. Zeker komt dat veelvuldig voor, en het is betreurenswaardig. Maar er is een erger, een gevaarlijker soort van miskenning, n.l. het verkeerd gewaardeerd worden van een kunstenaar. Naar mijn meening is er misschien niet één dichter, die in deze beteekenis zóó miskend werd en wordt als Baudelaire. Hij schijnt zoo ingesponnen te zijn in zijn legende, dat zelfs de meeste scherp-zienden nog niet in staat blijken te zijn, dit weefsel te verscheuren.

Natuurlijk heeft die legende, zooals de meeste, een feitelijken grondslag. De dichter zelf zal die bij zijn leven wel hebben gelegd: aangeboren bijkomstigheden *à outrance* accentueerend tot fundamenteele eigenschappen, zooals de verlegenen en verlangenden dat plegen te doen. Dat zijn tijdgenooten hem hebben misverstaan is dan ook tot daar aan toe.[1)] Maar dat die legende nog altijd weer uit den treure herkauwd wordt, dat zelfs intelligente poëzie-kenners er nog altijd niet door heen zien, dat is voorzeker een weinig hoopvol stemmend verschijnsel.

De legende is die van den satanischen, morbiden, perversen Baudelaire, den minnaar van de Vénus noire, den bezinger van lesbische en sadistische liefde. Sinds het beruchte vonnis, dat enkele gedichten uit de eerste uitgave van *Les Fleurs du Mal* veroordeelde, schijnt het meerendeel der lezers de mentaliteit der Parijsche rechters van 1857 te hebben overgenomen, hetzij door die gedichten te laken, of door ze *om die reden* te prijzen, hetgeen even dom, en zoo mogelijk nog ergerlijker is. En achter al die uiterlijkheden ging het ware wezen van deze poëzië, de hoogste die de Fransch romantiek heeft voortgebracht, hoe langer hoe meer schull.

Wat is het wezen dan van de poëzië van Charles Baudelaire? Dit: dat hij den modernen mensch heeft uitgesproken, zóó grootsch en zóó douloureus-ontroerd als niemand voor of na hem. - Aangezien deze uitdrukking echter zoo buitengewoon geschikt is om te worden misverstaan, moet ik hier enkele algemeene beschouwingen, die te harer verduidelijking onontbeerlijk zijn, inlasschen.

Men pleegt Baudelaire tot de romantische dichters te rekenen. Hij behoorde tot een generatie, die onmiddellijk na, en gedeeltelijk nog naast het geslacht kwam, dat in Frankrijk omstreeks 1830, naar gemeenlijk wordt gezegd, de romantische richting over het classicisme deed zegevieren.

1) Toch heeft Théophile Gautier in zijn bekende voorrede voor de *Fleurs du Mal* reeds zeer juiste dingen over B. gezegd, die de lateren echter, naar het schijnt, met een koppige verblindheid over het hoofd hebben gezien, om in niets te worden gestoord bij het teekenen van hun satanische karikatuur van dezen dichter.

Men heeft dan ook volkomen het recht, Baudelaire een romantisch dichter te noemen, mits men het woord romantisch maar opvat zooals het opgevat moet worden, d.w.z. zuiver historisch.

Bij iedere revolutie, literair of staatkundig, gebeurt hetzelfde: een schare van jongeren valt met min of meer geweld en getier een ouden inhoud, en de dragers daarvan aan. En als dan de slag verstild en de kruitdamp opgetrokken is, blijkt het dat er slechts een oude vorm is vernietigd, en het onveranderlijke leven naar zijne ingeschapen wetten voorgaat. Men doet daarom verkeerd, het verschil tusschen romantiek en classicisme te zoeken in den inhoud Zeker, er is onnoemelijk onderscheid, zelfs in inhoud, tusschen Lamartine, Vigny, Hugo en de 18de-eeuwsche Fransche dichters (behalve Chénier); maar deze laatsten waren dan ook geen dichters. Ook is er groot verschil tusschen de eerstgenoemden en Corneille en Racine. Echter weiger ik, alle officieele litteratuurgeschiedenissen ten spijt, de eeuw van Louis-quatorze te beschouwen als een hoogtepunt der Fransche letteren. *Le Cid* en *Phèdre* zijn duidelijke, hoewel nog schoone, kenteekenen van de verstarring der poezië die met Malherbe (een overigens groot, en bij ons veel te weinig gelezen dichter) begint. Neen, de groote Fransche dichtkunst tusschen Villon en Chénier, was die van de Pléiade. En het is dan ook niet anders dan de zuiverste logica, zij het ook wellicht gedeeltelijk onbewust, die de romantici van 1830 deed teruggrijpen naar Ronsard en du Bellay. Bewust of instinctief, zij gevoelden dat deze hun onmiddellijke voormannen waren in dien eindeloozen fakkelloop der dichters van den aanvang der tijden af tot de hunne.

Als dit zoo is, kan men de beteekenis der romantische dichters in het algemeen, en die van Baudelaire in het bijzonder, beter bepalen. De romantiek heeft geen ‘nieuwe waarden aan het leven toegevoegd’, om de eenvoudige reden, dat dit onmogelijk is. Zij heeft slechts - maar hoe onberekenbaar veel is dat niet - den vorm gevonden, waarin het levensgevoel, voor het eerst (behalve dan steeds bij Chénier) sinds de Pléiade, zich weer kon uiten. En het volkomenst deed zij dit, in het Frankrijk van omstreeks 1850, in Baudelaire.

Dit bedoelde ik met de woorden: den modernen mensch

uitspreken. Ik begrijp heel goed het gevaarlijke van deze uitdrukking. Inderdaad, wanneer men van iemand zegt, dat hij een echt modern mensch is, dan bedoelt men daar meestal iets mee, dat ik uit den allerdiepsten grond van mijn hart veracht. Men heeft dan het oog op die onverdragelijke soort van wezens, die altijd schijnen te vreezen dat zij niet de allerlaatste richting op welk gebied dan ook zullen aanhangen (‘openstaan voor het nieuwe’, noemt men dat, geloof ik), die in iederen café-theoreticus of meeting-socioloog een profeet zien, de stumperige apostels van ieder -isme, die er waarachtig in geslaagd zijn de moderne wereld bijna onbewoonbaar te maken. Dit soort van menschen is het ook geweest, dat, het modernisme van Baudelaire prijzend, daarmee eigenlijk uitsluitend zijn accidenteele, d.w.z. zwakste, kanten hebben geprezen, en, meer dan zijn vroegere belagers, hem hebben geweerd van de hooge plaats die hem toekomt.

Maar genoeg over deze onnoozelen! Het wordt tijd om den dichter te zien ‘tel qu'en lui même enfin l'éternité le change’, zooals de onsterfelijke uitdrukking van Mallarmé luidt. En dan zinkt alles weg, wat het stralende beeld eenmaal verduisterde. Alles; in de eerste plaats de domme en vileine kwaadsprekerijen van zijn jaloersche tijdgenooten, zooals Maxime du Camp; daarna de welgemeende, maar toch ook dikwijls nog zoo weinig essentieele waardeeringen van zijn vrienden, en ten slotte zelfs al de zwakheden en dwaze of duistere daden, waarmee de dichter zelf door dit leven ging (al zijn die, naar men nu met zekerheid mag zeggen, heel wat minder geweest dan de legende wil). Wat dan overblijft, is niets dan de ontroerde stem, als van ‘les violons vibrants derrière les collines’, die zong van het hoogste en reinste verlangen, die smeekte om de vervuling van een bovenaardsche teederheid, en dan, als het leven steeds weer onvermurwbaar bleek, tot het beschroomde fluisteren slonk van een heimwee naar verloren - of eigenlijk nooit bezeten - paradijzen, of tot profecieën van een hemelsche verrukking aanzwol. Het is de stem van den dichter van La Chevelure, Le Balcon, Réversibilité, Confession, Harmonie du Soïr, L'Invitation au voyage, Chant d'automne, Moesta et Errabunda, Le jet d'eau, Recueillement, Le Cygne, ‘Je n'ai pas

oublié, voisine de la ville', 'La servante au grand coeur, dont vous étiez jalouse', Le reniement de Saint-Pierre, La mort des amants, La mort des pauvres, Le voyage, - om slechts enkele van de allerschoonste gedichten te noemen; gedichten, waarin het eerst en het treffendst is uitgesproken, wat heele geslachten van dichters, de minderen van Baudelaire, na hèm hebben trachten te zeggen.

En men wane nu niet, dat ik opzettelijk een willekeurige keuze heb gedaan om een Baudelaire *ad usum delphini* ingang te doen vinden. Ik weet heel goed, dat er aan den dichter ook nog wel een andere kant is, die meer overeenkomt met wat men over het algemeen van hem denkt. Maar nooit in zijn beste gedichten! En dan nog: men is er zoo op uit geweest, dien kant van zijn poëzie te releveeren dat men bijv. in het bekende gedicht *Une charogne* altijd het tot perversiteit gruwelijke van het rottende lijk heeft gezien, en nimmer de daaraan ontstegen hymne van de laatste strofe.

Zoo is het wereldsche onverstand. Maar indien men nog ooit Baudelaire zou hebben te verdedigen, indien men nog ooit zou hebben te wijzen op een vers, dat het allerdiepste wezen van dien dichter op de onvergankelijkste wijze uitspreekt, dan is het voldoende om die strofe te zeggen die de rechtvaardiging van heel een leven is:

> Car c'est vraiment, Seigneur, le meilleur témoignage,
> Que nous puissions donner de notre dignité,
> Que cet ardent sanglot qui roule d'âge en âge
> Et vient mourir au bord de votre éternité!

J.C. BLOEM.

Een vrouw van haar tijd.

> Ein solcher Erfolg kann nur entstehen, wenn ein einzelner Mensch unbewusst das Lebensgefühl einer neuen Epoche ausdrückt...
> Stefan Zweig over de vertaling van *Femme*.

Het boek van Magdeleine Marx, *Femme*[1], gaat door voor een boek van de nieuwe vrouw. Henri Barbusse vindt er nog veel meer in. *Femme* 'exprime ce qui n'a jamais été exactement exprimé jusqu'ici. Il exprime la femme'. De schrijfster is française; haar boek is Fransch. Op een reclameblaadje voor de Duitsche vertaling (Rhein-Verlag, Leipzig) leest men van 'Riesenauflagen in allen Ländern'. Heb ik, die dagelijks Fransche couranten en zoo menig Fransch tijdschrift doorkijk, aankondigingen juist van dit boek voorbij gezien; of hebben de Duitschers, in hunne ellende het hoofd ophoudend met de illusie eener toekomst vol nieuwheid, eener wereld vàn nieuwheid; voor dezen 'kühnen, das Intiemste der neuen Frau offenbarenden Roman', geprezen door Stefan Zweig in de National-Zeitung van Bazel en in de Berlijnsche Börsen-Courier, als een, die 'das Wesen der Frau bis in die letzten Gefühls- und Geistesregungen zum Ausdruck' brengt; hebben de Duitschers hiervoor gewilliger belangstelling dan het volk-dat-overwon van de schrijfster?

Magdeleine Marx behoort tot de groep der *Clarté* te Parijs en Henri Barbusse, de schrijver van *Feu*, doch ook

1) Magdeleine Marx, *Femme*. - Paris, Ernest Flammarion.

van *L'Enfer*, heeft een inleiding meegegeven aan *Femme*, waaruit ik in den aanvang citeerde.

Wat ik in vijf jaren toevens te Parijs van huwelijken heb aanschouwd, werd door maatschappelijkheid beheerscht. Ook onder de kleme burgerij drong altijd de kwestie der 'dot' naar voren. Over een huwelijk werd door de verwanten van weerszijden onderhandeld; met de bruidsgift kwamen andere bezittingen en voorrechten, aan 'stand', aan relaties en wat al niet ter sprake. De verloving moest kort duren. Ik heb me er meermalen over verbaasd, doch werkelijk heb ik waargenomen, dat dergelijke, met 'praktische' overwegingen ingeleide en voorbereide huwelijken gelukkig werden, hoewel de omgang, althans in den gegoeden stand, tot een, voor Hollandsch besef intimiteit onmogelijk makend, minimum bleef beperkt. Deze aanschouwing is dertig jaar oud. De sport-zeden en vooral de oorlog hebben ontzaglijk veel veranderd. Twee winters geleden is een Fransche geleerde vrouw hier in 'Nederland Frankrijk' komen verhalen van den gewonnen strijd voor het recht op studie. Intusschen worde hierbij erkend, dat in of achter dien eisch van een bruidsgift school een aanvaarding van kameraadschap, onmiddellijk waar te nemen onder neringdoenden, daar de echtgenoote achter de toonbank stond; doch ook op te merken in een verbintenis als van dien geneesheer, van wien ik wist dat hij in een wereldje van jonge-meisjes was binnengekomen, met de verbluffende oprechtheid: 'ik heb een *dot* noodig van 30000 frs. om me te kunnen vestigen, mijn geld is opgegaan aan mijn studie'; en in wiens echt de aldus mede-'gevestigde' door arbeid in zijn kliniek, het bijhouden van zijn rekeningen-boek enz. van het begin af (1887) aan zijn arbeid (bijna schreef ik: zijn onderneming) deelnam. Beiden kenden den term struggle for life en ook toen was het leven duur te Parijs.

Heeft de openbare meening, in de dagbladen en in een vloed van geschriften, heel den oorlog door de vermaning herhaald, door Zola gegeven in *Fécondité*; de jonge democrate Magdeleine Marx beschouwt niet het gezin, doch de vrouw.

Na de lezing heb ik onwillekeurig gegrepen naar een lievelingsboek van lang geleden, Michelet's *La Femme*. Ook

uiting van een democraat. En hoe stellig, met dat lidwoord, dat hem immers, dichterlijk zeker, doch met de beslistheid van een leeraar in natuurlijke-historie, schrijven deed over *l'Oiseau, l'Insecte*. Zonder te bladeren wist ik nog wel: ‘la femme est une religion’. Een man getuigde - hier spreekt zich een vrouw uit. In fierheid met een ‘homo sum’, een zelfbesef dat niets verbergt. Zal mijn cynisme aan Van Alphen's versje over de dankbaarheid van den kwispelstaarter durven herinneren bij Michelet's eerbiedige erkentelijkheid voor het bereid-zijn van de liefhebbende, doch niet met de zinnen verlangende vrouw, ‘haute poésie de pureté’? Of mag de ontroering weer over mij vloeien, verzachtend, als zooeven een regen de guurte van den vroegen palmzondag? Eigenlijk zei Michelet al veel in *La Femme* van wat nu in *Femme* staat, zij 't met een bischen andern Worten. ‘La femme veut être possédée davantage, par l'association aux affaires et aux idées’. Echter wil zij ‘s'associer *et dépendre*’. Hier denkt Magdaleine Marx anders! Dit in den ‘ik’-toon geschreven dichterlijk stemmings-verhaal teekent een vrouw, onafhankelijk, ook, juist ook, in gevoelens. Tot haar moeder zegt zij; ‘Ma pauvre petite maman, avec ta voix blessée, tes yeux qui font la charité et tes gestes atones: tu es morte; il y a vingt ans que tu n'as plus de volonté, plus aucun regard qui désire, plus une seule impatience, plus d'horizon errant, plus une heure, plus rien à toi, vingt ans que tu t'es renoncée. Mais ton mari ne sort jamais, il a sa femme et ses enfants, il gagne votre vie, une vie large, tout le monde l'estime et “on ne peut pas tout avoir”’... ‘Nous, maman, qui sommes différentes, les filles de mon âge, nous qui avons au coeur charnu, un esprit raisonnable, de neuves énergies’... Sprak men zoo al niet in den Rede-tijd na den Bastilledag en dreigde George Sand niet erger? - Doch hier uit zich niet de romantiek van het dreigen, doch het realisme van de daad. De ‘ik’ heeft ‘vu ce qu'on prend pour l'amour’. Tot zich oogen op haar te vestigen komen ‘si différents des yeux des autres hommes’. Het huwelijk verzoent met verlaten verwanten, die de ‘plechtigheid’ vragen van een bruidsstoet. Doch nu het getrouwd-zijn. Beiden werken en verdienen; nochtans is de ‘préoccupation profonde, de livrer combat à l'existence’. Maar o, 't geluk in 's mans verrassing,

wanneer er vruchten staan op tafel en stuivers-bloemen de kamer tooien. De nachten aan zijn zijde ‘une impression vivante de repos’. Tot komt ‘la fureur de son élan’. Wél is er ‘een seconde die 't leven waard lijkt, doch even later, c'est donc cela, ce n'est donc que cela?’...

Te fier om te veinzen, te vrij om zich te verbergen, spreekt Magdeleine Marx in de kundige samenstelling van lapidaire vertelbrokken over alle dingen met volstrekte oprechtheid. Welk een verschil met weerzinwekkende zinnen-onthulling als in den *Siegestanz der Sünde* der Duitsche naam-genoote Marie Madeleine! Daar de behaagzucht der schaamteloosheid, hier de moed van eerlijkheid. En dit, in ook-oprechte, want met eigen plastiek, met eigen beeldspraak zich uitende taal.

Men wijst de getrouwden na: - zijn dìe gelukkig... Gelukkig, ‘se sentir comblé?’ ‘L'homme et la femme sont avant tout deux ennemis. Je suis déjà un peu plus forte, un peu plus simple, un peu pacifiée, mais nous ne sommes pas “heureux” encore’... ‘On n'atteint pas, une fois pour toutes, à l'amour; je voudrais l'aimer davantage’... Hoe heeft Michelet dit uitgedrukt? ‘Cela est un peu dur, mais vrai, mais grave. C'est la loi même du mariage. Donc, elle aura des heures de solitude... Le seul remède qu'on n'ose dire serait, si le mari est militaire, marin, un ordre de départ, les arrêts pour un mois, que sais-je? Mais quel serait le désespoir! Au premier mot d'absence, elle éclate, elle pleure.. Que je meure! peu importe! C'est mourir que de te quitter.’

Doch Michelet leeraart een algemeenheid. ‘La noce n'est nullement une consommation, une fin; c'est le commencement d'une longue initiation qui doit durer autant que la vie.’ Hier wijkt Magdeleine Marx af. Wanneer een andere vrouw komt klagen over echtbreuk van den man: ‘faut-il lui dire que son amour n'est qu'une erreur sortie des livres et qu'il n'est pas l'amour? Faut-il lui dire que l'homme a, plus que nous, le goût du changement?’

De ‘ik’ wordt moeder. Na de lijdensuren ziet ze het kind. ‘Mon Dieu, comme il était laid!... C'est cela, notre enfant? Nous posions tour à tour des baisers timides et pieux sur ses joues duveteuses, faites d'une odeur douce, et je n'osais rien dire. Alors!... le cri du sang, la réjouissance de la chair, la poussée de l'amour, l'instinct, enfin, le sombre

instinct des mères?... Non!' - De lezer weet, dat de ik van het boek geen lieflijke heugenis heeft van haar moeder. Toch groeit haar liefde mee met haar kind. 'Je l'aime comme je n'aime personne, car il est le seul être vivant dont je suis *responsable*. Mon amour est cela d'abord.' Doch - zoo vraagt zij zich af - zal zij eenmaal hem durven zeggen (het zijn twee bladzijden van het boek): 'Tu n'es pas tout pour moi, tu n'as jamais été ma totale ferveur. Je t'ai chéri à deux genoux, je t'ai servi, je t'ai idolâtré, je n'ai pas été dupe. Je savais bien qu'en aimant un enfant, on ne fait que donner sans jamais recevoir. J'ai réservé à d'autres la place la plus haute... Devant ce que tu es, vois, c'est moi qui m'incline, et ce respect où on enferme les enfants, je t'en délivre. Tes yeux verront plus loin que l'horizon où je me perds... Mon tout petit, je te devrai le seul amour qui soit triste et parfait, celui qui ne fait pas d'échange et ne promet aucune récompense. Puisque j'ai tout donné, tu ne me devras rien.'

Is het slot van deze... Moeder-Rede, gedroomd of bepeinsd bij een ventje dat in den tuin speelt en steentjes aandraagt of stukjes hout, niet in strijd met de openhartigheid uit het (overgeschreven) begin? Hierover dichtte de man Michelet iets anders. 'Pour la femme, dans ses plus aveugles élans, l'instinct de la maternité domine encore tout le reste'.

Bij Magdeleine Marx overheerscht de persoonlijkheid. Het is eigenaardig, op een tijdstip en uit een kring, waar het 'individualisme' in de kunst verworpen, met felheid verboden wordt in den naam van de gemeenschap; een vrouw alle banden te zien afwerpen om zichzelf te kunnen zijn. Nochtans hoort zij wel in dien kring: daar wil ze haar plaats, ze wil er w e r k e n . In de voorrede van Barbusse lezen we, als nu al veertig jaar in alle emancipatie-geschriften, van 'vieilles traditions d'esclavage'. Magdeleine Marx, bereidt hij voor, 's'élève contre l'erreur de l'instinct maternel - la "voix du sang" - contre l'exclusivité de l'amour'. Hierboven citeerden we wat de 'ik' zeide tot een andere vrouw, die klaagde 'bedrogen' te worden. De 'ik' bedriegt niet, doch... neemt haar vrijheid, krijgt van een echtgenoot 'au coeur unique' gedaan, erin te berusten dat hij haar deelt met een ander, die ook getrouwd is. Beide mannen sneuvelen in den

oorlog. Dan weet en bekent de ik, dat - zooals Barbusse het uitdrukt - ‘la mort ne tue que la mort et non ceux qui restent’. - Om nog uit het boek zelf te citeeren: ‘l'amour est le ciel que le coeur se propose et il y a tout l'espace à traverser encore’. Laat hier nogmaals met nadruk gezegd zijn - beide boeken liggen vóór mij en nadat ik het nieuwe had uitgelezen, gaan mijn gedachten, gaat mijn gevoel beurtelings mee met wat Michelet al zoo dikwijls mij voorhield èn met wat ik hier nu vind, vreemd en wreed: - doch in taal, die eveneens schoon-krachtig leeft.

Over berouw is er een kort, mooi hoofdstuk, omraamd in de verschrikking van onweer. Hereeniging met de ouders is onmogelijk gebleken. De ‘ik’ is alleen met den kleinen zoon. Wel graag zou ze hem wakker kussen. Doch ze treedt terug van de wieg. Misschien heeft ze te veel gezien in den afgrond tusschen haar generatie en die van de moeder, ‘l'aveuglée’. Tusschen haar en haar kind, ‘l'abîme est sans doute moins creux’, en toch ‘l'amour est insuffisant; il faut s'acharner pour accomplir sa propre destinée’. Herinnering baat evenmin. ‘Pas même le vôtre, mes deux morts’. Hunne beelden verbleekten; wat er bleef, zijn bewegingen, intonaties, gedachten, van hen overgeërfd. ‘Dans ma féroce survivance, je n'ai gardé que ce qui m'a servi’. Verder... Zij is zeven-en-twintig en ‘il y a cette nuit, quelque part dans le monde, des visages qui dorment pour moi... je tends les bras, je me vois désertée et veuve affreusement...’ Evenwel, en al op de volgende bladzij: ‘Les femmes ne savent pas assez qu'il faut respirer seule, partir seule, et revenir seule et qu'il n'y a personne en dehors de soi-même. En retrouvant l'amour, moi qui suis deux fois veuve et qui ai mon enfant pour me sentir plus isolée, je ne retrouverai qu'une autre solitude... En na wéér haar twee dooden te hebben herdacht: ‘Maintenant qu'agrandie par l'amour je le convoite encore, je lui donne sa place: l'amour n'est pas l'essentiel; l'amour n'est, après tout, que le plus beau moment... Faudra-t-il peut-être toucher plus haut, Seigneur, que tout ce qu'on a dit, vivre, alors, jusqu'au sang, vivre plus que la vie?... Me voici’. Met de drie regels van dezen bruusken gemoeds-overgang, nogmaals onder weersinvloed, nu van den storm; eindigt het boek.

Tot besluit van mijn avond heb ik een Hollandsch boek genomen:

> Ik kende de vrouwe-gedachten
> dwalen om den man en het kind;
> ze schenen zoo vreemd, dat ik lachte,
> ze schenen zoo banglijk blind
> te zwermen rond dit eene...

Dan staat, in dit boek, die vrouw op den drempel van een hut in avondzon; die vrouw, die speelde met haar kindje.

> ... En in den nacht
> voelde ik een handje op mijn borst
> en een mondje dat dronk uit mij
> en bezat u in droom mijn kind,
> maar met morgenrood dreeft ge voorbij,
> ik hoorde de merels zingen
> in het koele grijze licht
> en verwonderde mij hoe te tillen
> den dag en zijn gewicht.
> Vreemd dat de rook van een droom
> hangt over den dag zoo zwaar...

Na deze lectuur wéék een zwaarte van mij. Een nieuwe vrouw óók; doch *niet* in strijd met wat Michelet voor liefelijks schreef over instinct, dat sterk zich uit, dadelijk bij de éérste pop.

J. DE MEESTER.

De barbaar gereed.[1)]

I.

> Zie hoe 't gedrocht rijst, met betonnen zuilen
> - De ruig-cementen - in het kookrend hout
> Dat stijgt en ligt op huivrig duistre krochten,
> Wier grinten nacht op grauwe waatren gruwt...

Zóó ongeveer - maar dan een weinig anders en in het antieke - beschreef Verwey in ‘Persephone’ den toegang tot den Hades, waar Styx op wacht stond. En zóó zag in zijn wording, het bouwwerk eruit dat de plek beslaan zou waar eenmaal de statige geveltoppen van Hendrick de Keyser's hoekhuis zich verhieven in schaduw van de Westerkerk.

Als leege varkenstroggen of als in den vorm van centebakken vooruitgestoken onderlippen in al te sterk prognathische hoofden, gaapten de kelderopeningen in de straat, waar later de koekoeken zouden komen die licht en lucht moeten geven in de advocaatflesschen- en wijnfustenstapeling des smaakvollen en fijnproevenden bouwheers.

Een betonnen glijbaantje met een helling van zestig graden gaf de plaats aan waar het benauwde stoepje zijn treden zou verheffen naar den ingang des gebouws aan de Keizersgracht, dáár waar vroeger het deftige dubbele bordes stond.

Aan de zijde der Westermarkt staken dreigend de wanstaltige embryo's van balkonnen en erkers naar voren, die

1) Vgl. mijn art. ‘Een barbaar aan 't werk’ in De Gids van Juni 1918.

bij dergelijke inrichtingen onontbeerlijk zijn, en van waaruit de bewoner of zijn huurders zulk een snoezig kijkje zullen hebben naar de ‘levendige’ zijde van het plein, met zijn knusse Zandvoortsche trams, en, links-weg, naar de overzij van de Keizersgracht, waar de fraaie oude huizen (dat van Huydecoper o.a.) zich staan te schamen over hun overbuur.

En straks verrees de schutting waarachter het bouwsel zou gebrouwen worden, in 't geheim nog eerst, om later in al zijn brute leelijkheid definitief de gracht te bederven, gelijk het verzekerings-monster aan het andere uiteinde daarmede begonnen is.

II.

En nu, nu staat het er, in al zijn Teutoonsche ongemanierdheid en grofheid, - één rammelend, dronken geheel van willekeurig gegroepeerde baksteen, als had een aardverschuiving de gevels uit hun verband gerukt, en ze, gammel en gekreukeld, ten bouwval gemaakt; of als had een Simson ze tusschen zijn stevige knuisten genomen, en ze in plooien en vouwen gewreven laten staan, het beneden zich achtend ze nog verder te vernielen.

Détails komen er aan de gevels nagenoeg niet voor, - maar díe er zijn, zijn huiveringwekkend. Het betonnen hek om de kap heen, als een brokkelig gebit van slechte tanden; de mammouth-schoorsteen (of wat het wezen mag) er midden- en bovenop; de zoldervensters die als vormloos-omlipte monden van idiote kinderen of als naar voedsel happende schelvischbekken u aangapen vanonder de akelig-vlakke gevelafdekking; de afschuwelijke verdeeling van de ruiten in de bovenlichten der overige vensters; - dit alles is nog maar kinderspul bij de aangebrachte beeldhouwwerken. Men moet n.l. weten dat de uitspringende raampenanten (die - ik heb het huis zien bouwen en weet er alles van - geheel buiten de eigenlijke betonconstructie vallen en hun aanzijn alleen te danken hebben aan het voor de grap schuinzetten van de vensters), gedragen worden door in het metselwerk der gevels ingelaten gewone bonken beton, en dat de kunstzinnige bouwmeester die met den beitel heeft laten behakken en befigureeren, om den indruk te geven van gebeeldhouwde

natuursteenen neuten. Deze griezelige aardigheid, die hij ook uitgehaald heeft aan de (wèl-constructieve) uitbouwsels aan de Westermarkt, is inderdaad om van te rillen: iets ridiculers en valschers is niet denkbaar. Voorts zijn, aan de Westermarktzijde, de welbekende van der Mey'sche ijzeren gaskomforen (die wij ons van sommige nieuwe brugbalustrades zoo goed herinneren) nagemaakt, en hier aangewend tot draagpunten voor den vlaggestok, waaraan weldra bij verjaardagen van leden van het Koninklijk Huis deze hofleverancier de vaderlandsche driekleur zal ontplooien. Ik vrees slechts dat het dundoek, zich weinig op zijn plaats gevoelende, in hevig conflict zal komen met den alouden iep die vlak bij den hoofdingang staat, en zijn stam en kruin op sombere wijze naar zijn nieuwen buurman toebuigt.

Heemschut mag wel zorgen dat de eigenaar geen vergunning krijgt om dezen fraaien boom, die hem, tot vreugde van ieder weldenkende, natuurlijk hevig in den weg staat, te laten rooien: hij is nu nog, althans des zomers, een gedeeltelijke bedekking van de schande die vlak naast hem bedreven is.

Grotesk van ‘Hochgeschmack’ zijn ook de donkergroene basalt- of marmer- of gepolijst graniet-blokken die in zware contouren de ingangen omlijsten, en ruw-poenig contrasteeren met de omgeving van baksteen.

Een frisch groen uitgestreken Zwitsersch kaasje, smakelijk gerimpeld, vormt den benedenrand der twee gevels tot op circa anderhalven meter hoogte: kleur, materiaal en bewerking zijn alweder van een soort die den wansmaak van bouwmeester en bouwheer alle eer aandoen.

En gansch bovenaan, in de kale boven de daklijst aan de Westermarkt-zijde uitstekende vlakte, expresselijk daartoe gereserveerd en bestaande uit op de meest grillige wijze in alle mogelijke richtingen schots en scheef door elkaar gemetselde groepjes baksteen, - bovenaan prijkt, in wezenlooze letters van ijzer, omkruld door wild-zwierig smeedwerk, alles verguld op sneê, de naam van het nieuwe grachtonteerende monster: ‘Huize Labor.’ Labor hic omnia vicit: óók de schoonheid en den stijl.

III.

Deze bouwheer heeft Amsterdam geschonden en mij per-

soonlijk beleedigd. Hij heeft een van de beste oude huizen der stad, dat nog door en door hecht en solide en niemand in den weg was, en dat stond op een weergaloos schoone en intieme plek, tegen den grond gesmeten met barbaarsche en niets ontziende woede. En hij heeft mij, van den beginne af tot aan de voltooiing toe, geërgerd en gehinderd, eerst met zijn geraseerd terrein vanwaar de straatjongens uit den Jordaan mij wierpen met het puin van het huis dat ik liefhad; later met de schavotstaketsels waar hij cement in goot om het kunsteloos beenderenstel te vormen voor zijn moderne wijnhuislichaam, en met de grinthoopen en modderpoelen die de omgeving onbegaanbaar maakten; en eindelijk en ten laatste met de ontmanteling van een der gemeenste gebouwen die in de laatste tientallen jaren in Amsterdam de grachten zijn komen ontsieren en bederven.

En daarom mocht ik niet aflaten, zijn wandaad voor het publiek op de kaak te stellen, en hem ‘hinderlijk te volgen’, ten einde te zorgen dat hij er zoo weinig mogelijk plezier, maar integendeel langen tijd de uiterst denkbare ergernis van beleeft.

F.E. Posthumus Meyjes.

t.o. 176

Keizersgracht hoek Westermarkt
1618-1918

Keizersgracht hoek Westermarkt.
Voorjaar 1921.

Buitenlandsch overzicht.

Volkenbond.
Slot.
27 Dec. 1920.

De Vergadering wil vóór Kerstmis naar huis, en reeds is het 11 December. De zaken die nog overblijven - en het zijn er vele - moeten in een sneller tempo worden afgehandeld.

Negentiende zitting: rapport van Balfour (eerste Commissie) over de wijze van verkiezing der niet-permanente leden van den Raad. (Art. 4 Pacte: ‘Ces quatre membres sont désignés librement par l'Assemblée et aux époques qu'il lui plaît de choisir. Jusqu'à la première désignation par l'Assemblée, les représentants de la Belgique, du Brésil, de l'Espagne et de la Grèce sont membres du Conseil’).

Het rapport stelt voor:

1° de thans door België, Brazilië, Spanje en Griekenland bekleede mandaten met 31 Dec. 1920 te doen afloopen;

2° dat jaarlijks, bij geheime stemming, twee leden zullen worden gekozen voor twee jaar, die éénmaal zullen herkiesbaar zijn, doch na afloop van de twee (respectievelijk vier) jaren van hun lidmaatschap vier jaren zullen moeten rusten;

3° dat de vergadering van 1920 geen twee, doch vier leden zal verkiezen, waarvan bij loting twee zullen worden aangewezen om slechts één jaar zitting te hebben;

4° dat drie der thans te kiezen leden genomen moeten wor-

den uit eene groep Europa-Amerika, één uit eene groep Azië-Afrika-Oceanië;

5° dat de leden zullen worden verkozen bij volstrekte meerderheid.

Naar aanleiding dezer voorstellen rijst de competentievraag: amendeeren zij al dan niet het Verdrag? Benes (Tsjechoslowakije) stelt, als eenigen uitweg, de resolutie voor:

> L'Assemblée procédera pendant cette session à l'élection des quatre membres non permanents, pour une année, sans aucune autre restriction.
>
> Les conclusions de la Commission seront transmises à la Commission chargée d'étudier les amendements au Pacte, et la prochaine Assemblée pourra décider sur la question de principe concernant le mode d'élection des membres non permanents du Conseil.

Branting (Zweden) zal vóór het voorstel-Benes stemmen; wordt dit verworpen, dan wenscht hij dat § 4 van het Commissievoorstel niet bij volstrekte meerderheid worde aangenomen:

> Une autre fois, il suffirait alors de proposer et de faire voter à la simple majorité que certains membres de la Société ne seront pas admis comme candidats pour changer désormais le mode d'élection. En suivant cette méthode on irait rapidement à l'absurde...

Balfour vervangt thans zijn § 2 door het eerste, zijn § 3 door het tweede lid der propositie-Benes, en verandert zijn § 4 van een resolutie in een *voeu*, die de unanimiteit niet behoeft, en aangenomen wordt met 27 tegen 4 stemmen. - In overeenstemming met de beslissingen van dezen dag worden den 15^{den} tot leden van den Raad voor één jaar verkozen Spanje met 35, Brazilië met 33, België met 24 (bij tweede stemming), China met 21 stemmen (de volstrekte meerderheid was 20).

Twintigste en een-en-twintigste zitting (13 December): het Permanente Hof.

De obligatoire compententie, door de Haagsche juristen aangenomen[1)], was door den Raad geschrapt[2)]; het rap-

1) ‘Non seulement il est clair que le statut organique de la Cour peut attribuer à la Cour telle compétence que les Etats, auteurs de ce statut, entendent lui donner, mais, de l'avis de la majorité du Comité, une telle attribution de compétence, bien qu'elle ne soit peut-être pas rigoureusement conforme aux termes du Pacte, est dans un tel accord avec son esprit qu'on ne comprendrait pas qu'au moment d'organiser définitivement la Cour on n'achevât pas, par ce dernier trait, le progrès qu'elle apporte’ (Rapport van het Juristencomité, 23 Juli 1920).

2) ‘Le Conseil estimere sans doute qu'il ne lui appartient pas, à l'heure où va se réunir pour la première fois l'Assemblée générale de la Société des Nations, de prendre l'initiative de propositions de modifications du Pacte’ (Rapport-Bourgeois aan den Raad, 27 Oct. 1920).

port der derde Commissie, ter vergadering ingeleid door Hagerup (Noorwegen), bevestigt deze schrapping, maar wil tegelijk haar effect verzachten:

> Nous n'avons pas cru devoir modifier radicalement le système adopté par le Conseil dans son projet de Bruxelles et qui tend à restreindre la compétence de la Cour au cas où les parties sont d'accord pour lui soumettre leurs difficultés, ce qui exclut à peu près complètement la juridiction obligatoire... Mais je dois attirer votre attention sur l'addition qui a été faite. Si, d'une façon générale, la juridiction obligatoire est exclue, la faculté est laissée aux Etats qui seraient disposés à admettre cette juridiction dans une plus large mesure que le projet, de conclure entre eux des accords dans ce but... Ainsi un Etat A, lors de la rarification du protocole de ces statuts ou ultérieurement, peut conclure avec un Etat B et un Etat C un accord établissant la juridiction obligatoire de la Cour...

Hagerup vervolgt:

> Il reste à résoudre la question très importante de savoir sous quelle forme doit être adopté ce statut organique d'une Cour Internationale de Justice.
>
> Sur ce point, il y a une divergence d'opinions irréductible: les uns - et je suis de ce nombre - soutiennent d'après l'article 14 du Pacte[1)] que cette Assemblée pourrait adopter ce projet à l'unanimité et que le statut sera ainsi définitivement établi; les autres estiment d'après les termes d'ailleurs peu clairs de l'article 14, qu'un vote de l'Assemblée ne suffit pas et qu'il faut en outre la signature et la ratification des Gouvernements.
> Dans ces conditions, pour obtenir l'unanimité, nous nous sommes inclinés. Nous avons présenté une résolution qui dans une certaine mesure donne satisfaction à ces deux courants d'opinions.
> Nous proposons deux résolutions: la première établissant que ‘l'Assemblée à l'unanimité déclare approuver le projet de statut’, la seconde d'après laquelle ‘le statut de la Cour, vu les termes particuliers du dit article 14, sera soumis, dans le plus bref délai, aux Membres de la Société des Nations pour adoption sous forme de protocole dûment

1) ‘Le Conseil est chargé de préparer un projet de Cour permanente de justice internationale et de le soumettre aux Membres de la Société.’

ratifié constatant qu'ils reconnaissent ce statut. Le soin de procéder à cette présentation est confié au Conseil.'
En invoquant tout spécialement les termes de l'article 14, nous avons voulu éviter que ce vote établisse un précédent pour l'avenir et qu'on puisse dire que toute résolution qui est prise par l'Assemblée sera soumise plus tard à la signature et à la ratification des Gouvernements....
Nous avons prévu que des lenteurs se produiront dans les ratifications; nous avons décidé que 'la Cour entrera en vigueur quand ce statut aura été ratifié par la majorité des membres de la Société des Nations'....
Nous avons le sentiment que nous devons absolument réaliser l'unité, si nous voulons faire aboutir ccs travaux; il a fallu beaucoup d'esprit de résignation et de conciliation pour arriver à ce but..... Nous avons dû tenir compte des réalités....

Loder (Nederland) verduidelijkt:

....C'est l'année 1907 que je vais rappeler. En vain on avait essayé de se mettre d'accord sur une Cour de Justice arbitrale. Mais sur un principe de première importance, l'unanimité fut acquise. En voici le texte:
'La Conférence est unanime,
1. à reconnaître le principe de l'arbitrage obligatoire;
2. à déclarer que certains différends et notamment ceux relatifs à l'interprétation et à l'application des stipulations conventionnelles internationales sont susceptibles d'être soumises à l'arbitrage obligatoire sans aucune restriction'.
Je le répète, c'était en 1907.
Les dix juristes ont été d'opinion que maintenant, douze ans après le vote de 1907, l'idée de la juridiction obligatoire allait enfin se réaliser. Ils rencontraient les articles 12, 13 et 15 du Pacte, dans lesquels il n'était question que d'arbitrage; ils lisaient l'article 14 qui institue la Cour, et ils remarquaient que cet article ne parle plus d'arbitrage mais de justice internationale, et ils en tiraient la conséquence qu'enfin maintenant le grand pas en avant avait été fait.... Ils se sont trompés.
Nous, d'esprit les plus jeunes et les plus fougueux, nous avons rencontré sur notre chemin les grands Etats dans le Conseil, les plus âgés et peut-être les plus sages. Ils ont fait disparaître la juridiction obligatoire....
Et nous, qu'avons-nous fait dans la Commission? Que ferons-nous tout à l'heure? Nous avons cédé, mais pourquoi? Uniquement parce que nous avons vu qu'au fond nous sommes d'accord sur le principe.
On ne nous a pas dit: vous êtes dans l'erreur, votre systême est faux, il ne vaut rien, entre Etats il ne peut pas exister de judicature obligatoire.
Au contraire, on a dit: Ne vous effrayez pas tant, nous sommes d'accord sur les principes, nous espérons même qu'un jour viendra où

vos désirs seront accomplis, seulement ce jour n'est pas venu, le temps n'est pas mûr encore pour faire un pas en avant si considérable. Citer un Etat devant la Cour contre sa volonté, serait effrayant à l'heure qu'il est. Certes, des arguments empruntés à l'article 14 du Pacte accompagnaient ces assertions. Le vrai argument, c'est celui qui se rattache à la politique. 'Le temps n'est pas mûr.' Et qu'avons-nous répondu? Nous avons cédé. Nous avons dit: 'Vous croyez que nous allons trop vite. Eh bien, nous ralentirons le pas si vous le désirez, même au point qu'il sera presque un pas manqué. Vous désirez pour vous le présent, c'est bien, vous l'aurez; mais l'avenir sera à nous.
Vous luttez contre le temps, vous le ferez en vain... A tout effort de le faire, il ne répond que par un sourire...
Nous ne voulons pas que le service de la justice dépende désormais du bon vouloir de celui que la partie lésée veut appeler devant la Cour; nous ne reconnaissons point de grandeur, même parée du manteau de la souveraineté, qui soit élevée au-dessus de la justice. Nous ne célébrons plus la force comme dominateur du monde. Nous avons créé la Société des Nations pour prouver le contraire. Ah! le temps marche plus vite que vous ne le croyez. Délà le projet vous le prouve maintenant. Ceux qui nous suivent pourront, en ratifiant le projet, choisir la juridiction obligatoire à titre de réciprocité, et se passer de l'arbitrage. C'est un pas en avant... Nous avons patience, car nous sommes pénétrés de la vérité du vieux proverbe français: 'Tout vient à point à qui sait attendre.'

Lafontaine (België):

La règle de l'unanimité va obliger l'énorme majorité de cette Assemblée à s'incliner devant la volonté de quelques-uns. Nous avions entrevu le moment où la Cour Suprême entrerait dans le prétoire, où elle trônerait désormais d'un consentement unanime. Ella va y pénétrer par la porte basse des consentements successifs. Elle pouvait exister virtuellement dès ce jour.... Il faut que le monde sache que ce geste décisif, c'est l'opposition de quelques-uns seulement qui nous l'interdit.
Nous osons espérer que les ratifications imposées seront échangées avec une hâte fébrile. Il suffira de la signature de 22 Etats pour que l'élection des juges de la Cour puisse être faite dès la prochaine session de cette Assemblée. Il faut que cela soit, car la responsabilité d'un échec serait pour la Société des Nations une diminution morale égale à un suicide.
Les peuples avaient un autre espoir, c'est que le recours à la Justice Internationale serait obligatoire et qu'il le serait pour tous les différends. Une minorité de délégations a paralysé ici encore la volonté de la majorité...

Avec un étonnement extraordinaire, j'ai entendu sur des lèvres qui jadis défendaient le principe de l'arbitrage obligatoire les mots d'*intérêt vital;* j'ai entendu proclamer *la souveraineté absolue des Etats*. On nous a dit que les peuples seuls étaient juges de leur intérêt vital, et que reconnaître

le droit pour un Etat d'en assigner un autre, portait une atteinte grave à la souveraineté des Etats....

Quand j'ai entendu ces arguments, il me semblait qu'une ombre rôdait dans la salle où nous siégions, l'ombre d'un reître à large carrure, d'un junker de haute taille qui en 1907 à La Haye a été la cause de l'échec qui est alors survenu (*Applaudissements*).
On oublie que le fait de ne pas accepter l'obligation de recourir à la Cour, c'est la faculté pour les Etats de recourir à la guerre (*Nouveaux applaudissements*); c'est l'impossibilité de briser le cercle vicieux dans lequel le monde est enfermé....

Zolger (Zuid-Slavië):

Le création de la Cour entre de plein droit dans la compétence de la Société. Si cela est ainsi, le vote unanime de l'Assemblée doit être considéré comme une décision définitive. Les membres ayant pris part au vote unanime seront liés à cette décision. Si nous n'acceptons pas cette conséquence logique, nous allons inaugurer dans la Société une procédure qui ne représente aucun progrès vis-a-vis des anciennes méthodes de la coopération internationale....

Balfour (Engeland):

It is quite true that we desire to see the applications to the Court made voluntarily and not compulsorily... If these things are to be successful they must be allowed to grow... Remember that this Court is set up to administer a system of International Law. International Law itself is a changing and a growing subject. There is no provision-fortunately, perhaps-within the limits of the Covenant, for changing and reforming International Law, and this Court is brought into existence not to change it or to reform it, but simply to administer it. Therefore you may find yourselves, or some nation in the course of time may find itself, in the position that a rigid interpretation of what may be an antiquated system of International Law, which would never be accepted or embodied in any authoritative Code or authoritative work if all the circumstances were understood, nevertheless has to be administered by a Court which, in administering it with strict regard to the laws with which it has to deal, but without any power of achieving that larger vision which is sometimes given to Statesmen and politicians, may involve interests so profoundly affecting the very existence of that State, that your whole machine will be destroyed rather than that State should submit itself voluntarily to legal destruction... Who among you will venture to say that if this system be made compulsory such a case as I have indicated might not occur? The very thought that it might occur will throw discredit on your system, unless you allow some possible safety-valve. Proceed, therefore, in this case as in all other cases, whit care and with caution. Look back upon the past, and take encouragement from the past for the future. What doest the past show you? More and more new classes of cases are being brought whitin the jurisdiction of such a Court

as that wich you wish to establish. Why not leave that natural wholesome process to develop itself? More and more you will find that as this court gains the public confidence, the confidence of nations in all parts of the earth,

more and more classes of cases will be brought within its juridiction; more and more readily will the various countries of the world be glad to put their disputes before it, whereas if in a spirit too hasty and too impetuous you try and force into this mould, as yet imperfectly framed, the whole fabric of what you conceive to be a completed and perfect system, the result will be that the mould itself will break under the stress of new circumstances and changing conditions. So far from having served the interests of international justice, you will have inflicted what may prove to be a fatal blow upon the greatest instrument which the world has ever yet been able to contrive for seeing that international justice is being carried out...

Motta (Zwitserland):

Il n'est plus nécessaire de faire des conventions particulières. Il suffit que, par voie de protocole, les Etats déclarent qu'ils acceptent la juridiction obligatoire pour toutes les matières ou pour certaines; on leur laisse la possibilité de se servir de la justice internationale dans certains cas et d'y renoncer dans d'autres. Ce n'est pas un système idéal; c'est un système évolutif, rationnel, qui prépare l'avenir....
La Commission a estimé qu'étant donné la rédaction particulière de l'article 14, il convenait de demander la ratification des Etats. La Délé gation suisse s'est ralliée à cette manière de voir, mais elle eût préféré que la Commission voulût bien proposer que le vote de l'Assemblée fût définitif. Il est, en effet, dangereux d'admettre que les décisions de l'Assemblée, même lorsqu'elles sont prises à l'unanimité, ne deviennent valables qu'après ratification des Etats. L'atmosphère de la ratification dans les Parlements, l'atmosphère du vote dans cette Assemblée, sont entièrement différentes. Et c'est commettre une erreur politique et psychologique que de ne pas donner au vote de l'Assemblée limportance d'un acte définitif
La Suisse a fait l'expérience séculaire du système qui consiste à renvoyer à la ratification des cantons les décisions unanimes de la Diète. Elle a failli mourir de ce système qui l'a menée au bord de l'abîme. Je serais heureux que l'expérience douloureuse faite par mon pays puisse servir à l'humanité tout entière (*Applaudissements*.)

Hagerup (Noorwegen):

Comme l'a dit l'honorable délégué de la Grande Bretagne, nous sommes en bon chemin. C'est cette constatation qui me console, moi qui ai été dès le début partisan du principe de la juridiction obligatoire. C'est ce qui me permet d'adopter de plein coeur le projet présenté actuellement.
J'ajouterai deux mots au sujet de la résolution. Personnellement, je suis d'avis qu'il vaut mieux adopter le projet par un simple vote de l'Assemblée. Je ne puis pas accepter le point de vue soutenu par le Délégué de l'Etat serbe-croate-slovène, qui a qualifié l'institution projetée de reprise des

anciennes et interminables voies diplomatiques. II existe deux différences principales entre le projet qui vous est soumis

et une simple convention générale. La première réside dans l'existence d'un organe, le Conseil, qui aura le devoir et le droit d'exercer son influence et sa pression sur les Puissances afin d'obtenir aussitôt que possible leur ratification. La seconde différence, plus essentielle encore, est que, pour les conventions générales dont il s'agissait, par exemple, à la deuxiéme Conférence de la Paix, tant que toutes les Puissances ne les avaient pas ratifiées, ces conventions n'entraient pas en vigueur; mais, dans le cas actuel, il suffit de le majorité des membres de la Société des Nations pour que la Cour entre en fonctions. Avec la confiance que nous avons dans l'activité du Conseil et le bon vouloir de tous ses membres, avec le désir de la grande majorité de l'Assemblée de voir aussitôt que possible la Cour entrer en fonctions, nous pouvons espérer que la constitution de cet organe se réalisera d'ici à notre prochaine réunion (*Applaudissements*.)

Bourgeois (Frankrijk):

Le vote unanime me paraît désormais acquis... Je voudrais qu'il fût considéré comme un accord consenti librement entre des hommes également dévoués á la même cause...
Au fond de tout ce problème, il y a une question de confiance dans la juridiction supérieure, et cette confiance ne s'impose pas. Elle naît du spectacle des choses, de l'expérience acquise, de l'exemple donné par la Cour, de la netteté, de l'élévation, de l'impartialité de ses décisions. Beaucoup attendront de voir comment la Cour a fonctionné, quelles sentences elle a rendues. La confiance dans la Cour s'accroîtra au fur et à mesure que cette expérience se développera. C'est la méthode expérimentale, c'est la méthode de l'organisation de la vie qui n'impose pas à la volonté des gens qui n'y ont pas suffisamment réfléchi, qui ne se sont pas rendu compte suffisamment des conditions de leur consentement, le regret d'avoir consenti...
Certes, il serait plus simple, plus facile, de décider immédiatement de tout régler par autorité. Nous ne sommes pas des hommes d'autorité en ces matières; nous sommes des hommes de persuasion...
Entre l'état d'anarchie juridique internationale dans lequel le monde a vécu jusqu'à présent et l'état d'organisation de la justice internationale dans lequel nous allons entrer, il y a des transitions nécessaires. Cet organisme peut se développer normalement, mais il ne le fera que par la oonfiance croissante de tous en ce que nous aurons créé.
Nous avons tâtonné jusqu'à présent, et voici que nous avons un projet. Il est incomplet au dire de certains, il l'est même selon nous; il lui manque, en effet, quelque chose notamment, je veux dire les sanctions indispensables, et il sera toujours incomplet tant qu'elles lui feront défaut; néammoins, tel qu'il est, il peut donner immédiatement les résultats que l'on attend...
Une étoile s'est levée au-dessus de la montagne: elle brille encore faiblement, mais on sent que son éclat grandit tous les jours. Vers cette

étoile, soyez-en persuadés, les peuples sauront trouver leur chemin.... *ubi lux*, *ubi jus, ubi pax*.

'Applaudissements vifs et prolongés', gevolgd door aanneming, zonder appel nominaal, van het rapport der derde Commissie.

Twee- en drie-en-twintigste zitting (14 Dec.): rapport der zesde Commissie over de bewapeningsbeperking, ingeleid door Fisher (Engeland):

> The Committee, being convinced that the maintenance of peace demands the reduction of armaments,... realising on the other hand that a complete and comprehensive scheme of disarmament depends upon the following conditions: 1st, under the responsibility of the Powers signatory to the Treaties of Peace, upon the complete fulfilment of the reduction of armaments imposed by the above-mentioned Treaties upon certain of these Powers; 2dly, upon the exercise, as occasion may demand, of the right of investigation accorded by these Treaties to the Council of the League of Nations, in order to maintain this reduction; and lastly, on the collaboration of the other great military Powers which have hitherto remained outside the League;... request the Council to submit for the consideration of the Members of the League the acceptance of an undertaking not to exceed for the first two financial years following the next financial year the sum total of expenditure on the military, naval and air services provided for in the latter budget, subject however to account being taken of the following reservations;
> 1. Any contributions of troops, war material and money, recommended by the League of Nations with a view to the fulfilment of obligations imposed by art. 16 of the Covenant or by Treaties registered by the League.
>
> 2. Exceptional conditions notified as such to the Council of the League of Nations in accordance with the spirit of §§ 2 and 6 of art. 8 of the Covenant.

Fisher bij de toelichting van het voorstel:

> You will notice that in accepting this Resolution we here do not bind our respective Governments to the acceptance of the particular plan which is here proposed....
> I cannot here and now bind my Government to the acceptance of this particular plan. It is perfectly free for any Government, on receiving the invitation conveyed by the Council, either to accept the plan specified in the invitation, or to reject it, or to improve upon it. It is, however, the unanimous feeling of this Commission that the general acceptance of a proposal of this sort would add to the sense of security prevailing in the world....

Tegen dit voorstel, waarvan Barnes (Engeland) zegt: 'I wish that it had been characterised by a little more prudence and a little more pluck', komt niettemin Bourgeois in verzet:

Les budgets militaires ne sont comparables ni entre les Puissances ex-belligérantes eux-mêmes, ni entre les Puissances ex-belligérantes, d'une part, et les Puissances qui n'ont pas pris part à la guerre, d'autre part. Celles-ci se trouvent dans une situation budgétaire tout à fait différente puisqu'elles n'ont pas, pendant la guerre, vu détruire leur organisation militaire et que, par conséquent, le montant de leurs dépenses de reconstitution est zéro.....

Il y a autre chose: les budgets des divers Etats ne sont pas établis de la même manière. Dans les uns sont comprises des dépenses qui ne sont pas exclusivement militaires; dans d'autres, au contraire, certaines dépenses militaires concernant les colonies, les pays de protectorat, ne sont pas comprises....

Pour notre compte, nous serions tout à fait disposés à accepter l'idée que l'on devrait entreprendre une étude préalable, ayant pour objet de rendre comparables entre eux les budgets militaires des différents pays...

Ceci, vous le voyez, n'est qu'un appel à un meilleur aménagement, pour ainsi dire, de la proposition qui vous est faite...

On admet qu'il sera loisible aux Gouvernements se trouvant dans une situation exceptionelle, de signaler cette situation exceptionnelle au Conseil. Mais, si ces nécessités exceptionnelles existent dès maintenant, pourquoi attendrions-nous que le Conseil ait fait son étude pour lui présenter respectueusement nos observations et lui faire toucher du doigt notre situation?

Si notre situation est dès maintenant exceptionnelle, pouvons-nous nous engager à limiter comme le veut la formule, au chiffre fixé pour deux années, les budgets militaires de notre pays?

J'ai écouté tout à l'heure avec la plus grande attention l'honorable M. Fisher. Il disait de la façon la plus claire que le Gouvernement de la Grande-Bretagne ne pouvait pas s'engager le moins du monde à observer la limitation dans les conditions où elle était formulée, et qu'il gardait à cet égard toute sa liberté d'action.

La France sur ce point est tout à fait d'accord avec la Grande-Bretagne. Le Gouvernement de mon pays est obligé de réserver complètement sa liberté d'action...

L'état troublé de l'Europe et celui de l'Asie antérieure sont tels qu'aucun de vous ne demanderait aux Puissances qui ont la charge de veiller à la sécurité de l'Europe, qu'elles désarment elles-mêmes, en abandonnant la garde *de la frontière de la liberté*, qui est confiée à la Grande-Bretagne, à nous-mêmes, et à deux ou trois autres pays..... Rien n'implique, de notre part, une volonté de résister au mouvement nécessaire qui doit nous amener à la limitation des charges militaires. Nous demandons simplement à l'Assemblée de considérer qu'il y a peut-être des moyens plus pratiques, en tout cas préalablement nécessaires, d'arriver au but qu'elle se propose et que nous nous proposons à nous-mêmes (*Vifs applaudissements*).

Lange (Noorwegen):

On objecte que la base esquissée dans notre proposition est arbitraire.

Mais qu'exprime la somme globale du budget militaire, naval et aérien? Elle traduit pour chacun des Etats, en termes exacts, ce que l'Etat lui-même considère comme nécessaire à sa sécurité.
La sécurité d'un Etat n'est pas une conception absolue, mais relative; elle ne dépend pas seulement de l'Etat lui-même, mais autant et peutêtre davantage des préparatifs des voisins. Si donc l'on pouvait arriver à la stabilité des chiffres inscrits dans les budgets des divers Etats, la sécurité, pour chacun d'eux individuellement, resterait identique.
Nous reconnaissons, d'autre part, que des facteurs indépendants de la Société des Nations et de la volonté individuelle des Etats qui en font partie peuvent influer sur la situation. C'est ainsi que s'explique la réserve No. 2, annexée à notre proposition, afin de donner toute garantie à n'importe quel Etat; mais nous demandons en même temps que l'Etat bénéficiant d'une situation exceptionnelle fasse une démarche que pourra contrôler l'opinion publique. L'on établira ainsi un principe très important qui doit être la base de la Société des Nations: la publicité des motifs de l'augmentation des armements, afin que la Société et son Conseil puissent, le cas échéant, connaître la source d'une menace de guerre que lui signalerait l'un ou l'autre des Etats.
On nous a objecté qu'il était très difficile le comparer les budgets des différents Etats.... Nous sommes tout à fait d'accord, mais de quoi s'agit-il? De comparer plusieurs budgets du même Etat....
Lorsqu'on s'engage dans une impasse il est évident que le seul moyen d'en sortir c'est de faire volte-face et de marcher en sens contraire, ce qui, dans l'impasse des armements, revient à réduire les armements. Et, Messieurs, vous savez tous trop bien qu'au fond de cette impasse des armements, se trouve la guerre!
Pendant la période trouble et incertaine qu'on a appelée la période de la paix armée, s'est dressé derrière la diplomatie l'argument suprême des armements. Les Etats se rencontrèrent pour négocier autour de la table verte des diplomates, le poing lourd, le poing armé, et, un beau jour, ce poing lourd a frappé sur la table verte des diplomates, en sorte qu'à la fin, la table a été écrasée et que les Etats se sont trouvés les uns vis-à-vis des autres sans table et exclusivement avec le poing armé...
Messieurs, les grandes masses ont une force. Une désillusion profonde saisirait les peuples si nous sortions de cette salle seulement avec la promesse, à échéance lointaine - et même incertaine - d'engager des études sur la question des armements. Il faut que nous fassions quelque chose de tanglibe aujourd'hui, car ne croyez pas, Messieurs, que la Société des Nations puisse achever sa grande oeuvre à elle seule, dans ses cabinets de travail, dans ses salles de Commissions...
Il faut, pour toute machine, autre chose que l'outillage: il faut la force motrice. Ce n'est que dans les peuples que nous la trouverons (*Applaudissements*).

Poullet (België):

Nous n'engageons pas une réponse affirmative de notre Gouvernement,

> d'autant plus que les termes dans lesquels le voeu est exprimé ont quelque chose d'équivoque et d'illusoire au point de vue de l'exécution.

De resolutie werd hier reeds ‘voeu’ *genoemd*; Branting (Zweden) erkent dat zij niet meer is, en de Voorzitter geeft in overweging haar daartoe uitdrukkelijk te stempelen, door te lezen: ‘L'Assemblée émet le voeu que le Conseil soumette à l'examen des Gouvernements...’:

> Si l'Assemblée voulait bien se rallier à cette suggestion, l'unanimité ne serait plus nécessaire....

Schanzer (Italië) en Barnes (Engeland) verzetten zich: ‘Il s'agit d'une vraie résolution’, zegt de eerste; ‘if it has the effect of weakening this Resolution’, de tweede, ‘I hope that the Assembly will stick tho the Resolution as it stands’. Waarop Lord Robert Cecil (Zuid-Afrika):

> It should be put as a Resolution first. If thire is any Member of the Assembly who votes against it, and it therefore fails as a Resolution, it then can be put as a recommendation.

Bourgeois (Frankrijk):

> Nous voterons, nous, contre la résolution...

Lord Robert Cecil:

> I had hoped, I confess, that though M. Bourgois was not able to votte for this Resolution, he would not find it absolutely necessary to vote against it I thought he was going to abstain, and we could then have had the advantage of carrying this as a Resolution. I feel, myself, great reluctance in assenting to anything which will, in fact, weaken or water down this Resolution, and when the President asks us to agree to this proposal, I feel, if we agree to it, it would be making all the Members of the Assembly say we lower this from a Resolution into a mere pious expression of hope. I confess I think that is asking a very great step from the Assembly. If there are Members of the Assembly who, either by their instruction, or for other reasons, feel themselves bound to vote against this Resolution, they must take the responsibility before the world, but I cannot help expressing the earnest hope, if I may do so without presumption, and I venture to appeal to my colleagues not to take that extreme course, and in that way they will free their Governments from any responsibility, if responsibility can attach to us, and at the same time allow the Assembly to do what I am perfectly certain the vast majority of the Assembly desire to do, namely, to place this Resolution on record as a first step towards disarmament which they desire to be taken (*Applause*.)

Waarop Bourgeois:

L'abstention équivaut, d'après notre règlement, à l'absence. Or, il

n'est pas possible que l'un d'entre nous soit absent, au moment où un vote aussi grave va être émis.

Schanzer:

Désirant sauver le principe, je n'insisterai pas sur la question de procédure. Toutefois, j'insiste sur l'appel nominal.

De Voorzitter:

Je me trouve devant Lord Cecil seul et je fais appel à son esprit de conciliation.

Cecil:

I doubt whether I should find myself alone if I went on. So long, however, as it is quite clear that on behalf of my Delegation I do not in any way weaken my desire for disarmament, I am content to accept your suggestion.

De Voorzitter:

Je remercie Lord Robert Cecil de son esprit de conciliation.

Volgt appel nominaal; met 30 stemmen tegen 7 (Brazilië, Chili, Frankrijk, Griekenland, Polen, Roemenië, Uruguay) en één onthouding (Siam) is de ‘voeu’ aangenomen.

Vijf-en-twintigste tot en met acht-en-twintigste zitting (15-17 Dec.): toelating van nieuwe leden op rapport der vijfde Commissie, die voorstelt Oostenrijk, Bulgarije, Costa Rica, Finland en Luxemburg toe te laten; Albanië, Estland, Georgië, Letland en Litauen vooralsnog alleen in de technische orgasatiën van den Bond zitting te verleenen; Armenië, Azerbeidsjan en de Oekraïne af te wijzen; Lichtenstein af te wijzen, met overweging echter van het geopperde denkbeeld, de vertegenwoordiging zijner belangen toe te vertrouwen aan Zwitserland.

Als algemeen beginsel dat de Commissie geleid heeft, noemt haar president Huneeus (Chili) het volgende:

Que tous les Etats libres, qui donnent des garanties effectives de leur intention sincère de remplir leurs engagements internationaux, doivent être admis dans la Société.

Uitvoeriger is haar lid Benes (Tsjechoslowakije):

Nous trouvons trois groupes d'Etats. Ce sont d'abord les petits Etats qu'il est difficile d'admettre dans la Société des Nations en raison même de leur exiguïté; ensuite les nouveaux Etats qui ont à peine commencé

leur existence;..... enfin les Etats ex-ennemis qui ont présenté leur demande d'admission dans la Societé des Nations.
Les Etats du premier groupe ne sont pas nombreux ni importants. Néanmoins la question de principe se pose du fait de l'exiguité de ces Etats, de savoir si on doit les exclure ou les admettre dans la Société des Nations.

Elle s'est posée pour le Lichtenstein et le Luxembourg. Elle se pose également pour d'autres Etats. On a conclu à l'admission du Luxembourg et à la non-admission du Lichtenstein. On n'a cependant pas donné comme raison de la non-admission de ce dernier son exiguïté, mais bien la liaison étroite avec un autre Etat qui lui permet de défendre les intérêts du Lichtenstein....
La question des nouveaux Etats a été posée au sujet des Etats Baltes, de la Géorgie, etc.... Certains d'entre eux se trouvent dans une situation des plus difficiles: nous ne savons pas si, demain, de nouveaux problèmes, de nouvelles difficultés ne surgiont pas, qui entraîneront quelques-uns de ces Etats dans la tourmente. Dans ces conditions nous avons pensé qu'il y aurait lieu non pas de les admettre dans la Société, dont la responsabilité se trouverait ainsi tout entière engagée, mais de les autoriser à collaborer avec les Membres de la Société dans certaines organisations techniques...

Nous avions enfin un troisième groupe d'Etats, les Etats ex-ennemis, qui ont présenté leur demande d'admission.... Apriès certaines réflexions, on est tombé d'accord qu'on pourrait admettre deux sortes de critérium:
1. Les Etats ex-ennemis ont-ils rempli tous leurs engagements et appliqué loyalement tous les traités signes avec eux?
2. Ont-ils depuis l'armistice, dans leur politique générale, manifesté de la bonne volonté vis-a-vis de leurs anciens ennemis?....
Il se pose un cas spécial: celui de l'Autriche. La délégation Tchéco-Slovaque a été tout de suite d'accord de faciliter l'entrée de l'Autriche dans la Société des Nations. Néanmoins, nous avons pu constater, et nous constatons encore en ce moment-ci, que l'Autriche n'a pas rempli tous ses engagements, notamment ceux qui concernent les minorités. Mais, envisageant cette question au point de vue général, nous pensons que l'admission des Etats ex-ennemis doit précisément être préparée par la création d'une atmosphère de solidarité internationale... L'admission de l'Autriche ne présente qu'un risque minime. Dans ces conditions, j'estime que la demande de ce pays doit être envisagée au point de vue général. L'Autriche ne pourra pas semer la discorde au sein de la Société des Nations...

Sir Reginald Blankenberg (Zuid-Afrika):

...We strongly feel that the League must not rest until every State is fully represented in this Body, and we hope that the Assembly will give the most sympathetic consideration *to Germany* and also to other States

who are capable of assuming membership, when they submit their applications to this Assembly.

Zoka ed Dowleh (Perzië):

> ...S'agil-il des pays qui malheureusement pendant la guerre ont porté atteinte aux principes d'humanité? On ne doit pas les punir en fermant la porte de la Société elevant eux... La Perse aimerait voir réunis dans cette Assemblée, soit dans la présente session, soit dans la session de l'année prochaine, *tous* les représentants des peuples formant l'humanité entière.

Het terrein begint heet te worden. De Voorzitter sluit de algemeene beschouwingen, en brengt het voorstel tot toelating van Oostenrijk in behandeling. Het mag niet helpen: Motta (Zwitserland) zegt:

> Il y aurait un manque de sincérité et peut-être de courage, si, à cette occasion, nous ne voulions pas constater que dans la Société il y a de grandes lacunes. Il nous manque les Etats-Unis, la Russie, l'Allemagne....

Hier valt Viviani (Frankrijk) hem in de rede en verlangt het woord.
Doch Motta vervolgt:

> Les Etats-Unis peuvent jouer, demain s'ils le veulent, un grand rôle dans la Société des Nations. Ils sont absents. Nous désirons tous qu'ils entrent dans la Société. Je souhaire que, s'il faut faire des concessions, on les fasse, mais que ces concessions laissent intactes les bases essentielles de la Société des Nations.....
> Il y a la question de la Russie. La Russie est un peuple en complète fermentation. Ses maîtres de l'heure nous vouent á la malédiction. Nous espérons que le peuple russe comprendra un jour qu'il doit aussi entrer dans la Société des Nations, mais il faut qu'il sache que la Société des Nations, si elle s'ouvre à tout le monde, ne s'offre cependant à personne....
>
> Reste la question de l'Allemagne. L'Allemagne avait demandé à la Conférence de la Paix d'être admise dans la Société des Nations. A ce moment la Conférence de la Paix n'a pas cru pouvoir adhérer à ce voeu. Permettez-moi de vous dire en toute franchise, en toute sincérité, que nous avons compris cette attitude, mais qu'en Suisse nous ne l'avons pas partagée... La question touche à l'universalité et à la vie même de la Société des Nations.
> Nous pouvons vivre deux ans, trois ans, peut-être davantage sans posséder cette universalité, mais si notre Société était condamnée à demeurer trop longtemps une Société non-universelle, elle porterait elle-même le germe d'une fatale dissolution.

Viviani:

> J'ai demandé la parole pour aborder en toute clarté, et déchirant enfin les équivoques, les précisions qui sont nécessaires....
> L'honorable M. Motta a prononcé des paroles bien graves. Il a dit que si certaines choses ne se faisaient pas, nous encourrions le risque d'une

véritable dissolution. Il faut s'expliquer, car il faut que chacun ici prenne ses resonsabilités.
L'honorable M. Motta a envisagé trois pays.... Nous aussi nous appelons et nous attendons l'Amérique.... J'ose dire ici que si des interprétations libérales nous sont demandées, nous sommes prêts à les donner; que si l'on veut le rapprochement intellectuel et de conscience, nous sommes disposés à nous y prêter.
L'honorable M. Motta a ensuite parlé de la Russie... Lorsqu'il s'est agi des Etats Baltes, nous avons voulu les écarter non seulement parce qu'ils avaient des troubles sur leurs frontières, que l'article 10 était dangereux à manier et que nous ne pouvions pas leur faire une promesse que peut-être nous ne pourrions pas tenir; mais aussi, et c'est moi qui l'ai dit, parce qu'il pouvait paraître dangereux de trancher d'un seul coup par espèces et par cas individuels le problème russe qui doit rester dans son unité... Nous qui sommes ici les émanations du suffrage universel de nos pays, nous attendons que la grande Russie, achevant son évolution, en vienne enfin aux sources démocratiques, en dehors desquels il ne peut y avoir qu'anarchie ou despotsime.
Reste alors la question de l'Allemagne.... Ce n'est pas à nous à l'appeler: c'est à elle à se mettre en état d'être reçue....
L'Allemagne pénétrera ici quand elle aura donné, conformément au texte et à l'esprit de l'art. 1er du Pacte, les garanties effectives de sa sincère intention de remplir ses obligations.....
Il y amait pour l'histoire, pour le monde, une immoralité qui révolterait sa conscience, peut-être davantage que le spectacle de sang dont le monde a été témoin: ce serait l'admission d'un Etat qui, n'ayant pas rempli ses obligations, viendrait ici. Quelle autorité aurions-nous si, plus tard, l'un des Membres de la Société s'écartait de la règle commune, quelle autorité aurions-nous pour l'exclure, ayant nous-mêmes donné l'exemple de l'injustice et de l'immoralité?....
Vous avez parlé du droit, mon cher collègue. Nous aussi, nous pouvons parler du droit et de la justice. Nous pouvons dire, sans adresser de reproches à qui qui ce soit, que si les nations libres qui se sont levées, vengeresses et émancipatrices, pour répondre au défi qui leur a été jeté, n'avaient pas été victorieuses, vous ne seriez pas à Genève, Messieurs, pour essayer de bâtir avec nous l'humanité et le droit (*Applaudissements vifs et prolongés*).

Lord Robert Cecil:

'Effective guarantees' means that the applicant must show by her acts that her intentions are sincere. That is the essential thing that we shall look for in the application made by any country, whoever it may be; whether it be Germany or Russia or any other country, we shall look to see that she has in fact come withie these terms. That is the line which we ave adopted with Austria and Bulgaria, and I trust it is the line we shall adopt with every other application. I would like to press upon the Assembly that

though I yield to none in my desire to see the League universal, though I believe it is a fundamental principle of its constitu-

> tion it should contain all civilised States who desire to belong to it, and though I deeply regret that there are some great civilised States outside the League at the present time, yet I feel with M. Viviani most fully that it is an equally vital principle of the Covenant that we should faithfully discharge aud respect Treaty obligations. That rests at the very foundation of the Covenant itself, and we cannot afford to play fast and loose with any of the obligations we have undertaken under that Covenant, no more and no less with the obligations that arise under Article 1 than with the obligations that arise under any other part of the Treaty of which the Covenant forms part. Therefore, if I have rightly interpreted the general principles for which M. Viviani contends, on my own behalf and on behalf of my delegation, and I venture to hope on behalf of every Member of the Assembly, I venture to express my complete agreement with these principles, and it because in my judgment these principles will be in no way infringed by the admission of Austria, that I ask the Assembly now to vote that admission whith unanimity.

Hetgeen vervolgens geschiedt. Ook de andere voorstellen der Commissie worden aangenomen, behalve dat omtrent Albanië, welke staat wordt toegelaten[1)]. Bij Lichtenstein merkt Lord Robert Cecil op:

> M. Motta made the suggestion that Switzerland might be allowed to represent Lichtenstein in the Assembly. We did not think that that was a matter we could deal with;.... it cannot be dealt with without some modification of the Articles of the Covenant, and therefore it is

1) Lord Robert Cecil: 'I hope that the Assembly will take a different view from that which, I think largely through a misunderstanding, prevailed in the Committee'. - Fisher (Engeland): 'It is indeed true that Albania was recognised by six of the great Powers in 1913; but, on the other hand, there was a considerable body of expert legal opinion to the effect that the international status of Albania, which had been recognised in 1913, had been affected by subsequent events... But, from the very first, Members of the majority of the Committee recognised to the full that there were many counterconsiderations in this case. Albania is surrounded by Members of the League. The difficulties arising under clause 10 of the Covenant do not apply, therefore, to this particular case. It is of great importance that the Balkans should be pacified... We are now prepared to accept the suggestion of Lord Robert Cecil.' - Sir Ali Imam (Indië): 'The whole of Albania, Christian Albania and Mohammedan Albania, asks for admission. I hope and trust that this unique exhibition of the joining of the Cros and the Crescent in this Assembly will receive every possible encouragement. The inclusion of Albania in the Assembly will produce a great impression in quarters were perhaps the League, in time to come, will require to produce more and more impression in order to make it a world-league.'

> - Waarop toelating met algemeene stemmen. A matter which ought to be taken into consideration by the Committee which is to consider alterations in the Covenant during the coming year.

Waarop de vergadering besluit tot den ‘voeu’, dat gezegde Commissie onderzoeke ‘si et comment il serait possible de rattacher à la Société des Nations des Etats souverains qui, en raison de leur exiguité, ne peuvent être admis comme Membres ordinaires’.

Dertigste zitting (18 Dec.): rapport der sub-commissie van Commissie VI over de mandaten; rapporteur Lord Robert Cecil:

> The Sub-Committee felt that the only way in which they could be of any real assistance would be by way of criticising drafts which were under consideration of the Council. As the Council have declined to avail themselves of this assistance, the Sub-Committee do not think that they could uselfully make any detailed recommendations on the subject, They desire, however, to make some general observations:
> 1. That the mandatory should not be allowed to make use of its position in order to increase its military strength.
> 2. That the mandatory must not be allowed to use its power under the mandate in order to exploit for itself or its friends the natural resources of the mandated territory.
> 3. That the objects ol the Covenant can only be fully achieved by the proper working out of the mandate under an organic law; that such a law should be passed in the mandated territories as soon as possible, and that before coming into force it should be submitted to the League for examination.
> 4. Finally, they regret that, owing to the course the Council have taken, there has been no opportunity for the public consideration of the draft nuandates before they come inte force, and they trust that if any further delay should unfortunately take place, the draft mandates will be forthwith published.

In zijn toelichtende rede zegt Cecil van dit punt 4:

> That is the Recommendation which raises, in my judgment, the most important issue raised by this Report... I would ask those who direct the fortunes of the League to consider carefully what methods the statesmen of the Congress of Vienna would have employed, and then to do precisely the opposite... I profoundly regret the decision to which the Council came, not frankly to give to the Committee and to the world the draft mandates upon which they were engaged. I am sure they would have lost nothing if they had done it; I am sure that their hands would have been strengthened to do right...

Maar Balfour (Engeland):

> Behind the actual recommendations of the Sub-Committee there is

> the view that this Assembly is really the responsible body under the Covenant for dealing with these difficult questions of mandates... I believe that that view is technically erroneous... It is quite impossible for me as a Member of the Council to accept these amendments without the clearest and most unmistakable reserve.... If the only view of the League of Nations is that the Mandatory Powers hould have all the responsibility and all the trouble and none of the profit, you will produce an atmosphere which, believe me, will not conduce to the final success of this great endeavour.... I do not believe the success will be more assured by approaching the subject in the somewhat jealous spirit which seems to me to animate now and then some of the speakers in this Assembly. What is done in the mandated territories will unquestionably have its reaction upon those other colonies which are not mandated, and over which neither the Council nor the Assembly have the slightest authority.... Speaking on behalf of my country, as their representative upon the Council. I consider that nothing we do to-day can in any way diminish our responsibilities or hamper that freedom of action which the Covenant has given us....

En Bourgeois (Frankrijk):

> En ce qui concerne les Puissances mandataires, elles ont un juge qui est le Conseil. Elles doivent réserver leurs arguments pour les présenter devant ce juge.... Nous pouvons exprimer à tous ceux qui ont participé à cette question des mandats notre confiance dans le Conseil qui va les étudier dans un esprit de haute humanité.

De Voorzitter:

> Il a êté déclaré tout à l'heure par l'honorable M. Balfour et par l'honorable M. Bourgeois, que tout en espérant qu'il pourrait s'inspirer des recommandations que l'Assemblée lui transmet, le Conseil devait conserver son entière liberté d'action. C'est ainsi que je crois devoir interpréter les observations qui ont été échangées.
> Il n' y a pas d'opposition? Les recommandations sont adoptées.

Slotzitting (18 Dec.)... Rapport der derde Commissie over de aanbevelingen van het Haagsche juristencomité[1)]. Het rapport (uitgebracht door Lafontaine) neemt er slechts één van in bescherming: die tot verderen opbouw van het internationaal recht; het acht daartoe echter de wederinstelling van Haagsche wereldconferentiën onnoodig (‘s'il existe dans le monde un corps chargé de continuer l'oeuvre de La Haye, c'est l'Assemblée ici réunie’), en beperkt zich tot het volgende voorstel van resolutie:

1) *Gids* 1920, III, 333.

L'Assemblé invite le Conseil à s'adresser aux institutions qui ont voué leur activité à l'étude du droit international et à les prier de délibérer sur les modes de travail et de collaboration qui leur paraîtront les plus convenables dans le but d'assurer la définition plus précise et une coordination plus complète des règles de droit international à appliquer dans les relations entre les Nations.

Lord Robert Cecil:

To my mind we have not got to a stage yet where it is desirable to consider the codification of International Law. I beg to move the previous question.

De Voorzitter:

Lord Robert Cecil se trompe sur la portée du voeu soumi sà l'Assemblée. On invite ces institutions non pas à codifier le droit international, mais à rechercher par quels procédés et quelles méthodes ou pourrait entreprendre l'oeuvre de la codification.

Lord Robert Cecil:

Either this Resolution means something or nothing. If it means something, it is the first step towards the codification of International Law, and I do not think we have arrived at sufficient calmness of the public mind to undertake that without very serious result to the future of International Law. If, on the other hand, it means nothing, I am still more against it. Nothing could be more disastrous to the League of Nations than to get the reputation of passing pious hopes which have no real value or importance. We should then degrade ourselves into the condition of an ordinary International Assembly, and lose all prestige and authority in the world. I am against this, because if it means something it is bad, and if it means nothing it is worse.

Bij zitten en opstaan blijkt dat de meerderheid Cecil's gevoelen deelt.

Sluiting, door Hymans, met een welgepolijste rede:

On a dit, il y a cinq semaires, au début de cette session, que nous tentions une grande expérience. Je crois pouvoir affirner aujourd'hui que l'expérience a réussi....
Sans doute, Messieurs, nous ne sommes qu'à nos débuts... Nous n'avons pu faire encore, par rapport à ce qui reste à faire dans l'avenir, que peu de choses.... Toutes les grandes oeuvres, à leur origine, on rencontré le scepticisme, les ricanements et le dénigrement des impuissants. Laissons cela et allons de l'avant....

Faisons appel à la jeunesse. Je ne dirai pas que nous sommes tous vieux, mais beaucoup d'entre nous déjà sont des hommes d'hier.... Je fais appel aux hommes de demain (*Vifs applaudissements*).

Maar Motta weet hem te overtreffen:

> Cet après-midi même, avec le Portugal et avec le Danemark, je viens de signer, au nom du Conseil fédéral, la déclaration qui, sauf la ratification parlementaire, reconnaît la juridiction obligatoire totale de la Cour Permanente de Justice, sous condition de réciprocité, et, en attendant, pour une période de cinq années....
> Le monde reste, hélas, en état de crise; il ne trouvera pas de sitôt son assiette définitive. La tâche essentielle de la Société des Nations est de travailler à la réconciliation des coeurs, au rapprochement des peuples qui eux, quelles que soient les erreurs et les fautes de leurs dirigeants politiques et intellectuels, ne sont presque jamais les vrais coupables *(Vive approbation*).
> La Première Assemblée des Nations a déjà proclamé son esprit et ses intentions. En accueillant dans son sein l'Autriche et la Bulgarie, elle ne s'est pas adressée em vain à la générosité des vainqueurs et à la loyauté des vaincus.
> Nous sommes à la veille de Noël..... Nóus élevons tous notre voix dans un appel suprême á l'opinion du monde, anfin qu'elle ne soit pas indifférente, mais nous aide à réaliser la promesse divine et humaine à la fois:
> *Et in terra pax hominibus bonae voluntatis! (Applaudissements vifs et prolongés)*.

Onze nabetrachting volgt.

C.

Bibliographie.

Joannes Stalpart van der Wielen. Zijn leven en keur uit zijne lyrische gedichten, uitgegeven door Dr. G.J. Hoogewerff. - Uitgeversmaatschappij voorheen Paul Brand, Bussum.

Een boek als dit begroet men aanvankelijk als een aanwinst. Men herinnert zich bekoorlijke verzen van Stalpart, en een prettig uitgegeven bundel van zijn beste werk lijkt een bestaand onrecht goed te maken en tevens een bron van blijvend genot. Maar als men zich niet bepaalt tot bladeren, als men geregeld gaat lezen, dan krijgt dat lezen al gauw iets van doorworstelen en men vraagt zich af of deze dichter er wel bij wint, als ons meer dan mondjesmaat van zijn poëzie wordt voorgezet. Moest ik hier liever de eerste persoon gebruikt hebben? Ik geloof het niet, ik geloof dat het de meeste lezers zal gaan als mij: Stalpart van der Wielen is een dichter dien de beoefenaar der historia literaria dient te kennen en hij zal den heer Hoogewerff erkentelijk zijn dat deze hem de kennismaking zoo gemakkelijk heeft gemaakt, maar een dichter om van te genieten, om zich van harte in te verdiepen voor een eenigszins ruimen kring is hij ongetwijfeld niet - laat staan, zooals de verzamelaar meent, ‘zoo goed als Gezelle een zanger voor geheel het volk van Groot-Nederland’. Niet eens voor onze Roomsche landgenooten, al zal herleefde maar plichtmatige bewondering van die zijde niet uitblijven.

Reeds de meer gedetailleerde beoordeeling van den heer H. zelf is niet adaequaat aan de plaats die hij voor zijn dichter opeischt. De positieve lof waarmede hij aankomt[1)], uit zich of in algemeenheden (‘nobel’, ‘waar’) of heeft betrekking op deugden die voor de beteekenis als dichter van den bezitter

1) blz. 22 en 23.

weinig zeggen (veelzijdig weten', 'voor elk verstaanbaar', 'helder uiteengezet', 'hart voor de stof die hij behandelt en de zaak, die hij voorstaat'[1]. Ten aanzien van het eigenlijk dichterschap blijft het bij de negatie van bepaalde gebreken en een apologie voor die welke niet te loochenen zijn - waarin de schrijver niet altijd gelukkig is, immers de beste liederen van Hooft en Bredero kan men met evenveel recht 'woorden op een melodie' noemen als die van Stalpart; een verontschuldiging voor minder geslaagd zijn ligt daarin dus niet.

Als positieve deugd blijft eigenlijk alleen 'zangerigheid', ongetwijfeld een zeer voorname, maar op zichzelf onvoldoende om iemand tot een belangrijk en ook nu nog aantrekkelijk dichter te stempelen. Draagt zij bovendien bij Stalpart niet sterk het kenmerk van virtuositeit, wordt zijn afwisseling van maten en rhythmen niet meer gedragen door berekening dan door stemming? Blijft het doorgaans niet bij 'hart hebben' voor zijn stof, zonder dat deze hem op het hart ligt? O zeker het is knap, uiterst knap, wat hij nog weet terecht te brengen van een als geheel zoo taai onderwerp als Gulde-jaers Feestdagen, van de zakelijke disputen in het Extractum Catholicum, maar van werkelijke aandrift, van belangrijke gevoelens bespeuren wij slechts zeer weinig. Zelfs stuiten wij af en toe op positieven wansmaak, zools in den geestelijken herderszang Jola:

> Ey, waerom loopje dus tegen de wind?
> Leeuwen, noch Beeren, noch Tyg'ren u volgen,
> Maer het is Jesus, die u zoo bemindt!
> Wil u erbermen iet!
> Acht ghy mijn kermen niet?
> Laet ghy mijn liefde dan inde lij?
> Hebt deernis, o Jola, hebt deernis met mij!

Dit is een uiterste, maar het is teekenend daarvoor, hoeveel manier er in Stalpart's werk is, hoe ver hij afstaat van den spontanen dichter dien de heer H. in hem wil zien en hoe weinig zijn werk behoort tot de volksliteratuur. Dit is poëzie bestemd voor, niet meelevend met het volk.

In zijn inleiding heeft de heer H. biografische en genealogische gegevens met groote zorg bijeengebracht. Wat hij aan literatuurhistorische beschouwingen ten beste geeft, dunkt mij wel zeer dilettantisch. Dit geldt voor de parallellen met Anna Bijns, Marnix en Hooft, maar nog meer voor wat hij zegt over volksen schoolpoëzie; de plaats die hij aanwijst aan de kamer 'In

1) Dit laatste klinkt wel heel mat!

liefde bloeyende', 'concentrisch' met den Muiderkring; een bewering als dat 'Breeroo, de geboren volksdichter, zijn eigen talent niet vertrouwend, om zich heen naar "voorbeelden" zocht, onzelfstandig bleef en nooit een groot kunstwerk leverde' (het voorbeeld van den Brabander?

Had de heer H. er niet goed aan gedaan even den pioniersarbeid ook ten aanzien van Stalpart te herdenken van Van Vloten, die ons voor lange jaren reeds een bloemlezing leverde?

Wat zijn keuze betreft, ongaarne miste ik 'Vader Koen', niet een van de meest melodieuse, maar zeker een van de krachtigste en spontaanste en tevens een van de geestigste uitingen van den dichter.

J.A.N. KNUTTEL.

De mythe van een jeugd.

VIII.
Aan zee.

Rijkert had, zoodra zijn moeder in haar gezwinde wagentje was verdwenen, het venster, waaruit hij haar gegroet had, dichtgeschoven. Even staarde hij rond in de schemerige kamer, dan voelde hij dat, evenals de leeuwerik blauwe ruimte noodig heeft voor zijn zangetje, hij den ganschen zomer behoefde voor het beleven van zijn vreugd. Geen seconde later stond hij buiten. Zachtjes fluitend liep hij den tuin uit, de lippen gespitst, de oogen lachend, zonneschijn over zijn haren en den bloot uit den hemdkraag opslankenden hals. Zelve wist hij het niet, hoe het geluk in hem tot schoonheid was geworden, en zijn jeugd in bloei gezet had als een rozelaar. Op den straatweg gekomen, haalde hij diep adem en toen bemerkte hij het eerst, dat de wereld was veranderd. De weiden tintelden van middaghitte, maar die glans was slechts een sluier, waaronder iets onuitsprekelijks verborgen lag; een klein wit wolkje zweefde in het zenith, hij erkende er zijn eigen droom in, dien hij naar een oneindige verte uitgezonden had. Ook de stad, die hij spoedig bereikte, want hij wandelde met de stappen van een onvermoeiden zwerveling, verbaasde en ontroerde hem door vreemde teekenen: het stille gebaar van den toren, dat nimmer zooveel nog beloofd had, het spelen van een orgel onder de boomen, en de stralende feestelijkheid der menschengezichten. Alles had hem te vertellen, alles drong met een verwarmende liefde aan zijn hart. Toch was er niets

gebeurd dan dat zijn moeder was uitgereden om een bezoek te gaan brengen; wanneer hij daarover door zou willen denken, zou alle heuglijkheid gemakkelijk terug zijn te brengen tot de nuchterheid van doodgewone feiten, armelijk als een verregende bloesemboom. Maar hij wenschte niets liever dan de oogen van zijn gedachten te sluiten en zich blindelings te laten leiden door het onberekenbare inzicht van een zoet gevoel.

Zoozeer verzonken ging hij verder, dat het hem toescheen of hij uit een slaap ontwaakte toen hij zich in de duinen wedervond. Hij liep op een kronkelend zandpad. Rond hem waren de hoogten en valleien ruig begroeid als een gebergte, twee grijze ezels graasden in een veld van distels, uit een schoorsteen boven een wijnrood dakje dreef een sluiertje van rook. ‘Als in den vreemde’, mijmerde hij; hij verlangde ernaar om een bewoner van deze streek te ontmoeten, hem aan te spreken en dan de taal te hooren waarin hij hem antwoorden zou. Met inspanning begon hij een steile helling te beklimmen; immers wie kon zeggen wat er vanaf den top overzien zou kunnen worden, misschien verschool zich daar wel een stad tusschen de heuvels, de stad van de eendracht, die volgens de wetten van de muziek was opgebouwd. Onder het stijgen door besefte hij eensklaps dat hij den ganschen dag al bezig was aan wonderen te gelooven. ‘Als Hendrik?’ vroeg hij zich af, niet zonder tegenzin en schrik. Maar die haatte de werkelijkheid en liet er den vogel van zijn begeerte uit vluchten in een zondige verloochening van zijn aardsch nest. Hij, Rijkert, beminde de dingen, vandaag juist inniger dan ooit te voren, nu hij, sinds zijn moeder zich over de hangmat had gebogen, er de omhullende sluiers van weg had zien vallen en ongehinderd in hun kern keek. Niets was er waar geen vlam in brandde; de vormen kennen, beteekende van elk het vuur te begrijpen; hij dwaalde door een woud van wonderen, en of hij een steentje opnam of een kamperfoelieruiker plukte, beide fonkelden hem in de handen van een innerlijk geheim. ‘Anders dan Hendrik’, mompelde hij gerustgesteld, en op hetzelfde oogenblik dook een gestalte op uit de bramen, en het was geen ander dan de Vogelaar, zijn makker, die hem verwelkomde met de stomme verbazing van een woordeloozen

groet. Rijkert voelde geen zweem van bevreemding, toen hij zijn arm om den bevrienden schouder sloeg. Alles wat geschiedde leek verwacht te wezen op dien onbeschrijfelijken dag.

Hendrik begon dadelijk van Walter te vertellen. Hij was juist dien morgen voor een paar weken uit de stad gegaan.

'Walter?' zei Rijkert in een plotselinge opwelling van jongensachtige grootspraak, 'o, die staat op het punt om zijn geloof te verliezen en aan de politiek te gaan doen.'

'Hoe weet je dat?' vroeg Hendrik.

'Zoo maar uit mezelf', lachte Rijkert, 'het is een voorspelling, die ik je doe', en, terwijl zijn makker aan een nieuw verhaal begon, verlustigde hij zich in de duidelijkheid, waarmee hij de levenslijn van den oproerigen woelgeest zag geteekend, vlak naast die van Hendrik, want niets bleef hem verborgen in het stralende licht der nieuw gewonnen zekerheid. Lag daar ook niet zijn eigen toekomst voor hem open, als een vlakke, witte weg onder den blauwen hemel, waarop vanuit de verte, in een stofwolk, een gedaante naderijlde, en was die vleugelvoetige bode niet hijzelve, en wist hij niet, dat wat hij ging verkondigen den naam droeg van geluk? Ja, het geluk voor zijn broeders, om als een roos te mogen bloeien in den milden zomer van het harmonieuze lot. Hij voelde de kracht om te leeren, te prediken, en zijn vrijgevige bloed, dat door een belofte gewekt was, gloeide van den offerdrang der martelaren. Nu hij het geheim der dingen kende, dat zij alle wònderen waren, stroomde zijn liefde naar hen henen, als de brand van de zon over hare beminde aarde, en Hendrik, zijn naar het onbereikbare tastende makker, ondervond er onbewust een kalmte en een koestering van. Hij hief het hoofd op in een vragende aarzeling, nestelde zich inniger in den hem omklemmenden arm en zeide dan zuchtend:

'Ach, Rijkert, ik heb Anna toch zoo lief.'

'Zoo Hendrik', antwoordde zijn vriend, terwijl een lichte schrik hem de lippen deed beven. Eensklaps zag hij het meisje zooals ze geweest was, toen ze hem uit 'het Hart van den Heilige' had voorgelezen. Ook nu weer gebeurde het vreemde, dat niet hèm, maar een lateren, ouderen Rijkert een leed werd aangedaan. Het leek bijna onmerk-

baar en zoo gedempt en duister wat hij gevoelde, alsof in zijn huis, dat vol hing met vlaggen en wimpels, en waar de gezichten voor de vensters van feestvreugde glansden, ergens in een vergeten, gesloten vertrekje een gedaante zat te snikken in zichzelven saamgezonken en niet zeggen kon waarom.

Aan Hendrik ontging die ontroering. Stamelend zocht hij naar woorden, zijn oogen staarden groot en vochtig, als verblind door een glimlach. Op den middag van hun tocht naar den wondervogel had hij zekerheid gekregen, legde hij uit, even nadat de fazant was opgevlogen, toen Rijkert op den duintop stond en hemzelf de wanhoop over de mislukking bij de keel had gegrepen. Eensklaps was Anna hem verschenen, stralend door de donkere onweerswolken, niet in een menschelijke gelijkenis, maar geheel zooals haar ziel moest wezen, duive-kleurig, blank gevleugeld en met een krans van sterren om het haar. Sedert was het hem vreemd te moede geworden. Wanneer zij tot hem sprak, begon hij te beven en hoorde hij alleen maar den klank van haar stem, wanneer zij hem groette, dorst hij niet opzien, en zoodra hij van haar weg was, kon hij zich haar gezicht niet meer te binnen brengen, alsof een ondoordringbare nevel zich tusschen hen beiden had samengepakt. Doch haar innerlijke gestalte bewoog zich immer naast de zijne, boog zich met hem over de boeken, wandelde aan zijn zijde langs de velden, en beloofde hem de vervulling van al wat hij verwachtte, de volmaking, de heiliging van zijn hart in haar licht. Nogmaals zuchtte hij, een kapel dwarrelde op van een duinroos, en de dweepende jongen maakte weer zijn grijpend gebaar in de leegte.

Intusschen had Rijkert zijn verholen verdriet overwonnen; dit moest toch een dag zijn van zege en jubel. Wie durft te klagen als de koning intocht houdt? Lustig liep hij weer aan achter de banier van zijn vreugde, en gul door zijn rijkdom, deed hij vrijwillig afstand van aanspraak en rechten en het was hem of hij zijn makker het meisje schonk. Hij moest het haar zeggen, raadde hij aan, zich verklaren, alles zou dan goed en heuglijk worden. Hij gunde het hun samen zoo graag.

Hendrik knikte dankbaar, een leeuwerik begon boven hun hoofden te zingen, even stonden zij stil om naar zijn

vlucht te zoeken, de een hield den ander nog altijd omstrengeld, en in het wijde gebied van de duinen groeiden er geen twee boompjes naast elkander, zoo vol van bloeidrang en zonnig rijpen als die gloeiende knapen en zoo geurende van jeugd. Weldra ontdekten zij het stijgend musiceerend stipje en vervolgden dan hun weg. Plotseling lag het strand aan hun voeten en tegelijk daarmee een tintelende oneindigheid. Lucht en water gloeiden van eenzelfde diep azuur, en geen van beiden wisten zij het zeker, of het wit gezeilde scheepje aan den einder den hemel of de zee bevoer. Even bleven zij dralen, duizelend door de hoogte waarvan zij nedertuurden, en verward van glans; dan grepen die verliefden elkaar bij de handen, en als om te bewijzen dat zij trots hun gewichtige hartsgeheimen toch maar kinderen waren, stortten zij zich juichende de helling af. Tuimelend beneden aangekomen, schudden zij zich het zand uit de kleederen, hijgden naar adem en schaterden van uitgelatenheid. Toen gingen zij dicht naast de golven loopen, om hun stappen te doen veeren op de gladde vastheid van den vochtigen grond. Zachtjes murmelde de zwakke branding, een enkele schuimzoom schitterde, een witte meeuw vloog krijschend door de ongebroken ruimte; in de verte blonk de badplaats met zijn torentjes en koepels als een droomstad uit Arabische tooververtellingen. De vrienden vergaten het om over hun begeerten te denken, zij verloren zichzelve en het was hen of een briesje hen voortdreef door een onmetelijkheid van louter zilver, goud en blauw. Voor hen uit doemde een wemeling van kleurige bewegelijkheid op. ‘Baders’, riep Hendrik. ‘Alsof er een korf vol rozen over de zee wordt uitgestrooid’, jubelde Rijkert. Zij versnelden den pas, en spoedig stonden zij midden tusschen de aan stof en rook ontsnapte stedelingen. De afgelegde kleederen vlekten grauw en donker op het zon-gedrenkte strand, de werkmansplunje naast den soldatenmantel, bedelaarslompen naast een zorgvuldig samengevouwen scholierenpak; maar zij die deze sombere teekenen van een treurig onderscheid hadden gedragen, waren nu gelijk geworden aan elkander in een broederschap van naakt. ‘Zooals ik het ook van de zielen droom’, dacht Rijkert, ‘dat zij niet meer zullen verschillen, als zij van hun versluierend misverstand zullen zijn ontdaan.’

Terzijde, tegen den achtergrond der glanzend groene duinen, speelden jeugdige knapen hun spel. Hun gebronsde lijven slankten op als beelden, zij worstelden, renden, of wierpen met speerschacht of schijf.

'De epheben', fluisterde Hendrik.

'Ja, de epheben', glimlachte Rijkert met een vlug gebaar zich het hemd over het hoofd en van de armen stroopend.

'En ik zal de genius zijn die over je kleeren waakt', riep Hendrik zijn zeewaarts snellenden makker na, terwijl hij zich behagelijk nedervleide in het stovende zand. 'Hoe mooi is Rijkert', mompelde hij met de oogen knippend, 'nu zijn haren wuiven in den wind van zijn rapheid, en hij de vuisten tegen de gewelfde borst houdt gebald.'

De jonge zwemmer wuifde voor hij onderdook, dan vergat hij zijn vriend en de wereld en liet zich wiegelen op het liefkoozende watergewoel. Rustig spreidde hij de armen uit elkander, wat bezwaarde voelde hij zich ontnomen, wichtloos dreef hij op de golven, zooals zijn vreugde wichtloos op de onbestemde en verzwegen mijmerijen over zijn moeder en het lang gezochte landhuis dreef. 'De epheben', peinsde hij droomerig, met de juweelige zee als een beker aan de lippen; vluchtig verschenen zij hem met hun schild en hun wapen, doch dan verloor hij zich weer aan zijn lichaam, louter rhythme en vredige overgaaf. 'Ach, alleen maar schoon te wezen als een Grieksche jongeling en bekranst te worden door een dochter der goden!' Tegen den blauwen einder rijde zich een gang van marmeren zuilen, de watervlakte overbloosde zich met bloesemtinten, en terwijl de knaap dit bloeiend veld doorkliefde, was het hem te moede of hij op den mond werd gekust...

Na het bad waren de vrienden opgewandeld in de richting van de koepels en de torentjes, en aangelokt door de wereldsche drukte, hadden zij beiden een strandstoel genomen en, nu gemakkelijk in hun rieten kooi gedoken, slurpten zij uit groote, koel beslagen glazen door een spichtig strootje van een topaaskleurig vocht. De vloed kwam opzetten, overal in het ronde verrezen er lachende vluchtelingen van hun benarde zitplaats, en schoven de plompe krakende gevaarten haastig terug voor het plotselinge dreigement. Zoo vonden zich de knapen weldra ingebouwd door een luid-

ruchtige, schertsende menigte, van wier zomersche wuftheid zij toch genoten, al fronsten zij het voorhoofd in een misprijzenden ernst. Juist wilde Rijkert zich vooroverbuigen om een spottende opmerking te maken over den zoemenden bijenkorf waarin zij verdwaald waren geraakt, toen Hendrik een vinger aan de lippen legde, blijkbaar ingespannen luisterend, Nu onderscheidde ook Rijkert, vlak in de nabijheid onder het gesnap en gegons door, twee stemmen, die hij herkende als de droge, doceerende van den wiskundeleeraar, en de zachte, indringend melodieuse van hun vriend, die het Grieksch onderwees. 'Alweer zijn ze samen', fluisterde Hendrik, en beiden schudden zij de hoofden over dat onoplosbare raadsel, deze genegenheid van hun beminden meester voor hem dien zij, om zijn dorre onbuigzaamheid, den takkenbos noemden, alsof zich het hout hier met het vuur had vereenigd en toch niet ontvlamde. Even mijmerden zij hierover, maar werden dadelijk weer tot volle aandacht gedwongen, want de stroeve stem sprak plotseling hun namen uit.

Geen slechte leerlingen bepaald die Hendrik, Rijkert en Walter, maar zonderlingen, altijd in de wolken, vol overdreven invallen en, zooals hem andere jongens wel verteld hadden, onmogelijk in den omgang door de dolle ideeën, die zij gewoon waren te pas en te onpas aan den man te brengen. Dikwijls had hij dan ook aan hun gezond verstand moeten twijfelen. Zouden zij eigenlijk niet min of meer waanzinnig zijn?

Tot hiertoe hadden de knapen onbewogen toegeluisterd met een beetje een medelijdenden glimlach, maar toen de andere, gedempte stem, de hun zoo sympathieke, op haar zachten, rustigen zangtoon antwoordde: Zeker, dat hij dat ten volle toe moest geven - sprongen zij doodsbleek op in hun schrik. Tegelijk kwam een vervaarlijke breker binnen gestormd; gillende kinderen vluchtten tuimelend uit een overstroomden zandkuil, en het water spatte de weer in hun stoel teruggevallenen tot de knieën op. Toch bleven zij zitten, de beenen omhoog getrokken, door de golven belegerd, doch gebonden door een brandende weetdorstigheid. Hun gezichten stonden weer vroolijk, en zij knikten elkander geestdriftig toe, want de geliefde leeraar was er nu mee aangevangen

zijn bëaming toe te lichten: dat het misschien wel zoo leek of zij waanzinnig waren, maar dat nog nooit ter wereld iemand het als volwassene tot iets goeds en groots had kunnen brengen, die niet in de gloeiende jaren van zijn rijpen den bezadigden opmerker was voorgekomen als een dwaas. Overmaat van levenskracht en heilzamen hartstocht, zoo zou hij dit gisten van het jeugdbloed willen noemen, want zouden anders ook niet de driehonderd epheben, deze veel bezongenen, die het millioenenleger der Perzen trachtten tegen te houden, of de jonge Alexander, die als eerste over den vijandelijken stadsmuur sprong, van razernij moeten worden beschuldigd? Hij beschouwde ze als helden en dat waren de drie jongens ook. De rest van het gesprek ging voor de beide vrienden verloren; een nieuwe brandingsberg kwam op hen losgeschuimd, dien zij, zoo verlaten en machteloos als zij tegenover de onmetelijke golvenvlakte zaten, niet meer af durfden te wachten; trouwens zij wisten genoeg nu, en den lofprijs als een groenen lauwer om de slapen, baanden zij zich blij en trotsch als goden een weg door het gedrang. Lang liepen zij zwijgend naast elkander, maar toen zij de statige eikenlaan bereikt hadden, die de badplaats met hun stad verbond, en de verkwikking van het zon-doorvlokte lommer den gloed van hun verrukking tot bezinning dempte, vonden zij de woorden, die hun stemming waardig schenen.

'Hoor', zei Hendrik, 'je kent toch de geschiedenis van het verbond der edelen, waarmee de tachtigjarige oorlog werd ingeleid? De oproerige ridders bieden de landvoogdesse hun verzoekschrift aan. Hevig schrikt zij en haar oogen staan vol tranen. Doch haar raadsman, Berlaymont, is het die haar toevoegt: "Et comment Madame Votre Altesse a-t-elle crainte de ces gueux?" Dan 's avonds bij hun feestmaal tooien de edelen zich met den bedelzak en nemen het scheldwoord aan als eerenaam: "Vivent les gueux" wordt er gejubeld. En zullen wìj ons "de waanzinnigen" noemen?'

'Ja, Rijkert, Walter en Hendrik, de waanzinnigen.' Zij schaterden van uitgelatenheid en menig voorbijganger die de gelukkige jongens met hun ineengestrengelde armen onder den groenen schemer van het loover voort zag stappen, en hun lachen hoorde schallen, alsof er een vogel riep, ver-

heugde zich over den zomer, waarvan hij eensklaps de weelde begreep.

IX.
De reis naar Cythéra.

Rijkert leunde over de verschansing van de rivierboot, en tuurde in het schuimende water. Na een korten slaap, die door een onuitbluschbare vreugde verlicht werd, was hij vroeg al uit de dekens gesprongen en zijn bedompte hut ontvlucht. Nu docht het hem dat zijn droom nog duurde; de steven doorkliefde de bruisende golven, die opspatten en achter hem tezamenzonken in een onherroepelijk nimmermeer en voorbij, terwijl de aan beide oevers opglooiende heuvelen stijgende schenen te wijzen naar wat komen zou.

Den vorigen avond was de tocht begonnen. Zijn moeder had hem naar de boot gebracht, en in den kus dien hij haar tot afscheid had gegeven, voelde hij dat hij daarmee zeggen wilde: ik dank u voor alles wat geweest is, maar nù vangt een nieuw leven aan. Dan had hij zijn gastvrouw begroet. Zij wachtte hem aan boord in den lichtglans van een scheepslantaren; zij droeg als reisgewaad een wijden, zijden mantel en een dunnen, blauwen sluier, die haar luchtig langs de wangen en over de schouders woei. Even kreeg hij een gewaarwording als op dien Meidag na zijn Faëtonrit, toen hij haar van het paard had zien stijgen en het hem had toegeschenen, of zij thuiskwam van een ongeloofelijk avontuur. Nu ook had hij haar aan dek zien staan met den dorstigen blik van een zeeman, begeerig om de haven der gewoonheid uit te varen naar het verre droomoord der onmogelijkheden, dat ten slotte toch de ware wereld bleek te zijn. Als hij zijn hand in de hare gelegd had, viel het hem te binnen hoe lang hij naar haar gezocht had, en een diepe schaamte overmande hem. Maar door een paar woorden had zij hem opgeheven tot de hoogvlakte, waar hij voortaan met haar zou wonen, waar het ruimer ademen was dan in de dalen beneden, en alles onder een helderen hemel geschiedde. Dit was ongekend voor hem geweest, dit in den geest uitklimmen boven zichzelven, en zalig had hij gehuiverd van

een innerlijke duizeling. Doch naast hààr dorst hij te wagen, andere wetten golden hier dan in de lage landen. Hoffelijk had hij haar ontlast van wat lichte bagage, die zij meedroeg, en met een vrije openlucht-stem iets over wind en weer gezegd. Omdat het al laat was, hadden zij elkander goedennacht gewenscht. En nu, in de koelte van den morgen, terwijl hij tuurde naar het droppenstuiven, bewaarde hij nog altijd die reine bergmansblijheid over het ontstegen-zijn in het hart.

Zonder zich rekenschap te geven van zijn verlangen, had hij zich dicht bij het kleine, met koper beslagen deurtje, dat naar de hutten leidde, geposteerd. Soms zwaaide het open, en hij staarde in een vreemd gezicht. Het was rumoerig geworden aan dek, de stoomfluit gilde, kettingen rammelden, haastig werd een loopplank aangesleept. Hij volgde den kloeken arbeid met een geestdriftige aandacht. Goed van moeder, dacht hij, dat zij mij tot nu toe nooit een reis heeft toegestaan, nu valt mijn eerste samen met het schoonste sprookje van mijn leven. Een bezige sjouwer stootte, achter een getorsten last verborgen, tegen hem aan. Hierdoor scheen hij eerst recht te ontwaken; de stemming, die hem van den innigen vreugdenacht nog was gebleven, werd hem door het briesje van bedrijvigheid van de slapen gewaaid. Nu ook zag hij de donkere wolken, die achter de heuvelen waren opgestegen, een schaduw gleed hem over zijn verrukking, en voor de werkelijkheid van het onweer moest hij afdalen van zijn zonnige verbeeldingstoppen, waar het eeuwig zomerde. Zou een regenbui zijn mooi genot bederven, en wat baatte het dan dat hij in de zege van den zomer had geloofd? Eenmaal aangevangen met zijn wantrouwende vragen, kon hij het ook niet laten zijn gastvrouw van haar troon te wenken, en haar dan gewoonweg te bejegenen als een sterveling. Wat wist hij eigenlijk van haar? Dat ze een weduwe was, en jaren geleden haar man had verloren, dat ze niet jong meer kon wezen, zijn moeder meende zeker dertig, en dat zij rijk moest zijn. Plotseling voelde hij een hand op zijn schouder. Als een betrapte boosdoener keerde hij zich schichtig om. Zijn reisgenoote stond daar in een licht japonnetje, geheel een meisje, en met een roos op de borst. Frisch van ochtend tintelde haar glimlach, over heel heur wezen lag een

prille dauwigheid. Als straf voor de wending die zijn gemijmer had genomen, ontmoette hij haar op een dorre vlakte, zonder zijn degen en pluim. Hij had zich wel willen verbergen om zijn slechte plunje, maar zij zeide vroolijk:

'Zoo, dag Rijkert, goed geslapen?'

'Ja, Mevrouw, U ook?' En eensklaps, door niets dan een zuiveren stemklank, zat hij weer hoog in het zadel, en draafde naast haar in een vlekloos blauwen morgen, boven nevelen en landen, langs een groen plateau. Daar gebeurde nu verder alles op dien heuglijken dag. Het ontbijt eerst, dat zoo niets had van een alledaagschen maaltijd. Goud was de honing, goud de boter en het kruimelig fluitebrood, zelfs de schalen schitterden van kostbaarheid. Nooit had hij zich zoo gemakkelijk in een stoel voelen zinken als in dezen rieten, en de knechten liepen langs de van helderheid fonkelende tafeltjes met de sierlijkheid van hovelingen. Veel werd er niet door hen beiden gesproken, maar in de gebaren van dienen en danken, het samen nuttigen der verkwikkende spijzen danste een rhythme als in de regels van een mooi gedicht. Ook de stilte, waarin zij het bonzen der machine en het ruischen van de raderen hoorden, zweefde rond hen als de bij, voor welke zij de bloemen waren, en zij ontsloten zich voor haar. Wonderlijk, peinsde Rijkert, terwijl hij het servet naast zijn bord lei, nu pas is zij geen vreemde meer voor mij. Omdat zij met mij aan heeft gezeten, omdat het laken tusschen ons ligt? Sneed men het daarom door in oude tijden, ten teeken dat men de vriendschap verbrak? Zou ik dan haar vriend mogen wezen? Zachtjes knikte zij hem toe, en zij rezen op.

Toen zij weer aan dek verschenen, bemerkte Rijkert, dat de boot, die intusschen een paar maal aangelegd had, een menigte van passagiers had opgenomen. Zij schoolden zwijgend en ontevreden onder het klapperend zeildoek samen, een enkele strekte onderzoekend de hand uit en wischte er dan de droppels af, anderen tuurden naar de oevers, wier heuvelen verborgen gingen in een grauwen wolkendamp. De knaap moest lachen om hun vergissing, dezelfde die hij straks gemaakt had, alsof ook maar de gedachte aan iets anders dan aan een warmen, klaren Julimorgen mogelijk was. Meteen stak de wind op en joeg een hoos van plassend water schuin over het schip. Morrend stroomden de in hun

feestdag bedrogen tochtgenooten de kajuitdeur binnen. Rijkert's gastvrouw lei den vinger aan de lippen. Over takeltouwen struikelend slopen zij om langs den stuurstoel, daar daalden zij drie lage, smalle treden af, en stonden eensklaps in een proper, klein salonnetje, bijna gevuld door een ovale, glad geboende, notenhouten tafel, en een tegen den achterwand aanleunende lederen canapee. Daarop vleiden zij zich behagelijk neder, ‘en zièt U nu wel dat het heelemaal niet regent’, riep de jongen opgetogen, ‘en alles zoo zonnig en blauw’. Het geraas van den motor doordaverde het gehoorige roefje en deed het trillen als een verschrikt vogelhart, doch aan een heldere knapestem kostte het geen moeite om er boven uit te blijven klinken in dien wedstrijd tusschen het doffe dreunen van den arbeid en de onbezorgde uiting van een franke vreugd. Hij wist niet meer van zwijgen; heel zijn leven vertelde hij uit. Eerst over zijn moeder en zijn geboortestad en tot welke heilige machten hij die in zijn hart herschapen had, en daarna over zijn makkers het geestdriftigste en het uitvoerigste. Neen, sportvrienden dat waren zij niet, altijd liepen zij met hun drieën, nooit met anderen, want zij hadden, geloofde hij, een geheim gemeen, en het was voor hem zoo'n heerlijkheid, verzwegen en toch door elk geweten, om met elkaar te zoeken naar iets wat je niet noemen kon. Pas had hij een verheugende waarheid gevonden, dat eigenlijk alle dingen wonderen waren, òok de menschen, door een stille vlam, die binnenin hen brandde; daarom waren zij gelijk aan elkander, en wanneer zij hun kern maar kenden, zouden zij eendrachtig en gelukkig zijn. Hoe graag zou hij een man zijn, om iedereen van dat verstoken licht te leeren. Met stralende oogen keek hij op naar de luisterende vrouw; het dunkte hem of zijn woorden ergens verweg werden gesproken, maar wat geheel zijn aandacht boeide, waren de pagediensten, die hij onderwijl verrichtte in de hel verlichte feestzaal van zijn ziel. Daar trad hij aan met zilveren vruchtenschalen op de vingertoppen, daar bukte hij zich eerbiedig om haar sleep te beuren, daar kuste hij den zoom van haar gewaad. De liefelijkheid van dit gedroomde eerbetoon ging voor de vreemdelinge niet verloren, en meer dan door den zin van zijn ontboezemingen, werd zij door die verscholen gebaren bekoord. Wat is hij vurig en bevallig, mijmerde zij,

terwijl zij in het van vervoering goud-glanzende jongensgezicht keek, zoò maar mag ik in hem lezen, laat ik het geloovig en bescheiden doen.

Een keer of wat werd de rede van Rijkert onderbroken, doordat de deur van het roefje open schoof. Een hoofd werd dan naar binnen gestoken. Het zag twee jonge menschen, één van hen gloeiend in het vuur van zijn rede, de andere met de handen in den schoot gevouwen, als een schuchter meisje opgetogen luisterend, en het storende hoofd werd schuldbewust teruggetrokken. Alsof zij denken dat ik hier zit met mijn liefste, verwonderde zich Rijkert in een gelukkigen schrik over zijn oneerbiedigen inval. Juist had hij een ontdekking gedaan, dat zijn gastvrouw het gymnasium had afgeloopen, ook in zijn stad en in hetzelfde gebouw. Sommigen van zijn leeraars hadden haar nog les gegeven en nu werd het een schertsen, een balspel van kwinkslagen door het op den polsslag van de stoommachine kloppend vertrekje, alsof hier twee oproerige scholieren heimelijk voor het botvieren van hun spot waren saamgekomen. Dan moest hij nog menige kleinigheid weten, waar zij gezeten had in de lokalen, en of zij zich den lijsterbes nog herinnerde, roomgeel bloeiende of getooid met zijn scharlaken vrucht. Doch Rijkert rustte niet voor hij het scheepje van zijn welbespraaktheid weer naar de volle zee had geloodst, waar de eilanden der zaligen schitterden onder het helleensche azuur. Hij beschreef haar de epheben, hun ernst en plichtsgevoel, en hoe zij allen, hij en zijn makkers, ademloos onder het wekkende woord van den meester, in stilte de gelofte hadden afgelegd, die jonge helden na te volgen in hun reinheid en hun kalmen moed. Even moest zij erom glimlachen, toen zij haar vriendje in gedachte voor zich op zag rijzen in een wijden mantel, met speer en schild gewapend en boven op zijn helm een wuivenden vederbos. Of zij ook zoo van de oude schrijvers had gehouden, en van Homerus het meest? Die gaf de schoone harmonie volkomen in een onverstoorbaar zuiveren evenmaat. Hemel en aarde speelden altijd bij hem in elkander, in een wonderlijk verwarrende weerspiegeling. De goden haatten en beminden als de menschen, en deze geleken weer in alles op de onsterfelijken. Wie een onbekende vrouw ontmoette, aarzelde of zij niet wellicht een dochter van den grooten Zeus zou

wezen. Verkeert Odysseus niet met hemelingen, daalt hij niet af naar het rijk van de dooden, maar gebruikt die eigen zoeker naar het eindelooze niet het maal bij zijn dienaar, den herder, en weent hij niet over zijn stervenden hond? Alles verzoening, vermenging. Was het haar ook wel eens te moede geweest bij het hardop zeggen van die verzen, of zij staarde in een zilvergrijzen einder, waar de schaduw zich aan het licht had gehuwd?

Zij knipte met de oogen, alsof zij werkelijk in zulk een helderheid tuurde en dan bekende zij schromend:

'Voor mij is het meer een taak dan een genot geweest. Zal je er mij nog veel over vertellen?'

Zij nam de roos uit haar keursje en rook er aan. Doch dit wat haar ontroerde, bleek minder eenvoudig dan de geur van haar beminde bloem. Zij had naar heur vriendje opgekeken als naar een meerdere, een oudere, terwijl hij straalde in zijn vervoering als een kleine, tintelende wereld vol van gloeiend zieleleven, vlam, die lokte om er de vlinder van te zijn. Maar dit mocht niet, dit was toch verboden. Hij moest haar lieve, dwaze jongen blijven, haar jeugdige Telemachus. Wat is zij nu mooi met die roos aan haar lippen, dacht Rijkert, en vergat waarover hij bezig was te spreken.

Intusschen vervolgde de stoomboot onverstoorbaar haar tocht. Het water ruischte, de raderen en zuigers stampten. Somtijds rinkelde kort en gebiedend een electrische schel, dan begon het vaartuig te schommelen, stootte en lag stil, de landingsbrug werd daverend neergelaten, de machines zwegen, stemmen werden hoorbaar en schuifelend voetengesleep, totdat het ongeduldig bellesein weer ratelde, het schokkend dreunen opnieuw het roefje deed trillen, en de onzichtbare golven rumoerden in hun verstuivend gebruis. Maar dit gebeurde alles ver weg over de grenzen van een vergeten wereld; zij zelven reisden tusschen sneeuwwitte zeilen over een blauwe zee naar Cythéra, waar, zooals Rijkert dit gezegd had, de aarde den hemel weerspiegelde, en het hart der dingen openlag.

Plotseling fonkelde een zonnestraal, het ovale venster binnendringend, vol dansend lichtstof door het schemerig vertrekje.

'Een boodschap van buiten!' riep Rijkert's gastvrouw,

en meteen stonden zij op het voordek in een doop van licht. Het onweer was afgetrokken en de dubbele muur der rotsgevaarten was prachtig zichtbaar achter het goudwaas van het voor de middaghitte vervluchtigende vocht. De tranen sprongen den knaap in de oogen, het was voor het eerst in zijn leven, dat hij zoo duidelijk een zielelandschap zag. De lijnen en de toppen van zijn eigene vervoering stegen op en breidden zich daar voor zijne blikken uit, de weerschijn van zijn innigste verheuging bedekte de hellingen met een donkeren gloed van wingerdgaarden, de dennewouden waren zijn ernst en zijn aandacht, en in de wijd en zijd over de wateren en de dalen uitspiedende tinnen en torens herkende hij zijn verlangen, heel het heimwee van zijn hart. Plotseling donderde een schot. De echo herhaalde het verscheidene malen, tot het wegstierf als het laatste ratelen van een onweerslag. De reizigers drongen te samen, zij lachten, juichten, toonden elkander zonnige gezichten, en de zorg viel van hen af. Dan ontstond een stilte, en daaruit bloeide een bescheiden koorzang op. Twee mannenen twee vrouwenstemmen slingerden zich ineen als bloesemranken, en dat tusschen de geweldige oeverkanten varende muziekprieeltje wekte gevoelens van verzadigende kalmte en van zoete rust. De aardsche Rijkert begreep wel dat slechts spottend schouderophalen hierbij paste, maar als ruiter in het hoogland vond hij: vreugd is edel, zang is goed. Zijn reiskameraad scheen er ook zoo over te denken, en leunde tegen de verschansing, een beetje bleek en ademloos van ontroering, als wie de schoonheid ontmoet en haar het voorhoofd toewendt voor heur zegen. Hij glimlachte gelukkig en, hoewel hij zich in werkelijkheid eerbiedig op een afstand wist te houden, nam hij haar in gedachte bij de hand.

Uren voeren zij zoo verder, en die uren schikten zich voor Rijkert tot een ruiker bloemen, alle van dezelfde zachte kleur. Daarna stegen zij aan wal, bezichtigden een oud stadje, en toen de nacht begon te vallen, zetten zij zich behaaglijk ter ruste onder de luchtige warande van hun aan de rivier gelegen hotel. De avond sprankelde over het beweeglijke water, en steeg op, achter de donkere bergen langs den anderen oever, in een juweeligen hemelgloed. Zij hadden zich, begeerig naar loomheid en koelte, in hun ruime rieten

stoelen neergevleid, een wildernis van wingerdtakken strengelde een dak boven hunne hoofden, en de al zwellende trossen hingen zich in een bacchantische guirlande over het lustige gezelschap, dat daar van het nat der druiven dronk. Geen tafeltje was onbezet gebleven, en de Julische zoelte gonsde van vreugdige stemmen, jubelde van jok en gezang. Vlak naast hen zat een groep luidruchtige studenten, zij schaterden tusschen hun twistgeprekken door, doch als zij even zwegen, lieten zich de bescheidener geruchten gelden, dieper in den schaars verlichten tuin een helder lachje, een klinkende uitroep van geestdrift, of tinkelend guitarenspel. Het dienend meisje zwenkte bedrijvig door de volte, een van de studenten greep haar bij het schortje en kuste haar. Zij dragen hier het leven als een krans in de haren, dacht Rijkert, het is hier om mèe te gaan dansen!

Een bootje zweefde juist, de zeilen uitgespreid, stroomafwaarts.

'Kijk eens, net een droom, en dan ook die geuren', hoorde hij zijn reisgenoote fluisteren.

Zij voelt het geheim van den avond, dacht de jongen, beter dan een deerntje waarmee ik jaren, ach neen, nog geen maand geleden door den maneschijn wandelde, en hij antwoordde rustig:

'Ja, net een droom, mevrouw'.

Waarom noemt hij mij zoo, verwonderde zij zich, terwijl een windvleug door het loover suisde; is dat noodig? Natuurlijk, viel een verschrikte gedachte haar in de rede, die naam van vormelijkheid en afstand is de eenige slagboom tusschen hem en jou. Maar als ik daar nu mijn paard over heen wil laten springen? tartte zij in overmoed. Zij bracht heur beker koelen Meiwijn aan de lippen en, terwijl de kruidige drank haar door zijn frissche aroom verkwikte, keek zij door heur halfgesloten wimpers haar in avondglans gehulde vriendje aan. Ach, die rechte straatweg van het voorgeschrevene; was het juist niet altijd als zij uitreed de verwachting naar een zijpad, die haar met heur rijzweep klappen deed, en liet zij vaak haar bruin maar niet draven waarheen hij dat wilde, puur uit dorst naar avontuur? Tenslotte hield zij toch de teugels in de handen.

'Hoor eens, Rijkert', zeide zij. Doch op hetzelfde oogenblik barstte er van de naburige tafel zulk een uitbundig jolijt los over een oreerenden kameraad, dat zij haar zin niet af kon

maken. Toen het rumoer weer bedaard was, herhaalde zij haar woorden, maar nu werd ze door een wonderlijke muziek gestoord. In de verte ving een horen aan te spelen, warm en smachtend, het leek wel een liedje van den zomer en de liefde, hoe kort ze beide duren en hoe zoet ze zijn. Stem en bekerklank verstomden; die biecht van den avond had de luidruchtigsten stil doen zijn, en toen de laatste tonen weggestorven waren, schikte de vrouw zich in wat zij meende dat haar werd bevolen, immers tot twee maal toe was haar een vinger op de lippen gelegd. Maar nu nam Rijkert de beslissing, hij boog zich voorover en vroeg haar wat het was, dat zij daareven zeggen wilde. Zij keek hem vlak in zijn jeugdige oogen en haar bedenkingen werden tot stof voor dien glans. Wat lijkt zij nu op het beeld dat ik van haar gemaakt had in mijn droomen, vond de jongen, of zij zóó in het zadel zal stijgen, fier en begeerig, gloeiend van vermetelheid. En toch, wat hij dan hoorde, ging nog zijn bewondering te boven, als sterren die boven de bergen staan. Dat hij haar geen mevrouw meer mocht noemen en dat zij Felicia heette. Tegelijkertijd steeg er een gejubel op aan alle kanten, de waldhoornist, de joligste van de studenten, was teruggekeerd in de warande, zijn instrument onder den arm, en buigend voor den bijval die hem tot van uit de verste hoeken op zijn geestdriftigst werd gebracht. Rijkert was opgesprongen en: ‘Felicia’ juichte hij ‘Felicia’. Het trof haar hoe hij dat woord sprak, alsof hij het dichtte, alsof hij het uitzong, waarbij hij dan nog in de handen klapte, als ter eere van dien gelukkigen naam. Maar wat zij hem geschonken had, viel niet meer terug te nemen, de groote rit was aangevangen, God weet naar welk een eind.

Den volgenden dag hadden zij vroeg al den trein genomen, en den ganschen morgen waren zij doorgespoord. Nu zaten zij vroolijk koutend in den van gezelligheid gonzenden spijswagen, ieder met een ruikertje bloemen naast het bord.

Al sinds uren stegen zij; door de breede ramen was het gansche landschap zichtbaar: de geweldige bergen, en menig onder den helderen hemel als een edelsteen fonkelend meer. Rijkert voelde weer de vage verwantschap tusschen die steigerende toppen en zijn eigen groot gevoel. Ook de verbijs-

terende vreemdheid hadden zij gemeen, want evenmin als hij er zich rekenschap van kon geven waarin de macht school van dit bergland, was hij zich van zijne liefde bewust. Rondom hem steeg het gerucht van de levendige gesprekken boven het wielengedender uit. Hij hoorde den tongval van velerlei talen. Die onbekende menschen reisden allen naar verschillende bestemmingen, en hoewel hij nu met hen tezamen den maaltijd gebruikte, zou hij ze toch nimmer wederzien. Hij had zich moeten overgeven aan die weemoedstemming, indien Felicia hem niet te hulp was gekomen. Met lachende oogen boog zij zich over hun kleine, schommelende tafel en fluisterde hem een schertsende opmerking, een schalksche ondeugendheid toe. Ouderdom noch deftigheid der omringende dischgenooten bleken veilig voor haar dartele spotternijen, en zelfs voor de ernstige bergen schoot haar eerbied soms te kort. Alles wat zwaar was, schonk zij door haar scherts de wufte vluchtigheid van vleugelen, en het dunkte hem, dat hij met haar door de betooverde wereld danste als elfen door een midzomernachtsdroom. Juist zette de bediende hun een volle fruitschaal voor. Beider handen tastten naar de koele donzen vruchten, en terwijl Felicia, sprankelend van overmoed en heelemaal de kameraad van Rijkert, haar kleurigst vlindertje van humor op deed fladderen, raakten zijn vingers de hare aan. Hij schrikte, verbleekte, en in zijn verwarring bracht hij haastig het overrijp ooft aan den mond, ook zìj had de lippen gezet in een sappige perzik, en zoo keken zij elkander aan.

Eerst tegen den nacht bereikten zij het landhuis. In de eetzaal was de electrische kroon opgestoken en de huisbewaarders, een oud, grijs echtpaar, wachtten hen daar op. Zij bogen voor hun meesteres en noemden Rijkert, over wiens komst zij in het geheel niet verbaasd schenen te wezen, ‘unser junger Herr’. Toen Felicia hem toesprak, bracht het kromme mannetje een horen aan het oor. Rijkert zag de dingen door een waas gebeuren, hij glimlachte van afgematheid en gelukzaligheid, waarbij hij moest denken aan zijn kindertijd en vooral aan de stralende heerlijkheid der Sint Nicolaasavonden.

‘Kom, ik geloof dat je moe bent, mijn jongen’, zei Felicia, hij knikte en volgde haar. Boven op zijn kamer brandde

eveneens de lamp. Een verdwaalde lichtsprank raakte het achter een scherm verscholen bed en het daar verborgen waschgerei aan, maar verder schikte zich het huisraad - de eikenhouten tafel, de lederen armstoelen en de boekenkast - tot de gezellige orde van een geriefelijk studeervertrek.

'Dag hoor', riep Felicia en zij was al heen. Hij had haar nog gaarne bedankt. Hij opende de glazen buitendeuren, nadat hij eerst de lamp had uitgedaan, en boog zich over de balkon-balustrade. Beneden hem murmelde een beekje, een windzucht ruischte door de dennenkronen; van een lager in het dal gelegen torentje, waarvan hij de blinkende spits kon onderscheiden, sloeg een uur. Het leek hem, of het dorp hem welkom heette, met de stem, die het uit het diepste van het hart sprak, met zijn klokketoon.

Eensklaps stroomde een lichtgolf uit het venster naast het zijne, wemelend door de duisternis. Iets schimmigs bewoog er zich in. Rijkert klemde zich vast aan de leuning. De bergen rezen zwart en machtig op langs den besterden hemel. Voor den nacht viel niets meer te verheimelijken. De tranen drongen hem in de oogen en een verlangen grenzenloos, als hij het nog nooit gevoeld had, maakte plotseling, opstralend uit de schaduwen, zijn ziel tot morgenhemel, waarin een leeuwerik 'Felicia' zong.

X.
Alpengloeien.

Het nieuwe leven omspon den genietenden Rijkert met de zachte, fonkelende draden van een innig welbehagen. Felicia scheen de stille wenschen van een knaap te kennen en maakte ze ijverig tot werkelijkheid. Dikwijls als hij zich op zijn balkon in zijn ruststoel neergevleid had om te luieren of te lezen, naderde zij met voorzichtige schreden en bracht hem een versnapering. Terwijl hij at of het glas aan den mond zette, boog zij zich over hem henen, en als hij opkeek, zag hij haar vreugdig gezicht boven zich glimlachen en blozen, alsof hij onder een rozenboompje lag.

Op hun middagwandelingen werden zij in het dorp verwelkomd door de schetterende fanfares van de voor het

badhotel blazende Kurkapel. Zij haastten zich om in de schaduw te komen, zoo vinnig stak de felle zon; maar als zij onder het sparregroen het heuvelpad beklommen, woog hier de Julilucht hun lichter dan in het vaderland de frischheid van een Meischen morgen.

's Avonds zaten zij onder de warande, tuurden naar de sterren, luisterden naar de schietbeek, of vertelden elkaar van hun leven. Felicia had veel gereisd, boeiend beschreef zij de verre streken en de vreemde volken, en liet zich bewonderen als de heldin van menig spannend avontuur. Rijkert wist niets dan zijn droomen, en wanneer hij zijn gastvrouw daarvan verhaalde, dacht hij somtijds midden onder het spreken: maar veracht zij mij niet?

Zoo vergingen de gelijke dagen, doch wat eigenlijk geschiedde was dat Rijkert, op een goudvos gezeten, gepluimd en gedegend, geheel in scharlaken, langs de purperen rozenhagen van zijn vlammend rijp-zijn reed. Waarheen de tocht ging, daarvan gaf hij zich geen rekenschap. Een wijzere, een die alle wegen kende, leidde hem bij den teugel en waar zij aan zouden komen, dat kon het paradijs wel zijn. Maar zij, de goede gids, op wie hij zoo zorgeloos vertrouwde, bekommerde zich evenmin om pad en richting als een afgevallen bloesemtak, die door den stroom wordt meegevoerd. De stroom beduidde dan het onstuimige, oordeellooze leven, het takje bloesem: blinde, bloeiende bereidwilligheid. Was niet juist dìt het heerlijke wat aan dit avontuur een glans gaf als aan geen van haar vroegere, meer wereldlijke en leedvolle liefdes, dat zij voor dit begeerige kind alleen maar zichzelve behoefde te wezen, fleurig als haar rozen, en de weelde van haar rijk doorleefde jaren als een korf vol druiven torsende? Meer vroeg hij niet, hij wilde enkel rijpen, groeien; hoe gaarne zou zij hem met zonnigheid omvangen en het wekkende jaargetijde voor hem zijn. Maar dan, te midden van die warme rust van niets dan een zomersch weder te wezen, herinnerde zij zich wel de woorden, die zij tot zijn moeder had gesproken: ‘Ik zal voor hem zorgen, mag ik trachten uw plaats te vervullen? U kunt daar zoo rustig over zijn,’ en zij poogde er zich over te schamen, dat zij op het stramien van haar ledige uren zulke tafereelen borduurde van een strafwaardige lichtzinnigheid.

Den zesden dag na hun aankomst ontving zij een brief uit Rijkerts huis. Het was of zij wakker schrikte en haar zekerheid verloor. Plechtig nam zij zich voor, zich waardiger tegenover haar jeugdigen leerling te gedragen.

Juist op den zevenden echter besliste het lot zooals hem dat lustte, nadat het zorgvuldig voorbereid had wat noodig was voor een ontknooping: een schoone zonsondergang. Rijkert op het balkon in zijn ruststoel, zij, van een uitgang thuisgekomen, hem begroetend, en buiten op den landweg het gejubel van een zingende jongensstem. Enkel dit eenvoudige, maar dan in die sfeer van tijdeloosheid geheven, waarin legenden gedicht worden, of morgendroomen gedroomd. Nooit nog had zij haar vriendje zòo gezien, zoo ongeduldig om gewekt te worden. Zijn fijne, blonde lokken lagen hem om de slapen als een krans die kinderen wel vlechten, zijn blauwe oogen waren als de eerste bloemen, en zijn lippen leken onberoerd en donzig als een jonge knop. Om zòo hem in de armen te nemen en wakker te kussen, en zelf dan jong te worden als de lente en in niets te gelooven dan in meiregen, bloesem en zonneschijn. Moedig poogde zij zich in duizenderlei bedenkingen te verweren, maar tegen de stemming van hare wenschen hield geen gedachte stand. Zij streek met de hand over het voorhoofd en zette zich hulpeloos op een laag bankje naast haar makker neer. Die merkte het niet hoe dicht zij tot hem was genaderd.

‘O, kijk toch’, riep hij vol verrukking, terwijl hij met een sprong rechtop ging zitten. De besneeuwde rotsen, die het dal afsloten, fonkelden in een robijnrood vuur.

‘Alpengloeien’, fluisterde Felicia en plotseling werd het haar duidelijk, dat dezelfde macht die de bergen deed branden, zijn wil ook haàr had opgelegd. Aandachtig bleven zij tezamen turen, totdat de edelsteenen tooverbouw verbleekte; heel in de verte jodelde nog de vroolijke knapenstem.

‘Dus niets meer willen?’ zuchtte Felicia tot zichzelve, terwijl het zwartfluweelen duister over de hellingen gleed. ‘Niet meer sturen, kalm vertrouwen dat alles ten beste zal worden gekeerd?’ Zij voelde de zoete matheid der verwonnen vrouwen over zich komen, sloot de oogen en zag haar begeerte in een beeld: een gave, goudkleurige appel, die losliet van zijn tak en aan haar voeten rolde.

Intusschen hadden de donker geworden glooiingen zich langzaam met licht overtogen en vlamden nu in den schatrijken glans van metalen tegen een violetten horizont op. Ach, dacht Rijkert, wat zijn hierbij mijn weien waard en mijn duinen, mijn ziel zou ze niet eens meer herkennen, en, als ik niet reeds het geluk had gehad om dit volmaakte oord hier te vinden, dan zou ik er nù naar moeten zoeken, al zou ik er zeeën voor over moeten steken, en er voor door woestijnen moeten trekken. En om bij haàr te wezen, murmelde een innerlijke stem als een bronnetje in het verborgen. Verblind door tranen tastte hij met de handen en ontmoette een teederder hand. Die legde zich rustig in de zijne, en zoo wachtten zij beiden, zonder dat zij elkaar aanzagen, met naar het bloeiende Westen heengewend gelaat op het teeken, dat het zoo genoeg was, op het duister van den nacht.

Dan stonden zij op en gingen ieder naar hun eigen kamer. Zij strekten zich uit om den slaap te verbeiden, zij konden zich niet loswikkelen uit hun gemijmer en telkens glimlachten zij. Vreezen dat deden zij niet. En toch hadden zij de verboden deur uit het sprookje geopend en het gevleugelde paard der onvermijdelijkheden spreidde reeds zijn snelle wieken uit. En dan vloog het heen met hen beiden tusschen zijn suizende vlerken op een stormwind van gebeurtenissen.

Den volgenden dag ving al dadelijk er mee aan, dat Felicia 's morgens vroeg haar dooven huisbewaarder toeriep: ‘wij gaan uit, en zorg voor alles goed’ en dan tot Rijkert, die een eindje verder met zijn knapzak en zijn bergstok stond te wachten: ‘de zon schijnt veel te heerlijk om je voor hem te verschuilen’, en ‘ruik eens wat een dennengeur’. Diep haalden zij adem, lachten gelukkig en begonnen als dappere zwervers den tocht. Spoedig lag het dorp beneden hen. Zij liepen onder zilverige sparrenkronen langs het stadig klimmende pad. Rijkert voelde zich als een leeuwerik, die in den blauwen hemel uitstijgt boven zijn liedje, en ook in Felicia klopte de begeerte om uit te streven boven haar bezonnenheid. Uren duurde die wedstrijd van ruimte veroverende geestdrift en de middag schitterde reeds in het zenith, toen plotseling de dichte stammen weken en een bonte late alpenweide aan den voet van een fonkelende sneeuwspits

haar juweelenschrijntje voor hen opensloeg. Alpenrozen, anjers, tijdeloozen vierden hier het feest van hun kortstondigheid. Zonder te aarzelen namen de beide genoodigden elkaar bij de hand en wandelden recht door het bloeiende land. De warme lucht hing zwaar van geuren en, misschien wel verleid door het gonzen der bijen en hommels, begonnen zij samen te zingen; zij hieven het aloude wijsje aan dat hun geboortestad verheerlijkte en dat ieder daar kende; en het verheugde zoo innig, hier in de eenzaamheid tusschen de bergen, het visioen van een verweerden, trouwen toren op te zien rijzen boven een grauwen gracht- en geveldroom. Felicia zong jubelend de eerste stem en Rijkert, zijn klare knapeklank met moeite tot de lage noten dwingend, de tweede. Soms mislukte hem een toon, zonder dat hij zich een oogenblik er over schaamde, zij waren nu immers geen menschen meer, alleen maar schepselen, en de wereld lag daar ergens diep beneden, alsof ze haar verloren hadden en vergeten. Eerst onder het dennenloover zwegen zij. Hun voetstap gleed onhoorbaar over dorre naalden, en het werd al duisterder. Als zij weer in de open ruimte kwamen, merkten zij dat er zich een onweer dreigend opgestapeld had en ook sloegen reeds de eerste hagelsteenen neder. Rijkert wilde vlug zijn jas uittrekken om hem Felicia om te doen, maar juist ontdekten zij een kleine hut bij een boschje en daar snelden zij nu, angstig de ruggen gebogen, op toe. Het bleek een verlaten herdershuisje, zij zetten zich neer op den drempel van het smalle deurtje onder het afdak, dicht aaneengedrukt. De zware korrels, groot en rond als knikkers, kletterden tegen den achterwand, en terwijl zij spraakloos naar het wilde weder tuurden, zagen zij hoe het stille, hooge landschap in een dolle werveling van wit verdween. Zachtjes vouwde zij haar arm om zijn schouder en zij voelde het jagen van zijn hart.

'Kus hem nu', riep een stem, die midden uit het oproer van de stormbui scheen te schallen, 'waartoe heeft ons geweld je anders saamgebracht?' Doch zij schroomde, hij rustte zoo gansch als een kind in haar armen, zij wilde niet dwingen, niet roepen, er moest een geduld in haar komen, een waakzaam wachten in het gesloten kamertje van haar verlangen, totdat hij zelve kloppen zou. Rijkert was het

onderwijl te moede als een verdrinkend zwemmer, die tegen een schuimende draaikolk vecht, maar de golven waren hier bloemengarven, en de diepte, waar hij in heenzonk, duizeling van zalig-zoete zinnelijkheid.

Toen de vlaag bedaard was en zij hun schuilhoek hadden verlaten, zeiden zij geen woord meer tot elkander. Rijkert liep vooruit en Felicia een eindje er achter, en het dalen scheen slechts enkele seconden te duren, zoo ongeloofelijk snel waren zij thuis.

Niets veranderde de eerste dagen, maar van wat hun bij dat onweer was overkomen, hadden zij beiden iets ademloos' in de ziel behouden, iets dat hun lust gaf om over den landweg te turen met de hand boven de oogen gewelfd. Felicia wist waar zij naar uitkeek in gedachte, zij wilde het echter waardig wezen en ijlde het niet tegemoet. Toch kon zij haar ongeduld niet beletten, dat het haar vriendje soms een teeken gaf. Zoo verzuimde zij te waarschuwen, toen Rijkert eens de kamer binnentrad, en zij juist heur haar had losgevlochten. Hij deinsde terug over den dorpel, maar was er nog getuige van, hoe zij de rossig gouden strengen om de vingers wikkelde en tot een kroon tezamenwond. Hij vluchtte naar boven, wierp zich neer op zijn ruststoel, en verloor zich in een dronkenschap van fantasieën. Voortaan, en vooral wanneer hij slapeloos te bed lag, zag hij haar dikwijls in de gedaante van een druiventorsende bacchante of van de aan de zee ontstegen Venus, die zich het schuim der golven uit de lokken wringt. Een ander maal had zij een blozenden appel van een vruchtenschaal genomen, zij beet hem in tweeën, at de eene helft en reikte den jongen de andere toe.

'Zij doet met mij als met een broertje,' meer durfde hij niet te gelooven, doch de spijs der goden zelve kon hem niet vuriger op de tong hebben gebrand. Hij leefde in een wonder van den morgen tot den avond, de witgewiekte uren deden aan vogels denken: zij trekken naar het zuiden en wie verlangen kan, vliegt mee. Verlangen, - maar een naam, die het verklaarde, vond hij niet, noch woorden om het uit te spreken. Dichters leenden hem hun taal. Het liefste tegen de schemering las hij Felicia uit hun werken voor. Geen stemmen stoorden, en de arbeid sliep, alleen het beekje gaf een maat aan die de zinnen wiegelend meedroeg. 'De Liefde

is een god, o mijn kinderen', zoo liet hij den ouden Philetas aan Daphnis en Chloë verkondigen, en zijn bloed sprak het den praatzieken grijsaard na. Vaak sloeg hij ook het schrift op, waarin hij spelenderwijze het boek Nausikaä in rijmende jamben had vertaald, en als hij dan regels ontmoette als deze:

'Ik bid U aan, verheevne, en tevergeefs
Vraag ik mij af, of gij een stervling zijt' of

'Maar nooit nog heeft het schoon mij zoo geroerd
Van eenig menschlijk wezen, man of vrouw,
'k Bewonder diep, vorstin, nu 'k U aanschouw,'

scheen hij in die verzen tot haar voeten te komen en den zoom te kussen van haar kleed.

Doch met droomkussen was de drang huns harten niet gebaat, er moest een mogelijkheid geboren worden, een nieuwe en een betere kans. Het was in Rijkert dat zij opkwam. Vond zij oòk niet, vroeg hij aan Felicia, dat de zon je veel te goed den weg wees, recht op het in de verte al zichtbare doel aan, zoodat je nooit eens missen kon; neen, dan was het spannender om in het donker te dwalen, elke stap een schrede dieper in de onzekerheid. Trouwens, de bergen leeken nooit zoo grootsch als in den nacht. Een heerlijk zijpad voor een kloeken ruiter, dacht Felicia, en voortaan slopen zij, zoodra de avond was gevallen, met de geheimzinnigheid van samenzweerders, het huis uit in de duisternis. Zij schenen in een geweldige zaal, waarin de lampen waren uitgedaan, de trappen op te stijgen, en slechts de sterren, die bijwijlen door het dichte dennenloover pinkten, duidden aan hoe ver het einde nog verwijderd was. Soms stonden zij stil om te luisteren. Niets of het fluisterde hier, de twijgen, het water, de naalden der sparren en de windzucht die hen door de haren woei, en zijzelven praatten ook nooit luide. Dan weer zetten zij zich neder op een rotsblok of een afgehouwen boomstronk, en zij tuurden naar de lichtjes in het dal beneden. Die waren van een onwereldsche feestelijkheid, als voor den Kerstnacht aangestoken. Door de gehoorige stilte klonken stemmen uit de diepte van de dorpsstraat op. Zij schenen vlak in de nabijheid te lispelen, alsof er over hen beraadslaagd werd; een bronnetje ruischte, een lichtglimp verschrikte, en Rijkert vielen de sagen te binnen: de snik-

kende stroomvrouw, die den heer smeekt om verlost te worden, het versteende Hunnenleger, de stralend uit hun schuilplaats opstijgende schatten, alle de sprookjes, die zichzelven schiepen uit schemer, eenzaamheid en takgebruis.

Zij genoten het meeste van zulk een dwaaltocht in maanlooze nachten, wanneer het duister als een zwaar, zwart blok den weg versperde, zoodat het hun toescheen of zij met gesloten oogen wandelden. Dan gebeurde het wel, dat plotseling een voet zijn steun verloor en boven een leegte zweefde; Rijkert liet zich op de knieën vallen en tastte naar het pad. Dit bleek meestal in een scherpe buiging om te zwenken, en ze moesten langzaam verder schuifelen tegen den rotswand aangedrukt. Maar een waarlijk avontuur overkwam hen, toen zij, op- noch neergang wedervindend, hulpeloos overgeleverd, zich van een steile glooiing moesten laten glijden, terwijl een waterval in de nabijheid bruiste; doch een god was met hen, en zij bereikten den beganen grond. Rijkert kende angst noch vrees. In hemzelven voelde hij een eender tasten en verdwaald zijn in de diepste schaduw, en een gelijke bereidheid, een gelijke overgaaf. Even dapper en verwachtend als hij in het eigen lokkend donker neersteeg, daalde hij een glibberige helling af. Felicia echter vergat soms al haar fieren ruitermoed en haar ontdekkingsijver, en klemde zich aan haar kloek vriendje vast. Dan voelde hij zich tot ridder geslagen en gewijd tot zijner vrouwe dienst.

Eens, het was al in Augustus, na een hellen dag, die broeiend in het dal gebrand had, en waarvan nog een geurige zwoelte in het roerloos loover hing, waren zij zeer hoog gestegen. Rijkert had eerst lang gezwegen, omdat hij vervuld was van wat hij 's morgens gedroomd had, een van die droomen, die na het ontwaken als zacht lamplicht blijven schijnen, een stillen glans behouden naast de stralen van de middagzon, om des avonds in de schemering weer voller op te blinken. Toen zij nederzaten en naar de wemelende vonken van het dorpje tuurden, kon hij het toch niet laten om hem te vertellen: Hij had met een kwellenden dorst langs de wegen gedoold. Een oude man was uit zijn woning getreden en had hem wijn gereikt, hij had er van gedronken, maar dit had hem niet geholpen; een klein, blond meisje had de bladeren van een heester, waarachter zij zat ver-

scholen, uit elkander geschoven, en had hem haar mutsje gebracht, waarin zij haar geplukte bramen had verzameld, hij had er van gegeten, maar gebaat had het hem niet. Dan had hij een beek hooren ruischen en uitzinnig van versmachting was hij op haar toegeijld. Maar ook haar helder water had hem niet gelescht.

'En dan?' vroeg Felicia gespannen.

'Ach niets', zei hij aarzelend en verlegen, 'ik geloof dat ik toen wakker werd.'

Zij waren opgestaan. Lacht ze, dacht de jongen, maar hij kon haar gezicht niet onderscheiden. Naarmate zij stegen, werd het donkerder onder het dichte dak van naaldgewas. Even bleven zij leunen tegen een geweldigen pijntronk aan den rand van een diepte, door een steilte buiten adem geraakt. Een stroompje murmelde tusschen de struiken. Rijkert mijmerde over wat hij verhaald had, Felicia over wat hij verzweeg. Dan, eensklaps, hoorden zij een stap die naderde boven hen in een verwijderd gedreun, het was de zware tred van bergmansschoeisel, kloppend door de stilte met een doffen hamerslag. Nu scheen het verzwakkend geluid te versterven, te verzwinden, om dan weer, naar gelang het pad zich slingerde, dichterbij te klinken in een onontkoombaar dreigement. Het leek of de nacht uit den slaap was opgerezen, en reusachtig nederdaalde om twee menschen rekenschap te vragen van wat zij zich vermaten in zijn rijk. Onder het bonken van dien voetstap door werd er gesproken, rauwe vloeken, uitgestooten door een stem die zichzelve verwenschte in de alleenspraak der beschonkenheid.

Felicia had zich aan Rijkert's borst verborgen, hij voelde haar beven, en het hart waaraan zij zich neergelegd had, popelde van trots. Hij was allang niet meer de schuchtere jongen, de schromende scholier, en omdat hij in een ridder was herschapen, die zijn edelvrouw vaarwel zegt voor hij ten strijde trekt, boog hij zich in zijn rinkelend harnas, sloeg zijn vizier op, en kuste haar op de lippen. Terwijl hij zich oprichtte, werd hij weer Rijkert, bewust van zijn misdaad en bereid er voor te sterven. Zij zal mij van zich stooten, dacht hij, en ik zal te pletter vallen in de diepte. Hij wachtte, - de voetstap bonsde nu vlak boven hun hoofden in een mokerend geweld, - hij stond in den storm

van het noodlot, de dood aan zijn éene en de gelukzaligheid aan zijn andere zij. Een wervelwind die één seconde duurde, en eindigde in een lentezucht van vreugde, een lange, lachende verwondering. Een kleine, koele hand streek vleiend door zijn haren en een mond lag aan zijn mond. Op hetzelfde oogenblik ging hun een ontzettende gedaante voorbij, het steengruis rolde zich los onder zijn schreden, en terwijl hij over een wortel van den dennenboom struikelde, gromde hij een godslastering. Maar wie zich daar omstrengeld hielden, wendden niet eens het gezicht naar hem om.

Zoodra het geraas zich in de verte had verloren, daalden zij het bergpad langzaam af. Hij had een arm om haar schouder geslagen, en het leek hem of hij haar droeg. Toen de lichten van den landweg zichtbaar werden, fluisterde hij:

'Felicia, de droom waar ik je van van vertelde, had toch een ander slot. Ik werd niet wakker, maar ik zag je aan komen rijden door de beukenlaan, je droeg een grooten ruiker rozen, je sprong uit het zadel en je kuste mij. Nu is de dorst geleden, juichte ik.'

'Mijn lieve jongen', zei ze en hoewel de schijn van een lantaren hun schaduwen over den straatweg wierp en stemmen naderden in een luidruchtig gesprek, moest zij ijlings nog den droom tot werkelijkheid maken en omhelsde hem.

Na dien wonderbaren avond werd de purperen bloemenhaag, waar Rijkert op zijn goudvos langs reed, vlammender dan ooit. Al wat er nog knopte, ontlook onder een zomerschen regen van kussen, stille, steelsche, midden in het daglicht op de wandeling geschonken, of thuis tersluiks geroofd, en dan ook wilde, toomelooze, door het duister van de bergen huiverend, als een vlaag die ontbladert, en waar Felicia voor smeekte: 'Rijkert, nu niet meer'. En rond het gebloei dier geopende kelken, gedachten en wenschen als duizenden bijen, als een bonte, wiegelende vlindervlucht.

Vooral in het vroegste van den ochtend dwarrelden zij aan. De knaap ontwaakte van het eerste licht. Dadelijk wist hij het dan, dat er iets heerlijks was in de wereld, hij sloeg de oogen op en keek ernaar. In werkelijkheid staarde hij naar den koperen deurknop, waarop een smeulend zonnevonkje glinsterde, maar tusschen die vonk en zijn turen bewogen zich de schoone beelden van zijn liefde, lag het landschap

van zijn heimwee en zag hij ook zichzelve knielen, in de reien dansen of met gebogen hoofd en uitgestrekte handen voor het altaar staan en offeren. Want hij moest ontzondigd zijn en gereinigd om haàr te mogen ontmoeten wier heilige blankheid zelfs de smet van een verholen slechte wensch niet dulden zou.

Zoo hielden zich eerbied en verlangen bij den droomenden jongen in een zwevend evenwicht, totdat dit door een simpel voorval werd verbroken - op een avond wilde het gloeilicht niet branden en meèr was het niet.

'Heerlijk', riep Rijkert, 'nu moeten wij buiten gaan zitten, boven op het balkon van mijn kamer, daar lijkt het of je heenvaart op de zee van den nacht'.

Dadelijk volvoerden zij het plan, doch het was Felicia, die zich in den ruststoel nedervleide, en haar makker, die het lage bankje nam. Zwijgende tuurden zij uit. Werkelijk dunkte het hun, of zij scheep gingen op het zilveren gewemel der sterren, zoo sparkelend sproeide het lichtschuim, zoo spreidde zich het deinend getintel tusschen de donkere kusten van de bergen uit. Langzaam-aan begonnen zij te spreken over den stralenden hemel, met een enkel van bewondering glanzend woord, en dan ook over andere dingen, maar die tot iets zeer kostbaars werden, en die zij in hun fluisteren aan elkander òverreikten als in schalen van kristal. Felicia zei, dat zij weer aan dien Meidag moest denken, dien klaren, frisschen, groenen, waar eensklaps de bliksemschicht van den doodschrik door heen had geflitst.

'Vreemd, dat ik mij toen Faëton waande', bekende haar Rijkert, 'den zoon van de zon'.

Mijmerend hieven zij het hoofd op, als om den baan te zoeken van zijn val.

'Nu staat er geen enkele god aan den hemel', sprak de jongen, 'alleen maar hun minderen, de helden, zie daar Perseus en daar Herakles'.

'Waar zijn ze dan heengegaan de goden?' vroeg Felicia.

'Wel naar hun liefsten natuurlijk. Mars naar Venus, Jupiter naar Leda, Danaë.' Of zij de verhalen van hun minnarijen niet wist? Neen? dan moest zij naar hem luisteren. En wat dan volgde, leek hem zoo eenvoudig als het fonkelen in het ronde, en door een waas van lichte schoonheid rein gemaakt. Geestdriftig beschreef hij die lusten en

listen, alsof geen andere dan hij ze bedacht en gedicht had, immers hij uitte zijn eigen begeerte, de zwaan was hijzelf en ook de gouden regen, en met haar die hij liefhad werd hij in Vulkanus' net gesmeed. ‘Stil maar, laat de goden voor je spreken’, waarschuwde een stem hem uit het onbewuste, terwijl een windzucht hem een blinkend diamantstof in de oogen blies. Felicia had alles verstaan en begrepen. Zachtjes trok zij hem naast zich op den ruststoel en daar vertelde hij verder, onder hun kussen door, met zijn kloppende hart aan het hare, over de avonturen der onsterfelijken, maar met de zoete, warme woorden van een dorstig menschenkind. Opwaarts blikken deden zij niet meer; toch sprankelde door de duizeling van hun omhelzing nog altijd de herinnering aan den glinsterenden hemel heen.

Een stem van beneden uit de schaduwen der aarde bracht hen terug tot de wereld, een klok die het uur sloeg, dezelfde waarmee het dorp den vreemdeling welkom had geheeten, uit de diepte van het donkere dal. Zij rezen op als uit een bed van bloemen, met de blaadjes en de droppels dauw ervan nog in het haar en in de vouwen van hun kleederen. Hand in hand gingen zij binnen; zij geleken twee kinderen uit een sprookje weggeloopen, en eerst toen het licht was aangestoken, riepen de dingen hen terug in het nuchtere leven, en zij lachten luid. De huisbewaarder scheen een oude lamp op zolder te hebben gevonden, en had die op tafel gezet. Het bleek een meter-hoog gevaarte, een wit porseleinen, en toen Felicia hem op wilde tillen, gelukte haar dit niet. Rijkert moest hem dragen, Felicia ging voor en hij volgde met behoedzame passen. In haar slaapkamer gekomen, plaatste hij hem voorzichtig op den schoorsteenmantel en dan kuste hij haar goedennacht. Ja, hij kuste haar goedennacht gelijk hij dit al zoo menigen avond gedaan had, maar dit was een kus, zooals hij er haar nog nooit een had gegeven. Een kus als een biecht, waartoe de sterren hem den moed hadden geschonken, en waarin hij ook een verwijt scheen te leggen, een verwijtende vraag, hoe, nu hij hier dien zoeten rozengeur had ingeademd, nu hij de lieve blankheid van haar kamer had gezien, hoe het nu nog mogelijk was van hem te eischen, dat hij heen zou gaan. Want zij zeide: ‘ga nu, Rijkert’ en hij schudde het hoofd. ‘Wil je dan blijven, mijn jongen?’ en dit vroeg

zij met teederen schrik. ‘Ja’, sprak hij zachtjes en smeekte het nogmaals in zijn kussen, snel en hevig, alsof hij voelde dat het hart niet lang den tijd vindt om voor zich allèen te pleiten, eer dat de gedachte weer ontwaakt. Bij haàr scheen de tijd reeds verstreken, want zij, de koene rijderes die zoozeer naar een zijpad verlangd had, greep nu vol angst naar de teugels, en ‘ga dan’ bad zij andermaal. Rijkert gehoorzaamde. Bij den drempel riep zij hem terug, maar het drong niet tot hem door wat dit beteekende, zoo hopeloos snikte het in hem, zoo dreigend werd hij zich bewust van wat hij had bestaan.

Op zijn kamer kleedde hij zich bij het spokig walmen van een nachtpit haastig uit. Dat het dus voor het laatst is, dacht hij, in een duldeloozen weemoed, morgen zal ik haar om vergiffenis vragen, maar ik heb haar al te zeer beleedigd, en wat zal moeder zeggen, wanneer ik plotseling daar thuis kom van mijn reis. En toen hij zich uitgestrekt had onder het laken, legde hij de hand op het voorhoofd, peinzend of de blik der sterren hem wellicht waanzinnig had gemaakt. Dit bleèf hij vragen, toen de deur zich langzaam opende en een ongeloofelijke gedaante binnensloop. Een meisje met de lokken losgevlochten, in haar witte hemdje, op haar bloote voeten, de gevouwen handen voor de borst. Een droom? doch zij bleef daar niet zweven tusschen den koperen knop en zijn turen, gelijk zoovele beelden dit in den vroegen morgen hadden gedaan. Neen, zij naderde, zij knielde naast hem op de vloermat, nederig als een dienstmaagd; even wilde zij hem groeten en dan slapen gaan. Maar hoor toch, was dit de stem niet van Felicia, en, zie toch, was dit niet heur eigen zachte hals, waarlangs het glanzend haar viel, en heur oogen en haar roode mond? Dàn was hij een god en de sterren wisten de waarheid. Krachtig greep hij haar bij de polsen, trok haar langzaam tot zich, en lei haar al de purperen bloesems van zijn rijp-zijn aan het hart.

XI.
De witte bloem.

Niets bestond er meer voor Rijkert en Felicia dan de zomer en hun liefde, hoewel ze den zonneschijn somber en

kleurloos gevonden zouden hebben, wanneer ze er niet hand in hand in hadden kunnnen wandelen. Met alle dingen buiten was dit zoo. Dàn eerst roerde hen een fonkelend veldje bloemen, dan eerst begrepen zij het zingen van een in het loof verscholen vogel, wanneer zij in de verrukking er over elkander hadden gekust. Wat gaf het, hoog te zijn geklommen, en aan den rand van een afgrond uit te staren over violette heuveltoppen in de blauwe hemelzee, als niet een innige omarming hen bezield had tot genieten? Lokte de stilte tot iets anders dan tot luisteren naar verlangens, en het warme woudkruid dan tot nederzinken in zijn geurigheid? ‘Gansch de wereld wordt tot rietfluit dan aan Eroos' lippen’. Die regel uit een oud liedje werd zoo dikwijls door Rijkert geneuried, dat Felicia bij het eerste woord al spottend de gebaren van een fluitspeler na begon te bootsen, waarop de beleedigde jongen haar trachtte te grijpen, zìj zijn toorn trachtte te ontvluchten, en de grauwe rotsen schalden van hun goden-blijden overmoed.

Zij waren zoo versmacht geweest, en nu hadden zij een diepe bron gevonden. Zij hadden zich gretig voorover gebogen, maar somtijds richtten zij zich op als om adem te scheppen, en zagen zij zichzelven, als weerspiegeld in het water, even met verwondering aan. En dan mijmerde Felicia: wat werd er van mijn kleine jongetje, voor wien ik wekkend lenteweer wou wezen, nu vaart er een stormwind van kussen, ach, en alles kwam tot overrijpheid in de brandende Augustuszon. En Rijkert peinsde: ik ging mijn droom nog niet te boven, ik zocht naar nog iets zaligers, toen ik door de donkere beukenlanen dwaalde, ik greep naar iets dat mij nog bovenmenschelijker toescheen, op dien avond van het Sint Jansvuur, toen ik midden door de vlammen sprong. Ik heb nog niet alles genoten, ik heb den appel van den hoogsten tak nog niet geplukt. Zoo droomde zijn begeerte, doch als hij 's middags op zijn ruststoel over den landweg lag te turen en Felicia was uitgegaan, verrasten hem ook andere gedachten, die de kleuren droegen van het lang vervlogene. Zij namen hem de roode rozen van zijn wilde wenschen uit de saamgekrampte vingers, en legden hem een ruiker witte madelieven op de borst. En een geur streek over zijn herinnering van

verre weiden; hij kreeg een onuitsprekelijk heimwee naar zijn kinderland. Dan wist hij, dat de wereld louter blauw en goud was, en dat hij zich vergiste, als hij langs de purperen hagen reed. Hij legde de hand op het voorhoofd, noemde den naam van zijn moeder, van zijn vrienden en geboortestad, doch zij pasten hier niet bij de bergen, en zouden zij hem wel eens herkennen door die dichte wolk van kussen voor zijn aangezicht?

'Edelweiss, koopt Edelweiss', zong het van beneden van de straat. Overal liepen de kinderen met hun tuiltjes langs de wegen, want de rijkste bloei viel juist in dezen tijd. Rijkert richtte zich half op en zag het sprookjesachtig uitgedoste meisje met haar mand vol vlokkige boeketten voor de huisdeur staan. Felicia had hem verteld, hoe de schoonste bloemen op de steilste rotsen groeiden, en dat geen jaar voorbijging zonder dat een plukker bij het zoeken naar de plant het leven liet. Zòo konden zij tarten en lokken als de sterren, in hun smettelooze ongenaakbaarheid. De jongen volgde de verkoopster met de oogen, tot zij bij een buiging van het pad verdween, dan strekte hij zich zuchtend in de kussens en hij schaamde zich.

Hier ook op het balkon onder den tintelenden hemel las hij een brief, die naar de vruchtbare aardekluiten geurde, docht hem, van zijn eigen dierbaren grond. Niet zijn moeder zond hem dien. Zij placht te schrijven in den kalmen, zilvergrijzen toon der weinig vragenden, angstig om te storen bij een vreugde, maar altijd tot een troost bereid. En dien behoefde Rijkert niet. Neen, het was Hendriks spichtig en onduidelijk handschrift, dat hij trachtte te ontcijferen, prettig glimlachend over den aanhef 'mijn beste waanzinnige', die hem even het zomerlijk zeestrand en hun beider geestdrift over den naam, waarmee zij zich als de geuzen getooid hadden, in de herinnering bracht. Eerst werd er over den derde in hun bond, over Walter, bericht. Als altijd nog een grimmig ketterjager, doch Rijkert had het goed voorspeld, het waren niet meer de ongeloovigen, die hij ten vure wou doemen, maar nu hield hij den brandstapel voor de onderdrukkers van het uitgebuite volk gereed. Samen hadden zij dadelijk al een verbitterden twist gehad, en wanneer zij elkander voortaan tegenkwamen, fronste de hartstochtelijke partijganger dreigend het voorhoofd, keerde het

gelaat af, en stormde zonder te groeten langs zijn verwonderden makker, fel en vinnig als een onverwachte hagelbui. Spoedig zou de zon wel weer gaan schijnen, hoopte Hendrik, van een zich bezinnende welwillendheid.

En Anna? Ja, hij was bij haar geweest. Zij had hem op haar eigen kamertje ontvangen, Rijkert wist wel, waar je zoo'n prachtig uitzicht over de weiden en den vlietstroom had. Juist waren er donkere wolken langs de zon gedreven, schaduwen over het landschap slepend, in een wemelende wisseling van schemering en licht. Dit had hem moed gegeven, en in een zilvermeeuw, die langs den donkeren einder flitste, had hij eensklaps zijn hart herschapen en het op twee witte vleugels door de duizelende ruimten der vervoering heengestuurd. De woorden hadden zich zoo maar van zijn lippen weggezongen, of hij een gedicht had gezegd. Over den wondervogel had hij gesproken en over den troost die van haar hooge liefde had doen droomen na zijn droevige ontgoocheling. Beatrijs, de wekster van het nieuwe leven, had hij haar genoemd. Hij wist nog, hoe hij daar gestaan had naast het zonnige venster, de eene hand om den koperen knop van het gordijnkoord geklemd, met de andere de lijnen van zijn rede in gebaren schetsend. Anna zat rustig te luisteren in die houding, die Rijkert ook wel van haar kende, de handen in den schoot gevouwen, de oogen neergeslagen en de mond aandachtig toegespitst. Even was het stil gebleven nadat hij zijn biecht had gedaan, en het leek hem, of het kwinkeleeren uit de boomen van daarbuiten hun samen zwijgen klaar en helder maakte als een morgen op het veld. Toen was zij opgerezen, had hem zachtjes aangeraakt, en zoo innig naar hem gekeken, dat hij meende, dat haar antwoord ‘ja’ zou zijn.

Hier hield Rijkert even op met lezen, keek naar de bergen, die als uit een somber sprookje stonden neerverteld, en voelde van zijn hart hoe het klopte. Dan zocht hij langzaam in den brief de plaats op, waar hij was gebleven, en zuchtte, bij de eerste woorden, van verademing. Dat hij zich vergiste, had Anna tot zijn vriend gezegd. Hij scheen alleen maar van gewiekte schepselen te houden, vlinders, vogels, engelen, en wàt zij ook bezat, gèèn vederen. Zij vond het juist zoo heerlijk om dicht bij de aarde te blijven,

en een zustertje van het geringe te zijn. Maar dan zou ze hem tot hun broer moeten maken, en daar zou hij wel te fier voor wezen. ‘Maar, wat doe je eigenlijk hier op dit stuk wereld,’ had zij uitgeroepen, ‘dat je met een oogopslag van kim tot kim kunt overzien? Wolken en weiden en daartusschen niets dan wat lucht om te ademen en wat wind om mee te spelen voor je fantasie. Jij hoort thuis in verre streken, ergens in het zuiden, waar de kust van goudzand schittert en de takken van de boomen onder bonte vruchten buigen en weergalmen van papagaaiengekrijsch. Jij bent zoo echt de man er naar om zelf je weg met bijlslagen in een ondoordringbaar oerwoud uit te houwen, en bij elke schrede een ontdekking te doen. Kom, steek een haneveer van reislust op je hoedje, en waag het eens je eigen leven in de hand te nemen en er een worp mee te doen.’ Zóó had ze gesproken, en Hendrik had zijn liefste wenschen in haar raad herkend.

Dienzelfden dag nog had hij er zich met zijn vader over onderhouden, die alles goed gevonden had. Na de vacantie zou hij niet meer op het gymnasium verschijnen, een jaar nog moest hij in een andere stad studeeren, en dan zou hij het scheepsdek onder de voeten hebben, en de naar het Noorden uit elkander dwarrelende rookpluim boven het zorgelooze hoofd. O, Rijkert wist niet, hoe het zong en fleurde in zijn droomen; Augustus werd er dor en donker door. Hij hoefde maar even de oogen te sluiten om onder de palmen te loopen, in de zon-doordrenkte schaduw van het eeuwigdurend groen. Neen, het was voor hem niet noodig naar de bergen te reizen, om alpenrozen of een besneeuwde rots te zien.

‘Anna heeft ook erg naar jou gevraagd, of je genoot en of je nog lang daar dacht te blijven, en ik moest haar groeten doen.’ Zoo eindigde het schrijven, en met een saluut van een gelukkigen dwaas.

Langzaam en zorgvuldig vouwde hij den brief tezamen, terwijl zijn gedachten hetzelfde deden met een hun dierbaar bericht, en al spoedig, de volgende dagen, als hij stil zat te droomen, merkte hij dat naast het purperen bloemenrijk, waardoor hij heenreed aan Felicia's zijde, een tweede wereld in zijn ziel was opgegaan, een heerlijk duin- en zeegebied,

vanwaar somtijds de vloed van het heimwee over het brandende bergland spoelde, het met een eindeloos vergezicht bedekkend van vernevelend weidegroen. Dan kwam hij zich voor als een gevangene, die den vogel van de vrije velden door de tralies fluiten hoort, en al zijn wenschen uit laat vliegen. Maar nadrukkelijker nog dan door dit stormen en stroomen werd hij door een mènschelijke aanwezigheid gemaand.

Wanneer hij stil lag in zichzelven en zijn gemijmer tot de zachte tinten van herinnering werd gedempt, dan was het nu een gestàlte waarin de teederheid hem naderde, een simpel schoolkind met het blonde haar eenvoudig opgenomen, met een kettinkje koralen rond den hals gewonden en de mouwen van de bloeze nauw gesloten om den pols. Ach, alles zoo pril en jonkvrouwelijk, met zooveel van een zustertje en zooveel van een heilige in de lichte gratie van haar gansch bereid zijn, in haar argeloozen oogopslag. Lang bleef ze nooit bij hem, daarvoor verlangde hij te veel nog naar de kussen van Felicia, maar het was niet meer voldoende, dat de jongen tot den droom van zijn geweten zeide: gà nu, want ik wil mij in een roes verliezen, ik wil niets dan minnaar zijn. Het bleek nu noodig, dat hij eerst zijn vlucht verklaarde, en zich verzekerde dat hij zich niet aan een onwaardige overgaf, zoo de zucht naar reinheid van zijn innigst zielsverlangen met het vast geloof aan Felicia's priesterschap bestrijdend. Had hij niet geknield gelegen voor haar altaar, en was hem niet door zuivere handen de rozengarf van Eroos op het hart gelegd? En als hij dan wat later het hoofd verborg aan de borst van zijn liefste, en het bloed hem naar de slapen bruiste, kon hij het niet laten om even, midden in den storm van den wellust, een stilte te maken en zich zeer ernstig daarin af te vragen, of deze weelde werkelijk wijding was. En het antwoord bleef een geruststelling tot op een vreemden middag, die witgloeiend overstraald werd door een zengende midzomerzon.

Felicia was heengereden om inkoopen in het dorp te doen, en Rijkert stapte juist het huis uit, doelloos, voor hij wist niet welk een wandeling. Hij groette de beide oude lieden, die tegen den witten muur naast de voordeur een klein gebied van koele schaduw voor een zomerlijke rustplaats

hadden ingericht. De vrouw dopte erwten, en liet ze regelmatig in den zinken emmer rollen, met telkens eender slaperig getik, terwijl het kromme, grijze ventje ijverig aan een vogelkooi knutselde. In het voorbijgaan zei hij nog iets over de hitte en dat het misschien onder de dennen wat frisscher zou zijn. Toen hij echter den hoek was omgeslagen en door het tuintje liep, dat naar den landweg voerde, overmande hem het blauw en goud geblaker, waar geen windzucht door bewoog. Hulpeloos keek hij in het ronde naar een beetje lommer uit, en voor hij eigenlijk begreep wat er gebeurde, had hij zich op de bank onder het prieeltje neer laten vallen, en het boek genomen, dat hij den vorigen keer had vergeten, en dat hier nu geduldig op hem wachtte, met een afgevallen twijgje precies op de bladzijde waarbij hij gebleven was. Een duif begon te kirren; fijne, groene schemer zweefde door het dicht omrankte hutje; in de verte kabbelde de beek. Ach, veel beter dan de bergen op te zwoegen, zuchtte hij behagelijk, terwijl hij trachtte te bevatten wat hij las. Doch de regels dansten hem voor de oogen en bijna was hij ingesluimerd, toen zijn aandacht werd getrokken door iets, dat hem zeer scheen te treffen, want hij boog zich diep voorover, en bleef onbeweeglijk luisteren met een bleek gezicht. Twee stemmen spraken in de warme, zware middagstilte, één ervan onhoorbaar mompelend, de andere schel en nadrukkelijk, als aan het oor van een doove geschreeuwd. Wat Rijkert al dadelijk verbijsterde, was dat het echtpaar alles van zijn liefde wist, maar zooals het insekt van de roos weet, giftig en bezoedelend. Dan begonnen zij hem te beklagen, hij hoorde alleen wat de vrouw riep, maar van het onverstaanbaar gebrom dat haar antwoordde, maakte de verbeelding nog iets veel verschrikkelijkers. Zij beklaagden hem, omdat hij een kind was, dat zich niet verdedigen kon. Nu zij genoeg had van haar vorigen minnaar, had zij den knaap in haar netten gelokt. Er werd een naam genoemd tezamen met den hare, er werd over de geheimen der nachten en haar vrijgevigheid met kussen en gunsten gespot. Weerloos bleef de luisterende in zichzelven zwijgen, zonder één gedachte, neergeworpen door den schok van een wereld, die tempelzuilen boven hem ineen deed storten, vlammen asch deed worden, en den bloei van roode rozen dor en

doodsch. ‘Heb ik dàarvoor willen sterven?’ zuchtte de gevallen zonnezoon wanhopig, en hij strekte de handen naar een koele, groene verte, naar het teedere droombeeld van een troostend over hem gebogen wezen uit.

‘Edelweiss, koopt Edelweiss’, werd er door een hoog stemmetje op den straatweg geroepen. Ja, ik moet sterk zijn, vond Rijkert, heengaan, haar niet meer terugzien, stijgend naar het betere in mij reiken, nu het hier niet langer heilig voor mij is. Hoè dan? Vluchten? schrikte hij. Hij zou gehoorzaamd hebben, als zijn makkertje met haar morgengezicht en losgewaaide haren werkelijk met een enkel hoorbaar woord bevolen had, doch zij was slechts in verbeelding bij hem en dat gaf geen kracht genoeg. In een gebaar van hopeloosheid vouwde hij de handen, hij voelde medelijden met zichzelven en het bracht verlichting zich in de zwakheid te verliezen van een tranenvloed. De beide babbelachtigen, die, als de narren in een oude tragedie, in hun dwaasheid de waarheid aan het licht hadden gebracht, zwegen, nu er niets meer viel te vernietigen. De duif, het kirren moede, vloog op naar de tintelende ruimte in een uitbundigheid van vleugelgeklep, en de anjelieren en de late rozen schenen met een geur die vlucht te willen volgen. Toen, door den weelderigen zomer geholpen, deed een tegenspraak zich krachtig gelden: de dorstige wil der ongeleschte zinnen in opstand tegen den ernst van het hart. Schamperheid en zelfbespotting droegen snel de zege weg. Wat durfde hij zich te vermeten, hij de schoolknaap, die niet veel meer van de wereld kende dan wat hij 's ochtends wegborg in zijn boekentasch; moest hij de eenige zijn, dien zij had uitverkoren, haar ridder Parcifal, naar wien zij uitkeek van haar hoogen toren, jaar op jaar en dag en nacht? Reinheid? was de lust niet op zich zelve sterk en blijde, zonder dat zij als een kind aan de hand van haar wijzere zuster hoefde te gaan? Er bleef nog eèn middel om alles te winnen, het lag in zijn kussen, het school in zijn hartstocht, hij moest veroveren in zijn omhelzingen, en zoo het vroegere vergeten doen, totdat zij het op een heeten avond fluisterend in zijn armen zou bekennen: niemand schonk mij dìt.

Toen hij oprees van de prieelbank, was hij de knaap niet meer, die, als een boompje, loof en vruchten ophief naar de zonnewarmte; hij wilde een man zijn, bewust en volwassen,

zonder te beseffen dat wat zij in hem liefhad juist zijn teedere onvolgroeidheid was. Rechtop en rustig liep hij het huis in, de ouden voorbij; zìj liet de erwten steeds nog tikkend in den zinken emmer glijden en ook de vogelkooi was niet gereed. Onverschillig gaf hij op hun groet bescheid.

Weinig dagen later stond Felicia in dienzelfden tuin en plukte rozen. Het waren de laatste van den zomer, groote, roode, zonnezatte bloemen, geurende naar een lang bewaarden, zwaren wijn. Aan den voet der stammetjes en struiken sidderde een fijne sluier dunne schaduw, alsof zij dien af hadden geworpen, om naakt in de geweldige warmte te staan. Geen blad verroerde en geen vogel zong. Goed voor zijn kamer, dacht Felicia, toen zij gloeiend van haar arbeid met haar oogst naar binnen ging. Bij het opklimmen der trappen verschikte zij de rozen tot een vollen, schoonen tuil. Zij opende de deur, doch zag eerst niemand. Dan vond zij Rijkert buiten op zijn ruststoel in den grijzen schemer van het neergelaten zeil. Zijn hoofd hing bleek en moeilijk ademend op den schouder gezonken, smartelijk vertrokken, klam van zweet. Is dit mijn jongetje wel werkelijk, mijn lieve, dwaze kind? vroeg zij zich af in verwondering. En terwijl zij zich zachtjes en behoedzaam tot hem overboog, cirkelde zich een wemeling van gedachtenkringen om die ééne stille, zorgelijke vraag. Neen, jaren was het toch nog niet geleden, dat zijn eerste kus haar als een dauwdrop de lippen verfrischte, en hoe heftig en onkinderlijk, hoe geheel als de brandende Föhn, die verzenger, omhelsde hij haar nù. Al zijn argeloosheid scheen hij achter verborgen bedoelingen verstoken te hebben, en eens zelfs, met zijn onbescheiden zoeken naar wat in haar leven voorbij was, had hij haar tot een vernederende logen genoopt. Alsof hij de rol, die een oudere toekwam, wilde vervullen, hij, de jonge, blonde page uit het teedere minnespel. Plotseling stond zij in haar verbeelding aan een havenkade, tusschen het snikkende vaarwel der dichte menigte, zelve wuivend naar een slanke, donkere gestalte, die zich over de verschansing van het vertrekkende stoomschip boog. Hem had zij lief gehad als màn, dien koenen reiziger naar onontgonnen oorden, en zijn mond had gerust op den hare, als het zegel van den keizer op zijn

wilsbesluit. Dit droomtafreel verdween weer in den nevel en nu draafde zij langs een verwilderd zijpad, met den schoonen knaap, den prins uit het sprookje, sluimerend over den hals van haar paard. Maar het zijpad eindigde aan den straatweg, de knaap ontwaakte en hij wàs geen koningszoon.

Rijkert zuchtte, hief de hand op en lei ze kruiselings op de andere aan de borst. Er kwam een twijfeling in Felicia. Had zij het recht gehad dit argelooze kind te wekken? 'Ja,' sprak haar innigste zekerheid. 'Waar de zon straalt aan den hemel en de knop in het bloembed ontluikt, daar zal de zon den knop beschijnen tot hij openspringt.'

'Ik ken geen andere wijsheid dan die van mijn rozen.' Zoò had zij eens gesproken tot de moeder van haar vriendje, en nogmaals zou zij haar dit durven zeggen, omdat het tegelijk een wet der wereld was. Een der bloemen van haar ruiker viel uiteen tot een herfstvlaag van dwarrelende blaadjes, en 'goed misschien dat er spoedig nu een eind komt aan ons hier-zijn en hij naar zijn land reist en ik verder zuidwaarts' peinsde zij gerustgesteld. 'Alles laat ik in vertrouwen over', en dan zag zij in haar verbeelding een grijze vrouw zitten spinnen en dat was het lot. Buiten, op den dorpsweg, klonk het helle roepen van een Edelweissverkoopster; maar Rijkert werd er niet door wakker, en Felicia, die de kinderen al zoo vaak hun waar had hooren venten, schonk geen aandacht aan het vogelklare stemmetje. Voorzichtig legde zij haar ruiker tusschen de vingers van den slapende, waarbij zij niet voorkomen kon, dat andermaal een uitgebloeide bloem ontbladerde, en over de gevouwen handen nedergleed.

'Mijn arme, moede jongen,' zei ze zachtjes, streek hem het haar uit voorhoofd, en kuste hem zoo innig boven de gesloten oogen, als zij dit nog nooit tevoren had gedaan.

De tijd van Rijkert's verblijf liep ten einde; zijn koffer stond al gepakt in zijn kamer, en op den laatsten dag voor zijn afreis was hij met Felicia uitgegaan, om nogeens alle plaatsen, waaraan een lieve herinnering was verbonden, op te zoeken en vaarwel te zeggen. Want voor Rijkert was het als jongen niet noodig om zich voor een gevoeligheid te schamen, en Felicia werd gaarne door een ontroering

vluchtig aangedaan. De langdurige warmte had zich eindelijk gezet tot een onweer, dat den hemel met een dreigend wolkenzwart bedekte, doch zich niet ontlasten kon. Beide wandelden zij zwijgend naast elkander, vol van weemoed over hun naderende scheiding, en toch verlangend naar een eindelijk briesje koele zuiverheid. Voor hen uit liepen twee jeugdige meisjes, in de bonte en vroolijke landsdracht, met de zware gouden vlechten als een krans van korenaren langs de slapen aangevleid. Zij lachten en schertsten, en zij, die de slankste was en zich het sierlijkst bewoog in heur fluweelen keursje, wees telkens met den vluggen vinger naar den hoogen sneeuwtop, die het dal ten Noorden afsloot, en waar, volgens een enkel opgevangen woord, dat geestdrift àl te luid liet klinken, haar vriend dien ochtend om de mooiste Edelweiss voor haar te plukken, jodelend het steile steenpad opgeklommen was. Rijkert kreeg, terwijl hij naar de meisjes luisterde, een onbeschrijfelijk heimwee naar dat witte gebied van smettelooze onberoerdheid, dat door den bergman zingende gezocht wordt en, als spelend met het zalig doodsgevaar, bereikt. Hij dacht aan zijn sprong door de vlammen in den Sint-Jan's-nacht, ach, en dienzelfden drang te mogen leggen in een worsteling met de reinheid van het stralende gletscher-ijs.

Toen zij tot het badhotel in het midden van het dorp waren genaderd, bleef er altijd nog niemand op den gloeiend heeten straatweg te bekennen, behalve dan zijzelven en de zusters met hun frisschen, sprankelenden vreugdelach. Plotseling echter kwam er een jongen uit een zijsteeg aangesneld. Driftig de armen zwaaiend, schreeuwde hij een woord. Het gestoorde vertelstertje bracht de hand aan het hoofd en Rijkert schrikte van haar schrillen kreet. Een oogenblik poogde haar het makkertje tegen te houden, maar dan ijlden zij beide den roependen knaap achterna. Van alle zijden stroomden nu de nieuwsgierigen toe, en Rijkert en Felicia werden willoos meegenomen, tot zij op een dichten kring van donkere gedaanten stootten, die juist vaneen week om voor de ademloos aangeloopen meisjes plaats te maken, terwijl er een mompelen van deernis door de rijen ging. Even werd het stille schouwspel zichtbaar, waar de toeschouwers stonden omheengeschaard: een jongeling op een neergespreiden

mantel uitgestrekt, als slapend, nog een tuiltje van die schoone, blanke bloemen in de saamgekrampte hand; twee mannen, met touwen en klimijzers beladen als zijn wachters aan het hoofdeneinde en twee aan zijn voeten, de ruggen wat gebogen en de vuisten om den greep van het houweel geklemd; en dan sloot de menschendrom zich weer. Felicia had den arm van haar vriendje gegrepen, krampachtig snikkende. Zij dachten niet meer aan die bedevaart naar teedere plekjes, maar vluchtten terug naar hun woning, alsof zij een groot kwaad hadden gedaan...

Dien avond, toen zij elkander goedennacht kusten, zei Felicia ‘mijn jongetje, kom je nog afscheid nemen; ik zal de deur van mijn kamer voor je open laten staan’. Hij antwoordde niet. Hij stak het licht niet aan, terwijl hij zich uitkleedde, want in het donker zag hij het gelaat van den Edelweissplukker, alsof het met een stralenkrans omgeven was. Vanaf het oogenblik, dat het hem tusschen de wijkende menschenmenigte verschenen was, had zijn droom erover gebogen gezeten, als een vriend, een broeder, over zijn gestorven lieveling. In gedachte had hij den doode het hoofd met een lauwer omwonden, en speer en schild hem aan de zij gelegd. Want was hij niet zijn eedgenoot geweest, de moedige ephebe, uitverkoren om zich op te offeren, terwille van wat op de hoogste toppen bloeit? En had hij met zijn edelen ondergang aan ieder niet, en bovenal aan hèm den eisch gesteld om na te volgen? ‘Maar ach, wat wil hij dan van mij?’ Dit was de vraag die telkens weerkwam bij het turen naar de fiere, onverbiddelijke trekken, waarin de eenvoudige dorpeling tot een beeld van het verhevene vereeuwigd scheen. Maar nu eerst, als hij zich neerlei in de koele, zuivere lakens, kreeg hij antwoord: Rijkert, ga niet naar Felicia. Ik beloof het, zei hij zachtjes in een onuitsprekelijke ontroering, en hij voelde, dat hij bij een verbreken der belofte onherroepelijk onteerd zou zijn. Het leek of er een innige glimlach, door de duisternis lichtend, hem bijval betuigde, toen hij zijn besluit had genomen, en in de vredige herinnering aan zijn groene weiden, aan zijn moeder en het meisje Anna sliep hij in.

Tot hij met een schok overeind sprong. Een heete wind blies door zijn haren, geur van rozen zweefde door het donker, alsof een schoone vrouw daar in de bloemen van

haar wenschen sluimerde. Hij wilde opstaan om te kussen, om zich weg te schenken, maar het docht hem, dat hij aangeraakt werd aan het voorhoofd met een lichten vingerdruk. Dan zonk hij terug in zijn peluw, en ‘is dit de genius die zoo zijn jongeling aanroert?’ dacht hij huiverend, terwijl het stille lichaam van den bergbeklimmer op den drempel lag.

De duistere wanden van de kamer werden plotseling doorzichtig, en hij zag Felicia hem wachten met de handen op de borst gevouwen, en zij wenkte hem met de oogen. Doch nauwelijks wilde hij gehoorzamen, of weer bonden hem de boeien van zijn zielsverbod.

Eindelijk viel hij afgemat in een kortstondigen sluimer en hij had een vreemden droom. Hij bevond zich in een eenzaam woud, waarvan de hooge, gladde stammen zuilen schenen van een tempelgaanderij. Een onbestemde angst dreef hem aan om te vluchten, maar hij werd gedwongen toe te zien. Op een plek tusschen de boomen, waar het lichter was dan elders, ontwaarde hij een gedaante knielend neergebukt. Het bleek een slanke, forsch gebouwde man. Hij droeg een wijden, grauwen mantel en was met sandalen geschoeid. Met de eene hand klemde hij zich vast aan een scheef gegroeiden tak, die reeds zijn bladeren had verloren, met de andere trok hij het zwaard uit de wonde van het vreemde wezen, dat hij had gedood. Het bloesemteedere, blonde hoofd van den getroffene was in de vederen der gebroken vleugels neergezonken, de oogen hadden zich gesloten en om de lippen beefde het als van een laatsten ademtocht. Naast den moordenaar in het mos lagen zijn reisstaf, een ruiker bloemen en een lederen buidel, waarvan de strik had losgelaten, zoodat er enkele goudstukken op den grond waren gerold. Geen gerucht werd vernomen, en beklemmend was het om er getuige van te wezen, hoe het gelaat van dien mensch, die zijn engel omgebracht had, geen spoor van bloeddorst of wreedheid vertoonde, doch slechts de schaduw van een eindelooze droefenis. Toen begreep Rijkert, dat niemand anders dan hijzelve de man was die de daad bedreef, en met een kreet van afschuw werd hij wakker; om tegelijk in de betoovering van een teedere, zwevende muziek te worden gevangen, een verleidelijk zingen over kussen, rozen en de schoonheid van de liefste, gloeiend als

een Oostersch minnelied, en dat eindigde met een vraag als een spotlach, waarom hij niet oprees en volgde waarheen zijn begeerte hem riep. Maar dan weer, als een damp over fonkelende tuinen, bedrukten hem de woorden van de oude lieden, op den heeten zomermiddag afgeluisterd, Felicia's logen en de leegte die hij in haar armen had gevoeld. Totdat de sombere nevel optrok boven lichte, groene velden, de zee en een rijzigen toren, en, onder de bloesemtwijgen van de blankgetooide boomen, welbekenden zichtbaar werden, het bevriende gelaat tot hem gekeerd, en ook de doode bergman, ernstig in zijn wapenrusting. Machteloos zag hij toe, hoe daar zijn droomen met elkander streden, terwijl hij besefte, dat hij niets vermocht dan met gebonden handen wachten, wie de zege zou bevechten en zijn meester wezen zou. Neergeslagen door zijn zwakheid drukte hij het gelaat in het kussen, en snikte zoo de deernis met zijn eigen worstelende verdeeldheid uit.

Uren schreide hij, totdat hij in een mist van tranen aan zichzelf ontsteeg. Hij werd als een wolkje in de ruimte, dat heendrijft op een hoogen wind. Eindelijk hief hij het hoofd op en toen bemerkte hij, dat hij rondom in de witte veeren van uiteengevouwen wieken lag. Een stralend aangezicht blonk naast het zijne. De ontroering over het wonder maakte hem eenvoudig en geloovig, en hij begon de tweespraak met zijn engel, totdat hij, juist toen de eerste, flauwe schemering van den ochtend binnenzweefde, rustig insliep als een kind.

AART VAN DER LEEUW.

(Slot volgt).

De zon.

De Zon, de àl-zegenende Koningin,
Die teer gesponnen goud in garven deelde,
Wèkte, waar lachend zij de velden streelde,
Stroomen van voorjaarsgeur en kleur-gewin.

De waereld scheen één groeiens-blij gezin,
Verjongd in 't witte kleed dier bloesemweelde,
Die 't paradijs eens tooide, - en vooglen kweelden
Hun lied den blijden blauwen hemel in.

Maar tusschen rozenhaag en rijpend graan
Lag een jong man, door wonden wreed geschonden,
Grimmig verslagen in den dood gegaan...

En boven 't schendig beeld van Kaïnszonde,
Met menschenleed noch dood of rouw begaan,
Vierde de Zon haar souvereine ronde.

JAN VETH.

Gij, lieve, roept aan de overzij.

Gij, Lieve, roept aan de overzij
en Liefde stroomt hier tusschen beiden;
Zij geeft aan u; Zij geeft aan mij;
maar beiden blijven wij gescheiden,

ofschoon voor u, ofschoon voor mij
gemeerde pont niet is gebroken,
die eens van de een naar de andre zij
voor ons gebeiden werd gestoken.

Mijn Lieve, stap van de overzij,
al stroomt de Liefde tusschen beiden,
ik roei de zware riemen blij
en duizel in een blind verbeiden...

ISIDOOR VAN BEUGEM.

Veracht hen niet.

Veracht hen niet, zij, die met eigen hand
Den sterken levenswil te dooden wagen,
Omdat de lange weg der toekomstdagen
Hen dreigde als een woest en eenzaam land.

Zooals de koorts het lichaam overmant
Tot het bezwijkt door d' al te felle slagen,
Zoo konden zij de bitt're smart niet dragen,
De wreede pijn, die in hun zielen brandt.

Veracht hen niet, zij, die hun heete wonden
Te koelen zochten in den donk'ren Dood
En die met vaste hand den band ontbonden
Waarmee het strenge Leven hen omsloot,
Veracht hen niet, die niet meer hopen konden
Maar vrede vroegen aan der aarde schoot.

ELISABETH REITSMA.

Vertalingen naar Giacomo Leopardi.

Het Oneindige.
(*L'Infinito*).

Voor immer werd mij deze heuvel lief,
En deze hooge heg, die overal
Den verren einder aan mijn blik ontzegt.
Doch goed is droomen hier, dan gaat verbeelding
Die grens voorbij naar ruimten mateloos,
Naar stilten, die de mensch niet kent, en rust
Oneindig-groot; en vrij blijft daar het hart
Van elke vrees. En als ik dan den wind
Zoo dicht nabij hoor ruischen in het loof,
Verbind ik gindsche grondelooze stilte
Met dit geluid, en denk aan d' eeuwigheid
En aan de doode tijden en het uur
Van 't levend heden met zijn vlucht'ge stem.
Zoo zinkt mijn mijm'ring weg in diepe wat'ren,
En zoet is mij de schipbreuk in die zee.

De Avond van den Feestdag.
(*La Sera del Dì di Festa*).

De nacht is mild en klaar en windestil,
En over huizen en in tuinen valt
De zachte maan, en zichtbaar maakt haar glans
De lijn der verre bergen. O geliefde,
Nu zwijgt reeds elke weg en aan de vensters
Wordt zeldzaam 't schijnsel van de avondlamp:
Gij slaapt, uw rust is lieflijk en bewaakt
Door stilte van het huis; geen lichte zorg
Deert uwen sluimer, en gij weet niet kind,
Hoe diepe wonde draagt dit hart door u.
Gij slaapt; doch ik breng eenzaam hier mijn groet
Aan dezen hemel, die zoo teeder schijnt,
En aan d' almacht'ge eeuwige natuur,
Die mij tot lijden schiep. Aan u, zoo sprak zij,
Onthoud ik zelfs de hoop, en in uw oog
Zal nooit een and're glans zijn dan van tranen.
Een groote dag was dit: nu rust gij uit
Van lach en dans; wellicht herdenkt uw droom,
Hoevelen gij behaagd hebt, en hoevelen
Behaagden u: niet ik, ver is die hoop,
Keer in uw droomen weer; mijn droefheid vraagt,
Wat leven mij nog wacht, en snikkend luid
Werp ik ter aarde mij. O gruwb're dagen
In een zoo groen seizoen! Wee mij, daar klinkt
Niet ver langs stillen weg het eenzaam lied,
Waarmee de werkman laat al in den nacht
Van zijn vermaken keert naar 't armlijk huis;
En luist'rend krimpt van pijn mijn hart, dat denkt,
Hoe alles in de wereld snelt voorbij

En haast geen sporen laat. Zie, henen is
De feestdag en in bleeken dag van morgen
Vergaat zijn gloed; zoo zinken in den tijd
Menschen en daden. Waar is nu 't geluid
Der oude volk'ren? waar de macht'ge stem
Van 't groote voorgeslacht, en 't trotsche rijk,
Dat Rome was? hoort gij de wap'nen nog,
Geweld, dat over land en zeeën klonk?
De wereld ademt stilt' en rust alom,
En niemand spreekt er meer van wat eens was.
Zoo in mijn vroege jeugd, wanneer het feest,
Verwacht met groot verlangen, was voorbij,
Lag ik al wakend en verborg mijn smart
In 't kussen snikkend; en een eenzaam zingen,
Dat 's avonds langs de wegen wordt gehoord,
En langzaam, langzaam wegsterft in den nacht,
Drong reeds in 't hart mij met gelijke pijn.

H.W.J.M. KEULS.

De verandering.

‘En? Wat wou u nog méér zeggen?’

‘Dat - we voortaan met z'n vieren zullen zijn, inplaats van met z'n drieën - dat jij en Lou... weer een vader zult hebben...’

De vrouwestem, trillende onder gewelddadige beheersching, zweeg. En nu wendden zich als met moeite de oogen in het nog jeugdig gelaat, van 't venster naar den jongen naast haar.

Die was bleek geworden, zat verbluft haar aan te kijken. Het benam hem den adem voor een oogenblik, de gedachte dat... *dit gebeurde!* Wat hij altijd in stilte had gehoopt en verlangd - de vervulling van het gemis in huis: geen vader.

Het overrompelde hem zóó, dat het hem een poos totaal buiten staat bracht eenige gevolgtrekking te maken. Slechts werktuigelijk klampte hij zich aan de gedachte:

‘Dit *is* wat ik altijd zóó verlangd heb. Wat ik *wou*. Wat prettig, wat heerlijk is.’

‘Jà.’

Hij ademde diep op, keek nu snel warm naar zijn moeder - in een heftigen drang naar hààr toe, om wat zij *samen* beleefden - dit geweldige!

En half verstikt, innig, kwam zijn stem: ‘Zeg moek...’

Toen opeens was er het onverwachte - zag hij zooals zij langs hem heen zat te kijken alsof ze hem vergeten was, hem niet hóórde, in haar een verandering, die zonder dat de details - een zachte ronding van de moede slappe wanglijn, een verwijding van de oogen die diep-in glansden - tot hem spraken, in haar geheel hem ergens kwetste.

Hij sprak het uit met een vreemden killen argwaan in zijn hart:

‘U ziet er anders uit dan anders.’

Het was zoo heelemaal geen antwoord op wat zij moeizaam voorbereidend eindelijk tegen hem, haar oudste, uitgesproken had. Het was eerder, met schijnbaar voorbijzien daarvan, een rechtstreeksche aanval - als een beschuldiging. Maar zij wist, het was dààrom niet, dat zij bloosde nu in een blijdschap van vrouw, die haar weifelingen van moeder een oogenblik op de vlucht joeg.

Toen, terwijl zij weer van hem weg keek den tuin in, dacht zij dat het toch moeilijk was met dien grooten jongen al, wien bij zijn schijnbare onverschilligheid, niets ontging.

‘Vind je 't... prettig of... naar?’ waagde zij.

Hij trok even met zijn wenkbrauwen.

Hij besefte opnieuw met die pijn van wantrouwen, dat op eenige wijze zij hem vreesde; een àndere plotseling geworden dan de gewone dagelijksche moeder, die zijn boterhammen maakte, aan zijn kleeren naaide, 's avonds een oogenblik vertrouwelijk bij zijn bed fluisterde - om Lou niet wakker te maken - die hij als zij met hoofdpijn in bed lag zoo'n beetje vertroetelde - die met hèm alles samen gedaan had...

Dit - was moeder niet. Hij voelde het zonder dat hij het dàcht. Maar de rust der gewoonte die hem hiermede ontviel, maakte hem zenuwachtig en onzeker, alsof ineens de heele wereld veranderd was.

Hij merkte niet, dat hij nòg niet geantwoord had. Pas toen zij hem herinnerde met een geïrriteerden klank in haar stem:

‘Karel!’...

stotterde hij:

‘Ja - ik weet niet - hoe weet ik dat nou!’

Zij zat stil. 't Was véél moeielijker dan zij gedacht had. Een niet te onderdrukken wrevel sloop in haar nog kinderlijk gemoed, dat naar eigen geluk zich plots hunkerend rekte. Na bij den vroegen dood van haar man in de eerste ontreddering zich in het beschuttende alléén-moederleven te hebben geborgen, brak nu in haar uit de nieuwe bloei met alverwinnende macht. En zij duldde de schaduw niet, die de jongen daarop wierp, door haar 't gevoel te geven alsof zij zich over iets te verontschuldigen had.

Uit den tuin riep Lou, haar jongste. In een verlichting stond zij meteen op, ging door de serre naar buiten.

Maar toen zij buiten kwam, de warme zon koesterend voelde over hals en schouders, wist zij opeens bewust scherp: er was iets gekomen tusschen Karel en haar. Het was niet alleen zijn onmiddellijk lijdelijk verzet, dat zij niet verwachtte omdat zij hem meer dan eens had hooren zeggen: 'Ik wou dat wij óók nog een vader hadden', er was het àndere, dat de verwijdering bracht:

Het zeker weten dat zij zich ter wille van haar kinderen niet zou laten dwarsboomen in eigen geluk. Dat zij zich niet zou laten ontnemen, wat als een onverhoopt geschenk van het leven nog op haar weg gekomen was.

Dit was het. Zij besefde het in een bijna angstigen zelfinkeer. Zij hàd toch altijd gedacht na den dood van haar man, dat zij nu en voor altijd slechts moeder begeerde te zijn - een goede moeder voor haar vaderlooze jongens.

Een oogenblik knielde zij neer bij haar jongste - schijnbaar om iets in orde te brengen aan zijn kar - maar inderdaad met iets hulpzoekends. Bij hem, die het nog argeloos zou aanvaarden van haar; als een kind - en niet met de ontwakende oogen van den oudste.

Karel was de straat afgeloopen in een behoefte naar ruimte, vrijheid. Met zijn handen in zijn zakken, stapte hij driftig voort, het heele gesprek in zijn geest terugroepend:

Eerst den aarzelenden aanloop van zijn moeder, in zulke ongewone mooie woorden, als uit een boek; en dan inéén dàt: weer een vàder.

Daar was het dan nu, nu kréég hij het toch wat hij altijd zoo gemist had in huis en zoo geweldig verlangd in stilte? Vader was zoo vroeg gestorven dat hij zich niet veel meer van hem herinnerde. En Lou heelemaal niet, die was toen nog een klein kind in de wieg; maar hij wist toch best, een vader in huis, dat was heel iets anders.

Voor een paar jaar had Piet Jonkers een tweeden vader gekregen. Hij wist 't nog, hoe *hij* toen gedacht had, dat dit bij hen toch ook wel kon gebeuren en hoe dol-prettig hem dat toen geschenen had, en hoe hij Piet benijdde.

Want 't zou zijn: altijd een man in huis, die leuke dingen

zei waar je om lachen moest - die overal geweest was en altijd wat te vertellen had - zoo een, die hèm desnoods wel kon omgooien en optillen... en die alles zou weten wat je wist dat er was, maar niet kende nog - en dien je zoudt kunnen vragen naar... zooveel...

Er wàren ook wel andere vaders, lamme kerels waar je niets aan hadt, maar zoo een zou 't er niet zijn... En nu, nu 't er wàs, nu 't gebeuren ging, nu was 't ineens allemaal zoo raar, nu maakte 't hem meteen heelemaal in de war, nu was 't in 't geheel niet als zoo iets prettigs gekomen. Hij wist zelf niet waarom precies; maar... moeder die er anders door leek geworden - aan mòeder had hij nooit gedacht als hij naar een tweeden vader verlangde. - Hield ze van dien man - zooals ze van vader hield? Neen, moeder hield toch alleen maar van Lou en hem?!'

Een jaloersch verzet vloog in hem op. Een van de weinige duidelijke herinneringen aan zijn eigen vader dook ontroerend plots boven in zijn geest: vader, die met hem aan zijn hand zich over de wieg bukte, waar Lou in lag, en tegen 't kleine broertje praatte en grapjes maakte, zijn zware stem zacht en vroolijk.

De trouw aan den eersten, dien hij vergeten had bij zijn vele illusies van den tweeden, werd in hem wakker: het partijtrekken van den man vòòr den man tegen de vrouw, die een ander in de plaats kon stellen. Hij realiseerde niet in kinderlijke onredelijkheid, dat hijzelf in zijn verlangen niet anders gedaan had; hij kon het alleen in een onbegrepen samenhang van onbewuste gevoelens plotseling niet velen van zijn moeder. Eigen jaloezie, en de ijverzucht om zijn dooden vader, liepen ineen.

Hij keerde opeens weer om - hij wilde naar huis, alsof hij daar toch alleen de oplossing kon vinden.

Toen hij de voordeur inkwam, hoorde hij de stem van Lou boven op 't portaal, en metéén wipte hij de trap op. Hij vond er het broertje bij het aquarium, bezig de visschen te voeren.

'Och jong, ze moeten immers eerst ververscht,' zei Karel goedig.

'Wéét ik wel,' riep de ander, dadelijk verdedigend met zijn schel stemmetje - 'maar ik kan 't immers niet alleen, en Jans wil me niet helpen.'

‘Kom maar hier.’ Karel liep zijn kamertje binnen om het schepnetje en den hevel te halen. Niemand wist hoe sterk hij aan dit heiligdom gehecht was, waar hij gaandeweg alles had heengesleept wat waarde voor hem had; zijn verzamelingen vlinders en kevers en gedroogde planten - zijn boeken over natuurlijke historie en geschiedenis - een opgezetten valk - de nieuwe kieken van zijn voetbalclub - van zijn klas - van Lou en hem - een paar wapens van zijn vader - platen van honden en paarden. Op het kastje waarvoor hij thans bukte, stonden apart de portretten van zijn vader en moeder. Hij keek naar geen van beide, sloeg hard de deurtjes dicht.

Zwijgend begon hij in het netje de spartelende visschen uit het bassin te scheppen, en over te storten in een kleiner dat er naast stond. Met een plomp ontsnapte hem een groote zilvervisch, spatte hen beiden nat. Lou, zijn oogen vol, danste met gekke capriolen, maar de groote jongen lachte slechts even, sleepte dan meteen al den emmer uit de kast, begon het water uit te hevelen. En over zijn werk heen, keek hij weg in afgetrokken peinzing.

‘Zou hij er tegen Lou over beginnen - nee, 't was beter dat moeder het hem eerst zei. Ze had 't zeker nog niet gedaan, maar je wist 't nooit, Lou kon zoo verlegen over de dingen zwijgen.’

Hij keek even op met een onbewuste verzachting in zijn gezicht naar den onbekommerden kleinen ronden jongenskop, die in gespannen aandacht naar het wegvlietende water staarde.

‘Weet je Chris van Driel?’ begon Lou opeens - ‘die zijn vader die fabriek had? Nou, die gaan op een dorp wonen, ergens, ik ben vergeten waar - maar aan een groot water, fijn hè? en hij krijgt een bootje! uit den tuin kan hij zóó wegvaren!’

Karel liet even den hevel doelloos in 't bijna leege bassin... De plotselinge gedachte had hem gevangen! Wat wàs die nieuwe... vader? Hoe was 't mogelijk, dat hij dat niet meteen had gevraagd!

Hij kon opeens de spanning naar 't antwoord haast niet meer verdragen. Terwijl hij zonder een woord meer, zakelijk haastig het bassin weer vulde, Lou rood en hijgend met

emmers sleepte, het plassend geklater van de waterkraan alle geluid overstemde, zocht z'n geest elke mogelijkheid af. En de visschen weer geplompt in hun ‘eigen zeetje’, zooals Lou zei, beval hij zijn broertje het rommeltje op te ruimen, liep meteen naar beneden, de tuinkamer binnen, waar hij zijn moeder om dezen tijd wist.

Zij was bezig boterhammen te snijden. En hij zag het oogenblik dat hij onverwacht binnenstoof, haar gezicht peinzend neergebogen - dan opschrikkend zich naar hem omwenden.

‘Wat is er?’

‘Niets - ik mag toch wel binnenkomen!’

Hij voelde zich dadelijk, zonder dat hij 't wilde of voorzien had, kwaad worden. 't Was 't gevoel dat hij nog nooit bij zijn moeder had gehad: of hij hinderde.

En als een aanval bijna klonk zijn antwoord:

‘Ik kwam vragen - wat... is die... die... *hij?*’

Zij negeerde zijn onhebbelijkheid. Verzoenend tegemoetkomend was haar stem:

‘Het is een schrijver, Karel.’

‘Een... wàt?!’

Hij schreeuwde het bijna uit, in angstig ongeloof.

‘Een schrijver. Dermoet - Antoon Dermoet - heb je daar wel niet van gehoord?’

‘Nèe.’

Hij zei het minachtend dwars. Maar hij wist meteen hoe hij eens een boek met dien naam op tafel had zien liggen bij den ouderen broer van een vrind. En ook dat er dezen winter voordrachtavonden waren geweest, waarop Dermoet uit zijn werk had voorgelezen. Nu dacht hij: daar was moeder naar toe geweest.

Het gaf hem den schok van 't besef, hoe er al làng dingen om hem heen waren geweest, die zóóveel voor hèm beteekenden en waarvan hij niets geweten had. Dat toèn al niet meer, alles gewoon was geweest tusschen moeder en hem.

Een hulpeloosheid was in hem - iets verslagens alsof hij vocht tegen een ontastbaren vijand - iets dat hem te sterk was. En een *schrijver!* Zoo iemand, die zulke miserabele verhalen schreef waar nooit iets van aan was, nooit wààr

gebeurd, alleen maar bedàcht! Zijn nuchtere fantasielooze geest verwierp het verachtend.

Geen officier, geen directeur van 't een of ander - geen dokter, geen advocaat, geen notaris, niet iemand met een groot kantoor of een fabriek - al die dingen had hij goed gevonden - een van die had 't moeten zijn! Maar een schrijver!

'Bah!' zei hij, tegelijk daarmee uitend al de teleurstelling en ondoorgronde verbittering van het geval.

Hij zag een donkere blos trekken over zijn moeders gelaat tot in haar hals - hij had haar nooit zoo'n kleur zien krijgen. 'Net een meisje op school', moest hij denken - 'zoo'n kleur kon Mimi ook krijgen als ze een standje opliep.'

'Iemand, die zóó knap is - die méér... die zóó prachtig...' sidderde machteloos naar woorden zoekend, haar stem ontredderd van drift.

Zijn gezicht verstilde. In hem verstilde het.

Zijn moeder die fel partij trok vóór dien... vent - vader kon hij onmogelijk meer denken, - tégen hèm! En in de pijn die *dit* hem gaf, tn een diep bezeerd besef van verlies, flapte hij eruit, wìllende kwetsen op zijn beurt:

'Mankeert maar aan dat 't een lapjesvent was!'

'Karel!'

Hij verwachtte een uitval, bijna als een opluchting - het driftig standje, waartoe zij een enkelen keer komen kon. Maar ze zei niets meer.

En tot zijn ontzettenden schrik zag hij opeens groote tranen langs haar wangen rollen.

Een oogenblik stond hij versteend. Dan, met één stap was hij naast haar, sloeg zijn arm om haar heen.

'Huil nou niet,' zei hij gesmoord, met al den mannelijken angst voor vrouwetranen. 'Toe alsjeblieft niet! Ik zal niet meer van die dingen zeggen...'

Zij snikte een oogenblik hulpeloos uit, met de half versmoorde klacht:

'Ik had niet gedacht, dat je zóó naar zou zijn!'

Even zweeg hij, perplex, in razenden opstand.

'Je begrijpt 't niet! je begrijpt er niks van!' had hij haar wel willen toeschreeuwen. Maar haar bedroefd gezicht hield hem klein, deed hem alleen verslagen zeggen:

'Ik *wil* niet naar zijn, dat bedoel ik niet!'

‘'t Zal toch heusch zoo'n lieve goede vader voor jullie zijn -’ poogde ze.

Hij keek langs haar heen. Dàt was al lang achter al 't andere verdrongen. Dat sprak op 't oogenblik heelemaal niet meer tot hem, kon hem verzachten noch verheugen. Maar dit:

‘Zijn moeder die huilde omdat *hij* kwaad van dien andere zei!’

‘Morgenmiddag...’, zij haperde, zette dan door... ‘bij de Van Bruggens komt meneer Dermoet ook - hij is een goede vriend van meneer. Dan ontmoet je hem.’

Hij zweeg. Plotseling zei hij:

‘Weet Lou 't al?’

‘Neen, hij is nog zoo jong...’ Ze weifelde.

Hij keek haar hard aan.

‘Hij moet het toch óók weten!’

En opeens dacht hij in een week beschermend gevoel aan zijn jonger broertje: ‘Als 't nu eens niet alleen een knoeierige, maar ook làmme vent was!’

Op haar beurt voelde zijn moeder pijnlijk:

‘Hij kwam òp voor Lou, tégen haar.’

‘Ik wou liever dat hij meneer Dermoet eerst leerde kennen, en zoo vanzelf goede maatjes met hem werd...’

Hij knikte onverschillig. Er was een groote verwardheid in hem, die hem ongekend moe maakte. 't Vervelende gevoel ook van andere keeren als zijn moeder kwaad op hem was en hij het nog niet goed gemaakt had. Maar nu viel er niet goed te maken, besefte hij plots in een onthutsende leegte.

Na de koffie, die ongewoon stil verliep onder wat gebabbel van Lou alleen, kwam de kleine jongen Karel in de gang op zij.

‘Weet je waarom moeder gehuild heeft?’

‘Neen. Zij héèft niet gehuild’, zei de andere norsch.

Lou keek hem aan, verbluft. Karel was zijn afgod, zijn orakel, - wat die zei was merkwaardig en goed. Maar *dit* - dit was toch niet waar.

‘Ik - ziè 't toch!’ stootte hij eruit. Hij had geen moed nog méér te beweren bij die stuursche oogen, bleef alleen maar als een automaat heftig op en neer knikken.

‘Dan màg ik 't niet weten’, vischte hij plots slim, zijn nieuwsgierigheid en een beetje benauwdheid om 't vreemde, hem te machtig.

‘Och!’

Karel, gekweld, schoot stampvoetend los in drift. Hij kòn niet velen dat zijn moeder huilde - dat 't *zijn* schuld was - dat het was om dien vent - dat die heele vader niks bleek te zijn - dat alles, àlles even belabberd, stom en en idioot was - alles, wat hij altijd zoo mooi en heerlijk gedacht had!!

'Stà niet zoo op me lijf te dringen! En zanik niet zoo - oud wijf!'

Dan, meteen verzacht om den schrik in 't onschuldige kleine gezicht, het onmiddellijk gedwee afdruipen van het jongetje, haalde hij hem bij de trap al weer in, trok hem terug.

'Kom, ga mee in den tuin, zal ik je een prachtrups laten zien.'

De middag bij de Ten Bruggens, altijd een pretje anders, woog ditmaal zwaar op Karel. Angst, dat het nóg miserabeler zou uitvallen dan hij zich met mogelijkheid kon voorstellen had hem, nadat hij den vorigen avond lang had liggen woelen, zóó als hij dien ochtend wakker werd, opnieuw gepakt - deed hem rondgaan in die eigenaardige zwijgzaamheid, welke zijn moeder zoo sterk aan zijn vader herinnerde. Altijd had haar dit verzacht in 't verbleekend herdenken van een hart, dat niet sterk en niet voor goed vasthield. Nù trok zij zich terug in een schroom van gekrenktheid. Zij miste de kleine attenties van den jongen, zijn snelle voorkomendheid haar te helpen met kleinigheden - zijn gezellig praatje - nu hij haast den heelen morgen van dezen laatsten vacantiedag op zijn kamertje bleef. Zij miste het alles in het bedroefd en niet begrijpend bedenken, hoe vlug en gemakkelijk je een kind verloor, zoodra je eenige aanspraak op eigen geluk deedt gelden...

Maar toen zij na de koffie de tuinkamer binnenkwam gekleed en gereed, waar Karel wachtend zat te lezen, was haar heele houding zoo vergevensbereid, haar stem zoo lief en helder, dat het den jongen opnieuw verwarrend rukte uit zijn stugheid. Hij zat een oogenblik stil en gespannen naar haar te kijken, terwijl zij Lou's das opnieuw strikte, onderwijl een grap maakte - wonderlijk jong leek ze hem, in een japon die hij niet kende, met dien blos en die glanzende wijdheid van oogen, wat alles te samen haar

‘vreemd’ maakte voor hem, onbegrijpelijk ver-af. En een instinct zei hem, dat de liefheid waarmee zij tot hèn sprak, niet haar oorsprong vond in hen.

‘Zoo was moeder altijd, wanneer ze heel blij of vroolijk om iets was.....’

Op Westduin, waar zij achter het huis de heele familie Ten Bruggen op het grasveld verzameld vonden, was het eerste wat Karel zag dóór de begroeting van mevrouw en de jongens en meisjes heen, een vreemde mannenfiguur in in de verte spelend met een van de honden - een groote, forsche, lachende man, die nu nog altijd met den springenden hond om zich heen, langzaam aan kwam wandelen.

Een oogenblik liep Karel het bloed weg uit zijn gezicht van een blijden angst:

‘Was 'm dat? - Was 'm dat?!’ maar het jongste meisje Ten Bruggen holde op den vreemde toe, en aan zijn arm hangend, riep ze tegen Karel:

‘En *dit* is oom Rob - die is uit Californië gekomen!’

Karel keek zwijgend; teleurstelling vervulde zóó heel zijn wezen, dat hij vergat te groeten. Een oogenblik had hij het ongeloofelijke geloofd: dat het deze leuke gezellige baas zou zijn - al wàs het dan een schrijver.

Maar de vreemde oom was al naar hem heengestapt, begon meteen gewoon met hem te praten.

‘Jij bent het vrindje van Koos hè? Is dat je broertje, die kleine jongen daar? Dien heb ik gister bij de tramhalte in een paal zien hangen. Studeert voor aap. Weet je wat we doen gaan vanmiddag? Wij jongens gaan de duinen in - daar heb ik me de heele reis al op verheugd.’

De andere jongens kwamen aanloopen; Koos, Karel's vriend en zijn andere broer Job - en de neefjes Verlaren - en ouwe Willem, de jongen van zeventien al, die nog in hùn klas zat, en omdat hij naast hen woonde en zoo goedig en sterk was, altijd meegenomen werd...

Ze weken meteen van den weg af, dwars de duinen door; Karel was dicht bij oom Rob gebleven, en om 't hardst tegen den steilen duin op rennend, waren zij beiden bijna gelijk het eerst boven. Wat diè loopen kon! Een trots, een pret, een genegenheid, wat alles te samen in hem één groote verruimende blijheid wekte, brak in Karel uit. En bij de

leuke spellen, die oom Rob allemaal wist te bedenken, speelde hij zijn toebedeelde rol met een vuur, dat hem de bedoeling telkens al deed begrijpen vóór nog het woord er wàs. En de even waardeerende knik van den energieken kop gaf hem een verheugd gevoel van goede kameraadschap *bij* het willig besef dat hij als het erop aan kwam niets had in te brengen. Als iets nieuws ook zag hij, hoe oom Rob ouwe Willem wist te sparen als het op vlug begrijpen aankwam, en hem liet uitblinken bij alles waar 't om kracht ging. En hij dacht opeens: Je kòn dus een kranige vent zijn en tegelijk óók doen zooals een meisje wel deed... en als moeder...'

De verwarring schoot weer in hem op, ging voor 't oogenblik meteen onder in het enthousiasme van 't spel. En toen zij eindelijk allen langzaam terug naar huis liepen, Karel naast oom Rob, was het sterkst in hem die open blijheid, welke zoo zelden en zoo moeielijk in hem kwam, en alles voor hem goed kon maken; wortelend in een diepe genegenheid, waaraan hij zich gaf, onweerhouden en gretig.

'Oom Rob zou *het* begrijpen,' dacht hij onder het voortloopen, als een troost, terwijl hij luisterde naar diens verhalen over het leven in Californië.

'Ik zou met *u* meewillen,' zei hij opeens, zijn stuursche oogen warm in die van den man naast hem.

'Afgesproken -' De ander gaf hem zijn blik terug, sloeg hem meteen vroolijk luchtig op den schouder - 'ik zal je stil aan boord smokkelen als een stuk bagage.'

'En als ze me vinden...'

'Doe ik natuurlijk of ik je nooit gezien heb.'

'Ik zou màken, dat u me moèst kennen!'

'Gingen we sàmen 't cachot in...'

Lachend als twee jongens kwamen ze het hek binnen. Op het grasveld tusschen de andere gasten zat zijn moeder. Zij zag hem en dacht:

'Wat ziet hij er vroolijk en zonnig uit.' En in een onbegrepen pijn wendde zij zich tegelijk half om naar den langen man achter haar, die een fijn bleek gelaat naar 't hare boog.

'Wat is het?'

Zij wenkte Karel. Hij kwam, geploft uit zijn vreugde, langzaam aanloopen. Met één oogopslag had hij begrepen, en gezien:

‘Die lange bleeke sla-dood. Heelemaal zoo niet als oom Rob...’

In een soort wanhoop keek hij hem aan.

‘Dit is meneer Dermoet Karel, en dit’ - ze keek op naar Dermoet met iets hulpzoekends, - ‘dit is mijn oudste -’

Zijn moeders stem trilde met een geforceerd hoogen onzekeren klank. De jongen merkte het op - bezeerd. In een wrok om háár vrees tegen den langen man met het baardje, die nu, zijn bruine zachte oogen vriendelijk naar den jongen, zijn hand uitstak:

‘Zoo...’

Karel voelde scherp in een leedvermaak dat tegelijk hem als een smaad aandeed: ‘die zat met het geval verlegen - wist niets te zeggen dan “zoo?” En in dat stille optreden, vlàk na zijn opgelaaide genegenheid van oom Rob's warme, gemakkelijk pratende levendige persoonlijkheid, had de jongen hem metéén geoordeeld:

Vent van niks.’

En terwijl hij, zonder zelfs een woord te hebben gezegd, nog onzeker staan bleef, hoorde hij rustig Dermoet tegen zijn moeder verder spreken:

‘Na wat ik je er nu van verteld heb, zou ik je er wel al wat uit kunnen voorlezen.’

‘O heerlijk....

Ze hadden 't over een boek - dat *hij* schreef zeker!’ In een diepe minachting kòn Karel niets anders, hij moèst opkijken. En hij zag zijn moeders gezicht verrukt, met een kleur van blijdschap....

Hij geneerde zich - zóó heftig en diep, dat hij meteen wegliep alsof hij haar op iets minderwaardigs had betrapt; met die pijn van verwarring waarin zijn om begrip worstelende jongensziel gevangen zat: ‘dat zijn moeder niet meer zijn echte, oude moeder was - dat er... die vent was - en dat zij deed... zóó dat *hij* haar niet meer kende...’

En wéér moest hij opeens denken aan Mimi, het meisje uit zijn klas, - zóó had deze ook naar hèm gekeken met een kleur en iets in haar oogen alsof ze heel blij was, toen hij haar verteld had van zijn salamanders. Van Mimi had hij het toen zóó wonderlijk aardig gevonden, dat hij expres verder was blijvenpraten om dat nòg eens te zien in haar gezicht.

Nu - dit - bij... moeder, was hetzelfde, en hij kon het niet uitstaan!

Voor 't eerst, in een plots uitgroeiend begrip en gevoel, trok hij een parallel, dàcht hij: *vrouwen*. En voelde tegelijk den haat en de willige bekoring te samen in zich.

Toen hij weer stond bij de groep lachende en babbelende jongens en meisjes, keek hij tersluiks naar den overkant - waar Dermoet nu naast zijn moeder was gaan zitten.

En hij dacht, terwijl het bloed hem naar zijn hoofd vloog, dat zijn moeder trouwen zou - dat, wat alle menschen deden, maar waarover hij zich - waarom wist hij niet - bij zijn moeder schaamde. Dat hem een ellendig gevoel gaf, of hij niet meer durfde te kijken of te hooren - dat er iets was voortaan in huis - in *hun* huis - dat je ontweek, en dat er de veiligheid wèg was.

Lou had zich bij zijn moeder gevoegd, stond er onbevangen en branie achtig met zijn hoog stemmetje te babbelen tegen den bleeken man, die stil glimlachend op hem neerzag, hem toen even-liefkozend naar zich toetrok en wat scheen te vragen.

‘Lou die méége̊ing.’

Karel beet zich op de lippen, keerde zich haastig af. Een jaloersch eenzaamheidsbesef doorkerfde hem. Hij deed of hij zijn moeders stem niet hoorde, die hem op dit oogenblik riep - liep norsch en onverschillig vlak voor haar heen naar oom Rob toe, bleef met hèm praten en lachen.

‘Dat diè daar met z'n drieën goèd zouden weten, dat hij hen geen van allen noodig had - dat hij niet naar hen omkeek als hij iemand als oom Rob had.’

Strak-broeiend, in zichzelf gesloten, zat Karel dien volgenden morgen, den eersten schooldag weer na de Paaschvacantie, in de bank. Hij had zich afgemaakt van zijn vrinden, die druk en spraakzaam bij elkaar joelden, en hij had met een stuursche minachting Mimi aangekeken, toen ze voor de tweede maal zóó vlak langs hem liep, dat hij haar lange krullen zoet-róók, en de linten van haar ceintuur over zijn hand fladderden. En in een genoegdoening die tegelijk hem kwelde, had hij haar verwonderd-bezeerd terug zien kijken, toen demonstratief met een korten ruk zich

van hem afkeeren, op haar plaats gaan zitten, schuins vóór hem. Hij lachte even met een diep-in lam gevoel.

Er was een nieuwe jongen naast hem gekomen die hem allerlei begon te vragen. Hij antwoordde zakelijk stroef in dat groeiende gevoel van alles doordreinende landziekigheid. Tot op eenmaal de ander zei:

'Ik heb je gistermiddag gezien in de duinen - was dat je vader?'

Karel voelde het warm worden achter zijn oogen. Ineens weer zàg hij oom Rob, dien leuken vroolijken baas, dien kranigen kerel - en het was de wraak om zóóveel teleurstelling, dat hij onverhoeds eer hij 't zelf besefte, Dermoet van zijn plaats geduwd had, door te liegen: 'Ja'.

Hij schrok er zóó van, dat hij meteen opstond en naar den anderen kant van de klas liep, waar hij kwansuis bij een paar jongens bléef staan praten tot de bel ging, en de les begon. Geschiedenis.

Toen kwam hij tot kalmte. Met zijn oogen, niets ziende, naar de kaart, piekerde hij:

'Wat bezielde hem daarom te liegen. Hij leek wel gek. Die ander zou hem later voor opsnijer uitmaken en uitlachen als hij - den echten zag.'

Maar vreemd bij zijn toch door en door eerlijken aard, die iederen leugen om zich te redden of mooie jongen te zijn, versmaadde - kon hem *dit* niet schelen in den grond. Niet omdàt de ander het waarschijnlijk nooit merken zou of zich herinneren, maar wijl het onderging in de bitterheid van het volgroeid besef:

Hoe dat, waarnaar hij zoo verlangd had, alles zóó voor hem bedorven had.

In den verbijsterenden chaos van gevoelens der laatste twee dagen, klemde hij zich thans als eenig houvast aan zijn afkeer tegen Dermoet; in kinderlijke onredelijkheid negeerend diens goedaardige vriendelijkheid, slechts van zich àf vechtend om de vernieling van de eigen illusie.

En om wat hem hitste uit nauw bewuste gronden: die tweede vader, dien hij zich nooit had gedacht als een, door zijn moeder verkozen boven hèm - die met zijn komst alles had onderstboven gegooid wat als onaantastbaar in zijn jong leven had gestaan:

Zijn moeder als *moeder* alléén.

Hij dacht bewùst slechts:

'Nu zou er die vierde voortaan altijd zijn. In de kamers, hun kamers, zou hij hem vinden zitten - in den tuin zou hij rondloopen - in de gang en op de trap zou hij hem tegenkomen - overal, alsof het zoo hoorde, waar tot nu toe alles alleen was geweest van hèm met moeder en Lou...'

Maar zijn kamertje....!

In een langzaam diepe verademing, alsof hem onverwacht een deur geopend werd uit een blinde duisternis, zag hij opeens zich zelf zitten in zijn eigen kamertje bij het raam, voor zijn tafeltje met boeken - veilig alleen. En voor het eerst, als weer iets nieuws in zijn ontwakend jongensleven, was het daar:

Dat hij in werk iets zàg. Een troost, een toevlucht. Iets wat niemand hem afnemen kon.

Hij gooide met een ruk zijn hoofd óp, zijn heele lichaam zoo heftig energisch rechtschokkend, dat Mimi even onwillekeurig een beweging maakte van moeten omkijken. Maar ze hield in, hij zag alleen de ronde wanglijn naar zijn kant gekeerd.

Over het kind heen keek hij naar den leeraar, begon in aandacht op te letten. En zijn oogen stonden hard en helder.

INA BOUDIER-BAKKER.

Militie, landweer, landstorm.

Wanneer het ontwerp: ‘Nieuwe regeling van den dienstplicht,’ dat bij koninklijke boodschap van 11 Maart bij de tweede kamer ingekomen is, tot wet zal zijn verheven, zullen de militiewet, de landweerwet en de landstormwet materieel buiten werking zijn.

Alles wat betrekking heeft op een persoonlijke inlijving voor militaire oefening en militaire diensten, waaraan het nederlandsche volk onvrijwillig onderworpen is, zal dan, behoudens de inlijvingen bij de militaire macht, die uit artikel 36 van de wet op den staat van oorlog en den staat van beleg kunnen voortvloeien, in één wet zijn saamgevat.

Voor de regeering liggen de voordeelen van het bijeenbrengen der drie wetten in één regeling voornamelijk op administratief terrein. In § 5 van de memorie van toelichting is onder de aandacht gebracht, dat de verdeeling van de stof over drie wetten, de regelingen in verschillende opzichten ingewikkeld en omslachtig heeft gemaakt. Met de omslachtigheid daarvan hebben ‘tal van overheidspersonen, zoowel burgerlijke als militaire schier dagelijks te kampen, om nog niet te spreken van de moeilijkheid, die het voor belanghebbenden oplevert om zich de gewenschte kennis van hun verplichtingen en rechten te verschaffen.’

‘Verdeeling van de landmacht in onderdeelen’, leest men verder in § 5, ‘waartoe de dienstplichtigen in den loop van den diensttijd achtereenvolgens komen te behooren - zooals leger, landweer en landstorm - is geacht niet in het ontwerp thuis te behooren.’ Waar wèl beschouwd, de inrichting

van het ontwerp neerkomt op een voorstel tot verlenging van den militie-plicht met den duur van den huidigen landweerplicht en van de landstormplichtigheid, daar vervalt de onderscheiding landweer en landstorm van zelf. En dit niet alleen in het ontwerp, maar ook overal elders. 'Voorloopig zullen in de organisatie de benamingen 'landweer', 'dienstplichtige landstorm' en 'vrijwillige landstorm' gemakshalve nog gebezigd worden. Op den duur zal het woord 'landstorm' kunnen blijven voortbestaan uitsluitend voor de organisatie, thans bekend onder den naam van 'vrijwillige landstorm'. Ik denk dat het plan van voorloopige benamingen, dat hier gemakshalve wordt aanbevolen, wel eens verwarring zal veroorzaken. Door de lichtingen, met het nummer harer jaarklasse aan te duiden, zal men, èn voor den bestaanden èn voor den nieuwen toestand, altijd voor den geest hebben, wat bedoeld wordt.

Het regelen van den dienstplicht in één algemeene wet was in het 'Rapport der defensie-commissie, ingesteld door den algemeenen bond van R.K. Rijkskieskringorganisaties in Nederland,' met klem aanbevolen: 'Een bevredigende toestand zou op de volgende wijze kunnen verkregen worden, zonder de herhalingsoefeningen te vermeerderen. De bureaucratische, absoluut overbodige overgang van het personeel naar landweer en landstorm, met de daaraan verbonden afzonderlijke stamboeken en registers, zal moeten worden afgeschaft. Men kent alleen dienstplichtigen en wel 25 jaarklassen'. 'Het afzonderlijk instituut van landweer en landstorm dient tot niets anders dan tot een reusachtigen administratieven rompslomp zoowel voor de gemeentebesturen als voor de militaire autoriteiten *zonder eenig nut af te werpen*. Gedurende de mobilisatie sprak dit vooral duidelijk.'

In het advies van de Eerste afdeeling van den Raad van Defensie, dat bij de memorie van toelichting van het wetsontwerp als bijlage E is overgelegd, wordt het plan van één dienstplicht-ontwerp warm aanbevolen: 'De Eerste afdeeling van den Raad van Defensie betuigt haar volle instemming met het door de Regeering uitgedrukte voornemen om de bestaande drie dienstplichtwetten te doen vervangen door één enkele dienstplichtwet, waardoor een belangrijke vereenvoudiging zou worden verkregen. In het bijzonder wordt

het toegejuicht, dat het hinderlijke administratieve verschil tusschen de verschillende categorieën van dienstplichtigen, militie, landweer en landstorm komt te vervallen en dat het ontwerp niet meer bevat dan strikt noodig is voor de algemeene regeling van de verplichtingen en rechten der in te lijven dienstplichtigen. Bovendien verschaft het ontbreken in de wet van bindende bepalingen, nopens de groepeering van verschillende jaarklassen van dienstplichtigen over de oorlogsverbanden, de noodige vrijheid van handelen bij het ontwerpen en vaststellen van een oordeelkundige vredes- en oorlogsorganisatie.'

Het samenvoegen der drie wetten heeft tot een amalgatie van verplichtingen eenerzijds en bevoegdheden anderzijds geleid, waarover in de toelichting wordt gezwegen. Zij houdt nauw verband met een der grondbeginselen van het ontwerp, waaraan het noodig is een beschouwing te wijden. Zij zal ietwat omstandig moeten zijn. Men kan daar moeilijk buiten blijven. Men moet soms een eindje terug in de geschiedenis der wetsbepalingen. Eerst gaandeweg zal zich ophelderen waarom zooveel zaken ter inleiding noodig waren.

Tot dusverre zijn de bevoegdheden van de regeering in vredestijd over de militie, de landweer en den landstorm niet dezelfde. Voortaan zal zij, ook in vredestijd, een zelfde beschikkingsrecht hebben over alle jaarklassen, voor welk recht, alleen wat de volgorde betreft, eenig voorbehoud is gemaakt.

Op blz. 2 van de memorie van toelichting leest men: 'De tijdduur, gedurende welken de dienstplichtigen ter beschikking zullen blijven, komt, met uitzondering van hen, die den rang van onderofficier of van officier bekleeden, nagenoeg overeen met den tegenwoordigen. Thans is de toestand aldus, dat het gros der dienstplichtigen 6 jaar tot de militie, 5 jaar tot de landweer en 9 jaar tot den landstorm behoort. Een enkele groep dient langer bij de militie (bereden korpsen) en een andere korter (zeemilitie), bovendien hebben beide met nog twee andere (pantserfort-artillerie en torpedisten) geen landweerdienst, maar in de plaats hiervan komen zij zooveel eerder tot den landstorm te behooren en het einde van den dienstplicht valt voor deze groepen samen met dat van de andere: op 31 Juli van het jaar, waarin de 40-jarige leeftijd wordt bereikt.'

In deze redeneering wordt van den duur van het dienstverband gesproken, van veranderde verplichtingen niet.

Artikel 34 van het ontwerp geeft over alle groepen van dienstplichtigen gelijke bevoegdheden. Tot nu toe sloot artikel 4 van de landstormwet oproeping van landstormmannen voor diensten in vredestijd uit. Het eerste lid van dit artikel luidt: ‘De tot den landstorm behoorende dienstplichtige kan uitsluitend in geval van oorlog, oorlogsgevaar of andere buitengewone omstandigheden tot werkelijken dienst worden opgeroepen’. Nu zal voortaan de toestand waarin de openbare rust of orde bedreigd of verstoord is, gerangschikt zijn onder de buitengewone omstandigheden bedoeld in artikel 185 der grondwet. Ik heb er geen meening over of die wetsuitleg geslaagd mag heeten; zij doet echter niet het feit te niet, dat in § 2 van de toelichting van het ontwerp tot regeling van de verplichtingen ten aanzien van den landstorm gezegd was, ‘dat de aldus samengestelde landstorm op goeden grond voor de hem toegedachte bestemming berekend mag worden geacht, ook zonder in vredestijd tot werkelijken dienst verplicht te zijn; dat de landstorm moet kunnen worden opgeroepen, wanneer, waar en naar mate het belang der landsverdediging dit vorderen mocht.’ In de bij het ontwerp overgelegde bijlage D had men, achter artikel 34 van de nieuwe wet, ook artikel 4 van de landstormwet kunnen noemen.

Den ontwerper van de wet is het soms uitnemend gelukt om ter verduidelijking of vereenvoudiging de verwante artikelen uit de drie wetten in één beknopt artikel te saam te brengen. Maar wanneer, zooals met artikel 34 het geval is, de samenvatting tot gevolg heeft uitbreiding van verplichtingen eener- en verruiming van bevoegdheden anderzijds, dan mocht men wel voor het minst verwachten, dat althans de wenschelijkheid van die veranderingen zou toegelicht zijn. Door dit op het aangelegen punt na te laten moest de schijn gewekt worden, dat soms, ten opzichte van den inhoud, aan de eischen van den vorm is opgeofferd; en zulks te meer omdat er aan de uitbreiding van bevoegdheid geen behoefte bestaat. Voor het denkbare geval, dat men voor de handhaving der orde ook zou moeten beschikken over bijeengeroepen landstormmannen, moet de nood wel hoog zijn en

kan de regeering met een plaatselijke of gewestelijke afkondiging van den staat van beleg, zich die beschikkingsbevoegdheid verschaffen.

Naar mijn gevoelen is het geen ondeugd van de bestaande wetgeving, dat daarin scherp onderscheid is gemaakt tusschen de militaire diensten voortvloeiende uit artikel 185 van de grondwet en de diensten in vredestijd tot schraging van de openbare rust en orde. De militie-wet heeft voor de oproeping voor eene mobilisatie geen artikel; de bevoegdheid tot oproepen wordt voor de militie geacht rechtstreeks uit de grondwet voort te vloeien. Voor herstel of handhaving voor de openbare orde, enz. heeft de militiewet haar artikel 81. In de landweerwet zijn het onderscheidenlijk de artikelen 11^{bls} en 11ter, die voor de twee situatiën het noodige regelen. Terwijl eindelijk de landstormwet, zooals reeds werd toegelicht, alleen een dienstpraestatie kent, als gevolg van een toepassing van artikel 185 der grondwet.

Mij dunkt, men moest die onderscheidingen in eere houden. Dit zou er toe bijdragen, dat er voor buitengewone militaire diensten in vredestijd steeds beschikt zal worden over de jeugdige dienstplichtigen en worden voorkomen, dat aan velen in den lande lasten kunnen worden opgelegd, die, van een sociologisch standpunt, door anderen behooren te worden gedragen. Met de uitdrukking ‘groep’ in artikel 34 kunnen al te gemakkelijk de grenzen tusschen de jaarklassen als niet bestaande worden beschouwd. Men mocht van dat woord, als dit althans kan, in artikel 1, van het ontwerp, een bepaling opnemen. Het onbestemde woord, zal het 2de lid van het artikel 34, voor wat het voorschrift betreft, dat een oudere lichting niet vóór een jongere, tot orde-handhaving, enz. voor een oproeping in aanmerking mag worden gebracht, veelal tot een doode letter maken.

In artikel 34 zijn inderdaad onderwerpen van verschillende natuur in één redactie te samen gebracht. Wanneer men niet toevalligerwijze met sommige feiten bekend is, kan men het 1ste lid van het artikel, dat den indruk van een logisch voorschrift maakt, niet nauwkeurig verstaan. Men kan niet bevroeden, dat de woorden ‘voor zoover Wij dit noodig achten’ practisch alleen betrekking hebben op de soort van buitengewone omstandigheden, voor welke tot dus-

verre een oproeping ingevolge artikel 81 der militiewet of artikel 11ter der landweerwet, zou noodig zijn. Dat dit niettemin zoo is, zal later blijken.

Door zaken van wezenlijk verschillende natuur als identiek te behandelen en in één redactie te regelen, kreeg het den schijn alsof een faculteit aan de eene zaak verbonden, tevens een faculteit is van de andere.

Men heeft wel reeds begrepen dat het hier om het verschil gaat tusschen een oproeping ingevolge artikel 185 van de grondwet en de oproeping ingevolge de zooeven genoemde artikelen 81 en 11ter. Vooral uit het gezichtspunt van de praktijk. Er is groot verschil tusschen een mobilisatie-oproeping en een oproeping voor de handhaving van rust en orde. Beide hebben kenmerken van een noodmaatregel, in zoover zij onverwacht ingrijpen en snel in het werk moeten gaan, maar zoowel in de mate van het onverwachte als in die der snelheid, is er doorgaans tusschen beiden verschil. De oproeping voor orde-handhaving kan den dienstplichtige plotselinger op het lijf vallen dan die voor een mobilisatie. Minister Bergansius heeft in 1903 in de tweede kamer meegedeeld - het was in het debat tot goedkeuring van het onder de wapenen houden van militie met het oog op de spoorwegstaking - dat hij, den 5den Februari 's morgens naar zijn departement gaande, nog in het geheel niet dacht aan een oproeping van de lichtingen 1900 en 1901, en het besluit tot oproeping dier lichtingen stond niettemin den avond van dien dag in de staatscourant. Een mobilisatiebesluit kan, uit hetgeen omtrent den politieken toestand in de pers verluidt, meestal ettelijke dagen van te voren worden verwacht. Daarentegen eischt een mobilisatie-opkomst grooter snelheid. De termijn waar binnen die opkomst moet hebben plaats gehad, wordt zoo klein mogelijk genomen. Voor den termijn wordt alleen te rade gegaan met den tijd, die noodig is voor het gereed maken van het spoorwegvervoer. Kan men de spoorwegmaatschappijen, vóór een bepaald uur, een waarschuwing geven, dan kunnen, op de dagelijksche, zoogenaamde wagenrapporten, het plaatsen van de vereischte versterkingen in de treinen en het inleggen van voor- en volgtreinen, geregeld en bevolen worden en kan de datum van opkomst in het oproepingstelegram een etmaal vroeger

gesteld worden. Het spoorwegvervoer is voor den termijn van opkomst beslissend. Elk ander argument wordt bij een mobilisatie-oproeping, men noemt haar technisch een ‘oproeping met spoed’, geheel ondergeschikt. Voor een orde-handhaving daarentegen zal de snelheid van opkomst, overeenkomstig den toestand, in den regel, eenigermate tegemoetkomend rekening kunnen houden met de groote verstoring van persoonlijke belangen. Wanneer de noodmaatregel kennelijk tegen molest en tegen een poging tot staatsverminking mocht ingaan, zou men, gedachtig ook aan het vrijwillige element, dat daarvoor beschikbaar is, stellig groote snelheid weten te betrachten. In andere gevallen staat die groote spoed niet vóór alles op den voorgrond. In 1903 werd, zooals reeds gezegd, de oproeping den 5^{en} Februari in de staatscourant afgekondigd; de dienstplichtigen moesten toen den 10^{en} Februari, uiterlijk te 4 uur namiddag, bij hunne korpsen zijn aangekomen. Alleen voor een mobilisatieoproeping, ik vestig daar met eenigen nadruk de aandacht op, geldt de tot in bijzonderheden voorbereide ‘opkomst met spoed.’

Het is soms in twijfel getrokken of het noodig kon zijn voor orde-handhaving oudere jaarklassen dan die der militie te bestemmen. Artikel 11ter is voor dit doel in 1909 in de landweerwet ingelascht. Het stond toen te verwachten dat eerlang jaarlijks perioden zouden voorkomen, waarin de regeering, bij de onbereden korpsen, niet over een geoefende militie onder de wapenen zou beschikken. In de jaren, die onmiddellijk waren voorafgegaan, had zich van invloedrijke partijen sterke drang geopenbaard tot afschaffing van het blijvend gedeelte bij de militie; een aandrang, die, zelfs tot leuze gemaakt, nu en dan den geheelen politieken toestand beheerschte.

Te voren had men, voor zoover de herinnering kon reiken, nimmer zoodanige perioden gekend. De industrieele ontwikkeling van de maatschappij, met haar groote gevoeligheid voor oorzaken, die vaak ver buiten de landsgrenzen liggen, en meer andere argumenten hadden de opvolgende regeeringen zich langdurig tegen de afschaffing van het blijvend gedeelte doen verzetten. Het zag er echter naar uit dat te eeniger tijd op het niet beschikbaar zijn van onbereden troepen moest ge-

rekend worden. En voor dat geval kon de landweer nuttig zijn. Wanneer het locale openbaar gezag steun zou behoeven van een gewapende organisatie, wat o.m. in gevallen van dijkbreuk, ver om zich heen grijpenden brand, enz. het geval kan zijn, dan zou men de landweer sneller onder de hand kunnen hebben, dan militie die met groot verlof afwezig is. De landweer is territoriaal ingedeeld, en ieder harer onderdeelen kan in korten tijd bijeengebracht worden, vermits zij uitrusting en wapens bij zich had. Het bezwaar, dat de burgemeesters over de landweer geen gezag hebben, zooals over de vroegere schutterijen, was niet overwegend; dit behoefde voor een snellen maatregel geen beletsel te wezen. Nu heeft weliswaar de paraatheid van sommige onderdeelen der landweer iets moeten inboeten bij den maatregel, krachtens welke de geweren, soms ver buiten het district, in wapenkamers zijn opgelegd, maar van andere landweerafdeelingen is de paraatheid toch aanzienlijk grooter dan die van met groot-verlof vertoevende militie.

Onder de werking van de voorgestelde dienstplichtwet zal, gedurende meerdere maanden van het jaar, bij de onbereden korpsen, geen geoefende militie beschikbaar zijn. De materie, in artikel 11ter der landweerwet geregeld, zal daarom eerst recht van waarde worden nu eindelijk het blijvende gedeelte zal vervallen. Het is daarom toe te juichen, dat de mogelijkheid van een oproeping van landweer-onderdeelen, voor herstel of instandhouding der openbare orde en rust, in het ontwerp gehandhaafd bleef. Maar ik moet hier iets aan toevoegen. Het komt mij voor, dat het, voor gedacht doel, te wapen roepen der landweer, in beginsel als een inleiding zal moeten plaats hebben, m.a.w. dat de landweer-onderdeelen zouden moeten worden afgelost, zoodra de op te roepen miliciens voor het doel van den maatregel zullen zijn beschikbaar gekomen. De landweer zal dan weten, dat de van haar verlangde dienst, in den regel, na een paar etmalen zal zijn beëindigd. Het te wapen roepen van jongere jaarklassen heeft economisch, aanzienlijk geringer bezwaren dan een dienst-beslag op oudere lichtingen. De miliciens, vooral de jongere lichtingen, leven goeddeels nog in het ouderlijk gezin, terwijl de landweermannen veelal zelf gezinshoofd en huisvader zijn.

In grooter proportie geldt dit voor de landstormmannen. Met een bevoegdheid als vorenbedoeld, ten opzichte van de 5 oudste jaarklassen, zal geenerlei belang gebaat zijn. De regeering heeft die bevoegdheid niet noodig en men zal mijns inziens goed doen haar niet te verleenen.

In het ontwerp zijn de bevoegdheden van de regeering over de oudste jaarklassen niet verschillend van die over de jongere jaarklassen. De Raad van Defensie heeft daar in zijn advies op gewezen. Het verwijderd houden uit het ontwerp ‘van bindende bepalingen nopens de groepeering van verschillende jaarklassen van dienstplichtigen over de oorlogsverbanden’, geeft aan de militaire autoriteit ‘de noodìge vrijheid van handelen bij het ontwerpen en vaststellen van een oordeelkundige vredes- en oorlogsorganisatie’. Men zou zelfs hebben kunnen zeggen: de grootst denkbare, een onbeperkte vrijheid van handelen ten aanzien van alle jaarklassen. Wanneer het ‘hinderlijke, administratieve verschil’ tusschen militie, landweer en landstorm komt te vervallen, dan heeft de ontwerper van een oorlogs- en een vredes-organisatie daar niets dan gemak van. Dit gemak heeft den organisator van het ontwerp, dat in een uittreksel bij het dienstplichtontwerp is bekend gemaakt, reeds thans niet weinig gediend. Hoe grooter het zonder bindende bepalingen beschikbare aantal jaarklassen is, hoe ruimer men daaruit voor de hulpdiensten en bijzondere functiën kan putten. Vooral in de oudere jaarklassen heeft men de geneeskundigen, de technici, de industrieelen, de ervaren financiers en de mannen van den groothandel, in overvloedigen getale te keur.

Met het oog op de verschillen in bestemming van de strijdmacht, waarop nog teruggekomen wordt, en die ook toestanden omvat, waarin het geraden is, alleen de jongere elementen der samenleving te betrekken, is het echter een belangrijke vraag of niet ook, zonder een zoodanige uitbreiding van verplichtingen en bevoegdheden, een doeltreffende organisatie kan worden samengesteld. In dit opstel, dat hoofdzakelijk de consequentiën van het samenvatten der drie dienstplichtwetten in één ontwerp, tot object heeft, kan niet uitvoerig worden nagegaan of de ontwerp-organisatie inderdaad doeltreffend zou mogen heeten. Ik zal mij tot een paar

opmerkingen daaromtrent bepalen. De zooeven gestelde vraag staat daar buiten. Zij is in de stukken, noch door de regeering, noch door den Raad van Defensie onder het oog gezien. Het schijnt zeer goed mogelijk een aan de verschillende bestemmingen geëigende organisatie te maken, waarin het vermeden zou zijn, steeds zóó diep in het maatschappelijk leven te moeten ingrijpen. Ook van een eenzijdig militair standpunt is het jammer dat dit niet beproefd is. Hoe grooter het aantal jaarklassen is, waaruit men zonder bindende bepalingen voor zijn organisatiën put, hoe kleiner de fractie is, die men van de organisatiën in vredestijd in functie kan zien. In alle stelsels behoort het tot de vrome wenschen in vredestijd een eenigszins beteekenend leger-onderdeel in zijn oorlogsformatie te kunnen brengen, maar ik geloof niet dat ergens de toestand daar zóó ver afblijft als in de ontwerporganisatie het geval zal zijn. Daar komt nog bij, dat de groote aantallen, welke het ontwerp voor bezettingstroepen bestemt, onze weerbaarheid vastkoppelt aan een vestingstelsel, dat, zoowel in zijn geheel beschouwd, als in de inrichting van zijn onderdeelen, niet meer van dezen tijd is. Het verouderde plan van landsverdediging zal in deze organisatiën een vernieuwden opbouw bekomen en in de toekomst opnieuw een put worden van groote credieten. Men mag er ook wel eens naar informeeren hoe de regeering zich de territoriale verdediging denkt. Wanneer voor locale veiligheid en bescherming kleine aantallen worden aangewezen, is hetgeen beoogd wordt duidelijk genoeg, maar wanneer, zooals in het ontwerp, de territoriale troepen bij duizenden geteld worden, dan is een uiteenzetting van hetgeen men met die partiëele territoriale gevechten zich voorstelt, waarlijk niet overbodig. En ook deze vraag dringt zich op: Staat het, in het ontwerp, met de étappentroepen als gedurende de mobilisatie, toen onder dit etiket en onder dat van reservetroepen langdurig van 48 tot 96 bataljons waren gerangschikt, voor welke men in het legerverband geen indeeling had?

De ontwerper der nieuwe organisatie doet denken aan de struisen. Hij heeft zooveel infanterie van zijn kernleger als mobiele macht in eerste linie gebracht, als, gerekend naar de gebruikelijke leerstellige verhoudingen, met de voorhanden artillerie in overeenstemming werd geoordeeld. Alsof een

sterker leger aan infanterie, van een zelfde hoeveelheid geschut voorzien, niet te verkiezen ware boven een zoogenaamd evenwichtig geformeerd, maar in getalsterkte veel zwakker samenstel. Men bedenke wel, het gaat hier alleen om een groepeering. Als het tot een oorlog komt, zullen de bezettings-, territoriale en étappentroepen ook opgeroepen en onderhouden moeten worden. Met de beperking, die men zich voor de mobiele macht heeft opgelegd, worden geen kosten uitgespaard. Men kan er alleen een schijn-argument aan ontleenen, om aan een aandrang tot uitbreiding der artillerie te ontkomen. Maar, naar mijn gevoelen moet die aandrang toch voorshands worden afgewezen. De leerstellige regels omtrent de verhoudingen der wapensoorten hebben voor den veldoorlog niet meer de beteekenis van voorheen. Wanneer men, na de jongste ervaringen, van het hedendaagsch gevecht een leer zou willen samenstellen, dan zal dit niet een leer van afgepaste verhoudingen kunnen wezen. Dan zullen de grondslagen verscheidenheid en veranderlijkheid moeten zijn en zal men, wat den vorm betreft, vermoedelijk aanlanden in het vormlooze. Het komt mij voor, dat de oude theorie, die een inleiding, een doorvoering en een bekroning van het gevecht onderscheidde, een onderscheiding waaruit de eischen voor de sterkte-verhoudingen der wapensoorten waren afgeleid, heeft uitgediend. Methode en tactisch vernuft zijn goeddeels door de veelzijdige techniek aan kant gezet. Wie zal voor de verhoudingen der wapensoorten, de weegschaal houden tusschen tien mitrailleurs en een kanon? Ik bedoel niet in een bepaalde opstelling, maar als uitgangspunt voor een organisatie. Dit is niet mogelijk. Wanneer de roffel-vuren iets nieuws gebracht hebben, dan is het het inzicht geweest, dat een verdediger niet elk technisch duel behoeft te aanvaarden. Zeer zeker, een uitbreiding en moderniseering der artillerie zou onze weerbaarheid verhoogen, maar er moeten voor oorlogsdoeleinden geen gelden worden besteed, waarvan niet onomstootelijk vaststaat dat zij onvermijdelijk zijn.

Ik kom nu op de uiteenloopende bestemmingen van een krijgsmacht, waarop zooeven gedoeld werd. Als bestanddeel der staatsgemeenschap heeft een legerinstelling niet uitsluitend

de bestemming van te strijden. Dat men voor een feitelijken krijg op alle krachten en middelen van den staat beslag legt, is een harde, wreede maar onvermijdelijke eisch. Met dit nogmaals te betoogen, na hetgeen de wereld in de jongste jaren ondergaan heeft, draagt men water naar de zee. Tot de gezegende tijd zal zijn aangebroken, waarin het oorlogvoeren tot het verleden behoort, zal men het beleven, dat de staat, tot den oorlog gedwongen voor zijn behoud, beslag legt op ieder, die tot dat behoud kan bijdragen. Maar, de ontwerp-organisatie gaat er, als van een axioma, van uit, dat zulk een ongebreideld beslag *onder alle omstandigheden* waarin men een legermacht voor een politiek doel zou willen gebruiken, gerechtvaardigd zal wezen. Op dat uitgangspunt moet worden afgedongen. Van het doel waarvoor en de politieke omstandigheden waaronder een strijdmacht gemobiliseerd wordt, hangt goeddeels af, hoe ver daartoe in het sociale en economische leven mag worden ingegrepen.

Hoewel in de bij het wetsontwerp behoorende stukken aan de vraag, of bij de organisatie van het actieve leger niet een geringer aantal jaarklassen zouden kunnen zijn betrokken, geen aandacht is gewijd, leest men niettemin in § 2 der memorie van toelichting het volgende: ‘Voor het meerendeel van de dienstplichtigen zal de diensttijd, aanvangende op den 20-jarigen leeftijd, dus 20 jaren bedragen. Gedurende dezen diensttijd blijft de bestemming voor de dienstplichtigen echter niet ongewijzigd. De bepaling van art. 33, derde lid, die het oproepen voor vervolgoefeningen aan een zekeren termijn bindt, wijst er reeds op, dat het in de bedoeling ligt, in het algemeen de jongeren in den strijd aan de ouderen te doen voorafgaan. Bij de vast te stellen mobilisatie-regeling zal de bestemming verschillend zijn, naar gelang de dienstplichtigen behooren tot de jongste, de middelste of tot de oudste groep. Een nadere uiteenzetting geeft § 4.’

Wanneer men deze paragraaf opslaat, blijkt echter, dat de bedoeling om de jongeren in het algemeen in den strijd aan de ouderen te doen voorafgaan, geenszins tot haar recht komt. Alleen wanneer men met zijn voorstellingen verwijlt in de sfeer van den ‘model-oorlog’, - en ik moet er op wijzen, dat het denkbeeld van zulk een oorlog onmiskenbaar

aan de ontworpen organisatie ten grondslag ligt, - kan men in § 4 een beginsel speuren, dat de jongeren in den strijd aan de ouderen zou doen voorgaan. In de genoemde voorstelling, die onze strategen van een vroegere periode langdurig heeft gekluisterd, werden de provinciën, die zij de buitenprovinciën noemden, als het aanvankelijk operatieterrein voor een veldleger beschouwd. Dit veldleger zou den aanvallenden vijand slag leveren en zoolang ophouden tot de 'vesting Holland' in geduchten staat van tegenweer zou zijn gebracht. Wanneer het aangevallen front van de 'vesting Holland', te eenigertijd zou zijn doorbroken, zou de bezetting in achtergelegen terugtochtstellingen, gedekt door 'à la minute op te disschen' innundatiën, den vijand ophouden, en zou men, gekomen in den kring der stelling van Amsterdam, aldaar den eindstrijd voor de onafhankelijkheid zoolang mogelijk trachten te rekken.

Ik geef toe, dat kritiek op een organisatie waaraan deze voorstelling ten grondslag ligt, van geringe waarde is, indien men er niet een beteren grondslag voor in de plaats geeft. Maar ik zou, dit beproevende, een nieuw opstel moeten beginnen en wil dit tot later uitstellen.

Intusschen heeft de kritiek toch in zoover waarde, dat, zooals een wijsgeer het heeft uitgedrukt, er positief voordeel is gelegen in het terzijde zetten van wanbegrip.

Alleen in de voorstelling dat de dusgenoemde 'vesting Holland' in een later stadium van den oorlog den aanval van een vijand zou te doorstaan hebben, zou men kunnen beweren, dat de bezettingstroepen, m.a.w. de middelste groep der jaarklassen, eerst in een later stadium dan de jongeren aan den strijd zullen deelnemen. Ik behoef er niet uitvoerig over te zijn, dat die voorstelling door de ervaringen van den volkerenkrijg, in het bijzonder door het lot, dat de kleinere oorlogvoerende staten heeft getroffen, overtuigend wordt weersproken.

Wanneer men de laatst uitgeschreven passage der memorie van toelichting goed leest dan is daarin niet met zooveel woorden gezegd, doch eenigermate te vondeling gelegd, dat de volgorde der bestemmingen, die in het algemeen aan de drie groepen in de organisatie zijn toebedeeld, ook die van het in den strijd brengen, zal bepalen. In werkelijkheid be-

staat het hier gesuggereerd verband tusschen de bestemmingen der 15 jongste jaarklassen en de volgorde waarin zij aan den strijd zullen deelnemen, echter volstrekt niet.

In den aanhef van § 2 van de memorie van toelichting, was iets anders vooropgezet, dat over die volgorde zal moeten beslissen. Men vindt daar een omschrijving van het in het ontwerp voorkomende begrip 'kerntroepen'. Dit zal de naam der troepen zijn, welke de volledige geschiktheid hebben om bij mobilisatie onmiddellijk tegenover den vijand te worden gebracht. Men weet dat de kerntroepen uit 20 jaarklassen zullen zijn samengesteld en dat in die troepen derhalve de jongste, de middelste en oudste groep ieder met het grootste aantal der tot die groep behoorende dienstplichtigen zullen zijn vertegenwoordigd. Daarentegen zullen er aanzienlijke aantallen jongere dienstplichtigen bij de reserve-troepen ingedeeld zijn, die niet de geschiktheid heeten te hebben om onmiddellijk tegenover den vijand te staan.

Het dienstplicht-ontwerp, dat indertijd door minister Eland is voorgesteld, berustte op een legerorganisatie, die ook op een aanvullingsreserve, uit 4-maanders bestaande, rekende. De organisatie van Eland bestemde die reserve voor alle onbereden troepen. Ook de vesting-artilerie en de genie-troepen hadden hun 4-maanders. In het plan der regeering zullen, behalve de infanterie, alle wapens en diensten, hunne volle oorlogscontingenten, met inbegrip van de aantallen, die later als depot-troepen en voor aanvulling moeten strekken, volledig oefenen. De 4-maanders van het regeerings-ontwerp zullen de aanvulling vormen alleen van het hoofdwapen.

Voor een onderzoek naar de beteekenis, die het samenvoegen der drie wetten in één tekst zal hebben, was het van eenig belang vast te stellen, dat voor de volgorde, waarin de dienstplichtigen in het algemeen in den strijd zullen kunnen worden gebracht, de scheidingslijnen niet tusschen de jongste en middelste en tusschen de middelste en oudste groep loopen. Hoe men er toe gekomen is in de toelichting te reppen van een bedoeling om die groepen in het algemeen achtereenvolgens in het vuur te brengen, is moeilijk te gissen. In het hierna volgende zal van andere bedoelingen op dit stuk moeten blijken. Het mag à priori ondoenlijk heeten om zich ten deze aan eenigen stelregel te houden. In den heden-

daagschen strijd speelt het snelle en onverwachte een zoo groote rol, dat het ijdel is bij het aanwenden der jaarklassengroepen eene bepaalde volgorde in acht te willen nemen.

In den oorlog zelven zal elk voorbehoud te dezen aanzien terstond onhoudbaar blijken. Dan is ‘alle hens aan dek’ het overal geldende consigne. Maar - en ik neem hier den draad weer op, die zonder het inmiddels bijgebrachte, niet kon worden voortgesponnen - het leger kan ook voor gevallen worden paraat gemaakt, waarin niet rechtstreeks van oorlogvoeren sprake zal zijn. Ten aanzien der politieke toestanden, die dit vorderen, bestaan bij het legerbestuur opvattingen, die door de ontwerp-organisatie, min of meer geijkt zullen worden en die het noodzakelijk is, ietwat ingaande te bespreken. Om geheel duidelijk te zijn, is een lange uiteenzetting noodig, welke echter haar verontschuldiging zal vinden in het onmiskenbaar gewicht van de zaak.

Op blz. 6 van de memorie van toelichting komt de volgende passus voor:

‘De 16de-20ste lichting (niet alleen van de kerntroepen, maar ook van de reservetroepen) vormen een *aanvullingsreserve*, welke bij mobilisatie naar behoefte kan worden opgeroepen. Behoudens noodzakelijkheid, geschiedt oproeping van deze lichtingen niet gelijktijdig met de jongste 15.’

Op grond der reeds besproken toelichting van artikel 34 van het ontwerp, zal men geneigd zijn het in twijfel te trekken, maar toch heeft men de mededeeling, dat behoudens noodzakelijkheid bij een mobilisatie de 5 oudste lichtingen niet gelijktijdig met de jongste 15 zullen worden opgeroepen, in dezer voege te verstaan, dat, in het stelsel van de ontworpen organisatie, elke mobilisatie de gelijktijdige oproeping van minstens 15 lichtingen noodzakelijk maakt. In het dienstplichtontwerp wordt van de grondgedachte uitgegaan, dat een mobilisatie *onder alle omstandigheden* de behoefte tot het met spoed oproepen van minstens 15 lichtingen insluit. Men vindt dat bevestigd in de graphische voorstelling, die de indeeling der kerntroepen aanduidt. In die voorstelling is te zien dat men het veldleger niet kan mobiliseeren zonder, voor het aanspannen van de treinen, over de dienstplichtigen tot en met de 12de jaarklasse te beschik-

ken. Voor het mobiliseeren van den luchtvaartdienst, van den motordienst, van de spoorwegtroepen, van het geneeskundig personeel, van de intendancetroepen en van de bezettingen der permanent-versterkte punten, wordt het onder de wapenen roepen van 15 jaarklassen vereischt. Gelet op het zooeven aangeduide uitgangspunt is in deze eischen van het organisatie-plan niets inconsequents. Wanneer vooropstaat, dat in tijden van onzekerheid en dreigende verwikkeling, die paraatheid vorderen, nooit met minder dan 15 lichtingen kan worden volstaan, dan is het niet onlogisch een organisatie op te bouwen, die voor haar evenwichtigheid het putten uit 15 lichtingen noodig maakt.

Intusschen, die praemisse - ik zal nog nader vaststellen dat zij aan het ontwerp inhaerent is - is voor onzen generalen staf, tot voor weinig jaren althans, nimmer uitgangspunt geweest. Den generalen staf heeft altijd voor den geest gestaan dat er internationaalpolitieke situatiën kunnen opdoemen, die voor de regeering, als maatregel van voorzorg, het snel bijeenbrengen van een strijdmacht zouden noodig maken, zonder dat het vereischt zou zijn om in zoodanigen maatregel oudere lichtingen dan die der militie te betrekken. Van oudsher heeft men dat zoo ingezien. In 1859 sloot het bijeenbrengen van militielichtingen voor de toenmalige mobilisatie geenszins het te wapen roepen der schutterijen in. Het gevaar van verwikkelingen bestond blijkbaar, maar het was te ver af om zich rechtstreeks bedreigd te achten. Na de opheffing van de schutterijen is bij het instellen van een landweer vóór alles aan den eisch van gesplitste voorzorgsmaatregelen gedacht. Men weet dat de regeering over de landweer, in geval van oorlog, oorlogsgevaar of andere buitengewone omstandigheden, naar behoefte op overeenkomstige wijze kan beschikken als over de militie. Generaal Kool, die toen chef van den generalen staf was, heeft er zorgvuldig voor doen waken, dat de regeering in tijden van onzekerheid en politieke spanning volkomen vrij zou staan in hare beslissing of een noodig geoordeelde maatregel van militaire voorzorg alleen de militie, dan wel ook de landweer zou betreffen.

Dat een goede ordening dit vordert mag welhaast een axioma heeten. De regeering alleen kan de eischen van een

politieke situatie beoordeelen. Bij haar is de verantwoordelijkheid voor het besluit. Men kan het gewicht van de beslissing moeilijk overschatten of een mobilisatie, welke tot voorzorg zou bevolen worden, zich over 7 dan wel over 15 lichtingen zal uitstrekken.

Het is genoeg bekend wat een spoed-oproeping, voor het geheele volk, in het bijzonder voor industrie, handel en nering wil zeggen. Het gezins- en maatschappelijk leven wordt door een mobilisatie-besluit uit zijn voegen gestooten. De dienstplichtige wordt te wapen geroepen op zóó korten termijn, dat zelfs de alarmeering door het luiden van klokken en omroeping in de kom der gemeenten daarbij te baat genomen worden. De maatregel is hard, en het kan noodig zijn ook de oudere groepen van dienstplichtigen daarin te betrekken. Wanneer men aangevallen wordt, of indien het uitbreken van een feitelijken oorlog zoo goed als zeker is, kan omtrent het onvermijdelijke van een oproeping met spoed van alle dienstplichtigen geen ernstig verschil van meening bestaan. Dan gaat het voor den staat kennelijk om zijn zelfbehoud; dan moeten allen, die voor verweer geoefend en ingedeeld werden, op de snelste wijze in hun verbanden worden gebracht.

De ontwerper van de wet heeft er echter weinig oog voor gehad, dat het ruw ingrijpen in het economische leven van de natie, op zoo groote schaal, niet onder alle omstandigheden zal gerechtvaardigd zijn. De ontwerp-organisatie laat de regeering van de toekomst geen keuze. Elke mobilisatie zal het oproepen van 15 lichtingen noodzakelijk maken.

Tot voor weinig jaren heeft de generale staf ook aan de eischen, die een mobilisatie op kleiner schaal stelt, aandacht en zorg gewijd. Bij het organiseeren van de landmacht en bij de voorbereidingen der opkomst met spoed, is altijd rekening gehouden met de mogelijkheid, dat met de jongere jaarklassen (de militie) zou kunnen worden volstaan; steeds is onderscheiden of de militie alleen, de landweer alleen, dan wel de militie en landweer gelijktijdig zouden worden gemobiliseerd.

Bij de spoed-oproeping van de militie alleen dacht men aan de eischen door een toestand van beschermde neutraliteit gesteld, zooals die zich, voor ons, gedurende eenige maanden in 1870 had voorgedaan. Een oproeping met spoed van de landweer alleen zou o.a. kunnen noodig zijn als

een uitbreiding van voorzorgen, nadat daartoe reeds de militie buitengewoon onder de wapenen zou zijn gebracht. De ratio van een voorbereiding tot gelijktijdige oproeping van de militie en de landweer behoeft niet nader te worden uiteengezet.

De beteekenis van die onderscheiden voorbereidingen is duidelijk. De generale staf wilde dat in een periode van internationaal geschil, dan wel zoodra er waarborgen voor de handhaving der neutraliteit zouden geeischt worden, omtrent den omvang van eventueele militaire voorzorgen door de regeering zou kunnen worden beslist. Generaal Kool, die deze voorzorgen in dezen geest heeft doen uitwerken, was niet alleen een bekwaam generaal, maar ook een bedachtzaam staatsman. Hij bracht het devies ‘ik dien’ in toepassing en was, waar het punten van regeeringsbeleid betrof, nergens zoo ver van verwijderd als van de gedachte ‘ik dwing’. Bij iedere omwerking of aanvulling der organisatie hebben de opvolgers van generaal Kool, de generaals Sabron en Thiange het beginsel om op den omvang eener mobilisatie in niets de prejudicieeren, angstvallig bewaakt. Men heeft, voor wat generaal Sabron betreft, daarvan o.a. een bewijs in de toelichting, die hij als minister in 1908 bij de aanvulling, vervat in artikel 11^{bls} van de landweerwer, deed stellen. Duidelijk blijkt daaruit hoe zeer de eischen van een partieele mobilisatie van militie en landweer uitgangspunt waren: ‘De inlassching van dit nieuwe artikel,’ zoo luidde het, ‘is voorgesteld om te voorkomen, dat wanneer in de bedoelde ernstige tijdsomstandigheden over landweertroepen moet worden beschikt, de ter zake betrekkelijke oproeping onder de wapenen steeds en in ieder geval, de geheele landweer zou moeten omvatten, óók al zou voorloopig met de opkomst van een deel dier troepen, dan wel met de opkomst van de landweerafdeelingen in bepaalde districten kunnen worden volstaan. Bij dit laatste is bijv. te denken aan de afdeelingen, die zouden bestemd zijn, om de mobilisatie en de concentratie van het veldleger te dekken, of wel om kustversterkingen te bezetten, kunstwerken te dekken enz.’

In 1913 is met dit stelsel van voorbereiding gebroken. Terwijl de organisatie, uit het oogpunt van de mogelijkheid van een mobilisatie der militie alleen, onveranderd bleef en

uiterlijk daarin geen spoor viel waar te nemen van een ander uitgangspunt, zijn er in het najaar van 1913 verschikkingen gebracht in de groepeering van de onderdeelen der strijdmacht, die voor het punt in quaestie beslissend zijn geworden. Er kwam in afwijking van de oorlogsorganisatiën een oorlogsindeeling tot stand, waarin de korpsen van de landmacht, die uit militie zijn samengesteld, zoodanig vermengd werden met onderdeelen, uit landweer bestaande, dat van een mobilisatie van het dusgenaamd actieve leger, zonder een gelijktijdige mobilisatie van de landweer, geen sprake meer zou kunnen zijn.

Reeds in den oorspronkelijken tekst van artikel 6 van de landweerwet van 1901 komt een bepaling voor, krachtens welke de landweerkorpsen in geval van oorlog, oorlogsgevaar of andere buitengewone omstandigheden, desvereischt in vereeniging met de korpsen van het leger zouden optreden. Na de aanvulling dezer wet in 1909 luidde deze bepaling, toen een lid van artikel 5 geworden: 'De landweer-afdeelingen kunnen bij de korpsen van het leger worden ingedeeld of tot afzonderlijke landweerkorpsen worden gevormd. In geval van oorlog, oorlogsgevaar of andere buitengewone omstandigheden treden de landweerkorpsen al dan niet in vereeniging met de korpsen van het leger op.' Volgens de toelichting strekte deze aanvulling 'om de vereeniging van landweerafdeelingen met korpsen van het leger niet slechts te kunnen doen plaats vinden in geval van oorlog, oorlogsgevaar of andere buitengewone omstandigheden, doch ook in tijd van vrede, wanneer dit bijeenvoegen noodig of wenschelijk mocht zijn voor gezamenlijke oefeningen.'

Bij de behandeling van het voorstel is in twijfel getrokken of er voor deze aanvulling een voldoende aanleiding was. Ook achteraf schijnt dit nog altijd dubieus. Hetgeen men met de aanvulling wilde bereiken, het gezamenlijk deelnemen aan oefeningen, behoefde toch waarlijk niet de sanctie van den wetgever. Stellig heeft deze destijds niet kunnen denken, dat de wijziging waarin hij als onschadelijk berustte, kon leiden tot een vooropgezette groepeering van militie- en landweer-formatiën, die uitsluiten, dat de regeering voor een mobilisatie zou kunnen beschikken over het actieve leger, zonder tevens de landweer op te roepen.

De nieuwe groepeering bracht voor twaalf der regimenten infanterie de gemengde samenstelling, die wij vier jaren mobiel hebben gezien. Die regimenten bestonden ieder uit twee militie- en uit één landweerbataljon. De bevoegdheid om in geval van oorlog, oorlogsgevaar of andere buitengewone omstandigheden, landweerafdeelingen bij het veldleger in te lijven, een bevoegdheid, die men in den oorspronkelijken tekst van art. 6 der landweerwet zich als 'desvereischt', d.i.a posteriori, na een mobilisatie dacht, was in de nieuwe groepeering omgezet in een aprioristischen dwang voor alle gevallen en situatiën, waarin men het actieve leger zou willen mobiliseeren.

Om dit laatste overtuigend vast te stellen ontbreekt aan hetgeen tot dusverre werd bijgebracht nog een schakel, die ik straks zal invoegen.

Uit de cijfers die later openbaar zijn geworden, is gebleken dat het dooreenmengen van de oudere groepen van dienstplichtigen met de jongeren in een zelfde tactisch verband, met al de nadeelen daarvan die ons hier bezighouden en met het groote technische bezwaar bovendien, dat de geoefendheid van de landweer ver achterstond bij die van de militie, geenszins is noodig geweest.

Niettegenstaande door 7.2% van de dienstplichtigen, goeddeels om gegronde redenen, niet aanstonds aan de oproeping is voldaan, was er in Augustus 1914 in de militiedepots der infanterie, nadat de oorlogsorganisatiën zich tot eivol hadden geformeerd, een aanzienlijk aantal jongere dienstplichtigen overcompleet. Men kan dit aantal op ongeveer 22.000 stellen, van welke er ± 15.000 hun eerste oefeningen hadden doorloopen. Het ware dus zeer goed mogelijk geweest het gansche veldleger uit jongere lichtingen samen te stellen. Men had dan de bij een mobilisatie te formeeren bataljons voor de liniën en stellingen kunnen aanwijzen. Als bezettingstroepen waren deze bataljons toch bestemd om, in tal van groepen gesplitst, locaal op te treden. Mocht men het noodig hebben geacht reeds aanstonds een aanzienlijke depot-sterkte voor aanvulling beschikbaar te hebben - nuttig ware dit zeer zeker geweest - dan had men de oorlogssterkte der bataljons op 900 man kunnen bepalen. Men zou dan meteen in het gemobiiiseerde veld-

leger het hinderlijke bezwaar hebben gemeden, dat de capaciteit der keukenwagens voor de hoog-opgevoerde oorlogssterkte der compagnieën te gering was. Door twaalf landweerbataljons in het veldleger in te deelen, deed men bovendien afbreuk aan de parate waarde van de landweer in het algemeen, in zoover daar al te groote ongelijkheden uit voortvloeiden in de toch reeds zeer onvoltallige encadreeringen. De bataljons, voor het veldleger bestemd, moesten ten koste van de overige veel ruimer van kader worden voorzien. Dit alles echter slechts ter loops.

Het punt dat ons bezig houdt betreft de vrijheid der regeering om bij een mobilisatie, die als voorzorg dienen moet, overeenkomstig de omstandigheden, den omvang van een buitengewonen militairen maatregel te bepalen. Die vrijheid heeft de regeering sedert 1913 niet. Het zal de tijdgenooten wel niet bekend worden, wat in den ministerraad is verhandeld toen einde Juli 1914 het besluit tot mobiliseeren is genomen. Het kan best zijn, dat de toestand aanstonds als zóó dreigend is ingezien, dat, wat de landmacht betreft, van een partiëele mobilisatie, die alleen de jongere groepen van dienstplichtigen zou omvatten, in het geheel geen sprake is geweest. Mocht evenwel toen het denkbeeld zijn geopperd om voorhands alleen het actieve leger onder de wapenen te brengen, dan moet het bescheid van den generalen staf zijn geweest, dat dit niet kon. Ook in een andere politieke situatie, die, zonder dreigend te zijn, niettemin eenige paraatheid, dan wel voor de regeering de kloeke uiting van een vastberaden wil vorderde, zou tegenover den wensch om een meer beperkten militairen maatregel in toepassing te brengen, het non-possumus zijn gesteld. Het gewijzigde, weinig bedachtzame systeem van de voorbereidingen voor de oproeping met spoed zou daartoe genoopt hebben.

Dit is de schakel, die in de uiteenzetting tot dusver ontbrak. Men zou namelijk kunnen vragen: wanneer in de oorlogsorganisatie, die minister Colijn op 24 Juni 1913 heeft vastgesteld, niets van een indeeling van landweerkorpsen bij het actieve leger blijkt, zou dan die organisatie, met terzijdestelling van de gemengde groepeeringen, niet intact gelaten kunnen zijn in gevallen waarin de regeering dit wenschelijk achtte?

Neen, dat was niet mogelijk en zou ook thans niet gaan. Nu ik minister Colijn in dit verband heb moeten noemen, aan wien wij, voor de figuur die wij in de gevaarlijke tijden die achter ons liggen met onze mobilisatie naar buiten gemaakt hebben, niet weinig verschuldigd zijn, moet de onjuiste gevolgtrekking voorkomen worden, dat deze bewindsman ook op de toepassingen, die van zijn werk gemaakt zijn, invloed zou hebben gehad. De organisatiën zijn kort vóór het aftreden van Colijn vastgesteld. De indeelingen en mobilisatie-bestemmingen werden onder het opvolgend bewind uitgewerkt.

Het stuk, dat op het punt in quaestie beslissend is geweest, is van November 1913. Het is de gemeenschappelijke beschikking van de ministers van oorlog en van waterstaat van 3-13 November 1913, bevattende 'Regeling en Instructie betreffende het oproepingstelegram.' Men begrijpt dat deze regeling en instructie geen nieuw onderwerp aansneden. Zij hebben al reeksen van jaren bestaan en plegen door den generalen staf of door den telegraafdienst te worden herzien en bijgewerkt, telkens als een nieuwe militaire organisatie, een gewijzigd mobilisatie-plan of een uitbreiding of verandering van het rijks-telegraaf- en telephoonnet dit noodig maken. De regeling en instructie vormen te zamen een geheel, dat een nummer uitmaakt van de orders voor het personeel der post en telegrafie. De instructie vermeldt de woorden die voor een oproeping met spoed moeten worden geseind en het aandeel van elk overgangskantoor in de vertakking voor een doelmatig gelijktijdig gebruik der draden, voorts bepalingen voor de bezorging en voor het aanplakken van berichten, en eindelijk verschillende vaststellingen van technischen, administratieven en financieelen aard.

Vóór 1913 was de inhoud van het oproepingstelegram onderscheiden, naar mate het bestemd was de militie alleen, de landweer alleen, of militie en landweer gezamenlijk onder de wapenen te brengen. Voor deze drievuldigheid stelde de herziening van 1913 éénheid in de plaats. Blijkbaar heeft de generale staf voor alle gevallen, die zich zouden kunnen voordoen, een gelijktijdige mobilisatie van de beschikbare lichtingen willen verzekeren. Het telegram zou voortaan luiden: *Alle miliciens en alle landweermannen*

met spoed opkomen. Ook de gemeenschappelijke beschikking der genoemde ministers liet geen twijfel: ‘In geval van mobilisatie,’ luidt haar eerste zinsnede, ‘zullen de militie en de landweer gelijktijdig worden opgeroepen.’ Men moet wel aannemen, dat nòch de generale staf, zooals deze in 1913 bezet was, noch minister Bosboom, een juist begrip hebben gehad van de gevolgen, welke deze beschikking voor land en volk en voor de schatkist in de toekomst zou kunnen hebben. Vermoedelijk hebben zij van de politieke situatiën, die een mobilisatie kunnen noodig maken, zich slechts eenzijdige voorstellingen gevormd. Vermoedelijk ook heeft men de ratio van de regeling, die men dacht te verbeteren, onvoldoende begrepen of gekend. Want het is niet te gelooven, dat in een aangelegenheid van zoo reusachtig verre strekking de leer zou zijn gehuldigd, dat een eenheidsmobilisatie van 11 lichtingen wel kon vooropgezet worden, omdat daarmede, zij het wat ruim, toch ook in de behoefte van een mobilisatie van 6 lichtingen zou zijn voorzien. Het kan intusschen moeilijk aan iemand ontgaan zijn, dat het oogmerk van de voorgestelde verandering zuiver negatief was. Zij bedoelde niet iets nieuws te bepalen; zij sloot iets uit. Immers de bestaande regeling en instructie voorzagen ten volle in alle manipulatiën van den telegraafdienst en van de burgemeesters, die bij een gelijktijdige spoed-oproeping van militie en landweer zouden noodig zijn. Met de nieuwe regeling werd slechts bereikt, dat geen regeering voortaan tot mobilisatie van de militie alleen zou kunnen besluiten. Ik zal een oordeel hierover maar niet onder woorden brengen. Weinigen zullen hebben vermoed, dat in de maatregelen ter voorbereiding eener spoed-oproeping, van den generalen staf uitgegaan, ook een voorzorg kon schuilen tegen een naar het oordeel van dien staf te beperkten omvang, waarin de verantwoordelijke regeering een mobilisatie mocht willen gelasten.

Ik sprak meermalen van ‘den generalen staf.’ Die uitdrukking moet niet worden misverstaan. De verzamelnaam omvat vele verdienstelijke personen, die met de aangelegenheid, welke besproken is, niets uitstaande hebben. De officieren, die dienst doen in een hoofdkwartier of in troepenstaven, die

in liniën en stellingen werken of als leeraar optreden aan de hoogere krijgsschool en meer anderen, staan in het algemeen buiten de zaken der legerleiding. Aan die leiding werken, controleerend, eenigermate mede enkele stafofficieren en ambtenaren bij het departement van oorlog. In hoofdzaak is de legerleiding in handen van de officieren van het hoofdbureau van den generalen staf. Maar ook ten opzichte van deze officieren moet men nog onderscheiden. Het aantal onderwerpen, dat aan het hoofdbureau behandeld wordt, is groot. Iedere stafofficier van het bureau heeft zijn eigen groep van ressorten, die hem van dag tot dag in touw houdt, zoodat hij maar vluchtig inzage kan nemen, en veelal maar oppervlakkig kennis draagt, van hetgeen buiten zijn groep voorbereid en beslist wordt. Wanneer een stafofficier afwezig is, blijft, om continuïteit te waarborgen, zijn werk veelal liggen totdat hij is teruggekeerd.

Zoo is voor de regeling van de spoedoproeping voor een mobilisatie de verzamelnaam ‘generale staf’ terug te brengen tot den chef, den sous-chef en enkele anderen meer. Maar van deze enkelen kan worden gezegd, dat zij zich aan de militaristische grondgedachte van een eenheids-mobilisatie sedert 1913 wonderwel hebben weten aan te passen. Dit is niet minder het geval met vele opper-officieren, die de hoogere bevelvoering van de krijgsmacht vormen. Het advies van den Raad van Defensie bewijst dit maar al te duidelijk. Het luidt immers: ‘In het bijzonder wordt toegejuicht, dat het hinderlijke, administratieve verschil tusschen de verschillende categorieën van dienstplichtigen: militie, landweer en landstorm, komt te vervallen.’ En verder: ‘Bovendien verschaft het ontbreken in de wet van bindende bepalingen nopens de groepeering van verschillende jaarklassen van dienstplichtigen over de oorlogsverbanden, de noodige vrijheid van handelen bij het ontwerpen en vaststellen van een oordeelkundige vredes- en oorlogs-organisatie.’

Ik heb er voor gewaarschuwd, er was een lange uiteenzetting noodig om aan te toonen, dat ter zake van de mobilisatie-voorbereidingen een eenzijdig militaristisch beleid in de latere jaren het vroegere, meer politieke beleid heeft verdrongen. Uit een oogpunt van correcte staatsrechtelijke

verhoudingen is de toestand niet zonder bedenking. In het dienstplicht-ontwerp en met de ontworpen organisatiën wordt voor dit eenzijdig militaristisch beleid een wettelijke sanctie gevraagd. Dit kon niet verbazen wien bekend was, dat minister Pop, nog kort geleden, in 1919, als chef van den generalen staf, een herziening van de regeling voor het oproepingstelegram had doen bewerken waarin de uitsluiting van een mobilisatie op kleiner schaal gehandhaafd bleef. Van die zijde kon men voorstellen verwachten, waaraan de dwang, om bij een mobilisatie steeds 15 lichtingen te moeten oproepen, ten grondslag strekt.

En dit in de dagen van Nederland's toetreding tot den volkenbond! Ook zij, die dit instituut gemelijk pleegt te stemmen, zullen niet willen betwisten, dat voor den omvang, die aan een mobilisatie zou moeten gegeven worden, sedert den volkenbond het aantal figuren en situatiën verveelvoudigd is.

Ten slotte moet hier nog worden aangeteekend, dat in het vorenstaande niet gezegd of bedoeld is, dat het samenvoegen der drie dienstplichtwetten in één ontwerp op zich zelf te veroordeelen zou zijn. Men zou alleen zorg moeten dragen, dat in de organisatiën de scheidingslijnen tusschen de jongste, de middelste en de oudste groep van dienstplichtigen tevens groepen van de weermacht scheiden, die onafhankelijk van elkander kunnen worden gemobiliseerd, zooals dit in de organisatiën van Eland, Kool, Colijn en meer anderen, met leger en landweer altijd het geval is geweest.

L.M.A. VON SCHMID.

Den Haag, 25 Maart 1921.

Een en ander over Christian Thomasius

II.

Hadden reeds Thomasius' schermutselingen met romanistische schoolgeleerdheid eene strekking om zijn' blik te richten naar het westen, en daar, bijvoorbeeld, naar een Franschman als François Bauduin, veel sterker nog werd zijne aandacht die richting uit getrokken in de worsteling met zijne tweede nachtmerrie: het pedantisme in de wijsbegeerte, de naklanken der scholastiek. Een' tijd lang door de voorloopers der hervorming en ook door leiders dier beweging gedrongen in een' hoek, had de manier der 13de-eeuwsche ‘schola’ het bovenal aan Melanchthon te danken, dat zij, al was het ‘gezuiverd’, op de katheders van het Luthersche Duitschland in haar' ouden glans was hersteld. Ten slotte niet tot haar geluk. Want achteraf laat dit zich niet ontveinzen: zoo bruikbaar als de wereldbeschouwing naar Aristotelischen trant zich tijdens de uitbloeiende middeleeuwen had betoond, toen het enkel gold een kader te verstrekken voor de boedelbeschrijving en de geordende mededeeling van het vaste kapitaal, dat men nu sinds ruim anderhalf duizend jaren, in hoofdzaak onvermeerderd, aan wetenschap bezat, zoo onbeholpen moest de figuur van hetzelfde stelsel worden, sinds dat oude weten begon voorbij te gaan en alles daarin aanstalten maakte om zich te vernieuwen. Een man, in de mate als Thomasius ingelicht aangaande de beweging, die, sinds betrekkelijk kort, voor het eerst wêer in het reeds eeuwen stilstaand weten was gekomen, aangaande het onderzoek

(vooral der tastbare natuur), dat er zijn recht deed gelden naast het onderwijs, en aangaande de omwentelende vondsten, voorshands uit dat onderzoek verkregen, zulk een man kón niet anders dan zich ergeren aan het contrast tusschen de kennelijke afgeleefdheid der oude schoolkennis in den nieuwen tijd en den hoogen toon, dien niettemin hare aanhangers voortgingen, bovenal op kansels en katheders in keur-Saksen, te voeren. Men moet er maar zijn, in 1688, '89 en '90 verschenen, maandschrift op nalezen, waar hij nog minder dan in ‘academische programma's’ en ‘dissertationes’ een blad voor den mond nam; dan kan men de diepte dier ergernis eenigermate peilen. ‘Een rechtschapen “theologus”’, zoo schreef hij daarin onder meer, ‘is niets anders dan een schrijftgeleerde tot het koninkrijk der hemelen. Nu past intusschen de “theologia metaphysicalis scholastica” noch bij de Schrift, noch bij het hemelrijk. Zij bekeert niemand waarachtiglijk; zij troost niemand; ja, zij is van binnen en van buiten niets anders dan een studievak, dat onder het mom van godgeleerdheid de argeloozen misleidt, eindeloos getwist onder de Christenen stookt, en den geleerden den waan bijbrengt, als konden zij door bemiddeling der wijsbegeerte onuitsprekelijke geheimenissen Gods onthullen; hetgeen alles slechts is bedacht door den vader der leugenen, opdat de Christenen zouden worden besmet met den verfijndsten vorm van hovaardij (de “theologische”) en dus de zelfverloochening, door Christus en Zijne apostelen ten ernstigste ons ingeprent, op alle manieren zou worden bemoeilijkt’[1)]. En in zijne befaamde verantwoording, om wat reden hij zichzelven tot geene der bestaande faculteiten rekende, heette het: ‘Minst van alles ben ik een “philosophus”. Want vooreerst geloof ik niet, dat, gelijk de gangbare logica leert, er vijf “praedicabilia”, tien “praedicamenta” en drie “syllogisme”-figuren vallen te onderscheiden. Ik houd het ervoor, dat de redeneerkunde, die wij in scholen en academiën leeren, tot het opsporen van waarheid precies zoo dienstig is, alsof ik met een' stroohalm een pondsgewicht zou willen omhoogtillen. Van de “grillen” der gangbare “metaphysica” heeft hij evenmin een' hoogen dunk gekregen. Het nuttige vak der wiskunde dunkt hem in de scholen der heerschende wijsbegeerte erg verwaarloosd. En dan de natuurkennis! Daarmeê (zegt hij) “heb ik het al héel ongelukkig

getroffen. Want toen ik meende, bij de lessen, die ik daarin gevolgd had, goede vorderingen te hebben gemaakt, en mij onder vier oogen door een' "repetitor" aan den tand liet voelen, bleek ik zoo dom te zijn, dat ik maar niet kon begrijpen, wat het beteekende, "de natuur" "het beginsel beide van beweging en van rust" te noemen. En, al praatten me mijne leermeesters nóg zoo duidelijk vóor, "dat de ziel geheel is in het gansche lichaam en geheel in ieder lichaamsdeel", en al besteedde ik een' heelen dag aan het naslaan van allerlei natuurvorschers, éenstemmig in de verklaring, dat die stelling te duidelijk was, om door iemand te worden betwijfeld, ik kón maar niet inzien, hoe mijne ziel te zelfder tijd, dat zij met huid en haar stak in mijn' kleinen toon, tevens zich kon bevinden in mijn oorlelletje. Zoo is het mij ook gegaan met de heerlijke oer-stof, een begrip, dat nog wel "de steen der wijzen" heet. Maar het allerslechtst bekwamen mij de "verborgen hoedanigheden". Want toen ik eens probeerde, of ik niet zélf eene begripsomschrijving dier dingen geven kon, en aan dat pogen drie dagen had besteed, vermocht ik niets anders voor den dag te brengen dan dit: "Eene verborgen hoedanigheid is een welluidend woord, met welks toovermacht een natuuronderzoeker zijne onkunde vermag te omsluieren en de niets kwaads vermoedende jeugd stiekem van haar geld te ontlasten". Maar dat pogen bekwam mij slecht; het scheelde weinig, of men had mij deswege voor een' godloochenaar uitgemaakt.' Eindelijk moet hij bekennen, dat het evenmin met de practische philosophie heeft willen opschieten. Onder meer docht hem de strijd der moralisten over 'het hoogste goed' dwaas en onvruchtbaar. Zoodat hij anderen en zelfs geléerden, die om raad tot hem kwamen, een' beteren dienst niet meende te kunnen bewijzen, dan hen te ontdoen van hunne geleerdheid, hun wat onwetendheid bij te brengen, hen op te wekken tot het zoeken van den juisten grond der weinige dingen, die hun verstand begrijpen kon, en voorts tot oefening in gedienstigheid en zelfbeheersching, opdat zij in het alledaagsche leven zoo min mogelijk behoefden te worden uitgelachen.[2)]

Kenners van de geschiedenis der wijsbegeerte zullen licht in die Socratische wending tegen het slot een' aanloop ver-

moeden naar ‘le doute méthodique’ van Descartes. Dat echter was hier niet. Op Descartes had Thomasius het altijd maar half begrepen. Hij wilde niet ontkennen, dat de schrijver van ‘le discours de la méthode’ krachtig had meêgewerkt om de geleerde wereld te bevrijden van het juk der ‘scholastieke’ ‘pedanterie’. Slechts docht het hem te ver gegaan, als in de ‘meditatiën’ de stelling werd verdedigd, dat de veelvuldigheid van zinsbedrog ons zelfs moet huiverig maken, te gelooven aan de werkelijkheid onzer eigene handen en voeten[3]. Hij achtte blijkbaar de proeve van herbouw onzer kennis, door Descartes na het sloopingswerk van zijn' ‘méthodischen twijfel’ ondernomen, te gekunsteld. En welkom was hem kennelijk de gelegenheid, die het Donderdag'-sche disputeer-college bood, om scherpe critiek te oefenen op zulke hoofdbegrippen van het Cartesianisme, als ‘substantie’, ‘attribuut’, ‘modus’, ja zelfs op Descartes' waan, als had hij in zijn' opbouwenden arbeid de twijfelingen van den aanhef overwonnen[4]. Zag hij wellicht aan het einde van den weg, dien het eerst de groote Franschman had gewezen, dreigend de figuur staan van Spinoza, den ‘bedrieger’, den ‘ongodist’[5], wiens naam-zelfs hem klaarblijkelijk zoo deed griezelen, dat hij ook maar de letters te spellen angstvallig vermeed? In eene uitvoerige bestrijding van ‘de geneeskunde der ziel’, een werk van den, niet geheel ten onrechte als half en half Spinozist gedoodverfden, Von Tschirnhaus, besteedde Thomasius ruim twintig bladzijden druks, om te verstaan te geven, hoe bedenkelijk aanhoudend de vervaardiger van het beoordeelde geschrift was getreden in de voetstappen van zekeren onmiskenbaar aangeduiden vóorganger; maar welken naam die gids droeg, werd even hardnekkig verzwegen, als gold het een onrein dier[6]. Wat daarvan wezen mocht, meer dan bij den edelman uit Touraine met zijn leer van de niet te overbruggen klove tusschen onruimtelijk denken en ruimtelijke uitgebreidheid, voelde zich Thomasius t'huis bij den geestigen proost van Digne: Pierre Gassendi, den wederopwekker der classieke ‘atomistiek’. De volbloedige kemphaan met zijn krachtig opbruisend, maar ook krachtig bedwongen zinnenleven stak het niet onder stoelen of banken, dat hem Epicurus, de geschuwde, nader stond dan Aristoteles, de geprezene. Toen

de leermeester van Louis XIV, François de la Mothe le Vayer, en een paar andere Fransche schrijvers voor een' tijd de wijsheid van Kong-fu-tse in den smaak brachten, waagde, in 89, Thomasius de ondeugende opmerking, dat de veel geloofde Chinees niet heel veel wijzer was geweest dan, bijvoorbeeld, Epicurus. Alleen (zoo voegde hij daaraan toe) Epicurus kan nu eenmal nooit iets goeds doen, gelijk Confucius tegenwoordig geen kwaad doen kan. En daarom zal men over den één heen vallen en den ander prijzen om hetzelfde beweren[7].

Ten tijde, toen dat gedurfde eerherstel van den grootmeester der ‘atomistiek’ den lezers der veelbesproken ‘Freimüthige Gedanken’ werd kond gedaan in het Augustus-nummer van 1689, had reeds een jaar te voren een omvangrijker werk van Thomasius de pers verlaten, waarin des schrijvers vergaande tegemoetkomingen jegens de Epicureïsche wereldverklaring breedvoerig waren aangegeven. Welverzekerd, dat hij de studeerende jeugd pas zou ontwennen aan den verschaalden wijn van Aristoteles, nadat hij een beter merk daarnaast zou hebben gezet, zond hij in 1688 te Leipzig eene verhandeling in het licht: ‘Inleiding tot eene wijsbegeerte voor beschaafden’, waarin hij, naar de titel meldde, een' middelweg dacht te wijzen tusschen de vooroordeelen der Cartesianen en de dwaasheden der Peripatetici, maar waar inderdaad het Epicurisme van Gassendi ‘de lachende derde’ mocht heeten. Dat bleek vooral uit het hoofdstuk, waar de verhouding ter sprake kwam van wat mensch en dier onderscheidt en wat beiden gemeen is, van ziel en lichaam[8]. Met nadruk werd daarin tegenover het Cartesianisme dit gesteld en gehandhaafd, dat hetgeen in ons denkt en redeneert, het moge dan zijn, dat wij-alleen boven en behalve het lichaam zoo iets bezitten, nochtans nimmer zich laat voorstellen als iets afzonderlijks, maar enkel mét het lichaam tegelijk. En die overweging klemt volgens Thomasius te méér, omdat het stille spréken met ons zélven, waarop ten slotte de uitgezonderde gave van het denken neêrkomt, slechts gaan kan over de beelden (let hier wel op den quasi-atomistischen gedachtegang), die door bewogen lichamen van buiten, langs den weg van andere organen, ten slotte zijn ingedrukt in de hersenmassa[9]. Daarin ligt voor onzen schrijver wel de voornaamste reden, waarom wij, als wij het lichaam wegdenken, ook van de ziel

ten slotte niets meer kunnen zeggen. Geen sprake dus van eene zielsverhuizing. Nog minder van een onlichámelijk zielsbestaan. Ja, de onstérfelijkheid der ziel, zij moge op grond der Schrift voor ons, als geloovigen, onomstootelijk vaststaan, de poging van Descartes om haar met sluitredenen te rechtvaardigen is ijdel.

Toch was (en zie hier eene belangrijke schrede nader tot de oplossing van het raadsel, aanvankelijk gesteld,) in den strijd tegen de pedanterie dier dagen, *dé* Franschman naar Thomasius' hart niet Gassendi, maar Molière. De schepper van Tartufe, van ‘les femmes savantes’, van ‘le mariage forcé’, van ‘le malade imaginaire’, vooral van het ‘troisième intermède’ met het potjeslatijn der promotie in de geneeskunde, die was zijn bondgenoot, zijn gids, zijn voorbeeld. Of hij dien vriend goed kende? Het is, voor wie Thomasius' leven en geschriften bestudeert, verrassend te zien, hoe de taal en het werk van Molière nog geen 20 jaar na zijn' dood bekend waren in Duitschland's geletterde kringen. Misschien zelfs niet in deze alleen. Mogen wij den jongen Thomasius zélven gelooven, dan was al tijdens zijn eerste optreden te Leipzig het Fransch den schoen- en kleedermakers, den kinderen en den huisbedienden in zijn vaderland niet vreemd[10]. Maar dát kan grootspraak zijn geweest. Wat echter zeker níet dien naam verdient, het is dit: men vindt in de ‘Vernünftige Gedanken’ van April 1689 ingelascht eene promotie-rede, door den hoogleeraar in de geneeskunde te Frankfurt aan den Oder, Johannes Jacobus Waldschmidt, kort te voren gericht tot een' blijkbaar geliefden leerling. Zij schijnt, naar vorm en inhoud, een meesterstuk. Een Latijn, even kernachtig als frisch, en, in die gelukkige taal, een rijkdom van treffende gedachten[11]. Welnu, de rede, hier ter sprake, begint en eindigt met den aanhef van het, zoo juist genoemde, derde ‘intermède’, dat schaterend-jolige spotdicht op de ouderwetsche geneeskunst, dat, in den kring zijner gildebroeders, de spreker blijkbaar als algemeen bekend mocht onderstellen. Behalve Aristoteles, natuurlijk, en onzen landgenoot Huber, is er dan ook niet een enkele buitenlander, die in Thomasius' geschriften meer dan Molière wordt genoemd. Het begint al in het programma ‘Von Nachahmung der Franzosen’[12]. De langdradige aanhef van het maandschrift

is vol van Tartufe. Aldra treft u wat verder eene toespeling op ‘Les précieuses ridicules’ en ‘Les femmes savantes’.[13)] Weêr elders wordt een loopje genomen met Philippus van Macedonië, dat wel door ‘Le bourgeois gentilhomme’ schijnt geïnspireerd.[14)] Nog een ander maal vinden wij ‘le médecin malgré lui’ vermeld[15)] en later opnieuw Tartufe.[16)]. De aankondiging van een', in Egypte spelenden, roman eindigt met een woord over George Dandin's schoonvader.[17)] Ter zake van een boekje over Armande Béjart tijdens haar' tweeden echt, wordt nog eens de algemeene vermaardheid van haar' eersten man herdacht.[18)] Doch sprekender dan al die áanhalingen zijn de proeven van návolging. ‘Imitation is the sincerest form of flattery.’ Er viel wel moeilijk aan te twijfelen: noch de geschriften van Gassendi, noch de ‘meditatiën’ van Descartes, zelfs niet de bekoringen van ‘le discours de la méthode’ hadden zoo vele Franschen gewonnen voor den strijd tegen het pedantisme, als de spotzieke letterkunst van den schepper der Métaphraste's, der Pancrace's, der Purgon's der Diafoirus' en der ‘savantissimi doctores’, die in geestvervoering geraakten over de ‘virtus dormitiva’ van het ‘opium’. Het moet wel dié gedachte zijn geweest, wat in Thomasius het plan heeft doen rijpen om, behalve met zijne vertóogen tegen de napraters van Triboniaan en Aristoteles, die grootheden óok eens te bestoken met de wapenen eener stekelige verbéelding. In blijspelvorm, dáartoe blijkt hij geen kans te hebben gezien. Maar er was nog zoo iets als de historische román. Kon men niet de aandacht der lezers spannen bijvoorbeeld door een gepeperd verhaal van Theodora's minnekozerijen, eerst met den ouderen Dorotheüs, daarna met den frisscheren en jongeren Triboniaan? En waren dan daartusschen niet puntige toespelingen in te vlechten op het onnoozele zelfbehagen van den ‘ex-quaestor sacri palatii’, ‘die van recht evenveel afwist als Aristoteles van christelijk geloof’, of op het geharrewar in den boezem der engere ‘Instituten’- en der breedere ‘Pandecten’-commissie, hare kibbelarijen nopens de te volgen methode, hare verbijstering over de duisterheden van den jurist Paulus?[19)] Het valt moeilijk te zeggen, in welke mate het den schrijver der ‘Vernünftige Gedanken’ met het plan van dat hekeldicht-in-proza op het Byzantijnsche hofleven ernst is geweest.

Wel echter heeft hij vollen ernst gemaakt met het denkbeeld, ja zelfs de verwezenlijking ervan voltóoid, het ándere voorwerp van zijn' felsten haat, Aristoteles, door eene verdichte levensgeschiedenis in het zonnetje te zetten. Eene vrijaadje, ditmaal, tusschen den held en de koningin Olympias was daar het stramien, waarop een aantal grappen ten koste der 'peripatetische' wijsheid werden geborduurd.[20)] Men heeft over de ruwe gelijkvloerschheid dier kwinklagen niet zonder recht den staf gebroken.[21)] Er is iets massiefs in Thomasius' scherts, dat, bij eene onvermijdelijke vergelijking met de veel luchtiger Fransche vroolijkheid ten koste derzélfde schijngeleerde kwakzalverijen, beslist den Duitscher in de schaduw stelt. De billijkheid echter eischt, dunkt mij, te erkennen, dat deze, naast Molière, nu éenmaal in het nádeel was op een punt, waaraan hij zélf bitter weinig kon verhelpen: de achterlijkheid en het onsierlijke zijner taal. Om van M. de Pourceaugnac niet éens te spréken: 'le malade imaginaire', bijvoorbeeld, wemelt van vieze en ten deele zeer eentonige platheden, die slechts door den huppelenden tred van het onvergelijkbare Fransch en het koddige Latijn daartusschen eenigszins worden verbloemd. Zulk een bekorend 'instrument' stond tot zijne schade onzen neder-Sakser niet ten dienste[22)]. Doch wie, bij de lezing van zijn' roman, dat in het oog houden, zij zullen wel erkennen, dat het hier en daar aan invallen van eene Aristophanischuitgelaten dartelheid niet ontbreekt. Men leze eens de aanvankelijke poging van den verliefden wijsgeer om het hart der koningin te winnen, uitloopend op een dubbel 'college', eerst 'over de meerderheid van burgerlijken- boven oorlogsmoed', dan 'over de verkieslijkheid van het einddoel der bespiegelende, in tegenstelling tot dat der practische wijsheid', om neêr te komen op de belofte, dat de geleerde spreker H.M., zoo deze hem bewijzen geeft van hare gunst, zal inwijden in allerlei geheimen der natuur, waarvan Philippus geen verstand heeft[23)]. Laat daaraan zijn toegevoegd een tweede onderhoud, waar de diepzinnige minnaar er maar niet in slagen kan, zijne aangebedene het begrip bij te brengen van 'verborgen hoedanigheden', totdat de snaaksche koningin het gesprek afbreekt met het verlangen, dat zìjn hartstocht en háre genegenheid in elk geval 'verborgen hoedanigheden'

moeten blijven[24]. Kostelijk ook schijnt het verhaal van 's kroonprinsen eindexamen in den scholastieken vorm eener langgerekte ‘disputatio’, met, als bezegeling, een promotiemaal, waar, ten besluite, Philippus en Aristoteles onder ‘champagne’-tranen ‘Bruderschaft’ drinken[25]. Het een en ander waardiglijk bekroond door eene, ten slotte het doel bereikende, ‘declaratie’ van den verliefden intendant der kroonprinselijke opvoeding in den vorm eener onaantastbare sluitrede[26].

Behalve op het stuk der taal, stond Thomasius nog in een ander opzicht ver bij Molière achter: het gehalte der lezers. Het éene en het andere, trouwens, hield onderling nauw verband. Molière mocht erop staat maken, dat zijn gehoor niet slechts de grovere zinspelingen op het koeterwaalsch der Aristotelische redekunst zou verstaan, maar ook de fijnere schakeeringen, die, bijvoorbeeld, Gassendi onderscheidden van Descartes. Als, in ‘Les femmes savantes’, de, al fiks tanige, Tante Bélise in den waan verkeert, dat Clitandre, die inderdáad haar nichtje Henriette het hof maakt, het haar zélve doet, en zij hem wederliefde toezegt onder deze voorwaarde: ‘la substance qui pense y peut être reçue, mais nous en bannissons la substance étendue’, dan schuilt daarin een ‘steek onder water’ tegen de twee-substantiën-leer, begrijpelijk slechts voor wie met Descartes eenigszins vertrouwd waren[27]. De dichter, evenwel, kon het bij zijne schouwburg-bezoekers daarop wagen. Iets dergelijks geldt van de bekende woordenwisseling tusschen Philaminte en haar' nuchteren man. ‘Le corps’, vraagt de hoogdravende vrouw, ‘cette guenille, est-il d'une importance, d'un prix à mériter seulement qu'on y pense? Et ne devons-nous pas laisser celà bien loin?’ Waarop Chrysale antwoordt: ‘Oui mon corps est moi-même, et j'en veux prendre soin. Guenille, si l'on veut; ma guenille m'est chère’[28]. Hier, nog ééns, mocht Molière bij de toeschouwers eenig inzicht verwachten in zijne gehechtheid aan de ‘atomistiek’, die Gassendi persoonlijk hem en nog een paar kameraden had ingeprent[29].

Men mag echter bij het uitmeten van dat voordeel aan de Fransche zijde nog verder gaan. Zijn publiek steunde Molière (hij mocht daarop rekenen) niet slechts naardien het hem verstónd; het deed dat óok, zoover het in toenemenden ge-

tale met hem ínstemde. De fijne verschillen tusschen de Cartesiaansche leer der wervelingen en de Epicureïschevan den ‘atomenval’ zullen het wel koud hebben gelaten. Maar gaarne juichte het over de Ariste's, de Dorante's, de Philinte's, de Cléanthe's, wanneer zij tegenover de huísheerlijke eigenzinnigheid van Sganarelle, de ‘précise’ eischen, aan den goeden smaak gesteld door Célimène, het zwartgallige recht-door-zee-gaan tot onheuschheid toe van Alceste, en de lichtgeloovige dweperij van Orgon en Madame Pernelle pleitten voor een zich plooien naar het algemeen gebruik, voor een' glimlach over grappen, die op het kantje waren, voor wijsheid met mate, voor rekkelijkheid in geloofszaken, kortom: voor die ‘prudence’, welke Gassendi aanprees, als ‘la mère de toutes les vertus’. En zoo zien wij ten slotte den schepper der meesterstukken, waaruit ik hier eenige grepen deed, zeker niet breken met alle gezag, maar wel zich los maken van de gezagsvórmen, waarbij het verleden had gezworen: overlevering, boekenwijsheid, strakke leefregelen, de kérk bovenaan, om voortaan zich in laatsten aanleg te beroepen, eerst op ‘la cour’ en dan op ‘le public’[30], dat wil zeggen: het vrijzinnige schouwburgpubliek der voorste rangen, van welks gunst ‘le grand divertisseur’ zich doorgaans wel verzekerd achten mocht[31]. Hoe ánders stonden al die dingen in het Duitschland van Thomasius! Men behoeft, om dat in te zien, niet te treden buiten zijne eigene geschriften. Híj óok had niets liever gedaan, dan van de Pandectengeloovigen en de scholastieke Lutheranen om hem héen in beroep te gaan bij eene, hem welgezinde, in zijn' trant opgeklaarde openbare meening. Nochtans, waar was zoo iets, nog geen veertig jaar nadat de verschrikking en verwildering had opgehouden van den dertigjarigen oorlog, in de Saksische landen te vinden? Onder den adel? Zijne geslachten waren meerendeels aan den grond geraakt door de versplintering hunner vermogens bij het deelen der nalatenschappen, door huwelijken steeds binnen den zelfden kleinen kring en door het onvoorzichtige beleggen van spaarzaam gekweekte overschotten[32]. Dan onder den burgerstand? Daar drukten drankgewoonten en mededinging van buitenlandschen invoer het welvaartspeil, trots alle pogingen tot beterschap, ter neêr[33]. Maar er was misschien eene welgestelde boerenbevolking?

Die kwam al evenmin omhoog, belemmerd, naar zij beweerde, door de sterk gestegen arbeidsloonen[34]. Hadden dan niet de hoogeschólen voor het minst eene krachtige keurbende gekweekt? Hoe konden zij het hebben gedaan? Het tafereel, dat de 'Vernünftige Gedanken' ons van het studentenleven ophangen, is alles behalve stichtelijk[35]. Het begon al tot vóor kort met den groentijd, welks uitspattingen pas onlángs ten koste van heel wat moeite en arbeid waren onderdrukt[36]. Veel bedenkelijker echter dan dat úitgeroeide kwaad, was het nog altijd voortwoekerende euvel van leven op te grooten voet; de naweeën dáarvan drukten op geheel het latere bestaan. Menig 'studiosus' verteerde wel 500 rijksdaalders 's jaars, die na den studietijd, juist wegens zijne brooddronkenheden aan de academie, blij mocht zijn, zoo hij voor zich en zijn gezin er 200 bijéenscharrelde, en dat met allerhande pluimstrijkerij jegens machtige beschermers, met lofredenen, puntdichten, opdrachten, waardoor de vervaardiger ten aanzien der geadresseerden steeds dieper wegzonk in onzelfstandigheid[37]. In het bijzonder weidde de schrijver uit over de verdrietelijkheden van het, in zoo'n toestand bediende, predikambt en van het edele beroep der pleitbezorgers. Wat goeds, vooreerst, kon men verwachten van een' geestelijke, die na een' leertijd, geweven uit verdord dogmatisch onderricht en schunnige levenspraktijken, eene standplaats had verworven langs den gewonen weg van bedelarij en oogendienst, of liefst nog door verzwagering met een' 'superintendent'[38]? Van deugdzaam gedrag en christelijken wandel hadden noch zijn léermeesters met hunne léssen, noch zijne kameráden met hun vóorbeeld hem iets geleerd. Homiletiek en Catechetiek waren hem als een gesloten boek gebleven. Het eenige wat hij kende, was scholastieke 'disputatie'. Dat bracht hij dan ook, ten believe zijner machtige patroons, wekelijks op den kansel[39]; een preêktrant, fatsoenlijker misschien, maar veel minder vruchtbaar, dan, bijvoorbeeld, de 'Academische Zondagstoespraken' van Caspar Knittel 'e sociëtate Jesu', los in den mond, zelfs profaan somtijds in den trant van pater Abraham a Santa Clara, maar altijd pakkend, ja, ook treffend nu en dan.[40]. En met den advocaat stond het al even slecht als met den predikant. Als hij niet af en toe wat bijverdiende door in zijne vrije uren een romannetje van liefde te vertalen, kwam

hij met een gezin niet toe. Eer hij tien daalders mocht in rekening brengen, viel daar een heirleger na te snuffelen van ‘consulenten’, ‘decidenten’, ‘respondenten’, ‘quaestionarii’, ‘commentatores’, ‘systematici’, en tusschendoor bleef het dan altijd zaak, een oog in het zeil te houden, dat niet zijn tegenpleiter ondershands met den rechter hem een' poets speelde. Waren tenslotte de 10 daalders eerlijk verdiend, zoo moest hij minstens 16 in rekening brengen wegens de versleten zolen van zijn' klerk, die ze had te innen, en de hooge waarschijnlijkheid, dat de ‘cliënt’ in elk geval zou afdingen.[41]. Neen waarlijk, van de hoogescholen gelijk zij waren, van de kweekelingen, die zij feitelijk loslieten op de maatschappij, viel onder zulke omstandigheden (Thomasius gaf zich dienaangaande niet over aan zelfbegoocheling) gezagoefenende steun in den kamp tegen getabberde en gebefte behoudzucht geen oogenblik te wachten.

Wat dan? Hier komt nu eindelijk de oplossing van het raadsel, dat onder de uitweidingen tot dusver misschien wel eens door den lezer, maar niet een oogenblik door den schrijver is uit het oog verloren. Het verdient opmerking, dat reeds de jonge beginner op het moeilijke pad van academisch onderwijs geven met het antwoord op de daar juist gestelde vraag: ‘wat dan?’ terstond is klaar geweest. Als (zoo luidde het) eene wereldwijze kern, bereid en bij machte om hem een' ruggesteun te verzekeren in het aangezicht des vijands, onder zijne Neder-Saksers ontbrak en dreigde te blijven ontbreken, dan moest het zijn werk wezen, zulk eene kern te vormen, zich een publiek, gelijk Molière had gevonden, uit zijne leerlingen te scheppen. Dàt was het doel, waarop hij volbewust al aanstuurde met zijn eerste ‘programma’ over navolging der Franschen, dàt ook het richtpunt bij het opstellen van zijn nog veel uitvoeriger collegeplan, twee jaren later. Men leze den aanhef:[42] ‘Chr. Thomas slaat de studeerende jeugd een ontwerp voor, hoe hij een' jongen man, die zich ernstig heeft voorgenomen, God en de wereld eenmaal in het burgerlijke leven rechtschapen te dienen, en als een “honnête et galant homme” zich te gedragen, binnen drie jaar denkt bekwaam te maken in de philosophie, alsmede in de afzonderlijke vakken der rechtsgeleerdheid.’ Hij zal daartoe (dus heet het verder) be-

ginnen met eenige grondregelen tot richtig redeneeren, waarbij tegelijk het verstand zijner leerlingen zal worden gezuiverd van vooroordeelen. Dàn wil hij zich wenden tot ‘het rechteroog der wetenschap: de historie’, en achteréen handelen over geschiedenis der wereldsche dingen, der kerk en der wijsbegeerte. Vervolgens komt de practische philosophie aan de beurt, ethiek met inbegrip van natuurrecht en met bijzonderen nadruk op de leer der driften, alsmede op de hulpmiddelen tot eene goede opvoeding. Voorts: politiek met uitéenzetting van nuttigheid en bestemming des staats. Daarbij sluit zich dan aan: eene uitweiding over de private politiek van het dagelijksch leven, hoe men achter de zwakke zijden van zijne medemenschen komen, handig zich redden, een gesprek voeren, en uit allerlei dingen profijt trekken kan. Eindelijk nog ‘oeconomie’, oftewel de kunst om een vermogen te verdienen, te behouden, en zonder gierigheid noch spilzucht te besteden. En wanneer nu ten slotte al die voorbereidingen achter den rug zijn, dan komt nog (‘als aanhangsel’ zou men haast zeggen!) het onderwijs in de instituten van werkelijk geldend, niet Iustiniaansch, civiel recht, van leenwezen, staatsbestuur en protestantsch kerkrecht.

Een twintigste-eeuwer zou wel zeker zeer verbaasd zijn, zoo ooit een rechtsleeraar, zelf een-in de ‘encyclopaedie’, laat ons zeggen in het jaarboekje van de juridische faculteit der Leidsche studenten, zich zijn' leerlingen voorstelde met zulk een onderwijsprogram. Andere tijden, andere behoeften. De behoefte, waarin Christian Thomas begreep bovenal te moeten voorzien, was nu éenmaal: vorming, in de plaats der geleerden-als-dusvér, van beschaafde jonge lieden met veelzijdige belangstelling, bruikbare kennis en gezond oordeel; van ‘gentlemen’ kortom, als de apostel Paulus, ‘le galant homme’ bij uitnemendheid, zoover immers ook hij allen alles had willen zijn[43)]. Dat verklaart bij dezen man van piëteit de nieuwerwetsche inrichting zijner lessen, bij dezen, zélf maar ten déele ontbolsterden, natuurmensch zijn hechten aan een boek als van Gracianos, bij dezen burgermanszoon zijn breken met de zwart-lakensche dracht, zijn' kleurigen rok en zijn zijdgeweer. Trouwens: gewijzigde colléges, onderricht in hoofsche vormen, vóorgaan in zwierige kleedij, dat één en ander was bij het werk der opvoeding,

dat Thomasius met zijne studenten vóor had, nog nauwelijks het voornaamste. Krachtig zal hij in zijn pogen tot het polijsten der Saksische jonkers zijn gesteund door eene nieuwigheid, die Samuël Strijck te Halle had ingevoerd: het gebruik, dat professoren studententafels hielden. De aardige bijslag tot zijne zeer bescheiden bezoldiging, dien Thomasius aan dat gebruik te danken had, is den jongen huisvader wel verre van onverschillig geweest. Toch: hóofzaak was hem wêer dat vóordeel nìet. Hij greep ook dít middel aan om zijn' betalenden gasten, plompe plattelandsridders veelal, manieren te leeren; manieren, nu ja, tevens in de beteekenis van schoon linnen en vertrouwheid met mes en vork; maar bovenal in zedig optreden, gekuischten tafelkout, gepast-vrijmoedigen zin, en, dit het allerliefste! breede wereldwijsheid[44].

Als Ernst Landsberg uit zijne knappe schildering van Thomasius' leven en werk het ‘facit’ trekt, kenschetst hij dezen éerst als ‘Aufklärer’. Daarop herneemt hij zich met in de geschetste beeltenis trekken aan te wijzen, die, over het algeméen, niet de begínnende ‘Aufklärung’, veeleer slechts de látere eigen zijn. Om te eindigen met heel eene réeks van eigenschappen, waar zijn held met de geestesrichting, aangeduid in het, aanvankelijk hem opgeplakte, etiquet, niets had te maken[45]. Onder alle vóorbehoud zou wellicht tegenover die weifelende slotsom dít zijn te stellen: ‘Aufklärer’ in den zin van verstandsmensch als, bijvoorbeeld, Reimarus is Christian Thomas nooit geweest. Daarvoor was hij veel te veel man van gevoel, gevoelsópwellingen, gevoelswaardéeringen, kortom: veel te veel vóorlooper van den genialen zonderling, die juist geheel de ‘Aufklärungs’-beweging zich het krachtigst in den weg zou plaatsen: Jean Jacques Rousseau. O zeker, Thomasius was een gezonder natuur. Nochtans, wien éenmaal de oogen zijn opengegaan voor de verwantschappen tusschen die twee geesten, hij ontdekt nieuwe gelijkenissen van stap tot stap. Reeds in de opsomming der eigenaardigheden, die, volgens Landsberg zelven, scheiding maken tusschen Christian Thomas en de ‘Aufklärer’ zijns tijds, vindt men meer dan éen, welke de Haller professor met ‘le citoyen de Genève’ gemeen heeft. Doch andere staaltjes van overeenstemming komen daarbij, die, mits men rekening houde met het verschil in

plaats en tijd, inderdaad treffend zijn te achten. Zelfs is er somtijds een merkwaardig samengaan op zeer bijzondere punten. Wie, onder het bestudeeren der verhandeling over hekserij[46], het betoog ontmoet, hoe moeilijk het is bewijs te leveren van het wonder-karakter zelfs der ongewoonste gebeurtenis, herinnert zich terstond het veel bekendere pleidooi voor dezelfde stelling in 'la profession de foi du vicaire savoyard'[47]. Spreekt, voorts, niet eene moeilijk te miskennen geestverwantschap met den schrijver der 'Lettre à M. D'Alembert'[48] uit Thomasius' onverholen weêrzin tegen een' nergens genoemden pen-virtuoos, die in zijne romans bij vóorkeur manzieke deerntjes uitbeeldde[49], of ook uit dat kort-afgebeten woord: 'Denn es ist besser, man redet von obscoenen Dingen gar nicht'?[50]. Veel sprekender, intusschen, dan zulke ontmoetingen in het beredeneeren van zekere afzonderlijke vraag, of in het misprijzen eener bepaalde letterkunst, zijn evenwijdigheden in smaak en vóorkeur, waar zij op breedere schaal zich ons vertoonen. En zie, ook zulke ontbreken niet. O zeker! Gold het hier de schoonheidswaarde aan te geven der proeven van talent voor romanschrijven, ons door Thomasius en door Rousseau nagelaten, het zou ongerijmd wezen, met 'La nouvelle Héloïse' het houterige minnedicht in proza, waarop het Mei-nummer 1688 der 'Vernünftige Gedanken' zijne lezers vergastte[51], of ook de gedeeltelijke vertaling eener Portugeesche novelle, een negental maanden later daar verschenen[52], zelfs maar te noemen op denzelfden dag. Slechts is het daarom hier niet te doen. Het komt aan op eene zielkundige vergelijking. En dan schijnt het niet gewaagd, bij alle verschil in kunstenaarsgaven, den jongen Hallenser 'docent' met zijne, in vrije avonduren[53] los daarheen geworpen, maandelijksche praatjes, ook op dit stuk éenes geestes te noemen met den veelzijdigen burger van Genève. Zelfs mag men dan, wanneer men acht geeft op zijne vóorliefde voor de zelf-ontleding van gevoelige harten onder pijnlijke, hunne genegenheid zwaar beproevende omstandigheden, wellicht hem kenschetsen als een' Rousseau - in het grove en kleine - 'avant la lettre'.

Maar de overéénkomst, in hoofdlijnen, tusschen de denken gevoelsrichting dezer twee hartstochtelijke hervormersnaturen bepaalt zich niet tot punten van aanraking in beider

letterkundigen smaak. Welke trek springt wel scherper naar voren in de gelaatsuitdrukking van Jean Jacques, dan zijne onstuimige geestdrift voor het denkbeeld der gelijkheid? Uit de drievoudige omwentelingsleuze is de middelmoot wel zekerlijk van hem[54]. En nu weêr Thomasius. In tegenstelling tot een aantal 'voorname juristen en theologi' (hij zelf bracht het hun nog eens met welgevallen te binnen in de 'Zueignungsschrift an meine Feinde'[55]) leerde reeds de 'Onderrichting in de Goddelijke rechtsgeleerdheid'[56], dat goederengemeenschap de aanvánkelijke vermogensordening was geweest, en Adam eenigen bijzonderen eigendom nóch van God had ontvangen, noch onder zijne kinderen verdeeld. Later, in het October-nummer 1689 der 'Vernünftige Gedanken', keert hij tot het denkbeeld onzer natuurlijke gelijkheid terug. 'Het onderscheid', lezen wij daar ter zake eener verhandeling, hoe men 'Standespersonen' opvoedt[57], 'tusschen edel en onedel is door ménschen gemaakt. Bij de mededeeling Zijner natuurlijke gaven richt zich de Schepper daarnaar niet, en allerminst naar de hedendaagsche misbruiken op dat stuk.' Trouwens: reeds even te voren kon men deze, als uit Rousseau geknipte, zinsneê hebben ontmoet: 'Het is een der ernstigste vooroordeelen, dat wij aan de natuur een tal van dingen toeschrijven, die van gewoonte en opvoeding afkomstig zijn[58].' En zooals er gelijkenis bestaat op dit aangelegen punt, is hetzelfde het geval met hoofdstellingen uit staats- en volkerenrecht. Al wie tehuis is in 'le contrât social', kent den vermaarden 'passus' aan het slot van kapittel VIII[59] 'Il y a donc' (zoo begint dit stuk) 'une profession de foi purement civile dont il appartient au souverain de fixer les articles, non pas précisement comme dogmes de religion, mais comme sentiments de sociabilité sans lesquels il est impossible d'être bon citoyen ni sujet fidèle.' Nu laat zich, natuurlijk, tusschen den schrijver van dat 'paradoxale' boekje en den vervaardiger der 'academische verhandelingen' het groote verschil niet wegredeneeren, dat, als de eerste spreekt van 'den souverein', hij bedoelt zijne republiek, en als de ander spreekt van de 'respublica', hij bedoelt zijn' souverein. Afgezien echter daarvan: ligt niet het aangehaalde stuk slechts iet of wat verder op dezelfde lijn, waarlangs ook Thomasius zich bewoog met zijn kernachtig[60] 'In

eene republiek kan er niet anders wezen dan één oppergezag'? En wat eindelijk het volkenrecht betreft, wij weten allen, hoe, op aandrang van Madame Dupin de Chenonceaux, Rousseau zich ertoe heeft laten vinden, het 'projèt de paix perpétuelle' van den abt de Saint Pierre om te werken tot een beknopt en sierlijk pleidooi[61]. Hij mocht dan niet alle rooskleurige verwachtingen van den woordenrijken geestelijke deelen, de welsprekende aanhef van zijn zelfstandig bewerkt uittreksel zeide aangaande zijne vredesgezindheid genoeg. Minder bekend is, op dit stuk wederom, de gelijke stemming van Thomasius. De VII^{de} 'disputatie' aan het slot der 'Onderrichting in de Goddelijke rechtsgeleerdheid' handelde over een ernstig pogen om den kring der rechtmatige redenen tot oorlogvoeren, gelijk die voorheen getrokken was, belangrijk te vernauwen. Had nog, bijvoorbeeld, de gevierde professor der 'theologia moralis' te Salamanca, Franciscus a Victoria, in den genoemden kring opgenomen geweigerden vreedzamen doortocht en afwijzing van een verlangen naar handelsverkeer,[62] Thomasius bleek van gewelddadig opgedrongen bezoek of koopmanschap al even afkeerig, als van slachting, brandstichting en plundering uit wrevel wegens eene afgeslagen huwelijksaanvraag.

Het zou ditmaal te veel moeite kosten, al zou het anders de moeite zeker loonen, den dieperen grond, hetzij van gelijken aanleg, hetzij van overeenkomstige levensbeginselen na te sporen, waaruit eene zoo opmerkelijke veelheid is omhoog geschoten van samenstemmende neigingen bij die twee denkers, te éénen male elkander vreemd[63]. Toch: op een' enkelen zeer diep liggenden trek, in beider gemoedsgesteldheid even beslist voorhanden, kan hier wel een oogenblik worden gewezen. Het is de, bij Thomasius reeds aangeduide, zin voor waarheid en waarde van het onberedeneerbare, een zin, dien wij ook in Rousseau's persoon en arbeid, hij moge dan nóg zoo gaarne schermen met 'de rede', doorgaande aanwezig vinden. 'Hoe vele dingen', schreef eens de zeldzaam indrukkelijke man, 'wordt men alleen door het gevoel gewaar zonder er reden van te kunnen geven!'[64] En een ander maal: 'Ziedaar hoe het komt, dat zoo veelszins de krachtige, heilzame stem van het innerlijk gevoel tot den schoot van waarheid en deugd een' mensch terugvoert, dien

zijn misleide denkvermogen had op een dwaalspoor gebracht.'[65] Zulke uitingen onder meer hebben, en niet ten onrechte, Jean Jaques den roem verzekerd van een der groote wegbereiders te zijn geweest voor de romantiek. Het heeft altijd zijn bezwaar, de min geruchtmakende padvinders, die voor zoo'n pionier eener machtige beweging alwéer den bodem hebben geëffend op hunne beurt, óok eenigermate te tellen onder hare vóorloopers. Maar anders: zou het wel heelemaal zonder grond zijn, zoo men de historische beteekenis van Thomasius poogde saam te vatten, door hem te kenschetsen als een' heraut der romantieken in de dagen van Louis quatorze?

W. VAN DER VLUGT.

Eindnoten:

1) Maandschrift October 1689 p. 842.
2) Maandschrift Maart 1688 pp. 267-270.
3) Maandschrift Maart 1688 pp. 329 seq.
4) 'Diss. acad.' I (1773). 'Diss.' XXI pp. 808 seqq., 811 seqq., 860 seqq., 855 seqq.
5) Eodem pp. 814 en 829.
6) Maandschrift Maart 1688 pp. 421-442. Ook Von Tschirnhaus zelf deed in zijne anti-critiek (Juni 1688 pp. 761-795) even geheimzinnig. Pas p. 819 werd, in deze polemiek, voor het eerst Spinoza's naam genoemd.
7) Maandschrift Augustus 1689 pp. 599 seqq.; 628.
8) 'Introd. ad phil. aul^{m}, seu lineae primae libri de prudentia cogitandi et ratiocinandi' (1688). Cap. III.
9) Men vergelijke hier ook uit het Augustusnummer 1689 van het maandschrift p. 647. In hoofdzaak was hetzelfde reeds geleerd in de 'Inst. iurispr. divinae'. Men zie b.v., achteraan, de 1^{e} stelling der 2de 'disputatio': 'Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu'.
10) 'Von Nachahmung der Franzosen'. (D. Literaturdenkmale 51 (1894)) blz. 19.
11) Voorbeelden: 'Non enim qui parum habet, sed qui plus cupit pauper est' (p. 283). 'Datur aliquid in medicina, quod nec dici, nee scribi potest' (p. 284). 'Fide, sed cui, vide' (p. 286).
12) L^{o}. 1°. p. 29.
13) Januari 1688 p. 59.
14) April 1688 p. 548.
15) October 1689 pp. 933, 935.
16) December 1689 p. 1049.
17) Februari 1689 p. 110.
18) Maart 1689 p. 156.
19) April 1688 pp. 453-456.
20) April 1688 pp. 459-576.
21) Julian Schmidt sprak van 'Albernheit' in 'Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland'. I (1862) p. 172.
22) Om de haverklap ontmoet men woordvormen als 'maszen' (voor 'vermits'), 'dannenhero' en 'wannenhero', en wat zegt men van dit taalbloempje: 'von einer retiréen Dame'? (Maandschr. Mei 1688 p. 645).
23) April 1688 p. 534.
24) L^{o}. 1°. p. 540.
25) L^{o}. 1°. pp. 546-550.
26) L^{o}. 1°. p. 567.
27) Acte I scène IV.

28) Acte II scène VII.
29) Fr. Bouillier. ‘Histoire de la philosophie Cartésienne’ I (1868) pp. 563-570.
30) Zie de betoogen van Dorante tegen het slot van ‘La critique de l'école des femmes’.
31) Gelijke neiging om ook in zijn land de algemeene oordeelen van het burgerlijke leven te verheffen tot beslissende instantie treft men in U. Huber's ‘Oratio de pedantismo’. (Maandschrift Januari 1690 p. 73).
32) Maandschrift Februari 1688 p. 145.
33) Eodem.
34) Eodem.
35) Januari 1689 p. 49.
36) Maart 1688 p. 323.
37) ‘Zueignungsschrift an meine Feinde’. § 6.
38) Men zie ook de 11 plagen, opgesomd in het geschrift ‘Vom wohlgeplagten Priester’. April 1689 pp. 271 seqq.
39) Januari 1689 pp. 49-51.
40) April 1689 pp. 245-271. Cf. Januari 1688 pp. 15 seqq.
41) April 1688 pp. 450 seqq.
42) Ernst Landsberg, ‘Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft’. 3te Abth. 1er ‘Halbband’. ‘Text.’ 1898 pp. 76, 77.
43) Maandschr. Maart 1689 p. 174.
44) Ernst Landsberg. L^{o}. 1°. pp. 108 en 109.
45) L^{o}. 1°. p. 107.
46) Diss. acad. II (1774) p. 707.
47) ‘Oeuvres complètes’ de J.J. Rousseau (Hachette) II (1873) p. 270.
48) ‘Oeuvres complètes’ I pp. 178 seqq.
49) Maandschrift Augustus 1689 pp. 656 seqq.
50) Eodem October 1689 p. 930.
51) Pp. 629 seqq.
52) ‘Agnes de Castro’, Mei 1689 pp. 137 seqq.
53) Januari 1689 ‘Vorrede’ p. 29.
54) ‘Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes’. (‘Oeuvres’ I pp. 71 seqq.).
55) § 9.
56) B.v., achteraan, in de 8e ‘disputatio’.
57) P. 912.
58) P. 911.
59) ‘Oeuvres’ III p. 388.
60) ‘Diss. acad.’ III (1777) p. 98.
61) ‘Extrait du projet de paix perpétuelle’. ‘Oeuvres’ V. pp. 310 seqq.
62) ‘Relectiones theologicae’. Rel. V ‘de Indis’. Cf. Th. Walker, ‘A history of the law of nations’ I 2nd ed. p. 223.
63) In de geschriften van Rousseau schijnt Thomasius nergens te zijn genoemd.
64) ‘La nouvelle Héloïse’. Partie I, Lettre XII ‘Oeuvres’ IV p. 37,
65) ‘Correspondance’. Année 1769. Lettre 993, à M. de... ‘Oeuvres’ XII p. 149.

Een teleurstelling.

Is. Querido, *De oude Waereld*. - 'Koningen'; 'Zonsopgang'.

Deze beide boeken, de eerste van een cyclus, die een grootsche, dichterlijke paraphrase van de geheele geschiedenis der Oostersche Oudheid moet worden, zijn reeds zoo lang in de handen van het publiek en zijn door zoovelen besproken, dat een uitvoerige inhoudsopgave hier achterwege kan blijven.

Het spreekt van zelf, dat wanneer een man van Querido's uitgebreide belezenheid en verstandelijke gaven zulk een arbeid onderneemt, de uitkomst belangwekkend zal zijn. Wanneer wij bedenken hoeveel moed er noodig is voor het ontwerpen, hoeveel volharding voor de uitvoering van een vervaarlijke onderneming als deze, dan zullen wij althans voor den schrijver ontzag kunnen voelen, al bracht zijn werk de grootste teleurstelling in de Nederlandsche letteren sedert het verschijnen van 'De koele Meren des Doods.'

Er zullen vele letterkundigen zijn, die zich Querido's voortreffelijke studies over Baudelaire herinneren. Had de schrijver zijn eigen werk kunnen beschouwen met denzelfden vernuftig kritischen geest, die 'Les Fleurs du Mal' ontleedde, dan zou hij stellig niet tevreden zijn geweest met wat hij in 'De oude Waereld' heeft bereikt. Het lijkt wel, of hij ontijdig de eerste ruwe schets van zijn werk in het licht heeft gegeven, onder invloed van de begrijpelijke vrees, die zoovelen onzer overmant, dat zij den oogst van jaren moeitevolle studie en overdenking niet zullen binnenhalen.

Het zou niet meer dan kiesch geweest zijn, te zwijgen over het fiasco van een verdienstelijk auteur, die zich misrekend heeft, als niet hij en het meerendeel der critici hadden blijk gegeven van een verblinding zoo vreemd en zoo volkomen, dat het noodig wordt ronduit te spreken.

Een schrijver behoeft zich niet aan voorschriften gebonden te achten, maar de criticus is niet vrij, want hij vertegenwoordigt het artistiek geweten van de gemeenschap. Een onbeduidend of een slecht geschreven boek is minder schadelijk voor de cultuur van een land, dan een blinde kritiek. Geen verhaal of artikel verschijnt, dat niet voor velen zijn nut kan hebben. Er zijn menschen, die genieten van de Sinclair's grappigheden of leeren van de wetenschappelijke snippers uit een Zondagsblad. Maar een kritiek, die vergeet, wat in de kunsten bereikt is en een minderwaardig boek prijst als een meesterwerk, verlaagt den *standaard* van voortreffelijkheid en ontwricht het nationaal oordeel - wat voor een vormende litteratuur als de onze een ramp is. In elke beschavingsphase, die zich van de oude wetten heeft bevrijd, maar het nieuwe evenwicht van het algemeen gevoelen nog niet gevonden heeft, is er zeer werkelijk gevaar, dat door de verwarrende opvolging van proefnemingen en strijdige theorieën, de eeuwig menschelijke verlangens schuil gaan, die de diepe grondslagen zijn van alle waarachtige en standvastige kunst. Dat gevaar bestaat niet in een gemeenschap, waar zich het drama of de architectuur langzaam, zonder stoornis uit bescheiden beginselen tot groote volkomenheid heeft ontwikkeld. Het is licht te begrijpen, waarom in het Engeland van Elizabeth, of het Athene van Pericles, of in Japan vóór de Europeesche invasie kritiek overbodig was: iedere beginneling had den standaard van een grootsche traditie voor oogen. Maar de nieuwe Hollandsche letterkunde vond weinig voorbeelden om als standaard te dienen en is er nog niet in geslaagd, een nieuwe school te vormen met algemeen erkende opvattingen. Allerwegen wordt nog geëxperimenteerd en steeds formuleeren kleine groepen letterkundigen hun idealen in nieuwe tijdschriften. Van den aanvang af zijn werkwijzen en grondstellingen verdedigd en bestreden met een bruutheid, die vaak in de grofste persoonlijkheden ontaardde; van den

aanvang ook hebben coterieën het werk van hun leden geprezen met overdrijving, die even onwaardig was als hachelijk voor ons nationaal inzicht. Meer dan ooit hebben wij thans in Nederland behoefte aan belezen en onpartijdige beoordeelaars, die niet alleen een kunstwerk op zichzelf weten te verstaan, maar ook zijn betrekkelijke waarde kunnen bepalen, vergeleken met de scheppingen der groote meesters uit oude tijden en vreemde landen. Die alleen kunnen ons genezen van onze chauvinistische zelfoverschatting.

De nieuwe Nederlandsche letterkunde is nog in haar kindsheid. De groote pioniers, evenals van de schilderkunst, schijnen te rusten en de jongere talenten zijn schaarsch. De nieuwe taal is nog niet gevormd. In de groot-epische poëzie is niets, in de dramatische poëzie zeer weinig tot stand gebracht. Wij hebben niet veel litterair geschiedkundig of litterair wijsgeerig proza en geen groote levensbeschrijvingen; de wijze kritiek is zeldzaam; onze wetenschappelijke werken worden geschreven in een taal, die erbarmelijk is naast ‘De Sterrenhemel’ van Kaiser, of ‘De Bodem van Nederland’ van Staring; de journalistiek is slordiger en oppervlakkiger dan die der vorige generatie.

Er is sedert 1880 zeer veel verdienstelijk werk gedaan in verzen en in romankunst, maar geen dichter of romancier van de eerste grootte is bij ons aan te wijzen, zelfs geen baanbreker van den tweeden rang, zooals Chateaubriand of de Quincey, die de menschelijke ziel waarlijk *nieuwe organen* hebben gegeven, waardoor onvermoede gebieden aan ons zijn geopenbaard. En de kritiek, die deze dingen voorbijziet en de middelmatigheid in hyperbolen prijst, verloochent haar heilige functie en bewijst een land, dat voornamelijk in kunsten en wetenschappen wenscht uit te munten, den slechtst denkbaren dienst.

Wat de Nederlandsche critici van Querido's laatsten arbeid gezegd hebben, bewijst hoe onvoldoende ze dien hebben bestudeerd en hoe geheel hun de standaard van beoordeeling ontbreekt, waarvan hierboven is gesproken.

De stijl, vooral van het eerste deel, is stellig de minst gelukkige, die voor een werk van zulken omvang kon gekozen worden. Zelfs de zuiver verhalende fragmenten zijn overladen met spitsvondigheden van zinswending en

vergezochte beeldspraak, die soms in louter bombast ontaardt; en de beschrijvingen zijn schatkamers van barbaarschen pronk. Het zou onbillijk zijn den heer Querido alleen aansprakelijk te stellen voor het gebruik van dezen schrijftrant. Reeds de Tachtigers hebben veel meer in hun kunstige zinnen willen pakken, dan proza dragen kan. Maar wat te genieten is in een schets van een tiental bladzijden, wordt een marteling in een werk van twee-en-twintig hoofdstukken en het moet erkend worden, dat 'De oude Waereld' onleesbaar is.

Wanneer begaafde critici en het lezend publiek zoo geheel anders schijnen te oordeelen, kan dit alleen verklaard worden uit verkeerd begrepen vereering voor de tradities van een school, die veel waardevol werk heeft gedaan in het zuiveren van onze aesthetische moraal en van ons schoonheidsideaal. De nieuwlichters streden voor oprechtheid en oorspronkelijkheid van uiting; onechte versiering of versiering naar het patroon was hun een gruwel. Dat ze in hun diepe liefde voor de nieuw begrepen 'werkelijkheid' en de pas ontdekte mogelijkheden van onze taal veel meer gaven, dan de lezer kan bevatten, is begrijpelijk. Maar ook reeds in hun praktijk, zoo al niet in hun theorie, lag de kiem van een oordeelsfout, die noodlottig zou worden voor wat men met onbedoelde ironie 'woordkunst' heeft genoemd: de liefde voor versiering als versiering. Onder de epigonen zijn er velen, die deze misvatting van hun leeraars tot een grondbeginsel hebben gemaakt, maar hun diepzinnige voorschriften vergaten. Nieuwe conventies verdrongen de oude. Het fantastisch optuigen van overvolle zinnen, het verschikken van de woordorde, het weglaten van kleurlooze partikels, het munten van nieuwe woorden, het ongewoon gebruik van synoniemen - dat oorspronkelijk, hoewel vaak leelijk, ten minste een poging was tot oprechter uiting - werd een procédé. De nieuwe rhetoriek, even hol als de oude, maar veel pretentieuzer, was geboren. Ons litterair proza is gemaakt tot een gewrocht van gekunsteldheid, pronkerij en valsch gevoel, waaraan alle waardigheid en soepele kracht ontbreekt. Het is verwonderlijk, dat ons belezen volk zóó onder den indruk is gekomen der mogelijkheden van wat de Engelschen 'impassioned prose' hebben genoemd, dat

het zich blijkbaar nooit heeft afgevraagd, welke eischen de taal van een roman of een groote compositie in verzen, een verhandeling of een geschiedwerk heeft, in tegenstelling tot een ode, een sonnet, een novelle. Het pijnlijke en leerzame in deze zaak is, dat een geheele generatie van schrijvers door deze mode, dit moderne euphuïsme wordt besmet en jaren lang zichzelf en een lijdzaam volk van lezers heeft gemarteld; dat wij onszelf bijna een halve eeuw geweld hebben aangedaan, om tegen beter weten in, zulk een stijl te bewonderen en na te volgen; dat wij onszelf wijs hebben gemaakt, dat het mooi en diep is. Wat een gezonde lach zal er door Nederland gaan, als we te avond of morgen tot bezinning komen en den ban van omslachtigen wansmaak verbreken!

De heer Querido is in dit opzicht een der ergste zondaars. Hij drijft den sierlust op de spits met archaïsche, dialectische, buitenlandsche of louter fantastische spelling, als in ‘couleur’, ‘blixem’, ‘kley’, ‘peerd’, ‘cier’, ‘wierd’, ‘schroeyen’, wat wellicht pittoresk moet heeten, maar wat wij in rond Hollandsch ‘aanstellerij’ noemen. Met de tropen is het niet beter gesteld. Hier is een voorbeeld van vergezochte vergelijking, waarbij de parodiek bedoelde taal van Costard en Armado bleek is: ‘Darius voor wiens streng straffende speuring de rijken onderdoken als versch broed naar den nog drogen boôm van een volgehageld vogelennest’. Is er bombastischer omhaal denkbaar dan deze: ‘Een plagende slaapjeuk sarde zijn dorre oogen in brand, maar verjoeg de kwellende waakzaamheid van den weerstrevenden geest niet’? De oude requisieten worden soms van den zolder gehaald als ‘d'azuren *transen*’ en ‘het *eeuwige zwijgen* der steppen’; en soms is de metafoor volkomen onzin: ‘Als traag-aanknetterende olie begon het brein der Heiden te ontgloeyen’. En dit zijn niet moeitevol bijeengezochte voorbeelden, maar de eerst gegrepene uit een grooten voorraad.

Doch in veel gewichtiger technische zaken schiet dit werk tekort. Als er een stelregel is, waarop de heer Querido zelf, terecht, meer den nadruk heeft gelegd, dan op iedere andere in zijn kritieken, dan is het: dat een beschrijving nooit een inventaris mag worden; dat een kunstenaar moet

uitmunten door de keus van het karakteristieke détail. Wanneer men nu echter de beschrijvende gedeelten, bijvoorbeeld van het eerste hoofdstuk der ‘Koningen’ ontleedt, dan blijkt hoe weinig vernuft bij den bouw is gebruikt. De kunstgrepen, toegepast om éénige orde te stichten in den warrewinkel van fraaie en wonderlijke zaken, welke tentoon gesteld moesten worden, zijn van het kinderlijkste allooi. In de besprekingen van dit boek is herhaaldelijk de naam genoemd van Flaubert, den geduldigen ‘werker met de vijl’. De vergelijking, hoe goed bedoeld ook, is pijnlijk voor Querido, want ze brengt de talrijke, hoogst gelukkige vondsten in herinnering, waarmee de groote Franschman juist de moeilijkheden van beschrijvende passages heeft opgelost. Er is hier slechts ruimte voor één aanhaling.

‘Sur la boiserie sombre du lambris, de grands cadres dorés portaient au bas de leur bordure des noms écrits en lettres d'or, et de tous ces grands carrés noirs sortaient ça et là quelque portion plus claire de la peinture, un front pâle, des yeux qui vous regardaient, des perruques se déroulant sur l'épaule poudré des habits rouges, ou bien la boucle d'une jarretierre au haut d'un mollet rebondi’.

Waarmee te vergelijken zijn de goedkoope schakels, van Darius, die ‘bestaarde...’ (p. 11), ‘Darius staarde wezenloos in de verte, naar...’ (p. 13). ‘Hij zag star naar...’ (p. 13). ‘Wel keek de Gebieder ook naar...’ (p. 14); en van de vruchten, die ‘te scheef weggewrongen(!) waren.’ (p. 16).

Maar, afgezien van spitsvondigheden, is er een natuurlijke groepeering van materiaal te verkrijgen door wat men de schilders-visie zou kunnen noemen. De heer Querido heeft echter heel geen moeite gedaan, om zich de omgeving van zijn Koningen in de ruimte te denken, als een tastbare werkelijkheid, met relief en schaduwen, perspectief en eenheid van verlichting. Zijn interieurs en landschappen zijn de achtergronden van een fotografisch atelier; zijn architectuur en beeldhouwwerk, zijn meubelen en draperieën lijken zoo vlak als een decoratieve fresco. De muren van zijn paleizen eindigen, als in iederen droom, abrupt waar zijn belangstelling ophoudt. Het ontbreekt hem aan gevoel voor plastiek, clair-obscuur, voor het aanvoelen van de ‘stof’ der dingen. Hij bouwt luchtkasteelen, in één woord.

Darius, heet het, kon ‘door de koel-scheemrende nisruimten van den voorhof alles van het verte-landschap rond zijn burcht overzien. Aan den porphyren esplanade-voet vóór het matelooze front van Susa's paleis en weerszijde de monumentaal-marmeren dubbele bordestrap, nevens de gebeeldhouwde zuileningangen... flankeerden groepen lansdragers ..’

Het zijn beschrijvingen als deze, die Herman Robbers doen klagen, dat hij de ‘tafereelen niet heel duidelijk’ ziet. Welk een tegenstelling vormt de volmaakt beheerschte voorstelling van Van Looy!

‘Voor hen uit kromde zich om de schijf van het bleekgele zandperk de zonzijde der arena. En het was, of zij op hen aandringen kwam in de schaduw, met de opeenstapeling van haar naar achteren uitwijkende rijen van zitbanken. Als ringen getrokken op het ronde vlak van een omgekeerden, afgeknotten kegel, ontwikkelden zij zich naar boven’.

Een ander, maar veel merkwaardiger gevolg van Querido's tegenzin in objectiviteit is het ontbreken van ‘stemming’ in zijn tableau's.

‘Ook hij bepeinsde zeer stil, de verten der steenwoestijnen van Judea, de violetvervige bergtoppen van Moab. En overal rondom, trilde een nevelenmist van paarlig-glinsterend lila, waar een week-doorgebroken, matgouden gloed áchter dreef. Tusschen de roode praal der leliën en het uitwolkend zoet der saphraan-crocussen, goudgeel-bewasemd; tusschen de bloedglansige bloemen van granaten en het witte gesneeuw der bloeyende hazelaars en tamarinden; tusschen de ruikerachtige bloesems van citroenen, abrikozen en perziken, voelde de Gebieder het Tyrische purper van zijn mantel, de witte robijnen, smaragden en topazen, als couleurige vlammen vuur spelend op zijn tulband, en de schittering van zijn kleinen stoet, veilig onder Oostersche heemlen opgezwolgen’.

De lezer, die zich de moeite wil geven, dit specimen van onbeschaamd boerenbedrog (dat om meer dan een reden is aangehaald) te ontleden, zal bemerken, dat het samengesteld gevoelselement komt van de woorden en voorstellingen afzonderlijk en dat geen poging is gedaan, om de stemming van het landschap als eenheid te vatten en weer te geven.

Het is zeer noodig na te gaan, met welke middelen de

heer Querido onze zinnen bedwelmt in passages als de bovenstaande, zoodat wij, als de jongeling uit het sprookje, onze zakken met zand vullen in de overtuiging, dat het zuiver goud is. De oprechte schrijver tracht zijn vergelijkingen en overdrachtelijke beelden zoo te kiezen, dat zij den lezer helpen, om het beschrevene in zijn verbeelding klaar te verwezenlijken en de ontroeringen zuiver te beleven. Wanneer Chateaubriand zegt: 'une flotte ionienne baissait ses voiles pour entrer au port, comme une troupe de colombes passagères ploie ses ailes pour se reposer', dan geeft de zeer gelukkige vergelijking ons een innerlijke gewaarwording, die niet door het beeld van het neerlaten der zeilen wordt bijgebracht, maar wel degelijk bij de waargenomen werkelijkheid behoort. Maar als Querido spreekt van cypressen 'roereloos en streng oprijzend als obelisken van zwart-groen gesteent', dan geeft de vergelijking ons een tweede beeld, dat wel mooi en ook wel suggestief is, maar dat het oorspronkelijke geheel verdringt, in plaats van het aan te vullen.

Een tweede voorbeeld. In het boek der 'Koningen' wordt gesproken over Xerxes' barnsteen-glansende oogen. (De Scythen hebben bloedsteen-glansende oogen). Wanneer dit moet beteekenen, dat zijn oogen zoo helder glansden als barnsteen, dan is het een niets-zeggende vergelijking, want zelfs gepolijste barnsteen glanst niet meer dan glas. Wanneer echter tevens naar de kleur verwezen wordt, dan kunnen de oogen weinig hebben bijgedragen, om Xerxes 'den schoonsten man van gansch Iran' te maken. Het is denkbaar, dat in geschiedbronnen over zijn amberkleurige oogen wordt gesproken, wat trouwens weinig beteekent voor wie weet, hoe wonderlijk de oude volkeren kleurnamen gebruikten. Maar veel waarschijnlijker is het, dat Querido de typeering verzonnen heeft. In elk geval zijn bleek-gele oogen weinig bekoorlijk. Doch de naam barnsteen is een machtwoord van zeer bijzonderen klank, waaraan de letteromzetting een zwakken geur van oude tijden geeft. Het noemt een vreemde stof, gevonden op den zeebodem in verzonken wouden uit een vergeten geologisch tijdvak; een stof, die, zooals elk doorschijnend mineraal, een krachtig beroep doet op onze liefde voor sproke-wonderen. Het is een woord, zwaar geladen met associaties, maar het dekt de waarneming in de werkelijkheid

niet. Wanneer Oscar Wilde spreekt van ‘des topazes vertes comme les yeux des chats’ is zijn vergelijking even mooi als die van Querido en bovendien volkomen passend. Querido is tevreden met de schoonheid. In zijn zin fonkelt de trouvaille en de lezer moet van de realiteit maar maken, wat hij kan.

Weer zijn dit niet twee op zichzelf staande voorbeelden, gezocht uit twee dikke deelen. Geheele hoofstukken, zooals dat over den mislukten veldtocht tegen de Scythen, zijn van hetzelfde gehalte. De schoonheid van het geheele boek wordt gezocht in secundaire aandoeningen. Psychologisch is de uitwerking van zulk een schrijftrant verrassend. Wij zien een wereld, niet alleen ‘door een temperament’, maar door een stijl. Woorden, wendingen, beelden zijn niet gekozen om de zuivere, meest volkomen weergave van het innerlijk beleefde, maar ter wille van hun eigen, vaak onpassende kleur en romantiek. Om bijkomstige, soms minderwaardige aandoeningen worden de wettige litteraire ontroeringen vervalscht, verdrongen of kunstmatig versterkt. Zulke opvijzeling moet bladzij op bladzij van zwakke geschiedbeschrijving en poover levensinzicht dekken, zooals hierna zal worden aangetoond; zij dient ook om banaliteit te bemantelen. Zelfs in dit fantastisch verhaal komen nuchtere feitelijkheden voor. Schurft en pest zijn geen onderwerpen voor dichterlijke behandeling en een kanaal is maar een alledaagsch ding, zelfs al schrijft men het met een *c*. De heer Querido neemt geen genoegen met een zakelijke mededeeling en gunt zich blijkbaar geen tijd, om zich de menschelijke gevoelens te herinneren, welke de beschrijving van volksrampen altijd losmaakt en die, zou men denken, alleen reeds voldoende zijn om een passage voor banaliteit te vrijwaren. De schrijver heeft het anders begrepen en neemt zijn toevlucht - precies als de gesmade voor-Tachtigers - tot het goedkoope redmiddel van het wèlklinkend woord:

‘Ettergezwellen doorpurperden hun lichamen en paarse gelaten afzichtelijk; puisten zwollen op en een reuk van zware bederfenis ontwalmde de huizen der aanzienlijksten.’ De natuurlijke gevoelsinhoud wordt, zooals overal, eenvoudig opgeofferd aan een zeer oppervlakkige woord-romantiek. Maar in dit geval is de uitwerking rondweg vermakelijk en de ware kritiek op zulke passages behoort een parodie te zijn. Het is beschamend voor onzen gezonden zin voor humor, om ze nauwkeurig te ontleden.

Dit procédé wordt overigens niet alleen gebruikt voor het vergulden van grondstoffen, welke de schrijver niet de moeite neemt door deugdelijk bewerken tot eigen schoonheid te brengen - op elke bladzij staan volkomen overbodige inzetsels te pronk. Darius besloot het Land van Belofte *alleen* te doorreizen, 'zonder zonneschermdragers en geheimschrijvers, zonder herauten en dartele verweelderiging.' Wanneer verteld wordt, dat Darius ongestoord wil peinzen, zijn vijftien regels noodig om op te sommen, wie zelfs niet toegelaten mogen worden. Intusschen zijn dit uiterlijkheden; - maar nog veel ernstiger grieven moeten worden ingebracht.

Het kostbaarste, wat de negentiende eeuw aan de menigte heeft vermaakt, is de vreugde over de schoonheid en reine geheimzinnigheid van werkelijke dingen. De wereld heeft leeren zien en hooren. Er zijn tegenwoordig duizenden voor wie het licht bereikbaar geluk van een vaas met bloemen, van zang en versierde gebruiksvoorwerpen levensbehoeften geworden zijn; en een steeds groeiend aantal mannen en vrouwen, die, ofschoon zelf geen kunstenaars, ten volle genieten van wat vroeger alleen een enkele kaste begreep: den zomersterrennacht aan zee, de kleurflitsende ijsvogel aan de vijvergracht, het mystieke licht in kinderoogen, het aanminnig modelé van een vrouweboezem, het zoele timbre van een cel en al de andere vertroosting in de grauwheid van het dagelijksch leven.

Het is een boud woord te zeggen, dat de meest roemruchtige Nederlandsche schrijver de fijngevoeligheid mist van menige verpleegster of kantoorklerk. Maar wij weten, dat deze ware helderziendheid groeit in den vrede van een liefdevol aandachtige ziel en niet kan samenleven met zelfvoldane luidruchtigheid. Zooveel is zeker, dat de heer Querido volkomen het begrip mist, van *wat* de stille schoonheidsontroeringen boven alles op aarde begeerlijk maakt. Zijn grove teekening van het uiterlijk der dingen overdekt met bonte versiering staat als een bespotting, ik wil niet eens zeggen naast de prachtige verzen van Boutens of het beste jeugdwerk van Van Deyssel, maar naast de dagelijksche ervaringen, zelfs van de eenvoudigsten, die zuivere kunst liefhebben 'in geest en in waarheid.' Vrijwel iedere bladzij van 'De oude Waereld' bewijst, hoe weinig toegewijde

belangstelling de schrijver heeft voor het uiterlijk voorkomen en den verholen zin van de mooie dingen, waarvan de beschrijving zooveel ruimte bij hem beslaat. Eén aanhaling uit wat waarschijnlijk de meest zorgvuldige schildering in de twee deelen is, moge het bewijzen.

'Eindelijk op een wenk schonk hij in een goudkristallen schaal, trillend in het dithyrambische flonkervuur van een golf diamanten, rooden wijn die glansen spatte met den plotsen weerlicht-gloed van zwenkende goudvisschen in een halfdonker bassin.'

Hoe prachtig lijkt dit bij het eerste doorleven, als wij een oogenblik meezwijmelen; hoe onwaarachtig, uitbundig bij rustig ondergaan. Wat een menigte van begoochelende beelden is hier opeen gedrongen, om den zuiveren ziener in ons te verblinden. 'Goudkristal' is een dwaze poging om den emotioneelen rijkdom van twee kostbare stoffen te verzamelen in één zwaar geladen woord. 'Een golf diamanten' bedoelt ons te overbluffen met vurigheid, overvloed en schittering. Geen der beide beelden beantwoordt aan de waarheid van uiterlijk en gebeuren, of aan eenige diepere waarheid van symboliek in ons. Wat werkelijk gezien kon worden in 'koeldempend halflicht': de gave, gewende handeling van het schenken, de diepe toon van doorschijnenden wijn, de scherpe, stille glimmers als van geribd glas, 'the beaded bubbles winking at the brim' van de kristalschaal - is zoo mooi, dat er geen behoefte is aan bijgesleepte fraaiheden, aan spattende glansen, aan flonkervuur; allerminst aan dithyramben met de hatelijke herinnering aan waanzinnig gillende bacchanten. Hoe liefdevol en zuiver is van Looy's beschrijving van de nachtcactus, vergeleken bij deze gebrekkige visie en dit ondiep gevoel, verholen onder misplaatste heftigheid en weelde.

Er is waarschijnlijk geen taak, die hoogere litterair-technische eischen stelt, dan juist de behandeling van weelderige gegevens; en geen werk waarnaar de oprechtheid en beschaving van den maker zuiverder te schatten is. Hij moet gevoel hebben voor ware verhoudingen, voor harmonie van mooie dingen - die uiterst samengestelde intuïtie voor wat goed samenstemt, die wij met een vaak misbruikt woord 'smaak' noemen. In alle kunst vermengen zich maatschap-

pelijke waarden met aesthetische. In de fabel als in de werkelijkheid zijn de zeldzaamheid en kostbaarheid van een blauwen karbonkel of van zwarte parels van beteekenis. Daarom moet de schrijver ook beschaafd zijn in de gewone maatschappelijke beteekenis en bekwaam tot wereldsch oordeelen. Het bijeenbrengen van mooie dingen zonder smaak of maat is even kinderachtig en onbeschaafd in den schrijver als in den bezitter en het pronken met wat kostbaar is waarmerkt de vulgaire ziel in beiden. Zelfs de schrijver van ‘Salammbô’ en Hérodias’ kan niet worden vrijgepleit van een vrij banale liefde voor opsommingen van namen en wonderlijke zaken, en Oscar Wilde gaat zich vrijmoedig te buiten in alles wat mooi is. Maar Flaubert had meer letterkundige takt dan ieder andere schrijver van zijn tijd, en Wilde's liefde voor schoonheid in natuur en kunst, de eenige nobele trek van zijn misvormde ziel, blijkt zelfs in zijn meest onachtzame werk. De heer Querido weet niet, wat artistieke bescheidenheid is en etaleert zijn rijkdommen met het grofste effectbejag. In de boven aangehaalde landschapteekening (als aesthetisch en psychologisch fragment en als natuurbeschrijving een voorbeeld van charlatannerie) zijn met een doorzichtig voorwendsel het kostbaar purper van een koningsmantel en de zeldzaamste edelsteenen samengebracht met een keur van wonderkrachtige planten- en vruchtennamen. De inventaris van het paleis te Susa is al herhaaldelijk ter sprake gekomen. Zou de schrijver denken, dat barbaarsche milieu's alleen weer te geven zijn door overlading en bontheid van stijl; zooals sommige portretteekenaars schijnen te meenen, dat de teerheid van een meisjesprofiel alleen door zeer dunne potloodlijnen is te verbeelden?

Het was in een gesprek met d'Oliveira, meen ik, dat de heer Querido de uitdrukking ‘de kleur der eeuwen’ gebruikte. In dien zin is er evenzeer een ‘kleur’ der landen, een ‘gevoel’ - wij hebben nu eenmaal geen meer beperkend woord - dat wij in ons opmerken bij het lezen over verre streken en oude rijken, bij het zien en hanteeren van hun voortbrengselen en overblijfselen. Ieder voorwerp heeft een nimbus van kenmerkend ‘gevoel’, waarvoor een kind vaak sensitiever is dan ouderen. Tegelijk met het herkennen van zintuigelijke indrukken her-

kennen wij, maar zelden klaar bewust, de specifieke begeleidende aandoeningen, en zoo is er in of achter de gewone zinnenwereld een ‘dubbel’ sfeer van louter gevoel. Er is een ‘dubbel’ van de meest gewone dingen: van een lucifersdoosje, van een postzegel, van aardappelbloesem, maar ook van een kamer, een landschap, een geheele levensperiode; en wanneer wij zeggen, dat de geur van een weichselhouten griffelkoker ons in een flits het karakteristieke der ervaringen uit onze schooljaren teruggeeft, dan beteekent dit, dat wij, hoe dan ook, den ouden nimbus vatten. Dit opsommende en typeerende gevoel is uiterst moeilijk te objectiveeren en in taal weer te geven. Toch is het van groot belang voor den dichterlijken geschiedschrijver, want geheel oud Egypte leeft in een scarabee, en de essence van Hellas wordt opgeroepen door een palmetversiering. Iedere jongen, die voor het eerst, met onbegrepen ontzag, een Romeinsche munt in de hand houdt, maakt contact met een gestorven wereldrijk en krijgt een indruk, dien hij zijn leven lang herkennen zal in het meest onbeduidende Latijnsche opschrift als in de grootste Romeinsche bouwwerken. Het was het verlangen naar dit geheimzinnige *verwezenlijken* van het verleden, dat Winckelmann als kind dreef naar de poovere antieke overblijfselen te midden der Brandenburgsche zandheuvels. Daar moet hij voor het eerst begrepen hebben, met dieper en wonderbaarder beseffen dan van het verstand, hoe werkelijk dat oude leven was; daar moet hij den duur der scheidende eeuwen mystiek hebben doorleefd.

Had de heer Querido, die zegt de Oudheid lief te hebben, Winckelmann's piëteit gehad en de specifieke ‘kleur’ of verholen atmosfeer der landen kunnen vasthouden, zooals de Quincey in zijn gelukkigste passages of zelfs Gautier, als bij toeval, in een enkelen regel, - wat een waardevol werk zou hij hebben gemaakt. Maar zijn Perzië verschilt alleen van zijn Judea of Egypte door verstandelijk begrepen uiterlijkheden. Er is zelfs heel geen atmosfeer in den dieperen zin van het woord. De reiziger, die zijn indrukken vergelijkt van de fabrieksteden Chatham, Rijssel en Ruhrort, weet hoezeer die verschillen. Hoe ver en hoe vreemd zou dan wel naast het moderne Hollandsche leven ons een oud-Perzisch paleis of een oud-Egyptische tempel lijken, konden

wij ze hervinden? Maar de lezer van ‘De oude Waereld’ komt innerlijk niet uit de gezette plooi; hij behoeft zijn dieperen waarnemer niet anders in te stellen, zooals noodig is voor eeuwenoude gebeurtenissen en verre landen. Het gaat hem innerlijk of hij het opnemen van een groote historische film bijwoont in een Londensche voorstad.

De bovenstaande opmerkingen betreffen Querido's werk als dichter; zijn werk als wijsgeer of ziener dient ook vluchtig te worden beschouwd.

In het snorkerige ‘Boek der Toelichtingen’ bij het eerste deel, lezen wij, dat ‘de sublieme vermogens van het menschelijk genie’ langs andere wegen dan die van geduldige en nauwgezette studie, kennis weten te verzamelen omtrent en inzicht geven in het ‘innerlijk van een historisch tijdperk.’ Na de bestudeering van ‘De oude Waereld’ zal men zich gedwongen zien tot de gevolgtrekking, dat deze sublieme vermogens den schrijver onthouden zijn, of dat hij er althans bij de samenstelling van zijn laatste werk geen gebruik van heeft gemaakt.

De lezer zal zich in dit verband ongetwijfeld het gesprek van Goethe met Eckermann herinneren naar aanleiding van het werk van den dierenschilder Roos.

‘Wenn Euer Excellenz behaupten’, sagte ich darauf ‘dass dem Dichter die Welt angeboren sei, so haben Sie wohl nur die Welt des Innern dabei im Sinne, aber nicht die empirische Welt der Erscheinung und Konvenienz; und wenn also dem Dichter eine wahre Darstellung derselben gelingen soll, so musz doch wohl die Erforschung des Wirklichen hinzukommen?’

‘Allerdings’, erwiderte Goethe, ‘es ist so. Die Region der Liebe, des Hasses, der Hoffnung, der Verzweiflung, und wie die Zustände und Leidenschaften der Seele heiszen, ist dem Dichter angeboren, und ihre Darstellung gelingt ihm. Es ist aber nicht angeboren, wie man Gericht hält, oder wie man im Parlament oder bei einer Kaiserkrönung verfährt; und um nicht gegen die Wahrheit solcher Dinge zu verstoszen, musz der Dichter sie aus Erfahrung oder Ueberlieferung sich aneignen’.

Deze uitspraak is als zoo menig luchtig woord van den wijze, die zoo benijdenswaardig in voorstelling en leven den

gelukvernietigenden strijd tusschen aspiratie en werkelijkheid had bijgelegd, veel diepzinniger, dan op het eerste gezicht schijnt. Het is een zakelijk woord - geen phrase - en het laat geen ruimte voor zelfbedrog. Goethe was een realist (natuurlijk allerminst in den benepen zin van iemand, die alleen kennis neemt van de zinnenwereld) en hij zocht de waarheid op alle niveau's. De wetten, welke ten grondslag liggen aan dieper werelden dan de vertrouwde, moeten evenzeer geleerd worden als de étiquette-voorschriften van een keizerskroning. Dat dieper inzicht, ook bij menschen die geen genieën zijn, langs andere banen komt dan van dialektiek, weet iedere schooljongen, die het bewijs voor een meetkundige stelling vindt. Geduldige concentratie brengt soms plotselinge verheldering. De levensbeschrijvingen van natuuronderzoekers en uitvinders zijn vol van onverwacht gevonden antwoorden op jaren lang bepeinsde vragen. De groote baanbrekers hebben altijd gezwoegd, en zooals Newton zei, geduldig gewacht tot de nacht in helderen dag overging.

De heer Querido verschilt hierin fundamenteel van Goethe, dat hij de waarheid schuwt op alle niveau's. Hij haat objectiviteit. Wat hij ons ook voorzet: een karakter, een zielstoestand, een handeling, een kunstwerk, een godsdienst, een achtergrond - hij vervormt het innerlijk geziene beeld door een proces van uitkeur, opvijzeling, negatie; hij bedekt het met mooie woorden, hij omfloerst het met de scheppingen van zijn fantasie. Hij erkent zijn liefde voor ‘sagen-nevelen.’ Ieder gezond mensch heeft zijn vreugd aan het gevoelsleven, dat uit menschenverhoudingen en verbeeldingsvoorstellingen ontstaat - maar houdt emoties op armslengte, zelf tronend in klaar aanschouwen boven het woelig zielsvolk. Het is een dwaas, die wil ‘óndergaan’ in passie of ‘zich wil verliezen’ in waanvoorstellingen. Had de heer Querido bedoeld een lange sprook te schrijven, dan had de kritiek moeten zwijgen. Niemand zal ontkennen, dat de verhalen uit de ‘Duizend en één Nacht’ of de reisbeschrijvingen van Jan Mandeville aantrekkelijke, ofschoon kinderlijke, lectuur zijn. Maar zoo schrijft men geen geschiedenis. Men weeft geen dierbare droombeelden om een aantal anecdoten over min of meer legendarische personen en noemt dat dieper inzicht

in een historisch tijdvak. Misschien weet niet iedere lezer, dat er van Xerxes uiterst weinig bekend is; zijn levensbeschrijving vult nog geen pagina van de Cambridgeuitgave der Encyclopaedia Britannica en een boek over den grooten koning lijkt daarom noodzakelijk op de gebraden leeuweriken van trouwdiners: heel weinig leeuwerik en heel veel vulsel. De heer Querido heeft zijn held 'geschapen.' Maar dat schepsel is al evenmin een levend mensch als de omringende personen - al is het ook geen abstractie. Het is een droomgestalte in een droomwereld. Dat is weer voor een deel het gevolg van Querido's taal en voor een deel van zijn verheerlijking van hartstocht. Zijn psychologie is vol van 'brandende krijgshaftigheid,' 'wilde woestijndrang,' 'onstuimige hinderlagen' (?) 'de visionaire vaart zijner dichterlijke verrukkingen,' 'heksende droomerijen met hare uitterende, smartelijke heimelijkheden en ineenstortingen van moed en geestdrift,' 'de woelingen en dringingen van vermetel-brandend woord.' Het is lang een geliefd denkbeeld van de romantiek geweest, dat hartstochtelijkheid een eervolle onderscheìding is. De helden van Byron laten er zich op voorstaan, dat hun liefde, haat, wanhoop, wroeging heftiger zijn, dan die van gewone menschen. Zij heeten trotsch als Satan; zij dragen ontzaggelijke smarten; hun minnedriften zijn 'lava-vloeden.' De heer Querido behandelt ook met voorliefde en toewijding de meer barbaarsche hartstochten. Daardoor vormt zich om zijn gestalten een woelige, onreine sfeer, die onmerkbaar over gaat in de hel en het paradijs van waanzinnigen. Na 'zwoelen en koortsigen genotsnacht' komen de 'bloeddonkere droomen,' 'woedende zinsbegoochelingen,' de zwijmelingen, extasen, verrukkingen, vizioenen, 'de zwarte waanzin.'

De fragmenten over de groote godsdienstoefeningen geven weinig meer dan opsommingen van mythologische namen en symbolen, beschrijvingen van plechtigheden en tempelgebouwen; maar alle inhoud, alle begrip, dat komt van persoonlijke ervaring, wordt te vergeefs gezocht. Het is van geen ernstig mensch te gelooven, dat hij van godsvrucht en godsdienst niets heeft beleefd, maar stellig blijkt niets van vrome ondervinding uit deze boeken. De trant waarin hier over de hoogste menschelijke ervaringen wordt geschreven

is ergerlijk. Querido zou ons den ‘Godsvoeler’ teekenen! Hij kent alleen de vervloekingen en boetedoeningen, de vizioenen en het beate zwijmelen van kramptrekkende waanzinnigen. Was er uit het Oude Testament geen waarachtiger geestelijkheid, geen dieper wijsheid te halen? Maar *alles*, wat ons in deze beide deelen wordt voorgediend als godsvrucht, natuurgevoel en liefde is een bespottelijk schijnbeeld. Doch heiligschennis is een waan. Het zuiverste leven kan niet worden ontwijd; het blijft buiten bereik van ieder, die het niet nadert in stil ontzag.

Aldus, schijnschoon naar inhoud en naar vorm lijkt mij dit boek, dat door een koor van beoordeelaars is geprezen als een meesterwerk, gelijkwaardig aan de meest grootsche scheppingen van de wereldlitteratuur.

FRITS HOPMAN.

Louis Bertrand.

Vooral in den beginne vertoont iedere letterkundige beweging een sterk negatief karakter. Haar bestaansvoorwaarde is differentiatie. Knellende dogma's worden afgeschud, nog voordat men zich goed bewust is van hetgeen uit den chaos zal voortkomen. Voor wie het letterkundig leven in Frankrijk gedurende de laatste vijf-en-twintig jaar tracht te overzien, is het uiterst moeilijk, in dit groeiproces een vaste lijn te ontdekken, omdat vooralsnog het vereischte perspectief ontbreekt. Intusschen mogen we één ding vaststellen: dat het intellectualisme, de zuiver rationalistische levensbeschouwing, tot het verleden behoort. Men heeft ingezien dat het absolute niet langs wetenschappelijken weg te benaderen is; dat elke poging daartoe den mensch doemt tot vervreemding van het leven. Juist die sterke drang om het Leven in zijn ware beteekenis te verstaan, die heftige begeerte, de levensproblemen uit te vechten met den vollen inzet der geheele persoonlijkheid: verstand, gevoel en intuïtieve verbeelding - hebben de jongere generatie essentiëele levenswaarden doen terugvinden, die onder bergen van asch bedolven schenen.

> Sortir de soi-même, oublier ce petit monde que l'on est pour soi, s'humilier et s'agrandir à la fois dans une entreprise qui dépasse et qui exalte les forces d'un individu, là est le secret du bonheur.

Daar klinkt uit deze regels, die we citeeren uit het door de Académie Goncourt bekroonde werk van de gebroeders Tharaud: *Dingley, l'illustre écrivain*, een nieuw en forsch geluid.

Als zooveel anderen, die behooren tot ‘la génération de la

défaite', d.w.z. wier gymnasiale studiën omstreeks 1885 voltooid waren, heeft ook Louis Bertrand geleden onder de antinomie tusschen droom en daad. Volgeling tegen wil en dank van Zola; vurig, doch bewust bewonderaar van Flaubert, kon hij zich alleen door een optimistische aanvaarding van het Leven aan het determinisme van zijn groote voorgangers ontworstelen.

Zonder schokken is dat niet gegaan, zijn kunstenaarstemperament werd menigmaal 'en échec' gehouden door doctrinaire opvattingen, zóó zelfs, dat de scherpzinnige Jules Lemaître hem eens toevoegde: 'Monsieur Bertrand, vous êtes un ancien'. Dat deze 'ancien' intusschen bezield was met een onstuimige jonge drift naar vrijheid, daarvan getuigde reeds de licencié van 1897, toen hij in zijn dissertatie schreef: 'L'affranchissement de l'individu, telle est en effet la condition première de tous les grands mouvements d'art et de toutes les fortes civilisations'. Daarvan getuigt niet het minst de overmoed, waarmee hij het universitaire leven vaarwel zegt, zijn boekenwijsheid overboord werpt, begeerig als hij is, het Leven te leeren kennen.

In *Le Sang des races*, zijn eerste groote werk, bruist het leven wars van allen dwang, als primair instinct dat aan zichzelf genoeg heeft.

In zijn biografie van Augustinus daarentegen ziet hij in het leven van den Kerkvader dat van den modernen mensch, die eerst na langen en bangen strijd komt tot 'eeninghe des Geestes'.

Tusschen deze beide werken liggen veertien jaren, waarin zijn talent gerijpt is tot verrassende veelzijdigheid.

I.

Louis Bertrand werd den 20^{en} Maart 1866 geboren te Spincourt, een klein kantonshoofdplaatsje in het departement van de Maas. In dit nevelachtige eentonige Lotharingsche land:

> immense plaine toute plate, coupée de loin en loin par des bouquets de bois, d'où émerge un clocher de village, et qui se perd à l'infini dans les fonds gris du ciel[1)],

1) *Mademoiselle de Jessincourt*, p. 53.

droomde de schoolknaap van het verre Zuiden. In *La Grèce du soleil et des paysages* vertelt hij ons hoe hij als achtjarig knaapje 's winters bij 't haardvuur bladerde in prenteboeken, die zijn verbeelding meevoerden naar Venetië en Rome, naar de cathedralen van Sevilla en Valencia, naar de onmetelijke blikkerende woestijnvlakten ‘pâmés de langueur sous le flamboiement de midi’. In dat boek zegt hij ook, dat hij zijn zin voor kleur- en lichteffecten te danken heeft aan zijn ‘arrière-parent’ Claude Gelée, bijgenaamd ‘le Lorrain’, die, ofschoon in het koude Noorden geboren, zijn gansche leven doorbracht in Italië met het schilderen van zonsopgangen en zonsondergangen.

Ofschoon niet geheel en al immuun tegen het zoet vergif van het moreele nihilisme - wie van zijn tijdgenooten ontkwam aan den invloed van Renan? - vond Bertrand reeds als lycéen in zijn wilskrachtige Lotharingsche natuur een sterk tegenwicht. De jongeling, die in 1885 het Lycée Henri IV als lauréat du Concours général verliet, om aan de Ecole Normale zijn studiën te voltooien, had niets van een decadent.

In de gelaatstrekken van den vijftiger, in dat kloeke, mannelijke gelaat, ‘brûlé à tous les hâles du Midi’, vind ik het wezen van den jongen student terug: een sterk besef van persoonlijke waardigheid; geen zweem van cabotinage; een weinig precieus’; een weinig ‘van verre’ in zijn manieren, niet toeschietelijk tegenover wie hem niet aanstonden, en wier opdringerigheid hij met zijn kleine doordringende oogen, die aan de pastels van Latour herinneren, spoedig placht te doorzien, daarbij geestig causeur, wiens zetten, tintelend van ‘malice’, nooit de perken van het decorum te buiten gingen; kortom een aristocraat naar den geest. In dezen alles vervlakkenden tijd ergert hem de afstomping van het gevoel voor voornaamheid in houding, kleedij en manieren. Zijn aangeboren zin voor zwierigheid, voor ‘pompe’, heeft hem al vroeg met belangstelling voor die rassen vervuld, ‘qui ont conservé le secret des nobles attitudes’[1]:

> J'estime la pompe dans le costume et dans les attitudes à l'égal de la poésie. C'est à mon sens presque toute la poésie de la vie ordinaire.

1) Voorrede van *La Cina*.

> Accomplir un acte pompeux, c'est figurer symboliquement la valeur qu'on s'attribue à de certaines minutes exceptionnelles, c'est faire se toucher un instant la Poésie et la Vie; c'est, durant une exaltation passagère, se proclamer supérieur à soi-même et aux autres, et si je l'ose dire, participer à la gloire du monde. J'en veux au bas matérialisme de notre temps, à nos idées égalitaires non pas seulement de ravaler l'individu à des préoccupations médiocres, mais de tuer dans le peuple et chez tous les êtres instinctifs la faculté qu'ils ont de se hausser parfois jusqu'à la poésie et de la réaliser en eux, ne fût-ce que par la couleur ou la coupe d'un costume, la solennité d'une formule ou d'un geste.

Wie zoo is aangelegd, zal de werkelijkheid niet af beelden in wat ze triviaals heeft, hij baadt ze vooraf in een licht, dat de dingen der stoffelijke wereld verheft tot kunstmaterie.

In een van zijn romans: *L'Invasion*, beschrijft Bertrand een vervallen huis in een volksbuurt van Marseille; woonkazerne voor Napolitaansche visschers, Piemonteesche fabrieksarbeiders en Marseillaansche bootwerkers. Oorspronkelijk is het een patricisch huis geweest, doch langzamerhand in een onbeschrijfelijken staat van vervuiling geraakt: ‘le palais dérisoire de la misère’. Spinnewebben bedekken het lijstwerk en de architectonische versieringen, die in hun roetachtige zwartheid er uitzien als wratten op een oud gezicht....

> Chose étrange! la masure lamentable se transfigure chaque matin dans les rayons de l'aube. Le soleil, surgissant derrière les hauteurs de Notre Dame de la Garde, illumine d'une gaîté soudaine la facade décrépite. Par les jours clairs de cette fin d'octobre, dès les premières lueurs du crépuscule, une coulée d'or se glissait entre les pignons gris des maisons, s'étalait en une nappe splendide sur le pavé boueux et sur les tas d'immondices, gagnait les jambages du portail, touchait, dans les embrasures des hautes fenêtres, les pots de basilic et de romarin, les hardes multicolores qui séchaient à l'air sur des ficelles, et dont les teintes crues, encore avivées par la lumière éclataient comme une bigarrure d'oriflammes. Çà et là pendaient des cabans et des culottes de pêcheurs, en toile bleue goudronnée, qui avaient des luisants d'émail. Mais, en tout temps, sous la pluie comme sous le soleil, la ‘Maison de diamant’ est joyeuse, bruyante d'une exubérance de vie, qui déborde au dehors, qui envahit jusqu'au seuil des maisons voisines. Les enfants pullulent à tous les étages, robustes ou malingres, plantes étiolées ou gonflées de sève, qui poussent avec acharnement sur ce fumier d'indigence et qui toutes, par leur foisonnement indomptable, publient, de génération en génération, la pensée antique et voluptueuse de la race: qu'il est doux de voir la lumière!... De grosses femmes brunes, ayant des anneaux de métal aux oreilles, des fichus semés de fleurs pourpres autour du cou se penchent sur le rebord des croisées, en piaillant d'une voix aigre contre les bambins en liesse; et la pesanteur de leurs seins crève l'étoffe voyante des

> camisoles. Le soir, quand les garçons et les hommes sont rentrés, tout le vieux logis retentit de chansons, de ritournelles de guitares et de mandolines. Dans la désolation et la saleté de cette ruine, l'arrogant bonheur des êtres vigoureux et jeunes s'épanouit quand même, comme un défi tranquille à toutes les méchancetés du sort....

Deze regels dateeren van 1907. Tien jaren te voren vertoefde Bertrand te Madrid, waar hij bouwstoffen verzamelde voor zijn dissertatie: *La fin du classicisme et le retour à l'antique dans la seconde moitié du XVIII*[e] *siècle*[1]. De mannen der Renaissance, zegt hij in dit proefschrift, zagen de Oudheid ‘comme une réalité contemporaine’. De beroemde schilderij van Velasquez: *La Fragua' de Volcano* (de smidse van Vulcanus) vertoont een werkplaats, juist zooals er nog heden ten dage in de voorsteden van Madrid te zien zijn. De smid houdt een witgloeiende kling op het aambeeld. Een van zijn knechts staat gereed om er met den voorhamer op te beuken. Van ter zijde schrijdt een gestalte binnen, waarin we gelijkenis met de smidsgezellen zouden opmerken, ware het niet, dat een lichtkrans zijn voorhoofd omstraalt die de deemstering tot in den achtersten hoek der smidse doet terugwijken. Die verschijning is Apollo. Sprakeloos ontzet staart de leerjongen, vijandig Vulcanus, onbeschaamd haast de knecht met den voorhamer den god in het lichtend gelaat:

> Ces êtres rudes dans les visages de qui monte comme une aube de pensée à l'aspect du Visiteur divin, n'est-ce point la réalité telle que l'art classique l'a conçue, la nature visitée et éclairée par un dieu, qui est l'âme ardente du poète?
> Son seul regard excite jusque dans les dernières profondeurs de l'animalité l'étincelle de la créature. Il suffit qu'il paraisse pour qu'une splendeur revête les corps et que des paroles semblent expirer sur les lèvres....

Zoo ziet Bertrand de hijgende sjouwerlieden op de kade van Marseille: ‘une lumière d'une transparence miraculeuse baignait le troupeau fatigué des hommes de peine.’.

In *La Cina* laat hij zijn held Michel Botteri de schoonheid

1) Aan deze verhandeling in het Fransch ligt een studie in het Latijn ten grondslag over den invloed van Anton Raphael Mengs, den hofschilder van Karel III van Spanje, op de Fransche schilders van zijn tijd: *Raphaelis Mengsii de antiquorum arte doctrina cujus momenti in Gallicos pictores fuerit* (Alger, Librairie Adolphe Jourdan, 1897).

bewonderen van de verminkte oude beelden in den tuin van zijn villa te Tipasa bij Algiers:

> Au centre des pelouses dans tout l'éclat de la lumière, la blancheur des statues antiques resplendissait comme une neige. Le grain du marbre se détachait en un scintillement de mica. Des lueurs couraient sur les épaules divines; les blessures des torses, les mutilations des bras semblaient distiller des gouttes de diamant. Blancheurs rayonnantes et pétries de clarté, les chairs surnaturelles palpitaient d'une vie auguste, comme libérées de la matière, - devenues des formes pures.

Het neo-classicisme nu van het einde der 18e eeuw heeft niets kunnen voortbrengen dan koude, ziellooze ‘pastiches’, omdat de Franschen van die dagen niet meer in staat bleken ‘de recréer en eux l'âme des civilisations antiques’. Den schoonen schijn der dingen vermocht men niet meer als dichter, als kunstenaar te zien. De romantiek met haar matelooze vergoding van het ik, was aanvankelijk ten minste in één opzicht weldadig; ze herstelde het contact tusschen Kunst en Leven. Doch toen zij de psychische hiërarchie omver wierp, door aan gevoel en verbeelding een overwicht toe te kennen, dat aan den wil toekomt, en Droom stelde boven Daad, maakte zij zich los van den bodem die haar had moeten voeden.

Op ‘l'équivoque du romantisme’ is ‘l'équivoque du naturalisme’ gevolgd, de verstarring in een platte copie der werkelijkheid. Zou men niet van een ‘équivoque du symbolisme’ mogen spreken, nu dit uiteengevallen is in een aantal ‘-ismen’, die ieder een cénacle vinden waar men elkander om het hardst verguist?

Stuwkracht van het letterkundig leven zijn in werkelijkheid de groote kunstenaarsnaturen, die, vrij van alle dogma's, het Leven in zijn rijkdom ondergaan. Bertrand moest spoedig inzien, dat een kunstmatige herschepping van het classiek ideaal in onzen tijd een hersenschim is. Nog in 1903 schrijft hij over de gedichten van Joachim Gasquet een voorrede, die als een literair manifest klinkt; doch hoor zijn latere bekentenis:

> Sur bien des points je contredirais aujourd'hui les affirmations un peu juvéniles de cette préface. Je trouve qu'on abuse maintenant du classicisme qui est devenu l'excuse et l'étiquette-réclame de la petite littérature et des petits talents.

Wat intusschen blijft, is, dat Bertrand het essentiëele van

het classicisme in zich heeft opgenomen. Voor hem beteekent classiek zijn ‘la réalisation harmonieuse et complète du type Humanité’; voor hem is de kunst het meest volmaakte zinnebeeld van sociale saamhoorigheid, en vindt ze haar verhevenste uitdrukking in die werken, waarin onder den wisselenden schijn der dingen de onveranderlijke Levenskern wordt blootgelegd.

Wanneer we, het voorafgaande samenvattend, trachten het psychisch beeld te reconstrueeren van den jongen professeur de rhétorique, die reeds in 1899 - twee jaar na zijn promotie - de leeraars-toga aan den kapstok hing, dan vinden we als kenmerkende eigenschappen: een stevig fond van zelfbewust onafhankelijksgevoel; een klaren Latijnschen geest, wars van ideologieën, bij instinct geneigd de tucht van de Rede te aanvaarden en Kunst en Gedachte als een harmonische, onverbreekbare eenheid te beschouwen; een krachtigen, gezonden zin voor werkelijkheid, en een kunstgevoel, dat georiënteerd is op de uitbeelding van kleur- en vormschoonheid.

Vreemd en vijandig voelt hij zich tegenover zoovelen van zijn tijdgenooten, die hun krachten versnipperen in heftige polemiek of in politiek geharrewar. Van het ‘jonge Frankrijk’, waarin krachten sluimerden, die zich eerst aan de Marne en bij Verdun zouden ontplooien, zag hij in de jaren tusschen 1895 en 1900 alleen nog maar de geestelijke bevrijding uit den greep van het deterministisch rationalisme. Had hij de verscheurde ziel van een Maurice Barrès bezeten, met haar afwisseling van opbruisend idealisme en diepe neerslachtigheid, hij zou wellicht aan de wedergeboorte van zijn volk op andere wijze hebben meegewerkt. Maar Bertrand kende niet ‘les explosions farouches et dévastatrices du sentiment’. Voor hem lag het Fransche vaderland niet in de eerste plaats dáár waar de dooden slapen. Zijn vaderland zou zijn aan die zonnige kusten, ‘où la netteté des lignes, la transparence lumineuse du ciel sont conseillères de clarté et de probité d'esprit’. Daarginds in Algiers, waar hij korten tijd aan 't gymnasium doceerde, te midden van die gemengde vlottende bevolking, saamgestroomd uit Spanje, Zuid-Frankrijk en Italië: die sardijnenvisschers, sjouwerlieden en vrachtrijders, zou hij de stof vinden voor zijn ‘romans médi-

terranéens': *Le Sang des races, La Cina, Pépète et Balthasar*, realistische kunstwerken van groote bijzonderheid en van zeer hooge orde.

II.

In *Le Sang des races* beeldt Bertrand het leven uit van de vrachtrijders, die vóór den aanleg der spoorwegen geregeld goederen vervoerden tusschen Algiers en Laghouat. Deze epische schildering is van eene kracht, die aan Zola herinnert. Als we Rafaël, door zijn zwerflust gedreven, tegen den zin van zijn moeder zien dienstnemen in den langen stoet van vrachtrijders; als we dien eindeloozen weg volgen door de woestijn van Bougzoul, langs de kloven van Boghar en Djelfa, en de schrikwekkende zoutmeren der Gandoles overwelfd zien door een meedoogenloos-strakken blauwen hemel, waaruit het zonlicht davert en door de ruimte zindert, dan komt ons die bezielde natuurmacht uit Zola's *Germinal*, voor den geest, die mijn Le Voreux, verslindster van menschelijke energie, welke ondanks al haar verschrikkingen een fascineerenden invloed schijnt te hebben op de mijnwerkers, die een kommervol bestaan vinden in haar duistere gangen, waar de grimmige Dood loert. Maar bij beter toezien, welk een verschil! Bij Bertrand niets van Zola's misvorming der werkelijkheid tot waanvoorstelling. In haar natuurlijke verhoudingen blijvend, is zij bij Bertrand bovendien steeds als lichtgevende materie gezien. Gelijk de Rhôneschippers van Mistral, stralen de vrachtrijders van Bertrand iets uit: avonturenlust en arbeidsvreugde.

Om een onverklaarbare gril laat Rafaël voor een poos zijn patroon in den steek en zwalkt met zijn vriend Pepico door de volksbuurten van Algiers, waar ze hun jeugd op de meest brooddronken wijze uitvieren. Maar opeens krijgt het vrachtrijdersleven met zijn gevaren en wilde poëzie weer vat op hem. Dan ziet hij weer in de stralende morgenzon, in stofwolken gehuld, dien langen wagentros naderen onder het rinkelen der halsbellen en het knallen der zweepen. Zoo zag hij de 'rouliers' eens als knaap, toen hij nog leerjongen bij een zadelmaker was en van zijn kruk opsprong, als ze voorbijtrokken:

> Dans le flamboiement de la route, au milieu du tapage des roues, du tintement des grelots et du cliquetis des traits, la petite mule de volée apparaissait, balançant ses hanches, avec son époussette qui balayait le sol suivant le rythme de la marche et dont les clous de cuivre et les passementeries resplendissaient. Derrière elle, en file profonde, d'autres flammes s'allumaient dans les miroirs à la cime des colliers, dont les hautes cornes recourbées oscillaient comme les piques d'une armée. Leshuit bêtes de l'équipage se déployaient avec lenteur devant le chariot où des piles de sacs tremblants sous les câbles montaient presque aussi haut que les maisons du Faubourg....

Het is deze lichtwerking, die al het gebeuren in dit boek van dat bij Zola sterk onderscheidt. Rafaël en zijn metgezellen zijn wezens met een zeer rudimentair zieleleven; ze worden door driften beheerscht, en toch meen ik dat de scherpzinnige criticus Ernest Charles zich wel zeer vergist, als hij de ‘helden’ van Bertrand op één lijn stelt met die van den schrijver van *Thérèse Raquin*.[1)]

Die van Bertrand zijn reeds hierom boven Zola's *bête humaine* verheven, omdat hun primaire instincten zekere wijding ontleenen aan een sterk gevoel: hun rasbewustzijn.

In zijn *Enquête sur l'évolution littéraire* vertelt Jules Huret van zijn bezoek bij Zola en hoe de groote meester voorspelde, dat de toekomst zou behooren aan diegenen onder de jongeren, die het leven in al zijn verscheidenheid konden weergeven, het zonder doctrinaire opvattingen menschelijk konden zien:

> Je crois à une peinture de la vérité plus large, plus complexe, à uneouverture plus grande sur l'humanité, *à une sorte de classicisme du naturalisme*.

Zola, zijn levenswerk overschouwend, voelde den tijd naderen, waarin het naturalisme verdorren moest, indien het geen nieuwe sappen putte uit wat hij zelf noemde ‘une acceptation plus attendrie de la vie’. De mannen van zijn generatie hadden het leven *ondergaan;* voor een jonger geslacht zou het weggelegd zijn het in vrijmachtigen wil te *aanvaarden*. Eer dit jongere geslacht hiertoe in staat zou blijken, had het zich weer bewust te worden dat kunst geen mandarijnenspel is; dat de kunstenaar zijn roeping vervult niet door het ik te

1) J. Ernest-Charles: Les Samedis littéraires (3me série, pag. 401). Paris - Librairie Sansot & Cie.

vergoden in een ‘tour d'ivoire’, maar door te objectiveeren wat door zijn medemenschen als waarheid en schoonheid wordt gevoeld; dat het te aanvaarden leven niet als doel in zichzelf mag worden begrepen, noch alleen als werktuig tot vermeerdering van kennis aangewend, maar dat het moet worden vergeestelijkt. - Eerst in de werken, die hij ná *Le Jardin de la Mort* (1905) schreef, is bij Bertrand de ‘geestelijke verheerlijking’, als essentieele waarde van het leven erkend, tot een nieuw element in zijne kunst vergroeid. Vooralsnog is, zooals reeds in *Le Sang des races*, ook in zijn Afrikaansche romans *La Cina* en *Pépète et Balthasar*, hetgeen hij verheerlijkt, het Latijnsche rasbewustzijn.

De mensch, beschouwd niet als individu, maar als deel eener ethnologische groep, wordt niet door begrippen geleid, maar door instincten gedreven. Op deze stelling is *La Cina* gebouwd.

De beide protagonisten van het verhaal belichamen twee tegenstrijdige levenshoudingen: Michel Botteri, de sceptischdilettantische; Claude Gelée, de ‘nieuwe richting’, die, het intellectualisme verachtend, levensvernieuwing hoopt van de Daad. De philosophie, het Grieksch, het Sanskriet, de kunstcritiek, de symbolistische poëzie, die Michel en Claude in hun gymnasiumjaren gelijkelijk beoefend hebben, verloren reeds gedurende hun studententijd in hun oogen alle beteekenis; en wanneer zij, om in Algiers een nieuw leven te beginnen, te Marseille scheep gaan, werpen zij hun geheele ‘fatras idéologique et sentimental’ overboord. Althans Claude doet dit; Michel, die als student zich had willen wijden aan de verheffing van het proletariaat en op socialistische meetings het woord gevoerd had, kan, ofschoon hij zijn humanitaire droomen op de werkelijkheid heeft zien stranden, bij de practische, nuchtere levensopvatting van zijn vriend geen vrede vinden. Na zijn ontgoocheling als socialist, had hij het geneesmiddel tegen alle maatschappelijke ellenden gezocht in het Evangelie; - maar een artistiek dilettantisme had hem belet, in evenwicht te komen met zichzelf; - het eindelijk besluit, zich in Algiers candidaat te stellen voor de Chambre des Députés, was vooral genomen op aandrang zijner moeder. Zijn vader, generaal Botteri,

had daar als militair gouverneur een buitengewoon groote populariteit verworven, en bezat uitgestrekte landgoederen in de omstreken der stad. In plaats van te Algiers te doen wat des candidaats is, knoopt Michel er een liefdesbetrekking aan met de dochter van een arm Corsicaansch officier, Félicienne Colonna, bijgenaamd La Cina, een naam dien ze als operazangeres te Algiers had aangenomen. In Italië doet hij zich heimelijk door een priester met zijn maîtresse in het huwelijk verbinden; - niet om voortaan met de schoone Cina in zijn villa te Tipasa het zalig leven te leiden van 'riche désoeuvré', maar omdat hij hoopt uit die liefde nieuwe krachten te putten: 'cet amour avait été pour lui comme un baptême'. De fijngevoelige sceptische besluitelooze Michel heeft zich illusies gemaakt. Te diep heeft hij het intellectueel vergif ingezogen dan dat hij zijn leven vernieuwen kan: hij blijft een gestrande, een 'raté'. Het is Claude die grootendeels de verkiezingscampagne voor hem voert, en - practisch als hij is -, raadt deze Michel aan, het anti-semitisme in zijn program op te nemen, daar hij het anders afleggen zal tegen Carmelo, een echten volksmenner, vurig anti-semiet. Michel walgt van al dat geknoei, wat hem niet verhindert, zelf mede te knoeien; om den tribuun op zijn zijde te krijgen, beproeft hij of deze te koop is voor geld. Er breken relletjes uit, die spoedig ontaarden in Jodenvervolging. Michel, die er nu genoeg van heeft, trekt zijn candidatuur in en springt de straat op om een ouden Jood te verlossen, dien de aanhangers van Carmelo willen doodranselen; hij loopt er een hevigen slag met een knuppel bij op en wordt half bewusteloos naar huis gedragen. Als hij weer hersteld is ziet hij van den nutteloozen strijd voorgoed af. Al zijn schoone illusies vervliegen in rook; zelfs die van levensvernieuwing door een groote liefde. Hij ontdekt in La Cina een zekere bewondering voor vulgair en goedkoop succes; en plotseling komt aan het licht dat ze bewondering voelt ook voor Carmelo. Dan zinkt hij gebroken in zijn geestelijke vereenzaming terug. Had hij den practischen zin van zijn vriend Claude bezeten, dan zou hij te midden van die gemengde koloniale bevolking te Algiers hebben gevoeld, dat alleen het ras-instinct de menschen tot groepen met dezelfde sympathieën en antipathieën vereenigt;

dat het krachtstroomingen schept, waartegen de eenling tevergeefs tracht op te roeien. Zijn vriend Claude, die van het begin af het voornemen had opgevat landontginner te worden, komt in aanraking met een ondernemend Elzassisch groot-grondbezitter, en wijdt zijn verdere leven aan de nobele taak die Bertrand in zijn voorrede voor zijn jonge tijdgenooten afbakent. In die onontgonnen 'brousse', te midden van mastiekboomen, eucalyptussen en dwergpalmen, vindt hij zijn vaderland. Met noeste vlijt gaat hij die wildernis herscheppen in vruchtbare akkers 'où il fera fructifier les réserves d'or et d'énergie, lentement amassées sur le vieux sol natal'.

Deze misschien wel Bertrand's meest substantiëele roman doet ons telkens verbaasd staan over den omvang van zijn kennis op sociologisch, archaeologisch en philosofisch gebied; echter betuigt hij, gepromoveerd op een latijnsche dissertatie en van de klassieke oudheid een kennis bezittende die menig classicus hem zou benijden, in dezen zelfden roman minachting voor literatuur en 'science livresque'. Is zijne eenzijdige verheerlijking van de Daad zonder moedwil? Waarom verzuimt hij in de Préfaces, die de meeste van zijn werken voorafgaan, geen gelegenheid om te smalen op alles wat naar intellectualisme zweemt? Vanwaar die afwijzende, hooghartig-mokkende houding tegenover de Gedachte, die uitbundige, bijna mystieke adoratie van het Leven?

Er komen in *La Cina* regels voor, die we als een geestelijke biecht mogen beschouwen:

Bij 't vallen van den avond slaat Claude Gelée, door de ontginningen, waar de werklieden groote vuren ontsteken, den weg naar de hoeve in. Plotseling, bij de droefgeestige tonen van eene 'psalmodie sauvage et nostalgique', herinnert hij zich zijn jeugd; het ouderlijk huis, de geschoren palmpjes in zijn vaders tuin en de zwart-grijze regenwolken boven het eentonige Lotharingsche land:

> Il se rappela aussi ses premières inquiétudes d'âme, le premier éveil de ses sentiments de nomade, l'exaltation qui l'avait soulevé au collège, en lisant les livres qui lui parlaient de l'Orient et des pays fabuleux; puis sa vie agitée d'étudiant, les conversations avec son ami, les promenades au Luxembourg, et devant le sombre Palais, parmi les fleurs innombrables des parterres et les sphères d'or étincelantes au sommet des sveltes colonnes florentines, - le rayonnement triste du grand bassin

> dans le crépuscule... Comme tout cela était loin déjà! Retrouverait-il jamais des émotions semblables? C'étaient trente années de sa vie, peut-être les plus belles, et les plus fécondes, qui avaient sombré à jamais, gaspillées par lui avec une incroyable insouciance!....

Verspilde tijd! er is geen twijfel aan, toen Bertrand dat woord neerschreef dacht hij terug aan 't Lycée Henri IV en aan de Ecole normale. De kennis, die hij er opdeed, was niet georiënteerd op het Leven. Men proclameerde hoogwijs ‘la décadence de la race latine’; àls Frankrijk nog een taak te vervullen had, moest het die zoeken in wetenschap en kunst:

> On apprenait pour apprendre. On formait des grammairiens, des dilettantes ou des philosophes qui envisageaient toutes choses - comme on disait en ce temps-là, - du point de vue de Sirius ou d'Aldébaran. On avait oublié toute réalité[1)].

Het behoeft niet te verbazen, dat bij een kunstenaar met het temperament van Bertrand de slinger ver doorsloeg naar den anderen kant; dat hij kaaiwerkers, die balken of zakken sjouwen, belangwekkender vond dan geestig causeerende beschaafde lieden. In evenwicht zou hij pas weder komen, nadat hij over de gronden, waarop de levensaanvaarding van den modernen mensch berust, allengs dieper was gaan nadenken.

De tegenstelling tusschen den verfijnden Michel, die steeds onmachtig blijkt zijn aspiraties te verwezenlijken, en Claude, ‘qui vit réellement ce qu'il pense’, vindt men, kantiger, in den roman terug die als tegenhanger van *La Cina* gelden kan: *Le Rival de Don Juan* (1903).

In *La Cina* komen de hoofdfiguren niet scherp genoeg uit, omdat dit boek overladen is met beschouwingen van aesthetischen, archaeologischen en sociologischen aard, en weinig heeft van een roman in eigenlijken zin: expositie en ontknooping ontbreken er ten eenenmale. In *Le Rival de Don Juan* daarentegen zijn kunstbeschouwing en natuurbeschrijving met de handeling zelve tot een organisch geheel vergroeid.

Toegerust met een levendige fantasie, een zeldzaam assi-

1) *La Cina*, p. 17.

milatievermogen en een bewonderenswaardige stijlvirtuositeit, bezit Henri Mautoucher geen temperament en oorspronkelijkheid genoeg, om in eenig genre uit te munten. Hij is geheel ontbloot van zin voor de werkelijkheid. ‘Il rêvait toujours au delà du réel et du possible, comme si la plus mince réalité n'était pas supérieure à tous les fantômes de l'imagination’. Hij begint als kunstschilder; weet zelfs door protectie van invloedrijke vrienden een vrouweportret in het Luxembourg geplaatst te krijgen. Maar op zekeren dag ontdekt hij, dat bij de letterkundigen de wind uit den symbolistischen hoek waait, en nu komt ook hij voor den dag met een gedicht in rythmisch, geassonanceerd proza: ‘La Dame à la Licorne’. Vervolgens zoekt hij het bij Nietzsche, om ten slotte socialistische en humanitaire utopieën te streelen; - maar werkelijke bevrediging vindt hij nergens. Zijn vriend Jean Puig, evenals hij oud-leerling van het Lycée Henri IV, heeft al vroeg een overwicht op hem uitgeoefend, ‘cette fascination presque matérielle de l'être fort sur l'être faible’. Nu vermogend grondbezitter, besluit Jean een reis te ondernemen naar Sevilla in gezelschap van zijn maîtresse Antonia Galliego, en stelt Henri voor hen te vergezellen. La Galliego is de beroemde danseres van het Olympia-theather, en Henri heeft over haar een paar enthousiaste artikelen geschreven. Verrukt stemt hij toe: in het land van den Cid zal hij stof vinden voor een heroïsch verhaal vol zuidelijken gloed en hartstocht. ‘Tonifier l'anémie française en lui infusant un peu de sang espagnol, un peu de vigueur méridionale.... voilà son rêve!’

Na een lange reis over Barcelona en Valencia komt het gezelschap te Sevilla aan, waar Jean Puig een paleis in barokstijl betrekt, waarvan de eigenares, de gravin d'Orgaz, tijdelijk afwezig is. Henri krijgt er een prachtige kamer en installeert zich in een gemakkelijken stoel voor een Louis XVI-tafel om alvast een novelle: ‘Les Bijoux dans les Vignes’ te dichten, waarmee hij de Parijsche confraters zal overbluffen. Hij voltooit die novelle binnen acht dagen, alsof 't een weddenschap gold, in een ‘rage froide, une frénésie de volonté’, waarop een vlaag van moedeloosheid volgt. Met zijn eigenlijken ‘roman héroïque’ wil het niet vlotten.

Jean's bekoorlijke reisgezellin houdt Henri's verbeelding voortdurend bezig; allengs wordt zij hem een obsessie.

Reeds op reis - gedurende het oponthoud te Valencia - heeft La Galliego haar minnaar bekend, dat Henri haar verontrust: zijn strakke oogen, zijn zonderlinge extatische manieren, zijn ignobele handen vooral - alles vervult haar met vrees. Haar vrouwelijke intuïtie heeft in dien man den modernen Don Juan herkend. Henri leeft zich van 't begin af in die veroveraarsrol in, ‘par forfanterie de vice, par pose littéraire’. Eerst ziet hij haar nog door de oogen van aestheet: een schoon Tanagrabeeldje, zooals haar graciele gestalte uitkomt ‘dans la jupe collant aux hanches et tombant à longs plis serrés et réguliers comme la draperie d'une statue athénienne archaïsante’. Maar allengs voelt La Galliego in die stad van vermaak, waar het levensrhythme op de muziek van guitaren en mandolines luchtiger golft, in dat zwoele nachtleven der restaurants in de Calle Sierpes, haar Sevillaansch instinct ontwaken. Ze hoort den nagalm van het applaus, waarmee het publiek van het Olympia-theater haar optreden in het ballet ‘Le Triomphe de Bacchus’ beloonde, en voelt zich voor een oogenblik verwant aan wie als Henri Mautoucher zich in zijn kunstenaarschap drapeert als een priester in zijn toga. Een onbedwingbare lust bevangt haar, de oude dansen der Tanit-priesteressen van Carthago te doen herleven, en door de plooien van haar batisten peignoir wijd omgolfd, beeldt ze, voor Henri's verdwaasde blikken, Salammbô uit....:

> Il voyait jusqu'au délire. Pour lui aussi, toute réalité s'était abolie devant la grande image évoquée par la danseuse. C'était l'éternelle oblation de la Femme, la communion sacrée des sexes! Parmi les souffles tièdes, aux clairs de lune illuminant des golfes chimériques, son âme errait sur les terrasses de Carthage. Il marchait parmi les couples joints à la face du ciel, sous l'immense nuit d'été scintillante d'étoiles. Toutes les délices des siècles morts se déversaient en lui, inondaient son coeur. Elle, toujours immobile, oublieuse de tout, comme dans la ferveur d'un culte, elle jouissait de son triomphe...

Sedert dat oogenblik tracht in Henri de veroveraar zich ongebreideld uit te vieren. Hij krijgt een walg van literaire fictie, en metamorphoseert zijn kamer in een schildersatelier. Slechts in plastische uitbeelding van La Galliego zal zijn verlangen bevrediging vinden. Heele nachten werkt hij door, wanhopig over zijn onmacht het geliefde beeld op het doek

te brengen. ‘Son cerveau se détraquait à ce surmenage forcené.’ Als een polyp houdt de Don Juan-waan zijn brein omvangen, en hij rust niet voor hij het authentieke afgietsel van Don Juan Tenorio, den held uit het drama van Gabriel Tellez, in het ‘Hospicio de la Caridad’ heeft aanschouwd.

Op zekeren dag bezichtigen Jean, zijn maîtresse en Henri, na een dienst in de cathedraal te hebben bijgewoond, de ‘Sacristia mayor’, en als La Galliego verrukt het gouden hart bewondert, waarin de Heilige Hostie wordt opgedragen, maakt Henri er een teekening van en bestelt bij een juwelier een verkleinde nabootsing van dit kostbaar kleinood. La Galliego vindt het geschenk ongepast en neemt het opvallend koel aan. - De laatste hoop, haar te vermurwen, begeeft hem. Hij dwaalt rond als een schim, een bleeke schaduw van zichzelf. Gedachten van zelfmoord besluipen zijn geest. Bij gelegenheid van een bezoek aan den toren van de Giralda-kerk laat hij zich door den cicerone nauwkeurig de plaats wijzen, waar een Engelschman van den bovensten trans naar beneden is gesprongen. Hij herinnert zich dat een oom van hem zelfmoord gepleegd heeft; dat zijn moeder eens in een vlaag van wanhoop zich van het leven heeft willen berooven. ‘Si j'étais capable, moi aussi, de cet appétit furieux de la mort? Qui sait? Oh! si j'avais cela dans le sang!... Si cette fatalité pesait sur moi!...’

Thuis komend van zijn bezoek aan de Giralda, verklaart hij hartstochtelijk La Galliego zijn liefde. Onthutst en ontroerd tegelijkertijd, ziet ze een ondeelbaar oogenblik de mogelijkheid aan van een huwelijk met Henri, dat haar uit het precaire courtisane-bestaan zal kunnen bevrijden. Maar aanstonds doet de gedachte aan Jean, dien ze liefheeft, haar met afschuw het aanbod van den ijdelen zwakkeling afwijzen. Van dat oogenblik verandert Henri's liefde in haat. Het plan La Galliego te vermoorden, en daarna zelfmoord te plegen, wordt een nieuwe obsessie. Met duivelschen list bereidt hij de daad voor: een gefingeerd zaken-telegram van een vriend roept Jean naar Huelva; Henri zelf vertrekt naar Cordova, maar draagt zorg zijn kist met manuscripten in het Palais d'Orgaz achter te laten, zoodat hij een voorwendsel hebben zal er terug te keeren.

Karakteristiek voor den fantast, die altijd buiten de werkelijkheid geleefd heeft: hij acht den moord virtueel voltrokken, zoodra al zijn machinatiën gelukt zijn. De daad zelf interesseert hem niet meer: ‘il n'y avait en lui que l'émoi lyrique, vague, illimité, sûscitant un mirage de force trompeuse qui se détruisit bientôt elle-même et qui s'évanouissait dans l'ironie.’ De lugubere daad is voltrokken; in den killen Octobernacht wacht hij de eerste slagen van het Angelus af om den toren van de Giralda te beklimmen. Weldra galmen, evenals bij zijn eerste bezoek daags voor het feest der Onbevlekte Ontvangenis, de tonen van de Campana mayor neer. Nog eenmaal geniet hij de bedwelming van die donderende klokkensymphonie, die den toren tot op zijn grondvesten doet trillen; dan klimt hij tot den bovensten trans...

> L'horizon de la plaine andalouse se déployait devant ses yeux. Sous les feux de l'aurore, les maisons blanches de la ville de joie se teignaient de rose. Des vaisseaux à l'ancre fumaient le long des quais du Guadalquivir. Il promena sur toute l'étendue un coup d'oeil de maître, et, les bras tendus, les yeux dilatés par une vision splendide, il cria: - Séville! Regarde-mot! Je suis don Juan....

en dan doet hij den doodelijken sprong.

In een doorwrochte studie, genaamd: ‘Le Génie de Gustave Flaubert’, toont Jules de Gaultier aan dat alle personen in de romans van Flaubert éénzelfden trek gemeen hebben: ‘l'erreur du soi sur le soi’; dat al hun gevoelens, al hunne daden voortspruiten uit een zekere noodlottige gave, van zichzelf een waanvoorstelling te vormen en die als werkelijkheid te aanvaarden. ‘Cette faculté de se concevoir autre qu'on n'est’ komt het sterkst uit in het karakter van Emma Bovary, en daarom noemt Gaultier dit vermogen van de ziel ‘bovarysme.’

Gaultier heeft dit verschijnsel op wijsgeerige gronden gefundeerd in een afzonderlijk werk, dat dien titel draagt. Bovarysme, toont hij aan, vormt de basis van een aantal grootsche literaire concepties. ‘L'erreur du soi sur le soi’ beheerscht Jourdain in *Le Bourgeois Gentilhomme*, beheerscht Harpagon, den Misanthroop en de Belachelijke Hoofsche Juffers. Als Shakespeare de bekoorlijke Titania den ezel, die aan hare zijde rust, met liefkoozingen laat overladen, ziet Gaultier in die humoristische fantasie de

onbewuste, geniale erkenning van den triomf der oppermachtige liefde, die het triviaalste object beminnenswaardig maakt en haar fictie als werkelijkheid aanvaardt. Het baat niet dat de Ridder der Droevige figuur telkens aanbotst tegen de harde werkelijkheid; dat de herders, wier kudde hij - in den heroïschen waan, dat het legers zijn - zoo vervaarlijk toetakelt, hem met steenen werpen; dat hij zelf, in een kooi opgesloten, op een ossewagen wordt vervoerd; een nieuwe fictie helpt hem over die wederwaardigheden heen: de werkelijkheid zelf is 'betooverd'! Werden niet eertijds betooverde ridders in een wolk door het luchtruim gevoerd, of wel op een vurigen wagen, op een hippogryph of welk ander monster ook? 'Misschien', zegt hij met ontroerende naïveteit, 'gaat het in dezen tijd wat anders toe met die betooveringen dan vroeger; misschien hebben de moderne toovenaars die gewoonten een beetje gewijzigd.' En met die gelukkige interpretatie wordt alles weer 'normaal', blijft hij de werkelijkheid zien onder den gezichtshoek van zijn subjectief idealisme.

Een accuut geval van dit bovarysme is Henri Mautoucher. Hij lijdt aan 'literaturitis'. Hij kàn zichzelf niet meer zien zooals hij is, omdat zijn verbeelding door literaire waanvoorstellingen is misvormd. Hij meent dat hij een tweede Don Juan is en gaat aan dien waan te gronde.

Is Henri Mautoucher de belichaming van het decadente symbolisme, met nog meer scherpte en klaarheid vertegenwoordigt Jean Puig de reactie tegen de algemeene 'veulerie', de lamlendigheid, waarmee de Tolstoï- en Dostojewski-vereering het Fransche cultuurleven bedreigt. Hoe fel gaat hij te keer tegen die misdadige zwakheid tegenover alles wat ziek, voos en gedegeneerd is! Waar blijft het recht van het individu, wanneer alles wat maar eventjes boven de grauwe middelmatigheid uitsteekt stelselmatig wordt neergedrukt? Die nivelleering zal tot een nieuw despotisme leiden: de tyrannie der arbeiderssyndicaten...

> L'Europe va devenir une vaste Chine! Ce sera le Monde gris à côté du Monde jaune, je ne sais quoi d'innommable et d'immensément morne, un Océan de platitude et d'imbécillité!

Het jongere geslacht wil vóór alles zich ontworstelen aan

het ‘moreele Sedan’, waaraan Jean Puig zijn leermeesters schuldig stelt. Het is de opstand van den Latijnschen geest, die niet kàn, die niet wìl ondergaan in ideologieën, die in alles zoekt ‘la solution nette et définitive.’ Het jonge geslacht wil werken, omdat in de Daad de raseigenschappen gepolariseerd worden, omdat de Daad het eenige middel is tot behoud van traditie en nationale grootheid. Niet de zelfvoldane bekrompen burger, niet de gewichtigdoende ambtenaar, die bedelt om een lintje en zoo weinig mogelijk uitvoert, zullen Frankrijk vooruitbrengen, níet de Michel Botteri's, de Henri Mantouchers, die bloedarme geestelijke aristocraten; maar de ondernemer zal het, de stoute pionier, die in Afrika nieuwe bronnen van welvaart aanboort:

> Je suis convaincu que c'est dans cette Afrique du Nord que la France se retrempera! Ce sont ces néo-Latins qui nous sauveront!

Bertrand kiest voor zijn Afrikaansche romans, bij voorkeur typen uit ‘la plèbe africaine, vigoureuse, entreprenante, prompte à l'action comme au plaisir’, dat wonderlijke mengelmoes van Franschen geest, Spaanschen trots en Italiaansche elegantie:

> Pépète est supérieur, cn tant que valeur sociale, au prolétaire métropolitain d'aujourd'hui, miné par l'alcool et la tuberculose, ahuri par une presse imbécile ou criminelle, asservi ou dégradé, réduit à l'état de bête de troupeau par la tyrannie syndicaliste.

In den sardijnenvisscher Pépète, in den vrachtrijder Rafaël, ziet hij ‘la persistance des éternels sentiments qui donnent un charme naïf aux héros de l'épopée antique’:

> Le Méditerrannéen du peuple, tel que je l'ai décrit, n'a guère changé depuis Homère; même goût pour l'aventure, pour les odyssées de la Mer ou de la Route, pour la vie en parade et en beauté; - même conception du labeur humain, labeur modéré qui ne brise pas les corps et qui n'avilit pas les âmes, même respect de la famille, du père, de l'enfant, de l'épouse féconde, des rites immémoriaux de la naissance, du mariage, de la mort et de la sépulture, - même conscience de la valeur personnelle....[1)]

Met onverholen verbazing, waaraan hooghartige geringschatting niet vreemd is, constateert Bertrand, dat er critici

1) Voorbericht van den nieuwen druk van *Pépète et Balthasar*.

zijn geweest, die *Pépète et Balthasar* voor een naturalistischen roman volgens het recept van Zola hebben gehouden. Wie zijn geestelijken groei heeft gadegeslagen van het oogenblik af waarop hij zijne dissertatie over *La fin du classicisme* schreef, laat zich gereedelijk overtuigen, dat Bertrand geïnspireerd is door *Rinconete y Cortadillo*, een van die verhalen der *Novelas ejemplares*, waarin Cervantes zijn meesterschap in het uitbeelden van 'humbles réalités magnifiquement ennoblies' ten toon spreidt. Reeds toen Bertrand in het land van Cervantes bibliotheken en musea bezocht, moet in de ziel van den jongen professeur agrégé de lust ontwaakt zijn, een modernen 'héros picaresque' te scheppen; hij heeft dien lust geboet in *Pépète et Balthasar*[1].

Een vroolijk stel vrienden inderdaad: die Pépète, die bij ons Joop zou heeten (Pepete is een in Catalonië gebruikelijke familiare vorm van José), 'la coqueluche du quartier', 'le coq de tous les bals', met zijn blonde snorren, zijn lachende blauwe oogen, zijn matrozentrui en zijn wollen baret met roode pompon; - Balthasar de postiljon van de diligence op Aumale met zijn pofbroek van geribd fluweel ('son farouche pantalon tout caparaçonné de cuir'), zijn muts van konijnenhaar en zijn kiel met witte boordsels... Zij vullen het heele boek met hun uitbundigheid, hun zwier, hun ongezouten kwinkslagen. Na een reeks van liefdesavonturen van bedenkelijk allooi huwt Pépète aan 't slot van het verhaal zijn buurmeisje Angèle Micoud. Even als Rafaël in *Le Sang des races* keert hij na zijn afdwalingen tot een geregeld leven terug; het ras-instinct blijkt sterker dan de overmoed. Aan 'vilenies', aan 'saloperies' zelfs ontbreekt het niet in dit verhaal, en toch zijn deze jonge mannen geen gedegenereerden: het is hun zucht naar roem en liefdevermaak, die hen boven het alledaagsche verheft. Stoere werkers op hun tijd, bewaren zij onder alle omstandigheden hun trots. Tot den staat van loonslaaf zullen zij nooit zinken.

In dit boek uit zich iets echt Latijnsch: de moraal van een volk dat blijgeestig is van aanleg, omdat het met volle

1) In het voorbericht van den nieuwen druk verklaart Bertrand, dat de titel, *Pépète le Bien-aimé*, waaronder de roman eerst verscheen, hem opgedrongen was door tijdschriftredacteur en uitgever, uit koopmansoverweging beducht voor een stil etiket.

teugen het zonlicht drinkt, en dat een natuurlijken afkeer heeft van leelijkheid. Pépète en zijn rasgenooten tobben niet; geen zorg voor het hiernamaals met mogelijke vergelding of belooning verontrust hun ‘fruste’ zielen.

Wat Bertrand in *Le Sang des Races* en in *Pépète et Balthasar* bovenal geboeid heeft, is het bonte schouwspel, dat al die volken opleveren, waarvan ieder op Algerijnschen bodem zijn eigen rasinstinct bewaart. Voor den stijl-colorist, in hem waren de beschrijvingen van Rafaël's nomadenleven en Pépète's picareske avonturen studies in locale kleur, waardoor hij zijn palet verrijkte. Doch naarmate hij langer in Algerië vertoefde en zijn blik door den schijn der dingen tot de kern drong, kregen de personen die hij beschreven, de avonturen die hij verteld had, dieperen zin: is hem geopenbaard ‘la série infinie des faits dont ils étaient les aboutissants momentanés’:

> Ils se haussaient jusqu'au symbole, grâce à toutes les idées historiques, sociales, philosophiques et religieuses dont ils devenaient comme les masques dramatiques.

Bertrand vroeg zich af: Hoe komt het dat in die Afrikaansche kustlanden lieden uit Provence, Catalonië, Valencia, de Balearen, Sicilië en Malta zich evenzeer op hun plaats gevoelen? Zou het niet zijn, omdat àlle landen, waarop Rome eenmaal het merk der Latijnsche cultuur heeft gedrukt, ook wanneer zij later onder Arabischen invloed gestaan hebben, tòch in hun diepste wezen Latijnsche landen zijn gebleven? Door de eeuwen heen herkende Bertrand de traditie, die deze volken van Latijnschen stam onderling en gezamenlijk met Rome verbond. En van stonde aan stond zijn doel hem voor oogen. Hij wilde die landen niet langer zien zooals een Chateaubriand, een Lamartine voor hem hadden gezien: in den matten, kwijnenden glans van een tot ondergang gedoemde Moorsche beschaving; hij wilde de eerste zijn, die het moderne Algerië zag als een Latijnsch land; hij wilde dat land zijn adelbrieven toonen ‘en renouant à travers les siècles sa descendance et ses traditions latines.’

Bertrand onderzocht de overblijfselen der Romeinsche architectuur, waarmede de omstreken van Tipasa, Cherchell, Thimgad, Lambaesis en Carthago als bezaaid zijn, en het

werd hem geopenbaard, dat er tusschen het verleden en het heden geen ‘solution de continuité’ bestaat, maar dat de beschavingsfactoren, die de kracht en de eenheid van het Romeinsche cultuurleven uitmaakten, nog altijd potentiëel aanwezig zijn en doorwerken tot op den huidigen dag. Nog altijd straalt de glans der Romeinsche beschaving onverduisterd over het aloude Mauretanië. Het waren Christenbouwmeesters uit Italië (de Italianen zijn altijd de groote *muratori* in de Westersch-Romeinsche cultuurlanden geweest) die de meeste moskeeën op Afrikaanschen bodem stichtten en er den vorm van Romeinsche basilieken aan gaven. De muren der Moorsche paleizen werden met Italiaansch aardewerk bekleed en hun patio's werden geschraagd met zuilen van Carrarisch marmer, die pasklaar uit Italië kwamen. Rijke Barbarijsche zeerovers lieten de voorhoven van hun woningen met beeldhouwwerk sieren door hun gevangenen of door kunstenaars, die van Franschen of Italiaanschen oorsprong waren.

En zoo komt Bertrand, het verleden overziend, tot de conclusie, dat op materieel en intellectueel gebied de traditie nergens is verbroken, en dat de toekomst der latijnsche volken, die om de Oude Wereldzee wonen, ten nauwste samenhangt met hun overwicht op Afrikaanschen bodem.

Bertrand hoopt, dat dank zij den ondernemingsgeest van het jonge Frankrijk, de Algerijnsche kolonie nog eenmaal zal worden wat ze achttien à negentien eeuwen geleden is geweest: ‘un immense grenier d'abondauce; le carrefour où abouttissent les chemins d'Orient et d'Occident; le caravansérail où la pensée de Rome se rencontra avec celle d'Alexandrie et de Jérusalem.’

Die wensch, ofschoon niet altijd nadrukkelijk uitgesproken, vormt het ‘leitmotiv’ van dien heerlijken epischen ‘roman méditerranéen’: *Le Jardin de la Mort*.

III.

Moet *Le Jardin de la Mort* in de ontwikkeling der ideëen van Bertrand een keerpunt heeten, in die van zijn stijl is die roman een hoogtepunt. Nooit van te voren had zijn epische kracht zich zoo rijk ontplooid als thans in de beschrijving

der schoonheden en verschrikkingen van de woestijn, of in de evocatie van die gewijde plaatsen zelve, wier bouwvallen hij nog aanwezig ziet: Cesarea, Thimgad, Lambaesis, Cirta, Carthago.

Zoo ooit een schrijver ten volle hield, wat hij in zijn voorrede beloofde, dan heeft Bertrand dit gedaan in *Le Jardin de la Mort:*

> Décrire, en sa magnificence, le cadre immuable où se déroule tout drame africain, ranimer les débris de cette civilisation romaine dont le souvenir agit encore obscurément dans la conscience des peuples, en un mot illuminer le présent de toutes les gloires du passé, voilà donc ce qu'il a tenté. Derrière la scène où s'agitent les acteurs de ses récits, il a voulu brosser la toile de fond qui en augmentera la perspective et qui lui donnera tout son prestige de noblesse et de poésie.

Van uit het plaatsje Bordj-bou-Arréridj trekken we op een vrachtwagen het land in; we zien de goudkleurige woestijn, ‘la Terre d'or’, in den onmeedoogend strakken glans van de zengende middagzon; de harde blikkerende steppen ‘cuirassées de splendeur par les reflets de la lumière implacable;’ de gestolde zandgolven; we wanen ons in die voorhistorische tijden verplaatst, toen de aarde, nauwelijks geboren, nog nagloeide van den kosmischen brand. En als van lieverlede de schemering over de bergen daalt, en de maansikkel in paarlemoeren glans aan den hemel stijgt, die zich nog in allengs verdoovend zonnegoud baadt, dan lossen zich alle dingen op in een purperen eerst, dan in een donker violetten schemer; we verliezen de notie van vormen en van omtrekken,

> et de cette hauteur où l'on ne voit plus à ses pieds qu'une couronne de reflets pâlissants et le vide du ciel au-dessus de sa tête, on se croit emporté, à travers l'espace, dans l'orbe lumineux d'une étoile!...

Die kleurenweelde roept ons het visionnaire uitbeeldingstalent voor den geest van een Chateaubriand, en we voelen dat in Bertrand toch ook een ‘romantique rentré’ schuilt; dat de jongen die in het vlakke grauwe Lotharingsche land van zonnige kusten droomde, in den verheerlijker van durf en daad niet geheel is ondergegaan. Want ook de ziel van Bertrand is somtijds op de toonhoogte gestemd der geheimzinnige zangen die de winden zingen in de woestijn. Met

welk een innige ontroering beschrijft hij zijn gewaarwordingen bij het hooren van een Arabische fluit:

> ... Oh! qui dira la douceur et la mélancolie de ce chant? Il me suffit de l'évoquer, un instant, pour qu'aussitôt se déroulent sous mes yeux les mornes étendues des steppes africaines, incendiées de soleil, écrasantes de tritesse dans leur immuable magnificence! Ce petit bruit, faiblement modulé par la flûte de roseau, ce souffle ténu qui domine à peine, pendant le jour, la vibration stridente des sauterelles, qui se confond, la nuit, avec les murmures du vent, *il résonne en moi comme la plainte étouffée de ma propre détresse*, lorsque je suis perdu dans ces immensités et que j'appréhende la sourde menace des éléments, l'indifférence inexorable des formes pétrifiées et sans âme qui m'entourent. Il se prolonge douloureusement, comme le souvenir à demi effacé des joies trop brèves de l'amour cueillies avec une hâte fiévreuse aux étapes de la route, - comme l'écho toujours diminué de mes soudaines émotions devant la beauté des lieux, - ces émotions si rapides, achetées souvent au prix d'un long ennui et de véritables souffrances, jouissances délicieuses déjà évanouis au tournant du chemin, voluptés qui nous ont pris tout le coeur et qu'on ne retrouvera jamais plus!.... Et c'est pourquoi je ne puis entendre le chant de la flûte arabe sans que mon âme en soit bouleversée et que des larmes nostalgiques me montent aux paupières!...

En straks, als we de oase van de blanke palmenstad Bou-Saâda naderen, vindt Bertrand de schitterendste kleuren om de palmschachten te beschrijven die zich voordoen als bronzen zuilen van een peristylium; heel dien zonderlingen toovertuin, waar vijgen en amandelen en granaatappelen roerloos in den blakerenden zonneschijn als zware barbaarsche juweelen hangen, en op eens bevangt ons een huivering als we die stille doodsche plek betreden, ‘où tout reluit, où rien ne paraît vivre’, waar de eenzaamheid ons drukt en knelt, omvat als in een wade; - het is, of we in afwachting zijn van een schrikwekkenden, somberen Meester, die heerscht over deze verlatenheid, de Gaarde van den Dood.

Maar dien anderen Doodstuin, waar de brokstukken van tempels en zuilschachten van amphitheaters en Romeinsche baden liggen als knekels op een ontwijd kerkhof, dien tuin weet Bertrand te bezielen met een leven, dat hij als bij tooverslag uit het verleden oproept. Dan krijgen we de gewaarwording, of de tijd heeft stilgestaan. Want de ruïnen van die Afrikaansche steden zijn inderdaad niet dood, omdat in de menschen, die er wonen, onbewust de gebaren en

gedachten voortleven van de vroegere bewoners. Stormen en beroeringen zijn onder de Moorsche overheersching over deze oorden gegaan, maar de zeden en gewoonten, de gansche moreele atmosfeer zijn dezelfde gebleven. In de nomaden, die zich, voor de karavaanherbergen, zoo nobel in hun witten burnous drapeeren, herleeft de Romeinsche *gens togata*; de nauwe straatjes met hun wit gekalkte muren zijn een décor voor de blijspelen van Plautus en Terentius; hier is de vettige, geurende taveerne, omrankt met rozen en jasmijnen, de *uncta popina* uit de satiren van Horatius en Juvenalis. Hier spelen straattooneeltjes, die aan de atellanen der Romeinen doen denken met hun onvermijdelijke oorvijgen, schoppen en knuppelslagen, obscene gebaren en liederlijke praatjes.

Taine beschrijft het Colosseum te Rome in een bladzijde, die ons in vogelvlucht de gansche Romeinsche cultuur van het decadente tijdperk doet zien. Ook Bertrand verstaat meesterlijk de kunst ‘d'illuminer le présent de toutes les gloires du passé’, en al schudt hij ook in jeugdigen overmoed in zijn eerste werken het academisch stof van zijn sandalen, toch voelt men dat Taine en Renan zijn leermeesters zijn geweest en dat hij, misschien onbewust, in die oproeping van het verleden het beste van hun stijl heeft geassimileerd. Zoo beschrijft hij een enkel verminkt Corinthisch kapiteel in het vroegere Cesarea van Mauretanië, en bij den aanblik van dit overblijfsel rijst het beeld van een albasten tempel in al zijn klassieke schoonheid voor ons geestesoog op:

> ... La corbeille, aux dimensions imposantes, est d'un corinthien fort libre, dont je n'avais vu nulle part ailleurs un type semblable. Seule, la base est bordée d'acanthes frisées du bout et recourbées en volutes. De cette touffe de feuillages jaillissent des tiges très sveltes, qui serpentent jusqu'à la moulure de l'abaque, où elles se contournent en spirales. Au centre, une large fleur épanouit son calice parmi des entrelacs végétaux, d'une souplesse et d'une douceur qui donnent presque l'illusion de la nature. Ce corinthien léger et capricieux c'est assurément l'illustration la plus parfaite que je connaisse de la célébre légende hellénique, si jolie et si touchante; le *calathos* funéraire déposé par une jeune fille sur la tombe d'un mort chéri, et, peu à peu, enveloppé, comme d'une sculpture vivante, par les belles feuilles qui poussent tout auprès.
> Mais, ici, les pieuses acanthes se sont arrêtées à mi-hauteur de la corbeille. On distingue encore le tissu frêle de l'osier et les corolles des fleurs offertes qui s'éparpillent et qui fuient par les interstices. Je caresse

> longuement du regard et de la main ce marbre séculaire, moelleux au toucher et jauni comme un ivoire. Certes les hommes d'Afrique capables de jouir de ces formes délicates ne pouvaient être des barbares. On peut juger de leur goût d'après les fûts de colonnes, les chapiteaux, les pilastres les figures colossales qui jonchent le sol de l'Esplanade. On peut même ressusciter par la pensée le mystérieux temple d'albâtre qu'entrevit Marmol, à cttte place. Pour moi, je l'imagine précédé d'un vaste péristyle et surmonté d'un attique sans fronton, où se déployait une rangée de statues. Il était large, ventilé, sonore, tout resplendissant de bronze, de peintures polychromes, égayé de guirlandes, de feuillages, de rameaux en fleurs, véritable verger de marbre, où les oiseaux des frises, les Victoires des métopes faisaient comme un bruissement d'ailes continu, monument d'apothéose tous sa couronne de figures divines, qui, tout en haut de la cimaise, s'enlevaient éclatantes de blancheur, dans le bleu du ciel, tandis qu'aux quatre angles de l'architrave les palmettes dorées des acrotères réfléchissaient en bouquets de rayons les feux des soleils marins.

Te Thimgad mijmert Bertrand tegenover den triomfboog van Trajanus en den tempel der overwinning over de symbolische beteekenis van die bouwwerken.

In den triomfboog vindt de exaltatie van het individu haar hoogste uitdrukking. Die spontane verheerlijking van den overwinnaar, wien men bijna goddelijke eer bewijst, kon alleen opwellen in de ziel van een volk van vrije burgers, aan wie de lage democratische afgunst van onzen nivelleerenden modernen tijd vreemd was. Roept niet Cicero in vervoering uit: ‘O Scipio, o Laelius, gij waart van goddelijken oorsprong!’ En de overwinningsbeelden, de Nikè's van Thimgad en Cirta verheerlijkten de collectieve ziel van het vaderland.

Met een lyrische verrukking bezingt Bertrand het koor dier gevleugelde maagden, wier handen eertijds lauweren vlochten om de slapen der roemruchtige helden, en als hij al die beelden voor zijn zienersoog terugroept, dan zendt hij tot de maagden, die hij aan den horizon ziet aansnellen

> Ailes au vent, l'essaim des Victoires chantantes

een vurige bede omhoog voor het behoud van zijn eigen vaderland:

> Vierges secourables!... Entretenez dans le sang des jeunes hommes de France les mêmes vertus guerrières qui, autrefois, poussèrent leurs aînés vers les plages africaines et qui, après tant de siècles, leur permirent d'arracher aux Barbares ce lambeau de la Patrie Latine. *Préservez-*

> *les des doctrines serviles qui amollissent les coeurs et qui hébètent les intelligences!* Gardez que, par lâcheté ou par lassitude, ils ne laissent périr leur héritage! Enseignez-leur que l'art et la pensée s'étiolent et dégénèrent dans les pays sans vigueur qu'ont déserté l'épée et la charrue et que toute générosité s'éteint dans les âmes, dès qu'elles ne savent plus se sacrifier jusqu'à la mort. Dites-leur que toute noblesse et toutes sciences viennent de vous; et, en leur dévoilant la grâce sereine de vos longs corps onduleux et souples, apprenez-leur que vous êtes belles, o Jeunes filles, autant que vous êtes terribles!...

Toen Bertrand deze gloeiende regelen schreef, was de bevrijding der geesten uit den ban der ‘doctrines serviles’ aanstaande: tien jaren later zou zijn bede op de slagvelden van de Marne en van Verdun worden verhoord.

In het laatste hoofdstuk van het boek zingt Bertrand zijn dankbaarheid uit aan dat heerlijke Afrika, waarvan hij als jongen reeds droomde en waar hij de toekomstidealen van de Latijnsche volken, inzonderheid van het Fransche volk hoopt verwezenlijkt te zien. Die prosopopeia aan Algerië, waarin de geest van Vergilius ademt, behoort tot het schoonste, wat ooit in de Fransche taal is geschreven. Breed, statig sonoor komen de zinnen aangolven, gedragen door een machtig lyrisch rhythme:

> Pays du soleil et de la plus pure lumière! Nourrice des blés et des raisins, terre des marbres et des essences précieuses, mère des statues et des temples, qui trônes dans la pompe de tes colonnes et des tes ares de triomphe, de quels bienfaits ne te suis-je point redevable, depuis le jour, oû, comme une amante, tu me pris, jeune homme nubile, pour m'initier à tes rudes délices et me découvrir tes beautés inconnues ou dédaignées du passant! C'est toi qui façonnas mes sens encore débiles, qui les fis s'épanouir au feu de ton ciel, vibrer au choc tumultueux de tes couleurs et de tes formes. Tu me donnas l'être une seconde fois. Tu m'enseignas le culte salutaire de la force, de la santé, de l'énergie virile. Tu rattachas ma pensée égarée au solide appui de ta tradition, en étalant sous mes yeux la majesté de tes ruines, en me jetant parmi des peuples venus de tous les bords de la Méditerranée maternelle, et dont la conscience est soeur de la mienne!... Ah! puissent-ils, en se retrouvant sur ton sol, reprendre avee ferveur le sentiment invincible de la fraternité qui les unissait jadis! Puisse cette mer, où je suis, redevenir, comme au temps de Rome la Grande, à la fois le symbole et le chemin de l'Alliance entre les nations latines!... *Mare nostrum!* Qu'elle soit notre mer à tout jamais! Défendons-la contre les Barbares. pour refaire l'unité de l'Empire!....

Maar die lofzang op ‘la Sainte Alliance des peuples latins’, hoe schoon ook van stijl, is toch niet het punt van opperste

verheffing in *Le Jardin de la Mort*. Hij zou op Afrikaanschen bodem nog iets anders leeren dan ‘le culte salutaire de la force, de la santé, de l'énergie virile.’ Als eenzaam pelgrim ronddolend in die verlaten steppen, die in hun eeuwige onveranderlijkheid den mensch genezen van ijdele onrust en zelfkwelling, kreeg hij de openbaring van het goddelijke. Zijn ziel dorstte naar de lafenis uit de bron der eeuwige waarheid; zijn geest richtte zich op de dingen die niet van deze aarde zijn: hij vond het geloof terug, waarvan het scepticisme van zijn studententijd, het rusteloos zoeken naar een levenshouding van den kunstenaar in wording, hem hadden afgehouden en vervreemd.

In de eenzaamheid van Bou-Saâda zegt hij:

> Je voudrais revenir en ce lieu, chaque année, comme en une pieuse retraite, pour y rapprendre le sens de l'Eternel et du Divin, pour résister à l'écoulement sans fin des plaisirs et des travaux par où se perd le meilleur de ma vie, pour me suspendre et m'unir à quelque chose qui ne passe point!...

En deze psalmwoorden komen hem over de lippen: ‘Et Dominus in aeternum permanet!’

Over dienzelden bodem, waar de ruïnen tot hem spraken van Rome's macht en grootheid, is ook eenmaal de dageraad van het Christendom opgegaan. Niet ver van Carthago, in het oude Hippo, rust het stoffelijk overschot van den Heiligen Augustinus. De epische worsteling tusschen het heidendom en het ontwakende christendom werd volstreden te Thevestis, Madaurus, Cesarea en Cirta. Op de plaatsen zelve waar de groote Kerkvader had geleefd en gewerkt, herstreed Bertrand diens strijd in de eigen ziel. Hij herlas de *Confessiones* en de *Civitas Dei*. Uit de behoefte, zijn bewondering voor die Christenhelden, Augustinus en Cyprianus, te uiten, zouden *Saint-Augustin* en *Sanguis Martyrum* worden geboren.

Maar ook reeds uit den ontroerenden psychologischen roman *Mademoiselle de Jessincourt*, een jaar voor zijn *Saint-Augustin* geschreven, klinkt het nieuwe geluid, zij het dan ook in andere modulatie. De eerste werken van Bertrand verheerlijkten den overwinnaar in den levensstrijd; met de jaren werd echter zijn ‘culte de la force et de l'énergie virile’ getemperd door een vergeestelijkte ver-

eering van het Leven, en leerde hij de grootheid zien van zelfopoffering en zelfverloochening. Mlle. de Jessincourt, aan wie het Leven de vreugde van de overwinning had ontzegd, vindt den hoogeren zin van haar bestaan in zelfopoffering. Bertrand zou er niet in geslaagd zijn ons met ontroering voor haar lotgevallen te vervullen, indien hij niet-zelf door een levensliefde van hooger orde was aangeraakt!

Zoo dus *Le Sang des Races*, *La Cina*, *Le Rival de don Juan*, *Pépète et Balthasar* loten zijn van één stam, die ook ook *Le Jardin de la Mort* draagt en waaruit we straks nog *La Grèce du Soleil et des Paysages* zien groeien, behooren wederom *Mlle. de Jessincourt*, *Saint-Augustin* en *Sanguis Martyrum* bijeen als vertakkingen van een anderen boom.

Toen *La Grèce du Soleil et des Paysages* verscheen, begroette Lucien Maury dit boek in de *Revue bleue* met deze veelzeggende woorden: ‘Un de ces livres, les plus propres à réhabiliter en nous le sens de la vie.’

Inderdaad, de lezer die, den opzet in de keus van den titel voorbijziende, meenen mocht, dat de auteur hem tot een archaeologisch uitstapje door 't klassieke Hellas noodt, zou bedrogen uitkomen. Zulk een ‘hellénisant’ zou beter zou beter doen den schrijver van *Anthinea*, Charles Maurras, tot gids te kiezen.

Misschien zou hij zich zelfs over al te vurigen ijver van dien cicerone beklagen: immers Maurras vertelt in 't begin van zijn tweede hoofdstuk ‘Athènes antique’, hoe hij op 't punt zijnde een rondreis op den Peloponnesus te maken, om dan daarna nog even afscheid te nemen van Athene, zich op 't laatste oogenblik bedacht en berouwvol zijn valies uitpakte, ‘ne pouvant se résoudre à quitter la face d'Athènes.’

Evenwel, mocht den reiziger de rest van Griekenland onverschillig, en zijn voorname doel zijn, op het spoor van Renan, aan den voet van het Panthenon biddend in gemeenschap te treden met den geest van Pallas Athena, hij zou slechtst van al uit zijn in gezelschap van Maurices Barrès.[1)]

Terecht schrijft de heer Tielrooy in zijn monografie over

1) Wiens *Voyage de Sparte* het licht zag één jaar voor het boek van Bertrand.

Barrès, dat deze als *modern* Franschman ‘alleen zulk een schoonheid kon waardeeren, waarbij zijn eigen Fransche hart was betrokken, en dat hij daarom ook aan Sparta de voorkeur gaf boven Athene.’[1)] Hierin komen Barrès en Bertrand overeen, dat ze beiden afkeerig zijn van alles wat onecht ‘factice’ en ‘poncif’ is. Bertrand zoekt in Griekenland niet den dooden bouwval, waar het den archaeologen om te doen is, maar den levenden in zijn tegenwoordig milieu:

> Si la ruine confère une noblesse au paysage, celui-ci, en la baignant de sa lumière, en la mêlant aux jeux de ses verdures et de ses eaux lui prête une vie et une âme. Elle n'est plus un accessoire, une chose morte, elle est le centre vivant et signifiant de tout un morceau de nature.

Bertrand resumeert in de voorrede van zijn boek de heele letterkundige geschiedenis van een denkbeeldig Hellas, het Hellas zooals humanisten en antiquaren het zich droomden in hun dwaze vereering van medaljes, bronzen beeldjes en bronzen voorwerpen. Die ‘mensonge païen’ is afkomstig uit den tijd der Renaissance. De Romantische school, in de meening daarmede trouw te blijven aan haar eerbied voor de ‘locale kleur,’ nam dat kunstig opgebouwde, onware Griekenland klakkeloos over. Toen kwam de beurt aan ‘la Grèce marmoréenne’, Griekenland zooals Leconte de Lisle en de Parnassiens het zich voorstelden: een ideaal museum, in werkelijkheid uit herinneringen aan Louvre en Britsch Museum opgebouwd; de fries der Panathenaeën moest het gansche oude Hellas symboliseeren. Maar ook die steriele vereering van het koude marmer moest plaats maken voor een nieuwe bewondering: men zocht naar kleur, warmte en bezieling, en men bevolkte het oude Hellas met halfnaakte hetaïren en danseressen naar het model der Myrrhina- en Tanagra-beeldjes. ‘On eut une Grèce en terre cuite après la Grèce de marbre ou de bronze, chère à la génération précédente’. Ten slotte brachten de opgravingen op Creta een nieuw Griekenland aan 't licht, une Grèce ‘modern style’, uit oude teksten saamgeraapt en met behulp van catalogi aaneengeplakt door geleerden en dilettanten, die

1) J. Tielrooy: *Maurice Barrès*. (‘Fransche Kunst’ onder Redactie van P. Valkhoff. - Leiden: A.W. Sijthoff).

Griekenland nooit gezien hebben, *en dat zij het nooit gezien hebben*, dit vooral wekt Bertrand's verontwaardiging op. ‘Wie laat mij het echte Grieksche leven voelen in die moeizaam, kunstig opgebouwde reconstructies? Zou men niet zeggen dat die gewijde heuvel van den Acropolis een soort filiaal is van de Ecole des Hautes-Etudes?’ Bertrand wil de oude steenen en gebroken zuilschachten zien in het landschap, trillend in de zinderende stralen der middagzon, verwazigd in den avondschemer, droomend in den maneschijn. En..... bovenal wil Bertrand ze zien in harmonie met het moderne Grieksche leven, zooals het bruist en klopt aan den voet van de roemruchtige citadel: op het Syntagma-plein, in de Athena-straat of in de Hermesstraat. Want de zoogenaamde leelijkheid, de armoede der Atheensche volkswijken vloekt niet met de onvergankelijke Schoonheid, die van af den gewijden heuvel op de krotten der oude stad neerstraalt:

> Cette animalité vulgaire me réjouit. J'aime que le chemin qui conduit au temple ruiné de la protectrice des artisans - de l'Ergané industrieuse - soit encore tout rempli d'une rumeur ouvrière et commerçante, et que l'activité des vivants rende toujours témoignage à l'exemple et aux enseignements que la Déesse donna jadis.

En waarom zouden we ons ergeren over die open slagerswinkeltjes, waar men langs het trottoir schapen slacht? Werden er niet met even weinig omslag stieren geslacht bij de Panathenaeën, en stroomde het bloed niet zonder ophouden voor het altaar van Athena, zoolang de blauwoogige Godin nog geen ‘anémique symbole d'académie’ was geworden? Zoo de oude Grieken de Schoonheid liefhadden, het was bloedwarme, zinnelijke Schoonheid; zij hadden ook het Leven lief. Het is dwaasheid te verlangen, dat om den Acropolis de ijzige stilte van een museum of een bibliotheek heerschen zal. Op den weg naar Phalerus snorren de auto's; stampende, dreunende treinen rollen aan van den Piraeüs; de bioscopen op het Syntagmaplein stralen helle lichtbundels uit; rondom het Theseion klinken blij-uitbundig de tonen van een ‘strijkje’:

> .... cette confuse clameur d'un peuple qui cherche ses voies et qui se précipite vers la vie, - cela glorifie mieux Pallas Athéné que toutes les phrases de Renan.

Maury had gelijk toen hij dit boek aanprees als een middel om den waren zin van het Leven te leeren verstaan.

Paul Souday vraagt zich af waarom toch Bertrand de literatuur over Griekenland met een boek heeft willen verrijken; waarom hij niet liever aan den voet van den Acropolis achter een stalletje gaat staan om gebakken aardappelen te verkoopen. Een al te goedkoope aardigheid! De zaak is deze: niet in werkelijkheid vindt Bertrand het moderne Atheensche leven belangrijker dan het Parthenon en zijn ganschen stoet van herinneringen, maar ook nu, evenals in *Le Jardin de la Mort*, wil hij 'l'arrière-plan historique' ontrollen; bij ruïnen van het leven spreken dat eenmaal de bouwwerken schiep. 'L'âme des races est éternelle', zegt iemand in *La Cina*; en die woorden vertolken ook Bertrand's intiemste gedachte over Griekenland: 'le sol et le climat demeurant à peu près les mêmes, engendrent chez les peuples qui les subissent des âmes à peu près identiques.'

S. BRAAK.

(*Slot volgt*).

Eene Brabantsche novelliste.

‘Van ongeweten levens.’ Brabantsche schetsen en novellen door Marie Gijsen. - 's Hertogenbosch. Teulings.

Van de schrijvers, die in ons land het leven en de eigenaardige wijze van bestaan buiten de steden weergeven, is Marie Gijsen eene der merkwaardigsten. Wally Moes gaf ons het leven der boeren in het Gooi, Marie Koenen het een en ander van de boeren in Limburg; doch geene is zoo ingeleefd en vereenzelvigd met haar onderwerp, de Brabantschen boeren en boerinnen, als Marie Gijsen. Niet dat ik haar werk bij voorkeur lees. Zij duikt misschien te ver in het Brabantsche onder en laat mij te weinig aan mij zelven over: doch dit zijn alleen de gebreken van hare qualiteiten. De taal en schrijfwijze van Wally Moes is niet altijd even goed en zij mist soms de kunst van groepeering in verhaal en voorstelling, doch onder hare vertellingen heb ik er ééne aangetroffen, die tot het beste behoort, van al hetgeen de Nederlandsche litteratuur in de laatste halve eeuw heeft voortgebracht; zoo sprekend intens, zoo diep menschelijk, dat deze door de beste vertellingen van Maupassant niet wordt overtroffen. Wat is er dan eigenlijk nog meer noodig? Is het niet voldoende tien bladzijden te hebben ‘geschreven voor de eeuwigheid’? In eene courantenrecensie werd bij de verschijning van een nieuwen bundel van Wally Moes met een voorrede van Frans Coenen, gezegd, dat Streuvels een zooveel grooter prozaschrijver is dan de bekende schilderes. Doch ik ken in het werk van Streuvels geen vertelling van dieper gehalte, dan de zoo even bedoelde van haar,

geheeten: *Op hechten grondslag*, indertijd in de verzameling opgenomen, uitgegeven door S.L. van Looy. Vergelijken is gevaarlijk en is dikwijls een uiting van geestes-luiheid en laffe zucht tot overgave des verstands en van den wil.

Niettemin is er iets, dat hindert bij het werk van Marie Gijsen. Men kan het niet een gebrek noemen, doch het doet te kort aan de harmonie van den indruk, dien zij wil weergeven. Het is haar veelvuldig gebruik van dialect, van het Brabantsche volksidioom, gesproken door de tamelijk afgescheiden kaste der Brabantsche boeren. Want de Brabantsche en ook de Hollandsche boeren zijn minder zoogenaamde heeren dan de boer in Limburg is, waar hij evenals in Duitschland en ook in Frankrijk, zich gemakkelijker tot zoogenaamd ‘heer’ kan vervormen. Er is dus een grootere moeilijkheid den Brabantschen boer natuurgetrouw weer te geven, dan den Linburgschen, want de muur rondom de boerenkaste opgetrokken is daar hooger en nergens heb ik meer minachting voor den boer aangetroffen, dan in onze provincie Noord-Brabant Het is niet het min of meer onverstaanbare van de volks taal in het algemeen, want deze is meestal wel te ontcijferen wanneer zij wordt opgeschreven, maar het is de tweeslachtigheid van taal, die er het hinderlijke gevolg van is, welke het nadeel toebrengt aan het kunstwerk. Wat zou men kunnen zeggen van een beeldhouwer, die aan eenige gedeelten van zijn werk ruwe kanten liet, terwijl hij de andere glad afwerkte? Van een aquarel, die gedeeltelijk foto en voor de andere helft gepenseeld is? De taal, waarin een werk is geschreven, blijve intact; en waar de dingen worden gezien en waargenomen, moeten zij nu eenmaal gezift worden door de taal, waarin de schrijver het stuk leven wil vormen. De schrijver gaat bij het weergeven van dialect voor een moment op den achtergrond staan, maar dit mag slechts voor een oogenblik gebeuren, zoo dat men zijne stem niet verwarre met die van personen, die zijne taal niet meer spreken. Men moet *hem* hooren en hij moet weergeven. Het opgaan in de klanken van een dialect is geheel onnoodig en verhoogt niet den indruk, die juist dikwijls wordt bedorven door de moeite aan het verstaan besteed, terwijl de indruk reeds verstoord was door het twee-slachtig taalmateriaal. Wanneer het kunstwerk geheel in dialect wordt geschreven

is het zeker niet *daarom* af te keuren en heeft het recht van bestaan, even goed als dat wat in een beschaafde taal is tot stand gekomen. Wie weet of niet eens een dialect, dat op het oogenblik wordt geminacht, door den een of anderen kunstenaar tot een grootsch taalpaleis zich zal kunnen verheffen. Zoo zijn de meeste beschaafde talen ontstaan. Dit kan nu eenmaal niet willekeurig gebeuren door den een of anderen eerzuchtigen artist. De loop der omstandigheden zal hier alles wel van zelf terecht brengen. Dat neemt echter niet weg, dat op het oogenblik een geheel in dialect geschreven werk, een goed kunstwerk kan zijn, doch het tweeslachtige zal steeds blijven uit den booze. De kunstenaar is nu eenmaal een vertolker der natuur; hij behoeft niet slaafs te copieeren en mag dat ook niet doen en het is genoeg, wanneer hij de ‘natuur door zijn temperament gezien’ weergeeft. Vindt men soms allerlei dialecten in de Ilias, terwijl toch de opgekomen Grieken uit de meest verschillende landstreken naar Troje waren getrokken en dus zoo goed als zeker verschillende dialecten spraken? Naar ik meen, heeft dan ook Flaubert de algemeen erkende meester en meest geraffineerde woordkunstenaar zich nooit aan inlassching van dialectpassages bezondigd.

Het gevolg van Marie Gijsen's veelvuldige inlasschingen van de Noord-Brabantsche volkstaal, is dat hare novellen zijn geworden tot kleine drama's, in plaats van de oorspronkelijk misschien bedoelde vertellingen. Zelden neemt zij zelve langdurig het woord. Wanneer zij dat doet, mankeert het haar niet aan beeldende kracht. Zoo b.v. in het begin van haar novelle *Heihut:*

> Donkere omtrekken van een grauwe hut van twee wilgenknoesten, een bleeke kronkelstreek, die een naakt zandwegeltje deed vermoeden, waren even zichtbaar op de wijde vlakte onder den duisteren hemel. Een ijzige wind blies met snerpende vlagen aan en treiterde de wankele hut.
> Er kraaide een haan, zes slagen reutelde een schorre klok daar binnen. Twee lichtvakken van zwaar overhuifde ruitjes teekenden zich opeens rosgeel in den donkeren wand af. Gestommel werd hoorbaar, 't knarsen van 'n roestscharnier, een stomptrek en 't deurtje kermde open. Uit de flauwe verlichting dook een vrouw op die zich schrap zette tegen den ijswind. Ze ging moeilijk tusschen de wilgen waar 'n bleek lichtsch ntje yan uit 't raam een doffen glans geworpen had over 't ijs, dat ze met haar klomp verbrijzelde om water te putten in een emmertje.

> Achter de hut kraakte ze takken, bracht hout en water binnen, waarna ze 't deurtje hard achter zich toestompte. ‘Brr, wa 'n wijnd!’

De bundel: *Van ongeweten levens* bevat zeven novellen en schetsen van ongeveer gelijke waarde. Slechts in de laatste, *Het meske van Siene*, is een fout van compositie duidelijk merkbaar en wordt de eenheid van het verhaal verstoord door het incident met het kunstbeen, dat met het eigenlijke onderwerp niets heeft te maken. Doch de meeste van de zeven zijn voortreffelijk weergegeven brokken van het leven in de provincie Brabant. Zoo *Heihut*, *Haar recht*, *Oude Cis*, *Driek en Geerte*. Bijna alle geven slavende, zich opofferende vrouwen. Ze zijn stil geresigneerd in de loodzware atmosfeer van hun zwoegend aardeleven. Alleen de godsdienst geeft hun de berusting in hun voortdurend ontberen. De verhalen bevatten de meest gewone dingen, ja, zoo gewoon en zoo alledaagsch, dat waren zij niet door de schrijfster tot gebouwen harmonisch en kunstig samengevoegd en door een overvloed van fijn geziene details, als met kostbare juweelen van observatie behangen, men ze gerust ongelezen zou kunnen laten. Zij zouden niet interesseeren. De gebeurtenissen zijn te weinig buitengewoon Die armoedige huisjes gaat men achteloos voorbij en men weer wel, wat er al zoo wat kan gebeuren, wanneer men die streken doorwandelt. Doch, wanneer men deze novellen leest, staat men verwonderd en bewondert de macht van een zoo groot talent, dat voortdurend de belangstelling kan spannen tot vaste aandacht. Menschen uit een achterbuurt van Amsterdam, zou men zeggen, interesseeren in het algemeen meer, dan zulke onbeduidende aardbewoners, als die zijn van de Brabantsche hei. Wanneer gij zoo'n huisje binnentreedt, meent gij precies te weten, wat daar gebeurt of gebeuren kan. De menschen daar gaan nooit buiten den kleinen kring van hunne levenssfeer. Zij komen niet over den Moerdijk of over de Belgische grens. Hun eenige gang is die naar de kerk en naar het raadhuis. Zij hebben geen paarden, slechts bij uitzondering koeien, maar meest alleen een geit of een schaap. De schrijfster laat dit alles goed zien. Met zulken simpelen eenvoud werd er in Nederland nog niet geschreven. Zelden of nooit vervalt de schrijfster tot valsche sentimentaliteit, doch liefderijk geeft zij weer de

realiteit van de doffe, kleurlooze, bekrompen armoede, die op zoo vele plaatsen in die landstreek wordt aangetroffen. Het zijn niet eens de bewoners van een klein dorp met samengebouwde huizen, die zij hier weergeeft, maar het leven van die arme kleine onooglijke huisjes, verspreid hier en daar over de vlakke Brabantsche hei, neergesmeten in de eenzaamheid van een primitief aardeleven, met een paar spichtige boompjes, met een grasveldje en een paar kippen, een geit of een schaap en een varken. Een kleine vogelkooi hangt hier en daar tegen den muur. Er in zit een kwartel of een merel.

Vooral liefderijk geeft de schrijfster deze menschen weer, en deze manier is zeldzamer, dan men wellicht zou meenen. Meestal wordt in het werk van een verteller een zekere minachting doorvoeld, somtijds zelfs sterke spot of sarcasme. Ook nu en dan treedt een schrijver op met koude onverschilligheid; doch zelden gebeurt het, dat, zoo als hier, het verhaal met wijde sympathie is doordrenkt. De schrijfster staat dicht bij hare menschen en plaatst zich niet op een afstand. Men voelt, dat zij door hen, wanneer zij voorbij gaat in die dorpjes, sympathiek wordt gegroet en zij haar niet als een vreemde beschouwen. Dit bewerkt, dat men tot deze schetsen, in welke stemming men ook verkeere, steeds kan grijpen; hetzij de lezer zich bevinde in droefenis, hetzij in vreugde, hij kan deze verhalen met voldoening in de hand nemen. Van hen gaat uit de wijde berusting, de stille beperking van gedachte- en gevoelsleven, die er heerschen op die groote vlakten van onafzienbare hei, begroeid met kleine dennenboschjes, verwijderd van het rumoer der steden, afgelegen van tram en spoor, vol grijze eentonigheid, met steeds dezelfde geluiden, geluiden van blatende schapen of geiten of blaffende karrehonden.

Van al onze provinciën is geene meer gesloten voor het algemeene Europeesche leven dan Noord-Brabant. Daar is het bestaan nog simpel en weinig verlangend buiten den eigen ouden kring te treden. Is het de landsgrens, die dezen muur heeft opgetrokken, of het Protestantisme van over-Moerdijk? Misschien beide. Friesland ook heeft zijne eigene kracht en taaie eigenschappen van karakter. Het heeft zijn primitieve vormen bewaard, ja zelfs zijn taal is ongeschonden gebleven;

doch de Fries is meer trekzuchtig naar vreemde streken dan de Brabander. Deze laatste is misschien de meest goedaardige, vertrouwelijke menschensoort van ons land, en Marie Gijsen's werk is de duidelijke spiegeling van deze zich weinig schrap zettende individuen.

Den eisch aan de schrijfster te stellen, dat zij het leven der hei verwerke tot kunst zonder de personen zelf grootendeels dialogeerend in te voeren, zou een te hooge zijn. Gedeeltelijk moesten dan ook deze schetsen uit copie bestaan, vooral omdat de individuen zeker niet meer dan een paar maal door haar werden waargenomen en zij waarschijnlijk geen diepere studie heeft kunnen maken van deze simpele menschentypen. Zij heeft een klein feit van hen hooren vertellen, een paar woorden opgevangen, en een enkele kleinigheid was haar voldoende om er een volledige schilderij van te geven. Alleen den titel van het boek zoude ik anders hebben gewenscht. Hij herinnert te veel aan dien van den eenige jaren geleden verschenen bundel van Ina Boudier-Bakker, waarvan de aanhalingsteekens trouwens op het titelblad getuigen, insgelijks korte novellen bevattende, doch meer gebaseerd op de zuivere innerlijkheid, terwijl de Brabantsche schrijfster meer het uiterlijk schijnt te willen penseelen en meer aan de oppervlakte blijft. Eigenaardig mag het heeten, dat de auteurs van de dorpsche zedeschilderingen, niet alleen hier in ons land, maar ook in den vreemde dikwijls vrouwen zijn. Zoo verschenen bijna een eeuw geleden in Spanje de nu verouderde novellen en romans van Fernan Caballero, die Andalusische zeden weergeven, terwijl de nu nog levende gravin Pardo Bazan op geniale wijze van haar Galicische landgenooten heeft verhaald in haar veelomvattend oeuvre, dat artistiek zeker even hoog staat, zoo niet hooger, dan dat van den veelgeroemden veelschrijver Perez Galdós. Grazia Deledda heeft haren geboortegrond, het eiland Sardinië, en zijn eigenaardige atmosfeer aan Europa ontdekt, terwijl Clara Viebig in Duitschland belangstelling heeft gewekt met haar geschiedenissen uit de Eifel. Naast deze verdient onze Marie Gijsen een plaats. Haar talent moge dan al van bescheidener omvang wezen, haar werk is van hetzelfde echte gehalte en stof, de reuk van de Brabantsche hut stijgt er uit op. Het is vooral haar

austère wijze van schrijven, wars van ijdel mooi-gedoe, dat in deze novellen aantrekt en waardoor het komt, dat iemand, die dit boek op zijn tafel ziet liggen, zelden of nooit met tegenzin een blik daarheen werpt, iets wat men niet altijd kan zeggen van meer geraffineerde producten der litteratuur. Toch getuigen deze bladzijden geenszins van een primitieve onbeholpenheid, integendeel, zij verraden meestal eene vaste, zekere hand.

FRANS ERENS.

Buitenlandsch overzicht.

Nabetrachting over den Volkenbond. - Duitschland's schadevergoeding. 26 April 1921.

De Volkenbondsvergadering - wat is er thans nog van overgebleven? Zij mocht alles onderzoeken, alleenig maar 't kritiekste niet, en het is dit kritiekste, dat heden in het middelpunt van ieders belangstelling staat.

Zóó kan het kwalijk verder gaan. Een tweede Volkenbondsvergadering welke de vraagstukken die de wereld in werkelijkheid beroeren ontwijkt, zal anemie der instelling beteekenen.

De leden der eerste Vergadering hebben elkander aanhoudend complimenten gemaakt over hun ‘esprit de conciliation’, die mogelijk maakte althans eenige besluiten te nemen. Intusschen zijn in den boezem van één en dezelfde Vergadering stellingen verkondigd die elkander zoo volledig opheffen, dat er tusschen eene keuze moet worden gedaan, indien de Volkenbond werkelijk leven zal.

In ieder parlement is zonder ophouden hetzelfde het geval. De parlementen sterven daaraan niet. Zij kennen de onderwerping der minderheid aan de meederheid, die haar wil ten uitvoer leggen mag, maar daarmede ook verantwoordelijk wordt. De unanimiteitsregel alleen reeds maakt de Volkenbondsvergadering tot geheel iets anders dan een wereldparlement. ‘Nous ne sommes pas des hommes

d'autorité', zeide Bourgeois, 'nous sommes des hommes de persuasion'[1].

Nu is evenwel het merkwaardige, dat in de Vergadering niets van eenig belang is beweerd, of ook het lijnrecht tegenovergestelde is er verzekerd. 'Nous sommes des magistrats', zeide Tittoni[2]. Een magistraat zonder gezag was tot dusver ter wereld onbekend.

Hagerup: 'Le Conseil est notre gouvernement, l'Assemblée notre parlement'[3]. Verkeerde vergelijking, zegt Cecil,[4] die in een andere zitting evenwel verklaart: 'The Council is the chief executive body; it will be held respensible to the Assembly'[5]. Daarentegen Balfour: 'It is clear that the relations between the Council and the Assembly have no resemblance to those which subsist between a legislature and an executive'[6].

Balfour: 'If you change the Covenant, you change the Treaty'[7]. - Maar Costa: 'Le Pacte n'est pas le Traité'[8]. - Motta: 'Le Pacte est lié au Traité par des liens uniquement extérieurs'[9]. - Bourgeois: 'Entre le Traité et le Pacte, il y a des liens étroits et essentiels'[10].

Balfour gebruikt als argument tegen het onmiddellijk aanvaarden der obligatoire competentie van het Hof, dat immers wat het Hof aan beschreven internationaal recht toepassen moet, 'may be an antiquated system, which would never be accepted or embodied in any authoritative Code'.[11] - Dus codificatie te ondernemen? - Stellig niet, zegt Cecil: 'we have not arrived at sufficient calmness of the mind to undertake that without very serious results to the future of International Law'.[12]

Pacte, art. 22: het mandaat, 'mission sacrée de civilisation', is ingesteld als waarborg 'pour le bien-être des peuples non encore capables de se diriger eux-mêmes'. - Maar men kan geen 'recommandatie' voorstellen, 'that the mandatory must not use its power in order to exploit for itself the natural resources of the mandated territory'[13], zonder van

1) *Gids* 1921, II, 184.
2) *Gids* 1921, I, 165.
3) *Gids* 1921 I, 163.
4) *Gids* 1921, I, 163.
5) *Gids* 1921, I, 488.
6) *Gids* 1921, I, 310.
7) *Gids* 1921, I, 299.
8) *Gids* 1921, I, 299.
9) *Gids* 1921, I, 300.
10) *Gids* 1921, I, 300.
11) *Gids* 1921, II, 182.
12) *Gids* 1921, II, 196.
13) *Gids* 1921, II. 194.

Balfour te moeten hooren: ‘If the only view is that the Mandatory Powers should have all the trouble and none of the profit, you will produce an atmosphere which will not conduce to the final success of the endeavour....’[1].

Motta: ‘Le Pacte est une oeuvre universelle’[2]..... ‘si notre Société était condamnée à demeurer une Société nonuniverselle, elle porterait en elle-même le germe d'une fatale dissolution’.[3] - Viviani: toelating van wie aan de voorwaarden der overwinnaars van 1918 niet heeft voldaan, ‘serait une immoralité qui révolterait la conscience du monde davantage que le spectacle de sang dont il a été témoin’[4]; en Bourgeois trekt dwars door Motta's universaliteit eene ‘frontière de la liberté’.[5]

Zekere afgevaardigden bestrijden niets zoozeer als de verwachting dat er van den Volkenbond dwingende macht zou kunnen uitgaan: die bezitten slechts de Mogendheden. Bourgeois (over het geval Rusland-Polen): ‘Faire intervenir le Conseil, c'est faire intervenir les Puissances;.... or si les Puissances avaient jugé à propos d'employer la force militaire, elles n'auraient pas eu besoin du Conseil pour s'y décider’.[6] - Dit terwijl art. 11 Pacte zegt: ‘Toute guerre ou menace de guerre, qu'elle affecte directement ou non l'un des Membres de la Société, intéresse la Société tout entière, et *celle-ci* doit prendre les mesures propres à sauvegarder la paix.’ De Vergadering van den Bond die dit in hare grondwet heeft staan, hoort zich door Balfour toevoegen: ‘You cannot run an expedition’[7], en Viviani bekent: ‘Nous sommes une assemblée impuissante... cherchons une Puissance’;... en als die niet gevonden mocht worden, ‘constatons la carence de l'humanité;... dressons le procès-verbal de notre impuissance’.[8]

De Nieuwe Wereld minacht de schuldige en berooide Oude. - Rowell: ‘It is quite clear that under the terms of Covenant your primary function is to prevent war’; in plaats van hierin uw staatskunst te toonen, komt gij bij ons bedelen voor diegenen onder u die geen grondstoffen meer betalen kunnen. Wij moeten uwe ellende aan u overlaten. ‘Fifty

1) *Gids* 1921, II, 195.
2) *Gids* 1921, I, 300.
3) *Gids* 1921, II, 191.
4) *Gids* 1921, II, 192.
5) *Gids* 1921, II, 186.
6) *Gids* 1921 I, 307-'08.
7) *Gids* 1921, I, 293.
8) *Gids* 1921, 295-'97.

thousand Canadians under the soil of France is what Canada has paid for European statesmanship trying to settle European problems... You cannot have a world-wide war and not expect to pay the penalty in years of labour. For years you will earn bread by the sweat of your brow... It is unfortunate to throw out any proposal to the effect that the Covenant covers the question of raw materials...'[1] Waarop Tittoni zegt, dat van die kwestie immers 'la vie même des peuples' afhangt[2]; - en Ador: 'créer des organisations qui répondent à des besoins impérieux de l'heure actuelle, c'est la chose le plus importante que nous sommes appellés à faire;... nous voulons aborder les problèmes pratiques...'[3].

De discussie over den blokkadeplicht loopt uit op een équivoque[4]; - die over de concurreerende bevoegdheid van Raad en Vergadering eindigt met Rowell's onweersproken vaststelling: 'the whole matter is left absolutely open'[5]; - die over de aanbeveling van ontwapening met de farce, dat de verandering van resolutie in 'voeu' de klem der waarschuwing niet verzwakt zou hebben[6].

Is Genève dan niets dan een Babel geweest?

Twee woorden klinken er, uit zoo verwarrende beraadslagingen, nog na: Lange's diep gevoeld: 'Il faut, pour toute machine, autre chose que l'outillage: il faut la force motrice. Ce n'est que dans les peuples que nous la trouverons'[7]; - Motta's noodkreet: 'La tâche essentielle de la Société des Nations est de travailler à la réconciliation des coeurs... Nous élevons la voix dans un appel suprême à l'opinion du monde....'[8].

Verzoening; - de Volkenbondsvergadering mocht er om krijten, maar mocht er niets voor *doen:* 'nous ne nous prêterons ici à aucune discussion du Traité de Versailles'[9]. Harding mag doen, omdat Amerika de machtige is dien men noodig heeft.

1) *Gids* 1921, I, 164, 493, 498, en nogmaals 164.
2) *Gids* 1921, I, 165.
3) *Gids* 1921, I, 494.
4) *Gids* 1921, I, 499.
5) *Gids* 1921, I, 492.
6) *Gids* 1921, II, 189.
7) *Gids* 1921, II, 187.
8) *Gids* 1921, II, 197.
9) *Gids* 1921, I, 300 (Bourgeois).

Lloyd George heeft zich de mogelijkheid opengehouden, aanstaanden Zaterdag de bezetting van het Roergebied te weigeren. Durft hij dit aan, dan heeft hij Italië stellig mee. En zou België moeten mede hebben, indien dit bij zinnen ware.

Het is kort dag. Nog moet Harding, die Amerika niet aan een échec blootstellen mag, onderzoeken of Duitschlands aanbod reeds zóó hoog is opgevoerd, en er zooveel waarborg voor onmiddellijke leniging van Frankrijks niet gehuichelden financieelen nood is gegeven, dat hij met kans op goeden uitslag den bemiddelaar spelen kan. Moet er nog bij, dan zal, na Simon's vertwijfelde nota, Duitschland elken daartoe strekkenden wenk van Harding wel moeten opvolgen.

Voor het oogenblik is Wilson's verdwijning een geluk. De nawerking van zijn optreden zal later wel komen. Veel later waarschijnlijk: als het heele tractaat van Versailles tot geschiedenis zal zijn verbleekt. Zoolang dit monster dat hij mede schiep grijnzende werkelijkheid van iederen dag is, blijft Wilson's Volkenbonds-experiment een ding ‘ter zijde’.

C.

Bibliographie.

Poëzie in Europa, vertaalde gedichten door Albert Verwey. Amsterdam, W. Versluys, 1920.

Uit zeer belangrijke dichters heeft Albert Verwey een keus gedaan, verzameld en vertaald in dezen bundel, dien hij ‘Poëzie in Europa’ noemt. Hij heeft gekozen uit het werk van de volgende dichters: Shelley, George, Hofmannsthal, Wolfskehl, Gundolf, Régnier, Dowson, Hölderlin, Fröding, Gripenberg, Petrarca, Ronsard, Shakespeare, Moréas, Rimbaud, Hérédia, Brentano, Du Bellay, Anakreoon, Ben Jonson, Goethe, Herrick, Novalis, Wordsworth, Milton.

Ik denk niet, dat de vertaler ons daarmede de meest karakteristieke stukken van Europeesch dichtleven heeft willen voorzetten, maar dat hij bij toeval een greep heeft gedaan in verzen, die hem bij de lezing hebben ontroerd en ze tot Nederlandsche melodieën heeft verwerkt.

Wanneer iemand deze gedichten aandachtig leest, vele achter elkander, ontwaart hij wel eene latente schoonheid, doch merkt hij tevens, dat er een glans is te loor gegaan, dien hij vermoedt, dat er oorspronkelijk moet zijn geweest, wanneer hem de gedichten niet reeds bekend zijn. Er is iets bevrorens, door de nachtvorst der vertaling gestijfd; doch talrijk zijn nog de kristallen, die er om heen hangen als een kroon van luister door des vertalers kunst aangebracht. En zoo staat de lezer te staren naar deze kille schoonheid van kunstig vertaalwerk.

Met eenig recht ware te wenschen geweest, dat de vertaler de oorspronkelijke gedichten nauwkeuriger hadde aangegeven, zoo, dat het zoeken daarnaar den lezer gemakkelijker zou vallen ter vergelijking. Immers, wetend dat hij eene vertaling vóór zich heeft, is hij begeerig het origineel op te zoeken. Moet hij dit nu liever nalaten en zich houden aan de Nederlandsche woorden? Daarover zou te twisten zijn, doch eene afdoende reden voor

ééne der beide meeningen is mijns inziens niet te geven. *Ad huc sub judice lis est*.

Over de waarde van vertalingen is ten allen tijde verschillend gedacht. Nog onlangs las ik de meening van een zeventiendeof achttiende-eeuwschen Franschman (ik ben zijn naam vergeten) die beweerde, dat men slechts uit een vertaling over de waarde van een werk kon oordeelen, omdat dan de grondslag daarvan pas goed te voorschijn treedt. Dat gold zoowel voor poëzie als voor proza. Men zal, dunkt mij, tegenwoordig anders daarover denken. Volgens onze begrippen gaat er iets onherstelbaars verloren bij de vertaling; en al is de vertaler een grooter kunstenaar dan de vertaalde, hij vermag dat niet altijd tegen te houden. Goethe heeft het bewezen. Een vertaler treedt altijd op als de tweede, terwijl de schoonheid jaloersch is en steeds op het eerstgeboorterecht schijnt aanspraak te willen maken. Toch is dit niet geheel door te voeren en kan ook een vertaling een groot kunstwerk zijn. Er zijn omzettingen in een andere taal, die niet naar het origineel doen verlangen. Doch ook hier geldt weer het oud-burgerlijke spreekwoord: zoo veel hoofden, zoo veel zinnen. Over niets loopen de appreciaties zoo zeer uiteen, als over het al of niet gelukte eener vertaling. Daarover zou een interessant boek zijn te schrijven, waarbij de verschillende litteraire opinies in een bizonder helder daglicht komen te staan.

Ziehier een voorbeeld van Verwey's vertaaltalent. Ik neem hiertoe het vers van Rimbaud:

Le Dormeur du Val.

C'est un trou de verdure, où chante une rivière
Accrochant follement aux herbes des haillons
D'argent, où le soleil, de la montagne fière,
Luit. C'est un petit val qui mousse de rayons.

Un soldat jeune, bouche ouverte, tête nue
Et la nuque baignant dans le frais cresson bleu,
Dort; il est étendu dans l'herbe, sous la nue,
Pâle dans son lit vert où la lumière pleut.

Les pieds dans les glaïeuls, il dort. Souriant comme
Sourirait un enfant malade. Il fait un somme.
Nature, berce-le chaudement: il a froid!

Les parfums ne font pas frissonner sa narine;
Il dort dans le soleil, la main sur sa poitrine
Tranquille. Il a deux trous rouges au côté droit.

De Slaper in 't Dal.

Een groene kloof waar een rivier door zingt
En vasthecht zilvren flarden aan 't gepluimt
Van 't randgras, waar de zon langs rotswand springt
En blinkt. Een klein dal dat van stralen schuimt.

Een jong soldaat blootshoofds, met open mond,
De nek in frissche blauwe kers gebaad,
Slaapt, uitgestrekt in 't gras op d' open grond,
Bleek in zijn groen bed daar de zon hem braadt.

Slaapt, voeten in de zwaardbloem. Als een knaapje
Dat ziek ligt, glimlacht, zoo doet hij zijn slaapje.
Hij heeft het koud! Natuur bestraal hem vrij.

Geen geuren doen zijn neusgaten meer rillen,
Geen stralen hand die op zijn borst rust, trillen.
Twee roode gaatjes heeft zijn rechterzij.

Moge deze bundel eenig succes hebben in dezen tijd van weinig belangstelling voor verzen. Al heeft deze wensch weinig kans om te worden vervuld, omdat slechts beroepslitteratoren zich er voor zullen interesseeren, hij blijft in het oeuvre van Verwey een zeer merkwaardig brok poëzie. Wie kan zeggen waarom juist de uit het Fransch vertaalde verzen niet het minst voldoen, terwijl de uit het Hoogduitsch naar het Nederduitsch verplaatste een meer duidelijke tuimeling hebben ondergaan?

FRANS ERENS.

De mythe van een jeugd.[1)]

XII.
De val van Faëton.

De roest-bruine wolken hadden zich in een stuivenden motregen ontlast. Nu eens drukten de vlagen Rijkert hun vochtigen sluier zwaar om de schouders, dan weer plotseling, bij het omslaan van een straathoek, zweepten zij hem hun droppen recht in het gezicht. De boomen langs de grachten droegen de bruinige tint van September; een enkele kastanje liet al bladeren vallen, die door het stroomend water werden meegenomen, of zich aan den natten walkant bleven klemmen met de vingers van hun uitgespreide hand.

Tegelijkertijd dat hij daar door de herfstige straten dwaalde, liep de jongen in gedachte door de duistere gangen van het tooverslot der eenzaamheid, alleen en verstooten, hulpeloos tastend aan den klammen wand. Het was hem onuitsprekelijk vreemd te moede. Er over redeneeren tot zichzelven was niet mogelijk, enkel er maar naar raden als uit de runen van een sprookje, en er met groote oogen stil en bang naar luisteren als naar een oud vertelsel 's avonds voor het slapen-gaan. Tegen de regenvlagen vechtend, vielen hem bij zijn mijmeren al de geschiedenissen te binnen van de zwervers, die na lange jaren wederkeerden, en zich door het land van hun geboorte zoo ontgoocheld vonden, dat zij er niet meer in leven konden:

1) De ‘Mythe van een Jeugd’ zal in het najaar bij den uitgever C.A.J. van Dishoeck verschijnen.

de ridder, die in den Venusberg was geweest, en ook de grijze kruisvaarder, die door zijn gade niet herkend werd, en vele dagen als een bedelaar voor zijn eigen slotpoort nederzat. Doch geen leek zòo zijn broeder als de jonge gemzenjager, die inslaapt op de bergen, en als hij in zijn dorp teruggekeerd is, tevergeefs naar zijn huis zoekt en niemand meer herkent. Eindelijk buigt hij zich neder bij de fontein op het marktplein om zijn dorst te lesschen, en ziet hij zich in het water weerspiegeld, wit van haren en gerimpeld, en dan begrijpt hij plotseling hoe lang zijn sluimer heeft geduurd. Ja, zoo leek het wel, of ook hij was thuisgekomen, want geen enkel ding van vroeger had hem als een vriend begroet.

Dadelijk op school al had hij in een vreemd lokaal zich een plaats moeten zoeken, en had daar, turend door het venster, het blijde lijsterbessenboompje met zijn gloeiend roode vrucht gemist. Een rhythme was gebroken en een lied gestoord, ach, want als hij onder het schooluur omkeek naar zijn kameraden, om ze in gedachten tot den heimelijken driebond-dans der oude vriendschap uit te noodigen, waar was dan Hendrik, kleine, tengere Hendrik met zijn hunkerend heimweegezicht, en Walter, waarom moest hij steeds het hoofd afwenden, gemelijk en misprijzend, als wilde hij alles verloochenen van wat eens jong en frank geweest was aan hun goddelijke lichtvoetigheid. Zelden kreeg hij zijn makker meer alleen te spreken, omgeven als die meestal was door een luidruchtige bende, waaraan hij breed gebarend zijn opstandigheid verkondigde. En ging hij al eens met hem samen, de hand als vanouds op zijn schouder, dan trilde er toch niets meer van innigheid tusschen hen beiden, en zoo verbitterd klonken de hem toegeduwde verwijten, dat zijn vingers zich als vanzelve losmaakten uit hun greep van vertrouwen, en geen enkele mildheid meer de pijn verzachtte van het degenscherpe woord. Een wraakroep over de schande van den optocht der ellendigen, dien zij op den schoonen Junimiddag door de zomersche straten hadden zien trekken, dit bleek de grondtoon van al Walter's ontboezemingen, en of hij, Rijkert, deze sombere vlek dan ook niet met zijn bloed wilde helpen uitwisschen, en of hij geen kampvechter voor de verdrukten begeerde te zijn. God en het gebed? Er leeft geen schepper achter de wolken in het onverschillig blauwe,

maar hij zit aan bij den maaltijd in de schamele hutten, en zijn woord is het brood.

'Kom met ons', drong dan zijn makker, met een pathetisch handgebaar 'en open je hart om er de haveloozen in binnen te doen gaan'.

Hoe kan ik, dacht dan Rijkert, ik, die mijn eigen huis niet terug heb gevonden, hoe kan ik anderen tot woning zijn? 'Hoe kán ik?' mompelde hij ook nu weer, terwijl hij, bleek van den regen, even hijgend stilstond op de steenen brug, die slank en zonder weifeling over het wemelende water zich welfde. En als hij zich neerboog in die korte rustpoos over de leuning, was het hem, den onverbeterlijken droomer, een oogwenk te moede, of hij in de diepte een grijs, doorgroefd gelaat weerkaatst zou zien. Den gemzenjager, mijmerde hij, waarheen zou de slaap hem gevoerd hebben, toen hij daar al die jaren met gesloten oogen lag? Oòk als ruiter naar een prachtig bergland, dravend naast het witte paard der edelvrouwe, eerst door lage, liefelijke heuvelen, van wijngaarden fonkelend en van rozenhagen rood, dan het steile pad op, tusschen hemelhooge rotsgevaarten, duizelend en verrukkelijk, totdat zij eindelijk, weg en richting bijster, zwijgend, met tezaamgeklemde lippen om hun leven reden langs een afgrond onder de vlammende zon. 'Felicia' fluisterde hij, maar hij kon haar stralend wezen niet te voorschijn roepen van achter de weenende grijsheid van het regenwaas. Duidelijker zag hij een meisje over boeken in haar bank gebogen, zìj zou de zwartste nacht vertrouwelijk kunnen maken, en zich haar hier te herinneren, stak een rustig, troostend licht aan in dit sombere Septemberweer. Maar wat gaf het, als hij haar toch niet naderen dorst? Als zij hem aansprak, sloeg hij de oogen neder en overal ontliep hij Anna. Omdat hij gekust had, omdat hij een man was geworden, en het groote feest der zinnen had gevierd? Dan zou het met hem wezen als met de jongelingen uit een verren tijd, die, als zij de bacchus-dansen hadden gesprongen, en het druivesap der wingerd-kransen hun langs de slapen droop, geen maagd mochten groeten, of haar tegentreden bij den wilden bloedglans van het fakkellicht. Zoo peinsde hij onder het klamme stuiven van de kille droppen, en kon het niet laten zelfs nù in zijn weemoed, tusschen de bleekgrauwe huizen, onder de

druipende boomen der glibberige grachten, een tuin van fantazieën te doen bloeien met menig geurig bloesemboschje, en menig sierlijk godenbeeld.

Toen het duister geheel was gevallen, keerde hij huiswaarts van zijn wonderlijken omgang. Zachtjes sloop hij de trap op. en maakte het in zijn kamer licht om zich heen. Wakker wilde hij worden, zich onttooveren, en in den kring van den lampgloed rustig en gezellig samenzitten met die oude, welbeproefde vrinden, die hij zich uit de stille dingen tusschen de beschermende vier wanden langzaam-aan had opgekweekt. Maar zij herkenden elkander niet meer. Ongeweten had hij vroeger in het huisraad, dat hij zich mocht koopen, een verlangen uitgedroomd, of hun de vraag van een wensch te bewaren gegeven. Nu werd het hem duidelijk, dat het enkel de geheimen der liefde waren geweest, die hij nedergelegd had in alles, waarmee hij verkeerde, en dat daarin hun heerlijke raadselachtigheid school. Maar aan den ingewijde hadden zij niets meer toe te fluisteren; het was niet langer noodig, dat het dagelijksch leven zoo belovend met den vinger aan de lippen naast hem stond. Neen, zij ergerden hem, de kleuren en de vormen in het ronde met hun gewichtigheid van veel te weten over wat hij zoo onbedriegelijk en vrijmoedig van warme, menschelijke lippen had geleerd. Kon hij ze maar wegdoen uit zijn nabijheid, tusschen naakte muren wonen, op een ruwgeschaafde tafel leunen, met de voeten op den houten plankenvloer. Beter dan dat er overal rond hem werd gemompeld en gezinspeeld op het onmogelijke, dat toch ter wereld nooit, ach, in de innige volmaaktheid van het wonder, nooit te vinden is.

Als hij zijn boeken en zijn schriften voor zich uitgespreid had om zijn werk te doen, bleef hij een vreemdeling voor zichzelven. Hij las over Dido, terwijl hij de klinkende zinnen zorgvuldig vertaalde, de mannen-betooverende Circe, en Piramus' en Thisbe's treurig lotgeval. Hoe konden hem die vroeger ontroeren, de verhalen over die van liefde geslagenen, hoe zat hij met een kloppend hart naar hun klachten te luisteren, hoe smachtte hij mee met hun hoop. Nu kende hij den god, aan wien zij zich gewijd hadden, ook hij had tusschen de vleugelen van Eroos gerust. Daar had hij gedroomd en was wakker geworden, en naar verzen behoefde

hij niet meer te hooren, om te weten, hoe er verlangd wordt en gesnakt aan zijn borst. Soms ook bladerde hij in zijn Daphnis en Chloë, uit heimwee naar een verloren teederheid, maar hij voelde niets dan nederbuigend medelijden voor die hunkerende kinderen, welke aanliepen achter een kleurigen vlinder, en niet beseften, hoe die zijn schoonsten glans verliest, als men hem vangt. Ja, het was hem te moede, of heel lang geleden, in de dagen nog voòr hij op reis ging, de bijbel van het leven stralend hier op zijn tafel voor hem open had gelegen, met op iedere bladzij een voorspelling van geluk, en of hij nu onherroepelijk was dichtgeslagen.

En dan kraakte de deur en dan kwam zijn moeder binnen met haar voorzichtige pasjes en haar glimlach achter het sluiertje geurigen damp. Hij schoof haar den stoel toe met het zachte kussen, even hoffelijk als voorheen, en terwijl hij tegenover haar ging zitten en haar in de innige oogen keek, maakte zich een diepe, droevige eerbied van hem meester, alsof hij voor haar knielen wou. Dadelijk begon hij te vertellen, om zich te verbergen achter zijn beschrijvingen, en een zomersch heuvellandschap uit te breiden tusschen zijn ontroeringen en haar. Maar al sprekende over bonte Alpenweiden, watervallen en sterrenachten, leek het hem toe, of een stroom de boot, waarin hij tot haar was gekomen, had gegrepen, en hem met zich sleurde, terwijl zij wachtend aan den oever stond. Flauwer klonk haar stem, onduidelijker werden haar trekken, en hij wuifde voor het laatst nog uit de verte, eer hij haar voorgoed verliezen ging. Want die hier tegenover hem zat, met haar grijze haren en heur zachte, goede handen, was een ander dan die hem onder het hart had gedragen, en met wier bloed hij zich zoo kinderlijk verbonden had gevoeld. Daar knikte zij hem vriendelijk, midden onder zijn verhalen, toe, en een diepe, donkere schaamte overviel hem, dat zij het bemerken zou, hoe hij pas teruggekeerd was van het feestmaal, met den gekneusden rozenkrans nog om de slapen, met ontblooten boezem, en den wijn op zijn kleederen gemorst. Mijn God, als zij mij nu opeens wil kussen, of mijn handen streelen, hoè zal ik mij verbergen, dacht de knaap. Doch de moeder luisterde met vreugde naar haar jongen, en vond hem alleen mooier en krachtiger geworden, om nog trotscher dan vroeger op te zijn. Wat wist zij van de

lentewijding, die tot man maakt, en hoe kon zij het bevroeden, dat een vrouw, een zwakke vrouw als zij, de priesteres geweest was die haar Rijkert over den drempel van zijn oude huis geleid had, en hem vanaf de toppen van de bergen, de nieuwe vergezichten van het leven had doen zien.

Als zij weg was gegaan en het weer stil was in de kamer, als hij zijn werk had afgemaakt, en zijn boeken en zijn schriften had opgeborgen, dan bleef hij alleen met den korten tijd die hem van den avond nog restte; hij leunde in zijn stoel achterover, tuurde in het lamplicht, en peinsde er over, hoe onuitsprekelijk duur hem Felicia's kussen hadden gekost; met alles wat hem lief was uit zijn lichte kinderjaren hadden zij betaald moeten worden. En wat bezat hij voor die schatten? Zoekend riep hij zich de vlammende Augustusdagen in de herinnering, wat daarin gesmacht en bereikt was. Maar zoodra hij zich zijn minnares aan het hart wilde droomen, groef zich een ledigheid in hem, een verlaten-wezen, en bitter begon hem de onrust te kwellen, dat hij zonder het minste bericht bleef uit den vreemde, dat zij hem nog niet één klein woord geschreven had. En, zooals hij dit in zijn pijnigende verwachting reeds zoovele malen had gedaan, schoof hij het raam op, en zag uit in den nacht. Spoedig zou het tuinhek knarsen en het dansende lantarentje van den postman zichtbaar worden tusschen het struikgewas. Het had met regenen opgehouden, de sterren schenen aan den hemel, en de bedwelmende geur van het najaar dampte van de verzadigde aarde op. Langs den straatweg liep een meisje met haar vriend voorbij in den langzamen tred van hun verzonkenheid, en bijwijlen ritselde een windzucht door de bladeren. Schoon en rein was de avond, en Rijkert bezon zich, hoe ontroerd hij hier vaak naar het duister had geluisterd, vroom zich nederbuigende voor het mysterie, en hoe hem dan het ruischen door het loover overweldigen kon. Nu bukte hij zich uit het venster als een oplettend toeschouwer, voor wien geen enkel van die lieve, stille dingen uitvleugelde boven een nuchtere feitelijkheid. Reeds lang was de tijd voor de post verstreken, maar hij kon er niet toe komen om op te rijzen, schamel en ontmoedigd, als een bedelaar, die voor een kerkdeur ligt.

Muziek zong uit de nevenkamer waar zijn moeder speelde. De tonen zweefden alle langs hem henen, niet in een wind van vervoering, doch met den wiekslag van verschrikte vogeltjes. Zij konden bij hem geen rustplaats vinden, en hij hoorde hun vlucht zich in de oneindigheid verliezen, en wist dat nu de winter naderde. Dan stond hij langzaam op.

Zoo eindigde de dag, die de kleur droeg van den regen, en ook de volgende dagen hadden geen andere tint. Wel was de hemel rein en klaar geworden, van dat lichte, als aangeademde blauw van September, en had de gesluierde weide zich vredig te sluimeren gelegd; maar het is de droom, die den dingen hun toon geeft, en niet het schijnen van de najaarszon. Rijkert liep in haar koesterende warmte, menig vrijen middag, urenlang. Hij liep dan alleen, en dezelfde wegen als vroeger, in een eindeloos heimwee om weer gelukkig te zijn. Nevens den vlietstroom, langs de velden, totdat hij eindelijk in de duinen kwam. En het was hem, of een jongen naast hem wandelde, met zijn eigen gezicht en zijn stemklank en zijn vroeger brandend hart. Een schip voer langzaam over het spiegelende water, opdoemende uit een kleurigen nevel, door een poort van schemerig beukenbruin. En als dan Rijkert onbewogen en opmerkzaam toezag, fluisterde zijn makker ‘weet je nog, hoe je daar de tranen van in de oogen kreeg, of niemand anders dan de god van het geluk de breede, witte zeilen had geheschen, en met zijn vervullingen en geschenken zachtjes en geruischloos in een hemelsche genade nadergleed?’ De boot deed de biezen aan den walkant ruischen, wierp zijn schaduw en verdween. Allengs pakte de mist zich dichter samen, en de gestalten, die zich door haar heen bewogen, waren groot en geweldig; de wereld geleek op een heldendicht. Aan den anderen oever dook een ruiter op uit de zilverige wolken op zijn reusachtig paard. Een schuitenjager alleen maar, dacht Rijkert; doch zijn gezel lei hem de hand op de lippen, en vroeg hem zoo innig verwijtend, of hij dan alles vergat: den ridder die voorreed, den statigen stoet die hem volgde, en temidden der glinsterende wapenen, schertsende de burchtvrouw, die hem haar roode roos toewierp. ‘Voorbij’, gaf hij zuchtend ten antwoord, terwijl hij zijn stappen versnelde. De damp werd ijler en doorzichtiger, en toen hij de duinen bereikte, schitterde het warme zand in

de zon. Langzaam beklom hij een helling. Duidelijk herkende hij de bloemen, die er groeiden, maar de klok uit het sprookje, wier luiden hij zoo dikwijls gevolgd had, als hij naar de zee verlangde, hoorde hij niet. De zeewind blies hem om de wangen, en hij kende het landschap, dat hij vanaf den top zou overzien.

Maar op de Zondagen ondervond hij het diepst zijn verlies. Hoe had hij altijd van hun glans gehouden, het eendere dat over de rijpende boomgaarden zweeft, dat waas van volmaking, dat tot oogsten noodigt. Hoe had het galmen uit de verre torens in de lucht gehangen als de vruchten aan de takken van een appelaar. Hoe prachtig was hem bij een buiging van den landweg vaak de stad aan den einder verschenen, goud van tinnen als een nieuw Jerusalem, en hoe voorzichtig om hun vroomheid, halsdoek, mutsje, mantel en de witte handen toe- en saamgevouwen, had hij de meisjes naar de kerk zien gaan. Maar niet allen, want een enkele wachtte hem achter haar venster, door bloemen verborgen, voor den stillen ritus van het goddelijk geheim. Ach, immers aan het eind van al zijn droomen, had een liefelijke gedaante gezeten met die verrukkelijke belofte van ontsluiering. Nu waren de luiken der huizen gesloten, en zelfs des avonds stak niemand een verbeidend lampje voor hem aan.

Toch kon hij het niet laten, zoodra het duister was gevallen, om met een armelijke, laatste hoop langs de straten te gaan. Die vroege najaarsnachten waren hem altijd zoo dierbaar geweest om hun koele, ritsellooze klaarheid, waar een geur van vruchtbaarheid door dampte, alsof een koor van bacchanten er gedanst had, en er den wijnstok plantte tusschen het wilgenhout. Ook deze avonden deed hij de bladeren onder zijn voetstappen ruischen, hij keek op naar den hemel en herkende menig sterrebeeld; een donker schip sneed door het water, en kleurde het rood met zijn lantarenlicht; een groep van hooge, zware olmen teekende zich af tegen den grijs-zilveren einder, maar de god, die den roes brengt, was niet neergedaald op aarde, en de dingen bleven rustig in hun werkelijkheid.

Rijkert zette zich dan neder op een bank in de schaduw, en zag de menschen, meestal knapen met hun liefsten, op den landweg langs zich gaan. Zij liepen in het rhythme der

genieting, eng omstrengeld, schoon en slank als planten, die pas bloesem dragen, en voor wie het nimmer winter wordt. En hij begon aan Felicia te denken; maar tusschen hun kussen en dit uur van het najaar lag die tijd van ontgoocheling, dat hij aan een hart gerust had, waarvan hij wist, dat het niet zoo heilig was, als hij het zich gedroomd had, niet zoo eerlijk, niet zoo fier. Hierdoor was voor hem de gemeenschap verbroken met alles wat knop droeg, juist nu hij besefte, dat heel de heimelijkheid der wereld in het onontlokene school.

Eens bleven een jongen en zijn vriendinnetje stilstaan vlak voor waar hij in de duisternis verscholen zat. Een verdwaalde lichtglimp maakte haar gezichtje zichtbaar, het blonde hoofdje van een volkskind aan den schouder van den man gezonken in die volkomen overgave aan iets grooters dan het eigen willen, dat zulk een diepe gratie aan de omhelzing geeft. Zij droeg een korten, zwarten mantel over haar dienstbodenjaponnetje, en toen haar minnaar zich in een snel en forsch gebaar vooroverboog, om haar den mond te zoenen, herkende Rijkert plotseling zijn makker Walter, heftig en bruusk, als in het vuur van een rede, zich in die woordlooze tweespraak stortend, waarvan hij ook het eind niet vinden kon. Rijkert glimlachte nauwelijks, want een bitter heimwee overmande hem. Wanneer hij dan aan Felicia gebonden was voor immer, waarom rustte zij dan niet naast hem, hier onder de linde, waarom lagen dan hun lippen niet tezamen, totdat zij elk vergingen in vergetelheid. Walter wandelde weer verder met zijn moegekuste, eendaagsche bruidje, zonder zijn vriend te hebben gezien, zonder zijn tranen te hebben gezien, die de kwellende wellust deed vloeien, en zonder zijn half gesmoorden zucht te hebben gehoord naar wie heengegaan was en geen teeken wilde geven.

Den volgenden morgen, een dak van grauwe wolken had zich boven de stad gesloten, liep Rijkert met Walter langs de nat-beregende straten en vertelde hem van een brief, dien hij van Hendrik had gekregen, vol van zuidelijke verlangens, ten hemel zwevende wondervogels en vage, onbestemde aanduidingen over ontluikende verwachtingen naar een nieuw geheim. Walter haalde norsch de schouders op, en mompelde een misprijzing. Zij waren bij het oer-oude grachtje gekomen,

waar de jammerstoet der werkeloozen hun voorbijgetrokken was, en de vurige jongen werd door de herinnering aan die aanklacht der armen tot een gloeiende ontboezeming bezield. Maar Rijkert, die vervuld was van hun afwezigen makker, ergerde dit te onpas zwaaien met de oproersvlag, en schamper liet hij zich een spottend woord ontvallen over dat zich verbroederen met het volk, wat dan zeker in het kussen en het verleiden van hun dochtertjes bestond. Doch nauwelijks had hij uitgesproken, of Walter zegde hem driftig de vriendschap op.

Rijkert schrikte, hij legde zijn hand op den schouder van den vertoornde en ‘alles van vroeger dan?’ vroeg hij innig.

‘Ach, vroèger’ en onverzoenlijk werd de zoekende hand terug gestooten in een gebaar, dat alles wat geweest was van zich slingerde, ter wille van het komende, dat geen genade kent. Met een snellen zwenk sloeg Walter nu een zijstraat in, en terwijl zijn vriend hem nakeek, ratelde een rijtuig rakelings langs den alleengelaten jongen en bespatte hem.

Hoewel hij zich, zoodra hij thuis kwam, de moddervlekken zorgvuldig van de kleederen wischtte, behield hij toch een gevoel van bezoedeld te zijn in de ziel. Hij had nu niemand meer tegen wien hij kon spreken, en zeker ook om het vuil dat hem aankleefde, verachtte Felicia hem. Zij schreef hem niet, en hij wist niet waarheen zij gereisd was. Het leven leek een droevig sprookje. De prins wordt door een tooverfee bij de handen genomen, en langs verborgen trappen uit zijn licht paleis gevoerd, en als hij dan de sombere gewelven is binnengetreden, verdwijnt de geleidster, en laat hem hulpeloos achter in de duisternis.

Rijkert's dagen werden zóó een tasten en zich aan de wanden stooten en een roepen, dat geen antwoord vond. Toch bleef hem nog een enkele kleine hoop als een lichtje, Anna, die hij niet dorst naderen, maar die hij, als het moest, toch altijd kon bereiken in het donker, en die zeker niet een bloem, of half gevulden beker aan den banneling zou weigeren, zooals dit in de legende wordt verhaald. En eens, toen hij zijn eenzaamheid niet meer kon dragen, besloot hij naar haar toe te gaan.

De gracht, waar zij woonde, liep hij eerst een paar maal op en neder. De hooge, oude huizen stonden zich stil in het

water te spiegelen, de avond was niet ver meer, en zulk een milde statigheid drukte zich uit in de vormen der gevels, de buiging der bruggen, dat Rijkert aan een over zijn boeken mijmerenden grijsaard moest denken, en dan ook aan cellomuziek. Er kwam een kalmte over hem. Hij zou aan Anna zeggen, dat hij iets over zijn werk wilde vragen, juist zooals zij dat gedaan had, toen zij hem dat vreemde, verkreukelde boekje ‘de Geschiedenisse der Heiligen’ had laten zien. Hij herinnerde zich nog zoo duidelijk den naar God zoekenden Gerardus, met zijn kostbaar kistje, en terwijl hij het stoepje beklom en aan den schelleknop rukte, was het hem te moede, of hij de linden weer rook van den zomer, of hij zich naast zijn vriendinnetje over de vergeelde bladen bukte, en hij het streelen voelde van het uit haar kapsel losgesprongen lokje aan zijn wang. Dit was dan toch een goede droom van vroeger, die hem niet afgenomen kon worden, hij geloofde, omdat ze zoo diep in zijn hart zat, en bijna een der lotgevallen van den heilige zelven geleek. Hij hoorde in den gang een stap, die naderde. Hij wist nu zeker dat hij hier uitkomst zou vinden, en, terwijl de deur zich opende, glimlachte hij al. Maar plotseling tuurde hij in oogen, waarvan hij den blik niet voor de eerste maal bejegende, die de zijne heimelijk gegroet hadden over een klein geschenk van zusterlijke liefde, en die gevlamd hadden in den gloed van het vuur van Sint Jan. Blozend van beschaamdheid staarden zij elkander aan, bij deze hun derde ontmoeting om een hoek van het leven, de jongen blootshoofds met zijn boekentasch onder den arm, het meisje in haar blauwe dienstbode-jurkje en haar blanken boezelaar voor.

‘Is juffrouw Anna thuis?’ kon hij nog stamelen en zij: ‘ik zal het eens hooren’. Meer vermochten die lippen niet tot stand te brengen, die elkander zoo druk hadden gekust. Hij zag, hoe zij heensnelde, bevallig en vlug met de voeten, dat plukstertje van de vruchten der vreugde, en hoe zij in de schaduw van den gang verdween; dan greep hij naar den deurknop en vluchtte.

Hij ijlde langs de straten, die als uitgestorven waren, het hoofd diep neergebogen, het bloed hem kloppend in de keel. Nu zou zijn schande uitgeschreeuwd worden van de daken, en wat hij heimelijk aan verboden droomen had gekoesterd,

openbaar worden gemaakt. Er scheen een onverbiddelijke gerechtigdheid te bestaan, die zelfs geen zwijgende gedachte liet ontsluipen, of zij smeedde er een wapen van, dat trof, als de tijd was aangebroken. Daar zat een gedaante aan de voeten van haar jonge meesteres als de donkere slavin uit een booze vertelling, en deed haar, terwijl zij glimlachend opzag, het verhaal van een avond vol vlammen en kussen en maneschijn. En dan noemde zij een naam, bijna achtloos, en dan verbleekte Anna, en het werd stil in de schemerige kamer, en er ging een goed vertrouwen aan een vriend verloren in een zuiver meisjeshart. Want het waren zonden, die hij had bedreven, dat voelde hij zoo onweersprekelijk, nu hij ze toegefluisterd wist aan zijn makkertje, nu de morgenglans van van twee verwonderde oogen op hun bedektheid viel. En zooals hij dit vroeger zoo dikwijls met zijn hoogste vreùgden gedaan had, ze opheffen boven zichzelve in het blauwe gebied van de mythe, zoo deed hij ook hier met zijn eerste ellende, en er bloeide een tuin om hem heen, en er groeide een boom op, en een slang hing aan de takken, een schoone vrouw trad uit de schaduw van het loover, en zij reikte hem de vrucht. Maar dan stond hij weer plotseling in een vertrek van het landhuis op de bergen, en Felicia beet den appel in tweeën, at de eene helft en gaf hem het andere deel. Ach, als een mond, die hem kuste, had de koele zoetheid hem de lippen betooverd, doch nu was het uur van de wrake gekomen, en het zwaard van een engel dreef hem uit het paradijs. Er hijgde een haast in hem om zich te bedekken, want hij werd gewaar dat hij naakt was, en zoo ijlde hij verder zonder doel of richting, heen uit het land van zijn kindergeluk. De zon ging bloedrood onder, en de toren en de geveltoppen verhieven zich in strenge, donkere grootheid voor de gloeiende lucht. Hoe placht hij zulk een plechtig najaarsvieren te bewonderen, waarbij een juweelstad van verlangen aan het strand lag van een zee van zinnevuur. Verloren en vergeten: hier viel een wereld in asch, en sloten zich de vlammen tezamen boven verkoolde gebinten van woningen. Hij liep tusschen de puinhoopen der straten als een vernietigde, als het lijk van zichzelven, en toen hij eindelijk, uitgeput en gehavend, met het hoofd in de handen, in zijn onverlichte kamer neergedoken zat, en hij de tranen door zijn vingers

voelde druppen, werd het hem te moede, of hij bij zijn eigen doodsbed schreide.

Dan hoorde hij een gerucht, en er legde zich een hand op zijn schouder, de hand van de eenige, die hem nooit verlaten zou. En hiermede kwam er een betoovering over hem; vanzelve welde het op in zijn hart, wat daar zoo bang besloten werd gehouden. ‘Moeder’ snikte hij ‘het is om Felicia, dat ik verdriet heb, ik heb ook aan haar borst geslapen, en ik ben naast haar met een nieuwe ziel ontwaakt’. En als een stroom, wanneer de sneeuw smelt op de helling, sleurden zijn woorden de bekentenissen mee, alles waarvoor hij eerder had willen sterven dan het te uiten, het bruiste over zijn weerlooze lippen, wild en klagend, tot waar het heenvlood onder de meedoogende vleugels van de duisternis.

Goed ook voor de moeder, het donker, want het bedekte haar ijskoude bleekheid en dien bitteren, haatvollen trek om den mond, het verheelde een heftig gebaar naar die haar woord had gebroken, het verborg een vluchten voor den vreemdeling, haar kind. En daarom leek het, of dit harde er nimmer geweest was, daarom nam de nacht het onveroordeeld op in zijn vergetelheid, zoodra de vloedgolf der innige liefde, met zijn macht van teederheid en mededoogen, haar weer uit het hart brak, en een menschelijke zwakheid overwon. Alleen beefde haar hand nog, waarmee zij hem over de haren streek. Maar dit was genoeg voor hem, om hem te wekken, en te doen beseffen, hoe schaamteloos hij zich had naakt gemaakt, en naakt voor haar, uit wie hij was geboren, hij wist niet waarom juist dìt zoo onuitsprekelijk krenkend leek. Hij viel op de knieën en verschool zijn gezicht in haar schoot. Hij hief het eerst op om te smeeken, dat zij zou vergeten, dat het nooit over haar lippen zou komen, en dat er geen wolkje zelfs van de geringste gedachte aan zijn woorden tusschen hen beiden zou zijn. En zij beloofde, en hij beloofde, dat hij sterk zou wezen en de kracht zou vinden om te overwinnen, en dan vroeg hij: ‘laat mij nu alleen’. Tastende zocht zij haar weg tusschen het huisraad, stootte zich, struikelde, want dien zij lief had gehad, en die van haar weg was genomen, de man die haar geleerd had naar de stem van de klokken te luisteren, hij ging hier niet naast haar, en de nacht was zwart.

Zoodra zij de deur achter zich toe had gedaan, stond Rijkert langzaam op en opende het venster. Hij kon niet samen blijven in de enge ruimte tusschen zijn vier wanden met de gestalten van de schaamte, de wroeging en de eenzaamheid, en toen de koele najaarswind hem het voorhoofd verfrischte, voelde hij even verademend, dat hij nog een kind van de zichtbare wereld gebleven was. Dieper boog hij zich naar buiten, de boomen en de struiken ruischten ieder met hun eigen stem, de sterren tintelden en het rustige lantarenlicht veroverde een klein gebied van schimmig loover en een strookje straatweg op de dichte duisternis. Hij vouwde de handen, hij trachtte te bidden, en een weelde van tranen verblindde hem. Maar het ging hier niet om een zoete ontroering, noch om weemoed of berouw. Het was nu oogsttijd, en de laatste vruchten moesten worden afgeschud. Als hij weer opzag was de tuin verdwenen achter een wemeling van herinneringen, niet aan dingen of dierbare dagen, doch aan een onuitsprekelijk angstig sprookje, waarvan al het werkelijk gebeurde slechts een beeld en schaduw was. Daphnis zag hij op zijn pansfluit spelen en plotseling verbleeken en vergaan, de vloekende bergman, die hen eens zoozeer verschrikt had en dien zij voor hun eersten kus vergaten, daalde nogmaals neder, als het noodlot, dat hij in waarheid was geweest, en op het bed van de kronen der olmen, wier loover donker afstak tegen de fonkelende lucht, lag de Edelweissplukker, stil en roerloos in zijn doodskleed, rein als de sneeuw op de toppen der gletschers, waarbij hun arme, aardsche liefde zwarter dan een omgeploegde akker scheen. Dan, steigerend steeg een vierspan hoog ten hemel, hijzelf als de menner, Faëton, die niet gered bleek, doch zijn rit moest volbrengen tot aan het tragisch einde toe. Hij daalde, hij naderde het bloeiende land op zijn tuimelenden wagen, het koren verschroeiende, de bloemen verdorden, zijn vrienden verwenschten hem, terwijl hun de vonken in de oogen dwarrelden, en Anna weende met verzengde haren aan den dorren oever van een uitgedroogden bron. Dan trof God hem met zijn bliksem, hij viel op het rookende ploegveld en werd met asch bedekt. Rijkert voèlde den gloed en de verstikking, de doorgestormde jaren stortten achter hem tezamen, en er bleef geen uitzicht over, morgen had geen lach meer en geen lied. Toen dacht hij aan den engel,

die hem in zijn zwaarste uur getroost had, en hoe hij eens was ingesluimerd in zijn zachte, witte vederen. En hij vroeg of hij zou komen, en hij boog zijn hoofd al zijwaarts, in dat kindergebaar van uit te willen rusten aan de moederborst. Maar er zijn oogenblikken tusschen dood en geboorte, die zonder bijstand, in verdorsting moeten doorleden worden. En zijn genius bleef verre, en hij zat daar alleen voor zijn venster, met geen enkel antwoord, met geen enkel teeken, koud van hart en met een slot gesloten, zooals een bloemknop in het vroege voorjaar op zijn stengel staat.

XIII
Marsyas.

'En als Marsyas, de sater, zijn pansfluit aan de lippen zette, en een dolle overmoed van tonen over de velden woei, begonnen de stroomen buiten hun oevers te treden, de boomgaarden te ruischen, overrijpe appels ploften op den bodem, druiventrossen berstten en hun zoete sap droop neer, het koren schoot op uit den akker, dieren draafden door het pijnwoud met beschuimden muil. Er voer een huivering van wilden wellust over de wereld, toen Marsyas zijn heeten adem in de holle rieten blies'.

De kleine leeraar stond voor de klasse, met lachende, glanzende oogen, zooals altijd wanneer hij aan het vertellen was. De jongens hingen over hun banken gebogen, beeld geworden in de houding van hun aandacht, en de zon, die binnenviel door de vensters, slingerde zijn guirlanden langs die feestzaal van geestdrift en jeugd.

Kleurrijk waren de tafereelen van de oude Grieksche mythe, en de luisterenden tuurden er als kinderen naar. Hoe, na het eindigen van het fluitspel, Apollo, door den sater uitgedaagd tot den wedstrijd, zingt bij zijn citer, en de klanken als een licht zijn, als de dag, die aanbreekt, rustig, grootsch en rein. En hoe dan de kamprechters, de muzen, hem als den overwinnaar bekransen, en Marsyas met den dood wordt gestraft, niet om zijn zinnelijk lied op de pansfluit, maar omdat hij er het hemelsche mee begeerd had te verslaan.

'Ook in ons zelven leeft zulk een fluitspeler' vermaande de verhaler, die niet eindigen kon voor hij zijn knapen allen,

als het ware persoonlijk, bij de hand had genomen, en hun ieder den dieperen zin van zijn sprookje op het hart had gedrukt ‘oòk in ons zelven, en het hangt er alleen maar vanaf, of hij Gods dienaar of zijn bestrijder wil zijn’.

‘O, de leeraar!’ dacht Rijkert, die door de wekkende woorden uit zijn droefheid opgeroepen was, ‘alles is anders geworden, maar als een boom, die groen blijft in den winter, zóó ruischt herinnering aan den zomer om dien man’. Hij wist in zijn ziel, dat hij niet meèr behoefde, dat hij niets was dan enkel een leerling, dat dit de gedaante was waarin hij na zijn sterven werd wedergeboren, en dat hij slechts had neer te zitten aan de voeten van een meester, om gered te zijn. Daarom voelde hij zich èven gerust en gelukkig, totdat het vonkje van dit verre, schemerige weten weer teloor ging voor zijn denken, in de duisternis. En zoo viel het hem, nu hij niet meer hoopte, plotseling te binnen, dat er hem hier in de klasse een raadsel werd opgegeven, waarvan hij dezen morgen al telkens de oplossing had gezocht. Voorzichtig wendde hij het hoofd wat terzijde, niet veel verder dan vroeger, als hij om een herkennenden glimlach van Hendrik vroeg. Maar in plaats van zijn makker, staarde hij een vreemdeling aan. Meer dan zijn naam had deze nog niet prijsgegeven, op dien eersten ochtend, dat hij als een nieuwe gast met hen aanzat, en aan hun gemeenschappelijke tafel at. ‘Geen bode des konings’ vond Rijkert, terwijl hij met een beetje weerzin naar die groote, grove gestalte en zijn ruwe gelaatstrekken keek, ‘Marsyas’ voegde hij er bij in gedachte, en waarlijk de plompe jongen miste slechts de beide horentjes tusschen het pikzwarte kroeshaar, en den boksvoet op de planken van den schoolvloer klotsend, om het evenbeeld van den op dood en leven blazenden sater te zijn. Toch kon Rijkert zich bij zijn vergelijking zoo maar niet neerleggen, want dan werd er geen recht aan die oogen gedaan. Zij tuurden stralend en onafgebroken naar den leeraar in zulk een overgave aan bewondering, dat de critische vriend, die dit licht zag, er op een wonderlijke wijs door werd ontroerd. En zoolang de uren van dien morgen duurden, zocht de in verrassing gebrachte opmerker bij zichzelven tevergeefs het geheim te doorgronden van twee sterren en den glans, dien zij vermochten te verleenen aan een wezen donker van afstootelijkheid.

Bij het uitgaan van de school waren de beide jongens, als bij toeval, de laatsten, die de trappen afklommen van het bordes, en toen sprak Rijkert den vreemdeling aan. Hij deed hem de vragen, die bij zulk een gelegenheid gewoonlijk worden gedaan, en de ander antwoordde op den zangerigen toon van hen, die in de zuidelijke streken wonen van het land. Hij noemde het breede water, waaraan zijn huis stond, hij vertelde van de oneindigheid van stroom en hemel, van den avond- en den morgennevel, van zijn roeiboot en het rietveld, zoo warm en weemoedig als altijd over dierbare dingen wordt gesproken, die men niet gaarne verliet. Al pratend waren zij tot de grachten gekomen, wier linden fonkelden van Octobergoud. Hier onderbrak de jongen telkens zijn verhalen, en hief het hoofd op naar het loover met datzelfde innerlijke herkennen en begroeten in de oogen, waarmee hij naar den leeraar had getuurd.

Rijkert kon zijn wijde stappen moeielijk bijhouden, hij moest opkijken naar het gezicht van zijn makker en hij, de fijne, sierlijke jongen, die er zoo van hield om bloemen in de handen te dragen, om langs de slanke halslijn van zijn paard te streelen, om schoone vrouwen na te staren, of de muziek van een gedicht in zijn gedachten te bewaren, hij voelde zich pijnlijk getroffen door die donkere trekken, die ruw-weg uit een leemklomp leken te zijn samengekneed. ‘Wat is hij onbeschrijfelijk leelijk’ zuchtte hij, en zeker uit gemelijkheid over zijn teleurstelling, vroeg hij, wat de hoffelijkheid hem verboden moest hebben, waarom hij van school was veranderd, en nu hier gekomen was.

‘Omdat ik een dokter in deze stad geregeld moet raadplegen’.

Of hij dan ziek was? Even aarzelde de jongen, maar als hij dan Rijkert's gelaat zag, trillend van mededoogen, en zoo vol van ontwakende vriendschapsbeloften, als een leeuweriknest van jonge vogels in de lentemaand, zeide hij een beetje verlegen, met zijn boersche stem:

‘Ja, wat ze zenuwziek noemen, ik kan niet langer leven, ik heb het leven niet meer lief’.

‘Ach zooals ik ook’, dacht Rijkert, ‘ik loop hier met een lieven lotgenoot.’ Hij wist niet te antwoorden, doch hoog over hun zwijgen begon plotseling het carillon te luiden,

lachend, overwinnend, een feest in den lichtblauwen hemel, met strooien en dansen als op een bruiloftsdag. De beide knapen luisterden, maar zij begrepen niet.

Voortaan zagen de straten en grachten de nieuwe kameraden dikwijls onder hun gelende boomkronen gaan. Er was een samenstemmend rhythme in hun pas gekomen, iets van den zwier van de windvlagen waardoor de dorre bladeren worden meegevoerd. Zij glimlachten zelden, hun hoofd was gebogen, en zij herkenden in den regen, in het welkend loof en in de grijze wolkenluchten een gelijkenis met het winter worden van hun uitgebloeide jeugd.

Op een buïgen namiddag was het voor de eerste maal, dat Rijkert zijn vriend Kasper op zijn kamer af ging halen. Hij woonde boven een slager. Eerst moest de bezoeker den geheelen winkel door. Een weeïge bloedlucht benauwde, de opengespalkte rompen der gedoode dieren waren aan de zoldering opgehangen, en de jongen moest ervoor op zijn hoede wezen, dat hij niet tegen een van die arme gekruisigden stiet. Dan opende hij een verveloos deurtje, en als hij het achter zich had gesloten, stond hij voor een donkere, steile trap. Bij het opklimmen van de treden, wat hij tastende moest doen, hoorde hij de klanken van een fluit, eerst vaag en onwezenlijk, doch duidelijker naarmate hij steeg. De tonen klonken verjaard en oud-modisch, zooals fluitspel uit de verte altijd klinkt, en hier in het duistere trapgat deed het menuet van hun bestoven hoofschheid eerst recht als een spokendans aan.

Als Rijkert binnentrad in de kamer, zag hij zijn vriend voor zijn muzieklessenaar zitten, blazend met een vuurrood, opgezet gezicht. ‘Marsyas’ dacht hij, en nu Kasper met zijn uitgestoken rechterhand op hem toekwam, in de linker nog het gladde, ebbenhouten staafje, sprak die het zelve ook uit, met een wat spottenden, bitteren glimlach: ‘Marsyas’, terwijl hij op zijn fluit en het notenblad wees. Rijkert antwoordde niet; de hopelooze triestheid van de omgeving had hem het zwijgen opgelegd. Hij keek naar het gepolitoerde huisraad, het bonte behang van de wanden, het rood-met-zwarte vloerkleed, en wat te pronk gezet was op den schoorsteenmantel. Hij voelde hoe alles wat vleugelen droeg hier omgebracht moest worden; hoe er geen adem en geen licht bleef voor de

ziel. Het was een bijna vluchten waarmee hij naar het venster snelde. Dit bleek uit te zien op een binnenplaats, bekneld tusschen loodgrijze muren. Juist werd een koe door twee knechten, wier witte voorschoten met bloed bevlekt waren, over het pleintje gevoerd. Zij gingen de deur in van een laag gebouw, waaruit een smartelijk bulken klaagde. Plotseling herinnerde zich Rijkert een ellendige verschrikking uit zijn kindertijd. Bij toeval was hij toen eens in een slachthuis gekomen, en had daar het dier op de steenen vinden liggen, zachtjes loeiend, met een afgesneden hals.

'Kom, laten wij weggaan', zei hij tot Kasper. Die stond daar nog altijd roerloos voor den verweerden spiegel, welke de kleurlooze en kwaadgezinde dingen, waarmee hij den geheelen dag samen moest leven, weerkaatste, en hij hield het instrument, waarop hij gespeeld had, ook nog in de hand.

Buiten, waar de wind de kappen van hun jassen opwoei, bleven zij sprakeloos naast elkander loopen, Rijkert peinzend over de raadselachtigheid van zijn makker, over zijn ochtenden als hij de zon moest ontvangen, nadat zij eerst over de binnenplaats was heengestreken, en over zijn avonden, zijn geheimzinnige avonden, waarin hij een vreemde voor hem was, waarin zij elkander niet ontmoetten, en waarin hij naast een ander langs de straten wandelde, een jongen uit zijn streek, met een hard, boosaardig uiterlijk, een student moest het wezen, maar dien Rijkert nooit gesproken had. Waarvoor zou hij die duistere uren gebruiken, en wat een feestelijk licht zou er in moeten ontstoken worden, om heel dien triesten weedom weg te schitteren van zijn grauwen kamerdag. Maar er gingen wonderlijke verhalen over een misbruik dat hij maakte van den nacht.

Zij waren nu op een armelijk grachtje gekomen; twee groezelige meisjes met vroeg verlepte gezichten liepen er hen gearmd onder den stroomenden regen tegemoet. Hun stemmen klonken brutaal en luidruchtig, en terwijl ze voorbij sloften, duwde de eene de andere tegen Kasper aan. Zij lachten en noemden hem met een bevuilenden naam. Hij haalde de schouders op.

'Hoe kàn je zoo wonen', barstte Rijkert uit.

'Voor mìj nog veel te goed', antwoordde zijn makker in een pijnlijken spot.

‘Maar wat is er dan toch?’ vroeg de ander, terwijl hij hem dringend aanzag, en hem de hand op den schouder legde, wat hij nog nooit tevoren had gedaan.

‘Je hebt het van den leeraar kunnen hooren’ zei de donkere jongen ‘hoe Marsyas op zijn pansfluit het hemelsche poogde te verslaan. Maar zijn huid werd hem gestroopt van het lichaam, en aan den hoogsten boomtak opgehangen, tot een schrik voor de vogelen des velds’. In afgebroken zinnen sprak hij nog een korte pooze over het lot van den sater, en dan langzaam maakte zich uit de bloedende beelden der mythe het naakt vertelsel van zijn eigen schande vrij. Ach, niet veel anders dan de geschiedenis van iederen teederen jongen in de gloeiende jaren van zijn rijpingstijd. Over het lokken van de lente, wanneer de hemel en het blauwe water zacht ineengestrengeld liggen als twee handen in een diep gebed. En wat er dan verwacht wordt en gehoopt. Hoe het droomenbootje afsteekt van den oever en des avonds aanlegt bij het geurig rozeneiland, waar de koningin der liefste knapenwenschen hofhoudt, en den ridder, die voor haar wil sterven, met één enkelen, kuischen kus beloont. De stroom en de wolken, de wegen met hun bloeiend onkruid, de zon en de sterren, dat alles had zijn dagelijkschen zin verloren, om louter teekenen te zijn. Maar dan waren er ook nog het dorp, en de huizen met hun wenkende vensters, en de wilde, fonkel-oogige vrouwen van de streek, en de hofstee van zijn ouders, waar de meiden en de knechten bezig waren, en onder hen die deerne, van wie hij wist dat zij een kind had waarvan geen den vader kende, en die hij nimmer zonder weerzin groeten kon, als zij hem tegenlachte, en aan wie hij vaak moest denken, hoe zij bij het landwerk met haar opgeheven bloote armen in het licht kon staan. Een Juli-avond toen, zoo'n luwe, zoete, die dronken maakt als wijn, en het roepen van de dieren doet begrijpen. Een ontmoeting in den schemer naast een heet, geel korenveld, een tartend kreetje en een woord en een weerwoord, en dan de beleediging van de godheid, de val. Geen bootvaart meer naar het strand der illusie, maar dag aan dag het sleuren van zichzelven langs het steenpad van een schaamtelooze werkelijkheid. Zijn ouders bedriegen, zich verkoopen aan de knechten, kussen waar hij maar kon in het duister, en al spoedig niet die

dienstmaagd meer alleen. Een lust om zich te bezoedelen en te vernederen, de wil om te zinken, en zich diep op den bodem te verwoelen in het slijk. Totdat hij eindelijk ziek was geworden en hun huisarts hem naar hier had gestuurd.

De beide makkers liepen een wijle zwijgend naast elkander voort. De regen had opgehouden te vallen, een windvlaag deed de takken van de boomen schudden, en strooide een vlucht van dorre bladeren neer. Kasper greep er een van, als het langs hem kwam zweven, hij verkreukelde het tusschen de vingers, en dan zeide hij nog, terwijl hij het wegwierp, toen hij uit had gesproken:

'O, zoo het leven in de hand te houden en het te kneden en te wringen, om het eindelijk van zich te slingeren, als iets bedorvens en slechts. Die troost kan niemand mij tenminste ontnemen, dat ik dit kàn, dat ik dit mag'.

Rijkert had in een stijgende ontroering naar zijns makkers bekentenis geluisterd, en nu riep hij, terwijl hij zijn arm door dien van Kasper stak:

'Alles begrijp ik, het is ook mijn geschiedenis'.

En dan legde hij een biecht af over zijn oude verlangens, over zijn Mei-rit, toen hij als Faëton gebeefd had in zijn tuimelenden wagen, over Felicia en hoe hij eindelijk door hei hemelvuur geslagen was. Maar als hij met tranen in de oogen van zijn woorden opkeek, om met zijn vriend een broederschap van leed te sluiten, zag hij hoe deze zich met een weemoedigen glimlach in een trots van ellende boven hem verheven had, en hoorde hij zich als een knaapje toegesproken:

'Neen, Rijkert, dit is niet hetzelfde. Je vader was de zon en Felicia zijn zuster, je bent uit overmoed gestruikeld, maar het is in zuiver licht gebeurd. Je zult weer spoedig opstaan, en weer de zoon zijn van een God'.

Even was het den getrooste te moede, of hij toch nog mocht verwachten, maar dan knikte hij van neen.

Na dien middag leek het Rijkert, of zijn droefheid, naast het vertwijfeld fluitspel van zijn makker, tot teeder klagende vioolmuziek werd gedempt. Zijn wanhoop effende zich tot een peinzender berusten, en somtijds durfde hij gelooven, dat wel de wereld nooit meer zoo aanbiddelijk schoon zou schijnen, als toen zij rondom in de vlammen stond, doch dat

er in de asch misschien nog iets blinkends te vinden zou wezen, iets dat zwaarte had en aan de borst gedragen kon worden, en een kleine waarde zou verleenen aan de jaren, die hij nog te leven had. Zooals hij wel in verzen had gelezen, hoe het allerliefste aan een arm, geslagen mensch ontvalt, en hoe hij neerzit om te sterven. Maar dan legt zich een kinderhand op zijn knieën, of de stem van een zuster, de kus van een moeder roepen hem wakker uit zijn duisternis. En dan blijkt er nog een taak te wenken, een simpel harteding, dat goed is om te doen. Had hij zijn vriend niet zoo gekregen, dien donkeren groven, met zijn mooie parel van een zieke ziel? Was het al niet anders als hij 's morgens opstond en dan vragen kon, al trokken de wolken ook over den hemel, ‘wat zal ik hem zeggen, waar zal ik hem brengen, dat hij wat vreugde mag vinden, wat hoop op bloei en zon?’ Neen, de zaligheid der schoonheid had hier geen deel aan, en ook de roes niet van het bloed, wel een warmte, die hij vroeger nooit gekend had, en die hem soms deed denken aan Gerardus en zijn tocht.

Zelfs het najaar werd hem genadig. De buien en de stormen trokken af. 's Ochtends vroeg al, wanneer hij zijn slaapkamerraam opschoof, zag hij hoe het landschap rustig in een violetten nevel wachtte, tot het kleurensprookje van October ging beginnen, nadat de Oostenwind het aangekondigd had; 's middags lagen de grachten en singels met hun bonte boomen en hun roode daken als een bloembed open aan de koele, blauwe lucht, en des avonds waren het de zonsondergangen, die een fonkelend diamantslot maakten van de van purper en goudglans verzadigde stad. In dit milde weder wandelden de beide vrienden al hun vrije uren, en spoedig bleef er geen plekje tusschen de wallen over, dat zij niet in morgenmisten, middagstralingen, of in de vlammende schemering hadden doordwaald.

Kasper, die tot kort geleden nooit iets anders van de wereld dan zijn dorpje en de kalme, wijde wateren die het omgeven, had gezien, voelde zich diep getroffen door de fabelachtige sfeer, die tusschen eeuw-oude huizen kan hangen, door het spiegelen van de wolken in de grachten, en door het goud der boomen, waaronder zacht beschenen menschen liepen, als onder het glanzen van hun eigen droom. Soms kon hij

zich met tranen in de oogen over een bruggeleuning buigen, of stil het hoofd er over schudden, dat zooveel schoonheid in het sombere leven mogelijk was. Het was door zijn makker, dat Rijkert zijn stad opnieuw en rijper ging begrijpen. Neen, nooit had hij geweten wat zich achter de sluiers van wenschen en begeerten voor kostbaarheid verborgen hield. Samen zochten zij daar nu naar. Zij doolden door sloppen en stegen, waar de ziel der middeleeuwen zelve, onder de luifelende puien, achter de groenige ruitjes, in gebed lag neergeknield. Zij wisten een grachtje, dat zóó week en sierlijk, in zijn ranke linden en zijn beide rijen huizen, heenboog naar den horizont, dat zij het vergelijken moesten met een door een hooge vrouwestem gezongen en lang aangehouden toon. Op de wallen legden zij de handen aan de oude, brokkelige steenen van de half vervallen muren, en keken dan uit over de rustige weiden. Vaak ook gingen zij de breede poort door met het stedelijke wapen, en klommen langs een bosschig paadje tot waar de kloosterruïne tusschen de gelende struiken zichtbaar werd. Voor honderden jaren, toen de kleuren van juweelen er nog tusschen de vensterbogen fonkelden, hadden jonge adelijke stiftsvrouwen daar de metten gebeden, en Rijkert zag in gedachte hun sneeuwwitte huiven, waarin het zacht gezicht van Anna straalde, vroom en aandachtsvol zich nedernijgen onder een stormwind van orgelmuziek. Dan bekroop hem een weemoed over wat hij verloren had doen gaan.

Zoo dwaalden zij niet meer getweeën, de makkers, door de late najaarsdagen, maar de goede stad was mèt hen, ervaren, verstandig en mild als een grijsaard, ook de rimpels en den glimlach van de wijsheid op het menschenlijk door den tijd verstild gezicht. Rijkert mocht er gaarne aan denken, hoe zijn vader haar had liefgehad. Zijn moeder had hem daar dikwijls over gesproken, en bij haar verhalen had dan dat portret van het knaapje naast hen op de tafel gelegen, waarop de kleine jongen voor het open venster, met als achtergrond de gevels en de toren, peinzend uit te staren zit. Nu hadden zij elkander gevonden, het broze, gewonde en het machtige, het welbeproefde hart, en een zilver spinsel van legenden sloot hen weldra van de nuchtere wereld af. Ook Kasper moest daar deel aan hebben, immers hij ook placht van verrukking te schrikken, wanneer bij een buiging van

een grachtje, aan het einde van een steeg of een singel, bij een stijging van de wallen, ja, overal waar zij dit het minste verwachtten, plotseling de slanke toren voor den hemel stond. Ook Kasper hief het hoofd op, als het carillonspel in het zonlicht dartelde, en hij ook verbleekte, als de klok, die het uur sloeg, langzaam en met den klank van den donder, zijn korte of langere boodschap over de daken der woningen zong.

Het was juist over dien toren, dat Rijkert de schoonste vertellingen wist. Zij waren hem gedaan, toen hij nog klein was, 's winters-avonds bij het haardvuur, terwijl hij, op een lage bank gezeten, het hoofd aan moeders knieën steunde, en het streelen van haar vingers voelde door zijn haar. Later was hij ze vergeten, doch nu schenen ze weer wakker te zijn geworden, levend als het wezen zelve van de oude, grauwe steen. En omdat zij zoo'n eerwaardigheid van eeuwige rustigheid hadden verkregen, omdat een groot verleden in hen oprees, daarom ook verhaalde hij ze aan zich zelven en aan Kasper, in een innige hoop hun beider leed hierbij vergankelijk te zien.

Hij verhaalde van den heremiet, geheeten ‘broeder Simon’, en het visioen, dat deze aanschouwd had in het jaar, voor dat de toren werd gebouwd. Aan de Noordzijde van het marktveld was hij neergevallen met de armen in verrukking uitgestrekt. Een jongen was voorbijgekomen, die gevraagd had: ‘broeder, hoe is het met U?’ En hij had geantwoord: ‘O, mijn uitverkoren, lieve vriend en ziedt dij niet den Hemel open, en een goude kerk daarin?’ En de jongen zag het en velen zagen het met hèm. Op de plaats van dit gezicht verrees niet lang daarna de werkelijke toren, rank en stralend, als hij aan den broeder was verschenen.

Ook over de klokken, die, als druiventrossen hoog in den top van een olmboom, onder de blinkende spits hingen tezamen gerankt, viel menige welluidende geschiedenis te berichten. Hun namen alleen al: Redemptor, Salvator, Maria Regina, zij geleken op het galmen zelve van het tonend brons. Psalmen Davids waren langs hun rand te lezen, en voor de klokspijs hadden de burgers hun sieraden geschonken, dat een klank van goud en zilver luchtig heen zou spelen door het somberder metaal. En nu zweefden zij daar vrij tusschen wolken en aarde, met den geweldigen bas in hun midden, en

de hoogere stemmen rondom hem gevlochten, opwaarts stijgende tot aan het jubelende belletje van den diskant.

Onder zijn woorden was het den verteller vaak te moede, of hem het verleden als het ware op de handen in de heldere toekomst droeg; hij staarde in een licht waarop hij niet dorst hopen, en hij bedekte zich het gelaat. Maar ook dan nog troffen hem de stralen.

Kasper luisterde aandachtig; de dingen, wier schoonheid hem beschaamd en ontroerd had, ontvingen de ziel van een mensch en een machtiger leven, en deden hem er aan denken hoe zwak hij was geweest. Neen, hij mocht niet opgaan tot het avondmaal. En Rijkert zag het altijd aan het zich omfloersen van zijn zachte, bruine oogen, wanneer de klacht weer in hem snikte: ‘Ach, dit alles is te rein voor mij’.

Zoo wandelden daar dan de beide knapen, de slanke, blonde, uit het geslacht der zonnezonen, en de donkere, aarde-geborene, als twee betooverde koningskinderen, over wie een booze fee haar spreuk heeft uitgesproken, door het doolhof van de sprookjesrijke stad. Zij konden de gouden poort, die toegang geeft naar later, nog niet vinden, doch aan de hoeken van de straten duidden teekenen geheimnisvol een richting aan.

Zij begonnen elkander recht lief te krijgen. Zij hadden eenderen strijd te voeren, en zooals wapenbroeders dit plegen, deelden zij al wat zij bezaten met elkaar. Over Felicia praatten zij dikwijls.

‘Waarom zou ze mij vergeten hebben?’ placht Rijkert te vragen, want altijd kreeg hij nog geen bericht van haar. Hij wist dat zij den ganschen winter zou reizen, ‘den zomer volgen’ noemde zij dit, doch, waar zij genoot van zijn blauw en zijn bloemen, daarvan vertelde geen zonnige brief.

‘Ik geloof dat het komt, omdat zij zoo'n ruiter is’, mijmerde Kasper ‘voor je uit zijn er dan meestal gevaarlijke punten, die zoo je aandacht houden gespannen, dat je vergeet om achterom te zien’.

‘Ja’, zei zijn makker, ‘maar al was het alleen maar een vluchtige kushand, die ze mij gaf’.

Ook over Hendrik en Walter liep vaak het gesprek. Er werd voorgelezen uit de brieven, die wekelijks met hun vreemd getint gevederte als uitheemsche wondervogels bij

hem kwamen binnenzweven, en in vage toespelingen op iets heugelijks duidden, dat er te gebeuren stond. Die middag aan het zeestrand, waarop zij gedoopt waren met hun geuzennaam, werd er telkens in herdacht. Kasper knikte veelbeteekenend, wanneer de brief weer samen werd gevouwen.

'Je vrienden moeten ook nog voor Apollo op hun pansfluit blazen, God geve, dat ze het niet onwaardig doen'. En dan zuchtte hij.

Alleen de naam van Anna werd nimmer genoemd. En zoo dikwijls de stem van de stad, het fonkelen van het najaar, of de rijke innigheid, die vriendschap heet, iets dauwigs, lichts, en morgenachtigs in Rijkerts hart deed gloren, wees een vinger naar een wond, die niet geheeld kon worden, de verachting, die hij vreesde opgewekt te hebben in een ziel, die te rein was om dit ooit te kunnen vergeven.

Wanneer hij niet met Kasper samen kon wezen, zat hij boven zijn boeken gebogen, en las. Niet over Daphnis en Chloë, niet over het lokken der liefde en de Meische bloesemboomen, waaronder verlangd wordt en gekust, maar die gedichten liet hij in zich zingen, die het leed beschreven, en die klaagden over wat voorbij is, en die snikten: nimmer, nimmermeer. Eén ervan vooral deed denken aan een edelsteen op rouwgewaad gedragen, en sprak over de moeders der smarten: de moeder der tranen, de moeder der zuchten en de moeder van de duisternis. Hij meende ze allen te kennen, en wanneer zij langs de sterrentrap der droeve woorden langzaam tot hem nederdaalden, weende, zuchtte en vertwijfelde hij.

Als Kasper hem voor een wandeling af kwam halen, zag hij droomerig op van de zangerige bladen, en nadat hij zijn makker begroet had, schoof hij het fluweelen gordijn voor zijn kast weg, en samen naar de bandenrijen turend, koos Rijkert zorgvuldig een boek voor zijn vriend uit, dat dan zeer behoedzaam in een binnensten jaszak weggeborgen werd.

Terwijl zij daar zoo keurden en zochten, placht het wel te gebeuren, dat de kamerdeur geopend werd, en de kleine, tengere vrouw, die Rijkert's moeder was, zich met een vluchtige vraag, of een verzonnen boodschap tot de jongens wendde. Een onrust had haar gedreven. Zij had geen goede dingen over dien Kasper gehoord. Ach, zij mocht niet

spreken over wat haar dien angstigen avond bekend was, doch in stilte voor haar zwerveling smeeken, dat zijn weg voortaan een open, reine, en zijn reisdoel een gelukkig land mocht zijn, dit kon toch niemand haar verbieden, waar dit vragen tusschen twee gevouwen handen als gebed bleef besloten. Vol gespannen aandacht hief zij het hoofd op, maar als zij de beide makkers, in de houding van hun geestdrift over het schoone, daar samen kalm en ernstig tegen den zacht belichten achtergrond der stemmig lederen ruggen zag staan, begreep zij dat de beide knapen tot het diepste wat het leven geven kan, als tot iets heiligs en verhevens, waren gekomen, en uit dankbaarheid daarover glimlachte zij Kasper dan toe. Die herkende zijn vriend in dien glimlach, en hij zeide een paar woorden, met een stem zoo teeder en eerbiedig, dat Rijkert op moest zien, en er zich over verwonderde. Even werd er zoo nog doorgesproken, de grove, donkere jongen schromend, alsof hem onverdiend een kostbaarheid geschonken werd, en dan reikte zij hem de hand bij het heengaan. Zwijgend boog hij zich, en hoewel het stil bleef in de kamer, verstond zij duidelijk, dat hij zeggen wilde, dat hij haar niet waardig was.

Kasper, die door zijn makker de dichters voor het eerst leerde kennen, ontving hen als een ziek en eenzaam kind de lente. Wanneer hij 's avonds onder het lamplicht hun verzen zat te lezen, leken zij persoonlijk bij hem tegenwoordig te wezen, en beschreven hem, terwijl hij zich neergevleid had aan hun voeten, met eigen mond hun tochten naar het oeverlooze land der sterren. Bracht hij het geleende boek terug, dan zei hij, in een paar simpele, boersche woorden, zulke teedere, glanzend naakte dingen over het genotene, dat voortaan voor Rijkert de zuivere innigheid van die lofspraak één bleef met het werk, als dauw die over druiven waast. Maar ook hier weer gebeurde het dikwijls, dat Kasper midden in de vreugde van zijn verrukking, zich wanhopig zijn verworpenheid herinnerde, en met diezelfde schaamte, welke hij tegenover kinderen, bloemen en vruchten placht te gevoelen, plotseling ophield met over zijn dankbaarheid te spreken, terwijl ook Rijkert dan geen naam meer van een dichter noemde, bezorgd om pijn te doen.

Zoo moest het ten slotte toch blijken, dat noch de weten-

schap van een geneesheer, noch een warme vriendschap, liederen niet en niet de najaars-sprookjes van een oude droomstad iets vermogen op melancholie. Waar Rijkert al een eerste flauwe hoop had gewonnen, gekoesterd door een rijk en vol verleden, en door de liefde voor een smartenvol mensch gesterkt, daar vertwijfelde zijn makker, zooals slechts een zondaar kan vertwijfelen, die door God is geroepen, maar nog niet verstaat.

Op een wandeling, die ze samen maakten, toen de boomen hun bladeren hadden verloren, waren zij, van het landpad afgedwaald, op een weide gekomen, bij het ondergaan der zon. Er trilde een huivering van ontwaken door de van licht doorzogen stilte, en Rijkert stamelde met een gloed van vervoering op zijn gezicht:

'Is het niet, of het morgen wordt en niet avond, of wij voor het Oosten staan?'

Maar Kasper schudde het hoofd, met tranen in de oogen. In den vallenden schemer liepen zij zwijgend naast elkander voort, Rijkert nog verblind van zijn ochtend-verwachten, doch zijn makker moe en treurig, Marsyas, die zich den hemel heeft verspeeld. Toen zij het weggetje, dat stadswaarts leidde, bereikt hadden, en drie kleine meisjes, ieder met haar schooltasch, arm in arm, en een vluchtig groetje knikkend, voorbij hen kwamen gestapt, legde Kasper zijn zware hand op den schouder van zijn makker en zeide:

'Rijkert, je moet er niet bedroefd om wezen, als ik werkelijk niet meer leven kan'.

XIV
De gestrafte Sater.

De kerstvacantie was begonnen en Kasper was naar zijn dorp gereisd. Na het vertrek van zijn makker was voor Rijkert de vloed van het leed weer op komen zetten, en had het armelijk wrakhou, al het vergane, al het gebrokene van die vloot van verlangens en jeugdige droomen aan het naakte strand gespoeld. Hoe anders placht hij vroeger die vrije dagen van December aan te vangen, waarover de sneeuwige vrede van

Bethlehem leek uitgegoten, en het licht van den heiligen nacht. Een feestelijkheid van boodschap en geboorte riep hem 's morgens dan al wakker in de schemering, en hoewel hij niet gewoon was om te bidden, hoewel hij zelfs niet dacht aan het kind, aan wie de koningen geschenken brachten, voelde hij toch een stille, zuivere verwachting, als hij uit zijn venster tuurde, die tot heimwee groeide, wanneer hij buiten langs de witte grachten liep. Nu, onder het geeselen van de regenvlagen, kwelde het hem alleen te wezen, enkel met zijn mijmeren, dat geen lente maakte.

Walter stormde hem steeds nog voorbij zonder groeten, en 's avonds als hij in bed lag, en er in zijn koesterende beslotenheid een begeerte ontwaakte, en hij het in zijn gedachten terugriep, hoe een warme wang zich aan de zijne gedrukt had in die zwoele nachten van Augustus, dan overkwam hem de weemoed, dat hij zich niet eens Felicia's gelaat meer kon herinneren, noch geheel den toonval van haar stem. Ook zij moest hem vergeten wezen, den jongen, dien zij, op haar zegevierenden rit door het leven, in de voorbij-vlucht speelsch een roos had toegeworpen, vroolijk er over lachend, dat hij die opving, kuste en aan de borst stak, dicht bij het hart. Neen, het gaf hem geen droefheid, slechts weemoed, zoo te droomen, alsof zij sinds lang al gestorven was, en heel de zaligheid dier zomerdagen haar eind te doen vinden in de klacht, die zich telkens herhaalde, als het eentonig refrein van een liedje: zij wierp mij alleen maar een roos toe, en dan reed zij heen.

Ach, hoe miste hij zijn Marsyas, zijn klagend fluitspel. De stad had haar betoovering verloren, en wist geen sprookjes meer. Anna werd weer de naam, die alleen nog beloofde, waar het groenen van de toekomst zich aan hechtte, als een kamperfoelierank. Maar juist daàrom kon hij niet hopen, omdat de booze koning van het rijk van gisteren zijn zwaard gelegd had aan de wortels van den bloei van morgen, omdat hij het reine verbeurd had, omdat het komende vervuld is van weleer.

Zoo vertwijfelde hij, gelijk een kind dat voor het eerst alleen zijn weg moet vinden, aan zijn eigen kleine wijsheid toevertrouwd. En daarbij vergat hij de vreugde er over, dat hij weer het leven was begonnen als het broertje van zichzel-

ven, het jongere van den ouden Rijkert, die gestorven was, hij vergat het, omdat het pad niet bezond was, en geen hand de zijne hield.

Maar er was eene, die God gedankt zou hebben, als ze zijn hand in de hare had mogen nemen, om haar jongetje te leiden, waarheen zij het vrij en zuiver om te ademen wist. Voor haar was hij weer een knaapje geworden door zijn verdriet, zoo hulpbehoevend, dat zij het in de armen kon dragen en aan de borst verbergen, als het moest. Wanneer zij samen aan den maaltijd zaten, voelde Rijkert het aan al haar gebaren, den dienenden ijver waarmede zij het beste hem toeschoof, haar stem en haar glimlach, hoe warm haar hart naar hem uitging, hoe moeielijk zijn moeder de vraag onderdrukte: maar waarom kom je niet tot mij? En toch moest hij weigeren, hààr juist voor allen; hij geloofde, omdat zij die hem het leven had geschonken, het andermaal niet weer kon doen, er mocht zoo niets van vroeger medewerken aan het nieuwe, in wat hij behoefde moest zooveel mannelijks en onverbiddelijks zijn. Hun beider weemoed er over, dat hij niet gehoor wilde geven, bracht een zachte teederheid in hun verkeer, de teederheid van bloemengeschenken, waarmee men elkander zijn deelneming betuigt.

Op een donkeren regenochtend, aan de ontbijttafel, toen hij na zijn morgenkus, zijn stoel had genomen, gaf zij hem het telegram, dat naast haar bord lag toegevouwen, en ‘ik geloof, dat het uit het dorp van je vriend komt’, zei ze met een angst in haar stem. Rijkert greep het en scheurde het open, hij wierp er een haastigen blik op, en gaf het haar dan. Hardop las zij:

‘Kasper ongeval. Vraagt overkomst’.

Beiden waren zij van hun stoelen opgerezen, sprakeloos keken zij elkander aan. Even, maar dan had zij de geruststelling al gevonden, waarnaar zij in die enkele seconde, met heel haar ziel had gezocht:

‘Er staat toch: vraagt. Hij vraagt het zelve’.

Als hij wat later met zijn reistasch in de hand langs de beregende grachten liep, voortgedreven door zijn vrees en gezweept door den ijskouden stormwind, kreeg hij de vreemde gewaarwording, of hij over een tooneel ging, waar een drama gespeeld werd, en alles wat er rond hem gebeurde

een verheven beteekenis droeg. Er draafde een ruiter voorbij hem, er kwam een man aangesneld, er werd wat uit een venster geroepen; hij begreep niet duidelijk de bedoelingen, maar er scheen iets geschied te wezen met zijn makker Kasper, en zelfs het kindje, dat daar langs hem tripte met haar kleinen hond, deed dit enkel om iets onuitsprekelijk droevigs te openbaren, dat ergens plotseling had plaats gehad. Het hamerde aan zijn slapen, het bonsde in zijn borst.

In den trein ook kon hij geen rust vinden. Die ijlde de grauwe, vlakke landerijen tegemoet, doch hij wenschte wel een vogel te wezen, om hem ver vooruit te vliegen op zijn rappe wiek. Hij kon de gezichten van zijn medereizigers niet verdragen, hij had ze willen doen schreien en schateren, gillend op doen schrikken uit hun dommelende gelatenheid. Bij elke halte hoorde hij de vlagen langs de wagens fluiten, het water van het gebied der rivieren werd tot hooge, bruine golven opgeschuimd. Dan zag hij in verbeelding zijn Kasper daar drijven, in biezen gebed en een krans om zijn haren, als een bleeke broeder van Ophelia. Zou hij hem gestorven vinden? En terwijl hij met een onbeschrijfelijken weedom aan den dood van zijn vriend dacht, werd het hem eensklaps in een schok van verwondering duidelijk, hoezeer hij hem liefhad, den knaap, die door de kinderen werd nagejoeld, hoe hij hem liefhad, meer dan hij ooit van Felicia had gehouden, wier schoonheid hem als rozen had ombloeid. Hoe kòn dat zoo worden? Het was een geheim van het hart.

Eindelijk, bij een nieuwe halte, werd de naam van de plaats van zijn bestemming afgeroepen en, uitgestegen, vroeg hij naar den weg. Men wees hem dien. Langs een boomloozen dijk moest hij loopen. Den wind had hij tegen. Er viel een stuifregen met dooisneeuw vermengd. Aan zijn linkerhand strekte zich de polder in een warreling van droppen en vlokken onder de laag-hangende wolken uit, aan zijn rechter bruiste de woelige zee van het water, eindeloos tot aan den horizont. De golven jaagden tot dicht aan den dijkrand, en het rafelig schuim spoot grauw omhoog. Hijgende worstelde hij op tegen den storm. Hier had zijn makker dus verlangd en in zijn droomenbootje was hij heengevaren. Ja, toen het nog blauw was en zomer, maar de buien van den winter overmanden hem. En weer zag hij Kasper naast zijn omgekanteld

vaartuig, door de razende kolken meegesleurd. Rijkert voelde zijn wangen nat geworden, hij wist niet van den regen, of van tranen.

Hij sloeg een landwaarts loopend zijpad in. Toen hij daar een wijle door de modder had gestrompeld, opende hij een houten hekje, stak het ruime erf over, terwijl hij het hoofd ophief naar het stijve, uit zijn koude vensters op hem nederblikkende, nieuwerwetsche huis. Als hij aan den blankgepoetsten, koperen schelleknop rukte, schoot terzijde van de woning een waakhond zijn hok uit, rammelde aan zijn ketting, en blafte hem aan. Een oude meid, die een kap om het hoofd droeg, liet hem binnen; dadelijk vroeg hij naar den jongen mijnheer. Zij gaf hem geen antwoord, maar noodigde hem met een kort handgebaar in een kamer, wier drempel een paar treden hooger dan de gangvloer lag. Er was daar niemand; hij liet zich op een stoel neervallen, en tot stikkens klopte hem het hart. Hij hoorde het tikken van een klok, het was een Friesche, met blinkende gewichten. Er stond nog meer oud huisraad verspreid door het vertrek, maar zóó tusschen het smakelooze, vorige-eeuwsche verloren, dat de stemming er eerder door verkild werd dan verwarmd. Bij het plaatsen van de meubelen was een onverbiddelijke symmetrie in acht genomen; op het glad geboend mahonie werd geen vlekje vergeten. De evenmaat der doodsche dingen had een eigene verschrikking, en hoe martelend tegenover de onrust van een beangstigde ziel. De kloktik verdeelde den tijd met zijn gelijke slagen, en Rijkert voelde zich gevangen als achter de tralies van een kooi. Midden op de tafel lag een lederen statenbijbel, beslagen en gesloten met koperen smeedwerk.

Hij keek naar een gerucht om achter zich, en daar merkte hij, dat twee menschen waren binnengekomen, en dat het Kasper's ouders moesten zijn. Ze waren beiden in het zwart gekleed, in dat zwart dat donkerder is dan het nachtelijk duister, en dat hen om het lichaam als een pantser sloot. Zij reikten hem ernstig de hand, en als zij tegenover hem zaten, zag hij dat hun gezicht was verborgen achter het als uit hout gesneden masker der rechtzinnigheid. Zij begonnen te spreken bij beurte en somtijds tezamen, doch hun woorden vlogen niet op, zooals zij dat doen kunnen, wanneer zij naar

den vrijen, ruimen hemel stijgen uit het nest van het hart; men had ze de vleugelen gebroken, en het leven in ze uitgedoofd. Die vader en moeder gebruikten de taal der profeten, in plaats van te stamelen over het leed van hun kind. Rijkert luisterde in groeiend ongeduld. Eindelijk schitterde een licht op uit de grauwheid der klachten, de zelfmoord bleek mislukt te wezen en Kasper slechts gewond. Er juichte een drang in den jongen om iemand te danken, en in de goedheid van zijn vreugde blikte hij de oude lieden milder en verzacht van oordeel aan. In de vrouw ontroerden hem de warme, bruine oogen van zijn makker, in heur man de lippen en de borstelige brauwen van den sater Marsyas. Opgetogen en erkentelijk voor dien zielsglans van achter het mom der verstarring, begon hij warm te pleiten voor zijn vriend. Zij wisten niet hoe rein en groot zijn hart was, hoe hij alles ongeschonden had bewaard. Maar de moeder viel hem in de rede en zeide verwijtend, dat haar zoon de minste der dienstmaagden tot zijn bijzit had gemaakt. Tranen liepen langs haar wangen, doch zij bleef zoo recht en roerloos in de houding van haar trots en gestrengheid, dat een steen scheen te hebben geweend. Rijkert verdedigde ook dit op zijn jeugdige, zonnige wijze, en hij beschreef hun de wroeging, die over die daad was gevoeld. Midden onder zijn vertellen kon hij geen woorden meer vinden. Als in een boek had hij gelezen, hoe er over hem geoordeeld werd. De donkere man lei zijn hand op den machtigen bijbel, en dan vroeg hij langzaam en nadrukkelijk, of Kasper daarvan ooit gesproken had. En als Rijkert het hoofd schudde, keken de ouders, beiden weder met het strakke masker van hun doode godsvrucht voor de lijdende gezichten, elkander veelbeteekenend aan en zuchtten. In het zwijgen dat dan volgde, sloeg de klok met scherp geluid. Rijkert stond op, en verzocht naar den zieke te worden gebracht. De moeder ging voor, en toen zij de treden van de trap opklommen, zag de jongen hoe een last zij werkelijk droeg.

‘Alles zal goed worden’, zeide hij teeder, en in den toon van haar vroomheid: ‘Misschien dat U dien tijd van smart eens zegenen zult’. Zij antwoordde niet, maar zij greep naar zijn hand.

Zij wees hem een deur op een licht portaaltje, waar het rook naar nieuwe verf, en dan liet zij hem alleen.

Over den drempel stappend, zag hij Kasper dadelijk liggen in de heldere lakens, met zijn bruine gezicht in het kussen en een witten doek om het hoofd. Een hand werd van onder de dekens uitgestoken, en stem en oogen groetten hem. Rijkert knielde neder en hij kuste die hand.

'Dag, zieke soldaat', zei hij innig, 'ja, moeder noemde mij zoo, wanneer ik als kleine jongen met mijn hoofdpijn te bed lag en ze mij het natte verband had omgedaan. Ik ben zoo gelukkig'.

Beurtelings lachte hij en schreide.

'Kom ga rustig naast me zitten' vroeg Kasper, 'ik heb zoo'n behoefte om je ervan te vertellen'.

En als zijn makker een stoel had genomen, en dien vlak bij had geschoven, en wat gebogen, als een broer die van de reis is thuisgekomen, luisterde, de grove hand nog in de zijne klemmend, nu eens haar streelende, dan weer gedachteloos met de vingers spelend, begon hij met wat zwakke, maar verstaanbare stem:

'Al mijn wanhoop viel weer op mij, toen ik van je weg was gegaan. De eerste, die mij groette bij mijn thuiskomst was die vrouw van vroeger, en ik voelde mijn zwakheid; wat ik had liefgekregen in die laatste maanden, jij en je stad en je dichters, ik zou het straks verloochenen, er bleef geen redding meer. En midden in mijn vertwijfeling werd de gedachte aan den dood mij weer zoo dierbaar, als zij dit nog nimmer was geweest. Ik was zoo ongeduldig naar wat zij aan vergetelheid beloofde, dat ik er niet langer op kon wachten om tot haar te gaan. Ik kocht een revolver. In den wapenwinkel stond zij naast mij, geleund aan mijn schouder, als een bruid voor wie heur huwelijksring wordt uitgekozen. Doch als ik het doen zou, als ik dan eindelijk aankloppen zou, dan kwam er plotseling iets dat mij terughield, en dat de deernis met mijn ouders was. Ze zijn uit rotssteen gebeiteld, Rijkert, maar ze houden zoo van mij, en omdat ik heel lang van hen weg geweest was, wisten zij niet hoe toegefelijk zij voor mij zouden zijn. O, maar het riep mij, het wenkte als met handen naar de andere zij. Ik sloot een verdrag met den dood. Ik sloot het verdrag van eerder niet te zullen komen, dan dat één van die twee menschen mij een hardheid zou hebben toegevoegd. Zeg, Rijkert, ben je ooit anders dan om liefde

naar je moeder geloopen? Ik sloop in mijn onrust om mijn ouders henen, bedelend om hun toorn, snakkend naar het teeken van een kwaad gebaar. Het was zoo ellendig, zoo hopeloos droevig wat ik daar deed. Eergisteravond, wij zouden bij den predikant op bezoek gaan, was ik niet op tijd gereed, en toen kwam de bevrijding, mijn vader voer tegen mij uit. De ban van hun goedheid was van mij genomen, een seconde misschien maar, doch ik was al gesneld naar mijn kamer, en daar zat ik in het duister met den loop van het wapen, als den mond van de liefste, tegen mijn voorhoofd gedrukt. Het schot ging af; ik was zoo onbedreven, ik had niet tegen de goede deur getikt. Aan mijn slaap, dien brozen wand, zou ik gehoor hebben gekregen, hier schampte de kogel en sloeg alleen een splinter uit het been. Ik voelde het bloed mij over de oogen stroomen. Jammerende stemmen riepen, een arm ondersteunde mij. "Stil maar", kon ik nog zeggen, "ik ga hier niet aan dood". Dan maakte een groote verwondering zich van mij meester, de wereld werd mij tot een zachte peluw, en zoo viel ik in zwijm. Den volgenden morgen werd ik wakker met mijn verbonden hoofd op het kussen, en in het ronde alles wit en rein. Het leek mij, of ik was genezen na een ziekte van jaren, zoo zwevend zwak en dankbaar was het mij te moede, zoo voelde ik mij doordrongen van de heerlijkheid des levens, en had ik alles wat ik wegwierp duizendvoudig weder, één kort, zalig oogenblik. En nu ben jij gekomen, en het mooiste waar ik daarginds van ben gaan houden, heb je meegebracht. Weet je hoe ik je daar zie zitten naast me op je stoel? Zooals op dat portretje, dat je vader van je maakte, als een kleinen jongen voor je venster, met den toren, en de lindeboomen en de oude gevels op den achtergrond. Het is of ik de klokken hoor luiden'.

Glimlachend zweeg hij, aandachtig, de lippen ontsloten, als speelde werkelijk ver weg muziek.

'Mijn Marsyas, gestraft en vergeven', fluisterde zijn vriend.

Het was donker geworden. Beneden werd geroepen voor het maal. Rijkert liet de hand los van zijn makker en 'tot dadelijk' zei hij hartelijk.

De oude lieden vond hij al aan tafel. Het helle, ongedempte licht verblindde hem. Door den vader werd hardop gebeden,

langdurig en nadrukkelijk, en later werd er op dezelfde wijs gedankt. Als de schaduw van twee sombere roofvogelvleugels lag de herinnering aan de woorden, die gesproken waren, en de verwachting, dat ook straks de handen weer tezamen moesten gevouwen worden, duister over de eenvoudige bereidheid van den huiselijken disch. Rijkert verbrak zelden het zwijgen, hij dacht aan Walter, en of hij dit bedoeld had in zijn onklare jongensfantasie. Ook dacht hij aan Gerardus en zijn kostbaar kistje, en hoe de heilige zou ontvangen worden, wanneer hij naakt en verwaarloosd zou vragen, om hier in hun midden uit te mogen rusten op zijn reis naar God. Er school geen hardheid in zijn oordeel, maar het geluk over zijn makker had hem zoo dorstig naar een verkwikkende vroomheid gemaakt.

De beklemming viel eerst van hem, toen hij weer in het blanke vertrekje naar zijn vriend te luisteren zat. Een kleine olielamp verspreidde een zacht schijnsel; Kasper scheen wat koortsig te zijn geworden, want onder het praten schitterden zijn oogen, en een gloed vloog naar zijn wangen op. Hij sprak weer over zijn poging tot vluchten van hier. Ja, hij wist wel dat hij daar een zonde mede had bedreven, maar heiligde de genade van de mislukking die niet tot boete en wekkingsroep? Ach, die dag van gisteren, toen er zoo verheven om zijn ziel gestreden was. Al de zwarte machten, die hem vroeger kwelden, had hij lijfelijk rond zijn bed zien staan, doch nu niet meer als heer en meester, want zij kampten met de goede engelen, zeker van hun nederlaag. Dat wuiven van vederen, dat schitteren van schild en zwaard! En dan zei hij stamelend van opwinding, half opgericht tot zijn makker gekeerd:

'En hoor eens wat het wonderlijkst van alles scheen. Jij was aldoor bij mij, Rijkert, zoo zichtbaar, dat ik je aanraken kon. Ook voor jou werd er gestreden, en de overwinning gold ook jou. Waar ik licht zag, werd het ook aan jou geschonken, beiden lagen wij erin gedoopt. Of wij samen door een duisteren gang hadden geloopen, struikelend en zoekende, en toen een poort bereikten, die door mij ontgrendeld werd; en dan de jonge, tintelende wereld voor ons alle twee. Wij wezen elkander het wuivende koren, en luisterden naar het leeuwerikslied. En het leven kwam tot ons met een korf

vol rijpe vruchten, en beiden kuste het ons op den mond. Al dat rijke, nieuwe gaf zich aan ons sàmen, Rijkert, zooals wij ook tezamen leden en leerden in je lieve stad. Zie je, dàarom was het, dat ik vroeg, of je woudt komen, zelve moest ik het je zeggen, dat het oude dood is, en dat ik je vrij heb gemaakt'.

'Ik voel dat je gelijk hebt' fluisterde de ander innig, in peinzen verloren, en dan viel het hem te binnen, hoe hij zelfs aan den maaltijd, onder de sombere vleugelschaduw, toch zoo in zijn ziel verheugd geweest was, en aan een bloem gedacht had, die zich stralend uit den knop vouwt, ondanks al. Voortaan wil ik aan wonderen gelooven, mijmerde hij.

Uren later, op het afgeschoten hoekje van den zolder, waar hij te bed was gegaan, klonken Kasper's woorden Rijkert steeds nog in de ooren, wisselend van beteekenis. Hij lag daar met de oogen wijd open te staren, ongeloofelijk gelukkig, als wie een onverwachte tijding hoorde, die verandering in zijn leven brengt. Boven hem schenen de sterren door het schuine tuimelraam. Het weer bleek opgeklaard te wezen, een waas verspreidde zich over de vensterglazen, langzaamaan veranderend in de bloemen van de vorst. Rijkert zag dit stille werken stadig vorderen, want hij waakte den ganschen nacht. De maan was opgekomen, en haar bleeke stralen braken zich in duizend lichtjes over de bëijsde ruit. Dit maakte zoo onschuldig feestelijk, als kinderen zich somtijds voelen in den droom. Hij kreeg een teerhartigen lust om te zingen, heilige wijzen rond den sparreboom. Toen eensklaps, met een schok, herinnerde hij het zich, als werd het hem heimelijk ingefluisterd: dit was de kerstnacht, die hem uit de sterren tegenfonkelde, dit was de kerstnacht, die hem opriep uit den dood. Zachtjes begon hij te schreien uit hulpeloosheid en verwondering. Lag hij zelf niet met de uitgestoken handjes naar het leven tastend in de kribbe, brachten hem de wijzen uit het Oosten niet hun wierook, goud en mirre, als de afgezanten van een aanstaand leven, dat zoetreukig, kostbaar, bitter is tezelfdertijd? En Kasper, was dit niet de naam van één van die drie koningen, de zongebruinde, die uit Azië komt?

Vroeg al, den volgenden ochtend, had hij afscheid genomen. Buiten schitterde hem een frissche, heldere morgen tegemoet. Juist toen hij het erf zou oversteken, werd er een

schuurdeur opengestooten, en een jonge vrouw trad nader, zich de haren uit de oogen strijkend in een loom en wulpsch gebaar. Even bleef zij, met den arm zoo opgeheven, in de houding, die haar rijpe vormen prijsgaf, talmen, en dan knikte zij den blonden jongen met zijn reistasch toe. Als Rijkert bij het sluiten van het hekje omkeek, stond ze daar nog blootshoofds, in haar korte rokken, en nu ze voor de tweede maal hem groette, zag hij een lachen om heur volle lippen spelen als een roode vlam. Hij ondervond eenzelfden weerzin, als waarvan Kasper hem verteld had, dat hij in den beginne gevoeld had. Hij wilde haar verwenschen bij zichzelven, maar juist terwijl hij in zijn wrok naar bittere woorden tastte, woei de wind een toon van klokken naar hem over. De vreugde der geboorte werd weer wakker in zijn droomen, hij lachte terug, en verzoend en erkentelijk mompelde hij zacht voor zich henen: En oordeelt niet.

Haastig stapte hij verder over den hardbevroren grond. De hooge dijk was bont en druk van de kerkgangers. Zij droegen hun eeuw-oud feestgewaad, kappen, oorijzers en zilveren knoopen, flikkerend in de prille zon. Het wijde water spiegelde een eindeloozen vrede; sneeuwwitte meeuwen wuifden omhoog en daalden weer neder, boodschappers tusschen aardsch en hemelsch blauw.

Hij hoefde op den trein niet lang te wachten. Hij vond een ledige coupee. Hij vleide zich neer in een hoekplaats, door dommelige warmte gekoesterd, en ademde tegen het raampje, totdat het was ontdooid. Uitturende over de velden, die onder een wazigen nevel juweelen gloeien deden, zag hij, half in waken, half in droomen, in een vage matheid door zijn slapeloozen nacht, schoone visioenen achter dunne misten zichtbaar worden, in de vormen die zijn weergewonnen leven in zijn diepste onbewustheid voor zich uitgelezen had. Het waren de mirtenboschjes en olijvenhagen, en de blanke zuilengaanderijen voor azuren horizont, het was het tooneel van de mythen, waarover in het schatrijk schooluur werd verteld. Gestalten doemden op en sloten zich aaneen tot groepen, slanke jonge lieden, met den bloemkrans der epheben in het haar. Doch zij kwamen hier niet samen, zooals vroeger in de verlangens van Rijkert, alleen uit zinnelijk ongeduld; zij gaven hun krachten aan mannelijke werken, enkelen ploeg-

den, spitten, anderen streden, met geheven schilden en gestrekte speren, stormend, wijkend, in de knieën zinkend, zooals op tempelfriezen uitgehouwen staat. Ook waren er eenzamen, die mijmerden, bij den citer zongen, of wijgeschenken brachten aan een godheid, allen echter van diezelfde edele, stille gratie, die op menig urn en grafsteen bleef bewaard. Nu eerst begreep hij zijn leeraar volkomen, de dichterlijke jongen, nu voor hem het oogenblik was aangebroken, dat zijn geest den vorm moest scheppen voor een nieuwen groei, nu besefte hij eerst recht wat hij hèm dankte, die de zucht naar kerngezonde werkelijkheid en gaven eenvoud zoo ijverig in hem had geprikkeld, en haar langzaam had doen rijpen, ongemerkt, gestadiglijk.

Uren bleef hij naar het wisselend landschap staren, zich doordringend van de glorie der visioenen, daarbij luisterend naar het onderwijzend woord zijns meesters, waarvan hij droomde, dat het hem over schoonheid en navolging sprak.

Eindelijk, toen de trein zijn vaart verminderde, sprong hij op uit zijn peinzen, strekte de hand uit en nam zijn reistasch uit het net. Hij deed dit in de houding van een mooi, slank beeld; rustig voelde hij zijn spieren zwellen en zich spannen, en ook zijn ziel was sterk en rein in hem als van een Griekschen knaap.

XV
Kerstgeschenken.

Toen Rijkert, een der laatsten van den stroom der reizigers, uit de schemerige tunnel op het lichte stationsplein buiten kwam, ontving zijn stad hem als een tuin van kleuren voor den blauwen hemel bloeiend, en met een fonkelen over het geboomte van bezonden rijp. Het trof hem, dat overal het bedrijf zweeg in de straten, en de menschen vrij en doelloos door elkander liepen met een feestglans op hun onbezwaard gezicht. Blijde werd het hem te moede, terwijl hij langs de grijze grachten wandelde, en hun rust zoo groot vond en hun ouderdom zoo zinvol, maar tegelijk hun jeugd zoo onvergankelijk. Zijn hart begon te kloppen, alsof hij iets kostbaars verwachtte, een welkom zooals dit aan den verloren zoon

bereid werd, het beste kleed om zijn schouders, en een ring aan zijn hand. Maar het was niet een verloochende vader, die op hem toetrad, wel echter, plotseling, bij een straathoek, met een vreugdigen kreet van herkenning, Hendrik, zijn vriend de Vogelaar, lachend, stralend, buiten adem, of hij ergens ver weg van een ster of een andere wereld naar hem heengeloopen kwam. De jongens verwelkomden elkander, zoo hartelijk en gelukkig, dat de voorbijgangers opkeken, en even een glansje in de oogen kregen, juist als in den zomer kan gebeuren bij het hooren naar een lijsterlied. Dadelijk had Hendrik een menigte verhalen in gereedheid, een bont en opgewonden praten over zijn ontdekkingen, waarin telkenmaal de wondervogel zijn wieken uiteensloeg, zoodat het Rijkert zoo'n beetje te moede werd, of er een zeeman naast hem stapte, die juist van een verre reis teruggekeerd was, en in de koperen kooi, die hij in de hand hield, een exotischen kromsnavel met zich meedroeg, die allerlei onverstaanbaars tot zichzelven babbelde.

Toen zij ten slotte op Hendriks kamer waren gekomen, want daar zou het geheim hem onthuld worden, viel het den jongen terstond op, dat de albatros er niet meer zweefde, met zijn krommen, naar de richting van den wind gekeerden bek, en ook dat het overige volk der opgezette gevederden eindelijk scheen heengevlucht te wezen op hun onttooverde pluim. Maar vóór hij zich nog recht rekenschap had kunnen geven van die verandering, voelde Rijkert zich bij een arm gegrepen, en het driftig wijzen van een vinger volgend, stond hij eensklaps, daar bij den wand tegenover het venster, voor een in witte lijst gevatte schilderij. Aandachtig bezag hij het in het volle, onverbiddelijke licht gehangen stuk. De teekening leek nog onbeholpen; uit de tinten echter blonk een dichterdroom. Achter tropische gewassen lag een naakte gestalte verscholen, een oosterling met pijl en boog, de zon viel als een stortvloed over zijn gekoperde gestalte, doch gulder dan dit stralend huidbruin, scheller dan de keel der open cactuskelken, schitterde de fenix, die met uitgespreide vleugels, tusschen de waaiers der palmen, opvloog uit zijn vlammend nest.

'De wondervogel' jubelde Rijkert 'wie heeft dat geschilderd, vertel toch'.

‘Wel, ik’ zei zijn makker, al zijn trots tezamenvattend in die beide woorden, die hij achtloos, als een edelman een aalmoes, van zich wierp.

‘Hoe kan dat, hoe komt dat?’ riep de ander, vol warme verbazing. Maar de jeugdige kunstenaar maakte enkel zijn bekende gebaar, dat grijpen der vingers naar iets wat voorbijijlt, en dat hij nu werkelijk, zoo moest het wel schijnen, in de hand gevangen hield. Want hoe gloeide zijn arbeid hier in het eenvoudig vertrekje, rein, als in het allerheiligste een tempellamp. Hebben juweelen hun verheerlijking in die kleuren gevonden, dacht Rijkert, of zijn mijn eigen zielsverlangens mij ontstolen, en in het verborgen op dit doek gebracht? Doch de jongen zelve maakte opnieuw zijn gebaar in de leegte naar den vlinder van de droomen, die zich nooit laat vatten, nooit laat binden, in de schoonste schepping niet.

‘Kom, laten we gaan’ zei hij, om zijn fier geluk te verschuilen, gewild onverschillig. ‘Er is hier geen vuur aan, het wordt hier te koud op den duur’.

En waarlijk, de adem der woorden, waarmede zijn gast zijn bewondering uitte, steeg, zichtbaar als een wolkje wierook, naar het kunstwerk op.

Buiten begonnen de vragen opnieuw met een geestdriftigen aandrang, en de Vogelaar kon het niet laten zijn makker tevreden te stellen, en alles te beschrijven van zijn groote vondst. Het was een geschiedenis van droomen en zoeken, waarbij het blanke linnen hem getart had, als een leeuwerik door de wolken wordt gelokt. Tochten had hij gemaakt in lijnen en kleuren, nadat de paden door landen en duinen hem geen enkele schrede nader tot de vervulling hadden gebracht. Tot plotseling in de arabesk van een penseelstreek, het raadsel hem was opgelost. Ja, en nu verder? Reizen moest hij zooals dit immers aan den gezel past, die zich in zijn vak bekwamen wil. ‘Naar het Zuiden, waarom niet?’ lachte hij luchtig, ‘gelijk dat in de “wanderlieder” neergeschreven staat’. Maar dan zei hij nog als in gedachten: ‘ik moet wat werkelijkheid veroveren, dat ik niet in droomen onderga’.

Een reis, mijmerde Rijkert, die de schoonste is ter wereld, heentrekken achter een wensch aan, en de richting volgen door het hart gewild. En dan sprak hij, alsof hij een antwoord wilde geven op iets dat hem door niemand werd gevraagd:

‘Het is zoo moeielijk om een keus te doen. Als ik een bloem zie, moet ik dikwijls denken, zoo zou ik ook willen geven wat ik aan deugdelijks en goeds heb, zoomaar in een natuurlijke ontwikkeling. Iets van de aarde en iets van de zon zou er in mijn werken moeten wezen, zeg, en hoe nòem ik dat nu’.

‘Rhythme’ riep Hendrik, ‘niets kan je lukken, als je het niet doet opgaan in een glans van poëzie’.

‘Of van waanzin’ glimlachte de ander ‘onzen ouden, trouwen waanzin van het zeestrand, ach, die schat der dwaasheid, die je leven tot zoo'n prachtig sprookje maakt’.

De Vogelaar knikte met schitterende oogen, maar dan juichte hij, wuivend,:

‘Kijk, wie daar aankomt, niemand anders dan de derde in den geuzenbond’. En waarlijk, het was Walter die hen tegemoet liep, bleek en kouwelijk in zijn jaskraag gedoken, een onttroonde Mirabeau. Nauwelijks had hij de vrienden opgemerkt, of hij scheen te aarzelen, maar toen hij door Rijkert zich luid bij den naam hoorde noemen, trad hij welbesloten nader, hoewel nog met gefronste brauw. Hij antwoordde weifelend op de uitbundige begroeting van Hendrik, en toen hij de hand, die zijn verstooten vriend hem toestak, in de zijne drukte, keek hij ernaar als een kind naar een geschenk waarmede het verlegen lijkt te wezen, dan hief hij zijn donkeren apostelkop, met de verwarde haren, naar het lichte gezicht op, dat in welgezindheid straalde, en stamelend van beschaamdheid, begon hij, terwijl zij stil waren blijven staan voor de bruggetreden van een zwijgend Zondagsgrachtje, zijn nederige verontschuldiging.

O, Rijkert had gelijk gehad, dat hij niet naar hem had willen luisteren. Je hadt het moeten zien, wanneer hij samen was met de misdeelden, zijn spottende gezondheid naast die gebukte gestalten, en bij het afscheid zijn slanke, witte vingers in zoo'n ruwe, door het werk vereelte vuist geklemd. Je hadt hem moeten hooren over honger en ontbering, hij met heel den zwier en geuren van de weelde in de kleederen. Ach, het was alles niets geweest dan kinderspel. Eigenlijk zou hij nu weg moeten gaan, god weet waarheen, maar het land uit, om te zoeken overal en moeite te hebben, om het lijden te leeren, dat hij later helpen kon.

‘Dan moet je met mij mee’ riep Hendrik, die blij was dat hij eindelijk Walters woordenstroom, waarvan hij niet begreep wat voor puin en gruis hij meesleurde, stuiten kon.

‘Ja, hij is schilder geworden’ verduidelijkte Rijkert.

En als de Vogelaar nu weer aanving over zijn wonderbare vangst te verhalen, en zijn vrienden nogmaals noodigde naar zijn kamer, dat ook Walter zich overtuigen zou, verontschuldigde zich de kameraad van Kasper, die den ganschen nacht niet had geslapen, hij zei om zijn moeheid, maar eigenlijk was het een andere reden, waarom hij liever alleen wilde zijn. Hem dunkte, hij had het geschenk voor zijn kerstmis, dat straks hem beloofd was, altijd nog te wachten, en er sprak een onbestemd vermoeden heimelijk tot zijn diepst verlangen, dat hij het nu ontvangen zou. O, zeker, het ontmoeten van zijn makkers was een goede gaaf geweest, een heuglijke verrassing, doch dit had hem toch het beste kleed niet beschoren, en evenmin den ring aan de hand.

‘Adieu’ riepen de vrienden van uit de verte, dat de bescheiden kalmte van het grachtje ervan weergalmde, ‘adieu en tot weerziens’, en toen de blonde jongen eenzaam achterbleef, aan den kant van het wiegende water, waarin de kale takken zich weerspiegelden, was het hem een oogenblik te moede, of het voor immer geweest was, dat hij van de trouwe lotgenooten uit een vroeger leven afscheid nam.

Langzaam liep hij voorbij de oude, door het kleurige zonlicht beschilderde grachten. Het donkere, met de witte doeken verbonden hoofd op het kussen was hem weer in de gedachten gekomen, en vol dankbaarheid moest hij erkennen, dat als die schoone, rijke dag hem overstelpte met geschenken, niemand anders dan zijn strijdbare wapenbroeder ze voor hem gewonnen had.

Eensklaps voelde hij een zachten tik op zijn schouder en als hij schielijk opkeek, was het Anna, die daar stond.

‘Hoe is het met Kasper?’ vroeg zij gejaagd, ‘ik weet het, er is door zijn vader geschreven, hoe gaat het met hem?’

‘Kasper?’ stamelde de jongen, en tegelijk hoorde hij het zich heimelijk door zijn eigen vreugde ingefluisterd, dit is het waarop je gewacht hebt, de ring aan je hand. ‘Kasper?’ zei hij nogmaals, tastend en afwezig, met een dwazen glimlach

starend in het frissche, vol gespannen aandacht naar hem opgerichte gezicht.

‘Rijkert, ik weet wel, dat er iets geweest is’ verontschuldigde ze zich aarzelend, door zijn zwijgen in verwarring gebracht, ‘je hebt me vermeden, maar ik geloofde, hij heeft verdriet om Kasper, en hier bèn ik nu’.

‘Dank je, dank je wel, Anna’ en dan drukte hij haar de hand, dan hield hij die hand in de zijne, lachend, knikkend, duizend jubelwoorden op de lippen en toch sprakeloos. Er scheen dan verder nog een vraag door Anna te worden gedaan, hij meende, of hij tijd had, om een eindweegs met haar mee te gaan, ook hoorde hij zijn eigen stem daarop vertellen, en hoe de naam zijns makkers telkens door hem werd herhaald. Maar, zooals hij dit gewoon was, als een groot geluk hem uitdreef uit zichzelven, liet hij het aan den knaap, die Rijkert heette, rustig over, om de dingen, die de werkelijkheid eischte, ergens diep beneden te verrichten, terwijl zijn innigst wezen zalig in het zenith zweefde van den droom. ‘Het meisje van den Sint Jan's-nacht heeft mij niet verraden’ prevelde het in een schuilhoek van zijn mijmeren ‘god zegene haar daarvoor’, en even zag hij haar weer voor zich, zooals zij hem als een boodschapstertje was verschenen, met dat simpele gezichtje van een door het leven gezondene voor een opdracht, die zij zelve niet kent.

Zij waren nu op de statige stadsgracht gekomen, aan wier einde de toren omhoog rees, en plotseling, in machtigen klokgalm, begon daar Maria Regina te luiden, plechtig noodend tot den middagdienst. Er klonk zoo iets wonderlijks vandaag in den toon van den ertsklank, als er soms in de stem klinkt van zeer oude lieden, die iets teeders willen zeggen tot een kind. En Rijkert kreeg er een visioen van, hoe de kleine god lag in de kribbe, maar tegelijk neeg zijn hart zich tot Anna, met den eerbied van de wijzen uit het Oosten, of in haàr het lieve licht geboren werd. Neen, het kwam niet door haar woorden, of het bizondere dat ze hem te verkondigen had, ook niet daarom, omdat zij hem een goeden troost gebracht had, dien hij niet aan haar verdiende, het waren geen dingen, die zich lieten noemen of bepalen, waardoor hij hare liefde als zoo'n rustige genade ondervond, het straalde enkel uit haar, warm uit de oogen, en zacht uit glimlach en gebaren,

met dezelfde innigheid, waarmee de heiland den koningen hun staatsie deed vergeten, en de herders tot zich trok.

Intusschen ging hij verder met vertellen, al mocht dan ook de volle, diepe toon der klokken den woordklank vaak verwarren, zooals zijn gedroom dit met den zin van zijn verhalen deed. Hij sprak over Kasper en zijn leed, en dan ook over eigen moeiten, maar Felicia noemde hij niet.

'Ik heb hard moeten vechten' bekende hij, en Anna, in die stille achting, die door elke vrouw gevoeld wordt voor den strijd, luisterde ernstig, en het hoofd voortdurend naar hem opgeheven, met de vraag der mildgezinden in de oogen, of er niet een pijn te lenigen viel.

'Ik had het ook zwaar deze maanden' zei ze haastig, als verontschuldigde ze zich.

Zwijgend liepen zij voort naast elkander, onder den hemel, die blauw was als een gelukkige gedachte, onder de boomenkronen, tintelend in de tranen van ontdooiden rijp. Waarom is het mij zoo onbeschrijfelijk wel te moede? peinsde Rijkert, en zijn hart sprak het antwoord: omdat wij vonden wie voor ons bestemd was, omdat wij, nu de vlammen uitgebluscht zijn, haar herkennen, omdat zich nu ons lot vervult. En hoewel hij het nog niet gansch verstond, waarover zijn innerlijke stilte zoo zeker scheen en vol vertrouwen, straalde toch de verheuging hem van het gelaat.

Toen was het, dat Anna hem de hand op den arm lei, en hem stil deed staan. Zij wees hem op een ijzeren hek, en als ze samen door de spijlen ervan tuurden, zagen zij over een pleintje, met een grasperk in het midden, ingesloten door een somber, grijs gebouw. De vensters waren doodsch en gordijnloos, en door het matglas der benedenruiten ook nog blind. Een meisje in haar blauw-katoenen werkpak, met het witte mutsje en het witte schort, stak snel het boomloos pleintje over, en groette een van de andere zijde komende, die een vollen schotel scheen te dragen, met een vluchtigen knik. 'Het gasthuis' zei Rijkert, en zooals dat gewoonlijk bij hem geschiedde, wanneer zijn opmerkzaamheid getroffen werd, waren het niet zijn gedachten, die hem kondschap brachten over wat hij wilde weten, maar een innerlijk gezicht. Hij zag de naakte, kale zalen voor zich openliggen, de een na de ander, hij zag de lange rijen bedden, met de bleeke hoofden

op het kussen, de magere handen saamgevouwen op het dek, en ook zag hij, als de bijen van die vale, kranke bloemen, overal de jonge vrouwen, werkend, zorgend, rusteloos bezig, in het ruischloos rhythme van hun liefdedienst.

Sprakeloos vervolgden zij hun weg, en als Anna bemerkte, hoe een somberheid haar vriend scheen te drukken, zei ze ernstig:

'Ja, dit is heel treurig, maar er kan zoo heerlijk worden geholpen en getroost. Rijkert, ik ga zelf verpleegster worden'.

'Zuster? en gauw al?' vroeg hij angstig verwonderd, vol weemoed.

'Ja, dadelijk na het eindexamen, o, je weet niet, hoe ik er naar verlang'.

De schemer begon al te vallen. Dit is het uur, waarop het leed gemakkelijk doet schreien, maar de jongen hield zijn tranen in. De legende van het Hart van den Heilige stond hem plotseling zoo duidelijk voor oogen, dat het hem toescheen of de reizende Gerardus met zijn kostbaar kistje langs de schemerige grachten doolde. Rijkert zag het gebaar van den pelgrim, hoe het weerhield en terugwees, en hij begreep het, dat wie zijn hart naar God gaat dragen, het niet aan anderen, vrienden of gelieven, schenken mag. Ach, zijn arme, aardsche kameraadschap, wat kon zij nog gelden voor een gezegende, die een bruid des hemels wilde zijn.

Zonder het te merken, hadden zij zich eensklaps voor Anna's woning vinden staan, en nu namen zij daar afscheid. In zijn droom lag Rijkert, in berusting en devotie voor het onherroepelijke, dat zoo schoon en vroom was, neergezonken, en zijn stem werd doorsidderd van vervoering zooals een kaarsvlam siddert, die zich voor een windzucht buigt. Maar als zij elkander dan de handen reikten, en de wintersche frischheid beiden van de roodgewaaide wangen tintelde, spraken zij, als de kinderen, die zij toch waren, nog onder de schaduw van de vleugelen van hun ontroering, feestelijk en jeugdig opgewonden, een ijstocht af, om dien samen te maken, wanneer het doorging met vriezen, en de banen open zouden zijn.

XVI
Langs blinkende banen.

En de vorst bleèf doorzetten. 's Avonds, wanneer Rijkert naar bed ging, glinsterde, als op den kerstnacht, het maanlicht over zijn bevroren ruiten, 's morgens de dansende vonkjes van de zon. Hij voelde zich vreemd in die volgende dagen. De pijn erover dat Anna zooveel meer wilde wezen dan enkel maar zijn eigen, lieve kameraad, had hij heldhaftig aanvaard, als een beproeving, die hem opgelegd werd door zijn nieuw begonnen leven, en de monnik in hem, die broeder van iederen zoekenden jongen, had in een vurigen geestdrift ook dien vlucht naar God voor zich gewenscht. De klank der klokken kon niet zwijgen in zijn droomen, en wat hij verrichtte, werd tot een legende gemaakt. Telkens moest hij denken aan Gerardus, en hij zag hem met de golven worstelen, of door het gloeiende woestijnzand gaan. Hij meende den eisch, die door het hart wordt gesteld aan het lichaam, begrepen te hebben, en wat hij in zijn vervoering begeerde, was niets dan de kracht om te verzaken, dan den wiekslag die, de heerlijkheid der aarde mijdend, naar het tijdelooze draagt.

Als zijn moeder eenzaam in de schemering bij het haardvuur neerzat, kwam gedurig haar de dweepende glimlach van heur jongen in de herinnering, en zij mijmerde erover wat die wel beduiden mocht.

Op den derden dag na zijn ontmoeting met Anna kreeg Rijkert een bericht van Kasper, dat het hem goed ging. Hij was daar zoo blij mee, dat hij niet op zijn kamer kon blijven, en buiten zong hij bij zichzelven, terwijl hij in den blauwen hemel keek. Hij sloeg den weg in naar de velden. Zijn stappen bonsden op den harden bodem, zijn bloed begon te kloppen met een vreugdig sterken hamerslag. Overal langs het ijs van de slooten zwierden de boeren met hun meisjes al, en het joelen van de kinderstemmen, het kwetterde over het weiland, alsof de vogels waren thuisgekomen van hun winterreis. En toen hij daar zoo lustig in het frissche Oosterbriesje heenliep, ving allengs een verandering in Rijkerts denken aan; als bij een muziekstuk, waar na een zacht adagio-voorspel plotseling een nieuw motief wordt ingezet,

en het smachtend lied der droomerij, door schallend koper overweldigd, in een schateren van levensjubel ondergaat. Het was het heldenmotief der epheben, dat zijn hart kwam doorklinken en hem een eindeloos verlangen naar menschelijke schoonheid en gezondheid gaf.

Den ganschen dag door bleef het in hem bruisen van overmoedige maten, en toen hij 's avonds onder het lamplicht met gevouwen handen roerloos zat te luisteren, verstond hij het duidelijk hoe het hem toegejuicht werd, dat zijn toekomst wachtte als een akker rijpend koren, en dat ook Anna slecht deed, waar ze niet oogsten wou.

Des nachts had hij een droom over den Edelweissplukker, dien jongen, forschen bergbeklimmer die, enkel om een ruikertje te zoeken voor zijn liefste, het uiterste wat een man vermag, beproefd had, en die zoo wonder mooi geweest was in den dood.

Rijkert lag voor Anna geknield met haar voet op zijn knieën; in krachtige rukken trok hij knoopende en strikkende de lederen banden vast van haar schaats. Boven hunne hoofden klapperde de vlag van de ijstent, telkens stommelden luidruchtige groepen het brugplankje af, lachend op de lage houten banken nederploffend langs den rieten wand. Voor den ingang van het tentje stond een man te rammelen met zijn centenbus. Voortdurend onder zijn arbeid blikte de jongen op, om een vroolijke opmerking te maken, of naar een antwoord te luisteren, en dan keek hij rustig en aandachtig in het blozende meisjesgelaat. Even flitste het hem door de gedachten, dat hij van Felicia nooit iets anders had geweten, dan dat haar gezicht op een bloem of een vlam leek, en daarom gaf het nu een des te teederder voldoening zich in Anna's wezenstrekken te verdiepen, of hij in een boek las, waarvan iedere zin zijn waarde heeft. Het meisje ontmoette de vraag van zijn turen met de zonnigheid der zinnende oogen, welke grijs en ernstig waren, of ze over droomen waakten, vroom en kuisch als van een jonge non. Haastig bond Rijkert zich de eigen schaatsen aan. Dan hielp hij haar opstaan en over het vloertje loopen. Onder den tintelenden hemel kruisten zij de armen, namen elkaar bij de handen, en in forsche slagen zwierden zij daarheen Zij zwierden in de

heerlijkste dier zweeffiguren, die aan een zwaluwvlucht doen denken, aan het wiegelen van een bloeitak op een lentebriesje, aan de kadans van een gedicht. Rijkert, die het stevigst op zijn ijzers stond, had de leiding van hun beider rhythme. Rustig deed hij zijn rijdster voor de aanstormende slingers boerenkinkels door een handdruk wijken in een meesterlijken zwaai. Hij steunde haar bij het beklimmen van de vlondertjes en overgangen, en ving haar, bij het dalen van de schuine brugge-helling, in zijn armen op. Dit deed hij in een gelukkige blijdschap over zijn kracht en zijn rapheid en in een grooten eerbied voor wie zich aan zijn bedrevenheid overgaf. Dan, op de breedere vaarten, lieten zij zich zonder aarzelen in de dwarreling van den reidans vangen, in dat feest van vaardigheid en lichaamsweelde, dat de vreugd van Holland is. Zij hadden den wind voor, wat hen sterk en gloeiend maakte, en wanneer zij bij een bocht hun snelheid moesten matigen, tuurden zij over de weiden uit. Die strekten zich eindeloos heen naar alle zijden, onder een bepareld sluiertje van rijp. Een kudde schapen graasde vredig en geduldig, in de warme bruinheid van de wollen vachten traag bewegend tegen het verblindend schitteren van het blank bevroren veld. Een molen maalde in een flikkering van het kruis der wieken, en uit den schoorsteen van een boerehoeve wimpelde een vaantje rook.

Al rijdend werden de dingen, die zij gaarne tot elkander zeggen wilden, klaar en luchtig als de frissche morgen zelve, eigenlijk alleen de uiting van een blij behagen, zooals er op een wandeling gezongen wordt. Zij waren zoo zeker van elkander, dat er niet naar woorden behoefde te worden gezocht. Anna vertelde van mènschen, met dezelfde rustige innigheid, waarmede door de primitieven hun portretten peinzend in de vredige schemering der binnenkamers worden afgebeeld. Zij zijn niet door hartstocht bewogen, de kalme gezichten, maar de liefde heeft ze zacht gemaakt. Zoo kwamen den luisterenden jongen de ouders en het broertje van de ijverige verhaalster voor oogen, gelijk hij ze bij zijn bezoeken ook wel gezien had, maar toch nimmer in zulk zuiver licht. Hij zag den kleinen leeraar in zijn studeervertrek, temidden een chaos van boeken, geschriften, paperassen, in zijn stoffig jasje als een echte necromant. Voor de boekenkasten waren de gordijnen terzijde geschoven, en toonden een wildernis

van bandenrijen, goudbestempeld leder, linnen, krokerig perkament dooreen. Boven op die kasten staarden marmeren busten, met hun koelen blik van held of wijsgeer, plechtig uit hun hoogte neer. Afgietsels lagen geleund aan de wanden, en een gipsen diskuswerper scheen uit den schaduwhoek, waarin hij was verbannen, onverwacht zijn schijf te willen slingeren in de ruimte van de droomen en het avontuur. Het scheen daar de werkplaats der goden te wezen, waar alle gestalten der mythe, van wie in de klasse verteld werd, Odysseus de dulder, Circe die kon tooveren, Achilles en Ajax waren verzonnen en in beeld gebracht.

Dan weer zag hij haar huisgenooten, door Anna's woorden in het leven geroepen, allen bij elkander onder het lamplicht om de groote, ronde tafel, waarover de boeken waren verspreid; de vader keek op van een prachtige ontdekking, en het zwijgen duurde niet meer lang, de moeder was achter het theeblad bezig en het broertje, dat naar bed moest, zei zoo iets kinderlijks in zijn benardheid, dat er werd gelachen, en hij nog wat blijven mocht.

Het was nu geen kerstdag, en de klokken zongen er niet van geboorte, maar met eenzelfde ontroering, als toen hij aan de wijzen uit het Oosten gedacht had, boog Rijkert zich tot zijn vriendinnetje over, die, zoo leek het hem wel, een ruimen, warmen mantel had opengeslagen, en noodigde wie er zich koesteren wou. Er was nu geen sprake van vleugelen en vluchten, doch wat het hart vroeg werd hier gul gegeven, onbewust en argeloos.

Toen zij vele gesprekken gevoerd hadden en langs menig hofstee en wilgeboschje waren gesneld, bereikten zij een rood-dakig dorpje, dat in de vlakke landerijen klein en fleurig als een welgeschikte bloemenmand leek neergezet. Hier bonden zij af. Nadat zij een nauwe, kromme straat waren doorgestrompeld, hielden zij stil voor een landelijke herberg, en weldra zaten zij daar in de gelagkamer in een hoekje geborgen, als op een veilig eiland tusschen golfgebruis. Telkens traden nieuwe troepen wintergasten binnen, rumoerig met de schaatsen kletterend, warm en jolig van het ijspleizier.

Toen hun samen de dampende koppen gebracht werden en het dik belegde brood, werd het hun beiden temoede in hun heuglijke verscholenheid, of zij ergens vandaan waren weg

komen loopen, en nu voor altijd bij elkander zouden blijven, rustig en vertrouwelijk. Anna tikte haar makker op den arm en wees hem in een sprakelooze verbazing, over de hoofden heen der hongerige tochtgenooten, naar de wanden van de zaal. Rijkert had het al gezien, dat zij beschilderd waren, smaakvol en door een kunstvaardige hand. Hij zat er al over te droomen, hoe een reizende gezel, zoo een als waarover oude verhalen berichten, zijn maandenlang verblijf daarmee betaald moest hebben, en dan weer, even arm en zonder dank, zijn weg had voortgezet. Dit klonk als een gedicht, dat midden in het stemgeroes werd voorgelezen. Het waren de seizoenen, die zich vredig om de tierigheid der luide gasten vlochten in een kuischen kleurenkrans. Als lente lag een pasgeboren kindje op het bonte gras der weide, de zomer gaf een oogstfeest, het najaar een bongerd vol plukkers, de winter sprokkelaarsters in het ontbladerde bosch. Alles zoo ernstig en aan geen wisseling onderhevig, dat Rijkert wel had willen jubelen over de verrassing van dit zinnebeeld. En zachtjes fluisterde hij tot Anna, terwijl aan de nabije tafeltjes juist een schateren opklonk over een geslaagde grap, dat er niets was, dat hem zoo gelukkig maakte, als zoo'n wonderbaar zich vinden en verzoenen van twee tegendeelen, waarheid en verdichtsel zou het hier te noemen wezen, oogenblik en eeuwigdurendheid. Het meisje knikte en dan bleven zij een wijle zwijgend, hij haar droomerig aanstarend, zij glimlachende onder zijn blik. En toen, in die stilte, dit even rond hun aandacht verzinken van de luide zaal, herinnerde hij het zich eensklaps, dat het niet waàr was, dat hij hier met zijn lief zat, dat het een illusie was haar de zijne te gelooven, dat zij niet met hem reisde naar het land der vervulling, noch hem tot haar vriend gekozen had. Zij zou hem veeleer dadelijk verlaten, om als het bruidje der verdrukten en onnoozelen, in het wit en zwart gewaad der wereldvluchtigen, een huwelijk met de nooddruftigheid aan te gaan. De belofte van de jaargetijden had gelogen, het was niet voor hen samen, dat zij zegening en overvloed verkondigden in hun blijde tinten langs den beschilderden wand; zeker niet zij beiden zouden met elkander leven vanaf de lente tot het winter werd. Veel wilde hij tot haar spreken, er was zoo'n menigte van vragen, die tot klaarheid moesten worden ge-

bracht. Maar dan kon hij hier niet tusschen al die stemmen en gebaren blijven. Hij gaf haar een teeken en zij stonden op.

Als zij de schaatsen hadden aangebonden, kozen zij een lange, kronkelende zijsloot om met een omweg weer naar huis te rijden. Het was er nog verlaten op dit uur. Zoodra zij de armen gekruisd hadden, begon hij over wat hem op het hart lag te praten, zóó stamelend en onzeker, dat Anna, de lippen half ontsloten en de oogen groot en donker, onafgebroken naar hem opkeek, alsof zij iets verwachtte, dat zij vreesde en waarop zij hoopte tegelijkertijd.

Was het dan niet anders mogelijk, vroeg hij dringend, bijna verwijtend, als je je hart naar God wilde dragen, dan het als die naakte, uitgeteerde heilige te doen, zonder dat ooit de bloemen en de vruchten van de velden je getooid en getroost hadden. Was ze het dan vergeten, hoe haar vader van de jongens en meisjes vertelde, die elkander bij de stadspoort ontmoetten, en in koren zingend, plukkend, spelend, de heuvelen beklommen, waar de wijn te rijpen hing. Moet het hart verworpen worden van wie het kloppend in de borst ligt als een nestje dat tusschen de takken is gebouwd. Was er samen geen liefde te vinden, samen, in dat rijke leven, waarvan zij daar straks de seizoenen zoo wonderlijk zich om hen ineen hadden zien sluiten als een fonkelende, onverbreekbare ring? Lente, zomer, herfst en winter, werden zij dan slechts geschonken om ze weg te werpen, als de bloemen, die men van een onverschillige ontvangt? Zoo sprak hij verward en zich verliezend in de woekering van zijn verbeeldingen. Hij sprak, als soms muziek klinkt, waar een mengeling van stemmen tot een kunstige fuga in elkaar gestrengeld is; maar voor wie aandachtig toehoort, is een klaar, eenvoudig lied te volgen, dat rustig als een engel opstijgt uit de tonenwildernis. En Anna, die een zeer fijn oor moest bezitten, scheen die verscholen melodie te hebben verstaan. Rijkert voelde haar handen in de zijne beven. Het bleef volkomen eenzaam in het ronde. Nauwelijks sloegen ze uit, doch werden door den wind gedragen en gedreven. De middag tintelde over de weiden, een reiger wiekte op, een zilvermeeuw vloog sneeuwwit langs den blauwen hemel, en aan den horizont naar alle zijden bloeiden de dorpjes, de blinkende torens, de warmbruine boschjes, frisch en bont als een gewonden krans.

Ja, haar handen beefden in de zijne, en toen zij hem antwoordde, deed zij dit niet op zijn werkelijke vragen, maar op het zangetje, dat verborgen bleef.

'Meèn je dat, Rijkert?'

Hij zag haar bleek gezichtje en den ademloozen ernst erin. Even aarzelde hij, zij waren stil blijven staan, zonder het te merken, de bries woei langs hen henen, en stoeide aan haar wangen met een vlokje goud. Dan legde hij de handen op haar schouder en 'ja Anna' zei hij zacht. De tranen drongen haar in de oogen; zij drukte zich tegen hem aan. Zij hief het hoofd op naar het zijne, in de dorstige bereidheid van wie nog niet weet wat de hartstocht beduidt. Maar als hij zich neerboog om haar mond te zoeken, moest hij plotseling aan zijn nachten met Felicia denken, en daarom raakte hij haar slechts het voorhoofd aan met de lippen, zoo linksch en schuchter, als hij nog nooit had gekust. Van uit de verte kwam een slinger boeren en boerinnen aangesneld. De gelukkige kinderen kruisten fluks weer de armen, de wind nam hen mee in zijn wiegende zweving, de door de zon begloeide stad groeide op gelijk een sprookjes-rozenboom, alnaar zij naderden, en met het wonder van hun liefde in de harten, reden zij, als in een jubelvaart uit droomen, recht-aan op hun trouwen toren toe.

Dien avond, toen Rijkert's moeder bij hem op de kamer kwam, zoo welgezind, zoo zorgzaam en zoo jeugdig, kon hij zijn geheim toch niet langer bewaren, en hij vertelde het haar.

'Wat een zegen, lieve jongen', zei ze, 'wat ben ik gelukkig' en ze moest denken aan haar onrust en het zwijgen, dat hij haar had opgelegd.

'Alles wordt nu met ons drieën' fluisterde hij, als had hij wat ze niet uitsprak, verstaan. Doch dan bekroop haar een twijfel, omdat het zoo schoon scheen, en juist het schoone altijd zooveel leed in haar leven had meegebracht.

'Weet je het wel zeker?' vroeg ze met aandrang, 'is het niet heel onverwachts gebeurd?' Hij knielde naast haar neder, hij legde zijn hoofd aan haar schouder en 'het is goed, geloof me' zei hij uit het volste van zijn hart.

Maar wat later, toen hij in zijn bed lag en den slaap niet kon vatten, toen waren het zijn gedachten, die de ge-

volgen van zijn besluit overziende, en bang voor een overrompeling, de vraag van zijn moeder herhaalden, en een antwoord eischten van het vertrouwende hart. En dit gaf het, en er werd een nieuwe vraag gesteld, zoodat het verstand en het gevoel al dra over zijn liefde aan het redetwisten waren, het leek wel de een als een ernstig man, de ander als jonkvrouw, gelijk personen uit een oud mysteriespel. Totdat zij eindelijk blijkbaar tot overeenstemming waren gekomen, door aan te nemen, dat voor Rijkert's nieuwe leven er geen deugdelijker gids was te vinden dan het ernstige meisje, terwijl aan Anna de levensvreugde en werkelijkheidszin, die zij behoefde, door niemand beter dan door haar makker konden worden geleerd, ja, dat dit het geheim van hun verbond was: dat zij de scholieren van elkander zouden wezen. Doch toen dit vastgesteld was, lachte het hart, dat als jonkvrouw had gesproken, en alles wat samengezocht was, verzonk in den glans der verrukking, verloor zich in het ruime van die kuische, teedere liefde, waarvan de dichters zeggen, dat zij eerder een deugd is dan een passie, en die niet anders dan het heilig huwelijk wil.

Het bleek te vroeg gejubeld, één ding was vergeten; een donker licht gleed over den vrede der droomen: de gloed van den zomer boven de bergen, het vlammen van de purperen rozenhagen, waarlangs hij op zijn goudvos naast Felicia reed. De jongen wilde dit wegdoen, en vermocht het niet. Hij voelde geen heimwee of terugverlangen, alleen een onverbiddelijkheid. Die dagen waren doorleefd en genoten, en ze hadden zich verbroederd met zijn bloed. Hij legde de hand aan het voorhoofd, en wat daar koortsig klopte tegen zijn koelende palmen, voerde de afgevallen bloemen der Augustusweelde met zich voort, als op een stroom. Wie kon dit veranderen, wie maakte dit ongedaan? Hier kon het hàrt zelfs geen antwoord op geven in haar zegevierenden overmoed, en in zijn hulpeloosheid dreef de werveling der vragen, die dit verbijsterende als een onweer met zich meebracht, hem het bed uit, in een onbewust er op vertrouwen, dat de nacht zoo ruim is, en de sterren helder zijn. Hij drukte het gezicht tegen de ruiten, doch het was oneindig zwart daarbuiten, zonder een droppeltje flonkering. En de vragen keerden weder in hun onoplosbaarheid. ‘Waarom had hij er zich zoo spoedig

bij neer kunnen leggen, dat Felicia hem vergeten had? Waarom gaf hij zijn hart aan een ander, weinig maanden na die zomer-heerlijkheid? Was hij zoo wuft en zoo ontrouw? Mocht hij Anna zijn zwakheid brengen met een gebaar of hij zijn rijkdom schonk?' Ontgoocheld stond hij tegenover zichzelven, en omdat voor een jongen, wie geen held is, een lafaard moet wezen, verachtte hij zich onuitsprekelijk. De kou kroop hem op langs de beenen, en neep hem in het weeke vleesch. Dit gaf een grimmige voldoening, want een vernedering verdiende hij.

Als hij eindelijk weer naar bed was gegaan, en een weinig warmte zich over hem ontfermde, legde hij zich op zijn zij neer, en wachtte den slaap. Maar die zweeft slechts over effen wateren, en de zijne schuimden opgezweept. Er was hem geen enkele uitkomst gegeven, onverzoend lag het raadsel van het vlammende verleden naast de teedere wereld van vandaag. En toch besefte hij, dat het oude moest wijken, wilde het komende zuiver zijn.

'Ja, het kan niet anders' zuchtte hij overwonnen 'het zal haar aan de voeten worden gelegd.'

Den volgenden morgen, toen Rijkert met zijn schaatsen buitenkwam, woei de dooiwind hem tegen. De lucht was door een vuilgrijs wolkenfloers bedekt, en de koude was niet fonkelend meer en feestelijk. Hij ging wat gebogen, het voorhoofd fronzend, zijn borst was vol zuchten, en hij vroeg zich peinzend af in zijn benardheid, of dit de aard van het geluk was, om met vragen en zuchten te komen, zooals de lente met haar regenweer.

Hij belde aan bij Anna's woning. Zij deed hem zelve open, al voor den uitgang aangekleed. Zij legde een vinger aan de lippen, greep hem bij de handen, en trok hem een kamertje binnen, dicht naast de voordeur, waar alleen een kleine houten tafel met twee rieten stoelen stond.

'Bèn je daar, jongen' riep zij gelukkig, vleide haar arm om zijn schouder, rankte zich tegen hem op als een zingende vogel, en kuste hem, in het goed recht van haar onschuld, warm en innig op den mond. Hij kuste haar weder, hij vergat wat hem deerde, er was geen toekomst of verleden meer, alleen zij beiden op de gansche wereld, in het even zwevend blijven van het oogenblik.

Uit de gang klonken stemmen. Haastig vluchtten zij. Op straat zei hij, ernstig naar den hemel kijkend, als verontschuldigde hij zich: ‘Zoo mooi als gisteren is het niet’. Zij antwoordde slechts met een glimlach, die als het wenken van een hoog bevel was, dat de wolken van den hemel dreef. Rijkert begreep haar; ook aan hem was de macht der gelieven geschonken, om het te doen zomeren en bloesemen naar het hem lustte, in het midden van den wintertijd.

Bij de wetering bonden zij aan. Het ijs leek op zwartachtig, bleek-dooraderd marmer. Het nam geen deel meer aan het feest van de rapheid, het zong niet meer onder het staal. Van een groot-vlokkige sneeuw begon een enkele trage op den wind gewiegden pluim te vallen. Er bewogen zich slechts weinig rijders op de baan. Voor de beide jonge menschen was dit de eerste dag van hun liefde, de dag der bloemen, die zoovele zijn, dat niemand ze tezaam kan schikken. Het schijnt dan alleen nog maar mogelijk zich over hun weelde te verwonderen, en te vragen, hoe zijn ze zoo prachtig en talloos geworden, en wanneer hebben zij knop gezet. Daarom zocht het verheugde gesprek van die kinderen dan ook enkel naar den àanvang van hun zoet gevoel. Anna noemde den avond dat zij van Gerardus had gelezen, maar geweten had zij het eerst heel zeker bij dat aanzoek van Hendrik, toen zij met een bonzend hart gedacht had, ‘god, als Rijkert daar eens stond’. Van dien dag af, had zij een zacht branden in de ziel behouden, en als zij haar jongetje, dat zich voor haar hield verscholen, eindelijk niet ontmoet had, om hem aan dien gloed te warmen, dan was het voor anderen, voor wie hulp behoefden, geweest. Dit had haar troost gegeven en berusting.

‘Mij was je lief, dat eerste uur al, toen er een nieuw meisje in de klas was gekomen’ riep Rijkert, ‘ja eigenlijk nog vroeger, een middag dat je voor de school stond om je vader af te halen, en hem zijn tasch met boeken uit de handen nam. Je moeder en je broertje waren er ook bij. Ik ben je toen tot huis toe nageloopen’.

Anna knikte hem innig toe, zachtjes drukte zij zich tegen hem aan, zoodat het hem toescheen, of hij haar droeg op de armen, in het lichte zweven, dat zoo zalig duizelig maakt van ziel. Dan lachte zij weer om de vlokken, die als bijen om

haar lippen zwermden, en zich nestelden in heur haar. Rijkert wilde zich bukken om ze weg te kussen, maar een schrik hield hem tegen over een stem. Het was dezelfde die in den nacht had gesproken, en nu zei ze: ‘Waàrom die onwaarheid?’ en ‘Felicia’. Hij voelde den last weer op zijn schouders zinken, waarmee hij dien morgen onder de donkere boomen langs de grachten was gegaan. Het leek hem, of hij al vele uren door de landerijen had gezworven, zoò viel de moeheid over hem. Een dichte sneeuwbui danste warrelend over baan en velden, verwischte de wereld in een vlindervlucht van wit.

‘Willen wij naar huis teruggaan?’ vroeg hij mat en toonloos.

‘Jongetje, is er dan wat?’

Nu was het oogenblik gekomen om te volvoeren wat hem opgelegd werd, doch zijn besluit was zooveel grooter dan hijzelve, dat hij, als Jacob met den engel, ermee worstelen moest.

‘Ik wil je iets zeggen’ stamelde hij ‘maar het is zoo onbeschrijfelijk moeielijk’. Kalm en zonder vrees keek zij hem aan. Er lag een rustige verwachting in haar oogen, maar die was het toch niet waar haar gezicht zoo zacht van straalde. Het was het medeleven met zijn angst en bezwaardheid, het was de mildheid van een zustertje, de zorg eener moeder, die aan haar glimlach zulk een wolkelooze warmte gaf. Hij kon daar geen weerstand aan bieden. Wie durft zich met een onbeleden leugen buigen boven den spiegel van een bron?

‘Ik heb van een ander gehouden’ fluisterde hij heesch.

Alleen haar lippen trilden even, maar zooals ze niet afliet van hem aan te zien, bleef er niets dan oneindig vertrouwen, wankellooze teederheid.

‘Nu dan?’ vroeg zij, met een zuivere muziek in de stem.

‘O, kind, hoe kàn je dat begrijpen?’ riep hij in zijn wanhoop uit, terwijl, in een visioen van zinnelust en passie, de roode brandgloed van het Sint Jan's-vuur zijn vlammenruiker in het smetteloos landschap wierp. En zonder dat hij er zich tegen kon verzetten, werden de woorden hem uit het hart gezweept:

‘Het was Felicia, met wie ik in de bergen woonde. Ik ben met haar als met mijn vrouw geweest, alsof ik een kindje van haar hebben wilde, en dat wilde ik toch niet’.

Anna struikelde.

'Laat mij gaan zitten' stamelde ze als tot zichzelven, 'alles is zoo vreemd'.

Rijkert bracht haar naar den walkant, en daar liet zij zich machteloos glijden in de sneeuw. De handen in den schoot gevouwen, heenstarende in het verblindende gedwarrel, met de tranen stadig langs de wangen druppelend, zoo bleef zij daar ineengedoken wachten, Rijkert bleek en roerloos naast zich op het door de koude sprei bedekte oevergras. De vlugge vlokken wemelden en zweefden om hen henen, alsof zij twee verdwaalden waren, die de witte dood verrast heeft, eenzaam en ver van de menschen, gelijk in oude liederen geschreven staat. En waarlijk wat zouden die jonge harten liever gedaan hebben dan sterven, als zij niet een licht gevonden hadden in hun donkeren nacht. Anna was het, die het zwijgen verbrak.

'Hoe kàn het' vroeg ze langzaam, de oogen groot en brandend, alsof ze iets in de verte trachtte te lezen, waarvan de letters waren uitgewischt, 'hoe kan het, dat je haar liefkreeg, terwijl je, zooals je zelf gezegd hebt, van mij hield?'

'Maar hèb ik haar dan liefgehad?' riep Rijkert in een hartstochtelijken kreet van verzet.

'Niet liefgehad, en dàt gegeven?' Zij drukte haar gezicht in de handen, en snikte het in haar verbijstering uit. Doch de sneeuw viel er niet minder stil om, zonder oordeel, koel en eindeloos. Dan hief ze het hoofd op, en het verweend van de tranen tot haar makker keerend, zei ze met het heerlijk beven van de nederigheid der liefde in de stem:

'Ach, wees er niet boos om, ik kan het niet helpen, het nam me zoo mee'.

Rijkert zat daar met gefronste brauwen, en de lippen op elkaar geklemd. Hij zocht en hij tuurde, smachtend naar een sprankje helderheid. En allengs, wijl hij zijn gedachten als een boog tot berstens hield gespannen, scheen een kern van vaste klaarheid zich te vormen, in het onontwarbaar dansen van de vlokken, als een witte bloem. En zoodra hij erover begon te vertellen, kleurden zich zijn wangen, er glansde een bevrijdheid in zijn spreken, als een schip dat uitzeilt in de zon. Hij beschreef haar het wonder van de jeugd, het

wenschen, het smachten, de wereld in vlammen, die wilde, warme jaren van verandering. Het kind gaat dood, de jongen is zoozeer een nieuwgeboren wezen, dat hij schier zijn vroegeren naam vergeet. Moet er dan geen gids zijn door dit dichte bergwoud van de zinneweelde, een wijzere, oudere, met de hand van een moeder, een wetende, een rijpe vrouw? Dit had Felicia hem willen wezen, en zij was het, die hem, door de wildernis van gloed en vonken, behouden en gelouterd tot Anna had gevoerd. En o, dat zwijgen van haar, dat laten vergeten, was dit geen wijsheid geweest, geen goede voorzorg, om hem langzaam los te maken van het voorbij zijn, als een vrucht waarvoor het de tijd is geworden; want geweten had zij het zelve ook wel, ja, dat zij de zon geweest was die doet rijpen, maar dat ze nimmer in elkanders harten hadden gewoond.

'Wil je me gelooven, Anna?' vroeg hij teeder 'ik voel het zoo zeker, het is als een licht, waar ik de dingen in zie'

Anna knikte, verdoold in gepeinzen, dan legde zij haar hoofd tegen zijn schouder, en hij zag hoe bij zijn ademen het rustig op en neder zonk.

'Wil je me kussen' smeekte hij, en zij verstond het dat hij bedoelde: op diezelfde lippen, die Felicia heeft gezocht. En met de handen aan zijn slapen kuste zij hem op den mond.

'Ik ben zoo vol vertrouwen' zei ze eenvoudig, 'al begrijp ik veel nog niet'.

Voorzichtig hielp hij haar opstaan, en klopte haar de saamgepakte vlokken, het manteltje van hun verdooldheid, van de kleederen. Langzaam en behoedzaam zochten zij hun richting door het weefsel van gestuif. Soms dook een gedaante op, als de geest uit een sprookje, ijlde voorbij hen en verdween geluidloos in de witte ruimte. Spreken deden zij slechts weinig, want zij wisten zich volkomen van elkaar.

'Wat een dag' mijmerde Rijkert, en het was hem te moede, of die slechts om zijnentwille over de wereld was opgegaan, om zijnentwille, met zijn wonderbaren sneeuwval, met zijn bijna onoplosbare raadsels en zijn schoone zuiverheid. Hij meende, dat nog nooit een mensch zoo'n dag beleefd had, van zooveel ernst en van zooveel verlichting, zoo gansch een begin, zoo volkomen een einde, en terwijl Anna als een vogel aan zijn zijde zweefde, verbeeldde hij zich, dat,

wat zij samen hadden doorleden en genoten, groot was en eeuwig, als de onvergetelijke lotgevallen, waaruit de mythen van Marsyas en Faëton, en het Hart van den Heilige werden gedicht.

AART VAN DER LEEUW.

Mensch en paradijs.

Dien avond werd door zwervers aan de grens
van dood en leven een vervoerde kreet
gehoord om ondergang: daar riep een mensch
groot en onstuimig, die zichzelf aanklaagde
om wat zijn ontucht aan de ziel misdeed.
Hij werd verhoord nog in dienzelfden nacht,
en was verdwenen toen de morgen daagde.

Wel meent men, dat men hem nog dwalen zag
door de voorsteden, straat na leege straat:
hij, die zoo groot was en meeslepend, duister
zag men hem gaan, en in zichzelven momplend
als een rampzalig koning na de smaad
van zijnen nederlaag, die nu ontluisterd
verdwijnt, eenzelvig, zonder omzien, stromplend
over het puin van de verwoeste staat.

Maar het hart droomt wat ver van hier geschiedt:
werd hij niet uit verwerping opgericht
- ergens - gelijk een kind uit zijn verdriet?

En wat men ziet, dat spookbeeld, dat wellicht
nog lang zal wanklen door dit grauw bestaan....
wat deert den droomer wat men praat en ziet -

hij staart en zingt van een, die ging in regen
en wind de grenzen over en de wegen
voorbij, en is voor goed toen hiervandaan
- glimlachend en verdroomd
en in eenzelvig preevlen -
tot de ruischende schaduwen ingegaan,
en liep vergetend langs een water dat daar stroomt,
totdat het licht werd, en toen bleef hij staan -
en hoe hij dan, in lompen en vermoeid,
door nooitgeweender tranen gouden neevlen
de zon zag schijnen in dien eersten tuin
- die vóór de wereld was en die nog altijd bloeit -
en wist, dat hij daar weer mocht binnenkomen.

Zou hij daar zijn....

Een leeg, smal strand, waar de eeuwige zee der droomen
mee speelt, en anders niet - zoo is ons weten.

Neen, neen, één weten bleef in ons bezit,
en nimmer kan het door den vloed dier golven
van droom en van vergeten
worden bedolven;
en het is dit:

Het lot van wien, toen de ongeroepen nood
kwam en hém riep, verhoorde wroeging duchtte,
en bleek en omziend vluchtte
binnen zijn muren en met bevende armen
de zwarte blinden en de ramen sloot.
Hij zat gedoken, en hij hoorde 't stormen,
en de groote roep uit de wolken klonk,
en als het vuur des hemels door de reten
lichtte, schrok hij ineen, en lager zonk
zijn wit gelaat.

Toen trok het oordeel over, en - vergeten,
door liefde's toorn versmaad -
bleef hij alleen te midden van de pronk
die hij met zijn begeerten had verworven.

Laat in den avond kwam hij buiten; hoog
ging door de boomen nog een duistre wijs,
gelijk de nacht na de verbanning nog
die stem, die naklonk door het uitgestorven
en toen voorgoed versomberd Paradijs.

A. ROLAND HOLST.

‘Nevermore’

Zij heeft de lichten laag gedraaid
En wacht nu met een wanklend hart,
De weelden die zij heeft gezaaid
Hebben haar denken wreed verward -

Zij voedde steeds de wilde vlam
Die in haar ziel te laaien leek,
Wie ooit in haren cirkel kwam
Voelde dat hij zijn zelf ontweek ....

En weggaf aarzelloos en blind
De kuische kluisters van zijn schroom
Heendeinend als een zalig kind
Op een robijnenrooden droom -

Zij vond menigen vreemden schat
Dien haar triomf te snel versmeet -
Nu voelt zij, luisterloos en mat,
Dat zij het leven veel misdeed.

Schuw als een vogel is heur hart,
Zij luistert hoe de herfstwind waait ....
Niets dan een stilte die haar sart -
De lichten heeft zij laag gedraaid.

L. ALI COHEN.

Ook dit is goed ....[1)]

Ook dit is goed: alleen te leven
Met een verlangen, ongestild,
Den klaren dag een lach te geven,
Waarin iets teeders klinkt;

Te leven in de gore straten,
Waar grijze mist de kleur vervaagt,
Dáár onverschillig iets be-praten,
Alsof de ziel niet klaagt.....

Dan langs die oude, goede grachten,
Tusschen de gevels, fier en schoon,
Te vinden dat zoo onverwachte,
Dat goddelijke loon,

Van héél-deemoedig-zijn, het voelen
Van een ontroering, groot en diep,
In 't koortsig Zijn de teeder-koele
Hand,... of de stem, die riep...

Dit, dit is goed; ook dit is leven:
Het fel verlangen, ongestild,
Zal aan de ontroering 't ééne geven,
Dat ze ook voor eeuwig trilt.

JAN J. ZELDENTHUIS.

1) Uit een weldra bij J. Emmering te Amsterdam verschijnend bundeltje: ‘Droom en Verlangen.’

Voorjaars-hofje.

Als een bange, grijze muis sluipt het oude vrouwtje vlak langs den huizenrand. Met een lichten schouderschok schrikt ze telkens op, als een motorfiets dicht langs den trottoirband jakkert; schichtig kijken haar knipperende oogen naar de suizende trams, de toeterende auto's en heel den warrel van groentekarren en venters en kris-kras tusschen alles doorschietende fietsen, en angstig drukt zij zich tegen den beschermenden huizenmuur, als een jongen met stijf-gestrekte armen, de toegenepen vuisten voor de schouders, sissende komt aanstuiven, als was hij de sneltrein zelf, recht op haar aan.

En met het gevoel, ternauwernood ontkomen te zijn aan een groot gevaar, zucht ze verlicht, nu ook de wilde jongen voorbij is.

Dan komen er eenige oogenblikken van ongehinderd gaan; van de andere zijde naderen een vriendelijk heer, in gepeinzen verzonken, twee luid-babbelende dienstmeisjes, enkel aandacht voor zichzelve, een paar kinderen met een poppenwagen, allen menschen, die haar niets kunnen doen. Want, ach neen, het trottoir, de toevlucht voor al wat oud is en hardhoorig en slecht ter been, is geen veilige wijkplaats meer. Is juffrouw Timmerman, terwijl ze een rustig oogenblik afwachtte om de straat over te steken, niet aangereden door een slagersjongen, midden op de stoep, niet eens aan den rand?....

En dan is ze thuis!

Thuis - dat is het hofje. Ze duwt de zware poortdeur open en laat die onmiddellijk weer achter zich toevallen, als wilde ze heel de booze wereld vol lawaai en gevaren

buitensluiten en nog kortademig van haar te snellen, beangstigenden gang, blijft ze eenige oogenblikken, in 't voldaan gevoel van haar absolute veiligheid, toeven op de houten bank, luisterend naar de stadsgeluiden, die, in hun gedemptheid, haar nu opeens gemoedelijk aandoen.

Een streng en sober voorportaal is de poort; het voorportaal, dat toegang geeft tot de heerlijkheid van het hofje.

Met de poort en de regentenkamers en de portierswoning sluiten de drie rijen ‘kamertjes’ van de hofjes-juffrouwen in een gelijkzijdig vierkant den hofjestuin in, die in deze zoele Aprildagen is als een wereldsch paradijs. Boven de malsch-groene bleekvelden, gespikkeld van meizoentjes, boven het laantje met bessen- en frambozenstruiken vol kiemende blaadjes, boven alle vroolijke, kleurige lentebloemetjes, boven de glanzend-roode pannendakjes, strekken zich de hooge pereboomen, slank als populieren en nu vol sneeuwigen, witten bloesem.

Ieder ‘kamertje’ is een huisje, een mooi, gaaf oud-Hollandsch huisje en twee aan twee, voordeur naast voordeur, zijn de huisjes tot één verbonden door een trapgeveltje. Ieder huisje heeft z'n beschuttende, groene luikjes terweerszijden van het raam met de witte kanten-gordijntjes en de geraniums en fuchsia's, die langs getimmerde latjes in de vensterbanken groeien.

Zoo liggen ze naast elkaar, huisje naast huisje, geveltje naast geveltje en in ieder huisje woont een eenzaam, oud wijfke. Ieder wijfke heeft in haar huisje haar kamertje met de bedstee en het portaaltje met de huishoudkast en een eigen zoldertje voor turf, rommel en waschgoed, en zoo heeft ieder wijfke ook haar eigen stukje straat van gele klinkertjes, waar ze een beetje mag schrobben en plenzen met water, want rondom het hofje loopt het gele straatje tusschen de huisjes en den hofjestuin.

Midden in het hofje zijn de bleekvelden en de bloementuin van den portier en zijn moestuin en de hooge pereboomen. En als een breede, bonte bloemenkrans liggen rond den moestuin en de bleekvelden de tuintjes van de juffrouwen. Iedere juffrouw heeft tegenover haar eigen huisje met het trapgeveltje en de groene luikjes haar eigen tuintje, waar in dit vroege, milde voorjaar de tulpen en hyacinthen bloeien, rood

en geel en wit en paars, binnen de randjes van witte onschuld; de ribesstruikjes hangen vol rozeroode bengeltjes en de goud-bruine muurbloemen geuren zoo zoet, dat de bijtjes al maar rond de open kelkjes tuimelen.

Over het heldere straatje sliffert een der oudjes van haar voordeur naar het tuintje; tusschen haar oude knokkelige handen draagt ze als een kostbaarheid een kommetje koffiedik met een tinnen lepel en moeizaam-bukkend, maakt ze het zand los rond haar stamroos, die midden in het perkje met den buksrand staat.

- Koffiedik, zegt ze tegen haar buur van de rechterzijde, is een goeie bemesting.

Tot de buur van den linkerkant spreekt ze nooit; tusschen hen is de veete van het buksboompje.

Toen zij drie jaar geleden, moe en mistroostig van het altijd weer worden opgejaagd uit te dure, benepen huurkamertjes, haar rust vond in het hofje, erfde ze mèt het huisje onder den trapgevel ook het tuintje van haar onbekende voorgangster. En met een hart vol erkentelijkheid aanvaardde zij de gulle bepaling van de overledene: ‘En het tuintje moet precies zoo blijven voor de juffrouw, die nà mij komt.’

Het was een heel mooi tuintje met een dubbele-deutschiastruik en een kruisbessenboompje en hooge, blauwe riddersporen langs den kant. En rondom de stamroos, pal in 't midden was een perkje viooltjes, omgeven door een rand van frisch-glanzende buks, als een ondoordringbaar, groen muurtje.

Maar in den morgen van den dag, dat ze komen zou - met haar boeltje gebracht op een handkar - in den ongerepten, vroegen morgen, toen de poort nog gesloten was en alle lancasters neergelaten, toen de schaduwen nog lang waren en alleen de uitbundige vogels - hoog in de pereboomen - hun jubelende liederen tierelierden, toen zijn het buurtje van links en de juffrouw van n° 7 stil opgestaan en met een kolenschop hebben ze elk twee buksboompjes uit het onbeheerde tuintje gegraven en overgebracht naar eigen terrein.

En juffrouw de Koning heeft - nog vóór de meubels in huis gedragen waren - de schade aan haar buksrand gezien, en gegluurd in de tuintjes van de andere juffrouwen en haar eigen buksjes ontdekt. En zooals ze in de laatste jaren, altijd had opgespeeld, als ze te kort gedaan was door

haar verschillende huisjuffrouwen, is ze ook subiet naar haar buur gestapt en heeft haar den diefstal verweten.

Die heeft ontkend, maar Bot, die alles weet en alles durft zeggen, is er dadelijk bij gekomen en heeft geroepen: ‘Laat naar je kijke met je pallempies, je hebt nooit pallempies in je tuintje gehad. Ze benne alle vier van de nieuwe juffrouw en juffrouw Noot het ze bij d'r leve nog besproke voor de juffrouw, die na d'r komme zou en 't is een schande om die pallempies af te gappe van een dood mensch, dat zich niet meer verwere kan.’

En toen de ander nog wat wilde inbrengen, is de portier gekomen en heeft beslist, dat de buksjes moesten worden uitgegraven en teruggebracht naar de plaats, waar ze hoorden.

Tegenover de zware, rustige mannestem hebben de opgewonden juffrouwen allen gezwegen en toen juffrouw Ruitjes de buksjes uit den grond haalde, hadden de wortels niet eens aarde gepakt.

Klaar bewijs, dat ze d'r net in stonden!

Juffrouw de Koning zelf heeft de palmpjes weer met voorzichtige handen tusschen de andere gezet, maar een van de buksjes is de herhaalde overplanting nooit te boven gekomen. Hij is maandenlang de doffe plek in het glanzende buksmuurtje geweest en ondanks twee kannetjes water per dag, toch bezweken. En nu nog, als de andere juffrouwen haar buksrand roemen als de mooiste en hoogste en dichtste aller buksranden in het hofje, ziet juffrouw de Koning altijd dat ééne kale plekje, waar de dichte groei der andere palmpjes nooit heeft kunnen heelen, wat eens zoo moedwillig geschonden was.

En mèt het gehavende buksrandje van den eersten dag is ook de zoete droom verstoord, dien juffrouw de Koning vele jaren over dit hofje gedroomd had, als een gezegend land van enkel vriendinnen, elkaar dierbaar en toegewijd. Ook hier in de veilige afgeslotenheid van deze plek van rust - evenzeer, als overal elders in de wereld - huizen de onbetrouwbaarheid, de inhaligheid en de nijd. En dat had ze nooit vermoed.

Het is Bot, de spotvogel van het hofje, - genietend van iedere emotie - die juffrouw Ruitjes in bedekte termen den diefstal nahoudt en die juffrouw de Koning's vreedzamen

gedachtengang telkens weer verstoort door met den spot in haar kleine oogjes op het onverwachtst te vragen: ‘En hoe gaat het nou met de pallempies, groeie ze flink?’

Bot is ook degene, die de anderen bijnamen geeft, die juffrouw Nellens ‘de baker’ heeft genoemd, alleen, omdat zij Meneer van Boschwijck, die regent is, eens heeft hooren zeggen: ‘Zoo, Baker, hoe gaat het?’

En hij stapte meteen haar huisje binnen, alsof hij bij z'n eigen moeder op visite kwam. Want juffrouw Nellens heeft Meneer van Boschwijck nog gebakerd en in haar kamertje hangt in een rood-fluweelen lijstje een portret van haar zelf met Meneer van Boschwijck op schoot, - een schaap van zes weken is hij daar. Er hangen ook nog andere portretjes van juffrouw Nellens met een klein kindje in haar armen of een kindje in een wagentje.

‘Lilleke, verbleekte dingen’, vindt Bot, ‘niks as kale bluf; ze hange d'r alleen maar, om te late kijke, dat ze de grootheid op d'r schoot gehad heeft.

De baker en de douweriere, die hebben 't altijd druk met de grootheid.’

De douweriere is Dientje van 't Veen, die vele jaren linnenmeisje was in het groote huis vol baronnen en baronnessen. Ze heeft daar gewoond op de linnenkamer, om het fijne damast te stoppen en schooljurken te naaien en fleurige zomerjaponnetjes voor de jonge freule's. En onder het passen vertelden ze haar van hun school en hun pret, later van hun kostschooltijd en de uitgangen.

Maar niemand in 't hofje - Bot allerminst - vermoedt. met welke groote liefde haar trouw, warm hart de kleine freuletjes heeft liefgehad en den jonker en den ouden baron.

Ze heeft de kinderen gekend, zooals geen in huis ze gekend heeft. Boven op de hooge linnenkamer heeft ze gezeten, jaren achtereen, ook 's avonds, als de booien, met wie ze nooit vertrouwelijk geweest is, in de keuken waren.

Een eenzame vrouw was ze, die weinig sprak en veel hoorde, die de kinderen nakeek, van af haar plaatsje voor het raam en in de energieke of onverschillige ruggetjes, in de onwillige of dansende kleine beenen hun verdriet en hun zorgen wist, hun vreugde en verlangen.

Niet de woorden, die tot haar gesproken zijn, hebben

juffrouw Dientje van 't Veen tot zoo'n wijze, oude vrouw gemaakt, maar het stille denken over wat voor haar is verzwegen.

De kinderen zijn, de een na den ander, het huis uitgegaan; freule Marie, met den kleinen trotschen mond, is getrouwd met den veel ouderen gezant. Zoo strak en stil had ze gestaan bij Dientje, toen die haar de onderjurk voor de bruidsjapon paste. En Dientje, geknield en toegewijd-bezig, had gedacht aan den jongen, vroolijken neef Adolf, die freule Marie altijd zoo graag had mogen lijden....

Freule Marie was weggereisd en nog altijd reisde ze van 't eene land naar het andere; soms kwam ze voor een paar maanden terug in Holland - in Den Haag - met haar ouderen man, zonder kinderen. Dientje had haar nooit weergezien.

En ook jonker Hubert was weggegaan, ver weg naar Indië en daar gestorven... plotseling...

De oude baron had het haar zelf verteld. Bij de tafel had hij gestaan en de tafel had getrild, terwijl hij z'n saamgenepen handen steunde op het blad. Een oud, gebroken man was hij geworden, in dien éénen dag.

Plotseling... zijn hart... was niet heelemaal in orde, eigenlijk allang niet...

Stil maar, had Dientje gedacht, zeg maar niets meer, ik begrijp het wel.

Ze had hem immers zoo goed gekend - kleine Huub met z'n groote, zwaarmoedige oogen.

'Kom jongen, lach nou eens, je gaat naar zoo'n heerlijke partij', had ze wel eens geprobeerd, wanneer ze hem als kleine jongen z'n das strikte en de veters van z'n lakschoentjes, en als de rimpel tusschen de sombere kinderoogen haar weer zoo verontrustte.

Neen, partijtjes en pretjes hadden hem nooit eenige vreugde gegeven, ook andere jongens niet..., z'n vader was wel een vriend geweest... en z'n dieren: de konijnen, de marmotten, de witte muizen... en dan altijd maar alleen en teruggetrokken voor de andere menschen en altijd somber... en toen weg naar Indië..., alleen... zoo'n knappe, vlugge jongen, zoo'n best hart... ach ja, dat hart, dat niet in orde was... te zacht, had Dientje gedacht, te gevoelig... Er is zooveel geweld in de wereld, zooveel leed... sommige harten kunnen dat niet dragen... op den duur...

Maar freule Wiesje was getrouwd en in de stad blijven wonen. En zooals ze vroeger de linnenkamer binnendanste, kwam ze nu Dientje's kamertje inloopen met twee, met drie, met vier kinderen. Dan bekeken ze samen de oude kinderportretten en de souvenirs, die Dientje meegenomen had uit het groote huis en zorgvuldig bewaarde. En of Dien nog wist van de verkleedpartijen en dat Marie altijd koningin wou zijn en zij een jongensrol en Hedwig, die alles bedacht en die zoo mooi teekenen kon...

O, ja, Dien had nog teekeningetjes van freule Hedwig; toen was ze zeven, toen was het al mooi. 'Van U heb ik ze ook nog.'

- Toe, Dien, laat eens kijken. Ja, Hedwig is altijd bizonder geweest. Hedwig maakt nu naam.

- O nee maar, Dien, wat onnoozel, die teekeningen van mezelf! Kinderen, kijk eens, zóó teekende moeder, toen ze... ja, hoe oud zou ik geweest zijn, Dien?

- Elf, wist Dien dadelijk. Het was die keer, toen U mazelen gehad had en de anderen waren al beter en ze waren toen met Juf naar het ijs en U zat bij mij te teekenen en toen werd U boos, omdat U het niet zoo goed kon als freule Hedwig. En toen heeft U een manteltje voor Lucie gemaakt - weet U nog, pop-Lucie, die haar had van freule Marie? Een blauw manteltje was het met glazen knoopjes.

- Ja, ik weet het nog best; wij hebben Lucie nòg - om het haar heb ik haar bewaard. Mary, zal je den volgenden keer Lucie eens meebrengen voor Dien?

Als freule Wiesje komt, is Dientje's kamertje vol vroolijkheid en blonde kinderhoofden en de deur staat wijd-open, want tusschen de verhalen door, loopen de kinderen in en uit; ze mogen ieder jaar de witte aardbeitjes opeten uit Dientje's tuintje en een stekje van het citroenkruid plukken en Louis mag Dientje's waterkan vullen bij de pomp en Mary mag pompen.

Maar als freule Hedwig in het hofje komt schilderen en een half-uurtje bij Dientje zit, sluiten ze de deur en dan praten ze zacht over Huub en over vader, toen hij nog krachtig en gezond was; over de zoo statige, ongenaakbare moeder niet veel...

Toen de kinderen uit huis waren, heeft de oude baron gezorgd, dat Dientje een huisje in het hofje kreeg.

En juffrouw Bot, wier altijd-loerende jaloezie onmiddellijk stak, nu Dientje - tien jaar jonger dan zij - zoo gladjes het hofje was ingedraaid, terwijl zij hemel en aarde had moeten bewegen en jaren lang van 't kastje naar den muur was gestuurd, voor ze een ‘kamertje’ bemachtigen kon, omdat ze nu toevallig géén baron achter de hand had, - Bot had bij het eerste bezoek, toen Dientje den baron tot de poort uitgeleide deed, met een grimas achter hun ruggen, tegen de andere juffrouwen in het pompenhok gespot: ‘Kijk daar gaat de beron met zijn douweriere.’

- Wat, douweriere? wat klets je nou? had juffrouw Heintje gevraagd.

‘O, weet U 't weer niet? Een jonge freule noemen ze freule en een ouwe freule noemen ze douweriere. En juffrouw van 't Veen doet zoo grootsch, alsof ze zelf tot de adeldom behoort.’ En in de pret om haar vondst, waarmee ze toch stilletjes iets afdeed van de deftigheid van de ander, was de prik van haar jaloezie alweer verdwenen.

Maar de andere juffouwen in een machteloosheid tegenover den spot van die ééne, hebben in een gevoel van solidariteit - als roofden zij de kroon van een familie-wapen - van haar naam het ‘juffrouw’ geschrapt. Over haar en over geen ander in het hofje, spreken ze als ‘Bot’; dat doet juffrouw de Koning en juffrouw Timmerman en juffrouw Heintje Visscher, die altijd bij den voornaam genoemd wordt, omdat er tot het vorige jaar twee juffrouwen Visscher waren: juffrouw Heintje Visscher en juffrouw Mina Visscher.

Maar juffrouw Heintje met Bot samen voelen zich toch weer zeer verknocht in stille vijandigheid tegenover de douweriere en de baker, omdat die zulke rare dingen in hun kamers hebben staan, omdat ze zoo weinig ingaan op de genoeglijke kwaad-sprekerijen in het pompenhok en vooral omdat ze zoo onaantastbaar zijn.

En toch, het tuintje van de baker is het mooiste van het gansche hofje. Dat moeten alle juffrouwen bekennen, als ze eerlijk zijn, zelfs juffrouw Heintje, die haar tuintje alleen gebruikt om haar poes te luchten.

Er is in het hofje een streng verbod op poesen, alleen

juffrouw Heintje mag haar poes behouden, omdat haar poes een hofjes-poes is, die nooit los loopt. Ze slaapt op het zoldertje en 's morgens na haar ontbijt roept juffouw Heintje aan de zoldertrap: ‘Poes?-Poe-oes? Waar is het lieve diertje dan? Komt ze dan gauw bij 't vrouwtje?’

Dan komt de poes de trap afgedaald op luie voorpooten, die telkens eenige oogenblikken doelloos in de lucht hangen, voor zij ze op een lagere tree zet en in een lichten schok volgen de achterpooten noodgedwongen het dikke, vadzige poeselijf. Door de lus van zelfkant-flanel, die juffrouw Heintje haar toehoudt, steekt de poes gedwee haar groote kop met de suffe oogen en dan bindt juffrouw Heintje het einde van den zelfkant aan den bezemsteel midden in haar tuintje. En nu mag de poes een beetje om den bezemsteel heendraaien en krabben in 't zand en knipoogen naar de vogeltjes en slapen in de zon.

Een slordig, omgewoeld zandveldje is het tuintje; alleen in den hoek, waar de poes niet komen kan, groeit wat kruzemunt voor de rheumatiek en tijm voor benauwdheid op de borst.

Juffrouw Heintje's tuintje is een schande voor zoo'n fatsoenlijk hofje, vindt juffrouw de Koning. Maar wat geeft juffrouw Heintje om een bloementuintje? Van bloemen heb je maar last en zorgen, als je ze buiten hebt staan en in huis maken ze een smerigen rommel; van een poes heb je alleen plezier en gezelligheid.

‘Is 't niet poes? Is 't niet, lekker dier?’ praat juffrouw Heintje, die op dezen Aprilmiddag met de poes aan den zelfkant op haar schoot, zich slaperig zit te koesteren in de lentezon.

Kijk nu de baker zich druk maken met al die miezerige plantjes. 't Zal me benieuwen, of d'r ooit bloem an komt, en daar geeft ze nou d'r goeie geld voor uit.

De baker ligt op haar knieën in haar tuintje en een voor een neemt ze de teedere, jong-groene bundeltjes en plant ze in de rulle aarde; een rose madeliefje, naast een vergeetmij-nietje en dan weer een madeliefje; altijd rose en blauw, om en om, rond het perkje van Lieve-Vrouwe-bedstroo, dat ieder jaar weer zoo zoet vanzelf opkomt en nu al bloeit met duizend fijne, witte sterretjes.

Lief zal het zijn, als over een paar dagen ook het randje bloeit; de rose en blauwe kleurtjes wazen al door het groen, - wit en rose en licht-blauw - het zal zijn als de kleuren van zijden lint op wit-batisten kinderjurken, rose voor de meisjes en voor de jongetjes blauw.

Rose waren de kindertjes, die ze gekoesterd heeft. Hoevele kleine, rose-gemarmerde lichaampjes heeft ze niet in haar armen gehad; ze heeft ze gekleed en gebaad en met zachten drang heeft ze de kleine vuistjes moeten losmaken, om ze te kunnen wasschen. En in de rose gezichtjes hebben de weeke, roode mondjes met tsjilpende geluidjes getracht de witte spons te grijpen, wanneer ze die als een streeling over de donzige koppetjes wreef.

En de oogen, blauw en groot en zoo ontroerend-ernstig, - oogen waarin nog nooit was geweest de lichte tinteling van den kinderlach - hebben haar aangezien van het eene kindje en het andere.... altijd weer andere blauwe oogen; jaar in jaar uit, altijd weer andere kindertjes, maar allen zoo lief, zoo klein, zoo hulpeloos.

Rose en blauw, peinst ze.... madelieven en ver-geet-mij-niet, plantjes zijn eigenlijk als kinderen; je krijgt ze klein en ze groeien en ze bloeien, jaar op jaar worden ze krachtiger, dikwijls gaat het zoo....

Wat doe je er voor? Een beetje water, als het droog is en verder laat je ze maar over aan de zon, aan den wind, aan den regen en de blauwe lucht. En alles gaat goed....

En de anderen.... je verzorgt ze, je vertroetelt ze; dag aan dag tob je er mee om en het gaat toch niet....

Er is een zachte glans in haar oude oogen, die, al de jaren door, iets behouden hebben van het diepe, ernstige kinderblauw. Haar zorgende handen drukken de warme, zachte aarde rond de jonge plantjes dicht en even denkt ze weer aan de kindertjes, zooals zij ze honderde malen heeft toegedekt en ingestopt in hun rose en blauwe en gebloemde wiegetjes.

Als kinderen zijn jonge plantjes.

Nog stil-gebukt spiedt ze aandachtig haar tuintje rond en gelokt door den geur ontdekt ze opeens een nietige, paarse hyacinth, het vorige jaar gekweekt op een glas.

- U kunt hem gerust in 't vullisvat gooien, had juffrouw

de Koning geraden, d'r komt nooit meer wat an zoo'n bol van een glas, hij is nou uitgemergeld.

Ze had hem tòch gedroogd op een stukje krant voor 't zolderraam. En in October heeft ze hem toevertrouwd aan de ontfermende aarde en daarna heeft ze hem vergeten. En nu roept hij haar met z'n geur, nu bloeit hij daar zoo schuchter en kleintjes, als had hij nooit iets te maken gehad met de forsche, pralende plant, die eens voor haar venster gepronkt heeft. Haar hoofd buigt zich over de donker-paarse bloem, over de warme, zachte aarde en even is ze gevangen in al die geuren van de hyacinth, van de Lieve-Vrouwebedstroo en het kruidige, jonge groen. Als een kostbaar geschenk is haar dit oogenblik en haar oude, blauwe oogen zien naar de pereboomen, waar ze den bloesem weet, maar niet meer onderscheiden kan. En stil-verzonken luistert ze naar de vogels, de kwetterende en fluitende en zingende vogels, die hier nestelen onder de pannen, in de pereboomen, in de nestkastjes langs de stammen. Een vogelparadijs is dit oord van rust en kruimels en van een onschatbare veiligheid is dit land zonder katten; de poes van juffrouw Heintje wordt niet gevreesd, dat is geen vogeltjes-poes.

Langs het smalle frambozenlaantje tusschen de bleekvelden loopt juffrouw van 't Veen en brengt een kop thee aan freule Hedwig, die er te schilderen zit.

Over freule Hedwig's schouder ziet ze naar het huisje op het doek: het roode pannendak met het grijze huislook, de kierende deur, waarvoor de klompen staan en het potje oranje tulpen voor het raam met de gesteven kant-gordijntjes. En al dat licht, al dat jonge, blijde zonnelicht.....

- Mooi, zegt ze stil.
- Als ik oud ben, Dien, dan kom ik hier ook wonen in jullie mooie hofje.
- Ach, vindt Dientje, niets voor de freule, zoo met al die anderen.
- Als ik jou had, Dien.... en je vriendin Marijke, zou ik het best vinden; zoo heel veel heeft een mensch niet noodig.

Nee, denkt Dientje, zoo heel veel niet... maar je moet het kunnen zièn.... zooals freule Hedwig het ziet.... zooals Marijke, de baker het ziet.... je moet het voelen....

Ze blijft nog staan, als freule Hedwig haar thee uitdrinkt; ze kijken samen naar het schilderijtje en in den warmen, koesterenden zonneschijn droomen haar beider gedachten terug naar het oude leven in het groote huis. Maar ze behoeven er niet over te spreken.... ze hebben het goed, als ze samen pràten.... ze hebben het beter nog, als ze samen zwijgen in stil verstaan.... neen, ook zoo heel veel woorden heeft een mensch niet noodig....

En geen van beiden vermoedt, hoe daar in het pompenhok, waar de vrouwen gekomen zijn met haar wateremmers, Bot tot de anderen zegt: ‘Kijk, de douweriere met d'r thee op een blaadje met een zakdoek. Zeg, juffrouw Timmerman, kom je nou es bij mijn een kommetje koffie hale? Gerust hoor, je zal je koppie ook op een zaddoekie hebbe; Bot weet ook nog wel wat van fijne meniere.’

Maar juffrouw Timmerman antwoordt niet eens. Haar ingevallen mondje trekt nog wat meer naar binnen en zonder een woord neemt ze haar groenen emmer, waarvan de koperen voet zoo uitgelaten fonkelt als puur goud in den zonneschijn.

Zulk helder, droog weer is het vandaag, net weer om te schrobben en ramen te lappen. Kopjes koffie, mokt ze stilletjes, koffie bij Bot! Nooit drinkt juffrouw Timmerman kopjes koffie bij de andere juffrouwen, bij niemand. Heeft haar moeder niet tot haar gezegd, toen ze nog een meisje van vijftien was: ‘Denk er om, Hendrika, ga nooit koffie drinken bij je buren. Van kopjes koffie kommen praatjes en van praatjes komt ruzie.’ Daarom heeft juffrouw Timmerman haar leven lang bedankt, als de andere juffrouwen haar verzochten op een kommetje koffie en ook haar eigen koffie drinkt ze steeds alleen. En met geen van de juffrouwen héèft ze wat; hoe minder je je met anderen bemoeit, hoe minder ruzie. Zoo heeft moeder 't haar al geleerd, toen ze nog een kleine Hendrika was. En je ouders moet je eeren, ook na hun dood.

Recht en stijf, als woog de zware water-emmer niet aan haar arm van tachtig jaren, stapte ze verder en als ze langs het bleekveld gaat, waar de freule zit, stijgt een klein, nijdig blosje naar haar wangen en haar oogen worden hard.

Het is deze freule, die het vorig jaar aan haar huisje geklopt heeft, om te vragen haar te mogen schilderen.

- Dank u, heeft ze toen geantwoord, die schande hoeft u me niet aan te doen; ik ben altijd een fatsoenlijke burgerjuffrouw geweest. En meteen heeft ze de voordeur dichtgedaan, van binnen op slot... Nee, ze hoeven haar niets voor te praten, de freule niet en juffrouw van 't Veen - die toch zoo netjes en ingetogen lijkt - ook niet; het begint met schilderen en het eindigt met je portret op een prentkaart voor de winkelramen.

Freule Hedwig kijkt het kwieke wijfke glimlachend na, zooals ze daar gaat met het hagelwit-gemutste hoofdje boven den smallen, beleedigden rug. Het spijt haar nog altijd van dien kleinen, preutschen mond, van die kostelijke ras-oogen, van heel de zelfgenoegzaamheid, die zit tot in de strikken van haar ruitjes-schort.

Maar de glimlach trekt weer weg van haar gezichtje, nu ze er aan denkt, hoe zelfs haar vriendelijke groet het vrouwtje zooeven nog gekwetst heeft.

Zoo oud... peinst ze, tachtig jaar en nog zoo hard... och arme...

Achter haar murmelen de stemmen van een paar oudjes, die zitten te breien op de bank; een schel geluidje, alsof iemand voortdurend te kort gedaan wordt, krast nu en dan door het gemurmel heen. Dan sussen de anderen goedmoedig en het ondeugende stemmetje zwijgt een poosje.

Onder de hooge, bloeiende pereboomen zitten de drie juffrouwen.

En wanneer een enkele maal een bloesemblaadje naar beneden fladdert en als het aller-teederste, witte strandschelpje blijft liggen op een glimmend-lustre rok, knippen ze het met haar magere vingers weg, alsof het een vuiltje was.

Op de banken zitten de oudjes, op haar sitsen pantoffels gaan ze alleen of getweeën met gebogen, moede hoofden langs het gele straatje en aan de deuren van hun gevelhuisjes staan ze - de kleine, bekommerde gezichten naar elkaar toegebogen - te praten.

Het hofje is vol zonneschijn. Het is er warm en weldadig-goed, stralend blauw is de hemel daarboven. In de goten scharrelen de musschen, op den allerhoogsten tak van den pereboom jubelt de merel z'n uitbundige liefdelied en ergens klinkt een schuchter liefde-zangetje terug. En een glanzende

spreeuw vliegt met een bek vol buit, dwars over het hofje, naar z'n nest met begeerige jongen.

Het is lente, de wind komt uit het Zuiden, de vogels zingen van liefde en jong leven en elke struik en iedere tak is een kostbaarheid vol teeder-groene bladertjes en kleurige bloesemknoppen.

Over de blinkende klinkertjes sloffen de oude, oude vrouwtjes.

Hoog boven haar hoofden rekken zich de slanke pereboomen vol maagdelijk-witten bloesem.

En wie van haar zal de vrucht zien rijpen?

C.M. VAN HILLE-GAERTHÉ.

Twee worstelaars met den engel.

Oswald Spengler, Der Untergang des Abendlandes.
H.G. Wells, The Outline of History.

Van tijd tot tijd gebeurt het, dat een groote geest, ziende naar den bonten en verschrikkelijken loop der eeuwen, zich afvraagt, wat toch de *zin* mag zijn van dit alles, en tracht het antwoord te geven. Het zijn zelden de geschiedkundigen van het vak, die dat bestaan. Zij worden teruggehouden door het inzicht in de onvolmaaktheid van hun kennis. Ook voelen zij, die de historie proeven op de tong als ouden wijn, niet in de eerste plaats de behoefte aan een verklaring, die *alles* omvademt wat de wereld beleefd heeft. Hun is misschien een kleine groep van schijnbaar losse beelden voor hun leven genoeg. Zoo zijn het telkens weer de philosophen, die den bouw der wereldgeschiedenis pogen te ontraadselen, of de groote dilettanten, die voor de historie onmisbaarder zijn dan voor eenigen anderen tak van menschelijk weten.

De laatste jaren hebben twee van die pogingen opgeleverd, om de structuur der wereldgeschiedenis te bepalen en bloot te leggen; beide zoo opmerkelijk, onderling zoo verschillend, ja tegengesteld, zoo karakteristiek tevens voor de twee nationale beschavingen, die er het aanzijn aan gaven, dat reeds dit alleen reden genoeg zou zijn, om ze naast elkander te beschouwen. Oswald Spengler geeft in 1918, ongeveer gelijktijdig met de katastrofe van Duitschland, het boek met den somberen titel: *Der Untergang des Abendlandes*. De ondertitel luidt: *Umrisse einer Morphologie der Welt-*

geschichte. Het is nog maar een eerste deel, op zich zelf genaamd: *Gestalt und Wirklichkeit*. Waarlijk geen lichte lectuur: ruim 600 bladzijden scherp gedachte en schitterend gezegde geschiedconstructie[1)], die aan het wijsgeerig, mathematisch, natuurwetenschappelijk, muzikaal en kunsthistorisch begrip van den lezer geen geringe eischen stellen. Toch slaat het boek in Duitschland in als een bliksemstraal. In de stemming van 'Götterdämmerung' van eind 1918 moest reeds de titel sympathisch werken, al bood Spengler heel iets anders, dan het groote publiek op het eerste gezicht zal hebben verwacht. In korten tijd ziet de schrijver zich op het voetstuk van geestelijken heros, dat hij zelf besproken had. Het 53ste duizendtal is bereikt, en met spanning wordt het verschijnen van het tweede deel tegemoet gezien.

Intusschen hebben de geschoolde denkers hun zeer ernstige bezwaren niet teruggehouden. Troeltsch, door zijn eigen geest van cultuurhistorische synthese tot waardeeren geneigd, prijst matig en gispt streng[2)]. Vooral van de zijde der klassieke philologie en kunsthistorie klinkt verontwaardigde tegenspraak. En in 1921 verschijnt van *Logos*, *Internationale Zeitschrift für Philosophie der Kultur*, dat de eerste Duitsche denkers onder zijn medewerkers telt, een aflevering, geheel aan de bestrijding van Spengler gewijd.[3)] Een zevental geleerden gordt zich daarin aan, het boek 'in geschlossener Haltung zurückzuweisen'. Als een nationaal gevaar, als een verlammend gif voor de Duitsche volksziel moet het in zijn onhoudbaarheid worden gedenuncieerd.

Hoeveel auteurs valt de eer te beurt, aldus in kruistochtvorm bestreden te worden?

Wells stuurt in 1920 met een luchtig gebaar zijn *Outline of History* de wereld in, eerst in 24 afleveringen, daarna

1) Het is wellicht niet overbodig, even het goed recht van samenstellingen met 'geschied-' voor 'geschiedenis-' te betoogen. Hoewel sommige ons zullen aandoen als germanismen, is het beroep op 'geschiedboek (1573), geschiedschrijver, geschiedkundig' voldoende om aan te toonen, dat wij in de vormen met 'geschied' te doen hebben met goed Nederlandsche samenstellingen, die ons het recht geven, ook nieuwe soortgelijke te vormen, als ze noodig zijn.
2) Historische Zeitschrift, 120, 1919, p. 281-291.
3) Band IX, Heft 2 (Spenglerheft) Tübingen, Mohr, 1921.

herzien in boekvorm. Het is ‘an attempt to tell, truly and clearly, in one continuous narrative, the whole story of life and mankind so far as it is known to-day. It is written plainly for the general reader’. De schrijver verbergt geen oogenblik, dat hij geen geschiedvorscher maar een dilettant is; hij citeert nauwgezet al zijn autoriteiten, die veelal zelf reeds populariseerend schreven. Hij komt er rond voor uit, als hij zijn informatie bij de Encyclopaedia Britannica heeft gezocht. Doch hij heeft zich voorzien van een kleinen staf van geleerden van naam, door wie hij zich in de noten op de vingers laat tikken, om een enkele maal goedgeluimd zich te verdedigen, wat tot vermakelijke altercaties sotto voce aanleiding geeft. Het is een beminnelijke nonchalance tegenover den gesloten litterairen vorm, dien Wells elders wel getoond heeft te beheerschen. Ik vrees, dat ik den heer Spengler niet erger zou kunnen beleedigen, dan door Wells naast hem te zetten. Doch het is een feit: Wells' *Outline* is ondanks haar populair karakter evengoed als *Der Untergang* een poging, om den zin, den bouw, den waren inhoud, de strekking der wereldgeschiedenis te bepalen. Wel degelijk een boek, om zeer ernstig notitie van te nemen, al was het alleen omdat het, door de wereldvermaardheid van den verbazingwekkenden schrijver naar alle oorden gedragen, waar Engelsch gesproken of gelezen wordt, de honderdduizenden bereikt. Wanneer Hilaire Belloc van Wells' lezerskring minachtend spreekt als van ‘his million negligible provincials’,[1)] openbaart hij enkel een opzettelijk eigen geestelijk isolement.

Wie zich aan de lectuur van *Der Untergang des Abendlandes* begeeft, wordt het eerst verrast door den naïeven eigendunk, waarmee de schrijver op bijna elke bladzijde het volkomen nieuwe van zijn inzichten aanprijst. ‘Noch nie’ heeft iemand iets begrepen van wat hij u hier biedt, dat is het refrein, dat Spengler niet moede wordt te herhalen. Deze zelfverheffing culmineert in de onvergetelijke zinsnede, die de schrijver tweemaal weet te plaatsen: ‘Hier (namelijk door zijn boek) war noch einmal die Tat des Kopernikus

1) The London Mercury, November 1920, vol. III, no. 13, p. 62.

zu vollbringen',[1] de omwenteling derhalve van het gansche denken, thans voor de geesteswetenschappen, gelijk het voor de natuurwetenschap uitging van Copernicus. Men glimlacht en is op zijn hoede. Wanneer men dan een enkele maal Spengler met die luide triomfkreten een kudde waarheden als koeien voor zich uit ziet drijven, die hij zelf voor de runderen van Helios houdt, dan flikkert achter den titanischen ernst van het boek even een ongewilde glans van het komische.

Doch inmiddels heeft hij u reeds lang in den ijzeren greep van zijn gedachte. Hij dwingt u, om te vergeten, dat gij wel beter weet; hij sleurt u op de knieën voor zijn baälsoffers der historie; hij begoochelt u met zijn schitterende verbeelding, en aan het einde gekomen zegt gij: het is en blijft een gruwelijke schending der geschiedenis, maar het is geniaal en grootsch, en in den grond moet ik er.... misschien... aan gelooven.

De algemeenste grondgedachte van Spengler's boek is de volstrekte scheiding en tegenstelling van geschiedenis en natuur. Wij bezitten - zegt hij[2] - 'als Ausdruck und Verwirklichung unsres Seelischen zwei Welten als Möglichkeiten...., die eine die Natur, vom Gewordnen und Erkannten aus gestaltet, von Gesetz, Zahl, Grenze, Logik, gesättigt, durch und durch System, Mechanismus, Ursache und Wirkung, die andre die Geschichte, unmittelbarer Ausdruck des Werdens und Lebens, erschaut, nicht erkannt, von einer andern Logik und Notwendigkeit, die nicht in Worte zu fassen ist, der des Schicksals. Beide stehen einander gegenüber wie Leben und Tod, Richtung und Ausdehnung, ewige Zukunft und ewige Vergangenheit.' De argelooze lezer mag er wel uitdrukkelijk op gewezen worden: de wereld der natuur is hier die van den dood, van het gewordene, van het eeuwig verleden, die der geschiedenis beteekent leven, worden, toekomst. Geschiedenis wil voor Spengler dus zeggen: het aspect op de wereld in haar worden, haar bewegen, haar richting. 'Sobald das Werden sich vollzogen, das Mögliche sich verwirklicht hat, ist seine Bestimmung erfüllt. Die sich nähernde Zukunft wurde zur ruhenden Vergangenheit. Sie

1) p. 24, 136.
2) p. 506.

wurde zum Raum und verfiel damit dem organischen Prinzip der Kausalität.'[1] Men merkt duidelijk, dat Spengler het begrip geschiedenis onmetelijk ver verplaatst heeft. Hoe? heeft het kunstwerk, de staatsvorm, zijn bestemming vervuld, zoodra zij zich hebben verwerkelijkt? Zijn zij dan louter natuur geworden, hebben zij dan geen betrekking meer op de toekomst? Is de geschiedenis nooit doodenvereering?

Wat Spengler drijft, om de geschiedenis zoo poolsgewijze tegenover de natuur te stellen, dat is de diepe bewustheid, dat alle erkennen in maat, wet en getal, zooals het ons ten aanzien der natuur gegeven is, ons besef van het wezen der dingen niet uitput. N a t u r u n d G e s c h i c h t e : so stehen zwei extreme Arten, die Wirklichkeit als Weltbild zu ordnen, einander gegenüber.... Eine Wirklichkeit wird i n i h r e r G e s t a l t e r s c h a u t - so entsteht die Welt Platos, Rembrandts, Goethes, Beethovens - oder i n i h r e m E l e m e n t b e g r i f f e n - dies sind die Welten von Parmenides und Descartes, Kant und Newton.'[2] Door die twee sterrebeelden van genieën voelt iedereen terstond, wat hij bedoelt, en hoe diep en waar hij hier onderscheidt. Maar door die beide wereldbeelden te scheiden als geschiedenis en natuur, begaat Spengler de opperste der gewelddadige tegenstellingen en begripsforceeringen, waarop zijn boek gebouwd is. Hij bedoelt de tegenstelling van causaal, natuurwetenschappelijk, exact, logisch erkennen tegenover aesthetisch, intuïtief, pathetisch verstaan, - hij *noemt* haar natuur en geschiedenis.

'Natur ist das zählbare. Geschichte is der Inbegriff dessen, was zur Mathematik kein Verhältnis hat'.[3] 'Das Werden "hat keine Zahl". Nur Lebloses kann gezählt, gemessen, zerlegt werden. Das reine Werden, das Leben ist in diesem Sinne grenzenlos. Es liegt jenseits des Bereiches von Ursache und Wirkung, Gesetz und Mass. Keine tiefe und echte Geschichtsforschung wird nach kausaler Gesetzlichkeit forschen; andernfalls hat sie ihr eigentliches Wesen nicht begriffen'.[4] Nu geeft Spengler wel toe, dat er tusschen beide 'Arten der Weltfassung' geen nauwkeurige grens

1) p. 230.
2) p. 137, vgl. 483.
3) p. 83.
4) p. 138.

bestaat, met andere woorden, dat ook de geschiedenis opereert met het doode, het gewordene. Doch niettemin houdt hij vast aan zijn principieele categorie van geschiedenis als het langs niet-logischen weg beseffen van een levende, zich bewegende, wordende geheelheid, als het zien en uitdrukken van 'Gestalt' tegenover 'Gesetz', als 'Physiognomik' tegenover 'Systematik'. En zoodoende ontzegt hij aan de geschiedenis in haar zuiveren vorm elke betrekking op de causaliteit, en onttrekt haar daarmede aan het domein der wetenschap. 'Geschichte wissenschaftlich behandeln wollen ist im Grunde immer etwas widerspruchsvolles... Natur soll man wissenschaftlich traktieren, über Geschichte soll man dichten'.[1] 'Eine Geschichtsschreibung (ist) um so leerer, je mehr sie ihr Objekt durch Feststellung kausaler Beziehungen erschöpft. Je tiefer jemand Geschichte erlebt, desto seltener wird er streng kausale Eindrücke haben'.[2]

Dit laatste is ongetwijfeld een diepe waarheid. Doch de vergissing van Spengler bestaat hierin, dat hij meent een geheel nieuw principe van beschouwing gevonden te hebben, terwijl hij in werkelijkheid de noodlottige overdrijving biedt van het verschil tusschen historische en natuurwetenschappelijke begripsvorming, gelijk dat door zijn landgenooten in de laatste dertig jaren zorgvuldig en fijn was omlijnd. In *zijn* geroepen geest 'fand sich endlich der Gegensatz aus dem allein das Wesen der Geschichte erfasst werden kann: der von Historie und Natur'.[3] Eigenlijk waren het Dilthey, Windelband, Rickert en Simmel, die deze tegenstelling niet vonden maar klaar uiteenzetten. Het zou veel te ver voeren, hier te willen beschrijven, hoe deze denkers voor de geschiedenis, toen zij meer en meer onder den ban dreigde te raken van den eisch van natuurwetenschappelijke exactheid en methode, haar eigen goed recht hebben gevindiceerd. Zij hebben aangetoond, hoe inderdaad causaliteit, toegepast op de geschiedenis, een veel minder rigoureuze beteekenis heeft dan in de natuurwetenschap. Zij hebben bewezen, dat de geschiedenis evengoed wetenschap bleef, al weigerde zij zich de vraagstellingen der physica of biologie te laten opdringen. Aan het intuïtieve, niet enkel-logische element in

1) p. 139.
2) p. 211.
3) p. 68.

de geestesfunctie van den geschiedkundige is door hun beschouwingen het volle recht weervaren.

Nu is het misverstand, waardoor Spengler, zelf komende van den kant der natuurwetenschap, gemeend heeft, de historici in aanbidding van het natuurwetenschappelijk ideaal bevangen te vinden, wel eenigermate te begrijpen. Het historisch materialisme, vrij wat geruchtmakender dan het werk der genoemde philosophen, heeft tot ver buiten de kringen der overtuigde marxisten een even grove als naïeve voorstelling van historische oorzakelijkheid ingang doen vinden, terwijl ook de meening, dat de geschiedenis, om wetenschappelijk te zijn, zich naar de normen der exacte wetenschap behoort te richten, nog ver van overwonnen is. 'Der "exakte" Historiker setzt höchst naiv voraus, dass im Geschichtsbilde eine Folge von Zuständen von mechanischem Typus vorliegt, dass sie verstandesmässiger Analyse wie ein physikalisches Experiment oder eine chemische Reaktion zugänglich ist'.[1)] Denkt de historicus dat inderdaad, dan moet hij zoo spoedig mogelijk zijn meening herzien. 'Vom Darwinismus zurückeroberte Plattheiten' noemt Spengler de principiën der zoo sterk economisch gestemde geschiedvorsching.[2)] Doch daarmee toont hij enkel, dat hij den stand der historische methodologie van heden niet kent of niet kennen wil. Hij heeft nu eenmaal voortdurend uitersten noodig, om zijn tegenstellingen aan te demonstreeren.

Twee wijzen zijn het dus, om de wereld te begrijpen: de eene die van het onmiddellijk in hun geheelheid en verwikkeldheid beseffen der dingen, het vatten van den eigen aard, de eigen gestalte der dingen, het zien der dingen in den tijd, in hun daemonische volheid van beteekenis, in hun eeuwig bewegen en hun tragische fataliteit. Het is de wijze, waarop de primitieve mensch, het kind, de dichter de wereld begrijpt. Eerst in gerijpte cultuur komt daarnaast de andere wijze om de wereld te begrijpen: het zien der dingen in hun geïsoleerdheid, in de ruimte, het analyseeren, het meten, het berekenen, het systematiseeren, het oplossen aller geheimen door de categorie der oorzakelijkheid. 'Im zivilisierten Menschen erliegt das tragische Weltgefühl dem mechanisierenden Intel-

1) p. 212.
2) p. 152.

lekt.' Het is het begin van de verstarring der beschaving, wanneer deze wijze van begrijpen, die der exacte wetenschap en der strenge logica, de overhand verkrijgt. Zoo volgde op Plato, den ziener, Aristoteles, de denker; zoo stond Kant tegenover Goethe: bij dezen 'die reine Physiognomik der Welt, erschaut von der Seele eines ewigen Kindes', bij genen 'die reine Systematik, erkannt vom Verstande eines ewigen Greises.'[1)]

Meesleepend, betooverend vlecht Spengler door zijn heele werk heen die grootsche gedachte. Den kritischen lezer evenwel blijft het steeds, alsof hij een geweldige bergtour ondernam met een gids, in wiens oogen iets van den gloed van den waanzin blonk.

Wanneer de schrijver dan voor het erkennen der dingen in den vorm, dien hij de historische noemt, aan de categorie der oorzakelijkheid elke waarde ontzegt, wat geeft hij dan ervoor in de plaats? - 'Schicksal' heet de tegenstelling. 'Schicksal is das Wort für eine nicht zu beschreibende innere Gewissheit. Man macht das Wesen des Kausalen deutlich durch ein physikalisches oder erkenntniskritisches System, durch Zahlen, durch begriffliche Analysen. Man teilt die Idee eines Schicksals nur als Künstler mit, durch ein Porträt, durch eine Tragödie, durch Musik.' - Dit is prachtig nietwaar? en ik moet verder citeeren. - 'In der Schicksalsidee offenbart sich die Weltsehnsucht einer Seele, ihr Wunsch nach dem Licht, dem Aufstieg, nach Vollendung und Verwirklichung ihrer Bestimmung. Sie ist keinem Menschen ganz fremd, und erst der späte Mensch der grossen Städte mit seinem Tatsachensinn und der Macht seines mechanisierenden Intellekts über das Innenleben verliert sie aus den Augen, bis sie in einer tiefen Stunde mit furchtbarer, alle Kausalität der Weltoberfläche zermalmender Deutlichkeit vor ihm steht. Denn das Kausalitätsprinzip ist spät, selten und nur dem energischen Intellekt hoher Kulturen ein sichrer, gewissermassen künstlicher Besitz. Aus ihm redet schon die Weltangst. In ihm bannt sie das Dämonische in eine Notwendigheit von dauernder Geltung, die starr und e n t s e e l e n d über das physikalische Weltbild gebreitet ist.'[2)] De betrekking van

1) p. 218.
2) p. 165.

het ‘Schicksal’ is op het leven, die der causaliteit is op den dood, hun verhouding is die van tijd en ruimte. ‘Man kann sich das Moment des Schicksals aus dem lebendigen Weltwerden nicht fortdenken, mag es sich um einen Schmetterling oder eine Kultur handeln.’[1)]

Even stoort ons een hulpeloos gevoel, dat wij dit fundamenteele woord ‘Schicksal’ in geen enkele andere taal kunnen overbrengen. Zegt men ‘noodlot, lot, destin, sort, fatalité, fate, destiny, fatum, moira, ananke’, altijd komt de gedachte scheef te staan. Hare geldigheid schijnt vervlochten in de niet te transponeeren gemoedswerking van de Duitsche taal. Goed, maar het is ook een van die woorden, ‘die von einem tiefen Geheimnis umgeben sind: Geschick, Verhängnis, Zufall, Fügung, Bestimmung. Keine Hypothese, keine Wissenschaft kann je an das rühren, was man fühlt, wenn man sich in den Sinn und Klang dieser Worte versenkt. Es sind Symbole, nicht Begriffe.’[2)] Het is volkomen in de lijn van Spengler's gedachte, wanneer dit gewichtige symbool der ‘abendländische Kultur’ zich niet laat weergeven in grieksch of latijn, chineesch of egyptisch, want het is slechts eigen aan den geest ‘des Abendlandes’ en slechts voor hem verstaanbaar.[3)] Dus toch ook voor Franschen en Engelschen? Ja, dat is een netelige vraag. Eigenlijk moest het wel, maar wij zullen later zien, dat aan Spengler's ‘Abendland’ Romanen en Engelschen slechts een stiefbroederlijk aandeel hebben.

Het onvermijdelijk criterium op de waarde van Spenler's boek, opgevat zooals het zich aankondigt: dat wil zeggen, niet als een dichterlijk-wijsgeerige fantazie, doch als *de* verklaring van den bouw der geschiedenis, als ‘Morphologie der Weltgeschichte,’ is gelegen in de vraag: wat *doet* hij ten opzichte der historie met zijn beginsel van geschiedbeschouwing, wat bereikt hij met de ‘Schicksals-idee’? - En nu kan het antwoord bijna niet anders luiden dan: hij sticht er onheil en verwarring mee, hij schept er waan en verblinding mee, en in de toepassing van zijn gedachte

1) p. 171.
2) p. 164.
3) Vergelijk Spengler's uiteenzetting over de onvertaalbaarheid der termen □□□η, □λη, μο□φη, p. 250.

wreekt zich aan hem de toomelooze zelfverzekerdheid van zijn oordeel.

Terwijl zijn eigen luid en krachtig verkondigd beginsel hem moest vrijwaren voor elke systematiek en elk naturalìsme, vervalt hij zelf integendeel in de meest geforceerde schematiseering en het meest misleidende anthropomorphisme (ten deele beter phytomorphisme), dat ooit ter verklaring der geschiedenis is aangewend.

De eenheden en dragers van het historisch leven ziet Spengler in de 'Kulturen', die elkander in een volkomen parallelisme van opkomst, rijpen en vergaan hebben opgevolgd en nog verder zullen opvolgen. Hij keert zich dus met hoonende geringschatting tegen de voorstelling van een duurzamen vooruitgang van het menschdom en zijn beschaving. 'Der Geschichte des höhern Menschentums gegenüber... herrscht ein grenzenlos trivialer Optimismus in bezug auf die Zukunft.'[1)] Hier staat hij sterk. Een reactie tegen de 'Fortschritts-'gedachte is allerwegen gaande. Het gevoel, dat er in onze hedendaagsche beschaving veel meer op verval en ontaarding wijst dan op een eenparig stijgen, de ontgoocheling over de al te hoog geroemde cultuurwinsten der negentiende eeuw, dat zijn stemmingen, die velen ook vóór Spengler's boek kenden, en deze stemming van versagen is een van de gewichtigste momenten ter verklaring van den ongehoorden opgang, dien het heeft gemaakt. Alleen is het zich afwenden van die idee van den vooruitgang lang niet zoo nieuw en ongehoord, als Spengler meent. Het is volstrekt niet waar, dat ons sedert Petrarca de voorstelling der menschheid als van een werkzaam, strijdend, vooruitschrijdend geheel noodzakelijk is geweest.[2)] Tot de achttiende eeuw toe heeft het denkbeeld van een cyclische beweging der beschavingsvormen, elk de kiem van ontbinding in zich dragend en tot ondergang bestemd, gelijk de stoïsche wijsbegeerte het had geformuleerd, overwogen boven de voorstelling van geleidelijk opstreven naar steeds hoogere beschaving. Machiavelli, Bodin, Montaigne zien de wereld als een kringloop. Vico giet die gedachte van 'ricorsi' in een vorm, die zeer veel op die van Spengler gelijkt. Eerst met Herder wordt de gedachte van den vooruitgang, door

1). p. 28.
2) p. 428.

Bacon en Descartes voorbereid, leerstuk, om ook daarna door menigeen, bij voorbeeld Schopenhauer en Burckhardt, verloochend te worden.

Het begrip 'Kultur' nu heeft voor Spengler een regelrecht neoplatonische zelfstandigheid. 'Kulturen sind die letzte uns erreichbare Wirklichkeit.'[1] Een cultuur is 'das Phänomen eines Seelentums, dessen Sein in der rastlosen Verwirklichung seiner inneren Möglichkeiten, seiner Idee, sich erschöpft'.[2] Zij is derhalve een wezen, met een ziel en een karakter, en dus met een 'Schicksal.' Dat zich het begrip van de meeste culturen noch naar aard en samenstelling, noch naar omvang en duur nauwkeurig laat begrenzen, hindert Spengler in het geheel niet. Integendeel. Immers wanneer de culturen waarlijk vatbaar waren voor begrenzing en definitie, zouden zij naar zijn eigen grondstelling geen historische denkbeelden maar begrippen uit het doode rijk der natuur zijn. Zij kunnen derhalve slechts worden geschouwd.

Geschouwd in hun 'schicksalhaft' verloop, dat zich slechts laat beschrijven in de beelden van het organische leven van de plant of van den mensch. Chassez la nature, elle revient au galop... het spreekwoord krijgt hier een onverwachte nieuwe pointe. De oude, oude metaphoren van jeugd, mannelijken leeftijd, ouderdom en afsterven, van kiemen, bloeien, rijpen en verdorren, van lente, zomer, herfst en winter, krijgen voor Spengler een beteekenis, welke veel meer en veel wezenlijker is dan die van een beeld. Het zijn voor hem de adequate uitdrukkingen voor den werkelijken inhoud van het historisch gebeuren. Het is in den volsten zin des woords een verdorren, een dood, wat de culturen ondergaan.[3]

Eenmaal zoo geconcipieerd als levende wezens krijgen de culturen voor Spengler van zelve dat grof anthropomorph karakter, dat in den mythus of in de partijpolitiek thuis hoort. De Arabische cultuur (wij zullen later zien, wat dat is), door den geest der antieke beschaving in toom gehouden, 'waagt het niet, zich vrij te bewegen,' 'onderwerpt zich

1). p. 253
2) p. 351.
3) De schrijver van deze beschouwing heeft reeds lang berouw, dat hij in den titel van een boek dat beeld van een herfst (hoewel nimmer anders dan als *beeld* bedoeld) heeft vastgelegd.

deemoedig' aan vreemde, verouderde vormen, 'zoekt zich te behelpen' met de Grieksche taal. Maar eenmaal bevrijd door den islam 'werpt zij zich met "ungeheure Vehemenz" op alle landen', die haar sedert eeuwen innerlijk toebehoorden, 'das Zeichen einer Seele, die fühlt, dass sie keine Zeit zu verlieren hat, die voller Angst die ersten Spuren des Alters bemerkt, bevor sie eine Jugend hatte.'[1] - Kan het krasser? Michelet is hier niets bij. Er heeft hier een volledige rolverwisseling plaatsgehad tusschen mensch en cultuur: de cultuur leeft, voelt, handelt, de mensch is dood en gehoorzaamt slechts blindelings aan 'den Drang ganzer Zeitalter, der sich in *einer* Richtung bewegt, die niemand kennt und will und der jeder einzelne trotzdem unterworfen ist.'[2]

Dit beeld van het cultuurleven nu wordt voor Spengler weder beheerscht door één grondtegenstelling, die van 'Kultur' en 'Zivilisation'. Het is een gedachte van Nietzsche, die de schrijver hiermee opneemt. Elke cultuur beleeft den noodlottigen overgang tot civilisatie, die het begin van het einde beduidt. Hij gaat gepaard met de overwinning van de wereldstad over het land en over de kleine, organisch levende steden. Gaat gepaard, geenszins: wordt veroorzaakt. Oorzaken immers bestaan er voor Spengler niet in het historisch verloop, en niets is verder van zijn geest verwijderd dan het primaat der economische 'factoren'. In de vroege perioden derhalve is het cultuurleven geworteld in den bodem; het aspect op de wereld en het leven is het primitieve, gezonde, 'urwüchsige' van den boer, van den grondheer. Dan volgt de 'typische' strijd 'um die ideelle Fassung der Epoche... zwischen dem erdhaften Geiste des Bauerntums (Adel und Priestertum) und dem weltlich-patrizischen Geiste der alten, kleinen, berühmten Städte.'[3] De steden winnen, maar van de steden wint het op den duur, overeenkomstig het 'Schicksal', van den beginne af der cultuur inhaerent, de wereldstad met haar cultuurdoodende beteekenis. Zoo is het gegaan in de 4e, zoo in de 19e eeuw. Een Imperium Romanum is een 'normales Produkt, ein typischer Endzustand.'[4] Het aanbreken van de 'reine Zivilisation' beduidt 'stufenweisen Abbau.' Nu heerscht het type van den wereldstadsmensch: 'starkgeistig, vollkommen unmetaphysisch', imperialist, of

1) p. 288, 290.
2) p. 297.
3) p. 44 en vg.
4) p. 54.

hij wil of niet, ‘mit einer tiefen Abneigung gegen das Bauerntum (und dessen höchste Form, den Landadel),’ met een ‘Unverständnis für alles überlieferte,’ in de traditie de cultuur zelf bestrijdend. De zegepraal der ‘Zivilisation’ is ‘ein ungeheurer Schritt zum Anorganischen.’ ‘Mit dem Anbruch einer Zivilisation ist das Sittliche aus einer Gestalt des Herzens zu einem Prinzip des Kopfes geworden, aus einem schlechthinvorhandenem Phänomen zu einem Mittel und Objekt, das man handhabt. Es offenbart sich nicht mehr durch jeden Zug des Lebens, es wird begründet und befolgt.’ In de plaats van de menschheid is de massa getreden; op haar werkt in plaats van de ‘weithin wirkende Gestalt grosser Menschen’ de agitatie van partijleiders. Voor ideeën zijn doeleinden gekomen, voor symbolen programmen, voor qualiteit quantiteit, voor verdieping verbreeding.[1)]

Ieder die de mechaniseering van het geestes- en gemeenschapsleven als het met ondergang dreigende phaenomeen van het heden ziet, zal in deze beschouwingen van Spengler veel vinden, wat hem steun en klaarheid geeft. Doch Spengler blijft bij het erkennen van algemeene gelijksoortigheden in het verloop van de verschillende beschavingsperioden niet staan. Hij legt die gedachten op het Procrustesbed van zijn systeem. Overeenkomstig zijn denkbeeld van het tegelijk onafwendbaar bepaalde en organische verloop van elke cultuur heeft elk verschijnsel daarin zijn vaste plaats en beantwoordt exact aan een overeenkomstig verschijnsel in een andere cultuur. Deze homologie der verschijnselen is essentieel, vol diepe beteekenis; zij doet denken aan de symbolische verbanden tusschen het Oude en het Nieuwe Testament volgens de kerkleer. Aan het socialisme van het ‘Abendland’ beantwoordt het stoïcisme uit den Romeinschen keizertijd en... het boeddhisme in de Indische cultuur (Van het oude Indië weet of begrijpt Spengler maar heel weinig). En veel verder nog gaat dit mystisch parallelisme. ‘Als Symbole *identischer*[2)] Phänomene entsprechen also die Bastille, Valmy, Austerlitz, Waterloo, der Aufschwung Preussens, den antiken Faktoren der Schlachten von Chäronea und Gaugamela, dem Königsfrieden, dem Zug nach Indien und der Entwicklung Roms.’[3)] Aan Rembrandt beantwoordt

1) p 502.
2) Cursiveering van mij.
3) p. 207.

Polygnotus, aan Bach Polykletus, aan Beethoven Skopas en aan Wagner Lysippus.[1] Schouderophalend ziet hij 'Historiker' aan, 'die sich nie hätten träumen lassen, dass der Protestantismus in der dionysischen Bewegung sein Gegenbild findet.'[2] Gewapend met Spengler's 'physiognomischen Takt' kan men niet alleen 'aus Einzelheiten der künstlerischen Formensprache etwa die gleichzeitige Staatsform' aflezen, maar ook 'verschollene und unbekannte Epochen, ja ganze Kulturen der Vergangenheit an der Hand morphologischer Zusammenhänge.... rekonstruieren.'[2] Werk genoeg dus nog. - Ja, door dien bril ziet men niet slechts een onverbrekelijken rhythmus van 50- en 300-jarige perioden in alle deelen der geschiedenis[3], men ziet 'von der Person Luthers feine Faden sich rückwärts zu der Heinrichs des Löwen und vorwärts zu der Bismarcks spinnen', zoodat Hendrik de Leeuw als 't ware de beide lateren praefigureert, en dan begrijpt men, waarom er telkens juist 345 jaren verliepen 'zwischen den symbolischen Akten von Legnano, Worms und Königgrätz.'[4] Alleen de astrologie kan hier redden, en het lijdt dunkt mij geen twijfel, of onze moderne astrologen zullen Spengler's boek naar hun smaak vinden, al zou hij van zijn kant hen vermoedelijk verfoeien.

Is het nog noodig, de zwakheid van een dergelijke hypostaseering van historische culturen tot mystisch levende wezens nader te demonstreeren? Zal men er op wijzen, hoe die 'organische' opvatting der geschiedenis een aflegger is der romantiek? Hoe de schrijver in het geheel geen oog heeft voor cultuur*overlevering*, niets ziet van de *lagen* van denkvormen, die in elke cultuur als geologische strata zijn over elkaar gespreid? Alleen reeds de roekeloosheid, waarmede Spengler de Romeinsche geschiedenis eenvoudig laat gelden als de slotbedrijven der Grieksche cultuur, alsof Rome geen eigen verleden had, omdat het nu eenmaal samen, 'die Antike' heet, zou genoeg zijn, om de geldigheid van zijn systeem te wraken.

Dit is het misleidende van Spengler's boek, dat hij tegelijk alle bloot verstandelijke beoordeeling afwijst, om zich op een veel hooger plan van denken te verheffen, en toch tevens

1) p. 312.
2) p. 163.
2) p. 163.
3) p. 158.
4) p. 209.

zijn gansche gedachtenbouw fundeert op een slechts verstandelijk te onderscheiden samenhang van feiten. Wanneer men zijn schitterende beschouwingen enkel met het aesthetisch vermogen opneemt, is het gemakkelijk, ja onweerstaanbaar, zich aan hem over te geven, want hij denkt diep en sterk. Maar als men den plicht voelt, om kritisch te onderzoeken, of de feitelijke grondslagen, waarop dat alles gebaseerd is, juist zijn voorgesteld, dan verkeert de bewondering telkens weer in weerzin tegen wat ik niet anders noemen kan dan het gebrek aan eenvoudige oprechtheid van het boek. Ik zal trachten, dit bezwaar te verduidelijken, door Spengler's onderscheiding der culturen wat nader te beschrijven.

'Und so erweitert sich, - aldus begint het derde hoofdstuk[1] -, der Gedanke einer Weltgeschichte in streng morphologischem Sinne zur I d e e e i n e r a l l u m f a s s e n d e n S y m b o l i k. Die Geschichtsforschung an sich hat nur den sinnlichen Inbegriff der lebendigen Wirklichkeit, ihr flüchtiges Bild, zu prüfen und dessen typische Formen festzustellen.... Hier aber werden die letzten Fragen des Seins überhaupt angerührt. Alles, dessen wir uns bewusst sind, in welcher Gestalt auch immer, als Seele und Welt, Leben und Wirklichkeit, Geschichte und Natur, Gesetz, Raum, Schicksal, Gott, Zukunft und Vergangenheit, Gegenwart und Ewigkeit, hat für uns noch einen tiefsten Sinn - dass alles so ist und nicht anders - und das einzige und äusserste Mittel, dieses Unfassliche fasslich zu machen, diese Geheimnisse, die nur gefühlt und in seltenen Momenten mit visionärer Deutlichkeit erlebt werden können, in einer allerdings dunklen Weise, aber der einzig möglichen mitzuteilen - vielleicht nur wenigen und auserlesenen Geistern -, liegt in einer neuen Art von Metaphysik, für die a l l e s, es sei was es wolle, den Charakter eines S y m b o l s besitzt.'

Herkent gij deze bergtoppen van het zwijgen? Wie heeft er u vroeger gebracht: Emerson, Whitman of wie van honderd mystici en dichters? Van deze hoogten gezien lag de geschiedenis zoo diep beneden u, dat gij er de afzonderlijke gedaanten niet meer in kondt onderscheiden. Gij waart buiten en boven het gebied van naam en vorm.

Maar Spengler komt en zegt: van deze hoogten wil ik

1) p. 223.

alles zien en rangschikken en namen geven. En hij kent aan elk zijner culturen één ‘Ursymbol’ toe, dat haar geheel en in al haar uitingen bepaalt, en hij noemt die symbolen met namen. ‘Symbole sind sinnliche Einheiten, letzte, unteilbare und vor allem ungewollte Eindrücke von bestimmter Bedeutung.’[1] Het symbool der Egyptische cultuur is de Weg, dat der Antieke cultuur de Lichamelijkheid, dat van het ‘Abendland’ de Ruimte. Hoe die kernen in de culturen worden gelegd, waar zij vandaan komen, dat zijn geen vragen voor hem: hij loochent immers de oorzakelijkheid in de geschiedenis.

Eigenlijk is het de tegenstelling Lichamelijkheid en Ruimte, waaromheen de groepeering graviteert. Hij moge voor de Egyptische cultuur nog den Weg gevonden hebben, voor de overige: de Indische, de Chineesche, de Arabische cultuur weet hij het symbool niet te benoemen; hun beeld blijft vaag en zwevend. Hier is derhalve de grondslag van het systeem gegeven: de Oudheid erkent in alle dingen slechts de directe, lichamelijke begrensdheid, de Westersche cultuur ziet in alles het beginsel der oneindige ruimte.[2] De tegenstelling draagt nog een anderen, beeldend suggestieven naam: de Apollinische ziel der Oudheid staat tegenover de Faustische ziel van het ‘Abendland.’ Op meesleepende wijze is door het heele boek heen deze conceptie van een grondtegenstelling van antiek en westersch denken doorgeweven.

De antieke geest, - men denke hier bijna uitsluitend aan den Griekschen, want de Romeinen vertegenwoordigen voor Spengler slechts de ‘Zivilisations’-periode, de verdorring der antieke cultuur -, die geest dan zag van alle dingen van de wereld en van zich zelven slechts het nabije, het in rust verkeerende, het onmiddellijk gegevene. Hij vroeg niet naar het ‘Woher und Wohin.’ De Griek was volstrekt onhistorisch van aanleg, in contrast evenzeer tot den Egyptenaar met zijn eeuwig geheugen als tot den Westerling. Reeds kort geleden historie zette zich voor hem om in mythe. Wat hem vervult is ‘die reine Gegenwart’. Het verleden ‘verflüchtigt sich in einen zeitlos ruhenden Eindruck von polarer, nicht periodischer Struktur’. ‘Die antike Kultur

1) p. 223.
2) p. 243, 352 en passim.

besass kein Gedächtnis.'[1] Werkelijkheid zien zij slechts, waar plastische begrensdheid is. Plato kan een tweede en derde macht enkel concipieeren met behulp van de vlak- en kubiekvoorstelling. Een vierde macht, die de plastische voorstelling van een vierdimensionale ruimte zou vorderen, zou voor hem onzinnig zijn.[2] De Grieken hadden een grondigen afkeer van het onmeetbare getal. 'Man empfand aus dem antiken Seelentum heraus das Prinzip des Irrationalen.... als einen Frevel gegen das göttliche selbst.' Kortom, hun gansche zin is 'Euclidisch', wat op het gebied van het logische denken bij Spengler volkomen beantwoordt aan 'Apollinisch' voor den ganschen inhoud der cultuur. Het plastische, het statuarische van hun godsdienst is slechts een andere uiting van dienzelfden beperkten zin voor de begrensde lichamelijkheid. Het godsdienstig gevoel trekt zich bang en klein terug in een veelheid van omlijnde figuren, die samen geen geheel vormen, en de wereld niet vullen. Hun kunst is dan ook de sculptuur, de bij uitstek lichamelijke en 'vereinzelnde' kunst, 'das Seitenstück zur euklidischen Mathematik. Sie leugnen beide den reinen Raum.'[3] Zoozeer ziet Spengler in de Grieksche beeldhouwkunst het beperkte, het louter lichamelijke, dat hij haar zielloos noemt.[4] De Grieksche muziek tenslotte is niet dan een plastiek van tonen, 'ohne Polyphonie und Harmonie - die einen Tonraum imaginieren - und damit als selbständige Kunst ohne tiefere Möglichkeiten.'[5] Zij daalde tot den rang van begeleiding bij dans en drama.

Tegenover dit beeld der antieke cultuur en van den Apollinischen geest staat nu dat van de cultuur 'des Abendlandes' en den Faustischen geest. Wanneer die cultuur opkomt, daarover straks. Ontplooid heeft zij zich in de zestiende eeuw; zij culmineert in de achttiende.

Waar de Helleen met zijn tot de lichamelijkheid beperkten blik geen richting, geen doel of bestemming der wereld weet te zien, daar ziet de Faustische mensch, wiens oersymbool immers de ruimte is, in alles de richting, het streven, het doel, de ontwikkeling. Hij is de mensch van den wil. Zijn gansche denken is dynamisch tegenover het statische

1) p. 509, 11, 12.
2) p. 96/97.
3) p. 311.
4) p. 357.
5) p. 314.

der oudheid. Hij overschrijdt overal de grenzen; hij wil in het oneindige dringen. Hij eerst heeft 'das Erlebnis der Tiefe.'[1] Hij ziet alle dingen perspectivisch in den tijd. Niet de bloote verhouding van zelfstandige grootten en getallen interesseert hem; hij zoekt in alles de functie. Hij vindt het beginsel van het infinitesimale; zijn mathesis verliest het meetbare getal volkomen uit het oog. Zijn kunst is, wanneer de Faustische ziel haar vollen wasdom heeft bereikt, niet meer de sculptuur, maar de schilderkunst met haar vermogen, om de afstanden der dingen, de diepten, de oneindigheid, het vervloeien van alle grenzen in de ruimte uit te beelden. En nog meer dan de schilderkunst beantwoordt aan zijn verlangen naar het onbegrensde, het onbekende, het onzegbare, de muziek. Deze is de eigenlijk Faustische kunst. Zij neemt na Rembrandt de taak der schilderkunst over. Zij culmineert - want voor Spengler is het Faustisch karakter der muziek gebonden aan polyphonie en contrapunt - in Bach. Reeds Beethoven beteekent herfst, naderend verval.

De periode der Faustische ziel ligt over de grenzen van middeleeuwen en nieuwen tijd heen, een onderscheiding, door Spengler met grooteren nadruk verworpen dan noodig was. De jeugd van het 'Abendland' ligt in de Gothiek, welk begrip door den schrijver even sterk wordt uitgezet als dat van het Barok. Reeds in Vikingen en kruisvaarders roert zich de Faustische ziel met haar heimwee naar het onbegrensde.

Evenwel ook zoo bezien sluit de antieke cultuur in haar ondergang niet aan bij de opkomst van het 'Abendland.' Daartusschen plaatst Spengler, wat hij noemt de Arabische, ook wel de Magische cultuur.

Herhaaldelijk verklaart hij, dat hém voor het allereerst de ware aard en beteekenis der Arabische cultuur is opgegaan. De magische ziel der Arabische cultuur is 'zur Zeit des Augustus in der Landschaft zwischen Euphrat und Nil erwacht.'[2] Haar behoort alles wat tot nu toe laat-antiek, vroeg-christelijk, byzantijnsch, moslimsch en vroeg-middeleeuwsch is genoemd. Paulus en Plotinus zijn evengoed 'arabische Menschen' als Mohammed; het christendom is van

1) p. 233.
2) p. 255.

'arabische Herkunft'; in Bourgondië, Provence en Straatsburg vindt men 'Arabergotik.'[1] Het Johannesevangelie behoort tot de 'früharabische Spekulation', de basilica is 'früharabisch', het neoplatonisme desgelijks. Diocletianus 'vollendete den Khalifat' en het Pantheon is 'die früheste aller Moscheen.'[2] Men vraagt zich een oogenblik af, waarom Spengler, als hij dan al deze verschijnselen onder één hoedje wou vangen, niet liever gesproken heeft van Semitisch-hellenistische cultuur. Doch de verklaring ligt voor de hand: op die wijze zou hij hebben erkend, hoe wij de cultuurperiode, die de eerste zeven, acht eeuwen onzer jaartelling vult, slechts kunnen zien als het samenkomen en elkander doordringen van cultuurtradities van verschillende herkomst. En dit juist wil hij niet erkennen; de oorzakelijkheid zou weer in de geschiedenis insluipen, en de mystische geboorte eener nieuwe cultuur ware niet te vieren. Wellicht hadde hij nog beter gedaan, haar Strzygowski-cultuur te noemen. Want wij hebben hier te doen met een gedachtenroes, door een Strzygowski-injectie opgewekt.

Het zijn overigens prachtige droombeelden, welke Spengler in dien roes aanschouwt. Dat wat de idee van het monotheïsme verbindt aan de kunst van het mozaïek en de arabeske, de algebra aan de logos-idee, den goudgrond aan de openbaringsidee, het byzantinisme in den staat aan de conceptie van het geschiedverloop als een verlossingsdrama, het is door hem als de uiting van het 'magische Weltgefühl' schitterend ontvouwd. Wie voor zichzelf bevindt, dat hij aan Spengler's hand door den toovertuin der geschiedenis wandelt in een vervoering, die geen andere geschiedenis hem geven kan, laat hem wandelen, of daar in die looverschemering nederliggen en een lotos-eter worden.

Doch wie nog de behoefte heeft, om van de dingen van het verleden te weten, wat wij er werkelijk van weten kunnen, wie de dingen liefheeft in hun eigen bijzonderheid, al is deze onverklaarbaar en onherleidbaar, hij aarzelt, alvorens zich aan den magiër over te geven, en vraagt simpel: is dit alles waarlijk zoo geweest?

De kritiek betreffende de zakelijke grondslagen van Speng-

1) p. 103, 183, 291.
2) p. 583, 230, 290, 104.

ler's ideeënbouw heeft met bijzonderen nadruk zijn voorstelling der antieke cultuur bestreden. Apollinisch noemde hij haar en erkende ditmaal, dat woord aan Nietzsche te danken. Doch Nietzsche zelf stelde in zijn visie van den Griekschen geest tegenover Apollinisch Dionysisch. De gansche dionysische kant van het leven der oudheid wordt door Spengler genegeerd, nadat hij dien als vreemd, ongrieksch even heeft afgedaan. De antieke geest moet louter apollinisch zijn, enkel het besef hebben van het lichamelijke, het tegenwoordige, het begrensde, het onmiddellijk gegevene. De Helleen moet een afschuw hebben van het oneindige, het vervloeiende, van het raadsel der persoonlijkheid; hij moet een wezen zijn van den dag, innerlijk vreemd aan de schemering en den nacht.

Evenwel, om deze constructie op te trekken, heeft Spengler de historische feitelijkheden, waarop zij tenslotte berust, voortdurend geforceerd.[1)] Ten onrechte heeft hij den Grieken historischen zin ontzegd; wie zou het trouwens voor Spengler's begoochelende diatribe hebben gemeend van het volk van Herodotus, Thucydides en Polybius, dat ‘de Perzen’ en den ‘Val van Milete’ dramatiseerde, dat zich zoo goed zijn koloniale geschiedenis herinnerde! Slechts door de sage, die, zoo ook onjuiste historie, toch berust op historischen zin, te verwarren met den mythus heeft Spengler kunnen beweren, dat het gansche verleden voor de Grieken terstond wegzonk in een tijdlooze polariteit. Slechts door onwetendheid kan hij, om te demonstreeren, dat de Grieken niet ‘in den tijd’ dachten, het bestaan van een Grieksche chronologie loochenen, of beweren dat zij geen uurwerken kenden.

Met de meest suggestieve voorbeelden dringt Spengler telkens weer aan, dat de Grieken alleen de lichamelijkheid en niet de ruimte concipieerdeen. Doch die voorbeelden zijn veelal fout. De Grieken hadden wèl het begrip der oneindige ruimte, kenden wèl de infinitesimale methode, streefden wèl naar perspectief, hadden nìet bij uitstek het statische begrip van het zijn. ‘Nicht auf die begrenzte Anschauung

1) Men zie wat de kritiek op Spengler's voorstelling der antieke cultuur betreft, vooral H. Nachod, Bemerkungen zu Spengler's U.d.A., Neue Jahrbücher für das klassische Altertum etc. 23. 1920, p. 324, en de artikelen van E. Schwartz, L. Curtius en E. Frank in het aan Spengler gewijde nummer van Logos.

geht das griechische Bewusstsein, sondern gerade die unanschauliche Proportion, die Beziehung *zwischen* den Körpern... ist das, was es vorzüglich interessiert.'[1)]

Op een misverstaan van een enkel feit berust Spengler's bewering, dat de Grieken eigenlijk wars waren van astronomie,[2)] op een vergissing zijn meening, dat het individueel portret bij hen verboden was. Dat de antieke beelden niet, zooals Spengler meent, blinde oogen hadden, waaraan hij gewicht hecht, om daarmee het bloot lichamelijke, het ziellooze, niet-persoonlijke der Grieksche kunst te demonstreeren, kon bekend worden geacht. Wanneer hij, om de gebrekkige, enkel zinnelijk-werkelijke persoonlijkheidsopvatting der Grieken te betoogen, er op wijst, hoe Oedipus klaagt, dat Kreon zijn 'lichaam' kwaad heeft gedaan, dat het orakel zijn 'lichaam' geldt, moet men hem voorhouden, dat de 'gothisch-faustische' Duitschers en Franschen der middeleeuwen *lîp* en *corps* op dezelfde wijze gebruiken.

Het verst moet Spengler hebben gedwaald in zijn waardeering, zijn geringe waardeering, der Grieksche muziek. Frank[3)] stelt de buitengewone beteekenis der muziek in de Grieksche cultuur helder in het licht en keert de these letterlijk binnenste buiten, om in diametrale tegenstelling tot Spengler te betoogen, dat de Grieken integendeel zelfs hun plastiek eigenlijk 'muzikaal' genoten.

Veel gewelddadiger dan bij zijn interpretatie der antieke cultuur zijn de middelen, die Spengler gebruikt, om zijn eenheden Magische cultuur en Faustische cultuur te smeden. Hij breekt daartoe eerst de middeleeuwsche geschiedenis, met haar sterke continuïteit, haar groote inwendige consequentie, haar beheerscht-zijn door één beginsel, dat der christelijke kerk, middendoor. De breuk valt omtrent het jaar duizend. Want wat daarna komt, de periode der gothiek (in een zeer uitgerekten zin) moet in zijn systeem de jeugd, de lente der Faustische ziel zijn, bij gevolg een begintijdperk. Wat daarvoor ligt, valt derhalve ten deel aan de Magische cultuur. Zulk een scheiding valt slechts te bewerkstelligen

1) E. Frank in Logos l.c., p. 227.
2) Zie Schwartz, Logos l.c., p. 175.
3) Logos l.c., p. 222 vg.

door een stelselmatig verwaarloozen van den geheelen werkelijken *inhoud* der geschiedenis van de eerste duizend jaren onzer jaartelling. Het is gemakkelijk en ook verleidelijk, om gnosis en oud christendom, Byzantium, koepelbouw en algebra alle te vereenigen onder een vagen goudglans van mozaïeken, en Magische cultuur te noemen, (alsof de magische opvatting der wereld in eenige cultuur als onderlaag of oppervlak ontbrak!). Doch zulk een voorstelling komt slechts tot stand, door te negeeren, dat van bijna elke gedachte en elken kunst- of staatsvorm dier eeuwen zeer reëele verbindingen terugleiden naar al de voorafgegane culturen. Het zotste wreekt zich die methode bij Spengler's inval aangaande het Pantheon, dat hij herhaaldelijk om zijn koepel de eerste moskee noemt: het is dan ook door een Syriër gebouwd (wat twijfelachtig is). Dat de koepelbouw Italisch is wordt hier evenzeer verwaarloosd, als dat het moskeetype, waarop Spengler doelt, eerst na de verovering van Constantinopel in 1453 aan de Hagia Sophia is ontleend.

Als men maar genoeg weglaat, laat zich de geschiedenis construeeren in wat vorm men wil. Hoe verrassend ruim ook Spengler's belezenheid is, als ‘schlagende’ bewijzen voor een bepaalde verhouding keeren toch telkens bij hem dezelfde voorbeelden uit een beperkt materiaal terug. Rembrandt subintreert feitelijk voor den ganschen inhoud en strekking der schilderkunst in de zeventiende eeuw. Om het ‘Faustisch’ karakter der muziek te demonstreeren, dat wil zeggen, hoe in de polyphonie en het contrapunt de uitdrukking van functie en ruimtelijkheid, het streven naar oneindigheid ligt opgesloten, wordt alles verwaarloosd, wat daartegen strijdt: de opera, het lied, de herhaalde bewegingen tegen de contrapuntische muziek.[1)]

Ernstiger nog dan de bezwaren van forceering en eenzijdige keuze is de erkentenis, dat Spengler's heroïsche visie in haar geboorte niet vrij is van zekere hoogst banale vooringenomenheden en vooroordeelen. Ik bedoel zijn Germanenwaan. Moet men aan de voosheid van de overbekende en afgezaagde historische germanophilie, waarvan de beste Duitsche schrijvers zich reeds lang hadden bevrijd, nog veel woorden verspillen? De geest der Germanen het

1) G. Becking in Logos, l.c., p. 292 vg.

bevruchtende element van de geheele middeleeuwsche en moderne cultuur, alles wat daarin groot is, gegroeid uit den diepen en edelen aard van het Germaansche ras, - wie buiten Duitschland gelooft nog in dat hobbelpaard van Breysig en Woltmann, die afgoderij uit de dagen der romantiek? En toch is zulk een waan de grondslag, waarmede Spengler's conceptie van de Faustische ziel staat of valt. Om het 'Abendland' Faustisch te kunnen noemen, dat wil zeggen, om de eigenschappen der Duitsche romantiek tot inbegrip der Westersche cultuur te kunnen verklaren, slikt hij gewillig al den ouden verschaalden kost eener lang overwonnen geschiedbeschouwing. Onder den bedwelmenden smaak van zijn tooverwoord proeft men soms niet terstond het vergif, maar het is er. 'Der Hang zum Unendlichen schlummerte tief in der nordischen Landschaft, lange bevor der erste Christ sie betrat; und als die faustische Seele erwachte, schuf sie altgermanisches Heidentum *und* morgenländisches Christentum gleichmässig im Sinne ihres Ursymbols um, gerade damals, als aus den flüchtigen Völkergebilden der Goten, Franken, Langobarden, Sachsen die physiognomisch streng charakterisierten Einheiten der deutschen, französischen, englischen, italienischen Nation hervorgingen.'[1)] Dit beduidt zeer bepaaldelijk, dat het wezen van al die volken Germaansch is, gelijk herhaaldelijk uit andere uitingen blijkt. De faustische ziel begrijpt den 'tijd'; 'unter den Völkern des Abendlandes waren es die Deutschen, welche die mechanischen Uhren erfanden', en de noot noemt als dien uitvinder den abt Gerbert van Aurillac[2)] (Paus Sylvester II), die bij ongeluk een Franschman was. Het is ook 'der germanische Geist, der faustische Norden', welke uit de 'magische' basilica het Romaansch schept, dat zelf slechts de voorvorm der 'Gotik' is.[3)] Waarbij dus het oostersche element in de herkomst van den Romaanschen stijl geheel vergeten wordt. - 'Das dritte Reich', d.w.z. het uitzien naar een toekomstige volmaaktheid der samenleving - 'ist das germanische Ideal'...[4)] Waarmee zich dus abt Joachim, de Calabrees, bij den Germaanschen geest zal moeten laten inlijven.

1) p. 256.
2) p. 18.
3) p. 309, 310.
4) p. 508, 509.

De Gothiek in den eigenlijken zin acht Spengler ontstaan ‘in Burgund und den Niederlanden.’ Ook de ‘Faustische’ muziek heeft volgens hem haar oorsprong in de Nederlanden. Dit is de oude voorstelling van Ambros en Kiesewetter, uitgegaan van een overschatting van het Nederlandsche element in de muziekgeschiedenis der latere middeleeuwen, en reeds lang door Riemann en tal van anderen ten gunste van Italië, Frankrijk en Engeland gecorrigeerd. Daar nu ook de olieverfschildering op grond van de oude Van Eycklegende voor de Nederlanden wordt opgeëischt, heeft men hier een trias. ‘Dieser gemeinsame landschaftliche Ursprung der drei grossen faustischen Formenwelten ist von höchster Bedeutung. Hier rühren wir an ein letztes Geheimnis allen Menschentums: die Verbundenheit der Seele mit der mütterlichen Erde, aus der alle Mythen sie hervorgehen und zurückkehren lassen.’[1)]

Deze diepe samenhang strekt zich verder uit over den oorsprong der moderne, d.w.z. faustische, wiskunde. In denzelfden tijd, ‘als der grosse Niederländer Heinrich von Zeelandia (van wien ongelukkig niets bekend is) den fugierten Stil zur sicheren Grundlage einer grossen Kunst erhob’, voerde Nicolas Oresme (1323-1382) de coördinaten in (waarbij hij ongelukkig uit de Grieksche oudheid putte, evenals Nicolaas van Cusa, de uitvinder van het ‘Infinitesimalprinzip, diese *kontrapunktische* Methode der Zahlen’). En wie mocht vragen, of Oresme, de bisschop van Lisieux, wel goed germaansch was, vindt den verbijsterenden zin, dat Parijs omstreeks 1400 tot ‘die flämisch-burgundische Landschaft’ behoorde. ‘Man sprach dort (nl. in Parijs) noch im 15. Jahrhundert ebenso viel flämisch als französisch!’[2)] - Van zulk meel bakt Spengler het levensbrood.

Bij den schat van diepe gedachten, dien *Der Untergang des Abendlandes* ondanks alles bergt, zou men deze zwakheden, ook al betreffen zij de grondslagen zelf, misschien vergeten, wanneer de schrijver niet in een ander geschrift de voosheid van zijn methode zelf had onthuld. *Preussentum und Sozialismus*[3)] - deelt ons de auteur mede - ‘ist aus Aufzeichnungen hervorgegangen, die für den “Untergang des Abend-

1) p. 316.
2) p. 324[1)].
3) München, Beck, 1921, 99 blz.

landes", namentlich den zweiten Band bestimmt, die teilweise sogar der Keim waren, aus dem diese ganze Philosophie sich entwickelt hat.' Dit is een verbazingwekkende bekentenis. Want het boekje geeft, wat reeds in den *Untergang*[1)] als het uitgangspunt van Spengler's gansche werk was aangegeven, een politieke leer, gebaseerd op een historischethnografische tegenstelling. De tegenstelling is die van Engelschen en Pruisischen aard, en de leer gelijkt merkwaardig veel op onverholen Pruisisch imperialisme. De methode is die van den *Untergang*. De schrijver poneert een tegenstelling, en brengt vervolgens alles, wat hem te pas komt, onder de suggestieve werking van dat contrast. Doch ontdaan van alles wat in het groote werk waarlijk diep en wijs is, ziet men hier het wankele getimmerte van zijn denken in al zijn gebrekkigheid.

De twee beelden, want meer zijn het niet, die hier polair tegenover elkander worden gesteld, om het Engelsche en het Pruisische wezen te doen begrijpen, zijn de Viking en de ridder der Duitsche orde. Dat de Viking strikt genomen Skandinavisch was en dat het Germaansche element in de Engelsche beschaving dan toch zeer overwegend Angelsaksisch is geweest, doet niet ter zake: de Engelschman is de Viking in zijn 'schicksalhafte' metamorphose uit de vroege stadiën der Faustische ziel tot de volkomen 'Zivilisation.' Het zijn 'sesshaft gewordene Piraten.' Alles wat Engelsch is, vloeit voort uit 'Wikingerinstinkte.' Zij zien slechts 'die Welt als Beute' en het leven als 'Erfolg.' De Pruis daarentegen, gepraefigureerd door den 'Ordensritter' (in zijn romantische opvatting natuurlijk) ziet de wereld als 'Staat', het leven als 'Beruf.' Dienen, organiseeren, heerschen is zijn roeping.

Hiermee is evenwel de strekking van de antithese nog niet uitgeput. Nu wordt alles, wat 'Zivilisation' tegenover 'Kultur' beduidt, alles wat Duitsch is, maar zich verzet tegen het Pruische wezen, 'Englisch' genoemd. 'Napoleon, als er mit französischem Blute die englische Idee über den Kontinent trug....' Wij kennen dat reeds uit den *Untergang*: 'Napoleon's Siege und Niederlagen, in denen immer ein Sieg Englands, ein Sieg der Zivilisation über die Kultur verborgen war.' Tenslotte heeten de krachten, de Duitsche

1) p. 65.

wel te verstaan, die in November 1918 de militaire kracht van het keizerrijk braken en de revolutie teweegbrachten, 'die unsichtbare englische Armee, die Napoleon seit Jena auf deutschem Boden zurückgelassen hatte.'[1)]

Verbaast men zich nog, dat deze gevaarlijke Duitsche schoolmeester Frankrijk niet veel anders ziet dan *Simplizissimus* Marianne teekent, Amerika een land 'ohne Zukunft' noemt, over de Italianen den staf breekt als 'ein längst bedeutungslos gewordnes Volk?'[2)]. - En inmiddels heeft zijn Engelsche these onder zijn landgenooten reeds opgang gemaakt: zekere Paul Lensch heeft (reeds op grond van den *Untergang*) er een marxistische punt aan gezogen.[3)]

De behoefte, om in het gansche verloop der Westersche cultuur slechts het 'Faustische', d.w.z. het gewaand Germaansche element als essentieel te zien, noodzaakt Spengler, alle uitingen, die wij als Latijnsch betitelen, in de schaduw te laten of te disqualificeeren. Voor Thomas van Aquino en de geheele scholastiek is in Spengler's werk geen plaats. Doch, overmatig kunsthistorisch georiënteerd als hij is, moet hij afrekenen met de Renaissance. Deze kan natuurlijk niet Faustisch heeten. Met haar klare, serene stemming, haar behoefte aan het rationeele en normatieve, haar zelfgenoegzame zorg voor den edelen vorm, strijdt zij tegen Spengler's voorstelling van de ziel van het 'Abendland.' Hij verklaart daarom de Renaissance voor niet meer dan een episode, 'nur ein Ergebnis der Oberfläche, des Allzubewussten, nicht des Faustisch-unbewussten der abendländischen Seele.' Zij is slechts een tegenbeweging, die storend doch nauwelijks in den grond veranderend het rijpen van Gothiek tot Barok vertraagt, een gewild verzet tegen de Faustische ziel.[4)] Hoe geleidelijk de Renaissance uit de middeleeuwsche cultuur voortvloeit, hoe consequent het Barok uit de Renaissance voortkomt, ja, hoe 'Faustisch' de Renaissance zelf in sommige opzichten is, b.v. in haar wetenschap en wijsbegeerte, daarvan ziet Spengler niets. Doch al had hij

1) Pr. und Soz. p. 6. 7. Unterg. d. Ab. p. 207, 205.
2) Pr., u. Soz.., p. 32, Unt. d. Ab., p. 207.
3) Am Ausgang der deutschen Sozialdemokratie, 1919.
4) p. 345, 367 ff., 320 ff.

gelijk, wat de feiten aangaat, wat is dat: ‘ein Widerstand der Seele gegen ihr Schicksal, das sie nunmehr in seinem vollen Umfange begriffen hat,... Fausts zweite Seele, die sich von der andern trennen will’ en beproeft ‘den Sinn der Kultur umzubiegen.[1)] Er zijn wel goede Hollandsche woorden voor zulke praat, maar zij staan wat vreemd in den druk. Dat komt ervan, als men meent, de oorzakelijkheid in de historie overboord te kunnen werpen.

Toch is er wel iets in die voorstelling van de Renaissance als tegenstrooming, die niet de diepste diepsten schuurt, als Spengler haar maar niet zoo forceerde en verwrong. Men proeft den toeleg te veel. ‘Gotik und Barock (sind) etwas, das *da ist*. Renaissance ist ein ideales Postulat.’[2)]. Zeker, maar de *werken* der Renaissance, op grond waarvan wij dat begrip als een hulpmiddel voor ons historisch begrijpen hebben gevormd, zijn geen ideëel postulaat doch eeuwig te beminnen feitelijkheden, en Gothiek en Barok zijn evenals Renaissance, of zelfs in nog hooger mate, gebrekkige vaten voor onzen geest, om levende feitelijkheden in te bergen.

Hier naderen wij het grondeuvel van Spengler's geest: zijn verachting voor de feiten. Waar een mystische levensloop van culturen, wier zin den dragers onbewust is, den inhoud der geschiedenis uitmaakt, daar zijn de werkelijke gebeurtenissen en de individueele personen irrelevant. Ziehier, hoe ver Spengler in dat opzicht gaat. Als Columbus van Frankrijk was uitgegaan, ware Frans I keizer geworden (de bekende overschatting of liever antedateering van het gewicht der ontdekkingen), de zestiende eeuw onder Franschen in plaats van onder Spaanschen invloed verloopen, in plaats van de namen Calderon en Velasquez ‘würden wir heute die grosser Franzosen nennen, die nun... ungeboren bleiben.’ (Ik meende, dat er nog wel een enkele geboren was). De Kerk hadde zich te Trente niet naar Spaanschen stijl geregenereerd. En zoo voort. ‘Der Zufall wählte die spanische Geste für die abendländische Spätzeit; die i n n e r e L o g i k des Zeitalters... blieb davon unberührt.’[3)] - Of wel: de Duitsche eenheid was een ‘thema’, dat ook anders ‘durchfiguriert’ had kunnen worden, bij voorbeeld door revoluties of door diplomatieke successen, doch in ieder geval ‘kon-

1) p. 321.
2) p. 369.
3) p. 202, 203.

trapunktisch'.[1] Goethe had in zijn jonge jaren kunnen sterven. 'Faust und Tasso wären nicht geschrieben worden, aber sie wären, ohne ihre poetische Greifbarkeit, in einem sehr geheimnisvollen Sinne trotzdem "gewesen".'[2] Zelfs de verloren treurspelen van Aeschylus bestaan nog 'in einer Wesenheit, die unzerstörbar ist.'[3]

Dit is de sterielste onzin, dien men schrijven kan, valsch vernuft en niets meer. En zoo vindt men het bij hoopen. 'Das Leben Goethes war von schicksalsvoller Logik, das Cäsars von mythischer Zufälligkeit....' Diophantes behoort niet meer tot de antieke cultuur, *omdat* hij de algebra vond. O circulus vitiosus! Spinoza was niet in staat, het faustische begrip 'kracht' te vatten, omdat hij een Jood was, 'seelisch also noch der magischen Kultur zugehörig.' Het gebruik van de boemerang bij de Australiërs verraadt 'eine gefühlsmässige Vertrautheit mit Zahlenarten, die wir der höheren geometrischen Analysis zuweisen würden.'[4]

War levert het aan ware, levende en vruchtdragende kennis op, al dat uitrekken van begrippen en spelen met tegenstellingen? Wat voor zin heeft het, wegens zekere veronderstelde gelijksoortigheden en banden van traditie met de Spaansche politiek der zestiende eeuw de Centrumspartij 'spanisch' te noemen, en Bismarck aan te dienen als 'der letzte Staatsmann spanischen Geistes'?[5] Wat voor waarde heeft die verwringing van het begrip socialisme, opdat Frederik Willem I van Pruisen er de vader en Marx de stiefvader van mag heeten?[6] Wat anders is het dan, naar het woord van Elifaz den Temaniet, 'winderige wetenschap voor antwoord geven en zijnen buik vullen met oostenwind.'

Keeren wij terug tot de centrale tegenstelling, waaromheen Spengler's conceptie van den reidans der culturen is opgebouwd: de Apollinische ziel tegenover de Faustische, de antieke cultuur tegenover die van het 'Abendland', het albeheerschend besef der lichamelijkheid in alle dingen tegenover dat van de ruimte, het denken in vast omlijnde begrensdheden: het euclidisch-plastische, tegenover het denken,

1) p. 198.
2) p. 199.
3) p. 299.
4) p. 200/201, 102, 590, 85.
5) Preussentum und Sozialismus, p. 27, 64.
6) Ib. p. 42, 3 en passim, zie Untergang p. 190, 52.

dat in alles de richting, de grenzenloosheid zoekt: het faustischmusische. Wat wil het tenslotte zeggen? Het wil zeggen, dat *wij* onze verhouding tot de wereld en tot het leven kunnen verbeelden als een dynamische verhouding van functie en ruimtelijkheid of als een statische van getal en lichamelijkheid. Rondom die voorstelling kunnen wij onze noties scharen van de beide culturen, die ons het best bekend zijn: de eene, de westersche, bekend omdat wij er nog in staan, bekend derhalve in haar onvoltooidheid, onafgeslotenheid, haar streven, haar vaagheid en raadselachtigheid, de andere, de antieke, ons bekend door de overlevering, in haar schijnbare afgeslotenheid. Dat is het, wat Spengler gedaan heeft. Hij heeft *onze* Apollinische en *onze* Faustische zijde beurtelings op welgekozen suggestieve lichtschijnsels doen reageeren, en alles in het duister gelaten, wat hem niet paste.

Heeft hij met dat spel van tegenstellingen onzen geest waarlijk bevrucht? Ik betwijfel het. De sterke indruk, dien de lezing van Spengler's boek niet missen kan teweeg te brengen, verflauwt spoedig. Ik vind bij mijn aanteekeningen over het werk, hoe ik bij bladzijde 303 noteerde: uitstekend. Het is een der vele, waar Spengler de these uitwerkt, dat het ware ‘künstlerische Empfinden’ van het Barok (in Sp.'s zeer wijden zin) muzikaal en niet meer plastisch is geweest, of liever dat de ware indeeling der kunst met de technische categorie niets te maken heeft. ‘Wer nicht fühlt, dass Handzeichnungen von Raffael und Tizian, von denen der eine mit Umrissen, der andre mit Licht-und Schattenflachen arbeitet, zu zwei verschiedenen Künsten gehörten, dass die Kunst Giottos oder Mantegnas und die Vermeers oder Van Goyens kaum etwas miteinander zu tun haben, dass der eine mit dem Pinselstreich eine Art Relief, der andre eine Art Musik auf der farbigen Fläche ins Leben rief,... der wird die tieferen Fragen nie begreifen. Die Oelmalerei und Instrumentalmusik von 1720 sind der innern Gestalt, dem Formgefühl nach beinahe identisch. Watteau gehört zu Couperin und Ph. Em. Bach, nicht zu Raffael.’ - Watteau's kunst eigenlijk musisch en niet picturaal, is het niet een verleidelijke gedachte? Maar als ik het herlees, vind ik, dat ik mij heb laten begoochelen. Als suggestieve metafoor moge er iets in

zijn, de olieverfschilderij ‘kontrapunktisch’ te noemen, of tegenover van Dijck's andante con moto het allegro feroce van Frans Hals te stellen[1)], als historisch onderscheidingsmiddel kan ik er niets mee doen. En wanneer de heer Spengler mij steeds weer wil doen begrijpen, dat zoowel de muziek van Bach als de kunst van Rembrandt hun eigenlijke wezen hebben in het uitdrukken van het Faustische oersymbool der ruimtelijkheid, dan voel ik die associatie van mijn kunstgenot aan het begrip ruimtelijkheid als een gevaarlijke verarming, dan verzet zich daartegen mijn liefde voor Rembrandt en Bach, mijn liefde die dood blijft op, of beter leeft van hun kleinste teekening of eenvoudigste suite *zelve*.

Behoeft het eigenlijk nog gezegd te worden, dat Spengler in den grond van zijn hart een zuivere romanticus is? Hij wil het tegendeel zijn. Immers zijn leer brengt het zoo mee. Hij, de verkondiger van den naderenden ondergang en van het leerstuk, dat er voor deze nadagen onzer westersche beschaving niets meer over is, of wij willen of niet, dan de volledige ontplooiing van onze dorre intellectueele vermogens, hij moet ook zelf de drager zijn van die late strekkingen. Het eenige thema, dat sedert de vorige eeuw voor de philosophie nog aanwezig is, is ‘die Konzeption des Willens zur Macht in einer zivilisiert-intellektuellen Gestalt’.[2)] Het is een eeuw van louter extensieve werkzaamheid, zonder hooge kunstvoortbrenging of metaphysische vruchtbaarheid, een tijd van zinken. Men mag het beklagen. Maar wij hebben dezen tijd niet gekozen.[3)] Daarom moet men mede den nieuwen geest willen. ‘Wer mit dem Idealismus eines Provinzialen herumgeht und den Lebensstil verflossener Zeiten sucht, der muss es aufgeben, Geschichte verstehen, Geschichte durchleben, Geschichte schaffen zu wollen’. Wanneer onder den indruk van zijn boek het jonge geslacht zich wendt tot de techniek in plaats van tot de lyriek, tot de marine in plaats van tot de schilderkunst, tot de politiek in plaats van tot de kritiek der kennis, ‘so tun sie, was ich wünsche’.[4)]

En intusschen roept zijn arm hart steeds door om het

1) p. 304, 343, 308 de beteekenis van den beeldenstorm als zegepraal der muziek over de schilderkunst! p. 319, 311, 131.
2) p. 522.
3) p. 62.
4) p. 54, 57.

vervlogen schoon van beter eeuwen, om de wijsheid van den ouden denker-staatsman, om de gezondheid van het leven in en uit den geest der aarde, om den vasten, hoogen stijl eener bloeiende kunst.

Onverbiddelijk breekt hij den staf over het verval van alle kunst in het heden, reeds een eeuw geleden dreigende. 'Was heute als Kunst betrieben wird ist Ohnmacht und Lüge', alles slechts variaties op hetzelfde thema, waarbij men afwisseling voor ontwikkeling aanziet. 'Das überpersönliche Formgefühl, das Gefühl für den religiösen Sinn der absoluten Form, ist längst zu Ende'. Het vorm- en maatlooze kenmerkt 'die sinkende Gestaltungskraft.' Reeds de kunst van Wagner en van Manet beteekende 'ein Nachgeben vor der Barbarei der grossen Städte, der beginnenden Auflösung, wie sie sich im Sinnlichen in einem Gemisch von Brutalität und Raffinement äussert.'[1)]

De poëtische Spengler, die dit alles haat, leert u met nieuwe aandoeningen de tijdperken verstaan, die zijn hart hebben: het barok bovenal, en ook de romantiek. Met zijn bekorend spel van steeds meer overzweven der grenzen tusschen schilderkunst, muziek en mathesis prikkelt hij uw kunstpercepties. Hij laat het elegisch karakter der laatzeventiende-eeuwsche kunst spreken, of hij beschrijft met een enkel woord de werking van den goudglans in de mozaïeken.[2)] Diepe en treffende dingen zegt hij over 'Weltangst und Weltsehnsucht', hoe uit die beide de vormen der kunst en de begrippen der wetenschap voortkomen.[3)] In deze schitterende, en steeds romantische, bespiegelingen over het functioneele in de kunst en over de diepste verbindingen tusschen kunst, wijsbegeerte en wetenschap, ligt naar mijn meening het beste van Spengler's boek.

Was er bij dat alles maar een weinig meer zwijgen, eenige reserve. Kende Spengler slechts den eenvoud, de beperking, den eerbied bovenal. Stelde hij maar niet de dwingende geldigheid van zijn culturenparallelisme boven het echte leven der historie! - Hij weet niet, wat historie is. Dit is vreemd, daar hij zoo goed de hooge waarde van het onsystematisch begrijpen der dingen begrijpt, zooals hij het in

1) p. 394-399, 49, 57, 472.
2) p. 341, 349, 383 ff.
3) p. 115 ff., 263 etc.

Goethe prijst. Hij zelf predikt steeds het physiognomisch verstaan der dingen, het vatten der dingen in hun onherleidbare 'Gestalt.' Maar hij ziet niet, dat de historie zulk een begrijpen voortdurend geniet *aan het enkele geval om zichzelven*. Hij meent, 'dass kein Fragment der Geschichte vollkommen durchleuchtet werden könne, bevor nicht das Geheimnis der Weltgeschichte überhaupt, genauer das der Geschichte des höheren Menschentums, als einer organischen Einheit von regelmässiger Struktur klargestellt war'.[1)] Daar zit de fundamenteele fout, daar begint hij Pelion op Ossa te stapelen.

Neen, niet het relatieve van het historisch verschijnsel zoeken wij,[2)] maar juist zijn eigen waarde vol beteekenis, en daarom zijn ons de feiten lief, want elk daarvan is 'a quantity of significant truth, a handful of the fine substance of history.'[3)]

Spengler daarentegen minacht de feiten, en komt met zijn geheimzinnig levende culturen. Om de levende menschen in de historie geeft hij niet. Want wat hem ontbreekt, en daar zit wellicht weer de grond van wat ik zooeven zijn fundamenteele fout noemde, is de liefde. 'Wir haben mit den harten und kalten Tatsachen eines *späten* Lebens zu rechnen...'[4)] En in zijn heele boek klinkt niets van medelijden, niets van eerbied of overgave, niets van den vrede des harten, noch van hoop.

Daarom doet Spengler met zijn 'Kulturen' mij denken aan dien reus uit de Edda, Hrungnir genaamd, die een steenen hoofd had en een driehoekig steenen hart, en tegen Thor in het veld verscheen met naast zich als bondgenoot een reuzenfiguur, die Hrungnir's broeders uit leem vervaardigd hadden, en wie zij het hart eener merrie hadden ingezet, om hun schepsel te doen leven. Spengler is niet de eenige, die met de hulp van zulke leemen reuzen strijdt. Doch zij voldoen ten slotte niet; die met het paardenhart 'viel met weinig lof.'

Vraagt men, nadat de eerste bedwelming van Spengler's vervoerende uitdrukking (hierin sterk aan Wagner verwant) is voorbijgegaan: wat kan ik met dit systeem van tegen-

1) p. 66, vgl. 223.
2) p. 63.
3) Henry James.
4) p. 56.

stellingen *doen*, om de geschiedenis beter te verstaan, dan vrees ik, dat een ieder, die de geschiedenis waarlijk liefheeft, spoedig zijn best zal doen, om Spengler's termen naar den achtergrond van zijn bewustzijn te bannen, opdat niet telkenmale zijn vreugde aan het verleden door 'magisch, faustisch, apollinisch' gestoord worde. Zal hij daarom voor niets Spengler's werk hebben gelezen? Zeer zeker niet. Het blijft als een luidklinkende kreet tegen platten evolutiewaan. De stemming van twijfel, of het alles wel 'vooruitgang' is, wat wij beleven, is nooit welsprekender uitgedrukt, en de strenge, vast georiënteerde en scherp geformuleerde gedachte van dezen schrijver werkt weldadig in een tijd van louter aphorismen.

Er is iets zeer tragisch in dit boek. De tragiek van den Duitschen geest, zou men kunnen zeggen. Hier is een denker, zoo scherp, zoo diep, zoo veelomvattend als weinigen, geniaal in den vollen zin des woords. Maar naar het onvergetelijke woord van Madame de Staël: het denken, dat andere volken kalmeert, windt den Duitscher op. Zijn eigen gedachtenrijkdom stijgt hem naar het hoofd, en hij gaat zich aan zijn êer dionysische dan faustische geestesvervoering zoo te buiten, dat men aan het einde afscheid van hem neemt, met ontzag en bewondering voorzeker, doch zonder gehechtheid of sympathie. Een gevoel van dankbaarheid komt in u op, dat dit 'querelles d'Allemands' zijn, die u niet aangaan, een gevoel, dat farizeesch zou zijn, als het niet juist het tollenaarschap der provinciale onwetendheid was, waarvoor men den hemel dankte. Heere, bevrijd hen van het Faustische, en geef hun den eenvoud en de klaarheid.

Spengler heeft gefaald, omdat hij twee werelden van gedachte heeft willen verbinden, waartusschen geen andere brug is dan de regenboog. Met het diepste van zijn geest is hij thuis in het mystische, in het gebied, waar wij weten, dat in waarheid alle gebeuren 'Schicksal' is, dat het verlorene toch nog *is* en dat getal en maat waan zijn. Doch in dat gebied hebben de historische dingen geen namen meer. Door de historie te willen verklaren met de middelen der mystiek heeft Spengler een absurde historische denkwereld geschapen. Een wereld, waarin elk gebeuren slechts de

beteekenis heeft van een verwezenlijking van strekkingen, die als oersymbool de cultuur waren meegegeven, enkel van verwezenlijking, niet van een kiem of voedingsbodem voor het later komende. Een wereld derhalve, die afbreekt achter ieder oogenblik. In zulk een wereld leef ik niet, dat weet ik heel zeker.

Spengler's boek heeft op mij homoeopathisch genezend gewerkt, mij een weinig bevrijd van eigen duistere vertwijfeling aan de toekomst onzer beschaving, doordat zijn hopelooze zekerheid mij deed voelen, dat ik de hoop nog bezat en het niet-weten. Doch laat hem de eer blijven, dat hij met den Engel geworsteld heeft.

J. HUIZINGA.

(*Slot volgt*).

Louis Bertrand

IV.

Mevrouw Franklin-Grout, nicht en erfgename van Flaubert, zocht in 1908 Bertrand aan, de tweede bewerking van *La Tentation de Saint-Antoine*, die van 1856 dagteekent, in het licht te geven. De studie van Flaubert, naar aanleiding van dezen arbeid ondernomen, bracht hem er toe veel en lang over zijn eigen kunst na te denken, want hij voelde zich den grooten meester innig verwant. Had hij in zijn wordingsjaren het intellectualisme, dat zich tusschen hemzelf en het leven plaatste, in overmoed van zich gestooten, nu werd hem geopenbaard dat ware kunst vergeestelijkt leven is; dat de kunst dáár begint, waar het schijnbaar toevallige der dingen door den kunstenaar in samenhang wordt waargenomen, het schijnbaar wisselvallige voor hem in eenheid overgaat, hetgeen slechts mogelijk is doordat hij zelf op hooger plan is gestegen en in waarheid ‘ziener’ wordt. ‘Du gleichst dem Geist, den du begreifst’, zegt Goethe. Welnu, Bertrand blijkt in de volgende woorden Flaubert's conceptie geheel te hebben doorschouwd:

> La méthode qu'il a toujours préconisée en art est éminemment *intellectuelle*, en ce sens que sans nier le sentiment, - bien au contraire, - il le subordonne à l'intelligence. La première règle de cette méthode, c'est que l'artiste doit se borner à représenter, sans prétendre à conclure... L'artiste est dans le monde comme le Dieu de Spinoza. Invisible et présente, la substance divine pense éternellement l'univers, qu'elle crée, sans but et sans fin. L'art ne fait qu'imiter cette divine contemplation. Contempler, comprendre, représenter, voilà son oeuvre,

> - oeuvre qui requiert l'effort de tout l'homme, mais dont la récompense est si haute. La pensée qui contemple excite une émotion, qui passe les plus beaux ravissements...

Aanschouwen, begrijpen, uitbeelden, in eerbiedige overgave aan zijn onderwerp - wijd opende Bertrand zijn ziel in afwachting, dat beelden uit lang vervlogen tijden daar zouden binnendringen om er tot nieuw leven te worden gewekt. Hij herinnerde zich het rustig, deftig-burgerlijke ouderlijk huis te Spincourt, dat kleine Lotharingsche kantons-hoofdplaatsje van 2000 inwoners, waar het leven in den dommeligen ommegang der trage dagen heenvlood; waar nooit iets bijzonders gebeurde, ‘où l' existence n' était que le recommencement quotidien d'une petite agitation médiocre se déroulant dans le même cadre, aux mêmes heures.’

Hij was opgevoed in een godsdienstig milieu, omringd door conventioneele menschen, altijd er op bedacht geen aanstoot te geven, ‘guindés, gourmés’ in taal, kleedij en manieren. In zijn collégien-vacanties moet hij in het salon zijner ouders ze ontmoet hebben, die deftige oude juffer Louise de Jessincourt en haar vrome vriendin Eulalie Prose, die pianoonderwijzeres Olympe Borniche met haar ‘mitaines’ aan de handen, dien ouden vrijer Douzedebèze. En toen zijn kunstenaarstalent met de jaren aan diepte en omvang had gewonnen, zou hij, met gelijk meesterschap als waarmee Flaubert *Emma Bovary* schiep, in zijn *Mademoiselle de Jessincourt* ze doen herleven.

Wat dit boek onsterfelijk maakt, is de hooge, symbolische beteekenis, die de schrijver aan het oude-vrijstersbestaan heeft weten te geven. In Mademoiselle de Jessincourt vinden we de levens van al die vrouwen belichaamd, die het leven ingaan met een ziel, welke dorst naar liefde, en verteerd wordt door een onbedwingbare begeerte, zich op te offeren voor anderen, steeds zoekend naar een verwante ziel om daar rust en bevrediging te vinden, en niets vindend op haar weg dan wanbegrip, onverschilligheid, harteloosheid, argwaan, vijandigheid en zelfzucht.

Eenzaam blijft, na de begrafenis van hare moeder en den roezemoes van het begrafenismaal - met de sobere, realistische beschrijving daarvan vangt de roman aan - Louise de Jessincourt achter in het ruime deftige huis; een van de

oudste van Amermont, met zijn oude ingangspoortje, waarboven in een cartouche de volgende inscriptie prijkt:

> A Dieu te fle
> A Dieu labeure
> Enfin auras
> L'éternelle demeure;

dat huis, 't welk de élite van Amermont, ‘les dames du “rond”’ de familie Jessincourt benijdden om de bijkeuken, de ‘chambre à four’ en het tuintje met uitzicht over de smalle vallei van een riviertje. Daar zit zij in een Voltairestoel in de huiskamer tegenover de vergulde pendule met een verguld beeldje er op, voorstellend de ‘Giaour’ van Lord Byron met het kromzwaard aan zijn zijde en den tulband om 't voorhoofd, en boven die pendule een trumeau Louis XV, een jachttafereel voorstellend, een ganschen stoet van edele heeren en amazones in een geheimzinnig blauwachtig woud met een somber meer in het midden....

> Sous ses larges bandeaux, d'un brun intense, où pas un cheveu blanc n'apparaissait, et qui, par contraste, accusaient davantage la matité extrême de son teint, elle semblait être effectivement la vierge fanée et froide que les yeux prévenus se représentaient.

Want het was een uitgemaakte zaak voor de bewoners van Amermont dat Mademoiselle de Jessincourt niet zou trouwen, en zij zelve, ‘dominée à son insu par l'opinion publique’, stond geen oogenblik stil bij de mogelijkheid, dat ze ooit nog een man genoeg kon liefhebben om hem haar hart te schenken. Men noemde haar koel, hooghartig, prat als ze ging op deftigen familienaam:

> Cette prétendue insensible était au fond une passionnée. Elle avait des impulsions d'enthousiasme et de générosité. Sa sensibilité moins fine que profonde, sans cesse froissée par son entourage, saignante de mille blessures secrètes, était presque maladive. Elle cachait surtout un grand appétit de tendresse et une sorte d'emportement amoureux vers les êtres et les choses qui la captivaient.

Eens had ze bij gelegenheid van een prijsuitdeeling op 't gymnasium te Metz, waar haar neef Alphonse studeerde, een officier ontmoet, uit het gevolg van den hertog van Orléans die de plechtigheid presideerde. Ze had driemaal met hem gedanst,

> il l'avait complimentée sur ses beaux yeux... et il était parti, la saison suivante, marié, disait-on, à une jeune fille de Rouen.

En zoo verdroomt ze heel den langen regenachtigen herfst en den guren winter achter een venster, dat op het kerkplein uitziet.

> Personne n'y passait. De la place qu'elle occupait, elle n'apercevait, dans le demi-jour de ces après-midi noyés d'eau, qu'un des piliers du porche, - un vieux pilier verdi de mousses et tout effrité par en bas. A mi-hauteur du pilier, était creusée une niche où se blottissait un saint Nicolas de Myre, avec sa crosse et son baquet plein de petits enfants. Au-dessus de la niche, un cadran solaire, dont le style était arraché, portait une devise latine: 'Visitavit nos oriens ex alto' - et Mlle Louise, avec une obstination de maniaque, lisait et relisait cette devise qu'elle ne comprenait pas, mais qui lui suggérait de confuses songeries... La pluie ruisselait en déluge. Du haut du pilier, une gargouille ébréchée vomissait des cataractes dans un cuveau à lessive, dont le tropplein se répandait sur le pavé. C'était une désolation navrante. Parfois, au couchant, un rayon égaré qui réussissait à percer la brume effleurait le cadran solaire; les lettres de la devise s'éclairaient une seconde, et le glissement fugitif de la lumière sur ce cadran dont l'heure était perdue, rendait plus funèbre l'épaississement de l'ombre crépusculaire, où l'on n'entendait que la chute de l'eau sans fin.

Omstreeks Paschen noodigt haar tante, Mme Laprairie, die te Metz 'sur le haut de Sainte-Croix' woont, haar te logeeren. Heel den langen winter door had ze op een levensteeken gehoopt van haar koppige eigenzinnige zuster Adeline, die op den dag van de begrafenis bij de verdeeling van de nalatenschap woedend was weggeloopen. Nù zal ze ook haar nichtje Isabelle 'sa petite' weerzien, 'l'être faible et charmant que son coeur avait adopté'.

En nu komt er een groote vreugde over haar: dat kleine nichtje, verwend en toch ook weer verwaarloosd door een moeder, die altijd boven haar stand leeft en fantastische plannen uitbroedt om het schrale majoorspensioen van haar man door gewaagde speculaties te vergrooten, dat kind zal ze tot zich nemen, ze zal voor die kleine Isabelle een moeder zijn en de rente van haar kapitaal voor haar opsparen. Geheel in overeenstemming met haar geëxalteerde natuur is haar bezoek aan de cathedraal, waar ze voor het Mariabeeld boven het altaar, kracht en hoogere wijding hoopt te ontvangen voor die levenstaak.

Hoe wordt ze al dadelijk bij de eerste ontmoeting met haar zuster ontgoocheld: het is alles zoo dood-gewoon, zonder 'élan' alsof men elkaar pas sedert gisteren had verlaten, en hoe heel anders had ze zich dat weerzien voorgesteld!

> Ah! la veille, dans la chapelle du Rosaire, comme c'était plus touchant et plus doux! Impatiente d'en jouir, elle avait épuisé d'avance tout son bonheur!

Mademoiselle de Jessincourt krijgt van haar zuster Adeline de toestemming Isabelle bij zich in huis te nemen, en nu is het elfjarige meisje met haar dwaze grappige invallen werkelijk een tijd lang ‘le rayon de soleil dont s'illuminait sa grise existence’. Ongelukkig vindt de wispelturige Adeline het simpele kostschooltje te Amermont niet deftig genoeg voor haar kind en zoo komt Isabelle op de voorname kostschool Sacré-Coeur bij Metz. Tante Louise berekent wat ze op haar budget kan bezuinigen om de zestienhonderd franken schoolgeld te betalen.

> Isabelle, avec le tranquille égoïsme des enfants, ne s'inquiétait pas des calculs où se consumait sa tante. Soigneusement, Mlle Louise lui cachait sa gêne. Elle goûtait même un âpre plaisir à travailler pour la fillette sans qu'elle s'en aperçût. Cela l'aidait à vivre et tempérait son chagrin jusqu'à la séparation inévitable.

De vacanties brengt Isabelle nog meestal bij haar tante door, maar het is niet meer zooals vroeger. Tusschen het frivole behaagzieke meisje en de rechtzinnige tante met haar strenge begrippen van oorbaarheid gaapt de klove steeds wijder.

Bij gelegenheid van een bezoek aan de Wereldtentoonstelling te Parijs in 1867 bemerkt Mademoiselle de Jessincourt tot hare ontzetting dat Isabelle de ‘avances’ van een ouden ‘roué’ met een overmoedige coquetterie beantwoordt en gegriefd en verontwaardigd reist ze onmiddellijk met haar terug. Nu peinst tante Louise op huwelijksplannen voor haar nichtje. Een jonge ‘receveuse des finances’, Mme Pinson, ‘dont les toilettes et les extravagances bouleversèrent bientôt la petile ville,’ geeft bals en partijen, waar jonge luitenants en studenten van de Polytechnische school uit Metz een welkome gelegenheid vinden zich te vermaken. Een zekere Jules Maringer, luitenant bij het 8e regiment lanciers, een degelijk jongmensch van goeden huize, maakt werk van Isabelle, en tante Louise zet alle zeilen bij om de verloving te doen slagen. Op een dolle, luidruchtige avondpartij bij Mme Pinson, waarop de gastvrouw in een zeer gewaagd travesti haar champagneglas uit het open venster op straat gooit, compromitteert Isabelle - het eenige meisje uit Amermont, dat

genoodigd was - zich zoodanig, dat de jonge officier in stilte de stad verlaat zonder een afscheidsbezoek te brengen aan Mademoiselle de Jessincourt.

Geen vernedering, geen teleurstelling, geen smart wordt haar gespaard. Isabelle, die in een huwelijk alleen nog maar gelegenheid zoekt om te schitteren, trouwt met den ouden generaal Lantosque. Nog één oogenblik herleeft in het hart van Louise de oude familietrots der Jessincourt's. Inmiddels breekt de Fransch-Duitsche oorlog uit; we zien het stille deftige huis op het kerkplein overhoop gehaald door ingekwartierde Duitsche officieren, we doorleven den angst van de insluiting en de capitulatie van Metz, we ondergaan de vernedering van de nieuwe grenswijziging, waardoor Louise's naaste kennissen en verwanten van Frankrijk worden afgesneden. Haar neef Adolphe is gevallen in den oorlog, haar zuster Adeline en haar zwager zijn aan vlektyphus bezweken. Nog eenmaal bezoekt ze in het wagentje van haar pachter een nicht Madeleine Perbal, hopende in haar te vinden ‘une âme compatissante à qui confier sa peine’. Maar ook van dat bezoek keert ze teleurgesteld terug, want ze konden elkaar het diepste geheim van heur hart niet meer vertellen en voelden dat ze langs elkaar heen spraken. Dan verneemt Louise dat haar nicht Isabelle, weduwe geworden, in vrije liefde leeft met een voormalig ordonnansofficier van den generaal. Mademoiselle de Jessincourt bezweert haar nicht, de verhouding af te breken, maar Isabelle kan geen afstand van haar minnaar doen, en zoo wordt de eenige groote liefde van haar bestaan, waarvoor ze zich zooveel opofferingen had getroost, haar voorgoed ontscheurd:

> Elle savait, pour l'avoir acceptée si souvént, la grandeur douloureuse du sacrifice, elle était fière de s'être sacrifiée et elle ne pouvait admettre que sa nièce, une fille de même sang qu'elle, dégénérât au point de ne plus faire son devoir...
> - Reste! dit-elle d'une voix tremblante.
> - Je resterai, dit Isabelle, si tu me pardonnes, si tu consens... à cette union.
>
> - Cela, jamais, jamais!
> - Alors, adieu!
> - Embrasse-moi au moins, pour la dernière fois!
> Isabelle leva les yeux vers sa tante. Elle s'aperçut bien que la volonté de Mlle de Jessincourt était inébranbable et que, si elle cédait à une minute d'attendrissement, celle-ci la considérait encore comme une fille perdue:

- Je ne veux pas de ton mépris, ni de ta pitié! dit-elle froidement.
- Embrasse-moi! supplia Mlle Louise qui agonisait.
- Non, ma tante! Il est trop tard. Et elle s'en alla.

En nu begint haar echte ‘agonie’. Verbitterd, vergramd tegen de menschen, te fier om zich bloot te stellen aan grievende opmerkingen van haar vroegere kennissen, sluit ze zich op en weert zelfs de bezoeken van haar vriendin Eulalie Prose af. De sombere Novemberdagen brengt ze breiend of lezend door, starend naar dien verweerden heilige in zijn nis boven het kerkportaal, ‘tortureé par son amour qui ne voulait pas mourir’ altijd nog heimelijk hopend op den terugkeer van Isabelle. Den pastoor, die haar tot vergevensgezindheid tracht aan te sporen, wijst ze hooghartig af. Gesloopt door al het doorstane leed, voelt ze haar eind naderen. Ondanks hevige maagkrampen, brengt ze alles in haar huis in orde, stoft, schuurt en poetst, ordent haar papieren in haar brandkast, plaatst haar testament ‘bien en évidence’ en legt de sleutels op de keukentafel. Op een armzalig leger in haar ‘chambre à four’ vinden Eulalie Prose en de pastoor haar stervende.

Het is of Bertrand zijn ontroering, die hij in andere romans bedwingt, hier den vrijen loop gunt:

> ... Comme elle sortait de sa torpeur, elle vit Lalie à son chevet, et derrière celle-ci, le curé, qui était entré sur la pointe des pieds, sans qu'elle l'aperçût. A l'aspect de sa soutane, elle se recula vivement vers le fond du lit, en étendant les mains: ‘Allez-vous-en! Je n'ai pas peur de mourir!’
> Consterné, l'archiprêtre n'osait point avancer. Avec pitié il contemplait ce visage ravagé par la souffrance, ces yeux où flambait une lueur démente, et il se redisait mentalement la parole mystique: ‘Tout l'univers ne saurait valoir le prix d'une âme.’ En même temps, un remords traversa son esprit, au souvenir de sa démarche maladroite de l'an passé. Oui, il avait été dur pour Mlle Louise. Il n'avait pas su lui parler comme il fallait!... Alors, cet homme rude, ce paysan, trouva dans sa charité chrétienne une inspiration. Il s'agenouilla devant le lit de la moribonde, et, avec un accent de douceur qu'il n'avait jamais eu, il implora: ‘Ma soeur!... pardonnez-moi si je vous ai offensée!’
> ‘Ma soeur!... Ce mot de tendresse dans cette bouche austère fit tressaillir la malade. Elle saisit avec force le poignet de Mlle Prose, qui tâchait de la calmer: ‘Oh Lalie! entends-tu?... il a dit: ‘Ma soeur!’ Doucement le prêtre répéta: ‘Ma soeur, pardonnez-moi!’ Soudain, elle éclata en sanglots. A la chaleur de cette parole inattendue, - comme dans une grande débâcle, - toutes ses rancunes, toutes ses haines venaient de se fondre. Son coeur se libérait enfin du poids écrasant qui

l'étouffait. Elle balbutiait: ‘Merci, merci!’ Et pressant les deux mains du prêtre qui s'était relevé: ‘Pardon! C'est moi qui ai besoin de pardon! C'est moi qui vous offensé!... Oh! je suis bien coupable!...’

Lorsqu'il parut dans la chambre de la mourante, en habits sacerdotaux avec le surplis et l'étole, portant le ciboire avec le long voile qui recouvrait son épaule, et lorsque, arrêté sur le seuil, il prononça les paroles liturgiques: ‘Pax huic domui!... Que la paix soit dans cette maison!’ quelque chose d'extraordinaire s'accomplit dans l'âme de la misérable. Le son des paroles si douces, le sentiment subit de la divine Présence la firent sangloter de joie. C'était comme une résurrection de son coeur. Tous les sentiments profonds, tous les beaux souvenirs, toutes les aspirations magnifiques qu'une longue vie religieuse avait nourris et développés en elle, - tout cela qui dormait, s'éveilla à la voix du prêtre. Les minutes sublimes de son existence repassèrent dans son esprit. Et dans le brisement de son être terrassé par la violence de l'émotion, un élan d'amour, comme elle n'en avait jamais éprouvé, emportait ses regardsvers le vase où reposait la céleste nourriture.
Elle pouvait à peine répondre aux questions du prêtre qui la confessait; cependant, ses lèvres remuaient encore. Des larmes ruisselaient continuellement sur ses joues creuses. Quand l'officiant, élevant entre ses doigts l'hostie immaculée, prononça par trois fois: ‘Domine non sum dignus... Seigneur, je ne suis pas digne que vous entriez en moi, mais dites seulement une parole et mon âme sera guérie!’ Ses pleurs coulèrent plus abondants. Lalie, agenouillée, priait pour elle. Puis, elle communia à son tour. Ayant achevé son action de grâce, elle releva la tête vers son amie. Leurs regards se croisèrent, se pénétrèrent ardemment l'un l'autre; les deux coeurs se rejoignirent enfin, confondus dans un même amour.

Geen zinrijk motto vertolkt de gedachte, die aan dit boek ten grondslag ligt; doch we voelen ons reeds gedragen door de woorden der *Confessiones*, die Bertrand zou doen voorafgaan aan zijn *Saint-Augustin:* ‘Inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te!’...

Uit *Mademoiselle de Jessincourt* stijgt de eeuwige klacht omhoog der liefhebbende harten, die lijden door hun liefde, omdat het innigste, wat een menschenhart herbergt, voor anderen een gesloten boek blijft. Wee degenen, die geboren worden met een groot, warm, gevoelig hart, dat uitgaat naar de menschen. De menschen zullen hen niet verstaan en zij zullen gebroken en geplet worden op dat aambeeld, dat men het Leven noemt. Evenwel wil Bertrand ons niet doen gelooven, dat de mensch, die in den levensstrijd ‘hard’ weet te worden, de ‘sterke naturen’, de ‘karakters uit één stuk’ het laatste woord van 's levens wijsheid bezitten. Lijden en

zich opofferen voor een doel, dat boven het stoffelijke uitgaat, rust te vinden in vergeestelijkt leven boven zelfkwelling - dat is de ware levenswijsheid. Wij zullen Bertrand's verheerlijking van het leven zien opklimmen tot de stralende hoogte, waarop Augustinus, nadat hij zijn zielestrijd in het tuintje te Milaan heeft uitgestreden, voor ons staat.

Toen hij *Saint-Augustin* schreef (1913), was Bertrand niet van plan de hagiographie met een nieuw werk te verrijken. De figuur van den Kerkvader, gebalsemd in de veneratie der eeuwen, kon hem als zoodanig niet boeien. In Augustinus' leven wilde hij den geestelijken strijd uitbeelden, dien ieder mensch te strijden heeft om vrede te vinden met zichzelf:

> Qu'à travers les siècles son âme brûlante de charité échauffe encore les nôtres, qu'à notre insu il continue de nous former, et que, d'une façon plus ou moins lointaine, il soit encore le maître de nos coeurs, et, à de certains égards, de nos esprits, voilà qui nous touche les uns et les autres, indistinctement.

Augustinus is geen heiden, die zich tot het Christendom heeft bekeerd zooals Tertullianus en Cyprianus. Hij is meer dan dat. Hij is de Christen die het geloof heeft verloren, en die het na een langen lijdensweg van vallen en opstaan, terug heeft gevonden.

Augustinus is tot den godsdienst van zijn moeder Monica teruggekeerd, nadat hij lange jaren in de dwaalleer der Manichaeën was verstrikt, en in het dualisme dier ‘wetenschappelijke’ Christenen ziet Bertrand een treffende overeenkomst met het modernisme van onzen tijd:

> ...Comme nous, ces jeunes latins d'Afrique, élèves des rhéteurs et des philosophes païens, ne croyaient guère qu'aux idées. Très près d'affirmer que la vérité est inaccessible, il n'en pensaient pas moins que sa vaine poursuite est un beau risque à courir, à tout le moins un jeu passionnant. Ce jeu faisait, pour eux, toute la dignité et toute la valeur de la vie. Bien qu'ils eussent des accès d'ambition mondaine, en réalité, ils méprisaient tout ce qui n'était pas la pure spéculation. A leurs yeux, le monde était laid, l'action dégradante. Ils se renfermaient dans l'idéal jardin du sage, ‘le coin du philosophe’, comme ils disaient, et, ialousement, ils en bouchaient toutes les ouvertures, par où la réalité blessante eût pu leur apparaître.

De bevrijding uit dit hoogmoedig intellectualisme was voor Augustinus veel moeilijker dan voor den modernen mensch. Wij leven in een wereld, welker instellingen sedert eeuwen

op Christelijke grondslagen zijn gefundeerd; onze levensbeschouwing is - of we het willen of niet - doortrokken van Christelijke begrippen; onze zeden zijn onder een Christelijke discipline van negentien eeuwen verfijnd en gekuischt; onze bekeering kan worden voltrokken zonder dat we ons van alles en allen behoeven los te rukken. Augustinus daarentegen leefde midden in eene wereld, waarin het grofste sensualisme, de meest ergerlijke superstitiën van den paganistischen tijd nog voortleefden. Zijn bekeering was in den vollen zin een barensnood der ziel.

Geboren uit een heidenschen vader en uit Monica de vurige Christin, is Augustinus van kindsbeen af in het dualisme tusschen stof en geest gevangen. Hij was een warmvoelende knaap met een sterke intuïtie en een scherp verstand. In het stadje waar hij school ligt, Madaurus op den rand der woestijn, stralend in den glans der Afrikaansche zon, wordt hem de schoone schijn der stoffelijke wereld geopenbaard: ‘novissimarum rerum fugaces pulchritudines earumque suavitates’; daar vergaren zich in zijn ziel de indrukken en beelden, die in zijne *Confessiones* in gloed zullen uitbranden. Hij leest er de *Aeneis* en ondergaat er de volle bekoring van, want zijn ziel is aan die van Vergilius verwant:

> Tous deux étaient tendres et graves. Lui, le grand poète et lui, l'humble écolier, ils eurent compassion de la reine carthaginoise, ils auraient voulu la sauver, adoucir au moins son malheur, fléchir un peu l'insensibilité d'Enée et la rigueur des destins. Mais quoi? L'amour est une maladie sacrée, un châtiment envoyé par les Dieux. Il est juste, après tout, que le coupable subisse sa peine jusqu'au bout. Et puis de si grandes choses vont résulter de ce pauvre amour! Le sort de deux Empires en dépend. Qu'est-ce qu'une femme devant Rome et Carthage? Enfin, elle doit périr: les Dieux l'ont voulu... Il y avait, dans tout cela, une émotion contenue, une profondeur de sentiment, un accent religieux qui remuaient le coeur d'Augustin encore ignorant de lui-même. Cette obéissance du héros virgilien à la volonté céleste avertissait déjà en lui, l'humilité du chrétien futur.

Eerst kan de gepassioneerde jongeling, die Catullus, Tibullus, Ovidius had verslonden, na volbrachte studiën, in het wulpsche Carthago geen weerstand bieden aan de verlokkingen der liefde; doch in de diepten zijner ziel sluimert het heimwee naar hooger. Reeds schemert in de verte het Christen-ideaal; - maar de Heilige Schrift stoot hem af; de

simpelheid der Evangeliën kan den litterator niet bevredigen, en hij vervalt in de dwaling der Manichaeën.....

Langzaam eerst voltrekt zich de bekeering.

De moeder, die voor hem bidt, verschijnt hem in zijn droomgezicht; hij hoort haar stem: ‘Waar ik ben, zult ook gij zijn.’

> Après l'avoir enfanté selon la chair, Monique, par ses prières, l'enfante à la vie spirituelle.

Hij zweert het manichaeïsme af; vertrekt naar Rome, om er een nieuw leven te beginnen. Plato, dien hij in de vertaling van Victorinus leest, wekt in hem ‘le sens de la spiritualité divine.’ Maar nog blijft God, tot wien hij zich opheffen wil, een abstractie. Hij wil God liefhebben, Hem bezitten, zich met Hem vereenigen; hij ziet het beloofde land wel liggen, doch den weg er toe vindt hij niet. Dien zouden eerst de zendbrieven van Paulus hem wijzen:

> ...Ce qui l'émouvait surtout dans les Epîtres, c'en était l'accent paternel, la douceur, l'onction cachée sous la rudesse inculte des phrases. Il en était charmé. Quelle différence avec les philosophes! - Nulle trace dans leurs pages si célèbres, ni de l'âme pieuse, ni des larmes de la pénitence, ni de ton Sacrifice, ô mon Dieu, ni des tribulations de l'esprit... Personne n'y entend le Christ qui appelle: ‘Venez à moi, vous tous qui souffrez! Ils dédaignent d'apprendre de Lui qu'il est doux et humble de coeur, car ‘vous avez caché ces vérités aux habiles et aux savants, et vous les avez révélées aux petits.’

In de stad van Ambrosius breekt eindelijk in zijn verruimde en verreinde ziel de dageraad van het nieuwe leven door; ‘de Geest zelf bidt voor hem met onuitsprekelijke zuchtingen’ (Rom. VIII vs. 26).

Om een getrouw beeld van Bertrand's *Saint-Augustin* te geven, zouden we onze analyse moeten uitstrekken tot het eind van Augustinus' veel bewogen loopbaan: we zouden den catechumeen van Cassiciacum te midden van een kleine, uitgelezen schaar van discipelen moeten toonen, leerend en beleerend; den monnik van Thagaste, den priester, den bisschop van Hippo, zieleherder, opziener, prediker en magistraat te midden van zijne Christengemeente, den hartstochtelijken polemicus, te velde trekkend tegen Donatisten en Manichaeën, en in de weinige uren, ontwoekerd aan die ontzaglijke zware taak, die ‘sarcina episcopatus’, waaronder

hij dreigde te bezwijken, zijn ‘Civitas Dei’ opbouwend, die cathedraal van Christelijke ideeën, welke gedurende eeuwen van duisternis en verschrikking de wijkplaats zou zijn van alle in nood verkeerende zielen. Met opzet echter hebben we ons tot de psychomachie bepaald, die aan de bekeering voorafgaat, omdat wij allen met onze gansche persoonlijkheid bij dien zielestrijd zijn betrokken. Gesmeed in het vuur van zinnelijke beproevingen, komt de ziel van Augustinus te voorschijn als een hel blinkend zwaard, door God voorbeschikt ter bescherming van de schatten des geloofs, en dat door de eeuwen heen zal zegevieren: ‘Quod custodit Christus, non tollit Gothus’ (Sermo CCXCVI, cap. VIII).

Een voorbeeld uit de vele van hoe Bertrand's schrijfkunst ons den zin van episoden uit Augustinus leven weet te doen gevoelen:

Augustinus en zijn moeder Monica, die te Ostia Tiberina wachten op een gunstigen wind, die hun schip naar Afrika terug zal voeren, staan aan het venster en staren in het schemeruur over het landschap van den Agro Romano.

> Un air de nostalgie funèbre pesait sur cette lande, prête à sombrer sous l'envahissement des ombres...

Zacht fluisteren zij; hun ziel is vervuld van ‘hetgeen het oog niet heeft gezien en het oor niet heeft gehoord, en in het hart des menschen niet is opgeklommen, hetgeen God bereid heeft dien die Hem liefhebben’ (I Cor. 2:9). En Augustinus spreekt:

> ‘.... Nous portâmes plus haut nos esprits. Nous parvînmes à nos âmes, mais nous les dépassâmes pour atteindre, Seigneur, à cette région d'inépuisable abondance, où tu rassasies éternellement Israël du pain de Vérité... Or, tandis que nous parlions, et que nous nous élancions, affamés, vers cette région divine, par un bond de tout notre coeur, nous y touchâmes un instant... Puis, en soupirant, nous retombâmes, y laissant attachées les prémices de notre esprit, et nous redescendîmes à ces balbutiements de nos lèvres, - à cette parole mortelle, qui commence et qui finit.’
> L'inexprimable vision s'était éclipsée. Mais un grand silence s'était fait en eux, silence des choses, silence des âmes... Ils reprenaient terre peu à peu. Les couleurs mourantes du couchant s'éteignaiént dans les brumes de l'Agro. Le monde entrait dans la nuit. Alors, Monique, touchée d'un infaillible pressentiment, dit à Augustin: ‘Mon fils, pour moi, il n'y a plus rien qui me charme en cette vie. Je ne sais, en vérité, ce que je fais ici-bas, ni pourquoi j'y suis encore!...

> Une seule chose me faisait souhaiter d'y rester quelque temps, c'etait le désir de te voir, avant de mourir, chrétien et catholique. Mon Dieu a comblé ce désir au-delà de mes voeux!... Que fais-je donc ici?...' Elle le sentait: Son message était rempli. Elle avait épuisé, comme Augustin, toute l'espérance du siècle, *consumpta spe saeculi*. Pour elle, le départ était proche. Cette extase fut celle d'une mourante, qui a levé un coin du voile et qui n'est déjà plus de cette terre.

Zoo ik geëindigd ben met de poging, *Saint-Augustin* als kunstwerk te doen waardeeren, is het wijl ik er heilig van overtuigd ben, dat Louis Bertrand het niet anders verlangen zou. In het voorbericht van zijn *Les plus belles pages de Saint-Augustin* protesteert hij krachtig tegen de verkeerde opvattingen, die in academische kringen omtrent werken als zijn Augustinus-biografie bestaan. De eerste vraag, die philologen op de lippen komt, is altijd: 'Brengt de schrijver nieuwe feiten aan het licht?' Over een origineele interpretatie van oude, bekende feiten haalt men de schouders op; men beschouwt zoo iets als 'literatuur'. Nadrukkelijk verklaart verklaart Bertrand dat het hem om het karakter van Augustinus, niet om zijn *leer* te doen is geweest:

> ... pour l'intelligence d'un caractère le fait brutal n'est rien: il faut l'expliquer.

Sanguis Martyrum, waarin hij ons toonen wil dat de martelaren des geloofs geene nis-heiligen waren, maar hun bloed 'une vivante semence qui doit fructifier jusqu' au dernier jour', is een product der jaren, waarin de eenvoudige poilu's, in serene zelfverloochening, den dood tegemoet gingen. Hij behoefde slechts zijn hart te openen voor hetgeen dagelijks in zijn vaderland gebeurde, om de tijden der Christen-martelaren als 'une réalité contemporaine' te zien Tegen den extatischen achtergrond plaatst hij in een helder licht 'la signification humaine de leur sacrifice'.

Onder den invloed van Cyprianus, bisschop van Carthago, is Cecilius Natalis tot het Christendom bekeerd, doch in zijn weelderig landhuis te Cirta, omringd door heidensche cliënten, leeft deze nazaat van den Numidischen koning Syphax een behaaglijk dolce far niente uit in stille afzondering van de buitenwereld. Het Romeinsche rijk schudt op zijn grondvesten. De Vandalen staan voor de poorten van Rome, de Gothen maken zich gereed over den Donau te trekken en de Perzen over den Euphraat. Keizer Valerius Augustus,

wien Egyptische magiërs hebben doen gelooven, dat al die rampen aan zijn verdraagzaamheid jegens de Christenen te wijten zijn, staat op 't punt strenge edicten tegen hen uit te vaardigen. Reeds heeft de legaat van Mauretanië, Macrinius Decianus, een vergadering van bisschoppen, die te Cirta zal gehouden worden, verboden. Nu is de tijd gekomen om te getuigen, voegt Cyprianus zijn vriend toe, dien hij van lauwheid en halfheid verdenkt:

> Peut-être que le moment est venu, pour nous aussi, d'offrir notre vie en sacrifice... Vois-tu, le peuple a assez payé. C'est aux bergers maintenant à payer pour le troupeau.

Cecilius blijft aarzelen. ‘Ne sis miser ante tempus’, met die woorden van Seneca sust hij zijn geweten in slaap. Toch wordt hij innerlijk gekweld door de onoprechtheid en de halfheid van zijn leven. Ofschoon tot Christen gedoopt, laat hij zich het levenslang priesterschap van Rome aanleunen. Om geen aanstoot te geven, geeft hij zijn natuurlijke dochter Birzil voor een pleegkind uit. In Birzil bruist het fiere bloed der Afrikaansche nomaden, en het bedroeft hem, dat ze weigert zich tot 't Christendom te laten bekeeren. Maar de gruwelijke folteringen, waaraan de Christenen in de mijnen van Sigus blootstaan, openen hem de oogen. Nog kan hij zich als Romeinsch burger op den steun van Macrinius beroepen, voor wien hij zich te verantwoorden heeft voor het feit, dat hij een Christenbijeenkomst in zijn villa gastvrijheid heeft verleend. Intusschen verneemt Birzil het geheim van haar geboorte; met ontzetting hoort ze uit Cecilius' mond de bekentenis, dat haar moeder door hem is verleid en dien zij voor haar vader hield, Quintus Pompeianus, van verdriet is gestorven. Nu ontvlucht zij het huis van den man, die haar al die jaren heewt laten leven ‘dans ce mensonge dont le pressentiment la hantait depuis si longtemps’, en Cecilius vallen de schellen van de oogen:

> C'était sa faute! Il était puni par sa propre enfant! Les Chrétiens avaient raison: tout se paie! La moindre défaillance entraîne son expiration...

Cyprianus krijgt van den proconsul bevel naar Utica te gaan; hij zal zich aan zijn rechter overleveren, zoodra die te Carthago teruggekeerd is, want als goede herder wil hij te

midden van zijn kudde sterven. Hij schrijft zijn vriend Cecilius:

> Frère bien-aimé, voici l'heure pour nous de rendre témoignage au Christ. Je sais que tu ne failliras pas. C'est pourqoi je te quitte sans tristesse. J'ai la certitude que je te reverrai bientôt. Je suis ton avantcoureur. Je vais t'annoncer, dire qu'on te réserve ta place au banquet de l'Epoux...

De bladzijden, waarin Bertrand den zielestrijd beschrijft van Cecilius aan den vooravond van den dag, waarop hij op het voetspoor van Cyprianus het martelaarschap als zijn levenswijding zal tegemoet gaan, behooren tot de meest ontroerende, die hij heeft geschreven. Cecilius neemt afscheid van zijn landhuis, waar ook zijn vader altijd had gewoond...

> il avait le pressentiment qu'il ne reverrait plus cette chère solitude, oû, après l'âge des grandes passions, il avait vécu dans un recueillement qui ressemblait presque à du bonheur.

Nog eenmaal leest hij enkele geliefkoosde plaatsen uit Vergilius, dan dwaalt hij bij 't vallen van den avond door de tuinen om zijne villa ... Jeugdherinneringen bestormen zijne ziel; hij herleeft een wandeling, die hij eenmaal bij 't aanbreken van den dag met Cyprianus had gemaakt, buiten Carthago, toen beiden nog student waren:

> Au détour de la route, derrière un rocher, la pleine mer s'était tout à coup déroulée à leurs yeux. On ne voyait plus que le ciel et l'eau, d'immenses étendues radieuses, un infini paysage de cristal et d'azur. Ils marchaient, l'uh à côté de l'autre, sans se rien dire, mais il leur avaît semblé alors que toute la gloire du monde venait à eux, comme un tapis triomphal déployé sous leurs pieds... Ah! que la terre était belle! Comme c'était délicieux et comme cela faisait mal de se pencher vers ses splendeurs toujours trop brèves, toujours décevantes et qui pourtant renaissaient sans cesse en une inextinguible illusion! Est-ce qu'il pourrait jamais s'en arracher? S'en arracher, pour quoi, pour quelle vertu, effrayante, pour s'en aller vers quelle région sublime et glaciale, où l'on est si seul, où l'on a si froid?...
> La téte entre les mains, Cécilius sanglotait doucement. La nuit était tout à fait venue.

Hoe diep bevroeden we hier de grootheid van het vrijwillig gebrachte offer, van het besluit om in eene wereld, waar het Kwaad nog altijd onoverwonnen heerscht, op te staan voor waarheid en recht, en er het leven voor te laten.

V.

Ook een ‘livre de propagande’ heeft Bertrand tijdens den oorlog geschreven: *Les Pays méditerranéens et la Guerre*.

Met bitterheid nam hij waar, dat Frankrijk, zelfs toen het door zijn taaie volharding de bewondering der geheele wereld afdwong, de verloren sympathie van een Latijnsch cultuurvolk niet kon herwinnen. Niet alleen bleef Spanje neutraal, maar in de leidende kringen kwam men er onverholen voor zijn Duitschgezindheid uit. De wet op de scheiding van Kerk en Staat, meent Bertrand te mogen vaststellen, en vooral de wijze waarop het ministerie-Combes die wet heeft toegepast, hebben het Spaansche volk dien afkeer van Frankrijk doen opvatten.

De algemeene strekking alleen der in het boek uitgesproken denkbeelden heeft voor ons belang, in zoover zij ons helpt, ons een zuiver en volkomen beeld te vormen van den schrijver.

Hoe staat hij tegenover het democratisch ideaal?

De vergoding van het proletariaat maakt hem kregel. Eerbied voor de rechten van het individu, gevoel van nationale saamhoorigheid dreigen onder te gaan in den klassestrijd, die geen regel meer kent dan ‘réussir à tout prix, écraser l'adversaire encombrant’, geen doel heeft dan ‘la poursuite d'immédiates satisfactions matérielles’:

> ... Mais il existe aussi une démocratie organisée, qui, faisant appel au peuple tout entier, lui reconnaît des droits égaux à son labeur et à ses sacrifices, qui s'occupe de son bien-être matériel comme de sa plusvalue morale, qui s'efforce d'établir les rangs et de distribuer les fonctions suivant les aptitudes, qui coordonne, en d'autres termes, toutes les énergies nationales en vue d'une action d'ensemble toujours plus grande, qui est vraiment démocratique parce qu'elle repose sur le peuple tout entier, parce qu'elle essaie de satisfaire les aspirations du peuple tout entier, et non celui d'une classe ou d'une caste...

Een volk kan alleen dàn groot zijn wanneer het zijn ‘principes de vie’ onverzwakt handhaaft. Anders wordt een volk ‘un foyer d' anarchie’, niet alleen op intellectueel, maar ook op politiek en sociaal gebied. Voor het Fransche volk kan alleen het katholicisme de eenheid verzinnelijken van een democratie, waarin ieder zich naar eigen aanleg, in overeenstemming met zijn persoonlijkheid kan ontwikkelen. In de

Katholieke kerk ziet Bertrand ‘la vivante incarnation de la vérité et de la justice’. Maar de Kerk is ook de wijkplaats, het toevluchtsoord van vrije zielen. ‘Sa religion est une religion de liberté, qui a commencé par revendiquer contre César les droits de la conscience individuelle’. Katholiek zijn is voor Bertrand geen ‘thème à effusions mystiques’, zooals voor Verlaine; evenmin is hij een star dogmaticus. Katholiciteit beteekent voor hem ‘coordination de tous les efforts en vue d'un idéal de grandeur tangible’. Een begrip dat zich niet opsluit binnen de Kerk, en ook Bertrand's oude ideaal der ‘Unie van alle Latijnsche volken’ is gaan kleuren.

In *Le Jardin de la Mort* zag hij vooral den ideëelen, ik zou haast zeggen den literairen kant van het vraagstuk. De wereldoorlog doet hem de practische uitvoerbaarheid, de urgentie der nauwe aaneensluiting proclameeren:

> Ce serait une belle chose, digne du génie latin, de réaliser par la seule raison ce qui fut ailleurs l'oeuvre de la force... Pendant quatre cents ans, après une longue période de tâtonnements et de résistances, le monde méditerrannéen, a accepté la Paix romane, qui n'était qu'une lutte perpétuelle contre la Barbarie. Pourquoi, aujourd'hui le monde occidental, pour continuer cette lutte, se refuserait-il à accepter une Paix semblable?

Bertrand is er niet blind voor dat groote moeilijkheden vooralsnog een Latijnsche Unie in den weg staan. De Italiaansche nationalisten gaan b.v. van dit beginsel uit, dat een natie een organisme is, dat door zeer bijzondere geografische en historische invloeden is gevormd, en dat men gevaar loopt de eenheid van zulk een organisme te verbreken, wanneer men er kunstmatig nieuwe elementen aan toe voegt, die het niet assimileeren kan. Een sprekend bewijs tegen Bertrand's stelling leverde hij zelf in dien merkwaardigen roman van 1907 *L'Invasion*, met den ondertitel: ‘Les Italiens à Marseille’. Nog in *La Concession de Mme Petitgand*, een van zijn Afrikaansche romans (1912) keurt hij af dat Fransche kolonisten, te goed van vertrouwen, Calabreezen, Cataloniërs, Maltezers, allen volken van Latijnschen stam, begunstigen tot schade voor zichzelf. Een Franschman, Pélissier genaamd, voormalig vrachtrijder, exploiteert ergens in Algerië een ontginning. De burgemeester van 't naburige plaatsje Chereia, Philippe Nondédéo, van Spaansche afkomst, is afgunstig op den voorspoed van Pélissier en zet de Arabische bevolking

tegen hem op. Hij gebruikt de lafhartigste middelen om hem tegen te werken. Zijn wijngaarden worden verwoest, zijn korenschuren in brand gestoken, zijn vee en kippen hem ontroofd: het is alles het werk van den onverzoenlijken vijand Nondédéo. Eindelijk ziet Pélissier, gewaarsçhuwd door enkele vrienden, in wie hem dat alles heeft aangedaan. Te vergeefs tracht hij recht te krijgen bij den landrechter. Wanhopig, verschaft hij zich zelf recht en schiet zijn vijand neer.

Ook andere schrijvers, Charles Géniaux, Marius-Ary Leblond, Jean Pommerol en vooral de gebroeders Tharaud, stellen het Fransche beschavingswerk in de Algerijnsche landen als door de rivaliteit van Spaansche, Siciliaansche en Maltezer immigranten ernstig bedreigd voor.

> Laissez leur prendre un pied chez vous,
> Ils en auront bientôt pris quatre.

Deze versregels van La Fontaine resumeeren vrij nauwkeurig de voorrede, die Jérôme en Jean Tharaud aan hun roman *La Fête Arabe* doen voorafgaan. Karakteristiek is de volgende pessimistische uitlating:

> Partout s'établit ici, à la place de notre civilisation généreuse, la barbarie des ruffians de la Calabre et de l'Andalousie, qui, au nom de notre loi, habilement exploitée, dépouillent le Français et l'indigène, comme ils dévalisaient autrefois le voyageur sur les grande routes, une espingole à la main. Bientôt, si cela continue, nous ne serons plus qu'une poignée de fonctionnaires et de capitalistes, perdus dans une masse italo-espagnole, et c'est nous qui serons forcés de nous assimiler à tous ces étrangers, si nous voulons demeurer sur cette terre que nous avons conquise et où nous sommes déjà des vaincus.

Die Latijnsche eenheid is dus niet zoo gaaf, als Bertrand ze ons voorstelt. In een schilderij krijgen de lichtvlakken pas relief door de tegenstelling met de schaduwpartijen. Met gewilde eenzijdigheid verwaarloost Bertrand die schaduwpartijen, omdat hij nu eenmaal in de koloniën een Latijnsch cultuurland en in het bijzonder een Fransch cultuurland wil zien. Van de geheele Moorsche beschaving maakt hij slechts terloops gewag.

In dit opzicht staat Bertrand lijnrecht tegenover de romantische school. Chateaubriand, Lamartine en Théophile Gautier zochten in het Oosten vooral de locale kleur. Zij betreurden den invloed der kolonisatie, die, het pittoreske langzaam maar zeker vernietigde. Bertrand daarentegen wil geen dupe

zijn. In het voorbericht van zijn *Mirage oriental* (1909) zegt hij uitdrukkelijk dat hij zich het Oosten op een zuiver nationaal en Westersch standpunt stelt:

> ...Il y a cent ans, à l'époque tumultueuse et trouble du romantisme, alors que Turcs, Arabes et Japonais n'étaient guère pour nous que des sujets de pendules ou de paravents, des prétextes à poèmes byroniens et à romans exotiques, on pouvait s'amuser à décrire leurs vestiaires et ignorer leurs âmes: cela ne tirait pas à conséquence. Aujourd'hui ces gentillesses ne sont plus de saison. On ne saurait trop connaître des gens qui, demain, peuvent être nos adversaires et qui se souviennent toujours d'avoir été nos vainqueurs.

Het mag wel merkwaardig heeten, dat juist Bertrand, de groote stijl-colorist, zich zoozeer door zijn parti-pris ‘de l' union latine’ liet beheerschen, dat hij van de Moorsche beschaving slechts de vervuiling, de verwaarloozing en de fatalistische onverschilligheid tegenover de moderne cultuur vermocht te zien. De diepere oorzaak van die geringschatting schuilt in het feit, dat men in alle landen van den Islam het verschil tusschen Oost en West zoo schrijnend gevoelt. Men moge die landen gaan bezoeken met de grootst mogelijke onbevangenheid van geest en gemoed, met den ernstigen wil om het goede, waar men 't ook vindt, te waardeeren, - hoe langer men er vertoeft, des te minder ontkomt men aan het besef, dat tusschen ons en die Oostersche volken ‘trop d'oppositions irréductibles’ bestaan. Wanneer men zich niet wil laten misleiden door ‘le trompe-l'oeil’, waarvan de Romantici gaarne dupen waren, moèt men wel erkennen, dat wij Westerlingen in de oogen der Mohammedanen vreemdelingen en vijanden blijven; ‘que nos crânes construits différemment ne peuvent pas penser de la même manière des idées pourtant semblables’. Een voorbeeld geeft Bertrand in de beschrijving van een opvoering van den *Cid* te Damascus. De voorstelling begint met een hymne aan Allah en den doorluchtigen sultan Abdoel Hamid. Dan gaat het scherm op:

> Endimanchée d'une robe de satin rose, une maigre Juive pleurnicheuse et criarde y soutient une conversation avec une jeune bonne en tablier à bavette. Survient un pénitent drapé dans une cagoule, qui congédie les deux femmes et qui se précipite au-devant d'un druide, vieillard vénérable à barbe de fleuve. Leurs propos, d'abord courtois, tournent à l'aigre, on se querelle, on s'injurie Finalement le pénitent en cagoule soufflette le druide... Qu'est-ce que tout cela signifie? Où sommes-nous? A quoi rime cette salle à manger de ménage pauvre,

> cette Juive et sa bonne, ces deux barbons en costume de carnaval?... Peu à peu, en attrapant des mots au vol, en suivant, tant bien que mal l'intrigue, quelle n'est pas ma stupeur de constater que j'assiste, ce soir de Rhamadan, à Damas, dans la cité des Khalifes, à une représentation du Cid de Corneille!... Oui! notre Cid français traduit en vers arabes! Plus de doute! Voici Rodrigue, la taille guêpée dans un pourpoint vert-pomme, en culotte rose tendre et en bottes-chantilly. La Juive en jupe de satin, c'est Chimène, et la jouvencelle que j'avais prise pour une bonne, c'est Elvire, sa confidente. Le druide n'est autre que Don Diègue, et le pénitent noir représente Don Gormas!

Rodrigue's ontstuimige moed; Rodrigue's zielestrijd in de ‘stances’ doen door de ziel van die Oostersche mannen, die ridderlijkheid weten te waardeeren, een huivering van bewondering gaan. Maar als Chimène, door een ‘faux rapport’ misleid, haar smart over den dood van haar minnaar aan 's konings voeten uitklaagt, dan komt het Musulmansch begrip van vrouwelijke eerbaarheid tegen zóóveel ‘schaamteloosheid’ in hevig verzet. Een luide schaterlach klinkt door de zaal, een schaterlach die, naarmate Chimène haar zwakheid meer toont, in een hoongelach ontaardt:

> ... on la houspilla, on cria à cette dévergondée de retourner au harem. Le tapage ne s'apaisa qu'avec la réapparition de Rodrigue, qui s'affirma de plus en plus comme le héros préferé et l'idole du public.

Het kan niet ontkend worden dat de in *‘Le Mirage oriental’* uitgewerkte enquête[1] over Oostersche landen en Oostersche toestanden eenigszins door het aprioristisch idee der Latijnsche Unie beheerscht wordt.

Toch heeft Bertrand niets van een ‘songe-creux’. Met veel hedendaagsche schrijvers deelt hij den hartstocht voor ‘possibilités réalisables’; zijn levensbeschouwing is van een sterk ontwikkeld pragmatiek karakter.

> Lorrain, vivant à deux pas de la nouvelle frontière, faisant chaque année de longs séjours dans nos provinces annexées, je voyais, par comparaison, que notre pays était bien malade, malade faute de volonté, d'énergie persévérante, d'audace, d'esprit d'entreprise, de sentiment de sa grandeur et de toute grandeur.

Gevoel voor Frankrijk's grootheid dreef hem naar de Middellandsche Zee-landen, waar alles nog te scheppen of te herscheppen was, om er in gloedvolle taal te bezingen ‘les

1) Ze verscheen voor 't eerst in den vorm van een reeks artikelen in de Revue des deux Mondes (1909).

victoires de la patience, les joies viriles de l' abondance et de la prospérité'[1]. Maar ook breeder gevoel voor alle grootheid, in de meest algemeen-menschelijke vormen, zou eerlang levensbeschouwing en kunstopvatting gaan doordringen van den man die *Mademoiselle de Jessincourt*, *Saint-Augustin* en *Sanguis Martyrum* geschreven heeft. Het spreekt ook uit zijn laatste werk: *L'Infante*.

VI.

L'Infante is een historische roman, waarvan de handeling voorvalt in 1674, 'au lendemain de l'annexion du Roussillon et de la Cerdagne à la France'. Het eigenlijk onderwerp is een liefdesdrama, zooals die fel bewogen tijden van aanslagen en samenzweringen er veel te aanschouwen gaven. Maar hoe geheel anders verwerkt Bertrand zijn stof, dan b.v. Vigny het deed in zijn *Cinq-Mars*. De historische roman uit den tijd der Romantiek trachtte tegenstellingen te verkrijgen door een deel der historische figuren te idealiseeren en andere zwart te maken. Zoo blijft het beeld van het tijdvak in zijn geheel misteekend, de omlijning der karakters vaag, wordt alles verdoezeld onder de kwistig aangebrachte 'locale kleur'. Bij Bertrand komt de figuur van Inès de Llar helder en klaar te voorschijn. Zijn tafereelen staan zoo duidelijk voor ons, dat het is alsof Taine hem de diepte van zijn historisch inzicht heeft geleend, en Flaubert zijn plastisch uitbeeldingstalent. Maar wat dit liefdesdrama ver boven den historischen roman in engeren zin verheft, is, dat Bertrand er het algemeen menschelijke in heeft weten te zien. Hij weet ons te suggereeren, dat het avontuur van Inès de Llar en Louis Hector de Parlan, Lieutenant du Roi, commandant de Villefranche, in zijn diepste wezen niets anders dan het tragisch conflict tusschen Chimène en Rodrigue is: 'le triomphe douloureux du devoir sur la passion'.

In het kleine vestingstadje Villefranche wordt buiten weten van Inès de Llar door haar broeder François en enkele bloedverwanten een samenzwering gesmeed, die ten doel heeft om met Spaansch goud en Spaansche hulptroepen Villefranche en het land van Cerdagne weer voor Spanje te heroveren.

1) Serge Evans, *Louis Bertrand* (Le Monde nouveau, juillet 1920).

Om argwaan af te leiden staat haar tante oogluikend ontmoetingen toe tusschen Inès en den Franschen bevelhebber van Villefranche, Louis de Parlar, die liefde voor haar heeft opgevat. De samenzweerders staan op 't punt hun plan te volvoeren en besluiten in een nachtelijke bijeenkomst in de kelders van haar vader's huis den commandant uit den weg te ruimen. Inès luistert het plan af, en is nu plotseling in dit onverbiddelijk dilemma geworpen: ‘ou laisser assassiner Louis de Parlan, ou livrer tous ses proches’. In een briefje verwittigt zij haar minnaar van de gevaren die hem bedreigen: ‘Votre vie est menacée. Prenez toutes les mesures nécessaires à votre défense. Vous savez que, si vous mourez, je meurs’. Als hij niet onmiddellijk streng optreedt tegen de samenzweerders, loopt zijn leven gevaar, en zijn leven - dat weet hij nu - beteekent voor Inès en hem hun liefde, de mogelijkheid van geluk in een nabije toekomst. Indien hij wèl optreedt, dan ziet hij ‘la perte à peu près certaine de la famille d' Inès, peut-être d' Inès elle-même, englobée dans l'accussation avec tous les siens’.

Inmiddels zitten de Fransche soldaten Inès broeder François, die de ziel van het complot is, op de hielen. Op aandringen van haar vader reist ze haar broer achterna. Ze ziet in die wanhopige poging een laatste liefdeskans: ‘en arrachant les siens à la justice, à la mort peut-être, elle pensait acquérir à leurs yeux, le droit d' épouser M. de Parlan’. Maar het stond geschreven, dat alles wat Inès en Louis de Parlan zouden beproeven om het vreeselijk vonnis van 't hoofd van haar vader en haar broeder af te wenden, falen zou. Inès reist naar Versailles om den Koning om genade te smeeken voor de haren. Als ze, met den amnestiebrief, na geforceerde dagreizen, tenslotte ademloos te Villefranche aankomt, is het doodvonnis juist aan haar vader voltrokken. Ontroerend is het afscheid tusschen Inès en Louis de Parlan. Een oogenblik loopen zij gevaar alleen aan hun liefde te denken, maar snikkend bekent Inès dat zij zich niet kan blootstellen aan den blaam, met de moordenaars van haar vader te heulen door een Fransch officier te trouwen. Corneille's nobele verzen die hij Chimène in het beroemde ‘eerste onderderhoud’ met Rodrigue in den mond legt, komen ons voor den geest:

Si quelque autre malheur m'avait ravi mon père,
Mon âme aurait trouvé dans le bien de te voir
L'unique allègement qu'elle eût pu recevoir;
Et contre ma douleur j'aurais senti des charmes,
Quand une main si chère eût essuyé mes larmes
Mais il me faut te perdre après l'avoir perdu;
Cet effort sur ma flamme à mon bonheur est dû;
Et cet affreux devoir, dont l'ordre m'assassine,
Me force à travailler moi-même à ta ruine.

Evenals Chimène stelt Inès plicht boven liefde. Zij voelt dat Louis de Parlan, die zijn schitterende militaire loopbaan om harentwil zou moeten breken, niet lang de dochter zou kunnen liefhebben van den man, wiens bloed hij heeft geplengd:

> Le temps n'effacera pas le crime. Ce que vous désirez est impossible à tout jamais. Mais ce qui est impossible aussi à tout jamais, c'est que je ne vous aime plus...

Een oogenblik vreest de Parlan, dat ze de kloostergeloften zal afleggen, maar vastberaden komt het over haar lippen: ‘Je ne puis pas offrir à Dieu un coeur qui est tout à vous..’ En in eenzaamheid gaat ze aan het naberouw over haar vrijwillig opgeofferde liefde te gronde.

Bertrand's poging tot vernieuwing van den historischen roman is schitterend geslaagd. De evocatie van het leven en de zeden uit vroeger tijden is van treffende juistheid, maar bovenal is weergegeven wat er in dat voorbijgegane leven algemeen menschelijks school, ‘ce quelquechose qui ne passe point’[1]. Het ethische en aesthetische element smelten samen in een grootsche synthese, waarin ‘le sens du divin’, het vergeestelijkt leven tot uitdrukking komt. Wel is waar voelen we in zijn werken niet den vagen, onbestemden huiver der ongeziene dingen. Bertrand's ideeën wortelen in de wereldbeschouwing der Renaissance; hij is classiek en tevens Katholiek; voor hem hebben kunst en moraal geen ander doel dan de verwezenlijking van het Goddelijke.

In hem vindt de Fransche geest een van zijn zuiverste vertegenwoordigers. Het is die geest van klaarheid, van bezonnenheid en bezonkenheid, die van vreemde, Barbaarsche invloeden alleen dàt assimileert, wat zich voegt in de

1) *Le Jardin de la Mort*.

eurythmie der autochtone eigenschappen. In een kort voorbericht op zijn '*Génie Latin*' zegt Anatole France, dat dit zijn boek is 'un acte de foi et d' amour pour cette tradition grecque et latine, toute de Sagesse et de beauté, *hors de laquelle il n' est qu' erreur et trouble*'. In gelijken geest als France schreef reeds Bertrand in zijn dissertatie, dat kunst slechts wordt geschapen door wie gelooft aan de eenheid en de goddelijkheid der dingen, door wie de vormen der stoffelijke wereld als volmaakte symbolen van schoonheid weet te zien. 'L'art s'attachera fortement à cette réalité, *parce qu'en dehors d' elle tout n'est que chimère et que songe*'.

VII.

Ieder kunstenaar verwerkt de gedachten die in zijn tijd leven op zijn bijzondere wijze. Louis Bertrand is evenmin *de* incarnatie van het Jonge Frankrijk, als welk ander groot 'remueur d' idées' ook: Maurice Barrès, André Gide of Romain Rolland.

Bevrijding uit het deterministisch rationalisme heeft hij gezocht in de Daad. De 'daad' was voor hem geen 'motif de rhétorique', maar 'action vraiment agissante'. Hij is begonnen haar te verheerlijken, zooals zij vruchtbaarheid en voorspoed scheppen kon in nieuw ontgonnen gebieden. Het naturalisme van zijn eerste werken is er een 'à base d' optimisme' in tegenstelling met dat van Zola. Doch zijn volledige hernieuwing zou Bertrand eerst in het katholicisme vinden. Om dit te aanvaarden had hij geen 'illumination intérieure' noodig: hij behoefte slechts het besef te herwinnen, dat de Kerk het meest volmaakte symbool van eenheid in denken en handelen is. Als hoogste levensideaal leert hij erkennen: 'le libre développement de l' individu dans le sens du divin'.

In hem herleeft de heroïsche geest, die de mannen der Pléiade bezielde. Met hen heeft hij den zin voor schoonheid, voor grootheid en zwier, den drang naar vrijheid, naar ontplooiing der individualiteit gemeen.

Te midden van eene 'mêlée des doctrines et des hérésies les plus extravagantes', eene 'orgie d'intellectualisme creux', die menig tijdgenoot het spoor bijster deden worden, heeft hij een fiere onafhankelijkheid bewaard.

Gaarne zou Bertrand dien ouden ridder als zijn geestelijken vader erkend hebben, die eens tot zijn zoon zeide: ‘Mon fils, souvenez-vous de faire grand, dussiez-vous y périr!’ Het beste deel van het werk van dezen kampvechter voor de eer der Latijnsche beschaving zal voor het nageslacht bewaard blijven, omdat het door die leuze is geïnspireerd.

30 Dec. 1920.
S. BRAAK

Buitenlandsch overzicht.

Opper-Silezië.
26 Mei 1921.

‘Simons' vertwijfelde nota’; wie kent nog dat stuk van pas een maand geleden? De wenk van Harding is gegeven, in den voor Simons doodelijken vorm eener weigering om het Duitsche aanbod aan de geallieerden door te zenden; - toch ook in termen, die deden gevoelen dat Amerika de Fransche opvatting der noodzakelijkheid eener bezetting van het Roergebied reeds op 1 Mei 1921 niet deelde. Daarop de scherpe woorden, te Londen tussohen Briand en Lloyd George gevallen; het bemiddelingsvoorstel van Jaspar; Duitschlands berusting in de vordering zooals de Commissie van Herstel die ten slotte had bepaald. De wereld gaf zich, voor eenige dagen, aan een gevoel van opluchting over. Het was te vroeg geweest!

Eén punt van gewicht had de Londensche regeling, die Duitschland aanvaardde, onbeslist gelaten: het Opper-Silezische vraagstuk[1]. De volksstemming daar, herhaaldelijk uitgesteld, was 20 Maart 1921 gehouden, maar de intergeallieerde commissie had nog geen advies aan den Oppersten Raad uitgebracht, en de Duitschers, al dorsten zij, na Simons'

1) Dàt het onbeslist bleef, is zeer tegen den zin van Engeland geweest. ‘De Engelsche regeering had de verdeeling van Opper-Silezië gaarne geregeld op de Londensche conferentie; men kende toen reeds alle bijzonderheden van de stemming. Onze bondgenooten waren toen niet bereid, de discussie te beginnen....’ (Lloyd George in zijn verklaring aan de Britsche pers, 18 Mei).

lot, het behoud van geheel Opper-Silezië niet meer als tegenvoorwaarde stellen, voedden nog eenige hoop: de meerderheid had er zich voor Duitschland verklaard, zij het volstrekt niet in elke gemeente afzonderlijk.

Doch nauwelijks was de regeering gevormd die het odium der ultimatums-aanvaarding op zich nam, of, op het van Poolsche zijde verspreid gerucht dat de intergeallieerde commissie in meerderheid (namelijk Engeland en Italië tegen Frankrijk), er toe zou overhellen aan Polen niet meer dan de districten Rybnik en Pless toe te wijzen, of Korfanty organiseert een opstand dien de 2000 man Italiaansche bezettingstroepen willen maar niet kunnen, de 12.000 man Franschen (volgens de voorstelling der Duitschers, Engelschen en Italianen) kunnen doch niet willen verhinderen. De Poolsche regeering wascht haar handen in onschuld evenals zij in het geval-Zeligowsky gedaan heeft: had zij niet onmiddellijk de grens 'gesloten?' Op papier zeker; ongelukkig was er nooit iemand op het juiste oogenblik in staat of bereid aan die sluiting de hand te houden: geen Pool en geen Franschman. Briand verzekert thans, dat 'natuurlijk' 12.000 Franschen tegen 80.000 'opstandelingen' niets vermochten; waren echter die 80.000 (het getal vergt bevestiging) in het bezit geraakt van eene oorlogsuitrusting eenigermate gelijkwaardig aan die der 12.000, dan kan dit niet zijn geschied dan met oogluiking der Poolsche regeering, en dat wil wel zeggen, der Fransche.

Binnen weinige dagen waren de mijndistricten van Opper-Silezië tot de Oder (zijnde het geheele gebied waarop Korfanty ten leste aanspraak had gemaakt) door de 'opstandelingen' overstroomd; steden met Duitsche bevolking werden ingesloten, en aan die van Kattowitz de watertoevoer afgesneden. De Fransche pers opperde het denkbeeld, het *fait accompli* in zooverre te erkennen, dat de politie van het overrompeld gebied aan de vrijbuiters zelven zou worden overgelaten, mits zij zich er van onthielden zich ook nog over de (landbouw)districten uit te breiden die Korfanty vóór den opstand zelf buiten de grens had gelaten waarmede hij verklaard had genoegen te kunnen nemen.

Toen is het dat Lloyd George de krasse dingen heeft gezegd, die een oogenblik de wereld beroerd hebben, omdat

zij de aankondiging leken van een nieuwen koers in de Engelsche politiek. Wie had de grens vast te stellen: Korfanty, of de Opperste Raad? Indien de eerste, waarom dan ook niet Duitschland, als het verkoos er met zijn Rijksweer op los te trekken?[1)] Engeland zelf zou dit op het oogenblik bezwaarlijk kunnen, wegens 'tijdelijke moeilijkheden'; - maar ieder mocht begrijpen dat, op den duur, het zijne vrienden zou weten te kiezen waar het die wilde: 'Men kan den loop der wereld in de eerstvolgende jaren niet voorspellen. De mist vóór ons is dikker dan gewoonlijk;' doch in dien mist ligt één lichtpunt: 'de algemeene instemming van de *Amerikaansche*, Italiaansche en Engelsche pers met de gevoelens waaraan ik uitdrukking geef; de eensgezindheid der drie groote natiën, die Frankrijk in het Westen ter zijde hebben gestaan... De toestand van de wereld zal worden bepaald door oude *of nieuwe vriendschap*...' Brittanje, dat in den oorlog gegaan is en ontzaglijke verliezen geleden heeft bij de verdediging van een oud verdrag, 'zal er niet werkeloos bij staan, als een verdrag met voeten getreden wordt, dat zijn vertegenwoordigers nog geen twee jaar geleden hebben geteekend.'

Hoe spoedig is dit geluid verstomd.

Het woord aan Duitschland is reeds verloochend. Niet alleen is het gezegde over de Rijksweer weggepraat, maar reeds heeft de Engelsche gezant te Berlijn zich moeten aansluiten bij Briand's waarschuwing, dat zelfs het optreden van Duitsche vrijkorpsen - want deze waren intusschen wèl opgedaagd - geen oogenblik langer zou worden geduld.

Dus, Lloyd George heeft gecapituleerd zonder meer, en het zullen tòch Korfanty's benden zijn, die de grenzen van het aan Polen toe te wijzen gebied metterdaad bepalen?

Neen, de geallieerden zullen zorgen voor eene façade. Eer de commissie haar advies, en vervolgens de Opperste Raad zijn besluit publiceert, zal het gezag der geallieerden althans voor een oogenblik hersteld moeten schijnen; zullen de Franschen de 'opstandelingen' eenige wapenen doen

1) 'Er bestaat geen reden voor de geallieerden om zich te verzetten tegen het feit, dat Duitschland gebruik maakt van de strijdkrachten die het bezit, om de orde in zijn eigen provincie te herstellen.' (Lloyd George in het Lagerhuis, 13 Mei 1921).

inleveren, en de Engelschen hetzelfde doen met de in een gedeelte van het betwiste gebied doorgedrongen Duitsche vrijbuiters. Want er zijn Engelsche soldaten naar Opper-Silezië onderweg: vier heele bataillons[1)], ondanks de 'tijdelijke moeilijkheden', waaraan Frankrijk welwillend tegemoet komt, op de volgende wijze:

Die bataillons zijn de eenige die Engeland nog aan den Rijn had staan: de vier uit Keulen, die daar vervangen worden door - zes Fransche, welke uit de 200.000 man, die, voor het geval van weigering van het ultimatum door Duitschland, gereed stonden het Roergebied te bezetten, immers zonder moeite zijn te betrekken. (Want de lichting-1919 is, sedert Duitschland het ultimatum aannam, niet gedemobiliseerd, maar houdt het geweer bij den voet, om elke niet-nakoming der voorwaarden onmiddellijk te wreken). Met andere woorden: Engeland, dat de *beide* groote mijndistricten, die Duitschland nog behouden heeft, buiten de handen der Franschen of van hun vrienden, de Polen, wil houden, kan zijn invloed op de lotsbeschikking van Opper-Silezië - voor zoover ten minste als die invloed van de aanwezigheid van Engelsche troepen afhangt - nog alleen versterken, door een eventueele Roer-expeditie aan de Franschen en Belgen geheel over te laten. Een land, dat er wegens 'tijdelijke moeilijkheden' zóó voorstaat, had zich, in woorden, niet zóóver behooren te wagen als Lloyd George deed.

En wanneer nu, ondanks dat getal van 80.000 opstandelingen waarvan Briand zulk een ophef maakte, een ontwapening van Polen en Duitschers in Opper-Silezië, voor het minst een wapenstilstand, zal zijn tot stand gebracht, in welken zin zal dan de intergeallieerde commissie haar advies uitbrengen en de Opperste Raad beslissen?

Men behoeft nu niet meer op Poolsche geruchten af te gaan, maar weet uit de mededeelingen van Briand zelf in de Fransche Kamer, dat inderdaad de Engelsche en de Fransche vertegenwoordigers in die commissie geheel verschillende oplossingen hebben voorgestaan, en dat, als het advies in het begin dezer maand had moeten zijn uitgebracht,

1) Sedert dit geschreven werd, vernam men dat ook uit Engeland zelf nog twee bataillons naar Opper-Silezië zullen vertrekken.

Italië met Engeland zou gestemd hebben. Het artikel van Versailles, immers zelf al een compromis, wilde kool en geit sparen. ‘Le résultat du vote sera déterminé par commune, d'après la majorité des voix de chaque commune’; waartoe deze bepaling, zegt Frankrijk, als de *in deze groepeering* gebleken meerderheden ten slotte de grondslag der verdeeling zullen uitmaken? Ja maar, antwoordt Engeland, het artikel noemt onder de gegevens, waarmede de commissie bij haar voorstel rekening te houden heeft, naast ‘le voeu exprimé par les habitants’, ook ‘la situation géographique et économique des localités.’ Briand heeft aangekondigd dat Frankrijk, tot in den Oppersten Raad toe, de verdeeling in hoofdzaak beheerscht door den uitslag der stemming berekend naar gemeenten, de verdeeling m.a.w. die Polen de beste kansen geeft, zal blijven voorstaan (de mijnarbeiders - Polen - hebben in de gemeenten, waar de kolenmijnen gelegen zijn, de mijneigenaars, de ingenieurs, de directeurs - Duitschers - ver overstemd). Maar Briand zeide toch ook, dat het geen quaestie is waar de Entente om uit de voegen mag gaan. Misschien dat ditmaal aan Italië de rol zal toevallen, die onlangs België mocht spelen, toen men voor de keus stond tusschen onmiddellijke bezetting van het Roergebied op 1 Mei, of opschorting voor veertien dagen met de kans voor Duitschland, door aanneming en strikte naleving van het ultimatum de bezetting alsnog te voorkomen. Aan Jaspar was toen te voren door Loucheur beduid, hoe ver hij de eischen van Lloyd George mocht tegemoet treden. Zal in het tegenwoordige geval de middenevenredige zijn, dat de (felst betwiste) middenmoot van Opper-Silezië beoosten de Oder niet wordt toegewezen, maar nog dertig jaar onder geallieerd bestuur blijft? Het zou een oplossing zijn die het land geen rust, maar misschien de in ‘tijdelijke moeilijkheden’ verkeerende Entente althans een oogenblik verademing geeft.

Te Londen is het, in de dagen vóór 1 Mei, Briand geweest die het meest heeft moeten toegeven, maar in het jongste geschil blijft hij (tot dusver) Lloyd George ver de baas. De Engelsche premier had hem zoo goed als gesommeerd, naar Boulogne te komen ter verantwoording, en hij heeft geweigerd te verschijnen eer het hem passen zou.

Die enkele, besliste weigering reeds heeft Lloyd George uit zijn houding gebracht; in die mate, dat hij zich door Briand een uitleg van zijn eigen woorden liet suggereeren die op een terugtred nederkwam. Op de vraag van buitenlandsche journalisten te Parijs, wat er gebeuren zou, indien de Rijksweer van Lloyd George's machtiging gebruik maakte en het stemmingsgebied binnenrukte, zeide Briand: ‘De Fransche regeering zou dit als een *casus belli* beschouwen en onmiddellijk met een opmarsch in het Westen beantwoorden. Lloyd George weet dit; hij heeft alleen een uiteenzetting willen geven van het Engelsche standpunt, zooals ik dat tegenover de Fransche Kamer zal doen van het Fransche. Het is dus duidelijk dat indien Lloyd George er werkelijk over dacht, zulk eene machtiging te verleenen, hij eerst met de Fransche regeering overleg zou plegen. Wat Llyod George heeft willen zeggen, is dat de taak der geallieerden door de onlusten in Opper-Silezië sterk is bemoeilijkt en dat de Polen zichzelven geen recht mogen verschaffen. Dat is een uitstekende stelling, maar zij geldt evenzeer voor de Duitschers.’

Indien Lloyd George werkelijk Engeland reeds zoo vrij van Frankrijk geacht heeft als het zich ooit gewenscht mag hebben, heeft hij zich ook niet weinig vergist. Den sleutel der zaken heeft thans niet de bewoner van Downing Street, doch die van het Witte Huis in bewaring, en juist na en om zijn verklaring heeft het Witte Huis hem dit met nadruk herinnerd. Dat Harvey in den raad der grooten Amerika's plaats zou komen vervullen, schijnt Lloyd George het spoor een oogenblik bijster te hebben gemaakt. Het werd aangekondigd op een oogenblik dat Amerika de aanneming van een Fransch voorstel - dat tot onmiddellijke bezetting van de Roer - blijkbaar ontried. Maar het motief voor Amerika was, dat zij haar debiteuren, de Ententemogendheden, solvabel wil houden, en de bezetting van de Roer daartoe een ondeugdelijk middel achtte. In geenen deele beteekent de nieuwe politiek van Harding, dat, in den Oppersten Raad, Engeland aan een vaste meerderheid tegen Frankrijk zou moeten worden geholpen.

Zooals Engeland een Fransche hegemonie over continentaal Europa, wil Amerika een Britsche opperleiding der niet-

Amerikaansche wereld tegengaan. Amerika, reeds in zoo menig opzicht de erfgenaam van Engeland, heeft dit land ook zijne diplomatieke kunst afgezien. Zooals het Engeland van Willem III en Pitt tot Grey, wil thans Amerika een evenwicht handhaven: Engeland indertijd het vermaarde 'Europeesche'; Amerika thans een, dat men het planetarische zou willen noemen. Onder de gewichten die hij moet kunnen verplaatsen, is, voor den bewaker van dit planetarisch evenwicht, het Britsche Rijk zelf. Het onmiddellijk gevolg der verklaring van Lloyd George is dan ook geweest, dat Harding tegenover Frankrijk op eens heel vriendelijk is gaan doen, en zelfs oplettendheden is gaan bewijzen aan de Polen. 'Wij bevestigen opnieuw hoe fier wij zijn op de vriendschap die Amerika aan Frankrijk en Polen verbindt.'[1)]

Wel mocht de Engelsche premier gewagen van moeilijkheden waarin zijn land verkeerde; - en het is de vraag in hoeverre zij 'tijdelijk' zullen zijn. De mijnwerkersstaking nog niet aan een eind gekomen; in Egypte een onheilspellend gerommel; de pacificatie van Ierland mislukt, en daar geen vooruitzicht dan het beschamende van het bekrompenst orangisme onder parlementaire vermomming zijn misdaden te moeten laten bedrijven (en andere uitlokken) in Ulster, terwijl het Zuiden het geboden geschenk versmaadt en tarten blijft tot invoering van een kroonkoloniebestuur. Onderwijl van den secretaris der Engelsche schatkist een waarschuwing aan de departementen, dat zij alle hun begrootingseischen met 20% hebben te verminderen: 'anders zou er opnieuw geleend moeten worden, waardoor de rentelast stijgt, inflatie toeneemt, het pond in waarde vermindert, - of zouden de belastingen nog meer verzwaard moeten worden.' *Zoo staan wij er allen voor;* en wellicht wordt de noodige bezuiniging niet overal door de beheerders der schatkist met gelijke energie als in Engeland aangedrongen. Maar Engeland is dááraan dan toch óók toe. Zijn verheven positie als wereld *sui generis* heeft van den oorlog in menig opzicht sterk geleden.

C.

1) Harding tot Mevrouw Curie, 20 Mei.

Bibliographie.

‘Les cahiers verts.’ - Maria Chapdelaine par Louis Hémon. - Paris, Grasset.

Daniel Halévy, een der medewerkers van Charles Péguy aan de ‘Cahiers de la Quinzaine’, is, doch niet om zelf ze uit te geven, begonnen werken te verzamelen, welke hij in eenig verband wil houden, door ze als ‘cahiers verts’ te betitelen. Het debuut is gelukkig. Van een jong gestorven schrijver is deze vertelling van eenzaam leven het dichterlijk debuut en tevens het eenige werk geweest. Onlangs mocht ik zwakkelingen, die Thoreau niet hebben begrepen, hier wijzen op het getuigenis van een Duitsch toerist, die gezien had, hoe slecht menschen er aan toe waren, in het oerwoud van Sumatra levend. Hémon heeft het harde bestaan aanschouwd van Franschen, die zich door mooie praatjes hadden laten overhalen om ‘in de vrije natuur’ van Canada slaafschen arbeid te doen in stâge ontbering. Doch ook bij de afstammelingen van voortrekkers is Hémon geweest en dezen bleken prachtig vol geestkracht. Kort zijn de zomers in dat noorden van Canada en schrikkelijk is een lange winter in de afzondering van het woud. Doch des zomers foltert de hitte en erger plaag nog zijn de, met dichten rook slechts voor een kort oogenblik te verdrijven insecten. Hier, waar de volledige vrijheid zijn zou, als ‘vrije natuur’ geen onzin was, eischt het levensbehoud de strengste tucht en het roomsche geloof vaart daar wel bij. De pastoor heeft het gezag van den bij alles ingeroepen raadsman. Misbruik maakt hij niet van zijn macht, de gehoorzaamheid is ook geenszins zwakte.

Hoe krachtig en moedig de menschen zijn, we vernemen het uit oververtelde herinneringen als van die boerin, die, in den

avond een schaap missend, met een eind hout op twee wolven inliep en haar dier terugkreeg. De kracht en de moed schenken de rust, die aller doen en denken regelt: ook de liefde van Maria. Niet alle mannen houden het uit in zoo'n houten boschwoning. Er zijn zwerversnaturen, voor wie het houtvlotten en de pelterijen-handel met de inboorlingen aantrekkelijkheid hebben. Zulk een knaap verlieft op Maria. In het najaar 'declareert' hij zich door te vragen, of zij in het voorjaar nog thuis zal zijn. Haar bevestigend antwoord is haar eenige, doch voldoende ja. Met Kerstmis is hij ver weg in het noorden aan het vellen van de woudreuzen en verlangt zoozeer naar Maria, die hem eerst in de lente terugwacht, dat hij de voetreis waagt door de wouden en over de bevroren stroomen en verdwaalt. Wie zoo, wie daar verdwaalt, is verloren. De boodschap wordt Maria gebracht: de penetrante beschrijving van de natuurlijke zelfbeheersching die het schaarsche spreken en het langzame doen dezer lieden regelt, is een van de mooiste fragmenten uit het zeer eenvoudige, aanschouwde werkelijkheid vertellende, grootschen eenvoud in actie-vol-kalmte uitbeeldende verhaal, eenvoudig van taal ook, doch vol van de poëzie der trouwhartigen, die de geduldige kracht hebben voor sterke gevoelens.

J.D.M.

De grondslagen der volkshuishouding, door dr. C.A. Verrijn Stuart, hoogleeraar aan de rijks-universiteit te Utrecht; Haarlem, de Erven F. Bohn, 1920.

Een beoordeelaar heeft van dit boek gezegd, dat het méér geeft dan de grondslagen alleen der volkshuishouding. Hij voegde aan zijn lof (die tot dit prijzend woord zich niet bepaalde) een reeks critische opmerkingen toe, die bij een herdruk zeker overweging verdienen.

Men kan met dezen beoordeelaar een goed eind medegaan en niettemin van meening zijn, dat het werk ook van een anderen kant kan worden bekeken. Men kan nl. veilig de uitspraak onderschrijven, dat een totnu leege plaats in de nederlandsche economische boekenrij thans gevuld is en, behoudens zoo men wil talrijke détail-bezwaren, gevuld is op waardige wijze; het boek mag er zijn in de internationale literatuur over de beginselen der economie. Men kan verder gaan en de hoop des schrijvers, dat ook buiten den kring zijner studenten zijn werk belangstelling ontmoeten zal, als verwach-

ting tot de zijne maken; want inderdaad behoort voortaan de oplossing van meer dan één theoretisch vraagpunt mede aan Verrijn Stuart's 'Grondslagen' te worden getoetst. En men zou, zonder gevaar van al te ver te gaan, nog meer goeds van dit boek kunnen zeggen: over zijn bevattelijkheid (voor reeds ietwat gevorderden) en over de juistheid van menig cardinaal onderdeel (de definities van het voorwerp der economische wetenschap en van het welvaartsbegrip, de beschouwingen over het economisch motief, de gelukkige compositie die de 'wet van den arbeid' aan de behandeling der waardeleer vooraf deed gaan). En toch...

Toch kan men een schrijver van dit kaliber ook op gansch andere wijze de eer geven, die hem toekomt, zij het dan zonder hoop op behartiging bij herdruk; er is een soort critiek, waarvan met even vriendschappelijke waardeering als ze in de pen gaf kan worden kennis genomen, maar waarvan de juistheid zonder verzaking van eigen uitgangspunt niet kan worden toegegeven.

Ter verduidelijking een paar woorden over een ander boek, dat óók bedoeld kan zijn als inleiding tot de studie der volkshuishoudkunde: 'L'économie politique et les économistes', van Gustave Schelle[1)], naar omvang en inhoud iets gansch anders dan het boek van den utrechtschen economist: het is korter en het geeft inzonderheid uit de geschiedenis der economische wetenschap. Het werd gedurende den oorlog geschreven: al op de eerste bladzijde der inleiding leest men van les agissements abominables de Guillaume II; het is ook - en dit is belangrijker - met het oog op den oorlog geschreven, tot heilzaam verzet tegen de zeker niet binnen de fransche grenzen besloten gebleven vergissing, als zou de oorlog de economische wetten aan kant hebben gezet: wat men zag van prijsveranderingen, bij goederen en bij geldkoersen, tous ces phénomènes - betoogt Schelle - sont conformes aux lois économiques; celles-ci ont à tout moment exercé leur action. Er is meer aardigs in dit boek. Toch is het van opvallende eenzijdigheid. 'Les économistes,' wie zijn dat? Alleen zij, in wie Schelle geestverwanten ziet: van socialisten gezwegen, noch kalmer voorstanders van staatsbemoeienis, noch protectionisten, noch zelfs bimetallisten, behooren ertoe. Het boekje is, met al zijn goede qualiteiten, nog in een ander opzicht eenzijdig, fransch-eenzijdig: onevenredig veel ruimte beslaat er de voorgeschiedenis der economie (de physiocraten!) en voor den tijd na 1800 de fransche economie, die toch

1) Paris, Octave Doin et fils, 1917.

heusch in de negentiende eeuw niet de belangrijkste geweest is.

Bij alle verschil nu tusschen de twee boeken roept af en toe Stuart het beeld van Schelle op.

Bij alle verschil: als 'inleiding' toont Schelle in het door hemzelf gekozen kader leemte op leemte, lijkt daarentegen Stuart (voor aanstaande candidaten rechts- of staatswetenschap, niet voor aanstaande doctorandi natuurlijk) te breed.

Maar de overeenkomst steekt in het sterk subjectieve van beide werken. Naast '*les* économistes' van Schelle '*de* grondslagen' van Stuart.

Bij Schelle hindert dit sterk. Bij Stuart zou het heel niet hoeven te hinderen, zoo men het boek enkel beschouwde - wat het natuurlijk óók is - als ontwikkeling van een bepaald stel economische overtuigingen, die door velen gedeeld, door velen maar voor een stuk gedeeld, door vele anderen verworpen worden. Aan knappe uiteenzettingen van wel-bepaalde standpunten hebben wij niet spoedig genoeg. Maar - en ziehier een principieele bedenking - deugt zulk een boek als inleiding voor grasgroene nieuwelingen?

Leg hiernaast eens de 'Hoofdlijnen' van Cohen, zeker, voor het middelbaar onderwijs geschreven en voor het universitair onderwijs alleen bruikbaar ter aanvankelijkste oriënteering; zelfs als inleiding veel te beknopt. Maar met deze ongemeene verdienste, dat het elke economische theorie van eenige beteekenis onpartijdig plaats verleent. Een verdriedubbelde Cohen, ziehier het ideaal van een inleiding tot universitair beoefende economie. Alleen daaruit komt de student te weten, dat en hoe en waarover door economisten van alle gading gedacht... en gevochten wordt. En dit dient hij te weten om zelf zijn keus te kunnen doen.

Onbereikbaar ideaal? Misschien wel. De economie aan onze universiteiten - de Handels-Hoogeschool steekt gunstig af - zit in het hoekje, dat men zonder vloeken niet noemen kan.

Doch het boek van Verrijn Stuart houdt zelfs dit ideaal niet in het oog. Ja, het wil noch kan dit nastreven, want het heeft een ander, dat van ontwikkeling eener bepaalde stelling: de in beginsel individualistische grondslag der volkshuishouding... En naar *zijn* ideaal - mag men het nageven - heeft het een mooien worp gedaan. Het knap betoog wacht op weerlegging (die òf integraal òf aanvullend zou kunnen te werk gaan). En als zoodanig is het van harte welkom op onze werktafels. Maar niet als gids voor jonge zoekers. Deze leidsman toont hun één vertrek van het museum der economische wetenswaardigheden; veel zullen zij er vinden; maar dat het huis nog andere ver-

trekken bevat, van gansch andere stoffeering, blijft hun verborgen; om wegwijs te worden moeten zij met weer andere gidsen, weer elk met zijn eigen voorkeur, op stap naar de andere zalen.

Het wachten blijft op den éénen geleider, die eigen voorkeur weet te houden op het tweede plan.

v.B.

[Derde deel]

Pauwke's loutering.

De Beeweg.

Voldaan lei Pauwke dien avond zijn beitelkens neer, vaagde met de mouw krullen en houtspaanderkens van de werkbank en voorzichtig, met bei de handen, stelde hij toen het duivelachtig-gekrulde Moorken, dat zijn grinnikend smoelwerk uitstak naar een gegeeselden Christus die er nog niet was, recht op zijn geraamtige, naar binnen gedraaide knikbeenen.

Eindelijk stond het daar nu toch af.

Pauwke liet een zucht van verlichting en een goeden, tevreden glimlach kwam in zijn witten Sint-Jozefsbaard hangen. Hij duwde zijn stoelken uit den weg, wreef met den tip van zijn diemiten schort het stof van den bril en slofte toen nog eens naar 't gewone plekje in den hoek, vlak onder het Spaansche Lievevrouwken, om zijn werk een laatsten keer van op afstand te monsteren.

Juist bloeide er, van onder de boomen vóór het huizeken, een balk van de ondergaande zon het blauw-deemsterende werkplaatsken binnen en schoot zijn zwaar, rood goud plat op het beeldeken.

Pauwke monkelde aangenaam verrast. Zijn grijs hoofd, met het ronde, groenvloeren mutsken op, knikte welgezind. ‘Dat treft!’ zei hij.

Hij borg de handen onder den borstlap, kneep de oogen half-toe en gevolg' van zacht hoofd-beweeg gleden zijn blikken onderzoekend over het figuurken: van de knobbels op de leelijke platvoeten, langs de uitgerafelde broek al hooger over

den kolder, speurend en zoekend naar iets dat misschien beter kon, tot in de krollekens van zijn kroezelhaar.

Doch hij vond niets en opener bloeide de lach op zijn oud gezicht.

‘'t Is ne goeie’, besloot hij eindelijk. Hij nam het beeldeken uit de verschietende lichtbane en bracht het naar het schap in den hoek, alwaar zijn compagnons de beulsknechten der Geeseling, hun nutteloos dreigende roeden hoog opstaken boven de verschrikt-opschietende romeinen der Verrijzenis.

‘Lá’, zei Pauwke, ‘soort bij soort’, dekte zorgvuldig, om wille van het stof, de heele collectie toe onder een wit laken en keerde terug naar de bank, om 't gerief weg te bergen.

't Altaarken van 't Heilig Hert dat Pauwke maken moest voor de Begijnenkerk, schoof goed op. De beulen en soldaten waren allemaal af en ook dat moorken, dat hem zoolang aan den draai had gehouden, was nu uit de voeten. En dat nog juist vandaag, op den vooravond van Onze-Lieve-Vrouw-Geboorte, eenige uurkens maar vóór hij door den nacht ter beevaert zou trekken naar heur mirakuleus beeldeken tot Scherpenheuvel! 't Gaf hem allemaal rede tot een fijne verheuging die 't hart jong maakte en den lach op zijn mond hield.

Want Pauwke werkte niet gaarne aan beulen, joden, romeinen en ander zondig volk uit Jezus zijnen tijd. Precies lijk hij in 't leven van alle dagen 't liefst ver uit hunnen reuk bleef, had hij 't er niet mee, al waren ze van hout en door hemzelf gesneden. 't Deed hem te veel aan 't slecht van de wereld peinzen en 't stoorde zijn geestelijke rust, ringaaneen hun leelijke, wreede smoelen voor oogen te moeten hebben. Daarom, bij elke bestelling, gingen ze 't eerst van alles onder 't mes en 't gaf hem altijd een nieuwe blijdschap ze weer eens af te weten, uit het gezicht en veilig op het schap.

Onwillens vielen zijn handen stil bij 't zoete vooruitzicht hoe goed en deugdelijk voor de ziel het weer eens worden zou, binst daarbuiten 't kwaad weer woei met regen en hagel en sneeuw, hierboven in de stilte bij het ronkende stoveken, zijn hert, zijn droomen en zijn handen te kunnen overgeven aan 't snijden der zoete beelden van Jezus, de aartsengelen en de apostelen, die het leegstaande altaarken zouden beleven.

Pauwke's ontroerd gezicht draaide naar het altaarken dat daar, tegen den witten muur, locht, uit ranke zuiltjes oprees en als van fijn goud in de wegschuivende kleerte der late zon. Sander, zijn jongen, had het gesneden, maar 't was danig rijk en welig met zijn geornamenteerde spitsbogen en bepinte pinakels, alsof het uit zijn eigen hert gegroeid was.

In de groote middenis, waarboven rees lijk een mystiek gebed het slanke, gothische torentje, zagen zijn oogen reeds het groote beeld van Jezus uitkomen tegen de rijkstralende zon, die als een kronkelige zonnebloem den achtergrond vulden. Weerszijden moesten de twee portaalkens beleefd worden met de Geeseling en de Glorieuse Verrijzenis en op de pieterstaalkens ernaast knielden de twee aartsengelen neer, de vleugels eerbiedig saamgeplooid en de handen in gebed vóór het gezicht. En daaronder, in het uitspringend onderstuk dat alles droeg en een booggang was van twaalf kleinere niskens, ieder met een sierlijk gesneden teeken van den dierenriem in den rug, zouden de apostelen hun rijk-plooiende gewaden en hun ernstig-zinnende koppen vertoonen.

Ja, het zou wel goed komen.

In Pauwke's verbeelding was het heele ding al af en verhuisd in het zij-kappelleken ter Begijnhofkerk, versierd met roode geraniums en geurende vlieren, en koperen kandelaars verhelderen met hun kaarslicht Jezus' glimlach en zijn vlammend hert.

Als 't God beliefde, zou 't er te naaste jaar in den uitkoom zoo staan en Pauwke's hoofd knikte andermaal.

Maar met aan den uitkoom van te naaste jaar te peinzen, kwamen er almeteens ook andere gedachten door zijn kop draaien. De lach verschoot van zijn gezicht en zijn oogen pinkten toe als voor een pijn.

‘Waren we al maar zoo ver’, zuchtte hij vol verlangen. ‘Dan had Sander al gelot en was die sammalantie met Barbara ook al weer achter den rug. Zoo'ne schrik, dat z'er voor heeft! En zoo weinig vertrouwen! ... Eejejee ...’

Mistroostig schudde hij zijn hoofd overentweer en deed dan haastig voort met beitels en messen in 't reksken te schikken en 't werkplaatsken, waarin de schemering opstond, in orde te doen.

Pauwke was er na lang peinzen achter gekomen wat pak op

heur hert lag. Hij wist nu waarom heur gezicht met den dag langer en bleeker wierd, heur oogen grooter van den angst en waarom ze nog maar alleen den mond opendeed om te zuchten.

Waarom hield ze de dingen toch ni beter uiteen en deed heur eigen moedwillig die mizerie aan? Hij kon het maar niet begrijpen.

Barbara, die sints de dood van Cille, zijn vrouw, het huishouden bij hem deed, was in heuren jongen tijd het lief geweest van Pauwke's jongste broer. De loting had hem van huis weggehaald en hij moest naar den troep, ievers heel diep in de Walen. Daar was hij van den goeien weg afgeraakt, viel van 't slecht in 't slechter, stak meer in 't cachot dan er uit, totdat hij deserteerde. Nooit hoorden ze er nog iets van. Hij heette ook Sander.

Voor Barbke was 't erger geweest dan een steek door 't herte. Ze smolt ervan weg lijk sneeuw in de zon, was na een week nog maar 't vel over de beenderen en alleman dacht dat het een vogeltje voor de kat was. Hoe Pater Minne, zaligergedachtenis, heur daarover heen geholpen had, bleef voor ieder een raadsel; een klein mirakel was 't geweest.

Pauwke voelde thans wel wat heur kwelde: dezen Sander, heur petekind, en dien anderen, Barbke's herte hield ze niet goed meer uiteen.

Ja, hij moest het toegeven, de zijne had wel zooiets hetzelfde opgeschoten postuur, dezelfde roode kaken en blondwaaiend krulhaar. Maar van binnen in stak er toch een ander kenneke, meende hij.

Hoe 't mogelijk was te peinzen dat hij denzelfden weg zou opgaan, Pauwke verstond het niet. En daarom vrat ze heur eigen op met dien zotten schrik en joeg er den vrede mee het huis uit.

‘Barbara, Barbara toch!’ zuchtte Pauwke verdrietig.

Daarbij, waar haalde ze 't toch te peinzen dat Sander er zou inloten?

Ons-Lievrouwken zou immers óók helpen. Ze had Petrus en Melsen, de andere jongens, aan een hoogen numero geholpen en precies lijk voor die twee zou hij heur nu ook opdragen: dezen nachtelijken beeweg naar Scherpenheuvel, drie pond kaarsen voor heur mirakuleus beeld in 't kerkske te

Lisp, iederen avond van nu tot in Februari een rozenhoedje en op den morgen van den lotingsdag het misken in de Begijnenkerk. En zijn verstand betoogde hem, klaar als pompwater, dat zij hem ook wel zegenen zou, den eenigen, die nog thuis was en den stiel moest voortzetten.

‘Toe, toe, Barbara!’ lachte Pauwke gerustgesteld. En met rappere stootjes duwde hij den keerborstel verder om krullen en houtsnippers samen te vegen. En blijzaam wandelden zijn gedachten andermaal den witten winter tegemoet en 't zoete, aangename werk dat 't herte verheft.

Ongezien groeide de avond bintsdien; 't altaarken, de schappen en de twee werkbanken hulden zich in schemering en de boomen daarbuiten langs de kaai groeiden groot en zwart. Uit de doezeling van gevelkens en tuinmuren over de Nethe, schoot ineens een venster vol geel licht en dat liet Pauwke verrast den avond zien. Hij peinsde meteen aan 't uur en aan den beeweg en aan Va'Loo de koperslager en Zidorken die seffens komen zouden om mee te gaan. Haastig schaffelde hij alles den bak in en den borstel in den hoek en beende toen naar 't achterkamerken om zich te kleeden.

Maar 't licht der aangestoken kaars liet hem daar ineens ongewone dingen merken en verwonderd bleef hij staan om goed te kijken.

Zoo iets was nog nooit gebeurd, zelfs binst Cille heur leven niet.

‘Wa's da'nu, wa's da'nu?’ zuchtte Pauwke, plots weer ontstemd.

Proper over een stoel hing zijn bruinlaken, zondaagsch kostuum met ervóór de rijgleerzen, en op de ronde mahonie tafel lagen zuiverkes gereed het versche hemd, 't rood-baaien slaaplijf, de groene sokken en 't gesteven halfhemdeken met het zwarte strikske aan den boord.

‘Barbara toch!’ kloeg Pauwke half-kwaad. ‘Wat steekt'e nu toch allemaal uit? Laat me liever maar alleen doen!’

Pauwke deed zooveel mogelijk alles liefst zelf. Al jaar en dag was hij gewoon voor deze dingen zelf te zorgen en dat het nu anders was, smeet hem uit zijn doening en zijn rust.

‘Da's om den beeweg misschien. Ze wil 't gemakkelijk maken misschien,’ besloot hij en poogde zijn wrevel te sussen.

Maar beneden in de keuken trof hem veel erger, zoodat hij verpaft, met open mond, in de keukendeur staan bleef, niet wetende wat hij zag.

De helft van de tafel stond er gedekt met een proper rood-en-wit gewafeld ammelaken en 't gebloemde tafelgerief, rijk lijk voor een kermis, waarop de porceleinen lamp een feestelijke klaarte lei. En op de stoofbuis, in den schemer, ontdekte hij potten en pannen die pruttelden en dampten en een warmen reuk van feesteten gaven.

Pauwke trok groote oogen lijk voor een wonder en keek dan naar Sander, die aan de kale helft der tafel zat met een afgeëten haringgraat op zijn telloor en een kommeken koffie.

‘'t Is feest voor u!’ knikte Sander oolijk. ‘Wij vasten. Maar gij moet u dik eten tegen den beeweg. Peetje zegt...’

Maar voor Barbara die uit den kelder kwam met een stoopken bier, slikte hij zijn woorden terug in en verdronk haastig zijn lach in een geut koffie.

't Werd al langer hoe schooner, alsof 't er alles van afhing vandaag! Heere, wat moest het worden als het de loting zelve was!

‘Maar Barbke toch!’ vermaande Pauwke kregelig. ‘Wat steekt'e nu toch allemaal uit? Da's toch allemaal ni noodig...’

‘Toe, kom nu maar rap aan tafel’, antwoordde ze, zonder op te zien. ‘'t Wordt laat. Seffens sta'Van Loo daar en Zidorke. Eet nu maar veel. Ge moet er tegen kunnen om veel, veel te lezen!’

Met een holle zucht liet Pauwke zich neer op 't stoelke dat ze voor zijn plaats schoof en dan wou hij voortspreken. Maar binst ze zijn bier inschonk en zijn telloor vol eten laadde, zag hij weer eens heur ingevallen gezicht met de bedruktneergeslagen oogen, bleek lijk van was binnen de zwarte binders van heur cornet, en hoe onrustig en gejaagd ze overentweer schaffelde, met zenuwachtige schokskes van schouders en ellebogen onder het grijs-sajetten, rood-afgebekt mantilleken. Zijn wrevel viel ermee. Hij boog traagzaam het hoofd naar 't eten en raapte zijn vorket op.

‘Wa' wilde er tegen beginnen?’ peinsde hij. ‘Na den beeweg zal 't misschien beteren. ...Waren we maar al een half-jaarken verder!’

En hij begon te eten, peinzend, den blik starlings op den porceleinen voet der lamp.

Sander stond op van tafel, zei dat hij naar de repetitie van den ‘Orpheus’ moest en kwam bij Vader om het avondkruisken. Met zijn klarinet onder den arm en ‘'ne zalige beeweg, Vader!’ trok hij weg.

Effekes keek Barbara hem na en half-voorovergebogen, als om heur gezicht te verbergen, deed ze verder. Ze zette het zwart-houten kofferken met leeren draagriem op een stoel, vulde het met boterhammen en koek, appels en peren en een kruiksken koffie, haalde Pauwke's mispelaar uit de horlogiekast en uit het voorkamerken bracht ze zijn mantel en zijn vilten hoed bij.

Pauwke volgde haar met een half-oog. Waarom mocht hij dat zelf niet doen, zooals hij 't gewoon was? Waarom zijn leven komen storen?...

Maar wat deed ze nu?

Verbluft stak Pauwke den kop omhoog, hield den vork stil en ook den mond, die half vol eten stak.

Daar stond Barbara vóór hem, met een vierkanten, koperen lantaarnken in de hand en in de andere twee busselkes waskaarsen.

‘Pawel’, zei ze, ‘ge zoudt da' moete meeneme naar Scherpenheuvel. En daarin een lichtje meebrengen van 't lampke da' vóór Ons-Lief-vrouwken brandt’.

Pauwke liet ne paardezucht en met den steel van zijn vorket, dat hij lijk een stafken in de vuist klemde, klopte hij zenuwachtig op tafel.

‘Maar Barbara toch! Waar haalde 't toch allemaal uit! Zoo weinig betrouwen! En ziede mij daar morgen in kleer-lichten dag met een brandend lanteernken op de baan? Wat zouden de menschen er gaan van peinzen!’

Barbke schrok. Een beschaamde blos kleurde heur kaken, ze hijgde en heur oogen pimpelden.

‘'k Heb het ievers gelezen’, verontschuldigde ze zich. ‘Heilig vuur in huis, 't brengt zege; 't licht van Scherpenheuvel zelve...’

‘Maar Barbara toch!’ herhaalde Pauwke ringaaneen, niet begrijpend, en ongedurig klopte zijn vorksteel.

In zijn vlaag van kregeligheid, had hij goesting om neen te

zeggen. 't Was nu al wel geweest vandaag, vond hij. Maar hij bedacht dat het iets heiligs was wat ze vroeg, en met een grootmoedig gebaar van zijn linkerhand, zei hij ten slotte: ‘Allé dan! Als 't u plezier kan doen!’ liet zijn hoofd weer zakken en at verder.

‘Merci, Pawel’, zei Barbara ontroerd, keerde zich om en borg het mee in het kofferken. Daarna zette ze zich neer aan 't ander tafel-eind voor haar telloor met het stuk haring op, bad heur gebed en begon te eten.

De stilte kwam in de keuken en er was niets meer dan den tiktak der horlogie en 't lieken van den koperen moor op de stoof. Dat deed deugd aan Pauwken zijn hert. Misschien brengt dat lichtje weer peis en vree in huis en ook in heur hert!’ peinsde hij. ‘Dan wordt alles weer goed en zal ik fijntjes kunnen werken.’

En hij keek glimlachend op naar Barbke, maar ze zag het niet en zat daar verzonken in gepeinzen, de oogen op de roode bloem van haar koffie-kom.

't Duurde niet lang of de voordeur klikte open, en een grove stem riep: ‘'t Is Va'Loo.’

Een lang, mager figuur in een blauwen caban kwam in het deurgat staan en zijn smal neuzen-gezicht knikte een rappen goeien avond naar de twee. Hij sloeg zijn caban open en liet aan een knoop van zijn jas een boterhammenpakske in gazettenpapier zien.

‘Nog ni gereed, Pauwke? 't Loopt naar den achte, zulle!... Maar zie nu eens,’ ging hij kluchtig verbaasd verder en zijn langen wijsvinger kwam voor zijn oolijk gezicht staan in de richting der tafel, ‘zoo'ne kermis. Is 't hier fjost? Dan verwondert het mij ni da'ge nog ni gereed zijt. E'zwaar buikske en e'locht zieltje, he fijne?’ En hij begon te lachen en pletste met de hand op zijn bil.

‘Geen kluchte dezen avond, Va'Loo,’ berispte Barbke streng.

De vent verschoot, slikte zijn lach in en keek rond als zocht hij naar iemand die hem uitleg geven kon daarover.

‘He, he?... Geen kluchte... bijlange ni, Barbke’ vergoelijkte hij en wilde verder spreken.

Maar Pauwke stond recht. ‘'k Ben wel gereed, Va'Loo, zie-d-al!’ Hij trok vlug zijn mantel aan, zette zijn hoed op en

hing het kofferken op zijn rug. Barbke wilde een handje toesteken, doch hij weerde het af en dan reikte ze hem zijn mispelaar.

‘Zalige beeweg, Pawel. Doet het goed, zulle. En brengt het lichtje mee. Daar zal veel van afhangen, geloof ik,’ zei ze hem gedempt binst ze hem uitgeleide deed door 't smalle, donkere gangske.

‘Zij gerust, Barbke. En ne goeie nacht,’ antwoordde Pauwke geruststellend.

‘Tot morgen dan, en serieus zijn, zulle Va'Loo!’ vermaande ze.

‘Geene schrik, Barbara, bijlange ni!’ verzekerde de koperslager.

Pauwke ging tot in 't midden der straat. Hij stak zijn hoofd omhoog naar de sterren, voelde met den natten vinger vanwaar de wind kwam, knikte eens en stapte toen, steunend op zijn stoksken, nevens de boomen de kaai af. Va'Loo volgde zwijgzaam.

Achter de Kluizekerk, waarbinnen gezang was van paters, kwam Zidorke hun uit zijn huizeken tegen. 't Ventje stond gemanteld en met den linnen reiszak op den rug in zijn deur naar hen te wachten en hij stak verblijd zijn paraplu omhoog.

Langs de Kluizestraat en de Look, die verlaten waren in den avond, met alleen een pinkenden straatlantaarn, een vent die in zijn deurken vreedzaam een pijp stond te smoren, een vrijend paarken of ievers, achter geloken beluikskens, 't lawaai van kinderen die naar bed moesten, trokken ze de donkere Leuvensche poort onderdoor en dan den Balderschen steenweg op.

Zidorken zei iets van 't goe werke en de vele vallende sterren aan den hemel, doch Pauwke sneed hem het woord af en stelde voor te bidden. De drie venten haalden hun paternosters uit den zak en sloegen een kruisken al wandelend.

‘Voor ne goeie nummero voor onzen Sander, Heilige Moeder Gods,’ bad Pauwke.

‘Voor ne goeie nummero voor onzen Flup, Heilige Moeder Gods,’ zei Van Loo vlug achterna.

‘En ook voor Marus, den jonge van ons Mieke, Heilige Maria, als-'t-u-blieft!’ besloot de vette bibberende stem van Zidorke.

En dan begon Pauwke, die vooraf marcheerde, op maat van den klop van zijn mispelaar op den steenweg luidop, het Symbolum des Geloofs voor te bidden en de anderen die volgden, antwoordden hem.

En zoo gingen ze, onder de donkere, lispelende populieren, die het bleeke lint van den draaienden kassei bezoomden, door den nacht die, met het mysterie van zijn sterren, zijn verre boeren-lichtjes, zijn geheimzinnige geruchten en den warmen wierookgeur van zijn najaarsloof, was als een groote, wijde kerk. Hun herten werden klein en ootmoedig en ze klampten zich vast aan 't gebed dat hun zacht-murmelend verder en verder leidde.

Het Lichtje van Onze-Lieve-Vrouw.

Innerlijk verheugd om de volbrachte devotie, met een kinderlijk gelukkigen glimlach op 't gezicht en het papieren beewegvaantje op hoed of muts, zaten ze daar nu in een der prieeltjes van de befaamde afspanning ‘De Zwaen,’ met een groote boerenkom koffie vóór zich - Va Loo met een steinen halve-liter Diestersch bier - en Pauwke's open kofferken midden op het groen-geschilderde tafelken, en ze gaven hun leegen maagzak een nieuw fundament voor den thuismarsch.

Op den hoek van de bank nevens Pauwke, en zichtbaar voor al het volk, stond het koperen lantaarnken met het heilig lichtje erin, zacht-glanzend in een zonneklad die door een open holleken van het rond-gesnoeide lindendak naar binnen viel.

Hij had het eerst langs den anderen kant verdoken gehouden, maar bedenkend dat dit toegeven was aan zijn vrees voor 't menschelijk opzicht, had hij het stout verplaatst en bloot gezet voor 't zicht van alleman.

Omendom, in de lommerte der andere prieeltjes, rond de lange, smalle tafels die de koer dwarsten en in de gelagkamer waarvan de wijngaard-omrankte vensters openstonden voor den dun-benevelden, zon-doorsponnen noen, roezemoesde het van hongerige beevaartgangers, waartusschen witgeschorte vrouwen met volgeladen presenteerbladen gejaagd overentweer liepen. Overal waren er nieuwsgierige, half-spottende

gezichten naar het lantaarnken gekeerd en naar de drie oude venten. Maar 't kon Pauwke weldra niets verschillen dat er om gelachen werd en hier en daar half-luide kwinkslagen opgingen.

't Had moeite genoeg gekost om dat vlammeke erin te krijgen!

Nadat ze in den vroegen morgen te biechten en te communie geweest waren, hun kaarsen geofferd en de overige devotie gedaan met de schare pelgrims, was hij naar den koster getrokken om het lichtje voor Barbara. De man die in de sacristy zijn werk had aan een wierookvat dat niet branden wou, zei hem onverschillig dat het geen gewoonte was en zond hem weg. Maar Pauwke, koppig, was blijven aandringen, was den koster achterna geloopen als hij 't missaal en ander gerei voor de hoogmis naar 't altaar bracht, totdat hij zich liet overhalen en 't hem beloofde voor na de mis; hij had nu te veel werk en 't moest een halven-frank kosten.

Dat was de oorzaak dat ze hier nog zoo laat zaten.

‘Goed is 't da'k het heb,’ zei Pauwke tevreden glimlachend tegen Van Loo. Maar Van Loo verstond het anders.

‘Van eigens!’ zei hij en stak snuisterend zijn kop over het kofferken waarin in overvloedigheid boterhammen lagen met kaas of gerookt-vleesch, appelbroodjes en opgerolde pannekoekskes met kriekengelei, meer dan genoeg voor drij beewegen. Hij haalde er een broodje uit. ‘Mij pakske is al van dezen nacht binnen en verteerd, en Zidorke had nog één dun boterhammeke om in 't Zwaantje komen te feesten!’ ging hij verder. ‘Barbara weet wel wa'ne'mensch noodig heeft!... Als we heur ni hadden gehad voor vandaag!’ zuchtte hij en daarbij lonkte hij deugnietachtig naar Zidorke en beet dan tot over zijn ooren in het krakende, smakelijk-gesuikerde appelbroodje.

Zidorke schoot er van in een lach, zoodat zijn dubbele kin en de ringkens aan zijn ooren er van waggelde. Hij knikte bevestigend tegen Van Loo en 't driehoekige vaantje op zijn bruin-vloeren, getijgerde muts knikte mee.

‘Maar zoo meen ik het ni,’ verbeterde Pauwke met een duim naar het lantaarnke wijzend. Doch ze luisterden niet en lachten en smulden gulzig verder.

't Sloeg weldra twaalf uur.

Van Loo verschoot en trok groote oogen: ‘Zoo laat al? zei hij. Dan zullen we van de beentjes moete doen om voor den donkere thuis te gerake. Dat's me' Pauwke's lichtje. Wat da' wijve' toch allemaal kunne verzinne! Maar 't is niks, w'hebben het nu toch. En 'k mag er toch ook een keerske komen aan in brand steken? he, Pauwke?’

‘En ik toch ook, ni-waar Pawel?’ vroeg Zidorke.

‘Honderd moogde'r komen aansteken,’ zei Pauwke.

Ze geraakten eindelijk voldaan.

‘Nu kan ik ni meer,’ zei Van Loo, ‘alleen e'pintje kan er nog bij,’ en hij stond recht om er nog een te bestellen.

Doch Pauwke hield hem tegen, gebood hem neer te zitten en zei ernstig: ‘Neeë, neeë Va'Loo. We zijn op beeweg zulle, bruur!’

‘Ookal waar. 'k Was 't bijkans vergeten,’ verontschuldigde hij zich. ‘Toe, laat ons dan maar uitscheeë en optrekke. Onderweg moete we ook nog wat hebben.’

Pauwke hing zijn kofferken op den rug, Zidorke lei zijn paraplu lijk een geweer op zijn schouder, Van Loo sloeg zijn caban om en achtereen-karrens trokken ze op.

't Was een vreemd spektakel die drie oude venten met het brandend, antiek lanteernken in vollen dag zien op te trekken. De menschen die zich verdrongen voor de kraamkens, waar men vaantjes en souveniers of smoutebollen en warmen-rek verkocht, keken er naar om en begonnen ermee te lachen. Pauwke zag er niets van, doch Van Loo kreeg de spottende gezichten seffens in de gaten en hij trok Zidorke bij de mouw om een beetje achter te blijven, tot ze uit het gedrang zouden zijn. ‘Laat hem nu alleen,’ fluisterde hij hem in 't oor.

Maar dat duurde niet lang. Ze kwamen voorbij een herbergsken met een latten afdak, waaraan een druivelaar vasthing en daar zaten onder meer volk, drie dikke boeren in blauwen kiel en met de zijen ballon-muts op den kop, die den vinger naar hun uitstaken en luidop aan 't spotten gingen.

‘Zie nu! de Drij-Koningen met zonder ster!’ lachte de eene.

‘Maar bah nee' 't,’ verbeterde de tweede. ‘Die me' 't kofferke heet de ster in zijne lanteern. Da'zijn er goei! Die wijzen hun eigen den weg!’

‘Ze zuuke 't Kinneke Jezus da nog moet geboren worde!’ spotte de derde.

‘Psst! Gijlie zij' mis! 't Is nog geene Kerstmis, vaarkes! Komt hier en drinkt liever een pint. Ge' hebt immers tijd genoeg. 'k Trakteer!’ riep de eerste weerom. Alleman in 't herbergsken of passeerend daaromtrent, begon luid te lachen.

Pauwke voelde 't rood van schaamte naar zijn kop stijgen en onmachtige wrok neep zijn keel toe een wijle. Maar hij slikte het seffens door en boog het hoofd.

‘Heilige Moeder Gods, 'k verdraag het met d' intentie voor een goeie nummero voor Sander!’ bad hij. En hij wilde den stap vertragen om nog meer spot en vernedering. Maar Van Loo en Zidorke, verschrikt door dat gelach, kwamen nu haastig bij en trokken hem bij den arm verder, om algauw buiten schot te geraken.

't Volk langs de straat mineerde, de laatste huizekes geraakten achter den rug en nu waren ze in den eenzamen, hollen zandwegel die tusschen naakte, omgeploegde veldbuiken naar 't Noorden en thuis toe kronkelde.

‘Laat ons nu weer bidden,’ stelde Pauwke voor. ‘Va' Loo gij moet voorlezen. Met da'lanteernke en mijne stok kan ik mijne paternoster ni goe' vasthouden.’

‘Doe gij het, Pauwke, gij kunt dat beter!’ stribbelde Van Loo tegen. ‘Kom, 'k zal ik zoolang het lanteerke drage.’

‘Neeë, neeë,’ zei Pauwke afwerend. ‘Da' draage 'k ik, tot thuis toe,’ en zorgelijk hief hij het even op om te zien hoe ver 't kaarske al opgebrand was en of 't niet moest vernieuwd worden.

‘Ook al goe!’ zei de andere daarop. Ze haalden hun paternoster uit hun slipzak en Van Loo begon het rozenhoeike te bidden.

De rust van den heiligen-dag die over het zondagsch-verlaten, fijn-overzonde land lag, het lichtje in zijn lantaarn dat de vrede en het vertrouwen aan Barbara zou brengen, en de gedachte aan 't schoone werk dat wachtend was, 't gaf hem allemaal rede tot tevredenheid en maakte 't bidden en den marsch tot een genoegen voor 't hert. En niets of niemand langs den weg om hun te storen, dan alleen een omgekantelde ploeg, een klad zwarte kraaien die opvlogen en achter een gelen heuvelrug het rood dak van een pachthof met de kruinen van notelaars erover. Ievers heel in de verte verechoden er af en toe jagerschoten.

Aan een viersprong waar een eenzame linde stond met zingende vogelen erin en een blauw kapelleken aan den stam, onderbrak Pauwke met klakken der tong, het bidden, bleef staan en wenkte zwijgzaam de anderen bij hem. Hij hief het lantaarnken op en wees naar 't bijna opgebrande kaarsken.

Schroomvallig kwamen ze naderbij. Van Loo hield het lantaarnken op en Zidorke kwam er met open frak vóór staan om het windeken te weren. Met ingehouden asem en groote oogen, lijk kinderen, keken ze toe hoe Pauwke het glazen deurken opendraaide, het vlammeken op het nieuwe kaarsken ving en dit daarna in 't dragertje bevestigde.

''t Is gelukt!' zuchtte Van Loo en hij lachte voldaan tegen Zidorke. 'En laat ons nu wat rapper opstappen. 't Zal donker zijn als we thuis komen, peins ik. En 't klei'volk wacht op mij, om naar de verlichting van de kapellekes te gaan zien. Aprepos, van lichtjes, weete da' nog toen de lichtpoort in de Lisperstraat inviel. Da' was toch e malheur, ni-waar?'

Zidorke zijn groote, roode kop knikte 'ja, ja,' maar Pauwke schudde wrevelig neen.

'We zijn op beeweg, Va'Loo! Ni vertellen nu! Laat ons liever voort bidden!' vermaande hij vaderlijk.

''t Is waar, Pauwke!' zei Van Loo, en seffens ging hij voort met weesgegroeten.

Tegen dat het rozenhoeiken uit was, kwamen ze op een kleine hoogte en daar beneden in het dal, waar beemden groenden weerszijden van een kronkelend rivierken, zagen ze tusschen de boomen een dorpken wit en rood getroppeld, rond een bruin kerktorentje.

'Zie nu!' zei Zidorke verwonderd, 'zijn we al hier?' En hij lachte voldaan.

'Gaan we door 't dorp of langs ginder langs de watermeulen?' vroeg Van Loo.

'Altij' recht deur!' zei Pauwke.

Van Loo zweeg even, en keek zinnend naar den grond. Dan slikte hij luidruchtig zijn speeksel in en stak dreigend zijn stok omhoog:

'Se, als er hier eene met da' lichtje durft lache, dan gaat hem iets beleve dezen keer!'

'Toe, Va'Loo, maakt u ni kwa! Laat ze lache! De beste die 't hebbe, jongen!' glimlachte Pauwke. 'Be-

derft ons' verdienste van vandaag ni met koleire of ruzie!'

'G'hebt gelijk, Pauwke. Ze zou'n 't ni weerd zijn. Maar als ze aan 't lichtje durve komen, dán slaag'k erover!' wedervoer hij besloten.

Ze daalden den draaienden wegel af, stapten het roodsteenen brugske met witte banden over, waaronder het klare rivierke zijn bussels groen waterhaar overentweer trok en langs een langen, witten kloostermuur waarover appelaars en perelaars hun rijpe vruchten een kort eindeken neerlieten, kwamen ze op 't kerkepleintje onder den lindeboom. Er was daar niemand. De propere witte huizekes waren toe. Uit de open kerkepoort vloeide gewijde muziek van orgel en mannenstem en er waren alleen twee kleine kinderkes met een hondje, die op 't kerkhof tusschen de zwarte, scheeve kruiskes bloemen plukten. Van Loo bekeek ze dreigend.

Als ze 't dorp bijna uit waren, bleef Van Loo ineens staan en stak een wijsvinger op.

'Z'hebbe geluk!' zei hij. 'Ge zoudt anders iets gezien hebbe! Kom, laat er ons een pint gaan op pakke!' en hij stapte al op naar een herbergske daar dicht bij: 'I n 't P a r a d i j s k e .'

'Neeë,' zei Pauwke beslist. 'We zijn op beeweg, Va'Loo. En me'mij'lichtje gaan ik in geen herberg.'

'Ookal waar! Da'was'k vergeten!' verontschuldigde zich Van Loo.

Daarmee waren ze weer den buiten op en Pauwke begon voor een afwisseling den litanie van Onze-Lieve-Vrouw op te zeggen, waarna ze weer dof murmelend aan 't paternosteren gingen, met Zidorke als voorlezer en Pauwke met zijn lichtje in hun midden.

Ze marcheerden nu langs een smal steenwegje met canadas bezijds, die zacht klapperden in het windeken en waaruit reeds gele blaren naar beneden dwarrelden. Voorbij hoeven, kleine bosschen en leemen-hutten-gehuchten, waar gerucht was van rollende kegels of een zagerige harmonica, met niemand op den weg dan een enkel blauwgekield, pijprookend boerken of een herder met zijn schapen, vorderden ze, aldoor biddend; en als ze eens staan bleven was 't om ievers achter een schuur of een steenen kappelleken voorzichtig het kaarsken te vernieuwen dat het heilig lichtje verder dragen zou.

Daar waar de steenweg draaide en een hoogte opklom in de richting van een molen met huizen errond, sloegen ze rechts af een binnenwegel in dat hen tusschen groene rapenstukken en patattenvelden die roken naar peper, bracht in de blauw-grijze donkerte van een groot mastebosch. Dat verkorte danig den weg en nu moesten ze uitkomen ievers bezijds Heyst-op-den-berg.

't Rook er aangenaam naar hars en terpentijn, 't was er malsch en plezant onder de schoenen. Zonnepijlen verhelderden hier en gindsch de roode stammen en het mos op den grond. Ze waren er nog geen kwartierken in als er almeteens een dof gezoef hoog boven hun hoofd door 't naaldengewelf liep en de roode kruintakken begonnen te wiegen.

Van Loo die voorlas, hield op met bidden, stak zijn neus naar omhoog om te zien en zei dan verbaasd: ‘Hoort nu eens!’

‘Ja,’ zei Pauwke, ‘dat is wind. Maar dat is niks. 't Zal ni erg zijn.’

‘Ja maar, we zijn in 't bosch. Daar voelt ne mensch er ni veel van, zulle!’ wedervoer Van Loo.

‘Toe, leest liever voort!’ gebood Pauwke. En Van Loo gehoorzaamde.

't Duurde niet lang of de zonnekladden die de boschdiepten openhielden verschoten en er zeeg een grijs-groene schemering tusschen de stammen, waarin Pauwke's lantaarn te lichten begon. Doch door de hollekens en spleten tusschen de deinende kruin-waaiers, bleef de hemel nog altijd bleekblauw.

Als ze uit het bosch waren, zagen ze verschrikt een reusachtig, loodgrijs wolkenschof, dat de zon alreeds bedekte laag en rap over de wereld aangevlogen komen. Het land, de huizen met hun boogaerdekens, de molens en de huilende boomen-roten waaruit de blaren lijk vogel-zwermen hoog de lucht indwarrelden, werden daaronder van een donker blauwzwart koleur.

‘Pauwke, Pauwke! zie toch ne keer!’ riep Van Loo ontzet. ‘En ik kan tegen geenen wind, dat pakt op mijnen asem. Ai mij! mijnen asem!’ en hij krabte angstig achter zijn ooren.

‘Toe, toe! zoo erg is het wel ni!’ moedigde Pauwke hem aan. ‘Binnen en half-uurke zijn we t'e Hulsthout en dan

gaat de weg weer tusschen struiken. Daarbij we zijn op beeweg, Va'Loo, vergeet het ni. En God geeft ons wat Hem belieft!'

'Van eigens!' zei Zidorke instemmend.

'Allee dan, koeragie!' troostte zich Van Loo.

Ze stapten nog een eindje nevens het bosch en dan een bleeken zandwegel in die door een klein heiken met wilde dennekens, eenige verspreide berken en een klein donkerblauw ven kronkelde naar de vruchtbare Nethe-vallei.

Maar ze waren er nog geen twintig stappen op of de wind kreeg hen zijlings te pakken.

Hij sleurde de beewegvaantjes van hun hoeden en zweepte ze in de jiepende bessenstruiken. Temets sloeg hij Van Loo zijn caban klapperend lijk een vlag de lucht in, plakte Zidorke's kleeren tegen zijn dik, kortbeenig lijf en duwde Pauwke met zijn kaske, zijn grooten vilten hoed en zijn lantaarn een droge gracht in nevens den weg.

'Pauwke, Pauwke! Uw lichtje!' kreste Van Loo ineens boven het gehuil uit.

Rap als de weerlicht trok Pauwke het lantaarnke tegen zijn borst, schoorde zich op bei zijn voeten en zijn stok en boog zich angstig erover, den rug rond naar den wind.

'God-zij-geloofd, 't brandt toch nog!' zuchtte hij. 'Ai mij, is me da'verschieten!' Hij voelde zijn hart kloppen tot in zijn keel.

'Manne! kom rap hier!' gebood hij zonder zich te durven roeren.

De windstoot verminderde; die liep nu ginder met zijn geweld tegen drie witte berken aan die hij boog tot tegen den grond.

Van Loo zijn caban viel snokkend neer rond zijn lang, mager lijf. Hij raapte rap al de vaantjes op die hij in zijn binnenzak borg en trok Zidorke mee naar Pauwke in de gracht.

''t Brandt toch nog!' zei Pauwke en hij lachte verheugd.

'We moete gaan schuilen!' hijgde Van Loo. 'Daar kunnen we ni tegen op. 't Lichtje vliegt uit, zoo vast als da'k hier sta. Kom laat ons terug gaan in 't bosch!'

'Neeë,' zei Pauwke beslist, 'we moete verder. 't Is nen beeweg!'

‘Maar 't lichtje dan? 't Lichtje!’ weersprak hij angstig.

't Lichtje moet mee!’ zei Pauwke.

‘Weete gijlie wa?’ zei Zidorke diepzinnig. ‘'k Hou er mijne paraplu voor. Wa peinsde ervan?’

‘Da's e'gedacht!’ juichte Van Loo. ‘Kom oep!’

Ze kwamen voorzichtig uit de ondiepe gracht en Zidorke deed laag, tegen den grond, zijn groen-katoenen paraplu open. Maar de wind zat seffens op het ding, rimpelde het goed als een waterke, boog de bruine, vingerdikke balijnen als rietjes naar binnen en probeerde het spel op zij te snokken. 't Lukte bijkans en was Van Loo niet toegesprongen om mee den stok te grijpen 't spel was de lucht ingegaan. Rap lieten ze hem toeschieten.

‘'t Ga ni,’ kloeg Zidorke en tranen kwamen in zijn oogen.

Van over zijn schouder had Pauwke gespannen hun doening gevolgd en als hij zag dat het niet ging liet hij peinzend en mistroostig zijn hoofd zinken. Hij kreeg goesting om terug naar 't bosch te keeren en te wachten omwille van het lichtje, maar dan dacht hij aan den gebroken beeweg en de verminderde verdienste en hij schudde zijn kop. Zijn oogen pierden door de gaten van het koperen rookpijpje, binnen in den lantaarn en volgden er angstig het gewiegel van het vlammeken rond het gloeiend wiekje.

‘Goed dat 't kaarsken nog lang mee kan!’ troostte hij zich. ‘Wat gingen we hier anders beginnen?... De quaestie is van nu rap in Hulsthout te geraken!...’

Ineens stak hij het hoofd omhoog.

‘Weete wa' manne? ... Ga'gijlie vóór mij om den wind te vangen. 'k Zal met 't lichtje achter ulle loopen. Zoo gerake we misschien d'hei door!’

‘Gevonden!’ juichte Van Loo en seffens pakte hij het blijknikkend Zidorke bij den arm, knoopte zijn caban toe en gebogen, gevolgd van Pauwke die zijn lantaarnke met bei zijn handen tegen de borst droeg sukkelden ze schuin tegen wind verder.

Af en toe schoot er tusschen Van Loo zijn magere knikbeenen een straal wind naar boven of er viel over Zidorke zijn afhangende schouders en hol blaasken ervan op 't lantaarnken zoodat Pauwke het lichtje weer zag overentweer slagen. Maar hij leerde dat rap kennen en vreesde ze niet.

Zoo geraakten ze het heiken over en in Hulsthout, alwaar ze in 't kerkportaal het kaarseken gingen vernieuwen.

Nu liep de weg tusschen eiken-hakhout en de wind raasde over hun koppen heen. 't Was alleen hier en daar aan een viersprong dat ze op hun tellen moesten passen. Van Loo was er blij om en sloeg met zijn stok molekes in de lucht. ‘Goed da'w'er door zijn!’ lachte hij. ‘'k Zou 't ni lang meer uitgehouden hebbe! Zoo'ne wind! Aprepos van wind gesproken, weete 't nog van die hoos uit de jare 40? Da'was iets he?’...

‘Ni vertellen, Va'Loo!’ vermaande Pauwke. ‘Laat ons liever opnieuw lezen!’ En in zijn dankbaarheid om het lichtje dat gered was begon hij den litanie van Onze-Lieve-Vrouw.

In Ieteghom vernieuwden ze het keerske onder de trap van 't gemeentehuizeke en nadien - 't was binst aan 't donkeren gegaan en in de boerenhuizen pinkten de lichtjes - nog eens te Balder in de poort van de brouwerij ‘D e n H a e s e w i n d .’

't Ging goed tot daar en ook nog een heel eind Balder voorbij. Maar dan draaide de weg weerom 't bloote in, vlak nevens de beemden af die bleek, met het kronkelende lint der klotsende Nethe er middenin, in de diepte open lagen. Breed en machtig met een zot geloei en gefluit kwam de wind, die thans prikregen aanjoeg, hier aangestormd en deed het schrale rootje canadas dat den weg bezoomde, kraken en huilen als was 't einde van de wereld nabij.

‘Koeragie! we zijn er haastekes!’ zei Van Loo en hij nam Zidorke andermaal bij den arm om Pauwke en zijn lichtje te schutten. ‘Zoo krijgen we 't toch nog thuis en Barbara blij!’

Een eindeken hielden ze 't uit, maar weldra moest Van Loo blijven staan; hij kon ni meer. Hij hijgde lijk een hond.

‘'k Sterf ervan als 'k nu nog verder moet, zoo!’ zuchtte hij. ‘'k Moet alleen kunnen loopen. Ai mij! mijnen asem! Maar 'k heb een fijn gedacht. Pauwke, knoopt 't lanteernke onder uwe frak en 't is ook uit de wind!’

‘Maar Va'Loo! waarom hebbe da'ni'vroeger gezegd!’ protesteerde Pauwke. ‘Kom, help me nog eens ne laatste keer dan en ge kunt alleen marscheeren!’

Van Loo hield zijn caban effekes open binst Pauwke 't lichtje onder zijn mantel knoopte waarond hij schuttend zijn

linker arm klemde en zwijgzaam liepen ze dan verder, vechtend met hun schouders en hun stokken tegen den onbarmhartigen wind.

Maar hij mocht blazen, tien keeren harder nog als 't God beliefde, vond Pauwke, 't lichtje zat veilig nu!

Af en toe sloeg hij er de oogen eens naar en 't gele schijnsel dat door het smoorpijpje drong verhelderde dan den goeden lach in zijn baard. Aangenaam was hem den reuk van kaarsvet in den neus en de warmte loopend over zijn gezicht, aangenamer dan de geur van een bloemenhof. Want allen angst was uit zijn hert, Barbara zou heur lichtje krijgen en de winter zou zoet zijn en vredig, een hemel over zijn werkende handen gehangen.

'Brandt het nog? vroeg Van Loo.

Ja't!' lachte Pauwke! 'Hij kan er ni meer aan! En zoo gemakkelijk dat gaat! Waarom hebde daar toch ni vroeger aan gedacht!'

'Vraagt'al op!' zei Van Loo. 'Waarom dit en waarom dat?'

'W'hebbe het toch nog,' grommelde Zidorke tevreden.

Tusschen lage werkmanshuizekens waar licht in was en geluid van stemmen, en dan de Leuvensche poort onderdoor kwamen ze eindelijk de stad binnen, die rammelde en schudde onder de windrukken. De straten glommen nat in 't pinkende schijnsel der roode hoek-lantaarns en de ijzeren uithangberden en de beluiken aan de vensters kletterden en ploften als trommelden er honderd vuisten op. Geen levende ziel was er te zien.

'We zijn er toch geraakt!' juichte Van Loo.

Pauwke wilde 't lanteernken van onder zijn jas halen, maar Van Loo wees hem op al de trekgaten waar ze voorbij moesten. 't Kluizepleintje en de Nieuwstraat en daar en nog. 'Knoopt er liever uwe frak goed over toe en sluit het goed af langs onder! Want hier is 't ergste!'

Pauwke vond dat Van Loo gelijk had en hij deed het.

Zoo kwamen ze langs de kaai en 't klotsende water thuis en stonden daar dan in de keuken bij Pauwke, glimmend van den regen en met roode, verwaaide gezichten die voldaan glimlachten tegen de lamp op de tafel.

Barbara sloeg verward de handen saam als ze hun zag: 'Door zoo e'weer? Wel Heere toch!'

Sander schoof stoelen bij: ‘Zit neer Zidorke!’ zei hij. ‘Zit neer, Va'Loo. Wacht 'k haal e stoopke bier. Dat zal deugd doen!’

‘Ja, door zoo e'weer!’ zei Van Loo. ‘Mijnen asem ben ik kwijt, maar -’ en hij pinkte fier naar 't pak dat puilde onder Pauwke's vracht, ‘dat hebbe we bij Berbke!’

‘'t Lichtje?’ vroeg ze nieuwsgierig, een blijde lach opende haar oogen en haar mond. ‘Hebde 't toch bij? En door zoo e'weer?’

Voldaan zette Pauwke zijn mispelaar in den hoek der schapraai, schoof den draagriem van zijn kofferken wat hooger, knoopte traagzaam zijn frak open en liet het koperen lantaarnken zien. Barbara keek ontzet naar Pauwke, sloeg de handen voor 't gezicht en gebroken viel ze op een stoel, waar ze in hartstochtelijk snikken losbrak. ‘'t Is uit! 't Is uit!’ gilde ze. ‘'t Mag ni zijn! God sta mij bij!’

Met verpafte gezichten keken de drie oude mannen elkander aan en hun asem stond stil in hun mond.

‘En aan de Leuvensche poort brandde het nog!’ zei Van Loo met bevende stem, tegen Zidorke.

‘Ja!’ zei Pauwke. Hij kwam toen ineens naar Barbara. ‘'t Is niks, Barbke, 'k haal er een ander. Dees week nog. Ge moet daarvoor niet schreeuwen!’...

‘Wat is dat hier nu?’ vroeg Sander, die met den bierstoop uit den kelder kwam en niets begreep.

De Loting.

Dagen, weken achtereen was het een echt hondenweer geweest, met regen, sneeuw en hagel en wind, alles ondereen en zonder ophouden, geenen winter gewijs.

Maar zie, op den avond vóór dezen dag was dat eeuwig gehuil, gekletter en geplets zoo al met een keer stil gevallen en uit den grijzen hemel, met in het Westen een smalle spleet waardoor een geel licht over de kleine stad kwam gevaren, zeeg er een fijne, zoete luwte. 't Deed deugd aan 't hart de zwarte, nat-glimmende boomen in de tuinen en langs de kaaien, eindelijk weer eens stil en roerloos te zien,

en de waterplaskes en den spiegel der Nethe waarin de oude huizen en de bemoste brugskens hun avondlijke kleuren verinnigd te droomen legden, zonder rimpel of plooi.

‘'t Wordt nog goe'weer voor de loting!’ zei Pauwke en met den kraag omhoog en 't groene mutsken diep over de ooren - omwille van zijn zieke borst - waagde hij het eens zijn kop over de half-deur te steken en 't weer te rieken en te proeven.

En nu, den morgen van de loting, was de hemel schoongeveegd en van een diepe, blauwe lente-kleur, lijk van een Lievevrouwenmantel, vertoonend een nieuw, schitterend zonneken en hier en daar, op afstand, een bol, vast wolksken van zilver en perlemoer dat op zijn zeven gemakken overzeilde. De natte, blauw en geel uitgeslagen gevelen, de oude, roode daken en de bemoste boomen in de tuinen glansden en lachten daaronder lijk vernieuwd, de lucht hing vol jongblij gerucht van vogelen en de klokskens in de blinkende torens van kerk of klooster, hadden een nieuwen, opgewektfeestelijken klank.

Als Pauwke dat allemaal zag en hoorde van achter de opgeheven gordijntjes moest hij zich niet lang bezinnen.

‘'k Gaan mee! 'k Gaan mee!’ besloot hij. ‘'k Ben genezen!’ En in zijn zondagsch kostuum en zijn leerzen aan kwam hij beneden in de keuken.

Barbara bekeek hem verbaasd aan.

‘'k Gaan mee!’ zei hij. ‘Zoo e'weer en ni'mee naar 't miske gaan, speciaal doen lezen voor Sander zijnen nummero! Da'kan toch ni, Barbke! Zijt blij dat ik mijn plicht kan doen voor den jongen!’

‘Ge weet toch wel da'ge ni buiten moogt van Meneer Doktoor,’ dwong Barbara heur eigen nog te zeggen, alhoewel ze innerlijk verheugd was dat hij mee ging en moeilijk den glimlach van voldaanheid bedwingen kon die in heur oogen speelde.

‘Niks aan te doen!’ zei Pauwke beslist. ‘'k Kan mijn plicht doen en 'k zal ze doen.’

Rap haalde ze zijn mantelfrak, zijn sjerp en zijn hoed en ze pakte hem warm in. Sander kwam weldra ook beneden, Barbara sloeg heuren kapmantel om, dekte de stoof op en keek nog eens naar 't heilig lichtje op de schapraai en dan

trokken ze op naar 't Begijnhof, waar 't miske zou gelezen worden.

De frissche morgenlucht deed deugd aan Pauwke, en al die zon, versche kleuren en jong leven van vliegende vogelen, 't vernieuwde hem tot in 't kenneken van zijn ziel. Maar 't blijste was hij omdat hij mee naar 't misken kon en nog een laatste keer zijn devotie doen voor Sander. Dat had hij gisteren niet kunnen peinzen!...

En daarmee kon hij nu opeens al de mizerie van den winter gemakkelijker vergeten en lachen om de deugd der komende dagen!

't Was anders wat te zeggen geweest dezen winter, met die valling en dat nat, pijnlijk geratel in zijn borstkast. 't Was begonnen iets voor Allerheiligen en weken aan een stuk was hij op zijn slaapkamerken moeten blijven, met als eenige verandering tegen dat het weer beterde een reiske van zijn bed naar 't zetelke bij de stoof. Zijn beenen, zijn armen en zijn handen waren er voos van geworden, voos lijk een ouwe raap.

Twee, drie keeren, als 't bizonder goed gesteld was daar van binnen, had de doktoor hem naar zijn werk terug laten gaan. Maar dat was nooit voor lang geweest. 't Altaarke was er mee in den steek gebleven en alleen den Jezus der Geeseling en een apostelke of twee, drie had hij kunnen afmaken. Gelukkig dat er geen haast bij was, want Mijnheer Pastoor van 't Begijnhof had bijlange nog 't geld ni bijeen ervoor.

Nu was hij bezig aan Sint-Jan, den lieveling van Onzen-Lieven-Heer, en die werkte plezant.

Over de Vischmarkt, langs 't nauwe Lanteernstraatje en de Gevangenepoort onderdoor geraakten ze op 't Begijnhof, waarvan het klokske klepte voor de mis. Ze gingen er te communie, hoorden devotielijk het misken en innerlijk verheugd en gerustgesteld kwamen ze de kerk uit.

Eenige begijntjes en ook Mijnheer Pastoor kwamen naar hun toe, wenschten Sander veel geluk en Pauwken ook omdat hij nu beter was.

‘Hewel jonge? Wat nummerke peinsd'er uit te halen? Den hoogste toch?’ vroeg Begijntje-kosteresse lachend.

‘Da' weet ik ni! Da' moete aan onze Vader vrage, die hee't er voor gezorgd!’ lachte Sander terug.

‘Zij gerust, Zuster! Onze-Lievrouwken zal daar voor wel zorgen!’ zei Pauwke geruststellend.

‘Da's 't beste, Pauwke!’ zei de Pastoor en hij knikte beteekenisvol tegen Barbara, die niets zei en weg wilde.

Ze namen afscheid en trokken terug naar huis. De stad rumoerde nu van velerlei geruchten lijk op een kermisdag, boerensjeezen met hinnikende, driftige paarden deden de ruiten rinkelen, muziek van harmonica en trompet en fluit weerklonk, de straten liepen vol menschen, en walmende karrekens haastten zich naar de Groote-Markt, waar blauwe smoutebolkramen 't grijze stadhuis omgaven, hoofden-van-Jut knalden en liedjeszangers hun bont-beschilderde doeken hadden opengespannen.

Veel erger nog dan gewoonlijk voelde Pauwke zich ongemakkelijk tusschen al dat volk en duizendstemmig geroezemoes. ‘Komt toch wat rapper!’ spoorde hij Barbara en Sander telkens aan en hij hijgde van 't rap loopen.

Aan de Hooge Brug liepen ze op een heele bende boerenlotelingen, gearmd tot een lange rij en met bont-papieren wimpels en rozen op hun hoedjes, hun schouders en hun jas. Achter een roodneuzigen vent met een dreunende harmonica, sprongen ze lijk bezetenen en tierden een zot lotelingsliedje.

Pauwke liet een bange zucht als hij dat zag en schudde meewarig het hoofd: ‘Hoe is 't Gods mogelijk! Op zoo'nen dag! En dan zijn ze kwaad da ze'er in loten!’ 't Stemde hem triestig en zinnend en, den kop op de borst, liep hij aan Barbara's arm verder.

Maar thuis in de gezellige keuken aan de koffietafel waar een zonnearm over speelde die het korentebrood en de boterkoeken smakelijk kleuren liet op 't rood-en-witte ammelaken, steeg stillekens aan de goede stemming weer over zijn hart en de lach kwam terug in zijn baard hangen.

‘'k Heb toch mijn plicht kunnen doen!’ zei hij voldaan. ‘Nu zal Ons-Lievrouwke zekers helpen!’ En overloopende van vertrouwen begon hij lotelingsverhalen te vertellen en hoe ze iederen keer geholpen had.

Sander luisterde glimlachend en Barbara zat te dubben de handen slap in den schoot en 't wit gezicht neerewaarts.

Zoo rammelde het kwart voor negen en Sander moest weg.

Met bevende lippen en binst heur de tranen langs de

kaken leekten wenschte ze hem veel geluk, kuste hem wild op bei zijn kaken en viel toen snikkend op de knieën, den voorschoot voor het gezicht, vóór de schapraai waarop het Spaansche-Lievevrouwken met het heilig-lichtje ervoor zoet glimlachte.

Sander was er door gepakt en hij werd rood als vuur. ‘Den hoogste Peetje! Vader heeft er immers voor gezorgd!’ riep hij ineens lachend uit, duwde brutaal zijn hoedje op zijn kop en trok het gangsken in, achterna geloopen door Pauwke.

‘Voor de hand pakke! zulle jonge! En...’

‘Ja, Vader!’ En daarmee was hij de straat op en antwoordde met kwinkslagen op de geburen die over hun halfdeurken hingen om de lotelingen te zien.

Zuchtend slenterde Pauwke nog eens tot in de keuken waar Barbara nog steeds snikkend geknield lag en trok toen naar boven om zijn werkendaagsch dingen aan te doen en voort te snijen aan 't beeldeken van Sint-Jan.

‘Gij hebt vertrouwen gehad in Ons-Heer, ni-waar?’ zet hij. ‘Maakt dat Barbara er evenveel krijgt als ik, groote Heilige!’ bad hij.

Vertrouwen had hij altijd gehad, alhoewel zijn leven vol structies en tegenslag, ziektens en dooden was geweest, veel te veel voor 't paart van een mensch. Zijn vrouw had vijf jaar ziek gelegen met een sleepende, pijnlijke ziekte om dan ten laatste toch te sterven, zes fleurige kinderen, blonde en blozende dikzakskes, waren hem door de mazelen en de hersenziekte ontrukt, maar dat was allemaal met verduldigheid gedragen geweest.

En nu was zijn ziekte weer achter den rug en 't schoon weer hing in de lucht, - want Februari moest zijn vijf schoone dagen nog geven - en straks zou Sander hier thuis zijn met zijne goeie nummero, en zacht-handig en vol liefde sneed hij voort aan de lange, krullende haren die het fijne, open jongens-gezicht van den heilige moesten omhangen.

Buiten op straat was het nu wat stiller geworden, want de loters waren nu binnen en al 't volk was op de Groote-Markt.

Maar met het verglijden der uren en half-uurkens, door den beiaard in den hoogen Sint-Gommarus-toren blijzaam over de roode daken uitgesprenkeld, steeg het rumoer opnieuw, loopers draafden met het nieuws van den uitslag naar

huis, er was geween en gelamenteer van wijven en de harmonica's en 't brallend gezang wandelde weer door straten.

Een bende boeren trok zingend onder 't venster voorbij en uit heesche kelen, op maat der stampende genagelde boerenleerzen op de kasseitjes, schraapte het valsch en zonder voois:

> Oem nijgen ure trok ik al oep,
> Oem te lote veur den troep,
> En 'k stak mijn handeke
> Al in da' mandeke,
> Twee-honderd-dertig is da ni genoeg!
> O! o! o! Mieke Pijpekop
> 'k Ben er uitgelot
> En 'k weur' giene piot!....

Pauwke hoorde ze de brug over zwenken en 't vuile liedje stierf er uit tusschen de huizen. ‘Hoe 't Gods mogelijk is!’ zuchtte hij en zei een schietgebed alsof hij had hooren vloeken.

't Rammelde elf uur. ‘Nu moete ze aan de V's zijn’ peinsde Pauwke. ‘Sander komt vóór Flup Va'Loo...’ Hij wilde eens naar 't venster gaan om te zien of er nog niets was, maar hij bedwong zich en bleef kalm zitten, boog terug het hoofd over zijnen Sint-Jan en werkte verder zijn haar open.

Plots klepten er rappe voeten op straat naderbij en menschen riepen nieuwsgierig: ‘Pol, voor wie is 't?’

Een hijgende jongensstem riep kwaad terug: ‘Laat me deur!... voor Pauwke!’

Pauwke's hoofd snokte omhoog en glimlachend, de oogen naar buiten in de boomen, luisterde hij naar wat verder zou geroepen worden. 't Was Polleke van Va'Loo die nieuws bracht, hoorde hij, en 't was voor hem.

Onwillens fluisterde Pauwke ‘Jezus, Maria, Jozef, sta me bij!’ en greep met de linkerhand naar zijn hart dat te bonzen begon.

‘Pauwke! Pauwke!... Barbraa!... negen-en-zeventig! Top erin, ullie Sander!’

Ai mij! zei Pauwke. Zijn hoofd snokte neer alsof hij er nen zwaren klop op kreeg. Alles begon te draaien rond hem en hij moest zich aan de werkbank vast-klampen om niet van zijn stoelken te rollen.

Rap lijk de weerlicht en zonder dat hij begreep wat of hoe, vloog het leven van den anderen Sander voor zijn oogen en een groote schrik lei zich lijk een koud gewicht op zijn hart. Zijn lippen begonnen te beven, zijn oogen groeiden wijd open, ontzet als zag hij den duivel, en koud zweet parelde op 't perkament van zijn voorhoofd. ‘Heere! Heere! Wat doede nu...?’ stamelde hij...

‘Maar dat kan toch niet! Dát kan toch niet!’ zei hij in een plots verzet. ‘Heere, zie... als het zóó zijn moet... doe 't het beste... Daar staat 't altaarke. Twee jaar werk zal 't worde. 'k Geef het voorniet aan de Begijnenkerk... Maar Heere! bewaart hem dan!... Ge moet hem bewaren...’

En verteederd begon hij te weenen dat de tranen in zijn ouden witten baard leekten...

Onder hem in de keuken hoorde hij door zijn verwarring heen, stemmen van geburen die binnengeloopen kwamen en Barbara die wanhopig huilde.

Toen vaagde hij de tranen af en ging haastig naar beneden.

ANTOON THIRY.

(Slot volgt).

Verzen.

Troostgezegden.

I.

Wanneer het nacht gaat worden, goeden nacht -
de dag heeft ons z'n rijke vreugd gegeven
welker herinnering dit late leven
en dezen eenzame het leed verzacht -

wij hebben ons te vaak samen gedacht,
in één gedachte bij elkaer verbleven,
dan dat wij voor dit afscheid zouden beven,
bang voor de eenzaamheid van dezen nacht....

Goe nacht: wij gaan tesaem dezelfde wegen,
al schijnen w'in dees donkerte alleen
en wordt er van ons beide nu gezwegen

al gaan we stil en voor onszelve heen,
goe nacht: wij gingen dikwijls zoo, verlegen
wijl wij geen woord te zeggen wisten, geen....

II.

Wij hebben ons in stilte uitgesproken
als wij geen woord meer wisten, en het woord
dat wij samen het laatst hadden gebroken
nu aan dees zelfde stilte toebehoort

en heeft zich toegevouwen en geloken
is heur geluid in dit geluidloos oord
en tusschen heure bladers weggedoken
heur zeggen en heur zachten zin verloor 't....

En nu ons lijfs-nabijzijn ons ontgaat,
zich in dees donkerten nu af gaat keeren
en in de nacht heur oogen-thuis verlaat

- ik weet dat gij nog altijd naast me gaat
en tot mijns oogs verlangen weer zult keeren
wanneer de eerste vogel morgen slaat....

1918.

Onafwendbaar.

Ziet, ziet dit wisslend spel van kome' en gaan,
dit spelen met het doen en de gedachte,
een strak verscheiden en een aarzlend wachten,
in wijd verlangen voor u open staan....

- verschuilen willen wij ons achter waan
en willen van elkander wij wegtrachten,
wij willen enkelt gaan door verre nachten
tusschen de boomen door van 'n sombre laan -

maar daar is deemstering in het verschiet
van oogen die dit van elkaer niet doogen
en komen naar elkander toegetogen
om saem te zijn in dit en elk verdriet

o ziet hoe zij zich tot elkander bogen
en hen de schaduwe des nachts verliet....

1919.

Gedenken.

Over het bezige van mijne handen
is weer de nacht gevallen: na en ver
is mij de zekerheid van ééne ster
- leeg en bevreemdend zijn de lage landen

waarheen de oude weemoed mij verbande,
geen lamp bleef branden in een klein venster
van veiligheid en hoop en geen genster
glimt in 't begeven dezer duistre wanden....

Eén ster: nu ben ik naar het licht gered
van mijner droomen glinsterend vermoeden,
een glanzende rivier die is gebed
in banen van het smartelijkst verbloeden
- in vage donkerten het blinkend wed
van wateren, inzichtige en goede....

1921.

JOHAN HUIJTS.

Waarom vindt de stem...

Waarom vindt de stem, die fluistert,
zelden iemand, die haar hoort,
en haar weggestorven woord
nooit een hart, dat luistert;

spiegelt in het vluchtig lichten
niemands oog een ander klaar,
scheemren zóó ver van elkaar
aller aangezichten?

Die wij 't dichtste bij ons zagen
in den vroeg verdroomden waan,
zien wij zwijgend van ons gaan
bij den klim der dagen;

vreemden elk voor ieder ander,
schuw verbergend in het zwart
onzer schaduw 't wondbaar hart,
gaan wij langs elkander.

Werden dan zoovele talen,
als er zielen zijn, gesticht?
Zijn wij dan niet van één licht
de gelijke stralen?

Zijn wij maar uiteengestoven
vonken van éénzelfde vuur,
die voor 't naadrend nachtlijk uur
ongezien verdooven?

HERMAN LYSEN.

'T was niet de kroon...

't Was niet de kroon van gouden smeedwerk blinkend,
En met gesteenten rijkelijk gesmukt,
Die men den jongling in de knieën zinkend
Op 't Iokkend-glanzend voorhoofd heeft gedrukt.

't Was slechts de eenvoudge helm der legerknechten
Waarop wel menig zwaard bezwijken kon
En die hij 's avonds dorstig na gevechten
Zou onderdomplen in een koele bron...

't Was slechts de helm - die hij in later jaren
Ter zijde legde toen ook kronen-glans
Voor hem verbleekte en eeuwig-frissche blaren
Zich om zijn voorhoofd voegden tot een kráns.

J.J. VAN GEUNS.

Mousa Philosophos.

Om het Beste Leven.[1)]

Een beoefenaar van het Chineesch verhaalde eens van de vrome aandacht, waarmee de leerling de teekens in de geschriften der oude Wijzen bepeinst. Hij staart ze aan, die gewijde lijnen en vegen; telkens beseft hij een symbool in harmonische verweving met andere; steeds méér omvangt hem een hoogere stemming, en hij voelt zich wegvloeien in een bovenaardschen droom van niettemin nederige verrukking, één wordend met den heiligen Meester en het onzienlijke: die opgang in het ontastbare is voor hem het *begrijpen*. - Zóó wil het de Oostersche wijsheid.

Den Plato-minnaar is zoo iets niet geheel onbekend; ook hij kan staren, en lang, op gewijde teekens: *aletheia*, *kalon*, *agathon*, - waar, schoon, goed -, en de vrome verrukking proeven, en als de oude Wijze hem van de opstijging naar het Schoone verhaalt, van de aanschouwing der eeuwige

1) Hoewel hij in dit opstel zekere punten en lijnen van Plato's *Philebus* behandeld heeft, en zelfs met de hoop den lezer van dat werk van eenigen dienst te zijn, moet de schrijver verklaren, dat zijn overzicht zeer vrij van opvatting is, lang niet alle motieven van het dialoog aanraakt, eigen voordracht, opvatting en kritiek in het verslag brengt, en ook andere werken van Plato gebruikt. In het slot zal de oudheidkundige lezer een plaats van Euripides herkennen.

De schrijver maakt tevens opmerkzaam op een beschouwing over de leer van het Hoogste Goed bij Plato en andere denkers, verschenen in het *T. van Wijsbegeerte* (XII, 404; 1918) van Dr. H.F. de Graaf.
Over het lastige brok van *grens* en *onbegrensdheid* geeft schrijver dezes zelf een verhandeling in het T.v.W.

waarheden, en van het ‘aan gene zijde des Zijns’, zorgt hij wel door zijn eigen gevoel den leerling mede te voeren naar hoogere stemming. Toch, déze oude Meester is heraut van het Westersche denken, en met die opstijging acht hij niet alles afgedaan, noch het *begrijpen* volledig gesticht. Wat de vrome verrukking u aan besef geven mocht, aanvaarden zult ge het niet als een blijvend goed, zoolang ge het niet met alle kracht van *redeneeren* bevestigd hebt; begin met iets van gewijd besef, en eindig met de groote verrukking, doch tusschen dat begin en dat einde ligt de onvermijdbare band van het *betoog*, dat èn begin èn einde rechtvaardigen moet en u leeren, hoe de eerste stem een waarachtige profetie was: dàn moogt ge opgaan met gansch uw ziel in de wereld van dat andere schoone teeken: *Mousa Philosophos*, de Godin, die niet enkel door hoog besef, doch ook door macht van redeneeren waarzegt, en altijd edel is.

Zoo wilde het de oude Meester zijn gansche leven door, en zóó ook dus in een zijner laatste en zwaarste geschriften, waarin hij wederom *waar* en *schoon* en *goed* den leerling voor oogen hield, doch aan het slot en niet in het begin als luisterrijk loon voor den arbeid het heilige teeken *Mousa Philosophos* bracht.

I.

Er zijn oude namen genoeg voor leering in wijsheid van leven. Epicuristen, Stoïcijnen, - wie spreekt er niet van? Pythagoras werd als theosoof weder óók vermaard, en Diogenes was al lang de overtuigde apostel van armoê en zelfstandigheid in armoê. Heraclitus de kniezer, en Democritus de lacher, - karikaturen zijn het, doch *iets* van de wijsheid der ware denkers drong toch met die namen door, en Sokrates is nog altijd de held, wiens manlijk en deugdzaam bestaan, al schreef hij geen woord, een lateren vrome deed uitroepen: heilige Sokrates, bid voor ons!

Maar hoe komt het, dat van den meest gezegende der schrijvende oude leeraars in levenswijsheid zoo weinig gerucht in de beschaafde leekenwereld doordrong? O zeker, de formule *platonische liefde* werd een bezit van allen, en enkelen hoorden wellicht van zijn *onsterfelijkheidsleer* en

van den *ideaalstaat*, en die woorden hoorend denken zij wellicht aan de leer van een dichterlijken zwakkeling, die in schoone woorden misschien, maar dan toch zonder dwang van betoog en wereldkennis de ontvluchting uit de rijke zinnen-werkelijkheid predikte en het ware leven van den mensch naar het schemerige land der *ideeën* verdreef.

Zonderling voorwaar! Van geen der oude wijzen kwam het woord gaaf, in alle heerlijkheid en luister, tot ons, dan juist van hèm, en er drong van door: haast enkel de platonische liefde, en dan niet eenmaal met al den rijkdom van den schenker, - want wie denkt er bij aan de opstijging tot het ware en schoone, aan den plicht om uit de zielegemeenschap *daden* te winnen, schoone en heilrijke gedachten en lessen althans?

Hoe kwam het zoo te gaan? Geeft niemand meer aandacht aan die geschriften; beteekenen zij zoo weinig buiten een zekere poëtische waarde; is de voeling met de werkelijkheid zoo zwak en de redeneering zoo vaag en slap? De Platominnaar lacht, als hij zoo iets hoort, maar misschien moet *hij* zelfs tevreê zijn met de ‘platonische liefde’ als bezinksel der heilige geschriften voor den leek, dat althans met een *iets* van waarheid den grooten meester eert, terwijl het toch ook vooral Plato's werk is, zoo de naam van Sokrates nog groot is in de landen der beschaving; te meer ook, wijl méér dan het eerst zoo lijkt van Plato's levensleer met de daad ook aanvaard werd.

Hier is al iets van verklaring. Meer van die leer dan menigeen denkt, werd feit. Niet enkel in kloosters, maar zoovelen als er houden van studeeren en hun leven daaraan wijden; allen, die in hun jeugd of later het genoegen van geestelijken arbeid meer of minder erkenden en dat hooger stelden dan de zwelgerij in zinlijke lusten, - in die allen is de platonische levensleer met meer of minder kracht overgegaan; en al ware het voor hen een weelde om hun neiging bij den Meester zelf bezongen en met redenen verdedigd te zien; al kunnen zij die neiging met de geschriften sterken, zij behoeven niet meer van hem zelf te leeren, wat, mede door zijn invloed, in de beschaving aan iedereen aangeboden wordt: wat eenmaal met zwaren strijd te veroveren viel, het is thans gemeen goed, - ten minste voor een groot deel.

Maar hoe moest hij er niet voor vechten! Hoe noest was hij van den ochtend tot den avond van zijn leven werkzaam aan het *ware goed* voor den mensch, dat hij niet alleen beseffen en verheerlijken wilde met lofzang, doch bestendigen met macht van redeneerkunde en zooveel hij vernemen kon van natuurkennis, altijd door worstelend, en zijn lezer dwingend de vondst niet mede te grijpen, zonder dat hij ook aan de worsteling deel nam.

Hier is een tweede verklaring. Plato vergt geweldig veel van den lezer, niet alleen door zijn hooge zedelijke eischen, doch ook door wat hij van den geest verlangt; zijn levensleer vraagt u een uitgave van zwaar denken, waarin niet een ieder lust heeft en die jaren van inspanning vordert; zijn strijd om het Hoogste Goed meemakend, wordt men zelve grijs: wat nut heeft die strijd voor hem, die met de kennis van het Beste Leven zijn eigen leven aanvangen wil?

En dat alles voor een winst, die nu voor het grijpen ligt, waar Plato's vondst in de algemeene beschaving doordrong met veel van haar eigen glorie. Maar hij zelf begroette en verheerlijkte ze als een schoone verovering van edel verlangen en onvermoeiden strijd beiden, en tooide ze tot een schat, zoo luisterrijk, dat het ons moeite kost in hààr het ons zoo wel bekende dadelijk te herkennen, terwijl wij ten slotte er méér in erkennen moeten dàn dat bekende, want het Beste Leven is niet enkel dat van den studeerenden man, doch óók van den kluizenaar, en óók, en het meest wellicht, van den edelen denker, die tot welzijn der menschheid ook handelend optreedt. De vondst ging verder dan wat gemeen goed werd, en stelde zich zelf met recht onder het patronaat van de edele Vrouwe, de *Mousa Philosophos*.

Het heilige teeken straalt geheel aan het eind van een der minst gelezen geschriften, dat, weinig gelezen als het is, niettemin voor Plato zelven zeer belangrijk moet geweest zijn: de *Philebus*.

De *Philebus!* De gymnasiast zal dien naam niet ontvluchten, want hij kreeg hem wel nooit te hooren, maar voor menigen dokter in de letteren klinkt hij als een schrikbeeld, en in zijn studententijd schuwde hij den klank met een afgrijzen, alleen verzacht door de gedachte, dat de professor hem over *dien* dialoog zeker wel niet examineeren zou.

Het is zeer moeilijk dit geschrift, - de oudheid klaagde daar al over -, en heeft weinig van de schoone lyrische uitvallen en het dramatische spel, dat andere zware dialogen niettemin aantrekkelijk maakt. Toch ontbreken zij niet geheel, en het proza bleef levendig; vaak is het zelfs van een losheid, die helaas ook den ouden lezers blijkbaar veel moeite gaf en de handschriften benadeelde. Doch ook de dramatiek ontbreekt er niet geheel in, al doet de voornaamste medespreker van Sokrates meestal niet veel meer dan den ouden prater tot nader verklaring aansporen, waar veelal reden genoeg toe is; toch ontbreekt de dramatiek niet geheel, met haar tegenstelling van *Philebos* zelven, die te lui is om zijn eigen leer te verdedigen, en den meer ijverigen *Protarchos*, waarlijk geen onwillig jonkman, die in den aanvang vooral nog wel flink uit den hoek komt, al wordt hij later - en de moderne lezer kan zich dat best begrijpen - vooral ja-broêr, te suf gemaakt wellicht door het geweldige redeneeren, dat hij zelf had uitgelokt. De tegenstelling van den gemakzuchtigen genotsman Philebos en zijn aanvankelijk nog wel strijdlustigen kameraad Protarchos is met smaak en humor gegeven; herhaaldelijk slaat dit motief weer door, genoeg om ons sympathie te schenken voor dien braven jonkman, die Sokrates uitdaagde en dwong tot betoog, en met zooveel goeden wil in den beginne luisterde en meesprak, doch gaandeweg blijkbaar de kracht zich voelde ontzinken en maar *ja* en *amen* speelde, tevreê zoo hij althans de redeneering zoowat volgen kon en telkens toelichting uitlokken. De arme; hij was niet geheel vreemd aan de *Mousa Philosophos*, doch op zóóveel weerwerk van haar priester had hij toch wel niet gerekend, toen hij hem in het krijt riep; wij hebben sympathie voor hem, en denken er gaarne over na, hoe Protarchos, toen hij den priester had moeten ontslaan, in na-peinzen achterbleef, en trachtte nog eens op te halen en zich goed in te prenten, wat hij gehoord had; wij gelooven zelfs, het hem gunnend, dat de Godin zelf, om zijn ìjver met hem begaan, hem helpen wilde, en hij haar hoorde spreken, zooals men het verwachten mag van hààr, wier ziel in het heilige teeken *Mousa Philosophos* gegeven is.

II.

De hooge Vrouwe dan treedt vóór hem en begint:

‘Protarchos! Vriend en slaaf van Philebos, beter waart ge dan uw heer en vriend, en ge durfdet het aan mijn priester tot waarzegging te brengen, tot die waarzegging, welke ik hem zìjn gansche leven lang veroorloofde, de waarzegging met redeneeren! Ge zwoert, dat gij en uw schaar van kameraads hem niet zoudt laten gaan, vóór hij de leer van uw vriend met redeneeren onderzocht had, en ge wist wellicht niet wat ge opriept, maar uw eed, dien hieldt ge, en ge bleeft waken althans, terwijl Philebos zelve al gauw in den dut kwam; uw trouw vraagt loon: ik geef het u, nu ik zelve het gesprek mèt u zal nagaan, dat ge beslissen kunt of uw *ja* - in verbijstering en moeheid gaaft ge het wellicht - inderdaad bindend voor u zijn moet. Wilt ge?’

Zoo spreekt de edele Godin en zij gaat tot den niet onwilligen hoorder voort:

‘Welke keuze, Protarchos, werd in den aanvang gesteld -, bedenk het nog eens wèl! Zij klonk in de vraag: waarin is het ware Goed en het Beste Leven voor den mensch te vinden, in *Genot* of in *Denken?*’ - en erken het terstond maar ronduit: Philebos, uw heer en vriend, die het *genot* als doel koos, dacht vooral om het genot van lijf en zinnen, weinig om genoegen voor geest en ziel en nagenoeg niet om de fijnste en hoogste genietingen van het *denken*. Erken het: Aphrodite noemde hij zijn godin, en op de dieren beriep hij zich, wier drift hen het lijfsgenot doet najagen, en dus zegt zijn leer, oprecht sprekend: ‘in lijfsgenot, en vooral dat der minne van lijf, is het ware Goed,’ en zij noemde dat zelfs het éénige Goed voor alle menschen. *Die* leer meende Philebos, en tegen háár ging het verzet van mijn priester, van wien ge wel nooit iets anders dan een strijd voor het Denken verwacht hadt.

‘O Protarchos, wakkere jonkman, in wat een zee van teleurstelling wierpt ge u zelf met uw eed. Mijn priester moest en zou redeneering geven, zwoert ge, maar ge waart er van overtuigd, die redeneering kon niet anders zijn dan deugdzame welsprekendheid, waarvan ge u niets aantrekt, of anders

een zoo buitenmatige opzweeping van het denk-genoegen boven alle menschelijkheid, dat zóó betoogen een nederlaag erkennen was. O, o, hoe liept ge er in! Want mijn priester onthield ze u, die deugdzame welsprekendheid en hij bracht er u niet mee in den slaap, dien uw vriend ook van het redeneeren aannam, en al aanstonds trad hij u nader met de toestemming, dat ook *zijn* leven het niet geheel zonder zingenot doen kon: een menschelijk leven wilde ook *hij*, en dáárop ging het redeneeren, dat ge u zelf over het hoofd bracht, is het niet zoo, Protarchos?'

De jonkman knikt, en de hooge Vrouwe gaat verder:

'Overweeg wederom dat Philebos een leven van enkel lijfsgenot stelt, en vooral van dat der min, dat hem krampen zelfs geeft en doet opspringen; dat alle kleuren, alle houdingen, alle hijgingen over hem jaagt en hem schrikken doet en gillen; dàt genot, waarin hij zich waant te sterven zelfs, en dàt toch jaagt hij na en dàt verklaart hij tot het hoogste des levens en dáárin het hoogste geluk. Overweeg dat wederom, Protarchos, om te erkennen: mijn priester redeneerde eerlijk en juist, toen hij uw leven bond aan die *felle* genietingen, vragend of alleen een bestaan met zulk genot vooral goed en bereikbaar was.

'Dat mocht en moest hij doen, en hoe toegefelijk was hij - en hij moest het zijn - door ook *zijn* leven dadelijk tot een *gemengd* leven te verklaren, zooals *gij* al dadelijk éénig denken in het ùwe toelaten moest, - want wat ware Philebos' lot zonder eenige herinnering aan vroeger beleefd genot, als hij niet eenmaal zou kunnen zeggen: wat ik nu ondervind is geluk en genieten? Toegefelijk was hij toen, en spoedig daarna weer, toen hij u mildelijk een *stelsel* van genot-soorten bespaarde, en af en toe maar op de gis een soort beet greep; dankbaar zijt ge hem zeker daarvoor nòg, al moest ge veel ander zwaars terstond tòch torschen.

'Ge fronst het voorhoofd en zucht, Protarchos! Wat deedt ge ook mijn priester uitdagen! Van het *Een-en-Veel* en de gansche stelseljacht naar de soorten van Genot werdt ge ontslagen, maar dat zware van *grens* en *onbegrensd* mocht hij u niet onthouden, en nòg doet de herinnering u zuchten! Goed, ook ik wil u niet afschrikken, en dàt zware mag nog even wachten, al werd het door u zelf opgeroepen; even althans.

‘Maar erken nù toch reeds, zuchtende jonkman, dat mijn priester goed greep, toen hij niet het genot der minne zelve terstond besprak om dàt aan te vallen, maar dat van spijs en drank. Als een goed schoolmeester deed hij toen, die zijn leering aan een helder en krachtig voorbeeld verbindt. Bij dorst is het toch wel even duidelijk als bij honger, hoe het lijf *leeg* is - denk vooral aan *fellen* dorst en *fellen* honger - en het genot optreedt, als het lijf het ontbrekende terugwint door vulling. Aan vulling nu gaat noodwendig leeg-zijn vooraf, Protarchos, en noodwendig dus ook aan het genot een *leed*; voor *die* genietingen faalt Philebos' leer dus al dadelijk: een leven van enkel fel genot is dus hierin ook in de gedachte *niet* bereikbaar, want ge kunt het niet hebben zonder fel leed.

‘Dat is toch geen deugdzame welsprekendheid, noch boven den mensch uitvliegende dichterij, maar eenvoudig geredeneer, zooals gij zelf het verlangdet, Protarchos. En ga nu zelf na, of bij den minne-hartstocht ook aan het felle genot niet een kwellend fel verlangen, een pijnlijk begeeren voorafgaat, en ge het geluk dier min niet betalen moet met de smart der begeerte. Doe dat, en verwijt het mijn priester niet, zoo hij hier ook van *gemengd* genot sprak; ge zoudt mij teleurstellen, zoo ge nu aankwaamt met: ‘neen, het genot is niet gemengd àls het er is, zoo min als de smart gemengd is, want zij bestaan niet gelijktijdig, en àls zij bestaan, is het eene vrij van het ander; zeg dat nu niet, Protarchos, daar mijn priester, uw leven van geluk en goed in enkel genot onderzoekend, naast ieder genot van u telkens een leed aantoont, en dus zeker het beleven van dat leven van u uit leed en vreugd gemengd is, en bij geen mogelijkheid enkel geluk en wat gij *goed* noemt, kan zijn. Onthoud u van onwaardig gekibbel, en erken daarbij, dat tot zulk een getwist verderop niet eenmaal schijn van recht was, maar mijn priester terstond van *gemengd* genot spreken mocht, waar hij begon over het genot van...

Hier wacht de edele Godin even; glimlachend ziet zij naar den jonkman, en glimlachend hervat zij:

‘Protarchos! Welopgevoede jongeling! Redeneering verlangt ge, en dan toch wel zeker redeneering naar waarheid?

En toch schrikt ge, zoo er waarheid mocht te vinden zijn in het onbetamelijke! Dronkenschap en zwelgerij en overgave aan wellust, daarvan wilt ge hooren, maar voor *jeuken* en *krabben* loopt ge weg? Blijf, welgemanierde Athener, en hoor het woord, dat zich niet schaamt te wroeten in jeuk zelfs en krabben.

Want in dat zeer nederige en onbetamelijke vindt gij toch zeker óók wel *gemengd* genot, en verbijsterend zijn de genietingen daarvan, zeer zeker uit *zoet* en *bitter* gebouwd, en vaak toch doen zij u razen van genot, en altijd maar naar méér verlangen; ja, in die verbijsterende aandoening kunt ge het wezen zien van het geluk der minnedriften, dat ge ondergaan wilt tot ge u meent te voelen sterven, - en toch *die* verlangt ge het meest van allen, dàt gemengd genot. Is het niet of ge naar een ziekte verlangt om gelukkig te zijn? En nu ik van ziekte spreek, - zeg, is het niet inderdaad de ziekte, die úw geluk op het sterkst toont, want niemand verlangt méér een frisschen dronk dan een koortslijder, en niemand wordt er meer door verheugd dan zulk een kranke, en naar uw leer moet dan zulk een zieke de gelukkigste mensch van allen zijn.

En dat zou hij ook, zegt ge wellicht, zoo hij niets anders ware dan een wezen van eerst dorst en later bevrediging. Maar natuurlijk heeft Philebos dàt niet bedoeld, en de redeneering zal mij niet overtuigen, zoo zij uit de ziekten haar besluit winnen wil, want als *gezond* mensch verlangt hij zijn geluk en als gezond mensch wijst hij het aan met zijn leer; “een leven van genot is het ware bestaan.”

Welnu dan, ge vernaamt al, dat ook voor een gezond mensch het leven van genot een leven van smart tevens is, - naar ùw genot althans. Verneem thans mèèr en vèèl meer, Protarchos, want dat *zware*, straks achtergehouden, thans dringt het naar voren, en of ge zucht of niet, verdragen moet ge het, nu ge eenmaal mijn priester tot redeneeren gedwongen hebt, en thans het hem afgeperste met mij herhaalt; het *moet*, doch ik zal het u gemakkelijk maken, en beginnen met wat hij aan het einde verkreeg.’

De Godin wacht weder even, en ernstig gaat zij dan verder, zonder lach en als een schoolmeester met hand en vinger gebarend:

‘Alles stroomt, en volmaakt bestendig is er niets in de zinnenwereld, zelfs niet aan den hemel, al schijnt *Kosmos* met zijn lichten en hun banen en tijden den gewonen man geheel onveranderlijk. Doch de wijze weet beter, maar niettemin erkent hij een groote maat van bestendigheid dààr, en elders een meer en minder aan bestendigheid met overvloed van verschil, zooals de zon bestendiger is dan de eik, de eik dan de rozenstruik en deze struik weder dan de bloem.

Zoo nu is het met het bestendige. Doch dit alles is en blijft midden in een wereld van vaak onstuimige en anders steeds rollende en vloeiende golven van onrust, waaruit het ook geboren werd en in zekeren zin steeds herboren wordt. Van *hitte* spreek ik met die golven, Protarchos, en van *nat* en niet minder van *snel* en *lang* en *groot*: hier begint het zoo zware, en let dus nu goed op.

Hitte kent ge, en ge spreekt van *zeer* heet en *zwak* heet en *méér* heet en *minder* heet, en zoo ook van méér en minder bij nat en snel en lang en groot. Wanneer en waarom doet ge dat vooral? Denk eens - want ik zal wat anders noemen dan mijn priester deed - dat de hemellichten en haar kringen en tijden niet bestendig waren, zooals zij dat eens wellicht ook niet geweest zijn, maar altijd en telkens daarin verschoven; dàn, zoo ge leefdet, zoudt ge zeggen: de maan is nu eens *meer*, dan weer *minder* ver van de aarde en loopt nu eens *meer* dan weer *minder* snel, maar ge zoudt niet telkens met een scherp woord kunnen zeggen of als zegbaar denken: zóó snel juist loopt zij nu en zóó ver juist staat zij nu van ons; ge zoudt niet met een *vast zooveel* telkens het *snel* en het *ver* kunnen merken, want telkens als ge zulk een *zooveel* aangaaft, ware het telkens weer naar een ander vervloeid. Ge zoudt tasten naar woorden, en dan er alleen vinden als *sterk* en *zeer* en *flauw* en *zwak*, alle van het merk *méér* en *minder*. Met dat *meer* en *minder* verborgt ge dan uw verlegenheid over de onbegrensde menigte dier *zooveel's*, die geen van alle een *vast* zooveel zijn in de vloeiende dingen. Nù echter, want de maan en haar kring en haar tijd zijn *wel* bestendig, kunt ge wèl van een vast *zooveel* spreken, of het zegbaar denken, want het altijd wisselende verdween er uit.

En meer omslag verdween tevens. Want in die tijden van onrust der hemellichten, hadt ge niet enkel van *snel* en *ver* en *lang* gesproken, doch ook van *traag* en *dichtbij* en *kort*, en ook *die* hadden hun onbegrensde menigte van vloeiende *zooveel's*; ook *zij* waren een *méér* en *minder*, en zooveel *zooveel's* kondt ge u er niet in denken, of ge mocht er altijd nog wel meer bij droomen. Ge zoudt toen altijd van *paren* van *tegendeelen* spreken, Protarchos, en iedere gedwongen genoot in een paar had telkens een telkens vervloeiend *zooveel*, en telkens was er dan ook een weer telkens vervloeiend *getal*, als *verhouding* tusschen die *zooveels* der genooten, die steeds als het ware elkander bestrijden.

Maar de hemel werd en is bestendig, en *snel* kreeg er voor ieder licht dan een vast *zooveel*, zooals ook *traag*, en *ver* zoo goed als *dichtbij*, en *lang*, zoo goed als *kort*, en uit die twee vaste *zooveel's* werd als vaste verhouding een derde vast *zooveel* geboren met een *getal*, waarin de genooten elkander verdragen, zoolang de hemel bestendig blijft. *Een* vast zooveel, *één* getal, dat de genooten in het paar tot instemming en *evenmaat* brengt, maakt de bestendigheid; zeg, is het niet geoorloofd en goed zelfs om dat ééne getal der bestendigheid *grens* te noemen?

Ge begreept dat toen al half, Protarchos, en zeidet zelf: uit die grens, dat getal, die instemming en evenmaat der tegendeelen kwamen zekere dingen voort of zoo iets, en mijn priester deed wat later een nadere verklaring er bij u ingaan: het bestendige in het veranderlijke werd er door geboren. Zoover bracht hij u toen al, terwijl hij u eigenlijk minder hoog ophief dan ik het nu deed, en niet sprak van het *meer* en *minder* der hemellichten, doch van wat de aarde vlakbij brengt, hitte en natheid. Doch daarin kunt ge de hemelsche *zooveel's* nu óók wel ontwaren. Want ge kunt u een *zooveel* van hitte niet denken, of gij beseft terstond een ontelbare menigte andere zooveel's daarbij. In de natuur nu is er naast bestendige hitte ook een overvloed van onstuimige en wisselende hitte-stroomen, ieder een onbegrensdheid van vloeiende *zooveel's* bergend, en ook dáárbij moet ge u redden met *zéér* en *sterk* en *flauw* en *zwak*, waar ge evenmin een vast *zooveel* voor dat *meer* en *minder* grijpen kunt, en ook daarbij hebt ge de vijandige genooten, koû bij hitte, droog aan nat

geketend, iederen genoot met zijn telkens vloeiend *zooveel* en te zamen met de telkens vloeiende verhouding, tot zij berusten bij het ééne vaste getal, de *grens*, die voor den wisselenden strijd van warmte en koû een bestendigen staat geeft.

Hoe groot nu is dat getal? Er zijn vele getallen, Protarchos, en dat is maar goed óók, want vele gevallen zijn er van bestendigheid, en voor ieder zal er een getal als grens zijn. Wees daarmee nù tevreê, doch erken, dat Kosmos doet als een noeste zoeker naar *soorten*, nu hij grens en daarmee bestendigheid geeft; want evenals die zoeker niet tevreê is met *letter* en *letters*, doch daartusschen *klinkers* schrijft en *halfklinkers* en *stomme klanken*, en derhalve *tusschen's* en *midden's* sticht als *soorten*, zóó brengt Kosmos bij het eene *meer-en-minder* der vloeiende dingen en hun onbegrensde veelheid van vloeiende *zooveel's*, telkens een *tusschen* en een *midden* door de *grens* met *bestendigheid*.

Zoo zie dan, dat het bestendige in Kosmos een tusschenstaat is, een midden - met getal en grens en instemming en evenmaat tot merken - tusschen tegendeelen met ònvaste *zooveels*, en die hun leven met vloeiende *zooveel's* hervatten, zoo hun verdrag en daarmee het bestendige breekt.

Maar ge fronst even, Protarchos, want ge herinnert u, dat mijn priester niet Kosmos zelven de evenmaat en het verdrag stichten deed, doch door een hoogere Rede buiten de zinnenwereld staande, getal en grens aan de genooten opleggen liet en daarmee verdrag en Kosmos bevelen, met zooveel aan behoud en bestendigheid als een zinnenwereld torschen kan. Toen naamt ge dat aan, en zoo ge nog geen bezwaar hebt, bewaar het dan als een krans op deze les, die ge nog wel vele malen bij u zelf zult mogen herhalen.'

De Godinne, bij die les ernstig gebleven en aan het slot streng met den vinger dreigend, trekt de hand terug, en roept vroolijk:

'O Protarchos, hoe liept gij er in! Om betoog dwongt ge, en het zou u niet meer deren, dacht ge, dan een luchtig tafelpraatje, waarbij ge schertsen, of een deugdzame rede, waarbij ge slapen kondt. Maar een les kreegt ge al dadelijk en als een schooljongen moest ge toehooren, en nu weer ze

herhalen en niet voor het laatst! Dat komt er van, als ge de *Mousa Philosophos* in het perk sleept.

Maar ge wildet het nu eenmaal, en moet dan dàt en nog wel méér dulden en allereerst, dat bij *getal* en *grens* een derde schoon woord komt, *maat*, en wel *juiste maat*, en daarna den raad om wel te onderscheiden tusschen getal of grens of juiste maat en de *evenmatigheid* er meê gesticht en tusschen die allen en het ding, dat door maat evenmatig gebouwd is. En erken, met dat alles gewapend, ook voor het menschelijk lijf een tusschenstaat, waarnaast een tusschenstaat der ziel is, zonder honger en dorst, zooals het lijf dan noch geheel leeg noch overvol is, maar door een verdere leeging die smarten doet ontstaan, zooals de terugkeer tot den middenstaat met vulling de genietingen baart, zoo ge niet te ver gaat, - want met vulling boven een zekere maat doet ge zelfs een beest geen genoegen. Ziet ge niet den *gezonden* staat als een *midden* ontstaan, door grens en evenmaat gebouwd?

Doch genot en leed, gaat de *grens* hun dan inderdaad aan? Herinner u: Philebos zei het zelf nog vóór hij geheel insufte, en met trots zelfs verklaarde hij: “genot is oneindig èn in *soort* èn in *méér*”; nu eens *méér*, dan weer *minder*, moest hij toen wel meenen, en mijn priester voegde hem terstond toe: “ook van smart kan men dat zeggen.” Zoo kunt ge het dan wel aannemen: genot en smart behooren tot het *méér-en-minder*, - hebt ge bezwaar om ook voor hèn een verdrag van genooten te erkennen met grens en juiste maat? Een schoolmeester zal het u allicht raden, om *dit* verdrag met dat in Kosmos tot één groep te brengen, en mìjn priester wou een zachte schoolmeester zijn, terwijl gij met hem meegingt tòen. Doch zoo ge nu bezwaar maakt en zegt: “een genot, dat niet bemerkt wordt, *is* geen genot, zoomin als zulk een smart smart is”, welnu, behoud die bewering, doch met háár maakt ge niet ongedaan den middenstaat des lijfs, noch een middenstaat der ziel, die dan den eersten *begeleidt* althans, zònder gevoel, terwijl beide staten te samen heel en te samen stuk zijn, en, zoo stuk, dan eerst ùw smart en genot toelaten, wier opheffing samengaat met het herstel van den middenstaat des lijfs, die zìjn *aard* geeft en zìjn *gezondheid*.

Hier schudt ge het hoofd, maar ik herhaal: *aard* en *gezondheid*, en gij, bedenk, dat de waarheid hier uit *felle* staten te lezen is, en de *felste* genietingen uit de *felste* smarten ontstaan, en deze weer buiten aard en gezondheid des lijfs dringen. Want niet enkel is de dronk het genotrijkst bij koorts, doch zeer rijk is hij ook voor een niet-zieke bij fellen dorst, die ook dan een *al te* droog in het lijf begeleidt. En naar een *àl te* moogt ge den aard van het lijf niet bepalen, zoo min als de gezondheid: de middenstaat is voor beiden veeleer het stempel. Denk nu niet aan gezonden eetlust en zoo meer, doch volg den goeden schoolmeester, die uit het *felle* der dingen hun aard opgraaft.

'Het zware en wat minder zware is nu ten einde, Protarchos, maar ook wat nog overblijft, is niet zeer licht. Zal ik doorgaan?'

Hier wacht de Godin weer even, en als de jonkman zwijgt, hervat zij:

'Maar voorzeker denkt ge: 'zoo aard en gezondheid een middenstaat eischen, en geen genot toelaten zonder breuk in dien staat en dan tevens smart vragen, - wat geluk is dan in zulk een leven, o *Mousa Philosophos?*

'En zij antwoordt eerst met de tegenvraag: 'zijn er geen veranderingen in het gezonde lijf, die het gezond laten en niet eenmaal bemerkt worden? Voeldet gij het als knaap altijd, dat ge *groeide*? Gevoelt ge het nu, ieder oogenblik, dat ieder oogenblik, zooals de wijzen zeggen, een deel van uw lijf u verlaat en in uw lijf het brood vleesch en been wordt? En toch blijft de middenstaat! Zouden er niet veranderingen des lijfs, buiten vulling en leeging, kunnen zijn, die óók den middenstaat niet deren en een genot geven zonder den middenstaat der ziel te breken? Te zeer denkt ge om dat leeg en vol, Protarchos, al het andere voorbijziend, alsof een mensch enkel maag en buik was, en geen zintuigen had. En toch ervoert ge menigmaal een genot, dat uw middenstaat ontzag. Een fijne geur, een zuivere klank, een heldere kleur, een sierlijke lijn, gaven die *u* nooit iets, zonder dat zij uw hartstochten wekten? Genot gaven zíj ook u, Protarchos, zonder verstoring van rust, en zoo

die genieting verdwijnt, zij laat geen smart na: ziedaar het *ongemengde* genot van de zinnen door mij gebracht in het leven van den wijsgeerigen mensch, dat zonder eenig zùlk genot ook voor hem, die toch zinnen óók heeft, niet leefbaar ware, doch mèt dat genot leefbaar en dan de gezondheid en de bestendigheid handhaaft.

Een armzalig leven denkt ge; een armzalig genot, dat van enkele fijne kleuren en klanken en lijnen en geuren; armzalig zelfs zoo ge het genoegen er bij voegt van iets te leeren *kennen*; zelfs zoo het verdwijnen van die kennis op dat oogenblik zelf geen smart baart. Armzalig naast dat van Philebos met het genot, waarbij ge opspringt en het uitgilt, hoe onwijsgeerig dat ook zijn moge.

Maar die genietingen van uw vriend en heer, Protarchos, moet ge nu eenmaal met smart betalen, en ge maakt ze daardoor *onzuiver*. En die van mij, - zeg, wat is kostbaarder, een klein en zuiver, dan wel een groot en onzuiver genot? Wat toont hooger schoon, een klein stukje zuiver goud, dan wel een bak vol valsche munt? Gij en uw kameraads zijt met de fijnproeverij der ziel óók niet geheel onbekend, en meermalen zegt ge zoo iets als: ‘één tooneel van Sofokles is méér waard dan alle tragedies van Ion te saam; één bloem meer dan alle grashalmen.’ Een helder licht verlicht dan voor een oogenblik flitsend uwen geest, maar spoedig dooft het en ge wordt weder begoocheld door den ontelbaren overvloed van het gemengde genot, dat u dan weer het eenige en alle genot toeschijnt en u zelfs zijn gemengdheid doet vergeten, en hoe vreemd een wezen de mensch is, die dat gemengde als het hoogste goed beschouwt. Hoe vreemd toch is de mensch, die - en bìjna allen doen dat - die den *wrok* koestert als een dierbaren schat van geluk, terwijl een ieder toch in dien schat van genot een schat van boosheid, van *leed* dus, ontdekken kan. Bij het treurspel weent ge en toch hebt ge een genot, telkens en telkens weer gezocht, zoo vaak de stad het u aanbiedt. Dàt nu zal u zelf wel eens bevreemden, maar bij het *blijspel*, denkt ge, als ik lachen moet, dan geniet ik toch wel met enkel genot, en dat mag de wijsgeerige zich dus ook wel gunnen. Maar o armzalige Protarchos, ge lacht om de fratsen van den ijdelen praalhans, doch zoudt het wel laten, zoo hij

een machtige was, die uw lach op u wreken kon; om een onschadelijk mensch lacht ge, een, dien ge uw vriend moet noemen, zoo ge de menschen in tweeën, vriend en vijand, verdeelt, en vriend zeker in zoover, als ge met zulke lieden tehuis en in de volksvergadering samenwerkt tot het gemeene heil. Ge bespot den zelf-waan in een vriend, en alleen wijl ge uw naaste gaarne benadeeld ziet, waar ge zijn voordeel niet verdragen kunt. *Afgunst* - en dus een *leed* - draagt ge meê naar het blijspel, en *gemengd* dus is het genot van uw lach, dien gij als een bewijs van de zuiverheid wilt aanzien. En van mijn priester moest ge dit eenvoudige leeren, meegesleurd als ge werdt door de zee van het gemengde genot, en niet meer denkend aan die enkele flitsen van zooeven. Maar nu, Protarchos, volg het spoor dier schichten en geef de leiding aan den even verhelderden als hij uitroept: ‘één zuil van het Parthenon is méér waard dan alle tempels der barbaren;’ volg dat spoor met ijver tot ge het ongemengde genot in alle heerlijkheid gevonden hebt, en zelf zegt: ‘dàt genot is ongemengd, heerlijk, zuiver - en *waar*!’

De Godin spreekt dat laatste woord langzaam en plechtig uit, dan buigt zij even het hoofd in gepeins, en zegt zacht voor zich zelve: ‘zou inderdaad het eenvoudige het moeilijkste zijn?’ Maar zij heft het gelaat weer, dat weder zeer ernstig is, en nochtans een glimlach draagt. Want zij voorziet en het gebeurt: Protarchos richt zich snel, als een die tot krachtig verzet zich in staat voelt, en de Godin glimlacht weder, en herneemt:

‘*Waar*, Protarchos, waar, waar, waar! O, ik weet het, gij vocht met mijn priester om dat woord, en liet het hem wellicht alleen uitgeput door zijn overvloed van betoog, en ook nu komt weer verzet bij u op, en ge wilt het weer uitroepen: “neen, het *is* niet zoo, doch zóó, als Philebos het zei: genot is niet bedrieglijk of waar, doch allerlei redeneering bij en over het genot, *die* kan bedriegend of waar zijn. En zoo een ander een genot zelve bedrieglijk en onwaar noemt, hij speelt met de woorden, en neemt dat *waar* in anderen zin, dan ik het gaf, toen ik van *waar* en *bedrieglijk* sprak.”

Zóó zeidet ge toen herhaaldelijk, en weer komt die klacht bij u op, en weer acht ge u zeer sterk.

Maar vroegt ge u zelf wel af, of ge zelf niet met de taal speeldet, toen ge een stelling gaaft met woord, en dan aan dat woord éénen zin, terwijl het er meer dan een heeft; vraag u af, of dat spel van mijn priester, zoo een spel, ook niet een spel en een zeer ernstig spel was om de *zaak* en zelfs een strijd te noemen? O zeker, men neme een spreker naar zijn bedoeling, en helpe hem in zijn woorden, zoo hij er mee tobt, doch ook de spreker zelf zij voorzichtig en danke den beoordeelaar, die hem op misverstand wijst. En allereerst nu, hebben wij ook niet het woord *echt*, en verklaren wij allen niet vaak *echt* aan *waar* gelijk, zeggend, dat goede wijn of een goede vriend *waar* genot geeft, en *zuiver* goud alleen *waar* goud is en *echt* goud te noemen, - en nu zou mijne priester niet mogen beweren, dat uw *gemengde* genietingen *onzuiver*, *onecht* daardoor, en *onwaar* zijn! Wij misprijzen het allerminst in u, dat ge het genot wilt afscheiden van de meening bij en over het genot, maar ge misbruikt uw scheidingsgaaf, als ge het genot geheel buiten het *ware* en *onware* brengt. Nòg zie ik u schoudertrekken, alsof *ik* nu met woorden speel, doch zie in, dat ik geheel eerlijk ben, zoo ik *zuiver* goud *echt* noem en *waar*, en dan, hoe ik daarmee op de zaak zelve afga, want uw gemengd genot, het is nu eenmaal niet zuiver, en dus niet *echt* en *waar*, naar ons beider taal, en ook niet *waar* naar de uwe, wijl het zich uitgeeft voor zuiver genot en het niet is, al zijn de bedrogenen zelf het dan, die zich bedriegen: doch dàt meendet ge toen niet, en als ge het nù zegt, speelt *gij* met de woorden. Doch een zaak is in wat zij heet, dààrin alleen *echt* en *waar*, zoo zij dààrin zuiver en ongemengd is, en alleen hij, die ze daarop onderzoekt, zoekt waarheid.

En vraag u zelven óók, of mijn priester niet met veel lankmoedigheid u liet zeggen: “ik heb genot”, alsof dàt altijd zeker was. Maar het is het niet, want ge brengt dan een gewaarwording van nù samen met een herinnering aan vroeger en verklaart ze aan elkaar gelijk, dat *nu* en *toen*, met geen anderen getuige dan uw eigen geheugen, en geen anderen rechter dan uw eigen denken. Daarop ging

hij niet eenmaal in, en overweeg dus wel, hoe lankmoedig hij was.'

De Godin bedenkt zich even, en gaat dan verder:

'Niet alles zal ik weer met u nagaan; ik wil u niet wéér uitputten. Weinig nog maar zij met u besproken, Protarchos, en van dat weinige één deel zeer behoedzaam. Want Philebos en u verschrikt men met deugdzaam gepraat, maar toch vraag ik het heel schuchter: 'is het óók niet een goed om braaf en moedig te zijn, en brengt de deugd niet veel vrijdom vàn of gezag òver de driften mee, en tevens dus ontheffing van veel leed door de felle begeerte verstrekt? Dáárover thans meer niet, doch nu wat er mee saamhangt. Een *mengsel* moest het beste leven zijn, doch zie hoe úw genot en het onze daarin optreedt. Verganklijk zijn zij beiden, maar dat felle van u ontstaat uit leed, het onze geeft geen smart bij den dood, zoomin als bij de geboorte, en het is echt en waar. Hoe kan dan, zoo ge nadenkt, òns leven daarom niet verkieslijk zijn boven het uwe; en zoo ge niet nadenkt - welnu, klamp dan mijn priester niet aan. Tot u alleen zeg ik dat, want Philebos suft reeds lang en strekt zich nu tot den dut.

Maar dat leven dan met het *echte* en *ware* genot als eenig genot, - om dàt genot alleen toe te laten, eischt het regeling door *rede*, Protarchos, het spijt mij voor Philebos vooral, en die regeling is óók noodig voor den mensch op aarde, die allerlei kennis behoeft voor zijn bestaan, hoogere en ook lagere, want anders zou hij niet eenmaal den weg naar huis kunnen vinden, zooals ge zelf zeidet. Regeling door rede moet er zijn voor het keuren en toelaten van het zuivere, het afweren van het onzuivere genot, en dubbel noodig is die regeling, want hoe zou de rede blijven werken, zoo de felle begeerten haar steeds belaagden? Zóó dan is òns leven, en het is bestendig, wijl goed geregeld; bestendig ook, wijl de deelen in onderlinge harmonie, naar juiste maat en verhouding bestaan; bestendig ook, wijl dat leven meer gezondheid aan het lijf waarborgt, en, eenmaal opgebouwd, als een stoflooze Kosmos schoon over het levende lijf zal heerschen.

Dit weinige der geheele les van mijn priester herhaal ik

zelve met u, Protarchos; het vele andere, ga dat zelf na, vóór ge weer tot hem gaat, en nu, zoek met uw kameraads den weg naar huis, en draag Philebos meê; doch vóór ge weer bij mijn priester komt, maak wèl uit, of ge met de menigte in de jacht der beesten naar genot de zuivere waarzegging zien wilt, dan wel in de redeneering van *mij*: de Mousa Philosophos heeft u het hare gezegd; aan u zelven thans om te kiezen!'

De Godin werpt een strengen blik naar den jonkman, en keert zich tot gaan.

III.

Doch, beter dan zelfs haar eigen edel woord zijnde, wendt de Godinne zich weder om; zij blikt nogmaals omlaag, en bezorgd als een lieve moeder roept zij den jonkman toe:

'Protarchos, mijn zoon! De anderen gingen; Philebos ligt daar nog, maar gij - ik zie u zitten, de elbogen op de knieën, het gelaat in de handen, in droef gepeins verzonken; ik heb deernis met u, en nog eenmaal wil ik u toespreken, want ik weet wat u bevangt.

Ge denkt aan den tijd, toen voor 't eerst een groot vraagstuk in uw geest viel. Tot het beest gingt ge toen gansch niet om raad, maar het was of een hoog en heerlijk licht u de schoonste waarzegging deed, en verheugd waart ge, tot razens toe, met die vondst. Ge naamt het vraagstuk in beide handen en rafelde het uit, en iedere draad werd door u ontrold en gerekt, en dan weer wondt ge ze saam tot één bundel; nooit verdroot u dat spel en een ieder wildet ge doen deelen in uw edel geluk: uw braven vader, als hij vermoeid thuis kwam van de agora of van den akker, ge spaardet hem niet, maar drongt hem om mee te rafelen en te winden tot hij in slaap viel; uw lieve moeder, vermoeid als zij was van spinnen en keuken, ge ontzaagt haar evenmin, en de arme moest meerafelen tot zij in schrik maar weer naar de slavinnen vluchtte; de slaven, de gasten zelfs, allen moesten uw knoedel zien en uw uitlegging over ontwarren en opwinden aanhooren; ja, ware er een neger in huis geraakt, uw vader hadt ge om een drachme gesmeekt, dat ge een

tolk kondt huren en met hem dien zwarten barbaar in uw gerafel verstrikken. Een knaap waart ge toen, en het was de eerste aanraking met de Mousa Philosophos, die u zoo tieren deed. Herdenk die onbezorgde razernij; herleef dien roes uwer jeugd!

Doch nu, hef het hoofd en zie mij aan, Protarchos. Ik lees geluk en verwarring beide in uw gelaat. Uw lach wijst weer naar den tijd, toen ge gansch niet lachtet om den wijze, die naar den hemel keek en in een sloot viel, maar boos werdt ge op het zotte nufje, dat hem wèl uitlachte; toen ge u grooter voeldet bij het woord "een mensch leeft om de sterren te zien", en ge telkens en telkens weer den dichter nazongt:

> "Welzalig hij, die der vorsching kunst
> Leerde verwerven, -

dat alles zegt uw lach. En uw verwarring spelt méér, en eerst de vraag: "waarom werd het zoo anders? Alleen omdat ik met Philebos ging en met hem in het spoor der beesten trad? Maar deed ik dat alleen om zijn voorbeeld en niet om overleg met rede?"

Mijn kind! Ik zie het in uw verwarring; niet betaamt het, meent ge, om maar altijd het beest met een smaadwoord te verjagen, want wàt, zoo het inderdaad wijsheid gaf? Wàt, zoo wij zonder gepraat over het Beste Leven, ons het best door onze driften deden leiden, in welke toch de Natuur zelve spreekt? Wàt, zoo de hoogste wijsheid onthouding van alle geredeneer ware, en onderwerping aan háár, de allerwijste Natuur? Mocht inderdaad zóó de ware wijsheid zijn, het beest moesten wij eeren als den besten waarzegger, en dan - nooit meer redeneeren. Zóó denkt ge, niet waar?

Protarchos! Misschien zou ik voor uw viervoetige Mousa wijken, zoo een mensch inderdaad een beest ware, doch zelfs Philebos daar is dat niet gehéél, want bij de driften der dieren heeft hij ook nog die allermenschelijkste van den *trots*, die hem dringt en dwingt het gelijk en het recht te bewijzen van wat de andere drift hem ingeeft. Wat wijsgeer is zelfs hij, en juist zóóveel redeneert hij dan, dat drift en rede elkaar helpen, als dief en diefjesmaat. Zóóveel juist, zeggend: "het felle lijfsgenot is *het* genot en het eenige ware goed in het leven, *dus* dat genot moet men najagen en anders niet"; en er bij-

voegend die fijne leer: “genot kan nooit bedriegen, want bedriegelijk zijn is niet een mogelijkheid voor een aandoening, doch voor den geest, die ze beoordeelt”, en eindelijk kroont hij zijn geredeneer met een vrome buiging voor de Natuur. Maar dat hij met het felste genot ook den felsten smart najaagt; dat er zoo iets is als zuiver en onzuiver genot, en de Natuur ook den hemel toont met zijn orde en veel ordening ook op aarde, en zijn jagend leven het leven zelve verarmt, verminkt en verkort, dàt en veel anders zegt Philebos er maar niet bij, om zijn trots te ontzien en zijn ijdelheid, in welke hij zich zont, en gaarne dan zich een man van wijsheid en recht, en zelfs van plicht en vroomheid acht.

Dàt dan eer ik niet in uw verwarring, Protarchos; ik strijk het er uit weg, en laat nu verder het beest terug naar de weide met zooveel geluk als de God het gunt. Maar méér nog spelt uw verlegenheid en beters. Terwijl ge uw eerste ontmoeting met mij nog altijd koestert als een weldadige verrukking, zijt ge verbijsterd door déze, die van nù, hoe die samenzingt met andere woorden van mijn priester, tusschen die eerste en deze laatste verschijning door u vernomen. Dezelfde Mousa Philosophos toch, die nu alleen het ongemengde genot in het beste leven toeliet, verhaalde voorheen van de liefde, den hartstocht zelfs, die tot de gelukzaligheid den mensch gegeven is, en hem naar het schoone leidt, - doch daarnaast van de kwellingen dierzelfde min; hoe kan dat samengaan? En dat zelfde beste leven gaf van de genietingen der denkers maar een klein en mager deel; alleen voor sommige gedachten, die even opkomen en u verheugen, - maar is dat de weelde der Wijzen?

Zulke groote vragen verwarren u, mijn zoon, en ook wat kleinere daarbij: “mag ik nooit meer naar den schouwburg; alleen maar een kleur bewonderen, doch niet van gelijkenis genieten; wel wat saaie figuren aanzien, doch niet een beeld om het beeld?”

Mijn zoon, toen de hartstocht der Liefde geprezen werd, was dat toch niet om het lagere zingenot der Min. Veeleer werd dàt als een kwaad getoond, onvermijdelijk wellicht voor den mensch, maar een kwaad dan toch, en in het zielegenot der vriendschap, dáárin werd doel en geluk dier drift gewezen en in wat zij moet baren aan schoon van redeneeren, aan

wijsheid en waarheid. Dáárheen ging die lofzang, en de lust voor het oog gold als een teeken voor den lust der ziel: ook nù zeg ik dat nog. Dit weinige zij hierover genoeg, en met niet veel méér wijs ik u den weg uit uw verlegenheid over de weelde der Wijzen, die toch het beste leven reeds hadden, en daarmee reeds gewoon waren het beste deel der ziel te eeren en dàt vooral te doen leven met een leven, dat telkens de aanschouwing voor hooge waarheden geeft en telkens schoone gedachten, die geluk schenken als zij komen, en bij hun verdwijnen geen leed nalaten, wat wèl geschiedt bij hen, die in roem en geld en wat voor geld te krijgen is, hun heil stellen. De weelde der Wijzen was wel degelijk in het Beste Leven toegelaten; alleen, gij zaagt dat niet terstond.'

En als Protarchos een mismoedige beweging maakt, wacht de Godin even; doch spoedig hervat zij:

'Mijn zoon, dat beste leven, het verschrikt u nog altijd en gij wantrouwt het zelfs. Voor allen begeerlijk of verkieslijk of wenschenswaard noemde mijn priester het, - maar waarom dan kiezen zoo weinigen het? Is het wel voor allen *bereikbaar?* Ook dàt lees ik in uw verwarring.

O mijn kind, wat u thans verwart is wellicht de grootste vraag en met uw onderscheiding van *verkieslijk* en *bereikbaar* onderscheidt ge zeer goed, alleen ge miskent den zin van mijn priester. Want hij, door uzelven opgeroepen om zijn beste leven te toonen, bouwde het voor uw oogen op met streng betoog, betoogend tevens, dat die het heeft en houdt de gelukkigste tevens is, maar niet noemde hij het voor allen gelijkelijk verkrijgbaar. Want hij wist het zeer goed: er zijn naturen van goud en zilver en van minder metaal, en voor den eersten alleen is het beste leven terstond en geheel verkrijgbaar. Maar daarbij: ge zijt niet onverbreeklijk aan het eerst ingeplante metaal geketend; *ik* kan het mindere veredelen met mijn zangen, zoo gij ze volgt. In u nu, mijn kind, was zeker veel zilver en wat goud ook, toen ge voor het eerst zoo juichtet. Doch later liet ge Philebos u raken, en het koper en het ijzer weergalmden alleen, wijl hij *die* enkel te zien en te beroeren wist. Doch zoo ge wederom tot mij komt, het zilver zal gaan trillen en den

aard van het goud overnemen, en na veel moeite vindt ge het loon van het beste leven, dat enkel weerklinkt met het geluid der goudene snaren.

Maar die moeite verschrikt u, en ge voorziet het verlies van veel ander genot en ook dat van het theater, want mijn priester duldde alleen genot van zekere lijnen en kleuren en diergelijken, maar niet dat van de nabootsing, meent ge, en daarop toch gaat ge vooral af, èn bij een standbeeld èn bij een danskoor èn bij een fabel in den schouwburg.

Maar hier was òf mijn priester te weinig schoolmeester òf gij te weinig leerling, maar zeker ontging het u, hoe hij het genot van de *zinnen* hier aanwees, en het genot van de nabootsing hier verwierp, wijl dàt genot niet van de zinnen is, doch van den geest, die in het staven van overeenkomst en verschil behagen schept: tot de leedlooze verheuging der ziel behoort dat genoegen en het is dus in zoover óók toegelaten.

Maar als ge in het theater lacht, hebt ge onzuiver en onecht en onwaar genot, zei hij. Hij zei het, en betoogde het, doch kunt ge in het theater reeds niet uw koper naar zilver en uw zilver naar goud opvoeden? *Afgunst*, een leed en een zeer schandelijk leed, gaf u lach en genot om den praalhans, maar kunt ge, als ge daar een ijdeltuit ziet, niet zeggen: “ook ik ben een mensch, ingebeeld, onvolkomen in zelfkennis en menigmaal meer praalhans dan ik gaarne erken? Laat ik dan, door den dichter lachend, allereerst mij zelf uitlachen; niet mijn naaste, doch mij zelf, op wien ik toch zeker niet afgunstig ben?” De afgunst verstikt ge dan in uw ziel, Protarchos, terwijl uw koper rijst, en wel is er leed ook over uw eigen tekort, doch schandelijk kan het niet meer heeten, en een dubbele veredeling ondergingt ge reeds door eigen kracht, en met méér van dien aard kunt ge u zelf aan het beste leven nader brengen.

Nog altijd, mijn zoon, huivert ge voor dat beste leven, en nu vraagt ge u zelf weer iets: “*is* dat wel leven, of althans meer dan een schim van het waarachtige leven van Philebos?” De bleeke wangen van den ingetogene en zijn kalme stem, de rustige beweging van den oudere, die de gelagen mijdt, zij schijnen u een leerzame les naast het hooge rood, het luide geschreeuw, het drukke gehijg van hem die jaagt

en dobbelt en zwelgt in drank en wellust, en zoo hij naast zijn genot telkens leed heeft, die beide toch telkens *zéér* ondervindt, dat hem *zéér* leven doet en in de afwisseling nog een derde *zéér* geeft. Leven zelf is een nu eens méér dan weer minder, denkt ge, en Philebos leert u zooveel mogelijk het *méér* te kiezen, en het *minder* is het deel der ingetogenen.

Ah, Protarchos, alsof de zwelgers altijd rood van wang en de matigen altijd grauw van kleur zijn! Maar vooral, denk weder aan uw jeugd; was uw leven *zwak*, toen ge raasdet, over het *Een-en-Veel?* Vondt ge toen waarlijk saai het lot van den Wijze, die het al doorzoekt op het wat en waarom en waartoe, aanschouwend de heerlijkheid van Kosmos bij veel stralender licht dan dat der lijfsoogen, al zit hij stil op een steen buiten, of in een kamer, verzonken in gepeins over het eeuwige onzienlijke en den bouw van het zichtbare? Heeft die rustige beschouwing ook niet haar minder en méér en zelfs haar *zéér*, en dan een *zéér* zoo hoog en zoo wijd en zoo rijk tevens als de hemel is vol zonnegoud? Haal op weder den droom uwer jeugd, mijn zoon, en acht hem een goeden waarzegger!'

Hier houdt de Godin een hand voor de oogen, als moest zij een traan bedekken, en bedroefd roept zij uit:

'O mijn zoon, ik vrees het, mijn woorden klinken u te veel als het deugdzame gepraat door jonge mannen zoo geschuwd als een tweeden dwang na den eersten, dien zij als knapen van hun ouders en opvoeders te verdragen hadden; geschuwd ook als bedrog, wijl zoo velen ze zeggen en zoo weinigen er naar leven, - hoe zouden zij waar kunnen zijn! En verzet rijst weer in uw jong gemoed: 'al is dan het felle genot aan fel leed steeds gebonden, *als* het er is, dan is het er alleen, en dus zuiver en fel beide, en daarop kan ik rekenen!' Dát rijst weer in u, en ik kan alleen nog zeggen: 'ge waart een man van uw woord, mijn zoon; blijf het, en ga wederom tot mijn priester, zooals ge beloofdet, of die een tooverzang van Rede kent tegen de stem van het beest, door u wederom uit de wei gehaald, en dat mij verjaagt.'

De Godin neemt de hand van de oogen weg, en, bedroefd nog, doch zeer streng tevens kijkt zij den jonkman aan, zeggend:

‘Philebos is weer ontwaakt; ge moet hem thuis brengen, als een leider voor de straat, maar nog niet als een gids naar het beste leven, waar ge zelf nog altijd niet overtuigd zijt, en wellicht wederom *zijn* slaaf wordt.

Maar mij Godinne betaamt het niet met den laatsten adem uwer stervende ziel mijn aanschijn te bezoedelen, en de *Mousa Philosophos* laat u aan u zelf, en, met eenige hoop nog, aan haar priester!’

CH.M. VAN DEVENTER.

Tooneelkunst, een scheppende kunst.*)

Het is alweer een jaar of vijf geleden, dat ik, zonder mezelf een ander brevet toe te kennen dan dat van het genegen gevoel, met een voordracht over ons hedendaagsch tooneel trachtte mijn steentje bij te brengen tot den machtigen bouw, waarvan wij op dit oogenblik de fundamenten uit den grond zien.

Ik noemde dien monoloog 'In kenterend getij' en ging uit van het geloof in een opnieuw wordende kunst, die de op zichzelf staande dramatische elementen weder zou verbinden tot één ondeelbaar levend organisme. En het verheugt mij thans, in een kring, waar de gelukkige evolutie van onze tooneelkunst niet onopgemerkt gebleven kan zijn, in een stad, waar inmiddels een privaat-docent in 'De geschiedenis van het drama', doet uitzien naar een leerstoel, niet voor de dramatische letterkunde alleen, maar voor de algeheele 'Kunst van het tooneel', uw aandacht nader te bepalen bij wat op dit gebied aan wezenlijke waarden gewonnen werd, wat uit de geleidelijke ontwikkeling der, laat ik zeggen, eindelijk weer vol-levende dramatiek, aan nieuwe, altijd verder strekkende wenschen naar voren komt. En laat mij daarbij dit, als mijn persoonlijke overtuiging vóórop mogen stellen: in zijn beste openbaringen - de vooralsnog minder geslaagde proeven behoeven hier niet tot maatstaf te gelden en het tooneel-als-bedrijf kan buiten beschouwing blijven - in zijn

*) Rede, uitgesproken ter jaarvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde op 8 Juni 1921.

zuiverste, krachtigste ‘verbeeldingen’ dus, staat het tooneel in Nederland op een goed peil.

Alle oordeel is betrekkelijk, hoe dieper wij in een onderwerp doordringen, des te sterker wordt het besef onzer beperktheid, en in het labyrinth der tooneelkunst geloof ik allengs gevorderd te zijn tot de kern, wo Begriffe fehlen...Maar wat ons ook aan stelling en tegenstelling, aan bewijsmateriaal ontvalt, onze eerbied voor dit ingewikkeld menschenwerk, ons geloof in ‘het wonder’ groeit, naarmate wij ons zwakker gevoelen in de leer. ‘Alle kunst is genade’, doch ze is ook, en in het bijzonder geldt dit voor tooneelkunst, een raderwerk van allerfijnste, onnoemelijk veel talent, beleid en volharding vereischende constructie. Une longue patience; bij veel misleidend rumoer aan de oppervlakte, een stille, innerlijke groei.

En doordat ik dit tenminste inzie, bij elke tooneelopvoering, waarin een werk opnieuw geboren wordt, niet minder verwonderd sta dan bij het ontluiken van een bloem, durf ik zeggen: laten we toch vooral niet klagen, niet haasten, niet meenen, dat het herstel van een jarenlang verloochende, verwaarloosde, verloren kunst - van wat we zoo in het voorbijgaan noemen: het classiek en modern repertoire - in den Gemeenteraad bewerkstelligd wordt, langs andere wegen te verkrijgen zou zijn dan door de scheppende kracht van den uitverkoren kunstenaar. Laten we liever dankbaar zijn wanneer er zoo nu en dan, - kunstwerken maakt men nu eenmaal niet per dozijn - eens een ding van schoone verbeelding, een tastbaar-geworden illusie op de planken staat.

Om uw hart daarvoor te winnen, moet U met mij willen onderscheiden: tooneelkunst en tooneelspéélkunst, het tooneel als orgaan, als lichaam en als ziel. Vertolken, uitbeelden en scheppen, als drie sporten van een hooge ladder willen beschouwen, het einddoel van elk dramatisch streven willen vatten in: het visioen. Want de eenvoudige vraag: maar is er dan vroeger nooit ‘mooi’ komedie gespeeld? ligt, wanneer wij over de theatrale waarden van de laatste jaren spreken, voor de hand, en het antwoord kan niet anders dan bevestigend zijn.

Ook Nederland had en heeft een klein aantal groote tooneelspelers, en de felle, diepe vreugden, die zij, louter

door hun persoonlijk optreden het menschdom bereiden, gaan misschien boven alles wat wij van het tooneel als litterair-beeldend instituut hopen en verwachten. Doch voor hen behoeven wij geen bijzondere erkenning te vragen, hun valt de genegenheid van een volk vanzelf toe, en dikwijls in onstuimige, in verhouding tot de waardeering voor het gelijkwaardige in andere takken van kunst, ons overdreven toeschijnende mate. Maar wat Nederland niet had, en nauwelijks scheen te missen, dat was een tooneelkunst, waarin zoowel het geschreven drama als de gespeelde rol, de architectonische en picturale elementen en alle theatrale en musicale geluiden zouden oplossen, vergroeid zouden opstaan in één zijn eigen leven levend symbool. Tooneelkunst, een scheppende kunst; hier, geloof ik, is de bron van alle begripsverwarring, alle verdeeldheid en alle heftigheid, dat velen, die het tooneel op hun wijze liefhebben, niet kunnen gevoelen, dat in het geschapen beeld, op een bepaald oogenblik, een leege stoel van evenveel beteekenis kan zijn als de tooneelspeler, die aan het woord is, dat daar factoren kunnen werken van dramatisch niet minder ingrijpende kracht dan - schrikt niet - de schrijver van het stuk.

Om tooneelkunst, die nu eenmaal op de volksziel van zóó sterken, begoochelenden invloed is, dat de felste tegenstander van haar roemruchtige, ‘geschminkte’ verschijning haar macht niet kan ontkennen, staan groepen van de meest uiteenloopende geaardheid, die elkaar dit nationaal bezit betwisten. Na elke maatschappelijke inzinking - ook gedurende en na dezen laatsten oorlog - stijgt het schouwburgbezoek, neemt zoowel de liefde als de liefhebberij voor het tooneel toe. Vóóraan stond, en staat nog altijd daarbij, niet, zooals we zouden meenen, de kunstenaarsstand, maar de burgerij, die in alles wat het tooneel betreft, een zekere persoonlijke, romantische vervulling vindt. Onder de steunpilaren van den schouwburg zijn er, die nooit een boek, en zelfs nooit een tooneelstuk lezen, in geen enkele kunstuiting op ander gebied belang stellen, doch zoodra het om tooneelzaken gaat, zich met geestdrift en gezag doen gelden.

Bij de groote dramatische gebeurtenissen, treden zij, behoorlijk georganiseerd, als regenten of curatoren op en het is

geen zeldzaamheid wanneer een beslissing van artistiek verstrekkende beteekenis in hun handen wordt gelegd.

Voor dit, quantitatief niet te onderschatten element in de tooneelontwikkeling, bestond overal en ten allen tijde een tooneelwerk uit ‘rollen’, een tooneelvertooning uit ‘acteurs en actrices’, voor deze liefhebbers, die van hun standpunt geen ongelijk hebben, zal tooneelkunst vóór alles en veelal uitsluitend, tooneel-spéélkunst blijven, de individueele praestatie van den afzonderlijken tooneelspeler-maatstaf.

Naast deze goedgezinde gemeente, wier invloed mij wel eens bedenkelijk voorkomt, maar die ik toch niet gaarne zou afvallen, omdat ze zich zoo spontaan, zoo gul geeft aan wat ze dan op haar wijze bewondert, staat een groep, waarvan mij de uitbreiding, in verband met de uitputting en het verlies van vele geestelijke waarden, waaraan men vóór den oorlog zijn hou-vast vond, minder verheugt, dat zijn zij, die, theaterkoud vanbinnen, trachten het tooneel langs allerlei omwegen naar zich toe te halen. Zonder liefde voor de dramatische kunst als zoodanig geboren, erkennen zij in den nood haar cultureele macht en hopen onder het motto: volksveredeling, het eeuwen-oud tooneel tot klankbord te maken voor hun diverse meeningen op politiek, religieus en éthisch gebied. Zij meenen daarbij de geestelijke van de zinnelijke waarden te moeten afscheiden en zullen niet licht zwichten voor het standpunt: dat het drama op het tooneel zijn eigen, volstrekt onafhankelijk bestaan-in-schoonheid leeft, geen ander bijkomstig doel kan hebben dan in den mensch, in de menigte, het zelfbesef te verhoogen door middel van het harmonisch droombeeld, dat, voor alle zintuigen waarneembaar, uit den chaos opdoemt.

Voor dit, mijnentwege ernstig deel der ‘voorstanders van tooneelkunst’ zal altijd ‘het stuk’ niet slechts des Pudels Kern, maar de algeheele poedel blijven, juist zooals voor de hierboven genoemde tooneelliefhebbers ‘het spel’ het begin en het einde der dramatische kunst inhoudt. En noch voor de eene, noch voor de andere partij, waarvan deze het geestelijke, geene het zinnelijke aanhangt, kan men eigenlijk spreken over de tooneelkunst, als elementaire kunst.

En behalve deze twee, duidelijk te omschrijven groote groepen, biedt een schouwburgpubliek nog een onoverziene-

lijk aantal kleinere coterieën, die alle het zwaartepunt hunner voldoeningen in iets anders vinden, en niets is zoo begrijpelijk als de spraakverwarring, die altijd en overal in en om de tooneelwereld heerscht. Bij elke botsing der verschillende leuzen en belangen is de verscheidenheid van stemmen verbijsterend en treft de argeloosheid waarmede men daarbij te goeder trouw - een beetje politiek komt er ook soms bij, maar daar praten we nu niet over - te goeder trouw dus, het essentiëele dezer kunst over het hoofd ziet en ware veldslagen levert over bijkomstigheden en problemen van den dag.

Zoo prijst men het eene gezelschap om zijn décors, het andere om zijn eerste actrice, het derde omdat het classieke stukken wil spelen, het vierde omdat het in beginsel zich tot het opvoeren van speciaal Nederlandsche stukken verklaart, het vijfde omdat het nieuw en veelbelovend is.

Zoo kan een ieder in ons land zich zonder artistieke waarborgen opwerpen tot leider van een tooneelgezelschap, daarvoor tijdelijk de middelen vinden, en den moreelen steun van een vriendenkring, die den nieuwen Messias in hem begroet en gelooft dat voor het overige de modelvoorstellingen slechts uit den grond te stampen zullen zijn.

De mode regeert ook hier de wereld, maar de basis voor deze overijlde bewonderingen is toch, dat de meerderheid der gelokte schouwburgbezoekers niet weet wat het in den schouwburg zoekt, geenerlei eisch leerde stellen, en te midden van dit, altijd eenigszins feestelijk kunstgedruisch, met zijn klein souvenir uit den grooten tooverhoed wel-tevreden naar huis gaat, al bekennen de critiek en de brandweer elkaar dan ook, dat het een verloren avond was.

Zouden nu al deze genoegens, belangen moeten wijken voor wat ik hierboven noemde: de elementaire tooneelkunst?

Ik zou het niet wenschen. Op haar niveau heeft elke uiting haar reden van bestaan. Bovendien, het tooneel is zóó rijk, een hoorn des overvloeds, en wat men aan den eenen kant wint, dreigt dikwijls aan den andere verloren te gaan. Er zijn zooveel zijden en keerzijden aan dit onderwerp, dat we ons niet gematigd genoeg kunnen uitdrukken. Wat ik hier vóórsta is het tegenovergestelde van het ster-systeem, maar... indien Sarah Bernhardt haar belofte gestand mocht doen ook

Nederland nog een afscheidsbezoek te gunnen in haar zwanenrol van stervenden knaap, ik zou de eerste zijn die al mijn beginselen over boord wierp om in een ijselijk gelegenheidsstuk, uit een wrak van een mensch, de laatste flard mee op te vangen van de stem, die de wereld ontroerde...

Maar zij die alles goed maken, van wier persoonlijkheid de vlam uitslaat die loutert en verteert, zijn zeldzaam en een 'orchestrale kunst' - als ik dit woord, in zijn verband met 'orchestra', dansplaats bij de Grieken, hier gebruiken mag - die zich baseert op het uitzonderlijk genie, vergrijpt zich tegelijkertijd aan een edelsmeedwerk.

En zoo zou ik, als letterkundige in een 'Maatschappij voor Nederlandsche letterkunde' in dit verband ook niet gaarne den schijn wekken opzettelijk te kort te doen aan 'het geschreven drama' met het doel aan het 'drama in zijn theatralen vorm' het verlangd relief te geven, en moet men mij zelfs ten goede houden wanneer ik bij deze gelegenheid wellicht het zwaartepunt wat te veel naar den tooneelkant overhaal. Een verhouding als van heer tot knecht is voor mij in alle richtingen uitgesloten. Doch waar men uit onbekendheid met het tooneel, zoo licht geneigd is te veronderstellen dat de dichter slechts te decreteeren heeft om ons een avond in den schouwburg te boeien, waar men maar altijd spreekt van: 'belichamen', een stuk belichamen, daar hoop ik, desnoods dan door te grooten nadruk te leggen op den veel minder gemakkelijk te benaderen 'theatralen inhoud' van een werk, U te overtuigen dat tooneelkunst, behalve een lichaam, ook een eigen, betrekkelijk onafhankelijke ziel, een tooneelziel, bezit.

Hoeveel eer hebben de antieke volken, die nog niet vergeten waren dat de pantomime, en allengs het drama, werd geboren uit den 'dans', aan deze ziel bewezen!

Hoe bleef voor hen het moduleeren van woord en gebaar, het versterken van den rhythmus eerste eisch!

Tusschen alles wat in onzen tijd, de een wel, de ander niet als integrerend deel van een drama beschouwt, bevestigden zij het natuurlijk en onverbrekelijk verband. Ook de groote modernen, waarmee ik na Vondel en Shakespeare, o.a. Goethe, Strindberg, Paul Claudel, en, van den anderen hoek

uit bezien, Richard Wagner bedoel, hebben, als sprak het vanzelf, het drama geheven in de sfeer van het Helleensch ideaal, met overtuiging getracht naar alle middelen om ons van het wezen van hun werk zintuigelijk te doordringen. En dit hartstochtelijk innerlijk-trachten naar 'vervolmaking', waaraan de dichter zijn laatste krachten uitput, dit is het wat op het tooneel opnieuw begint, wordt voortgezet, en opgedreven met weder andere, versche, verder-strekkende, zoogezegd theatrale middelen. De ideale eenheid, de vreugdescheppende harmonie, die geest, ziel en zinnen gelijkelijk verlicht, ze kan nergens ontstaan in zóó straffe, rijke mate als op het tooneel.

In den 'Midzomernacht-droom' ontwaakt het bosch nog vóór de dichter een redelijk woord gesproken heeft, in Verona spreekt de broeiende, hitsende warmte ons reeds van blakende liefde en kortstondigen bloei, terwijl Romeo en Julia zich nog aan het kleeden zijn. Waaruit ze spreekt? Uit de houding van een paar naamlooze edellieden, uit den geeuw van een luien 'Lancelot', uit honderde onnaspeurbaarheden. In 'Doodendans' tikt het telegraaftoestel als een levend hart, en in 'De Pelikaan' speelt een roode sofa, waarop vóór den aanvang van het stuk de ongelukkige gezinsvader gestorven is - en die voor onze verbeelding een bloedende baar wordt - de hoofdrol. Niet het kommetje soep is het hoogtepunt van 'Op hoop van Zegen', maar de smartelijke innigheid waarmee Kniertje's vingers dit omklemden, terwijl zij dacht aan haar dooden zoon. Aan de intensiteit waarmede men elkander de hand schudt, kunnen wij weten, ook al verstonden we geen woord, of een stuk van Shakespeare is, want bij Shakespeare speelt 'de vriendschap', men zou kunnen zeggen, tastbaar mee. En hoe suggestief muziek in het volledig drama kan zijn, we hebben het in den jongstleden winter bijna tot onze ontsteltenis ervaren toen clarinettoonen in het orchest den moord op Klytaimestra achter de schermen maakte tot een verbeeldingsspel van ingrijpender gruwel dan de slachting zelve had kunnen verwekken wanneer ze ons door Sophockles voor oogen ware gesteld.

Het is niet te verwonderen dat wij, grootgebracht bij de meest averechtsche en verstarde conventies, bij de vereering

voor het ‘emplooi’ eener vorige generatie, bij het naturalisme eener volgende, en bij de overvloedige thee met sandwiches onzer meer moderne kunst, voor het mysterieus ‘heelal’ het zintuig vrijwel verloren hebben, en dat de ingewortelde gedachte aan nabootsing - het tooneel nabootsing onzer werkelijkheid - ons niet verder bracht dan tot tooneelkunst als reproduceerende kunst.

Slechts langzaam-aan is uit deze maskerade, waarbij een deel van het publiek zich gelukkig gevoelt, voor enkelen ‘het schoone beeld’ ontstaan, en eindelijk beginnen we iets te beseffen van de oneindigheid waartoe dit beeld de perspectieven opent, van het idiëel verschiet, het visioen. En hoe velen nu ook getrouw mogen blijven aan de beperkte opvatting als zou tooneelkunst niet meer zijn dan reciet en gebaren-spel in een passend kader, wij willen ons rekenschap geven van alle verhoogde waarden om te geraken tot het verhoogd genot. En daarbij zullen we niet meer, zooals zoo gaarne gedaan wordt, kunnen spreken van de innerlijke en de uiterlijke vertooning, als van kern en schaal, omdat voor ons ook in de zoogenaamde ‘aankleeding’ van een stuk de ziel zich manifesteert, omdat wij erkennen licht en schaduw als gevoels-accenten, reflecteerende kleuren, contrasteerende geluiden, omdat wij weten dat geen atoom in deze, in zichzelf volmaakte wereld uit het verband te lichten, of af te scheiden zou zijn van het geheel.

Aan ons oordeel over tooneelkunst ontbreekt elke basis zoolang we haar blijven beschouwen als verschijnsel haar niet begrijpen als product. En alleen door, wat ik zou willen noemen, dramatische harmonieleer, kunnen wij haar leeren kennen in haar onvergankelijkheid.

Waarom zou men zich voor de muziek, die in noten geschreven is en zich in klanken openbaart, zooveel inspanning getroosten en zich in den schouwburg voor de muziek van het tooneel zetten, onvoorbereid, onbekwaam van dit machtig veelvoud eenig ander deel te verwerken dan de fabel of intrigue? Ook een tooneelwerk staat in een toonaard, in majeur of in mineur, en het zal sommigen uwer misschien niet vreemd klinken wanneer ik bijvoorbeeld zeg, dat Maeterlinck zijn ‘Drames pour marionettes’ in b-mol geschreven heeft. Wordt deze toon, aan de eene of aan de andere zijde

van het voetlicht, niet terstond, zuiver gevat, dan is de geheele voorstelling veroordeeld.

Dan blijft elke natuurlijke ontroering uit, dan wordt er - wie kent het pijnlijk misverstand niet! - gelachen op de ernstigste oogenblikken, dan wordt Bernard Shaw een kluchtspel-fabrikant, en 'Macbeth' een melo-drama met een ongehoord aantal dooden.

Het is de schrijver, die de toon aangeeft, het is de regisseur in wien de toon aanslaat. De verhouding tusschen deze beide makers-van-een stuk, die als in het teederst echtverbond in elkander zouden moeten opgaan om de dramatische kunst in haar vollen omvang te brengen tot haar hoogsten bloei, is bij de algeheele verdeeldheid op dit gebied, de meest hachelijke. Hier leidde miskenning, onder- en overschatting tot een betreurenswaardige vervreemding, onwil en rivaliteit. Werd het in de laatste jaren niet bijna een strijdvraag in hoever de productie van den uitvoerenden artiest, die dus zijn inspiratie ontleent aan een reeds bestaand kunstwerk, gelijk te stellen is met den arbeid van den onmiddellijk naar de natuur scheppenden kunstenaar?

De pseudo-Pallieter op het Haagsche Kunstcongres heeft met zijn gelukwensch aan den jubileerenden Mengelberg: 'Wat zou er zonder oe van den Beethoven geworden zijn!' het probleem treffend gesteld, we kunnen er echter hier niet te diep op ingaan. Ieder gevoelt dat het niet hetzelfde is, dat o.a. voor den schrijver, beeldhouwer, componist, de chaos waaruit hij grijpt, grooter is dan voor bijv. den tooneelregisseur of dirigent, die gebonden blijft - en ook daarvan de moeilijkheden ondervindt! - aan een al dadelijk bepaalden, en beperkenden 'coin de la nature'. En zoo zal er bij veel, dat gelijk opgaat, telkens een verschil zijn, zonder dat we kunnen spreken van moeilijker, of gemakkelijker, en zonder dat voor den een de waarde-meter hooger of lager mag worden gesteld dan voor den ander. Een feit is echter, dat men, in het dramatisch kunstverband, de voor drievierde zelfstandige schepping van den tooneelkunstenaar altijd te veel als een adoptatie heeft beschouwd en daarmee een wanverhouding heeft geschapen, die haar domper heeft gezet op de geheele productie.

Alle worsteling tusschen den auteur, die zich voor zijn schrijftafel het stuk zùs gedroomd heeft, en de regisseur, die ditzelfde stuk op het tooneel, in zijn laboratorium, zóó heeft vèrdroomd, en alreeds in geheel andere regionen vertoeft dan de schrijver langs zijn, litterairen, weg kon bereiken, zijn daaraan toe te schrijven, dat de auteur meent: het is mijn stuk, als ik het niet had geschreven dan wàs er geen stuk, terwijl de regisseur weet: het moet mijn stuk worden, want anders komt er geen vertooning van. De geschiedenis van de kip en het ei, die zich radicaal in het nadeel van den regisseur had opgelost.

In hoever zich deze opvatting in de laatste jaren gewijzigd heeft, en tot welke een verruiming, openbaring van vitaliteit en fantasie ‘de ontdekking van den regisseur’ ook in ons land heeft geleid, hoop ik U te kunnen aantoonen door U wat nader te brengen tot het eigenlijke wezen der regie.

Het argeloos vermoeden als zou het evengoed zonder dezen schepper van dramatisch leven gaan, mogen we als overwonnen beschouwen, dit neemt niet weg dat het ambt van tooneelleider voor zoover dit - torenhoog vaak - uitgaat boven het organiseerend vermogen van den metteur-en-scène, voor menigeen een nevelig begrip blijft, en men in het algemeen tot de overgave aan een tooneelwerk, als aan een roman of schilderij, noode bereid is. Voor hoevelen, die toch nooit een boek zouden koopen zonder te vragen: wie is daarvan de schrijver? noch een ongeteekend schilderij, is de bijvoeging: regie, die of die, van veel minder belang dan de namen der medespelenden op het programma; men ‘let daar zoo niet op’. En ten opzichte van den schrijver van het stuk vervult in de oogen van nagenoeg het geheele publiek de regisseur slechts de rol van exécuteur testémentaire. Dat deze opvatting remmend werkt, behoef ik U niet te vertellen, al zult U waarschijnlijk minder ver gaan dan ik in de tegenovergestelde richting.

De tooneel-schepper, - ‘leider’ is mij in dit verband nog te didactisch, waar ik juist op de onwillekeurige, onbewuste, als het ware spelende bezieling van dit talent wil wijzen, gaat, daarover zijn we het eens, van de litteratuur uit, dat wil zeggen van de ontroering, die uit het geschreven stuk in hem opwelt, en naar het beeld dat uit deze eerste aandoening

ontstaat, begint hij in zijn gedachten, uit menschen en uit vodden, uit licht en lucht, iets op te bouwen. Ik kan het niet anders voelen, in dit stadium, gedurende de theatrale wording, heeft de tekst van het stuk alreeds zijn taak vervuld en is de plaats die de dichter inneemt minder autoritair dan men veronderstelt. Bewezen wordt dit eenigermate, - al zou ik ook hiervan niet gaarne een stelling maken, - door het verschijnsel dat een onbelangrijk drama door de vertooning 'gered' kan worden, terwijl, omgekeerd, een meesterwerk ten gevolge van een onbelangrijke vertooning 'valt'.

Zelfs een auteur als Ibsen kan met den rijken psychologischen inhoud van zijn werken niet op tegen een Johan Gabriel Borkman, die, al ware het alleen physiek, teleur-stelt.

Een geschreven stuk is, op zijn weg naar de planken, nog slechts schema. Wat tusschen de regels ligt is de eigenlijke substantie voor den regisseur. Het wezen van den dichter gaat boven het woord-als-zoodanig, voor hem véél hooger uit dan wij kunnen vermoeden. En met dit 'wezen' moet hij contract krijgen.

Blijft deze 'hoogere aanraking', de bevruchting uit, dan kan hij het stuk wel laten spelen, wel vertolken, maar niet voltooien, niet opvoeren tot zijn theatrale voldragenheid: het rijpt dan niet.

Het is even dwaas tot een tooneelleider te zeggen dat hij nu dit of dat stuk eens moet spelen, als aan een dichter te vragen over dit of dat onderwerp eens een gedicht te willen maken. En hoe weinig de regisseur als persoonlijkheid door het groote publiek wordt begrepen, trof mij enkele jaren geleden, toen, nadat een jong tooneel-regisseur blijk had gegeven op modern, verfijnd werk een eigen stempel te kunnen drukken, onmiddellijk de eisch werd gehoord: 'dat hij nu eens een classiek stuk moest monteeren'. Wij verheugen ons in de litteratuur in het bezit van Querido zoowel als van Hélène Swarth, maar we gaan, erkentelijk voor elk, zich onderscheidend geluid, nu weer niet vragen aan Hélène Swarth om ons een Amsterdamsch epos te leveren, en kunnen gelukkig zijn zonder de sonnetten van Querido.

De regisseur begint dus met een stuk voor zichzelf te lezen, dat wil zeggen: het in zijn gedachten te omhelzen of te ver-

werpen. Dit lezen van een drama met het oog op het tooneel, vereischt een voorstellings-vermogen, een talent, waarvan de gewone lezer, die zich niet meer dan een vlakken indruk vormt van hetgeen hij leest, geen denkbeeld heeft. Visionnairlezen, een stuk in de verbeelding laten spelen, ik vind het een táák, en ik ben overtuigd dat er maar weinig lezers zijn, die bijv. een Shakespeare-blijspel kunnen lezen, in den zin van dichterlijk realizeeren, wier fantasie toereikend is om naar de notities van een auteur op eigen wieken te stijgen tot het tweede gezicht.

Ons dit 'tweede gezicht' voor te tooveren, is de kunst van den regisseur. Zooals hij het zelf ziet, door den gouden bril van zijn talent. Ieder die leest, ziet iets, de een vaag, de ander vaster omlijnd. Daar overheen moet, als een flonkerende glazen stolp, de visie van den tooneelschepper schuiven. Wij kennen allen Eline Vere, haar persoon en haar omgeving, doch in weerwil van Couperus' misschien volmaakte beschrijving, is zij zelfs uiterlijk voor ieder onzer een geheel verschillende persoonlijkheid. Zooveel hoofden als we hier tellen, zooveel 'Eline's zijn er op dit oogenblik in deze zaal Doch wanneer in den schouwburg een tooneelspeelster komt en zegt: 'Ziet, ik ben Eline Vere', en met haar innerlijke en uiterlijke verschijning het beeld dekt, dat jarenlang het onze was, kunnen wij dan volhouden, dat de oorspronkelijke schepping van den schrijver op het tooneel souverein is?

En ontvingen wij niet op deze wijze, als een geschenk van het tooneel: Shylock, Mercadet, Kniertje, Marguérite Gauthier? Wij onderscheiden de 'Marguérite' van Duse, van Sara Bernhardt, van Mevrouw Mann, en kennen haar veel nader, alle drie, dan 'La dame aux Camélia's' van Alexandre Dumas, en we weten dat de echte 'Cyrano' met Coquelin gestorven is. Aan deze bevriende figuren, die ons door de sterke persoonlijkheid van tooneelkunstenaars zijn bijgebracht met de overtuigende kracht van hun talent, kunnen wij begrijpen dat voor den tooneelregisseur, voor wien elke figuur, die hij maken moet, door den intiemen omgang een vriend, ja bijna een tweede-ik geworden is, het oorspronkelijk beeld hoe langer hoe dieper terugwijkt voor zijn eigen,

hetzij betere, hetzij mindere, in elk geval àndere, en eigenlijk wéér oorspronkelijke samenstelling-van-een-mensch.

Het tooneel scherpt de intuïtie, de instincten reiken het verst. De Grieksche tragedie-spelers, de onbewusten, in wie auteur en regisseur zich gelijkelijk vrij-uitleefden, maakten al spelend hun eigen drama; aan het onafgerond, eeuwig onvoltooid werk van Shakespeare kunnen wij gissen, hoeveel van deze, thans gefixeerde invallen, in het vuur der vertooning, aan de verbeelding der spelers zijn ontsprongen; vergelijking openbaart ons nu en dan - wanneer een tooneelspeler een rol van een ander overneemt - wat de meest-begaafde van zichzelf heeft geweven in het op naam van den dichter geschreven complex. En ik geloof niemand te kort te doen wanneer ik besluit: in een geschreven werk zijn hoogten en diepten, die de schrijver zelf soms vermoedt noch peilt, schoonheid, die hem als een verrassing kan worden geopenbaard. Zelfs een auteur met beduidend regie-talent kan mijns inziens voor zijn eigen werk de aangewezen tooneelman niet zijn. Al weet hij, zooals dat heet, misschien zelf het best zijn ‘bedoelingen’. Want het gaat niet om die bedoelingen, maar om den schoonsten schijn daarvan, om het tweede, gemonteerde leven, dat uit het primaire leven ontstaat. Ook tooneelkunst is een kunst, vue à travers d'un tempérament. En dit temperament noemen wij thans regisseur.

□□□

Zoo heeft dan de lezing, de psychische opname van het drama en de aanváárding, het ingrijpend proces - waarbij een omzetting van litteraire in theatrale waarden plaats vindt en de geest zich somtijds eeuwen-oude gevoelens en gedachten assimileert - ingeluid. Het woord krijgt kleur en klank, de volzin adem, een dieper en sneller bewogenheid.

En zooals de schrijver met den eersten zin, dien hij op het papier zet, de worp doet voor zijn geheele plan, zijn werk als het ware optrekt aan dien, plotseling stelling nemenden inzet, zoo vestigt zich in den regisseur, nadat hij het werk in zich heeft opgenomen, het eerste, tastbare vermoeden omtrent den aard van het te scheppen tooneelwerk.

Uit dit vermoeden ontstaat voor hem de eerste orde, hij hoort den toonaard en vat den speelstijl, en eindelijk, met het

geordend beeld voor oogen, het gezuiverd geluid in zijn ooren en den hartklop van het stuk in zijn bloed, kan hij beginnen aan zijn taak: het tot een harmonisch geheel samenvoegen der, in het luchtruim zwevende, in levende wezens wachtende, tusschen doode stof sluimerende deeltjes dramatisch leven, tot de eindelijke bezieling van een eigen klein heelal.

Ik kan mij geen hopeloozer aanblik en tegelijkertijd geen tempteerender mysterie denken dan een tooneel met inventaris overdag, in zijn onbewusten staat. Het is als een grafgewelf, waarin de menschen elkander als schimmen voorbijloopen, en geen ding herinnert aan zijn bestemming. En wanneer we dan bedenken hoe uit deze latente, lugubre, en soms ridicule kiemen, 's avonds, in het volle licht, een nieuw veelkleurig en vibreerend leven zal opstijgen, als de vlinder uit de pop, dan gelooven we veeleer aan een tooverstaf dan aan rekening en verantwoording, aan nabootsing en reproductie.

Alom-tegenwoordig blijft bij dit wonderwerk de geest van den dichter, die in den regisseur is overgegaan. Deze mag in den tekst schrappen, wijzigen, ophalen, verdoezelen, geleid door een, den dichter gelijkwaardig kunstenaars-instinct, zal hij geen oogenblik contact verliezen, geen stap gedoogen op het tooneel, die niet volgt in de lijn van het dichterlijk zielsavontuur, waarvan hij gedurende het geheele proces getuige is, met geen geluid of gebaar schaden aan het hart van het werk.

Aldus ontstaat uit den toon van het stuk, de stijl, het altijd bezwaarlijk definieerbaar begrip, waarmee ik in dit verband natuurlijk niet in de eerste plaats de Molière-schoenen en Ionische zuilen bedoel, maar den voor elk stuk aangewezen, scherp onderscheidenden trant-van spelen.

De groote geesten van alle tijden zijn elkander in diepsten eenvoud zóó verwant, dat we Goethe en Tolstoï, Ibsen en Bernard Shaw niet van elkander zouden kunnen onderscheiden, wanneer daar niet was de onvergelijkelijke uitingswijze. De kern, met haar goddelijke, of zoo men wil diepmenschelijke erkenningen, haar noodlotsbesef en haar vrijheidsdrang, ze ligt op den bodem van elk universeel werk als dezelfde zuivere waterdruppel. Doch zoo uiteenloopend als

de wegen zijn, die tot de opperste conclusies leiden, zoo verbijsterend verscheiden is ook de verschijning, het optreden, het gebaar, de stem van ieder die op zijn beurt daarvan getuigt.

Welnu, uit den ‘speelstijl’ leeren wij de houding van den dichter kennen, en aan de houding de persoonlijkheid, die ons leidt langs nieuwe wegen naar de al-oude gedachte.

De geboren regisseur heeft maar zijn voelhoorns uit te steken om te weten welk sóórt van spel een stuk behoeft, en naar de mate zijner begaafdheid zal hij zich tot de groote of tot de kleinere, hem verwante geesten mogen richten. Met den oorspronkelijken tekst, als een stemvork aan zijn oor, hoort hij den samenklank hunner ontroeringen in een bepaalde groepeering, doorproeft hij hun innigst wezen in het verband van ruimte en tijd.

Dan is het oogenblik gekomen waarop de instrumenten kunnen worden gestemd, menschen en dingen bereid-gemaakt, uit zich-zelf gelokt.

Zooals de regisseur zijn inspiratie ontving van den auteur, zoo zullen de spelers zich laten opwekken door hem, om, elk uit de hem aangewezen rol het eigene, het bijzondere, het verdiepte te puren, in hoogste instantie, binnen het bepaald bestek te stijgen boven auteur en regisseur uit. Ieder kunstenaar is een vuursteen en niemand weet tot waar de vlam onder gunstige omstandigheden kan reiken. Dies zal de leider van het spel de omstandigheden zoo hoog mogelijk opvoeren, de lucht rondom de spelers zuiveren van alle invloeden, vreemd of vijandig aan het innerlijk beeld, aan de muziek, die in zijn ooren is. Want hij weet, wat de spelers nog niet weten... dat het geluidje van de kleine Elf, die den ‘Midzomernacht-droom’ opent, zoowel als het ‘Voila!’ van den Duivel, waarmee Molnar's ‘moraliteit’ sluit, als de slag van de deur, die achter ‘Nora’ in het slot valt, en het rinkelen van het geld in de broekzakken van ‘Isidore Lechat’, dat al dit schijnbaar toevallige aan één grondaccoord is ontleend, verband moet houden met één bindend bewustzijn.

Zóó wordt, in tweede instantie, regie: bewustmaking, zoo vormt zich allengs uit woorden en gebaren, uit rhythme, stilte

en onnaspeurbaar gedruisch het fijne weefsel dat we atmosfeer noemen. Zóó wordt door toon, stijl en atmosfeer de hoogste staat, die der bezieling, vóórbereid, en het cement gevormd dat de aanvankelijk schier vijandig-heterogene bestanddeelen aaneenvoegt.

Het is de stijl, die ons leidt op vaste wegen, het is de atmosfeer, die ons dwingt, wetten, welke ons vreemd waren en buiten het tooneelverband onaannemelijk zouden toeschijnen, in ootmoed te aanvaarden, een hooger gelijk te erkennen dan het onze, een nieuwe realiteit naast de werkelijkheid waarin wij leven.

> 'Over berg en vallei
> Over heg, over muur,
> Door het park, door de wei,
> Door rivier en door vuur
> Zwerf ik rond.....'

Hoort, hoe de kleine Elf ons lòkt naar het verre land! En hoe innig en geheimzinnig is haar bemiddeling! Op het oogenblik der 'verleiding' niet geringer dan de taak van den eersten regisseur. Julius Bab, een van de fijnste Duitsche tooneelkenners, schreef een bundeltje uitsluitend over 'Nebenrollen' en toonde daarbij aan, o.a. aan de dienstbodenrollen bij Ibsen, dat er in het complex tooneelkunst slechts hoofdrollen bestaan.

Aan de maar enkele zinnen in-houdende rol van 'Fortinbras', den tegenstander en in alle opzichten het tegenbeeld, het positief van 'Hamlet', leeren wij de ideale, droom èn daad omvattende gestalte kennen, die Shakespeare in 'den Geest van Hamlet's Vader' voor oogen heeft gestaan: 'He was a man, take him for all in all'. En nog dezen winter hebben wij bij de opvoering van 'Schnitzler's: 'De eenzame weg', kunnen opmerken, hoe door de te zwakke bezetting van een kleine bijrol, die van den eenvoudigen geneesheer, de realist, die schroom kent in een kring van roekelooze levenskunstenaars, en daarmede het normaal-menschelijke, de humaniteit, bevestigt, - de achtergrond van het stuk wegviel, en het voorgrondbeeld tegen deze holte geheel defuus werd.

De tweede- en derdeplans-rollen vormen in een tooneel-

vertooning het vaste fond, de goede aarde, waarin de bloeiende spontaniteit haar wortels hecht. Zij houden de atmosfeer intact. Zij halen onze ziel binnen nog vóór er iets van beteekenis op den voorgrond gebeurt. Zij zijn de stille wevers... Is het U nooit opgevallen, wanneer ge U verlaat had en een gedeelte van het eerste bedrijf moest missen, dat ge er dan den geheelen avond 'niet goed meer in kon komen?' Dat komt, omdat ge dan den geleidelijken overgang van de zaal naar het tooneel, van de eene wereld in de andere, niet mee hebt gemaakt, en, in uw eigen werkelijkheid gevangen, niet weet waarheen de kleine Elf gevlogen is... Niets is er op een tooneel dat niet verband houdt met iets anders, niets blijft zichzelf, een gruizel glas wordt een juweel, en een vonk uit menschenoogen verlicht over duizend hoofden de hoogste gaanderij.

En wanneer dan eindelijk, doordat een ieder zijn taak afgerond kent, in het algeheel verband doorschouwt en doorvoelt, het tooneel gevuld is, en als het ware geladen met energie, dan steekt 'de première' de tooneelzon aan, dan trekt de ontroering van weken en maanden zich samen, dan spreekt de regie haar laatste, en de kunstenaarsziel haar eerste, verlossend woord: 'halen!' en voor onze verwonderde oogen licht het tooneelbeeld op, voldragen, een levende transparant.

Dit is het visioen, de nieuwe wereld, met haar eigen waarschijnlijkheid, haar eigen wetten, haar eigen ziel.

Arthur Eloesser, dramaturg van het Lessing-Theater, die ook in Nederland door zijn kernige 'aphorismen' bekendheid verwierf, heeft eens van Max Reinhardt geschreven:

'Reinhardt muss an einen eigenen Weltgeist des Theaters glauben, dessen Flamme irgendwo einsam neben der Flamme des grossen Weltgeistes brennt'.

□□□

Van dezen specialen geest hoopte ik ook U den vleugelslag te doen hooren, toen ik mij voornam vanmiddag nu eens niet in de eerste plaats te spreken over wat wij van de tooneelkunst verwachten, maar omgekeerd, over wat de tooneelkunst mag verwachten van ons.

Door U, van den anderen oever uit, de dramatische kunst te doen kennen als méér dan een ‘schouwspel’, als een ‘hallucinatie’.

Alleen van dit standpunt heb ik de stelling: ‘de Nederlandsche tooneelkunst staat er goed bij’, durven opwerpen, en kan ik haar verdedigen. Want dat ‘wien Neerlandsch bloed door de aderen vloeit’ bij uitstek voor deze verbeeldings-drift geschapen zou zijn, dat de verzoening met het ‘ster-systeem’ in een ‘ensemble’, flonkerend als het firmament, aan onzen theatralen hemel zijn beslag zal krijgen, willen wij elkander niet wijs maken. Geen kunst leefde in ons, voor alle schoone kunsten bezwaarlijk land, onder fnuikender omstandigheden dan de dramatische, nooit was tooneelkunst hier een zaak van ernst, niets lag ons gelegen aan de ontwikkeling van den tooneelspeler, aan de inrichting van onze schouwburgen, en geen publiek teekende verzet aan wanneer in slordige vertaling, door spelers die hun rol nauwelijks van buiten kenden, een meesterwerk werd verminkt. En zóó naïef stonden wij tegenover deze kunst als ‘vak’, dat toen een vijftien jaar geleden de kentering intrad, de besten meenden dat bij den beteren wil thans de eene grootsche daad na de andere te volvoeren zou zijn, zonder eenig oog voor den uitgedroogden, ongeploegden tooneelgrond, waarop de poëzie der eeuwen dan nu plotseling zou moeten gedijen, zonder te vragen waar op eenmaal de litterair- en theatraal-geschoolde tooneelspelers vandaan moesten komen, en zonder te overzien, dat men aan de vlag van een wereldrepertoire nòg niets had zoolang niet het spel op het tooneel was gezuiverd, en het samenspel als een onverbrekelijke eenheid werd begrepen en opgevoerd tot een verhoogden staat.

Thans zijn wij zoover, dat we den levensgang van een drama op het tooneel gadeslaan met eerbied, met niet minder ontzag voor het theatrale, dan voor het litteraire leven, dat in de boeken ligt. En nu mogen we besluiten:

Ondanks den langdurigen achterstand van ons tooneel, niettegenstaande een te-kort aan temperament, de nog altijd primitieve inrichting van ons tooneelonderwijs, en de moeilijkste materieele omstandigheden ten spijt, is in de laatste tien jaren het bewijs geleverd, door tal van sterke,

schoone voorbeelden, dat de Nederlandsche tooneelkunst met de buitenlandsche op één lijn mag worden gesteld. Dat thans het wereld-repertoire ook voor den Nederlander met eere toegankelijk is in zijn eigen taal. Dat in ons klein land, geleidelijk, een jonge, groote kunst is opgebloeid, die zich van datgene wat vóór vijfentwintig jaar tooneelkunst heette, en van veel dat zich, in het, van schouwburgvermaken overwoekerd seizoen, listig en onbeschroomd als tooneelkunst biedt, nobel onderscheidt. Een weder 'orchestrale kunst', die, indien niet de taal haar tot op zekere hoogte isoleerde, mede toon-aangevend zou zijn in Europa. Wat op dit oogenblik Jacques Copeau in den 'Vieux Colombier' te Parijs laat zien, Leopold Jessner te Berlijn op de spits drijft, het is niets anders, het is volstrekt niets beters dan wat in Nederland wordt nagestreefd met, op onze wijze, even gunstig resultaat. Impressionisme, expressionisme, dat zijn haar noodkreten en strijdleuzen; in den grond vragen wij allen hetzelfde: de volstrekte aandoening van wat door de eeuwen heen goddelijk en menschelijk was, het harmonisch droombeeld. Het nieuwe drama, dat is altijd weer de essentie van het oude, met jonge, verliefde oogen bezien.

En hier ligt voor mij de beste kans voor de weder-opleving van onze, aan de dorre bron van vele illusielooze tooneelvoorstellingen, verkwijnde, dramatische schrijfkunst. Wie kon het drama, het vorstelijk drama verwachten zoo lang het Huis niet ter ontvangst bereid was!

Onverschilligheid en verenging, ze hadden de theatrale atmosfeer verschraald, de liefde voor het verheven organisme verhuiselijkt. Werken, met een diepbewogen dramatische ziel - wie denkt niet aan Vondel - ze stonden bestoven in de tooneelbibliotheek. Onspeelbaar! De regie van onzen tijd heeft het oude verlost, met haar tooverstaf beroerd. Zij zal ook de jonge kunst wekken met de bezieling en de panache harer overtuiging: dat het tooneel iets schoons en heerlijk is. 'Een onvergelijkelijk feest', naar Goethe's woord.

En zoo kom ik op mijn uitgangspunt terug: laten wij medebereid zijn de kunst van het tooneel te geven wat haar toekomt, haar eeren als een machtig Universum.

Er wordt zoo druk gepleit voor 'Kunst aan het Volk', voor volksvoorstellingen, dat het mij een voorrecht was dit-

maal uw aandacht eens te mogen vragen voor tooneelkunst, ook aan letterkundigen en professoren.

'De kunst van het genieten' waarover Dr. Bierens de Haan zijn waardevol Gidsartikel schreef, ze mag den hedendaagschen schoorsteenveger in de wieg geschonken zijn, wij, leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die ook gaarne ons deel willen hebben aan den geest van Goethe, aan de liefde van Shakespeare, gelijk deze tastbaar worden op het tooneel, wij moeten ons wat moeite willen geven.

'Jedes Volk hat das Theater das es verdient'.

Ook dit is een uitspraak van Julius Bab. Welnu ik geloof, het intellectueele deel van ons volk heeft een beter tooneel dan het verdient, een beter dan het, tengevolge van een gebrekkige theatrale opvoeding, waardeert.

Om de 'première' in Nederland staan te weinig vrienden, die op redelijken grondslag haar goeden roep bevestigen en verbreiden, de kring van geloovigen in den verheven Geest van het tooneel is te smal, in verhouding tot de wijdte, de draagkracht van het dramatisch ideaal. U, wat ik genoemd heb, de 'dramatische harmonieleer' voor te stellen als een leervak, Uw diepere belangstelling te wekken zoowel voor den prachtigen chaos als voor het zuivere beeld, kon bij deze gelegenheid mijn eenig doel zijn. En ik hoop, dat U bij uw eerstvolgend bezoek aan den schouwburg, thans niet minder verwonderd zult zijn dan ik bij de gedachte: hoe deze wereldin-zakformaat, uit armen en beenen, stukjes menschenziel en lapjes achterdoek, een oogopslag, een glimlach en een snik, uit opzet en toeval geschapen werd.

TOP NAEFF.

Twee worstelaars met den engel.

Oswald Spengler, Der Untergang des Abendlandes.
H.G. Wells, The Outline of History.

(Vervolg en Slot).

Wie na Spengler's boek Wells' *Outline of history* ter hand neemt, zal waarschijnlijk bij het lezen langen tijd het gevoel behouden, alsof hij niet anders las dan oppervlakkigheden. De afstand tusschen beide auteurs, die beiden hetzelfde willen: namelijk den bouw der wereldgeschiedenis verklaren, is zoo groot, dat het moeite kost te begrijpen, dat zij tijdgenooten zijn. Het schijnt een deerlijke val van den hoogen, strengen denkarbeid, waartoe Spengler u met zijn schitterende concepties dwingt, tot het gemakkelijk grazen op de weide van Wells' populaire wetenschap.

Terwijl nu evenwel Spengler een eersten, lichten tegenzin wekt door het onophoudelijk snoeven op zijn eigen vernuft en het voortdurend verzwijgen van zijn bronnen van informatie, wint Wells, ondanks het onbevredigende van zijn werk, aanstonds uw vertrouwen door zijn bescheiden openhartigheid. Hij laat u duidelijk zien, dat hij alles uit de tweede hand heeft. Al zijn autoriteiten vermeldt hij nauwkeurig: populaire handboeken, de Encyclopaedia Britannica, of wat het zijn mag. En welk een sympathieke zelfverloochening, om in de noten den man aan het woord te laten, die het beter weet en hem corrigeert, zoodat de noten dikwijls wetenschappelijk het merkwaardigst zijn.[1)] Om deze dingen

1) Zie b.v. die bij p. 107, 315, 86, 424.

Wells als dilettant gering te schatten zou louter pedantisme zijn. Zelfs als er niets anders te prijzen viel, zou men toch het ongeloofelijke opnemingsvermogen van dezen schrijver moeten bewonderen, die naast een overvloedige litteraire productie nog zooveel historisch materiaal weet te verzamelen en zoo intelligent te verwerken. Natuurlijk begaat hij vergissingen, doch zij zijn betrekkelijk gering in aantal en doorgaans weinig storend voor het geheel. Zoo behoort bij voorbeeld de Nederlandsche geschiedenis niet tot zijn sterke zijden[1)].

De oorzaak, dat *The Outline of History* als proeve van geschiedschrijving een mislukking genoemd moet worden, ligt veel dieper dan in het dilettantisch karakter van het werk of in den spoed, waarmee het is samengesteld. Hier is een geest aan het woord, die, bij al zijn gaven van scherp en helder zien en diep doordringen, toch eigenlijk niet weet, wat geschiedenis is. Het was een ongelukkig oogenblik, toen de schrijver van *Joan and Peter* en *The Undying Fire* besloot, de wereldhistorie, wier opvoedkundige waarde hij in die beide boeken met zooveel overtuiging geprezen had, zelf te gaan schrijven.

Tegenover de vragen aangaande den aard der historische kennis staat de schrijver met die argeloosheid, welke het gelukkig voorrecht is der dilettanten. Hij weet volstrekt niet, welk een wonderlijk gedachtenbeeld, steeds veranderend, steeds verschuivend, de geschiedenis is. Hij meent, dat zij zich, mits de mensch er naarstig aan arbeidt, bijna mechanisch distilleert uit de verleden werkelijkheid, dat zij een groot complex van wetenschappelijk gestaafde, vaststaande feiten uitmaakt, welke kunnen worden meegedeeld 'truly and clearly', voor iedereen bevattelijk. Aan specialisten heeft hij een hekel. 'All that can be thought and known is (to be) kept plainly, honestly and easily available to the ordinary men and women who are the substance of mankind'[2)]. Het wezenlijke der wereldgeschiedenis moet in een 'Outline' voor het groote publiek toegankelijk gemaakt kunnen worden. Als zoovelen meent hij, dat de geschiedenis, al is zij nog geen exacte wetenschap[3)], het wel spoedig worden zal. Als

1) Zie b.v. p. 429, 430, 479, 486.
2) p. 201.
3) p. 333 [1], vgl. p. 109.

zoovelen is hij bevangen in den waan, dat het doel en het wezen der geschiedenis is, het verleden in den vorm van wetten te begrijpen. ‘As the outlook broadens, the clustering multitude of details dissolves into general laws’[1]. Dit is alsof iemand meende, een landschap in zijn wezen inniger te begrijpen, naarmate hij, buiten het bereik van den geur der lindebloesems en het zingen van den leeuwerik, uit zijn vliegtuig de lijntjes van wegen en slooten zich tot een kaartpatroon zag scharen.

Wells heeft gemeend, dat alle verleden geschiedenis is. Als motto van het gansche werk heeft hij een woord geplaatst van Friedrich Ratzel: ‘een geschiedphilosophie der menschheid, dien naam waardig, moet beginnen met den hemel en afdalen tot de aarde, moet vervuld zijn van de overtuiging dat alle bestaan één is - een enkel begrip, van het begin tot het eind berustend op één en dezelfde wet.’ Doch ik houd den grooten geograaf voor een gevaarlijk leidsman in de historie; hij geeft zoo dikwijls gewichtige uitspraken, die eigenlijk niets beduiden, en voor het verstaan der geschiedenis slechts belemmerend werken. Aan Ratzel's eisch getrouw begint Wells met de beschrijving van het ontstaan van ons planetenstelsel, vervolgens van den oorsprong van het dierlijk leven, om zoo tot de herkomst van den mensch te geraken en over de praehistorische tijdperken der palaeolithische en neolithische menschen te naderen tot hetgeen toch ook hij eerst ‘The dawn of history’ noemt. Door velen is deze verlenging der wereldgeschiedenis tot de stoomatmosfeer der oudste geologische perioden en tot de levenskiemen in het oerslijm begroet als een logische en gelukkige gedachte. Immers dit relaas doet u zoo duidelijk beseffen (en dat is zonder twijfel de praktische bedoeling, die Wells ermee had) hoe verdwijnend gering de tijdperken van rijken en beschavingen zijn, waarop de geschiedenis pleegt te staren. Toch schijnt mij deze methode, om de geologie en palaeontologie aan de geschiedenis te verbinden, veeleer een fundamenteele vergissing. Want hier wordt miskend, dat wij al deze kennis, hoe grootsch en aangrijpend zij moge zijn, vatten met een ander soort begrijpen dan met ons historisch

1) p.V.

orgaan. De voorstellingen van een geologische of biologische ontwikkeling, waar het hier om te doen is, hebben, al betreffen ook zij een gebeuren in den tijd, met de functie van het historisch begrijpen niet of zeer weinig te maken. De waarlijk historische conceptie is beperkt tot het zich weer inleven in menschelijke verhoudingen en menschelijke gedachten. Het is een weder ondergaan van wat eens ondergaan is door menschen als wij; maar tot den sauriër strekt zich dit geheimzinnig contact niet uit. Door de dingen van de aardgeschiedenis te beschrijven in een historisch kader maakt men er nog geen geschiedverhaal van. Echte geschiedenis richt zich tot onze historische fantazie en wekt voorstellingen, beelden, inzichten. De problemen van den voortijd daarentegen vatten wij aan met een specifiek biologischen weetlust, gericht op de exacte kennis van de ontwikkeling der vormen en organen. Vertelt men deze zaken quasi-historisch, dus met een beroep op de eerstgenoemde functie, dan werken zij, gelijk Wells' lezers zich kunnen overtuigen, vervelend en vlak. Het helpt niet, of de schrijver het verhaal tracht te verlevendigen, door de scènerie van het oerleven of den loenschen blik van den Neanderthal-mensch te beschrijven; het geheel blijft hybridisch en onbevredigend.

Het is evenwel niet alleen een overwegend biologische oriënteering, die Wells tot geschiedschrijver ongeschikt maakt. Een ander euvel zit hem in den weg, namelijk zijn humor. Ieder die eenigermate in het veelzijdig oeuvre van dezen auteur belezen is, zelfs al kende hij alleen diens fantastische verhalen als *The food of the Gods* en niet de veel hooger staande romans, weet, over welk een overvloed van verkwikkenden, prikkelenden humor Wells beschikt. Nu is echter de geschiedenis, ook wanneer zij de belachelijkste dwaasheden van ons arme menschen betreft, nimmer komisch. Een historicus, die zijn gevoel voor het komische niet weet te bedwingen, deugt niet voor zijn vak. Er zijn leeraren en professoren, die de geheele geschiedenis voordragen lichtelijk omgezet in het burleske. Het is gemakkelijk en loonend; zij vinden een dankbaar gehoor en verwerven den naam van uitstekend les te geven. Maar zij verstikken er elk historisch inzicht mee. Want de humoristische werking van het geschiedverhaal berust op een fausseeren van de echte historische

sensatie, een bijmenging van storende, vertroebelende noties uit het heden in den kristalhelderen drank van het verleden.

Is dit bezwaar gegrond, dan zondigt Wells doorloopend. Het is dikwijls kostelijk. Wie bij ondervinding weet, hoeveel zelfbedwang het kost, het verhaal van sommige historische situaties niet in het gekke te gooien, zal hier schadeloosstelling vinden voor eigen opgekropten spot. Het beeld van Karel den Groote bij voorbeeld is doortrokken van een stille kluchtigheid, die den keizer geheel opéra bouffe maakt. Wells vermeldt, hoe aan Karel de toevoeging van het *Filioque* aan het symbolum van Nicaea moet worden toegeschreven, het punt dat later tot de kerkelijke scheuring van Oost en West zou leiden, en meent dan: 'it is more than doubtful if he had any such separation in mind. He wanted to add a word or so to the creed, just as the Emperor William II wanted to write operas and paint pictures'[1]. Hoe belachelijk scheef trekt hij ons historisch oordeel, door van de Kerk der latere middeleeuwen te zeggen: 'It was hunting everywhere for heretics as timid old ladies are said to look under beds and in cupboards for burglars before retiring for the night'[2]. - Telkens wanneer Wells zijn neiging tot ironische geschiedschrijving weer den teugel viert: bij Cato major, bij Antonius en Cleopatra, bij Mohammed, zegt men zich: hij kan het weer niet laten. Slechts waar een sterk gevoel, zooals zijn diepe haat tegen Napoleon, het humoristische in de visie tot een minimum reduceert, kan dit middel werkelijk treffend werken, gelijk aan het slot van de volgende passage. 'One reads in vain through the monstrous accumulations of Napoleonic literature for a single record of self-forgetfulness. Laughter is one great difference between man and the lower animals, one method of our brotherhood, and there is no evidence that Napoleon ever laughed. Non can we imagine another of the most beautiful of human expressions upon the face of this saturnine egotist, that expression of disinterested interest that one sees in the face of an artist or artisan "lost", as we say, in his work. Out of his portraits he looks at us with a thin scorn upon his lips, the scorn of the criminal whe believes that he can

1) p. 347.
2) p. 362.

certainly cheat such fools as we are, and withal with a certain uneasiness in his eyes. That uneasiness haunts all his portraits. Are we really convinced he is quite right? Are his laurels straight?'[1].

De schrijver zelf herinnert u er voortdurend aan, dat in zijn hand de griffel der historie een vulpen of een tiktoestel is. Een fluïdum van anachronisme doortrekt het gansche werk. Van geen enkele cultuur, geen enkele situatie, geen enkel persoon zult gij een oogenblik die onmiddellijke sensatie krijgen, die de historie u geven kan en geven moet. Wells leidt u niet in den Egyptischen tempel en niet in de Middeleeuwsche kathedraal. Ik bedoel niet, dat hij deze gebouwen behoorde te beschrijven, maar dat hij u over Egypte en Middeleeuwen zoo behoorde te vertellen, alsof gij tusschen zuilen of pijlers stondt.

Hier wreekt zich aan hem een gemis, schier onbegrijpelijk in zulk een scheppenden geest als Wells zich in zijn litteraire werken toont, namelijk zijn onverschilligheid voor kunst. Spengler moge overdreven hebben, door het diepste karakter zijner culturen te uitsluitend uit haar kunst af te leiden, Wells vervalt in het tegendeel. Deze geringschatting voor de beteekenis der kunst is bij hem volkomen bewust en uitdrukkelijk geformuleerd. 'Artistic productions, - zegt hij[2] - unlike philosophical thought and scientific discovery, are the ornaments and expression rather than the creative substance of history.' Waar de kunst bijzonder gebloeid heeft, had zij dat enkel te danken aan tijdelijke omstandigheden van veiligheid en welvaart. 'Unless we are to suppose that spontaneous outbreaks of super-men have occurred in the past, it is reasonable to conclude that the Athens of Pericles, the Florence of the Medici, Elisabethan England,... the Tang and Ming periods in art, are but samples of what a whole world of sustained security would yield continuously and cumulatively.'[3] Zoodat het bijkans meer een kwestie van kunstmest dan van kunstzin schijnt.

Van zulk een gezichtspunt uit verbaast het ons niet, de pyramiden afgedaan te zien als 'unmeaning sepulchral piles', den Romaanschen stijl geprezen te zien als 'that pleasant

1) p. 499.
2) p. 406.
3) p. 605.

Byzantine style that still... delights the tourist in the Rhineland', en de Gothiek als een 'lovely efflorescence'.

In nauw verband met dit gemis aan begrip van de waarde der kunst staan Wells' historische opvattingen omtrent den godsdienst. Zijn historische opvattingen zeg ik met nadruk. Den lezers van *First and last things, God the Invisible King* en *The Undying Fire* is het bekend, dat Wells een even ernstig als oorspronkelijk religieus denker is, een van degenen, die met het meeste gevoel van plicht en verantwoordelijkheid beproefd hebben, de vraag door te denken, *hoe* ons moderne leven godsdienstig kan zijn. Des te meer moet het hun tegenvallen, dat al de eigenschappen van diepte en fijnheid, welke hij daar verraadt, hem hier, bij zijn historische proeve, in den steek laten. Hier, zoo ergens, ligt het bewijs, dat Wells zich te kwader ure aan het geschiedschrijven heeft gewaagd.

De historische lijn, die hij in de opeenvolging en ontwikkeling der godsdiensten ziet, is geen andere dan die van een herhaaldelijk stijgen naar de conceptie van algemeene menschenmin, onzelfzuchtigheid, vrede en heilzamen arbeid, gevolgd door den terugval in dogmatiek, discipline, ceremonie en verdwazing. Schuld aan dat alles is de priester met zijn hocuspocus.

Met andere woorden, Wells toont geen gevoel of eerbied voor het sacrale en sacramenteele, het symbolische, den ritus, den cultus, de wijding, de heiligheid, de mystiek, de ekstase, kortom voor het negen tiende van den godsdienst dat buiten het gebied van het strikt ethische, en dit nog met zeer bepaalde, aardsche strekking, ligt. Van een historisch beeld van vroegere godsdienstperioden kan op die wijze niet veel terecht komen.

Voor de oorsprongen van godsdienstige voorstellingen komen Freud en Jung hem te hulp. 'Fear of the Old Man' als het motief van de oudste denkbeelden van bovennatuurlijk ontzag leent zich uitstekend tot die lichtelijk humoristische behandeling, waarmee gelijk wij zeiden, Wells het echt historisch karakter van zijn werk voortdurend schaadt[1]. Wanneer de behoefte aan bescherming, leiding, reiniging en bijzondere macht algemeen bewust is geworden, dan komt de priester. 'Confusedly in response to that demand, bold men,

1) p. 62 vg.

wise men, shrewd and cunning men were arising to become magicians, priests, chiefs, and kings.'[1] Wel laat de schrijver onmiddellijk en uitdrukkelijk volgen, dat men dezen niet als opzettelijke bedriegers moet beschouwen, maar met dat al is er aan zijn voorstelling toch een zekere Voltairiaansche kleur, zijns ondanks zou ik gelooven. De tempel, de priester en het offer zijn hem steeds weer de teekenen, dat een godsdienst van zijn oorspronkelijken eenvoud en zuiverheid verdwaald is in een systeem van bijgeloovige en verbijsterende praktijken. Zelfs een uitgewerkte dogmatiek beduidt voor hem reeds verval.

Het essentieele van het christendom ligt voor Wells enkel in de moreele en sociale revolutie, naar zijn meening door Jezus gepredikt. Hij verkeert in de illusie, dat het hem mogelijk is, zich ten opzichte van Jezus' leven en prediking 'closely to the apparent facts' te houden.[2] Die feiten zijn, meent Wells, dat het Koninkrijk Gods, dat Jezus predikte, enkel zelfverloochening en bezitloosheid beteekende. Herhaaldelijk gebruikt hij de niet bepaald nieuwe uitdrukkingen 'that great revolutionist Jesus of Nazareth'; 'the revolution collapsed utterly'; 'this abandoned leader', alles weer van die verderfelijke anachronismen, die den lezer, tot wien Wells zich richt, slechts verwarren kunnen. Reeds Paulus heeft de leer des Meesters bedorven. 'The kingdom of God that Jesus of Nazareth had preached was overlaid, as we have explained, almost from the beginning by the doctrines and ceremonial traditions of an earlier age, and of an intellectually inferior type. Christianity almost from its commencement ceased to be purely prophetic and creative. It entangled itself with archaic traditions of human sacrifice, with Mithraic blood-cleansing, with priestcraft as ancient as human society, and with elaborate doctrines about the structure of the divinity.'[3]

Dat al deze dingen, hoe men ze ook waardeeren moge, nu eenmaal den inhoud uitgemaakt hebben van de voornaamste godsdiensten, en dat de historie ze als zoodanig heeft te beschouwen, miskent Wells, om in alle godsdiensten slechts datgene als essentieel en van waarde te erkennen,

1) p. 66.
2) p. 283-290, 484.
3) p. 361, vgl. 390.

wat in de richting wijst, die hij *voor dezen tijd* het heil acht.

Dit volstrekt onhistorische gezichtspunt komt haast nog duidelijker uit in zijn behandeling van het Boeddhisme. ‘The fundamental teaching of Gautama... is clear and simple and in the closest harmony with modern ideas’.[1] Ook dit is lang niet nieuw. Zelfs een zoo fijne kenner van den geest van het Boeddhisme als Rhys Davids heeft zich niet kunnen onthouden van het wegdoezelen van driekwart van de leer, om den Boeddha te kunnen zien als een verlichten, modern-protestantschen hervormer. Voor Wells' verbeelding was hij ‘a good-looking, capable young man of fortune’, die sterk overtuigd was van het mens sana in corpore sano. Hij had een ‘plan of an emancipated life’, waarin alles wat Wells aanstaat wonderwel past. Met ‘destruction of desire’ meende hij het zoo erg niet, en ‘devotion to science and art, or to the betterment of things manifestly falls into harmony with the Buddhistic Right Aspirations.’ Over de leer van het Karma kan men rustig zwijgen, ‘because it belongs to a world of thought that is passing away’! - Indien ook het Boeddhisme overwoekerd is door ‘a wilderness of preposterous rubbish,’ dan is het de schuld van de domme discipelen.

Of is het veeleer de schuld van Wells' bête noire onder de volkeren, de Egyptenaren? Het wordt ons duidelijker, waarom hij zoo weinig voelt voor de Egyptische kunst, als wij vernemen, dat alles in de groote godsdiensten, wat priesterschap, reiniging, ascese, offer, ritus en formule is, tenslotte uit Egypte komt. ‘Both Buddhism and Christianity wear garlands of ritual and formula that seem to be derived through Hellenistic channels from that land of temples and priestcraft, Egypt, and from the mentality of the brown Hamitic peoples’.[2] De Moeder Gods-idee, de geschoren en vastende priester, zelfkwelling en offer waren alles ‘things in the way of thought of the dark-white Mediterranean race; they were congenial to that type.’[3] Dat ‘donker-blanke’ ras heeft een ‘superstitious temperament’ en kan niet veel goeds doen voor de beschaving, al heeft het de grootste kunst voortgebracht, die de wereld kent.

1) p. 207 vg.
2) p. 216, vgl. 202.
3) p. 390.

De anticipatie van de gedachten van volkeneendracht en sociale harmonie, op grond van een verlicht intellect en een altruïstische moraal, die Wells' werk beheerscht, trekt ook ten opzichte der middeleeuwsche geschiedenis zijn historisch inzicht scheef. 'Sooner or later mankind must come to one universal peace'[1], en daarom sympathiseert de schrijver in beginsel met de aanspraken van het pausdom op wereldheerschappij. Den eersten kruistocht juicht hij toe als praktisch resultaat van volken-organisatie, als het werk van 'a new amphictyony of Christendom.' 'Here is a universal response of indignation at the story of a remote wrong, a swift understanding of a common cause for rich and poor alike.'[2] Men proeft hier weer het anachronisme: in den geest van den schrijver staat niet de verheven barbaarschheid dier elfde eeuw vooraan, maar de voorstelling van een modernen Volkenbond.

Voor wie zóó voortdurend een moderne gedachte in de geschiedenis van vroeger eeuwen tot uiting wil zien komen, wordt deze geschiedenis nog meer dan voor hem, die haar zonder dien bias aanschouwt, een droevig en bijna absurd proces van mislukking. Altijd weer stranden de groote beginselen van eendrachtig samenwerken aan de verheffing der cultuur op de duistere klippen van traditie en onverstand. Het werkelijk verloop der kruistochten kan niet anders wekken dan Wells' diepen afkeer. Waarom was ook die middeleeuwsche Kerk beladen met al die begrippen en praktijken, waar Wells het wel zonder kan stellen? Waarom was zij niet wat praktischer ingericht? Het was met een kleinigheid te doen geweest. Een beter kiesstelsel voor de kardinalen en een emeritaat, als zij vijftig waren, zou al veel gedaan hebben. 'We have seen the Roman Republic wrecked, and here we see the church failing in its world mission very largely through ineffective electoral methods.'[3]

Dat de Kerk er in de dertiende eeuw niet in slaagde, het groote nieuwe Mongolenrijk te winnen, is van dit gezichtspunt geen wonder. 'Christianity was in a phase of moral and intellectual insolvency, without any collective faith, energy or honour.'[4] Let wel, het betreft de dagen, waarin de

1) p. 361.
2) p. 354.
3) p. 366.
4) p. 379.

gothiek nog bloeiende is, Thomas van Aquino schrijft en Dante geboren wordt.

In overeenstemming met Wells' opvatting van den waren aard van Kerk en Christendom vinden wij bij hem de verouderde meening, die de historicus nog zoo dikwijls ontmoet, dat allen, die in de middeleeuwen de Kerk bestrijden, voorbereiders der Hervorming zijn, en dat hun ware beteekenis ligt in hun intellectueele verlichting. Zijn sympathie gaat uit naar Albigenzen en Hussieten, en naar Frederik II van Hohenstaufen, allen gezien als min of meer moderne democraten en geestelijk-zelfstandigen. Dat de Albigenzen juist de uiterste consequentie trokken uit al de strekkingen van wereldverzaking en ascetisme, die Wells zoo hinderlijk zijn, ziet hij evenmin als dat de verlichte Frederik een tiran was, die het model van den politiestaat schiep.

Wie heel onvriendelijk wilde zijn, zou, ziende, hoe dikwijls de schrijver, ondanks zijn ernstige poging, om zich zoo ruim en zoo degelijk mogelijk te laten inlichten, daarmede niettemin belandt bij een voorstelling die in de historische wetenschap heeft afgedaan, kunnen zeggen, dat dit boek gebouwd is op al de dwalingen van gisteren, die zoo dikwijls het credo der dilettanten van heden zijn. Het is nu eenmaal in de historie de trieste taak der vaklui, om voortdurend aan te toonen, dat het toch eigenlijk een beetje anders was, dan het laatstvoorafgegane boek het heeft voorgesteld. Deze eeuwige schommeling der opvattingen ligt diep in den aard der historische kennis zelve, en men mag het den schepper van een groote populaire synthese niet te zwaar aanrekenen, wanneer hij nu en dan de voorlaatste meening weergeeft. Wells ziet de economische geschiedenis van Engeland in de veertiende eeuw: den opstand van Wat Tyler met wat er aan voorafgaat en op. volgt, nog door de oogen van Thorold Rogers; hij heeft van de Magna Carta de voorstelling, waaraan Mac Kechnie den doodsteek gaf, en omtrent de Amerikaansche geschiedenis denkbeelden, welke de Amerikaansche historici zelf juist hebben prijsgegeven.

Veel ernstiger is het, wanneer de grondgedachten zelf, waarmee Wells de geschiedenis verklaart, ondeugdelijk mochten worden bevonden. Naast zijn onvoldoend begrip voor de waarde van cultus en kunst zou ik hier in de eerste

plaats willen noemen zijn bevangenheid in een oppervlakkige rassentheorie. De rassentheorie is een der plagen van de hedendaagsche geschiedverklaring. Het is verbijsterend, met welk een niets ontziende vaardigheid en blijde verzekerdheid men de meest uiteenloopende historische verschijnselen toeschrijft aan hypothetische raseigenaardigheden. Dooddoeners altegader. Wij zagen reeds, hoe Wells alle bederf der religieuze cultuur wijt aan een bijgeloovig en tot vormendienst geneigd temperament van het Middellandsche ras. Evenwijdig aan dezen afkeer gaat bij hem een sterke voorkeur voor het Noordelijke[1)] en het Mongoolsche ras.

In hen ziet hij de verwezenlijking van een levensvorm, dien hij voor den groei der beschaving van het uiterste belang acht, namelijk het Nomadendom. De tegenstelling van Nomadische volken en gezeten landbouwvolken bepaalt voor een goed deel Wells' inzichten omtrent de ontwikkeling der beschaving. 'From the very beginning of history the nomad and the settled people have been in reaction. We have told of the Semitic and Elamite raids upon Sumeria; we have seen the Western empire smashed by the nomads of the great plains and Persia conquered and Byzantium shaken by the nomads of Arabia. Whenever civilization seems to be choking amidst its weeds of wealth and debt and servitude, when its faiths seem rotting into cynicism and its powers of further growth are hopelessly entangled in effete formulae, the nomad drives in like a plough to break up the festering stagnation and release the world to new beginnings. The Mongol aggression, which began with the thirteenth century, was the greatest, and so far it has been the last, of all these destructive reploughings of human association'[2)] - Nomaden en gezeten volken vertegenwoordigen de beide ideeën van samenleving, die Wells tegenover elkander stelt als de twee beginselen, waar alles op aan komt: 'the idea of a *community of faith and obedience*, such as the earliest civilizations undoubtedly were,

1) 'Nordic', naar de onderscheiding van Deniker, in de praktijk vrij wel overeenkomend met Germaansch. - Wells begaat de vergissing, om wegens de tochten der Skandinavische Warangers de Russen voor een in kern 'Nordic', d.w.z. Germaansch volk te houden. p. 350.
2) p. 369.

and the idea of a *community of will*, such as were the primitive political groupings of the Nordic and Hunnish peoples. For thousands of years the settled civilized peoples, who were originally in most cases dark-white Caucasians, or Dravidian or Southern Mongolian peoples, seem to have developed their ideas and habits along the line of worship and personal subjection, and the nomadic peoples theirs along the line of personal self-reliance and self-assertion.' De beschaving wordt telkens weer verjongd door een 'refreshment by nomadic conquest'. De geest van den Nomade, hetzij Germaan, Semiet of Mongool, is individueel 'more *willing* and more *erect* than that of the settled folk'. Alles wat in de geschiedenis krachtig, vernieuwend, scheppend, 'efficient' is, herleidt Wells tot 'nomadism'. De zeevaarder is een 'nomad turned go-between'. De zucht om de wereld te ontdekken en te beheerschen, de revolutionaire impulsen, het is alles 'the lurking nomadism in our blood.'[1)] Aan het slot van zijn werk resumeert de schrijver als volgt.

'In this *Outline* we have sought to show two great systems of development interacting in the story of human society. We have seen... in the warmer alluvial parts of the world, the great primordial civilizations, fecund systems of subjugation and obedience, vast multiplications of industrious and subservient men. We have shown the necessary relationship of these early civilizations to the early temples and to king-gods and god-kings. At the same time we have traced the development... of the wanderer peoples, who became the nomadic peoples, in those great groups the Aryans and the Hun-Mongol peoples... and the Semites of the Arabian deserts. Our history has told of a repeated overrunning and refreshment of the originally brunet civilizations by these hardier, bolder, free-spirited peoples of the steppes and desert. We have pointed out how these constantly recurring nomadic injections have steadily altered the primordial civilizations both in blood and in spirit; and how the world religions of to-day, and what we now call democracy, the boldness of modern scientific inquiry and a universal restlessness, are due to this "nomadization" of

1) p. 387, 388.

civilization. The old civilizations created tradition, and lived by tradition. To-day the power of tradition is destroyed. The body of our state is civilization still, but its spirit is the spirit of the nomadic world. It is the spirit of the great plains and the high seas.'[1)]

Het was noodig, uitvoerig aan te halen, want het is een der grondgedachten van Wells' boek, die hier is uitgedrukt. Zij is eenvoudig en aantrekkelijk. Zij doet een beroep op eenige zeer *moderne* gevoelens, die ons dierbaar zijn: onze liefde tot vrijheid en frissche lucht, tot de zee en de wijde vlakte, op onzen moed en onze wilskracht. Gaat zij evenwel als historische hypothese op? Ik geloof het niet. In de eerste plaats wordt het begrip nomaden door Wells in den vagen en willekeurigen zin genomen, waardoor elk volk, dat zich overwegend met veeteelt geneert, er onder kan vallen. Of liever, het feit op zich zelf, dat een volk zich in in den loop zijner geschiedenis een of meermalen verplaatst, wordt als het bewijs van een nomadisch karakter genomen, wat geheel onjuist is. Nomadisch leven wil zeggen, dat een volk zich telkens, vaak om de twee of vier weken verplaatst binnen de grenzen van een zeer groot weidegebied, zoo dat zij dikwijls in hetzelfde jaar terugkomen op een plek, waar zij reeds geweest zijn. Met de groote volksmigraties heeft het nomadendom op zich zelf niet te maken.

Wat nu ook moge gelden van de Mongolen van Noord-Azië, van de Germanen is men het er tegenwoordig wel over eens, dat zij van de praehistorische tijden af tot de periode van hun groote bewegingen gezeten volken zijn geweest. Eigenlijk zou Wells den cultuurvernieuwenden invloed dus veeleer moeten toekennen aan het feit van migratie, inval en verovering op zich zelf dan aan een aangenomen nomadisch karakter des veroveraars, dat uit het feit der migratie nog geenszins volgt. Doch zelfs al ware het bewezen, dat alle verhuizende en veroverende volken nomadisch zijn geweest: valt de verfrisschende, levend- en nieuwmakende werking der bedoelde veroveringen of rooftochten werkelijk te constateeren? 'The Western empire smashed by the nomads of the great plains.' Eigenlijk werd

1) p. 606.

het Romeinsche rijk in het geheel niet verbrijzeld. Alleen de politieke eenheid werd verbroken, maar de politieke organen gingen hun loop van ontwikkeling of van afsterving verder. De beschaving van het Keizerrijk was verarmd en ontwricht, doch veeleer door een inwendig proces dan door het komen der Germanen. Het indringen der Germanen in het rijk, eerst als vreemde troepen en pas later als veroveraars en heerschers, is veel meer symptoom en gevolg dan oorzaak van verval geweest. Na eeuwen van vegeteeren gaat de nieuwe, middeleeuwsche beschaving langzaam op. Over het aandeel dat de oude elementen der Romemsche cultuur daarin hebben gehad, kan men van meening verschillen. Doch het geheele geschiedverloop van de vierde tot de achtste eeuw voorgesteld als een verfrissching der cultuur door de positieve krachten van het nomadendom is slechts een misleidend beeld. De Hunnen in ieder geval, de werkelijke nomaden, die bij den ondergang van het Keizerrijk eenigermate betrokken waren, zijn even snel verdwenen, als zij gekomen waren, en kunnen wel negatief maar niet positief op de beschaving van het Westen gewerkt hebben.

Dit laatste geldt in nog sterker mate van de Mongoleninvallen en veroveringen sedert de dertiende eeuw. Niemand zal Wells zijn sympathie voor de Mongolen van Dzjengis Khan misgunnen. Zonder twijfel heeft de vrees hen van ouds veel te zwart geschilderd. De lof voor de welberekende strategie, waarmee de inval van 1241 in Hongarije en Polen werd voorbereid en uitgevoerd, is wellicht niet misplaatst[1]. Doch waar is hun positieve invloed op de beschaving van het Westen te zoeken? - ‘For a time, - zegt Wells -, all Asia and Western Europe enjoyed an open intercourse; all the roads were temporarily open, and representatives of every nation appeared at the court of Karakorum.’[2] Ook indien dit laatste niet overdreven moet heeten, was toch die tijdelijke open weg tusschen Oost en West meer een potentieel dan een werkelijk voordeel voor de beschaving. Van een krachtig en aanhoudend indringen van Mongoolsche beschavingselementen langs die wegen

1) p. 372. W. ontleent dat oordeel aan Bury's aanteekeningen bij Gibbon's Decline and Fall of the Roman Empire.
2) p. 374.

in Europa valt niet te spreken. Wells meent van wel. ‘That intercourse was to bring many revolutionary ideas and many revolutionary things to Europe, including a greatly extended use of paper and printing from blocks, the almost equally revolutionary use of gunpowder in warfare, and the mariner's compass which was to release the European shipping from navigation by coasting.’[1] Doch daargelaten, dat dan toch eêr de hoogst sedentaire Chineezen dan de Mongoolsche nomaden de schenkers dier gaven zijn geweest, in wiens hoofd en hand hebben zij hun beschavingomwentelende kracht verkregen? In die van den Westerling toch zeker. Niet in Azië door Mongoolsch nomaden-individualisme is de boekdruk het nieuwe wereldzintuig geworden, maar door de krachten, die in het middeleeuwsch Europa zelf waren gegroeid. Als inderdaad na 1250 de Westersche beschaving is verjongd, als daar inderdaad een nieuwe wil en een nieuwe vrijheidszin, (nomadendeugden volgens Wells) zich verheffen, dan zouden daarbij de Mongolen hoogstens de functie hebben kunnen vervuld van de vogels, die het stuifmeel overbrengen, en zelfs dit ontken ik. De Mongolen zijn in Europa bij Liegnitz omgekeerd, en in hun rijken in het Oosten is van een verfrisschende of vernieuwende werking van hun geest weinig te bespeuren geweest.

Wells' voorstelling van de superieure, zelfstandige nomaden, die willen en doen, is in den grond een romantische fantazie. Het is het ideaal van ‘efficiency’ en gezondheid van geest, het modern Amerikaansche ideaal, zou ik willen zeggen, overgebracht op de historie. Een zekere verre verwantschap tusschen Wells' nomadisme en Spengler's ‘Faustische Seele’ is niet te miskennen. Wells kent aan zijn nomaden alle krachten toe, die Spengler faustisch noemde: het willen zwerven naar lichaam en geest, het zich verheffen naar het hoogste, het streven naar het onbegrensde, de wil die zich omzet in de daad.

De nomade heeft volgens hem de hoogere en zuiverder elementen van het godsdienstig denken het eerst geconcipieerd. Onder de landbouwende stilzitters kwam het groeisel op van traditie, taboe, ascese, ceremonie, tempel en tooverij, waar

1) p. 377.

Wells van gruwt, maar de herder (die volstrekt niet noodzakelijk nomade behoeft te zijn) zag op naar de sterren en de zon.[1)]

De meeste menschen hebben ter verklaring van de wereldgeschiedenis behoefte aan een dualisme van goed en kwaad, licht en duister. Wie het niet meer godsrijk en wereld durft noemen, noemt het cultuur en civilizatie, zooals Spengler, of proletariaat en bourgeoisie. Wells noemt het Nomaden en gezeten volken, en dit is zeker de meest onschuldige wijze van het uit te drukken.

Het is niet gemakkelijk met elkaar te rijmen, dat Wells' terzelfdertijd de Mongoolsche veroveraars beoordeelt met een onverholen sympathie, en toch in het algemeen een grondigen afkeer heeft van de politieke macht als zoodanig. Zoozeer zelfs, dat ook dit een grondgedachte van zijn boek kan heeten: de haat tegen alle machtspolitiek. De staatsman, die zich wijdt aan de versterking van de machtspositie van zijn land, is hem een gruwel. Nu is de geschiedenis der wereld eenmaal vol van den strijd om de macht. Wie een *Outline of History* schrijft, moet, al gaat zijn hart nog zoo zeer uit naar de dingen des geestes en naar den groei van welvaart en eendracht, de groote machtsconflicten van alle tijden aanvaarden als de voorgrondhandeling van het eeuwige drama. Men behoeft daarom geenszins te vervallen tot histoire bataille of een onverzadelijk kluiven aan diplomatieke onderhandelingen. Evenwel zonder een waardeering, zij het slechts een louter verstandelijke, voor het politische als zoodanig schrijft men geen wereldgeschiedenis.

Wat doet nu Wells? Hij declineert de historische belangrijkheid van de staatkundige conflicten. Hij stelt ze voor als imaginaire conflicten, als spookselen, als een delirium. Sprekend van Rome en Carthago zegt hij: ‘The history of the Second and Third Punic Wars... is not the history of perfectly sane peoples. It is nonsense for historians to write of the “political instincts” of the Romans or Carthaginians. Quite other instincts were loose. The red eyes of the ancestral ape had come back into the world. It was a

1) p. 63.

time when reasonable men were howled down or murdered; the true spirit of the age is shown in the eager examination for signs and portents of the still quivering livers of those human victims who were sacrificed in Rome during the panic before the battle of Telamon. The western world was indeed black with homicidal monomania. Two great peoples, both very necessary to the world's development, fell foul of one another, and at last Rome succeeded in murdering Carthage.'[1)]

Ik zal volstrekt niet zeggen, dat hierin niet veel treffends is. Als beeld van elken nationalen eindstrijd om het bestaan is het suggestief genoeg. Het moge wat goedkoop en niet veel zeggend zijn, om (gelijk Wells telkens doet) de anticultureele strekkingen in de geschiedenis als atavismen te verklaren, zonder twijfel is hier terecht aan den hartstocht en het irrationeele een groot aandeel in den loop der dingen toegekend. 'Not the history of perfectly sane peoples.' Maar zijn er eigenlijk wel ooit zoodanige volken geweest? Naar dezen maatstaf gemeten moet de gansche wereldgeschiedenis een pandemonium van gevaarlijke gekken heeten, en volstrekt niet alleen die van de groote politieke conflicten. Ik laat thans daar, dat ook hier weer Wells' onbedwingbaar anachronisme meespreekt, dat hij door Rome en Carthago heen in werkelijkheid naar Engeland en Duitschland ziet,[2)] gelijk hij de geheele Romeinsche geschiedenis voor den lezer verteerbaar maakt, door naar Ferrero's trant, van 'munition profiteers' en Amerikaansche presidenten te spreken, en Vergilius met Lord Tennyson te vergelijken.

Wells scheidt de geschiedenis in een deel, dat er niet toe doet, omdat het naar zijn meening niet 'werkt' in de richting, die hij der samenleving ziet aangewezen, en een deel van onvergelijkelijke belangrijkheid, dat hij onafhankelijk waant van het andere. Het onbelangrijke deel, dat als caput mortuum afvalt, is ongeveer de geheele politieke geschiedenis, behalve dan misschien af en toe een verfrisschende Mongoleninval of een verlicht monarch, die zijn tijd vooruit is, als Asoka, Tai-tsung. Frederik II van Hohenstaufen (de vrijzinnige!) en Akbar.[3)]

Op die wijze reduceert zich de geheele middeleeuwsche en

1) p. 233.
2) Zie p. 230.
3) p. 212, 318, 360, 383.

nieuwere geschiedenis in haar staatkundig aspect tot een rommelzoo van verwarde dwaasheid. Ziehier het beeld van Europa's politieken toestand, sedert Karel de Groote het denkbeeld van het Romeinsche keizerschap had doen herleven. ‘Europe drifted towards a dreary imitation and revival of the misconceived failures of the past. For eleven centuries from Charlemagne onwards, “Emperors” and “Caesars” of this line and that come and go in the history of Europe like fancies in a disordered mind. We shall have to tell of a great process of mental growth in Europe, of enlarged horizons and accumulating power, but it was a process that went on independently of, and in spite of, the political forms of the time, until at last it shattered those forms altogether. Europe during those eleven centuries of the imitation Caesars which began with Charlemagne, and which closed only in the monstrous bloodshed of 1914-1918, has been like a busy factory owned by a somnambulist, who is sometimes quite unimportant and sometimes disastrously in the way. Or rather than a somnambulist, let us say by a corpse that magically simulates a kind of life. The Roman Empire staggers, sprawls, is thrust off the stage, and reappears, and - if we may carry the image one step further - it is the Church of Rome wich plays the part of the magician and keeps this corpse alive.’[1)]

Welk een absurd beeld! Hoe wordt hier de wonderlijke verwikkeldheid der geschiedenis in al haar deelen, die wij bijna bij instinct beseffen, miskend! Voelt dan niet iedereen in de geschiedenis dien inwendigen samenhang van alle uitingen en verschijnselen eener periode, die, sedert Comte hem als ‘solidarité’ betitelde, daar alle groote systemen van geschiedverklaring, door Marx, door Lamprecht, door Spengler is erkend? Ook al kunnen wij het niet bewijzen, wij weten, dat zonder Richelieu Molière niet denkbaar is. Hoe wordt hier de substantie zelve van de geschiedenis van elf eeuwen weggegoocheld als een konijntje onder een hoed. Het relaas van de ontwikkeling der staatsverhoudingen tusschen 1500 en 1800 blijft, op deze wijze bezien, even onsamenhangend als onduidelijk. Van werkelijken staatkundigen groei ziet

1) p. 344.

Wells niets; met de termen machiavellisme en ‘grand monarchy’ wordt alles afgedaan. Soms doet het even aan Carlyle's manier denken, om met een telkens terugkeerenden, ironischen term een logische uiteenzetting te ontwijken. De Europeesche staten der zeventiende en achttiende eeuw ‘were entirely fictitious unities.’ ‘These vast vague phantoms, the “Powers”, crept insensibly into European political thought.’ ‘Europe... has given herself up altogether to the worship of this strange state mythology.’[1] - Alles goed en wel, ook hier is veel waars in, maar het zijn dan toch maar machtige goden geweest, die van deze mythologie, en hen tot bleeke schimmen te verklaren, is het niet de methode van Christian science, die de ziekten bestrijdt, door haar bestaan te loochenen?

Het is alles heel goed uit het oogpunt van politieke journalistiek, om in een prentje John Bull, Britannia, Germania, France en Cathleen ni Houlihan te vereenigen onder het opschrift ‘Tribal Gods of the 19th Century’[2], maar geschiedenis is toch eigenlijk iets anders. En als de schrijver ons zegt, dat Crécy, Azincourt en Jeanne d'Arc niet anders zijn dan ‘the ornamental tapestry of history, and no part of the building’[3], dan antwoordt ons historisch gevoel luide: neen, neen, neen.

Hier treft Wells hetzelfde verwijt, dat tegen Spengler viel in te brengen: ook bij hem worden op deze wijze tenslotte de feiten der geschiedenis irrelevant; ook hij schiet te kort in eerbied voor de waardigheid van het verleden.

Thans heb ik van *The Outline of History* zooveel kwaads gezegd, dat het mij zelf moeite genoeg zal kosten, om duidelijk te maken, waarom ik tenslotte niettemin van dit boek gescheiden ben met de diepste en warmste bewondering voor den schrijver, die dit aandorst, waarlijk niet uit ijdelheid om ook eens op het gebied der historie wat lauweren te vergaren, maar omdat hij gemeend heeft, iets te zeggen te hebben om er de menschheid mee te dienen. Als geschiedschrijving

1) p. 437.
2) p. 529; vgl. de blijkbaar opzettelijke caricatuur van Frans I, Hendrik VIII en Karel V in één prent vereenigd op p. 417.
3) p. 404.

mislukt: de fundamenteele gebreken, die ik in *The Outline* trachtte aan te wijzen (betwistbare details liet ik geheel achterwege) zijn zoo ernstig en menigvuldig, dat dit oordeel niet te hard is. Doch wat Wells als historicus falen doet, is geen onmacht, geen droogheid van hart of gebrek aan verbeelding, maar zijn overvolheid van het heden, het bruisen en woelen van het moderne leven in zijn ziel. Alles wat hem bewogen heeft, om dit boek te schrijven, lost zich op in één kreet van medelijden en één roep van hoop. 'This enormous prospect of the past... fills a modern mind with humility and illimitable hope.'[1] Wells ziet de wereld met dat vaste vertrouwen in het komende geslacht, dat meer zal kunnen dan het huidige, met die diepe en begrijpende liefde voor *jeugd*, die hij zoo roerend heeft uitgedrukt in *Joan and Peter, the Story of an Education*.

Hij ziet naar de wereld, zooals Oswald Sydenham, de voogd van Joan en Peter, in het voorjaar van 1914 naar het in avondschemering verzinkende Moskou ziet. 'Did all those heavenward crosses now sinking into the dusk amount to no more than a glittering emanation out of the fen of life, an unmeaning *ignis fatuus* born of a morass of festering desire that had already forgotten it? On were these crosses indeed an appeal and promise? Out of these millions of men would Man at last arise?...' - 'There *is* going to be sense in it', dat is de conclusie, waartoe ondanks alle wanhopige raadselachtigheid en tegenstrijdigheid de mensch steeds weer terugkomt. - 'But what is civilized life? - Oh... (antwoordt Peter kort en goed) Creative activities in an atmosphere of helpful goodwill.'[2].

Op die eenvoudige formule bouwt Wells feitelijk zijn program voor de toekomst op. Het scheppen van die atmosfeer is de taak van ons geslacht en de volgende. Een echt en zuiver Internationalisme, te kweeken door een deugdelijke en algemeene Educatie, dat is in twee woorden Wells' pad des heils. Het klinkt bijna naïef, om in deze dagen, nu als resultaat van den grooten oorlog een schreeuwend nationalisme luider dan ooit al het andere overstemt, van internationalisme te spreken. Toen Wells *The Outline* schreef,

1) p. 520.
2) Joan and Peter, p. 485, 680, 720.

waren de groote ontgoochelingen der laatste twee jaren reeds begonnen. Hij kende reeds Wilson's jammerlijk falen, en het is allerminst een dwingerig pacifisme door dik en dun, dat hem doet spreken. Hij ziet alle hinderpalen, maar hij heeft hoop en vertrouwen. ‘In the writings and talk of men about international affairs to-day, in the current discussions of historians and political journalists, there is an effect of drunken men growing sober, and terribly afraid of growing sober... By sea and land men want no Powers ascendant, but only law and service. That silent unavoidable challenge is in all our minds like dawn breaking slowly, shining between the shutters of a disordered room.’[1)]

Hij blijft vertrouwen, omdat hij gelooft in Onderwijs. ‘The essential factor in the organization of a living state, the world is coming to realize, is the organization of an education.’[2)] Door het ontbreken van een bewust en algemeen onderwijssysteem zijn de vroegere strekkingen, die de wereld één hadden kunnen maken, op niets uitgeloopen. Rome's zwakheid en bederf als cultuurstaat lag in het feit, dat het geen kranten en geen volksonderwijs had. Geen van de groote godsdienststichters heeft gerealiseerd, dat het doordringen van de nieuwe denkbeelden en de nieuwe moraliteit een onderwijskwestie was. Het hellenisme moest onvruchtbaar blijven, omdat niemand iets wist van de oorsprongen der beschaving, niemand over economische vragen had nagedacht, of sociale problemen had uitgewerkt.[3)] - Hier blijkt weer duidelijk die anachronistische trek in Wells' modernen geest, die hem belet, de historie historisch te zien. Hij meet de uitkomsten van het verleden met de maatstaven van het heden.

Hier blijkt ook de grond van dat anachronisme: Wells' overschatting der wetenschap. Van ganscher harte gelooft hij in het Kennis is macht. ‘The permanently effective task before mankind which had to be done before any new and enduring social and political edifice was possible, the task upon which the human intelligence is, with many interruptions and amidst much anger and turmoil, still engaged, was, and is, the task of working out and applying a Science of Pro-

1) Outline p. 438.
2) p. 384.
3) 240, 388, 332, 196.

perty as a basis for freedom and social justice, a Science of Currency to ensure and preserve an efficient economic medium, a Science of Government and Collective Operations whereby in every community men may learn to pursue their common interests in harmony, a Science of World Politics, through which the stark waste and cruelty of warfare between races, peoples, and nations may be brought to an end and the common interests of mankind brought under a common control, and, above all, a world-wide System of Education to sustain the will and interest of men in their common human adventure.'[1] - Is het een hernieuwing van het positivisme van Comte, dat wij verouderd hadden gewaand?

Wells gelooft zeer stellig, dat de wetenschap, gelijk zij de bewerktuiging der productie heeft herschapen, ook den staat en den godsdienst zal kunnen maken, tot wat zij zijn kunnen en zijn moeten.[2] De verspreiding van kennis acht hij zoo onvergelijkelijk hoog, dat in de geheele geschiedenis van het reptiele leven tot heden en morgen, de hoofdscheiding voor hem valt bij de uitvinding der boekdrukkunst. 'At last came a time in the history of Europe, when the door, at the push of the printer, began to open more rapidly. Knowledge flared up, and as it flared it ceased to be the privilege of a favoured minority. For us now that door swings wider, and the light behind grows brighter. Misty it is still, glowing through clouds of dust and reek.

The door is not half open; the light is but a light new lit. Our world to-day is only in the beginning of knowledge'[3]

Spreekt het niet van zelf, dat in Wells' voorstelling, van zulke verwachtingen uit opgezet, Roger Baco een grooter plaats inneemt dan de geheele gothiek en scholastiek tezamen? Aan de voorwaarden voor een gezonde verderontwikkeling der geheele beschaving wordt slechts daar voldaan, waar een vrije groep van intelligente leiders in veiligheid en onbezorgdheid zich aan het welzijn van allen kan wijden. Goed staatsbestuur, religieuze ontplooiïng, vooruitgang der wetenschap en hooge bloei der kunst volgen dan van zelf.[4] - Dit ziet er wat

1) p. 505.
2) p. 520.
3) p. 113, 114.
4) p. 170, 313, 337.

ouderwetsch liberaal uit, daargelaten de vraag of de geschiedenis het bevestigt. Toch is Wells verre van een ouderwetsch liberaal. Maar het is, alsof de Muze der historie het aan hem wreken wil, dat hij als ongeroepene haar hof betreedt, en hem zijns ondanks telkens meeningen laat belijden, die veel meer gelijken op de ideeën van gisteren, dan aan Wells' dieperen geest beantwoordt.

Geldt dit ook van de overtuiging zelve, dat de mensch, geleid door zijn kennis en inzicht, naar zijn wil de wereld, waarin hij leeft, kan herscheppen, zoodat zij beantwoordt aan zijn doeleinden en behoeften? Ook dit geloof is een der grondslagen van Wells' opvatting der wereldgeschiedenis. Daarom hecht hij een buitengewoon gewicht aan de vestiging van den Amerikaanschen staat in 1776, als een keerpunt in de geschiedenis. Want toen voor het eerst, meent Wells, werd een staat opzettelijk gevormd naar het inzicht van hen, die er in wilden leven. 'Here were about four million people... setting out to do in reality on a huge scale such a feat of construction as the Athenian philosophers twenty-two centuries before had done in imagination and theory. - This situation marks a definite stage in the release of man from precedent and usage, and a definite step forward towards the conscious and deliberate reconstruction of his circumstances to suit his needs and aims. It was a new method becoming practical in human affairs. The modern states of Europe have been evolved institution by institution slowly and planlessly out of preceding things. The United States were planned and made.'[1)]

Wie de geschiedenis der Amerikaansche onafhankelijkheid in eenige bijzonderheden voor den geest heeft, weet, in hoe geringe mate deze voorstelling opgaat. In het ontstaan der Vereenigde Staten hebben 'precedent and usage,' oud-Engelsche rechtsbegrippen, ingewortelde handelspraktijken, een zeer aanzienlijke rol gespeeld. Wat de Unie in werkelijkheid zou worden, is door de tijdgenooten volstrekt niet voorzien. Zeker niet door de mannen van 1776, die het ondeugdelijke gebouw der losse Confederatie optrokken, 'the rope of sand', dat reeds na weinig jaren onbruikbaar was

1) p. 461.

gebleken, maar evenmin door die van 1787, die de Constitutie hebben ontworpen, dat allermerkwaardigste product van een theorie pasklaar gemaakt aan omstandigheden en belangen.

Het is de idee der achttiende-eeuwsche Verlichting zelve, die Wells zijns ondanks belijdt. Toen is dat denkbeeld opgekomen, dat de mensch naar eigen wil en wijsheid staten kon vormen en hervormen en zijn lot als gemeenschapswezen bepalen. Wells meent, dat zij alleen dwaalden door naïveteit en door een onderschatting van de moeilijkheid der taak. 'They took many things for granted that now we know need to be made the subject of the most exacting scientific study and the most careful adjustment'[1]. - Dus, als deze voorwaarden in acht genomen worden, is het ideaal bereikbaar: wetenschap en onderwijs zijn als hefboomen sterk genoeg, om de wereld te verzetten. Zoo ziet Wells het inderdaad. 'Exishing law seems to him, - getuigt hij van zichzelf[2] - to be based upon a confused foundation of conventions, arbitrary assumptions, and working fictions about human relationship, and to be a very impracticable and antiquated system indeed; he is persuaded that a time will come when the whole theory and practice of law wile be recast in the light of a well-developed science of social psychology in accordance with a scientific conception of human society as one developing organization and in definite relationship to a system of moral and intellectual education.'

Staatkundige opvoeding, 'educational government', is de zaak, waar het op aankomt. 'Information must precede consultation... The modern citizen, men are coming to realize, must be informed first and them consulted. Before he can vote he must hear the evidence; before he can decide he must know. It is not by setting up polling booths but by setting up schools and making literature and knowledge and news universally accessible that the way is opened from servitude and confusion to that willingly cooperative state which is the modern ideal... The ideal community towards which we move is not a community of will simply; it is *a community of knowledge and will*, replacing *a community of faith and obedience*.'[3]

1) p. 464.
2) p. 303[2].
3) p. 389.

Wells meent dus, dat *onvooringenomen*, zuivere kennis bereikbaar is, en dat de mensch, wien die kennis werd medegedeeld, haar zou opnemen enkel met zijn oordeel, niet met blind geloof en gehoorzaamheid, en dat hij haar zou gebruiken zonder hartstocht en verblinding, zonder ijdelheid en waanwijsheid. Geeft de huidige wereld hem gelijk? Laat ieder gelooven wat zijn hoop en vertrouwen hem ingeeft. Maar waar moet dan eerst die wereld heen, die Wells kent, van de mogendheden, die hij haat, en wier bestaan hij illusie zou willen verklaren 'with their internal political systems in a state of tension or convulsive change, with a creaking economic system of the most provisional sort, and with their religions for gone in decay'?[1] Ook hij kent de beschavingvernielende strekkingen van het heden, 'a slipping off of ancient restraints; a real *de-civilization* of men's minds.'[2] En toch meent hij, dat alles goed zal worden, als er maar veel meer menschen zich wijden aan wetenschappelijk onderzoek, en als de onderwijsstelsels maar geperfectioneerd worden.

Hier is het punt, waar de boeken, die Wells ongeveer gelijktijdig met *The Outline* schreef, de voorstelling van het geschiedwerk aanvullen en corrigeeren. Het geschiedboek noodzaakt hem tot het formuleeren van een streng volgehouden en in strakken ernst betoogde these. Doch in *Joan and Peter* en *The Undying Fire* spelen door dien ernst heen voortdurend zijn eigen twijfelingen en de fijne ironie over zijn eigen meeningen. De onderwijsenthousiast Wells (hij blijft het ook in die werken) kent niettemin 'the eternal tragedy of the teacher, that sower of unseen harvests, that reaper of thistles and the wind, that serf of custom, that subjugated rebel, that feeble, persistent antagonist of the triumphant things that rule him. And behind that immediate tragedy Oswald was now apprehending for the first time something more universally tragic, an incessantly recurring story of high hopes and a grey ending; the story of boys and girls, clean and sweet-minded, growing up into life, and of the victory of world inertia, of custom, drift, and the tarnishing years.'[3] - Zal dat alles aanstonds beter zijn?

1) p. 542.
2) p. 602.
3) Joan and Peter, p. 350.

Niemand die ons zoo goed als Wells in zijn romans beschrijft, hoe het beste van ons leven diep in dwaasheid zit. Hij ziet naar die dwaasheid met al zijn onweerstaanbaren humor maar toch ernstig, nobel en liefdevol. Van 'Bunnyism', dat hij zoo meesterlijk signaleert[1], is hij zelf zeer ver. Waarlijk niet hij 'wanted to assure the world and himself that at heart everything was quite right and magnificent fun, to laugh gaily at everything, seeing through its bristling hostilities into the depth of genial absurdity beneath.' Niet om eigen vermaak of een goedkoop succes geeselt hij (type van den nonconformist-Engelschman met sterk Amerikaansche geestesrichting, zooals veel vroeger Cobden er een was) de zwakheden van zijn landgenooten, waar hij hen maar raken kan.

In de dwaasheid en de zwakheid zelf toch het kiemen van het betere te zien, dat is wat niet *The Outline* met zijn streng scheidend en moraliseerend oordeel, maar wel de werken van fictie u leeren. Alles, ook het beste, groeit uit waan, uit 'fixed ideas' en enthousiaste energie. 'We're too little. These blind impulses - I suppose there 's a sort of impulse to Beauty in it. Someday perhaps these forces will do something - drive man up the scale of being. But as for as *we've* got -!'[2]

'All history is one dramatic story, of man *blundering his way* from the lonely ape to the world commonwealth.'[3] - Daar zit de knoop! 'Blundering our way' is het beste wat ons gegeven is. Maar dan ook niet, zooals in *The Outline*, dat dualisme van dommen en wijzen, die bokken van heerschers en diplomaten, die altijd weer de wereld bederven, tegenover de schapen van den geest en de wetenschap, die altijd gereed staan haar te volmaken. Vergeleken met de denkers en de opvoeders, die 'the real makers of history in the nineteenth century' zijn geweest - meent Wells - waren de ministers en staatslieden niet meer dan een troep van 'troublesome and occasionally incendiary schoolboys - and a few metal thieves - playing about and doing transitory mischief amidst the accumulating materials upon the site of a great building whose nature they did not understand.'[4]

1) Ib. p. 591 en vg.
2) Ib. p. 484.
3) Ib. p. 713.
4) The Outline p. 505, vgl. 525, 536, 551, en vooral p. 497.

Goed, maar ook die staatslieden vonden voor zich een taak, die zij de hunne achtten, en die zij volvoerden met het inzicht en met de eerlijkheid en zelfverloochening, die hun gegeven was. Hebben zij het dan allen verkeerd gedaan? En zou Wells niet moeten toegeven, dat ook de denkers en bouwers, de zuiversten en verstandigsten van hen, als zij getrokken waren in de ondankbare taak, om zelf te leiden, steeds vatbaar zouden zijn gebleken en zullen blijken voor iedere leus, iedere suggestie, voor het geluid van de trompetten van Marengo en voor de afgoden van Dzjengis Khan?

Hoe kan men zoo vast vertrouwen op dit prachtige en broze instrument van onze rede! - Maar dit is het niet, antwoordt Wells, niet op de rede, maar op het onbluschbare vuur, dat in ons brandt! - Dat in ons allen brandt, niet enkel in uw denkers en werkers en opvoeders, ook in de zwakken en verdwaalden. Laat hem zelf het zeggen, in die bladzijde uit *The Outline*[1], die ik tot de beste zou rekenen, juist omdat zij eigenlijk meer in den geest is van *Joan and Peter* en *The Undying Fire*.

> What a wonderful and moving spectacle is this of our kind to-day! Would that we could compress into one head and for the use of one right hand the power of ten thousand novelists and playwrights and biographers and the quintessence of a thousand histories, to render the endless variety, the incessant multitudinous adventure, and at the same time the increasing unity of this display. Everywhere, with a mysterious individual difference, we see youth growing to adolescence and the interplay of love, desire, curiosities, passionate impulses, rivalries. As the earth spins from darkness into the light, the millions wake again to a new day in their life of toil, anxiety, little satisfactions, little chagrins, rivalries, spites, generosities. From tropic to the bleakest north, the cocks crow before the advancing margin of dawn. The early toiler hurries to his work, the fox and the thief slink home, the tramp stretches his stiff limbs under the haystack, and springs up alert before the farmer's man discovers him, the ploughman is already in the field with his horses, the fires are lit in the cottage and the kettle sings. The hours warm as the day advances; the crowded trains converge upon the city centres, the traffic thickens in the streets, the break-fast-table of the prosperous home is spread, the professor begins his lecture, the shop assistants greet their first customers... Outwardly it is very like the world before the war. And yet it is profoundly different. The sense of inevitable routines that held all the world in thrall six years ago has gone. And the habitual assurance of security

1) p. 597.

> has gone too. The world has been roused - for a time at least - to great dangers and great desires. These minds, this innumerable multitude of minds, are open to fresh ideas of association and duty and relationship as they were never open before. The old confused and divided world is condemned; it is going on provisionally under a sentence of great and as yet incalculable change.
> Every one of these hundred of millions of human beings is in some form seeking happiness, is driven by complex and conflicting motives, is guided by habits, is swayed by base cravings, by endless suggestions, by passions and affections, by vague exalted ideas. Every one of them is capable of cruelties and fine emotions, of despairs and devotions and self-for-getful effort. All of them forget; all of them become slack with fatigue and fearful or mean or incapable under a sufficient strain. The follies of vanity entrap them all into absurdities. Not one is altogether noble nor altogether trustworthy nor altogether consistent; and not one is altogether vile. Every one of them can be unhappy, every one can feel disappointment and remorse. Not a single one but has at some time wept. And in every one of them is a streak of divinity. Each one for all the obsessions of self is dimly aware of something in common, of something that could make a unity out of our infinite diversity... Through all the world grows the realization that there can be no securely happy individual life without a righteous general life... An age is closing and an age begins.

Zeer gewone dingen zeer eenvoudig gezegd. Vindt gij het een stukje uit een preek en niet meer? - Ik niet. Dit is de wereld der historie, die Wells hier voor zich ziet, en *dit* is de stemming om haar te beschouwen. Nu hoor ik hiertegenin, uit de verte, nog eenmaal de stem van Spengler klinken.

'Das Leben hat kein "Ziel." Die Menschheit hat kein "Ziel"... In der Zwecklosigkeit liegt die Grösse des Schauspiels.... Aber dieses Leben, das uns geschenkt ist, diese Wirklichkeit um uns, in die wir vom Schicksal gestellt sind, mit dem höchstmöglichen Gehalt erfüllen, so leben, dass wir vor uns selbst stolz sein dürfen,... das ist die Aufgabe.' - En elders: 'Die echte Internationale ist Imperialismus, Beherrschung der faustischen Zivilisation, also der *ganzen* Erde, durch ein einzig gestaltendes Prinzip, nicht durch Ausgleich und Zugeständnis, sondern durch Sieg und Vernichtung.' 'Krieg,... Macht,... befehlen...'; 'Wir brauchen Härte.'[1)]

Ziedaar de inzichten in het lot en de taak der menschheid van heden, waartoe de beschouwing der wereldgeschiedenis

1) Preussentum und Sozialismus, p. 80, 84, 98, 52, 53.

deze beide tijdgenooten heeft geleid. Spengler, verreweg de diepste denker van de twee, na met zijn geest te hebben verwijld bij al de schatten van wijsheid en schoonheid uit het verleden, vindt voor zich en zijn generatie in de historie geen ander voedsel, dan wat hard, trotsch en hoogmoedig maakt. Niets voor het hart. 'For the cessation of respect and the cultivation of "superior" ideas are the cessation of civility and justice.'[1] Men volgt hem met een bewondering, die niet tot genegenheid wordt. 'Wir brauchen Härte.' Is dat de beste les, die de geschiedenis geeft? Voor hem misschien, die op zijn eigen wijsheid zoo vertrouwt, dat zij onder zijn handen tot louter Dwaasheid wordt.

Wells heeft geringen zin voor kunst, voor cultus en ritus. Hij kan de tragische grootheid van het verleden niet waardeeren, want hij kan de maatstaven van het heden niet laten rusten. Hij kan zich niet onttrekken aan de moderne overschatting der exacte wetenschap en der techniek. Hij is door dat alles niet in staat, de historie te verstaan of te beschrijven. Het grootste deel ervan wordt voor hem verwarde en doellooze verbijstering, en de figuren, die hij naar de toekomst ziet wijzen, misteekent hij. Doch wat de geschiedenis hem leert, is een groote zachtheid, een oneindig vertrouwen en een vaste hoop. Hij moge daarbij te veel verwachten van menschelijk kunnen en bewusten menschelijken wil, om dat vertrouwen zelf zou ik toch den populairen, onwijsgeerigen Wells veel wijzer achten dan den ander.

J. HUIZINGA.

1) The Outline p. 555.

Visscherij-beheer en visscherijstatistiek.

In zooverre de visscherij niet het karakter draagt van een cultuur-bedrijf, zooals b.v. met de schelpdierenteelt het geval is, zou men kunnen zeggen, dat zij is de toeeigening van een goed, hetwelk vrij in de natuur voorkomt. Zij verschilt uit dien hoofde fundamenteel van andere vormen van voortbrenging, welke ten doel hebben, uit een minderwaardig een meerwaardig goed te doen voortkomen (nijverheid, land- en tuinbouw en veeteelt), of waarbij het goed weliswaar vrij in de natuur voorkomt, doch deel uitmaakt van den grond, waarin het zich bevindt (art. 626 B.W.). Dit fundamenteele verschil is de reden, waarom de gemeenschap ten opzichte van de visscherij een andere positie inneemt, dan tegenover andere soorten van bedrijf.

Alleen de visch in vijvers en de schelpdieren op een perceel dat in uitsluitend gebruik is gegeven voor schelpdierenteelt en waarop zij uit vooraf door den houder gezaaide onvolwassen schelpdieren zijn opgegroeid, zijn privaat-eigendom. In alle andere gevallen behoort de visch, welke zich vrij in de wateren bevindt, aan niemand in eigendom toe, maar vormt zij een natuurlijken rijkdom van de geheele gemeenschap. Persoonlijke rechten op het water zelf, waarin de visch zich op een oogenblik ophoudt, doen aan dit feit niets af, indien dit water in gemeenschap staat met andere wateren; immers de visch kan zich dan vrijelijk van het eene water naar het andere begeven, zoodat zij niet geacht kan worden tot één bepaald water te behooren. Hiermede stemt ook overeen artikel 641

van het Burgerlijk Wetboek, hetwelk wel aan den eigenaar van het water, behoudens de rechten, door derden verkregen, bij uitsluiting het recht geeft, zich de visschen toe te eigenen, welke zich in dat water bevinden, doch - want hoe zou dit ook mogelijk zijn? - niet het eigendomsrecht van die visschen, en bovendien het recht van toeeigening beperkt door ‘de wetten en verordeningen op dat stuk aanwezig’, dus ook door de maatregelen, welke de zorg voor den algemeenen vischstapel ten doel hebben, waarvan de in het water aanwezige visch immers deel uitmaakt.

Het feit, dat de vrij in de wateren voorkomende visch een natuurlijke rijkdom vormt van de gemeenschap, legt aan deze onafwijsbare plichten op. Vooreerst vloeit er uit voort een plicht van goed beheer en in de tweede plaats de plicht, om in de wateren, welke aan niemand in eigendom toebehooren, aan een ieder gelijke gelegenheid te geven, de visch te bemachtigen.

Het laatste is niet alleen een eisch van billijkheid, maar een overheid, die haar taak als orde-bewaarster goed begrijpt, kan zich ook ten aanzien van de visscherij in deze wateren onmogelijk op het standpunt van onthouding plaatsen. Bij hun pogen, om zich van den vischvoorraad in die wateren een zoo groot mogelijk deel toe te eigenen - een in den visscher zeer begrijpelijk streven - zouden velen allicht minder kieskeurig zijn in de gebezigde middelen, en dus een voordeel op hun medevisschers behalen, dat dezen als ongepast zouden gevoelen en als een krenking van hun rechten. Het gevolg zou niet alleen zijn uitmoording der visch, maar dikwijls ook twisten tusschen de visschers, wanordelijkheden en ontevredenheid over de overheid, die het onrecht liet gedijen.

De geschiedenis leert ons, dat dit geen fantaziën zijn. Zoo vertelt prof. James Johnstone in zijn boek: *British Fisheries and their problems* op blz. 11, dat na 1848 in Schotland ernstige twisten rezen tusschen de visschers, die als van ouds met drijfnetten op haring vischten en hen, die begonnen waren, daarvoor het treilnet te bezigen en werd in het verslag van de Commissie in zake het haringtreilen in Schotland medegedeeld, dat het gebruik van den treil voor de haringvangst in 1851 bij Act of parliament verboden werd, o.a. om

een einde te maken aan ‘ill will and conflicts, engendered among rival classes of fishermen’. Dr. P.P.C. Hoek maakt verder in zijn ‘Rapport over de visscherij in de Zuiderzee, uitgebracht aan het Collegie voor de Zeevisscherijen’, verschenen als bijlage III van het ‘Verslag van den Staat der Nederlandsche Zeevisscherijen over 1889’ (blz. 263) melding van twist en zelfs bloedige vechtpartijen, waartoe de Zuiderzeevisscherij voortdurend aanleiding gaf. En indien niet door tijdige regelingen aan gegronde grieven tegemoet werd gekomen, zouden dergelijke wanordelijkheden zonder twijfel ook heden ten dage nog voorkomen.

Als een ongepaste wijze van visschen nu, welke aanleiding kan geven tot zulke grieven, zal moeten worden beschouwd zulk eene, welke strijdig is met het doel van een goed beheer van den vischvoorraad.

Intusschen behooren vele wateren in eigendom toe aan particulieren of publiekrechterlijke lichamen. Feitelijk is dit het geval met alle wateren, de zeeën alleen uitgezonderd, die zich op ons grondgebied bevinden, ook met de bevaarbare, en vlotbare rivieren, de havens en reeden, welke immers krachtens artikel 577 van het Burgerlijk Wetboek, ‘onverminderd de door titel of bezit verkregen regten van bijzondere personen of gemeenschappen’ aan den Staat toebehooren. Voor deze wateren gelden eenigszins andere overwegingen. Zij behooren toe aan een groot aantal verschillende eigenaren, waarvan ieder het uitsluitend recht heeft van toeëigening der visch, welke zich in zijn eigen water bevindt. Deze visch blijft, zooals reeds is opgemerkt, niet steeds in hetzelfde water, maar begeeft zich van het gebied van den eenen eigenaar naar dat van den anderen. Wordt dus in het water van één eigenaar schade toegebracht aan den vischstand, dan worden daardoor ook de eigenaars der daarmee in gemeenschap staande wateren getroffen, wier eigendom immers een deel van zijn waarde ontleent aan de vischrijkheid van het water. De beperking van het toeeigeningsrecht der eigenaren van vischwateren door regelen ter bescherming van den vischstand berust dus op het algemeene beginsel, op grond waarvan de Staat ook in andere gevallen meermalen tusschenbeide moet komen, teneinde te verhinderen, dat de eene burger schade berokkent aan het eigendom van den ander.

Ten slotte moet nog genoemd worden de plicht van iederen Staat tot instandhouding van een natuurlijke welvaartsbron van zóó groote beteekenis en bij een wijs beheer zóó onuitputtelijk, als de vischstapel.

Ik noem dezen plicht, hoe belangrijk ook op zichzelf, echter pas in de laatste plaats, omdat zelfs al zou men meenen, dat de hooge kosten, noodig voor een goed visscherij-bestuur, niet gerechtvaardigd zijn door het economisch belang der visscherij - een meening, waartoe leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal wel bleken over te hellen[1)] - deze toch onvermijdelijk moeten worden geacht ter wille van de handhaving van recht en orde en ter voorkoming van gegronde ontevredenheid bij een deel der bevolking, dus ter vervulling van de meest elementaire overheidsplichten.

Aan welke eischen moet nu een goed visscherijbeheer voldoen, wat moet bij het visschen als een misbruik worden beschouwd en welke maatregelen dienen daartegen te worden genomen?

Het ligt in de rede, dat het einddoel een hoog rendement moet zijn. De waarde van den vischstapel moet verhoogd worden of althans verlaging daarvan tegengegaan, opdat met de waarde van de vangst, welke daarmede natuurlijk ten nauwste verband houdt, hetzelfde geschiedt. Daarbij spreekt het vanzelf, dat de marktwaarde der visch een factor van minstens evenveel belang is als haar aantal. Een visscher toch zal weinig gebaat zijn met een grootere vangst, indien deze uit minderwaardige visschen bestaat, en daardoor minder opbrengt dan een kleinere vangst van meerwaardige visschen. De waarde van de visch nu hangt voor een belangrijk deel af van haar grootte. Kleine onvolwassen exemplaren brengen over het algemeen veel minder op dan flinke volwassen visschen, niet alleen omdat er een veel grooter aantal van noodig zijn, om dezelfde gewichtshoeveelheid te vormen, maar ook omdat de consumenten aan groote visch den voorkeur plegen te geven boven kleine visch. Een eisch van goed beheer is dus, het aantal der volwassen visschen op een zoo hoog mogelijk peil te houden.

1) Zie ‘Handelingen der Staten-Generaal over 1915 1916’ Bijlage A, Voorloopig verslag begrooting voor het dienstjaar 1916, hoofdstuk X, afd. Visscherij.

Er zijn nog tal van personen, zelfs onder de belanghebbenden bij de visscherij, die omtrent den invloed van menschelijke handelingen op den vischstapel zeer sceptisch gestemd zijn. Volgens hen zijn de natuurlijke invloeden, welke buiten de contrôle van den mensch liggen, zooals schaarschte van voedsel, besmettelijke ziekten en vervolging door roofdieren, van zoo overwegende beteekenis voor het leven der visschen, dat het ingrijpen van den mensch daartegenover van onbeduidende uitwerking is.

Natuurlijk valt niet te ontkennen, dat de visschen onderhevig zijn aan vele invloeden, waarover de mensch geen macht heeft en dat zij door calamiteiten getroffen kunnen worden, maar daaruit volgt toch geenszins, dat de mensch door zijn handelingen niet eveneens ernstige schade aan den vischstapel kan toebrengen.

De oorzaak van het mindere geloof bij velen in den invloed van menschelijke handelingen op den vischstand schuilt vermoedelijk in het feit, dat het verband tusschen die handelingen en den vooruitgang of achteruitgang van den vischstand niet onmiddellijk aan den dag treedt. Waaraan de achteruitgang of toeneming der bevolking en waaraan de uitbreiding of inkrimping van den veestapel is toe te schrijven, kan in den regel gemakkelijker en op meer overtuigende wijze worden aangetoond, dan de oorzaak der vermeerdering of vermindering van de vischrijkheid van een water. Heeft men b.v., zooals meermalen gebeurt, in binnenwateren gedurende een vrij geruimen tijd een coïncidentie opgemerkt tusschen een scherp en roekeloos hengelen en een achteruitgang van den vischstand, en meent men, daar men geen andere oorzaken van dien achteruitgang heeft kunnen vaststellen, gerechtigd te zijn in die wateren het vrije hengelen te verbieden, dan kan de twijfelaar altijd met eenigen grond beweren, dat het bewijs voor het beweerde verband niet is geleverd, want dat voor den achteruitgang ook andere onnaspeurlijke oorzaken kunnen bestaan.

Toen in den oorlogstijd groote massa's jonge visch, vooral voorn en brasem, gevischt werden, met het doel deze naar Duitschland uit te voeren, werd ter bescherming dezer jonge visch het gebruik van een nauwmazige vischzegen op de groote rivieren verboden. Daardoor kon ook niet meer ge-

vischt worden met de zoogenaamde ‘alverzegen’. Dit was het eerste feit. Het tweede feit was, dat in 1920 op de rivieren een buitengewone toeneming van den alvervoorraad werd geconstateerd. Wat ligt nu meer voor de hand, dan tusschen beide feiten een oorzakelijk verband te zien? Toch is moeielijk met zekerheid te bewijzen, dat dit verband inderdaad bestaan heeft, en geen andere invloeden met het geconstateerde gevolg op den alvervoorraad hebben gewerkt.

Nu betreft dit geval nog zoogenaamde standvisch, welke zich op een beperkt gebied in rivieren of binnenwateren ophoudt. Hoeveel minder concreet wordt echter het causaal verband, indien het vischsoorten geldt, die hun leven geheel of ten deele in de groote zeeën doorbrengen, waar zij minder onder menschelijke contrôle verkeeren.

Toch moet zulk een verband ook voor deze vischsoorten worden aangenomen. De voormalige visscherij-consulent, dr. K. Kuiper Jr., doet dit o.a. in een rapport, hetwelk is opgenomen in deel I van het Jaarverslag der Visscherij-in-spectie over 1918 (blz. 101-125) ten aanzien van de bot, welke in haar prille jeugd van de Noordzee naar ons brakwatergebied trekt en daar blijft tot haar 3e of 4e levensjaar. Hij constateert (blz. 122) dat de botvangsten sedert de vaststelling der maat op 18 cM. allerwege (behalve in den Dollard) stijgend waren en dat deze stijging waarschijnlijk het gevolg was van de werking der thans geldende maat van 18 cM. In een naschrift op dit rapport (blz. 126-128) wijst de visscherij-consulent dr. J.J. Tesch er op, dat de daling der botvangsten in 1919 en 1920 aan deze conclusie geen afbreuk doet, doch alleen bewijst, ‘dat bij den botstand en de vischrijkheid in het algemeen factoren een rol spelen, die nog niet voldoende bekend zijn en geheel buiten onzen invloed vallen’.

Het meest overtuigende voorbeeld voor den grooten invloed der visscherij op den vischstand heeft de oorlog geleverd. Verreweg de meeste visschers, nl. die behoorende tot de oorlogvoerende volken, konden toen niet of nagenoeg niet de vischvangst uitoefenen, die van de Entente niet uit vrees voor de Duitsche duikbooten, en de Duitsche visschers niet, omdat ze door de Engelsche oorlogsvloot verjaagd werden. Opmerkelijk is nu, hoe in en onmiddellijk na den oorlog de

vangsten onzer stoomtreilers voortdurend en zeer belangrijk toenamen.
De gemiddelde vangst per reisdag en per stoomtreiler bedroeg n.l.:

vóór den oorlog	tijdens en na den oorlog
1911: 872 KG.	1915: 1648 KG.
1912: 913 KG.	1916: 1824 KG.
1913: 807 KG.	1917: 1734 KG.
1914[1]: 947 KG.	1918: 2508 KG.
	1919: 2216 KG.
	1920: 1913 KG.

Gedurende de oorlogsjaren heeft ongetwijfeld ook de omstandigheid, dat de Nederlandsche visschers vrijwel alleen de Noordzee konden exploiteeren, een gunstigen invloed op hun vangsten uitgeoefend. Nadat in 1918 de vijandelijkheden gestaakt waren, kwamen hun oude concurrenten echter weer opdagen en dat hun vangsten toen nog meer dan tweemaal zoo groot, als vóór 1915 waren, kan alleen verklaard worden uit een zeer belangrijke toeneming van de vischrijkheid der Noordzee. Ligt het nu niet in de rede, tusschen dit verschijnsel en de gedwongen staking van het grootste deel der Noordzee-treilvisscherij in de oorlogsjaren oorzakelijk verband te zien? Maar dan blijkt ook ten duidelijkste, dat zelfs in de wijde Noordzee de invloed van de menschelijke handelingen op den vischstand een geenszins te verwaarloozen factor is, doch minstens van even groote beteekenis moet worden geacht als de werking van invloeden van anderen aard. En staat dit eenmaal vast, dan volgt daaruit ook onmiddellijk de mogelijkheid en noodzakelijkheid van effectieve maatregelen in het belang van den vischstand.

Tot dusver werden nog alleen maatregelen genomen voor de wateren, welke zich binnen de territoriale grenzen bevinden en dus vallen onder de jurisdictie van een bepaalden Staat.

De vischsoorten, welke zich in die wateren bevinden, kunnen onderscheiden worden in die, welke binnen de terri-

1) In de eerste oorlogsmaanden ondervond onze treilvisscherij ernstige stoornis, zoodat het jaar 1914 tot de periode van vóór den oorlog moet worden gerekend.

toriale grenzen blijven: de standvisch, en die, welke gedurende zekeren tijd het grondgebied verlaten: de trekvisch. Voor de eerste kategorie ligt de wenschelijkheid van maatregelen ter instandhouding meer voor de hand dan voor de laatste. Immers de maatregelen ter bescherming van visch, welke in het land blijft, komen uitsluitend aan de burgers van dit land ten goede, terwijl van de beschermingsmaatregelen voor de trekvisch ook buitenlanders profiteeren. Standvisch blijft vaak, zelfs voornamelijk, in bepaalde wateren vertoeven, zoodat de pachters dier wateren bij beschermingsmaatregelen rechtstreeks belang hebben, en zelfs wel trachten door het uitzetten van pootvisch den vischstand te verbeteren.

Het zou echter zeer kortzichtig zijn, indien men voor de trekvisschen niets zou willen doen, omdat zij een deel van hun leven buiten de landsgrenzen doorbrengen. Er zijn er onder, zooals de bot en de aal, die weliswaar in zee geboren worden, maar vervolgens, van hun prille jeugd, totdat zij goed volwassen zijn, in onze wateren verblijven, om pas daarna naar zee te trekken, teneinde er te paaien. Gedurende den tijd nu, dat zij in onze wateren vertoeven, zijn zij te beschouwen als standvisschen en komen eventueele beschermingsmaatregelen onmiddellijk aan de visschers op ons territorium ten goede. Andere, zooals de ansjovis en Zuiderzeeharing paaien in de Zuiderzee, en de maatregelen, ter bescherming van het broed in de Zuiderzee genomen, bevorderen dus de teelt en de overvloedigheid der soort in volgende jaren, zoodat onze Zuiderzeevisschers, doordat de intrekkende scholen dan grooter zijn, er later de vruchten van plukken. De zalm is een bijzonder kostbare vischsoort, welke uit zee onze rivieren optrekt naar de snelstroomende beken, om daar te paaien. Bij bescherming der paaizalmen en van de jonge zalmpjes, die later weer naar zee trekken, hebben alle oeverstaten belang. Zij is daarom op 30 Juni 1885 in een overeenkomst tusschen Nederland, Duitschland en Zwitserland (Zalmtractaat) geregeld.

Het uitzetten van pootvisch beperkt zich tot dusver voornamelijk tot standvischsoorten en tot enkele trekvisschen, als zalm en houting. Voor het overige bestaat de zorg voor den vischstapel in het voorkomen van handelingen, welke schadelijk kunnen zijn voor den vischstand (art. 15 en 19 V.W.),

van roekelooze vernieling dus of beschadiging van visch, zooals massale vergiftiging door middel van kokkelboonen of het visschen met vischtuigen, welke geeigend zijn, de visch te verwonden, als den harpoen, den elger en de aalschaar; voorts van handelingen, welke een beperking van het aantal geboorten tengevolge hebben en verhinderen dat het vischbroed tot volwaardige visschen opgroeit, zooals het wegvangen van paaivisschen en van jonge visch, die nog geen of geringe marktwaarde bezit. Zoo wordt verboden het visschen op verschillende vischsoorten gedurende den paaitrek; het visschen met vischwant, waarvan de mazen kleiner zijn, dan een vastgesteld minimum; geboden daarentegen wordt, visch beneden een bepaalde maat onmiddellijk, nadat zij is opgehaald, weder in hetzelfde water vrij te laten.

Het spreekt vanzelf, dat men met beschermingsmaatregelen zeer omzichtig moet te werk gaan. Noodelooze belemmering van het bedrijf toch zou niet alleen onbillijk zijn tegenover de visschers en nadeelig voor de vischproductie, maar het kan zeer goed voorkomen, dat zij den vischstand meer schaadt dan baat. Niet altijd is het in het belang van een vischwater, dat het weinig bevischt wordt. Te geringe bevissching kan tot overbevolking leiden; het voedsel wordt dan ontoereikend; de niet weggevangen volwassen visch, die meer gaat vreten naarmate zij ouder wordt, doch niet meer, of niet meer naar verhouding groeit, verbruikt het voedsel, dat de jongere visschen noodig hebben; deze kunnen niet tot vollen wasdom geraken en een algemeene achteruitgang der individuen is het gevolg.

De beslissing, in welke gevallen en op welke wijze moet worden ingegrepen, is lang niet altijd gemakkelijk. Op mededeelingen van visschers kan men allerminst afgaan. Het karakter der visscherij als toeëigeningsbedrijf toch brengt mede, dat onder hen sterke naijver heerscht en hun oordeel vaak verre van onbevangen is. De visch, die zijn buurman buitmaakt, had de visscher in zijn verbeelding zelf kunnen vangen. Allicht voelt hij zich door diens visscherij benadeeld, en gebruikt de buurman een ander vischtuig, dat beter vangt, dan is hij geneigd, daarvan alle kwaads te gelooven, dat er van gezegd wordt, en het zelfs schromelijk te overdrijven.

Zoo is b.v. een Zuiderzeevisscher, die met staande netten

vischt, overtuigd, dat de kuilnetten, niettegenstaande alle beperkingen, welke aan de visscherij daarmede reeds is opgelegd, nog altijd een ware slachting onder de jonge Zuiderzeevisch aanrichten, en de schuld dragen van alle ongunstige wisselingen in de vischrijkheid van het water. De tegenstanders der kuilvisscherij stellen de groote 'nest'-aanvoeren te Volendam als een bewijs voor de waarheid dier beschuldiging voor, doch verzuimen er bij te voegen, dat dit zoogenaamde 'nest' niet alleen uit jonge consumptie-visch, maar ook uit niet-eetbare vischsoorten, volwassen doch niet marktwaardige visch en, vooral in enkele maanden, voor een zeer groot deel uit niet voor de consumptie geschikte of al te overvloedige garnalen bestaat. Had men hun zin gedaan, dan had men de kuilnetten, die toch voor de vischvangst zeer doeltreffend zijn en aan een belangrijk gedeelte der Zuiderzeevisschersbevolking een bestaan verschaffen, reeds lang geheel moeten verbieden.

Zalmvisschers, die op de bovenrivieren hun bedrijf uitoefenen, wijten den achteruitgang der zalmvangst aan de zalmzegenvisscherijen op de benedenrivieren, en gaan zoo ver, als een bewijs voor de voortreffelijkheid van de door henzelve gebezigde drijfnetten aan te voeren, dat deze de paaizalmen op onze rivieren terughouden, zoodat die daar moeten paaien, en daardoor den zalmstand aanmerkelijk zouden verbeteren.

Dat onontwikkelde en door eigenbelang verblinde visschers dergelijke met de meest elementaire kennis van het leven der zalm strijdige enormiteiten vertellen, is te begrijpen, doch niet zonder bedenking is het dat lieden van invloed, zooals hier te lande wel geschiedt, een gewillig oor leenen aan op zulke argumenten gegronde grieven en klachten van groepen van belanghebbenden over een hun onwelgevallig beleid van deskundige ambtenaren.

Een goed oordeel omtrent de middelen ter instandhouding en verbetering van de visch kan alleen gegrond zijn op positieve gegevens over den toestand van den vischstapel en den invloed, welken de verschillende visscherijen daarop uitoefenen. Nagegaan moet dus worden, of de vischrijkheid van het water vooruitgaat, dan wel vermindert, d.w.z. of het aantal der daarin aanwezige volwaardige visschen toe-, dan wel afneemt, en waaruit de vangsten met de onderscheidene

vischtuigen bestaan; - dit laatste niet alleen om te kunnen beoordeelen of daarmee wellicht te veel jonge visch wordt gevangen, maar ook om vast te stellen, of een maatregel al dan niet zooveel schade aan het bedrijf toebrengt, dat het voordeel voor den vischstand er niet meer tegen opweegt, Een dergelijk onderzoek zal, wil het eenige waarde hebben, bij voortduring en zoo omvangrijk mogelijk moeten worden ingesteld. De grootte en de aard der vangsten toch hangen niet alleen af van den toestand van den vischstapel in een water, doch van tal van natuurlijke invloeden, als weersgesteldheid en waterstand, welke op verschillende tijden verschillend zijn, en waaraan zoowel de visch, als de uitoefening der visscherij blootstaan. Wordt dus slechts een beperkt aantal vangsten onderzocht en over een betrekkelijk kort tijdsverloop, dan bestaat er groote kans, dat in de eene periode de omstandigheden over het algemeen veel gunstiger voor de uitoefening der visscherij waren dan in de andere, zoodat het vergelijkend onderzoek meer een beeld geeft van de ongelijke werking der omstandigheden dan van een verandering van den vischstand. Over hoe langer tijd het onderzoek loopt en hoe grooter het aantal waarnemingen, zooveel te zuiverder zal in de uitkomsten de eventueele verandering van den vischstand tot uitdrukking komen. De basis van een goed visscherij-beheer kan dus geen andere zijn dan een geregelde en goed ingerichte visscherij-statistiek.

Daar de visscherij-statistiek voornamelijk dient om feitenmateriaal te verzamelen en tot praktisch bruikbare opgaven te groepeeren ten behoeve van het visscherijbeheer, spreekt het vanzelf, dat haar inrichting geheel door de eischen van dit beheer bepaald wordt.

Allereerst moet zij cijfers verstrekken omtrent de verbetering of den achteruitgang van den vischstand, zoowel in het algemeen als met betrekking tot bepaalde vischsoorten. Daaromtrent kan natuurlijk alleen iets blijken uit een vergelijking van de hoeveelheden visch van elke soort, welke eenzelfde water in overeenkomstige perioden heeft opgeleverd. Onder overeenkomstige perioden moeten worden verstaan tijdperken, die niet alleen even lang zijn, maar waarin de omstandigheden ook zooveel mogelijk gelijk kunnen zijn

geweest. Daar nu deze omstandigheden sterk wisselen naar gelang van het jaargetijde, zal men steeds tijdvakken in de vergelijking moeten betrekken, welke in hetzelfde jaargetijde vallen. Daarom is een verzameling der statistische gegevens naar maanden, van veel belang.

Een vergelijking der gevangen hoeveelheden visch van elke soort is echter niet voldoende. Immers in het eene tijdperk kan van verschillende soorten meer visch aan wal zijn gebracht, dan in het andere, niet omdat er toen meer van in dit water aanwezig was, maar omdat er drukker of met intensiever vangapparaten op gevischt is. De visscherij-statistiek moet dus ook gegevens verschaffen omtrent de intensiteit der bevissching. Daarbij moet rekening gehouden worden met het feit, dat voor de vangst van bepaalde vischsoorten in den regel bepaalde vischtuigen bestemd zijn, waarmee geen of weinig visch van andere soort wordt buitgemaakt, b.v. voor de vangst van Noordzeeharing het haringdrijfnet; voor die van Zuiderzeebot het botsleepnet en het staande botnet; voor die van spiering het spieringsleepnet en het staande spieringnet. Nagegaan moet worden het aantal der ondernemingen, die met iedere soort vischtuig de visscherij hebben uitgeoefend, en de tijd gedurende welken zij dit deden.

Op het zoutwatergebied, waar de Nederlandsche visschers hun bedrijf uitoefenen, (in hoofdzaak de Noordzee) zijn slechts drie soorten van visscherij van beteekenis, n.l. de drijfnetvisscherij op haring, de treilvisscherij (pas in de laatste 25 jaar tot volle ontwikkeling gekomen) en de beugvisscherij (voor ons eigen land nog slechts van zeer gering belang). Baart de zeevisscherij dus in dit opzicht aan de statistiek niet veel moeielijkheden, in andere opzichten stelt zij daaraan vrij hooge eischen. Bij de verzameling van statistische gegevens te haren aanzien, althans met betrekking tot de treilvisscherij; moet n.l. ook rekening gehouden worden met de soort van het visschersvaartuig en met den vischgrond, van waar de vangst afkomstig is. De grootte en de aard van de vangst toch zijn in zeer sterke mate ook van deze factoren afhankelijk.

De soort van het vaartuig bepaalt voor een goed deel den duur, dus ook de uitgestrektheid der reizen, de plaatsen, waar gevischt kan worden, de grootte en dus de vang-capa-

citeit van het gebezigde vischtuig, en de laadruimte. Een zeilkustvisscher b.v. blijft meestal slechts een of enkele etmalen uit en vischt veelal vrij dicht onder den wal. Zijn vangsten bestaan daardoor voor het grootste deel uit platvisch (schol, tong, tarbot en griet) en zijn betrekkelijk klein. Daarentegen maken onze stoomtreilers reizen van 10 à 14 dagen en soms nog veel langer, en strekken zij hun tochten uit tot bij IJsland en in de Witte Zee.
Blijkens deel II van het Jaarverslag der Visscherij-inspectie over 1919 (blz. 34-35) bedroeg de gemiddelde treilvangst per reis (en, voorzoover dit bekend was, per reisdag) van:

	stoomtrellers		stoomkustvisschers	motorloggers	
	per reis	per reisdag	per reis	per reis	per reisdag
1919:	18357 KG.	2216 KG.	4115 KG.	4961 KG.	395 KG.
1918:	15352 KG.	2508 KG.	3265 KG.	3844 KG.	401 KG.
1917:	12690 KG.	1734 KG.	1633 KG.	2282 KG.	396 KG.
1916:	13704 KG.	1824 KG.	1321 KG.	1683 KG.	220 KG.
1915:	11750 KG.	1643 KG.	514 KG.	1821 KG.	256 KG.

	motorkustvisschers	zeilloggers		zeilkustvisschers	open booten
	per reis	per reis	per reisdag	per reis	per reis
1919:	656 KG.	3410 KG.	299 KG.	243 KG.	81 KG.
1918:	486 KG.	3097 KG.	353 KG.	296 KG.	109 KG.
1917:	613 KG.	1566 KG.	272 KG.	229 KG.	136 KG.
1916:	467 KG.	1100 KG.	236 KG.	213 KG.	126 KG.
1915:	340 KG.	951 KG.	-	163 KG.	-

De verhouding, waarin deze vaartuigsoorten aan de treilvisscherij deelnemen, liep in verschillende jaren zeer sterk uiteen.
Volgens de opgaven in tabel III van de Maandcijfers van de Visscherijstatistiek van December 1916, 1917 en 1918 en in tabel V van dit maandschrift over December 1919, bedroeg het aantal reizen van:

	stoomtreilers	stoomkustvisschers	motorloggers				
1919:	1523	1386	91	2854	2525	13544	1592
1918:	215	2452	153	2155	4672	17988	4038
1917:	1133	1199	302	1823	5701	14084	2142
1916:	3919	617	11	911	3195	15526	964

1915:	4741	158	20	412	889	16980	-

	motorkustvisschers	zeilloggers	zeilkustvisschers	open booten
1919:	2854	2525	13544	1592
1918:	2155	4672	17988	4038
1917:	1823	5701	14084	2142
1916:	911	3195	15526	964
1915:	412	889	16980	-

Maakte men nu geen onderscheid tusschen de vangsten der verschillende vaartuigsoorten, dan zou de uitkomst veeleer bepaald worden door de wisselingen in de verhouding, waarin

de verschillende vaartuigsoorten aan de visscherij deelnemen, dan door de verarming of verrijking van den vischstapel. Men lette er b.v. eens op, van hoe geringe beteekenis in 1918 de stoomtreilvisscherij was, hoe druk daartegenover in dat jaar met zeilloggers, kustvisschersvaartuigen en open booten is gevischt, en welken grooten invloed dit verschijnsel op de grootte van de vangst moet hebben gehad.

Ook de stoomtreilers visschen niet altijd op dezelfde plaatsen en dit is een feit, waarmee insgelijks terdege rekening gehouden moet worden. Ook in zee is de vischfauna n.l. lang niet overal dezelfde. Op sommige plaatsen komt naar verhouding meer schelvisch en kabeljauw voor, op andere meer platvisch, terwijl ook de gemiddelde grootte van de visch uiteenloopt, doordat zich op de eene plaats meer kleine exemplaren plegen op te houden dan op de andere. Vooral de diepte van het water, waarin de visch leeft, schijnt hierop van veel invloed te zijn. Zoo heeft men opgemerkt, dat hoe ondieper het water, des te kleiner de schol is, welke er vertoeft. Naarmate zij ouder wordt, trekt deze schol blijkbaar naar dieper water.

De aard en de grootte van de vangst der stoomtreilers zal dus voor een belangrijk deel afhangen van de vischgronden, welke bezocht zijn. Wordt in een jaar naar verhouding meer gevischt op plaatsen, waar zich veel schelvisch ophoudt, dan zal in dat jaar allicht een grooter deel der vangst uit schelvisch bestaan. Visschen de stoomtreilers daarentegen betrekkelijk druk in minder diepe gedeelten der Noordzee, dan zal het percentage aan schol en vooral aan kleine schol daardoor grooter zijn.

In de oorlogsjaren waren vele plaatsen, waar zich vooral schol en in het bijzonder kleine schol ophoudt, door de oorlogsmaatregelen, als het leggen van mijnen, voor de visschers ontoegankelijk gemaakt. Het gevolg was, dat in de jaren 1915 en 1916 hoofdzakelijk op schelvisch en kabeljauw werd gevischt. De hoeveelheid schol, welke door onze stoomtreilers gemiddeld per reisdag in de Noordzee werd gevangen, daalde daardoor van 334 KG. in 1911, 215 KG. in 1912, 229 KG. in 1913 en 208 KG. in 1914 tot 157 KG in 1915, en 137 KG. in 1916; de gemiddelde schelvischvangst daarentegen nam toe van 200 KG. in 1911, 272 KG. in 1912, 181 KG. in 1913 en 332 KG. in 1914 tot 916 KG. in 1915 en

1078 KG. in 1916, en de gemiddelde kabeljauwvangst van 125 KG. in 1911, 173 KG. in 1912, 155 KG. in 1913 en 174 KG. in 1914 tot 328 KG. in 1915 en 291 KG. in 1916.

De schol werd vooral op de diepere schelvisch- en kabeljauw-gronden gevangen en was dus in het algemeen grooter van stuk; het percentage kleine schol daalde dan ook van 79 in 1911, 77 in 1912, 80 in 1913 en 96 in 1914 tot 65 in 1915 en 58 in 1916. In 1917 ziet men weer een toeneming van de gemiddelde scholvangst tot 268, een daling van de gemiddelde schelvischvangst tot 824 KG. en een stijging van het percentage kleine schol in de scholvangst tot 75, doch ook een stijging van het kabeljauw-gemiddelde tot 303 KG. Er werd toen betrekkelijk veel langs de kust gevischt.

Natuurlijk was in de jaren 1915-1917 ook de algemeene verbetering van den vischstand, waarop ik reeds gewezen heb, een factor van beteekenis en verklaart deze voor een belangrijk deel de buitengewone toeneming van de gemiddelde schelvischvangst; de vischplaats zal echter eveneens niet zonder invloed zijn geweest.

Voor de jaren na 1917 is omtrent de vischplaatsen der stoomtreilers weinig positiefs te zeggen, zoodat men geheel in het duister tast betreffende de oorzaken, waardoor het scholvangstgemiddelde in 1918 steeg tot 382 KG., in 1919 weer daalde tot 197 KG., om in 1920 opnieuw te stijgen tot 219 KG. -; waardoor het percentage kleine schol in de geheele scholvangst der stoomtreilers na een daling tot 44 in 1918 en 40 in 1919, steeg tot 73 in 1920; - waardoor de gemiddelde schelvischvangst in 1918 tot 1646 KG. toenam en in 1919 en 1920 daalde tot respectievelijk 1483 en 1098 KG., en waardoor het kabeljauw-gemiddelde na een daling tot 159 KG. in 1918 steeg tot 243 KG. in 1919 en 245 KG. in 1920.

Teneinde te kunnen nagaan, of van een bepaalde vischsoort de vangsten ruimer of minder ruim zijn geworden, en op grond hiervan te kunnen concludeeren tot een vermeerdering of vermindering van de in zee aanwezige hoeveelheid van die vischsoort, moeten de vangsten der stoomtreilers - die immers, de haringvisscherij, buiten beschouwing gelaten, verreweg het grootste deel der visch vangen en dus ten aanzien van den vischstand van overwegende beteekenis zijn -

onderscheiden worden naar den vischgrond, waarvan de vangst afkomstig is. Voor het verkrijgen van een zoo omvangrijk mogelijk feitenmateriaal, is het gewenscht, dat zulk een statistiek ingericht wordt niet door een of een paar der Noordzeestaten, maar door alle mogendheden, wier visschers met den treil de Noordzee bevisschen. Dit heeft de Permanente Internationale Raad voor het onderzoek der zee begrepen en in zijn vierde bijeenkomst, van 18 tot 21 Juli 1905 te Kopenhagen gehouden, heeft hij een daartoe strekkend besluit genomen.[1)] Engeland en Schotland hebben met de uitvoering een begin gemaakt, en in ons land werden daartoe ongeveer een jaar geleden de voorbereidende stappen gedaan.

In de 13e vergadering van den Permanenten Internationalen Raad, van 2 tot 6 Maart 1920 te Londen gehouden, is de aangelegenheid opnieuw ter sprake gekomen en in het bijzonder ook onder de aandacht van Nederland gebracht, omdat bij de behandeling van het vraagstuk de bescherming van de jonge schol de behoefte werd gevoeld aan een zoo nauwkeurig mogelijk overzicht van de scholproductie der onderscheidene vischgronden in de Noordzee en de intensiteit, waarmee deze bevischt werden.[2)].

Voor de kustvisscherij, welke uitgeoefend wordt in ons brakwatergebied, (Zuiderzee, Waddenzee, Lauwerzee, Dollard, Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche stroomen) is de behoefte aan een onderscheiding naar vischgronden nimmer gevoeld.

Vooreerst zijn deze watergebieden niet zoo uitgestrekt en visschen vele visschers er dicht bij de plaats van aanvoer, zoodat men uit deze plaats vaak den vischgrond kan afleiden. In de tweede plaats wordt, terwijl bij de treilvisscherij hetzelfde vischtuig voor de vangst van alle zeevischsoorten dient en dus alleen uit de bezochte vischgronden kan worden nagegaan, of op bepaalde soorten meer of minder scherp is gevischt, bij de kustvisscherij meestal op elke vischsoort met

1) Zie ‘Rapports et procès-verbaux des réunions’ van den Conseil permanent international pour l'exploration de la mer. Volume IV, blz. 26-27.
2) Zie ‘Rapports et procès-verbaux des réunions’ van den Conseil permanent international pour l'exploration de la mer. Volume XXVI, blz. 36-39.

een eigen soort vischtuig gevischt, zoodat uit de mate, waarin van elk dier vischtuigen gebruik is gemaakt, voldoende nagegaan kan worden, hoe intensief op elke vischsoort gevischt is.

Evenwel is de menigvuldigheid der vischtuigsoorten (er zijn er ongeveer een 50 à 60-tal), bij de kustvisscherij in gebruik, een bron van moeielijkheden voor de statistiek, in zooverre zij deze noodzaakt tot een uitgebreide specificatie der vangsten en der overige gegevens, die voor de beoordeeling van de uitkomsten der visscherij met elk dezer vischtuigen van belang zijn. Ook vereischt de verzameling der gegevens meer zorg, omdat de aanvoer niet, zooals bij de zeevisscherij, in een klein aantal havens (IJmuiden, Scheveningen, Den Helder, Rotterdam, Amsterdam, Vlaardingen, Maassluis, Schiedam, Zoutkamp en Harlingen), maar op een groot aantal plaatsen (ten minste 40 à 50 van eenige beteekenis) geschiedt, en het bedrijf (daar bijna ieder schipper van een vaartuig tevens bedrijfshoofd is) zulk een groot aantal ondernemingen telt.

De zoetwatervisscherij kent eveneens een groot aantal bedrijfstakken en zelfstandige ondernemingen. Zij baart aan de statistiek echter nog een andere moeielijkheid, welke tot dusver onoverkomelijk is gebleken.

Worden de vangsten der zee- en kustvisschers voor een groot deel op publieke afslagen verkocht en is men daar in de gelegenheid gegevens omtrent de aanvoeren te verzamelen, bij de zoetwatervisscherij is dit alleen met de vangsten van zalm en een deel der andere riviertrekvisschen het geval; voor het overige worden de vangsten der zoetwatervisschers gewoonlijk ondershands aan kooplieden of rechtstreeks aan de consumenten verkocht.

De visschers zelf nu zijn in den regel ongeneigd, om opgaven over hun vangsten te verstrekken. Zij willen het voor hun medevisschers niet weten, als zij goede vangsten hebben gedaan, en vreezen, dat juiste opgaven van hun vangsten ten behoeve van de statistiek in hun nadeel zullen worden aangewend, b.v. ter voorlichting van den fiscus en van den pachter. Vrijwillige medewerking voor de statistiek is van hen niet te verwachten. De inlichtingen, welke van hen omtrent hunne vangst te bekomen zijn, stellen deze, naar de ervaring heeft geleerd, in den regel te klein voor.

Hen tot medewerking te dwingen is practisch moeielijk uitvoerbaar, en zou, indien mogelijk, toch ondoelmatig blijken, omdat zij veelal niet boekhouden, en de juistheid van hun opgave in geval van twijfel dus niet gecontrôleerd zou kunnen worden.

Het eenige middel zou zijn, bij wettelijke regeling de opkoopers tot het geven van inlichtingen te verplichten.

's-Gravenhage, 1 Maart 1921.

P.E. VAN RENESSE.

De bouw van het sterrenstelsel.

Kapteyn's beteekenis voor de moderne astronomie[1].

Wie de ontwikkeling beschrijft van de stellaire astronomie in de laatste 25 of 30 jaren, beschrijft het levenswerk van Prof. Kapteyn. In het Groningsch sterrekundig laboratorium zijn de methoden geboren en tot ontwikkeling gebracht, die van de studie van het systeem der vaste sterren een geheel nieuwe wetenschap hebben gemaakt.

In de eerste jaren na zijne benoeming tot hoogleeraar te Groningen (1878) ging Kapteyn's verlangen uit naar een eigen sterrewacht. Een astronoom zonder sterrewacht was toen ter tijd iets ondenkbaars. Het was de tijd van de opkomst der fotografische methoden in de astronomie. Nederland zou ook zijn fotografischen kijker moeten hebben, en het lag voor de hand de nieuwe methode te Groningen onder te brengen, in verband met den nieuw gestichten leerstoel. Er zijn werkelijk uitgewerkte plannen voor die sterrewacht geweest, een terrein buiten de stad was er zelfs reeds voor aangewezen, maar de sterrewacht is er nooit gekomen. Toen ten slotte de fotografische kijker aan Leiden werd gegeven, was het wel duidelijk dat Kapteyn voor het probleem zou komen te staan, hoe een astronoom zonder sterrewacht toch astronoom kon blijven.

1) Bij gelegenheid van zijn veertigjarig professoraat heb ik, in veel korter bestek dan thans, reeds getracht Kapteyn's beteekenis te schetsen. (*Nieuwe Rotterd. Ct.*, 19 Febr. 1918, Avondblad). De lezer zal, naar ik hoop, het autoplagiaat, op enkele plaatsen in de volgende bladzijden gepleegd, willen verontschuldigen.

Hij heeft het probleem opgelost, tot zegen voor de wetenschap. De oplossing is belichaamd in de stichting van het *sterrekundig laboratorium* te Groningen, dat, zelf niet in staat waarnemingen te verrichten, zijn materiaal, in den vorm van fotografische opnamen van den hemel, krijgt van vele sterrewachten over de geheele aarde verspreid. Kapteyn's bijzondere gaven als organisator van wetenschappelijk onderzoek, en evenzeer zijn eigenschappen van hart en karakter, maken hem bij uitstek geschikt om als leidende persoonlijkheid op te treden in een knooppunt van internationale samenwerking, en het is ongetwijfeld een geluk voor de wetenschap te achten, dat het toeval van de mislukking der sterrewachtplannen hem in die richting gestuurd heeft. Geen andere instelling heeft op de ontwikkelingsgang van de sterrekunde in de eerste twee decenniën dezer eeuw een zoo overwegenden invloed gehad als het Groningsche laboratorium.

Toen het laboratorium, op 16 Januari 1896, werd geopend met een ‘openbare les’, waarin Kapteyn het recht van bestaan bepleit van ‘een sterrekundige werkplaats, waar men geen gelegenheid zal hebben naar de sterren te zien, een sterrewacht, die geen sterrewacht is’, toen had feitelijk het laboratorium al minstens tien jaren bestaan, verborgen en onbekend, zonder naam en zonder behoorlijk onderdak. Het laboratorium is niet ‘gesticht’, het is langzamerhand ontstaan. Kapteyn had geen tijd eerst het zoo even genoemde probleem van den astronoom zonder sterrewacht theoretisch op te lossen, en daarna aan het werk te gaan; hij moest onmiddellijk werken, en uit die noodzakelijk om te werken is vanzelf de manier waarop hij werken zou te voorschijn gekomen. In den beginne heeft hij, als een gewoon astronoom, waarnemingen aan den hemel gedaan. Daar dit te Groningen niet kon, ging hij in de vacanties naar Leiden om daar op de sterrewacht afstandsbepalingen van vaste sterren te verrichten.

In denzelfden tijd valt de eerste correspondentie met Gill, den voortvarenden directeur van de Kaapsche sterrewacht, waaruit een hechte vriendschap is geboren, die voor beiden een rijke bron van levensgeluk, en van telkens verjongden ondernemingsmoed is geweest. Gill had, naar aanleiding van een fotografie, door een amateur van de komeet van 1882

gemaakt, de mogelijkheid ingezien om de sterren te fotografeeren, en door uitmeting dier fotografieën hunne plaatsen aan den hemel nauwkeurig te bepalen. Een enkele fotografische plaat vervangt aldus vele visueele waarnemingen aan den kijker. Gill had nu een plan gemaakt om met behulp der fotografie een volledigen census te maken van de sterren van het zuidelijk halfrond, zooals die voor het noordelijk halfrond door Argelander te Bonn was uitgevoerd. De fotografie zou in staat stellen met minder arbeid grootere nauwkeurigheid en beter waarborg voor volledigheid te leveren dan de oude visueele methoden. Het fotografeeren gebeurde aan de Kaap. Het uitmeten echter is veel omvangrijker werk dan het fotografeeren zelf. Gill ondervond tegenwerking in Engeland, waar men dacht dat zijn werk onnoodig was naast de zooveel grootere onderneming der 'Carte du Ciel', en de middelen om zijn plannen ten einde te voeren, werden hem onthouden. Kapteyn bood aan de platen te Groningen uit te meten. Veel aanmoediging van zijn Hollandsche collega's ondervond ook hij niet; men hield hem de bezwaren voor van een zoo groot, zoo eenvormig en vervelend, en zoo langdurig werk. Maar Kapteyn *wilde* werken. Hij schrijft aan Gill: 'mijn enthousiasme weegt wel op tegen zes of zeven jaren van zulken arbeid.' Gill en Kapteyn zetten door, het werk werd gedaan, en de C.P.D. (Cape Photographic Durchmusterung) is nu reeds meer dan twintig jaren publiek eigendom, en door alle astronomen gezegend als een onmisbaar hulpmiddel bij alle onderzoekingen aan den zuidelijken hemel en een rijke bron van gegevens. Het groote werk van de 'Carte du Ciel' is nog niet voltooid, en wanneer het voltooid zal zijn, waagt wel niemand te voorspellen. Maar dat, al ware het voltooid, de C.P.D. daarnaast even nuttig en onmisbaar zou zijn als zij nu is, daaraan twijfelt geen sterrekundige.

Bij de officieele opening van het laboratorium was het werk aan de C.P.D. zoo goed als voltooid. De meer dan een millioen waarnemingen, die daarvoor noodig waren, zijn alle verricht in twee kleine kamers van het physiologisch laboratorium, hem daartoe afgestaan door zijn vriend en collega Huizinga. Later is het laboratorium ondergebracht in het tijdelijk buiten gebruik gestelde woonhuis van den commissaris der Koningin, waarin, juist wegens die tijdelijkheid,

echter niets mocht veranderd worden. Weer eenige jaren later kreeg Kapteyn het afgekeurde mineralogisch laboratorium, en ten slotte, toen Huizinga's opvolger een nieuw gebouw had betrokken, eindigde de astronomie haar zwerftocht waar zij dien begonnen was: in het physiologisch laboratorium, maar thans het geheele gebouw, aangevuld met een paar waarnemingslokalen met behoorlijke fundeering in de kelders van het akademiegebouw.

Kapteyn's leven is gewijd aan het onderzoek van den bouw van het sterrenstelsel. Reeds de afstandsbepalingen te Leiden en het werk aan de C.P.D. stonden in dienst van dit groote probleem. Hij kan in dit opzicht beschouwd worden als de directe opvolger van de Herschel's. De klassieke astronomie stelde eigenlijk alleen belang in de lichamen van het zonnestelsel. De vaste sterren dienden als aanknoopingspunten bij de waarnemingen der planeten, en als wijzerplaat van het groote uurwerk, waarop de zeelieden den tijd aflezen, en waarvan de maan de wijzer is. In het eind van de 18e eeuw begon William Herschel het sterrenstelsel om zijn zelfs wil te onderzoeken. Het opvattend als één geheel, men zou kunnen zeggen als een organisme, denkt hij methoden uit, en verricht lange reeksen van waarnemingen om den bouw, de organisatie er van te ontdekken. Na de Herschel's was de belangstelling evenwel weer eenigszins geluwd. Kapteyn vat het probleem weer op.

Het spreekt vanzelf, dat voor het beantwoorden van de vragen, die zich hierbij voordoen, voor alles zéér veel materieel noodig is. Zooals een levensverzekeringmaatschappij niet weet, en ook niet behoeft te weten, wanneer deze of gene van hare verzekerden zal sterven, terwijl het voor haar van groot belang is den *gemiddelden* levensduur van menschen van verschillende kategorieën te kennen, zoo is het ook voor den onderzoeker van het sterrenstelsel niet belangrijk wat de afstand, of de snelheid van deze of gene individueele ster is, maar hij verlangt te weten den gemiddelden afstand, de gemiddelde snelheid, van sterren van bepaalde helderheid, van bepaalde kleur. Het onderzoek moet dus gericht zijn op het bepalen van gegevens voor *groote aantallen* van sterren. Hierop in het bijzonder zijn Kapteyn's methoden van werken ingericht.

Weinig astronomen zijn veelzijdiger dan hij, weinigen hebben op meer uiteenloopende gebieden oorspronkelijk en nieuw werk geleverd. Zijn afstandsbepalingen met den meridiaankijker te Leiden, reeds even vermeld, zijn uitgevoerd volgens een eigen methode, die later ook in de handen van anderen vruchtbaar is gebleken. Voor de uitmeting der Kaapsche platen construeerde hij een bijzonder apparaat, dat de waarnemingen en hun bewerking zeer bekortte. Een Groningsche smid zette het onder zijn leiding uit deelen van oude instrumenten in elkaar. Voor de bepaling van den afstand en de beweging der sterren stelde hij een nieuwe methode voor, berekend op het verkrijgen van nauwkeurige resultaten voor groote aantallen sterren. Platen volgens deze methode, voornamelijk te Helsingfors, vervaardigd, hebben jaren lang het voornaamste werkmateriaal van het Groningsch laboratorium uitgemaakt. Talrijk zijn zijne bijdragen tot de techniek der berekening en bewerking van astronomische waarnemingen.

Doch al deze zoo uiteenloopende onderzoekingen staan in dienst van het groote doel. Hoe diep hij ook verzonken moge zijn in de détails van een bijzonder onderwerp, steeds staat het groote probleem hem voor den geest en nooit wordt het ook maar één oogenblik uit het oog verloren. Dit is het geheim van zijn succes. Bij hem ziet men de zeldzame vereeniging tot een harmonisch geheel van twee geestesfunctiën, die van nature aan elkaar tegengesteld schijnen - en dat in de werkelijkheid ook dikwijls zijn -: de wijde blik en beheersching van groote problemen; en de nauwgezette toewijding aan technische détails van waarneming en berekening. Nooit was hem eenige arbeid te veel om een twijfelachtig punt, wellicht onbelangrijk op zich zelf, tot klaarheid te brengen, als het noodig was als deel van het geheel; maar nooit ook heeft hij zich laten verleiden een zijweg, hoe verleidelijk ook, verder te vervolgen, of een bijproduct fijner en eleganter af te werken, dan voor het hoofddoel noodig was.

Ieder wetenschappelijk probleem heeft twee kanten: de verzameling van het materiaal, en de bewerking daarvan tot algemeene resultaten: ‘the grinding of huge masses of facts into law’, zooals Darwin het noemt. Deze twee deelen van

het werk stellen geheel verschillende eischen, en dikwijls ziet men ze dan ook afzonderlijk en door verschillende personen uitgevoerd. Het karakteristieke van Kapteyn's werkmethode is de evenwijdige groei, in voortdurende wisselwerking, van beide tegelijk. Telkens zien wij hem een nieuwe methode toepassen op het op dat oogenblik beschikbare materiaal, ook al is dat materiaal nog niet zoo volledig als wel noodig zou zijn, en al is de methode nog niet in alle détails uitgewerkt, met het dubbele doel zoowel om de draagwijdte van de methode te toetsen, als om aanwijzingen te krijgen in welke richting het materiaal aanvulling behoeft. Zijn oeuvre is door deze manier van werken geworden tot een reeks van telkens nauwkeuriger en volledige benaderingen tot een, uit den aard der zaak nooit geheel te bereiken, ideaal.

Ik zeide reeds dat Kapteyn's doel is de studie van den bouw van het sterrenstelsel. Dit moet eenigszins nader gepreciseerd worden.

Beschouwen wij de bevolking van een land. Men kan deze van uit twee verschillende gezichtspunten bestudeeren. Zuid-Holland is even groot als Friesland, maar in Zuid-Holland wonen meer dan vier maal zooveel menschen. Het aantal inwoners per vierkante kilometer is dus in Zuid-Holland veel grooter. Dit is de *gemiddelde* bevolkingsdichtheid. Zoowel in Friesland als in Zuid-Holland is de bevolking onregelmatig verspreid: op sommige plaatsen wonen de menschen dicht op elkaar, terwijl andere streken zoo goed als leeg zijn. Dit zijn lokale bijzonderheden. Kapteyn zoekt de gemiddelde dichtheid, d.i. de groote lijnen van den bouw van het sterrenstelsel; daarop zijn zijn onderzoekingsmethoden gericht. Voor het onderzoek der lokale détail-structuur zijn andere middelen noodig.

Het centrale vraagstuk der stellaire astronomie is dus voor hem: *hoe zijn de sterren van verschillende lichtkracht over de ruimte verspreid?* Bij een poging om de wijze, waarop Kapteyn dit probleem heeft aangevat, uiteen te zetten, is het onvermijdelijk dat ik mij tot een zeer schematisch overzicht beperk en alle praktische détails van de uitvoering terzijde laat. Een korte verklaring van enkele technische termen moge voorafgaan.

De sterren die wij om ons heen zien hebben zeer verschillende schijnbare helderheid. Dit is het gevolg van twee oorzaken. Ten eerste is hun werkelijke helderheid verschillend, ten tweede staan zij op verschillenden afstand van ons. Twee sterren van dezelfde werkelijke helderheid, die op denzelfden afstand staan, zullen ook dezelfde schijnbare helderheid hebben. De schijnbare helderheid wordt uitgedrukt in *grootteklassen* of *magnitudes*, en wel zoo dat een ster van de eerste grootte helderder is dan een van de tweede, terwijl de helderheid van eene grootteklasse tot de volgende steeds in dezelfde verhouding afneemt. Deze verhouding is zoo, dat een opklimming van vijf grootteklassen overeenkomt met verhonderdvoudiging van het licht en dus een ster van de eerste grootte precies honderd maal zooveel licht geeft als een van de zesde. De verhouding van een klasse tot de volgende is dus de vijfde-machtswortel uit 100, d.i. ongeveer 2½. De werkelijke helderheid, uitgedrukt in een bepaalde eenheid, heet *lichtkracht*. Als eenheid van lichtkracht neem ik de lichtkracht van een ster van de magnitude nul die op een afstand van een lichtjaar staat.[1)] De lichtkracht van de zon is ongeveer 12½ van deze eenheden.

Als van de drie gegevens: afstand, lichtkracht, magnitude, er twee bekend zijn kan men de derde berekenen. Immers de schijnbare helderheid van lichtbronnen van dezelfde werkelijke helderheid neemt af in de verhouding van het quadraat van den afstand, zoodat als de afstand verdubbeld wordt, de schijnbare helderheid viermaal zoo klein wordt. Van twee sterren van dezelfde lichtkracht, wier magnitude 5 grootteklassen verschilt, staat dus de zwakste op 10 maal grooteren afstand dan de helderste, daar de helderheid 100 maal kleiner, en 100 het quadraat van 10 is.

Nu is echter van deze drie gegevens voor de overgroote meerderheid der sterren slechts één bekend, n.l. de magnitude. Indien van alle sterren nog een tweede gegeven, b.v.

1) Een lichtjaar is de afstand, die het licht in een jaar doorloopt, ongeveer 10 billioen kilometer. De nauwkeurige waarde van de gekozen eenheid van lichtkracht is die van een ster van de magnitude 0 op den afstand 1.03 lichtjaren. Dit is niet de gewone eenheid, doch daar verschillende astronomen verschillende eenheden gebruiken, kan men eigenlijk niet van een gewone eenheid spreken.

de afstand, bekend was, zou het mogelijk zijn een volledig model op schaal te maken, waarin de sterren van verschillende lichtkracht b.v. door bolletjes van verschillende grootte, of door lampjes van verschillende sterkte, zouden zijn voorgesteld, en waarin aan iedere ster haar plaats werd aangewezen. Wat zou men met zoo'n model doen, als men het had? Niet het als een curiositeit in een museum zetten, maar het bestudeeren om er uit af te lezen of het sterrenstelsel een bepaalden bouw heeft, die aan wetten en regels gehoorzaamt, en welke deze wetten en regels zijn. Niet het model interesseert ons, maar de structuur, niet de individueele sterren, maar de wetmatigheid van het geheele samenstel.

De structuur is bepaald door twee gegevens. Het eerste is de *dichtheidswet*, die aangeeft hoeveel sterren er in elke volume-eenheid - b.v. in elke kubieke lichteeuw - in verschillende deelen van het stelsel voorkomen. Het tweede is de *lichtkrachtswet*, die aangeeft hoe de sterren over de verschillende lichtkrachtsgroepen verdeeld zijn, dus hoeveel sterren van elke 1000 een lichtkracht hebben tusschen 1 en 10, hoevele tusschen 10 en 100 en zoo voorts.

Om tot de kennis der wetten te komen, behoeft men nu niet eerst het volledige model te construeeren, waartoe de kennis van den afstand van elke ster noodig zou zijn. Men kan volstaan met den gemiddelden afstand van bepaalde groepen van sterren. Kapteyn gaat uit van een dubbele groepeering der sterren, naar magnitude en naar snelheid van beweging. Om het exposé te vereenvoudigen laat ik de tweede klassificatie weg. Het beginsel der methode verandert daardoor niet. Wij denken ons de sterren dus alleen naar hun schijnbare helderheid gerangschikt en geteld. Er zijn aan den hemel 46 sterren van de tweede grootte, 134 van de derde,.... 458000 van de 10de,.... 941 500 000 van de 18de. Men moet niet denken dat deze getallen eenvoudig het resultaat zijn van een simpele telling: er komt veel meer bij kijken, dat wij hier niet vermelden kunnen.

Kapteyn bepaalt nu den gemiddelden afstand van de sterren van de 2de, 3de,...10de,...18de grootte. De 46 sterren van de 2de grootte staan gemiddeld op een afstand van 74 lichtjaren, de 134 van de 3de op 99 lichtjaren, etc. Dit is de *gemiddelde* afstand: de werkelijke afstanden zijn grooter of

kleiner. Het is nu weer niet belangrijk te weten *welke* sterren dichter bij zijn dan het gemiddelde, en welke verder af, maar *hoeveel* sterren een afstand hebben 2 maal, hoeveel 4 maal den gemiddelden afstand, hoeveel ½, hoeveel ¼, etc. Zoo is het voor de verzekeringsmaatschappij niet belangrijk wie van haar klanten oud zal worden en wie jong zal sterven, maar hoevelen langer zullen leven dan den gemiddelden levensduur en hoevelen korter. Deze *verspreidingswet* der afstanden is door Kapteyn afgeleid uit een statistisch onderzoek der werkelijk gemeten afstanden. Als zij bekend is, kan men de sterren over de verschillende afstanden distribueeren. Zoo zijn er b.v. van de 134 sterren van de 3^{e} grootte, wier gemiddelde afstand 99 lichtjaren is, 18 dichter bij ons dan 60 lichtjaren, 24 tusschen 60 en 90, 36 tusschen 90 en 140, 37 tusschen 140 en 250 en 14 verder weg dan 250 lichtjaren.

De oplossing van het probleem is nu teruggebracht tot een kritische interpretatie der resultaten van deze distributie. Vestigen wij onze aandacht op de sterren die op een bepaalden afstand staan, b.v. tusschen 60 en 90 lichtjaren. Hieronder zijn er 24 van de derde (schijnbare) grootte, 10 van de tweede, etc. De lichtkracht van deze sterren kan men nu berekenen. Zoo is b.v. de lichtkracht van een ster van de 2^{e} grootte, die op een afstand van 82 lichtjaren staat, 1000, die van een ster van de 3^{e} grootte op denzelfden afstand 400, van de 4^{e} 160. Heeft men nu alle sterren gedistribueerd, dan leidt men uit de sterren, die men op een bepaalden afstand vindt, dadelijk de verdeeling der sterren over de verschillende lichtkrachten, d.i. de lichtkrachtswet af. En door de aantallen van de verschillende lichtkrachten bij elkaar op te tellen, vindt men het totaal aantal sterren op elken afstand, waaruit de dichtheidswet onmiddellijk volgt.

Een eerste volledige bepaling der beide wetten volgens deze methode is in 1901 gepubliceerd. Een tweede bepaling, op veel uitgebreider materiaal berustend, is thans bijna gereed, en voorloopige resultaten er van zijn reeds bekend.
Uit de lichtkrachtswet, die uit dit tweede onderzoek volgt, blijkt dat onder 1000 sterren er zijn:

1 met lichtkracht grooter dan 1000

18 met lichtkracht tusschen 100 en 1000

122 met lichtkracht tusschen 10 en 100

328 met lichtkracht tusschen 1 en 10

352 met lichtkracht tusschen 0.1 en 1

151 met lichtkracht tusschen 0.01 en 0.1

27 met lichtkracht kleiner dan 0.01.

Zeer heldere sterren zijn zeer zeldzaam. Bij afnemende lichtkracht neemt het aantal sterren toe, tot een maximum bereikt wordt, ongeveer bij de lichtkracht 0.84, dus 1/15 van de zon. Daarna neemt het aantal sterren weer af. Eerst bij dit laatste onderzoek is het gelukt over dat maximum heen te komen. Vroeger reikten de gegevens voor zwakke sterren niet ver genoeg, en moest het onbeslist blijven of voor nog zwakkere sterren het aantal weer zou afnemen. Thans is dit zeker. Het is wel zeer waarschijnlijk dat dit afnemen zoo zal doorgaan, en dat *zeer* zwakke sterren even zeldzaam zijn als *zeer* heldere. Als dit zoo is, zou men moeten besluiten dat donkere sterren in het geheel niet bestaan. Er valt wel niet aan te twijfelen dat een ster, als zij oud wordt, langzamerhand uitdooft. Het gevonden resultaat beteekent dus, dat er zeer weinig oude en in het geheel geen doode sterren zouden zijn.
Wat de dichtheidswet betreft vindt men in dat gedeelte van het heelal, waar wij ons bevinden, 1300 sterren per kubieke lichteeuw. Verwijdert men zich van de zon, dan wordt de dichtheid geringer, en wel loodrecht op den melkweg veel sneller dan in het vlak van den melkweg. Men vindt per kubieke lichteeuw:

Afstand	***In den melkweg***	***Buiten den melkweg***
0 lichtjaren	1300 sterren	1300 sterren
326 lichtjaren	1300 sterren	716 sterren
818 lichtjaren	1300 sterren	520 sterren
2060 lichtjaren	750 sterren	160 sterren
5160 lichtjaren	270 sterren	21 sterren
13000 lichtjaren	65 sterren	1½ ster
12600 lichtjaren	10 sterren	
81800 lichtjaren	1 ster	

Natuurlijk zijn de getallen voor de grootste afstanden nog vrij onzeker. Anderhalve ster per kubieke lichteeuw is dan ook wel heel weinig, en men kan gerust zeggen dat, waar de formules dergelijke kleine getallen leveren, praktisch de grens van het sterrenstelsel bereikt is. Dit zou dus ongeveer

den vorm hebben van een ronde schijf - of een zeer afgeplatte ellipsoïde -, waarvan de dikte niet meer dan 25 000 lichtjaren is, de grootste middellijn echter 160 000 lichtjaren.

Hierbij is verondersteld dat wij ons nabij het midden van het sterrenstelsel bevinden. Er zijn duidelijke aanwijzingen, dat dit niet juist is, dat integendeel onze zon op een kleinen afstand (klein in vergelijking met de afmetingen van het stelsel) van het midden staat. Zoodra de plaats van de zon in het stelsel eenigszins nauwkeurig zal zijn aan te geven, zal natuurlijk een nieuwe benadering moeten ondernomen worden, waarin met die plaats wordt rekening gehouden.

Het moeilijkste gedeelte van dit geheele onderzoek is de bepaling van den gemiddelden afstand van sterren van verschillende grootteklassen en verschillende snelheid van beweging. Volgens Kapteyn's karakteristieke methode is deze bepaling telkens herhaald met het op elk oogenblik beschikbare materiaal. Dit materiaal bestaat natuurlijk in de eerste plaats uit de werkelijk gemeten afstanden. In 1901, toen de eerste bepaling gemaakt werd, waren van slechts 58 sterren de afstanden met voldoende nauwkeurigheid bekend. In de derde (als ik mij niet in den tel vergis) bepaling, die nu ongeveer gereed is, zijn 853 direct gemeten afstanden verwerkt. Voor het grootste gedeelte echter, en speciaal voor de zwakke sterren, berust de bepaling van den gemiddelden afstand op het onderzoek van de bewegingen der sterren, en wel in het bijzonder op dat gedeelte dier beweging, dat de afspiegeling is van de beweging van het zonnestelsel door de ruimte.

Als wij in een trein zitten zien wij het landschap ter weerszijden aan ons voorbij schuiven. Deze schijnbare beweging is langzamer voor ver verwijderde voorwerpen, dan voor die vlak langs den weg staan, maar zij is voor alle in dezelfde richting, n.l. tegengesteld aan die van den trein. Men kan dus de richting van de beweging van den trein bepalen door de richting van de schijnbare beweging der huizen en boomen vast te stellen.

Daar de schijnbare beweging, die de afspiegeling is van onze eigen beweging, omgekeerd evenredig is met den afstand der voorwerpen, kan zij, als eenmaal deze laatste bekend is, als maat voor dien afstand dienen. Het is dus duidelijk dat de bepaling van de richting en grootte der zonsbeweging

voor de studie van het sterrenstelsel van fundamenteel belang is. Het probleem is echter bij de beweging van de zon tusschen de sterren minder eenvoudig dan bij die van den trein door het landschap. Immers de boomen en huizen staan stil, maar de sterren bewegen zich zelf ook. Vele sterrekundigen hebben reeds sedert lange jaren hun krachten aan dit probleem gewijd, doch de uitkomsten door verschillende onderzoekers verkregen, liepen zeer uiteen. Kapteyn zag zich dus, omstreeks 1902, genoodzaakt het vraagstuk zelf ter hand te nemen. Hij kwam daarbij tot een uitermate verrassend resultaat: de ontdekking der *twee sterstroomen*.

Stellen wij ons den trein voor - misschien is het beter tot de oude trekschuit terug te keeren, om niet door de overmatige snelheid van den trein den juisten blik op de verhoudingen te verliezen - stellen wij ons dus de schuit voor, varend tusschen weilanden met koeien. De koeien bewegen zich al grazend zonder doel of regelmaat, de eene in deze, de andere in gene richting. De schijnbare beweging, die de reiziger waarneemt, zal voor iedere koe een andere zijn, maar al deze individueele bewegingen zullen tevens de afspiegeling van de beweging van de schuit bevatten, en onder alle richtingen zal ééne de overhand hebben, n.l. die, tegengesteld aan de richting van de schuit. Deze richting is het, die door de verschillende onderzoekers was bepaald. Toen Kapteyn nu de oorzaak van de slechte overeenstemming tusschen de verschillende uitkomsten trachtte op te sporen, kwam hij tot de verrassende ontdekking, dat er niet één, maar *twee* bevoorrechte richtingen zijn. De schuit evenwel heeft slechts één beweging. De conclusie is dus, dat de koeien *niet* onregelmatig door elkaar loopen, maar dat er twee kudden zijn, die elk in een vaste richting trekken, elkaar doorkruisend. Daarbij beweegt zich de eene koe langzamer, de andere sneller dan het gemiddelde van de kudde, de eene meer naar rechts, de andere meer naar links, zoodat op het eerste gezicht de gemeenschappelijke beweging van de kudde niet opgemerkt wordt; maar zij *is* er, en zij is voor de studie van het geheel van grooter belang dan de individueele bewegingen, juist omdat in haar een regelmatigheid der structuur tot uiting komt, terwijl de afzonderlijke bewegingen toevallig zijn.

Dat zulk een ontdekking een omwenteling moest teweeg brengen in de denkbeelden over den bouw van het sterrenstelsel, behoeft niet in den breede betoogd te worden. In de jaren die sedert hare publicatie verloopen zijn, hebben vele astronomen zich met de studie der sterstroomen bezig gehouden, de methoden van statistisch onderzoek zijn zeer verbeterd, veel belangrijke resultaten zijn bereikt, maar tot een eindoordeel is men nog niet gekomen. Zelfs de fundamenteele vraag: - is het sterrenstel een twee-eenheid, bestaande uit twee verschillende stelsels, die slechts toevallig, en misschien slechts gedeeltelijk, elkaar doordringen; of is het, niettegenstaande den dualistischen schijn, toch één organisch geheel en is de dubbele strooming slechts een uit zijn constitutie volgend verschijnsel? - heeft nog geen antwoord gevonden.

Heeft de ontdekking der twee sterstroomen veel nieuwe uitzichten geopend, en nieuwe vragen gesteld, nog steeds zijn Kapteyn's methoden van onderzoek het machtigste instrument dat wij bezitten om ook de nieuwe moeilijkheden te bestrijden. Wij spraken tot nu slechts over twee wetten, die den bouw van het sterrenstelsel bepalen: de dichtheidswet en de lichtkrachtswet. Er is echter nog een derde, van evenveel belang, n.l. de *snelheidswet*, die aangeeft hoevele sterren van elke 1000 een snelheid hebben kleiner dan 10 kilometer per secunde, hoevele tusschen 10 en 20, tusschen 20 en 30, etc. Ter bepaling van deze snelheidswet kan men dezelfde methoden toepassen, die tot de kennis van de lichtkrachtswet geleid hebben. Immers de schijnbare snelheid neemt, evenals de schijnbare helderheid, af met toenemenden afstand, (alleen natuurlijk omgekeerd evenredig met den afstand zelf en niet met het quadraat er van), en men kan dus uit de schijnbare snelheden de ware vinden geheel langs denzelfden weg als men uit de schijnbare helderheden de ware lichtkracht vond. Als bijproduct zal daarbij weer de dichtheidswet te voorschijn komen, en natuurlijk zal dit dezelfde wet moeten zijn, die men bij de afleiding der lichtkrachtswet vond. De moeilijkheden zijn hier echter veel grooter dan bij de lichtkrachtswet. Ten eerste zijn de schijnbare bewegingen der sterren wegens hun kleinheid veel moeilijker te bepalen dan de schijnbare helderheden. Het materiaal waarop het onder-

zoek berust is dus veel minder uitgebreid en volledig. Maar er is een tweede, misschien nog ernstiger, moeilijkheid. De waargenomen schijnbare bewegingen zijn niet die der sterren zelve alleen: zij bevatten ook de afspiegeling der zonsbeweging, en ook nog de stroombeweging. Voordat zij als grondslag van een statistisch onderzoek kunnen gebruikt worden, moeten zij van de zonsbeweging en van de stroombeweging bevrijd worden. Dat dit niet zoo eenvoudig is, spreekt vanzelf.

Gelukkig is er nog een andere bron, waaruit wij kennis omtrent de snelheden der sterren kunnen putten. Het is n.l. mogelijk met den spectroskoop de snelheid, waarmee een ster zich van ons verwijdert of ons nadert, rechtstreeks te meten. Deze meting geeft de snelheid dadelijk in kilometers per secunde; het verschil tusschen schijnbare en ware snelheid valt hier weg, en men kan dus de snelheidswet direct uit de waargenomen grootheden bepalen, zonder tusschenkomst van de dichtheidswet. In dit opzicht is dus deze methode veel eenvoudiger. Ook zij echter is voorloopig nog beperkt in hare toepassing, door dat nog maar van betrekkelijk weinig sterren, en alleen van de helderste, de snelheid spectroskopisch gemeten is. Bovendien moeten deze snelheden natuurlijk, evenals de schijnbare bewegingen, eerst van de zonsnelheid en de stroomsnelheid bevrijd worden.

Deze moeilijkheden hebben Kapteyn en zijn leerlingen niet afgeschrikt, en reeds thans kan de snelheidswet in groote trekken aangegeven worden, hoewel zij nog lang niet zoo nauwkeurig bekend is als de lichtkrachtswet. Kennen wij de snelheidswet, dan kunnen wij het sterrenstelsel als een dynamisch systeem beschouwen, terwijl de dichtheidswet alleen ons slechts in staat stelde het als een statisch systeem te behandelen. Wij kunnen, uit de dichtheidswet, de krachten berekenen die in elk punt van het stelsel werken tengevolge van de aantrekking van alle sterren, en wij kunnen nagaan welke de uitwerking dezer krachten is op de snelheden der sterren. De werkelijk voorkomende snelheidsverdeeling, zoo als die door de snelheidswet gegeven wordt, moet zóó zijn, dat zij in het veld van die krachten kan blijven bestaan. Deze en dergelijke overwegingen zullen leiden tot een dieper inzicht in de constitutie van het stelsel, en het is niet geheel

hersenschimmig te hopen, dat misschien zelfs het verschijnsel der sterstrooming zich aldus zal laten verklaren.

Deze beschouwingen hebben ons gebracht naar het uiterste, nog ondoorvorschte gebied der wetenschap, waar aan alle kanten de onbeantwoorde vragen ons omringen. Om in dit gebied te kunnen doordringen, om de vragen te beantwoorden, ja, zelfs om ze behoorlijk te kunnen stellen, is het allereerste vereischte meer materiaal, altijd meer gegevens, om betrouwbare gemiddelden te kunnen verkrijgen; vooral gegevens omtrent altijd weer zwakkere sterren. Deze honger naar feiten laat zich niet meer stillen door de oude methoden waarbij omstandigheden of persoonlijke voorkeur de werkwijze van den astronoom bepaalden. Voortaan is eene zorgvuldig beraamde vereenigde actie noodig, die aller krachtsinspanning op van te voren gestelde doeleinden samentrekt.

Reeds in 1896, in de rede waarmede hij het sterrekundig laboratorium opende, wees Kapteyn op de noodzakelijkheid van zoodanige concentratie. In hetzelfde jaar 1905, waarin de ontdekking der twee sterstroomen werd bekend gemaakt, stelde hij een uitgewerkt plan van waarnemingen op.

Het is een bekend gezegde, dat men met statistieken alles bewijzen kan. Dit is ook zoo, als men de statistieken uitzoekt met het vooropgestelde doel om iets te bewijzen. Het gevaar voor een dergelijke - dikwijls onbewuste - voorkeur in de keuze van het materiaal bestaat ook hier. Kapteyn stelde daarom voor een tweehonderdtal streken van den hemel te kiezen volgens een bepaald regelmatig schema, in den blinde toegepast, zonder eenige voorkeur voor streken die om een of andere reden interessant zouden kunnen schijnen. In deze tweehonderd streken zullen bepaald worden de aantallen, de helderheden, de kleur, de afstand, de beweging, zoowel de gewone astronomische als de spektroskopische, van alle sterren tot de zwakste toe, die met onze tegenwoordige hulpmiddelen waarneembaar zijn.

Dit '*Plan of selected Areas*' werd, na op het congres der British Association in Zuid-Afrika in 1905, en op de stoomboot onderweg er heen, met enkele vakgenooten rijpelijk besproken te zijn, in 1906 aan de astronomische wereld voorgelegd. Het vond veel bijval, sterrewachten in alle oorden

der wereld werken er aan mee, en reeds is een belangrijk deel van den oogst binnengehaald. Het leeuwenaandeel in de bewerking der waarnemingen valt natuurlijk aan het Groningsche laboratorium ten deel.

Thans is Kapteyn zeventig jaar, en zal zijn officieele band met Groningen en met het laboratorium verbroken worden. Maar hij blijft werken. Het is of het hem voorbeschikt is dat hij altijd ten langen leste weer op zijn punt van uitgang moet terugkomen. Zoo is het met het laboratorium gegaan, en zoo gaat het nu hemzelf: uit Groningen verdreven komt hij weer te Leiden terug. Dezelfde Leidsche sterrewacht, waar hij bijna een halve eeuw geleden zijn loopbaan begon, en waar hij met den meridiaankijker werkte, ziet hem thans als waarnemend adjunct-directeur voor de meridiaan-afdeeling terug, en verwacht van zijn altijd jeugdige werkkracht en initiatief een krachtigen impuls in haar verjongingsproces. Het is karakteristiek voor Kapteyn's grootheid en eenvoud van hart, dat conventioneele bezwaren tegen het aanvaarden van deze formeel ondergeschikte verhouding tot een vroegeren leerling, om aan de verwezenlijking van diens plannen mede te werken, zelfs niet bij hem zijn opgekomen.

Dat Kapteyn langzamerhand in de wetenschappelijke wereld een positie van groot gezag heeft verworven, en velen hem om raad en hulp vragen, spreekt wel vanzelf. Gedurende zijn geheele loopbaan is hij voortdurend in persoonlijk contact geweest met de leidende sterrekundigen van alle landen, en in vele gevallen is uit die wetenschappelijke samenwerking een hechte vriendschap gegroeid. Het meest heeft hij zich, vooral in de laatste 10 of 12 jaren, in Amerika thuis gevoeld, waar hij als ‘research associate’ van de door de Carnegie Institution op Mount Wilson gestichte sterrewacht aan de voorbereiding en organisatie van het werk van die instelling deelneemt, en haar wonderbaarlijk productievermogen nog verhoogt. Wat het is dat de Amerikanen in hem zien, blijkt het best uit de woorden van Hale, den directeur van Mount Wilson: ‘Zijn rijke verbeelding, zijn wijde blik en zijn prachtig optimisme hebben ons aangespoord tot inspanning van onze beste krachten en ons aangemoedigd problemen van wijde strekking aan te vatten.’

Heb ik in het bovenstaande gepoogd, de beteekenis van Kapteyn's wetenschappelijken arbeid eenigszins te doen uitkomen, toch kon deze schets niet dan zeer onvolledig zijn. Vele gebieden der sterrekunde heb ik onaangeroerd moeten laten, nog minder is het mogelijk geweest te gewagen van de beteekenis zijner bijdragen tot andere, van de astronomie meer of minder ver af staande wetenschappen - onderzoekingen over den groei van boomen, over waarschijnlijkheids-rekening en andere. - Doch zelfs al had dit kunnen geschieden, dan nog zou Kapteyn's persoon slechts onvolledig zijn uitgebeeld. Wel is zijn astronomisch werk altijd de kern van zijn leven geweest, maar hij is allerminst, als een typisch ‘geleerde’, daarin opgegaan. Integendeel, voor de gansche natuur, voor alle uitingen van den menschelijken geest heeft hij een warme en levendige belangstelling. Hij neemt deel aan geologische excursies, bespiedt en beluistert de vogels in bosch en hei, - wij noemen slechts een paar van zijn ‘liefhebberijen’. Maar bovenal is hij een mensch met een warm hart, gezellig prater, altijd vol belangstelling voor iedereen, voor alles wat menschelijk is, en voor zijn vrienden een echt en waar vriend, in den volsten zin, dien dat schoone woord kan hebben. Voor ieder, die ook maar oppervlakkig met hem in aanraking komt, is, niettegenstaande zijn groote bescheidenheid en eenvoud, ondanks zijn tegenzin in alles wat ook maar in de verte naar ostentatie zweemt, onmiskenbaar die niet te omschrijven atmospheer, die een waarlijk groot man omgeeft.

W. DE SITTER.

Bibliographie.

Hein Boeken. Verzen. P.N. van Kampen & Zoon, Amsterdam.

Hoe lang is het al geleden, dat ‘Goden en menschen’ verscheen? Ik denk wel een jaar of dertig. Sindsdien gaf de dichter Boeken zijn verzen niet meer in boekvorm uit. Wel verluidde indertijd nog iets omtrent een plan van een verzamelde uitgave van al zijn gedichten (en men zou waarschijnlijk de 17de-eeuwsche foliantvorm weer in eere hebben moeten herstellen om deze overvloedige oogst binnen te halen), doch dit bleek te zijn opgegeven. Maar nu is dan toch, eenigen tijd geleden, dit boekje verschenen, dat een bloemlezing uit het werk van vele jaren bevat.

Bloemlezen is altijd een min of meer ondankbare taak, zoowel als het eigen als wanneer het werk van anderen betreft. Zooveel hoofden, zooveel zinnen en iedere lezer zal vermoedelijk wel in elke bloemlezing verzen zien opgenomen, die hij niet zou hebben geplaatst, en omgekeerd verzen vergeten of verworpen, die hij zoo gaarne had gebundeld gezien. - Zoo speet het mij bepaald onder deze Verzen niet terug te vinden een ontroerend sonnet, dat ik als jongen in ‘De Nieuwe Gids’ las, en dat mij altijd is bijgebleven. Het begon, naar ik meen:

> Nog 'tzelfde stampen op dezelfde maat
> Van die machine voor 't electrisch licht.

En daarna de evocatie van een gevoel, dat allen wel eens zullen hebben gekend: het terugzien van een huis, waar men eenmaal gewoond heeft.

Maar, zooals ik reeds zeide, iedere keus sluit noodzakelijkerwijs wat anders uit, en alleen een volledige uitgave kan dit bezwaar ondervangen. Een volledige uitgave echter zal om technische redenen ondoenlijk zijn geweest.

Immers, Hein Boeken is waarschijnlijk de meest productieve dichter, die Nederland in jaren heeft gehad. Hij mag dan niet veel boeken hebben uitgegeven, verzen geschreven heeft hij des te meer. Ik geloof niet, dat er vele afleveringen van ‘De Nieuwe Gids’ zijn, waarin zijn naam in den inhoud ontbreekt. Alles te zamen is dit oeuvre van een zoo overstelpende hoeveelheid, als men aan geen enkel dichter zou kunnen vergeven, behalve juist alleen aan Boeken.

Want dit is een karakteristieke eigenschap van zijn poëzie, een noodzakelijk gevolg van den aard van zijn verzen. Deze toch behooren alle tot die soort, die men ‘gelegenheidspoëzie’ zou moeten noemen, ware het niet, dat dit woord zoo'n verbazend ongunstigen klank heeft gekregen.

Toch heeft, als ik mij niet vergis, Goethe eens gezegd, dat ieder goed gedicht eigenlijk een gelegenheidsgedicht is. En in dat woord schuilt een diepe waarheid. Moge dus noch de dichter Boeken, noch diens lezers mij misverstaan, als ik zijn poëzie gelegenheidspoëzie noem. Ik bedoel daar immers niets anders mee dan het volgende.

Ieder gedicht is ten slotte de uiting van iets, dat men beleefd heeft, 't zij uiterlijk of innerlijk, maar dit uiterlijke (het spreekt van zelf) alleen weer voor zoover het innerlijk ervaren wordt. Maar de stap van ervaring tot schepping is groot, zelfs bij de impressionnisten, al lijkt het wel (maar dat is juist hun gave) alsof bij de botsing van wereld en ziel zóó maar ineens de vonk van het gedicht eruit vliegt.

Het merkwaardige van den dichter Boeken nu is, dat die stap bij hem lang zoo groot niet is als bij ongeveer ieder ander; en in vele gevallen zelfs klein. - Dit bedoelde ik, toen ik zijn verzen: gelegenheidsgedichten noemde. Geenszins wat men daar vroeger over 't algemeen onder verstond: poëzie op geboorten, huwelijken en andere feiten, die, hoe belangrijk zij ook in 's menschen leven mogen zijn, over het algemeen meer de registers van den burgerlijken stand dan de annalen der dichtkunst hebben bevoordeeld - maar verzen, die voetstoots uit de feiten ontstaan met een onmiddellijkheid, die in poëzie haast nimmer voorkomt. Vandaar al die aanteekeningen, opdrachten en data voor of na de verzen, waar Lamartine bijv. ook zoo van hield, en Wordsworth, maar die bij deze dichters geen zin hebben, en zelfs meestal een belachelijken indruk maken, omdat daardoor iets wat onvergankelijk in de sfeer der poëzie leefde, terug wordt gehaald in die wereld van tijd en plaats, waaruit het wel - zooals alle kunst - zijn oorsprong had, maar waarin het nu niet meer thuishoort.

Bij Boeken echter zijn die aanduidingen volkomen op hun

plaats. Zij geven de soms onmisbare en altijd aantrekkelijke verduidelijking, en zij verlagen die poëzie nooit, omdat deze zelf nog half in de wereld der feiten leeft.

Men doet daarom deze Verzen, geloof ik, groot onrecht, als men ze gaat meten met denzelfden maatstaf, die men aan de meeste gedichten pleegt aan te leggen. Men moet oor hebben voor de accenten van feitelijkheid en tijdelijkheid, voor het directe en het spontane, het vlottende en voorbijgaande, het soms werkelijk, maar dikwijls slechts schijnbaar-prozaïsche van Boeken's poëzie. Heeft men dit, dan zal men vaak worden beloond door de lezing van een bundel, waarin verzen staan als:

Kerstfeest.

Voor mijne Vrouw.

‘In stad, daar ziet men 't eig'lijk Kerstfeest niet’,
Zoo spraakt ge en gaaft daarmee zoo net te kennen
Wat 't kerstfeest is: het fijne feest der dennen,
Der sneeuw, van gouden maan aan blauw verschiet,

Die op landouw van groen en witheid ziet,
Het feest van 't licht. Wij kunnen maar niet wennen
Aan 't donkeren, al gaat het traag, en 't schennen
Der pracht, schoon 't ons het trouwe naaldgroen liet;

Het feest van 't zonnelicht, nu weer herboren
En 't ander feest nog in dit feest gevierd:
Van 't kindjen eens der lieve Vrouw geboren,
Ach! 't feest, dat eens ook u en mij gewierd,
Toen òns blauwoogig kindjen werd geboren,
Met minder schoon niet dan dàt kind gewierd.

21 Dec. 1909.
J.C. BLOEM.

Iskander, de Roman van Alexander den Groote, door Louis Couperus. - Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar's Uitg.-Mij.

Wie zich onder de berichten over de revolutie in Rusland *Majesteit* en *Wereldvrede* hebben herinnerd en de teleurstelling, door deze boeken aan de warmste bewonderaars van *Eline Vere* en *Extase* gegeven, kunnen even iets hebben gevoeld als zelfverwijt, daar de geschiedenis, wat het beste in de tragiek dier verbeeldingen geweest was, scheen te achterhalen.

Wie nu, meer dan een kwart eeuw later, de twee deelen lezen over Alexander den Groote, vinden voor die onvoldaanheid van vroeger, zoo hun waardeerings-verlangen dit noodig heeft, al dadelijk een rechtvaardiging in wat er hier *wel* vol leven is; doch tevens erkennen zij Couperus toendertijd in zooverre te kort gedaan, als er *iets* van verwantschap blijkt, hoe onwaarschijnlijk het lijke, tusschen Othomar en den held vol rustelooze behoefte aan daad, die Babylon verovert.

Niet omdat Couperus zich veroorloofde Alexander's verwording als een volledige verandering van een zuiveren held tot een despotisch wreedaard voor te stellen; meer wegens dien trek van overeenkomst met Othomar, aanvaardt men dit boek slechts als roman en zelfs niet als *den* roman van Alexander den Groote; d.w.z. herkent men in beide scheppingen den maker, die ook rusteloos doet, al koketteerde hij geestig met luiheid; den levensmoeden modernist, wiens verbijsterend vertellers-talent spelenderwijs zich vermeit met groot-opgezette fantazieën tusschen kleine zielen uit Den Haag en de bouwers van den toren van Babel; en die toch nooit zichzelven kwijtraakt.

Fransche vaderlandsliefde heeft me pas, bij de herdenking van Napoleons dood, sterker heldhaftigheid doen doorvoelen met enkele zinnen, dan Couperus het die van Alexander vermocht te doen met heel een roman. Of leeft de ziel van een held meer in zulke bewondering uit vaderlandsliefde dan in den doenden mensch zelf, den zelfzuchtigen Korsikaan, den god zich voelenden heerscher der oudheid?

Hoe schoon Alexander hier staat beschreven en hoe hoogheerlijk de enkelen en de menigten waartusschen hij leeft, hem vinden; Couperus graaft den grond aldoor achter hem weg, we zien hem voortdurend gaan naar het noodlot en deelen de geestdrift der schare, zoo min als die der vrouwen van het vijandige hof.

Doch welk een prachtig *verhaal* is die gang naar het noodlot en daar die ‘verwording’ is de *intrigue* - met welk een meesterschap wordt zij ons verteld! Het zal wel waar zijn, dat in de taal hoogten en laagten zijn, gelijk dit heet; dat zoowel de beschrijving als details der vertelling momenten toonen, waarin de schrijver ‘eruit’ moet geweest zijn, zooals men van een tooneelspeler zegt. Doch we *zien* den jongen roekelooze zijn fatum najagen; en zoo er onder de talrijke genoemden verscheidenen zijn die volledig staan gekarakteriseerd; één gestalte is er, waaraan de prozadichter van *Stille Kracht* eenzelfde beteekenis heeft gegeven van Oostersche noodlottigheid, die in Alexander's nabijheid komt, men weet nauwelijks hoe; die

bij hem blijft, men vraagt waarom - totdat men aanvaardt: dit is het fatum: Bagoas, een eunuch van den vijand, van den veroveraar de schaduw.

J.D.M.

Arthur Girault, professeur d'économie politique à l'université de Poitiers. Principes de colonisation et de législation coloniale, III (l'Afrique du Nord), quatrième édition, Paris, 1921.

Als het waar is - en aannemelijk is het zeker -, dat een boek zonder woordregister geen boek mag heeten, dan ziet het er voor dezen nieuwen druk leelijk uit; want de klapper, dien de derde editie had ingevoegd, is bij deze vierde opzettelijk weggelaten. Maar dat is dan ook welhaast de eenige aanmerking, die men op dit voortreffelijke en voortreffelijk ingerichte leer- en studieboek kan maken.

Wat aan het werk van Girault nu al sinds meer dan vijf-en-twintig jaar (de eerste druk was van 1895) een eigen karakter geeft is, dat zijn beschrijving van Fransch koloniaal staatsrecht veeleer middel schijnt dan doel. Doel is, den invloed der koloniale practijk van het hedendaagsche Frankrijk op het geestelijk en stoffelijk welvaren zijner overzeesche gebieden te doen zien. Streng zakelijk, systematisch, objectief, bezonken, en met het meesterschap van den eenvoud, vindt men hier in een beknopt en gelukkig verband historie, bevolkingsgesteldheid, kolonisatie, bestuur en wetgeving, rechtspraak, financiën, weermiddelen en brandende vraagstukken bijeengebracht. Van het verbijsterend gewirwar der honderdjarige Noordafrikaansche politiek van Frankrijk - men leze er het hoofdpijnbezorgende, Duitsch-complete boek van Gmelin maar eens op na - geeft Girault's te gelijk breede en precieze schets een kalmeerend overzicht. Elk koloniaal land mag jaloersch zijn op Frankrijk, dat het zulk een koloniaal handboek bezit.

Niet enkel van hersenkwelling weet dit langademig boek den lezer, den bestudeerder, vrij te houden, maar het boeit. In zijn Laokoon heeft Lessing beredeneerd, waarom beeldende kunst aan den beschouwer rust, schrijvende kunst aan den lezer beweging moet meedeelen. Hier ervaart men het aan den lijve. De uiteenzetting van geldend recht en van volvoerde of voorbereide economische plannen is, zonderdat de samenhang er onder lijdt, aldoor in het kader gehouden van den hervormingsdrang, de wisselzucht, den strijd, de terugvallen en de fouten, die hebben doen groeien wat nu bestaat en wat nog elke maand groeien blijft. Men ziet in Algerije (na 1834) de verwoestende

assimilatie en egalisatie aan den gang, met haar eindelooze laveeringen en politieke kunstgrepen; men ziet de associatietactiek in Tunisië (na 1881); men ziet, hoe Algerijnsch berouw telkens (niet altijd) te laat komt; men ziet, hoe Marokko (na 1912) het goede voorbeeld van Tunis volgt en hier en daar verbetert; helaas ziet men ook, door dit heele geschiedverloop heen, de remmende, onaandoenlijke macht van het Parijsche opperbestuur, dat bij voorbeeld in zake tariefwetgeving, openbare werken, ministerie-indeeling en Fransch burgerschap, zich van het historisch verklaarbare, doch absurd werkende niet durft los te maken; en men meent aldoor de nurksche stem te hooren van dien Algierschen hoofdambtenaar zonder een krumel warmte of een krumel illusie, die nog zoo pas werd afgeschilderd in de jongste voorrede van Bertrands Le sang des races. Girault's boek zelf is met de koloniën meegegroeid: het heeft een Fransch ministerie van koloniën, het Fransche Madagaskar, de opperkoloniën Indochina, Fransch-West-Afrika en Fransch-Middel-Afrika, het heeft de drie volksraden der drie Noordafrikaansche gebieden zien geboren worden, en door menige fout van weleer de pen zien halen. Goede smaak weerhoudt den schrijver te zeggen, hoe dikwijls zijn verstandig woord en zijn verhelderend samenvatten dien weg ten goede heeft helpen banen. Een model, onder vele, is de manier, waarop hij de dooreengeknoeide wetgeving nopens de vier soorten Noordafrikaansche gemeenten, die geen van alle op gemeenten lijken en de ware, inlandsche, gemeenten juist negeeren of schaden, weet te ontwarren (blz. 132, 153 en elders). En zijn sobere ernst belet hem niet, kleine grapjes in zijn tekst te citeeren, als de aanduiding van regeeringsbenoemelingen in vertegenwoordigende raden als Beni Oui-Oui (blz. 148), of als de omschrijving van Marokko als une Algérie où il pleut (blz. 558).

Aan wie maar iets van koloniale dingen afweet hoeft niet verteld te worden, dat ook in dit Berbersch-Arabische land Klein-Afrika (l'Afrique mineure) het de bevolkingsrechten op den grond, de staatsrechtelijke volksordening en de civiele rechtspraak zijn, die het het bitterst hebben moeten ontgelden. Een gevoelig gemoed zou bij de lectuur kunnen schreien; nog niet in de eerste plaats om den arroganten waan, die kostbare instituten bederft, - maar bovenal om een hardnekkigheid, die wel de kunst verstaat om voorgangers te hekelen en hun werk als noodlottig te niet te doen, doch die nimmer leert dan ook de eigen handen af te houden van wat zij evenmin kent als die voorgangers. Wanneer men tijdens en door toedoen van Napoleon III het echt-Maghribijnsche recht van arsj, aan

ons Indonesisch beschikkingsrecht parallel (zij het ook daarvan verschillend), als men dat arsj-recht der bevolking heeft ontdekt en wil waarborgen, maakt men er dadelijk le droit de propriété van den code civil van (blz. 358-359). Als de westersche denkarmoede met haar domeinverklaring en collectieve naast individueele rechten de agrarische wetgeving heeft doen worden tot een échec complet (blz. 368), blijft men onverdroten voortgaan met legifereeren. Ook na de lessen van Kabylië, Tunisië en Marokko beseft men niet, dat het recht van Mohammedanen geen Mohammedaansch schoolrecht en de kadi niet de volksrechter kan wezen; zelfs onze auteur is over Mohammedaansche onderwerpen opvallend slecht voorgelicht. Ook na een eeuw gezags heeft men niet den lust bedwongen om oude volksorganisaties almaar te vervangen door indeelingen als van Fransche arrondissementen (blz. 442-443 en elders). Legt de lezer dan ook onder het lezen het boek even uit de hand om te mediteeren, dan ontkomt hij niet aan deernis met die oostersche bevolkingen, die al dit broddelwerk hebben te ondergaan; behoort hij toevalliglijk zelf tot een koloniseerend volk, dan ontkomt hij niet aan wrevel tegen die invloedrijke ongenoemden, die voortdurend verkeerde kaders teekenen en daardoor het goede werk slag op slag belemmeren. A quoi sert l'expérience chèrement achetée si l'on doit refaire toujours les mêmes écoles, recommencer continuellement les mêmes fautes (blz. 784)? Wel ziet men, gelukkig, ook in dit boek overal het medezeggenschap en de staatkundige rechten der oostersche bevolking dagen, en daarmede haar kans om westersche bemoeizucht te breidelen.

De vierde druk van Girault's boek is met dit derde en laatste deel begonnen: met die drie bijeenbehoorende en toch gescheiden koloniën, die niet alleen in de ambtstaal geen van drieën 'kolonie' heeten, maar die - de aardige inleiding zet het sprekend uiteen (blz. 1-5, vgl. 55-59) - ook met het overige koloniale rijk van Frankrijk, zelfs met de aangrenzende deelen van Afrika, noch historische noch practische verwantschap hebben. Dit derde deel is, ondanks zijn 800 bladzij, een prettig, hanteerbaar boek gebleven. En indien het voor Nederlanders nog noodig ware te bewijzen, dat ook hoogescholen, die kleiner zijn dan een Parijsche, de wetenschap levendig aan zich kunnen verplichten, dan behoeft de juridische faculteit van Poitiers naast bekende oudere namen als dien van Ducrocq ook dien van Girault maar te noemen om te staven, dat de hoofdstad van Poitou in de jaren vóór en na 1431 niet vergeefs voor Karel VII telkens is geweest wat Bordeaux een oogenblik heeft moeten zijn voor Poincaré, en dat de 'victorieuze' koning door het doen stichten van de wel-

dra vijf honderdjarige universiteit nog andere en duurzamer belangen gediend heeft dan die van zijn gevlucht parlement en van zijn benarde kroon.

C.v.V.

G.H. Hintzen, Armwezen en sociale voorzorg; W.L. en J. Brusse's Uitgeversmaatschappij, Rotterdam, 1920.

Al sinds lang wordt in Nederland veel nuttig werk verricht om niet. Hoe hoog zouden wel de begrootingen, vooral die onzer gemeenten, stijgen als al dit werk eens door de overheid werd overgenomen en de werkers door haar werden gesalarieerd? Soms zou de arbeid dan misschien beter worden verricht; het oude stelsel, dat, behalve op de deugd der onbaatzuchtigheid, mede op de eigenschap (‘ondeugd’ ware veel te scherp en ook onjuist) der graag gestreelde eerzucht speculeert, werkt dilettantisme in de hand. Toch zou men het kwalijk kunnen missen. Want uitzonderingen zijn toch de dilettanten-zonder-hart en uit de overgave van harte aan vrijwillig aanvaarde eerepostjes wordt veel gelukkig resultaat geboren.

Het stelsel sterft ook volstrekt niet af, al komt daarnaast het ambtelijk element meer en meer naar voren. Statistieken weliswaar zijn hier niet te leveren; toch kan men veilig aannemen, dat het in volstrekten zin niet af- maar toeneemt: ook in de kringen der arbeiders-organisaties immers wordt een hooge berg van werk door werkers verzet, die hun eenige belooning vinden in het mogen zitten op een stoel of achter een tafel van uitverkorenen.

Tot de gebieden, waar het verschijnsel al het langst bestond, behoort dat der armenzorg. En een der gaafste en bekwaamste figuren, die op dit terrein naar voren zijn gekomen, is de heer G.H. Hintzen.

Toen deze bekende Rotterdammer na ruim veertig jaar de Rotterdamsche Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg te hebben voorgezeten, zijn functie had neergelegd, heeft haar bestuur hem gehuldigd op de beste manier die het had kunnen bedenken: door bundeling van een groot aantal der, meest weinig omvangrijke, opstellen, die hij in den loop der jaren voor het orgaan der vereeniging, haar ‘Mededeelingen’, geschreven had.

Het blijkt uit niets of de heer Hintzen elk van zijn oudere opstellen thans nog net eender schrijven zou. Het behoeft ook niet te blijken. Het boek vormt een hoofdstuk uit de geschiedenis

der sociale opvattingen in Nederland; het geeft dit bij monde van een man van sterke overtuiging en die ze bondig weet uittespreken, een man bovendien van diep medegevoel maar die zijn verstand den baas laat blijven. Allerminst van een, die geacht kan worden in de politiek ver links te staan. Van een ras-echten oud-liberaal. Het zou daarom heel niet moeilijk zijn, dezen bundel te bespreken in polemiseerenden toon. Maar ook dit behoeft niet. Er zijn wel andere, en veel stelselmatiger, uiteenzettingen van de leer der staats-onthouding. Aan deze opstelletjes was trouwens de toeleg van zulk stelselmatig uiteenzetten volslagen vreemd. Het zijn niet meer dan incidenteele uitingen van den oud-liberalen geest. Maar dan van dezen geest op zijn allerbest. Van den geest die den staat tot onthouding maande opdat hemzelf de gelegenheid verblijven zou, het werk der sociale opheffing beter te doen dan de staat het vermag, en omdat hijzelf van voornemen was, deze gelegenheid te benutten met al zijn krachten.

De heer Hintzen is een van die figuren, die ten slotte veel echter gewaardeerd kunnen worden door politieke tegenstanders, door hen van wie hijzelf ergens zegt dat samenwerking met hen ten slotte niet mogelijk is, dan door degenen, die hun stembiljet plegen intevullen als hij.

v.B.

Productie en maatschappelijk leven, sociaal-economische beschouwingen, door ir. Bouwe Bölger; J. Noorduyn & Zoon, Gorinchem, 1920.

'Er zullen velen zijn, die mij voor een jeugdigen dwaas houden', vreest de schrijver (bl. 200) van het door Rathenau geïnspireerde werkje.

Hij heeft het ernaar gemaakt. De wintermaanden 1919-'20, die hij besteedde om op papier zich te laten gaan, hadden beter besteed kunnen worden. Aan critiek op zichzelven hapert het den heer Bölger haast volstrekt. Het aantal onderwerpen, dat hij aanroert, in een paar zinnetjes afdoet en dan weer ter zijde schuift, is legio. Soms is het hem ingevallen, dat er iets meer steekt in de onderwerpen, die hij aansneed, dan zich laat zeggen op de hem eigene summiere manier. Maar meestentijds schijnt zulks hem verborgen te zijn gebleven.

Zijn jeugd en zijn geloof wilden getuigen. Had hij in het vaderland gewoond en niet in Barcelona, mogelijk zou dagelijksche aanraking met gelijk of ongelijk gestemde makkers hem de voor zijn gestel blijkbaar wenschelijke gelegenheid tot mon-

delinge uitbarstingen hebben verschaft. Nu bleek de drukpers, die een gorcumsch uitgever ter beschikking stelde, het eenig middel om dit hart, dat overliep, te ontlasten. Hopen we, dat hij thans tot rust gekomen is; en dan voor zoo langen tijd, dat er in zijn gistend brein iets bezinken kunne. Want van iemand met zoo ruime belangstelling, een zoo intens gevoel voor 's werelds nooden en (blijkens zijn antecedenten) van goeden aanleg, van zoo een kan op den duur iets veel beters worden verwacht dan dit ongaar brouwsel van sociaal-economische bevliegingen over productie en maatschappelijk leven van een geestelijken wildeman.

Maar dan moet er véél veranderen in dezen overkokenden technicus. Als hij eens aan Rathenau zelven, die nu ook practisch aan den slag zal gaan, om een plaatsje vroeg? Met het uitdrukkelijk verzoek erbij om critiek-zonder-erbarmen en tuchtzonder-mededoogen.

v.B.

Pauwke's loutering.

De Dood van Ieperen.

Met opgetrokken schouders en neerhangend gezicht, waarin diepe plooien van kommer en zorg gegrifd waren, stond Pauwke in den schemerigen hoek van zijn werkplaatsken vóór het ronkende stoveken te peinzen en te dubben waarom Sander zijn brief deze maand zoo lang achterwegen bleef. Van onder de pijnlijk saamgetrokken wenkbrauwen keken zijn briloogen gespannen naar het verschieten der gloeiende kooltjes achter het trekgat als moesten die hem een antwoord geven, en zijn hand draaide zenuwachtig in zijn witten baard.

Daarbuiten, vóór de twee vierkanten vensterkens, hing wit en vredig deze Driekoningenmorgen. Een blozend ochtendzonneken verhelderde er rooskleurig de sneeuw op de daken, de boomen en de straten, en de weerslag daarvan omhing met een ijle, schaduwlooze klaarte het altaarken, het eiken Sint-Thomasbeeldeken op de werkbank en de andere dingen die daar waren als palen en planken, kapotte meubelen en gebeeldheuwde models aan de balken van het plafon. Het achtje vóór het Lievenvrouwke in den hoek pinkte bleekjes in zijn glas.

't Gaf Pauwke een heele verlichting hier boven te zijn en alleen. Want 't was wat te zeggen geweest met Barbara deze rieuwejaarsdagen om den brief die niet kwam! Pauwke had heur probeeren uit te leggen wat den troep is: van diensten zonder end, corvees, marschen bij dag en bij nacht, en van den loozen oorlog en dat Sander misschien nog geenen tijd ad gehad of den winter aan zijn handen. Iederen avond had hij heur getroost met te zeggen: ‘'t zal wel voor morgen

zijn,’ en 's morgens dan als 't facteurken voorbij was: ‘vandaag komt het zeker!’

Maar 't was nu al de zesde dag en in zijn hart rees een vage twijfel en een angst om iets dat hij voelde aankomen en dat hij nog niet goed bepalen kon. Want dat er iets zou gebeurd zijn, iets zooals Barbara ongezegd in zich ronddroeg, dat kon hij zich niet voorstellen. ‘'t Is den andere Sander, altijd dien andere die ze ziet!’ zuchtte Pauwke.

De zekerheid dat het zóó niet was, troostte hem een wijle en maakte den last op zijn hart wat lochter. Hij koterde het vuur eens op, dekte het toe met twee scheppen gruis en slefte toen traagzaam naar zijn Sint-Thomas, die daar op de werkbank tusschen messen, beitelkens en krullen, met één oog open en 't andere half toe en een hand in de krullen van zijn langen baard, gebogenshoofd te wachten stond om 't paterskallotteken rond zijn kalen schedel of een plooi van zijn toog nog effekes wat uitgediept en afgerond te krijgen. Daarna zou hij in zijn nisken, bij de elf andere apostelen gesteld worden.

‘'t Zal wel voor vandaag zijn met dien brief,’ zei Pauwke binst hij een beitelken opraapte.

‘En als de bode dezen avend nog niets gebracht heeft, dan ga ik eens tot op 't Begijnhof bij Mijnheer Pastoor. Die zal wel raad weten!’ troostte hij zich.

Sedert Pauwke hem 't altaarke gratis en voorniet had aangeboden voor zijn kerk om Gods zegen op Sander te bewaren, was de oude, goede vent lijk een vader voor hun geworden.

Wat had hij allemaal niet in 't werk gesteld om Sander te doen afkeuren of vrij te krijgen van den troep! Brieven die hij geschreven had, niet om te tellen en dat naar alle hoeken van het land. Want overal had hij vrienden zitten, mannen met lange armen, die te Brussel mee te brokken en te pellen hadden. Als de eene niets kon, dacht hij seffens aan een andere en eens lukt het al! Zelfs was hij er menigmaal voor op reis gegaan!

Binstdien hadden zij hier in hun huizeken, met in het hart de zoete vlam der hoop, vol vertrouwen in Mijnheer Pastoor zijn macht, geleefd en gewacht - en zelfs Barbara had erin geloofd! - verbeidend in blijde spanning den heerlijken

stond waarop de man bij hen zou binnen komen met een goeden, zegevierenden monkel op zijn fijn-gesneden, wit gezicht om hun traagzaam met zijn zachte stem den brief, bevattende het eindelijke, kolossale nieuws, voor te lezen.

Hoe dikwijls hadden ze er achter dicht beloken deuren en met fluisterstem, opdat toch niemand van de geburen er iets zou van hooren, zitten over praten!

Heere! zij hadden zich dien stond toch zóó schoon ingeleefd!... Waarom was het niet mogen zijn?...

Pauwke liet een zware zucht vallen bij 't herdenken daarvan en zijn mond glimlachte bitter tegen Sint-Thomas, aan wiens haarkrans zijn mes traagzaam snekkerde.

Zoo was de lente voorbij en dan de zomer, zonder dat ze het fijn wisten; de herfst draaide zijn nevels en regens over de wereld, de zon trok dieper de lucht in en samen met het korten der dagen verging het vlammeken der hoop. En dan kwam de dag in het zicht waarop Sander zou moeten optrekken...

Dat waren triestige dagen geweest... en Barbara...

Alleen Mijnheer Pastoor hield vol en wrocht in stilte verder. Op 't laatste kreeg hij dan toch nog iets voor zijn moeite. Veel was het niet, maar 't had in die dagen toch een beetje deugd gedaan aan 't harte.

Een pater wit-heer uit een groot klooster ievers bij Leuven - die over vele jaren eens de Passie was komen preken op 't Begijnhof - zond hem op 't onverwachts het bericht dat Sander niet bij 't paardevolk moest, waarvoor ze hem hadden goedgekeurd, maar dat hij bij 't voetvolk zou gestoken worden, te Ieperen, waar een vriend van hem almoezenier was. 't Was een volle jaar minder dienst en dat hij niet naar de Wale pays moest, waar ze een heiligen schrik van had, had Barbara nog het meest getroost.

Veel was het niet: een doeksken tegen het bloeden...

Een zwarte vogel die krassend uit den besneeuwden boom voor het huis wegvloog, trok Pauwke onwillens uit zijn gedachten. Hij draaide het hoofd op en verbaasd werden zijn oogen nu eerst het fijne sneeuwlandschap gewaar, helder wit onder den bleek-blauwen morgen hemel.

Hoe had hij anders van hier uit, doende met een tevreden glimlach in den baard 't een of ander werk, genoten van al

die heldere kleuren en van den feestelijken vrede die over de wereld hing!

Vriendelijk stond de Sint-Gommarustoren daar onder zijn witte kap en uit de galmgaten sprinkelde de beiaard een oud, zoet-vooizig Driekoningen-liedje over de daken en de hofkens. Over de toeë Nethe, met twee ingevrozen schuiten langs den kant, gleden roodkakige kinderen in priksleden, en vlugge schaverdijnders schoten in en uit den smallen boog der brug waarop een zotte sneeuwman zijn stokarmkens openhield naar sneeuwballen.

Maar alleen zijn oogen zagen dat en 't geluk ervan drong niet tot aan zijn hart.

Langs de huizekens aan den overkant waarvan het blauw of groen van deurkens en beluiken frisch kleurde in al die witheid, liepen er drie oude venten, met omgekeerde frakken aan en rood-papieren kronen op hun hoedje, Driekoningen te zingen. De langste liet de ster draaien, die met zijn zwart gezicht roerde den rommelpot en de andere die een lanteernke droeg ging rond voor de centen hem over de half-deurkens toegestoken.

Dat deed Pauwke ineens denken aan den beeweg naar Scherpenheuvel en de drie boeren die hun hadden uitgelachen.

Wat had hij sintsdien allemaal niet gedaan en geduldig verdragen om van den hemel een goeie nummero voor Sander te verkrijgen? Niet op te noemen was het. En dan ten slotte, als 't ongeluk den jongen dien slechten nummero in de hand speelde: het offer van het altaarken!

Den heelen zomer had hij er vol liefde en devotie voort aan gewerkt en nu stond het daar zoo goed als af. De Geeseling en de Verrijzenis waren in de vleugeltjes ingelijmd, - 't was Sanders laatste werk geweest vóór zijn vertrek, - de aartsengelen zaten geknield op hun pieterstaalkens te bidden en als Sint-Thomas nu in zijn niske stak, ontbrak er nog maar alleen het groote beeld van 't Heilig-Herte in...

Twee jaar werk bijkans!...

En wat had de hemel hem voor dit offer terug gegund?...

Ach! Pauwke mocht daar niet aan denken, of dan voelde hij zich zoo ellendig en hulpeloos verlaten, als een verloren kind in den nacht.

Wrok en verbittering klommen over zijn hart, tranen schoten in zijn oogen en weer dacht hij aan den brief uit Ieperen en wat onheil daarachter wel te loeren zat.

Hij meende het hoofd van 't venster weg te draaien om maar stillekes voort te doen en dat alles effen te kunnen vergeten, als hij ineens de kinders en de schaverdijnders hun loop zag inhouden, stil staan en met nieuwsgierig-gapende gezichten kijken naar den hoek van de kaai.

De drie-koningen keerden zich om en ster en rommelpot vielen stil; achter opgeheven gordijntjes verschenen er kijkende gezichten en ook uit het vierkant van een der schuiten kwam een angstig-verbaasde schipperskop loeren.

‘Zekers andere Drijkoningen,’ peinsde Pauwke, wrevelig bij 't gedacht dat ze onder zijn venster hun liekens kwamen zingen. Liekens had hij niet noodig thans.

Hij zag de gezichten traagzaam keeren en dan vastgehaakt en verpaft blijven staan vlak op zijn deur. Alle gerucht viel er stil. Alleen de beiaard roerde zijn klanken.

‘Wa'mag da'zijn?’ vroeg Pauwke zich af. Hij stond op van zijn stoelke en wilde aan 't venster gaan kijken.

Maar daar hoorde hij de deurklink tikken, 't hol-klinkend gestamp van zware voeten onder hem in het gangsken en dan 't geronk van een barsche, diepe kelderstem die gebood: ‘Hela! komt'ier es veur!’

Verward, niet wetende wat te peinzen, met Sint-Thomas in den arm dien hij vergat neer te leggen, slefte Pauwke haastig 't werkplaatsken uit en naar de trap om te zien wie en wat.

In de ronding van het trapgat verscheen plots Barbara, het lange, van angst vertrokken gezicht ontzet tusschen de handen geklemd, en ze huilde hem toe: ‘Pauwke!... Ze zijn daar! Ze zijn daar!’

Hij wilde vragen wie, maar gillend en kressend, stortte ze de keuken binnen, vullend het huizeken met haar angstgeschrei.

Pauwke hoorde opeens ijzer klirren. Een bang vermoeden deed zijn asem stokken in de keel en verlamde zijn beenen. Maar hij vocht het gauw weg, schepte diep asem en teende naar beneden.

En zie! daar stonden ze: de gendarmen.

't Was of hij een klop op den kop kreeg en een wijle draaide en duizelde alles. Hij probeerde zich nog wijs te maken dat het misschien zoo erg nog niet was, dat Sander ziek was, of een ongeluk of gestorven. Maar 't lukte niet en met knikkende knieën en de hand tegen den muur om zich vast te houden, bleef hij wachten.

De eerste gendarm sloeg zijn pelerinneken open waaronder hij een omlaaggehangen karabijn droeg, haalde met veel beslag een papier uit den binnenzak en vroeg met barsche stem van achter den hoogopstaanden kraag:

'Ben ik hier bij Paulus, Johannes van Damme, beeldsnijer, weduwneer van Cecilia, Theresia Pluym en vader van Alexander, Gommarus?'

Pauwke probeerde te verstaan wat hij zei. Maar dat ging niet. De woorden tjokten en buitelden rond zijn hoofd zonder dat hij ze grijpen kon en de stem ronkte door zijn kop lijk 't lawaai van honderd trommels. Herinnering en gevoelens van heel lang lang geleden spookten plots omhoog met een kracht en geweld als was het pas van gisteren en raasden in zijn hoofd, dat ervan gespannen werd om te barsten.

'Ai mij!' kreunde hij, 'Ai mij!' en hij zwijmelde als dronken.

De twee mannen, getroffen door die vreemde doening, bekeken hem lang, bezagen toen eens malkander en wisselden eenige woorden in het fransch. De eerste borg daarop met een 'bah!' de papieren weer in zijn zak en trok den pelerin van de schouders. De tweede boog zich over Pauwke, pakte hem bij den arm en riep hard in zijn oor: 'Is uwe zeun de soldoat'ier Voaderke?'

Pauwke kromp saam onder den greep, stak het angstige gezicht omhoog en met een bovenmenschelijke inspanning kreeg hij het eruit: 'Neeë, menier... och! neeë...'

Daarop draaiden de twee zich om, trokken het deurken open en stapten de straat op die zwart zag van volk dat uiteenweek.

Pauwke zag de ruggen weggaan en daarachter merkte hij toen ook de honderd nieuwsgierige gezichten die naar binnen pierden.

Dat deed hem schrikken uit de verdooving.

Hij slefte ze rap achterna, grendelde het deurken en lei er de ketting voor...

Alles heeft Pauwke verdragen, verduldig lijk de man Job, dooden, ziekte en tegenslagen, te zwaar voor één mensch! Maar nu de zonde, de zonde in zijn huis, dat is te veel! Al dat lijden en die mizerie, al die verstervingen en 't onafgebroken leven in Ons-Heer, 't was dus van geener weerde en de hemel was toe geweest?...

Het sloeg hem met ontzetting en zijn hart kwam in opstand. Hij kreunde en stampte met den voet, liep met gebalde vuist in 't gangske overentweer, totdat hij moe en gebroken op het trapke neerviel en van onmacht tegenover het noodlot begon te weenen alover den Sint-Thomas op zijn knieën...

In den laten achternoen, terwijl het in den witten toren aan 't luiden ging voor 't lof en 't allenkant uit schouwen en pijpen de dikke zuiltjes rook van wafel-en-pannekoek-vuurkens blauwden, was het weerom stillekens beginnen sneeuwen...

Moe geweend met roode oogen en de handen onder den borstlap van zijn schort, zat Pauwke achter het stoveken dat uit was en hij dacht of keek naar niets. De honger knaagde in hem en de kou deed hem rillen. Doch dat was niets, het gaf een goede pijn en zijn hoofd werd er stilaan aangenaam ijl van.

Lijk iets veraf, zonder zin of beteekenis, zoemde soms hol door den plankenvloer de stemmen van buurvrouwen en congregatie-vriendinnen, die de snikkende Barbara kwamen troosten. Maar hij lette er niet op, want hij wist dat het deurken van zijn werkplaats op slot gedraaid was en zijn eenzaamheid zou niet gestoord worden.

Ineens drong van buiten 't gerucht van zingende kinderen tot hem door die een sneeuw-lieke zongen:

> Juzeke schudt zijn beddeken uit
> en laat zijn pluimekes vliegen;

ringaaneen hetzelfde.

Pauwke volgde het een wijle zonder het te willen, maar dan werd de ijlte grooter rond hem, zijn hoofd viel tegen den muur, de oogen sloten zich en hij voelde zich eindelijk wegglijden in de vergetenheid van den slaap. Reeds zag hij beelden van een droom die komen ging, als daar plots een

licht, aanhoudend deurgeklop hem deed opschrikken en de zacht-aandringende stem van Mijnheer Pastoor hem tot de werkelijkheid terug-haalde: ‘Toe Pauwke, mijne vriend, ik ben het, doe nu eens open...’

Tegen goesting kwam Pauwke uit zijn hoek. Waarom kon men hem nu niet gerust laten? Hij had nog geen drie stappen gedaan of wrevel deed hem blijven staan. Als hij nu eens niet open deed? Was 't iemand anders geweest hij hadde het zeker gedaan, maar nu 't de Pastoor was kon hij dat toch niet. ‘Och God!’ zuchtte hij pijnlijk en draaide dan met trage, onzekere handen het deurken uit het slot.

‘Dag Pauwke,’ zei Mijnheer Pastoor en zijn stem was stil en droef.

Pauwke wendde het hoofd af en mompelde dof iets terug tusschen de tanden.

Hij kwam naar binnen traagzaam en plechtig, lei zijn tikkenhaan op de werkbank en dan zette hij zich op het bestofte stoelken dat Pauwke hem van opzij met onwillig gebaar toeschoof.

Even keek hij innemend het ventje over zijn brilglazen aan, zuchtte eens en begon dan, met de oogen toe, te spreken, zacht en lijze, als voor zich zelf.

‘Pauwke, mijne vriend, daarjuist is Van Loo bij mij geweest... Ik moet u dus ni meer vragen waarom dat ge daar zoo verslagen staat en 't huis vol rouw en verdriet... Hij is me alles komen vertellen... 't Is erg, 't is heel erg... Wie had da'durve verwachte en da'van Sander...’

Hij zuchtte andermaal, sloeg de handen in elkaar en schudde meewarig het grijs-omkranste hoofd overentweer.

Bij 't hooren van dien naam ging er een schok door Pauwke. Tranen sprongen in zijn oogen, zijn kop werd rood als vuur en hij stak de bevende handen uit naar den pastoor.

‘Spreekt dien naam ni-meer uit... 'k Wil hem in mijn huis ni-meer hooren!’ schoot hij woedend uit, terwijl hij dichter kwam. Hij wou nog meer zeggen, maar voor het zachte gezicht van den pastoor, pijnlijk-verwonderd op zijn toorn gericht, hield hij zich ineens beschaamd in en wendde het hoofd af.

Alsof hij niets gezegd had ging de pastoor dan verder, even lijze en droef-gedempt.

‘Dat had ik niet durve verwachten... neeë... 'k Heb seffens een brief naar Iepere geschreve om meer van de zaak te weten en ook eenen naar Leuven, naar dien wit-heer... We moete nu naar 't antwoord wachten, Pauwke... en ons geen noodeloos verdriet aandoen... De troep is een vreemd ding... Deugenieten worden er soms treffelijke venten bij, en brave jongens misloopen er... Misschien is de zaak zoo erg niet als we 't ons wel voorstellen, Pauwke’...

‘Zoo erg niet? Wat is dan wel erg, Mijnheer Pastoor?’ schoot Pauwke daarop uit. ‘De zonde in iemand zijn leven brengen! In 't leven van zijn eigen vader! Dat wordt ni ongedaan gemaakt, nog door geen duizend brieven!’

‘Ja, brave jongens misloopen er. De braafste 't eerst. Op de die loert de duivel juist. Misschien heeft hij Sander nu ook in zijn klauwen, zooals ge peinst. Maar,’ en hier stak de man zijn wijsvinger omhoog en hij lei klem in zijn woorden, ‘zal hij hem erin houden?... Zie, dat kan ik ni gelooven, Pauwke... En dat zal ni zijn ook ni, als wij onzen plicht nu ni vergeten... Daarom moeten we bidden... veel en hard bidden...’ besloot hij plechtig en zijn grijs hoofd knikte traagzaam.

Maar Pauwke schudde seffens krachtig van neen. ‘Bidden, Mijnheer Pastoor?’ vroeg hij wrokkig. ‘Bidden?... 'k Heb mijn heel leven niet anders gedaan dan dat om de zonde te weren... En wat heeft het gekort? Wat heeft het gekort?.. Dat zie ge toch ook wel!... En dat zenden ze dan in een mensch zijnen ouden dag!’

Mijnheer Pastoor's gezicht vertrok als van pijn; hij kneep de oogen toe en bracht schielijk de handen vóór de ooren lijk om een blasphematie. Maar dat zag Pauwke niet in zijn klimmende verontwaardiging. Zijn hoofd gloeide, zijn oogen pimpelden koortsig achter de brilglazen en met heesche stem toornde hij verder, haalde er zijn heele leven bij en dat van zijn vrouw-zaliger en dat van Barbara, hun bidden en vasten en beewegen en al dat lijden aanvaard in verduldigheid juist om het ééne te weren wat er nu toch was!

‘Bidden?... neeë... da'kan ik ni-meer!’ beet hij toe, hijgerd van inspanning en met bevende handen. Zijn adem reutelde pijnlijk en rap in de stilte die daarop kwam.

‘Pauwke, Pauwke! wat da'k hier nu allemaal moet

hooren! En dat van u!...' jammerde Mijnheer Pastoor. En ontsteld, terwijl hij opstond van zijn stoel: 'Wat duisternissen omhangen uw hert, mijnen vriend! Wat zijn uw oogen beneveld!... En toch zullen we 't moeten doen... en ook voor u zullen we bidden, opdat de nacht zou wijken uit uw ziel... Maar in Godsnaam! blijf daar toch zoo niet zitten binstdien en uw eigen opvreten! Als ge niet bidden kunt, werk dan, Pauwke! Raap uw beitelkens op en uw messen, neem iets in de hand, werk voort het altaarken af dat daar wacht... Volg mijnen raad en nadien zult ge wel anders spreken!'

Pauwke draaide zich plots om, nam fluks den liggenden Sint-Thomas van de werkbank en stak hem in het laatste leegstaande nisken van het twaalfbogige onderstuk.

''t Is af, Mijnheer Pastoor!' zei hij bits.

De Pastoor trok een verbaasd gezicht en met groote oogen kijk hij Pauwke aan.

'Ge kunt het laten halen, Mijnheer Pastoor!' zei hij.

'Maar... maar... 't Heilig-Hert zelf, Pauwke?' en zijn vinger ging vragend naar de groote leegstaande middenis, waarvan de achtergrond de ovale kronkel-stralende zon liet zien. 'Daar mankeert toch nog iets...'

'Ja... 'k weet het wel... maar dat mankeert er in den hemel ook, Mijnheer Pastoor!' viel hij uit. 'Na wat er vandaag voorgevallen is, neeë, dat kan ik niet meer maken... Als 't u belieft, laat den autaar maar weghalen... dan zal 'k er ni-meer moeten opzien, dan zal 't weg zijn, weg met alles...'

De woorden stikten in zijn keel, hij wandelde opgewonden van den eenen hoek naar den andere om ten laatste van achter planken en palen een hoekschapraaiken bij te sleuren, waarvan hij driftig, het gebarsten en omgekrulde bovenblad los hamerde.

De pastoor volgde hem met medelijden in de oogen. ''t Zij dan zoo, Pauwke!' zei hij met angstig-ontroerde sten. Hij nam zijn hoed op en ging traagzaam het deurken uit.

Als 't blad los was lei Pauwke even den hamer neer om 't zweet van zijn gezicht te vagen. Buiten zeeg dikker en dikker de sneeuw en plots boven het geronk van een rommellot begon een bevende oude-mannestem een driekoningenled te

zingen. Effekes hoorde Pauwke het maar, want dan sleurde hij planken bij en 't geluid zijner rap-gestooten zaag overklonk seffens den witten vrede die het lieken door de wintersche stilte weefde...

De Boodschap.

Voor het klimmen van den nieuwen dag was het laatste vastenavond vertier gaan liggen en in de bleekheid van dezen maartschen morgen ontwaakte de kleine stad, moe en huiverig, onder een grijze, killige mistwade die als een ijle zee de boomtoppen en de torens verborgen hield en de zwarte rookwolkjes uit de kaven neerdrukte in de straten. Een echte Asschenwoensdag-morgen.

Met op zijn voorhoofd het zwarte asschen kruisken - daarjuist samen met Barbara ter kerk gehaald tot vrome herdenking dat de mensch is van asch en tot assche zou wederkeeren - zat Pauwke vóór de werkbank in de stille belokenheid van zijn laag werkplaatsken; zijn handen sneden aan een engelenkopken van onder aan een eiken konsool.

Het was hierbinnen goed en stil bij het werk, met alleen het zachte eenzelvige geronk van het stoveken dat een goede warmte uit zijn roode kaken blies, en af en toe het lichte kraken van een plank of een paal. En van daarbuiten, waar hij in zijn slaaploosheid, tot voor eenige uurkens nog maar, de zotte zinnekensvlucht had hooren razen met koortsig gezinder van mirlitons, blekken hoorngetoet en uitgelaten geroep en gezang, kwam nu niets meer dat stoorde. Door den mist zagen zijn oogen weer het vertrouwelijke gezicht van alle dagen: de zwarte boomen die drupten, den effen Nethespiegel en de gevelkens-rij aan den overkant. Menschen die van de kerk kwamen liepen er in kleine troepkens voorbij, een pastoor onder een paraplu, een jongen met een kruiwagen en uit Van Loo zijn huizeken, waarvan de uitspringende vensterkast vol koperen dingen een bleek-gele plek maakte, drong het geklank van een hamer.

Pauwke zijn hart voelde en genoot lang de rust en den

weemoed van dit alles en in een zucht dacht hij aan 't verschil met dezen nacht.

'Waarom kan het niet altijd zoo zijn?' Waarom is ook dat andere er nu bij noodig?' vroeg hij zich weer eens af en onwillens vielen zijn handen stil boven het engelenkopke.

Hij had er in de laatste maanden al zooveel liggen op dubben en peinzen, maar hoe meer hij er naar zocht hoe erger zijn gedachten in duisternissen verdoold geraakten en al wat hij nu nog doen kon was zich de vraag herhalen: waarom?

Vroeger had hij dat alles aan den duivel geweten, de wereld en het vleesch, maar ach! daar was Pauwke moeten van terugkomen. En daar, waar hij de zonde had gezien, zag hij nu alleen nog menschen, arme, zwakke menschen, overgeleverd aan de jacht van hun eigen noodlot lijk een blaadje aan den storm.

De slag van Sander had het oude gebouw van zijn wijsheid en zijn vroom vertrouwen doen ineenstorten en uit de angstige, pijnlijke verwarring die dat meebracht waren Pauwke's oogen plots opengegroeid voor den waren stand der dingen in het leven.

Was daar niet de miserie met zijn eigen broer van vóór dertig jaren en dan, - meegesleurd uit den tijd van als hij nog een klein jongsken was - dat pak droeve herinneringen aan de zatlapperijen van zijn grootvader en aan de woeste avonturen van een nooit gezienen Onkel Soo, voor wien Grootmoeder altijd weende, en die zijn eigen had opgehangen in 't portaal der Groote-Kerk?...

't Had Pauwke met ontzetting geslagen toen hij dien rooden draad dóór zijn familie ontdekte. Hij wilde het niet aannemen, verzette er zich tegen met de kracht der wanhoop, maar zijn oogen gingen binstdien al naar anderen: naar Zat-Mieke, de kapkesmaakster aan de brug, naar Luien-Neel, den tonne-klinker, en daar en ginder nog, de ergenissen van de straat. En overal vond hij in zijn herinneringen den draad waarvan zij een knoopken waren...

Toen had deemoed Pauwke's hoofd doen buigen en zijn herte klein en nederig gemaakt. Want zijn eigen verdiensten om een kristelijk, onderworpen leven in den Heer, waren die eerder niet van anderen, van zijn vader en van zijn grootmoeder, door de menschen heilig Betteken genaamd,

en verder van zoovelen nog die hij nooit gekend had?....

En Sander, wat kon hij er aan doen alsdan?...

Pauwke zuchtte. Hij voelde een krop naar zijn keel klimmen en tranen deden zijn oogen pinken. Zijn handen schoven het konsool met het engelenkopken op zij.

Waar mocht de jongen thans zijn? en wat stak hij uit?...

Ach! als hij maar wist waar hij zat, hij zou er naar toe gaan, te voet als het moest, en hem terug halen. Hij zou er mee naar Brussel trekken en 't hun vertellen van zijn onkel, en van zijn grootvader en diens broer en dat ze hem, hier thuis, bij hem moesten laten. Anders liep het heelemaal mis. Hij kon er immers niets aan doen, den jongen... dat moesten ze toch inzien... 't Was al erg genoeg. In zijn gedachten voelde hij zich voor een generaal staan en hij sprak...

Maar plots was er daar buiten 't onsamenhangend, heesch gebral van zatte-mansstemmen die een liedje probeerden te zingen. Dat trok hem weg van zijn pleidooi bij den generaal en zijn oogen gingen door den mist de straat op.

Drie vastenavondzotten zwijmelden op knikkende beenen gearmd de brug over, gevolgd van een troepke straatjong en een wit hondeken dat blafte. Als van onder water kleurde vaal het geel en rood van hun kostumen door de grijsheid van den nevel. Die in 't midden liep was een lang, mager figuur met bellekens aan zijn zotskap en zijn schouderbladen en zijn ontmaskerd, roodgezwollen gezicht viel vermoeid overentweer van den eenen spitsbroeder naar den anderen. Eens de brug over bleef de lange staan, trok zijn armen los en waggelde toen Van Loo's huizeken binnen.

‘Wel, wel! Dat's Flup!’ zuchtte Pauwke, pijnlijk verschietend. ‘En nú komt dat eerst naar huis! Van Loo heeft het ook ni onder de merkt!’

De twee andere zinnekens riepen hem nog iets achterna, pakten malkaar dan bij den arm en verdwenen zingend in de Treze-straat.

Maar geenen minuut waren ze weg of het koperslagersdeurken werd opengerukt en samen met Van Loo's razende stem kwam de lange gele Flup naar buiten in den mist getuimeld, waarna het deurken terug met een luiden bons toevloog. Flup stuikte midden van de kaai neer en bleef er een wijle roerloos liggen.

Gordijntjes werden opgeheven, wijven kwamen aan hun deur en voorbijgangers bleven rond het zinneken staan, dat traagzaam en moeilijk terug recht krabbelde. Met een bocht nip tegen den rand van den kaaimuur, - zoodat Pauwke onwillens: ‘ai!’ riep want hij dacht dat Flup het water in zwenkte, - draaide hij terug naar het deurken, probeerde het open te doen en als 't niet ging begon hij er met de vuisten en voeten tegen te kloppen en te trommelen, tot groot vermaak der omstanders die luid lachten in den mist.

‘Pauwke schudde meewarig het hoofd overentweer. Waarom laat hem toch ni binnen, Va'Loo? Waarom al da'schandaal?’ zuchtte hij droevig. ‘Wilde er soms zoo tegen ingaan? Maar da'kort immers niets, Va'Loo?...’

Ware het Sander geweest die terug keerde! Wat zou hij er niet om gegeven hebben!

Een wijle duurde het kloppen en duwen voort, waarna hij zich op het stoepke liet neervallen, zijn eigen op den buik draaide en met den kop in de armen lei hij zich te slapen op den groenen keldermond onder het venster. Zijn lange beenen hingen slap over de goot gebroken een eindeken de straat op.

De menschen riepen malkander nog een zotten slag toe over Flup en wandelden dan lachend verder door den dunnen nevel of verdwenen in hun deurkens. Alleen wat straatjong bleven er op staan gapen en gaven de venten en wijven die voorbijkwamen bescheid over het slapende zinneken in zijn geel bellen kostuum.

‘Daar ligt dat nu,’ peinsde Pauwke, ‘ten spot van Jan en alle-man... Van Loo, hoe kunde zoo iets verdragen?’

Hij wenschte dat de koperslager zou buiten komen om Flup binnen te halen en verlangend dat het gebeuren zou bleef hij gespannen naar het deurken kijken. Maar niemand verscheen en plots ging Van Loo zijn hamer weer aan 't rinkinken, nijdig en luid buitenmate en zonder openthoud. Dan wendde Pauwke zich van 't venster af en trok het konsool naar zich toe.

Doch 't werk ging niet meer. Iederen keer sloegen zijn oogen onwillens naar de gele plek op den keldermond en stilaan waarden zijn gedachten naar zijn eigen jongen die ver weg was en van wien hij zoo maar niets meer te hooren kreeg. God weet lag die nu ook niet ievers op straat te

slapen. Pauwke deed de oogen toe en schudde zijn grijs hoofd zuchtend overentweer.

De slag van Van Loo zijn hamer die plots weer stil viel, trok hem uit zijn droeve gepeinzen en terug bij Flup.

‘Nu zal Va'Loo hem binnen halen,’ veronderstelde Pauwke verlicht.

Doch weer was het mis en daar zinderde zenuwachtig het gehamer verder. Een zwarte hond besnuffelde den slapenden Flup en de straatjong lachten.

‘'k Zal 't hem gaan zeggen dat hij hem binnen moet laten,’ besloot hij ongeduldig. ‘Dat kan zoo ni blijven duren. Seffens komen de veursters er nog bij...

Hij kwam temets van zijn stoel, knoopte zijn grijs-geruiten foulard wat vaster en trok het groene solideeken dieper op het hoofd omwille van de kou daar buiten. Maar eer zijn trage handen ermee klaar waren, kwamen er honderd bedenkingen op daartegen en die verlamden zijn goed voornemen. Besluiteloos, met slappe armen en tranen van onmacht in de oogen bleef hij vóór de deur staan.

‘Mag ik hem da'gaan vragen?... ikke, die Sander ni-meer kennen wilde?... Hij zal mij uitlachen en naar mijn eigen wijzen...’

Beschaamd keerde hij zich om en zuchtend om zijn onmacht keek hij over het water naar Flup dien hij niet helpen dierf.

't Gedokker van rappe wielen en ijzeren paardengetrappel trok effen Pauwke zijn oogen opzij. Een bierwagen rolde vertraagd den brugboog op om seffens daarop met versnelde vaart en luider geratel in een korten zwaai de helling af en het kaaiken aan den overkant op te schieten.

Pauwke kreeg er een schok van door zijn lijf. Zijn handpalmen trokken pijnlijk en hij werd koud als ijs tot in zijn hert.

‘Da's over Flup zijn beenen!’ flitste het door zijn kop.

Hij meende reeds het gegil te hooren, 't geroep der brouwersknechten en 't kressen van toeschietende vrouwen. De asem stokte in zijn keel en zijn oogen groeiden groot open van den schrik. Zijn knieën knikten.

‘'t Is mijn schuld! 'k Had moeten gaan!’ verweet hij zijn eigen. Maar Pauwke hoorde niets. Verbaasd zag hij den

langen, zwarten wagen voorbijratelen en van achter de wiegende tonnen en de hooge schemerende wielen, was de slapende Flup weer zichtbaar op zijn keldermond.

Er kantelde een steen van Pauwke zijn hert en ontroerd sloeg hij de handen ineen.

‘Heere! Heere!’ stotterde hij in een opwelling van dankbaarheid.

't Gedokker en de vergrijzende wagen smolt weg in den witten mist en zenuwachtig leefde weer 't geklank van Van Loo zijn hamer.

‘Maar nu ga ik. Van Loo moet hem binnen laten. Anders komt Flup hier. Hier is nog plaats. 'k Kan het ni meer blijven aanzien...’ besloot hij.

En opgewonden, luidop mompelend tegen zijn eigen over het ongeluk dat had kunnen voorvallen, haastte hij zich naar beneden, de straat op en recht naar Van Loo.

Er hing een goede, koesterende stilte in de keuken dien avond en geen gerucht was er dan 't groeiend stemmeken van den moor op de stoof, de trage tik der kasthorlogie en op de tafel, waarop de lamp een ronde klaarte lei, het zuchten van een omgeslagen blad van Barbara heur getijdenboek.

Met in de hand zijn paternoster zat Pauwke in den schemer achter de stoof. Maar bidden deed hij niet. Hij dacht aan de gebeurtenissen van dezen dag en hoe alles gelukkiglijk goed afliep.

Van Loo had daar wel, met de vuisten omhoog, staan razen en tieren van: ‘Ziet hem daar nu staan! Een heelen nacht is dat durven uitblijven! En nú durft dat naar huis komen, in den kleerlichten dag, zat lijk e'verke!... Dá durft zijn eigen nog laten zien!’

Maar Pauwke zijn woorden hadden den toornenden koperslager weldra tot een ander inzicht gebracht.

‘Zij blij dat hij zich nog laat zien, Va'Loo! Zij blij dat hij nog durft naar huis komen!... Ze komen allemaal niet terug, die den nacht doordoen!...’

Pauwke zon thans over zijn woorden van dezen morgen. Als Sander ook maar deed lijk Flup. Hij zou niet kwaad kunnen zijn, geenen minuut. Hij zou hem binnen halen, en er zou feest en blijdschap zijn in twee oude herten. Zijn

oogen zagen het al gebeuren. Zijn hart beefde ontroerd en zijn asem stond stil.

Maar dan dacht hij aan den anderen Sander, die nu al bijkans dertig jaar weg was en van wien ze niets meer te hooren kregen. Als zijn jongen ook eens wegbleef?...

Pauwke deed de oogen toe. In een langen, hollen zucht liet hij zijn grijs hoofd moedeloos op de borst zakken en hij zonk weg in droeve gepeinzen.

Een licht kloppen op de voordeur, deed hem plots opschieten uit zijn zetelken.

‘Barbara... ze kloppen...’ zei hij verrast.

‘Kloppen ze?’ vroeg Barbara, opkijkend uit haar getijdenboek.

‘Wie zou da'zijn, zoo laat nog?’ Ze stond seffens recht en slefte het donkere gangsken in, waaruit koude binnenviel.

Als dat Sander nu eens was?

Pauwke zijn hart begon te kloppen lijk een klok en hij rilde.

‘Heere! Heere!’ stotterde hij aangedaan. ‘Zou da'waa mogen zijn?...’

Haastig kwam hij van achter de stoof en wilde Barbara achterna.

‘Doe rap open... toe... laat hem ni'wachten...’ smeekte hij.

Maar neen, het was Sander niet, het was de stem van Mijnheer Pastoor die uit den bleeken mist der straat naar binnen kwam.

‘Goeien avond, Barbara... Goeien avond, Pauwke! Zoo'ne mist! Geen hand zie'de voor d'oogen. Op den last ben ik er door moeten komen!’ kloeg hij.

Pauwke zijn blijde ontroering viel lijk een zak.

‘Och!... 't is Mijnheer Pastoor...’ zei hij verbaasd.

Onderdanig wenschte hij hem goeden avond en schoof gedienstig een stoelken bij de warme stoof: ‘Zet u hier, Mijnheer Pastoor, hier is 't warm...’

‘Danke wel, Pauwke. Maar als ik mag, zou 'k liever hier zitten, bij 't licht.

Zooals 't u belieft,’ zei Pauwke en hij schoof het stoelken bij de tafel.

Barbara deed de keukendeur toe, koterde haastig het vuur

eens op. Met de handen boven den buik gevouwen en de oogen neerewaarts stelde ze zich opzij nevens de schapraai, wachtend naar wat de goede man nu zeggen ging.

Mijnheer Pastoor zuchtte eens diep en met het zachtweemoedige gezicht schuin afgewend naar zijn handen die traagzaam zijn bril droog vaagden, begon hij te spreken. Hij sprak lijze en zijn stem beefde van ontroering.

'Endelijk, na zooveel dagen wachtens en biddens, heeft het Ons-Heer belieft mij naar hier te laten komen met nieuws waarnaar onze herten zoozeer verlangden... Met goed nieuws, beste vrienden...'

'Oei!... zei Barbara en greep naar heur hert.

Pauwke kwam een stap vooruit en keek starlings naar den mond van den priester. Zijn hart klopte tot in zijn keel en hij begon te hijgen.

De priester stelde zijn bril op en ging in zijn zak, waaruit hij een brief haalde.

'Ik heb dit dezen avond ontvangen. Seffens ben ik er mee naar hier gekomen. Als er geen mist was, dan ware 'k er al eerder mee hier geweest. Goe'nieuws komt nooit te vroeg.'

Hij plooide het papier open en hield het naar de gele lampevlam.

Pauwke's en Barbara's oogen groeiden groot open van gespannen verwachting.

'Deze brief komt uit Rijssele. Sander is in Rijssele. Hij is er bij een priester geweest en heeft hem naar mij doen schrijven. 't Is in 't Fransch. 't Is een schoone brief,' ging hij voort en hij sprak stiller als tegen zich zelf dan en zijn grijs hoofd knikte langzaam tegen het papier dat het licht opzoog. 'Zoo'ne schoone brief heb ik nog nooit mogen ontvangen. Mijn bidden is, God-zij-lof! toch nog goed geweest voor iets. Hij komt uit het Gasthuis van Rijssele. Uit een gasthuis komen de schoonste dingen. Daar is altijd veel stilte. En de stilte is den bodem voor den inkeer en het berouw. In de stilte laat Ons-Heer zijn genade nederdalen over verloren zielen. En dan neemt hij ze tot zich, lijk een hovenier de bloemen van zijn hof tot zich neemt...'

Even zweeg hij en in deze stilte begon Barbara zacht te weenen achter een tip van heur blauwen voorschoot. Heur smalle schouders schokten pijnlijk onder het grijze kapelientje.

Pauwke's hoofd werd plots vreemd ijl en zijn gedachten stonden stil. Hij voelde iets naar hem toekomen, iets dat hij niet bepalen kon en dat hem drukte en blijde maakte tegelijk.

'Luistert nu,' zei de Pastoor. 'Zoo spreekt de brief.'

Hij vertaalde. Langzaam kwamen de woorden. Zijn stem beefde. Soms moest hij effen rusten om de ontroering die zijn keel toeneep door te slikken.

'Het is voor mij een droeve, doch tegelijk verheugende plicht U te mogen schrijven dezen brief. Ik dank den goeden God dat ik hem schrijven mag, want ik weet dat hij U en ook twee andere brave menschen, die nu in onrust en droefenis verkeeren, leeniging van leed en een zachten troost brengen zal...'

Zoo was het begin. In zalvende, plechtstatige, herderlijke pastoorstoon-woorden vertelde het papier verder, hoe, voor een dag of tien, op een laten avond met regen, een jonge man naar 't gasthuis was gebracht, ziek en uitgeput 't en kon niet meer, en verteerd door de koorts. Drie dagen lag hij van zijn zelve. Er was iets gebroken in de borst, verklaarden de doctoren en zij vreesden elken oogenblik het ergste. Maar de hemel wilde het blijkbaar anders. Hij kwam weer bij. Dat God het in zijn goedheid zoo beschikte, daarvoor moest men Hem eeuwiglijk dank zeggen, want dit maakte mogelijk de redding eener verdoolde ziel.

Wie die jonge man was moest wel niet vermeld worden. En evenmin dat, wat hij onder een vloed van tranen beleed. Temeer daar dit laatste ding thans door Gode uit zijn leven was weggenomen en daar hoefden dus geen menschen meer over te oordeelen...

Weer zweeg de pastoor. Luider en heftiger groeide het snikken van Barbara. Pauwke had het hoofd gebogen en de handen saamgevouwen vóór zijn witten Sint-Jozefsbaard.

Trager en ontroerder dan zooeven, ging Mijnheer Pastoor zijn stem opnieuw voort.

De brief sprak nu van het einde: hoe de jonge man zienderoogen was achteruit gegaan en hoe hij Ons-Heer ontving, hoe zijn laatste gedachten geweest waren voor zijn ouden vader, zijn meetje en den goeden pastoor van 't Begijnhof en hoe hij nadien in een schoone zielskalmte, zich zelf had overgegeven in de handen van God. Het was een heilige dood geweest...

Mijnheer Pastoor lei den brief op tafel en deed een wijle de oogen toe. Zijn wit gezicht werd schoon van biddende aandacht. Barbara viel luid-snikkend op de knieën voor de schapraai, waarop achter heur heilig lichtje, het Spaansche Lievevrouwenbeeldje lachte, heur eeuwigen, wassen glimlach.

Pauwke's oogen gingen groot open als zag hij 't al zóó gebeuren. En meteen kwam er een ruimte in hem en een licht, dat zijn hart stil deed staan van machtige ontroering.

Zoo was dus de bedoeling des Hemels geweest met dit alles. Door het slijk en de moerassen van zonde en verwildering, had Ons-Heer zijn jongen gebracht binnen de poorten der eeuwige zaligheid...

Zoo deed hij het met alleman misschien, met al dezen die nu in schijn verdoold liepen, om ze met onzichtbare hand te brengen op zijne wegen...

Het trof hem als een veropenbaring. Hij rilde ervan. Tranen leekten in zijn witten baard. Met bevende hand nam hij het groene huismutsken van zijn hoofd en liet het gezicht zakken.

‘Heere! Heere!’ zei hij. ‘dat ik Uwe goedheid niet vertrouwd heb... Vergeef het mij...’

Over zijn ziel daalde er een vrede en een rust, zooals hij nog nooit gekend had.

‘Ons-Heer is goed...’ stamelde hij dankbaar.

Mijnheer Pastoor knikte bevestigend en dan was er een stilte.

‘Laat ons bidden,’ hernam Pauwke daarop. Hij ontstak de twee gewijde kaarsen weerszijden van het Lieve-Vrouwenbeeldje op de schapraai. Dan knielde hij neer naast Barbara die heur snikken bedwong. Met vaste stem begon hij dan te bidden:

‘Heere, neig de aandacht van uw oor naar de gebeden onzes monds, waardoor wij ootmoediglijk smeeken Uwe barmhartigheid:

Neem de ziele van Uwen knecht, aan denwelke Gij hebt bevolen te scheiden van deze wereld, ten woonste in het huis des vredes en des lichts en maak haar deelgenoote van Uwe heiligen.

Door Christus, Onzen-Heer, Amen.’

Zoeter werd het waterliedje van den moor op de stoof en

't was of de kast-horlogie langzamer tikte in de plechtige stilte die inviel...

Het Altaarken.

Van over een dag of tien was het beeld van 't Heilig-Herte afgeraakt en samen daarmee was er een zware steen van Pauwke's herte gekenteld.

In ééne overgave, gedragen door een vroom gevoelen van dankbaarheid om 's hemels bestier, had hij er al deze maanden aan gewerkt en er was slechts ééne kinderlijke zorg zijn vrede komen verzuren: dat hem nu plots iets zou overkomen en hij alzoo zijn gelofte niet gestand zou kunnen zijn. Maar dat spaarde hem Ons-Heer.

Van zoohaast het uit zijn handen was had hij het daarom gaarne seffens naar de Begijnenkerk zien gedaan om het nu eindelijk voorgoed te weten in de middennis onder het slanke, gothieke torenken, waar reeds al te lang het plaasteren Heilig-Hert van Begijntje Corenbroodt, zijn offer heeft ontsierd met zijn rood en zijn verguldsel.

Maar Mijnheer Pastoor had gevraagd daarmee te wachten. Men was in de dagen vóór Sinte-Margritje, als de Processie uitgaat, en het hof en de kerk, alles stond, in voorbereiding van dit schoone feest, heelemaal overhoop.

‘Dat kan nú toch niet, Pauwke,’ had hij gezegd. ‘We zullen wachten tot alles fijntjes in orde is, en breng het dan. Dat zal een schoone inhaling zijn.’

Pauwke had niet durven aandringen. En zoolang heeft het beeld, omhangen van een proper, wit laken, gewacht op het hoekschapraaiken in de voorkamer.

Maar nu is het Zaterdag en vandaag gaat het weg.

Het is een fijn zomerweerken dat belooft voor morgen. De boomen voor de deur zingen van de vogelen, de Nethe weerspiegelt de gouden wolkskens van den hemel en over de vensterruiten en de ronde kasseitjes der straten gaat het stroelend, frisch geluid van water dat aangenaam riekt. En uit den gelen Sinte-Gommarustoren laat de beiaard een blij lieken neerdripselen voor 't begijntjesfeest van morgen.

Na den vier-urenkoffie is Pauwke zijn zondagsch kostuum

en zijn leerzen gaan aandoen en met een verlicht hert omdat weldra de belofte zal volbracht zijn, komt hij naar beneden.

‘Binnen een uurken zal 't er staan, Barbara,’ zegt hij vol ontroering binst ze samen het slanke beeld in sargies wikkelen, die hij dan met koordekens vastbindt.

Daar komt Van Loo met zijn groen-geschilderd stootkarreken de brug af. Terwijl hij het wagentje keert rekt hij den hals en zijn ronde oogkens speuren nieuwsgierig over de linnen half-gordijntjes.

‘Sesa!’ zegt hij als hij binnen komt. ‘Alles gereed en nu vooruit!’

Samen dragen ze den last buiten: Pauwken aan den kop en Van Loo aan de voeten. Barbara houdt de deurkens wijdopen en neemt rap de mat weg opdat ze niet zouden struikelen.

Ze heffen voorzichtig het beeld over de randen en laten het in het midden neer.

‘Zijn we der?’ vraagt Van Loo. ‘Ja't? Allee dan!’

Van Loo stoot. Traagzaam, stap voor stap, loopt hij tusschen de berries, als voerde hij een last van porcelein. Pauwke loopt naast hem en kijkt glimlachend naar het pak of het soms niet schokt. Maar het ligt goed en dan steekt hij af en loopt op 't plankier.

Ze dweersen de Markt over, loopen het donkere Lantaarnstraatje door dat wemelt van kinderen die van Margritje zingen en dan draaien ze naar de Begijnhofpoort toe. Van daarboven nijgt de steenen Heilige-Begga, met staf en kapelleken in de armen, het hoofd naar hen.

‘Nog één stootje,’ zegt Van Loo ‘en we zijnder!’

't Begijnhof lacht helder met zijn pas-gewitte gevelkens waarop de gele zon te speieren zit, zijn versch-geschilderde, groene ramen en watertonnen, en zijn hofkens vol roode en purpere boerenbloemen binnen een haagsken van palmenhout. Wit-gekapte begijntjes loopen ijverig overentweer, in de witte, koele gang van het Marollenklooster zijn er zusters en kwezels druk bezig bij de lantaarns, de vlaggetjes en bontgekleurde symbolen die in de processie zullen gedragen worden en uit het Hemdsmouwken keeren er noviskens van de beemden terug met waschmanden vol lisch en riekend-kruid waarmee ze morgen de straat zullen bestrooien.

Pauwke ziet dat alles maar met een half-oog. Zijn hart mag daar nog niet van genieten, vindt hij. Straks als 't beeld op zijn plaats staat zal hij er zijn ziel voor open doen.

'Vala,' zegt Van Loo en hij houdt stil vlak tegen de uitrondende, blauw-steenen kerktrappen.

De twee eiken poorten staan wagenwijd open en vertoonen de feestelijke opgesierde kerk met goudbestikte kerkvanen tegen de zandsteenen pilaren, bloemen en groen rond de heiligenbeelden en een hofken van bollaurierkens leidt naar het hoogaltaar dat mat glimt in het halfduister van het koor.

Van tusschen de stoelen die fijn geordend worden komen begijntjes op hun witte kousen toegesneld; bleeke weesmeisjes die helpen volgen aarzelend. Van verre komt koster Gommaar en achter hem, met zijn bonnet op, Mijnheer Pastoor

Uit de huizen om het kerkepleintje komt er ook al volk bij

'Hier zijn we der mee!' zegt Van Loo.

Koster Gommaar wil seffens helpen dragen, maar Pauwke weert hem vriendelijk.

'Laat ons dat maar doen,' zegt Van Loo, 'wij kennen dat!'

Ze leggen eerst hun hoedjes op den grond, heffen traagzaam het pak uit het karretje en schuifvoetelings gaat het de trappen op en naar binnen. Gommaar loopt er naast met half-uitgestoken handen en ziet toe. Zwijgzaam volgt de nieuwsgierige hoop achter Mijnheer Pastoor, die goedig glimlacht. Begijntje Corenbroodt is er ook bij en heur mager, geel gezicht lacht zuur.

Pauwke hijgt van ontroering, zijn oogen pinken en 't geluk maakt zijn kaken rood.

De nis staat leeg. De koperen kandelaars zijn weggenomen en ook de dwale van 't altaarken. Er staat een dubbele ladder vóór.

Pauwke knoopt de koord-strikjes los, wikkelt de sargies open en 't beeld komt vrij. Hij klimt effen het ladderken op, pakt het bij de armen en samen met Van Loo die 't omhoog steekt krijgt hij het in de nis. Met een ijzerendraad wordt het ruggelings vastgemaakt aan een oogvijs, midden in de ovale zon vastgeschroefd.

'Heere!' zegt Pauwke, 'ziedaar...'

Als hij van de ladder is wordt de ontroering hem te sterk.

Hij kan de tranen niet meer binnen houden en hij begint zacht te snikken, half-afgewend. Met bevende handen trekt hij zijn rooden zakdoek uit zijn slipzak. Dat doet iedereen verlegen zwijgen.

Koster Gommaar doet seffens de ladder weg, spreidt de dwale open en zet de kandelaars terug. Dan haast hij zich weg om bloempotten.

Alle de begijntjes-oogen staan groot open naar het nieuwe beeld. Zoo iets hebben ze nog nooit gezien; ze weten niet of ze het wel dan neen moeten bewonderen. Niemand durft iets zeggen.

‘Schoon,’ zegt Van Loo met vollen mond, ‘toch schoon ni-waar?’ Zijn gezicht staat gespannen van bewondering. Meteen knikt hij diepzinnig tegen elk begijntje en dan tegen de weeskinderen.

‘Ja zeker, 't is schoon,’ zegt Mijnheer Pastoor in een zucht. ‘Dat is 't schoonste van ons kerke...’

Als Mijnheer Pastoor gesproken heeft komt er een kleine, eerbiedige stilte. Achter den vriendelijken Sint-Franciscus-bij-de-vogelkens van het glasraam, hoort men de musschen tsjilpen in den klimop van de kerk.

En 't is waar wat Mijnheer Pastoor zegt: het is oprecht een schoon beeld.

Als men er een beetje naar kijkt wordt men stil en over de ziel komt er een schoonen, zoeten vrede.

Het gezicht is smal en lang en 't hangt voorover. De kaken zijn een beetje ingevallen en de oogen staan schuin: ze zijn geloken op iets van binnen. In den mageren, korten baard krullen de dunne lippen open tot een zachten, weemoedigen glimlach. De linkerhand die lang en smal is ligt ter plaatse van het hart en noodigend steekt de rechter uit de breedneerhangende mouw als verwacht zij er de uwe in. Onder de lange, rechte plooien van het kleed schrijdt een voet vooruit en 't lijkt of hij uit de nis wil komen.

De begijntjes kijken er naar met ingehouden asem en nu vinden zij het ook danig schoon. Mijnheer Pastoor heeft gelijk: 't is het schoonste van de kerk. Ze beginnen ondereen te fezelen en hun witte kappen knikken op al wat er gezegd wordt.

Maar daar komt Koster Gommaar terug, de armen vol

bloempotten. Van Loo trekt gauw de sargies weg en rolt ze samen.

‘Toe helpt liever eens,’ zegt Gommaar tegen de begijntjes. De handen schieten ijverig toe en met hun last verdringen ze malkander op het roodbetapeete altaarverhoog.

Dat doet Pauwke opzien. Hij wijkt opzij tot bij den Pastoor en bergt den zakdoek terug in den slipzak. Hij ziet rood en zijn oogen pinken in een gelukkigen lach.

‘'t Is niets,’ zegt hij om zich te verontschuldigen. ‘'t Is puur van geluk... 'k Ben zoo bang geweest dat het er niet zou komen... En nu staat het er toch... Ons-Heer is wel goed, Mijnheer Pastoor...

Zie, 'k geloof da'wij hier niets anders te doen hebben, dan ook goed te zijn...’

‘Gelukkig die 't weten, Pauwke...’ antwoordt de Pastoor in een zucht.

Even blijven ze nog naar 't ijverige overentweer der begijntjes kijken rap op hun witte kousen en naar 't groen dat groeit rond het autaerken.

‘Kom nu mee, kom,’ zegt Mijnheer Pastoor ineens en hij wenkt met den wijsvinger, ‘kom Van Loo... Kato hee'thuis wa'gereed gezet voor ulie...’

Met twee groote stappen is Van Loo naast hem. ‘Present!’ zegt hij.

De Pastoor en Pauwke lachen. Samen slenteren ze de kerk uit en naar de pastorij.

Na 't koffiefeestje met korentenbrood, boterkoeken en nadien een flesch wijn, is Van Loo nog mee naar Pauwke gegaan.

Barbara heeft een stoopke bier getapt ter eere van dezen dag, de tabakspot kwam op tafel en in de propere, zaterdagsche keuken is men zoo van zelf aan 't vertellen geraakt over dingen en menschen van voor dertig en veertig jaar. En 't meest nog over dezen die verwaaid gevlogen zijn en die niemand meer gedenkt misschien.

Dat heeft deugd gedaan aan Pauwke zijn hert. Met mild gemoed heeft hij ze herdacht en dat is lijk een verzoening geweest met den anderen kant van het leven...

Van daar juist is Van Loo nu weg. In de keuken is het heel

stil. De lamp suist zoetjes op den hoek van de tafel waar Barbara zwijgzaam kousen zit te stoppen en door 't open deurken hoort men den laatsten ronk der elfurenklok ditzoemen over de slapende huizen en de tuinen.

Van Loo zijn stoel staat daar nog, en zijn leeg glas, nevens het dikbuikige, blauwsteinen stoopken en aan 't ander tafeleind waar de schemering begint zit Pauwke met de hand aan den baard te droomen.

'Als we alles eens op voorhand konden weten!' had Van Loo gefilosofeerd...

Pauwke denkt daaraan en hij zucht. Hoe anders, hoe heelemaal anders zou zijn leven, en dat van die er rond waren, verloopen zijn.

Maar dat is zoo niet. Ons-Heer zal wel weten waarom. Het is een mensch alleen gegeven het goed en mild te maken.

Een nachtvlinder klepperend rond de blonde lampevlam trekt onwillens Pauwke's oogen op en laat hem meteen het witte, van harteleed geteekende gezicht zien van Barbara, gebogen over de traagzaam mazende handen.

Een wijle kijkt hij heur aan en dan staat hij ineens recht.

'Barbara...' zegt hij, 'Barbara... We moeten morgen Sander zijn bed terug op maken... Ge kunt ni wete dat het nog dienen moet...'

Barbara heft verbaasd het gezicht op en heur handen vallen in den school. Ze ziet zijn oogen pimpelen en zijn lippen die beven van ontroering.

'Wat zegde daar...' vraagt ze angstig.

'Ja...' stamelt hij verder. 'Ge kunt ni wete... De andere Sander... als die dan komt... misschien komt hij nog eens... dan heeft hij een thuis... Barbara...

Heere!' zegt ze. Heur oogen groeien groot open naar hem en op den mond komt den schijn van een glimlach. Ze slaat de magere, smalle handen voor 't gezicht en begint lijze te snikken.

Pauwke knikt heur zalig-gelukkig toe. Hij wil nog iets zeggen, maar een krop schiet in zijn keel en om zijn ontroering te verbergen gaat hij de koer op.

De nacht fluistert geheimzinnig in het appelboomke van het hofke en aait lijk met koele vingeren over zijn voorhoofd. De vlierstruik over het muurken riekt bedwelmend en boven

de zwarte karteling der omsluitende achterhuisdaken blinken hoog de sterren.

‘Heere...’ bidt hij, ‘als dat nog eens zijn mocht... als dat nu nog eens zijn mocht...

't Geluk doet hem rillen.

levers tjirpt er een krekel. Uit de verte nadert het doffe gedreun van een trein die binnenloopt uit den nacht. Binnen hoort hij de gedempte snikken van Barbara. De nachtvlinder kleppert luid onder de lampekap.

ANTOON THIRY.

De scheiding der wegen.

Halverwege een van die breede steenen trappen, die in Benares tot vlak aan den Gangesstroom afdalen, rustte onder de schaduw van een lagen open toren een oud man, uitgeput ineengedoken, roerloos als ware hij al gestorven, maar met sterk-levende oogen. Zijn medgezel, die hem gesteund had tot ze die schaduwplek bereikten, liep haastig verder de treden af en keerde langzamer terug, een ondiepe koperen schaal dragend, boordevol geschept met het troebele water. Daarin doopte hij een linnen doek, en bette zorgzaam hoofd en borst en handen van zijn afgematten leermeester met het lauwe vocht, dat toch verkoeling schonk tegen het starre branden der lucht. Toen bleef hij zwijgend naast hem staan. Beide mannen hadden die lichtere huidtint der Brahmanen, zoo weinig opvallend in de heilige stad, bij den oudste dor en vervaald alsof geen bloed meer daaronder kleurde, al deed zijn uitgeteerd gelaat eer denken aan ontijdig-verwelkte jeugd dan aan de lichaams-slooping der jaren. En een klaar licht lag in zijn oogen, die uitstaarden over de trage geelgrauwe golven der rivier, alsof ze aan hun grens iets liefelijks ontwaarden waarvan ze zich niet wilden afwenden.

Maar in den jongere klopte nog de volle vloed van het leven. Rechtop stond hij, breedgebouwd en veerkrachtig zijn lichaam, ofschoon vermagerd als door veel ontbering. Zijn lippen waren verstrakt in de harde plooi van langverbeten leed, maar ongeduld en verlangen doorgloeiden zijn rusteloozen blik, die van den heiligen stroom, nog verlaten in de namiddaghitte, zich zoekend keerde naar de stad, die met haar tempels en paleizen achter hen oprees als een rosse

kalkrots, doorgroefd van tallooze donkere spleten, waar de nauwe straten uitmondden. Eerst toen hij ver rondom zich alles zoo goed als leeg van menschelijk leven zag, bleef zijn aandacht rusten, half schuw half wrevelig, op zijn peinzenden reisgenoot, tot hij eindelijk bij hem neerhurkte en begon te spreken, moeilijk en met schroom:

'Meester, drie maanden ging ik met u op uw weg van het gebergte naar Benares, toen doortrokken wij vijf dagen lang de heilige stad zelve, van het zuiden naar het noorden gingen wij, en altijd van nabij de strooming volgend van het heilige water. Bij elk heiligdom hielden wij een rustpoos en wij legden onze offers op de altaren van vele goden. Zijn wij dan niet nu aan het eind van onzen tocht? Is niet hier de plek waar gij den dood wilt afwachten? Beloofd hebt gij mij vrijmaking van lijden in deze stad, die ons aller moeder is. en ik, van mijn kant, gaf u een gelofte... Maar er zijn vele vragen, die voor mij opstonden in de nachten wanneer geen slaap wou komen, en onder het zware zwijgen van onze reisdagen met elkaar. Vele vragen leven er in mijn hart, die ik u nooit durfde zeggen, omdat ik vreesde dat ze u zeer dwaas zouden schijnen...'

De ander bleef, terwijl hij langzaam zich bezinnend antwoordde, onafgebroken staren in zijn verre vizioenen, en zijn stem was als een zacht eentonig zingen voor zichzelf:

'De wijzen zeggen dat op aarde zonen de zachtste steun en troost zijn bij den ouderdom, die den vader voor alle angsten behoeden - en hoe vaak hebben dwazen om mijn kinderloosheid mij beklaagd. Maar dat ik het gemis nooit voelde, dank ik u, Satyaván. Trouw als van een zoon was uw zorg over mij, en hoe dikwijls op dezen laatsten tocht zijt gij de leidsman geworden, wanneer mijn lichaam bijna brak onder de vermoeienissen. Hierheen hebt gij mij gebracht om er vredig te sterven, zonder vrees voor verdere geboorten... Eens, in een sinds lang verbleekten tijd, heette ik uw leermeester - waarom zoudt gij dan nu niet wederom vragen? en ik zal u antwoord geven, zoover mijn weten strekt.'

Bijna stroef hernam Satyaván: 'ik vervulde enkel mijn plicht van kindsdankbaarheid, want geen anderen vader dan u heb ik ooit gekend. En wee den zoon, die zulke plichten

verzuimt... dorstig en onbeschut zal hij den langen weg der doodenwereld gaan, waar geen boom schaduw spreidt en waarlangs geen water stroomt. Ook trok mijzelf hierheen het schrijnend rustverlangen dat zijn wortel heeft in smart. Maar allengs, terwijl wij reisden, is alle vroeger voelen in mij afgebrokkeld onder de onrust der twijfelingen. Mijn eigen wezen herken ik te nauwernood, en in de hooit-eindigende uren van ons alleenzijn samen zag ik u steeds meer aan een vreemde gelijk, en bijna vreesbaar, naast mij gaan. Dit is dan mijn eerste vraag: hoe zijt gij geworden die gij nu zijt? welke levensvlam liet in u de asch van deze koude verlangenloosheid?'

'Langzaam gedoofde en nu welhaast verwaaide vlammen. Ik ging door de lichtwarreling van vele levens, en niet te tellen keeren heb ik gerust in de nevelen van het ongeborene - mijn ziel was vermoeid van het aanvoelen der wisselingen, toen zij in dezen laatsten brand geworpen werd. Als kind bepeinsde ik, vaagverwonderd, de groote doelloosheid van al wat om mij heen bewoog... de bloesems, altijd weer ontluikend en welkend om te worden herboren tot eendere vrucht, de wolken, nauwlijks gevormd weer verschietend tot nieuwe gestalten of vervloeiend in grensloos blauw, de zee aan wier zuchtende drift geen einde is en die toch nooit een andere woonplaats bereikt, de sterren, die nergens rust vinden van hun stralenden rondgang... Maar vreemdst verwonderen vervulde mij om die wezens, wier bewegen meest gelijk scheen aan het mijne. Jong, stond ik als een onbegrijpende dwaas tusschen jeugdgenooten wier spel en lust mij nooit lokten, en wier spot, waarmee zij mij wilden straffen, mij niet deerde. En daarna werden de jaren van mijn leven vele, en van verschillenden schijn. Ik woonde in paleizen en in holen, naakt ben ik gegaan onder den kilien hemel der bergen, andere tijden kleedde ik mij in blank linnen of in zeer kostbare gewaden... en tusschen al deze dingen bemerkte ik het onderscheid niet, daar geen er van mijn wezen raakte, dat uit zijn stilte onverstoorbaar toeschouwde. Oud geworden, gaven velen mij hun eerbied, en knapen, even levensblij als mijn vroegere makkers, zochten mijn leering - toch was ik in mijzelf mij geen verandering bewust. Nooit heb ik eenig wezen aangezien zonder liefde,

en allen die als menschen naast mij waren op den weg, voelde ik als een deel van mijzelf. Onverstaan bleven mij alleen de woelingen van hun neiging en afkeer onder elkander, meest van al hun hevige uitverkiezing der enkelen, die de voedster is van zooveel ellende. Hoe zou ik den een boven den ander genegen zijn, hoe had ik veelmin een mensch kunnen haten tusschen zijn broeders, daar toch wat mij tot allen aantrok, verborgen onder de bonte windselen van het nieteigene, bij allen hetzelfde licht was dat ook in mij gloeide. Maar ongestadig schijnt het uit alle sterfelijke wezens als flakkerende vlammen, en daarom wendde mijn ziel zich altijd meer van hun onrust af tot de stille lichtzee, waarin zij alle onverduisterd één zijn.'

Zachtmoediger dan eerst zei nu de jongere:

'Dit heb ook ik als vroeg verdriet wel ervaren, dat de meeste makkers van onzen levensgang als koele schimmen langs ons verschuiven, en nergens bieden zij een rust aan het verlangen dat hen steeds omwaart. Maar weet gij niet, hoe eensklaps tusschen twee van die vereenzaamden de vonk kan overslaan die hen doet saamvlammen tot één vuur? erkent gij geen menschelijke eénwording, waarin ook het vredeloos begeeren tot stilte vergaat? hebt gij nooit in liefde een vrouw omhelsd?'

'Toen ik zestien jaar was, deed ik den wil mijner ouders en nam de vrouw tot mij, die zij voor mij bestemden. Maar altijd heb ik haar heiliggehouden als mijne moeder. En zij, die geen anderen man kende en aanhankelijk van hart en zinnen was, zocht te vergeefs bij mij vervulling voor de vleibeloften van leven en geluk. In de schaduw van mijn huis zag ik haar wegkwijnen en sterven - onvruchtbaar en onvertroost. Toch, hoewel medelijden als een vloed over mijn hart sloeg, voelde ik ook voor haar niet warmer dan de wijde deernis voor allen die bevangen zijn door den waan der begeerte...'

'En kwelde u nooit een twijfel aan het goed recht van uw onthouding? geen berouw, toen gij ten laatste toch moest zien hoe ten doode toe wreed uw deernis haar werd? O, die machtspreuk van "eenzelfde wijde deernis voor allen..." - weer een van die woorden, waarvan ik niet meer weet of ze uzelf waarheid dunken, of enkel een lokroep zijn voor

anderen. En dit raakt aan de tweede vraag, waarop mijn denken te vergeefs een antwoord zocht: waarom werd ik alleen boven al uw latere leerlingen door u uitverkoren tot uw medgezel op dezen tocht? Vele andere volgelingen hadt gij, en die onder elkaar twistten om het voorrecht met u te mogen gaan - hoevelen waardiger dan ik, zonder afwijking volhardend op den weg van vreugdeloos ontberen al de jeugdjaren, door mij weggegeven aan wereldsch genot, en later aan die liefde wier vlam blind maakt voor al wat buiten haar gebeurt. Ik was de eenige afgedwaalde... eerst tot de lessen uwer wijsheid teruggekeerd nadat het geluk mij van zich stiet. Waarom dan werd juist ik in het laatste uur voór ons heengaan door u aangewezen? Verklaar mij dit, gij die geen uitverkiezing duldt.'

Voor het eerst wendde de oude man zijn hoofd tot den vrager en keek hem recht in het gezicht, zijn oogen nu ondoorgrondelijk donker. Weifeling doorschokte de vroegere vlakke zekerheid van zijn spreken:

'Deze vraag alleen vreesde ik, en zwaar valt mij het antwoorden, want als een raadsel verontrust zij mijn eigen geest... Waarlijk koos ik u omdat ik u zwakker zag dan de jongste van allen, en deerniswaarder door de wankelheid van uw zin. Nog bij het afscheid scheen mij dit de eenige en doorzichtige waarheid. Maar meer en meer, sedert wij wegtrokken, werd het mij bewust hoe ook een zonderlinge zachtheid, voor geen anderen leerling ooit gevoeld, mij aan uw wezen bond. Neen, berouw om het wreede van daden waartoe te dikwijls mijn deernis dwong, kende ik nooit - veeleer dat zij enkelen met zoo zachte warmte voor mij omweefde, vertroebelt nu mijn rust... Herinner u dat uw moeder mijn eenige zuster was, vele jaren jonger dan ik. Als een bloem ontlook zij in mijn leven, en vulde het met haar lieflijkheid. Door haar alleen is bijwijlen, toen ik nog een knaap was, flauw een begrijpen voor mij opgeschemerd van de zoete vertroosting die menschen in elkaars vertrouwelijkzijn zoeken. Een zacht, eenzelvig kind was zij, angstig voor wilde kinderspelen en te luid lachen. Wanneer ik in de stilte onzer oude tuinen gebogen zat over de boeken waaruit mijn jeugd wijsheid geloofde te vergaren, slopen haar kinderhanden tusschen de mijne en leunde haar hoofdje tegen mijn

knie, haar oogen ernstig starend over de letters die zij niet kende, en dan weer liefdevol omhoog naar mij, tot ook ik mijn opgelegde taak liet rusten, omdat het mij werd alsof mijn eigen ziel mij aanzag uit de oogen van een ander, of ook in haar eenzelfde verlangen gloeide naar het eenig rustpunt van alle liefde, en wij zoo samen, in het zwijgen dat ons verbond, vanzelf den hoogsten weg vonden.

Toen ik heenging uit het huis onzer ouders, was zij nauwelijks vijf jaren oud. Zelden zag ik haar weer, en nooit na den dag waarop zij werd uitgehuwlijkt en een vreemden man volgde naar een verre streek, waar zij weldra verlaten achterbleef in den lichtloozen halfdood der weduwen te midden van een onverwant geslacht.

Zelf kunt gij nog weten, want het was in uw tiende jaar, hoe binnen weinig dagen ziekte haar van u wegnam, en hoe de broeders van uw vader u tot mij brachten, daar zij stervend hun die gunst had afgebeden, en omdat zoo hun hebzucht een rijker erfdeel wou voor hun eigen zonen. Diep liggen de voren der vroegste herinnering ingesneden in een menschenhart, want langvervreemd van het hare verliep mijn afgezonderd leven, en toch dacht zij aan mij als toevlucht voor haar kind. En ik, bij uw eersten aanblik, herkende in de bedroefde klaarheid uwer knapenoogen de kleine zuster van mijn jeugd. Weer zag ik voor mij lichten het vroege droombeeld, om langs den weg die mij gewezen was, een ander mijzelf meê te leiden tot het eenig doel... Herdenk de jaren van uw eersten vrede - geen andere leerling volgde mij ooit, die zoo argeloos en blijdeemoedig de lessen onzer oude wijsheid inzoog als veldbloemen den dauw. Tot er een onrust in u opvlamde, en dagelijks hooger sloeg... Zeker had ik die kunnen neerdrukken en laaghouden: indien dit mijn wil geweest ware, zoudt gij als kluizenaar hebben geleefd, tot de kracht in u verschrompeld lag om ruimer leven zelfs nog te begeeren. Doch te goed wist ik, hoe waardeloos alle onthouding van het ondoorleefde is, en hoe giftig de bloesemknop zwelt der teruggedrongen begeerte.

Dus erkende ik, zonder weerzin, hoe uwe werken u langs een ander pad moesten voeren, en ik zond u onder vreemden, enkel van verre uw gangen naschouwend. Met geen woord of daad, zelfs niet met de geheime en zoozeer te duchten

macht der wenschen, heb ik mij verzet, toen ik u elken dag dieper de dooltuinen zag inzwerven van den waan. Totdat ten laatste, na het wilde en wezenlooze jeugdspel van plukken en weer wegwerpen, in de liefde voor eéne vrouw u een geluk opbloeide dat alvervullend scheen, en waarvan toch de grenzen zich nog verwijdden toen een zoon u geboren werd. Uw zachtomsloten geluk wekte in mij alleen een donkeren spijt, niet omdat het uw genegenheid voorgoed van mij lossneed, maar omdat ik steeds meer uw wezen wist verblind - en hoe mateloos lang wellicht - voor het lichtend einddoel van alle liefde. Toen later de schaduw van elk sterfelijk zijn zich over uw leven strekte, en de tijd u het waanbezit ontrukte dat hij eerst aandroeg, toen droefheid en leegte van hart u hulpverlangend tot mijn lessen terugvoerden, heb ik mij niet verheugd. Dit scheen mij enkel het onafwendbare: dat de klaarheid uwer kinderoogen niet kon gelogen hebben, en dus de blinddoek vanzelf was verteerd. Na dien dag hebben wij elkaar niet meer verlaten. Welkom waart gij mij als zoon, en zoet luidde mij uw belofte dat gij mij zoudt geleiden naar de heilige stad, waar ik den dood mag verwachten, en waar gij de jaren de jaren wilt doorleven, vele of weinige, door het lot u nog bestemd. Voorzeker had ik deze zoetheid moeten afweren, daar zij onzuiver was en mij heimelijk omwond met den band der menschelijke gehechtheden...'

'Noemt gij het dan onzuiver voor wie nog leeft als mensch, ook eenmaal menschelijk warm te voelen voor een enkele, onder de teergemaskerde onverschilligheid van gelijke liefde voor allen? Veel lichter te begrijpen is mij de aarzeling van uw laatste antwoord dan al uw vaste wijsheid, die voor elken twijfel een oplossing aanwees, en waaruit iedere onrust gebannen scheen. Dat ik uzelf nu zag weifelen, maakt mij moedig tot verdervragen. In de verlaten dagen van onzen tocht hierheen, werd mij de goddelijke belofte, die ons aandreef, almeer raadselachtig. Want indien waarlijk geen ding wezen heeft buiten die hoogste godheid, waarmee gij uw eindelijke hereeniging altijd bepeinst, is dan niet elke plek even geheiligd van de aarde die in haar wezen rust? Wat doet het er dan toe waar gij uw voetstappen zet? Welke afzonderlijke wondermacht kan er dan wonen in het langs-

vlieten van eeuwig-wisselend water, of zelfs in de altijd-eendere steenen sterkte der tempels, die den geur bewaren van het vroom geloof veler vergane geslachten?'

'Nu dwingt gij mij, daar gij uit uzelf haar vondt, een waarheid scherp te zien en te zeggen, die tot dusver vaagomschemerd voor mij lag. Neen, niet terwille van eigen heil - om u alleen aanvaardde ik dezen pelgrimstocht, opdat hier aan u, in de latere jaren van volstrekte eenzaamheid der ziel, de beloften uwer oude goden zich mochten vervullen.

Want sinds lang was ik mij wèl bewust, hoe voor mijzelf geen godenbelofte waarde had... Niettemin, hoe nader ik kwam tot den Ganges, en tot den wijder vloed die dood en leven samen overspoelt, des te smartelijker wies allengs een onzekerheid in mij... Alsof al wat ik ooit aan wijsheid won, ijl van mij wegwolkte, tot ik weer een kind was dat niet kon alleenstaan en naar een steun tastte, en alsof die laatste hulp mij zou geworden hier, in een onzer aloude heiligdommen. Daarom dreef ook mij een innerlijke vredeloosheid alle tempels binnen, en deed mij offers brengen aan vele godenbeelden... te vergeefs, zooals ik àl te zeker wist eer ik ze bracht. Als doode steenen zag ik hen, hoe zouden zij naar een mensch hun helpende hand kunnen uitstrekken...'

Heftig was Satyaván opgesprongen, en onderbrak de brooze fluisterstem van zijn meester:

'O, hoe dikwijls heb ik dit wel vermoed tijdens ons durend samengaan: leugen was uw geloof in de macht onzer goden, gij ziet in hen niet meer dan lampen langs den weg, door menschenhand ontstoken om kinderen en onnoozelen voor verdwalen te behoeden. Maar ik voel hen boven mij als levende wachters, en mij riepen zij hier wakker met sterke stemmen. Wel spraakt gij waarheid, dat de gangen van het eerst herinneren zich scherp ingraven in een ziel... al wat uw leering jarenlang aan spreuken en gedachten mij heeft ingeprent is verneveld en vergaan, al wat ik proefde aan geluk en lijden verloor zijn prikkel - leven hervond ik alleen in de bedolven groeven van mijn vroegste voelen en doen. Daarom geloof ik in onze oude goden, aan wie ik elken dag als kind een offer brengen mocht van reukwerk en bloemen, en onder wier bescherming ik mij altijd veilig wist...

Ja, ik geloof dat Śiva's woorden onwankelbaar van kracht zijn, en het is zijn belofte dat een man die sterft in Benares, bevrijding verwerven zal. En toch - misschien omdat gijzelf mij de lange overpeinzing aller dingen hebt geleerd, en het eeuwige ontkennen als een deugd - toch verhief zich ook hiertegen een vraag die mijn geest geen vrede laat, en ook deze leg ik voor u. Want ondanks uw lasterlijk ongeloof, reikt uw weten ver boven het mijne, door uw ouderdom en door het licht uwer lange onthouding. Luister: daar is een man die velerlei boosheid bedreef in zijn leven en de deernis niet kende - tot de sluipende dagen en nachten hem aanraken met matheid van lijf en verslapping van begeerten. Dan reist hij hierheen - zooals wij reisden - en hij bidt: “heilige Moeder Káśí, heerlijke, neem mij te rusten in uw armen, laat mij daar inslapen tot den zachten dood die zonder wederkeer is.” - Hij sterft, en geen mensch weet, welk aangezicht de dood hem toonde... Doch ook voor hem gold de godsbelofte - zal hij dus ingaan tot zijn bevrijding? Welke macht is er die zijn gebed kan verhooren, en aldus voor hem te niet doen de onvoldragen vrucht zijner werken?’

De eerst gedoofde glans lichtte opnieuw uit de oogen van den meester, terwijl hij rustig antwoordde: ‘Mijn zoon, wijs doet gij door te blijven bouwen op Śiva's belofte, want zeker rijst zij hoog uit boven dézen twijfel... De dwazen, die hierheen trokken omdat zij hopen in de bron der zuivering alle smetten eener booze geboorte af te wasschen, zij nemen wel den klank “bevrijding” op hun lippen, maar de enkele begeerte die in hun hart brandt, is: vrij te worden van den nasleep hunner slechte daden. Zoo grijpt een kind met gretige handjes naar de lichtbloemen van het vuur, maar gelooft iemand, dat het daarom verlangt in dien gloed te vergaan? enkel rozenplukken wil zijn onnoozelheid. Hoe zou ooit tot het wezen der godheid doordringen een verlangen, dat zelf zonder wezen is? Ja, nog veel wijder veld mocht uw twijfel omspannen, zonder uw geloof te deren. Gij zoudt ook verder kunnen vragen: zal de vrome mensch tot zijn bevrijding ingaan - de trouwe gever van aalmoezen en brenger van offeranden, die leefde omsponnen door het web zijner eigen goede werken, en die de heugenis daaraan niet van zich wierp eer hij het water schepte uit de heilige bron, in wier

bodem Párvatí's juweel verzonken ligt? Hem bewoog geen bangheid, toen hij reiniging daar zocht, veeleer een onbestemd-schoone verwachting - toch spreekt ook zijn mond ijdelen klank, wanneer hij bidt om éenwording met de godheid. Want zal niet zijn ziel een van die lederen zakken gelijken, die langen tijd de bergplaats waren voor geurige olie, en die, op een hoop gegooid met duizend andere, steeds zonder moeite onder alle zijn weer te kennen aan hun zoeten reuk? Hoevele louteringen heeft ook hij nog te doorleven, eer hem de leegte van ziel ten deel zal worden, in welke alleén de volheid van het godsverlangen wonen wil. De goede en de booze, beiden zullen zij de vrucht hunner werken doorproeven - zoete en bittere. Geen god kan een mensch geven wat niet zijn ziel als eenig heil begeert. - Zijt gij nu aan het eind van uw vragen?'

'Neen, de laatste, en zwaarste, rest nog... Is er uit uwe eénheid wederkeer? Eeuwige onzegbare zaligheid, zonder herinnering, zonder gedachte, vrij van begeerte of doel. Zal daar ooit ergens weer de ziel raken aan een punt waar zij zich mag bezinnen en kiezen, en nog eenmaal uitgaan tot genieting en lijden van het verenkelde leven, indien een nieuw-ontloken verlangen haar daarheen trekt?'

'Waarlijk, nu voor het eerst noem ik u een dwaas, en zal slechts antwoorden met wedervragen: kunt gij den waterdruppel weerzoeken die eens meêstroomde met de zee? of de zomerwolk die vervloeide in het luchtblauw? of zelfs maar de opgespatte vonk die tot het vuur, dat haar voortbracht, terugviel? En gij wilt van mij hooren, of uw ziel uit haar bevrijding ooit zal keeren tot den kringloop der geboorten!'

De hoogmoedige gestalte van den leerling kromp samen in een rilling van afkeer, en zijn stem versomberde:

'O, dat gijzelf niet huivert voor dien blinden overgang, en nog met blijdschap hem verhaast voelt! Want ik zag u glimlachen, voor de eerste maal op onzen tocht, toen wij samen ons bogen over den put van Kála, in die korte dagpooze wanneer de tijd en het lot van den enkele er elkander raken - het uur waarin allen die een nabijen dood vreezen, daar heengaan en hun angst verlicht voelen als zij hun schaduw in de diepte ontdekken. Niet die eenvoudige zachtheid

was het, die uw ziel er zocht... een kille verheuging ontroerde u even, omdat geén schaduw van uw lichaam de plek verduisterde waar het water blonk onder den gevangen straal der zon. Maar mijn schaduw heb ik wel herkend tusschen de vele andere, hoe zij zwart en scherp de lichtstreep brak... zes maanden leven tenminste zijn mij zeker, wellicht jaren... en zoo niet, ook enkele dagen kunnen groot geluk omvatten...'

'Geluk, - wilt gij dan weer, zooals vroeger, een slaafsche bedelaar worden bij den tijd? en als een hond de povere brokken vreugd opvangen die zijn nukkige gunst u toegooit, tot zij zich weer van u afwendt? Hoe dikwijls, nadat gemis en leed u tot mij terugvoerden, heb ik u hooren roemen dat in hun afgrond de leugen van alle aardegeluk verbrijzeld voor u openlag, en dat haar glinsterspel u nooit meer bedriegen zou...'

'Vele zinleege woorden zegt een mensch, zoolang hij de smart drinkt, die een donkere bedwelming geeft... Maar er volgt een ontwaken, en dan hervindt hij zichzelf. Hier werd ik wakkergeroepen, en ik moet waarheid tot u spreken... Neen, ik kan de gelofte niet houden, die ik deed toen droefheid mij had verblind en verlamd. Trouwzijn zal ik u als zoon en bij u blijven tot de dood zijn welkome hand op u legt, en vroom zal ik uw lijk begraven aan het heilige strand - daar er immers niets menschelijks meer in u leeft dat reiniging door vuur behoeft. Maar dan ook wil ik vrij zijn om te gaan waarheen het mij lust, om levend te grijpen het geluk dat ik zelf mij koos, en om eenmaal te sterven den onbekenden en gruwbaren dood, aan wiens uitgang nieuw leven dreigt. - Dat was mijn ergste dwaasheid, toen ik waande u te kunnen volgen op uw weg en zoo uw vrede te verwerven - den vrede eener vreemde ziel... En gij - een leegen spiegel zocht gij in mijn wezen, niets meer. Gij veelbegrijpende... hebt gij dan nooit verstaan hoe ik leven en genieten meende, wanneer mijn mond u napraatte van bevrijding en rust? En gisteren, voor het roode altaar van Kámeśvara, die de begeerten dooft en aanblaast naar zijn wil, heb ik niet enkel gebeden dat hij den rouw en het verstikkend begeeren naar doode vreugden in mijn hart zou doen verdorren... ik smeekte ook dat jonge bloei van ver-

langen in mij mocht opengaan, en om zijn vrucht te mogen proeven al zou zij bitterheid en gif bergen, en al moest het eind weer verscheuring en eenzaamheid zijn. En zeker was de god mij gunstiggezind, want nog terwijl ik mijn gebeden prevelde, werd de deinende wanhoop die naar verloren geluk zucht, stil in mijn bloed. En des nachts... in dezen nacht zond hij mij droomen der herinnering - -

Een smal, lichtend lint, door eindeloos duister, zoo ontrolde zich voor mij de opvolging van vele geboorten die de mijne waren - en ik zag mijzelf daardoor bewegen, aan een vreemde gelijk. Maar tot driemalen toe verbreedde zich de lichtbaan, en werd een stroom die mij aantrok en in zich zoog, waarin ik weer doorleefde een leven dat mij al eens warmvertrouwd was geweest en dierbaar... Ik lag aan den slijkigen oever van een golfloos meer, jaren en eeuwenlang van zoete eenvormigheid. Wanneer de koude seizoenen naderden, groef ik mij vast in het slib, de honger zweeg en een zalig nietbewustzijn omving mij, tot de aarde boven mij droog en bros werd, en haar zoele omkoestering allengs weer tot beweging wekte. Dan kwam de tijd dat overvloedig om mij heen mijn voedsel wies, verzadigd zocht ik de zon weer en dronk haar gloed diep in mijn schalen, die de nachten door, onder de kilheid van den dauw, haar hitte nog bewaarden. Dit was geluk, en misschien was het ook aanbidding van den levengevenden god, en hem welgevallig. En in de kwade dagen van schraler groei, als ik onverzadigd bleef, en flauw en pijnlijk voortkroop, viel toch het zonlicht over mij van omhoog, van alle kanten... Tot aan dien nacht, toen naakte mannen mij bonden in mijn slaap met taaie biezen, en mijn vleesch nog levend lossneden van de schaal, die hun dorst naar bezit begeerde. -

Toen stond ik weer omvloeid door het wijde zwart, van verre het aanziend hoe de levensvonken elkaar najoegen in nooit-rustende warreling - tot een geheime kracht mij opnieuw dwong binnen hun kring. Geen lange slaap nu, geen halfdoordroomd bestaan van loom aan de aarde kleven en weerloos geduldig verduren van vreemd geweld, maar vrij en vurig rondzwerven door de luchten, zelf doodend om te leven. O, de weelde van het langzaam stijgen en zwevend stilstaan, tot ik mij naar omlaag liet vallen als een pijl op de

prooi die ik mij uit de hoogte koos - het waanzinnig genot terwijl mijn klauwen zich vastkrampten in haar bloedend vleesch, terwijl haar doodsgejammer verstierf onder mijn uitgekrijschten triomf... En dan weer het opwieken tot de wijde blauwe veiligheid, waar ikzelf het eenig gevaar bracht voor anderen. Louter beweeglijke lust was dit leven, vluchtig en stralend, en het verstoof als een dag. Lang werd alleen het einde... nog voel ik de foltering, toen ik lag neergeslagen in een rotskloof met doorschoten vleugel, zelf de traag-stervende buit voor lager, walgelijk gedierte.

En toch, benijdbaar blijft de levensstaat der hooge roofvogels, en de verbeelding verschrikt mij niet, hoe wellicht eens weer, in den maalstroom der wisselingen, hij mijn lot zal zijn. -

Weer wachtte ik langen tijd alleen in het duister, een stille toeschouwer van het bewogen licht; tot een laatste opvlamming mij omgreep, waar ik mijzelf terugvond in een menschelijke geboorte. Ik was de vrouw van een jager, en onze hut stond ver buiten het dorp, bij de beginnende schaduw der bosschen. Armelijk en vol arbeid droegen wij ons leven, maar vrij van droefheid of zorg. Ik diende zijn ouders die met ons woonden, en zwaar lag de hand zijner moeder op mij, daar zij mij niet liefhad. Maar ik bereidde haar voedsel en waschte haar voeten, en verduurde haar hardheid zonder klacht om zijnentwil. Zelve was ik de moeder van zonen, die mij dierbaar waren allermeest als een stuk van mijn liefste. Soms, als mijn dagwerk vroeg gedaan was, nam ik een lamp in mijn handen en sloop het pad op waarlangs hij komen moest, hem te gemoet. Dan vonden wij elkaar en samen liepen wij terug, als twee kinderen hand in hand, met ons klein licht door het groote duister. Nooit bedacht ik waartoe ik leefde, maar in zijn armen werd elke ademtocht geluk... Tot den dag toen met jammerend misbaar vreemden hem terugdroegen in zijn huis, gedood en onkenbaar verminkt door het hert dat hij had willen dooden...

Smartelijk en zonder ophouden doorklonk onze woning het geweeklaag van zijn moeder, en haar voorhoofd stiet zij bloedig tegen den drempel waarover zijn voeten niet meer zouden gaan. Maar mijn oogen bleven droog, en de luide wanhoop verstilde op mijn lippen. Hoe kon ik treuren om

een scheiding, die zoo kort van duur zou wezen? niet vele uren langer dan zijn dagelijksch wegzijn, waaraan mijn hart gewend was... Ik schreide enkel zacht om mijn kinderen die ik moest achterlaten, maar hoe kon ik anders?

Gij oude man, die uzelf afgemat noemt van de ervaringen der vele levens - zegt uw herinneren u nog wat het is een vrouw te zijn? welke sidderingen van leegte, welke wellust van ondergang? Ook in deze mijn laatste geboorte heb ik geloofd liefde te kennen - heer was ik in haar vreugden, een bange slaaf onder den zweepslag van haar smarteinde. Wij dwazen, die onze handen verschroeien aan den vonkenrand der smart, omdat wij den moed missen ons in haar lichtschoot te storten... Niet dit leven dat nu nog het mijne is, heeft mij geleerd hoe een mensch de pijn der liefdeverscheuring tot niets kan maken, zooals ik het eenmaal vanzelf wist toen ik in verrukking opging naar de vlammen en mijn hand legde op het stille hart van mijn geliefde, terwijl mijn levend lichaam tezamen met het zijne tot asch verteerde...

Daarna verwaasde geheel de lichtstroom van het verledene, en mijn ziel trad terug binnen haar tijdelijke omgrenzing. Voorgoed losgelaten alleen had mij de dorre greep van vergaan geluk, die mij zoo lang omkneld hield - zeker is het mee opgenomen in die wemeling van lichtweefsels, die onverliesbaar mijn eigen zijn, maar weggewischt uit ons omsluierd dagleven. Ik was ontwaakt, en stond alleen naast u in den kleinen tempelvoorhof waar wij dezen nacht doorbrachten. Geen duister was hier om ons, maar een ochtendschemering vol grauwe gestalten, waaruit eensklaps een vrouw op mij toetrad, levend en verlangend als ikzelf. Een licht droeg zij voor zich uit, en daarvan viel op haar gelaat de volle schijn. Haar aangezicht was mij vreemd en toch herkenden wij elkaar, en uit haar oogen lokte mij de warme glans van gedeeld herinneren. Neen, zeker was dit niet langer een droom - ik zag haar verschijning wegflauwen en de ruimte om ons heen ledig worden, zonder dat het bewustzijn van mij week. En zij sprak enkele woorden tot mij... daaruit hield ik de gouden belofte vast dat wij elkaar zullen weerzien, hier aan den heiligen stroom, en eer de jonge maan die straks zal rijzen tot een volle vrucht is gerijpt. Dan zal ik, wanneer zij

mij wenkt, haar volgen waarheen zij mij leiden wil, en wij zullen elkaar verlossen uit onze eenzaamheid...'

Met schijnbaar onbewogen aandacht had de oude man alles aangehoord, maar toen hijzelf begon te spreken, brak een toon van angstig overreden door de blanke effenheid van zijn stem, alsof nu de ontroeringen van den jongere een weerklank in hem wekten:

'Droomen van herinnering - wie zal doorgronden hoe diep haar wortels reiken, en welke waarheid er lag verscholen in de gezichten die zij voor u opriep? Maar na den droom zaagt gij het schijnbeeld eener vreemde vrouw, die u verleidelijke woorden toefluisterde - en om haar wilt gij bij het weervinden heel uw voorbije leven verloochenen? ook al zult gij niet die heiligste aller beloften schenden, die u met mij verbindt, zooals een zoon met zijn vader verbonden is. Drie dagen resten mij nog te leven - uw ongeduld zal maar weinige uren te wachten hebben... Toch, laat nog eenmaal de begeerte in u zwijgen, en luister... herinner u hoe vaak gij zoo geluisterd hebt, terwijl mijn woorden u den vrede dichterbij deden voelen. Om een korte poos van waangeluk wilt gij in uzelf het licht verduisteren, dat wel ondoofbaar is, maar zoo lang omfloersd kan blijven in de menschenlevens. Warmen wilt gij u aan den duurloozen gloed van menschelijk eénzijn? Maar te vergeefs zult gij uw armen uitstrekken, en bitter van onbevrediging zult gij eerlang uw vervuld begeeren proeven. Want de blijheid der eerste verblinding keert niet voor hen die eenmaal ziende werden.'

Dof en gelaten antwoordde Satyaván:

'Ik hoor uw woorden wel, maar hoe kan ik uw wil doen, daar mijn hart nu weet hoezeer ik dwaalde zoolang ik luisterde naar wijsheid van anderen? Er is aldoor de stem in mijzelf, en zij roept met levender geluid... Eén ding geef ik u toe: te veel vernieling doorleed ik, en de vreugdverwachting mijner ziel is half verwelkt. Weten zal ik voorgoed, hoe elk geluk blindelings stormt naar zijn einde. Maar is ook het einde niet leven? weet ik niet ook hoe achter iedere ineenstorting een nieuwe golf zich heft? en zijn niet lokkender dan effen zaligheid de wondere vreugd-in-leedspelingen der overgangen? Dankbaar ben ik den god, die mijn verlangens weer wendde naar het leven...'

Onverhoeds had de meester zich half opgericht, een felle glinstering in zijn oogen en een scherpe spotklank in zijn stem:

'Wie is die Kámeśvara, de god die uw nacht omtooverde met droomspel en zoete voorgevoelens, die slapend herinneren in u wekte en u vizioenen van belofte zond? Een machtelooze steen, tot leven alleen bezield door den adem van uw eigen wil - dien gij niet hebt herkend. En blinder van geest waart gij daarin dan de meest onwetenden... Zagen wij niet samen, in de ochtenduren hier aan het strand van dezen Ganges, hoe naast ons een oude vrouw zich bukte naar een handvol oeverklei om die tot een beeldje te kneden dat zij vroom bestaarde en waaraan zij haar gebedenmurmeling richtte? Voorwaar een schande is het mij, uw leermeester te heeten, daar gij om wijsheid in de leer kunt gaan bij die arme vrouw. Leeg van gedachten verliep haar leven, maar door haar daden toonde zij die dubbele waarheid te begrijpen: dat alle aandacht van sterfelijken het veiligst rusten mag in een zichtbaren vorm, en hoe die vorm daarom niet minder dood blijft. Want, toen zij haar gebed had volbracht, wierp zij haar god weer weg in het slijk waaruit zij hem eerst had gevormd. Maar gij, die langs zoovele wegen het weten hebt gezocht, gij droomt er van, den levenloozen vorm blijvend te omhelzen - en noemt dien god of geliefde, naar de wisselvallige neiging van uw hart het u ingeeft.'

'Meester, bij ieder woord waarmee gij mij weerhouden wilt, voel ik mij verder van u wegdrijven. Ledig en dood schijnt u elk ding dat wisselt en voorbijgaat, en ik - ik deins terug voor de starheid der bevrijding waarnaar uw wezen smacht. Welk heil zal mijn ziel verwerven in haar? O, ik kan haar heilbelofte u wel herhalen, zoo menigen keer heb ik naar dien verbijsterenden klank geluisterd: zaligheid der eeuwige eénheid... gelijk water vervloeiend in klaar water... maar zonder echo stierf hij weg in mijn hart, machtiger trekt mij het roepen van teêrder verlangens. Herinner u dien avond van onze reis, toen wij na een daglang dwalen door het witverzengde zand, een bron vonden - water begeerde ik toen te genieten met lange teugen, zijn koelte diep in mij te voelen zinken, niet zelf tot water te vergaan... En zie dichterbij: die mieren, saamkrioelend op een paar korrels suiker - gelooft

gij dat er eén onder leeft, die verlangt suiker te worden? Suiker éten willen zij allen, zich verzadigen aan haar zoetheid.

Beter dan gij het mij kunt zeggen, erken ik zelf in hoe wankelen staat mijn wezen nog beweegt, en hoeveel golving van gebeuren nog over mij zal moeten slaan. Zelfs kan ik mij indenken hoe eenmaal, vermoeider dan nu en wétender, te dikwijls ontgoocheld door de broosheid aller schijngestalten, ik voor de liefde die in mij brandt, geen doel meer kennen zal buiten die alomvangende godheid, waarmee gij uw eénwording aanvaardt als hoogste heil. Maar waan niet dat ik daarom uw weg zou willen gaan - uw waarheid kan nooit de mijne worden. Want ook dan nog zal het mijn eenig begeeren zijn die godheid te aanbidden, zalig enkel in het opzien tot haar, de kleine vlam te mogen blijven die uit de laagte verlangend optrilt naar de welving van haar licht - niet eigen voelen aan haar te verliezen.

Wrang op mijn tong bijt het woord dat ik nu nog moet spreken, en toch kan ik het niet verzwijgen, daar een sterker meester in mij gebiedt... Ik neem een gift terug, die niet teruggenomen worden mag... Vrijwillig gaf ik mijzelf aan u tot zoon met vrome gelofte, en herhaalde haar gedachteloos nog dezen middag - nu breek ik haar. Drie dagen, zegt gij, hebt gij nog te leven... als binnen deze drie dagen mijn liefste tot mij komt en zij geeft mij het teeken, dan moet ik van u heengaan. Want het uur van haar wederkomst is onzeker, en een derde maal zal zij mij niet verschijnen... Eenzaam zult gij dan sterven, en daar zal geen zoon zijn die uw oogen sluit en uw leden rechtstrekt. Maar ook al toefde zij langer om te komen - een trouwelooze en woordbreukige ben ik in mijn hart. En dit leerde ik van u langgeleden: hoe niet de daad, maar de wil er toe alleen, ons wezen stuurt. Zonder hulp of verzachting zal eens mijn schim door Yama's boodschappers worden gejaagd langs het schaduwlooze doodenpad.'

De oude man zat weer roerloos, teruggevallen tot zijn eerste matheid, zijn klare oogen zochten weer de verte, alleen zijn mond bewoog in bijna klanklooze fluistering:

'Gezegend moogt gij zijn om uw woordbreuk, daar zij den laatsten band ontrafelde, waarmee mijn ziel nog was verstrikt

aan de aardsche genegenheden. Nu pas doorvoel ik hoezeer haar vrijheid nog schijn was, nu ik bij het einde in verscheuring ervaar wat ik lang waande te weten: dat geen mensch in waarheid een ander toebehoort... Zonder zonde zult gij vanhier gaan, want geen gelofte bindt u meer aan mij, zelf zend ik u weg. En een dubbelen zegen roep ik over u: de weelde van het wuft geluk dat gij nu najaagt, en het heil der eindelijke bevrijding die u eenmaal wacht.'

Lang lag er daarna zwijgen tusschen de twee mannen. De leegte der late middaguren was allengs vervangen door woelig menschenverkeer, en met den snel aandonkerenden avond begonnen ver in het rond beweeglijke lichten op te duiken, over het water waar zij uitvloeiden in breede weerflikkeringen, langs de trappen en kleine vlakke oeverplaatsen, en aan de zwarte straatmondingen. Satyaván, als had hij niets gehoord, stond nog altijd op dezelfde plek naast zijn verloochenden vader, maar van hem afgekeerd, en in steeds weer teleurgesteld verwachten spiedde hij uit naar iedere menschengedaante die door het duister naderde. Velen waren al voorbijgegaan, toen een jonge vrouw, van den Ganges komend, alleen en met loomen gang de treden opsteeg, en niet ver van hen dralend stilhield. Zij was ongesluierd, en met een traag gebaar hief zij de lamp in hare hand hoog op, zoodat die een gouden schijnsel spreidde over haar gelaat en haar verlangende oogen.

Een siddering doorvoer Satyaván. Zonder zich tot afscheid om te wenden naar den eenzaamblijvende, liep hij op de wachtende vrouw toe, en in woordlooze vreugde van herkenning zagen zij elkander aan. Zacht nam hij het licht over uit hare handen, die vermoeid neerzonken, en even wankelend na haar lang alleengaan, leunde zij tegen hem. Langzaam klommen zij samen verder naar boven, weldra verloren tusschen de dwalende lichten om hen heen.

De ander blikte hen niet na, maar bleef bewegingloos uitstaren in den hoogen, nu volkomen nacht.

K.C. BOXMAN-WINKLER.

Eenzaamheid.

I

Met rozemeien klopte ik aan uw kluis.
En vroolijk sprongen poort en venster open.
- ‘Wees welkom mij, vervulling van mijn hopen,
In 't landlijk hutje, omwiegd van windgeruisch!’

Doch toen de blaadren van de boomen dropen,
Liet gij mij gaan, in 't wilde orkaangebruis.
Aan 't kluisje talmend, klopte ik met mijn kruis.
De deur bleef dicht. - Toen ben ik heengeslopen.

Terwijl gij sluimert, veilig, bij den haard,
Dool ik alleen door nacht en storm en regen.
Steil stijgt mijn pad, doch zing ik onvervaard.

'k Voel zwaar het kruis mij op den schouder wegen,
Maar 't straalt een glans uit, die mijn donkre wegen
Verlichten zal tot dood en hemelvaart.

II

De bosschen donkren achter blonde velden.
Bleekgrijs, daarboven, drijft de wolkenlucht.
Zoel zoeft de wind met heimlijk ruischgerucht.
't Is of de blaadren me een verhaal vertelden
Van verre dagen, lang al heengevlucht,
Toen, hand in hand, wij langs die wegen snelden,
Waar de oude boomen tot elkander helden,
Met teêr gefluister als een weeldezucht.

In 't wijde landschap, dat ons bei verrukte,
Herkent mijn hart een lang vermeden weg.
En 'k zie opeens weer hoe mijn liefste plukte
Een wilde roos mij van die rozenheg.
'k Hoor weer zijn woord, toen naar die bloem hij bukte:
- ‘Lief, 't is mijn hart, dat 'k in je handen leg!’

III

Stil leed ik pijn. In 't huis der buren lag
Een heel jong kindje klagend staag te kermen.
- Kon met mijn lijden ik dat kind beschermen,
Zoodat zijn kreet veranderde in een lach!

De sfeer was grauw van droeve erinn'ringszwermen -
En áldoor kreunde 't kind, dat ik niet zag,
Van d' avondschemer tot den blauwen dag,
Die arme bede om eindelijk ontfermen.

En, de eigen pijn verbijtend, vroeg 'k waarom
Zóo jong een kind gelouterd moest door lijden -
Zoel woei de wind, de sterren bleven stom.

En 't kindje riep, tot kwam het Dood bevrijden,
Te spelen meenam in Gods lelieweiden.
Kind, bid voor mij dat ik daar rusten kom!

IV

'k Lig aan den heizoom, onder ruischende eiken,
Die zingen zacht een wiegelied voor wee.
De groene heide schijnt een groene zee:
De zachtgelijnde heuvelrijen lijken
Gestolde golven en een boot ligt reê,
Een witte wolk in 't blauw verschiet - Bereiken
Laat mij de kust, al zwelt de zee van lijken!
Laat éens mij landen aan de blanke rêe!

Traag zeilt de wolk door 't glanzend blauw der luchten
Waar niet mijn leed te zwaar een wolkevracht?
O trotsche wolk, die hier mij laat verzuchten
En 't vreugdverlangen van mijn ziel veracht,
Wil niet, in hoogmoed, meer dan mij u wanen:
Uw pracht, mijn ziel, wat zijn zij meer dan tranen?

V

Rank tegen hemelblauw, als donkre veêren,
Rijzen de popels zonder bladerpraal.
Een ritslende eik houdt loof als bruin metaal
En witte berken lijken zilvren speren.
Stil plechtig drijft, bleekgele opalen schaal,
Boven het bosch, dat zwarte raven scheren
En 't volk der blaadren, die tot stof verkeeren,
Novembermaan, geheimvol als de Graal.

In 't lichte Westen blijft een goudglans leven,
Als achtergrond voor heil'ge op oud paneel.
En roze en lila donzen wolken zweven,
Als droomende englen, teeder en verheven,
Boven het ros getakte van de dreven,
Boven der 'anden sombergroen fluweel.

VI

Langs 't bruine bosch, van nevel blank omdonsd,
Wég snelt de trein naar 't land van mijn verlangen.
Zijn witte pluim blijft in de boomen hangen.
Uit doffen slaap ontwaakt en heftig bonst
Mijn eenzaam hart, dat voelt zich hier gevangen.
En tusschen woud, door winter streng gebronsd
En grijzen hemel, die de wolken fronst,
Oog ik den trein na, stil, van leed bevangen.

Hart, ga weer slapen! Weet je dan niet meer?
Om niet te haten wou je kalm vergeten,
Diep droomloos slapen en van niets meer weten,
In 't Niet verzinken zonder wederkeer.
Wekt nu die fluit je als roep van verre kreten
En wil je leven, wil je lijden weer?

VII

Ik zag het niet door ruwe handen sloopen,
Het witte huisje, dat mij eens omving.
Geveld, de nootlaar in zijn rozenkring,
Vernield, de cel, waar 'k droomde zonder hopen,
Waar maneblank en geur van den sering,
Bij 't raam, dat bleef voor 't lentesuizen open
En regenmelodieën binnenslopen,
Waar 'k wiegde in slaap mijn leed met zoet gezing.

't Is me of de liedjes, die 'k heb dáar geschreven,
Viele' in mijn ziel van uit een boomekruin,
Als d' appelbloesem, door het blauw gedreven,
Op rood van dak en groen van rozentuin.
Al wat van 't huizeke over is gebleven,
Als van mijn leven, is een handvol puin.

VIII

Ik lig in ootmoed voor uw kruis gebogen
En laat mijn tranen vallen op uw voeten.
Mijn brandende oogen, die zoo weenen moeten,
Durf ik niet ópslaan naar uw stralende oogen.

Gaf smart mij 't recht, als broeder u te groeten,
Als Heiland vraag ik: - Wilt gij mij gedoogen?
'k Geef u mijn hart, geef mij uw mededoogen.
Laat langer niet mij voor mijn liefde boeten!

Zie, aan uw voeten strooi ik droef de scherven
Van 't afgodsbeeld, in armlijk puin gevallen
En ál de rozen waar 't mee was omwonden.

Beloof mij niet, uw Hemel te beërven:
Ik had geen loflied, waar de hymmen schallen,
Maar duld mijn tranen op uw heil'ge wonden.

IX

Jaloersche God! hoe naamt gij, één voor één,
De laatste vreugden, die mijn rouw nog had!
Zoo kil en donker wordt mijn winterpad.
De laatste gloor van avondrood verdween,
Aan 't bruine struikhout bleef geen bloem, geen blad.
Ik zoek omhoog een ster - en vind er geen.
En eischt mijn God mijn hart voor zich alleen,
Mijn hart, dat eens tot lieven zich vermat?

Ik word gedreven door uw noodlotswind
En 'k vind niet eens meer tranen voor mijn smart.
En weet gij niet dat uw geslagen kind
Niet kussen kan de roê, die sloeg zóo hard?
Zoo 'k dof berust verg niet dat nog u mint
Dit door uzelf verbrijzeld liefdehart.

X

Tot U alleen wil ik mijn leege handen heffen,
Waaruit mijn laatste armzaalge vreugd Gij hebt geslagen,
Jaloersche Koning-God der oude Bijbelsagen,
Wiens toorn, gelijk een bliksemflits, me in 't hart kwam treffen.

Zal dan het morgenrood van uw erbarmen dagen
En dat gij ook mijn Vader zijt, zal ik 't beseffen?
Zal uw almachtige arm mij beuren uit den kleffen
Moeraspoel van ellende en mij ten hemel dragen?

O God, die liet tot ons den milden Heiland komen!
Mijn God, die gaf tot erfdeel liedjes mij en droomen,
Doch streng kastijdt mijn liefde, o God! wil mij verhooren!

O God, die 't water ziet al tot mijn lippen rijzen,
Terwijl mij weerschijn lokt van verre Paradijzen,
Nu red me en U zal ik voor eeuwig toebehooren.

HÉLÈNE SWARTH.

Gedichten.

I

De dag is over mij verduisterd,
De wind komt uit de verten aan,
En veel, wat hecht scheen en gekluisterd,
Zal wankel worden en vergaan.

Mijn open hart en open handen
Wachten u af o groote wind;
Ik voel in mij de stilte branden,
De stilte voor uw lied begint.

De donk're aarde hoort u komen,
Bloemen en vogels worden bang,
Een oogenblik nog en de boomen
Gaan ruischen van uw wilden zang.

De wereld wordt u prijsgegeven,
Gij lacht en stormt, gij juicht en fluit,
En heel het volle warme leven,
Het is uw speeltuig en uw buit.

Laat mij in u zijn opgenomen
O wind; ga niet aan mij voorbij,
Laat uwe adem mij doorstroomen
En maak mij in uw vreugde vrij.

En moet ik dan in uwe vlagen
- O kracht, die opvoert en weer velt! -
Ook ondergaan, ik zal niet klagen
Doch vallend danken uw geweld.

II

Wenkt mij de liefde nog vanuit dit bruin en goud?
Koel is de dag en alle droomen
Zijn meer verloren dan de blaren in den wind;
Doch zie den donk'ren brand van 't dorrend bosch,
Daar is geen schuilplaats voor mijn schaam'le liefde;
Een and're gloed beweegt mij langs de stammen,
Die kunnen rijkdom off'ren aan de eeuwigheid.
Waar zoo de zomer sterft, wat wil de mensch nog meer
Dan zich verliezen in de stille vlammen,
Dan medegaan met dezen donk'ren vloed,
Die elken weemoed naar den einder draagt!
Doch mijn gedachten, die als dorre blaren werden,
Hebben den vollen zomer niet gekend,
En wat ik aan geluk eens off'ren kon,
Was al verwelkt zoo lang voor dezen herfst.

III

Zalig, wie het zwervend pad
Naar deez' avond heeft gevonden,
En zijn langen weg vergat
In de goddelijke stonde!

Want de vreugde weegt hier licht,
En een zoet verrukken gaat er
Door het hart om dit gezicht
Van den hemel en het water.

Elke smart schijnt hier gestild
Of in lieflijkheid verloren;
Wat hier ademt, wat hier trilt,
Schijnt tot blijdschap uitverkoren.

En de avond wenkt ons: kom,
Alle minnenden zijn samen;
Hoort gij zingen niet rondom,
Fluistering van zoete namen?

Welke nood ons later wacht,
Dit geluk kan niemand wenden;
Kind waar' dit mijn laatste nacht
En een droomen zonder ende.

IV

Mijn teederheid voor u
Wil immer duren,
Doch bergt zich schuw
In deze luide uren.
Zij is al, wat ik droeg
In hart en handen;
Ik bid, u zij genoeg
Haar stille branden;
Ik bid, dat gij verstaat,
Wat in mijn binnen
Aan innigheid bewegen gaat
En zuiver minnen.
O weet: als gij niets meer verwacht,
Ben ik gekomen,
Dan valle zacht
Mijn schaduw over uwe droomen.

V

Laat mij dit eene:
Uw verre schaduw over mijnen weg,
Uw stem schijnbaar nabij doch weer verdwenen
Voor ik een woord tot Uw begroeting zeg,
Uw eeuwigheid als een vermoeden om mij henen,
Laat mij dit eene.

Laat mij dit eene:
De hoop, dat ik U vind voorbij de laatste heg
Van dezen doolhof en in U alleene
Al mijn verlangen dan ter ruste leg.
O Gij zoo lang verwacht en immer onverschenen,
Laat mij dit eene.

VI

Hoeveel ontwakingen, o Heer,
Zijn in mijn hart tot niets geworden!
Hoeveel verwachtingen zijn weer-
Gekeerd ten stof, waar zij verdorden!

Wij meenen 't leven te bezitten,
Doch 't speelt met ons een ijdel spel,
Dat laat niet meer dan een verhitten
Des bloeds en dorsten lang en fel.

Gij hebt het leven ons geschonken,
O Heer, en dit betoov'rend land,
Deez' aarde, die haar zoete dronken
Biedt tot verzachting onzer brand.

Gij wilt, dat wij Uw gaven minnen,
Opdat wij droom en dwalen moe
Ten laatste ons op U bezinnen,
U wenden onze harten toe.

Zoo zijt Gij dan in alle wanen,
In alle liefde hier beneên;
Uw hand beschrijft de vele banen,
Die went'lend voeren naar U heen.

Zoo zijt Gij dan, O Namenlooze,
Een dorst, die onze dorsten leidt,
Een geur in 't geuren van de rozen,
Een klank in 't zingen van den tijd.

Zoo gunt Gij ons de aardsche vruchten,
Wier smaak een smachten achterlaat,
Tot eenmaal voor ons laatste vluchten
Uw gouden stilte opengaat.

VII

En toen zij zaten naast elkaar
   En wisten, 't was de laatste maal,
Vond hunne liefde geen gebaar
   Meer, en hun teederheid geen taal.

En in de stilte tusschen hen
   Scheen, saam met een verloren woord,
't Geluk nu weg te zinken en
   Al wat hun eens had toebehoord.

Daar was niet meer van hart tot hart
   Dan een zacht smachten, treurnis om
Vergaan, en een zich half-verstard
   Verzetten hulpeloos en stom.

Zoo is de eenzaamheid van twee,
   Die samenzijn een laatste maal
En wachten stil, dat zonder vreê,
   Over hun smart de avond daal';

En 't is, of in hun wachten weent
   Een eindlooze verlatenheid,
Of in hun droef'nis zich vereent
   Al wat op aard' zijn lot beschreit.

Het donker nam de dingen in;
   Zij, zwijgend, zijn uiteengegaan;
Als eeuwig leed had elk den zin
   Des levens in zijn hart verstaan.

H.W.J.M. KEULS.

Twee sonnetten naar Christina Rossetti.

Na den dood.

Half waren de gordijnen toe, en tegen
het venster groeide klimop aan waarin de
zon schaduwspeelde en bloemen welbeminde
bedekten 't bed waarop ik was gelegen.

En ik, toen hij zich naar mij neeg en meende
dat ik hem niet kon hooren, hoord' hem zeggen:
‘Arm kind, arm kind’: toen wendde hij zich weg en
werd het zeer stil en wist ik dat hij weende.

Hij heeft het doodenkleed niet weggevouwd
van mijn gelaat en peluw, noch ook heeft hij
met mijn hand in zijn hand bij mij gezeten.

Hij, die mij niet beminde toen ik leefde,
had nu wel meêlij, en 't is zoet te weten
dat hij nog warm is ook al ben ik koud.

Rust.

Aarde, wees zwaar op haar zachte oogen, wees
een zegel op haar waakzware oogen, Aarde;
omsluit haar dicht, opdat gij haar bespaar te
hooren ons zuchten en ons lachen heesch.

Zij vraagt noch antwoordt meer naar onze wijs;
't zalig gebrek van al wat haar hier pijnde
geeft haar, omschaduwend als een gordijn, de
stilheid, die haast is als het Paradijs.

Nacht klaarder dan de noen is om haar henen,
stilte welluidender dan eenig lied;
tot zelfs haar hart beweegt zich langer niet:

Haar rust, die is zonder verloop van tijd,
zal haar, ten dageraad der Eeuwigheid
als zij ontwaakt, niet lang hebben geschenen.

A. ROLAND-HOLST.

Oud verdriet.

Ach, al zoo lang hangt voor dit raam
Het neêr gordijn, en wie er gaat
Aldaaglijks naar het werk de stille straat
Kent wel dit huis en d' altijd zelfden naam -

Want mijn verdriet wordt oud
En dof en zwijgend waart
Het door mijn huis en houdt
De dingen stil en licht vervaard
Voor iets wat wel gebeuren kon,
Maar nog niet kwam, vandaag nog niet.

Een oude zieke is mijn moe verdriet,
Die zal wel nooit meer gaan in zon
En lucht en nog eens beter zijn,
En ook hoe lang al zwijgt het oud refrein
Met uwen naam dat geen vergetelheid
Maar wel wat rust een pooze gaf,
En waarin iets was uit den tijd
Vóór dat verdriet geboren werd, veraf
Een glimp van vreugd'.

Maar, o, de strijd,
De wanhoop en de wilde kracht
Toen mijn verdriet was jong! De pracht

Der sombere dagen, sterk en fel
En schier ondraaglijk! En de paarse hel
Der nachten, en het: berusten nooit!
Die storm van hartstocht, fier en onverstrooid
Tierend om uw ombloemd godinnebeeld,
Dat lachte licht als werd het wuft omspeeld -
Ook dat werd laf en mat - -

Ach, oud verdriet,
Wel altijd zal dat dof gordijn
Daar hangen, en wie ouder zijn
En 't zien vermoeden wel - maar niet
Wie jong nog zijn - hoe ook in dat
Beloken huis de fonkelende schat
Van leven heeft gebrand. En niet om wat
Begrijpen zij, maar wel gaan kind'ren schuw
Niet meer die stille straat, maar 't and're pad -
En dat zal zijn om u.

C.A.J. VAN DER LINDEN.

Mechtilt.

I.

Heer Dietgrim had in de dagen om Sint Jan zijn blanke bruid op zijn slot gebracht, toen de hemel straalde en de akkers in hun gouden weelde lagen. In zijn gulste mildheid was het land Mechtilt verschenen, met de geuren van den oogst, met het lustig gebruisch van den Sturtzbach aan den muur beneden, in den nacht met de feestelijke vuren op de heuvelen en den zang van duizend krekels. De zaal galmde heel den dag van haar liederen en haar lach wekte de oude dienaars uit hun slaperigheid wanneer zij vroolijk door den kruidhof schreed, zoodat zij zich oprichtten en knikkend staarden naar haar welige gestalte, haar blinkende vlechten en het bevallig opgenomen kleed. De hovenier, verkromd van het werk en bleek van ouderdom, volgde haar waar zij ging met begeerigen blik of hij zich warmen wilde aan de lustigheid van haar jeugd, en eerst wanneer zij binnentrad zette hij zijn muts weer op en mompelde iets; Wisa, zijn vrouw die den kamerdienst deed, was van het opstaan tot het te bed gaan rondom haar bezig met dingen die niemand merkte, en zoo Mechtilt iets wenschte en het nauwelijks gezegd had werd het haar reeds met zachte woorden aangeboden. Ook de abt Meinrat uit de abdij kwam nu iederen dag en bracht de gaafste meloenen voor de burchtvrouw mee. Het scheen die dagen of het vereenigd leven van man en vrouw, dat zoo liefelijk begon, in schoonheid wassen zoude tot de beste zegeningen.

Zij was een dochter uit de stad, gewoon aan overdaad en

pronk, aan den lof ook der rijke burgers die naar haar dongen. Maar toen de ridder van Brenlingen kwam, blozend van kracht en het avontuurlijk leven, had hij haar meer bekoord dan al de weelde der poorters. Tegen den wensch der verwanten had zij hem naar het altaar gevolgd en er de eeuwige trouw gezworen. Haar vader had haar koffers gevuld met vele ellen kostbare stoffen, fulpen schoentjes genoeg voor menig jaar, tooisels en luttele zaken die een vrouw behagen, immers heer Dietgrim bezat niets dan een ledig slot en een zwaard ten levensonderhoud, en wel kende de oude man de neiging zijner dochter naar al wat de zinnen streelt. Zij echter zag de geschenken met een glimlach aan, want zij voelde zich sterk om de aangenaamheden van de stad te ontberen te zamen met haar heer.

En zeer gelukkig werden zij in het vreedzaam slot. De bellen der schapen langs den weg, de klokjes der abdij gaven hun, met het gemurmel van den Sturtzbach op het molenrad, bij hun koozen de teederste muziek. De gloed van haar wangen en de ronding van haar borst toonden hoe Mechtilt rijpte tot der vrouwen volste schoonheid. In de stille dagen van het najaar, toen de akkers grauw en ledig werden en vogelzwermen langs de wolken togen, reed zij met haar heer ter jacht, genietend van de inspanning der leden, terwijl de lust aan het gebas der honden, het gehijg der paarden, tintelde in haar oogen. Dan greep Dietgrim, naast haar rijdend, forsch haar in zijn armen en met zijn ruigen mond aan den hare gingen zij onder de druipende boomen voort. Maar in dien eersten tijd reeds voelde Mechtilt dat het genot der minnarijen, hoe innig ook begeerd, slechts de lippen streelde, doch in het binnenste een eenzaam vragen liet naar iets dat ver en donker was. En wanneer zij geknield lag en onder het bidden onverwachts zich het gelaat van een vroegeren vriend herinnerde, scheen het of zij in zichzelve reeds het murmelen hoorde van een stem die hooger roepen wilde. De vage verontrustingen deerden haar nochtans niet toen de zekerheid voor haar daagde dat de nieuwe zomer haar de liefste weelde brengen zoude.

Heer Dietgrim zat dien winter bij haar voor het vuur met spel en bezigheid, welgevallig toeschouwend hoe zij met vrouw Wisa de toebereidselen maakte. En toen hij in zijn

tasch zocht vond hij dat de buit uit vorigen krijgsdienst overvloediger bleek dan hij gerekend had, zoodat hij nog langen tijd genieten kon van de genoegens van zijn huis. En in den zonnigen tijd, toen het kind geboren werd en de drukke blijdschap kwam, liep hij in keuken en zalen de dienaars na of hij nimmer een krijgsman was geweest.

Na de dagen van haar rust kwam de moeder in de zaal, met het kind op een kussen achter haar gedragen, en zij vond er de vrouwen van de hofsteden rondom die hun geschenken op tafel en vloer hadden uitgespreid, kleedertjes, mutsjes, koeken en suikerwerk. Gelijk een edele bloem verhief zij zich in haar blankheid boven de anderen, de vreugde blonk rustig uit haar oogen.

En als zij alleen zat in het lommer van den wingerd met het kind aan haar borst en toezag hoe het teeder mondje gretig zoog, genoot zij in haar stilte van dit nieuw welbehagen; zij voelde hoe de melk uit haar ging, zij voelde het gewriemel van het handje en deze lust drong dieper dan alle andere in het hart. Wanneer dan het wicht te slapen was gelegd liet zij het hoofd in de kussens zinken en rustte gansch voldaan, gestreeld van het zonnestraaltje door de bladeren en van de middagkoelte, terwijl geen enkele gedachte den glimlach van haar lippen stoorde.

Toen de frissche regens vielen en de zon in een breeden gloed den dag verliet zat zij soms voor de ruit te staren, en het gebeurde wel dat de zucht die haar ontging haar verschrikte. In bonte gestalten verscheen de vroolijkheid van de stad in haar herinnering, de dansen, de spelen, de zotternijen van vastenavond. Zij wist toen dat er een verlangen was dat in haar roerde, zij wist terzelfder tijd waarom zij heer Dietgrim was gevolgd, niet om zijnentwil, maar tot haar eigen bevrediging. De trouw die zij gezworen had was de trouw aan zichzelve om de aangenaamheden alleen met hem te deelen. Het verlangen dat haar dwalen deed sproot uit ongekende plaatsen waar zij geen macht bezat, maar de trouw aan haar woord kon zij houden, daar zij de genietingen betrof die van het innigste verre bleven. Langen tijd staarde zij in het purper achter de boomen en voelde zich verlaten. Dietgrim, die zingend met de toorts kwam, bemerkte de traan niet op haar wang, hij greep haar in zijn armen en zij lag gewillig

aan zijn borst. De verre roep der ziel, voor haar zelf een raadsel, werd tusschen hen beiden niet verstaan, en in den lust vond zij vergetelheid.

Er werd hun weder een dochtertje geboren, en weder ontdekte de moeder een nieuwe vreugde bloeiend geheel voor haar alleen. Zij herinnerde zich dat er in het verborgen vreemde verlangens sluimerden, maar zij vreesde ze niet, zij voelde zich veilig met het zuiver wezentje dat zij had gedragen; deze vreugde die in haar straalde was sterk en rein en beter dan al het zoetste voor de zinnen, dan al de genietingen waar de onbegrepen drang om riep. Een helderheid toog over haar gepeinzen zoodat zij duidelijk begon te onderscheiden in zichzelve en in het onbekende dat haar lokte een zondigheid herkende. Zoolang zij het kind in haar armen had echter wilde zij de blijde vredigheid niet storen met kwelling der gedachten.

De dagen waren gelijk en onbewogen en Mechtilt kon mijmeren met zichzelve. En allengs begon de onrust weer te krieuwen. Zij luisterde hoe de beek, weer voller stroomend, gestadig ruischte met velerlei geluiden die zij nimmer te voren had gemerkt, een hoog en sidderend sissen, een onverwacht geklok, of zij iets zeggen wilde maar zich bedwong, een zangerig murmelen van geheimenissen en een fluisteren waaronder een zucht verscholen lag. Zij hoorde een belofte van iets zeer liefelijks dat zou kunnen zijn, zij zocht in het verleden naar droomen die met warme beroering voorbij waren gegaan, en zij herinnerde zich een hand, een blik, een woord dat dwalend tot haar was gekomen, zij staarde naar een toekomst vol van één enkele groote gave. Maar als zij de stemmen van haar kinderen hoorde verweet zij zich haar ijdelheid om te beuzelen met wat niet bestond terwijl zij het werkelijk bezit vergat. Zij wilde niet meer luisteren naar de verlokking. Toen heer Dietgrim haar bedrijvigheid en haar rechte houding zag meende hij dat de rust haar genoeg hersteld had, hij deed de paarden weer tuigen en voerde zijn gade mede langs akkers en bosschen. De wind gaf haar den blos weerom, de kussen openden haar mond in lachen en vrijen lust.

In het donkerst van den wintertijd ontving de ridder van Brenlingen een aanbod om met 's keizers leger zuidwaarts

te trekken. Mechtilt smeekte hem te wachten tot hun derde kind geboren was, zij duchtte iets dat zij niet kende, maar Dietgrim vond al het geld verteerd, en bovenal was hij zat van vrouwenteederheid, zijn krachtig bloed haakte naar avontuur en geweld met tegenstanders. Onder het landvolk van den omtrek zamelde hij de stoutste gezellen die reeds in vroegeren krijg als lansknecht hadden gediend, hij reed ter stad om nieuwe wapens, en nadat hij de veiligheid van zijn huis verzekerd had groette hij vrouw en onderhoorigen en trok uit, fier in zijn fonkelende rusting, een welgemaakt krijgsman deugdelijk voor den strijd. Mechtilt nam zich voor zijn beeld in haar geheugen te bewaren gelijk zij hem had zien rijden, wuivend met zijn vaantje.

Eenzaam lag zij in de kamer tot haar tijd kwam en zij weder baarde, een dochtertje dat naar Dietgrims wensch Gisel genaamd moest worden. Een heete krankheid overviel haar en hield haar weken lang in de duisternis der gordijnen, zoodat er een voedster gezocht moest worden voor het kind. En toen eindelijk de verbijstering van haar week en zij vroeg om haar de nieuwgeborene te brengen, verschrok zij bij het zien en viel in onmacht in de kussens. Maar weder ontwaakt nam zij het kind in haar armen en kuste het, heftiger dan zij een der anderen voor het eerst gekust had, en zij ontwaarde dat haar dwaze schrik nog uit haar krankheid moest zijn voortgekomen, want wel was dit dochtertje geheel verschillend van de beide anderen, zwart en met schitterende oogjes, maar het was zeer welgeschapen en het scheen des vaders beeld in een donkere kleur te dragen. Innig drukte zij het aan haar borst, biddend voor het jonge zieltje.

En weder was de zomer vol van weelde waar Mechtilt in den hof zat te midden van het schoon geluid der kinderen.

II.

Een kleurloos leven werd het op het slot, de morgens volgden de nachten in eendere rustigheid, en in haar vollen bloei ontbeerde Mechtilt de vroolijke beroeringen der wereld. Haar eenige bezigheid was met de kinderen, doch ook dat was luttel daar vrouw Wisa, ijverig om te dienen, haar de lasten spaarde en de kleinen verzorgd had voor zij in de zaal

verscheen, zoodat zij slechts het lachen en het spelen te aanschouwen had. En aldra begon de ledigheid haar te bedrukken. Toen het weder koud werd en zij slechts in de kleine zaal voor het haardvuur zitten moest voelde zij den dwang der muren, het volle daglicht dat door de eenige ruit viel benauwde haar; wanneer zij opstond om zich te rekken na het langdurig spinwerk zag zij den stoel waar zij uren had gezeten gemelijk aan, maar het bankje waar zij zich dan nederzette, of het krukje was niet behagelijker. En na het avondeten, als Wisa de kinderen te slapen gebracht had en de schalen weggeborgen, toefde zij nog een poos op den steen voor het doovend vuur, starend in een heimelijke verwachting. Eenzaam, droevig eenzaam voelde zij zich, zonder vriend of nabestaande om haar te steunen, de traan viel zonder reden van haar wang, de zucht van weemoed of verlangen had geen doel. En iederen avond zat zij langer in de schouw gehurkt, en het scheen of de grillige kronkelingen der vlammetjes haar gedachten stilden terwijl een zacht geruisch in haar mijmering verstaanbaar werd. Geuren van weleer dwaalden uit de herinnering, de welbekende reuk van het huis waar zij geboren was, van hars en verfstoffen en van kruiden in de keuken; zij gedacht de lekkernijen van haar kinderjaren en de weldadige vermoeienis van een langen dag van spel, en aldus, ontwakend uit de neerslachtigheid, terwijl zij de herinneringen zocht en opriep, begon zij zich te vermeien in het genot van droomen. De dagen waarin de stemmen der kinderen klonken en de velerhande aangenaamheden gebeurden van lachjes en spelletjes en koesteringen, waarin ook geregeld de onvoldaanheid en de verveling volgden, waren in hun werkelijkheid kort en dof, maar de nachten, van onwezenlijke genietingen verwarmd, schitterden van vele vonkjes en tinteling. Zij meende van wat zij een verkeerde neiging achtte bevrijd te zijn, zij meende geen onbekend verlangen meer te hebben. En in het mildere getijde, toen zij zich weder met de kinderen bewegen kon in den hof vol groen en bloesems, keerden blos en glimlach op haar aangezicht, zij zag haar blanke handen en voelde weer een weligheid, haar oogen staarden dan voorbij de boomen en zij wenschte dat Dietgrim onverwacht terug mocht komen.

De tijd verging zonder licht in Mechtilts leven, maar zij

was tevreden met haar kinderen en haar gedachten. De duistere zieledriften echter, sluimerend zoolang zij geen mogelijkheid om te verrijzen vinden, groeien wanneer geen bevrediging ze te rusten legt of geen genade ze in de reinheid voert. In Mechtilt was de overspelige geboren lang voor zij het wist. Niet de afdwalingen van een trouw die niemand in waarheid werd geschonken, noch de vluchtige genoegens van een leugen of van een zinnestreeling kon haar ziel begeeren, maar het was de verkeerdheid van ontrouw aan zichzelve die zij bedekt had voor haar eigen inzicht. En wanneer zij een enkele maal aan de verlokking die zij eens gezien had dacht, kende zij wel den afschuw, maar ook den spijt over de verrukking van een hartstocht die zij voorgoed had uitgesloten.

Maar de hartstocht kwam, hevig, onverwacht.

Hoe het gebeurde vergat zij den dag daarna. Een jonker, die met zijn knechten daarlangs kwam, had kwartier gevraagd, en Mechtilt had geaarzeld het te geven, maar vernemende dat heer Dietgrim zijn wapenbroeder was, had zij hem met bevallig welkom binnengeleid. In den avond had zij tegenover hem gezeten in de bank van het venster en slechts zijn stem gehoord met het ruischen van den Sturtzbach, en zij had de streeling van de koelte langs haar hoofd gevoeld. Toen was het over haar gekomen of een zware droom haar overviel, haar wil had afgeweerd, maar haar zinnen hadden hun verzadiging genomen en de nacht was wild geworden, en toen de schemering daagde voor haar eenzaamheid had zij haar val begrepen. Bij het opstaan wist zij dat haar leed begonnen was en dat berouw de groote hartstocht van haar leven werd.

De kinderen wachtten haar in de zaal, Milda en Gudele murmelend in het spel, Gisel onbewegelijk op den vloer. En toen dit jongste kind, thans drie jaar oud, de zwarte oogjes op haar sloeg, beklemde de schrik haar weder dien zij gekend had toen het geboren werd, het bloed stuwde naar haar aangezicht zoo hevig dat zij zich steunen moest. De beide anderen sprongen met blijde geluidjes op haar toe om gekoosd te worden, maar Gisel bleef haar aanzien waar zij lag. En als Mechtilt zich eindelijk nederboog om haar te kussen stiet het kind haar met driftige vuistjes van zich.

De eerste dagen kwelde een onrust haar of zij van een

koorts bevangen was. Gedachten die het leed klaar vertoonden wilden nog niet komen, zij zocht hulpeloos hoe zij zich verlossen kon van een smet die aan haar kleefde, en in het donker zat zij met het aangezicht in de armen, zuchtend dat zij niet kon zoolang het lichaam van overwinning juichte. Zij wilde slechts zichzelf verachten, zij wilde niet anders dan berouw en boete en nochtans jubelde het in haar dat een verlangen eindelijk genomen had wat het wilde, en hoe zij zich ook verzette, zij moest wel zien dat het een recht had. De nachten werden lang van verwarring, zij voelde de schrijnende smart van het kwaad en kon het niet begrijpen. Zij dwong zichzelve en zocht gedurig naar gedachten om in het raadsel door te dringen, maar telkens verschrok zij en telkens weer wanneer zij besefte hoe de mijmering haar verleidde, zoodat grooter en inniger door de verbeelding het genot weer over haar viel. Dan lag zij uren weerloos en liet zich koesteren door de zwellende begeerte, terwijl zij daarbinnen huiverde in angst.

Eindelijk biechtte zij, gebogen, met kleine stem, zonder tranen, of zij van een daad sprak niet door haar zelf bedreven. Met goedhartige woorden vermaande abt Meinrat haar en nadat hij voor haar gebeden had hief hij haar op, de zwakheid verontschuldigend. Tevreden stond zij voor haar kinderen, het was of het huis weer liefelijk werd. Maar de verlichting verzwond weldra, in de verlatenheid van het bed doemden de kwellingen weder op. Zij hoorde in het ruischen van den Sturtzbach buiten de stem die haar dien heeten avond had gestreeld, en weder was er antwoord trillend van zoetheid in haar borst; zij wilde niet hooren, zij verborg het hoofd in den peluw en de warmte van haar adem werd haar als een aanwezigheid die zij vreesde. Zij hief zich in wanhopig vragen tot den hemel wat toch het kwaad was dat zij had gedaan. Haar ziel had nimmer iemand dan haar zelve toebehoord, en zoo haar zinnen, ofschoon haar wil niet wilde, eenmaal gegrepen hadden naar hun behoefte, wien dan had zij verlet, beroofd, beleedigd of bedrogen? Helder en diep klonk het antwoord: niemand dan haar ziel die de gezworen trouw gebroken had. Wien dan had zij rekenschap te geven daar zij niemand toebehoorde? De vermoeienis sloot zwaar haar oogen toe, maar in de droomen klonk de heftige stem des vragers voort.

Het leed vermagerde en verbleekte haar aangezicht, zoodat Wisa onrustig werd en haar koesterde met de teederste zorgzaamheid. Maar zij weigerde meer te eten dan het weinige dat zij behoefde, en den vriendelijken aandrang ongeduldig van zich werend zocht zij hoe langer zoo meer alleen te zijn. Wanneer zij bij de kinderen zat die rondom haar dartelden openden zich wel haar lippen tot een glimlach terwijl zij luisterde naar den frisschen klank der stemmen, maar wanneer een vreugde over hun teederheid een warmte wekte in haar hart, viel plots een misselijke afkeer over haar, zij leed het knagen van de pijn en durfde de kinderen niet aanzien. Dan verborg zij zich den ganschen dag in het duister slaapvertrek, waar zij vrijelijk zuchten en weenen kon en de handen wringen. Doch valscher gevaren loerden in de eenzaamheid. Na de uitersten van neerslachtigheid, na den gruwel van het trouweloos binnenste en na de smeekingen om verlossing lag zij uitgeput in diepten van ledigheid, en als zij te luisteren begon naar wat zij het geluid van het beekje waande, herkende zij den klank van het verlangen, dat zong, of het verre was van al haar leed, dat zong van de warmte van de blanke leden, van de zonnige kracht die de borst deed zwellen en van nimmer uit te spreken zoet. Een beeld schoot dan lachend op waar zij haar open armen strekte. En tegelijkertijd sprong zij kreunend op en zocht haastig de veilige aanwezigheid der kinderen. Eenmaal, toen weder de verleiding haar te vangen dreigde, liep zij radeloos in de zaal waar zij slechts de kleinste dochter Gisel vond, en zij viel er voor op de knieën daar zij plots gevoelde dat uit de oogen van dit kind het eigen geweten haar aanzag, en snikkend en het de voetjes kussend smeekte zij het haar eindelijk vergiffenis en rust te schenken. Het kind staarde haar slechts aan met de donkere oogen en bewoog zich niet. Maar toen de moeder vleide en het in de armen wilde nemen, weerde het haar af en week van haar. En Mechtilt, met één enkel snikje, legde haar koud aangezicht op den vloer.

Ware toen niet de prediker Gottlob langs het slot van Brenlingen gekomen, de burchtvrouw zou tot in de laatste wanhoop zijn nedergevallen. Broeder Gottlob reisde door het land om de menschen tot een leven zuiver voor den hemel te voeren, de zonden die hij hun toonde waren zoo zwart dat

er geschrei ging waar hij sprak, maar zulke strenge boeten legde hij op dat slechts weinigen ze geheel vervullen konden. Hij kwam in de abdij en Mechtilt ging tot hem. Toen zij gesproken had zweeg hij, want hij had mededoogen met deze vrouw die van de zonde meer vervuld was dan van eenig ander ding. En uit zijn antwoord klonk groote goedheid voor Mechtilts ooren. Hij troostte haar dat de genade zekerlijk voor haar verschijnen zoude en hij beval haar te bidden ieder uur tot zij de stem des hemels verstond en de zonde buiten haar zelve aanschouwde. En zij geloofde en bad, dankend voor zijn zegen.

III.

Van dien dag aan leed Mechtilt niet meer de kranke benauwingen der onrust, maar haar oogen tuurden recht door de ziel naar duisternissen waarachter zij het licht vermoedde. Allengs begon zij te gevoelen of het een geest was die haar verleiden wilde, begaafd met een begrip dat vreesde dat zijn prooi hem ten leste zou ontkomen, want talrijker en sluwer werden zijn aanvallen. De zoetste tintelingen voeren haar somtijds door het bloed, de teederste genietingen waar zij van droomen kon bedwelmden haar voor zij ze begreep, een jubelend verlangen verhief haar terwijl de nacht zwoel op haar lippen brandde. Heftiger besprongen de driften der zinnen haar, het verzwakte lichaam teisterend, maar daarbinnen schouwde een hooger zelf onbewogen toe, koel en vast in de zekerheid dat de verlossing eenmaal dagen zou. De trouw had zij teruggewonnen sedert haar wil zich van dien des lichaams had gescheiden, maar ook wist zij dat zij erover waken moest dag en nacht, want zoo zij sluimerde werd zij opgenomen op hooge golven die haar wiegden tot zij het onderscheid verloor en het zoet der verboden zoetheid proefde. Zij haatte zichzelf niet meer, zij zuchtte vaak waarom er scheiding zijn moest tusschen de eens zoo schoone leden, het lichaam dat schoone wezens had gebaard, en degene die in het bidden in haar sprak; zij vreesde te vragen, daar het vragen haar verstrikte waar zij doolde, maar in de gebeden steeg wel een schuchtere stem die den hemel aanriep om vrede en hereeniging van wat ééngeboren was. De raadselen

der ziel had zij voorheen tot in wanhoop toe aangestaard, thans begon zij te verstaan dat ook het tastbare van haar, het roode bloed, de blanke huid die pijn en streeling ondervond, met de vormen waarover de mensch zich schaamt, dat ook het lichaam zijn geheimenissen verborgen hield. Zij haatte het niet, zij begreep het niet, slechts gevoelde zij dat zij voortaan zijn lusten niet meer deelen kon. De handspiegel toonde haar hoe haar lippen fijner en bleeker werden, hoe over voorhoofd en wangen het doorzichtig waas verscheen van krankheid of verwelking, de rimpels die zij eer bespeurd had waren er vaster in gegroefd. De tranen gaven den oogen een zachter glans, een ijle blos ontbloeide over een glimlach van den weemoed, en een zucht was het innige vaarwel aan wat eens zoo liefelijk was geweest. Wisa sprak ervan dat de edele vrouw zoo broos werd van het kwijnen en al te vroeg geplaagd werd met de teekenen van veroudering, maar Mechtilt weigerde haar balsems, kruiden en geurige wateren. En telkens schreide Wisa wanneer zij een voor een de fraaiste kleederen, thans veel te ruim, meenam om weg te bergen.

Gelijkmatig verging de tijd. Mechtilt verdeelde de uren van haar dag tusschen den bidstoel en het spel der kinderen, maar ofschoon zij haar aandacht aan beiden gelijkelijk geven wilde toefde zij allengs kortere poozen in de zaal. Want ieder uur moest zij bidden, en vaak kwelde haar het ongeduld, vaak twijfelde zij en vreesde of ooit de zegen komen zoude. En zelfs wanneer zij de kinderen vermaakte of met een sprookje aan zich gekluisterd hield vouwden zich haar handen en waren de vingers dicht aaneengekneld.

Er kwam een ontroering die zij niet verwachtte. Die jonker die haar in het leed gevoerd had keerde op een middag weer, en als hij haar verzocht hem nogmaals te gast te houden aarzelde zij niet, maar leidde hem aanstonds binnen. En zij zat weder met hem in de bank van het venster, en zij hoorde weder den klank zijner woorden met het ruischen van de beek, doch waar zij innerlijk naar luisterde was wat zij verstaan mocht van de stem die zij vreesde. Maar deze zweeg, en het lichaam zat strak en onbewogen in het sober kleed. En in den avond, toen zij zich te slapen legde, vielen plotseling vreemde tranen van vreugde en van verdriet. De neiging die zij nog sluimerend waande scheen verdord, er kon weer

vrede voor haar zijn. Waarom dan die weeke pijn? Indien hij haar met koele oogen had aangezien, was het niet omdat zij zelf hoog en streng zijn blik had afgeweerd? hoe kon er spijt zijn dat haar vormen geen begeerte meer verwekten? Zij lachte om haar dwaasheid en haar lach was een vleug van zonneschijn waarachter een vage schaduw van den weemoed lag. Den morgen voor hij vertrok, voor hij in het zadel steeg, sprak hij hoofsche woorden tot haar, zij bloosde even en voelde hoe de behaagzucht in haar oogen tintelde, en een blijdschap verlichtte haar daar de handkus onverwachts warmer bedoeling kreeg. Toen hij heengereden was echter trad zij rustig binnen en zij bad uit klaar gemoed. De luttele dwaling aan de poort had haar niet gedeerd, het was haar of de hemel glimlachend nederschouwde op een onschuldig spel van het wijzer hart.

Het begin van den zegen voelde zij nederdalen, de rust in haar gedachten door de zekerheid gelegd dat de zonde geen macht meer had, immers daar zij spelen kon. Zij vreesde niet meer, zij wachtte duldzaam in haar biddende aandacht. Soms gebeurde het dat Wisa of de kloosterheer haar verontrustten wanneer zij er van spraken dat het den ridder van Brenlingen verdrieten zou indien hij bij zijn wederkeer haar zóó zou vinden; de abt duidde dan op de verwelking van haar schoonheid, zeggend dat een krijgsman recht had op een sterke vrouw, Wisa echter verweet haar zacht dat de al te vrome neiging haar ver van de wereld voerde, vreemd van gemaal en kinderen. Dan peinsde zij hoe zij Dietgrim zou ontmoeten, of er scheiding tusschen hen zou zijn zoo hij niet meer de gade van voorheen vond; het eenige om hem zijn recht te geven was dat zij de arme leden koesterde tot zij hun glans herkregen. Zij bespeurde het beven van den angst bij de herinnering aan de vroegere blankheid van haar armen en de volheid van haar boezem, zij voelde dat zij den rijkdom der zinnen niet verdragen kon om rustig in haar koele hoogte te blijven staan. Zij bad dat heer Dietgrim vergeven mocht dat zij haar schoonheid had verloren, zij bad dat hij behagen mocht vinden in andere liefdelijkheden die zij zoeken wilde, een teedere stem, een zachte hulp der handen, een koestering voor de gedachten. Eenmaal immers wachtte ook hem de ouderdom, die vertroosting behoeft gelijk de

jeugd haar droomen en de bloeitijd zijn vervulling.

Toen kwam een bode met zijn vreemd bericht. De ridder van Brenlingen toefde in een nabijgelegen stad, aarzelend te komen eer hij de zekerheid bezat of zijn gade hem nog trouw zou zijn. Het gaf haar verdriet dat, zoo zij vreesde, haar geheim geschonnen was en hij van een ander dan van haar zelf reeds haar val vernomen had. Zij schreef met klare woorden dat zij al die jaren van eenzaamheid zijn kinderen en zijn slot bewaakt had en smeekte hem om een mild oordeel over wat enkel de hemel haar vergeven kon. Dan wachtte zij, zonder stoornis in de rust van haar gebed.

Het was een stille morgen van den zomer, in de schaduw van de heesters waar Mechtilt zat kweelden de vogels, de kinderen dartelden her en der, fijn klonken hun stemmen boven het ruischen van het water. Het eerst vernam zij hoe de oude waakhond aansloeg en na een poos schor van woede begon te bassen. Dan verschrok zij hevig van het krijschen en gillen dat er steeg, het oog daarbinnen zag ter zelfder tijd dat de verlichting gekomen was. De dochtertjes, die schreiend kwamen aangesneld, klemden zich angstig aan haar vast. Zij rees en schreed naar de poort. Daarbuiten stond heer Dietgrim in het blanke zonlicht. En Mechtilt sloot de oogen, zij had gezien wat haar beloofd was in het gebed van ieder uur. En toen zij de oogen weder opende begreep zij de rampzaligheid, hoe zij het hart dat het kwaad buiten zich zelf ziet in waarheid nederig maakt. De hond rukte aan de ketting om zijn meester te verscheuren en Dietgrim, die zijn krukken naast zich op den grond gelegd had, knielde met zijn gelaat, van zweren afschuwlijk weggevreten, in het stof, zelfs de handen die hij smeekend ophief waren rauw van verderf. Toen zij nader wilde treden bezwoer hij haar stil te staan tot zij hem had aangehoord. Maar zij wist wat hij te zeggen had, zij kwam en hief hem bij de handen op, ofschoon hij haar met tranen klagend af bleef weren. Zij hielp hem met de krukken, zij steunde hem, de hond werd stil en kwispelde terwijl zij langs ging. In het slaapvertrek leidde zij hem, de kinderen zagen hem niet binnenkomen. En zij bad hem niet te spreken voor hij gereinigd was.

Daarna zat zij bij het bed, hem helpend met de spijzen, de wereld had een droef en nochtans goed geluid terwijl hij

zacht vertelde van zijn wreede straf en daarbuiten de vogels zongen, de kinderen weder lachten in hun spel. Hij maande haar hem niet aan te roeren, doch Mechtilt zag de reinheid van haar handen die geen smet meer deren kon, zij voelde zich stralen van een warmte en breidde de armen over hem uit of zij de ruimte omvangen kon.

Zij waakte maanden lang alleen over hem, niemand toelatend in het vertrek opdat het geschuwde kwaad van geen oog gezien zou worden. Eindelijk echter, toen de wonden geheeld waren, kon zij hem helpen bij het kleeden en leiden om tot de kinderen en de dienaren te gaan. En Dietgrim begreep waarom onder allen alleen haar gelaat van een glimlach verhelderd was. Toen het rustig was geworden en zij stil te zamen zaten, fluisterde hij dat hij thans haar schoonheid kende en thans haar liefhad.

Mechtils stem werd teeder als het ritselen van den Sturtzbach in den zomer, haar oogen blonken van den lieven glans. Het leed van vele jaren had zich verborgen achter sluiers van ander leed, en als zij peinsde of voor Dietgrim bad, verscheen voor haar staren de zilveren schittering van een droom der jeugd, waar de lach van haar kinderen zweefde en de blankheid van den dag.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

De facetie van Guido Cavalcanti. (Renaissance-spaanders.)

Aan J. HUIZINGA.

I.

In de laatste helft van de dertiende eeuw, toen er in Florence nog niet zooveel rijke parvenus woonden als in het begin van de veertiende, hadden in verschillende buurten van de stad de edellieden een soort van vereenigingen opgericht met een beperkt aantal leden. De leden, die allen welgesteld moesten zijn, noodigden elkaar uit, zoodat de eene vandaag, de andere morgen open tafel hield. Kwamen er adellijke vreemdelingen naar Florence, dan verleenden zij hun gastvrijheid. Ten minste eenmaal 's jaars hielden zij in gelijke kleeding een optocht door de stad, en op hooge feestdagen of wanneer de blijde tijding van een overwinning in de stad doordrong, gaven zij een tornooi. Een van deze clubs werd gepresideerd door een zekeren Messer Betto Brunelleschi, die de grootste moeite gedaan had om Guido, den zoon van Messer Cavalcante de Cavalcanti over te halen eveneens lid te worden. Daar was reden genoeg voor. Ten eerste was Guido een van de grootste wijsgeeren van de wereld en een van de beste kenners van de natuurwetenschap - maar dat kon de vereeniging niet heel veel schelen; ten tweede echter was hij een buitengewoon aangenaam en wellevend man, die uitmuntte in al wat ridderlijk was, en ten derde was hij schatrijk en verstond de kunst, menschen, die hij de moeite waard vond, te eeren. Maar het wilde niet lukken. Guido had andere dingen te doen; hij dacht over moeilijke vraagstukken

na, ging niet veel met menschen om en daar hij het op eenige punten met de Epicuristen eens scheen te zijn, fluisterde het volk, dat al zijn bespiegelingen ten doel hadden te bewijzen dat er geen God bestaat.

Op een goeden dag, dat Guido zijn gewone middagwandeling van Or San Michele over den Corso degli Adimari naar San Giovanni gedaan had, en juist tusschen de marmeren sarkophagen die daar vroeger waren en die later naar Sta Reparata gebracht zijn, en de gesloten deur van het Baptisterium stond, kwamen Messer Betto en zijn vrienden toevallig aangereden. De wijsgeer zat in de klem - de ruiters besloten hem een weinig te plagen. Zij gaven hun paarden de sporen en overvielen hem onder het geroep: ‘Guido, lid van onze vereeniging wilt gij niet worden, maar wat hebt gij eraan, wanneer gij bewijzen kunt, dat er geen God is?’ Guido, die zag dat hij ingesloten was, antwoordde dadelijk: ‘Mijne heeren, in uw eigen huis, kunt gij mij zeggen wat gij wilt’, en terwijl hij zijn hand op een van de tamelijk groote sarkophagen legde, sprong hij, behendig als hij was, naar den anderen kant en ging zijns weegs.

De edellieden keken elkaar verbaasd aan. Guido moest zijn verstand verloren hebben. Hun huis? De plek waar zij zich bevonden was niet meer hun eigendom, dan dat van ieder ander burger van Florence. Toen nam Messer Betto het woord: ‘niet Guido, gij zijt het die uw verstand verloren hebt, wanneer gij hem niet begrijpt. Op de hoffelijkste manier heeft hij ons in een paar woorden de grootste beleediging van de wereld gezegd. Ziet om u heen, deze sarkophagen zijn het huis van de dooden, en wanneer hij zegt dat zij ons huis zijn beteekent dit, dat wij en andere domme en onbeschaafde lieden dood zijn, vergeleken bij hem en al wie wijs is; ja wij zijn erger dan dood en daarom bevinden wij ons hier in ons eigen huis’.

Toen begrepen zij wat Guido had willen zeggen, zij schaamden zich, lieten hem voortaan met rust en hielden Messer Betto voor een scherpzinnig en verstandig man.

Dit verhaal laat Boccaccio in den Decamerone op den zesden dag door Elisa, de koningin, vertellen.

De litteraire soort waartoe het moet gerekend worden, plegen wij facetie te noemen.

II.

Het adjectief *facetus* heeft in de oudheid betrekking op het lichaam en op den geest, op personen en dingen; het is synoniem met *bellus, magnificus* of met *elegans* en *urbanus* en staat in tegenstelling tot *gravis*, maar ook tot *profusus, ineptus* en *rudis;* het schijnt meer een wijze van zich uit te drukken, dan een wijze van zijn en wordt dientengevolge met voorliefde van dichters en redenaars gezegd. Het substantief *facetia* sluit zich hierbij aan; het wordt nog meer dan het adjectief voor een zekere manier van spreken gebruikt en is zoowel synoniem met *venustas* en *urbanitas* in het algemeen, als met *jocus, lepus* en *urbane dictum* in het bizonder.

In het Latijn van de Renaissance en het Humanisme worden die twee bijna uitsluitend voor deze manier van spreken gebezigd: *facetia* is het snedige antwoord; *facetus* is de hoedanigheid van een man die de 'kunst' verstaat een snedig antwoord te geven.

Want het is een kunst.

Een kunst waarvoor men aanleg hebben kan, maar een kunst die men moet oefenen. Ieder weet hoe eenige soorten van taalkundige grappen, woordspelingen, zinswendingen enz. in bepaalde kringen opkomen, hoe ze mode worden, hoe ze zelfs tot een vervelende ziekte kunnen ontaarden. Hiermede kunnen wij de *facetia* in de Renaissance tot op zekere hoogte vergelijken. Wil men het een gezelschapsspel noemen? - mij wel; maar men mag met dit woord niet de ijdelheid van onzen tijd verbinden, die aan bonmots weinig waarde hecht: er mag geen verachting uit spreken voor een anderen tijd, die zich met zulke dingen bezig houdt. Wie zich een denkbeeld wil maken van den ernst waarmee deze kunst beoefend, de vaardigheid waarmee dit spel gespeeld werd, leze wat op het einde van de 15e eeuw Jovianus Pontanus in zijn boek *De sermone* schrijft. Pontanus is een dichter en humanist, die door ieder, die de Renaissance bestudeert, gelezen en geplunderd wordt, maar van wien wij eigenlijk nog geen volledig levensbeeld hebben; zijn traktaat *De sermone* is een theoretische verhandeling over de kunst van het Gesprek - niet te verwarren met de kunst der welsprekendheid. Het is een van die boekjes, die ons in den beginne vreemd, of

langdradig lijken, maar die ons op den duur doen voelen hoe arm en onbeholpen onze eigen beschaving op sommige punten is. Bovendien krijgen wij door dit traktaat gelegenheid in letterlijken zin iets van de Renaissance te ‘hooren’. Het is een fout van onze kultuurhistorische methode - een fout die door gebrek aan kennis en belangstelling in metriek en muziekgeschiedenis vergroot wordt - dat wij zoowel ten opzichte van tijden als van personen te zeer optisch en te weinig akoustisch te werk gaan. Ik bedoel niet, dat wij te veel schilderijen zien en te weinig boeken lezen. De fout ligt dieper. Ook uit dat wat wij lezen, het mag een kroniek of een gedicht zijn, stijgt voor de meesten van ons niet veel anders dan een zichtbaar beeld op. Nu zijn er tijden en personen, die men optisch benaderen kan, maar er zijn anderen van wie wij met Vondel zeggen:

> 't Onzichtbre kent men slechts door d'ooren.
> Wie Anslo zien wil moet hem hooren.

Wij kunnen, om een klein voorbeeld te noemen, Abélard en Camille Desmoulins vrij wel ‘zien’, maar wij moeten, geloof ik, Bernard van Clairvaux en Robespierre ‘hooren’ om ze te begrijpen. Wat de Renaissance betreft, hebben de leerlingen van Jacob Burckhardt misschien hun oogen wat al te zeer ingespannen en hun ooren wat al te zeer verwaarloosd - zoo wordt bij voorbeeld het Spaansch-Italiaansche mengsel van de geheele familie Borgia veel duidelijker, wanneer wij het van den akoustischen kant benaderen. In Pontanus hooren wij iets van de stem van de Renaissance; wij merken hoezeer het Humanisme een ‘gesprek’ is geweest. Wanneer wij hem uitgelezen hebben, beginnen wij iets van de charme te begrijpen, die de omgang met mannen als Erasmus moet gehad hebben. Inderdaad, wie zijn ooren open doet, hoort in den grooten Rotterdammer een pracht-exemplaar van de soort ‘homo facetus Joviani’.

Zonder al te diep op *De sermone* in te gaan, wil ik even aanstippen, dat volgens Pontanus de psychische waarde van het gesprek in de ontspanning ligt. Op zijn eerste bladzij, en later nog vaak genoeg, deelt hij ons mee, dat hij niet *de sermone oratorio aut poetico* schrijft, maar dat hij zich tot de taal bepaalt, die *ad relaxationem animorum pertinet, atque ad*

eas quae facetiae dicuntur, id est ad civilem quandam urbanamque consuetudinem, domesticosque conventus hominum inter ipsos: non utilitatis tantum gratia convenientium, sed jucunditatis refocillationisque a labore ac molestiis. Hij stelt verder de verhouding vast van den *facetus* tot den *blandus*, den *urbanus* en vele anderen, en geeft bij de bespreking van de deugden en de fouten een aantal begripsbepalingen, die zeker niet minder scherp en geestig dan die van la Bruyère zijn en waaraan huidige karakterologen gerust een lesje kunnen nemen.

Wanneer wij ten slotte van de gesproken taal naar de litteratuur overgaan, gebruiken wij het woord *facetia* voor een litterairen vorm. We bedoelen ermee: een anekdote waarin een of andere uiting van een *homo facetus* vastgehouden wordt. In deze beteekenis brengen wij het meestal in verbinding met Poggio, wiens latijnsche aardigheden al spoedig na hun verschijnen den naam *facetiae* kregen. Poggio verzamelde de grappen, die de pauselijke beambten te Rome in zijn tijd elkaar 's morgens in een afgesloten vertrekje - hij noemt het *Bugiale, hoc est mendaciorum veluti officina quaedam* - plachten te vertellen, en vertaalde ze in het Latijn. Zijn doel was tweeledig. Ten eerste zocht hij evenals Pontanus een *relaxatio animi;* in zijn inleiding zegt hij: *honestum est enim ac ferme necessarium, certe quod sapientes laudarunt, mentem nostram variis cogitationibus ac molestiis oppressam, recreari quandoque a continuis curis, et eam aliquo jocandi genere ad hilaritatem remissionemque converti*. Dat dit bundeltje niets met welsprekendheid te maken had, wordt nog eens uitdrukkelijk gezegd. Maar ten tweede was het een philologisch experiment: Poggio wilde probeeren in hoeverre kwinkslagen van dit soort, die natuurlijk van de volkstaal uitgaan, in het Latijn mogelijk waren. *Ego quidem experiri volui, an multa quae Latine dici difficulter existimantur, non absurde scribi posse viderentur, in quibus cum nullus ornatus, nulla amplitudo sermonis adhiberi queat, satis erit ingenio nostro, si non inconcinne omnino videbuntur a me referri*.

Behoort nu de ‘kunst van het gesprek’ tot de denkbeelden van de Renaissance, met dit soort van proeven staan wij op eens midden in het Humanisme. Alweer vallen lichtstralen op Erasmus: wat zijn de *Adagia* en de *Colloquia*

anders dan experimenten in de zelfde richting? Tot de groote opgaven van het Humanisme behoort in de eerste plaats het begrijpen en het regelen van de verhouding van de volkstaal tot de klassieke talen. De geheele humanistische opvoedkunde, van de *Pappa puerorum* tot het schooldrama, berust op dien grondslag.

Poggio noemde oorspronkelijk deze anekdoten *confabulationes*, maar al spoedig kregen zij den naam *facetiae*. In zijn tweede Invectief tegen Valla zegt hij zelf: *sed quid mirum, facetias meas, ex quibus liber constat, non placere homini inhumano, vasto, stupido, agresti, dementi, barbaro, rusticano*. Wanneer wij nu echter in het boekje bladeren, zien wij dat onze vertaling *facetia* = snedig antwoord of geestig gezegde, hier ontoereikend schijnt. Wij vinden ten eerste een aantal grappen, die meer op korte novellen lijken en waarin ten eenen male geen antwoord of gezegde voorkomt, ten tweede vertelsels waarin het antwoord niet geestig, maar integendeel dom of belachelijk is. Ook Pontanus kent dit slag: *dictorum autem genera facimus duo, unum quod risum tantum moveat, alterum quod approbationem*. Wij kunnen dit wel zoo verklaren, dat in dit geval niet de persoon uit de geschiedenis de *homo facetus* is, maar de persoon die te rechter tijd zulk een grap weet te vertellen, maar het is niet te ontkennen dat hier reeds het woord *facetia* de beteekenis van grap in het algemeen begint te krijgen. Pontanus voelt dit, en hij voert voor de bedrevenheid in de kunst van het gesprek het nieuwe woord *facetudo* in; de verantwoording voor dien vorm kome op zijn humanistenhoofd.

Die laatste beteekenis heeft het in tijden dat de kunst van het gesprek in verval kwam of een anderen vorm aannam behouden: *une facétie* is op het oogenblik *une grosse plaisanterie que quelqu'un dit ou fait pour égayer*.

Wij hebben tot nu toe niet van de middeleeuwen gesproken. Hier krijgt het woord een geheel ander aanzien. Aan den eenen kant wordt, voortgaande op een etymologische vergissing, die al in de oudheid voorkomt, *facetia* met *facundia* verward en beteekent welsprekendheid; aan den anderen behouden *facetus, facetia, facessia* etc. hun algemeene, niet met de taal samenhangende, beteekenis; zij beduiden *urbanus, elegans* of ook *bonis artibus et studiis expolitus*. In oude

glossaria vinden wij het substantief door *courtoisie* of *debonnaireté* vertaald. De kunst waarvan ons Pontanus vertelt, bestaat hier niet. Natuurlijk ontbreken in de middeleeuwen menschen die een snedig antwoord kunnen geven evenmin als andere die in dit gezegde vermaak scheppen - zij ontbreken trouwens nergens waar de taal een zekere ontwikkeling bereikt heeft. Maar dit zijn spontane gevallen; de kunst van het gesprek wordt als zoodanig niet beoefend, zijn psychische waarde als *relaxatio animi* niet begrepen. De *homo facetus* die ons in *de sermone* geschilderd wordt en die wel waard is, dat men hem eens uitvoeriger behandelt, is een produkt van de Renaissance.

III.

Toen Aristoteles zijn beschouwingen over de dichtkunst doceerde, lagen de groote dichters achter hem. De verhouding van Humanisme en Renaissance laat zich hier en daar met die van den Stagiriet tot de voorafgaande kunst vergelijken - ook Pontanus geeft de wijsgeerige theorie van wat de Renaissance in de praktijk gegeven had.

In het voorwoord van de novellenverzameling die aan de Decamerone voorafging, de *Cento Novelle antiche*, staat heel in het kort veel van wat Pontanus in zijn zes boeken *De sermone* opschreef. Hier wordt gezegd dat deze vertelsels *fiori di parlare* zijn, dat men, wanneer het God niet mishaagt, spreken kan *per rallegrare il corpo et sovenire et sostentare* etc. - zoodat ten slotte dit boekje een soort van hulpmiddel blijkt voor beschaafde lieden, die de kunst van het gesprek willen leeren.

Nog duidelijker zien wij die kunst in den Decamerone zelf. Op den eersten dag worden al dadelijk een aantal geschiedenissen verteld, die tot de facetiën behooren en de vertellers onderhouden zich met elkaar over dit genre. Filostrato (I.7) vergelijkt den man, die op zijn tijd een snedig antwoord vindt, met een boogschutter, die een vast of een beweeglijk doel weet te raken. Pampinea, de koningin (I.10) noemt een kort en geestig gezegde iets als sterren in den nacht of bloemen op de groene lentewei. - Juist omdat het kort is, past het voor een vrouw nog beter dan voor een man...en zij maakt

van de gelegenheid gebruik om een aardig klein pleidooi voor haar zusters te houden, die deze kunst verstaan en de vrouwen te bespotten, die gelooven, dat het een teeken van onschuld is, wanneer zij noch met vrouwen, noch met mannen praten kunnen: alsof er geen andere eerbare vrouwen op de wereld zijn, dan die alleen met hun dienstmeisje, met de waschvrouw, met de vrouw van den bakker kunnen spreken!

Maar de eigenlijke dag van de facetie is de zesde dag. Elisa heeft het thema gekozen: er moet verteld worden van menschen, die *con alcuno leggiadre motto tentato si riscotesse, o con pronta risposta o avedimento fugisse perdita, pericolo, o scorno*. Filomena begint en verhaalt met bijna dezelfde woorden, die Pampinea op den eersten dag bezigde, de vergelijking van de sterren, de bloemen en wat er op volgt. Dan komen de vertelsels. Wie Boccaccio kent, begrijpt al hoe keurig en verstandig ze zijn uitgezocht; het is een staalkaart van de verschillende soorten. Eerst komt de scherts van Madonna Oretta met den ridder, die de kunst van vertellen niet verstond. Vervolgens bewijst Pampinea door de geschiedenis van Cisti, den bakker, dat ook eenvoudige lieden wel een snedig woord vinden. Indien er onder mijn lezers iemand is, die er zijn zinnen op gezet heeft de beteekenis van het woord *natura* in de Middeleeuwen en de Renaissance te ontcijferen - laten wij zeggen van Thomas Aquinas tot Dürer - dan raad ik hem aan, de inleiding van deze anekdote, waar over de verhouding van *Natura* en *Fortuna* gesproken wordt, eens nauwkeurig te lezen. Daarna vult Lauretta wat vroeger gezegd is nog aan: een scherts moet bijten, maar zij moet bijten als een lam, niet als een hond; bijt zij als een hond, dan is het geen scherts maar een beleediging - *villania* -; slechts den door een hond gebetene duidt men het niet euvel, wanneer hij op dezelfde manier terugbijt. Getuige de geschiedenis van Monna Nonna de 'Pulci en den Bisschop van Florence. Weer iets wat wij later bij Pontanus vinden; de *moderatio* is een deugd die hij zeer op prijs stelt en hij maakt verschil tusschen een lastige, kwaadaardige grap die *in rixam spectat ac contentionem*, en een grap die vermaakt, *ac familiariter jocatur;* van de eerste zegt hij: *ut sit mordax et dentatum*, van de tweede: *ut sit omnino jocosum et liberale*. Met de vierde geschiedenis van Chichi-

bio, den kok, toont Neifile aan dat de Fortuin domme menschen in hun angst dikwijls woorden in den mond legt, die ze anders nooit zouden gevonden hebben. Pamfilo bewijst dat ook leelijke menschen groote geestesgaven kunnen hebben met de kleurige, vermakelijke geschiedenis van Giotto en Messer Forese da Rabatta. Fiammetta geeft weer een nieuwe soort van facetie en vertoont ons even een gezelschap van jonge Florentijnen, waar Michele Scalza met zijn paradox over de Baronci een weddenschap wint. Filostrato beweert dat de kunst van het *ben parlare* het schoonste is als de nood aan den man komt en zij niet alleen de toehoorders laat lachen, maar ons voor dood en schande bewaart en vertelt van Madonna Filippa. Emilia zegt dat, wie verstandig is, uit een geestigen zet een goede leer kan trekken, wat het domme nichtje van Fresco da Celatico niet doet. Nu blijft, daar Dioneo het laatste woord moet hebben, alleen nog de koningin over; zij zet de kroon op het werk met een facetie *nella conclusione della quale si contiene un si fatto motto, che forse non ci se n'è alcuno de tanto sentimento contato*. Ten slotte komt om de vrienden weer in vroolijke stemming te brengen de onsterfelijke, onovertreffelijke preek van Broeder Cipolla.

Maar de fraaiste en diepzinnigste geschiedenis blijft die van de koningin: de facetie van Guido Cavalcanti. Boccaccio zegt het en wij zijn het volkomen met hem eens.

Brachten de andere verhaaltjes ieder een nieuw genre, hier vinden wij er twee vereenigd. Het gezegde van Guido verbindt het bijten van het lam met het bijten van den hond, het is beleedigend, diep beleedigend, maar het beleedigt in een zeer beleefden, in een bevalligen vorm. Het draagt zijn titel met recht: *Guido Cavalcanti dice con un motto honestamente villania a certi cavalier fiorentini*. Het is een facetie van ander allooi dan de snedige zet van Cisti den bakker, de dwaasheid van Chichibio den kok of de studentikoze beweringen van Michele Scalza - het is de uiting van een geestig denker, van een man die vroolijk en hoffelijk is en die de kunst van het gesprek verstaat: *fu egli leggiadrissimo e costumato e parlante huomo molto, e ogni cosa, che far volle ed ad gentile huom pertinente, seppe meglio che altro huomo fare*.

Het is meer. Het is in de hoogste mate le mot de la situation. Guido Cavalcanti - wij behoeven het nauwelijks te zeggen - behoort tot die groep van dichters en wijzen, die Italië, die de wereld een nieuwe kunst hebben gebracht, ja, hij is het middelpunt van die groep; iets ouder dan Dante, is hij diens boezemvriend - *primo amico* - zijn voorbeeld; geen enkel gedicht is door de tijdgenooten zoo bewonderd als Guido's *Donna mi prega, perch'io voglio dire*. De mannen tot wie hij spreekt zijn Florentijnen met ouderwetsche, edele zeden, maar die voor alles, waarmee zich Guido bezig houdt, weinig belangstelling koesteren. Tusschen die twee partijen - de heeren voelen het bij eenig nadenken zelf - ligt een afgrond. Met harde woorden wordt het uitgesproken: aan den eenen kant staan de *huomini scientati,* - wij moeten hier aan het woord wetenschap een ruimer beteekenis hechten dan wij gewend zijn - aan den anderen de *huomini idioti et non litterari*. Die afgrond wordt door Guido gekenschetst met een naam, die te eigenaardiger klinkt naarmate wij hem in verband brengen met de wijsgeerige spreekwijze van dien tijd: hij noemt hem Dood.

Mij dunkt de naarstige geleerden, die tegenwoordig bezig zijn overal in de geschiedenis en haar bronnen feiten en plaatsen te zoeken, die de uitdrukking Wedergeboorte of *Rinascimento* in den tijd zelf waarvoor wij ze gebruiken illustreeren of ophelderen, hebben deze novelle overgeslagen. De uitingen van Dante en Petrarca, de symbolisch-liturgische handelingen van Rienzo zijn zeker belangrijk, maar waar vinden wij een tweede beeld, dat zoo kleurig en levendig vertoont, waar hooren wij een stem die het zoo duidelijk verkondigt, hoe zich de *scientati* - nog eens, dit woord omvat de geheele vlucht van den menschelijken geest - voelden tegenover het verleden en tegenover hun tijdgenooten, die eigenlijk tot dit verleden hoorden? - ‘Gij zijt de dooden, wij’ - het staat er niet uitdrukkelijk, maar aan het bewijs uit het negatieve ontbreekt toch geen schakel - ‘wij zijn de levenden, de herborenen’. Inderdaad het woord ‘dood’ wat wij hooren, het woord ‘leven’ wat wij met zekerheid vermoeden, heeft in dien mond wel een zeer onmiddeleeuwschen klank.

Konrad Burdach, een van de onvermoeide zoekers waar-

van wij zoo even spraken, zegt ergens: ‘Nichts ist irriger, als die Renaissance, wie es so oft geschieht, in eine innere Verbindung mit dem Rationalismus zu bringen, sie gar die Mutter der Aufklärung zu nennen’. - Volkomen juist, maar onze anekdote mag bewijzen, hoe oud die vergissing is. De ouderwetsche heeren, die Cavalcanti wilden plagen, waren blijkbaar van dezelfde meening, toen zij hem toeriepen: ‘Guido, wat hebt gij er aan, wanneer gij bewijzen kunt, dat er geen God is?’ Zij hielden - en geen wonder - den man, die zich met bespiegelingen, die aan de leer van Epicurus grensden, ophield, voor een soort van ‘Aufklärer’. Of zij, toen zij zijn opvatting over dood en leven hoorden, van hun waan genezen waren? Hoe dit zij - wat hier achter het oude Baptisterium in den vorm van een facetie gezegd wordt, is een nieuw geluid. Hier spreekt een man, die zich bewust is, dat een tijdperk afgesloten achter hem ligt, dat een ander is aangebroken. Is het niet of wij in de vaak geciteerde, uitdagende woorden, die Hutten twee eeuwen later schrijft: *O saeculum! o literae! Juvat vivere... vigent studia, florent ingenia. Heus tu, accipe laqueum, barbaries, exilium prospice*, een echo hooren van de trotsche *villania* van den Florentijn?

Dood - Leven; oude tijd - nieuwe tijd. Kijkt eens naar de muren van het Campo Santo te Pisa; gij vindt er drie jonge ridders, die - het blijkt uit een ander deel van de schildering - de wereldsche vermaken niet versmaden; zij rijden een eenzaam pad en op eens blijven de schichtig geworden paarden staan; daar liggen in hun doodkisten drie lijken, beknaagd van maden, in staat van ontbinding of bijna reeds tot geraamte verdroogd; een oude kluizenaar staat er bij, zijn gebaar zegt: ‘dit is uw voorland, wat gij hier ziet, zult gij zijn, denk er aan wanneer gij uw pronkkleed aantrekt, of uw paard onder u voelt trappelen’ - ‘Renaissance’, zegt gij, en de kunst van den schilder, die Giotto zoowel als de Sieneezen bestudeerd heeft, geeft u gelijk. Maar de inhoud? Stond de jonge schilder van dit tafereel toch eigenlijk niet aan de zijde van de ruiters die Guido foppen wilden, en was het de Renaissance wel gelukt met de behendigheid van den dichter ook over deze sarkophagen heen te springen? Dood en Leven - wie bedenkt dat maar heel weinig tijd tusschen het schilderen van dit fresco en het opschrijven van de facetie

ligt, krijgt het gevoel dat de begrippen hier het vermaarde kinderspel van boompje-verwisselen spelen.

IV.

Het woord staat bij Boccaccio - mogen wij aannemen, dat Guido Cavalcanti het werkelijk gesproken heeft? Er bestaat, wanneer men niet sceptisch of hyperkritisch wil zijn, eigenlijk geen grond hieraan te twijfelen. Wel pleegt Boccaccio oude geschiedenissen, die hij ergens gehoord of gelezen heeft, waar het kan, in een kleed van zijn eigen tijd en zijn eigen omgeving te steken, wel zijn ten minste negentig van zijn honderd novellen reeds voor hem ‘typisch’ in de wereldlitteratuur, maar juist omdat de meesten zoo algemeen verspreid zijn, is het voor die enkele uitzonderingen des te waarschijnlijker, dat zij niet ‘typisch’ waren. Ook onder de facetiën zijn er ‘typische’ gezegden, die aan een aantal groote mannen worden toegeschreven, die als het ware door de wereld dwalen en telkens een plekje of een persoon zoeken waarop zij zich kunnen neerzetten, maar tot dit soort hoort onze geschiedenis niet. Zij komt, behalve hier, nérgens in de litteratuur voor - trouwens, zij zou in een anderen mond op een anderen tijd haar beteekenis verliezen.

Tusschen de gebeurtenis en den tijd van den Decamerone liggen een zeventig jaar - een lange tijd, maar toch niet te lang om de heugenis te bewaren aan woorden en daden van een man, dien Boccaccio naast Dante het meest bewonderde, van een kunstenaar van wiens kunst de zijne een afstammeling was. Wat in onze geschiedenis van Guido verteld wordt komt overeen met wat wij uit andere bronnen weten, zelfs Guido's behendigheid in het hardloopen en springen wordt door Dino Compagni in een sonnet geroemd; de Guido van wien hier gesproken wordt, is geen ander dan de Guido, dien de oude Epicurist Cavalcante Cavalcanti - verdoemder nagedachtenis - in de Hel aan Dante's zijde zou willen zien, en die volgens den dichter, misschien Virgilius als leidsman zou versmaden. Bovendien doet Boccaccio hier alles wat hij kan om de plek, waar de gebeurtenis plaats greep, precies te beschrijven. De plaatsbeschrijving is in de novellen altijd goed - maar hier is zij toch bijzonder nauwkeurig: Guido

staat, nadat hij zijn gewone wandeling van Or San Michele over den Corso degli Adimari naar San Giovanni gedaan heeft, tusschen de porfieren zuilen, de gesloten deur van het Baptisterium en de sarkophagen; hij kan dus schijnbaar niet ontsnappen. Nu wist echter de tijdgenoot van den Decamerone, die het plein evengoed kende als een Amsterdammer den Dam, dat er daar in 1350 geen sarkophagen te vinden waren, daarom moest gezegd worden, dat men die oude kisten sedert opgeruimd had en dat zij nu, iets verder op, bij Sta-Reparata lagen. Alles opdat de lezer niet zou gelooven, dat de historie niet waar was. Ten slotte krijgt de edelman, die het eerst het raadsel van de Renaissancesfinx oplost, juist door die scherpzinnigheid een zekere beroemdheid en hierdoor wordt het waarschijnlijk, dat Messer Betto Brunelleschi en zijn kornuiten de geschiedenis, al strekte zij hun niet tot eer, toch vaak verteld hebben.

Kortom bij het: *Signori voi mi potete dire a casa vostra cio che vi piace*, komt een ‘se non è vero etc.’ niet te pas; de facetie is al te treffend om niet waar te zijn. En wanneer zij waar is? - dan hooren wij hier het eerste en het oudste krijgsgeschreeuw van de generatie die zich herboren voelde, dan geeft deze plaats het vroegste bewijs van een bewust *Rinascimento*, van een nieuw leven.

Tot wien of hoe ver die leus doorgedrongen is, laat zich niet gemakkelijk bepalen.

Tegelijk met den nieuwen inhoud vertoont zich hier de nieuwe vorm, en de weg van een vorm is in de geschiedenis heel wat beter na te gaan dan die van een begrip. De Italiaansche kunst van het gesprek hangt, afgezien daarvan dat het snedige antwoord een algemeen verschijnsel is, samen met dichterlijke spelen, die bij de provençaalsche zangers in zwang waren en die voor een deel over Sicilië, voor een deel onmiddellijk naar Toscane kwamen. Ook die spelen hebben weer iets algemeens, zij zijn verwant met een aantal vormen van dichterlijke vraag-en-antwoordspelletjes, die wij in de Japansche tanka, het Duitsche Schnadahüpfeln of bij de natuurvolken vinden. De tenzonen, contrasti en hoe ze verder heeten mogen, worden nu door den *dolce stil nuovo* als poëtische vormen overgenomen, maar daarnaast ontwikkelt zich een meer spontane variëteit, die van het geestig ge-

sprek: de facetie. Bij Guido Cavalcanti zien wij die twee naast elkaar. Voorloopig houdt zich de nieuwe kunst aan de landstaal, blijft Italiaansch, maar een paar eeuwen later zien wij, hoe min of meer paedagogische stroomingen zich ervan meester maken en zij overhelt naar het Latijn. Terwijl de herinnering aan haar oorspronkelijke beteekenis voortleeft in de latere Italiaansche novelle en al wat daarmee samenhangt tot Lyly en Shakespeare toe, krijgt zij in de andere taal een andere taak en wordt - hoewel ook in dit Latijn weer kiemen voor nationale ontwikkelingen liggen - internationaal. Zoo zien wij bij Heinrich Bebel en Erasmus de kunst van het gesprek in haar veranderden vorm als wereldtaal.

Het schijnt mij, dat wij de historische terminologie geen geweld aandoen, wanneer wij hier een onderscheid maken tusschen de Renaissance-facetie en de humanistische facetie, en zeggen dat Poggio en Pontanus op de grens tusschen die beiden staan. Misschien wordt dat onderscheid nog duidelijker, wanneer wij bedenken hoe belangrijk de facetie voor de ontwikkeling van het drama geweest is en wanneer wij onderzoeken of er in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw niet een dergelijke tegenstelling tusschen klucht en comedy kan gemaakt worden. Maar dit zou te ver voeren; het is voldoende wanneer wij van een zeer verwikkeld kluwen althans een paar draadjes uit de war gebracht hebben.

ANDRÉ JOLLES.

Het anabaptisme in Nederland.

In *De Gids* van December 1920 heeft Ds. K. Vos een artikel geschreven 'Revolutionnaire Hervorming'. Hij tracht daarin aan te toonen, dat het Anabaptisme in Nederland een bijna uitsluitend oproerige beweging is geweest. Men moet durven erkennen, oordeelt hij, 'dat aan het begin der doopsgezinde historie staat: een tragische vergissing, een in bloed en tranen gesmoord ontijdig grijpen naar de macht.' Volgens hem zou de aanvankelijk vreedzame en sporadische beweging in het najaar van 1533 plotseling massaal en revolutionnair zijn geworden. De groote toevloed kwam van de bezitlooze klasse, die in chiliastische extase een samenleving begeerde met een betere verdeeling der aardsche goederen. Toen echter Munster, het nieuwe Jeruzalem, was gevallen, keerden de meesten tot de Roomsche kerk terug; van het overblijfsel werd nu David Joris, de man der sexueele hallucinaties, het hoofd. Omstreeks 1540, na de vlucht van dezen leider, weet Menno de harten te winnen; eerst met hem begint de eigenlijke geschiedenis der Doopsgezinden, die gerecruteerd zijn uit een mengelmoes van vrome maar overspannen kringetjes en het hysterische draf der achterbuurten. Ziedaar, in korte woorden, het nieuwe, door Ds. Vos ontworpen beeld.

Tegen deze voorstelling moet verzet aangeteekend worden. Niet uit menniste preutschheid, zooals Vos gelieft te verklaren, maar ter wille van de historische waarheid. Ook mag voor deze kwestie de belangstelling van het publiek nogmaals gevraagd worden, daar het hier niet uitsluitend het verleden van een kleine kerkgemeenschap geldt. De

geschiedenis van de bejaarddoopers is juist in de jaren 1530-1540 meer dan ooit vervlochten met de geschiedenis van het vaderland.

Nauwgezet en onpartijdig onderzoek van de helaas slechts schaars voorhanden bescheiden leert ons het volgende. Door de prediking van Melchior Hoffman ontstaat in Nederland de doopersche beweging. Die beweging is chiliastisch, maar ten eenen male afkeerig van alles wat naar wapengeweld zweemt. Zij breidt zich, overeenkomstig haren aard, in stilte uit. Na drie jaar echter is het dweepziek verlangen naar het Koninkrijk Gods bij enkele volksmenners niet meer te bedwingen. Zij willen de komst des Heeren eigenmachtig verhaasten en prediken revolutie. Door omstandigheden van allerlei - ook van economischen - aard begunstigd, weten zij een deel der Anabaptisten mede te sleepen. Fel en scherp licht valt op hunne oproerige beweging, die gevaarlijk is voor de bestaande orde. Toch is zij niet meer dan een voorbijgaande afwijking, voor de toekomst van geen beteekenis. De vreedzamen daarentegen bestaan vóór Munster, gedurende Munster, na Munster; zij nemen aan invloed toe zoodra de val van het nieuwe Jeruzalem verademing brengt. Hunne opvattingen blijven bij al de schokken die zij doorleven en al de ondervindingen die zij opdoen natuurlijk niet ongewijzigd; maar bij hen sluit Menno Simons zich aan en uit hen zijn de latere Doopsgezinden voortgekomen. Ik wensch dit alles in een beknopt overzicht nader in het licht te stellen.

Algemeen was in het begin van de 16de eeuw, toen de Hervorming als een storm door Europa ging, het geloof dat het einde der wereld nabij was. Luther preekte en schreef er over: hij wenschte dat ‘der liebe jüngste Tag’, waarop Christus den Antichrist ter neer zou werpen, spoedig mocht aanbreken. Maar verdere beschouwingen over het hoe en wanneer - ‘lauter Lügen’ in zijn oogen - wilde hij niet toelaten; geboren heerscher over de geesten, wist hij zijn volgelingen in bedwang te houden.

Doch onder de hervormingsgezinden ontstond weldra een partij, die verder ging dan Luther en ook Zwingli wilden. Het waren de radicalen, de individualisten op godsdienstig gebied. Zij erkenden uitsluitend het gezag van den bijbel,

legden dien alleen naar eigen inzicht uit en stelden, terwijl zij van de wereld zich afkeerden, den eisch van reinheid des levens op den voorgrond. Van den aanvang af waren deze Anabaptisten chiliasten; toen in Zwitserland de eerste wederdoop had plaats gehad, was Zürich weldra vervuld met boetprofeten, die op markten en straten het ‘Wee!’ over de ontstelde stad uitriepen.

Het chiliasme openbaarde zich in verschillenden graad. Trouwens, het behoort tot de eigenaardigheden van het Anabaptisme, dat daarin op elk gebied verscheidenheid heerschte. In verschillende landen is het opgetreden, maar nergens vormde het een onderling overeenstemmende partij, een vast aaneengesloten geheel. Nooit hebben de Doopers aan eenige belijdenis bindend gezag toegekend. En waar zij het gebrek aan eenheid als een gemis voelden en naar centralisatie streefden, werd hun dit welhaast onmogelijk gemaakt door de steeds feller vervolging. Vandaar dat in deze veelomvattende beweging plaats was voor de meest teganstrijdige opvattingen en persoonlijkheden: tot de Wederdoopers behooren zoowel Hans Denck als Jan van Leiden, zoowel Obbe Philips als Jan Matthijs. Van diepen zedelijken ernst en gruwelijke verwildering spreekt hunne geschiedenis. En wij zien hoe bij de stijgende verwarring en druk der tijden telkens weer onzuivere elementen naar voren willen dringen. In Zwitserland worden de oproerige leerstellingen van Thomas Münzer verworpen; in Zuid-Duitschland heeft Hans Denck al het gezag van zijn krachtige persoonlijkheid noodig om de richting van Hans Hut te overwinnen. Ook in Nederland zien wij hetzelfde schouwspel zich herhalen en in het Anabaptisme verschillende stroomingen ontstaan.

De vader van het Nederlandsche Anabaptisme was Melchior Hoffman, de eerlijke, rustelooze zoeker, die eerst vrede vond toen hij met brandende geestdrift zich verdiepte in de heerlijkheid van Christus' wederkomst. Hij begint als trouw volgeling van Luther, maar spoedig wendt hij zich van Luther af. Tot Zwingli's, tot Carlstadt's leer helt hij over, maar met geen van beiden komt hij tot overeenstemming. Eindelijk sluit hij zich te Straatsburg bij de Wederdoopers aan, maar zijn overgang beteekent geen overgave. Veel ontvangt hij, maar niet minder geeft hij. Op twee punten vooral oefende

hij diepgaanden invloed. Vooreerst door zijn eigenaardige leer over de menschwording; vervolgens door zijn chiliasme, dat van nu af onder de Wederdoopers meer dan ooit op den voorgrond trad.

Het is noodig, dit chiliasme nader te beschouwen. Op grond van een allegorische schriftverklaring, die ruimte liet voor de buitensporigste fantasieën, predikte Hoffman dat de toekomst des Heeren nabij was. Zichzelven hield hij voor Elia; zijn roeping was, de gemoederen tot godsvrucht en liefde te wekken en zoo voor te bereiden op de komst van den Bruidegom. Verscheen deze in zijn heerlijkheid, dan mocht de schaar der getrouwen niet ontbreken. Maar bij die prediking dacht Hoffman niet meer aan aardsche toestanden of verhoudingen. Dat alles zou welhaast een einde nemen en lag nu reeds ver achter hem. Al zouden tirannen of Satan-zelf regeeren, het volk Gods, in de wereld maar niet van de wereld, zou gehoorzamen in alles dat niet tegen God is. Het deel der vromen kan hier niet anders dan verdrukking zijn: was het niet geopenbaard dat in de laatste tijden Herodes en Pilatus in wellust zouden leven, terwijl aan de uitverkorenen het kruis werd opgelegd? Maar eindelijk komt het jongste gericht. Dan zal een nieuwe hemel en een nieuwe aarde verschijnen; er zal geen leed meer heerschen en alle tranen worden gedroogd.

Reeds nu zendt de Heer zijne apostelen uit. Hun taak is, de godvreezenden te reinigen van deze wereld en te voeren in de geestelijke woestijn. Christus zelf is als een voorbeeld de zijnen voorgegaan; bij den doop door Johannes heeft hij zich aan zijn hemelschen Vader verbonden en ‘getrouwd’, heeft hij afstand gedaan van eigen wil, om aan Hem alleen zich over te geven ‘door het verbond Gods.’ Zoo moeten de vromen met Christus, den Bruidegom verbonden en ‘getrouwd’ worden ‘door het waarachtige teeken van het verbond en des doops.’ Laten zij dan af van eigen wil en lust om alleen gehoorzaam te zijn aan het eeuwige woord des levens en volharden zij tot het einde in dien strijd, dan zal God en Christus-zelf hun loon zijn. Ziedaar het verbond door Melchior Hoffman gepredikt en aangenomen door zijn volgelingen, de bondgenooten. Alles is hier geestelijk; op God alleen zijn de gedachten gericht. Vos wil echter uit de

benaming bondgenooten nog iets anders afleiden. ‘Deze uit. drukking’, zegt hij, ‘wijst er ook op, dat in den beginne de nieuwgezinden een verbond in 't maatschappelijke hebben willen sluiten.’ En daarbij brengt hij zelfs een boerenopstand van 1514 (‘de arme Koenraad’) ter sprake! Melchior Hoffman is een vruchtbaar schrijver geweest; waar heeft hij ooit aan verbetering van maatschappelijke toestanden gedacht?

Het was in 1530, dat zijn leer ook in Nederland doordrong. Om den ontwikkelingsgang van het Anabaptisme te kunnen volgen, hebben wij allereerst in vluggen omtrek den toestand hier te lande te schetsen.

Onbevredigdheid heerschte op bijna elk gebied. Naar 't uitwendige was de Roomsch-Katholieke kerk, krachtdadig door Keizer Karels regeering gesteund, nog even machtig als vroeger, maar in breede kringen was het geloof aan hare leer ondermijnd. Reformatorische denkbeelden hadden ook hier ingang gevonden bij aanzienlijk en gering, bij geleerd en ongeleerd. In oneerbiedigheid of ruwen spot uitte zich de gezindheid van het volk; hoe vele magistraatspersonen dachten, bleek duidelijk genoeg uit hun min of meer openlijk begunstigen van de ketterij. Vooral Amsterdam stond bij de hooge regeering in kwaden reuk; daar werden verschillenden van de invloedrijksten aangewezen, mannen als Pieter Colijn, Cornelis Benninck en de schout Jan Hubrechts, die ‘niet sinceer’ waren.

Een voor haar taak berekende geestelijkheid, die met toewijding op haar post stond, had nog veel kunnen redden. Maar ongelukkig voor de Roomsche kerk heeft een groot deel van haar clerus, juist in deze jaren van crisis, door onbekwaamheid, schraapzucht en zedeloosheid de Hervorming meer in de hand dan tegengewerkt. Naar voorgangers, die in zoovele opzichten rechtmatig aanstoot gaven, wilde men niet langer luisteren; de geestelijkheid had haar vat op de menigte verloren.

Toch had de oude kerk door de devotie der 15de eeuw een richting onder ons volk gewekt die nog niet was uitgestorven. Het was die vroomheid, welke zich in geen klooster afzonderde, maar in de wereld bleef verkeeren zonder haar toe te behooren; die geen behoefte had aan theologische bespiegelingen, maar allen nadruk legde op praktische gods-

vrucht, navolging van Christus. Deze beweging was altijd trouw gebleven aan de kerk, die haar tot ontwikkeling had doen komen en tegelijk grenzen had gesteld. Nu echter was voor velen het gezag der kerk weggevallen; zij gingen hun eigen weg, zich op eigen kracht verlatend.

Van de sacramentisten, de vroegste hervormingsgezinden in ons land, kon geen leiding meer komen: hunne voorgangers, voor zoover zij niet herroepen hadden, waren uit het land gevlucht. Zoo was een herderlooze schaar overgebleven, vervreemd van de kerk, maar troost zoekend in den bijbel. Aan goeden wil en vromen zin ontbrak het haar niet, maar evenmin aan neiging tot overspanning. Zij was gereed iederen leider te volgen, die als gezaghebbende zou optreden.

Bij dit alles kwam nog de ellende van economischen achteruitgang. Door belemmering van den Oostzeehandel stonden de zaken te Amsterdam en in de Waterlandsche steden gedeeltelijk stil. De Leidsche lakenindustrie had slechte jaren. Door vermindering der geldswaarde stegen de prijzen. Werkstakingen, als gevolg van te lage loonen, waren aan de orde van den dag. Aldus bericht ons Dr. Theissen in zijn verdienstelijk boek over Karel V; tevens merkt hij met prijzenswaardige voorzichtigheid op: ‘Het waren kleine luiden in het algemeen, die gretig de anabaptistische inzichten tot de hunne maakten. Materiëele nood *kan* daarop invloed hebben gehad.’ Zeker heeft die materiëele nood zich doen gelden bij de ontknooping van het treurspel dat welhaast afgespeeld zou worden.

Zoo was de algemeene toestand toen het Anabaptisme stil en geruischloos ons land binnenkwam. Jan Volkerts Trijpmaker, de uit Emden verdreven volgeling van Melchior Hoffman, stichtte de gemeente te Amsterdam, die binnenkort het middelpunt zou worden van de geheele beweging. In 1531 kwam de voorganger zelf in de hoofdstad, waar hij ‘in 't openbaar converseerde’ en vijftig personen doopte; een jaar later moet hij ook Friesland bezocht hebben.

Van deze oudste Melchiorieten weten wij slechts weinig, maar dat weinige is opmerkelijk genoeg. Zij zochten het Koninkrijk Gods: zij waren dus bondgenooten, geheel in den zin zooals Hoffman leerde. Verder ‘plachten zij in hunne

bijeenkomsten te lezen en te disputeeren over het Evangelie, hetwelk gedaan zijnde een van henlieden een brood brak, waarvan hij aan een iegelijk distribueerde, wetend nochtans dat het geen sacrament was, maar alleen in de commemoratie van de passie onzes Heeren.' Op al deze hoofdpunten vinden wij treffende overeenstemming met het gemeenteleven der Zuidduitsche Anabaptisten.

Maar was deze beweging slechts sporadisch? Alleen bij oppervlakkige beschouwing kan men dit meenen. Toen Trijpmaker zijn leer verbreidde en dit ook deed in plaatsen buiten Amsterdam, bleef hij een jaar lang ongemoeid. 'Vele en diversche personen' kon hij doopen totdat de opmerkzaamheid van het Hof van Holland door de nieuwe secte werd getrokken. Onmiddellijk daarop begon de vervolging: wat de Amsterdamsche schout ook beproefde om deze Anabaptisten, die niets en niemand kwaad deden, te redden; hoezeer hij waarschuwde en gelegenheid gaf tot ontsnappen, - een negental werd gevat, naar Den Haag gevoerd en daar terechtgesteld. Men bracht de afgehouwen hoofden naar Amsterdam terug met bevel, dat zij bij de galg op staken tentoongesteld zouden worden: de prediker hoog in 't midden, de overigen in een kring daarom heen. Zoo hoopte het Hof den schrik er in te brengen. Inderdaad gelukte dit, maar op andere wijze dan het zich had voorgesteld. De uitwerking was deze, dat de bedreigden voorzichtiger werden, zich meer in acht namen. Mede naar aanleiding van deze vervolging gaf Melchior Hoffman nog in 1531 bevel, het doopen gedurende twee jaar te staken. De bondgenooten mochten zich niet roekeloos aan gevaar blootstellen. Wel begeerden velen den doop, maar Hoffman wilde dat men alleen in stilte zou leeren en vermanen. Dit laatste bericht ons Obbe Philips, de schrijver, aan wiens betrouwbaarheid Vos een artikel heeft gewijd. En om hernieuwd bloedvergieten te voorkomen is Hoffman bij dit inzicht gebleven, zooals meer dan één zijner uitlatingen uit 1533 bewijst. Hij had niet duidelijker kunnen toonen dat de vrome gezindheid bij hem hoofdzaak, en de doop alleen een teeken, een bevestiging was.

Juist dat angstvallig zich schuilhouden bij een beweging, die uit haren aard al geneigd was tot afzondering van de

wereld, maakt het ons thans, na zoovele eeuwen, moeilijk, bepaalde personen of kringen aan te wijzen. Toch is het mij niet lang geleden gelukt, het bestaan van zulk een kring te Leeuwarden aan het licht te brengen. En verder bezitten wij nog verschillende gegevens die de slotsom wettigen, dat het Anabaptisme reeds in die vroegste jaren zich aanmerkelijk had uitgebreid.

Letten wij op Straatsburg, toen ter tijd het nieuwe Jeruzalem der Wederdoopers. Daarheen gingen, vandaar kwamen dagelijks Melchiorieten uit Nederland. Zij verkondigden in de uitverkoren stad, hoe Hoffman's prediking in hun vaderland de harten had veroverd. De berichten van zijn verrassende resultaten hadden zóóveel uitwerking, dat zijn aanhang te Straatsburg opnieuw krachtig toenam, al was hij zelf er slechts zelden aanwezig. De Henoch, die naast Elia zou optreden, Cornelis Polderman, was een Zeeuw. ‘Alle dagen’, zegt Obbe, ‘ontvingen wij Hoffman's geschriften’; onafhankelijk van hem schrijft Polderman: ‘Nederland is vol van deze boeken’. Laatstgenoemde biedt verder aan den Raad van Straatsburg aan, honderd brieven uit Nederland over te leggen ten bewijze dat daar op tal van plaatsen Hoffman's leer als waarheid werd beleden. En toen Butzer, de bekende hervormer en bemiddelaar tusschen Luther en de Zwitsers, in den zomer van 1533 zijn dispuut met Hoffman had gehouden, gaf hij daarvan een verslag uit, maar zorgde tevens voor een goede Hollandsche vertaling met een voorrede aan ‘alle lieve rechte Christenmenschen in Nederland’. Door deze waarschuwing hoopte hij de Nederlandsche Melchiorieten van hun voorganger af te trekken. Zoo zou deze scherpzinnige wereld- en menschenkenner zeker niet gedaan hebben, als hij hier tegenover een onbelangrijke, sporadische beweging had gestaan.

Ongeveer drie jaar had het Anabaptisme zich zoo in stilte voortgeplant, toen er plotseling iets gebeurde dat een ingrijpende verandering teweegbracht. Men verwachtte groote dingen tegen het einde van 1533. Melchior Hoffman zat te Straatsburg gevangen, maar na een half jaar zou, volgens het woord van een profeet, zijn heerlijke verlossing komen. Ter zelfder tijd ongeveer zouden de twee jaar verstreken zijn, waarin geen doop mocht plaats hebben - en dan,

eindelijk, was de groote omkeer ophanden. In de koortsachtige spanning dier dagen trad Jan Matthijs op. Met terzijdestelling van Polderman verklaarde hij zichzelven voor Henoch, den tweeden getuige. Zijn bevel luidde, dat de doop onverwijld hervat moest worden; over de bedenking van Hoffman, dat het met 't oog op de vervolging daartoe nog geen tijd was, zette hij zich heen met de machtspreuk, dat men geen ding boven de waarheid mocht stellen. Wel ondervond hij tegenstand toen hij met een beroep op zijn goddelijke zending zich tot den voornaamsten kring te Amsterdam wendde, maar Jan Matthijs was er de man niet naar om zich te laten afwijzen. Hij vervloekte en verdoemde terstond alle ongeloovigen die hem niet erkennen wilden. Door hevigen schrik bevangen en vreezend dat zij zich aan godslastering schuldig zouden maken, begaven zij zich tot vasten en bidden. Het einde was, dat zij den nieuwen Henoch erkenden; en deze, terstond gebruikmakend van zijn gezag, stuurde zijn apostelen twee aan twee uit naar alle streken van het land om vooreerst de broeders en verder alle heilbegeerigen te doopen. En van dat oogenblik af was het gedaan met de stilte, waarin de secte tot nu had geleefd: zij treedt uit haar verborgenheid aan het licht.

Maar bij dit alles gevoelde Jan Matthijs zich volgeling van Hoffman en wilde hij diens werk voortzetten. Voorloopig kwam het geweldige in zijn karakter nog niet tot uitbarsting. Ook hervatte hij den doop zonder groote verandering in de beteekenis daarvan te brengen. Bij Hoffman, zooals wij zagen, beteekende die doop het geestelijk huwelijk met den Bruidegom, waardoor de vromen bij zijn wederkomst rein bevonden en dus gered zouden worden. Vooral op dit laatste ging Jan Matthijs in: hij achtte bij het komend oordeel den doop het middel tot behoud. Verder leerde hij, niet minder dan Hoffman, dat men in lijdzaamheid den Heer verwachten moest. Dit moge vreemd klinken - wij weten het met volkomen zekerheid uit het verhaal van Obbe. Het was juist de prediking, dat er geen christenbloed meer gestort zou worden, maar dat God binnenkort in het gericht zou treden, die het succes van Jan Matthijs onder de vreedzame Melchiorieten mogelijk maakte.

Wat nog vreemder zal klinken: ook zijn afgezanten te

Munster predikten in Januari 1534 dezelfde weerloosheid. Nog bezitten wij de rechterlijke verhooren die dit uitwijzen. En wanneer later de Doopers in het nieuwe Jeruzalem deze leer als dwaling verworpen hebben en hun woordvoerder, de bekende Rothmann met zijn ‘Restitution’ optreedt als de apologeet van het geweld, kan hij toch niet nalaten te melden: ‘Wij allen hebben, toen wij in Januari 1534 gedoopt waren, de wapens afgelegd en ons voorbereid op het offer van ons leven. Wij meenden, dat wij de goddeloozen niet mochten weerstaan, maar dat wij geduldig het lijden, ja den dood moesten aanvaarden. Toen waren de goddeloozen weltevreden en meenden dat zij gemakkelijk hun moed aan ons konden koelen’.

Men zal misschien opmerken dat het weinig beteekent, of de revolutionnaire gezindheid zich iets vroeger of later heeft geopenbaard. Maar wie zoo oordeelt ziet toch een belangrijk punt voorbij. Zeker is Jan Matthijs eindelijk tot de overtuiging gekomen dat alleen het zwaard de oplossing kon brengen. Met die boodschap stuurt hij nieuwe gezanten naar Munster; maar dan ook, wanneer de revolutie in de heilige stad - en dáár alleen - slaagt, verlaat hij zelf bij het eerste opontbod, slechts enkele weken later, het vaderland om er nooit terug te keeren. Intusschen was heel de prediking hier te lande tot in Januari 1534 vreedzaam geweest: een aandringen, in Hoffman's geest, op geduld en lijdzaamheid. Obbe en Rothmann, voor 't overige elkanders tegenvoeters, bevestigen dit door hun onwraakbaar getuigenis. Het nieuwe in die prediking was het beroep op bijzondere openbaringen, het dreigen met hel en verdoemenis; daardoor echter maakte zij de Anabaptisten niet tot revolutionnairen, maar tot ‘fantastycque, melancolieuse luyden’, zooals de raadsheer Van Assendelft bij zijn onderzoek een maand later (Februari 1534) hen meestal bevond. Met geen scherper of juister trekken kan de geestesgesteldheid onder hen geteekend worden.

Wat Jan Matthijs tot revolutie brengt, is natuurlijk in de eerste plaats zijn onstuimig fanatisme dat, door de omstandigheden geprikkeld, steeds hooger in hem oplaait. Daarbij komt, als uiterlijke aanleiding, het onvervuld blijven der profetie van Hoffman's wonderbare verlossing. Nu kan hij niet langer wachten. Een nieuwe openbaring valt hem ten

deel: het Koninkrijk Gods moet met andere middelen komen, met krachtiger medewerking van de geloovigen. Daarom grijpt Jan Matthijs naar het zwaard.

Want niet uit begeerte naar een rechtvaardiger samenleving, naar macht en rijkdom, of welke sociale motieven Ds. Vos meer mag noemen, hebben de Wederdoopers de wapens opgevat. Het doel bij *alle* Anabaptisten, vreedzamen en revolutionnairen, is een godsdienstig doel, is het Koninkrijk Gods. Wij hebben te doen met een richting die den hemel voor de aarde wil veroveren, eerst door reinheid van hart en wandel, door zelfverloochening en offers, in één woord: door het doen van hetgeen zij het goede achtte. Falen echter de profetieën en blijft de vervolging het volk Gods benauwen, dan komt daarnaast als tweede denkbeeld op: de dag des Heeren zal niet kunnen aanbreken tenzij de uitverkorenen eerst het kwaad gestraft en uitgeroeid hebben. Nu grijpen de ergste dwepers naar het zwaard om een rijk van gerechtigheid te stichten. Maar dit is niet hun einddoel, zooals bij de revolutionnairen van onzen tijd, het is slechts middel. Eerst na deze voorbereiding hunnerzijds zal God kunnen ingrijpen om het volmaakte heil te brengen. ‘Neen, lieve broeders’, heet 't nog in het laatste manifest uit Munster als antwoord op de bedenking, dat men de komst des Heeren gelaten moest afwachten, ‘Hij zal komen, dat is waar, doch *eerst* moeten Gods knechten de wraak voltrekken, zooals Hij bevolen heeft.’ Natuurlijk is dit beginsel niet in praktijk te brengen zonder dat de dwepers, die zich Gods werktuigen wanen, gewone oproermakers worden, welke de overheid als staatsgevaarlijk moet beteugelen en straffen. Even natuurlijk is het dat deze onzalige leer alle hartstochten, ook de laagste, ontketent, en dat de beweging, wanneer zij voor een deel oproerig is geworden, met magnetische kracht zoowel dwepers als ontevredenen aantrekt. Terecht vreest de overheid, dat de laatsten zich bij de Anabaptisten zullen aansluiten. En eindelijk is het waar dat de Munsterschen, in hun wanhopige worsteling om zich staande te houden, dikwijls alleen om den prijs der overwinning schijnen te vechten. Maar dit alles, hoe breed ook uitgemeten, mag ons niet de oogen doen sluiten voor hun wezenlijk doel. Alleen hij kan den weg vinden in het doolhof van hun verward en

verdwaasd geestesleven, die de eigenlijke drijfveer van hunne handelingen van al het bijkomstige weet te onderscheiden. Hierin schiet Ds. Vos doorloopend te kort. Onzuiver gesteld is bij hem het motief waaruit deze Wederdoopers handelen, het doel waarnaar zij streven en dientengevolge ook hunne partijgroepeering. Hij kostumeert de revolutionnairen van onzen tijd in de kleeding der 16de eeuw, laat hen hunne zeer moderne gezindheid in vrome taal hullen en zegt: Ziedaar het Anabaptisme!

In de jaren van crisis, die nu volgen, doet de doopersche beweging zich aan ons voor als een verbijsterende chaos. Op sombere tooneelen van dweepzucht, verdwazing en bloedstorting valt helder daglicht; daaromheen zien wij de woeling van een bonte massa in een halfdonker, dat allengs overgaat in nacht. Er is veel dat wij niet of nauwelijks kunnen onderscheiden.

De verwarring wordt nog verhoogd doordat in dien eersten tijd vreedzamen en revolutionnairen naast en met elkander leven in soms argelooze vermenging. Want bij het ontstaan van de oproerige strooming had er niet plotseling, als bij tooverslag, een scheiding plaats. Voorloopig werd het gemeenschappelijke, het verbindende nog het sterkst gevoeld. Tezamen levend in een wereld die in den booze lag en de kinderen Gods vervolgde, tezamen alle hoop stellend op de komst des Heeren, waren de Melchiorieten van verschillende schakeering nog broeders. Toch werden zij zich meer en meer bewust dat zij niet bij elkander hoorden. Het begint met een bestraffen van de oproerigen als valsche broeders; het eindigt met de scheiding, die in 1536 na de groote bijeenkomst te Boekholt plaats heeft.

Uit den aard der zaak vallen de revolutionnairen het meest in 't oog. Hun beginsel drijft hen naar den voorgrond, zij zoeken den strijd. De vreedzamen daarentegen houden zich liefst in de schaduw, leven en arbeiden in de stilte. Maar tot beiden gezamenlijk komt voortdurend de ophitsing uit Munster. Van dit brandpunt gaan telkens weer de pogingen uit om de Nederlandsche Anabaptisten mee te sleepen in de oproerige beweging. De heillooze propaganda kon met de krachtigste middelen voortgezet worden, daar, ondanks het beleg, het verkeer der stad met de buitenwereld

tot Januari 1535 vrij wel ongehinderd bleef. Zendelingen uit het nieuwe Jeruzalem reisden ons land af; zij hielden hunne opruiende toespraken, brachten brieven en oproepen over, verspreidden geschriften en deelden geld uit voor het koopen van wapens. Munster is dan ook de juiste observatiepost om in deze woelige jaren het geheele terrein te overzien; wat in Nederland zich afspeelt wordt ons duidelijker naarmate wij meer letten op den gang van zaken daarginds.

Niets kan ons dit werken van Munster en tevens de mentaliteit onder de bondgenooten beter doen begrijpen dan de groote uittocht naar Overijsel, die reeds in Maart 1534 plaats had. Eenige duizenden Anabaptisten namen er aan deel, maar het is er ver van af dat zij de geheele partij vormden. De overheid zag juist, toen zij te midden van haar overstelpende drukte schreef, dat er nog anderen waren die zwegen en zich stil hielden. Die onbekenden in stad en land waren de voortzetters van de oorspronkelijke richting, aanhangers van Obbe Philips, die volharden bleef in zijn verzet tegen alle onruststokerij.

Maar de ongelukkigen, die met vrouw en kind en al hun bezit zich inscheepten om weg te varen naar den vreemde - wat wilden zij eigenlijk? Mogen wij Vos gelooven, dan waren het volbloed revolutionnairen. Wel gewapend trokken zij er op los; de vonk was nu in het buskruit gevallen, de latente gezindheid overgeslagen tot de daad.

Van dit oordeel vinden wij echter geen spoor terug bij de magistraatspersonen die de optrekkenden tegenhielden, noch bij de rechters die vonnis over hen velden. En dit zijn toch de mannen, die het nauwst met hen in aanraking zijn gekomen, wier berichten bovendien de hoofdbron zijn van onze kennis. Gaan wij af op hetgeen deze veelal verbitterde tegenstanders melden, dan krijgen wij een geheel anderen kijk op den jammerlijken uittocht. Geen oproerigen vinden wij, maar een bonte schaar van ‘fantastycque, melancolieuse luyden’ die een goed heenkomen zoeken. Hun groote vrees is dat zij verloren zullen gaan met de onherroepelijk tot ondergang gedoemde wereld: zij achtten hunne ontsnapping zóó op het kantje af, dat zij bij 't wegvaren den toren van Westzaan al meenden te zien verzinken. Slechts één hoop is hun gelaten: wanneer zij Munster bijtijds bereiken, zullen zij behouden zijn.

Doch om dit alles te doorzien moeten wij, zooals ik opmerkte, beginnen met op Munster te letten. Daar was met het einde van Februari een geheel nieuwe toestand ingetreden. De profeten hadden schoon schip gemaakt door alle ongeloovigen met ruw geweld uit de stad te jagen. Nu waren zij alleenheerschers - maar over een veel te kleine kudde. Geen 1600 mannen waren achtergebleven, en met deze schaarsche bevolking hadden zij het hoofd te bieden aan den Bisschop en al zijn bondgenooten. Reeds naderden dreigende onweerswolken: de eerste aanstalten tot het beleg waren gemaakt, de eerste voorposten door den vijand bezet.

Het was voor het nieuwe Jeruzalem een kwestie van leven of dood. Er moest hulp van buiten opdagen, of de stad zou het op den duur niet kunnen houden. Weerbare mannen, liefst goed gewapend, had men noodig. Vandaar de krampachtige pogingen, van het begin tot het einde in 't werk gesteld, om de bevolking van Munster te vermeerderen.

De wijze waarop de profeten dit trachtten gedaan te krijgen toont, hoezeer dweepzucht bij hen samenging met sluw overleg. Aan hunne gemeente, die niet behoefde te weten hoe zorgelijk de toestand was, stelden zij voor, een daad van barmhartigheid te verrichten tegenover de Hollandsche broeders. Men moest deze ongelukkigen, die in hun eigen land zoo bitter werden vervolgd, uitnoodigen naar Munster te komen, waar zij dan in vrijheid konden leven. Ook voor de Hollanders hielden zij hun eigenlijke bedoeling geheim: met geen woord lieten zij blijken, dat zij hunne hulp begeerden bij de verdediging der stad. Verder was het geen uitnoodiging die zij tot hen richtten, maar een kras bevel vol dreigementen. En wel begrepen de profeten dat dit indruk zou maken! De toestand in Nederland was uiterst kritiek. Na een vervolging, waarbij vele Wederdoopers de barre winternachten in 't open veld hadden doorgebracht, was nu een korte verademing gekomen. De Regeering had genade beloofd aan wie zich binnen 24 dagen zouden bekeeren. En juist in de dagen van spanning toen die termijn ten einde liep, verspreidden de profeten hunne brieven door het geheele land. Men stelle zich voor, welk een paniek er onder de reeds zoo beangstigde Wederdoopers moest ontstaan, toen zij als van Godswege het volgende bevel ontvin-

gen: ‘Gij zult den 24sten Maart, des middags, bij Bergklooster zijn. Past op dat gij niet achterblijft, of de wolf zal u verslinden. Ik zeg u niet meer, maar ik gebied u in den naam des Heeren, dat gij zonder dralen gehoorzaam zijt. Stelt God niet op de proef: een ieder gedenke aan de vrouw van Loth en zie niet om naar eenig ding dat hier op aarde is. Niemand zal onder den draak dezer wereld vrij blijven van lichamelijken of geestelijken dood’. - In dien toon gaat het geruimen tijd voort, en dan eindelijk volgt ook het bevel om wapens te koopen en mee te nemen. Natuurlijk: een ongewapende menigte zou niet bruikbaar zijn voor de profeten. Zij rekenden op de blinde gehoorzaamheid der geloovigen aan het goddelijk bevel. Inderdaad hebben zij zich niet vergist: de bonte schaar scheepte zich in en voerde allerlei wapentuig mee. Maar hier moet ik herinneren aan hetgeen Cornelius zegt: ‘Deze menschen hebben wel wapens bij zich, want dat is hun bevolen; maar alle militaire orde, alle leiding, zelfs de gedachte om de wapens te gebruiken ontbreekt. In dit opzicht was geen enkele maatregel getroffen.’ Zóó is het: de uitslag heeft het bewezen. Gold het niet zulk een droeve zaak, wij zouden glimlachen bij het door alle stukken bevestigde verhaal, hoe de aanhouding dier 27 schepen met hunne 3000 opvarenden zonder het minste verzet heeft plaats gehad. Het was een arrestatie op groote schaal, niet meer. ‘En als dan de schepen in 't Zwarte Water kwamen en meenden met vrede daar aan land te gaan, zoo vonden zij daar partije, als op hun komst gepast hebbende. En de drossaard met den kapitein van de steden zijn in de schepen getreden en hebben sommigen van de principaalsten gevangen genomen... En zij vonden daar ook grooten schat van geld, hetwelk hun met al de wapens benomen is. En den schippers werd bevolen, dat zij daar zouden blijven liggen en dat niemand van de Herdoopers aan land zou gaan.’ Met dezen sisser liep de buskruitontploffing af. Geen oproermakers zag de overheid in hare gevangenen, maar ‘arm volck puerlicken verleydt.’ En waardoor verleid? ‘Deur dreygementen des uuytersten oirdels, die d'auctoers van den voirs. secten seyden aenstaende te zijn.’ Het spreekt vanzelf: indien het hun gelukt was Munster te bereiken, zij zouden daar als was geweest zijn in de hand van een volksmenner als Jan van Leiden en

later deelgenomen hebben aan alle gruwelen. Gevaarlijk waren deze verleiden nog niet, maar zij konden het licht worden. Zij zijn in de eerste plaats diep beklagenswaardig: slachtoffers van eigen overspanning, van een meedoogenlooze vervolging, van gewetenlooze of ontoerekenbare leiders.

Het meerendeel der aangehouden schepelingen was afkomstig uit Waterland, met Amsterdam het centrum der doopersche beweging. Daarom wil ik hier nog het een en ander opmerken over hun maatschappelijken stand. Volgens Ds. Vos waren de Anabaptisten de proletariërs der 16de eeuw, door sociale nooden tot revolutie gebracht. Voortdurend spreekt hij van hen als van een verzameling uit de heffe des volks, 'de armen en werkeloozen, de kaaiwerkers en matrozen en handwerkslieden', al moet hij toegeven dat er een klein aantal uitzonderingen is. Mag ik daartegenover herinneren aan hetgeen Dr. Theissen, op wien Vos zich zoo gaarne beroept, juist over het genoemde centrum schrijft: 'Waterland schijnt bijna in alle lagen van zijn bevolking doopersgezind te zijn geweest?' Dr. Theissen had hier, naar ik meen, nog stelliger kunnen spreken. Het is waar dat wij ons oordeel meestal moeten opmaken uit allerlei opmerkingen en zijdelingsche gegevens, maar ditmaal verspreidt een brief van het Hof van Holland toch voldoende licht. Vlak vóór den uittocht naar Munster waren '*vele* personen in *alle* kwartieren' bezig hun onroerend goed te verkoopen; naar hun nieuwe vaderland konden zij slechts gereed geld meenemen. Behooren ook dezen soms tot de armen, de kaaiwerkers en matrozen? En wat ons hier wordt meegedeeld vinden wij elders in beeld gebracht. Zooals bekend is, heeft de Amsterdamsche overheid, na het mislukken van den aanslag in Mei 1535, den schilder Barend Dircks acht schilderijen laten vervaardigen, die de herinnering aan de onlusten der Wederdoopers moesten bewaren. Deze stukken zijn bij den brand van het stadhuis in 1652 verloren gegaan, maar wij bezitten er nog goede afbeeldingen van in het boek van Hortensius. Natuurlijk zijn zij betrouwbaar: met het genoemde doel door een tijdgenoot van tijdgenooten gemaakt, geven zij geen fantasie, maar de werkelijkheid. Een dier schilderijen nu heeft betrekking op den tocht naar Munster: op den achtergrond gereedliggende scheepjes, op den voorgrond een tafereel, verduidelijkt door het onderschrift:

> Sy vercochten Juweelen en Cleeren, Lant, goet in alle hoecken,
> T'scheep loopende met grooter begeeren, propheterende eenen nieuwen God te soecken.

Werkelijk zien wij twee vrouwen juweelen en andere kostbaarheden verkoopen. Voorts twee mannen, de een onderhandelend, de ander een geldbeurs in ontvangst nemend, en verderop nog een paar groepen die zich gaan inschepen. Allen zijn welgekleed; blijkbaar behoort het meerendeel tot den gegoeden burgerstand. Zooveel is zeker, dat Barend Dircks, die de doopers uit eigen en niet welwillende aanschouwing kende, een anderen kijk op hen had dan Ds. Vos.

Wij mogen aannemen, dat er na al dat verkoopen heel wat geld naar Munster is meegenomen. Klopt dit niet met het boven aangehaalde bericht, dat de Overijselsche regeering ‘grooten schat van geld’ in de schepen vond? Zij eigende zich alles zonder gewetensbezwaar toe, tot ergernis van de Hollandsche autoriteiten, die zich daardoor ernstig benadeeld achtten. Er viel dus nog wel wat te halen van de ongelukkigen; als Vos, om het tegendeel te bewijzen, zich op de zeer geringe opbrengst der confiscaties beroept, is wederom een mededeeling van het Hof van Holland het eenige antwoord: ‘In Overijsel is alles hun afhandig gemaakt, zulks dat zij *nu* niets of zeer weinig hebben om aan te tasten.’

Dit weinige om aan te toonen, hoe eenzijdig en overdreven de voorstelling van ds. Vos is. Natuurlijk zal niemand ontkennen, dat onder de Anabaptisten ook minder gunstige elementen voorkwamen. Hoe zou het denkbaar zijn, dat bij zulk een hevige beroering de onrustigen, de ontevredenen zich achteraf hadden gehouden? Voor hen was licht iedere verandering een verbetering. Waarschijnlijk hebben velen hunner - zoo weinig voelden zij voor het eigenlijk Anabaptisme - zich niet eens laten doopen: onder de gevangenen treffen wij ook niet-herdoopten aan. Verder zal het evenmin ontbroken hebben aan armen en misdeelden, wier lot door velerlei malaise was verergerd. Hoe troosteloozer deze wereld voor hen was, met des te vuriger verlangen moesten zij uitzien naar haar einde. Voor hen was de Munstersche verleiding dubbel gevaarlijk. Maar ook gegoeden, zelfs aanzienlijken lieten zich meesleepen in den maalstroom van godsdienstig fanatisme. En indien het waar

is, dat in een stad als Amsterdam de groote meerderheid der Anabaptisten kleine luiden waren, tot de heffe des volks behoorden zij daarom niet. Vele notabelen waren in de 16de eeuw handwerkers; van de herdoopte goudsmeden, schoenmakers, bakkers, schippers, die wij in de stukken vermeld vinden, zijn zeker niet weinigen gezeten burgers geweest. Maar bij Ds. Vos dalen zij opeens in maatschappelijken stand; wanneer hij in zijn bronnen van goudsmeden leest, maakt hij daarvan eigenmachtig goudsmidsgezellen zonder werk. Zoo zijn zij gedegradeerd tot proletariërs!

Na 't mislukken van den tocht bleef het in ons land gedurende het verdere deel van 1534 betrekkelijk rustig. Wel hield de gisting aan en bleek het bij verschillende gelegenheden hoe gespannen de toestand was, maar tot werkelijk oproer zou het eerst in 1535 komen. En aldoor, ook gedurende het hevigste van de crisis, hield de partij der vreedzamen zich staande, welke pogingen Munster ook aanwendde om hen mede te sleepen in den afgrond.

In het centrum Amsterdam, waar wij sporen vinden van Obbe's verblijf, zijn al dadelijk kringen van vreedzamen aan te wijzen in verschillende schakeering. In de eerste plaats noem ik Jan Pauw, diaken van de gemeente, en dus onder de broeders een man van beteekenis. Voor hem ‘was het verbond anders niet dan dat men beloofde in Gods wegen te wandelen zonder daarvan af te wijken.’ Geen wapengeweld: een priester uit Munster mocht hem verzekeren dat zelfverdediging geoorloofd was, ‘zijn hart getuigde hem *niet* dat hij zich met het mes zou beschermen.’ Er is geen twijfel aan: Jan Pauw, al heeft hij dan gedeeld in de algemeene opwinding van zijn tijd, was een Melchioriet van de oorspronkelijke, vreedzame richting. En hij stond niet alleen. Uit een schrijven van Reinier Brunt, den procureur-generaal van het Hof van Holland, vernemen wij dat deze diaken ‘met de andere broeders’ getroost de toekomst des Heeren afwachtte, waarin elke vervolging zou ophouden. Dit was ook de leer van Obbe Philips.

Meer naar links, maar nog altijd aan den kant der vreedzamen staat de bekende bisschop Jacob van Campen. Zijne werkzaamheid beschrijft Hortensius met deze woorden: ‘te vergeefs vermanende, dat ze niet zouden trachten om door

oproer eenige nieuwigheden voor te stellen.' Men ziet het: wanneer er sprake mag zijn van een 'legende van den vreedzamen Jacob van Campen', dan komt de eer der vinding niet toe aan Scheffer, maar aan Lambertus Hortentius, die - het behoeft nauwelijks gezegd te worden - een der meest partijdige schrijvers tegen de Anabaptisten was. Zeker heeft Jacob van Campen er in toegestemd dat men wapens zou koopen, maar hij hield vast aan het nadrukkelijk voorbehoud, dat zij alleen bij vervolging tot zelfverdediging mochten dienen. Verder moest men Gods beschikking lijdzaam afwachten. Den tocht naar Munster keurde hij af, elken aanslag veroordeelde hij. Zoo zocht hij in zijn talrijke gemeente met woord en voorbeeld de Munstersche strooming te keeren; wij zullen straks zien met welken uitslag. Dat Vos met zijn karakteristiek 'geen vreedzaam maar een vreesachtig man' hem onrecht doet, springt in het oog. Hoe geheel anders oordeelt Acquoy, dien zeker niemand van menniste preutschheid zal verdenken! Op grond van dezelfde stukken waarnaar Vos verwijst, zegt hij: 'Uit alles blijkt dat Jacob van Campen onder zijne geestverwanten inderdaad gematigd is geweest. Daarenboven boezemt het karakter var dezen dertigjarigen man, die, met achterlating zijner zwangere vrouw, den dood blijmoedig tegenging en de gruwelijkste martelingen moedig verduurde, onwillekeurig eerbied in.' Maar zeer vele van Vos' beweringen kunnen den toets niet doorstaan. Zelfs de zestiende-eeuwsche Hortensius, hoe fel verbitterd op de Doopers, is tegenover Jacob van Campen rechtvaardiger dan hij.

Het is echter niet genoeg dat wij zekerheid hebben van het bestaan der vreedzamen. Veel belangrijker nog is de vraag: hoe was hunne getalsverhouding tot de revolutionnairen? Vormden zij slechts een minderheid, of waren zij in aantal de gelijken, misschien zelfs de meerderen van de Munsterschen? Rechtstreeksche gegevens om dit uit te maken bezitten wij helaas niet. Daarom is de beste weg deze, dat wij, den verderen loop der gebeurtenissen volgend, twee aanslagen van de Anabaptisten op Amsterdam behandelen, de eerste slechts beraamd, de tweede ten uitvoer gebracht, doch mislukt. Een korte uitweiding zal ons dan tevens in staat stellen, de waarde te bepalen der kritiek, die Vos doorloopend op De Hoop Scheffer oefent.

Ziehier wat Vos schrijft: ‘Als een staaltje van Scheffer's wijze van geschiedschrijven diene: “Van dergelijke samenkomsten, waarin men de belangen der geheele broederschap in ons vaderland zocht te regelen, is de allereerste gehouden te Sparendam in Dec. 1534.” Het eenige bericht omtrent die samenkomst is, dat 32 leeraars aldaar hebben beraadslaagd of men... een gewelddadigen aanslag op Amsterdam zou plegen!’

Laat ons nagaan wat dit eenige bericht mededeelt. Het is tot ons gekomen in de verklaring van Jannetje Thijsdochter. De bedoelde 32 leeraars blijken inderdaad te Spaarndam bijeen te zijn geweest. Evenwel, ‘zij konden onderling in hunne leer niet accordeeren.’ ‘Hadden wij kunnen accordeeren’, staat er verder, ‘wij zouden op dit uur Amsterdam in handen gehad hebben.’ Wij mogen nu twee punten vaststellen. Vooreerst: het geschil betrof de *leer*. Ten tweede: was de leer van een aantal dier vergaderde leeraars algemeen aangenomen, dan zou de aanslag op Amsterdam gevolgd zijn. Maar dit accordeeren bleek onbereikbaar. Hieruit volgt noodzakelijk, dat de overige leeraars hunne medewerking weigerden alleen omdat zij van een andere leer waren. Het is dus een nieuw voorbeeld van de oude tegenstelling: gewelddadig ingrijpen of lijdzaam afwachten. En nu blijkt het toch maar dat onder die 32 leeraars, van overal bijeengekomen, de vreedzamen hun zin kunnen doorzetten, althans sterk genoeg zijn om den aanslag onmogelijk te maken.

Ten overvloede wijs ik op het volgende. Juist in die dagen was opnieuw een heftige strijdkreet uit Munster in ons land vernomen: het boekje ‘Van de Wrake’ had overal de gemoederen in beweging gebracht. Of er verband is tusschen dezen oproep en de vergadering te Spaarndam, durf ik niet beslissen; maar zeker is, dat het oordeel uit Munster over de gezindheid hier te lande wonderwel gerechtvaardigd wordt door het te Spaarndam genomen besluit. ‘Wij bevinden in de broeders, die dagelijks tot ons komen’, lezen wij, ‘dat gij gansch weinig boven het inzicht van het lijden in Christus zijt gekomen en nog de weerloosheid betracht’, - of liever, gelijk de Munstersche wraakkreet het kernachtig uitdrukt: ‘dat gij nog belast zijt met de ziekelijke neiging der Apostelen’. Inderdaad, dit eigenaardig verwijt van Munster-

sche zijde was in de eerste plaats van toepassing op de Spaarndamsche vergadering!

Ik kom nu terug op het bericht bij Scheffer. Waarom, zal men vragen, heeft Scheffer zich in zoo bedekte termen uitgedrukt? Het gold hier zeker een belang, zelfs een levensbelang van de broederschap, of zij den weg van geweld zou opgaan of niet; - doch waarom dat dan niet ronduit gezegd? Het antwoord op die bedenking is, dat Vos het citaat gehalveerd heeft. De volledige behandeling onzer hervormingsgeschiedenis houdt bij Scheffer op met het jaar 1531; den ontwikkelingsgang van het Anabaptisme heeft hij later alleen in korte artikels besproken. Zoo toont hij in een stuk ‘Oude gemeenteverordeningen’ aan, hoe de Doopsgezinde gemeenten, bij behoud van haar volle zelfstandigheid, gaarne onderling overleg pleegden, en dan merkt hij op: ‘Van dergelijke samenkomsten, waarin men belangen der geheele broederschap in ons vaderland zocht te regelen, zijn de allereerste gehouden te Sparendam in December 1534, te Boekholt op de grenzen van Westfalen in Augustus 1536, te Goch in 1547’. Dit is in zijn algemeenheid volkomen juist en van 't begin tot het einde verantwoord. Ik vraag: hebben wij hier een staaltje van afkeurenswaardige geschiedschrijving bij De Hoop Scheffer - of van afkeurenswaardige kritiek bij Vos? En zoo gaat het telkens. Men geve zich slechts de moeite van te controleeren, en bijna doorloopend zal men De Hoop Scheffer in 't gelijk moeten stellen.

Het was nu wel duidelijk gebleken, dat de revolutionnairen de vreedzamen niet aan hun snoer konden krijgen. Wilden zij in 't vervolg een aanslag op Amsterdam ondernemen, dan zouden zij 't alleen moeten doen. Maar dan zou tevens aan het licht komen wat zij op zichzelf vermochten en welke partij de meerderheid had.

Nog eens moeten wij den blik op Munster slaan. Daar kwam het vreeselijk drama langzaam maar zeker tot ontknooping: de insluiting van de stad was eindelijk voltooid en het gebrek stond voor de deur. Hoe meer de nood drong, des te feller werd de propaganda naar buiten. Het is geen toeval, dat juist tegen het einde van 't beleg de oproeren in Nederland zijn uitgebarsten.

Te Amsterdam hield zich als zendeling uit Munster de

beruchte Jan van Geelen op. Ongehinderd kon hij er werken; hij had de regeering weten te blinddoeken door zich als overlooper voor te doen. En zoo ergens, dan zou hij in de hoofdstad aanhangers kunnen winnen. Vroeger waren hier in de openbare bijeenkomsten op één dag soms honderd en meer personen gedoopt. Wij danken aan dezelfde Jannetje Thijsdochter, die ons omtrent de Spaarndamsche vergadering heeft ingelicht, een welkome opgave van het getal der bondgenooten te Amsterdam. Volgens hare verklaring van 23 Januari 1535 waren er niet minder dan 3500. Dit mag overdreven zijn, het getal der oproerigen is daarnaast van geen beteekenis. Want ondanks het drijven van Jan van Geelen lieten zich nog geen 40 dwepers voor het avontuur vinden. Zij namen, zooals bekend is, op den laten avond van 10 Mei 1535 den Dam en het stadhuis bij verrassing in.

Maar de ontnuchtering volgde. De ongelukkigen hadden vertrouwd op een toezegging, die bij al haar dwaasheid toch te denken geeft: velen van de schutters en ook anderen van de besten en aanzienlijksten der stad zouden hen bijvallen. Maar toen er niets van dien aard gebeurde en zij zelven weldra op den Dam waren ingesloten, begonnen zij het hachelijke van hun toestand in te zien. De oudgediende Hendrik Goedbeleid het eerst. ‘Dit heb ik altijd gevreesd’, zeide hij, ‘dat ons klein getal ons in 't verderf zou storten.’ En zoo was het. Van de overige Anabaptisten wilde zich niemand bij Jan van Geelen aansluiten; de burgers op hunne wachtposten leden niet den minsten overlast van eenige bende die hen in den rug viel. Men liet de oproerigen over aan het lot, dat zij zichzelf op den hals hadden gehaald. Alleen van buiten kwam hulp opdagen, maar zij kwam te laat.

Bedenken wij nu, dat de grootste helft der na 't oproer terechtgestelden niet-Amsterdammers bleken te zijn; dat de talrijke gemeente onder leiding stond van twee mannen, die beiden den aanslag hadden veroordeeld en er geheel buiten waren gebleven, - dan kunnen wij niet anders dan constateeren, dat deze 40 oproerigen een kleine minderheid vormden of - om met Scheffer te spreken - dat ‘de meerderheid een afkeer had van gewelddadigheden.’ Is dit laatste nu een bewering zonder eenig bewijs, zooals Vos durft verzekeren?

Dat de overheid na deze oproeren geen genade meer kende en alle Anabaptisten zonder onderscheid met den dood strafte, is begrijpelijk. Toch heeft niet deze strengheid, maar de spoedig gevolgde val van Munster (25 Juni 1535) een einde gemaakt aan de kracht der revolutionnaire beweging. Het verblindend licht van het nieuwe Jeruzalem werd opeens gedoofd; velen die misschien nog op den tweesprong stonden en twijfelend zich afvroegen, of de wonderverhalen uit Jan van Leiden's koninkrijk geen waarheid konden bevatten, kwamen nu vanzelf tot bezinning. Alle zestiende-eeuwsche schrijvers, alle schrijvers uit later tijd erkennen dat hier een keerpunt is. Zoo Cornelius; zoo ook Pirenne. ‘La crise d'ailleurs était trop violente pour durer longtemps. Elle prit fin après la chute de Munster, et l'anabaptisme perdit depuis lors son caractère révolutionnaire’. De storm heeft uitgewoed, maar de zee blijft nagolven. Er hebben nog woelingen plaats te Hazerswoude en te Poeldijk, doch het centrum, vanwaar de kracht kwam, is weggenomen. ‘Zeker is het’, merkt dr. Theissen op, ‘dat het tusschenspel van het roerig wederdooperdom met deze laatste tooneelen tamelijk wel ten einde liep.’ Dit beeld is treffend juist. Het vreedzaam begonnen Anabaptisme zet nu zijn ontwikkeling langs vreedzame banen voort. De revolutionnaire afwijking is het tusschenspel, dat voor de toekomst geen gevolgen heeft.

Natuurlijk waren niet alle revolutionnairen op slag bekeerd. Er bleven nog heel wat Munsterschen over, die slechts wachtten op een tweeden Jan van Leiden. Maar zulk een profeet trad niet weder op, en de oproerige beweging geeft ons een beeld van snelle verwording. Zij splitste zich in twee partijen. Aan den eenen kant de eigenlijke Munsterschen, nog altijd droomend van gewelddadige tusschenkomst, aan den anderen kant de Batenburgers, afdalend tot gewone misdadigers, van wier roof, moord en brandstichting wij nog eenige jaren hooren.

De toekomst was aan de vreedzamen. Onmiddellijk na den val van Munster kon Obbe Philips krachtiger en met meer succes onder de bondgenooten optreden. Voor hemzelven was de loop der gebeurtenissen, hoe pijnlijk ook, een weldadige verfrissching geweest. Zijn oogen waren opengegaan. De uitkomst had al die profetieën van Hoffman

gelogenstraft, zoodat zij niets dan dweperij konden zijn. Met zijne volgelingen, naar hem Obbieten genoemd, kwam hij tot de overtuiging, dat er geen andere toestand van het Rijk van Christus hier op aarde te verwachten was dan de tegenwoordige, een toestand namelijk van vervolging. Wij weten dit met voldoende zekerheid. Blesdijk, als schoonzoon van David Joris uitnemend ingelicht, als renegaat van de doopersche beweging haar verklaarde hoewel eerlijke vijand, deelt ons dit nadrukkelijk en omstandig mede. Niet hij zou zulk een gunstig getuigenis van Obbe gegeven hebben, als hij daartoe niet door de waarheid verplicht was geweest. Toch schrijft Vos, om zijne eigenaardige beschouwing te kunnen voortzetten, dat Blesdijk zich vergist: Obbe zou dit alles eerst circa 1540 ingezien, en ten gevolge daarvan de beweging verlaten hebben. Maar Vos vergeet zijn ‘constateeren’ met eenig bewijs te bekrachtigen en hij vergeet bovendien, dat Obbe zelf in zijne immers zoo betrouwbare ‘Bekentenisse’ een geheel andere reden van zijne uittreding opgeeft. De leider was tot een nieuw inzicht gekomen; daardoor ontstonden, evenals bij de revolutionnairen, ook bij de vreedzamen twee partijen: de Obbieten en de allengs verdwijnende aanhangers van Melchior Hoffman.

Om een einde te maken aan deze groote verdeeldheid kwamen afgevaardigden van alle partijen in Augustus 1536 te Boekholt bijeen. De poging ging uit van de vreedzamen; zij hadden het tijdstip goed gekozen, nu de omstandigheden zoo geheel waren veranderd en de revolutionnairen zulk een gevoelige les hadden gekregen. Opmerkelijk, en als een vingerwijzing voor de toekomst der beweging, is de medewerking uit Engeland; zekere Hendrik, een Engelschman, nam de onkosten der vergadering voor zijne rekening.

Ik herhaal ook hier, dat te Boekholt de vreedzamen niet zijn overmand. Zij begonnen den aanval op de leer der Munsterschen en van alle partijen hebben zij alleen tot het einde niets toegegeven. Ja, een oogenblik liepen zij gevaar dat de gewapende Munsterschen in dolle woede op hen zouden aanstormen om hen te vermoorden, maar door geen bedreiging of geweld lieten zij zich van hun stuk brengen. En de uitslag was in hun geest: de vergadering veroordeelde de gevoelens der Batenburgers onvoorwaardelijk, terwijl de

Munsterschen gekalmeerd en tot een veelbeteekenend uitstel bewogen werden.

De man, wiens tusschenkomst op het kritieke oogenblik dit succes had weten te bereiken, was David Joris. Zijn vredelievende gezindheid staat boven verdenking; hij was door Obbe tot bisschop gewijd en had al meermalen, zelfs met levensgevaar, getracht de oproerigen van hunne plannen af te brengen. Ook thans was dit zijn streven. Maar hij was geen oprecht man en, om zijn moeilijk doel te bereiken, nam hij zijn toevlucht tot dubbelzinnige woorden. God en Zijne heiligen, zeide hij, zullen de wraak uitvoeren en het oordeel voltrekken. De kwestie is: wie werden met die heiligen bedoeld? Volgens de vreedzamen waren het de machten des hemels, terwijl de revolutionnairen zichzelven daarvoor hielden. Aldus kon elke partij haar eigen gevoelen in Davids woorden terugvinden.

Maar daartegenover - aldus luidt de nadrukkelijke tegenstelling - was elk ingrijpen vóór den tijd ongeoorloofd, want Gods werktuigen moesten engelen zijn. Hier wordt de uitlegging moeilijker. Vos heeft mij nagevolgd in het te pas brengen van deze merkwaardige plaats; hij zegt met groote stelligheid, dat ook die engelen gemeenteleden waren. Op zijn hoogst is dit een halve waarheid. Het is misschien mogelijk, dat de revolutionnairen dit woord zoo hebben kunnen opvatten - maar dan is de geslepenheid van David Joris verbijsterend geweest. Want met zijn voorbehoud maakte hij tevens gebruik van het gewone argument van de vreedzamen tegen de Munsterschen, een beroep namelijk op de gelijkenis van het onkruid onder de tarwe[1]. Menno was hem hierin voorgegaan: de oogst is de voleinding der wereld, de maaiers zijn de engelen, de Christenen de goede tarwe; - nooit derhalve mogen menschen zich opwerpen als werktuigen Gods. Dat ook David Joris dit bedoelde, blijkt ten overvloede uit het vervolg: ‘hij wilde de Munsterschen tot zwijgen brengen, zoodat zij zich van hun voornemen afwendden en naar hem luisterden.’ Hierbij kon hij natuurlijk op de instemming der vreedzamen rekenen: de voltrekking van het oordeel was nu niet alleen verschoven, maar ook

1) Mattheus XIII vs. 25-30, vooral vs. 37-43.

uit de handen der Munsterschen genomen en overgelaten aan den Hemel.

Is dus de opvatting van Vos in het gunstigste geval eenzijdig, bij het maken van zijn gevolgtrekking slaat hij de plank geheel mis. Hij wil ook na den val van Munster het revolutionnaire naar voren dringen en zegt: ‘De partijen bleven te samen, de vredelievenden duldden de veelwijverij en de revolutie, de revolutionnairen stelden hun voornemen uit. Van deze zeer gemengde kudde werd nu David de leider.’ Dit is vierkant in strijd met hetgeen wij verder uit het leven van David Joris weten. Gelukkig zijn wij hier niet gebrekkig ingelicht. Wij bezitten biographieën van den aartsketter, die door vriend en vijand zijn geschreven, zoodat wij in staat zijn de verschillende berichten te controleeren. En nu blijkt door eenstemmig getuigenis het volgende. De afspraak, waartoe men te Boekholt door listige overreding was gekomen, was natuurlijk van korten duur. Niemand hield zich er aan, zoodra men bij nadere overweging het kunstmatige doorzag. De partijen, in plaats van hereenigd te zijn, stonden verder dan ooit van elkander: de scheiding tusschen vreedzamen en revolutionnairen is na Boekholt een voldongen feit. Slechts in één opzicht gingen zij samen: allen haatten David Joris, den man, door wiens dubbelzinnige woorden zij zich bedrogen achtten. De al te sluwe bemiddelaar was niet de leider geworden, zooals Vos wil, integendeel, hij had geen enkelen aanhanger.

Eerst later kwam David Joris aan het hoofd van een afzonderlijke secte te staan; wij weten nauwkeurig hoe. Tegen het einde van 1536 had hij in zijn eenzaamheid te Delft een visioen; daarop zich beroepend, schreef hij een aantal brieven en tractaten om door de verschillende partijen als profeet erkend te worden. Wederom leed zijn poging schipbreuk: met uitzondering van slechts weinigen verwierpen allen zijne leer. Hij zelf heeft ons dit medegedeeld. Eerst de verdwazing van zijn meest verbitterden vijand bracht hem voorgoed tot zijn doel. Batenburg had zich beroemd, dat binnenkort òf David Joris òf hijzelf zou omkomen en dat God daardoor zou toonen wie de rechte profeet was. Toen nu Batenburg in het vroege voorjaar van 1538 gevangen werd genomen en zijn veelvuldige misdaden

met den dood moest bekoopen, zagen velen zijner aanhangers hierin werkelijk het aangekondigde godsgericht; zij erkenden het gezag van David Joris en brachten rijke geschenken naar Delft om den nieuwen profeet te huldigen. Zelfs de sommen, groot en klein, worden genoemd. Zoo won David voor het eerst een belangrijk getal proselieten. Dat juist onder deze voormalige Batenburgers verscheidene revolutionnairen voorkwamen, zooals bij de vervolging in 1539 bleek, behoeft ons zeker niet te verwonderen.

Ik zeide reeds, dat Batenburg Davids felste vijand was. Dat had hij vroeger, in de dagen zijner vrijheid getoond door een moordenaar op hem af te sturen; dat toonde hij nog in zijn gevangenschap door David Joris het eerst bij zijn rechters aan te brengen, ja hem 'het hoofd' te noemen. En deze verklaring van den wraakzuchtigen misdadiger heeft voor Vos genoeg gezag om David als den werkelijken leider voor te stellen!

David Joris was niet meer dan het hoofd van een bepaalde groep, die vooral de minderwaardigen tot zich trok. De partij, aan welke de toekomst behoorde, was die van Obbe en Dirk Philips, straks, na den afval van Obbe, die van Menno Simons. Vos echter voert ons op een doodloopend zijspoor, dat hij voor den grooten weg verklaart. Op dit zijpad behoef ik hem niet te volgen, zoodat ik alles wat hij verder van de Davidjoristen mededeelt onbesproken mag laten. Slechts ééne opmerking. Ik zal het zeer zeker niet voor David Joris opnemen, de man heeft daarvoor te veel op zijn kerfstok; - maar ik meen toch, dat wij ook tegenover hem en zijn partij rechtvaardig moeten zijn. Hoe Vos hem behandelt, kan al dadelijk uit dit staaltje blijken. Hij zegt: 'Een van Davids hoofdwerken in folio (het Wonderboek) bevat de twee oudst bekende kopergravuren van het naakte mannen- en vrouwenlichaam - het is in trek bij verzamelaars van pornografie.' Wanneer men nu weet, dat deze gesmade gravures werk zijn van den voortreffelijken Jer. Wiericx en dat kunstkenners als Prof. Dr. J. Six en de Heer J.Ph. van der Kellen mij verzekerd hebben, dat naar hunne meening het naakt niet reiner en zediger kan worden afgebeeld, dan zal men het minachtend oordeel van Vos op de rechte waarde schatten. En dit voorbeeld teekent.

In denzelfden geest is ook de geschiedenis van het Anabaptisme behandeld.

Ten slotte hebben wij nog de plaats aan te wijzen, die Menno in de doopersche beweging inneemt. De nieuwe beschouwing doet hem, bij hooge uitzondering, gunstig uitkomen; misschien zelfs gunstiger dan in de bedoeling lag. Men herinnert zich, welk vreemdsoortig mengelmoes ons wordt opgedrongen als de kring der oudste Anabaptisten. Menno zou het inderdaad bewonderenswaardige kunststuk volbracht hebben, dat hij deze elementen tot de Doopsgezinde broederschap heeft weten te vervormen. Maar een zoo begaafd man was Menno allerminst; sterkte van karakter, oorspronkelijkheid of iets dat naar genialiteit zweemt, hebben wij bij hem niet te zoeken. Geen nieuwe broederschap heeft hij in 't leven geroepen; de reeds bestaande, die aan alle stormen had weerstand geboden, heeft hij verder gebracht en zoo het werk van Obbe voortgezet.

Het eerste optreden van Menno was een kloek protest tegen Munster. Jan van Leiden brandmerkte hij als den grootsten Antichrist en alle *ware* bondgenooten wekte hij op, zich te hoeden voor het ‘venijn’ van diens leer. Dit gebeurde in den tijd toen het nieuwe Jeruzalem nog bestond. Eenige jaren later schrijft hij zijn Fundamentboek (1539). De toestand is dan veranderd; de partijen zijn uiteengegaan en men onderscheidt de Munsterschgezinden als ‘bondgenooten van den zwaarde.’ Nog even krachtig veroordeelt Menno den ‘vermaledijden, goddeloozen handel’, de ‘duivelsche dwaling’ der valsche profeten, al vertrouwt hij dat de ongelukkigen, die door hen verleid waren en onwetend hadden gedwaald, ‘een genadigen God hebben.’ Hij is zich bewust, dat de oproerigen zijn voortgekomen uit den vreedzamen kring van hen ‘die zich onder het kruis van Christus begeven hadden’, maar hij spreekt van een minderheid, van ‘sommigen’ - ongezochte bevestiging van hetgeen ik boven heb aangetoond.

Alleen met geestelijke en godsdienstige belangen houdt Menno zich bezig. Nooit heeft hij ‘reikhalzend uitgezien naar een geheele verandering in 't maatschappelijk leven.’ Evenals bij Melchior Hoffman vraag ik: toon mij uit zijne zoo talrijke geschriften één plaats, die dat gevoelen ook maar uit

de verte bevestigt. Het is toch al te dwaas, dat deze twee voornaamste leiders vervuld zouden zijn geweest met dien vurigen wensch en dat zij dien nooit op eenige wijze hebben geuit. Het eigenaardig verband tusschen hen komt juist hierdoor aan het licht, dat beiden *niet* aan maatschappelijke verhoudingen hebben gedacht.

Het chiliastische treedt bij Menno meer en meer op den achtergrond, en daarmee ook het geloof aan de omschepping der gemeente tot een aardsch koninkrijk van Christus. Voorts heeft de ondervinding vooral nog één ding aan Menno geleerd: hij heeft gezien tot welke buitensporigheden het hechten aan bijzondere openbaringen moest leiden, en de schrik daarvoor zit er voor goed bij hem in. Angstvallig gaat hij zich vastklemmen aan de letter der Schrift, ‘het uitgedrukte platte bevel Christi.’ Op praktische godsvrucht legt hij den nadruk; verschillende algemeen Christelijke dogma's neemt hij over, maar het leerstellige leeft pas voor hem, wanneer het zich tot zedelijke drangredenen laat herleiden. De doop op belijdenis is bij hem niet het centrale punt der leer, al valt hij als onderscheidingsteeken het eerst en het gemakkelijkst in 't oog. Buiten de ware, van de wereld afgezonderde gemeente der wedergeborenen is voor niemand heil; daar alleen volwassenen kunnen gelooven en wedergeboren worden, mogen zij-alleen door den doop in de gemeente worden ingelijfd. De doop is de afbeelding der innerlijke reiniging, ‘het teeken van het nieuwe leven’; door ‘dit uitwendig teeken des waterbonds verbinden wij ons gehoorzaam met den Heere’. Men vergelijke dit eens met wat ik boven als Hoffman's opvatting dienaangaande heb medegedeeld, en men zal zien hoe nauw Menno zich bij zijn voorganger aansluit. Wij volgen zoo een ontwikkelingsgang, waarbij de veranderingen vanzelf ontstaan uit den groei der godsdienstige denkbeelden en de inwerking der gebeurtenissen.

Op dien weg is de broederschap verder gegaan. In haar geschiedenis was een donkere bladzijde: de Munstersche afdwaling van een gedeelte harer leden. Die zwarte vlek laat zich niet uitwisschen. Niemand denkt daaraan - maar aan den anderen kant mag niemand haar tegen recht en rede vergrooten. En als het jammerlijk tusschenspel is

afgespeeld, zet de broederschap haar ontwikkeling voort in overeenstemming met haar oorspronkelijk karakter, gelouterd door velerlei beproeving, het kruis dragend der vervolging. Zoo gaat zij de nieuwe vragen der toekomst te gemoet. Op den voorgrond zal zij echter niet meer treden; zij is de broederschap geworden der stillen in den lande.

W.J. KÜHLER[1].

1) *Noot der Redactie:* Nu de Heeren Vos en Kühler, wier denkbeelden omtrent de verhouding van het Nederlandsche Anabaptisme tot de Munstersche beweging zoo aanmerkelijk verschillen, beiden ons met de uiteenzetting hunner zienswijze hebben verplicht. sluiten wij, met dank aan de wederpartijders, het debat.

Het water als strijdmiddel.

I.

De taktiek van een aanvaller om met water een tegenstander afbreuk te doen, die zich achter inundatiën beveiligd en verschanst heeft, is wel eens een enkele maal ter sprake gekomen, maar men zou niet kunnen zeggen dat deze taktiek door de leiders van ons defensie-wezen in het openbaar ooit ernstig aan de orde is gesteld. Vermoedelijk wel binnenskamers. Over hetgeen in de bureelen en conferentiën verhandeld is, kan men uiteraard alleen oordeelen voor zoover men de besprekingen heeft bijgewoond. Ik herinner mij hoe aan de Hoogere Krijgsschool, bij een les in de landsverdediging, door een der leerlingen de vraag geopperd werd, en hoe de zaak toen werd afgedaan.

Het schrikbeeld was opgeroepen, dat een vijand met water uit de Lek, de Waal en de Maas de gansche provincie Zuidholland tot aan de geestgronden zou kunnen doen onderloopen. Het bescheid van den leeraar, die een hoogst bekwaam man was, luidde, dat tegen dit barbaarsche middel geen afdoend verweer bestond. Het middel zou nimmer worden toegepast; geheele provinciën aan verdrinking over te geven ware zóó afschuwelijk, dat ieder veldheer, wien de eer van zijn land en van zijn naam ter harte gaat, ervan zou worden afgeschrikt. Het middel druischte lijnrecht in tegen het meer en meer veldwinnend streven naar die humaniteit in de oorlogvoering, welke alle cultuurvolken zich ten plicht rekenen en waarvan de grondregel is, dat de oorlogen tusschen de legers der staten en niet tusschen

de volkeren worden gevoerd. Een taktiek, die noodeloos een gansche, vreedzame, weerlooze bevolking tot slachtoffer wijdde, zou door de beschaafde wereld zoo mogelijk belet en in elk geval verfoeid en gebrandmerkt worden.

De heer van Kol heeft bij de behandeling der vestingbegrooting-1904 in de Tweede Kamer een poging gedaan om voor het vraagstuk belangstelling te wekken. Hij zeide toen:

> Er is een punt, vroeger door mij niet te berde gebracht, omdat ik aarzelde er als leek over te spreken, maar dat toch op grond van kennisneming van de topografische kaarten van ons land, de waterstanden en de diepte van verschillende polders, ernstig moet worden overwogen. Aan struisvogelpolitiek moet hierbij niet worden gedaan. Wanneer wij hier spreken over zaken, die ook in tijdschriften worden besproken, kan men er zeker van zijn, dat de staf van het leger, waarmede wij eventueel in oorlog zouden komen, minstens zoo goed op de hoogte is als wij zelf.
> Het zal den Minister niet onbekend zijn, dat er aan den Noorder Lekdijk verschillende punten zijn, waar men gemakkelijk den dijk kan doorsteken, of de sluizen maar behoeft open te zetten, en men krijgt zonder hoogen vloed of hoogen waterstand een gemiddelden waterstand, waarbij het grootste en beste deel van Utrecht en Zuidholland onder water komt te staan. Dan zal er een groote waterplas zijn vanaf den Noorder Lekdijk tot Leiden, Den Haag en Amsterdam, en het rijkste gedeelte van Nederland worden overstroomd.....
> Wanneer de vijand - het is een quaestie van een paar dagmarschen - aan den Noorder Lekdijk gekomen is, dan behoeft hij alleen te dreigen het meest vruchtbare gedeelte van ons land onder water te zetten, als wij niet binnen 24 uur onze vesting Amsterdam overgeven.

Minister Bergansius was in zijn antwoord optimistisch:

> De vijnd zal niet, als hij den aanval begint, den Lekdijk doorsteken om Utrecht en Holland onder water te zetten. Daarom is het niet te doen. In ieder geval, als hij zoodanigen maatregel nemen moet, dan ligt daarin m.i. het bewijs van de kracht onzer stelling. Dit zijn be schouwingen welke wij thans kunnen laten rusten.

De heer van Kol was door dit antwoord niet overtuigd. Den 15^{den} October 1907 is hij uitvoerig op de zaak teruggekomen. Het was bij de beraadslaging in de Tweede Kamer over de instelling van een ‘Fonds tot spoedige afwerking van de Stelling van Amsterdam.’ De behandeling van het onderwerp was toen schriftelijk voorbereid. Bij het mondeling debat kondigde de heer van Kol aan, te zullen spreken

over ‘het zwakste punt van onze stelling, waarbij de vijand alleen door een paar telegrammen een groote moreele pressie kan uitoefenen op de Regeering en het gansche Nederlandsche volk’:

> Ik bedoel het doorsteken van de dijken of het inlaten van water uit de Lek bij Vreeswijk of elders. Wanneer de Lekdijk bij Vreeswijk doorgestoken wordt kan men krijgen waterstanden van 2.30 M. tot 5 à 6 M. boven A.P. Zelfs behoeft men den Lekdijk niet door te steken. Men kan eenvoudig volstaan met de sluizen bij Vreeswijk te openen. Deze hebben een totaal-opening van bijna 24.80 M. en het kanaalpeil is niet hooger dan 58 c.M. boven A.P. Er zou dan reeds bij gemiddelden winterstand van 2.30 M. + A.P. 300 M^3 water per seconde worden doorgelaten of niet minder dan 26 millioen M^3 per etmaal. Hoe zal men nu die ontzaglijke watermassa wegmalen? Hoeveel dozijnen machtige stoomgemalen zou men daarvoor niet noodig hebben bij Muiden of elders om al dat aangevoerde water weer in de Zuiderzee te werpen?
> De sluizen te Katwijk of te Scheveningen, die van Delfland of Schie land kunnen eerst werken wanneer het te laat is, wanneer Rijnland, Delfland en Schieland verdronken zijn, en men zal dus, het blijkt uit een onderzoek door den hoofdingenieur Blanken indertijd ingesteld, op dergelijke wijze een terrein kunnen onder water zetten, bestaande uit diepe polders en droogmakerijen en uiterst vruchtbare landouwen, tot een oppervlakte van niet minder dan 100.000 H.A.
> En wil de vijand niet doordringen tot Vreeswijk, dan maakt hij gebruik van de sluizen te Wijk bij Duurstede of laat die springen; dan krijgen wij langs den Krommen Rijn een nog hoogeren waterstand en verdubbelden wateraandrang....
> Ik heb lang geaarzeld te gelooven aan deze mogelijkheid van onderwaterzetting toen dit idee in mij opwelde, en eerst na lang onderzoek ben ik er toe overgegaan dit hier mede te deelen. Ik heb mij op alle mogelijke wijzen, door raadpleging der autoriteiten, door studie van kaarten en dergelijke, getracht op de hoogte te stellen, maar de mogelijkheid van een dergelijke onderwaterzetting kan niet worden ontkend....’

Bij de schriftelijke voorbereiding van het debat was minister van Rappard uitvoeriger geweest dan toen hij bovenstaande opmerkingen van den heer van Kol mondeling beantwoordde. In de memorie van antwoord had men gelezen:

> Wil de vijand met het doorsteken van den Noorder Lekdijk eenig succes bereiken, dan kan hij zulks alleen doen, wanneer de omstandigheden, zooals de rivierstand enz., hem bijzonder gunstig zijn. Het werk eischt een geruimen tijd voor de voorbereiding en voor de uitvoering, terwijl bijzondere werktuigen noodig zijn om een graafwerk van dergelijken omvang te verrichten.

> Afgescheiden van volkenrechtelijke overwegingen wordt het dezerzijds ondenkbaar geacht, dat de vijand tot dien maatregel zou overgaan, omdat, voor het geval, dat de hierboven bedoelde exceptioneel gunstige omstandigheden aanwezig zijn, de overstrooming ook aan hem zijn geheele aanvalsterrein zou ontnemen en hem zou noodzaken, zich naar de Gooische en Utrechtsche hoogten terug te trekken, vanwaar hij werkeloos den uitslag zijner barbaarsche handeling zou moeten aanzien, zonder in staat te zijn daarvan eenige vrucht te plukken.
> Bovendien behoeft, en mag, indien de vijand tot een dergelijken ongehoorden maatregel zou willen overgaan, de verdediging nog niet opgegeven te worden. De verdediger zal zich kunnen handhaven benoorden de overstroomingsgrens en op de weinige droogblijvende accessen, gesteund door eene krachtige maritieme verdediging op de Zuiderzee, terwijl de bevolking - en bezetting - voor zooveel noodig, gelegenheid hebben benoorden het Noordzeekanaal veilige legering te vinden en hun roerende have te bergen.
> Een moreele pressie, als hier bedoeld, kan daarenboven, wanneer de vijand er toe wil overgaan die uit te oefenen, in al onze polderstreken worden uitgeoefend.... Zij zal echter minder invloed hebben naarmate de verdediger zelf zich in een sterker stelling bevindt, terwijl de aanvaller zich zelf ook door den bedoelden maatregel in hooge mate zou benadeelen.
> Bij het vergelijken van de uitkomsten van het doorsteken van den Noorder Lekdijk nu en in vroegere eeuwen mag men niet over het hoofd zien, dat de loozingsmiddelen (stoomgemalen enz.) veel krachtiger en talrijker zijn dan zij vroeger waren.

Bij het mondeling debat zeide de minister slechts:

> Ik zal de Kamer niet lastig vallen met citaten, doch kleinigheden, die o a, in 1672 hebben plaats gehad, hebben wel getoond, dat een doorsteken van dien dijk niet zoo eenvoudig is. Ik wil natuurlijk niet zeggen, dat wanneer iemand, volkomen bekend met onze waterstaatstoestanden, met kennis van zaken de noodige werken uitvoert, het doorsteken van den Lekdijk geen groot gevaar zou opleveren. Dit is echter geheel iets anders, dan wanneer een vijand dit moet doen. Wanneer de heer van Kol lust heeft de citaten in te zien, dan zijn zij te zijner beschikking.

De citaten zijn toen niet publiek geworden. Volgens den minister zou er, naar men ziet, uit moeten blijken, dat een vijand niet volkomen met onze waterstaatstoestanden bekend zou zijn, en derhalve met het doorsteken van den Lekdijk ons niet in groot gevaar zou brengen. Bij latere besprekingen in de Staten-Generaal over het vestingstelsel of over ons defensie-wezen in het algemeen is het punt nooit meer ter sprake gekomen.

Het debat van 1907 heeft de door den heer van Kol aan-

geroerde zaak niet opgehelderd. Aan den heer van Kol heeft dit niet gelegen. Van de zijde der autoriteiten is nooit opgewektheid getoond om op het onderwerp in te gaan. Het vraagstuk was der regeering altijd kennelijk ongevallig. Zij hield er zich aan, dat het een ongehoorde aanvalsmanier zou zijn, die wel nimmer zou worden toegepast. En men moest wel eens den indruk krijgen, dat het op die wijze ter zijde stellen van de quaestie niet zoo zeer voortsproot uit de overtuiging dat het gevreesde gevaar denkbeeldig is, als wel uit de overweging dat het practisch is, netelige vragen te ontwijken, zoo dikwijls men weet, er het antwoord op te moeten schuldig blijven.

Minister van Rappard noemde het jaar 1672. De ervaring van dat jaar heeft meer opgeleverd dan ‘kleinigheden’, die zouden hebben aangetoond, dat een doorsteken van den Lekdijk ‘niet zoo eenvoudig is’. Het komt mij voor, dat de les, die de regeering uit 1672 heeft geput, slechts uit oppervlakkige studie kan zijn verkregen.

Het doorsteken van den Lekdijk en van andere zware dijken in 1672 is een weloverwogen krijgshandeling geweest met het doel de Staten van Holland en Westfriesland op korten termijn tot onderwerping te brengen, en de aanvaller heeft toen in de stellige verwachting verkeerd dat zijn plan zou slagen. Het schijnt van belang, deze meening zooveel doenlijk te staven.

II.

Men weet dat de strijdmacht der Republiek, die aan den IJsel was opgesteld geweest, voor den druk van het Fransche leger naar Holland week en in de lange periode, die de Fransche legerleiding haar daarvoor liet, de gelegenheid had, zich krachtig achter inundatiën te verschansen. Benoorden de Lek hield men, behalve een groot aantal kleinere posten, als vaste punten Schoonhoven, Oudewater, Goejanverwellesluis, Bodegraven, Woerdensche Verlaat, Abcoude, Hinderdam, Weesp en Muiden bezet.

Het Fransche leger dat deze linie in de lijn Naardende Vecht-Utrecht-Vreeswijk ingesloten hield, werd aangevoerd door den hertog van Luxemburg, een bekwaam

generaal, wiens maatregelen echter, zooals met de vergedreven centralisatie in het toenmalig Frankrijk strookte, de instemming en goedkeuring behoefden van den koning, die in die dagen òf te Parijs òf te St.-Germain vertoefde. Deze verhouding vorderde uiteraard een wisseling van uitvoerige dépêches, die meestal door een daarvoor ingestelden periodieken koeriersdienst bezorgd werden, maar die ook meermalen voor mededeelingen en vragen van gewicht extrazendingen noodig maakten. De dépêches waren gecijferd. Er moesten minstens negen dagen verstrijken vóór Luxemburg op een gestelde vraag antwoord kon ontvangen. En ook dit is van belang: de brieven zijn uit aanteekeningen van dag tot dag samengesteld, en werden afgesloten als de koerier de terugreis zou aanvaarden. Wanneer de datum, waarop een feit is voorgevallen, niet uitdrukkelijk wordt vermeld, geeft soms de dagteekening van de dépêche slechts binnen grenzen van drie tot vier dagen omtrent dien datum zekerheid. Voor Lodewijk XIV, die nu en dan echter ook persoonlijk met Luxemburg correspondeerde, is de briefwisseling meestal door den minister van oorlog Louvois gevoerd. Luxemburg's heofdkwartier was te Utrecht.

Men heeft al begrepen dat zijne berichtgeving door mij geraadpleegd is. Zij geeft omtrent de aanvallende inundatiën, omtrent hetgeen er mede bereikt werd en omtrent het gelukkig toeval, dat het plan te niet deed loopen, zakelijke, uitvoerige en vermoedelijk ook volledige inlichtingen.

Begin September heeft Louvois aan Luxemburg een bij hem of den Koning ingekomen memorie toegezonden, waarin de mogelijkheid verzekerd werd, Holland door watergeweld te dwingen. In zijn begeleidenden brief moet Louvois instemming met dit denkbeeld hebben betuigd, en Luxemburg hebben gemachtigd er uitvoering aan te geven, nadat hij zich van de beste middelen om het doel te bereiken, zou hebben vergewist. Het was Louvois toen reeds bekend, dat de maand September zich tot zulk een plan in het bizonder eigende[1].

1) Luxemburg aan Louvois, 24 Juli 1672: ‘Quant à ce que nous avons fait au Waart [Vreeswijk], ee n'est qu'un méchant ouvrage pour assurer nos Ecluses; je pense qu'une bonne Redoute de brique y seroit très nécessaire; car il est constant que par là, le Pays se peut inonder aux mois de mai et de septembre. Si Vaulan vient ici, il verra cela et vous en rendra compte.’

Die begeleidende brief van Louvois heeft mij niet ter beschikking gestaan. De memorie hield het volgende in:

> Pour terriblement incommoder la Hollande, et séparer la ville d'Amsterdam de la Hollande Méridionale, il ne faut que donner une ouverture du vieux Rhin, proche de Wyck-te-Duurstede, et serrer, avec un grand nombre de sacs pleins de terre, le commencement du Leck, contre la dite ouverture, ce qui fera couler l'eau du Rhin, par le dit vieux Chemin, par Wyck-te-Duurstede, par Woerden, vers Leyde, et, ne trouvant aucune ouverture pour entrer en la Mer, elle inondera premièrement tout ce qui est bas, par dela de la dite Ville de Leyde, montant journellement vers Woerden et aux environs d'Utrecht, où le terroir commence à se hausser, et causera un dommage inestimable aux Habitants des dits Quartiers, lesquels seront contraints de se retirer, avec leurs bestiaux;.... n'y ayant point de doute, si Sa Majesté ordonne de faire ouvrir le dit passage du Rhin, qu'ils viendront, à mains jointes, le supplier de ne le vouloir faire, et se soumettre ainsi à ses ordres, recevant la Foi Catholique et Apostolique, de quoi leurs Ancêtres ont fait profession, depuis 900 ans, par la prédication de St. Willebordes.

Luxemburg antwoordt 13 September:

> N'ayant pu répondre à vos Lettres, Monsieur, par l'ordinaire précédent, j'y vais satisfaire par celui-ci, et vous dire ma pensée et celle de quelque autre plus habile que moi, sur le mémoire, que vous m'avez envoyé, touchant le Pays qu'on peut inonder.
> En recevant votre Lettre, je me suis trouvé informé, par la connoissance que je venois d'en prendre moi-même, du cours du vieux Rhin, parceque, ce même jour, je venois de visiter, depuis ici jusques auprès de Wick [Wijk-bij-Duurstede], les Patûres, qui sont entre le Leck et le dit vieux Rhin, et j'avois remarqué, qu'en levant les Ecluses de Wick, on pouvoit inonder beaucoup de Pays ici aux Environs, ce qui auroit submergé le Pays entre-ci et Wick.

Onder voorgeven van te vreezen dat het de vijand was die met inundatieplannen omging, heeft vervolgens Luxemburg omtrent het vermoedelijk effect van verschillende onderwaterzettingen inlichtingen ingewonnen. Dezelfde brief van 13 September zegt daaromtrent het volgende:

> J'ai entretenu, sur votre Mémoire, un homme qu'on m'assure être fort affectionné, et que est Catholique, avec des précautions pourtant, qui feront qu'il ne pénétrera point dans notre dessein.
> Il m'a assuré que cette ouverture des Ecluses [bij Wijk bij Duurstede] commenceroit par faire l'effet que je vous ai dit, dans l'Endroit que je

vous ai marqué; mais que ce ne seroit qu'en de certains-[endroits] qui sont bas, et que la rapidité des eaux iroit aux Lieux que vous me mandez et jusqu à Leyde.
Je lui ai parlé ensuite du Waart [Vreeswijk aan de Vaart] comme d'un Poste que je voulais bien garder, de peur que les Ennemis, en s'emparant des Ecluses, ne nous submergeassent ici; il m'a dit les Lieux où les eaux tomberoient; cela nous ruineroit le Pays d'autour le dit Waart, et ne feroit pas aux Ennemis tout le mal que l'on pourroit désirer. Monsieur Robert [chef van de politie en van den dienst van het onderhoud der Fransche troepen] m'a fait là-dessus une proposition très bonne, c'est qu'à l'Endroit [de Geinbrug] où le Canal, qui part d'ici pour aller à Vyanen [de Vaartsche Rijn] se sépare de celui d'Ysselstein [de Hollandsche IJsel], il faudroit faire un Batardeau [kistdam], qui la feroit courir par Ysselstein, nous sauveroit, par ce moyen, les Environs d'ici et donneroit une bien plus grande force aux eaux pour couler vers les Ennemis, parceque ce Batardeau les retiendroit au Lieu où elles ont de la pente vers cette Ville; cela a été fort approuvé par l'homme que nous consultions, en lui disant que, si les Hollandois avoient rompu les Ecluses du Waart avant que nous nous en fussions rendus les Maîtres, nous aurions pris ce parti-là pour sauver les Environs d'ici; mais j'ai dit, comme une chose qui venoit à propos, que je m'etois allé promener vers Schoonhoven, et que j'avois remarqué que, si les Ennemis pouvoient nous inonder ici par les moyens ci-dessus, il me sembloit que nous en avions un plus infaillible pour leur rendre la pareille, qui étoit de couper la Digue qui est le long du Leck à deux heures et demie du Waart, parceque le Pays m'avoit paru beaucoup plus bas que la Rivière; il s'étoit recrié que j'avois raison et que c'étoit le moyen de mettre plus de six pieds d'eau dans la ville de Leyde, et noyer tout le Pays. Si le Roi veut qu'on suive ce dessein, il me sera aisé d'aller me poster sur la Digue et de l'ouvrir dans l'endroit le plus favorable pour l'exécuter; ce qu'il y a de commode pour nous dans ce dernier parti, c'est que nous inondons entre Oudewater et Ysselstein sans que ce dernieur Lieu en soit inondé, et cela nous conserve un bon Quartier d'hyver; mais, pour Montfort, il ne sçait s'il s'en sauveroit; et cela ne se peut exécuter que quand la Marée est haute et que les pluyes descendront d'enhaut, ce qui ne sera de quinze jours ou trois semaines.

Luxemburg had dus zijn best gedaan voor zijn deskundige te verbergen, dat het doorsteken van den Noorder Lekdijk het eigenlijk onderwerp was waaromtrent hij inlichtingen verlangde. Het in de memorie aanbevolen middel om het afleiden van Lekwater door den doorsteek te bevorderen, vormde eveneens een onderwerp van informatie:

Quant aux sacs à terre que nous jetterons dans le Leck pour en détourner le cours, lorsque j'ai dit à mon homme qu'on avoit donné avis que les Ennemis, n'ayant mis personne au dit Wick, vouloient

pendre ce parti, il m'a fait assurer que des millions de sacs à terre n'y feroient rien, parceque une fois on a fait l'expérience de détourner les eaux à Wick et qu'on a vû qu'elles n'inonderoient que les Pays d'entre-ci et Utrecht et qu'elles feroient plus de mal à Leyde, et que, pour cette raison, les Hollandois ne voudroient pas nous donner ici une médiocre incommodité, qui leur en apporteroit une très grande. Je verrai cependant si les sacs à terre, jettés dans le Leck, feroient un meilleur effet.
Sa Majesté peut me commander lequel de ces trois partis Elle veut que j'exécute. Je commencerois par le plus considérable, qui est l'ouverture de la Digue, que je ferois assurément belle et large, et, pour y réussir avec facilité, je prendrai le plus grand nombre de Paysans, qui sont difficiles à assembler; j'y joindrai le travail de quelques Soldats, s'il est nécessaire, et, avec des Troupes je me posterois en Lieu propre à soutenir mes Travailleurs, et, comme les Ennemis pourroient les incommoder par le Canon des cinq Fregattes qu'ils ont à Schoonhoven, je ferois une bonne Batterie sur la Digue, afin qu'elles nous respectassent, et que nous coulassions à fond celles qui se joueroient mal à nous approcher de trop près; nous ferions cepandant notre petit travail, et, à la séparation des Canaux de Vyanen et d'Ysselstein, et à Wick, nous ouvririons nos Ecluses; selon les apparences, je crois que cela réussiroit, et comme nous avons devant nous quinze jours ou trois semaines avant que d'y rien faire, je pourrai recevoir, entre-ci et là, les ordres de Sa Majesté. Si la chose réussit, elle mettra la desolation dans la Hollande, et peut-être une révolte; ce seroit une chose faite et sans remède, hors celui que mon homme m'a dit qui peut s'y trouver naturellement, qui est que, trouvant la Mer basse, autour de Leyde, en ce cas il croit que les eaux, que nous y aurions fait aller, pourroient s'écouler, si cela arrive il faut dire, comme aux Almanachs, *Dieu sur tout*, et, a cela près, faire ici de notre mieux pour submerger ce que nous pourrons.
Votre lettre, plus instructive que votre Mémoire, nous a fait raisonner plus à fond avec mon homme, et il faut que vous en soyiez un bien extraordinaire, pour n'oublier pas, avec les autres affaires que vous avez quelquefois par hazard, le niveau des eaux de la Hollande, combien il y a de Pentes [‘panden’] et d'Ecluses d'ici à Woerden, et de Woerden à Leyde; car tout cela est plus présent à votre mémoire qu' à celle des Gens du Pays, qui se mêlent de ces sortes de choses.
Depuis ce que je vous ai mandé ci-dessus, j'ai entretenu l'homme à qui vous parlâtes ici[1)], auquel, plus je lui fais connoître l'envie que je lui marquois de desseicher le Camp des Ennemis, et plus il m'a fait voir la facilité de les noyer; et après un long examen que nous avons fait, Monsieur de Stouppe [commandant van het garnizoen te Utrecht] et moi, nous nous sommes rendus à son opinion, qui est, qu'en rompant la Digue à un demi quart d'heure au-dessous du Waart, c'est l'Endroit

1) Uiterlijk 10 Juli; na dien was Louvois niet in het Utrechtsche geweest.

par lequel on peut inonder les Ennemis d'avantage, et sa raison est, quoiqu'il y aît un peu plus de pente à Wick, que la quantité d'eau, qui s'épanchera, entre-ci et là, en diminuera une partie de sa quantité, et par conséquent de sa rapidité, joint que les eaux se répandront vers Wesep, par une infinité de petits Canaux; ce qui les diminueroit beaucoup et empêcheroit qu'elles ne submergeassent Leyde.
Il n'est pas encore d'avis que nous ouvrions la Digue à l'Endroit que je croyois avoir découvert, vers Schoonhoven, et en allègue une forte raison, qui est, que les dites eaux tomberoient en abondance dans le Canal [de Hollandsche IJsel] qui va d'Oudewater à Gouda et de Gouda à Rotterdam [Krimpen] par où elles s'écouleroient dans la Mer; les Ennemis ruïneroient leurs Ecluses, surtout parcequ'il y a, le long de l'autre coté de ce Canal, une Digue très-haute, par-dessus laquelle les eaux ne passerorient pas; ainsi elles s'écouleroient comme je viens de vous dire; et, à propos de cela, il m'a encore fait comprendre que ce même canal, par lequel les eaux s'écouleroient, peut servir à inonder le Pays, si ceux de Rotterdam le vouloient, parceque la marée remonte jusques à Oudewater où elle est de quatre pieds, et de six entre là et Gouda; ainsi, si l'on étoit avancé dans ce Pays-là, ils pourroient prendre les Gens par derrière et les fort embarrasser en retournant et refermant les dites Ecluses; il m'a aussi assuré que, dans ce Canton-là des Environs de Rotterdam, on avoit peine à y aller pendant les glaces; mais, comme il ne s'agit pas de cela présentement, je reprends mon sujet. Il se fonde, pour ouvrir la Digue près du Waart, sur ce qu'il y a assez de pente que les eaux prendoient le cours à Ysselstein, qu'elles inonderoient tout le tour à une distance néanmoins assez grande pour ne les pas endommager; ainsi cela ne nous priveroit de ce Lieu-là pour un Quartier d'hyver; mais il en faudroit ôter la Cavalerie que je prétends y mettre, car nous ne pourrions plus aller que par Batteau; de là les eaux iroient à Montfort et à Woerden, et, sans difficulté, à Leyde; que si elles n'étoient pas d'une grande hauteur, dans la dite ville, où il croit pourtant qu'elles entreront, le pis aller est qu'elles viennent près d'Amsterdam, d'où on ne les tirera que par-là, avec bien de la peine. Ce dernier homme, plus capable que l'autre, m'a ajouté que si on faisoit ce qui dessus, on desespéreroit la Hollande.
Cependant, si le Leck se trouvoit crû au point qu'il faut qu'il soit pour entreprendre cet ouvrage, je mettrai la main à l'oeuvre pour y travailler, puisque vous me marquez, dans la vôtre, que je vous donne de mes nouvelles, après qui j'aurai commencé à exécuter cette proposition; ce qui me fait voir que le Roi veut que j'agisse; ainsi je préférerois un Ecoulement d'eau à une Conquête, tant je suis incapable d'avoir d'autres vuës que celles que le Roi veut.

Men zal toegeven dat men in 1672 niet met een vijand heeft te doen gehad, die zonder waterstaatkundige verkenningen een plan tot onderwaterzetting van Holland ter hand nam. Onze minister van oorlog van 1907 stelde zich de ‘kleinigheden van 1672’ verkeerd voor. Er is uit de brieven van

Luxemburg omtrent den waterstaatkundigen toestand van die dagen voor ons te leeren. De juistheid zijner overweging van zoodanige gegevens als nog volkomen aan den toestand van heden beantwoorden, wettigt het vermoeden, dat ook wanneer zijn voorstelling niet meer door ons kan worden getoetst, Luxemburg volledig vertrouwen verdient.

De voorbereiding op het terrein begint met een waterpassing van den Lekdijk. Een brief aan Louvois van 15 September geeft daaromtrent de volgende bijzonderheden:

> J'allai hier faire niveler tout le long de la Rivière et de la Digue, pour sçavoir la pente des eaux; j'ai trouvé que la plus considérable est près du Waart; car elle est, en cet Endroit-là, de quatre pieds et plus, et à une heure dessous il n'y en a que deux pieds.

Dan volgt mededeeling van de voorzorgen die bij de metingen waren genomen:

> Je fis avancer la Garde de Cavalerie devant moi; il n'y eut que Genlis [commandant van de buitengarnizoenen om Utrecht] et le bonhomme de Roqueferrières et moi qul y travaillâmes, sans être vûs de personne, ainsi ce que nous avons fait ne sera pas sçu, et je n'ai pas voulu différer à m'éclaircir de cela pour en pouvoir rendre compte au Rol, cet ordinaire. Ce qu'il y a de mal, c'est que je ne trouve pas qu'il y ait bien de l'eau dans le Leck, mais elle ne manquera pas de grossir bien fort, et quand cela sera, le mieux que l'on puisse faire sera de submerger les Ennemis; car les Peuples se retireront dans les grandes Villes, avec leur attirail et les bestiaux; il faudra aussi que les Troupes se retirent, ce que les Villes ne voudront pas permettre; mais, quand j'aurai fait couler l'eau du Leck, qui ira jusqu'à Leyde et qui coupera ce Pays en deux, je prétends, si le Roi l'agrée ainsi, de partir de Woerden avec de l'Infanterie, et couper encore les Digises des Canaux qui sont sur la droite, afin que l'inondation soit générale, quoiqu'on m'assûre que celle du Leck ira jusqu à Leyde et se jettera vers Amsterdam; mais il n'importe: ce que nous ferons fera encore un surcroît d'eau, pour achever de leur en donner tout leur saoul, ou bien il y a un autre parti à prendre, qui est de dire à ce Pays-là qu'il donne une somme prodigieuse.

De plaats waar de groote doorsteek zou worden gemaakt, stond na deze laatste correspondentie nog niet vast. Men had te Parijs ook deskundigen die voor een doorgraving bij Wijk-bij-Duurstede pleitten, en zich niet gewonnen gaven. Inmiddels zette Luxemburg zijn verkenningen ter plaatse voort, daarbij, zooals blijken zal, zelfs de ondervinding raadplegende, in vroeger jaren inzake den waterloop opgedaan. Er werden op verschillende plaatsen proef-inlaten be-

werkstelligd, waaromtrent een brief van 27 September merkwaardige gegevens bevat:

> L'occupation qui j'ai eû, depuis deux jours, à ouvrir la Digue du Waart, pour inonder les Ennemis, m'a empêché de vous envoyer un Projet pour le Quartier d'hyver des Troupes en ce Pays.....
> Nous avons vû clairement, pour notre Inondation, que l'ouverture du Leck, faite à Wick, envoyoit beaucoup plus d'eau vers Wesep qu' à Woerden, ce qui nous rendroit la communication de Naerden trèsdifficile, et cela a été experimenté en 1624 et 1648; depuis lesquels tems on a fait, de ces côtés-là, beaucoup de Canaux, qui y donneroient encore une plus grande pente, et qui feroient que les deux tiers de l'eau prendroient ce chemin, et l'autre celui de Woerden; encore seroit-ce tout au plus s'il y en alloit un tiers.
> D'ouvrir vers Schoonhoven, comme c'étoit ma pensée, parceque c'est le Pays le plus bas, il y auroit l'inconvénient que je vous ai mandé, que les eaux s'écouleroient, avec le flux de la mer, par le Canal [de Hollandsche IJsel] qui va à Rotterdam, sans pouvoir entrer dans le Pays, à cause d'une Digue fort élevée, qui est de l'autre côté du canal; il a donc fallu prendre le millieu de cela, et l'Endroit le plus court pour le travail, c'étoit auprès du Waart; mais, à cause qu'il y a plus d'eau dans le Leck en cette saison qu'il n'y en a d'ordinaire, ceux qui s'entendent en ces choses-là croyent, qu'en ouvrant tout auprès du Waart, les eaux pourroient tomber dans le Canal de Vyanen [de Vaartsche Rijn] et se dégarger ensuite sur le chemin de Wick [de Schalkwijksche Wetering], ce qui nous feroit perdre' la moitié des nos eaux, de sorte que cela nous a fait résoudre à faire notre Coupure à demie lieuë du Waart, en un Endroit où nous croyons conduire nos eaux, entre deux Digues, à Ysselstein et Montfoort, d'où elles iront seurement à Woerden [dit is dus bij het Klaphek]; mais, de celles qui prendront sur la droite, il est impossible qu'il n'en retombe aussi dans le Canal, qui va d'ici [de brief is te Utrecht geschreven] à Amsterdam [de Vecht]; c'est pourtant l'Endroit par où il en ira le moins de ce côté-là.

De groote doorgraving zal dus een half uur gaans beneden Vreeswijk gemaakt worden, ter hoogte van het Klaphek.

De keuze van deze plaats moet zoowel uit een technisch als uit een waterstaatkundig oogpunt bijzonder gunstig genoemd worden. Zou een hedendaagsch veldheer het oogmerk hebben, met een zelfde strategie als Luxemburg in 1672 zijn tegenstander ten onder te brengen, dan zou, meen ik, de keuze van de plaats van doorsnijding geen andere zijn, en hij zou tot dit punt besluiten op volmaakt dezelfde gronden, welke Luxemburg in zijn brieven van 13 en 15 September ontwikkeld heeft.

Maar Luxemburg had zijn koning naar de oogen te zien.

Te Parijs had men de keuze van Wijk-bij-Duurstede niet opgegeven, en ook van een ander punt, vlak bij Vreeswijk, was er sprake geweest. Ook dit punt achtte men te Parijs beter. De hertog liet dus ook op die te Parijs gewenschte plaatsen voorziening treffen (dépêche van 27 September):

> Comme j'avois douze cens Paysans, et qu'ils s'incommodoient à un même travail, assez étroit, j'en ai fait mettre tout ce qu'il en falloit à l'ouverture la plus avancée, et le reste à une autre plus près du Waart, parceque, si notre première ne donne point assez d'eau, nous ouvrirons l'autre; cependant il a fallu commencer par celle qui est le plus loin de nous, car nous n'y aurions pû aller, ayant achevé l'autre. J'espère que l'eau sera entièrement lâchée, et, selon l'effet qu'elle fera, nous reboucherons, ou nous ouvrirons l'autre travail; cependant nous bouchons une inflnité de Canaux, dans tous les Endroits par où les eaux pourroient se dérober.

Het groot aantal boeren, dat bij de doorgraving aan het Klaphek in de uiterwaarden en aan den dijk was aan het werk gesteld, deed het beoogde effect in korten tijd bereiken. In een brief van 30 September schrijft Luxemburg:

> J'espère que notre Inondation coulera demain, et qu'elle fera de très-bons effets.....; si l'Inondation avoit fait un prompt effet, je pourrois retirer une partie de ce qui est à Woerden et à Montfort; mais j'ai peur que les Ennemis ne fassent plutôt quelque chose. En un mot, nous serons alertes, et ferons tout pour le mieux.

Daar tusschen het afzenden van Luxemburg's rapporten en hun ontvangst vrij wat tijd verloopt, worden nog raadgevingen uit Parijs ontvangen, nadat voor den veldheer de zaak reeds beslist is. Op zulk een nagekomen advies antwoordt hij in zijn brief van 30 September:

> Vous me parlez de ce qu'il faut faire pour notre Inondation aussi sçavamment comme si vous eussiez visité la pente des eaux; nous ferons après de longs examens, sur tout, ce que vous nous marquez, à la réserve d'ouvrir les Ecluses de Wick, dont je me garderai bien à présent, parceque les eaux, avant que de venir ici, m'inonderoient et m'incommoderoient fort pour les communications de Naerden et à Amersfort. Par le Waart, les eaux n'iroirent si vite vers Woerden; car elles viendroient ici; mais cette nuit elles couleront, et quoiqu'elles aillent à Woerden, il en retombera assez ici pour ne pas manquer de prendre toutes les précautions, que vous me mandez, par nos Ecluses. Et ce seroit une plaisante chose si nos ôtions aux Ennemis, par tous les moyens susdits, celui de pouvoir venir à nous par eau.

Het spreekt van zelf dat het groote werk bij het Klaphek voor de Nederlandsche bezetting van Schoonhoven niet ver-

borgen bleef. In den nacht van 27 op 28 September had een algemeen offensief plaats op de Fransche stellingen van de Zuiderzee tot aan de Lek; een operatie waaromtrent men in Luxemburg's brief van 30 September velerlei bijzonderheden aantreft. Men leert uit dien brief de maatregelen tot dekking van het graaf- en pionierwerk kennen:

> Il me reste, Monsieur, à vous faire sçavoir que la nuit de Mardi à Mecredi, les Ennemis firent, je pense, une Guerre, pour nous occuper de tous côtés; ou bien il falloit qu'ils eussent fait débauche, pour entrependre tout ce que je vais vous dire:
> Ils commencèrent par notre travail de la Digue, à demie Lieuë du Waart,.... les Ennemis n'avoient que 60 maîtres [cavalaristen], dont vingt choisis passèrent un à un le petit Défilé que nous avous laissé exprès pour aller sur la Digue, que nous avons retranché par le milieu et par là à droite et à gauche pour soutenir nos Travailleurs, ensorte qu'il n'y a que ce seul passage, par où on ne va qu'un à un, par lequel les vingt maîtres passèrent; car par la gauche, notre Retranchement va jusques au Leck, et par la droite, il aboutit à un Canal assez large; ainsi, quand cela est lardé d'Infanterie, nos Paysans travaillent comme dans une Citadelle.

Omtrent de dekkingstroepen verder van het graafpunt, en de overige maatregelen van opstelling in verband met de verwachte innudatiën, licht de brief van 27 September ons in:

> .....J'ai envoyé le Régiment de Sault se saisir de Montfort et d'Ysselstein [beide plaatsen toen in niemandsland gelegen] de peur que les Ennemis n'y missent du monde, d'où nous n'aurions pû les chasser à cause de l'Inondation.

Een brief van 4 October geeft een levendigen indruk van hetgeen gebeurde, toen men het water door de coupure liet stroomen. Luxemburg was omzichtig genoeg om de andere, te Parijs voorgestane punten, niet geheel te verwaarloozen. Hij zet de zaak nog eens uiteen en ik vermoed, dat hij daarbij, zooveel maar eenigszins mogelijk was, met de aanwijzingen van Louvois rekening houdt. Wie met het absolutistisch regiem, dat Lodewijk XIV niet het minst in zijn militaire bevelspraktijk gewoon was toe te passen, eenigermate bekend is, zal de houding van den bekwamen veldheer begrijpen. Mevrouw de Sévigné, die met de détours van het Fransche hof volkomen bekend was, beschrijft in een harer brieven hoe kwalijk den minister Pomponne een onschuldige vrijmoedigheid bekwam: Pomponne, die Lodewijk in het bestuur der buitenlandsche zaken jaren lang voortreffelijk

gediend had. Er was ook voor de hoogste geplaatste staatsdienaren en voor de bekwaamste generaals maar weinig noodig om in ongenade te vallen. Aan Luxemburg's voorzichtigheid tegenover zijn illusteren meester danken wij de veelvuldigheid zijner uiteenzettingen, die ons soms nieuwe bijzonderheden doen kennen, ter wille waarvan men ook de herhalingen gaarne in den koop neemt, en die de groote handeling ten slotte voor het nageslacht doen leven:

> Nous ouvrîmes Samedi [1 October] le Leck, et je vais vous dire de quelle sorte; il y a une grande Digue, qui en est à 300 pas, pour empêcher les débordemens, et que les caux ne ravagent le Pays. [Er was dus een uiterwaard van ± 225 M. breedte]. Cette Digue est quasi ouverte tout auprès du Waart; mais nous n'avons pas voulu l'achever, parceque nous n'aurions pû travailler à une Coupure plus avancée sur la même Digue, qui est demie lieuë plus loin; celle-ci n'a d'ouverture que dix toises en bas [zoolbreedte dus ± 7 M.] et douze par en haut [bovenbreedte 9.5 M.] Ce qui est cause qu'elle n'a pas plus d'étenduë c'est que nous attendions un plus grand effet de l'autre, qui est près du Waart, et plus de deux fois plus grande.
> De cette Ouverture de dix toises [d.i. 'la coupure plus avancee' bij het Klaphek] nous avons poussé un travail jusques sur le bord du Leck, de la même largeur auprès de la dite ouverture, qui va toujours en s'élargissant jusques à la Digue [de zomerkade] du bord du Leck, où le dit travail a 25 toises de large [18 M.]; c'est dans une Prairie que nous l'avons fait, afin d'ôter toute la terre qu'il falloit pour donner de la pente aux eaux, jusqu'à notre ouverture de la grande Digue; cette Digue est de plus de 25 pieds [meer dan 3 M. hoog boven den uiterwaard ter plaatse]; nous avons vû tout; ce terrain-là est poli comme une allée battue pour se promener.
> Ensuite de quoi nous avons coupé la Digue [de zomerkade] qui bornoit le Leck de 25 toises de large, et en même tems l'eau a courru avec une vitesse extrême, en sorte qu'un arbre d'une grosseur terrible que nous avions laissé dans le milieu du Chemin d'une Digue à l'autre, fut emporté avec une furieuse rapidité, un instant après que les eaux furent lâchées[1]. Chazerac n'est en peine que de ce qu'il croit que nous en aurons trop, et le bonhomme Rocqueferrière dit, que si nous en voulons donner davantage, nous avons notre autre Coupure; mais je veux voir l'effet que celle-ci fera autour de nos Places, avant que d'entreprendre davantage; car, si elles n'en inondoient pas ce qui est entre les Ennemis et nous, et que les eaux passassent entre-ci et elles, nous ne pourrions secourir nos Gens, et les Ennemis iroient faci-

1) Luxemburg laat nu de meeningen volgen van twee technische officieren, meeningen die elkander in evenwicht houden; hij doet dit waarschijnlijk om zichzelf de gelegenheid te verschaffen opnieuw de situatie te bespreken.

> lement à eux, et c'est ce que je veux un peu considérer; car notre Ouverture auprès du Waart ne poussera point les eaux au delà de Montfort, et entre-ci et là elle feroit une Mer; il est pourtant de nécessité d'avoir du monde à Montfort, parceque c'est là où nous avons nos principaux Batardeaux, qui font aller l'Inondation à Woerden et à Leyde, sans quoi elle prendroit le chemin d'Oudewater, et s'écouleroit par celui que je vous ai expliqué par mes précédentes, qui vous auront aussi fait entendre que l'Ouverture des Ecluses de Wick et du Waart ne peut ncommoder les Ennemis, qu'elle ne nous aît fait le Diable ici [te Utrecht], je ne dis pas pour la Ville, mais pour nous rendre les chemins d'Amersfort et de Naerden comme impossibles, et, ce qui me retient pour notre Coupure près du Waart, c'est qui j'ai peur qu'elle ne fasse la même chose.
> J'oubliois de vous dire que les 25 toises d'ouverture près du Leck et les 10 à la grande Digue font miracle; car la première fait épancher bien des eaux, et l'autre les resserre, ensorte qu'elles y passent comme un torrent, parceque comme vous sçavez, *virtus vitio fortior*. Un quart d'heure après que l'eau eût pris son cours, je fis passer un Cavalier au milieu du travail, que nous avions fait dans le Pré; il eut de l'eau jusqu'au panneau de la selle d'un cheval assez haut. J'ai à cette heure, des Gens qui suivent les eaux, pour voir le chemin qu'elles tiennent.

Het lijdt geen twijfel dat het werk van den doorsteek in alle opzichten deskundig en uiterst nauwgezet is ten uitvoer gebracht. De ontworteling van een dikken boom, dien men in het toeleidingskanaal had laten staan, bewijst niet zooveel als men oppervlakkig zou kunnen meenen, omdat in uiterwaarden de wortels niet diep gaan. Dat de boom werd meegesleurd, doet vermoeden dat het een wilg is geweest; anders zou den ruiter, die door het kanaal waadde, zeker hetzelfde lot zijn wedervaren. Het profiel der coupure in den bandijk blijft bij het instroomen blijkbaar goed intact. Dit wijst er op, dat de zool en de zijwangen der insnijding tegen uitschuren sterk moeten zijn beschoeid geweest.

Het ligt voor de hand dat de uitgegraven specie gebezigd is geworden voor het vullen der zandzakken, waarvan in de memorie en in Luxemburg's brief van 13 September sprake was. Dit middel kan niet veel hebben opgeleverd: voor zoover ik de brieven heb kunnen raadplegen (er moeten er in de Fransche archieven nog andere zijn), maken zij van deze poging tot opstuwing van den stroom geen verder gewag.

Den 7^{den} October schrijft Luxemburg:

> Chazerac n'est pas encore venu de Woerden, où il observe la pente des eaux; j'ai peur qu'il n'arrive point avant le départ du Courrier.

> Si notre Coupure ne fait assez d'effet, nous lâcherons tout ce qui pourra nuire aux Ennemis, pourvû que celà ne nous ôte point la communication de Naerden et d'Amersfort.

De koning en Louvois hadden zich de uitwerking der inundatie meer onmiddellijk en geweldiger voorgesteld. De gang van zaken stelt hen teleur. Zij blijven blijkbaar bij de meening hunner deskundigen. Uit een brief van Luxemburg van 14 October is af te leiden dat Louvois hem anderhaal heeft onder het oog gebracht, dat er deugdelijke middelen zijn om den maatregel meer klem bij te zetten.

De hertog heeft in dien brief van 14 October ook op andere punten kritiek op zijn beleid te weerleggen. Dit maakt hem kregel. Hij onderstaat het, in genoemden brief Louvois er aan te herinneren ‘qu'on peut appeller, de la Justice du Roi mal informé, à celle qu'il rend après une véritable connoissance que S.M. a prise des choses’.

Op het punt van de inundatiën luidt het:

> Pour l'Ouverture des Ecluses de Wick, je ne sçais pas qui sont ces Gens entendus qui vous parlent; mais, il n'est pas mal aisé de dire de meilleures raisons que les leurs; car ces eaux que je vous al mandé qui iroient à Wesep, viendroient passer assez près de cette Ville entre-ci et Amersfort et ceci et Naerden; mais elles n'approcheroient de deux lieues de l'une ni de l'autre Place, et nous empêcheroient de sortir d'ici, pour y aller; car, aux Environs d'Amersfoort et de Naerden ce sont des Bruyères hautes, sur lesquelles les eaux ne passeroient point et retomberoient vers Utrecht et dans le Vecht, d'où les Ennemis les peuvent lâcher dans la Zuyderzee et en ouvrant leurs Ecluses; mais que ces eaux-la empêchassent d'attaquer Naerden, je ne sçais pas qui vous le peut dire.
>
> Pour ce qui est du Waart, nous en allons ce soir ouvrir les Ecluses, après que quelques-unes seront achevées, pour rejetter l'eau dans le Canal de Woerden.

Het voornemen om denzelfden avond nog door de sluizen bij Vreeswijk water in te laten, nadat het noodige verricht zou zijn om het naar Woerden te doen stroomen, toont aan, dat die sluizen bij den aanval met fregatten en booten, dien Vreeswijk kort geleden van uit Schoonhoven te verduren had gehad, niet zijn vernield geworden.

Den 12^{den} October had de Prins van Oranje, over de gansche lengte van het ingesloten front, uitvallen doen ondernemen. Die van Schoonhoven ging over de Lek, de retranchementen bij het Klaphek voorbij. De intendant Robert geeft van die affaire den 13^{den} October aan Louvois kennis:

> Les Ennemis ont aussi attaqué le Waart, premièrement avec le Canon de vingt Fregattes, ou environ, et ensuite en débarquant; car le débarquement y est très facile. Cependant, ayant mis trois fois pied à terre, ils ont été trois fois repoussés, l'épée à la main, et ont été contraints de se retirer....

Een nader bericht van Robert, van den 14den October, is minder hoog gestemd:

> C'est un miracle que le Waart n' aît pas été pris; mais il est en s méchant état, que je doute qu'il puisse soutenir une seconde attaque, nous irons tantôt pour voir ce qu'il s'y pourra faire. Presque tout le Bourg du Waart a été brûlé dans cette dernière Attaque, et Monsieur de Morton, qui y commandoit, aussi bien qui les autres, ont perdu tous leurs chevaux, argent et équipages, ensorte qu'il ne leur reste pas une autre chemise à mettre sur le corps, qui celle qu' ils y ont... Il a été perdu, dans cet embrasement, 1000 Livres de l'Argent du Roi, que j'y avois envoyé, quelques heures auparavant qu'ils fussent attaqués, pour donner des à-bon-comptes à la Garnison et pour payer les Travailleurs.

Luxemburg komt in een brief van 18 October nog terloops op dit wapenfeit terug:

> Je ne vous parlerai point de l'Affaire du Waart; car c'est M. l'Intendant qui l'a secouru et qui y a envoyé du monde, durant mon absence[1]; ainsi c'est à lui à vous informer des ordres, qu'il y donna.... Enfin le Lieu a été rasé à coups de Canon, ensorte qu 'il est en désordre... Les officiers qui étoient au Waart, ont perdu tout ce qu'ils avoient dans l'incendie des Maisons.

Door de ongedeerd gebleven sluizen werd nu sedert den avond van den 14den ook bij Vreeswijk water ingelaten. Den 21sten October legt Luxemburg omtrent Vreeswijk bezorgdheid aan den dag:

> S'ils ne nous ont pas pris le Waart, ils l'ont comme rasé à coups de Canon, et durant que je serai occupé[2] ils y reviendront, sans doute, et s'ils l'avoient pris, ils pourroient fort bien approcher d'ici et nous donner de l'inquiétude; de sorte que je n'aurai, pour m'opposer à eux, que de la Cavalerie. Nous raccommodons le Waart, mais ce sont ouvrages de Charpentiers, qui vont lentement.

Wat er in dien brief over de inundatie volgt, bewijst dat Louvois nog altijd voet bij stuk was blijven houden.
Luxemburg schrijft namelijk:

1) Luxemburg was met een sterken troep uitgerukt om den kloeken aanval van Willem III op Woerden te keeren.
2) Versta: terwijl ik elders bezig zal worden gehouden.

> Quand je vous ai parlé de l'Inondation, il faut, s'il vous plaît, s'entendre, Monsieur, et vous verrez que nous n'avons tort ni l'un ni l'autre; je vous écrivis qu'elle se feroit le lendemain, et je ne vous ai pas menti d'un quart d'heure; car la Coupure fut ouverte: mais l'eau s'est répanduë en bien des Endroits avant que de tomber à Woerden, et de cela je n'en étois pas garant, mais au jour que je vous l'ai mandé, l'ouverture de la Digue fût faite et j'en fis ouvrir hier une dans le milieu des Terres, dont l'effet sera tel, à ce que les Paysans disent, que Leyde sera inondé par-tout, et nous allons fortifier notre Coupure du Leck par toutes les Ecluses, hors celles de Wick, qui pourront donner des eaux, ce que nous avons pû faire, parcequ'il y a je ne sçais combien de jours que nous bouchons des Millions de Canaux, par où les eaux s'écouloient.

Dan, vermoedelijk naar aanleiding van een bericht dat inmiddels inkomt:

> Les eaux commencent, dès ce matin, à inonder dans le Fauxbourg de Leyde, entre Woerden et la dite Ville; cela ne se peut faire sans que les eaux soyent bien plus loin; car le Fauxbourg est bien plus haut que le terrain qui est à droite et à gauche. J'espère que demain au soit nous leur donnerons encore deux pieds d'eau plus qu'aujourd'hui.

Die hoop schijnt te zijn vervuld geworden. Den 25sten October schrijft Luxemburg:

> Je vous ai mandé le succès des eaux; elles grossissent toujours et nous croyons avoir trouvé un moyen pour donner encore de l'eau bien davantage à Woerden; l'on voit que l'Inondation entre dans le milieu des arbres qui sont à la tête de Bodegrave, où nous apprenons que toutes les nuits, les Soldats rehaussent leurs lits d'une fascine.

Doch uit de verdere brieven krijgt men den indruk, dat de groote doorsteek in den bandijk ten gevolge van een snellen val der rivier geen water meer heeft doorgelaten, en dat de was in de lagere streken meer het gevolg van het langzaam afzakken der binnengekomen groote watermassa is geweest, dan dat het land nog verder zou zijn verzwolgen geworden. De regelmatige verdeeling der opgebrachte waterschijf was door de vele afdammingen tot de gewilde richtingen beperkt, en in die richtingen kan er dientengevolge nog eenige etmalen was geconstateerd zijn. Ook de wind kan het water over een zoo groote oppervlakte merkbaar opwaaien.

Luxemburg bleef natuurlijk hopen op hoogere rivierstanden; de roes van vertrouwen in het plan was echter uit. Het werd van dag tot dag twijfelachtiger of het water de beoogde

uitwerking zou hebben. Het wachten verdroot Luxemburg evenzeer als de stuurlieden te Parijs, die in den tragen gang van de zaken uiteraard geen weerlegging zagen van de juistheid hunner meeningen, en voortgingen met op hun aanbeeld te hameren.

Het vele water begon inmiddels ook voor den aanvaller hinderlijk te worden Den 25sten October schrijft Luxemburg:

> Nous ne sommes pas assurés des Fourages, parceque l'Inondation rend presque tous les Lieux, où elles sont, inaccessibles, comme, par exemple, à Camerick, où je passai pour le secours de Woerden: on n' y peut plus aller d'ici ni d'ailleurs à pied et à cheval; les Ennemis, par Batteaux, en pourront tirer les Fourages, et nous point, parceque pour faire prendre aux eaux la pente vers Leyde, il a fallu boucher le Canal de Camerick; de plus, les Digues sont couvertes d'eau, et à celle de delà les Ennemis y avoient fait des Coupures, pour nous empêcher d' y aller et faire passer; l'eau les a creusées à cette heure, et rendues impraticables pour y passer.
> Cela est cause que, de ce Lieu, dont nous aurions eû beaucoup de foin, il n'en faut plus espérer; ce qui est au delà de Woerden vient d'être brulé; avec tout cela, il reste une furieuse quantité de foin à Linschoten; mais on en a déjà vû qui nage, et toutes les meules, qu'ils ont, seront inondées par le pied, comme la plûpart commencent de l'être; ainsi on ne peut vous rien dire de positif là-dessus, si ce n'est, que nous ferons tous de notre mieux, pour en avoir tout ce qui se pourra.

Uit denzelfden brief blijkt dat Luxemburg ook in de opstelling van zijn troepen wijziging moest brengen:

> La même raison, qui me fit retirer le Regiment de Sault de Montfort, est cause que je l'ôtai hier d'Ysselstein; c'est que l'Inondation m'ôtoit tout moyen de le secourir....

Den 1sten November schrijft hij:

> Pour la Coupure du Leck, l'eau n'y coule plus, à cette heure, parceque le Leck est plus bas d'un pied et demi que la terre, ce qui nous donne lieu d'ôter toute celle que la rapidité de l'eau nous avoit empêché de couper, parcequ'elle étoit si haute qu'elle entrainoit, comme un Torrent, les Paysans qui y travailloient, et j'y fis mettre après douze hommes, que la compassion m'en fit bientôt tirer; mais aujourd'hui, pour profiter du tems, nous venons de commander quatre cents Soldats, qui auront demain à midi perfectionné tout cet ouvrage, et des Paysans n'auroient pas été assembles de trois jours.

Wij zagen dat bij het doorsteken van de zomerkade op 1 October het water met groote kracht naar binnen drong; het reikte toen, midden in het toeleidingskanaal, tot aan het zadelkussen van een ruiter. Rekent men met de helling die

aan dit kanaal was gegeven, dan kan uit die gegevens worden afgeleid, dat de rivier minstens 1.5 à 2 M. moet gezakt zijn. De lage rivierstand kwam juist op tijd en hield aan. Hieraan is het te danken dat de toeleg van Lodewijk XIV mislukt is.

Wat Luxemburg thans nog uit de Lek bij Vreeswijk kon tappen, zal te nauwernood hebben opgewogen tegen hetgeen er voor hem in Holland door loozing in zee en door verdamping aan inundatiewater verloren ging. Wat in zijn vermogen was, deed hij verrichten. Zijn bericht van 1 November vervolgt:

> Il y en a plusieurs [er is sprake van in dienst genomen boeren], que nous employons à boucher, ici et aux Environs, les Canaux qui servent à conduire les eaux ailleurs que dans le Canal de Woerden; on me promet qu'à midi tout sera fait; après cela je ferai lever la Bonde de Wick, qui jette l'eau dans le vieux Rhin (je dis la Bonde [schuif van een duiker] et point l'Ecluse); la Bonde du Waart de même et les Ecluses du dit Waart seront ouvertes pour remplir l'eau des deux Bassins, que nous lâcherons après, en renfermant une Ecluse. Mais dès que les deux Bassins seront pleins, on lâchera l'eau qui y sera, et puis nous les remplirons et les lâcherons de même, et ne ferai que remplir et lâcher continuellement, - que si cela ne suffit, soit en ouvrant tout le Waart. ou Wick, il faudra leur donner de l'eau tout leur saoul, ce que je n'ai osé faire jusqu'à cette heure, de peur qui les Ennemis n'entreprissent quelque chose, et que mes communications ne fussent gâtées; mais bientôt la Saison les en empêchera, et, en ce tems-là, nous n'aurons plus de mesure à prendre que pour les noyer tout-à-fait. L'on m'a dit que, vers Leyde, ils faisoient une Digue, sans espérance qu'elle fût utile; il faut bien que nos eaux tombent sur eux, parcequ'il n'y en a plus près du Leck.

Te Parijs is de legerleiding door den fatalen tegenslag ontsticht. De brief dien Luxemburg 1 November *suaviter in modo*, maar *fortiter in re* beantwoordt, is een knorpartij geweest:

> Quelques misérables Gens, battus pris de Woerden, ne m'ont pas rendu assez sot pour ne pas recevoir votre Lettre de Gronderie comme je le devois; mais, si quelque chose m'a fait parler là-dessus, j'en prends M. Robert à témoin; ç'a été la netteté de ma conscience, dont je suis certain que lui, et l'Armée, rendront témoignage; de sorte que quand vous m'avez grondé, j'ai crû qu'au pauvre Chétif la plainte étoit permise, et qu'en me justifiant, je pouvois en faire quelques-unes. Je suis à vous, Monsieur, plus que je ne vous le puis exprimer.

Eén van de punten van 's hertogs beleid, waarmede Lodewijk XIV niet instemde, betrof zijn te slap geachte hand-

having der tucht onder zijne troepen, die zich aan plundering overgaven, ook wanneer die niet verordend was. Op 14 October had Luxemburg een daaromtrent ontvangen wenk aldus beantwoord:

> Il semble encore, à voir votre Lettre, qué ce ne soit pas moi, qui, tout le beau premier, vous a mandé la peine où me mettoient les pillages; et ce qui est fort eloigné de ce qui se passe ici, c'est que vous croyez que, pour satisfaire tout le monde et ménager les Gens, j'ai eu des indulgences plénières, qu'on a trouvé ici que j'avois si peu, qu'il n'y en a guères avec qui je n'aye été mal....

1 November schrijft hij:

> On a affiché à la porte de l'Hôtel de Ville de la Haye, que, si le Prince d'Orange ne fait quelque chose, on lui fera ce que lui-même a fait faire aux de Witt; c'est une terrible menace, et une étrange chose, que l'on le nomme l'auteur d'une pareille mort. J' ai mandé ce soir à M. de la Marck de faire brûler dans tout le Pays; nous n'y perdrons rien; car ce sont Gens qui ne veulent pas contribuër, mais j'ai crû que dans la conjoncture présente, il étoit à propros de faire crier la Hollande.

Den 3^{den} November is het vriezend weder, dat langdurig zal aanhouden:

> Les Paysans de Ter Goude, Leyde et du Pays travaillent à une Digue pour s'opposer à l'Inondation, et à en ouvrir d'autres, pour la faire tomber en Lieu dont ils n'en soyent pas incommodés. Cette Inondation est descendue autour de Woerden et au-dessus; mais les eaux y baissent fort, par ce tems-ci.
> L'on me voulait persuader, pour gagner le coeur des Peuples, de faire reboucher notre Coupure; mais il est certain que l'ouverture fera du mal, et qu'en la bouchant, on ne sçait si cela nous fera du bien; c'est pourquoi je pense que ce qui est fait est fait et qu'il faut s' en tenir là.

Op 8 November wordt gemeld:

> Le Leck est si bas, qu'il n'y a point d'eau à nos coupures, qui sont creusées, tout autant qu'il faut, en attendant la Crue des eaux.

Het groote effect van den doorsteek heeft Luxemburg ook later niet verkregen. In de verdere correspondentie is voorshands van andere maatregelen sprake. De strenge vorst vordert voorzieningen op het stuk van uitrusting, beveiliging en actie. Ook daaromtrent komen er raadgevingen uit Parijs.

Tot dusver hebben wij ons bepaald tot het gedeelte van Holland tusschen den Ouden Rijn en de Lek; doch ook voor

den linkervleugel van de door zijn strijdmacht ingesloten Hollandsche waterlinie is Luxemburg op onderwaterzetting bedacht geweest. In October is ook tot een wateraanval op Amstelland en Amsterdam besloten.

Een overzicht van het plan is gemakkelijk samen te stellen, en zulk een overzicht komt zeker niet te vroeg. Voor de kennis van het aanvalsplan der legers van Frankrijk, Munster en Keulen pleegt men niet ten onrechte te raadplegen hetgeen is te boek gesteld door Turenne, die de ontwerper van de strategie der verbondenen is geweest. Te veel is echter uit het oog verloren, dat zijn ontwerp voor aanvallen op de Hollandsche waterlinie geen aanwijzingen bevatte. Het blijkt uit de brieven van Luxemburg, en het zal bij een onderzoek van het groot aantal overige bouwstoffen in de Fransche archieven vermoedelijk nog nader blijken, dat sedert Juli de koning en Louvois zich gevleid hebben, Holland met water te kunnen overweldigen. Tegen gevechten in onze lage landen zag Lodewijk XIV op, en hij meende, die aan zijn troepen te kunnen besparen. Vrij algemeen wordt aangenomen dat de Fransche oorlogsleiding, na Naarden genomen en Utrecht bezet te hebben, een fout beging door daarna werkeloos te blijven; en naar de uitkomst gerekend *was* het een fout. Had Lodewijk onmiddellijk doorgetast, het is onzeker of de krijgskans te onzen gunste gekeerd zou zijn. Maar het schijnbaar tekort aan voortvarendheid bij den koning had een grond: Louvois meende met zijn inundatieplan volkomen zeker te gaan en in weinig tijd het oogmerk te zullen bereiken.

De tijd, dien Lodewijk ons liet, is ons van onberekenbaar voordeel geweest. In Juli was de stemming in Holland verre van geestdriftig. Tegen het Fransche leger zou dat der Staten vermoedelijk niet lang in het veld gehouden kunnen zijn. Voorloopig kon voor ons niets van hooger waarde wezen dan tijd. Het stroeve raderwerk van onze staatsinrichting kreeg de gelegenheid langzaam maar zeker een krachtige verdediging te organiseeren. Die gelegenheid dankten wij aan het plan tot den wateraanval. Het was bestemd op korten termijn, en naar Lodewijk meende met volstrekte zekerheid, onzen ondergang te bewerken, en als door hoogere besturing is het de oorzaak van ons behoud geworden.

Het moet in onze aanhalingen uit de brieven van Luxem-

burg meer dan eens zijn opgevallen, hoe de Fransche legerleiding na Juli slechts een verdedigende gedachte heeft. Voortdurend is Luxemburg in het terrein, dat hij bezet houdt, op zijn communicatiën, op beveiliging, op behoud bedacht. Het gemis van een aanvallende tendens kan onomstootelijk worden vastgesteld. Het waterplan bracht dit mede. De onderwerping van Holland was op de ééne kaart van dit plan gezet.

In tegenstelling met het Lekplan, was het denkbeeld, ook Amstelland en de omgelegen landen (met zeewater) te overstroomen, door de hoogere legerleiding van te voren niet overwogen. Het is eerst in de tweede helft van September dat Luxemburg het voornemen er toe vormt, en hij heeft daarbij geenerlei strategische gedachte: slechts die van beveiliging. Het is hem oorspronkelijk om het behoud van Naarden te doen. ‘J'ai considéré’, schrijft hij 30 September, ‘à quoi les Ennemis pourroient plus aisément en voulour; il est constant que ce qui approche d'Amsterdam est ce qui leur tient plus au coeur, et, par cette raison, Naerden seroit plutôt menacé que toute autre Place... J'ai appris que cet Endroit pourroit s'inonder, ce que j'ai mandé à du Pas [zijn technicus op dit front] de ne point manquer de faire’. Een paar dagen later beschikte Luxemburg over een memorie, die hem aanleiding gaf zich op het terrein van den toestand te gaan overtuigen. Du Pas heeft van het inlaten van zeewater blijkbaar een schrikbeeld opgehangen, dat Luxemburg doet overhellen naar een inundatie om Naarden met zoet water. Den 2^{den} October schrijft hij aan Louvois:

> J'irai moi-même demain voir ce qui s'y pourra faire; si je puis inonder le Pays, par les eaux douces, je le ferai, car pour la Mer, qui n'est point difficile d'y faire entrer, on me veut faire craindre qu'elle inonderoit Naerden; c'est ce qui je ferai examiner demain, et, si je n'y vois pas de danger, je ferai ce travail aussitôt; car du côté de la droite, je mettrois tout ce pays à couvert par la Mer; et, à celle-ci, par l'Inondation du Leck, je ferois la même chose; et c'en feroit une plaisante, que par les eaux, dont nous étions menacés, nous missions les Hollandais au désespoir....

Den 4^{den} October kan aan Louvois den uitslag van de verkenning worden meegedeeld, die niet korter is weer te geven dan in 's hertog's eigen woorden:

> Il faudroit faire le travail de la Mer, qui infailliblement inondera tout le Pays, jusques à une heure d'ici, sans incommoder Naerden, ni le chemin pour y aller. Si nous avions Muyden, nous pourrions noyer Amsterdam, et même, si nous pouvions couper les digues du Vecht, nous inonderions la moitié d'Amsterdam; mais cela est dans le camp des Ennemis, et il faut qu'ils soient plus foibles, et nous plus forts, pour entreprendre cela; c'est toujours beaucoup de les renfermer par la Mer derrière le Pays où ils sont, de noyer Muyden et Wesep; pour cela je fais couper de hautes Digues, de Muyden à Naerden, en deux Endroits, sous prétexte de barrer ce Chemin aux Ennemis, et je ferai ensuite ouvrir la petite Digue de la Mer, ce qui sera fait en une nuit; mais le Diable est que le vent du Sud-Est, qu'il fait depuis longtemps, rechasse du Rivage toute l'eau de la Mer, qui jamais n'a été si basse, et s'il venoit un vent de Nord-Est, sans ouvrir la petite Digue de la Mer, nous aurions autant d'eau qu'il nous en faut; en l'attendant nous tiendrons nos ouvertures toutes prêtes, et vous me manderez, s'il vout plaît, si le Roi l'approuve amsi.

Het plan wordt goedgekeurd. Op 1 November is het werk zoo goed als gereed:

> Pour ce qui est de nos Coupures, celles de vers Naerden ne peuvent faire aucun effet, c'est à dire celles des Canaux [de zoetwater-inundatie] nous en avons fait une épreuve inutile. La mer peut inonder jusqu à une heure d'ici, c'est à dire l'eau prenant son cours entre Naerden et Muyden [alwaar de inlaat gemaakt was] et tombant tout le long du Vecht, vis à vis de Wesep, passant par 's-Graveland, et venant jusqu' auprès de Vosbruck; voilà le chemin qu'elle peut tenir, qui est très-bon parceque, de ce côté, le Ennemis ne pourroient plus entrer dans ce Pays; - mais pour qu'elle fit encore quelque chose de mieux, il faudroit couper la Digue du Vecht entre Wesep et Inderdam, et si cela étoit, la Mer retomberoit sur Amsterdam en en noyeroit une partie, comme tout Amsterdam seroit inondé, si nous tenions Muyden et que nous coupassions la Digue de la Mer au-dessous; mais il est vrai, que sans un vent du Nord-Est la Zuyderzee est plus pacifique que l'eau douce la plus dormante, et même il faut que ce vent vienne avec impétuosité. Il règne d'ordinaire dans le mois de Septembre, mais, pour cette année, il n'a point tourné de ce coté-là; nous avons, en l'attendant, une Coupure toute faite, sur la Digue de Muyden à Naerden, que les plus entendus m'ont dit qu'elle n'étoit que trop grande, ainsi que nous avons fait ce qui dépend de nous, et il n'y a plus qu'à attendre ce qu'il plaira à la Mer de faire.

Aan den ijver en de voortvarendheid van Luxemburg heeft het niet gelegen, of we waren verloren geweest. In 1672 zijn in September en October de Noordwestewinden uitgebleven. Door de snede in den dijk tusschen Muiderberg en Naarden gegraven, is geen water gevloeid. Ook hier is de water-strategie mislukt. Ware het anders geloopen, hier en aan de Lek, we zouden ons zegel hebben moeten hechten aan

elken vrede, dien het Lodewijk XIV zou behaagd hebben ons voor te schrijven.

III.

Wanneer men nu, na kennis genomen te hebben van de historische feiten - zooals deze, van dag tot dag, als actualiteiten zijn opgeteekend door de mannen die den aanval hadden beraamd en de leiding er van in handen hielden - nu nog eens nagaat wat onze ministers van heden, daarnaar in de volksvertegenwoordiging gevraagd, bij opvolgende gelegenheden over de mogelijkheid en de kansen van een aanval met rivier- en zeewater als hun meening hebben te kennen gegeven, dan kan het wel niet anders of hun oordeelvellingen wekken twijfel of de gebeurtenissen van 1672 hun genoegzaam voor den geest hebben gestaan. Dat ons legerbestuur en de groote drom van autoriteiten, officieren en ambtenaren, die in den loop der jaren aan de adviezen omtrent ons vestingstelsel en ons verdedigingsplan hebben meegewerkt, geheel onkundig waren van die feiten, schijnt uitgesloten. Voor het overzicht in de voorgaande bladzijden heb ik eene bron geraadpleegd, die voor meer dan anderhalve eeuw door den druk vermenigvuldigd is. De brieven van Luxemburg, die ik aanhaalde, zijn alle te vinden in de foliouitgave: *Campagne de Hollande en 1672 sous les ordres de M. le duc de Luxembourg, recueil copié sur les originaux au dépôt de la Guerre de la Cour de France. A la Haye, chez Pierre de Hondt, 1759*. Hoewel het titelblad dit niet vermeldt, is het receuil bezorgd door zekeren Dumoulin, die commies was aan het ‘dépôt des affaires étrangères’. Een exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van ons Departement van Oorlog. Van Sypestein en de Bordes[1)] drukken den titel af in de lijst van door hen gebezigde bronnen, maar het blijkt niet dat zij van de brieven veel gebruik hebben gemaakt. Van den *aanval* op Holland schijnt door deze schrijvers slechts in zoover studie te zijn gemaakt, als noodig was om onze inderdaad schitterende *verdediging* toe te lichten en haar apotheose te voltooien. Knoop's meesterlijke aankondiging van hun werk, een studie op zich zelf, was geen bronnenstudie.

1) *De Verdediging van Nederland in 1672 en 1673*.

Latere verhandelingen over den oorlog van 1672-73 zijn schetsmatig gebleven en stelden, wat trouwens van van Sypesteyn en de Bordes evenzeer kan gezegd worden, zich ten doel, vooropgezette strategische grondbeginselen als juist te illustreeren.

Voor de studie der krijgsgeschiedenis zijn de brieven van Luxemburg van bijzondere waarde. Behalve voor de onderwaterzettingen, kan men er voor allerlei onderzoek uit putten. Ik zou van dien foliobundel willen zeggen, dat het geheele militaire stelsel van de eeuw van Lodewijk XIV erin aan schoven staat. De geschiedenis van den aanval op de Republiek is feitelijk nog ongeschreven.

Aan deze omstandigheid zal het wellicht moeten worden geweten, dat de gebeurtenissen van 1672 aan de mannen, die de voorbereiding tot onze landsverdediging hebben in handen gehad, niet scherp genoeg voor den geest hebben gestaan.

Minister Bergansius meende, dat de vijand, als hij een aanval begint, den Lekdijk niet zou doorsteken om Utrecht en Holland onder water te zetten: ‘daarom is het niet te doen’. Maar wanneer het een aanvaller ook al niet, als oogmerk, te doen mag zijn om deze provinciën te verdrinken, het is hem er altijd om te doen den tegenstander vleugellam te maken. Een middel, waarmede de vijandelijke regeering in korten tijd in het nauw gedreven en tot een vredehandel kan worden gebracht, moet aanlokkelijks hebben. En als de omstandigheden daarvoor gunstig zijn en vooral de stand der rivieren en de elementen meewerken, schijnt er geen strategie, die zoo snel en zoo zeker aan elk verzet een eind kan maken, als een aanval zooals Lodewijk XIV dien ontworpen had.

De meening van minister van Rappard, ‘dat het werk een geruimen tijd voor de voorbereiding en voor de uitvoering zou vorderen en dat er bijzondere werktuigen noodig zijn om een graafwerk van dergelijken omvang te verrichten’, mag nu wel, zonder meer, worden voorbijgegaan.

Deze bewindsman meende verder:

> Afgescheiden van volkenrechtelijke overwegingen, wordt het dezerzijds ondenkbaar geacht, dat de vijand tot dien maatregel zou overgaan, omdat voor het geval dat [wat den waterstand betreft] exceptioneel gunstige omstandigheden aanwezig zijn, de overstrooming ook aan hem zijn geheele aanvalsterrein zou ontnemen en hem zou noodzaken, zich

> naar de Gooische en Utrechtsche hoogten terug te trekken, vanwaar hij werkeloos den uitslag zijner barbaarsche handeling zou moeten aanzien, zonder in staat te zijn daarvan eenige vrucht te plukken.

Mij dunkt, aldus zou niet gesproken zijn door iemand die met de geschiedenis van 1672 genoegzaam bekend ware geweest. Ik geloof niet dat volkenrechtelijke overwegingen zich zouden verzetten tegen een aanval met water tegen een vijand die in de verdediging met water zijn groote kracht had meenen te vinden. Trouwens, het water als aanvalsmiddel te bezigen is onze overheid van 1672 ook niet geheel vreemd geweest. In de secrete resolutiën van de Staten van Holland van 27 December 1672 heeft men daarvan een voorbeeld. Na een considerans die vermeldt dat ‘het vriesent in doyent we'er’ veranderd is, leest men:

> Dat wijders de Heeren Gedeputeerden, den Heer Grave van Hornes ende den Heer Grave van Koningsmarck sullen worden versocht en gelast, alle menschelijcke ende mogelijcke middelen by de handt te nemen omme den Vyandt, in gevalle hij ingebrocken soude moogen sijn, te ruïneeren ende bederven, hetzy door het inlaten van wateren door de sluysen, het doorsteecken van Dijcken, Dammen of Kaden, denselven Vyandt den pas af te snyden, te besetten, te bevechten, of door sodanige andere middelen als deselve oordeelen sullen deartoe bequaamst te wesen,

terwijl verder de Burgemeesteren en Regeerders van Gouda worden vermaand:

> op het exempel van haar loffelycke voorouderen, haar mannelijck tegen den voorschreeven Vyandt te willen defendeeren en denselven door het openen van sluysen of andersints alle schade, hinder of verderf toe te brengen.

Vermoedelijk zal men, na kennisneming van vorenstaand bevel, op een verschil in proportiën willen wijzen. Verschil met het doorsteken van een bandijk bestaat inderdaad, en is groot. Maar ook het doorsteken van den Lekdijk is door de Staten van Holland gelast. Eene secrete resolutie van 20 Juni 1672 overweegt

> dat tot weeringe van de Vyanden van Hollandt het allerefficacieuste middel zoude wesen, dat den Dijck van de Riviere de Leck, omtrent een kleine Myle boven Schoonhoven, doorgesteeken en de Riviere den IJssel afgedamt, oock de Dijcken van de selve Riviere boven den voorschreven Dam ter wederzyden doorgesteeken wierden,

en draagt dienovereenkomstig eene commissie van gedeputeerden en deskundigen op:

> indien sy bevinden of oordeelen daerdoor het gedesidereerde effect geconsequeert te sullen worden, alsdan de noodige openinge ofte openingen in den voorschreeven Leckerdijck, mitsgaders ook in de voorschreeven IJsseldijcken, op het allerspoedighsten te doen maken, en den voorgenoemden Dam in den IJssel doen leggen; ook voorts alles te doen ofte doen doen 't gunt tot executie van het voorschreeven oogmerck gedaan en in het werk gestelt zal moeten worden.

Van dit werk maken van Sypestein en de Bordes geen gewag; doch dat tot de uitvoering besloten is, leert de brief van Luxemburg aan Louvois van 15 September 1672:

> L'on vient de me donner avis, tout présentement, que les Ennemis vouloient couper la Digue qui est le long du Leck, à un quart d'heure de leurs Retranchemens d'auprès Schoonhoven; je ne sçaurai pas assez tôt ce qui en est, pour vous le mander par celle-ci. Il faut qu'il soit bien assuré de la pente des eaux en cet Endroit-là, pour hasarder une sembable chose, qui inonderoit leur Pays, si les eaux n'avoient une issuë dans la Mer, en ouvrant leurs Ecluses de Gouda à Amsterdam; mais il faut qu'ils prétendent aussi qu'il en demeurera beaucoup entre eux et nous et qu'ils prennent ce parti pour que nous n'ayions point de Commerce ensemble.

Deliberatie en voorbereiding moeten dus, zooals de vergelijking der datums leert, veel tijd hebben gevorderd. In het reeds meermalen aangehaalde Kamerdebat zei minister van Rappard:

> Ik wil natuurlijk niet zeggen, dat wanneer iemand, volkomen bekend met onze waterstaatstoestanden, met kennis van zaken de noodige werken uitvoert, het doorsteken van den Lekdijk geen groot gevaar zou opleveren. Dit is echter geheel iets anders, dan wannneer een vijand dit moet doen.

Mij dunkt, deze tegenstelling tusschen de deskundigen en den vijand vindt in de geschiedenis niet veel steun. Luxemburg heeft, alvorens te handelen, de toestanden nagegaan en was, toen hij tot de uitvoering besloot, zoo goed op de hoogte als de beste. Tegenwoordig is het de taak van de generale staven zich in vredestijd met de kennis toe te rusten, voor mogelijke oorlogshandelingen vereischt. Men houdt zijn hart vast, als men aan den overvloed van gegevens denkt, die over onze waterstaatkundige toestanden licht verschaffen; aan onze uitnemende topografische, rivier- en waterstaatskaarten. En wanneer de Minister in hetzelfde debat laat voorafgaan: ‘Ik zal de Kamer niet lastig vallen met citaten, doch kleinigheden, die o.a. in 1672 hebben plaats gehad, hebben toch wel getoond, dat een doorsteken van den dijk

niet zoo eenvoudig is', dan is het niet duidelijk wat met die kleinigheden bedoeld wordt, en vraagt men zich af, of zij den doorsteek bij het Klaphek, dan wel dien bij Schoonhoven betreffen.

Het beroep op volkenrechtelijke overwegingen staat in het licht der historie maar zwak, en ik geloof niet dat het indruk kan maken, zoo wij een aanval met water het stigma 'barbaarsche handeling' trachten op te drukken.

In zijn memorie van antwoord had minister van Rappard ook geschreven:

> Indien de vijand tot een dergelijken ongehoorden maatregel zou willen overgaan, behoeft de verdediging nog niet opgegeven te worden. De verdediger zal zich kunnen handhaven benoorden de overstroomingsgrens en op de weinige droogblijvende accessen, gesteund door een krachtige maritieme verdediging op de Zuiderzee, terwijl de bevolking - en bezetting - voor zooveel noodig gelegenheid hebben, benoorden het Noordzeekanaal veilige legering te vinden en hun roerende have te bergen.

Het is mogelijk dat dit zoo zou gaan; maar in 1672 is de ervaring anders geweest. De Hollandsche boeren hielden zich schuil en zijn, over het geheel genomen, op hun plaatsen gebleven. Zij hebben den leeftocht van mensch en dier op de zolders gebracht en zijn op hun deelen gaan wonen. Met geïmproviseerde middelen hebben zij een tijdlang getracht het water van hun erven en stallen te houden. Ware het gelukt wat de Fransche strategie beoogde, dan zou het hoogere water ontelbare slachtoffers hebben gemaakt. Luxemburg had gehoopt en verwacht, dat de bevolking der dorpen en boereplaatsen zou gevlucht zijn. Dan ware het onbezette gebied vóór zijn verschansingen voor fourageeringen, verkenningen en hinderlagen meer betrouwbaar geweest. Hij heeft getracht de bevolking tot een trek te bewegen. Vergeefs. In zijn missive van 14 October aan Louvois, klaagt hij over dezen aard der Hollandsche boeren: 'En Flandre, les Paysans se retirent dans les Forts; mais ici ils ne le veulent pas, quoi qu'on leur dise'. Ook te dezen is Luxemburg's optreden Louvois niet naar den zin. Men gevoelt er niets voor, die hokvaste boertjes te laten leven 'doucement chez leurs voisins'. De gedachte aan vredige rookwolkjes, die uit boven het water uitstekende schoor-

steenen blijven kronkelen, is hem onverdraaglijk, en vermoedelijk tast men niet mis, met aan te nemen dat exploten als waarvan in een brief van Luxemburg van 10 November wordt melding gemaakt, van bepaalde bevelen uit Parijs het onmiddellijk gevolg zijn:

> La nuit passée Melac a été dans de petits Batteaux au village de Waerder, entre Bodegrave et Oudewater, qui est un Lieu, où des Paysans se tenoient en pleine sûreté. Il y a brûlé cinq Granges, et plus de cinquante bestiaux dans chacune, aussi bien que les Hôtes du Logis...

'Een moreele pressie, als hier bedoeld', schreef minister van Rappard, 'kan, wanneer de vijand er toe wil overgaan die uit te oefenen, in al onze polderstreken worden uitgeoefend'. Inderdaad heeft de vierjarige oorlog, met zijn aanvallen uit de lucht, bewezen hoezeer men zich toegerust heeft om moreele effecten te verkrijgen. Het moreele effect van bommen is aan het oogenblik gebonden; dat van watertoevoer is blijvend en stelt den wil om te volharden op den duur op de allerscherpste proef. Het is zeer juist, dat de pressie met water in den Frieschen polder, in die van Zeeland en Noordbrabant evenzeer is te verwachten als in de polders en droogmakerijen van Holland. De strijd met water eigent zich in vele streken van ons land uitnemend tot bijkomstige operatiën van kleinere detachementen. Daarom is in onze organisatiën, binnen zekere verhoudingen, de indeeling van troepen voor territoriale beveiliging en verdediging stellig op haar plaats.

Eindelijk het argument van het sedert 1672 vermeerderd vermogen tot loozen: 'Bij het vergelijken van de uitkomsten van het doorsteken van den Noorder Lekdijk nu en in vroegere eeuwen, mag men niet over het hoofd zien dat de loozingsmiddelen (stoomgemalen, enz.) veel krachtiger en talrijker zijn dan zij vroeger waren'. Voor wat de strijkgemalen aangaat, die het boezemwater in zee of op de rivieren uitslaan, is dit zeker juist. Niet echter voor de overige gemalen. Deze kunnen geen effect doen wanneer de boezems met het ingelaten water ten boorde vol zullen zijn bezwaard geworden en overloopen. Tegenover het verhoogde vermogen om gedurende het laag getij in zee te loozen, staat het vergelijkenderwijze grootere kwaad, dat nu een vijand voor

een water-aanval geen doorsteek in een bandijk behoeft te maken: dat onze inundatiesluizen hem gelegenheid bieden, onafgebroken ontzachlijke hoeveelheden water binnen te laten.

Is het vooral om moreele depressie te doen, welnu het inlaten door de groote inundatiesluizen zou met onstuimig geweld kunnen geschieden. Men weet dat het hoogteverschil tusschen het buitenwater bij een inundatiesluis en het water binnendijks in het toeleidingskanaal naar behoefte trapsgewijze versneden wordt, en dat men met schotbalken de hoeveelheid water die binnenstroomt, en het verhang op elken trap, kan wijzigen en regelen. Met deze inrichting heeft men - ongeacht de hoogte van het buitenwater - de hoeveelheid welke naar binnen valt en daarmee de stroomsnelheid in het toeleidingskanaal in de hand. Door schotbalken te lichten kan de hoeveelheid water die binnenkomt en de snelheid in het toeleidingskanaal worden opgevoerd, en dit kan, bij een belangrijk verschil in stand van het buiten- en binnenwater, in die mate geschieden, dat er maar weinig is te bedenken, dat tegen een zoo woest watergeweld bestand zou zijn. Men moet zulke mogelijkheden onder het oog zien en de consequenties ervan aanvaarden. Een oorlogvoering die bommen uitstort op weerlooze steden, die met giftige gassen werkt, laat zich niet dwarsboomen met inundatiën, zonder naar het voorhanden middel te grijpen waarmee hij inundatiën kan overtroeven. Wanneer een aanvaller bijvoorbeeld de inundatiesluis bij Wijk-bij-Duurstede laat werken, zal in den Krommen Rijn een vaart kunnen worden verwekt, zóó groot, dat deze, zoo al niet de sluizen, toch stellig alle bruggen zal ondergronden. Niets zal tegen losspoeling bestand hebben, en alles wat los geraakt in de snelle vaart worden meegesleurd. Ik heb er maar een halve voorstelling van, welke de uitwerking van zoo'n wateraanval gedurende meerdere etmalen op de Utrechtsche fortenkringen en tusschenterreinen wezen zal. Meer dan vermoedelijk zal geen verdediging daartegen georganiseerd kunnen blijven. De uitwerking zal dunkt me die van alle middelen overtreffen, welke een aanvaller tegenover een fortengroep in het veld kan brengen.

Men voere hier niet tegen aan, dat onze vijand daarmede ook zich zelf in ongelegenheid zal brengen. Het is hem om pressie en verwoesting te doen; hij kan naar behoefte zich

terugtrekken en zich bij de sluis, in de richting waaruit hij over de dijken zou kunnen genaderd worden, langdurig in veiligheid stellen.

Bij de vergelijking der waterstaatkundige toestanden van eertijds en nu moet men zich niet uitsluitend tot de loozingsmiddelen bepalen. Als men de zaak ernstig wil onderzoeken, zijn er meer factoren die in aanmerking moeten worden genomen. Ik ben niet genoeg op de hoogte van den toestand onzer groote rivieren in vroegere eeuwen. De waterverdeeling van den Rijn bij Schenkenschans en IJseloort was voorheen zeer verschillend van die van heden. Welk peil in 1672 onze rivieren bij middelbaren stand op de verschillende plaatsen bereikten, is niet nauwkeurig, en zeker niet voor alle plaatsen bekend. Een vast algemeen aangenomen en aangebracht vergelijkingsvlak bestond toen niet. Maar wel is het een bekend feit dat onze groote rivieren thans zijn genormaliseerd, m.a.w. dat getracht is met kribben, strekdammen, afsnijdingen enz aan de rivieren een normale bedding en een vaargeul van genoegzame diepte te geven. Ook weten wij dat, vooral in de vorige eeuw, onze bandijken herhaaldelijk verhoogd zijn. Maar toch heeft men, naar het schijnt, in deze gegevens geen voldoenden grond om te kunnen vaststellen, dat tegenwoordig de rivieren een hoogeren middelbaren stand hebben dan voorheen. Een oogenblik meende ik dit te kunnen afleiden uit gegevens in de brieven van Luxemburg omtrent de inwerking op de rivieren van den vloed der zee.

In die tijden was op de Lek de vloed, onder normale omstandigheden, ongeveer een uur hooger op merkbaar dan tegenwoordig. Een zelfde verschil zou men omtrent den vloed op den Hollandschen IJsel kunnen vaststellen, ware deze te Gouda intusschen niet afgedamd. Maar om uit die verschillen een gevolg omtrent het rivierpeil te trekken, zou dienen vast te staan dat het gemiddelde vloedpeil der zee op onze kusten constant ware gebleven, en dit is niet het geval.

Een omstandigheid die het vermogen tot toelating van water op onze landen sedert 1672 aanzienlijk vermeerderd heeft, is de aanwezigheid van onze militaire inundatiesluizen. Zoodra maar de aanvaller een inundatiesluis in bezit kan nemen, wijkt de vraag naar een mogelijk verschil in het ge-

middeld rivierpeil voorheen en thans geheel naar den achtergrond. Deze sluizen zijn zóó ingericht, dat zelfs bij lage rivierstanden nog water kan worden ingelaten. Ten gevolge van de lage ligging der vaste drempels, die het profiel van inlating van onderen begrenzen, kan door de inundatiesluizen bij middelbare rivierstanden, - onverschillig of die thans lager of hooger zijn dan in 1672 - tegenwoordig aanzienlijk meer water tegelijk worden ingelaten dan toen. Daar komt nog bij dat de inundatiesluizen veelal verschillende openingen naast elkander hebben. Te Wijk-bij-Duurstede is dit aantal drie, ieder 1.60 M. wijd, met de slagdrempels op + 0.53 M. Vermits de laagste rivierstand aldaar waargenomen + 2.47 M bedraagt, is er geen droogte denkbaar, die het inlaten zou uitsluiten. Er komen daar echter ook standen voor van + 7 tot + 8 M. De gemiddelde stand bij Wijk-bij-Duurstede is tegenwoordig + 4.14 M. En bij andere sluizen is het inlatend vermogen, en dus het middel om pressie uit te oefenen, nog belangrijk grooter.

Het zou nu aan de orde zijn, voor onze huidige oorlogstoebereidingen uit een en ander de conclusiën op te maken. Ik zal de reden zeggen waarom dit vooralsnog wordt uitgesteld.

Dit opstel namelijk maakt deel uit van een meer algemeene studie over ons vestingstelsel en verdedigingsplan. Bij het rangschikken van de stof daartoe was ik aan het onderwerp gekomen, in vorenstaande bladzijden behandeld. Met verwijzing en aanduiding kon bij deze zaak niet worden volstaan. Men zal, na de bovenstaande uiteenzetting gevolgd te hebben, niet willen betwisten dat een ongedocumenteerd betoog nutteloos ware geweest. Ik kwam dan tot het inzicht, dat dit onderdeel, indien naar den eisch behandeld, door zijn grootte aan de beoogde klem van het geheel zou schaden; immers, aan de overzichtelijkheid daarvan afbreuk hebben gedaan. Zoo kwam dit stuk op zichzelf te staan. Maar het besluit behoort te worden getrokken uit het geheel, en het scheen niet geraden met partieële conclusiën daarop vooruit te loopen.

Den Haag, 15 Juni 1921.

L.M.A. VON SCHMID.

Buitenlandsch overzicht.

26 Juli 1921.

Wederom drijven hun gemeenschappelijke belangen als schuldeischers van Duitschland de beide Europeesche mogendheden die het verdrag van Versailles bovenal gedicteerd hebben, tot elkander. Duitschland is machteloos tegen dat verdrag, zoolang de auteurs er van gezamenlijk de naleving eischen. Maar krakeelen zij, dan durft Duitschland althans het wapen te hanteeren der ironie. Zelfs het kabinet-Wirth heeft dit, in een juist besef van den toestand, daareven durven doen. Nieuwe Fransche troepen doorlaten naar Opper-Silezië? 'O zeker; wij wachten slechts op uwe mededeeling dat het aanzoek geschiedt uit naam der drie mogendheden, aan welke Duitschland uit kracht van het tractaat het bestuur van Opper-Silezië, in afwachting der uitspraak van den Oppersten Raad, heeft moeten overlaten, en die gezamenlijk voor de handhaving der orde aldaar verantwoordelijk zijn'. En Briand durft de zaak niet te bruskeeren.

Fransche versterking naar Opper-Silezië op het oogenblik dat Engeland en Italië verklaren aan versterking van *hun* contingenten niet te denken, beteekent: de handen van den Oppersten Raad gebonden; het ontwapeningswerk dat de drie tot stand brachten, door één in zijn waarde weder te niet gedaan. De Polen (of althans Korfanty) zullen er een vrijbrief in zien voor nieuwe buitensporigheden; de Duitschers zullen op die buitensporigheden antwoorden met maatregelen van zelfweer, die als schending van gegeven beloften kunnen worden uitgelegd. Het kabinet-Wirth zal dan vallen. Kan Frankrijk hierin waarlijk zijn voordeel zien?

Briand gelooft het niet, en heeft nu toegestemd dat op 4 Augustus de vergadering van den Oppersten Raad zal worden gehouden die Lloyd George reeds eerder had gewild. Engeland zal er op staan dat die vergadering nu ook werkelijk de zaak afdoe. Volgens den witte-ster-man van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, die dezer dagen lezenswaardige brieven uit Warschau schrijft, zal het zoodoende handelen in volkomen overeenstemming met de geheime wenschen der Poolsche regeering - in hare tegenwoordige samenstelling - zelve. De vervanging van Sapiehra door Skirmunt zou beteekenen dat de avonturenlust te Warschau voor het oogenblik bedwongen is door de nuchterheid. In zijn markenkoers, in zijn binnenlandsche moeilijkheden, in zijn gevaarlijke belending aan alle zijden (van 'grenzen' in den gewonen zin kan men bij Polen nog altijd niet spreken), heeft Polen tot nuchterheid inderdaad alle reden. Wie heeft het niet in Europa?

In Mei meende men te verademen. Het napleiten over den oorlog en het verdrag waarmede hij besloten is, moest eenmaal een einde hebben - in de sfeer der staatkunde van den dag. Dat de verliezende partij (zij moge dan over het zedelijk recht harer bezoeking denken wat zij wil) zich aan loodzware boete thans zou kunnen onttrekken, was buiten de politieke mogelijkheden. In Mei van dit jaar heeft Duitschland getoond dit in te zien, en sedert heeft het met de op zich genomen verplichtingen niet gespeeld. Plicht van den overwinnaar ware geweest, nu ook geen luguber spel met Duitschland te spelen. Tot het geheel der vragen die in Mei behoorden te zijn afgedaan, behoorde klaarblijkelijk die van Opper-Silezië. Was zij moeilijk? De Entente had haar gesteld en zichzelve met de oplossing belast; zij had voor die oplossing een zeer ruimen tijd genomen; zij is in haar plicht tegenover zichzelve, tegenover Duitschland, tegenover Polen, tegenover onze geheele Europeesche gemeenschap te kort geschoten. Engeland heeft dit beseft en het kwaad willen voorkomen; het heeft niet doorgetast toen het tijd was; aan dit verzuim heeft Europa een vermeerdering van onrust te wijten gehad, die het bij al zijn ander leed met profijt zou hebben gemist. Engeland, toen verlamd door de mijnwerkersstaking en de Iersche moeilijkheid in den scherpsten vorm dien die nog

ooit had vertoond, is beneden zijn rol moeten blijven. De staatsman die zich de gelegenheid tot een daad had moeten laten ontglippen, zocht toen uitkomst in den troost der machteloozen, en overschreeuwde zich...

Heeft, onderwijl, Frankrijk getoond de plaats aan Europa's stuur, waar het een oogenblik alleen gelaten was, te verdienen?

Men kan alleen zeggen, dat het schip, onder een ander dan Briand, vermoedelijk nog verder buiten koers ware gedreven.

Maar ook zóó was het voor die aan wal een beangstigend gezicht.

Het spreekwoord drijft den spot met de betweterij waaraan niet mede-verantwoordelijken zich dikwijls schuldig maken. *Waren* wij schuldig, ook in dit geval? Is er ook niet een spreekwoord, dat vrees de slechtste raadgeefster van alle noemt? En wat anders dan vrees deed Frankrijk de rol opnemen die het in Opper-Silezië gespeeld heeft; - de huichelaarsrol, die *altijd* verlaagt? Vrees voor het 'retour offensif' eener door het lot hard getroffen natie, die men echter in wezen niet klein maakt door wat men in Opper-Silezië nog eens te elfder uur tegen haar misdoet.

Ware Frankrijk niet tegengehouden, het zou zich bij den vrede van 1919 ernstiger aan Duitschland hebben bezondigd dan is geschied. Het zou zijn eigen toekomst daarmede buitengemeen hebben bezwaard. Zooals het liep, heeft het vermoedelijk toch al den vollen last, zoo niet meer, op zich genomen, dien zijn respectabele, maar voor uitzetting niet vatbare volkskracht dragen kan. Dat het veel moet vorderen is even onafwendbaar Frankrijks lot, als het dat van Duitschland is, veel te moeten opbrengen en verliezen. In het onafwendbare ontbreken de kiemen van berusting en verzoening nooit geheel. Maar wat Duitschland, dat dan toch den opgedrongen tekst van het verdrag van Versailles naslaan mag, in Opper-Silezië ondervond, kan ook het diepst neergebeukte volk niet anders voelen dan als een gratuite beleediging. Zich daaraan schuldig te maken is nooit een bewijs van wezenlijke kracht; in de wereld der staatkunde minst van al. Een land als Frankrijk heeft en belang bij dat de wereld het zijn trots niet misgunt. Het behoort geen oogenblik het inzicht te verliezen

in den aard der pijlers die zijn hooge positie schragen. De krachtigste zijn niet overwegend stoffelijk, en als het die neerhaalt zal het tuimelen.

Van Briand kan men zeggen, dat hij van tijd tot tijd tot dit inzicht weet terug te keeren. Helaas niet, dat hij, door er zich nimmer van te verwijderen, de gevaarlijke klippen in Frankrijk's vaarwater resoluut uit den weg stevent.

Dat een eerlijke poging schijnt te worden gewaagd, Ierland den dominion-status in plaats van dien eener kroonkolonie te bezorgen - een derde is er niet meer - is aan den invloed der koloniale premiers toe te schrijven.

De bevrediging van Ierland Rijkszaak. Het moest er toe komen. Het openblijven der Iersche wonde is voor het besef der Dominions geen zaak meer die Engeland in het bijzonder aangaat: het misvormt en verzwakt het lichaom van een Rijk, dat den vrijen wil der samenstellende deelen sindslang tot zijn levensbeginsel proclameerde. Wat, voor het algemeen, gehuldigd werd met de lippen, moet nu, voor Ierland, bezegeld worden met de daad.

Een les voor Engeland, dat de verzoening die het zelf zoo dringend noodig heeft, alleen kon ingeleid worden door een Smuts; - dat Iersche loyaliteit tegenover het Rijk alleen nog kon worden opgewekt door wie zich, als de vrije jonge gemeenschappen van overzee, in Ierland nooit de hand bezoedeld hebben.

Een les; - oud-Engeland is zoover, van de dochters te *moeten* leeren. Het eert zichzelf door te toonen, dat het dit ook *wil*.

Nog is men de enorme moeilijkheden van het geval niet te boven; men tracht ze althans van weerskanten, naar het schijnt eerlijk, te onderkennen. Een gunstig teeken is, dat de door de Valera beloofde staking van vijandelijkheden door Sinn Fein in werkelijkheid wordt gehouden. De Valera en Lloyd George kunnen het wellicht eens worden; een hoe sterke hoop van honderdduizenden schraagt, in hun poging tot toenadering, beiden! Want ook in Engeland is de wensch, zich uit den schandpoel der ‘Iersche politiek’ te mogen opheffen, zeer levendig. Geheel de Engelsche pers, op zeer enkele uitzonderingen na, steunt en verbreidt dien wensch...

Niet Ulster. Als de vrede bestand zal hebben, het ‘threecornered problem’ inderdaad zal worden opgelost, moet dit eigenlijk door de drie: Lloyd George, de Valera en Craig, in samenwerking geschieden. Niet de spreekwoordelijke vier, - *zes* oogen moeten in dit geval zich in elkander dompelen en uit elkander vertrouwen kunnen lezen.

Komen alleen de Valera en Lloyd George tot overeenstemming, dan kan de zaak nog best mislukken. Het is niet denkbaar dat buiten Ulster om eene oplossing gevonden wordt waarmede Ulster instemt, en als Ulster in de zelfbeschikking wordt verkort die men Zuid-Ierland genieten laat, zal onmiddellijk de thans opmerkelijke eenheid der Engelsche opinie in tweeën scheuren.

Twee Dominion's dus? Maar Ulster zegt, den Dominionstatus niet te begeeren. Het wil van Engeland niet losser zijn, dan de Government of Ireland Bill, die Sinn Fein verwierp maar Ulster aannam, het heeft gemaakt.

Een groote omzichtigheid wordt, terecht, betracht. Lloyd George, in onderhandeling met Sinn Fein, houdt tegelijk voeling met Ulster. Niets onherroepelijks is nog gebeurd, maar de moeilijkheden blijken vermoedelijk grooter dan men zichzelf in de eerste hoopvolle dagen heeft willen bekennen.

Ander teeken hoe boven oud-Engeland, zijn parlement te Westminster en zijn daaruit voortgekomen kabinet, zich aanhoudend strakker de Britsche Rijkssfeer spant: het overleg met de vertegenwoordigers der Dominions in zake de vernieuwing van het verbond met Japan.

Eene bijzondere verzwagering van Britsche en Japansche belangen wordt door Australië, Nieuw-Zeeland en Canada niet langer geduld. Het verdrag met Japan op den bestaanden voet te hernieuwen is dus uitgesloten; - maar evenzeer, het te verbreken. Japan kan tegenover Amerika niet geïsoleerd blijven, en het is niet in het Britsche belang, dat het zich tot anderen wende. Nog veel minder, dat het met Amerika in het bijzonder ooit eene uitruiling van belangen beproeve.

Nu is dit laatste nauwelijks te verwachten. Ten opzichte van China - om geen andere zaken te noemen - verschillen de belangen van Japan en die van Amerika hemelsbreed. Doch ook, nu Rusland en Duitschland uit de baan zijn, die

van het Britsche Rijk en van Japan. Dus geheel van front te veranderen en tegenover Japan de zijde van Amerika te kiezen? Politiek onmogelijk, evenzeer als moreel ontoonbaar. Politiek onmogelijk: het zou in feite beteekenen, de suprematie van Amerika over de Stille Zuidzee te erkennen zonder er iets voor in ruil te ontvangen; - immers in Afrika en Azië heeft Amerika aan het Britsche Rijk niets in te ruimen. Is een oorlog tegen Amerika voor het Britsche Rijk onmogelijk, en is hierin, bij de toespitsing van den Japansch-Amerikaanschen belangenstrijd, een sterk argument gelegen tegen bestendiging van het bijzonder verbond met Japan, - niet gelijk, en is hierin, bij de toespitsing van den Japansch-Amerika als wereldmacht moet trachten te handhaven, door een aan Japan begaan verraad de Stille Zuidzee aan Amerika uit te leveren. Dan grijnst het Rijk het doodsspook der disintegratie aan: Australië, Nieuw-Zeeland, Canada vallen eindelijk van een Rijk af, dat zich op een zoo belangrijk wereldterrein als de kusten van het Pacificum zijn en met den dag meer worden, met een secundantenrol zou vergenoegen.

Hoe nu het doel te bereiken: vrijer te staan van Japan zonder aan Amerika gebonden te raken?

In een vroegere periode van zijn bestaan had het Britsche Rijk op zulke vragen het antwoord onmiddellijk gereed. Het luidde: ‘Splendid isolation’. Om daarin altijd te kunnen terugvallen, was het voldoende dat de Britsche vloot - gelijk zij toen deed - de vereenigde vloten van mogelijke tegenstanders op alle wereldzeeën in kracht te boven ging.

Deze zekerheid is voortaan voor het Britsche Rijk niet meer te verkrijgen. Onmiddellijk na den strijd, die er mede eindigde dat het den sterksten mededinger ter zee van zijn oorlogsvloot berooven mocht, heeft het Rijk den ‘two power standaard’ moeten opgeven. In Amerika was een nieuwe concurrent naar het meesterschap ter zee opgestaan. De eigen oorlog die de zeemogendheid Duitschland vernietigde had de ontwikkeling der Amerikaansche marine bespoedigd; en onmiddellijk na den vrede was er een ander dan Engeland die isolement zocht, niet het minst om in zijn verderen, met koortsige haast bedreven vlootbouw door niemand op de vingers te worden gekeken. Die zeemacht, en bovendien nog de sterkste andere, in getal en gevechtswaarde van schepen

vóór te blijven, was voor het Engeland van na den oorlog niet meer mogelijk. Om de zware oorlogsschuld te kunnen afwentelen was ontwapening, ook ter zee, noodzakelijk. De Britsche marine behoefde niet gehandhaafd te worden in de volle sterkte die noodig was geweest om den oorlog tegen Duitschland te winnen; liefst had het Rijk zich, in den Volkenbond, met de gezamenlijke overgebleven zeemogendheden, en in de eerste plaats met Amerika, omtrent beperking van bewapening verstaan. Maar Amerika heeft zich daaraan onttrokken, en zoo moest althans de 'one power standard' gehandhaafd blijven, en zoovéél van de vloot in stand gehouden, dat men geen sterkeren boven zich kreeg.

Amerika is, of komt nu spoedig, inderdaad zóó ver, dat het zich als den gelijke van het Britsche Rijk in vlootsterkte beschouwen mag. Japan heeft zich opgewerkt tot derde. Japan en het Britsche Rijk tezamen gaan dus Amerika nog een eind te boven.

Moet nu de wedloop verder voortgezet, met de zekerheid van hallucinatie en dus van oorlog aan het slot? Moet men weer bouwen tot de wapenen (en wat er aan vast zit) baas worden over het volk dat ze voert?

Amerika is althans zoo dwaas niet, dien weg op te *willen*. Wat het wèl heeft gewild: met den sterkste te kunnen spreken als gelijke. Nu dit bereikt is, wil het ook onmiddellijk het gesprek beginnen.

Het Britsche Rijk, zoolang het aan de zijde van Japan stond, kon bezwaarlijk de mogendheid waarmede het zoo eenigszins mogelijk goede vrienden blijven wil, ter verantwoording roepen. Amerika van zijn kant kon aan Brittenrijk-Japan geen dringende vragen stellen, zonder het gewapend conflict, dat het vermijden wil, naderbij te brengen. Het kon evenwel raden, met een voorstel als Harding nu gedaan heeft, te Londen grif gehoor te zullen vinden op het oogenblik dat daar de premiers der Dominions vergaderden en, met Ierland, de verhouding tot Japan daar het moeilijkste punt van alle bleek.

Japan ziet het gevaar, maar ook, dat het door een botte weigering geen gevaar ontloopen kan. Gaat het mee in het plan eener Stille-Zuidzee-overeenkomst, dan behoudt het redelijke kans, van de verhouding tot het Britsche Rijk iets

wezenlijks in stand te zien blijven, al gevoelt dit Rijk, zich niet opnieuw in een particulier verbond met den tegenstander van Amerika te mogen beknellen.

Voor Japan wordt de zaak aannemelijker, naarmate de vertegenwoordiging der Stille Zuidzee-randstaten volledіger zij. Amerika kan, bij den gekozen opzet, die volledigheid niet goed bestrijden, terwijl zij voor het Britsche Rijk niets verwerpelijks heeft. Eene uitnoodiging aan Nederland behoort dus niet tot de onmogelijkheden, en mag niet door ons worden geschuwd. Al krijgt de Volkenbond er ongetwijfeld alweder een deuk door. Maar een nieuwe wedloop in bewapening zou, drie jaar na Wilson's manifesten, de jammerlijkste uitkomst van alle zijn; - met name gevaarlijk ook voor Nederlandsch-Indië. Komt de conferentie van Washington bijeen, dan is het niet zeker dat de wedloop uitblijft; - komt zij niet bijeen, dan is het zeker dat hij begint. De keus kan, ook voor Nederland, niet moeilijk zijn.

Naschrift (28 Juli).

- Japan's voorwaardelijke toestemming in het Amerikaansche voorstel is te Washington ontvangen. Blijkens eene mededeeling van Hughes is die toestemming gebaseerd op de onderstelling, ‘dat omtrent de agenda voor de conferentie over de vraagstukken van het Verre Oosten overeenstemming wordt bereikt, eer zij wordt samengeroepen’. De Japansche regeering blijkt verder van oordeel, ‘dat de onderwerpen die er ter sprake zullen komen, beperkt moeten blijven tot die, welke onmiddellijk uit het doel der algemeene ontwapening voortvloeien. Het te berde brengen van feiten, die reeds als voldongen kunnen worden beschouwd, dient angstvallig te worden vermeden’.

Het is bekend genoeg wat Japan onder die feiten rekent: niet alleen zijn positie in Sjantoeng, maar ook de Yap-kwestie. Dat Amerika zich inderdaad had voorgesteld Sjantoeng op de agenda te brengen, laat zich niet verzekeren; dat het over Yap had willen praten, is integendeel ten duidelijkste gebleken.

Ten aanzien van de vergadering van den Oppersten Raad verluidt nu, dat Harvey deze zal bijwonen; de datum van opening zal niet 4 Augustus zijn, daar Italië bericht heeft gezonden, pas eenige dagen later te kunnen komen. Intusschen blijken Engeland en Frankrijk elkander nog niet zóóver

genaderd te zijn, als twee dagen geleden werd vermoed. Gisteren heeft de Saint-Aulaire, de Fransche gezant te Londen, nogmaals het gevoelen zijner regeering doen kennen, dat versterkingen in Opper-Silezië moeten zijn aangekomen eer de Opperste Raad zijn beslissing neemt, daar anders de waarborg zou ontbreken dat die beslissing, hoe zij ook luide, kan worden uitgevoerd. Lord Curzon heeft daarop gezegd, ‘eene zoo ernstige mededeeling niet te kunnen beantwoorden zonder raadpleging van het Britsche kabinet. Tenzelven dage heeft Duitschland de geallieerden zijn voldoening doen betuigen over het feit, dat een spoedige beslissing van den Oppersten Raad in uitzicht is gesteld, en verzekerd, zich naar die beslissing te zullen gedragen. Een oproep der Poolsche opstandelingen in Opper-Silezië spreekt andere taal: ‘Indien de Opperste Raad niet onmiddellijk gevolg geeft aan onze eischen, zullen wij de grenzen, die ons kunstmatig van ons vaderland scheiden, als niet bestaande beschouwen’. Het wordt nu de vraag, in hoeverre deze lieden inderdaad nog verzekerd zijn van actieve hulp uit Polen zelf.

C.

Bibliographie.

Zielkundige verwikkelingen. Wegwijzertjes voor eenling en gemeenschap. Reeks I, Volksbelangen, onder leiding van dr. Jac. van Ginneken: 1. Zielkunde en Taylorsysteem, door dr. Jac. van Ginneken S.J.; 2. De rechte man op de rechte plaats, door denzelfde; 3. Arbeid vermoeit, door denzelfde; 4. Psychotechniek van handel en bedrijf, door Dr. F. Roels; N.V. de R.K. Boek-Centrale, Amsterdam, 1918, 1920.

Dr. Roels, de schrijver van het vierde dezer vlot geschreven boekjes, wil ‘het debat over het Taylorstelsel niet heropenen’ (bl. 18). Hij zal hierbij aan de drie deeltjes gedacht hebben, die aan het zijne waren voorafgegaan en waarvan weliswaar alleen het eerste Taylor in zijn titel noemt, maar die toch alle drie haast doorloopend Taylor hebben aangevochten; het vierde voegt daaraan dan nog een en ander toe. Zonder dat de Tayloristen zich geslagen rekenen. De blijvende indruk is, dat veelal de strijders langs elkander heen redeneeren. Geen Taylorist beweert, dat Taylor het laatste woord gesproken heeft; hij *opende* een reeks en zijn opvolgers, zeggen zijn medestanders, kwamen boven hem uit, vermeden zijn fouten en verbeterden ze, dermate zelfs dat de vraag geoorloofd wordt of de naam Taylorstelsel (maar deze zit er nu eenmaal in) niet moet worden losgelaten.

Een latere generatie zal misschien zelfs de doctoren Van Ginneken en Roels noemen in de rij, die op Taylor gevolgd is. Verbeteraar kan men zich noemen, zoo men vóór alles oog heeft voor de deugden, bestrijder, zoo men vóór alles de fouten ziet van wie vooraf- en vooraangingen; toch kunnen beide groepen geacht worden te behooren tot het steeds wassend leger van hen, die op het bedrijfsleven de psychologie willen toepassen.

De roomsche bedrijfswereld in Nederland vertoont ook hier weder een levendige bedrijvigheid. Het is hartgrondig te hopen, dat deze niet binnen die wereld besloten blijve. Wie erbuiten hooren kunnen beginnen met deze boekjes te lezen. Zij kunnen er enkel profijt van hebben.

v.B.

Kapitaal en volksinkomen, door J. van den Tempel, Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal; Haarlem, H.D. Tjeenk Willink en Zoon.

In den breeden stoet van samenhangende vraagstukken, die sinds de revolutionaire bewegingen van 1918 plegen te worden begrepen onder den verzamelnaam van het vraagstuk der socialisatie dringen sommige vanzelve naar voren, zijn er andere die méér naar voren dienen te worden geschoven dan juist door vele aanheffers der socialisatie-leuze gemeenlijk geschiedt. Men kan als behoorend tot de eerste soort die problemen noemen, die onmiddellijk samenhangen met wat de techniek der socialisatie kan worden genoemd: in welken vorm moet de gemeenschap particuliere bedrijven maken tot gemeenschapsbedrijf?; hoe komt zij aan de daartoe vereischte macht en middelen? Men kan onder de tweede soort rangschikken het nijpend probleem der productie-vermeerdering zonder welke elke poging tot socialisatie, in welken vorm ook ondernomen, op den duur zichzelve verbrijzelen moet op de wenschen der eerstgegadigden naar hooger levenspeil, waaruit de begeerte naar socialisatie geboren is en die, toen de leus eenmaal was aangeheven, weder uit haar nieuw voedsel kregen.

Het is de zeer bizondere verdienste van den heer Van den Tempel, voor beide soorten van vraagstukken zijn heldere oogen wijd open te hebben gehad. ‘Voor onze beweging - getuigde van hem naar aanleiding van dit boek zijn partijgenoot R. Kuyper in het *Populair Wetenschappelijk Bijbiad* van *Het Volk* van 27 November 1920 - is het een groote voldoening dat wij zulke talenten in ons midden hebben.’ Geen woord teveel. Wèl woorden te weinig. Want men kan eraan toevoegen, dat zoo min de tegenstanders tout court van alles wat naar vergemeenschappelijking zweemt als de, hopen we grootere, groep dergenen, die juist tegenover dit samenstel van vraagstukken hun objectiviteit wenschen te bewaren, zijn boek niet zonder rijke leering uit handen zullen leggen. Het staat naast, deels tegenover en in menig opzicht boven het socialisatie-rapport der S.D.A.P. Het stelt in den grond denzelfden eisch, maar klemt hem aan met veelszins andere en vooral niet zwakkere argumenten. Het doet dit zonder opsmuk en met zoo scherpen zin voor sociaal-economische realiteiten en zoo vastberaden duidelijkheid van opzet en uitwerking, dat het in de socialisatieliteratuur een voorste plaats bekleedt. Wie voortaan het vraagstuk bespreekt en Van den Tempel laat liggen had thuis kunnen blijven.

v.B.

E. Rodocanachi, La Réforme en Italie. 2 vol., Paris, Picard, 1920/21.

Van de Hervorming, zooals zij zich heeft voorgedaan in Duitschland, in de Nederlanden, in Zwitserland, in Frankrijk, in Engeland en Schotland, kan men zich, uit de veelheid der feiten, eenigermate een afgerond beeld vormen, wel te verstaan voor elk dier landen afzonderlijk, en dan nog steeds een beeld, waarvan de lijnen telkens weer te scherp, te forsch schijnen, zoodra men zich opnieuw in de details begeeft. Voor Italië is zulk een algemeene voorstelling der Hervorming zoo goed als onmogelijk. De werking der hervormingsdenkbeelden is daar zoo onbepaald, zoo verwikkeld, dat men bijna niet anders kan doen, dan de feiten zoo volledig mogelijk te verzamelen en, zonder veel poging tot synthetische beschouwing, voor zich zelf te laten spreken. Aldus heeft blijkbaar de heer Rodocanachi, bekend door vele andere historische werken, meest over Italië, zijn taak opgevat. Misschien is hij in dat opzicht te ver gegaan. De fijne opmerkingen van algemeene strekking, waarmee hij het werk opent, doen een weinig betreuren, dat hij zich verder bijna uitsluitend bepaalt tot een zorgvuldige analyse der feiten, waarbij zelfs een uiterlijke samenvoeging tot eenheid ontbreekt. Was het bijvoorbeeld noodig, in twee opeenvolgende hoofdstukken de behandeling der reformatorische geschriften van Italiaansche herkomst, zooals het *Trattato del beneficio di Cristo*, de *Tragedia del libero arbitrio* enz., te scheiden van die der personen, zoodat men eerst over Ochino's werken en eerst later over zijn persoon en levensloop te hooren krijgt?

De hervormingsbeweging in Italië kenmerkt zich door een groot gebrek aan eenheid, naar aard, plaats en tijd. Het zijn vlagen, dan hier dan daar, nu eens onmiskenbaar kettersch, dan enkel verdacht. Tot omverwerping der kerkelijke autoriteit komt het nergens. De politieke verbrokkeling en de angstvallige naijver, om geen vreemd gezag toe te laten, weerhouden langen tijd een krachtige repressie, die, wanneer zij eenmaal wordt doorgezet, gemakkelijk blijkt. De gezindheid is bovendien in Italië doorgaans gericht op een veel beperkter gebied van het geloof, dan elders. Het is in hoofdzaak de kerkelijke discipline, die aangevallen wordt, en dit was niets nieuws. Het dogma blijft betrekkelijk gevrijwaard. De mis staat in Italië niet in het middelpunt van den strijd.

Een der voornaamste oorzaken van de geringe doorwerking der Hervorming in Italië is zeker te zoeken in het feit, dat de kerkelijke organisatie daar het geheele nationale leven zoo doortrok, dat Italië zonder katholieke kerk eigenlijk niet goed mogelijk

was, en dat een losmaking uit dat verband, ook zoo een aanzienlijk volksdeel het had gewild, onuitvoerbaar ware geweest. Staat en maatschappij waren met de kerkelijke organen volkomen vergroeid, veel sterker dan in andere landen. Van haat of verzet tegen het pausdom als zoodanig was eigenlijk geen sprake; het gewicht van Rome als hoofd der christenheid was iets vanzelf sprekends en onaantastbaars. In den Italiaanschen geest ging bovendien een groote eerbied voor de traditioneele vormen samen met een dikwijls zeer gering respect voor den inhoud dier vormen. Men dacht niet aan afbreken.

Zoodoende blijft de hervormingsgedachte in Italië in hoofdzaak voortloopen in de richting van de inwendige reformatie der Kerk, zooals die reeds sedert de veertiende eeuw, of als men wil, nog veel vroeger, was voorgestaan. Wie paradoxaal wilde zijn, zou het zoo kunnen uitdrukken, dat eigenlijk Petrus Damiani reeds de Contrareformatie aankondigt.

De invloed van Luther (die van Calvijn is gering), doet zich in Italië in hoofdzaak gelden als een min of meer intellectueele controverse, die zich merkwaardig beperkt tot het oorspronkelijke punt van Luther's afwijking: de rechtvaardiging door het geloof, en het daarbij aansluitende probleem van den vrijen wil. Bijna al de verdere consequenties van het Lutheranisme blijven Italië vreemd. De vraag, wat en hoe de mensch tot zijn heil kan uitwerken, had voor den buigzamen en verfijnden geest der Italianen een groote bekoring, en zooals de schrijver terecht opmerkt: ‘cette finesse de sentiments et ces délicates nuances d'intention expliquent suffisamment la conduite en apparence équivoque de bien des partisans de la Réforme.’ De hervormingsdenkbeelden in Italië sluiten, behalve bij de idee der *reformatio in capite et membris*, ook aan bij de neiging, om over de dingen van het geloof voor zich en onder geestverwanten een zelfstandige meening te belijden, zonder daarvan in het openbaar te getuigen. Het *foris ut mores, intus ut libet* van den libertijnschen philosoof Cremonini en het woord, dat aan den hervormde Curione werd toegeschreven: spreken met den grooten hoop, denken met een klein getal, zijn nauw verwant.

Hoewel de schrijver verzet aanteekent tegen het woord van Quinet: ‘la Réforme ne fut en Italie qu'une fantaisie de lettrés, de poètes et de gentilshommes,’ wekt het boek toch wel den indruk, dat het aandeel der volksklasse er veel geringer is geweest dan in de andere landen. Hiermee hangt samen, dat zich in Italië geen hervormde gemeenten hebben gevormd. Dit cardinale punt wordt door den schrijver slechts zeer terloops aangeroerd: ‘L'absence de communautés organisées, de pasteurs,

fut aussi une cause sérieuse de faiblesse,' zegt hij aan het eind van een kapittel (II p. 320). De verklaring van dit negatieve feit had mijns inziens de kern van het onderzoek moeten zijn. Aan de neiging tot associatie ontbrak het in Italië evenmin als elders; waarom heeft zij niet tot het vormen van gemeenten geleid? Het rijke materiaal, dat Rodocanachi biedt, geeft een vingerwijzing. De intellectueelen, die, zoo niet de uitsluitende dragers, dan toch de brengers der nieuwe denkbeelden waren, kenden in Italië een vorm van associatie, kort te voren door het humanisme ingeleid, die hen bijzonder aantrok: de academiën met hun zonderlinge namen, de Dommen, de Ingeslapenen, de Duisteren, geheime debating-clubs zou men ze kunnen noemen. Ofschoon de hervormde denkbeelden er sterk naar voren kwamen, hebben toch niet alle academiën de Kerk afbreuk gedaan, getuige de allermerkwaardigste *Accademia delle notte vaticane*, in 1562 door den jongen kardinaal Borromeus gesticht.

In de tweede plaats schijnt in Italië in de eerste helft der zestiende eeuw een ouder principe van associatie, namelijk dat der geestelijke orden, nog een kracht bezeten te hebben, die het in de Noordelijke landen miste. De nieuw gestichte orden der 16e eeuw, de Theatijnen, de Barnabiten, of splitsingen van bestaande orden, als de Capucijnen, hebben zonder twijfel vele elementen, die naar het nieuwe neigden, geborgen en voor de Kerk behouden. Niet allen: Bernardino Ochino wordt afvallig na het generaalschap der Capucijnen te hebben bekleed.

Tusschen de kloosterorden en de academiën wordt de schakel gevormd door de *Compagnie del divino amore*, in hun inrichting herinnerend aan de oude gilden en broederschappen, in hun heimelijkheid en liefdadigheid aan Maçons en Carbonari, in hun streven en geest tegelijk aan Windesheimers en Platonische humanisten, een Italiaansche aanloop tevens tot wat Loyola gelukken zou. Deze vereenigingen, waarvan Contarini, Sadoleto, Carafa, Aleandro deel uitmaakten, hebben den grondslag gelegd voor het werk der Contrareformatie.

J.H.

Amor inspirator.

Toen op den Berg der Louteringen
een der dichters van het oude geslacht
hem vroeg: ‘Zijt Gij degene die voortbracht
den nieuwen zachten stijl van zingen?’,

luidde het antwoord neen noch ja
maar: ‘Ik ben zulk een die, als Liefde's toover
zijn ziel bedauwt, acht geeft, en trouw brengt over
naar z' innerlijk klonk, haar gena’.

Al was hoogmoed de zonde die
hij boette met de langste felste pijn,
zoo wist hij toch, niet 't eindig zelf te zijn
de bron der zoete poëzie.

Wist hoe de kracht die komt aangevlogen
uit ringsom werelde' en de ziel bevrucht,
alléén het ruischend leefgerucht
wekt, telkens, aan der dagen starre bogen.

De sterke Liefde die den Haat
in zich besluit als dag het duister:
hij wist hoe uit hààr kracht het zoete, luisterrijke,
het diepe lied opslaat.

En dit weten brandt door het hoog Gedicht,
voor de zangers der ongeboren tijden:
de klank van liefde-zwaar belijden
dooft alle andren met zijn kleur en licht.

O Dichters! Liefde is eeuwig als de Dood
en zij vernieuwt zich eeuwig als het Leven:
daarom is door onzen zang heengeweven
der tijden avondgloed en morgenrood.

HENRIETTE ROLAND HOLST.

De ontmoeting.

De Waag aan mijne slinker-zijde, en aan mijn rechter
de Scorpioen, berichten hoe het kentrend Jaar
een nieuw gelaat vertoont den blinden Tijd, zijn rechter.

Dús sta 'k met nieuw gelaat naar blinde toekomst, waar
ik, midden in den weg des Levens, mij ga keeren
en de asch van gistren voor de vlam van morgen klaar.

Aan alle vreeze leêg als leêg aan elk begeeren;
van alle woede wars als wars van elke hoop
die, 'lijk ter verre kaai de ring van moog'lijk meren

of 'lijk door neevlen heen de ring der zonne, noop'
me uit ouden last een nieuwe liefde toe te wijden:
zoo ben ik staande, en staak een wijl mijn levens-loop,

en wil noch gaan noch keere', en ben noch droef noch blijde.

En zie: waar 'k wijle, in weifels ijlten, aan den zoom
eens woesten wouds, daar rijst aan mij, van uit de afgronden
waar Godes roede roert de droesmen van mijn droom,

daar rijst bij nieuwe zorg, daar rijst aan oude zonde
Gij, Dante!, en uit mijn kleine zwartheid zie 'k u staan
in 't paars van uw geloof en uw gebod gewonden.

Zóo rechtte aan 'tzelfde woud de witte Mantuaan
naast uwe norschheid blanken eenvoud van zijn vrede.
Doch ú zie 'k plooien-strak met roerloos rood omvaên;

Uw wangen dragen rood den glans van uwen kleede;
de dunne scheemring is van uwen gloed gedrenkt;
van uwe leden druipt als bloed over mijn leden.

Gij staat aan mijne zij; gij ziet mij aan; gij wenkt.

Gij wenkt. Uw blik ontwekt de blikken mijner oogen. -
En plots heft eene hoos fluitend een muur van gruis
om ons en 't woud, van losch, wolvin en leeuw bewogen.

Een huif van vlerken overwuift met bang geruisch
de domen van 't geboomt; de donkre grond gaat splijten
en kokend ronken van het midden-aardsch fornuis;

het is één wervelen van bonzen en van krijten ...
- Tot weêr, in-eens, gelijk een vrage, Stilte valt
over 't oneindelijke luistren van de wijdte.

Geen blad meer dat verroert, geen stemme die nog schalt,
geen aêm dan de eigen aêm die verder 't woud doorvoere;
wachtende ruste om úw gestalte en mijn gestalt',

o Dante, en úwe hand die komt mijn hand beroeren.

Uw lippe roert. Doch mijne moeheid heeft verstaan.
- ‘Waarom, o Schim, kwaamt gij dit woest tooneel me ontvouwen?
Al lang ontwikkeld zijn de waden van den waan;

al lang beroer 'k mijn hart met zeer betaamlijk rouwen
om de onafweerb're vracht die mij gebogen houdt
en die me uw stugge geest vermanend heet te aanschouwen.

Ik weet: mijn lichaam is dit stof-omwalde woud
dat, onder 't weemlend dak van Noodlot's zwarte vlerken
en stikkens-dik van aardsche giffen, staat gebouwd

als een spelonk onder gedreig van logge zwerken,
en aan wier wanden solfer-dansend staan gegrift
in al te wisse taal met wisselende merken

van losch, wolvin en leeuw, figuren van mijn drift.

Doch zoude ik, die met stalen web me heb omweven
van wil, en blinkend rijze in 't kolder van den trots:
mijn sterkte, schoonheid en betrouwen, - zoude ik beven?

Ik ben geschapen naar gelijkenisse Gods
en wéét het. En of 'k mij vernietiginge wijde
dan of 'k de korrel word' die 't oog verblindt des Lots;

of 'k opgezogen weze in 't wielen van de tijden
tot ijlte, dan, bij 't wielen van de tij'n geplet,
in gulden olie vloeie en voe'n ga van mijn lijden;

- stand-vastig of verwaaid; negatie of gebed;
me-zelven spijt misschien maar heugenis voor velen;
bewuste dorheid maar de droom van menig bed:

en ben 'k, die met het eigen lied zijn leed kan helen?

En zou 'k dan ommezien, en schromen? - Zie, 't verleên
is een onmaatge zee, met stormen rijk doorschoten
omhoog, omlaag, van zon-geflits, van tij-geween.

Ze liet me schaarschen buit op wisselvallge booten
en véel is, wat ze aan tuig en wat ze aan moed me stal.
Doch heel haar zand is door mijn vingeren gevloten;

en of ze aanminnig lokte, en of ze dreigde, bral
om 't onbestemd besluit van blind en dom regeeren:
mij liet ze 't kennen van haar breedte en haar getal.

Zóó kwam de zee, zoo kwam 't verleden mij vermeêren;
en, hoe 'k me ook dieper zag dan 'k feitlijk peilen kon,
ik, slave van mijn vleesch en falende begeeren:

toch kan ik, dunkt me, herbeginnen 'als 'k begon'...

Doch Dante, al smalend: ‘Arme stakker! En de Liefde?
o Trotsche ontginner van den dorsten, droefsten tijd,
die, waar de dag u ruim met ijdelheid geriefde,

u-zelve' uit eigen-minne een zalig maal bereidd'
en niet en zaagt hoe 't uwen mindren broeder raakte
dat ge uwe ledigte opbliest tot onsterflijkheid;

o gij, om wien God de edelste getuignis wraakte;
die, zonder dank, van God zijn rijkste gave naamt
en, zonder spot, Zijn beeld naar de eigen beeltnis maakte:

hoe durft ge een morgen toe waar geene liefde in aêmt?’
- Hij zwijgt. Een wijd gebaar dat nieuw visioen beslisse
rijst vierkant-teeknend uit zijn hand, die klaarte omraamt.

Maar, 'k ben hem vóór, en 'k zeg: ‘Wáár dan is Beatrice?’

En... - Weêr sta 'k, mijn gelaat naar blinde toekomst toe,
in 't midden van den weg des levens, en verlaten
van wie me helpe, en were, en wijze wat ik doe.

Was dan mijn woord te boud, was mijne vraag verwaten,
eischte ik te veel allicht dan dat ik weten mocht?
Onmacht'ge Dante! Of meet zich niemand naar uw mate,

o Gij die mij vérliet toen gij me 't meest verzocht?...
- De Waag aan mijne slinker-zijde, en aan mijn rechter
de Scorpioen, en vóór me: wepel, aarde en licht...

Maar in me thans het knagend zoeken naar een Rechter,
al weet ik zéker dat Hij mij genade ontzegt
dewijl geen liefde, o Beatrix, den moeden vechter

ooit aan heur hart, aan 't hart van God en Menschen, legt.

KAREL VAN DE WOESTIJNE.

Vertaling naar Dante.
De hel.
Vijfde Zang.

In dezen zang komt Dante, geleid door Virgilius, in den tweeden kring van de hel, waar eerst de verschrikkelijke martelingen der verdoemden beginnen. Te voren heeft hij aan den ingang van de hel de schimmen gevonden der waardelooze menschen, die noch goed noch kwaad in hun leven deden, en noch in den hemel noch in de hel worden toegelaten; en daarna in den eersten kring de zielen van hen, die alleen, omdat ze het doopsel niet ontvingen, in de hel zijn geplaatst en wier eenig lijden bestaat in een hopeloos verlangen naar den hemel.

Aan den ingang van den tweeden kring staat Minos, in de Grieksche mythologie koning van Creta en na zijn dood rechter in de onderwereld. Dante geetf hem dezelfde functie en stelt hem voor als een duivelsch monster met een staart.

In dezen kring worden gestraft de wellustigen en overspeligen; Dante vindt onder hen verschillende personen uit de mythologie en geschiedenis, en spreekt daarna met de schimmen der twee geliefden, Francesca da Rimini en Paolo Malatesta. Omtrent enkele personen volgt hier nog een korte toelichting.

Semiramis is de legendarische keizerin van Assyrië, in welk rijk zij regeerde na den dood van haar echtgenoot keizer Ninus.

Op haar verschijning volgt in den zang die van Dido, de bekende figuur uit Virgilius' ‘Aeneis’. Zij was na den dood van haar man Sichaeus, de stichtster en koningin van Cartha-

go. Toen Aeneas op zijn zwerftochten te Carthago kwam, vatte zij voor hem een groote liefde op; na zijn vertrek zocht zij uit wanhoop den dood op den brandstapel.

Omtrent den dood van Achilles bestaan verschillende verhalen. Waarschijnlijk heeft Dante gedacht aan het verhaal, waarin Achilles verliefd wordt op Polyxena, de dochter van Priamus, en met de Trojanen een verdrag wil sluiten, ten einde Polyxena te kunnen huwen; hij wordt dan vóór de huwelijksvoltrekking verraderlijk door Paris gedood.

Francesca, de dochter van Guido da Polenta en geboren te Ravenna, was een tijdgenoote van Dante. Zij huwde met Gianciotto Malatesta heer van Rimini, doch vatte liefde op voor diens jongeren en veel schooneren broer Paolo. Toen Gianciotto hen beiden in omhelzing aantrof, doodde hij hen. Van Francesca wordt nog verhaald dat haar huwelijk met Gianciotto op misleiding berustte; Paolo zou haar hebben gehuwd, doch niet voor zich zelf, maar als gemachtigde van zijn broer, en eerst na het trouwen zou Francesca dit bedrog hebben vernomen. In dezen vorm is de geschiedenis ook behandeld in het drama van Gabriele d' Annunzio.

Lancelot is een der meest bekende figuren uit de sagen van koning Arthur en zijn tafelronde. Hij werd verliefd op Ginevra, Arthur's gemalin, en tusschen hen beiden was Galahad bemiddelaar.

□□□

Zoo daald' ik van den eersten dezer kringen
Ten tweeden af, die minder ruimt' omsluit,
Doch waar tot luider klacht de pijnen dwingen.

Daar Minos knarsetandend wacht zijn buit,
Houdt aan zijn oordeel elke schuld gebonden,
En spreekt met kwispelen het vonnis uit.

Aldus: wanneer een ziel door 't kwaad geschonden
Voor hem verschijnt, biecht zij haar slechtheid al';
En hij, kenner en weger van de zonden,

Weet waar ter hel zij eeuwig wonen zal;
Met zijne staart slaat hij zich zooveel malen,
Als kringen diep zal zijn der ziele val.

Zijn oordeel wachten velen steeds; verhalen
Moet beurt'lings elke ziel, wat zij misdeed;
Zij spreekt, verneemt en moet dan verder dalen.

‘O gij, die in het huis der smarten treedt’,
Sprak Minos, toen mij vonden zijne oogen,
Wat even hem zijn ambt vergeten deed;

‘Breed is de poort; ik vrees, dit heeft bedrogen
Uw moed, let wel op wien gij u verliet!’
Waarop mijn Gids tot hem: ‘Spaar uw vertoogen;

Laat vrij zijn gang, dien hooger macht gebiedt:
Zoo heeft men daar gewild, waar alle willen
Tot daden worden kan; vraag verder niet.’

Nu wordt mijn oor aandachtig voor het trillen
Der smartetonen; nu ben ik geleid,
Waar veel geween mijzelf van pijn doet rillen:

In 't oord der sprakelooze duisterheid,
Dat huilt gelijk de zee stormen-geslagen,
Wanneer haar teistert fel der winden strijd.

De helsch' orkaan, die mindert nooit zijn vlagen,
Stuwt voort de geesten met zijn woeste kracht,
En schokt en wentelt hen in duizend plagen.

Als komen zij, waar hen de werv'ling wacht
En grijpt, dan hoort men zuchten, klachten, kreten;
Dat last'ren zij de goddelijke macht.

En ik begreep: deez' straf werd toegemeten,
Aan wie bedreven 't vleeschelijke kwaad,
Wier lusten overheerschten 't reed'lijk weten.

Gelijk op vleugelen gedragen gaat,
In 't koud getij, van spreeuwen dichte schare,
Die adem zoo de zielen zweven laat,

En her- en derwaarts, hoog en laag doet varen;
Voor hen bestaat in dien benauwden drang
Geen hoop op rust, zelfs niet op half bedaren.

En zooals kranen, zingend droeven zang,
Ten hemel tot een lange streep zich breiden,
Zoo kwam tot mij met weegeroep de gang

Der schimmen voortgedreven door dat lijden.
Dit deed mij vragen: ‘Meester, wie zijn zij,
Die door den zwarten storm zoo gekastijden?’

‘De eerste hunner, van wie nader gij
Wilt weten’, dit bescheid zijn woorden brachten,
‘Voerd' over vele talen heerschappij.

En zoo verslaafd was z' aan der wellust machten,
Dat in haar wet zij vrij de ontucht liet,
Om voor zich zelf de schande te verzachten.

't Is Ninus' vrouw Semiramis; 't gebied,
Dat na hem zij beheerschte, kunt gij vinden,
Waar heden men het rijk des Sultans ziet.

Die and're doodde zich om wien zij minde,
Haar trouw verbrak zij aan Sichaeus' asch;
Dan volgt Cleopatra, de lust-verblinde.

Hier Helena, om wie haast niet genas
De tijd van leed, daar ziet g' Achilles zweven,
Wiens eind een strijden met de Liefde was.

En Paris, Tristan....’ Uit de aangedreven
Schaar velen noemde hij en wees zijn hand,
Die allen Liefde wegnam uit ons leven.

De klank dier namen, in hun droef verband,
Van vrouwen, helden uit vervlogen tijden
Deed haast mij zwijmen deernis-overmand.

Doch ik hernam: ‘O Dichter, ik waar'blijde
Te spreken tot die twee, die samengaan,
En schijnen op den wind zoo licht te glijden.’

En hij tot mij: ‘Als nader komt hun baan,
En bij de liefde, die hen houdt bewogen,
Gij hen verzoekt, zij zullen u verstaan.’

Zoodra de wind naar ons hen had gebogen,
Begon mijn stem: ‘O zielen, die hier zucht.
Komt tot ons, spreekt, als and'ren het gedoogen!’

Gelijk een duivenpaar in rechte vlucht
Wordt door zijn drang gevoerd naar 't nest, het zoete,
En op verlangens roep doorstreeft de lucht;

Met zulk een spoed, gedreven ons t' ontmoeten
Verlieten zij de schaar, waar Dido treurt;
Zoo innig drong mijn roepen en begroeten.

‘Lief, edel wezen; nu ons dit gebeurt,
Dat gij door deze purp'ren lucht wilt treden
Tot ons, wier bloed de wereld heeft gekleurd;

Wij zouden bidden om uw eeuw'gen vrede,
Waar' ons de Vorst der schepping welgezind,
Omdat u deert de omkeer, dien wij leden!

Wij zullen spreken, naar ge 't goed bevindt,
En naar gij wenscht te zeggen, u aanhooren,
Zoolang, als nu, wil zwijgen deze wind.

In 't kustgebied werd ik eenmaal geboren,
Daar waar de Po zijn vrede zoekt en met
Zijn zijrivieren gaat ter zee verloren.

Liefde, die snel in 't edel hart zich zet,
Beving voor 't mij ontnomen schoon zijn zinnen;
Hoe 't is geschied, nog smart'lijk voel ik het.

Liefde, die geen bemind'ontslaat van minnen,
In mij voor zijn behagen werd zoo groot,
Dat ik, gij ziet, haar nog niet kan verwinnen.

Liefde heeft ons gevoerd tot éénen dood!
Waar Caïn boet, moet hij de straf verwachten,
Die ons het leven nam.’ Zoo van hun nood

Die beiden spraken. Ik op hunne klachten
Boog het gelaat, en bleef zoo stil-ontroerd,
Tot vroeg de Dichter: ‘Wat zijn uw gedachten?’

En ik ten antwoord hem: ‘Helaas! beroerd
Door welke zoete droomen, welk verlangen,
Zijn tot de droeve schrede zij gevoerd!’

Dan weer tot hen gewend en aangevangen
Te spreken: ‘O Francesca, uwe smart
Heeft mij tot weenens toe van leed bevangen.

Maar zeg mij: in den tijd van 't zoet-verward
Verlangen, hoe kon Liefde 't u verleenen,
Dat helder werd de kennis van uw hart?’

En zij tot mij: ‘Niets doet zoo bitter weenen
Als het herdenken blijder dagen in
Ellende; zoo zal ook uw Leider meenen.

Maar als te weten 't wortelend begin
Van onze liefd' uw wensch zoo is gerezen,
Weenend en sprekend doe ik uwen zin.

Voor ons genoegen zaten w' eens te lezen
Van Lancelot, hoe Liefde hem bewoog;
Wij waren saam en zonder schuld of vreezen.

Doch bij 't verhaal verloor zich oog in oog
Veel ademtochten, en de kleuren 't bluschte
Op ons gelaat; maar iets ons gansch bedroog.

Als lazen wij, hoe van dien minnaar rustten
De lippen op den lang-begeerden lach,
Toen was het, dat den mond mij bevend kuste

Deze, die nimmer van mij scheiden mag.
Een Galahad was 't boek en, wie het schreven,
Voor ons; wij lazen verder niet dien dag.

Wijl d' een aldus vertelde van hun leven,
D'ander zoo snikte, dat zijn hartezeer
Mij deed, of 'k sterven ging, de kracht begeven;

En zwaar als een dood lichaam sloeg ik neer.

H.W.J.M. KEULS.

Wording en grondgedachte der Divina Comoedia.

In 1274 stierf Thomas van Aquino. In hetzelfde jaar ontmoette een talentvolle en gevoelige jongen van bijna negen jaar een meisje van even acht. Zij spraken niet met elkaar, maar nooit vergat hij haar mooi rood jurkje, en zij had iets over zich, waardoor alles hem veranderd scheen en hij zelf veranderd was. De jongen was Dante en het meisje Beatrice Deze ontmoeting, de eerste en eenigste gebeurtenis uit Dante's jeugd, waarvan wij kennis dragen, was voor hem het begin van een ‘nieuw leven’ en in de populaire voorstelling is ze het begin van een nieuw leven voor de wereld. De dertiende eeuw liep ten einde en de veertiende stond voor de deur, de dertiende die de groote kathedralen had zien bouwen en de ontwikkeling en vastlegging van de scholastieke philosophie en der theologie van de kerk had beleefd, de veertiende met haar breeden stroom van moderne literatuur, opzwellend in mannen als Petrarcha, Boccaccio, Froissart en Chaucer. Het zwaartepunt schijnt verplaatst van de Latijnsche literatuur der kerk naar die in de levende talen der moderne wereld en van de belangen der kerk naar die van de leeken. Maar Dante behoort tot de oude en de nieuwe periode beide: aan het nieuwe leven, dat Beatrice in hem wakker riep, ontsproot een boek dat het ‘eerste boek van moderne liefde’ genoemd is, en zijn laatste werk heeft men beschreven als een versificatie van de Summa Theologia van Thomas, waarin de geest van de dertiende eeuw zijn laatste woord sprak. Wij zullen deze kenschetsingen van Vita Nuova en Paradiso niet op de keur

nemen: ze zijn, als zoo dikwijls, op zijn best niet meer dan ruwe eerste benaderingen tot een populaire formuleering van de feiten. Nochtans kunnen ze dienen om licht te doen vallen op de eigenaardige trekken in den persoon en het werk van Dante, die hem zoowel aan de middeleeuwsche als aan de moderne wereld verbinden en hem maken tot een schakel tusschen beide.

Dante begon zijn literaire loopbaan als schrijver van geidealiseerde liefdeslyriek, onder de Toscaansche overlevering, die de poezie in eigen taal strikt tot dit eene onderwerp, liefde, beperkte. Maar zijn eigen genie drong hem gestadig naar een uitbreiding van het gebied der moderne taal, totdat deze de geheele literatuur zou omvatten en de gesproken taal, ‘door het volk begrepen’, voorgoed het voertuig geworden was voor alle levende gedachten, die uit de harten der menschen opwellen. Hoewel de vruchten van deze overwinning verzekerd waren, duurde het nog langen tijd, voordat ze tot rijpheid kwamen. De belofte van een moderne literatuur werd voor een tijd geremd door die ‘herleving’ der literatuur, die haar ‘dood’ dreigde te worden. De verdieping en uitbreiding van de studie der klassieken had tot gevolg, dat men modellen ging nabootsen in plaats van nieuwe te scheppen. Gedurende drie eeuwen zien wij het hopeloos schouwspel van menschen, die een levende literatuur trachten te scheppen in een doode taal. Ariosto aarzelt lang, of hij zijn groote dichtwerk in het Latijn dan wel in het Italiaansch zal schrijven; wanneer Lilius Gyraldus zich er op beroemt, dat de dichters van zijn tijd de glorie van het Athene van Pericles en het Rome van Augustus evenaren, grondt hij dit uitsluitend op hun Latijnsche gedichten, en minachtend schuift hij opzij de ‘ketterij’ van eenige zonderlingen, die zich niet schaamden hun voorkeur voor Italiaansche verzen te belijden. Zelfs in de 17e eeuw zou de opinie van tijdgenooten vermoedelijk met althans even groot vertrouwen de onsterfelijkheid der werken van Barlaeus als van die van Vondel hebben voorspeld, en Baco nam de moeite zijn Essays niet alleen in het Engelsch maar ook in het Latijn in het licht te zenden, in het geloof, dat ze, aldus in de ‘universeele’ taal vastgelegd, zouden ‘duren zoolang boeken zullen duren’.

Maar ondanks dit lange uitstel van de volle rijping harer

gevolgen was de overwinning der levende talen door Dante reeds toen in wezen verzekerd. Toen hij telkens goede redenen vond om stap voor stap het gebied van het Italiaansch uit te breiden en eindelijk de Latijnsche hexameters ter zijde schoof, waarin hij begonnen was zijn Comedie te schrijven - die het bewonderend nageslacht de ‘goddelijke’ zou doopen - en zijn eigen Italiaansche terzinen in den vorm goot, passend voor zijn dichtstuk, ‘waaraan hemel en aarde beide aandeel hadden’, was hij in den letterlijken zin zijn tijd vooruit; want hij zag de waarheid in, toen deze nog een ketterij en ergernis was, dat dichtkunst, zal ze leven, moet geschreven zijn in een taal die leeft. De geschiedenis heeft hem in het gelijk gesteld: Ariosto en niet Vida, Vondel en niet Barlaeus, de Engelsche, niet de Latijnsche uitgave van Baco's Essays leven heden ten dage. Dante was tegelijk de profeet en de apostel der moderne literatuur, en als zoodanig behoort hij aan de toekomst.

Doch in diezelfde periode, waarin hij deze grootsche overwinning bevecht, komt zijn geest in steeds inniger aanraking met middeleeuwsche begrippen, worstelt hij met toenemenden hartstocht met middeleeuwsche vraagstukken, en wordt zijn ziel gelouterd tot die klare vlam, die ons uit het Paradiso toestraalt. In dat opzicht behoort hij niet tot het geslacht. dat op hem volgt, maar tot dat, hetwelk hem voorafging. Maar hij uit den geest der Middeleeuwen in een taal, die de moderne wereld kan begrijpen; in hem worden de eeuwen, die wij stom noemen, omdat wij doof geworden zijn voor hun stem, nog eens verstaanbaar; de overtuigingen, de aspiraties, de hartstochten, de droombeelden, ook de haarkloverijen van een voorbijgegane periode onthullen zich in zijn werk als de uitdrukking van een levende menschelijkheid, die tot onze eigen bevinding spreekt door wezenlijke gelijkenis en haar verrijkt door verschil van gezichtspunt.

Deze breede en diepe ‘menschelijkheid’ in Dante's ‘goddelijkheid’ is door den Duitschen Dante-kenner Vossler in verband gebracht met de belangrijke omstandigheid, dat Dante geen officieel of beroepsleeraar van het Christendom was of het ‘religieuze leven’ had aanvaard. Boven spraken wij reeds van eene verplaatsing van het zwaartepunt van de kerkelijke gedachte naar die van de leeken, en Dante was

een leek. Hij was burger, soldaat, man van zaken, zoowel als man van wetenschap, dichter en ten slotte mysticus. Hij naderde de Goddelijke dingen van den wereldschen kant, niet door bekeering, maar door een natuurlijke ontwikkeling van zich verdiepende ervaring, en dit verklaart voor ons eenige van de meest karakteristieke trekken van zijn werk. Wij zullen trachten met dit inzicht tot richtsnoer, den dichter van Beatrice te volgen langs den weg hem door haar zelve gewezen, tot hij ons roept om met hem het visioen der gelukzaligen te deelen.

Jaar in jaar uit volgde Dante in stilte het meisje, dat hij als kleine jongen had gezien, en zag haar tot bekoorlijke maagd opgroeien. Zij werd voor hem de persoonlijking van schoonheid, waarheid en goedheid, deze van koude abstracties tot levende werkelijkheid makende. In haar waren ze ‘vleesch geworden’. Toen zij hem eens, bijna achttien jaar oud, met een paar woorden had begroet, scheen het hem, of hij ‘de grens der gelukzaligheid’ genaderd was. Haar sterven op den drempel van vollen wasdom voelde hij niet slechts als een persoonlijke smart, maar als een dooving van het licht van den hemel. Voortaan zou hij zijn eigenlijk leven moeten vinden in de gedachte aan haar, en zijn troost in een toekomstige poging om ‘van haar te schrijven wat nimmer van een vrouw geschreven was’.

Verwonderen doet het ons niet, dat zijn overvloedige en veelzijdige vitaliteit zou weigeren bekneld te blijven binnen de kloostermuren der herinnering, waarachter hij zich in zijn eerste verslagenheid had teruggetrokken. De studies zelve, waarin hij zich verdiepen ging om zich voor zijn zelfgestelde taak van herdenking voor te bereiden, begonnen uit eigen hoofde eerst een troostende, dan een bezielende kracht uit te oefenen, zoodat het beoogde monument aan de nagedachtenis van Beatrice, hoewel nooit formeel opgegeven, op den achtergrond van zijn geest geraakte en zijn ‘tweede liefde’, gewekt door ‘Vrouwe Philosophie’, iets wijders en zelfs edelers geworden was dan de gekoesterde herinnering uit het verleden. Zijn studies verdiepten zich en al de schatten van de philosopie van Aristoteles werden hem geopenbaard.

Ook zijn blik op de wereld werd vrijer; verontwaardiging brandde in hem over vulgaire aanstellerij, die zich elegantie en bekoorlijkheid waande, over rijkdom en geboorte, waar die meenden het zonder manieren en karakter te kunnen stellen, over hebzucht, die ieder menschelijk streven knot en alle levenskiemen doodt; en al die gloeiende intellectueele en maatschappelijke gevoelens weerkaatsen zich in zijn verruimde dichterlijke werkzaamheid. Ook bleef het niet bij studie en een beschouwing van het leven van buiten af. Met hartstocht wierp hij zich op de velerlei bezigheden van een Florentijnsch burger, en uit zijn eigen bekentenis op meer dan een plaats weten wij, dat hij een tijd lang leefde en werkte onder den invloed van driften, die hem verre voerden van de onschuld zijner eerste kuische liefde en hem zelfs de gedachtenis zijner geloften deden mijden. Maar tevens weten wij uit zijn levensdaden, dat de man, die in later jaren aanspraak maakte op den naam van den dichter der gerechtigheid, zich daartoe te midden van de stormen en intriges van partijstrijd het recht had verworven: want hij had getoond, dat noch politieke sympathie noch persoonlijke vriendschap, noch vrees voor ondergang en ballingschap hem van het pad der gerechtigheid een haar breed konden doen afwijken.

De moderne historicus Villari zoekt den partijstrijd in het Italië van Dante's tijd uit de botsing der feodale beschaving en militaire idealen van de noordelijke overweldigers tegen de Italiaansche en Romeinsche traditie van wet en orde te verklaren. In Dante's dagen had een hernieuwde studie van het Romeinsche recht de traditie van het Romeinsche keizerrijk doen herleven en versterkt, en Dante's idealiseering van het Romeinsche imperialisme kan ons alleen begrijpelijk worden als wij inzien, hoe volledig hij het identificeerde met de heerschappij van de wet als de eenige kracht, die een vreedzame regeling van al de sociale en industrieele betrekkingen tusschen menschen en staten mogelijk maakt. Voor hem viel beschaving samen met de suprematie van de wet van Rome. Nu was Virgilius niet alleen verreweg de grootste dichter, dien Dante kende, maar tevens de man, die de eigenlijke roeping van Rome en de beteekenis van haar geschiedenis voor hem had onthuld. Er was een tijd geweest, dat gewijde en wereldlijke geschiedenis in zijn geest scherp

waren onderscheiden. Eenerzijds zag hij het groote drama van de Schepping, den Zondeval en de eeuwenlange voorbereiding tot de supreme gebeurtenis der Verlossing, den dood op den Calvariënberg, waarbij ‘de aarde beefde en de hemel heropend werd’, waarna de Kerk de door God aangestelde bewaarster van de sleutels van den hemel in een overigens door Hem verlaten wereld was gebleven. Daartegenover stond de chaotische warrelpoel van geweld en onrecht, waarin de opstandige menschelijke wil zich had doen gelden tegen de voorzienigheid van den Schepper. De twee geschiedenissen waren met elkaar verweven, van de oorspronkelijke daad in den Hof van Eden af door al de weerspannigheid der Joden en het bederf van de Kerk heen, maar iedere handeling van de zijde van de Godheid had haar welgeordende vastlegging verkregen, die tot in de kleinste bijzonderheden haar beteekenis in het schema der Voorzienigheid had, terwijl omgekeerd de bebloede annalen der wereldlijke geschiedenis een ongebaand labyrinth van dwaling waren.

Nu bracht een diepere studie van Virgilius een onwenteling in Dante's opvatting der wereldlijke geschiedenis te weeg. Hij leerde inzien, dat geweld slechts het werktuig van de Romeinsche heerschappij was geweest, maar haar grondslag rechtvaardigheid en haar einddoel orde. Virgilius had hem geleerd, dat de zending van Rome was om ‘den naties het juk van den vrede op te leggen’, een zending niet minder zeker geïnspireerd en geleid dan die van Palestina zelf; immers de oorspronkelijke beschikking van God voor den mensch had een volmaakt aardsch leven in het Paradijs omvat, evenals op den duur een volmaakt hemelsch bestaan, zoodat het Paradijs moest worden herwonnen en de hemel heropend, zou de verwoesting door den Val gewrocht worden hersteld, en de mensch worden teruggeplaatst op zijn geboortegrond om een tijd lang het volmaakte leven op aarde te leven, alvorens naar den hemel op te gaan.

Derhalve waren er op aarde twee gewijde geschiedenissen, elk met haar eigen verlossende werking. Het was de taak van de Romeinsche wet om in de instellingen van het politieke en sociale leven de reflectie te bewaren van het leven in het Paradijs, en die van de Kerk om op het pad der stervelingen een schijnsel van het toekomstige hemelsche licht te werpen.

Geleidelijk namen deze constructieve denkbeelden in Dante's geest vasten vorm aan gedurende de periode van actief staatkundig leven die op den dood van Beatrice volgde, culmineerend in zijn verzet tegen de seculaire aanspraken van den Paus, welke tot 's dichters levenslange verbanning van zijn geliefd Florence leidde, en vervolgens gedurende de eerste tien jaren van zijn dakloos zwerven door de steden van Italië, toen hij zich zelf had leeren beschouwen als den prediker van gerechtigheid en den apostel van philosophische verlichting voor de leeken. Het was in deze periode en in deze hoedanigheid, dat hem een gevoel van onbehagen bekroop ten opzichte van enkele kanten van zijn eigen leven en van de gedichten, waarin die waren weerspiegeld, en hij had beproefd (in het Gastmaal) zich daarvan los te maken of althans van wat daarin lag opgesloten. Bovendien was hij diep ingegaan op de studie van Thomas van Aquino, niet alleen als toelichter van Aristoteles, maar ook als Christelijk theoloog. Toch bleef zijn gezichtspunt, zelfs bij zijn theologische studie, dat van een leek. Hij nam de Christelijke leer zonder voorbehoud en zelfs met warmte aan, maar zijn houding ten opzichte er van bleef naief en traditioneel, en de vormende invloed, dien zij op zijn geest had, kan voornamelijk worden teruggevonden in haar reactie op de wereldlijke idealen, die hij zich naar het model daarvan vormde. Passages, die Thomas had geschreven met betrekking tot den Paus en de geopenbaarde waarheid, werden door hem gretig aangegrepen om ze door analogie toe te passen op den Keizer en de schatten der Philosophie.

Ten slotte kwam het oogenblik, dat zijn hoop op een spoedige regeneratie van Italië, nadat zij tot verheven hoogte gestegen was, onherroepelijk te gronde ging. Toen werd hij gedwongen zich terug te trekken, of liever zich te verheffen tot de bronnen van dien innerlijken vrede, dien geen geweld kan verstoren. De onmiddellijke gemeenschap van de ziel met de goddelijke dingen, die het de taak van de Kerk was om te bevorderen en te onderhouden, werd nu voor hem de drijvende hartstocht, zooals zij dat reeds langen tijd in theorie onbetwist, maar niet bewust, geweest was; de hoogste steun, de inspiratie en de vruchtbare voltrekking van zijn leven. Toen herkende hij weer - nu in volle harmonie met zijn

gedachten en gevoelens, slechts eenigszins verstoord door de herinnering aan jeugdige afdwalingen - de noot van dat verre Eden van zijn jeugd, toen Beatrice's bestaan de aarde ‘zekerheid van een wonder’ gaf. Hij herkende de atmosfeer van zijn gedachten, die tot haar waren opgestegen nadat zij ten hemel gegaan was, en de heiligheid van die half-vergeten gelofte om ‘van haar te schrijven, wat nimmer van een vrouw geschreven was’. Virgilius had Dante teruggebracht tot Beatrice, en Beatrice zou hem voeren tot de visie der gelukzaligheid: de *Commedia* was geboren.

Toch bleef Dante, de mysticus en ziener, den geest van den leek, van het wereldkind behouden, die hem altijd gekenmerkt had. De beteekenis van het aardsche leven kon nooit worden uitgewischt. Eden, ofschoon slechts een voorspel van den hemel, was een essentieele phrase in de melodie van de goddelijke beschikking over den mensch. Die melodie begon in den geest van den goddelijken musicus met Eden; maar de melodie was afgebroken, en de profeet, die tot den gevallen mensch wilde spreken, moest hem nemen waar hij hem vond, en de eerste stap tot de herovering van het Paradijs is begrip van wat de val beteekent en waartoe de mensch gevallen is.

Wij aanbidden valsche waarden; ongebreidelde hartstochten doen ons streven naar dingen, waarvan het bezit ons niet tot zaligheid strekken zou maar tot verderf. Als wij die slechte dingen leeren zien, niet in den valschen gloor waaronder zij onze zieke verbeelding verschijnen, maar zooals zij werkelijk zijn, dan zien wij ook, dat ze verdoemelijk zijn en òns verdoemen. Dan zien wij de Hel. Derhalve begint de *Commedia* in haar materieelen bouw met de Hel, evenals de goddelijke beschikking in haar tijdelijke ontvouwing in den hof van Eden aanving. Maar tot bepalend en richtend punt, tot einddoel, hebben beide den Hemel.

Hier kan de onderscheiding van Aristoteles en de scholastici tusschen *causa efficiens* en *causa finalis* tot ons goed verstand bijdragen. Al de middelen, die wij aanwenden, en de handelingen, welke wij verrichten ten einde een bepaald resultaat te bereiken, zijn ‘werkzame’ oorzaken van zijn gebeuren. Maar in een door ons zelf gericht streven of zich beheerschen is 't het beoogde doel of de *finis*, dat ons van

den beginne af drijft en leidt. Dit doelwit is dus de ‘finale’ oorzaak, die onze handeling en de keuze der middelen tot ons doel bepaalt. Volgens de opvatting van geschiedenis en philosophie in Dante's tijd moest het einddoel van ieder mensch bestaan in het verwerven van een toestand van alverzadigende en volledige vervulling van zijn wezen, dat hij zich, of zijn voorstellingen vaag zijn dan wel duidelijk omschreven, als voldongen zaligheid denkt. Alles, dat een stap naar dit doel beteekent, ontleent daaraan een waarde, maar daaruit volgt geenszins, dat het niet een zekere bijkomstige waarde op zich zelf daarbij kan bezitten. Het kan binnen zijn eigen grenzen als een doel op zich zelf worden gevoeld, terwijl het tegelijkertijd een stap kan zijn naar het groote einddoel, dat de kroon op het geheel zal zetten. Zoo zou dan volgens Dante het leven der menschen volgens het goddelijk bestel begonnen zijn in den hof van Eden, in een toestand, gelukkig en genotvol op zich zelf en langs een reeks van gelukkige en genotvolle tusschenstadiën leidende tot het supreme einde. Maar nu de mensch gevallen is, moet hij beginnen, waar hij is, en er naar streven den staat te herwinnen, dien hij nooit had behooren te verliezen, zoowel ter wille van dien staat zelf als van waar hij toe moet voeren. Het Rijk moet de Kerk eeren en haar licht op de wereld weerkaatsen, als de maan het licht van de zon, maar evenals de koningin der getijen haar eigen taak te vervullen heeft en haar eigen werkzame stralen, die ze niet aan de zon ontleent, heeft het Rijk zijn onmiddellijk doel, dat zijn eigen rechtvaardiging is: het leven op aarde tot het menschelijk ideaal te doen naderen. Indien Kerk en Staat in harmonie samenwerkten, zou de mensch worden verlost uit zijn staat van ellende en worden teruggevoerd naar zijn eerste bestemming en zoo tot het eindelijk doel van zijn bestaan.

Wat de aard van dat doel voor de menschheid was, daaromtrent bestond bij Dante en zijn tijdgenooten niet de minste twijfel of aarzeling. Het was ‘God te zien’, niet in en door zijn werken, doch zooals hij in zijn wezen is, in een onmiddellijke geestelijke visie, waarvan wij geen ondervinding hebben en waartoe ons, zooals wij hier op aarde bewerktuigd zijn, de faculteiten ontbreken. Wat er het dichtst bij komt is ons intellectueel bevatten van abstracties, als ‘schoonheid’,

'waarheid', 'mannelijkheid' of ook 'bewijs' en 'overtuiging'. Maar deze dingen zijn geen onafhankelijke werkelijkheden, onafhankelijk van de bevindingen of voorwerpen, waarvan ze geabstraheerd zijn; en onze conceptie ervan wordt als het ware steeds vervolgd door spookachtige sporen van zintuigelijke indrukken, al is het slechts, dat wij ze vagelijk in de ruimte plaatsen of ze opvatten als gebeurtenissen in den tijd. Ze geven ons dus slechts van verre een afschijn van de zuivere bevinding van geest door geest, in ruimteloos en tijdloos bestaan, en nog minder doen ze ons een onmiddellijk aanschouwen der wezenheid Gods begrijpen, voor Wien ieder 'waar' 'hier' is en ieder 'wanneer' 'nu'. Toch kon volgens het middeleeuwsch geloof slechts door zulk een onmiddellijke aanschouwing Gods in Zijn eigenlijk wezen aan de behoefte der menschelijke natuur ten volle worden voldaan. God zelf had als eene belofte afgelegd door den mensch te scheppen naar Zijn beeld. De voldoening nu kon alleen worden verzekerd door een bovennatuurlijke toebedeeling van nieuwe vermogens aan de menschelijke ziel, vermogens buiten het bereik van haar eigen natuur, zelfs van den mensch zooals hij versch uit de handen van den Schepper gekomen was. Het was Gods bedoeling zijn schepselen te 'vergoddelijken' door zich zelf aan hen mede te deelen en zich daarbij voor hen zichtbaar te maken. Maar het leven in het paradijs, volmaakt binnen het gebied der menschelijke faculteiten, moest voorafgaan. Adam zelf was op het oogenblik van zijn schepping begiftigd met het geheel van essentieele menschelijke kennis, zonder dat hij die behoefde te verwerven. Die kennis, hem aldus op bovennatuurlijke wijze toebedeeld, was toch op zich zelf natuurlijke kennis, evenals het gezicht, dat wonderdadig aan den blindgeborene geschonken wordt, geen wonderdadig, maar natuurlijk gezicht is, wonderdadig verkregen. Indien Adam en Eva niet gevallen waren, zou het nageslacht zijn kennis hebben verworven door waarneming en onderricht, gemakkelijk en met vreugde, steeds aangepast aan den bereikten graad van ontwikkeling en behoefte, maar ieder individu zou het proces van ontwikkeling hebben moeten doormaken tot de uiterste grens van mogelijke verwezenlijking; en dan zou de mensch, zonder ziekte of dood, zonder scheiding van lichaam en ziel,

zijn overgegaan van den natuurlijken tot den bovenmenschelijken staat, van den staat van mensch tot dien van God, en zou God gezien hebben, zooals Hij is, en daardoor ook al het andere in het goddelijke licht, in orde, schoonheid en wederzijds aanvullende volledigheid, zooals God zelf het aanschouwt.

In het aardsche voorspel tot dit goddelijke leven was de mensch beperkt tot het materieele heelal, dat opzettelijk voor hem geschapen was. Het had een drievoudige functie te vervullen: het lichaam te onderhouden; de ziel op te voeden door het verschaffen van zintuigelijke indrukken waarvan de abstracties het voedsel moesten zijn van zijn verstand, dat hem eenige kennis zou geven van God door de waarneming Zijner wonderschoone werken; - en eindelijk hem de middelen te verschaffen tot artistieke en andere zelf-expressie. De uitoefening van al die vermogens van zijn lichaam en ziel zou een genot geweest zijn, zuiverder en intensiever dan waarvan wij kennis hebben, en zijn hartstochten en begeerten zouden alle zoo volmaakt evenwichtig geweest zijn, dat geen daarvan zich naar voren zou hebben gedrongen en zijn eigen voldoening opgeëischt, tenzij die voldoening de gezamenlijke schoonheid en harmonie van het leven zou steunen, evenals een noot een accoord steunt en de melodie, waar zij deel van uitmaakt.

Maar door ongeduld was de mensch gevallen, niet door buitensporige zinnelijke driften, maar omdat hij ongeduldig de grenzen van zijn wezen wilde overschrijden en zijn omgeving en beperkingen zelf beoordeelen en vaststellen. Hij voelde zich als een geheel, bestaande uit vele deelen en velerlei bevindingen, die met elkaar in overeenstemming moesten worden gebracht; maar, als een geheel, was hij weer een deel van een grooter geheel, en zijn zonde was zijn aspiratie om zelf zijn verhouding tot dit grooter geheel te willen bepalen, in plaats van den gegeven toestand te aanvaarden, te wachten tot God dien verklaren zou; het gevolg van zijn zonde was, dat alle deelen, waaruit zijn geheel bestond, zijn voorbeeld van vermetele zelf-verwezenlijking gingen volgen en hun eigene voldoening gingen eischen, onafhankelijk van de evenwichtige harmonie van zijn geheele wezen. Op die wijze werd dat vermogen van selectie en

keuze, hetwelk stap voor stap met onwankelbare zekerheid van beginpunt tot einde had moeten voortschrijden, nu hier dan ginds gedreven door stormvlagen van hartstochten, of misleid door voorbijgaande illusies van den geest, en zijn verstand moest nu een wankel bewind over een oproerige bende voeren.

Dante vertelt ons, dat zijn doel met het schrijven van de Commedia was de aardbewoners te verlossen uit hun toestand van ellende en te voeren tot den toestand van geluk. Zijn thema was het moreele en intellectueele in den mensch, en zijn bedoeling den verdoolden de valschheid te doen gevoelen van hun schema van normen en hen den blik vast te doen richten op hun bestemming; m.a.w. zijn onderwerp was de mensch, die ‘in de uitoefening van zijn vrijen wil’ juiste of valsche waarden stelt en een goede of slechte keus doet, en zoo zijn lot voor de eeuwigheid vastlegt. Met dat onderwerp is Dante uitteraard universeel en behoort tot geen bepaalden tijd; maar de vorm, waarin zijn thema zich aan hem voordeed, werd bepaald door zijn vereenzelviging van het universeelde drama met de begrippen schepping, val, verlossing, oordeel, hel en hemel. Er zou geen dwazer fout zijn dan te gelooven, dat Dante's bijzonderheid gelegen zou zijn in dezen uiterlijken vorm van zijn visioen: de reis door hel en vagevuur naar den hemel. Zonder overdrijving kan men zeggen, dat elk groot samenvattend werk op het gebied van theologie, philosophie of kunst in zijn tijd onvermijdelijk deze conceptie moest vertoonen. Neen: het wezenlijke in zijn onderwerp was de natuur van den mensch, zij het dan ook behandeld in verband met het menschelijk noodlot, en hoezeer ook onze opvattingen van verleden en toekomst van den mensch, afzonderlijk of gecombineerd, mogen zijn veranderd, de menschelijke natuur en de voorwaarden van het menschelijk bestaan werden door hem zoo diep en waar doorzien, dat zijn genie ons nù nog gevangen houdt, en de lijst van het philosophisch en theologisch geloof, waarin de schilderij is gevat, in plaats van slechts antiquarische belangstelling bij ons op te wekken, zelf een gloeiende actualiteit ontleent aan het doek, dat zij omraamt. Omdat Dante in een levende taal schreef, omdat hij denkt in levende gedachten, omdat hij de vergankelijke geloofsvoorstellingen van zijn tijd in een licht

stelt, dat tot alle tijden behoort, is hij eenerzijds de vertolker bij uitstek van den middeleeuwschen geest voor ons modernen, en anderzijds een van de meest sublieme openbaarders van de menschelijke natuur aan zich zelve.

'Niet zoo ver reikend, maar zoo diep als de wereld' heeft men van hem gezegd, maar binnen de grenzen van zijn tijd en kring reikte hij toch tot de einden der wereld. Met de natuur van den mensch tot zijn onderwerp vond hij in de karakters en gebeurtenissen der geschiedenis de voorraadschuur, waaruit hij zijn voorbeelden kon putten. Met het geheele stoffelijke heelal als tooneel voor zijn drama kon hij alle natuurverschijnselen binnen den kring van zijn handeling trekken Iedere tak van wetenschap, die hem toegankelijk was, prikkelde of voedde zijn verbeelding, en hij was al zijn materiaal, al zijn bouwstof in vollen omvang meester. De uitgebreidheid van zijn kennis wekte de verbazing van zijn tijdgenooten en ons gaat het niet anders, in die mate zelfs, dat wij het gevaar loopen van kritieklooze overdrijving, en allicht met open mond staan waar wij behoorden te onderzoeken en oordeelen Dante heeft er onder geleden, dat men hem allerlei wonderbaarlijke anticipaties van moderne wetenschap heeft toegeschreven, en tevens een mate van kennis van de Oudheid die ver lag buiten de mogelijkheid van zijn tijd en nog verder van zijn eigen vermogens. Zulk verdraaide voorstellingen leiden de aandacht af van de bijzondere karaktertrekken van Dante's geest, het sympathiek inzicht, de evenwichtige symmetrie, de volledige assimilatie van alles wat binnen zijn bereik kwam; de rustige gedachte, toch doorgloeid van hartstocht; de hartstocht beteugeld door systematisch denken; de samensmelting van gedachte en gevoel tot de hoogste poëtische visie. Dante's geleerdheid, groot en geschakeerd als ze is, is niet een last, dien hij draagt, maar een wapen, dat hij hanteert. De Latijnsche dichters bij voorbeeld zijn door velen bestudeerd die grootere geleerden waren dan Dante, maar nooit door iemand, voor wien ze meer beteekenden en die ze tot meer kon maken voor anderen. Zijn uitgebreid materiaal staat zoo volledig tot zijn beschikking dat hij zoowel de geleerdste als de meest oorspronkelijke dichter van alle tijden is, en ofschoon hij zijn steenen breekt uit iedere rots, die hij kent, en daarmede eindelooze belangstelling heeft ingeboezemd en intens genot ver-

schaft aan historische, philosophische en literarische geologen, die bij het rondgaan door zijn wereld telkens weer een nieuw blok ontdekken, waarvan hij gehouwen heeft, toch vinden al die bouwsteenen hun juiste plaats in de overweldigende symmetrie van zijn architektuur, ingezet op de plaats maar men ze vindt, niet omdat hij ze nu eenmaal in voorraad had, maar omdat hij ze juist daar en toen noodig had om de vrije lijn van zijn ontwerp te helpen steunen. Niet waar Dante een steen vandaan heeft, is ten slotte van het grootste belang, maar waar hij hem plaatste.

Laten wij, dit in het oog houdend, nu nagaan, wat de voornaamste bestanddeelen waren van zijn gedicht, en hoe ze in zijn geest gekleurd en geharmonieerd werden. Waar is traditie de hoofdbron, en waar eigen genie en inzicht? De groote gebeurtenis op intellectueel gebied in de 13de eeuw was de wederontdekking in het Westen van de werken van Aristoteles. Gedurende eeuwen waren alleen diens logische geschriften in het westelijke Christendom in omloop geweest, en daar brak nu in eens die massale stroom van geordende menschelijke kennis er over los. Natuur is voor Aristoteles alles wat verandert, alles wat ontstaat en vergaat, en zijn canon omvat de gansche hiërarchie van de natuurwetenschappen. De dingen, die met eenparig geordende beweging begiftigd zijn, maar overigens aan geen verandering onderhevig, vindt men in de ‘onveranderlijke verandering’ van de hemellichamen, en astronomie is derhalve de meest grootsche tak van de physica. Daarop volgen de anorganische veranderingen der elementen, en daarom volgt op de sterrenkunde de ‘meteorologie’ met haar studie van winden, wolken, regen, aardbevingen en wat dies meer zij. De anorganische bestanddeelen van de aarde, beheerscht door den invloed der hemellichamen, voeren ons tot de studie van het leven, of de levensverrichtingen van assimilatie en voortplanting, met de drie graden van plantaardig, dierlijk en menschelijk leven, met inbegrip van de analyse der faculteiten van gevoel en ziel bij den mensch. Daarop volgt een reeks van groote verhandelingen over natuurlijke historie van dieren, vergelijkende anatomie, en algemeene verschijnselen der levende natuur, zooals embryologisch leven, jeugd en ouderdom, slapen en waken. Eindelijk het onderzoek van de bijzonder-menschelijke

activiteiten, politiek, ethiek en aesthetische uiting in poëzie en proza. Tot zoover is de geheele ‘natuur’, van astronomie af tot poëzie toe, aan verandering onderworpen. Maar het geheele samenstel van veranderlijke dingen verkondigt luid, dat het niet in zich zelf genoeg is, maar afhankelijk van een onveranderlijk Wezen, onstoffelijk en zalig, over wien tijd en ruimte, de voertuigen van verandering, geen heerschappij voeren. Het weinige, dat wij van dit Wezen kunnen weten, waaraan ‘de geheele hemel en natuur hangen’ of van het gezaligde onveranderlijk leven, dat onder Hem bestaan kan, is het onderwerp van de meest verhevene van alle takken van menschelijke wetenschap, de metaphysica of theologie.

Op bijna elk onderdeel van het uitgebreide gebied, door zijne geschriften omspannen, wierp Aristoteles voor de westersche wereld der 13de eeuw nieuw licht, en bij bereikte haar aanvankelijk door bemiddeling van de Arabische geleerden, die wel, wat de astronomie betreft, voor een deel tot het standpunt van Ptolemaeus waren gevorderd, en over de rest van Aristoteles' philosophie een tintje Platonisch mysticisme hadden gestreken, maar overigens niets aan zijn gedachtenvoorraad hadden toegevoegd. Het was toen de taak geweest van Thomas van Aquino en van zijn meester Albertus Magnus, een synthese te bewerken tusschen deze pas ingevoerde Aristotelische philosophie en wetenschap eenerzijds, en anderzijds de Christelijke theologie, die zich onder den invloed van het Platonisme ontwikkeld had, en in de 12de eeuw geconsolideerd en gesystematiseerd was geworden. Dante kende zoowel de werken van Aristoteles als van zijn voornaamste Arabische uitleggers in Latijnsche vertalingen. Ook kende hij de commentaren van Thomas, maar Aristoteles zelf was in zijn oog de supreme ‘meester van hen die weten’ en onder Dante's paraphrasen van de Godheid zijn die van Aristoteles: ‘de onbewogen beweger’ van alle dingen of het ‘ruimtelooze punt, al-omvattend, ofschoon schijnbaar alomvat’, waaraan ‘de hemel en de geheele natuur hangen’, de meest fundamenteele. Zijn geographie en cosmographie, voor zoover niet van Aristoteles afkomstig, waren ontleend aan Ptolemaeus, aangevuld met Christelijke concepties, en hij had een zorgvuldige studie gemaakt van de Latijnsche vertaling van een Arabisch leerboek over Ptolemaeische astronomie.

Hoever zijn studie van de geschiedenis zich uitstrekte, kan slechts door gissing en indirecte gevolgtrekking worden uitgemaakt; slechts weten wij, dat hij uit de korte algemeene geschiedenis door Orosius, op verzoek van Augustinus geschreven, een levendige voorstelling had verworven van de opeenvolging der groote rijken van het Oosten, die hij beschouwde als mislukte pogingen om op de suprematie van Rome vooruit te loopen. Zijn kennis van de Romeinsche geschiedenis vormde een organisch geheel, die van Griekenland en andere landen daarentegen was anecdotisch. Hij had, zooals wij zagen, een helder inzicht in den rassenstrijd, die ten grondslag lag aan de beroeringen der Italiaansche wereld, en zelfs vergeleken met een historicus van beroep als zijn tijdgenoot Villani, had hij een merkwaardig nauwkeurige kennis van de geschiedenis van vreemde landen uit zijn eigen en de voorafgaande perioden. Zijn geographie was van een bij uitstek visueel karakter: de gedaante der bewoonde wereld, zooals hij zich die voorstelde, lag vóór hem alsof ze waargenomen was door zijn lichamelijk oog. Met stroomgebieden en bergruggen verkeerde hij als van aangezicht tot aangezicht; zij vertelden hem van de botsingen, splitsingen, goede en kwade buurschappen, invallen, worstelingen van beschavingen, nederlagen en overwinningen, die ze hadden bijgewoond, in de hand gewerkt of ondergaan, en terwijl hij de geheele aarde in een wijden blik omspant, zien wij zijn waarneming zich detailleeren naarmate het gebied zich verengt van Europa tot Italië, Toscane en eindelijk Florence, waar hij met iedere straat en ieder huis vertrouwd is.

Zijn verbeelding werd vooral gevoed door de Latijnsche dichters Virgilius, Ovidius, Lucanus en Statius, die ieder zijn bijzonderen invloed op hem uitoefenen, maar ook door de Troubadours, de Fransche romans van den Karel- en Arthurcyclus, en de Italiaansche dichters, zijn eigen onmiddellijke voorgangers en metgezellen. Dante's theologie was gebaseerd op Thomas, meer dan op eenig ander, en ze was uit een devotioneel oogpunt door den kerkelijken eeredienst verrijkt. Maar zelfs hier zien wij zijn onfeilbaar leekeninstinkt, mysticus onder de mystici als hij was, in een eigenaardig ongeauthoriseerd theologisch leerstuk tot uiting komen. Rome moet even goed als Palestina haar deel hebben in de ver-

zoenende handeling zelve. En in dit geval kwam het betere deel aan Rome toe en het mindere aan Palestina, want aangezien de menschelijke natuur in haar geheel gezondigd had, moest zij ook in haar geheel gestraft worden, en daar straf in onderscheiding van wraak onder rechtsregelen moet worden toegepast, was aan Rome door goddelijke beschikking de universeele rechtsoefening over de menschelijke natuur opgedragen; en zoo kwam Rome in de gelegenheid, over de menschelijke natuur in haar geheel recht te oefenen in den persoon van Christus. Het voltrekken van den dood aan Christus was derhalve een daad van rechtvaardigheid, omdat in hem de zondige menschelijke natuur rechtmatige boete deed; maar diezelfde daad was er een van afschuwelijk onrecht, want in den persoon van Christus was niet slechts de mensch, maar ook God gedood. Dit was het werk van de Joden en daarom 'gaf eenzelfde daad vreugde zoowel aan God als aan de Joden. De aarde beefde daarbij en de hemel werd geopend. Nooit was een zoo schoone stap voorwaarts gedaan op het tweeledig pad van rechtvaardigheid en genade, noch zal dit ooit weer gebeuren tusschen den eersten morgen en den laatsten avond'.

Dit is waarschijnlijk het eenige zuiver dogmatisch punt, waarop Dante zijn onafhankelijkheid doet gelden. Een andere vraag is, in hoever hij zich aan het gezag van de theologische wetenschap onderwierp in zijn algemeene epische en dramatische voorstellingen van het leven der geesten na den dood. Wat dat betreft vinden wij, dat zijn constructieve verbeelding met merkwaardige vrijheid te werk gaat, ondanks de strenge afbakening zijner grenzen. Zelfs kleine bijzonderheden, die er op het eerste gezicht uitzien als poëtische vrijheden van den dichter, blijken niet zelden bij onderzoek nauwkeurig overeen te komen met de uitspraken der theologen. Maar terwijl hij de beperkingen, hem door de theologie opgelegd, aanvaardt, maakt hij met onfeilbaar instinkt gebruik van de gelegenheden, die hem worden opengelaten.

Zoo vestigen anthropologen onze aandacht op de verwarring, die heerscht tusschen de opvatting van een onmiddellijk oordeel, waardoor het individu bij zijn dood dadelijk het hem voorbestemde einde bereikt, en daartegenover die van een algemeen oordeel bij het einde van de wereld, waartoe zij,

die intusschen den doodslaap zijn ingegaan, eerst zullen worden wederopgewekt. Het compromis van de Kerk zelve tusschen beide opvattingen is, dat bij den dood een onnatuurlijke scheiding plaats vindt tusschen lichaam en ziel, waarbij het lichaam vergaat en de ziel een verhoogd, maar nog onvolmaakt bestaan op zich zelf behoudt en wacht op de Opstanding, wanneer zij zal worden hereenigd met het lichaam en het laatste oordeel zal hooren, waarvan intusschen niet alleen bewuste verwachting, maar ook werkelijke ondervinding reeds de voorproef hebben gesmaakt. De gangbare voorstellingen in kunst en theologie concentreerden zich op het laatste oordeel en op hel en hemel, terwijl de theologie slechts in het voorbijgaan, en de kunst bijna in het geheel niet, den tusschengelegen staat van de vrijgeworden zielen behandelde. Maar Dante voelde zeer duidelijk, dat, terwijl de voorwaarden van tijd en ruimte, waaraan de kunstenaar niet kan ontkomen, hem een directe beschrijving van de eind-vervulling onmogelijk maakten, de voorwaarden van zijn dichtstuk slechts eischten, dat hij verkeer met de zielen der gelukzaligen zou plaatsen in het tusschenstadium tusschen dood en opstanding. Maar zelfs dan, hoe kan hij met zijn physische zintuigen de zielen der verlosten in menschelijke gedaante waarnemen, zooals in de sfeer van de maan, of in al de sferen hun stemmen hooren en het licht zien, waar in zij gloeien, en de bewegingen, waarin zij rondzwieren, terwijl zij toch in waarheid geen stoffelijken vorm hebben en geen plaats innemen? Het antwoord wordt gevonden in de leer der theologen omtrent de engelen; want schoon engelen gezegd worden aan de aartsvaders en heiligen te verschijnen, toch hebben zij, evenmin als de van het lichaam vrijgeworden zielen, stoffelijke lichamen, die met de gewone zintuigen kunnen worden waargenomen, en evenmin kunnen zij op zich zelf een bepaalde plaats innemen. Toch is het hun gegeven zich te manifesteeren, doordat ze plaatselijken invloed uitoefenen op materieele dingen, of beelden voortbrengen, die het menschelijk oog aandoen, geluiden, die voor het oor waarneembaar zijn. Wanneer dus bij voorbeeld Dante Picarda ontmoet, is zij in werkelijkheid aanwezig, namelijk in dien zin, dat hij in een meer onmiddellijke en waarachtige verbinding met haar verkeert dan ooit op aarde het geval

geweest was of had kunnen zijn; maar haar trekken, evenals haar stem, spreken eene taal, op zijn menschelijke beperktheid berekend, en die slechts het middel is waardoor haar onstoffelijke persoonlijkheid zich tegenover hem uitdrukt. Zoo stelt dus Dante zich aan ons voor als vertellende, wat hij in de verschillende wentelende sferen van den hemel werkelijk zag en hoorde met zijn lichamelijke zinnen. Evenals de kerkleeraars een onderscheid maken tusschen het kennen en zien van God in zijn wezen, en het getuige zijn van een Theophanie of goddelijke manifestatie, waarin God onmiddellijk zijn uitverkoren dienaars toesprak, zoo verhaalt Dante bij zijn voortgang door de sferen van een reeks van Psychophanieën of zielsverschijningen, volmaakter en directer dan op aarde mogelijk zijn, van wege de gebrekkig reageerende tusschenkomst onzer lichamelijke organen en gelaatstrekken; maar de zielen zelve ziet hij niet, daar zij onstoffelijk zijn: strikt genomen zijn zij niet meer ‘hier’ dan ‘ginds’, daar ze in werkelijkheid geen bestaan in de ruimte hebben. Zoo stelt de heilige Thomas Elia, die nooit gestorven was, als op den Berg der Verheerlijking in werkelijkheid aanwezig voor, maar Mozes is daar niet, ofschoon zijn ziel er zich als geestverschijning vertoont.

Wanneer wij echter tot het Eind-visioen komen is het anders. Aquinas vertelt ons telkens weer, - en wij kunnen opmerken, dat Dante op dit punt volkomen met hem overeenstemt - dat zoolang onze zielen in levend verband zijn met het sterfelijk lichaam, dat we op aarde dragen, en al gelooven wij in het bestaan van zuivere geesten buiten verband met tijd en ruimte, en in een eeuwig leven, waar verleden noch toekomst bestaat, maar alles ‘nu’ is en opvolging vervangen wordt door samenvalling in een ‘alles-tegelijk’-heid van aanschouwing, wij ons toch geen beeld van een zoodanige intensiteit van geestelijk bestaan kunnen vormen, geheel ontdaan van tijd en ruimte, zoodat indien door een wonder een mensch, dit leven levende, de ondervinding van den hemel vooruit konde smaken, dit alleen zou kunnen geschieden door een volledig ophouden van de organische betrekking tusschen lichaam en ziel. Daaruit zou volgen, dat wanneer het verband werd hersteld, het bewustzijn weer zou vallen onder de heerschappij van tijd en ruimte en van de

begoocheling der zintuigelijke indrukken, zoodat, al zou de goddelijke indruk blijven bestaan, de waarneming, die haar opving, niet in de herinnering zou kunnen voortleven dan alleen in den volstrekt ontoereikenden vorm van zinswaarneming. Misschien kan een der gangbare physiologische opvattingen van den droom dit denkbeeld voor ons verhelderen. Volgens haar werken in onze droomen de verschillende centra van de hersenen onafhankelijk van elkaar, en daarom kan niet van gelijktijdigheid of opvolging gesproken worden. Er is nergens een enkelvoudig bewustzijn aan het werk, waarin al deze afzonderlijke psychische gebeurtenissen met elkaar in verband gebracht worden. Maar bij het ontwaken erft ons bewustzijn ze alle tezamen en moet ze in de een of andere orde van gelijktijdigheid en opeenvolging rangschikken: vandaar een vreemde verwarring en gevoel van onsamenhoorigheid. Het materiaal is ontvangen uit een gebied, waartoe onze geest na het ontwaken uit den aard der zaak niet kan terugkeeren. De analogie ligt hier blijkbaar in de omstandigheid, dat een ondervinding, die niet beantwoordt aan den normalen toestand van onzen geest, alleen onvolmaakt kan worden weergegeven in de taal van dien normalen toestand, en in het geheel niet in die, waarin ze plaats vond. Dat alles wordt door Dante herhaaldelijk en uitdrukkelijk in het licht gesteld, wanneer hij onderscheid maakt tusschen wat hij zich herinnert doch niet kan uitdrukken, en wat hij zich niet herinnert. Wij moeten dus den tocht door de sferen opvatten als de reproductie van indrukken, juist zooals ze werden opgevangen, ofschoon ze zelve een onvolmaakte voorstelling van de werkelijkheid waren, terwijl we het supreme visioen zoo moeten opvatten, dat Dante poogt in den onvolmaakten vorm van bewuste symboliek eene ondervinding uit te drukken, die *op het oogenblik, dat hij ze had,* een onmiddellijke, waarachtige indruk was van de hoogste realiteit, al kan deze nu niet meer worden terug verkregen.

Het eenige wat nog binnen den omvang van dit artikel kan worden beproefd, is eenige bijzonder sprekende, belangrijke voorbeelden aan te wijzen van de wederzijdsche inwerking tusschen het overgeleverde materiaal door Dante geërfd, en de oorspronkelijke activiteit van zijn eigen genie. De leer van

de eeuwige Hel, van lichamelijke pijniging, erfde hij en nam ze geloovig aan. Maar in tegenstelling met Thomas, poogde hij niet haar uit te leggen op den grondslag van de beginselen van menschelijke rechtvaardigheid; integendeel, ofschoon hij weet, dat de hel den zielen der gelukzaligen, die alle dingen zien zoo als God ze ziet, geen moeilijkheid oplevert, toch kon hij, de mensch Dante, die nog niet zag of kon zien als God, het inwendige protest, dat telkens weer in zijn hart oprijst, niet onderdrukken. Hij geloofde, dat de hel, gezien door de oogen Gods, den goddelijken vrede niet verstoorde of kon verstoren, maar hij wist ook, dat de mensch, die naar de onbewogenheid Gods zou streven, zoolang hij nog niet in de scherpte van Gods gezichtsvermogen deelen kon, beneden zijn menschelijkheid zou dalen in plaats van er zich boven te verheffen.

Maar er is meer: Thomas' voorstelling der hel poogt niet, de verkiezing des kwaads zelf kwaad te doen schijnen; niet de zonde zelve is voor haar afzichtelijk. Zij trekt de aandacht samen op de jammerlijke gevolgen die de zondaar persoonlijk van zijn wangedrag ondervindt. De lezer van Dante's *Inferno* daarentegen komt meer en meer onder den indruk van de rampzaligheid, de schande en ellende van de slechte keuze zelf. In den gevallen mensch is, zooals wij zagen, een element van wanorde gekomen, dat zijn goede aandriften verwringt, maar niet geheel misvormt. In zooverre hij menschelijk is, zijn zijn normen juist, maar in zooverre hij gevallen is zijn ze valsch; en deze valsche neigingen brengen hem er toe datgene te zoeken, wat slechts een vloek, een verlies, of een rampzalige vlek en pijn zal kunnen zijn, mocht hij het bereiken. Dante's hel geeft weer de eenzaamheid van berouwlooze zonde, dat wil zeggen, van het zich blijven vastklampen aan een stelsel van valsche waardeering, dat het kwaad nastreeft, alsof het een goed ware - en het ook krijgt! ‘De Hel te zien’ beteekent de valsche waarden als zoodanig te herkennen. ‘In de hel zijn’ beteekent zich aan valsche waarden vastklemmen, alsof ze juist zijn, en daarbij te razen tegen haar bedrog. Een naieve lezeres van de *Inferno*, zelve buiten staat om in te zien, wat in haar opmerking besloten was, zeide eens over de verdoemde zielen in een soort van angstig niet-begrijpen: ‘het is net, alsof ze de hel niet uit *willen!*’.

Volkomen waar! Ze willen er niet uit, ofschoon ze het gevoel van in de hel te zijn zelven verfoeien.

De hel te zien wil dus zeggen ‘de verwoesting van den Val’ te doorvoelen en te zoeken, hoe ze kan worden te niet gedaan en het leven in Eden kan worden herwonnen. Dit herwinnen is de functie van het Vagevuur. In dogmatisch opzicht had de Kerk bijkans niets over het vagevuur vastgelegd. Hier had Dante veel meer vrijheid in zijn voorstellingen dan elders, en hij maakte er een ruim en uiterst eigenaardig gebruik van. Zelfs de plaats van het vagevuur was nooit authoritatief vastgesteld. Thomas nam aan, dat gewoonlijk de loutering plaats zou vinden ergens in de nabijheid van de hel, maar dacht, dat bij uitzondering het proces kon worden doorgemaakt ter plaatse, waar de speciale zonde, die moest worden geboet, bedreven was. Maar voor Dante beteekent het zien van de hel door hen, die er buiten zijn, en ‘nog in het stervelijk leven verkeeren’, de erkenning van den Val in al zijn gevolgen; het vaste besluit zich af te wenden van het kwaad, waarin men anders steeds dieper verstrikt zal raken; zich te vermannen tot herwinning van het verloren paradijs. Het volksgeloof, door de kerk bevestigd, althans niet geloochend, plaatste den Hof van Eden ergens op den top van een grooten berg, waarschijnlijk aan gene zijde van den Oceaan. Voor Dante ligt deze berg aan de keerzijde der aarde en is de pool van Jeruzalem. Indien het nu de reiniging der boete is, die ons terug moet voeren tot het Paradijs, en deze loutering op aarde nooit volmaakt kan zijn, moet dan de boetvaardige haar niet voltooien na den dood, terwijl hij de glooiingen en trappen bestijgt of de omloopen volgt van dat voetstuk van Eden, van welks top het einddoel der boete wenkt: de ontzondiging? Want let wel, dat Dante, de leek, die de schoonheid van het leven en van de menschelijke liefde in rijke verscheidenheid had mogen aanschouwen en daarbij begrepen had, dat, al waren alle menschelijke hartstochten door den val bevlekt, ze toch geen van alle in wezen verdorven waren, er geen vrede mede had, dat door het verlies van het aardsche paradijs een wezenlijk bestanddeel van God's oorspronkelijk plan voor altoos, zou zijn gedwarsboomd en verijdeld: hij kon niet gelooven, dat het winnen van den hemel de herovering van Eden overbodig maakte.

Het allereerste doel der boetedoening is dus voor hem het herwinnen van het aardsche paradijs; haar uit te oefenen is, tot Eden op te klimmen. Maar wat beteekent boete? Daarover zijn Dante en Aquinas het eens: boete is een oprecht en innig afzweren van de zonde als in zich zelf kwaad en afkeerwekkend; de bewustwording dat men door het zondige na te jagen als begeerlijk goed, zich met iets onreins en schandelijks vereenzelvigd heeft. Maar dit berouw, en de daardoor verworven absolutie, maakt volgens Thomas aan den staat van penitentie een einde; de schuld der verkiezing van het kwaad is er door uitgewischt. Niet de schuld voor het bedrijven van het kwaad; deze moet nog worden gedelgd, en de delging zal gemeenlijk pijn veroorzaken. Volgens Thomas zijn de smarten van het vagevuur dat deel der schulddelging, dat naar het hiernamaals is overgebracht, daar zij op aarde onvoltooid is gelaten. De zielen in het vagevuur ondergaan hun pijnen met moed en zelfs met opgeruimdheid, ter wille van de gelukzaligheid, die er uit moet volgen, evenals iemand gewillig een pijnlijke operatie zal ondergaan, ter wille van de beoogde gezondheid, al zou hij deze nog liever herwinnen zonder pijn. Hoewel nu deze voorstelling van het vagevuur als plaats van strafoefening en boetedoening door Dante wordt aanvaard, verstaat hij den zin dier boete geheel anders dan Thomas. Bijna alles wat wij bij dezen daarover lezen, is in wezen aan de atmosfeer van Dante's *Purgatorio* vreemd, want voor Dante is de pijn, die de ziel in het vagevuur ondergaat minder de voltooiing der lossing van hare schuld, dan de voortzetting en versterking van dien toestand van berouw, die voor Thomas van zelf met de absolutie zou eindigen. De zielen in purgatorio worden verscheurd door de tegenspraak tusschen wat ze nu liefhebben en wat ze geweest zijn. Hun zonden, en nog meer hun zondige stemming, waren een levende getuigenis voor het onware. Zij hebben zich overgegeven aan wat onrein is, het reine miskend en verraden. Het vagevuur schenkt hun de gelegenheid zich aan het vervlogen leven te ontworstelen en door hun schuldboek de streep te zien halen, zoo zij hartstochtelijk getuigen voor en zich offeren aan de waarheid. Alleen op die wijze kunnen zij zich bevrijden van het anders ondragelijke gevoel der tegenstelling tusschen wat ze liefhebben en wat ze hebben bedreven. Van-

daar hun herhaalde verklaring, dat zij steun en troost vinden in hun lijden, want hun lijden is niet eenvoudig pijn en straf, maar ook de uitdrukking van hun tegenwoordig zelf; de gètuigenis tegen hun vroeger valsche zelf, dat tegen hen opstaat uit het verleden. Om misschien het sprekendst voorbeeld te noemen: de gewezen gulzigaards - nu zóó vermagerd, dat hun holle oogkassen er uitzien als ringen, waar de steenen zijn uitgeslagen - laten het sappig ooft, dat boven hun hoofd hangt, onaangeraakt. Hun troost vinden zij in de beteugeling der lusten, die eens hèn in schandelijke slavernij gebonden hielden.

Eindelijk sterft plotseling deze drang om tegen het kwaad te getuigen. De ziel, losgeketend van haar schuldig verleden, treedt in het nu gerijpt genot van een nieuw verleden, waardoor de herinnering 'onbezoedeld kan rondwaren', en als zij opspringt om het leven van aardsche vreugde in schuldeloos genot te omhelzen, breken alle nog aan haar verlossing arbeidende zielen in een 'Eere zij God in den Hooge' uit, dat den berg trillen doet van den voet tot den top.

In den Hof van Eden zelf stroomen de rivieren Lethe en Eunoë. Op de helling van den berg hielden de zielen hun gedachten gericht op het Goede, omdat zij het verwaarloosd, op het Kwaad, omdat zij het hadden bedreven. Maar hier in Eden leiden ze een leven van onschuld, en wanneer ze zijn lucht inademen en van zijn water drinken, worden zonde en boosheid onwezenlijk en niet te begrijpen, zoodat de herinnering zelve er aan spoorloos verdwijnen zou uit hun geest, ware het niet dat al de daden van genade, zoo menschelijke als goddelijke, waardoor ze gered en verlost zijn, eenige gedachtenis vereischen der aanleiding, die er tot haar bestond. Alleen in dien zin blijft de herinnering aan wat eens zonde was, maar nu niet langer tot de verloste ziel behoort of er nog eenige aanspraak op heeft, in het leven van zaligheid voortduren, evenals een eenmaal geraadpleegde commentaar op een schoonen tekst nog slechts voortleeft in de schoonheid, die hij heeft onthuld, maar niet langer als iets afzonderlijks, dat haar genot zou kunnen storen.

Wanneer de ziel aldus zichzelf geworden is en niets dan zichzelf, heft een geestelijke aantrekkingskracht haar omhoog

en valt zij naar boven tot dat punt in het onpeilbare diep van licht en liefde, waar zij haar evenwicht vindt in de Goddelijke verrukking van de hoogste waarheid te kennen en de hoogste goedheid lief te hebben, en dat is de hemel.

PH.H. WICKSTEED.

Over het verband tussen ‘Vita Nuova’ en ‘Divina Commedia’.

Het lijkt niet gemakkelik Dante's *Vita nuova* en zijn *Divina Commedia* in één lijst te brengen; het onwezenlike, vage, de werkelikheid verdoezelende prozaverhaal en het straffe, krachtig accentuerende gedicht, zijn het uitingen van één en dezelfde geest?

Benedetto Croce, in zijn onlangs verschenen boek over *La Poesia di Dante*, scheidt ze van elkander: ‘Als men, van uit de *Commedia*, een blik werpt op deze gedichten [die in de *Vita nuova* worden gecommentarieerd], als men op deze laatste het licht doet schijnen van het eerste, en als men zich vraagt hoe zij zich verhouden tot het heilige dichtwerk, dan moet men erkennen dat de banden schaars en los zijn. Men zegt gewoonlik, met veler instemming, dat de *Vita nuova* de inleiding of de voorhof van de *Commedia* is, een soort van proloog op aarde tot het drama van het hiernamaals; doch, hoewel het denkbeeld om het vizioen te beschrijven van het leven na de dood, in het besluit van dat boekje wordt aangekondigd, en hoewel Beatrice in de *Commedia* opnieuw ten tonele komt, toch vormt dat niet een poëties verband of een verwantschap van toon tussen de beide werken, maar alleen een uiterlik verband door middel van een uiterlik feit, of een uitgangspunt dat het ene werk vindt in het andere, door een figuur of liever door een naam die van het eerste in het tweede overgaat. Van de “zoete nieuwe stijl” is in de *Commedia* niet meer sprake: Dante herinnert zich die nog wel, doch als een histories feit, als een glorie van zijn jeugd,

als zijn eerste verschijning in de letterkundige wereld, met de bijval die hij oogstte... Men mag erkennen dat, door zijn gedichten, Dante zich heeft gevormd tot kunstenaar, vooral wanneer men deze bewering een juiste en volledige zin geeft en haar aldus opvat dat de opvoeding niet alleen bestaat in het ontwikkelen van zekere aanleg, maar ook in het zich ontdoen van eigenaardigheden die men als verkeerd heeft leren kennen'.

Voor Benedetto Croce bestaat slechts één Dante, nl. die van de *Commedia;* de 'spirito dantesco' is voor hem één met 'het ethos en het pathos' van het 'goddelike gedicht'. Die geest is 'een opvatting van de wereld, gegrond op een vast geloof en een verzekerd oordeel, en bezield door een sterke wil'. Voor zover de andere geschriften van Dante buiten deze definitie vallen, bestaan zij voor de criticus niet of ternauwernood. 'De opere minori vertegenwoordigen niet het begin van de toekomstige synthese...Men ziet in Dante het meesterschap zich niet vormen als bij andere dichters' Dit is voor Croce een reden om aan die kleinere werken slechts een zeer ondergeschikte plaats te geven in een studie welke toch de algemene titel van 'Poëzie van Dante' draagt. Doch is het wel goed de *Vita nuova* kortweg af te snijden van de *Commedia?* En is zelfs, ook al bepaalt men zich tot het gedicht, Dante's 'geest' door bovenstaande formule volledig gekenschetst?

I.

Croce noemt slechts terloops, als niet ter zake dienende, de uiterlike aanrakingspunten tussen *Vita nuova* en *Commedia:* in beide speelt Beatrice een rol, en het grote gedicht wordt in het prozaverhaal aangekondigd. Doch deze, min of meer achteloos aangewezen, verbindingslijnen zijn niet slechts uiterlik, maar dringen door tot het middelpunt van beide werken.

De episode van het Aards Paradijs moge ons weinig behagen, niet gewend als wij zijn aan de stoute verbinding tussen persoonlike liefdeservaringen en de hoogste problemen van der mensheid lot op de aarde en in de hemel, waar blijft het niettemin dat zij voor Dante het hoogtepunt van zijn reis-

verhaal vormt. Het vizioen beschreven in het laatste sonnet van de *Vita nuova*, waar Dante ons Beatrice toont in het verblijf der uitverkorenen en waarin des dichters zucht tot haar opstijgt, is, zoals Hauvette opmerkt, reeds het idee van het Paradijs. Volgens dezelfde geleerde, beantwoordt, van de drie momenten in Beatrice's rol in de *Commedia*, juist die episode het meest aan het droombeeld van het sonnet. En vooral hierop moet de nadruk vallen dat de zuiver menselike scène tussen Dante en Beatrice de voortzetting is van de *Vita nuova*. Ik kom hierop terug. Gaat het echter aan van ‘losse’ banden te spreken, waar het gehele gedicht gegroepeerd is om een toneel dat, zonder de *Vita nuova*, geen zin zou hebben? Zo ergens, dan is hier aanleiding om te spreken van de eenheid van Dante's werk.

Doch wat spreek ik van een enkele episode, hoe gewichtig ook? Dante, dichter van de *Commedia*, is, wij weten het allen, ontgroeid aan de enge theorie van de ‘zoete nieuwe stijl’; hij had zich losgemaakt, van de banden waarbinnen de uitdrukking der aandoeningen door een letterkundige mode was opgesloten. Wil dat zeggen dat hij de neiging had verloren tot het geheimzinnige, het symboliese, het esoteriese? Zo niet, dan is in de formule ter kenschetsing van wat Croce de ‘tonalità’ van de *Commedia* noemt, deze neiging ten onrechte weggelaten. Welnu, het is bijkans overbodig het te zeggen, de verborgenheden, zij vormen een integrerend deel van de opzet en van de ‘geest’ van het gedicht. Ik denk er niet aan, op het voorbeeld der talrijke commentatoren, die ‘sensi reconditi’ met moeite en inspanning op te diepen, maar ziehier toch feiten die tonen dat de dichter van de *Commedia* niet zo geheel verschillend was van de jeugdige schrijver van de *Vita nuova*. Het getal drie, men weet het, speelt een grote rol in beide; Croce zegt dat de terzine ‘niet theoreties en bewust door Dante is gekozen, als allegorie van de Drieeenheid, daar, ook al dacht hij aan die allegorie, zijn denken ditmaal een bijvoegsel was van de dwang van zijn ziel, de spontane uitdrukking van zijn fantazie waarmede de terzine één is’, doch deze bewering lijkt mij buitengewoon duister; ik voor mij kan het verzental der terzine niet scheiden van de drieheid der zangen en van alle andere gevallen waar de keuze van het getal drie toch zeker bewust was. De veredelende

macht der liefde, zij beheerst de episode van Francesca niet minder dan de gedichten van Cavalcanti en de zijnen; ook in de *Commedia* is de liefde de mystieke samenvatting van alwat er edels is in de mens, de liefde ‘die de hemel en de sterren beweegt’. En is Dante, de wereldwijze, streng oordelende rechter, als hij vóór Beatrice treedt, niet dezelfde schuchtere, sidderende minnaar als wanneer hij, op de bruiloftspartij, haar onder haar vriendinnen ziet?

Zonder twijfel, de uitdrukking is direkter, de toon is anders; Beatrice's verwijten zijn precies omschreven en gaan op de man af. Wat de vorm betreft van Dante's denken en dichten heeft er een verandering plaats gehad. Doch hij is werkelik niet de enige die, begonnen als lid van een bent van gelijkgestemde geestdriftige jongelieden die het heil van de kunst alleen verwachten van de strikte toepassing van een dichterlik ritueel, op latere jaren, door het leven gerijpt, van die eerste tijd het te uiterlike hebben afgeschud en alleen het wezenlike hebben behouden. Deed Ronsard iets anders, toen hij de hoogdravende Pindariese ode liet varen voor eenvoudiger dichtvormen, zonder dat daardoor wijziging kwam in zijn poëtiese motieven? Maar treffender nog is, in dezen, de overeenkomst tussen Dante en Jean Moréas; niet alleen omdat de ‘symbolisten’, evenzeer als de dichters van de ‘zoete nieuwe stijl’, een soort geheime kunst beoefenden - Mallarmé zou hebben kunnen schrijven wat wij in de *Vita nuova* lezen (§ XIV) omtrent de onmogelikheid voor iemand die niet ‘fedele d'Amore’ zou zijn geweest, om Dante's verzen over de ‘spiriti paurosi’ te begrijpen - maar vooral omdat hij in zijn dichten een analoge evolutie als Dante heeft doorgemaakt. De man die, in zijn ‘Manifeste littéraire’ van 1886, ‘le sens du mystère et de l'ineffable’ verheerlikte, die, zoals Van Hamel zeide, ‘met plechtig gebaar de deuren opensloeg waardoor het mysterie de poorten der Franse poëzie ongehinderd kon binnentreden’, is gekomen tot een poëzie, klassiek van vorm en krachtig van toon en klank, zodat tussen de *Stances* en *Le Pèlerin passionné* de afscheiding even scherp is als tussen beide werken van Dante. Of liever, nog scherper, want Moréas is gekomen ‘tot een kunst waaruit het mysterie plechtig wordt verbannen’, en zóver, wij zagen het, is Dante niet gegaan.

Trouwens, indien in de *Commedia* enkele trekken - niet alle bijkomstig - van de *Vita nuova* herleven, anderdeels is, ook in de periode van Dante's jeugd, heel wat hetgeen de latere, zich hartstochtelik uitsprekende, alle banden van poëtiese leerstellingen verbrekende, aankondigt. Ik denk hier natuurlik in de eerste plaats aan de woest gepassioneerde sonnetten, die men de 'sonnetten van steen' noemt, daar het woord 'pietra' er met voorliefde in wordt herhaald:

'Even hard wil ik in mijn spreken zijn als deze schone steen het is in daden... Liefde heeft mij ter aarde geslagen en dreigt mij met het zwaard waarmede hij Dido sterven deed. Die boze verheft de hand en daagt mijn zwak leven uit en houdt mij gestrekt op de rug ter aarde, onmachtig mij te bewegen. Dan rijzen kreten uit mij op, en het bloed dat in de aderen is verspreid vliet tot het hart, dat het roept, en ik verbleek. Hij treft mij onder de linkerarm zó heftig dat de pijn naar het hart terugspringt... Mocht ik deze wrede vrouw ook zo het hart zien splijten, haar die het mijne verbrijzelt; daarna zou mij de dood welkom zijn, waarheen ik door haar schoonheid ijl. Doch bij nacht en bij dag slaat mij die moorddadige dievegge en helleveeg. Helaas, waarom roept zij niet om mij? Want snel zou ik zeggen: Ik kom u te hulp, en dan zou ik de hand kunnen leggen in de blonde haren die de Liefde krult en verguldt om mij te doen verteren, en dan zou ik mij kunnen verzadigen. Als ik de blonde vlechten drukte, die voor mij roede en gesel zijn, ze opnemende 's morgens vroeg, dan zou ik ze in de handen houden totdat de avondklok luidt. En ik zou geen medelijden en geen hoofsheid kennen, maar met haar doen als een beer die speelt. En al zou de Liefde mij erom slaan, toch zou ik mijn wraak niet opgeven, en haar schone ogen, waaruit vonken springen die mij het hart in gloed zetten, mijn dode hart, zou ik van dichtbij en strak aanzien om mij te wreken; en daarna zou ik haar in vrede laten gaan'.

Doch ik denk niet minder aan het beroemde gesprek van Dante met Bonagiunta uit Lucca, waarin hij de nadruk legt op het oprechte, persoonlike karakter der poëzie van de 'zoete nieuwe stijl', dat hij ook in zovele passages van de *Vita nuova* heeft doen uitkomen. En hoe moeielik het ons ook is dat eigene in deze poëzie te vinden - wat lijkt meer

op een der gedichten van Dante dan een van Cavalcanti of van Guinizelli? - toch geeft niets ons het recht Dante's uitdrukkelike bewering te wantrouwen.

En ik denk ten slotte aan die merkwaardige vermenging van realiteit en fantazie, die in de *Vita nuova* misschien niet zo evident, maar zeker niet minder reëel is dan in de *Commedia*. Maar ziehier wat wel de sterkste band tussen de geschriften vormt: in beide wordt dezelfde psychologiese grondgedachte uitgewerkt.

II.

Inderdaad, wat is de *Vita nuova* in hoofdzaak anders dan een beeld van de strijd van een jonge man tussen zijn neigingen ten goede en ten kwade, het conflict dat, eeuwig jong, aan Petrarca zowel als aan Verlaine zulke roerende kreten ontlokte? Ondanks de naïeve kunstgrepen van Dante om het verhaal op een hoger, gewijd, plan te brengen, is het duidelik dat de twee hoofdmomenten ervan worden gevormd door de dubbele crisis in des dichters verhouding tot Beatrice. Willen wij zo dicht mogelik naderen tot de werkelikheid, dan moeten wij ons rekenschap geven, vooreerst hiervan dat de commentaar van de vroegste gedichten na deze is gemaakt en de gebeurtenissen dus voorstelt zoals Dante die later zag of wilde doen zien, en dan, dat hij van de poëzie uit zijn jeugd slechts dat aanhaalt, wat op Beatrice betrekking heeft. Zo maakte hij voor de ‘donna di schermo’ zekere versjes, ‘doch, zegt hij, het is mijn bedoeling niet die hier neer te schrijven, behalve voor zover zij betrekking mochten hebben op die zeer edele Beatrice, en daarom zal ik ze ter zijde laten, behalve dat ik er uit zal nemen wat ter harer ere schijnt te zijn’. Als de vrouw door wie hij zijn liefde voor Beatrice heeft weten te verbergen vertrekt, dan heet het dat hij haar alleen hierom heeft bezongen, omdat anders de mensen achter zijn geheim zouden zijn gekomen, maar dit belet niet dat in zijn serventese op de zestig schoonste vrouwen, deze ‘schutsdame’ de dertigste, dus de hoogste plaats inneemt, en dat zij het is die hij aan zijn zijde wenst in een zijner bekoorlikste sonnetten: ‘Guido, ik zou willen dat gij en Lapo Gianni en ik door betovering werden opgenomen en in een scheepje werden

geplaatst dat, met elke wind, over de zee ging volgens uw wil en de mijne, zó dat noch de fortuin noch boos weer ons een beletsel kon zijn, maar dat, altijd eendrachtig, ons verlangen om samen te zijn steeds zou toenemen. En monna Vanna en monna Lagia en haar die het cijfer dertig vult moge de tovenaar ons medegeven. En daar zouden wij altijd spreken van liefde, en elk harer zou tevreden zijn, zoals ik geloof dat wij het zouden wezen'. Als men bedenkt dat 'monna Vanna', d.i. 'Giovanna', bijgenaamd 'La Primavera' (zie *Vita nuova,* § XXIV), de geliefde is van Guido Cavalcanti, en Lagia van Lapo Gianni, dan is het duidelik voor wie, op het tijdstip van dit gedicht, Dante's hart gloeide.

De commentaar, ik zeide het, is een zeer onbetrouwbare gids, in zoverre dat de begeerte om alle licht te concentreeren op Beatrice, Dante ertoe brengt de gebeurtenissen uit zijn jeugd, voor zover zij niet tot Beatrice in verband staan, zo niet te verzwijgen, dan toch op een zeer tendentieuze manier voor te stellen. Maar, evenals het in het bovenstaande geval aan de scherpzinnigheid van de onderzoekers gelukt is, de episode der schutsvrouw van de verhullende sluier te ontdoen, evenzo is het mogelik, doch ditmaal door de eenvoudige lectuur van Dante's tekst, te ontdekken dat zijn verhouding tot de vrouw die de rol van 'donna di schermo' overnam, verre van onschuldig is geweest. 'Na mijn terugkeer zocht ik deze vrouwe, die de Liefde, mijn meester, mij had genoemd op de weg der zuchten, en om kort te gaan, zeg ik dat ik in korte tijd haar tot beschutting van het geheim mijner liefde tot Beatrice maakte, zó dat al te velen erover spraken met overschrijding van de grenzen der hoofsheid; hetgeen mij vaak zwaar woog. En om deze reden, nl. de overdreven geruchten die mij een kwade naam schenen te moeten geven, weigerde deze Zeer Edele, die alle ondeugden vernietigt en over de deugden een Koningin is, mij haar zeer zoete groet, waarin al mijn geluk is'. De kwaadsprekers 'overdreven', aanleiding tot hun praatjes bestond er dus wel; en zou Beatrice op losse geruchten haar vereerder zó hard hebben behandeld?

Haar weigering om hem te groeten is, in de reeks gebeurtenissen die het verhaal zijner verhouding tot Beatrice vormen, de eerste grote sentimentele catastrofe; men ziet, zijn eigen gedrag heeft er schuld aan. En zo is het ook met het

tweede hoofdmoment in het relaas zijner liefde. Na Beatrice's dood ziet hij vóór een venster een jonge en zeer schone vrouw, die hem beschouwde met zoveel deernis in haar blik ‘dat alle medelijden in haar scheen te zijn samengekomen’. Hij verwijdert zich, in zichzelf zeggende: ‘Het is onmogelik dat met deze medelijdende vrouw niet zeer edele liefde zij’. ‘En vaak deed zij mij denken aan mijn zeer edele Vrouwe, en, niet kunnende wenen en onmachtig mijn droefenis te verdrijven, ging ik deze medelijdende vrouw zien ... En zóver kwam het met mij dat mijn ogen begonnen te veel behagen te scheppen in het zien van haar, waarover ik mij vaak in mijn innerste verwijten deed... Het gezicht van deze vrouw bracht mij in zulk een vreemde toestand dat ik dikwijls aan haar dacht als aan ene die mij te zeer behaagde, en ik dacht aan haar aldus: Dit is een edele, schone, jonge en wijze dame, die mij misschien is verschenen door de wil van de Liefde, opdat mijn leven rust hebbe. En vele malen werden mijn gedachten hartstochteliker, zodat mijn hart met deze gedachte instemde. En wanneer ik er bijna in had toegestemd, begon ik opnieuw te denken, als werd ik gedreven door de rede, en ik zeide tot mijzelf: Helaas, welk een gedachte is dit, die op zo laffe wijze mij wil troosten? En dan kwam een andere gedachte in mij op: Waarom zoudt gij u niet onttrekken aan de bittere droefheid waarin gij zo lang zijt geweest? En zo streed ik vele malen met mijzelf, totdat op een dag Beatrice in vizioen vóór mij verscheen’.

Het zou onnut en trouwens onmogelik zijn zich van Dante's werkelike verhouding tot deze medelijdende vrouw een nauwkeurig denkbeeld te vormen; wij weten niet of op deze relatie de verwijten slaan die Beatrice hem in het Aards Paradijs doet. Maar wat duidelik is, dat is de strijd die de dichter heeft gevoerd met zichzelf om de aspiraties van zijn ziel, die hem trokken tot Beatrice, vrouw en tevens symbool van reinheid en gemoedsadel, te beschermen tegen aandriften van andere aard. Zijn ideaal heeft hij geïncarneerd in de persoon van een jonge vrouw die hij kende en van wie wij eigenlik alleen weten dat zij werkelik heeft bestaan en dat enige feiten uit haar leven door Dante naar waarheid zijn medegedeeld: misschien is het een doodgewone Florentijnse geweest.

Terwijl wij, om tot deze eenvoudige kern door te dringen,

het verhaal voorzichtig van alle windsels hebben moeten ontdoen waarin het Dante's in troubadourstheorieën en wijsgerige bespiegelingen bevangen geest behaagd heeft het te hullen, ligt de eigenlike zin van de *Divina Commedia* open vóór ons. Ziehier hoe Hauvette die aangeeft: 'Het onderwerp van het gedicht, beschouwd van de meest uiterlike kant, is de geschiedenis van de bekering en de Kristelike inwijding van Dante, die zich trapsgewijze uit de staat van zonde, door boete en zoening, opheft tot het begrijpen van de meest ondoorgrondelike mysteries; en, al bevat het gedicht nog veel anders dan deze opstijging van een ziel tot de heilstaat, toch is men gerechtigd te menen dat daarin het centrale motief is dat als het ware het gehele gebouw draagt, het getouw waarop, door een langzame bewerking, de geniale fantazie van de dichter episoden heeft geborduurd van een wonderlike rijkdom; en in dit persoonlike element moet men de oorsprong en de eerste kiem zoeken van deze grootse schepping'. In de grond is deze definitie niet verschillend van die welke òf Dante zelf òf een die hem nabij was heeft gegeven: 'Volgens de letter is het onderwerp van het gehele werk eenvoudig de staat der zielen na de dood, omdat dit het uitgangspunt en het middelpunt is van het gehele werk; en als men dit daarna beschouwt in zijn allegoriese betekenis, dan is het onderwerp de mens, in zover hij goeddoende en zondigende, uit vrije wil, onderworpen is aan rechtvaardige beloning of straf'. Wèl is hierbij van de persoon van de dichter geen sprake, maar dat wordt verklaard door de hooggespannen toon waarin de brief die deze verklaring bevat, is gesteld, en misschien ook hierdoor dat de schrijver ervan één was of altans zich vereenzelvigde met de dichter, zodat deze zich niet in zijn gezichtsveld bevond.

Wat hiervan zij, het is duidelik dat de *Commedia* hetzelfde onderwerp als de *Vita nuova* behandelt, of liever nog, dit onderwerp voortzet en uitbreidt. De innerlike strijd, met andere woorden, het dolen door het donkere woud, is het uitgangspunt voor dit vervolg; het vat samen alwat Dante meende zich te moeten verwijten, en ditmaal niet alleen, zoals in het werk van zijn jeugd, zijn erotiese afdwalingen, maar in het algemeen hetgeen, in openbaar en privaat leven, hem had afgeleid van het ware goede. Wat Beatrice hem

in het Aards Paradijs verwijt is, hij spreekt het zelf uit: ‘dat de tegenwoordige dingen met hun ijdel genoegen zijn passen hebben bestuurd, zodra haar gezicht zich had verborgen’, en zij zelve voegt daaraan toe dat hij zich ‘niet de vleugels omlaag had moeten laten drukken, doch na de eerste pijlwond van de bedriegelike dingen zich achter haar aan had moeten opheffen’. En dan volgt zijn purificatie in de beide heilige stromen. Wel verre van zijn vroeger geschrift te verloochenen, eiste hij, bij de lezers van zijn gedicht, kennis ervan. En de vraag is niet of de beide werken een verschillende indruk op ons maken, maar of het tweede rijpere werk zonder schade van het eerste kan worden losgemaakt. Volgens Croce zou, als wij de *Vita nuova* niet kenden, de *Divina Commedia* niet anders op ons werken dan tans het geval is. Doch zouden wij dan niet als onbegrijpelik en onbevredigend hebben gevoeld de tweeslachtigheid van de hoofdpersoon, zo zelfbewust meestal, ordelende over de zondaars en zelfs de uitverkorenen rangschikkende volgens de graad hunner verdienste, en daarnaast de stotterende en bevende minnaar? Terwijl, in het licht van de *Vita nuova,* ons helder wordt dat, alvorens door de goddelike genade tot de tocht te zijn toegelaten die hem tot de heilstaat zal brengen, hij een geheel leven van ontrouw aan het ideaal achter zich heeft; het ‘donkere woud’ krijgt zijn volle betekenis eerst door de *Vita nuova* en alleen hierdoor begrijpen wij de scène in het Aards Paradijs. Wij kunnen nu eenmaal de *Divina Commedia* niet afscheiden van Dante, en hoe beter wij Dante kennen, des te nader komen wij tot het gedicht, en tot de ‘geest’ van Dante.

Dit is juist het verschil met een onpersoonlik werk, waarin de dichter niet zelf ten tonele komt, en dat te waarderen is ook al weet men van die dichter niets. De onderzoekingen naar de identiteit van Shakespeare hebben oneindig minder belang dan die van de lotgevallen van Dante's leven, en dit moge een verontschuldiging zijn voor de overdreven zorg die daaraan besteed is door zovele voortreffelike geleerden.

III.

Wij hebben getracht de weg aan te wijzen die Dante's twee voornaamste werken verbindt, en die men, dunkt ons, niet ongestraft kan verlaten. De overtuiging dat Dante's geestesproductie één geheel vormt wordt nog versterkt als men erop let hoe nauw ook zijn andere geschriften met elkander en met de hoofdwerken samenhangen, en hoe aaneengesloten het grote geheel van de *Commedia* is, al bestaat die uit een reeks van episoden. Ik ken geen bloemlezingen van Dante's gedicht; er zijn er misschien, maar talrijk zijn ze zeker niet, hetgeen des te merkwaardiger is, omdat geen dichter meer dan Dante onder de meest verschillende vormen en voor de meest uiteenlopende groepen van lezers is gedrukt. Een leerboek, als dat van d'Ancona en Bacci - voortreffelike leidslieden! - bevat wèl slechts enkele gedeelten, hier en daar gekozen, maar deze worden door samenvattingen in proza saamverbonden.

Wat zou zulk een bloemlezing uit de *Commedia* wel kunnen bevatten? Het verhaal van Francesca natuurlik, de episode van Ugolino, de tocht van Ulysses, de dood van Manfred, d.w.z. enkele enigszins uitvoerige episoden; misschien de beschrijving van het vroegere Florence, in Dante's onderhoud met Cacciaguida, van het leven van de H. Franciscus en de H. Dominicus. Men ziet, in de ontzaglike massa van taferelen en ontmoetingen op Dante's tocht is er slechts weinig dat er, met meer of minder gemak, uit kan worden gelicht. Het is een vast en stevig geheel; de gebeurtenissen volgen elkander met rasheid op; het lijkt wel een cinematografiese voorstelling, waarbij de dramatis personae met koortsachtige haast voortijlen; zodra niet heeft Dante enkele woorden met hen gewisseld of met een schok verdwijnen zij, om plaats te maken voor anderen. Slechts één is er die altijd blijft, en dat is Dante; hij is de man die tot het publiek spreekt en de band tussen de verschillende tonelen knoopt. Alwat er voorvalt krijgt zijn betekenis slechts door de betrekking waarin het staat tot Dante; nooit was een voorstelling der feiten subjectiever. Francesca wordt sympathiek voorgesteld, omdat de dichter sympathie had voor de ‘hoofse’ liefde die haar ten val bracht; Ugolino wordt bijna een martelaar, om-

dat de artiest-Dante nodig heeft dat een scherpe scheiding komt tussen het licht en de schaduw van zijn schilderij. Die persoonlike visie is Dante's kracht. Maar hoe zou men dan de *Commedia* kunnen lezen buiten het verband met zijn ander werk?

Een zogenaamd 'onmiddellike werking' op ons gemoed lijkt mij bij de *Commedia* uitgesloten en nog meer bij de *Vita nuova*. Ik heb een zeker wantrouwen tegen die sierlike, vooral Engelse, uitgaafjes ervan, bestemd voor een damesbureautje of een salontafel. Mij dunkt, in die omgeving kan het werkje alleen dienen als een soort opium of hachisch, geschikt om de lezer of lezeres in een mystiese doezel te brengen, waarin de toch al vage omtrekken van Dante's personen en ideeën tot een grijze achtergrond worden voor extatiese dromen.

Waarschijnlik zou ook Croce dit een misbruiken van het geschrift noemen. Toch is hij van oordeel dat het er niet toe doet wat Dante zelf wel zou denken van de manier waarop wij op zijn kunst reageren: 'Te zeggen dat Dante hevig verontwaardigd zou zijn tegen zijn grootste bewonderaars en critici van heden, tegen de de Sanctis' en de Symonds', die alleen door de voelbare en poëtiese schoonheid van zijn werken worden gepakt, is een argument, niet tegen, maar vóór de kritiek, die sedert Dante's tijd een heel eind vooruit is gekomen'. En men mag als voornaamste doel van zijn boek over Dante beschouwen: het naarvorenbrengen van de esthetiese waarde van het gedicht van de grote Florentijn. Alwat dit maakt tot een middelpunt van studie: staatkundige geschiedenis, Middeleeuwse kunsttheoriën, godsdienst en wetenschap, is voor hem bijkomstig; alleen de dichter, voorzover hij de materie kneedt tot een persoonlike schepping en voor eigen aandoeningen de adequate vorm vindt, is het die voortleeft, met hem alleen is het voor ons, die zes eeuwen na hem leven, van belang in geestesaanraking te komen. Deze reactie tegen een letterkundige kritiek die Dante verborg achter dichte commentaren, is gewettigd; het scheen zo langzamerhand of, niet de dichter zelf, maar allerlei kwesties waarmede zijn werk in min of meer nauw verband stond, de hoofdzaak waren; de gewichtigheid waarmede men de, gewilde of ongewilde, duisterheid van niet weinig terzinen tracht te verhel-

deren, de onderstellingen waardoor des dichters zo vaak onmogelik te kennen bedoeling wordt toegelicht, zij zijn inderdaad verre van sympathiek.

Toch lokt ook deze opvatting van Croce, waarvan zijn isoleren der *Commedia,* dat wij in de bovenstaande bladzijden trachtten te bestrijden, een der uitingen is, tot tegenspraak. De criticus spreekt met minachting van hen die zich in Dante's geestestoestand trachten te verplaatsen: ‘Als men Aristoteles met Aristoteles en Dante met Dante wilde denken, zou men in een hopeloos gedrang komen, wegens de nutteloze krachtsinspanning om onze ziel en onze geest te verminken’. Maar verminkt men, omgekeerd, het werk dat men leest niet door te weigeren zich aan te passen aan de geest die het heeft geïnspireerd? Ook al kunnen wij niet geheel navoelen wat des dichters ziel heeft beroerd, streven wij niet als vanzelf daarnaar? In Croce's beredeneerd verhaal van Dante's reis valt de nadruk op de kunst van de dichter: ‘het oog van de balling beschouwde niet slechts de politieke en zedelike dingen, maar genoot van wat het om zich heen zag en wendde zich vol bewondering tot alwat schoon was... En hij was artiest van het woord, en genoot van zijn woordscheppingen’. Inderdaad, het is een geluk dat Croce enkele taferelen in het juiste licht heeft geplaatst en ze heeft doen zien als vrije creaties van een die zich vermeit in het oproepen en volkomen uitdrukken van verbeeldingen. De gedaanteverwisselingen der vijf dieven van Florence, bijvoorbeeld, hebben geen andere betekenis dan dat zij Dante in staat stellen met trots zijn kunstvaardigheid te tonen; alle diepzinnige symboliese verklaringen kunnen wij daarbij missen.

Doch, ook al is men overtuigd dat er teveel is gewroet in de verzen van de *Commedia,* toch kan men ook in Croce's richting te ver gaan. Trouwens, zijn opvatting is krasser in woorden dan in toepassing. Evenals de Sanctis het genieten van Dante's werk niet heeft afgescheiden van het begrijpen ervan, evenzo zocht ook Croce, wij zagen het, naar de ‘geest’ van Dante. Ook hij schijnt dus in de *Commedia* nog op iets anders te letten dan op wat zijn gevoel voor poëzie kan strelen. Trouwens, zij die menen de *Commedia* als kunstwerk op zichzelf te kunnen genieten, geven zij zich wel rekenschap

dat zij, of zij willen of niet, reeds de geest vol hebben van weten omtrent Dante's leven en werken? Het is nu eenmaal prakties onmogelik Dante te lezen zonder voorafgaande kennis, zonder commentaren, en die kennis kan men maar niet op eens afschudden, als men plotseling het plan opvat Dante's gedicht ‘estheties’ te willen genieten.

De zaak is echter - en daarom zullen de Dante-lezers Benedetto Croce dankbaar zijn - dat wat slechts middel behoort te zijn, al te vaak tot doel is geworden.

J.J. SALVERDA DE GRAVE.

De ‘Roman de la rose’ en Dante.

In onzen haastig en overijld levenden tijd is het iets zeldzaams dat een geleerde zich reeds vroeg een taak oplegt waaraan hij zijn leven wil wijden, en waaraan al het overige ondergeschikt is. Naar zulk een wèloverlegd plan handelde Prof. Ernest Langlois, hoogleeraar te Rijssel. Reeds bij den aanvang van zijn loopbaan als romanist, stelde hij zich ten doel het leveren van een wezenlijk voldoende, definitieve uitgaaf van den *Roman de la Rose,* dat wonderlijke product van de Fransche dertiende eeuw, waarvan slechts onvoldoende drukken bestonden. In 1891 publiceerde hij een studie over den oorsprong en de bronnen van het werk; in 1910 gaf hij verslag van de handschriften, voor den *Roman de la Rose* talrijker dan van eenig ander Fransch gedicht, (zij zijn ten getale van meer dan driehonderd). In 1913 verscheen het eerste deel der uitgave, bevattende de uitvoerige Inleiding,[1)] in 1920 het eerste deel van den tekst; het tweede is ter perse en zal weldra zijn afgedrukt; met nog twee deelen zal de tekst (meer dan 22000 verzen tellend) zijn voltooid. Het verschijnen van deze, van zoo veel volharding en toewijding getuigende uitgaaf is een gereede aanleiding om den *Roman de la Rose,* dat meer vermaarde dan bekende gedicht, weder ter sprake te brengen, èn op zichzelf èn in zijn verband met een ander, veel genialer werk, Dante's *Commedia*.

Zooals in alle handboeken der letterkundige geschiedenis

1) Le Roman de la Rose de Guillaume de Lorris et Jean de Meun, publié d'après les manuscrits par Ernest Langlois. Tome I[ler]. Introduction. Paris, 1913. (Société des Anciens Textes Français).

staat te lezen, is de *Roman de la Rose* het werk van twee dichters, van geheel verschillenden aanleg. De eerste, Guillaume de Lorris, (hij schreef omstreeks 1235) had geen ander doel dan een Liefdekunst, een *Ars amatoria* te schrijven in allegorischen vorm. Aanspraak op wezenlijke oorspronkelijkheid had hij niet: geen geschrift der Oudheid was in de Middeleeuwen beter bekend dan de *Liefdekunst* van Ovidius; het gebruik van gepersonifieerde abstracties ging terug tot de latere Latijnsche poëzie; het kader - een tuin of paradijs der liefde, geplaatst onder de heerschappij van God Amor - komt voor in rhythmische Latijnsche gedichten van de levenslustige geestelijken der twaalfde eeuw, die het op hun beurt geborgd hadden bij de klassieke dichtkunst; de handeling, eindelijk, is ontleend aan een Latijnsch gedicht, eveneens der twaalfde eeuw, de *Pamphilus*, dat in de middeleeuwen zeer populair was (het gaf het aanzijn aan ons woord *pamflet*). Maar deze ongelijksoortige elementen heeft Guillaume de Lorris met veel talent tot één geheel verbonden; het gedicht maakt een harmonischen indruk, de allegorische gestalten hebben iets levends, het oog van den lezer volgt met genoegen de meest bevallige, soms burleske figuren, die zich bewegen in de frissche lentelucht, in een kader van groen en bloemen. En zoo de allegorie haar nadeelen had, zij had ook haar voordeelen: het thema van den *Pamphilus* is alles behalve moreel of zedig: het is de verleiding van een meisje, volgens alle regels der kunst; eenmaal voor het meisje de allegorische Roos in de plaats gesteld, werd het onderwerp minder stuitend. Zelfs de grootste tegenstander der allegorie in het algemeen zal, wil hij billijk zijn, moeten erkennen dat het gedicht van Guillaume de Lorris een bevallig kunstwerk is.

Jean de Meun, die het door den dood onderbroken werk van Guillaume, veertig jaren later (1275-1280) voortzette en voltooide, was een man van een geheel anderen aanleg dan zijn voorganger; men kan zelfs vermoeden dat hij jegens dien voorganger bezield was door een onbewuste, maar daarom niet minder levendige antipathie.[1)] Guillaume de Lorris leeft in de conventies der ‘hoofsche’ liefde, aanvaardt in de eerste plaats de vereering der vrouw die er mede gepaard ging; hij

1) Men vergelijke, in de nieuwe Fransche letterkunde, de antipathie van Flaubert jegens Lamartine.

schrijft zijn gedicht om te behagen aan een *belle*. Jean de Meun werpt dit alles overboord; hij is een man der werkelijkheid, een cynicus zelfs, vooral waar het de vrouwen geldt. Voor Guillaume de Lorris was de allegorie hoofdzaak; voor Jean de Meun is zij bijzaak, een soort kapstok, waaraan hij zijn denkbeelden en uitweidingen ophangt. Deze realist is tevens een man die zich geroepen voelt zijn tijdgenooten voor te lichten, zijn ideeën aan den man te brengen; hij wil de vruchten van zijn lectuur, voornamelijk van Latijnsche schrijvers, antieke en middeleeuwsche, verspreiden onder het groote publiek, dat alleen zijn moedertaal leest.[1)] Dezelfde man, die, als hij er zich toe gestemd voelt, waarlijk dichterlijke bladzijden kan schrijven, is vaak onuitstaanbaar pedant; hij verzwakt den indruk van plastische schilderingen door er citaten en letterkundige oordeelvellingen in te vlechten. En toch heeft deze compilator en vertaler een zeer juist inzicht in de werkelijkheid; menige plaats in zijn gedicht - ik noem hier slechts de uitvoerige episode van den jaloerschen echtgenoot die zijn vrouw bekijft - munt uit door een zeer persoonlijk realisme; niet het dichterlijke realisme der groote romans van Balzac, dat op menschen en dingen een Rembrandtiek licht werpt, maar het plat-prozaïsche van de *Quinze Joïes du Mariage* en van zoo menige novelle van Maupassant. En hij had ook een juist inzicht in denkbeelden, begreep wat omging en woelde in de hoofden. Hij maakt melding van de verwachtingen der opkomende experimenteele wetenschap zijner dagen (proeven met vergrootglazen en spiegels) en hoewel de onnauwkeurige uitdrukking bewijst dat hij ook hier niet zelf observeerde maar naschreef, is het toch opmerkelijk dat hij van die waarnemingen door anderen geboekt, notitie nam. Hij leefde mede met zijn tijd: de twaalfde en dertiende eeuw waren voor Frankrijk een periode van materieele ontwikkeling; maar deze was niet ten goede gekomen aan iedereen; zelfs in de steden[2)] stond voortaan

1) De *Roman de la Rose* eenmaal voltooid, wijdde Jean de Meun al zijn krachten aan vertalingen uit het Latijn, de *Consolatio* van Boëthius enz. Merkwaardige overeenkomst met de didaktische werkzaamheid van Jacob van Maerlant.

2) Vgl. Rustebeuf, tijdgenoot van Jean de Meun, in zijn *Nouvelle Complainte d'Outre-Mer,* v. 281 en vgg. ‘Riche borjois d'autrui sustance’ enz. (*OEuvres*, édit. Jubinal. Paris 1874, I, 141.)

armoede tegenover rijkdom; deze tegenstelling gaf natuurlijk aanleiding tot bespiegelingen over ‘mijn’ en ‘dijn’, tot communistische denkbeelden die door den dichter zonder omwegen worden uiteengezet in zijn schildering van de Gouden Eeuw; en tegelijk met communisme predikt hij vrije liefde. Deze onafhankelijke opvatting der menschelijke zaken, deze ontevredenheid met het bestaande, gepaard met een onverholen afkeer van huichelarij (voor Jean de Meun vertegenwoordigd in de opkomende bedelorden) maakt van dezen cynicus toch een soort idealist, die als een voorlooper schijnt van de groote revolutionairen met de pen der Fransche achttiende eeuw, Voltaire, Rousseau, Diderot (het is met dezen laatsten dat hij, wat het temperament betreft, de meeste overeenkomst vertoont). Hij draagt zorg ieder conflict te vermijden met het kerkelijk dogma (waarschijnlijk was hij in den grond der zaak geloovig katholiek) maar met de kerkelijke moraal staat hij op een gespannen voet. Zijn eerbied voor de *aardsche* machthebbers is theoretisch gelijk nul en een van de levendigste gedeelten van zijn gedicht is zijn voorstelling van het ontstaan van het monarchaal gezag: toen de menschelijke verdorvenheid een einde had gemaakt aan de Gouden Eeuw en het individueel eigendom was opgekomen, voelden de bezitters de noodwendigheid zich te verdedigen tegen de aanvallen der niet-bezitters: zij kozen *un grand vilain*, den sterksten en pootigsten kerel dien zij konden vinden en stelden hem aan tot vorst en rustbewaarder. Toen deze alleen niet tegen zijn taak was opgewassen, daar de roovers zich vereenigden om hem aan te vallen en af te ranselen, stelde men hem in staat een lijfwacht bijeen te brengen: vandaar de militaire macht der vorsten en de belastingen om die te onderhouden.[1] - Dezelfde geest van kritiek, van oneerbiedigheid spreekt uit geheel het gedicht, bepaaldelijk uit de talrijke en uitvoerige plaatsen, die hande-

1) In het wat latere *Placides et Timéo*, het oudste wijsgeerige geschrift in Fransch proza, vindt men eveneens een plaats over den oorsprong van het gezag en de belastingen, met uitdrukkingen die een zeker communisme ademen, zie Ch.-V. Langlois, *la Connaissance de la nature et du monde au moyen-âge*, Paris, 1911, p. 316, maar dat alles is veel minder logisch en geestig uitgedrukt dan bij Jean de Meun. - Dat ook bij Jacob van Maerlant bespiegelingen voorkomen over mijn en dijn is bekend.

len over de vrouwen, het huwelijk en de liefde. De geest die de *Rose* bezielt is wereldsch, heidensch, in den zin dien de vrome aan dit woord hecht. Niets bewijst beter dan de *Roman de la Rose* (werk van een tijdgenoot van Lodewijk den Heilige!) hoe onjuist de opvatting was der Romantiek, die de Renaissance voorstelde als een plotselinge vergiftiging der christelijke wereld door den geest van het antieke Heidendom: die 'heidensche' geest was er, lang vóór de Italiaansche humanisten, en de *Roman de la Rose* is slechts één van zijn uitingen.

Als deze schets een niet al te onjuist denkbeeld geeft van het gedicht en van zijn makers, dan schijnt het *a priori* hoogst onwaarschijnlijk dat er eenig verband bestaat tusschen het werk van Guillaume de Lorris en Jean de Meun en dat van Dante. De onloochenbare, maar ietwat oppervlakkige elegantie van den eersten moest den Florentijn weinig aantrekken, de geheele persoonlijkheid van den tweeden hem geheel tegen de borst zijn. Dante was, naar aanleg en afkomst, een aristokraat; Jean de Meun maar al te dikwijls plebejisch-vulgair. De inspiratie van Dante is het Christendom en wel een zeer idealistisch opgevat Christendom; die van Jean de Meun is zeker niet christelijk en nog minder idealistisch.

En toch is er een feit aan het licht gekomen dat, sedert het werd ontdekt, meer en meer de aandacht heeft getrokken, meer en meer als gewichtig werd erkend: voor eminente specialisten in de studie van Dante's leven en werken staat het thans vast, dat de dichter niet alleen den *Roman de la Rose* heeft gekend, maar dat hij hem heeft vertaald.

De *Roman de la Rose* heeft niet enkel de poëzie der latere Fransche middeleeuwen als beheerscht - noodlottige overheersching - hij was ook buiten Frankrijk bekend; hij werd oudtijds vertaald in het Nederlandsch en in het Engelsch; hij werd ook gelezen en nagevolgd in Italië.[1)] En hier komt het feit waarop wij doelen.

In 1881 gaf de Fransche romanist F. Castets, naar een handschrift te Montpellier - het eenige dat tot nu toe bekend werd - onder den titel *Il Fiore* een verkorte vertaling in het licht van den *Roman de la Rose* in 232 Italiaansche - precie-

1) L.F. Benedetti, *Il Roman de la Rose e la litteratura italiana*, Halle, 1910.

ser: Toscaansche - sonnetten. De vertaler, blijkbaar een tijdgenoot van Dante, noemt zich op twee plaatsen ‘Durante’.

‘Durante’ is de volledige vorm van den naam waarvan ‘Dante’ een afkorting is: ‘Dante’ staat tot ‘Durante’ als ‘Bice’ - dat in de *Commedia* wordt gevonden - tot ‘Beatrice’. Reeds Castets stelde in 1881 de vraag of die ‘Durante’ niet dezelfde persoon was als Dante Allighieri. Hij beantwoordde toen die vraag ontkennend; maar sedert won de leer van de identiteit van ‘Dante’ en ‘Durante’ aanhangers en onlangs vond zij een nieuwen voorstander van naam, Pio Rajna. Het is met Rajna's uitdrukkelijke goedkeuring dat *Il Fiore* dit jaar opnieuw is uitgegeven *als werk van Dante*. Er zijn inderdaad treffende argumenten aan te voeren voor de meening dat *Il Fiore* uit Dante's pen kwam. Onder Dante's kleinere gedichten vindt men een wonderlijk sonnet, dat begrijpelijk wordt als men het beschouwt als een biljet op rijm, aan een vriend gezonden met een afschrift van *Il Fiore*; zelfs de geheimzinnige ‘Messer Giano’ in dat gedichtje genoemd, heeft niets raadselachtigs meer als men hem identificeert met Jean de Meun.[1)] Beide dichters, Durante en Dante, zijn gelijkelijk bewonderaars van den door de Kerk vervolgden wijsgeer Seger van Braband. En zoo is er meer. Taal en versbouw schijnen niet te pleiten tegen de identiteit der dichters. De stijl van *Il Fiore*, hoewel niet de genialiteit verradend van die der *Commedia*, is op sommige plaatsen dichterlijk, op andere krachtig of treffend-ironisch.

De inhoud heeft iets verrassends voor den lezer die Dante alleen uit de *Commedia* kent. De vertaler gaat vrij te werk, voegt hier en daar aan zijn origineel een beeld toe, maar vooral: hij verkort; al de niet-erotische gedeelten van het origineel zijn weggelaten (met uitzondering van de episode van ‘Faux-Semblant’ (‘Falso-Sembiante’), de verpersoonlijkte Huichelarij, en de uitvallen tegen de bedelorden[2)] die

1) Reeds Castets vestigde de aandacht op dat sonnet en stelde dat ‘Messer Giano’ = ‘Jean de Meun.’ Daar hij evenwel niet geloofde dat *Il Fiore* aan Dante kon worden toegeschreven, was hij genoodzaakt aan Dante ook het sonnet te ontzeggen: logisch, maar willekeurig.

2) Bij de door Jean de Meun genoemde voorbeelden van de macht van ‘Faux-Semblant’ (d.w.z. de Dominicanen) heeft Durante nieuwe gevoegd en het is hier dat men de plaats vindt over Seger van Braband.

daarin voorkomen). Maar *niet* weggelaten, hoewel ietwat ingekort en verzacht, is het grof-cynische besluit van de *Rose* en evenzoo is vertaald de uitvoerige rede van 'la Vieille' (de oude Koppelaarster), die men zou kunnen definieeren als *le manuel de la parfaite courtisane*. Men neemt dan ook aan dat *Il Fiore* het werk is van Dante's jongere jaren; Dante bekent zelf, in een plaats van zijn *Purgatorio* (23, v. 115 vgg.), dat hij niet altijd dezelfde ernstige levensopvatting was toegedaan die spreekt uit zijn groote compositie. Dezelfde jonge dichter, die in de werkelijkheid vertrouwelijk omging met een *bon vivant* als Forese Donati, kan ook, in het intellectueele, behagen hebben gevonden in het cynisme van Jean de Meun. En tevens begrijpt men dat Dante, later, toen hij anders was gaan denken, dit werk zijner jongere jaren - mogelijk slechts bedoeld als stijloefening - vrijwel heeft verloochend, zoodat het slechts in één handschrift tot ons is gekomen.

Maar is Dante de schrijver van *Il Fiore*, dan mag men de vraag stellen of de *Rose* niet een zekeren invloed heeft gehad op de conceptie en de uitwerking van de *Commedia*.[1)] Op den eersten aanblik, weliswaar, is er tusschen de twee gedichten een even groot verschil als tusschen de persoonlijkheid van Dante en die van Jean de Meun: de *Commedia* is een in alle bijzonderheden meesterlijk doordachte compositie, de *Roman de la Rose* werd onder de handen van zijn voltooier een warboel; maar toch zijn er punten van overeenkomst. De *Rose* biedt zich aan als een droom, de *Commedia* als een visioen; in beide gedichten is de dichter tevens de hoofdpersoon, die zijn wedervaren verhaalt; in beide gedichten ook is de handeling allegorisch, met voortdurende progressie: in de *Rose* slaagt de held, ondanks allen tegenstand, er in, de roos te plukken; in de *Commedia* stijgt de dichter, uitgaande van Hel en Vagevuur, door de hemelsche sferen op tot een visioen der Godheid. - Maar behalve deze

1) Men heeft, strikt genomen, het recht deze vraag te stellen, zelfs als men niet aanneemt dat *Il Fiore* het werk is van Dante. Die bewerking van de *Rose* bewijst in ieder geval dat het gedicht in Toscane bekend was in Dante's tijd; en dan is het onwaarschijnlijk, dat een man die, op litterarisch en wetenschappelijk gebied, in zóóveel dingen belang stelde, er geen kennis van heeft genomen.

meer algemeene punten van overeenkomst, is er nog een meer speciaal, dat in het oog valt als men de *Rose* en de *Commedia*, als allegorieën beschouwd, vergelijkt met andere werken, die voor de middeleeuwen de klassieke modellen waren der dichtsoort.

De *Commedia* biedt zich aan als een verhaal dat, behalve zijn algemeene allegorische beteekenis, zeer speciaal didaktische gedeelten bevat. Dante ontvangt letterlijk onderricht in verschillende punten van theologie, wijsbegeerte en wetenschap; dan eens is het Virgilius, dan Beatrice, of een persoon die den dichter ontmoet, en die het woord neemt om te doceeren (de term moet gebezigd); het groote dichterlijke verhaal is tevens een leerdicht, heeft iets van een encyclopaedie. Die didaktische gedeelten, uiteenzettingen van middeleeuwsche wetenschap, zijn niet die welke den modernen lezer het meest aantrekken, hoewel de stijl getuigt van een meesterschap in de plastische uitdrukking van abstracte denkbeelden, die met Lucretius wedijvert en hem zelfs over treft; maar zij drukken toch hun stempel op het geheel.

Het behoeft niet gezegd te worden dat dit didaktische, encyclopaedische element ook wordt aangetroffen in den *Roman de la Rose*. Reeds in het gedeelte dat van de hand is van Guillaume de Lorris, geeft Amor in persoon den minnaar onderricht in de liefdekunst. In het vervolg van Jean de Meun is dat onderwijzende element ontwikkeld tot in het onzinnige; de roman bestaat bijna geheel uit didaktische uitweidingen, van allerlei soort, over allerlei onderwerpen, gelegd in den mond van allerlei personen; maar de handeling, hoewel aan dat element ondergeschikt, verdwijnt niet geheel; er is een voortgaande actie en een slot. Ook de *Rose* is een dichterlijk verhaal met ingelaschte didaktiek.

Men plaatse nu naast *Rose* en *Commedia* de in de middeleeuwen zoo algemeen bekende *Consolatio* van Boëthius: Boëthius verviel van geluk tot ongeluk; de Philosophie komt hem troosten en behandelt tevens wijsgeerige vraagstukken; als zij haar laatste troostgronden heeft ontwikkeld is het boek uit. - Men heeft hier onderricht, maar geen wezenlijke handeling. - Het tegenovergestelde kan men zeggen van een ander allegorisch werk der wegstervende Oudheid, de *Psychomachia* van den Spanjaard Prudentius, in de middel-

eeuwen eveneens algemeen bekend.[1] In de ziel van den Christen - dat is het thema - strijden de Deugden tegen de Ondeugden; de dichter laat dus voortdurend een Deugd kampen met één of meer Ondeugden; het verhaal van deze reeks gevechten - eentonig genoeg, ondanks alle pogingen van Prudentius om er verscheidenheid in te brengen - maakt den inhoud uit van het werk. Er is hier handeling, maar geen didaktiek: de leer, de moraal moet door den lezer uit het gedicht worden getrokken. De verbinding van de elementen didaktiek en handeling is geheel eigen aan de *Commedia* - en aan den *Roman de la Rose*. Deze overeenkomst kan moeilijk toevallig zijn.

Verder dan de aanwijzing van dergelijke coïncidenties in den vorm kan men voor het oogenblik niet gaan. Een plaats uit den *Roman de la Rose*, die door Dante zou zijn nagevolgd, hetzij in de *Commedia*, hetzij in een ander zijner sedert lang bekende werken, is tot nu toe niet ontdekt.[2] Maar zelfs indien men in dit probleem zich tevreden moest stellen met waarschijnlijkheden, verdienen deze in het licht te worden gesteld. De *Commedia* is zulk een geheel eenige schepping, dat niets van hetgeen, al is het slechts bij waarschijnlijke onderstelling, tot haar ontstaan kan hebben bijgedragen, onverschillig kan zijn. En tevens is de invloed, dien de middeleeuwsche letterkunde van Noord- en Zuid-Frankrijk op de zich ontwikkelende Italiaansche der dertiende en veertiende eeuw heeft uitgeoefend, zóó overwegend geweest, dat men zeker niet te ver gaat als men ook bij den oorsprong van Dante's groot gedicht herinneringen meent te ontdekken aan een voornaam werk der Fransche dertiende eeuw.

Parijs.

G. BUSKEN HUET.

1) Huon de Méry, tijdgenoot van Guillaume de Lorris, gaf een vrije navolging in zijn *Tournoiement Antéchrist*.

2) In Dante's *Convivio* (II, 14) is de verklaring van de maanvlekken dezelfde als in den *Roman de la Rose* (v. 17773 vgg.) maar Dante en Jean de Meun kunnen hebben geput uit dezelfde bron, een werk van Averroës, *De Substantia Orbis* (naar de aanwijzing van Paget Toynbee.)

Kantteekeningen bij Dante's Monarchia.

Van de geschriften, die wij buiten de *Divina Commedia* aan Dante zijn verschuldigd, is *De Monarchia* zeker een der merkwaardigste. Wij weten niet met zekerheid aan te geven, op welk tijdstip hij het heeft geschreven of in de wereld gezonden; ook kunnen wij slechts gissingen maken omtrent het naastliggend doel, waarmede het werd opgesteld. Wel kunnen wij er uit zien, dat het werd geconcipieërd, om de macht van den keizer tegenover het pauselijke ingrijpen, wat de tijdelijke zaken betreft, te verdedigen.

Alhoewel er enkele pogingen zijn gedaan om het auteurschap van de *Monarchia* aan Dante te ontzeggen, zijn deze slechts uiterst zwak geweest en sporadisch tot uiting gekomen, en volgens alle Dante-kenners van eenigen naam, staat dit evenzeer vast als dat van de *Divina Commedia*. Het is nu eenmaal geen ongewoon verschijnsel, dat aan het auteurschap van enkele der voornaamste producten van den menschelijken geest wordt getwijfeld. Is dit niet het geval bij de *Ilias* en de *Odyssee*, bij *la Chanson de Roland*, het *Nibelungenlied* en *Van den Vos Reijnaerde*, bij de *Imitatio Christi*, bij het werk van Shakespeare, bij den *Lazarillo de Tormes?* Bij de *Divina Commedia* staat het onwrikbaar vast, dat niemand anders dan Dante de zanger er van is. Wanneer wij nu aannemen, dat de *Monarchia* ook van hem afkomstig is, omtrent welken tijd werd het dan geschreven? Is het een werk van zijn jongere jaren of een van zijn ouderdom? Eenigen wijzen den tijd vóór Dante's ballingschap als het

tijdstip van ontstaan aan. Anderen zeggen, dat het geschrift moet dateeren van een tijdstip, waarop de pauselijke goedkeuring van een Duitschen Roomsch-Koning in twijfel werd getrokken. In 1300 beweren enkelen, zou Dante niet in staat zijn geweest *De Monarchia* te schrijven, hem zou de wetenschappelijke voorbereiding nog hebben ontbroken en alleen de latere levensjaren van den dichter kunnen, volgens hen, de tijd zijn geweest, waarin *De Monarchia* ontstond. De verschillende uiterlijke argumenten, welke voor de een of andere zienswijze schijnen te pleiten, berusten alleen op gronden van meerdere of mindere waarschijnlijkheid. Geen enkel brengt zekerheid en ik meen, dat men zich hier vooral tot de innerlijke hoedanigheden van het geschrift moet wenden. De bezonkene en meer passielooze schrijfwijze doet het vermoeden rijzen, dat wij een werk vóór ons hebben van des dichters laatste levensjaren. Het is een werk uit één stuk. Het zit logisch ineen en alhoewel onder zijn grondvesten een vulkaan schijnt te rommelen, de oppervlakte en het uiterlijk aanzien blijven geheel kalm en bijna onbewogen. Dit verzet zich tegen het aannemen als zou Dante een pamflet hebben geschreven, een gelegenheidsschrift gecomponeerd, terwijl het meer eene algemeene rechtvaardiging lijkt van zijne meening in politieke zaken. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk, dat het geschrift omtrent 1317 is ontstaan. Dat het niet de goedkeuring der Guelfen en der kerkelijke partijen heeft weggedragen, bewijst dat de kardinaal Bertrand del Poggetto, de pauselijke legaat, het geschrift van den dichter, als kettersch, na den terugkeer van Lodewijk den Beijer in Duitschland liet verbranden en het door het Concilium Tridentinum op den index der verboden boeken werd gezet. Daarover behoeft men zich geenszins te verwonderen, want het is een aanval op de pauselijke macht, die steeds verder buiten hare geestelijke functies dreigde te gaan. Ook Dante wilde een dam opwerpen tegen de stroomingen der pauselijke wereldmonarchie. Hij wilde, dat niet de Paus, maar de keizer, als hoofd van het Romeinsche volk, de wereld zou regeeren in tijdelijke zaken. Deze meening is ook de grondslag der *Divina Commedia*. Dante's geest bleef zichzelf in al zijn uitingen, gedurende zijn geheele leven getrouw. Zijn aanleg echter, was die van het overheerschend gevoel, dat hij

heeft uitgezongen in de taal, waarin hij als kind werd opgevoed. Zijn denken en zijne zuivere ideeën-wereld, ten opzichte van de practische wereldorganisatie, heeft hij blootgelegd in de Latijnsche taal, het orgaan der toenmalige beschaafde wereld. Ook hier zou men een argument kunnen te berde brengen voor het late ontstaan der *Monarchia*, want een dichter-in-het-algemeen begint met het zich uitzingen en neemt pas later deel aan het verbeteren van de hem omringende toestanden.

Moge ook voor de kenners van Dante de vraag naar het tijdstip van het ontstaan der *Monarchia* belangrijk zijn, voor den hedendaagschen lezer, die alleen met hem den tocht door hel, vagevuur en hemel wil doen, is zij dat in slechts geringe mate. Het geschrift heeft weinig tot den roem van zijn auteur bijgedragen. Alhoewel hij in ruime mate heeft deelgenomen aan den strijd van de politieke ideëen van zijn tijd, voor ons heeft dat slechts een secundair belang. Met allen eerbied voor den grooten dichter gesproken, *De Monarchia* heeft de waarde der *Divina Commedia* niet verhoogd; het is en blijft een curiosum. Wij staan tegenover het complex van deze redeneeringen wild vreemd. Geen enkele volzin, geen enkel syllogisme kan inslaan bij ons, menschen van de twintigste eeuw. Dit kon reeds sedert het verdwijnen en vergaan van den geest der middeleeuwen het geval niet meer zijn en ook tijdens de renaissance kan er geen mogelijkheid zijn geweest, dat daar aan eene bijzondere aandacht werd geschonken. Het is een nutteloos spel des geestes, zoo dat in het geheele geschrift geene blijvende beschouwing van werkelijke doorslaande kracht wordt aangetroffen. Ook van eenig diep inzicht in de practische politiek geeft het weinig blijk, tenzij dan daar, waar hij voor de volkeren, die volgens zijn inzicht door den algemeenen monarch moeten geregeerd worden, het behoud van hun individueele instellingen en gebruiken opeischt. Zijn idealisme gaat niet op tot die hoogte, dat hij voor alle menschen, voor alle bewoners der aarde dezelfde wetten en instellingen zou verlangen.

Het geschrift is verdeeld in drie boeken, waarvan ieder een bepaalde stelling verdedigt. Het eerste zegt, dat er één algemeene monarch voor de wereld noodig is. Voor de ontwikkeling van de menschheid is een algemeene vrede

noodzakelijk. Deze kan slechts bereikt worden, wanneer er één monarch is. Die heeft niets meer te verlangen en kan dus ook aan zijn medemenschen geen onrecht aandoen. Er is voor de wereld een immanent doel, dat zijn verwerkelijking uit noodzakelijkheid eischt. De wereld is dan op haar best geconstitueerd, wanneer de gerechtigheid volkomen is. Dit is het geval bij de monarchie. De monarch alleen kan de triomf daarvan bewerkstelligen, omdat hem het begeeren ontbreekt, want hij bezit alles. Hij alleen, in wien de voorwaarden tot regeeren zich het best concentreeren, kan ook anderen daar mede begiftigen. Dat is alleen bij den monarch het geval, omdat hij het beste oordeelt en de meeste rechtvaardigheid bezit. Wat door één ding kan geschieden, geschiedt beter door dit, dan door meerdere dingen. Daarom is eene monarchie het meest doelmatige. De Zoon Gods wilde worden geboren onder de volkomen monarchie van Keizer Augustus, waaronder de vrede algemeen was.

Het tweede boek betoogt, dat voor de wereld-monarchie het Romeinsche volk met den keizer aan het hoofd is aangewezen. Dit bewijst hij door Virgilius, wiens held Aeneas hij als een historisch persoon schijnt op te vatten en die de grondlegger is van het Romeinsche imperium; want het imperium komt toe aan het edelste volk. De Romeinen waren het edelste volk, dus aan hen komt toe het imperium. Christus heeft door zijn onderwerping aan het keizerlijke edict het recht van de Romeinsche heerschappij erkend. Christus heeft zijn doodvonnis uit de handen van Pilatus, den vertegenwoordiger der Romeinsche heerschappij, aangenomen. Aldus heeft hij de rechterlijke macht van het Romeinsche rijk erkend.

De twee eerste boeken van *De Monarchia* zijn voornamelijk gericht tegen de Guelfen: De Franschen, die een nationaal koninkrijk vorderden of de Italiaansche kleine republieken, die hunne onafhankelijkheid eischten.

In het derde boek trad Dante voornamelijk als Ghibelijn op; hij verlangt daarin de onafhankelijkheid van het keizerschap ten opzichte van het pausdom. Het keizerschap stamt onmiddellijk van God af en moet niet door bemiddeling van het pausdom worden overgedragen. Hij bewijst dat door verschillende bijbelplaatsen. Hij zegt o.a. dat Samuel bij het

stellen van Saul op den troon en bij diens vervallen verklaring van den troon, niet als plaatsvervanger Gods, maar als Gods afgezant en bode heeft gehandeld; want iets anders is de plaatsvervanger dan de bode. De plaatsvervanger heeft de jurisdictie; de bode niet, want hij is alleen bode. Zooals de hamer alleen door de kracht van den smid arbeidt, zoo handelt de bode alleen naar den wil van hem, die hem zendt. 'Wanneer dus God door zijne bode Samuel dat liet doen, zoo volgt nog niet, dat de plaatsvervanger Gods dat kon doen. God heeft veel door de engelen laten doen, doet dat nog.'

Verder betoogt Dante, dat het keizerschap reeds werkzaam was op een tijdstip, dat de Kerk en het Pausdom nog niet bestonden, bij gevolg is de afhankelijkheid van het keizerschap van het pausschap uitgesloten. De kerk vermag geen bewijs te brengen, dat zij de keizerlijke macht rechtmatig kan overdragen.

Toch heeft Dante des keizers absolute onafhankelijkheid van den Paus niet volgehouden:... want, zegt hij op het einde, 'de questie der onafhankelijkheid moet niet zóó worden uitgelegd, als of de Romeinsche vorst in geen enkel opzicht onder den Romeinschen Paus zou staan, daar het sterfelijke geluk in een zekeren zin op het onsterfelijke is gericht, daarom moet de Caesar tegenover Petrus dien eerbied gebruiken, welken de oudste zoon zijn vader verschuldigd is'. Zoo heeft Dante eenigszins teruggenomen en verzacht de scherpe en hoekige stellingen van dit derde boek der *Monarchia*.

Zooals uit dit overzicht blijkt, komt hier menige bewering voor, die wij ons moeilijk kunnen verklaren. Hoe komt het, dat Dante de helden en heldinnen van Virgilius, Aeneas, Creusa, Dido en Lavinia en meer anderen, van wie het bestaan onzeker is, als historische personen opvoert, terwijl toch reeds de kerkvader Augustinus zoo vele eeuwen te voren ze naar het rijk der fabelen heeft verwezen? Men zie daarvoor Conf. I:13. Het is toch moeilijk aan te nemen, dat bij Dante de geschiedkundige realiteit van zoo veel mythologische personen heeft vastgestaan en de eerbied voor zijn meester Virgilius, dien hij blijkbaar boven alle dichters stelde, ook boven Homerus, hem allen historischen zin zou hebben ontnomen. Deze kwam bij hem ook te kort, toen hij het

keizerschap der oude Romeinen met dat van het Romeinsch-Germaansche in dit geschrift, gelijk stelde.

Dit in middeleeuwsch Latijn opgesteld geschrift is voor de kennis van Dante's politieke meeningen van groot gewicht. Men leide er echter niet allerlei ideeën uit af, die slechts het product van den laatsten tijd mogen heeten. Houston Stewart Chamberlain in zijn *Grundlagen des XIX Jahrhunderts* stelt hem voor als een Germaan en een voorlooper van Luther. Hij was nog het een, noch het andere. Hij was een echte Italiaan en zijn antagonisme tegen sommige pausen was zuiver persoonlijk. De pauselijke autoriteit in geloofszaken heeft hij nooit betwist. *De Monarchia* echter geeft blijk van een onafhankelijken geest. Dat de vrijheid, waarmede hij hier is opgetreden, hem niet ten kwade is aangerekend, bewijzen de getuigenissen van verschillende pausen, die hem eer hebben bewezen en met grooten lof hebben genoemd.

Een meesterstuk lijkt mij *De Monarchia* niet. Zeker niet, wanneer men het beschouwt in het licht van onzen tijd. Uit het standpunt van het middeleeuwsch denken gezien, mag het een klaar en duidelijk betoog worden genoemd. Iets onverklaarbaars niettemin blijft er over zweven, als een sluier, die nog niet volkomen is opgelicht. Het lijkt mij te zijn geweest een spel van zijn geest, eene soort *Utopia,* een ideale conceptie, aan welker bereikbaarheid hij menigmaal zeker zelf heeft getwijfeld, meer eene vingerwijzing, een aanduiden van den weg, dien hij gaarne de menschheid zou zien gaan.

FRANS ERENS.

De hemelsferen bij Dante.

Wanneer Dante op zijn reis ten hemel, die hij onder leiding van Beatrice volbrengt, de laag van het vuur, die volgens Aristoteles die van de lucht omsloot, achter den rug heeft, doorkruist hij achtereenvolgens de sferen van de Maan, Mercurius, Venus, de Zon, Mars, Jupiter, Saturnus, de vaste sterren en het ‘onzichtbare’, d.w.z. sterrelooze Primum Mobile, waarbuiten eindelijk de eigenlijke hemel van het Christelijk geloof gevonden wordt. De bouw van het heelal, die in deze voorstelling ligt opgesloten, is ontleend aan het wereldstelsel van Ptolemaeus (70-150 n.C.). Het werk, waarin dit stelsel werd uiteengezet, de ‘groote samenstelling’ of volgens Arabische benaming de Almagest, was in het midden van de 12de eeuw voor het eerst in het Latijn vertaald en dus voor de westelijke wereld toegankelijk geworden, maar het schijnt, dat Dante daarmede toch niet uit de eerste hand bekend was: als hij een autoriteit wil aanhalen, is het de Arabische geleerde Alfraganus (begin 9de eeuw), wiens korte uiteenzetting van het systeem ongeveer terzelfder tijd uit het Arabisch in het Latijn was overgezet. Blijkbaar was dit in Dante's tijd het gangbare leerboek over Astronomie en schrijvers als Brunetto Latini, Dante's mentor op velerlei gebied van wetenschap, Ristoro d'Arezzo en Joh. de Sacrobosco steunen allen op Alfraganus voor hun kennis van de sterrekundige verschijnselen en de verklaring ervan. Het werk daalde niet in te fijne bijzonderheden af en vermeed bovendien de wiskunde van Ptolemaeus.

Er wordt, wel ten onrechte, aan getwijfeld, of Dante de

voorstelling, die hij geeft van de ligging en topographie van hel, vagevuur en hemel, zelf als benadering van de werkelijkheid wil opgevat zien. Maar geloofde hij dan in het bestaan van die sferen? En zoo ja, hoe kon hij ze dan doorklieven? Hoe stelde hij ze zich voor? Vooreerst staat vast, dat de astronomen, die oorspronkelijk dergelijke cirkels en bollen invoerden, gewoonlijk niet aan een substantieel bestaan dachten. Voor hen was het een meetkundige, men zou haast zeggen een grafische voorstelling van de waargenomen verplaatsingen der hemellichamen. Dit werd anders, zoodra de physici gingen mede spreken. Een bepaalde voorstelling werd gevraagd en zoo zien wij reeds Aristoteles de sferen als realiteit opvatten en haar physischen aard vaststellen. Ze bestonden evenals de hemellichamen zelve, niet uit de vier op aarde aanwezige elementen, aarde, water, lucht, vuur, maar uit een afzonderlijke, hemelsche zelfstandigheid 'ether', die min of meer volkomen doordringbaar ondersteld werd. Alle autoriteiten, die Dante kon raadplegen, volgden Aristoteles in dit opzicht en er is in zijn geschriften overvloedig materiaal om te bewijzen, dat hij er niet anders over dacht. Als wij tegen zulke voorstellingen kritiek voelen opkomen, laat ons dan niet vergeten, dat de hypothesen, tot wier opstelling de physici zich gedwongen zien, in alle tijden en ook nu nog, veelal van dien aard zijn, dat ze aanvankelijk tegen het 'gezond verstand' indruischen en toch op den duur het aanstootelijke verliezen.

Op het voetspoor der Pythagoraeërs namen velen aan, dat de sferen bij haar beweging toonen voortbrachten, die van de snelheid afhingen en tot een 'harmonie der sferen' samensmolten. Nog bij Kepler wordt dit denkbeeld aangetroffen. Aristoteles had het, evenals alles, wat een astrologische tint had, geheel verworpen, maar Dante kan er zich blijkbaar niet aan onttrekken, misschien wel om het poëtische effect. Op den voorgrond treedt het bij hem allerminst.

Overigens is het opmerkelijk, dat er in de voorstelling, die Dante in de Comedie geeft, niets voorkomt, wat niet aan de hem bekende verschijnselen beantwoordt of wat met de in zijn tijd geldende denkbeelden omtrent den bouw van het heelal in strijd is. De dichter heeft zich met deze denkbeelden en met de eenmaal door hem gekozen situatie zoodanig ver-

eenzelvigd, dat hij op zijn reis van uur tot uur altijd juist dat laat gebeuren, wat in het schema past, omdat hij het in zijn geest als het ware *ziet* gebeuren. Hoe licht zou de uitkomst in de handen van een minder groot en ernstig dichter gedwongen en gekunsteld hebben kunnen worden, hoe groot de kans, dat het gedicht een te sterken didactischen bijsmaak had verkregen! Zelfs de uitvoerige beschouwing over de geaardheid van de maan in het tweede Canto van de Paradiso, hoewel misschien schijnbaar een overbodige les in de Astrophysica, was allerminst als zoodanig bedoeld: in de oogen der denkers duidden de vlekken op de maan op een onvolmaaktheid van dit hemellichaam en niets was natuurlijker, dan dat Dante juist hier zich gedrongen voelde de daarover heerschende wanbegrippen, die hij ook zelf vroeger toegedaan was en die een smet wierpen op het werk van den Schepperte bestrijden. Zijn wetenschap is voor Dante in de Comedie geen doel, ze blijft een middel, maar een, waarmede het hem volle ernst is, en de lezer, die met den dichter wil meeleven, zal zich niet onttrekken aan de taak om zich ook ten opzichte van de uiterlijke omstandigheden in diens gedachtenkring in te denken.

Van Dante's realisme, als we dit woord in dit verband mogen bezigen, vinden we bij zijn stijgen ten hemel al dadelijk een klein voorbeeld: wanneer hij bijna onmiddellijk na den aanvang der opstijging de harmonie der sferen hoort en het licht ziet toenemen, is hij verlegen met de oorzaak, maar Beatrice legt hem uit, dat hij alreeds niet meer bij de aarde is, maar met ongeloofelijke snelheid bezig is op te stijgen, een snelheid grooter dan die van een bliksemstraal. Dante had namelijk duidelijk voor zijn geest de ontzaggelijke afmetingen, die aan het heelal toekwamen. Ptolemaeus wist reeds, dat de maan ongeveer 60 aardstralen van ons verwijderd is, en de grootte van den aardstraal was vroeger uit de graadmeting van Eratosthenes (276-196 v.C.) bekend geworden, zoodat de afstand van de maan gevonden was. De zon was volgens Ptolemaeus ongeveer 20 maal verder weg dan de maan (in het voorbijgaan opgemerkt een groote onderschatting, 20 in plaats van 400); tusschen beide bevonden zich Mercurius en Venus, en op de zon volgden dan nog de drie overige planeten en de vaste sterren, en zoo moest Dante

wel, wilde hij zijn reis in een halven dag volbrengen, zich een enorme snelheid denken.

In den Almagest worden alleen de afstanden van maan en zon aangegeven, want deze waren de eenige, welke uit waarnemingen waren afgeleid. De eerste van dergelijke bepalingen, waarover men goed ingelicht is, en dus waarschijnlijk de eerste, die op wetenschappelijke basis rustten, zijn afkomstig van Aristarchus van Samos (310-230 v.C.)[1]. Zooals misschien reeds door Thales (600 v.C.) en althans door Parmenides (500 v.C.) en Anaxagoras (450 v.C.) geleerd was, ontleent de maan haar licht aan de zon; daarmede was meteen de oorzaak van haar schijngestalten en verduisteringen blootgelegd, en dit laatste gaf tevens een hechten grondslag aan het denkbeeld, dat de hemellichamen zich op verschillenden afstand bevinden.

Hiervan maakte Aristarchus gebruik. Ten eerste bepaalde hij de verhouding van de afstanden van zon en maan, met behulp van de schijngestalte der laatste. Beschouw het oogenblik, dat de maan precies half gezien wordt, dus in het eerste of laatste kwartier is. Wij zien dan naar den rand van de schaduw in een richting, welke juist loodrecht staat op de richting van het op de maan vallende zonlicht. Er is dus een langwerpige rechthoekige driehoek te construeeren met de maan in het rechte hoekpunt, de aarde aan het einde van de korte en de zon aan dat van de lange rechthoekszijde. De verhouding van de hypothenusa tot de kleine zijde, d.w.z. van de afstanden van zon en maan, zal nu dadelijk bekend worden, als de hoek gemeten wordt tusschen de lijnen, waarlangs op het genoemde oogenblik maan en zon door ons gezien worden. Deze hoek is bijna recht: Aristarchus vond er 87° voor, waaruit zou volgen, dat de zon 19-maal zoo ver verwijderd is als de maan. Dit is veel minder dan de juiste waarde, ten gevolge van de onnauwkeurigheid der metingen en van de methode zelve, want het oogenblik, waarop de maan juist half verlicht is, is moeilijk te bepalen, waarmede niet het minst wordt afgedaan op het geniale van de gedachte.

In de tweede plaats bediende Aristarchus zich van maansverduisteringen. Uit den grootsten duur van een verduistering

1) Th. Heath. Aristarchus of Samos. Oxford 1913.

kan men de doorsnede van de aardschaduw ter plaatse, waar zich de maan bevindt, afleiden in verhouding tot de grootte van de maanschijf zelve. Anderzijds hangt die doorsnede, zooals duidelijk is, met de grootte van zon en aarde, benevens de afstanden van zon en maan samen. In verband met de schijnbare grootte van maan en zon, die toevallig weinig verschillen, kunnen door meetkundige beschouwingen, die aan Aristarchus nog veel moeite verschaften, maar die, dank zij de ontwikkeling der hulpmiddelen sedert dien tijd, nu geheel binnen het bereik vallen van een gevorderd leerling der meetkunde, de afstanden van maan en zon uit een en ander worden afgeleid. Voor den afstand van de maan zou Aristarchus met deze methode een vrij juiste waarde verkregen hebben, indien hij niet in dit geschrift op onverklaarbare wijze de maanschijf vier maal zoo groot had aangeslagen als zij werkelijk is (2° in plaats van $1/2^o$).

Hipparchus, de groote voorganger van Ptolemaeus, ging anders te werk. In 128 v.C. had een zonsverduistering plaats, die in de buurt van den Hellespont totaal was, maar te Alexandrië slechts 4/5 van den diameter van de zon bedroeg. Dit verschil berust op het feit, dat de maan van de beide plaatsen uit in een eenigszins andere richting gezien werd Dit is een welbekend perspectivisch effect, waaraan de astronomen den naam geven van ‘parallaxe’. Het is des te grooter, naarmate de maan dichter bij ons is, en omgekeerd; voor de zon, die veel verder verwijderd is, mag het bij deze beschouwing worden verwaarloosd. Uit de genoemde waarneming, in verband met den hem bekenden afstand van den Hellespont en Alexandrië, kon Hipparchus de verhouding afleiden van den maansafstand tot den straal der aarde. Zijn uitkomst was, dat de afstand 77 aardstralen bedroeg, welk getal hij later tot 67 terugbracht, terwijl hij den afstand van de zon 40 maal zoo groot vond, op welke wijze weet men niet.

Ptolemaeus volgde een anderen weg om den afstand van de maan te vinden, ofschoon de methode op hetzelfde parallaxe-effect berust. Zooals we zooeven zagen, zal de maan op eenzelfde oogenblik uit twee verwijderde plaatsen waargenomen, een eenigszins verschillenden stand op den achtergrond schijnen in te nemen, omdat de vizierlijnen een klein verschil in richting hebben. Een dergelijke invloed moet zich

blijkbaar ook doen gevoelen, wanneer men de maan van één plaats uit in verschillende richtingen waarneemt. De ware beweging van de maan was aan Ptolemaeus reeds vrij nauwkeurig bekend; hij kon dus berekenen, waar de maan op ieder oogenblik zou moeten staan, indien zij geen merkbare parallaxe had. Nu bleken echter de waargenomen standen niet nauwkeurig met de berekende overeen te stemmen en de afwijkingen waren des te grooter, naarmate de maan dichter bij den horizon stond, dus in een schuinere richting werd geobserveerd, juist zooals men bij een parallaxe moest verwachten. De grootte dezer afwijkingen leerde dus weder den afstand van de maan kennen. Voor den zonsafstand bediende Ptolemaeus zich evenals Aristarchus van maansverduisteringen, zij het op eenigszins andere wijze. Dat zijn uitkomst voor de zon met die van Aristarchus overeenstemt, is louter toeval: hij bleef daarmede ver beneden die van Hipparchus en nog veel verder beneden de waarheid. Trouwens zelfs Copernicus, die de moderne astronomie inluidde, schatte den afstand van de zon op weinig meer dan de waarde door Aristarchus en Ptolemaeus gevonden.

Tot het meten van de afstanden der eigenlijke planeten was men toen ter tijde nog niet in staat en, zooals gezegd, vindt men in den Almagest dan ook geen opgaven daaromtrent. Slaat men evenwel Alfraganus op, dan ziet men, dat hij ook voor Mercurius en Venus, die ondersteld werden tusschen maan en zon te liggen, en eveneens voor Mars, Jupiter, Saturnus en de sterrensfeer, bepaalde afstanden aangeeft. Men meende vroeger hierin een oorspronkelijk toevoegsel van Alfraganus te mogen zien, wat des te opmerkelijker was, dat hij overigens Ptolemaeus slaafs volgt. Nu is evenwel gebleken[1)], dat Ptolemaeus in een later geschrift, de ‘Hypothesen over de planeten’, een weg aangegeven had om ook voor de afstanden der andere hemellichamen bepaalde waarden vast te stellen, hoewel in de uitgave van dit werk, die tot ons gekomen is, de getallen zelve niet voorkomen. Proclus (410-485 n.C.) deelt de volgens dezen regel aangenomen getallen reeds mede en deze verschillen weinig van die van Alfraganus. Ook bij andere Arabische schrijvers kan men ze vinden. De methode was als volgt. Om den loop der hemel-

1) P. Duhem. Le système du Monde. 1913 verv.

lichamen te verklaren, bediende Ptolemaeus zich in navolging van Hipparchus en diens voorgangers van de zoogenaamde epicyclische theorie. Oorspronkelijk had men aangenomen, dat de planeten cirkelvormige banen beschreven om de aarde als middelpunt. De groote ongelijkmatigheid in den loop der hemellichamen maakte het noodzakelijk dit eenvoudige systeem op te geven. De door Ptolemaeus aanvaarde middelen ter verbetering waren tweeërlei: vooreerst nam hij aan, dat de banen excentrisch waren; dat wil zeggen, dat het middelpunt van den cirkel niet met dat van de aarde samenviel, wat reeds eenigszins doet denken aan de elliptische banen van Kepler. Hiermede wordt een ongelijkmatige snelheid van de schijnbare beweging van het hemellichaam weergegeven. Bovendien liet hij de planeet niet zelve langs den cirkel loopen, maar deed haar een kleinen cirkel (epicykel) beschrijven om een punt, dat op zijn beurt den veel grooteren cirkel (deferent) om de aarde doorloopt. Dit laatste middel dient om te verklaren, hoe de planeet van de aarde uit gezien niet steeds denzelfden kant op loopt, maar telkens tot stilstand komt en een eindweegs terugkeert, om daarna zijn loop in de hoofdrichting te hervatten. De moderne sterrekunde verklaart, zooals men weet, dezelfde feiten op geheel andere wijze, door de zon als centrum der planetenbewegingen op te vatten. Trouwens onder de Grieken waren er reeds enkelen geweest, die deze verklaring hadden voorgesteld.

Deze onderstellingen hadden ten gevolge, dat de afstand van een planeet tot de aarde beurtelings grooter en kleiner werd. Het gebied, waarbinnen de planeet zich dan beweegt, kan worden beschreven als de ruimte tusschen twee bollen, met de aarde als middelpunt, dus als een bolschil van aanmerkelijke dikte. Deze schillen omgeven elkaar en het bedoelde beginsel voor het vastleggen van de afstanden der hemellichamen berustte nu op de onderstelling, dat er tusschen de opvolgende schillen geen ledige ruimte mocht overblijven, m.a.w. de grootste afstand van de maan (want ook daarop evenals op de zon werd de theorie toegepast) moest overeenstemmen met den kleinsten afstand van Mercurius. Uit den aldus gevonden kleinsten afstand van Mercurius verkreeg men met behulp der epicyclische theorie onmiddellijk zijn

grootsten afstand en deze moest nu weer met den kleinsten van Venus samenvallen, en zoo vervolgens. Het toeval wil, dat men langs dezen weg voor de zon weer op ongeveer 20 maal den maansafstand kwam, en dit zal hebben bijgedragen tot bevestiging van het geloof in het systeem van Ptolemaeus, in het bijzonder wat betreft de volgorde der planeten, waarover we dadelijk zullen uitweiden. De sterrehemel volgde onmiddellijk op de sfeer van Saturnus en was dus nabij genoeg om het geloof te wettigen - herhaaldelijk door Dante geuit - dat de sterren, evenals de planeten, hun licht aan de zon ontleenden.

Het tooneel, waarop Dante zijn handeling moest doen plaats vinden, lag dus geheel voor hem gereed. Het stelsel van Ptolemaeus had wel een harden strijd moeten voeren, maar omstreeks 1300 had het voornamelijk door toedoen van Albertus Magnus en diens leerling Thomas van Aquino voor goed de sanctie van de kerk verkregen. Ook indien Dante geheel vrij tegenover de keuze van een wereldbouw gestaan had, zou voor hem als man van wetenschap de beslissing ten slotte toch wel niet anders zijn uitgevallen. De fouten, die aan het stelsel kleefden, konden gemakkelijk over het hoofd worden gezien; dat het ingewikkeld was, bleef niet onopgemerkt: Ptolemaeus zelf voelde het en verontschuldigt zich er over als over een noodzakelijk kwaad en Alfonsus X van Spanje († 1284) moet, toen hij er kennis van genomen had, gezegd hebben, dat, indien hij bij de schepping tegenwoordig geweest ware, hij nog wel goeden raad zou hebben kunnen geven. Trouwens in aanmerking genomen de grilligheid der bewegingen, zooals die zich onmiddellijk aan den hemel voordoen, schijnbaar geheel regelloos, was het stelsel in elk geval eenvoudig te noemen. Bovendien, het was zonder ernstigen mededinger. Geen ander was ook maar in de verte zoo tot in bijzonderheden uitgewerkt, zoodat met behulp er van de loop der hemellichamen vooraf kon worden berekend. Het eenige andere stelsel, waarvan Dante eenige kennis droeg, was hetgeen hij vond bij Aristoteles en diens commentatoren, waarvan in het bijzonder Averroës (± 1120-1195) genoemd mag worden. Maar hij zag het daar zonder de noodige details vermeld en als hij geweten had, hoe het eigenlijk in elkaar zat, zou hij het zeker niet minder inge-

wikkeld en ook veel gebrekkiger bevonden hebben dan het stelsel van Ptolemaeus. Het was het veel oudere stelsel der homocentrische sferen, waarin alle aangenomen bewegingen cirkelvormige waren om de aarde als middelpunt, afkomstig van Eudoxus (408-355 v.C.), verbeterd en uitgebreid door Calippus (325 v.C.) en door Aristoteles zelf. Het was zeer moeilijk te begrijpen, en ook wegens zijn onvolmaaktheid werd het spoedig door de astronomen van beroep verlaten en moest allengs voor het stelsel van excentrische en epicylische beweging plaats maken; bij volgelingen van de physica van Aristoteles onder Arabieren en Christenen - en welke deskundigen waren dat niet - bleef het nog vele eeuwen lang aanhangers behouden. Een der meest bekende was Alpetragius, een tijdgenoot van Averroës, wiens naam verbonden is aan een bijzonderen vorm van de theorie.

Een uiterlijk verschil, dat geen essentieele beteekenis had, maar bijzonder in het oog moest vallen, was een andere volgorde van de leden van het zonnestelsel. Bij Aristoteles volgde n.l. de zon onmiddellijk op de maan en dan eerst kwamen Mercurius en Venus. Het viel Dante zwaar deze ‘onjuistheid’ bij zijn groote autoriteit te moeten opmerken; in het ‘Gastmaal’, waar hij haar vermeldt, voegt hij er onmiddellijk aan toe, dat Aristoteles zelf erkent op astronomisch gebied de opinie van anderen weer te geven, zoodat hem volgens Dante eigenlijk geen blaam kan treffen. Nog sterker geldt dit laatste natuurlijk, wat betreft het feit, dat bij Aristoteles het aantal der sferen slechts acht bedraagt. De zoogenaamde praecessiebeweging van den hemel werd eerst na Aristoteles door Hipparchus in 129 v C. ontdekt, toen hij toevallig de plaats van Spica, de helderste ster in het sterrenbeeld de Maagd, ten opzichte van den aequator vergeleek met een 150 jaar vroegere waarneming van die ster door Timocharis te Alexandrië opgeteekend. Daardoor verkreeg de sterrenhemel naast de dagelijksche beweging om de hemelas of evenwijdig aan den hemelaequator, welke wij als een schijnbare beweging ten gevolge van de aswenteling der aarde opvatten, nog een tweede zeer langzame wentelende beweging, evenwijdig aan de zonnebaan of ecliptica en dus om een as, die loodrecht staat op de ecliptica. Zooals wij weten, is deze laatste het gevolg van een kegelvormige beweging van de aardas om de as

van de ecliptica. Ptolemaeus, aan wien Dante ten onrechte de ontdekking van de praecessie toeschrijft, nam die beweging van Hipparchus over: ‘gedrongen door de beginselen der wijsbegeerte, die noodzakelijk een primum mobile eischt van de grootste eenvoudigheid’, zooals Dante zegt, kende Ptolemaeus de praecessie-beweging aan de sterredragende achtste sfeer toe en nam daarbuiten een afzonderlijke negende stervrije sfeer aan, die de dagelijksche beweging volbracht en de as van den sterrenhemel, en daarmede dezen zelf, in zijn geheel met zich medevoerde. Deze negende sfeer is weder in den Almagest niet te vinden en ook Alfraganus vermeldt haar niet, maar ze is afkomstig uit de reeds genoemde ‘Hypothesen’ van Ptolemaeus en werd aan Dante langs anderen weg, bij voorbeeld via Albertus en Thomas, bekend.

In verband met het bovenstaande doet zich de vraag voor, hoe de oude Grieksche astronomen aan die bepaalde volgorde der hemelsche sferen kwamen, als hun kennis van de afstanden zich tot die van de maan en zon bleef bepalen? Om hierop te antwoorden is het noodig een blik te slaan op den weg, waarlangs de sterrekunde zich had ontwikkeld.

Een geregelde waarneming van de hemellichamen had althans twee naties der oudheid vóór de Grieken tot de kennis der vijf dwaalsterren geleid, de Egyptenaren en de Babyloniërs. Voorzoover men uit de oud-Egyptische inschriften en anderszins heeft kunnen opmaken, is het bij de eersten tot een nauwkeurige kennis van den loop dezer planeten niet gekomen, al noemt de Grieksche traditie ook somtijds Egypte als het land van herkomst der sterrekunde. Bij de Babyloniërs was het anders: reeds op zeer oude gedenkteekenen vindt men nevens zon en maan de planeet Venus afgebeeld en later een zevental sterren, die door onderzoekers gewoonlijk voor bepaalde vaste sterren zijn gehouden, maar die ook wel de vijf planeten kunnen verbeelden uit een tijd, toen men de identiteit van Venus en Mercurius als morgen-en avondsterren nog niet had leeren inzien en deze dus ieder tweemaal meegeteld werden. Ook ná deze ontdekking kan men aan het zevental zijn blijven vasthouden, vanwege een ondersteld verschil in astrologische beteekenis van de beide genoemde planeten in hun avond- of morgen-verschijnen. In ieder geval dateert het juiste inzicht hieromtrent ook reeds uit zeer oude

tijden. Omstreeks 2000 voor Christus was zelfs de omloopstijd van Venus reeds bij benadering bekend geworden. Bij het woord omloopstijd, in dit verband gebezigd, mogen wij ons volstrekt niet het doorloopen van een gesloten cirkelvormige baan denken: voor de Babyloniërs geschiedde alles in de ruimte werkelijk zoo als men het aan den hemel onbevooroordeeld ziet; alle hemellichamen bevonden zich aan denzelfden hemelbol en beschreven daarop bepaalde banen. Met omloopstijd wordt dan bedoeld de tijd, waarin het lichaam gemiddeld tot denzelfden stand terugkeert, hetzij ten opzichte van de onderling niet bewegende vaste sterren (siderische omloopstijd) of wel ten opzichte van de zon (sinodische omloopstijd). Deze beide verschillen onderling, omdat de zon zelf (in den loop van een jaar) een eigen baan door de sterren beschrijft.

In dien tijd had men ook reeds een ruwe schatting van de periode van de eveneens zeer opvallende planeet Jupiter. Allengs werden de overige planeten nauwkeuriger waargenomen: omstreeks 700 voor Christus vindt men de ‘zeven planeten’, waaronder zelfs nog bij Dante de vijf planeten met zon en maan te verstaan zijn, in deze orde:

Maan, Zon, Jupiter, Venus, Saturnus, Mercurius, Mars.

Deze volgorde wisselt eenigszins in den loop der tijden en na 400 is ze voor de eigenlijke planeten bijna uitsluitend.

Jupiter, Venus, Mercurius, Saturnus, Mars.

De grond van deze volgorde is misschien oorspronkelijk de helderheid geweest. Venus kon na Jupiter komen, omdat haar helderheid soms schijnbaar geringer is, en de late plaats van Mars zou met diens roode tint verband kunnen houden. Maar eigenlijk weet men het niet. In ieder geval blijkt de volgorde, die men bij de Grieken vindt en die nauw samenhangt met de omloopstijden, oorspronkelijk Grieksch te zijn. Dat neemt niet weg, dat de Grieken hun eerste kennis van deze perioden direct van de Babyloniërs via Phoenicië of Egypte moeten gekregen hebben, want dat ze daar omstreeks 550 v.C. grootendeels bekend waren, staat vast, en de Grieken zelven wezen op het Oosten als de bron van hun astronomische kennis.

Uit de overblijfsels der geschriften van de Grieksche wijsgeeren zelve kan met vrij groote nauwkeurigheid het tijdstip

worden afgeleid, waarop die kennis naar Griekenland of de Grieksche koloniën moet zijn gekomen. Aan Anaximander (611-545 v.C.) zijn de planeten nog ternauwernood bekend. Leucippus (450 v.C.) en Democritus (geb. 460 v.C.) weten van het bestaan der planeten, maar groepeeren ze te zamen. Een groote vooruitgang op dit gebied is aan de Pythagoraeërs te danken. Aan Pythagoras zelf (± 572-495 v.C.) wordt de gewichtige ontdekking toegeschreven, die noodzakelijk moest voorafgaan, dat de aarde bolvormig is, en er is eigenlijk geen reden om de juistheid van die traditie te betwijfelen. Bij de Babyloniërs daarvan in ieder geval geen spoor, zelfs niet in veel later tijd. Hun verdiensten ten opzichte van de astronomie zijn gelegen in een systematisch verzamelen van gegevens omtrent den schijnbaren loop der planeten en de verduisteringen van maan en zon, het herkennen in de verschijnselen van zekere periodiciteiten, waaruit de mogelijkheid van voorspelling voortvloeide, en in later tijd het berekenen van tabellen voor dit doel. Hun astronomie bleef zoodoende zuiver empirisch en het schijnt nooit bij hen te zijn opgekomen, te trachten dat alles in een systeem van eenvoudige bewegingen samen te vatten. Welk een verschil met de meetkundig zoo hoog begaafde Grieken! Niet zoodra waren deze eenigszins met de uitkomsten der Babyloniërs bekend geworden, of de behoefte openbaarde zich om een stelsel te ontwerpen, dat de verschijnsels kon weergeven.

Laat ons deze in het kort in herinnering brengen. Het meest opvallend was en is ook voor ons, de dagelijksche beweging van den hemel van Oost naar West. Dan volgt de beweging in omgekeerde richting van maan en zon, ongeveer langs dezelfde lijn, de ecliptica, een grooten cirkel, die met den aequator aan den hemel een hoek maakt van 23 1/2°, door de maan in een maand, de zon in een jaar volbracht. Zoodanig opgevat hadden deze lichamen dus een dubbele beweging, één met de sterren mee van oost naar west en een tweede langzamere in tegengestelden zin. Men kon deze ook tot één beweging samenvatten, die dan in de eerstgenoemde richting geschiedde, maar iets langzamer dan die van de sterren. Over het een of het ander heeft men tot diep in de middeleeuwen hevig bestreden: wij laten dezen strijd, als niet ter zake dienende, ter zijde.

Voor de planeten is de beweging ingewikkelder, wij zagen het reeds straks: evenals maan en zon, deelen ze in de beweging van den hemel en hebben daarbij een tegengestelde eigen beweging door de sterren heen in de buurt van de ecliptica, maar deze is aan de reeds genoemde stilstanden en teruggangen onderhevig. Dit geldt voor alle vijf planeten: Mercurius en Venus vertoonen daarbij de bijzonderheid, dat ze in de buurt van de zon blijven en dus bij hun voortgang de zon inhalen en voorbijstreven en bij hun teruggang weder door de zon worden ingehaald. Gemiddeld genomen is dus de voortgang dezer beide planeten door de sterren, even snel als die van de zon, anders gezegd: hun siderische omloop is gelijk aan die van de zon, één jaar. Anders staat het met de drie overige planeten: hun gemiddelde voortgang is langzamer dan die van de zon, ze worden door de zon ingehaald. Saturnus is het traagst en heeft 30 jaar noodig om tot hetzelfde deel van den sterrehemel terug te keeren, dan volgt Jupiter met een siderische periode van 12 jaar, eindelijk Mars, die bijna 2 jaar behoeft. Deze planeten kunnen dus ook in oppositie tot de zon komen, d.w.z. aan den hemel tegenover de zon komen staan.

De eerste Griek, van wien wij vrij zeker weten, dat hij op grond van deze wetenschap een bepaalde volgorde aan de planeten toekende, is de Pythagoraeër Philolaüs (± 420 v.C.). Plinius vermeldt wel, dat Pythagoras zelf reeds een bepaalde volgorde aannam, n.l. van beneden af gerekend: Maan, Mercurius, Venus, Zon, Mars, Jupiter, Saturnus, m.a.w. de latere volgorde van Ptolemaeus, en Anaxagoras zou hem hierin gevolgd zijn, terwijl eerst Plato en Aristoteles daarvan afweken. Maar dit bericht is zeer apocrief, wat Pythagoras en Anaxagoras betreft, en in ieder geval onjuist, in zooverre als het Philolaüs niet vermeldt. Diens volgorde was Maan, Zon, Mercurius, Venus, Mars, Jupiter, Saturnus en zeer waarschijnlijk is dit de oudste, met de eigenlijke dwaalsterren ongescheiden door de zon. In dit stelsel zien wij een eerste poging om het verschil in periode der planeten terug te brengen tot een verschil in omwenteling om een gemeenschappelijk middelpunt, op des te grooter afstand, naarmate de omwentelingstijd grooter was. Dat dit bij de drie laatste planeten uitkomt, ziet men dadelijk. Venus en Mer-

curius moesten een moeilijkheid opleveren: indien uitsluitend op den siderischen omloop acht geslagen werd, konden deze onderling en ook met de zon willekeurig worden verwisseld. Om nu toch een bepaalde keuze te doen, kon men gaan letten op den sinodischen omloopstijd, dus den tijd, waarna de planeet telkens een zelfden stand verkreeg ten opzichte van de zon, en deze is kleiner voor Mercurius dan voor Venus: de eerste gaat sneller heen en weer dan de laatste. Langs dien weg moet men tot de genoemde volgorde gekomen zijn. Trouwens een enkele maal vindt men de beide planeten verwisseld.

Het stelsel van Philolaüs had nog een andere belangrijke bijzonderheid, die, zooals uit het 'Gastmaal' blijkt, ook de aandacht van Dante getrokken had: de wentelingen hadden niet plaats om de aarde als middelpunt, maar om het 'centrale vuur', en de aarde zelve stond dan ook niet stil, maar beschreef om dit vuur een kleine cirkelbaan. Tegenover de aarde aan de andere zijde van het vuur bewoog zich een 'tegen-aarde', die evenals het centrale vuur door de aardbewoners niet gezien werd, omdat de achterzijde der aarde er voortdurend heengekeerd bleef. Nu is het duidelijk, dat dit een wenteling van de aarde om haar as medebrengt (evenals de maan, die steeds denzelfden kant naar de aarde keert, gedurende één omloop ook eens om haar as wentelt) en dat hiermede derhalve de dagelijksche beweging van den hemel als een schijnbaar effect kon verklaard worden, hoewel het ook mogelijk is, dat de beweging gedeeltelijk op de aarde en deels op den hemel zelf geschoven werd.

De inzichten van Plato omtrent den bouw van het heelal waren wisselend en zijn niet volkomen duidelijk. Men weet ook niet met zekerheid, hoe ze zich in den loop der tijden ontwikkelden, omdat de chronologische volgorde zijner dialogen onbekend is. Hoogst waarschijnlijk naderde hij meer en meer tot de denkbeelden van Philolaüs en de Pythagoraeërs, maar het is onzeker, hoe hij stond tegenover het centrale vuur en de aswenteling der aarde. De volgorde der planeten in het stelsel bleef onveranderd: wel noemt Plato ze somtijds in andere orde, maar dan is daarvoor een bepaalde reden. Hierbij blijven we niet stil staan.

Plato was met het verkregen resultaat toch niet tevreden;

de ongelijkmatigheid in de bewegingen van zon en maan, en het nog veel ingewikkelder gedrag der planeten, bleven onverklaard. Was het niet mogelijk de verschijnselen te verklaren of, zooals men het toen ter tijde algemeen uitdrukte, te ‘redden’ met behulp van een combinatie van eenparige cirkelbewegingen? In dezen vorm moet hij het vraagstuk aan de wiskundigen van zijn tijd hebben voorgelegd, en niet tevergeefs. Voor zijn om zijn mathematische kennis beroemden leerling Eudoxus (408-355 v.C.), werd dit de aanleiding tot het uitdenken van het systeem der homocentrische sferen, waar boven van gewag werd gemaakt. Een voldoende bespreking van dit systeem zou vele bladzijden vorderen; we kunnen slechts het beginsel vermelden, waarvan Eudoxus gebruik maakte. Boven zagen wij, hoe aan een bol een tweeledige wenteling kan worden medegedeeld. Een eerste bol wentelt om zijn as; in dezen bol steunt onder een hoek met de eerste as die van een tweeden bol, die het hemellichaam draagt en een eigen wenteling volbrengt. Eudoxus vond nu, dat, indien hij deze twee wentelingen even snel aannam en in tegengestelden zin en het hemellichaam op den aequator van den tweeden bol bevestigde, dit een acht-vormige baan doorloopt: dus in plaats van om het gemeenschappelijk middelpunt rond te loopen, voert het dan om een bepaalden middenstand een schommelende beweging uit. Om nu daarmede de eigenaardige beweging van een planeet weer te geven, legde hij de eerstgenoemde as in het vlak van de ecliptica: de lus komt dan met haar grootste afmeting langs de ecliptica te liggen, zoodat op de voortgaande beweging van het lichaam, waar een afzonderlijke sfeer voor vereischt wordt, een heen en wedergaande ongeveer in de zelfde richting werd gesuperponeerd, en daarmede was althans qualitatief het doel bereikt. Voor de dagelijksche beweging, waarin alle hemellichamen deelen, was voor iedere planeet nog een vierde sfeer noodig. Voor zon en maan, die geen teruggangen vertoonen, bleken drie sferen te volstaan.

Om het stelsel nog nauwer aan de verschijnselen te doen aansluiten, deed Calippus het aantal der sferen een belangrijke vermeerdering ondergaan. Ieder der zeven ‘planeten’ verkreeg aldus een groep van vier of vijf samenhangende sferen; maar onderling waren de groepen onafhankelijk en

het bleef onverklaard, hoe alleen de dagelijksche beweging, die aan alle planeten gemeenschappelijk is, van groep tot groep werd overgedragen. Hier greep Aristoteles in, door tusschen de opeenvolgende groepen verdere sferen in te schakelen, wier taak was om de speciale bewegingen van elke hoogere planeet te neutraliseeren, zoodat alleen de dagelijksche beweging overbleef, die dan aan de onderliggende planeet kon worden medegedeeld. De volgorde der planeten was bij dat alles dezelfde gebleven.

Wij hebben een en ander vermeld om te doen zien, hoe het mogelijk was, dat het homocentrische stelsel ten slotte een vijftigtal sferen omvatte. 'Ingewikkeld en moeilijk te begrijpen' moet het oordeel der tijdgenooten geweest zijn, en zoo oordeelen ook wij, al ontneemt dit niets aan het geniale in de gedachte van Eudoxus, die het schiep, terwijl het onze bewondering wekt voor Schiaparelli, die in 1874 uit de zeer schaarsche gegevens het door voorafgaande deskundigen geheel miskende systeem heeft weten te doen herleven. Dat Aristoteles het homocentrische stelsel verkoos boven dat der Pythagoraeërs, hangst samen met diens physische begrippen; bij het laatste bevond de bezielende kracht zich in het centrum, het centrale vuur. Aristoteles zocht de bron der beweging en ten slotte den oorsprong van al het zijn aan de buitenzijde in de uiterste sfeer, waar de Godheid zetelde. De centrale plaats van de aarde, wel verre van haar te stempelen tot het edelste deel van het heelal, zooals veelal gemeend wordt, wees op een inferioriteit, en zoo was het in den grond ook nog voor Dante. Ja, voor hem is de gruwelijkste plek van het gansche heelal in het midden van de aarde, waar aan den apex van den hellekegel, vlak onder Judas en andere verraders, de aartsverrader Satan vastgevroren zit.

Het blijkt, dat Aristoteles het reeds noodig oordeelt om ten gunste van de centrale stilstaande aarde te argumenteeren. Daartoe gaven de leer der Pythagoraeërs en eenige latere uitingen van Plato gereede aanleiding. Bovendien werd juist in dien tijd ter verklaring van de dagelijksche beweging een wenteling van de aarde om een stilstaande as voor het eerst onomwonden geopperd, n.l. door Heraclides (± 390-310 v.C.) een leerling van Plato, die in 360 te Athene was gekomen. Het is zeer wel mogelijk, dat dit denkbeeld in ge-

sprekken met Plato gerijpt was en dat Plato er veel voor voelde. Veel aanhangers schijnt het niet gevonden te hebben, en wij mogen dat, behalve aan de onaannemelijkheid der onderstelling zelve, zeker ook aan het groote gezag van Aristoteles wijten.

Een niet minder belangrijke stap deed Heraclides, toen hij de zon tot middelpunt maakte van de beweging van Venus en Mercurius. Dat dit denkbeeld, hetwelk een gereede verklaring opleverde van het straks genoemde bijzondere gedrag van deze planeten, bij de Grieken zoo weinig ingang vond, vloeit zeker voor een deel voort uit philosophische vooringenomenheid met de homocentrische idee. Geheel onopgemerkt bleef het niet[1)]: als voorstanders van dit systeem vinden we in later tijd een aantal Grieksche en Romeinsche schrijvers, waaronder enkele van groote populariteit gedurende de geheele middeleeuwen: Adrastus van Aphrodisias (± 125 n.C.), Theon de oudere (150 n.C.), Chalcidius (± 325 n.C.), Terentius Varro (116-27 v.C.), Vitruvius (1ste eeuw n.C.), Macrobius (± 420 n.C.), Martianus Capella (± 475 n.C.). Ja misschien behooren wij hier ook Cicero te noemen, ofschoon de op deze twee planeten betrekking hebbende zinsnede in diens ‘Droom van Scipio’ ook voor een andere uitlegging vatbaar is. Ook bij verscheidene latere middeleeuwsche schrijvers vindt men deze theorie van Heraclides vermeld en volgens zijn eigen getuigenis werd Copernicus bij het opstellen van het heliocentrisch stelsel aangemoedigd door wat hij bij oude schrijvers omtrent de pogingen van mannen als Heraclides en Aristarchus vond overgeleverd, zoodat ook in dit opzicht hun werk niet geheel nutteloos bleef.

Het is waarschijnlijk, dat Heraclides, toen hij de genoemde onderstelling uitsprak, behalve door de omstandigheid, dat Venus en Mercurius de zon in haar loopbaan volgen, ook geleid werd door het feit, reeds vroeger als argument tegen de homocentrische theorie aangevoerd, dat sommige planeten, met name Venus, sterk in helderheid wisselen, volgens een regelmatige periode, en dus blijkbaar niet altijd op den zelfden afstand van de aarde zijn. Nu geldt dit zelfde ook

1) Als medestanders van Heraclides worden Hicetas en Ecphantus genoemd, maar men begint meer en meer te gelooven, dat dit gefingeerde personen zijn in een door Heraclides geschreven dialoog.

duidelijk voor de planeet Mars en het zou dus alleszins natuurlijk zijn, indien Heraclides later zijn theorie tot Mars en dan ten slotte ook tot Jupiter en Saturnus had uitgebreid. In dat geval zou hij vanzelf gekomen zijn tot een stelsel, waarin alleen de maan en de zon om de aarde wentelen, maar de planeten de zon tot middelpunt van haar banen hebben, m.a.w. het stelsel, dat in later tijd door Tycho Brahe is voorgesteld als wijziging van dat van Copernicus. Inderdaad meent Schiaparelli dit uit verschillende tot ons gekomen berichten te moeten opmaken: ja, hij gaat nog verder en gelooft, dat Heraclides, toen hij eenmaal zoover gekomen was, heeft leeren inzien, dat men nu ook wel de aarde en zon van rol mocht doen wisselen, de aarde onder de planeten opnemen en de zon tot het middelpunt maken van het geheele stelsel. Wij kunnen deze minstens genomen zeer twijfelachtige onderstellingen daarlaten en constateeren, dat latere schrijvers de eer van voor het eerst het volledige heliocentrische stelsel te hebben opgesteld, bijna eenstemmig aan een ander toekennen, n.l. den reeds genoemden Aristarchus van Samos. De meest ondubbelzinnige getuigenis komt van Archimedes (287-212 v.C.), een bij uitstek zaakkundige, die slechts 20 jaar jonger was dan Aristarchus. In ieder geval ziet men, op hoe natuurlijke wijze langs dien weg het stelsel, dat later door Copernicus uit den slaap zou worden gewekt, kon ontstaan. Het stelsel van Ptolemaeus daarentegen, hoe belangwekkend op zich zelf ook, was niet een station op den weg der ontwikkeling, maar veeleer een beletsel, en inderdaad moest Copernicus, toen hij het onvoldoende van het laatste had leeren inzien, dit geheel ter zijde schuiven en tot Heraclides en Aristarchus terugkeeren.

Maar ook de theorie van Aristarchus was, evenals de minder radicale van Heraclides, voorloopig tot onvruchtbaarheid gedoemd. Slechts een zekere Seleucus, die uit Babylon afkomstig was en nog vóór Hipparchus leefde, wordt als voorstander van het heliocentrische systeem van Aristarchus genoemd. Het is ook niet te verwonderen, dat de menschheid zich niet zoo spoedig met de rotatie van de aarde om haar as of met een beweging om de zon kon vereenigen. Men bleef de aarde als in rust beschouwen, in het centrum van het heelal; maar aan de zooeven genoemde bezwaren der homocen-

trische theorie moest tegemoet gekomen worden; ze moest gewijzigd worden, men kan wel zeggen worden opgegeven. Tusschen den tijd van Aristarchus en dien van Hipparchus ontwikkelden zich de twee theorieën, die door Hipparchus en zijn navolger Ptolemaeus in verbinding met elkaar worden gebruikt, die van de excentrische cirkels en de epicyclische beweging. Hoe deze ontwikkeling heeft plaats gevonden, ligt vrij wel in het duister. De theorie van de genoemde bewegingen wordt aan den mathematicus Apollonius van Perge (± 270 v.C.) toegeschreven. Wellicht kwam het denkbeeld der epicyclische beweging uit de theorie van Heraclides voort. Deze liet immers zekere planeten om de zon loopen en de zon weder om de aarde. Hetzelfde effect, wat betreft het terugloopen van de planeten en de veranderingen in den afstand tot de aarde, kon nu even goed bereikt worden door de zon te vervangen door een onstoffelijk punt, waarom de planeet loopt, in haar epicykel, terwijl het punt zelf om de aarde den grooteren cirkel, den deferent, beschrijft, zooals in de epicyklische theorie het geval was.

Voor het doel van dit artikel behoeft hierover niet te worden uitgeweid. Daarentegen moet worden gewezen op de verandering van de volgorde der planeten, die zich ongeveer ten tijde van Hipparchus openbaart, en die misschien aan hem zelf of reeds aan Archimedes toe te schrijven is: de banen van Mercurius en Venus verhuizen van boven naar onder de zon. Allerlei schrijvers volgen dit voorbeeld: Diogenes van Babylon (± 240-152 v.C.), Petosiris en Nechepso (± 150 v.C.), Geminus (1ste eeuw v.C.), Cleomedes (periode onzeker), Cicero en Plinius, zonder dat ons duidelijk wordt, waarop deze innovatie berustte. Ptolemaeus, die dezelfde orde aanneemt, zegt als inleiding tot de behandeling der planeten, dat de ‘oudere’ schrijvers Mercurius en Venus onder de zon plaatsten, maar dat eenige jongeren hen boven de zon verbanden, en de reden hiervoor zou zijn, dat men nooit overgangen dier planeten over de zon had waargenomen. Tegen dit argument brengt Ptolemaeus in, dat de banen dezer planeten wel zoo kunnen zijn, dat deze bedekkingen zich niet kunnen voordoen, een bewering van twijfelachtige waarde. Zooals men weet, komen die overgangen herhaaldelijk voor, maar zijn lastig waar te nemen, veel las-

tiger bijvoorbeeld dan bedekkingen van planeten door de maan, zooals die van Mars, eens door Aristoteles zelf waargenomen. Maar dit daargelaten: Ptolemaeus sluit zich bij de ‘ouderen’ aan, omdat op die wijze een scheiding gemaakt wordt tusschen de planeten, die in oppositie tot de zon kunnen komen, en de beide andere, die altijd in de buurt van de zon blijven. Met de ‘ouderen’ kan Ptolemaeus Hipparchus en de zijnen bedoeld hebben; wie dan echter de ‘jongeren’ zijn, is niet duidelijk. Ons is slechts één geschrift bekend uit den tijd kort voor Ptolemaeus, waarin Venus en Mercurius weer op hun oude plaats aan gene zijde der zon kwamen, zij het ook in omgekeerde volgorde, n.l. het aan Aristoteles ondergeschoven ‘Over den kosmos’ uit de laatste eeuw vóór Christus (maan, zon, Venus, Mercurius, Mars, Jupiter, Saturnus), maar dit was dan ook geschreven door een Stoicyn, die zich nauw aansloot bij het homocentrische systeem van Aristoteles. Het laat zich hooren, dat die volgorde, waarin de grootste ‘planeet’, n.l. de zon, zich juist in het midden der overige zes planeten bevond, ook uit een astrologisch oogpunt de voorkeur verkreeg. De volgorde der zeven planeten, aldus op onvoldoende gronden gekozen, werd o.a. de grondslag voor de volgorde van de namen der zeven dagen, die men immers verkrijgt door van Saturnus (Zaterdag) uitgaande telkens drie planeten terug te tellen.

De wording van het stelsel van Ptolemaeus is hiermede voldoende geschetst. De verdere geschiedenis er van zullen wij niet in bijzonderheden volgen: wij deelden reeds mede, dat het eerst onder de Arabieren en later tusschen 1150 en 1300 in het Westen, een harden strijd moest doormaken, maar dat de tegenstanders, met name de aanhangers van het homocentrische systeem, er niet tegen opgewassen waren. Daar mag nog wel aan worden toegevoegd, dat het voor het gezond verstand en den wetenschappelijken zin van Albertus Magnus en Thomas pleit, dat zij, niettegenstaande hun bewondering voor Aristoteles, zij het ook schoorvoetend, hun sanctie en daarmede die van de Kerk aan het stelsel van Ptolemaeus gegeven hebben.

Uit de straks genoemde theorie van Alpetragius, de homocentrische in een eenigszins andere kleedij, willen wij één punt aanstippen: gedwongen een bepaalde plaatsing te kiezen

voor Venus en Mercurius, die bij Aristoteles voorbij en bij Ptolemaeus onder de zon stonden, koos Alpetragius een wijze partij door Venus aan gene zijde, Mercurius aan deze te plaatsen. Misschien had hierbij gewogen, dat Venus (Mercurius was minder gemakkelijk waar te nemen) geen parallaxe vertoonde, terwijl de zon volgens den door Ptolemaeus gevonden afstand een merkbare parallaxe moest hebben; hoe kon Venus dus nog dichter bij zijn! Bij haar zou een parallaxe zeker moeten gevonden zijn. Dit herinnert ons aan Tycho Brahe, die het stelsel van Copernicus niet kon aanvaarden, omdat hij geen 'jaarlijksche' parallaxe in den sterrehemel waarnam, zooals toch bij een beweging van de aarde om de zon het geval zou moeten zijn. Dit was de reden, dat hij de aarde in rust liet. Aristarchus had dezelfde moeilijkheid gevoeld, maar haar opgelost door de sterren op ontzaggelijk groote afstanden te denken, zooals ook inderdaad de verklaring is.

Ten slotte willen wij nog iets meedeelen omtrent de beweging van de achtste sfeer, die de praecessie moest weergeven. Ptolemaeus, die de ontdekking van Hipparchus vermeldt, koos ongelukkigerwijze de minst betrouwbare en dan ook de minst juiste van de twee schattingen van Hipparchus, n.l. van 1° per 100 jaar. Latere waarnemingen leerden, dat de praecessie sneller was, maar nu werd de snelheid weer overschat, 1° in 66 jaar, terwijl de juiste waarde 1° in 72 jaar bedraagt. Toen het nu bleek, dat de beweging minder bedroeg dan verwacht werd, werd de onderstelling geopperd - men weet niet door wien - dat de beweging een heen en weer gaande was (accessus et recessus), een theorie, die reeds door Theon van Alexandrië (375 n.C.) wordt vermeld en later door vele Indische en Arabische astronomen overgenomen, door andere bestreden. Gewoonlijk werd zij in een bijzonderen vorm beleden, die van Al Zarkali of van Thabit afkomstig was (trepidatie). Albertus Magnus nam deze theorie over en combineerde haar met de gewone praecessie, zoodat hij een nieuwe sfeer aan het stelsel moest toevoegen, maar hij wordt hierin door Thomas niet gevolgd. Ook Dante neemt de eenvoudige praecessie van Ptolemaeus aan. Wel is er in de Paradiso, op het eind van het 27ste Canto, een passage, die volgens Duhem zou doen zien, dat Dante in de late

periode, waarin de Comedie geschreven werd, de theorie van heen en wedergang had aangenomen, maar die opvatting zal wel weinig bijval vinden. Ter genoemder plaatse leest men als volgt: ‘Maar, voordat Januari geheel ontwinterd zal zijn door het honderdste gedeelte (van een dag), dat daar beneden (op aarde) verwaarloosd wordt, zullen deze hoogste sferen zoodanig weerklinken, dat de zoo vurig verbeide fortuin den achtersteven zal keeren, waar nu de voorsteven is, zoodat de vloot een goeden koers zal loopen en goede vrucht op den bloesem zal volgen’. Hieraan gaat een tirade vooraf over de boosheid van de hedendaagsche wereld. Het begin dezer passage duidt op den invloed van het te lange jaar, in den Juliaanschen Kalender aangenomen, waardoor inderdaad op den duur Januari in de lente zou gaan vallen; blijkbaar wordt dus door Dante een ommekeer in het wereldbestuur voorspeld, misschien na een langen, maar althans binnen een eindigen tijd, in verband met de ontaarding, die alom op aarde was op te merken. Een toespeling op de theorie der trepidatie kan hierin toch moeilijk gezien worden.

De aangehaalde verzen geven een nieuw bewijs, dat Dante zich niet beperkte tot wat hij in Alfraganus vond: daar toch staat de lengte van het jaar opgegeven als 365¼ dagen, zooals in den Juliaanschen kalender was aangenomen, terwijl Dante blijkbaar wist, dat dit ongeveer 1/100 van een dag te lang is. Misschien was het hem bekend, dat Roger Bacon reeds een halve eeuw vroeger op dezen grond bij den Paus een hervorming van den kalender bepleit had.

Maar de verleiding om op dezen weg voort te gaan en den dichter in zijn astronomische toespelingen verder te volgen, moet worden weerstaan. Dit kan den serieuzen lezer van Dante, ook zoo hij niet over bijzondere technische kennis beschikt, worden overgelaten: hij late zich niet afschrikken, kieze zich een goeden leidsman, zooals er vele te vinden zijn, en hij zal zich zonder twijfel de moeite ruim beloond vinden.

J.P. KUENEN.

De figuur van den dood bij Dante.

Een oud opschrift kent aan een der beide zonen van Dante, twijfelend of het Jacopo is geweest dan wel Piero, een gedicht in terzinen toe, dat begint:

> Io son la Morte, principessa grande,
> Che la superbia umana in basso pono:
> Per tutto 'l mondo 'l mio nome si spande.
> Trema la terra tutta nel mio suono:
> Gli re e gran maestri in piccol'ora
> Per lo mio sguardo caggion del suo trono.
> La forza giovenil non vi dimora,
> Che subito non vada in sepoltura
> Fra tanti vermi, che cosi 'l divora.
> Soldato, che ti vale tua armadura,
> Che la mia falce non ti sbatta in terra,
> Perchè non facci la partenza dura?

Heel waarschijnlijk dunkt het mij niet, dat dit verzen uit de eerste helft der veertiende eeuw zouden zijn. Zij verraden daartoe te veel verwantschap met het genre, dat eerst na het midden der vijftiende eeuw opkomt uit de afbeelding van den Doodendans, al volgen zij niet zoo getrouw de gansche reeks van waardigheden en beroepen, eindigend in den dood, als bij voorbeeld het Spaansche gedicht, dat evenzoo begint:

> Yo so la muerte cierta á todas criaturas
> Que son é seran en el mundo durante;
> Demando y digo, o orbe, porque curas
> De vida tan breve en punto pasante.

Hetzij dan mijn twijfel aan het auteurschap der Alighieri gegrond is, of niet, het gedicht blijft in elk geval een goed voorbeeld van het feit, hoe in de litteratuur een voorstelling

van lieverlede kan vergroven, evengoed als zich verfijnen.

Is het de invloed der franciscaansche poëzie geweest, die de edeler en soberder doodsmotieven van een vroeger eeuw heeft verdrongen voor het macabere gezicht op den dood in zijn verschrikkelijkheid? In de *Laude* van Jacopone da Todi wordt reeds herhaaldelijk het thema van de ontbinding van het lijk aangeheven,[1] ook al moge hem ten onrechte zijn toegeschreven het gedicht, dat begint:

> Ecco la pallida Morte,
> Laida, scura en sfigurata,

en dat vervolgens, zooals Emile Gebhart zegt: ‘etale, avec une emphase lugubre, toutes les misères de la tombe’.

De hoofsche dichters van het dugento onthouden zich van een al te huiveringwekkende evocatie van den Dood. Het motief om hem in hun liefdedichten te pas te brengen is doorgaans de aanklacht tegen den Dood, die de geliefde wegneemt en het schoone verstoort. Doch die aanklachten zijn noch hartstochtelijk, noch vreeselijk.

> Morte, perchè m'ài fatta si guerra
> Che m'ài tolta madonna, ond' io mi dolglio?
> La flor de le bellezze è morte in terra
> Perchè lo mondo non amo nè volglio.
> Villana morte, che non ài pietanza....

Dit is uit den Siciliaanschen kring van Frederik II; het staat op naam van Giacomino Pugliese. Anonym is het volgende:

> Dispietata morte e fera,
> Cierto se' da biasmare,
> Che non ti vale preghera
> Nè merzè chiamare....

Van Dante's vrienden heeft Lapo Gianni een wonderlijke uitwerking van het aanklachtsmotief gevonden. ‘Ser Lapo Gianni disse contro la morte’ luidt het oude opschrift van de canzone, die begint:[2]

> O morte, de la vita privatrice,
> O di ben guastatrice,
> Dinanzi a cui porrò di te lamento?
> Altrui non sento ch'al divin fattore.

1) Le laude, ed. G. Ferri, Bari 1915, no. XII, XXV, p. 22, 51.
2) Liriche del dolce stil nuovo, ed. Ercole Rivalta, Venezia 1906, p. 115.

Hij bedreigt den Dood met de zekerheid, dat deze eenmaal zelf, bij het jongste gericht, den dood zal moeten lijden, en verheugt zich in dat vooruitzicht; hij zelf zou er, uit wraak, de hand toe willen leenen:

> O morte scura di laida semblanza,
> O nave di turbanza....

Hij, die als dichter Dante het naast stond, Guido Cavalcanti, heeft even een anderen toon aangeheven:

> Morte gientil, rimedio de' cattivi,
> Merzè merzè a man giunte ti cheggio:
> Vienmi a vedere e prendimi, chè peggio
> Mi face amor....

Dante vond derhalve, ten opzichte van de verpersoonlijking van den Dood, een dichterlijke conventie voorhanden. Hij vond de figuur ook in de kunst reeds verbeeld, en wel op meer dan ééne wijze. Reeds in een italiaansch handschrift uit de twaalfde eeuw ziet men den Dood, te paard, dus als een der apocalyptische ruiters, springende over een hoop vallende, vluchtende of terneerliggende menschen.[1)] De aangrijpende figuur van het Campo santo te Pisa: de Dood als megaera met vleermuisvleugelen aanvliegende uit de lucht, heeft wellicht ook reeds in ouder tijd haar prototypen. Als wapen van den Dood kende de iconografie zoowel zeis of speer, als pijl en boog.

Het voornaamste van Dante's werk beweegt zich om den Dood. *Divina Commedia* en *Vita nova* beide hebben hem als basis en uitgangspunt. En zie nu: de dichter, die aan alle dingen met een enkelen klank van zijn stem een vorm wist te geven, die voor ons leven geprent staat in onze verbeelding, heeft het versmaad, den vorm uit te werken van de figuur, die zoo schril en levendig in de fantazie van zijn tijd stond, als de Dood. In de gansche *Commedia* komt de dood slechts viermaal in min of meer persoonlijke gedaante voor,[2)] en dan nog hoe terloops! Het meest gemarkeerd nog is de figuur in Purgatorio VII vs. 32, waar Sordello meedeelt, dat hij zijn plaats heeft in het oord, waar geen foltering en weeklagen is, doch slechts duisternis en zuchten:

1) K. Burdach, Der Ackersmann aus Böhmen = Vom Mittelalter zur Reformation III, 1, p. 244.
2) Inferno III 57, XIII 118, Purgatorio VII 32, XXVI 24.

.... co' parvoli innocenti,
Dai denti morsi della morte, avante
Che fosser dall' umana colpa esenti.

Behalve van de tanden des doods, spreekt Dante van diens net, waarin hij de stervelingen vangt, en van zijn boog. Met beide attributen kent hem ook Lapo Gianni.

In een der lyrische gedichten, dat als werk uit zijn jeugd mag gelden, volgt Dante nog de conventie, die hij ten opzichte van het doodsthema vond. Het is de klacht om Beatrice's speelnootje, opgenomen in *Vita nova VIII:*

Morte villana, di pietà nemica,
Di dolor madre antica,
Giudicio incontrastabile, gravoso,
Poi che hai data matera al cor doglioso,
Ond' io vado pensoso,
Di te blasmar la lingua s'affatica.

Vervolgens echter, nadat hij aldus eenmaal, naar heerschende zede, den Dood zijn ‘dorperheid’, *villania,* verweten heeft, die geen edele, blijde hoofschheid ontziet, worden de adjectieven, die hij aan het begrip van den dood pleegt te verbinden, bijna uitsluitend *dolce* en *soave*. In den koortsdroom V.N.c. XXIII, zoo wonderlijk levendig alsof men hem zelf had gedroomd, klinkt luider dan de schrik over de vreeselijke gezichten die hem verschijnen, zeggende: ‘Tu se' morto’, zijn eigen roepen: ‘Dolcissima Morte, vieni a me, en non m'essere villana!’ In de canzone *Li occhi dolenti,* V.N.c. XXXI, spreekt de dichter van den dood aldus:

E spesse fiate pensando a la morte,
Venemene un disio tanto soave,
Che mi tramuta lo color nel viso,

en in V.N.c. XXXIII prijst hij dien,

Come soave e dolce mio riposo.

Ook in de sonnetten en canzonen buiten de *Vita nova* overheerscht die zachte toewending naar den dood:

La morte de' passare ogni altro bene.[1)]

Hoe echter verhief Dante den geijkten vorm, toen hij in de canzone *Morte, poi ch'io non truovo a cui mi doglia*[2)] de

1) Canzone XI (XV) 65, vgl. IX (XII) 56, XIII (XIV) 37, Sonetto XXII (XXXV), Il Canzoniere ed. Fraticelli, Firenze 1894, p. 169, 136, 175, 113.
2) L.c. p. 115.

conventioneele aanklacht tegen Morte omzette in een vertrouwelijke bede tot haar zelve in haar macht en majesteit. Vergelijk nu met Lapo Gianni's wraakzucht, die men nauwelijks geheel ernstig kan nemen, dezen aanhef van Dante:

> Morte, poi ch' io non truovo a cui mi doglia,
> Nè cui pietà per me muova sospiri,
> Ove ch'io miri, o in qual parte ch'io sia;
> E perchè tu se' quella, che mi spoglia
> D'ogni baldanza, e vesti di martiri,
> E per me giri ogni fortuna ria;
> Perchè tu, Morte, puoi la vita mia
> Povera e ricca far, come a te piace,
> A te conven ch'io drizzi la mia face,
> Dipinta in guisa di persona morta.
> Io vegno a te, come a persona pia,
> Piangendo, Morte, quella dolce pace,
> Che 'l colpo tuo mi tolle, se disface
> La donna, che con seco il mio cor porta,
> Quella ch'è d'ogni ben la vera porta.....

Dante's blik is meestal gericht over den dood heen. In de kapittelen der *Vita nova*, die handelen over Beatrice's dood, gebruikt hij, blijkbaar opzettelijk, het woord *morte* niet. ‘Sua partita da noi’, haar heengaan van ons, is het woord, dat er telkens voor in de plaats treedt. ‘In quello giorno nel quale si compiea l'anno che questa donna era fatta de li cittadini di vita eterna, io mi sedea in parte ne la quale, ricordandomi di lei, disegnava uno angelo sopra certe tavolette...’ De figuur van Amore is nog levend; van die van Morte is niets gebleven.

De rustig glijdende zinnen, waarmee Dante in het vierde tractaat van het *Convivio* het beeld uit Cicero's *De Senectute* opneemt en uitwerkt: van den mensch, die aan zijn levenseinde als van een zeereis in de haven terugkeert, zijn doordrongen van dien diepen vrede, die hem boven alles lief was, waarnaar hij hunkerde voor zich en voor de wereld, en dien hij eerst vond in den dood; den vrede, waar hij zelfs de levenlooze dingen naar zag streven, als in die stil vlietende regels uit den *Inferno*, die wijzen naar het landschap, waar hij rusten zou:

> Sulla marina dove il Po discende
> Per aver pace co' seguaci sui.

J. HUIZINGA.

Dante en Petrarca tot Maria[1].

‘Vergine madre, Figlia del tuo Figlio,
Umile ed alta più che creatura,
Termine fisso d'eterno consiglio,
Tu se' colei che l'umana natura
Nobilitasti sì, che il Suo Fattore
Non disdegnò di farsi sua fattura.’

Aldus vangt aan het ‘heilig gebed’ van San Bernardo aan Maria, waarmede inzet de drie-en-dertigste en laatste zang van Dante's Paradijs, die zijn de eeuwigheid doorstijgende ‘goddelijk spel’ en tevens zijn levenswerk besluit.

De geest, die uit een nog primitieve wetenschap het heelal in zijn lichtende orde en evenwicht als geen ander had bevroed; die in werkdadige extaze de geheimenissen Gods als geen ander had doorkend; nadert hier in aanbiddende wijsheid tot zijn hoogste begrip van het goddelijke in menschelijke gestalte, hem in zijn jeugd als Beatrice verschenen: de Maagd, die in haar ongerepte schoonheid en in haar argeloozen ootmoed, de menschelijke natuur tot haren puursten staat veredeld toont; - de Heilige Maagd thands, die gelijkelijk het Kind en de Bruid en de Moeder is van God.

En als geen ander de elkaar doordringende liefde-stroomen van Gods zelf-herschepping in zich ervarende, maakt hij derzelver mystieke orde en evenwicht zichtbaar in de diviene harmonie, de als astronomische evenmaat, de stralende wiskunde van zijn woord: maagd - en moeder! dochter -

1) In de Italiaansche vertaling van Silvio Barbieri te verschijnen in het Dante-gedenkboek.

van haren zoon! nederig - en verheven! in de eeuwigheid - een eindpunt! en eindelijk het sublieme woordenspel, dat het ondoorgrondelijk mysterie schijnt op te lossen in zijn wonderdadige gaafheid: de schepper die in dit edelste zijner schepselen zichzelf herschiep tot háár schepsel, om door deze daad zich te manifesteeren als de schepper die de *liefde* is, 'de liefde die de zon en de andere sterren bestuurt.'

Want San Bernardo vervolgt:

'Nel ventro tuo si raccese l'Amore
Per lo cui caldo nella eterna pace
Così è germinato questo fiore.'

En dan prijst hij de uitgelezene deugden van des Hemels Koningin.

* * *

Petrarca, in de negen-en-twintigste *canzone* zijner kunstvolle Rijmen, doet het op zijn beurt. Het is een gedicht vol rijke effecten en vol prachtige accenten. Doch hoewel hij, ijverzuchtig op Dante's roem, placht voor te geven, den grooten voorganger nooit te lezen, - Petrarca's gebed tot Maria, zes strophen ver, zet in met varianten op datzelfde 'Vergine madre': 'Vergine bella', 'Vergine saggia', Vergine pura', 'Vergine santa', 'Vergine sola...', 'Vergine chiara', om telkens ook te volgen denzelfden zesregeligen aanhef-volzin, in zijn drie opgaande en drie keerende regels van aanroep en toespraak, en te besluiten met 'Vergine umana', - terwijl zelfs de wending 'nobilitasti sì, che' in zijn 'piacesti sì che' niet ontbreekt:

'Vergine bella, che, di sol vestita,
Coronata di stelle, al sommo sole
piacesti sì che 'n te sua luce ascose;
Amor mi spinge a dir di te parole,
ma non so 'ncominciar senza tu' aita
e di Colui ch' amando in te si pose.'

Welk een diepgaand verschil intusschen in deze uiterlijk elkaar zoozeer gelijkende gebeden. Is het bij Dante het verhevene harer nederigheid, de teederste veredeling der menschelijke natuur, die Maria doen waardig zijn te worden de Moeder Gods, - door Petrarca wordt alleréérst ver-

heerlijkt de schóónheid der Maagd, die hij anticipeerend alreeds Koningin ziet, met zonne-schoonheid als zij bekleed is en met sterren-schoonheid gekroond; haar schoonheid is het, die aan de Opperzon behaagde, ja, die den hemel op haar deed ‘verlieven’: ‘che 'l ciel di tue bellezze innamorasti!’ - en God is eer de mystieke Minnaar, die ‘minnende in haar zich neerlei’, dan de almachtige Maker, die in goddelijke ontferming zich maakte tot haar maaksel.

In de enkele zes regels dezer gelijk-loopende aanroepen tot Maria, ontwaren wij de ver uiteen-loopende gëaardheid dezer beide groote dichters. Tegenover Dante, in zijn divienen eenvoud, is in zijn luisterlievende lofspraak Petrarca... aardsch, heidensch bijna. En zijn zinnelijke mystiek is minder *hemelsch* dan wel *cosmisch*.

En niet alleen hun persoonlijk onderscheid ontwaren wij hier in deze weinige verzen, maar wij onderkennen ook de kentering der tijden, waarop de eerste stierf en de tweede geboren werd, en waarop der middeleeuwen doorstraalde duister verschemerde in den van verre aanblozenden dageraad van een nieuwen tijd.

Want uit de middeleeuwsche hemel-vizioenen, die wij met Dante voor een der laatste malen aanschouwen, dalen wij reeds in deze canzone van Petrarca, slechts luttele jaren later geschreven, de meer wereldsche schoonheid binnen van het klare en bloeiende zinnenfeest der Renaissance.

CAREL SCHARTEN.

April, 1921.

Het amorvisioen in de Vita Nuova.

> *Piacevoli donne assai son coloro, che credono amor solamente da gli occhi acceso le saette mandare, coloro schernendo, che tener vogliono, che alcuno per udita si possa innamorare, li quali essere ingannati assai manifestamente apparirà in una novella, laqual dire intendo*.

Wanneer ik een commentaar bij den Decamerone moest schrijven, zou ik hier bij de inleiding tot de vierde novelle van den vierden dag een lange ‘aanteekening’ maken - nu dit niet het geval is, wil ik eenige losse gedachten met dit zinnetje verbinden.

I.

Wat Elisa, de vertelster van de treurige geschiedenis van Gerbino, hier zegt, heeft betrekking op een ouden wijsgeerigen strijd, waarover al veel gezegd is, den strijd over het wezen van de Liefde. De Provençaalsche troubadours en de Italiaansche schrijvers van het Dugento hebben ijverig nagedacht over het probleem, hoe de liefde ontstaat. Andreas Capellanus, die omstreeks 1200 zijn beroemd traktaat over de liefde schreef, is van meening, dat zij - hij spreekt van de liefde van man en vrouw - door het gezicht tot stand komt: *amor est passio quaedam innata procedens ex visione et immoderata cogitatione formae alterius sexus*. Wat de oogen zien, begint het hart te begeeren, *ex sola cogitatione, quam concipit animus ex eo, quod vidit, passio illa procedit*. Hij gaat zelfs zoo ver te beweren, dat blinden de liefde niet kennen, *caecitas impedit amorem, quia caecus videre non potest, unde suus possit animus immoderatam suscipere cogitatio-*

nem, ergo in eo amor non potest oriri, sicut plenarie supra constat esse probatum. Dat kerkelijke schrijvers het hiermee niet eens waren, is niet te verwonderen: in een verhandeling *de amore et dilectione Dei* schrijft Albertanus van Brescia, omstreeks 1238: *et entra l'amor di Dio ne la mente degli uomini per l'orecchie, per spiramento di Dio. Et, secondo che la Vergine sempre Maria, odendo coll' orecchie l'annunziazione dell'angelo, concepette lo figliuolo di Dio Segniore nostro; così l'amor di Dio e la sua dileczione entra pergli orecchi. Die andere liefde waarover de lichtzinnige* kapelaan spreekt, noemt Albertanus *cupidità*. De dichters hielden het nu over het algemeen met Andreas, en al wisten er eenige - zooals de historie van Gerbino bewijst - uit de casuïstiek der liefde een paar gevallen van liefde door hooren zeggen te noemen, verreweg de meeste bleven bij het *ex visione*. De voorbeelden zijn legio en men heeft ze vaak genoeg geciteerd:

Quar li huelh son drogoman
Del cor e lhuel fan vezer
So qu'al cor platz retener,
E quan be son acordan
E ferm tug trey d'un semblan,
Adoncas pren verai amors valensa
De so que lhuel fan al cor agradar.[1)]

Of wel:

Ma lo fin piacimento,
Di cui l'amor discende,
Solo vista lo prende,
Ed i'core lo nodrisce...

Tusschen deze beschouwingen in het afgetrokkene duikt nu de vraag op: is dan de liefde - of moeten wij liever zeggen, is Amor - niet op de een of andere manier zichtbaar? Voor het eerst misschien bij Rambaut de Vaqueiras (1180-1207):

Non puesc saber per que'm sia destretz,
Ni say on es Amors c'om tan mentan,
Qu'ieu non l'auzi, ni la vei, ni l'au.[2)]

1) Want de oogen zijn de tolken van het hart, en de oogen doen zien wat het hart behaagt te onthouden, en wanneer zij zich goed en vast herinneren alle trekken van een uiterlijk, dan krijgt de ware liefde kracht van datgene wat de oogen het hart doen aanvaarden.
2) Ik kan niet weten, waardoor ik bekommerd ben. Ik weet niet, waar Liefde is, die men zoozeer verheerlijkt, want ik heb haar niet gehoord, noch zie noch hoor ik haar.

Niet zoo heel veel later, tusschen 1209 en '30, vinden wij iets dergelijks in den Duitschen Minnesang:

- Sagt an, wiest iuwer leit getân?
Seht, dâ verderbet mich diu Minne.
- Wie mac iuch verderben daz nie man gesach?

Dan komt het in de Italiaansche dichtkunst. Drie dichters uit de ‘Siciliaansche’ school maken de vraag tot onderwerp van een poëtisch debat, een *tenzone*. Daar zij alle drie aan het hof van Frederik II thuis hooren, is de tijd daarmee bepaald. De jongste, Jacopo Mostacci uit Pisa, in dien tijd Frederik's valkenier, begint het spel met een vraag.

Solicitando un poco meo savere
E cum luy vogliendomi deletare,
Un dubio che me misi ad avere,
A vuy lo mando per determinare.
On' homo dice ch'amor à podere
E gli corazi destrenze ad amare;
Ma eo no lo voglo consentere,
Però ch'amore no parse ni pare.
Ben trova l'om una amorosa etate,
La quale par che nassa de placere,
E zo vol dire hom che sia amore.
Eo no li saççço altra qualitate;
Ma ço che è da vui lo voglo odere,
Però ve ne faco sentencatore.

Niemand minder dan de beroemde Protonotarius van de keizerlijke curie, Pietro della Vigna, antwoordt hierop:

Però ch' amore no se po vedere
E no si trata corporalemente,
Manti se non de sì fole sapere
Che credono ch'amor sia niente.
Ma po ch'amore li façe sentere
Dentro dal cor signorezar la zente,
Molto mazore presio dé avere
Che se l' vedessen o è sì bellamente.
Per la vertute de la calamita
Como lo ferro atra', no se vede
Ma si lo tira signorivolemente;
E questa cosa a credere m'envita
Ch'amore sia, e dame grande fede
Che tutor sia creduta fra la çente.

De derde spreker, tegelijk de grootste dichter van de drie,

is de Notarius en kanselier van den keizer, Giacomo da Lentini uit Catania:

Amor è un desio che ven da core
Per habundanza de gran plaçimento;
Egl'ogli en prima genera l'amore,
E lo core li dà nutrigamento.
Ben è alcuna fiata om amatore
Senza vedere so namoramento,
Ma quel amor che strenze cum furore,
Da la vista dig ogli à nasemento.
Che gl'ogli rapresenta a lo core
D'onni cosa che veden bono e rio,
Cum è formata naturalemente.
E l core che di ço è concipitore,
Ymaçina en plaçe quel desio;
E questo amore regna fra la zente.

Zooals de drie gedichten daar naast elkaar staan, geven zij een vrij volledig overzicht van het vraagstuk. Jacopo Mostacci twijfelt, ietwat schuchter en half in scherts: hoe kan iets macht hebben, dat niet zichtbaar is? Petrus de Vinea helpt met een beeld: Ook de kracht waarmee de magneet het ijzer aantrekt, zien wij niet en toch bestaat zij; zoo ook de liefde. Giacomo da Lentini stelt zich op het algemeene standpunt en gebruikt bijna dezelfde woorden als Andreas Capellanus: de mensch bemint wel eens een enkele keer zonder het voorwerp van zijn liefde te hebben gezien, maar de groote liefde ontstaat door het oog en wordt in het hart ontvangen - ‘en deze liefde heerscht onder de menschen’.

Het is duidelijk, dat deze heele soort van verliefde wijsbegeerte, die wij bij de troubadours, de minnesänger en bij de Italiaansche dichters aan het hof van Frederik II aantreffen, in den kring der hoofsche litteratuur van de twaalfde en de dertiende eeuw hoort, en daar wij ze het vroegst bij de Provençalen vinden, kan, wie lust heeft, aannemen, dat zij van daar naar de andere volken gekomen is, Maar dan volgt een nieuwe vraag: heeft zij in die verschillende litteraturen hetzelfde karakter, dezelfde beteekenis? Jeanroy, die de Zuid-Fransche afkomst van de geheele Europeesche minnedichtkunst zoo geestig en hartstochtelijk verdedigde, was de eerste om het belang van zulke vragen te begrijpen: ‘ce qui est particulier à chaque peuple, c'est la forme, le tour, la physionomie qu'il sait donner à des conceptions qui ne lui sont nulle-

ment propres'. Zoo mogen wij dan ook vragen, of het probleem in Italië niet een eigen physionomie heeft en of wij dat bizondere karakter niet nauwkeuriger kunnen bepalen.

II.

Men kan waarlijk niet zeggen, dat de Provençalen geen gevoel voor den vorm gehad hebben. Met hun fijn oor voor melodie en rhythme, rijm en metrum zijn zij meesters en voorbeelden geworden voor elke school, die zich in later eeuwen met de vraagstukken van den dichterlijken vorm bezig hield. Niet het minst voor de Italianen. De troubadours hebben het vers gekneed en getemd, gestreeld en gemarteld; zij hebben hun strophen telkens nieuw gebouwd, telkens anders afgerond. En toch hebben wij den indruk, dat al die vormen iets vloeiends, iets onvasts, iets speelsch hebben. Een Provencaalsch gedicht doet ons meer aan als een fraaie vondst, dan als een aesthetische noodzakelijkheid; zoo zuiver het is, men kan het eigenlijk niet streng noemen - maar al te vaak bekruipt ons bij het lezen iets als: il n'y a pas de raison pour que ça finisse! Bij alle gevoel voor vorm, bouw en afronding ontbreekt het gevoel voor begrenzing en proportie.

Ik hoef daar maar één feit tegenover te stellen: de Siciliaansche school van het vroege Dugento - misschien Giacomo da Lentini zelf - heeft het sonnet gevonden, het sonnet, dat van alle Provençaalsche vormen, ook die maar een strophe hebben, zoo eigenaardig afwijkt.

Het sonnet, het dichterlijk middel een probleem, een beeld, een gevoel, een gedachte in een kombinatie van acht en zes regels met een bepaald rijmschema uit te drukken, is een van die kunstvormen, die tegelijk zoo volmaakt en zoo van zelf sprekend zijn, dat zij met de volstrektheid van een natuurwet, of laten wij in Einstein's tijdperk liever zeggen van een wiskunstige stelling, op ons werken, en dat wij bij de beschouwing ieder gevoel van een toevallig ontstaan of zelfs van een persoonlijke vinding verliezen. Men heeft het sonnet wel eens met de sectio aurea vergeleken - en inderdaad de verhouding van de deelen tot elkaar en tot het geheel is zoo voortreffelijk en zoo natuurlijk, dat wij geneigd zijn te gelooven, dat zij - evenals zekere muzikale proporties - op

de een of andere wijze met den physiologischen bouw van onze zintuigen samenhangt. Hoe dit zij - zoo ooit, dan voelen wij bij dezen vorm de aesthetische noodzakelijkheid. Deze noodzakelijkheid is door vele latere dichters begrepen; geen letterkundig schema heeft in de westelijke litteraturen een zoo samenhangende, buiten en boven de afzonderlijke talen staande geschiedenis. Reeds een oppervlakkige blik op deze geschiedenis bewijst, dat het sonnet overal optreedt, waar de dichtkunst een louteringsproces doormaakt en zich van niet tot zuivere litteratuur behoorende bestanddeelen bevrijdt. Die rol, die wij van de Pléïade tot Jacques Perk vervolgen kunnen, heeft het reeds bij zijn geboorte in de Italiaansche poëzie vervuld. Het kan zijn, dat de Siciliaansche school iets is als een uit Provence overgewaaid zaadje, maar uit die kiem ontsproot temet een nieuwe bloem. Bij de Provencalen was het sonnet niet ontstaan, kon het niet ontstaan; evenmin bij de Duitsche Minnezangers. Zoowel in de dichtkunst van de troubadours als in die van de Minnesänger steekt altijd nog iets van een liedje en een rondedans, die, wanneer zij gedaan zijn, weer van voren of aan beginnen. In Italië waren - de canzone en menige andere vorm bewijzen het - zang en dans onbekend noch onbemind, maar daar naast komt nu - voor het eerst in de volkstalen - een afgesloten, uitsluitend litteraire vorm, die zich eens voor altijd van muziek en lichamelijke beweging bevrijdt.

Behalve dit gevoel voor begrenzing en proportie in den vorm - waarvan het sonnet slechts een sprekend bewijs is, en dat wij, zooals van zelf spreekt, ook elders waarnemen - bezit de Siciliaansche dichtkunst nog een tweede kenmerk, waardoor zij zich van de Provençaalsche onderscheidt: de dichterlijke taal der Italianen vertoont andere eigenschappen dan die van de troubadours. Het is niet zoo gemakkelijk dit te bewijzen, het wordt nog moeilijker, daar zich de Provençaalsche poëzie van een aantal staande uitdrukkingen en van bepaalde beelden bedient, die gedurig terugkeeren - wij kunnen ze zonder er al te veel kwaad van te zeggen gemeenplaatsen noemen - en die door de Sicilianen worden overgenomen. Daardoor vertoonen op den eersten blik de twee dichterscholen in hun taal een sterke overeenkomst. Bij nader inzien voelt men echter het verschil. Lees eens eenige dagen

lang gedichten uit den bloeitijd der troubadours, van Peire Vidal, Rambaut de Vaqueiras of van wien gij wilt - uw ooren zullen tuiten van rhythmen en melodieën, van zangerige bewegingen en welluidende tonen, maar wanneer gij uw oogen sluit, stijgt voor uw verbeelding nauwelijks iets zichtbaars op. Wanneer gij dan nadenkt, schiet het u te binnen, dat gij ook bij het lezen maar heel weinig visueele indrukken gekregen hebt. Al die dames en die vorsten, die hoven, die lentemorgens, die ridderlijke daden, ja zelfs die verhalen worden verteld, maar niet in letterlijken zin verbeeld. Ook de beeldspraak is indirekt, vaak afgetrokken tot in het wijsgeerige. De troubadours zingen... 'wie der Vogel singt', wij hooren ze, maar het oog is er niet bij betrokken. De verhouding tusschen letterkunde en schilderkunst is zeker anders en ingewikkelder dan zich de meeste kunsthistorici uit de 19e eeuw dit voorgesteld hebben, en het is niet zonder gevaar op zulke nog niet opgeloste psychologische vraagstukken al te diep in te gaan - maar mij dunkt toch dat het ontbreken van alles wat naar schilderkunst zweemt in Zuid-Frankrijk een eigenaardig licht werpt op de phantasie van dit land.

Is het toeval, dat juist weer een canzone van Giacomo da Lentini begint:

Meraviliosamente
Un amor mi distringe e soven ad ogn'ora
Kom omo ke ten mente
In altra parte et pinge la simile pintura.
Cosi, bella, facc'eo:
Dentr'a lo core meo porto la tua figura.
In cor par k'eo vi porte
Pinta como parete, e non pare di fore.
O deo, ko mi par forte!
Non so se lo savete com io v'amo a bon core;
Ka son si vergognoso
K'eo pur vi guardo ascoso e non vi mostro amore.
Avendo gran disio
Dipinsi una pintura, bella, voi somiglante;
E quando voi non veo,
Guarde in quella figura e par k'eo v'agia avante,
Si kom om ke si crede
Salvarsi per sua fede, ancor non vegia inante.

Er schuilt in dit gedicht heel wat van de Provençaalsche gemeenplaatsen, maar juist het beeld met de *pintura* is bij

geen enkelen troubadour te vinden. Zonder op een positieven samenhang met de schilderkunst in te gaan, geloof ik toch dit verschijnsel te mogen generaliseeren: de dichterlijke taal van de Siciliaansche school bezit van den beginne af aan een sterker behoefte aan visueele uitdrukking dan die van de Provençalen. Dat deze behoefte, niettegenstaande het overvloedig gebruik van gemeenplaatsen, tot een sterker beeldend vermogen voert, ligt voor de hand. Nemen wij een gedicht dat weliswaar onder invloed der Provençalen, maar onafhankelijk van de Sicilianen ontstaan is, zooals het bekende cantico di S. Francesco d'Assisi, dan zien wij, hoe groot dat vermogen reeds omtrent 1224 was.

Door deze twee eigenschappen - gevoel voor begrenzing en proportie, en behoefte aan visueele uitdrukking - schijnt mij het karakter der Amor-tenzone tenminste eenigszins bepaald. De tenzone, het dichterlijk debat, wordt door den sonnetvorm definitief bevrijd van het lied. Oorspronkelijk ontstaan uit een ‘schnade-hüpfel’, een lyrisch vraag-en-antwoordspel met zang en dans, vervolgens een middel voor dichterlijke polemiek, kreeg zij bij de Provençalen wel een wijsgeeriger en artistieker beteekenis, maar verloochende toch haar afkomst niet. Eerst in het Siciliaansche sonnet wordt de tenzone een louter litterair spel - tevens een middel, wijsbegeerte in dichterlijken vorm te geven - waarin van muziek en lichamelijke beweging niets meer te bespeuren is. Aan den anderen kant krijgt de vraag, in hoeverre de liefde zichtbaar is of zichtbaar kan worden voorgesteld, getoetst aan de behoefte aan visueele uitdrukking, een nieuwe beteekenis. Zij houdt op een gemeenplaats uit het arsenaal der minnedichters te zijn; zij wordt van een rhetorische een ernstig gemeende vraag.

III.

De verschijning van Amor in het eerste gedeelte van Dante's Vita nuova is de laatste schakel in de ketting, waarvan wij het begin vertoonden. Ik vraag vergunning voor een lang citaat - niet dat de episode onbekend is, maar ik zou willen, dat wij haar bij het overlezen in verband met het voorafgaande brachten.

‘E ricorso a solingo luogo d'una mia camera, posimi a pensare di questa cortesissima; e pensando di lei, mi sopragiunse un soave sonno. Nel quale m'apparve una maravigliosa visione; che mi parea vedere nella mia camera una nebula di colore di fuoco; dentro alla quale io discernea una figura d'uno signore, di pauroso aspetto a chi lo guardasse: e pareami con tanta letizia, quanto a sè, che mirabil cosa era: e nelle sue parole dicea molte cose, le quali io non intendea se non poche, tra le quali io intendea queste: *Ego dominus tuus*. Nelle sue braccia mi parea vedere una persona dormire nuda, salvo che involta mi parea in un drappo sanguigno leggermente; la quale io riguardando molto intentivamente, conobbi ch'era la donna della salute, la quale m'avea lo giorno dinanzi degnato di salutare. E nell'une delle mani mi parea che questi tenesse una cosa, la quale ardesse tutta; e pareami che mi dicesse queste parole: *Vide cor tuum*. E quand' egli era stato alquanto, pareami che disvegliasse questa che dormia; e tanto si sforzava per suo ingegno, che la facea mangiare quella cosa che in mano gli ardeva, la quale ella mangiava dubitosamente. Apresso ciò, poco dimorava che la sua letizia se convertia in amarissimo pianto: e cosi piangendo si ricogliea questa donna nelle sue braccia, e con essa mi parea che se ne gisse verso il cielo. Ond'io sostenea si grande angoscia, che lo mio deboletto sonno non potè sostenere, anzi si ruppe, e fui disvegliato.

Ed immantinente cominciai a pensare; e trovai che l'ora, nella quale m'era questa visione apparita, era stata la quarta della notte: si che appare manifestamente, ch'ella fu la prima ora delle nove ultime ore della notte. E pensando io a ciò che m'era apparito, proposi di farlo sentire a molti, i quali erano famosi trovatori in quel tempo. E con ciò fosse cosa ch'io avessi già veduto per me medesimo l'arte del dire parole per rima, proposi di fare un sonetto, nel quale io salutassi tutti i fedeli d'Amore, e pregandoli che giudicassero la mia visione, scrissi loro ciò ch'io avea nel mio sonno veduto; e cominciai allora questo sonetto:

A ciascun'alma presa e gentil core,
Nel cui cospetto viene il dir presente,
A ciò che mi riscrivan suo parvente,
Salute in lor signor, cioè Amore.
Già eran quasi ch'atterzate l'ore

Del tempo che ogni stella n'è lucente,
Quando m'apparve Amor subitamente
Cui essenza membrar mi dà orrore.
Allegro mi sembrava Amor, tenendo
Mio core in mano, e nella braccia avea
Madonna, involta in un drappo dormendo.
Poi la svegliava, e d'esto core ardendo
Lei paventosa umilmente pascea:
Appresso gir ne lo vedea piangendo.

Questo sonetto si divide in due parti: nella prima parte saluto, e domando risponsione; nella seconda significo a che si dee rispondere. La seconda parte comincia quivi: "Già eran".

A questo sonetto fu risposto da molti e di diverse sentenze... etc.'

Een droom? Een visioen, waaruit het eerste gedicht van een groot dichter ontstaan is? Zijn wij wel zeker, dat deze volgorde niet mag omgekeerd worden? In iedere Philosophy of composition liggen waarheid en zelfbedrog naast, neen door elkaar en tot de dingen, die wij wel nooit geheel zullen begrijpen, behoort de verhouding van den dichter tot zijn kunstwerk. Om het even - één ding is zeker: Amor is zichtbaar geworden. In een tenzone is hier verwezenlijkt wat in de tenzone aan het hof van Frederik II schuchter werd begonnen; Amor heeft een gedaante gekregen.

Ik verwacht hier een verwijtenden blik van den kant van de litteratuurhistorie. Het is mij niet onbekend, wat er alles tusschen de betrekkelijk naïeve dichtkunst van de Sicilianen en het ontstaan van de Vita nuova ligt. Op de Sicilianen was de kring van Guittone d'Arezzo gevolgd, hier sloten Guido Guinizelli en de dolce stil nuovo bij aan. De poëzie steunde op een nieuwe wereldbeschouwing. Het vraagstuk van de Liefde had in korten tijd een aantal stadiën doorloopen. Het was met het vraagstuk van den Adel samengekomen - en al school in het *amor e cor gentil* ook een diepere beteekenis dan in de spreekwijzen van de Provençalen, die uitdrukking was niet te min op den besten weg eveneens een gemeenplaats te worden. Ook had de scholastieke wijsbegeerte met haar trapsgewijze onderscheidingen zich van het vraagstuk meester gemaakt en het verschil tusschen *amor naturalis, amor sensitivus* en *amor rationalis* vastge-

legd. Ten slotte was de vraag naar het wezen van de Liefde terecht in verband gebracht met het 'Erkenntnisproblem' in zijn geheel, hetzij nu dat men ten opzichte hiervan een thomistisch of een averroïstisch standpunt innam. Uit het minnespel met al zijn fijnheden was een philosophie der Liefde gegroeid, die evenveel gelegenheid voor diepe gedachten als voor spitsvondigheden bood. In zijn voortreffelijk boek: *Die philosophischen Grundlagen zum 'süssen neuen Stil'*, heeft ons Karl Vossler die ontwikkeling op de fraaiste wijze vertoond; voor de Italiaansche litteratuurhistorici staan deze vragen sedert jaren in het brandpunt van hun onderzoekingen. Wie weten wil, hoezeer deze gedachten in de 13e eeuw overal waar gedacht en gedicht werd in de lucht lagen, leze nog eens het gedicht van den man, die, hoe belangrijk ook voor zijn omgeving, toch op den zelfkant van de Europeesche litteratuur stond: de 'Wapene Martijn' - hij zal hooren, dat zelfs aan een hof in de provincie iemand die van deze dingen niet op de hoogte was, als een 'vreemt druut' moest beschouwd worden, die als een 'Vriese ruut' sprak.

Wie zal ontkennen, dat het tot een volledig begrip van Dante's geest noodig is, deze gedachtengangen te vervolgen. Maar het staat aan den anderen kant niet minder vast, dat Dante's geest, hoezeer hij door bespiegelingen van dien aard in beslag genomen werd, zich reeds in zijn eerste sonnet tot op zekere hoogte van alle abstracte beschouwingen vrij maakt. Hij hakt een Gordiaanschen knoop door. Door den vorm van het visioen vermijdt hij op de schoonste en geniaalste wijze de vraag naar een materieele zichtbaarheid, en toch geeft hij tegelijkertijd aan Amor een volkomen zichtbare gedaante. Het is zeker niet onverschillig, wat wij nu verder bij dezen geschapen Amor denken kunnen, maar mij schijnt dit alles toch van geringer beteekenis dan het feit dat wij hem zien.

De twee eigenschappen, die wij bij de vroege Italiaansche poëzie geloofden te mogen vaststellen, bereiken hier hun einddoel en vloeien ineen. Gevoel voor begrenzing en evenredigheid te zamen met een bijna onbeperkt beeldend vermogen vinden hier in een op zich zelf staanden, uitsluitend letterkundigen vorm een volkomen visueele uitdrukking voor de Liefde. Natuurlijk wordt hierdoor de philosophische strijd

niet in de eene of andere richting beslist. Het kunstwerk is geen oplossing van een wijsgeerig vraagstuk, maar het is een zichtbare vorm die ons het belang van dit vraagstuk voor oogen voert, en die ons tegelijkertijd door zijn schoone gedaante bevredigt en van tweespalt bevrijdt.

Zonder alweer op de psychologische vraag in te gaan, met welke middelen de dichtkunst in staat is vormen te geven, die wij als op het oog werkend gewaar worden, kunnen wij, dunkt mij, naast de litteratuurhistorische wijze van beschouwen, die zich met den voortgang en de vertakkingen van het gedachtenleven bezig houdt, een andere zetten, die de ontwikkeling van het dichterlijk proportiegevoel en beeldend vermogen vertoont.

Vergeleken bij de Sicilianen vinden wij bij Guittone d'Arezzo een dalen van de behoefte aan visueele uitdrukking, maar een vooruitgang van de poëtische techniek. Guittone is het stiefkind van de litteratuurhistorie - hij zit in de klem tusschen zijn jonge voorgangers en zijn rijpe opvolgers, men noemt hem vervelend en ondichterlijk en wanneer van een bekeerling uit het Dugento sprake is, kijkt men liever naar Jacopone da Todi. Intusschen is het worstelen van dit weerbarstig talend met den vorm misschien even interessant als de diepgevoelde maar ruwe ontboezemingen van den minderbroeder, die meent den vorm te moeten verwaarloozen. Guittone is niet ‘de vader van het sonnet’, maar hij heeft er zonder twijfel veel toe bijgedragen, het werktuig van Petrarca een vasten bouw te geven; zelfs zijn latinismen waren niet nutteloos, en de dichters van den dolce stil nuovo hadden reden hem dankbaar te zijn. De ‘Guittomanen’ kunnen wij laten voor wat zij zijn: schooldichters. Bij Guinizelli en zijn groep bereikt het gedicht zijn volle rijpheid en wij voelen tevens, hoeveel diepte het nadenken aan de poëzie gaf; uit een schoon spel met algemeenheden is bij hen een dichtkunst ontstaan, die in een nimmer falenden vorm een wereldbeschouwing geeft. Die vorm is van een zoo beweeglijke bevalligheid, dat zij de ingewikkeldste bewegingen van de gedachte meemaakt zonder ooit droog of strak te worden; zijn evenredige schoonheid evenaart de Grieksche Ode... maar het beeldend vermogen is beperkt, de behoefte aan visueele uitdrukking is niet grooter - misschien kleiner - dan bij de

Sicilianen. Naast de dichters van den dolce stil nuovo staan echter andere, bij wie die eigenschappen sterker zijn. Bij Chiaro Davanzati duikt de ‘pintura’ weer op: hij zegt van zijn Donna:

> E l'altre donne fanno di lei bandiera,
> Imperadricie d'ogni costumanza,
> Perchè di tutte quant' è la lumera.
> E li pintori la mirano, per usanza,
> Per trare asempro di sì bella ciera,
> Per farne a l'altre gienti dimonstranza.

Maar het duidelijkste is de visueele kracht bij Rustico Filippi; in zijn karikaturen is hij van een teekenende zichtbaarheid, zooals wij bij geen van zijn Italiaansche tijdgenooten of voorgangers vinden, laat staan bij de Provençalen; zijn sonnet: ‘I aggio inteso che sanza lo core’ is het eenige wat wij in dit opzicht met Dante's eerste sonnet in de verte kunnen vergelijken.

Daar zijn wij weer bij de Vita nuova aangekomen. Wij gevoelen dat Dante, hoeveel hij ook aan troubadours als Giraut de Bornelh en Arnaut Daniel, aan dichters van den dolce stil nuovo als Guinizelli en Cavalcanti verschuldigd was, zich toch van den beginne af van beide scholen bevrijd heeft. Naast Dante's eerste dichterlijke daad krijgt de dolce stil nuovo bijna een bijsmaak - wij gevoelen hoe de wijsbegeerte op den duur evenzeer een hindernis voor de litteraire uitdrukking had kunnen worden, als het zang en dans bij de troubadours geweest waren. Amor zou vervaagd zijn, wanneer het niet gelukt was hem een zichtbare gestalte te geven - terecht heeft Vossler hem op het einde der 13e eeuw ‘eine proteische Gottheit’ genoemd. Maar hier houden zijn gedaanteverwisselingen voorloopig op. Wat deze zichtbare Amor te beteekenen heeft is zeker belangrijk, maar het blijft bijzaak, of laten wij liever zeggen secundair. Onze sterkste aesthetische emotie ontstaat, doordat de dichter hem ons vertoont - dat hij dit kan, ligt daaraan dat hij de artistieke eigenschappen van de taal van zijn volk in den allerhoogsten graad bezit.

IV.

Naast het positieve zou ik nu het negatieve, naast wat de Italianen zoeken, dat wat ze verwerpen, willen zetten.

Daarvoor moeten wij nog eens naar Giacomo da Lentini terugkeeren. Wij bezitten van hem nog een andere tenzone over Amor. Een zekere abbas tiburtinus schrijft hier de uitdaging:

Oi deo d'amore, a te faccio preghera
Ca m'inteniate si chero razone:
Cad io son tutto fatto a tua manera,
Cavelli e barba agio a tuo fazone
Ed ongni parte, agio viso e ciera,
E fegio in quatro serpi ongne stagione,
E la lengua a giornata m'è legiera,
Pero fui fatto a tua speragione,
E son montato per le quatro scale
Et sono afficto; ma tu m'ai feruto
De lo dardo de l'auro: ond'ò gran male,
Ché per meççço lo core m'à partuto.
Di quello de lo piombo fa altrectale
A quella per cui questo m'è avenuto.

Laten wij, voor wij het antwoord lezen, dit gedicht iets nauwkeuriger bekijken. Het hangt weer ten nauwste met de Provençaalsche dichtkunst samen, maar het staat op een ander plan dan alles wat wij tot nu toe zagen. Uit een canzone van den troubadour Guiraut de Calanson uit het begin van de 13e eeuw weten wij, wat die vier trappen beteekenen. Dit gedicht behandelt ‘het geringste derdepart van de liefde’ - wij kennen de hemelsche, de natuurlijke en de vleeschelijke liefde; de laatste - but least - wordt bedoeld. Niemand, zelfs geen vorst kan haar weerstaan, en toch heerscht aan haar hof niet de rede, maar de willekeur. Zij is, let wel, zoo fijn, dat niemand haar kan zien:

Tan es subtils, c'om non la pot vezer,
E cor tan tost, que res nol pot fogir,
E fier tan fort, que res nol pot gandir,
Ab dart d'assier, don fal colp de plazer,
On non ten pro ausberc fort ni espes,
Tan lansa dreg; e pueys tra demanes
Sagetas d'aur ab son arc entezat,
Pueis lans' un dart de plom gent afilat.[1)]

1) Zij is zoo fijn, dat men haar niet kan zien, En loopt zoo snel, dat niets haar kan ontvlieden, En treft zoo hard, dat niets haar kan ontwijken, Met stalen pijl, waarmee zij toebrengt den slag van het genoegen, Waartegen geen pantser sterk noch dik mag baten, Zoo recht schiet zij; en daarop schiet zij terstond Pijlen van goud met haar gespannen boog, En vervolgens werpt zij een fijn geslepen pijl van lood.

Die Liefde heeft een paleis met vijf poorten en over vier treden komt men daar binnen. Wat verder van haar verteld wordt, doet voor de verklaring van het sonnet van den Abt van Tivoli niet ter zake. In 1280 maakte op verzoek van Hendrik II, graaf van Rodez, een andere troubadour Guiraut Riquier op deze canzone een uitvoerige, berijmde glosse. Wij hooren daar veel van de lansen en de pijlen van goud en lood en de namen van de vier trappen worden genoemd:

Li gra son benestan
Le premiers es onrars
El segons es selars
El ters es gen servirs
El quartz es ben sufrirs.[1)]

Nog eens, wij bevinden ons hier op een nieuw terrein: dit zijn de gedachten en beelden, die wij uit eenige schrijvers van de latere oudheid, uit christelijke auteurs in de middeleeuwen kennen en die ten slotte in de 13de eeuw het bekendst zijn uit de Roman de la Rose. Wij kunnen ze allegorisch noemen en zeggen dat hier begrippen tot beelden omgezet worden Maar over dat ‘beeld’ moeten wij een woordje spreken. Die ‘beelden’ komen wel uit de verbeelding, maar ze hebben weinig of geen visueele waarde. Guiraut de Calanson vertelt wel van vijf poorten en vier treden, maar wij zien ze evenmin als wij de landschappen, de lentemorgens of de hoofsche juffers bij de andere troubadours gezien hebben. De dichter doet ook geen moeite ze ons te vertoonen - hij ziet ze zelf niet: de behoefte aan het visueele maakt geen deel van zijn kunst uit. In de commentaar van Guiraut Riquier wordt dat natuurlijk niet anders - en ten slotte geldt het zelfde voor het geheele gedicht van Guillaume de Lorris en Jean de Meun.

Ook dit soort allegorie was met de Provençaalsche dichtkunst naar Italië overgewaaid - wij zouden er voorbeelden van kunnen noemen, maar onze abate di Tivoli is bewijs genoeg. Maar dit zaad wilde niet opschieten - zien wij naar het antwoord van onzen Notaris:

Feruto sono svariatamente.
Amore m'a feruto; o, per che cosa?
Cad io degia dire lo convenente

1) De trappen zijn schoon, De eerste is eeren, De tweede verbergen, De derde edel dienen, De vierde wel lijden.

Di que'che di trovar non anno posa.
Ca dicon ne lor detti fermamente,
C'amore à deità in se richiosa;
Ed io lo dico che non è nejente,
Ca dio d'amore sia od essere osa.
E chi me ne volesse contastare,
I gliene mostreria ragion davanti,
Ca Dio non è se non una deitate.
Ed io in vanità non volglio stare.
Voi, che trovate novi detti tanti,
Posatelo di dir, che voi pechate.

Wij zouden, geloof ik, Giacomo als dichter te kort doen, wanneer wij in dit sonnet niets anders wilden zien dan de opmerking van een goed Christen of van iemand die de scholastieke philosophie begint te begrijpen en die zegt: ‘er is maar één God en gij doet dus verkeerd Amor een god te noemen’. De strijd gaat ook om een dichterlijk beginsel: de poëet van de Siciliaansche school voelt niets voor de Provençaalsche allegorie, hij kan - en Giacomo da Lentini heeft dit ook wel gedaan - met dit soort van beelden wel eens spelen, maar zij voldoen hem niet; hij voelt instinctief dat deze phantasie, die niet tot het zichtbare doordringt en als het ware met een parabel om de wijsbegeerte heen loopt, niet van zijn gading is; hij zoekt een andere uitdrukking.

Gaan wij nu weer verder, dan zien wij dat zoowel Guittone als de geheele dolce stil nuovo op dit standpunt staan. Hier en daar vinden wij wel stukjes Fransche allegorie, maar zij blijven een vreemde, oppervlakkige beeldspraak, nergens vinden de Italiaansche dichters van het dugento in die manier van voorstellen een adequate uitdrukking voor hun verbeelding en hun philosophie, nergens schiet de allegorie in de letterkunde wortel - hoe scherp de tegenstelling is, voelen wij wanneer wij na elkaar Guillaume de Lorris of Jean de Meun en Guido Guinizelli of Guido Cavalcanti lezen.

Nu verschijnt de Vita nuova. Dante is tusschen al de lyrici van zijn tijd de eerste epische dichter. Het Nieuwe Leven is van den beginne af aan een poging om voor gevoelens, die zijn groote voorgangers lyrisch uitgedrukt hadden, een epischen vorm te vinden. Bovendien is hij de geboren visionair. Voor zijn visionaire epiek heeft hij figuren noodig, figuren die uitdrukkingen van gevoelen, gedachten en wijsgeerige begrippen zijn - maar figuren, die toch in de eerste plaats een

scherp begrensde, duidelijk zichtbare gedaante moeten hebben. Allegorieën? - Wij aarzelen hier dit woord te gebruiken, de definitie van ‘tot beeld omgezet begrip’ komt ons hier al te schraal en abstrakt voor. Primair is het visioen, secundair wat het beteekent - in ieder geval dus geen allegorie in Franschen zin. Men vergelijke het visioen uit het begin van de Vita nuova eens met de eerste honderd regels van den Roman de la Rose. Hier een droom, daar een droom, misschien berusten ze beide op traditioneele voorstellingen, ik geef u desnoods vergunning ze alle twee allegorisch te noemen - maar welk een verschil in visueele waarde en kracht, welk een onderscheid in begrenzing en proportie. Bij Guillaume de Lorris is die droom een dichterlijk beeld - bij Dante is hij zoo zichtbaar en zoo werkelijk, dat wij nauwelijks durven zeggen: ‘Gij hebt uwen droom niet waarlijk gedroomde hij is slechts een poëtische vorm, waarin gij, wat gij gevoeld en beleefd hebt, inkleedt’. - Dat niet alleen wij, maar dat ook de groote dichters onder de tijdgenooten dit zoo voelden, blijkt uit de antwoorden die Dante op zijn tenzone ontving. Zijn grove naamgenoot Dante da Majano spreekt weliswaar van koortsdroomen, maar zoowel Guido Cavalcanti als Cino da Pistoja gaan in hun sonnetten niet van abstracte bespiegelingen uit, maar beschouwen Amor's zichtbaar verschijnen als een gebeurtenis, zij verklaren de verschijning op hunne wijze, maar zonder zijn werkelijkheid een oogenblik in twijfel te trekken.

Personificaties en deificaties, die de lyriek van Giacomo da Lentini, van Guinizelli en Cavalcanti kon verwerpen, moest de epiek van Dante tot op zekere hoogte aanvaarden, maar het vormgevoel en de zichtbaarmakende kracht van de Italiaansche kunst waren in hem zoo groot, dat door het visioen de allegorie overwonnen werd.

Ik heb mij voorgenomen, mij tot Amor en het begin van de Vita nuova te beperken - maar de verzoeking is groot, hier even een blik op de Divina commedia te slaan: Virgilius en Beatrice naast Bel Accueil en Doulce Mercy te zetten. De oude wijven moeten, wanneer zij Dante later op straat zagen, gemompeld hebben: ‘daar gaat de man, die in de Hel geweest is’ - ik twijfel er aan of Fransche jonge meisjes, wanneer zij Chopinel zagen voorbijgaan, fluisterden: ‘dat is

de man, die in den tuin van de Liefde gewandeld heeft'. Wezens als Humble Requeste en Doux Penser, waar bij wij ons niet dan met inspanning iets denken, hebben in de Middeleeuwen een geheel andere beteekenis gehad - toegegeven! Ik wil zelfs gelooven dat zij 'een met levenden vorm bekleede en met passie gekleurde wezenlijkheid' gehad hebben. Maar niet overal, niet altijd, nooit in die mate waarin Dante's figuren hun wezenlijkheid hadden. Zij zijn in de 13e eeuw aan nationale grenzen gebonden - zij zijn Fransch. De Fransche verbeelding staat in de 13e eeuw minstens zoo ver van de Italiaansche als een landschap van Ruysdael van een van Claude Lorrain. Honte en Faux Semblant dragen de positieve en negatieve kenmerken van de phantasie die ze schiep; het zijn kleurige, beweeglijke, dartele marionetten, waarnaar Gallische oogen graag kijken en waarbij Gallische hoofden zich heel wat denken; het zijn gedachten in een beeld opgelost - maar aan dit beeld ontbreekt het gevoel voor proportie en begrenzing evenzeer als de behoefte aan visueele uitdrukking. De phantasie van het volk, dat deze laatste eigenschappen bezat, kende ze niet en wilde ze niet kennen. Het onderscheid tusschen de Divina Commedia en den Roman de la Rose is niet quantitatief, het ligt niet daarin, dat Dante een grooter dichter is, het is qualitatief en wordt daardoor bepaald, dat in Dante de hoogste verheffing van karakteristieke eigenschappen van zijn volk bereikt wordt.

Ik herhaal het, ik spreek van het Dugento. In de 14e eeuw en later heeft de Fransche verbeeldingsvorm zijn heerschappij naar alle kanten uitgebreid; hij is een mode geworden waaraan zich de meeste kunstenaars onderworpen hebben. Zelfs Italianen - Boccaccio's Amorosa Visione, Petrarca's Trionfi bewijzen het. Maar aan den anderen kant bewijzen Petrarca's Canzoniere en de Decamerone, dat er een Italiaansche litteratuur bleef bestaan, die onafhankelijk van den Franschen smaak op de nationale eigenschappen voortbouwde en die eerst later haar tijd krijgen, haar roeping zou vervullen.

V.

Zoo zien wij den Italiaanschen Amor in Dante's jeugdtenzone even reeël, even vast omlijnd als de Nacht van Michel-

angelo in de kapel van San Lorenzo, die wij ook waarnemen en betasten, eer wij vragen wat zij beteekent of welke gedachten den beeldhouwer bezielden, toen hij haar uit het marmerblok verloste. Hier kon een punctum staan,

> maar ginds verneem ik ooren,
> die na het laatste woord nog graag een laatster hooren.

De nieuwsgierige lezer staat met vragen gereed: hoe is de verhouding van dien Amor tot de denkrichtingen van de Middeleeuwen, tot realisme en nominalisme; hoe - daar hij een antieken naam draagt - tot Oudheid en Renaissance; hoe...?

Voor mij liggen twee boeken, waarin gepoogd is kunst aan de twee hoofdstroomingen der scholastiek te toetsen: Karl Vossler's studie, die ik reeds genoemd heb en Huizinga's Herfsttij. Vossler schrijft: ‘Das grosse Problem, die Welt der Erscheinungen mit derjenigen der menschlichen Vernunft in Einklang zu bringen, hat sich in die Frage: Nominalismus oder Realismus? zugespitzt. Entweder passt die Sinnenwelt sich der Vernunft an, und das ist Rationalisierung alles Gegebenen: Realismus; oder aber die Vernunft fügt sich den Dingen, und das ist Verzicht auf Erklärung des Uebersinnlichen: Nominalismus, der schliesslich dem Uebersinnlichen gegenüber eine mystische oder skeptische Stellung einnehmen muss. Im Dienste der Aufklärung kann demgemäss zunächst und in vorderster Reihe nur der Realismus stehen oder dessen gemilderte Form: der Konzeptualismus. Er vernachlässigt die Welt der Erscheinungen und alles Individuelle, um den Hauptwert in der Ideenwelt der Vernunft, im Allgemeinen, in den, in den Conceptus, als den wahren “Realia” und Universalia zu suchen. Diese Weltanschauung ist ihrem innersten Wesen nach eine wissenschaftliche und darum unkünstlerische, unästhetische. Sie kann im sinnlich Wahrnehmbaren und im Individuellen, das der eigentliche Gegenstand des Künstlers ist, nur einen vereinzelten Ausdruck, ein unvollkommenes Zeichen und Symbol des Ewigen und Wesentlichen erblicken. Ihre naturgemässe Auslegung der Sinnenwelt ist die allegorische. Nie und nimmer aber wird die Allegorie zum Kunstwerk führen...’ - Hiernaast - niet hier tegenover - zou ik eigenlijk Huizinga's geheele negende Hoofdstuk: ‘Verbeelding en Gedachte’

moeten citeeren; daar ik echter hoop, dat het bekend genoeg is, wil ik alleen op de alinea wijzen waar van de verhouding van de twee richtingen tot elkaar sprake is: ‘Zeker, het realisme, dat de “universalia ante res” verklaarde, dat aan de algemeene begrippen wezen en praeëxistentie toekende, is geen alleenheerscher geweest op het gebied van het middeleeuwsche denken. Er zijn ook nominalisten geweest: ook het “universalia post rem” heeft zijn voorstanders gehad. Doch de stelling is niet te gewaagd, dat het radicale nominalisme nooit anders dan tegenstrooming, reactie, oppositie is geweest, en dat het jongere, gematigde nominalisme enkel zekere philosophische bezwaren tegen een extreem realisme te gemoet kwam, maar aan de inhaerent-realistische denkrichting der gansche middeleeuwsche geestesbeschaving niets in den weg legde’. -

Beide schrijvers gaan dus van het beginsel uit, dat in de middeleeuwen nominalisme en realisme onvereenigbare tegenstellingen zijn. Laat ons een oogenblik aannemen, dat dit van een wijsgeerig standpunt juist is - maar was het niet Huizinga, die ons den goeden raad gaf, deze vragen niet al te wijsgeerig op te vatten en naast de theorie van het denken ook de praktijk van het denken in het oog te houden? Wanneer wij het realisme als een aan de gansche middeleeuwsche geestesbeschaving inhaerente denkrichting beschouwen - kunnen wij dan eigenlijk niet hetzelfde van het nominalisme beweren? Of, wanneer wij niet te zeer willen generaliseeren, moeten wij dan niet ten minste zeggen, dat een aantal kunstwerken van de opvatting ‘universalia post rem’ getuigen? Mij dunkt de diepe beteekenis van den strijd mag niet zoo opgevat worden, dat het hier een streng òf-òf geldt, dat het eene begrip het andere uitsluit. In den naïeven geest liggen die twee stroomingen naast elkaar; hij kent zoowel de behoefte, het zinnelijk waarneembare aan de rede aan te passen, als die, de rede aan het zinnelijk waarneembare te onderwerpen. De scholastiek voelt die tweeslachtigheid, zij doet een gigantische poging, het pleit in een van de twee richtingen te beslechten - maar bij die poging verliest zij vaak de voeling met werkelijkheid en praktijk. Menschen en kunst zijn noch bereid, noch in staat het eene voor het andere op te geven. De Italiaansche kunst van het Dugento - eilieve,

vertel mij eens, of voor Giotto de universalia ante, den wel post res liggen? - met Dante aan het einde en Dante aan het hoofd, is een sprekend bewijs van deze dubbelheid. Zeg honderdmaal dat dit Amorvisioen volgens de Middeleeuwen viervoudig moet geïnterpreteerd worden, dat het zoowel een letterlijke, als een allegorische, een moreele en een anagogische beteekenis heeft, ik veroorloof mij u te antwoorden, dat het desalniettemin van het zinnelijk waarneembare als zoodanig is uitgegaan, dat het noch mystisch, noch skeptisch, maar dat het nominalistisch is. Waar wij hem als philosoof kunnen volgen is Dante gematigd realist - alles goed en wel, maar de woorden waarmee de kwaadaardige realist Anselmus een paar eeuwen vroeger zijn tegenstanders, de nominalisten, karakteriseerde, passen op den dichter van het Amorbeeld, alsof zij persoonlijk op hem gemunt waren: *in eorum quippe animabus ratio, quae et princeps et judex omnium debet esse quae sunt in homine, sic est imaginationibus corporalibus obvoluta, ut ex eis se non possit evolvere*...

En de Oudheid? Het zou een nieuwe, misschien grootere taak zijn, Amor uit het begin der Vita nuova met de ontwikkeling te vergelijken, die het begrip Liefde van Plato's Eros tot Ovidius' Amor en de Hellenistische Cupido heeft doorloopen, - en misschien zou daarbij heel wat aan den dag komen, wat de tweeëenheid van nominalisme en realisme ophelderde. Wij schrikken voor die taak niet terug, maar zij ligt buiten ons tegenwoordig bestek.

* * *

Er was eens een groot sprookjespark, dat veertig poorten had. Op een goeden dag begaven zich veertig vroede mannen op weg om dit park te zoeken. Elk vond een ander hek, trad binnen en dwaalde veertig jaren lang, zonder een van zijn collega's te ontmoeten. Later vonden zij elkaar terug aan het hof van een wijs koning en ieder vertelde van zijn eigen park, maar niemand begreep, dat dit hetzelfde park moest zijn waar ook de negenendertig anderen hadden rondgedwaald. Dat park heette Dugento.

Zal het ooit lukken, dien tijd, die met Innocentius III begint en met Bonifacius VIII en de dagen van Anagni eindigt, in

zijn geheel te begrijpen, eenig verband te brengen in die eeuw van bedelmonniken, ketters en dichters, van Thomas Aquinas, Bonaventura en Averroïsme, van Nicolo Pisano, Duccio en Cimabue, van Normandiërs, Arabieren en Lombarden, van de Constitutio Monarchiae Siculae, het Dies irae en de Vita nuova, die eeuw met haar honderd nieuwe kerken en haar vier of vijf kruistochten? Wij weten hoe gevaarlijk het is en hoe faliekant het uitloopt, wanneer wij beproeven één bepaalde figuur of één bepaald verschijnsel - laten wij zeggen den heiligen Franciscus en de franciscanenbeweging - in het midden te zetten en al het andere om hen heen te groepeeren. Misschien is het nog het veiligste een stil bescheiden voetpad te kiezen, in de hoop dat het naar een heuveltje leidt, vanwaar wij misschien even een uitzicht over een deel van het rijke landschap krijgen. Indien ik een dichter uit de Fransche school ware, zou ik zeggen dat op het duintje, dat wij heden zochten te beklimmen, twee vrouwen zitten, genaamd Belle Proportion en Besoin Visuel - ze zullen ons bij de hand nemen, om ons naar den Tempel van Amor te brengen, maar wellicht zullen zij ons onder weg het een en ander vertellen over mystiek en politiek, schilderkunst en wijsbegeerte.

ANDRÉ JOLLES.

Dante en Potgieter.

I.

Er zijn er die zich meer thuis gevoelen in de Hel, maar ik wil er graag voor uitkomen: mijn voorkeur is het Vagevuur Om duizend redenen.

Wanneer ik mij de toekomst voorstel, en uitzie op het vooruitzicht rustig nog eens over te genieten van den geestelijken rijkdom door de eeuwen opgespaard, dan gaat mijn gedachte, waarlijk niet in de laatste plaats, terug naat den tijd, toen ik den Florentijnschen dichter bedachtzaam ben gevolgd in de duistere verschrikking van zijn Inferno, om met hem bij den uitgang te verrijzen in de sfeer der reiniging en der verwachting. Die zangen van de Commedia te kunnen herlezen en herproeven!

Ik haal de woorden van den dichter aan:

1e Zang. *Cato*.

Nog was het licht niet doorgebroken, maar een saphiren gloed lag over den hemel, de morgenbode lachte in het Oosten. Vier wondere sterren flonkerden, en de oogen voelden niet langer den druk van de doode lucht (der Hel); het hart ademde weder vrij en gelukkig.

Een majestueuze gestalte, met langen golvenden baard, eenzaam en eerbiedwaardig als een vader, verscheen in het licht der vier sterren. ‘Wie zijt gij?’ vroeg hij de beide reizigers, ‘dat gij de verboden rivier overkwaamt, ontvluchtend de gevangenis die niemand loslaat. Is er dan in het hemelsche raadsbesluit een verandering gekomen dat gij, verdoemden, hier zijt in mijn gebied?’

Mijn leidsman vatte mij aan en dwong mij door zijn woord, zijn greep, zijn gebaar de knieën te buigen en de oogen neer te slaan, sprak dan:

'Deze hier heeft zijn laatste uur nog niet gezien. Op het gebod van den hemel heb ik hem door het rijk der schuldigen gevoerd, thans is mijn plan hem de zielen te toonen van wie onder uw hoede zich louteren van hun schuld. Laat hem dus toe, want hij zoekt de vrijheid, waarvoor gij uw leven hebt geofferd, (toen Caesar overwon).

Ik sta niet onder het gezag van den hellevorst, maar ben in de voorhal, waar uw Marcia is, uw gade, U gedachtig. Om Uwer liefdeswil, wees ons genadig; zoo gij haar wilt gedenken, breng ik uw woord over.'

- 'De booze rivier', was het antwoord, 'maakt een scheiding tusschen ons, hoe lief ik ook Marcia had, toen zij nog van de levenden was. Nu ben ik hier onder de wet van den Hemel en daarvoor buig ik mij. Ga dus en zorg dat gij dezen man den biezengordel der onderwerping omdoet, en zijn gezicht reinigt van alle vuilnis. De biezen zult gij vinden ginds aan het strand. De zon zal U den weg toonen voor een lichter opgang van den berg.' -

Hij verdween. Zonder een woord te kunnen spreken, mij oprichtend uit mijn gebukte houding, schuilde ik bij mijn Leidsman en hechtte mijn blik aan zijn oog.

'Zoon', was zijn woord, 'volg mijn stappen, wij moeten terug om tot het strand te komen.'

De dageraad onderwijl won het op de morgenkoelte die voor haar uit vluchtte, en in de verte ontdekte ik de rimpelende zee.

Wij gingen over de eenzame vlakte zonder te weten waar wij uit zouden komen. Op een plaats waar de dauw over het gras lag wachtend in den strijd met de zon, legde mijn Meester beide handen uitgespreid op het mos, en ik die zijn bedoeling kende, heb hem mijn betraande wangen toegekeerd; mijn eigen kleur, onder het vuil van de Hel, kwam te voorschijn.

Daar waren wij aan het verlaten strand, waarvan nooit een is uitgevaren die later wederkeerde. Hij plukte er de laag groeiende plant en omgordde mij daarmee naar het welbe-

hagen van den Ander. O wonder, zij sprong dadelijk weder op in dezelfde plaats waar hij haar had uitgerukt.

2e Zang. *De Engel. De zanger.*

Reeds had de zon den gezichteinder bereikt en donker oranje kleurden zich Aurora's blozende wangen. Nog altijd gingen wij de zee langs; de geest wilde vooruit, maar het lichaam aarzelde, en zie, als tegen het aanbreken van den morgen rossig schijnt door zwaren mist de planeet Mars, laag in het Westen boven het zeevlak, zoo verscheen er een licht, snel scherend over het water, geen vogelvlucht evenaarde zijn beweging; toen ik mijn oogen even had gewend om mijn Leidsman te vragen, werd het al helderder en grooter.

Aan beide kanten dan vertoonde zich ik weet niet wat voor wits en ook van onderen ging er een andere witte gloed van uit.

Mijn Meester hield zich nog in totdat het eerste witte glansen vleugels bleken te zijn; dan als hij den stuurman bemerkte, riep hij: Op uw knieën, op uw knieën;! het is de bode van God, uw handen gevouwen! voortaan zijn wij onder het bereik van Gods dienaren. Zie, hoe hij zich niet leent tot menschenmiddelen, - den riem versmaadt hij en elk ander zeil dan zijn vleugels tusschen zoo wijd uiteenliggende oevers; zie hoe hij ze hemelwaarts richt, de lucht doorklievend met de eeuwige veeren!'

Mijn oog verdroeg het niet langer als de goddelijke vogel naderbij kwam, ik sloeg den blik nêer, en hij landde het scheepje op den oever, zoo vlug en licht, - het water had er geen indruk van.

Op de plecht stond de hemelsche bootsman: zijn geheele wezen duidde in hem den zalige aan; meer dan honderd geesten zaten daarbinnen, te zamen zongen zij met éene stem: 'Als Israël uit Egypte toog' en wat daar verder volgt in den psalm. Dan maakte hij hun het teeken van het Heilige Kruis, waarna zij zich allen uitstortten op den oever. Hij nu zooals hij kwam, ging heen, ijlings.

Vreemd aan de plaats scheen de troep die was overgebleven, rondkijkend als een die nieuwe dingen speurt. Van

alle zijden nu schoot de zon haar pijlen op den dag, en het nieuwe volkje zag ons aan en zeide: Kent gij den weg, wijs ons hem dan, hoe naar den berg te gaan. ‘Wij zijn hier onbekend, zooals gij, even te voren aangekomen’, antwoordde hun Virgilius. Maar lettend op mijn ademen, verwonderd een levende aan te treffen, ging er een rilling door hen en zonder op manieren te letten, wilden zij op mij aandringen. Een echter zag ik voorgaan om mij te omhelzen met zoo groot vertoon van liefde, dat ik hetzelfde wilde doen. Driemaal sloeg ik mijn handen om hem heen, driemaal keerden zij terug op mijn borst. Ik kleurde van verlegenheid, geloof ik; de schim begon te lachen, en hield zich terug, maar ik ging op hem af.

Bedaar, klonk het vriendelijk; toen wist ik wie het was en vroeg hem mij te woord te staan. ‘Zooals ik u heb liefgehad in mijn sterfelijk lichaam, zoo heb ik u nog lief, nu ik er van ben bevrijd, maar gij, waarom gaat gij hier?’

‘Casella mio, om nog eenmaal hier terug te keeren, waar ik thans ben’, zeide ik, ‘maar zoo de nieuwe wet van uw zijn niet het geheugen wegneemt en de gaaf van het liefdelied, die eenmaal mijn begeeren tot rust bracht, wil dan mijn ziel troost geven, nu zij levend hier gekomen, pijn lijdt en angst.’

‘Liefde die met mijn hart in smachten wil gaan spreken’, begon hij toen zoo liefelijk indringend dat het zoete genot nog in mij natrilt.

Mijn Meester en ik en die daar met hem waren, toonden zich blijde alsof zij geheel in den zang opgingen. Wij allen hadden geen ooren dan voor zijn noten. En zie, de oude eerwaardige man aan 't roepen: ‘He, wat beteekent dit, gij loome geesten! Wat voor onachtzaamheid, wat treuzelen is dit? Op naar den berg, en schudt de traagheid af die u belet Gods rijk binnen te gaan.’

Als duiven die aan hun maal van tarwe en onkruid verzameld, rustig bezig zijn, tegen hun nijdigen aard in, en er op eens iets aankomt dat hun vrees gaande maakt, waarvoor zij hun spijs laten staan, omdat een grooter zorg hen overvalt, zoo zag ik de versche aankomelingen overhaast heen gaan van het zingen, den heuvelkant op, fladderend zonder den weg te kennen, noch waar hij uitkomt...

En ook onze aftocht was niet minder overijld. -

* * *

Laat de aanhaling van deze regels uit de opening van Dante's Purgatorio voldoende zijn. Is er wel een nadere verklaring van noodig? De twee, de Meester en zijn leerling, beginnen hun reis in het vreemde eenzame landschap met den vroegsten morgenstond. Wondere gestalten dagen op. Een inwijding voor den nieuweling is vereischt: het is niet enkel een tocht, het is ook een beproeving.

Het hooge strenge woord van den majestueuzen Wachter aan den ingang klinkt bij het begin. Het is Cato die spreekt, de man van Utica, het toonbeeld van den Romein der Oudheid, maat houdend, zichzelf beheerschend, zijn weg kennend en voor zichzelf voldoende, omdat hij niet eigen belang zoekt, maar de wet der natuur volgt en van het algemeene welzijn. Zal v r i j h e i d hem worden genomen, zal vorstengezag voor hem als wet gelden, zoo heeft het leven voor hem zijn eigenste waarde verloren: hij geeft er niet meer om, en hij geeft het over. Hij wordt aan de andere zijde van het leven de hoeder van de hoogste wet die te gelijkertijd wet en vrijheid is.

Maar Casella, de vriend van den dichter, i l m i o C a s e l l a , beheerscht toch den afloop van de twee eerste zangen van het Purgatorio. Hij stemt in hartverrukkende tonen het lied aan van Dante:

> Amor che nella mente mi ragiona

de versregels van des dichters ongestild verlangen, om in zijn grooter gevoel de waarheid en wijsheid te peilen, die in de Liefde liggen opgesloten. En de zielen die pas vrijaf hebben gekregen van het leven, laten zich bekoren door den smeltenden zang, om heen te stuiven op de dreiging van den Wachter, als oolijke schoolkinderen die worden betrapt en duchtig vermaand.

Tusschen de twee hoofdmotieven in: lichtbeelden, vliegensvlug opkomend en verdwijnend, boden van omhoog.

Het is alles zoo zichtbaar en zoo vol beteekenis, niet omdat er eenige symboliek in verborgen ligt - och, wat er te zeggen is, wordt duidelijk genoeg gezegd - maar omdat alles

wijst op een dieper samenhang. Laat ons hier een kleine pauze zijn veroorloofd, om overzicht te kunnen nemen.

II.

Geen ander dichter heeft zijn eeuw den spiegel voorgehouden als de man van Florence dien Florence in den ban heeft gedaan.

Ja, wij lezen in Dante's Comedie de geschiedenis van zijn tijd af, alsof zij daar eerst haar sprekende trekken heeft gekregen.

Het is een geweldige worsteling van enkele personen tegen overmachtige omstandigheden, van kleine machten onderling, van wereldmachten tegenover elkander. Wreedheid heerscht, geen genade wordt geschonken, zelfs na den dood wreekt zich de haat aan het lijk van den tegenstander.

Ook in het Purgatorio dreunt nog de schrik van die tijden na.

Als de beide reizigers, moeitevol, den berg gaan bestijgen, is onder de eerste schimmen welke zij ontmoeten, Manfred, de zoon van den grooten keizer Frederik II:

> biondo era e bello e di gentile aspetto.

Is het een lichtstraal op hun tocht?

Neen, het lot heeft hem getroffen; hij heeft den dood gevonden in den slag die de nederlaag was van zijn verwachtingen. Zijn lichaam is geen rust gegund in het graf, en het eeuwige onheil is over hem uitgesproken door den banvloek van de kerk; alleen is de vervloeking niet aangenomen door een hooger macht. Zijn schim waart daar rond in verwachting en berusting.

Er ligt iets gedempts over de stemming der afgestorvenen na de heftige beroering van het leven.

En dan plotseling, een vleugje van het natuurlijke van het menschenbestaan!

Als de Leerling zucht onder het bezwaar van den steilen weg, vertroost hem zijn Leidsman met de gedachte dat het gaan lichter zal vallen, hoe nader men bij de hoogte komt.

- Maar eer het zoo ver is, zult gij het nog wel eens noodig

hebben te gaan zitten, - klinkt de stem van een die dichtbij is verscholen.

Lui had zich daar in de schaduw van de rotsen een groepje genesteld, vermoeid en niet tot gaan in staat. Een hunner met gevouwen handen over de knieën, het hoofd daartusschen gebogen, bewoog even zijn gezicht, en zeide: ‘Stap maar op, jij die je zoo moedig houdt.’

Het was Belacqua, de luitmaker; Dante herkende hem. Hoe dikwijls had men hem niet geplaagd, wanneer men, bij het voorbijgaan van zijn werkplaats, hem zag in zijn loome houding, den groven zwaren man uit wiens handen geen werk was te krijgen, die vlug genoeg was om een scherp antwoord te geven, maar te langzaam om zijn heil niet uittestellen.

‘Broeder, wat baat het mij om te gaan klimmen, de engel Gods bij de poort zou mij toch niet toelaten’, zoo verdedigt hij zich.

Een oogenblik is de dichter weêr op straat in zijn vaderstad en een glimp strijkt over zijn gezicht. Zijn Leidsman dringt hem voort: de nacht is niet meer ver.

De avond valt, de eerste avond van de reis. Nooit is met verteederende melancholie het afscheid van den dag, op den dag van het afscheid, ons zoo na aan 't hart gebracht als in de taalmuziek van Dante.

Hoe overrijk, hoe vol afwisseling de beelden mogen wezen, welke de Dichter voor ons opvoert in het gedempte licht van de Louteringssfeer, zij bezitten hun vasten gang en zijn met een verwonderlijke zekerheid geschikt. Dante heeft niet alleen de gaaf, hij heeft ook den takt van zijn gaaf.

Steeds luidt het hoofdmotief der vermaning door, dan ernstig zacht, dan scherp, een enkele maal neemt, te midden der schimmen, Dante zelf de taak op zich en het boetewoord van den profeet barst los als een onweêr: door het doffe licht schittert een bliksemstraal en valt op het schuldige hoofd van Italië.

> Ahi serva Italia!...

Het is niet langer een straattooneeltje van Florence dat voor ons in een glimpje herleeft, het is het geheele schier-

eiland, dat vernederd en laag tegenover zijn tradities van grootheid, in knechtschap voor ons ligt. Het woord moet er uit; het wil er uit; de dichter kan het niet langer in zijn geprest hart bewaren:

Ahi serva Italia, di dolore ostello,

Wie herinnert het zich niet, of liever wie zou willen erkennen dat hij het zich niet herinnerde, hoe de dichter zijn fiere aanklacht uitspreekt als de Leerling en de Leidsman op hun tocht den trotschen troubadour Sordello voorbijgaan?

Aan te zien de reizigers, daartoe verwaardigt Sordello zich nauwelijks; een vraag over den weg, daarop antwoordt alleen zijn verachtend stilzwijgen, dan de wedervraag: van welk land zij zijn.

'Mantua...' wil de Leidsman beginnen, maar Sordello heeft het woord niet gehoord, of die eenzame trotschaard legt zijn norsche houding af: 'O Mantuaan, ik ben Sordello van uw land.' En zij omhelsden elkander.

Die omhelzing heeft Dante's aandoening gaande gemaakt: de vriendschap hier op het hooren van den enkelen naam der geboortestad, de verdeeldheid daar ginds onder de levenden, immers burgers van één stad, bewoners van één land!

Het tweede hoofdmotief laat zich daar gelden: de poëzie en de kunst bezield door Liefde, draagsters van een ruimere geestelijke wereld, die een voorportaal is tot het Hoogste.

Sordello geleidt de reizigers tot een rustplaats door de vallei der beschouwing.

Maar het is de samenkomst van den Romeinschen dichter Statius met Virgilius, bij een verderen omgang door de sfeer der reiniging, die tegelijkertijd het gewicht doet gevoelen door Dante aan de dichtkunst gehecht, en tevens ons den dichter verklaart als inwijder in het hoogere leven.

De zonden van dichters zijn vergefelijk.

Mag het zijn omdat hij hen in zichzelf voelt, den trots, de zinnelijkheid. De zinnelijkheid vooral die de prikkel is tot het scheppend en vormend vermogen van de hoogere liefde.

Zie, de Dichter heeft den zevenden omgang voltooid, hij is door het vuur gereinigd - in gedachte, want den harts-

tocht verliest de dichter niet, zoo lang hij dichter blijft - Virgilius kan hem niet verder geleiden. ‘Vrij, recht en gaaf is uw wil, gij draagt de Kroon en den mijter over u zelf’, zoo begroet hij den Dichter nu hij hem vrij geeft. Dante is het aardsche Paradijs genaderd.

O wat verschil met het eenzame strand en de verre rimpeling van de onbegrensde zee, waar hij dien eersten morgen van vertrok om zijn reis te aanvaarden, bedrukt door het afgrijzen van de Hel! Een heerlijke streek met het gejuich van groen en vogels ontvangt hem. Maar Virgilius heeft hem verlaten. Virgilius, zijn liefste vader, aan wien hij zich had gegeven voor zijn heil. Wat het landschap hem aan genot ook mocht bieden, tranen maken zijn wangen weder zwart!

Maar een ander nadert, een gesluierde gestalte, het is zijn Beatrice, die hij als kind heeft lief gehad.

Koninklijk streng richt zij tot hem haar verwijten, omdat hij van den rechten weg is afgeweken. Is het niet dat thans de harde vermaning komt uit den mond der Liefde, tot wier begrip de poëzie hem den weg heeft gewezen?

Zoo is het slot van het gedicht de responsie op de opening en de hoofdmotieven, bestraffing en de poëzie der Liefde vereenigen zich tot een bekroning. Ook de glimlach dicht nabij den ernst ontbreekt niet aan het einde. En toch is misschien, in dezen zang van verwachting, de vervulling minder dan het verlangen.

Het gedicht blijft een beproeving, een discipline.

Maar laat mij niet verder uitweiden, en bedenken dat het besluit van de reinigingssfeer de voorslag is van een nieuwe wereld. Daarheen wijst het, maar daarheen zijn wij nog niet voorbereid te gaan.

Dit mag genoeg wezen. Men moet niet te lang bij Dante blijven, men zou gevaar loopen den smaak te verliezen voor wat minder hoog streeft, in vergelijking van dit hooge, dat toch zoo eenvoudig en natuurlijk is.

Want er is humor in Dante, en die is hem bijgebleven tot aan het einde, in zijn leven en in zijn dichten.

- Noemt gij u poëten, zoo toont het en commandeert de poëzie, - is een dichterwoord. Het is niet alleen gezegd van

den vorm, maar ook van den geest der dichtkunst. Dante is meester.

Niet het wonderbare, maar het natuurlijke van zijn bovenmenschelijke verbeelding trekt ons aan.

III.

Het menschelijke!

Het ik weet niet wat dat pakt en onze oogen dadelijk dwingt de dingen te onderscheiden, zooals hij, de Dichter, hen ziet.

Hij roept met een enkelen pennehaal gestalten voor onze verbeelding op, zij staan daar. Nu blijven zij er maar niet zoo, neen, zij grijpen in onzen geest; wij nemen ze op in onze ervaring van het leven en geven hun een plaats in onzen tijd of in voorgaande tijden, of rekenen met hen in de toekomst. Als men spreekt van het eeuwig menschelijke, geloof ik dat men iets dergelijks wil uitdrukken.

Verlangt ge een bewijs? zie; leg ik de openingszangen van het Purgatorio voor mij, dan moet ik bij de verschijning van Cato, den Wachter, denken aan den Nederlander die, naar het oordeel van zijn tijdgenooten, een streng man was, terwijl zij wisten van zijn edelen, onbaatzuchtigen aard, alleen bedacht op het algemeene welzijn. Volg ik dat karakter in Dante's zang, en bemerk ik hoe de dichter na den zevenden omgang het ideaal van Cato bereikt: v r i j , r e c h t e n g a a f , l i b e r o , d r i t t o , s a n o , dan mij herinnerend zijn vriendschap voor Casella, zijn lust om het gedicht te hooren door hem zelf gemaakt, zijn opgaan in het lied, noopt het woord van Dante mij, met zijn toovermacht onzen Nederlandschen dichter Potgieter mij voor te stellen, die in de gedempte Purgatorio-atmosfeer van zijn dagen - maar is zij reeds weggetrokken? - de eer ophield van onze Nederlandsche letteren en hun beschaving.

Het is mij inderdaad alsof ik, door die openbaring van Dante, Potgieter met zijn qualiteiten van geest en hart duidelijker voor mij zie.

Den persoon!

Niet dat ik onzen Hollandschen dichter met den anderen zou willen gaan vergelijken!

Dante staat apart. Zijn groote werk blijft op een afstand, het laat zijn invloed, naar verschillende kanten gevoelen, op onderscheiden gebied; men nadert het niet van te dichtbij.

Voor hoe groote verdienste men het ook den Hollander moet aanrekenen dat hij in zijn F l o r e n c e het leven en het werk van den grooten Florentijn voor zijn landgenooten heeft willen ontplooien, het was een onbegonnen taak. De menschen tot wie hij wou spreken, waren er niet op voorbereid, en hem zelf ontbrak nog de zekerheid, hij commandeerde misschien den vorm, maar hij commandeerde niet den geest.

Potgieter mist voor zijn groote verhalende poëzie - en voor zijn proza is dikwijls hetzelfde het geval, - de gaaf van eenvoudig te gaan vertellen, - het is een allerzeldzaamste gaaf. Dante spreekt van zijn reis: dit heb ik gezien en dat heb ik gezien. Maar Potgieter moet - zooals wij het noemden, toen wij nog jongens waren, - zich telkens een zetje geven.

Het is vermoeiend voor den hoorder, als de dichter geagiteerd raakt, wanneer hij een agiteerend tooneel voor zich heeft. De verbeelding blijve in evenwicht; onrust stoort, zij geeft ongelijkheid aan de houding die men stijl noemt. Het groote doel moet zijn, de strooming van het geheele verhaal, te commandeeren, zonder eentonig te worden.

Dante weet te varieeren, en toch houdt hij den draad vast, wanneer hij een toets aanslaat, dan kan men zeker zijn, men vindt den toon doorgevoerd, totdat hij zijn plaats inneemt in het orkest,: maar...

Maar ik ga niet door, nu ik toch in de fout ben vervallen vergelijkingen te gaan maken. Het zou den schijn hebben alsof ik den eerbied die mij past tegenover den gaven Nederlander, uit het oog verloor.

En er bestaat verwantschap tusschen beide dichters, al zijn zij niet in één adem te noemen - hoe zou ook Dante anders Potgieters beeld zoo juist in zijn galerij hebben opgenomen? - zij zijn van eenzelfde familie, al is de betrekking wat ver en al zijn eenige trekken wat minder scherp geprent. Schuld van de omstandigheid, van den tijd van het ras! Beiden zijn, wat men mij moge toestaan te noemen: menschen. Zij zijn stoer en echt en vrij. Hun kring van werking is wel hemelsbreed verschillend, maar beiden verdienen er geweest te zijn, en zij zijn er.

Het uitgangspunt van een beschouwing van Dante's poëzie kan niet tot een juist literarisch oordeel over Potgieter leiden. Daarvoor ook is hier geen plaats. Ik vraag alleen wat ruimte voor den man. Wat ruimte om hem heen, want hij staat apart evenals de ander.

Potgieter, de man, gaat niet geheel op in zijn arbeid. Zijn arbeid, materieel, als handelsagent heeft hem onafhankelijk gemaakt, zijn geestelijke arbeid gaf hem zelfstandigheid. Liefde van zijn ouders, een eigen thuis ontbrak hem vroeg, hij heeft den eigen weg, reeds als jongen, moeten vinden, in vreemde en in vaderlandsche omgeving. Hij slaagde omdat hij niet alleen geest, maar ook volgzaamheid bezat.

Hij heeft gehangen aan de Amsterdamsche kringen van zijn dagen, de Klijns, de Jeroen de Vriezen, daarin ligt het punt van uitgang zijner ontwikkeling. Dan heeft hij Drost, den schrijver van Hermingard van de Eikenterpen liefgehad, hij heeft Bakhuyzen van den Brink bewonderd en met hem en om hem gelachen, zooals hij het gewoon was te doen, met breede menschen, die gaarne het goede genoten en den tijd lieten voorbijgaan - O Belacqua, de luitmaker van Dante's Purgatorio! - en hij heeft opgezien tegen Isaac da Costa. Onderwijl besteeg hij den berg.

Hij klom den berg van zijn leerjaren op, door de omgangen van verschillende tijdschriften, Apollo, de Muzen, de Gids en waarnemend zijn taak van dichter en vermaner, - totdat hij uit het eene tijdschrift, de Gids, voor zich en voor die met hem waren een burcht had gevestigd, een vrijplaats, waar thans de heusche Muzen zouden wonen. De Muzen moesten weder op aarde verschijnen in zijn tuin, met het vernieuwingsjaar voor Nederland, 1848.

Geen schoolsch-geleerde begrippen konden daar dienen, geen benepenheid van alledaagsche bekrompenheid werd er geduld, het vrije woord van vrije menschen zou er zijn uiting vinden.

Harmonisch vrij, zoo eischte het de geest van den tijd, die naar den waren vooruitgang streefde en geen Multatuliaansche onbedachtzaamheid toeliet.

De vervulling was er toch niet. In den Duitschen roman van de Leerjaren, wanneer de hoofdpersoon aan het slot zijn

wensch denkt te hebben bereikt, wordt de rol van de strevenden overgenomen door ‘die Entsagenden’, de, in berusting, voor zichzelf zich het geluk ontzeggenden.

Toen Potgieter, met zijn onverbiddelijken wil en zijn strengen tuchteisch, zijn kring en het orgaan van zijn kring had geschapen, sprak het voor een man van zijn aard dat hij het enge van het leven in het kleine land hoe langer hoe pijnlijker moest gevoelen. De menschen waren zoo klein en zoo nietig, wat zij hadden te zeggen was zoo onbeduidend tegenover het groote geestelijk leven, bestemd om de wereld te vervullen, dat hij zich moedeloos in zijn geest terugtrok, en zich alleen kon troosten met het denkbeeld een geestelijke balling te zijn.

Enkelen maar waren er, op wier toekomst hij hoopte als zij zich konden disciplineeren, - voor de rest had hij niet zijn eigen wereld en zijn eigen uitgangen, waarmeê hij zijn gedachten kon voeden? Met zijn grootsche en vriendelijke deftigheid, hield hij de menschen, wat men zoo menschen noemt, op een afstand. ‘Ein Entsagender.’

Een was er toch dien hij uitverkoor, den schalk, die ook deftig kon doen op zijn tijd, den geestigen speurder naar al wat er te zoeken viel, den pittigen zinbouwer zonder respect voor aardsche machten, de ondeugd die leven wist te maken en leven wist te brengen, Coenraad Busken Huet. Hij werd zijn vriend en had hem lief, hem en zijn huisgezin.

Toen nu Huet aanstoot gaf aan het fatsoen tegenover het Koninklijk hof, en aan den eerbied welken de Gidsredactieleden koesterden voor de liberale beginsels als steunsels van den eerbied dien zij voor zich zelf hadden, werd Potgieter voor de keus gesteld zich te onttrekken aan De Gids of aan den vriend. Hij verkoos de ballingschap uit Florence.

Wat zal ‘de wereld’ er over oordeelen, hoe ons levensgevoel en onze werkkracht wordt verdubbeld, wanneer een opwekkende stem naast ons gaat of een oog dat een liefdesspiegel is, ons wacht! Er waren schatten van zorgende teederheid in het fiere burgermanshart van Potgieter bewaard, die er maar op wachtten zich uit te kunnen storten over degeen die hij liefhad. Wie kan zonder aandoening de opteekeningen van Huet lezen over Potgieters manier, om zijn weldaden in te

leiden. Nog na zoo veel jaren dringt de roerende eenvoud ons een traan in 't oog.

De man was er wel met zijn klare natuurlijkheid en zijn humoristischen ader, maar in de groote verzen duikt hij onder.

Ik behoef er niet aan te herinneren dat Huet's vertrek naar Indië om er de leiding van een dagblad op zich te nemen, eerst enkel een scheiding veroorzaakte, die door uitgebreide briefwisseling eenigszins werd vergoed, maar hoe er later een breuk volgde, veroorzaakt door de openbaar gemaakte omstandigheden van Huet's vertrek en door zijn politieke, zooals Potgieter ze noemde, reactionnaire overtuiging. Dat alles is wel na eenigen tijd bijgelegd, maar de balling in Amsterdam bleef alleen. De breuk was er.

'De booze rivier' maakte voor Cato, den majestueuzen vaderlijken wachter een scheiding van die hem lief waren geweest.

Er is in Huet's *Litterarische Kritieken* een hoofdstuk aan de Génestet gewijd, dat ik dikwijls opsla. Van een gesprek wordt daar gemeld in den Haarlemmer Hout tusschen den criticus en den dichter, tegen het einde van diens leven. De Génestet sprak vol hoop over een vernieuwde ontwikkeling van zijn poëzie. - De dichtkunst in Nederland, was zijn overtuiging, moest de grenzen van haar gebied uitzetten, zij moest in haar stroom meer takken opnemen en niet langer f a m i l i e -p o ë z i e blijven.... -

Huet heeft zich in zijn litterarische kritiek die door het Indisch Blad naar Holland werd gebracht, zeer sceptisch over de Génestets ontboezeming uitgelaten: zijn Leekedichtjes waren immers nog het oude genre,... die grootere poëzie!... Het zou een teleurstelling zijn geworden...

Het was in den tijd toen de scheiding tusschen Potgieter en den zoo zeer geliefden Indischen correspondent al duidelijker en duidelijker werd dat Huet zijn artikelen over de Génestet schreef.

Potgieter vraagt het hem op den man af:

'Waarin schuilt het tusschen ons toch eigenlijk? Daarin dat ik U bleef liefhebben, ondanks dat ik uwen ommekeer afkeurde, dat ik voorbijzag wat er krenkends in Uw stil-

zwijgen was, - en dat Ge mij nu dwingen wilt den schijn aan te nemen, of ik al Uwe handelingen goedkeurde, of wat plaats greep niet was geschied...'

Potgieter, al noemde hij Huets hoofdstuk over De Génestet 'zeer fraai', is toch blijkbaar - zijn opmerkingen toonen het - zeer gegriefd over de hooghartige wijze waarop de criticus zich afmaakt van de Génestet's plannen voor een grootere poëzie en over de minachting voor de Leekedichtjes: hij zelf ziet daarin iets nieuws en een belofte voor de toekomst.

Maar Huet is te midden van de Indische omgeving sceptisch of cynisch geworden, hij die slechts een mager hoofdstuk heeft over gehad voor Potgieter's grootere dichtkunst, voor zijn *Florence*, toen het uitkwam. En Florence was toch het monument van hun samenleven!

Is er een oogenblik bitterheid bij Potgieter geweest?

Heeft hij de regels van Dante in zijn geheugen voelen opkomen, als hij omziend aan het eind van zijn taak Virgilius mist; de uitroep van smart, de wangen bleek van tranen:

> Virgilio dolcissimo patre,
> Virgilio a cui per mia salute die'mi...

Maar hij heeft het evenwicht van zijn geest behouden, de eenzame 'Entsagende'. Hij heeft zich niet door het verdriet laten verslaan. Heeft het een diepe voor getrokken door zijn ziel, daaruit zou een nieuw groot gedicht opbloeien.

- Wat geeft ge u een moeite! - zei hem zijn zuster, toen zij op een avond bij hem zat, terwijl hij zich boog over zijn schriftuur. - Wat geeft ge U voor moeite, ze lezen u toch niet. -

- Ze zullen mij lezen, - zeide Potgieter.

Was Huet daarbij geweest, hij zou zich in stilte hebben verkneukeld met Voltaire's woord: 'Le Dante est immortel, on ne le lit pas.'

W.G.C. BYVANCK.

Welke voorstelling heeft Erasmus omtrent Dante gehad?

Wij zijn terecht altijd nieuwsgierig om te weten, hoe van twee groote geesten uit verschillenden tijd de jongere over den oudere heeft gedacht. Hoeveel te eer, wanneer zoovele tegenstellingen de twee scheiden, als in het geval van Dante en Erasmus. Niet in hun beider ideaal ligt het groote contrast, want in hun houding tegenover christendom en oudheid en in hetgeen zij van de wereld en van het leven willen is tenslotte een diepe verwantschap: een hooge, gezuiverde menschelijkheid, een edele orde en rust in de samenleving is hun beider hevig verlangen geweest. Hun groote liefde tot den vrede vereenigt hen. Doch in denkrichting, in aard en temperament, welke contrasten! Tegenover den oppersten dichter de behagelijke schrijver van brieven en tractaten. Tegenover den aartsbouwmeester van gedachten de vader van alle essayisten. Tegenover hem, die nooit lacht, de man, wien de spottende glimlach zelden van de lippen wijkt. Tegenover dat hart van Italië deze geest van Holland. Tegenover hem, die in zijn persoonlijkste uitingen van haat en toorn groot blijft (om van zijn liefde te zwijgen), hij, die helaas zoo zelden, ook waar hij echt en diep en edel is, het accent der kleinheid aflegt.

Ter zake. - Heeft Erasmus Dante gekend, en zoo ja, hoe zag hij hem? Ziedaar de vraag, waaraan de volgende bladzijden gewijd zijn, die dus meer handelen van Erasmus dan van Dante, maar niettemin uitgaan van Dante's eeuwige belangrijkheid.

Er is mij slechts één plaats bekend, waar Erasmus den naam van Dante heeft genoemd, en dat wel zoo ter loops, dat het een kleine puzzle oplevert, hoe men die plaats moet opvatten. Het is dan ook allereerst noodig, de bedoelde uiting in haar verband te beschouwen, en dit verband brengt ons terstond ver van Italië en van de Nederlanden beide.

Den 16den September 1519 was te Londen John Colet gestorven, de edele geest, door Erasmus vereerd als weinigen, de vriend, die het beste in zijn eigen ontwikkeling had helpen kweeken, met wien hij zijn gelukkigsten tijd te Oxford had doorgebracht. Toen Erasmus een maand later het bericht vernam van Longolius, die uit Engeland was teruggekeerd[1)], was hij diep bedroefd. Aan al zijn Engelsche vrienden schreef hij den volgenden dag, hoe de dood van Colet hem getroffen had[2)]. 'In geen dertig jaren is iemands dood mij bitterder geweest', schrijft hij aan Thomas Lupset; 'het is mij, alsot ik maar half meer leef, nu Colet gestorven is', aan Richard Pace.

Hij kondigt hun aan, dat hij van zins is, het leven van Colet tot eeuwig aandenken te beschrijven, en verzoekt hun, hem daartoe alle onbekende bijzonderheden mee te deelen, die hem daarbij van nut kunnen zijn. Het werd zomer 1520, eer hij dat voornemen ten uitvoer had kunnen brengen. Den 13den Juni van dat jaar[3)] schreef Erasmus uit Anderlecht bij Brussel, waar hij in zijn Leuvenschen tijd gewoonlijk de buitenlucht zocht, een langen brief aan zijn jongen Duitschen vriend Jodocus Jonas, rector van de universiteit te Erfurt, op wien Erasmus groote verwachtingen had gebouwd. Hij vatte daarin het leven van Colet samen met dat van een anderen innig vereerden vriend, Jean Vitrier, guardiaan van

1) Epistolae no. 464, 465, 15 Oct. 1519, col. 506. Deze en al de volgende brieven nog niet bij Allen, en derhalve geciteerd naar de Leidsche uitgave der Opera omnia, t. III, 1703. Naar Allen's voorbeeld duid ik de Leidsche uitgave aan met L.B.
2) Ep. L.B. no. 467, 468, 469, 470, 471, 474, col. 508-512, alle van 16 en 17 October 1519.
3) Ep. L B. no. 435 col. 451, daar verkeerdelijk gedateerd 13 Juni 1519, toen Colet nog leefde. Dat het alleen 1520 kan zijn en niet 1521, blijkt uit no. 523 col. 571 aan Thomas Lupset van 23 Augustus 1520: 'Coleti nostri vitam epistola complexus sum etc.'

het Minderbroedersklooster te Saint Omer[1)], om die beide mannen aan Jonas voor te houden als een spiegel van ware godsvrucht ‘egregium aliquod pietatis exemplar, ad quod tuum institutum attemperes’. De Duitsche humanist had namelijk een hartsterking in Erasmiaansche richting noodig; hij neigde reeds tot Luther, dien hij een jaar later op zijn gang naar den rijksdag te Worms zou begeleiden, om vervolgens naar Wittenberg te verhuizen en van Erasmus en zijn ideaal te vervreemden.

In dit levensbericht van Colet nu beschrijft Erasmus onder meer de veelzijdige studiën, die dezen tot zijn taak als godgeleerde, prediker en onderwijzer hadden voorbereid[2)]. In zijn jeugd had hij de scholastieke wijsbegeerte beoefend en gelijk gebruikelijk was, den titel magister artium verworven. Hij kende Cicero, Plato en Plotinus, en was ook zeer ervaren in mathematische studiën. Vervolgens was hij naar Frankrijk en spoedig daarop naar Italië gegaan, om daar de theologische schrijvers te bestudeeren. Vooral de oudste trokken hem aan: Dionysius, Origenes, Cyprianus, Ambrosius, Hieronymus, minder Augustinus. Toch had hij Thomas van Aquino en Duns Scotus evenmin verwaarloosd. Bovendien was hij niet slecht thuis in de beide rechten. ‘Eindelijk was er geen boek over de geschiedenis of de staatsinstellingen der voorouders, dat hij niet gelezen had’. Ik ga over in het Latijn, want nu komt het, en het zij mij niet aangerekend, dat het niet eerder kwam. ‘Denique nullus erat liber historiam aut constitutiones continens majorum, quem ille non evolverat. Habet gens Britannica qui hoc praestiterunt apud suos, quod Dantes ac Petrarcha apud Italos. Et horum evolvendis scriptis linguam expolivit, jam tum se praeparans ad praeconium sermonis euangelici. Reversus ex Italia, mox relictis parentum aedibus, Oxoniae maluit agere. Illio publice et gratis Paulinas epistolas omnes enarravit’.

Ziedaar hoe Erasmus den naam van Dante vermeldt. ‘Het Engelsche volk heeft mannen, die in hun land datgene gedaan hebben, wat Dante en Petrarca in Italië deden. Door ook van dezen de geschriften te lezen, heeft Colet zijn taal gepolijst,

1) Zie over hem A. Renaudet, Erasme, sa vie et son oeuvre jusqu'en 1517, Revue historique, t. CXI, p. 253.
2) L.c. col. 456 A.

toen reeds zich voorbereidende tot het verkondigen van het woord des evangelies'.

Op het eerste gezicht schijnt het duidelijk genoeg, op welke Engelschen Erasmus hier het oog heeft. Die schrijvers, wier werken Colet's taal hebben verfijnd en geschikt gemaakt voor zijn predikambt, het kunnen geen anderen zijn dan zij, die het Engelsch ruim een eeuw tevoren tot litteraire taal hadden verheven: Gower, Chaucer, Hoccleve, Lydgate. Bij gevolg heeft Erasmus ook de beteekenis van Dante en Petrarca bovenal gezien in dat wonderwerk, dat zij aan de heerlijke taal van hun volk hebben verricht. En is er niet iets treffends in, dat Erasmus, al had hijzelf waarschijnlijk van Chaucer niets gelezen, aan hem en aan de twee groote Italianen tegelijk denkt? Chaucer, de eerste groote dichter buiten Italië, die Dante's werk gekend en nagestreefd heeft, die zelf 'the great poet of Itaile' en 'the laureat clerk Petrarch' heeft geprezen.

Evenwel, bij nadere overweging rijst een lichte twijfeling. Is het wel zoo zeker, dat Erasmus hier gedacht heeft aan Colet's E n g e l s c h e welsprekendheid? Colet heeft in het Engelsch gepreekt, zeker, maar ook in het Latijn. En 'praeconium sermonis euangelici' behoeft niet op het preeken in engeren zin te slaan, maar kan ook doelen op zijn theologisch onderwijs. Van Colet's lezingen te Oxford over de brieven van Paulus, die Erasmus in onmiddellijke aansluiting op het voorafgaande vermeldt, weten wij, dat zij als vrije academische voordrachten voor een gehoor van doctores, abten en studenten in het Latijn gehouden werden.[1] Tweemaal spreekt Erasmus over Colet's talent van taalbeheersching, en beide keeren is het zonneklaar, dat hij diens Latijnsche eloquentie bedoelt. 'Wat zal ik ervan zeggen', schrijft hij in zijn eersten brief aan Colet in October 1499[2] 'hoe aangenaam ik getroffen word door uw rustigen, bedaarden, ongekunstelden stijl, die als een heldere bron opwelt uit een overrijk gemoed, gelijkmatig, overal zichzelf gelijk, open, eenvoudig, vol bescheidenheid, zonder ergens iets vulgairs, gewrongens of troebels, zoodat ik schier meende

1) Vgl. F. Seebohm, The Oxford reformers. p. 29 sq. en Dictionary of National Biography s.v. Colet.
2) Allen no. 107 I p. 245 = L.B. no. 41.

een beeltenis van uw ziel in uw brief te erkennen. Gij zegt, wat gij bedoelt, gij bedoelt wat gij zegt. Uw woorden, in het gemoed geboren, niet in de keel, volgen vanzelf uw gedachte, niet deze de woorden. Met een gelukkig gemak spreekt gij zonder moeite uit, wat een ander nauwelijks met de grootste inspanning zou kunnen uitdrukken'. De andere keer betreft het Colet's eigen opvatting van taalbeheersching.[1)]

'Hij achtte de vaardigheid om goed te spreken (recte loquendi) niet te halen uit de voorschriften der grammatici; die dienden, verzekerde hij, om zich juist uit te drukken (ad bene dicendum), terwijl het eerste alleen verkregen werd door het lezen van de beste schrijvers. Doch voor die meening heeft hij zelf leergeld betaald, want hoewel hij van nature en door zijn kennis welbespraakt was en hem bij het spreken een verbazende overvloed van rede ten dienste stond, struikelde hij bij het schrijven nu en dan in dingen, waar de critici op plegen te letten.'

Erasmus heeft in het algemeen bitter weinig belangstelling aan de volkstalen bewezen. Is het wel waarschijnlijk, dat de man, die, tot eeuwige schade voor ons Hollanders, nooit een letter in zijn moedertaal schreef, den roem van Dante en Petrarca zou hebben gezocht in hun Italiaansche werken, die hij niet lezen kon? Want, hoe ongeloofelijk het ons voorkomt, Erasmus, die bijna drie volle jaren (1506-1509) in Italië vertoefde, heeft er geen Italiaansch geleerd.

'Gij spreekt tot een doove, hooggeleerde heer, ik ken uw volkstaal even weinig als het Indisch', zei hij tot Bernardo Ruccellai, die geen Latijn met hem verkoos te spreken.[2)] Trouwens al had Erasmus Italiaansch gekend, laat ons niet vergeten, dat Petrarca zijn faam buiten Italië vóór het midden der zestiende eeuw niet ontleend had aan de *Sonetten* en de *Trionfi*, maar aan zijn Latijnsche tractaten over de groote mannen der Oudheid, over de moraal en het leven, en bovenal aan zijn brieven. De Petrarca van Laura heeft eerst sedert Ronsard dien anderen in de schaduw gesteld.

Erasmus heeft, behalve waar hij hem samen met Dante

1) Ep. L.B. no. 435 col. 460 B.
2) Apophthegmatum lib. VIII, Opera L.B. IV 363 E, vgl. Ep. no. 1292 L.B.c. 1515 E: 'Italice non intelligo' (15 Dec. 1535). Zie verder P. de Nolhac, Erasme en Italie p. 20, 47.

noemt, Petrarca's naam nog tweemaal genoemd, zoover mij bekend is[1], beide malen aan het hoofd van de herstellers der zuivere latiniteit. In den *Ciceronianus*, de geestige satire tegen het overdreven latijnsch purisme, die de Italianen Erasmus tot zijn groot verdriet zoo bitter kwalijk hebben genomen, zegt Bulephorus:[2]

'De welsprekendheid, die eenige eeuwen geheel begraven schijnt te zijn geweest, is nog niet zoo lang geleden in Italië begonnen te herleven, bij ons nog veel later. Zoo schijnt in Italië de eerste (princeps) der wederopbloeiende welsprekendheid geweest te zijn Franciscus Petrarcha, in zijn tijd groot en beroemd; nu is hij nauwelijks meer in iemands handen: een brandend vernuft, een groote kennis van zaken, en geen geringe kracht van welsprekendheid.' Waarop Nosoponus, de Tulliomaan:

'Dat geef ik toe. Maar toch mist men bij hem hier en daar de ervarenheid in de latijnsche taal, en zijn gansche dictie smaakt naar den gruwel van die vroegere eeuw.'

Het is dezelfde tegenzin tegen overmatig latijnsch purisme, hier spottenderwijs gelaakt, waaraan Erasmus uiting geeft in den ernstigen en aandoenlijken brief van 18 Augustus 1535 aan Damianus a Goes[3]. Hij verlangt naar het einde. 't Zijn geen gelukkige tijden. Hij heeft geen lust, om nog te polijsten aan het Latijn van zijn geschriften. De eischen van den latijnschen stijl moeten somtijds achterstaan bij die van de verheven strekking. Bovendien, ook in sommige Italianen mist men die in de puntjes verzorgde polijsting (illa ad unguem exacta polities), en hij noemt Petrarca, Poggio, Guarino, Filelfo, Leonardo en Francesco Aretini 'en vele anderen, die wij van harte gaarne lezen, terwijl wij hun fouten door de vingers zien.'

Er schijnt geen ontkomen aan: Erasmus heeft Dante en Petrarca enkel beschouwd als de eersten der humanisten, en hoogstens iets van hun latijnsche geschriften gelezen. Dan kan hij dus ook niet aan Chaucer en de zijnen hebben gedacht. Doch wie zijn dàn die ongenoemde Engelschen,

1) In de Indices ontbreekt de plaats Ep. L.B. no. 1284 c. 1507 B; wellicht zijn er dus nog meer.
2) Opera L.B.I c. 1008 E.
3) Ep. L.B. no. 1284 c. 1507 B.

wier beteekenis voor hun volk hij met die van Dante en Petrarca voor Italië vergelijkt en uit het lezen van wier werken Colet zijn taal verfijnde? Het zullen geen anderen kunnen zijn dan die kleine groep van spoorzoekers van het humanisme in Engeland, die uit datzelfde Oxford, waar Erasmus Colet vond, een halve eeuw te voren naar Italië waren opgegaan, om er het Grieksch te veroveren en de vernieuwde geestescultuur te leeren kennen. Hun namen zijn weinig bekend: William Grey, bisschop van Ely, John Free en John Gunthorpe, samen op kosten van Grey naar Italië gegaan, Robert Flemming, William Tilly of Selling. De meesten hebben te Ferrara Guarino gehoord, en verkeerden in de kringen der bekende humanisten. Free, Gunthorpe en Flemming schreven latijnsche brieven, gedichten en oraties; dit zouden dus de geschriften moeten zijn, die Colet las. Erasmus noemt nergens hunne namen, maar hij kan van hun bestaan licht gehoord hebben van Grocyn en Linacre, die hen nog gekend hebben. Free's latijnsche vertaling van den *Lof der Kaalheid* van Synesius van Cyrene werd te Bazel in 1519 tezamen met den *Lof der Zotheid* gedrukt. Zij waren de eersten geweest, die Engeland aanspraak hadden gegeven op Erasmus' lof: 'His temporibus Italiam habet Anglia'.[1)]

En toch, en toch? Zijn dit de lieden, die in Engeland hadden gedaan, wat Dante en Petrarca in Italië deden? - Zelfs al had Erasmus dat willen zeggen, dan zouden zijn Engelsche vrienden het hem niet hebben toegegeven. Voor h e n was het nationale verleden meer dan voor den cosmopoliet Erasmus. Zien wij de plaats nog eenmaal aan. Eerst spreekt Erasmus van de Engelsche geschiedschrijvers en legisten, die door Colet werden bestudeerd, dan van die ongenoemden, aan wier voorbeeld hij zijn taal vormde, om het evangelie woord te kunnen verkondigen. Kan het tenslotte toch niet Colet's prediking in het Engelsch zijn, waaraan Erasmus denkt? Hiervoor valt één gewichtig argument te vermelden. Erasmus heeft het beste van zijns vriends werkzaamheid gezien in diens preeken. 'Het voornaamste in hem was, dat

1) Aan Reuchlin 27 Augustus 1516, Allen no. 457 (II p. 331), in L.B. ontbrekend.

hij de echte wijsbegeerte van Christus (sinceram Christi philosophiam), geput uit de zuiverste bronnen der evangeliën, om niet *aan het volk* mededeelde'. En hij speelt met den naam Colet, om dien af te leiden van Koheleth, het Hebreeuwsch voor Prediker.[1] 'Ik wensch u nogmaals geluk, schrijft hij 31 October 1513 aan Colet -[2], dat gij tot den zeer heiligen en heilzamen arbeid van het preeken zijt teruggekeerd. Want ik denk, dat die kleine pooze zelfs ten goede zal strekken, daar men u te begeeriger zal hooren, nu men uw stem eenigen tijd heeft gemist.'

Het is zoo duidelijk, dat Erasmus op deze plaatsen niet denkt aan een geleerde exegese voor een theologisch geschoold gehoor, maar aan de prediking voor het volk in hun eigen taal, dat tenslotte deze getuigenissen ons oordeel bepalen. Die lectuur van oudere Engelschen, waarmee Colet zijn taal verfijnde, het moet toch die van Chaucer en de zijnen geweest zijn. Zij zijn het, wier beteekenis Erasmus, te recht, ook naar onze meening, met die van Dante en Petrarca vergelijkt. Zelf heeft hij ongetwijfeld hun werk evenmin gekend als de *Commedia* of de *Rime*. Wellicht hoorde hij hunne namen van John Skelton, poeta laureatus van Oxford en van Leuven, dien hij als 'unum Britannicarum litterarum lumen ac decus' geprezen heeft.[3] Skelton toch was een bewonderaar van Chaucer en Lydgate, zijn voorgangers.

Doch hoe het zij, Erasmus heeft, al ging het min of meer tegen eigen opvatting in, dan toch vaag begrepen, dat de beteekenis van Dante en Petrarca gelegen was in hun grootsche dichterdaden, al kon hij die zelf niet genieten. Of hij van Dante's Latijn iets gelezen had? Ik betwijfel het. *De Monarchia* lag nog het meest in de lijn van Erasmus, den vriend des vredes; maar er zijn mij geen sporen bekend,

1) Ep. L.B. no. 523 c. 571, aan Thomas Lupset, 23 Augustus 1520.
2) Allen no. 278 (I p. 536), in L.B. no. 107 verkeerdelijk gedateerd 1 November 1507.
3) In de voorrede aan Skelton's pupil, den jongen prins Hendrik, later Hendrik VIII, bij het lofdicht op Engeland *Prosopopoeia Britannie maioris*, *etc.* (1499) Allen no. 104 (I p. 239); het gedicht zelf Opera L.B.I 1215.

dat het tractaat hem gemeenzaam is geweest. Zoo daalt misschien het gewicht van die eenige plaats, waar Erasmus Dante heeft genoemd, tot dat van een stijlbloempje, juist belangrijk genoeg, om er eenige oogenblikken de aandacht aan te wijden, omdat het naar allen schijn de eerste maal in de litteratuur is, dat een Hollander dien grooten naam noemt.

J. HUIZINGA.

Twee puntdichten op Dante uit de zeventiende eeuw.

De zeventiende eeuw beteekent voor Italië een inzinking tusschen een eersten Dante-cultus, die onmiddellijk na 's dichters dood inzettend gedurende drie eeuwen handschrift op handschrift, commentaar op commentaar, druk op druk te voorschijn riep, en de moderne Dante-vereering en Dantephilologie, die sedert de achttiende eeuw tot op onze dagen nog steeds aangroeit, gevoed door de deelneming van het buitenland. Natuurlijk geldt deze voorstelling geenszins voor andere landen; hier is de zeventiende eeuw geen interregnum maar een vóórtijd. Het kon ook nauwelijks anders. Dante had den zeventiende-eeuwschen, met name den protestantschen buitenlander, nog niets te zeggen. Zijne wereld was nog bijgeloof, zijn weten nog verouderd, zijn dichttrant nog gothischabstruus: eerst de romantiek heeft hem buiten zijn tijd geheven, modern gemaakt. De Italiaansche inzinking kan dus voor het Noorden ten hoogste dit gevolg gehad hebben, dat in een tijdperk van ontwakende belangstelling voor Italiaansche taal en letteren, van Italië zelf weinig bezieling voor Dante uitging, en zijn naam daarom toen niet eens die rol vervulde, die bij Dante zelf aan Homerus ten deel viel. Dat weten wij allen en toch, wij kunnen het niet laten naar Dantereflexen te speuren in een tijd, voor welken de dichter, al wordt hij genoemd, nooit onze Dante kon zijn. B.H. Molkenboer heeft in een belangrijke studie (*De Beiaard*, 1919) de Dantesporen bij Hooft en Huygens blootgelegd, en hier zullen twee vergeten gedichten uit dezelfde eeuw besproken

worden, die op het eerste gezicht een heel wat positiever beeld schijnen te wettigen.

I.

Onder de puntdichten van Jeremias de Decker (1656) staat het volgende:

Aen Dantes Aligerius.

Uw' ballingschap heeft u meer glory bygezet,
Dan of gy 't vaderland genoten had met vreden:
Want uw verstand en stijl zyn als door ramp gewet:
Sulcx dat men heden niet slechts ses of seven steden
Om uw geboorteplaats siet tegens een gekant,
Maer heel Italiën noemt sich uw vaderland.

Als men den inhoud dezer verzen overweegt, moet men zich over deze uiting verwonderen.

Zeker, de Decker kende Italiaansch. Dat vertelt ons niet alleen zijn biograaf Brouërius van Nidek, het blijkt ook uit tal van plaatsen in zijn werk, b.v. uit de Italiaansche spreekwoorden, die in de aanteekeningen bij zijn *Lof der Geldzucht* naast die uit andere talen voorkomen, vervolgens uit allerlei toespelingen op Italiaansche schrijvers, Petrarca, Macchiavelli; de naam Boccatius staat eenmaal op den rand, waar in den tekst gezegd wordt dat de drukpers ‘oude kluchten voert op nieuwe speelstellaedjen, en spelen doet quansuis door nieuwe personaedjen verkleet naar 't nieu fatsoen’ en zoo meer.

Maar kende de Decker ook Dante, en wel zoodanig dat hij een eigen indruk van diens persoon en werk had kunnen ontvangen? Bij het doorbladeren van zijn gedichten doemde het beeld van Dante wel eenige malen voor mij op; maar was dit wellicht alleen omdat ik hem zocht? - Hoe komt hij er toe in zijn gedicht op de keuze van Alexander VII (1655) als slechte pausen naast den alom beruchten Alexander VI en naast Gregorius VII, den man van Canossa, ook Bonifacius VIII te noemen? De gedachte dat dit met Dante in verband zou kunnen staan, wordt versterkt door de gelijktijdige opmerking van Conradus Goddaeus, die Dante slechts karakteriseert als den man, die ‘met zijn Italiaensche gedichten

den Paus selfs heeft derven aentasten'[1]. - Verder het puntdicht 'Problema over de straffe van Thaïs':

Waarom moest Thaïs doch met bloten rugge boeten,
't Geen zy van voren had met borst en buik misdaen?
Of heeftmen haer aldus van achteren doen groeten,
Op dat de straf eens recht de zonden na zou gaen?

Dit past weliswaar evenmin op de hetaere van Dante-Terentius (*Inferno* XVIII) als op de heilige van den 8en October. Want de Egyptische heilige boette, ingemetseld, alleen door bidden, en de Grieksche zondares behoort tot het volkje, dat in den drek met den muil puft en zichzelf met de handen slaat. Maar als men bedenkt dat Dante hier in een en denzelfden canto twee groepen van zondaars heeft behandeld, waarvan de eersten inderdaad gestraft worden door *dimon cornuti con gran sferze, che li battean crudelmente di retro* (v. 35), dan is het althans mogelijk dat een vluchtig lezer ook bij de bewoners der tweede bolgia nog aan die straf zou kunnen denken.

En eindelijk in het gedicht op de Gulde bruiloft van zijn ouders (1657), waar hij van het oude paar zegt:

't Zucht naer een' zael, die 't Kristalijnen
Gewelf, met vlammende Robynen
En eeuwig blinkend Sterren-goud
Bezaeit, heeft tot haer vloer-gesteente -

Is het noodig hier aan Dante's Empyreum boven den kristallijnen sterrenhemel te denken? Ik geloof het niet. In Vondels *Lucifer*, die drie jaar vroeger verscheen (1654), treft men dezelfde hemel-voorstelling aan (b.v.v. 569 vv.) en een bevoegd kenner acht het, bij de algemeenheid dier voorstelling, zelfs bij Vondel onnoodig om naar diens bronnen hiervoor te zoeken[2].

Al wil men nu uit deze of andere plaatsen besluiten dat de Decker Dante gelezen heeft, en al houdt men in 't oog dat een zeventiende-eeuwsche protestant en Nederlander meer nuchter en materieel moest reageeren op de *Divina Commedia* dan wij erfgenamen der negentiende eeuw, dan nog bevat de Decker's vers iets onbegrijpelijks voor ons. Terwijl het

1) *Nieuwe Gedichten*, Zutphen 1656, Voorrede.
2) Vondels Lucifer, uitg. Cramer-Molkenboer, Zwolle 1917, blz. 107.

overige, zoo typisch door lectuur bepaalde werk van hem hoogstens zeer zwakke reflexen van Dante vertoont, staan wij hier voor een uiting van meest intiemen en persoonlijken aard. Immers de gedachten, die in deze verzen gepunt zijn, kan men bezwaarlijk als rhetorische phrasen van een welwillend buitenstaander beschouwen; het zou wel een zeer merkwaardig toeval zijn, als algemeene phrasen zoo diep het wezen eener zaak raakten.

Wat betreft de eerste gedachte, Dante's glorie verrijzend uit zijn ballingschap, kan men het misschien nog voor een subjectieve opwelling houden als ik hierbij het hemelsche tooneel voor mij zie, waar Dante zijn ballingschap verneemt en zijn eeuwig lied daar tegenover plaatst *(Par.* XVII 106-120) - maar de tweede opmerking, dat Dante's verstand en stijl als door ramp gewet zijn, kan toch inderdaad niemand maken, die niet de *Divina Commedia* en het begin van den *Convivio* doorvoeld heeft en daardoor geschokt is als wij. En nog sterker spreekt de derde gedachte. Hoe kan een zeventiende-eeuwsch buitenlander de onbehuisdheid van den balling - met een vernuftige toespeling op den strijd der steden om Homerus - tot het triomphantelijk besluit opvoeren, dat hij, uit zijn vaderstad verdreven, in tal van steden nu een thuis vindende, de zoon van heel het vaderland is geworden! Wie anders, zou men zeggen, dan een Italiaan kan zijn trots en zijn liefde voor den grooten landsman tot zulk een patriottische gedachte verheffen?

Voelt men aldus, dan staat men voor de vraag of wij het recht hebben aan de oorspronkelijkheid van die puntdichten te twijfelen, bij welke de Decker geen bron vermeldt. De vraag is nog niet onderzocht, maar de indruk bij het doorbladeren van zijn boek zal toch wel zijn, dat 's dichters bekentenis in zijn voorrede ‘ja gij toch, Lezer; een goed deel is er dat ik maer in een Nederduitsch kleed hebbe gesteken’ in ruime mate ook voor de bedoelde gedichten geldt. En dan is er dus ook van deze zijde geen beletsel om te argwanen dat de Deckers vers zijn oorsprong heeft in een door een Italiaan gedicht - met het oog op het opschrift vermoedelijk in 't Latijn geschreven - lofspreuk op Dante.

Zulke overwegingen noopten een ontdekkingstocht te wagen in den oceaan der humanisten-litteratuur, en ziet, met

goedgunstigen wind dook het gezochte epigram spoedig op en bevestigde met een zeldzame promptheid het gekoesterde vermoeden. In de uitgave van P. Giovio's *Elogia virorum doctorum*, die in 1557 te Antwerpen verscheen, heeft de Nederlander Joannes Latomus den tekst van den oorspronkelijken Italiaanschen druk verrijkt, door bij elk elogium een eigen epigram te voegen. Zijn vers onder dat van Dante luidt:

Major ab exilio parta est tibi gloria, quam si
Non esses patriam vertere jussus humum.
Ingenio siquidem stimulos dolor addidit, et te
Fecit ad ignotos condere verba modos:
Ut modo non certent de te tantum oppida septem,
Italia affirmet tota sed esse suum.

Dus, zal men zeggen, toch weder de uiting van een Nederlander, een zestiende-eeuwsch Nederlander in plaats van een zeventiende-eeuwsche, Latomus in plaats van de Decker. Maar neen, de verzen zijn wel door den Nederlander gemaakt, maar hun inhoud is van den Italiaan, van Giovio. Men leze het elogium dat er boven staat:

'...sed exilium... ei maius et gloriosius fuit quum illam sub amara cogitatione excitatam, occulti divinique ingenii vim exacuerit et inflammarit. Enata siquidem est in exilio comoedia triplex Platonicae eruditionis lumine perillustris, ut abdicata patria totius Italiae civitate donaretur...'.

Het epigram van Latomus is met zijn overige Giovio-epigrammen op nieuw gedrukt in de geïllustreerde uitgave van Jovii *Elogia* (Bazel 1577) en vervolgens zonder den tekst van Giovio in de *Icones sive Imagines vivae literis clarorum virorum* (Bazel 1591) en in de *Delitiae Poetarum Belgicorum* van Gruterus (Frankfort 1614), ook later wordt het nog eens door Peerlkamp aangehaald. De bron van de Decker schijnt echter het boek van Giovio zelf geweest te zijn, de uitdrukking 'wetten' tegenover 'exacuerit' maakt waarschijnlijk dat hij bij het vertalen van Latomus ook den prozatekst voor zich had. En deze samenhang met Giovio's Elogium, behoorende bij Giovio's Dante-portret, was misschien ook den redactor der groote uitgave van J. de Decker's gedichten (1726) nog bekend, toen hij - was het nog het werk van David van Hoogstraten? - ons vers met eenige andere uit

de rubriek der puntdichten verwijderde en onder het hoofd ‘Bijschriften’ plaatste.

Het vers van J. de Decker is dus een Dante-lof als het ware buiten Dante om. Zulke Dante-aanhalingen zijn er meer in dien tijd. De beroemde Boxhorn heeft in 1638 in zijne *Monumenta illustrium virorum et elogia* ook twee Elogia op Dante gegeven; maar als men de samenstelling van zijn boek nagaat, vindt men dat de platen ervan niets zijn dan een herdruk van een Duitsch boek, Sigfrid Rybisch *Monumenta sepulcrorum* (Breslau 1574) en dat de elogia, die hij bij de platen heeft gevoegd, even min van hem zijn, maar uit allerlei schrijvers zijn bijeengeraapt *(passim ex aliis excerpta*, zooals hij zelf in de voorrede zegt). En zoo is zijn eerste elogium op Dante nog al onhandig uit een of ander humanistische boekenbespreking genomen, het tweede, een oude Dante anecdote, uit Poggio's *Disputatio de infelicitate principum*. Bij Boxhorn ontbreekt dus het persoonlijke geheel en al, Jeremias de Decker heeft ten minste zelf de keuze gedaan, toen hij uit de honderden verzen van Latomus zich het ééne op Dante heeft toegeëigend.

II.

Tot de vrienden en intieme lezers van Jeremias de Decker behoorde, hoewel achttien jaar jonger, Joachim Oudaan. ‘Vriend’ wordt hij door de Decker zelf genoemd in een brief van 1660, die uit de verzameling Kneppelhout onlangs geveild werd (Van Stockum, 's-Gravenhage Maart 1921), en het eenige lofdicht voor de eerste uitgave van de Decker's gedichten is uit zijn pen. In dit lofdicht van het jaar 1656 geeft Oudaan een soort overzicht van 's werelds letterkunde vanaf het begin tot aan de Nederlandsche gouden eeuw, en hierin kenschetst hij het Italiaansche bloeitijdperk als een vervolg van het Romeinsche, met deze woorden:

> Behoef ik hier Petrarch' of Ariost',
> Of Guârijn, of Dantes aan te rijgen,
> En nieuwe pracht, die d'oude schier dee swijgen,
> Te zaam vergaan, gelijkse saam begost?

Dante te samen met Ariosto en Guarini (Tasso ontbreekt), en wel als de laatste van het viertal, maar dan toch genoemd

onder de schitterendste helden der Italiaansche letterwereld! En wel niet ontleend aan de Decker's puntdicht, want Ariosto en Guarini komen bij de Decker niet voor, en ook onafhankelijk van Goddaeus' bovengenoemde voorrede van hetzelfde jaar, want deze kenschetste de Italiaansche dichtkunst door de namen, Petrarcha, Dantes van Florencen, Politianus en Sannazaro.

In het volgende jaar vinden wij den naam van Dante nog eens door Oudaan genoemd. Maar om deze aanhaling te begrijpen, dienen wij ons eerst nog met een ander persoon, den Rotterdammer Reynier Dirxz van der Wolf, bekend te maken. Bierbrouwer van beroep, in 1649 en 1650 schepen van Rotterdam, sedert 1635 getrouwd met de dochter van Dirk Jansz Pesser, brouwer in de Zwarte Leeuw, was deze rijke man (hij was reeds in 1654 op een vermogen van *f* 90,000 aangeslagen)[1] tevens een groot kunstvriend. Den inhoud van zijn schilderijenverzameling, geheel of gedeeltelijk, leeren wij kennen door den catalogus van de veiling, die te Rotterdam 15 Mei 1676, blijkbaar na den dood van zijne vrouw gehouden werd[2]. Een merkwaardige verzameling voorwaar. Naast 24 stuks Nederlandsche of Vlaamsche meesters, niet minder dan 42 Italiaansche schilderijen. En wat voor namen! Acht Titiaans, twee Palma Vecchio's, twee Correggio's en zoo voorts, Giorgione, Parmegiano, Bordone, Dossi, Bassano, Caracci, Caravaggio en wie al niet meer. Zeker is de voorliefde voor de Italianen typisch voor de Nederlandsche kunstverzamelaars van dien tijd, maar dit is toch een buitengewone verhouding, en wij zouden wel gaarne meen illen weten van den geest en smaak van zulk een verzamelaar. Al is ons dit niet vergund, van de herkomst van zijn Italiaansche schilderijen, ten minste van een aantal daarvan, weten wij toch iets, en wel dat David Beck, een in der tijd beroemd schilder, deze in Italië voor hem heeft gekocht. Toen Beck namelijk kort na zijn terugkeer uit den vreemde, in 1656 te 's-Gravenhage plotseling stierf, werd er van zijn nalatenschap een inventaris opgemaakt, waarin wij

1) Vriendelijke mededeeling van het Archief te Rotterdam.
2) G. Hoet, *Catalogus of Naamlijst van Schilderijen* enz., 's-Gravenhage 1752 II 340 en I 15.

onder nr. 38 vermeld vinden ‘Alle de schilderijen met d'heer Reynier van der Wolff in Comp[ie] bij den overleden in Italien gecoft, daer van de lijste wederzijdts geteyckent zijn’[1].

Met dezen man nu en deze verzameling schijnt Oudaan, toen hij in 1656 trouwde en in Rotterdam kwam te wonen, spoedig kennis gemaakt te hebben, en het zij hij door de schilderijen zoo getroffen was, het zij hij den man een genoegen wilde doen, hij greep er vier uit en maakte deze in 1657 tot het onderwerp van een dichterlijke ontboezeming. Wie Oudaan's voorliefde voor planodrukken kent - en elke pamfletten-catalogus kan daarmede bekend maken - zal er niet aan twijfelen dat ook deze poëtische hulde in dergelijken vorm aan den geëerde is aangeboden; ik heb dezen veronderstelden origineelen druk echter niet kunnen vinden. Ik tref de vier gedichten het eerst aan in den *Bloemkrans van verscheiden Gedichten*. Amsterdam 1659 (bl. 602 vv.), en even hecht verbonden staan ze in de groote uitgave van Oudaan's *Gedichten* van 1712 (I. 305 vv.), nr. 1, 2 en 4, gemerkt met den datum 1657. Het eerste gedicht met het opschrift ‘Lastman's Offer-strijd tusschen Pylades en Orestes. Aen den Heer Reinier van der Wolf’ beslaat vijftien coupletten en eindigt met de woorden:

> Nu mag mijn flauwe pen en stem,
> Konstryke Van der Wolf, en Hem[2]
> En uw' Taf'reel tot schaduw strekken;
> Ik hoop zij zalze niet bevlekken.

Het tweede draagt het opschrift: ‘Noch ten huize van gemelden Heer Op de stervende Maria Magdalena, door geheel Italien bekent, onder den naam La Magdalena Moribonda, Gedaan door Michiel Ange Carnjolo[3], en bevat vijfendertig verzen; het derde ‘Mede op d'Afbeelding van Koning Filips de Tweede, door Titiaan’ zes verzen.

Het vierde luidt:

1) W.I.L. Poelmans in *Rotterdamsch Jaarboekje* 1917 bl. 78, Bredius *Künstler-Inventare* IV 1270.
2) D.i. Lastman.
3) In 1712 verbeterd in Michel' Angelo Caravaggio.

Noch op d' Afbeelding van de Poeet Dantes

door Sioto.[1)]

Hoe schijnt' er Dantes hier so simpel uit te zien?
Een kaal gerimpelt vel bemopt met muts en doeken:
Wie zouw hier hoog vernuft, en schrand're herssens zoeken?
Of vond men hier de naam van ijd'le Dant misschien?
Aanschouwer, 't is altijd aan 't uitzicht niet te raden
Wat dapp're Wijsheid in haar boezem heeft geladen.

Ook dit vers sluit een raadsel in, maar hier ligt de moeilijkheid niet, zooals bij het vorige, in den inhoud. Dat Oudaan, die zelf Dante als een der beroemdste namen had genoemd, die het puntdicht van J. de Decker en vermoedelijk ook de aanhaling van Goddaeus kende - alle drie van 1656 - in 1657 getroffen werd, toen hij een afbeelding van den dichter met zeer onverwachte trekken aanschouwde, behoeft waarlijk geen verklaring, en de wijze leer, die hij uit het geval trekt, nog minder. Maar waarop heeft zijn vers betrekking? Op een schilderij in de verzameling van van der Wolf, voorstellende Dante en - terecht of ten onrechte - aan Giotto toegeschreven. De samenhoorigheid der vier gedichten sluit elken twijfel hieromtrent uit, al verwondert het ons dat wij van dit portret geen verder spoor kunnen ontdekken. De drie andere schilderijen komen voor in den genoemden veilings-catalogus der verzameling van der Wolf van 1676, maar van een Danteportret door Giotto, of iets dat dit zou kunnen bedoelen, is nergens sprake, noch hier, noch in de restantverkooping van 1693 (Hoet I 15) noch in eenige andere lijst van verkoopingen tusschen 1657 en 1752, die door Hoet zijn bekend gemaakt. Wij moeten het wonderlijke feit aanvaarden, trouwens elke poging het vers van de drie andere los te maken en met iets anders dan een portret in het bezit van van der Wolf in verband te brengen - met wat dan wel? - leidt tot nog grootere onwaarschijnlijkheden. Verlokkelijk is het b.v. bij het vers van Oudaan aan verband met de houtsnede in Jovii *Elogia*, Bazel 1577, en dus met het puntdicht van J. de Decker te denken, maar wie naar den schakel zoekt, vindt er geen.

Wat wij ons nu onder dat portret hebben voor te stellen, blijft dus aan ons vernuft overgelaten. Van een origineel kan

1) In 1712 verbeterd in Giotto

geen sprake zijn; de kunstgeschiedenis zou er van weten. Dus een detail-copie uit de beroemde Bargello-schilderij, die vanaf omstreeks 1574 tot 1840 onder een kalklaag bedolven was? Het Danteportret in deze was wel in der tijd populair in Florence, twee gedichten uit de 14de eeuw zinspelen erop. Maar het valt toch moeilijk aan te nemen dat iemand tusschen 1300 en 1574 zooveel belang er in gesteld zou hebben, dat hij het afzonderlijk op doek of paneel overbracht, en dat deze copie in 1650 in Italië aan David Beck werd aangeboden als een Danteportret van Giotto (mocht 'Sioto' in den druk van 1659 uit den oorspronkelijken druk afkomstig zijn, dan zou men deze spelling op een verkeerd hooren van den Nederlandschen kooper kunnen terugleiden). En zelfs dan is er een bezwaar. Het Giotto-type toont een jeugdigen Dante-kop en is dus in tegenspraak met Oudaan's beschrijving, die veeleer wijst in de richting van het portret van Gaddi, zooals men zich dat voorstelt (het is in 1566 vernietigd), van Michelino, of van dat in het bezit van Paolo Giovio[1] en vooral van de miniatuur Cod. Riccard. 1040. Wij zijn dus ten volle gerechtigd de juistheid der opgaven van Oudaan in twijfel te trekken, maar ook dat helpt ons niet verder. Goed, de naam Giotto moge op een vergissing berusten. Een Nederlander zou b.v. van het Giotto-portret gehoord, maar door zijn Karel van Mander misleid hierbij aan een paneel gedacht kunnen hebben. Deze heeft n.l., waar hij Vasari's beschrijving weergeeft, juist den tusschenzin *come ancor hoggi si vede nella capella del palagio del podesta di Firenze*, weggelaten en zegt alleen 'onder anderen heeft hij gheconterfeyt Dantes, zijnen grooten vriend, soo vermaerden Poeet als hij Schilder was'. Er zijn dan twee mogelijkheden: òf wij hebben te doen met een detail-copie uit een ander oud fresco òf met een anonym portret. In het eerste geval staan wij ongeveer voor dezelfde moeilijkheden als bij Giotto, in het tweede hebben wij niet veel keuze. De eenige bekende schilderijen, die toen in den handel kunnen geweest zijn, het Louvre-portret, het Yale-portret en Uffizi nr. 1207[2], passen allen slecht bij de beschrijving van Oudaan. En wil men nog verder gaan in skepsis, en elken error of

1) Besproken en afgebeeld in *Het Boek*, Juli 1921.
2) R.Th. Holbrook, *Portraits of Dante* 1911 bl. 167, 184.

dolus voor mogelijk houden, dan geraakt men niet alleen in het absurde, maar begaat men tegelijk een anachronisme. In 1864 was het zonder twijfel zeer pikant het portret van wien ook als een Dantekop van Giotto te signaleeren[1)], maar wie ter wereld zou er in 1650 belang bij gehad hebben, de eerste de beste schilderij voor een Dante van Giotto te verkoopen of te koopen? Om koopers te lokken of de opmerkzaamheid te trekken had men andere namen noodig; geen Giotto verschijnt dan ook, voor zoover ik weet, op de Hollandsche kunstmarkt, waar het toch aan vervalschingen niet ontbrak. En ten tweede. Verrijst bij de beschrijving van Oudaan niet tòch de ons welbekende Dante-kop - vooral de miniatuur Cod. Ricc. 1040 - voor ons oog, de kale wang en kin onder de muts, waaruit de oorkleppen van de huif neerhangen? En wijst de teleurstelling van den zeventiende-eeuwer, die in de kale trekken te vergeefs den geest van den beroemden dichter zoekt, niet inderdaad op de simpele frescolijnen van Giotto of een anderen primitief? - Wellicht zal de tijd ook hierop antwoord geven.

*

De hier opgeroepen getuigen voor Dante's bekendheid in onze Gouden Eeuw nopen ons dus geenszins, het in den aanhef gegeven oordeel te herzien. Wat zij ons openbaren zijn slechts van die uitgolvingen van een beweegkrachtig begin (in dit geval den groote naam door Dante eenmaal verworven in zijn vaderland), die zich verondiepen naarmate zij zich verwijden. Individueele waarde hebben zij niet, maar zij helpen de waarde van een geheel uitdrukken. Even kenschetsend als het is, dat in de hoogere kringen onzer letterkundigen, die onmiddellijk en krachtig Italiaanschen invloed ondergingen, de naam van Dante geheel op den achtergrond blijft, even kenschetsend is het dat, bij gelegenheid, zelfs in de breedere laag der beschaafden en belangstellenden die naam met eere, tot het lofdicht toe, wordt genoemd. Dante was er wel - bv. in de reusachtige bibliotheek van Nicolaus Heinsius, die in 1682 te Leiden geveild werd, bevonden zich onder de ruim duizend Italiaansche boeken ook wel een dozijn van en over Dante - maar de tijd was er niet.

E.F. KOSSMANN.

1) Ferazzi, *Manuele Dantesco* II 391.

Een achttiende-eeuwer over Dante.

Bij het herdenken van den dichter van de *Divina Commedia* in dit jaar is, voor zoover mij bekend, niet in herinnering gebracht, dat de XVIII-eeuwsche Fransche prozaschrijver, de bekende Antoine de Rivarol, zich ingaande met Dante heeft beziggehouden en eene vertaling in proza van den *Inferno* heeft achtergelaten, die ook heden nog hare waarde heeft, vooral om de zuiverheid van den zinsbouw en de welluidendheid van de taal. De juistheid van den Dantesken zin laat hier nu en dan te wenschen over, maar het kan Rivarol ten goede worden aangerekend, dat hij als achttiendeeeuwer en van aanleg door en door Franschman, zoo oneindig veel verschillend van den geest der geloovige middeleeuwen, er toe gekomen is de waarde van Dante's poëem te beseffen en hoog te bewonderen. Hij was een van de geestigste auteurs van het einde der achttiende eeuw en naar mijne meening munten zijne geschriften, al is wel eens het tegendeel beweerd, uit door diepte van inzicht en verrassende wendingen van gedachten. Hij is daarin niet de mindere van den meer wilden en cynischen Chamfort, die ook heden ten dage nog gaarne door menigeen zijner landgenooten wordt ter hand genomen en geciteerd.

Ook heden nog is de vertaling van Dante's *Inferno* door Rivarol leesbaar. Wij hebben alleen dit gedeelte der *Commedia* van hem; tot voltooiing der twee anderen schijnt hij niet te zijn gekomen. Het zijn welgebouwde volzinnen, waarin een zekere cadans en vaste tred niet te miskennen valt.

Toch is het niet te raden aan hem, die Dante niet in het oorspronkelijk wil lezen, juist de vertaling van Rivarol te kiezen. De hier en daar te wijd genomen vrijheid heeft hem nu en dan de plank doen misslaan. Doch in het algemeen heeft hij zich wel aan het origineel gehouden, zonder dit met breede omschrijvingen weer te geven, zooals Chateaubriand in zijne bewerking van Milton's *Paradise Lost* heeft gedaan; niet tot schade voor den lezer, want Chateaubriand's vertaling is een proza-monument der Fransche litteratuur.

Het bekende vers: *Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate!* vertaalt Rivarol door: *Entre, qui que tu sois, et laisse l'espérance*. Iedereen zal toegeven, dat hier de bedoeling van den dichter is gemist; de imperatief lag niet in zijn gedachte, zooals ieder lezer gemakkelijk voelt.

Heeft Frans Xaver Kraus in zijn groot boek over Dante, Rivarol's traductie onder de waardelooze genoemd, hij heeft daar aan wat veel afbreuk gedaan. Hetgeen Rivarol in zijn voorrede en vooral in zijn noten bij de vertaling zegt, kunnen wij nog voor een groot deel beamen en wij mogen ons verheugen, dat ook bij de achttiende-eeuwers over den grooten Italiaan meeningen bestonden, die wij niet met minachting behoeven op zij te zetten; want slaan wij de werken van menigen schrijver van dien tijd op, dan vinden wij, volgens onze ideeën, slechts zelden juiste en waarachtige appreciatie van het litteraire schoon. Ook onzen Bilderdijk zien wij menig keer mistasten, wanneer hij hier en daar oordeelt over de waarde van een dichter. Dat wil niet zeggen, dat wij met Rivarol's uitingen altijd kunnen meegaan, en wanneer hij spreekt van: *comparaisons les plus dégoûtantes*, die in het gedicht van Dante voorkomen, moeten wij dat op rekening stellen van een tijd, die met den onzen verschilde. Wij heden ten dage vinden Dante's vergelijkingen volstrekt niet weerzinwekkend en hechten er een groote poëtische kracht aan. Doch in hoofdlijnen is de Fransche auteur het met onzen tijd eens en ook op hem heeft de dichter de macht van zijn genie uitgeoefend.

In de voorrede van zijn vertaling zegt hij: *Les traductions éclairent les défauts et éteignent les beautés, mais on peut assurer qu'elles perfectionnent le langage... Un idiome étranger proposant toujours des tours de force à un habile*

traducteur, le tâte pour ainsi dire en tous les sens: bientôt il sait tout ce que peut ou ne peut pas sa langue; il épuise ses ressources, mais il augmente ses forces, surtout lorsqu'il traduit les ouvrages d'imagination qui secouent les entraves de la construction grammaticale en donnant des ailes au langage.

Voor zoo ver mij bekend is (want ik kan mij hier vergissen) is er vóór de IXX-eeuw geen enkele traductie door een Nederlander verschenen. Dat mag eenigszins vreemd heeten, want in de XVII en XVIII eeuw vertaalden ze in Holland en België zoowat alles. Wel is Vondel aan eene overzetting van Tasso's *Jerusalem Verlost* begonnen, doch Dante's gedicht schijnt hem niet die bewondering te hebben gegeven, die het verdient. Vond hij het te moeilijk, en reikte zijn wetenschap niet ver genoeg om die van Dante in zich op te nemen? Wanneer het waar is, dat hij eenige gezangen van het *Jerusalem Verlost* heeft voltooid, dan mag men wel aannemen, dat zijn kennis van het Italiaansch daartoe voldoende was.

FRANS ERENS.

Bibliographie.

Dante's Vita nova. Eene studie door Dr. Is. van Dijk. Groningen, P. Noordhoff, 1920.

'Een raadsel' en 'een heel stuk van de Middeleeuwen' steekt er in de *Vita nova*, zoo verklaart de schrijver in zijn inleiding. Hij heeft ervaren, hoeveel kennis er eigenlijk noodig is, om Dante waarlijk te verstaan, en hij wil nu die voorbereiding, wat de *Vita nova* betreft, den lezers van dat werk gemakkelijk maken. Want het gaat hem aan het hart, dat de 'general reader' tegenwoordig maar voor 't vaderland weg leest, wat 'zonder soliede basis van studie moet uitloopen op verwarring en wanbegrip.' Ter illustratie daarvan vertelt hij een aardig exempel van twee jonge meisjes, een kwast met kunstzin en een oud man, die elk op hun manier de *Vita nova* lazen en waardeerden. Het is te hopen, dat alle vier het nog eens zullen doen, na eerst kennis te hebben gemaakt met het boekje van Dr. van Dijk, die hun inderdaad een voortreffelijk gids zal zijn.

Achtereenvolgens behandelt de schrijver het aandeel, dat de concepties der Provençaalsche lyriek in den bouw der *Vita nova* hebben, dan de philosophische en theologische denkbeelden van eeuwen her: Plato, Plotinus, den pseudo-Areopagiet, Augustinus, die eraan ten grondslag liggen, tenslotte den aard der denkvormen, waarin de uitdrukking plaats had: symbolisme, scholasticisme, mysticisme.

Wie de *Vita nova* kent, kent ook de bij iedere lezing opnieuw verrassende gewaarwording, hoe het bewust zijn van dien ganschen cultuurhistorischen onderbouw van het gedicht geen oogenblik het besef wegneemt van zijn volstrekte onmiddellijkheid en echtheid. Dit blijft altijd het wonder van Dante's dichterschap, dat men u bewijst, dat al zijn motieven conventioneel zijn, en hij toch tot u blijft spreken van hart tot hart. Ook Dr. van

Dijk verklaart zich in een hoofdstukje: ‘Heeft Beatrice werkelijk bestaan?’ innig overtuigd van de realiteit van het geval, zich daarbij onder andere beroepend op een zeer deugdelijk argument, aan den aard der scholastische denkwijze zelve ontleend.

Misschien is de kwestie zoo eigenlijk niet zuiver gesteld, en moest de vraag liever luiden: ‘is Dante een echt dichter geweest?’ In dien vorm zou wel niemand haar ontkennen, en wie niet begreep, wat een echt dichter is, kon zijn oordeel thuishouden.

Ik wil de gelegenheid te baat nemen, om een paar opmerkingen over het reëel karakter van de stof der *Vita nova* te plaatsen, die ook vat kunnen hebben op de nuchtere zielen. Zij zijn zonder twijfel herhaaldelijk reeds gemaakt in de onmetelijke Dante-literatuur, maar men zal mij ten goede houden, dat ik die er niet op nazoek.

In cap. 22 hoort Dante het spreken van de vrouwen, die terugkomen van Beatrice, die haar gestorven vader beweent. Hij neemt de woorden van lof over de geliefde, die hij uit hun mond opvangt, tot motief voor twee sonnetten. ‘E però che volentieri l'averei domandate, se non mi fosse stata riprensione, presi tanta matera di dire come s'io l'avesse domandate, ed elle m'avessero risposto.’ Dus: hij vertelt uitdrukkelijk, dat hij het *voorstelde*, alsof hij met de vrouwen gesproken had. Het heeft mij altijd toegeschenen, dat een dichter, die den prozacommentaar bij zijn verzen maar verzon, ook wel boudweg zou hebben gezegd, dat hij met hen gesproken *had*. - Hetzelfde bij het sonnet ‘Deh peregrini che pensosi andate’ (cap. 40 of bij anderen 41). Hij zag de pelgrims door de stad gaan, wat hem het motief ingaf tot zijn verzen. ‘E acciò che più paresse pietoso, propuosi di dire come se io avesse parlato a loro’; hij stelde het voor, *alsof* hij met hen gesproken had. Wanneer hier niet dan fictie achter stak, waarom dan niet gezegd, dat hij met hen gesproken *had*?

Zoo zijn er nog meer van die heel eenvoudige, doodgewone stempels van echtheid, maar het zou niet passen, de opsomming ervan aan deze bespreking vast te knoopen.

Het boekje van den oud-hoogleeraar in zijn vruchtbare rust helpt ons inzicht versterken, dat wij aan Dante's liefde niet den maatstaf moeten aanleggen van het gewone leven of van de burgerlijke romantiek, maar dien der mystiek. Van de sterkste ziel, die geleefd heeft, moeten *wij* leeren, hoe de passie bovenaardsch wordt.

J.H.

J.J. Salverda de Grave, Dante. Amsterdam, Meulenhoff 1921.

In 132 kleine bladzijden Dante in te leiden bij het groote publiek is een werk, dat naast grondige kennis het vermogen eischt, goed te kiezen en zich streng te beperken. De schrijver toont het te kunnen. Hij geeft, na een kort overzicht van Dante's leven, een hoofdstuk over den *Canzoniere* en de *Vita nova*, daarna een over *Convivio, De Vulgari eloquentia* en *De Monarchia,* om ten slotte aan de *Divina Commedia* de meeste plaats te laten. Al de werken worden eenvoudig en duidelijk beschreven, en van de grondslagen, waarop zij berusten, en die men kennen moet, om ze ten volle te verstaan, wordt den lezer, op een oordeelkundige wijze, zooveel gegeven, als in dit kort bestek mogelijk is, terwijl een bepaling der waarde voor onzen tijd de behandeling der verschillende werken besluit.

Deze waardeerende gedeelten bevredigen mij het minst; De Grave's bewondering voor den dichter, hoe diep en oprecht, is mij toch te voorwaardelijk en te koel. Hoewel hetgeen hij hier over de *Vita nova* schrijft, mij veel meer voldoet dan wat de schrijver in de *Gids* van 1906 daarover zeide, zou ik mij bij zijn slotbeschouwing toch in het geheel niet kunnen aansluiten. ‘Verouderd’ acht Salverda de Grave de *Vita nova*, evengoed als het *Convivio* het is. Slechts beoefenaren van de geschiedenis der letterkunde en der wijsbegeerte zouden het lezen, als wij de *Commedia* niet hadden (p. 81). ‘De bekoring die voor velen onzer tijdgenooten er nog van (nl. van de *Vita nova*) schijnt uit te gaan, kan slechts voor een deel door een soort snobisme worden verklaard. Zonder twijfel is er in de geheimzinnige sluier die het verhaal omhult, in de vage uitdrukkingswijze, in de halftinten iets suggestiefs, dat aantrekt, vooral in een tijd als de onze, die toegankelijk is voor wazige indrukken, voor gevoelsgodsdienst en droomerig dwepen’ (p. 44). Hoe nu: vaag, halftinten, wazig, droomerig? ik heb het gevoel, dat de schrijver al die qualificaties even goed zou kunnen toepassen op Giotto, Andrea Pisano of San Miniato al Monte, als op de *Vita nova*. Voor elk ervan zou ik geneigd zijn, juist het tegendeel te gebruiken.

Ook *De Monarchia* zou ik hooger schatten, dan de schrijver doet, en niet enkel als proeve van scholastieke wetenschap en voor de kennis van Dante's persoon. Als grondgedachte van het geschrift zou ik niet noemen de continuïteit van het Romeinsche keizerschap, welke in het betoog niet de hoofdzaak is, maar veeleer de conceptie van een algemeen beschavingsideaal: *civilitas humani generis*, als doel van 's werelds bedrijf, een gedachte, vóor Dante nog niet uitgesproken.

Om met enkele kleinigheden te besluiten: Witten en Zwarten zou ik niet durven gelijkstellen met conservatieve burgerij en het radicale lagere volk; *Summa theologica* is een minder juiste vorm, en 'Franciscus... wiens *Fioretti* enz.' kan bij den lezer misverstand wekken.

Het boekje zal ongetwijfeld aan zijn doel zeer goed beantwoorden, en voor velen een nuttige inleiding zijn.

J.H.

[Vierde deel]

Ontwapening.

Juist vijf jaar geleden, in de Gids van October 1916, heeft mr. W.H. de Beaufort - man van zachte uitdrukkingen en bezonken meening - een onbarmhartig oordeel geveld over het ontwapeningswerk der Haagsche conferenties van 1899 en 1907. De poging ter eerste vredesconferentie ‘mislukte volkomen; het onderling wantrouwen der groote mogendheden liet zich door zedelijke noch door geldelijke overwegingen op zijde zetten. Bij de Tweede Vredesconferentie werd de ontwapening nog slechts voor memorie vermeld. Daarna nam de bewapening, vooral die ter zee, verhoudingen aan die door vroegere geslachten onmogelijk zouden zijn geacht’. Had de schrijver kennis kunnen dragen van het ontwapeningsgedoe van den volkenbond, van de manier waarop dit vitale vraagstuk er met horten en stooten commissoriaal werd gemaakt, van den voeu der volkenbondsvergadering op 14 December 1920, en van den hollen praat van Viviani (voorzitter der commissie) op 16 Juli 1921, zijn oordeel zou er wel niet op zijn verzacht. Inmiddels komt in het zicht de door president Harding beschreven ontwapeningsdagvaart te Washington.

Indien ergens, dan is op het stuk dezer ontwapening (sterke inkrimping van bewapening) de ‘hooge politiek’ der regeeringskabinetten en der departementen van buitenlandsche zaken in strijd met het kennelijke, het ontwijfelbare belang der volken. In strijd ook met den wensch, met den wil dier volken? In 1899 en 1907 verroerden de geregeerden geen vin; zij lieten hun regeeringen betijen. In 1919, 1920, de eerste helft van 1921 verroerden zij geen

vin; op zijn hoogst hier of daar een adhaesiebetuiging, of een protest. Sinds Augustus 1921 wordt althans beproefd een paar arbeidersgedelegeerden in den kring der onderhandelaars te brengen. Overigens ziet het er naar uit, alsof de volken ook in November 1921 aan de heeren te Washington - de Lloyd Georges, de Briands - de vrije hand zullen laten met hun ontwapeningswerk, dat ongeloof, nijd en heerschzucht ademt.

Toch is er tusschen 1898 en 1921, tusschen den eersten tsarenoproep en den oproep van Harding, veel veranderd ten goede. Dorst men tóén den wortel van al dit kwaad, de ongebreidelde vrijheid van oorlogverklaren, zelfs niet met woorden noemen; leefde tóén de gedachte om de statenanarchie te vervangen door een statenorganisatie, en om daardoor naast de ontwapening haar onmisbaar complement te bouwen, nog pas bij weinigen; was tóén de zaak der ontwapening een probleem, waarop de burgers der verschillende landen onvoorbereid en waarvoor zij dus onverschillig waren: - sinds dien geeft voor elk dier drie punten de toestand hoop. In ons eigen land heeft oorlogsafschuw bij alle politieke partijen, en de economische ontreddering, tot meer belangstelling en inzicht geleid; en vrouwenkiesrecht moet ten gunste van duurzamen vrede werken. Op 19 Februari 1920 was het dan ook mogelijk - wie zou in 1898 zoo iets hebben gedroomd? - bijna de heele tweede kamer zich te doen vereenigen op een motie-Dresselhuys-Treub-Koolen-Rutgers-Schokking, die aandrong op internationale hervorming ‘in de richting van een op het recht gebouwde samenleving’; tenzelfden dage was het mogelijk, dat een regeering, die gezegd had het vraagstuk te ‘willen bezien in het teeken van de realiteit’, zich met dit votum gaarne akkoord verklaarde. Wanneer dus naar aanleiding van de beloften van November 1918, toen oorlogsafkeer algemeen was, op 22 Maart 1921 grondwetsvoorstellen bij de kamer inkomen, waarbij regeering en staten-generaal zich hebben uit te spreken - onder meer - over vrede, oorlog en wapenmacht, dan zal daarin stellig niet vergeefs worden gezocht naar den nieuwen, den internationalen geest.

Verre het invloedrijkst is de kentering der laatste twintig

jaar geweest op het eerste der drie genoemde punten: het dogma der volslagen vrijheid van elken souvereinen staat om zijn genooten den oorlog aan te doen ter bescherming van wat hij zijn belang acht. Men wist, hoe sedert eeuwen dit recht werd goedgepleit: het was een middel om eigen recht te halen, om eigenrichting te doen, onmisbaar nu rechtspraak en politie boven de staten ontbreken. Maar men had ervaren, dat in de statenpractijk dier eeuwen dit middel om recht te halen een middel was om te halen wat men, subjectief, voor zijn recht hield of wat men voorgaf voor zijn recht te houden; zoodat oorlogsinitiatief in negen en negentig van de honderd gevallen niets anders was dan een misdadig zoeken van eigenbaat. Stond deze laatste erkentenis vóór 1914 maar zoo nu en dan eens opgeteekend in een handboek, staatsstuk of tractaat, sinds Augustus 1914 en November 1918 ligt zij in ieders hart: een statenmaatschappij van duurzamen vrede, een statenmaatschappij zonder bewapeningswedstrijd, een statensamenleving gezuiverd van het gevaar van den aan een onschuldig land berokkenden oorlog (1899 Zuid-Afrika, 1911 Tripoli, 1914 België), is dán alleen te verkrijgen, als kleine en groote landen beginnen met hun heilloos ‘recht’ van oorlogsaanval en oorlogsverklaring prijs te geven, en andere wegen van rechtsherstel zoeken dan dezen ondoeltreffend en voor allen noodlottig gebleken weg. Wel lijkt het, of het grondverdrag van den volkenbond - dat in oorlogsuitbanning ontzaglijk veel verder gaat dan in 1907 ook maar iemand had voorzien, en den ouden oorlog wil tegengaan met internationalen rechtsdwang - den oorlogsaanval nog beschermt door dien toe te staan drie maanden na het mislukken van arbitrage of van verzoening op anderen voet; doch bedenkt men, dat de moderne oorlogsaanval haast altijd bliksemsnel en onverwacht dient te zijn, dan zal men zich voor een aanval, die het verloop van een driemaandstermijn heeft af te wachten, niet te zeer beangst maken. Sedert den volkenbond derhalve, door zeven en veertig landen bezegeld, is niet meer oorlogsvrijheid het beginsel en oorlogsverbod de uitzondering, maar een totale ommekeer is ingetreden, met oorlogs*verbod* als overheerschenden regel, met oorlogs*vrijheid* als nauw toepasbare uitzondering, en met oorlog, welke onwettig uitbreekt, als internationale *misdaad*. -

Welnu, zulk een oogenblik acht de Nederlandsche regeering dienstig om aan de staten-generaal een grondwetsartikel voor te dragen (artikel 58), dat de antieke vrijheid van oorlogverklaren, zij het met toevoeging van parlementair overleg, handhaaft over de heele linie, en om een ander artikel onaangeroerd te laten (artikel 181), naar welks verderfelijke leer 's lands strijdmacht gebezigd dient te worden ‘tot bescherming der belangen van den Staat’. Het argument, dat zij eerst wel eens wil zien, wat uit den volkenbond groeit en of deze beklijft, kan hier niet baten: ook zonder volkenbond is voor Nederland, naar zijn historie van ruim drie eeuwen uitwijst, aan oorlogsvrijheid niets hoegenaamd gelegen.

Het tweede der drie punten betrof de noodzaak van een op recht gebouwde samenleving der volken, op den duur onmisbaar als complement van sterke inkrimping van bewapening. De regeering kon tijdens het aanhangig worden van de grondwetsvoorstellen (Maart 1921) haar instemming van Februari 1920 met de motie-Dresselhuys nog niet vergeten zijn: immers in haar witboek van dezelfde maand Maart 1921 (over de eerste zitting van de volkenbondsvergadering) noemde zij ‘wat de rechtskundige ordening en associatie der internationale betrekkingen betreft, ...Nederland gerechtigd, ja verplicht, meer op den voorgrond te treden’ en om in de zaak der internationale rechtspraak zelfs ‘het volle gewicht zijner overtuiging in de schaal te leggen’ (blz. 9). Toen in 1814 en 1815 de grondwet werd opgesteld, toen zij in 1840, 1848, 1887 herziening onderging, werd naar statenorganisatie nog niet getaald; zelfs in 1899 en 1907 wilde men van een op recht gebouwd statenstelsel practisch niet weten; maar na 1918 is de statenanarchie geoordeeld, en, hoe men ook jegens den volkenbond van Versailles en zijn toekomst gestemd zij, de noodzaak van wereldorganisatie op een of anderen voet loochent niemand meer. - Welnu, op zulk een oogenblik draagt de regeering een grondwetsherziening voor, die wel onze verhouding tot vreemde mogendheden bestrijkt, doch waarin ook maar het kleinste sprankje eener zinspeling op l'organisation juridique de l'humanité ontbreekt en als ‘misplaatst’ wordt afgewezen.

En het derde punt: de medewerking en den steun der geregeerden bij de teekening van het internationale beleid? Dat

van regeeringskabinetten voor de ontwapening op zijn best ‘een aarzelende houding’ is te verwachten, dat zij uit zich zelf niets wezenlijks zullen doen, dat ‘de vernietiging van elk militarisme’ slechts te hopen valt bij een krachtig élan der volken, spreekt al uit Beauforts artikel van 1916. - Nochtans wordt Nederland, dat niet enkel bij wapendrukbeperking een even groot moreel en economisch belang heeft als welk land ook, maar welks bevolking tevens in overgroote meerderheid het militarisme onder elken dekmantel haat en elk streven naar ontwapening voorstaat, nochtans wordt Nederland door zijn regeering vergast op grondwetsvoorstellen, die inzake buitenlandsch en internationaal beleid geredigeerd en toegelicht zijn op zoo ostentatief-achtelooze wijze, als wilde het gouvernement ons nog eens flink doen voelen wat Anne de Bretagne uithieuw in haar toren bij Saint Malo: Qui qu'en grogne, ainsi sera, c'est mon bon plaisir.

De vraag zal worden gedaan: maar wat invloed ten goede kan bij mogelijkheid een Nederlandsche grondwetsherziening hebben op de ontwapeningsoverleggingen?

Het antwoord kan sober blijven, en zich ‘in het teeken’ stellen ‘van de realiteit’.

Vooreerst: wie oorlogsvrijheid helpt steunen werkt de komst van ontwapening tegen; ontwapening en oorlogsvrijheid zijn elkaars antipoden. Juist daarom schijnt het onverantwoord het volbloedmilitarisme der oude grondwetsartikelen 58 en 181, een denksfeer van honderd jaar geleden (al is, in alle onschuld, artikel 181 pas veel later zoo geredigeerd), willens en wetens te bestendigen, en de gedachte van een op recht gebouwd statenstelsel opzettelijk van de grondwet verre te houden. Tusschen de twee in het kamerverslag van Juli 1921 bepleite uitersten - óf 's lands wapenmacht uit de grondwet schrappen, óf 's lands papieren oorlogszucht in de grondwet laten staan - wijst juist deze oplossing den bruikbaren middelweg: niet tegen het bestaan van een *defensie*macht of tegen *defensie*plicht der burgers partij kiezen, maar de ontwapening dienen door onzerzijds elk *offensief* wapengeweld als vermeend rechtsinstrument nadrukkelijk en zonder voorbehoud op te geven.

Voorts: niet alleen bevorderlijk, maar voor Nederlands

aandeel in het ontwapeningsstreven noodig, schijnt de hier bepleite herziening wegens het Indische vlootplan. Tegen dit, in den volksraad te Batavia al gevoteerde plan, is uit de kringen der aanstaande Washingtonsche conferentie terstond argwaan gerezen; begrijpelijk voor wie nagaat, dat in de buurt der Stille (straks misschien rumoerige) Zuidzee Japan 60 millioen, ons Indië 50 millioen, Fransch-Indochina maar 20 millioen, de Philippijnen maar 10 millioen, Australië en Nieuw-Zeeland samen nog geen 7 millioen menschen representeeren. Een Indische vlootwet zal dan ook in géén geval mogen verzuimen - hetgeen trouwens uit nationalen hoofde al gewenscht ware - het doel dier zeemacht uitputtend en geruststellend te omschrijven in dezen trant: de ontworpen vloot strekt tot verdediging van Indië en van zijn neutraliteit tegen oogenblikkelijke en rechtstreeksche aanranding, tot medewerking aan handhaving van internationaal recht op den voet van het volkenbondsverdrag en van wettige volkenbondsbesluiten, en tot verzekering van orde en gezag binnen den archipel. Maar hoe wil men die noodzakelijke taakbeperking in den aanhef der vlootwet inlasschen, zoolang de grondwet aan de marine den onbetoomd-imperialistischen plicht oplegt van ‘bescherming der belangen van den Staat’? en, moet eenmaal bij internationaal besprek erkend worden, dat de grondwet zulk een, ook te onzent gewenschte, taakomgrenzing niet toelaat, hoe wil men den internationalen argwaan dan overwinnen?

In de laatste plaats: machteloos moge zijn wat losse individuen doen om den geest der ontwapening aan hooge staatslieden bij te brengen, niet machteloos is een heel land; niet machteloos vooral ware een drom van overtuigde landen, die op een concreet punt van internationaal beleid, met het volkenbondsverdrag in de hand, één lijn durfden trekken. Het geldt hier een levensbelang voor Nederlands en Indiës economische toekomst; zit men in zoo'n geval bij de pakken neer? Te recht hebben zoo pas Australië, Canada, Noorwegen en Zuid-Afrika in Genève gepleit, dat het succes van den volkenbond staat en valt met zijn succes inzake oorlogsuitbanning.

Misschien zal men, met dezen gedachtengang kunnende

meegaan, nochtans voor ons land een volstrekt verbod van oorlogsverklaring en oorlogsaanval te ver-gaand vinden.

Toen in 1891 de jonge republiek Brazilië haar grondwet vredelievend wilde redigeeren - zij verdient hulde voor dien moed -, volstond zij met een verbod (artikel 88) van elken *veroverings*oorlog, hetzij rechtstreeksch of middellijk, hetzij op eigen hand gevoerd of in bondgenootschap. Haar constitutie steekt daardoor uit, zoowel boven de Portugeesche van 1911, die alvorens oorlog wordt verklaard arbitrage wil beproefd zien (artikel 26, onder 14°.), als boven de Uruguaysche bepalingen van 1829 en 1917 van gelijke strekking (1829, artikel 81; 1917, artikel 79, onder 18°.). Is dus dat Braziliaansche voorschrift - zal men vragen - niet toereikend? Neen, stellig is dat ontoereikend; want er is er onder de gevloekte oorlogen van later jaren niet één, die zich heeft aangekondigd of erkend als veroveringsoorlog. De geest van zoo'n artikel moge waardeering verdienen, zijn bewoording is zonder kracht.

Militaire bedenking. Houdt een volstrekt verbod wel rekening met een zóódanig oorlogsinitiatief, als enkel strekt om onzen bedreiger den eersten klap te kunnen geven? Hier voegt een zelfde bescheid: wat ware dit anders dan een voorbehoud voor het recht tot den (in 1912-1914 zoo druk besproken) ‘opgedrongen oorlog’? Behield Nederland zich zoo iets voor, en moest het dus ook aan andere landen het recht gunnen om oorlog te ontketenen zoovaak zij een aanval duchtten, wat zouden wij dan verder zijn dan wij in 1914 waren? Buitendien komt dit argument twintig maanden te laat, en had het, zoo het juist ware, van deelneming aan den volkenbond moeten doen afzien: want zelfs áls een buurland zich vlak aan onze grens tot de tanden wapent, zullen wij, door onzen slag te slaan zonder eerst arbitrage dan wel verzoening te hebben beproefd en drie maanden te hebben verwijld, een internationale misdaad begaan, die den heelen volkenbond economisch en zoo noodig militair tegen ons in het geweer behoort te brengen. Trouwens, als waarlijk noodweer tusschen staten den vorm moet kunnen dragen van eersten aanval, waarom behoeft dan noodweer tusschen gewone burgers zulk een recht van eersten aanval niet?

Staatsrechtelijke bedenking. Het recht van oorlogsver-

klaring en oorlogsaanval is gegrond in de ‘souvereiniteit’ der staten; kan een staat dit recht dan prijsgeven zonder zijn eigen aangezicht te schenden? Hier ligt de wedervraag voor de hand: hoe kan een land, dat - zooals op 30 Augustus 1921 de regeering zelf in de ridderzaal getuigde van Nederland - ‘uitgesproken vredesgezind en zonder aanvalsneigingen’ is, hoe kan zulk een land zijn souverein eigenmeesterschap fierder toonen dan door dit ‘recht’ om misdaad te begaan uit zijn wetgeving te schrappen?

Volkenrechtelijke bedenking. Het grondverdrag van den volkenbond, dat ook Nederland bindt, doet nog niet állen oorlog in den ban, doch erkent oorlogsaanval als toegestaan na het mislukken van beslechting door arbitrage of door verzoening; dient ons land zich daartoe dan niet te bepalen, en zal de regeering derhalve niet zegepralend kunnen opmerken, dat zij juist daarom artikel 58 onverlet mocht laten, omdat volkenbondspactum en andere verdragen vanzelf aan de grondwet derogeeren? Maar dit laatste argument ontvalt aan een regeering, die nog zooeven de gevaarlijke leer onderschreef, als zou aan tractaten, die van de grondwet afwijken, grondwetsherziening moeten voorafgaan. Neen, aan de oude overtuiging dient de nieuwe overtuiging onbewimpeld te worden overgesteld. De oude overtuiging neemt oorlogsvrijheid als den nationalen grondregel aan, waarvan alléén wordt afgeweken, zoover een internationaal verdrag ons tot het tegendeel mocht verplichten; de nieuwe overtuiging daarentegen houdt vol, dat het nationale gevoelen van oorlogsaanval en oorlogsverklaring niet weten wil, dat oorlogsaanval en oorlogsverklaring ten verderve voeren, en dat wij eerst in eigen huis, later (als het gaat) in internationale verdragen, dien nieuwen regel tot triomf moeten brengen. Door de krachtens het volkenbondsverdrag ons verbleven restantjes oorlogsvrijheid op te offeren, geven wij iets prijs van volstrekt denkbeeldig nut, maar winnen wij het aanmerkelijk voordeel van een formuleering, die ons bij internationaal overleg nopens wereldorganisatie sterk doet staan, en die de geesten stuwen móét naar ontwapening.

Het is, met dat al, gewenscht noch noodig als een dolleman te werk te gaan, en in de grondwet nu voor internationale

zaken een lawaaiig credo te gaan uitstallen. Alle grondwetsherziening in Nederland na 1848 gaat in de richting van uitdunning; ook voor binnenlandsche aangelegenheden, ook voor de Indiën, zou het tegendraadsch zijn, de grondwet te willen maken tot een magna charta. Met een paar eenvoudige wijzigingen kan voor ontwapening en voor een op recht gebouwde samenleving der volken worden volstaan; maar die wijzigingen moeten dan ook worden aangebracht. En wijl de anti-oorlogkwestie voor de overstelpende meerderheid van volk en parlement in ons land geen kwestie is, zou zulk een voorstel den zuiversten indruk maken, als het kon uitgaan - gelijk in December 1897 de noodiging van Indische vorsten, of gelijk in Februari 1920 de vredesmotie-Dresselhuys - van kamerleden uit zeer onderscheiden partijen.

Naast en tegenover artikel 57 der grondwet, dat het vanouds bekende buitenlandsche beleid betreft, hoort in artikel 58 nu het nieuwe internationale beleid te komen. Een aanknoopingspunt daarvoor vindt men zoowel in de nota-Schapen bij het rapport der grondwetscommissie van October 1920, als in het voorloopig verslag der kamer zelf van Juli 1921. Een nieuw artikel 58 dan zou dienen te zeggen, dat het tot stand brengen en onderhouden van een op het recht gebouwde samenleving der volken, onder meer door vreedzame beslechting van geschillen, een onderwerp is (artikel 193) van aanhoudende zorg der regeering; dat vanwege het koninkrijk der Nederlanden oorlog aan een vreemde mogendheid niet mag worden verklaard, noch aanval op een vreemde mogendheid mag worden ondernomen; dat de koning waakt over verdediging van de onafhankelijkheid des koninkrijks en van zijn grondgebied tegen aanranding (artikelen 52 en 180); en dat de koning aan rechtshandhaving door den volkenbond deelneemt onder medeweten van, en in samenwerking met, de staten-generaal. Schrapt men wijders uit artikel 181 de woorden ‘tot bescherming der belangen van den Staat’, en laat men alzoo de taakomschrijving onzer strijdmacht over hetzij aan volkenbondsbesluiten (waartoe Nederlands stem vereischt is), hetzij aan internationale verdragen, hetzij aan landswetten, dan zijn militarisme en imperialisme althans uit de grondwet uitgedelgd, en is een practische leidraad aanvaard, die strookt met de gevoelens, de plichten en de be-

hoeften van het Nederlandsche volk in de twintigste eeuw.

Zelden heeft ten aanzien van ingrijpender beginsel eenvoudiger dilemma ter beslissing gestaan van volk en kamers. Niet het valsche dilemma der dienstweigering, die behalve van oorlogs*aanval* ook van wettig zelfverweer niet wil weten; maar de veel zuiverder keus tusschen oorlogsvrijheid met statenanarchie eenerzijds, en oorlogsverbod met statenordening ter wederzijde.

Beschouwt men deze eenvoudige, maar ontzaglijke keus als een technisch-diplomatiek probleem, waarvan alleen buitenlandsche-zaken verstand heeft - de regeering zal er dat wel van pogen te maken -, dan blijft alles bij het oude, bij het noodlottige, beschamende, voor ons denken en onze welvaart ruïneuze oude. Zegt men, dat de twee grimmige grondwetsartikelen tot dusver immers geen kwaad hebben gedaan, dan laat men aan behoudzuchtige gouvernementen de kans, hun afkeer van volkenrechtshervormingen straks te dekken met het destijds in Amerika tegen Knox en tegen Bryan uitgespeelde argument, als hadden hun anti-oorlogverdragen ‘te kort gedaan’ aan het constitutioneele ‘recht’ van oorlog. Doch laten onze staten-generaal, onze kiezers, ook onze kerken, en onze schijndoode vredesvereenigingen hun overtuiging gelden, dan wordt voor Holland het militaristisch beginsel, dat ontwapening tegenhoudt, ‘het beginsel dat de staten in hunne onderlinge verhoudingen zich door de overmacht hunner wapenen recht mogen verschaffen’ (De Beaufort), onverbiddelijk weggevaagd. Dit, de afzwering van oorlogsvrijheid onder elken vorm, is het offer, dat de overwinnaars van 1919 aan het overwonnen Duitschland hadden moeten opleggen. Dit, de afzwering van oorlogsvrijheid onder elken vorm, is het offer, dat hem, die het vrijwillig brengt, niet armer maakt, maar rijker; dat het ontwapeningsoverleg en de volkenbondsdebatten met één ruk zou stellen op een stevig platform. Men kan den nieuwen eisch niet zwieriger formuleeren dan de regeering zelf deed in haar reeds genoemd witboek van Maart 1921 (blz. 31): ‘eene ondubbelzinnige openbaring van den vredelievenden geest der volken en hun vertrouwen in de vreedzame ontwikkeling der internationale verhoudingen’. Men kan het niet recht-

schapener en waarachtiger zeggen dan met de woorden der nota-Schaper (blz. 3): ‘Het zou ons, als vredelievend volk, goed staan, indien onze Grondwet op deze wijze getuigde van den vasten wil der natie om het recht te stellen boven geweld. Andere natiën zouden, zich herinnerend het “Haagsche werk”, zonder twijfel deze konstitutioneele belijdenis waardeeren en niet onmogelijk navolgen. En al moge dan dit legislatieve getuigenis bij de vraag van oorlog en vrede niet den doorslag geven: een Grondwet dient weer te geven hetgeen een volk op belangrijk politiek terrein als richtsnoer aanvaardt’.

Aan dezen vasten geest, den internationalen geest, is de toekomst; het in-en-uitpraten der regeering is een kruik, die te water gaat tot zij breekt.

C. VAN VOLLENHOVEN.

Het ontwaken.

Eerste Hoofdstuk.

I.

't Was Pinkster nu op Mare Sathe. En rond de stille boerderij lagen de gansch feestelijk getooide velden.

Op een hoek van 't erf stond Thiss, en zijn kinderlijk gelaat, verheerlijkt, glansde van geluk, en van een zéker, blij verwachten. Pinksteren, en Juni! 't Gewijde zomerfeest! Heel 't oude Friesche land van blinkende coleuren overtogen, de lucht vervuld van al de geuren, bedwelmend, der zoete aardebruid. Hoe zielsverheffend stralend dit gouden middaguur. Hoe zuiver zondoorschenen verstild en smetteloos. Hoe stichtelijk, in deez' wijde vrede ook, 't gonzend zwijgen van den noen. Er lag iets wijdends over alle dingen nu, 't Al was doortrokken van een heiligen geest, ja waarlijk! De aarde zong, en 't waren hymnen, ze sprak in louter lofgezang. 't Was de uitverkoren dag. Doorsidderd van zijn heeten brand lag de bevruchte aarde in de zon. Rust en bezinning was 't, na de exaltatie. Groei en wasdom na al 't minnen en heftig paren van de Mei. 't Was zwellen, ongezien, en weder voortbrengen, en getuigen - Pinksteren, Gods heilig feest! Hij stortte Zijn Geest uit over 't open aanschijn der doorzonde wereld, en deed Dien nederdalen, zienderoogen, op den adem der gedreven winden, met verdeelde tongen als van vuur. En al wat kiem droeg, zie, het leefde, en sprak in ongeweten talen. 't Sloeg uit als vlammen. 't Was opnieuw de zomer. De aarde profeteerde.

En zachtkens fluitend, met een blij geneurie nauw weerhouden in zijn keel, stond hij, en dronk den rijkdom in der machtige open velden.

En zie, rondom, zoo ver hij zien kon, vanwaar hij stond tot aan den horizon, één onverbroken bloementooi, bloeiende weiden, en nog weer weiden. Tuinen waren 't, bruiloftsweiden, goud-en-groen-gegolfd daar uitgelegd, met plekken wit van madelief, en rood van klaver en van wilde zuring. Slooten, damhekken, al het vee, in de overstelping van die bonte weligheid, waren als weggezonken en verdwenen nu, 't bleef eene zee van bloemen, eindeloos. En 't licht, met volle gulpen uit den open hemel gudsend, sloeg klaterend daarop neer, en sprong terug, omhoog, dat heel de verte trillend stond, als in 'n doorzonden damp van licht. Verblindend was 't. Eene vuurzee. Een lichte zuidenwind dreef lauw en weifelend over, en liet de vaart in 't noenuur rimpelloos. Het riet stond onbewogen. Verre riep een grutto, bij den molen duikelde een kievit, en onzichtbaar, heel hoog ergens, hing in de lucht een blijde leeuwerik. De musschen zwegen in den boomgaard. De lucht was hoog, en groenig blauw, er was geen enkel wolkje. De stad, ginds, in 't warmtetrillen, lag rustigstil te branden. De hoeven doken weg in de beslotenheên der eigen erven, en 't meer, wijd in den dag, lag breed en effen open. Aan den einder blonk 't als spiegels. Er dreef ook 'n verdwaald geluid.

Hij rilde plotseling, Thiss, en zuchtte. Wat was Gods wereld eindloos schoon! Een machtig groot verlangen zwol in zijn hart omhoog. Hij had een drang om zoo maar weg te gaan, recht middendoor dat paradijsland - er achter lag 't vermoeden van nog oneindig schooner. 't Was als heimwee in hem naar het ongeziene.

Van achter hem kwam gerucht. Hij wendde zich om, en hij zag Titia. Ze was zijne nicht, ze was blind. Ze stond in 't gras temidden der bloemen, en hare lichtlooze doode oogen waren geheven naar den kant der zon. Thiss ging bij haar, en hij zei:

- 't Is mooi vandaag.
- God zegent weer de Pinksteren, sprak ze.

Ze was zeer godvruchtig, Titia, en ze zuchtte nu.

- En bloemen, riep hij, bloemen!

- 'k Zie ze, zei ze. Daar!

En ze gebaarde naar 'n verkeerden kant.

't Greep Thiss aan, en hij verschoot. Snel, alsof ze wáárlijk zien kon, om zijne aangedaanheid te verbergen, bukte hij, en plukte bloemen. Titia was blind! En al deze heerlijkheden waren voor hare oogen niet! O God, dacht hij, die de aarde gegrond hebt op de zeeën, en hare sterkte gevestigd op de wateren der stroomen, hoe hebt Gij ooit een blinden mensch kunnen scheppen? Al het schepsel verlustigt zich in het werk Uwer handen. De aarde geeft haar gewas, de schepen wandelen over de wateren. Ook de zon haren opgang en nedergang is bepaald. Maar wat is den blinde Uwe volschoone wereld? Het licht is hem duisternis. De morgenstond, gelijk geschreven staat, een schaduw des doods. En al Uwe brandende werken niet dan asch en sintels.

Maar hij verwierp terstond weder deze gedachten. Ze waren ijdel en zondig, ze waren naar den mensch. 't Waren schriftuurlijke woorden, maar misbruikt, en buiten 't geloof geplaatst. God wist, wat voor Titia goed was, hem voegde 't murmureeren niet. En als hij klaar was met plukken, gaf hij Titia den bundel bloemen.

Ze rook er aan, en streelde ze, en betastte ze met hare gevoelige vingeren. Dan hief ze 't hoofd op, en lachte haren onverklaarden blindenlach. En samen, door den boomgaard, gingen ze naar binnen.

Er was bezoek met Pinksteren op Mare Sathe, en als zij binnentraden in het koele woonvertrek, sloeg eene rammeling van stemmen hun klaterend tegemoet. 't Was ongewoon daarbinnen. Er waren er, die nog koffie dronken, met klonten bruine kandy, of die kruidkoek aten en harde Deventer, of fijnere koeksoorten met sucade en suiker. Ook werd er een glas gedronken voor den maaltijd. De vrouwen hadden zoete dranken, vruchten op genever of madera, de mannen deugdelijken brandewijn. En als Thiss geklonken had met allen, nam hij een teug, die 't bloed versnellen deed en op alle dingen dieper kleuren lei. 't Zong en wemelde in de kamer. Schijnsels en tegenschijnsels! 't Glansde en glimde in alle hoeken. De groote tinnen koffiekan, de magistrale antieke roomkom, ze hadden de gedaante van 't aloud vertrouwde. 't Waren welgekende beelden, en ze stonden heel gewoon

daar samen. 't Bontkleurig koffiegerei vlamde de tafel over, en van rondom wierp 't gepoetste koper zijn zachte glanzingen de kamer in.

Rond de tafel, in een wijden kring, in hunne stijve oudmodische kleederdrachten, zaten de gasten, Thiss' ooms en tantes. De mannen rookten sigaren of ook wel deftige gouwenaars en ze paften daarbij geweldig. Hunne roode koppen waren omneveld door dikken rook. Hoe fleurig was het wit der pijpen op hunne effenzwarte kleeding! En hoe schitterend was het goud, waarmee de tantes zich omhangen hadden! Hoe voornaam, doorheen hare kanten mutsen, in den koelen kamerschemer, blonk de glanzing der zwaargouden kappen met de fijngedreven oorstukken! 't Was heel gezellig zoo, en feestelijk, samen.

Thiss had zich bij het raam gezet, en hij aanhoorde de gesprekken nu. 't Waren boeren, al de ooms. Ze spraken over 't vee en 't land, over paarden en den stand van 't grasgewas. De vrouwen bespraken nog de preek, welke, dien ochtend, zij gehoord hadden. Zij waren rechtzinnig, een kerksch geslacht, volhardende in 't geloof. Zij wisten, dat 't God was, Die werkte in hare harten, op hare vrome gelaten lag een afschijn van heur blijde zekerheid. Ze voelden den zin, en de genade, en 't wonder van de Pinksteren.

Opeens dan klonken enkele zachte tonen door de kamer. Titia, naar 't orgel geschuifeld, wilde een lied beginnen, en als zij tastend preludeerde, zwegen allen, d' een na d' ander. Thiss ging bij haar. En als zij wonderlijk de schoone hymne in de stilte nu deed openbloeien, zong hij hoog met zijn blanke jongensstem mede: ‘In de tent des rechtvaardigen, hoort, is eene stem des gejuichs! De poort der gerechtigheid doet open, dat wij God loven! Want van den Heer is het geschied, dit is de dag, dien Hij gemaakt heeft!’

Toen 't uit was, viel er eene diepe stilte, wijding vulde de kamer. Thiss was bewogen. Als altijd bij muziek. Hij moest dan aan vader, dien hij niet gekend had, denken, wijl deze nog vóór zijne geboorte gestorven was; en aan moeder, die verre, ergens in Duitschland begraven lag. Hij voelde zich zoo bedroefd dan. Een eenzaam zwerver. De muziek riep heimwee in hem wakker.

Maar wanneer hij zag, dat Titia zeer bleek geworden was,

zette hij zich aanstonds naast haar. Ook haar greep 't altijd aan. Heel 't geluk van haar eenzaam leven lag in de verrukkingen van 't geloof. Vol sloeg hij aan, en speelde samen nu met Titia, terwijl ze tweestemmig daarbij zongen:

> Och of 't geoorlooft waer te danssen met de Reyen
> Der heyl'ge Zielen die der Hemellieden spoor
> Naevolgen, en God lof toejuychen in het Koor
> Des hoogen Hemels wijd van droefheyd afgescheyen.

Toen ze 't tweede couplet wilden beginnen, kwam de meid zeggen, dat 't eten klaar was. Allen stonden op, en traden naar het achterhuis.

Het was er koel, onder 't hooge dak. De kleine raampjes, in de lage muren, ter weerszij, stonden los, en voor de breede achterdeuren, wijd-open, was machtig de blauwe zomerwereld uitgehangen. De spijzen waren reeds opgedaan en zij haastten zich aan tafel nu. Toen 't laatst geklikklak der stoelen op den steenen vloer verstorven was, viel eene plotselinge stilte. In die stilte, nadrukkelijk, rees de stem van oom Jacob, plechtig, met gezag. Hij bad vurig, oom Jacob, met veel schriftuurlijke wendingen. Zijne gefundeerde verzuchtingen maakten strengen aanspraak op de genade Gods, en zijn gelaat was bleek daarbij, profetisch, onverzettelijk. Zijne bevende handen wrongen om de Belofte. Hij scheen een oudtestamentische richter zoo. Ook tante Theresia's gelaat stond streng en desgelijk waren ook de anderen.

Maar als Thiss naar Titia keek, tegenover hem, voelde hij zich zacht worden, en heel wonderlijk. Hij moest denken weer aan Moeder. En aan verhalen van heilige vrouwen.

Toen oom gedaan had, was er een druk gerucht opeens, en sloegen ze geducht aan 't eten. Het was een Pinkstermaal, heel feestelijk. Er was veel pekelspek, er waren vette spijzen. De groote kruimige aardappels, Hallumer gelen waren 't, bloemden prachtig, er was allerhand verschillende groente, en brood met pruimen toe, naar boerschen trant. Zij gebruikten daar veel boter bij, welriekende kaneel, en suiker. En als zij hadden allen genoeg gegeten, en de gesprekken luwden, zeide oom:

- Geef mij het Boek, Thiss.

En aan het hoofd der tafel, waar hij gezeten was, maakte hij zich ruimte, terwijl Thiss opstond. Hij haalde voor oom

den Bijbel, met den ouden kleinen lezenaar, en stelde ze vóór oom op tafel. Dan teende hij weer naar zijn stoel terug.

Oom had zijn bril genomen. En zie toch, hoe eerwaardig! moest Thiss plotseling denken. Hoe eerwaardig zat oom Jacob daar, bladerend in den Statenbijbel! Er groeide een diepe stilte nu.

Dan las oom, terwijl het buiten zomer was, en de klokken luidden voor de middagkerk:

'Men maakt maaltijden om te lachen, de wijn verheugt de levenden.

Het licht is zoet. Het is den oogen goed, de zon te aanschouwen.

Maar indien de mensch vele jaren leeft, en zich verblijdt in deze alle -: laat hem ook gedenken aan de dagen der duisternis. Zij zullen vele zijn, want alles is ijdelheid.

Eer dan de zon en het licht; eer de maan en de sterren verduisterd worden; eer de wolken wederkomen na den regen; eer er verschrikkingen zullen zijn op den weg, en de amandelboom zal bloeien; eer dat de sprinkhaan zichzelf een last zal wezen, en dat de lust zal vergaan; - want de mensch gaat naar zijn eeuwig huis -; eer het zilveren koord ontketend wordt; en de gulden schaal aan stukken gestooten wordt; en de kruik aan de springader gebroken wordt; en het rad aan den bornput aan stukken gestooten wordt:

Gedenk, o mensch, uwen Schepper! Loof den Heer, met cymbalen van vreugdegeluid.'

Toen oom zweeg, was er een gedrukte stilte, en zij vermeden elkander aan te zien. 't Viel op, dat nu de klokken zwegen. De wereld buiten lag daar stil te branden. En binnen was geen geluid dan 't gezoem van een hommel, die door de open deur was binnengevlogen.

Na den eten zochten zij zich allen, elk naar zijnen aard, wat stil behagen. 't Was volle middag nu, rondom zong een bronzen gonzing. De tantes, op eene rij, gearmd en aangehaakt, doorwandelden den hof. Zij snoven aan hare zakdoeken, rijk besprenkeld met welriekend water. Zij spraken maar heel weinig en stonden dikwijls stil. Schimmen leken 't soms, zoo tegen-in de zon gezien, poppen uit een schimmenspel. Oom Andries en oom Jelle rookten in de

schaduw hunne pijpen, keuvelden rustig en bedachtzaam over den goeden ouden tijd. De andere ooms gingen met oom Jacob de vetweiders in het veld bezien. Ze hadden daarvan veel verwachting, ze praatten luide en druk in 't heengaan.

Thiss lag in den boomgaard, onder een verweerden ouden appelboom. Hij lag er lui, languit op den rug gestrekt, naar de wendingen van tak en tronk te zien, en door 't gebladerte te staren naar de felle plekken blauwe lucht. Hij lag als in eene koele kamer, en voelde den hevigen gloed daarbuiten. Zijn hoofd dook diep in 't gras, boven zijn neus bengelde een paarse pinksterbloem. 't Leefde rondom van insecten Op den bodem, onder 't gras, repten zij zich naar hunne doelen. Soms schoot ook een libel voorbij, en een vlinder, heel nabij, zette zich op een boterbloem. Hij zag 't diertje een tijdje frutselen, en dan wegdwarrelen naar den zonkant. Hij richtte zich wat op en volgde 't met de oogen. Door de toppen van 't gepluimde gras zag hij dan Titia in den boomgaard. Ze liep er vrij, ze kende er elken boom.

Hij ging spoedig bij haar, en zei:

- Kom, de velden in!

En toen hij haar hand nam, ging ze blijde mede. Ze lachte, ze zeide iets. En 't werd Thiss weer als dien morgen wonderlijk, toen ze speelden en samen zongen. Verheerlijkt leidde hij haar den vlonder over.

Ze traden samen in de zon. Er kwam een beetje wind nu. Met den middag was er wat meer beweging in het veld gekomen. Thiss zag boeren her en der, die naar het vee en naar de weiden keken. Ze liepen traag, in hunne overhemden, rustig rookend door het land. Ver weg, naar den meerkant, was oom Jacob met de anderen. Ook kinderen waren er, blinkend en zuiver, in hun klaterenden pinksterpronk. Bloemen leken 't, zoo afstandig gezien. Als ze bewogen waren 't vlinders. De meisjes wiekten voort op de witte vleugels harer schorten, als libellen schoten de rappe jongens tusschen 't kleurgewemel door. De kinderen doken naar bloemen langs greppels en slooten. Ze vlochten bonte kransen. Ze sierden en omhingen zich met al de kleuren van het veld, 't geel van ranonkels en boterbloemen, 't paars der pinksterbloemen, 't rood van zuring, en enkele meisjes met vlasblonde haren waren heel bijzonder door wit madelief. Er was een stille

vreugde in de kinderen. 't Zacht gezoem van hunne blijde stemmetjes liep over de open weien voort. O bloemen! Gezang en bloemen! Wat was de Pinkster glansrijk! Hoe onvermoed diepblauw was de hemel, hoe geweldig was zijn welving over de diepten dezer aarde!

Thiss nam Titia's hand wat vaster en hij leidde haar verder. En wanneer hij haar zeide wat hij zag, zag zij 't schooner en volkomener weer. Want wat hij beeldend sprak met zijn geestdriftig woord, werd kleinood in de schrijn van hare ziel geplaatst, en zij aanschouwde 't met 't verklaarde binnen-oog. Zoo zag zij het geheiligde. Zij zag enkel maar het wezen.

Titia was verheugd. Soms groette zij een kind, 't herkennend aan zijne stem, of een boer, wiens naam zij wist, door de geaardheid van zijn groet.

Aldus kwamen ze aan 't wijde water, hetwelk aan 't eind van Mare Sathe's weien was. Titia kwam daar gaarne. Ze zetten er zich aan den oever.

Ze spraken niet. Thiss keek peinzend naar den einder, maar zijne gedachten waren enkel Titia. Hij bezag haar nu stil. Wat was Titia schoon! Ach, heur haar! Hoe blond was het - in het licht! Glanzend en zacht als vlas! En o, heur hals en hare wangen! En wederom: heur welig haar! ‘Geheel’, zoo moest hij denken, ‘zijt gij schoon in uwe slankheid! Er is geen gebrek aan u. Ik vergelijk u bij de paarden van Pharao's wagens. Uwe wangen zijn liefelijk in de spangen, zooals uw hals is in de parelsnoeren.’

Titia was heel bijzonder. Rijzig en slank. 't Deed hem aan; hij stond op. Hij schraapte mannelijk zijn keel, en floot. Hij was blij. Ze leek op Moeder.

Hij daalde van den oever en dook in 't hooge riet. Er hing eene geur daar van kalmus. Ook was er iris, en bitterzoet, en zwanebloem, en ander gewas. Hij sneed een bundel daarvan. Als hij genoeg had, beklom hij den dijk weer, en zat nevens haar in 't gras.

- Hoe rieken ze! zeide Titia. O wonderbare werken Gods!
- Nardus! sprak Thiss verheugd, kalmus en saffraan. Kaneel, en myrrhe, en aloë!
- Geuren, riep ze, geuren! Doorwaai mijnen hof!

En ze dook opnieuw in de bloemen, en weer was 't anders,

gansch anders! 't Was kruidnagel nu en balsem, kruizemunt en de reuk van vlier!

Dan was 't weer stil. Soms spraken ze nog een willekeurig woord, maar meest bleven ze zwijgen. De schoone zomer brandde voort. De wereld, in dien gloed, lag roerloos. De heilige Pinkster duurde.

Toen ze huiswaarts keerden, stond de zon in 't overnijgen. Er was meer wind nu en ook in het veld was meer beweging. Rondom galmde de roep van knechts en meiden, die het vee verzamelden, en er waren wandelaars, mannen en vrouwen, allen uitgetogen in den middag. De kinderen waren luidruchtiger bij hunne spelen. Een wagen ratelde op den straatweg. Een trein floot bij de stad omtrent, en er was geschreeuw opeens van jongens, die gaan baden waren in den molentocht. Een helwit zeil was aan den horizon. Enkele wolken, verspreid, kwamen den open hemel ingevaren, en dreven naar den noordkant. Ze vervluchtigden zienderoogen.

Als zij op Mare Sathe kwamen, werd reeds het vee gemolken. Het stond verzameld naast de boerderij. Oom Jacob, met de gasten, stond temidden der rustige beesten. De tantes, binnen, waren bezig. Er was een druk bestel voor 't avondmaal, en 't aanstaand vertrek der gasten. Thiss bracht Titia in 't achterhuis. Zelf ging hij 't huis in, weer naar 't orgel. Want zijn hart zong, zijne gansche ziel. Zoo was dan waarlijk een heilige geest nu in alles. De overtredingen en de ongerechtigheden, zij waren weggedaan. God deed het schepsel wonen in zijne voorhoven. 't Was de dag van de herboren menschheid. Thiss zette in. En eene brandende hymne sloeg uit het zwoegende orgel, en vulde gansch den hof met wijding.

Toen kwam de avond. Genadenrijke God - de avond! En wat voor de hittigheid des brandenden dags was geweken; wat voor de schroeiïng des lichts zich verdoken gehouden had - zie, dat leefde en won nu. En 't was het beste, het edelste! Het diepste lag argeloos open in den avond, het schoonste toonde zijn verborgen innigheid. 't Was de ziel van elk ding, die nu getuigde. En tezamen was 't de ziel der aarde, alsook de geest van alle vleesch des menschen!

De gasten waren vertrokken. In den kalmgezegen avond

doorwandelde Thiss, eene sigaar rookend, den hof. 't Was nu zóó stil. Rond hem hing de rook in blauwdoorschijnende vegen, en de geur bleef daar ook om hem. 't Was aangenaam. Hij snoof. Met lange armgebaren waaide hij zich den geur toe.

Dan trad Thiss uit den boomgaard, en stond peinzend aan den meeroever. 't Meer lag effen. Rimpelloos. En wat geurde het lisch sterk!

Afstandig dreef een boeier. 't Zeil hing slap. Een man boomde naarstig om nog thuis te komen. Thiss hoorde de stemmen. Ze schenen nabij. De geluiden liepen vrij over 't water.

Hij ging wandelen, de weien in, langs achter het dorp. Bij de huizen of aan den waterkant zaten de menschen. Onder vlierboomen was gemurmel. Droomerig verklonk een slag van den ouden toren. Eene verre koe loeide. En zie - boven de slooten hingen weer de zilverwitte linten. De nevels stegen, en breidden zich over 't land. Erboven klom de maan den hoogen hemel in.

Zoo was dan het aanschijn der wereld verinnigd, en de verwachting was niet ijdel wakker geroepen in het hart. En gelijk men een mensch kent door hem te beschouwen als zijn oog geloken is in den slaap, zoo proefde Thiss het innigst wezen der nu toegeloken aarde. 't Was geluk. Hij rilde. Gedachteloos, zonder sprake, dwaalde hij verder door den avond. Want zijn denken en zijn woorden had hij van zich verzet.

Toen hij thuis kwam, vond hij nog Titia. Ze zat aan de deur met haren cither. De maan bescheen haar; ze speelde. Wanneer hij luisterde naar de zoete wijs van haar blijde geestlijk lied, zeide hij:

- Ze is schooner dan eene bloem, wanneer de zangtijd in het land is!

En als ze gedaan had, leidde hij haar binnen.

II.

Als dan de uchtend opnieuw over de zomerwereld klaarde, zoo werd dit een dag van weder andere vreugden.

Thiss werd wakker als reeds de nevelen voor de herrezen zon geweken waren. Hij glimlachte en bleef, de oogen geopend, nog liggen. Hij was weer kind geweest dien nacht. Hij was gegaan aan Moeders hand, door 't groote oude huis, door den

grooten ouden tuin, en 't was zomer geweest, en de aarde bloeide.

Nu hij zich 't nachtgezicht van den blijden droom bewust werd - meteen kwam weer mede de geur der jasmijnen - scheen Moeder wonderlijk nabij. 't Was of hij nog lezen mocht de welgekende innigheid van het Moederlijk Gelaat. De geluiden in huis zwegen nog. Alleen buiten klonk de verre roeislag van een naar de weide gaanden melker.

Thiss stond op. Hij was verheugd, hij kon wel zingen. De dag was weder aangebroken, de vreugden lagen opnieuw te grijpen. Het leven beteekende geluk en verheugenis. Hij dacht aan Titia, verinnigd; en aan den dag van gisteren. Hij voelde eene rijke teederheid in zich zwellen.

Dan keek Thiss het raam uit. Zie, daar lagen weer de weien! Het wezen van Friesland lag daar onweerhouden open, onbezoedeld, gelijk de ziel van een kind! Hoe blijhartig was het morgenland in zijne uchtendteere blondheid, met zijn dauw-bepereld gras, met zijn verren wijden horizon! O Friesland, zeide hij, wie kan u gelijken in dezen glansrijken zomer? De kalme wind is in uwe vlakte, zooals het water is in uwe meren, blijde, zuiver, en zonder nevengedachte. Aldus is ook het blauw van uwen zomerhemel; ook de klaarheid van uwe zomernachten.

Hij kleedde zich en trad naar buiten. Hij sprong in zijne roeiboot. De ochtend was maagdelijk, eene zuivere stilte lag op de landen. Thiss verzachtte daarom nog het knoerpend geluid der riemen, hij roeide inzichtelijk langzaam. Tusschendoor snoof hij begeerig. Want zooals de bruidegom dorst naar den geur van de haren en van het kleed der bruid, zoo dorstte zijn wezen naar den rinschen reuk der aarde. Hij verzadigde zich aan hare heerlijkheid opnieuw, hij was omdreven met verlustiging.

Onderwijl roeide hij verder voort. En wanneer hij ver weg, midden op het meer gekomen was, brak 't uit hem los:

Fryslân, myn heitelân
Whet leist' my nei!
Fryslân, ik tink, myn lân,
Iwich oan dy!
Youns în 'e ljochte moanne
Mîmerje ik oer dy,
Ropt moarns bitiid de hoanne
Sjuch! 'k sjong yet fen dy!

Whet oars elts lân ek hat:
Dyn âlde groun
Sa wirdt dochs nearne net
In twadde foun!
Do 't ik for 't earst laitse scoe
Lake 'k tsjin dy!
Do 't ik for 't earst skrîme koe
Skriemde 'k by dy!

Whet eagest my wûnder nei
Yn ljeafde, o sjuch!
Do skiinst my în eltse wei
Der 't ik wrot en doch!
Sûnt ik in boyke wier
Oan dizz' dei ta:
Dyn âld gesicht sa blier
It ljochtet my ta!

Fryslân, myn heitelân,
Whet leist' my nei!
Fryslân, ik tink, myn lân,
Iwich oan dy!
Youns în 'e ljochte moanne
Mîmerje ik oer dy,
Ropt moarns bitiid de hoanne,
Sjuch! 'k sjong yet for dy![1)]

1) Friesland, mijn Vaderland
Wat ligt Ge mij na aan het hart!
Friesland, ik denk, mijn land,
Immer aan U!
's Avonds, in de lichte maan,
Mijmer ik over U,
In den ochtend, als de hanen kraaien,
Zie! dan zing ik reeds van U!

Want wat elk land ook heeft:
Uw oude grond
Zóó wordt toch nergens
Een tweede gevonden!
Toen ik voor 't eerst gelachen heb
Lachte ik tegen U!
Toen ik voor 't eerst schreien kon
Schreide 'k bij U!
Hoe rust Uw oog wonderlijk op mij
In liefde; o zie!
Boven al mijne wegen schijnt Gij
Daar ik werk en doe!
Sinds ik een knaapje was
Tot op dezen dag:
Uw oud en klaar gelaat
Licht naar mij heen!

Friesland, mijn Vaderland
Hoe ligt Ge mij na aan het hart!
Friesland, ik denk, mijn land,
Immer aan U!

Thiss zong krachtig, rechtopstaande. 't Klonk plechtig in de morgenstilte, een hymne, een natuurpsalm. Thiss voelde dat hij bleek werd. Een groot gevoel had macht over hem gekregen. 't Was 't gevoel van één te zijn met den geboortegrond. En de ontroering met Friesland's wezen alleen te zijn op het water - aan Frieslands borst te liggen en te getuigen, en te spreken van hart tot hart.

's Avonds, in de lichte maan,
Mijmer ik over U,
In den ochtend, als de hanen kraaien,
Zie! dan zing ik reeds voor U!

Thiss liet zich drijven nu. In de boot languit op den rug gestrekt tuurde hij naar den hemel, luisterend naar 't kalme water dat prevelde aan den voorsteven. Eerst als hij voelde de boot stil liggen, stond hij langzaam op - hij was vastgedreven temidden der waterlelies. Hij had moeite nu, daar weer uit te raken, en roeide dan huiswaarts.

Er waren nu meer roeiers, ook waren er zeilers op het meer gekomen. De watervogels werden roeriger, de drukke meerkoeten schreeuwden. Er kwam een wind op uit 't oosten. Wagens en fietsers waren op den straatweg. De zon steeg en 't werd warmer. De laatste dauw verdampte van de weiden.

Als Thiss thuiskwam was er al ontbeten. Oom en Tante, met Titia, waren reeds naar de kerk gegaan. De klokken luidden op 't laatste. Snel at hij wat na, en volgde hen. Hij kwam laat in de kerk, en voelde zich beschaamd daardoor. Van zijne plaats keek hij verstolen naar Titia, zong dan mede den blijden Pinksterzang.

Na den eten had Thiss met Titia een groot en rijk genoegen. Ze gingen rijden samen in den zomermiddag. Den vorigen dag was het aldus afgesproken, ze zouden oom Bonne en tante Syke op Sixma-State komen bezoeken.

't Was weinig na den noen als ze wegreden van Mare Sathe. Zwerver, de jonge vos, was voor de tilbury gespannen. 't Was warm - een warme wind woei uit het oosten. De kap der tilbury was neergeslagen, zoodat vrij naar allen kant Thiss het zomerland overzien kon. O, dat rijke land! Men kon zijne oogen niet afwenden! 't Hooge gras der rijpe maaivelden golfde glanzig in den wind, vanwaar zij gingen tot aan den horizon, om en om, al-eenerlei. De gansche aarde was overdekt met vrucht en belofte.

Ja, zij droeg vrucht, zij bracht voort, van den opgang der zon tot haren nedergang in het westen. Haar wasdom overvulde de plaatsen en voorraadschuren, zij sprak eene taal voor welke de mensch in sprakelooze aanbidding stond, en het hart des menschen tot verootmoediging verstilde. O God! zuchtte Thiss, de beker is overvloeiende. Hoe is Uwe aarde een kostelijk kleinood in de blauwe schaal dezer wijde luchten, hoe rijkelijk is Uwe weldadigheid over de wereld. Den doornstruik doet Gij gelijkelijk schoon zijn met de lelie,

't onschoone is weggedaan, er blijft enkel de volheid van Uwe volkomenheid.

- Zie, zeide hij geestdriftig, Titia!

Hij wees met zijne zweep:

- Zie! Torens, dorpen, nog weer torens, tot den einder! Daar Oosthem, daar Abbega, daar Blauwhuis, daar Folsgare! En naar 't oosten Sneek, Ylst, Hommerts, Jutrijp - en nòg torens, achter de meren! Zie die hoeven en weiden, zie dit gaaf en prachtig hoornvee, en o! welk een wonder - de blauwe omtrek van Bolsward ginds aan den horizon!

Titia glimlachte en zei:

- Ik zie het!

En nadat ze gezwegen had een poosje, zei ze nog:

- De aarde is naar het woord des Heeren. De laagten zijn bewoond, de steden zijn niet ledig, het land is overstort met vruchtbaarheid tot over zijne boorden.

Thiss knikte, en ze reden voort. Hij deed Zwerver wat den pas versnellen. Tegen den donkeren achtergrond van een oud dorpje zag hij dan nog plotseling 't felle geel van een bloeiend koolzaadveld, en eene machtige ontroering kroop omhoog naar zijne keel.

- o Friesland! zuchtte hij, en nam de teugels vaster.

Maar hij sprak niet meer.

Zoo bleven ze samen stil in de heilige zwijgenis van 't brandend middaguur. Over hunne hoofden ging het hoog gerucht van den bollen zomer-oostenwind.

Oom Bonne stond aan 't hek, en begroette hen met zijn stillen glimlach. Hoe kende Thiss dien lach op dat oud en strak gelaat! En wat hield hij veel van oom, daarom! Thiss vond erin wat hij niet noemen kon. Het trok hem altijd aan tot oom. Deze was een beproefde, 't leven had hem geweldig getroffen. Zijne drie kinderen had hij, voor jaren zijne beide meisjes, en nog voor kort zijn eenigen zoon, verloren. Oom droeg 't in zwijgzaamheid. Hij sprak er niet over, men merkte alleen zijn glimlach. Oom was, zeide tante Theresia, een kind Gods, een man des Heeren. Die den Heere brandofferen aanstak op elken morgen en op elken avond, en staande bleef door de kracht des geloofs. 't Geloof was oom alles. Deze

wereld ging voorbij. En 't leven was als eene bloem, welker standplaats morgen niet meer geweten wordt.

Toch ging oom reeds wat gebukt. Hij was bleek en mager, en zijne borstelige haren waren zeer wit. Thiss vond iets verscheurds aan oom. Hij leek een gehavende eik.

Thiss hielp Titia uit de tilbury, gaf 't gerij aan een knecht over. Gedrieën gearmd, gingen ze dan naar tante Syke. Deze kwam uit de deur van 't voorhuis. Met hare driftige, rappe beweginkjes kwam zij aangeloopen, en nam Titia van de mannen over. Druk babbelend leidde ze haar binnen. Thiss en oom volgden. Wat was 't heerlijk koel in 't voorhuis! En als altijd hing er de bekende geur van gerookt spek en appelen.

Toen ze in de kamer kwamen zeide oom:

- Zie toch! Zóó is het hier nu! Zelfs geen stoel voor de gasten!

- Ei nu! verweerde tante zich.

Ze was druk geweest, had nog geen stoelen klaar gezet. Maar ze repte zich nu.

- O die vrouwen! zeide oom. Ze zijn altijd moe van zuchten.

- Ei nu! ei nu! zeide tante, en plaatste stoelen bij het raam, opdat hare gasten zouden wel gezeten zijn.

Thiss gaf Titia een vertrouwelijk duwtje. Want voelden zij er niet door, hoezeer de sfeer hun hier vertrouwd was?

't Was hier een verstorven leven, en Thiss proefde er de schoonheid van. Er was altijd een goedaardig, onbedoeld gekibbel tusschen oom en tante, een loos gepruttel met soms ooms grapjes tusschendoor. Thiss vond dat heel bijzonder. Er lag de uitdrukking in van een innig samenleven in zorg en naarstigheid. 't Was eene gewoonte, aldus geworden uit vele jaren van leven en vrede, gewonnen uit zoet en zuur, eene vast geworden levenshouding. 't Gevoel werd er in teruggehouden, en kwam niet zoo tot uiting meer. 't Leefde verdoken achter kleine gewoonten, en zoo was er schijnbaar geen beteekenend heden. Er was een stil betreurd verleden, en 't wachten op de na-den-doodsche heerlijkheid des Heeren. De ziel van 't heden bleef verborgen achter een schijn van onbewogenheid.

Toen ze zaten nam oom eene pijp en stopte. Wanneer hij

rookte, schoof hij Thiss de tabak toe, en wees over zijnen schouder:

- Wanneer je soms eene pijp wil?

Thiss nam zich een gezelligen gouwenaar.

Tante schonk beredderig thee. Ze gaf er groote klonten kandy bij, die ze knipten met eene tang, een prachtig gedreven tang van zilver. Een familie-stuk.

Als ze dan gevieren zaten bleef het stil vooreerst. Oom, met den rug naar Thiss gewend, pufte peinzend uit zijn gouwenaar. Tante staarde zinnend 't raam uit. Thiss keek stil naar Titia. 't Viel hem op hier, dat ze blind was. Hij moest er zoo aan denken. En als hij even langs haar heen zag, tusschendoor de bloemen in den voortuin, naar de zomerwereld buiten, schoot een brok hem in de keel. Hij werd week van eene groote ontroering. 't Gaf hem bijzondere gevoelens, met haar hier te zijn.

En 't was stil. Alleen de oude klok sprak.

Dit was het wezen van Sixma-State. Rust. 't Verdroeg zich met veel woorden niet. 't Was gelukkig hier maar zoo te zitten, wat rond te kijken, en te zwijgen. Thiss zuchtte van welbevinden.

Dan opeens zeide Titia:

- Niemand spreekt er.

't Was onverwacht, en er kwam zoo gauw geen antwoord.

Dan lichtte ooms gezicht, er gleed een glimlach over zijn fijn gelaat.

- Er staat geschreven, zeide hij, als de dag van het Pinksterfeest vervuld werd, zoo waren zij allen eendrachtelijk bijeen.

Thiss begreep.

- Ze hebben gezwegen samen, sprak hij. 't Was de aanwezigheid, in hen, van 't geluk!

Oom knikte.

Tante sprak nu met Titia over den Pinksterpreek dien zij gisteren gehoord hadden. De text was haar zoo bijgebleven. ‘Ik zal uitstorten van mijnen Geest op alle vleesch, uwe zonen en dochteren zullen profeteeren, uwe jongelingen zullen gezichten zien, en uwe ouden zullen droomen droomen.’

Zij had gedroomd, dezen nacht!

En als zij verhaalde, hoe zij, in haar droomgezicht, hare

kinderen had weergezien, juichend voor den troon, in de heerlijkheid Daar-Boven, was ze opeens heel bewogen. Er kwam een traan gesprongen op elk harer oude wangen.

Thiss keek op zijne pijp, en sprak niet.

Dan zeide Oom nadrukkelijk:

- De zin van leven en dood, 't is behouden te worden van dit verkeerd geslacht.

Hij pafte daar geweldige rookwolken overheen, en 't bleef nog een tijdje stil.

Maar tante nam hare vergeelde portretten uit de tafella. En Thiss, als zoo vele malen, moest weer de meisjes zien, en de beeltenis van haren jongen, zijn neef.

- Hij had jou postuur, zei ze.

Thiss voelde 't als onderscheiding. Hij kleurde een beetje.

Met Titia sprak ze over hare meisjes. Als ze op 't jongste kwam en zeide, dat ze zulk een vaderskindje geweest was, had oom een danige hoestbui. Hij had zich in den rook verslikt.

- Kom, zeide tante dan.

Ze wilde niet klagen. Ze nam de portretten saam, en borg ze weg. De mensch moest berusten, en 't oog op den Heer gevestigd houden. Ze was gekenmerkt, tante, door haar vraagloos geloof, en door haar blijde verzekerde lijdzaamheid.

Zoo leefden ze er voort, op Sixma-State, de goede ouden, in het blij verleden. Hunne gelouterde zielen leenden over naar den dag des heils. Alsdan zouden ze, het stond beschreven, van het vleesch ontbonden, voor eeuwig in heerlijkheid weer met de kindren samen zijn. Achter de smart om 't ouderlijk gemis gloorde bestendig deze zuivere blijheid.

Na de thee traden ze naar buiten, en gingen ze den hof rond. Tante met Titia, hare zakdoeken besnuffend, gearmd voorop, Thiss en oom daar achteraan. Dat was ook altijd zoo dezelfde rondgang. 't Hoorde geheel bij oom en tante, en bij 't oude Sixma-State. 't Bezoek liet zich zonder dat niet denken. Er werd eene diepe liefde mee uitgedrukt tot den ouden Frieschen grond, en tot 't geringste op dien grond dat ook bijzonderlijk van Friesland was, de bloemen en 't vee, de lucht en de kleuren, en heel den geest daarvan, het wezen. Door den boomgaard gingen ze naar den bloemtuin, van den

bloemtuin de weien in, sprekend over 't bedrijf, de oogstkansen en het vee. Ze bleven wel een paar uur buiten, en Thiss merkte op, dat 't allengs stiller werd. De wind zou geheel gaan liggen. 't Beloofde een wonderschoone avond.

Het was reeds laat toen zij naar huis teruggingen.

't Laatste licht der ondergaande zon vlamde in de ruiten van een paar verre hoeven, en 't zat hoog op den toren gekropen van een dorp dat zij doorkwamen. Ze bleven eerst nog op den straatweg. 't Was druk daar van veel fietsers en van allerhande voertuigen. Er was gelach, geschreeuw en gezang van Pinksterfeestende menschen. Als ze na een poosje afsloegen, en tusschen de weien kwamen op den gelen grintweg, was de zon reeds geheel onder. De avond lag stil over de zwijgende velden uitgerold. Thiss zag de eerste sterren. Achter hen slonk 't rumoer. Ze hoorden nog een verwijderd gezang, en ergens 't dof getoet van een auto. Afstandig blafte een hond.

Dan was 't stil en raakten ze geheel in de eenzaamheid der weien. Ze werden doordeesemd van den geur der aarde. Ze ademden 't wezen van den avond. De maan onttoog zich van den horizon en stak het open veld des hemels in.

Thiss zuchtte. Onbewust en droomrig lei hij zijnen arm rond Titia. Zij ook, zonder besef, leunde zacht aan zijnen schouder. Zoo reden ze langzaam voort, in onbewust geluk. O, de wondere wereld in dezen wonderen zomeravond, Friesland in het licht der vol-gewassen maan! Er liep een man in een veld, hij was stil en verdween - en onzegbare schoonheid wandelde met hem mee den nacht in. Er stond een paard aan een damhek roerloos - omheen dat donker dier werd 't diepst wezen van den maannacht tastbaar. Er pinkten lichtjes aan den horizon - Thiss voelde hoe wijd de nacht was. Een trein floot ergens verre - en hij besefte de macht der onmetelijke ruimte. Een zuiver wit licht omstond de donkergeblokte hoeven, stil en hoog gekruifd stonden de boomen aan de lichte nachtelucht.

- Och Titia, verzuchtte Thiss, 't is 't heiligdom der aarde. 't Wonder wordt toegevoegd aan het wonder.

Hij zag omhoog. En zie, de sterren! Ontzaglijk; wonderbaar. De sterren in den lichtvervulden zomernacht. Grootsch,

ongedacht. Eén ruisching vervulde de spheren van den brand dier machtige zonnen, in damp en rook verzwond de kleinheid van den mensch. Geweldige werelden waren 't. Werelden van licht en ruimte. Kon de mensch 't met namen noemen? Zie, alle talen spraken van het ongewetene, doch wat waren 't als ijdele klanken! Wie wist den grond des lichts? Wie kende den weg waar het licht verdeeld werd? Woorden bleven 't, woorden. De wind strooide ze over de aarde; en ze bleven liggen onvruchtbaar. Geen woord stijgt tot het allerhoogste. De sterren! O, ze riepen in de ziel een wijd verlangen op.

Thiss zag er eerst maar enkele. Maar hij tuurde, en steeds meer ontdekte hij. Als hij trachtte ze te tellen, scherper toe te zien, was 't of hij duizelde. Hij sprak over de sterren, tot Titia. Hij noemde de namen van de sterrenbeelden die hij kende, doorreisde met haar de luchten tot den zuider-sterrenhemel. Alles, van deze lichtwereld, vertelde hij haar wat hij ooit gelezen had.

Als hij eindelijk zweeg was 't, of hij door de ruimte dreef. Op zijnen rug gestrekt, in de lichte tilbury, ondervond hij 'n wonderlijk genot. 't Was als zweven. 't Was of hij los geworden van de aarde was. Zoo lag hij, en droomde, in 't gezicht van dat eeuwig mysterie.

Dan richtte hij zich op. Hij herzag Titia, naast hem. Hij herzag de schoone aarde. Hij glimlachte. Zachtjes zong hij, terwijl Titia 't aanstonds tweede-stem meezoemde:

O hert! do scilst it dochs nea sjen
Wher'st iwich langst nei hast'!
Wéz' stil den, hert, wêz' stil myn bern!
Dyn lok leit în dyn rest![1)]

Dan zwegen ze beiden.

En zie, in de stilte die dan onverbroken om hen stond, brak opeens de klanking open, klaar en sonoor, van slagen van 'n nabijen toren. Thiss telde ze uit. 't Geluid dreef breed naar allen kant, als 't verklonken was scheen de stilte oneindig verdiept. Thiss huiverde. Hij wendde zich om naar de silhouet van den toren en zeide:

1) O hart! nimmer zult gij de dingen aanschouwen
Waar eeuwig Uw verlangen naar is!
Wees stil dan hart! wees stil mijn kind
Uw geluk ligt in Uwe rust

- Uit zijn mond gaan fakkelen... o nacht! o zomer:

Ze naderden nu Mare Sathe en kwamen waar ze, van den weg afbuigend, door de weien moesten thuis geraken. Thiss sprong uit om 't hek te openen, en ook Titia steeg even uit. Thiss nam haar bij de hand, voerde Zwerver aan den teugel. Alzoo gingen ze de weien in, in 't klare licht der zomermaan.

Toen ze bij een volgend damhek kwamen, bond Thiss Zwerver vast. 't Was zoo schoon. Hij zou er willen heel den nacht blijven.

En zoo samen dan, in de groote stilte, wandelden zij daar rond, Thiss en Titia, hand in hand, tusschen de slapende bloemen van de nachtelijk bedauwde bruiloftswei. En in hunne harten werd toen daar ontstoken dat brandend licht der lichten - voltrok zich 't machtig wonder der geboorte hunner eerste liefde.

Als buiten hem om hoorde Thiss zich opeens zeggen:

- Titia!

En wanneer hij haar meteen naar zich toetrok, streefde ze niet tegen. Ze beefde zachtjes in zijne armen.

- Titia! zeide hij nog eens.

Ze haalde dieper adem.

Dan plotseling haar hoofd in zijn beide handen nemend, drong hij:

- Titia!... wìst je 't?

Even stond ze roerloos. Dan vleide ze haar hoofd aan zijn borst. Ze omsloot hem, in hare armen.

Thiss rilde.

Dan nam hij wederom heur hoofd, en richtte 't op. Hij kuste haar. Haar mond, haar wangen en oogen.

Ze liet hem begaan, verzaligd. 't Bleef een schoone poos stil daar.

Dan zeide Thiss, haar zachtkens streelend, uit de volheid van zijn hart opeens:

- O kind!... Dat je nù niet zien kan!...

Ze lei de hand op zijnen mond, snel. En haar gezicht heffend in 't licht der maan, glimlachend, sprak ze, eenvoudig:

- Zie 'k dan niet, nu, door jou, mijn jongen?

O groot en innig wonder, dacht hij, ze heeft mij 't hart genomen! Vast drukte hij haar tegen zich aan.

En wanneer hij peinzend nog een oogenblik zweeg, zei ze:

- Als ik ziende was... zou je gelukkiger wezen?

- O, niet voor mij, kind... niet voor mij...

En heftiger:

- 'k Heb gebeden vaak ... dat je eenmaal...

Hij werd wonderlijk week opeens.

- Lieve jongen, zei ze, na een oogenblik, met een lichte trilling in haar zachte meisjesstem, 't is mij zóó licht nu!

En opnieuw omsloten haar armen hem.

Thiss voelde zich zoo rijk opeens. Ontroerd, vreemd - en ach, zoo zalig! Hij kuste haar. Heel licht en teeder.

En ze stonden samen in den wijden witten zomernacht.

III.

Pinksterdrie! Blijde lichte stralende zomer!

Schitterend, als te voren, had de nieuwe dag zich opengedaan over de schoone wereld, koninklijk stond wederom de zon aan den hoogen strakken hemel!

Thiss had gewandeld reeds, de weien door. Ontwaakt met de grijze vroegte, als nog de landen overtogen lagen van een diaphanen ochtendmist, de oude molen stil te droomen stond, zijn kop gehuld in nevelsluiers, was hij met Arjen, den ouden knecht, die ging melken in eene verre weide, in de roeiboot meegegaan, daarna alleen, in 't morgenstille, door de velden heen teruggedwaald.

't Was nog vóór 't ontbijt, toen hij weer den hof betrad. Hij vond er aanstonds Titia. Ze was in den moestuin. Ze liep daar in de morgenzon. 't Viel hem op, hoe zeker ze op de smalle paden ging, tusschen de uitgestoken groentebedden. Er was iets, altijd, dat haar leidde, en hare gangen waren gewis. Hare handen had ze ineengevouwen, en een glimlach was er, stil, op heur zuiver gelaat. Ze neuriede.

Ze was gekleed reeds voor den bijzonderen dag - marktdag, Pinksterdrie, in Sneek. Ze ging mee daarheen. Dezen ganschen dag zouden ze opnieuw samen zijn. Thiss voelde iets in zich zwellen. Hij werd opgenomen in een groot gevoel.

O blijde gezel dergenen, dacht hij, die gelukkig zijn in eene zuivre liefde, 't is uwe Bruid! Ze is opgestaan in den morgen, een witte wolk, een blanke opaal, in 't aanzien aan de witte leliën en aan den steen sardonyx gelijk!

Hij stond, en zag naar haar. En zijn oog glansde van geluksvreugde en bewondering. Want ach, schooner was ze dan een menschenkind! Hoe slankfijn en feestelijk stond ze daar, in 't smetteloos wit van haar luchtige zomerkleed, tegen dien achtergrond van dicht oud warrig gestruik! Eene koningsdochter, verheerlijkt inwendig, en met borduurselen, gouden en zilveren, omhangen en rijkelijk aangedaan.

Thiss ging bij haar en nam hare hand, teeder, in de zijne. Hij sprak niet aanstonds, ze stonden zwijgend bijeen. Dicht langs hen, achter de struiken, op den grintweg, gingen de marktgangers. Ze konden hen niet zien. In den hof was niemand, ze bleven onbespied. 't Was een eilandje van geluk.

Toen Thiss dat zag, ontroerde hij diep. Hij voelde zijn wezen verinnigd, en hij kuste Titia teeder. Hij omarmde haar, en noemde haar met zoete namen. Zij ook kuste hem weder. Ze waren Bruid en Bruidegom. 't Geluk was werkend in hen. 't Bloeide uit in den morgenstond.

Na 't ontbijt ging Thiss haastig voortmaken. Oom, tante en Titia, ze waren allen gereed. Zwerver stond bij de schuur voor den kapwagen gespannen. Alleen 't wachten was op hem nu.

Met eene gezwinde snelheid wipte hij naar boven en ging zich in een omdraai kleeden. Onderwijl zong hij blijde een krachtig lied. Hij trok zijn lichtgrijs pak aan, en strikte er een hemelsblauwe zijden das bij. Voor den spiegel tredend, beviel hem dat bijzonder. Hij vond 't eene gelukkige bijeenvoeging van kleur op kleur, er was iets feestelijks in. Hij zette zijn hoed losjes-schuin op 't achterhoofd, en ging fluitend naar beneden.

Ze zaten reeds in den wagen geklommen. Titia op de voorbank, tante Theresia en oom Jacob achter. Zwerver brieschte en trapte van ongeduld, 't vuur sloeg uit de steenen. Arjen en Sip, de jongste knecht, hadden moeite 't dier te betoomen. Met een vluggen sprong zat Thiss naast Titia, nam de leidsels, riep ‘klaar!’ en 't ging in straffen draf den weg op.

't Bleef eerst nog stil onder hen vieren. Titia zat onbewogen en sprak niet. Thiss had handen vol met den ongeduldigen Zwerver. Tante frutselde onwennig aan hare kanten

muts die scheef zat, en aan de linten van haar nieuwen zomerhoed. Oom rookte nadenkend een zware sigaar.

't Moest een warme dag worden. Toen ze op den straatweg geraakten, was er onder de boomen nog eene aangename morgenkoelte, maar in 't verschiet der velden was reeds de hitte zichtbaar. De luchten trilden aan den horizon. Ergens flitste de bliksem van een blinkende zeis in de zon, of was er plotseling de lichtschittering van een wielspaak of eene fiets op de binnenwegen. De kruidige geur van pas gemaaid gras omdreef hen. De rook der stoombooten op het meer bleef loom in slierten hangen. 't Was bladstil.

't Werd nu levendiger in den wagen. Oom zeide aan Thiss zijne ervaren opmerkingen over 't veldgewas. Hij onderrichtte hem van de voortreffelijkheid van hier eene zwaarbevruchtte weide, en deed hem 't verval en de schraalheid onderkennen van daar eene andere, en de oorzaken daarvan. 't Waren de methode van bewerking en bemesting, vlijt zorg en liefde, de gezindheid der seizoenen, vocht warmte en licht, 't was in alles de hand Gods! 't Was Deze, Die in alles werkte, en de zegeningen deed zijn op het hoofd des rechtvaardigen. Tante, wanneer ze langs een oud huis kwamen, verlaten aan den meeroever, begon eene lange spookhistorie, een verhaal van watergeesten, van vele geslachten overgeleverd.

't Werd drukker op den weg nu, naarmate ze meer de stad naderden. Fietsen, en soms een auto, snelden hen voorbij, ook passeerden hen rijtuigen met familie of kennissen. Thiss ging Zwerver daarom strak op den teugel rijden, zoodat ze sommigen weer inhaalden. 't Ging er opeens danig van door en tante kwam niet gereed van al 't wuiven met haren zakdoek. Ze lachte maar, en ze riep soms een groet over, 't geen echter niemand verstond, 't geratel der wielen overstemde haar geluid. Toch bleef ze roepen, en druk gebaren slaan in de lucht.

Oom had een stil vermaak daarin, hij keek 't een tijdje aan. Dan zeide hij, glimlachend:

- 't Hart der zotten roept toch altijd dwaasheid uit! Wees toch stil, dat 't paard niet schrikt!

Als tante lachte en zich verweerde, klopte hij haar vergoelijkend op den rug:

- Een kloekzinnig mensch, oudje, bedekt zijne wetenschap. 't Is ijdel geschreeuw.

Ze lachten allen daarom.

Toch bleef tante zich verweren, ze zei:

- 't Is waar. Er staat echter ook geschreven, men moet weggaan van de tegenwoordigheid eens zotten mans. Want bij zulk een zijn geene lippen der wetenschap te merken.

Toen lachten ze opnieuw.

En ze gekten voort, en ze bleven samen vroolijk.

Toen ze in de stad kwamen, bij de eerste huizen, was 't daar eene geweldige volte. 't Was de groote dag hier - Pinksterdrie! Met moeite kwamen ze op 't laatst nog voort. Temidden eener overloopende drukte reden ze vóór bij De Oude Stadsherberg. Er waren daar vele handen te kort om uit te spannen en voort te helpen. De aankomenden sprongen maar aanstonds uit en hielpen zelf mede. Knechts draafden af en aan, en brachten de paarden in een naburige weide. De rijtuigen werden op straat uitgezet in lange rijen, dicht opeen - eene benauwende overvolte. Ze stonden ter weerszij van de straat, van bij de herberg tot buiten de stad, - honderden! Chaisen, tilbury's, kapwagens, allerhande! Tusschendoor bewogen de marktgangers, en nog steeds kwamen rijtuigen aan. 't Werd er gevaarlijk van de paarden soms. De dieren werden schichtig in 't gedrang, en hinnikten van onrust. Toch was 't feestelijk; een hoogtijdsdag.

In de herberg vonden ze familie en kennissen. Oom Bonne was daar, en tante Sijke, en nog andere ooms en tantes. 't Was een blijde begroeting temidden der rumoerige volte, fleurig en luidruchtig. Er was daarin een ongewild vooruitzeggen van feestelijke stemming, de onbewuste hooggestemdheid om de straling van een schoonen dag. Er waren ook vrienden van Thiss, en vriendinnen van Titia, en 't werd tusschen dezen opeens een luid en druk gepraat, met gelach en roepen onderdoor, eene blijgezinde jonkheid!

Oom Bonne kwam bij Thiss staan.

- Hoe laat geraakte je gisteravond thuis? zeide hij.

Thiss wist dat zoo gauw niet, hij ging 't ongeveer narekenen. Als dan oom glimlachte, keek Thiss hem onzeker aan.

- O dat jongvolk! sprak oom. Er zijn dingen die wij oudren vlugger doen!

Hij klopte Thiss vertrouwelijk op den schouder.

Thiss was erdoor verward. Was 't een onuitgesproken vermoeden? Hij kleurde. 't Was onverwacht.

Toch voelde hij ook in zich eene plotselinge geluksstrooming. Hij werd zoo warm en wel van binnen bij 't ongedacht beroeren. Hij had wel willen oom aanstonds stilkens terzijde nemen, en zijn groot geheim hem toevertrouwen. 't Drong ineens in hem, krachtig, om dat juichend uit te zeggen. 't Geluk zwol in hem, 't moest gedeeld worden, hij zou 't binnen zich niet kunnen houden!

Als hij dan echter Titia zag, rustig naast tante Theresia, pratend met Boukje hare nicht, uit Bolsward overgekomen, weerhield hem dat innig gezicht nog. Ze zat zoo natuurlijk en vertrouwend temidden der roerige menschen, ze zat daar zoo uitverkoren in den glans van onberoerd geluk. 't Trof hem. Eene vreugde sprong in hem op. Neen, 't mocht niet gezegd, er zou iets verloren gaan en breken. Geen verstoorder mocht over haar komen. Hij zou nog tijdig zijne tong bewaren. Hij sprak met oom over onverschillige dingen.

Dan keek Thiss rond in de zaal. 't Was zeer vol. Ach, en hoe kleurig! Goud, wit en zwart, met veel blond en geel en felrood daartusschen - eene kleurenwemeling! 't Was eene getooide menigte. 't Waren feestzangers, met versierselen omhangen in den morgen van een grooten dag. Ze leefden en genoten, ze groeiden uit in verheuging. Er werd druk koffie rondgediend, er werden sigaren aangestoken, er werd geschertst en gelachen - en achter alles lag onuitgesproken de verwachting eener overvloeiende verversching van vreugde. Vroolijke groeten flitsten over en weer, de aangezichten waren van blijheid overtogen. En temidden dier vreugdige menschen, dat bloemenrijk weideveld in open zomerzonnelicht, zat Titia - ach, Titia! Hoe schoon was de dag! 't Geluk bloesemde. De vreugde bloeide gelijk het kruid der aarde!

Na eene poos gingen reeds de jongeren dan tezamen stadwaarts. Op rijen, gearmd de meisjes, met vertoon van mannelijkheid en zelfbewustzijn de frissche jonkmans daarachter, togen ze, een lachende schare, voort. Verwachting was in

hunne geesten opgeklommen. Langs de oude Waterpoort gingen ze de brug over. 't Was op straat eene golving van volte. Stoombooten brachten nog voortdurend marktgangers aan, de stroom van rijtuigen was nog niet geluwd. 't Was als een verstrooid volk, nu blijde hereenigd in zijn heilige Stad.

Ze zwenkten 't Grootzand op, waar de groote zaken waren en de bazars, en gingen de winkels bezien en de étalages der goudsmeden. Nu en dan scheidden enkelen zich af en gingen ergens binnen, terwijl de anderen wachtten, op en neer gingen, of clubjes vormden voor het toograam. Ze bleven getrouw bijeen. Alle zaken werden naarstig afgedaan, als bijen om de korven vlogen ze in en uit, een zoemende zwerm. De morgen gedijde in hunne handen, ze waren als werkers op het veld, ze sloegen de sikkel aan, waar de oogst was rijp geworden.

Nadat elk de van huis meegebrachte opdrachten volvoerd had, de boodschappen waren afgedaan, en niets meer te bezorgen viel, togen ze naar een ander stadsdeel. Ze gingen 't gewoel op de markt bezichtigen, nog inkoopen, en wellicht hun voordeel doen. Ze hadden tijd en wijze geweten, en verstandiglijk gehandeld in den morgen, nu stelden ze hun hart op 't vermaak, ze werden wat luidruchtiger. Titia liep gearmd tusschen hare vriendinnen, en Thiss was voortdurend achter haar. Er was eene vreugde in haar, die in stilheid moest aanschouwd worden, en een tijdlang sprak hij niet, en ging in zichzelf gekeerd tusschen de anderen. Titia was zijn deel in dit leven en van den arbeid, dien hij zou arbeiden onder de zon!

Aaneengesloten gingen ze voort, met rijen besloegen ze gansch de breedte van de straat. 't Gaf gedrang en opschudding waar ze kwamen. 't Was duwen tegenin de andere voetgangers, fietsers stapten af en vluchtten op de stoepen, op een straathoek kregen ze ongenoegen met een zweetend karrevoerder. Deze schold hen, wijl ze niet spoedig uitweken, doch ze ontwapenden zijn drift door een groot gelach. Wanneer een oud piano-orgel meteen lustig te tjingelen begon, dansten ze nog vroolijk en juichend om hem heen. Alzoo gingen ze groote blijdschap maken, kinderlijk, zonder oogmerk of bijgedachte. 't Werd een durend gelach en eene onverbroken uitbundigheid.

Bij den Oosterdijk zagen ze een Jood boven op eene tafel geklommen. Met machtige welsprekendheid had hij eene groote menigte rond zich verzameld - zijn druk bedrijf ging onderwijl voorspoedig door zijne rappe handen voort. Onder grove grollen en dwaze grappen, prees hij zijne sigaren-metcadeaux aan, en hij uitte gedurfde oneerbiedigheden tusschen zijne geestige kwinkslagen, die telkens een groot gelach en beweging gaven. Als hij eene partij verkocht had, en de koopers hun lot voor de cadeaux moesten trekken, bezonk het rumoer opeens tot eene diepe stilte. De meesten trokken nieten, doch er waren ook enkele prijzen, en wanneer Thiss' vriend, de roode Sibbele, eene mooie mondharmonica als prijs trok, brak een geweldig gejuich los van uitgelezene voldoening. Ze brachten den zwaarvermoeiden koopman, die practisch 't lustig geval tot zijn doel hanteeren wilde, spontaan eene ovatie, welke hij beleefd en nederig dankend met kranige zelfbewustheid in ontvangst nam. Ze zwaaiden hem toe met hunne hoeden, en juichten lang en luide. Hunne enthousiaste stemmen waren trompetten van geklank.

Dan, Sibbele voorop, zijn nieuwe instrument bespelend, trokken ze gezamenlijk verder. Ze geraakten bij een klein stalletje. Een verloopen jonge man stond daar met bravour te zingen. 't Was Professor Marcidus, een dichter. Met groote letters stond zijn naam vermeld op een wit karton, 't welk aan een paal bevestigd was. Hij had lange haren en droeg een breedgeranden hoed. Hij was in eenige dagen niet geschoren. Zijn gelaatskleur was vaal, zijne oogen waren flets, zijne kleeding had hij beperkt tot 't noodzakelijkste. Ze waren aanstonds stil, ze vonden hem een beetje griezelig. De kunstenaar intusschen zong onverdroten voort. 't Was het lied van een afgrijselijken moord. In onderscheiden kleurige tafereelen was deze misdadige historie op het wit karton aanschouwelijk voorgesteld, waarvan 't bijzondere en opmerkenswaarde met een dikken stok werd aangewezen. Ze geraakten allen allengs onder den indruk van 't ijselijk gebeuren, 't was met lachen en vreugde gedaan. Ze leefden mede in de daar verbeelde wereld van zonde, schuld en misdaad, en haatten den laaghartigen moordenaar met een gereeden hevigen haat. Ze kwamen op voor de bedreigde onschuld en argeloosheid, en een diep medelijden met de arme slacht-

offers, wier ontzielde wezens op 't karton te aanschouwen waren, trok door hunne gevoelige ontfankelijke harten. 't Was een schandelijke gruweldaad. Ze vonden erdoor bevestigd, 't geen ook de dichter zeide, dat het hart der menschenkinderen vol boosheid is en valsch overleg, en in spanning volgden zij, na de daad, de lichtende wegen der gerechtigheid. Eerst als zij, met een diepen zucht van instemming en bevredigdheid, den moordenaar gekerkerd wisten, voelden zij zich weer omringd door de vastigheden van een deugdzaam en rechtvaardig leven. En wanneer de Professor eindigde met de indrukwekkende vermaning:

> Zingt dus thans allen met mij dit refrein,
> Dat de les van dezen moord is welbekeken:
> Laat uwe kleederen wit als sneeuw zijn,
> En laat op uw hoofd geen olie ontbreken,

kochten zij gretig het aangrijpend lied, 't welk op beduimeld grauw papier was afgedrukt. Ze hadden goed naar de wijze geluisterd, en namen zich voor het thuis te zingen.

Aanvankelijk nog wat onder den indruk togen ze dan verder. Als Sibbele, op zijn instrument, een nieuw liedje inzette, waren ze echter weer spoedig het geval vergeten, en kwamen ze aanstonds terug in de stemming van onbezorgde joligheid. Ze bewonderden nu de vaardigheid van een bijzonderen lijmkunstenaar, die een praeparaat gevonden had, 't welk alles lijmde. Aan hout, glas, porcelein en ijzer aanschouwden ze de zeldzame werking ervan, en ze namen wat fleschjes mee om straks thuis geriefd te zijn, en beveiligd tegen allerlei ongemak. Elders kochten ze nog bloemzaad, de meisjes band en linten, ze zwierven de gansche markt over, in onbekommerde uitgelatenheid. Niets verzuimden ze, en ze kwamen nog niet aan 't einde.

Ze hadden ook allerlei ongedachte ontmoetingen. Verrassingen en nieuwe verschijningen kwamen van alle kanten op. Wáár ze kwamen, was vroolijkheid en blijdschap met hen. De straten en de marktpleinen waren vol met den middag. De stemming bleef hoog in den schoonen zomerdag. En over de schuldelooze vreugde der verheugde menschen scheen onstoorbaar Gods goede zon. 't Was warm.

Dan kwam weldra, aan 't bewogen vermaak, een nood-

zakelijk en tijdig einde. Na nog eerst, overmoedig, tegenin de geweldige volte, het Grootzand opnieuw te hebben willen opstreven, doch, vandaar teruggedrongen, dan plotseling de nauwe Peperstraat te zijn ingezwenkt, stonden ze opeens weer, bij de Waag, met hun jong geweld temidden der bedachtzame ouderen. Deze stonden, met een wijs inzicht, op een hoop, bedaard te keuvelen. Ze hadden hunne zaken afgedaan, hier en daar wat toegekeken, de markt eens langs geneusd, en overlegden nu terug te keeren. Ze vonden geen behagen aan 't marktgewoel, 't was eene vrucht die in groenheid verdort. Ze werden er niet in 't minst om bewogen, 't bood niets dat hun kon leeren, redenen voort te brengen uit hun hart. De vreugde huns wegs lag bezijden de paden van wie God vergeten. 't Was ijdelheid, alles, en vertoon, en onbestendigheid.

Als ze echter 't jongvolk van tijdig teruggaan spraken, want aardsche vreugden bindt men in aleer zij verworden, werd 't een druk en luid krakeel of wel de tijd daarvoor gekomen was. De jeugd wilde van den plotselingen omkeer niet weten. 't Plezier had nog zijn frisschen smaak behouden, grens en einde lagen in een onbestemd verschiet. Oom Jacob en oom Bonne echter overtuigden door bezadigdheid, 't opgewonden verzet bezweek voor de kracht hunner rechte redenen. Na een poosje gingen ze gezamenlijk naar De Oude Stadsherberg. Om één uur waren ze er terug.

Hoe anders was 't er, dan dien ochtend! Er was een groot, geweldig rumoer daarbinnen. 't Volk zat en stond dicht opeengepakt, er waren geen stoelen genoeg, noch tafels. Men at, men dronk, men schreeuwde, men voerde strijd om van 't buffet het eerste zijn gerief te krijgen. Heengaanden namen luidruchtig afscheid. Overmoedigen riepen hun voldoening over den dag uit. Wachtenden waren misnoegd, wijl voor hen nog niet was ingespannen. Temidden van 't lawaai omhelsde een jongen openlijk zijn meisje. Een enkele die te veel gedronken had, verwekte onrust, en men bespotte hem. 't Was eene onbeheerschte woeling.

Thiss vond er ruwheid in, hij voelde er zich niet thuis. Met enkele ouderen zat hij stilkens weggedoken in een zaalhoek. De ongereptheid der zuivere feeststemming van dien morgen wilde hij bewaren, kon Titia's liefelijkheid

temidden van 't rumoer niet aanschouwen. Hij keek voor zich, en peinsde; ook de anderen waren zwijgzaam. Ze voelden de vreugde daar oud geworden, en krachteloos.

IV.

Maar dan buiten!

Ze hadden zich afgewend van de feestende menigte; ze hadden afscheid genomen van vrienden en kennissen, en en reden nu huiswaarts - in den machtigen middagzonnebrand! En zie, daar was ze weer: de vreugde! De zuivere vreugde van dien ochtendstond! Die het hart in-geluk-versterkt wederom deed opspringen, den geest ontvoerde aan ijdele gedachten en overleggingen, krachtig en vast, gelijk een arend die naar den hemel vliegt. Daar lag weer het open land, en o, 't was vrede, 't was middag! De velden lagen onbetreden. De arbeid rustte in het uur dat de hitte 't hoogst gestegen was; de stilte rondom gonsde en zoemde. 't Gras hing slap. De huizen, voor den middaggloed, hadden de vensteren beloken. De stad met haar rumoer was ver teruggeweken, de menschen waren uiteengegaan, elk naar eene andre zijde, 't was weer de eindlooze wijdheid en de ruimte van Friesland! Hoe blond was het land - ach, hoe bond het de zinnen áán zich. De booten op het meer dreven loom naar de verten, de horizonten trilden. Over de wereld, hoog en wolkenloos, welfde de geweldige hemel, en 't was bladstil, er ging geen zuchtje. Groote wijding was er in den middag.

Zoo was de dag dan weder goed en schoon. De stem der vreugde en der vroolijkheid leefden, en het licht was over de aarde. Elk aankomend uur droeg nieuwe belofte, de hoop werd geenszins beschaamd in teleurstellingen, de verwachting, sedert den morgen, was niet afgesneden. 't Gemoed, durend, werd beroerd door goede en blijde ervaringen, deze waren wijn voor den geest, en ze waren specerijen voor het hart. Eene zeer volkomene voldaanheid was in hen om 't geen de rijpende dag gebracht had; ook nieuw geluksgevoel en rustig betrouwen om 't geen hij zou toevoegen. Ze spraken niet. Ze bleven samen stil en mijmerend in den wagen - ze hielden hunne wezens zuiver en open. Als ze thuiskwamen en uitstapten, rekten ze behagelijk hunne leden, er was een diepe

vrede in hen. Ze waren ganschelijk opgenomen in den geest van 't land weer, ze droegen in zich de ziel van dezen hoogen zomerdag. 't Sprak uit de klare rust hunner oogen, en 't was onmiskenbaar aan de trekken hunner peinzende gelaten.

Na den eten - op dat ongewone uur van den bewogen dag - voelde Thiss zich loom en moe. Hij hing maar wat in huis om, hij kon 't niet aanstonds vinden. Eerst zat hij eene poos voor 't orgel, 't bleef echter grijpen ernaast. 't Was geen wezenlijk trachten naar verklanking van 't innerlijk. Hij zette zich in een hoek met 't gekende gezellige nieuwsblad, doch zijn geest was voor lezen te zeer verstrooid en afwezig. Hij besloot naar 't vee te zien, en hij kwam er toch niet toe. Eindelijk stak Thiss eene sigaar aan, en wandelde den hof in. Daar legde hij zich lui ergens in 't gras, ledig van wil en van gedachten, trok verveeld enkele sprietjes uit, en plaagde ermee de insecten. Wanneer hij er genoeg van had wierp hij zich om, staarde doelloos den hoogen hemel in.

Dan zag Thiss opeens dat er geen enkel wolkje dreef - de avond zou weer schoon zijn. Hij bedacht 't met plotselinge blijdschap. Er kwam een goed plan in hem.

Na een poosje stond hij op, denkend over dat plan. Hij ging de kippen onderwijl voeren. Als hij ze riep, kwamen ze aanstonds, bij troepen, geruchtig aangestoven. Thiss strooide wat graan uit. Hij had danig vermaak in 't schrokkig gedrang en gevecht, alsook in de schuwheid en 't lawaai der beesten wanneer hij den arm hief om 't voer te werpen. Geboeid keek hij een tijdje naar de felroode kammen, en naar 't kleurengewemel der glanzende vederen. Als de dieren 't graan schoon hadden opgepikt, sneed hij nog was gras fijn.

Thiss nam nu zijn hengel en ging naar den molen. Deze was *de Ruyter* genaamd. Onder de verweerde afbeelding van een oudtijdschen ruiter op de voorzijde van den molen stond de dichterlijke verklaring zijner nuttige aanwezigheid:

> De Ruyter in het Velt
> Rijd uyt om Buyt te haalen,
> Doch ben Ik hier gestelt
> Deez Polder droog te maalen.

Thiss had immer vermaak om de berijmde onbeholpenheid. Glimlachend bekeek hij 't beeld van den onwaarschijnlijken

paardrijder, liet vervolgens zijne oogen gaan langs de omtrekken van den reuzigen waterwacht. Hij liep er omheen. Onlangs had hij zwaluwen aan den achterkant ijverig bezig gezien, hij ging nu naar 't nest kijken. 't Was half voltooid echter, en blijkbaar weer verlaten. Thiss voelde een lichte spijt daarover. Hij ging visschen in den molenkolk. Maar toen na eene poos, de dobber nog niet bewogen had, gaf hij 't aanstonds op. Er was eene ongedurigheid door dat plan in hem gekomen. Hij kon niet stil op den waterkant zitten. Thiss bezag rondom de lucht. 't Weer bleef schoon en stil, hij ging zijn plan volvoeren. Overleggend, neuriënd, stapte hij naar de boerderij terug.

Op den zolder, boven zijn slaapvertrek, ging Thiss de doos met lampions halen. Deze was daar nog van den vorigen zomer. Hij ontdeed de doos van 't dikke stof, en nam ze mee naar 't achterhuis. Er was daar niemand, hij kon er ongestoord bezig zijn. Zorgvuldig haalde hij de toegevouwen lampjes onderuit de papieren, waarmede ze gedekt waren, en bekeek ze, een voor een. 't Waren er vele, en maar enkele vielen af, wijl ze al te zeer beschadigd waren. Wanneer hij ze alle goed had nagezien, was hij tevreden. Hij had er rijkelijk genoeg, kleur en soort bevielen hem uitzonderlijk. Fluitend ging hij ermee naar den schuur. In eene stalkast lagen daar kaarsen. Die ging hij nu inzetten.

Toen Thiss met de lampions gereed was, ging hij naar den waterkant. Hij wilde nog de boot nazien. Er stond een beetje water in, dit hoosde hij uit. Hij nam den stokdweil om 't goed droog en schoon te maken en haalde de palen. Deze plaatste hij in gaten in den rand der boot, op evenredige afstanden in het ronde, verbond de boveneinden door stevige koorden. Wanneer hij de kracht ervan beproefd had, ging hij de lampions ophangen. Dat was de kroon op 't schoone werk, en hij deed het met groote toewijding. Keurend zocht hij de harmonieerende kleuren samen, regelde zorgvol den afstand tusschen de ballonnen. Als hij zag dat 't goed was, bekeek hij 't lang en zwijgend van den wallekant.

Thiss keek ook nog vorschend naar de lucht, blikte ver over de weiden, 't waren landouwen van vrede. Hij wendde zich om, en ging binnen voor het avondeten.

Toen Thiss weer buiten trad, was 't heilige zwijgende avond. Reeds zag hij een enkele ster. Een lichte nevel betoog de velden, doch het meer lag klaar en open. De geluiden waren verstild.

Titia was nu bij hem. Vol schoone verwachting leidde hij haar naar 't versierde bootje, stootte af zoodra ze zat. Gelijk een gondelier, bekwaam en sierlijk, deed hij de boot door 't water schieten.

Alzoo voeren ze in den avond 't meer op. Van een hoek van 't erf zagen de ouden hen na.

Als ze ver genoeg gevaren waren, nam Thiss de roeispaan in, en dreven ze zoo maar op 't stille water. 't Was donker genoeg nu. Een voor een ontstak hij de kaarsen, zette zich dan naast Titia Met een innig welgevallen keek hij naar de stille lichtende lampen, ontdeed werktuigelijk zijne harmonica van de blinkend-nikkelen sluiting; en trok de registers uit.

Titia zat dicht naast hem, ze had haar arm om hem heen geslagen. Ze was ontroerd, dat hij dit gedaan had. Ze boog zich naar hem over, en kuste hem. Innig zei ze:

- Mijn jongen...

En zocht zijne hand.

Thiss liet haar die, en zweeg. Er trok even iets om zijn mondhoek. Met oogen, befloerst van geluksbewogenheid, keek hij naar haar op - hoe schoon zat ze, in dit licht!

Dan boog hij over zijn instrument. Zacht en innig zette hij in, zong vast en klaar naast haar:

Famke, o famke, myn ljeafste, myn earste!
Titia! Berntsje! Whet hâld ik fen dy!
Nea kin dyn bild ût myn hert wher fordwyne,
Titia! Berntsje! Do biste fen my!

Titia! Famke! It ljocht fen dizz' ierde
Skiint oer ûs beide, oer dy en my,
It hert oan it hert hat for iwich betsjugge
Ljeafde en lok, jimmer-oan op 'e ny!

Titia! Famke! Ay, tink oan dyn jonge!
Berntsje! Myn bern! Lyk as ik tink oan dy!
Titia! Titia! Wol dochs for my bljuwe
Lyk as ik, famke, ek bluwe scil for dy!

Famke, o famke, myn ljeafste, myn earste!
Titia! Berntsje! Ik hâld sa fen dy!

Nea kin dyn byld ût myn hert wher fordwyne,
Do biste, berntsje, do bist' fen my.[1)]

Toen 't weer stil was, keek hij niet op. Hij voelde eene lichte trilling gaan door den arm, dien Titia om hem heen geslagen hield. Heel verre rommelde een trein. Uit het riet kwam de kreet van een watervogel. Dan zweeg weer alles.

Opnieuw zette Thiss in. En ze zongen tweestemmig, terwijl Titia haar gelaat afwischte met haren zakdoek:

De ljochte moanne
Skiint sa stil op it wetter,
De dei is forby,
O sjuch! de nacht is better!

De fjilden lizze
Stil en swye - ierde en stjerren!
De wrâld sliept rûnom
Nearne is in lûd te hearren!

Whet oerdei tsjuster
Bliuwt - în 't ljocht ûnforklearre
Tiget syn wêzen
As de deidingen stearre.

O ljeave, kom nou!
Nou is it tiid om to sizzen
Ho 'k fen dy hald, en
Stil tsjin dy oan to lizzen.[2)]

1) Meisje, o meisje, mijn liefste, mijn eerste!
Titia! Kindje! Wat houd ik van jou!
Nooit kan jou beeld uit mijn hart weer verdwijnen
Titia! Kindje! Want jij bent van mij!

Titia! Meisje! Het licht van deze aarde
Schijnt over ons beiden - over jou en mij,
Het hart aan het hart heeft voor eeuwig betuigd
Liefde en geluk, steeds opnieuw geboren wordend.

Titia! Meisje! O, denk aan jou jongen
Kindje, mijn kind, zooals ik denk aan jou!
Titia! Titia! Wil voor mij blijven
Wat ook ik, meisje, blijven zal voor jou!

Meisje, o meisje, mijn liefste, mijn eerste!
Titia! Kindje! Ik houd zoo van jou!
Nooit kan jou beeld uit mijn hart weer verdwijnen
Jij bent, mijn kindje, jij bent van mij.

2) De lichte maan
Schijnt zoo stil op 't water
De dag is voorbij,
O zie! de nacht is beter!

De veiden liggen
Stil en zwijgen - aard en sterren!

Toen het uit was, stond de stilte om hen, machtig en diep. Voorzichtig zette Thiss zijn instrument weg, keek peinzend over 't water uit. Ze zwegen. Er was geluid noch roering.

Dan stond Titia op, en stond vóór hem. Hij omvatte haar. Ze zonk op zijne knieën.

- O kindje! zei hij zacht.

En wanneer 't nog stil bleef:

- Dit is, wat ik gehoopt heb en gedroomd.

Titia zweeg, ze streelde zijne haren.

Dan, kalm en peinzend, als buiten hem om, of een stem, ver en hoog, sprak doorheen zijn hart-en-mond, zeide Thiss:

- Zóó, Titia, ben je van mij. In deze rust. Nu alles klaar is, en doorzichtig, en verstild, in den nacht.

Hij schetste een gebaar in 't ronde:

- Dit alles, nù, is van eene innigheid die ook de schoonste dag niet kent. Zooals nu aarde en hemel zijn, nacht en toegelokenheid, toch helder en stralend, zóó is jou wezen... Titia!

Thiss drukte haar zacht tegen zich, hij kuste haar.

Titia glimlachte. En aldoor zachtkens zijne haren streelend, sprak ze:

- Is er dus, mijn jongen, tusschen jou en mij, niets onverklaard?

Thiss schudde het hoofd. Beslist en vast zeide hij:

- Neen.

- En zal jou geluk nimmer minder zijn, omdat ik blind ben geboren?

- Titia!

't Was een kreet, kort en smartelijk, als een snik uit hem los geworden.

't Ontroerde Titia, ofschoon ze glimlachte. Ze omhelsde Thiss, en kuste hem op zijne oogen. En 't zilte van twee volle tranen proevend, zuchtte ze. O, 't was zoo goed, haar was zoo wel! Met haar schouwende binnenoog aanzag ze zijn wezen, 't lag open vóór haar, klaar en zuiver.

- Thiss, zei ze innig. Zij die aanschouwd hebben, gelooven niet meer, ze weten. Ons leven zal schoon zijn.

- 't Is schoon reeds, zeide Thiss rustig.

- 't Is altijd schoon, zei ze, waar 't geluk in tranen geboren wordt.

Thiss antwoordde niet meer. Ze rustte nu zacht tegen hem

De wereld slaapt rondom,
Nergens is een geluid te hooren.
Wat in den dag duister
Blijft - in 't licht onverklaard,
Toont ons zijn wezen
Als de dag-dingen sterven.

O liefste, kom nu!
Nu is het tijd je te zeggen
Hoe 'k van je houd,
En zwijgend in Uwe armen te liggen.

aan. Zwijgend lagen ze in elkanders armen. De maan klom allengs hooger. De stille lampen hingen roerloos.

Na een poosje zeide Titia:

- Er is iets, mijn jongen, dat mij nu beklemt.

En wanneer ze voelde dat Thiss naar haar opkeek:

- Moeder.

Thiss glimlachte. Tante!

Toch kwam er even een spijtig gevoel in hem. Ach, 't was zoo schoon nu! Kon 't zóó niet duren?

Doch hij besefte ook, 't kon niet lang verzwegen worden. Er zou straks een einde komen. Hij dacht aan den goeden trouwen oom Jacob. Hij dacht aan wat tante voor Titia geweest was, een krop kwam hem in de keel. Ook dacht Thiss aan tante's oneindige goedheid jegens hemzelf. Hij zuchtte.

- We moeten 't zeggen, sprak hij plotseling.

- Thiss, jongen, zei Titia innig, 't is moeder.

Thiss knikte; werktuigelijk.

- Dezen nacht, sprak ze, heb 'k gedacht... wanneer we straks trouwen, zal ze alleen zijn. Ik zal er niet meer zijn, ze zal me missen. Weet je, wàt moeder voor mij geweest is?

Thiss streelde hare hand. Ze schreide.

- Dit... lieve jongen... kan 'k voor moeder niet verheimelijken. 't Wordt voor haar nu een einde.

- Zouden ze dan, denk je, aanstonds...

Thiss voleindigde niet. Hij had haar gezet als een zegel op zijn hart - konden er moeilijkheden komen?

Maar Titia glimlachte door tranen heen:

- We zullen gelukkig zijn, zei ze.

Dan nam Thiss manlijk zijn wil samen:

- We gaan 't zeggen, sprak hij. Morgen. En wanneer dan... ach, kindje!...

De gedachte, dat 't alles goed zou zijn, ontroerde hem. Hij kuste haar; teeder omarmde hij haar. Ze zwegen een poosje.

Toen sprak Thiss schertsend:

- En wanneer trouwen we?

Titia echter keek ernstig. Ze was eene vrouw. Ze besefte het gansche der liefde reeds aan het begin. Peinzend sprak ze:

- Wanneer dacht je?

- Binnen 't jaar! sprak hij, kloek opeens.

En weder kusten ze elkander.

Dan greep Thiss opnieuw zijn instrument. Er welde een plotseling geluks-enthousiasme in hem op. Machtig zette hij in, dat 't dreunend over 't water klonk, terwijl ze samen de schoone hymne zongen:

> De bergen zullen vrede dragen,
> De heuvelen gerechtigheid!
> 't Rechtvaardig volk zal grootlijks bloeien,
> De mensch zal wandlen in geluk!
> De gansche aarde zal aanbidden....

En 't was nacht.

De wereld rondom was gelijk een schijnend licht, voortgaande en lichtende tot den morgen toe.

D.TH. JAARSMA.

(Wordt vervolgd).

De misgeboorte.

I.

Met open oogen neder lag ik
En staarde, in mijn angst gehuld:
Het arsenaal der menschen zag ik.
De heele wereld was gevuld!
Waar was een duidelijk beginnen
Aan zóó veel dingen, zóó veel kracht?
Waar kon ik tasten met mijn zinnen
En wegen vinden in dien nacht?
Er stond een leger van gebouwen,
Het eene boven 't ander hoog,
Met rijen ramen elk behouwen:
Een grage monster-duizend-oog.
Er voer metaalgedruisch en gonzen
Door hun verholen ruimten heen.
Er liep een schudderen en bonzen
In hun omschubbingen van steen.
En menschjes wemelden verloren
In zwarte spleten eng te hoop.
Die schenen niets ervan te hooren
En spoedden rusteloos hun loop.
Een stalen net met nauwe mazen
Was diep gedrukt in 't aarde-vleesch;
Metalen vliegen zag ik azen
En brommend schuiven, heet en heesch.
Zij sleepten trossen grijze maden,

Die vraten uit den zeeren grond
En spuwden, zwaar en traag-beladen,
Hun zwarte overmaat in 't rond.
Het wijdste ijzerhuis van alle,
Dat roetig mistte aan den grens,
Had vreeselijk gevulde stallen,
Waar waterpaarden van den mensch,
Waar zwarte booten stadig liepen,
Elkander roepend uit hun rook.
Die daar hun reuzensluimer sliepen
Ontwaakten even, gromden ook.
Ik zag machinevingers grijpen
De hitte, die wijduit moet gaan,
En klein, en kleiner samenknijpen:
Millioenen spanningen ontstaan!
Weer zag ik menschjes vlijtig draven,
Die spanning staaplen, snel en blij.
Als ware het van God een gave
Zoo tooiden zij hun kleed daarbij!

Vóór ik kon sluiten mijne oogen
Om uit te denken, wat het was:
Daar had zich plots een stad bewogen!
Een dreuning was haar schuifelpas!
Ik zag opeens veel vlammen dansen
En springen heen, en springen weer
Bij al de bangste spanning-kansen.
Toen viel er ergens ijzer neer.
En alles raakte aan 't bewegen -
Geen rechte lijn, en niet in 't rond.
De krachten kwamen krachten tegen
En botsten snel elkander wond.
Er joeg een horde van geluiden;
Daar was geen toon, daar was geen klank;
Of honderd landen druk beduidden:
Ons hoofd is voos, ons denken krank!
Ik volgde 't dartel vlammenzwenken...
Toen moet de hitte zijn ontploft.
Er flitsten vlammen door mijn denken,
En 'k zag het arsenaal, verdoft

In rooden rook. Daarin, dooréénen
Een sturelooze razernij.
Maar achter mij begon een weenen
En 'k voegd', ontwild, mijn stem erbij.
Opeens had ik een vraag beleden:
‘Is dit der menschen groote strijd?’
- ‘Hun strijd is klein! *'t Is óók hun vrede!*
Dit is hun wil, in waarlijkheid!’
Weer vroeg 'k: ‘Zal dit het einde wezen
Zoo zeker als mijn oog het ziet?
Of kan de menschenwil genezen?’
Een stillend antwoord kreeg ik niet.

II.

De aarde wil het wel verbergen,
Maar: Zij verwacht een troostend kind.
Zij draagt al zóó veel jaren tergen
Dat zij den blijden moed niet vindt
Om uit te roepen, in den avond,
Als moe de mensch zijn werk verlaat,
En ieder, naar zijn bronne dravend,
Daar drinkt, maar half gelaafd weer gaat: -
‘Weest stil en schrikt niet bij mijn woorden!
Weet eindlijk mee, wat zich voltrekt:
Uw God-bevechten, mensch-vermoorden,
Heeft nu uw tegendeel verwekt!
Als gij mij spaart, baar ik voldragen
Sinds eeuwen d'eerste heiligheid.
O, weest gereed! Telt òòk de dagen
En deelt met mij den wachtenstijd!’

Ik kreeg in zonnedroom geschonken
Voltooid, wat lang niet was gereed,
En heb vooruit het woord gedronken
Van d'ongeborenen profeet.
Geen wonder deed hij op ons vallen.
Hij dacht en sprak met ruime rust,
Erkende niemand, kende allen.
Hij mat niet, want hij wist hun lust

En peilde niet, maar tròf de vreeze
Van wie moest vreezen voor zijn recht.
Hij had de diepste hoop gelezen
En haar den eenvoud uitgelegd.
Zijn eenvoud en zijn stilte waren
Heel vreemd voorbij der andren stem.
Mij overviel 't als openbaren
Dat dit door òns kwam, niet door hem.
Alleen hem zien, was wrang te weten
Hoe kronkelig ons denken werd,
Hoe alle jeugd is afgesleten,
Hoe elk zijn huis-weg heeft versperd!
Ik kon, wat hij den menschen zeide
Niet duidlijk hooren, waar ik stond,
Maar zag: Hij maakte ze niet blijde!
Stil weg sloop telkens een, gewond,
In 't binnenste gemoed aan 't bloeden,
Want vroeg ik eenen, wat het was,
Dan schrok ik van der oogen woede:
Er was iets stuk, dat niet genas.
Dan kwamen uitgeschreeuwde klachten,
Vervloekende in heeten spijt
De dingen, die wij 't leven brachten:
Het geld en d'eigenmachtigheid,
De stad en de regeeringsrechten,
De dienaarsdiensten en de eer,
Den trots op aantal, dat kan vechten,
De macht van hersens-zonder-meer,
Den zorg, den zorg, dat onze kindren
Veel krijgen, maar niet geven gaan! -
Hun handen rukten, of z'een hindren
Vijandig vóór zich hadden staan!

Ik hoorde, naderend: ‘Ga 't wagen
En leef van simple dingen. Zie,
De mensch kan toch niet meerder dragen
En heeft niet noodig méér, dan die:
Der aarde schoonheid, zonder ijzer
En zonder haast, die haar doorwoelt.
Den trots steeds ondeugd weten. Wijzer

Een weter schatten, die ook voelt.
Het vaste recht, dat niet kan beven
Omdat het vrij staat, brandend rein. -
Den dag, het land, die u gegeven
En iedereen gegeven zijn,
Uw vrouw, uw zonen, huis en eten,
Uw handen vaardig, woorden klaar,
In onbekommerd leen te weten,
Maar komend van een Eigenaar.
Vrijuit kunt gij uw krachten richten
Wel wetend, dat g'uw vrijheid hebt
Óók uit de Macht, die niet zal zwichten,
Inplaats uit honderd, die g'u schept!
Die honderd zullen 't u misgunnen,
Maar méént gij, zeggende met moed:
“Mijn eenvoud is Gods wil, mòèt kunnen!”
Dan is de toekomst uw, en goed!’

III.

Ik was genaderd bij zijn oogen,
Die noodden als een rustig woord.
Hij zei: ‘Ge zijt niet zoo bewogen
Als al het volk, dat naar mij hoort.’
'k Begon: ‘De drang, die u doet spreken,
Die in ons willen wordt gewekt
Om d'oude kracht den mensch te breken
Tot hij de nieuwe zelf ontdekt, -
Die hem verschrikt, omdat hij nimmer
Iets van den afgrond had vermoed,
Dien, elk jaar duisterder en grimmer,
Zijn daden groeven aan zijn voet, -
Die heeft u eindlijk hoog doen vinden,
Wat vroeger, laag, een enkeling
Gezocht heeft, wien het half nog blinde
Maar trachtend' oog al openging.
O, velen voelden dat het oude
Zou sterven, maar niet velen, hoe:
Want geen beraamde, niemand bouwde,
Geen schreed op nieuwe tijden toe,

Of 't was met machten en met krachten,
Genomen als een laffe buit
Uit wat nog stond in Gods verachten,
Reeds rillend onder 't doodsbesluit.
Niet u zie ik als nieuw geschapen.
Gij *wilt* niet nieuw zijn. 't Hoogste vuur
Vlamt eender, als de eeuwen slapen
Of als zich kleurt hun ochtend-uur.
Àl die 't doet branden, zeggen 't zelfde!
Of zij ook leefden in den tijd
Toen 't blauw nieuw' aarde overwelfde
Of bij de fijnste kunstigheid
Der staal-bedwingende geslachten,
Zooals een thans de stof gebiedt,...
God wilde, dat Zijn boden brachten
Een sterk geluk, en anders niet!
Dit eischt niet anders en niet zwaarder
Dan dat de mensch vertrouwen dorst
Wat min zichzelf, wat meer en waarder
De voogd-macht van den éénen Vorst!
Maar bitter, als de dood in 't leven,
Staat één vraag in die zekerheid:
Waarom werd ons niet méégegeven
Die still' onvrijheid, die bevrijdt?!'

Hij zei: 'Nu doet ook gij verrijzen
De nooit met rust gelaten vraag.
De wereld zal in 't eind vergrijzen,
De tijd zich strekken, laag op laag,
En nimmer zal een antwoord dagen!
Eén middel maakt de oogen rein:
Van deze vraag opnieuw te vragen
Of zij verheugd of droef moet zijn!
Ik stel haar blijde: Heel volkomen
Heeft God de wezens en hun gang
In 't licht van 't leven opgenomen.
In ruimte gaan w' en zijn niet bang!
Alleen: Of wij, op Hem vertrouwend
Zijn wijsheid volgen, liet Hij vrij.
Zijn rijkdom groeit niet, als wij bouwend

Hem kennen. Niets verandert Hij
Als w'op onszelf ons bouwsel stutten.
Wijs zijn wij voor onszelf, en dom
Voor ons alleen. God laat ons putten
En vult *die* leegte niet. Waarom?
Dit is, wat menschenwoorden noemen,
Dit zij voor ons: Een Godlijk spel,
Waartegen kleur van bonte bloemen
Gewogen ernst is, vast en hel.
Heil ons: Wie met ons speelt, is heilig!
Hij màg met ons Zijn wetten uit, -
Zijn vrijheid binnengaan, die veilig
Voor wat onheilig is, zich sluit!
Maar *wij* verkiezen wilde kindren
Om ons ter hand te nemen. Wij...
Als wij Gods vreugde willen hindren
Verleeren 't eigen spel daarbij!
Want zóó, als God met ons, zoo laat Hij
Ons spelen met ons vrij gemoed.
Een weerglans Zijner vreugde staat Hij
Ons toe: De keus van kwaad en goed!

Gij ziet mijn niet verwarde wezen,
Mijn kalme woorden hoort gij aan
En denkt: Och, gaf mij God als dezen
Zijn wegen daadlijk te verstaan!
En denkt verkeerd! Wat anders ben ik
Dan te voltooien menschengeest?
Ons aller kort bereiken ken ik
Aan d'eigen moeiten wel het meest!
Zóó, als het samenzijn van allen
Door nood van vroeger en dit uur,
Door hooge vlucht en nedervallen
Tot rust zal komen, op den duur,
Zoo riep mij God wel, om hun wijze,
Hun leider en hun vriend te zijn,
Maar *ik* moest groeien, vallen, rijzen
En wegen houwen dóór mijn pijn!
Van alle paden, die ik dralend
Gezien heb en ben ingegaan,

Was geen al in den aanvang dalend:
Langs goede hoop gaat alle waan!

Langs 't pad der waan staan goede boomen:
Ik keerde van geen weg terug
Of 'k had er iets van meegenomen.
Mijn schat werd zwaar. Ik minder vlug,
Maar méér had ik, om in de wouden
Van 't heete leven, zonder nood,
Mijn taak, mijn tijden vol te houden
Toen elke dag meer moed gebood.
Wat drongen vragers met hun vragen
Als gloeiend ijzer op mij in!
Wat legden sluweren mij lagen
Om mij te binden bij 't begin!
Ze hebben mij *dit* meegegeven:
Waarom dit botsend woord op woord?
Wijl elk zijn doel ziet, niet zijn leven
En niet zijn weg. Hij spoedt zich voort
Naar d' onherkende eerste schreden!
Bij 't eind-begin, verward en moe,
Staat hij, die greep naar eindloosheden
En zich niet vroeg: Waarom? en Hoe?

Àl denken cirkelt! Half gesponnen
Met dag-lach, half met nachte-smart.
Wie kind-bij-God is, denkt in zonne!
Wie kind-alleen is, denkt in 't zwart!'

IV.

Tot allen: 'Antwoord wilt gij weten
Van hongerkoorts op weeldefeest?
Met d'armen heb ik neergezeten,
Ben op hun wegen mee geweest.
Ik heb gezien, dat niets te kennen
Ellende wekt, en voedt, en drenkt.
Dat, wie de armen rond wil mennen,
Hun alles, maar geen weten schenkt.
Geen goedheid en geen strijd vermogen

Dien last te wentlen, bloed noch zweet.
Ellende wijkt - voor klare oogen!

Der grooten keus zij snel gereed.
Kiest: Of de kleinen, klein gehouden,
Het hoofd verstopt en zwaar de dag,
Alleen in kracht zien hun vertrouwde
En in het aantal hun gezag,...
Dan *blijft* de nood de armen tarten,
Dan zijn de rijken *niet* gered,
Dan sterven rechts en links de harten
Waarop de toekomst was gezet!
Den arme is de macht begeerlijk
Omdat de rijke haar bemint.
Die minnaars strijden, dom en eerlijk:
Geeneen, die zijn belooning vindt.
Er zijn toch reinere geliefden
Dan kracht en geld, die goor en bont
Zich tooiden, toen de zwaarden kliefden,
Maar ziekte kusten met den mond!
De goedheid en de geest zijn beide
Versmaad, vereenzaamd, weg gevlucht.

Kiest: Of gij om haar gunst wilt strijden.
Dan valt het duister van de lucht
En schijnt de zon uw harten binnen
En mengelt daar, uit hoop en spijt
Een sterken dag van herbeginnen
Omdat gij weder menschen zijt!
Begeert niet meer de gouden weelde,
Want zóó lang zal zij zonde zijn.
Zoo lang gij bidt bij hare beelden
Is, wat gij 't reinste denkt, onrein!
Uw schijn-tevreden harten dolen.
Als bannelingen rond hun plaats
Stuurt ze deemoedig saam ter schole:
Àl harten leerschool-kameraads!'

Daar riep een: 'Lang zal 't zijn te wachten
Op dezen dag. Geef sneller baat!'

Hij sprak: ‘Dien duur moet niemand trachten
Te meten. Of iets haastig gaat
Of groeit in duizenden van jaren
Is nooit voorzegd. De tijd schrijdt stil.
Maar of de tijd iets wèl zal baren
Of niet, ligt in der menschen wil!

Gij denkt, dat één hoog doel voor allen
Het heil zal wekken uit zijn graf,
Dat elk zijn onrecht snel laat vallen
Door reiniging van boven af!
Ga! Vraagt nu ieder, wat te geven
Voor uw verheven koepelbouw,
Waar hoog de geesten zullen zweven
En nederdaalt het hemelblauw!
Wat brengen zij? De rotste planken
Uit hunne schuttingen, en glas,
Gebarsten, vuil,...en gij moet danken
En bouwen, of het marmer was!
Dan valt uw koepel na lang dreigen
Met ramp en doodslag in, tot gruis:
Wijl elk den steen behield voor 't eigen
Afgunstig sterk-gesloten huis!
Herbouw uw bouwsel... 't krijgt weer spleten
En 't oude onrecht haalt het neer
Zóó lang - tot ieder leerde weten
En goedheid geldt voor hoogste eer!
Dit heil, niet hoog vooruit te dragen,
Wacht stil den wil van één voor één!
Een sneller troost komt gij mij vragen:
Ik heb die strenge troost, òf geen!’

Een ander zei: ‘Gij poogt te lichten
Den bouwval van ons huis verrot
En ons behoedzaam op te richten,
Maar wie richt beter op dan God!?
“Weest goed en weet?” Stel voor die beide:
“Zoekt God, Die maakt u wijs en goed!”’
Het antwoord was: ‘God, die mij leidde,
Heeft mij het vuur, heeft mij den moed,

Heeft mij de onrust ingegeven
Te gaan het moeilijk menschenpad.
Zijn vastheid is bij mij gebleven
Als 'k van mijzelf geen vastheid had.
God is! God leidt! Maar God te zoeken
Is voor Zijn heiligen te hoog.
Weest toch voorzichtig! In de hoeken
Loert weet-waan, op wie zich bedroog:
Zóó, als gij nù zijt, ligt verloren
't Recht op de redding, die gij vraagt!
Hervind dat recht, door niet te storen
Het evenwicht, dat alles draagt.
Het evenwicht: Gij hebt gekregen
Genietingen en rijk verstand,
Maar moet nog leeren, af te wegen
Al dit, in tucht-beheerschte hand!
Wie God wil zien, zal *menschen* vinden,
Maar God *niet*, dan in spiegels klein:
Hij zou aan hen Gods wezen binden!
De menschen-goden, die de pijn
Of 't sterven godlijk moesten maken,
Zij dienden eindlijk steeds als knecht
Hen, die met koude zwaarden raken
Het hart van 't Godlijk levensrecht.
Als wij in eenvoud naar het *leven*
Weer grijpen, zullen wij misschien
- Herkennend, dat wij schepsels bleven -
Gods afglans bevend wederzien!
Maar daarvoor is het eerst geboden:
De *levenden*, voorgoed en blij
Te brengen boven hunne nooden!
't Is werk genoeg!'
Toen voer 't voorbij.

V.

Ik zag het arsenaal der aarde
Terug, maar niet met hoogen geest
En blik, die over ruimte waarde.
Ik was er middenin, bevreesd
En klein-verward en doel-verloren.

Rondom mij was het staal-geraas
En 't hemelwerend huis-getoren
Zich sluierend met roetig waas.
En in mij was de pijn der pijnen
Van al die menschen, saam verjaagd
Ver van beschenen kimmelijnen
Bij reine lucht, waar vrede daagt
Uit wat vooruitgetreden boomen,
En mildheid uit een delling ruim,
En weten uit kristallen droomen
Van hoogst-verstilde wolkenpluim.

De pijn van aller pijnen bond mij.
Ik zoch niet verder, snakkens-moe.
Een mensch uit vele menschen vond mij
En leidde mij zijn vrienden toe
En zei: ‘Hier zult gij niet meer heeten
Naar wat gij meent en wat gij wilt:
Wij onderwijzen 't wijde weten,
Al àndre moeite is verspild!
De vrijheid *blijft* voor waan-bevrijden
Het sterke paard, waarop een elk
Naar 't eigen liefste doel kan rijden.
Geen ander vraagt: hoe ver, en: welk!’

O! Kruislings door 't gezicht zijn horden
Verfijnde menschen heen gestormd.
Hun oogen brandden, woest-verworden,
Hun monden waren drift-vervormd.
Zij joegen op elkanders lijven
En weinig sloegen velen neer
En kwamen voorst. Om voorst te blijven
Vocht elk, in bangen tegenweer.
Der dooden schrift speld' op de wegen
Een woord, waar zwarte ban uit sloeg:
‘De mensch hieuw zondigend naar zegen:
Onrijpe zegen viel te vroeg!’

‘Sta op! Dan zult gij dra vergeten
De wanhoop van uw ouden waan!
Ga mee, dan zult gij eindlijk weten

Waarom de menschen samengaan!
Zij gaan tezamen, wijl tezamen
De menschen waarlijk menschen zijn!
Als geen met eigen daad en namen,
Langs eigene gedachtenlijn
Zijn boom uit bosch-beschutte aarde
Poogt weg te planten in den wind, -
Als àllen 't eender-zijn aanvaarden,...
Voor 't eerst de wereld vrede vindt!'
Om wie zoo zeker sprak, verrezen
Gespierde mannen, zwaar en log
En juichten met hun domme wezen.
Ik zocht: Wat erger ik mij toch?
En vond opeens mijn eigen geven,
Zijn nemen, en ons breed verschil!
Ik sloeg hem, driftig-onbedreven
En vluchtte ver. Lang sliep ik stil.

In lichten dag leek mij 't ontwaken.
Daar boog een man zich over mij:
'Bij mij zult gij uw nooden slaken!
Doe, wat ik zeg en altijd zei:
Het goud heeft glans. - De hand kan grijpen!
De wijn is heet. - De keel heeft dorst!
De vrouw is zoet. - De lust aan 't rijpen!
De macht maakt rijk, - en vraagt een vorst!
De kracht daagt uit, - en velen willen!
De kunst vliegt op. - De sfeer is wijd!
De plicht is zwaar. - Natuur is stille!
Leef *uit* uw zelf en wees bevrijd!'

Plots duizend wilde vrouwen stonden
Rechtop in 't rond! Met één geluid
Ontzwol een diepe klank haar monden.
Toen vloeide vuur haar oogen uit
En al haar lijven stormden tierig
Naar onze plek, één blanke kooi!
Zij botsten op elkander gierig:
Een bende dieren bij hun prooi!
Ik sloeg mij door. Er liet zich hooren

Een stem als in een vochte grot:
‘Het zoete ware mee geboren!
Nu is het vóór zijn tijd verrot!’

In 't suizend donker hoord' ik klagen
Het lied van afgewezen troost
En weggesnauwde hartevragen.
Uit West, uit Zuid, uit Noord, uit Oost
Steeg 't op, als hooge, roode vuren
Die, stil aan zwarten horizon
Bewegende, het oog doen turen
Naar waar een verre ramp begon.

‘Er dreunde door onz' enkle harten
Der wereld dreunend lijdenslied,
Verdoovend onze eigen smarten:
Wij weenden, - om onszelven niet!
   Maar hoorden 't, rezen, schreden, deden
   - Gedwongen door een andre kracht, -
   Verrijzen hoop, waar werd geleden,
   En hielden hoog, wat werd veracht.
Onz' enkle harten dreven stroomen
Van warmte in het modder-ijs
Der wereld, waar, al omgekomen,
Veel harten zwegen, koud en grijs.
   Onz' enkle harten bleven wenschen
   Elkanders warme nabuurschap,
   Niet voor onszelf, maar voor de menschen:
   Wij stonden samen beter schrap!
Wij zouden saam in glinsterbanden
Van lentekeer en koesterzon
Zacht slakend over 't ijsveld branden,
Tot alle water stroomen kon!
   Wij zwichten, mensch! Gij hebt gewonnen!
   Uw ijs verschuift wat, en gij lacht
   Een kouden lach... Wat wij begonnen
   Ligt stuk, en vèr uiteen gebracht!
Wij laten los het lot van allen:
Niet om onszelf, - wat mogen wij?
Wij waren zon. God laat ons vallen
In 't niet, dat alles duister zij!’

VI

Steeds, bòven alle groote groote stemmen
En waarheid-flitsen, schrik-bestaard,
Was sidder-wentelend beklemmen
Van veel machines in de vaart.
En ònder alle wanhoops-strijden
Om 't mis-gebeuren te weerstaan
En ònder de getergde nijden
Die tòch hun vloekgang wilden gaan...
Bleef zwoegen, wie den zweepslag duchtte,
Bleef zweepen, wie er slaven had,
Loog voort, wie at van leugens vruchten,
En niemand ging een ander pad
En geen keek òp, waarom de dagen
Toch zoo ontbonden zouden zijn,
Waarom alom de machten lagen
In uitgeputte barenspijn!

Uit dat gezicht sta ik weer wakend
In 't midden van de warreling
Der wereld, en mij angstig makend
Dat mij verloren hoop beving:
Dat ik toen in 't aanschouwen beefde,
Een wanhoop-zienerschap verwierf:
Te zien, wat in den geest reeds leefde,
Maar vóór het wezen kreeg, weer stierf!
Ik weet niet, of de doode resten
Der niet-voldragen heiligheid
Der menschen adem al verpesten, -
Of dat in d' onbeslisten tijd
Ons kans en taak nog niet ontbreken!
Ik zoek naar teekens - vind ze niet -
Of ik op tijd kom met mijn spreken,
Of chaos nòg, of weder, ziedt!
Wat anders kan ik, dan te luiden,
Mijn woord te luiden als een bel,
Met haast de menschen te beduiden
Om op te zien in 't rampvuur fel

Dat al vlakbij is! Nù nog vragen
Dat ik 't verhaal u schooner geef,
Gelijkenis uit doode dagen?...
Gij leeft, bedreigden, en ik leef!
Geen sieraad past bij bitter weten!
De blanke schoonheid ìs geen vaan
Voor heete waarheid, neergesmeten
Op u en mij! Het gaat ons aan!

Juni-Augustus 1920.
S. PINKHOF.

Felicia.

Haar geschiedenis was niet anders dan die van haar kinderen, en eigenlijk alleen die van haar laatsten zoon. Maar omdat in haar de liefde boven alle droefheid blonk was het van haar dat gesproken werd.

Er stond toenmaals, voor het nieuw paleis er werd gebouwd, in de via delle Pappe een zeer klein huis, dat slechts één venster beneden had en twee er boven. Daar woonde Felicia, zooals iedere buur en ieder kind dat naar school ging haar noemde toen zij oud en eenzaam was geworden. Beneden had zij haar winkel waar nog enkele edele vrouwen, met haar lot begaan, hun kantwerk ter herstelling gaven. En daar zij de kostbaarste werken maakte of het een leven lang haar beroep was geweest, verdiende zij meer dan zij noodig had, zoodat ook zij nog kon weldoen.

Het lustige leven was in de laatste vijf-en-dertig jaren zoozeer veranderd, er was zooveel wisselvalligs in de stad gebeurd, er waren zoovele geslachten tot verval gekomen en met hen vriendschap en herinnering vergaan, dat maar zeer weinigen nog wisten van den tijd toen Matteo Baldini, de laatste die de waardigheid van de Calimala met eere droeg, zijn bruid uit Siena bracht, zonder bruidschat, maar schoon en recht. Baldini dreef nog zijn handel in den Corso, aan den hoek tegenover Or San Michele, in het huis met de apostelen onder den kroonlijst, waarvan men zeide dat, wanneer ook dit viel, de laatste stuiver uit de stad zou vluchten. Men heeft gezien dat ook dit huis werd nedergehaald en men heeft gezien hoe gruwzaam stil het werd in de straat, waar eenmaal een macht woonde die heerschte over verre oorden.

Van den tijd voor zij hier kwam wist men slechts dat zij in Siena, waar haar vader tot den kleinen adel behoorde, in een klooster was groot gebracht. Zij was zestien jaar toen Baldini haar in een bescheiden maar waardigen stoet door de Porta Romana binnenvoerde naar zijn palazzo in de via Teatina. Men zag hen weinig, want Baldini bleef een koopman naar den ouden trant in den tijd toen bijkans een ieder om van zijn staat te getuigen van morgen tot avond, met een degen aan de heup en in Spaansche dracht, in den binnenhof van den hertog zat of wel zich vaak voor of in den Duomo vertoonde, zij het ook met onvoegzaamheid. Menig vriend van voorheen, van gelijke of van mindere geboorte, groette Matteo thans zooals hij zijn kleedermaker groette, en Matteo groette terug zooals ook hij zijn kleedermaker groette, met een vriendelijken lach. Maar die fierheid leidde tot zijn val. Want een dergenen die vroeger zijn vrienden waren geweest werd schatmeester en gebood hem in den Palazzo Vecchio te komen om in een leening bij te dragen. Hij antwoordde dat volgens gewoonte in zulke zaken de heeren van de Calimala gaarne een bezoek ontvingen. Niet lang daarna werd het huis aan den Corso onteigend en afgebroken, niet lang daarna ook verbood een wet een zekeren handel waarin voornamelijk Baldini was betrokken. Het was van dien dag dat het minder volk hem en zijn gezin met aandacht gadesloeg, er ging een gevoel in de stad dat de val van dit huis een kwaden tijd voorspelde.

Acht jaren waren zij getrouwd. Felicia woonde in het donker palazzo geenszins als de gade van een machtig koopman, maar als de rijke blanke moeder harer kinderen, hoog in haar rustige jeugd. De kunstenaar die kwam om haar beeltenis te maken verzocht haar een eenvoudig gewaad van blauw fluweel aan te doen, en zonder mantel, zonder tooi schilderde hij haar, met een vaag berglandschap als achtergrond, de handen te zamen over de borst en de oogen recht in de verte starend, zonder den toeschouwer aan te zien. En zoo aanschouwde hij haar naar de waarheid. Niet de rijkdom van haar woning was haar omgeving, maar de mijmering over de genade die haar zichtbaar geschonken was. Haar houding, haar gebaar waren inderdaad die van den dank voor wat de hemel haar gezonden had voor haar borst. Haar verwachting,

haar gebed gingen tot een toekomst die niet door menschen wordt gemaakt. Zij was een schoone vrouw toen de rampspoed over het huis Baldini kwam, maar de blankheid van haar gelaat en van haar handen was nog door niemand waarlijk gezien, zelfs door Matteo niet, alleen haar kinderen kenden die.

Er waren er zeven en Felicia geloofde dat de komst van die nog ongeboren waren natuurlijk zou volgen een ieder op den tijd die beschikt was. Maar terwijl het gerucht van vreugde over de geboorte van het jongste het huis nog vroolijk maakte viel de slag. Matteo was op reis getogen en spoedig daarna kwam het bericht dat hem een ongeluk getroffen had en dat hij gestorven was.

Dit was het begin van haar beproevingen. Felicia weende, doch bemerkte dra dat de behoeften der kinderen haar niet vergunden deze smart te lijden en dat haar verwachtingen van de toekomst enkel voor de kinderen konden zijn. Geen ander heil kende zij voortaan, en dit werd haar ontnomen. Vreemd schijnt het wanneer men hoort dat de liefste moeders soms het grootste leed moeten dragen. Toch kan er geen grooter moeder dan de moeder Maria zijn, noch een grooter smart dan de hare. Maar ook moet het gewis een moeder zijn die verstaat dat in smart en liefde hetzelfde eeuwige licht schijnt der genade.

Tomasso Meldi, de oude boekhouder, onderzocht de papieren en vond voldoende bezittingen voor de signora om in haar staat voort te leven. Hij en Nina, de kamervrouw, bleven haar beste vrienden. De houding der andere dienaren veranderde spoedig na den val van het huis, zij waren jonge lieden die nog enkel aan hun eigen belang dachten, en het was ook in den tijd toen een dienaar die de ouderwetsche vormen kende bij de nieuwe edelen een hooger loon kon ontvangen. De een na den ander vertrok, de nieuwe kwamen zonder ontzag en de signora kocht de genegenheid niet, zoodat zij die geleerd hadden vertrokken voor hooger loon. En vrienden had zij niet, daar de kamer waar haar kinderen speelden of twistten en zongen of schreiden haar immer genoeg was geweest. Maar in haar betrekking tot vreemden was ook haar geschiedenis niet.

En dit waren de kinderen en hun namen. De twee oudste

knapen, Andrea en Giulio, donker als hun vader, met zijn ingetogenheid die uit trots voortkwam, zijn geduld en zijn vlijt. Zij twistten niet met de andere knapen toen zij naar de school van San Lorenzo gingen, zij hoorden de onbeduidende scheldwoorden zwijgend aan tot eindelijk een beleediging hen trof, dan sloegen zij vastberaden, niet in drift, maar om te tuchtigen. Jonge edelen waren zij met de ingeboren eer. Over hen had Felicia nimmer vrees, zij geloofde dat zij oprechte mannen zouden worden.

En gelijk zij waren de zustertjes Bianca en Lucia eenvoudig van natuur. Ook zij hadden de breede voorhoofden en breede wenkbrauwen, die vaak een rustig hart beduiden, en de streng doch liefelijk gevormde neuzen en monden die, wanneer men ze bij meisjes ziet, doen denken hoe wel zij zullen staan in het gelaat der moeders van later tijd. Zij tweeën waren altijd samen bezig met de snuisterijen waarvan alleen een kind de waarde ziet.

De volgende, Lorenzino, was een zeer broos kind. De arts zeide dat hij veel zorg behoefde. Maar Felicia wist wel dat het geen zwakheid van het lichaam was waarom hij zoo stil op zijn bankje zat en altijd scheen te wachten, want zij kende de zon in zijn oogen wanneer zij hem verhalen deed. Ook over hem had zij geen onrust.

De twee jongsten waren het voor wie zij soms, na hen aangestaard te hebben, de oogen ten hemel sloeg.

Maddalena, slank, teeder gevormd, had een hoofdje zoo schoon dat zelfs de andere kinderen met bewondering naar haar zagen. Soms kwam Nina, opgewonden of zij een ontdekking had gedaan, de moeder zeggen dat zij wist waarin de bekoring was gelegen en dan noemde zij de oogen, waarin zij om de pupillen een schittering van goud had waargenomen, maar denzelfden middag moest zij erkennen dat zij zich vergist had omdat zij duidelijk de kleur helder als van een paarl had gezien. Dan weder zeide zij dat het de glans van de haren moest zijn, zooals de zon na regen, en dan weder dacht zij dat zij de oorzaak van die liefelijkheid moest zoeken in de wijze waarop het kind de handjes in een fijnen boog uitstrekte of zij vliegen wilde. Felicia echter had in haar eigen ziel den gloor gezien die het kind omhulde. Zij wist dat het licht der groote oogen, die niet keken, dat dezelfde

lijn die zij aan het immer naar boven gerichte voorhoofd ontwaarde en aan een immer naar boven wijzend vingertje het nooit uit te spreken verlangen van dit wezen beduidde. In de stille tranen van een mijmering had zij de waarheid gezien dat dit kind hier niet behoorde. Maddalena was voor deze wereld te vroeg of te laat en Felicia voelde zich slechts haar aardsche moeder. Het liefst nam zij dit kind in haar armen wanneer zij alleen was, zeer licht, en drukte het zeer licht aan haar borst, berustend zonder zucht.

De jongste echter gaf haar de diepe vrees. Bij de geboorte had dit kind haar verbaasd, het was zoo forsch ter wereld gekomen en met groote stem. In de wieg had het zelfs slapend nooit stil gelegen, en als zij het in haar armen droeg had Felicia al haar aandacht noodig om het vast te houden. Het kon eerder staan en loopen dan de anderen, het groeide zoo voorspoedig dat het op zijn derde jaar al grooter dan Lorenzino was en bijna even sterk als de oudste broedertjes. Maar niet zijn woeligheid verontrustte haar, noch ook zijn uiterlijk dat zoozeer verschilde van dat der anderen dat zelfs zij geen gelijkenis kon vinden. Groote dichte krullen had hij van een donkerroode kleur, die een prachtlievend schilder kon verrukken, oogen blauw als de korenbloem, waarin bovenmatig groot de pupillen blonken. De rechter wenkbrauw, die scheef en hooger dan de andere welfde, gaf spotternij aan het gelaat en dwars over het voorhoofd, van het haar tot den lageren wenkbrauw, liep een lijn, later een rimpel, die het jong gelaat een uitdrukking van vastberadenheid, maar ook van kwaadwilligheid gaf en het kind ouder dan zijn jaren deed schijnen. De anderen speelden weinig met Pietro, zelfs Bianca en Lucia, beiden zachtzinnig, schouwden toe wanneer hij bezig was, maar poogden niet zich in zijn spel te mengen. Wanneer de oudere knapen hem helpen wilden, wendde hij zich af en wachtte, maar plotseling overmeesterde hem dan de drift en hij schreeuwde en sloeg. Ook de zucht tot verkwisting toonde zich toen hij nog klein was, het gebeurde wel dat hij al het speelgoed dat hij vond naar buiten bracht en het aan voorbijgangers in de straat gaf enkel omdat hij geven wilde. Kinderen, die nog niet waarnemen met zintuig en verstand alleen, zien eerder dan menschen de gevaren. Het scheen of de broeders en zusters vooruit konden zien de

droeve moeiten die van Pietro konden komen, zij vermeden hem al voor hij naar school ging, een ieder naar zijn aard, Andrea en Giulio koel, de meisjes Bianca en Lucia vergoelijkend, Lorenzino schuchter en stil. Alleen Maddalena praatte met hem ook zonder antwoord en lachte tot hem ook als hij geslagen had.

In den tijd toen ook Pietro naar school moest gaan kwamen de eerste groote gebeurtenissen. Er moest beslist worden over de toekomst van Andrea en Giulio, die thans jongelingen werden. Hun makkers, van gelijke geboorte, behoorden tot de kringen waar tournooi en degenspel in zwang waren, en ook zij hadden den smaak daaraan gevonden. De makkers werden edelknaap aan het hof van den hertog of van een der grooten, zij echter begeerden het avontuur waarin zij waarachtig edelen konden zijn en waarin zij konden strijden voor hetgeen zij hoog hielden. Een Spaansch heer had hen bij het spel gezien en gezegd dat zij gewis in den krijg roem zouden verwerven. Hij vergezelde hen naar huis en sprak met de signora Baldini; den krijg noemde hij het eenig werk een deugdelijk man waardig, daar men in deze dagen voor God en kerk kon strijden. En zoo er een viel, zij zou de eerste moeder niet zijn die haar kind aan het Kruis ten offer bracht. Felicia verzocht hem drie dagen te wachten op haar antwoord. Maar hij had de ware woorden voor haar hart gesproken. Van den eersten dag dat zij er een aan haar zijde voelde had zij geweten dat de kinderen haar bezit niet waren en dat zij ze zonder tegenspraak moest geven wanneer zij geroepen werden. Eenmaal kwam voor iedere moeder de dag dat de kleinen haar verlieten, en wat inderdaad kon voor mannen schooner zijn dan de strijd voor het geloof. Er werd gejuicht toen op den Zondag die Spanjaard wederkwam, en allen gingen te zamen naar Santa Maria om den zegen aan te hooren. Enkele dagen daarna reden Andrea en Giulio met hun heer, Felicia stond te midden van haar kinderen aan de deur, luisterend naar het laatst geklepper der hoeven in den Corso. Dit was de eerste dag van haar ouderdom, maar met gevouwen handen keerde zij in huis, glimlachend tot de vrouwen die met hun schort de tranen droogden. Boven in de zaal was onder de kinderen uitbundigheid van vragen over de broeders en den oorlog, alleen Pietro zat zwijgend bij zijn spel.

Later, toen het stil was geworden, steeg Felicia naar de kamer van haar oudste zoons. Op den drempel bleef zij staan daar zij een stem vernam, zij luisterde en hoorde achter een bedgordijn Pietro die bad: Blijft altijd bij ze als er gevochten wordt, maakt dat de wapens van de vijanden ze niet treffen. Andrea houdt niet van mij en Giulio vindt mij niet waard om mee te spreken, maar dat is niets als zij maar veilig terug mogen keeren, lieve heiligen, ik smeek het u. Er. laat moeder niet schreien. En laat niemand weten dat ik het ben die gebeden heb.

Felicia sloot voorzichtig de deur en ging heen. Dien avond berispte zij Pietro omdat hij op school bestraft was geworden, er was een diepe klank in haar stem die den knaap deed blozen.

Rustig gingen de jaren. De vrienden, die van een dag zijn, kwamen niet meer omdat er niets in het palazzo Baldini gebeurde waar de wereld belang in stelde, er werden juweelen, paarden noch meubelen gekocht, er waren huwelijken noch gedingen, er was daar niets waarvan zulke vrienden hooren of spreken konden. En zelfs al waren zij gekomen, Felicia zou hun niet gesproken hebben van de eenige gebeurtenissen in het huis, Bianca die gejokt had, Lorenzino die zich een dag lang verborgen had om een boek te lezen, Maddalena die slapeloos lag omdat zij aan iets dacht dat zij niet zeggen kon, Pietro die op den Mercato Vecchio een mand met vijgen had weggenomen. Zij sprak daar zelfs haar vertrouwden Tomasso en Nina niet over.

De oudsten waren al terug geweest om hun moeder te bezoeken, sterke jongelieden, vaardig met den degen, die gedurende de weinige dagen van hun verblijf in de groote huizen gaarne ontvangen werden, en zij waren weder vertrokken met trompetgeschal aan de poort, met trotsche oogen had Felicia ze zien gaan. De grootere dochters gingen niet meer naar school, zij leerden van hun moeder het borduur- en kantwerk. Het was in het begin van een lente toen het geluk in het huis Baldini verstoord werd.

Terwijl de bloemen al bloeiden en op de heuvelen rondom de amandels en peren frisch en welig schitterden in het groen, was er sneeuw gevallen en een ijzige wind woei door de straten. Lucia kwam op een middag bleek en bevend terug

van de kerk. Toen volgden enkele weken van angst, van fluisteren en vragen en haastig geloop door de gangen. Hoe bleek zij ook werd en hoe ijl ook haar adem ging, wie binnentrad vond aanstonds de vroolijkheid op haar gelaat. Felicia verliet de kamer niet. Zij moest liederen voor haar zingen, al de liederen die zij voor haar kinderen gezongen had van hun geboorte af, en zij moest de verhalen doen waarom zij altijd zooveel gelachen hadden met elkaar. Als dan eindelijk Lucia sliep vouwde de moeder de handen. Dit kind was altijd het lustigste van allen geweest, de leden gingen natuurlijk in de bevallige beweging van den dans, en wanneer zij iets zeggen wilde zochten de woorden een melodie die haar behaagd had. Thans echter, hier op het bed, zag Felicia dat de tinteling in haar oogen meer dan vroolijkheid beduidde. Eenmaal toen zij gebeden had om bescherming voor het kind, werd het zeer stil in haar door de blanke gedachte dat een klein wezen wanneer het heengaat niet korter heeft geleefd dan een ander van volle jaren. De traan die van haar wangen gleed was voor de ziel van het kind dat daar wachtte de zuiverste die ooit haar moeder om haar liet.

De angst en de twijfel verwarden haar nog de dagen die volgden en zij knielde nog laag op den vloer om te smeeken. Maar toen het uur kwam dat Lucia haar voor het laatst met den vinger drukte, weende zij niet, want zij zag op het gelaat in haar arm de onvergankelijke kindervreugde.

Behalve zij was Pietro de eenige die niet schreide. In een gang waar niemand het zag sloeg hij zijn arm om zijn moeders schouder, fluisterend dat hij wenschte ook zoo te mogen sterven, met een lach en zonder ooit kwaad gedaan te hebben.

De wreede stonde kwam voor Felicia. Toen na een langen dag van wachten eindelijk de schemer viel, hoorde zij in den binnenhof de schoolmakkers die gekomen waren, als bruidjes in het wit gekleed. Zij rees en ging. Een klok luidde zacht in den lenteavond, de priester die voorging bad met zware stem en de meisjes in den stoet herhaalden de gebeden met innigheid omdat zij wisten dat de vriendin, stil in hun midden, luisterde naar wat zij baden. Nog voor men aan het einde der straat was werd een luide kreet gehoord en men zag Pietro die wegsnelde met een hand voor het gelaat.

Het eerste wat Felicia deed toen zij terugkeerde van dezen

tocht was haar jongsten zoon zoeken in iedere kamer van het huis. Maar zij vond hem niet en de dienaar die aan de deur moest waken kwam ieder uur zeggen dat hij nog niet was binnengekomen. Bij den dageraad eindelijk hoorde zij hem in zijn vertrek, zij dankte den hemel en zij begreep dat zij niet gaan moest om te vragen waar hij den nacht was geweest. Aan het middagmaal zat hij rustig, vertellend van de school en Felicia luisterde rustig toe.

Dien eigen zomer kwam het bericht dat de beide zoons Andrea en Giulio in Duitschland waren gevallen, hun aanvoerder zond hun degens ter herinnering.

Toen begon Felicia de eenzaamheid te zoeken, toen zag men haar eerste grijze haren, en menige moeder in de stad peinsde over wat haar geschied was.

De volgende was Lorenzino, die op zijn zestiende jaar den prior van Santa Croce vroeg hem de pij van minderbroeder te geven. Toch behield Felicia hem nog langen tijd. Lorenzino, Fra Giovannino zooals hij nu genoemd wilde worden, kwam iederen morgen zijn moeder bezoeken met den fijnen blos van zijn geluk, en zijn kus was zachter dan toen hij een kind op haar schoot was. Zij kwam soms in Santa Croce om in zijn cel te zien of hij niets behoefde en de andere broeders schouwden glimlachend toe hoe zij in elkanders armen in de schaduw der kloostergangen schreden. Maar zij zuchtte wanneer de deur achter haar gesloten werd en al wist zij ook dat zij dit geen verlies mocht noemen, de teedere Lorenzino was voor goed uit haar koestering gegaan.

Bij zich had zij van de zeven alleen nog Bianca en de twee jongsten. Zachter was de genegenheid geworden in dat klein gezin, de verzwegen gedachten aan de anderen gaven haar blikken en haar woorden den gloed dien de kinderen voelden zonder ervan te spreken bij hun liefkoozingen. Wie haar goed kende zelfs noemde Felicia een rustige moeder die vroom sprak en leefde. En waarlijk bezat zij de rust die de liefde geeft, maar al wat liefde heet brengt ook immer diep in het hart den twijfel en den angst. De kinderen bemerkten niet dat achter den glans van haar oogen een duisternis verborgen lag, zij kenden niet de woorden van haar gebeden die duidelijk noemden de grootste vrees die een moeder kan dragen.

De beide oudsten zouden twee-en-twintig en een-en-twintig jaren zijn - zij rekende nog den leeftijd van een ieder naar den leeftijd der zoons die gevallen waren - toen zij Bianca verloor, Bianca die bloosde van jeugd en verwachting. En bijna tegelijkertijd verliet Pietro haar, maar dit was een avontuur dat geen traan deed vloeien. Zij vond in zijn kamer een brief waarin hij schreef dat hij de stad moest verlaten, maar spoedig terug zou keeren. En zeker zou dit haar meer geroerd hebben indien zij niet over de andere zooveel te zorgen had.

Bianca had dien winter een jonkman liefgekregen, een van de Giberti, en zijn vader was met Felicia omtrent een huwelijk der kinderen overeengekomen. In die dagen waren de zeden strenger dan voorheen geworden. Wie bestemd waren om gansch een leven als man en vrouw te zamen te wonen konden voor het huwelijk elkander zelden zien of spreken. Wat wonder, indien het verlangen trekt, dat zij de zoete woorden in het verborgen zoeken. Niemand wist waar en hoe die twee elkander ontmoetten en niemand hoorde dat ooit. Een kus leerde Bianca de grootheid van haar hart verstaan en zonder deze kennis zou zij niet geweten hebben hoe de hoop daar werd verslagen. Het was weinig wat Felicia vernam, weinig wat zij vermoeden kon toen op een morgen haar dochter ziek en verward niet op kon staan. Een van de bekenden vroeg de signora Baldini wanneer de jonge Giberti, die voor lang op reis scheen gegaan te zijn, terug zou keeren. Felicia haastte zich om met den vader te spreken, die echter niet meer kon zeggen dan dat zijn zoon zonder zijn weten vertrokken was. In den korten vorm waarin zij bejegend werd verstond zij hoe de voormalige gelijken van Matteo thans voor haar niet meer dan een hoffelijk woord zouden hebben. Hooger hief zij het hoofd nadat zij het genegen had en toen zij terugkeerde was er niets in haar gedachten dan het droeve kind alleen. Bianca op haar bed sprak woorden van verdwaasdheid, maar zoodra haar moeder vroeg zweeg zij en staarde. En zoo verloor zij deze dochter, het lichaam behield zij in de kamer gevangen, maar de geest was verdwenen. Het werden weken en maanden eer zij besefte hoe weinig zij hopen kon op den terugkeer van Bianca. De blijde Lorenzino kwam haar troosten met zijn lieflijkheid, morgen, middag en avond; helder klonk zijn stem als hij vroeg of er een vlekje

op zijn pij te zien was en een weldadige warmte vloeide uit zijn gefluisterde woorden bij ieder afscheid.

Een jaar later keerde de jongste terug, bruin en sterk, het was de eerste juichkreet die uit den mond van Felicia ooit was gehoord. Hij antwoordde zijn moeder lachend dat hij in het zuiden was geweest om een vriend te helpen en hij vroeg haar geld om het hem te zenden. Dit was al wat hij vertelde van zijn avontuur en Felicia, die ver van geruchten leefde, vernam nimmer meer, doch het vermoeden dat zij had van een edele daad was haar genoeg. Rustig luisterde hij toen hem verteld werd hoe zijn zuster krank was geworden, en zijn blik werd hard als van een man die den strijd met mannen geleerd heeft.

De afzondering waarin zij met haar jongsten zoon en haar beide dochters leefde werd van dien tijd aan stiller voor Felicia. Inniger hield zij haar aandacht op die drie, Bianca die zij in den morgen wekken moest en helpen bij het kleeden, op wier bezigheid zij heel den dag moest toezien; Maddalena die zij gadesloeg tot in den slaap toe; Pietro wiens zwijgen zij zocht te verstaan. Er waren dagen dat hij de zusters met spel of luit vermaakte, dan weder volgden weken dat hij iederen morgen met vrienden uitreed om op de heuvelen te jagen. Bij zijn moeder en zusters vertelde hij vroolijk al wat hij gezien en ontmoet had op die tochten en uit dit eenig bericht dat er in dit huis van gehoord werd verscheen de wereld vol dartelheid. Toch had Felicia de overtuiging dat hij iets verborgen hield waarvan zij duidelijk den glimp ontwaarde wanneer hij voor haar vragenden blik de oogen afwendde. Zij vond wel een briefje waarin hem hulp gevraagd werd, zij zag hem wel met een bundel kleederen uitgaan, en dikwerf vroeg hij geld. Zij gaf hem al wat hij verlangde omdat zij meende te weten waar hij niet van sprak. Menig uur peinsde zij over zijn geringste daad, menig uur staarde zij wat in de toekomst voor haar kinderen verborgen mocht liggen en immer was het laatste van haar zoeken een beeld van Pietro. Hij was achttien jaren toen zijn moeder besefte dat hij het doel was van al haar gedachten, dat hij alleen stond in de eenige, de groote plaats van haar hart. En hoe zij ook over de anderen bewogen werd, haar zoetste lach, haar donkerste vrees was voor Pietro.

Er was geen enkele vriend meer die raad kon geven en de oude Meldi kende niets dan de zaken waarin hij had geleefd. Wanneer zij hem zelf vroeg waaraan hij het liefst zich wijden wilde haalde Pietro de schouders op en bekende luchthartig dat er voor hem geen beroep of werk kon zijn daar hij niet anders wilde dan een wereld van vreugde. En voor al haar ernst en vermaningen had hij slechts scherts en een vluchtige liefkoozing.

En allengs bemerkte zelfs de onnoozele Maddalena de vroolijkheid die haar broeder bedreef. Na een nacht wanneer zij gerucht van lachen en zingen in huis had gehoord vond zij haar moeder in de kleine zaal stil over het borduurraam gebogen. Dan bleef zij bij haar zitten en hielp haar. Het was een wandtapijt in vage kleuren waar zij te zamen aan werkten die eerste dagen van Pietro's roekeloosheid, een afneming van het kruis in purper en fijne tinten. Soms zat Felicia met de handen in den schoot toe te zien hoe haar kind met teedere aandacht werkte aan den stralenkrans eener heilige, en zij wist niet dat Maddalena slechts peinsde over haar.

Toen was het Tomasso die bemerkte dat de regelmaat van het huis geschonden werd. Herhaaldelijk ontbood de signora hem om haar geld te geven en meer dan zij voorheen behoefde. Van een dienaar hoorde hij dat er zelfs met dobbelsteenen werd gespeeld. Hij sprak de signora keer op keer van zijn vreezen, tot hij haar eindelijk het harde antwoord moest geven dat strenger zuinigheid noodzakelijk was.

Felicia zat een ganschen morgen met haar zoon en hoorde zijn bekentenis aan hoe hij verkwistte niet in het spel het meest, gelijk zelfs zijn vrienden meenden, maar in hulp die hij niet kon nalaten te geven waar hij gebrek zag. Weken lang weigerde hij zijn vrienden te vergezellen op de jacht of naar de tuinen van zang en dans. Hij speelde op de luit voor Bianca, hij vergezelde zijn moeder naar Santa Croce en in den avond zat hij met haar onder het licht aan den wand, overleggend hoe hij de fortuin terug kon winnen.

Maar de goede wil baatte niet tegen den lust en de mildheid van zijn aard. Voor een vriend in nood of voor een armen man verkocht hij zijn ringen of leende bij den woekeraar; een twist wekte het vuur in het jonge bloed zoodat hij zijn belofte vergat in een nacht van luidruchtigheid. Dan,

zich schamend, kon hij zijn schaamte niet verbergen en bleef vele dagen met de vrienden die de losbandigheid steeds roekeloozer zochten. Eenmaal, toen hij in den morgenschemer terugkeerde vond hij in de kamer zijn moeder die bezig was zijn kleederen te vouwen. En plotseling schreiend knielde hij aan haar voeten, maar zij liet hem niet spreken, zij legde hem te bed gelijk zij voorheen deed wanneer hij krank was.

Niet echter zorgen als deze waren het die haar verontrustten, zorgen immers gelijk iedere moeder wel heeft. Zij wist wat zij den hemel bidden kon voor Bianca, zooals zij wel begreep dat niets Maddalena kon treffen dat ongeluk genoemd mocht worden. Maar Pietro was een onbegrepen zekerheid die zwaar drukte op haar hart en haar stil maakte bij ieder luttel genoegen.

En op een dag scheen het haar of het verwachte onheil nederviel. Zeer vroeg, voor er iemand wakker was, werd er luid op de deur geklopt, Nina kwam verschrikt binnensnellen. Er stonden beneden drie soldaten van de wacht die bevel hadden om Pietro mede te voeren, maar wat kwaad hij gedaan had wisten zij niet. Zij vonden hem nergens. Heel den dag wachtte Felicia sprakeloos met haar dochters, tot eindelijk Meldi, die om tijding gezonden was, kwam zeggen wat hij gehoord had. In de baldadigheid van wijn en zotternij had Pietro getwist met een edelman die tot een gezantschap behoorde en hij had hem verslagen. De oorzaak en de strijd hadden de vrienden in geestdrift ontstoken, want hij had zijn leven gewaagd voor de faam van een vrouw die weinig geteld werd en die hij niet kende, hij had den strijd gezocht louter uit de edelmoedigheid der jeugd. De voorspraak van wie niet ouder waren dan hij zelf baatte niet en zij konden hem niet lang verborgen houden. In den nacht stond hij bij zijn moeder voor het bed om haastig afscheid te nemen, er was geen tijd voor woorden, zij kon hem zelfs niet in haar armen nemen voor hij vlood.

Vele maanden zat Felicia bij haar stille dochters met twijfel aan de hoop waarin zij iederen ochtend de oogen opsloeg. Het scheen of haar geest die de rampspoed, de zorg, de knaging der onrust zooveel jaren sterk had gedragen, verdoofd was onder een onbegrijpelijken slag, haar gedachten ontwaakten moeilijk en haar woorden stamelden. Wanneer

Tomasso kwam en van zijn zaken gesproken had werd het zoo stil in de zaal dat hij zelf voelde hoe zijn aanwezigheid een stoornis was in het verdriet dezer vrouwen. De signora Baldini begreep niet wat hij zeide over de wissels die hij betalen moest voor haar zoon, zij knikte of zij vriendelijk toestemde in iets; Bianca zat voor het borduurwerk zonder te hooren; alleen Maddalena hief haar hoofd en zag hem aan wanneer hij groette en vertrok.

De oude vriend wist geen beteren raad dan met Nina te overleggen hoe de kosten van het huis verminderd konden worden zonder de signora met zorgen te kwellen. Zij noch haar dochters bemerkten iets van de bezuiniging.

Twee jaren wachtte Felicia op tijding, trage jaren van moede gedachten en nuttelooze bezigheid. Toen werd op een morgen het huis verlicht door Lorenzino, juichend met een brief, en helder klonk zijn stem terwijl hij hem voorlas. Pietro schreef dat hij na veel onfortuinlijkheid in Sicilië in den dienst van den maarschalk was genomen, hij had al wat hij begeeren kon behalve de aanwezigheid zijner moeder, hij bad Lorenzino hem veel van haar te schrijven, en aan het einde van den brief stonden woorden aan haar zelve gericht, die zij met tranen kuste.

Na den maaltijd riep zij Nina om de koffers te openen en de kostbare kleederen van weleer voor haar uit te spreiden. Zij koos het gewaad van blauw fluweel, zij zag voor het eerst sedert menig jaar zichzelf in den spiegel aan. En toen zij zich getooid had gelijk eertijds Matteo haar het liefst aanschouwde gebood zij den eenigen dienaar die was gebleven haar te volgen. De menschen zagen haar aan, verwonderd over haar bleekheid, meende zij; doch er waren er die zich bevreemdden over den ouderwetschen hoed, er waren er ook die slechts den gloed van haar oogen ontwaarden en eerst toen zij voorbij was begrepen dat zij niet jong meer kon zijn. Aan de poort van des hertogs paleis snelde een dienstknaap toe, een jongeling die de ware hoogheid nog onderscheiden kon, om haar wensch te vragen. En voor den zetel van den hertog schreed zij, die de nieuwe vormen niet kende, met zoo hoofsche waardigheid dat er nergens een glimlach of zelfs een blik van kleinachting der verjaarde kleedij te zien was. Hertog Fernando leed in die dagen veel kommer die

hem donker stemde en hij scheen niet geneigd een roekelooze daad die zooveel ongenoegen veroorzaakt had gemakkelijk te vergeven. Maar hij kende zelf de teedere versmachting en zijn hart verstond de pijn in haar bede. Hij zond een knaap om den vrijbrief voor Pietro te doen schrijven en hij zelf geleidde de signora Baldini tot aan de deur.

Het was een klare zomerdag, Felicia zong in haar zaal en haar vreugde wekte een blos op de wangen der dochters. Tomasso Meldi wachtte nog met de tijding die hij haar brengen moest, tot de bode naar Sicilië de reispenningen ontvangen had en vertrokken was, toen kwam hij aarzelend en legde de papieren uit zijn tasch voor haar neder. Het waren wissels, door Pietro geteekend om uit zijn erfdeel betaald te worden, doch Meldi had berekend dat daarvan niets meer overig was. De signora Baldini zou in een minder groot huis moeten wonen. Zij zweeg en zag de kamer aan waar de kinderen klein waren geweest. Met teedere stem, of zij smeekte, vroeg zij hem te wachten tot Pietro terug was gekeerd, dan kon hij verkoopen al wat noodig zou zijn. Een blos overtoog haar gelaat, want zij gevoelde dat zij een liefde bekend had die niets achtte dan den geliefde alleen. Tomasso hief nog zijn hand op om haar te manen ook aan de andere kinderen te denken, die zouden moeten ontberen indien de broeder voortging in zijn verkwisting, maar zij antwoordde dat haar zoon gewis verstandig en bekwaam terug zou keeren.

Hij kwam op een heeten dag toen de hemel schitterde over de stad. Felicia liet haar hoofd rusten aan zijn borst, de beide dochters schouwden toe in stille vreugde. Aan den maaltijd, waar ook Lorenzino zat, zagen zij de eerste vochtigheid glinsteren in haar oogen, zij meenden dat het samenzijn van allen haar zoo ontroerde. Maar de kinderen rondom deden haar denken aan den tijd van weleer met wat daarin verloren lag, en zij voelde hoe vreemd het was dat ondanks de afwezigheid der anderen de liefde uit rijkere diepte in haar welde. Pietro verscheen in een glans die aan haar ziel behoorde, zij wist dat daar het licht ontstoken was dat haar de schoonste klaarheid geven moest.

Kort echter duurde de vreugde welke thans was gekomen. Het geviel dat zij den dag daarna, gezamenlijk in Santa Maria

om te danken, aan de treden voor de deur dien jonkman van de Giberti ontmoetten, zoodat zij zwijgend, met een schaduw in het hart voor het heiligdom nederknielden. Dien avond streek de vleugel van den rampspoed over het huis Baldini. Pietro was uitgegaan om zijn wederkeer onder de vrienden te vieren, de moeder had Bianca vroeg te bed gebracht, en de kus dien het meisje haar gegeven had had haar vaag en koud ontroerd. Terwijl zij aan het venster zat, rustig bij poozen enkele woorden met Maddalena of de kamervrouw wisselend, wist zij niet van de pijn en de wanhoop die in het zelfde huis geleden werden. Met zachten wensch verliet zij na het avondgebed de jongste dochter. Toen ging zij naar haar eigen vertrek, maar voor zij de deur opende wist zij plotseling dat Bianca haar riep, zij keerde snel terug. Er was geen antwoord toen zij binnentrad en vroeg. Het gordijn van het bed openend zag zij Bianca met wit gelaat in de peluw gezonken, zij zuchtte nog een woord dat Felicia verstond en sloot daarna de oogen voor deze wereld. De moeder, het fleschje gif ontwarend, begreep dat de kranke geest de jaren lang naar dit uur had gesmacht.

In den dageraad keerde Pietro terug met schitterende oogen. Nog eer zijn moeder hem de tijding geven kon zeide hij dat hij zijn belofte vervuld had, in het wijnhuis bij de vrienden had hij het leed van zijn zuster op Giberti gewroken en hem verslagen. Felicia wankelde, zij verborg het gelaat in de handen. Zij snikte, zij snikte te heviger daar zij in haar hart het onrecht zag hoe het verlies van hem, die zeker uit haar armen verdreven zou worden, zwaarder sloeg dan dat van het treurend kind. Zij voerde hem mede aan de hand en zij knielden te zamen voor het bed waar Bianca in haar stilte lag, de broeder bad dat haar geest zou weten hoe hij haar gewroken had, de moeder weende slechts.

Pietro vluchtte weder uit de stad. Van dien dag begon het groote leed van Felicia, haar strijd tegen het lot dat dreigde al haar kinderen te rooven. De oude vriend verkocht het huis en vond een ander voor haar aan gindsche zijde der rivier, dat zij betrok met Maddalena en Nina alleen. Felicia bleef onverschillig bij de bezigheden, slechts wenschte zij dat eene kamer niet betreden zou worden, daar zij deze, voor Pietro bestemd, zelf gereed wilde maken. Doch zij geloofde niet dat

hij ooit daar wonen zoude, het vertrek bleef ledig, zij hield de deur gesloten.

Vele maanden wachtte zij weder, maar ditmaal opende zich zelden haar mond, omdat zij de bittere gedachten verzwijgen wilde. Zij had het tapijt dat zij tezamen met Maddalena gewerkt had terug gevonden en het aan den wand doen hangen. Eerst nu ontdekte zij dat in het gelaat van den Gekruisigde gelijkenis was met Pietro, het onregelmatig voorhoofd teekende scherper de smart in het beeld. En ook zag zij duidelijk dat de geheven blik der heilige moeder Maria haar eigen blik was. Immer wanneer zij daar binnentrad sloeg zij haar oogen op tot dat beeld aan den wand, vaak wanneer zij er alleen voor stond zocht zij de duistere onrust te stillen in een gebed.

In het voorjaar kwam Lorenzino afscheid nemen van zijn moeder. De prior had hem aangewezen om naar Rome te gaan, daar er broeders uitgezonden moesten worden naar een ver land. Zij rees, donker blozend, en zonder aarzeling of overleg zeide zij dat zij hem vergezellen zoude tot Rome, immers indien ook hij haar verliet moest zij wel gaan om den ander te zoeken. En aanstonds liet zij Meldi komen om hem op te dragen nogmaals bij alle vrienden van Pietro te onderzoeken of er een zijn verblijfplaats vermoeden kon. Zij besefte nu, terwijl Lorenzino bij haar zat te vertellen van de goede werken die hij doen kon daarginder, hoe langzaam, onafwendbaar de eenzaamheid over haar daalde. Voor hij vertrok dien avond nam zij hem, of hij weder de kleine zoon was, op haar knie en drukte zijn hoofd aan haar borst. Zij wist dat hij uit het verre land nimmer tot haar terug zou keeren. Zij was geheel alleen in het slaapvertrek toen zij eindelijk stil begon te weenen, doch Maddalena in de andere kamer hoorde hoe zij smeekte, de namen van al haar kinderen noemend, het meest dien van Pietro.

Meldi bracht het bericht dat zij den jongsten zoon in het koninkrijk Napels vinden kon, en toen er een muildier gekocht was reed zij op een ochtend met den minderbroeder Lorenzino heen. In Rome verbleef zij enkele dagen om te rusten. Daar verliet Lorenzino haar, het was een kort afscheid daar hij onverwacht vertrekken moest. In een kerk weende zij.

Van Napels reisde zij in gezelschap van kooplieden over

de zee naar Sicilië. Hier begon het navragen en zoeken van stad tot stad, met de telkenmaal nieuw gewekte hoop, de inspanning en de teleurstelling keer op keer. Maar eindelijk vond zij het juist bericht en ofschoon het verschrikkelijk klonk kon zij hopen Pietro weldra terug te hebben. Een zeeman, die het gezien had, zeide haar dat hij met een schip was gaan varen dat door Moorsche roovers genomen was, en zij hadden hem met de anderen medegevoerd. Enkelen die den losprijs hadden betaald waren reeds terug in het land. Men hielp haar in de onderhandelingen met het Moorenland, tot er antwoord kwam dat den rijken koopmanszoon voor tienduizend florijnen vrijheid gegeven zou worden. En aanstonds schreef zij aan Meldi dat hij zich haasten zoude al haar kostbaarheden, sieraden, meubelen en gewaden te verkoopen, al haar bezittingen, opdat hij haar de verlangde som kon zenden.

Hij deed zoo zij verlangde, alles verkocht hij, zoodat hij de arme Maddalena in zijn eigen huis te gast moest houden.

Haar tranen vielen toen zij hem terug ontving, tranen van de vreugde die pijn doet. Maar na de vreugde besefte zij hoe erbarmelijk hij geleden had, het waren andere tranen die vielen. Op zijn hoofd, op zijn gelaat, op geheel zijn lichaam had hij wonden, uit zijn starren blik en uit zijn woorden zag zij hoe ook zijn geest getroffen was. Ondanks de straf die dreigde besloot zij hem naar de stad terug te brengen, waar hij verzorgd kon worden in het goede gasthuis van Santa Maria.

Geheel alleen voerde zij den kranke, die zwakker werd en pijnen leed, en zoozeer was zij vervuld van zorg voor hem, dat zij verbaasd, bedremmeld stond toen haar aan de deur van haar voormalig huis gezegd werd dat het een ander toebehoorde. Zij reed verder, naar het gasthuis, en liet hem daar. Den dag daarna wist een ieder in de stad hoe de signora Baldini al haar bezittingen verkocht had om haar zoon uit de slavernij te bevrijden, en hoe zij, teruggekeerd, geen ander verblijf had dan Santa Maria voor hem, de woning van een dienaar voor haar zelf. Een barmhartige is toen gewis haar voorspraak geweest, want Pietro werd niet gemoeid door de lieden van het gerecht.

Felicia vond het kleine huis in de via delle Pappe, verheugd of haar een genade werd geschonken, immers zij zou daar geen vijftig schreden van het gasthuis zijn. Met haar

dochter alleen kwam zij er, want voor Nina was geen plaats.

Haar eenige vrienden behield zij nog een korten tijd. Eerst was het de oude vrouw die stierf, en Meldi betaalde voor den dienst. Toen hij zelf volgde, enkele weken later, werden twee toortsen gegeven uit de kas der armen. Menigeen die den stoet van den dienaar voorbij zag gaan, alleen gevolgd door de signora Baldini en haar dochter, en wist van haar leed en nood, wendde zich af om een traan te drogen.

Het duurde een jaar eer de kranke genezen was en bij haar terug mocht keeren. Ernstig en ingetogen was hij geworden. Het is waar dat hij de genoegens der welgestelde vrienden niet deelen kon, maar ook neeg zijn zin daar niet meer toe. Men zag hem vaak in een kerk waar hij lang met gebogen hoofd geknield lag, soms kwam zijn moeder of zijn zuster en knielde naast hem. Vaak ook ontmoette men hem in achterbuurten met jonge ambachtsgezellen. Hij sprak weinig.

Het was die tijd toen de woelingen begonnen die de stad zoo heftig beroerden dat men evenveel krijgslieden als burgers in de straten zag. Een jonge man, een die eertijds tot de luidruchtige vrienden van Pietro had behoord, had den hertog aangevallen en gewond. Toen men hem naar de galg geleidde werd de bende, voor zij den Campo di Marte bereikte, door gewapende jongelieden overrompeld. Dien avond brandden in verscheiden wijken vele huizen af en woningen van aanzienlijken werden geplunderd. Vele maanden hield die onrust aan. En onder de leiders zag men Pietro Baldini die, omringd door vrienden met zwaard of schietgeweer, op de pleinen de menigte toesprak en aanzette om de verdrukkers neder te slaan, hij riep den naam van Savonarola en van den Heer der christenheid. Krijgslieden van de wacht zochten hem, maar waar zij hem vonden ontstond gevecht en velen werden gewond. De woning in de via delle Pappe werd bewaakt, zoodat Felicia hem niet zag. Zij ging rond bij buren en in wijnhuizen waar zij de verwarde geruchten vernam, zij zocht in den Borgo Santa Croce waar men zeide dat de oproerlingen zich verborgen.

Daar werd zij op een avond aangesproken door een man, in een pij gekleed, die haar toefluisterde dat hij haar tot haar zoon zou voeren indien zij zweren wilde de plaats geheim te houden. Zij legde haar hand op haar borst en zwoer. Haar

bij den arm nemend geleidde hij haar door straat en steeg, terwijl sprekend van Pietro. Een held noemde hij hem, die de deugd, den moed, de rechtvaardigheid en de barmhartigheid van de ware strijders van God bezat. In een glorie verscheen haar zijn gelaat nu zij eensklaps den hartstocht begreep dien hij verzwegen had. Zij trad een poort binnen waar haar geleider haar aan de hand hielp een donkeren trap bestijgen en toen er weder een deur was geopend zag zij hem, zittend bij een olielamp en lezend uit een boek voor enkele vrienden die daar waren. Hij rees en kuste haar. Zij had hem nimmer zoo schoon gezien, recht, sterk, met stralende oogen. Dan zette hij haar naast zich en sprak van hun heilig doel de stad uit de valsche verdrukking te verlossen en terug te winnen voor haar waarachtigen heer, gelijk eertijds hij die op de Piazza verbrand was had gedaan. Het geluid van zijn stem zong in haar ziel. En als hij haar vroeg waarom zij schreide fluisterde zij dat zij te oud, te zwak was om te helpen in den strijd.

Dezelfde man geleidde haar terug en beloofde haar op zekere dagen te wachten om haar tot haar zoon te brengen.

Zij besefte het gevaar niet toen zij den volgenden keer in den schemer uitging, met een korf aan den arm waarin zij kleederen en versnaperingen had gedaan. Een vrouw die de gestalten achter haar had gezien waarschuwde haar, en zij talmde in de straten tot zij veilig meende te zijn. Toch geleidde zij dien avond het lot tot haar zoon.

Terwijl zij bij hem zat, luisterend hoe hij de vrienden toesprak, kwamen de krijgslieden. De lamp werd uitgeblazen, de wapens kletterden, er werd gegild, geslagen en gevloekt. Een erbarmelijk gezicht was het toen het licht weer was aangestoken, vier mannen lagen op den vloer, Pietro worstelde nog, snakkend naar adem daar twee knechten hem de keel toewrongen. Zij kon niet opstaan door de pijn aan haar been, zelfs niet toen Pietro, bewusteloos en schrikkelijk bloedend, werd weggedragen. Den ganschen nacht lag zij daar bij het gekreun van wie niet helpen konden.

Maar spoedig herwon zij haar kracht, met een stok scheen het of zij vlugger kon loopen. Van de wacht voor de Stinche vernam zij dat haar zoon daar was binnengebracht. Dan ging zij bij den Bargello om te vragen met welken rechter zij

spreken kon, en daar hij het niet wist liep zij dienzelfden dag naar drie der voornaamsten om te smeeken dat haar zoon voor zijn wonden in het gasthuis verpleegd mocht worden. De een en de ander echter antwoordde dat hij daarover niet beschikken kon. Het was reeds laat toen zij aan het paleis kwam, de heeren en de dienaren aan de poort hoorden in verbazing haar verzoek, maar geen van hen durfde tot den hertog te gaan. Na veel moeiten wist een edelman haar te overreden naar huis te keeren, daar immers na het avondmaal de hertog niemand ontving, en hij zelf geleidde haar aan zijn arm. Maddalena hielp haar, maar zij at niet en zij wilde niet slapen.

Toen zij het eerste licht aan den hemel zag gevoelde Felicia dat haar groote dag gekomen was. Zij kapte zich zich zorgvuldig, zij deed haar ouderwetsch blauw gewaad aan nadat zij ieder plooitje er uit had weggestreken. Dan nam zij haar stok en ging naar het paleis, haar dochter vergezelde haar. Langen tijd zaten zij tweeën zwijgend naast elkaar in de wachtzaal, tot een heer kwam om hen binnen te voeren. Toen zij voor den hertog stond knielde Felicia neder, en Maddalena achter haar. Met klare stem sprak zij, zeggend dat haar zoon de hulp van den arts behoefde, en zij smeekte om die genade voor hem eer er geoordeeld werd. Weinig woorden sprak zij, omdat het arm hart geen andere woorden had dan die welke alleen de hemel verstaat. Het bleef een pooze stil, men zag des hertogs ontroering. Eindelijk klonk zijn stem, aarzelend of hij twijfelde aan zijn recht: de genade was onmogelijk daar op ditzelfde oogenblik de rechters over schuld of onschuld van haar zoon beschikten. Zij wrong en hief de handen, biddend, fluisterend. Maar de hertog weerde haar en ging, en Felicia liet haar hoofd vallen op den vloer. Langzaam, zwijgend verlieten de edele heeren en vrouwen de zaal en toen er niemand meer was nam Maddalena haar moeder in haar armen. Zij sloeg de oogen op tot nieuwe verten.

Zij gingen naar de Stinche, hand aan hand, zonder te zien dat voorbijgangers stil stonden, heel de stad wist reeds dat deze vrouw haar laatsten zoon zou verliezen. Voor de poort van het gevangenhuis zeide men haar dat zij wachten moest.

En zij wachtte de vele lange uren van dien dag. Menschen kwamen en zagen haar staan, met de oogen gesloten naar de

zon gericht, en was niets opmerkelijks aan haar dan de onbewegelijkheid en het opgeheven gelaat. Een ontroering ging door de harten, eerst van medelijden, dan van ontzag, menigeen boog het hoofd. Laat in den middag viel er een vreemde stilte in de straten, sommigen wisten te vertellen dat er aan het hof door de aanzienlijksten gesmeekt was, anderen dat de bisschop zelf in den Duomo voor de signora Baldini had gebeden.

Toen de schemer daalde trad een sterke bende hellebaardiers voor de Stinche aan en kort daarna werd Pietro buitengeleid, alleen zijn oogen waren zichtbaar tusschen de windsels. Moeder en zoon zagen elkander aan, maar geen van beiden deed een poging te naderen. Toen de soldaten hem in hun midden hadden genomen schreden zij voort, Felicia volgde met haar dochter. Eerst gingen slechts enkelen achter haar, maar voor zij aan de stadspoort kwamen was het een menigte die langzaam, zwijgend voortdrong. En onder al die menschen was er geen enkel die ging om de bestraffing van een misdadiger te zien.

Voor de galg op den Campo kwam de aanvoerder Felicia zeggen dat zij afscheid van haar zoon mocht nemen. Zij ging, zij nam zijn hoofd in haar armen en nadat zij elkander gekust hadden en een kleine stonde in de oogen gezien, trad zij terug. Geen van beiden had gesproken. Maddalena deed evenzoo, maar met stille tranen. Toen de priester kwam en Pietro knielde, knielden ook zijn moeder en zijn zuster. En zij bleven geknield bij de korte handeling die volgde, de zuster met het aangezicht in den sluier verborgen, de moeder opziend tot haar zoon. En Felicia zag voor zich niet Pietro aan de galg, maar het beeld op het wandtapijt dat zij met haar dochter gewerkt had, van den Allerheiligste aan het kruis. Zij wist waarom zij geen tranen had. In de klaarheid van haar ziel ontwaarde zij de zekerheid van Maria, de kennis die enkel een moeder heeft van de eeuwigheid van haar kind.

Bescheiden leefde zij in het kleine huis toen ook Maddalena haar had verlaten en zij eenzaam was geworden, zij sprak niet over haar kinderen, noch was er iets opmerkelijks aan haar. Maar wie haar kende van de dagen van haar beproeving wist dat zij voor immer met liefde rijk gezegend was.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

Doove kooltje.

Het oude freuletje boog haar hoofd om de even geopende kamerdeur en gluurde naar binnen.

'Lig je goed, Eudoxie?'

Een even aanzuchtend 'Ja' klonk uit het bed.

'Kan ik nog iets voor je doen?' vroeg het hoofd bij de deur.

'Ja' steunde de zieke, 'ik heb dorst, Sylvia'.

Toen ging de deur een eindje verder open, juist wijd genoeg om het magere dametje binnen te laten, en, tastend naar het électrische knopje, stapte freule Sylvia de kamer van haar zuster binnen.

In het bed, skeletachtig-mager, lag de zieke. Het kleine beenige hoofd drukte een nauw-merkbaar kuiltje in het kussen, het spichtige lijfje welfde maar even de donzen deken, en in het schelle licht, dat nu plotseling wreed het bed bescheen, zag freule Sylvia onverwachts haar zuster zoo oud, zoo onttakeld, dat ze er van schrikte. Ze tilde zoo voorzichtig mogelijk het hoofd van de zieke op, schoof er haar arm onder, terwijl ze met de rechterhand haar een glas limonade voorhield. Maar ondanks alle voorzorg, voelde freule Eudoxie het ongeoefende van de handen die haar hielpen, en kribbig verweet zij: 'Waarom heb je de zuster dan ook zoo vroeg naar huis laten gaan vanavond, het is toch nog lang geen tien uur!'

De ander, blozend, als werd ze op iets ongeoorloofds betrapt, zei dat ze het meisje een uurtje vroeger vrij had gegeven, omdat haar moeder ziek was, maar dat ze alles vooraf in gereedheid had gebracht voor den nacht.

'Ik heb heusch niet gedacht dat je nog iets noodig kon hebben' verontschuldigde ze zich goedig, 'en bovendien, ik zit hier naast. Als je kikt ben ik bij je.'

Moe liet de zieke het hoofd terug vallen, en gaf geen antwoord. Op het vriendelijke: 'Slaap lekker Eudoxie', reageerde zij niet meer.

Het was een gewoonte van de oude freuletjes om elkaar altijd bij den naam te noemen. Het gaf iets ongewild-ridicuuls aan het ernstigste gesprek, en maakte op iederen vreemde den indruk, of ze elkaar voor den gek hielden.

Altijd waren de beide dametjes samen geweest, op vijf jaar na, den tijd van een kinderloos huwelijk van Eudoxie, dat haar van het eene achterhoeksche dorp naar het andere gebracht had. Toen haar man, een ietwat imbeciele landjonker, gestorven was, had ze het landgoed verlaten en was ouder en rijker naar het ouderlijk huis teruggekeerd, zonder dat de dood van den zonderling, met wien zij in een platonische verhouding geleefd had, haar ook maar één oogenblik uit haar rustig evenwicht had gebracht. Het leek Sylvia of Eudoxie van een lange reis was thuis gekomen, die maar heel weinig nieuwe indrukken had achtergelaten.

Wel sprak Eudoxie in de eerste maanden van haar weduwe-zijn nog eens een enkele maal over 'Boudewijn, wiens grootste liefhebberij de jacht op wilde zwijnen was geweest' of ze vertelde dat 'Boudewijn zoo geëerd in den omtrek geweest was, dat men hem met algemeene stemmen tot voorzitter had gekozen van de 'Vereeniging tot verheffing van het zedelijk bewustzijn van tentwagenbewoners'. Ook sprak ze wel eens (maar dan minder bewonderend) over Boudewijns familie, die haar altijd had genegeerd.

Voor Sylvia, die zich in het mysterie 'man' nooit had kunnen verdiepen, was elke huwelijksonthulling van haar zuster, (en die waren toch nog altijd voor kinderooren geschikt) een openbaring. En ze luisterde naar al die belangrijke mededeelingen met een aandacht of haar het Evangelie in een nieuw licht werd geopenbaard.

Maar langzamerhand verbleekten bij zijn weduwe Boudewijns beeld en de herinneringen aan het korte huwelijk, waarbij Eudoxie toch maar de rol van figurante had gespeeld, (want de hoofdrol was aan een andere vrouw toebe-

deeld geweest, eene waar Eudoxie nooit over sprak, en waarvan Sylvia geen flauw vermoeden had.) En na een jaar was het of Eudoxie nooit was weg geweest, woonden de beide dametjes eendrachtiglijk samen in het voorvaderlijke nooit gerestaureerde landhuis, met een getrouwden ouden tuinbaas, wiens vrouw als keukenmeid fungeerde, wiens dochter tweede meisje was.

En de jaren vergingen in saaie eentonigheid.

Toen het landhuis zoo bouwvallig en uitgewoond werd, dat restauratie onvermijdelijk bleek, verhuisden de beide dametjes naar Arnhem. Ze verkochten het oude, schilderachtig-gelegen huis, dat langzamerhand als ruïne merkwaardig geworden was, aan een ondernemenden jongen dokter, die het deed sloopen en op het terrein een sanatorium voor zenuwlijders liet bouwen.

En op een der mooie singels in Gelderlands hoofdstad, kochten de freuletjes een moderner huis, dat ze met haar oude meubels vulden en dat er nu uitzag als een kind, dat voor de grap opa's kleeren heeft aangetrokken en opa's bril heeft opgezet. Want van geen enkel stuk huisraad deden ze afstand. De zolder stond vol zware, onpraktische, overtollige meubels. De gangen en portalen waren gedeeltelijk versperd door mooie oude kasten en gebeeldhouwde kisten. Zelfs van Boudewijns jachtkamer, (de eenige die de familie Eudoxie gelaten had) lagen de pronkstukken zorgvuldig verpakt en tegen de mot beveiligd op een der zolders.

Eudoxie was drie-en-vijftig toen ze verhuisden, Sylvia acht-en-veertig. Maar beiden leeken ze sexeloos en van een niet te definieeren leeftijd. Verschoten-blond het haar van Sylvia en grijs-bleek haar tint. Eudoxie nog vrij zwart, het schitterend-witte gebit in den ouden mond onkiesch afstekend tegen de bloedelooze lippen.

Den tweeden winter dat ze in Arnhem woonden was Eudoxie gaan sukkelen. Een chronische asthma veroorzaakte haar benauwdheden en deed haar gedurende meer dan een maand in huis blijven. Tegen den zomer knapte zij wat op, gingen ze beiden op raad van den dokter naar het Gooi, Maar nu met den ijskouden Noordoostenwind, die al weken lang aanhield, was de kwaal verergerd teruggekomen, en lag zij al meer dan een maand te bed. Een pleegzuster hielp haar.

Blank, blond en blozend was de zuster, en leek in het huis der twee uitgedroogde freuletjes, tusschen al die oude sombere zware meubels, als zoo'n enkel jolig wijsje in een ernstige symphonie van Mahler.

Vroolijk en opgewekt en spraakzaam, voelde het meisje zich de eerste dagen wat verlegen met haar gezonde opgewektheid, tusschen al dat statige, dorre, en ze hield zich in, at weinig als ze met Freule Sylvia aan tafel zittend, met verbazing opmerkte hoe weinig *die* at. Ze liep op haar teentjes in de uren, dat ze niets te doen had of nam zwijgend een boek, als ze met freule Sylvia in de kamer was, die altijd maar breide of naaide voor de zending, die honderden kindervoetjes bekouste, of honderde zwarte buikjes met rokjes en broekjes tegen indiskrete blikken beveiligde. Maar na een paar dagen hernam de natuur toch haar rechten. Het jonge zustertje, uitstekend bekwaam voor haar werk, zachthandig, als had ze fluweelen vingertoppen, was nu eenmaal vroolijk en vol levenslust en geen tien uitgedroogde freules konden dien lust temperen.

Met de zieke kon ze best overweg. Ze deed alles geruischloos. Ze tilde het magere lijfje als hanteerde ze een baby, ze kon zoo smakelijk een ziekenkostje klaarmaken en appetitelijk binnenbrengen, ze kon zoo gezellig vertellen van de ambulance in Servië, waar ze twee jaar gewerkt had. De zieke voelde zich al opfleuren als zuster Mientje binnenkwam. Ze luisterde graag naar haar zachte, ietwat slepende stem, als ze van de soldaten en hun aanhankelijkheid vertelde, als ze over de noodhospitalen sprak, waar ze zich had leeren behelpen op de zuinigste manier, als ze de doktoren roemde, als ze, ondeugend, de Engelsche zusters ridiculiseerde, meestal groote magere vrouwen, die toch met haar forsche gespierde handen een zwaren man niet zoo handig konden verbedden en tillen als zij.

En terwijl freule Eudoxie dagelijks meer gesteld scheen op de zuster, dankbaar voor Mientjes lieve hulp, merkte ze niets van de stille wrok, die freule Sylvia langzamerhand was gaan opvatten tegen het pétillante pleegzusje, dat haar onbewust, uit de ziekenkamer bande.

Niet alleen de jaloezie om haar zusters voorkeur voor de verpleegster, waardoor *zij* op het tweede plan kwam, ook wat

zuster Mientje wel eens vertelde als ze samen aan tafel zaten, deed een sterke antipathie bij freule Sylvia ontwaken. Want dan maakte de zuster er geen geheim van dat ze 's avonds na afloop van de bioscoop nog wel eens gezellig een uurtje uitging, en al behield ze eenige reserve omtrent de détails van haar genoegens, al biechtte ze ook niet precies op, waarheen ze dan wel ging, noch wie haar cavalier van dien avond geweest was, freule Sylvia voelde instinctmatig dat zuster Mientjes opgewektheid en levenslust niet alleen in een wel besteden dag hun oorsprong vonden, maar dat er nog andere factoren in het spel waren, waaraan Mientjes mooi gezichtje niet vreemd was.

En ze verdiepte zich in de levensopvatting van het vroolijke meisje, fantaseerde min-of-meer pikante détails bij de luchtig aangeduide genoegens, die Mientje nooit precies omschreef.

Voor het eerst in haar leven had freule Sylvia iemand in haar intimiteit, een jonge mooie vrouw, die het leven kende. die veel gereisd had, die eenige jaren met mannen van allerlei stand was omgegaan en hen wist te taxeeren, en die liet doorschemeren, dat men haar niet alleen als verpleegster graag gezien had. En om heel hààr leven van onbegeerde, stillekens verwelkte vrouw, waarvan zij de moeilijke jaren lang te boven gekomen was, kwam zij nu in opstand, nu zij er dat andere, dat frisch-opbloeiende bij vergeleek.

Nooit had zij zich kunnen voorstellen, dat ze *haar* leven bij dat van een andere vrouw, zoover beneden haar, zou gaan vergelijken, dat zij, freule Sylvia van Rooswijck er toe komen zou met wellust te wroeten in het voor haar zoo duister bestaan van zoo'n doodgewone pleegzuster, die wel eenige amouretjes had meegemaakt waarschijnlijk. En nu ze 't zich zelf bekende, nu schaamde ze zich.

Zoo'n kind, de dochter van een boekhoudertje, de jongste van vier meisjes, die allen hard voor haar brood werkten en *zij,* freule Sylvia.

Daar was immers geen vergelijking mogelijk!

Maar dan kwam, ondanks die redeneering, toch weer haar heele nuttelooze leven in haar herinnering, dacht ze zich terug in haar stille vreugdelooze jeugd, met de veel te oude moeder, den ziekelijken, vroeg gestorven vader. Dan doorleefde ze weer de eenzame jaren in het oude huis, toen

Eudoxie getrouwd was. En nergens in de eentonige grijsheid van haar vlak bestaan, ook maar een émotie! Niet één man, die ooit notitie van haar genomen had, die haar anders dan met de gewone burgerlijke beleefdheid tegemoet getreden was. Niet één, die haar ooit iets liefs gezegd had, of haar doen merken, dat haar gezelschap hem aangenaam was.

En ze begon zuster Mientje te haten, niet om wat die *nu* nog op haar voor had, maar omdat ze haar de nooit meer te vullen leegte van haar leven had blootgelegd, omdat ze met de geur van haar gezond, krachtig lichaam, met het aroma van haar overvloedig goud-bruin haar, de muffe lucht uit de kamers verdreef, de lucht, die bij *haar,* freule Sylvia hoorde. Ze haatte haar, omdat ze een sfeer van jeugd en frischheid om zich heen tooverde, waarin het oude freuletje zichzelf niet meer terug vond.

Voor het eerst van haar leven haatte freule Sylvia iemand, die ze zoover beneden zich achtte, dat ze zich moest vernederen om haar gevoelens bot te vieren, haatte ze een vrouw, die haar vriendelijk tegemoet was getreden, die volkomen haar plicht deed, en die door dokter zoowel als patiënte, (beiden het best in de gelegenheid om haar te beoordeelen) om het hardst geprezen werd.

En elken morgen als zuster Mientje om negen uur binnentrad en na het flatteerende hoedje en den slankkleedenden mantel afgelegd te hebben, een kopje thee in de huiskamer kwam drinken, voelde freule Sylvia den wrok tegen het meisje heftiger worden. En haar haat vrat dieper in, omdat ze dien niet uiten kon, omdat ze bij elk contact met het nog niets vermoedende meisje zich ongelukkiger en meer misdeeld voelde.

Nooit had ze zich zelf zoo geanalyseerd, nooit haar vale jeugd en nuttelooze rijpheid zoo uitgeplozen als nu, en als ze verbitterd en ongelukkig 's nachts in haar bed lag, week de slaap van haar moede oogen, kneep ze in machtelooze ellende haar handen in elkaar, en snikte ze van 'n verdriet, dat ze geen naam kon geven, van 'n haat, dien ze zich zelf nauwelijks durfde bekennen.

En toen op een morgen na een tergend-slapeloozen nacht nam ze een énergiek besluit. De zuster *moest* weg. Hoe ze het gedaan zou krijgen wist ze nog niet, maar het meisje

moest uit haar omgeving. Ze wilde het levenslustige jonge ding, dat haar het wanhopig-trieste van haar leven had geopenbaard, niet meer zien. En ze verzon de kleinste futiliteiten om op haar te vitten, ze sprak in haar afwezigheid altijd in ongunstigen zin over haar met de zieke, ze insinueerde vaag en geniepig, maar ze merkte tot haar angst dat ze geen veld won. Eudoxie begreep haar niet of deed maar zoo. Hoe meer ze zuster Mientje verdacht maakte, terwijl ze zich zelfs niet geneerde om te liegen en haar te betichten van snoepen, hoe ijveriger freule Eudoxie haar partij koos, en altijd weer haar roemde om haar liefdevolle zorgen, haar onuitputtelijk geduld en haar donszachte handen.

Zuster Mientje merkte nu ook heel goed dat de ander iets tegen haar in het schild voerde, maar ze nam van het boosaardige freuletje niet meer notitie dan van een klein keffertje, dat je het best temt, door het kalm te negeeren. Ze was zich bewust dat ze haar plicht deed en dat de zieke haar graag zag, en ze ging nu freule Sylvia maar zooveel mogelijk uit den weg, en vermoeide zich niet met uit te vorschen, wat wel de reden van die veranderde stemming kon zijn.

Totdat op een morgen, toen zuster Mientje haar kopje thee kwam halen de ander insinueerend begon: ‘Men heeft u gisteravond met Baron van Oldenzeele zien loopen, zuster, nadat u hier vroeg weg bent gegaan, omdat U zei dat uw moeder ziek was!’

‘Men heeft goed gezien en u heel juist ingelicht, freule’, gaf Mientje kalm terug.

‘Ja maar’, viel de ander nu vinnig uit, ‘als *ik* u vrij geef voor een dergelijke geldige reden (want *ik* kan niet vermoeden dat een meisje de ziekte van haar moeder fingeert om vrij te hebben), dan verkies ik niet, dat u met heeren ver, ver boven uw stand gaat wandelen.’

‘U *hebt* niets te verkiezen freule. Als ik hier weg ben, dan ben ik mijn eigen baas en ben aan niemand verantwoording schuldig over mijn daden. Ik heb met Baron van Oldenzeele gewandeld omdat we elkaar iets te zeggen hadden, en (laat ik u dat er nog even bij zeggen, want dat heeft *men* misschien vergeten u te rapporteeren) ik ben tot half twaalf op zijn kamer met hem alleen geweest en we hebben heel lang en heel ernstig samen gesproken.’

Al pratend had ze overmoedig haar hoofd in den nek geworpen, terwijl ze over het zittende dametje heenkeek, zoodat ze den nijdigen blik, die haar moest treffen, niet opving. Ze genoot ervan dat ze het freuletje hinderde, door een intimiteit te doen veronderstellen tusschen haar, het pleegzusje, en een heer van de upper ten, nog een ver familielid, terwijl ze toch met een paar woorden het heel gewone geval had kunnen ophelderen.

'En nu vindt u zeker goed dat ik naar boven ga? Of hadt u mij nog iets te zeggen? Het is tijd om de temperatuur op te nemen!'

Zuster Mientje ging de kamer uit.

Ze deed dien ochtend zwijgend haar werk, tot groote verwondering van de zieke, die graag naar haar gezellige praatjes luisterde. Toch dacht ze al niet meer aan het nijdige keffertje, dat haar zoo onverhoeds aangevallen had, maar ze overwoog het gesprek met Baron van Oldenzeele van den vorigen avond en ze dacht met eenige bezorgdheid aan haar zieke moeder. Haar ontmoeting met den baron, wiens vrouw zij maanden lang verpleegd had, was geheel toevallig geweest, maar hij, blij met dit toeval, had haar voorgesteld met hem mee naar huis te gaan, om rustig te praten. Hij wilde dat ze zijn jongetje zou komen verzorgen. Na den dood van zijn vrouw had hij een huisdame genomen om de honneurs waar te nemen, maar zijn achterlijk kindje vertrouwde hij toch liever aan geschoolde handen toe, omdat hij alles in het werk wilde stellen om dit zwakke kind, misschien zijn eenigen stamhouder, te mogen behouden.

Hij kende zuster Mientje, wist dat hij haar het kind kon toevertrouwen, en hij deed zijn best om haar over te halen zich vrij te maken.

Tot laat in den avond hadden ze zitten praten over verschillende dingen, die aan de betrekking verbonden waren. Nu, terwijl zuster Mientje machinaal de kamer opruimde, de bloemen verfrischte en het inhalatie-toestel in orde bracht, ging ze het voor-en-tegen der rijkgesalarieerde betrekking nog eens na, overwoog ze of zij, met haar levendigen aard zich in zoo'n stillen werkkring wel op haar plaats zou voelen. Toen ze klaar was, ging ze tegen haar gewoonte in, ver van het bed, vlak bij het venster zitten. Ze staarde in den nog kalen

tuin, waar een troepje musschen een levendige discussie hield, waar twee spreeuwen elkaar heftig een kaaskorstje betwistten, terwijl naar dit drukke gedoe een eenzame kraai, hoog in den top van een populier, rustig zat te kijken. Vervuld van haar gedachten, nam ze dit alles niet scherp in zich op, zoo, alsof ze het in wazige verte zag. Totdat een verraderlijk-aangeslopen poes de heele kolonie op de vlucht joeg, en de kraai luid-krassend opvloog. Toen pas drong het duidelijk tot haar door, wat ze gezien had en ze amuseerde zich met de teleurstelling van den kleinen grijs-bekringden roover, die, de vogels naoogend, spijtig afdroop.

Toen de zuster om twee uur voor haar dagelijksche wandeling uitging, zich reppend om een oogenblikje langer bij haar moeder te kunnen zijn, kwam freule Sylvia opgewonden bij de zieke boven en ze moest zich geweld aandoen om haar toon op ziekenkamer-diapason te houden.

Quasi-kalm zette zij zich bij het bed neer, maar toen ineens viel ze uit:

'Je moet nu zelf maar weten wat je doen wilt, Eudoxie, maar *ik* ben er nu achter welk soort vrouwspersoon wij hier sedert een paar weken in huis hebben!'

Met een vaag vermoeden dat deze bedekte aanval in verband stond met zuster Mientjes ongewone terughoudendheid van dien morgen, veinsde de zieke, die geen kwaad van haar verpleegster wilde hooren, dit niet te begrijpen. Maar Sylvia stoorde zich daar niet aan. Toen ze na een paar seconden te vergeefs op eenig antwoord gewacht had, ging ze opgewonden voort:

'Ik heb je den laatsten tijd al eens meer gezegd hoe ze met den dokter coquetteert, in de gang als ze hem uitlaat. En als ze denkt dat ik het niet hoor, hoe ze dan over die Servische schandalen met hem spreekt in een poespas, die ik als fatsoenlijke vrouw niet eens begrijp. Maar nu ben ik er pas goed achter wat ze in haar vrijen tijd doet, als ze onder een voorwendsel hier weggaat. Dat zegt dat haar moeder ziek is, en zit dan tot diep in den nacht bij den jongen Baron van Oldenzeele op zijn kamer, je weet wel, Eudoxie, dien neef van tante Otillie, die pas zijn vrouw verloren heeft!'

'Hoe weet je dat, Sylvia?'

'Ze heeft 't me zelf verteld, Eudoxie.'

De zieke zweeg. Als de pleegzuster het zelf bekend had, dan was hier geen verdediging mogelijk, en bovendien voelde zij zich tegen het agressieve van haar zuster niet opgewassen.

‘En nu moet ze hier van daan, Eudoxie,’ ging freule Sylvia voort, eenigszins teleurgesteld, omdat de strijd zoo kalm verliep. Ze had zich gespitst op een, desnoods zwakke, verdediging door haar zuster, om dan nog feller den aanval voort te zetten. En deze onvermoede apathie bracht haar nu een beetje in den war. Ze had hier een overwinning behaald, die haar niet de voldoening verschaft had, waarop ze gerekend had.

‘Dus’ recapituleerde zij, alsof ze het samen al lang eens waren, ‘Zaterdag stuur ik haar weg, dan is de week om. Zoo'n vrouw wensch ik niet langer in mijn omgeving te hebben.’

‘Zaterdag’ herhaalde de zieke zwakjes. En toen na een korte pauze:

‘Welke dag is het van daag, Sylvia?’

‘Donderdag, Eudoxie.’

‘Nog twee dagen!’

Dat was alles. Maar er klonk zoo iets zieligs in die paar woorden, dat het ook Sylvia getroffen zou hebben, als haar triomf haar niet immuun gemaakt had tegen elke andere aandoening.

Toen sloot de zieke de oogen, en maakte daarmee een eind aan het onverkwikkelijke gesprek.

□□□

Drie dagen later zat een zedig diakonesje aan freule Eudoxie's bed.

Glad gestreken haar onder een wit katoenen mutsje omlijstte een fijn bleek gezichtje, waaraan de groote grijze oogen en de vaag-gelijnde mond weinig relief gaven. Rustig zat het meisje een kinderhemdje voor de zending te breien.

En in het deftige huis met de veel te groote, overtollige meubels, die in den weg stonden, met de zware gordijnen, die het licht weerden, met de beaux restes van Boudewijns jachtkamer (met naftaline onder geel gestreepte hoezen tegen mot en stof beveiligd), was de klassieke rust teruggekeerd.

H. VAN RAALTE - SIMONS.

Het rapport der museumcommissie.

Het feit, dat het rapport der Museumcommissie de onderteekening draagt van al haar 22 leden, werkt op zich zelf reeds bijna zoo overtuigend als het wonder der Septuaginta. Zeker kwamen de 70 joodsche schriftgeleerden te Alexandrië, op last van koning Ptolemaeus elk in een cel opgesloten, om de vijf boeken van Mozes in het grieksch te vertalen, tot nog volkomener overeenstemming: de 70 proeven van vertaling vielen woordelijk eensluidend uit; maar, zij waren ook van den beginne gelijkgezinden, en zij hielden geen vergaderingen, waarop zij ruzie konden krijgen. De Museumcommissie daarentegen omvatte mannen, in den beginne door de grootst denkbare discrepantie van standpunt, inzicht, vak en bedoeling gescheiden, en hield 35 vergaderingen van het plenum, mitsgaders de sub-commissoriale.

De taak der commissie is geweest, een systeem te scheppen voor het meest onsystematische, dat in ons openbaar leven viel aan te wijzen, een ratio te vinden in het irrationeele. Men zou ook kunnen zeggen, om een democratische oplossing te schetsen voor iets, wat eigenlijk in de hand eens dictators behoort. Het is een werk van schikken, redderen en opruimen, wat er in ons museumwezen te doen valt. Er moet worden ingegrepen in gevestigde verhoudingen, in oude rechten, in dierbare gevoelens. Er moet gerekend worden met bestaande feiten van harden steen. Aan de Stadhouderskade te Amsterdam ligt een struikelblok van honderdduizenden kubieke meters. Om te overtuigen en tegenstand te breken, was het noodig, dat de commissie aan het volk kon zeggen:

onze inzichten en voorstellen zijn gebaseerd op een eenheid van conceptie. Wij zien het museumwezen als een organisch geheel. Wat wij bieden, is een praktische oplossing, gebaseerd op een weldoordachte theorie. Wij hebben ons afgevraagd, wat een museum moet zijn, en hoe de schatten, die Nederland bezit, kunnen *werken*.

Het leidende beginsel, dat men in alle uiteenzettingen van het rapport terugvindt, is een democratisch ideaal van opvoeding. Elk museum in zijn eigen sfeer moet opvoeden, niet in den zin van kweeken van kennis, maar door te leeren zien, door het geven van sterke suggestie, door het besef te brengen van samenhang en van beteekenis. Het moet die werking doen uitgaan op een zoo groot mogelijk getal. Het kan die functie alleen uitoefenen, wanneer het in zich zelf is onberispelijk van samenstel, harmonisch geordend, gesloten en afgerond van stof, zonder iets dat stoort of onnoodig afleidt. Misschien zal iemand zeggen: alles dingen, die van zelf spreken. Toch was het noodig, dat zij door het rapport zeer uitdrukkelijk werden geformuleerd en vooropgezet, want er ontbreekt nog zeer veel aan, eer de praktijk onzer musea aan die eischen zal beantwoorden.

Naast het democratische beginsel staat een ander, dat men zou kunnen noemen: het primaat der kunstbelangen. Wanneer ik, zonder iemands persoonlijke gaven te kort te willen doen, de leden der commissie tracht in te deelen naar hun verhouding tot kunst en wetenschap, dan kom ik tot de besomming: drie kunstenaars, drie geleerden, twee personen, wier hoofdwerkzaamheid in het ambtelijke ligt, en veertien, voor wie kunstkenners en kunstgeleerden de minst onbevredigende betiteling blijft. Beschouwt men deze laatsten als tusschen kunst en wetenschap in staande en de beide ambtenaren als gedeeld, dan zou men a priori een volkomen evenwicht kunnen verwachten tusschen de belangen der kunst en die der wetenschap. Inderdaad overweegt het kunststandpunt zeer sterk.

Volkomen terecht, mijns inziens. Niet alleen, omdat nu eenmaal het overgroote deel der museumschatten kunstwerken zijn, maar ook omdat van een overwegen der kunstbelangen, zelfs indien daarmee de wetenschap eens even in den druk kwam, in dezen veel minder gevaar dreigt dan van het

omgekeerde. De onmiddellijk opvoedende kracht, die als doel der musea bij de commissie vooraan staat, gaat in hoogere mate uit van het kunstwerk dan van de wetenschappelijke merkwaardigheid, of beter gezegd: komt meer tot stand langs den weg van aesthetisch dan van logisch opnemen. Als *praktisch* beginsel van schifting en ordening terwille van een nationaal belang acht ik dan ook de stelling, die het gansche rapport beheerscht, door de omstandigheden gerechtvaardigd en gebiedend voorgeschreven: 'volstrekte scheiding... tusschen de voorwerpen, die getoond worden om der schoonheid wille en zulke, die speciaal van historische draagkracht zijn.' Kunst en geschiedenis zijn de twee polen, waarop de vaart zich richt.

Tegelijk wil ik bekennen, dat ik in den grond, als gedachte, aan die tegenstelling niet geloof. In het genieten van oude kunst is de gewaarwording der schoonheid van de historische sensatie onafscheidelijk. Als ge de assyrische gevleugelde manstieren in het Louvre ziet, dan is het niet enkel de grootschheid der conceptie, de uitdrukking van dreigende majesteit, de beheersching van de stof, de ontzaglijkheid van verbeelding, kortom de zuiver artistieke eigenschappen, die ge bewondert. Het zou een armelijk kunstgenieten blijven, als niet tevens in u oprees een gezicht, al is het nog zoo vaag, op dat historische, zeer bepaalde, vreemde wreede volk aan Eufraat en Tigris, en een duizelend vermoeden van een denkwereld, waarin het goddelijke tot de menschen sprak in de klanken van den donder. Daar staat ook de stele van Hammurabi. Het relief dat den koning-wetgever voorstelt, is van hooge kunstwaarde. Doch ditmaal overweegt voor de duizenden, die iets meer zijn dan slenteraars, de historische suggestie verre boven het kunstgenot. Men behoeft er geen letter spijkerschrift voor te kennen, om de werking te ondergaan van dat document eener oude, wijze, rijpe wetgeving, waarvan de sporen zijn terug te vinden tot in onze beschaving. Een werking, die met de tegenstelling kunst en wetenschap niets te maken heeft. Of meent men, dat de directie van het Louvre de stele zou willen verbannen naar een historische afdeeling, haar weghalen uit het midden der kunst?

Voor elk waarlijk openstaand mensch zijn in ieder museum de categorieën kunst en historie, schoonheid en merkwaar-

digheid, te eng. Wanneer de commissie deze tegenstellingen als uitgangspunt heeft genomen en ze voor principiën houdt, dan is het, omdat zij in overwegende mate te doen had met schilderijen, en omdat daar de aanwezigheid van een historisch element in het kunstgenieten minder sterk spreekt. Indien er een gevaar schuilt in de voorstellen der Museumcommissie, zou het gelegen zijn in een te schematische, te rigoureuze of te werktuigelijke toepassing van het scheidingsprincipe. Doch ik herhaal: als leidende regel acht ik de formule voor het oogenblik geboden. Het is een kwestie van uitvoering.

De hoofdzaak van de uitvoering, die de commissie wenscht, is, overeenkomstig het gestelde beginsel: een Algemeen Kunstmuseum en een Nederlandsch Historisch Museum. In het eerste moet een eind komen aan het eenzijdig nationale, en aan het haast uitsluitend picturale, dat tot nu toe onze kunstmusea ongunstig onderscheidde van die van andere landen. Wij hebben, al is het niet overweldigend door zijn hoeveelheid, eersterangskunstwerken ook buiten de noordnederlandsche schilderkunst. Het is wenschelijk, dat zij dáár zullen zijn tentoongesteld, waar het beste van onze nationale kunstproductie ook is. Enkel werken van den eersten rang: er moet in het Algemeen Kunstmuseum tevens een eind komen aan het hulpelooze stelsel van magazijnachtige overlading, dat een gang door het Rijksmuseum iets van spitsroedenloopen geeft. Het nieuwe museum zal dus, waarschijnlijk toch nog altijd in hoofdzaak hollandsche schilderkunst bergen, maar alleen het allerbeste, in een weldadige selectie van het tentoongestelde, zooals die, waarvan de *National Gallery* een voorbeeld geeft. Daarnaast het schoonste van hetgeen nu in het Nederlandsch museum van geschiedenis en kunst staat, vermeerderd met het voortreffelijkste, wat het rijk bezit op het gebied van klassieke, egyptische en oostaziatische kunst. Denk u dat alles uitgevoerd met smaak en inzicht, en gij zult u, zelfs al rijzen er in uw bewustzijn nog principieele en praktische bezwaren, gewonnen moeten geven.

Het Historisch museum zal zuiver nationaal moeten zijn. Het is veel ruimer geconcipieerd dan indertijd in de brochure van den Oudheidkundigen Bond,[1)] toen men, uit pure be-

1) Zie *De Gids* van Februari 1920.

scheidenheid tegenover de eischen der kunst, zich wilde vergenoegen met een procedure, waarbij alles wat geen of geringe kunstwaarde had, tot historie werd gestempeld. Het wordt niet meer bedreigd met een verbod, om kunstwerken te bevatten. Het wordt niet meer zoo uitsluitend gewijd aan ‘studeeren.’ Het moet ‘in staat zijn, de kennis van, of de liefde voor het verleden te bevorderen.’ Met andere woorden: het moet in de eerste plaats suggestief werken, ook op hen, die geen oud schrift kunnen lezen of thuis zijn in de vormen van een oud stadsbestuur, zonder daarmee te vervallen tot een kijkspel van den nationalen roem. Er zal evengoed als in het kunstmuseum een beginsel van selectie heerschen. Men zal afwerend staan tegenover ‘een jas van een beroemd man, of een stoel, waarop een ander groot man eens heeft gezeten.’ Uitstekend, toch hoop ik, dat de flarde van Hugo de Groot's mantel er nog te zien zal zijn. De historische suggestie laat zich nu eenmaal niet in een formule brengen. De commissie denkt zich het Historisch museum gesplitst in een vroeg- en voorhistorische afdeeling te Leiden, een afdeeling voor volkskunde bij Arnhem, in verband met het Openluchtmuseum, en een centraal museum voor politieke, beschavings- en zedengeschiedenis te Amsterdam. Het schijnt mij een oplossing, waartegen, ook in beginsel, niets te zeggen valt, en die op verstandige wijze aansluit bij het reeds bestaande.

Van het bestaande, of liever het wordende, dreigt evenwel het Historisch museum één groot gevaar, dat de commissie met al haar krachten heeft gepoogd te bezweren, zonder daarin tot nu toe te zijn geslaagd: de reeds gevorderde voorbereiding van het Nederlandsch historisch scheeptvaartkundig museum. Het behoeft nauwelijks gezegd, dat een Historisch museum, waar het schip en de zeevaart ontbreekt, zou zijn als een bruilofsmaal, waar de bruidegom toevallig absent is. Het is dan ook vurig te hopen, dat de Vereeniging voor het Scheepvaartmuseum alsnog te bewegen zal zijn tot een oplossing, waardoor, zoo geen samensmelting, dan toch samenhuisvesting verzekerd zal zijn. Anders zal zij zich kunnen beroemen, met haar fregat het schip ‘de Zeven Provinciën’ in den grond te hebben geboord.

Vele zaken, die in het rapport mijns inziens onvoorwaar-

delijk te prijzen zijn, wil ik slechts even vermelden, om vervolgens nog enkele punten te bespreken, waarop ik twijfelingen of bezwaren heb. Bijna zonder eenig voorbehoud voortreffelijk schijnt mij alles, wat het rapport concludeert omtrent de museumbelangen van de groote en kleinere steden afzonderlijk, over de samenwerking en wisselwerking tusschen de centrale en de plaatselijke musea, over den afstand van voorwerpen uit rijkscollecties aan openbare gebouwen of andere musea, over de zeer terughoudende en toch niet volstrekt negatieve behandeling van de kunst van eigen tijd, over de herziening onzer wetgeving in zake testamentaire beschikkingen en nog veel meer. In het hoofdstuk over de opleiding van museumambtenaren hebben de stellers, dunkt mij, wat al te zeer vergeten, dat het niet uitsluitend om kunst te doen is.

De principieele waarde, die de commissie toekent aan de onderscheiding kunst en historie, schoonheid en leering, moest meebrengen, zou men veronderstellen, dat nu ook op den koers, door die polen bepaald, gevaren werd. Evenwel, nog vóór het beginsel der volstrekte scheiding, op blz. 15, is uitgesproken, heeft het rapport reeds, op blz. 14, verklaard, in de museumvoorwerpen ‘drie hoofdsoorten’ te onderkennen: ‘voorwerpen van uitstekende kunstwaarde, van kunsthistorische beteekenis en van historisch belang. Deze verschillende soorten moeten strikt afzonderlijk gehouden worden.’ Dit is, met verlof, de systematiek van den fruithandelaar, die zegt: ik verkoop prima bananen, kleine bananen en aardappelen, en houd ze streng afzonderlijk. Hoe zou hij niet? Het is zeer wel mogelijk, dat bij de praktische uitvoering ook deze indeeling in drieën onvermijdelijk zal zijn, maar ik zou toch, omdat het rapport ook aanspraak maakt op theoretische juistheid, mijn twijfel dienaangaande onder woorden willen brengen.

De categorie: kunsthistorisch belangrijke voorwerpen, schijnt mij ten onrechte tusschen die van de kunst en de historie ingeschoven. Het is alsof er uit de woorden zelf van het rapport eenige aarzeling spreekt. ‘Men besloot, - luidt het op blz. 20 -, aan het geheel, waarin (zekere bestanddeelen) worden samengevoegd, den naam Kunsthistorische verzameling te geven.’ Het zullen er twee zijn, die dien naam dragen: een schilderijencollectie en een van nijverheids-

kunst. De eerste komt tot stand, doordat er, na uitlezing van het allerbeste voor het Kunstmuseum, toewijzing van het in de eerste plaats historisch merkwaardige aan het Historisch museum, en overbrenging van het volstrekt onbelangrijke naar een depôt, een groote collectie schilderijen zal overblijven, te slecht voor het eerste en te goed voor het laatste, zoodat zij toch algemeen toegankelijk verdienen te blijven. Op dezelfde wijze wil men te werk gaan met wat er overblijft van het Nederlandsch museum voor geschiedenis en kunst, nadat Kunstmuseum en Historisch museum er het hunne van gekregen hebben.

Nu herhaal ik nogmaals: het is mogelijk, dat zoo iets onvermijdelijk is. Maar laat men zich er toch ter dege rekenschap van geven, of het niet anders kan. Want principieel en praktisch schijnen mij de bezwaren groot. - Wat is kunsthistorie? Eensdeels de wetenschap, die noodig is, om de kunst van het verleden goed te determineeren. In dit opzicht een hulpwetenschap, die met het technische apparaat tot het conserveeren der kunstwerken haar plaats moet hebben achter de schermen van het Kunstmuseum. Anderdeels echter is de kunsthistorie een belangrijk onderdeel der beschavingsgeschiedenis. Doch als zoodanig onderscheidt zij zich principieel niet van de geschiedenis van den godsdienst of van het recht, en behooren hare monumenten in het Historisch museum. Neen, neen, zegt het rapport, want het is tenslotte toch kunst. Goed, maar noem het dan ook kunst. Daar zit de moeilijkheid, - en ik speel wellicht een weinig het enfant terrible, door er de aandacht op te vestigen: de resteerende collecties zullen te omvangrijk zijn, om ze in te lijven in het Historisch museum; men moet ze haast wel afzonderlijk laten, doch eigenlijk behoorden zij te heeten: Museum van tweederangs kunst. Wie weet, misschien wordt het nog wel een vroolijk schellinkje. Of worden het veeleer spelonken der verveling, vol dooie landschappen en slappe nimfen, waar het ‘wassullemenouwesdoen’-publiek vermoeid zich voortsleept?

In de kunsthistorische verzamelingen zie ik de klip, waarop deze Argo vol van kracht en wil zou kúnnen stranden. Zou het niet nog mogelijk zijn, dat met wat geven en nemen, de scheiding zich, althans formeel, bepaalde tot Kunstmuseum en

Historisch museum? Ik stel mij voor: een enkel stuk meer door de mazen van het Kunstmuseum, veel, ook van aanmerkelijke kunstwaarde, toegewezen aan het Historisch museum, zoo ook afzonderlijk tentoongesteld, en veel in de depôts, met het gevolg, dat dé beide kunsthistorische verzamelingen althans in naam konden vervallen.

- Het andere punt, dat ik wensch aan te roeren, betreft het Ethnographisch museum. De meerderheid der commissie heeft met stelligheid het gevoelen aanvaard van hen, die reeds zoo lang hebben gezegd: om eindelijk uit den onzinnigen toestand te geraken van de nutteloos begraven schatten in volmaakt ongeschikte gebouwen, moet 's Rijks Ethnographisch museum uit Leiden weg. De commissie wil in de eerste plaats het uit kunstoogpunt allerbeste overbrengen naar het algemeen Kunstmuseum, om vervolgens het ethnographische materiaal te verplaatsen naar den Haag, waar het een soortgelijke opvoedende en suggestieve functie op het volk zal kunnen uitoefenen als het Historisch museum te Amsterdam, terwijl te Leiden een onderwijscollectie aan de behoeften der universiteit zal kunnen voldoen.

Wat het eerste betreft: de plaatsing van het allerbeste, wat wij aan exotische kunst bezitten, in het Kunstmuseum, hier moeten, mijns inziens, alle tegenstrevende overwegingen zwichten voor het groote en schoone project, dat de kern uitmaakt van het museumrapport. Tegen de verplaatsing evenwel van het Ethnographisch museum als zoodanig naar den Haag zou ik mij verzetten, als ik mee te spreken had. Men zal mij te dien aanzien misschien vooringenomen achten: ik zou eerst moeten worden onderzocht op kiemen van lugdunitis. Al zou nu een voorliefde voor Leiden en zijn universiteit mij geenszins tot schande strekken, ik zal toch trachten, deze zooveel mogelijk buiten het betoog te houden. Wat ik in de conclusies van het rapport ten aanzien der Ethnographische verzameling bestrijd, is het overdreven democratisch gezichtspunt: de eerbied voor het groote getal. Het museum moet ‘Indië nader brengen tot Nederland, den gezichtskring van ons volk verruimen, zijne hooghartige vooroordeelen ten aanzien van andere beschavingstoestanden dan die, waarin het zelf leeft, bestrijden en tevens strekken om den smaak te vormen. Een dergelijk museum behoort te

zijn dienstbaar aan de verspreiding van kennis onder het publiek, eene instelling van openbaar nut en niet uitsluitend studiemateriaal voor een zeer kleinen kring van geleerden. Om deze redenen meent onze commissie aan de Regeering te moeten aanbevelen, het Ethnographisch museum te vestigen in een der grootste centra onzer bevolking.'

Dit alles zou uitstekend zijn en niet voor veel bestrijding vatbaar, indien het Ethnographisch museum nieuw te scheppen viel. Doch dit alles is slechts te bereiken ten koste van de schending van dat zeer eigenaardige en kostelijke geheel, dat tot dusver in ons vaderland de universiteitsstad Leiden is geweest. Ik spreek hier volstrekt niet van het belang van 'een zeer kleinen kring van geleerden'; ik spreek van een stuk onzer nationale beschaving. Het rapport gewaagt van 'de rustige academiestad Leiden', die voor de Hagenaars geringe aantrekkingskracht heeft. De a.s. geleerden kunnen zich gemakkelijker van Leiden naar den Haag verplaatsen, dan het 'groote publiek' omgekeerd. Een bezoek aan een centrum laat zich verbinden 'met andere doeleinden: inkoopen, vermaak, ontspanning.' In den Haag zal het museum trekken; in Leiden trekt het niet.

Heeft de commissie zich hier niet al te zeer op het standpunt van het groote publiek geplaatst? Meent zij werkelijk de opvoeding van het volk te dienen, door de neiging te versterken, zich alleen te bekommeren om de groote steden? Zou de Nederlandsche beschaving er niet veel meer door bevorderd worden, als men met alle middelen streefde naar het behoud van het karakter der kleine centra? De schoonheid eener stad omvat nu eenmaal meer dan kunst alleen. Van Leiden's physionomie vormen de ethnographische verzamelingen evengoed een deel als het Rapenburg. Wie ze er wegneemt, breekt Leiden af, begaat vandalenwerk evengoed als indien hij het Rapenburg dempte.

'De Leidsche universiteit', - peroreert het rapport in zake de ethnographica -, 'is er tot dusver, om het even om welke redenen, niet in geslaagd, dit museum behoorlijk te huisvesten, noch de schatten, die het bevat, te doen strekken ten bate van een eenigszins aanmerkelijk getal belangstellenden. Het diende in hoofdzaak slechts voor de wetenschap en hare beoefenaars.' Dit is, alsof men iemand zonder armen ver-

weet, dat hij er ‘om het even om welke redenen tot dusver niet in geslaagd’ was, viool te leeren spelen. De commissie weet toch ook wel, dat onze universiteiten, naar de wet, geen rechtspersonen zijn, dat zij, uit zich zelve, niets bezitten en niets kunnen, en steeds afhankelijk blijven van de Regeering, die ze kan maken en breken. Het volk heeft ze tot nu toe wel als individualiteiten beschouwd. ‘Leiden’ heeft voor ons denzelfden klank als ‘Oxford’ voor den Engelschman. Laat er geen misbruik van gemaakt worden, dat Leiden, minder gelukkig dan Oxford, wettelijk weerloos is.

Neen, het valt mij eerlijk gezegd tegen, dat de commissie, zoo sterk beheerscht door aesthetische gezichtspunten, niet meer oog heeft gehad voor den ideëelen samenhang van het complex Leiden. ‘*Slechts* voor de wetenschap en hare beoefenaren.’ Hoor ik ten onrechte een zekere geringschatting in deze woorden? En hoe staat het met het volgende? ‘Volgens hare (der meerderheid) opvatting is het niet in de eerste plaats de taak van een museum de wetenschap te dienen, doch die der wetenschap het museum te dienen.’ Zou die meerderheid deze stelling ook onderschrijven, als men voor ‘wetenschap’ leest ‘kunst’? Want *principieel* zal zij toch wel de gelijkwaardigheid van de begrippen Wetenschap en Kunst moeten erkennen.

Zou dan, indien het Ethnographisch museum te Leiden blijft, terwille van de wetenschap het democratisch ideaal van volksopvoeding in het gedrang komen? Volstrekt niet. Wanneer men in plaats van de oplossing: het museum in den Haag en een onderwijscollectie te Leiden, leest: het museum te Leiden en een opvoedende, suggestieve kijkcollectie in den Haag, schijnt mij de zaak gezond. Daartoe zijn wij vermoedelijk aan ethnographica rijk genoeg.

Betroffen mijn opmerkingen aangaande de gewenschtheid der Kunsthistorische verzamelingen enkel een twijfel, dien ik zou kunnen laten varen in het vertrouwen op den smaak van hen, die eventueel tot uitvoeren geroepen zullen zijn, ten aanzien van het Ethnographisch museum heb ik willen waarschuwen tegen een ernstige fout. De eenige ernstige fout van feitelijke strekking, die ik in het rapport zou durven aanwijzen. Men moge aangaande de theoretische beschouwingen niet overal overtuigd worden, de algemeene indruk, dien

het rapport achterlaat, is, dat de zaak van ons museumwezen thans uitstekend is doordacht, dat de algemeene lijnen voor een grondige reorganisatie door de Commissie met vaste hand getrokken zijn, en dat de Regeering, zoodra de gure wind der noodzakelijke bezuiniging wat luwt, aan een paar der leden maar moest kunnen zeggen: Gaat uw gang, heeren.

J. HUIZINGA.

Aanteekeningen bij Huizinga's artikel over het rapport der museum-commissie[1].

Het zij mij vergund, naast Huizinga's belangwekkende beschouwingen over het Rapport der Museum-Commissie, eenige opmerkingen ten beste te geven. Huizinga staat tegenover deze dingen frisscher dan ik, maar misschien heb ik sommige der zich voordoende vraagstukken toch nog meer doordacht en aan de eischen der praktijk getoetst. De reorganisatie van het Museum-wezen is een zaak, die mij al een kleine dertig jaar bezighoudt, en het zal dus begrijpelijk zijn, dat de mogelijkheid op een eindelijke oplossing mij ter harte gaat, en dat er mij iets aan gelegen is, eventueele misverstanden te mogen ondervangen.

Het Rapport biedt volgens Huizinga een ‘praktische oplossing, gebaseerd op een weldoordachte theorie’. De praktische oplossing acht hij gerechtvaardigd, - met de theorie zou hij zich niet zoo grif kunnen vereenigen. Dit laatste nu, lijkt mij geen groot bezwaar. Hadde hij zich bij de thorie wèl, bij de praktische oplossing echter nièt kunnen neerleggen, dan ware dat bedenkelijker geweest. En ik kan het slechts als een pluim op den hoed der Commissie beschouwen, wanneer juist de door haar aanbevolen praktische oplossing bij meer-buitenstaanders bevrediging vindt.

1) Het op deze Aanteekeningen volgende artikel van den Heer R.N. Roland Holst, 9 Sept. bij de redactie ingekomen, is niet onder de oogen geweest van den Heer Veth, die 3 Sept. voor eenige maanden naar Indië vertrok *(Noot der Redactie)*.

Over het geheel moet ik zeggen, dat de door mijn vriend uitgesproken meening over het Rapport mij meegevallen is. Zijn oordeel is, juist in de dingen die hem her warmst interesseeren, veel gunstiger dan zijn Gidsartikel van Febr. 1920 kon doen verwachten. Ik geloof trouwens, dat zijn beschouwing van toentertijd op de besluiten der Commissie nog wel eenigen invloed heeft gehad.

Uitteraard echter bekijkt hij de zaak onder een anderen gezichtshoek dan de meeste leden der Commissie het deden, en toch blijkt zijn slotsom niet zoozeer van die van het Rapport af te wijken. En ik geloof dan ook dat, hadde hij de vijfendertig lange vergaderingen van het plenum en wellicht nog een aantal bijeenkomsten van sub-commissies kunnen bijwonen, hij, evenals ik het deed, het eindrapport met opgewektheid zou hebben geteekend.

Maar er zijn redenen aan te wijzen, waarom hij, zijnde de man die hij is, niet zoo grif met de conclusies kon instemmen, - redenen die in zijn persoonlijke begaafdheid gelegen zijn. Terwijl hij onwillekeurig zich zelf als specimen van een museumbezoeker neemt, laat hij daarmede aan het genus, juist door het te hoog te taxeeren, kwalijk recht wedervaren. Om dit duidelijk te maken, wil ik hier een persoonlijke ondervinding ten beste geven. Jaren geleden kwam ik op de befaamd gebleven Tentoonstelling van Primitieven te Brugge, en ik voelde mij, na eenig rondkijken, verbijsterd onder zooveel belangwekkends, waarin ik niet dan met moeite den weg begon te vinden. Aan het eind van een morgen kijkens, ontmoette ik Huizinga. Samen deden wij een nieuwen rondgang, waarbij ik den indruk kreeg, dat hij door een herhaald bezoek en grondige studie in de veelheid van het tentoongestelde thuis was. Toen mij echter bleek, dat hij, evenals ik, dienzelfden morgen voor het eerst de tentoonstelling bezocht, heb ik begrepen, dat Huizinga niet alleen een zeldzaam snel bevattingsvermogen, maar ook een buitengewone gave van orienteeren en schiften bezit, - eigenschappen, waarop ik zelf niet kan bogen, en die toch waarschijnlijk ook den doorsneê-museumbezoeker niet in die mate zijn toebedeeld. Aangezien hij nu, uit dien hoofde, een duidelijker ordening van het museumbezit niet zóózeer als een noodzakelijkheid kan voelen, komt hij er toe, dit ook voor anderen niet ge-

noeg te doen. Hij heeft aan eigen lijve de hopelooze verwardheid van onze museum-inrichting niet genoegzaam gevoeld en kan er daarom niet zoo makkelijk inkomen, wat de massa in deze ontbeert. En dat de in onze musea tentoongestelde voorwerpen niet aan enkele bevoorrechten, maar aan ons allen toebehooren, dat valt toch bezwaarlijk te loochenen.

Er is nog iets anders in Huizinga's persoonlijkheid, dat hem tegenover de door de Commissie onder de oogen geziene problemen anders doet staan dan de meeste leden der Commissie het deden. Met nadruk stelt het Rapport de conclusie, dat, in het museaal bezit, kunst en historie moeten worden gescheiden. Wederom vindt men hier een eisch, die voor Huizinga niet zoo zwaar kan wegen als voor ieder ander. Want het lijkt mij weinig gewaagd, te vermoeden, dat er op het oogenblik niet zeer velen in Nederland te vinden zouden zijn, bij wie de zin voor historie en voor kunst zoo harmonisch samengaan als bij hem. Maar de Commissie had natuurlijk met dezulken te rekenen, aan wien deze genade zeer veel minder ten deel viel.

Waar Huizinga toegeeft, dat een scheiding van kunst en historie, ofschoon voor hem in theorie niet onbedenkelijk, in de praktijk gerechtvaardigd wordt, geeft hij nochtans eenige voorbeelden uit de oude kunst in het Louvre, waarbij zich het kunstgenieten toch moeielijk buiten het historische onderkennen laat denken. Ik wil daartegenover, meer bij de praktische kant blijvende, een voorbeeld stellen uit het Museum van Oudheden te Leiden, dat moge aantoonen, hoe een toch vooral als kunst beschouwen van oude monumenten gebiedend kan zijn.

Men vindt in Leiden een Egyptische grafkamer, waarin rondom reliefs zijn aangebracht, die van ongehoorde schoonheid zijn. Het monument is opgesteld in den vorm, waarin het gevonden werd, en de bezoekers van het museum gaan door den zeer nauwen ingang binnen en bewegen zich soms in groepjes in de enge ruimte. Dat daarmede, door het schuren van kleeren tegen de wanden, het behoud van de teere reliefs waar nog resten van kleur op zitten, ernstig bedriegd wordt, laat zich licht begrijpen. De oudheidkundigen meenen, dat de mastaba als zoodanig moet worden gedemonstreerd. Ware het echter, om de onbegrijpelijk hooge kunst,

die deze reliefs bieden, niet veel beter, de mastaba uit elkaar te nemen, de reliefwanden tegen ondergang te beveiligen, en ze in een kunstmuseum als wonderen van schoonheid te exposeeren, - en dan in het Museum van Oudheden aan een grafkamer van mindere kunstwaarde den bouw van een mastaba te vertoonen?

Dat, zooals Huizinga meent, in het Rapport het primaat der kunstbelangen wordt vooropgesteld, geloof ik te mogen ontkennen. Het wil alleen de thans al te gebrekkig verzorgde kunstbelangen beter behartigd zien. De liefde tot de kunst treedt in het Rapport niet op als een aggressieve kracht. Terwijl juist aan de belangen der Historie een nieuwe vrijbrief wordt gegeven, vindt men de waardigheid der kunst er in *verdedigd*.

Ik kan ook niet toegeven, dat bij schilderijen het historische of cultureele element in het kunstgenieten zooveel minder sterk zou spreken dan bij andere kunst. Juist met de wonderlijke nationale gewoonte, om speciaal de schilderkunst als *de* kunst te beschouwen, en dan geheel willekeurig de beeldhouwkunst en de gebruiks- en sierkunst in een ander licht te zien, werd in het Rapport eindelijk eens afdoend gebroken. Maar om de gansche religieuse schilderkunst nog eens buiten beschouwing te laten, en een voorbeeld uit een niet eens zoo ver achter ons liggend tijdperk te nemen, - de kunst van den toch zoo echten *schilder* Jan Steen, laat zich zonder een werkelijk inzicht in de zeden van zijn tijd, niet in haar volle beteekenis verstaan. Toch zou ook H. deze ongetwijfeld als kunst en niet als historiesch document willen beschouwd zien.

Huizinga's bezwaar tegen de kunsthistorische verzamelingen bevreemdt mij niet zoo zeer. En evenwel staat het bij mij vast, dat, wanneer hij de beraadslagingen dienaangaande had kunnen volgen, hij anders zou spreken. Ik zelf ben aanvankelijk een tegenstander van die kunsthistorische collecties geweest. Maar ten slotte heb ik mij geheel gewonnen moeten geven. Wanneer men aan den eenen kant, in een schoone maar streng te beperken selectie, de kunst demonstreert, en aan den anderen kant een Historisch Museum heeft ingericht, blijven er in het verspreide museale bezit een groot aantal voorwerpen, die de belangstelling van het publiek genieten en dat ongetwijfeld verdienen. De stukken die voor

bepaalde illustratie der geschiedenis het meest in aanmerking komen, hebben dan al een plaats in het Historiesch Museum gevonden. De overblijvende zijn niet als historische documenten doch wel degelijk als kunst om zich zelfs wille te beschouwen; - de bedoeling is slechts hen kunsthistoriesch geordend te exposeeren. Dat deze kunsthistorische verzamelingen, zooals Huizinga vreest, alleen mindere-rangstkunst zullen bevatten, daarvan heeft een uitvoerig onderzoek door een subcommissie wel zeer het tegendeel bewezen. Het kunnen alleszins eerbiedwaardige verzamelingen worden. En dat een, feitelijk geheel naar kunsthistoriesch verband geschikte, collectie iets van bizondere beteekenis kan bieden, daarvan geeft het door Pit en Van Notten zoo instructiefgeordende Museum voor Geschiedenis en Kunst, zooals dat thans bestaat, immers een overtuigend voorbeeld.

Over het Ethnografiesch Museum maar een enkel woord. Huizinga's bezwaar, dat men, door het Ethnografiesch Museum in den Haag te willen brengen, een neiging toont, de belangen der kleinere centra uit het oog te verliezen, zou zeker moeielijk tegen den geest van het heele rapport kunnen worden aangevoerd. Wie het goed gelezen heeft, weet, dat het over het algemeen niet alleen die belangen beter behartigd wil zien, maar zelfs nieuwe centra in het leven zou willen roepen. Verder dient opgemerkt te worden, dat het denkbeeld om het Ethnografiesch Museum naar den Haag te brengen allerminst nieuw is, dat o.a. Victor de Stuers het indertijd met klem van redenen warm ondersteund heeft, en dat twee vakmannen buiten de Commissie, Dr. IJzerman en Prof. Van Eerde, wier advies in deze gevraagd was, beiden hiertoe mochten adviseeren.

Ten slotte alleen nog dit: zooals Huizinga terecht doet uitkomen, bestond de Commissie uit tweeëntwintig leden, die wel vogels van zeer diverse pluimage waren. Zij hebben in den loop der beraadslagingen onverholen hun uiteenloopende meeningen ter tafel gebracht, en ik klap niet te onbescheiden uit de school, wanneer ik verklaar, dat zij elkander recht in de oogen gezien en elkaars heilige huisjes niet gespaard hebben. En wanneer ik voor mijzelf durf bekennen, in den loop dier gedachtenwisseling van de anderen verbazend veel geleerd te hebben, dan ben ik er tevens van overtuigd, dat

de meeste leden hetzelfde zullen willen getuigen. Ook heeft dit ongetwijfeld het niveau der beraadslagingen doen stijgen. En van zulk een vruchtbaar opbouwend overleg is het Rapport het resultaat. Geen der leden heeft het noodig geacht, een afzonderlijke nota in te dienen. Formeel is er, niettegenstaande of dank zij een aantal onvermijdelijke compromis, een forsche eenstemmigheid bereikt. En zoo kon er een inhoudrijk Rapport tot stand komen, waarin veler, vroeger tegenstrijdige, opvattingen verzoend samengaan, en waarvan ook door Huizinga het groote en schoone project wordt geroemd.

Dat de Regeering dan thans dit project tot uitvoering moge brengen!

2 Sept. 1921.

JAN VETH.

Aesthetisch intellectualisme.

Wie, na het thans helaas tweemaal per dag door het Louvre klinkend ‘on va fermer’, over de gladde parketvloeren terugglibbert naar den uitgang, langs de eindelooze en dubbele haag schilderijen, moet wel erkennen, dat de hartstochtelijke vereerders dezer boeiende en véélzijdige uiting der Renaissance, ondanks hun bewondering er toch maar niet in zijn geslaagd, de schilderijen tentoontestellen op een wijze, die hun karakter van in-zich-zelf-beslotenheid, en tegelijk van voorname intimiteit, steunt, en openbaart.

De dorre en gesticht-achtige wijze waarop deze schoone uitingen van den ongebonden geest gerangschikt zijn, herinnert eerder aan de stelselmatigheid die vooral den philatelist bevredigen zal. Hoe frisch doen na een museumbezoek, de met sier en smaak geëtaleerde groenten-en-fruit-winkels aan, die gij buiten links om den hoek in de zijstraten vindt. Daar liggen de mooie dof-grijze peinzende aardappelen naast de opgewonden tomaten, de clown-achtige wortelbossen naast de deftig gekraagde cardons, en de welopgevoede preutsche perzikken naast de altijd in avond-toilet getooide aubergines. De aanblik van dit alles bijéén, overtuigt u eerder van de oneindige rijkheid der natuur, dan dat het aspect van een eindelooze zaal vol schilderijen u vermag te overtuigen van de véélzijdigheid van den menschelijken geest. Ondertusschen geeft de sappige peer, die gij al slenterend opeet, u toch maar de hoop op de toekomst terug, die gij zoo straks, nauwelijks halverwege de schilderijenafdeeling, toen de moeheid reeds lang iedere spanning in u verslapt had, meendet voor altijd te hebben ingeboet.

En toch, hoe anders kan dit alles zijn!

***

De plastische kunst der Renaissance had steeds de aesthetische verrijking en voltooiïng van de woning tot doel, onverschillig of deze woning was een weidsch en vorstelijk paleis, of de eenvoudige behuizing van den gegoeden burger.

Haar wezen was naar de stof steeds gericht op bewegelijkheid, verplaatsbaarheid en verhandelbaarheid, haar vormen gaven inhoud en toover aan de sfeer die het intieme en persoonlijke leven omvatte, en haar geestelijke dracht had nimmer de bedoeling, tot over en tot vóórbij de grenzen van de alledaagsche erkenningen te voeren, maar deze erkenningen dan ook beleden, naar hun meest zeldzame en schoonste openbaringen.

De plastische kunst der Renaissance vormde één der edelste attributen van de persoonlijke welvaart dier tijden; in haar bevestigde zich een deel der individuëele macht, en haar rijke verschijningsvormen gaven een beeld van de onbegrensdheid der verlangens, zooals zij ook het begrip inhielden van de véélzijdigheid der vermogens om die allen volkomen te genieten.

Van de vele uitingen waarin deze schoone geestesgesteldheid tot vorm is geworden, moet het schilderij ongetwijfeld tot het allerbelangrijkste worden gerekend.

Daarom is het dubbel te betreuren, dat juist deze uiting, losgescheurd en vervreemd van alle besloten binnenkamersch geluk, steeds tentoongesteld wordt veréénzaamd en verweesd, alleen met soortgenooten op onafzienbare rijen gedrongen, zonder één aanwijzing dat zij ooit deel uitmaakten van het geheel der talloos streelende vormen, waarin het beeldend vermogen dier tijden zich toch ook, en zóó schoon, heeft geuit.

***

Thans hangt bijvoorbeeld Rafaëls warm-innig, maar als door een koelen wind bevlogen beeltenis van Castiglione in de eindelooze rij van negen schilderijen op de twaalf strekkende meters. Hoe afmattend is het, in die omgeving de aandacht op dit waarlijk grootsche kunstwerk te begrenzen, zóó dat het helder besef doordringt, dat er wellicht niet één ander voorbeeld is in de schilderkunst, waar het allerdiepst gevoel zoo prinselijk beheerscht, en vrij van alle zwaarwich-

tige nadrukkelijkheid werd geuit. Zóó zacht te zijn en tegelijk zóó onverbiddelijk, zóó doordringend te schouwen, zonder dat één rimpel dat verraadt, zóó ontroerd te zijn, en toch - gewend aan dezen hoogen gast van het gemoed - zóó hoffelijk te blijven, dit weerspiegelt wel den geest der renaissance op haar schoonst: - viriel, zelf-besloten en zegevierend.

Maar denkt u nu dit meesterwerk in een omgeving waarin nog iets naleeft van de sfeer waarin het ontstond. Denkt u dit kunstwerk in een vertrek waarin ook is de gedempte pracht der doffe gobelins, zooals Rafaël die liefhad, en zooals hij ze zelf ontwierp, denkt u hierbij een gouden koelvat vol snijdende reflexen, zooals de roekelooze, maar altijd overwinnende Benvenuto die te drijven wist, denkt u hierbij enkele meubelen waarin de zware onverzettelijkheid der middeneeuwen reeds ganschelijk overwonnen is, denkt u hierbij een der prachtige vroeg-Italiaansche drukken waar de helleensche verbeelding nog lichtelijk steunt op de boekarchitectuur der monniken, denkt u hierbij een enkelen trotschen zegelring zooals Leo de Tiende die heeft gedragen, denkt u een stuk brokaat hierbij, in de buurt waar Tiziaan's Laura Dianti hangt, opdat gij bij het beschouwen van dit kunstwerk des te eerder van Lucretia Borgia droomt, denkt u dit alles bijéén in één ruimte die niet bedoelt te zijn een reconstructie van een renaissance-vertrek, maar die, door wat er in is bijéengebracht, uw verbeelding steunt en aanvuurt, en het u gemakkelijk maakt den rijken geest der Renaissance klaarder te leeren doorzien.

Bedenkt vooral ook dit, vóór gij verwilderd en vermoeid door al die schilderijen naar de Notre Dame gaat om tot rust te komen, dat zoo ook dit schoone bouwwerk eens in fragmenten ware opgesteld over kilometer-lange zalen, en de glasschijven der ramen opgetast lagen in horden vitrines, terwijl buiten een heel toernooiveld vol lag met ontwrichte monsters en waterspuwers, dat gij dan ook, net als nu, op het eerste bootje dat naar Charenton afvoer zoudt vluchten, om enkel te genieten van den wind, van de zon en van het water, die door de eeuwen heen jong en ganschelijk onverlet zijn gebleven, en nimmer methodisch zijn geworden, noch geleerd.

***

Van de ongebonden verscheidenheid der Renaissancistische kunst ook de éénheid te laten zien, daarin zijn de beheerders der musea volkomen te kort geschoten. Zij hebben gescheiden wat bijéén behoorde, zij hebben verdeeld, zij hebben gerubriceerd en onderverdeeld, zij hebben ten slotte 't organisch beeld der Renaissance uit elkaar geplukt, en er een zéér uitgebreide en zeker curieuse verzameling preparaten van gemaakt, wier bestudeering zeker boeiend, maar bovenal vermoeiend is.

Zoo er echter een kunsttijdperk van het verleden is, waar juist die versplintering geen reden heeft, dan is dit zeer zeker het tijdvak dat wij gemakshalve het Renaissancistische noemen. En dit wel om twee redenen. Ten eerste beschikken wij over verreweg het volledigst materiaal, en bovendien over de zekerste kennis en onaanvechtbaarste aanwijzingen.

Maar dan, en dit vooral acht ik een punt van groot gewicht, is de plastische kunst der Renaissance naar wezen en bedoeling een kunst om ten-toon-te-stellen. De schoonheid die er in is nagestreefd, was nimmer slechts middel, maar was steeds het voornaamste doel; de aesthetische volmaaktheid werd de hoogste overwinning geacht, en zij verlangde als zoodanig ook ten volle erkend en bewonderd te worden; die begeerte naar erkenning en bewondering werd bovendien nimmer verstopt maar vrij-uit beleden in het openbaar.

In de XVIII maar vooral in de XIX eeuw, toen het verzamelen van een manie allengs tot een noodzakelijkheid was geworden, omdat wat anders dreigde verloren te gaan, op die wijze slechts kon worden gered, in dat tijdvak van de Renaissance ‘en déroute’ bestond het véélzijdig vermogen niet meer, om de schoonheid in de meest verschillende vormen en vermaterialiseeringen te onderscheiden niet alleen, maar te genieten ook. Het kunstambacht, dat onderwijl in bijna al zijn uitingen tot volkomen verval was geraakt, had alle belangstelling ingeboet, en deze had zich daarna uitsluitend bepaald tot het schilderij, zoodat de kunst alleen dáár nog gezocht en verwacht werd. Het vermogen van open staan voor alle vormen waarin de schoonheid zich openbaren kon, schrompelde inéén, en de ambachtelijke inzichten verduisterden tot volslagen wanbegrip. Hiermede voltrok zich de scheiding; alles wat men toen, en ook nu, de kleinkunst

noemde, viel aan de kunsthistorici ten prooi. De munten kwamen bij de munten, de weefsels bij de weefsels, de drukken bij de drukwerken, de wapenen bij de wapenen, het drijfwerk bij het drijfwerk, en het schilderij vereenzaamd tusschen de schilderijen.

Aldus werden de musea encyclopedieën voor de plastiek. Wie bladert er ook wel niet eens gaarne een uurtje luk-raak in een encyclopedie, al ware het slechts om de nimmer eindigende reeks dartele gedachtensprongen waartoe die lezing dwingt, van 'perzik', 'pest', 'petroleum' etc. etc. etc.

Doch het nut van iedere methodische rangschikking erkent toch hij alléén, die precies weet wat hij wenscht te vinden, en erkent dat hij het door die wijze van groepeeren alleen snel vinden kan. Nu is er wel, juist in de latere tijden, een bijna sentimenteel te noemen museum-verheerlijking ontstaan, die, niet vrij van rhetorischen klem het geloof ingang wil doen vinden, dat een museum eigenlijk is 'den hof van Eden' voor den geest, en bovendien ook is de eenige kathedraal voor een breed volksgeloof, maar zoo heel grif gelooven wij daarin niet, want te goed weten wij, al zeggen wij dit meestal niet, dat er geen openbare gebouwen zijn, de hospitalen uitgezonderd, waar, zij het dan ook onderdrukt, meer en wanhopender wordt gezucht dan juist dáár, en dat nergens de menschen zichzelf zóó beliegen, als juist in de musea, waar zij genot voorwendend, zich voelen wegsterven tot asch. En hoe kan dit ook anders? Gespecialiseerd als de mensch thans is, en gedwongen als hij is om dat te zijn, zal hij, in de musea die ten behoeve der speciaal-studie gerangschikt zijn, meest hulpeloos ronddwalen, en bewust of onbewust erkennen, dat van de tallooze fonkelende facetten der kunst, het allergrootste deel voor hem volkomen dof en glansloos blijft.

***

Het vóórgaande lag reeds geschreven, toen mij van bevriende zijde het 'rapport der rijkscommissie van advies in zake de reorganisatie van het museumwezen hier te lande' werd toegezonden.

Een blijde verrassing was het mij, bij de lezing van dit rapport te bemerken, hoe de eindconclusie der commissie, zij

het dan in objectiever vorm geformuleerd, met mijn grilliger geuite meening in de hoofdzaken treffend overéénstemt.

Zoo de adviezen dezer commissie gevolgd worden, zal dit leiden tot een reorganisatie van onze musea, die wel in het bijzonder juist voor ons land van het grootste belang zal zijn. Ons nationaal kunstbezit toch bepaalt zich in hoofdzaak tot de kunst der Hollandsche renaissance, en overtuigd ben ik dat de groepeering en schifting zooals die door de commissie in het rapport is aangegeven, het véélzijdig karakter van dit bloeitijdperk van onze nationale kunst niet alleen duidelijker naar voren zal brengen, maar ook de éénheid dezer véélzijdige uitingen treffender zal belichten, en aldus, ofschoon zich richtend naar het zuiver aesthetische element, het historisch belang er ook, en op de meest meeslepende wijze, door zal zijn gebaat.

Ware het rapport der commissie een essay, dan zou het gemis er in betreurd kunnen worden van dien dieperen geest, die, zich bedienend vaak van zachte ironie of verscholen twijfel, zich bewust blijft van de tijdelijkheid en betrekkelijkheid aller menschelijke meeningen, en daardoor het al te absolute vermijdt. Maar een rapport is geen essay, en onredelijk zou het zijn van de commissie te eischen, dat zij de opportuniteitswaarde van het geschrift zou hebben verzwakt door een al te wijsgeerig standpunt in te nemen. Maar wanneer wij lezen dat een bijzondere commissie later zal hebben uit te maken, *'wat tot het ruimer gebied der wereldkunst behoort'* dan, ik erken het eerlijk, druk ik mijn hand op mijn beide mondhoeken om deze in eerbiedige plooi te houden, maar denk ondertusschen, wat wij thans van een dergelijke schifting zouden denken, zoo die bijvoorbeeld een eeuw geleden onder het presidium van, laten wij zeggen, Goethe zou zijn tot stand gekomen; van Goethe, die naar Assisi reisde om het Grieksche tempeltje te zien, maar die de schoone en harmonische schilderingen van Giotto in de kerk van Sint Franciscus, noch de zooveel dwingender en grootscher picturale verbeeldingen van Jacopo Torriti, het aankijken waard vond.

Wanneer wij verder lezen over de kunst van onzen eigen tijd, dat de commissie aanneemt, dat tien jaren na den dood van een meester de beteekenis van zijn kunst wel ongeveer vast te stellen is, dan, ofschoon gaarne erkennend, dat na

tien jaren de alleronzuiverste factoren (kunstkoopers-reclame, journalistieke willekeur en kliek-geest) alle macht ontvallen is, zou ik geneigd zijn desondanks spottend te vragen: ‘als het oordeel na tien jaren waarlijk vaststaat, voor hoevele jaren staat 't dan vast?’ De vóórgaande opmerkingen echter willen geenszins tornen aan de waarde van het commissoriaal rapport in het algemeen, en dankbaar mogen wij zijn dat hierin zoo duidelijk is aangegeven, waarom en op welke wijze de aesthetische belangen, en de belangen der musea, het best kunnen worden gediend.

Het geheele rapport is ruim van inzicht en verfrisschend van geest, ik erken het, en zelfs zou ik hieraan willen toevoegen dat het op één punt ruimer is, dan ik het persoonlijk begeer. Wanneer wij kennis nemen van de afwijkende meeningen der commissie (pag. 24 en 25) en lezen hoe een meerderheid in de commissie aandrong, dat in een te stichten algemeen kunstmuseum *‘als het ware de toppen van alle kunsttijdperken’* bijéén zouden worden gebracht, en de minderheid dit inzicht bestrijdend *‘tot groote voorzchtigheid aanmaande’,* dan zouden wij die minderheid dankbaarder zijn geweest, zoo zij hare bestrijding wijder had getrokken. Thans komt deze hier op neer, dat *‘zij het ongeoorloofd achtten, om der wille van een kunstenaarsideaal, andere verzamelingen, die andere belangen behartigen, te schenden.’*

Maar zijn er niet nog subtieler redenen, dan deze louter practische, waarmede het voorstel der meerderheid bestreden had moeten worden?

Mij komt het voor van wel.

In den aanvang van mijn kort betoog schreef ik reeds, hoe de kunst der renaissance door haar aard en bedoeling een kunst was om ten-toon-te-stellen, zij het dan ook op een andere wijze dan zij tot nu toe tentoongesteld is, en zooals zij, wanneer de ruimere inzichten der staatscommissie opgevolgd worden, ook niet meer tentoongesteld zal worden.

Het tijdperk der renaissance omspant echter slechts enkele eeuwen. Het vormt den voorgrond van onze kennis, en den achtergrond van ons dadenleven. Maar achter dit lichte en overzichtelijke tijdperk ligt de onpeilbare zee der eeuwen met alles wat in haar verzwolgen werd, dat wij niet, of nauwelijks, of gebrekkig kennen, en waarvan de beteekenis alleen

gereconstrueerd kan worden uit het wrakhout dat op onze stranden is aangespoeld.

Maar één ding weten wij zeker, dat de Egyptische, de Boeddhistische en alle 'exotische' kunst, in het groot genomen rituëele kunsten zijn geweest, dus dat de innerlijke drang, bedoeling en oorsprong dezer uitingen op geheel andere grondslagen steunden, dan waarop de kunst der renaissance zich ontwikkeld heeft en steunt.

Ik ben mij zeer wel bewust dat de voorgaande zin, en de meening daarin vervat, vol-op kwetsbaar is, en zij door een hagel van historische argumenten gehavend kan worden.

De grenzen van wat wij gemakshalve Renaissancistische kunst noemen zijn, wij weten dit, niet scherp, maar breed-uit vervloeiend, en zoo goed als zij, die mij wenschen tegen te spreken weet ik, dat er ook wel rituëele kunst is geweest in de Renaissance, zooals er b.v. in de dertig eeuwen die daar aan vóórafgaan ook wel kunst is geweest die wellicht met den godsdienst weinig of niets te maken had.

Maar omdat een globale formuleeling aanvechtbaar is, daarom is zij nog niet onjuist.

Maar onjuist acht ik het wel, rituëele kunst, los van haar meest innige en diepzinnigste bedoelingen, tot een tentoonstellingskunst te maken, als ware het renaissancistische kunst. Onjuist acht ik het ook, plastische uitingen ontstaan uit vervoeringen van den geest, die noch in eerste noch in laatste instantie aesthetisch wilden zijn, als gelijken onder gelijken ten toon te stellen tusschen werken, die in de aesthetische volmaking hun oorsprong en einddoel vonden.

Vorige generaties hebben kunstwerken van hooge en zuivere aesthetische volmaking, naar den geest gedood, door ze als louter archeologische objecten te behandelen. Wanneer wij thans rituëele objecten als louter aesthetische uitingen willen doen waardeeren, dan dooden wij ze ook naar den geest.

Wie onzer heeft niet herhaaldelijk genoten van den gregoriaanschen zang? Wie onzer heeft niet herhaaldelijk aandachtig geluisterd naast en tusschen de geloovige katholieken, naar de heerlijke jongenssopranen en de diepe en donker-diepste mannenstemmen, die ook het hart van den niet-katholiek tot den bodem omwoelen?

Is dit muziek? - Wie zal het ontkennen?

Is dit heerlijke en diep ontroerende muziek? - Wie kan dit betwijfelen?

Maar zou de conclusie dan soms deze moeten zijn, dat het daarom muziek is voor onze concertzalen? Zou zelfs de nietkatholiek niet terugschrikken voor deze profanatie?

Tegen dit voorbeeld kan aangevoerd worden, dat de katholieke dienst bestaat, en het ritueel karakter van den gregoriaanschen zang daardoor zijn dienend karakter en sacrale beteekenis behoudt, en dat de Egyptische, Assyrische en Boeddhistische sculpturen voor eeuwig zijn losgescheurd van ieder levend geloof.

Zeker, de cultuurlanden van Europa zijn eigenaren geworden, - en laten wij maar niet al te precies vragen op welke manier - van schatten der oudheid die naar den geest althans niemand meer toebehooren. Maar aan ons modernen behooren zij, laten wij dit vooral niet vergeten, naar den geest evenmin toe. Zeker wij kunnen er mede doen wat wij willen, maar dit geeft ons nog niet het moreel recht, ze te verlagen tot iets wat zij niet begeerden te zijn, ze als het ware de moraal der renaissancistische kunst op te dringen.

Het trof mij, in het sober en klemmend gestelde rapport der commissie, juist daar waar het over deze kwestie gaat, dat de argumentatie dan wimpeliger en daardoor bijna misleidend wordt.

Lees b.v. een zin als deze:

‘Hiertegen werd in 't midden gebracht, dat het bij kunstwerken niet in de eerste plaats op begrijpen, maar op bewonderen en genieten aankomt. Men heeft achttien eeuwen lang de Sfinx en de obelisken bewonderd, zonder één hieroglief te kunnen ontcijferen.’

De frissche vroolijkheid waarmede deze bewering wordt uitgesproken, doet mij eerder aan een toast dan aan een commissoriaal rapport denken.

‘Men’. Wie is die ‘men’ die achttien eeuwen bewonderd heeft zonder te begrijpen? Maar nu, nu wij eenmaal wel begrijpen, moeten wij nu maar doorgaan met te bewonderen op dezelfde onnoozele manier?

In een dorp hier in de buurt is het gebruik, een zeer mooie antieke koperen lantaarn op te hangen aan de voordeur van

het huis waar een kindje gestorven is. Wie dit gebruik niet kent, gaat de lantaarn bekijken als een antikiteit die te koop is wellicht, en peinst er over wat hij zal bieden. Maar wie dit gebruik wel kent, licht de hoed en gaat voorbij.

Maar bovendien, zoo de Sfinx en de obelisken achttien eeuwen bewonderd zijn - toch niet, vermoed ik, door hen die zooveel sacrale werken in Egypte stuksloegen, noch door hen die gewend waren kampvuren van de mummies te stoken - zal dit dan niet daaraan gelegen hebben dat het vooral de afmetingen waren, zoowel als de plaatsing, die de menschheid door de eeuwen heen heeft geboeid?

Wanneer deze bewondering een aesthetische bewondering ware geweest, dan had die zich toch niet tot de Sfinx en de obelisken beperkt. En van een andere aesthetische belangstelling voor de Egyptische kunst valt er in die achttien eeuwen, zoover ik althans weet, niets aan te wijzen.

Thans dreigt het gevaar, waar het deze zaken betreft, dat, nu de archeologie en de kunsthistorie terug zijn gedrongen binnen hun eigen rechtmatige grenzen, het aesthetisch-intellectualisme zich gaat vergrijpen aan zaken die zeker niet onbetwist haar eigendom zijn, om met een volkomen en typisch renaissancistisch aplomb alle openbaringen van den menschelijken geest te toetsen aan hun uitsluitend aesthetisch ideaal, dat alleen *'bewonderen'* en *'genieten'* wil.

***

Het zij mij vergund dit betoog met het noemen van een voorbeeld uit het Louvre begonnen, te eindigen, wijzend naar een ander voorbeeld dat zich ook in die schatkamers bevindt. In de benedenzaal waar de groote Egyptische plastiek staat opgesteld, bevindt zich rechts van den ingang de sarcophaag van den priester 'Taho'.

De sarcophaag is glad, hij draagt van buiten geen enkele verciering. Het deksel steunt thans op klossen juist hoog genoeg, dat men door de opening het hoofd naar binnen kan steken. Wie het doet - en ik zag het niemand doen van de tallooze bezoekers die er voorbij gingen - wie het doet zal zien, hoe op den bodem van den sarcophaag, en ook tegen de onderzijde van het deksel edele basreliefs gebeeldhouwd zijn van bijna levensgroote figuren, en hoe rond de geheele

binnenzijde van den sarcophaag een band hieroglyphen gebeiteld is, vast en zeer verfijnd van werkmanschap.

De diepe ontroering die de aanschouwing van deze verborgen schoonheid geeft, heeft met aesthetische waardeering niets te maken, althans zeker niet in de eerste plaats.

Die ontroering toch komt allereerst door het beklemmend besef, dat wat hier met matelooze liefde en wijding, en met een volkomen beheerscht meesterschap werd uitgevoerd en zichtbaar gemaakt, bestemd was om na de voltooiïng nimmer meer gezien te worden.

De ontroering komt door het den adem nemend besef dat de priester-kunstenaar die duizenden jaren geleden, met nooit één oogenblik van zichtbaar verzwakte toewijding arbeidde, wist, dat wat hij hier in het harde, het eeuwen weerstaand graniet beitelde, straks, en voor alle eeuwigheid in het grondeloos duister zou verwijlen.[1)]

Mocht het een commissie blijken, dat een dergelijk werk, - ondoorgrondelijk als de dood, - toch ook wel voldeed aan den aesthetischen norm waarnaar zij zich richtte, zou het dan wellicht zijn plaats moeten vinden naast werken die *'in de eerste plaats bewonderd en genoten moeten worden'* naast andere *'toppen' van de 'wereldkunst',* naast één der vleeschcascades van Rubens bijvoorbeeld, of een der met verbluffend mondain aplomb geschilderde portretten van Van Dijck?

***

Als er dan toch nieuwe musea gebouwd worden, zouden wij er dan niet liever één uitsluitend bestemd zien voor sacrale en rituële kunst?

Mij dunkt daar hebben de nameloozen, de groote priesterkunstenaars onbetwistbaar recht op. Het is toch eerst met de Renaissance, laat ons dit niet vergeten, dat deze twee-éénheid ophield te bestaan.

R.N. ROLAND HOLST.

1) In dezelfde eeuw dat deze sarcophaag gebeiteld werd, schreef, aan de andere zijde der aarde, in 't verre China, Lao-tze het volgende:
'De wijze verlangt geen erkenning, hij voleindigt het waardevolle, maar rekent het zichzelf niet aan, van zijn gaven maakt hij geen vertoon.'

Een nieuwe Shakespeare-uitgaaf.

The works of Shakespeare, ed. by Sir Arthur Quiller Couch and J. Dover Wilson. Cambridge, 1921. I. The Tempest. II. The two Gentlemen of Verona

I.

Aldoor is het: oude dingen, vernieuwen zich, en stomme dingen, die gaan spreken.

Het leven kent het geheim om te prikkelen: het keert ons telkens een ander gezicht toe, en telkens hoort men een versch geluid. Het wil zijn jeugd niet opgeven en het gaat voort te lokken met zijn bekoring.

Daar hebt ge - in idee - voor u de oude uitgaaf van Shakespeare's werken uit het jaar 1623. De groote editie in folio. Onze Bijbel, maar nu niet anonym.

Het zal in dat jaar des Heeren een kostbare onderneming zijn geweest. Niet zonder moeite is men er toe overgegaan, niet zonder veel tijd er over te laten verloopen, wás zij voltooid. Een duizendtal bladzijden groot formaat, in dubbele kolom gedrukt, en dan een wereldsch boek, was geen kleinigheid voor uitgevers van die dagen.

Waarschijnlijk is het plan met Shakespeare, niet lang voor zijn dood, besproken door Ben Jonson. Deze had zijn eigen werken in een deel verzameld en kort geleden uitgegeven, of stond daartoe op het punt. Nu zou zijn mededichter aan de beurt wezen met zijn drama's. Misschien bood hij hem zijn hulp aan bij de publicatie. Want Ben Jonson, al had hij zijn aanmerkingen, - en hoe zou hij niet? - was een bewon-

derend vriend; neen, men kan veel meer zeggen, hij vereerde in ‘zijn’ Shakespeare den dichter die door de natuurgave van zijn genie apart stond, buiten en boven de andere dichters, hij zag in hem den *chef*.

Zooals een andere vriend het nog bij Shakespeare's leven uitdrukte: - Had hij geen koningen gespeeld (was hij geen acteur geweest), hij zou geschikt zijn geweest voor koning.

De lente van 1616 nam den dichter weg. In hun voorrede voor de editie van 1623 beklagen zich de uitgevers dat hij zelf niet meer het oog heeft kunnen laten gaan over het opnemen van zijn geschriften, zij moesten zelf dien plicht voor hun vriend vervullen.

Wat deden zij?

Zij hebben zijn papieren gehad en zijn schrift gezien - gedeeltelijk kunnen wij het gelooven; - en zij hebben hun best gedaan - ook dit mogen wij wel aannemen. Onzen dank aan die uitgevers!

Hun werk bleek vruchtbaar; want binnen de tien jaren is er een tweede druk noodig geweest van het groote zware boek. En wie zal de edities tellen die tot op onzen tijd zijn verschenen? Maar de uitgave van 1623 is de bron; de boekenstroom vloeit daaruit voort.

Eer wij vandaar tot de jongste editie komen, moet het oudere werk nog nader worden aangezien.

Nieuwere uitgevers, als zij hun taak ernstig opnamen, hebben zich natuurlijk de vraag voorgelegd over welke gegevens de Folio van 1623 toch wel had beschikt bij het samenstellen van den tekst van Shakespeare.

Zooveel moeilijkheden deden zich immers op, wanneer men de woorden van den dichter geheel wilde begrijpen! Men had soms naar den zin te raden en dan moest men verbeteringen aanbrengen. Ach, bezat men nog maar de papieren van Shakespeare om hen zelf te kunnen raadplegen!

Toen is men aan 't opzamelen gegaan van wat er uit Shakespeare's leven nog aan drukken van enkele drama's op zichzelf, in 't licht was verschenen; en men heeft een heele reeks van theaterboekjes bijeengebracht, oorspronkelijk voor sixpence te koop, uit de jaren 1594 en volgende; daarvan

bleken verscheidene door de uitgevers der Folio-editie eenvoudig te zijn nagedrukt.

Hun uitdrukking van ‘'s dichters papieren’ diende dus grosso modo te worden opgevat en het eigenhandige schrift waarnaar zij zich hadden gericht, begon weg te smelten. Ofschoon de verplichting van de nakomelingschap blijft bestaan.

Want de kennis van verweg de grootere helft van Shakespeare's werken, daaronder *The Tempest, Julius Caesar, Macbeth,* zijn wij aan de oude uitgaaf verschuldigd.

Naar hun formaat noemt men de aparte drukken, op het eind van de 16e eeuw verschenen, de Shakespeare-quarto's in tegenstelling tot de Shakespeare-folio. Zij hebben aanleiding gegeven tot veel vragen; daaromtrent is over de geheele wereld, gedurende jaren en jaren onder dikke duisternis en wolken van stof, hardnekkig gestreden.

Helderheid is eerst sinds enkele jaren verkregen door het scherpzinnig talent van Mr. A.W. Pollard, een der geestelijke vaders van de nieuwe Shakespeare-uitgaaf. Zijn kennis van uitgevers- en drukkersgewoonten en -regelen in den tijd van Elisabeth en Jakobus I heeft licht verschaft, en zijn opgewekte geest heeft het uiterlijk zoo droge bibliographische onderzoek tot een aantrekkelijke studie gemaakt. Hij zit er in met zijn ziel.

Naast A.W. Pollard moet John Dover Wilson worden genoemd met zijn opstellen in het Engelsch bibliographische tijdschrift, *The Library*. Ook hij zoekt en geeft klaar bewijs. Een nieuw aanzicht komt daardoor over de verwarde dingen. Zij krijgen een physionomie.

Ik zal daarvan nog een voorbeeld aanhalen.[1)]

Maar laat mij eerst het bestaan van die quarto-uitgaven van Shakespeare's drama's goed vast stellen voor de verbeelding van dingen die hun tijd niet hebben gegeven aan Shakespeare's studie.

1) In de nieuwe Shakespeare-uitgaaf vindt men de titels van Pollard's boeken genoemd. Is het mij veroorloofd melding te maken van eigen studies over deze vraagstukken in De Gids, laatste helft van 1900 en eerste van 1901?

Ik heb hen theaterboekjes genoemd, de quarto's, omdat zij zeker ook de herinnering levend moesten houden van wie Shakespeare's stukken op het tooneel hadden gezien; zij kunnen echter evengoed een bepaalde publicatie zijn geweest, die de aandacht moest vestigen op het werk van den dichter. Een duidelijk voorbeeld is de uitgaaf in 1609 van '*The famous history of Troilus and Cressida written by William Shakespeare*.'

De voorrede daarbij - want het stuk werd belangrijk genoeg geacht voor een voorrede, - houdt zich eenigszins in den gangbaren, half ironisch opvijzelenden reclame-stijl, maar vergeet toch niet de bewondering van de tijdgenooten te betuigen en het licht te laten vallen op een sprekenden trek van Shakespeare's kunst.

'Dit is een bijzonderheid van het werk van dezen auteur', laat zich die voorrede van 1609 hooren; 'het sluit zich zoo zeer aan bij het leven en het staat daar zoo dicht bij dat het dient voor de begrijpelijkste verklaring van alle handelingen van onze eigen levens; zulk een talent en kracht van geest toont het, dat wie het meest verbeten is tegen het tooneel, pleizier heeft in zijn comedies. Al die doffe en zwaarwichtige menschen die nooit den geest van een tooneelspel konden vatten, - wanneer zij eenmaal, op de reputatie af, naar zijn voorstellingen waren gegaan, hebben daar den geest gevonden, dien zij nooit in zichzelf hadden aangetroffen en zijn veel levendiger teruggekeerd dan zij waren gekomen, met een gevoel van onderscheiding, veel scherper dan zij ooit hadden gedroomd op hun eigen, domme brein te kunnen wetten.' -[1)]

Daar hebben wij de allen meêslepende kracht van Shakespeare's genie! De dichter voert ons direct met zich in zijn sfeer en laat ons deelen in zijn kracht.

Wat is het toch dat men ons voorpraat: - wij hebben genoeg aan Shakespeare's werken; zijn persoon gaat ons niet aan. Wij verlangen niet naar meer dan wij bezitten; laat ons daarméé tevreden zijn! -

1) In Ben Jonson's Poetaster (1601) Act V. 1. wordt op ongeveer gelijke wijs van Virgilius gesproken, en volgens de commentatoren is Virgilius daar = Shakespeare.

Als menschen moesten wij te trotsch zijn op den man om hem als een schim te laten blijven op zolder in den donker. Daarvoor raden wij in hem te zeer een ruimte en diepte van geest en een alles doordringend vermogen van meêgevoel, om hem niet te willen opnemen in den menschenkring en hem enkel als een rij van boekdeelen te laten bestaan.

- Maar is het niet een onmogelijke taak? - Men zoekt een juist, samenhangend, waarachtig beeld van den grooten dichter te verkrijgen, en hoe verder het onderzoek zich uitstrekt, hoe dikker en aanmatigender de boeken worden, die zich noemen: *het leven van Shakespeare,* hoe minder men hem daarin vindt. Ja, het weinige dat bekend is van den indruk op zijn tijdgenooten gemaakt, gaat in lengte van woorden en kinderachtige leegte van zinnen, bijna geheel te loor.

De 19e eeuw heeft geprobeerd om ten minste een fundament te vinden waar zij haar voorstelling van de ontwikkeling van Shakespeare's talent op kon bouwen: Instinctief is zij uitgegaan van het inzicht dat het talent van het genie en de persoonlijkheid van den man één zijn en niet gescheiden kunnen worden.

Toen is men heel nederig begonnen te tellen de lengte en den val van zijn versregel, om den voortgang van zijn verzenmaken authentiek en tabellarisch vast te kunnen leggen.

Men is den dichter stipt nagegaan in het gebruik van zijn voeten, en percentsgewijs is het getal zijner regelovertredingen geboekt. De resultaten werden geklasseerd en men hoopte eenvoudig van de cijfers den gang van zijn ontwikkeling af te kunnen lezen.

Tegelijk is de geschiedenis van het theater en van de tooneelspelerstroepen ten tijde van Elizabeth ter hand genomen, ja, het geheele leven van haar eeuw heeft men in de dagelijksche en de buitengewone bijzonderheden willen leeren kennen. Het antiquarisch onderzoek slaagde inderdaad voortreffelijk.

De décors waren klaar en kleurig opgesteld, de coulisses stonden in de goede orde, alleen de man die zich in het gefabriceerde landschap zou bewegen, had iets tabellarischmechanisch, hij bewoog zich van datum tot datum en van

fragment inlichting tot fragment inlichting, maar hij leefde niet.

Neen, hij leefde niet.

Ach, waarom was er niets om direct met hem in contact te komen!

Waar zijn de papieren gebleven die de uitgevers van de Folio voor zich hadden. Zij vertellen in de voorrede dat hun kameraad Shakespeare een vlug bevatter was en dat hij even vlug de pen tot zijn dienst had om zijn gedachte op schrift te brengen; geen doorhaling hebben zij gevonden. - Ben Jonson zucht, had ‘onze’ Shakespeare die te uitbundig kon wezen, liever maar een menigte regels geschrapt! - Zelfs die gladgevulde bladzijden zouden ons welkom zijn geweest, omdat zij direct de drift van zijn werk naar onzen geest hadden overgeleid.

Maar maak eens de onderstelling dat de dichter zijn eerste conceptie corrigeerde, dat hij voor nieuwe opvoeringen zijn drama's herzag, of dat hij voor een bepaalde gelegenheid een vroeger gemaakt stuk een geheele omwerking deed ondergaan, wat zouden wij dan niet kunnen leeren over de phases van zijn werkzaamheid, wanneer er een papier voor ons lag, waarop verbeteringen en veranderingen waren genoteerd.

De tellers van voeten en syllaben hebben geen rekening kunnen houden met zulke mogelijkheid dat op een zelfde blad van de Folio versregels van verschillenden datum kunnen voorkomen, en dat er daarenboven allerlei kan wezen van een storenden invloed op de stemming van het oogenblik. Vandaar vele misrekeningen op hun conto. Maar welk een afstand moet niet een eigenhandig blad schrift van den dichter hebben doorloopen voordat het in de kolommen der groote uitgaaf van 1623 definitief het publiek voor de oogen kwam!

Gecopieerd moest worden, zegt men, voor den theaterondernemer, voor de regeeringscensuur, voor de rolverdeeling onder de acteurs, wijzigingen werden gemaakt, tooneelen werden verplaatst; eindelijk dan kwam de kopy in handen van den drukker, en nieuwe fouten werden er gemaakt, misverstanden hadden plaats...

Het krijgt den schijn of het werk van den dichter aan allen invloed van weêr en wind is blootgesteld geworden.

Hoe ver raken wij onder zulke omstandigheden van den dichter af!

'Que d'hommes entre Dieu et moi!' zegt Rousseau, wanneer hij alle autoriteiten opsomt, apostels, kerkvaders, kerkconcilies, geleerde commentatoren, voordat hij de beteekenis van een Bijbeltekst geloovig mag aannemen. In dien geest zou het bijna noodig worden van den Shakespeare-tekst te gaan spreken: Wat 'n menschen enz....!

Maar Mr. Pollard, de reeds genoemde bibliograaf-criticus, bedaart onze ongerustheid. Kalmweg verzekert hij dat wij dicht bij Shakespeare staan. Zoo gecompliceerd behoeft de overlevering niet te wezen. Alsof er bij de theater-compagnieën van Elizabeth's tijd geld over was om zooveel kopiën te maken!

Het handschrift van den schrijver ging naar de censuur, en later wanneer de rolverdeeling was geschied, marcheerde het naar den drukker. Vandaar komt het dat men in de oude drukken, mits ze verstandig worden gelezen, nog duidelijk de verbeteringen, ja zelfs de interpunctie van den dichter aantreft.

Pollard neemt een bewijs over van den fijnen speurder Dover Wilson, vooreerst nog slechts één, maar het is treffend afdoend. Hierop doelend ben ik begonnen met te zeggen dat stomme dingen zijn gaan spreken. Het is zoo; dorre bladzijden hebben een stem gekregen.

Ik mag Pollard's argumentatie aanhalen nu het is te doen om een algemeen bekende passage uit Shakespeare.

Want het zou een beleediging wezen, zoo ik vroeg of men zich van Shakespeare's Midzomernachts-droom niet de regels herinnerde waarin koning Theseus de fabels terugwijst van de gelieven die den zomernacht in het bosch hebben doorgebracht. Dat moet alles verbeelding zijn, beweert Theseus. - 'Minnaars en gekken hebben hun hersens in zulke branding dat de koele rede er niet bij kan.' - En de koning gaat voort: - *'De krankzinnige, de minnaar en de dichter zijn een en al verbeelding:* De eene ziet meer duivels dan de heele hel kan bevatten: dat is de gek. De minnaar even opgewonden, ziet de schoonheid van Helena in het gezicht van een gipsy. *Het oog van den dichter in zijn schoonen waan kijkt van*

den hemel naar de aard, en van de aarde op naar den hemel. En als zijn verbeelding de vormen van het ongeziene en onbekende belichaamt, maakt 's dichters pen hen tot gestalten en wat een luchtig niets was, daaraan geeft hij een woonplaats op den vasten grond en een naam. Zulke streken begaat een sterke verbeelding...'

Lezend met aandacht, bemerkt men duidelijk dat hier regels, de onderstreepte, zijn ingevoegd. Eerst is er alleen sprake van gek en minnaar, dan komt *de dichter* in een tweede passage er bij. Die laatste versregels hebben in het origineele Engelsch een anderen klank, zij zijn losser geschreven door een man die meer macht heeft over zijn woorden en zijn gedachten.

Het eene over den gek, is houterig gezegd:

> One sees more devils, than vast hell can holde:
> That is the madman.

Vergelijk daarmee hoe de imaginatie van den dichter wordt gekenmerkt:

> / *And as*
> *Imagination bodies forth / the formes of things*
> *Unknowne: the Poets penne / turnes them to shapes,*
> *And gives to airy nothing / a local habitation*,
> *And a name*. / Such trickes hath strong imagination.
> Act. v. Sc. 1 vs. 6 en vgld.

Men zou nog verder met het onderzoek kunnen gaan en aantoonen hoe in het minderwaardige gedeelte:

> 1 2 3 4 5 1
> Such trickes hath strong imagination. (v -)

het woord imagination in den vijfvoetigen versregel, ouderwetsch, geteld wordt voor drie lettergrepen, terwijl het, tweemaal voorkomend in het andere deel, naar de nieuwe wijs, wordt gerekend voor twee en een halven voet.

Maar echte waarde krijgen deze bevindingen eerst, wanneer men let op de afdeeling der versregels.

In de Folio-editie en in de quarto-uitgaaf welke zij strikt nadrukt, staan de vijfvoetige versregels afzonderlijk op hun plaats, zooals de dichter ze oorspronkelijk moet hebben geschreven:

> 1 2 3 4 5
> One sees more devils, than vast hell can holde.

Maar eensklaps raken de regels in den war, als in het onderstreepte Engelsche citaat is aangeduid, waar de verticale streepen de juiste meting geven. Het gedrukte in Folio en quarto kan de dichter zoo niet hebben bedoeld.

Wat is de verklaring van de begane onregelmatigheid?

Het bijgevoegde gedeelte moet als een nieuwe gedachte door den dichter zijn bijgeschreven in zijn manuscript aan het eind van de andere regels of daartusschen, waar nog een beperkte open ruimte was. De drukker nu heeft het voor goede kopy gehouden. Zoo vinden wij in den druk een directe weêrgave van het 'papier' van Shakespeare. Wij kunnen, alsof wij er bij waren, den dichter aan het werk bespieden.

Thans zijn wij de oude uitgaaf de baas, wij mogen aan een nieuwe denken.

II.

Denken!

Want wij hebben haar nog niet. Het zal zelfs nog lang duren eer wij haar bezitten. Eerst maar tevreden zijn met wat wij vast krijgen, de goede bedoeling!

We zouden ons een tekst van Shakespeare kunnen verbeelden met verschillende kleuren gedrukt, zooals men het wel heeft gedaan voor den tekst van het Oude Testament, zwart en rood, om de verschillende bronnen te onderscheiden.

Tot zoo'n bonten Shakespeare is men echter niet overgegaan. Het zou een onbegonnen werk zijn geweest, en het Engelsche conservatisme verzet zich tegen zoo'n nieuwheid van onderneming.

Wat gaven dan de beide uitgevers, Sir Arthur Quiller Couch en John Dover Wilson in hun nieuwe Cambridge-editie?

Zij dachten er aan, in handig formaat, elk drama een deeltje, en in nieuwere schrijfwijs, een tekst van Shakespeare te presenteeren, waarop men kon vertrouwen, met de interpunctie als denkelijk de dichter zelf heeft gewild. Geen noten tot verduidelijking zijn onder aan de bladzijde gedrukt, alleen zijn de tooneelaanwijzingen uitvoerig opgegeven, zoo dat men bij de lectuur de opvoering voor zich zal zien. Verouderde woorden en gebruiken zijn in het glossaar aan het eind verklaard, terwijl er inleidingen zijn over den aard en den

datum van het stuk, over de wijs van tekstbehandeling en de theater-geschiedenis.

Nog komen de noten in aanmerking die, dadelijk achter den tekst geplaatst, een opvolgende reeks van aanteekeningen bevatten over de moeilijkheden welke het werk van den dichter aanbiedt en de mogelijke oplossingen. Hier vindt de man die Shakespeare's ontwikkeling wil nagaan zijn gading. Vragen worden gesteld, soms beantwoord; beiden, vragen en antwoorden brengen ons den dichter nader; de vorm van de drama's gaat leven. Het gesloten geheel van vroeger komt in onrust. Men ziet het tooneelspel worden onder de handen van den dichter.

Voor een orthodox lezer van Shakespeare wordt het benauwend.

Sir Arthur Quiller Couch, een bewonderenswaardig literator en een stylist van het eerste water, is de schrijver van de inleidingen over het literarisch aspect van de drama's. Wie zou zich beter kunnen kwijten dan hij?

Dover Wilson, daartegenover, is de twijfelaar, de loochenaar, de man die ons onze kalmte van genieten misgunt, wanneer wij, met het deeltje in den zak, zijn uitgegaan om onder lommer en vogelgekweel aan de voeten van den dichter naar zijn tooverwoord te hooren. Hij leert ons zoeken en speuren en ontevredenheid.

Engelsche critici die het verwijt van hun Shakespeare nooit goed te hebben gelezen, als een krenking gevoelen van de achting aan de kritiek en de critici verschuldigd, hebben de tweevoudige persoonlijkheid van Couch en Wilson vergeleken met de dubbele ziel van Stevenson's held, in den roman die het noodlottig bestaan vermeldt van een blankreinen engel en een pikzwarten duivel, om beurten heerschappij voerend, in een enkelen menschengeest.

Hyde and Jekyll heet het verhaal, het is verheffend en vertwijfelend. Couch is de verheffer, wat Dover is, durf ik niet neerschrijven, want ik ben op zijn hand.

In *The Tempest,* het eerste stuk thans uitgegeven, komen Hyde en Jekyll al voor den dag.

Het is een lievelingsdrama van Quiller Couch - maar wie van ons allen heeft er zijn hart niet aan verloren, en ik spreek

nu niet van Miranda, die onze eeuwige liefde en nog niet theologiseerende Beatrice is, maar zelfs van Caliban, dien wij ons op den duur meer amusant dan gemeen hebben leeren voorstellen, - en dat wil wat zeggen, want hij is heel gemeen.

Hij, d.i. Quiller Couch, heeft in een reeks van voordrachten over de ontwikkeling van Shakespeare's kunst de grootsche teederheid dezer laatste schepping van den dichter laten gevoelen en meêgevoelen. Uit zijn schimmig duister haalt hij den man van Stratford on Avon te voorschijn, die met zijn *Othello, King Lear, Macbeth* is afgedwaald in de hel van menschenverdriet en ellende en die zich afvraagt of dit nu het eindwoord moet zijn van het bestaan: het leed en de ondergang van het edele en liefelijke, de furie van den krankzinnige, het misdadige van de eerzucht...

In zijn hart rijst het idee van *verzoening*. Laten wij het met een hoofdletter schrijven, even als Shakespeare doet met woorden dien hij nadruk wil geven.

Verzoening!

De dichter bouwt uit de zee, onder de luwe lucht van het Zuiden een wondereiland op, waarheen de heks Sycorax met haar ongeboren kind verbannen is geworden. Een toevlucht geeft dat eiland aan den verdreven hertog van Milaan, den wijzen Prospero, en zijn dochter Miranda. Prospero is de machtige door zijn verbeelding en zijn studie. Hij is de eenzame. Door zijn broeder heeft hij zich uit zijn hertogdom laten verjagen, nu heerscht hij op zijn eiland over de geesten van het uitspansel en de elementen van de natuur.

Maar *Verzoening,* wat is het niet een weinig geschikt motief voor dramatische actie, al staat ook toovermacht den dichter ter beschikking!

Want hereeniging veronderstelt vooraf een groot onrecht en een scheiding, dan een schets van de omstandigheden en ondervindingen die het geledene hebben getemperd, en eindelijk het samenkomen van middelen die de mogelijkheid verschaffen tot voldoening. Onderwerp voor een uitgesponnen verhaal, niet voor een pakkende dramatische situatie.

Daarom heeft Shakespeare pas geleidelijk een verzoeningsdrama kunnen scheppen. Begonnen met *Cymbeline* en *The*

Winter's tale, dat eerder gedramatiseerde novellen zijn, heeft het tot *The Tempest,* zijn laatste tooneelspel, geduurd, voordat de dichter zijn stof genoeg meester was, om wat hij had te zeggen, samen te vatten in een kort afloopende aangrijpende handeling.

En het vermoeden mag worden geopperd dat bij *The Tempest* nog een nadere bewerking is noodig geweest om het stuk in zijn definitieven vorm te kleeden. Want gelijk authentiek vaststaat is het opgevoerd geworden aan het hof, in den winter van 1612 op '13 voor het aanstaande huwelijk van Koning Jacobus' dochter Elizabeth met Frederik van den Palts, en even authentiek weet men dat The Tempest reeds in 1611 in White Hall werd vertoond. De zinspelingen op een vorstelijk huwelijk zijn te duidelijk, te duidelijk is ook dat de versregels met hun allusies later in het drama zijn ingelegd, om niet de overtuiging bij ons te vestigen, dat wij op deze wijze de geschiedenis van het drama met Quiller Couch zuiver interpreteeren.

De literator heeft er dan pleizier in zich de opvoering in de groote zaal van White Hall voor te stellen, de jonge prinses die *the Queen of hearts* zou worden naast haar geliefden Friedrich gezeten, luisterend naar het liefde-duo op het tooneel van prins Ferdinand en Miranda: tableau in de zaal, tableau aan het eind van de zaal op het plankier van het theater...

Maar Dover Wilson, streng manend, houdt ons staande in onze verbeeldingsvaart. Hij wijst er op wat het beteekent: een stuk gereed en geschikt te maken voor een plechtige hofvoorstelling. De feesten, verbonden met een huwelijk, geven zooveel te zien - de uitvoerige kroniek van die dagen noemt zooveel vertooningen en zooveel vuurwerk! - dat er maar beperkte tijd overblijft voor de acteurs. De dichter krijgt in opdracht zijn werk zoo kort mogelijk samen te vatten.

Dat was niet iets ongewoons voor den geestelijken leider van een tooneelspelerstroep. De schrijver dezer regelen heeft eens (in de Gids van 1901) betoogd en, naar hij meent, afdoende bewezen hoe in Shakespeare's *Hamlet* verscheiden tooneelen bij elkaâr zijn getast en hoe het persoontje van

Ophelia daarbij in 't gedrang is gekomen.[1] Hetzelfde is waarschijnlijk aan *The Tempest* geschied.

Het tweede tooneel van het eerste bedrijf is één groot gesprek geworden van Prospero achtereenvolgens met zijn dochter Miranda, met Ariel, den luchtgeest, den lieveling van zijn verbeelding, met Caliban, den woesten slaaf. Daarin wordt de voorgeschiedenis van de personen op het eiland ontdekt. Het zijn drie aan elkaar gerijde exposities, die op 't eind van datzelfde tweede tooneel terugkeeren tot Prospero en Miranda, maar nu met Prins Ferdinand als derde persoon. Oorspronkelijk waren het op zichzelf staande tooneelen en naderde *The Tempest* den vorm van *The Winter's Tale*.

Er mag hier, het spreekt van zelf, geen sprake zijn van een verhandeling over Shakespeare's dramatisch meesterstuk *De Storm,* alleen de nieuwe, preciese manier van uitgeven dient gekarakteriseerd. Ik ga dus de andere bewijzen, waaronder zeer treffende, van Dover Wilson voorbij. Het blijkt dat in de Folio-editie niet is opgenomen de origineele vinding van den dichter, maar een stuk, voor een bepaalde gelegenheid gearrangeerd en sterk verkort.

Is het daar minder om?

Ja, - wanneer men Dover Wilson, den zoeker naar allerlei tekortkomingen en tegenspraken van den dichter voor den zwarten man aanziet, die het mooie gladde beeld van Shakespeare's ontwikkeling tot een hoogtepunt, onverbiddelijk, in den war stuurt; maar het antwoord op de vraag luidt verschillend, wanneer men wil bedenken hoe de dingen in de werkelijkheid altoos anders gaan dan men pleizier heeft hen zich te verbeelden. En waarom dan zou het talent van den dichter niet onderhevig zijn aan de kans van een goeden inval? Hoeveel gelukkige vondsten zijn niet aan het toevallige van een omstandigheid of van een opdracht te danken!

1) Diezelfde concentratie laat zich bij Goethe waarnemen. In het eerste boek van den *Wilhelm Meister* wordt de expositie van den roman gegeven in een verhaal van den held aan zijn geliefde, die daarbij in slaap valt. Eugen Wolff heeft in zijn *Mignon* kritisch bewezen dat dit verhaal was samengetrokken uit verschillende tooneeltjes en zijn opmerking is geheel bevestigd toen in 1910 de oorspronkelijke vorm van Wilhelm Meister werd ontdekt, veel levendiger van voorstelling.

Is dan Shakespeare's genie zoo gering dat zijn macht en zijn vermogen er van zou hebben te lijden, wanneer in den omgang en den strijd met het leven, hier of daar een onnoodig kantje wordt afgebroken? Of een kleine kras wordt getrokken op den spiegel van zijn werk?

Laat ons ook de dingen van de fantazie zien in hun volle weelderig fiere kracht van schoonheid - want schoonheid is energie.

Is er in het gebied van de poëzie iets meer suggestief dan de opening van dit drama, wanneer de vader zijn dochter komt troosten, als haar hart is gescheurd door het oproer van de wateren en den ondergang van het schip.

De storm heeft getriomfeerd en heeft gewoed, de zee begint haar wild gebaren te temmen. Prospero staat voor zijn grot nog in den toovenaarsmantel, die hem de macht gaf de woede van den orkaan te ontbinden.

Van het eenzame hooge strand af heeft het meisje, half reeds vervuld van de onbestemde verlangens der vrouw, uit het onbekende een wereld zien naderen en plots vergaan.

> O! I have suffered
> With those that I saw suffer:

Zij heeft den doodskreet van de slachtoffers gehoord.

> O the cry did knock,
> Against my very heart... poor souls they perished...

Kan zij nog het onbegrensde vertrouwen hebben in den beschermenden wil van haar vader, nu zij vermoedt dat het zijn kunst was die de verdervende macht van den wind opriep?

> There's no harm done.

zegt haar Prospero.

Maar zij kan hem niet gelooven.

> O woe the day!

mokt Miranda wanhopig.

En Prospero met autoriteit, - dan vaderlijk teeder voortgaande:

> No harm:
> I have done nothing, but in care of thee,
> Of thee, my dear one; thee my daughter.

Hier hebben wij in enkele regels, direct bij de opening van het eigenlijk drama, den sleutel waarin het tooneel staat, en waarin de comedie zich blijft bewegen in haar voortgang.

Wij zien Miranda, als haar vader vertelt van het harde lot dat hem, den hertog van Milaan, naar het verlaten eiland heeft gedreven, voortdurend uitkijken naar zee, alsof die oude geschiedenis haar maar half aangaat, telkens moet hij haar aandacht gebieden: *'Dost thou attend me?'* - *'Dost thou hear?'* Als wist hij niet waar haar gedachten heengaan, hij wiens wondermacht het zoo heeft geschikt dat storm en schijnbaar verderf haar juist de voldoening brengt waar zij, van zichzelf onbewust, naar haakt.

Want zie, Prins Ferdinand, ontkomen aan 't gevaar dat geen werkelijk gevaar was, nadert, nog niet geheel wetend wat hem is overkomen en wat hem overkomt. De oogen van die beiden, Miranda en Ferdinand, vliegen elkander tegemoet, en op hun spoor - ik had bijna geschreven: op hun *voet*spoor - volgen de harten. Of gaan de harten voor?

Prospero, met zijn autoriteit, komt hard en streng vermanend tusschen beiden. Maar onder de strengheid tegen den jongen prins aan den dag gelegd, en onder de hardheid, waarover Miranda zich verwondert, schuilt de liefde van den vader, de ervaring van den wijze, die den hartstocht tempert tot een duurzaam geluk.

Niemand dan een allergrootst dichter had de samenspraak der personen van dit tooneel zoo kunnen schrijven. Ieder woord heeft er zijn beteekenis, ieder woord schept een atmosfeer om zich heen. Het is een nerveus geheel geworden, en Prospero, de eenzame, machtige, wijze is het middelpunt; - geen abstractie, neen, voorwaar niet, maar met een trek hier en een trek daar, meestervol geteekend; wat humeurig, wat bruusk ongelijk, zooals een heerscher het mag zijn, ook heerscher op het gebied van den geest.

Maar, om tot den dichter te komen, welke scheppingsvreugde moet Shakespeare hebben bevangen toen hij de conceptie vond en ondervond van dat openingstooneel: het meisje uitziend naar het onbekende, weeklagend over het verlies van de nieuwe wereld, - maar onder de teleurstelling wordt haar verlangen een werkelijkheid. Zij ziet, zij gelooft,

zij geeft zich. Drie stemmen zijn daar, de stem van den vader, terughoudend, eerbied afdwingend, de stem van het meisje, zich loswikkelend uit een nameloos verlangen en schuchterheid tot een reinen klank van eerst liefdegevoel, de stem van den jongen man, op eenmaal voor zijn geluk geplaatst, bedeesd, onderworpen, overweldigd.

Het moet voor den dichter een harde opgaaf zijn geweest, toen hij door de omstandigheden van de hofopvoering werd gedwongen om zijn mooi afloopende episode in de ontwikkeling te verbreken door de inlassing van twee ongelijksoortige episoden, het gesprek van Prospero met Ariel, en later met Caliban, die een niet heel gelukkig *rallentando* brachten in zijn voorstelling. Hij heeft zijn last toch opgenomen, de dichter.

Zeker troostte hij zich er over; hij gevoelde: wat zijn voorstelling aan lyrisch poëtischen gang verloor, dat won zij, door de afkorting der comedie, aan dramatische kracht. Al moest de dichter ook zijn toevlucht nemen tot een kleinen kunstgreep en zijn heldin Miranda, tijdens een gedeelte van het tooneel in slaap sturen, zooals Goethe het later heeft gedaan met een der heldinnen van zijn *Wilhelm Meister*. Gelijk in een voorgaande noot is aangetoond.

Maar dit alles overleggende, terwijl wij een helderder inzicht krijgen in de physionomie van Shakespeare's *Tempest,* zijn wij niet tegelijkertijd nader gekomen tot de persoonlijkheid van den dichter? Hij heeft dus zijn stuk omgewerkt in 1612, toen hij zich reeds een paar jaar uit zijn acteursberoep, als een vermogend man had teruggetrokken in zijn geboortestad en haar omgeving, Stratford on Avon. Daar in Stratford heeft hij de woorden geschreven, als tot besluit van zijn leven en dichten:

> We are such stuff
> As dreams are mede on, and our little life
> Is rounded with a sleep. -

met de grootsche voorstelling die daaraan voorafgaat en die onnoodig hier zou worden aangehaald.

Het zijn de beelden en gedachten van een die afrekening houdt met het leven, een machtige, wijze, eenzame die het leven heeft gezien in zijn veelvuldigheid en door zijn ver-

beelding, zijn diepten en hoogten heeft gepeild. Thans ligt het achter hem, hij is er mee verzoend, hij heeft afstand gedaan van wat het aanhankelijks en vleiends aanbiedt. Een nieuw geslacht roept hij op, zijn Ferdinands en Miranda's om van het altoos zich vernieuwende leven te genieten, hij geeft het over, verzoend, aan reine handen. Het is niet alleen een drama van verzoening, maar ook van hooge berusting - en van vertrouwen in de toekomst.

Hoe kon het ook anders? Het stuk was omgewerkt als gelukwensch voor een bruidspaar en als voorspelling voor hun nakroost.

Goethe, de man van de *Entsagung,* heeft een klein liedje gedicht dat begint:

> Johannisfeuer sei unverwehrt...

Heel eenvoudig spreekt het de vreugd uit van den dichter als hij overal de vuurtjes ziet aangestoken in den St. Jansnacht en denkt aan den pret van de kinderen bij de lichtjes: dat moet zoo blijven en zal zoo blijven, 'Kinder werden immer neugeboren.'

Ook iets van die schemering van kindervreugd ligt over het hooge gedicht van Shakespeare...

Ik weet wel niet alles wat hier het laatst is gezegd, vindt zijn bewijs in het voorafgaande, maar ik herhaal: slechts een aanwijzing moet men hier zoeken, geen verhandeling schrijf ik, ook geen kritiek. Daarop mag niet worden ingegaan. Alleen zij dit gezegd: de voorslagen tot verbetering van den tekst zijn ver van altijd gelukkig.

III.

Het tweede deeltje van de nieuwe Shakespeare-uitgaaf, daar zij de orde volgt van de Folio van 1623, brengt *The two Gentlemen of Verona*. Een heele afstand is het van Prospero en Miranda naar de beide Veronesers: van de magie van het wondereiland naar romantische liefdesgeschiedenissen en hofintriges en rooveravonturen! Daar het besluit van zijn dichterloopbaan, hier een proef van zijn jeugdwerk.

Maar geen zuivere proef.

De overlevering van den tekst is onzeker. De uitgevers erkennen het. Het stuk moet herhaaldelijk zijn overgewerkt;

zelfs wordt het vermoeden, en meer dan een vermoeden, geuit dat het niet altoos door Shakespeare zelf is geschied. Dover Wilson heeft dus een ruim veld voor zijn hartstocht van afbreken en Quiller Couch maar een beperkt gebied voor het opbouwen van zijn literarisch oordeel.

Zouden wij het standpunt willen kennen, waarvan Shakespeare is uitgegaan, als hij er aan dacht theaterdichter te worden, dan kunnen wij geen staat maken op de beide heeren van Verona. En wat zou toch eigenlijk belangrijker zijn dan den dichter bij zijn eerste pogingen te bespieden!

Maar dan moeten wij elders zoeken dan in Verona.

Het gaat niet aan hier een verhandeling te houden over de redenen om Shakespeare's *Love's Labour's lost* onder zijn eerste stukken te rekenen. Laten wij het aannemen zonder meer. De tekst-overlevering van deze comedie is veel secuurder dan die van *The two gentlemen,* en de quarto-uitgaaf van 1598, door de Folio overgenomen, heeft veel primitiefs bewaard, naast de nieuwe bewerking, welke zij eveneens geeft; in één woord men krijgt er vóor zich ten minste een deel der wording van het stuk in het brein van den dichter. Met hem zijn wij in de liefdes-comedie, aan het begin van zijn baan.

Een begin!

Kent men al wat daarin ligt opgesloten?

Een dichter dan krijgt zijn instrument in handen, hij beproeft nieuwe wijzen. Zijn speeltuig is de taal, een overgeleverd bezit voor de menschheid; hij zal het nieuw stemmen en wil er nieuwe klanken en nieuwe combinaties van klanken uithalen; want de oude toon voldoet niet genoeg en voldoet niet dadelijk aan zijn nieuw gevoel.

Ieder begin in de sfeer der letteren sluit zich aan bij een omvorming der taal. De woorden verlaten hun spraakkunstafdeeling, zij nemen een bad in de instinctieve voorliefde voor geluid en muziek, zij verlangen naar een ontkomen uit den band van vaste vormelijke verbinding. Het toeval van de bezieling gaat heerschen.

Ik heb dat wel een onbewust dadaïsme genoemd - al mocht die uitdrukking ergeren, wanneer ze in betrekking tot groote namen werd gebracht.

Heeft niet onlangs Max Jacob, een der meest geziene

voorgangers van de allerjongste beweging in Frankrijk, gezegd, dat hij zijn aesthetische ideeën duidelijk genoeg had uitgelegd, maar men had ze niet begrepen omdat hij zijn woorden niet koos naar hun schoolsch verband; bij hem oefende het woord van het hoofdmotief zijn aantrekking uit op de volgende woorden, een zuivere rede eischte een zuiveren klank. Het is een aparte opvatting van de rol der taal als middel van uitdrukking in de kunst.

Het instinctieve krijgt dan de overhand, niet de vormelijke logica.

Men kan hierover lang redeneeren zonder dat voor- en tegenstander in elkanders idee treden of iemand iets wijzer wordt, want het is een quaestie niet zoozeer van smaak, als wel - dieper dan smaak - van temperament. Het best is een voorbeeld.

Goethe, in zijn souverein vertrouwen op de ingeving, heeft tijdens zijn *Sturm und Drang,* verzen gemaakt en versregels - ook later en veel later komen ze voor - die het *dadäisme* naderen, - ja, als ik mij niet sterk uitdruk, schenkt men zijn attentie niet aan dezen paragraaf. Ik kies, wat heel eenvoudig lijkt, den *König von Thule*.

Men leest in de Goethe-uitgaven, hoe de oude koning den beker in den stroom werpt:

> Er sah ihn stürzen, trinken
> Und sinken tief in's Meer.

Redelijker wijs is op die beide regels geen aanmerking te maken: de beker valt eerst, schept water en zinkt weg. Wie oor heeft voor taalmuziek echter, zal een oogenblik stuiten als hij zich niet laat meesleepen door den inhoud.

Zoo heeft de dichter zijn verzen toch niet oorspronkelijk geschreven. In hun oudsten vorm luiden zij:

> Er sah ihn sinken, trinken
> Und stürzen tief in's Meer.

Dat is juist de omgekeerde orde van het verdwijnen van den beker; de woorden hebben elkander aangetrokken, het zware *stürzen* komt aan 't slot; *sinken, trinken* geeft den juisten vocaalklank, passend aan de strofe. De oudere en wijzere Goethe heeft de rede laten zegevieren over het primitieve taalinstinct.

Laat ons nu, op zoek naar den primitieven Shakespeare, een bladzijde lezen van *Love's Labour's lost*.

Het onderwerp der comedie mag voldoende bekend worden verondersteld.

De Koning van Navarre in een ascetischen bui heeft besloten een academie te stichten en laat zijn meest vertrouwde hovelingen de strenge statuten bezweren. Een hunner is huiverig, Biron, en zegt:

BIRON.
O these are barren tasks, too *hard* to keep
Not to see Ladies, study, *fast*, not sleep...
What is the end of study let me know?

KING.
Why that to know, which else we should not know.

BIRON.
Things hid and *barr'd*, you mean, from common sense?

KING.
Ay, that is study's god-like recompence.

BIRON.
Come on, then: I will swear to study so,
To know the thing I am *forbid to know*;
As thus, - to study where I well may dine,
When I to *feast* expressly am forbid;
Or study where to meet some mistress fine
When mistresses from common sense are *hid*;
Or having sworn too *hard* a keeping oath.
Study to break it, and not break my troth.

Men houde het *barr'd,* d.i. afgesloten van r. 5 en *feast* van r. 10 in 't oog. Dit alles is genomen uit de eerste 60 of 70 regels van het eerste tooneel, eerste bedrijf: het leest coulant, er zijn geen bezwaren tegen; alleen, Shakespeare heeft niet zoo geschreven. Iedereen, zonder uitzondering, houdt het er voor dat hij den dichter hoort en *common sense* is het eens met iedereen; toch wordt de geest van den jongen dichter verkracht, wanneer men voortgaat zoo te lezen. Let wel, ik zeg van den jongen dichter die pleizier had in wat hij van de taal kon maken. Voor den ouderen dichter sta ik niet in.

Twee woorden zijn het hoofdmotief van de passage: *to fast* en *hard* (met hid).

De uitgevers sinds de 18e eeuw hebben *fast,* dat oorspronkelijk in den tienden regel der aangehaalde passage stond, veranderd in *feast* en hebben zichzelf een schitterende nota gegeven voor de aangebrachte verbetering, omdat *I am forbid to fast* precies het tegenovergestelde zegt van wat Shakespeare bedoelt. Alsof de dichter bij zulke dubbele negatieven

fast en *forbid* niet wel meer struikelt in zijn zin! Neem honderd regels verder in het zelfde tooneel, de betuiging van Biron:

> I am the last that last will keep his oath.

waarin hij *meent* te zeggen dat hij als de laatste zal overblijven om zich aan zijn eed te houden, maar het niet doet. Daarenboven, èn Folio èn quarto hebben *fast* en de toehoorders met de lezers, hebben zich een eeuw lang niet gestooten, omdat het zoo duidelijk was, wat Shakespeare wou. Men behoude *fast,* en denke aan 't omgekeerde van *forbid*. Laat men toch van den dichter geen woordenlogica verwachten, men zij blij zoo gemakkelijk in zijn gedachtengang te komen.

Moeilijker te verstaan, maar interessanter om na te gaan, is de rol die het tweede hoofdmotief *hard* vervult.

> Things hid and *barr'd*, you mean, from common sense.

De dichter verbindt in een daarop volgenden regel: *hid from common sense,* zoo moet het ook hier zijn, *barred* dat afgesloten beteekent en goed Shakespeariaansch is, maakt dubbel emplooi met *hid*. Denken wij aan wat Goethe later van zijn versregel heeft gemaakt, dan kan men zich, desnoods, voorstellen dat voor de duidelijkheid de dichter die verbetering heeft toegelaten: maar oorspronkelijk stond er *hard,* zooals de quarto van 1598 heeft.

Die lezing is door de allermeeste uitgevers over 't hoofd gezien, en niemand heeft haar opgenomen of haar verdwijning zich aangetrokken; *forbid to fast* laat zich dadelijk redresseeren, maar wat in 's Hemels naam kan beteekenen: Things *hid and hard* from common sense (van de gewone waarneming)? zelfs al geeft men toe dat een hoofdmotief als *hard,* wanneer het ten minste voorkomt in een authentieken tekst niet mag worden verwaarloosd!

Maar zou het inderdaad zoo moeilijk zijn den zin van de uitdrukking te vinden? Wanneer omgekeerd stond: *things hard and hid* from common sense, dan zou men dit wel verklaren met dingen moeilijk te vinden en buiten het gewone; nu verbindt de dichter beide heel nauw, het wordt bijna één woord *hid and hard* en volgt in dat woord den bekenden toonval van i tot a als in *chit chat, bimbam*. Zoo, in het vers

van Goethe, moet men *sinken, trinken und stürzen* als een geheel rekenen.

En die welklinkende vereeniging door alliteratie wordt zelfs een mooie vondst van den dichter, men zou haar daar niet graag missen. *Barr'd* wordt iets heel gewoon en staat als iets barbaarsch daartusschen.

Er zijn in die eerste zestig regels van L.L.L. nog meer verbeteringen aan te brengen tot herstel van de echte woordenkeus van Shakespeare, maar een langere uitweiding is hier niet op haar plaats. Zal men zelfs niet deze enkele opmerkingen kleingeestig noemen?

Zij zijn toch een inleiding tot de kennis van de verschillende phasen der ontwikkeling van den dichter; alleen zulk een nauwkeurig onderzoek geeft den sleutel tot kennis. *The two gentlemen of Verona* bieden lastiger probleem aan.

De bewerkers van de nieuwe uitgaaf gelooven dat de drukkers van de Folio-editie geen handschrift of theaterkopy van deze comedie voor zich hebben gehad, zij denken aan een tekst, opgemaakt uit de verschillende rollen der acteurs, en wel van een stuk, door een ander dan Shakespeare omgewerkt. Mocht dit het geval wezen, dan bouwen wij, met het maken van verbeteringen en theorieën, op een wankelenden grond.

Ik meen niet, wij zijn er zoo slecht aan toe en zal daarvoor straks een reden opgeven. Maar laat de uitgevers voorgaan.

Er is een tooneel in het drama, zeggen zij, dat onmogelijk aan Shakespeare kan worden toegeschreven. Ik herinner even voor de duidelijkheid aan den inhoud van het stuk.

De twee heeren van Verona hebben bij de opening van het drama, ondanks hun innige vriendschap, verschillende voorliefden. De een, Proteus, wordt thuis gehouden in zijn vaderstad door den hartstocht voor zijn aangebedene; de ander, Valentine, spot met de liefde en wil de wereld zien. Als echter na eenigen tijd, gedrongen door den wil van zijn vader, Proteus naar Milaan vertrekt vindt hij daar zijn vriend gevangen door de schoone oogen van Silvia, maar Proteus zelf vergeet zijn vroegere liefde onder haar bekoring en doet zijn best Valentine's Silvia voor zich te verwerven.

Door slinksche streken gelukt het hem zijn vriend, maar

zijn medeminnaar, te doen verbannen. Deze wordt hoofd van een rooverbende in een bosch. Daar, onder het lommer der boomen vindt men elkander weder; na strijd komt het tot verzoening en de hernieuwde vriendschap gaat op eens zoo ver dat de edele Valentine Silvia aan Proteus wil afstaan. Maar er is nog een bij het gezelschap, die iets heeft te zeggen en die flauw valt bij het edelmoedige aanbod, dat is de als page verkleede Julia, de vroegere geliefde van Proteus die hem uit Verona, onbekend, naar Milaan is gevolgd. Natuurlijk is dit wederom aanleiding tot herkenning en een algemeene omhelzing onder tranen van berouw, voor wien het past berouwvol te zijn. En het is het gelukkige slot. Valentine krijgt zijn Silvia, Proteus behoudt zijn Julia.

Quiller Couch en Dover Wilson vinden dit een Shakes-peare-onwaardig drama-besluit. Zedelijk daalt de dichter in hun achting, die zoo omgaat met de menschen van zijn schepping en die voor een oogenblik liefde laat achterstaan bij vriendschap. Zij hebben geen woorden genoeg voor hun verontwaardiging. Er moèt een laaggeprijsd tooneellapper tusschen beide zijn gekomen.

Alleen vergeten zij dat, uit de verte, de twee Veronesers navolging zijn van een Spaansch verhaal en dat Spanjaarden uitbundig zijn in hun woorden. Immers in de primitieve drama's van Pierre Corneille, die naar Spaansch model dichtte, treft men soms wel een dergelijk tooneel aan. En herinnert men zich niet hoe zelfs in de 19^{e} eeuw Victor Hugo, die een halve Spanjaard was van aard, miene heeft gemaakt, ten einde zijn vriendschap te bewaren, om met Sainte Beuve een accoord aan te gaan over zijn vrouw?

De comedie der twee Veronesers is overhaast afgemaakt, dat moet worden toegegeven, het gaat er holderdebolder toe, maar men heeft nog geen recht om een eindoordeel uittespreken, voordat men werkelijk zijn best heeft gedaan de wording en de geschiedenis van het stuk terug te vinden. Hier zijn de nieuwe uitgevers in gebreke gebleven, zij maken eenige algemeene opmerkingen, zij leggen hier en daar den vinger op plekken waar veranderingen hebben plaats gehad, maar een duidelijke voorstelling krijgen wij niet. De ontleding gaat niet diep en niet precies genoeg.

Hun fout is een fout van methode.

In hun editie is de orde gevolgd der Folio-editie. Dit mag een uitvloeisel wezen van het Engelsche conservatisme, een basis voor het uitoefenen van zuivere kritiek geeft het niet. Veel beter ware een zooveel mogelijk historische opvolging der stukken geweest. Dan zouden de groote vraagpunten van zelf naar voren zijn gekomen. Thans kan men aan deze editie niet zien waar het inderdaad op aan komt. Hun is ontgaan het allereerste dat bij waarlijk literarische kritiek noodig is: de onderscheiding der physionomie van het geheele gedicht.

Heel veel zou hierover zijn te zeggen; maar waarom nog op al die vragen in te gaan bij het eind mijner hoofdstukken? Laat mij slechts met een enkel voorbeeld uitleggen hoe wij zelfs bij een slecht overgeleverd stuk den dichter aan zijn werk kunnen zien, zooals Dover Wilson het heeft aangetoond voor een passage van den *Midsummernight's Dream*.

Herinneren wij ons hoe Proteus, eerst te huis gebleven, weldra zijn vriend Valentine in Milaan opzoekt en daar den spotter met de zoete gevoelens der liefde, veranderd vindt in een dweper vol hartstocht.

O Proteus, zegt hem Valentine als deze, gedachtig hoe het hem vroeger is vergaan, aarzelt over zijn liefde te spreken. O Proteus, maar dat alles is thans voor mij veranderd.

'Ja, lieve Proteus, Liefde is een machtig heer en heeft me zoo nederig gemaakt dat ik moet bekennen, er is geen pijn in vergelijk van wat hij ons oplegt, maar ook geen vreugd op aard gelijk aan zijn dienst:

> Now no discoure, except it be of love;
> Now can I break my fast, dine, sup and sleep,
> Upon the very naked name of love.

Dan komt na eenig verwijl het verhaal dat hij is verloofd met Silvia; ja, dat de tijd van het huwelijk tusschen hen beiden reeds is bepaald.

Het is de aangenomen minnaar wiens hart vol is van liefde.

Nu zou ik willen verzoeken in *The two gentlemen of Verona* de passage op te slaan van het vierde tooneel, tweede Bedrijf, van r. 127-140, waar Valentine de bekentenis aflegt

van zijn liefde. Het zal dan blijken dat na de erkenning: *that life is altered now,* veertien regels, twee septains, de confessie van Valentine bevatten. Daarvan heb ik alleen het laatste septain aangehaald; het vertelt ons behalve dit, dat hij pijn en vreugde der liefde heeft ondervonden, hoe hij ontbijt, dineert en soupeert en eindelijk slaapt, enkel en alleen op den naam van liefde. Een nuchtere en, men zou zeggen, een uiterlijke beschrijving!

Maar zie nu het septain dat daaraan voorafgaat. Hij zegt daar: ik heb boete gedaan voor mijn bespotting der liefde.

> I have done penance for contemning love,
> Whose high imperious thoughts have punished me
> Wiht bitter fasts, with penitential groans,
> With nightly tears, and daily heart-sore sighs,
>
> For in revenge of my contempt of love,
> Love hath chased sleep from my enthralled eyes,
> And made them watchers of mine own heart's sorrow.

Die zeven regels, dat septain, springt uit het tooneel met een anderen klank, en met een geheel ander relief naar voren dan de volgende regels 134-140. Het is nog niet het volle meesterschap over de taal der beste sonnetten, maar het staat gelijk met velen daaronder. Er kan, dunkt mij, geen sprake van zijn of deze liefdesklacht is een *afterthought* van den dichter, die zijn andere verzen te mak vond. In een woord te uiterlijk. Gelijk gewoonlijk het geval is, staan de nieuwe verzen voór de ouderen.

Ja, we zijn niet op zoo grooten afstand van Shakespeare's handschrift.

Thans is het mogelijk tot een oordeel te komen over de nieuwe uitgaaf.

Het is een versch geluid dat wij er hooren, maar 't is nog geen volle klank, eerder zou men het kunnen noemen een signaal.

Een signaal met een oproep tot de twintigste eeuw om zich eindelijk aan het werk te zetten en het onbekende te gaan ontdekken, het geestelijk leven van den grooten dichter uit den nieuwen tijd.

Een betrouwbare traditie uit de helft der 17^{e} eeuw - zij komt uit Stratford zelf - meldt dat in het voorjaar van 1616

Shakespeare's vrienden Michael Drayton en Ben Jonson hem in zijn woonplaats een bezoek brachten. Het ging daar, zegt men, zoo vroolijk toe dat de dichter, sinds geruimen tijd niet wel, het niet lang meer volhield en 23 April is gestorven. Maar niet aan het gebruik van den wijn, - want goede wijn schaadt niet, en ik moet vertrouwen dat de dichter zijn gasten op goeden wijn onthaalde, - neen, als gevolg van het slechte water dat hem een typhus bezorgde. Deel nemen aan de uitgaaf van zijn werken, waarover zeker was gesproken, kon hij niet meer.

Een eereplaats verleenden hem zijn medeburgers in Trinity Church, met het bekende grafschrift dat het storen van zijn gebeente verbood. Nog altijd houdt de legende aan over den daar verborgen schat. Enkele weken geleden kwam uit Los Angeles, Californië, een brochure over, waarin wordt gesproken over het geheim, begraven onder de bedding van de rivier, de Avon.

Behoeven wij dan een graf te onderzoeken! Wij bezitten immers als levend monument voor zijn leven, zijn werken!

W.G.C. Byvanck.

Ernest Seillière.

René Gillouin, Une nouvelle philosophie de l'histoire moderne et française. Les bases historiques et critiques d'une éducation nationale, Paris, B. Grasset, 1921.

Wat de titel verzwijgt, zegt de inleiding terstond: het boek is een ‘Introduction à l'oeuvre de M. Seillière’. Geenszins als een van die vurige adepten, die zich in de zon van 's meesters roem willen koesteren, wijdt de heer Gillouin zich aan het bekend maken van de denkbeelden van Ernest Seillière. Zoozeer is hij bereid, op den achtergrond te blijven, dat hij, al weergevende en resumeerende, nauwelijks laat merken, wat er aan gelukkige uitdrukkingen en verruimende gedachte zijn eigen deel is. Zijn groote bewondering weerhoudt niet een dikwijls zeer treffende kritiek. Het is geen fraze, wanneer de schrijver van zijn boek getuigt: ‘Il veut acquitter une dette de reconnaissance, et il veut servir’.

Is het in Frankrijk noodig, Seillière in ruimer kring bekend te maken, dan zal het voor Nederland zeker niet overbodig zijn, iets omtrent deze belangrijke figuur mee te deelen.

Ernest Seillière, geboren te Parijs in 1866, is een van die geesten, die vroegtijdig de formule vinden voor hun beheerschende gedachte. Weinig jaren na de studiën over Ferdinand Lassalle en over de duitsche sociaal-democratie, waarmee tegen het einde der vorige eeuw de rij zijner geschriften opende, gaf hij het eerste deel van zijn *Philosophie de l'Impérialisme,* aan Gobineau en de rassentheorie gewijd (1903), gevolgd dor drie andere deelen: over Nietzsche (1905), over

l'Impérialisme démocratique (1907) d.w.z. het socialisme, en over *Le Mal rofmantique* (1908), met den ondertitel: 'Essai sur l'Impérialisme irrationnel'. Daarmee was het ruime veld zijner studiën in eens afgepaald. De vaste greep, waarmee Seillière de problemen der moderne beschaving aanvatte, was evenwel geen wurgende klem. Al verder zoekend, al fijner ontledend, heeft hij zijn denkbeelden voortdurend gecorrigeerd, aangevuld en verrijkt, steeds meer geestelijke verbindingen blootgelegd tusschen de beschavingsverschijnselen, die hij bestudeerde, totdat zijn werk is uitgegroeid tot wat wat men wel een algemeene diagnostiek van de ziekten der moderne cultuur zou kunnen noemen. Om van de voornaamste geschriften de titels even op te sommen (men zou den heer Gillouin voor een overzicht dankbaar zijn geweest): in 1911 resumeerde de schrijver zichzelven in een *Introduction à la philosophie de l'Impérialisme,* en ontwikkelde zijn ideeën nader in *Les mystiques du néo-romantisme,* dat eenigermate parallel loopt aan het eerdere werk in vier deelen. In de latere jaren heeft de aandacht van Seillière zich meer en meer geconcentreerd op Rousseau als den grooten verspreider der geestelijke contagie; daarvan getuigen *Le péril mystique dans l'inspiration des démocraties contemporaines* (1918), *Les étapes du mysticisme passionnel* (1919) en *Les origines romanesques de la morale en de la politique romantiques* (1920). Al deze samenvattende werken, geschreven in dien bondigen en levendigen vorm, waarin de Franschen meester zijn, zijn gebaseerd op of geschraagd door speciale studiën over tal van personen, die er materiaal toe leverden: Barbey d'Aurévilly, Peter Rosegger, Schopenhauer, Flaubert, H.S. Chamberlain, Madame Guyon et Fénélon (1918), Edgar Quinet (1920), om van talrijke tijdschriftartikelen niet te spreken.

Seillière's geest, zooals die zich spiegelt in zijn stijl, is krachtig en soepel. Men denkt aan een degenschermer. Het aristocratische, dat hem eigen is, doet denken aan Tocqueville, maar hij is minder mijmerend, meer actief dan deze, meer hooghartig ironisch en sarcastisch ook. Zooals reeds de titels zijner werken aanduiden, is hij vóór alles anti-romantisch. Klassiek van geest kan men hem noemen in den zin van stoïsch, pragmatisch, logisch en wellicht een weinig formalist.

Het is geen wonder, dat een bewonderaar zich aangetrokken voelt, om het werk van Seillière te resumeeren, want het geheel is ondanks den rijkdom aan levende détails zoo systematisch en constructief, dat het tot ontleding uitlokt.

Drie begrippen vormen de pijlers van Seillière's gedachtenbouw: imperialisme, mysticisme en ‘raison’ (ons *rede* geeft volstrekt niet den beteekenisomvang van *raison* weer). Aan al die drie termen heeft hij een bijzondere beteekenis gegeven, welke van de algemeen gebruikelijke niet onbelangrijk afwijkt. Met imperialisme bedoelt Seillière den drang van elk menschelijk wezen, om zich naar buiten te doen gelden, om te heerschen derhalve, dien hij als de meest fundamenteele drijfveer van het handelen beschouwt: de neiging tot expansie. ‘Chaque chose, a écrit George Sand, veut avoir sa place et *remplir l'espace autant que sa puissance d'extension le comporte*.’[1)] Het is, wat de christelijke theologie bij wijlen ‘esprit de principauté’ heeft genoemd, Hobbes ‘cupido potestatis’, Nietzsche ‘Wille zur Macht’. Het streven naar heerschappij is niet anders dan een noodzakelijke begeleiding van het instinct van zelfbehoud, of liever het is de vorm zelf, dien dat instinct aanneemt, zoodra de intelligentie het heerschen of de expansie aanwijst als de voorwaarde en de belofte om zich te handhaven. In één woord: het is de essentieele uiting van het ‘élan vital’.

Men kan niet ontkennen, dat de term imperialisme hier gelukkig gekozen is. Hij beantwoordt, woordkundig genomen, zuiver aan het veronderstelde begrip, en veroorlooft door zijn associaties, om zoowel de individueele uitingsvormen van het streven als de collectieve onder één aspect te brengen, zonder dat er disharmonie ontstaat. Men kan het ‘Imperialisme’ in den algemeen gebruikelijken, politieken zin zonder eenig bezwaar subsumeeren onder het wijdere begrip imperialisme, zooals Seillière het stelt. Het behoeft nauwelijks gezegd, dat zich al de verschillende wijzen van machtsverwerving: door den krijg, door de onderwerping tot dienstbaarheid, door handel en industrie, door het woord, door kunstschepping, door tooverij, gewillig onder Seillière's begrip imperialisme

1) Les Mystiques du néo-romantisme, p. 10.

scharen, en dat het alle vormen van macht omvat.

Veel minder gelukkig gekozen is de tweede term, waarmee Seillière werkt: mysticisme. Hiermede bedoelt hij de overtuiging, bij bijna elk groot menschelijk streven aanwezig, 't zij individueel of collectief, dat een bovennatuurlijke, of misschien beter: een bovenlogische macht, dat streven steunt en rechtvaardigt. Daardoor wordt het imperialisme irrationeel; het beantwoordt niet langer aan de normen van matiging, beperking en juiste berekening, die de rede aangeeft. Aanvankelijk beschouwde Seillière de neiging, die hij mystisch noemt, als een louter begeleidend verschijnsel van het imperialisme. Gaandeweg kwam hij ertoe, op bijna elk gebied van het moderne geestesleven kern en uitgangspunt te vinden in een irrationeele overtuiging, dus in wat hij noemt een mysticisme. Hij onderscheidt zoodoende een ‘mysticisme de la race’, bijna (niet geheel) gelijkluidend met nationaal imperialisme, een ‘mysticisme social’, dat voor een goed deel zich dekt met ‘imperialisme de classe’, met name met het socialisme, een ‘mysticisme passionnel’ en een ‘mysticisme esthétique’, die te zamen het romantisme uitmaken, dat Seillière vervolgt van zijn middeleeuwsche oorsprongen tot het huidige oogenblik.

Nu springt het in het oog, dat het woord mysticisme hier is gekozen in aansluiting aan een vrij alledaagsche en oppervlakkige beteekenis van dien term. ‘Mysticisme’ heet bij Seillière elke individueele of groepsexaltatie, die gebaseerd is op meer dan een strikt rationeele overtuiging, feitelijk dus elk enthousiasme, elk besef van inspiratie, elke geestdrift. Verwijdt hij dus aan den eenen kant het begrip mysticisme, zoodat het zijn spankracht dreigt te verliezen, aan den anderen kant vernauwt hij het niet minder. Immers het gevoel van een bovennatuurlijke alliantie met een hoogere macht, daargelaten of het werkelijk in ieder der mysticismen van Seillière aanwezig is, is volstrekt niet het meest kenmerkende van de mystische houding tegenover de dingen. Men zou het kunnen betreuren, dat Seillière, zelf sterk pragmatisch aangelegd, op dit punt niet den invloed van William James heeft ondergaan. Van dezen zou hij geleerd hebben, dat het meest wezenlijke van de mystische houding niet gelegen is in het verbonds-besef maar in het besef van een over-beteekenis in

alle dingen,[1)] in de overtuiging, dat de wezenlijkheid der dingen zich niet openbaart in hun onmiddellijken verschijningsvorm of praktische betrekking. Van die zijde bezien zou het geheele gebied van mysticisme en romantisme voor Seillière een hooger en meer positieve waarde hebben gekregen dan nu het geval is. In zijn systeem geldt een mystisch élan (steeds in den tegelijk verwijden en vernauwden zin, waarin Seillière het woord mystisch bezigt) als heilzaam, in zooverre het een tonicum is bij het imperialistisch streven. Zoodra echter de mystische geesteshouding den boventoon krijgt, wordt het gezonde imperialisme irrationeel, en bevindt de beschaving zich op een dwaalweg.

Sedert anderhalve eeuw nu overheerscht in het westersche denken op sociaal, ethisch en aesthetisch gebied, ten deele ook op politiek, een reeks van zulke irrationeele mysticismen. De verschillende imperialismen zijn bijna alle op den wankelen grond van het affect gefundeerd, dat zich zelf rede (raison) waant, terwijl de ware redelijkheid, die het imperialisme gezond, en daarmee de beschaving in de rechte baan houdt, verduisterd is.

Hier komt dus het derde lid van Seillière's trias: ‘la raison’. Het is niet de abstracte rede, welke hij daarmee bedoelt. ‘Nous sommes rationnels parce que nous ne sommes plus nullement rationalistes’. Raison wil voor Seillière zeggen: ‘l'expérience accumulée de l'espèce’, ‘l'expérience synthétisée de l'individu et de l'espèce’, of, gelijk de heer Gillouin het weergeeft: ‘l'expérience sociale condensée dans la tradition, état entendu d'une part que la tradiiton n'est pas chose immobile et morte mais chose vivante et croissante, perpétuellement sujette à adaptation et à revision, étant entendu d'autre part que l'assimilation de la sagesse traditionnelle ne saurait être une opération mécanique ou automatique, mais requiert l'exercice soutenu de l'intelligence et de la volonté de chacun.’ Geen blind traditionalisme derhalve, maar wel een groote eerbied voor de wijsheid der eeuwen, en een diep ontzag voor die instellingen, welke door hun duur-

1) Vergelijk de beschrijving van Tolstoj's ommekeer bij Seillière zelf: Mystiques du néo-romantisme p. 320.

zaamheid zelve bewezen hebben, dat in hen het imperialisme redelijk en gezond is geweest.

Het vertrouwen in deze redelijkheid is het eenige wat Seillière kan terughouden van een volstrekt maatschappelijk pessimisme. In de geschiedenis ziet hij, hoe steeds weer bewegingen, die door het mystische élan, dat hun misschien tijdelijk heilzaam was geweest, gevaar liepen, noodlottig te worden, tenslotte door het overhand nemen van de redelijkheid zijn teruggebracht tot datgene wat voor de maatschappij nuttig was. Zoo is het Christendom gerationaliseerd door de Kerk. Zoo het werk van Luther door Melanchthon. Zoo dat der Fransche Revolutie door Napoleon en den Code civil. Voor Seillière is derhalve de ontwikkeling in het Christendom van den apostolischen tijd tot 400 positieve vooruitgang, evengoed die der Hervorming in Duitschland van 1520 tot 1555. Wie daarin verval ziet, hoort tot de geëxalteerden, van wie de ketterijen uitgaan, d.w.z. de mystische en irrationeele reacties tegen het imperialisme dat zegeviert, omdat het gezond is.

De studiën van Seillière hebben zich, gelijk gezegd, meer en meer geconcentreerd op de figuur van Rousseau. Van hem gaan de verschillende vormen van mysticisme uit, gelijkstaand met romantisme, die steeds grooter gevaar voor de westersche beschaving zijn geworden. Rousseau heeft het leerstuk geformuleerd van de natuurlijke goedheid van den mensch, basis van het hersenschimmige optimisme, dat eerst de Jacobijnen heeft beheerscht en later al de vormen van het socialisme, in schijn redelijk, in waarheid affectief, en onafscheidelijk van den gouden-eeuwdroom en van een bedriegelijken Natuurdienst. Rousseau heeft den grondslag gelegd voor de passioneele moraal, die de rechtvaardiging door de liefde erkent, welke ook de aard van die liefde mag zijn: ‘la systématisation érotique ou romanesque de la vie... cette mystique conception de l'existence qui, depuis cinq générations, sert de religion à une bonne partie de l'Europe pensante.’

De ontzaglijke invloed, dien Rousseau op de ontwikkeling der gedachte heeft uitgeoefend, heeft haar oorzaak niet in de oorspronkelijkheid of diepte van zijn geest, maar in het feit, dat hij formuleerde en voor verspreiding vatbaar maakte, wat

gedurende eeuwen reeds in wording was. De kiemen van het erotisch romantisme en van het geloof in de natuurlijke goedheid van den mensch speurt Seillière, in meesterlijke analysen, na in het quietisme van Madame Guyon eenerzijds, in den roman zelf van Chrestien de Troyes tot d'Urfé anderzijds. Van zijn dringende en soliede bewijsvoering gaat een sterk overtuigende kracht uit, en het is nauwelijks mogelijk te ontkomen aan de conclusie, dat Seillière inderdaad in de drie vormen van mysticisme (al moge de term niet bevredigen): het sociale, het passioneele en het aesthetische, de dreigendste factoren van het verval onzer beschaving heeft aangewezen. Wie zich eenigermate met Seillière's denkbeelden vertrouwd heeft gemaakt, zal bovendien ervaren, hoe uitstekend deze klare, eenvoudige en welomschreven onderscheidingen zich leenen, om te worden toegepast op gedeelten der geschiedenis, waarop de schrijver zich tot nu toe niet begeven heeft. Als er iemand is, die sedert jaren van de gebeurtenissen dag aan dag gelijk krijgt, dan is het Seillière.

De kracht van zijn ideeën is, dat zij in pragmatisch opzicht: als beschavingsleer en als waarschuwing, zoo treffend zijn. Doch de zwakheid ervan ligt terzelfdertijd in dat te uitsluitend utilitaire en pragmatische karakter van zijn denken. De heer Gillouin wijst daar op en verheft zeer gegronde principieele bedenkingen tegen Seillière's leer. Bij Seillière werken de drie neigingen, die den mensch beheerschen: imperialisme, mysticisme en rede, alle in dezelfde richting. Het mysticisme intensifieert de aandrift om te heerschen, de rede matigt en zuivert haar. Maar is het dan, vraagt Gillouin, uitgemaakt, dat de stroom van het zieleleven homogeen is en in één richting verloopt, en niet in wezen heterogeen en tegenstrijdig? En putten de drie categorieën den inhoud van het bewustzijn waarlijk uit? Men zal den heer Gillouin toestemmen, dat zij dit niet doen.

Het mysticisme, volgens Seillière, is slechts gezond, in zooverre het geschikt is, zich aan te passen aan het maatschappelijk leven, en ‘la raison’ is nauwelijks meer dan dat vermogen van aanpassing zelve. De waarde van de twee strekkingen wordt enkel strikt utilitair bepaald. Al de rest zou, als men Seillière in de uiterste consequentie neemt, nutteloos en verwerpelijk zijn. Inderdaad krijgt het beeld der

moderne geestesbeschaving bij hem veel van een spiegel der dwaasheid. Maar, vraagt men, had de wereld dan Rousseau en al wat uit hem voortgekomen is, kunnen missen? Is dan alles wat het romantisme voor het *begrijpen* der dingen heeft opgeleverd, louter inbeelding?

Seillière moet, hoe bedenkelijk zijn diagnose van de ziekte onzer beschaving is, krachtens zijn pragmatisme toch optimist blijven. 'Car l'optimisme moral, zegt hij in *Le péril mystique,* doit toujours compléter et corriger le pessimisme psychologique afin de soutenir l'effort humain vers le mieux.' Zijn stem is als een waarschuwing: er is nog een klein beetje verstand in de wereld over: blaast het aan! 'Nous estimons toutefois que ce mysticisme contemporain débordant saura profiter des leçons, souvent cuisantes, que l'expérience lui ménage pour s'enfermer à temps dans des cadres rationnels renouvelés, agrandis, consolidés par l'elargissement des connaissances humaines' *(Origines romanesques* p. 43).

Mag men het hopen? Is de denkkracht van de menschen nog niet te zeer verslapt, onder den dubbelen invloed van de overmacht van het gevoel eenerzijds en van de mechaniseering der cultuur anderzijds? Voor dit laatste verschijnsel, misschien het dreigendste van alle, schijnt mij in het systeem van Seillière geen plaats. De maatschappij overlaadt ons met indrukken, goedkoop en massaal. De sterke en zuivere geesten zijn relatief zwakker van invloed geworden, omdat blinde en werktuigelijke organisaties de massa om niet geestelijk voeden, met surrogaten en vergif. De geest is geplebejiseerd, en ons arme hoofd kan de wereld niet meer aan. De eenige uitkomst schijnt een sterke resorptie van cultuur: beperking, vereenvoudiging, strengere vorm van onze gansche voorstellingswereld. Heeft de westersche menschheid haar geest nog voldoende in bedwang, om zelf, in den zin zooals Seillière en Gillouin het zien, de zuivering van haar cultuur te bewerkstelligen? Of zal een reeks van katastrofen het doen, waarmee wij al een goed eind op weg schijnen, met de katastrofen wel te verstaan, niet met de zuivering.

In ieder geval streven. Dat is de les, die dit ernstige boek van Gillouin, en de krachtige werken van Seillière, waarop het gebaseerd is, ons voorhouden. Het is verblijdend, dat deze roep uit Frankrijk komt. Men tracht ons zoo dikwijls te doen

gelooven, dat het Fransche volk zijn rol als voorganger en wegwijzer achter zich heeft. Wie geneigd mocht zijn, dat aan te nemen, kan niet beter doen, dan zich door Gillouin den weg te laten wijzen naar Seillière.

J. HUIZINGA.

Een vergeten romanticus.

Iedere kunstperiode heeft haar verschillende groepen van werkers en zoekers, die elk in hun uiteenloopend streven een tijdlang om den voorrang vechten, maar van welke ten slotte één groep voor de geschiedenis in het licht blijft staan, terwijl de anderen op den duur in halftoon of schaduw komen weg te vallen.

Bij de Hollandsche schilderkunst van de latere negentiende eeuw is dit in sterke mate het geval geweest. Onze Haagsche school van breedgezinde harmonisten, aanvankelijk als een indringster in den rustigen hof der vaderlandsche kunst aangezien, heeft in hare verdere ontwikkeling den strijd tegen andere opvattingen op de gansche linie gewonnen. En in de schatting van onzen tijd gelden de Marissen, Israëls, Mauve en hun genooten voor *de* Hollandsche schilders van hun tijdperk.

Goeddeels terecht ongetwijfeld. Maar dit neemt niet weg, dat er ook in dienzelfden tijd schilders van andere grondneigingen geweest zijn, die hun beteekenis en hun verdienste hadden. Zij werden alleen niet zoozeer in den gullen stroom van een groot gezamenlijk streven meêgedragen. En wanneer er dan onder deze nog waren, die niet alleen door geheel afwijkende aspiraties, maar ook nog door bizondere levensomstandigheden geïsoleerd kwamen te staan, dan heeft hun talent zich van zelf minder gelukkig kunnen ontplooien, en dan is het te begrijpelijker, dat zij weinig op den voorgrond zijn getreden, en een later geslacht hen zelfs geheel vergeten kon.

Zulk een geheel vergeten schilder was de, trouwens vrij wat vroeger dan de groote Hagenaars geboren, Rotterdammer Jan Tavenraat. Ook ouderen van dagen in de Maasstad, en die in schilderkunst belangstellen, weten, terwijl hij toch pas in 1881 stierf, en men zijn zoons gekend heeft, nauwelijks iets van zijn bestaan. In latere boeken over onze schilderkunst staat zijn naam niet vermeld. Geen enkele openbare verzameling heeft eenig werk van hem geëxposeerd. Alleen zijn kinderen, waarvan de meesten nu al weer overleden zijn, hielden zijn werk in eere en bewaarden alles wat na zijn verscheiden in hun bezit kwam.

Dit algemeen vergeten-zijn is onverdiend. En het schijnt een daad van simpele rechtvaardigheid, deze belangwekkende figuur weder eenigszins in het licht te halen.

Laat ons dan eerst eens nagaan, wat wij door schrijvers uit een vroegere periode over hem geboekt vinden.

Immerzeel (1843) vermeldt, dat Johannes Tavenraat de zoon was van een fabriekant te Rotterdam, waar hij den 20 Maart 1809 geboren werd. Aanvankelijk tot den handel opgeleid, was hij eenigen tijd deelgenoot in de door Tollens gedreven verfwaren-zaak. Als liefhebber had hij les gehad van C. Bakker en W.H. Schmidt, en toen hij zich geheel aan het landschapschilderen ging wijden, maakte hij reizen door België, Engeland, Frankrijk en Duitschland. Hij woonde bij afwisseling in Kleef, Brussel en Antwerpen. Zijn werk kenmerkt zich volgens Immerzeel ‘door een zeker romantisch waas, en stelt veelal ochtend- en avondstonden, stormen en dergelijke indrukwekkende natuurtafereelen voor.’

Kramm weet hier, twintig jaar later, een en ander aan toe te voegen. Hij deelt mede, dat T.'s vocatie voor de kunst door zijn ouders niet goedgekeurd werd, doch dat hij in 1839 definitief zijn neiging volgde. In 1840 ging hij met zijn meester W.H. Schmidt naar Noord-Brabant, en kwam na rondreizen in 1843 bij Eugène de Block in Antwerpen, waar hij tot 1846 gevestigd bleef. Daarna woonde hij te Kleef en reisde van daaruit door Bohemen, Oostenrijk, Tirol, Zwitserland, Beieren en langs den Bovenrijn. In 1861 kwam hij terug in Rotterdam. Hij stelde aanvankelijk alleen in Duitschland ten toon. En verder schrijft Immerzeel: ‘In al zijne stukken, meestal op jagten, in woeste bergachtige streken, betrekking

hebbende en in vreemde landen naar de natuur genomen, is de werking van het licht, vooral bij ondergaande zon, zoo geheel vreemd aan de Hollandsche school, dat buitenlanders steeds vermeenen, dat hij geen Hollander is. Het ware echter te wenschen, dat elk oorspronkelijk genie zijne opvatting van de natuur met zulk gevoel teruggave, hoe vreemd die ook mogt wezen, en niet aan de zoogenaamd vereischte regelen der voorbeelden van anderen bleef hangen. Hoevele proeven van miskenning van oorspronkelijke opvatting levert de kunstgeschiedenis niet op, waaraan door de waarheid eerst in later tijd de verdiende hulde gebragt wordt.'

De biografische bizonderheden van Immerzeel en Kramm kan ik, uit mondelinge mededeelingen van familie en kennissen van Tavenraat en door het raadplegen van aanteekeningen in zijn schetsboeken, met het volgende aanvullen.

De Tavenraats waren van geslacht tot geslacht lakenververs en behoorden blijkbaar tot die deftige burgerij, die alles, wat bohème-achtig kon schijnen, vrijwel verfoeit.

Door zijn betrekkelijk laat genomen besluit om zich geheel aan de schilderkunst te wijden, heeft Jan Tavenraat dan ook feitelijk met zijn heele familie moeten breken. Het heet, dat een tante, die op hem gesteld was, hem nog op haar knieën gesmeekt heeft, de familie zulk een schande niet aan te doen. Dit was dan in 1839, toen hij al dertig jaar oud was. Het is duidelijk, dat hij zich van toen af aan geheel van de Rotterdamsche sfeer afwendde. De omstandigheid, dat hij, twee jaar later, met een boeremeisje uit de buurt van Antwerpen trouwde, zal de verhouding met de stijver denkende familie op den duur niet beter gemaakt hebben. Men krijgt evenwel den indruk, dat hij lang onder die verwijdering is blijven lijden. Want hij was een zeer gevoelig man, in den grond sterk gehecht aan de zijnen, en die later onder den dood van zijn vrouw en van een geliefden zoon, zwaar gebukt ging. Op zijn reizen legde de opvliegende, maar teerhartige man, teekenboekjes aan, voor zijn kinderen bestemd, en op verscheiden buiten gemaakte schetsen heeft hij vermeld, welke van zijn zoons er bij was, toen hij ze maakte.

In den zomer van 1839 dan, was hij met W.H. Schmidt naar het Ginneken getrokken. Deze, zijn stadgenoot, was

van denzelfden leeftijd als hij en eveneens pas later begonnen. Maar omtrent dezen tijd genoot Schmidt al een stevige reputatie, die hij echter als figuurschilder had verworven, terwijl Tavenraat zich dadelijk meer tot het landschap en tot dieren aangetrokken voelde. Men trof in het Ginneken ook Charles Rochussen aan, die nog onder den indruk verkeerde van den dood van zijn leermeester Nuyen, wiens vroege heengaan ook door Bosboom zoozeer betreurd werd. In dien kring van Hollandsche romantici, wier verlangens naar buitenlandsche kunst heentrokken, moet men zich Tavenraats bewustwording als kunstenaar denken. De blaadjes in zijn schetsboeken uit dien tijd zijn Nuyen-Waldorp-achtig. Maar men vindt er dadelijk veel trekkende, stortende en galoppeerende paarden, rennende jachthonden en hollende hazen op, die alle veel beter zijn dan zijn slappe mensch-figuren.

Tegen het einde van 1839 trok hij naar Kleef, waar hij een poos bij B.C. Koekkoek werkte, en van daaruit maakte hij al reizen door bergachtige gedeelten van Duitschland, zooals hij die in later jaren altoos weer zou maken. In 1840-41 was hij in Brussel. Een schilderij uit 1840 heeft nog iets hards en kinderachtigs. Maar van datzelfde jaar heeft men ook studies van hem met een buitengewone vrijheid van voordracht, vol in de verf geschilderd, op een wijze die men toentertijd in Holland niet goedkeurde. Een panorama-tje in ochtenddauw met een aangeschoten haas voorop, zacht statig gecomponeerd, en met het jaartal 1841, vertoont al geheel zijn persoonlijkheid.

Intusschen schijnt hij omtrent dien tijd nog weer behoefte te hebben gevoeld, bij een schilder in de leer te gaan. Schmidt had zich in Delft gevestigd, in Holland dus, waar Tavenraat niet heen wilde. En zoo kwam hij in Antwerpen bij Eugène de Block, een scholier van F. de Braekeleer, die drie jaar jonger dan T., en weer een bepaald figuurschilder was. Maar de Block had een groote vermaardheid, ook als voorganger in nieuwe banen. Een groote, smakelijke dennen-studie van Tavenraat, veel vrijer dan Koekkoeks werk, is Cleve September 1843 gedateerd. Maar 's winters vertoefde hij in die jaren toch in Antwerpen, in de omgeving van de Block, tot hij zich in 1846 (uit dat jaar ken ik een groote rosse heide met dennen van hem, met mannen op gevelde berken, waarin prachtige,

bijna Decamps-achtige brokken) metterwoon in Kleef vestigde, waar hij tot zijn terugkeer naar Rotterdam in 1860 bleef.

Bij de Block had hij Hammon leeren kennen, die in 1844 en 1846 de portretten van hem en zijn vrouw schilderde. Jan Tavenraat is op zijn beeltenis min of meer Titianesk voorgesteld. Zijn type doet aan dat van Courbet denken en de uitdrukking dicteert een bepaalde eigenzinnigheid of koppigheid, althans groote zelfstandigheid.

Om nu den kunstaard van dezen, tusschen de Hollanders zoozeer op zichzelf staanden, schilder eenigszins nader te doen kennen, zie ik geen beter weg, dan met den lezer eenige van zijn stukken te beschouwen, die bij zijn familie bleven. Bij de waardeschatting daarnaar van zijn talent dient in aanmerking te worden genomen, dat het werk, dat bij een schilder in zijn aetlier blijft, rijp en groen geeft, dat er maar bij uitzondering zich meer definitieve werken onder bevinden, en dat Tavenraat zijn meest complete schilderijen naar Duitschland stuurde en daar vrij geregeld verkocht. Wij mogen dus aannemen, dat het bij de familie geblevene niet de volle dracht van zijn kunnen vertegenwoordigt.

Het vroegste van de volledige schilderijen van Tavenraat, dat ik ken, is een vrij groot heidegezicht, 1843 gedateerd, (77 × 57 c.M.) met een onheilspellend lichtende lucht, als bij een dreigend of voorbijtrekkend onweêr. Het geheel is in sterke tegenstelling van bruine en grijze en chroom-lichte plans uitgebouwd. De voorgrond is zwaar van toon gehouden. Links, liggende boomstammen en lage heiplanten. Rechts, op een hoogen zoom, een reusachtige den, scheef gegroeid, met angstig verwrongen takken. Heel het spookachtige gevaarte schijnt te kreunen onder het scherpe zwiepen van een plotselingen wind-ruk. En een opgeschrikte herdershond staat met gespitste ooren den krakenden reus aan te staren.

Zulk een rapport tusschen dieren en de natuur is bij Tavenraat dikwijls als dramatisch motief gebruikt. Herten, die onder den indruk zijn van de geluiden en verschijnselen der natuur treft men vooral vaak bij hem aan, als een sterk persoonlijk gegeven.

Zoo ook in een doorwerkte compositie (65 × 52 c.M.), waarschijnlijk van omstreeks 1860, die dreigend kronkelende reuzen-eiken in een bosch met dooi-sneeuw vertoont. De

stam- en takkenlijnen der boomen zijn zoo getourmenteerd, alsof het levende, heftig wringende armen waren. Twee groote herten, waarvan het eene naar den gedrochtelijken takken-kolos opziet, schijnen sidderend bescherming te zoeken onder een beuk. Er is in dit tafereel iets coulisse-achtigs gebleven en wellicht beschouwde de schilder het niet als voltooid. Maar een eigenaardige grootschheid van bedoeling valt er niet in te miskennen.

In een donker boschgezicht van later tijd, (1873) met fraai geteekende, zwaar bemoste boomstammen en warrig afhangende dorre takken is de liefdevol doordringende behandeling van de rijke schors der eiken in den mysterieus gedempten boschtoon bewonderenswaard. Maar wat men soms de picturale tekortkoming van den schilder zou willen noemen, komt hier vrij sterk in uit. De conceptie is gedurfd en de behandeling der onderdeelen is die van een vertrouwd beminnaar der natuur. Ook is het indrukwekkende van het stille woud stellig uitgedrukt. Maar de fijner tegenstelling van het in de verte tusschen de boomstammen heenschijnende licht met den diepen toon van het geboomte is bij den schilder zoo weinig muzikaal ingeslagen, dat het geheel daardoor aan dieper bekoring inboet. Hier is de afwezigheid van wat een mindere schilder van de Haagsche school wèl zou hebben gekund, sterk opvallend.

Een ander boschtafereel (36 × 42 c.M.), eveneens met oprijzende reuzestammen is veel fraaier, wellicht doordien het meer ronduit fantastisch is. Het maakt bijna den indruk van een ondergrondsch koraalbosch. En midden tusschen de wijd uitgespreide, blootliggende wortelarmen van eeuwenoude eiken met ruige schors en bloote scheurwonden, als bepoeierd door vreemde, sulferige lichtschijnsels, en waar klimop-guirlanden omheen ranken, en vreemde, bronskleurige varens tegen opkruipen, en goud-bladerige, spartelende doode takken langs afhangen, ligt een doode vos, als een stille slaper in een tooverwoud. Evenals in een menigte van Boheemsche landschapteekeningen uit zijn schetsboeken, is hier een bepaalde verwantschap met den vizionairen Roelant Savery op te merken.

Als de schilder, gelijk ik vermoed, in den geest van dit kleinere tafereel, ook nog weidscher composities heeft uitge-

bouwd, en deze even verdiept doorschilderd heeft, moeten dat stellig heel bizondere werken geweest zijn.

Een heel klein, luchtig geschilderd paneeltje van herten in een woud (9 × 13 c.M.), is niet minder feeëriek. Een hoek in een bosch, - voorop een reuze-eik met grillige kronkeltakken, daarbij een van achteren gezien hert, dat schijnt te luisteren naar een ver gerucht, en daarnaast een drietal schuchtere reeën, die opduiken uit het gewirwar van het lage hout. Kleur en verdeeling van accenten doen denken aan Charles Rochussen. Maar terwijl hier de gratie niet voor die van Tavenraats stadgenoot onderdoet, is de schildering veel weliger, de samenhang sterker, en reikt de aspiratie zeer opmerkelijk hooger.

Van 1865 is een schilderij van een Eendekooi (51 × 36 c.M.), onder Capellen aan den IJssel. Weer een vroegeochtend-moment. Van onder links een groen-grijs vóórplan van riet met lischdodden, opstekend tegen het vlak van een waterplas, waarin het schuitje van een ineengedoken eendejager met de lok-eenden om zich heen. Aan den overkant rechts een schemerenden oever van weer riet, een geaccidenteerde rij knotwilgen, en een kantig houten standaardmolentje. En in de lucht, - een vreemde lucht, met van onder een liggende nevelsluier, waar aan den horizon een bloedroode zonnebol doorheen komt gloeien, met rechts boven den molenkop een felle, ros-grijze wolkenpluim, en met, hooger nog, een groenige ijlte, - *in* die lucht, de wilde eenden, kring-buitelend als wonderlijk-roode bloembladeren.

De lijn-compositie van dit tafereel is treffend, het fenomenale van het oogenblik is, op een sterken natuur-indruk, wel overwogen weergegeven, en het Turner-achtige kleur-donné is ongetwijfeld gedurfd. Toch kan men niet zeggen, dat het coloriet geheel en al op de hoogte van het beoogde is. Het is mogelijk, dat het rood zich wat verkleurd vertoont, maar, evenals soms bij zijn tijdgenooten Lieste en Hanedoes, is er in den gloed van die lucht iets bessensopachtigs, dat lichtelijk aan een chromo doet denken, en op het eerste gezicht velen, aan fijner toonharmonieën gewend, zoo weinig zal aantrekken, dat zij gevaar loopen, er de toch buitengewone kwaliteiten van het zeer eigene werk, om voorbij te zien.

Een weer kleiner paneeltje (23 × 18 c.M.), niet zoo stout

van moment, maar toch ook van een ongewoon kleur-gegeven, is als zoodanig fijner beheerscht en van een intiemer toon doordrenkt. Onder een lucht van rozig ochtendgloren, met een kruivend gestapel van parelgrijze wolkenkoppen er in, en van boven, waar alles paarlemoerig licht wordt, twee opstijgende leeuwerikken, teekent zich de spartelende silhouët van een boschje. Tegen die donkere boompartij aan, een zoom van hoog riet: de overkant van een meertje, waarin de blozende lucht weerspiegelt. En vlak op den voorgrond waden, tusschen de rietpluimen, door het water drie herten, als silhouëtten van terzijde gezien, het grootste met een wijd gewei, den kop, als in verrukking, opstekend in de stille morgenlucht.

De partij van de herten voegt zich misschien niet zoo geheel in het fraaie rhythme van het geheel. Men zou haar wat illustratief gebleven kunnen noemen. Maar de schilder raakt in het geheel aan iets verhevens. Door het gansche stukje, diep en zuiver van een ongemeene kleuring, ruischt een zachte adem als van een dieper melodie.

Uit deze en een aantal soortgelijke schilderijen spreekt ongetwijfeld een markante persoonlijkheid, die naast zijn Hollandsche tijdgenooten wel een zeer eigen plaats innam. Zijn geest was vervuld met gansch andere idealen dan het de Hagenaars waren. In zijn schetsboeken schreef hij verzen af van Goethe, Schiller, Rückert, de la Motte Fouqué, Victor Hugo en Robert Burns, die hem voedsel gaven voor zijn dichterlijke aspiraties. En zijn voorliefde voor geknakte, en omgestorte boomen, voor bemoste knoesten, doode tronken en wondere wortelvormingen, voor herten, jachthonden, sneeuwhoenders, hazen, reigers, teekent een hang tot het zwervers- en jagersleven, die onze schilders allerminst gekend hebben. Hij geeft een dier beter weer dan een mensch, een gewas echter dan een woning, en zwijgende boomstammen schijnen wel, evenals honden, zijn vertrouwdste vrienden te zijn geweest.

Er gaat door Tavenraats tafereelen dikwijls een gerucht, bijna altoos geven zij een fenomeen. Bij stout buiïg weer, op wilde sledevaarten door de bergen of over het ijs, bij watervallen en gletschers, in geheimzinnige wouden, op eenzame

vlakten, overal waar den beschouwer een huivering overvalt, voelt de schilder zich in zijn element. In zijn motieven zit altoos een stoute greep, en men kan niet zeggen dat hij in de keuze zijner donné's geen groote afwisseling vertoont. Maar meestal zijn het momenten, die hem getroffen hebben of hadden kunnen treffen op de jacht. En dan vaak in den vroegen morgenstond, wanneer alles in de natuur nog raadselachtig en veelbelovend schijnt, en het sluimeren van sommige partijen andere brokken des te fantastischer doet spreken, zoodat het gansche tafereel een adem van het grootsche erlangt.

De mensch Tavenraat is blijkbaar een jager in zijn hart geweest. Maar ook in den schilder schuilde een jager, - een eenzame jager naar een stout en zeldzaam ideaal.

En als zoodanig verdient hij, in wijder kring dan hij tot nu toe deed, in eere te staan.

JAN VETH.

Over den dichter Bloem.

Het verlangen door J.C. Bloem. Amsterdam 1921. P.N. van Kampen en Zoon.

Zòo indringend, zoozeer hoorbare stem zijn de verzen uit dezen schoonen bundel geworden, dat het ons, wanneer het boek voor ons ligt opengeslagen, toeschijnt, of de dichter ze zelve voorleest met een warm, gedempt geluid, dat een stille stemming oproept van weemoed, najaar en onvervulbaarheid.

Bloem heeft zijn boekje ‘Het Verlangen’ genoemd. Een naam, die veel te vragen en te denken geeft; maar het is ons gemakkelijk gemaakt te begrijpen, wat de dichter bedoelde, daar hij een aantal jaren geleden een essay heeft geschreven, waarvoor hij denzelfden titel als dien van zijn bundel koos, en waarin hij spreekt over een goddelijk gevoelen, dat hij zulk een macht toekent, dat dit het onderscheid tusschen den dichterlijken en den ondichterlijken mensch vermag te bepalen.

‘Uitgestooten in den nacht des leeds’, zoo zegt hij, ‘in den storm der wanhoop, gefolterd tusschen de gloeiende tangen der dagelijksche nooddruft - wat is het, dat ons rest boven de vlagen, dat ons immer en immer weer doet drijven in den wolkloozen aether van het geluk, op welks vleugelen wij verder reizen dan de benepenheid, die ons kluistert, ons ooit zou toestaan, wat anders dan het verlangen?’

Maar wie nu, door deze betuiging geleid, in de gedichten van Bloem een hartstochtelijk reiken, een opwieken, een zich storten in de blauwe oneindigheid van het heimwee zou verwachten, vergist zich. De dichter heeft de landen van het

verlangen enkel gezien, om er tegelijk de onbereikbaarheid van te beseffen. Men zou kunnen zeggen, zijn bewustheid heeft het bovenwereldsche erkend, maar zijn onbewuste natuur ligt verstrikt in de banden van het sterfelijke:

> ‘Gevangen binnen de altijd nauwer kringen,
> Waarin het strenge leven mij begrenst’.

zooals hij dit zelf uitspreekt.

De aardsche verlokkingen, tochten en instinkten houden hem gekluisterd, en hij schijnt dàarom slechts in zijn zielsbegeeren een vogel geworden te zijn, om te bemerken, dat hij gekooid is, en daarom een engel, om zich de schreiende oogen met de gebroken vleugels te bedekken.

> ‘Mij liet het leven stil en peinzend achter,
> Voor altijd in gedroomde vlucht gestuit’.

Telkens keert de klacht over dit in het tijdelijke gebonden zijn, voor het aangezicht van het eeuwige, in zijn gezangen weder, en het is al eender of hij uitroept:

> ‘Alleen mijn oogen leven en hun gangen
> Zijn immer, in een droefheid van gemis,
> Ter kleine wereld, die mij wordt omvangen
> Door de vier binten van mijn vensternis’.

of

> ‘Want hij was een van die rampzaalge velen,
> Die krampen in de grens van hun bestaan,
> Om wie de nevelen zich nergens deelen,
> Wier paden nimmer naar hun droomen gaan’.

Ja, wel zoekt hij aan de gevangenschap des lichaams, die in haar wreedheid toch ook zalig is, te ontkomen. Hij vraagt het de liefde, om hem op te voeren naar het lichtrijk van verlangen, maar zij stijgt slechts zelden uit boven haar zinnelijkheid:

> ‘Eén overgeven, één volkomen blusschen,
> Totdat een lust krampt in de keel’.

Hij vraagt het aan buiten, maar de varende wolken en de verre sterren zijn onbereikbaar in hun koele bovenmenschelijkheid. En hij vraagt het aan den dood. Prachtig is deze ontmoeting met dien sterke ‘gelijk met ons geboren, wiens schaduw alle dagen naast ons glijdt’ in ‘Zomernacht’ uitgezongen, maar hij kàn zich niet met hem verzoenen, en in nameloozen angst schreit hij het in de laatste strofe uit:

‘Leven, dan klamp ik me aan uw wijde vlerken,
Dat die mij tillen uit dit worgend wee.
Beneden schemert de aarde, een hof van zerken -
Laat mij niet vallen, plettren... voer mij mee!’

Afgemat maakt dit vruchtelooze worstelen, al brengt het ook de begenadiging met zich, dat het zich in zulk een wonderschoone poëzie laat verheerlijken, àfgemat, en het doet den dichter telkenkeer smeeken om rust. Geen rust, die als een verfrisschende slaap is, maar een rust, die gelijkt op een zich verloren geven: het gelaten vergrijzen en wonen in een oud huis, in een klein stadje, dat ergens doodstil in den polder droomt. In verscheidene verzen o.a. in ‘De Eenzame’, ‘Futura’, ‘Walcheren’, ‘Oude Steden’, ‘Kerkhof in een oud Stadje aan Zee’ vinden wij dit zuchten naar vergetelheid, kalmte en vrede weder. Futura, een der vroegste gedichten, wil ik hier aanhalen, omdat het tegelijk een zeer fraai, en het gemoed van den dichter duidelijk verklarend vers is:

‘Als eens de hooge vlucht der jeugd gaat dalen,
Dan vloeit mijn leven kalm en toch zoo schoon
'Lijk 't water in de Hollandsche kanalen:
Doodstil, maar spieglend lucht en boom en woon.

Dan leef ik in een wit huis, weggedoken
Terzij van de' allen winden open dijk,
Temidden van de honinglijke roken
Van linden en van rozelaars in prijk.

De kamers groot en laag, en lange gangen,
Waarin de steenen vochtig zijn als mos,
En bieden wien de hitte heeft bevangen
Heraadming als na verre heide een bosch.

Achter den tuin zijn diepe, groene weiden,
Waardoor het staal der slooten lijnrecht snijdt,
En slechts van vogels, die hun wieken breiden,
Of wolken een doorzichte schaduw glijdt.

Ik zie den hemel daags in vele verven,
Alle schakeeringen der teerheid staan,
En sluit, wanneer het land den dag gaat derven,
Mijn luiken niet voor 't loutre licht der maan.

Als dan mijn lijf, het raam - nachtschouw - verlaten,
Gelijk het dorpje in vroege rust verzinkt,
Hoor ik in halven slaap nog hoe een late,
IJzeren hoefslag langs de klinkers klinkt’.

Maar het volstrekste, meer nog dan in deze mijmerende kluizenaarsverzen, meer nog dan in de teedere schilderingen van verstervend najaar en dalenden avond, waarin de dichter zich ook zulk een meester betoont, spreekt de weemoed der onherroepelijke gebondenheid zich uit in het slotvers van het ouderhuis, dat nest, waaruit de vogel van het verlangen heenvliegt, zoodra hij sterkte voelt in de vleugelen, om er niet weder te keeren, en waarvan het hier heet:

‘Wat is er van mijn dagen mij gebleven,
En van hun gloed en 't rusteloos gedruisch
Der wereld om mijn nuttelooze streven?
Alleen één zekerheid: het ouderhuis.

Maar dat blijft onaantastbaar en volkomen
Van liefde en leed en bittre teederheid;
Tusschen de wilde warreling der droomen
Het eenige, dat ik voorgoed belijd’.

Behalve de melodieuze verklanking van den eigen weemoed zijn Bloem's verzen ook de bezinging eener innige liefde voor menschen rijk. Ik geloof niet, dat ik het christelijke naastenliefde noemen mag, die in ieder, wie dan ook, een broeder of een zuster mint; doch eerder gelijkt het een genegenheid, een medelijden voor bovenal diè strijdenden, welke te kampen hebben met eenzelfde leed als hij:

‘Dan schijnt het mij, bij 't zien van zóóveel derven,
Van zóóveel vleugels tot geen vlucht ontvouwd,
Dat ik alleen maar door voor hen te sterven
Hun toonen kan, hoeveel ik van hen houd’.

In de ‘Gestalten’ teekent hij dan zielen, die de zijne gelijken, zooals van ‘De Zieke’, die den weemoed van de wolken kent, ‘De Stervende’, die zich van het raam afwendt ‘en sluit zijn oogen voor den naderenden nacht’, ‘De jonggestorven Dichter’, wien bij zijn doodgaan de pijn doorvlijmt ‘dat nu de droom zijns harten woordloos bleef’, ‘Het zieke Meisje’ ‘mijn arme zuster uit de donkre stegen’ van wie hij zegt:

‘Gij peinst en zucht - niet om de vreugd der luiden,
Niet om den leegen schal van 't rinkelend feest,
Maar om het heil van de verkoren bruiden
En al wat nimmer is uw deel geweest’.

En gelijk aan dezen brengt hij aan die andere medegenoodigden tot het droevige feest des levens, den ‘Zwerver’,

den ‘Eenzame’, den ‘Zanger’ zijn weemoedig herkennenden groet.

Een der opmerkelijkste gedichten uit den rei der Gestalten is ‘Koning Cophetua en het Bedelmeisje’, waarin verteld wordt van de arme, in rafels gehulde, die aan de zijde van den vorst verheven wordt, maar haar oude leven niet vergeten kan, en des nachts weer heensluipt naar het kamp der zwervers. Moet hierin niet een zinnebeeld gezien worden, het symbool van de door den Meester van het Verlangen tot de glorie van zijn licht verkoren ziel, die uit haar heerlijkheid door het wel en wee der aarde wordt teruggeroepen, en nu, na haar kortstondige verheffing, eerst recht een snikkende gevangene wordt in den greep van het leven?

Schoon van klank en vorm is dit vers, zooals trouwens schier alle gedichten uit dezen bundel dit zijn. Bloem moge in zijn ‘narede’ onderscheid maken tusschen zijn jeugdwerk en zijn lateren arbeid, voor dit verschil o.a. een veranderde levenshouding aansprakelijk stellend, ik vind dat de vroege gedichten maar weinig in zinrijkheid en welluidendheid onderdoen voor de latere, en dat in elk geval een eendere gevoelsstroom ze draagt. Wil men een schifting maken, dan zou het, dunkt mij, goed zijn, om de in dezen bundel voorkomende liederen, - het zijn er maar weinige -, afzonderlijk te lezen, vooreerst omdat ze niet zoo volkomen zijn als de overige, gedragen gedichten, en dan ook, omdat hun kleuren niet harmonieeren met het fijn-tintige gobelinwerk, dat de kunstenaar weefde uit zijn stillen weemoedsdroom. Die liederen dan uitgezonderd, wat een verrukkelijke harmonie heeft de dichter overal tusschen inhoud en vorm bereikt. Kònden deze diepe klachten over levensleed en ontzegde vervulling ontroerender geuit worden, dan in die, eerder murmelend gesproken, dan luidop gezongen, breede strofen, die in de maat der vijfvoetige jamben, of die der alexandrijnen, zuchtend langs U ruischen, als een najaarswindvlaag door een donker dennenwoud? Den lezer van Bloem's verzen blijft geen bonte verscheidenheid van beelden, geen dans van rhythmen bij, maar in zijn nagenieten is het meer de zachte, edele val der volzinnen, die door lijkt te klinken, juist zooals dit wel na het aanhooren van een diepgevoelde rede te geschieden pleegt. In dit verband zou het woord retoriek uit

te spreken zijn, maar dan in den zin, dien de dichter er zelf in een van zijn opstellen aan gehecht heeft: het weloverwogen volgen van een beproefde traditie: bezield-retorisch, levensvol-vormelijk. Overal in den bundel vinden we er de bewijzen van, hoezeer Bloem onze oud-Hollandsche dichters bewondert, hoewel hier nooit van navolging, alleen van herschepping sprake is. Invloed van nieuwere dichters is minder duidelijk na te gaan, of het moest die van Karel van de Woestijne zijn, die vooral in de verzen der eerste periode merkbaar is. Alles echter wat anderen hem geven mochten, vervormt Bloem tot een nieuwe, ja, fraaiere gedaante, zooals een edelsmid het hem geleende goud en zilver omsmeedt tot een fijn sieraàd.

Ik heb iets over een dichter trachten te zeggen, dien ik zeer bewonder, al deel ik zijn levensbeschouwing niet. Met zijn verzen brengt hij geen boodschap van blijheid of bevrijdend heil. Maar toch zal men hem liefhebben schier als geen ander, want velen gaan zwaar van eenzelfden weemoed, en aan dezen onthult hij door zijn edele muziek het dierbaar geheim, dat zoo opbeurt: dat er over de donkerste smarten gezongen kan worden, en dat dit zingen deel doet hebben aan het licht.

AART VAN DER LEEUW.

Buitenlandsch overzicht.

27 Sept. 1921.

'I believe that the more the English people consider it, the more clearly will they perceive that it never can be either wise or honourable to turn law-breakers into lawmakers, to subject a loyal population to a disloyal one, or to place a vital and integral portion of this great Empire in the hands of men whose attachment to that Empire they have the very gravest reason to suspect.' Aldus William Hartpole Lecky in een rede[1] in het voorjaar van 1889 gehouden te Birmingham, een stad waar hij zich weinig thuis voelde, maar waar hij, als geboren Ier, zijn rol had te vervullen in een anti-Home Rule-betooging door Chamberlain georganiseerd, en waar alleen geboren Ieren spreken zouden.

'I feel sure that your cordial approval of the retention of Irish representatives at Westminster will gain you support in many quarters from which it has hitherto been withheld' (Rhodes aan Parnell, 24 Juni 1888, bij de toezending van een cheque van £ 10.000 voor de partijkas der lersche nationalisten).[2] - 'If the exigencies of pary necessitate a Home Rule Bill without representation at Westminster, your association must return my cheque' (Rhodes aan Schnadhorst, 23 Febr. 1891, bij de toezending van £ 5000 voor de kas der liberale partij).[3]

1) *Memoir of W.E.H. Lecky*, by his Wife, 214.
2) Michell, *Rhodes*, I, 249.
3) Ibid. II, 48.

Ik schrijf deze dingen uit, om iets van de ingewikkeldheid van het Iersche vraagstuk te doen gevoelen.

Niet als zou er in dertig jaar niets veranderd zijn. De verwerpelijkheid van één der drie dingen die Lecky afwijst, staat voor de Engelsche opinie van heden niet meer vast. Zij heeft ingezien, dat de wet van Ierland voortaan zal moeten worden gemaakt door wie gisteren de wet van Engeland schonden, en dat naar het eenig middel te grijpen dat in Ierland anarchie door orde kan doen vervangen, voor Engeland het tegendeel van onverstandig of oneervol is. Wat niet is veranderd, is de onmogelijkheid, Ierland uit te sluiten van het Rijk; ten eerste omdat Ulster zich niet laat uitsluiten maar zou opstaan, en dus de pacificatie toch weer zou mislukken; - ten andere, omdat Engeland zijn veiligheid, het Rijk zijn eenheid, door een dading met Ierland versterkt willen zien, niet verzwakt.

Waarom is de imperialist-bij-uitstek er zoo op gesteld geweest, dat Ierland te Westminster óók vertegenwoordigd blijven zou, juist nadat het zijn eigen parlement zou hebben gekregen? Opdat Westminster zijn deur voor de andere dominions dan te minder zou kunnen sluiten. ‘Side by side with the tendency to decentralisation in local affairs, there is growing up a feeling for the necessity of greater union in Imperial matters...’.[1)]

Het is het Rijk geweest, dat, in de persoon van Smuts, dezen zomer tot de oplossing van het Iersche vraagstuk een weg heeft willen banen. Die weg kan niet uitloopen - op Rijksverzwakking.

Ziet de Valera dit niet in? Hij geeft te verstaan, dat *als* de souvereiniteit der ‘Iersche republiek’ die hem afvaardigt maar eerst wordt erkend, die souverein bij de onderhandeling zelve ten uiterste schappelijk zal blijken. Hij eischt daarmede voor Ierland toch een status op niet *gelijk aan* doch *boven* dien der dominions. Den steun der dominions zal hij voor dien eisch bezwaarlijk verkrijgen. Een overeenkomst

1) Rhodes aan Parnell, 19 Juni 1888 (Michell I, 248).

tusschen twee gelijkgerechtigden zou door den een (Ierland) kunnen worden opgezegd. Nu is een recht tot afscheiding meermalen door koloniale premiers verkondigd (nog in 1911 noemde Fisher (Australië) het ‘den hoeksteen van het Rijk’), doch door het Rijk als geheel - waartoe immers ook Engeland behoort - is het nimmer erkend, en toen hun tijdens den wereldoorlog de zwaarste offers werden gevergd, heeft geen der dominions die onthouden, klonk het in Australië's parlement: ‘wanneer het Rijk in oorlog is, is Australië in oorlog’, en bezegelde dat van Zuid-Afrika in groote meerderheid eene dergelijke verklaring van Botha. Wil men nu laten wegen, dat de dominions Engelsch van bloede zijn, en de Ieren een eigen volk, dan kan geantwoord dat de bevolking van Canada, met zijn Franschen, die van Zuid-Afrika, met zijn Hollandsche Afrikaanders, geen ethnographische eenheid vormt; - evenmin die van Ierland zelf. met zijn Ulstermen; - om van Indië niet te spreken. Het Britsche Rijk mag zeggen te hebben bewezen, dat het voor meer dan één volk ruimte biedt.

Voor volken die willen, en zoolang zij het willen? Maar willen de Ieren dan anders? Tegen het object der onderhandeling: de overeenbrenging van Ierland's wenschen met het Rijksbelang, en omgekeerd, zegt de Valera geen bezwaar te hebben. Lloyd George wil hem ontvangen als ‘den gekozen vertegenwoordiger der groote meerderheid van Ierland's bevolking’, van Sinn Fein m.a.w.; van de organisatie, die Engeland met de wapenen weerstreefde. Een onderhandeling met rebellen dus. De rebel kan wat hem in die onderhandeling aangeboden wordt, te gering achten, en dus den vrede weigeren; hij onderwerpt zich dan aan de beslissing der wapenen. Hij kan echter kwalijk verwachten, vóór de onderhandeling erkend te worden in eene kwaliteit die hij bij feite niet bezit, die de tegenpartij als mogelijke uitkomst van onderhandeling van te voren afwijst, en die hij zelf zegt te willen verliezen, als zij eerst maar in hem aanwezig is verklaard.

Op zijn best is in zulke omstandigheden een verlengd bestand mogelijk; geen vrede. Dat Ierland de verspeling der geheele kans op lotsverbetering en staatsverhooging inderdaad aandurft, moet nog blijken. Dat Engeland zich eene

hernieuwing van het bloedbad uiterst gaarne bespaard zag, is duidelijk; maar dat het daarvoor eene capitulatie over hebben zou, ondenkbaar. Het zou er geen rust mee koopen, de getrouwen verbijsteren, den Rijksband slaken.

Welke de beteekenis van den Volkenbond voor de naaste toekomst zijn zal, hangt minder van de debatten in de Vergadering, dan van de ontvangst der daden van den Raad af; - van de eene daad bovenal, die, ten einde van eigen vermogen, de Opperste Raad der Geallieerden hem verzocht heeft: de voordracht eener beslissing in zake Opper-Silezië. Frankrijk bleef in den Oppersten Raad in de minderheid, maar een openlijke breuk durfde Engeland niet aan. In den Volkenbondsraad hebben de grooten zich voorloopig teruggetrokken en laten eerst de kleinen rapporteeren; zal Frankrijk zich gewonnen geven, als het voorstel dier kleinen het straks een teleurstelling bereidt?

Hoopt het nog iets van Amerika? Briand zegt voor en na, stellig naar Washington te willen gaan, terwijl Lloyd George *zijne* komst in het onzekere laat en misschien Curzon zal zenden. Wat men in Amerika hoog opneemt.

En Keynes' voorspelling der ineenstorting van Duitschlands betaalkracht al in 1922?

Het zal voor het gemeene belang der Geallieerden niet te veel zijn, als aanstonds de Volkenbondsraad in zake Silezië een vast besluit voordraagt, en de Opperste Raad het overneemt *en uitvoert*. Want met uitvoeren belast zich de Volkenbond niet: zie Polen-Litauen. Het uitvoeren komt op Engeland-Frankrijk-Italië aan, die er, bij eensgezindheid, in het geval van Silazië, ook wel de macht toe hebben. Maar zullen zij, in het gezicht van naderend gevaar en dreigende schande, het nog tot eensgezindheid weten te brengen? Hoe weinig hartelijk de gevoelens ook der Italianen jegens de Franschen al weder geworden zijn, komt daareven het incident te Venetië bewijzen.

Mochten de Europeesche groote Drie bij voortduring onmachtig blijken de zaken hunner eigen gemeenschap te redderen, hoe te hopen dat de Volkenbond het hun verbeteren zou? De Volkenbond moge eenige waarde houden voor zaken van het tweede of derde plan, om de centrale moei-

lijkheden te lijf te gaan, ontbreken hem alle middelen; en die alsnog te scheppen, zal de oneenigheid zijner machtigste leden hem ontzeggen.

Rentrée van de Vereenigde Staten, zoo niet in den Bond, dan toch in den Oppersten Raad? De oproep naar Washington beduidt, dat die niet voor niets te krijg is...

C.

Bibliographie.

Soera Rana (Isaäc Esser Jr.), door Dr. G. Kalff. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon.

Professor Kalff geeft met dit boek een uitbreiding aan zijn Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde: een der velen, in zijn Besluit niet anders dan, zij het binnen enkele regelen tweemaal, vermeld, staat hier zeer uitvoerig geteekend. Een tijdgenoot, kameraad uit de jeugd, toen beiden leeraar waren te Haarlem; en een die ‘is heengegaan in stilte’; wiens sterven ‘noch onder de letterkundigen noch onder het min of meer letterkundig publiek ontroering heeft gewekt.’

Uit deze levens- en arbeidsschets blijkt, dat Soera Rana heeft voortgewerkt, meer of langer dan den meesten bekend is. De novellist in hem, die als Terburch in de eerste jaren van '80 voor die tot in den druk precieuze vertellingen wel lezers vond, had sedert lang gezwegen. De dichter gaf nog in 1915 *Vallende Loovers* uit, naar aanleiding waarvan de heer Kalff verhaalt ‘een beetje in geschrifte’ met hem te hebben geschermutseld. Het was halverwege de tien jaren rust, die het leven van den arbeidzame hebben besloten, en gedurende welke ‘wij hem telkens den blik achterwaarts zien richten.’ Had hij dit niet heel zijn leven gedaan? Althans den blik, waarin vrede en vreugde, liefde was? Het is de tragiek geweest van dit bestaan, dat deze levendige geest, deze kundige ter tale, deze woordgebruiker van zóó fijn gehoor, geleefd heeft in een tijd die het nieuwe eischte.

J.D.M.

Celbrieven van Wies Moens. Antwerpen, de Sikkel; Amsterdam, Em. Querido.

Zijn alle dingen van nu, alle toestanden en gebeurtenissen, alle gedachten en gevoelens met een ‘begrijpelijk na een oorlog’

te verklaren? Al het verregaande, het ongewone dat gewoon werd, het niet-meer-mogelijke dat inschrompelde tot een afgeschaftzijn, de excessen van perversiteit zoowel als van exaltatie-tot-onnut-martelaarschap? Welk element pose, dilettantisme of waan is er in zooveel?

Vragen als deze, het besef van hun gegrondheid kunnen den lezer onbillijk maken tegenover een boekje als dit en de Inleiding van Dr. Lod. Dosfel zal den tegenstand zulker onredelijkheid niet wegdringen. Doch de Brieven doen dit wel. Het is niet noodig, onder den invloed van de rhetoriek der inleiding, in de vervolgers van Wies Moens 'kooplieden in den tempel der vaderlandsliefde' te zien of aan te nemen dat juist dezen tijdens de bezetting champagne zouden gedronken hebben met Duitschers; om mee te voelen met den jongen man in de cel, die in taal, welke niet alleen alle rhetoriek, doch ook 'tooi' mist, met poëzie-in-proza, met hoog-en diep-, innig-menschelijke fijnheid ontroert. Het komt er niet op aan, of gij lezer het 'eens' zijt met Moens: juist doordat dit er niet op aankomt, is dit boekje zoo iets moois en de publicatie van deze nobele brieven een goede daad.

J.D.M.

Jo van Ammers-Küller, *De Zaligmaker*. Amsterdam, Em. Querido

In drieërlei opzicht is deze bondige vertelling een kenschetsend beeld van dezen tijd. Hoofdpersoon is niet de man, naar wien de titel is gekozen, doch de ongetrouwde, die in haar gevoelens voor hem eenigen tijd iets doorleeft, dat aan het geluk te naderen schijnt. Zij heeft zich vrijgemaakt van 'thuis' en in een werkkring voldoening gevonden. Zij is daarmede al geen bijzondere, ongewone figuur meer, immers juist een vrouw van thans, daar de 'emancipatie' veel heeft bereikt. Een man van thans is deze dokter: deze biechtvader-zonder-kerk. En een arbeid van nu is dit verhaal-door-een-vrouw, deze scherp-fijne en onbeschroomde ontleding van onontkoombaren liefdedrang.

De invloed van den 'Zaligmaker' is in het leven van juffrouw Tresling iets tijdelijks. Zonder met vastheid te durven besluiten, dat de schrijfster de volle mogelijkheid van het *après* te zeker, te volkomen stelt, meenen we, dat de zoo knap ingetoomde vertelling die heropleving van de vroegere voldaanheid in elk geval te vlug verhaalt.

Reeds de wrangheid van den titel doet ons vragen, of de geschiedenis niet beter een geheel zou zijn gebleven, als het slot in grauwheid, desnoods in grijze onopgelostheid was gelaten.

Dan zouden we ten volle voelen de wreedheid in de natuur: het leed der niet-begeerde vrouw. Hoe voortreffelijk zijn in *dat* kader de drie gestalten geplaatst: de onberispelijke medicus, uiterlijk knap, een kundig man van een en al tact, met uiterlijk volledige toewijding aan zijn taak; de onder den invloed van haren leeftijd door hare geestkracht verlaten zieke, gretig slachtoffer van den altijd keurig blijvenden beul; en het levenslustige verpleegstertje dat een ziekgeworden oudere zuster komt vervangen en blij in 's dokters liefdenet valt. Hierbij de meesterlijke analyse der gewaarwordingen van juffrouw Tresling, wanneer ze door een spleet van een tochtscherm de realiteit aanschouwt der liefde, zooals de oude Mozes het beloofde land mocht zien van den Nebo af. In deze bladzijden toont Jo van Ammers dien koelen blik waaraan niets ontgaat, zoo min als aan de oogen van zulk een ‘zaligmakend’, knap medicus.

J.D.M.

Wally Moes. Nagelaten vertellingen. Amsterdam, Scheltema en Holkema.

De dorpsvertellingen van Wally Moes dragen een zeer eigen stempel. Een der redenen daarvoor is hierin gelegen, dat zij niet met literaire bedoelingen, dat zij dus niet als schrijfster tot de landbewoners gekomen is. De schilderes heeft jaren lang, men zou haast kunnen zeggen kameraadschappelijk, onder hen geleefd. En terwijl er weinig menschen zijn, die opener en warmer op de nooden en de zorgen van anderen ingaan, dan zij het altoos deed, scheen het wel of, naarmate zij zelve meer onder den druk van een zwaar lichaamslijden kwam, zij des te inniger meê ging voelen met de ongelukkigen en misdeelden, in wier bestaan zij, met haar natuurlijk gevoel voor het koddige en haar frischheid om de dingen aan te kijken, toch ook de zonnige zijde bleef opmerken. Zonder eenige onderstreepte aanklacht tegen de samenleving of tegen het gansche leven, wordt ons de armzaligheid van het bestaan dezer dorpelingen geschilderd met een waarachtigheid van meêleven, die de betere literatoren al te zelden bereiken, en die zelfs daar, waar enkel het neerdrukkende gegeven wordt, den lezer nog een verheffing bereidt.

De haar zoo vertrouwde Laarders vertoont zij ons beurtelings in hun grove goedheid en met hun harde kanten, in het brute en teedere wat hun eigen is, in hun platten kijk en hun sublieme hondentrouw, in hun gulhartigheid en hun schraapzucht, in hun geslepen streken, in hun schrijnend lijden en hun vast berusten, in de onbedorvenheid, de sluwheid, de onwijsheid en in de sterke

instincten tot behoud van deze in den grond zachtmoedige onterfden.

Zij geeft hen in hun eentonig bestaan, waarbinnen bijna bestiale uitbarstingen opvlammen, in hun vale vreugden, in hun weerlooze onderworpenheid, soms in hun stillen heldenmoed. En zij geeft ze zoo overtuigend, dat zelfs de bijfiguren in haar verhalen het kennelijke van oude bekenden erlangen.

Of misschien sommige van haar personaadjes niet wat al te veel op heiligen, anderen tè veel op duivels lijken? Bij al de strafheid van haar werkelijkheidszin hield zij in den grond van iets romantiesch. En misschien komt door datgene wat Frans Coenen in zijn fraaie Voorwoord bij dezen bundel het 'objectief en schilderlijke koel oplettende' van haar werk heeft genoemd, - misschien komt daar doorheen toch de kunstenares naar voren, die zich gaarne aan sterk sprekende types en krasse contrasten waagde.

Maar in haar taal bleef zij eenvoudig. Met weinig trekken, door kunsteloos rake woorden, weet zij den indruk van een verschijning, van een binnenhuis, van een toestand, van een verhouding te geven, en altijd voelt men, dat zij haar tafereelen *gezien* heeft. En de enkele natuurbeschrijvingen zijn van een treffende helderheid, zooals die alleen een zeer gevoelig waar nemer kan geven.

Toch werden haar ruiterlijke, onzelfzuchtige geest, haar onbedorven zielskracht het sterkst door levende schepselen aangetrokken. En door het kader heen van de exakte zedenbeschrijving straalt een gloed van milde menschelijkheid, zooals onze beschrijvende literatuur die in den grond nauwelijks kent.

5 Sept. 1921.
J.V.

Oeuvres de Ruysbroeck l'Admirable. Traduction du flamand par les Bénédictins de Saint-Paul de Wisques. Bruxelles, Vromant & Co. 1920, vol. III.

Het derde deel van de nieuwe Ruusbroec-vertaling, waarvan de beide eerste besproken werden in De Gids van 1919, II blz. 179, zal algemeen belangstelling vinden, want het brengt het hoofdwerk van den grooten mysticus, *Die Chierheit der gheesteleker brulocht*, waaraan is toegevoegd *Dat Hantvingherlijn oft van den blickenden steene*. De vertaling kenmerkt zich ook hier door groote klaarheid. Het verstaan van het werk zal niet weinig bevorderd worden door de verwijzingen naar Ruusbroec's andere werken, en naar de tractaten van Sint Teresa en Sint Jan van

't Kruis, waarmee de vertalers de mystische begrippen en uitdrukkingen voortdurend toelichten. Ook Sint Thomas wordt herhaaldelijk ter verduidelijking aangehaald.

De vertaling belooft in alle opzichten een standaardwerk te worden voor allen, die belangstellen in de mystiek.

J.H.

Essai de politique positive basée sur l'énergétique sociale de Solvay, avec tableau de synthèse sociale, par G. Barnich, directeur de l'Institut de Sociologie Solvay, Conseiller de Gouvernement; Bruxelles, Lebègue & Cie, 1919.

Reeds de titel verwijst naar den meester, wiens denkbeelden de grondslagen vormen voor deze breed opgezette schets van practische staatkunde. En het boek zelf verloochent den titel niet; slag op slag, maar zonder dat de citaten het verband storen, wordt Solvay aangehaald en het slothoofdstuk is nagenoeg uitsluitend van hem: een samenvatting van zijn leer, ter rectificatie van een uitlating door Vandervelde, dat Solvay een rasechte Saint-Simonist was, die zich alleen maar liberaal noemde.

De publicaties van het Instituut, dat aan Solvay zijn naam ontleent, zijn te talrijk - men vindt achter in dit boek een lijst ervan, die eindigt met den oorlog van '14 - om schielijk oriënteeren mogelijk te maken. De studie van Barnich, schoon nog vrij uitvoerig (een 400 bladzijden), stelt hiertoe beter in staat.

Een schets van practische staatkunde. Van en voor na den oorlog. Met het oog op de ontreddering der wereld samengesteld. Par les ruines du monde qui s'en va, un monde nouveau vient de naître et légitimement se pose cette question: Sera-t-il cette fois créé un ordre de choses plus conforme au vrai progrès et au bien-être de l'humanité ou la rénovation qui se prépare sera-t-elle entreprise selon les errements du passé, moyennant des méthodes politiques toujours faites d'expédients et de simple opportunisme?

Wie zóó de vraag stelt, ziet het gevaar. Wie op de vraagstelling een boek laat volgen, ziet kans, het gevaar te bezweren. Ook degenen, die twijfelmoedig zijn aangaande het goed recht van Solvay's systematiek en mismoedig worden onder zijn woorden-smederij, zullen menig stuk van het vertoog met instemming lezen, al blijven zij vermoedelijk van meening, dat veel wat eenvoudiger had kunnen gezegd worden.

v.B.

Het ontwaken.

Tweede Hoofdstuk.

I.

Om één uur in den nacht vlóóg Thiss het bed uit - nog gromde brommend de rommelende donder. 't Was een geweldige slag geweest! En nauw stond hij op zijne beenen, tollend van slaap nog, of de hemel scheurde opnieuw open, en zette alles in klaren dag. Driemaal lichtte 't na, dan was 't stil en donker. Roerloos lag de wereld in den wachtenden nacht.

Haastig schoot Thiss zijne kleeren aan, zocht op den tast naar den deurknop. Onweer! Blijheid schoot in hem omhoog, een groote zorg werd van hem weggenomen. O, 't was te droog gebleven de laatste weken, de velden verkommerden. Het vocht der aarde was diep teruggeweken, de grasvloeren gingen scheuren. De geblakerde dorre weiden schreeuwden om den dauw der wolken. En zie - 't ging keeren! Onweer! De hoop, die hij vertrouwend op de tafel van zijn hart geschreven had, zou vervuld worden - regen voor 't nieuw gewas, nu de eerste hooioogst binnen was. Ach, 't kwam àl te zijner tijd! - Snel gleed hij de trap af.

Beneden waren ze reeds op. In de gang brandde een enkel pitje, verder was alles donker. De deur naar 't achterhuis stond open. Thiss hoorde daar stemmen, ze waren reeds buiten.

Bij de schuur vond hij hen, een klein troepje, bijeenge-

schoold in 't donker. Arjen en Sip; Hero, de Oostfriesche maaier en zijn kameraad Friedrich; oom Jacob en tante. Niemand sprak. Ze beschouwden zwijgend de luchten. Zwijgend ook voegde Thiss zich bij hen.

Als 't een poosje stil was gebleven, zeide Sip plotseling:

- De bui is overgewaaid.

Hij wilde in zijn bed terug. Doch Arjen bestrafte hem:

- De begeerte van een luiaard zal hem nog dooden, zegt de Schrift. Kun je van den slaap niet scheiden?

- 's Ist im Anzug! zei Friedrich.

- Man sieht 's wetterleuchten! sprak Hero.

- In 't zuien zit 't, beweerde Arjen, in 't zuien, kijk, dáár!

- 't Zit overal, sprak oom Jacob. In 't oosten en westen zoo goed als in 't zuiden. Ze hebben zich vastgezet, de buien. Ze werken op mekaar in.

Oom kende de kracht en de werking der groote watervlakten. Ze trokken de onweersbuien aan en hielden ze vast. 't Kon spoken tusschen de meren! En nadat hij nog eens rondom het ruim doorschouwd had, en zijn inzicht bevestigd vond, vroeg hij aan tante:

- Is alle man op? We krijgen zwaar weer.

Tante haastte zich naar binnen, ze ging Titia wekken, en de meiden.

Thiss keek gespannen naar de luchten. Hij zag den hemel diep zwart, en af en toe een vaag lichten, verre, aan den horizon. Naar 't zuiden, in den donkeren nacht, hoorde hij een verwijderd loeien - 't was het zwoegen van de bui die kwam opzetten in de ruimte. Hij trad wat vooruit, en zie, ook van elders kwam 't geluid, links en rechts, overal, van alle kanten. Vervaarlijk roeiden de buien den machtigen open hemel in, van alle kanten door de meren getrokken. Hij ging weer terug bij de anderen. 't Werd donkerder, het loeien ging luider. Even woei een verdwaalde windvlaag, onder, langs hunne beenen; dan was 't stil. Zwijgend stonden ze samen, wachtend, vol ontzag.

Dan plotseling brak de hemel in fel-lichte krochten open, en Friesland, grelblauw, lag gelijk in daglicht voor hen uitgerold. Bijna onmiddellijk viel de slag, vreemd en licht ratelend in de geweldige ruimte. Opnieuw lichtte 't, en even was 't

stil. Doch plotseling dan, recht boven hen, ratelend en daverend over de nachtlijke aarde, kraakten en braken de binten des hemels, rolde bolderend en rommelend de donder naar de boorden van 't alom-donkere. De aarde dreunde. Een gierende wind, laag langs den grond, kwam van over het meer gevaren, sloeg met een slag de schuur dicht - 't ging ernst worden. Ze haastten zich naar binnen, en posteerden zich voor de raampjes. Groote droppels kletsten tegen de schuurdeur, meer en meer; en weldra, in stroomen, gudste de weldadige regen. 't Was zeer donker nu. 't Weerlichtte zonder ophouden, en ratelende donderslagen volgden, d' een na d' ander. De wind floot om 't huis, in storm trok de bui voort. Als 't dan even scheen te luwen, en 't een moment heel stil geweest was, zagen ze plotseling, 't scheen onmiddellijk vóór hen, den fellen bliksem rechtstandig in den grond slaan, en tegelijkertijd, de ramen rinkelden, barstte een knetterende donderslag. Thiss voelde 't aan zijn hart; 't was of 't in huis was ingeslagen.

- Zijn de vrouwen op? vroeg kalm oom Jacob. En is alles gesloten?

Onderwijl bleef 't fel lichten, de regen viel overvloedig. Bliksem op bliksem verlichtte 't huis en heel den omtrek, onophoudelijk gromde en bromde de donder.

Dan werd Thiss opeens gegrepen door eene machtige ontroering. Van uit de huiskamer, klonk plotseling, boven 't geweld van donder, wind en regen uit, het orgel.

Titia! dacht hij blijde. Ze zong! In 't verwijderd vertrek zong ze, alleen - in 't donker!

- Ach, wie schön! sprak Friedrich stil.
- Een kind Gods, zei Arjen.
- 't Is dat het ons ook treffen kan, zei oom Jacob, als ter verklaring.

Thiss luisterde en zweeg. Hem was zoo vreemd opeens! O, temidden van 't geloei daarbuiten Titia's blanke stem; Titia's lied, in den nacht, groeiend als rietgras in 't water! Hoe heilig was 't, en ach, hoe aandoenlijk! Een onschokbaar, diep betrouwen sprak er zich in uit, de zekerheid van waar geloof, de liefelijkheid van een vasten vrede. Hij kon lachen wel en schreien - ze was 't leven voor zijne ziel! Ze zong, en zie, zijn gansche hart zong mede! Titia... Ach!

De donder ratelde en dreunde, de bliksem scheurde fel de luchten open, en rustig zat ze, en zond dat wonder loflied naar den hooge:

De stem des Heeren is op de wateren
- op de groote wateren!
De stem des Heeren is met kracht
- met kracht en heerlijkheid!
De stem des Heeren houwt vlammen vuurs....

O, 't was balsem voor het hart! Allen zwegen. Samen met de anderen bleef Thiss stil bij haar gebeden. 't Onweer, machtig, zwoegde voort.

Toen na eene poos het weer wat kalmer werd, traden ze naar buiten. Thiss had Titia eene cape omgehangen, en hij bleef bij haar.

De donder had opgehouden, doch onverminderd flitsten nog de bliksems. Er zeeg een zachte regen. Hoe aangenaam was 't nu, en behagelijk! De beklemming van hitte, droogte en stof was geweken, een schooner leven ging beginnen, 't was gelijk de aanvang van een nieuwe zuivere wereld. Thiss ademde diep en gretig. Hij baadde ziel en lijf in de rinsche vochtige frischheid, hij dompelde onder in de verkoelde nachtlucht als een zwemmer in de zee. O Friesland - gezuiverd en verreind! Hij trad het tegemoet gelijk verheugd een bruidegom, opgestaan om te openen voor de liefste!

Oom Jacob beschouwde aandachtig de luchten. Hij spoorde den gang na van den nachtwind.

- 't Is gedaan vooreerst, zeide hij rustig.

En zie, er brak eene plek open, boven in den hemel, en een twinkelend lichtje keek aanstonds vriendelijk door. En opeens dan scheurde 't nachtzwart open, meer en meer, en wijder, en hingen weer de sterren, ontelbaar, boven de herleefde wereld. 't Heelal scheen herboren. Alleen de bliksem, fel en snel, bleef nog dreigend lichten aan den horizon.

Dan zeide oom:

- We konden nu naar bed gaan.

En toen hij naar binnen ging, volgden hem de anderen.

Thiss echter nam Titia's hand. Hij zei:

- Kom mee, mijn kind. De nacht is schoon. Zeldzame vreugden zullen wij smaken.

En samen, hand in hand, wandelden zij den nacht in.

Ze gingen den weg langs achter het dorp, tot waar eenzaam de hooge terp gelegen was, en beklommen den groenen heuvel. Er was eene bank daar; ze zetten er zich; om hen heen was de ruimte ontzaggelijk.

In 't noorden zat de bui nu. Thiss zag dit aan het lichten. Doch allengerhand verplaatste 't zich; 't trok meer en meer naar 't westen. 't Werd feller ook, en menigvuldiger; de groote wateren trokken.

- Titia, zeide Thiss, 't is machtig! 't Is of Friesland, ons oude Friesland, in vuur zal vergaan!

Titia glimlachte; ze zei:

- Boven Friesland, mijn jongen, is een schoone vastigheid!

- En Friesland zal blijven in eeuwigheid, ik weet het! Doch zie, de luchten scheuren, o Titia, 't is heilig vuur, 'k zie Frieslands heemlen open!

- Want het is van jongelingen gezegd, dat zij zullen schoone gezichten zien.

- Ach, sprak Thiss, dat wij ze ook schoon mogen verstaan!

Alzoo spraken ze samen - kinderen van Friesland! Thiss beschreef haar de reis der buien, en de wonderlijke schoonheid van dezen nacht. Rustig zaten ze samen, donkere gedaanten, bewonderend, betrouwend, zuiver en rein van hart. Hunne geesten aanbaden, ze waren blijde en gelukkig, - ze waren eene sterkte, daar zoo gezeten, hoog en veilig, in den nacht.

En eerst toen weer de donder begon te grommen gingen ze, zwijgend, langzaam huiswaarts.

In het dorp gekomen vonden zij 't daar stil. De dorpsstraat lag verlaten, niemand scheen nog op. Doch toen zij kwamen aan de pastorie, stond een eenzaam man daar op de hooge stoep. Hij beschouwde den hemel, speurend.

Thiss herkende de gestalte van den dominee, en riep hem een groet toe.

- Ha zoo! riep dominee Croll, hen herkennend. Hij lachte.

- De gangen van verliefden, alzoo, staan niet stil voor

vuur noch nacht. Ge zijt een wel wezenlijk eenzaam pad gekomen.

't Is op eenzame paden, sprak Thiss, dat de geest voor kwade verheffingen blijft behoed, en 't hart zich niet in waan verhardt.

- Stellig! zei de dominee. 't Eenzaam pad is de ware weg.

En opnieuw glimlachend, voegde hij er aan toe:

- 't Is ook daar dat de liefde niet aanstonds wordt uitgebluscht.

- Daar is in Friesland, zeide Thiss, geen man die 't u met grond betwisten zal. Wat ons nochtans betreft...

- Wat u betreft, weerde Croll lachend af, ge zijt in weegschalen gewogen. Doch vrienden, komt in. We zijn allen 't bed onttogen. Komt een oogenblik in!

- 't Is echter twee uur in den nacht, zeide Titia.

- 't Is juist het ongewone uur, dat ook ongewone bekoringen heeft. Komt binnen, ge zijt welkom, ook in den nacht.

En hoffelijk leidde hij Titia binnen, terwijl Thiss hen beiden volgde.

In de serre, aan den tuinkant, vonden ze de vrouw des huizes. Dodeinend haar kleine meisje, zong ze een oud vergeten liedje. Op den grond naast haar zeurde 't slaperig jongske. Ze waren geschrokken, de kinderen, van de geweldige donderslagen; sinds een uur had ze daardoor haar moeilijk werk met beiden. Ze was nu aangenaam verrast door 't nachtelijk bezoek, aanstonds vroeg ze hoe de buien trokken. Thiss zeide haar zijne meening. 't Zou keeren, en nog opnieuw beginnen. 't Lichtte onophoudend, en er leefde gestaag een dof gerommel.

't Ventje op den grond ging ervan huilen. Doch Croll nam hem op en zeide:

- 'k Ga vertellen. Kom!

't Driejarig knaapje, gretig, maakte zijn nestje in vaders arm, en Croll verhaalde. Simpel maar, van simpele dingen - de geschiedenis van een paardje. 't Was weggeloopen uit de wei, den grooten onbekenden weg op. Er dreigden ongelukken, ook kwam er een groot onweer, doch 't liep toch in alles goed af, en 't keerde nog behouden weer. Croll vertelde 't natuurlijk, en toch was 't machtig bewogen. Er zat eene levende ziel in, in elk ding klopte een hart. De kleine man

werd er danig door gepakt en meegenomen. Hij vergat den wassenden donder daarbuiten voor 't benauwend onweer boven 't paardje, hij doorleefde 't verhaalde in volle werkelijkheid. 't Was spannend. Met zijne ver ziende oogen weggedroomd in vaders oogen beleefde hij het Wonder, en zijn mondje hing er van open. 't Kereltje werd er rustig bij. Het zuchtte diep toen 't uit was. 't Peinsde wat na, vóór 't op den grond gleed. Dan zocht en vond 't zijn houten paardje, kroop er mee in een hoek, en hield 't Wonder nog levend in een innig vertrouwelijk fluisteren met 't geliefde speeltuig.

Thiss' hart ging er bij open. O, kinderen! Schoonste bloemen op de bloemenrijke aarde! Wijnstokken, welig rankende - groenend rond het huis der ouderlijke liefde! Edelgesteenten, witte room van 't leven, van alle dingen het eerste, van alle waarden de bovenste! Gesteld tot een lof en een naam voor alle volken der wereld, blinkend en sierlijk als het teedere gras in den zangtijd! Ach, hoe aanvallig zat daar het jongske, fijn in zijn violette pijama, 't blonde haartje zachtglad glanzend boven den zuiver witten halskraag. Hoe innig was 't verloren in zijn rijke fantasieën, weggevlucht in eene wereld van droom en verbeelding! 't Was dauw van den hemel!

Thiss keek ook naar 't kleine meisje. 't Was heel klein, nog geen jaar. De vrouwen speelden ermee, en 't lachte. Als de moeder 't kriebelde, gaf 't grappige toontjes - kraaigeluidjes en kleine hikjes. 't Was een bijzonder en innig spel. Kostelijke spijs voor het hart, en laafnis voor de ziel.

Doch zie! daar nam Titia het kindje - en hoe diep trof Thiss hetgeen hij zag. Ze vleide 't zachtjes in hare omvangende armen, boog naar 't kleintje over, en kuste het. Thiss kreeg er eene rilling van. Och, hoe vroom en toegewijd deed ze het! Welk een schoone ernst lag er in haar overnijgen, welk eene terughouding en fijne schroom in hare aanraking van het kleine mondje! 't Roerde Thiss tot op het diepste. O, dat Titia toch blind was! Dat ze nimmer een kindje kon aanschouwen, ook nimmer den lach vangen van een ontwakend wezentje gelijk 't de oogjes opslaat naar de moeder! Och, wat was ze toch arm, en van veel schoons verstoken; aan hoe groot geluk moest ze, eene vrouw, in blindheid voorbijgaan!

Thiss stond op, en trad aan 't raam. Hij sprak luchtig met Croll over de rondtrekkende buien. Doch hij verbeet eene sterke aandoening. De ontroering was diep, en werd in hem niet stil.

- Titia, zeide hij, toen ze huiswaarts keerden. Titia, mijn kind.

Ze stonden stil, en hij omarmde haar. Ze proefde den diepen klank in zijne woorden.

- Titia, ik ben opstandig.

Hare zachte hand beroerde zijn gezicht.

In drang sprak hij:

- Ik kan 't niet immer goed verstáán... waarom is het toch aldus? Toen ik je zag met dat kindje... och, je bent zoo arm, Titia!

- Arm?

- Uitgesloten van een groot geluk.

Ze glimlachte en sprak:

- Doch ingeleid tot een grooter.

Ze kuste hem, en Thiss onderging eene bijzondere innigheid.

- Dat kindje, sprak ze, zie! ik heb 't aanschouwd met mijne handen. 't Heeft zijn leedjes bewogen op mijne knieën, en zijn handjes hebben mijn aangezicht gestreeld.

- Ach, zeide Thiss, ik zag het. Doch 't verheugend gezicht van avond en morgen, en al wat daartusschen is, blijft je nochtans onthouden. 't Is bitter.

- Thiss!...

Ze trok hem tegen zich, en kuste hem weder.

- Mijn jongen, zeide ze stil, trek geen floers over ons geluk.

- Neen, sprak hij heftig, neen! O, 't is klein, ik weet het, en 't voegt niet aan menschen! Maar om den lach van een kind bid ik om licht in jou oogen ...

- Och Thiss - betrouw. Ik ben niet overgelaten alleen.

- Er gaan geruchten door mijn hart soms, die mij de ziel verschrikken. Immer wil ik toch het Andere.

- We worden allen wit gemaakt. God weet den tijd. - Ben je dan niet meer gelukkig?

- Ach, Titia!

Sprak hij om zichzelf? Zou ze 't wel óóit begrijpen? Zie - dit was er nu, en hij had geen helper. 't Bleven toegesloten woorden.

- 't Is, mijn kind, sprak hij peinzend, dat ik je zóó liefheb ...

- Mijn jongen, och, wees dan stil. Mocht er niets anders zijn dan dat. Voor wat me onthouden is, heb ik ook veel ontvangen, we zullen toeven aan denzelfden oever. Ik zie een groot gezicht.

Thiss glimlachte - nu weder vol-gelukkig. Er was iets weggezonken, uit hem weg, door hare zekere woorden, hij was erdoor geroerd. 't Gesloten woord had zij nochtans ontbonden, ze gaf hem opnieuw geluksvreugde, hij was blijde. Hij sprak niet meer, hij omsloot haar zwijgend in zijne armen. O, hij had eene vrouw gevonden, ach, onder duizenden! Zijn geluk stond toegericht in den dag, 't was bereid op een reine tafel. 't Was te aanvaarden in betrouwen, en 't moest worden genaderd in blijmoedigheid. Hij kuste haar.

Peinzend gingen ze dan samen huiswaarts - hare hand, zuiver, lag rustig gevat in de zijne. De regen viel. Nog immer, aan den horizon, brak de hemel vurig open. De donder gromde gansch den nacht.

II

Eerst in den laten ochtend had 't gerommel voorgoed gezwegen, en was 't allengerhand droog geworden.

Thiss was laat opgestaan. Tegen vijven had hij nog door 't raam gekeken, doch aanstonds was hij teruggekropen in 't bed. 't Was nog stil geweest in huis, allen sliepen. Niemand, in dit weer, kon op het veld gaan werken.

Toen hij om half acht echter naar buiten trad, was de lucht effen grijs, en 't was bladstil. 't Loof hing zwaar neer en dropte, in den boomgaard hing een dunne vochtnevel. De natuur had 't oog geloken, ze rustte van 't machtig nachtwerk. Doch met den middag schoot een rappe wind van ergens onvermoed de velden in, de luchten jaagden haastig voort. 't Dikke wolkendek verijlde en scheurde, 't werd lichter meer en meer, de zon kwam aanstonds door, en tegen

drieën was 't opnieuw drukkend. De avond echter werd een van de zeldzamen, koelte en innige vrede, solaas voor al 't geen ademde. Thiss wandelde nog met Titia door de frischgedrenkte weiden. Ze geurden gelijk bloemen.

Dan vergingen, in 't herboren getijde, eenige weken van gestagen arbeid. De vrucht welke de aarde menigvuldig had beloofd en met de Pinksteren machtig vooruitgezegd, was gerijpt en ze werd naarstig geoogst. Alle handen waren noodig, elke morgenstond vroeg gelijke krachten. 't Hart van den zomer ging met een heftig kloppen, elk man was een fakkel, lichtende van brandenden arbeid.

Thiss, bovenal, was aangegord met eene voortvarende kracht. Hij leidde in 't veld en tehuis de opeenvolgende bezigheden, en ging er bij vooraan, immer, 't zij vroeg of laat. 't Geschiedde dat hij, in den ochtend, om drie uur reeds met Friedrich te maaien stond, ook was 't niet zelden dat hij eerst om elf uur in den avond gedaan had. Tusschendoor regelde hij nog den gang der dingen, de volgorde en 't ineengrijpen. Hij voerde, werkende, aan door zijn blinkend voorbeeld, en vooruitziende deed hij af. Zoo werd tijdig alles binnengehaald, en 't kwam gereed, elk ding op den bestemden tijd. Oom Jacob was er door gepakt. Hij voelde trotsch om Thiss, en sprak een grooten lof over hem. Titia was hij een schijnende lamp. Hare blindheid was hij tot oogen, hij deed haar hart vroolijk zingen.

En 't werd einde Augustus. Hero en Friedrich vertrokken naar hunne Heimat - daags daarop was 't de dertigste, de dag van 't Zendingsfeest in Gaasterland. Ze gingen naar de bosschen.

Ze waren allen dien morgen vóór vieren reeds opgestaan - oom, tante, Thiss en Titia. 't Ging nog nauwelijks dag worden, eene diepe dommeling lag op de velden. Deze waren wit door een dikken morgennevel.

Ze maakten dadelijk haastig voort, ze hadden slechts tijd voor zich in een wip te kleeden - om vijf uur zou de boot bij de brug in 't dorp afvaren. Bij een kop thee namen ze in de gauwte een hap tegen 't wee-worden, 't ontbijt droegen ze mee. Tante had daartoe alles den avond tevoren klaargemaakt.

Toen ze buiten kwamen wisten ze 't aanstonds: 't ging een prachtige dag worden. 't Was vochtig en nog kil beneden, doch de lucht was klaar in 't zenith; 't zou warm worden. 't Was nog geheel stil overal. Alleen van over 't meer kwam 't getoet van een verre hoorn. In de dorpsstraat klonken hunne voetstappen hard, gelijk van wandelaars in den nacht.

Ze liepen snel, ze vreesden te laat te komen. Toen ze den hoek der dorpsstraat omsloegen, zagen ze echter 't volk nog voor de kerk verzameld. 't Muziekcorps zat in de tent. Juist toen ze aankwamen werd een lied ingezet, en plechtig, in den stillen morgen, klonk 't breed koraalgezang. De menigte zong een psalm. 't Was een hymne, lof aan God die hen tot de vreugde van dezen dag gevoerd had. 't Was ook een gebed om voorspoed en zegen. De mannen, ernstig, stonden met ontbloote hoofden; de vrouwen, vroom en peinzend, keken naar den grond. Thiss voelde heiligheid in dat oogenblik, er waarde wijding om de menschen. En samen met Titia zong hij mede zijn verlangen uit. Hij voelde 't geluk dat den rechtvaardige wachtte, hij zag 't schemeren van een eeuwig heil.

Toen 't gedaan was, sprak Croll een gebed uit. Zijn diepe stem trof Thiss, en hij keek naar hem. Hij zag zijn priesterlijk gelaat open - klaar, en van den geest bezield. Zijne eenvoudige woorden waren water voor den dorst der ziel, ze waren een getuigenis van waarachtig geloof, naar den zin der wet, en om te stichten. Ze grepen onmiddellijk in 't hart, en maakten stil, en nadenkend. Zwijgend, toen Croll had uitgesproken, dekten de mannen hunne hoofden, de vrouwen gebruikten hare neusdoeken. 't Bleef even stil.

Dan echter stelde de muziek, voorop, zich in 't gelid, en bij een marschlied trokken ze in optocht naar de boot. Er kwam meteen een andere geest nu in de menschen, ze werden vroolijk, een schoone verwachting kwam boven. 't Werd opeens een blijde stoet. Ze betraden lachende de boot, en toen ze van wal dreven zongen ze een blijmoedig lied.

Ze geraakten spoedig geheel buiten. Tot de spoorbrug ging 't door 't dorp nog, dan echter sloegen ze af naar 't zuiden. Ze gingen de stille Wymerts in. Ze stoomden kalm voort, en weldra lag 't wijde land in heerlijkste morgenfrischheid rond hen. De zon stond op de kim en had de wacht betrokken. Zij

ving 't dagwerk aanstonds aan en rolde naarstig de nevels op. Slechts wat vlokken van den witten nachtdeken bleven nog achter, ze liepen laag op 't water. 't Riet hing zwaar van dauw. Er kwam meteen wat wind nu en 't verschiet werd klaarder. Rond de boerenhuizen kwam wat meer beweging, en van ergens werd naar de boot gewuifd met groote witte doeken. Een leeuwerik klom zingend opeens den steilen hemel in, dichtbij hoorde Thiss 't eentonig slaan van een in 't gras verborgen kwartel. Om beurten kraaiden de hanen van twee nabije boerderijen, en een grutto riep er aan den horizon. De wereld ontwaakte.

Thiss zat vooraan, op de uiterste punt van den voorsteven, hij leunde gemakkelijk in den hoek waar de verschansingen samenkwamen. 't Bleef nog stil op de boot, er was een kleine inzinking in de menschen. De meesten aten nu 't meegebrachte ontbijt. Thiss ook at iets mede, doch 't wilde niet, hij was te vol. Hij wendde zich af, en keek uit.

O! de schoone morgen! Hoe koel en stil lag de Wymerts! Thiss boog voorover en keek op 't gladde water. Onder het voortgaan, zie, ontstond er overal eene zuiging, 't water werd met macht aan den voorsteven getrokken. 't Sprong omhoog aan den boeg, viel er met geraas in scherven uiteen, en gleed snel weg langs de flanken. Van 't midden der boot liep 't dan in een lange golflijn naar den oever, en verloor zich ruischend in 't buigend riet. 't Was een luchtig en natuurlijk spel. De zon goot er haar helder licht op, en meteen lag overal 't zilver te grijpen. Thiss lachte.

- Och Titia! zeide hij. Hoe doorzichtig is 't leven, de ziel van alles ligt open op 't water uiteengelegd!

En hij begon te zingen:

Famke, în 'e moarntiid,
în 'e iere iere dei,
Ho fjil ik my op it wetter
Dizze âlde groun sa nei!

Went myn hert det iwich langst hat
Nei in great lok, fier en heech,
Bliuwt dochs mîmerjend wher omsjên
Nei de ljochten hjir omleech.

O sjuch! loft, raid en wetter
En de âlde feart for us hûs.....[1)]

Doch ze riepen dat hij moest zwijgen, en toen Thiss omzag stond de muziek gereed.

Ze moesten nu Osingahuizen passeeren. De bewoners van 't gehucht waren bij de brug te hoop geloopen. Ze wuifden al bij voorbaat, en 't voegde thans, hun een wedergroet te brengen. Ze deden 't gaarne. De boot verminderde reeds hare snelheid. Kinderen wierpen bloemen op de boot, de menschen op den wal juichten en riepen, de feestgangers schreeuwden blijde terug, en onder 't spelen van een luchtig liedeke gleden ze de brug door.

Dan ging 't weldra weer sneller voorwaarts. Ze kwamen in dieper water nu. Rechts had Thiss even een inkijk naar 't wijde Heegermeer. 't Was echter spoedig voorbij, ze bleven zuidwaarts koersen.

Er kwam nu ook overal meer beweging. Ze passeerden enkele schepen, ook roeibooten met terugkeerende melkers. Op de velden was overal de arbeid herbegonnen. Thiss zag dichtbij een paar maaiers, achter dezen staken spreeuwen driftig de koppen in den grond. In de verte, bij eene boerderij, werd naarstig het hooi gesmeten. Van ergens klonk 't geratel van een ledigen hooiwagen.

Ook de menschen op de boot begonnen roeriger te worden. Ze lachten en vermaakten elkander. Ze schertsten luide en druk, sommigen zongen, en de roode Sibbele had een ganschen troep met zijne mondharmonica rond zich getrokken.

Thiss echter zat stil terzijde. Met Titia's hand vertrouwelijk

1) Meisje, in den uchtend,
in den vroegen, vroegen dag,
hoe voel ik, op het water,
mij den oude grond zoo na!

Want mijn hart, dat eeuwig verlangt
naar een groot geluk, ver en hoog,
blijft toch immer mijmerend omzien
naar de lichten hier beneden.

O zie! lucht, riet en water
en de oude vaart voor ons huis....

in de zijne gevat, beschouwde hij rustig en aandachtig 't voorbijdraaiende landschap, en dronk den morgenvrede in der zuivere zonnige velden. Hij zag ook naar de wolken. Ze kwamen uit het zuiden, nu eens verspreid, dan weder op een hoop tezaam geklist, de lucht ingevaren, en dreven langzaam over. Ze waren blinkendwit en heel merkwaardig. Ze hadden vele verschillende vormen, dierenkoppen soms, heel natuur lijk, vaak ook waren 't omtrekken van landen. Ze dreven ineen en klommen op elkaar, 't was een voortdurend vormen, vervormen en weer vervloeien, boeiend en verrassend, een gestadig wisselend spel. De wind dreef ze echter weg, en de lucht bleef stralend blauw. Och, hoe geweldig hoog stond de feestelijke hemel op de boorden der groene aarde! De zon steeg, en 't werd voelbaar warmer. Doch ze zaten koel onder 't strakgespannen zonnedek, de wind speelde er verfrisschend onder. De boot werkte gestadig voort, en liet het zomerlandschap glijden naar den blauwen horizon.

In Balk, waar ze moesten aan den wal gaan, had oom, terwille van Titia, een rijtuig doen gereedhouden, ze waren er nog een uur van 't feestterrein verwijderd. 't Was een opengerold ouderwetsch tentwagentje, zoodat Thiss gemakkelijk van zijne hooge zitplaats den omtrek overzien kon. Er was daar overal reeds eene groote drukte, toch was 't niet rumoerig langs de wegen. De vele menschen trokken rustig verder, voortbewogen, in eene kalme orde, door één denzelfden wil. Ze wisten zich nabij het doel nu. Ze waren zichtbaar van de hoogheid en de beteekenis daarvan doordrongen Hunne gelaten stonden ernstig, hunne oogen blikten in de verten. De gedachten richtten zich onafgeleid op den zin van 't schoone Zendingsfeest, en waren nog frisch en ongerept in den morgen. De schoone gezindheden lagen zuiver en onberoerd in 't gemoed.

Aan den ingang van 't terrein viel nog een sterk gedrang te doorworstelen. Met moeite leidden Thiss en oom daar behoedzaam de vrouwen doorheen. Dan echter traden ze de ruimte van 't machtig bosch binnen, en 't was er koel en heiligstemmend als in eene donkere oude kerk. Hoe stil was 't er, ten spijt van de tallooze menschen! Thiss stond er danig van getroffen, 't pakte hem even met eene lichte ontroering

aan de keel. Ach, hoe schoon en hoe vol wijding - eene woning Gods, een Tempel! 't Licht was er gedempt, zelfs in den vollen dag! Thiss keek omhoog. De gloed der klimmende morgenzon lag gelegerd en opeengetast, brandend, achter de lichtdoorschijnende bladeren daarboven! Hoe hoog was het, hoe ontzaglijk hoog welfden de geweldige oude beuken! Al 't volk, krioelende mieren, zwarte stipjes op de aarde, bleef klein en verloren in deze onmeetbare ruimten!

- Och Titia! sprak Thiss, dit is de schoonste kerk! Hoe kan de klank van 't hemelsch Woord, waar alle aardsch geluid verklinkt, gedijen, hoe de Geest zich openbaren waar de ziel en 't wezen wonen der stilte! O, hoe klein is hier de mensch, er blijft enkel God zelf. Kom!

En hij leidde Titia verder, tot waar geen menschen waren. 't Was er nog grootscher en stiller, hier was het waarlijk of de essentie der stilte lag gevangen tusschen de zwijgende boomen. Doch zie! daar viel een klank uit den hooge, een lange diepe orgeltoon...en 't was weer stil, ze bleven wachten. Dan opeens, daar was 't terug, en een lied, gewijd en zuiver, zuiverder dan Thiss ooit in de natuur nog vernomen had, klonk daarboven onder 't bladerendak. 't Was eene merel, Thiss zag hem zitten. Van vervoering kneep hij Titia nerveus in de handen, met tranen in de oogen keek hij omhoog naar 't orgelend diertje. Hoor! twee lange halen: lof en prijs en eere! - de aanhef van een danklied. Dan een nederval van klanken: verootmoediging en diepe ontroering. En daaruit het opstijgen, in een machtigen wil, tot den zegevierenden juichtoon: dank, vereering en aanbidding. Stilte. Een korte klacht. Dan 't lachen om de bevrijding; daarop de zuivere verrukking, en 't opstijgen, verheerlijkt, naar wijde blauwe verten. Ach... en nog een snik - o eenzaam dringend zanger!

- Titia! fluisterde Thiss, 't is of 'k mijn eigen hart hoor zingen!

Ze glimlachte, en leunde haar hoofd aan zijnen schouder. En hare armen slaande om hem heen, kuste zij hem. O, ze had hem lief, ze was trotsch, ze voelde zich oneindig rijk. Boven tienduizend, zie, droeg hij de banier!

Doch dan begon er opeens ergens met groot geweld schril een driftige bel te luiden, 't was het teeken van den aanvang.

Al het volk kwam daarop ijlings langs een der spreekgestoelten te hoop geloopen, waarin iemand in eene afwachtende houding gereed tot spreken stond. Thiss ook haastte er zich met Titia heen, hij vond nog eene goede plaats, vooraan. 't Was een reeds bejaard man, hij die den feestdag openen zou. Hij was grijs, en had een stroef gezicht. Zijn blik was verre, over de verzamelden heen. Toen 't stil was, hief hij zijne witte handen, en sprak een korten zegen. 't Leek koud gedaan, wel bijna onverschillig. Doch toen hij meteen een lied te zingen vroeg, hetwelk de liefde des Heeren voor de met schuld beladen wereld afsmeekte, en hij dit eerst met eene waarachtige aandoening voorlas, voelde Thiss toch hoezeer in dezen oude, ofschoon verborgen en teruggehouden, een vuur van geestdrift brandde. En begeleid door de muziek van 't koper zong dan de menigte:

Hear, wy steane for Dyn eagen
Hjir for-iene în it wâld
En wy skreauwe om Dyn ljeafde
For in iwich-sûndiche wrâld.

Heare! o det dizze Ljeafde
In ûs, rûn ûs wêze mei
Dy 't Maria, Lasarus' sister
By Dy foun, dy greate Dei.

Ay sjuch! Jesus! der 't wy skrieme
Heare! Help! Emmanuel!
Nei Dyn hillich heech Oanwêsen
Sjuch in ljeafde op ûs del.[1)]

Machtig en bezield klonk 't gezang door de hooge ruimten, plechtig als een gebed, heilig als een breed koraal. O de

1) Heer! Wij staan voor Uwe oogen
Hier verzameld in het woud,
En wij schreeuwen om Uw liefde
Voor een eeuwig-zondige wereld.

Heere! o, dat deze Liefde
In ons, om ons, wezen mag,
Die Maria, Lazarus' zuster,
Bij U vond, dien grooten Dag,

Ai zie! Jezus! daar wij schreien,
Heere! Hulp! Emmanuel!
Naar Uw heilig hoog Aanwezen,
Zie in liefde op ons neer!

schrei der geloovigen naar de liefde des Heeren! Thiss voelde zich wit worden van ontroering, een koude rilling gleed langs zijn rug, en deed zijne haren rechtop staan. Ach, en Titia! Hoe aanbiddelijk was zij in hare zuivere devotie! Ach, ze was zijn duive - hoe zoet was hare stem, hoe liefelijk haar gedaante! Even deed hij den zachten druk van zijne hand op haren arm leven, dan zong hij weder ganschelijk overgegeven, met de schare mede.

Ze zongen nog twee verzen, daarmee was 't lied uit, en er viel dan plotseling eene schoone stilte. Thiss zag op de gelaten van wie rond hem stonden eene waarachtige ontroering. O Jerusalem! verzuchtte hij, gij blinkende stad des Heeren, doe open, des Heeren volk staat aan de poort!

Daarop vouwde de grijze man in het spreekgestoelte de handen, en bad; de menigte stond bereid, met toegeloken oogen. Hij bad, en zie! uit zijne verzuchtingen moesten zij vernemen, dat het den Heere behaagd had de Zending te beproeven, dat Hij haar had uitverkoren tot zware bezoekingen. Een zendeling op Borneo was zoo juist vermoord! Overvallen in zijne woning in het verre land, met vrouw en kind, gevallen door de handen van 't woedend heidendom! ‘Och Heere’, zoo bad de prediker, ‘zie ons hier staan! Zie ons, o God-van-genade hier staan, gekomen om U te dienen, gekomen om Uwe heerlijkheid te brengen aan alle volken! Gij, die gezegd hebt, tast mijne gezalfden niet aan; Gij, die het woord gesproken hebt, doet mijnen profeten geen kwaad, Gij duldt den dood van de eerste wachters van Uw Koninkrijk, Gij roept hem tot U, op het uur en in de stonde die U behaagt! Wij moeten dragen en berusten, Gij weet waartoe het goed is. Maar o Heere, als wij berusten, aanvaardend Uw heilige Daden, hóór ook onze verzuchting, en doe met ons naar Uwe genade. Want nog, o nog immer gaat Satan rond, gelijk een brieschende leeuw, om U het Eeuwig Rijk te betwisten, maar wij gelooven dat eenmaal, o heuvelen en bergen Israëls, alle volken zullen weten dat Gij de Heere zijt, die Uwen haters zult voorbijgaan in vlammen, gelijk een groote sterke wind, gelijk een verterend vuur, Gij, die de zonnebeelden verbreekt en gerichten oefent voor de heidenen!’

Men kon de stilte hooren groeien. Thiss keek steelsgewijze

rond; hij zag den diepsten ernst op eerlijke gelaten uitgespreid, toen de oude prediker met ontroerde stem klacht en smeekbede tot God omhoog zond, en zie! daarna de stralende Blijdschap, toen hij ook het heerlijk betrouwen der geloovigen weder uitsprak, dat God Zijn volk zou doen ingaan naar Zijn Woord; dat Hij hen beproefde om hen te louteren; dat zij daardoor kinderen zich wisten van Zijn hooge Trouw; dat alle knieën zich eenmaal zouden buigen voor Hem, en dat zij geroepen waren Zijn Licht te brengen onder 't donker heidendom, dat eenmaal Hem, hunnen Vader, zoude kussen, gelijk beschreven in Gods Woord en door de profeten schóón voorzegd was.

't Volk rilde van eene heilige vervoering! En toen 't gebed gedaan was, en de oude voorganger onmiddellijk naar den naast hem liggenden Bijbel greep, bleef 't ten diepste stil, en niemand roerde.

Alzoo las hij, terwijl de bronzen zomer gonsde door het woud:

'Troost, troost mijn volk zal ulieder God zeggen;

spreekt naar het hart van Jerusalem, en roept haar toe dat haar strijd vervuld is, dat hare ongerechtigheid verzoend is, dat zij van de hand des Heeren dubbel ontvangen heeft voor alle hare zonden.

Een stem des roependen in de woestijn: Bereidt den weg des Heeren, maakt recht in de wildernis een baan voor onzen God!

Alle dalen zullen verhoogd worden, en alle bergen en heuvelen zullen vernederd worden; en wat krom is, dat zal recht, en wat hobbelachtig is, dat zal tot eene vallei gemaakt worden;

en de heerlijkheid des Heeren zal geopenbaard worden, en alle vleesch te gelijk zal zien dat het de mond des Heeren gesproken heeft.

Eene stem zegt: Roep, en hij zegt: Wat zal ik roepen? Alle vleesch is gras, en al zijne goedertierenheid als eene bloem des velds:

het gras verdort, de bloem valt af, als de geest des Heeren daarin blaast; voorwaar, het volk is gras.

Het gras verdort, de bloem valt af, maar het woord onzes Gods bestaat in der eeuwigheid.'

En hij sprak daarover nu. Hij deelde mede, hetgeen geschied was: broeder Koornstra, missionaris van de zendende Kerk te Heeg, was op Borneo vermoord! Juist gisteren had het bestuur dit telegraphisch vernomen! Hij schetste den aanval der heidenen op de eenzame woning van Gods trouwen wachter, en deed hen de beteekenis beseffen van den smaad aan God den Heere! Een voorpost van het Rijk des Heeren in de wildernis was weggenomen, het volk van God was opnieuw belaagd door de listen van Satan. Zijn macht was over de heidenen, als het rijk der duisternis, waar een iegelijk loert gelijk zich de vogelvangers schikken, zij zetten een verderfelijken strik, zij vangen de menschen! Gelijk eene kooi vol is van gevogelte, alzoo zijn hunne huizen en hunne harten vol bedrog! Maar gelijkerwijs de Heere gesproken had: Zoude ik over die dingen geene bezoeking doen? zoude mijne ziel zich niet wreken aan een volk als dit? alzoo zou de daad bestraft, de schrikkelijke en afschuwelijke zaak door God zelf berecht worden. En in den weg der middelen was 't geloovig volk, was Gods eigen gemeente uitverkoren alle koningen van den gemengden hoop, die in de woestijn wonen te onttronen en het Rijk des Lichts te verbreiden. Broeder Koornstra zouden zij betreuren en beweenen, doch als eene waakzame gemeente, vroeg op zijnde en zendende, zouden zij opnieuw een missionaris verkiezen, en zij zouden den beker uitdragen tot de heidenen, en deze zouden zekerlijk drinken!

Doch dit alles kostte zooveel geld, het vroeg altijd zwaarder offers! En hij sprak nu over de kosten. Het waren voor de Zending benarde tijden. Reeds was er elk jaar een groot tekort, dat nog steeds schrikbarend steeg. Maar hij vertrouwde dat, zoo dan ook nu weder het Offer van hen gevraagd zou worden om des Heeren wil, zij vreugdig zouden geven, beseffende uitverkoren te zijn tot de vestiging van des Heeren Rijk, en gedachtig aan hetgeen geschreven stond omtrent het edel loon des schenkers: ‘Want zie, denwelken het niet verkondigd was, die zullen het zien; en welke het niet gehoord hebben, die zullen het verstaan.’ Het overblijfsel Israëls en de ontkomenen van het huis Jacobs zouden niet meer steunen op dien die ze geslagen had, doch ze zouden steunen op den Heere. Het overblijfsel zou wederkeeren tot den sterken God.

En het zou geschieden, mede, door middel van de Zending, dewelke Hij uit genade daartoe verkoren had.

Ach, alle vleesch was als gras - o, dat ze toch broeder Koornstra en de zijnen in den gebede mochten gedenken! - maar boven alle aardsche donkerheid, boven alle leed der wereld lichtte eeuwig en onvergankelijk dit troostende getuigenis: ‘Het Woord des Heeren blijft in der eeuwigheid.’

En aan het einde gekomen van zijn openingswoord verzocht de redenaar de aanwezigen te willen aanheffen dat schoone lied van vroom-psalmeerend godsvertrouwen:

't Zachtmoedig volk zal ééns den vollen vrede....

en wat er verder volgde. Intusschen zou gelegenheid gegeven worden tot het offeren van gaven voor de Zending.

Terwijl dan onder het gezang eenige mannen zich onder 't volk bewogen, en glimlachend-aanmoedigend overal de offerbussen reikten, keek Thiss speurend rond. En zijn hart sprong op van vreugde om de aandoenlijke bewijzen van waarachtigen godsdienstzin, die hij overal rond zich waarnam. O, hoe werd er veel en met graagte gegeven, hoe had 't geestdriftig woord van den ouden voorganger de menschen gepakt tot diep in 't hart! Och, dat ze nog waren uitverkoren tot werktuig in des Heeren hand, wat moesten ze toch danken! God, die gezegd had over de wereld de boosheid te zullen bezoeken, en over de goddeloozen hunne ongerechtigheid; Die den hoogmoed der stouten zou doen ophouden en de hoovaardij der tyrannen vernederen - - had Hij niet ook gezegd te zullen maken een man dierbaarder dan dicht goud, en een mensch dierbaarder dan fijn goud van Ofir? Alzoo had God hen dan geroepen, en ze mochten bijdragen in het werk dat van den Heere gedaan werd! Thiss zag een rijken kaaskooper dien hij goed kende, een man ruw van woord, maar week van hart. In zijne groote knokige handen kreukte hij een banknoot, en bleek van eene diepe aandoening deed hij die bevend nederglijden in de offerbus. Hij zag een werkman, oud en gebogen, gaande en leunende op een stok, deze had uren te voet gegaan en zou straks denzelfden tocht opnieuw maken. 't Was een eenzaam verlaten man, oud en stram, die niets gekend had dan 't hardste werk en een immer

gering loon, en zie! hij offerde met vervoering een blinkend zilverstuk. Hij zag eene vrouw, ze stond daar vóór hem, slecht gekleed en uitgeteerd, met kromgewerkte vingeren en uitgezakt figuur. Rond haar, allen in 't zwart, stonden hare vier kinderen. Ze duwde elk wat in de hand, dat ze toch allen offeren zouden, en ze lachte, in een korten snik, er sprongen tranen op hare wangen. Thiss zag vrouwen plotseling bleek zien en de dunne lippen bijten, en een grooten kerel als een kind luid weenen achter zijnen zakdoek. Hij zag velen zich tegen iets weeks vermannen, met strakken mond en glanzende oogen, hij zag kinderen de hand grijpen van ontroerde moeders, hij zag vaders den rug rechten en 't hoofd fier heffen op de schouders. Eene groote aandoening ging door de menigte, eene sterke ontroering wekte sluimerend leven in elks gemoed, en riep de daden op die de mensch niet elken dag bedrijft. 't Was eene aangestoken bron van zuivere Godvruchtige daden, eene fontein van offervaardigheid, eene sprenkeling van schatten, waar ook 't geringste zuiver goud was! Thiss zag de handen willig gaan en allen 't offer brengen van hun hart. O God! de Zending zou niet bezwijken, en 't woord des Heeren bleef wáárlijk in der eeuwigheid!

't Deed Thiss zoo goed, 't werd hem zoo wel om 't hart. Er was eene groote gewisheid boven alle dingen dezes levens.

- Titia! zeide hij, kind! God zelf is in ons midden! Zijn heilig Wezen, zie! 't is af te lezen van de gelaten van allen die hier verzameld zijn!

Toen 't gezang gedaan was, verspreidde zich al 't volk naar verschillende spreekgestoelten. Een viertal predikanten zou er zendingsredenen houden, en elk zocht nu aanstonds zijn meest geliefden spreker.

Thiss echter zeide tot Titia:

- Voor den bekeerde is de preek een uitgebloeide bloem. Niet elken dag zijn we in eene zóó schoone Kerk! Kom, en laat ons rondgaan!

Titia lachte en sprak:

- De gezonden hebben den medicijnmeester niet van noode! Leid mij, m'n jongen!

En ze gingen wandelen in het bosch.

Hare hand in de zijne gevangen, zijn arm zacht om haar

heengelegd, terwijl hunne schreden werden verdoft in 't losse zand onder hunnen voet, liepen ze samen in de weidsche lanen door de wijding van den bronzen laatzomerdag. Ze spraken nauwelijks, meest schreden ze zwijgend voort. Soms stonden ze stil en kusten zuchtend elkander. Een heilig-stemmend gevoel had hen opgenomen, en droeg het edelste van hun wezen uit in den open klaren dag.

- Och Thiss, sprak Titia dringend, hier toeft de ziel der wereld. Hoe rustig, klaar en diep!

- Kind! zeide Thiss. Hier raakt de hemel aan de aarde, en zie! wij wandelen waar zij samenvloeien!

Ze beklommen een heuvel, daar was eene bank, aan den rand van het bosch. Op dien heuvel was een uitkijktoren gebouwd, Thiss beklom dien, terwijl Titia wachtte. En toen hij boven kwam, groote God! daar lag Friesland voor hem uitgerold, groene en gele vakken, bosschen, boerderijen, slooten, poelen, meren, torens, dorpen, en ach - ginds de zee! Aan den horizon, witblinkend, de witte streep van de zee!

Thiss stond met uitgerekten hals, en hij voelde zich wit worden van ontroering. Hij riep naar beneden, naar Titia.

- De zee! Ik zie de zee!

Ze wuifde licht, want ze verstond hem.

- Och Friesland! zeide Thiss. Bergen noch heuvelen zijn schoon als uwe vlakten, de cederen van den Libanon noch de eiken van Basan vergelijkbaar met uw edel fijn geboomte! Gij bruid, gij langverwachte! Hoe vast en vertrouwelijk vleit ge u aan de borst der zee, die u heerlijk als eene beschutting en lichtend gelijk eene vlam is!

En hij stond, en zijne oogen waren ganschelijk vastgebonden. Hij staarde, en deed het beeld vast in zich groeien, en toen hij afdaalde zeide hij:

- O land, mijn land, schoon als de droom van een nachtgezicht, mijn thuis, mijne woning, ge zijt de plant van mijne verlustiging! Ge zult leven.

En als hij weder bij haar zat, beschreef hij 't Titia. En terwijl hij sprak zat ze recht en stil, zooals eene bloem stil is in den avond, wanneer de wind zwijgt en de sterren bleek zijn; en ze rilde even, gelijk soms wel eene bloem beweegt, als de wind sterft en de maan is opgekomen. Want ze zat als

eene die zag vanuit eene kamer harer woning het land gelijk een vuur, de wereld als een brand, ja het gansche in volle heerlijkheid en kleur.

Ze zei:

- Ik zie het. Ja. Ook hoor ik eene stem. Het land zingt, want het bloeit. De aarde lofzingt, want ze bloeit. Ons land is in de Mei ontknopt en groent als de jonge wijnstok, en het is immer schoon!

En lang zaten ze dan nog zwijgend.

Toen ze teruggingen ontmoetten ze vele anderen. 't Waren paren. Jonge verloofden.

- Ze zijn als wij, glimlachte Titia.

- Ze zijn als ieder, zeide Thiss. Ten spijt van alle hooge verlangens en ons zuchten om 't geluk des hemels, blijven we geworteld hier beneden, en kinderen van deze aarde.

En ze wandelden voort, en bleven daar nog dwalen. Van verre kwam 't gedruisch der roezemoezende menigte. Voorts was om hen zwijgenis, eene diepe waarachtigheid - 't was God!

Toen ze op 't terrein in de volte terugkeerden, besefte Thiss opeens, dat het schoonste van den dag met den morgen was voorbijgegaan. De hoogheilige stemming van den ochtend vond hij niet meer terug. De onberoerdheid van den frisschen dag lag beduimeld en vertreden, de zuiverste ongereptheid was weggeworpen als een dood lichaam; 't lag begraven in een diepen kuil. 't Smetteloos gedacht gebouw van den hoogen dag was ermee geschonden, en Thiss zag gelijk een vallende scheur, uitwaarts gebogen in een witten muur, welks breuk in een oogenblik gekomen was. 't Was de middagpauze nu, en in eene onoverzienbare ordeloosheid had 't volk zich ras ontbonden. Er was eene dreunende stem als van een volk dat op een berg verzameld is, een machtig gedruisch als van worstelende winden in den nacht. 't Was gelijk de volkomene woeling van al de koninkrijken der vereenigde heidenen. 't Was wild.

Het liep en stond er alles dooreen, onder een groot onschoon rumoer, met wild geschreeuw en opzettelijk luid geschater. 't Levend woord des Heeren zweeg en had hen losgelaten, en geen bezat er meer zijne ziel gelijk eene vette

buit, ieder zocht de kleine dingen, bedreef de daden die uit het vleesch zijn, blikte afgedwaald in een voorbijgaand en natuurlijk licht. Rond de tenten was een benauwend hartstochtelijk gedrang, en er was een schril geroep aan alle kanten. Velen zaten, de vrouwen met teruggeslagen kleeding, in laakbare houdingen op den grond, ze verontreinigden en bemorsten dien in misprijsbaar gedrag. Er was eene pijndoende afwezigheid in hen van eerbied voor de stem der stilte, en van schoonbeleden liefde voor God's heerlijk schoone werken. 't Jongvolk toonde openlijk zijne natuurlijke begeerten. Jonge verloofden, temidden der menigte, omarmden schaamteloos elkander, of ze slopen weg en kropen in 't struikgewas. De meesten weken van den weg, of lagen tartend aan de kanten der lanen. Thiss vond ze wonderlijk en wonderbaarlijk, er was iets dat hem van hen scheidde. Ze schenen hem doorwoeld van vreemde begeerten. Waar was de gezindheid van dien ochtend, en hun geestdrift en de schoone vervoering?

- Titia, zeide hij, hunne aangezichten zijn veranderd! Ze zijn afgedaald van eene hooge verhevenheid op een lagen vlakken grond - zullen ze niet zeer verschrikt worden? Hunne zinnen staan gericht op 't geen openlijk getoond noch stichten noch vermaken kan, ze schenden hun eigen wezen. 't Volk is ingeslapen in een wereldschen roes. Ze zijn dorstig naar vertroebelde wateren, en ze droomen nu, doch met eene ledige ziel. Wanneer ze ontwaken zullen ze mat zijn, en opnieuw dorstig, en begeerig van hart.

En hij kon 't niet vinden meer, dien ganschen middag. Er was eene wolk getrokken voor de zon des daags. 't Bleef eene kermisachtige wanordelijkheid, waarover de Geest zijn licht niet schijnen liet. Er werd gepraat en geflirt onmiddellijk naast de spreekgestoelten, en minnehandel gedreven onder den klank van 't heilig woord. 't Aardsche dreef boven, en was in lust ontbonden.

Ook op den terugtocht hervond Thiss niet de stemming. Weggedoken, stil, naast Titia, zat hij verloren in de luidruchtige menigte, en sprak maar weinig nu en dan met oom over 't geen ze, voorbijgaand, zagen; of een innig woord met Titia, stil en peinzend geworden als hij. Ach, 't zilver werd niet geacht, en aan het goud, zie! hadden zij geen lust!

Doch met de aankomst op het dorp werd toch alles ineens weer goed, en kwam de oude geest terug. Ze stonden weer verzameld rond de tent, en zongen een lied vóór 't eindelijk heengaan. Croll sprak een bezielend woord, en zie, er was tòch een gebaande weg! Toen ze zongen in den wassenden avond:

De lofzang klimt uit Sion's zalen....

en hij in de hijgende melodie zich hoorde uitstorten de vervoerde zuchten van oprechte harten, moest hij glimlachen, hij was weer gelukkig.

Hij zei:

- Ook de schaduw, ik had 't vergeten, is geboren uit het licht.

En hij lachte.

't Trof Titia diep. Hare onrust werd er door weggenomen. Ze was onzeker, wanneer het niet stil was in zijn hart, wanneer eene vreemde stem gerucht maakte in 't besloten vertrek van zijne ziel.

- M'n jongen! zei ze enkel, innig.

En in onzegbare liefde wendde ze haar gelaat naar hem heen.

En zoo moest Thiss nog ervaren dat elke dag den mensch ongedacht ten goede gedijen, en 't verloren gewaande uur nog hooge beteekenis erlangen kan. 't Kwam als een plotseling licht op een vlak water.

Want terwijl ze zoo, een groepje jongeren, op 't dorpsplein nog praatten, - de ouderen waren reeds naar huis gegaan, - vernam Thiss opeens van den rooden Sibbele ('t was dezen vooral dien hij den ganschen middag om zijne luidruchtigheid gemeden had!) dat eene boerderij in de buurt op een korten termijn te koop was ...

Hij schrok ervan - geweldig! 't Was gelijk een schreeuw in den nacht zoo plotseling! En toch, meteen, lag 't weten in hem als eene onverliesbare zekerheid. Want 't was voor hen - voor hem en Titia! Met het gehoor van zijn oor had hij het gehoord, en met zijne diepste oogen zag hij de toekomst als een helder pad in een witten maannacht.

Ze hadden 't dikwijls reeds besproken, oom en Thiss, en uitgezien of er zich niets voordeed. En zie nu!

't Was vast, 't lag in den loop der dingen. Naar eens ieders weg deed God het den mensch vinden. En zoo zeker als elks troon zou worden bevestigd in goedertierenheid, was 't God Die hem dit teeken deed, op een schoonen dag die aan Zijn dienst gewijd was. Er was geene hoovaardij in deze gedachte, 't was slechts betrouwen op Zijne Voorzienigheid die alle dingen ten goede wendde. De mensch moest werken en wachten, Hij zou 't maken.

En Thiss ging met Titia nog, overleggend, door de vredige avondlanden. Ze bespraken alles, elke mogelijkheid, 't geringste werd niet vergeten. En ze besloten: ze gingen 't aanstonds zeggen. Nog dien avond moest de zaak - ze drong - aleer ze vervloeide, besproken worden.

't Was donker reeds, toen ze thuiskwamen. Maar omhoog, klaar en helder, blonken de sterren van September.

III

Een paar weken later gingen ze er gezamenlijk op af. Oom had zich vooraf goed op de hoogte gesteld bij een notaris, en hunne komst was schriftelijk voorbereid. Ze werden gewacht.

't Was een schoone morgen toen ze er in den kapwagen, met Zwerver voorgespannen, heentogen. 't Was herfst al, en toch nog zomer. De zon scheen, er was nog eene goeddoende warmte. Er woei een krachtige wind uit 't westen. 't Had reeds een paar dagen geregend, en er dreigde nog meer te komen. Aan den horizon, rondom, lagen de kruiende wolken dik opeengetast, wit en donkergrauw doorschenen - boven was de lucht klaar en zuiver. Nu en dan stak van uit de gelegerde wolken, een geweldige toren waggelend de lucht in, maar de rappe wind schoot er aanstonds achter, en blies 't spel met een vaart den hemel in. Daar besprong hij de logge wittigheid, trok en rukte aan alle kanten, en zie! meteen dreven al de flarden, gescheurd en afgerafeld, helwitblinkend op den bollen wind, ze stoven als witte veeren! Ze vervluchtigden, verdwenen, of vlogen weer saamgeklist naar 't oosten, bijeengeveegd tegen den lagen einder, als dorre blaren tegen een gazonrand. 't Hemelveld bleef schoongeblazen. Overal draaiden de kleine molens, om naarstig de polders droog te houden, en 't blonk van zeilen, bruine en witte, op het meer

en in de vaarten. Er was iets vroolijks in den morgen. Bruischend sneden de schepen 't witte schuim op 't water, 't klotste en klokte langs den meeroever met een geluid van vlaggen op den zonwind! 't Riet ruischte, ook de boomen. Slechts in een paar dorpjes waar ze doorkwamen, was stilte in besloten hoven, waar de appels kleurden aan de boomen en de herfstspheer voelbaar was.

Ze zaten veilig in den wagen. De wind stond dwars op den weg en liet hen binnen ongemoeid. Ze praatten rustig gevieren, en keken uit naar de groene landen, waar 't nagras boog en flapte naar den grond. Ze zaten als op een dak geklommen en bezagen 't al van uit eene hoogte, en 't land was gelijkelijk vol gedruisch en vol schoonheid. Ze lachten en schertsten, er was eene groote verwachting in hunne harten. Ze gingen naar een bereide tafel, en de vreugde lag onbedekt. Ze lag onbedekt over 't schoone land, dat tot den einder voor hen openlag.

Thiss popelde, en naast hem, recht en stil, zat Titia. Gedurig fluisterde hij haar zijn blijdschap in en zijne verwachting, hij was als opgestaan in een nieuw leven. Titia glimlachte, en antwoordde hem ook zachtkens. Ze zat uiterlijk onbewogen, hare hand lei stil op zijne knie, doch in haar hart werd ze heen en weer bewogen gelijk eene populier wuift in den wind. Oom zweeg meest en rookte, maar eene glanzing was er op zijn goede aangezicht, en tante was nerveus en wonderlijk gelukkig. 't Was een groote dag! Als ze aan Titia dacht, kon ze schreien wel, en ach! Thiss zat daar zoo mannelijk, hij zou haar een fundament zijn! Ach, de goede kinderen! Ze waren haar bezit en haar uitkomst. Ze waren haar wat 't nachtvocht de aarde is in den zonnigen morgen; wat de dauw het moeskruid is en de bloemen, en het gras en het riet! Ze waren bloesem! En van weelde begon ze zacht te neuriën een vergeten lied uit hare jeugd!

Aldus gingen ze voort en naderden hunne bestemming.

Toen ze op Frisia-State aankwamen, stond de dikke boerin aan 't hek hen op te wachten. Oom kende haar nog uit zijne jeugd, en hij had vertrouwen in haar, ze zouden goed uitkomen. Ze had ook Thiss'moeder nog gekend. 't Was gebleken, de laatste dagen, dat deze zelfs, lang geleden, eens op Frisia-State gelogeerd had. Dat was een gelukkig oogenblik geweest

voor Thiss. 't Bracht de geur mee van een schoon verleden, en 't deed hem Frisia-State zien in een heel bijzonder licht. Hij kwam er nu gaarne.

Ze was eene glundere vrouw, hunne gastvrouw! Ze was geheel gekleed in zwarte zijde. Ze droeg een breed gouden kap, en aan haar middel, aan zwartzijden koorden, hing een fijngedreven zilveren beugeltasch. Haar gezicht was blozend en vriendelijk, en ze was heel rond en dik. Op hare vingers en handen waren van dikte glanzende vleeschkussentjes, en er waren van vettigheid diepe groeven aan hare roode polsen. Ze was geweldig van omvang aan hare heupen, en op hare machtige borsten lagen aan een halsketting drie gouden hangertjes, die bibberden met elken ademtocht. Hare stem was hoog en zangerig, en er was daar iets in van den beveltoon. Want ze was weduwe, en bestuurde alles alleen; ze was de verdeelster van 't werk, die met gezag over haar huis gesteld was. Toch was ze langzaam van beweging, en heel haar wezen bleef gekenmerkt door trouwhartige gemoedelijkheid en door moederlijke gezelligheid.

Ze deed 't gerij door een knecht wegbrengen en leidde hare gasten binnen. En hoe bevond Thiss dit Frisia-State koninklijk liggen, rustig-fier en in zich zelf besloten, binnen de rustieke omheiningen zijner breede hoven! Binnentredend door het groote hekwerk was het of ze, vreemden, gekomen waren uit zeer verre landen, en nu met een zucht onthuisheid en vermoeienis van zich voelden glijden op den grond. 't Gaf een gevoel van behouden en geborgen te zijn, opgenomen in eene groote rust. Welk eene verhoogde woning! Omhoogrijzend achter een schoonen bloemtuin, vast geplant dwars vóór de schuren, lag ze op een vlakke verheveling, en zag uit over de groene vlakten. Ze stond rechtop en frank in 't ruime gelijk op een heuvel eene banier! Ach, hoe machtig was daarrond de ruimte, en 't land daarin openliggend! Ze zouden er kunnen zitten in de kamers, en het hart van Friesland aan hunne voeten vinden liggen opengedaan en schoon verklaard. Ze zouden er zitten als zieners en diep-wetenden, blikkend tot het eind der aarde - over het vee, en de blinkende paarden, over de dorpen en de torens, over de vloeiende wateren die ginds verre ruischten aan den horizon. Ze zouden er het licht zien gloeien en heerlijk opgaan, en den

ganschen dag brandende; en de arbeid der seizoenen zou worden volbracht voor hunne aandachtige oogen. O, 't was een oord van rust bezijden den grooten heirweg, een koel vertrek in eene heete vlakte, 't was gelijk een vogel, gelijk een duif, neergedoken tusschen 't hoog geboomte. 't Had een eigen leven, onaantastbaar, binnen de eigen vaste grenzen, waar hetgeen daarbuiten was niet meer gedacht werd, en wat daaraan vreemd was in 't hart niet opkwam! Er was een diep en groenig licht onder de hooge statige eschdoorns, schemerig, zeer innig, verkoren om de vrucht van 't werk daarin gelukkig en in vrede te eten. 't Hooge schuurdak rees geweldig tot de ranke nok omhoog, erboven, in de zon, blonken twee goudglimmende wijzers - en ach! oneindig hooger, daarboven, in een wilde windevaart, stoof eene wolk, helwit en blinkend, door den diepen hemelkom! O ruimte, oneindig, o eeuwig, wijd verlangen naar vrijheid, diepte, rust! De hooge eiken naast het woonhuis kreunden in 't geweld der winden, ruischten de liederen over 't dak hunner eenzaam hooge wake - daaronder, in een kolk van veiligheid, bleef onbewogen de rijke behuizing!

't Was gelijk een droom. 't Gewone leven was heel ver geweken nu, 't was een nieuw leven op eene nieuwe aarde. 't Was eene geprezen plaats, van waaruit de dingen anders aanschouwd, en 't voorbijgegane in een ander licht gezien werd. Dit was 't begeerlijke; 't geen achter was, lag in een dal; de toekomst deed zich heerlijk open, ze was als een groot licht, gezien op den top van eenen berg. Thiss rilde bij de gedachte, dat dit alles hen misschien behooren zou. Hij had willen telkens er omheenloopen, het te allen kant bekijken, zich in 't gras wentelen, de muren en de boomen betasten en streelen, doch hij stond maar roerloos en keek 't aan, hevig en diep. Hij zei enkel:

- Titia!...

En kneep in hare handen, en zuchtte.

Toen ze binnentraden moest Thiss terstond aan Sixma-State denken. Er hing eenzelfde geur in 't gansche huis, en er was ook opvallend dezelfde koelte, en ook de blinkende gezelligheid. 't Huis was verzadigd van eene rustige spheer, 't stond kalm en evenwichtig en stil-beschuttend om hen. Ja,

't was gezellig! En waardoor was 't? Thiss zocht ernaar, doch hij kon het niet vinden. Hij dacht even aan 't vele koper en de besloten rust van zeer-oude dingen, doch 't lag niet in 't glanzend koper alleen, noch in de antieke glimmende kasten. 't Was ook niet enkel de ligging der kamers, noch 't klinken der stemgeluiden in 't omslotene van eene kamer; ook niet de kleur van 't hout uitsluitend, of de ruimte in de gangen - - het was... 't was niet te zeggen! Hem trof het gansche. Alles te zamen, zooals het was eene eenheid. Het wezen van die eenheid! En 't gaf rust en behagen. Hier kon de mensch komen, en zeggen: Ik heb het vuur gezien; zeggen: Ik ben in den strijd geweest, en zich nederzetten, en solaas vinden, en rust voor zijn gemoed. 't Was geheel wat Thiss zocht. Want ze gingen een g e z i n vormen! 't Gezin moest leiden een eigen leven. Het moest eene spheer hebben van beslotene warmte, toch openliggend naar alle kanten, waarin alle levensdingen konden uitspruiten als jonge sprieten in 't gras, gelijk jonge wilgen aan een water. Er moest eene geslotene kracht van uitgaan. 't Gezin moest een trouw zaad zijn, opwassend tot eene plant, vrij staande tusschen 't overige, vast, op een eigen wortel. En 't moest muziek zijn, een lied. 't Moest rust en vrede geven in het hart.

Thiss lette vooral op 't licht. In Titia's huis moest licht zijn, ze zou in 't donker niet gedijen. Ze moest omringd zijn door het levenwekkende, ze moest leven in 't volle licht en verblijven onder een groenen boom. Hij lette ook op gangen en trappen, op de onderlinge ligging der kamers. 't Huis mocht geene gebreken hebben, lastig voor hare blindheid, ze moest er als eene vrucht kunnen zijn tegen een muur van de kwade winden vrij, ze moest er ongestoord hare goedheid in de dingen van den dag kunnen bedrijven.

En hij werd gerustgesteld. Hij zag er geen gebrek, dat haar zou kunnen doen verschrikken, en het borg geen verstoken bezoekingen die haar zouden kunnen doen struikelen. Ze zou er rustig kunnen verkeeren als eene kalme meesteres.

Ze zaten rond de tafel en dronken koffie uit oude kopjes. En ze vernamen nu, waarom het huis verkocht werd. De eigenaar was voor ruim een jaar gestorven, de gastvrouw had de boerderij tot nu alleen gedreven, doch ze was niet geheel gezond, en bovendien, ze was kinderloos. Ze bewoog zich

niet gemakkelijk, ze ging liever rusten gedurende haar verder leven. 't Kon daarom geschikt gekocht worden, en ze noemde den prijs nu. Straks zouden ze rondgaan, oom en Thiss konden dan oordeelen. Dan werd over zaken vooreerst niet meer gesproken, babbelden ze gemoedelijk over allerhande - familie, vrienden, het verleden. Ze haalden jeugdherinneringen op tot den eten. Toen even Thiss' moeder genoemd werd, trok hij bleek. Hij staarde het raam uit...

Na den eten gingen ze rond. Eerst door 't huis. Dan door stallen en schuren. Dan door den boomgaard en het erf over. Thiss geleidde Titia en zeide haar telkens zijne indrukken. Hij was enthousiast, en ze praatten druk samen. Ze bezagen 't hoornvee en de paarden, de gereedschappen en de wagens - 't was alles fleurig en glanzend en wel onderhouden. Ze gingen een gedeelte der weien door.

Dan, weer binnen, zaten ze gebogen, over teekeningen en plattegronden. Van het huis, en de schuren, en al 't andere, heel de bezitting. Ze vernamen de grootte der landerijen, de zuivere opbrengst der laatste jaren, en kregen een klaren blik in 't bedrijf, en de kansen voor de toekomst. Ze vroegen, oom en Thiss, naar 't minste. 't Geringste en schijnbaar onbeduidende had voor hen groote waarde, ze luisterden en hoorden toe en vroegen, en deden al hetgeen des koopers recht is. Ze keerden zich om in hunnen gedachtengang, als moedige paarden in den strijd, en van het kleinste tot het groote pleegden ze eene zuivere nauwgezetheid. Niets bleef onbesproken.

Toen ze aan 't eind gekomen waren dronken ze nog thee, gingen dan weldra, in den wassenden wind, den weg terug naar Mare Sathe.

In den wagen vatte oom, met een enkel woord, zijn indruk samen. Hij trok geducht aan zijn sigaar, en zeide:

- We hebben... zooveel is zeker... vandaag geen gruwelen bedreven.

Tante glimlachte, doch 't bleef stil. Ze waren te vol allen om reeds te spreken. Thiss drukte even Titia's hand, verstolen, onder 't voetendek, had dan de handen vol met Zwerver in den groeienden Septemberstorm.

Toen ze na het avondeten, rond de tafel, in de rustig-vredige stilte, bij den vriendelijken schijn van 't zachte lamplicht nog eens lang en ernstig de dingen besproken hadden, besloten ze tot koopen, en werd meteen de huwelijksdag van Thiss en Titia vastgesteld. Den volgenden dag zouden oom en Thiss den notaris gaan bezoeken, naar wien, voor het verdere, de eigenares hen dien middag verwezen had, en het huwelijk werd bepaald op het midden van November.

't Stond vast nu.

En wanneer het dan aldus was afgedaan, bleef 't eene poos heel innig stil. Thiss zat mijmerend naast Titia, hare hand trouw in de zijne; tante staarde nadenkend in de dansende vlam van het theelicht; oom rookte, met zware halen, zijne groote Duitsche pijp. Titia glimlachte. Ze had weer dien onverklaarden, ondoorgrondelijken lach van blinde, waaraan Thiss nochtans wist dat ze gelukkig en tevreden was. Ze zwegen. De wind blies om het huis, en loeide aan, van verre, over 't bruisende meer.

Na een poosje zeide Thiss:

- Het stormt!

En als 't nog even stil gebleven was, sprak oom:

- 't Is een goed teeken. De beste dingen in het leven... ze komen altijd met storm. Wees dankbaar.

En opnieuw was het stil.

En aldus machtig en diep was deze stilte, dat ze hen steeds inniger omspon; hen gevieren tot eene éénheid samentrok, hen aaneenbond en omhoogdroeg, tot waar 't verstilde hart in vollen vrede aan 't Hoogere zich overgaf, en de ziel de klanken vernam, die van de aarde niet geboren zijn. Ze peinsden over Gods merkbare leiding. 't Was verheffend, onuitspreekbaar. Thiss dacht ook aan moeder, die hij vandaag zoo zéér gemist had.

En plotseling, uit de volheid van zijn overvol hart zeide hij, met eene stem, verijld door eene bedwongene ontroering:

> Zoo ik niet had geloofd, dat in dit leven
> Mijn ziel Gods gunst en hulp genieten zou:
> Mijn God! waar was mijn hoop, mijn moed gebleven?
> Ik was vergaan in al mijn smart en rouw.

Moeder!... ach, waarom toch? Hoe zou ze in zijn geluk gedeeld hebben!

Dan sprak tante zuchtend tot Titia:

- En zoo zul je dus weg gaan.

Ze zuchtte nogmaals.

Doch oom zeide glimlachend:

- Daarom zal een mensch zijn vader en zijne moeder verlaten...

Om tante's lippen trok 't nerveuzig.

- 't Zal me toch...

Ze wischte een traan weg.

- Moeder!... zeide Titia.

En ze stond bij haar, en kuste haar.

Thiss lei z'n hand op tante's schouder:

- Tante... sprak hij.

Dan legde oom zijne pijp weg. Hij kreeg het ongemakkelijk. Hij bromde.

- Wat drommel! zeide hij. Hoog water? En dat nu juist vandaag? Ik zeg maar... ik zeg met Hanna... 'ik verheug mij in Uw heil'...

Zoo stonden ze samen, gevieren - een kleine trouwe bond. Buiten loeiden de winden. En in hunne harten ging de hewogenheid van een groot en innig geluk.

D.TH. JAARSMA.

(Slot volgt).

Aardebanden.

Aan Walter Thiry mijn tweejarigen vriend.

I.
Moeder's Uitvaart.

Neen; Juffrouw Thérees had haar Moeder niet liefgehad. Dat wist zij nu, want hoewel de achterkamer gevuld was met het stil beklag der zwartgekleede mannen en het ingehouden snikken van Vader en van Willem, haar broer, toch bleef ze onbewogen en smeerde 't een na 't ander de sneetjes van de krentenmik. Zij sprak gedempt tot de werkster, want zij begreep, dat haar luide bevelende stem van anders nu niet paste, maar 't kwam niet uit haar hart geweld. Jaan bracht haar den grooten koperen koffiepot, juist zoo zij gevraagd had, eerst gebrouwen en Juffrouw Thérees schoof ijskalm stoelen bij en vroeg of de familie zitten ging.

Dan viel stilte.

Niemand dorst beginnen in 't eerst. Wel was het de manier op Ammerstol, zóó na de begrafenis koffie te drinken met krentenbrood erbij, maar hoewel al die struische mannen dat al vaak in hun leven als vanzelfsprekend gedaan hadden, hier stootte het. Hier was het anders dan overal. Hier hing de vreemde onbewogenheid van Juffrouw Thérees waar niemand raad meê wist. Als ze geweend had, wanhopig als een dulle, of verslagen had zitten staren naar iets, of...gelachen, ieder had er weg meê geweten; nu niet. Juffrouw

Thérees had haar Moeder, Lammertje Lekkerkerker niet liefgehad, dat was duidelijk voor al die zwarte stille mannen, die statig hun witte handschoenen uittrokken, de lastige jaspanden naar achter streken en zich lieten vallen op de neergezette stoelen. Er werd gegeten met lange tanden; niemand dorst goed, maar 't was niet het snotterig gesnik van Willem of de zware hartzuchten van de wewenaar dat hen beklemde. Aan den roodkoperen zeshoekigen koffiewarmer zat Juffrouw Thérees en keek koel over de tafel, of niemand wat te kort kwam. Want zij wilde niet, dat morgen aan den dag langs heel de Lek verteld zou worden, dat het in 'De Zalm' een gierige boel was geweest, bij de uitvaart van de Kasteleines. Er werd geschonken en gedempt gepraat, de geur van kleeren die lang opgeborgen geweest zijn, begon door de warmte in de achterkamer zich te verspreiden; toen stond iemand op, de eenige tusschen al deze menschen, wien de zwarte deftige kleeren gewoon stonden, en hij sprak:

'Vader Versteeg en gij familieleden, wij hebben zooeven de vrouw van dit huis uitgedragen naar een stille plek op Gods akker; straks zult gij van hier gaan en men zal zich in dit huis moeten aanpassen aan het onvermijdelijke gemis. God heeft het zoo gewild. Een Moeder en een goede Vrouw is heengegaan, ik vraag u allen, toch gedurig te bidden voor haar die ons aller achting en liefde waardig was'.

Juffrouw Thérees, die rechtstond, schonk niet door, maar zette den koffiepot ook niet neer.

'Ik heb veel van mijn vrouws Moeder gehouden; in haar heb ik steeds de liefhebbende Moeder van mijn echtgenoote gezien; ik moet nu gaan, maar in mijn snel vertrek moet gij geen misprijzing zien - ik ga met weemoed; want ik weet een huis vol smart hier achter te laten. Vader, Willem en gij Thérees - geef mij de hand; ik wensch, dat het voor lange jaren uw laatste leed zal geweest zijn'.

Toen kwam mijnheer Verbree, het gemeenteraadslid van Goudriaan, op Vader Versteeg aan en stak hem de hand toe. Hij dankte iets mompelend, want het zat hem tot aan de keel; Willem keek niet op als hij moedeloos zijn gloeiende hand gaf, en Juffrouw Thérees veegde eerst de hare aan haar schortel en zei: - Dank u zwager, groet Liesbeth van mij, dat ze maar gauw eens hier komt met haar zoon'.

Toen werd er weer gegeten en gefluisterd, onderwijl mijnheer Verbree buiten zijn Utrechtsch wagentje in liet spannen.

II.
Nagepeinzen.

Die beklemmende herfstdag, dat haar Moeder uitgedragen was (het was al weer acht maanden geleden) bleef in haar hersenen nawerken, zonder dat zij dat merkte of wilde, want dat gebeurde als zij meende geheel aan niets te denken. Zij werd oud. Voor twee jaar had zij dat gevoeld, hard moeten meemaken, maar daarover was zij heen gestapt.

Adriaan, haar jongen, die voor zijn hoofdacte studeerde, had haar toen plotseling opgewacht, hoewel 't zijn vrije middag niet was en ook geen vacantie.

‘Thérees!’ had hij gezegd, en daarbij kleurde hij als een pioen, ‘Ik è... ik moet met je spreken’.

‘Wil je 't soms afmaken?’ had zij loom gevraagd.

‘Ja Thérees. Je moet er niet boos om worden, maar ik meen dat...’

‘Ja 't zal wel, ja natuurlijk. Hier Adriaan, pak aan - je ring’. Ze schoof hem kalm van haar vinger. Adriaan liet het gladde gele goud glijen in zijn zak en knoopte zwijgzaam een pakje van zijn fiets en gaf het haar.

‘Hier zit alles in’, zei hij haperend.

‘Met wie ga je trouwen?’ vroeg ze dan ineens, fel hem aanziend.

‘Waarom denk je dat Thérees?’

‘Ze is jong nietwaar?’

‘Nou, niet zoo erg... tweeëntwintig’.

‘Dan past ze beter bij jou Adriaan; blijf je eten vanmiddag, dan kan je erbij zijn, dat ik het aan Vader en Moe zeg’.

‘Neen Thérees, neen, ik heb maar een uur vrij kunnen krijgen, ik moet nog avondles geven’.

‘O... dus je gaat nù?’

‘Ja, maar ben je dan niet boos Thérees?’

‘Ik hoop, dat je gelukkig zijn zal, ga maar, 't is goed’.

En hij was heengefietst. Het pakje droeg zij naar haar kamertje. Neen, Juffrouw Thérees had ook Adriaan niet liefgehad.

Liefhebben, had zij in die eerste dagen nagepeinsd, dat moet iets geweldigs zijn. Dan weet je heel zeker dat je liefhebt, vergissen is dan niet mogelijk. Het pakt je zóó beet, dat je niet goed meer weet wat je doet; Vader heeft Moeder niet lief en die niet en die niet. Niemand om mij heen heeft lief; wat kindergescharrel in den beginne, ja dat kende Juffrouw Thérees. Jonge kinderen geloofden aan liefde, omdat zij niet zuiver konden onderscheiden. Toen zij voor 't eerst een jongenslijf tegen 't hare voelde, in kinderlijk vertrouwen dat grooter, schooner liefde niet mogelijk was, toen had het haar den adem benomen. Larie... zinnenbedwelming was 't geweest. Als zij ze nu langs de Lek zag loopen, die voor 't eerst minden, arm in arm, de lichamen tegen elkaar aan, als behaagzieke poezen, dan zag zij daar doorheen de komende koele jaren - de berekening en de terugslag.

Nu bezat Juffrouw Thérees niet veel meer. Haar leven ging glad langs haar; de gasten bedienen, over flauwe dingen met hen spreken, - een boek lezen uit de Bibliotheek van Schoonhoven, - wat op de Lek dobberen; Zomer, Winter, Lente, Herfst, de toeter van de Reederijbooten of van een sleeper, dat was alles. En dan de ‘Snackert’. 's Morgens, als zij opstond en de blinden van de herbergvensters openwierp, lag de ‘Snackert’, het zalmbootje, al te stoomen op het water en dan groette de Kapitein haar met zijn vereelte goedmoedig-dikke hand opmerkelijk minzaam. Want hij hoopte in stilte op haar.

‘Juffrouw Thérees’, had hij een keer 's avonds in de Heerenkamer gezegd, toen hij met Vader was wezen afrekenen, van den zalm: ‘Wij zouwen gelukkig kunne zain Juffrouw Thérees’.

Ze had geglimlacht en gezegd, dat de zalm nogal goed afkwam dit jaar en nog wat over 't bedrijf gesproken - onverstoord. Maar de Kapitein had een taai watergeduld, eigen aan dobberaars, en hij bleef 't stilkens afwachten, want hij meende dat Juffrouw Thérees nog wel toehappen zou, op 't lest.

‘Sapprement, ze most toch ook eens zachtjesan gaon uitkaike, zooveul manvolk zou ze teugenswoordig niet meer trekken’, had de Kapitein tegen zichzelf gezegd, op een keer alleen op de ‘Snackert’, toen Juffrouw Thérees de blinden opendeed. Wel was ze fijn en teer, ook wel mooi en oppas-

send, maar ze raakte over de lochte jaren heen, net als hij onderdehand. Zijn bootje wandelde over het water met de breede schepraderen; hij zat daartusschen op het houten bankje aan het hooge stuur, en op den Dijk stond Thérees ernaar te kijken hoe de logge sleepbootjes achter het net aanhingen, in een sierlijke bocht. Ze dacht aan het zalmmaal, dat vandaag plaatshebben zou. De Heeren uit de Groote Waard zouden komen jagen en nadien bij hen, in 'De Zalm', verschgekookte zalm komen smikkelen, overgoten met zwaren rooden wijn en kruiden, veel kruiden.

Gisteravond, na 't werk, was ze wezen roeien, tot onder het Groot-Ammersche zwin, en de rietschoven hadden georgeld op den wind en de karekieten hadden gekierewierewiet van belang. Tegen tienen had zij zich terug laten drijven, dwars door den schommelenden zogslag van de 'Vreeswijk' van de Reederij, die juist doorkwam, vol licht, alsof het twee booten waren, een onder en een boven 't water. En ze had even aan Adriaan gedacht, omdat zij al eenige dagen telkens meende, dat zij hem staan zag op de boot - nu al weer. Maar 't was verbeelding geweest, Adriaan zou onderdehand al gauw gaan trouwen. Toen ze even voorbij den Groot-Ammerschen toren dreef, dacht ze aan Moeder. In het boek dat ze las was iets voorgekomen van een Moeder, die zich bloed liet aftappen voor haar kind. Ze zou niet denken, dat haar Moeder zooiets gedaan zou hebben; misschien voor Willem of Liesbeth, maar niet voor haar...

En er was haar een liedje ingevallen, dat ze gedachteloos zong:

Bi wilen lief, bi wilen leet,
Bi wilen verre, bi wilen ghereet;
Die dit met trouwen van minnen versteet,
Dat es jubileeren.
Hoe minne versleet
En de omme veet
In een hanteren!

Toen 't uit was, herkende ze het aan de zachte wijze: 't was Moeder die dat vroeger altijd zong. Vreemd, dat het haar nu ineens in moest vallen, na zoo lang. Die klanken hadden iets eigens voor haar, iets van de bekendheid van een huisnummer of van een schilderijtje, dat onafgebroken, jaar in jaar uit op 't zelfde plekje hangt.

Nu moest ze dat weer van zich afdoen. 't Was helder dag. Ze moest gauw koffie malen en brood snijen; want het zou een drukke dag worden met al die jagers. Wie peinzen wil, moet daar tijd voor hebben.

III.
De eerste jager.

De Heeren waren nog niet terug van de jacht en de koperen zalmaker met het houten deksel er op dampte en borrelde het huis vol zoeten stoofgeur. De aanleggende boeren in de Herberg snoven diep hun neus vol en zeiden: - ‘Hèh, da riekt!’ of zooiets.

‘'t Riekt goed hè’, zei Juffrouw Thérees dan terug, terwijl zij de borrels weer vol schonk.

‘Zalm?’ vroeg Hein Oskam van Polsbroek.

‘Ja, de Heeren van de Groote Waard zijn aan 't jagen en blijven vannacht hier’.

‘Zeg maor da'k meevret as 't mot’, zei Bartje de Bult.

‘'k Gloof je graag’, vond Juffrouw Thérees en keek eens van achter 't horretje naar den Dijk. Ineens keerde zij zich om, wierp de deur van de keldertrap open en riep haastig:

‘Vader! Vader! De Heeren; ze zijn al op den krom!’

Versteeg kwam boven, wierp onderweg zijn blauw voorschoot af en veegde zijn mond af met zijn handpalmen.

‘Ga jij dan maar naar de keuken Thérees en dien schielijk op. Ik kom straks wel even afeten’.

Nog juist bijtijds kwam hij, om de teugels van den Baron aan te kunnen vatten, die hem toegeworpen werden. Juffrouw Thérees zag door het keukenerkel de Heeren en de drijvers binnen komen. De Baron en zijn gasten gingen naar de Heerenkamer, de drijvers en jagers bleven achter in de Herberg. Ze keek eens naar het tafeltje waar zij zaten en aan hun houding leken zij zwaar vermoeid.

Toen begon ze met rapte de schotels op te dienen. Eerst de soep, die geurde van het vele goede dat er ingedaan was. De Heeren bediende zij eerst; ze spraken luidruchtig met elkaar over de schieterij en één klopte haar liefkoozend op haar hals en rug. Driftig keerde zij zich om; haast had ze

wat soep gemorst uit de terrine. Maar de Baron stond op en stelde haar gerust.

''t Is niets, Juffrouw Thérees, mijn neef is wat frank nietwaar? Mij ken je nog wel hè, van vroeger.'

Met zijn slanke vingers kneep hij haar in de wang. Ze weerde hem af, onderwijl ze, hoogrood, zijn bord vol schepte.

'Nog wat noodig Heeren?' vroeg ze brieschend.

'Niets Lieveke! Tot straks!' riep de Baron en begon aan de soep, die aangenaam zijn neus kietelde.

Maar bij de jagers had ze 't gemakkelijker. Die lieten haar behoorlijk inscheppen en vroegen of ze meê at.

'Neen Heeren', zei ze star, 'ik eet 's middags met Vader.'

Na het diner bleef Vader wat bij de Heeren over den dag van morgen praten en Juffrouw Thérees bleef beneden, in de Herberg. De Notaris en de Dokter, die van de komst van den Baron wisten, waren gekomen en zaten boven te lachen over moppen die zij om 't halfje maar snapten.

En terwijl de jagers beneden kaartspeelden, kwam een van hen, een lange slanke, naar het tafeltje waar Juffrouw Thérees zat en vroeg, of ze hem zijn kamer wilde wijzen. 't Donkerde al en hij scheen fel vermoeid te zijn en hoofdpijn te hebben, want om zijn oogen trokken telkens pijnlijke rimpels. Willem stond achter de tapkast, zij kon dus even gemist worden. Vlug stak zij een kandelaar aan en lichtte den jager voor, naar zijn kamertje op zolder. De groote logeerkamer op 't eerste stond open. Hij keek eens binnen.

'Voor den baas zeker?' vroeg hij, doelend op den Baron.

Ja - knikte ze en hief het licht wat op. Op zijn kamertje wees ze hem dat er zeep en een kam was, en dat hij zijn kleêren over een kleerstokje kon hangen. Dan draaide zij zich om alsof ze ging. Maar ineens keek ze hem aan. - 'Bent u moe?' vroeg ze zacht.

'Niet zoo erg. Maar dat lawaai daarbeneden en altijd dat lamme gekaart.'

'Houdt u daar niet van?'

'Och neen. Ik ga wat in de krant lezen. Kan dat licht branden?'

'Zeker. Even opsteken!' Ze ging op een stoel staan en ontstak de petroleumlamp, die mild geelachtig licht door 't kamertje wierp. Vanuit het venster kon men hier de Lek tot

voorbij Schoonhoven afzien, maar zoo ver aan den horizont begon alles vaag te worden van den valavond. Nog talmde Juffrouw Thérees even. Recht keek haar de jager in de oogen; het deed haar goed, hij was een kalm mensch, hij was bezonnen en leefde niet volgens grillen.

Beschroomd legde hij zijn zwartgevoorde hand op haar schouder, en zij trok zich niet terug.

Zoo hij daar stond in zijn grove schachten en zijn pilo jagersbuis, alles pees en spier, kracht maar geen bruutheid, had hij iets Russisch.

'Zeker een saai bestaan hier, Juffrouw', zei hij goedig.

'Och neen, ik hou van Ammerstol en van dit leven.'

'Ik reis graag. Ik zou hier nooit kunen wennen; wel voor een week, maar niet om altijd te wonen'.

'Hebt u dan veel gereisd?'

'Neen en ja. Ja en neen. Ik heb veel voetreizen gedaan, van mijn jongensjaren af'.

'En toen?'

'Wat bedoelt u?'

'Ja ik bedoel, wat hebt u al zoo meêgemaakt? Vertel eens wat. Ik heb altijd maar stilletjes hier gezeten, dus u kunt mij veel vertellen dat ik nog niet weet'.

'Och, 't is anders niet zooveel bijzonders. Maar als ik u er mee pleizier...' En hij ging haar zitten vertellen. Juffrouw Thérees vergat de Herberg en Willem, die nu alleen was, want de jager sprak. Nuchter, zonder sier van groote woorden, vertelde hij van zijn wandelingen door Vlaanderen en Wallonië, zoo naar Normandië en dan dieper Frankrijk in. In Duitschland en Scandinavië was hij geweest, maar niet verder.

Van zijn moeilijkheden onderweg sprak hij, over de meisjes die hij onderweg gekust had, over den aard van 't werk waarmeê hij onderweg zijn kost verdiende; maar toen hij zei: 'hier is het uit' - toen wist zij nog niets van zijn leven van vroeger, niets van zijn familie, van zijn verlangens, en mislukkingen, van zijn hoogtijden en zijn rouw.

'Ik zou nu eens willen, dat u mij vertellen ging van uw jeugd. Ik hoor dat graag. Als je de kinderen op straat ziet en je wist niet dat het eenmaal groote menschen moeten worden, net als wij, met al die beslommeringen, dan zou je 't

niet kunnen gelooven. Net zoomin kan een mensch aannemen, dat ieder op z'n beurt kind is geweest. Als iemand mij uit z'n jeugd vertelt, dan leer ik hem kennen; véél beter dan door jaren met hem om te gaan'.

'En wat wilt u nu, dat ik vertel?'

'Dat kan ik niet zeggen; ik zou zoo graag willen, dat u zelfs vergat, dat u aan 't vertellen was'.

'Ja dat is lastig. Maar ik heb wezenlijk niets te verbergen', zei hij verwonderd en begon over dingen met haar te spreken, die men niet toevertrouwt aan den eerste den beste. Heel zijn jeugd legde hij haar bloot; ze luisterde gespannen, zittend op den scherpen zeerdoenden rand van het ledikant. Ten slotte scheen hij uitverteld. De openhartige kerel had zijn best gedaan. Natuurlijk verborg hij; ook loog hij, maar niet expres. Alle menschen, die van zichzelf spreken, liegen en verbergen; overwoog Juffrouw Thérees, maar ze nam hem dat niet kwalijk, want hij zou niet anders gekund hebben. De groote lijnen bleven toch bestaan.

Nu zweeg hij en streek zich, om te rekken, door de haren. Blijkbaar begreep hij niet, waar Juffrouw Thérees nu nog langer op wachtte.

Maar zij - zij wist dat wel. Van alles had hij haar verteld, behalve van zijn Moeder, tenzij zoo'n enkelen keer terloops in een verhaal over iets anders. En hoe meer hij vertelde, des te feller was een vraag naar boven geweld; en tenslotte wierp ze het er uit, beschaamd om zichzelve.

'Vertel eens wat van uw Moeder. Hield u van uw Moeder; leeft ze nog?'

Hij zag haar verwarring. Maar op geen stukken na begreep hij, hoe ze zoo ineens de kluts kwijtraakte.

'Moeder!' zei hij. 'Moeder is dood'.

'Ja, dat dacht ik wel, maar u hebt haar toch gekend'.

'Ja goed. Ik was veertien toen ze stierf, een jaar daarna ben ik voorgoed weggetrokken thuis. Sindsdien zwerf ik, want ik ben niet getrouwd. Ik heb nooit zóó liefgehad dat het genoeg was om te trouwen en heel het leven op te gaan teren. Ik geloof niet aan al die geheimzinnigheid, die je in de boeken over de liefde leest. 't Is allemaal erg eenvoudig. Dacht u, dat er maar één vrouw bestaat op heel de wereld waarmeê een man gelukkig kan zijn? Onzin..., een vrouw moet een

goeie Moeder zijn, dat is alles. En Moeder was de beste, die ik ooit ben tegengekomen.....'

Juffrouw Thérees was ontroerd. Meer hoefde ze niet te weten; als hij hiermeê het eerst begonnen was, had ze geen anderhalf uur op zijn kamertje te blijven zitten. Ze zei goenacht en verdween in het donkere van den overloop. Nog eenmaal kwam ze boven dien avond; toen de Heeren en de jagers en drijvers slapen gingen. Ze wees ieder zijn kamer, sloeg den brutalen neef van den Baron een keer raak op zijn vingers, smakte nijdig zijn kamerdeur toe en kwam bij Vader en Willem zitten voor een avondboterham.

Nog even, voor ze slapen ging, keek ze, staande op den Dijk, over de Lek. Op de Lek dreef een roeiboot, waar zacht murmelend gefluister uit steeg.

IV.
De tweede jager.

De jagers waren heen, maar stil was het niet in 'De Zalm' van Ammerstol. Iederen dag waren er logeergasten, die meê-zalmaten en er twee dagen of langer bleven om te hengelen, anderen om te schilderen; zelfs was er een schrijver geweest, die in de buurt volksliedjes opzocht. Ze vertelden van hem, dat hij een dubbeltje gaf aan ieder die hem een oud liedje voorzong. Flip Koeiemoes, de bedelaar, was naar hem toegegaan en had hem dertig eigengemaakte liedjes voorgezongen met zijn verbrande jeneverstem. En nou gingen ze allemaal als echte ouwe liedjes in een duur boek komen; alleen was 't jammer dat Flip's naam er niet onder kwam te staan.

Juffrouw Thérees leefde in vreemde verbijstering. Sinds dat voorval met dien jager, die zooveel gereisd had, kon er geen gast komen of onweerstaanbaar trok haar het gedacht' of zijn Moeder nog leefde en wat voor een vrouw dat geweest kon zijn. Zij begreep, dat zij een slechte naam ging krijgen, als zij zoo lang bij de Heeren op de kamer bleef, maar die vreemde drang was sterker dan ieder droog begrip in haar. Vaak probeerde ze nog de Heeren aan 't spreken te krijgen, maar toen haar 't een paar maal mislukte gaf ze 't op voor eenige maanden.

Maar laat in 't seizoen, de boomen waren al in den gouden rouw, de Lek werd groen en de wegen om Klein-Ammers[1] kledderig en onbegaanbaar; in die dagen kwam er een groote jager op zijn eentje met zijn hond naast zich het Kerkpad af. Hij was gekomen uit het Bonrepas, zei Geurt Ooms, die hem op 'De Zalm' aan zag stappen tegen Willem, want hij was hem daar langsgefietst voor een uurtje.

Hij kwam om een kamer en Juffrouw Thérees zei dat het wel gaan zou. Hij sprak grof en er was een vreemde klank in zijn stem, of hij gewoon was een andere taal te spreken. Ook hij droeg hooge leeren schachten. Sinds dien mededeelzamen jager van den Baron, was dat de eerste mensch waar iets bijzonders aan te zien was, vond zij. Als hij aan de groote ronde tafel zat van de Heerenkamer en hij sneed zijn bief, dan kon hij ineens naar haar kijken, zóó dat ze rillen moest. Die man verbergt vreemd leven, dacht Juffrouw Thérees en ze ging wat naar buiten om voor 't laatst van 't jaar misschien wat te roeien. Maar de boot stond vol regenwater van gister en ze was niet gestemd om dat er uit te hoozen. Daarom keerde ze weer naar de Herberg terug en kwam bij de mannen zitten met haakwerk. De vreemdeling was ook naar de Herberg gekomen en zat alleen aan een tafeltje, te spelen met een kartonnen rondseltje. Over vele menschen op 't dorp werd gesproken aan de tafel waar zij zat, maar ze luisterde niet dien avond, hoewel ze anders scherp oplette; niet voor niet heette men ze spottend het nieuwsblad. Maar wat gaf ze vanavond erom, dat Jaan Voorspuy den knecht van Hannes van Dam afgezegd had; ginder heel alleen aan het tafeltje waar de dominospelen op stonden, zat de ruige vreemdeling, die misschien wel een geschiedenis verborg, zóó geweldig, dat al de nieuwtjes van Klein-Ammers er door verzwolgen werden. De Kapitein had geen succes dezen avond bij Juffrouw Thérees; hij had al eens gepresenteerd haar garen te helpen opwinden, maar ze was zoo ongenaakbaar als een ingezeepte boegspriet. Zelfs naar zijn verhalen over geweldige vischvangst, uit de jaren dat de zalm nog in scholen zwom en maar twee en veertig cent het pond opbracht, luisterde zij niet.

1) Aldus noemt het volk Ammerstol in tegenstelling tot Groot-Ammers.

Van de tafel waar de vreemdeling zat klonk gebiedend geklop; Juffrouw Thérees stapte er op af en boog wat.

‘Bier!’

‘Licht of donker Mijnheer?’

‘Donker!’

Ze droeg een halfliterfleschje aan en goot het gulpend uit in zijn glas. Tegen de plakkaten van de verkoopingen en verpachtingen zag ze zijn schaduw als van een uitheemsch beest, dat op twee pooten heeft leeren loopen. 't Zal een ruwe wreede mensch zijn, dacht Juffrouw Thérees en haar verlangen, zijn leven te leeren kennen steeg er door en benam nu al 't overige denken.

‘Dien je hier?’ vroeg hij, norsch.

‘Ik woon hier bij Vader.’

‘Zoo; als ik mijn bier op heb, ga ik nog even buiten en dan wil ik naar boven’.

‘Goed meneer, uw kamer is klaar’.

Hij nam het bier op en dronk klokkend, onderwijl Juffrouw Thérees zich terugtrok naar de middentafel, waar de mannen in twee groepen begonnen te pandoeren.

‘Doe je mee Juffrouw Thérees?’ vroeg Bartje de Bult.

‘Nee’, zei ze stug.

De vreemdeling stond op. Zwaar kletsend met zijn ijzerbeslagzolen liep hij de gelagkamer door.

‘Pandoeren jullie?’ vroeg hij aan het groepje mannen.

‘Ja meneer’, zei Bartje piepend beleefd en hij stond halvelings op met de kaarten in zijn hand.

‘Zoo’. Even keek hij dan over Bartje's schouder en ging vervolgens langs achter naar buiten.

‘Verzorg je mijn hond, juffrouw? Er zijn cakes in mijn tasch, geef hem er nog maar wat’.

‘Zal d'r veur zorrege meneer’, zei Willem lijzig van achter de tapkast. Willem verzorgde de beesten, dat was zoo zijn taak in huis.

‘Da's eene drieste’, zei Ouwe Lemmer, toen hij zich goed overtuigd had, dat hij weg was.

‘Zeker een heèle meneer, waffoor hond hettem bij hem Willem?’

‘Een setter, Nol,’ zei Willem.

‘Willem kaerel, schenk mij nog eens een citroentje in’,

onderbrak Bartje; ‘maar wat ik zeg, 't lijkt mij ook een onbeschofterik met z'n bullekop.’

‘Bartje’, zei Juffrouw Thérees, ‘dat had jij moeten zeggen, toen hij je daarnet aansprak’.

‘Ik?’

‘Juist Juffrouw’, beaamde de Kapitein; ‘je mot een zalm grijpen assie in 't net zit, anders krijg ie'm niet. Maar 't is anders mijn vent ook niet’.

‘Bè je bang, dat onze Thérees ermee wegtrekt over de Lek?’ plaagde Nol.

‘Nol hou je smoel, denk jij maar aan je spel, wats er weeral troef?’

‘Nou Kaptein, jij bint ook gauw op je wagen mo'k zeggen’, vond Bartje om den vrede te bewaren.

‘Als je 't weten wilt, schoppen is troef en ik vraag pandoer met zeventig’.

‘En nu kaarten!’ kraste Nol.

‘Je hèse zeker goed’.

‘Ja, ik ga solo’.

‘Zijn ze om neer te leggen?’

Meer verstond Juffrouw Thérees er niet van, want weer trok ze de deur uit naar de Lek. Onder aan den Dijk, aan den voet van den steiger van Verschure, ging ze op een paal zitten. Ginder, op Bergstolp aan, liep de Vreemdeling. Hij werd nagezien van alle kanten; nu was er weer wat te praten. Het water wies en rees naar haar laarzen. Uit de Lek steeg het altijd eendere geluid van brekende golven. Daar, op het ducdalfpaaltje bleef ze zitten, tot de vreemdeling weer terug kwam, naar de Herberg. Ze was hem nog nèt even voor en kon juist nog den tijd vinden om de kaars aan te steken. Want boven en op de trap zou 't al wel donker zijn. De vreemdeling zei alle mannen genacht en volgde haar tenger figuur dat in het trapportaal verdween. Heur schaduw viel achter haar op den muur en telkens sloeg hij daarnaar, met zijn vlakke hand kletsend tegen den kalkwand. Dan lachte hij ruw en Juffrouw Thérees benauwde dat. Een groote kamer was voor hem in orde gemaakt, zij zelf had de schoone lakens opgelegd en de dekens te luchten gehangen.

‘Hier meneer’, zei ze en stootte een deur open, ‘hier is 't’. Hij stapte binnen en keek eens rond of hij wat zocht.

‘Domme ja - m'n stok. Waar is nou die stok. Staat hij soms beneden?’

‘Even gaan zien meneer?’

‘Ja goed, breng meteen dan een borstel mee, of kan jij morgen vroeg mijn broek even uitborstelen.’

‘Jawel mijnheer’. Mèt was ze al weg, op zoek naar den stok, dien ze vond en boven bracht. De vreemdeling zat op den rand van 't ledikant en trok zijn schachten uit. Voor zij er op bedacht kon zijn, vlogen de leeren kappen haar tegen de beenen.

‘Poetsen,’ zei hij. Ze knikte verontwaardigd, maar hij merkte dat niet en trok doodleuk zijn schoenen uit en wierp ze achter haar om naar de deur. Juffrouw Thérees, die nog steeds met den stok in haar hand stond, zette hem in den hoek bij het zware geweer en deed de lancaster gordijnen zakken. Bij het tweede raam (dat uitzag op de tolpaden naar Bergambacht) bleef ze éven talmen - juist of ze buiten wat zag, dat haar aanging. Haar arm hield ze hoog opgericht naar het gordijnkoord, zoodat haar blauwe bloezemouw opkrinkelde naar haar elleboog, vrijlatend het rossig bloot van haar arm. Nu moest hij eens gaan vertellen, dacht Juffrouw Thérees; als hij er nu niet toe komt gebeurt er niets van. Ze streek met haar hand over heur gladgestreken haren en zuchtte. Hij daar op het bed zat naar haar te kijken met een wereldwijs trekje van alles begrijpen. Op zijn grove roodbruine kousen liep hij naar haar toe, wiegend en glimlachend. Hoewel het hart van Juffrouw Thérees angstig wild klopte keek zij niet om. Ze voelde hem komen, ze wist wat hij dacht - maar ze volhardde in haar schijnbare onbewogenheid. Toen hij zóó dicht genaderd was dat zij zijn adem op haar arm voelde, drukte hij er meteen een kus op, en ruw lachend wierp hij den arm dan van zich af. Zij keerde zich schielijk om en keek hem fronsend aan. Maar in 't zelfde oogenblik wierp hij zijn armen òm haar en beurde haar op van den grond. Die man was sterk als een behaarde hengst; ze zat vlak naast hem op het bed alvorens ze goed wist wat er gebeurde. Toen viel haar borst tegen de zijne onder 't geweld van zijn klemmende armen en haar wangen werden overgoten met zijn woeste zoenen. Met zijn grove dikke hand woelde hij door haar gladgekapte haar, en als hij op een haar-

speld stuitte dan trok hij die eruit. En dan plots, als hij haar op de gekste plaatsen gezoend had, duwde hij haar weg en keek haar aan - diep in de oogen. Haar adem stokte. Ze had hem laten begaan ondanks haar walging voor zijn manier van doen en de ranze bierlucht die uit zijn mond haar toewoei. Ze beheerschte zich... ze had een doel. Nu ging ze 't hem vragen, even nog wachten, tot ze 't gebruik van haar stem weer had.

'Vertel me eens wat?' zei ze slikkend, 'vertel me van jezelf'.

'Vertellen?'

'Ja, van jezelf, van je leven'.

'Kom,' zei hij en greep haar opnieuw, zijn handen gevouwen achter haar nek en trok haar terug tegen zich aan. In zijn armschroef lag ze geknepen, huiverend van angst, als een vlieg onder een hand.

'Wat wil je nou weten, m'n troel?'

'Uit je leven - je geschiedenis,' bracht ze er schor uit. De tranen lekten uit haar grijze oogen en drupten neer op de groote bruine hand waarmee hij haar om den hals gevat hield. Stijf zat hij tegen haar aangedrongen en zij had werk om zijn tastende hand van haar beenen weg te duwen; telkens kwam die terug, telkens woester en sterker.

'Je wilt zeker weten waar ik woon, hè. Nou dat zeg ik je niet, en waar ik vroeger gewoond heb is te veel om op te noemen'.

'Nee,' zei ze en poogde nog of zij een lachend gezicht kon trekken, 'nee wat doet u...?'

'Leven, jagen, kussen, eten!'

Hij lachte om zichzelf en drukte haar nog woester tegen zich aan, dwingend drong zijn hand weer naar haar beenen, maar ineens alsof zij 't besef van haar fout gevoelde, rukte zij zich los. Heur haar was losgeschoten; hij woelde er doorheen als een kind door water en hield haar eraan vast. In haar hals zoende hij en op haar hoofd. En zij - de strenge Juffrouw Thérees, die zich gemakkelijk had kunen losrukken, liet dat toe. Met haar rug stond ze naar hem toe; hij had haar bloote polsen vastgegrepen en zoo haar bij de armen achterover wringend duwde hij haar hoofd heen en weer in zijn arm. Zij liet zich gaan - als een willooze. Zijn sterkte,

zijn niet te breidelen mannekracht deed haar duizelen. Nu, terwijl zij zoo achterover in zijn armen lag en hij weer met haar zitten ging op het ledikant, zou ze hem toch aan 't vertellen krijgen.

'Leeft uw Moeder nog?' vroeg ze angstig. Heur gelaat boog ze naar hem op, om te zien hoe hij haar vraag ontvangen zou.

'M'n Moeder, duifie? Ja, die leeft'. Hij liet haar los en stond op. Met twee, drie stappen als van een grooten beer was hij de kamer door.

'Ja, die leeft, waarachtig ze leeft nog. Maar je kunt haar cadeau krijgen, lief kind. Heb jij nog een Moeder? Als 't dan maar wat fraaiers is dan mijn Mama'.

'Waarom? Houdt ze niet van u?'

'Gek kind. Ze denkt dat ze nog jong is. Ze houdt van zichzelf. Kom hier!'

Hij was weer bij haar en hief haar op bij de taille. Maar dan kreeg Juffrouw Thérees een ingeving. 'Stil!' fluisterde zij en hij liet haar los. Met haar vinger omhoog bleef ze luisteren.

'Onraad?' vroeg hij wrevelig. Ze knikte van ja en vloog naar de deur. Zoo ontsnapte ze. Op den overloop draaide zij met rapte heur haar om het hoofd. Met snelle voeten vloog ze naar haar kamer. Daar, tegen den muur hingen de portretten van Vader, Moeder, Willem en Liesbeth. Ook een van haarzelf met een heele schoolklas, een portret van Adriaan en wat prentbriefkaarten.

Ze wiesch haar oogen uit en lachte en huilde tegelijk in den mahoniehouten kapdoosspiegel, onderwijl zij haar rijkelijk kapsel weer in orde bracht.

Toen ze beneden kwam ging ze recht naar de tapkast. Starend ruimde ze de bierglazen op en stoelde ze.

Nog eenmaal den volgenden dag, toen ze boven bij den vreemdeling zijn moest, greep hij haar om 't middel, maar zij dreigde te zullen gillen en hij liet haar vloekend los. Toen hij Zaterdagsochtends met zijn setter in 't overzetschuitje stond, het geweer op schouder, en brutaal lachend van midden op de Lek een paar haarspelden naar haar opstak, nam zij zich voor, als hij nog eens kwam, hem een kamer te weigeren.

Maar hij kwam niet meer nadien.

V.
Het Nachtbedeke.

Juffrouw Thérees begon zich zondig te voelen. Niet voor God, want die eene maal per week dat ze naar de Bergambachtsche kerk trok, maakte haar niet zoo vroom en vol kerkvertrouwen. Ook niet voor de menschen, want die wisten niet wat er gebeurd was met dien vreemden jager. Maar in haar zelf voelde ze verwijt. Nu ze wist (ja, wat wist ze eigenlijk), nu ze wist dat zijn Moeder hem wel gedragen, maar niet gevormd had, begreep zij niet, dat zij zich zoomaar door zoo'n ongeschoren ruwen vent had laten zoenen. Ze dacht aan Adriaan terug; aan hun avondtoertjes langs de Lek. Van Adriaan had ze het tiende nog niet geduld, maar van hem wist ze toen ook alles en dat alles was zoo flauw en zoo spanningloos. En dan de Kapitein, die toch een fatsoenlijk man was, een mensch die zich nooit te buiten ging en het wezenlijk ernstig met haar meende; tòch zou zij niet toegestaan hebben, dat hij haar terloops achter de kelderdeur bij 't fonteintje ook maar één kusje stal. Zij begreep, dat er iets haperde in de verhoudingen. Voor de menschen was zij nog steeds de oerfatsoenlijke Juffrouw Thérees, een beetje bejaard meisje met een onbesproken naam - en in wezen was ze een zwak vat, een deern. Zoo voelde zij het en dat knaagde haar. Nu nog dorst ze hooghartig meepraten over de kinderen, die wat te voorbarig waren geweest in hun minnen. Ze kon er nog schande van spreken en zelfs mee spotten. Hooguit kon iemand denken dat ze het deed, omdat haar tijd voorbij was, maar de Kapitein en zijn openlijk geheim was daar om dat te heeten liegen. Nu gingen ze den stillen Winter in. De lange gure avonden gingen komen, de roeiboot zou opgetrokken worden om straks niet naar den kelder te lekken of kapot te vriezen, de kachel kwam terug staan in de Herberg en in de Opkamer en zij zou beginnen aan een sprei, die ze haken ging uit harde witte katoen. Zij had zich eigenlijk nog nooit afgevraagd of een jaargetij haar aanstond of niet; ze wist dat het tòch komen moest en dat zij het te aanvaarden had. Maar deze winter was lang en droef. Ze

zat heel alleen in de Opkamer over de Lek te kijken, waar al gauw ijsschollen in dreven en krakend geschuifel uit opsteeg. Dan dacht zij aan de twee jagers waarmeê zij gesproken had en begon op die oogenblikken te verlangen naar het seizoen, dat er weer visch en gasten zouden zijn. Hier op Ammerstol kon zij niets vernemen wat haar belangstelling waard was; ze kende reeds ieder en de geschiedenis van elk was zoo eender, zoo toonlos, zoo grijs. En toen dan met regenvlagen en stormgeloei de eerste lentebotsels uit den grond kropen, kreeg zij hoop. De Kapitein opende aanstaanden Maandag de visscherij al met een vroolijk avondje voor de visschers, bij hen in de Herberg, en zij had gister in de stad van Schoonhoven een grooten bos gele paaschblommen (tijloos zooals ze bij hen zegden) meegebracht en onder het portret van Moeder gezet in een blauwgeribd weerschijnvaasje. Jaan begon aan de schoonmaak op zolder en van Duitschland kwamen de eerste Magyaren met hun rollende huizen in heele troepen.

De eerste zalmgasten kwamen pas einde Mei. 't Was warm geworden en 't deed deugd langs de zomerlanden van de Benedenlek te zitten, vlak aan 't water. De boomen waren al een maand lang groen en onder de kastanjelaren sneeuwde het keerskenvlokken, dat was een triest gezicht. De koninklijke lisschen begonnen als gele vlammen te bloeien tusschen de breede biezen, die statig, als soldaten met sabels, daarbij de wacht hielden. Juffrouw Thérees was een geweldigen bos wezen plukken, om in de gang boven, in een grijzen keulschen vetpot te zetten. En passant was ze doorgeloopen naar 't Bergstolpsche veer om margrieten voor de groote kamers. 't Kon niet mooier getroffen hebben; toen ze terug kwam was er volk gekomen, voor drie dagen; een slanke nog jonge heer met zijn dame en een dochtertje van zoowat vijf jaar. Op Juffrouw Thérees werd gewacht; zij moest hen de kamers wijzen en het hun gemakkelijk maken. Vader ging liever met de Heeren om die jagen kwamen, en Willem was alleen goed voor de paarden en 't boerenvolk; die kleurde altijd subiet als een stadsmeneer hem aansprak. Moeder vroeger had ook goed overweg gekund met de stadslui, wat dat betreft had zij geheel haar Moeders aard, zeiden ze 's avonds in de Herberg als Juffrouw Thérees er zelf niet bij was; maar Lammetje was zachter geweest en bijlangena niet zoo stijf. Heel

veel jaren terug, toen ze nog niet met Versteeg getrouwd was en nog jonge kuren had, toen was me dat een puk geweest. Veel amicaler dan Juffrouw Thérees nu; vooral ook niet zoo wrang voor de mannen, in alle eer en deugd wel te verstaan. Maar och - men moet de menschen nemen zoo ze zijn, op een ieder is wat af te dingen en alles bij malkaar was Juffrouw Thérees toch óók de kwaaiste niet. Alleen dat ze dien ouden bok, dien Kapitein zoo voor den zot hield en maar handig wachten liet, was niet zoo 't gaan moest, maar ieder zijn meug natuurlijk.

Er werd juist nog over haar gesproken door Vader Versteeg met Hein, den vrachtrijder op Vreeswijk en Utrecht, toen ze binnenkwam met haar bloemen.

'O die zijn prachtig!' kreet het stadsche mevrouwtje, waarvan zij vond, dat ze op veel te hooge hakken liep. 'Mag ik een bosje van die reine witte bloempjes met hun gouden hartjes op mijn kamer, juffrouw?'

Juffrouw Thérees hield niet van kouwe drukte en zei botweg, dat het goed was, dat zij ze als ze wilde allemaal mocht.

Dan keerde zij zich om. 'Vader, welke kamers zal ik geven?'

'Laa's zien, twee en drie, ja goed, of laat Mijnheer en Mevrouw anders zelf maar kiezen.'

'Loopt U dan maar even mee, dan zal ik U de kamers wijzen. U wilt zich misschien meteen wat verfrisschen. Zeker met de boot gekomen van halfdrie.'

'Ja, Juffrouw,' zei de Heer, 'we moeten overmorgen naar een boedeldeeling aan den Vuilendam, daar woont familie van ons. En uw Hotel was ons aangewezen, ziet U.'

'U zult zich niet te beklagen hebben, mijnheer,' zei ze als naar gewoonte; 'wilt U mij volgen, de meid zal uw pakkage straks wel boven brengen.'

Nu - de kamers stonden Mijnheer en Mevrouw aan en Liesje vond het er prachtig, want boven haar bed hing een schilderijtje met een meneer erop die op het water liep, en dat moest ze nu toch eens aan haar Mama laten zien.

Mama wees dat ze zwijgen moest, maar Pa keerde zich gemoedelijk lachend naar haar om. Onderwijl het trippelende Mevrouwtje met Juffrouw Thérees eenige zaken bedisselde, vertelde Pa, die zijn meisje op zijn knie genomen had, dat

die meneer in zijn wit gewaad Jezus van Nazareth was, een mensch waar heel veel menschen van hielden en die dan ook erg goed geweest was. Juffrouw Thérees hoorde met heel haar aandacht naar Mijnheer en maar terloops wat Mevrouw haar gelastte. Dat van Jezus stond haar meer aan; die Vader vertelde dat zoo beminnelijk aan zijn dochtertje, zoo begrijpelijk.

Liesje snapte het schijnbaar nog al en 't interesseerde haar bovenmate, want nu Pa eenmaal aan den gang was, moest hij doorvertellen over al die wonderlijke dingen van heel vroeger.

'En Pa, is het nu heusch waar, dat hij op het water loopen kon?'

'Dat weet ik niet snoes, maar 't is ook al zoo'n heele poos geleden, misschien kon het toèn, nietwaar? En als jij nu een mooi verhaaltje hoort, vraag jij dan dadelijk of 't waar is? Kan je 't niet mooi vinden, al is 't maar gewoon uit den duim gezogen?'

'O, ja... Roodkapje.'

Juffrouw Thérees was erbij komen zitten; 't Mevrouwtje had het druk met het uitpakken van de koffers, die Jaan boven gebracht had. Maar zij moest naar dit gebabbel eens wat luisteren. O, ze wist heel veel van deze oude geschiedenissen, zooals die Vader ze noemde, van de catechisatie en uit de preeken die zij gehoord had van Dominé Daalhof of wel van een Ringpredikant. Maar die preeken waren altijd zóó, dat zij vooruit wist wat er komen zou, als de Voorlezer den tekst had afgelezen. Er zat altijd iets in van het tikken van een klok, er kwam nooit eens schot in, geen uitbundigheid met groote mooie stilten daarachter.

'Kind,' zei Pa, en hij liet toe dat zijn kind gedachteloos aan zijn baardje trok, 'de menschen, die erg makkelijk kwaad doen, hebben iets noodig om aan te denken, op 't oogenblik dat ze nog op 't randje van het kwaad staan. En nu zijn er veel mooie dingen om aan te denken en waarvoor je dan het leelijke laten zal; jij denkt maar aan Moeke, ik aan de Mijne, Moeke heeft geen Moeder meer, die denkt aan jou en wie niets heeft denkt aan Jezus, die van ons allen de Vader is. Daarom bidden de kleine kinderen als ze slapen gaan en ook de groote menschen. Zeg jij nu eens aan de

Juffrouw je nachtbedeke op Liesje, de juffrouw hoort het graag.'

En Liesje vouwde haar mollige handjes samen en bad met een ragfijn zangstemmetje:

'Jezuke zoete duveke
Kom in mien hartje;
maak er een kluzeke
blief erin, we
zullen zoete kameraadjes zijn.'

'Pa,' vroeg ze toen, alsof ze een ontdekking deed, 'Jezuke is dat Jezus?'

'Ja m'n kind.'

'Oh...'

Ze peinsde. In de halsbroche van Juffrouw Thérees viel een zonnestraal, die roodglanzend terugspoot de kamer in. Daar keek ze naar. Ineens sloeg zij haar armpje om Pa's hals.

'Ik hou van Jezuke, Pa...' fluisterde ze en bleef zoo wat liggen tegen hem aan. Juffrouw Thérees moest vluchten, de kamer uit om op de trap haar ontroering weg te steken achter haar streng gezicht van alledag. Het Mevrouwtje gaf haar dienzelfden dag nog een portret van Liesje, ze had daar brutaalweg om gevraagd. Juffrouw Thérees vond, dien nacht in haar ledikant, haar kamer, Ammerstol en heel de wereld veel te klein. Die Vader dacht aan zijn Moeder zooals een ander moet denken aan Jezus...

VI.
Aardekracht.

Juffrouw Thérees had neuriënd de eerste nieuwe krielaardappelen geschrapt en nadien haar handen tot bloedens toe afgeboend met den puimsteen, want Mijnheer en Mevrouw hadden haar belast met een gewichtige opdracht, waarbij ze schoone handen moest hebben. Als straks Geert Konijn van Vuilendam met het glazen koetsje om de familie komen zou, dan moest zij op Liesje letten en zij had beloofd het kind te zullen meenemen naar de klieverkampen van

Opperduit, waar de jongste zuster van haar Moeder zaliger op een watermolen woonde. Daar zouden zij blijven, bij Barthelomeus Verlouw haar man, tot Pa en Ma terug konden zijn van de boedeldeeling. Misschien kwam Pa hen dan nog wel halen met het koetsje, maar als hij er om acht uur niet was, moesten ze de boot maar nemen. Juffrouw Thérees had Liesje duizend schoone dingetjes ingefluisterd; eerst zouden ze met de fluitboot van de Reederij naar Opperduit varen en ze zouden bovenop gaan zitten, op 't witte achterdek waar de zonneparapluie boven gespannen is. En terug misschien wel met het koetsje dat zoo lekker licht veerde als een wieg. Bij vrouw Verlouw op den molen zouden ze karnegruttemelk eten en aardbeien en bessen en frambozen... en rozen plukken en kamperfoelie. En... en... en... Liesje hoorde zóóveel en's van Tante Thérees, dat het haar duizelde en haar hartje er blij begeerig van kloppen ging. Toen 't eindelijk één uur werd en de familie gegeten had, reed Geert Konijn met de glazen wieg voor en stopte met luidruchtigen roep en triumfant zweepgeknal. Om halftwee was het tijd voor de boot, maar Liesje stond al om kwart over één op den steiger met Juffrouw Thérees en zij wuifden naar Pa en Ma, die juist met hun koets op de pont waren en in sierlijke glijvlucht over 't Lekvlak zweefden. Van Schoonhoven af kwam ineens de ‘Zes’ van Culemborg in 't zicht. Statig stapte de boot over 't water, een breede zoglijn van gebroken zilver achterlatend. Langs de lage zomerdijken en de kribben klotsten de rolgolven die aan de achterplecht begonnen, met spetterend en sissend geraas, of ergens een brand gebluscht werd.

Toen met een *Heisah hop* de valbrug over gelegd werd, stapten zij samen op, precies de eenige passagiers van Ammerstol. Niemand stapte uit, Liesje bleef daar expres naar staan kijken.

‘Tante Thérees, nu heeft die groote boot voor ons alleen moeten stoppen’, zei Liesje onderwijl ze den langen weg naar boven aflegden. Maar Juffrouw Thérees wees haar, dat de pont aan wal was en dat Pa en Ma wegreden, den polder in achter den Hoogen Groot-Ammerschen dijk verdwenen. En zij noemde haar de namen van alles, waar zij langs kwamen gegleden; den toren van Bergambacht en de molens

van Vlist en Bonrepas, den aanlegsteiger van Bergstolp waar zij niet stilhielden, en in een wipje was Opperduit in 't zicht. De Lek lag kalm te kabbelen, groote zilveren bleekplekken lagen er in verwaaid, hier en daar sprong een visch op of deinde een rank watervogeltje. De zwarte aalscholvers vlogen krassend op, als de boot langs kwam en lieten van de alteratie vieze brokken halfverrotte visch vallen uit hun slokkerige bekken. Het meisje genoot zoo, dat ze er van stomgeslagen zat. Zoo hoog boven het water te zitten en altijd maar die groene dijken te zien wegwijken, die dijken waaroverheen ze nog juist de wijdstrekkende weiden zien kon, zoo hoog op een boot te zitten als een beheerscher van water lucht en land... neen, 't kon niet schooner. Jammer, jammer, dat ze al weer afstappen moesten, want de boot koerste naar den steiger en het machinegestamp verstomde plots. Zacht gleden ze naar het doel; met gewisse hand stuurde de man boven in 't glazen kooike het groote gehoorzame schip naar de witgekopte palen, die als twee uitgestoken handen waren. Nog eenmaal klonk het fijne belletje van 't seintoestel, de raderen sjoepten achteruit, wit schuim vloog langs de bootflanken en 't gevaarte lag stil.

‘Hier is nu Opperduit,’ zei Juffrouw Thérees toen de boot weer statig wegvoer, en ze trok beredderend de jurk van Liesje wat omlaag.

‘Ik zie niets’, zei 't kind teleurgesteld na zooveel schoons, en ze keek met verlangen de wegvlietende boot na.

‘Wacht maar; zie je dien molen, ginder? Daarheen gaan we en 't is daar erg prettig, je zult zien.’

‘Maar waar is de stad eigenlijk?’

‘Welke stad?’

‘Of is 't soms een dorpje, Tante?’

‘Oh... Opperduit? Dat is een gehucht, hier wat verder. Zie je daar al dat peerse? Dat zijn de klieverkampen, daar riekt het goe' Liesje.’

Juffrouw Thérees stak proevend haar vingers omhoog; zoo zette zij kracht bij aan haar betoog. En samen liepen ze naar den molen, waar zooveel genot moest zijn.

Vrouw Verlouw was blij als een jarig kind met het onverwachte bezoek.

‘Je maokt det anders niet te dukkels teugenswoordig

nichie, maor nou heije toch wel zoo'n lief smoelgie meeebracht; hoe heet jai, meske?'

'Liesje,' piepte ze.

'Liessie?? Net as Moeder zaliger, die heette ook Liesbeth. En wat heje een schoone jurk 'an m'n keind; kraig Tante Marie soms ook een kussie van jauw?'

'Kom Liesje, geef Tante maar een schoon kusje,' zei Juffrouw Thérees statig en Liesje zocht een veilig plekje tusschen de fijne witkanten muts en het snorrebaardje in aanleg onder haar neus en gaf hartelijk een klinkenden kus en toen nog een, met haar beide handjes om den hals van 't boersche wijfje geslagen. Hoe 't kwam wist Liesje zelf niet, maar ze hield van haar nieuwe Tante Marie van 't begin af aan en daarom gaf ze haar vertrouwelijk een hand en volgde haar. Tante liet haar eerst de geiten zien die op de bleek stonden en dan een zachtaardig ooike, met bruine spleetoogen, dat op een kleine kamp stond, bezijen den molen. Ooike blette en de twee lammerkes die wat te ver gegaan waren keerden weerom - zoo was 't goed. Liesje vond dat de lammerkes astrakankrullen hadden; zoo had Ma een kapmanteltje. En de konijnen en de driekleurige poes kreeg ze te zien; toen gingen ze terug de ronde steenen molenkamer in, waar Juffrouw Thérees al zat, met Nico het blinde smoushondje op haar schoot.

En dàn werd me toch wat afgebabbeld; ach heere - de ooren van alle Ammerstolsche menschen moeten op dat uur getuit hebben, want ieder kreeg zoo zijn beurt. Onderwijl zat Liesje alles eens goed te bekijken. Aan de ronde muren hingen portretlijstjes van kunstig gesneden hout, een paar teksten, die op donker fluweel geschilderd waren en boven de deur en tusschen de vensters gedrukte prenten, die in platte mahoniehouten lijsten hingen. Die prenten vond Liesje mooi, ze waren zoo levendig gekleurd, precies of 't echt was allemaal. Hier was het pas heerlijk. Ze nam zich voor, vanavond aan Pa te vragen ook in een molen te gaan wonen. Door de nauwe spleetvensters kon ze ver, heel ver over 't laagliggende land van Berkenwoude kijken, waar overal in 't gras, wel twintig meter beneden haar, de zwiepende maaiers bezig waren met hun witblikkerende zeisen. En aan den kant van den Benedenbergschen polder zag ze de turfgravers, die

derrie trokken aan lange stokken. Dat werk ging trager, zoo uit de verte leek het precies allemaal poppenspel. De hofstee's van Berkenwoude lagen verborgen achter groene boomenkloeten, waar hier en daar een fel rood dak doorstak. En van daar tot aan den molen lag een heerlijk golvend kleurig grastapijt, doorspekkeld met veel rood en oker en pluiswit op een blinkend groenen achtergrond. De zon daaroverheen was een groot schitterend juweel gelijk, en als Liesje door haar oogharen keek, vlogen duizendkleurige vlinderstralen, doorzichtig als libellenvleugels, van de wit laaiende bron weg om neer te tippen op de golvende grastoppen. En overal was muziek. Uit den wriemelenden luchtkoepel trilde de leeuwerik; de sprinkhanen zaagden op de bermen en de onzichtbare krekels kriekten van geweld en geen ophouden. In den rooden bloedbeuk zoetevooyste traag een weggedoken merelaar en de kworrelzuchten en 't gebrobbel van de groene rijnvorschen in den molenvliet was als een tremolo van 't kerkorgel daartusschen. En over dat alles hing verheugende geur. De kervels die dorden, nu 't zaad rijp werd, doorwademden de lucht met fijne prikkelende kruiddampen; de gele rolkliever en de groote kampen schapenkliever roken toch wel zoo zuiver naar honig, om van te trekkebekken. Maar vooral, vooral de muurbloemen van Tante Marie, die tegen den molenmuur pafferig stonden te bloeien van geweld, deden een mensch zijn neus drie keeren achtereen ophalen en dan had men nog niet genoeg daarvan. 't Was een reuke om vanzelf bij te gaan staan zingen - zingen voor purperen violieren. Liesje zag ook, dat de koeien langzaamaan, met gebogen koppen, naar de koeihokken trokken, lodderig van de zwolte. En ze zag groote feestvierende muggenzwermen onder een perelaar, die dansten omdat er zooveel muziek was in de lucht en zooveel goede zon en geuren alderhande. Nu - dat alles was toch zeker wel voldoende, om er een vol uur meê door te brengen.

Toen vrouw Verlouw genoeg gehoord had van haar geboortegrond, ging ze eens wat lekkers halen uit den kelder. De karnegruttemelk was goed koud geworden in den gewelfden kelder en smaakte naar twee borden vol. Liesje was nu vast overtuigd dat het nergens zoo prettig kon zijn als op een molen; vooral nu ze wat mocht gaan spelen met de lammetjes, die eerst wat bang waren voor haar. Ach - wat was dat

toch allemaal wonderlijk. Ze liep eens langs het water en ze zag deftige snoeken haast zonder vinverroering langskomen in den vliet, waar fel te zon op zinderde, zoodat ze tot op den bodem zien kon. En in zoo'n molenvliet was een barre hoop te kijk. Daar hingen wierkleedjes in, precies kanten gordijntjes zoo fijn, en daar schoten zwarte torren en rare beesten doorheen, alsof er heelemaal geen kans was om te verdrinken. Op 't gaanpad zag ze een verschrikten mol, die zich schielijk aan 't ingraven was met zijn kleine menschenhanden, die rap als een machientje den grond wegkrauwden. En om vier uur, Liesje lag voorover op 't begin van den Tiendeweg naar bloeiende wikke te kijken, toen kwamen opeens de knechten uit Koolwijk met hun puntschouwen langs varen, waarop de blauwe of geelkoperen melkbussen stonden in rijen. En de melkmeiden liepen er achter en zongen joelend liedjes en plaagden de melkknechten met grassprietjes, waar ze 't zaad van afstroopten en die ze dan in hun haren draaiden.

Toen Juffrouw Thérees eens uit den molen naar haar keek, zag ze Liesje juist door 't klaphek naar 't klieverkamp trekken. Moederziel alleen zat ze daar te genieten van den gezonden honiggeur en van het orgelgezoem van de duizenden bieën, die er overheen zweefden in rappe vlucht. Ook zag ze een zwevenden ooievaar langs komen, die met één vleugelslag wel tot over de Lek komen kon. Het verbaasde stadsmeisje wist haar vreugde om dat alles niet meer te bergen en begon te lachen en te zingen en haar gebedje te zeggen, alles door malkaar. Juffrouw Thérees zat goedgezind dat af te zien, op de bank onder de linde, die bloeide en geurde van belang en ze bracht eens een handvol felroode bessen, die zoo frisch waren als 't water der duinen, naar Liesje. Toen kwam Gerregie, het pleegkind, dat Verlouw drie jaar geleden in z'n huis genomen had, thuis uit school. Dadelijk waren ze 't eens, Liesje en Gerregie. Zingend trokken ze 't erf rond en nu pas, met zoo'n goede gids, zou ze alles eens in de puntjes kunnen bekijken. Ze trokken in den bessentuin en naar den molentrans, totdat Vader Verlouw, die thuis was gekomen, hen riep, met zijn holle vuisten voor zijn mond als een toeter. Er moest gegeten worden. Vader was een groote stille man, met rustige gebaren en droevige oogen Als hij niet op den

molen zijn moest, dan werkte hij op den akker of bij den boer, zooals nu in den hooibouwtijd. Hij gaf Liesje zijn groote doorgroefde hand en daarin lag haar wit palmpje zoo nietig als een zeilbootje op de groote zee. Er werd eerst gebeden en Liesje, die niets anders kende, bad een beetje verward haar nachtbedeke.

Hun brood was erg lekker, en door Vrouw Verlouw zelf gebakken in den roodsteenen oven. Als daar knapperende witte suiker op gestrooid werd smaakte het, om nooit weer te vergeten. Er was ook witte meikaas met groote gaten er in, die geurde naar nat jong gras en smaakte met een hiernamaals-smaakje. En dan kwam een eitje na en nog een eitje na, pas gekakeld door de koekoesveer; dan een bordje pap en wat bessen en aardbeien om bij de pap naar binnen te smikkelen... heerejeetje, Liesje heugde zich niet ooit zóóveel en zoo lekker gegeten te hebben. Toen 't eten gedaan was, haalde Vader Verlouw op z'n kousen een dik boek van een plank tegen den muur en sloeg het met beslistheid open. Van wat hij daar allemaal las begreep Liesje niets; ze vond het grappig, want de man van haar nieuwe Tante Marie las door zijn neus. Dat deed hij erg plechtig, met gefronst voorhoofd, en zijn dikke zwartgegroefde werkvinger huppelde als een lammetje over de vergeelde bladen van het zware leeren boek waar versierde koperen sluitsels en hoeken aan waren.

'Amen!' zei hij ineens hard en klapte het boek dicht. Opnieuw deden ze allemaal de handen samen en Liesje bad maar weer trouwweg haar Jezuke zoete duveke. - Ze vond dat ze hier best levenslang zou kunnen wonen en dat zei ze aan Tante Thérees toen ze weer op de werf stonden, om een wandeling te doen langs den Tiendeweg van Berkenwoude, die hier precies achter den molenvliet uitkwam. Jammer, dat Gerregie niet had kunnen meegaan; die moest naar de Catechisatie en zooiets mocht ze niet overslaan van Vader, voor geen geld. Er was maar een smal gaanpaadje tusschen het elzenkreupelhout, de populieren- en wilgenknoten en de overal heen slingerende braamranken. Soms was er heelemaal geen weg en dat vond Liesje er juist het mooie van. Dan boog zij de kreupeltakken vaneen met haar mollige knuistjes, dan kroop ze door holletjes en onder bovengrondsche wortels door, en haar klaterend stemmetje klonk ver den diepademen-

den polder over, als een avondklokje. Ze vond om een boomstronk, tusschen het mos, een heelen pol peersblauwe viooltjes; ook stapten ze eens bijna per ongeluk op ranke blauwe klokjes en vonden ze vroolijk wapperende witte windekelken; ‘net nachtponnetjes’, vond Liesje. Aan weerskanten van de kaai waren slooten, de een daarvan was breed; dat was de molenvliet. Soms trok Liesje om goed over 't water te kunnen zien het gordijn van elzentakken wat opzij; dan zag zij fel gele lisschen, purperen molentjes en midden in 't water heele fijne witte bloempjes, zoo klein als oorbelletjes. ‘Dat zijn wateranemonen’ vertelde Tante Thérees.

Liesje nam zich voor het goed te onthouden en om te bewijzen dat ze 't nog wist riep ze driemaal op die wandeling dat ze weer wateranemoontjes gezien had. Dat deed de stijve Juffrouw Thérees goed tot in haar diepste wezen. Zij wilde zich zoo graag verbeelden dat dit blonde meisje van een ander een weinig van haar hield. En voor Liesje was iedere stap op dien ruigen Tiendeweg een nieuwe ontdekking.

‘Ik wist niet dat er zulke vreemde bloemen bestonden, Tante,’ snapte ze, toen zij een groepje veelkleurige paddenstoelen vonden. En witgevlekt siergras had ze ook nog nooit gezien. En had ze ooit kunnen denken dat er blaadjes waren, die naar pepermuntjes ruiken en dat er bloemen bestonden, waar melk in zat en waar je zwarte handen van kreeg als je ze plukte? Van al dat wondere nieuwe was 't meisje een beetje beduusd geworden, en weer dicht bij den molen, toen ze dus heel de kaai rondgewandeld hadden, werd ze moe van al dat wringen door 't hakhout en het verre gaan en wilde ze wat zitten.

't Was aan de hooge zijde van de kaai, wel drie meter boven het land, waar zij zich neervleiden; de molenvliet lag diep onder hen en even diep het onmeetbare ademende land tot Stolwijk. De zon was al ver gezakt en raakte bijna de ijlblauwe landlijn. Haar licht begon oranjeachtig te worden en de daghette nam gaandeweg af. Wie nu goeie oogen had en van even goeien wille was, kon al over den polder het matrulle kleed van zomeravonddamp zien zakken, aan den anderen kant dan waar de zon was. Maar Liesje zag dat alles niet meer. Heur moeie kopje had ze vertrouwelijk op de bloese van Tante Thérees gelegd; de glinsterende oogjes knipperden

wat - dan vielen ze toe. Willoos hing het rijkemenschenmeisje in de armen van Juffrouw Thérees, zij tilde het lijfje voorzichtig op en legde het makkelijk neer in haar moederlijken schoot. De zachte blonde haren van Liesje lagen juist tegen Tante's wang; zoo, tegen haar borst, liet ze 't kind rusten. Even nog werd ze wakker, om dadelijk weer weg te doezelen. Juffrouw Thérees voelde, dat Liesje weer insliep; dat gaf haar een vrome zoete vreugde. Een mug zweefde neer op 't voorhoofd van het slapende meisje, zij zag het niet, maar voelde de onrust van het kind door haar lijf gaan en ze joeg 't insect voorzichtig weg. Boven hun hoofden zoemden de rijzende peppels, die in de toppen nog zonlicht vingen, en 't was of duizend maal duizend fladderende vlinders daar door die kruinen vlogen - allemaal zacht zingend. Juffrouw Thérees zag en hoorde er naar, als naar een nooit gezien wonder. Alles wat er omging in 't zieltje van Liesje meende zij aan te voelen en scheen door haar borsten naar haar denken te gaan, in volle stroomen.

Zoo werd Juffrouw Thérees weer een heel jong meisje, àl wat ze wist, door haar ondervinding, vloog haar hoofd uit en iedere hartslag van het prille wezentje aan haar borst bracht haar intenser haar eigene jeugd weerom. Ze nam groote stappen over levensperioden en rustte alleen dàn met haar hersens ergens, als er iets heel innigs te bedenken viel. Aldus wandelde zij langs een weg waarlangs louter zilveren beeldjes herinnering beschermend opgesteld stonden, als Lieve Vrouwkens in de nissen der kerken, achter devote lichtjes. Haar bloed werd kinderbloed en wilde wat kinderen willen, en toen ze zachtjes begon te neuriën met vreemdlichtende oogen, op het rhythme van Liesje's ademtocht, was het Moeders oud lied:

Bi wilen lief, bi wilen leet,
Bi wilen verre, bi wilen ghereet;
Die dit met trouwen van minnen versteet,
Dat es jubileren.
Hoe minne versleet
En de omme veet
In een hanteren!

Over het land aan haar voeten verstomde gaandeweg het geluid van zeisen en bolderende wagens. Het aanhoudende

trieste bassen van een hond dook op, toen de stilte aan kwam golven en alleen het ritselliedje van de peppels en 't gekworrel uit den molenvliet werd nog gehoord alsof een reusachtig uurwerk zachtjes van binnen rammelde. Monotoon klonken daar doorheen de overentweergaande menschenstemmen uit de Benedenbergsche buurt en die van de hofsteê's aan den Lekdijk. Maar Juffrouw Thérees onderkende al die geluiden niet meer - een voor een. 't Was één muziek voor haar; de warmte van het meisje aan haar borst, de stilte over 't land en de stemmen uit de buurt - alles, alles was schoon, onvergetelijk en van één klank. Ze wist niet meer dat ze de dochter was van Versteeg uit ‘De Zalm’ van Ammerstol, ze was vergeten, dat Liesje haar bloedeigen dochtertje niet was - Juffrouw Thérees leerde nu Moeder te zijn en daarmee 't alderschoonste wat ze ooit beleven kon. En van puur geluk liet zij haar tranen vrijelijk vloeien, ze sprongen als welbelletjes uit haar oogen en het was of het wrange van haar hart ermee wegspoelde.

Zooals op een zonedag na een fellen pletsregen, zoo helder zag ze de aarde; de wereld was een groote welkome bron; zij lag daar zoo rustig en kalm aan als het meisje aan haar ademende borst. Juffrouw Thérees voelde aardekracht door haar aderen gaan, er was een band van 't kind naar haar en van haar naar de aarde. Nu wil de aarde, dat ik haar jong kind kus, drong door haar ziel en zij kuste Liesje op de blonde zachte haren. Als de uitgebloeide kervelpijpen nu plots eens muziek voor haar waren gaan maken, zou zij zich niet verbaasd hebben. Als de kabouterkopjes van de peerse violen nu gezegd hadden - we gaan sterven Moeder en Kind - we sterven - ween over ons Moeder en Kind - dan zou zij geweend en gebeden hebben voor peerse viooltjes. En als de aarde haar bloed gevraagd had voor ander, nog verborgen leven, dan had ze 't nu gegeven, als de pelikaan uit het sprook.

Over Liesje's gezichtje kwamen wezentrekken van puren innerlijken vrede, van zuiver aardebewustzijn... dat was nu alles bij elkaar toch wel een wonder, een Bijbelsche gebeurtenis, zoo machtig als een Prophetie of een Christusmirakel.

Wie 't in de boeken niet leeren kan, wist nu Juffrouw Thérees, kan van de aarde en van kinderen leeren, dat geboren

worden wonder is, dat leven wonder is, dat groeien wonder is en sterven groeien. Blank als een Heilige in de nagedachtenis van een Roomsch kind is, zat zij daar op den Vlietdijk, zij met het kind. En haar nieuwe wetenschap, die geen echte wetenschap was, maar slechts 't onderscheiden van de echte kleur en geur der dingen, deed haar mirakelen doen.

Ze voelde, dat ze nu vliegen kon en met Liesje in haar armen zweefde ze heen als een jubileerende vogel - eerst boven den vliet, dan hooger, hooger - boven de wijkende en golvende wereld en de zon daalde niet meer voor haar, omdat zij steeg.

In de lucht was het goed voor de tobbende ziel. Nu eerst voelde ze hoe armoedig de mensch is die babbelt met buren over buren, die leeft om wat voorbijvleuglend geluk, of voor schijn en onwezenlijkheid. Zij begon de rust van nonnen te begrijpen, de rust die aan hun gelaat iets heiligs geeft. Beter dan in de lucht kon 't in den hemel niet zijn en de vogels bezaten hun hiernamaals al bij hun vleeschelijk leven, vond zij, onderwijl zij voortzweefde in voortdurende verrukking.

Maar ineens - een wit nevelvoorhang werd verschoven door onzichtbare kracht, en tegen een helrood fond aan, stond de laatste jager met zijn schachten en zijn woesten hijgenden hond. Bloed droop uit den bek van 't sterke beest, dat lilde op de achterpooten. Ze zag felwitte tanden, bloedoverloopen. En damp steeg uit het bloed, dat onafwendbaar op Liesje's hoofdje neerdrupte.

‘Bang!’ kloeg Liesje onrustig in haar slaap en 't woord viel als gloeiend lood op de ziel van Juffrouw Thérees.

Ze had willen gillen, maar had geen stem meer; gelaten moest ze dat alles meemaken en wachten - immer wachten, staande met haar voeten in de aarde, gelijk een boom. Ze kon niet meer vliegen, de aarde trok haar.

Ineens viel ze in een ander bewustzijn. Op haar arm lag een zachte hand. Dat deed haar angstig omzien en vreezen - vreezen 't allerergste. Het was de Pa van Liesje.

‘Sliep u, Juffrouw?’ vroeg hij, die achter haar stond. Toen ze zijn stem hoorde, gleed de ontzetting weg van haar gelaat. Ja... ja... juist... wat was het hier?

Ze keek naar Liesje en naar haar Vader, dan weer naar

't kind, dat met de vuistjes tegen den mond gedrukt zacht doorsliep en dan wist ze 't weer - 't was hier Tiendeweg, Molenvliet, Opperduit, en Woensdagavond.

Die man was Liesje's Vader en zij was Thérees Versteeg uit ‘De Zalm’.

‘Ze moet maar slapen blijven, Juffrouw!’ vond Liesje's Pa.

‘Ja meneer...’, zei ze botsend, of 't een ontploffing in haar keel was... ‘slapen blijven’.

Wat haren van Liesje fladderden rond den mond van Juffrouw Thérees. Pa streek ze weg en beroerde even met zijn vingertoppen haar lippen en wang. 't Was haar of een electrische stroom door haar lichaam woelde, toen ze de aanraking voelde van die dunne vingers. Haar lippen knepen samen in angst om haarzelve; op Liesje's gelaat vloog een trek van pijn... dan, met een ruk werd ze wakker. Toen ze Pa zag wilde ze weg van 't warme schootkuiltje van Tante Thérees.

De weelde- en angstdroom van de Herbergdochter was voorbij, zij moest het kind weer afstaan aan den Vader, die grootere rechten had. En nu wist ze weer alles.... wrang drong het klare besef bij haar binnen, als azijn op een versche wonde. Ze was geen Moeder en Liesje was haar meisje niet. Zij - Thérees Versteeg, was een bedelares; niets bezat ze, alleen zou zij moeten blijven - ze was oud.

Gedrieën liepen ze naar den molen terug. Pa vertelde, dat hij hen had zien zitten van den molentrans af en dat de koets op hen wachtte. Ma was te moe geweest; die rustte nu wat uit in ‘De Zalm’.

Toen zijn knie onder 't gaan maar even die van Juffrouw Thérees beroerde, moest ze rillen, of haar gebeente er van kraakte. Pas in het hobbelige koetsje werd ze weer gewoon de Juffrouw Thérees van altijd. Ze wist mooie verhaaltjes voor Liesje en Liesje luisterde tot ze verlangen kreeg naar Mama en kribbig werd.

Juffrouw Thérees wist nu, dat de hemelpoort niet alleen voor stervenden openstaat. Er was iets schoons aan haar spits gezicht, nu ze daar zoo zat, in het koetsje, de handen in den schoot gevouwen, als voor een eigenbedacht gebed.

VII.
Weer Moeder.

Om vijf uur dien anderen ochtend klopte ze op de deur waar de familie sliep en Pa zei slaperig ‘present’. Dadelijk daarop hoorde ze iemand uit bed springen, veerkrachtig en lenig. Ze had een slechten nacht gehad en lang voor vijven was ze al wakker geworden, bang zich te verslapen.

En als Juffrouw Thérees 's morgens zoo lang wakker lag, dan gebeurde 't wel, dat ze heele slechte gedachten kreeg; dan had ze vergeving voor ieder, die langs de streep was gegleden; en ook gebeurde 't dan, dat ze verlangen kreeg, verlangen naar Adriaan en nu hij niet meer op haar pad was, zelfs naar mijnheer Verroen, den Kapitein met zijn reeds zwellend buikje.

's Avonds aan de speeltafel, als de Kapitein eens minzaam over haar kaarten naar haar keek, kon ze zoo plots, denkend aan die ochtenden, een felle kleur krijgen, zonder dat iemand wist waarom dat was.

En toen ze daar voor de kamer stond van Liesje's Pa en zijn vlugge stappen van binnen hoorde, moest ze ineens overwegen, dat hij nu in zijn ondergoed rondliep. Ai... ze wilde dat wel afduwen, maar 't ging al niet meer, ze zag zijn lenige jonge gestalte, zijn fijnen slanken kop, zijn breede armenvlucht. Ze sloot haar oogen, want zij, Thérees, de dochter uit ‘De Zalm’, had daar geen recht op; zij mocht voor de deur staan met haar slechte gedachten, hoogstens eens spelen met het kindje van dien ander, van dat trippelende jonge mevrouwtje, dat zelf nog precies een kind was.

Als een schuldige sloop ze de trap af; maar achter haar was de gedachte aan Liesje's Pa en als ze omkeek, zag ze duidelijk in het donkere van de trap zijn oogen blinken.

De Lek, die nog in witte ochtendsluiers verborgen lag en zoo schoon was, als nog nooit voor dien, gaf haar geen rust; over het tipje water, dat reeds zichtbaar was, juist aan den Zomerdijk zag ze weer zijn gestalte uit den nevel komend en hij wenkte haar en lachte. Met haar handen boven 't hoofd liep ze, hollend zooals kinderen doen, den hoogen Lekdijk af,

verder door 't zomerland struikelend over molshoopen en kloeten. Voor het water bleef ze staan; het beeld was heen. Ze liet zich vallen in 't welige gras; daaruit stegen zinnenverkwikkende dampen. Met klamme handen rukte ze gras en weegbrêeblaren uit; daarmee depte zij haar heete voorhoofd en dat gaf koelte en rust.

Trotsch stonden de reine margrieten hier zorgeloos verwaaid tusschen het gras, kaarsrecht als lantarenkes. Ze plukte een dikken bos en daarmee in de handen, liet zij zich op de knieën glijden, om te kunnen turen over de Lek, waar nu de nevelsluier gracielijk van wegtrok naar 't land van Gorkum toe.

En weer lag plots een hand op haar schouder, juist als gister en weer was het Liesje's Pa in zijn sober grijs zomerpak.

'Een beetje aan 't peinzen, juffrouw Thérees? U peinst geloof ik graag, nietwaar?'

'Ja,' lachte ze verward.

'Ik kom hier ook wat zitten. Curieus, dat die prachtige bloemen hier zoo maar in 't wild groeien. Ik zal er vandaag een bouquet van plukken om mee naar huis te nemen'.

'Hier!' zei ze spontaan: 'Neem deze maar, meneer'.

'Och neen, Juffrouw, ik kan ze zelf wel plukken, anders doe 'k het straks met Liesje als ze op is'.

Iets oneindig bitters gleed over haar gezicht. Zelfs haar bloemen wilde hij niet, wèl die van zijn kind. Tot dien kring van elkander minnenden hoorde zij niet... zij die oud werd en norsch.

Haar mooie groen-wit-gouden bouquet gleed moedeloos in haar gespannen schoot en haar stem was week van de tranen die erdoor klonken, terwijl zij smeekte: 'Toe, neem ze wèl, ik heb het graag...'

De Pa van Liesje nam de bloemen uit haar trillende hand, keek haar van terzijde aan en zei bedachtzaam en innig: 'Ik denk, dat u hier veel ontbeert in deze omgeving, altijd zoo in het café, niet Juffrouw Thérees?'

Maar ze wist geen woorden voor hetgeen in haar omging... ze zweeg. Toen wist hij daar naast haar er ook geen weg meer mee en hij wilde opstaan en zich bescheiden terugtrekken.

Maar zij, dat ziende, greep ineens zijn pols, zoodat de statige margrieten heftig nijgden en vroeg, telkens stokkend, vallend over haar eigene woorden, hem naar zijn Moeder.

Nu meende hij haar droefheid begrepen te hebben.

'Is de uwe al lang dood?' vroeg hij en er was een trillende toon van medeleven in zijn stem.

Ze ging er niet op in, maar stelde weer haar vraag, nu dringender.

'Nu, Juffrouw, als u dat graag weten wilt, Moeder woont in Breda en toekomend jaar zult u haar misschien hier krijgen, want ze gaat ook nog een keer naar de familie aan den Vuilendam, ziet u. Moe is nog flink, Juffrouw, maar al erg grijs natuurlijk, net als uw Vader, die zal zoo van haar leeftijd zijn. Ze gaat een beetje mank, maar voor wie 't niet weten is dat nog niet eens zoo heel erg te zien. Maar Moe is een lieve oude dame en Liesje houdt onuitsprekelijk van haar, trouwens iedereen die haar kent. En uw Moeder, Juffrouw?'

'Dood!'

'Dat wist ik al. Reeds lang?'

'Twee jaar..... Kom, ik moet thee gaan zetten.'

'Wacht, ik loop mee zoover'. Liesje's Pa stond op en stapte naast haar voort. Juffrouw Thérees voelde zich opgelucht als een kind, dat zonden beleden heeft bij Moeder. Weg waren de slechte gedachten van daarnet, kalm en beraden als een vrouw met een wil, liep ze door 't nog vochtige zomerland waarboven de witte zon begon te stoven van geweld.

'Kardème!' vloekte de Kapitein, die van uit zijn 'Snackert' haar in 't oog kreeg, 'ze komt met een vent het land uit; als ik goed zie, met dien meneer, die er met zijn vrouw op logies is.' En hij was voor de mannen dien dag niet te verdragen, want hij ketterde als een kermisklant en niemand deed iets goeds.

En de sierlijke 'Vreeswijk' van de Reederij, die Liesje en haar Pa en haar Ma dien ochtend om halfelf van Klein-Ammers meevoerde naar Rotterdam, sloot een vreemd hoofdstuk in het levensboek van Juffrouw Thérees af.

Versteeg wuifde met zijn rooien zakdoek van den aanlegsteiger de familie na.

Juffrouw Thérees liep vreemd zoekend door 't huis, ook eens naar de rommelige kamer waar zij geslapen hadden en legde heur handen gelaten op haar borst. ‘Alleen!’ fluisterde zij tegen de muren.

De ‘Snackert’ salueerde voor de ‘Vreeswijk’ met een benauwd gilfluitje. De dag ging draaien.

HERMAN DE MAN.

(Slot volgt.)

Koloniale zelfopvoeding.

I.

In de geschriften over koloniaal beleid wordt ons immer voorgehouden, dat wij Europeanen, als opvoeders en als dragers van een hoogere beschaving, geven van onzen overvloed van kultuurschatten aan hen, primitieven of halfbeschaafden, die dankbaar hebben te zijn voor wat wij schenken.

De vraag is echter, of wij ook niet ons eigen geestelijk voordeel kunnen doen bij de opvoedingstaak ten aanzien van de minderjarige volken, die aan onze zorgen zijn toevertrouwd. In dien zin, dat het hebben van koloniaal bezit met zich brengen kan winst op geestelijk gebied naast energieontwikkeling, versterking van het volkskarakter bij het gevoelen van verantwoordelijkheid voor de welvaart en het geluk van andere volken, verruiming van den gezichtskring bij de waardeering van hetgeen anders-toegerusten als hun hoogste beschavingsgoed erkennen, zelfbeheersching bij machtsuitoefening over zwakkeren van wil.

De probleemstelling is eenvoudig genoeg en betreft in het algemeen de vraag of wij van Inlanders kunnen en moeten leeren? Of wij, hoogbegaafde kultuurmenschen, in de leer kunnen en moeten gaan bij de lager beschaafde halfkultuuren natuurmenschen, bij de primitieven desnoods? In de leer *kunnen* gaan in verband met hun andere beschaving, in de leer *moeten* gaan in hun en ons belang?

Indien deze vragen verwonderen mochten, zou daardoor reeds aanleiding en pleit verkregen zijn voor het zoeken naar de verklaring der onhelderheid, door haar gesteld.

Kunnen wij van de Inlanders leeren?

Wie een verouderd positief antwoord wenscht uit den tijd van de prediking omtrent den terugkeer tot den natuurstaat en omtrent de verheerlijking van de natuurmenschen, raadplege Seumer's Wilde, dien wij als schooljongens bewonderden om de les in edelmoedigheid, welke de ‘ehrliche Hurone der noch Europens übertünchte Höflichkeit nicht kannte, und ein Herz, wie Gott es ihm gegeben, von Kultur noch frei, im Busen fühlte’, aan een Europeeschen planter gaf, wien hij ten slotte glimlachend toevoegt:

> ‘Seht, ihr fremden, klugen, weissen Leute,
> Seht, wir Wilden sind doch bessere Menschen!’

Een bevestigend antwoord geeft ook Max Müller[1)], die van meening is, dat de studie van de taal, de letterkunde, de wijsbegeerte, de kunst en het recht van Vóór-Indië even zoo loonend is als die van Grieken, Romeinen en Semieten. En hij denkt dan aan Vóór-Indië van enkele duizenden jaren geleden, het echte oude Indië van de Indiërs, zoowel als aan het tegenwoordige, dat vol is van vraagstukken, waarvan de oplossing voor ons Europeanen van dezen tijd belangwekkend moet heeten. Vooral ook, omdat Hindostan een levend ethnologisch museum is, overvuld met archeologische, mythologische, linguistische en juridische schatten, temidden waarvan men leeft in een lang vervlogen verleden, zoowel als in een verre toekomst met verschieten, die men in het oude Europa slechts zelden aantreft, en waarin men zich heeft te ‘oriënteeren’, dat wil zeggen, de belangstelling heeft te richten op het Oosten en de Oostersche menschen en maatschappijen met alles wat daarin aan menschelijks leeft. Nu zoekt Max Müller deze oriënteering hoofdzakelijk in de letterkunde en de religie van het oude Indië, zooals de Veda's en de Epen die doen kennen als gelijkwaardig aan de beschavingsuitingen der geschriften van Homerus en Virgilius. Doch, wanneer hij getuigenissen omtrent de waarheidsliefde van de Hindoe's eveneens uit de litteratuur opdiept, ontmoet hij verzet bij de moderne kenners van het volkskarakter, die hem eenzijdigheid verwijten. Dan ziet hij voorbij, dat de leugen het

1) India, What can it teach us? Collected works of F. Max Müller, XIII. Ed. 1919.

wapen van alle zwakken is en dus ook van de primitieven en de natuurvolken, die ontstellend zwak staan tegenover hun omgeving en den krachtig toegerusten vreemdeling. Men behoeft hierbij nog niet uitsluitend te denken aan de gevolgen van despotisme, klasse-bevoorrechting, hebzucht en autocratie der hoofden, rechtsongelijkheid, godsdienstige opvattingen en volksinstellingen. Veeleer stuit men hier op eigenschappen, die samenhangen met een bepaald beschavingspeil en met de natuurlijke omgeving, welke aanleiding zijn tot het volgen van emoties eerder dan van rustig nadenken.

'Ce qui manque le plus aux esprits primitifs c'est la précision et la netteté, c'est le raisonnement droit, et, dans l'ordre matériel, le soin, l'application, la suite dans le travail... La précision scientifique est source de l'honnêteté... Mais ceux dont la vie aménagée avec une simplicité primitive, est tout près de la nature, sont une proie facile pour l'irréel, le surnaturel, l'irrationnel.'[1)]

Bloemrijke termen, opsiering van verhalen, phantastische ervaringen van den Inlander wijzen niet zoozeer op doelbewuste leugens dan wel op de hebbelijkheid om desnoods ten eigen nadeele met de waarheid te spelen op een wijze, die den Westerling prikkelt en dan ook slechts te begrijpen is, wanneer men zich de moeite geeft zich in des Inlanders denken en labiel zenuwleven te verplaatsen.

Zulk een verplaatsing nu naar een wereld van angst en lafheid is voor het sterke Westersche karakter zeer bezwaarlijk, en in regelrechten strijd met den vastberaden wil, die genoot is van zedelijke kracht en onverzettelijke waarheidsliefde. Toch ligt er iets Aziatisch-menschkundigs in, wanneer Dostojevski aan Rasumichin de woorden in den mond legt: 'in zijn belang te liegen is haast beter dan iedereen steeds de waarheid te zeggen, omdat men in het eerste geval mensch, in het tweede een fluitende vogel is.' Hier is aan het woord de Russische Oosterling, die niet zuiver onderscheidt tusschen droom en werkelijkheid, inbeelding en gebeurtenis; die onnauwkeurig waarneemt, daar verbeelding meer bewijskracht heeft dan werkelijkheid en het psychische de wereld

1) Courant en Alapetite, aangehaald door Jules Harmand, Domination et colonisation, 1910, p. 267.

der dingen overheerscht. Zoodat het bezien van het gewone, dagelijksche Inlandsche leven bij het zoeken van antwoord op de vraag of wij van Inlanders kunnen leeren, veelal tot negatieve oplossingen leiden moet.

Wie dan ook een negatief antwoord wil, kan het b.v. vinden in een onlangs verschenen boek over de selectie onder de menschheid, waarin eenige opmerkelijke meeningen worden verkondigd ten aanzien van de lager ontwikkelde volken. De schrijver, de geleerde Charles Richet *(La sélection humaine*, 1919) wenscht de menschheid te verdeelen in drie rassen: het zwarte ras van Afrika, het gele van Azië en het blanke ras van Europa en Amerika.

Men kan daar in hoofdzaak vrede mee hebben. Immers heeft de anthropologie, die zich bezig houdt met het physische leven van de menschheid en hare physische groepeeringen: de rassen, ondanks veler pogingen, nog geen afdoende natuurlijke indeeling der menschheid gevonden, in verband met de moeilijkheid van het trekken der grenzen. Al die pogingen tot het verhelderen van het inzicht nopens een classificatie van de menschengroepen met gemeenschappelijke eigenschappen, zijn echter even zoovele ontdekkingsreizen naar het moeilijk te naderen, wellicht onbereikbare land van een deugdelijke rassengroepeering en daarom uit een oogpunt van wetenschap van belang en van nut, ware het alleen maar om onze behoefte aan rustvoorstellingen, aan het trekken van vaste lijnen ter scheiding van het gelijke en ongelijke, aan het samenvatten van wat bijeen hoort en het voor den geest bewerkbaar maken van de stof. Maar toch, overzien wij de pogingen tot een somatische rassenindeeling van Linnaeus af tot, zeg Giuffrida-Ruggeri toe, dan is het begrijpelijk, dat men ten slotte terugkeert tot de hoofdindeeling in een kroesharige donkere; een sluikharige gele; en een stug-golvend harige blanke menschengroep.

Men kan bovendien met Richet de superioriteit van de rassen zoeken in hun verstandelijken aanleg, zooals die tot uiting komt in het geheugen en het begrip, het gezond verstand, het vermogen om te generaliseeren, den wil om door te zetten wat men wenscht te ondernemen e.d. Maar alle deze eigenschappen, zegt hij, behoeven wij niet één voor één te toetsen; zij hebben zich door de eeuwen heen reeds

gemanifesteerd in de beschavingen, die de verschillende rassen te zien geven; deze hebben elk het werkstuk reeds geleverd, het examen reeds afgelegd; ken hun het cijfer toe en gij onderscheidt de hoogstaande menschensoort van de lagere.

En wat zien wij dan? De negers droegen bijkans niets bij tot de menschelijke beschaving; zij staan het laagst - let wel - niet in beschaving, maar naar den menschelijken waardemeter genoteerd. Waar is hun Archimedes, hun Keppler, hun Galileï, hun Newton, hun Lavoisier, hun Darwin, hun Pasteur? Laten wij het maar ronduit zeggen, meent Richet: het donkere ras is een minderwaardig ras, want het peil van zijn beschavingswerk wijst nul aan.

Voor het gele ras - dat zijn dus de Aziaten - is de zaak wat moeilijker. Zeker, de Chineezen en de Japanners hebben een oude beschaving, ingewikkelde maatschappelijke toestanden; zij kunnen dichters, wijsgeeren, staatslieden aanwijzen, maar waar is hun Archimedes, hun Keppler enz.? Zij mogen het kompas gehad hebben vóór ons Westerlingen, maar zij hebben dan toch maar Amerika niet ontdekt of de Zuidpool bereikt. Richet geeft het geheele Chineesche tooneel met zijn vijf en twintig duizend stukken (die hij zegt niet te hebben gelezen) cadeau voor Hamlet of Oedipus; alle Boeddhabeelden van Azië voor den stervenden gladiator, en al de Chineesche afgoden met den geheelen grooten muur erbij voor het Parthenon en de Sainte Chapelle.

Gesteld, op deze planeet had alleen maar bestaan Europa met de Middellandsche Zee, wat zou het de wereld geschaad hebben?

Zoo gaat de schrijver maar door, prat op het blanke ras met zijn wetenschap, zijn uitvindingen, zijn beheersching van de stof, waartegenover staat het animisme met zijn ‘basses superstitions’, ‘le fumeux génie de Bouddha’, en ‘les fantasmagories des Védas.’

Ziehier nu het West-Europeesche patriotisme in al zijn hoogmoed, in volle verwaandheid, in hoogsten eigendunk.

Wat ertegen aan te voeren?

Figuren als de negerpaedagoog Booker Washington en een enkele Indische geleerde in Westersche wetenschap? Of de milieu-redeneering? Of de aanraking van de oude West-Europeanen met hooger beschaafden, die tot geleidelijke

overneming van vreemde beschavingsschatten in staat stelde?

Of de erkenning van zendingswege ten onzent, dat in het animisme worden gevonden de vrees en de honger naar het leven, in het Hindoeïsme een verlangen naar eenheid met God en in het Boeddhisme de waardeering van het bovenzienlijke in tegenstelling met het stoffelijke? Of I Timotheus VI: 20, met zijn prediking van afkeer van onheilige beuzelpraat en de spitsvondigheden van de zienswijze, die gansch ten onrechte den naam draagt van het Inzicht?

Het zou waarschijnlijk niet veel baten!

Gesteld, men legde de verwatenheid der West-Europeeërs voor aan een geletterden Indonesiër. Wat zou hij er van zeggen? Vermoedelijk antwoordde hij met den Riauschen wijsgeer Radja Ali Hadji:[1)]

> Wilt gij iemand herkennen, die gelukkig is?
> (Dat kunt gij daaraan), dat hij zich niet met beuzelingen ophoudt.
> Wilt gij een geleerden mensch herkennen?
> Hij is nimmer verzadigd van vragen en leeren.
> Wilt gij een verstandig mensch herkennen?
> Die voorziet zich in de wereld van voorraad op reis.

Thomas à Kempis leerde nagenoeg hetzelfde met andere woorden:

> IJdelheid is het iets te beminnen, dat ras voorbijgaat; wetenschap zonder godsvrucht, wat nut geeft zij? Als het U toeschijnt, alsof gij veel weet en recht goed verstaat, zoo bedenk toch, dat er nog veel meer is, dat gij nog niet weet. Verhef U dus niet op Uwe wijsheid, maar bedenk veeleer, wat U nog ontbreekt. Het is de hoogste wijsheid om door versmading der wereld het Hemelsche koninkrijk te beërven.

Zoo zou dus mèt Thomas' meest Boeddhistische boekje van onze Westersche beschaving de Indonesiër ons in ruil voor de Europeesche materialistische overbelasting aan intellect kunnen bieden zelfbezinning? En is zelfbezinning niet het geluk, dat van onze moderne beschaving verre is?

Onze Westersche wereldbeschouwing berust op wil, kracht, daad; wij doorzochten de geheele aarde van pool tot pool, van diepzee tot bergtop en overal stelden wij onze eischen en legden wij onze plichten op. Overal bevelen de Westerlingen

1) Tijdschrift Bataviaasch Genootschap 1854 (dl. II), blz. 25.

tot gehoorzamen, als gold ons willen objectief vastgesteld, algemeen en eeuwigdurend heil. Geen raad, doch eisch om in te gaan tot de Westersche moraal, de Westersche praktische wetenschap, onze doelmatigheid, verstandigheid, onze beheersching der feiten, onze voorziening der dagelijksche behoeften, onze machtsverhoudingen. De Westersche beschaving is extensief, doch waar is de zelfbezinning, de concentratie, die leidt tot zelfvolmaking en gemoedsrust? Waar die innerlijke zelfopvoeding, die het goed-zijn als natuurlijke vrucht met zich brengt? Niet het verstandelijke willen goed-doen naar eigen interpretatie, maar het Oostersche niet anders kunnen dan goed-zijn voor hen, in wier toestand men zich geestelijk verplaatst, omdat men ook hun leven aanvoelt en waardeert?

Wij wenschen den Indonesiërs te brengen: geluk en welvaart, doch wat verstaan wij daaronder, voorzoover deze woorden in veler mond geen ijdele klanken zijn?

Zeker, men kan geluk vereenzelvigen met 'rechtvaardigheid'[1] of ook met 'smarteloosheid'[2]. Of als het menschelijk geluk, 'het ééne gelukmakende geluk', aanmerken de zielebevrediging, de levensvoldaanheid, die uit godsdienst opgroeit. Gelukkig zijn is dan 'rijk zijn in God.' Daarin is begrepen en daaruit stroomt den mensch in wonderen overvloed toe, die gezegendheid - blessedness -, die Carlyle naar waarheid heeft geroemd als het ware geluk - happiness[3]. Men kan ook onze beschaving met Christelijken geest doordrongen, als brengster van het hoogste goed voor de samenleving en den mensch aanmerken[4]. Vooral wanneer in verhoogde beschaving wordt gezien verhoogde activiteit op verstandelijk en zedelijk gebied. Het is het voorbeeld en het aanzetten tot activiteit, die de regent van Serang eens noemde: 'vitaliteit op moreel en stoffelijk gebied'[5], welke de Inlander van ons vraagt. Bij ons tekort aan zelfbezinning, bij hen gemis aan de daad.

1) G. Nasmyth, Social progress and the Darwinism theory, 1916, p. 370.
2) Van Emden, Darwinisme en democratie, 1901, blz. 65.
3) Dr. T. Cannegieter, Godsdienst en zieleleven, 1909, blz. 188, 201.
4) Dr. H.T. de Graaf, Beschaving en zending, 1917, blz. 20.
5) Welvaartsonderzoek IIIc, 1907, bijl. 11, blz. 95.

Naast Heyman's bevinding[1], dat actieve menschen in het algemeen eerlijker, spaarzamer, betrouwbaarder, zuiniger zijn, dus grooter zedelijke kwaliteiten ontwikkelen, staat weder Goethe's uitspraak: der Handelnde ist immer gewissenlos.

Harmonie dus tusschen meditatie en actie bij toenadering van twee zijden!

Wat Indië van ons noodig heeft voor het geluk der Indonesiërs zijn door ons geschoolde Indonesische leiders, die noch zichzelf, noch hunne van elders ontleende leuzen verheerlijken, doch die voor hunne maatschappijen veilige wegen van vooruitgang zoeken, welke voeren tot verhoogde activiteit op geestelijk en stoffelijk gebied. Ook op stoffelijk gebied; en hier komen wij aan dat andere banieropschrift: verhoogde welvaart, mede nauw samenhangende met de toenemende vitaliteit van de Inlandsche maatschappijen.

Wil men het begrip ‘welvaart’ in dezen zin omschrijven, - het valt niet moeilijk, zooals dat ook bij ‘geluk’ bleek, tal van definities, naar ieders smaak daarnaast te ontwerpen - b.v. deze, dat ten aanzien van de Inlandsche maatschappijen kan worden gestreefd naar ‘evenwicht in de ontwikkeling van voortbrenging en behoefte.’ In dat streven naar verhoogde voortbrenging, in verband met toenemende behoefte ligt al weder als element de groeiende ‘vitaliteit op stoffelijk gebied’ ten grondslag, zooals Boeke[2] die formuleert als het hoofddoel, ‘de bevolking het belang van maatschappelijke zekerheid, van stoffelijke welvaart duidelijk te maken, de waarde van het eigenbelang bij haar te vergrooten.’

In de practijk komt het vraagstuk hierop neder: hoe brengt men den Inlander de overtuiging bij, dat het de moeite waard is zich in te spannen; dat het plicht is te werken, m.a.w. dat verhoogde activiteit zoowel geluk als welvaart beteekent? Ook op dit terrein komt men er niet, wanneer men geschriftjes uitdeelt of klinkende leuzen doet schallen. Zulk een overtuiging laat zich niet met pen en stem opdringen. Zij

1) R. Casimir, De geestelijke constitutie van den mensch. In: De toekomst der maatschappij, 1917, blz. 113.
2) Dr. H.J. Boeke, Tropisch-koloniale staathuishoudkunde. Leidsch proefschrift, 1910, blz. 204.

wordt alleen gewekt door tastbare middelen: veiligheid van have en goed, die prikkelt tot spaarzaamheid; tevredenheid in de arbeidsomgeving, die het behaaglijkheidsgevoel meebrengt, dat lust in het werk geeft; goede behandeling door de leiders, die zich daardoor toewijdende medewerking verzekeren; strikte rechtvaardigheid bij de belooning, die uitzicht geeft op goede voeding, huisvesting, medische hulp; goed onderwijs, dat met ontwikkeling vanzelf de persoonlijkheid van allerlei kluisters bevrijdt, en nieuwe behoeften doet aannemen, die mede tot verhoogde energie aanzetten.

Beseffen wij, West-Europeanen, wel wat het voor een Inlandsche maatschappij zeggen wil, nieuwe behoeften van noode te hebben, terwijl wij hier zijn aangetast door een ware 'koorts van behoeften', die ons geheele leven doet staan in het materieele teeken en in de jacht naar bevrediging van onzen dorst naar steeds meer aardsche goederen? En kunnen wij in dit opzicht niet iets leeren van den Inlander, die veelal bescheiden behoeften heeft, doch ook plaats gunt in zijn leven aan de in onze maatschappij veelal in het gedrang komende religieuze innerlijkheid?

Want, wij mogen over zijne magische practijken denken, zooals wij willen, en medelijdend neerzien desnoods op zijn animistisch geloof, dat het *hem* daarmede ernst is, en dat zij in zijn samenleving een voor hem gewichtige plaats innemen, is toch buiten twijfel, omdat zij samenhangen met denkbeelden omtrent dood, geestenhulp, voorvaderenafgunst e.d.[1)].

Geven wij er ons wel rekenschap van, wat de Inlander wenscht, wanneer hij tot actie, tot vitaliteit op - zeg nu politiek gebied wil komen? Zal dit niet uitloopen op de ruwheid van de Westersche politieke zeden, die in het parlementaire leven van West-Europa allerminst tot navolging nooden en waarbij dan ook aanvankelijk toon en stemming in den Indischen Volksraad gunstig afsteken?

Met de Inlandsche pers is dat reeds anders. Zij nam menigmaal tot voorbeeld de schimprubriek uit in het Nederlandsch verschijnende organen, en van de bezadigdheid, die de Inlandsche bladen, een tiental jaren geleden, nog veelal ken-

1) Dr. N. Adriani, Het animistisch heidendom als godsdienst, z. jr.

merkte, is soms niet veel overgebleven. De vrijheid van gedachten-openbaring werd hier tot bandelooze vrijmoedigheid bij het toeschrijven van onedele bedoelingen aan de bestuurders en men vraagt zich af of de uiterste grens van het redelijk toelaatbare niet wordt overschreden door vele halfontwikkelde schrijvers, die niet anders doen dan hun schoolkennis gebruiken voor onwaardig en zeker on-Inlandsch marktgeschreeuw. Op dit gebied geeft het samenkomen van twee, in zekeren zin antagonistisch gezinde wereldbeschouwingen bij min of meer naar Westerschen trant ontwikkelde Inlanders, niet veel goeds te zien. Liever moesten zij zich inspannen om aan hun eigen Oostersche beschaving een verhoogd leven te geven en om deze beschaving te verdedigen tegen de met groote pretenties van elders aangebrachte kultuurgoederen, die wel veel beroering, doch weinig bezonkenheid geven. Zulk een verhoogd leven, zou een den Inlander waardig 'nationalisme' met zich brengen, dat beter is dan het ruwe politieke mengproduct, dat noch bij den Westerling, noch bij den Oosterling waardeering vinden kan. Zulk een nationalisme, berustend op den trots over eigenheid in wezen en kunnen en beschaving zou voeren tot een zelfbewustzijn, die ieders eerbied zou hebben, en dat de kans zou openen tot het op den voorgrond komen van groote leidende figuren. Dan zou tevens verstommen het zonder nadenken door velen op de vraag, waarin de Inlander minderwaardig is, voetstoots gegeven antwoord, dat de oplossing aanwijst in zijn behooren tot een minderwaardig ras. Want dat antwoord is allesbehalve afdoende en veronderstelt bij voorbaat biologische verschillen, die nog aangetoond moeten worden. Het verwaarloost bovendien omstandigheden als beschavingspeil, economische ontwikkeling en de Inlandsche omgeving in den ruimsten zin genomen.

Op twee der vele samenstellende factoren van die omgeving moge hier bij wijze van voorbeeld de aandacht worden gevestigd; de eerste, betrekking hebbende op de natuurlijke omgeving, de tweede op de maatschappelijke verhoudingen. Niet vergeten mag worden, dat de Inlanders in den Nederlandsch-Indischen archipel zijn eilanden-bewoners; niet over het hoofd mag worden gezien, dat hunne maatschappijen een sterk commuun karakter vertoonen.

Eenerzijds waarborgen in Indië de vele rustige binnenzeeën, de lange kustlijnen der eilanden, de inhammen der kusten een levendig scheepvaartverkeer tusschen de eilanden onderling, anderzijds trekt Indië reeds sedert vele eeuwen vreemde beschavingsuitingen tot zich, als kwamen zij met zeestroomen, die van den Indischen naar den Grooten Oceaan zich bewegen: vreemde handel uit China; vreemde godsdiensten uit Vóór-Indië, vreemde gezagsuitoefening uit West-Europa. En toch had al dat vreemde den tegenstand te breken van het insulair karakter, dat aan haast alle streken van den Indischen archipel eigen is. Die vreemde elementen kwamen niet als in groote vastelandsgebieden (op welke de binnenlanden van Borneo en Nieuw-Guinee gaan gelijken) langs rivieren, bergpassen en dalen, doch zij werden medegevoerd door heerschende winden en zeestroomingen, langs bepaalde zeëengten (de straat van Malaka), soms étappesgewijze van verren afstand. Werkten de zee en het eilandenkarakter in menig opzicht gunstig, zij waren vaak ook factoren van isolatie, afzondering en buitensluiting; van hinderpaal en afschrik; van eenzijdige ontwikkeling, van verslapping van het leven in een klein gebied, waar nieuwe behoeften niet of weinig binnendrongen. De zee kon in dit opzicht bij moeielijk genaakbare kusten (b.v. die der eilanden langs de Westkust van Soematra, Boeroe, Zuid Nieuw-Guinee, e.d.), soms haast een absolute grens vormen, zoodat volkstype en beschavingsbezit het eigene bewaarden; zoodat zelfgenoegzaamheid en zelfzuchtig eigenbelang zich krachtig konden handhaven; zoodat oude zeden en gebruiken en denkbeelden bleven voortleven als vonden zij een toevlucht achter de brandingsgolven, die van elders gekomen beschavingsgoederen terugspoelden; als werden zij beschermd tegen alle stoornissen van buiten. Hierbij kwam nog de vrees voor de zee (b.v. op Timor, Bali, Bawean), waar van elders gekomenen vijanden waren of heetten; waar de neiging om verkeerswegen te zoeken dus gering was, zoodat eigen talen en eigen maatschappelijke instellingen een taai leven konden leiden en voor den wetenschappelijken onderzoeker veilig (tot hoe lang nog?) werden opgeborgen in dat museum vol verscheidenheid, dat de Indische archipel te zien geeft.

Ook het tweede voorbeeld, dat betrekking heeft op den

sterk communen trek van het Indonesische maatschappelijke leven, doet zien, dat het individu op den achtergrond staat ten aanzien van de rechtsgemeenschap, waartoe hij behoort.

Wanneer ter Soematra's Westkust het sleepnet door de visschers op het strand wordt getrokken en de blauw-zilveren visschen op het strand liggen, mag de jeugd, die het net hielp aanhalen of de belangstellende toeschouwer een deel hebben van de vangst uit de zee, die aan allen toebehoort en die aan de gemeenschap van haren rijkdom schenkt.

In de sterk communistische samenleving der Toradja's van Midden-Celebes ontbreken zelfs Inlandsche markten, ontbreekt zelfs het Inlandsch bezitrecht op grond en water; daar is voor de ontwikkeling van scherpe rechten op roerend goed geen plaats.

In de Minahasa behartigt de familie, d.w.z. een vergadering van een groot aantal mannen en vrouwen, de familiebelangen; in Ternate kan slechts tot de zeldzaam voorkomende deeling van het onvervreemdbare familiegoed worden overgegaan met algemeen goedvinden der familieleden; een Karo'sch meisje noemt men niet gehuwd met een bepaalden man, maar met eene met name te noemen ‘marga’; bij de Minagkabausche Maleiers staat het individu geheel op den achtergrond en de familie op den voorgrond.

‘En zoo is ook het Javaansche adatrecht alleen te begrijpen, wanneer men het ook hier heerschende commune karakter van de Indonesische maatschappij in het oog houdt. Het commune schuilt niet alleen in de merkwaardige rechten, die het dorpsbestuur ontleent aan het beschikkingsrecht der gemeente (bemoeienis met verkoop en verpanding van grond, soms zelfs met indeelbouwgeving en verhuur; recht om grond voor onbepaalden tijd op te vorderen voor het dorpsbelang; toewijzing van vrijgevallen grond aan nieuwelingen, enz.); niet alleen ook in de gebruikelijke samenwerking, zich uitend in het bezit van gemeenschappelijke veekralen (tegen veediefstal) of rijstschuren, of in het gemeenschappelijk maken en onderhouden van waterwerken. Indien in het adatrecht van Java en Madoera erfdienstbaarheid kan worden gemist; indien men bezitter of pandnemer kan zijn van plantsoen op andermans grond, zonder dat er een adatregel is, die het recht geeft dien grond zoo noodig te betreden; indien men het

zonder uitgewerkte regels op het recht inzake vloeiwater kan stellen, en zonder vaste regels op de voogdij, en zonder mechanisch toepasbare voorschriften nopens erfrecht; - het is, omdat alle rechten verstaan en uitgeoefend worden in dezer voege, dat niet (in Romeinsch-rechtelijken trant) het individueele heerscht, doch dat 'het belang der samenleving drukt op alle gebruik van eigen goed'[1].

En men behoeft het woord 'tanggoeng' maar te noemen om de herinnering op te wekken aan tal van borgstellingen, verplichtingen, verantwoordelijkheidsgevallen, voor en jegens anderer gedragingen. Herinneringen aan hulp bij rijstbouw, woningbouw, tuinarbeid, vervoer, huwelijks- en begrafenisfeesten en oogstmaaltijden; aan gemeenschappelijke kweekbedden; aan allerlei onderling hulpbetoon aan dorpsgenooten, vertrouwen op wederdienst, familie- of burenhulp, bijstand aan de eersten van de Inlandsche gemeenschap.

In zulk eene in beperkten kring coöperatief aangelegde genealogisch of territoriaal begrensde samenleving - hoe zouden daarin Richet's Archimedes, Galileï of Pasteur naar voren kunnen komen? - doen zich nu allerlei omstandigheden gelden, die op het saamhoorigheidsgevoel ontbindend werken.

Het verkeer, het verblijf in streken buiten het land van herkomst, ons onderwijs deden verder zien dan de naaste omgeving; deden de vereering van dorpsautoriteiten bij bestuur en moskee afslijten; maakten den band met de familiehoofden losser; ontvolkten hier en daar de Mohammedaansche godsdienstscholen en deden elders de Europeesche onderwijsmethoden op die scholen ingang vinden. Vooral bij hen, die zich als intellectueel uitverkorenen gingen gedragen, als onderscheiders van goed en kwaad onder het uitheemsche, als politieke gangmakers en als opposanten tegen het bestuur, gingen van elders ontleende leuzen boven de eigen denkbeelden en behoeften van de Inlandsche bevolking. In hunne uitingen zag men hoe moeilijk het is, te geraken tot de vrijmaking van de persoonlijkheid, die berust op het verwerven van een vaste kern van overtuigingen. Zij vertoonden alle

1) Van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië, 1918, I, blz. 541.

verschijnselen van de worsteling, die gepaard gaat met het streven naar eigen karaktervorming en het innemen van een onaantastbare plaats tegenover de buitenwereld. Zij lieten de oppervlakkigheid zien, die degenen kenmerkt, welke al hun aandacht schenken aan de verandering der uiterlijkheden instede van aan het wezen der dingen. Het geldt hier een zeer moeilijk veranderingsproces, want zelfs in onze samenleving is elk individu in hooge mate gebonden door de traditie in den ruimsten zin genomen. Hoeveel te meer moet dat het geval zijn in de kleine Inlandsche omgeving, waar de traditie zeer nauw omsluitend heerscht en waar zij wordt gehandhaafd, zoowel door de naaste verwantengroep als door de niet minder onontkoombare schaar der naijverig elk schepsel bespiedende en bewakende vooroudergeesten. Hier kan van ontplooiing van het individu slechts sprake zijn, wanneer die keten is doorbroken, hetgeen in den regel slechts dan kan geschieden, wanneer de enkeling zich losmaakt uit zijne genealogisch verband of zijn territoriale gemeenschap, omdat eerst dan het individueele zich kan ontwikkelen, wanneer de in boeien slaande invloed van de naaste natuurlijke en bovennatuurlijke omgeving op zijn gevoelen, oordeelen en handelen is gebroken. Eerst dan kunnen leiders op den voorgrond treden, die eenerzijds vrij een nieuwe richting kunnen kiezen en wijzen aan anderen, doch daarnaast aan die anderen. hunne genooten van toen en nu, nog genoeg verbonden zijn om door hen gaarne te worden erkend als leider naar het nieuwe, vaak wel gedroomde, doch niet gekende. Doch daarmede is een maatschappij nog niet geholpen; zij heeft niet alleen leiders noodig, doch van dezen zulk een aantal, dat daaronder van de middelmatigen zich weder onderscheiden de genialen, die nieuwe verschieten zien en den weg daarheen voor zich en de hunnen weten te vinden. Zulke individuen heeft Indië nog niet voortgebracht; wel zijn er sommige bekende volksmannen, doch opvallende, op den voorgrond tredende of beroemde persoonlijkheden leverde het tegenwoordige Indië nog niet op.

Wanneer Richet dus vragen zou: waar is uw Soematraansche Homerus of uw Borneo'sche Plato of uw Maleische Shakespeare of uw Soendaneesche Kant of uw Javaansche Keppler, dan zou het antwoord bescheiden moeten luiden, dat

zulke uitnemenden weliswaar niet zijn aan te wijzen, doch dat nog allerminst bewezen is, dat zij niet zullen kunnen komen. En wanneer dan het wederwoord zijn mocht, dat de Archipel toch reeds lang genoeg bewoond is om eminente menschen voort te brengen, dan zou er weder even ingetogen en zacht op gewezen moeten worden, dat de moderne Indonesiërs nog niet genoeg tijd hebben gehad om op beroemdheden te wijzen, noch de gelegenheid om van hun roem te gewagen of anderen uit te noodigen met hen in te stemmen, wanneer zij al meenden een beroemdheid in een of ander klein kringetje te ontdekken. Tijd en ruimte hebben daartoe ontbroken, hetgeen niet weinig zeggen wil, naar wij ons eerst thans bewust schijnen te worden. Doch daar komt nog iets bij. Zoolang men ook religieus gebonden was en bleef, kon persoonsvereering niet tot haar volle recht komen; wel aan Islamitische heiligen had het mysticisme der Indonesische Mohammedanen behoefte, wel aan goden-koningen schonk het Hindoesche Byzantinisme het aanzijn, doch dit alles was veel te veel doortrokken met religieuze gebondenheid, dan dat b.v. kunstenaars of politieke personen het tot beroemdheden hebben kunnen brengen. Is het niet teekenend, dat de scheppers van zooveel absolute, wereldvermaardheid verdienende kunst als in de musea van Indische ethnografica te vinden is, anomymi zijn, en dat er thans nòg zulke weefsters, zulke houtsnijders werken, die niemand kent of ooit kennen zal? Dat wij niet weten wie Tjandi Pawon ontwierp of Prajadjnaparamita boetseerde?

In dit verband moeten wij voorzichtig zijn met te eenzijdige veroordeeling van sommige uitingen van het Inlandsche intellectualisme. Zij mogen ons ‘neurasthenisch’ voorkomen, zij kunnen ook de symptonen zijn van een moeilijke bevrijding uit oude banden, van het komen tot nieuw leven, dat zich ontworstelt aan maatschappelijke kuddegevoelens en zich gedrongen voelt tot intensief medewerken aan het bereiken van een ideaal. En wat is intensief willen anders dan liefde, wanneer die wil gericht is op het welzijn van anderen? En welk een ommekeer is er voor den mensch noodig om daartoe te komen van den toestand van naar binnen gekeerde activiteit uit, die zoo menige Inlandsche levensopvatting beheerscht? Deze egocentrische innerlijkheid te doen verkeeren in

'enthusiastic activity' zou men het geheim van alle opvoeding kunnen noemen[1]. Nationale overprikkeling moet op doeltreffende wijze behandeld worden, anders kan zij ontaarden in waanzin, want 'nationale gevoelens' kunnen zoowel edel en bezielend zijn als leiden tot omwenteling en ontbinding[2].

Nu lijdt het geen twijfel, of de opgewekte nationaliteitsidee bij een deel van de Inlandsche maatschappij is voornamelijk te danken aan de maatregelen van het Nederlandsche bestuur[3]. De middelen van verkeer, de voor geheel Indië geldende wetgeving, het zich over gansch Insulinde uitstrekkende werkdadig bestuur, de plaatsing van Inlandsche ambtenaren van het eene deel van den Archipel in het andere, het standpunt van de regeering boven godsdienstverschil, de decentralisatie, de volksraad, de regentschapsraden, dat alles kan medewerken om het verlangen op te wekken naar gemeenschappelijke rechten, het inzicht te doen rijpen in gemeenschappelijke belangen, het uitzicht te openen op gemeenschappelijke idealen.

De boven allen staande regeering opende door haar onderwijs nieuwe bronnen van kennis des goeds en des kwaads; zij zelve riep wenschen en verlangens wakker, die wel voor een groot deel op meer rechten en voordeelen voor de Inlanders zelf gericht schijnen.

Maar wanneer het waar is, dat het voor een groot deel de Nederlandsche maatregelen waren, die in Indië de ontwikkeling van de persoonlijkheid en het streven naar eenheid en nationaliteit deden ontstaan, is dit dan, omdat onze beschaving slechts te geven heeft, of gaf het Indische opvoedingswerk ook aan ons iets? Bleef ons koloniale werk voor ons, Nederlanders, geheel zonder invloed, of was dat werk voor ons ook aanleiding tot zelfopvoeding? Wat het koloniaal bezit voor Nederland heeft beteekend, werd onlangs helder uit-

1) F.W. Foerster, Opvoeding en zelfopvoeding 1917, blz. 317.
2) R.N. Gilchrist, Indian nationality 1920, p. 39.
3) 'Indië is één geworden door de Hollandsche overheersching', 'Holland is tenslotte de schepper van het Indische of Inlandsche volk.' R.M.S. Soeriokoesoemo in Javaansch of Indisch nationalisme, 1918, blz. 3 en 4.

eengezet[1]. Niet alleen mercantiele voordeelen trok Nederland van de koloniën, doch haar beheer bracht ons ook geestelijke winst. Onze gezichtskring werd er door verruimd, ons waardeeringsvermogen van anderer beschavingen en onze verdraagzaamheid versterkt, ons weerstandsvermogen bij het overwinnen van moeilijkheden gestaald, onze ontplooiing van energie mogelijk gemaakt of bevorderd.

En in staatkundig opzicht bepaalden onze koloniale belangen in belangrijke mate ons optreden in de wereld bij den strijd tegen Spanje, die Nederland tot een zelfstandigen staat maakte. Ook onze inwendige staatkunde onderging er den invloed van, wijl de algemeen-Nederlandsche belangen bij de koloniën de binnenlandsche eenheid bevorderden en ons behoedden voor de kleine zelfgenoegzaamheid, die afgezonderdheid en het opgaan in eigen partijgetwist met zich brengen kunnen. De koloniale roeping richtte de gedachte op het wel en wee van andere landstreken en bevolkingen.

Onder de elementen, die in onderling verband vormend werken op de eenheid in den Staat: gemeenschappelijke nationaliteit, gemeenschappelijke godsdienst, gemeenschappelijke belangen, hebben vooral in de 17de en de 18de eeuw de koloniale belangen zich doen gevoelen, en de strijd om het evenwicht dier belangen heeft grootendeels de West-Europeesche geschiedenis beheerscht, voorzoover zij zich tusschen de groote zeemogendheden van dien tijd: Engeland, Frankrijk, Nederland, Spanje en Portugal, afspeelde[2].

Vormt in dit opzicht de 16de eeuw het Spaansch-Portugeesch tijdperk, de 17de eeuw was daarna de Nederlandsch-Fransch-Engelsche periode onder leiding van ons land, terwijl de 18de eeuw Engeland met zijn overgroote koloniale bevolking aan het hoofd der West-Europeesche naties ziet treden.

Toch behield Nederland met wat ons aan koloniaal beheer overbleef een belangrijke plaats in de wereld, omdat wij de grootsche opdracht behielden de volken in den Indischen

1) Dr. N. Japikse, De beteekenis van de stichting van Batavia voor Nederland als koloniale mogendheid. Catalogus van de tentoonstelling ter herdenking van het 300-jarig bestaan van Batavia, te Amsterdam, 1919, blz. 6 e.v.

2) J.R. Seely, The expansion of England, ed. 1919, p. 123 sq.

archipel naar een hooger plan van beschaving en ontwikkeling te leiden. Ontwikkeling ook van hun politieke leven, hetgeen zeggen wil, van de mogelijkheden tot ontplooiing van hun streven naar zelfstandigheid en het behartigen van hun eigen belangen; belangen die de eerste plaats zijn gaan innemen bij het volbrengen van onze koloniale taak. Is dit waar, dan is het met die taak geenszins in overeenstemming te brengen, binnen afzienbaren tijd de Indische volken aan zichzelf over te laten. Daarmede toch zouden weder die Inlandsche machten worden ontketend, welke ons het recht geven te zeggen, dat de door ons bestuurde Indonesiërs in hun geschiedenis geen tijdvak kunnen aanwijzen, waarin zij beter geregeerd werden dan onder het tegenwoordige Nederlandsche régime. Want dat régime komt thans neer op een welgemeend en naar vermogen doorgevoerd stelsel van opvoeding, dat leiding geeft aan het in de massa der bevolking opkomend streven naar medezeggenschap over hare belangen en naar meer zelfstandigheid. Is omtrent den eindvorm, waartoe dat streven leiden kan, noch omtrent het tijdstip, waarop die eindvorm bereikt zal zijn, thans iets met zekerheid te zeggen[1)], dit schijnt wel vanzelf-sprekend, dat een politieke eenheid gegrondvest moet zijn op een krachtig levend nationalisme in de Inlandsche maatschappij. Zulk een nationalisme is tot voor korten tijd in Indië onbekend geweest, want het kon zich slechts ontwikkelen in maatschappijen, waarin als groeivoorwaarden aanwezig waren: gemeenschappelijke taal of gevoel van raseenheid of het ontbreken van slagboomen tusschen verschillende deelen van de gemeenschap; een gezamenlijk huldigen van dezelfde zedelijke beginselen, het gemeenschappelijk in eere houden van volkstradities, langdurig gedragen tegenslag of genoten voorspoed.

Uit die voorwaarden volgt reeds vanzelf, dat in Indonesië slechts geleidelijk het doel zal worden benaderd, en die geleidelijkheid schijnt gunstig voor het bereiken van een evenwichtstoestand, die zoowel in het belang der individuen is als in dat van de koloniale wereld in het algemeen.

Dit geldt evengoed op stoffelijk als op geestelijk gebied. Ook hier wordt gestreefd naar harmonie bij de aanraking van

1) Memorie van antwoord, Ind. begrooting 1920, blz. 4.

Westersche en Oostersche beschaving. Wanneer de bestuursambtenaar dagenlang met zijn roeiers in een prauw heeft gereisd kan het - wanneer hij de landstaal spreekt als zij - gebeuren, dat hij door één hunner zonder voordacht met een gemeenzaam voornaamwoord wordt aangesproken, een teeken dat men hem in den Inlandschen kring opgenomen voelt. Hij kan zich daarover in stilte verblijden, doch daarmede is niet bereikt, wat hij te bereiken heeft. Hij wil immers opheffen en opvoeren; hij is de vertegenwoordiger van de opvoedende macht, die tenslotte zich overbodig maken wil.

Hetgeen hierop neder komt, dat het Nederlandsche bestuur den afstand verkleinen wil, die de volken van den Indischen archipel van ons scheidt. Wij bieden vol vertrouwen hun, die een hooger ontwikkelingspeil bereikten, een hun passende plaats aan in onze Indische maatschappij (Idenburg). Die afstand wordt van twee kanten verkleind om ten slotte te verdwijnen, wanneer in Indië een adoptatie van Westersch kunnen en Westersch willen en Westersch doorzetten heeft plaats gevonden, die in staat stelt om te doen, wat gedurende de minderjarigheid door anderen moest worden gedaan.

Zulk een opvoeding is dan ook niet alleen verstandelijk, doch evenzeer moreel en sociaal. Zij heeft naast school en zending bovenal van ons noodig twee dingen: *het voorbeeld* en *den zin voor langzamen groei*.

Dat dit twee wezenlijke behoeften zijn van de Inlandsche maatschappij, heeft zij ons zelf geleerd.

Vooreerst dan de vooruitgang door *het voorbeeld*. Wij behoeven niet te vragen, wat het voorbeeld vermag van één rechtvaardigheid nastrevend Europeaan, die langen tijd temidden van Inlanders leefde. Zoo zij Inlanders bleven, zullen zij niet met woorden van dankbaarheid zijn heengaan gedenken, maar wel zullen zij bij dat heengaan vruchten aandragen voor de reis of eischen, dat de kinderen nog door hem worden aangeraakt. Wij behoeven niet te vragen van welken invloed het voorbeeld kan zijn van één, de naastenliefde betrachtend gezin, dat zijn leven aan het geluk der Inlanders wijdde, want wij zien de gevolgen daarvan overal waar de gevreesde schimmen der voorvaderen machteloos worden en de liefdegeest wordt erkend.

Het voorbeeld is het hoogste dat men aan zijne omgeving schenken kan. Heiland is hij, die zijn diepste zelf aan de menschheid ten maatstaf stelt om er de waarde harer idealen aan te bepalen. De aanwezigheid van zulk een heilbrenger vermag meer dan alle leering. Uit dit oogpunt gezien, is ook een overigens weinig ontwikkeld zendeling de drager van een heilmare, wanneer hij door de daad toont een dienaar te wezen van barmhartigheid en humaniteit.

Langdurige aanraking en onbaatzuchtige werkzaamheid kunnen haren invloed door het voorbeeld doen gevoelen, vooral wanneer zij uitgaan van buiten het bestuur staanden, omdat dan wordt voorkomen, dat de zorg voor den Inlander beschouwd wordt als gepaard gaande met een nog grootere zorg voor de schatkist[1]. De school moge ontvankelijk maken voor verhelderd inzicht, volksboeken mogen daartoe het hunne bijdragen, wandelleeraars en demonstraties zullen zeker ook in die richting werken, - het krachtigste werkt het persoonlijk voorbeeld van hen, die in of boven de Inlandsche maatschappij door velen worden gezien.

De voor den opbloei der Indonesische maatschappijen zoo remmend werkende, ook door de Moslimsche wet toegelaten. kinderhuwelijken, waarbij onvolwassen meisjes aan hare echtgenooten worden overgegeven, behooren in de hoogere kringen der Javaansche maatschappij reeds tot de zeldzaamheden. Ongetwijfeld zal dit voorbeeld op den duur ten goede gaan werken, evenals het Inlandsch onderwijs voor meisjes, dat aan de vrouw meer eigenwaarde zal geven.

Doch het meest kan worden verwacht van landsverordeningen als die van het hoofd van het Mangkoenegorosche huis, Prang Wadono VII, die in overleg met zijne regenten, officieren en familieleden heeft bepaald, dat het hun verboden is hunne dochters of vrouwelijke pupillen uit te huwelijken, zoolang zij den leeftijd van zestien jaar nog niet bereikt hebben, terwijl het hun tevens verboden is een vrouw of een bijvrouw te nemen beneden dien leeftijd[2].

1) Raden Adipati Aria Achmad Djajadiningrat in Voorstellen Welvaartscommissie IIIc (1907), bijl. 11, blz. 95, e.v.
2) De Taak, 3 Nov. 1917, blz. 160.

Ook in Britsch-Indië[1] blijkt, dat de voortdringende beschaving gunstig werkt op het doen afnemen der sexueele misstanden: de ongebondenheid der geslachten vóór het huwelijk, de kinderhuwelijken, de veelvuldige echtscheidingen, de weduwenverbranding. Vooral ook, wanneer de meisjes behoorlijk worden onderwezen. Wanneer echter de hoogste ambtenaren en aanzienlijken als in de Mangkoenegaran het voorbeeld geven, zullen dergelijke wanzeden des te eerder verdwijnen.

Wanneer iedere, met gezag of waardigheid of leiderschap bekleede Westerling in de Oostersche maatschappij een voorbeeld was ter navolging ten goede, zouden toenadering en vertrouwen en daarmee de waarborgen voor verheffing der Inlanders zijn verkregen, mits men ten aanzien van het tempo geen overdreven verwachtingen heeft, en tevens zich heeft eigen gemaakt *den zin voor langzamen groei*.

Dat gevoel voor langzamen groei, voor traditie, voor de eenheid der opeenvolgende geslachten ontbreekt ons zoozeer, dat wij revolutie opmerken, waar van evolutie sprake is, en dat wij plotseling willen bereiken, wat slechts langzaam komen kan. Het verkondigen van nieuwe denkbeelden in een Inlandsche maatschappij van emotioneele elementen moge tijdelijk hevige beroering brengen, de groei op den ondergrond der dingen, het werkelijk aannemen van en een samengroeien met nieuwe beginselen gaat langzaam. In politieke programma's en zelfs op de muren der huizen in de koloniën kan men de gelijkheid der menschen van verschillende rassen wel schrijven, daarmede is die, van gelijkwaardigheid zeer verschillende, gelijkheid nog niet verkregen; en assimilatie in dien zin zal ook nimmer verkregen worden, al ware het alleen maar hierom, omdat de ongelijksoortigheid der grootheden van fundamenteelen aard is. Wanneer Inlanders of Europeanen dit over het hoofd zien, doen zij meer kwaad dan een alles over één kam scherende wetgever, omdat zij erger dan deze het eigene verwaarloozen, hetgeen neerkomt

1) Zie Inlandsche verordeningen tegen kinderhuwelijken bij Risley, The people of India, p. 405; dergelijke Balische voorschriften bij Liefrinck: Nog eenige verordeningen van Balische vorsten 1921, blz. 35, 37, 75, 153. Zie voorts Adatrechtbundel XIX, blz. 68, 299, 318, 393.

op verwarring in het maatschappelijk leven, losmaking van den hechten familieband der Inlanders, achteruitgang der zedelijkheid.

Elk volk heeft zijn eigen idealen, en die van het eene op te leggen of op te plakken aan het andere, is onverstandig of misdadig, want een goede opvoeding langs den weg van den vooruitgang erkent het eigene, het begeerenswaardige voor beide partijen; zij vernietigt slechts wat ondergang verdient en beoogt harmonieerende samenwerking.

Voor zulk eene, voor beide partijen heilzame associatie is geduld noodig; geduld bij den arbeid en geduld bij het afwachten van den juisten tijd. Het is, als komen er in de geschiedenis van lagere ontwikkelde volken bepaalde tijdperken voor, waarin met klem om nieuwe beschavingsproducten wordt gevraagd; waarin men rijp is voor het ontvangen van nieuwe kultuurelementen. Die tijd moet door de voor de ontwikkeling van een lager ontwikkeld volk verantwoordelijke personen of volken worden gebruikt om het heerlijke werk van het schenken van beschaving met milde hand en vooruitzienden blik te volbrengen, op straffe van door vreemden te worden voorgegaan.

Het overnemen door een laag ontwikkeld volk van nieuwe *voorwerpen*, in verband met nieuwe behoeften, gaat veel gemakkelijker dan het overnemen van *geestelijk beschavingsbezit*. Vooruitgang op nijverheidsgebied, het ingang vinden van vreemde voortbrengselen is veel eerder te verwachten, dan het aannemen van nieuwe godsdienstige denkbeelden, tenzij ook deze verband houden met zich wijzigende sociale en economische verhoudingen, die in Indië in de eerste plaats met bestuur, handel en landbouw samenhangen. Wanneer de brengers en overdragers van economische verbeteringen dan bovendien nog in hun rol van machthebbers invloed kunnen uitoefenen, dan wel op hunnen aanhang het stempel van maatschappelijke meerderheid kunnen drukken, worden de voorwaarden voor de overneming van geestelijke goederen, zooals wetenschappelijke en zedelijke schatten, gunstiger. Vooral de berekenende, eigen voordeel zoekende handel is het, die getoond heeft als overdrager van nieuw stoffelijk en geestelijk beschavingsbezit, veel te kunnen bereiken. In Indië hebben wij als voorbeeld de verspreiding van den Islam,

evenals in de oudheid de Phoeniciërs, die op den grondslag van hun zucht naar gewin grootelijks hebben bijgedragen tot de beschaving van Europa.

Niet zoozeer, omdat zij den apostel van beschavingsmoraal of godsdienst uithangen, maken zulke, in nauwe aanraking met energieke elementen van de inheemsche bevolking komende handelaren, proselieten, maar omdat de winst van den handelaar tevens winst kan beteekenen voor die bevolkingselementen. De materieele overwegingen waarborgden een goede onderlinge aanraking en een geleidelijke overneming van beschavingsbezit, als door beide partijen gewenscht, op verlangen veelal van de minder beschaafden.

In de toekomst dient ter bereiking van het gestelde doel niets te worden verzuimd om de wederzijdsche welgezindheid te bevorderen. Welgezindheid, die wijst op het hebben van gemeenschappelijke idealen en het streven naar het bereiken daarvan, zonder dat de in volkseigenschappen wortelende verschillen daarom behoeven te worden weggedoezeld. Hetgeen ook allerminst noodig is, wanneer maar de welgezindheid gegrond is op wederzijds kennen en begrijpen, dat juiste waardeering van zulke fundamenteele verschillen met zich brengt, en de neiging de op die verschillen berustende wenschen te eerbiedigen, in te willigen, en wat meer is, te voorkomen.

Men vergete toch niet, dat ook de historische omgeving medewerken kan om de toenadering te bevorderen.

Want wanneer menschen gedurende langen tijd de invloeden van dezelfde historische omgeving ondergaan, en daardoor gezamenlijk dezelfde belangen hebben te behartigen, ontstaat bij hen het gevoel van bijeen te behooren, van een gemeenschappelijke traditie, van een gemeenschappelijk streven.

En zooals de omgeving van invloed is op den mensch, zoo ook is hij het ook op zijn omgeving, want ieder kent die ten goede of ten kwade werkende factoren, verbonden aan den langdurigen omgang met persoonlijkheden, van wie verstandelijke of zedelijke kracht uitgaat, wier daden tot activiteit aanzetten, wier gesprekken idealen wakker roepen, wier artistieke of intellectueele scheppingen veredelen.

Zulk een wisselwerking tusschen de opvoedende en de

opvoeding ondergaande elementen op den grondslag van een door de geschiedenis aangewezen, eeuwenlange belangengemeenschap tusschen twee op verschillend beschavingsniveau staande ethnische groepen kan voeren tot nationale saamhoorigheid.

Nationale geschiedenis en nationaal karakter hangen nauw samen in onderling verband; zij beide worden gevormd door de reactie op de omgeving, die, wanneer zij voor verschillende, doch samenwonende groepen, gedurende langen tijd dezelfde is, een samensmelting kan tengevolge hebben tot een rechtsgemeenschap, die als natie even stevig gegroeid is als andere organische belangengemeenschappen.

Want evenals opvoeding en sociale invloeden het individueele patriotisme opwekken, zoo kan bij een groep van 'volken' en zelfs bij op elkanders medewerking aangewezen deelen van verschillende 'rassen' door den drang der omstandigheden[1)] ontstaan het streven om samen te vormen een homogene gemeenschap, die ééns van zin het hoofd biedt aan van buiten dreigende invloeden. De belangengemeenschap doet sommige eigenbelangen op den achtergrond treden, en het nationale wordt een harmonische samensmelting van de verschillende elementen, die van weerszijden tot elkander hebben te komen, leerende van elkander: de andersbeschaafde van den andersdenkende, de andersontwikkelde van den andersaangelegde, de anderstoegeruste van den andersgestemde.

Nationaliteit ontstaat eerder door het historische proces, waarbij onderling belangenverschil wegdoezelt in het wijde verschiet van belangengemeenschap, dan door bloedmenging.

En dit historische proces doet geen afbreuk aan de ontwikkeling van wat er aan eigens in de tot een nationaliteit samenkomende elementen leeft, voorzoover het nationale belang niet tot wijziging noopt.

De eerste verschijnselen van het verlangen naar nationaliteit in Indië kan men dan ook hartelijk begroeten, omdat zij steunen op gevoel en verstand, op geestelijken en stoffelijken grond, op ideaal en belang, zooals sommige leiders die zien en de massa die wellicht eens zien zal.

1) J. Oakesmith, Race and nationality, 1919.

Hier minder, daar meer, wijzen zij op de wording eener Indische natie. Deze kan dan weder gedacht worden als onderdeel van een gemeenschap, die zoowel Nederland als Indië omvatten zou.

J.C. VAN EERDE.

(Slot volgt).

De wijsgeerige grondslagen van het staatkundige vrijheidsbeginsel.

> ‘Kultur heiszt Uebung aller Kräfte auf dem Zweck völliger Freiheit, der völligen Unabhängigkeit von allem, was nicht wir selbst, unser reines selbst ist. Der letzte Zweck der Kultur zur Freiheit der Menschen aber ist die völlige Uebereinstimmung seines Willens mit den Gesetzen der Vernunft. Alles was Menschen tun und treiben, musz sich als Mittel für diesen letzten Endzweck in der Sinnenwelt betrachten lassen oder es ist ein Treiben ohne Zweck, ein unvernünftiges Treiben.’
> J.G. Fichte: ‘Beiträge zur Berichtigung der Urteile über die französische Revolution’.

‘Erkenning van het vrijheidsbeginsel als grondslag van staatsbeleid.’

Aldus luidt de eerste zinsnede van het eerste punt in het beginselprogram van den Vrijheidsbond.

‘Vrijheid!’ is dus de leus dezer nieuwe politieke partij. Een zekere bekoring is er niet aan te ontzeggen. Geen dwang van buiten af, eigen zin kunnen doen, eigen wil kunnen volgen - wie zou niet van harte gaarne zijn steun verleenen aan een staatkundige partij, welke het nastreven van deze doeleinden als eerste punt op haar beginselprogram plaatst?

Doch zooals vele bekoringen, is ook deze oppervlakkig. De ernstige voorstander van het vrijheidsbeginsel zal zijne politieke overtuiging op iets anders moeten grondvesten, dan op de wetenschap, dat het ‘zoo min mogelijk dwang!’ voor elk mensch nu eenmaal veel aantrekkelijks heeft. Wat zal zijn antwoord zijn aan den politieken tegenstander, die wat dieper

wenscht te graven en hem voorhoudt: ‘Goed, gij zegt vrijheid te willen, doch waarom en waartoe?’

Waarom en waartoe? Indien, en voor zoover op deze beide vragen een redelijk antwoord mogelijk is, zal het in de wijsbegeerte moeten worden gevonden. En daar wetenschappelijke politiek wezenlijk niets anders is dan de techniek der rechtsphilosophie, zal het de wijsbegeerte des rechts zijn, waarin de verklaringen voor het waarom en het waartoe der vrijheid op staatkundig gebied moeten worden opgespoord.

Het meest opmerkelijke nu in het resultaat van dit wijsgeerige onderzoek is, dat het politieke vrijheidsbeginsel, wel verre van een logisch voortvloeisel uit één enkele wijsgeerige geestesstrooming te zijn, zijne levenskrachten blijkt te putten uit zeer uiteenloopende, ten deele zelfs lijnrecht tegenover elkaar staande levens- en rechtsbeschouwingen, m.a.w., dat de eenstemmigheid, waarmede velen de vrijheidsleus binnen de enge grenzen der politiek aanheffen, een waan blijkt te zijn, ja, vervangen wordt door een hevigen onderlingen strijd, zoodra de hoogere motieven, welke tot deze begeerte naar vrijheid leiden, onderling worden getoetst, - zoodra men zijn opmerkzaamheid van de politieke daad naar de wijsgeerige beschouwing, welke achter die daad ligt, verplaatst.

Dit feit moge, oppervlakkig beschouwd, eenige verwondering wekken. Zijn zij - zoo is men geneigd te vragen - die zich vereenigen, om de politiek op den grondslag van het vrijheidsbeginsel op te bouwen, het over dit beginsel dan niet volkomen eens? Is het dan niets anders dan opportunistische taktiek, ten einde individueele of partijbelangen beter te kunnen behartigen, welke hen te zamen drijft, die in hun levensbeschouwing eigenlijk geestelijke antipoden zijn?

Deze verwondering en deze vragen, zouden echter blijk geven van eene miskenning van de grenzen der politiek. Zeker is men het volkomen eens over het vrijheidsbeginsel, doch over niet meer, dan over dit beginsel binnen de ramen der politiek, en daar politiek techniek is, vallen de meer verwijderde beweegredenen voor het standpunt, hetwelk men tegenover bepaalde wetsvoorstellen inneemt, buiten haar kader. Uitteraard geldt dit nog te meer bij een staatkundig beginsel als dat der vrijheid; vrijheid immers is, althans empirisch, een negatief begrip en het positieve voortvloeisel

daaruit, het verzet tegen een uiterlijken dwang, kan derhalve zijn diepsten grondslag in velerlei overwegingen vinden.

Evenals de bacterioloog bij zijn onderzoek naar de eigenschappen eener bacterie zal beginnen met het kweeken van een reincultuur, teneinde aldus het object van zijn onderzoek tegen de, voor een nauwkeurig resultaat wellicht schadelijke bijmengsels volstrekt te vrijwaren, zoo zal men bij het nasporen van de wijsgeerige grondslagen van het politieke vrijheidsbeginsel, eveneens moeten beginnen met zijn aandacht te vestigen op dit beginsel in zijn zuiversten vorm, op de ‘reincultuur’ der politieke vrijheid, d.i. op het theoretische anarchisme.

Alvorens tot ons onderzoek over te gaan, veroorloven wij ons een enkele opmerking vooraf over het theoretisch anarchisme in het algemeen. In wijsgeerige en politieke studies behoort het theoretische anarchisme tot de meest veronachtzaamde rechtsbeschouwingen. Bij het groote publiek zijn de aanslagen op vorstelijke personen, welke eenige anarchisten van de daad in den loop der tijden hebben gepleegd, voldoende geweest, om een onafscheidelijke gedachtenassociatie te scheppen tusschen het woord ‘anarchisme’ en voorstellingen van moord, doodslag, revolvers, dolken en desperado's met zuidelijke gelaatskleur en ‘valsche’ oogen. Doch ook voor hen, die in politieke en rechtswijsgeerige litteratuur eenig theoretisch belang stellen, pleegt de verontachtzaming van het theoretische anarchisme veelal voort te vloeien uit het feit, dat hun kennis omtrent de maatschappelijke en rechts-philosophische stelsels van Godwin, Proudhon, Stirner, Bakounine, Kropotkine, Tucker, Tolstoi e.t.q. niet heel veel verder reikt dan die van den Heer Van Naslaan in Hildebrand's ‘Camera Obscura’ omtrent Victor Hugo, n.l. ‘dat het zoo'n bloederig man was.’

Vooreerst nu is deze geweldsreputatie theoretisch geheel, en practisch ten deele onverdiend. Wat dit laatste betreft zou de bewering, dat het anarchisme tot geweldpleging aanzet, alvast bewijzen dat men onbekend is met de leerstellingen van bijv. Tolstoi, Proudhon en Godwin. Het valt natuurlijk geheel buiten het bestek van dit opstel om dit nader aan te toonen. Wij willen volstaan met eraan te herinneren, dat

Proudhon zich ten sterkste tegen elke gewelddadige revolutionnaire idee verzet heeft. ‘Ik zou mijn doel hebben kunnen bereiken, terwijl de hoofdcommissaris van politie mijn dagelijksche dischgenoot was’, kon hij schrijven. En dat geen rechtswijsgeer krachtiger en consequenter de volstrekte geweldloosheid gepredikt heeft dan Tolstoi, zal toch den meesten, voor wie de naam Tolstoi geen leege klank is, wel bekend zijn.[1)] Doch bovendien is de propaganda tot gewelddaden van anarchisten als Bakounine, Kropotkine, Netschajew, Herzen e.a. geenszins een logisch voortvloeisel uit het anarchisme zelve. De theorie van het anarchisme - en deze is voor de rechtsphilosoof toch alleen van belang - leidt logisch tot geen andere stelling dan dat gestreefd moet worden naar een menschelijke samenleving zonder autoritairen dwang. Met het volste recht kon Diehl in zijn studie over het anarchisme dan ook schrijven: ‘In het wezen van het anarchisme ligt niets, dat logisch noodzakelijk tot revolutionnaire actie zou moeten leiden.’[2)]

Wij hebben bij dit grove en vrij algemeene misverstand omtrent het anarchisme even stil gestaan, omdat wij het betreuren, dat de studie van het theoretische anarchisme door juristen en rechtsphilosofen zoo verwaarloosd wordt. Wij zien daarin vooral een systematische fout. Ook al zijn wij, twintigste eeuwers, en in het bijzonder de moderne grootstedelingen onder ons, volgens sommigen zoo erbarmelijk verworden, volgens anderen zoo verfijnd geciviliseerd, dat wij het nog ter nauwernood beseffen, - het is daarom niet minder waar, dat uit een oogpunt van de menschelijke natuur in de controverse vrijheid en uiterlijken dwang de eerste den

1) In dit verband wijzen wij op den onlangs opgerichten bond van communo-anarchisten in ons land en, wat in het bijzonder het standpunt van dezen bond ten aanzien van het geweldsvraagstuk betreft op de polemiek tusschen de communo-anarchiste Mej. Mr. C. Wichmann en de communiste Mevr. H. Roland Holst in ‘De Vrije Communist’ en ‘De Nieuwe Tijd’ (‘Naar aanleiding van onze erbarmelijke gezindheid’ door Mej. Mr. Wichmann, de Vr. C. Mrt. 1921; ‘de geest in het Zwaard’, door Mevr. Roland Holst, de N.T. 1921 No. 7/8; ‘antwoord aan Mevr. Roland Holst’, door Mej. Mr. Wichmann, de N.T. 1921 No. 9).

2) Prof. Dr. Karl Diehl: ‘Ueber Sozialismus, Communismus und Anarchismus’. Tot eenzelfde slotsom komt Prof. Dr. Paul Eltzbacher aan het einde van zijn werk ‘Der Anarchismus’.

logischen voorrang heeft. ‘De mensch is vrij geboren en overal is hij in boeien gekluisterd’, zijn de eerste woorden van het eerste hoofdstuk van Rousseau's ‘Du Contract Social.’ Bij een stelselmatige studie nu van die wetenschap, welke zich bezig houdt met de wijze waarop, en de vormen waarin de overheid de natuurlijke vrijheid van den mensch door uiterlijken dwang beperkt, d.i. van de rechtswetenschap, is logisch dus de allereerste vraag, die beantwoord moet worden, toch wel deze: is deze onnatuurlijke beperking van buiten af eigenlijk wel noodig? Het anarchisme ontkent dit; welnu, dan is de studie van het anarchisme ook het allereerste, waarin de jurist of rechtswijsgeer zich zal moeten verdiepen. En als hij deze ontkenning in haar verschillende vormen kent en haar op redelijke gronden op haar beurt moet ontkennen, - omgekeerd, een bevredigend antwoord kan geven op de vraag: hoe is rechtsdwang (redelijk) mogelijk? dan, maar ook dan eerst, kan hij van het anarchisme, als gewogen doch te licht bevonden, afscheid nemen en zijn geestelijke schreden richten naar het onafzienbare veld, waarop de eigenlijke rechtsdwangsystemen steeds veelvuldiger en steeds weliger tieren.

En niet minder dan voor den jurist is tenslotte de studie van het anarchisme een eisch voor dengene, die deel heeft aan de rechtsvorming, voor den politicus. Want indien men ziet, hoe de moderne wetgevers de volkeren overstelpen met een bijkans onafgebroken stroom van altijd maar weer nieuwe wetten, - indien zij het derhalve zijn, die de verantwoordelijkheid moeten dragen, om de natuurlijke vrijheid van den mensch binnen voortdurend engere grenzen met geweld te beperken, dan moet men, wil men hun niet den smaad aandoen, van hen ervan te verdenken, dat zij de fundamenteele vraag omtrent de redelijke mogelijkheid van den rechtsdwang zich zelven nooit hebben voorgelegd, hun de verzekerdheid ten aanzien van de juistheid van het antwoord, dat zij zich op deze vraag gegeven hebben, - een verzekerdheid welke de eenig mogelijke grondslag van zóó groote verantwoordelijkheid kan zijn - wel hardgrondig benijden.

Doch, na dezen excursus, ter zake!

Indien iemand zich tot taak stelt om den wijsgeerigen

grondslag van het vrijheidsbeginsel in het anarchisme op te sporen, dan komt hij bedrogen uit. Er is niet één wijsgeerige grondslag van het anarchistische vrijheidsbeginsel; de talrijke anarchistische stelsels hebben één gemeenschappelijk kenmerk, het volstrekt verzet tegen overheidsdwang. De eigenlijke bron echter, waaruit dit verzet voortvloeit, is bij deze systemen telkens weer een andere. Het zou ons uitteraard te ver voeren indien we dit door een uiteenzetting van elke der velerlei anarchistische theorieën wilden aantoonen. Wij gelooven ook dat dit niet noodig is; wij meenen n.l. dat, niettegenstaande alle verschil, in de geschiedenis van het anarchisme, toch ten aanzien van de wijsgeerige basis waarop het volstrekte vrijheidsbeginsel rust, drie afzonderlijke stroomingen onderkend kunnen worden, welke wij kunnen aanduiden als *het amoralistische, het naturalistische* en *het idealistische vrijheidsbeginsel*.

Van het amoralistische vrijheidsbeginsel is Max Stirner in zijn ‘Der Einzige und sein Eigentum’ (1845) de zuiverste en meest consequente vertegenwoordiger. Dit boek is reeds daarom hoogst merkwaardig, omdat daarin het meest volstrekte en meest meedoogenlooze egoïsme verkondigd wordt.

Stirner kent slechts één realiteit in het menschelijk leven, dat is het ‘Ik’ en niet het ‘ik’ in den algemeenen theoretischen zin van subject tegenover object, doch het empirische, zinnelijke ‘Ik’. Dit ‘Ik’ kan aan geen enkele hetzij ideëele hetzij materiëele macht onderworpen zijn, want: ‘Mij gaat niets boven mijzelven!’ Deze uitspraak, die als de grondstelling van het geheele boek kan worden beschouwd, leidt tot de absolute verwerping op logisch gebied van elke waarheid, op ethisch gebied van elke zedeleer en elken godsdienst, op juridisch gebied van elk recht, van elken staat en van elken eigendom. Waarheid? Het absolute individualisme kan de waarheid, die overindividueel is, niet erkennen. ‘Vroeger ijverde men in naam der Goddelijke tegen de zwakke menschelijke Rede, thans in naam van de sterke menschelijke Rede tegen de egoïstische, welke als “Unvernunft” verworpen wordt. En toch is geen andere werkelijk dan juist deze “Unvernunft.” Noch de Goddelijke, noch de menschelijke Rede, doch alleen Uwe en Mijne oogenblikkelijke rede is

werkelijk, zooals en omdat Gij en Ik het zijn.' 'Zoo lang Gij aan de waarheid gelooft, gelooft Gij niet aan Uw zelven en zijt Gij - een dienaar, een godsdienstig mensch. Gij alleen zijt de waarheid, of veeleer, Gij zijt meer dan de waarheid, die vóór U in het geheel niet is.' 'Waar is is wat mijn eigendom is; onwaar dat, aan wat ik onderworpen ben.' Om dezelfde reden worden godsdienst en moraal verworpen. Zoo schrijft Stirner: 'Of wat ik denk en doe christelijk is, wat kan het mij schelen? - Of het menschelijk, liberaal, humaan, dan wel onmenschelijk, illiberaal, inhumaan is, wat vraag ik ernaar? Indien het slechts bevordert, wat Ik wil, indien Ik mijzelf daarmede maar bevredig, dan moogt ge er etiketten op plakken, zooals ge wilt, het is mij om het even.' 'Ik bekommer mij niet om een vreemde zaak, noch om God, noch om de menschheid, maar alleen om mijn eigen zaak; ook niet om de "goede zaak." Ik ben noch goed, noch kwaad. Mijn zaak is alleen de mijne, niet het ware, goede, rechtvaardige, vrije enz., en ze is geen algemeene, doch ze is eenig, zooals Ik eenig ben.' Recht en maatschappij dwingen, ze stellen zich boven den eenigen individu. Stirner moet ze dus ontkennen: 'Eigenaar en schepper van mijn recht, erken ik geen andere rechtsbron als mijzelven, noch God, noch den Staat, noch de Natuur, noch ook den mensch zelven met zijn "eeuwige rechten van den mensch", noch goddelijk, noch menschelijk recht.' 'De rechtsgedachte is oorspronkelijk mijn gedachte, doch als woord is het vleesch geworden, een idée fixe. Aldus is het absolute recht, d.i. het van mij losgemaakte recht, ontstaan. Wij kunnen het, nu we het als absoluut vereeren, niet meer tot ons terugnemen en het beneemt ons de scheppende kracht; het geschapene is aldus meer dan de schepper zelve "an und für sich." En al achtte de geheele wereld iets onrechtvaardig, doch voor mij ware het recht, d.i. ik zou het willen, dan zou ik mij om de geheele wereld niet bekommeren.' 'Wat ik mijn recht noemde, dat is eigenlijk slechts mijn macht. Recht - is een stokpaardje, bereden door een spook. Macht - dat ben ik zelf, Ik ben de machtige en bezitter van mijn macht.' Daar ook Stirner een feitelijke samenleving der menschen niet kan ontkennen, wil hij den Staat vervangen door eene vereeniging van egoïsten. 'Daarom zijn wij beiden, de Staat en Ik, vijanden. Mij, den egoïst,

gaat het welzijn dezer “maatschappij” niet ter harte, Ik offer haar niets, ik gebruik haar slechts; ten einde haar echter volledig te kunnen gebruiken, zet ik haar om in mijn eigendom en in mijne schepping, d.i. ik vernietig haar en vorm in haar plaats “een bond van egoïsten.”’ Evenwel; onderwerping aan de bepalingen van dezen bond is voor den individu natuurlijk onmogelijk. ‘De bond is slechts een versterking van mijn macht, een verveelvoudiging mijner krachten, en, slechts zoolang hij dat is, houd ik hem in stand.’ Door zijn intrede in de vereeniging is het ‘Ik’ dus in geen enkel opzicht gebonden, het kan er op elk oogenblik als het dit wenscht weer uittreden; want het ‘Ik’ kan nooit gebonden zijn, ja, geen enkele belofte, geen enkel gegeven woord kan ooit een band voor het ‘Ik’ zijn. Immers: ‘Maar ben ik dan niet heden en voor het vervolg gebonden aan den wil dien Ik gisteren geuit heb? Als dit zoo was, zou mijn wil verstijfd zijn. Ellendige bestendigheid! Mijne schepping, n.l. een bepaalde wilsuiting, zou mijn meester zijn geworden. Ik echter, in mijn wil, Ik, de schepper, zou in mijne strooming en in mijne ontbinding belemmerd zijn. Omdat Ik gisteren een dwaas was, zou ik het mijn leven lang moeten blijven.’

Deze enkele trekken, mogen, hopen wij, voldoende zijn, om een algemeen beeld van Stirner's anarchisme te geven. Zóó consequent als in ‘Der Einzige und sein Eigentum’ is deze leer, voor zoo ver ons bekend, nooit verkondigd; verwant aan Stirner's denkbeelden is echter B.R. Tucker's: ‘Instead of a book. By a man to busy to write one. A fragmentary exposition of philosophical anarchism.’ (1893). Het verband tusschen Stirner en andere niet anarchistische wijsgeeren, in het bijzonder met Nietzsche, zullen wij laten zien.

Stellen wij nu de vraag van het ‘waarom’? van het vrijheidsbeginsel, in Stirner's anarchisme, dan moet het antwoord dus luiden: Op grond van het absolute egoïsme. Op de vraag van het ‘waartoe’? kan het antwoord niet anders zijn dan: Tot het hoogste subjectieve zinnelijke genot voor elk individu.

In zijn volstrekte verwerping van elken uiterlijken dwang keert het naturalistische anarchisme zich niet minder scherp tegen staat, macht en eigendom, zooals deze in onze huidige

maatschappij geordend zijn, dan het amoralistische anarchisme. Ook Bakounine - deze is wellicht de meest typische vertegenwoordiger van het naturalistische anarchisme - richt zijn scherpste pijlen tegen den Staat.

'Ik aarzel niet, om te zeggen', zoo schrijft hij[3], 'dat de Staat het kwaad is, doch een historisch noodzakelijk kwaad, even noodzakelijk in het verleden als zijn volledige verdwijning het vroeg of laat in de toekomst zal zijn, even noodzakelijk als de primitieve dierlijkheid en de theologische afdwalingen der menschen geweest zijn. De Staat is geenszins de maatschappij, doch er slechts een historische, even beestachtige als abstracte vorm van. Hij is in alle landen historisch geboren uit het huwelijk van de geweldpleging, van den roof, van de plundering, in één woord van den oorlog en van de verovering, met de goden, welke achtereenvolgens door de theologische verbeeldingskracht der naties geschapen zijn. Hij is van zijn oorsprong af geweest en hij blijft ook heden nog de goddelijke sanctie van de brute kracht en van de zegevierende ongerechtigheid.' Bakounine verzet zich niet tegen het Recht, doch wel tegen elk wettelijk recht, hetwelk altijd is en moet zijn 'een stelsel van uiterlijke en dientengevolge despotische wetten.' Daartegen verheft zich, 'mijne vrijheid, of wat hetzelfde wil zeggen mijn menschelijke waardigheid, die daaruit bestaat, dat ik aan geen enkel ander mensch gehoorzaam en dat ik mijne daden bepaal overeenkomstig mijn eigen overtuiging.' Ten aanzien van den eigendom noemt Bakounine zich collectivist.[4] Zijn doel was: 'de maatschappij aldus te organiseeren, dat elk individu, man of vrouw, zoodra het in leven komt, zoo goed als gelijke middelen vindt ter ontplooiing van zijn verschillende hoedanigheden en ter benutting van deze door zijn arbeid.'[5] Elke dwingende autoriteit ter bereiking van dit doel wees hij echter uitdrukkelijk af. 'Wij haasten ons, er aan toe te voegen, dat wij elke poging tot een maatschappelijke organisatie, welke,

3) Bakounine: 'Dieu et l'Etat'.
4) De woorden 'communisme' en 'collectivisme 'hadden in Bakounine's tijd niet geheel dezelfde beteekenis, welke er thans aan gehecht wordt.
5) 'Proposition motivée au comité central de la Ligue de la Paix et de la Liberté'.

vreemd aan de meest volledige vrijheid, zoowel der individuen als der genootschappen, de vestiging zou eischen van een gereglementeerde autoriteit, van welken aard ook, krachtig terug wijzen, en dat wij, in naam van deze vrijheid, welke wij als den eenigen grondslag en den eenigen wettigen schepper van elke, zoowel politieke als economische organisatie erkennen, ons altijd zullen verzetten tegen alles, wat meer of min gelijkt op communisme of staatssocialisme.'

Valt er dus ten aanzien van het onmiddellijke practische doel een groote mate van overeenstemming te bespeuren tusschen het amoralistische en het naturalistische anarchisme, negatief in hun beider volstrekte verwerping van Staat, wettelijk recht en privaat eigendom, positief in hun eisch van onbeperkte vrijheid voor den individu, - deze overeenstemming verdwijnt volkomen, indien men beider wijsgeerige grondslagen van dezen vrijheidseisch vergelijkt. De basis waarop het amoralistische anarchisme rust zagen wij boven, die van het naturalistische anarchisme leert men het best kennen uit Bakounine's 'Considérations philosophiques sur le fantôme divin, sur le Monde réel et sur l'Homme.'

In zijn wijsgeerige beschouwingen gaat Bakounine uit van het volgende axioma: 'Alles, wat is, de wezens, welke het onbeperkte geheel van het heelal vormen, alle bestaande dingen in de wereld, welke hun bijzondere natuur overigens ook moge zijn, zoowel met betrekking tot hun qualiteit als tot hun quantiteit, de meest verschillende en de meest gelijkende, groote en kleine, nabij of onmiddellijk ver verwijderd, veroorzaken noodzakelijk en onbewust, hetzij langs een onmiddellijken en rechtstreekschen weg, hetzij door indirecte bemiddeling een voortdurende actie en reactie; en deze geheele oneindige hoeveelheid van bijzondere acties en reacties, welke in ééne algemeene en eenige beweging samenvloeien, produceert en bepaalt wat wij noemen, het leven, den onderlingen samenhang en de universeele oorzakelijkheid, de natuur. Noemt dit God, het absolute, indien ge hierin behagen schept, het is mij onverschillig, mits ge aan dit woord "God" geen andere beteekenis hecht, dan die welke ik zoo juist uiteenzette: die van den universeelen, natuurlijken, noodzakelijken en reëelen, doch geenszins vooraf bepaalden, noch vooraf bewusten, noch voorzienen, samenhang van deze oneindigheid van bijzondere

acties en reacties, welke tusschen alle, werkelijk bestaande dingen onophoudelijk heerscht.' Deze natuurlijke wederkeerige inwerking van alle dingen op elkaar is onderworpen aan wetten 'die hun inhaerent zijn en die eigenlijk hun bijzondere natuur bepalen.' 'Deze bestendige veroorzaking van dezelfde feiten door dezelfde processen vormt eigenlijk de wetgeving der natuur: de orde in de oneindige verscheidenheid van verschijnselen en feiten. De som van al deze bekende en onbekende wetten, die in het heelal heerschen, vormt de eenige en hoogste wet.' Deze wetten gelden ook volkomen en onvoorwaardelijk voor den mensch, in het bijzonder voor diens gevoel, wil en geest, 'de drie dingen die wezenlijk de ideëele wereld van den mensch vormen, terwijl zij zelven slechts volkomen materieele functies zijn van de organische en levende materie, in het bijzonder in het lichaam van het menschelijk dier.' Doch indien het leven en de actie van den mensch uitsluitend onder de kategorie der natuurnoodwendige causaliteit kan worden bezien, hoe worden dan onze doelstellingen verklaard en gerechtvaardigd? Bakounine onderscheidt hiertoe een uiterlijk en een innerlijke natuur, beide overigens gelijkelijk onderworpen aan de algemeene natuurwetten. Zoo schrijft hij van het begrip der natuur: 'Nu eens beschouwt men haar als het universeele geheel der dingen en wezens, of wel der natuurwetten; tegen de natuur, in dezen zin opgevat is, zooals ik reeds gezegd heb, geen strijd mogelijk; omdat ze alles omvat en bevat, de absolute almacht, het eenige zijn is. Dan weer verstaat men onder dit woord "natuur" het min of meer beperkte geheel der verschijnselen, der dingen en der wezens, die den mensch omringen, in één woord zijn uitwendige wereld. Tegen deze uitwendige natuur is de strijd niet alleen mogelijk, doch noodlottigerwijze noodzakelijk, noodlottigerwijs door de universeele natuur opgelegd aan alles wat leeft en bestaat; want elk bestaand en levend wezen draagt, zooals ik reeds opgemerkt heb, deze dubbele natuurwet in zich: 1° onmogelijk te kunnen leven buiten zijn natuurlijk milieu of zijn uitwendige wereld; 2° zich daarin niet te kunnen handhaven dan bestaande en levende ten koste van derzelve vernietiging, en aanhoudend tegen haar strijdend.' En zijn innerlijke natuur? Ook deze is de mensch door de natuur gedwongen te

bestrijden. ‘Doch de mensch stelt zich niet tevreden met deze actie tegen de meer uiterlijke natuur. Als verstandelijk wezen, in staat om van zijn eigen lichaam en van zijn geheelen persoon te abstraheeren, en deze als een uitwendig voorwerp te beschouwen, past de mensch, altijd door een, aan zijn wezen inhaerente noodzakelijkheid voortgedreven, hetzelfde middel, dezelfde methode toe, om zijn eigen natuur te wijzigen, te verbeteren, te volmaken. Er is een natuurlijk innerlijk juk, hetwelk de mensch eveneens moet afschudden. Dit juk doet zich aan hem voor vooreerst in den vorm van zijn onvolmaaktheden en zwakheden of zelfs van zijn individueele zoowel lichamelijke, als geestelijke en moreele ziekten; voorts in den meer algemeenen vorm van zijn beestachtigheid en dierlijkheid, beschouwd uit het oogpunt zijner menschelijkheid, welke laatste zich geleidelijk baan breekt door de gemeenschappelijke ontwikkeling van zijn maatschappelijk milieu.’ En de wijze, waarop en de middelen waarmede hij deze dubbele natuur te bestrijden heeft, kunnen op hun beurt weer aan niets anders ontleend worden dan aan de natuur zelve, d.i. aan de algemeene natuurwetten. ‘Om deze slavernij te bestrijden, heeft de mensch eveneens geen ander middel dan de wetenschap der natuurwetten, welke zijn individueele en collectieve ontwikkeling beheerschen.’ Het doel van dezen strijd tegen de natuur is, volgens Bakounine, dus ‘ontwikkeling’, (‘développement.’) Goed en kwaad worden door de al- dan niet-overeenstemming met deze vrijheid tot ontwikkeling bepaald. ‘Alles wat overeenstemt met de behoefte van den mensch en met de voorwaarden voor zijn ontwikkeling en voor zijn volledig bestaan, is het goed. Alles wat daarmede in strijd is, is het kwaad.’ Zoo komt Bakounine tot deze slotsom ten aanzien van het vrijheidsbegrip: ‘Deze is dus de eenige redelijke beteekenis van dit woord “vrijheid”: het is de beheersching der uiterlijke dingen, *welke haren grondslag vindt in de eerbiedige waarneming van de wetten der natuur;* het is de onafhankelijkheid tegenover aanspraken en despotische handelingen der menschen; het is de wetenschap, de arbeid, de politieke opstanding, het is ten slotte de, beraamde en toch vrije organisatie van het maatschappelijk milieu, in overeenstemming met de wetten der natuur, die inhaerent zijn aan elke menschelijke samenleving.

De eerste en laatste voorwaarde voor deze vrijheid blijven dus altijd de meest volstrekte onderwerping aan de almacht der natuur, onze moeder, en de waarneming, de meest strikte toepassing van haar wetten.'

Uit het vorenstaande blijkt, dat in Bakounine's theorie de 'natuur' het oorspronkelijke uitgangspunt is, waartoe hij telkens weer terug keert, en waarop hij al zijne beschouwingen over goed en kwaad, over staat en maatschappij, over recht en onrecht baseert en dat tenslotte ook het fundament vormt voor zijn vrijheidsbeginsel. Het doel, de volkomen ontplooiing en groei ('développement' niet 'évolution') van den mensch, èn als individu èn als sociaal wezen, moet worden nagestreefd. Doch dit 'moeten' mag niet worden opgevat in den zin van een ethisch-idealistisch 'zoo behooren', hetwelk zijn grondslag vindt in een, voor den individu zedelijke, voor het gemeenschapswezen rechtsidee, doch als een 'natuurnoodwendig niet anders kunnen', als een volstrekt gedetermineerde, door natuurwetten logisch bepaalde levenshouding. De uiterlijke belemmeringen, welke de wetgever in onze hedendaagsche maatschappij tegen de vrijheid en de ontplooiing van den individu opwerpt zijn, natuurlijk ook causaalnoodwendig en historisch verklaarbaar, doch vloeien in laatste instantie voort uit gebrekkige kennis van, en onjuist inzicht in de wetten der natuur. Laat de natuur ook in den mensch onbeperkt haar loop nemen, 'laat al wat leeft zooveel mogelijk tot de volheid van zijn wezen geraken',[6] - aldus zou in enkele woorden Bakounine's leer kunnen worden samengevat.

Stellen wij nu ten slotte, evenals wij dit boven bij het amoralistische anarchisme gedaan hebben, thans ten aanzien van het naturalistische anarchisme de vragen van het waarom en waartoe der vrijheid, dan luidt het antwoord op het waarom derhalve: op grond van de, alles, ook den mensch zonder eenige beperking beheerschende natuurwetten. En het doel der vrijheid is in deze leer de onbelemmerde, natuurlijke ontwikkeling en ontplooiing van den mensch.[7][8]

6) 'Proposition motivée au comité central de la Ligue de la Paix et de la Liberté'.

7) Onder de naturalisten in het anarchisme moet naast Bakounine Kropotkine worden genoemd. Ook Kr. legt den nadruk op de natuurnoodzakelijke ontwikkeling der menschheid, doch meer dan B., ziet hij deze - vooral in een van zijn laatste werken: 'Mutual aid, a factor of evolution' - meer teleologisch, als een ontwikkeling n.l. van een ongelukkig tot een gelukkig menschdom.

8) Van een bespreking van de parallel tusschen het anarchistische naturalisme en het historisch-materialistische naturalisme ('Marx') moeten wij hier natuurlijk afzien.

Als derde wijsgeerige strooming in het anarchisme noemden wij die, welke voortvloeit uit het idealistische vrijheidsbeginsel. Dit is het anarchisme, zooals boven alle anderen uit, Leo Tolstoi het in zijn verheven geschriften der menschheid gepredikt heeft.

Uiterlijk wat het practische streven ten aanzien van recht, staat en eigendom betreft, is er tusschen Tolstoi's leer en die van Stirner en Bakounine een treffende overeenstemming.

Ook Tolstoi verwerpt den rechtsdwang; hij echter op grond van de Bijbelwoorden: 'Oordeelt niet opdat gij niet geoordeeld wordet.' (Matthëus 7: 1) en 'Oordeelt niet en gij zult niet geoordeeld worden.' (Lucas 6: 37). 'Ik wil uitvoerig vertellen', zoo schrijft hij,[9] 'hoe elke twijfel in mij hierover verdween, dat deze woorden niet anders kunnen worden opgevat dan in de beteekenis, dat Christus de instelling van alle menschelijke rechtbanken verbiedt en dat hij met deze woorden niets anders heeft kunnen zeggen.' 'Christus zegt: weerstreef het kwaad niet. Het doel der rechtbanken is het kwaad te weerstreven. Christus schrijft voor, dat men kwaad met goed moet vergelden. De rechtbanken vergelden kwaad met kwaad. Christus zegt, men moet geen onderscheid maken tusschen goeden en slechten. De rechtbanken dienen slechts, om het onderscheid tusschen goeden en slechten vast te stellen. Christus zegt, men moet allen vergeven; vergeven niet eenmaal, niet zevenmaal, doch vergeven zonder einde; de vijanden lief hebben, hun goed doen, die ons haten. De rechtbanken vergeven niet, maar straffen; zij berokkenen geen goed doch kwaad aan hen, welke zij vijanden der maatschappij noemen; zoo blijkt woordelijk, dat Christus de rechtbanken had moeten verbieden.'

Ook Tolstoi verwerpt den Staat. De plaatsen in zijne werken, waaruit dit ondubbelzinnig blijkt, zijn te talrijk om ze

9) 'Mijn geloof'.

hier alle aan te halen. ‘Het Christendom in zijne ware beteekenis vernietigt den Staat.’ ‘Maar voor ieder oprecht mensch van onzen tijd moet het duidelijk zijn, dat het waarachtige Christendom - de leer der onderwerping aan den Goddelijken wil der vergiffenis, der liefde - in onverzoenlijken strijd is met den Staat, met zijn despotisme, zijn geweld, zijn wreede justitie en zijne oorlogen. Het waarachtige Christendom gedoogt niet alleen niet de erkenning van den Staat, maar het vernietigt zelfs de beginselen ervan.’ ‘De vreeselijkste rooverbende is niet zoo ontzettend als een staatsorganisatie. Ieder rooverhoofdman is ten minste daardoor beperkt, dat de menschen die zijne bende uitmaken, een deel der menschelijke vrijheid behouden en de uitvoering van daden kunnen weigeren, die in strijd zijn met hun geweten.’[10)] Met deze enkele, aan duidelijkheid niets te wenschen overlatende uitspraken, moge ter kenschetsing van Tolstoi's houding tegenover den Staat hier worden volstaan.

Ook Tolstoi verwerpt den eigendom. De eigendom beteekent de heerschappij van de bezitters over de bezitsloozen. Hij verdeelt de menschen in ‘twee kasten, een werkende, verdrukte, die ontbeert en lijdt en een andere niets-doende, verdrukkende, die geniet en in overvloed leeft.’ Deze heerschappij berust altijd op lichamelijk geweld. ‘Indien de ontzettende rijkdommen, die de arbeiders geproduceerd hebben, beschouwd worden als niet aan allen maar aan enkelen te behooren; zoo de heffing der belastingen en haar gebruik aan de willekeur van enkele personen worden overgelaten, zoo de werkstakingen der werklieden onderdrukt en die der kapitalisten beschermd worden, zoo zekere menschen de wijzen van opvoeding ‘Godsdienstige of Wereldlijke’ der kinderen kunnen bepalen; zoo zekere menschen het voorrecht bezitten wetten te maken, waaraan al de anderen zich moeten onderwerpen en alzoo over de bezittingen en het Leven van iedereen te beschikken - grijpt dit alles plaats, niet omdat het volk het wil en het natuurlijk zóó moet wezen, maar wel omdat de regeeringen en de regeerende klasse het in haar belang zoo willen en het opleggen door middel van stoffelijk geweld.[11)] ‘De opheffing van den Eigendom’

10) ‘Het koninkrijk Gods is binnen in U’.
11) ‘Het koninkrijk Gods is binnen in U’.

noemt Tolstoi in zijn ‘Mijn Geloof’, ‘een der vragen, die nu het eerst aan de beurt zijn.’

Ten einde niet te uitvoerig met citaten te worden, zullen wij ons beperken tot deze korte aanduidingen van Tolstoi's standpunt ten aanzien van het recht, van den staat en van den eigendom. Ze zijn, meenen wij, voldoende om aan te toonen, dat Tolstoi, wat zijn positief theoretisch-anarchistische leerstellingen betreft, met Stirner en Bakounine op één lijn mag worden gesteld.

Doch thans de wijsgeerige ondergrond van Tolstoi's anarchisme. Welk een verschil! Het is alsof wij van Stirner's en Bakounine's philosophie tot die van Tolstoi overgaande, ons verplaatst voelen in een nieuwe, nog geheel ongekende geestesatmosfeer.

Van zijn aanhoudend worstelen met de diepste vragen, welke de mensch zich over zich zelven kan stellen, - van de wording van zijn stelsel geeft de wijsgeer een aangrijpende schildering in zijn: ‘Mijn Biecht’; het stelsel zelve leeren we het best kennen uit zijn ‘Over het Leven.’ Op de vraag: wat is het leven? onderscheidt Tolstoi drie betrekkingen van den mensch tot de buitenwereld: het redelijke bewustzijn, het empirische bewustzijn, d.i. ‘de dierlijke persoonlijkheid’ en de materie. Daar de mensch deze onderscheiding in zich zelven door zijne redelijkheid erkent, is de rede de oorsprong en het wezen van alle dingen. ‘Het Evangelie van Johannes vangt daarmede aan, dat het woord “Logos” het begin is en daarin alles is en alles daaruit voortvloeit, daarom kan datgene, wat al het andere verklaart, door niets verklaard worden.’ De rede is dus de substantie van het leven. Waarlijk willen leven is derhalve het voortdurende onderdrukken van het empirisch bewustzijn, van de dierlijke persoonlijkheid, d.i. het niet-leven. Reëel is alleen de rede, het begrip van het eeuwige leven; de door de rede ontkende, dierlijke sterfelijke persoonlijkheid is slechts denkbeeldig. Dit redelijk bewustzijn is het absolute, met God verbonden ‘Ik’ in den mensch, waarvoor geen dood bestaat. En dit, als absoluut gedachte begrip van het zuiver ‘Ik’ is, volgens Tolstoi, identiek met het begrip der Liefde. Niet echter de liefde van de dierlijke persoonlijkheid, daar deze alleen kan voortvloeien uit voorkeur voor den eenen persoon boven den andere, en voorkeur

strijd veronderstelt, waarvan de grondslag weer niets anders kan zijn dan haat. Daarom is liefde voor het vaderland, voor het gezin, voor den vriend, voor den echtgenoot geen waarachtige liefde, doch het resultaat van de natuurlijke neigingen der dierlijke persoonlijkheid. Een dergelijke gemoedstoestand, door onredelijke menschen liefde genoemd, is voor den mensch de jammerlijkste van alle, want elke gelukzaligheid, waarvan de bron buiten het redelijk subject ligt, brengt lijden. Hierbij herinnert Tolstoi aan de bijbelwoorden: 'En wie vader en moeder meer liefheeft dan mij, die is mij niet waard: Indien hij liefheeft, die U liefhebben, dan is dit geen Liefde. Hebt Uwe vrienden lief, hebt lief, die U haten.' Voor de ware christelijke liefde is de volledige opheffing van de eigen empirische individualiteit de allereerste voorwaarde.

De kern van deze leer, waarop men bij een onderzoek, in welke richting ook, altijd weer stuit, is derhalve de ontkenning van het empirische persoonlijke leven.[12)] 'Ja, maar wat is dit?' zoo vraagt de schrijver zelve, 'is dat Boeddhisme? zeggen hierop gewoonlijk de menschen van onzen tijd; is dat Nirwana? en als ze dat zeggen, dan meenen de menschen van onzen tijd, dat zij daardoor op de meest afdoende wijze dat weerlegd hebben, wat allen zeer goed weten en wat nooit kan worden verborgen; dat het persoonlijk leven ellendig is en geen zin heeft; - nl. dat het leven voor de persoonlijke doeleinden verderfelijk en zinneloos is, en dat, indien er eenige uitweg uit dit verderf en deze zinneloosheid is, deze uitweg alleen het opgeven van den persoonlijken wil kan zijn.'

Wat is nu het gevolg uit deze volkomen ontkenning van het persoonlijke, dierlijke leven? Het is Tolstoi's verwerping van elken vorm van uiterlijke activiteit, daar deze altijd de behoeften dient van de tijdelijke dierlijke persoonlijkheid; hetzij die der eigen persoonlijkheid, of die des naasten. Uiterlijke volstrekte passiviteit is dus het eerste en hoogste gebod op elk gebied der menschelijke gedragingen. In het ware Christendom, het Christendom der liefde, wordt de handhaving van het absolute, het met God verbonden 'Ik', bepaald door de onverschilligheid tegenover het tijdelijke dierlijke 'ik.'

12) Deze ontkenning is ook de basis van zijn kritiek op de geslachtsliefde en op het huwelijk ('Kreutzer Sonate'; 'Eheglück'; 'Anna Karenine').

Passiviteit dus ook tegenover elken overheidsdwang, hetzij deze schijnt voort te vloeien uit menschelijke gerechtigheid (‘Du sollst den Bösen nicht mit Gewalt wiederstehen’) hetzij deze meer direct door den Staat voor eigen doeleinden wordt opgelegd. (Dienstplicht, belastingplicht)[13)]

Zal een maatschappij, waarin het onderling verkeer der menschen uitsluitend beheerscht wordt door universeele liefde, dus zonder eenigen uiterlijken dwang ooit verwezenlijkt worden? In de geschiedkundige ontwikkeling der menschheid vindt Tolstoi het bevestigend antwoord op deze vraag. In de drie cultuurperioden der menschelijke ontwikkeling, de persoonlijke of dierlijke, de maatschappelijke of hedonische en de universeele of goddelijke is de menschheid thans genaderd tot den overgang van de tweede tot de derde periode. ‘Geheel het geschiedkundig leven der menschheid is niets anders dan een trapsgewijze overgang van de persoonlijke dierlijke opvatting van het leven tot de maatschappelijke en van deze weder tot de goddelijke opvatting. De gansche geschiedenis der oude volkeren, welke duizenden jaren omvat en eindigt met de geschiedenis van Rome, is de geschiedenis van de vervanging van de dierlijke persoonlijke opvatting door de maatschappelijke en nationale. De geschiedenis der wereld sinds den tijd van het keizerlijk Rome en de verschijning van het Christendom, is de geschiedenis van de vervanging van de maatschappelijke door de goddelijke opvatting.’[14)]

De praktische middelen tot verwezenlijking van het doel zijn overigens geheel overeenkomstig de theoretische leer:

13) In dit verband mag, met het oog op de thans geldende staatkundige toestanden in Rusland, gewezen worden op Tolstoi's afwijzende houding tegenover het revolutionaire communisme. In zijne ‘Rijpe aren’ schrijft hij: ‘Als wij revolutionairen aantreffen, vergissen we ons vaak in de meening, dat we niet ver van hen verwijderd staan, dat we geestverwanten zijn. Zij en ook wij roepen: Geen staat, geen eigendom, geen ongelijkheid en nog veel meer. Er schijnt geen enkel onderscheid te zijn. En toch is er een groot onderscheid: Geen menschen staan verder van ons verwijderd dan zij. Voor den Christen is er geen staat - zij willen den staat vernietigen. Voor den Christen is er geen eigendom - zij willen den eigendom opheffen. Voor den Christen zijn allen gelijk - zij echter willen de ongelijkheid afschaffen. De revolutionaire vijanden strijden met de regeering van buiten, het Christendom *strijdt echter in het geheel niet,* het ondermijnt alle fundamenten van den staat van binnen.’

14) ‘Het Koninkrijk Gods is binnen in U’.

geen geweld of dwang, doch zedelijke beïnvloeding der openbare meening door hen die de ‘Waarheid’ kennen. Dit moet en mag alleen geschieden door het individueele voorbeeld, d.w.z. door zelve naar deze waarheid te leven en haar openlijk te verkondigen.

Tot zoover Tolstoi en zijn idealistisch anarchisme, in hetwelk de vraag: ‘Waarom’ dus zijn antwoord vindt in de absolute souvereiniteit van de menschelijke rede, en het ‘waartoe’ wordt aangewezen door de universeele liefde van het absolute, goddelijke ‘Ik’ in ieder mensch.

Zien we thans terug, dan moet het, meenen we, wel voor ieder duidelijk zijn, dat die leerstellingen, welke men op grond van haar volstrekte staatkundige vrijheidsbeginsel samenvat onder het woord ‘anarchisme’, onderling door onoverbrugbare kloven gescheiden blijken, zoodra men zijn onderzoek tot haar wijsgeerige fundamenten uitbreidt. ‘Zij hebben in hunne grondslagen niets gemeenschappelijks’ - met deze conclusie kon Eltzbacher[15] zijn beschouwingen over niet minder dan zeven anarchistische leerstelsels, waaronder die van Stirner, Bakounine en Tolstoi een voorname plaats innemen, dan ook met het volste recht besluiten. Geen rechtsdwang, geen staat, geen eigendom! het is de gemeenschappelijke leus van alle anarchisten, doch in het wezen hunner leer ligt er tusschen Stirner en Bakounine en tusschen Bakounine en Tolstoi een even diepe afgrond als tusschen amoralisme en naturalisme en tusschen naturalisme en idealisme.

Het behoeft geen betoog, dat in die stelsels - de anarchistische -, waarin het staatkundige vrijheidsbeginsel het zuiverst is doorgevoerd, de tegenstellingen tusschen de wijsgeerige grondslagen duidelijker aan het licht treden dan in de theorieën van het liberalisme, waarin dit vrijheidsbeginsel met andere politieke factoren vermengd is. Toch zal een nader onderzoek leeren, dat dezelfde philosophische tegenstellingen, welke de uiterlijk eenstemmige anarchistische stelsels scheiden, ook in het liberalisme hen in hun diepere levensbeschouwing verdeeld houden, die in den strijd van de practische politiek vereenigd optrekken. Het amoralisme, naturalisme en idealis-

15) ‘Der Anarchismus’.

me, die we als de tegenstrijdige fundamenten voor het volstrekte anarchistische vrijheidsbeginsel leerden kennen, zullen we wederom ontmoeten bij ons onderzoek naar de grondslagen van het gematigde liberale vrijheidsbeginsel.

De anarchistische trits Stirner - Bakounine - Tolstoi vindt in het liberalisme haar parallel in Nietzsche - Spencer - Kant.

Mag Nietzsche wel beschouwd worden als de wijsgeerige grondlegger van een der drie richtingen in de theorie van het liberale vrijheidsbeginsel? Sommigen[16)] rangschikken hem onder de anarchisten. De cultuur-philosophie van Nietzsche, van den wijsgeer, die al wat systeem is haatte, die van zichzelven schreef, dat hij 'steeds een ander werd, zichzelven vreemd', en altijd weer 'aan zichzelven ontsprongen is', ontsnapt eigenlijk aan elke classificatie. Het lijkt ons evenwel toch onjuist, om in Nietzsche een anarchist te zien. Niettegenstaande de verbijsterende wisselvalligheid in zijn goed- en afkeuringen, in zijn geestdriftige vereering en zijn hartstochtelijken haat, heeft Nietzsche in geen zijner geestesperioden een principieel verzet tegen elken vorm van overheidsdwang verkondigd. Gaat het trouwens aan, om hem anarchist te noemen, die zijn minachting voor het anarchisme in een zóó even mateloozen als ondubbelzinnigen vorm heeft uitgesproken, als Nietzsche in zijn 'Jenseits von Gut und Böse', waar hij spreekt van het 'openlijke tandenknarsen der anarchistenhonden, die thans door de stegen der Europeesche cultuur ronddwalen'?

Wel is er in zijn geschriften hier en daar een schijnbare, uiterlijke overeenstemming met het anarchisme. Zoo zijn afkeer van den Staat. 'Staat wil zeggen het koudste van alle koude monsters.... vernietigers zijn het, die vallen zetten voor velen en die Staat noemen: Zij hangen er het zwaard en honderd begeerten als lokmiddel aan. Waar nog een volk is, daar begrijpt het den Staat niet en haat hem als boozen blik en zonde aan zeden en rechten.'[17)]

16) Zoo: Vorländer in zijne 'Geschichte der Philosophie' en Ludwig Stein in zijn 'die Soziale Frage im Lichte der Philosophie'; daartegen Diehl: 'Ueber Socialismus, Communismus und Anarchismus'.

17) 'Also sprach Zarathustra'.

Ten aanzien van het recht was Nietzsche's verzet niet, zooals bij de anarchisten, gericht tegen elken rechtsdwang. Van den dwang zelven was hij niet afkeerig, integendeel! Doch wat hem prikkelde tot de hartstochtelijke bestrijding van het recht in den huidigen positieven vorm, was de gelijkmakende tendenz daarin. ‘Er is geen giftiger vergif’, zoo schreef hij, dan de leer der sociale gelijkheid, want deze ‘schijnt door de gerechtigheid zelve te worden gepredikt, terwijl ze het einde der gerechtigheid is.’ ‘Gelijkheid in het recht leidt tot gelijkheid in het onrecht. Elk recht is een voorrecht.’ ‘Den gelijken het gelijke, - den ongelijken het ongelijke, dat zou de ware zin der gerechtigheid zijn.’[18] De ‘democratische beweging’ beschouwt hij dan ook niet alleen ‘als een vorm van verval van de politieke organisatie, doch als een vorm van verval, nl. van verkleining van den mensch.’

Het sociale vraagstuk bestond voor Nietzsche niet; het stellen van het probleem beschouwt hij reeds als een voortvloeisel uit ‘domheid en ontaarding van het instinct.’ ‘De domheid van het sociale vraagstuk ligt daarin, dat er een sociaal vraagstuk is: over sommige dingen stelt men geen vragen - eerste gebod van het instinkt.’[19]

Deze afkeer van den modernen Staat en van het moderne recht vindt ook bij Nietzsche zijn grond in den drang naar vrijheid, doch naar een - en hier ontmoeten we de overeenstemming met Stirner's anarchisme - hyper-egoïstische vrijheid, een vrijheid door niets beperkt dan door de, nu eenmaal empirische ontoereikendheid van de macht van den individu om haar volstrekt onbeperkt te genieten. Doch kan een dergelijke levenshouding dan in overeenstemming worden gebracht met de wetten der ethiek? Is deze vrijheid goed? ‘Wat is goed?’ antwoordt Nietzsche. ‘Alles, wat het gevoel der macht, den wil tot de macht, de macht zelve in den mensch verhoogt. Wat is slecht? Alles, wat uit zwakte voortvloeit. Wat is geluk? Het gevoel, dat de macht toeneemt, dat een tegenstand overwonnen wordt. Niet tevredenheid, doch meer macht; niet vrede in het algemeen, doch strijd; niet deugd,

18) ‘Götzendämmerung’.
19) ‘Also sprach Zarathustra’.

doch flinkheid (deugd in renaissance-stijl), "moralinfreie" deugd.'[20)]

Evenals bij Stirner zien we hier dus de erkenning van het egoïsme als een der meest fundamenteele levensbeginselen. 'Het egoïsme behoort tot het wezen van de voorname ziel.' Het vloeit voort uit 'het onverwoestbaar geloof, dat aan een wezen, zooals wij zijn, andere wezens van nature onderworpen moeten zijn en zich voor hem moeten opofferen.'[21)]

Tegenover de talrijke punten van overeenstemming met Stirner's leer staan punten van verschil.[22)] Teleologie was Stirner ten eenen male vreemd. ('Ich hab' mein Sach' auf nichts gestellt', zijn de slotwoorden van zijn boek). Bij Nietzsche (na 1883; 'Jenseits von Gut und Böse' en 'Zur Genealogie der Moral') valt onmiskenbaar een streven te bespeuren naar een ideaal, het ideaal - met een beroep op Darwin - van den 'Uebermensch.' Doch bovenal is Nietzsche's amoralistische vrijheidsbeginsel breeder gefundeerd dan dat van Stirner. Aanvankelijk sterk onder den invloed staande van Schopenhauer, van wiens aesthetischmetaphysische ideëen hij in zijn eerste periode een overtuigd aanhanger was (uit dezen tijd dateert ook zijn matelooze vereering voor Richard Wagner), heeft Nietzsche later wel het humanitaire in Schopenhauer's philosophie afgewezen en fel bestreden, doch diens voluntarisme is hem altijd bij gebleven. De wil, bij Kant slechts object van de zedewet, die den natuurlijken wil tot den zedelijken wil opheft,[23)] is bij Schopenhauer de fundamenteele levensuiting, de grondfunctie van het subject. Nietzsche heeft aan dit voluntarisme, hetwelk bij Schopenhauer nog niet om een doel vroeg, één richting, één einddoel aangewezen: macht. En aan dit machtstreven tenslotte was bij Nietzsche elke redelijke doelzetting vreemd. De wil tot de macht is het leven zelve, want 'Leven', - zoo

20) 'Der Anti-Christ'.
21) 'Der Wille zur Macht'.
22) Voor een meer diepgaande vergelijking tusschen Stirner en Nietzsche zie men: Robert Schellwien: 'Max Stirner und Friedr. Nietzsche. Erscheinungen des modernen Geistes und das Wesen des Menschen'. Leipzig 1892.
23) Zie onder.

schreef hij, in wien een onleschbare geestelijke dorst naar het leven het zwakke levens-onvatbare lichaam voortdurend kwelde, - ‘Leven is wezenlijk toeëigening, schending, overweldiging van het vreemde en zwakkere, onderdrukking, hardheid, oplegging van eigen vormen, inlijving en “mindestens, mildestens” uitbuiting. De uitbuiting behoort niet tot een verdorven of onvolkomen en primitieve maatschappij: ze behoort tot het wezen van het levende als organische grondfunctie, ze is een gevolg van den eigenlijken wil tot de macht, welke juist de wil tot het leven is.’[24)]

Wij noemden zooeven Darwin. Ook tegenover de Darwinistische ontwikkelingsleer is Nietzsche's houding onvast geweest. Terwijl hij in zijn ‘ersten unzeitgemässen Betrachtung’ nog een ‘echte en ernstig doorgevoerde Darwinistische ethiek’ bepleit, heeft hij later den ‘eerbiedwaardigen, doch middelmatigen Engelschman’ op menig punt bestreden. Zoowel echter zijn denkbeeld van de ‘teelt’ van een sterker menschenras, als zijn, tot in het onzinnige doorgedreven geloof aan de verervingstheorie. (‘In twee, drie geslachten is reeds alles verinnerlijkt’) moeten tot Darwin's leer worden herleid.

Is voor een kenschetsing van de vrijheidsphilosophie van Nietzsche de geestelijke band tusschen hem en Darwin echter niet van overwegende beteekenis, in den wijsgeerigen grondslag van het liberalisme van Herbert Spencer daarentegen vervult de ontwikkelingsleer van Darwin een belangrijke rol.

Hoe herhaaldelijk, hoe uitvoerig, en hoe wel gedocumenteerd Spencer zich verzet heeft tegen de toenemende staatszorg en staatsbemoeiing, en hoe onvermoeid hij telkens weer op de bres heeft gestaan voor de rechten en vrijheden van den individu tegenover elke nieuwe bedreiging van staatssocialistische heersch- en dwingzucht, mogen wij in het algemeen als bekend veronderstellen. In zijn ‘Justice’, het vierde deel van zijn ‘Data of Ethics’ en in het eerste deel van dit werk, in zijn ‘Man versus the State’, in ‘A plea for Liberty, an argument against socialism and socialistic legislation’, een in 1891 uitgegeven verzameling opstellen van vooraanstaande

24) ‘Jenseits von Gut und Böse’.

Engelschen, waarvan het inleidende artikel ‘From Freedom to Bondage’ van Spencer's hand was, en in sommige zijner losse opstellen als ‘Over-legislation’, ‘Representative Government’, ‘State-Tamperings with Money and Banks’, ‘The Collective Wisdom’ en ‘Political Fetichism’ (alle opgenomen in het derde deel van zijn ‘Essays’) en ‘Party-Government’ (verschenen in zijn ‘Facts and Comments’) vindt men er de veelvuldige bewijzen van.

De quintessens van Spencer's rechts- en staatsleer is, dat de mensch van nature de vrijheid heeft, om te handelen zooals hij zelf wil. Daar echter aan ieder mensch deze vrijheid toekomt en de handelingen van den één den ander in zijn vrijheid zouden kunnen aanranden, moet de absolute vrijheid van ieder hare beperking vinden in een gelijke vrijheid van zijn medemensch. Vandaar Spencer's ‘formula of justice’: ‘Elk mensch is vrij te doen wat hij wil, mits hij geen inbreuk maakt op de gelijke vrijheid van ieder ander mensch.’[25] De eigenlijke taak van den Staat is nu geen andere, dan om deze individueele vrijheid te beschermen tegen uitwendige vijanden door militaire middelen, en tegen inwendige vijanden door de justitie. Elke andere zorg of bemoeiing, welke de Staat tot zich trekt is misplaatst - erger, is ‘kwaad stichten in plaats van kwaad voorkomen’, zooals de Staat zelve daarbij voorwendt. In de laatste vier hoofdstukken van zijn ‘Justice’ heeft Spencer onder den titel ‘the limits of state-duties’, deze stelling uitvoerig uiteengezet en verdedigd. Hij verdeelt de bemoeiingen, waarbij de Staat de grenzen van zijn zooeven omschreven taak overschrijdt, in twee soorten. Bij de eerste soort wordt de vrijheid van sommige individuen rechtstreeks meer beperkt dan noodig is voor de handhaving van een gelijke vrijheid voor de andere individuen. Door zulke daden verbreekt de Staat zelve de wet der gelijke vrijheid, want ‘indien gerechtigheid de vrijheid van ieder, slechts beperkt door de gelijke vrijheid van allen, bevestigt, dan is het opleggen van een meerdere beperking ongerechtig, onverschillig of de macht, welke deze beperking oplegt, één mensch of een millioen menschen is. Zooals we door-loopend in dit werk gezien hebben, geldt het algemeene Recht, zooals we dit formu-

25) ‘Justice. Data of Ethics’. Part IV.

leerden, en al de bijzondere daaruit afgeleide rechten, niet tengevolge van de autoriteit van den Staat, doch de Staat is er slechts als een middel om deze rechten te handhaven. Vandaar dat, indien de Staat, i.p.v. hen te handhaven, hen met voeten treedt, hij kwaad pleegt, i.p.v. kwaad voorkomt.' Bij de andere soort is het kwaad algemeen en indirect; het wordt gepleegd tengevolge van de noodzakelijkheid, waarvoor de Staat zich gesteld ziet, om de kosten van zijn misplaatste bemoeiingen door middel van belastingheffingen door de burgers te doen opbrengen, en 'geld, van den burger afgenomen, niet om de kosten te betalen voor de bescherming van zijn persoon, eigendom en vrijheid tegen onrecht, doch om de kosten te betalen van andere handelingen, waarvoor de burger geen toestemming heeft verleend, beteekent onrecht plegen, i.p.v. onrecht voorkomen.' Dit betoog werkt Sp. dan nader uit door vooreerst te overwegen en te ontkennen de bewering, dat de Staat uitteraard geschikt zou zijn om andere kwaden dan die, welke, hetzij door uitwendige, hetzij door inwendige aanvallen op de individueele vrijheid worden veroorzaakt, te verhelpen, - voorts door de redenen te weerleggen, welke worden aangevoerd om aan den Staat de taak en de macht toe te kennen tot het tot stand brengen van positieve weldaden, - en tenslotte door de vraag, of benadering van het uiteindelijke doel, een hoogere ontwikkeling der menschelijke natuur, door meerdere bemoeiingen van den Staat bevorderd - dan wel belemmerd wordt, in laatstgenoemden zin te beantwoorden. Zoo predikt het classieke liberalisme van Spencer de leer van de, behalve op het gebied van justitie en van het leger, volstrekte Staatsonthouding; een onbelemmerde, natuurlijke ontwikkeling van den individu moet tenslotte èn dezen zelven èn der menschheid in haar geheel het meest ten goede komen.

Langs welken weg is Spencer tot deze leer gekomen? Reeds in zijn 'Justice' vindt men hier en daar een aanwijzing voor de wijsgeerige basis zijner theorie. 'Elke natie', zoo schrijft hij daar, 'vormt een soort van het menschelijke ras. Het welzijn der menschheid in haar geheel zal worden bereikt door den voorspoed en door de verspreiding van de beste soorten. Nadat het stadium van den vooruitgang, hetwelk op roof berust, geëindigd is, - nadat het stadium is aangebro-

ken, waarin de mededinging tusschen de volkeren plaats heeft zonder geweld, zal er, bij gelijke andere factoren, een toenemend overwicht zijn van die samenlevingen, welke de grootste getallen der beste individuen voortbrengen. Voortbrenging en handhaving der beste individuen wordt bereikt door in achtneming van de wet, dat ieder de goede en kwade gevolgen zal ontvangen van zijn eigen natuur en overeenkomstig gedrag; en in den maatschappelijken staat moet het ieder's gedrag, hetwelk deze gevolgen voor hem medebrengt, worden beperkt binnen de grenzen, aangewezen door het bestaan van anderen, die eveneens handelingen plegen en de gevolgen daarvan ondervinden. Vandaar, dat, bij gelijke andere factoren, de grootste voorspoed en vermenigvuldiging van nuttige individuen dáár zal worden gevonden, waar ieder een zoodanige plaats inneemt, dat hij aan de eischen van zijn eigen natuur kan voldoen, zonder anderen in de vervulling van dergelijke eischen te belemmeren.'

Deze zin brengt ons reeds op menig punt in nauwere aanraking met de diepere fundamenten van Spencer's leer. Vooreerst is hij voldoende, om te ervaren, dat we ons in deze philosophie zuiver op naturalistisch terrein bevinden. Er blijkt uit dat Spencer in zijn theorie omtrent de bevordering van de cultuur, slechts één categorie, die der natuur-noodwendige oorzakelijkheid, kent; uit de praemisse van de ontwikkeling der natuur trekt hij de conclusie van den vooruitgang van de cultuur. Trouwens, in de voorrede tot dit werk had de schr. zijn lezers hieromtrent reeds niet in twijfel gelaten; eraan herinnerend, dat de inhoud veel overeenstemming zou vertoonen met zijn, als één zijner eerste werken verschenen 'Social Statics', wijst hij op één belangrijk verschil: 'een verschil is, dat al wat in mijn eerste boek een supranaturalistische uitlegging was, verdwenen is en dat de uiteenzetting uitsluitend naturalistisch, - d.i. evolutionnair, is geworden.' Doch bovendien wijst de boven geciteerde zinsnede op twee andere belangrijke punten in Spencer's evolutionnaire philosophie; we vernemen vooreerst van twee 'stadia' in de maatschappelijke ontwikkeling en zien voorts, volgens de naturalistische methode, een varieteitenleer toegepast op de menschheid.

Van deze tijdperken in de sociale geschiedenis geeft Spencer

een uitvoerige verklaring en beschrijving in zijn ‘Principles of Sociology’. Hij beschrijft daar de langzame, doch gestadige ontwikkeling der samenleving van het ‘militaire type van maatschappij’ naar het ‘industrieele type van maatschappij.’ De voornaamste kenmerken van de eerste zijn: voortdurende strijd met de wapenen tusschen de horden en volkeren onderling, dientengevolge bijzondere achting voor den krijgsman en hooge waardeering van persoonlijke eigenschappen als moed en physieke kracht, daarmede gepaard gaande minachting voor den arbeid, en voor den handwerksman, daaruit voortvloeiende eenhoofdige leiding aan welker ge- en verboden de burgers ook in vredestijd, in den meest absoluten zin onderworpen zijn tot in standhouding van het geheel, voorts een autoriteitsgeloof en een, alleen gedwongen onderlinge samenwerking. Daartegenover stelt Sp. het ‘industrieele type’: met de afneming van gewapende aanvallen gaat een vermindering der krijgstoerustingen gepaard, het absolutisme van den leider in en buiten den krijg verliest zijn ratio, voor de productieve arbeidzaamheid der volkeren neemt de gelegenheid en de achting toe, samenwerking wordt niet meer opgelegd, doch vrijwillig, zoo doelmatig mogelijk gezocht, het van hoogerhand ingrijpen in de gemeenschap kan tot het handhaven der gerechtigheid worden beperkt, en geschiedt door organen van den volkswil zelve. Onze hedendaagsche maatschappij vertoont nog kenmerken van beide types, doch ééns zal zij alles, wat aan het ‘militaire type’ herinnert, hebben afgelegd, profeteert Spencer. Een toenemend ingrijpen van den Staat, een ‘despotisme’, zij het niet van een enkeling, doch van een meerderheid, gaat, welk doel daarbij ook vóór moge staan, derhalve tegen de natuurlijke maatschappelijke ontwikkeling in, voert tot de kenmerken van het ‘militaire type van maatschappij’ terug, is reactionnair.

In deze ontwikkelingsgeschiedenis der maatschappij ziet Spencer tenslotte dezelfde wetten, die hij overal, op elk gebied der organische ontwikkeling meende ontdekt te hebben, de wetten der differentiatie en der plasticiteit. Het hoogste en laatste streven van elk levend wezen is de strijd om het bestaan, het ‘suum esse conservari.’ In dezen strijd zal altijd en op elk gebied die individu of die groep overwinnaar zijn, die eenerzijds zich tegen de meest verschillende vormen van

aanval kan verweren (differentiatie), anderzijds zich het snelst en gereedelijkst aan nieuwe toestanden weet aan te passen (plasticiteit.) Differentiatie en plasticiteit zijn derhalve de eerste twee voorwaarden voor een krachtig en duurzaam leven. In het planten- en dierenleven heeft men dit herhaaldelijk kunnen constateeren, doch het geldt evenzeer voor de menschelijke samenleving. Terwijl nu ‘het militaire type van maatschappij’ het toonbeeld is van een éénvormige, starre samenleving, weet deze door toenemende verbijzondering en door ruimer aanpassingsvermogen zich te verheffen tot het hoogere ‘industrieele type’ en aldus de kansen op een krachtiger bloeiender, rijker leven voor de menschheid te verhoogen.

De principieele overeenstemming tusschen Spencer's vrijheidsphilosophie en Bakounine's naturalistisch anarchisme, zooals wij dit boven hebben geschetst, is, dunkt ons, onmiskenbaar. In hun pleidooi voor de vrije, niet door den Staat belemmerde ontwikkeling van den individu, worden ze wezenlijk slechts door een gradueel verschil gescheiden. En, al ziet Spencer deze anders dan Bakounine, voor hun vrijheidsbeginsel is toch bij beiden de ontwikkeling der natuur de fundamenteele wijsgeerige basis, - leiden beiden de hoogste wetten van recht en ethiek in laatste instantie af uit de wetten der natuur.

In een ‘Appendix’, bij zijn ‘Justice’, heeft Spencer gewezen op de overeenstemming tusschen zijn ‘formula of justice’ en de definitie der gerechtigheid, welke Kant in zijn ‘Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre’ gegeven heeft. En inderdaad, vergelijkt men de boven weergegeven formule van Spencer met Kant's uitspraak: ‘Het recht is dus de som der voorwaarden, onder welke de willekeur van den één met de willekeur van den ander onder een algemeene wet der vrijheid kan worden vereenigd’, dan ontwaart men een treffende gelijkenis. Toch mag deze overeenstemming in de definities geenszins leiden tot de conclusie dat Kant en Spencer verwante geesten waren op wijsgeerig gebied. De diepe kloof, welke er ligt tusschen naturalistische en idealistische ethiek, hield ook hen beiden gescheiden. Spencer zelve was zich dit trouwens zeer wel bewust; tegen oppervlakkige

analogieën waarschuwt hij in de toevoeging: ‘Het verdient evenwel de aandacht, dat Kant's formule, hoe gelijkend deze ook in zijn aard is, toch verschilt, zoowel wat zijn oosprong als zijn vorm betreft.’

Om den dieperen zin van het Kantiaansche of kritische liberalisme te leeren kennen, moeten we enkele oogenblikken stilstaan bij Kant's vrijheidsbegrip en bij het kenmerkend verschil, waardoor in zijn leer het recht van de ethiek onderscheiden wordt. Vrijheid is bij Kant een postulaat der practische rede. We kunnen deze stelling met enkele woorden als volgt toelichten: in elk mensch woedt een voortdurende strijd tusschen de natuur, zooals deze zich in 's menschen driften, hartstochten, neigingen aan hem oplegt, en de cultuur, die hem onvoorwaardelijk door zijn zedelijk bewustzijn, voorschrijft, om zonder zich door zijn natuur te laten medesleepen alleen aan het plichtsgebod te voldoen. Indien nu de mensch onverbreekbaar en uitsluitend aan de wetten der natuur, zooals we die in de categorie der causaliteit kennen, verbonden ware, zou de zedewet zonder eenigen zin zijn Deze zedewet is echter voor elk mensch een niet te ontkennen feit, dientengevolge moet de mensch ook in staat zijn, om het plichtsgebod, zooals de zedewet dit voorschrijft, op te volgen. (‘Du kannst denn du sollst’), dus in de keuze zijner handelingen vrij zijn. In tegenstelling met de populaire voorstelling, alsof vrijheid willekeur en ongebondenheid zou zijn, is bij Kant vrijheid dus gebondenheid, zeer strenge gebondenheid zelfs, doch niet door uiterlijken dwang, noch door den innerlijken dwang, zooals deze zich telkens in natuurlijke driften en neigingen uit, doch gebondenheid aan niets anders dan aan zich zelven, d.i. aan zijn eigen zedelijk Ik. Volkomen vrij zal de mensch eerst dan zijn, als hij in al zijn handelingen zijn eigen natuur heeft overwonnen, en zich daarbij uitsluitend laat leiden door de zedewet der practische rede. Het praedicaat ‘zedelijk’ kan dus alleen worden toegekend aan die handelingen, welke worden verricht uit zuiver plichtsbesef, d.i. in volkomen vrijheid. Alle andere handelingen, hetzij ze voortvloeien uit het mechanisme van het natuurleven, uit de behartiging van persoonlijke belangen, kunnen van een utiliteitsstandpunt bezien in het algemeen belang zijn, positief zedelijke waarde hebben ze niet. In dit verband keert Kant

zich scherp tegen elk sociaal-utilarisme of eudeamonisme, in welken vorm ook. Naar ‘Glückseligkeit’ te streven behoeft niet immoreel te zijn, het kan zelfs plicht zijn dit te doen. Doch in de stelling, dat in het bevorderen van het geluk de maatstaf van de al- dan niet-zedelijkheid eener handeling zou liggen, wordt vooreerst de zedelijkheid tot een middel voor een doel verlaagd, de zedewet is evenwel absoluut, het plichtsgebod is kategorisch en kan dus niet ondergeschikt zijn aan eenig hooger doel; bovendien is het streven naar geluk een natuurwet, dit nog eens te laten voorschrijven door de zedewet, zou dus op zichzelve reeds overbodig en misplaatst zijn, doch hiervan afgescheiden, is ten slotte, zooals wij zooeven gezien hebben, in Kant's wijsbegeerte, het kenmerk der zedelijke handeling juist de vrijheid, dat is de onafhankelijkheid van het natuurlijk mechanisme, - een streven dat uit de menschelijke natuur voortvloeit kan dus, van welken aard het ook zij, aan deze natuurlijkheid geen zedelijke waarde ontleenen. Zoo stelt Kant dus tegenover elkaar twee soorten van handelingen: de eerste worden gepleegd als gevolg van hetzij uiterlijken, hetzij innerlijken, uit onze natuur voortvloeienden dwang, d.i. uit ‘Neigung’, daarbij is onze wil dus heteronoom; deze handelingen kunnen, indien onze individueele natuurlijke neiging toevallig in die richting streeft, hoogstens in overeenstemming met den inhoud der zedewet zijn en door deze overeenstemming zal dan een uiterlijke ‘Legalität’ bereikt worden. Daartegenover staan die handelingen, welke uitsluitend verricht worden uit plichtsbesef, waarbij dus de achting voor de zedewet, zooals het zedelijk bewustzijn die autonoom aan ons zelve voorschrijft, het eenig motief is; bij deze handelingen alleen kan gesproken worden van ‘Moralität’.

Tot welke soort van handelingen behooren nu rechtshandelingen? Is het een constitutief element van het recht, dat de adressant het rechtsge- of verbod nakomt enkel en alleen uit plichtsbesef? Het antwoord op deze vragen behoeft niet ver te worden gezocht. Voor de juridische wet is plicht en plichtsbesef volkomen irrelevant. De wetgever bekommert zich niet om de motieven, door welke de rechtsonderworpene zich bij zijne handelingen laat leiden; hij eischt het verrichten van deze, het nalaten van gene handeling en zet door bedreiging

met dwang kracht aan dezen eisch bij; de innerlijke drijfveeren van het rechtssubject laten hem daarbij echter volmaakt onverschillig. Zoo kunnen handelingen, opgelegd onder bedreiging met straf of executie, dus legaal dan wel illegaal, d.w.z. in overeenstemming met de wetsbepaling, dan wel in strijd daarmede zijn; ethisch kunnen ze echter nooit zijn, daar de heteronome dwang van het recht ze eo ipso reeds aan de sfeer der moraliteit onttrokken heeft. Zoo schrijft Kant dan ook:[26] 'Deze wetten der vrijheid heeten ter onderscheiding met natuurwetten moreel. Voor zoover ze slechts bloot uiterlijke handelingen derzelver wetmatigheid betreffen, heeten ze "juridisch", eischen ze echter ook, dat zij (de wetten) zelve de beweegredenen der handelingen behooren te zijn, dan zijn ze "ethisch", en dan zegt men, de overeenstemming met de eerste is de "legaliteit", die met de tweede de "moraliteit" der handeling.' En verder: 'Alle wetgeving (ze kan ten aanzien van de handeling, welke zij tot plicht maakt, met een andere overeenstemmen, bijv. de handelingen kunnen in alle gevallen uiterlijke zijn) kan dus toch ten aanzien van de drijfveeren onderscheiden worden. Die, welke een handeling tot plicht en dezen plicht tevens tot drijfveer maakt, is ethisch. Die, welke dit laatste niet mede in de wet insluit, derhalve ook een andere drijfveer als de idee van den plicht zelve toelaat, is juridisch.'

Na deze zeer beknopte uiteenzetting van Kant's vrijheidsleer en van zijn onderscheiding tusschen ethiek en recht, zal het duidelijk zijn, dat de vrijheidseisch van het Kantiaansche liberalisme (evenals die in het anarchisme van Tolstoi) een zuiver zedelijke eisch is, de eisch nl., dat de Staat op elk gebied zoo eenigszins mogelijk (bij Tolstoi altijd) zich onthoudt van wettelijken dwang tegenover de burgers, omdat hij door dezen dwang de mogelijkheid van ethisch handelen, d.i. handelen op grond van het autonome plichtsgebod (bij Tolstoi handelen alleen uit liefde) eens en vooral afsnijdt. De vrijheidseisch van het liberalisme van Kant is niets anders dan de eisch tot ethische 'Selbstbetätigung.' De Kantiaansche liberaal weet daarbij zeer wel, dat wettelijke ongebondenheid altijd tweeërlei weg openlaat: den weg der onzedelijkheid, waarbij de mensch zich overwegend door zijn natuurdrift laat

26) 'Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre'.

leiden, en den weg der zedelijkheid, welke hem door zijn onvoorwaardelijk plichtsgebod gewezen wordt. Doch hij weet ook, dat het volgen van dezen laatsten weg alleen mogelijk is in vrijheid, en dat elke heteronome wetsdwang, welke de wetgever als tegenwicht tegenover de neigingen van de menschelijke natuur, met vaak de beste bedoelingen, oplegt, misschien tot, uiterlijk en oppervlakkig gezien, meer correcte toestanden mag leiden, m.a.w. de civilisatie kan bevorderen, doch aan de zedelijke kracht van een volk, dat, evenals de individu, zijn eigen natuur alleen in den innerlijken zedelijken strijd kan leeren overwinnen en eerst door dezen strijd tegen zijn natuur gehard kan worden, noodzakelijk den onmisbaren weerstand en veerkracht moet benemen. Kernachtig en treffend juist worden in dezen gedachtengang de gevolgen van het hedendaagsche streven, om steeds meer maatschappelijke verhoudingen aan de ethiek te onttrekken en onder de heerschappij van het recht te brengen, door den Kieler hoogleeraar Gustav Radbruch[27)] geschetst met de woorden: ‘Die Tugend ist billig geworden, seit das Recht ihr die Lebensgefährlichkeit genommen hat!’

Daarom zou elke nieuwe wet, ook de minst beduidende, voor den liberaal wiens politieke overtuiging in Kant's ethiek hare grondslagen vindt, het onmiskenbare teeken van een nieuwe zedelijk maatschappelijke mislukking, - van een nieuw verkwijnen der zedelijke volkskracht moeten zijn, indien het inderdaad voor hem vast mocht staan, dat de wetgever eerst dan tot den rechtsdwang zijn toevlucht pleegt te nemen, wanneer hij door het aanwenden van alle hem ten dienste staande middelen, zich eerst grondig ervan overtuigd heeft, dat voor het scheppen van maatschappelijk toelaatbare verhoudingen de vrije zedelijke krachten van het volk nog volstrekt ontoereikend zijn. Doch nu hij dagelijks om zich heen ziet, hoe hoogere en lagere wetgevers een dergelijk onderzoek volmaakt overbodig blijken te achten, - hoe zij, bij elk maatschappelijk euvel, dat ze meenen te bespeuren, gereed staan, om met de zweep van straf en executie in de hand, klakkeloos het volk tot een andere gedragslijn te dwingen, (in hunne oppervlakkigheid in de reeks van oorzaken en gevolgen, nieuwe oorzaken en nieuwe gevolgen, waarvan het te

27) ‘Grundzüge der Rechtsphilosophie’.

bestrijden euvel het uiteindelijk gevolg was, niet verder doordringend dan tot de laatste -, in hunne zorgeloosheid, in de reeks van gevolgen, welke tot in het oneindige weer uit hun eigen dwingende maatregelen zullen voortvloeien, zich alleen blind starend op de eerste schakel) - hoe zij tenslotte een dergelijke politiek dan nog bij het volk aandienen als ‘ethische politiek’ en daarbij de voorstelling wekken, alsof het bij uitstek hunne liberale tegenstanders zijn, wier staatkunde het aan ethische overwegingen mangelt (!), - dan zal hem duidelijk zijn, dat er voor zijn aanvankelijke bezorgdheid geen reden was, - dat een wet, onder zulke omstandigheden en door zulke wetgevers aan het volk opgelegd, nog geenszins het bewijs is, van onvoldoend ethische volkskracht. Doch dan is het kwaad, hetwelk de blinde verafgoders van het staats-absolutisme met hunnen, uit ongeduld en kortzichtigheid voortspruitenden, dikwijls onnoodigen, altijd voorbarigen dwang stichten, te ernstig, dan dat hij zich niet met alle kracht daartegen zal verzetten, - dan dat hij niet het zijne er toe zal bijdragen, om de vrije ethische ontwikkeling van het volk te beschermen tegen de hinderlagen en belemmeringen, welke de ‘ethische’ politici haar onophoudelijk in den weg leggen. Het fundamenteele wanbegrip in het oppervlakkige empirisme en utilarisme in onze hedendaagsche wetgeving is, naar het oordeel van den neo-Kantiaanschen liberaal, de waan, dat het recht door zijn dwang cultuur, met name zedelijke cultuur, aan een volk kan opleggen! Eenvoudige wijsgeerige bezinning moet toch het inzicht schenken, dat uiterlijke sociale verhoudingen, aan welke een individu zich gedwongen onderwerpt, uitsluitend uit vrees voor de gevolgen, welke hij zich door niet-onderwerping op den hals zou halen, zedelijk volstrekt waardeloos zijn, immers de innerlijke gezindheid geheel onberoerd laten. En het beroep, dat men ter verdediging van den modernen dwang, doet op den wil van de meerderheid des volks, welke thans, ter vervanging van den despoot in de oudheid en van den souvereinen vorst in de middeleeuwen, als dwangoplegger optreedt, faalt, omdat het de dwang zelve is, welke het zedelijke kwaad sticht, en de vraag, van wien deze dwang uitgaat in dit verband dus, als niet ter zake doende, op zijde mag worden geschoven. Met Kant eenmaal aangenomen, dat de betwiste en betwistbare

vraag, of dwang een constitutief element van het recht is, in bevestigenden zin moet worden beantwoord, maakt juist deze dwang het voor het recht onmogelijk, om het zedelijke peil van een volk rechtstreeks te kunnen verhoogen. Cultuur kan door een volk alleen bereikt worden door *innerlijke,* ethische, aesthetische of logische bewustwording, dus in volledige vrijheid. Het recht zal zich daarbij altijd moeten bepalen tot de bescheiden taak, om met zijn dwingend bestel de uiterlijke, natuurlijke belemmeringen tegen dit innerlijk proces uit den weg te ruimen, d.i. cultuur mogelijk te maken.

Zoo is het liberalisme, op den grondslag van Kant's ethiek idealistisch in dien zin, dat het in zijn staatkundig streven steeds voor oogen houdt het ideaal eener menschelijke samenleving, waarin elk individu in eene volledige beheersching zijner natuurlijke driften en neigingen aan geen ander gebod gehoorzaamt dan aan het onvoorwaardelijke plichtsgebod zooals zijn zedelijk bewustzijn hem dit autonoom voorschrijft. Het benaderen van dit onbereikbare einddoel is de ‘unendliche Aufgabe’ voor den staatsman wiens politiek in Kant's wijsbegeerte haren grondslag vindt. Of, zooals de thans overleden leider van de Marburger School, Hermann Cohen, in zijn beroemd commentaar op Kant's ethiek schreef: ‘Wij weten, dat alleen de moraliteit aan de zuivere zedelijkheid beantwoordt, omdat zij alleen de autonome zedelijkheid is. Voor de legaliteit blijft daarentegen de zedewet een vreemd gegeven; niet iets zelfgegevens. Van deze hoogte zou nu op de geheele stellige wetgeving de schaduw eener gebroken zedelijkheid vallen. En daar het anderzijds nastrevenswaard moet zijn, dat dit onderscheid uit de levende zedelijkheid der menschen kan verdwijnen, moet de strekking van het Recht, zoowel theoretisch al practisch, daarop gericht zijn en moet aan dit doel onverzettelijk worden vastgehouden: *dat ook in Recht en Staat de legaliteit geleidelijk zich in moraliteit omzet.* ’[28)29)]

28) ‘Kant's Begründung der Ethik’ (cursiveering van den schrijver zelven).

29) Uit de jongste litteratuur over het ethische vrijheidsidealisme wijzen wij op: Paul Natorp ‘Sozialidealismus’ (Berlijn 1920), waarin het Kantiaansche vrijheidsbeginsel vanuit een paedagogisch oogpunt beschouwd wordt, en op het, naar aanleiding van dit boek, in de jongste aflevering der Kant-Studiën (B. XXVI, H. 1-2) verschenen opstel: ‘Politik und Idealismus’ van Hermann Herrigel, waarin Natorp's standpunt ten deele bestreden wordt.

Wij hebben in het voorgaande aan de hand van de theoriëen van die wijsgeeren, welke voor haar als typeerend kunnen worden beschouwd, de drie voornaamste rechts-wijsgeerige stroomingen, welke alle, hetzij in een volstrekt, hetzij in een gematigd staatkundig vrijheidsbeginsel uitmonden, met de beknoptheid, waartoe de beperkte plaatsruimte ons dwong, uiteengezet. Schematisch zouden wij ons betoog als volgt kunnen samenvatten:

VRIJHEIDSBEGINSEL:	*Amoralistisch*	*Naturalistisch*	*Idealistisch*
anarchisme	Stirner	Bakounine	Tolstoi
liberalisme.	Nietzsche.	Spencer (Darwin).	Kant.

Daar ons doel een bloot onderzoek naar de wijsgeerige grondslagen van het vrijheidsbeginsel, niet een kritische bespreking van deze grondslagen was, hebben wij ons tot deze uiteenzetting bepaald, en ons van elke vergelijkende waardeering onthouden. Resumeerend meenen wij thans als resultaat van ons onderzoek het volgende te mogen vaststellen:

Evenals er in een geciviliseerde samenleving geen oorlog meer wordt gevoerd, geen, ook niet de meest ongerechtige en onmenschelijke oorlogsdaad meer wordt gepleegd, of de regeering van het belligerente volk haast zich, om aan de ontstelde en verontwaardigde wereld in, nu eens plechtige, dan weer hartstochtelijke bewoordingen de verzekering te geven, dat men tot zulke daden uitsluitend overgaat ‘tot handhaving van het Recht’ of ‘ter verbreiding van de Cultuur’, - zoo kan er in de moderne binnenlandsche politiek geen wet meer worden vastgesteld, geen, ook niet de meest onzedelijke en onduldbare dwang aan een volk worden opgelegd, of de wetgever verzekert zijn slachtoffers dat dit enkel en alleen geschiedt, om hun de individueele vrijheid toch maar nog zekerder dan tot dusver te kunnen waarborgen. De kronkelige redeneeringen, tot welke deze ‘vrijheidsapostelen’ daarbij hun toevlucht moeten nemen, ten einde een, vaak psychologisch en historisch, vrijheidslievend volk,

diets te maken, dat dwang vrijheid, d.i. het onnatuurlijke natuurlijk, het onredelijke redelijk, het onzedelijke zedelijk, kortom zwart wit is, kunnen wij, binnen het kader van dit betoog, laten voor wat ze zijn: listige sophismen.

Zou het echter geen overweging verdienen, dat iedere wetgever eindelijk zich eens in ernst de vraag voorlegt, of er niet een absolute grens moet zijn, waarbinnen de dwang, als toepassing van een middel tot handhaving en bevordering van de individueele vrijheid, nu eenmaal logisch noodzakelijk beperkt moet blijven, wil dit middel zelve het bereiken van het doel niet a priori onmogelijk maken, ja, het resultaat in het tegendeel van het doel doen verkeeren; - en zoo ja, of deze grens in den overvloed van wetten, welke hij voor onze huidige samenleving uit een oogpunt van onmiddellijk nut wenschelijk blijkt te achten, niet telkens en telkens verre overschreden wordt?

Of meent men soms, dat het volstrekt uitgesloten is, dat de Staat, bij de symptomatische behandeling, welke hij voldoende blijkt te achten voor hen, die lijden aan de maatschappelijke kwaal van, aan hunne medeburgers een ongeoorloofden dwang in welken vorm dan ook, op te willen leggen, van het tegengif, hetwelk hij in den vorm van een nog krachtiger dwang zijnerzijds toedient, te veel kan geven, met het onafwendbaar gevolg, dat de patient, i.c. een geheel volk, cultureel onherstelbaar verzwakt en tenslotte bezwijkt?

Doch, al meent men voorshands den ingeslagen weg naar het volledige staatsabsolutisme onbezorgd te kunnen vervolgen, dan zal de, den mensch ingeboren, natuurlijke afkeer van uiterlijke, door anderen opgelegde gebondenheid, in welken vorm en door wien ook, toch altijd een onvergankelijke waarborg zijn, dat er in elke samenleving een geestelijke strooming zal blijven, wier woordvoerders niet, zooals de zooeven geschetsten, het volk kunnen misleiden, door hun matelooze heerschzucht achter het mom der vrijheidslievendheid te verbergen, nog zoo nu en dan eens uit het arsenaal hunner argumenten de vrijheidsleus te voorschijn halen, indien deze de maatschappelijke positie kan baten van hen, wier bijzondere belangen zij plegen te bepleiten, doch welke de individueele vrijheid als het fundamenteele staatkundige beginsel erkennen en in de praktische politiek een zoo conse-

quent en nauwkeurig mogelijke toepassing van dit beginsel nastreven.

Vrijheid is echter een woord. Zoekt men het begrip, hetwelk door dit woord wordt aangeduid, dan stuit men aanstonds op de onderscheiding tusschen een politiek en een wijsgeerig vrijheidsbegrip. Hoezeer de overtuigingen en beschouwingen ten aanzien van dit laatste uiteenloopen, hebben wij in het voorgaande gepoogd door eenige kenmerkende voorbeelden kort uiteen te zetten. Het amoralistisch vrijheidsbeginsel (Stirner; Nietzsche) ontkent elke gebondenheid van den mensch; het absolute 'zich uitleven' wordt daarin door geen enkele erkenning van eenige wetmatigheid, hetzij van die der natuurwetten, hetzij van die der zedewetten, beperkt en begrensd. Uit deze algemeene negatie vloeit a fortiori de ontkenning voort van de rechtmatigheid van dwang door den Staat, dus door menschen opzettelijk ingesteld. Het naturalistisch vrijheidsbeginsel (Bakounine; Spencer) erkent dat de mensch gebonden is, doch verwerpt elken anderen band dan dien met de natuur, door welke alleen, evenals elk ander organisme, zoo ook de mensch op elk gebied in laatste instantie geleid wordt. Natuurwetten, tot welke ook de, slechts schijnbaar onafhankelijke zedewetten te herleiden zijn, behooren derhalve voor alle menschelijke gedragingen het eenig leidend beginsel te zijn. Onderzoek naar, inzicht in, en toepassing van die natuurwetten, voor zoover ze betrekking hebben op de menschelijke samenleving, behoort daarbij dus het hoogste cultureele streven te zijn. Elk kunstmatig ingrijpen van den Staat, waarbij deze poogt om die natuurlijke, vrije, maatschappelijke ontwikkeling tegen te houden of te dwarsboomen, is derhalve een kwaad, hetwelk de natuur zelve, vroeg of laat, op een voor de menschheid hardhandige, zoo niet noodlottige wijze zal wreken. Het idealistisch vrijheidsbeginsel (Tolstoi; Kant) tenslotte ziet juist de eenige gebondenheid van den mensch in zijn volstrekte onderworpenheid aan de zedewet der rede, welke de natuur, zooals deze zich in diens neigingen uit, aan zich ondergeschikt maakt, haar geleidelijk beheerscht, om, - onbereikbaar ideaal - haar tenslotte geheel tot zich zelve op te heffen. Daar deze zedewet zich alleen openbaart in het innerlijk plichtsgebod, zooals het individueele zedelijk be-

wustzijn dit aan ieder onvoorwaardelijk voorschrijft, kan dit zedelijk proces zich alleen in volledige vrijheid voltrekken en moet elke poging van den Staat, om den mensch in zijn strijd tusschen natuurlijke en zedelijke drijfveeren door uiterlijken, dus op de natuur gerichten dwang te steunen, noodzakelijk het, misschien onbedoelde, gevolg hebben, dat de zedelijke kracht daardoor verslapt en de innerlijke zedelijke ontwikkeling van een volk daardoor gestoord en belemmerd wordt.

Het politieke vrijheidsbegrip is daarentegen technisch. Voor de politiek is de vrijheid geen zelfgegeven, doch een, van elders ontvangen waarde. Nadat nl. de wijsbegeerte de waarde van het vrijheidsbeginsel als noodwendig en algemeen geldig heeft aangetoond, overhandigt ze het aan de politiek, opdat deze het beginsel in de praktijk toepasse. Of deze toepassing altijd en overal onmiddellijk, onvoorwaardelijk, en tot in haar uiterste consequenties moet worden doorgezet, dan wel getemperd mag en moet worden door den invloed van tijdelijke en plaatselijke, psychologische, ethnologische, oeconomische, religieuse factoren, kortom van de empirische gegevens in elke cultuur-periode van ieder bepaald volk, is - gelijk dan ook in wezen de strijd tusschen anarchisme en liberalisme is - uitsluitend een vraag van tempo, van politieke taktiek, dus van techniek. En de beantwoording van deze feitelijke vraag, gesteld dat een algemeen geldig antwoord mogelijk is, ligt uitteraard geheel buiten het bestek van dit opstel.

Juist echter omdat de politiek het vrijheidsbeginsel kant en klaar, d.i. volledig wijsgeerig gefundeerd van de rechtsphilosophie ontvangt, heeft ze bij de toepassing daarvan zich niet meer te bekommeren om de bron waaruit het ontsproten is, doch het doel, de vrijheid, slechts technisch te verwezenlijken. Vandaar dat de wijsgeerige aanhanger van Stirner zoowel als die van Kant, de volgeling van Spencer evenzeer als die van Tolstoi, hoe diametraal ze in hunne wijsgeerige overtuigingen ook tegenover elkaar mogen staan, toch in de staatkunde vereenigd kunnen optrekken, - toch hun politieke saamhoorigheid kunnen manifesteeren, door zich aaneen sluiten tot een staatkundige partij, welke in haar wapen geen ander devies voert dan dat ééne woord: ‘Vrijheid!’

Juli-Aug. 1921.

GERBERT SCHOLTEN.

De beteekenis van den naam Celebes.

I. Inleiding.

Voor zoover mij bekend is, was Wichmann[1)] de eerste, die een verklaring trachtte te geven van den oorsprong en de beteekenis van den naam Celebes. Zijn hypothese is, dat het Portugeesche bijvoeglijk naamwoord *'celebre'*[2)] door den Engelschman Richard Hakluyt (1601) verkeerd begrepen en voor een volksnaam gebruikt werd. Noch deze, noch de hypothesen van Foy[3)] of Sarasin[4)] hebben iets waarschijnlijks voor zich. Een schuchtere poging waagde laatstelijk nog G.P. Rouffaer[5)].

Ten einde een bespreekbare verklaring[6)] te vinden, heb ik getracht in de eerste plaats het ontstaan van den naam op te sporen. In tegenstelling met den ook[7)] door Foy gevolgden weg der bestudeering[8)] van de oudste geschriften, werd daartoe een studie gemaakt der oudste kaarten van den Archipel; de raadpleging der oude literatuur ter zake bleek van secundair belang te zijn. Immers van de kaarten kent men de origineelen of authentieke en fotografische reproducties, doch bij de schriftelijke gegevens kan van primaire bronnen nauwelijks sprake zijn, daar hetgeen tot ons gekomen is veelal uit de tweede en derde hand is; vooral in de schrijfwijze van namen heeft dit vaak groote veranderingen doen ontstaan. Bovendien moet men wel de betrekkelijke exactheid erkennen der cartographische gegevens tegenover de betrekkelijke vaagheid der schriftelijke, welke laatste dan

ook in dit opstel niet zullen worden behandeld. Wel zijn zij van belang voor de ontdekkingsgeschiedenis van het eiland Celebes, welke wij later eens hopen te behandelen, maar niet voor de wordingsgeschiedenis van zijn naam.

II. Cartographische gegevens betreffende Celebes uit de 16de eeuw.

De oudste Europeesche kaart van den Oost-Indischen Archipel schijnt die van Francisco Rodriguez[9] te zijn, welke waarschijnlijk dateert van 1512[10], het jaar waarin de Portugeezen als eerste Europeanen (uit het westen) in de Molukken aankwamen. Tusschen deze eilanden en Borneo heeft Rodriguez op zijn kaart een groep eilanden geteekend, die vermoedelijk sommige der hooge gebergtereeksen van Celebes moeten weergeven, welke voor afzonderlijke eilanden werden aangezien. Op geen dezer eilanden komt een aardrijkskundige naam voor[11].

Alvorens nu, zooveel mogelijk in chronologische volgorde, de volgende kaarten te noemen, dient de opmerking vooraf te gaan dat in de 16de eeuw alleen de Portugeezen vasten voet in den Soenda-Archipel, met name in de Molukken, hadden. De Spanjaarden, die bij verschillende expedities (uit het oosten) in den Archipel kwamen, werden tot driemaal toe door de Portugeezen daaruit verdreven, waarbij hun tevens hunne cartographische en schriftelijke aanteekeningen werden ontnomen. Alleen van Portugeesche zijde hebben wij dus - vooral in de eerste helft der 16de eeuw - authentieke kaarten te verwachten. Doch door verschillende oorzaken, waaronder de aardbeving van Lissabon in 1755 en vervreemdingen in het begin der 19de eeuw de voornaamste zijn, valt tot heden als resultaat van het historisch cartographisch onderzoek te constateeren, dat er tusschen 1512 en 1554 (het jaar der nader te noemen kaart van Lopo Homen) een lacune bestaat in de oudste serie van authentieke Portugeesche kaarten van den Soenda-Archipel. Elders[12] wezen wij daar uitvoerig op.

Het wil ons voorkomen, dat in deze lacune geplaatst mogen worden twee ongedateerde en anonieme portulani[13], welke wij kortgeleden te Florence[14] vonden. Dank zij de

welwillendheid der Italiaansche conservators, konden wij beide documenten, naast elkaar gelegen, bestudeeren. Daarbij kwamen wij tot de overtuiging, dat deze portulani door denzelfden cartograaf en kort na elkaar vervaardigd moeten zijn geworden. De op perkament geteekende kaarten dragen duidelijk de kenmerken van keurigheid, zorgvuldigheid en warsheid van fantasie. Onbekende kustgedeelten zijn oningevuld gebleven; van grootere eilanden is alleen het kleine, reeds ontdekte stukje kust ingeteekend, maar dan ook zoo nauwkeurig mogelijk en niet meer dan strikt te verantwoorden was. Aan groote eilanden is geen eenheidsnaam gegeven, welken zij toen ook zeker niet hadden. Op deze en andere gronden, welker uiteenzetting ons hier te ver zou afleiden, gelooven wij met gerustheid de veronderstelling te mogen uiten, dat deze portulani afkomstig zijn van niemand minder dan van den sinds 1517 officiëelen cartograaf van Portugal, Lopo Homem. Als zoodanig vertegenwoordigen zij cartographische documenten van den eersten rang, in het bijzonder voor den Soenda-Archipel, uit een tijd dat de Portugeezen daar den specerijenhandel uitsluitend bezaten, en zij de kennis der land- en zeeweg-ontdekkingen, voor dien handel van belang evenzeer monopoliseerden.

Deze omstandigheid moge ons verontschuldigen wanneer wij de verleiding niet weten te weerstaan een korte beschrijving te geven van de op den Archipel betrekking hebbende kaarten. Haar nut heeft deze beschrijving in zooverre zij doet uitkomen, hoe men door vergelijking met andere kaarten en aan de hand van schriftelijke berichten omtrent bepaalde ontdekkingen, waarvan het jaartal bekend is, op het spoor kan komen der jaren, uit welke deze kaarten afkomstig moeten wezen.

Kaart 14 van de volledigste[15] der twee portulani omvat de Philippijnen, kaart 15 (= kaart 8 van het exemplaar Ricc. 1813) den Soenda-Archipel, kaart 16 het oostelijk deel daarvan en een deel van den Stillen Oceaan. Op kaart 15 komen van de groote Soenda-eilanden voor: Sumatra (zonder naam), Java (id. en zonder Z.-kust), Borneo (id. en zonder O.- en Z.-kust) met de ‘porto de borneo’[16], en een stukje der N.O. punt van Celebes met den naam (in rood) ‘Çelebes’. Zeer waarschijnlijk is daarmede de naam van het (klein

veronderstelde) eiland bedoeld, aangezien bij de kaapnamen steeds C(abo) voor den naam staat en bijna alle kleine eilanden namen dragen; aan de groote zijn, zooals wij zagen, geen namen gegeven. De teekening van dit stukje kust van Celebes vestigt, in verband met de ontdekkingsgeschiedenis van dat eiland, de overtuiging dat men te doen heeft met de *oudste,* authentieke afbeelding van het eerste, zeer kleine gedeelte van dat grillig gevormde, groote Soenda-eiland, hetwelk de Portugeezen, vermoedelijk omstreeks 1532 of '33, leerden kennen op hunne in 1523 begonnen tochten van Ternate langs N. Celebes, N. Borneo en de 'porto de borneo' naar Malakka. En dat kleine gedeelte, wij zeiden het reeds, was de N.O. punt van Celebes. Tusschen die punt en 'mindanao' staan vele eilandjes zonder naam geteekend. Mindanao bevat op de kaarten 14, 15 en 16 (het duidelijkst op no. 16) de volgende mededeeling: 'A qui ha muito ouro' (hier is veel goud), welk bericht de Portugeesche gemoederen te Ternate sinds 1525 zeer sterk beroerd en tot verschillende ontdekkingspogingen gedurende een tiental jaren aanleiding gegeven heeft. Ten N. van Borneo ziet men alleen de Z.-kust van 'Digusao' (= Pelawan); vele eilandjes zijn aangegeven tusschen Borneo en Mindanao, nam. 'taitaue' in het Z., 'Sollo' (= Solor) in het midden en 'taguimaa' in het N. Ten O. van Java, waar 'panaruca' staat, volgt een serie kleine eilandjes: 'bamcha', 'anJane', dan twee lange, W.-O. gestrekte kustlijnen, de eerste o.a. met 'simbaua', de tweede in zijn N.O. punt met den naam 'C. das froles.' Wat meer naar het O. volgt 'timor' nog in driehoekigen vorm; dit eiland krijgt voor het eerst een beteren vorm op de nader te noemen kaart van Nicolas Desliens van 1541. Op kaart 16 ziet men nog 'I: ds papuas' en ten O. daarvan de eilandjes 'de dō Jorge' (1526-27). Nog verder naar het O. volgt een groep eilandjes: 'Ilhas q□ achou gomez de siqueira' (1525-26), en ten N. daarvan een Z.-N. gestrekte rij eilandjes, genaamd 'Ilhas das vellas'. Ten slotte dient opgemerkt, dat het hypothetische Zuidpoolland, hetwelk op de Fransche kaarten van 1540 tot 1550 zoo'n groote rol heeft gespeeld en waarmede Java en de kleine Soenda-eilanden verbonden werden, geheel ontbreekt. Waarlijk deze nauwgezette en kundige Portugees teekende op zijne kaarten slechts

datgene wat ontdekt en opgenomen[17] was. En zoo komen wij er toe, aan de hand der jaartallen uit de ontdekkingsgeschiedenis van dien tijd en door vergelijking met andere, nader te noemen standaard-kaarten uit die dagen, om het tijdstip van vervaardiging dezer twee portulani te stellen op ± 1535. Kretschmer[18] preciseerde niet nader dan: zeker vóór 1540. Als merkwaardigheid komt nu het feit op den voorgrond, dat deze twee portulani de oudste kaarten bevatten, waarop de naam 'Çelebes', hoogstwaarschijnlijk als naam voor het eiland en niet als die alleen voor zijn N.O. punt, voorkomt in een vorm welke, op de cédille na, volkomen met den tegenwoordigen overeenstemt.

Gelukkig evenwel wordt de bovengenoemde lacune in de serie van authentieke Portugeesche kaarten uit de eerste helft der 16de eeuw, in welke serie wij ons gelukkig achten de fraaie portulani van Florence de hun toekomende plaats te hebben kunnen aanwijzen, verder eenigermate aangevuld door uit dien tijd dateerende *Fransche* kaarten, voornamelijk afkomstig uit de cartographische school van Dieppe. Deze dragen alle kenmerken uitstekende copiën te zijn der beste, verloren (althans tot heden onbekend gebleven) *Portugeesche* origineelen[19]. Zij mogen dan ook worden aangemerkt als mijlpalen langs den ontwikkelingsweg der cartographische kennisvermeerdering van den Soenda-Archipel in die eerste helft der 16de eeuw. Intusschen blijft het een onopgeloste vraag, op welke wijze de Fransche meesters het Portugeesche monopolie, in het bijzonder voor genoemden Archipel, hebben weten te verbreken.

De oudste kaart dezer serie is de zoogen. Harleian-wereldkaart[20], welke door Coote (loc. cit.) wordt toegeschreven aan Pierre Desceliers en gedateerd op c. 1536. Op deze kaart verschijnt (voor de eerste maal tengevolge van bijgefantaseerde kustgedeelten) een volledig eilandje[21], hetwelk evenwel niet anders dan het N.O. deel van Celebes moet voorstellen; bij de N.O. punt staat nu de naam: 'C: des Sselebres'.

Er zijn nog twee andere kaarten, waarop men de zelfde primitieve afbeelding van het noordoostelijk deel van Celebes aantreft, maar waarbij de N.W.-kust, welke op de Harleianwereldkaart slechts - zooals duidelijk te zien is - schema-

tisch is bijgefantaseerd, niet geteekend staat. Deze kaarten komen voor in een anoniemen en ongedateerden atlas[22], welke door Sir Frederic Madden[23] wordt toegeschreven aan een zekeren, overigens geheel onbekenden Pastoret of Pasterot, en gedateerd op 1587. Dit meesterwerk is niet van de Dieppe-school. Een vergelijkende studie[24] der kaarten van dezen atlas met de nader te noemen wereldkaarten der meesters van Dieppe, Desliens en Desceliers, welke dateeren van c. 1536, 1541, 1546 en 1550, heeft ons de overtuiging geschonken, dat de cartographische kennis van het toenmaals bekende deel van den aardbol, neergelegd in bedoelden atlas, bereikt was in den tijd tusschen c. 1536 en 1541. Hoogstwaarschijnlijk werd deze atlas ook in dien tijd - zeg 1540[25] - vervaardigd.

Op één der beide bedoelde kaarten van dezen atlas leest men duidelijk den naam ‘celebis’; op de andere zou men inplaats daarvan ook ‘celebre’ kunnen lezen, daar men de *i* zonder punt ook voor een *r* kan houden en de onduidelijke *s* voor een *e*. Voor beide kaarten blijft het onzeker, of met dezen naam dien van het eiland (voor zooverre toenmaals bekend geworden) wordt bedoeld of alleen dien van de N.O. kaap.

De volgende wereldkaarten[26] der Dieppe-serie zijn gedateerd en geteekend door Nicolas Desliens (1541) en Pierre Desceliers (1546 en 1550). Daarop is Celebes weder beter afgebeeld, zonder dat er veel verschil bestaat tusschen de drie kaarten, wat dit eiland betreft; de N.- en W.-kusten zijn nu in zeer ruwe trekken bekend geworden. Maar opmerkelijk is, dat het eiland zonder naam blijft en dat zij ook geen van driën een naam bevatten, welke op den tegenwoordigen gelijkt.

Dit is wat de *eerste* helft der 16de eeuw voor ons doel heeft opgeleverd.

Van de Portugeesche kaarten uit de *tweede* helft dier eeuw zijn de auteurs ten deele bekend, ten deele niet. De afbeelding van Celebes is slechts weinig beter dan op de kaarten van Desliens en Desceliers; alleen is de hypothetische O.-kust van deze Franschen bij de Portugeezen weggelaten. Wij vermelden kortelings hetgeen wij in dit opzicht vonden.

Lopo Homem[27], 1554, geen naam.

Diogo Homem[28] (zijn zoon?), 1558 (Londen): 'P□ dos selibres.', of 'çelibres.'; 1558 (?) (Parijs), geen naam; 1561: 'celibes' in de N.O. punt en nog eens 'celibes' bij de W.-kust, een weinig onder de linie (hierop komen wij nader terug); 1568, geen naam. Bij den vele kaarten geproduceerd hebbenden Diogo Homem moeten wij een oogenblik blijven stilstaan, want niet alleen noemt hij de N.O. punt afwisselend 'selibres' (met *r)* en 'celibes' (zonder *r*), maar bovendien schrijft hij op de kaart van 1561 den naam 'celibes' nog eens voor de tweede maal. En merken wij daarbij op, dat deze naam aan de W.-kust (onder de linie) in rood is geschreven en met grootere letter dan de andere (plaats- en kaap-)namen in zwart, doch even groot als de andere in rood geschreven namen van eilanden, dan is het duidelijk, dat Diogo Homem met dit tweede 'celibes' in 1561 den naam van het eiland Celebes bedoeld heeft.

Bartholomeu Velho[29] geeft, in hetzelfde jaar 1561, het eiland met groote letters den naam 'Celebres', maar de N.O. punt blijft bij hem zonder naam.

Lazaro Luiz[30], 1563, noemt het eiland 'Ilha dos Celebres'.

Fernao Vaz Dourado[31], 1565, mij onbekend; 1568. (P dos?) 'Selebres'; 1570, mij onbekend; 1571: 'P[a] dos Selebres' in den N.O. hoek; 1573: 'P□ dos selebres', 1580: 'P□ dos sellebres'. Deze Portugees schrijft den naam dus steeds met een *s* en eenmaal met *ll*.

Bertholamev Laso[32], 1590: 'P: dos celebres'.

Betreffende de anonieme Portugeesche kaarten uit de tweede helft der 16de eeuw valt nog het volgende te vermelden. Teleki[33] heeft er een gereproduceerd van omstreeks 1553, welke in de N.O. punt van Celebes den naam 'Selebres' draagt. Een andere Portugeesche atlas[34] der 16de eeuw bevat twee kaarten, waarvan één in de N.O. punt van Celebes (welk eiland 'Macasar' is genoemd) 'Celebis' heeft staan, de andere (waarop het eiland geen naam heeft) 'Selebes'.

De Portugeesche kaarten of hunne authentieke Fransche copiën uit de 16de eeuw leeren ons dus, dat zij bijna alle bij de N.O. punt van Celebes den naam dragen van kaap der *Sselebres* (c. 1536), *selibres* of *çelibres* (1558), *Selebres*

(1568 en 1571), *selebres* (1573), *sellebres* (1580), *celebres* (1590), maar ook, en dan zonder toevoeging van 'Punta dos', *celebis* of *celebre* (1540?), *Selebres* (1553?), *celibes* (1561), *Celebis* en *Selebes* (16de eeuw). De naam *Çelebes* op de door ons op ± 1535 gedateerde en aan Lopo Homem toegeschreven kaarten is blijkbaar bedoeld voor het eiland en niet voor de N.O. kaap, en op een andere kaart (Diogo Homem, 1561) staat bij de W.-kust[35] de naam *celibes,* eveneens zonder twijfel, als dien voor het eiland.

Reeds uit de vermelde serie van authentieke kaarten kan de gevolgtrekking worden gesteld, dat de naam 'Celebes', behoudens ondergeschikte variaties, oorspronkelijk geschreven werd met C (Ç) of Ss (S) en met of zonder een *r* tusschen de *b* en de *e,* terwijl de tweede of derde *e* weleens veranderde in een *i*. En bedenkt men, hoe Bartholomeu Velho, de beroemdste der Portugeesche cosmographen, in 1561 en Lazaro Luiz in 1563 het eiland, welks N.O. punt sinds c. 1536 den naam 'Sselebres' droeg, resp. 'Celebres' en 'Ilha dos Celebres' noemden, dan is het ook nu reeds duidelijk, dat dit groote Soenda-eiland zijn naam dankt aan dien van zijn N.O. kaap.

Gaan wij thans na, hoe het kwam dat de *r,* welke in de Portugeesche naamgeving toch ook reeds meermalen ontbrak, ten slotte voor goed verdween. Dit proces speelt zich af op de niet-Portugeesche kaarten, en neemt zijn beslag nog vóór het einde der 16de eeuw. Het begint reeds dadelijk bij den illusteren compilator en uitgever van reisbeschrijvingen, den Italiaan Giouan Battista Ramusio, in zijn beroemd werk 'Navigazioni e Viaggi'. Deel I daarvan verscheen in 1550 zonder kaarten, maar aan de *tweede* uitgave van dat deel in 1554 voegde Ramusio een drietal kaarten toe. Op één daarvan staat een eiland[36] geteekend, waarvoor de daarin geplaatste naam[37] 'Celebes' geldt. Deze kaarten zijn zeker afkomstig uit de cartographische school van Venetië, doch of zij terecht worden toegeschreven aan Giacomo Gastaldi, meenen wij te moeten betwijfelen[38]. Hoe dit zij, vast staat dat - in tegenstelling met de reeds genoemde Fransche kaarten van c. 1536 tot 1550 - deze Italiaansche kaarten niet geteekend zijn naar authentieke Portugeesche modellen. De cartographische voorstelling van Celebes en de andere eilan-

den van den Archipel staat daarbij ten achter, zoodat het wel duidelijk is, dat men bij deze Italiaansche kaart te maken heeft met compilatie van geographische reisberichten en kaartmodellen, geteekend naar de herinnering. Wij denken hierbij aan de Spanjaarden Andres de Urdaneta en Garcia d'Escalante Alvarado[39], die resp. van 1527-1535 en van 1544-1546 in de Molukken, voornamelijk op Tidore, vertoefden.

Veel beter dan deze Italiaansche kaarten, zijn die in een paar Spaansche atlassen. Een daarvan van omstreeks 1562[40] bevat een kaart van O. Azië en den Archipel, waarop Celebes een vorm heeft, sterk gelijkend op dien der kaarten van Diogo Homem, maar daarvan afwijkend, in zooverre dat het eiland met groote letters den naam draagt van 'Illadeselebros' (dus met een *r)*. Op de kaarten van een anderen, zeer fraaien Spaanschen atlas[41] van vóór 1600 zijn de omtrekken van landen en eilanden met bijzondere zorg getrokken, doch de orthographie der namen laat over het algemeen veel te wenschen over. Een der kaarten, omvattende den Indischen Oceaan, Z. Azië en den Archipel, geeft Celebes met den vorm van dien op de kaarten van Vaz Dourado, maar draagt - in afwijking - eveneens een naam, ditmaal 'illa de selebres' (dus weder met *r*).

Wellicht vormden deze of soortgelijke kaarten de voorbeelden voor Abraham Ortelius[42], den eenigen Zuid-Nederlander, die (in 1567) aan het eiland[43] den naam geeft van 'Celebres', terwijl hij dien zelfden naam (met een *r*) in de N.O. punt van het eiland laat staan. De eerste maal dat Celebes in de cartographie der Nederlanden voorkomt, heeft het een vorm naar Portugeesch model. Maar vasten voet heeft deze vorm daar nog niet verkregen. Immers, nog moeten de cartographische scheppingen worden overwonnen der kamergeleerdheid van Gerard Mercator, in dezen een waardig opvolger van Ramusio. Want nadat hij op zijn aardglobe[44] van 1541 het eiland 'Macace' gefantaseerd had, kwamen daar op zijn wereldkaart[45] van 1569 nog de eilanden 'Celebes' in fictieven vorm en 'Deculla'[46] bij. Ook tot deze fantasiën hebben wellicht de herinneringsmededeelingen van Urdaneta[47] bijgedragen. Op zijn wereldkaart[48] van 1587 volgde Rumold Mercator, wat betreft het onderwerp dat ons bezig houdt, in allen deele zijn vader Gerard na.

Achterlijk van voorstelling (voor dien tijd) als smal lang eilandje, is ‘celebes’ op p. 9 van een prachtigen Franschen atlas van Iacques Devaulx[49] uit 1583. Cornelius de Jode gaf in 1593 te Antwerpen een verbeterden atlas uit van zijn vader Gerard, getiteld ‘Specvlvm Orbis Terrae’, waarin Celebes zonder naam voorkomt volgens een slecht gecopiëerd Portugeesch model.

Maar nu komen wij tot de Noord-Nederlanders! Deze vingen nog juist vóór het einde der 16de eeuw hunne onversaagde tochten naar en in den Oost-Indischen Archipel aan. Aanvankelijk hadden zij slechts kaarten tot hun beschikking, in navolging van Mercator gemaakt, maar spoedig werden deze vervangen door kaarten gevolgd naar de beste Portugeesche origineelen. Van dat oogenblik dateert de ontwikkeling der Nederlandsche cartographie, welke weldra haar eigen vlucht nam, om een schitterend hoogtepunt te bereiken in de tweede helft der 17de eeuw. Ook valt in dien tijd het opmerkelijke feit voor dat beslissend geworden is voor de schrijfwijze Celebes, zooals wij haar heden kennen.

De rij der bekwame Noord-Nederlandsche kaartteekenaars van die dagen begint met den geleerde Petrus Plancius, die omstreeks 1590 een eerste kaart[50] van den Archipel teekende, *niet* naar Ortelius, den beter ingelichte betreffende de cartographie van dat deel der wereld, maar naar dien anderen buurman uit het Zuiden, Mercator, die toen meer bekend was. Doch reeds twee jaren later steekt Plancius voor de kaarten van den Archipel blijkbaar zijn licht op bij de Portugeezen of hunne navolgers; hij teekent een wereldkaart[51] volgens een slecht Portugeesch model; daarop komt Celebes voor, maar - opmerkelijk genoeg - zonder naam. Het schijnt wel, of hier de twijfel van den geleerde spreekt, die er nog niet zeker van is, of dit eiland wel hetzelfde was, dat Mercator Celebes had genoemd. Want, nog eens twee jaren later, in 1594, teekent hij op een wereldkaart[52] het eiland naar hetzelfde onnauwkeurige Portugeesche voorbeeld, maar nu aarzelt hij niet langer het den naam Celebes (zonder *r*) te geven. En ten slotte is de ontwikkeling in dit opzicht bij Plancius voltooid, wanneer hij in 1596 (?) een kaart[53] van den Archipel teekent naar een goed Portugeesch model, namelijk dat van den reeds genoemden Laso. Doch hoewel

bij dezen het eiland naamloos is, blijft het bij Plancius nu toch Celebes (zonder *r*) heeten, hoewel hij bij de N.O. punt den naam 'P. dos Celebres' (met *r*) laat staan. En ditzelfde dualisme treffen wij eveneens aan bij andere Hollandsche cartographen dier dagen, die hunne kaarten van den Archipel naar het voorbeeld van Vaz Dourado teekenden, hoewel ook die Portugees - wij zagen het reeds eerder - het eiland Celebes zonder naam had gelaten. Wij noemen in dit verband de gebroeders van Langren[54] (1595) en Jan Huygen van Linschoten[54] (1595-6). Evert Gijsberts soon[55] (1599) daarentegen volgt Vaz Dourado getrouwer, en laat het bij het 'P.[a] dos Celebres' in de N.O. punt. Nog eens geeft Antonio Magino Patavino[56] in 1597 een klein kaartje van Azië in zijn bewerking van Ptolemaeus' werk 'Geographia vniversa', waar op p. 210b het bewuste eiland den naam 'Celebres' draagt, maar dit is nu voor het laatst. Want de andere Hollandsche kaartteekenaars, zooals Lodewijcksz[57] (1598), Ioan Blaeu[58] (1599), Willem Jansz. Blaeu[59] (1605), Iodocus Hondius[59] (1607 en 1611), enz., volgen het voorbeeld der van Langren's en van Plancius. Op hunne kaarten heet het eiland steeds Celebes. En nog zou het mogelijk zijn geweest, dat de definitieve naam Celebres (met *r*) zou zijn geworden, indien instede van de Nederlanders, de Spanjaarden overwinnaars waren gebleven in den Oost-Indischen Archipel. Maar aangezien, te beginnen met het tweede decennium der 17de eeuw, de macht der Nederlanders aldaar gegrondvest werd en zich steeds verder uitbreidde, werd de blijvende schrijfwijze van het eiland Celebes voorgoed zonder *r,* gelijk zij was aangenomen door de Nederlandsche kaartteekenaars.

Wat niet verdween, en zelfs tot heden met name in de Fransche geographie aanhield, is de meervoudsvorm 'les Célèbes'. Variaties van den naam vindt men op de kaarten van Henricus Hondius en Ioannes Iansonius[60] (1633 en 1647) als *'Celebus',* van John Daniell[61] (1637) als *'Cellebes',* van Arnold Colom[62] (1650) als *'Celebe',* van een Engelschman[63] (1655) als *'Cellebes',* van William Hack[64] (1687) als *'Celebis'* naar Hessel Gerritsz (1622), van Hendrick Doncker[65] (1697) weder als *'Celebe',* van Guillaume de l'Isle[66] (1705) als *'I. des Celebés',* van Philip-

pus Cluverius[67] (1729) als *'Celebe'*, van N. Bellin[68] (± 1746) als *'Isle de Célebes',* en van I.B. Elwe[69] te Amsterdam (1792) nog eens als *'I. des Celebes.'*

Ik besluit mijne bespreking der cartographische gegevens met de opmerking, dat op de ontwikkeling der cartographie van Celebes - en tevens van den geheelen Archipel - gedurende de eerste helft der 16de eeuw, een vrijwel volkomen stilstand volgt in de tweede helft dier eeuw. Er predomineeren *twee* cartographische afbeeldingen van Celebes, waarvan de eerste, van een nog onbekenden Portugees (Lopo Homem?), via de Diëppenaars, de Homem's en Vaz Dourado overgegaan is op de van Langren's, van Linschoten, enz., en de tweede, van Velho, via Laso aan Plancius, Hondius, enz., tot voorbeeld heeft gestrekt.

III. Verklaring van den naam Celebes.

Naar het voorafgaande te oordeelen, is het wel duidelijk, dat de naam der N.O. punt van Celebes die van het geheele eiland is geworden, nadat de weifeling voor zijne orthographie met of zonder *r,* welke gedurende de 16de eeuw op te merken viel, nog vóór het einde dier eeuw een einde genomen had. Om de beteekenis te vinden van dit woord, aldus begrepen naar zijn geographischen en historischen oorsprong, heb ik mij gewend tot den geleerden taalkundige Dr. N. Adriani. Deze schreef mij dd. 23 Jan. 1918:

'Celebe of *Celebes* (dat dan het meervoud daarvan moet zijn) en *Celebre* of *Celebres* (het meervoud) zouden kunnen zijn misverstaan uit het Sangirsche woord sĕllihĕ "stroom, strooming", dat door een deel der Sangireezen wordt uitgesproken met eene *r* op de plaats van de *h,* die geheel vóór in den mond wordt gevormd, alsof te zamen met de *r* eene *w* werd uitgesproken. (Zie blz. 48 der Sangireesche Spraakkunst[70]). Deze uitspraak sĕllirwĕ zou dan de beide vormen *Celebe* en *Celebre* kunnen verklaren. Ook de naam *celibres* zou uit dit sĕllirwĕ kunnen verklaard worden.'

En, voegen wij hieraan toe, ook het *'sellebres'* van Vaz Dourado verraadt een groote verwantschap met de bijzondere uitspraak van sĕllihĕ.

Een sterken steun vindt deze verklaring, door Dr. Adriani

voor den naam ‘Celebes’ gegeven, in den tegenwoordigen inheemschen naam voor de N.O. kaap van Celebes, d.i. voor de N.O. punt der Minahassa. Reeds op een Nederlandsche kaart[71] van Jacob Keizer en Jan de Lat van 1735-1747, bewerkt naar een Fransche kaart van Guillaume de l'Isle, wordt zij hoek *Polisan* genoemd. Heden schrijft men dien naam *Poelisan* of minder juist in de ‘Zeemansgids’ *Poeisan*. Volgens Dr. Adriani is dit een Minahassisch woord, dat *draaikolk*[72] beteekent. Inderdaad leest men dan ook in de ‘Zeemansgids’ van 1919 (dl. V, 3de druk, 's-Grav., p. 39) over deze kaap: ‘Men kan den hoek op zeer korten afstand voorbijvaren, doch wordt dit, wegens de *stroomrafeling*[73] en de *draaikolken*[73] welke men gewoonlijk daar aantreft, niet aangeraden. De *stroom*[73] zet dikwijls sterk naar den hoek toe’.

Te meer valt ons deze mededeeling op, daar men in den zelfden ‘Zeemansgids’ (dl. V, p. 16) over de N.W. punt van Celebes, Stroomenkaap genaamd, of ook wel Tjandoeng Besar (= Groote kaap) of Oedjoeng (= Hoek) Malangka, niets leest over stroomen in zee. Waar komt dan die naam voor de N.W. punt van Celebes vandaan?

De eerste kaart, waarop die kaap een naam draagt, is die van Hessel Gerritsz[74] van 1622, waar zij ‘Hoeck van de Stroomen’ heet. Op deze wereldkaart heeft Celebes voor het eerst een van de afbeelding der 16de eeuw afwijkenden en beteren vorm; voor het eerst heeft het eiland een volledige omlijning en is de golf van Boni ingeteekend. (De andere diep landwaarts ingebogen golven ontbreken nog). Hoogstwaarschijnlijk heeft Hessel Gerritsz deze kaart naar een Spaansch origineel geteekend, doch naar welk, is onbekend gebleven. De N.O. punt van Celebes heeft bij hem *geen* naam.

In den loop der tijden wordt de naam voor de N.W. punt resp. ‘Hoeck vã Strome’ bij Henricus Hondius en Ioannes Iansonius[75] (1633), ‘Stroomhoeck’ bij Huych Allardt[76] (1652?), ‘Hoeck vande Stroome’ bij Iohan Blaeu[77] (1669), ‘Hoeck vande Stromen’ bij N. Visscher[78] (± 1670), ‘P^{te} de Stomey’ bij Dupré Eberard[79] (± 1700) naar Blaeu, dan weder ‘Hoeck vande Stromen’ bij Gerard van Keulen[80] (1714-1726), ‘Hoek van de Stroomen’ op

een kaart[81] van 1722, 'Stroomers H.' bij Jacob Keizer en Jan de Lat[82] (1735-1747), 'Pr fluuiorum' bij J.B. Homann[83] (1748), 'Stromen point' op een verfranschte kaart in den atlas (6de deel) van Ioannes van Keulen[84] (1753), 'Pointe de Stroom' op een Fransche kaart[85] van 1759, 'Hummock P^{t}. or Stroomen Hoeck' bij A. Arrowsmith[86] (1794), 'hoek oúde Stroom' op een kaart[87] van vóór het einde der 18de eeuw, 'C. Rivieren' bij Js. van den Bosch[88] (1818), 'Rivieren Kaap' bij G.F. baron von Derfelden van Hinderstein[89] (1842), 'C. Rivers' bij P. baron Melvill van Carnbée[90] (1848), 'Bonat Matangkat of Stroomen Kaap' bij J.W. Stemfoort en J.J. ten Siethoff[91] (1883-85), en verder 'Stroomenkaap' op de nieuwere kaarten tot heden. Deze naam heeft zich dus - zij het met variaties - weten te handhaven van 1622 tot heden toe, doch zijn origine blijft onbekend.

Wij merken in dit verband op, dat de naam *P. dos Celebres* op de Port. kaarten steeds in N.-Z. richting werd geschreven. Was hij op het Spaansche model van Hessel Gerritsz in W.-O. richting geschreven als *P. de las Corrientes,* dan zou de vergissing dezen naam als 'Hoeck van de Stroomen' voor dien der N.W. punt van Celebes te hebben aangezien, zeer voor de hand hebben gelegen. Doch hier kan natuurlijk alleen het vinden van het vermeende model zekerheid geven.

Alleen in den merkwaardigen manuscript-atlas van Gerrit de Haan[92] van 1760 heet de N.W. punt: 'Vlakke h^{k}: of d'NW hoek van tontolij'.

Hoe ging het met den naam Celebes, gegeven aan een fictief dorp aan de W.-kust van het eiland? In noot 35 merkten wij op, hoe de naam 'celibes' op de kaart van Diogo Homem van 1561, een weinig onder de linie en dichtbij de W.-kust van het eiland geplaatst en welke ongetwijfeld als den naam van het eiland was bedoeld, door latere kaartenteekenaars moet zijn misverstaan en gegeven aan een fictieve stad of plaats. Voor het eerst geschiedde dit door Joris van Spilbergen[93] in 1619, die de stad 'Cellebus' noemde. Wij vinden den naam daarna terug als 'Celebes' bij Jean Guerard[94] te Dieppe (1625), 'Cellebus' bij Henricus Hondius en Ioannes Iansonius[95] (1631 en 1633), weder 'Celebes' bij Carel Allard[96] (1650?) en bij Sanson d'Abbeville[97] te Parijs

(1652), 'Celebs' bij F. de Wit[98] (1660), nog eens 'Cellebus' bij Arnold Colom[99] (1660) en bij N. Visscher[100] (± 1670), en dan weer 'Celebes' bij den Franschman P. Du-Val[101] (1679), Jacques Peeters[101] te Antwerpen (1692), Pierre Mortier[102] in Sanson's atlas van 1708, Gerard van Keulen[103] (1714-26), Em. Bowen en W.A. Bachiene[104] te Amsterdam (1785), en voor het laatst bij I.B. Elwe[105] eveneens te Amsterdam in 1792. Toen verdween dit fictieve dorp voor goed van de kaarten van Celebes. Maar wel heeft deze geographische vergissing dus een taai bestaan gehad, daar zij bijna twee eeuwen aanhield.

Den naam voor de N.O. punt van Celebes treft men op de bekend geworden kaarten in de volgende variaties aan: *'P dos Celebres'* en *'Pa de Celebres'* bij Iodocus Hondius[106] (1611), *'P. de Çelebres'* bij denzelfden auteur[106] (1616), weder *'P. dos Celebres'* bij N.J. Visscher[107] (1617), dan eerst na een lang interval *'Pointe Celebes'* (dus nu zonder *r*) op een kaart in den atlas van Jacques Peeters[108] te Antwerpen (1692) en ook op een kaart in den atlas van d'Ablancourt (1700) uitgegeven bij Pierre Mortier[109], *'P. de Celebes'* (zonder *r*) in den atlas van Sanson[110] bij laatstgenoemden uitgegeven (1708), en ten slotte, na op vele kaarten te hebben ontbroken, voor het laatst weder in den Portugeeschen vorm *'Punta dos Celebes'* (maar steeds zonder *r*) op een kaart in den atlas van I.B. Elwe[111] te Amsterdam (1792). Het schijnt dus wel of de verdwijning van de *r* uit den naam van het eiland die uit den naam van zijn N.O. kaap ten gevolge heeft gehad.

De naam Polisan voor de N.O. kaap van Celebes (zie hier- vóór p. 329) vindt men eerst weder terug op de volgende kaarten: P. baron Melvill van Carnbee[112] (1848) als *'C. Polisan',* Mr. S.C.J.W. van Musschenbroek[113] (1875-76) als *'T. Poeisan',* J.W. Stemfoort en J.J. ten Siethoff[114] (1897-1904) als *'O. Poeisan',* en eindelijk op de jongste officiëele kaart[115] van 1918 als *'Tg. Poelisan'*.

Terloops mag nog worden vermeld, dat zij op de kaart van Gerrit de Haan[116] genoemd is 'H: de doot Kist' en op die[117] van vóór het einde der 18de eeuw 'de doodkist'; de zeestraat ten N. daarvan heet op beide kaarten 'Straat Banka'. Uit een paar geteekende kaarten[118] van de 19de eeuw blijkt

evenwel de *berg* (dus niet de kaap) der N.O. punt te heeten ‘Doodkist’ of ‘B. Doodkist’, en dat wel vermoedelijk naar aanleiding van den vorm van dien berg. (B. = Boekit = berg). Von Derfelden van Hinderstein[119], 1842, noemt de N.O. punt ‘Kaap Koffin’. Doch deze namen zijn geheel incidenteel. Niet is dat het geval met den volgenden en laatsten naam, welken voor de N.O. punt van Celebes in gebruik is geweest en welks beteekenis ons een nieuwe onbeantwoorde vraag zal blijken te zijn.

In het Britsch Museum te Londen hebben wij (gecatalogiseerd onder Sloane no. 197) gevonden het zeer merkwaardige ‘Livro do estado Da India Oriental. Feito pello capitao P^{o}. Barretto de Resende natural de Pauia Anno de 1646.’[120]. Daarin komt een serie bijzonder fraaie kaarten voor van Pedro Berthelot[121], Opperloods en cosmograaf. Zij werden gemaakt te Goa (Port.-Indië) in 1635. Op folio 400 is het oostelijk deel van den Archipel[122] weergegeven; ‘Çelebes’ (geschreven naar zijn oudsten Portugeeschen vorm van ± 1535), en vooral zijn westkust[123], is buitengewoon knap uitgebeeld voor dien tijd; de oostkust daarentegen is veel minder goed dan op de eerstvolgend bekende kaart, nam. die van Ioan Blaeu, 1669. Op deze kaart van Berthelot nu vinden wij voor de N.O. punt een naam, welke - zij het ook met variaties - nog meermalen wordt aangetroffen; hij is ‘P.ta delos quemos’ of ‘quimos’. Op een ander folio, no. 390, is de kaart van het westelijk deel van den Archipel geteekend, en in den zuidelijken zeeboezem tusschen Java en Bali staat: ‘Tantas quivas’ of ‘quivos.’ Wij laten in het midden of men met het zelfde woord te doen heeft, hoewel wij dat wel vermoeden en daarbij denken aan de branding in dien zeeboezem ver van het land en midden in een door geen wind bewogen diepe zee, welke op het eerste oog een zeer eigenaardigen indruk maakt. Eerst bij eenig nadenken begrijpt men, dat zij ontstaat door de ontmoeting van aan elkaar tegengestelde zeestroomingen.

Wat den naam ‘P.ta delos quemos’ of ‘quimos’ betreft, merken wij op, dat de Franschman Berthelot in een Portugeesche omgeving hem een Spaanschen vorm geeft. In den juisten Portugeeschen vorm vinden wij hem terug op een kaart[124] van een onbekenden Portugees, dateerend uit de

tweede helft der 17de eeuw; daar heet de N.O. punt van het eiland ‘Seleves’ (v inplaats van b): ‘Pta das queimas’.

Wij hebben ons alle mogelijke moeite gegeven om de juiste beteekenis van dit woord ‘queimas’ te vinden, maar mochten daarin niet met zekerheid slagen. Behalve de gewone beteekenis van *branden* voor ‘queimar’ (Portugeesch) of ‘quemar’ (Spaansch), vonden wij of werd ons aan de hand gedaan die van *branding, ruïne, verlies, golflijn*[125].

Intusschen komt deze naam, verbasterd tot ‘Cemas’ enz., op Hollandsche kaarten der 17de en 18de eeuw voor, waarbij de c als k uitgesproken moet worden gedacht. Zoo geeft Ioan Blaeu[126] op zijn kaart van een gedeelte van den Archipel in 1669 ‘Punta de los Cemas’, waarbij valt op te merken, dat de *o* van ‘los’ niet past bij de *a* van ‘Cemas’. In 1687 schrijft hij[127] ‘Pŭnta de los Comas’. Op andere kaarten verbastert dit woord tot ‘Camos’, ‘Cemos’, ‘cemes’ en zelfs ‘demas’[128].

Wij waren zoo gelukkig een zeer merkwaardige hydrographische beschrijving uit die tweede helft der 17de eeuw van genoemde kaap te vinden. Van 16 Augustus tot 23 December 1677 maakte namelijk de Gouverneur der Molukken Robbertus Padbrugge[129] met den schipper Jan van der Wall (tot 24 Nov.) een reis o.a. naar ‘Gorentaele, Manado, Sangi, Ciauw’, en sloot op 9 November 1677 een contract met den koning van ‘Chiauw’ (= Siau). Bij dezen tocht teekende genoemde schipper een kaart[130] der N.-kust van Celebes, waarbij de N.O. punt ‘Palidde’ heet, geschreven met twee onduidelijke d's. Dit woord doet ons eer denken aan Pulisse of Pulisan, Poelisan. Tegenover die punt ligt het eiland ‘Banca’, op korten afstand er van verwijderd. De N.W. punt van het schiereiland draagt de aanduiding ‘N.W.h.’ = Noord-West-hoek. En wanneer men nu in het reisverhaal[131] van dezen merkwaardigen tocht[132] leest, p. 114:... ‘hadden met Sonnen Opgang (Dinsdag 31 Aug. 1677) de kemas off kimas[133] N:^{d}W: ten W: omtrent 2½ mijlen van ons, gingen N:^{d}W: ende daer naer west aen de Straet banca door’[134], en wat verder: ‘vande hoek kemas tot de Noordt West hoek van Celebes buijten de Straet banka staet[135] West noordt west drie mijlen, daar het nogthans bevonden west 7 mijlen’, enz.[136], dan is het o.i. duidelijk, dat

met de ‘kemas off kimas’ of met ‘hoek kemas’ bedoeld wordt de ‘P.ta delos quemos’ of ‘quimos’ van Berthelot, de ‘Pta das queimas’ van den onbekenden Portugees of de ‘Punta de los Cemas’ van Blaeu.

Doch er is meer. Immers, Padbrugge geeft ons de eerste (tot heden bekende) beschrijving van de waterbewegingen bij die kaap. Toen hij, na zijn doorsteek van het noordelijk schiereiland van Celebes (van de N.-kust in de Kwandangbaai tot Gorontalo bij de Z.-kust) te hebben volbracht, zijn tocht over zee in een ‘corra-corra’ voortzette langs de kust en om Celebes' N.O. punt heen naar Menado, gaf hij daarvan, dd. Zondag 3 October 1677, het volgende boeiende verhaal (loc. cit., p. 169): ‘onze snedige scheppers (= roeiers) waren hier alwederom hún eijgene meesters, want schoon wij stroom ende windt mede hadden, soo nogtans lieten zij niet naer al langs de wal en inde neer te scheppen, dat ons op den hoeck van banka zeer ve(r)legen maekten, leggende op een lager van steijle clippen ende in een *geweldige maelstroom*[137] en vrij swaerder gewoel vande zee op de rúdsen (= rotsen), hier scheptenze dat het kraekte, bij naer een úúr lang zonder een stap te winnen, ende hadden genoegh tedoen met hún hoozen tot eijndelijk wat verder vande klippen de *reghte stroom*[138] ons vat kreegh ende in een ommesien boven den hoeck voerde, om welkers hoeck wij het in een sleghte zee aen landt bragten, alwaer wat aten en't volk ook lieten rústen’[139].

Uit hetgeen vooraf gaat en volgt, blijkt duidelijk, dat men den vasten wal van Celebes volgde, zoodat met den ‘hoeck van (voor?) banka’ weder de N.O. punt van Celebes wordt bedoeld. Van den aldaar aanwezigen maalstroom is de beschrijving hier wel zeer levendig. En dan lezen wij nogmaals in de ‘Zeemansgids’ onzer dagen: ‘Men kan den hoek op zeer korten afstand voorbijvaren, doch wordt dit, wegens de stroomrafeling en de draaikolken welke men gewoonlijk daar aantreft, niet aangeraden. De stroom zet dikwijls sterk naar den hoek toe’.

Na 1678 hebben wij dezen naam voor de N.O. punt van Celebes nog eenmaal aangetroffen op een Nederlandsche kaart[140] van 1703; in de N.O. punt van ‘Selebes’ staat ‘Punte de Las Cemas’ (de *a* van las klopt nu met die van Cemas).

Dat Cemas intusschen iets te maken zou hebben met den naam van het dorp Kema, gelegen aan de Z.O.-kust van het noordelijk schiereiland, is hoogst onwaarschijnlijk, niet alleen om den grooten afstand, waarop deze beide geographische punten van elkaar verwijderd liggen, maar ook vooral omdat de *eerste* kaart, waarop deze naam als 'N^{ij} Kema' (ten Z.W. der Z. punt van het eiland 'Limbe' = Lembe, op den vasten wal van Celebes) voorkomt, die van Gerrit de Haan is van 1760. D.i. dus bijna een eeuw later dan de jaren, waaruit de kaarten van Blaeu dateeren. Ook op de zeer vele namen bevattende, hooger genoemde kaart van Jacob Keizer en Jan de Lat van 1735-1747, komt het bedoelde dorp Kema niet voor.

IV. Besluit.

Van ± 1536 tot 1792 heet de N.O. punt van Celebes met allerlei variaties *Selebres* of *Celebres* en *Selebes* of *Celebes*. Van 1562 tot 1597 heet het eiland *Celebres,* van ± 1535 en 1554 tot heden met vele variaties *Celebes*. Dit woord (met of zonder *r*) zou afkomstig zijn van het Sangireesche woord 'sĕllihĕ' (met of zonder *r* uit te spreken), dat *stroom, strooming,* beteekent. Van 1635 tot 1703 heet die N.O. kaap *que(i)mas* of *Cemas, Kemas,* met welk Spaansch of Portugeesch woord wellicht *branding* was bedoeld. Van 1735/47 tot heden heet dezelfde kaap *Polisan* of *Poelisan,* welk Minahassich woord *draaikolk* beteekent.

Dat het eiland Celebes zijn naam dankt aan dien, welken aanvankelijk zijn N.O. punt droeg, staat vast. De beteekenis van dien naam moge door het voorgaande zijn duidelijk gemaakt.

Nunspeet, Juli 1921.
E.C. ABENDANON.

Eindnoten:

1) A. Wichmann, De oorsprong van den naam van het eiland Celebes, *De Gids,* 1896, II, p. 328-339. Zie ook *De Indische Gids,* 1896, I, p. 923-924.
2) Voorkomende in een boek, gedrukt in 1563 naar een manuscript, afgesloten in 1555, van den Portugeeschen, in 1557 overleden oud-kapitein der Molukken Antonio Galvano.
3) W. Foy, Schwerter von der Celébes See. Anhang: Ueber den Namen Celébes, Dresden, 1899. Zie ook *Globus,* 1899, deel LXXVI, p. 131, en *Tijdschr. K.N. Aardr. Gen.,* 1900, p. 140-142 en p. 349-350.
   Over de etymologiën van Foy raadplege men de kritiek van Dr. N. Adriani in *Verh. Batav. Gen.,* deel LIX, 1ste stuk, 1911, noot van blz. 3.
4) F. Sarasin, Ueber die Herkunft des Namens Celebes, *Peterm. Geogr. Mitteilungen,* 1904, p. 80. Celebes afkomstig van den naam voor den vulkaan Klabat in de N.O. punt van het eiland.
5) In W. Lodewijcksz' Eerste Boeck (1598), 's-Grav., 1915, p. 199, noot 9: 'Soeloe-bèsi = "IJzer"-Soeloe?'.
6) Zie ook S.P. L'Honoré Naber, *Tijdsch. K.N. Aardr. Gen.*, 1916, p. 934-935, en Encyclopaedie van Ned.-Indië, 's-Grav., 1917, 2de uitg., dl. I, p. 444.

7) Voor hem reeds J.J. Egli, Nomina Geographica, Leipzig, 1893, 2de uitgave, p. 179.
8) Opgemerkt dient te worden, dat hij bovendien allesbehalve kritisch te werk ging. Zie in dit verband het mooie kritisch overzicht, dat G.P. Rouffaer gaf over de Portugeesche en Spaansche schrijvers der geschiedenis van den O.-Ind. Archipel gedurende de 16de eeuw in Appendix I, *Bijdr. T.L. & V. van N.-I.,* 1899, VI, 6, p. 145-173.
9) Atlas composé de mappemondes et de cartes hydrographiques et historiques depuis le XIe jusqu'au XVIIe siècle, van den Portugeeschen burggraaf de Santarem, Parijs, 1842 (1849). Van dezen atlas is in Nederland een exemplaar aanwezig in het Geographisch Instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht. Een reproductie op een kwart van de ware grootte der kaarten van den Archipel is opgenomen als fig. 105 tegenover p. 1746 van deel IV van mijn werk, Geologische en geographische doorkruisingen van Midden Celebes, Leiden 1917/18.
10) Zie voor dit jaartal, dat afwijkt van het door de Santarem gegevene (1524-1530), Dr. E.T. Hamy, L'OEuvre géographique des Reinel et la Découverte des Moluques, Parijs, 1896, p. 32, noot 3, en Ch.H. Coote, Autotype Facsimiles of three mappemondes, *Bibliotheca Lindesiana,* 1898, p. 10.
11) Alleen staat in een eiland, gelegen ongeveer op de plaats van het N.O. schiereiland van Celebes, het volgende geschreven: 'Ilha do (?) dama & tem ssamdollo' = eiland met damar en (het) bevat sandelhout. Deze twee boschproducten komen in genoemd schiereiland inderdaad veel voor.
12) Essai sur les cartes qui font défaut dans la plus ancienne cartographie portugaise de l'Archipel des Indes Orientales Néerlandaises, *Bol. Soc. de Geogr. de Lisboa,* Lissabon, Oct. 1919, p. 290-298.
Missing links in the development of the ancient Portuguese cartography of the Netherlands East Indian Archipelago, *The Geogr. Journal,* Londen, Dec. 1919, p. 347-354.
13) Portolano di 24 carte, di anonimo portoghese, sec. XVI, thans in de R. Archivio di Stato di Firenze, onder Mediceo filza no. 2135 (verde) gecatalogiseerd. Dit is het volledigste der twee exemplaren.
Het tweede exemplaar bevat een twee- of drietal kaarten minder en bevindt zich in de Riccardiaansche Bibliotheek te Florence onder Ricc. no. 1813.
14) Het wil ons voorkomen, dat in Italië nog vele merkwaardige vondsten op dit gebied kunnen worden gedaan. Verschillende gegevens wijzen daarop.
15) Zie noot 13.
16) Belangrijk handelscentrum in die dagen, het tegenwoordige Broenei.
17) Met de hulpmiddelen van dien tijd.
18) K. Kretschmer, Die Entdeckung Amerika's, Berlijn, 1892, heeft het op p. 329 en 401 ook over deze twee portulani uit Florence. Volgens hem zijn Pizarro's ontdekkingen van Ecuador en Peru aangegeven, zoo ook die van Francisco de Hoces betreffende de afwezigheid van een Zuidpoolland dadelijk ten Z. van Amerika, niet evenwel die van Camargo der kusten tusschen de straat van Magellaan en Peru. Daarom dateert hij ze op zeker vóór 1540.
19) Sousa Viterbo, Trabalhos nauticos dos Portuguezes nos seculos XVI e XVII, Lissabon (dl. I in 1898, dl. II in 1900), schrijft in zijn voorrede, p. 6: 'Muitos cartographos e cosmographos portuguezes, por um espirito de cosmopolitismo entao dominante, ou por uma irrequieta ambicao, iam offerecer os seus serviços ás côrtes de Hespanha, de França e de Inglaterra, como foram Diogo Ribeiro, Francisco Faleiro, Andre Homem e Diogo Velho.'
20) Aanwezig in het Britsch Museum, Add. MS. 5413.
21) Gereproduceerd op ware grootte, loc. cit., dl. IV, foto 294, tegenover p. 1775.
22) In het Britsch Museum, Egerton no. 1513.
23) Chef der manuscripten-afdeeling van het Britsch Museum van 1837-1866. Een goede biografie in de Dictionary of National Biography.
24) A famous atlas of the British Museum, *The Geogr. Journal,* Londen, April 1921, p. 284-289.
25) De rivier van Orellana of Amazone-rivier, in 1540 door Francis de Orellana ontdekt, staat op de betreffende kaart ingeteekend.
26) Celebes, gereproduceerd op ware grootte, loc. cit., dl. IV, foto's 295, 296 en 297, tegenover p. 1777 en 1775.
27) Voor een deel gereproduceerd op ware grootte, loc. cit., dl. IV, foto 298, tegenover p. 1777. Het origineel van deze zeer fraaie en groote wereldkaart bevindt zich in het 'Museo degli Strumenti antichi', te Florence. Zij is gewaarmerkt: 'Lopo home cosmographo Caualeiro fidalgo delrei nõso snõ me fezẽ lixboa Era de. 1554 Annos ⁊'.
28) Een portulan van 1558, genaamd 'Opus geographicum Diegus Homem', is in het Britsch Museum, Add. MS. 5415A, en een ongedateerde atlas (1558?) te Parijs, Nat. Bibl., Inv. gén.,

1021A (gereprod. in Fournerau, Le Siam ancien, Ann. Mus. Guimet, vol. XVII, 1895, Pl. IV), de atlas van 1559 in het Br. Mus., die van 1561 in de Staatsbibl. te Weenen, Cod. 335, en die van 1568 (te Venetië gemaakt, en met Italiaansche namen) in de Staatsbibl. te Dresden, Mscr. Dresd. F 59a.

29) Zijn 'Planisfero' wordt bewaard in de Bibliotheek van het Kon. Instituut van Schoone Kunsten te Florence. Volgens den Heer E. de Vasconcellos, Permanent Secretaris van het Aardr. Gen. van Lissabon, is Velho de beroemdste der Portugeesche cosmographen van de 16de eeuw. Zie van zijn hand nog: Relatorio da Exposicao de Cartographia Nacional, Lissabon, 1905, en Subsidios para a Historia da Cartografia Portugueza nos seculos XVI, XVII e XVIII, Lissabon, 1916. Viterbo, loc. cit., dl. I, p. 310, schrijft: 'Bartholomeu Velho era natural de Lisboa, d'onde a instancias de el-rei de Franca e por intermedio de um italiano natural de Lucca, Francisco de Albano, foi servir aquelle monarcha'. Hij overleed te Nantes op 20 Febr. 1568. Zijn planisfeer van 1561 bestaat uit 4 perkamenten bladen van 120 × 75 à 80 cm., te zamen een groote kaart vormende van 120 × 255 cm. Zij bevat het volgende onderschrift: 'Bartholomevs velivs regivs hidrographvs, mathematvm amator, faciebat vlisipone año ab india Ivsitanis ob seqvente, LXIIII *ll*', en zij is beschreven door G. Marinelli, Recente ritrovamente di carte nautiche e planisferi, *Rivista Geografica Italiana,* Fasc. VIII, 1897. Velho stelt de komst van Vasco de Gama in Indië in 1497.
30) Fol. 6 van zijn atlas, door hem genoemd 'Livro do Todo o Universo', aanwezig in de 'Real Academia das Sciencias' te Lissabon.
31) De oudste atlas, die van 1565, was in 1905 in het bezit van den toenmaligen koning van Portugal (zie E. de Vasconcellos, loc. cit., 1905, p. 6). De atlas van 1568 behoort aan den Hertog van Berwick en van Alba. Hij werd ten deele gereproduceerd in het werk van de Duquesa de Berwick y de Alba, Nuevos autógrafos de Cristóbal Colón, Madrid, 1902, Pl. no. 5. Trots zorgvuldige nasporingen werd de door de Vasconcellos vermelde atlas van 1570 (loc. cit., p. 6), welke zich zou bevinden in de Nat. Bibl. te Madrid, noch daar noch in een andere Madrileensche bibliotheek aangetroffen. De atlas van 1571, te Goa gemaakt, wordt bewaard in het 'Archivo da Torre do Tombo' te Lissabon, die van 1573 in het Britsch Museum, Add. MS. 31317, en eindelijk die van 1580 in de Staatsbibliotheek te Munchen, Cod. Ikon. 137. Een reproductie van Celebes uit den laatstgenoemden atlas op ware grootte, loc. cit., dl. IV, foto 299, tegenover p. 1777. Een reproductie van de kaart van den Soenda-Archipel uit den atlas van 1571 o.a. in J.A. Robertson, Magellan's Voyage around the world by Antonio Pigafetta, Cleveland, 1906, tusschen p. 193 en 200.
32) Deze fraaie atlas is in het bezit van den Heer W.A. Engelbrecht te Rotterdam. Een reprod. op ware grootte van Celebes, loc. cit., dl. IV, foto 300, tegenover p. 1777.
33) Paul Graf Teleki, Atlas zur Geschichte der Kartographie der Japanischen Inseln, Budapest, 1909, Pl. III, 2, rechts. Het origineel dezer kaart bevindt zich in het Archief van de Fransche Marine (1ste étage, Pf. 4de stuk) te Parijs.
34) In de Nationale Bibliotheek te Parijs, Inv. Gé., 933.
35) Vermoedelijk dankt hieraan de stad 'Cellebus' haar fictief bestaan; zie hierover afdeeling 3 van dit opstel.
36) Gereproduceerd op 2/3 der ware grootte, loc. cit., dl. IV, p. 1783, fig. 106.
37) Vóór het bekend worden der portulani van Florence, was dit de oudste kaart (1554) met dien eilandnaam. Zie ook Naber, loc. cit. Thans gaat die naam terug tot ± 1535, althans tot vóór 1540.
38) Loc. cit., dl. IV, p. 1784-5.
39) Loc. cit., dl. IV, p. 1766-7. Bij aankomst in 1536 in Portugal werden Urdaneta al zijne papieren, aanteekeningen en kaarten afgenomen. In 1537 verscheen zijn naar de memorie opgesteld reisverslag voor den Spaanschen koning. Een authentieke bewerking der ongetwijfeld hoogst belangrijke gegevens van dezen Spaanschen geleerde door een Portugeeschen collega is tot heden niet gevonden geworden. Of is zoodanige bewerking achterwege gebleven en zijn Urdaneta's documenten zonder meer vernietigd?
40) In het Britsch Museum, Egerton no. 2860.
41) Vroeger in het bezit van den Hertog di Cassano Serra, thans van het Britsch Museum, Add. MS. 9814.
42) De kaarten 96 en 99 der Universiteits-Bibliotheek te Bazel.
43) Een reprod. op ware grootte, loc. cit., dl. IV, p. 1795, fig. 112.
44) Sphère terrestre et sphère céleste de Gérard Mercator de Rupelmonde éditées à Louvain en 1541 et 1551, Brussel, 1875. Zie ook A.E. Nordenskiöld, Facsimile-Atlas, Stockholm, 1889,

p. 82, en van dezen auteur, Periplus, Stockholm, 1897, p. 157b en 158a. Ten deele gereprod. op 5/4 der ware grootte, loc. cit., dl. IV, p. 1788, fig. 108.

45) Drei Karten von Gerhard Mercator, Europa-Britische Inseln-Weltkarte, in lichtdruk gereproduceerd door de 'Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin', Berlijn, 1891, in 41 bladen. Gedeeltelijke reprod. van blad 12 op ware grootte, loc. cit., dl. IV, p. 1789, fig. 109.
46) Vermoedelijk voor Toekalla, hooge bergreeks in Noord-Tomboekoe op den O. arm van Celebes.
47) Loc. cit., dl. IV, p. 1767.
48) Gereproduceerd in Nordenskiöld's Facsimile-Atlas, Pl. XLVII. Zie ook loc. cit., dl. IV, p. 1790.
49) 'Les premières OEuvres de Iacques Devaulx, pilote en la Marine, Au Havre de Grace, l'an 1583'. Manuscript-atlas en leerboek voor de navigatie, fonds français 150 van de Nat. Bibl. te Parijs.
50) Een exemplaar in de Univ.-Bibl. te Leiden, Portef. 143, no. 18. Zie Dr. C.P. Burger Jr., De Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de 16de eeuw (begonnen door E.W. Moes), 's-Grav., 1915, dl. IV, p. 397-402.
51) 'Auctore Petro Plancio'. Zie Teleki, loc. cit., p. 33, en Burger, loc. cit., p. 406-415.
52) 'Orbis terrarvm typvs de integro multis in locis emendatus auctore Petro Plancio 1594'.
53) Getiteld 'Insvlae Molvccae', groot 39 × 55½ cm. Zie Burger, loc. cit., p. 425-6.
54) Loc. cit., dl. IV, p. 1798.
54) Loc. cit., dl. IV, p. 1798.
55) Zeer fraai geteekende kaart, 95 × 76 cm., in de Nat. Bibl. te Parijs, Inv. Gén. 214 (C 19798).
56) Loc. cit., dl. IV, p. 1790.
57) Loc. cit., dl. IV, p. 1800.
58) Loc. cit., dl. IV, p. 1801.
59) Loc. cit., dl. IV., p. 1803-1805.
59) Loc. cit., dl. IV., p. 1803-1805.
60) Loc. cit., dl. IV, p. 1811, fig. 118.
61) Carta nautica dell' Asia orientale, in de Kon. Nat. Bibliotheek te Florence. Celebes met de golf van Boni en de eilanden Moena en Boeton, ongeveer als bij Hessel Gerritsz (1622).
62) L.c., dl. IV, p. 1844.
63) L.c., dl. IV, p. 1845.
64) Brit. Mus., Add. MS. 5414.6, Perkamenten Eng. wereldkaart.
65) L.c., dl. IV, p. 1847.
66) L.c., dl. IV, p. 1849, fig. 125.
67) L.c., dl. IV, p. 1854, fig. 127.
68) L.c., dl. IV, p. 1857.
69) L.c., dl. IV, p. 1864.
70) Academisch Proefschrift van N. Adriani, Leiden, 1893.
71) Celebes op de helft der ware grootte gereproduceerd, loc. cit., dl. IV, p. 1856, fig. 128.
72) Zie J.A.T. Schwarz en N. Adriani, Tontemboansch-Nederlandsch Woordenboek, Leiden, 1908, p. 340 rechts, eind 1ste alinea.
73) Wij cursiveeren.
73) Wij cursiveeren.
73) Wij cursiveeren.
74) Celebes op ± de helft der ware grootte gereproduceerd, loc. cit., dl. IV, foto 301, tegenover p. 1808.
75) Loc. cit., dl. IV, p. 1811, fig. 118.
76) L.c., dl. IV, p. 1814, fig. 119.
77) L.c., dl. IV, foto 302, tegenover p. 1821.
78) L.c., dl. IV, p. 1816, fig. 120.
79) Brit. Mus., 15738 Plut.
80) L.c., dl. IV, p. 1852, fig. 126.
81) L.c., dl. IV, p. 1831, fig. 123.
82) L.c., dl. IV, p. 1856, fig. 128.
83) L.c., dl. IV, p. 1858, fig. 129.
84) L.c., dl. IV, p. 1859.
85) L.c., dl. IV, p. 1861, fig. 131.
86) L.c., dl. IV, p. 1865, fig. 135.
87) Aanwezig in het Alg. Rijksarch. te 's-Grav., Suppl. Inv. no. 239; I.c., dl. IV, fig. 124, tegenover p. 1842.

88) L.c., dl. IV, p. 1874, fig. 139.
89) L.c., dl. IV, p. 1876, fig. 140.
90) L.c., dl. IV, p. 1878, fig. 141.
91) L.c., dl. IV, p. 1883.
92) Aanwezig in het Alg. Rijksarchief te 's-Grav., Suppl. Inv. no. 156; op ± 1/5 der ware grootte gereprod., loc. cit., dl. IV, foto 304, tegenover p. 1837.
93) Loc. cit., dl. IV, p. 1807, fig. 117.
94) 'Carte faite en Dieppe par Jean Guerard l'an 1625', is een copie van een Hollandsche kaart. Aanwezig in het Dépôt des Cartes de la Marine te Parijs, 13 rue de l'Université.
95) L.c., dl. IV, p. 1810 en 1811, fig. 118.
96) L.c., dl. IV, p. 1814.
97) L.c., dl. IV, p. 1844.
98) L.c., dl. IV, p. 1815.
99) L.c., dl. IV, p. 1845.
100) L.c., dl. IV, p. 1816, fig. 120.
101) L.c., dl. IV, p. 1847.
101) L.c., dl. IV, p. 1847.
102) L.c., dl. IV, p. 1851.
103) L.c., dl. IV, p. 1852, fig. 126.
104) L.c., dl. IV, p. 1863, fig. 133.
105) L.c., dl. IV, p. 1864.
106) L.c., dl. IV, p. 1804, fig. 115, p. 1805, fig. 116 en p. 1806.
106) L.c., dl. IV, p. 1804, fig. 115, p. 1805, fig. 116 en p. 1806.
107) L.c., dl. IV, p. 1806.
108) L.c., dl. IV, p. 1847.
109) L.c., dl. IV, p. 1848.
110) L.c., dl. IV, p. 1851.
111) L.c., dl. IV, p. 1864.
112) Celebes gereprod. op ± 3/10 der ware grootte, l.c., dl. IV, p. 1878, fig. 141.
113) L.c., dl. IV, p. 1873.
114) L.c., dl. IV, p. 1884.
115) 'Overzichtskaart van het eiland Celebes', 1: 1.250.000. Uitgave van den Topographischen Dienst in Ned.-Indië, Weltevreden, 1918.
116) Zie hier noot 92.
117) Hier noot 87.
118) Aanwezig in het Alg. Rijksarchief te 's-Grav. onder no.'s 549 en 551 van den Suppl. Inv.
119) Hier noot 89.
120) Zie W. de Gray Birch, The commentaries of the great Afonso Dalboquerque, Hakluyt Society, Londen, dl. II, 1877, Introduction, p. CXXI.
121) Zie Frère, Manuel de Bibliographie Normande, Parijs, 1850-60, vol. I, p. 336, waaruit blijkt, dat Berthelot geboren werd in 1600 te Honfleur (Frankrijk). In 1629 werd hij eerste loods van een Portugeesche vloot om Malakka te verdedigen tegen den vorst van Atjeh, en daarna koninklijk cosmograaf voor (Port.) Indië te Goa. Daar teekende hij in 1635 zijne fraaie kaarten. Bij een nieuwe expeditie werd hij 27 Nov. 1638 in Atjeh vermoord.
122) De titel luidt: 'Descripcao. hidrographica. dos. uerdadeiros. sinos. das. ilhas. de Iaua. minor Celebes. Timor. solor amboena. Banda □ malucas. mindanaõ. Partes. das. Philipinas & Parte. de. Borneo. cô. seris. canaes. & estritos. cô amaneira. de. os. nauegar. da. reformacas & noua. emenda. de. pedro. berthelot. Piloto & cosmographo. mor. da. india &ca. goano ≈ anno de 1635≈'.
123) O.a. komt voor het eerst de Paloe-baai voor met de volgende plaatsnamen: 'Manaua, Tendron, Pallou, Combilli, Menboro, caille'. Op de Nederlandsche kaarten blijft de Paloe-baai nog langen tijd afwezig. Eerst bijna een eeuw later, nam. in 1730, wordt zij door Matthijs Plazier opgenomen en fraai in kaart gebracht; zie het origineel in het Alg. Rijksarchief te 's-Grav., no. 1303 Inv. Leupe, en loc. cit., dl. IV, p. 1832. Ten N. der Paloe-baai leest men op Berthelot's kaart 'Daon Pelas' voor het thans Dampelas heetende schiereiland. De 'Hoeck van de Stroomen' van Hessel Gerritsz (1622) heet 'P.^{ta} de bohol' (= Bwool?) bij Berthelot (1635), die voor het eerst de golf van Boni noemt 'Enceada de bugis'.
124) Britsch Museum, Add. MS. 36667B.

125) ‘Den nieuwen Dictionaris of Schadt der Duytse eñ Spaensche Talen. Door Arnoldus de la Porte Capellaen. t'Antwerpen. 1659’. D.i. de oudste dictionnaire welke wij vonden; zij vermeldt: ‘quema, quemada, quemadura = brandinghe’, en nog eens afzonderlijk: ‘quemadura = brandinghe van eene wonde’.
‘Tesouro dos vocabulos das duas linguas Portugueza e Belgica’ van Dr. A. Alewijn en Jan Collé, te Amsterdam, 1714 (Ned. uitgave van 1718), geeft: ‘Queima = brand’ en ‘Queimadura = branding, verbranding, afbranding’.
‘Diccionario contemporaneo da Lingua Portugueza’, Lissabon, 1881. ‘queima = ruina, perda’.

‘Novo Diccionario da lingua Portugueza’ van C. de Fiqueiredo, Lissabon, 1899. ‘Queima... (prov. trasm.) curvas que se fazem no chão, para o jogo da raiola; (prov. beir.) traços analogos, para o jogo do pião, do homem, etc.’
Antonio Galvano, Port. kapitein der Molukken van 1536-1540, gebruikt in zijn werk (p. 211) het woord ‘xaquemas’ voor ineengevlochten touwwerk.
Overigens werd in de geraadpleegde literatuur het woord ‘queimas’ of een dat daaraan doet denken niet aangetroffen.

126) Het origineel in het Rijksarch. te 's-Grav., Inv. Leupe no. 342. Op ± 1/3 der ware grootte gerepr., loc. cit., dl. IV, foto 302, tegenover p. 1821.

127) Origineele kaart van Celebes en de Molukken, in het Dépot des Cartes de la Marine te Parijs.

128) Op een Eng. copie van ± 1670 eener Holl. kaart; in de N.O. punt van Celebes staat ‘P. de los demas’, in de N.W. punt ‘Stream p^{t}.’. Aanwezig in het Dép. d.C. de la Mar. te Parijs.
In een dikken, klein-formaat Hollandschen atlas van ± 1670 met zeer fraai geteekende kaarten en fraai schrift, aanwezig in het Br. Mus., Add. MS. 34184, een kaart van ‘Celebes’ (naar Blaeu, 1669) met ‘Punta de Los Cemas’, en een andere met ‘pũnta de Los Cemos’.
Op de kaart van ‘Celebes’ van Dupré Eberard (± 1700) in de N.O. punt ‘pointe de las cemes’.

129) Zie Bijdragen tot de historische cartographie van den Ned. Ind. Archipel, *Tijdschr. K.N. Aardr. Gen.*, 1917, p. 863 e.v.

130) Origineel in het Rijksarch. te 's-Grav., Inv. Leupe no. 462. Zie ook Kol. Arch., no. 1226 en no. 1227 (1679), fol. 139-140, over de reis van Padbrugge, ‘Dagh-Register gehouden int Casteel Bat. 1678’.

131) Uitgegeven door P.J.B.C. Robidé van der Aa, De vermeestering van Siauw door de Oost-Indische Compagnie, met Het Journaal van Padtbrugge's reis naar Noord-Celebes en de Noordereilanden, *Bijdr. T.L. & V. van N.I.,* 3, II, 1867, p. 95-268. Jammer, dat hierbij de kaart van Jan van der Wall niet mede werd gepubliceerd. Blijkbaar kende Robidé van der Aa haar niet, want hij noemt haar nergens.

132) Hierbij werd ook voor de eerste maal een der schiereilanden van Celebes (en wel het noordelijke) door Europeanen (Nederlanders) van kust tot kust overgetrokken, nam. van de baai van Kwandang naar Gorontalo, l.c., p. 147-167. Dinsdag 21 Sept. 1677 van de N.-kust vertrokken, was men 23 Sept. in Limbotto; Maandag 27 Sept. vertrok men van Gorontalo over zee weder naar Menado.

133) Robidé van der Aa verwijst naar Valentijn, 1724, dl. I, 2, p. 64 (rechts), waar staat: ‘De wegen landewaard in, naar Datahan, Passan en Saccan aan de eene, en naar Saban aan de andere zijde plagten in vorige tijden voor 't jaar 1680, veel beter, dan naderhand te wezen, vermits zij door het vervolgens springen, en opvliegen van verscheide bergen, landewaard in meest in 't midden van deze smalle streek van de Kemas of Groote Oester-Bergen af, tot geheel aan Gorontale gelegen, en meest in brandende swavel-bergen bestaande, onbruikbaar geworden zijn’.
Het is evenwel niet waarschijnlijk, dat Valentijn's ‘Groote Oester-Bergen’ iets te maken hebben met Celebes' N.O. punt, ‘hoek kemas’ uit het journaal van Padbrugge's reis, al moge men ook opmerken, dat kima het Maleische en Minahassische woord is voor een reuzenschelp, de *Tridacna squamosa* of de *Chama gigas*. Op de kaart van Celebes, welke Valentijn in zijn werk geeft, komen de namen Kema, Oester-Bergen, Datahan, enz., niet voor.

134) Overgenomen niet van R.v.d.A., maar van de origineele copie in het Rijksarch., Kol. Arch., no. 1226, welke tekst R.v.d.A., jammer genoeg, niet letterlijk volgde, doch haar moderniseerde naar de schrijfwijze van zijn tijd.

135) Namelijk op de vroegere ‘kaerten zeer gebrekkelijk aen desen oort’

136) Dit enz. luidt: ‘daer inde kaerten maer drie mijlen voor aengehaelt staet, om welke ende meer andere grover mis(s)tellinge, voornamelijk van de gantsche Straet van batsjan den gouvern(eu)r zeer naerstighe ende gedúúrige peijlinge heeft laten doen ende daeruijt een correcter Caert door den Schipper Ian vander Wal, hier omtrent zeer ervaren, laten opmaeken, daer alles naer deze

bevindinge in verbeterdt wordt'. D.i. de kaart no. 462 van het Rijksarchief. Overgenomen uit de origineele copie, Kol. Arch., no. 1226.

137) Wij cursiveeren.

138) Wij cursiveeren.

139) Overgenomen uit Kol. Arch., no. 1226.

140) 'Paskaart van de oost vervatende, de Eijlanden Celebes, Halemahera, Nova gúinea, Nova-Hollandia, Timor als Ambon banda, en Ternatten. A^{o} 1703'. Aanw. in het Dép. d.C. de la Mar. te Parijs.

Een plantentuin voor schimmels.

Er bestaat bij het groote publiek veel onkunde ten opzichte van de beteekenis van onze botanische tuinen. Met het groote publiek bedoel ik niet den man van de straat, maar ik heb het oog op onze beschaafde, ontwikkelde klasse. Dat is mij nooit duidelijker geworden dan toen een Minister van Binnenlandsche Zaken - en waarlijk niet de eerste de beste - mij eens de vraag deed, of ik nu werkelijk alle planten, die in den Hortus Botanicus gekweekt werden, noodig had, om ze op college te laten zien. De vraag was zoo verbijsterend, wegens de daaruit blijkende onkunde bij een bewindsman, onder wien toen ter tijde het onderwijs ressorteerde, dat ik mij niet in staat achtte een behoorlijk antwoord te geven. Onkunde bij een jurist, die niet begreep, dat een zeer belangrijk deel van het Universitaire Onderwijs niet bestaat uit colleges, maar uit praktika en demonstraties, onkunde ook, omdat hij blijkbaar vergat, dat de Universitaire instellingen niet alleen ten dienste staan van het onderwijs, maar ook van het wetenschappelijk onderzoek.

Het is mijn bedoeling niet, hier een uiteenzetting te geven van de beteekenis van een botanischen tuin zoowel voor het onderwijs als voor de wetenschap, maar wel zou ik in verband met den titel van dit opstel zeer in het kort op enkele punten willen wijzen, waar die tuinen een zeer belangrijke rol hebben gespeeld bij de vermeerdering van onze botanische kennis.

Toen in de 16^{e} eeuw de kennis van de planten langzamerhand begon toe te nemen en men meer en meer beschrij-

vingen van nieuwe gewassen het licht deed zien, werd het allengs moeilijker de planten te identificeeren. Beschrijvingen en afbeeldingen helpen zeker iets, maar wanneer men een of andere plant vond, had men niet altijd de zekerheid, dat men inderdaad met dezelfde soort te maken had, die de oorspronkelijke schrijver in handen had gehad. Er was maar één middel om daaromtrent uitsluitsel te verkrijgen en dit was een vergelijking met het oorspronkelijke exemplaar, dat men dus op de een of andere wijze moest trachten te bewaren. Al spoedig kwam men er toe, die planten, welke ter vergelijking dienden, te drogen en zoo ontstonden allengs herbaria, die van onschatbaar nut geweest zijn voor het juiste herkennen van de verschillende gewassen.

Vooral toen het aantal beschreven planten toenam, zoodat men niet meer bij duizenden of tienduizenden, maar bij honderdduizenden moest gaan tellen, werden de herbaria een onmisbaar hulpmiddel bij de studie der plantkunde, terwijl men er bovendien gebruik van kon maken, om bij het onderwijs die planten uit andere luchtstreken te demonstreeren, die de studenten niet uit eigen aanschouwing konden kennen. Maar... het was altijd de plant in gedroogden en gepersten vorm, waaraan het leven ontbrak en iedereen gevoelde dan ook wel, dat men hier met een surrogaat te doen had, dat, zelfs voor de beschrijving en herkenning, het levende individu nooit zou kunnen vervangen. Was het er daarbij om te doen de levensverschijnselen der planten te onderzoeken, dan was een herbarium van *geen* nut; men moest dan de levende plant in handen hebben.

Daarom werd dan ook in de 16^{e} eeuw begonnen met den aanleg van botanische tuinen, waar men zooveel mogelijk verschillende planten trachtte te kweeken, ten einde ze in levenden toestand te kunnen demonstreeren en de eigenschappen ervan te kunnen onderzoeken. Dat het daarbij moeilijker werd gewassen uit andere luchtstreken te cultiveeren, behoeft geen betoog; maar al spoedig leverden de oranjerieën en de plantenkassen een hulpmiddel van groote waarde, om in de gematigde luchtstreek toch ook een beeld te verkrijgen van den plantengroei der warme en tropische gewesten.

Het blijft ook daar noodig steeds te bedenken, dat men die

planten echter nooit in hun volkomen natuurlijke groeiwijze leert kennen en daarom is het bestaan van groote tuinen in de tropen, zooals 's Lands Plantentuin te Buitenzorg, van zulk een onschatbare waarde voor de botanische wetenschap.

Zooals reeds opgemerkt werd, heb ik dit alles slechts zeer kort aangeduid, omdat het als inleiding moest dienst doen tot hetgeen ik hier te zeggen heb. Zoodra men namelijk vraagt, *welke* gewassen men in botanische tuinen kweekt, blijkt, dat dit uitsluitend de zoogenaamde hoogere planten zijn, dus de bloemplanten en de varenachtigen, daarnevens een heel enkel mos of levermos, maar daarmee is de zaak dan ook afgeloopen. Schimmels en wieren vindt men evenmin in kultuur in onze plantentuinen als bacteriën of slijmzwammen. Ten deele is dit een gevolg daarvan, dat men ze tot nu toe niet kweeken kon, of dat de kultuur alleen met de grootste moeite gelukken wil. Dit geldt reeds voor de mosachtige gewassen, maar nog veel meer voor de wieren; vooral zeewieren hebben tot nu toe weerstand geboden aan onze pogingen om ze in kultuur te brengen. Het bedoelde feit is niet zoo geheel onverklaarbaar, daar het kweeken van mossen of wieren nog van geen practische beteekenis is geweest, zoodat slechts enkelen zich daarmee hebben bezig gehouden. Dat hierin de verklaring te zoeken is van onze onkunde op dit gebied, blijkt wel daaruit, dat het met schimmels en bacteriën geheel anders gesteld is. Onder deze lagere organismen toch vindt men er een groot aantal, die van beteekenis voor den mensch zijn, hetzij omdat zij als ziekteverwekker kunnen optreden, of omdat zij in de techniek een rol spelen. Ook degenen, die nooit iets meer van deze lagere planten gehoord hebben, weten wel, dat men reinkulturen van schimmels en bacteriën kan maken.

Toch worden deze lagere organismen in onze botanische tuinen niet gekweekt, omdat de methoden van kultuur zoo volkomen afwijkend zijn van die der hoogere gewassen. De hortulanus en de tuinlieden, die vertrouwd zijn met de behandeling van bloemplanten en varens, zouden geheel ongeschikt zijn om zich daarnevens bezig te houden met de kultuur van schimmels. Men zou dus daarvoor een geheel afzonderlijk personeel noodig hebben met een laboratorium, want het in leven houden van deze lagere planten vereischt

ook geheel afzonderlijke hulpmiddelen. Tot nu toe heeft men weliswaar talrijke schimmels gekweekt, maar de moeilijkheden hebben er van afgeschrikt tot die kultuur in het groot over te gaan; toch was het hier, nog meer dan bij hoogere planten, noodig, over de levende schimmels te beschikken. Immers, wel werden ook herbaria van schimmels aangelegd, maar de struktuur van de kleine mikroskopische schimmeltjes veranderde bij het drogen zeer sterk en bij de grootere schimmels, de paddenstoelen, bleek droging al een geheel onjuist beeld van den vorm te geven. Daar komt bij, dat een identificatie naar beschrijvingen en afbeeldingen hier dikwijls nog meer moeite oplevert dan bij de hoogere planten. Dat is vooral een gevolg van de groote veelvormigheid der schimmels; een aantal brengt meer dan één soort van voortplantingsorganen voort en het is niet altijd gemakkelijk, meestal zelfs zeer moeilijk, te bewijzen, dat die verschillende voortplantingsorganen tot een en dezelfde soort behooren. De eenige mogelijkheid van bewijs levert de reinkultuur, d.w.z. een kultuur, waarbij men de volkomen zekerheid heeft slechts met een enkel individu te doen te hebben. Daarvoor moeten niet alleen de voedingsbodems, waarop gekweekt wordt, zorgvuldig gesteriliseerd zijn, d.w.z. bevrijd van de kiemen van levende wezens, maar er moet ook zorg voor worden gedragen, dat geen kiemen van schimmels uit de atmosfeer kunnen binnendringen, men behoort dus de kulturen tegen de buitenlucht af te sluiten met behulp van watten proppen, die wel de lucht doorlaten, maar niet de daarin zwevende sporen van bacteriën en schimmels.

Het is dus te begrijpen, dat men er niet licht toe overgaat, een inrichting voor het bewerken van schimmels aan een botanischen tuin te verbinden. Wel vindt men in elk ruim ingericht botanisch laboratorium een zeker aantal reinkulturen van schimmels, maar deze worden daar nooit anders aangehouden dan met het oog op de speciale behoeften van dat bepaalde laboratorium en niet om aan aanvragen van anderen te voldoen. Wanneer iemand dus een wetenschappelijk onderzoek over een schimmel uitvoert, zal hij deze zorgvuldig kweeken; na de publicatie echter, wanneer zijn belangstelling uit den aard der zaak niet zoo groot meer is, zal de kans groot zijn, dat de kultuur van die schimmel niet wordt voort-

gezet. Wil nu iemand anders dit onderzoek controleeren of verder uitbreiden, dan is de schimmel meestal niet meer te krijgen; het zal dus van het toeval afhangen of hij den vorm weer in de natuur aantreft, terwijl hij dan bovendien steeds zal blijven twijfelen of hij inderdaad met dezelfde soort te doen heeft, als die welke oorspronkelijk beschreven werd.

Het is wellicht goed erop te wijzen, dat een aantal schimmels niet alleen belangrijk zijn uit een zuiver wetenschappelijk oogpunt beschouwd, maar dat er vele zijn, die voor de menschelijke samenleving van uiterst groote beteekenis zijn. In de eerste plaats toch worden vele ziekten van onze kultuurgewassen teweeggebracht door schimmels; ik noem slechts de roest- en brandziekten onzer granen, den meeldauw van wijnstok en eik, de koffiebladziekte en niet in de laatste plaats de aardappelziekte. Wie iets van onze voedselvoorziening weet, heeft zeker ook vernomen, dat in de oorlogsjaren gevreesd werd voor een sterk optreden van laatstgenoemde ziekte, omdat niet over voldoende bestrijdingsmiddelen kon worden beschikt en daarmee zou de ramp van een mislukking van den aardappeloogst gekomen zijn. Wie heeft ook niet wel eens gehoord, dat de gouvernementskoffiekultuur op Java te gronde gericht is door de schimmel van de koffiebladziekte? En zoo zou ik kunnen doorgaan tal van voorbeelden te noemen van schimmels, die buitengewoon groote schade aan onze kultuurgewassen kunnen doen en die daarom een studie overwaard zijn.

Andere schimmels leven parasitisch op dieren en kunnen daardoor o.a. schade aanrichten aan onze vischteelt; maar ook hoogere dieren herbergen parasitische schimmels, die zelfs bij den mensch niet ontbreken. Langzamerhand wordt van meer en meer huidziekten bekend, dat zij door schimmels worden veroorzaakt. Het behoeft geen betoog, dat de studie daarvan dus uit een zuiver utiliteits-oogpunt van groot belang te achten is.

Eindelijk komen er schimmels voor, die technisch aanzienlijke beteekenis hebben. Ik denk daarbij niet alleen aan de gistsoorten, die zulk een belangrijke rol spelen bij de broodgisting en bij de bereiding van alcoholische dranken, maar ook aan tal van schimmels, die vooral in Oost-Azië gebezigd worden, o.a. in Japan voor het versuikeren van rijst bij de

bereiding van ‘Saké’, of in China voor het vervaardigen van de roode rijst, of in Insulinde voor het omzetten van koekjes uit aardnoten gemaakt tot zoogenaamde bongkrek en ontjom. Eindelijk zijn er verschillende kaassoorten, die bereid worden met behulp van bepaalde schimmels; iedereen weet trouwens, dat de Roquefort-kaas daaraan haar blauwgroen uiterlijk te danken heeft.

Het bovenstaande zal wel voldoende zijn, om duidelijk te maken, dat er inderdaad redenen te over waren, om te trachten ten minste één inrichting tot stand te brengen, waar men zooveel mogelijk levende schimmels kweekte en waar men die tegen een geringe vergoeding ter beschikking stelde van wetenschappelijke onderzoekers en in het algemeen van allen, die zulke schimmels voor welk doel ook noodig mochten hebben. De wenschelijkheid hiervan werd beaamd op een vergadering van het Bestuur van de Association internationale des Botanistes, die in het voorjaar van 1903 in het Universiteitsgebouw te Leiden gehouden werd. Om de zaak voortgang te doen hebben, werd toen bij wijze van proef een verzameling schimmels aangelegd in het Botanisch Laboratorium der Rijks-Universiteit te Utrecht. Het begin was zeer eenvoudig: een honderdtal schimmels, waarvan de namen goed bekend waren, werden bijeengebracht en deze werden zorgvuldig en geregeld overgeënt. Dit was inderdaad de groote moeilijkheid; zulke schimmels moeten op gezette tijden op een verschen voedingsbodem worden overgebracht, wil men de zekerheid hebben, dat zij niet te gronde gaan. Men moet dus beschikken over iemand, die dit min of meer mechanische werk met opgewektheid uitvoert. Daar nu aan de Universiteits-laboratoria zelden gedurende langen tijd dezelfde assistenten verbonden zijn, is men nooit zeker, dat men steeds iemand vinden zal, die zich aangetrokken voelt tot het hier bedoelde werk; er werd dus uitgezien naar een ander laboratorium, dat meer zekerheid aanbood, dat inderdaad de schimmels voldoende verzorgd zouden worden. Dit werd gevonden in het Phytopathologisch laboratorium ‘Willie Commelin Scholten’ te Amsterdam.

Uit den aard der zaak moeten in dit laboratorium, waar de ziekten der planten onderzocht worden, vele schimmels geregeld gekweekt worden en zoo was dan ook de directrice,

Mej. Dr. Joh. Westerdijk, dadelijk bereid, de zorg van de verzameling op zich te nemen; in 1907 werden de schimmels overgebracht naar Amsterdam. Hier ontwikkelde zich de verzameling spoedig zoodanig, dat het noodig werd, iemand meer in het bizonder met de zorg daarvan te belasten, eerst gedurende halve dagen, terwijl ten slotte de volle werkkracht van een mensch vereischt werd voor het overenten, het onderzoek van de zuiverheid der kultuur, de bepaling van de voorwaarden, waaronder die kultuur het beste geschieden kan enz. Vooral dit laatste vereischte veel werk, omdat meer en meer verschillende schimmels gekweekt werden, waarbij het bleek, dat men deze dikwijls individueel behandelen moest, vooral, wanneer men voortplantingsorganen wilde verkrijgen. Sommige schimmels b.v. moeten gedurende den winter aan uitdroging worden blootgesteld om in het voorjaar weer te worden bevochtigd, bij andere is plaatsing bij lage temperatuur gedurende bepaalden tijd noodig, wil men later bij hoogere temperatuur voortplantingsorganen verkrijgen, en wellicht is het meest sprekend, dat er thans voor die schimmels 55 verschillende voedingsbodems gebezigd worden. De kultuur van sommige schimmels bleek daarbij zeer bezwaarlijk, vooral van die, welke het groote publiek onder den naam van paddenstoelen samenvat, terwijl er een aantal parasieten zijn, die aan alle pogingen om ze buiten hun voedsterplant te kweeken, tot nu toe weerstand geboden hebben; zoo in het bizonder de roestzwammen.

Dat neemt niet weg, dat de verzameling allengs in omvang toenam; uit alle oorden der wereld werden levende schimmelkulturen toegezonden, vooral door personen, die het een of andere onderzoek hadden uitgevoerd. En aan den anderen kant kwamen aanvragen om toezending niet alleen uit de verschillende Europeesche landen, maar ook uit Amerika, Japan, China, Australië enz. Men begon Nederland te benijden, omdat het Centrale Bureau voor Schimmelkulturen zich daar bevond en op de Bestuursvergadering der Association internationale des Botanistes, in 1913 te Kopenhagen gehouden, werd een poging gedaan de geheele verzameling naar een Duitsch laboratorium over te brengen. Dank zij ook een subsidie, door de Nederlandsche Regeering aan de Association verleend, had deze poging geen succes; geluk-

kig maar, want wat zou er anders na den wereldoorlog van de inrichting zijn overgebleven?

Financieel stond het Bureau voor Schimmelkulturen niet sterk. Immers de inkomsten bestonden uit hetgeen de verkoop der schimmels opbracht. Dit was inderdaad vóór den oorlog een niet onbelangrijke som, maar toch niet voldoende om de kosten te dekken. Daarbij bedenke men, dat vele schimmels door ruiling werden verkregen, waarbij de collectie zich wel uitbreidde, maar ook niets voor de afgestane kulturen werd betaald. Hoewel de uitgaven tot een minimum werden gereduceerd en men o.a. niets voor lokaalhuur aan het laboratorium 'Willie Commelin Scholten' betaalde en ook de vergoeding voor het gebruik van gas en verwarming zeer gering was, terwijl de assistent, met de behandeling der schimmels belast, ook eigenlijk een geheel onvoldoende bezoldiging ontving, kon de instelling toch niet rondkomen en de Association moest bijspringen met het bovengenoemde Regeeringssubsidie.

Toen kwam de oorlog en ook hier lieten de kwade gevolgen zich gevoelen. Het aantal aanvragen om schimmels nam af, of die welke verzonden werden, werden niet betaald. Daarbij kwam de depreciatie van het geld in verschillende landen en wat het ergste was, het geheele bestaan van de Association internationale des Botanistes begon twijfelachtig te worden. Stemmen uit de Vereenigde Staten van Noord-Amerika lieten zich hooren met de vraag, of het niet verstandiger zou zijn de verzameling schimmels daarheen over te brengen.

Op dat oogenblik meende de Wis- en Natuurkundige Afdeeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, dat het zaak was, in te grijpen en te zorgen, dat een internationaal instituut, in ons land gevestigd, niet verloren ging. Reeds was gedurende enkele jaren financieele steun verleend door sommige Genootschappen, zooals de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, Teyler's Natuurkundig Genootschap, het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en het Genootschap voor Natuur- Genees- en Heelkunde te Amsterdam, maar op den duur was dat zeker niet voldoende en er moest zelfs gewerkt worden met voorschotten verstrekt door het Phytopathologisch Laboratorium 'Willie Commelin Scholten'.

Toen wist de Akademie aan den eenen kant de Regeering voor de zaak belang in te boezemen, aan den anderen kant gedaan te krijgen, dat de Association internationale des Botanistes haar verzameling Schimmelkulturen aan de Akademie overdroeg. Daarmee is het verder bestaan van deze nuttige instelling verzekerd.

Ondertusschen is de plaats van vestiging tegenwoordig niet meer Amsterdam, maar Baarn. Toen, dank zij de groote liberaliteit van de erven van den heer Aug. Janssen, Cantonspark een deel werd van de botanische inrichtingen der Utrechtsche Universiteit, kreeg ook Mej. Prof. Westerdijk daar terreinen te harer beschikking voor demonstraties en proeven op phytopathologisch gebied.

Het natuurlijk gevolg daarvan is geweest, dat het Bestuur van het Phytopathologisch Laboratorium 'Willie Commelin Scholten' besloot, de instelling te verplaatsen naar Baarn, waar zij in de vroegere villa 'Java' thans ruim en voldoende gehuisvest is. De verzameling schimmels verhuisde natuurlijk mee en is nu ook inderdaad veel beter ondergebracht dan vroeger; toch is er vermoedelijk menigeen, die het woord plantentuin niet spoedig zou gebruiken voor den inhoud van die verzameling reageerbuisjes, flesschen en doozen. Er is echter niet in te zien, waarom men dezen term zou moeten beperken tot een collectie levende hoogere planten. De verzameling is langzamerhand gestegen tot een aantal van ± 1000 soorten; hoe aanzienlijk dit moge schijnen, het getal valt toch nog in het niet tegenover het totale aantal bekende schimmels, dat ± 75.000 bedraagt. Ook al neemt men in aanmerking, dat er, zooals boven reeds gezegd werd. vele schimmels zijn, die men niet kweeken kan, dan blijkt toch het verschil zeer aanzienlijk, zoodat men mag aannemen, dat de verzameling nog voor groote uitbreiding vatbaar is. Maar dan moeten ook de noodige middelen daarvoor niet ontbreken en de vrees komt wel eens bij mij op, dat de tegenwoordige bezuinigingsperiode, die zich vooral doet gevoelen, waar het betreft de kleine posten van de Staatsbegrooting op het gebied van wetenschap en kunst, ook hier schadelijk zal werken.

Toch moet men wel bedenken, dat de schimmelcollectie vooreerst direct ten goede komt aan de Nederlandsche laboratoria, die kosteloos schimmelkulturen van daar kunnen be-

trekken (en daarvan wordt herhaaldelijk gebruik gemaakt door de Universiteitslaboratoria, de Technische Hoogeschool, de Veeartsenijkundige Hoogeschool, de Landbouwkundige Hoogeschool en de afdeeling Tropenhygiëne van het Koloniaal Instituut), maar vooral dat zij een internationale beteekenis heeft. Naarmate Nederland meer en meer een centrum wordt van den vreedzamen wedstrijd der volken op wetenschappelijk gebied, zal het ook meer achting weten af te dwingen aan zijn naburen en dat werkt misschien minstens even goed ter bewaring van onze onafhankelijkheid als millioenen verslindende militaire uitgaven.

September 1921.
F.A.F.C. WENT.

Aanteekeningen over litteratuur.

In de Fransche litteratuurgeschiedenis van Lanson, een der meest bekende handboeken, zoek ik te vergeefs naar de namen van Aloysius Bertrand en van Petrus Borel. De eerste is de schrijver van den *Gaspard de la Nuit* en de tweede die van den roman *Madame Putifar*. Sainte Beuve en later Georg Brandes hebben deze twee auteurs uit den begintijd der romantiek met veel lof besproken. Baudelaire, Rollinat en de fransche dichters uit de tachtiger jaren der vorige eeuw lieten zich aan deze niet populaire romantici ook heel veel gelegen liggen. Zij waren de bewondering der meer geraffineerde kunstkenners. Ook tref ik in die litteratuurgeschiedenis niet aan de namen van Tristan Corbière en van Madame Desbordes Valmore, beiden prachtige dichters. Verlaine heeft hen in zijn *Poètes Maudits* besproken. Ook mis ik bij Lanson den naam van Jules de Rességuier. Dit kan er nog door, doch in eene uitvoerige litteratuurgeschiedenis had hij best kunnen worden genoemd. De professor Lanson gaat ook Rollinat met stilzwijgen voorbij. Ook Paul Féral, de uitstekende romanschrijver uit de Bretagne en Gaboriau, de zeer scherpe, zielkundige analyst van criminologische verwikkelingen, zijn bij Lanson afwezig. Toch heeft Scherr hen in zijn korte *Allgemeine Literaturgeschichte* niet vergeten. Ook Octave Mirbeau vind ik niet bij Lanson in de editie van 1906. Wanneer hij toch Rod, Barrès en Paul Marguéritte wèl noemt, waarom laat hij dan heel venijnig Octave Mirbeau weg? Of heeft hij niet aan hem gedacht? Eene mogelijke rancune

tegen hem kon Lanson niet van zijn verplichtingen ontslaan. Onvergefelijk is ook, dat Jules Vallès, de auteur van *Jacques Vingtras,* niet wordt behandeld. Dit oud-lid van de Parijsche Commune was een buitengewone prozaschrijver. En, om verder terug te gaan, Sénancour, de auteur van *Obermann,* is ook weggelaten. Dit mocht stellig niet. Al heeft *Obermann* zelfs niet de halve waarde van Goethe's Werther, hij neemt in de Fransche litteratuur met den *René* eenigszins de plaats daarvan in. Tevergeefs ook zocht ik in hetzelfde handboek: Barbey d'Aurevilly, Hello, Villiers de l'Isle-Adam, Eugénie en Maurice de Guérin. Van dezen laatste zegt Remy de Gourmont, dat diens *Centaure* tot het schoonste der Fransche litteratuur behoort.

Ook bij Faguet in zijne *Histoire de la Littérature française* heb ik bijna alle deze namen niet aangetroffen. Uit dit alles kan worden gezien wat eene algemeene geschiedenis eener litteratuur waard is, gezwegen nog van de soms verkeerde beoordeelingen. Deze kunnen bij iedereen voorkomen, maar de meerdere of mindere importantie, het zwaardere of lichtere gewicht van een schrijver, mag toch niet over het hoofd worden gezien. Sainte Beuve schijnt dat zeer goed te hebben begrepen. Misschien heeft hij daarom geene algemeene geschiedenis der Fransche litteratuur nagelaten. Hij heeft zich bepaald bij het doorgronden van die boeken, die hem gewichtig voorkwamen. Hij was niet alleen een geleerde, maar ook een artiest in de kritiek. Hij heeft niets anders gedaan zijn leven-lang dan afzonderlijke artikels geschreven over menschen en onderwerpen, die hem aantrokken, en toch is hij gebleken een der vijf of zes voornaamste Fransche schrijvers der negentiende eeuw te zijn geweest. Alleen met zijn *Port Royal* heeft hij willen toonen, wat hij ook als historicus vermocht. Het mag wel merkwaardig heeten, dat een man met zijn courantenfeuilleton zulk een hoogte in de litteratuur heeft bereikt. Daarmede zij niet gezegd, dat zijne kritiek het model is van eene goede litteraire kritiek, want het komt mij voor, dat hij het persoonlijke element niet van het werk heeft gescheiden, hetgeen toch voor een beschouwing, wil zij volkomen en goed zijn, had moeten gebeuren. De te vroeg gestorven Albert Aurier, een der oprichters van den *Mercure de France,* had hem dat willen verbeteren, nu dertig jaar ge-

leden. Toch zijn bijna alle volzinnen, die Sainte-Beuve heeft neergeschreven, van eerste-rangs qualiteit. Dit begint men, nu het voortreffelijke in de kritiek gaat ontbreken en Lemaître en Faguet dood zijn, weer in te zien en Sainte-Beuve stijgt in de opinie der Franschen tot een verbazende hoogte. Verbazend inderdaad blijft hij voor ieder, die hem aandachtig leest, geweldig bijna in zijn onverzettelijke begrenzing, in het vasthouden zijner positie als rechter der litteratoren. Het omvattende van zijn inzicht, het fonkelen van zijn ideeën kan gezegd worden een groot stuk der Fransche litteratuur van de XVIe tot de XIXe eeuw te hebben verlicht. Al doet de kritiek van Lemaître en Faguet weldadiger aan, de sterkte en scherpte van Sainte-Beuve's geest zijn zonder weerga. Ook heden ten dage leest men hem nog alsof hij pas gisteren geschreven had. Die lectuur is als een versterkend bad, dat verkwikt door zijn koelte in de verslappende atmosfeer, waarin zich de nieuwere schrijvers bewegen. Zijne kritieken zijn dikwijls van meer beteekenis dan de boeken zelf, die hij bespreekt. Of hij een goedaardig of een boosaardig mensch is geweest, daarover zijn de Franschen het nog niet eens. Léon Séché, de bekende snuffelaar in de oude papieren der romantiek houdt het er voor, dat hij in den grond een goed mensch was, en dat het goedaardige boven het kwaad bij hem de overhand hield. Volgens Sainte-Beuve's eigene methode zou het opwerpen van deze vraag niettemin al zeer bedenkelijk zijn geweest, want ten opzichte van de andere groote mannen der vorige eeuw wordt zij niet gedaan.

Jules Lemaître's kritieken zijn zacht en mollig als watten. Zij zijn verzachtend als olie. Toch zijn zij vol geest en rijk aan ideeën. Terwijl Sainte-Beuve's schrijfwijze hard is en glanzend als staal, klinken de woorden van Lemaître dikwijls in zachten en gelaten toon. Hij is als de poëet van de groote kritiek. Sainte-Beuve verliest nooit de correctheid van zijne houding en lijkt een gevolmachtigd minister in staatsierok. Ook Lemaître is niet incorrect, maar zijn houding is ongedwongen en los. Hij draagt geen hoogen hoed, maar een flambard.

Meer precies dan Lemaître in zijn dictie is Faguet. Zijn beschouwingen zijn meestal frappant juist en het groote woord zegt hij soms ronduit. Zoo zegt hij: ‘Ja, Balzac schreef

slecht; iedereen is het daarover eens,' en daarmee breekt hij de discussie af. Hij wil zeggen: Daar is nu genoeg over getwist en men behoeft niet meer daaromtrent in het onzekere te zijn. Die eeuwige onzekerheid zou beginnen te vervelen.

Faguet is een aangenaam schrijver. Zelden legt men ontevreden zijn boeken uit de hand. Aangenamer is hij dan Brunetière en ook verrassender van inzicht. Deze is de man van overstelpende geleerdheid. Alhoewel zijne bladzijden niet zonder profijt worden gelezen, zijn zij te vergelijken met een bosch van dor hout; laat ik liever zeggen met een bosch in den winter, dat alle bladeren heeft verloren. Dor en hard zijn zijne volzinnen en het is, alsof zij het levende sentiment ontberen. Toch is de wetenschap van dien man verbluffend. Hij schijnt alles te hebben gelezen, en het meest onbeduidende van eeuwen geleden is hem niet ontgaan. Zijn gepassioneerde werkkracht doet hem feiten op feiten stapelen. Een ploeteraar was hij, zooals geen andere en zelfs op zijn gang door de Parijsche straten sloeg hij zijn boek niet dicht. Haast iederen dag kwam ik hem tegen om zes uur op den boulevard Saint-Michel, langs de stille zijde, gaande naar huis, met twee of drie boeken onder den arm en in één lezende, zonder te letten op de voorbijgangers. Dat was in het begin der tachtiger jaren. Hij nam blijkbaar niet den tijd zijne impressies te laten bezinken, maakte geen geheel van zijn litterair beeld, maar stapelde notities op notities in zijn geest, die was als het rijkst voorziene pakhuis der litteraire wetenschap. Zijn intellect was voortdurend op zoek naar feiten en ideeën door anderen aangebracht; let wel: door anderen verstrekt. Zoo doende bleef hem geen uur over tot eigen nawerkend denken. De atmosfeer van impressie ging bij hem verloren. Toch komt het in de litteraire kritiek hoofdzakelijk aan op de impressie, op den gevoelsreflex. Deze is bij hem veelal verschrompeld als een vrucht door overdadige zonnehitte. Doch ook zijn stapel kritiek heeft een imposante hoogte en de onstuimigheid, waarmede hij is te werk gegaan, verleent daaraan een blijvende waarde.

* * *

Dezer dagen viel mij in handen het boekje van Suarez over Cervantes. Ik had verwacht, dat deze nieuwe schrijver

met den Spaanschen naam mij een verrassend inzicht zou geven in het werk van den grooten Spanjaard. Men had mij van vele zijden Suarez genoemd als een prachtschrijver. Doch hoe groot was mijn teleurstelling! Wat een bombast! Wat een rhetoriek! Wat een leegte! Wat een klinkende holte! Dit is nog minder dan wat Tailhade over Cervantes schreef. Deze toch is niet een van de minsten der nieuwere prozateurs. Doch wat hij over den *Don Quichotte* heeft te berde gebracht, mag ook tamelijk armzalig worden genoemd. Waar is hier *le beau geste* gebleven, waarvan hij zoo hoog heeft opgegeven in de dagen van zijn anarchistische sympathieën? Suarez' opstel over Suetonius is zer vernuftig, het lijkt ook erg scherpzinnig. Bewijzen van zijn meeningen brengt hij echter niet. Hij heeft mogelijk gelijk, mogelijk ook niet. Ook wat hij over Joinville schreef is aardig, zelfs mooi. Doch zijne beschouwingen over Cervantes ontnemen aan den lezer alle vertrouwen in zijn oordeel. Neen! deze man kan geen plaatsvervanger zijn van de groote rechters in de litteratuur. Aardigheidjes! en nog eens aardigheidjes. Dan was zelfs Faguet nog een heel andere kerel!

* * *

Van allen, die over litteratuur hebben geschreven, is Tolstoï misschien mij nog het liefst. Hij is de meest onafhankelijke beoordeelaar van het litteraire schoon. Wel is hij geheel nuchter in zijn beschouwingen. Nooit is hij dronken van enthousiasme. Alle bedwelmende frasen laat hij achterwege. De litteratuur bij hem is geen afgesloten tempel van afzonderlijken schoonheidscultus. Hij oordeelt van het standpunt van den heelen mensch, niet van dat van den litterator alleen. De gewichten worden hier verplaatst. Alle specialisme is opgeheven. Niet de sociale denker is hier aan het woord, niet de dogmaticus van religie of wijsbegeerte, niet de historicus, niet de kunstgeleerde, maar de heele mensch harmonisch voelend onder het licht van zijn verstand. Zijn uitspraken zijn steeds uiterst voorzichtig, doch niet altijd onderwerpt men zich gaarne daar aan. Wat hij over Shakespeare heeft gezegd is verbluffend van gezond oordeel. Onze ingewortelde bewondering voor den Engelschman tracht er zich tegen te ver-

zetten, weliswaar, en wij verlaten ongaarne den ouden cultus van dezen heros. Halen wij hem naar beneden, wie moeten wij dan in de plaats stellen? Wij hebben zoo-maar-niet een plaatsvervanger. Doch wat Tolstoï ons geeft, dat is de geruststelling, dat wij niet gedwongen zijn den geheelen Shakespeare te bewonderen en onze vrije opinie geene heiligschennis is. Wij geven hem gelijk voor dat gedeelte, wat met onze meening overeenkomt. Dat verhindert ons niet toch heel vaag te vermoeden, dat er in Shakespeare's werk hier en daar iets buitengewoons aanwezig is, waarop Tolstoï niet genoeg heeft gelet. Zoo brengt zijn afbreken ons met onszelven in evenwicht door ons van de bewondering als verplichting te ontslaan. Zijne verhandeling over den *King Lear* blijft daarom een merkwaardig stuk kritiek en in hare kortheid weegt ze zwaarder dan honderden dikke boeken over den dichter.

Het dient te worden geconstateerd dat de vertaling van den *King Lear* door den dichter A. Roland Holst de beste is, welke tot nu daarvan is verschenen. Het moet niet alleen in stilte worden herdacht, maar het moest algemeen bekend worden gemaakt, omdat het een evenement mag heeten in onze Shakespeare-litteratuur. Doch niet alleen in de onze, maar ook bij de overzettingen in andere talen. De Duitschers hebben sinds lang verkondigd, dat de vertaling van Schlegel en Tieck de beste is, welke werd beproefd en met een origineel gelijk staat. Alhoewel zij stellig uitstekend is, zoo dunkt mij die van Roland Holst volkomener. Zij geeft den Engelschen tekst bijna vlekkeloos weer. Zij is zoo zuiver en harmonisch, dat zij als een oorspronkelijk gedicht zich laat lezen. Zij steekt bij alle mij bekende vertalingen gunstig af en ik heb er bij het lezen van den *King Lear* niet weinigen met het origineel vergeleken. Wanneer de vertaler een groot deel van Shakespeare had overgebracht op deze manier, zouden wij Hollanders waarschijnlijk den besten Shakespeare buiten Engeland bezitten. Hadde hij maar een tiental stukken weergegeven, dan waren wij tevreden geweest; nu weten wij niet of wij ons meer moeten verheugen over den Hollandschen *King Lear,* die ons zulke schoone mogelijkheid heeft voorgespiegeld, dan treuren over hetgeen wij hadden kunnen hebben en niet ontvingen.

* * *

Voor drievierden heb ik gelezen Strindberg's *Roode Kamer* in een Hollandsche vertaling. Het boek bestaat voor een groot gedeelte uit dialogen. Dat bevalt mij maar matig in een roman, die zich meer van het drama verwijderd moet houden.

Niettegenstaande die gesprekken is Strindberg er niet in geslaagd een duidelijk beeld te geven van al die Zweedsche heeren. Wel is het eens een verademing, dat er weinig vrouwen in voorkomen en de liefdestafreelen nagenoeg ontbreken. Doch dat is een negatieve qualiteit. Naar ik heb vernomen heeft dit boek de reputatie gemaakt van den schrijver. Dat is begrijpelijk. Hem stonden bepaalde levende personen voor oogen, die de meeste Stockholmers persoonlijk kenden. Zoo kan ik me goed het succes verklaren, dat niet geheel aan innerlijke qualiteiten was toe te schrijven. Er komt in het boek weinig voor, dat den buitenlandschen lezer pakt of inneemt. Zelfs een roman van Murger wekt nog meer belangstelling van den hedendaagschen lezer, dan deze van den grooten Strindberg, wiens beteekenis men elders zal moeten zoeken.

Het zou kunnen zijn, dat de vertaling het origineel niet tot zijn recht laat komen; doch dit is niet waarschijnlijk bij een werk, waar de personen veelal sprekend worden ingevoerd en waar zelden van in eene vertaling moeilijk weer te geven stemming de volzinnen schijnen doordrenkt.

* * *

Ook gelezen *Dingley l'Illustre Ecrivain* van Jérome en Jean Tharaud. Hoe is het mogelijk, dat dit boek den *prix Goncourt* heeft gekregen? Of vergis ik mij? Zou de Fransche litteratuur op het oogenblik zoo arm zijn, dat men zoo iets den prijs zou moeten geven? Of heerschen ook daar bij die keuracademie zulke verwarde toestanden van onverdiende protectie? In ieder geval, het boek heeft grooten opgang gemaakt en dat duidt aan, dat de Fransche litteratuur in een tijd van ongewone baisse verkeert. Na den grooten bloei, dien zij in de XIXe eeuw heeft doorleefd en waarvan Mallarmé en de symbolisten de laat-bloeiers waren, zou het geen wonder mogen heeten, indien ook die prachtplant van menschelijk intellect een periode van rust ingaat. Ware het niet on-

zinnig te verlangen, dat de groote stuwing van weelderigen wasdom en geur-zwangere bloesems steeds maar zou voortduren of plaats maken voor een zelfden rijkdom van overweldigende schoonheid? Laat dan de arrivisten van heden intrigueeren zooveel zij maar willen, zij zullen niet de hoogte bereiken van een enkel van Lamartine's verzen, noch met een enkelen plooi zich kunnen drapeeren van Chateaubriand's koninklijken mantel. Want, ja, dat zijn ze: de eene Frankrijk's meest waarachtige dichter, naar wiens persoonlijkheid onze sympathieën ten volle gaan en de andere Frankrijk's meest glorieuse prozaschrijver, doch die door zijn hoogmoed onze sympathieën niet vermag weg te dragen.

FRANS ERENS.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Erasmus en Dante.

- In de September-aflevering van dit tijdschrift[1)] besloot ik een beschouwing van de vraag, welke voorstelling Erasmus omtrent Dante heeft gehad, naar aanleiding van de eenige mij bekende plaats, waar deze Dante noemt, met de conclusie, dat Erasmus, hoewel van Dante's Italiaansche werken naar allen schijn geen letter kennende, toch begrepen had, dat de beteekenis van Dante en van Petrarca, dien hij met hem noemt, gelegen was in hun werk als scheppers eener litteraire volkstaal. John Colet, zeide Erasmus, had zich voor het predikambt geschoold (en hij moest daar gedoeld hebben op diens preeken in het Engelsch), door het lezen van de schrijvers, die voor Engeland hadden gedaan, wat Dante en Petrarca in Italië deden. ‘Habet gens Britannica, - luidde de plaats -, qui hoc praestiterunt apud suos, quod Dantes ac Petrarcha apud Italos. Et horum evolvendis scriptis linguam expolivit, jam tum se praeparans ad praeconium sermonis euangelici.’

Thans maakt de eerste aller kenners van Erasmus, de heer P.S. Allen te Oxford, mij opmerkzaam op een tweede plaats, waar Erasmus Dante noemt, in bijna hetzelfde verband als de andere maal; een plaats die mijn conclusie bevestigt, maar tevens, hadde ik haar gekend, het schrijven van een artikel van acht bladzijden volkomen overbodig zou hebben gemaakt. Immers de bedoeling, naar welke ginds te raden viel, is hier volkomen duidelijk. Tegelijk levert de plaats een

1) Ik verzuimde, daar te vermelden, dat het artikel tegelijk verschenen is in den bundel *Dante Alighieri, 1321-1921, Omaggio dell' Olanda*.

aardige bijdrage aangaande Erasmus', zeer platonische, waardeering der volkstaal in het algemeen.

Het is in het lijvige tractaat *Ecclesiastes sive concionator euangelicus,* over de kunst van het prediken, dat hij aanvankelijk bestemd had voor zijn vriend John Fisher, bisschop van Rochester, maar na diens dood in 1535 opdroeg aan Christoph von Stadion, bisschop van Augsburg, dat Erasmus opsomt[1)], aan welke vereischten de aanstaande prediker moet voldoen, om zich tot zijn ambt te bekwamen. 'Zijn eerste taak zal zijn, te verkeeren met lieden, die zuiver en beschaafd spreken; de naaste, om predikers te hooren, die door bevalligheid van taal uitmunten. De derde, om de boeken te lezen van hen, die door welsprekendheid in de volkstaal hebben uitgemunt. Gelijk bij de Italianen Dante en Petrarca worden geroemd[2)]. Er is ook geen taal zoo barbaarsch, of zij heeft haar eigenaardige keurigheid en vermogen van uitdrukking, indien zij behoorlijk gekuischt wordt. Zij die Italiaansch, Spaansch en Fransch kennen - (men herinnere zich, dat Erasmus deed, alsof hij er geen woord van verstond) - verzekeren steeds, dat aan deze talen, hoe bedorven ook, een gratie eigen is, welke het Latijn niet bereikt. Hetzelfde beweert men van het Engelsch, ofschoon dat uit velerlei elementen is samengeflanst, en van het Duitsch[3)]. En in al die talen zijn er schrijvers geweest, die door hunne werken een niet alledaagschen lof van welsprekendheid hebben verdiend.'

Wanneer men de woorden uit het werk van 1535 naast die van den brief van 1520 legt, dan komt het mij waarschijnlijk voor, dat de oude Erasmus, bij het schrijven van zijn *Prediker* nogmaals zijn herdenking van den vriend uit zijn jongere jaren, John Colet, voor den geest, of zelfs voor oogen heeft gehad.

J. HUIZINGA.

1) Lib. II, ed. LB, V 856 AB.
2) Tertium evolvere libros eorum qui linguae vulgaris eloquentia polluerunt. Quales celebrantur apud Italos Dantes et Petrarcha.
3) Men zou kunnen twijfelen, of Erasmus met *lingua Saxonica* doelde op het Nederduitsch, of veeleer, zooals ik aanneem, daarmede dacht aan Luther's taal, aan Wittenberg.

Buitenlandsch overzicht.

27 October 1921.

De beslissing inzake Opper-Silezië draagt het karakter van een compromis. De economische bepalingen zijn naar den zin van Engeland, de territoriale verdeeling is naar dien van Frankrijk uitgevallen. Frankrijk heeft te elfder ure getracht de waarde der economische bepalingen te verzwakken, door te verlangen dat deze slechts aan Duitschland en Polen zouden worden *aanbevolen,* nadat de territoriale verdeeling, welke hun wordt *opgelegd,* haar beslag zou hebben verkregen. Deze toeleg is mislukt: beide reeksen bepalingen zijn naar den zin van Engeland tegelijkertijd medegedeeld en ‘als een geheel, welks verschillende deelen de geallieerden vast besloten zijn, te zien eerbiedigen.’ Mocht een van beide regeeringen (de Duitsche en de Poolsche) weigeren de geheele beslissing of een deel daarvan te aanvaarden, of door haar houding toonen, dat zij poogt de loyale uitvoering daarvan te saboteeren, ‘dan behouden de geallieerde regeeringen zich het recht voor, zoodanige maatregelen te nemen als zij wenschelijk achten om de volledige uitwerking van hun beslissing te verzekeren.’ Waarin die maatregelen zouden bestaan, is niet uitgedrukt.

Bij de uitvoering der van den Volkenbondsraad afkomstige, door de geallieerden zonder wijziging aanvaarde beslissing, blijft de Volkenbondsraad zelve betrokken. Over de tusschen Duitschland en Polen te sluiten economische conventie zal moeten worden onderhandeld door één Duitsch en één Poolsch afgevaardigde, onder voorzitterschap van een persoon, benoemd door den Volkenbondsraad, die in geval van

verschil van meening tusschen hen de beslissende stem heeft. Dit niet alleen, maar de uitvoering der te sluiten conventie blijft onder toezicht van twee lichamen, uit een gelijk getal Poolsche en Duitsche vertegenwoordigers samengesteld, onder presidenten van andere nationaliteit, benoemd door den Volkenbondsraad. Er schijnt dus voldoende voor gewaakt, dat Duitschland nog gedurende vijftien jaren de beschikking over grondstoffen uit het afgestane gedeelte van Opper-Silezië zal behouden.

De staatkundige grenslijn zal dan voorloopig geen economische grenslijn mogen zijn; de Poolsche souvereiniteit over het verworven gebied blijft vooralsnog in dit opzicht eene beperkte. Zij kan echter na verloop van tijd eene volledige worden, en het is de vraag of Duitsche bedrijfsleiders het onder Poolsch bestuur vijftien jaar. lang zullen kunnen harden. Een uittocht van Duitsch personeel uit Kattowitz, Königshütte en omgeving naar gene zijde van de nieuw getrokken grens schijnt reeds begonnen.

De Duitsche Rijksdag protesteert in bewoordingen, die aan die der Nationale Vergadering te Bordeaux in 1871 herinneren, toen deze zich den vrede moest laten welgevallen, waarbij Frankrijk den Elzas verloor. Het aantal Duitschers dat door de nieuwe grens wordt afgesneden is te Berlijn op 220.000 begroot, aanzienlijk meer dan het aantal Polen dat die grens bij Duitschland laat. Het kabinet-Wirth is afgetreden maar onmiddellijk weer herleefd, daar geen andere regeering dan eene, uit socialisten, centrum en democraten gevormd, op het oogenblik in Duitschland mogelijk is, en het heeft op zijne verklaring, aan de uitvoering der opgelegde beslissing na protest te zullen medewerken, de goedkeuring der meerderheid van den Rijksdag verkregen (230 tegen 132 stemmen).

Met Karel van Habsburg zal de wereld nu wel spoedig zich niet veel meer behoeven bezig te houden. Het is alleen nog de vraag, naar welk oord de geallieerden hem en Zita (de drijfkracht, naar het schijnt, der jongste onderneming) verbannen zullen. Opmerkelijk was ook ditmaal (als de vorige) het geheel in rust blijven der bevolking van Oostenrijk.

De onderhandeling van het Britsche kabinet met de Ieren wordt, ondanks het telegram van de Valera aan den Paus, voortgezet. Voltooid kan zij onmogelijk worden eer Lloyd George naar Washington moet vertrekken; de moeilijkheden zijn daar te ernstig toe. Zij komen voort uit de omstandigheid dat het parlement van Belfast zijn gezag over de Ulstersche graafschappen met gemengde bevolking, Tyrone en Fermanagh, wil behouden, terwijl Zuid-Ierland de verdeeling dezer graafschappen eischt. Het oude geschil, dat reeds in 1914 voor alle pogingen tot definitieve oplossing van het Iersche vraagstuk zoo gevaarlijk bleek. Het telegram van de Valera schijnt te toonen dat hij op het punt van de twee graafschappen niet zal wijken, en Ulster wil dit evenmin. De elementen in het Lagerhuis die de mislukking der pacificatie van Ierland aandurven en zouden willen bevorderen, beginnen roerig te worden; het is voor Lloyd George wel een zeer ongelegen oogenblik, om van huis te gaan. Evenzeer voor Briand, wien zoowel de oude, door den oorlog en het daaruit voortgekomen 'nationale blok' van de regeering verstoken club der rue de Valois, als Tardieu en andere schildknapen van Clemenceau, lagen leggen. Waarom berust gij er ook in, voegde onlangs een Japansch publicist de Europeesche mogendheden toe, over Oost-Aziatische vraagstukken, die in de eerste plaats U en ons raken, maar waarover wij ons niet zouden vermeten U naar Tokio te dagen, te gaan onderhandelen in Amerika? Een vraag naar den bekenden weg! Amerika moge zich van de Europeesche vraagstukken hebben afgewend, het heeft dit slechts gedaan om met zooveel te meer kracht zich in die der Stille Zuidzee te kunnen laten gelden; - en (in onderscheiding van Japan) heeft het, als schuldeischer, de Europeesche geallieerden in de hand.

Het beleeft thans, ondanks de *failure* van 1919, nogmaals een groot oogenblik. Zal het thans beter staatsmanskunst te zien geven dan die van Wilson te Versailles?

C.

Gédéon Busken Huet
31 Mei 1860-10 Nov. 1921.

Ook zijn besten vriend kent men slecht, en de beste vrienden van Gideon Busken Huet weten niet alles, wat bij hem omging. Toch durft de vriend, die hier spreekt, vermoeden, dat deze eenzame geleerde een gelukkig leven heeft gehad. Wat het lot hem onthield, hij scheen er niet om te treuren, en het vele hem gegund, hij genoot er van met een nimmer rustenden ijver om dat genot te vangen.

Hij was misdeeld van lijf; een zwaar gebrek aan den voet en een uiterst fijn gestel hield hem buiten het roerige jongensverkeer, en al vroeg leerde hij het om zijn levendigheid - want die had hij - aan eigen spel en werk te besteden. Een kasplantje was hij als kind, en de bezorgde ouders konden hem enkel als een kasplant opvoeden, met hun eigen gezelschap tot voornaamsten omgang en vermijding van jonge en gezonde en ruwe kameraads. Een fijn en broos lijf is het zijne altijd gebleven, en moeilijk is aan te nemen, dat hij nooit zijn bittere buien had, maar overheerschend leed had hij er niet van, naar het scheen, want hij toonde zich steeds blijmoedig. En dan: fijn en broos en gebrekkig als hij was, ziekten had hij weinig; den winter vooral achtte hij zijn vijand, en de voetkwaal werd eerst in de laatste jaren een bron van ongemak, en in den laatsten zomer, helaas, een bron van veel lijden, en zeker wel nu de oorzaak van den dood: toch leefde hij nog een jaar langer dan de krachtige vader.

Wat het lot hem wèl voor goeds gaf -: allereerst ouders,

behoorende tot de allerbesten van hun tijd in rijkdom van geest, en met zeer veel meer liefde dan de buitenwereld bij den scherpen kriticus vermoedde. En het beste deel dier liefde omving het eenige kind, dat als door een wonder niet terstond na de geboorte gestorven, door een reeks van wonderen scheen te moeten blijven leven; het was hun hart, dat steeds die wonderen schiep.

Allereerst de liefde der ouders; dan: den aanleg om naar hùn ongemeene geestesgaven een zeer voorname ontwikkeling deelachtig te worden, en weder hùn zorg, dat die aanleg zijn doel vond. Maar weinig van het beste beschavingsleven bleef den zoon vreemd. Muziek bestond niet voor hem; om natuurwetenschap dacht hij weinig; maar de boomen, de bloemen en de zuivere zon; geschiedenis en wijsbegeerte, poëzie en beeldende kunsten, van oude, nieuwe en middeltijden, theater, tentoonstelling en museum, en vooral niet te vergeten, de wereldpolitiek van den dag, zij grepen en grepen hem altijd wéér, en hij zwelgde er in met nimmer verflauwde belangstelling.

Hij was de altijd wakkere beschouwer van de beschaving aller eeuwen en de staatkunde zijner dagen, - en vond in dat beschouwen volkomen bevrediging. Omgang zocht hij niet veel, schoon hij, eenmaal in gezelschap, de echte Fransche prater scheen, verzot op gesprek en zeer druk van woord, met doorloopend levendige en belangwekkende mededeeling over wat hij gezien en gelezen had. Maar niettemin, veel omgang zocht hij niet; boek en krant waren hem meestal genoeg, en met boek en krant praatte hij: zoodra hij een boek of een krant in handen kreeg, vergat hij zijn omgeving en het was de moeite waard om hem te zien lezen, met lachjes van spot en instemming, met schudden van *ja* en *neen,* met geluidjes zelfs van instemming of afkeuring. Boek en krant waren zijn gezelschap, en een gezelschap dat hem nooit verveelde: dat dankte hij mede aan zijn ouders.

En nog iets schonken zij hem. Zelven hoog en verfijnd in manieren, gaven zij hun zoon de fraaiste wellevendheid, eerlijk en weldoend sieraad van een zacht gemoed. Die hem kenden, weten het: men kon geen mensch ontmoeten van beter manieren; zoo bescheiden, beminlijk, beleefd en hulpvaardig als hij was, zijn er niet velen: niemand heeft hij ooit

gekwetst, en men zou het wel laten hèm te kwetsen. Ook daarvoor mocht hij zijn ouders mede danken, en zoo inderdaad dat paar door liefdevol begrip van hun òverfijnen zoon hem dàt aanbracht, wat hem, den zwakke en teere, mèt die zwakte geschikt kon maken voor een arbeidzaam en in den arbeid gelukkig leven, gesteund door de kunst om zich vrienden te winnen, - dan voorzeker werd zelden een zoon zóó goed opgevoed, als Gideon Busken Huet door Conrad en Anna.

Als jongeling reeds werd hij Franschman, maar zijn geboorteland vergat hij nooit. Niet enkel bleef hij de taal van Holland vlug en helder schrijven en spreken; niet enkel deelde hij veel van zijn kennis hier en in Indië mede, met tijdschriftstukken en politieke overzichten, maar hij schonk ons - samen met zijn moeder - uitgaven ons dierbaar, de *Brieven* van zijn vader, de *Brieven* van Potgieter. Dat en veel anders schonk hij aan zijn land, en de gezagswereld eerde hem met ridderorde en doctoraat; erkentelijk nam hij ze aan, die bewijzen van waardeering, schoon niet zonder eenigen bitteren weemoed, dat Holland hèm schonk, wat het aan den geweldigen vader onthield. Maar Holland eerde dan den zoon en hij kreeg wat hem toekwam van een land, dat hij liefhad, waaraan hij diensten bewees, en dat zijn geboorteland was.

Zijn verdiensten als man van wetenschap moet een ander schetsen. Maar voor velen in den lande was hij de man, die den naam Busken Huet hoog hield, en zoozeer, dat zij zullen gevoelen of de groote Conrad thans ten tweede male stierf: het is goed, dit gevoel; de ouders en de zoon behooren in onze herinnering even innig bijeen te blijven als zij het in hun leven waren.

Vele Hollanders zullen zoo gevoelen; maar zij, die zijn vriend mochten zijn, - een vriend hoopt hier, dat zij in hun verdriet eenigen troost vinden in de gedachte, dat deze eenzame zwakke zich bemind wist te maken, en een leven van veel geluk heeft gehad.

CH.M. VAN DEVENTER.

Het ontwaken.

Derde Hoofdstuk.

I.

't Was gedaan met zon en warmte. 't Schoone weder keerde niet, de luchten bleven gesloten. Thiss zag het, en hij begreep het. De zomer was geworden een nietig dood lichaam, 't welk geworpen ligt op een weg - de wind kwam en blies het in 't meer, de wateren spoelden 't weg, en zie! het land was leeg en vochtig. 't Was herfst.

Thiss nam het ter harte. Gelijk hij den zomer had liefgehad om 't geen van 't wezen des zomers deel is, zoo wendde hij zich van het voorbije naar den komenden herfst. Een nieuwe tijd kwam voor en zijn wezen was open om de toekomstige dingen te hooren.

't Was herfst. 't Regende; al dagen. De steenen bleven niet meer droog, de wegen waren niet meer wit. De drooge landen, rondom, werden gezet tot watertochten, 't water, in witte eilanden, stond blinkend op de velden. 't Verschiet was verhuld in dichte grijze nevels, de horizon bleef durend verdoezeld. 't Water steeg, in slooten en vaarten. 't Stond hoog voor den molen, en trad op den rand van 't erf. En de wind was souverein! Hij had woning in de toppen der schuddende boomen, en blies de velden kaal en schoon. Met eene vaart stoof hij aan over de groote open vlakten, en maakte een groot gedruisch in de holle ledige luchten.

De herfst was gekomen tot het immer gelijke teeken.

't Land dat gewerkt had en voortgebracht, moest rusten en ontvangen nu, gelijk alles, naar den tijd, in den eeuwigen kringloop wisselt, en baart en geeft of zich opent en ontvangt, in werking is of stil ligt, hetzij rust, hetzij zijne werken doet. Zooals ook voor den mensch een tijd is waarin gezaaid wordt vóór 't jonge gras uitspruit en de aarde in bloesem uitbreekt, en een andere waarin hij toeft, een ieder bij het zijne, rustend binnen muren, wachtend tot de nieuwe lente.

Toch was Thiss nog werkende, opwaarts, gelijk een torenbouwer in de woestijn, gelijk een verstandig man, door zijne wetenschap niet verdwaasd. Hij zat niet stil achter ramen, doch trad wakend uit in 't veld. Hij bezag de belofte van 't komend gewas op de effene natblinkende weien, en maaide ijverig 't laatste nagras om hooi te sparen voor den winter. Hij regelde en voorzag, sneed af, bond in en leidde. Hij zuiverde 't land van distels en onkruid, en stelde een einde aan kwade woekering. Hij stak greppels uit, keek slooten na, verzorgde dammen, hekken, draineeringen en duikers. Ook den molen deed hij verzorgen, en draaien wanneer de wind gunstig was. Zijn blik ging zorgend over 't land tot de korte dag zich legde, en de schemering snel medekwam met de zich verdichtende nevels. En thuisgekomen in den vallenden avond, de melodie der winden nog bewegend in zijn hart, het lied van den regen nog ruischend door zijne ziel, zat hij bespiegelend neer aan 't haardvuur, stil en rustig-trouw naast Titia, - terwijl de storm waaide over 't huis, en de stem van 't meer was groot en machtig door de donkere verlaten Ruimte ...

Maar in den avond, in den schijn van 't lamplicht, achter toegeloken luiken, wanneer kilte en duisternis geweerd, en de kamerspheer besloten en innig was, schikten ze gezamenlijk rond de tafel en regelden het toekomstige. Dan spraken ze weifelloos en stil het verstand hunner woorden, en gaven elkander raad met de taal van hun hart: Ze overlegden omtrent de toekomstige bezigheen en de zegening van 't nieuw bezit, en hoedden zich voor 't ijdel oordeel, 't welk niet den ernst van arbeid kent. Ze verdeelden en deelden in, namen 't volk in dienst en regelden den aankoop, ze voegden samen en namen uiteen. Zoo bespraken ze alles, ook 't

geringste, tot in alles voorzien was. Soms gingen ze een dag naar Frisia-State, opdat alles gereed zou zijn als de dag gekomen was, en 't verblijf, van den aanvang af, vlot en aangenaam verloopen kon. Zoo werkten ze voort met een wijs hart, en werden verzadigd van de goede daad. 't Was een voortdurend ploegen, 't welk veelheid van spijs gaf; en 't was spitten en zaaien, 't welk de belofte van vrucht deed opengaan. Ja, ze zaaiden! Ze weken van 't goede der naarstigheid wel-overlegd niet af. Ze werden verblijd, ondereen, door den klank van 't verstandig woord, en werden gesticht door werkzame trouw, 't ijdele vermijdend als een kwaad. Ze droegen elkander omhoog.

En 't werd de vijftiende November!

De dagen tevoren waren van eene drukke en zenuwachtige bereddering geweest voor tante. Zóódanig, dat ze soms verzuchtte: ‘Heer, help mij genadig door! Want de zorgen zullen mij nog levend verslinden, en vóór den dag zal ik oud zijn, en moe en gekromd van werken!’

Och, ze was toch zoo verblijd van harte! Een stroom van geluk was bevruchtend over hare ziel gegaan! Maar ze had zoo veel te zorgen! Ze was de Moeder. Uit hare hand moest 't gedaan zijn. 't Moest in 't kleinste voorzien en naar een schoon plan geregeld worden, - 't moest loopen, zonder stoornis. 't Was de vierdag van haar kind!

Ach, Titia gingt 't huis verlaten. En ze schreide soms, alleen, bij eene goede herinnering. Want ze werd durend, deze dagen, aangedaan tot in 't diepste van haar hart. Al wat geschiedde, en gebeuren zou, 't werd gescheurd uit haar moederlijk wezen, 't werd uit hare ziel, met eene groote pijn, uitgesneden. Ze wendde zich om naar 't geen nu háást voorbij was. Ze bepeinsde 't verleden en woog zijn waardij af op een fijnen gevoeligen weegschaal, ze won en ze verloor, ze was in eene weemoedige slingering. Soms midden onder 't werk besefte ze 't plotseling, dat Titia nu weldra heenging, en ze zuchtte, 't werd alles anders. Maar ze overwon zich telkens. Ze wilde niet haar toekomstig gemis hooger heffen dan 't geluk van Titia, ze ging voort, ze liet niets varen. Ze wilde eene schoone voleinding maken, er mocht geen benauwenis zijn. 't Moest den dag worden van een schoon feest,

de kinderen zouden gelukkig en de gasten zouden wèl geweid zijn, niemand zou struikelen. 't Moest een dag zijn, gelijk geschreven stond, der bazuin en des geklanks, een dag van 't hoogste der blijdschap.

En de morgen van den vijftienden November vond alles wel bereid! 't Was reeds in de vroegte heel druk. Er werden nog geschenken gebracht, en veel bloemen, - ze werden in manden gebracht uit Sneek. 't Huis geurde ervan in alle kamers, ze riekten in de gangen en in 't achterhuis. Hoe schoon waren ze, en hoe machtig - opene bloemen met goud vertogen. Al wat in 't hart der feestelingen spreken kon, zie! de bloemen gaven het te kennen! Ze waren bestemd om vooraan te staan, eene opluistering van 't inwendig huis, een jong sieraad in 't oud vertrek, feestelijk voornaam! Ze spraken zwijgend. Ze spraken elk eene andere spraak en vertolkten velerlei diep gevoel. Ze stonden gebundeld en gehoopt bijeen, en maakten de zuchten los van 't volle hart - och, hoe riekten ze! Ze stonden bij menigten verzameld, lichtend in donkere kamers, rozen allerhand, witte en japansche lelies, en o! de bloemen van den herfst, de wondere chrysanthen! Ze openden zwijgend haar diepst wezen in de geurdoordrenkte kamersspheer, en op den bodem harer binnensten lag verheugenis en vooruitzegging - ze profeteerden geluk. Ze bedwelmden de ziel en deden haar opstijgen tot geluk.

Al om acht uur in den morgen kwamen de eerste gasten - oom Bonne en tante Sijke. En na dezen kwamen spoedig anderen, al de familieleden waren uitgenoodigd, ook vrienden van Thiss, en vriendinnen van Titia. 't Was een onophoudend druk gerij. Arjen stond met eene groote waardigheid aan het hek de komenden te begroeten, hij was belast met de ontvangst der gasten en met de zorg voor wagens en paarden. Sip hielp hem en maakte velen vroolijk met zijne grappen en losse kwinkslagen. Ze hadden zich beiden vroeg reeds in 't pak gestoken - konden ze op 't raadhuis niet tijdig komen, zoo wilden ze de kerk toch niet verzuimen. Ze waren verknocht aan Thiss en Titia, en droegen ze beiden in 'n genegen hart.

Ook binnen was 't vroeg bedrijvig. De beide meiden, Gepke en Dieuwke, waren met de bediening belast der

gasten, en tante had ook nog een paar vrouwen doen komen. Ze waren rijzig en slank, met vriendelijke gelaten, en ze waren wit-en-zwart gekleed. Ze deden stil en bedrijvig haar werk, ze voelden dat 't een groote dag werd. Ze waren kalm, en rustig-toegewijd; koel waakten ze bij spijs en drank, waschten af, brachten aan, en stelden vooruitziend 't eerst benoodigde op tafels in gelid en strenge slagorde. 't Mocht haperen noch stooten. Ze praatten opgewekt en zachtjes ondereen, en de geur van versche koffie trok bereids door het huis.

En zie! 't was een schoon weder! De stormen hadden zich gelegd, en eene machtige rust was over 't al getogen. In de vroegte had 't gemist, doch om negen uur brak de zon door, en er bleef donkerheid noch nevel, tot den afstandigen klaren horizon. 't Novemberlicht stond goudig, in alle verre hoeken. Er was eene diepe stilte in de zwijgende natuur, de geluiden waren gedempt, en ze verklonken langzaam en droomrig. De glans van het herrezen licht lag zachtgespreid over de rustige wereld, de verten waren helder, ze leken heel nabij. Een zilveren schijn lag blinkend uitgerold op de vlakke wateren; onder de plassen stond de hemel diep. O, hoe innig was buiten de stemming, hoe verstild en naar-binnen-gewend! De natuur, in dien droom van vrede, opende haar diepste wezen, en zie! 't lag daar met gebaande paden, opgaande tot een berg van blijdschap. Er was eene ingetogen verheuging in de luchten, 't parelde van zuivere goedheid in den stillen lichten morgen. O, de glans-overtogen aarde! Ze was gelijk een vlag-in-zonwind op een zomerlijk feest, ze was een huis van goud in gouden zon!

Om tien uur zaten al de gasten, in twee aangrenzende kamers, rond de groote breede tafels verzameld - langs de wanden en in de hoeken stonden de bloemen en geschenken. Thiss was daar ook reeds. Hij zat temidden van de anderen in een met groen en bloemen versierden zetel, naast hem was nog de zetel open. Hij was geheel in 't zwart gekleed, met een witte chrysanth gestoken in zijn knoopsgat. Hij zag gelukkig, eene schoone verwachting was er op zijn gelaat, en hij zag bleek, met matglanzende oogen. Er was een luid geroesemoes van stemmen rond hem, druk gepraat en veel gelach. De ongedurigheid door 't wachten deed de menschen

reeds luidruchtig zijn, ze waren vroolijk en eerden den feestdag. Thiss bleef nochtans stil daarbij. Hij zat verdiept in een stil gepeins, en staarde nadenkend voor zich uit. Als er iemand plotseling in een kwinkslag de vroolijkheid deed huppelen, hoorde hij 't nauwelijks, en toonde slechts afwezig een flauwen glimlach. Hij verlangde Titia te zien, 't moest nu weldra gebeuren!

't Was de dag nu! Och, hoe waren ze verhoogd in 't leven, geheven tot dit groot geluk! 't Was volle waarachtigheid! En in zijn hart zeide hij:

- Kind! Mijne innige Bruid! Eerste, gezegende, onder alle verkoornen!

En gespannen keek hij naar de deur waardoor ze nu háást komen moest.

- Kom, zuchtte hij, kom! Ge zult geleid worden en nimmer struikelen!

En zie! de deur ging open en ingetogen trad ze binnen. Tante, lachend, doch met een vertrokken gelaat, leidde haar op den drempel. Och, hoe trotsch was ze, Titia aldus te mogen toonen, en toch! hoe onzeker was ze, zonder houding. Ze slikte moeilijk een drogen snik weg.

Thiss was opgestaan, de gasten zwegen. Hij zag hoezeer ze bleek was, en weifelend even staan bleef. Hij stond ijlings naast haar, en greep hare hand. Eene groote diepe vreugde doorschoot zoo innig warm zijn wezen - ach zijne bruid! Wat was ze schoon! Ze was geheel in 't wit, met bloemen, blauw, in heur blonde haar! Thiss voelde 't broeiend opkomen van tranen in zijne oogen, zijne lippen trilden. Met een lichten kus kuste hij haar, eerbiedig, voor 't oog van de verzamelde gasten ...

Titia rechtte zich, en glimlachte. Ze stond in een krans van verheerlijking. Wanneer hij haar naar heuren zetel leidde ging ze, blinde, in eene overstelping van wit licht. 't Was muisstil.

Alzoo zetten ze er zich naast elkander. Thiss streelde maar hare hand, van overvolheid kon hij niet spreken. Titia was zeer bleek. Ze betastte haren versierden stoel, en wendde gelijk zoekend heur blind gelaat glimlachend naar alle kanten. Ze was zeer verhoogd, ze was de Bruid, in hare ziel was eene groote rustigheid.

Dan deed tante koffie ronddienen en 't gaf even eene aangename afleiding. De gesprekken herbegonnen, de kamer vulde zich met den geur der koffie, er breidde zich eene ongedwongen spheer van goede feestelijke gezelligheid.

Thiss boog zich over en zei:

- Titia!

Doch ze fluisterde:

- Stil! 't Is te heilig! Laat ons niet spreken meer, totdat het zal geschied zijn!

En ze zat weer zwijgend en aanminnig, rechtop in haren zetel, rank als eene witte lelie, zoo zuiver als de geur van bloemen. Thiss verzegelde hare woorden diep onder in zijn hart.

Toen ze allen koffie gedronken en een stuk kruidkoek gegeten hadden, nam oom, terwijl de gesprekken luwden, zijn klein bijbeltje, en zocht daarin. Hij verliet zijne plaats, en stelde zich recht voor bruid en bruidegom. Dan keek hij met een verklaard gelaat rond. Er was eene zachte vriendelijkheid uitgelegd over zijn wezen, en hij wachtte glimlachend tot 't geheel stil was. In oom gebeurde nu het groote, hij was heel bleek met donkere oogen.

Hij sprak:

- Familie en vrienden! Nademaal wij voor het feest bijeenzijn, laat ons den dag nu goed beginnen. Bruid en bruidegom! De wenschen van uwe ouders, verdere familie en vrienden zijn beschreven in de Schrift! Laat ons alzoo datzelve lezen.

En het boek openende las hij, met bewogen stemgeluid:

> Word verlicht, want Uw licht komt.
> Over U zal de Heere opgaan, zijne heerlijkheid zal over U gezien worden.
> Hef Uwe oogen rondom op en zie: deze allen zijn vergaderd, en komen tot U.
> Gij zult het zien en samenvloeien, en uw hart zal vervaard zijn, en hetzelve zal verwijd worden.
> Wie zijn dezen, die daar komen gevlogen als eene wolk, en als duiven tot hare vensters?
> In mijn welbehagen heb ik mij over U ontfermd. Uwe poorten zullen steeds openstaan, zij zullen des daags en des nachts niet toegesloten worden.
> we zon zal niet meer ondergaan, en Uwe maan zal haar licht niet intrekken, want de Heer zal U tot een eeuwig licht wezen.

> Ik ben zeer vroolijk in den Heere, mijne ziel verheugt zich in mijnen God. Hij heeft mij bekleed met de kleederen des heils, den mantel der gerechtigheid heeft Hij mij omgedaan; gelijk een bruidegom zich met priesterlijk sieraad versiert en als eene bruid zich versiert met haar gereedschap.
> Want gelijk een jongeling een jonkvrouw trouwt, alzoo zullen Uwe kinderen U trouwen.
> En gelijk de Bruidegom vroolijk is over de Bruid, alzoo zal Uw God over U vroolijk zijn,
> Gaat, gaat door de poorten! En verhoogt Uwe baan, ruimt de steenen weg!
> Steekt omhoog eene banier!
> Want de Heere heeft doen hooren tot het einde der aarde: Zie, Uw heil komt!

En toen hij klaar was zei hij nog hoorbaar:

- Kinderen ...

En gaf beiden de trillende hand, en maakte zich weg, in de gang.

't Bleef even stil. Dan zeide tante:

- 't Is tijd!

En ze stonden op, en traden naar buiten.

Toen ze buiten stonden, op het erf verzameld, klepte ijverig 't raadhuisklokje zijn zilveren klanken de stille lucht in. 't Was het teeken dat het huwelijk van de pui van 't raadhuis nu werd afgelezen, en ze moesten voortmaken om niet te laat te zijn. Zwijgend vormden ze nu den bruiloftsstoet.

Voorop gingen Oept en Sietske, eene vriendin van Titia met haren verloofde. Dan volgden Thiss en Titia, daarachter oom en tante. En voorts, in paren, de familie, geordend naar rang en leeftijd, en enkele goede bekenden. Eenige gasten waren reeds vooruitgegaan.

Ze liepen rustig voort, en zwijgend, 't was het groote oogenblik. 't Was een waardige schoone stoet, waarin door ijdel gepraat niets verdorven werd. Thiss liep slank, rechtop, gearmd met de witte Titia, en eene hooge stemming hing er onverbroken tusschen hen. Er was veel belangstelling langs den weg, uitgeloopen vrouwen en kinderen, en er waren vlaggen aan vele huizen, ze hingen in rechte banen neer. Ook boerderijen in den omtrek hadden de vlag hoog op den nok geplant. 't Was feestelijk.

Toen ze 't raadhuis naderden begon weer 't klokje. Lang-

zaam, onder diepe stilte, bestegen ze de stoep, en traden de trouwzaal binnen...

Nadat 't formeele was geschied - ook Titia, geholpen door een ouden ambtenaar, had met haar naam zelf onderschreven - stond de burgemeester op en hield een toespraak. Hij was een oud man, zeer vroom, zijne haren waren wit. Zijn gelaat was heel vriendelijk, en achter zijne woorden, bescheiden klinkend, leefde eene zachtgeaarde welwillendheid.

Hij begon weifelend, onzeker, hij zocht tastend naar voorzichtige woorden. Hij was ontroerd, zeide hij, en getroffen. 't Gebeurde hem weinig, te worden geroepen, ach! hij was oud en reeds der dagen zat, tot het voltrekken van een huwelijk, 't welk op ieder die het bijwoonde, een diepen indruk moest maken - het huwelijk van een jongen man met eene blinde jonge vrouw. Wanneer hij de beide jongggehuwden aanzag, die daar zoo jong en schoon voor hem gezeten waren, getooid in het gewaad waarin men alleen een schóóne daad volbrengt, ach! dan was zulks wel in staat bijzondere gevoelens in hem wakker te roepen. En niet in hem alleen - hij wist zeker: in alle aanwezigen! Welk een aandoenlijk tafereel! Aanzie! dus riep hij uit, deze bloeiende jonge vrouw, wie 't aardsche licht helaas verhuld bleef, maar die door heel haar wezen het getuigenis aflegde van te zijn beschenen door een ander, een hooger geestelijk Licht, dat van de liefde en het geloof! O, zoo hij haar aanschouwde, en levendig besefte wat haar onthouden was, den geliefde ook met de oogen die van deze wereld zijn te kunnen aanschouwen, hij wist toch, dat ze roemen kon, zooals God steeds alles voor ons ten goede wendt, in dat àndre licht dat ze uitstraalde, óók op anderen die wèl zagen, omdat het haar in heur hart geopenbaard was! Want ach, aan het eigen hart moesten wij het toch maar allemaal ervaren, en wien het daar-binnen niet verklaard was, die was blind al had hij oogen! En dan de jonge man, die deze bloem had uitverkoren, welke bloeide in 't verborgen, en die het niet gezocht had op de groote wegen en in 't rumoer der wereld. Maar die was afgedaald in de zee van 't leven, en daar een parel had gevonden, die hij nu meedroeg, zijne vrouw, die hij voor God en menschen de zijne noemde. Háár had hij zijn leven

toegewijd, en ofschoon blind, ze zou niet struikelen. Och, hoe schoon was toch de liefde en 't uit haar geboren groot vertrouwen, hoe schoon die machtige overgaaf, die in waarheid ziende en ach! ook blind was! Er viel slechts voor te danken, het viel uit Gods hand te aanvaarden. Wij menschen moesten ons niet stellen om Gods daden te beoordeelen; ook zonder ons woord en onzen raad zou Hij het weten te maken, Die de menschen tezaamvoert, door Wien de huwelijken gesloten worden, en Die de liefde in de harten oproept met de stemme van Zijn hoog Bevel! Doch wij mochten elkander steunen, en wij mochten uiten hetgeen er in ons was. En wanneer het hem dan geoorloofd was, een woord mee te geven aan de jonggetrouwden, een woord van een oud man, dat ze zich in later jaren nog herinneren konden, dan wilde hij twee dingen zeggen. Tot den bruidegom, dat er geschreven stond: 'Verlaat mijne wet niet; bewaar de bestendige wijsheid; laat ze niet afwijken van Uwe oogen.' En tot de bruid in hare blindheid: 'Heb lief en vertrouw! Zoek het Licht der Lichten! Dan zult ge Uwen weg zeker wandelen, en ge zult Uwen voet niet stooten!.'

En hij trad op hen toe en schudde Thiss vaderlijk-hartelijk de hand. En wanneer hij bij Titia stond rolden dikke tranen onderuit zijne glinsterende brilleglazen ...

Even was er eene gedrukte stilte. Dan stonden allen op, en 't werd een oogenblik een druk handengeschud, met gesnik en kussen onderdoor. Titia glimlachte, ingetogen, een wit en zuiver bruidje, Thiss stond naast haar, mannelijk, recht, met zijne starende oogen...

Van 't raadhuis gingen ze naar de kerk, de klokken luidden. Er was eene groote menigte in de kerk verzameld, en toen ze binnenkwamen was er eene plechtige stilte In die stilte, plotseling, terwijl ze voortgingen, speelde het orgel, en 't greep onverwacht ten diepste in 't gemoed. O, dauw van den hoogen hemel, hoe viel ze verkwikkend in de ziel! 't Was eene overstorting van geluid, eene plots neder ruischende droppeling, onverwacht uit de lucht dalend, zacht en weldadig, als regen op een wachtend weideveld. 't Waren fijne trillingen van klank, en dieper ondertonen, gejubel was het, en zacht uitgesnik, en lachen, en stil weenen, smartelijk

roepen en geschater - 't was het leven van de ziel, uitgezegd in teerste muziek, 't was de mensch tegenover God, zijne stem verheffend tegenover 't Eeuwige!

Ze gingen zwijgend zitten, Thiss en Titia tegenover den predikstoel, terwijl het orgel machtig voortzong, en ze bogen vroom de hoofden. Hoor: Allelujah! de liefde is gevonden! Een kort en haastig snikken, in gebroken korte klanken: o God wees ons genadig, Gij zijt de Allerhoogste! Een omhoogstijgen uit benauwende worsteling van melodie met dissonanten: wij zullen, neen, niet vreezen, niet voor den schrik des nachts, ons hart is vol betrouwen. Dan het zachter kalmer voortgaan, uitstroomen breed en zich verreinen: dank en prijs en eere, dat niet het hart zich heeft begeven! En 't zachte deinen van de zoete aria: Och, hoe schoon zijn Uwe werken, wij aanbidden U, gij Eeuwige, zeer diep zijt gij van gedachten! En fortissimo, tot het hoogste geklommen, het uitklinken der bazuinen, geschater van trompetten, geklink van cymbaal en harpgeluid, dwarreling van 't schoonst geklank, uitgebreek van 't blijdst gejubel: de Liefde is gevonden, de Eenige, de Hoogste! Eer de bergen waren geboren en het licht was aan den hemel; eer de aarde geformeerd was en de morgenstonden bloeiden... vóór die alle was de Liefde, zij is eeuwig en heeft alles voortgebracht! Och Heer...een korte snik, doffe tonen in de bassen ... verblijd ons in de liefde, en maak ons groot door hare liefelijkheid. En het zacht en innig eindigen in het zoetvervloeiend pianissimo: in den morgenstond zullen wij Uwe goedertierenheid verkondigen, de Liefde zal onder ons genoemd worden in het donkerste der nachten. De bergen zullen smelten gelijk sneeuw versmelt tot water; de aarde zal vergaan; de mensch zal snel verworden, Gij echter zult bestaan, die de Liefde in ons gewekt hebt, die de Liefde zelf geweest zijt, Die ze zijt en nog zult wezen, Goede, Eeuwige, die ons behoudt in Liefde...Enkele juichende tonen in een daverend Allelujah! en de muziek brak plotseling af als met een grooten snik. 't Was breken in de Schrei; neervallen voor het Diepste; 't was de mensch met zijn verlangen. In zijne smartelijke hunkering lag hij neergesmakt voor 't Hoogste, aanbiddend en lovend, voor de eeuwige Redster! Liefde!...

't Orgel zweeg, en de stilte was machtig op de menschen. Niemand roerde noch bewoog, in dit hoogheilig zwijgen, waarin eene zucht zou hebben geklonken als onwaarachtig, als schennis ...

Dan opende zich, op den achtergrond, de deur der consistorie en de kerkeraad trad binnen, gevolgd door den predikant.

Ja, 't was Croll, de goede vriend! Thiss, even opziend, zag hem naderkomen. Langzaam en waardig besteeg hij den kansel, en hij bad. Dan zag hij een oogenblik zacht en vriendelijk op Thiss en Titia neer. Hij was geroerd, zijne handen beefden.

Hij sloeg den grooten bijbel open, en met eene heldere stem las hij:

'Mijn hart springt op van vreugde in den Heere! Mijn hoorn is verhoogd... mijn mond is opengedaan... Ik verheug mij in Uw heil.

Daar is niemand heilig dan Gij, o Heer! Daar is geen rotssteen gelijk onze God.

Maakt het niet te veel ...'

't Waren woorden uit den lofzang van Hanna, de vrouw van Elkana, die hij plaatste, met een fijn bedoelen, aan het hoofd van dezen morgen. En hij deed de verzamelden zingen een brandend loflied uit de psalmen.

Toen het gezang gedaan was, hield hij zijne predikatie. Ze was met inzicht gekozen. Hij sprak de aanwezigen toe naar aanleiding van hetgeen de Prediker zeide in het negende hoofdstuk, vers negen: 'Geniet het leven met de vrouw die gij liefhebt.' Hij sprak met ware aandoening in zijne stem en met waarachtige overtuiging. Hij deed uitkomen hoezeer ten allen tijde, onder alle omstandigheden van 't voorbijgaand leven, het woord des Heeren 't richtsnoer gaf voor alle daden, en hij besprak bijzonderlijk dan de beteekenis van het voorgelezen Schriftwoord. Hij deed beseffen, dat het Gods wil was, dat de mensch zoude trouwen, Hij had het schepsel daartoe de liefde geschapen in het hart. Voorts dat de mensch door den Schepper was geplaatst in het leven, waarin het Zijn wil was dat een ieder in vroolijkheid Zijn gaven zoude genieten. Hij toonde aan den verheven zin, die in het tekstwoord verborgen lag, en hij besprak daarvan vier beteeke-

nissen. Hij stelde in 't licht, dat ten eerste, zoo het Gods gebod was dat man en vrouw het leven zouden genieten, het Schriftwoord doelde op de beteekenis, de eigenlijke waardij des huwelijks; voorts dat het de richting bepaalde van den opgang des huwelijks; ten derde dat het de voorwaarde stelde van de bevestiging des huwelijks; en ten slotte dat het aangaf de uitkomst des huwelijks. En hij beschouwde elk dezer vier zijden in het licht van den bijbel, uitvoerig, vergelijkend, en door een groot geloof gedragen.

't Was eene aangrijpende predikatie. Er was eene diepe genegen aandacht onder de aanwezigen, Thiss en Titia zaten roerloos, met geheven hoofden. O, het zuiver woord der Schriften! Ze dronken het in, in hun hunkerend wezen! 't Droeg hen uit boven 't aardsche. Ze werden er door meegenomen op verre hoogten, waar de vergankelijkheid der wereld blootlag, en dit leven een ijdel spel scheen. De liefde Gods gebod, en het huwelijk Zijn wil! Ach, 't kon in een machtig-sterk geloof alleen geheel volbracht worden, tot eene schoone daad gewijd, en in zuiverheid bestaan! Ze waren heilig, liefde en huwelijk!

Toen Croll uitgesproken had, heerschte er eene diepe stilte. Even bleef hij nog staan, dan daalde hij van den kansel, 't huwelijk zou worden voltrokken.

Hij stond vóór hen, met gevouwen handen, gereed om opnieuw te spreken. Een licht geruisch ging door de aanwezigen. Thiss en Titia knielden...

II.

En daar waren nu de geesten in onvertroebelde vroolijkheid ontbonden! O, de schoon-gerezen dag! Hoe was hij stralende geworden van innige blijdschap, en glanzende van blinkende verheuging!

Ze zaten nu binnen en dronken koffie. 't Was geschied. Thiss en Titia, voor wet en kerk, waren als man en vrouw verbonden. Tante was na afloop diep bewogen geweest, doch ze was reeds weer de oude. Ze was weer de zorgende voorziende moeder, die schept, regelt en het huis bouwt, naam noch plaats vroeg ze voor zichzelve, ze lachte en diende, en was met ieder vriendelijk. Oom had 't alles stil bestaan. Hij

had zich uitgesproken dien ochtend vóór ze 't huis verlieten, 't geen verder hem doorwoeld mocht hebben bleef verstoken en verzwegen. Hij zat rustig te midden der anderen, in zijne trekken was eene goede tevredenheid. De gasten hadden geroepen, gejuicht, en 't jonge paar gelukgewenscht - nu was 't uit, en voorbij. Na al de emotie was gekomen 't effen doen, de ochtend lag achter hen, wijkend, als een verruischend feest.

't Was nu de bruiloft. 't Gansche huis was vol van geuren, en van een staag gedruisch. Er was een aangename geur van pas-ontstoken sigaren, en de geur van versche koffie liep daar verkwikkend onderdoor. De bloemen spreidden heure harten in de kamerspheer op 't verste open, ze roken naar kruizemunt en kamperfoelie, ze brachten den vollen zomer. De tafels stonden vroolijk bezet met 't kleurklaatrend boerenbont, de groote koffiekannen pruttelden rustig op zachtrood gloeiende kolen. Tusschendoor stonden de stapels koek, gekruid, besuikerd, in veel soorten. Er was gepraat, gebrom, gezoem, van voor tot achter in het huis, en 't was er rustig, niet meer luidruchtig. 't Was gonzen, gelijkmatig, stil, gelijk een zomerdag gonst, als de morgenwind zich legt en de zon op 't hoogst gestegen is. Er was bevrediging in de menschen nu - 't was gebeurd, gedaan. Kalm ondereen, in rustigvredige gezindheid, vroolijk, gemoedelijk, zonder vermoeiende opgewondenheid, zaten ze bijeen, en keuvelden. De gesprekken waren niet meer ledig nu door gespannenheid van 't wachten, ze kregen inhoud door de rust, en door de bevrediging van 't verlangen. Er werd gelachen onder 't jongvolk, dat luchtig schertste en zich vermaakte, er was geen ledig gedruisch van tongen, geen loos en dwaas geschater. Ze waren gaaf en frisch, de jongeren, hunne aangezichten blonken, in hunne oogen was schijn noch spoor van drift of van ontbonden hartsstocht. Ze bleven beheerscht en kalm. De jonkmans zaten recht, wat stijf, bezadigd op hunne stoelen, de blonde meisjes waren frisch als 't dauwbevochtte morgengras. Ze waren soepel, en zacht en teeder. Daar was geen hardheid in hare trekken, en niet stijfheid in hare harten. Ze hadden blauwe oogen, en eene blanke huid, ze waren maagdelijk als jonge bloemen zich openend in de ochtendzon. Och, hoe blonken de gouden sieraden, fijn

rond de witte halzen, voornaam en tijk op de zwarte kleeding! Hoe nieuw en zuiver waren ze, samen, omhangen met versierselen, in de klare pracht van hunne eenvoudige kleederdracht! O ze waren een fier geslacht, fijn van leden, recht en rijzig!

En ze vierden feest, ze waren blijde. Soms trad er een naar 't orgel, en sprak zich uit ongekunsteld, in de melodie van een treffend lied, - en enkelen zongen samen. Ze zongen een vierstemmig lied, en ach! het klonk aangrijpend. 't Was machtig. 't Riep herinneringen op aan klinkende koren, verwijderd gezang van verre, gedruisch van verre muziek, afstandig, over 't water! O, de muziek en 't gezang der boeren! Ze waren effen, vlak en rimpelloos. Ze waren diep onder een open hemel, gelijk 't water van de meren. Ze spraken een verlangen uit en riepen eene stemming op, ze wekten de zuchten uit de diepte. Ze deden vrijer aadmen. Ze maakten de vroolijkheid warm-doorzichtig, gelijk kleurige gebrande glazen, in den avond, in 't laatste zonlicht.

Thiss en Titia voelden zich in 't hart gegrepen en wonderlijk ontroerd. Ze zaten stil te luisteren, hand in hand, en dicht opeen, klein, tezamen-één, gelijk bijeengedoken duiven. Een zuivre witte jongeling, van oogen en van handen, zat Thiss beschermend en onvangend naast zijn ingetogen bruidje.

Ze volgden uit hoffelijkheid het feest, en lachten mee met de anderen, toch waren ze te vol, ze bleven ontroerd, het oog bleef staren. 't Geluk sprak te machtig, binnen, en liet zich niet versteken. Wanneer er een gezang gedaan was, en eer een ander aanving, boog Thiss aanstonds over. En innig sprak hij, met zijn mond bij 't gekroes voor hare ooren:

- Titia!

Haar naam zei altijd 't meeste. Alles.

En ze rilde even:

- Mijn jongen.

Dan drukten ze verstolen elkaars handen, voelden verheerlijkt het geluk verinnigd.

- Hoe zuiver is dit feest toch, Titia! Och, en hoe gezellig!

- 't Is schoon, sprak ze, aan een schoonen opgang!

Ze glimlachten, en Thiss bezag haar. Hare zuivre blonde

haren, en hare zachte wang. En Titia, stralend, wendde heur blinde oogen naar hem heen.

Dan zag Thiss weer lachend rond, en wuifde naar zijne vrienden. O, hunne goeddoende vroolijkheid, en hunne onbewuste blijde schoonheid! Hij zag de gouden kappen tusschen hunne roode koppen, en al 't goud op de tonige kleeding! Hij zag de menschen, waarlijk verheugd. Hij zag oom Bonne, tusschen een groep jongeren, lachend, druk, en schertsend - hij zag zijne verweerde witte haren, zijn zwaargegroefde apostelkop, och hoe zuiver was hij, en heviglevend, van vreugde en van genieten! Hij zag tante Sijke, heure gestalte, tenger, breekbaar, tusschen twee struische kerels - er was eene ongeveinsde vroolijkheid in hare tintelende oogen, de verheuging leefde in 't druk bewegen harer fijn-gerimpelde handen. Hij zag oom Waling, met zijn goedige drukte, tante Maaike in haar nerveuze roerigheid, hij zag Wiebren, Rienk en Sjoerd, heel zijne familie en vrienden - - ze leefden en genoten! Ze waren schoon, vol leven en kleur! Hij zag ook Arjen en Sip, hunne oudvertrouwde gezichten, bescheiden, bij de deur, ze genoten mee, en lachten, och, hoe goed was 't al-te-zamen, één eensgezinde vreugde. Hoe bruischte de dag van vroolijkheid, gelijk een geruisch van vele wateren!

En 't feest ging voort. En wanneer ze koffie en koek en allerlei gebak genoeg genomen hadden, werden de tafels snel ontruimd en kwamen de flesschen en glazen. 't Was verblindend. 't Zonlicht viel op de tafel en sloeg de vonken uit 't kristal, de geslepen oude karaffen stonden rondom in 't vuur. Hoe gloeide de donkere wijn! Er werden opnieuw sigaren ontstoken, de glazen werden gevuld - - ze waren vroolijk, ze bleven feesten, de vreugd werd niet ontheiligd..

Na den eten viel er eene rust in huis. De meeste gasten, traag en geeuwerig, traden met loome passen buiten, en stapten de weien in, of gingen den stal bezien - 't jongvolk stoeide in den boomgaard.

Ook Thiss en Titia kwamen buiten. 't Was drie uur reeds, en middagstil. Een schuine zon stond nog zachtverwarmend over de herfstige aarde, er was geen zuchtje wind. Toch

werd 't killer reeds in den zinkenden dag, een zachte weemoed was er in de wachtende stille luchten.

Ze gingen 't oude paadje langs den molentocht. Ze liepen daar voor 't laatst nu. Straks zouden ze heengaan, en niet meer hier zijn, 't was het eind van alles, - het afscheid. Thiss voelde 't, en 't lei een wijde weemoed rond zijn bewogen hart.

- Titia! zeide hij. 'k Zal zóóveel missen.

Hij zuchtte en trok haar tegen zich.

- Geluk, sprak hij nog, en toch gemis!

- Gemis? vroeg ze. Heden?

- Och...zeide Thiss.

Hij weifelde. Hij had niet uitgesproken 't geen hij voelde. Er was geen gemis, neen, hij was gelukkig. En toch, het ging hem aan zijn hart nu. Hij moest scheiden.

- Voel je 't niet? sprak hij.

Met een wijd armgebaar, of ze waarlijk zien kon, omving hij het landschap.

- We gaan 't verlaten. Dit. Waar zoo veel van ons geworden is. We zullen hier niet meer gaan door de weien en niet meer varen op het meer. Niet meer onder de sterren gaan, en de maan zien opgaan, 's zomers, als de velden wit zijn ...

- We hebben hier méér gevonden, zei ze. We nemen 't beste mee.

- 't Is juist omdat we 't h i e r gevonden hebben, daarom ben ik weemoedig. 't Was binnen dezen horizon.

- Thiss, sprak ze, 't is schoon binnen elken horizon waar de mensch gelukkig is.

En zie, het trof hem! Hare zekerheid! O, ze was vrouw! Die woont in haar geluk, en daarin de vervulling vindt. En ook was 't hare blindheid. Wat ze gezien had van dit land, ze wist het door hem. Hij had het haar gegeven, en ze bezat het, voor immer. Ze had het aanschoufd met hare ziel, en droeg 't nu mee, naar alle kusten. O gezegende, in hare blindheid, die tot het Wezen ging, en 't in heur hart sloot!

Hij zag rond - de oude velden! Hij zag het meer - een oud gezicht! Zie, daar waasde 't reeds aan den horizon, een horengetoet liep over 't water... hoevele malen had hij aldus gestaan, aldus gezien, aldus gehoord. De lucht werd grijzer, de zon daalde, 't verinnigde nu alles:

- O land, zuchtte hij, ge zijt mijn thuis geweest van mijne jeugd aan!

Met Moeder had hij hier geloopen, gelijk nu vrij met Titia - onder deze luchten, bij dag en avond, in de zomerzon, onder den sterrenhemel! 't Was voorbij. Hij ging naar elders, en zou een ander gezicht zien. 't Deed pijn - o dierbare grond!

Het schrijnde, tot in het diep. Zwijgend liep hij naast Titia.

- Thiss, zeide ze na een poosje. Zooals wij zelf zijn, zijn onze oogen. Zoo is ook het land, overal.

- Kind, zeide hij, hoe schoone oogen heeft God mij dan hier gegeven!

- Die blijven! zei ze verheugd. Mèt ons geluk! En de wereld zal overal schoon zijn!

't Was waar. Ze sprak de waarheid. Niet de aarde zou hare plaats verwisselen, noch hare schoonheid was 't die wijken zou - 't was de mensch die durend veranderde, en 't geen binnen lag zocht buiten zich! Maar hij zou het land verzegelen in zijne ziel, de weien, dezen horizon, en ach, Mare Sathe! Ze zouden heengaan, hij en Titia, gelukkig wezen, ginds in 't nieuwe - en de hemelen zouden worden uitgebreid, 't zou overal goed zijn, een schoon leven! Hij kon den weemoed uit zijn hart niet weren, ach, 't was menschelijk, ingeschapen. Maar hij zou zich losscheuren, sterk, zich afwenden, mannelijk, hij zou haar volgen in de zekerheid die God voorbehield aan blinden. Ja, aan blinden en aan vrouwen. Want zie! de vrouwen waren blind, zij, die de groote liefden droegen in het hart! Blind waren ze door het vuur der liefde, die de zenuw van 't ook verteerde, nochtans gingen ze zeker geleid, ze wisten van geen wankelen.

- Titia, zeide hij opeens, 't wordt koeler, we moeten teruggaan.

- We worden geroepen, sprak ze. Hoor!

En zich omwendende zag hij een troepje gasten, roepend en wuivend op een hoek van 't erf, en een blies er, mal en dwaas, op een grooten schippershoren.

Thiss glimlachte.

- We laten onze gasten alleen, sprak hij. 't Feest zal gedaan zijn.

- 't Zal háást gedaan zijn, zei ze met beteekenis.

En beseffend, dat het aanstonds waar was, dat ze weldra gingen naar het eigene, overweldigde 't haar plotseling, en hem in hare armen sluitend, riep ze:

- Thiss! O, m'n jongen... we gaan, wij samen, naar ons thuis!

't Greep hem diep in 't hart.

- O kind, zeide hij, kom! Zie, de verten wenken!

En hij deed den weemoed uit zijn hart, en leidde haar terug naar Mare Sathe.

Ze vonden er allen weer binnen.

Daar werd nu rustig theegedronken, in de schemering, in de verinnigde kamerspheer. Er werd kalm wat gepraat, bovenal werd er nog gezongen. Liederen van 't Friesche land, van de meren en 't water, van verlangen naar het eeuwig leven en de ijdelheid dezer wereld.

En voor 't laatst zaten ook Thiss en Titia nog tezamen voor het orgel. Ze zongen hun afscheid, met blanke stem, geadeld door 't geluk vanbinnen:

Kom, o kom! En laat ons opgaan
tot den berg, den berg des Heeren!
Laat ons opgaan tot Zijn heil,
tot een machtig geluk!
Laat ons wandelen in de goede paden,
in een zuivren rechten weg!
Want alle heil, o Jerusalem!
alle heil is van Zijne hand, -
van Zijne hand,
o Jerusalem!.....

* * *

In 't donker, de lantarens op, stond Zwerver te trappelen voor de tilbury. 't Jonge paar zat, en was gereed. Ze gaven nog handen, er klonken nog kussen, er werd geschaterd en geroepen, een laatst lachend vaarwel:

- Klaar? riep Thiss.

Ze stoven op zij.

- Dan voort!

En weg vlogen ze, met eene groote vaart - 't nieuwe leven tegemoet! Achter hen verstierf allengerhand het gejuich.

't Was niet zeer donker. De sterren blonken. Er was geen wind, ook met den avond niet. De hemel stond stil en hoog, de wereld ademde rustig.

Thiss kende goed den weg, hij reed Zwerver in gestrekten draf. Met zijne linkerhand mende hij, rechts hield hij Titia omvangen. Ze leunde zacht tegen hem, verzaligd, vervuld - toch was ze vol verwachting. Ze zweeg meest, soms zuchtte ze.

't Ging nu voort naar den nieuwen opgang. Hunne blijde dagen zouden vermenigvuldigd, jaar aan jaar tot hun glanzend leven toegedaan, en zie! deze alle rijk besprenkeld worden door fonteinen van geluk, frissche wateren van gewisheid, van welke de verschrikkingen verre zijn! O gave, die hun onvermoed geworden was, die ze samen moesten bewaken nu, welk breede poort van groot geneuchte ging voor hunne oogen open, hoe bloeide 't nieuwe land, ontsloten achter zijne muren! Ze gingen voort, ze traden in, zwijgend, verheerlijkt, 't was geheel een andre wereld daar. Och, hoe schoon waren toch wereld-en-leven, bezien met liefde-verklaarde oogen, hoe schoon ook was de mensch wanneer hij vond 't zeldzaam geluk!

Ze zeiden dit elkaar en dan weer zwegen ze. Ze droomden weg op den kadans van Zwerver's gelijkmatig voortgaan, ze aanschouwden de wonderen van het rijk, in hetwelk de geest in droomen intrad - en zie! de wereld lag diep beneden, op haar top waren slechts zij tweeën, één-geworden, ver-éénigd, een mast van aardsch geluk, een wimpel van jonge liefde, een uitwaaiende banier van blij-ervaren tijdelijkheid onder den hoogblauwen koepel van 't onbegrepen oneindige! O brood van verrukking, o water van bevrijding, nu eerst lag 't leven open, 't licht der maan zou als dat der zon zijn, en nacht-en-dag-samen één durende liefdeslichternis! Ze gingen door dorpen, stille geruste plaatsen, waar peinzend lamplicht droomde achter zachtdoorschenen venstens, de torens sloegen vrede, 't waren droom en rust die overal rondom woonden. En Thiss voelde zijn hart nu vaster, daarin was niet meer de weemoed: voor wat hij verliet, had h*ij* reeds weer ontvangen, heel de wereld was een vruchtbaar veld onder één denzelfden hemel, heel de menschheid één geslacht wèl geweid in grazige laagten.

En in eene verheviging van zijn geluksgevoel zeide hij plotseling:

- Och Titia!... Zie, de landen zijn verwijd en al de hemelen zijn uitgezet!

En ze lachte en sprak tevreden:

- Zoo is er ruimte om te wonen, overal, onder hunne eeuwige bedekking.

En ze bleven weer stil, en reden peinzend voort.

Na enkele uren, tegen achten, kwamen ze aan op Frisia-State. De oude meid, hier nu huishoudster, stond aan 't hek hen op te wachten. Wat was ze toch blij, Titia, toen ze Froukje's stem verwelkomend hoorde! De goede Froukje, de oude meid, die ze van jongs aan gekend had, was hier bij hen, ze bleef hier wonen, ze zou in alles nu Titia's steun en hare toevlucht in moeiten zijn. O, hoe innig voelde ze nu nog Moeders zorg, dat ze deze trouwe hulp aan haar had afgestaan - ze was meteen thuis nu, en veilig, och, 't zou alles aanstonds goed gaan.

En ze liepen nog rond in de kamers, en waren bij het dienstvolk in het achterhuis. Ze dronken nog koffie in 't vertrek, waar ze nu voortaan daaglijks zouden samen zijn, ze zaten stil en innig bij het lamplicht, en luisterden naar 't getik der hangklok, en 't was overal diepe vrede. De luchten waren vrede en de landen, het huis was vrede en al zijne kamers, en hunne harten waren niet meer bewogen, ze verstilden mee tot vrede ...

Dan stonden ze op - Thiss blies het licht uit ...

Doch toen ze samen, even later, in 't groote bed gedoken lagen, zwijgend, in de groote kamer, luisterend naar den stillen avond, het zuchten van een klok, het lang gefluit van een verren trein, weemoedwekkend in den nacht, en Titia even licht-doorvlijmd terugdacht aan Mare Sathe - - toen, plotseling, met een zucht, vleide zij haar hoofd zacht aan zijn schouder; en ze schreide ...

III.

Nu woonden ze reeds eene maand op Frisia-State, en 't ging alles daar, met de nieuwe bewoners, reeds weer den

oud-gewenden gang. 't Herfst- en winterwerk had Thiss ingesteld en geregeld naar de oude wetten, en 't liep, alles vorderde. De lente en haar nieuwe groei werden wakend voorbereid. Er werd met ijver gewerkt, immer waren ze vlijtig bezig. Want zooals de bloem niet zal geuren als de hemel zich van dauw onthoudt, zoo kon de aarde niet hare vrucht geven, wanneer de mensch zich niet gordde tot arbeid. 't Moest door den arbeid alles behouden blijven, deze was 't schoonste en gaf het al zijne waarde.

't Weer was eerst nog kalm gebleven, gelijk op den dag van hunne aankomst. Thiss kon terdege nog de velden nagaan, en tijdens 't droge zijne voorzieningen treffen. Hij vond aanleiding tot allerlei timmerwerk. Er waren damhekken, die niet goed sloten, en er waren palen, bijna vergaan. Ze maakten een nieuwe walbeschoeiing bij den molen, en namen den schroef uit, en herstelden dien. Ook was er een veld waar 't wemelde van mollen. Ze hadden den ganschen grasvloer omhooggewoeld en 't veld gescheurd in alle hoeken. Ze verdreven en vingen nu de dieren, ze deden door hun aantal te veel schade.

Dan kwam spoedig weer de herfst met storm, en 't regende, vele dagen. Buiten kon niet meer worden gewerkt, en de aandacht keerde zich naar binnen. Thiss ging de stallen na en de schuren, het wagenwerk en 't tuig der paarden, ook ging hij den hof soms door en bezag 't geboomte. Hij bevond de vruchtboomen wat verwilderd, er was veel hout aan, ze moesten gesnoeid worden. Een paar oude olmen deed hij tegen den grond slaan, en door de knechts verwerken tot stutten en brandhout. Ook kocht hij nog wat hooi bij, en een paar stuks vee, op de najaars-markt te Bolsward. Twee paarden verkocht hij aan een koopman, ze waren te oud, ze zouden last geven.

En zachtaan werd het dan weer stiller op de velden. De storm legde zich. 't Water was hoog gestegen in slooten en vaarten, en met een zacht windje werd soms wat uitgemaald. Weldra echter stond ook de molen stil. Er was geen wind meer, en de nevels kwamen. Gansche dagen bleef het misten, de wereld was ver en afstandig, en rustig lag het nijver leven op Frisia-State toegedekt.

Titia kende reeds hare woning. Geholpen door Thiss en

Froukje leerde ze gangen en kamers kennen, de plaatsing van deuren en kasten, lengte en breedte van elk vertrek. Ze wist de ramen en de plaats van 't vaatwerk, doorwandelde 't achterhuis, de stallen en schuren, en menigmaal liep ze ook met Froukje rond het huis en door den hof. Ze vond alles met gemak door den eenvoud der behuizing, ze was er weldra thuis door den practischen zin waarmede heel 't gebouw was ingericht.

En ze waren gelukkig samen. Thiss leefde voor haar en voor de volbrenging van zijn werk, een nieuwe kracht sloeg brandend uit zijn werkzaam wezen, - Titia, stil en verinnigd, want verreind door geluk, bestierde, geholpen door Froukje, als eene goede huisvrouw haar huis. Och, 't was zulk een goed leven! De morgenstond van 't leven was met bloesemen gekomen, had met gebloei hun kleine wereld tot de boorden overstort, ze zagen hem nu opgaan tot den zonnigen middag. Hij was zoo zuiver, deze morgen, zoo bereid en overgegeven! Zie, 't Leven boog er over met zijn zomerblauwe koepeling, 't waren voleinding en vrucht, durend geluk en bevrediging, die zouden groeien uit zijn milde regens van beloften! Ze waren er soms door overweldigd, in eene nauwbewuste verwondering, en 't gebeurde, als Thiss haar, in den avond, tegen zich omvangen hield; wanneer ze luisterden naar de stilte en de stemmen-binnen spraken, dat Thiss dacht aan de woorden van Croll, en zuchtend bij zichzelven zeide:

- Maak het niet te veel, o Heer!

Doch ze wandelden hunne verrukkingen na en bevonden den horizon steeds even wijd - klaar en onveranderlijk ...

Midden December, op een ochtend, toen Thiss, naar buiten getreden, onderzoekend en spiedend de luchten beschouwde, zag hij, in een driehoek, een koppel ganzen vliegen - ze vlogen naar het zuiden. Een krop schoot in zijn keel - 't was met den herfst gedaan; 't schoonste getijde trok zijn glans in, over enkele dagen was 't winter. De wind was hoog, en sedert een paar dagen had hij reeds de bonte kraaien gezien, teruggekomen uit het noorden.

En in den morgen van den twintigsten vond hij alles stijfgevroren. De slooten lagen overdekt met eene zwartglansende

ijslaag, en de geluiden klonken helder en ver uit het oosten. De weg lag droog en hard tusschen de witgevroren velden, en de lucht was strak en vriezig.

Toen Thiss dat zag, voelde hij weemoed zich leggen rond zijn hart. O, hij hield wel van den winter, toch bleef de herfst het schoonste! Ze waren gekomen in den herfst, hij had het altijd zoo willen houden, hij hield van den regen en van de stormen, van den mensch eenzaam op verlaten velden, de herfst was vrijheid! En ook geluk! Rustig geluk, verdoken in stille kamers, onder 't vastbeschuttend dak als de wilde winden gierden! Doch 't moest alles voortgaan, in vasten kringloop, liefde en geluk waren tijdelijk, vrijheid was een begrip, de mensch ging naar zijn eeuwig huis! - Winter! ...

Hij ging 't binnen zeggen aan Titia, en ze waren samen vroolijk, eene nieuwe vreugde was er van den morgen in het huis. Ze zouden met Kerstmis naar Mare Sathe gaan, en zie! nu was het winter. Thiss kon er misschien nog schaatsenrijden op het meer, met Titia in de slede - ze zouden oude klanken hooren! En toen met den middag een scherpe wind uit het noordoosten plotseling opkwam, lachte hij, en was zeer verheugd - de winter was gekomen!

Titia ging zingend door 't huis, en 's avonds, in den schemer, zaten ze samen voor het orgel; staarden dan, elkaar omarmend, het raam uit, over de vlakte - en hoorden den wind, in de luchten, en den winter, aan de ramen. En opeens dan stond Thiss op, ging weer alleen aan het orgel, en vond een nieuw van zijne liederen, het eerste sinds hun hier-zijn:

Hark! de wyn om 't hûs
Gûlt mei fûl gedrûs -
  Wirdt it winter?
Hark! de wyn is east!
O, myn eagentreast,
  Wirdt it winter?

Skimerjouns, în 't ly,
Smûk, sit ik by dy,
  Dernei to hearren.
Stiet de loft net heech?
Leit de wrâld net leech
  Under de stjerren?
Hearst! now is it diend,
Dei is net forliend
  Hjir to bliuwen!
Iwich moatt' wy foart
Alles djurret koart,
  Went wy driuwe.

Driuwe staech-oan foart,
Ay! de minske moat -
  Kin net forwylje!
Alles giet forby
Driuwend moatte wy
  Us libben spylje!

Hark! de wyn om 't hûs
Komt mei fûl gedrûs -
  It is winter!
Hark! de wyn is east!
O, myn eagentreast
  It is winter![1)]

Toen hij 't gezongen had, stond Titia naast hem. Ze streelde zijne haren, en zuchtte. Ze was bewogen.

Thiss bemerkte 't en zei:

- Zuchten, mijn kind?

Ze antwoordde niet dadelijk. Na een poosje sprak ze:

- 'k Hoor er weemoed in, Thiss.

Hij stond getroffen. Hij werd er als aan zichzelf door ontdekt. Weemoed... hij had het dien ochtend gevoeld. Was 't dan niet weg geweest? Hij had maar simpel zoo zijn lied gezongen, uiting gevend aan een opkomend gevoel, 't gaf niets dan eene vluchtige voorbijgaande stemming -; was er toch iets diepers in, onbewust? Iets van 't levend eigen wezen - ongeweten, onvermoed? Was er weemoed in?

1) Hoor de wind om 't huis
Huilt met groot gedruisch -
  Wordt het winter?
Hoor! de wind is oost,
O, mijn oogentroost
  Wordt het winter?

In den schemer, in de luwte,
Stil, zit ik bij U,
  Daarnaar te luisteren.
Staat de lucht niet hoog?
Ligt de wereld niet laag
  Onder de sterren?
Herfst! nu is 't gedaan
U werd niet verleend
  Hier te blijven!
Eeuwig moeten wij voort
Alles duurt slechts kort,
  Want wij drijven.

Drijven immer voort
O, de mensch! hij moet -
  Kan niet verwijlen!
Alles gaat voorbij
Drijvend moeten wij
  Ons leven spelen!

Hoor! de wind om 't huis
Komt met groot gedruisch -
  Het is winter!
Hoor! de wind is oost!
O, mijn oogentroost
  Het is winter!

Och, - maar hoe dwaas! Hij was immers geheel gelukkig! 't Kon dus ook de vreugde niet aantasten, er was altijd blijdschap waar 't geluk was, ze moest niet verontrust zijn. En ijverig sprak hij aanstonds, om haar gerust te stellen:

- Moeten wij, m'n kind, bedroefd zijn?

- Niet ik ben bedroefd geweest ...

- Was ik 't?

Hij lachte, en zijne stem was hartelijk.

- Ik hoorde toch den weemoed. Hij was in woord en stem.

Weer lachte hij, vol:

- 't Was een voorbijgaand gevoel. Ik meende niet mij zelf.

- Mij?

- 'k Meende den mensch, Titia, peinzend, bij 't wijken van 't getijde. We hebben den herfst gehad, 't is nu winter.

Ze zei stil:

- We waren verheugd daarover.

- Zijn we 't niet nog?...We zullen 't zijn, als ook de winter heengegaan, en zie hoe gauw! de lente gekomen is

- 't Kan enkel nieuwe vreugde geven.

- De seizoenen gaan voorbij...

- En 't geluk blijft, in alle seizoenen!

- Kind, sprak hij, alles wisselt, maar 't geluk is eeuwig. De liefde en 't geluk - die zijn het! Wat ik bezit, kan mij niet genomen worden. 't Is: vanbinnen de groote zekerheid.

En ze zei zachtglimlachend op dien toon-van-vrouw, door welke de groote dingen van 't gemoed zoo verklaard en lichtaanvaardbaar, zoo natuurlijk en onwederlegbaar kunnen schijnen:

- Ja... 't Geluk kan niet vervloeien.

- Neen, sprak hij nog peinzend.

Dan, na een poosje, zei ze plotseling:

- Mijn jongen... er is dus geen gemis?

Thiss stond opnieuw getroffen! Daar was 't weer - immer 't zelfde! Hetzelfde woord, dezelfde maat! Wat sprak en getuigde en betoogde toch de man! Ze was immers vrouw! Voor háár niets dan worsteling om de ééne zekerheid: geluk, door hare liefde, voor 't wezen dat zij liefhad; ingaan, door hare overgaaf, door de poort van gewisheid; en haar goddelijk onvermogen om den man in zijn natuurlijk anders-wezen geheel, tot in het diepst, te vatten! O, ze waren aanbiddelijk de vrouwen, ze waren zeer te prijzen! Ze waren van ziel zoo doorzichtelijk zuiver! Ze gaven zich, en 't was gedaan, voor immer beslist, en 't zij in zuchten of met vroolijkheid, 't werd

in een rechten weg volbracht. Ze waren behoudenis, de vrouwen, bij haar was uitgang en ingang, ze bewaarden den grendel van 't leven!

Zacht nam hij haar tegen zich aan, en hij zei mannelijk en diep nu:

- Neen, Titia! Daar is geen gemis.

En 't was gelijk een waterstroom over een dorstend veld. Ze lachte weer en was weer blijde, en ze zeide zacht:

- Zoo is 't gewis.

En gelukkig in den gekomen winter gelijk in den verganen herfst, de spijs der liefde vindende niet afgesneden, 't koren der geluksverzadiging hoog voor hunne oogen, zongen ze nog, in de schemering, van de vreugd die niet vergaat ...

En toen 't geheel donker was, stak Thiss het licht aan, en sloot den winternacht buiten. -

En 't werd opeens nu, ongedacht, een tijd van aanhoudende verheuging - Friesland in den glans en de feestelijkheid van een gezelligen winter!

Daags voor Kerstmis kwamen ze op Mare-Sathe - o welk een dag van vreugde! Ze kwamen als in eene oude weide, die plotseling jong gras gaf, 't waren de oude zang en de oude wijze. 't Was een geweldige ontroering, het wederzien. Tante en Titia huilden van danige blijdschap, en ook oom en Thiss waren bewogen. Ze deden mannelijk en flink, doch hunne lippen trilden, ze keken bij 't handschudden elkaar voorbij, overdreven pratend en lachend, met veel hoho-'s tot 't doodmakke paard en voortdurend gestreel...

Doch toen ze binnen zaten bij de thee, was al spoedig alles weer gewoon, en de verhalen kwamen los. Ze verblijdden elkaar door hunne aanwezigheid, en waren gelukkig door elkanders aanblik. Ze voelden zich vervuld en rustig, een verlangen was nu in hen opgelost. Ze konden zich uitspreken, ze waren bijeen, geen plaag kon hen naderen.

Thiss en Titia brachten hunne rijke jeugd met een frisschen inval in 't huis der ouderen, de stroom van hun jong geluk overvulde bruischend Mare Sathe. Ze liepen over van levenslust. Er was ineens weer zon in 't verlaten ouderhuis, en door hunne komst een nieuwe geur, deze bracht heel 't verleden mee en de goede herinneringen. Alles lag nieuw-

overtogen, 't was gelijk een morgenstond, parelig-glanzend. Tante vond Titia danig gegroeid, ze bezag haar van alle kanten, ze kuste haar telkens en lachte, ze wist van vreugde uit noch in. Ze kon wel bidden van geluk, en tevens dansen van een dwaas pleizier, - ze waren thuis, de kinderen, alle ding had zich gewend.

Oom was stiller, toch ook zeer verheugd. De kalme glimlach van zijn rustige blijdschap verliet zijn goede gelaat niet, hij voelde in zijn hart eene groote volheid, 't was stil geweest in huis de laatste tijden, hij had de kindren gemist, 't was goed dat ze gekomen waren. 't Werk was hem vaak zwaar gevallen, zoo zonder de hulp van Thiss opeens, hij had wel plotseling de gedachte gehad 't maar niet voort te zetten langer, en rustig op 't dorp, in een klein huis, te rentenieren. Nu echter leek hem weer alles anders, hij kon veel met Thiss bespreken.

't Was de gelukkige hereeniging! Ze praatten en snapten. en vertelden lachend elkaar van hun leven. Tante deed lange verhalen van 't geen zoo al was voorgevallen, hoe ze zich gevoeld had, de eerste weken, en hare eenzame beslommeringen. Ze was geweest eene afgaande schaduw, eene plant verdord gelijk het gras. Doch nu, ze moest het zeggen, was ze weer gelukkig, ze lachte, toch nog met tranen onderdoor - dan opeens liep ze naar 't achterhuis. Ze bestrafte zichzelf dat ze toch zoo tranerig week was, zoo licht en vreemd om 't hart. En ze babbelde over Titia met de meiden, tot ze weer haastig naar binnen moest ...

Thiss stapte kalm-rookend en neuriënd door de kamer, en bezag al 't oud-vertrouwde. Hij nam hier en daar iets op, zette 't meteen weer neer, hij kende en wist alles nog, 't gaf immer de eendre gewaarwording, hij was gelijk een visch in in 't water hier. Hij stond achter Titia en streelde haar, hij boog zich naar haar over, en fluisterde, bij heur haargekroes - och! 't was toch zoo goed hier weer met Titia samen te zijn, verkwikkend als een fijne geur, voedzaam voor 't hongerig hart, gelijk het brood der aarde. Toen hij haar een kus gaf, was 't heel bijzonder, hier in deze oude ruimten. 't Was de vervulling, dank met tranen, ze voelden eene weekheid plotseling kroppen in hun keel ...

Na de middagthee gingen ze naar de stallen, daarna de

schuren en nog het erf rond. Ze vonden weinig veranderd. In een schuurhoek was iets vertimmerd, een paar beesten waren verkocht. Ook hoorden ze van Sip, dat hij zou weggaan, hij zou elders eerste-knecht worden.

Uit den stal buiten komend, vonden ze 't fijntjes, 't vroor nog steeds, de lucht was wintersch. Ze gingen kijken aan den kant van 't meer, 't ijs droeg reeds de menschen. Deze waagden zich van den kant, staken met gepunte stokken en gooiden steenen. 't Hield echter; overal. Morgen zou 't goed zijn!

En des Zondags, eersten Kerstdag, in 't winterzonnetje, na den eten, bond Thiss, op eene oude slee, die oom omgekeerd op 't ijs doen leggen had, de schaatsen aan en zwierde over de vlakte. Er waren vele menschen aan 't rijden, en hij zag veel bekenden. Hij maakte onvoorziene begroetingen kort af, schoot rap door 't gewemel en gewoel van een troep kinderen heen, en gleed, luchtig wiegend, de eenzaamheden in! O heerlijke vrijheid - daar lagen de verten open! Eén spiegelglad ijsveld zoover de mensch met oogen zien kon! 't Was om te beven bij 't aanschouwen, en te sterven van verlangen! Och! eenzaamheid en stilte, hoe vaak had hij ze aldus genoten! Ze waren 't hoogste en eenige, dat ten allen tijde spijs gaf, ze waren vast en onveranderlijk, ze konden niet bedriegen. Iemand waarschuwde hem nog, en riep voorzichtig te wezen, doch hij lachte, hij vloog met eene vaart tegen den wind in. O, hij zou niet onnoozel zijn! 't Waren altijd op 't ijs de stumpers, die den grootsten schreeuwmond zetten! Hij had 't ijs goed bezien, hij kende de stroomen in 't meer wel, de diepten en geulen. Hij hield zijn weg langs den rietzoom, en zette steeds langer streken - voort ging het, in een sterke worsteling, tegen den snerpenden winterwind. 't Was goeddoend, zoo te vechten, eene latente kracht, thans ontbonden, gloeide hevig door al zijne leden. Och, 't was toch zoo schoon, te zweven in de ruimte - met alle kracht door te zetten, tegen den wind, in de pittige winterkou. En o, dat wintersch land! 't Lag zoo plat en vastgevroren, zoo zwijgend en heiligstil! Het riet was dood en wit, hier en daar lag eene plank - elders wat spoelhout - in 't ijs bevroren. Hoe klaar waren de verten! En hoor - daar sprak het ijs! Thiss hoorde een knal als een kanonschot

dichtbij aan 't ijs ontspringen, 't geluid liep voort naar den verren horizon, en op eenmaal daar werd 't beantwoord van vijf, zes, zeven kanten, de lucht stond vol van 't geweld, de gansche ijsvloer barstte, 't was de muziek van den winter, verklinkend over de open velden, 't waren balken onder 't ijs, 't beteekende durende vorst en winter. De lucht was strakgrijs, de wind noordoost, 't stond alles goed, een schoone belofte!

Thiss reed maar voort, steeds verder 't meer op, hij ging luid zingen onder 't voortrijden, doch opeens bemerkte hij dat 't geluid van zijne slagen niet meer zoo helder klonk. 't IJs werd dunner. Hij stond stil en zag vooruit ... zie! daar blonk 't water van een wak! Hij keerde terug, nu voor den wind, en stoof met eene groote vaart het meer weer op! Och, hoe licht ging hij nu, hij voelde niet zijn eigen gewicht meer, hij was gelijk een stofje, een veer, omhoogwaaiend in de ruimten. 't Ging recht nu op Mare Sathe aan, dat daar laaggedoken aan den einder lag! Hij genoot van zijne wilde vaart, van 't haast geruischloos suizen voor den wind weg, en toen hij afbond, in de schemering, was hij zeer opgewonden. Hij had een zwaar moeheidsgevoel in voeten en beenen, en eene stramheid breidde zich over heel den rug. Hij trok gezichten van de pijn bij 't loopen, en moest lachen van de weerpijn - hij was zoo zalig moe, zoo geheel en heerlijk voldaan. Titia wachtte hem aan de voordeur, doch alvorens hij haar volgde en mee naar binnen ging, bezag hij nog goed de luchten - ze tintelden van winter. Reeds pinkelde, ginds verre, een helder-gele ster; - de boerenhoeven, naar den horizon, ontstaken de lichten. 't Was zuiver wintersch, de lucht stond hoog, 't zou morgen opnieuw goed zijn...

En den volgenden dag nam hij Titia mede. Ze zat warmgebakerd in de oude breede slee, en een ganschen middag waren ze samen op het meer ...

Zoo ging 't nu alle dagen tot Dinsdag na Nieuwjaar, den dag waarop ze naar Frisia-State zouden teruggaan.

En zie - het dooide!

Daags tevoren was 't ineens veel minder koud geworden, de wind was west, traag druppelden de goten. Toch konden ze nog wel rijden dien middag. 't IJs blonk donker-vochtig,

doch 't was hard genoeg, en ze genoten... Maar met den avond zagen ze de maan omkranst, en 't was bladstil in de lauwe luchten.

In den nacht kwam eerst goed de dooi, met den morgen hing er een dikke mist. De eenzaamheden van het meer lagen toegedekt onder den witten nevel, en overal klonk in de stilte 't getik der trage droppels. 't Begon zachtjes te regenen. De goten liepen, 't water smakte en klokte aan alle hoeken. 't Liep tappelings langs de ruiten. Met den middag werd 't droog, en brak de schrale zon door. Doch toen ze vertrokken, was 't nog steeds de dooi, de wegen waren klef en modderig.

Twee dagen echter na hunne terugkomst ging 't spel opnieuw keeren. 't Was volle maan. De wind sloeg om naar 't oosten, en 't vroor meteen geweldig. 't IJs was weer dadelijk goed, en er viel nu ook wat sneeuw. Midden Januari vlogen de arren over 't ijs. 't Werd nog een ouderwetsche winter ...

En zie! de feestroes sloeg overal in Friesland naar buiten, 't witte land was gelijk eene bruid, opgaande naar 't festijn! Heel 't volk was in beroering. Uit alle huizen traden ze, ouden en jongen, de schaatsen aangebonden, naar de vaarten, en zwierden uit, als vlugge vogels, zwevend op de lucht. Langs al de waterwegen en op de meren zetten ze de vroolijke witte tenten, en 't wapperde, naar alle kanten, van wimpels en vlaggen. De luchten waren vervuld van durend pleizier en jolijt, de ambachten stonden stil, de schooljeugd had vrijaf. Heel 't volk was herschapen in één groote familie, zich vermakend op 't eene feest, dat allen betrof. De ouderen legden verre bezoeken af, de jongeren bezochten de elf steden, en ze dansten, met schaatsen onder, in de drukke danshuizen aan 't water. Elk dorp, elk gehucht legde een baan aan en loofde prijzen uit, elken dag, in harden kamp, werd er vinnig en scherp gestreden. 't Volk stond vroeg op in den morgen, trok in den grijzen schemer reeds op verre tochten uit, en in den avond, in het maanlicht, kwamen ze bijeen tot gansche hoopen, en reden eindeloos, onder gezang en schertsen, tot diep in den nacht, de witgereden banen rond. Friesland vierde 't aloude winterfeest. Het ronkte van vermaak en het klaterde van vroolijkheid,

één witbloeiend vreugdeveld, van horizon tot horizon...

Thiss gaf ook menigmaal het dienstvolk vrij. Dan, des middags, sloot hij 't huis, plaatste Titia in de slede, en vloog met haar de vaarten af, de dorpen door, de steden langs, voort, immer voort, over den eindeloozen ijsvloer - machtige bewogen tochten door het heilig winterland!

En Titia genoot de wintergenoegens door den brand van zijne toewijding. Ze was rijk; ze was veilig door zijne kracht, en bracht de dagen door als eene gedachte.

Thiss zag het, en hij was er gelukkig om. Hij was durend ten zeerste bedachtzaam, zijne zorgen waren immer rond haar, en hij ontzag haar in het minste.

Toen dan de ar, die hij had doen maken, op den bestemden tijd gereedkwam, reed hij aanstonds, op een stralenden dag, met Titia naar Mare Sathe - en ze gingen 't vertellen daar, 't geen hen zoo hoog lag, dat nieuws van liefde en liefelijkheid ...

En wanneer ze terugkeerden tegen den avond - vroolijk deed Thiss den zweepslag klappen in de stille winterlucht! - wisten 't ook de ouders: er kwam nieuw leven op Frisia-State! Een kindje ging er, met 't najaar, een kleinkind, geboren worden! Lachend wuifden ze de vertrekkenden na, de koperen bellen zongen ...

IV.

't Bleef nog winteren tot eind Februari, ook viel er nu en dan nog sneeuw. Ze lag wel bijna een meter hoog nu, Thiss vond dat heel gelukkig. 't Was zoo goed voor den grond, voor de vruchtboomen, voor al wat leven had. De aarde was niet gestorven. Al lag ze dood en bevroren, diep-onder leefde ze, en werkte! Ze werkte verborgen en gestadig voort, en in de lente zou het opnieuw goed zijn. 't Was alles voorbereiding, en slechts schijnbare rust, alles leefde, om straks weer voort te brengen, en 't geen nu sliep onder de goede sneeuw, zou straks opstaan en getuigen, van de rustlooze groeikracht die eeuwig werkt in alles.

Tegen Maart begon eindelijk de oostenwind te weifelen. Hij blies niet meer zoo fel, en droeg de geluiden niet meer zoo helder, en van zoo ver. 't Glanzend aanzien der win-

tersche dingen verdofte, en 't was niet meer koud. Er kwam eene lauwte in de natuur. De bleekblauwe lucht betrok en werd naar alle kanten grijs, de wind trok langs het noorden en bleef halverwege 't westen hangen. De grijze wegen werden dof, de steenen sloegen uit. Een jagende noordwestenwind dreef dagenlang de vliegende wolkjes, dun en ijl, over de wachtende wereld; de luchten hingen laag, en lager - en 't dooide! Opnieuw was allerwegen geklok en geplens van water, de sneeuw smolt in enkele dagen, de slooten en vaarten wiessen met geweld, en dunne nevels liepen met den wind mee over 't land. 't Land kookte en dampte. De molens sloegen, gelijk mal en dwaas, hunne wieken haastig door de lucht, doch ze konden niet snel genoeg draaien om de velden vrij te krijgen, deze lagen ondergeloopen met groote plassen. En 't regende! Dagen aaneen, met eene steeds eendere kracht en felheid, joeg de wind de striemende buien over de kille natte vlakten, en 't was of de daken moesten kraken, en de goten bezwijken. 't Water kon niet gauw genoeg ergens heenspoelen, of er kwam reeds weer overdadig nieuw! De slooten stonden tot over den rand gevuld, de boezems waren gerezen tot den kruin der dijken. 't Water wies zoo hoog, dat er niet meer gemaald kon worden, sommige polders liepen onder. Friesland, onder een kouden nevel, was één groote plas geworden, waarin de boerenhoeven waren als bedreigde eilanden, en de molens half weggezakt met dwaas omhoogstaande wieken. Thiss liep in waterlaarzen 't erf rond.

Maar eindelijk zweeg de wind, en 't water in de vaarten zakte. De molens, na een tijdje, begonnen weer te draaien, de weien raakten droog, en op een middag ging Thiss de velden in, om naar schade aan veld en dijk te vorschen. Hij kwam echter heel tevreden, en luid zingende terug. Hij had terdege de velden bezien, 't zou een goed grasjaar worden. De sneeuw had de kiemen bewaard, en 't land zou vrucht dragen om onder te scheuren en van de zwaarte te bezwijken!

Toch bleef de ondergrond nog heel langdurig hard, en was alleen de bovenlaag nog drassig. De reeds werkende krachten der ontwakende aarde bleven in 't eerste nog gebonden, de zon ontbrak. Ze kwam soms wel even door, een schrale natte waterzon, doch 't werd nog weinig warmer. Toch was zachtaan al overal nieuw leven te bemerken, 't was gedaan

met de winterrust, de aarde woelde en werkte. 't Was echter een jong en aarzelend leven, en soms trok 't zich nog ineens terug. De lucht bleef nog grijs, en de verten waren onveranderd nevelig. Onverwacht ook soms klaarden ze op, en dan vroor 't nog in den nacht weer. Doch eindelijk kwamen de fijne voorjaarregens, en terstond daarmee eene lauwe zoelte. En zie! meteen was 't overal de groote stilte vóór den eindelijken uitbreek! De menschen verlieten terstond de hoeven. Uren ver in 't ronde verspreidden ze zich over de velden, werkzame gebogen gedaanten, mieren in de geweldige ruimte, naamloozen, die de aarde vruchtbaar maakten en 't land bereidden voor den nieuwen groei. Ze trokken uit uit alle huizen, ze leidden en deden gedijen, en zagen van den naarstigen arbeid niet op tot het donker van den nacht.

En op een morgen bleek de lente waarlijk opeens gekomen! De wind was zuid. Er was eene milde zachtheid in de luchten, en een merel zong er moedig in den top van een hoogen eschdoorn. Thiss liep fluitend de weien in...

Doch na zijne vreugde om den grooten omkeer, kwamen spoedig voor Thiss ook zorgen. Hij vond, dat Titia, met het voorjaar, begon stil en bleek te worden. Eerst zweeg hij erover, echter leed hij eronder. Hij voelde 't, of iets hen bedreigde, en 't kwam zoo onverwacht. Hij kon er zich niet aanstonds in vinden. Hij had 't zelfs in zijne gedachten nimmer gehad! 't Lag zoo verre van den schoonen bloei van hun tot geluk opgaand leven. Titia zou ziek kunnen worden, er was zooveel kwaads onder de zon, 't zou eens niet goed kunnen gaan. Hij schrok bij de gedachte aan booze mooglijkheden, een steek ging hem door 't hart, een vlijmende pijn tot in het diep. Hoe was 't geluk toch een wankel bezit! 't Vertoefde gevangen bij den mensch gelijk een schuwe vogel, immer zocht het weer te ontkomen, weg te zweven naar blauwe verten. De mensch, met zijn aardsch geluk, woonde in een bedreigde stad, omsingeld door 't gevaar dat met vastigheden sterk rond de muren gelegerd lag.

Toen hij er echter Titia eens over sprak, lachte ze. 't Was haar oud en helder lachen, en hij kreeg een gevoel of hij in iets gefaald had. Toch wilde hij haar overtuigen, ze moest oppassen, zeide hij, zich ontzien, ze moest wat rust nemen

en vroolijk van hart zijn, en ze zou 't al gelijk een maal bereid vinden voor haar aangezicht, en 't kwaad zou verre blijven!

Ze lachte echter. Hij kon gerust zijn. 't Was gewoon wanneer ze wat stiller werd, en soms wat betrokken zag. Hij moest daar niets in zien, en niet leven met verdoken zorgen. Kon de mensch, met bezorgd te zijn, eene el tot zijne lengte toedoen? Ze was altijd heel wel, gedragen door verblijdenis om 't geen hun beschoren was, ze zou 't blijven en vroolijk zijn, God had behagen aan de zuivere vroolijkheid. Waren ze niet zeer gelukkig? Waren de dagen niet nimmer gelijk aan de vervlogene, die schoon waren? Ze moesten betrouwen, 't zou zich voegen.

't Was dus voorbijgaand, 't was natuurlijk! En moedig verloor Thiss zich opnieuw in 't zwoegend werken. Hij had een bedreigd verschiet aanschouwd, doch hij wendde zich af van zijne vrees, en behield in zijn hart de schoone verwachting.

Doch op een lenteavond, terwijl ze buiten zaten, hij en Titia, in den bloemtuin - hoe droomerig was de rust, hoe geurden de groenende weien! - klonk nog eenmaal zijne vrees na.

Ze hadden veel gesproken samen, huiselijke dingen, vragen van 't gewone werk, zorgen en zorgjes van den dag. Ook lang over 't kindje en zijn verwachte geboorte.

O, 't was zoo goeddoend geweest in den kalm-zinkenden avond, heel de ziel ging er bij open, en 't hart voelde erdoor eene zekerheid, wonend boven deze wereld. Ze hadden gehuiverd samen bij 't heerlijk vooruitzicht, 't ging toch zoo schoon worden, ze waren zoo gelukkig.

- O Titia, zeide hij, hoe veel is ons geworden in ons glanzend geluk.

- Eene vastheid, zei ze, temidden van 't wijkende. Een berg van licht. Een behoudend anker. 't Geluk kan niet wankelen, 't laat niet los. O Thiss, 't is het vast tehuis voor 't hart, en de ziel zoekt niet meer de dingen welke ze rijk en volkomen bezit. 't Is vrede.

Wanneer 't dan echter stil rond hen was een tijdje, zeide hij:

- Titia!... Kind!

Doch hij had gesproken zonder willen. Zijn mond was opengedaan buiten hem om.

Ze bewoog echter niet, en ook hij zelf bleef stil. Hij legde zijn arm om hare schouders, en samen bleven ze zoo nog zwijgen.

Dan zeide hij nogmaals, of 't toch drong in hem:

- Titia!

En hij kuste haar.

- Och, sprak hij, 't is toch zoo goed! Zulk een gelukkig vooruitzicht!

Ze zat gelijk in droom, en hief hare hand op:

- Stil, sprak ze. 'k Hoor den avond.

- 't Is óók geluk, zeide hij stil.

- Want meer dan woorden spreekt het in zwijgen, zei ze. Onze woorden maken 't ver en moeilijk. De stilte draagt 't nabij, en 't is met handen te tasten.

- Och, sprak hij, dat 't nu zóó blijven kon. Maar alles zal weder veranderen.

- 't Is het eeuwig voortgaan, mijn jongen.

- En altijd mocht ik behouden 't geen nu is, en nu gelukkig maakt.

Ze glimlachte, haar blind gelaat nu lichtend naar hem heen gewend.

- O 't eeuwig wisselen en veranderen! Titia, 't is mijne vrees soms! Onlangs... 'k sprak over je welzijn... en toch was 't iets anders! 't Was een gevoel, onverklaarbaar, en 't ging zooveel dieper. 't Was de gedachte aan 't verworden van wat nu schoon is en straks gestorven - komt immer het betere?

't Bleef even stil, ze zocht zijne hand.

- Thiss, zeide ze, God geeft en neemt, 't geluk gaat en komt. Wat voordeel is 't, wanneer wij klagen? 't Ware arbeiden in den wind. 't Zaad waait heen, en er is geen vrucht.

- Toch gist de mensch, en zoekt ...

- Hoe zal hij zoeken, 't geen hij reeds ontvangen heeft? Aanvaard!

- O, zeide hij, 'k aanvaard! Blijde aanvaard ik! Doch te denken, Titia, dat 't geluk nog wijken kan ...

En opeens, zijn hoofd op haar schouder, zachter aan haar oor:

- Geloof je niet ook, mijn kind, dat ons kindje ons toch geluk brengt?

- Toch geluk?

Hij glimlachte:

- O, 'k weet wel. Wie vreest, dien ontgaat het. Maar 't is zoo schoon nu, Titia. Nu. En 't wordt anders! Ook beter? Soms... 'k heb soms een voorgevoel... en eene stem hoor 'k in den nacht wel als 'k wakker lig, en alles stil is ...

En na een poosje, zuchtend:

- Als 't maar werkelijk tot nieuwe vreugde is!

Toen stond ze op, en zeide:

- Mijn jongen, waartoe praten? Al ons praten is schaduw, en 't diepste gaat door onzen mond niet.

Hij omarmde haar. Ze huiverde.

- Kom, zei ze. 't Wordt koud. Laat ons nog wandelen.

Hij zag op haar neer, bewogen nu, in hare geheven blinde oogen. Er schrijnde iets binnen, hij werd plotseling week. O God, wat was het toch! Waarom kon de mensch niet spreken, en brak 't geluk zoodra hij getuigde? Zie, ze leed, ze beefde in zijne armen. De rust was verstoord, de stilte was verdreven, en de verblijdenis geweken uit het hart.

Ze waren ontroerd nu, beide.

Hij glimlachte - toch wel bitter. Dan kuste hij haar, teeder.

- Ja, zeide hij. Kom!

En hij kuste haar nogmaals, en voerde haar mede. En terwijl ze wandelden tusschen de landen, zwijgend, hand in hand, werd 't weer zachtaan in hem stiller - o de eeuwig goede natuur! Hij zagt 't nu beter. Zwijgen. Zwijgen en aanvaarden. O, hij was zwak geweest, hij begreep 't nu wel, 't was anders! 't Was een drang geweest, een duister gevoel, sterk moest hij 't overwinnen - sterk naast haar, vol betrouwen, lachend in het geluk. Er was niets goed dan zich verblijden in de vreugde van het heden, er lag geen voordeel, enkel beschaming, in bekommernis en zorg. 't Was dwaas bezorgd te zijn. 't Oog richtte er zich bij op 't onwezenlijke, en de ziel leed gebrek.

Hij zeide haar dit. Hij zeide:

- Dwaling is 't, en hoogmoed. Misleidende wijsheid van 't begrensd verstand.

- En daarboven, zei ze, gaat de wetenschap van 't vast betrouwend hart.

En ze zuchtte een zucht, gelijk de adem van een kind. Een traan ontsprong er aan hare oogen - nu was 't goed.

- Wat nu is, sprak ze nog, is 't onze. Niemand kan weten de uitlegging van 't toekomstige!

Thiss neuriede. Ja, 't was aldus. O, ze was vrouw, ze was moedig. Ze aanvaardde, en berustte. Ze leefde in zich, in hare liefde - ze leefde overgegeven in het heden. En ieder uur kon ze sterven, glimlachend, bereid. Hij kuste haar.

En ze liepen samen tusschen de weien, in 't eerste licht der koperen maan, en ze dronken de stilte in der velden, nu het weer rustig was in hun hart.

Vierde Hoofdstuk.

I.

Toen Thiss 't eerste aarzelend lichten van den gewachten dageraad bespeurd had, wipte hij met een vluggen sprong meteen uit zijn bed, hij had slecht geslapen.

't Was warm en drukkend geweest de laatste dagen, doch eindelijk had 't dan geonweerd! Na den frisschen verkwikkenden regen hadden ze buiten gezeten den vorigen avond, en bedwelmd door 't gevoel van koelte en de verademing der natuur, waren ze eerst laat onwillens naar bed gegaan, ze hadden ook nog even door de velden gewandeld. Binnen hadden ze 't daarop heel benauwend gevonden, 't was daar broeiig en warm gebleven, den ganschen nacht had Thiss den slaap erdoor niet kunnen vatten. Hij had slechts wat gesluimerd nu en dan, in kort onrustig gedroom, telkens wakker schrikkend in onaangename beklemmingen, en zweetend van geweld. Eindelijk was hij maar wakker gebleven, wachtend op den morgen, luisterend naar soms het dof gekreun der rustloos woelende Titia. Nu was 't dag, het klaarde in 't oosten.

Inderhaast kleedde hij zich, geruischloos, om vlug buiten te komen. Toen hij gereed was, keek hij nog eerst naar Titia. Ze lag bloot gewoeld. Voorzichtig, om den slaap niet ontijdig te verstoren, dekte hij haar wat toe, schoof dan zachtjes een raam open. Er stond eene aangename koelte aan de ruiten, die aanstonds verfrisschend binnengleed. Thiss bekwam er meteen van.

Dan trad hij naar buiten in den wordenden morgen. 't Was nog stil, de boomen dropten, de weien lagen plat van 't vocht. In de toppen der boomen hing een dunne ochtendnevel, de verten waren wazig. De vogels waren reeds druk. 't Gezang en 't gekwinkeleer kwam van overal uit de boomen gevallen, en een spreeuw zat er zingend, met slaande vleugels, op den nok van 't huis op de zon te wachten. Een jonge haan, met nog overslaand stemgeluid, weerde zich dapper in den boomgaard. Achter 't huis was eene drukke beweging. 't Volk maakte zich gereed naar 't veld te gaan met den ledigen hooiwagen, en Thiss ging kijken of alles in orde was. Zelf bleef hij nog, hij zou nakomen. Hij wilde, dien ochtend, bloem- en moestuin gaan nazien.

Eerst trad hij nog aan den rand van 't erf, en overschouwde de velden. Ze lagen daar bereid en open - effen gebaande wegen, licht om te wandelen. 't Was weer zomer, de velden droegen vrucht, en de mensch, in den morgen, toog uit tot den gezetten arbeid. Er was overal het druk geratel van uitttrekkende ledige wagens, en Thiss zag reeds vele maaiers. Met breed gelijkmatig zwaaien gingen ze voort, en in dikke zweeën viel achter hen 't rijk en sappig gras. De lucht geurde ervan, en Thiss snoof begeerig. Dooreen met den geur van bloemen, kwam de reuk van 't vochtig gras, gedragen op een zucht van wind, hem tegen waar hij stond. 't Was de belofte van een goeden dag, 't was een gouden morgen. De nevels zonken reeds uit de boomen zich verdichtend op het land, en 't licht groeide. Een roode zon stond op de kim.

Thiss haalde hark en schoffel, en ging dan naar den bloemtuin. Hoe stond daar alles nu frisch - bedauwd en beregend! Elke bloem deed de fijnste geur nieuw aan haar levend hart ontspringen, ze riekten er alle afzonderlijk en onderling dooreen. Thiss rook de fijnere geuren van roos en

lelie, en de sterkere van jasmijn en van de bloeiende linde, voorts verschillende reuken, balsem, pepermunt, geranium, indische kers, violen, en de zuivere reseda! 't Schitterde en fonkelde aan alle hoeken in de morgen. De bladen der lelies droegen gedroppeld zilver aan hare fijne punten, en 't perelde in de kelken van 't rijke morgenvocht. Hoe versch en donker lag de grond nu!

Thiss zette hark en schoffel aan een ouden boom, en trok meteen aan 't werken. Hij kroop op zijne knieën tusschen de verschillende bedden, en nam zorgvuldig 't doode blad weg. Hij zuiverde den grond van 't vuil, kwam onder en tusschen al de planten, hij brak 't uitgebloeide af en smeet den afval op een hoop. Hij zag de bloemen goed na, en al naar 't noodig was besnoeide hij. Elders sneed hij bloemen af en bond ze samen tot een bundel. Dan schoffelde hij den grond, maakte dien overal flink diep los, en ging ten slotte met geweld aan 't harken. Hoe geurde de omgewoelde aarde nu! Hij stond den rinschen reuk heel diep naar binnen te halen, en kon ze niet meer loslaten van bevredigdheid en wellust. 't Was zoo goeddoend. De reuk der aarde prikkelde en streelde. Thiss snoof maar op, en blies weer uit, en zijn hart voelde hij daarbij zwellen van een vervoerend genot, hij kon wel juichen. Hij duwde en trok den hark met jonge kracht in 't rond, zijne spieren bolden en trokken, en de morgenkoelte vleemde behagelijk aan zijn lijf! Hij genoot ervan, 't ontspande hem. En wanneer hij gereed was, rustte hij uit, leunend op zijn hark, en beschouwde met welgevallen den verzorgden frisschen tuin. Thiss hield van den bloemtuin. Er waren roode en witte rozen, lelies, leeuwenbekjes, phlox en asters, en ook lobelia, langs de paden, en indische kers, aan den rand. Hoe leefde dat alles weelderig, in eigen kleur en geur! Hij kon zijn hart niet genoeg ophalen aan den bedwelmenden geur der rozen, doch de liefde van zijn hart hadden de nederige violen! Hij kon daar niet genoeg naar kijken. Ze stonden dicht opeen gehoopt, en ze hadden al de kleuren der andere bloemen over hun kleine perk opengedaan. Ze waren donker en licht, blauw, paars, geel en wit, en ze hadden gezichten soms ais oude mannen, met baarden en starende oogen. Er lag eene groote aandachtigheid in die oogen, en ze bonden door eene diepe innigheid.

Ze waren heerlijk van zwijgen en zwijgend aanschouwen, aanbiddelijk van nederigheid en roerend van trouw. O, de bescheiden violen! Hoe maakten ze 't hart blij, en deden de ziel verheugd in de stilte wonen. Thiss vond de violen een licht der levenden.

- Ze zijn frisscher dan jeugd, zeide hij, en nochtans dieper dan de ouderdom!

Hij ging nu verder werken in den moestuin. Deze lag naast den bloemtuin, en was zeer veel grooter. Hij was nog niet geheel gereed gekomen, er was nog ruimte opengehouden. Deze was bestemd voor het wintergewas, om kool uit te poten en andijvie. Ook was er grond om nog boonen bij te leggen, en Thiss ging dat nu eerst doen. Hij maakte de vochtige aarde met den schoffel goed los, en spande zorgvuldig den draad om recht langs te kunnen leggen. Hij ging nog eene schop in den schuur halen om de platgetreden grond om te spitten. Aldus hoogde hij weer de aarde op, en bleef 't boonenbed vlak liggen. Geruimen tijd was hij daar zeer mee ingespannen, zonder opzien werkte hij ijverig voort.

Opeens echter werd zijne aandacht door een geladen hooiwagen afgeleid, die zuchtend en krakend den weg langs den molen afkwam. 't Was eene geweldige vracht van 't beste hooi, 't welk de knechts nu kwamen thuisbrengen. Ze hadden den wagen den vorigen avond door den regen moeten achterlaten, en 't hooi rook nu broeiig door 't water. 't Zou opnieuw moeten worden uitgelegd om te drogen in den boomgaard. Thiss ging kijken. Hij stak zijne hand diep in 't hooi en betastte de vracht aan alle kanten. 't Was drijfnat, en 't moest aanstonds uitgeschud. Hij vond toch beter, om meer zon te hebben, 't in de paardenwei uit te strooien, en terstond trokken de knechts daarheen en laadden 't in een omzien af. Thiss zag welgevallig naar hunne vlugge doening, hij had 't bijzonder getroffen. 't Waren bekwame flinke knechts, hij kon er zich rustig op verlaten. Hij nam nog een handvol van 't hooi en rook eraan, diep haalde hij den geur in. 't Was toch zulk best gewas. Een mensch zou wenschen het te eten, en er zich in rondwentelen gelijk de veulens. O, 't was best land; zuivre, vette weien. Hij keek rond. De grond bolde rondom van vruchtbaarheid, hij zwol

van 't gras als eene rivier van water. Zijn rijke groeikracht deed den bodem zich rondend naar den blauwen hemel heffen, en 't gras stond als reikende armen hoog omhoog in de lucht. 't Steeg en rees zienderoogen. 't Groeide uit gelijk een woud, welks hoogte aan den rand des hemels komt, 't werd gezien over de gansche wereld. t Wies op tot de wolken, het bedekte den versten horizon, 't was machtig en overweldigend van onzegbare veelheid.

- O God! zeide Thiss, dit is het hart van Friesland! 't Geeft zijn gewas, getooid met bloemen, 't is een sieraad, gevat in een krans van de heemlen. 't Is een witte duif in gouden zonlucht, dauw is 't, geurend als balsem!

Hij ging terug naar den moestuin, en toen hij juist gereed met boonen leggen was, - zie! daar kwam Titia!

Ze kwam langzaam nader vanwege haren omvang, doch hoe zeker en vrij beliep ze hier reeds de paden. Ze ging wat waggelend, och wat was ze zwaar reeds! Thiss kon daar nimmer goed naar kijken, het wekte een diepen schroom in hem. Hij voelde altijd, haar aldus ziende, eene stil-makende eerbiedigheid, en een groot gevoel van innigheid bolde week in zijn hart. Ach, Titia! Ze was reeds zoo moederlijk, in hare zwangerschap. O, wat zou het toch goed zijn, als ze straks hier rondliep met hun kindje. Thiss verschoot van de blijde gedachte, zijn hart sprong van plots geweldige vreugde juichend in hem op.

- Titia! riep hij geestdriftig. Kind, kom! De wereld brandt! Zie, ze rookt aan hare kimmen, ze brandt van vruchtbaarheid.

Thiss zag haar staan, glimlachend, in haar gewone doening, haar blind gelaat geheven, of ze snuffelde naar 't licht.

- Hoe frisch is de morgen, sprak ze. 't Afgebrokene is weder opgericht en 't gevlodene is opnieuw neergedaald.

- Ja, zeide hij, en 't zal goed zijn. 't Gras groeit zienderoogen. Spijs voor ieder, loon voor allen. De weiden zijn één gezang, een korf vol zomervrucht. De groei werkt onder de aarde, voortloopend als eene vlam, overal slaat z'n brand onder den open hemel naar buiten. 't Land zwoegt van 't zwaar gewas.

- 'k Zie het riep ze verheugd.

Hij zag naar haar, ze stond nog recht, heur gelaat onveranderd geheven in de morgenzon. Hij zag haar als een ziende zich wenden naar allen kant, 't licht omsloot rondom haar wezen, gelijk het woning had in heur hart. O, wat was ze toch eene lichte vogel van onberoerde zuiverheid! Hoe waren ze toch ook begenadigd, zij, die nooit de zon zagen ondergaan, en nooit den dag zwart worden van duisternis of grijs gelijk een vale schemer, bij 't altijd eendre licht van hunne onbevangen ziel! Ze was zoo schoon in hare blindheid! Ze bleef, ofschoon reeds moederlijk, van 't ongerepte schoon, maagdelijk als een ochtendgezicht, onveranderlijk als eene hoogte, welker gedaante vast aan den hemel is. Ze bleef dezelfde - och! ze had zoo zijne ziel genomen! Hij voelde eene onstuimige teederheid in zich opwellen, doch hij weerhield zich haar te omhelzen. Hij zei slechts innig:

- Hoe machtig is 't toch alles in zijne onverbleekte heerlijkheid, die blinden niet, noch zienden, ook maar in 't minst verborgen blijft. We zijn slechts levend, mijn kind, in de ééne bewondering die allen gelijkelijk voegt, en de ziel 't al doet verstaan.

Thiss deed haar naast zich nederzitten, en alzoo waren ze samen in den morgen in 't licht gezeten. Ze spraken samen, terwijl de dauw verging van de velden, en de zon haar geweldige kracht sloeg op de trillende verten. Ze spraken de bewondering uit van hunne harten, zonder doel, zonder bedenken, argeloos, onweerhouden, gelijk een vogel zingt in 't riet. Er was niets dat verontrustte. Ze zagen noch in den tijd die komen kon niet vooruit, noch wendden ze zich naar 't geen reeds achter was, hunne gedachten waren slechts in 't heden, ze waren zonder verbeiding. Titia zat daar onbewust in de schoonheid harer komende moederschap, stralend als een dauwperel, zuiver als wit licht, en Thiss droeg in zijn hart niet meer eene vrees voor 't geen worden kon. Hij was stil, diep in zijne ziel, gelijk een land in den eersten morgen. Hij was meegenomen in 't geen nu was, weggedragen naar lichtende hoogten. Hij was, gelijk het zijnde was, zonder verwachting.

- O Titia, zeide hij, dit is het waar geluk!

Ze vroeg:

- En is er nimmer meer, Thiss, de oude wankelmoedigheid?

Hij lachte, hij was 't te boven. Gul zeide hij:

- Neen, mijn kind, neen! Niemand is zuiver die verdoken bezorgdheid in het hart kweekt. Hetgeen was, is mij eene gave geworden tot onvergankelijk bezit. Hetgeen is, zie! ik verwerf het door de overgaaf van 't willig hart. Hetgeen komen kan, ik wacht het, in deemoed en betrouwen. 't Zal alles goed met ons gedaan zijn.

- Zoo is het dan nu alles wel, zeide ze. Slechts het zijnde zal ons vervullen, waar immers ook het wordende niet geweten wordt. 't Is alles in Gods hand.

En ze ging weer naar binnen, en Thiss ging verder werken in den moestuin.

Na 't ontbijt trok hij naar het veld, en Titia bracht hem tot aan 't damhek. Ze praatten daar nog even, en aldus staande voelde ze een lichte pijnlijkheid. Ze had 't al meer eens gehad, doch ze had het Thiss verzwegen. Ze verzweeg het ook nu, 't was niet ernstig, 't zou voorbijgaan. 't Weten zou hem verontrusten, hij zou den ganschen dag bezorgd zijn, en ach! ze waren zoo vredig-gelukkig nu!

Toen hij in den avond echter thuiskwam, was ze door Froukje reeds naar bed gebracht. Ze had pijnen gehad den ganschen dag, tegen den avond hadden ze zich verhevigd, en ze lag nu gelijk bewusteloos.

Thiss vlóóg om den dokter.

Toen deze bij Thiss op den wagen zat, op weg naar Frisia-State, pruttelde hij - uit gewoonte. Hij, op zijn leeftijd, hij was bij 't vak grijs geworden, hield niet van bevallingen, 't bleef aan de vroedvrouwen goed overgelaten. Hij werd gewoonlijk eerst gehaald, wanneer 't lang reeds te laat was, of 't was loos alarm, uitgeschreeuwd om een niet. Wat was er, kon Thiss 't hem zeggen? Hij kwam daar gevlogen als een dief en schreeuwend als een gewonde, wat was er echter geschied? Pijn! Pijn hadden alle vrouwen, zonder pijn zou de wereld niet voortgaan. Pijn rechtvaardigde niet steeds de klaging, 't gezucht der dommen kwam voor den tijd. Ze hielden den morgenstond voor een doodsschaduw, en ze doorgraafden de duisternis om een schat van licht. Doch hem de zaak ten volle, zooals ze was, bekend te maken, dat verzuimden ze! Ze deden zichzelf kwaad, de vrouwen, ze

raakten in verdrukking door eigen domheid. Ze leden schade door hare dwaze vasthoudendheid, en ze sidderden schuw voor 't nieuwe. Ze hielden 't oude vast uit verkeerd begrepen traditie, en ze weerden 't betere in hare bekrompen zucht naar zoogenaamde vrijheid. Ze kleedden zich slecht, ze waren bijgeloovig, en namen gretig al 't geen verkeerd was de een van d' ander over. 't Goede vond geen heil! Wandelde ze wel, Titia? Wandelde ze wel geregeld? Stond ze veel stil, zooals al de anderen in den omtrek? Uren in 't ronde vond hij zwangere vrouwen aan de deur staan praten, ze stonden maar, en babbelden! Dáárvoor hadden ze tijd. doch wanneer hij sprak van 't heilzaam wandelen...! Hij kende de Friesche vrouwen, en haar domme manier van leven. Hij kende hare lichamen en hare gewoonten, haar verstand en haar onverstand, hij kende al wat aan haar goed was en hare gebreken! Ze waren dom, en eigenzinnig!

Zoo bromde hij voort, goedig, zeurig, uit gewoonte. Thiss sprak niet veel tegen, zijne gedachten waren bij Titia, en hij vuurde 't paard aan met overleg, dat ze weer háást zouden thuis zijn. Hij wist, de dokter was toch vriendelijk, een wijs man, ervaren, een ware en goede toevlucht, een helper in vele angsten. Hij antwoordde kalm op zijn driftig vragen en vertelde hem veel van Titia. Toen hij zeide dat ze blind was, brak de dokter van meelij.

- Ach God! zeide hij. Is ze blind? Blind - en krijgt een kindje?

Hij bromde, zijn hart werd week. Wat was er toch veel in 't leven! Eene vrouw, die nimmer haar kindje zou zien! Ze was gelijk een dichtgebonden rivier, waar geen droppel zal uitkomen, en nochtans bewogen door een levenden stroom. Ook de blinden verwachtten den regen, toch bleef hunne akker dor. Hij zuchtte; en Thiss voelde, dat hij hem meelijdend van ter zijde opnam. Dan zweeg hij. Eindelijk sprak hij nog:

- Nah! We zullen zien.

Toen hij Titia onderzocht had, keek hij heel bedenkelijk - was de vroedvrouw er geweest?

- Eene maand geleden, zei Froukje.

- Zoo zoo, bromde hij. Zoo zoo. Enne...ze heeft niets gezegd?

- Neen. Niets bijzonders.

- Zoo zoo. Nah. Zoo zoo.

En hij sprak met Titia opwekkend. Over 't land, en den oogst, en gaf zoo tusschendoor zijn goeden raad. Hij deed verhalen van vroeger, sprak lang en omstandig, en ze werd rustig bij zijne woorden, ze werd frisch bedroppeld door zijn gepraat. Hij deed inzichtelijk en liefderijk, in zijne stem was een diepe rustgeving, zijn koele hand op haar voorhoofd was gelijk een vleug van wind, wanneer het warm is. Hij was een licht om aan te zien. Heengaand zeide hij:

- Doe, zooals 'k gezegd heb. En wandelen, hoor, wandelen ... toch niet overdrijven!

En tot Thiss die hem weer thuisbracht, en vroeg of er gevaar bestond:

- Gevaar is een dik woord. De vrucht ligt niet voordeelig, en ze is... heeft... nah!

Dan, luchtig:

- Is er al iemand?

Thiss zei, dat er een baker was besteld, door bemiddeling van Froukje.

Dat bracht den ouden man dan weer opeens uit zijn humeur.

- Jullie moesten toch ...! zeide hij, doch hij hield zich in, toen hij Thiss aanzag. Hij klopte hem op den schouder. Goedig lachend zeide hij:

- Hm. Nah. Zoo zoo.

Hij dacht na. Dan, beslist:

- Die baker... nah... die bestel je af. 't Is een geval... nah! En je neemt eene verpleegster. 'k Zal de vroedvrouw instrueeren, enne...

Hij glimlachte, bemoedigend:

- 't Zal allemaal best gaan, hoor!

Thiss lachte, ofschoon zwak. 't Werd hem weer ruimer.

Dan toch hoorde hij weer:

- Maar bij 't minste laat je me waarschuwen!

- Maar zoo'n verpleegster... zeide Thiss.

- Tjaaah! ... Maar wacht es! Wil ik schrijven? Ik weet er een. In Harlingen. 'n Goeie, hoor, 'n beste.

Hij steeg uit, en Thiss draaide den wagen.

- A propos, riep de dokter nog. Hoe oud is... eh... Titia?

- Twee-ëntwintig, zei Thiss prompt.

Hij knikte, nadenkend:

- Tweeëntwintig, en primipara... Nah! We zullen zien.

En adieu wuivend, liep hij vlug zijn huis in.

II.

Thiss bracht tante - ook na hun huwelijk was hij haar aldus blijven noemen - naar Bolsward. Vandaar zou ze met de tram naar Sneek, en dan afgehaald worden door oom Jacob. Hij had geen tijd haar thuis te brengen, 't werk drong aan alle kanten; en hij bleef graag ook nu bij Titia...

Aanstonds, na dien avond, had Thiss naar huis geschreven, en terstond was tante gekomen. Ze was drie dagen gebleven en moest nu weer noodig weg - oom zat alleen met de meiden, en 't was druk op Mare Sathe.

Ze liepen op het kleine perronnetje van het tramstation te Bolsward, en Thiss vertelde nog van dien avond, en hoe hij den dokter gehaald had.

- 'n Wondre man, zeide hij. Wel vriendelijk, maar 'k begreep hem niet dadelijk.

Tante lachte, en hij zei nog:

- Titia mag hem graag... al doet hij niets dan pruttelen.

- 'n Echte Fries, zei tante. Ik ken hem van vroeger jaren.

En ze begon een lang verhaal uit hare jeugd.

Thiss echter onderbrak het. Opeens vroeg hij:

- En hoe vond U haar?

- Och, sprak tante, 'k zie geen kwaad.

- 'k Heb zoo in angst gezeten! bekende hij.

Tante glimlachte. Ze zweeg even. Dan sprak ze:

- Niemand, bouw daar maar op, in de jaren van zijne jonkheid, sterft zonder den wil van Een.

Thiss knikte.

- Niet dàt, zeide hij, van gevaar of onrust, als God 't niet wil, zal ons genaken.

O, 't deed zoo goed, dat te mogen zeggen, want hij voelde 't aan zijn hart nu. Betrouwen! De plaats van de duisternis zou niet geweten worden, en 't licht werd van den wankelmoedige geweerd. De mensch kon niets ordelijk voorstellen,

door de beperktheid van 't verstand, hij was te gering, God zou 't maken.

En hij vertelde tante van zijne vrees, en van zijn gebrek aan geloof in 't komende.

- Jongen, zei ze. Zoo zijn wij. Ik begrijp het, ik ben niet beter.

- Titia is anders, zei hij ijverig.

Ze zweeg een poosje. Toen sprak ze:

- Titia is onze eenigste. O, we zouden haar missen, als ze moest sterven. Ik zou ...

Ze onderbrak zich, en een traan veegde ze haastig weg met haren zakdoek.

- Toch ... als 't wezen moest, zei ze ... ik zou gelooven, dat het goed was. Voor háár goed, voor háár het beste. God weet het!

Thiss dacht aan Job: ‘Zeer uitnemend zijn Zijne sterke schilden.’ O, 't was zoo goed, het vast geloof, en 't leven werd zoo eenvoudig. Eén opgang, en niets van 't geen behouden kon, kon afgesneden worden!

Peinzend sprak hij:

- We waren, dien eersten tijd, zoo rustig en ongestoord gelukkig. Toen kwam dit, en 't werd als eene grens gesteld, en menigmaal voel ik of heel deze voortgang niet is dan een ontwaken. 't Is morgen, de dag komt aan - wat zal hij geven?

Tante zag Thiss aan. Ze zei:

- Niemand, zegt de Schrift, komt met verstand tot aan de breedten der aarde. De dag zal geven, 't geen voor ons goed is.

Doch dan opeens glimlachte ze, en zei opgewekt, met eene moederlijke zachtheid:

- 't Zal best gaan, geloof me, je zult uitgeholpen worden.

En ze zei nogmaals dat Titia zoo goed was, ook sterk, er zou niets misgaan. 't Was weldra nu geschied, en och, wat zou 't gelukkig zijn!

Thiss lachte, hij was toch verheugd. O, zoo goed was 't daaraan te denken, Titia en 't kindje, 't zou zoo zonnig zijn, zoo vroolijk, en van liefelijkheid volkomen!

Blijde nam hij van tante afscheid, en ging neuriënd den weg terug.

Na eene week kwam de Zuster, en 't was nog bijna te laat. 't Was Zaterdag, den laatsten Augustus. Thiss was, met 't volk, in 't veld, doch zou met den middag thuiskomen, en Titia, voor den Zondag, hielp Froukje wat mee in 't werk. Ze haalde boonen af in de keuken. Ze zat echter niet rustig, ze was heel den morgen pijnlijk. Tegen elven kreeg ze een aanval, waardoor ze 't niet langer uithield, en naar buiten liep. Ze zou wat wandelen. Froukje liep haar na, doch ze lachte en zei haar, terug te gaan. 't Was te druk, ze moest zich aan haar niet storen, 't ging over, ze kwam zoo weer binnen. Toch voelde ze de hevigheid harer pijnen wel, en alleen, achter in den boomgaard, zuchtte ze: O God, maak mijn pad recht! In 't heete van den dag ben ik moede, geef mij water om te drinken!

Toen Thiss thuiskwam, tegen twaalven, zat ze echter rustig weer in de keuken, en tegen vieren, na hare middagrust, wandelden ze nog samen.

Tegen zessen kwam de Zuster, en ze kon meteen aan 't werk gaan. Ze trof Titia, met een hevigen pijnaanval, steunend boven op haar bed liggen. Thiss zat bij haar, ontsteld, hulpeloos-onervaren, en hield hare hand omkneld. Ze ging, rustig op een stoel, terwijl Thiss beschroomd nu wat ter zijde trad, aan het beneden-eind van 't bed zitten, en zag kalm en rustig toe. Ze voelde Titia's pols, ze lei de hand op haar voorhoofd, dan keek ze, met strakken mond, als onbewogen, naar hare bewegingen. Thiss vond hare oogen zacht.

Titia werd wat stiller, en hij keek nu naar de Zuster. Ze was niet mooi, doch wat was ze zacht. Er was iets lieftalligs aan haar. Ze bracht vertrouwen mee, ze scheen tevreden zoo, en nederig, onder haar vriendelijk mutsje. Met hare komst waren rust en stilte meteen meegekomen in huis, en Thiss zag Froukje bewonderend kijken. Zoo geruischloos was de Zuster in hare bewegingen, toch zeker en beslist, ze stond in een blonden krans van liefde en toewijding. Ze sprak fluisterend. O vrede - een groote rust zonk er op eenmaal in Thiss' hart.

Ze stond op, ze wenkte Froukje, en vroeg of alles aan-

wezig was. Froukje knikte, en ze gingen heen samen, ze gingen de kraamkamer gereedmaken.

Thiss trad weer aan 't bed - ze lag nu stil, Titia. Hij boog over, en zag naar haar, en een week gevoel voelde hij prangen. Zacht nam hij hare hand, en zeide:

- Titia! ...

Ze wendde zich om, naar hem heen, ze glimlachte.

Hij drukte hare hand, en vroeg, hoe 't was nu.

Doch ze kreunde weer, ze kromp. Ze wentelde kreunend zich door 't bed, en gaf opeens een geweldige schreeuw.

Thiss schrok ervan. Hij liet hare hand los en zag hulpeloos om. Uit de deur der kraamkamer kwam de Zuster. Thiss zag nu, dat ze nog niet oud was, toch had ze grijze haren.

Ze zat weer neer, bij het bed. Froukje trad schuchter nader, doch bleef staan in den deurpost. Titia kreunde. Dan werd 't heel stil.

Opeens stond de Zuster op, ze boog zich over Titia. Thiss hoorde een lang gefluister, dan zag hij Titia zich oprichten. De Zuster wenkte Froukje. Ze richtten Titia op van 't bed, en liepen langzaam met haar naar de kraamkamer. De deur werd gesloten.

Even later kwam Froukje terug. Ze zei stil:

- Thiss, 't is de tijd nu.

Thiss begreep. Hij ging naar de schuur en deed inspannen, en reed dan ijlings naar de vroedvrouw. Hij voelde zich wonderlijk. Bedroefd. Toch ook als gek, en juichend. 't Was de tijd nu. Och, Titia! 't Was de tijd, en 't zou háást gedaan zijn!

Tegen achten reed hij met de vroedvrouw het erf op. Er moest een raam open staan - hij hoorde Titia luid kreunen...

De vroedvrouw trad zelfbewust binnen, keek eens rond, en bromde. Ze liep Froukje bot voorbij, maakte vluchtig kennis met de Zuster, keek dan door haar blinkenden bril misprijzend en zuur de kamer rond.

- Wat een licht! zei ze gemelijk.

- 'k Stak voorloopig, om de patient, deze schemerlamp maar op!

De Zuster zei het toegeeflijk, als om zich te verontschuldigen.

Doch 't mensch lachte koud, ironisch. Ze hield niet van verpleegsters. Moderne fratsen en verbeelding. Ze werkte liever met bakers.

- Dan zullen we nu toch, zei ze stekelig, nòg een lamp opsteken! Voor òns werk is licht noodzakelijk!

Ze stak bazig de groote hanglamp aan, en zond Froukje om nog een derde lamp.

- 'n Ellende! zei ze, opeens minzaam, tot de Zuster, dat licht hier! En praat maar niet van verandering, daar houën ze niet van op het platteland. Dat heet het vrije Friesland! Tachtig jaar bij de tijd ten achter!

En toen Froukje kwam met de derde lamp, schoof ze er dadelijk beredderig mee de kamer door. Ze zette 't eens hier, plaatste 't daar, draaide 't licht eens op, draaide 't ook weer neer, en keek aanhoudend, koud keurend, van de lamp naar het bed, waar Titia, met wie ze zich nog niet bemoeid had, luid van pijn te kreunen lag. En sprak eindelijk, zelfvoldaan:

- Zoo dan. Zóó kan 't wel.

Dan nam ze haar tasch, en rommelde daar lang in. Ze sloeg haar mouwen terug, ging tergend langzaam hare handen wasschen, en trok dan een groote witte schort aan. Met haar bol rood gezicht en kwade laatdunkende oogen leek ze een dikke slager.

- Nu zullen we, deed ze opgewekt, er niet aan twijfelend of op háár uitreddende wetenschap was slechts gewacht, - nu zullen we onze patient es bekijken!

Ze trad aan 't bed en nam Titia's pols. Ze bromde, en zocht in haar tasch. Dan sloeg ze aanmatigend het dek terug ...

Thiss liep buiten, in den tuin, met den onvrede in zijn hart - Titia lag binnen, bij de beide vrouwen, ze was stil nu, ze sluimerde. 't Licht uit hare kamer viel in den tuin, het raam stond open. 't Was zoel, een beetje drukkend.

't Was reeds laat, Thiss had het elf uur hooren slaan op den afstandigen dorpstoren. Er was geen wind. Heel verre verstierf 't geraas van de laatste tram naar Bolsward, en langzaam sloot zich de stilte over de schreeuw van een een-

zamen nachtvogel. Buiten de lichtbaan, die door 't open raam kwam, was het heel donker, nevel dekte de landen. De hemel was hoog, ontzaggelijk, en helder blonken de sterren.

Thiss liep daar reeds sinds negen uur. Nu en dan zat hij even neer op de bank in den bloemtuin, doch hij was te rusteloos, hij bleef maar loopen.

Om half elf was hij even bij Titia geweest. Ze was heel kalm toen, en had geen pijnen. Thiss had weinig gesproken. Hij had hare hand genomen en die lang vastgehouden. Toen hij heenging, had hij zich over haar gebogen, en ze hadden even innig gefluisterd. Ze had geglimlacht, ze was sterk. Ze zou zich goed houden, maar o, de pijnen! Buiten komende, hoorde hij haar kort kermen, dan bleef het weer stil. Zoo ging 't op en af, heel den avond.

Tegen half twaalf kwam Froukje - hij schrok, hij had haar niet hooren aankomen. Ze had koffie gezet, sterke koffie. Hij ging even naar de keuken, dronk staande zijn kop leeg.

- Die vroedvrouw... begon Froukje.

Doch hij hief de hand op, en trad weer buiten. Niet praten nu. Hij kon het niet. Hij liep weer den tuin rond. Hoe geurde 't land, 't werd al herfstig. En wat deden de bloemen vreemd in 't donker, ze leken allemaal wit, de lichtere. De boomen stonden eender zwart tegen de lucht, je zag niet de vruchten, toch zaten ze vol, 't zou spoedig tijd zijn te plukken. Eerst wat peren, een enkle appel, onderhand rijpten de lateren, en je viel van de eene soort in de andere...

Plotseling stond Thiss stil - daar was het weer, een luid doordringend gejammer. O Titia, wat moest ze lijden! Het raam, met een slag, viel dicht. Hij stond roerloos, en durfde niet aan 't raam gaan. Hij hoorde Titia kermen, wat duurde 't lang ditmaal - zou 't kind geboren worden? Was het er reeds?

Na eene poos werd het stil, Thiss stond nog immer onbeweeglijk. Kwam daar iemand? Was 't kindje geboren? Eene vreugde sprong in hem op!

Doch hij bleef alleen, en traag begon hij weer zijn rondgang. Hij trad aan 't raam nu - daar lag Titia! Het scheen, of ze sluimerde. Haar gelaat was vertrokken - wat moest

ze toch een pijnen hebben! Naast het bed, recht, zat de Zuster, Titia's hand in hare hand. Bij de tafel hing dat mensch...

Thiss voelde van haar een afkeer. Hij had den dokter zoo graag gehad. Maar die was oud, hij deed 't niet graag meer, en had gemeend dat de vroedvrouw 't afkon. Alleen, als er eene complicatie... kwàm er eene complicatie? 't Duurde zoo lang! Titia leed toch zooveel pijn! En dat mensch, dat mensch zat daar zoo onbewogen...

Hij schrok - was hij niet onbillijk? Mocht hij die vrouw wel zoo oordeelen? Was hij niet misschien heel ongeduldig? En wanneer Titia... kon zìj 't dan helpen... wanneer Titia eens werkelijk... wanneer er eene complicatie... als 't eene moeilijke bevalling werd, en hij misschien toch den dokter... Thiss trad van 't raam weg. Hij rilde. O God, zuchtte hij, doe het gras niet verdorren, sta ons bij!

Thiss zag omhoog - de sterren! Hij glimlachte. De sterren! Zie, zelfs was er licht in den nacht! De sterren zouden niet nedervallen, de pilaren van den Hemel zich niet begeven, aan alle dingen was een weg gesteld, en een weg aan elk der levenden! O, Thiss besefte 't, opziend naar de sterren - de mensch kon zijne heerlijkheid immer bij zich hebben, onder elken hemel was een licht, de morgen was niet zonder dauw! ‘Hij kent den weg, die bij mij is. Hij beproeve mij: als goud zal ik uitkomen.’ Dat was de stem van Moeder - nog hoorde hij het Moeder zeggen, zou hij zich dan afkeeren? ‘Als goud uitkomen’ ... o, hij zag weer Moeders lach, hij hoorde weer Moeders innige levensblijheid... neen, hij zou niet wankelen, hij zou krachtig zijn, betrouwen!

En hij hervatte zijne wandeling.

Tot hij weer plotseling staan bleef - Titia...och...dat jammeren!

Eer hij 't wist stond hij binnen. Nog jammerde ze. Hij zeide:

- Titia!... Mijn kind!

- O, m'n jongen, riep ze, waarlijk schreiend nu, komt er dan geen einde? Nog is het niet geboren... en hoe ik lijd, ik breng geen zegen!

Och, dacht hij, och! Mijn hart! Mijn kind!

Hij liep over van aandoening, en keek hulpeloos naar de vroedvrouw.

- Kalm maar, sprak die, 't is niets ongewoons, alleen het duurt wat. Enne... een beetje moeilijk. Maarre... we vorderen.

En Thiss boog zich over Titia. Hij fluisterde aan haar oor, innig.

- M'n jongen... zei ze... goed... Als jij het goed vindt... 'k zal 't houden ... O, die pijnen... maar ik zal...

- Titia, zeide hij, och, wees maar stil kind. 't Zal haast gedaan zijn ... er zijn oogen die over ons wacht houden ...

Hij streelde haar, en ze werd rustiger.

Ze zonk weer weg in eene sluimering, en Thiss trad opnieuw naar buiten.

Tot den dageraad liep hij zoo, en voelde zijn leven gestadig wankelend - zijn leven en zijn geluk. Hij dacht aan zijne jeugd - ze was voorbijgegaan; hij dacht aan Moeder - ze was dood. Hij dacht aan tante en oom Jacob - ze schenen uit een ander leven. Hij dacht aan 't leven op Mare Sathe, aan hun leven daar, en aan hun jeugdgeluk - het was voorbij, hier stond hij nu, alles moest wisselen. Een eeuwig sterven was heel 't leven, een steeds opnieuw ontwaken tot het Andere ... o God, moest ook dit voorbijgaan, en was 't een einde hetwelk hij begin dacht? Hij snikte, in een drogen snik, en rilde, in den nacht alleen - hij liep den tuin rond, steeds den tuin rond, en maakte zijne ziel vleugels, of hij toch de toekomst weten kon, en zijn lot lezen, en komen tot gewisheid. Hij boog zich over 't water van zijn bedrongen leven, doch 't gaf geen ander beeld dan zijn eigen ontstelde hart. Hij wankelde, en wachtte. En den ganschen nacht duurden Titia's pijnen, en hoorde hij haar gejammer.

Vijf uur riep de Zuster hem.

Hij vloog naar binnen, blijde - meenend dat het nù gedaan was.

- Ze vraagt om den dokter, zei de Zuster zacht.

Ze zag van Thiss op de vroedvrouw, en stond rustig terzijde.

Thiss zag 't mensch strak en onverschillig kijken.

- En? zei hij plotseling dreigend.

Want iets onverklaards vloog in hem op nu.

't Mensch glimlachte witjes.

- *Ik*, zei ze, vind het niet noodig. Maarre...

Haar gebaar van quasi-bescheidenheid gaf te kennen, dat zij hier niet te zeggen had. En ze voegde nog toe:

- 't Gaat wel langzaam, maar het gáát toch!

Thiss stond vóór haar.

- En wannéér ik den dokter haal?

Ze zei met omhoog getrokken wenkbrauwen, haar dikke hoofd lichtelijk scheef houdend:

- Tja... dàn wordt het een tangverlossing!

Alsof dàt het einde der dingen, en 't laatste was wat ze raden kon. Ze zei nog:

- Ik voor mij vind dat nooit zoo goed. En zeker niet bij 't éérste kind. 't Is in zulke gevallen zóó, de natuur weet 't het beste.

Ze had een hekel aan dien dokter, en ze vond, ze kon 't alleen wel. Ze had twintig jaar ervaring, ze wist van andere dingen!

- Een béétje geduld, zei ze moederlijk.

En geleerd deed ze volgen, de Zuster daarbij aanziend:

- De patient is prima pari... dat moeten we toch bedenken.

Thiss meende ook den dokter dat woord - maar klonk 't niet anders? - te hebben hooren zeggen, en hij staarde uitvorschend naar het ondoorgrondelijk neutrale gelaat van de Zuster. Kon zìj hem helpen? Och, was ze niet te bescheiden?

- Wat vindt U, Zuster? zeide hij.

- Uw vrouw wenscht het, zei ze zacht.

- Titia, zeide hij dan opeens, och, zeg het maar... wil ik om den dokter...?

- O jongen, steunde ze, ja... ga toch! 'k Lig hier nu zoo lang al... 'k hou het niet uit... er moet een einde komen!...

Weer kreunde ze. En wonderlijk, zóó duidelijk, Thiss zag de Zuster wit worden.

Hij was besloten. Hij zou heengaan.

Even fluisterde hij nog aan Titia's oor. Dan was hij weg.

't Sloeg half zes, toen hij uitreed.

Thiss was gansch opgewonden nu - voort, voort!

Hij beet zijne tanden samen, sloeg het paard, trok aan den teugel - voort! Het ging om Titia!

Eene blinde angst sloeg hem om 't hart - o God, riep hij, laat haar leven! Wat last van haar heeft de wereld, dan die van hare liefelijkheid? Stel Uw oog toch op haar, geef haar ons weder, ruk de bloemen niet uit, en laat de plant niet verdorren! Roer het zwaard niet onder de jeugd, vernietig toch niet hare jonkheid... o God, spáár haar, ook voor mij!...

De Zondagmorgen lag zoo gewijd en stil over de vredige landen - moest ze in deze weelde sterven? Was het geluk dan maar een droom in het hart van den mensch - en was dit 't einde? O neen, neen - Titia, Titia! O, ze zou leven, hij zou haar redden, voort, voort!...

Hij zuchtte opeens, en had een vreemd-bitteren glimlach. Hij bemerkte, dat hij den ganschen nacht aan 't kindje eigenlijk niet gedacht had ... wàs het hem dan niets?

Hij snikte, in een drogen snik. O, 't was enkel zijn angst om haar! 't Kindje... ach, het zou zoo goed zijn, zoo omniet-te-denken gelukkig... als Titia maar bij hem bleef... als hij háár maar behouden mocht! ... Hij was zoo verward, in eene kwade beroering... o God, zeide hij, help mij uit! Drijf mij niet naar de plaats waar Gij niets dan herinnering laat, och sterk mijn hart, en bouw het op! Titia ... ach, Titia!...

Hij stond voor 't huis van den dokter, waar alles lag in diepe rust. Wat klonk de bel onwezenlijk in 't stille huis! En wat duurde 't, eer ze kwamen! Hoorde hij reeds iets? ... Hij lei zijn oor aan de deur - er was geen beweging binnen. Opnieuw trok hij aan de bel, harder nu!...

Met een slag schoot boven een raam omhoog, en Thiss herkende 't oude hoofd. Verbaasd, ook wat verstoord, keek de dokter naar beneden. Toen hij Thiss' geheven gelaat zag, en den angst daarop, begreep hij. Hij zag het rijtuig, 't paard schuimde.

- Zoo-zoo, riep hij, onmiddellijk opgewekt, goed, ik zal komen!

Thiss liep voor 't huis rond, hij stampte, o wat duurde 't alles, en ze stierf misschien.

Dan stond hij roerloos. En luisterde. Bleef 't nu stil? Neen, daar kwam hij. Doffe bonzen op de trap, vlug gestap door de gang, geknars van 't slot:

- Goeie morgen! Zoo zoo, Nou, je gunt een mensch ook z'n rust niet!

Ze zaten.

Voort! - Voort nu ... naar Titia!...

- Enne... vertel es!

Thiss vertelde - alles vertelde hij. Hoe lang het al geduurd had, Titia's pijnen, en zijne angsten nu.

- Zoo zoo, sprak de dokter. Nah!

Of 't dan kwaad kon, vroeg Thiss in zijn ongeduld, - of hij vond, dat er misschien gevaar was?

Zijn lippen trilden toen hij 't vroeg, en hij had moeite om niet te schreien.

De dokter glimlachte, rustig.

- Jonge man, zei hij, luister es.

Hij lei z'n hand vaderlijk op Thiss' arm:

- Kalmte ... word es kalm! 'k Heb er zooveel zoo gezien, die geen reden hadden tot ongerustheid. Vertel me 's, wat heb je zelf gedaan vannacht?

Thiss biechtte zijn nachtelijke wandeling.

- Zoo zoo. Nah. En gegeten?

Neen, Thiss had niet gegeten. Koffie gedronken, sterke koffie.

- Nah. Kijk is an. Dan is 't geen wonder, dat je nou belabberd bent. Doe dat 's in normale omstandigheden, en je zal is zien, hoe je dan doodop bent.

En hij deed een lang verhaal van een jongen man, 't was anno zes-en-zeventig...

Thiss luisterde nauw. Hij huiverde.

De oude dokter praatte...

Maar toen hij binnenkwam, zag hij het dadelijk - dit was, bij God, geen gekheid. Even stond de muts hem scheef - ze hadden hem eerder moeten waarschuwen. Maar och, wat gaf het! En 't beste was nu, kalmte.

Hij zat naast 't bed, en bromde.

Hij nam Titia's pols. Zóó stil was 't...

Dan fluisterde hij tot de vroedvrouw.

Toen Thiss, in de gang, wat later 't gerammel van ijzer hoorde, ontbond zich uit zijn diepste, een zware zucht, een snik. 't Was nu, dat 't wezen zou ... hij hijgde. Even stond hij besluiteloos... neen, hij ging niet meer den tuin in. In de huiskamer, die hij nog vond, zooals ze gisteravond verlaten was, stoelen van de plaats, wanordelijkheid op tafel, zette hij zich bij 't raam. Zijn hoofd in zijn beide handen, de ellebogen op de knieën, zakte hij weg in den leunstoel, en huiverde. Hij had het koud.

Hij wist niet, hoe lang hij zoo gezeten had, toen de deur zacht openging en iemand binnentrad.

Hij durfde niet opzien.

Thiss voelde 'n tik op zijn schouder:

- Hoor es!...

De dokter.

Machinaal stond hij op.

- Nee... blijf zitten... Ik kom bij je.

De dokter schoof een stoel bij.

Hij keek zoo opgewekt, even weifelde een licht door Thiss heen...

- Het is er, hoor ... een jongen. Man, ik feliciteer je.

Thiss voelde zijn vaste hand.

- Maar och... wat heeft ze geleden ...

Thiss zag hem strak aan, angstig. Was ze ...

- Doe me nu een plezier ... en ga 's wat rusten. Ze ligt nu stil. Ga nog niet bij haar. Je kunt gerust een uur naar bed gaan. Ik blijf voorloopig hier nog.

- Heeft ze pijn? vroeg Thiss.

Zijn eigen stem vond hij vreemd - zoo ver, zoo onwezenlijk.

- Ze heeft veel pijn, zei de dokter ernstig. En doodstil moet ze liggen. Er isse ... er is wat gebeurd..

Thiss zat recht.

- Mag ik haar zien?

De dokter stond op:

- In je eigen belang... waarachtig... doe het nu niet!

En even later:

- Ze zou je nu niet kennen.

- Ligt ze bewusteloos? drong Thiss.

De dokter knikte maar. Thiss beefde.

- Ga nou... als 'k je raden mag... ze slaapt nou... slaap nou óók 's wat.

Thiss stond op.

- Ik wil haar zien, zeide hij, dof, besloten.

- Luister nu... Thiss...

- Ik wil haar zien! drong hij heftiger.

- En ik... o het spijt me zoo, je dat nù zóó te zeggen.. zijne stem werd zachter ... ik, als dokter, verbied het!...

Thiss staarde hem aan, 'n angstig wilddier.

- 't Zou... geloof me... 't zou niet goed voor haar zijn. Dat zou je toch niet willen?

Thiss' lippen trilden. Plotseling liepen twee groote tranen over zijne wangen - hij schreide. De dokter duwde hem zacht terug in zijn stoel. En zoo bleef hij dan zitten.

Er werd geklopt.

De Zuster deed open, en wenkte den dokter.

Onhoorbaar ging hij.

Na een tijdje keek Thiss op - wat was dat? Hoorde hij Titia? Hij snikte. Ach! Hij had niet eens gevraagd, of 't kindje leefde...

Hij zat recht. En luisterde.

En zoo, luisterend naar de stilte in het als uitgestorven huis, langzaam, in den morgen, overmande hem de slaap, en zakte hij neer in den stoel. Hij merkte zelfs niet, dat Froukje binnenkwam, en hem dùs ziende, stil weer weggleed...

Toen Thiss wakker werd, stond de dokter voor hem. De Zuster... en de Zuster...

Hij vloog omhoog.

- Thiss... zei de dokter.

Froukje, luid, snikte.

- God! o God!

Thiss schrééuwde 't. Hij greep naar iets - 'n leuning...

- God... o God! kermde hij, diep en smartelijk.

- 't Is ... zei de dokter stil... we waren ... Ze sliep...

We waren even... Toen ik terugkwam... ze moet wel heel stil... ik vond haar...
Thiss zag, vreemd, zoo duidelijk, dat glinsteren achter die brilleglazen...
Froukje, bij de tafel, sloeg luid aan 't schreien.
De Zuster stond bij haar.
- Een knecht, zei de dokter, is naar Mare Sathe...

Wat was het?... Thiss zag hen aan. Ze stonden daar zoo vreemd en wit. En waar was Titia?...
Titia!...
Hij tastte naar zijn hoofd. Hij was zeker heel bleek.
En die dokter... die dokter...
Thiss glimlachte.
Hij voelde zoo licht, zoo vreemd...
Er was een man gekomen - bij hem. Het kind was geboren. En Titia immers... Titia...
Wat was het donker - in dien tuin...
Die bloemen ...
En die dokter, die nog sliep... nog sliep...
En toen waren ze toch teruggegaan... ze waren toch thuisgekomen... en Titia...
Wat was het toch...
Wat wilde hij...
Ja... naar Moeder gaan... Hij had het beloofd.
Moeders graf ... o, hij wist het wel!
Met den trein zou hij gaan naar Arnhem. Dan naar Oberhausen. Dan Bottrop. Dáár was het. Ja, hij wist het wel. Achteraan, links, in den hoek...
Ach, en nu...
Wat was er gebeurd?...
Titia... o ja... Titia...
En Froukje... och, wat schreide ze...
Stil zijn, nu... stil zijn...

Plotseling zag hij op.
Wild.
Zijne oogen, diep en donker.
Wat was het?...
Thiss liep naar de deur. De dokter was achter hem.

In Titia's kamer...
Een klein menschelijk stemmetje, dat schreide...
Op den drempel stond Thiss roerloos.
Dan sloeg hij wild de handen aan zijn hoofd, en schreide ...
Door zijne tranen zag hij Titia.

Met een sprong, voorbij het wiegje, was hij bij haar, en kuste haar...
Hare blinde doode oogen.

1919-1921.
D.TH. JAARSMA.

Heugenissen.

I

Ik leef omwemeld van erinneringen,
Een wolk van bloesem, vleugeldons van duiven,
Kapellenstofgoud, elze- en wilgestuiven.
Geen beeld van 't heden kan die wolk doordringen.

Aroom van rozen, tuberoze' en druiven,
Heliotroop en zeezilt en seringen,
Muziek van vedel, harp en fluit en zingen
Zijn in die wolk, die trouw mij blijft omwuiven.

Gij weet waarom nu wie mij wil genaken
Mij luid moet roepen, zal zijn woord ik hooren:
Verleden vult de schelpen van mijn ooren.

Wie scheurt die wolk van lieve erinneringen?
Wie doet zoo wreed mij uit mijn droom ontwaken,
Mijn blanken droom, waar 'k hoor de sferen zingen?

II

In golvend blauw en goud van vlas en koren,
Lag diep bedolven 't Dal van Josaphat.
Ik peinsde: - ‘Hoe, ten Jongsten Dag, bevat
Die dalkom alle zielen, eens geboren?’
En 'k stond verwonderd en ik zweeg en bad
Dat ik door God mocht wezen uitverkoren.
Ik vreesde zeer dat ging mijn ziel verloren.
En 'k voelde alrêe: mijn ziel was héel mijn schat.

Nu, 't hart vol twijfel, wilde ik wederkeeren
In 't groen valleitje en weer gelooven leeren:
God zal geen Richter maar een Vader zijn.

God, die mij sloeg, wil mij genadig wezen,
Laat weer me uw kind zijn, wil mijn hart genezen
Van bittre vreeze en wrange twijfelpijn.

III.

Weer droom ik op de schoolbank. Fluistrend noem
'k Den naam van Jezus en ik beef en doop
Mijn vinger in den traan, die heimlijk sloop
Mij langs de bleeke wang en wacht mijn doem,
Wijl ik mij niet door God verkoren hoop
En schrijf den naam met d'eigen traan - Den roem
Van mensch-zijn ruilde ik om te weze' een bloem
Of 't arm insect, dat in haar blaadjes kroop.

Op 't leeznaarhout spat tranedrop bij drop.
En de angst - die 'k later wiegde in slaap met zang -
Doorkoortst mijn bloed en jaagt mijn harteklop.

O Heiland! kom! Uw eenzaam kind is bang.
Schrijf in mijn hart met teedren vingertop
Uw naam en streel de tranen van mijn wang.

IV

'k Liep, aan je hand, door de eindelooze laan.
Door mul en blaadren sleepten loom mijn voeten.
Toen zei je een vers, om 't wandlen te verzoeten,
Van de ooievaren, die naar 't Zuiden gaan.
Zoo trekt de Ziel, om háar Zon te gemoeten,
Ten hemel heen, is levens plicht voldaan.
    Voorvoelde ik al hoe 't leven mij zou slaan,
Hoe wreed ik zou voor waan van liefde boeten?

Ik was een kind - En nog, als 'k van je droom,
Hoor 'k weer dat vers vol hemelheimwee vroom,
Hoor 'k weer je stem, van liefde Gods bewogen,
Zie 'k weer hoe, trouw aan 't eeuwig godsgebod,
Die blanke vogels naar het Zuiden vlogen -
    Zoo vloog je ziel naar 't Zonneland van God.

V

Door 't open venster drongen luide kreten
Van uit den tuin, waar meisjes zich vermeiden.
Blond kopje aan kopje, droomden stil wij beiden,
Als bange duiven, op één tak gezeten.

De droeve toekomst, die wij huivrend beidden,
Versomberde onze jeugd met zéker weten:
Nooit zal Geluk ons vroolijk welkom heeten,
Naar 't rozenmilde Sprokenland ons leiden.

'k Zie d' ouden vlierboom weer, die zomerzoelen
Aromenadem door de school liet zweven
En 't spel van zon en schaduw op de banken.

Hoe wreed, hoe zuiver was dat voorgevoelen
Van donker noodlot zwevend boven 't leven,
Waarvoor een God nog eischt dat wij hem danken!

VI

Bij 't wilde-wingerd-groen-omslingerd raam
Ademde ik in den zoeten zomeravend,
Het bloeiend tuintje in donker floers begravend
En op mijn hart vouwde ik de handen saam,
Rein meisjeshart, door smart nog ongehavend.
Eens kwam mijn lief - nog wist ik niet zijn naam -
Mijn schoone held, die wanhoop fier beschaam.
Warm streelde wind mijn lippen, loom en lavend
En zoetjes zoemde verre krekelzang.
De popels suisden heimelijk beloven.
Blank vonkte een ster in blauw fluweel, daarboven.
En roerloos bleef mijn jonge liefde lang
In zoel bedwelmende avondgeuren droomen
Van hém, die eens bezaligend zou komen.

VII

De donzen perzik vlij ik aan mijn wang,
Terwijl ik loom in blonde halmen woel.
't Is me of ik zoo mijn wang weer streelen voel
De wang van hem, naar wien ik stil verlang,
Of 'k weer zijn haar streel, korenblond en koel
    En 't goud zie van zijn aura, blij en bang.
Hij was mijn morgenrood, mijn leeuwrikzang,
Mijn zon, mijn jeugd, mijn hoop, mijn levensdoel.

Wij droomden schroomvol zedig naast elkaar.
Hij speelde teeder met mijn golvend haar,
Doch heeft zijn mond mijn lippen nooit gekust.

O langverloren godeschoone knaap!
    Ik zie uw oogen, tusschen wake en slaap,
Vol blauwen weerschijn van den hemelkust.

VIII

't Was laat in Mei al. De olmenbloesems vielen.
Over een tuinmuur, zongeel, paarsblauw, hingen
De trossen goudenregen en seringen.
Verblindend wit gelijk bevrijde zielen,
Door 't stralend blauw zag ik, in wijde kringen,
Een zwerm van duiven spelemeiend wielen -
'k Had willen weenen, teeder nederknielen
Of, als een nachtegaal, van liefde zingen.

Hoe voel ik nog, na zóoveel droeve jaren,
Den adem van dien Meidag mij omwaren?

Onze arme liefde mocht geen liefde heeten,
Maar, wijs en kalm, tot vriendschap koel bedaren.
En diep in mij al lag profetisch weten:
Ik móest en kón niet, maar hij zou vergeten.

IX

De lucht is zoel, de vesteboomen suizen.
Ik teeken droomende in het mulle zand
De eenzame woning, ver in heideland,
Waar 'k héel mijn leven met mijn lief zal huizen.

Verliefde paren fluistren, hand in hand
- 'k Voorvoel nog niet hoe hij mij zal verguizen -
'k Hoor 't bronzen water klotsen aan de sluizen.
De schemer dooft d'oranje zonnebrand.

Je zwijgt en zucht, je trouwe moederoogen
Zien droef mij aan met teeder mededoogen.
Ik denk: ‘'t Verdriet haar dat ik haar verlaat.’
Maar 'k troost je niet. - 'k Geef mild en wild mijn liefde
Den vreemden man, die reeds mijn ziel doorgriefde
En die mijn liefde loonen zal met haat.

X

De kersen bloeien. En ik spoor voorbij
Het dorp, waar 't laatst je mond brandde op mijn mond.
'k Herdenk de sombre min, die ons verbond.
Nu ben je al sterrenver aan géne zij
Van 't aardeleven, waar geen vreugd je vondt,
O droeve ziel, die 'k mild wou maken blij
En die je wanhoop óverstortte in mij!
Nog schrijnt de erinnring als een oude wond.

De kersen bloeien - Lang geleden brak
Je van je boom voor mij een bloesemtak,
Die lag te stralen op het tafelkleed:
Elk bloempje leek een witte wilde roos.
En elke' April herdenk in nog altoos.
Zoo 'k éens je weerzie, vraag of ik 't nog weet.

HÉLÈNE SWARTH.

Aardebanden.

VIII.
Jacques Emile.

Er kwamen te veel gasten dit seizoen om ze een voor een op te noemen; trouwens, daar waren ze allemaal te eender voor. Jagende Heeren wisselden ontevreden visschers af, die allen hetzelfde beweerden; namelijk dat de polder tegenwoordig leeggevischt was. Maar dat beweerden ze voor vijfentwintig jaar ook al, herinnerde Vader Versteeg zich.

Ze aten meer visch in ‘De Zalm’, dan ze vingen in de vlieten en weteringen, maar ach, 't was zonder visch toch óók mooi genoeg in 't weidsche weiland van Klein-Ammers en de Bergambachtsche contrije. Ze gingen en andere jagers en visschers kwamen; als hun schoenen, die Juffrouw Thérees 's morgens te poetsen kreeg, niet verschillend waren geweest, zou zij hen allemaal voor een en denzelfden mensch versleten hebben.

Maar eindelijk op een Augustusochtend kwam een rijzige, lachende kerel binnen, die bruin zag van veel buiten zijn. In één oogopslag had ze gezien, dat deze Heer iets joligs om zich had. In 't nachtboek schreef hij met fraaie ronde lettertjes:

Jacques Emile Lamoré,
Aannemer van verhuizingen.
Zwolle, 28 jaar.

Ze keek het eventjes na en vroeg hem, hoe lang hij dacht te zullen blijven.

‘Tot mijn geld, of mijn lust om te blijven op is’, zei hij vroolijk weerom en wierp zijn groenkatoenen rugzak op de toonbank.

‘U maakt het zich hier maar makkelijk mijnheer; ik zal een groote frissche kamer geven, die uitzicht heeft op den Dijk en de Lek.’

‘Prachtig, jonge dame. Maar kan iemand mijn koffer straks even halen, hier is 't briefje, hij staat aan den steiger van de boot.’

‘Goed, goed meneer, maar dat is werk voor mijn broer, die is nog even weg met een vracht strooisel, maar met een half uurtje wordt er voor gezorgd.’

‘Er is geen haast bij, gastvrije kasteleines, geef mij maar eerst eens een goed glaasje wijn, hebt u?’

‘Ja, ja! Rijnwijn?’

‘Toch zeker geen Lekwijn.’

‘Meneer’, zei ze quasi boos, ‘wat denkt u van ons?’

‘Van ons denk ik voorloopig nog niets, want ik heb *haar* alleen nog maar gezien en als u 't weten wilt, ik vind *haar* een frissche dochter van mijn groen land.’

Juffrouw Thérees kleurde tot onder haar stippelbloeze, maar boos was ze niet. ‘Ik vind u een groote kwajongen’, zei ze plagend terug, terwijl ze de bestofte wijnflesch ontkurkte.

‘En ik vind wijn alleen lekker als ik klinken kan; dus dame, schenk twee glazen in met rapte.’

‘Maar meneer?!’

‘Maar juffrouw?!’

Ze fronste en hij fronste potsierlijk terug.

Toen nam ze moedig twee wijnglazen en keerde ze handig om bij de voetjes. Het vocht gulpte wild in de glazen; ze vergat de flesch weer dicht te kurken en bracht een glas naar het tafeltje, waar hij breed zich neergeplant had.

‘Kom dame; klinken, zet u neer’, zei hij lachend.

‘Neen mijnheer, dat durf ik niet, ik wil wèl even tikken, maar Vader wil niet hebben dat ik bij de logeergasten kom zitten.’

‘Je Vader is op hol. De mijne trouwens ook. Niets van aantrekken. Maar wat ik zeg, heb je nog véél zusjes?’

‘Niet één!’

‘Dat treft, ik heb geen broers.’

‘Ja, ik wel. Dat is die, waar ik daarnet van sprak.’

‘Zoo. Kom, ik pak mijn rugzak eens uit. Lust u bonbons, dame?’

‘Natuurlijk, maar laat toch niemand het zien, dat ik dat alles van u aanpak.’

‘Dat is er juist het kwieke van, er is hier niemand. Het huis is van ons; we zijn hier commandant, stuurman, bootsman, matroos, bootsjongen en koksmaatje, wat u?’

‘Ja maar, ieder oogenblik kan iemand binnenkomen en een mensch heeft hier zóó een naam.’

‘U hebt toch zeker al een naam? Ja zeg, hoe heet u?’

‘Thérees.’

‘Da's 'n godessenaam, op m'n eer. - Ik heet Jacques Emile; zeg maar Jacques, dat is kort, en ik ben gewoon bij dezen naam verboden te worden.’

‘Meneer, ik zeg tegen u meneer en geen Jacques, en u doet maar precies als de andere Heeren, die zeggen tegen mij Juffrouw Thérees.’

‘Eh jakkes... Juffrouw... Thérees. Vooral dat Juffrouw. Waarom niet Jonkvrouw of anders Thérees?’

‘Gerust u moet dat begrijpen, meneer Jacques.’

‘Jacques bedoelt u.’

‘Neen *meneer* Jacques.’ Juffrouw Thérees schudde beslist met haar hoofd en deed moeite hem te overtuigen, dat ze 't diep ernstig meende. ‘Een meisje zooals ik, hier tusschen al die mannen, moet altijd een beetje op een afstand blijven.’

‘Niet altijd. Dat verbeeldt u zich maar. Mijns inziens mag die afstand in bijzondere gevallen wel wat ingekort worden.’

Hij was opgestaan.

‘Bijvoorbeeld... Als ik nu eens zei - aanvallige Théresia, Koningin van bloeiende dalen in het land van de Zon en de Liefde, spits uw zijden lipjes en bied mij vier trillende kusjes ervan aan - dan kon u er altijd nog drie op afdingen. Maar dan is 't toch altijd nog noodig, dat de afstand heel gering zij.’

‘U bent een deugniet.’

‘U een duifje, een konijntje, en een kwiksteerteke, alles wat u maar wilt. Maar één kusje moet ik hebben.’

Hij deed een vluggen sprong en nam er twee. Toen kreeg hij een klets van haar vlakke hand.

‘Uw kusjes smaken naar olijven en uw klappen naar lentehoning.’

‘Vooruit!’ zei ze, ‘naar je plaats, Jacques. Voor dezen keer zal ik nog niet boos op je zijn, maar laat dat in 't vervolg en zorg dat niemand er ooit iets van merkt, verstaan?’

‘Goed, weideweelde.’

‘Zot.’

‘Kwiksteerteke’.

Toen ging de deur lijzig open en kwam Neles van der Horst, de keuësnijer binnen, in zijn rooduitgeslagen billetikkertje.

‘Morrege mensche. Juffrouw Thérees, geef mai een citroentje. Leit er nievers geen boodskap van Goof Brouwer van den Beneeënberg.’

‘O ja... dat 's waar Neels. Je most Dinsdag in den middag na slapens even anrije.’

‘Dankie Juffrouw. Bestig weertje meneer, goe' veur een mins op de fiets.’

Jacques Emile vond het ook en ging dan diepzinnig met Neelt over 't vak, over keuësnijen spreken. Ze werden vrinden, Jacques en Neels, en Neels wilde trakteeren.

Juffrouw Thérees achter de tapkast zat daar goedmoedig naar te kijken. Jacques Emile, de lachende schavuit, kon geen kwaad meer bij haar doen.

IX.
Late Tranen.

In den namiddag was er een gast gekomen op een fiets zonder ketting. Zooeen had Juffrouw Thérees nog nooit gezien en de mannen van Ammerstol ook niet. Willem vertelde, dat de Luit van zijn compie er net zooeen had, maar de meneer zelf, die erover werd aangesproken door Bartje, was niet erg spraakzaam.

‘'t Rijdt zeker nogal makkelijk meneer’, zei Bartje, en hij probeerde eens joviaal den nieuwen gast toe te lachen.

De ander hoorde en merkte niets.

Bartje kuchte.

‘Oh... u vroeg wat? Van m'n fiets.’

‘Ja meneer.’ Bartje schoof wat bij en lei zijn armen kruislings over tafel.

‘Ik zee daarnet, rijdt dat makkelijk zoo zonder ketting? Ik fiets ook zie je.’

‘Nogal, nogal.’

‘Bent u van ver gekomen vandaag, meneer?’

‘Neen.’

Stilte. Het gesprek lag weer op z'n gat. Bartje zei iets over 't mooie weertje tegen Klaas Neuteboom en vroeg wat aangaande den aanstaanden appeloogst, en de vreemdeling keek voor zich en bleef zwijgen.

‘Hij zêt er nie' een’, fluisterde Bartje tegen Juffrouw Thérees. Dat dorst hij, waar de ander bijzat, want die luisterde toch niet.

Ze wees hem dat hij zou zwijgen.

Bartje hinnikte. ‘'k Betaal ommers en ik zeg geen kwaad van den vent.’

‘Doe dat nou niet’, zei ze binnensmonds terug: ‘Hij hoèft toch niet met jou te kletsen.’

‘Nou goed dan, maar schenk me dan eerst eens een catsie in.’

Dat kreeg hij en Bartje smakte als een soepslorper.

Juffrouw Thérees bediende dien dag met onrustig gebaar. Ze had het ten zeerste druk, want Jaan was er niet en ze stond voor alles. En een gast bracht altijd wat omslag mee, al was deze meneer nou niet bepaald veeleischend.

Hij had gedineerd, maar meer laten staan dan naar binnen gewerkt; zonde van 't kostelijke eten vond ze. Tegen den avond was hij even uitgeloopen, maar direct weer teruggekomen, of hij ergens bang voor was. Vlak voor haar deur had ze toch nog even gezien dat hij, 't was bij het terugkomen, ineens opkeek, om dat bleuë meisje van Teun den Oudste een hand te geven. Voor een enkel minuutje klaarde zijn gezicht daarvan op, maar toen hij weer de gelagkamer inkwam, stond het weer even zwijgzaam en somber.

Willem zei: ‘hij zal pijn in zijn buik hebben of anders in zijn pottemané.’

‘Misschien is zijn schoonmoeder wel uit den doode ver-

rezen’, zei de Notaris, die juist even zijn bittertje kwam knappen.

‘Hoe heet'em, Thérees?’

‘Weet ik nog niet meneer, ik heb hem nog niet laten inschrijven en zelf zegt hij niet veel.’

‘'k Zag hem daarnet bij den Burgemeester uitkomen, maar 'k heb hem bij mijn weten toch nooit eer hier gezien.’

‘Tenminste niet in mijn tijd’, merkte Juffrouw Thérees op, ‘anders zou 'k hem wel herkend hebben.’

Onderwijl zat hij op z'n kamer, brieven te schrijven.

Driemaal liet hij Juffrouw Thérees tikken vóór hij, loom, ‘binnen’ riep. - ‘O ... bent u daar.’

‘Ja meneer, kunt u even uw naam inschrijven, morgen vroeg komen ze 't inzien ziet u, 't is verordening.’

Hij schreef bevend. Over zijn schouder heen las ze het af, maar ook z'n naam was haar onbekend.

‘Vult u niet in wanneer u vertrekt?’

‘Neen, want ik zal hier wel eenige dagen moeten blijven juffrouw. Als er post komt, dan krijg ik het wel? Ik heb geschreven, “Hotel de Zalm”, dat is zeker voldoende?’

‘'t Minste kind zal u hier zeggen waar dat is, dus 't zal goed genoeg terecht komen. Wilt u soms vroeg gewekt worden?’

‘O neen, ik kom uit mijn eigen wel op. Neen wacht - zeven uur, kan dat? Goeden nacht.’

Juffrouw Thérees vond dezen man terecht een vreemde. Hij zei zoo heelemaal niets; je wist niet wat je precies van hem denken moest. Wel zag ze, dat het een goeie jongen was; ze schatte zoo, dat hij van boerenafkomst was en wat gestudeerd had, maar verder begreep ze er niet veel van. Hij was aan de telegraphie, dat zag ze in 't register.

Maar wat ging haar de rest ook eigenlijk aan; hij betaalde en zij gaf haar kamer en 't eten, voor 't overige stonden ze als vreemden tegenover elkaar.

Jacques Emile was dien avond den laatste, die binnenkwam.

‘'k Ben op een vrouw uitgeweest menschen’, zei hij lachend tegen de lui in de herberg.

‘Ga je trouwen, meneer? We zijn van de partij’, zei er een.

‘Ik trouw in de lucht. Met een zeppelin, dat is het nieuwste. Heb je 't al gelezen in de krant?’

‘Bel jaat ik; maar dan zeg ik: pas. Alles wat je hier beneden besteken wilt, daar doe 'k aan mee, als was 't op een tonnenvlot op de Lek, maar hooger dan de vliering krijgen ze mij niet.’

‘Nu, we zullen zien. Ga jij mee Thérees, als er gevlogen moet worden?’

‘Ik moet bedienen.’

‘Nou - er zijn zeppelins met buffetten. Maar wie z'n hoed hangt daar?’

‘Er is iemand gekomen op kamer drie.’

‘Zoo, naast mij? Hij snurkt toch niet? Wat is 't voor een kolonel?’

Jacques nam het register. - ‘Neen, ik ken hem niet, hij heeft een beetje de bibberasie, als je z'n schrift ziet, zou 'k zoo denken.’

‘'t Is heelegaar zoo'n rare. Hij zegt er niet een, meneer Jacques’, knirpte Bartje.

‘Zoo, kon je 'm niet aan 't wauwelen krijgen? Zeg Thérees, doe hem de groeten van me als je'm ziet, van Jacques Emile Lamoré en zeg hem, dat hij morgen de eer heeft, met mij aan de ontbijttafel te mogen zitten.’

‘Zoo, mògen.’

‘Ja natuurlijk, Koningin. Maar Uw Poezeligheid mag ook mee aanzitten.’

‘Nou, 't is dik an, Juffrouw Thérees’, spotte Rooie Jos; ‘maor 'k làme nie' kenne', met mijn mag je morrege nog altijd mee naar de stad, boven op den hondekar, hèje zinnigheid?’

‘Ja 'k ga mee’, lachte ze terug.

‘Je lèter uit meneer, al hèjen boordje om. Wij gane dus uit rije', trek morrege' je beste jurk maor an.’

‘Als je nu maar eerst begint, met zachtjesaan om 't sluitingsuur te denken, Jos; kijk eens op de klok.’

‘Worre' we weer weggejaagd?’

‘Nee' je mag blijven. Maar dan moet je een kamer nemen.’

‘Nou as 'k een keer uit de loterij kom met de honderdduzend, dan doe ik het eens voor een nacht. Dan zaje 't toch van me motte' aflegge', stadsmeneer.’

‘Nou Jos, wil jij soms mijn kamer? Dan ga ik wel naar jou huis toe.’

‘Neeë, dankie meneer, dankie wel heurre. Ieder zijn eigen wijf. Zie jij d'r zelf ook maor een te kraige, op een geregelde manier. Hier zij - onze Juffrouw Thérees is nog een vrai mêssie.’

‘Jos!’

‘Nou, miszeg ik daor soms wat 'an Juffrouw? Bin jij soms niet fain genog voor meneer? As jai toch in de stad loopt, met dat vreemde bloessie 'an, zullen ze je vast nie' nageve' dàje van een gat as Klein-Ammers bint, neeë. Je mag er bestig zain en as ik mijn wijf nie' en had en je wou... dan.’

‘Nou wat deed je dan, nam je haar dan?’

‘Jao meneer, zoowaor as ik Rooie Jos hiet. En ik zou m'n koopie nie' beklaoge, kooke' hèse best geleerd hier bij d'r Vader en ze is zoo zacht as een lam, vooral hier van veuren.’

‘Handen thuis, Jos.’

‘Nou Juffrouw, ik mag d'r toch zeker wel is in knaipe?’

‘Waarachtig niet’, viel Jacques in; ‘je zoudt wel eens duikelingen kunnen maken.’

‘Dink' ie dat?’

‘Neen, dat weet ik kameraad, en heel snel ook, verstaan?’

‘Jacques’ - wenkte ze; ‘begin nu niets.’

‘Neen!’ stoof hij op; ‘hij kan met z'n vingers van je afblijven; ik veel dat niet.’

‘Nou meneer, ik gao met jou maor nie' verder, jij het hier toch meer te zeggen; jij verteert meer en je bint nog vrijgezel, maar 't neemt nie' weg, dat, wie onze Juffrouw Thérees kraigt, die hèter een goeën 'an. Hoeveel môk betaole?’

‘Achtenveertig cent.’

‘Beter dan achtenveertig guldes, anders zou 'k bai jullie nog in 't krait komme. - Nou den avond manne', ajuus.’

Het gesprek verliep en de klanten schoven een voor een naar buiten met een praatje over 't weer of een saaie boerengrap.

Toen de herberg leeg was, bleef Jacques Emile gedachteloos voor zich uit op den grond zitten staren. Hij zat omgedraaid op een herbergstoel, met zijn heele gewicht hangend over de rondiepen leuning.

Juffrouw Thérees sloot en kwam dan bij hem staan.

‘Droevig, Jacques?’

‘Neen, duifie.’

‘Let wat op, Vader is daar.’

‘Nou, wat moet ik dàn zeggen, als je Vader er is?’

‘Dan zeg je maar zoo weinig mogelijk.’

‘Kom, Thérees, maak nou geen flauwekulletjes. Je begint zelf altijd. Kom, ik ga slapen. Wat is 't voor een vent, die op drie?’

Ze haalde haar schouders op.

‘Weet je 't niet? Nou, we zullen zien, morgen. Misschien ontbijten we wel samen.’

‘Best mogelijk, maar gà dan nu, Jacques. Je weet den weg, hè. Dan kan ik 't licht uitdoen, morgen is 't weer vroeg dag.’

‘Ja, 'k ga al. Kom je ook?’ Op de trap praatten ze nog wat gedempt. 't Werd een rekken om niets, een gesprek waar geen schot in zat.

Toen Juffrouw Thérees haar opkamertje opendeed, kreeg ze van Jacques nog even een handdruk, kort en vinnig. Hij verbergt wat, dacht ze, toen ze zich uitkleedde.

Boven zat Jacques Emile in den roodpluchen armstoel. Naast hem hoorde hij flauw slaapgerucht. Soms leek het, of z'n buurman in zijn bed kreunde.

Toen ging ook Jacques slapen.

Maar dien ochtend had de vreemdeling al gegeten, toen Jacques Emile met natte haren beneden kwam. In een hoek vond hij een stillen man in een grijs goedzittend pak, die ernstig voor zich uit keek.

‘Morge' meneer, morge' Versteeg. Goed weer buiten?’

‘Bè ja, bè ja meneer Jacques, zoetjes 'an. Vanmorgen eerst wat donker, maar nu klaart het wat op. 't Zal maar wat mistneerslag geweest zijn.’

‘Ah zoo! En, mijnheer, kunt u 't nogal schikken hier in Ammerstol?’

De vreemdeling sloeg zijn oogen op en keek lang en

vorschend naar Jacques. ‘Ja zeker’, zei hij eindelijk, met verwonderd gebaar.

Die denkt, waar bemoei je je mee, overlegde Jacques. Maar toch hield hij vol.

‘'t Is hier ook bepaald genoeglijk, wat ik u zeg. Maar men moet het opzoeken, ziet u. Ik ben hier zóó maar eens naartoe getrokken, voor mijn vertier, maar 't rouwt mij niet.’

‘O neen?’

Vervloekt - met dien kerel ging het niet. Jacques Emile stootte zijn ei stuk en at gehaast. Na 't ontbijt vond hij Juffrouw Thérees in de heerenkamer bezig den boel op te ruimen voor de sociëteit van dien avond.

‘Zeg, Thérees, dat 's een stijve. Die heeft een popelierenboompje ingeslikt, waarachtig.’

‘Jacques, laat me met rust, ik moet werken. Niet iedereen kan zoomaar wat rondfladderen.’

‘Neen, arm vriendinnetje, jij moet heel wat assepoesseren op zoo'n dag, hè?’

‘Ach kom. Ik zou niet anders willen. Denk je, Jacques, dat ik aan dat leegloopen wennen zou? Wat doe jij eigenlijk, zoo'n heelen dag?’

‘Ik?’

‘Ja jij.’

‘Nou ... ja... van alles, hè.’

‘En van alles niks. Neen jongen, ga jij maar weer “van alles” doen en laat mij met vrede.’ Ze keerde zich van hem af.

‘Wacht, Thérees, hoor nog éven.’

‘Nou, zeg op.’

‘Ja maar - ze mogen 't niet hooren, 't is een geheim.’

Juffrouw Thérees verschoof met geraas de zware mahoniehouten tafel en Jacques werd den hoek in gedreven.

‘Hoepel jij maar op met je geheim.’

‘Nou, atjuus dan.’

Aan de deur bleef hij even talmen, om wat van zijn mouw te vegen.

‘Wat is het dan, Jacques, maar gauw, anders zeg je 't maar niet.’

‘Je wilde het immers niet weten?’

‘Nou goed, zeg het dan niet.’ Maar toch vluchtte zij dezen

keer niet, toen hij haar overmoedig vangen kwam, achter de tafel. Hij vleide zijn arm om haar hals, zocht haar oor onder het blonde strenge haar en koesterde zich zoomaar wat. Van vertellen kwam niets.

‘Toe nou, Jacques, met je gekheid, zeg nou op.’

‘Kindlief, wat nu nog meer? Dàt is het geheim, ik wilde je alleen maar wat knuffelen, hier, hier.’

Ze vocht zich los en sloeg hem met den stofdoek.

Fluitend trok hij op.

‘Dag meneer’, zei hij luchtig spottend, als hij weer de gelagkamer doorkwam, ‘veel pleizier, doe maar net als ik en leef, of er geen dag van morgen bestaat.’

De ander wou wat zeggen, iets deemoedig vriendelijks, maar Jacques zat al op de fiets en was weg.

Boven, van 't opkamertje klonk de dunne stem van Juffrouw Thérees. Ze zong zoowaar. De vreemdeling luisterde, viel terug in zijn mijmerij en luisterde weer.

Door het smalle raam zag ze dat. Vreemd mensch die, overlegde ze en vergat haar liedje.

Tegen den middag, de vreemdeling was weer even uitgegaan, kwam er een brief voor hem. Ze draaide het witte couvert omenom, maar daaraan was niets bijzonders te zien. Door den omslag heen kon ze nog juist enkele woorden lezen, maar daaruit was niemendal op te maken.

‘Kijk’, dacht ze, ‘als 't nu eens juist zoo geweest was, dat daar iets stond, dat wat klaarheid geven kon.’ Jammer, nu wist ze nòg niets. En van hemzelf zou ze 't nooit te weten komen. Vanochtend nog was ze over zijn familie begonnen, maar toen was 't net of zijn gezicht in elkaar kromp, en dat maakte haar waarachtig nog benauwd. Daarom was ze daarmee opgehouden.

‘Meneer, er is hier een brief voor u’, zei ze schielijk, toen hij binnenkwam. Hij viel erop aan of hij brandend nieuws verwachtte, en las de vier dichtbeschreven velletjes in enkele minuten uit. Toen begon hij van voren af aan. ‘Goed nieuws meneer?’ vroeg ze zachtjes, als hij klaar was en met den brief in zijn hand uit het raam staarde.

‘Ja! Ja! nogal... Dat is waar, hebt u papier en inkt?’

Ze bracht het gerief en hij ging schrijven, als een die koorts heeft. De letters vlogen onder zijn pen vandaan en soms liet hij in de haast een klodder vallen. Zonder verder bescheid plakte hij de envelop dicht en ging er de deur mee uit. Daar is iets vreemds aan de hand, dacht Juffrouw Thérees. Op de herbergtafel lag nog de open brief, maar toen ze dien opnam, was 't alleen maar de envelop. Hij heeft het nieuws dus bij zich gestoken, overpeinsde ze. Lang moest ze wachten tot hij terugkwam van het postkantoor, maar weer ging hij niet in op haar voorzichtig gestelde vragen.

‘Morgenochtend ga ik weg, Juffrouw, als er dàn soms nog wat komt, is dit mijn adres.’ Hij gaf zijn kaartje.

Ze bleef het tusschen haar vingers klemmen, onderwijl hij oude brieven uitzocht en nalas.

Ineens, met een ruk, kwam ze uit dat ondoenlijke peinzen terug, en begon weer van voorafaan de fleschjes in het taprek af te vegen en bij te vullen. De vreemdeling bleef daar urenlang zitten. Gasten kwamen en gingen, ze spraken wat met hem, gaven 't weer op, en anderen volgden hen en 't werd avond.

Juffrouw Thérees liep de herberg in en uit als naar gewoonte. Ze probeerde net te doen als anders, of die zwijgaard daar niet in den hoek zat als een beklemmende belemmering voor den luchthartigen toon van anders.

Tegen den avond trok hij weer uit.

‘Ik blijf een paar uur weg, Juffrouw, kunt u straks even wachten als 't soms te laat mocht worden?’

‘Het achterdeurtje is altijd open meneer, voor meneer Jacques; ik zal hem zeggen, dat hij 't vanavond aan laat staan, maar sluit u dan ook niet. Hier, dit deurtje is het, u kunt het van hieruit zien.’

‘O... goed.’

Hij was weg. 't Was Juffrouw Thérees, of bij zijn uitgaan de herberg lichter werd, dat er wat meer zon door de blauwe raamhorren heen kwam.

Juist was hij weg, of Willems de booi kwam met de krant en een brief voor Vader van de branderij. Ook een brief voor den meneer.

Ze keek er fel op, alsof ze verwachtte dat ze er zoo wel

achter zou komen, wat er in stond. Niet van dezelfde' menschen kwam die brief, dat zag ze wel. Dit was een heel andere enveloppe, en ook was de naam van den afzender anders. Maar deze brief was lang niet zoo goed gesloten als die eerste. Ze kon in de hoeken een vinger ertusschen steken.

Binnen raasde het koffiewater. Als ze nu naar beneden ging was ze alleen. Neen, Juffrouw Thérees aarzelde niet, hoewel ze later in 't herdenken stellig meende, dat het haar zwaren strijd gekost had.

Boven de wasem van het roodkoperen watermoortje kreeg ze al dadelijk het omslag los. Voorzichtig nam ze den brief eruit, en las, telkens omziend:

> Waarde Zwager. Het is mij haast onmogelijk dezen brief te schrijven en je kunt me gerust gelooven, ik ben al wel vijfmaal op een nieuw velletje begonnen.
> Je begrijpt jongen, dat we zeer met je lot begaan zijn en dat we allemaal vurig hopen, dat je den kop er niet bij verliezen zult.
> Wie had dat ooit kunnen denken? Dat oude menschen sterven, daarop ben je voorbereid, hoewel niemand graag zijn Moeder naar 't kerkhof draagt. Maar dat met Everdine er nu nog bij, wie er goed aan denkt voelt de tranen in zijn oogen komen.
> Josine heeft direct toen ze mij van den trein haalde, na de begrafenis, aan mij gevraagd, of wij je meisje niet in huis zouden nemen. 't Is wel hard voor je, maar zoo moederloos is een kind toch nooit heelemaal goed verzorgd. Jan, Tine is van denzelfden leeftijd als onze Geesje, dus ze zullen best met elkaar wennen Jan, en nu wilden we jou nog een goeden raad geven. Ga zoo gauw mogelijk uit dat Ammerstol weg als je zaken er afgehandeld zijn. Of anders laat die papieren maar bij ons komen, als de Burgemeester 't niet gauw genoeg in orde gemaakt heeft. Want jongen, zoo met zoo'n versch leed tusschen al die vreemde menschen te moeten zitten is niet goed voor jou. We rekenen er dan ook vast op, dat je morgen bij ons zijn zult. Je kunt dan de eerste paar maanden wel zoolang bij ons blijven, want we willen je niet dadelijk al scheiden van je kind. Ga dus zoo snel mogelijk Tine bij nicht Aaltje halen en breng haar mee.
> En wil je dan meteen een portret van je Moeder zaliger meenemen, want hoewel ze van ons maar aangetrouwd in de familie was, we hielden veel van haar, dat weet je. Ik heb nog veel kleinigheden van Everdine bewaard uit onze jongenstijd, want ze ging altijd het meest met mij om. Als ik je daar soms een plezier mee doe, dan mag je die wel van mij. Ze komen jou meer toe, dan mij als broêr.
> Jan, en dan nog iets. Bij ons is niemand in de rouw gegaan, behalve ik dan. Ik weet dat jij niet aan rouwkleeren hecht, maar je zoudt me

beslist plezieren, als je zoolang je bij ons bent, een band om je arm wilde dragen.
Ik weet wel dat je daar niet je Moeder en je Vrouw mee terug hebt, maar als zooiets nu eenmaal gebruik is, dan gaat een mensch er aan houden, nietwaar?
Ik ben voor je naar je chef geweest om te zeggen, dat je wegens sterfgeval niet komen kon. Ik had het wel bij 't rechte eind, je had daar heel niet om gedacht en ze wisten op geen stukken na waar je zat. Jan jongen, nu moed houden. Op ons kan je rekenen. Maar je moet wat rustiger blijven. Inplaats van halsoverkop om die papieren te gaan, had je beter om je werk kunnen denken. We maken je daar wel geen verwijt van, denk dat niet hoor; wieweet hoe zouden we zelf zijn, dat voel ik aan mij zelf nu wel, bedenk dat Everdine mijn zuster was. Jij hebt tenminste nog je meisje om voor te zorgen. Voor haar moet je alles in 't werk blijven stellen. Jan, bedenk dat je nu Vader en Moeder beide moet zijn voor haar. Bij alle leed kan het je troost zijn, dat eens jouw meisje een ferme vrouw zal worden en dat jij dat heb doen groeien, geheel alleen.
Josine gaat er ook onder gebukt. Dat zij je nu niet schrijft moet je haar niet kwalijk nemen; ze laat je hartelijk groeten en wenscht met mij, dat het nog allemaal ten goede zal keeren met jouw en je dochtertje.
Nu zwager, ik eindig. Je doet nu wat ik je gezegd heb, nietwaar?
Je toegenegen
ADRIAAN, Vrouw en kinderen.

Juffrouw Thérees zat stijf als een ijspegel op het keukenstoeltje; de laatste regeltjes las ze nog eens automatisch over - dan kwam de bevert over haar en 't kostte haar moeite den brief weer zonder scheuren in de enveloppe te steken. Dicht doen ging gemakkelijk genoeg, de gom kleefde nog.

Zooals de brief daar weer was, kon niemand eraan zien, dat hij open geweest was. Ze borg hem in den zak van haar mouwschort.

In haar verbeelding zag ze weer dien stillen meneer zitten, in den hoek van de herberg, en hoe anders kwam hij haar nu voor.

Ze voelde meelij en angst, angst vooral; want hoe zou zij altijd voor hem blijven verbergen, dat ze er alles van afwist? Zou zij zich niet verraden straks of morgenochtend?

Dat denken gaf haar spijt dat ze den brief opengemaakt had. Was het wel netjes geweest van haar? Stel eens voor dat Vader er achter kwam... hij zou in staat zijn haar buiten de deur te zetten.

Neen, nu voelde ze 't ineens... 't was gemeen geweest

van haar, 't kwam in 't geheel niet te pas, zelf zou ze zooiets ook niet dulden.

Oh... zou zij zich daarstraks niet verraden bij het overgeven van den brief? Zou hij 't niet zien op haar gezicht? Als ze goed hoorde was hij daar al, 't was zijn stap tenminste.

Bevend over al haar leden, klom ze 't keukentrapje weer op. Ja, in zijn gewonen hoek zat hij, gelaten als altijd.

'Ik ben nog even teruggekomen, heeft de post soms wat gebracht Juffrouw?'

Ze ging zwijgend achter de toonbank en zocht quasi wat in de la.

'Hier meneer', zei ze ontroerd; 'dàt is voor u gekomen.'

Hij kwam haastig en brak meteen het papier open. De nog natte gom liet los. Ze voelde hooge driftige kloppen in haar borst, maar de ander scheen niets bemerkt te hebben in zijn haast.

Fel lette zij op. Over zijn gezicht kwam een vredige trek, als hij den brief doorlas. Toen hij aan het einde kwam, zag ze zijn oogen vochtig worden en ineens liet hij zich neerglijen op het tafeltje en weende.

Een benauwd gevoel bekroop haar en steeg omhoog in haar keel. Juffrouw Thérees kon niet goed een man zien huilen. Dat kon haar stroef en koud maken tot op haar rug.

Als een zinnelooze liep ze van de tapkast weg en kwam achter hem staan. Ze voelde dat ze op weg was, iets krankzinnigs te doen, maar er was geen aasje tegenweer in heel haar lichaam.

Toen ze hem daar zoo neer zag liggen, snikschokkend als een kind, dacht ze ineens aan Willem terug, toen, bij de begrafenis van Moeder.

Nevel trok voor haar oogen. Ze zag over een rood warmkleurig veld, waarin gouden zonnen straalden. Dan werd haar gezicht plotseling nat en lauw, haar borsten werden rustig en knellende moeheid viel weg van haar leden. Dat gaf lucht. Hoe 't kwam wìst ze zelf niet, maar als ze uitgehuild was, lag haar trillende hand in de zijne. Vreemd en verslagen keken ze elkaar aan.

Eerst spraken ze niets. Toen, met stooten, vertelde ze 't hem.

‘Ik heb 'em gelezen. Daarnet en... ik kan het niet voor me houden.’

Angstig beurde ze haar hoofd op, naar zijn smal smartgezicht. Eén oogenblik dacht ze dat hij boos zou worden en 't haar gaan verwijten.

Ze had al spijt gesproken te hebben en plukte - nergens om - aan haar schortzak. Toen kreeg ze een ingeving, terwijl hij maar altijd, verwijtend, zwijgen bleef.

‘Ja 't is waar’, zei ze gedempt, of ze een geheim besprak; ‘u moet moed blijven houden voor uw dochtertje.’

Dan zag ze, dat een schok door zijn lijf heen vloog. Weer greep hij haar handen en drukte die bevend. Hij vergaf het haar, dat merke ze nu aan dat gebaar, en aan zijn blik.

Tegen de deur geleund, veegde ze de laatste tranen weg, die nog opgeweld kwamen. Over dat met den brief werd niet meer gesproken, maar hij bleef haar vanuit zijn hoek volgen met zachte trouwhartige oogen, wáár zij ook ging.

Hij trok er snel voor een paar uur uit, maar vóór het sluitingsuur was hij weer terug.

‘Neen Jacques’, zei ze dien avond; ‘ik kan nu niet praten met je, ik heb hoofdpijn.’

En den volgenden ochtend, met de eerste boot, voer de gast heen. Juffrouw Thérees had, naast zijn fiets loopend, hem tot aan den steiger gebracht.

Toen ze in de gelagkamer terugkwam, zat daar Jacques Emile pas aan zijn ontbijt. Even kwam wrevel tegen hem omhoog in haar hart.

Maar waarom? Had Jacques haar iets misdaan? Ze verwon dat en poogde als gewoonlijk, tegen hem te lachen.

‘Die houten baas is heen, niet Thérees’, zei hij met een hap brood in zijn mond.

Maar ze gaf geen antwoord...

HERMAN DE MAN.

(Slot volgt).

Koloniale zelfopvoeding.

II.

De goede uitslag eener Westersche opvoeding van Inlandsche volken hangt ongetwijfeld niet minder van de persoonlijkheid van den onderwijzer, dan van zijn leerstof en van de aanleg en de wilskracht van den leerling af.

De oorlog heeft omtrent de Westerscne persoonlijkheid in het algemeen en het eigen karakter der voornaamste volken van West-Europa in het bijzonder nogal wat aanwijzingen gegeven; de vijanden in Europa zagen elkander toen goed in de oogen om te doorgronden met welken tegenstander zij te doen hadden. Tracht men nu uit de voornaamste litteratuur der laatste jaren[1)], die naast partijdigheid toch ook vaak wetenschappelijke onderzoekingen en uitkomsten bevat, zich van het typeerende in de geestesgesteldheid van sommige volken een voorstelling te vormen, dan ziet deze er ongeveer als volgt uit:

De Franschen zouden hebben naast een helder verstand een temperament, dat zoowel voor moedeloosheid als voor hoop licht toegankelijk maakt; naast koele berekening, vatbaarheid voor voorbijgaande emoties; logische redeneering naast neiging om gemakkelijk beheerscht te worden door dogmatisme en skepsis; zorg voor den vorm en methodisch

1) W. Wundt. Die Nationen und ihre Philosophie, 1915, S. 11, 29 ff.
J.H. Parsons. Mind and the nation, 1918, p. 136.
G. Papillault. Science française; scolastique allemande, 1917, p. 109 sq.
E. Hurwicz, Die Seelen der Völker, 1920.

onderzoek naast altruïsme, drang naar nivelleering en gelijkmaking, die alle individuen ziet als eenheden van dezelfde soort en die leidt tot gevoelens van sociale sympathie en menschenmin.

De Indo-Chineesche volken nu, met name de Annamieten, welke aan Frankrijk's zorgen zijn toevertrouwd, worden beschreven als gehecht aan het oude; achterdochtig tegen al wat vreemd is; vreedzaam en in zichzelf gekeerd; rustig beschouwend, geduldig de gevoelens verbergend; eerst handelend na rijp beraad. Zoodat men niet met forsche hand heeft in te grijpen in hunne maatschappelijke instellingen, hunne rechtsopvattingen, hunne zedelijke denkbeelden, want het verlangen naar snellen omkeer stuit op verzet, ondanks de schranderheid der jeugdige individuen en de zwakheid van karakter, die velen eigen is[1].

De groei van het Britsche volk en van zijn instellingen zijn in menig opzicht geheel anders geweest dan die van de volken van het vasteland.

Wat de natuurlijke omgeving betreft, valt te denken aan de ruwheid van het klimaat, de vruchtbaarheid van den bodem, den rijkdom aan delfstoffen, de geïsoleerde ligging. Hier is een gemeenschap ontstaan, die gekenmerkt is door voorliefde voor dadelijk handelen. Aan den anderen kant heeft de geographische afgezonderdheid verregaande individualiteit naast conservatisme aangekweekt; als individuen en als natie zijn de Britten egocentrisch, zij stellen zich tevreden met kleine verbeteringen om in direct gevoelde behoeften te voorzien. Liever dan een wet te maken - aldus Parsons - zullen wij ons aan een conventie vastklampen; eerder dan een instelling af te schaffen, zullen wij haar voor nieuwe doeleinden gebruiken; eerder dan een nieuw genootschap in het leven te roepen, zullen wij aan een oud een anderen naam geven; eerder dan een probleem op te lossen, zullen wij het zoolang mogelijk verloochenen en ten laatste er een mouw aan zien te passen.

En Wundt meent dan ook, dat de Britten een geestelijk leven hebben, gericht op de practijk, koel berekenend, met

1) B.v. Discours prononcé par M.A. Klubowsky, gouverneur général de l'Indochine le 27 novembre 1909, Saigon 1909, p. 6 sq.

een sterk gevoel van eigenwaarde en individualiteit, huiverig om aandoeningen van het innerlijk leven te uiten. Zij zouden niet geneigd zijn zich te bemoeien met anderer geloofsovertuiging, streng onderscheid makend tusschen weten en gelooven, zoodat vluchtige gevolgtrekkingen en ijdele speculaties worden vermeden door empirie, rustige observatie, geduldig onderzoek en zin voor werkelijkheid.

Zullen zulke Britten de Indonesiërs van het Maleische schiereiland besturen en leiden tot een hooger trap van ontwikkeling? Indonesiërs, die ons door den besten kenner[1)] van de Maleiers van Malaka worden beschreven als te zijn afkeerig van arbeid, wantrouwend jegens vreemden, volgzaam, trouw, gesloten. ‘De Maleier bebouwt zijn rijstvelden alleen, als hij er door de harde noodzakelijkheid toe gedwongen wordt of op last van zijn hoofden, maar hij is een bekwaam visscher, omdat dit bedrijf, meer aan sport doet denken. Soms drijft hij handel bij wijze van spel en het gelukt hem bijna nooit er een bestaan in te vinden, want heeft hij eenmaal zijn kapitaal in zijn bedrijf gestoken, dan geeft hij al het geld, dat hij bij den verkoop verdient, uit en komt ten slotte tot de ontdekking, dat hij geen middelen meer heeft om zijn zaak voort te zetten. En toch is hij een gezellig kameraad en een vriend, die onze belangstelling waard is; bovendien een niet te verachten vijand. Hij koestert eerzuchtige verlangens. Hij houdt van macht en aanzien en zijn ziel hunkert naar titels en eer. In al deze begeerten stelt de vrouw groot belang. Zij spoort hem aan en stemt er gaarne in toe zijn woordvoerster te zijn, wanneer zij meent, dat de goede gaven dezer wereld verkregen kunnen worden door slimme vleierij of een roerend pleidooi.’

De Nederlandsche geestesrichting zou voor een groot deel beheerscht worden door het verlangen naar individueele vrijheid van denken en doen en van het verrichten zonder dwang van hetgeen men op zich nam; eerst de persoonlijkheid, dan de gemeenschap. Gewichtig, deftig, degelijk, bezonnen mag men ons noemen, weinig emotioneel, weinig spontaan, weinig romantisch, doch daarnaast sterk en doorzettend, wanneer het gevestigde overtuigingen betreft, of bij

1) F.A. Swettenham, The real Malay, 1909, p. 37, 150.

de overwinning van moeilijkheden, bij het ondervinden van weerstand. Het is wel teekenend, dat de bestudeering van land en volk in Indië ons als gezondheidsmaatregel en ter voorkoming van ergernis is voorgeschreven.

'Een kalm tevreden leven is een groote factor tot gezondheid. Daarom bestudeere men het karakter van den Inlander, leere vooral de eigenaardigheden der taal en der Inlandsche gewoonten, waardoor men zich niet al te zeer ergert aan handelingen, die niet strooken met een Europeeschen gedachtengang'[1].

Hoe deed zich dan dat Inlandsche karakter kennen?

Een opmerking moge voorafgaan. Het is deze, dat onze ethnologische gegevens omtrent de Indonesische bevolking tot dusverre geen uitkomsten aanwijzen van experimenteel psychologisch onderzoek en dat op dit gebied thans de eerste schreden zullen worden gezet[2]. Als alle schoolmeesters letten wij veel te weinig op den aard van den leerling, zoodat wij vooralsnog aangewezen zijn op de mededeelingen van hen, die na langdurigen omgang met de Inlanders hunne indrukken omtrent het Inlandsche volkskarakter hebben geboekstaafd, waardoor in groote trekken wel een inzicht in de Indonesische psyche is verkregen.

Men heeft vaak beweerd - aldus Swettenham t.a.p.p.265 - dat een Europeaan het karakter van een Oosterling niet kan begrijpen of de eigenaardige werking van zijne hersenen niet kan volgen. Ik betwijfel, dat de Oosterling moeilijker te begrijpen zou zijn dan de Westerling, wanneer men maar eerst de moeite heeft genomen hem te bestudeeren, even goed als men zich zou voorbereiden voor de deugdelijke kennismaking met eenig ander onderwerp, waarmede men niet vertrouwd is. Iemand, die opgegroeid is in een Christelijke West-Europeesche omgeving kan toch niet verwachten, dat hij aanstonds de karaktereigenaardigheden van een Oostersch-Mohammedaansch of Hindoesch volk zal begrijpen. Maar als men jaren lang in het Oosten woont, en zich volkomen vertrouwd maakt met de taal, de literatuur, de gebruiken, de vooroordeelen en de bijgeloovigheden van de

1) Dr. C.L. van der Burg. De geneesheer in Ned.-Indië, 1882, I, blz. 331.
2) Jaarverslag van de Vereeniging Koloniaal Instituut, 1919, blz. 51.

inboorlingen; als men met hen op denzelfden vloer ligt, met hen uit dezelfde schotel eet, met hen en tegen hen vecht, lief en leed met hen deelt, en ten laatste hun vertrouwen en achting weet te winnen, dan is het ontcijferen van hun karakter niet meer zoo'n onmogelijke taak en dan zal men zien, dat er tusschen den eenen Oosterling en den anderen een veel grooter overeenkomst bestaat dan tusschen twee Westerlingen, zelfs als deze tot dezelfde nationaliteit behooren. Er zijn goeden en slechten, onergieken en luien, maar men zal bijna nooit die producten van Westersche beschaving aantreffen, wier karakters ondergeschikt zijn aan den toestand van hunne zenuwen en deze aan den tijd van het jaar, de omgeving, van het oogenblik, de politiek, de geldmarkt en duizend andere dingen, waarvan de Oosterling gelukkig geen denkbeeld heeft.

'De Oosterling', waaronder hier dan te verstaan is niet de van Semitischen geest doortrokken bewoners van West-Azië, de bakermat van democratische godsdiensten, noch de Voor-Indiër met zijn Arische geestesgesteldheid en zijn aristocratische maatschappij, noch de mensch van Oost-Azië met zijn op den Mongoolschen geest berustende nuchtere verdraagzaamheid, doch de Indonesiër met zijn eilandenbeschaving, zijne normale fundamenteele psychische functies, sterke emotionaliteit, uitgebreid fantasieleven en kinderlijken geest[1].

Ten aanzien van de bewoners van den Indischen archipel nu geldt, dat langdurige aanraking van den Westerling diens oordeel omtrent de Indonesische karaktertrekken op den duur gunstiger heeft doen luiden en dat het oordeel van degelijke kenners van het volk milder klinkt dan dat van hen, die slechts vluchtig of oppervlakkig met den Inlander in contact kwamen.

Een voorbeeld ter illustratie. De zendeling-leeraar van Alphen beschreef ons[2] de bewoners van Soemba als te zijn wantrouwend, valsch, laf, wreed, onbeschaamd, vrijpostig,

1) P.E.B., Orgaan van den N.-I. politiek Economischen bond, 8 Dec. 1920, bevat een leerrijk artikel van Dr P.H.M. Travaglino, geneesheerdirecteur van het krankzinnigengesticht te Lawang, over Het karakter van den Inlander.

2) Tijdschrift van Nederlandsch-Indië, 1884, blz. 205.

onbeleefd, vuil, werkzaam, vroom, gastvrij en in hooge mate begeerig. Doch tegenover dit in hoofdzaak ongunstige oordeel staat dertig jaren later dat van den kenner van de Soembaneezen ds. Wielenga, die deze menschen noemt[1] een volk, waar nog kracht in zit, een ras met levenskracht en levensmoed, met veel karakter en veel gezond verstand, zoodat men ontwikkeling dankbaar aanneemt.

En in dien zelfden geest wordt de Timorees gekenschetst[2] als te hebben een hooggestemd zelfbewustzijn en veel rechtvaardigheidszin, bovendien als te zijn een goed waarnemer met een juist inzicht; de Timoreezen herkenden in de fossielen zeedieren en trokken daaruit het gevolg, dat het zeewater hooger gestaan en het land bedekt moest hebben. Wat steekt zulk een oordeel omtrent onder de Indonesiërs op een lagen trap van ontwikkeling staande volken gunstig af bij dat, van resident Waterloo (1812), ‘dat de Javaan nimmer denkt’, of dat van resident Middelhoop (1808), ‘dat de bevolking van Tjirebon geheel aan hare dierlijke driften overgegeven zijnde, geen begrip heeft van goed en kwaad.’

Ds. Helmichius Helmichii (1633) zag reeds beter de verhoudingen, toen hij van de Amboneezen verklaarde: ‘weete, dat veele haer ofte door gebreck van liefde verachten ofte door gebreck van kennisse smadelyck van haer spreecken, maer moet getuygenisse geven van tgeen de waerheit is, namelyck dat sy door den bant beter syn als diegeene die haer verachten ende meer ongeregeltheyt, boosheyt en godsloosheyt by onse natie als by haer bespeurt wert’[3].

Intusschen dient de vergelijking tusschen de Inlanders van die dagen met de vrije lieden van de O.I. Compagnie te worden getrokken en met ‘onse natie’ op den voet van Coen's schets van het gehalte dier lieden[4]: ‘'t Is een godloosen hoop, die ons veel moeyten aendoen. Eenige stellen haer slimmer aen, dan d'onredelijcke dieren selffs ende veroorsaecken een grouwel en schandael in veele van d'Indianen

1) Indisch Genootschap, 18 Febr. 1913.
2) Dr. J. Wanner, Ethnologische Notizen über die Inseln Timor u. Misol. Arch. f. Anthr., Bd. XII, 1913, S. 153.
3) Dr. F. de Haan, Priangan, Dl. IV, 1, blz. 730 e.v.
4) Bescheiden omtrent J.P. Coen's bedrijf in Indië, verzameld door Dr. H.T. Colenbrander. I, 1919, blz. 644.

t' onswaerts, want geen andere noch beter siende, meenen zy dat onse gantsche natie soo godtloos, onredelijck ende onmanierlijck is. Wij bidden U.E. wilt doch middelen schicken, dat hierinne versien.'

Dat bij zulke 'volksplanters' de bewoners der Molukken gunstig konden afsteken, behoeft niet te verwonderen en hun beoordeeling van Helmichius doet dan ook weldadig aan in vergelijking met Valentijn's meening, dat zij zouden zijn 'zeer booze, hardnekkige en meineedige menschen, die gewoon zijn niet dan door dwang goed te doen, - groote en stoute leugenaars, valsch en meineedig en niet alleen zeer bedriegelijk, maar ook bijzonder bijgeloovig, lui, wispelturig, oproerig, zeer lafhartig, trots, wreed, moorddadig en schelmachtig'.

Trouwens ook Valentijn's oordeel[1] over de Javanen, is niet van eigenwaan ontbloot, wanneer hij hen kenschetst als te zijn 'doorgaans moorddadige, trouwelooze en wrede menschen, op welk zeer weinig staat te maken is, die iemand om een schelling, twee of drie, zonder onderscheid zouden doodslaan, daar het anders de bloodste en lafhartigste guilen zijn, die den aardbodem draagt. Ik heb er egter onder gevonden, die zig by zekere gelegenheden zeer trouw gedragen, hoewel zij dat niet, dan om haar eigen zekerheit en belang gedaan hebben'.

Juister schijnt dan ook - andere tijden, betere kennismaking, humanere opvattingen deden zich gelden - de beoordeeling van den Javaan door Mayer[2], die het volgende schrijft:

'Evenals iedere andere on -of halfbeschaafde, is hij intusschen eer vatbaar voor slechte, dan voor goede indrukken, omdat hij, door de meer dan geringe opvoeding, die hij in zijn jeugd geniet, en dientengevolge door zijn betrekkelijk geringe ontwikkeling, dikwijls de beteekenis dier goede indrukken niet of niet genoeg vatten en begrijpen kan, om er voor zich zelven genoegzaam profijt van te kunnen trekken, terwijl al wat slechts is daarentegen als bij intuïtie zelfs door

1) Valentijn, Oud en Nieuw Oost-Indiën, I, stuk 2, blz. 16, en IV, stuk 2, blz. 54.
2) L.Th. Mayer, De Javaan, als mensch en als lid van het Javaansche huisgezin, blz. 198.

den minst beschaafde dadelijk gevat wordt Overigens is de Javaan eer zachtmoedig en volgzaam, dan brutaal of aanmatigend, maar daarbij ook zwak en bijgeloovig van karakter, zoodat hij gemakkelijk tot allerlei slechts en ongerijmds is over te halen. In den omgang is hij steeds zeer vormelijk, en tegenover zijne hoofden en andere hooge personages zeer eerbiedig en hoofsch, soms zelfs kruipend, eene eigenschap trouwens, die bij een despotisme als dat, waaronder de Javaan eeuwenlang gezucht heeft en waarvan de herinnering hem nog is bijgebleven, zeer verklaarbaar is'.

Gehecht aan zijn geboortegrond, aan zijn familie, zijn kinderen; gastvrij, hulpvaardig, kalm, geduldig; bij goede leiding moedig, vredelievend, vatbaar voor ontwikkeling; begaafd met een natuurlijk gezond verstand en met kunstzin, dat zijn de goede hoedanigheden, welke in den Javaan naast sommige ondeugden - welke menschengroep heeft ze niet? - zijn opgemerkt. Welke zijn dan de moreele defecten in het Javaansche karakter, die den Westerling in het oog vielen? In hoofdzaak traagheid, lusteloosheid, ongeneigdheid tot inspanning, zinnelijkheid, onzelfstandigheid, onpersoonlijkheid (Poensen). Raffles zei het al: 'the common people have little leisure or inclination for improving their mind or acquiring information but they are far from being deficient in natural sagacity or docility' en prof. Snouck Hurgronje[1)] legde den vinger op den wond, toen hij vroeg of in moreelen zin de tegenstelling tusschen Westerling en Javaan zoo groot zou zijn als men ons wil doen gelooven? Of zou wellicht ook hier, evenals ten aanzien van het intellect, bij ernstige proefneming blijken, dat het op zoogenaamde ervaring gegronde oordeel niet anders dan een taai vooroordeel is?

Ernstige proefneming! Daarvan kan men b.v. spreken bij de indienstneming van Menadoneesche jongelieden, die behoorlijk onderwijs genoten en van fatsoenlijke ouders zijn, op de marine-kweekschool te Makassar. Zij blijken daar te zijn 'ijverige en goede militairen, weetgierig en bevattelijk, met sterke lust tot reizen en om wat van de wereld te zien, toegerust met grooten gemeenschapszin[2)]. Deze jongens

1) De Gids, Augustus 1908, blz. 229.

2) S. van Ramshorst, Inlanders bij de Marine, Marineblad 33ste Jrg., blz. 29.

van den leeftijd van 16-21 jaar, hebben bijna zonder uitzondering uitstekend voldaan... De Menadoneezen Sangireezen en Amboneezen zijn ‘prachtmenschen voor de marine’[1].

Of is het ook geen resultaat van ernstige proefneming, dat een geheele categorie van personen van verschillenden Indonesischen landaard, te weten de naar Nederland ter voltooiïng hunner studiën gekomen Inlandsche artsen, over het algemeen zeer goed voldoen in Europeesche klinieken en laboratoria en daar toonen nauwgezette werkers te zijn?

De klachten omtrent de karaktereigenschappen der Indonesiërs zijn dan ook in hoofdzaak terug te brengen tot gemis aan geest- en wilskracht, gemis aan durf en doorzicht, gemis aan zelfvertrouwen en volharding, gemis aan zelfstandigheid en eigen oordeel. En komen ten slotte niet al deze gebreken neder op de geringe kracht van de persoonlijkheid, die eigen is aan alle primitieven en half-beschaafden? Zoodat aan ieder, die langs de banen van politiek, economie, schoolopvoeding of moreele ontwikkeling verbetering brengen wil, klaar voor oogen kan staan, op welke wijze hij den Indonesiër dienen kan, te weten door ontplooiïng van de individualiteit, zonder dat deze daarom nog gericht behoeft te zijn op de persoonlijkheidsproducten van de moderne Westersche beschaving, al ware het alleen hierom, dat de bodem en de groeivoorwaarden in Europa geheel anders zijn dan in Indonesië.

De geringe wil, de onvolkomen openbaring van de persoonlijkheid, de onvolledige oefening, het gebrek aan ervaring, het labiele zenuwleven, de weinige ontwikkeling van het ik, geven aan de groote massa der Indonesiërs het kinderlijke, dat niet alleen terug te voeren is tot emotioneele eigenschappen, doch dat een pendant vindt in de karaktertrekken, die het volk in onze middeleeuwen typeerden. Van ‘minderwaardigheid’ kan dan slechts in zooverre sprake zijn, als men een leerling minderwaardig ten aanzien van zijn ouderen, sterkeren, ervaringrijkeren leermeester noemen kan, met dien verstande nochtans, dat niet alle leerlingen dezelfde erfelijke verstandelijke en zedelijke vermogens zullen blijken te bezitten als alle leermeesters. En waarbij

1) F. de Boer, aldaar, 32ste Jrg., blz. 468.

tevens niet uit het oog mag worden verloren, dat elk tijdvak in de geschiedenis en elk volk zijn eigen zedewetten en zijn eigen maatschappelijke logica heeft gekend naast die algemeene menschelijkheden, die immer en overal aan den dag komen. Bij de vraagstukken, welke verband houden met de ontwikkelingsmogelijkheid van zoogenaamde lagere volken zoekt men dan ook steeds weder steun in vergelijkingen met overeenkomstige beschavingsstadiën of -tijdperken in onze eigen West-Europeesche geschiedenis. Want bij de ethnologie, die overigens een bij uitstek altruïstische wetenschap is, begint de vergelijking der menschenwaarde niet zelden bij zichzelf. En hoe men daarnaast naar beraamden, objectief genoemden maatstaf de meer- of minderwaardigheid ook uitdrukke: in de ingewikkeldheid der maatschappij, in de volmaaktheid van de techniek, in de mate van beheersching van de omgevingsinvloeden, in de uitingen der naastenliefde, in de kracht van de persoonlijkheid, altijd weder neigt de beschouwer het hoofd naar den kant, van welke het licht komt uit de geschiedenis der menschheid en dan staat ten slotte de mensch van een bepaalde landstreek of van een bepaald tijdperk in het algemeene schijnsel van de anthropologie in den ruimsten zin.

Als de observator leerden wij kennen den West-Europeaan van thans: koel berekenend, logisch redeneerend, methodisch, energiek en rusteloos werkend, gewichtig doende en geneigd tot bezonnen of ook eigendunkelijk doorzetten. En daarnaast als den op te voeden man: de rustig beschouwende, geslotene, vormelijke, laksche, eerzuchtige Indonesiër.

Of is het juister het beeld zoo te stellen: hier de actieve groep, die onderzoekers en mannen van de daad oplevert, ginds de emotioneele groep, eerder te zien gevend dichterlijke en kunstzinnige naturen? Of zoo, dat de Westerling is de ervaringrijke phlegmaticus, wiens leven eenheid en samenhang vertoont en den wil om vastberaden het gestelde doel te bereiken; en de Oosterling de nerveuze, wiens oordeel en stemming meer door tijdelijke invallen worden beheerscht, en die royaal is met geld, zinnelijk van aanleg, weinig punctueel, met fantasie en zin voor symboliek[1)]?

1) Zie Heijmans. De classificatie der karakters. Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde van 9 Nov. 1907, blz. 1241 e.v.

Bij den Indonesiër overheerscht veelal het gevoelsleven het verstand; realiteit, handeling en waarneming staan voor hem in het teeken der mystiek; hij houdt over het algemeen van heldere kleuren, muziek en spel; zijn denkleven is eer receptief dan productief; hij is emotioneel[1].

Maar nu, - naast deze karakteristiek aanstonds die van de middeleeuwen plaatsende - zal men een treffende parallel vinden. Was ook dat West-Europeesche tijdperk niet gekenmerkt door zachtmoedigheid naast hardvochtigheid, wijdloopige vormelijkheid naast feodale wreedheid, de vermenging van het aardsche met het geestelijke, een van geloofsvoorstellingen doortrokken gedachtenwereld? Is dit waar, dan wordt de vraag, of wij van de thans levende Indonesiërs kunnen of moeten leeren van denzelfden aard als die of de menschen uit de West-Europeesche middeleeuwen ons wat te zeggen hebben? Een vraag, die wel door niemand ontkennend zal worden beantwoord.

Die vraag en het antwoord daarop doen zich hier immers niet incidenteel voor, doch zij zijn van algemeene strekking en hebben betrekking op de ontwikkelingsgeschiedenis van de geheele menschheid. Want ook de z.g. niet-historische volken hebben hun geschiedenis. ‘De tijd, waarin de zaadkorrel in de aarde doorbrengt, behoort wel degelijk tot het plantenleven’ (Goéthe). Zoo behoort dus ook de ontwikkelinggeschiedenis der Inlandsche volken zeer innig tot de geschiedenis der menschheid en de geschiedenis der niethistorische volken biedt dan ook menig analoog verschijnsel ter vergelijking aan met hetgeen de geschiedenis van, zeg nu de Europeesche volken, te zien geeft. Deze analogie kan zelfs voeren tot de meer dan hypothetische gevolgtrekking, dat een overeenkomstige ontwikkelingsgang van de beschavingen van alle groote menschengroepen valt op te merken[2].

III.

Bij een beschouwing van de beschaving van Zuid-Oost-Azië blijft steeds een totaal-indruk van evenwicht, zelfs

1) Dr. A.M. Brouwer, Mededeelingen Ned. Zendinggenootschap 1914, dl. 58, blz. 176 e.v.
2) K. Lamprecht, Einführung in das Historische Denken, 1912, S. 132.

ondanks de nieuwe stroomingen der laatste jaren, in vergelijking met het snel veranderende, het zich snel vervormende, het steeds in beweging zijnde Westen. Wellicht juist daarom wekt het Oosten immer de herinnering op aan onze middeleeuwen, toen ook bij ons het ideaal gold der volmaking door verdieping, dat thans heeft plaats gemaakt voor het ideaal naar vooruitgang door nivelleering.

Nu is de vergelijking tusschen den aard van de Indonesische letterkunde en geschiedschrijving met die van onze middeleeuwen door dr. Brandes en dr. Djajadiningrat reeds op uitnemende wijze getroffen. De Javaansche letterkunde is 'volslagen middeleeuwsch' genoemd en dezelfde begrippen omtrent geschiedenis en geschiedschrijving, kenmerken den geest zoowel van de Javaansche als van de middeleeuwsche historie[2)]. Doch thans dringt een doorgetrokken toetsingslijn meer dan ooit naar den voorgrond, na de verschijning van Huizinga's boek Herfsttij der Middeleeuwen, dat in zijn ethnologisch-psychologischen opzet een kijk op het geestelijk leven van den West-Europeaan uit dien tijd vergunt. Zoodat enkele raakpunten hier volgen kunnen, welke een sprekender figuur vormen dan de ethnologische parallellen, welke als gemeenschappelijke lijnen in het denken van de menschheid als geheel kunnen worden getrokken.

De plaats, die de vorst in de waardeering zijner onderhoorigen inneemt, zich in de eerste plaats uitende in de taal der heilige aanbidding, die zijne aardsche majesteit omgeeft; maar ook de hevige gemoedsbewegingen van vorstentrouw en de verblinde impulsen van aanhankelijkheid; de vrees voor 's vorsten hartstochtelijke affecten, zijn toorn, zijn wraak, de neiging om een vorstelijk sterfgeval als een schokkende gebeurtenis voor al de landskinderen te ondergaan, dat alles is Indonesisch-middeleeuwsch.

De vorsten der Javaansche middeleeuwen staan soms te boek als de dubbelgodheid Çiwa-Boeddha, de incarnatie van een god, de heerscher over de wereldheerschers, volkomen in voortreffelijkheid, wier geboorte wordt aangekondigd door aardbevingen, aschregens, vulkaanuitbarstingen, onwe-

2) Dr. Hoesein Djajadiningrat, Critische beschouwing van de Sadjarah Banten, 1913, blz. 289, 308. Zie hierover verder Dr G.A.J. Hazeu, Oud en Nieuw uit de Javaansche letterkunde, 1921, blz. 8.

ders, en bij wier overlijden in de huidige Indonesische middeleeuwen (als in Loewoe, waar de Datoe 'onze god' heette) het geheele volk stilte heeft te betrachten en zwarte kleefrijst heeft te eten, zooals ook de hanen hun gekraai dan hebben te staken. Ook thans nog heeten de Javaansche vorsten 'spil des heelals' en 'de op den schoot drager van het heelal', en zooals de middeleeuwsche prinsessen op Java worden geprezen als volmaakt van schoonheid, onberispelijk van aanminnigheid, zoo luidt het nog thans van een gedurende haar bruidstijd als prinses behandeld Minangkabausch meisje op Soematra, dat 'zij zit in haar vertrek als in een gouden stad achter zilveren gordijnen, omringd door gouden bloemen, waar zij door de engelen wordt verzorgd.'

Zooals in de Indonesische verhalen bij gevaar van den vorst zijn gevolg zich opwindt tot een algemeenen amoekaanval, die eigen verderf beteekent, zoo werden nog niet lang geleden in sommige streken van het Oosten van den archipel tientallen van slaven of pandelingen geslacht bij het graf van een vorst om hem naar het zielenland te vergezellen.

De trouw van de hoorigen tot hun heer is dan ook opvallend in de Indonesische maatschappij; men is gehoorzaam aan den door het adatrecht als wettig erkenden bestuurder; men schendt niet licht het geschonden vertrouwen of een opgelegde geheimhouding door een hoofd. De Indonesiërs zullen het bevel van een vorst of een hoofd opvolgen, omdat dit strookt met hun opvatting van trouw, zooals die door de voorouders werd gehuldigd; de verantwoordelijkheid blijft bij den hoogergeplaatste, doch hij wordt blindelings gehoorzaamd in de verwachting, dat hij ook in moeilijke tijden zal steunen. Men is bereid voor den hoogergeplaatste zoonoodig te lijden en dit niet te doen zou verraad en schande beteekenen[1].

Daartegenover staat dan de vrees voor den vorst of den hoogergeplaatste, vooral voor diens impulsieve uitingen van toorn en zijn plotselinge affecten, welke aanleiding zijn tot bevelen, welke terechtstelling of ondergang beteekenden in de despotenrijken, waar de wraak niet rustte, wanneer het gold

1) F.A. Swettenham, British Malaya, 1908, p. 141.

schermutselingen aan de grenzen en het vernielen van de nederzettingen, de akkers en de waterleidingen der lieden aan gene zijde der grens wonende. De verdraagzaamheid jegens de zwakheden en tekortkomingen van eigen kroost of verwanten wordt slechts geëvenaard door de hardvochtigheid ten opzichte van in ongenade gevallenen, of om welke redenen dan ook niet gewaardeerden of gevreesden.

'Op Soemba was het een pretje voor den radja om de slaven te omwikkelen met stroo en teer en hars, het in brand te steken en dan wedloop te laten houden naar de rivier, waar de ongelukkigen trachtten voor de smarten, verdooving te vinden... Bij een der nederzettingen daar had de Sultan alleen de beschikking over 100 man daags, enkel voor het vasthouden van zijn pajoeng, kwispedoor en koffiepot. De Dajaks van Kota Waringin moesten 40 dagen naar beneden om heerendiensten te doen voor den Sultan. Op de reis heen en terug, moesten zij zichzelf van eten voorzien... Op Timor heeft men geen recht voor de zwakken... Als men zich van menschen wil ontdoen, zet men ze op rotsnesten zonder water of voedsel. Ze worden daar ook levend begraven. Dit werd zelfs op kinderen toegepast...'[1].

Zulk een hardvochtigheid jegens minderen ging en gaat aan den anderen kant gepaard met min of meer spontaan geïmproviseerde droefheidsuitingen bij het overlijden van nabestaanden. Bij vele Indonesische volken komen deze weeklagingen op het zelfde neer. Wordt b.v. bij de Toradja's van Midden-Celebes[2] een afgestorven moeder beweend, dan hoort men haar kind weenende klagen: 'Moeder, wat moet er nu van Uw kind worden, nu gij er niet meer voor zorgen kunt.' Een moeder, die haar kind beweent, hebben wij menigmaal hooren klagen: 'Waarom ben ik niet in Uwe plaats gestorven.' De hoedanigheden van den overledene (steeds goede) worden weenende uitgegild: wat waart gij ijverig in den veldarbeid, wie was er dapper als gij, wat hebt gij altijd goed voor mij gekookt, enz., afgewisseld met zelf-

1) C. Lulofs op het congres ter bespreking van de praeadviezen betreffende de voedselvoorziening van Nederlandsch-Indië (Verslag 1919, blz. 137).
2) Adriani en Kruyt, De Bare'esprekende Toradja's van Midden-Celebes, II, 1912, blz. 88.

beklag, als: wie zal er nu hout voor mij halen, of koken of wieden, enz.

Bij de Bataks klinkt de weeklacht van een moeder bij het lijk van haar zoon: 'In uw plaats wil ik in de aarde, ik ben als een kip, die men laat vliegen; als een paard, dat men loslaat, als een potdeksel, dat men wegwerpt.' En zoo de uiting van droefheid van een weduwe, die haar echtgenoot beweent: 'Mijn man, de groote, de voortreffelijke, mijn berg, die schoon opging als de zon en moeilijk onderging; mijn man, wiens beenderen niet moe werden, wiens vingeren niet rustten; aan wien ik immer moet denken, als ik opzie en gedenk hoe hij ging ter markt, waar de handel bloeit'[1].

Zoo ook bij de Minangkabausche Maleiers, waar de klacht der weduwe aldus klinkt: 'Stuk is mijn steun, ingestort is de grond onder mijn voeten; ik dacht dat tot den avond de zon zou schijnen en het is midden op den dag gaan regenen. O, mijn man, word wakker. Het eten staat klaar, kom laten wij naar de velden gaan. O heer, waarheen zijt gij gegaan? Hoe laat gij ons achter? Wie zal onze velden bewerken, wie zal het vee binnenbrengen, en als de Vastenmaand is gekomen en men mij bezoeken brengt, waar zal ik U dan vinden?'

Deze dichterlijke lijkklachten harmonieeren op middeleeuwsche wijze met de hoogergeschetste hardvochtigheid jegens zwakkeren; weeklacht en wreedheid zijn elkanders aanvulling ter vorming van het beschavingstype van den hartstochtelijke, den impulsieve, den onrijpe in wier bewustzijn allerlei laag en bloemrijk onkruid gemakkelijk wortel schiet.

Een modern schrijver[2] heeft de opmerking gemaakt, dat men het geestelijk leven van de bewoners der tropen slechts begrijpen kan, wanneer men als uitgangspunt het plantenrijk neemt: de tropenmensch vegeteert in dien zin, dat alles in zijn innerlijk zonder inspanning tot een maximum groeit; de in weinig tijd tot den hemel reikende gewassen hebben de levenskracht van goden; zoo woekert het ook in den

1) Joh. Warneck: Die Religion der Batak, 1909, S. 69.

2) H. Keyserling, Das Reisetagebuch eines Philosophen, 3^{tte} Aufl., 1920, S. 33 ff.

menschelijken geest; als bloemen schieten de voorstellingen van goden en geesten en demonen duizendvoudig op uit het vruchtbare aardrijk. Het polydemonisme in zijn overmilden rijkdom aan goden is alleen te begrijpen als plantaardig verschijnsel; de mensch maakt zich deze tallooze godenvoorstellingen niet; zij groeien in hem zonder moeite en als vanzelf en in ieder geval zonder dat de mensch daarbij zijn denken behoeft in werking te brengen; het ontstaan van deze godenvoorstellingen is als een natuurproces en alle inspanning van den wil moet daarbij onnoodig en zelfs onnatuurlijk schijnen. Het animistisch-Hindoeistisch pantheon kwam niet voort uit theoretisch opgebouwde systemen; het is als uit den bodem opgeschoten uit overvloedige tropenweelderigheid. Men zoekt niet naar aanraking met de godenwereld, alles is er; en waar al het mogelijke aanwezig wordt geacht, daar is geen plaats meer voor idealisme; hier vegeteert ook de phantasie; hier is het bewustzijn arm, daar alles automatisch geschiedt; hier wordt de verbeelding niet actief; voor krachtsinspanning van den geest is hier geen plaats. Maar wel gevoelt de geest zich ontvankelijk voor de mystiek, want in alle levensuitingen wordt de goddelijke kracht gespeurd.

Zoo omgeeft ook de mystiek de positie van een vorst of van een hoofd; zij zijn in het denken der bevolking de handhavers van de door de voorvaderen gestelde regelen. Volgens de Bataks, was Sisingamangardja inderdaad een ‘godvorst’ en de aanblik van zijn tong was doodelijk, zooals ook volgens de Toradja's het zien van den vorst van Loewoe een opgezwollen buik veroorzaakte.

De taal ‘der heilige aanbidding’ is aan zulke aardsche majesteiten verbonden, zoodat voor hoogergeplaatsten bepaalde woorden en uitdrukkingen in zwang waren en zijn, daar zij niet alleen een maatschappelijk, doch tegelijk en vooral een religieuze ‘taboe’-onderscheiding hadden en hebben te nuanceeren. Zoo komt de hoftaal der Javanen te staan op één lijn met de aparte termen, welke voor overledenen en godheden gebruikelijk zijn. En zoo is er haast geen wezenlijk onderscheid tusschen den zin van de sasahara (zeetaal) van de Sangir- en Talaoed-eilanden, de pantang kapoer (kamfertaal) van Baroes, de ‘veldtaal’ bij den rijstoogst op Java en elders, de bhasa sangiang (priestertaal)

der sjamanen en de båså kedaton der Javaansche vorstenlanden[1].

Dit kråmå-inggil van Java, Madagaskar en Samoa, kan dus in zeker opzicht zeker als een 'uitbreiding van het pamali' aangemerkt worden[2], zij het dan ook, dat de geheele Javaansche geestesrichting, die alle opmerkzaamheid geeft aan verschil, stand, rang en leeftijd om dit verschil in vorm en woord te accentueeren, heeft in de hand gewerkt, dat woordvorm en gedachteninkleeding naar de verscheidenheid van onderlinge maatschappelijke verhouding varieeren. Niet alleen dus als wijdloopig eerbewijs, zijn zulke 'hooge' uitdrukkingen en 'fijne' vormen op te vatten, doch evenzeer en vooral als gemoedsbehoefte, als geruststelling van eigen gewetensnood en in den grond ter voorkoming van krenking der diepgewortelde religieuze en maatschappelijke opvattingen. Dit temeer, waar over het algemeen de talen der weinig ontwikkelde volken, zooals ook die van onrijpe menschen, wel rijk zijn in het aanduiden van bijzonderheden der concrete dingen, doch arm in woorden, die algemeenheden moeten uitdrukken, wijl abstraheeren hun moeilijk valt en zij met weinig algemeene begrippen kunnen volstaan. Bovendien wijst de toepassing van de taalverscheidenheid door iedereen in het dagelijksch leven op een algemeen onder deze 'lagere volken' voorkomend intuïtief gevoelen, gehéél in overeenstemming met hun, als waardevol beschavingsgoed te boeken overvloedig intuïtief geestelijk leven. Wat bij ons toch de gedachte kan doen opkomen - wij, Westerlingen, denken veelal zonder bezinning en handelen vaak zonder liefde - of er voor ons geen aanleiding is tot deemoed en in elk geval tot aandachtig overwegen van de waarde van zulk een rijk intuïtief bestaan. En ook, of wij daaruit iets leeren mochten ter aanvaarding van iets van dat religieuze aan- en doorvoelen der dingen, dat met zich brengt de neiging tot liefdevolle overgave, die altoos en alom de meeste is en blijft van al.

De drang naar het concrete, waarvan hooger sprake was,

1) Lasch, Ueber Sondersprachen und ihre Entstehung. Mitt. Anthropologische Gesellschaft in Wien. Bd. 37.
2) Kern, Woordverwisseling in het Galelareesch. Bijdragen T.L. en Vk. van Ned.-Indië, Dl. VIII, 1893, blz. 126.

komt intusschen ook in het adatrecht op den voorgrond; geen subtiele rechtsconstructies geeft het Indonesische adatrecht te zien, doch een verlangen naar rechtsherstel door straf met daden gericht op den persoon en daden gericht op goederen van den rechtbreker of zijn omgeving. Het vraagt niet naar abstracte rechten, doch om bewijs en voor ieder zichtbaar uiterlijk teeken; het legt verplichtingen op ten aanzien van reëele, stoffelijke voorwerpen; het is geheel gebaseerd op het concrete Inlandsche denken, dat om vergelding vraagt van toegebracht nadeel met pijnlijke stiptheid en gerechtigdheid.

Een Lomboksch vorst sprak over zijn, in onze oogen van gering adatvergrijp beschuldigde dochter, met evenveel kalmte den krisdood uit als hij het deed over een pandeling van den Soembawa'schen overwal. En bij de vergoeding van lijnwaad, ontvreemd binnen den beschikkingskring van een Maleisch dorp op Soematra zal met uiterste nauwgezetheid het geleden nadeel worden becijferd om aan de gerechtigheid te voldoen.

De vraag is of de belletrie van zoo concreet denkende volken niet in elk opzicht dor moet wezen en of zij wel plaats *kan* geven aan echt menschelijke aandoeningen en de fijnere accenten van het gemoedsleven.

Deze en dergelijke vragen zijn onder de oogen gezien door M.R. Brandstetter, in zijne studiën over den natuurzin (Luzern 1893, 1908) en de karakteristiek van de epische verhalen (Luzer 1891) der Maleiers. Deze schrijver blijkt van meening, dat in de Indonesische letterkundige producten de poëtische uitdrukkingen niet zeldzaam zijn. In de priestertaal van Toba heet een waterval: de nederruischende slang en een liaan: de hangende slang; in het Boegineesch het schuim in een rivier: de waterbloem; in het litteraire Maleisch een weide: het groene meer; in het Javaansch en krokodil: de watertijger.

Bovendien zou uit het oudere Maleische proza en de poëzie een zeer ontwikkelden zin voor een juiste beschouwing van de natuur blijken en de gave om daarvan op aanschouwelijke wijze te getuigen. Dit kan wel juist zijn en in verband worden gebracht met eene, ook uit de liefde voor bloemen en uit de voor lustverblijven uitverkoren plaatsen in vaak ook naar

onzen smaak schoone omgeving, blijkende vreugde in de natuur.

Maar is er uit de plastische wijze waarop de van de natuur ontvangen indrukken worden weergegeven, toch niet veeleer te besluiten tot het concrete denken der Inlanders instede van tot hun begaafdheid voor wat wij poëzie noemen?

Om deze vraag te verduidelijken, mogen twee voorbeelden worden aangehaald. Vooreerst een stuk natuurbeschrijving uit het op Java populaire Brata Joeda-verhaal, dat opgesteld heet te zijn door Empoe Sedah in de twaalfde eeuw onzer jaartelling, onder de regeering van vorst Dajajabaja van Kediri en dat een gejavaniseerde ontleening is aan het Mahabarata. In de vertaling van A.B. Cohen Stuart (Vers. Bat. Gen. dl. XXXVII, 1860), wordt een landschap in den avondstond aldus beschreven (blz. 12):

De zon was ondergegaan, en dook weg in 't water; eene lieflijke duisternis overdekte den omtrek. Aan 't uitspansel schitterden ontelbare sterren, als bloemen er over gestrooid. Duizend stemmen weergalmden in 't binnenhof: het gekweel der vogels vermengt zich met het ruischen van den wind, die neerstrijkt op de geurige bloemen. De maan schuift bevallig haar sluier ter zijde en zet nieuwen luister bij aan de schoonheden van 't paleis, dat zich voordoet als Batara Endra's hemelhof. Betooverend was de speling van het maanlicht; de sieraden in 't paleis schitterden met aanhoudend toenemende schoonheid. Daarbij voegde zich de pracht der woning van vlammend goud, die heldere stralen ten hemel schoot.'

Hierna volge de beschrijving van een boom op een Minangkabausch erf, zooals die uit een dichterlijke ontboezeming op een feest is overgenomen. 'Er is een dalimaboom, zoo hoog, dat hij de wolken veegt en zijn loof hangt af en raakt de aarde. Zijn jonge spruiten doen U het water over de tong loopen. Er kronkelt een slang om zijn wortels en een heilige draak met gouden schubben en gulden vinnen kronkelt om zijn stam. Zijn ranken zijn als een Klingaleesche ketting en de bladeren gelijken een Chineeschen waaier. De bijen zwermen om zijn takken en schorpioenen knagen aan den stam, terwijl groote duizendpooten over zijne twijgen kruipen en gevleugelde slangen uit de bloemkelken slurpen. De wijze papegaai zit op den top en spreekt recht.'

Niet de boom als zoodanig, niet de simpele natuur dus maakt hier indruk, doch veeleer de daarbij gedachte en als curiositeit en bizarrerie betrachte gedierten, die ook op een kindergemoed indruk zouden maken. Hier komt diezelfde kinderlijke eigenschap voor den dag, die behoefte heeft aan door ons als bombast aangemerkte redewendingen in de Indonesische letterkundige producten, die ophemelende beschrijvingen bevatten van voorwerpen van dagelijksch gebruik bij een feestmaal: alles is van uitheemsch maaksel, van verre herkomst, van Patani, van Kedah, uit Japan en Arabië.

Pure schoonheid wordt om indruk te maken vereenzelvigd of vereenigd met nuttigheid, wonderkracht, vreemdsoortigheid, magischen invloed[1].

Zoo is het eigenlijk ook met het karakter der heldenfiguren uit de Indonesische verhalen; hun verliefdheid verdient meestal geen beter woord en is veeleer zinnelijkheid met een 'quasi-ethische zelfverloochening'[2], voorzoover zij zich niet tevens uit in nijd en jaloezie.

Naast ouder- en kinderliefde en huwelijkstrouw, staat overdreven lyriek en droefheid; er wordt veel geweend: koningen weenen en gevangenbewaarders en beulen weenen met de eentonigheid die ook overigens in de Indonesische letterkunde ons opvalt[3].

Intusschen is niet over het hoofd te zien, dat zich sedert ongeveer het begin van deze eeuw een merkbaren invloed van de Westersche beschaving ook laat gevoelen op die letterkunde en hare producten, welke verband houden met het ruime inzicht, dat de Westersche ontwikkeling met zich bracht. Als reactie eenerzijds tegen de vreemde elementen, als gevolg anderzijds van dat betere inzicht, kwam daarbij tot uiting een streven naar belangstelling in de eigen geschiedenis en de eigen beschavingsschatten van het verleden, dat vooral op Java nog duidelijk waarneembaar was, uit de geschriften van oude herkomst en de steenen gedenkteekenen van vroegere grootheid[4].

1) Van Eerde, Minangkabausche poëzie, in Tijdschrift Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XXXIX (1897).
2) Aldus Huizinga, t.a.p. blz. 116.
3) Brandstetter, Charakterisirung der Epik der Malaien, 1891, S. 3.
4) Dr. G.A.J. Hazeu, Leidsche rede 12 Januari 1921, blz. 26.

In dat opzicht ontkwam ook Java niet aan de stroomingen, welke over de wereld weer voeren naar de waardeering van al wat van ouds eigen was in nationaliteit en kultuur, als gaf die waardeering houvast in een tijd, die gelijkmaking en effening als het hoogste heil beschouwt. Als gaf die waardeering bovendien schoonheid en fleur aan het leven, wanneer grauwe eentonigheid zich over alle volkseigen zou willen spreiden. Daartegen komt men overal terecht in verzet[1]. En zoo is het ook in Indië, vooral op Java, waar men weder gaat oogsten de litteraire producten uit de Javaansche volheid der middeleeuwen, geschoold als men thans weder wordt om te onderscheiden wat dienstig nog is voor het tegenwoordige en om aan te voelen wat als Indonesisch-gebrekkigs zich voordoet in vergelijking met wat beter onderlegde vreemdelingen als goed en schoon opmerkten in de Vóór-Indische beschaving van weleer, wier invloed zoowel in Oost als in West zich deed gevoelen.

Inderdaad, hier is verschil naar volksaard en tijdstip.

Wat zien wij toch op het Westen den meesten indruk maken uit de Oud-Indische litteratuur? Na de Open deure tot het verborgen heidendom van Rogerius en de Beschrijving van Malabar en Choromandel en Ceylon van Baldaeus, die in de 17de eeuw het eerste licht deden opgaan over de godsdienstige opvattingen der ‘Bramines’ en de ethnografische bijzonderheden van Vóór-Indië, kwam in het laatst van de 18de eeuw de waarde voor de Westersche beschaving van de philosophische en artistieke schatten van de Sanskrit-literatuur op den voorgrond.

De naam van Çakuntala, de moeder van Bharata, kwam in Kalidasa's gelijknamige drama van ‘de noodlottige ring’, ‘het herkenningsteeken’, in de vertalingen van Jones en Forster tot Europa (Kern's vertaling is van 1863) en maakte grooten opgang.

Ernst en opwekking tot medelijden gingen hierin samen en Goethe, die er den vorm van zijn voorspel tot Faust aan

1) ‘Sa wol ús tiid ek formoardisje it eigene, it bisûndere det elts folts het, om alles ienkleurich to meitsjen. Det moat net, hwent de griize ientoanichheit is net moai, mar moai en goed is it bûnte, it kleurige’.... Dr. S.K. Bakker, Ut it iepen finster (in Wy Friezen, 1914, blz. 34).

ontleende, gaf in zijn epigram (1791) den inhoud aldus weer:

> Willst du den Himmel, die Erde mit einem Namen begreifen,
> Nenn ich Sakontala dich, und so ist alles gesagt.

Het bekoorlijke van het onervaren meisje en de zelfverloochende vrouw, de liefde der echtgenooten werd in dit drama verheerlijkt. Maar nog grooter was de indruk, die de Bhagavad Gita: 'The song of the adorable One', 'de openbaring des Heiligen', 'le chant du Bienheureux', 'des Erhabenen Gesang', omstreeks dienzelfden tijd verwekte. In dit philosophische dichtstuk was behalve de dichter, de wijze en de mysticus aan het woord, die later Tagore inspireeren zou en zoo tot op den huidigen dag zou worden vereerd als de evenknie van den schrijver van het Johannes-Evangelie en als de dichter van een taal zoo schoon en krachtig als wel zelden wordt aangetroffen.

Dan de apotheose van de trouwe gade Sawitri, die wij Nederlanders uit Vogel's vertaling kennen en waarvan Verlaine gezongen heeft:

> Pour sauver son époux Çavitri fit le voeu
> De se tenir trois jours entiers, trois nuits entières,
> Debout, sans remuer jambes, buste ou paupières:
> Rigide, ainsi que dit Vyaça, comme un pieu.

Sedert de middeleeuwen was reeds de Arabische vertaling van het Boeddhistische fabelboek de Pançatantra door alle talen van Europa en West-Azië overgenomen, evenals de Hitopadeça en Mrçakatika hier The light of Asia deden opgaan, zoodat alom groote belangstelling ontwaakte en geestdrift ontstond voor de Oud-Indische verbeeldingskracht, wijsgeerige bespiegelingen, diepzinnige denkbeelden. Wat was het nu vooral, dat de Europeaan tot waardeering en navolging drong? Die vraag is van belang bij de vergelijking met hetgeen haar antwoord moet zijn ten aanzien van de bewoners van den Indischen archipel, die vele eeuwen eerder met de beschavingsschatten van Hindoestan in aanraking waren gekomen, dan de Westerlingen en daaraan op geheel verschillende wijze kracht hebben ontleend ter versterking van de eigen kultuur.

West-Europa kwam onder de bekoring van de litteraire

kunst niet alleen, maar ook van de edeldenkendheid, de mystiek, de liefde tot den misdeelden naaste, de levenshouding tot meditatie en zelfverzaking, de geestelijke visie op al het bestaande, het religieuse aanvoelen der dingen, de schoonheid en de wijsheid, die uit de Oud-Indische geschrifal het bestaande, het religieuze aanvoelen der dingen, de profeten, de wijsgeeren, die thans Tagore interpreteert, wanneer hij zegt:

> Only he is pure who has washed away the world from his mind,
> To him who knows the dust and the flower are the same[1).]
>
> We feel God's nearness to us in all the human relationship of love and affection, and in our festivities. He is the chief guest whom we honour. ..... We worship Him in all the true objects of our worship and love Him wherever our love is true.[2)]

Zulk een mystiek vond weerklank in Europa, want zij voldeed aan dezelfde menschelijke begeerte, die ook hier leefde en die zoo gelijk aangevoeld is weergegeven door Thomas à Kempis: ‘de meest volmaakte menschen vermeden daarom den omgang met anderen zooveel zij konden en leefden liever met God in de eenzaamheid.’ En door Jan Luyken: ‘zoo dat ik U, o God! bevond te zijn den grond van mijnen grond.’

Bij hen harmonie met de Bhagavad Gita:

‘Onbewogen als de vlam van de lamp, die buiten de wind wordt geplaatst, is de ziel van hem, die zichzelf beheerscht en geoefend in de wijsheid is.

Waar de gedachten tot rust zijn gekomen en door de oefening der wijsheid tot bedaren gebracht, waar de geest zichzelven ook behagen mag.

Waar de ziel het eindeloos genot leert smaken dat vèr buiten de zinnen wordt gevonden; waar geen afdwalen van het wezenlijke meer mogelijk is.

Waar geen ander dan dat hoogste goed meer wordt verlangd; en waar geen droefheid en geen smart voor wie 't verwierf meer kan bestaan.

Daar is die verbinding met het hoogste Wezen bereikt, die vroomheid wordt genoemd en die verlossing is uit alle leed.’

1). Sacrifice and other plays, 1917.

2) Personality, lectures delivered in America, 1917.

Het was deze godvruchtige wijsheid, deze mystieke schoonheid, die door het Westen met bewondering werd waargenomen en met graagte werd geaccepteerd. Men noemde de Bhagavad Gita met zijn verheerlijking van de plicht uit een oogpunt van diepzinnige bespiegeling het schoonste werk der wereldlitteratuur, ondanks de daarin voorkomende verscheidenheid van denkrichting, die soms wordt aangemerkt te kort te doen aan de philosophische eenheid. Dit laatste ten onrechte, omdat door de Indiërs daaraan wel degelijk eenheid van geest wordt toegekend; ondanks een samengaan van Hindoesch polytheïsme met dualistische en monistische opvattingen, die voor den Indiër uitdrukkingsvormen zijn van de hoogste waarheid. In dat opzicht moeten intellectueele en rationalistische aanmerkingen worden terzijde gesteld, omdat het wezen van het gedicht de uitdrukking wil geven van den goddelijken geest en de geestelijke waarheden wil realiseeren voor 'den wetende' in de bekende symboliek en overlevering. Niet nadenken of analyseeren is hier op zijn plaats, maar verdieping en bezieling die tot de waarheid voert. Niet het doorzicht, het experiment is hier richtsnoer om te komen van gedachte tot gedachte, doch verandering van psychische gesteldheid, die voert van toestand tot toestand[1)].

Wat vinden wij van dat alles terug bij vergelijking met de litteratuur van den Indischen archipel? In hoofdzaak dit, dat het voornamelijk de in het groote Mahabbarata verscholen parelen waren, welke in West-Europa bewondering vonden, omdat zij de zuivere menschelijkheid afstraalden, terwijl in den Indischen archipel niet zoozeer de fijne gedachten, welke in het Vóór-Indische weefsel zijn geweven, als wel de daarop voorkomende figuren zijn gewaardeerd en naar eigen aanleg nageteekend.

Prof. Kern heeft eens van de Oud-Javaansche prozavertaling van het Mahabharata gezegd, dat deze verschilt met het Indische gedicht door den half-kinderlijken, half-katechetischen stijl van het hedendaagsche Javaansche spraakge-

1) Keyserling, Das Reisetagebuch eines Philosophen, 3^{tte} Ed, 1920, S. 302, 351.

bruik[1]. En Hazeu beaamt dit bij de vergelijking van het Adiparwa in het Oud-Javaansch met zijn Sanskrit-origineel[2], met de bijvoeging, dat in het Javaansche stuk niet de dichter, maar de schoolmeester aan het woord is, zooals van der Tuuk[3] reeds had medegedeeld, dat het Javaansche Adiparwa 'abounds in blunders'.

Tot dergelijke gevolgtrekkingen leidt de kennisneming van de door Juynboll toegankelijk gemaakte, op de klassieke Vóór-Indische litteratuur steunende, oud-Javaansche geschriften[4]. Verheven gedachten, hooggestemde ontboezemingen, men vindt deze daarin haast niet. Ook bij de aanneming van de klassieke Vóór-Indische litteratuurproducten zien wij over het algemeen dus de neiging van den onontwikkelden Indonesiër zich doen gelden om met verwijdering van de abstracta, veeleer de aandacht te schenken aan de materieele gegevens, welke die, voor den Indonesischen geest over het algemeen veel te hoog gaande of liever veel te ver verwijderd liggende philosophisch-metaphysische beschouwingen kenmerkt. Men behoeft hieruit niet aanstonds te denken aan een niet-ontvankelijk zijn voor dergelijke beschouwingen van de Indische gemoedsgesteldheid; integendeel, men schijnt hierin veeleer een bevestiging te moeten zien van een algemeen bij onontwikkelden (om nu het vage woord primitieven niet te gebruiken) opgewekt gemis aan vermogen tot abstraheeren en hun algemeene neiging om aan alle voorstellingen een uiterlijk waarneembaren vorm te geven. Zij hebben behoefte aan het tastbare, bij het recht aan een uiterlijk teeken, bij de moraal aan het voorbeeld, bij de religie aan antropomorphe goden en demonen, die voelbaar met ziekte of misgewas straffen, en aan met spijs en drank en geld tevreden gehouden voorvaderen, die bij de periodieke offermaaltijden van een gemeenschap in grooten getale toestroomen en dan inderdaad aanwezig worden geacht te zijn.

1) Verhandelingen Kon. Ak. v. Wet. afd. Letterkunde, dl. XI, 1877, 2de stuk, blz. 8.
2) Tijdschr. Ind. Taal-, Land- en Volk., dl. XLIV, 1901, blz. 290.
3) Journal Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. XIII, Jan. 1881, p. 42.
4) Leidsch proefschrift 1893 en Bijdragen dl. 69 (1914), blz. 219.

Intusschen moet men zich ook hier wachten voor generaliseeren en hoeden voor het uitspreken van een eenzijdig oordeel. Drieërlei opmerking valt toch te maken. Vooreerst valt te wijzen op het op Java inheemsch geworden heldendicht Brata-Joeda uit de 12de eeuw, dat zijn onderwerp ontleend heeft aan Parwa V-X van het Mahabharata, waarin naast de strijdverhalen opmerkingswaardige beschrijvingen voorkomen van natuurtafereelen, van de droefheid der vrouwen over de gevallen helden, wier lijken zij op het slagveld gaan zoeken, van haar verlangen om zich met den gevallen geliefde ten doode te wijden. En zoo geeft ook het eveneens tot een zelfstandig Javaansch gedicht geworden Ramayana, dat naar Kern's gissing in de 13de eeuw is vervaardigd, sommige passages te lezen over onderworpenheid aan de plicht, aansporing tot deugd, die naast den katecheet hier en daar den gevoeligen mensch verraden.

Een tweede opmerking moet op het bovenstaande een belangrijke uitzondering aanwijzen in de vondst van Raden Poerba Tjaraka, die blijkens de notulen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen van 17 Augustus 1914 (blz. 98) in een Balisch geschrift heeft aangetroffen een groot gedeelte van de Bhagavad Gita, waarvan ‘onder voorbehoud van nadere herziening’, door van Hinloopen Labberton een fragment uit het Kawi is vertaald, dat wonderwel overeenkomt met de Fransche vertaling uit het Sanskrit van Emile Burnouf (3 ed. 1905).

Het Balische geschrift schijnt, afgaande op deze overeenkomst zulke interessante gedeelten te bevatten, dat het uit een algemeen wetenschappelijk oogpunt en met het oog op een internationaal litterair belang van gewicht voorkomt, dat de Kawifragmenten deugdelijk bestudeerd worden. Om dit nader te illustreeren worde hier de vertaling van Burnouf (pag. 20) en een fragment uit de hooger bedoelde notulen, (blz. 115), naast elkander geplaatst.

BHAGAVAD GITA (een fragment).

uit het Sanskrit.	uit het Kawi.
11. Tu pleures sur des hommes, qu'il ne faut pas pleurer, quoique tes paroles soient celles de la sagesse.	90. Gij weent om wien geen droefenis dient, ofschoon gij wijsheidswoorden spreekt.

Des sages ne pleurent ni les vivants, ni les morts.	Om hen, wier adem vlood of toeft, bedroeven zich de wijzen niet.
12. Car jamais ne m'a manqué l'existence, ni à toi non plus, ni à ces princes; et jamais nous ne cesserons d'être, nous tous, dans l'avenir.	Het past niet, Arya, dat Gij U bedroeft, leer toch de heilleer, die U zegt, dat dooden of levenden niet worden beweend door hen die weten.
13. Comme dans ce corps mortel sont tour à tour l'enfance, la jeunesse et la vieillesse; de même, après, l'âme acquiert un autre corps; et le sage ici ne se trouble pas.	95. De reden daarvan is toch, dat zooals de Heilige Schrift zegt: 'Als de bewoner van dit lijf hier jeugd en ouderdom ervaart, zoo keert een ander lichaam weer. Wie wijs is, treure daarom niet.' De mensch toch in het lichaam zijnde, ervaart kindsheid, jeugd en ouderdom.
14. Les rencontres des éléments qui causent le froid et le chaud, le plaisir et la douleur, ont des retours et ne sont point éternelles. Supporte-les, fils de Kuntî.	100. Voorwaar opnieuw neemt hij geboorte, zooals het nu is, zal het eens weder zijn, zonder mankeeren, aldus is het wezen der dingen. Vandaar dat geen droefenis baat bij de komst van 't zij leven of dood, men aanvaarde hitte of kou, onderga vreugde en smart, neme zoet of bitter tegelijk.

Wanneer de Kawi-litteratuur zulke parelen blijkt te bevatten, verdienen gevolgtrekkingen omtrent haar algemeen karakter nog meer omzichtigheid dan zij uitteraard reeds vereischen.

Als derde restrictie moet gewezen worden op letterkundige producten uit Indonesië van den jongsten tijd, die verband houden met poëtische en philosophische ontboezemingen, welke door Westerlingen worden genoten. Hier zij b.v. gewezen op een Maleische bewerking (*Tjaja Hindia* 15 Juli 1920) van den XLVIIen zang uit Tagore's *Gardener*, die een voorbeeld te zien geeft van een Bengaalsch geestesproduct, dat over Engeland en wellicht ook over Nederland (van

Eeden) Insulinde bereikt. Het Engelsche en het Maleische gedicht worden hier naast elkander geschreven.

If you would have it so, I will end my singing.	Kalan adinda sceka, marilah saja berhenti menjanji.
If it sets your heart aflutter, I will take away my eyes from your face.	Kalau sekiranja mengoesoetkan hati adinda, marilah saja menoléhkan moeka dari pada adinda.
If it suddenly startles you in your walk, I will step aside and take another path.	Kalau rasanja adinda terkedjoet pada waktoe saja berdjalan djalan, marilah saja menjimpang serta mentjahari seboeah djalan jang lain.
If it confuses you in your flowerweaving, I will shun your lonely garden.	Kalau mengganggoe adinda tengah mengarang boenga, biarlah saja menghindarkan diri dari taman adinda jang soenji itoe.
If it makes the water wanton and wild, I will not row my boat by your bank.	Kalau sekiranja saja menggelombangkan air dengan hébat, wahai adinda, biarlah djangan saja berdajoeng ditepi halaman adinda.

Wanneer men zulke letterkundige aanwijzingen uit den ouden en den jongsten tijd vergelijkt, komt men tot een lijn, die vrijwel evenwijdig loopt met hetgeen dr. P.H.M. Travaglino[1)] omtrent het karakter van den Inlander meedeelt. Naar de bevinding van dezen psychiater heeft de Indonesiër twee typisch kinderlijke eigenschappen: groote fantasie en sterke emotionaliteit en dus ook infantiliteit in vele handelingen en opvattingen, die in verband met overgroote vitaliteit en sexualiteit en een laag ontwikkeld sociaal instinkt zouden wijzen op de aanwezigheid van de alleroudste instinkten van de menschheid.

Fantasie en emotionaliteit, zijn dat niet de eigenschappen, die de noodzakelijke spontaneïteit geven aan de intuïtief overtuigde kunstenaars en die de kracht vormen van het ontroerde verbeeldingsleven, dat tot kunst leidt? En die met de devotie de verheffing geven van het geestelijk leven, dat juist door die fantasie en die emotionaliteit en die devotie tot krachtige en veelomvattende uiting komt? Vooral, wanneer

1) Politiek-economische berichten 15 December 1920, no. 28, blz. 359.

daarmede nu nog samenwerkt de overvloed van tijd, die tot innige concentratie en zelfbevrijding gelegenheid geeft?

Door al deze factoren kon de philosophisch-religieuze levensaanvoeling, die lijnrecht ingaat tegen ons zwaarwichtig intellectualisme, voeren tot die 'metaphysische orienteering'[1], die voortdurende en nauwe aanvoeling van het buitennatuurlijke, dat in de Inlandsche kunst zich haast immer manifesteert. En wanneer daarin naast spanning en rythme, juiste waarneming en sterke stileering treffen, dan ligt daarin geen tegenstrijdigheid, doch de eenheid, verbonden aan een bepaald beschavingspeil, dat zich uit, zoowel als een gevolg van de indrukken van het bovennatuurlijke als door den zin voor de werkelijkheid van de omringende dingen en de zeer concreet gedachte verhouding tot de naaste omgeving. Vandaar ook de groote begaafdheid van den Indonesiër voor decoratieve kunst bij de vlakversiering of bij de versiering van een voorwerp, waarbij treft zoowel de zuiverheid van voorstelling als de tot een hoogen trap van volmaaktheid opgevoerde schoonheid. Ook in de aldus toegepaste kunst, de versiering van de levensvormen met schoonheid, de vereeniging van schoonheidsbedoeling met de lust tot pronk, het samengaan van fantasie en conventie is iets middeleeuwsch op te merken. Dat alles wordt toch beheerscht door de gebondenheid aan de religieuze voorstellingen. Want zooals Fra Angelico bad, voordat hij zijn gedaanten schilderde, en zooals slechts innige devotie de middeleeuwsche kathedralen kon doen ontstaan, zoo mochten alleen gewijden de Balische godenbeeldjes vervaardigen, en zoo getuigen ook de Javaansch-Hindoesche tempels van een vromen godsdienstzin bij de bouwmeesters, als zelden in hooger mate tot uiting zal zijn gekomen.

Het geldt hier niet alleen een karaktertrek van de Hindoekunst, doch evenzeer of eerder een Indonesische eigenheid, die de behoefte verraadt aan innerlijkheid bij de kunst in haar geheelen omvang.

'De Europeesche muziek opent het hart, de Javaansche sluit het hart', aldus maakte een Javaan[2] zijn vergelijking,

1) Karl With, Java. Brahmanistische, Buddhistische und eigenlebige Architektur und Plastik auf Java, 1920.
2) Ned.-Indië, Oud en Nieuw, 1919, blz. 218.

die bij goed verstaan, van wijde strekking kan geacht worden te zijn. Want dat is juist, wat ook ons Europeanen zoo treft bij het genieten van de door en door menschelijk-innerlijke Indonesische kunstuitingen in haar kleur, vorm en stijl.

Dat het voor ons de moeite loont, bij de Inlandsche maatschappijen in de leer te gaan, zal door sommigen gewraakt worden met het oog op de z.g. primitieve volken, waarvan er toch ook nog verscheidene in den Indischen archipel voorkomen. En anderen zullen uit 'louter paedagogische drukte' willen vergeten, dat te hunnen aanzien niet de indirecte opvoedingsmethode gelden kan, 'waarbij de vormende en hervormende wil eerst op ons zelf en onze eigen weerstrevende machten' en eerst daarna op de op te voeden gemeenschap kan worden toegepast[1)].

Is dit juist?

Is het een bepaald vereischte, dat wij om ter koloniale zelfopvoeding in de leer te gaan, ons moeten wenden tot de Inlandsche volken, wier beschaving tenminste op het peil staat van dat der West-Europeesche middeleeuwen?

Of zou er ten voordeele van onze eigen beschaving zelfs iets te leeren zijn van de zoogenaamde wilden, wanneer die nog beschavingsuitingen hebben, welke gelijken op die van de primitiefste, welke de menschheid te zien gaf?

Met andere woorden, zou, afgescheiden nu van de noodzakelijkheid om van hen te leeren, voor ieder die met zulke 'wilden' in aanraking komt, ook profijt zijn te trekken van deugdelijke kennismaking met hun denken en doen, ten behoeve van een inzicht in veel, dat bij ons hangen bleef uit vroegere beschavingsperioden, ter belichting dus van onze eigene folk-lore?

Het antwoord op die vragen kan niet anders dan bevestigend luiden, wijl immers de volkenkunde licht werpt op de folk-lore, die in behandeling neemt het primitieve, dat nog sluimert in het hart van den hoogerbeschaafde, dat daardoor de bewijzen bij zich draagt of voorbeelden oplevert van een ouderen beschavingstoestand, waaruit een nieuwe is opgebloeid.

1) F.W. Foerster, Opvoeding en zelfopvoeding (bew. v.d. Tuuk), 1917, blz. 15.

En zulk een nieuwe beschaving laat soms oude gebruiken en denkbeelden plotseling met een frischheid en kracht aan den dag treden, dat het ‘survival’ kan worden tot een ‘revival’. De geschiedenis van onze dagen is daar vol van en de folk-lore is dan ook allerminst de studie van fossielen (psychische archaeologie), doch van een levende primitieve wereld, die onder ons hoogbeschaafde Westerlingen fleurig voortleeft. Zoodat wat wij thans bij de zoogenaamde primitieven als ethnologische gegevens bestudeeren, later bij hun voortschrijden op den beschavingsladder tot hun ‘folk-lore’ behooren kan. Waaruit reeds volgen kan, dat zoowel ethnologie als folk-lore vriendelijke, humane takken van wetenschap zijn, wijl zij vriendelijk en humaan jegens den medemensch stemmen en de neiging vertoonen om van anderen, veelal minder beschaafden, te leeren[1].

Om een paar voorbeelden ter illustratie te geven.

Achter de Stephanskerk te Weenen staat een borstbeeld van den Verlosser met de doornenkroon, die het volk de ‘Zahnweh-Herrgott' noemt, wijl men in den waan is, dat het gebed daar ter plaatse van kiespijn genezen doet. De Bonapartisten meenden in 1830, dat een choleralijder slechts zijn oogen had op te slaan naar de Vendôme-zuil te Parijs om genezen te zijn. En ‘onder de menschen’ van ons eigen vaderland heerscht, vooral bij boeren en schippers nog een bijgeloof, dat sterk herinnert aan het Indonesische ‘animisme.’

‘De uroskoop, dien ze den ‘waterdokter’ noemen, de papvrouw, de somnambule, het Staphorster boertje, bedriegers, die voor hun diagnose aan het baaien hemd of enkele regels schrift van den lijder voldoende hebben, of liever nog amuletten, Volta-kruizen, rheumatiekwerende watten, almachtige zalfjes, gaatjespleisters, waar de ‘ziekte’ uitkruipt, en weet ik niet àl, dáárbij, zoeken de meeste schippers heil voor hun kwalen... Maar ook op ander gebied is het bijgeloof onder de binnenschippers nog verwonderlijk sterk.

1) Zie hierover R.R. Marett. Psychology and Folk-lore 1919, en voor voorbeelden b.v.G. van Rijnberk, Hedendaagsch mirakelgeloof, 1914. ‘Praktijken, waar scherpzinnige menschen al in de middeleeuwen den neus voor ophaalden, bloeien thans welig te midden van de vliegmachines en Marconi-toestellen’, t.a.p. blz. 6.

Men vindt er veel ultra-orthodoxe menschen onder, wier religie in de fanatiekste excessen uit kan slaan. Het bannen van den duivel uit een ziek lichaam door gebed is niet zoo ongewoon aan boord. Ik hoorde van schippers, die in extase aan het roer hardop met engelen verkeeren. Wanneer zij 's nachts of 's avonds varen, ontmoeten ze nog wel eens spoken, of worden ze door geesten bezocht. Er is haast geen schipper, die niet aan allerhande goede en kwade voorteekenen hecht. En zoo vertelde een knecht mij, dat hij een baas had gediend, die zijn kleinste wenschen hardop de lucht in riep: 'Lieve Heer, geef ons een westelijk koeltje!' - 'Lieve Heer, laat het nu maar gaan ebben!' - Of: 'Blaas het koeltje wat aan, dat ik me fok bij kan zetten!'...

'Alles hardop', - zei de knecht - 'of de baas het door de telefoon riep!'[1].

Een ethnograaf van Tobeloreezen of Kei-eilanders zou niet anders hebben kunnen melden. En hij zou er bijvoegen, dat bij deze en andere Indonesische primitieven de hoogste wetenschap, dat is de hoogste tooverij, gericht moet zijn op het streven niet te sterven. De Toradja's vroegen: 'Als men Christen wordt sterft men dan ook?' En toen zij de waarheid te hooren kregen, kwam de tegenopmerking: 'dan is het ook niet de moeite waard Christen te worden'[2]. Wanneer wij nu zulke menschen vergelijken bij ons zelf, zou dan niet kunnen ontwaken of groeien het vertrouwen, dat door het beschavingswerk ten dienste van de menschheid geëischt wordt? Een vertrouwen hierin, dat ook onder hen de harmonische ontwikkeling kan plaats vinden, die zich richt naar een zoo wijd mogelijken kring van medemenschen, welke op hun beurt medearbeiden aan het beschavingswerk?

J.C. VAN EERDE.

1) *N.R. Crt.* 21 Mei 1908.
2) Dr. N. Adriani, Het Animistisch Heidendom als godsdienst, z. jr. 's-Grav., blz. 3.

Ignaz Goldziher.
22 Juni 1850 - 13 November 1921.

Den 13^{den} November overleed te Boedapest, na een smartelijk lijden van vier dagen de wereldberoemde geleerde, wiens naam hierboven staat. Ruim eene halve eeuw lang heeft hij zijne verbazingwekkende werkkracht hoofdzakelijk gewijd aan de studie van den Islam in den ruimsten zin van het woord, en zijn grootmeesterschap op dit gebied werd in geheel de geleerde wereld door niemand betwist. Zijne jubileën waren internationale feesten der wetenschap.

Hij begon zijne Oostersche studiën onder leiding van zijn vermaarden landgenoot Vambéry, den Turkoloog en Turkophiel, wiens beoordeelingen van de politieke gebeurtenissen van den dag ruim veertig jaren geleden, tijdens en na den Russisch-Turkschen oorlog, door Reuter-telegrammen wereldkundig werden gemaakt. Hij zette ze voort onder den ‘sjeich’ der toenmalige Arabici, Fleischer te Leipzig, den begaafden leerling en vereerder van Silvestre de Sacy. Maar hij ontwikkelde en gebruikte de onder deze en andere gidsen opgedane kennis op de eigen wijze, die bepaald werd door zijn genie. Nadat hij in zijne jonge jaren door reizen in Syrië en Egypte, door omgang met Mohammedaansche geleerden en studenten in hun eigen milieu zich intieme vertrouwdheid met de Mohammedaansche psyche verworven had, eene vertrouwdheid, die hij door steeds voortgezet verkeer met Moslims gedurende heel zijn leven voor vertroebeling wist te bewaren, besteedde hij zijne dagen en soms ook zijne nachten aan de lectuur van Mohammedaansche, vooral Arabische

boeken en geschriften over de meest uiteenloopende onderwerpen.

In belezenheid vond hij onder de orientalisten zijn gelijke niet; het lezen van ‘los en vast’ was hem een hartstocht. Niet echter om te worden tot eene levende bibliotheek; neen, uit de honderden dikke boekdeelen en uit de duizenden onaanzienlijke tractaatjes, die hij tot verbazing zijner vakgenooten verslond, wist hij altijd juist datgene te halen en te bewaren, wat een eigen licht wierp op een of ander hoekje van de Mohammedaansche beschavingswereld, op een of ander kenschetsend verschijnsel van het Moslimsche denken. Als vruchten van zijn geestelijken arbeid verschenen in Duitsche, Fransche, Engelsche - eene enkele maal ook in Hongaarsche - tijdschriften ontelbare artikelen, nu eens van een paar bladzijden, dan van eenige vellen druks, en van tijd tot tijd lijvige boeken, die bijna alle tot de classieke vaklitteratuur te rekenen zijn, en elk dier geschriften verraste de lezers door nieuwe gegevens of door een nieuwen, genialen kijk op dingen, die wel reeds door velen gezien, maar nog door niemand goed begrepen waren.

Het is dus niet te verwonderen, dat wanneer Goldziher in 1910 onder den titel ‘*Vorlesungen über den Islam*’ eene beknopte synthese geeft van het godsdienstige, sociale en politieke stelsel, dat door den naam Islam wordt aangeduid, zijne eigene geschriften eene bijzonder groote plaats innemen onder de werken, waarnaar in de excursen verwezen wordt. De ‘Vorlesungen’ waren bestemd om in Amerika uitgesproken te worden, maar gezondheidsredenen verhinderden de uitvoering van dit plan. Onlangs verscheen van dit boek te Parijs eene Fransche uitgave, die al vóór den oorlog voorbereid was; een verblijdend teeken van herleving der internationale samenwerking op wetenschappelijk gebied, maar tevens een bewijs van de hooge waardeering van Goldziher's werk in alle landen. Wie eene speciale studie onderneemt op het gebied van het ontstaan van het Mohammedanisme, het uitgroeien van Mohammeds schepping tot een systeem van dogmatiek, wet en mystiek, de geschiedenis der Moslimsche secten, de actueele levensuitingen der Moslimsche samenlevingen in Britsch-Indië, Egypte en Turkije, hij ontmoet zonder falen ergens op zijn weg den Hongaarschen

meester, en voelt zich gedrongen, eenigen tijd aan zijne voeten zich neer te zetten om hem straks met dankbare bewondering te verlaten.

Wil men, naast deze 'Vorlesungen', nog aan een paar standaardwerken van Goldziher uit vroegeren tijd herinneren, dan noemt men onwillekeurig de in 1889-1890 verschenen '*Muhammedanische Studien*' - gaarne erken ik, dat ik de vriendschappelijke opdracht van het eerste deel hiervan steeds beschouwd heb als de hoogste, mij ten deel gevallen wetenschappelijke onderscheiding - en de in 1896-1899 uitgegeven '*Abhandlungen zur arabischen Philologie*'. Zijn laatste, verleden jaar door het De Goeje-fonds uitgegeven standaardwerk: '*Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*', voert den lezer weer langs de geheele ontwikkelingslijn van den Islam, van zijn begin tot in onze dagen, ditmaal de aandacht vooral bepalend bij de wijze, waarop de openbaring van Allah in verschillende tijden of plaatsen door de geloovigen werd verklaard. Vier jaren vóórdat dit werk het licht zag, mocht de De Goeje-stichting eene andere, hoogst belangrijke studie van Goldziher uitgeven, welke zich om een strijdschrift van den Moslimschen kerkvader Ghazâlî tegen de secte der Bâtinieten bewoog en veel nieuw licht wierp op tegen den Islam gerichte woelingen van geheime genootschappen, die omstreeks 900-1100 n.C. in de centrale Islamlanden werkten.

Goldziher had intieme vrienden onder zijne vakgenooten in vier werelddeelen; met ons land waren zijne betrekkingen van ouden datum en van innigen aard. In 1870 verbleef hij eenige maanden te Leiden (deels te Katwijk aan Zee om zijn overspannen zenuwgestel te sterken), en nooit was hij over zijne dankbare herinneringen aan die periode van zijn leven uitgepraat. Als piepjong doctor philosophiae, had hij kamers gehuurd bij eene juffrouw Van Dijk op het Noordeinde; hij begon met professor De Goeje te bezoeken en aarzelend te vragen, of hij wel toegang zou kunnen verkrijgen tot zekere, voor zijne studie hoogst belangrijke Arabische handschriften, behoorende tot ons beroemde Legatum Warnerianum. Des avonds beantwoordde De Goeje zijn bezoek en bracht hem de door hem genoemde manuscripten op zijn kamer. Zúlk

eene tegemoetkomende vriendelijkheid had hij nog nooit ergens ondervonden! Weldra gevoelde hij zich te Leiden thuis, en rustig - of liever onrustig, want hij werkte dag en nacht en ging met Arabische boeken en de noodige sterke koffie naar bed - verzamelde hij stapels gegevens, die hij in den loop van zijn latere leven aanvulde en verwerkte. Hij bewonderde de geestigheid en scherpzinnigheid van Dozy, al betreurde hij het, dat deze Goldziher's 'sjeich' van Leipzig, Fleischer, niet ten volle waardeerde. Juffrouw Van Dijk beschouwde haren huurder als een ietwat zonderling jongmensch; maar sedert een bediende in zwarte jas voor het eerst Dr. Goldziher was komen uitnoodigen 'aanstaanden Vrijdag bij mijnheer en mevrouw Dozy te komen dineeren', steeg hij zichtbaar in hare achting en verdubbelde zij hare vriendelijke zorg. Ook Kuenen en Kern leerde hij kennen en bewonderen, en met Speyer, destijds leerling van Kern, heeft hij geruimen tijd samen gemiddagmaald.

Dit alles en nog veel meer bijzonderheden uit die periode weet ik alleen bij overlevering, voornamelijk van Goldziher zelf en van Speyer, want mijne academische studie te Leiden begon eerst een viertal jaren later. Eerst na mijne promotie, in 1880, maakte ik per brief met Goldziher kennis. Nooit heeft een brief van een oriëntalist mij in verrukking gebracht zóó als de eerste, dien ik van hem ontving. Mijne eerste schreden op het gebied van de geschiedenis der Mohammedaansche wet vonden bij mijne leermeesters weinig aanmoediging: zij rieden mij met nadruk af, mij verder in die richting te begeven. De studie van den *fiqh*, die eeuwenlang den grondslag der wetenschappelijke opvoeding van alle Moslimsche geleerden had uitgemaakt, die hun denken en hun schrijven meer dan iets anders beïnvloed had, was bij de Westersche oriëntalisten in discrediet. Zij zagen in de geschriften der wetgeleerden, der faqîhs, niets dan dorre casuïstiek, en het ontging hun, dat een belangrijk stuk cultuurhistorie zich slechts ten volle openbaart aan hem, die de moeite neemt, den bouw van het uit Qorân en Overlevering gegroeide stelsel in zijne wording, in zijn strijd met, en in zijn aanpassing aan de practijk van het leven zorgvuldig na te gaan. Daar kreeg ik nu echter van een ouderen vakgenoot, die reeds eene reputatie had, eene geestdriftige aanmoediging,

die mij elke aarzeling deed overwinnen. Als een oudere broeder schudde hij mij uit de verte met hartelijkheid de hand en bezwoer mij, met hem den strijd tegen het heerschende vooroordeel te aanvaarden. Sinds dien tijd, ruim veertig jaren dus, bleven wij in onafgebroken briefwisseling, waren wij steeds op de hoogte van wat en hoe de ander aan het werken was. De eerste brieven, die ik uit Boedapest ontving, deden mij haken naar persoonlijke ontmoeting van den man, aan wien ik voor de bepaling mijner studierichting meer dan aan iemand anders te danken heb.

Die eerste samenkomst had plaats in 1883, bij gelegenheid van het internationale orientalisten-congres te Leiden. Het was geen gemakkelijke taak voor de organisatoren van dat congres, eenige honderden oriëntalisten uit alle landen, die tot dusver in wereldsteden hunne samenkomsten hadden gehouden, behoorlijk onder dak te brengen en hun, buiten de zittingsuren der secties, hunner waardige afleiding te verschaffen. Alle zeilen werden bijgezet: het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië in Den Haag, de Commissie voor de juist toen te Amsterdam gehouden internationale koloniale tentoonstelling, ontlastten de burgerij der Sleutelstad van een deel dier zorgen, en Leiden deed, wat het kon. Zoo werd de societeit Amicitia voor de congresleden ‘geëmancipeerd’. Goldziher was in het gewone leven niet vrij van de distractie, die men als de kwaal der geleerden beschouwt, en had daardoor voortdurend behoefte aan den steun zijner vrouw, die hem noode en zelden geheel aan de zorgen van anderen overliet. Toen hij, met haar te Leiden aangekomen, zijne congrespapieren ontvangen en gelezen had, kon hij zich geene emancipatie van eene societeit Amicitia denken, die de dames buitensloot. Het paar begaf zich dus naar het bekende gebouw op de Breestraat, om daar van een verschrikten commissaris te vernemen, dat deze heerensocieteit onder geene omstandigheden voor vrouwen toegankelijk werd gemaakt. Goldziher werkte zoo krachtig op het gemoed van dezen poortwachter, dat men hem met zijne gade onder het ongastvrije dak liet verblijven, totdat ik opgespoord zou zijn. Men zocht en vond mij, en in den gang van Amicitia werd mijn vurige wensch

van eenige jaren vervuld. Voor mij werd het congres van 1883 verder eene reeks van ontmoetingen met Goldziher, afgebroken door als hindernissen gevoelde bezigheden van anderen aard. In 1886 mocht ik eene verbeterde en vermeerderde herhaling van zulk samenzijn te Weenen beleven.

Goldziher bezocht alle orientalistencongressen en verzuimde ook overigens geene gelegenheid om internationale of andere samenkomsten van vakgenooten - d.i. oriëntalisten en beoefenaars der godsdienstgeschiedenis - bij te wonen. Bij al die gelegenheden was hij het middelpunt van eenen kring van bevriende geleerden, die 's avonds en soms tot diep in den nacht bijeenbleven en die hij door zijn steeds overvloeienden humor placht te boeien. Onwillekeurig beheerschte hij dan het gesprek met zijn fijn, nooit kwetsend vernuft. In woord en geschrift vergat hij nooit de eerbiedige piëteit, die hij zich verplicht achtte jegens ouderen te betoonen, de noodige toegevendheid jegens zwakheden van tijdgenooten; en jongeren vriendelijk aan te moedigen, hield hij voor zijn duren plicht. Als boekenverslinder werd hem natuurlijk veel ter recensie toegezonden; hij sloeg zulke verzoeken zelden af. Het eenige verwijt, dat ik hem nu en dan deed, betrof zijne bijna misleidende zachtmoedigheid in de aankondiging van producten van twijfelachtig gehalte. Hij antwoordde dan steeds, liever tienmaal over gebreken te zwijgen dan ééns de misdaad te begaan van een zwakken broeder te ontmoedigen.

In 1911 waren wij samen op het laatste oriëntalistencongres, te Athene, en presideerden wij om beurten de Semitische sectie. In 1912 kwam het echtpaar Goldziher naar Leiden om het internationale congres voor godsdienstgeschiedenis bij te wonen. Na eene badkuur van enkele weken te Katwijk - Goldziher moest vaak badkuren doen om zijn zeer prikkelbaar zenuwgestel tegen een nieuw universiteitsjaar wat in orde te brengen - waren zij eene week mijne gasten, en evenals in 1883 vormde dit samenzijn voor mij de attractie van het congres. Eene historische anecdote uit deze congresweek mag ik hier wel vertellen.

Met een tien- of twaalftal congresleden, waaronder Goldziher en zijne vrouw, begaven wij ons van mijne woning door het Noordeinde naar de Stadsgehoorzaal om eene zitting bij te

wonen. Toen wij in het Noordeinde ongeveer gekomen waren aan het huis, waar in 1870 Goldziher bij juffrouw Van Dijk had gewoond, hield ik voor de grap de gasten even staande en zeide met gemaakte plechtigheid: ‘Hier wohnte einmal der berühmte Goldziher’. Goldziher, die nooit precies wist, in welk deel eener stad hij zich bevond, vroeg mij toen met ongeveinsde, levendige belangstelling: ‘Wer war denn das?’ Aan soortgelijke voorvallen was zijn leven rijk, en zelf kon hij met smaak de verhalen ervan opdisschen.

Tweemaal bezocht ik hem te Boedapest: eens op mijne terugreis uit Constantinopel in 1908, andermaal in December 1911, toen wij hem ter viering van den ‘Abschluss des vierzigsten Jahres seiner akademischen Tätigkeit’ namens tal van oriëntalisten uit alle deelen der wereld eene Festschrift gingen aanbieden, ingeleid met eene voorrede van den grootsten aller Semitici, Theodor Nöldeke. Bij die gelegenheden kon men nog duidelijker dan bij de congressen waarnemen. welk eene plaats Goldziher's vrouw in zijn leven innam, hoe hare zorgen hem deden vergeten, dat er materieele zwarigheden eigen zijn aan het menschelijk bestaan, hoe zij er steeds op uit was, hem onbekommerd het door hem zoo hoog gewaardeerde samenzijn met vrienden te doen genieten, hoe zij de geheime middelen kende, die hem over buien van diepe melancholie heen hielpen.

Hoezeer wij ook het voor ons veel te vroeg gekomen einde van Ignaz Goldziher's leven mogen betreuren, voor hém moeten wij het als een zegen beschouwen, dat hij zijne Laura niet heeft overleefd.

Die veertigjarige ‘akademische Tätigkeit’, waarvan wij in 1911 de viering gingen bijwonen, was geen veertigjarig professoraat. Lang is Goldziher privaatdocent, en daarna nog lang buitengewoon hoogleeraar gebleven, en in die vele jaren was hij genoodzaakt, een groot deel van zijnen tijd te besteden aan de geestdoodende werkzaamheden van een administratief ambt, waarvoor hij zichzelf - misschien terecht - alle geschiktheid ontzegde en dat hem in geen enkel opzicht vreugde schonk. Het kleine Hongarije bevatte niet vele competente beoordeelaars van Goldzihers geniale verdiensten op een gebied van wetenschap, dat daar bijna

alleen door hem zelf beoefend werd. Bovendien speelde het helaas niet tot Hongarije beperkte, vooroordeel tegen den Israëliet hier zijne al te bekende, treurige rol.

Toen Goldziher als jong man door Syrië reisde, moest hij eens een langen afstand per ezel afleggen. Hij trof een lui en koppig rijdier, natuurlijk van achteren begeleid door een ezeldrijver, die dit levende middel zijner kostwinning ijverig met den stok bewerkte en die kastijdingen accompagneerde met geheele reeksen van die afschuwelijke scheldwoorden, waaraan de markttaal van Arabisch sprekende volken zoo rijk is. Na aldus weer eens zijn heele lexikon tegen den onwilligen ezel te hebben uitgepakt, liet de hammâr zijn stok met buitengewone kracht op de achterdeelen van den langoor neerkomen, met een diepen zucht uitschreeuwend: *jâ Jahoedî*, d.i. jij Jood!, niet vermoedend dat deze betiteling op den Frankischen heer *(chawâdja)*, dien hij vervoerde, meer toepasselijk was dan op het transportmiddel. Goldziher haalde deze herinnering uit zijne 'Wanderjahre' dikwijls op. Hij was streng in het Jodendom opgevoed; zijne groote kennis van bijbelsche en na-bijbelsche Joodsche litteratuur was hem van veel dienst èn bij zijne latere Islamstudie èn bij zijne beoefening van de godsdienstgeschiedenis in het algemeen. Hij verdiepte zich gaarne in de historie van het Christendom en nam met actieve belangstelling kennis van het vele, dat juist in de 19de en 20ste eeuw over magie en geloof der primitieven aan den dag kwam.

Reeds vroeg heeft hij zich van de practijk der wettelijke voorschriften, die het Jodendom van de 'volken' onderscheiden willen houden, bevrijd, maar Goldziher's groote piëteit en zijn onverwoestbaar idealisme bleven diep in den Joodschen bodem geworteld. In 1906 bezocht hij mij eenige dagen in Den Haag op zijne doorreis naar Aberdeen, waar hij een eere-doctoraat in ontvangst ging nemen. Het trof zoo, dat Rôsj has-schanah, Joodsch Nieuwjaar, viel in de dagen van ons samenzijn. Goldziher gevoelde toen de behoefte, eenige oogenblikken te verwijlen in het gebied zijner vrome herinneringen.

Hij woonde de godsdienstoefening in de Haagsche synagoge bij maar kwam eenigszins ontsticht terug, daar de zang, zooals hij zeide, bijzonder slecht was. Om weer op zijn verhaal te komen, bezocht hij toen het graf en het standbeeld van Spinoza.

In 1913 zou de vijfde zitting van de Association internationale des académies te St. Petersburg plaats hebben. Goldziher placht op die bijeenkomsten als voorzitter der letterkundige afdeeling van de Hongaarsche akademie een der beide vertegenwoordigers van zijn vaderland te zijn. In 1910 waren wij samen voor hetzelfde doel te Rome geweest; ik verheugde mij al op een nieuw bijeenzijn in Rusland. Nu konden echter buitenlandsche Joden geen pasvisum naar Rusland krijgen. Goldziher, die ook in Rusland intieme vrienden en vereerders had, ontving al spoedig van Petersburgsche akademieleden de verzekering, dat voor hem op de meest eervolle wijze eene uitzondering gemaakt zou worden, en de dringende uitnoodiging, daarvan gebruik te maken. Die vrienden hadden echter niet gedacht aan de piëteit van den Hongaarschen grootmeester jegens den edelen stam, waaruit hij gesproten was: hij weigerde met ergernis als privilege te aanvaarden, hetgeen als een natuurlijk recht aan zijne stamverwanten toekwam, maar onthouden werd.

Ook in Hongarije was voor Joden de weg naar de gestoelten der eere niet effen. Duitschland zou Goldziher zeker bijtijds een professoraat aangeboden hebben, indien niet ook daar de *jâ Jahoedî!* schreewende ezeldrijvers meer invloed gehad hadden dan de Goldziher waardeerende geleerden. Engeland betoonde zich vrijer van rasfanatisme: Cambridge beriep Goldziher in 1893 tot de opvolging van den beroemden Robertson Smith. Hij vond zich toen echter te oud om zich nog aan het Engelsche maatschappelijke leven aan te passen, sloeg het aanbod af en werd nu in 1894 tot ordinarius te Boedapest aangesteld. Sindsdien werd deze profeet nu ook in zijn vaderland met eer overladen. Schitterend was de huldiging, die ik in 1911 bij de viering van de 40-jarige ‘werkzaamheid’ mocht bijwonen; hooge staatsambtenaren en geleerden verdrongen elkander op de receptie, en Roomschkatholieke geestelijken kwamen den jubileerenden Israëliet naar 's lands gebruik, een hartelijken kus drukken op beide wangen. En zoo is het gebleven, ook in en na den oorlog. In Juni 1920 maakten de Hongaarsche akademie van wetenschappen, de univèrsiteit van Boedapest en andere corporaties Goldziher's zeventigsten geboortedag tot een schitterend feest, ‘wie ich die Sache betrachte, eine Vorfeier

des Begräbnisses. Es fehlten auch die Nekrologe in den Zeitungen nicht', schreef hij mij toen. Den 19 September daaraanvolgend zond hij mij de laatste drukproeven van zijn laatste standaardwerk, hetwelk hij in de briefwisseling over de correctie, die anderhalf jaar tevoren begon, reeds dikwijls als zijn zwanenzang had aangeduid. 'Ich hätte im März 1919, da ich das Manuskript unter vielen Fährlichkeiten abgesendet habe, nicht geglaubt, dass ich diesen Abschluss noch lebendig mitmache. So zerrissen war ich an Körper und Seele'. De stroom van waanzin, die zich sinds Juli 1914 over het menschdom uitgoot, maakte dezen zoo overprikkelbaren man geestelijk en lichamelijk ziek, en zware verliezen, die de dood hem in zijn naasten familiekring toebracht, deden het overige om zijne krachten te sloopen. De stijl van dit laatste groote werk, over de geschiedenis der Mohammedaansche Qorânexegese, is vaak vermoeid en vermoeiend, al blijft de behandeling van het onderwerp steeds magistraal. Het boek was trouwens de tot den dubbelen omvang omgewerkte uitgave eener reeks voordrachten, die Goldziher in 1913, op uitnoodiging eener wetenschappelijke stichting te Uppsala gehouden had.

In den zomer van 1914 wilde Goldziher zijne badkuur weder eens te Katwijk doen. Kort na de tragische gebeurtenis, die de causa proxima van het ontbranden van den wereldoorlog werd, kwam hij (28 Juni) met zijne vrouw hier aan, zonder een zweem van voorgevoel van het naderende onweer. En toen de oorlogsverklaring enkele weken later plaats greep, geloofde hij het nauwelijks, of vleide hij zich ten minste met de hoop, dat de strijd in korten tijd tot een beslissend einde zou zijn gekomen. Eerst 10 Augustus was het echtpaar gereed met de voorbereidselen voor de thuisreis, die acht dagen duurde. Staande tegen een coupé-venster in een volgepropten trein, wuifde Goldziher mij een laatsten groet toe; geen van ons dacht eraan, dat dit *de* laatste groet zou zijn. Zes jaren later (September 1920) schrijft hij mij, na zijn terugkeer van een verblijf van vier weken op het land, waardoor zijne gezondheid een weinig verbeterd schijnt: 'Wie gerne sässen wir mit euch am Gestade der Nordsee in unserm lieben Katwijk! Und das herrliche Leiden! Aber alles dies sind

Phantasiebilder. Wir werden wohl niemals mehr die Grenzen unseres Landes überschreiten'.

Goldziher had ons land lief; hij kende persoonlijk alle Nederlandsche oriëntalisten van de vorige en de tegenwoordige generatie, hij las al hetgeen in onze taal over Arabische en Mohammedaansche zaken gedrukt werd, was buitenlandsch lid van het Koninklijk Instituut te 's-Gravenhage en van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Trots de vijandschap, die ook nu nog voortgaat, staten en volken te verdeelen en van elkaar verwijderd te houden, is er in vier werelddeelen geen land, waar niet weemoedige tranen aan de nagedachtenis van dezen grooten man gewiju worden.

C. SNOUCK HURGRONJE.

Nederlands hulde aan Dante.

Ter herdenking van Dante's sterfdag werd door het genootschap ‘Dante Alighieri’ uit de plaatselijke besturen in Den Haag, te Amsterdam, Arnhem, Leiden, Nijmegen en Rotterdam, met medewerking van andere Dante-vrienden, een comité gevormd, dat zich ten doel stelde een openbare getuigenis te geven van de warme liefde, de diepe vereering voor den Sommo Poeta, die ook in Nederlandsche harten leeft. Het was een gelukkige gedachte - volgens de voorrede ingegeven door Corrado Ricci - de beraamde litteraire hulde te kleeden in het feestgewaad der taal, die door Dante tot zulk een luister is gebracht, en haar aldus verstaanbaar te maken voor hen, die zij wilde bereiken. Den 14 October werd het daartoe bestemde pracht-exemplaar door den Secretaris van het comité, W.A. van Leer, te Ravenna aan de bibliotheek aangeboden; een tweede exemplaar ontving de Casa di Dante te Rome. De mooie 4°-band, met een prachtige type op geelgetint en breedgerand papier gedrukt, van oud-Hollandsche deftigheid getuigend, strekt zoowel der uitgeversfirma Mouton, als den drukkers De Roos, tot eer. De inhoudsopgave wijst, getrouw aan Dante's traditie, $3 \times 3 \times 3 + 3$ stukken aan: 22 verhandelingen, een gedicht, 6 fragmenten van Nederlandsche vertalingen van Dante en een Nederlandsche Dante-Bibliographie, door Dr. J. Berg, loopende van 1887 tot 1921, en geeft dus volgens de bedoeling der schenkers aan de Italianen een beeld van ‘La fortuna di Dante in Olanda.’ De voorzitter van het genootschap, Silvio Barbieri, belastte zich met de vertaling der

ingezonden bijdragen, voorzoover noodig; Mevrouw Dr. Goekoop-De Jongh en Dr. Hoogewerff schreven hunne bijdrage in het Italiaansch; de studie van Prof. Sassen werd door Mej. De Man te Rome vertaald, waar eveneens Dr. Boeken zijn proza en poëzie onder zijn toezicht, in het Italiaansch liet overbrengen door Dr. J. Bach.

Van de 22 studiën zijn er, zoover ik kan nagaan, zeven reeds hier in het Nederlandsch gedrukt. N°s. 2 en 23: Huizinga's opstel over Erasmus en Dante, en Scharten's mooi gestileerde vergelijking tusschen den aanhef van Dante's laatsten zang, Bernardus' gebed tot Maria, en de canzone waarin Petrarca met zijn voorganger wedijvert in den lof der H. Maagd, kennen de lezers van ‘De Gids’ uit het Dantenummer; n°. 15 is ontleend aan van Suchtelen's Inleiding tot zijn vertaling der Vita Nuova (1915); n°. 16 aan I. van Dijk's studie over hetzelfde werk (1920); n°. 17 aan Bierens de Haan, Dante's mystieke reis (1914); n°. 21 aan de studie van H. Oort over het Aardsche Paradijs in Dante's Commedia (Onze Eeuw 1917); en n°. 22 is de vertaling van Boeken's Inleiding tot Dante's Hemel (Nieuwe Gids 1910). Daar allicht deze studiën aan de lezers min of meer bekend, en in elk geval gemakkelijk bereikbaar zijn, zal ik hier meer in het bijzonder de aandacht vestigen op die stukken, die in dit boek voor het eerst in druk verschijnen.

‘Wat Dante voor Nederland beteekent, en wat Nederland voor Dante deed’, daarvan moet, zegt de voorrede, deze reeks artikelen getuigen, ‘waarin jongen en ouden, dichters en geleerden, theologen en philosophen (en, voeg ik er bij, mannen en vrouwen, Katholieken, Protestanten en Vrijdenkers) zich vereenigen, om hun belangstelling voor Italië's dichter te betoonen, om ons hun gedachte en arbeid over Dante te doen kennen, om ons te zeggen, hoeveel troost en bezieling zij uit zijne hemelsche woorden hebben geput, en hoe zij zich door zijne werken opgeheven en gesterkt hebben gevoeld.’ Inderdaad een bonte rei, vogels van diverse pluimage, oneerbiedig gesproken, die een zeer verschillend geluid geven, al zingen zij alle den lof van den gevierden dichter. De Italiaansche lezer van deze artikelen moet wel een sterken indruk krijgen van opgewekt geestelijk leven, veelzijdige belangstelling, diepgaande studie en grondige

kennis ook van vreemde taal en letteren Men mag gerust zeggen, dat Nederland hier weder zijn oude reputatie roemrijk heeft gehandhaafd.

De groote verscheidenheid van letterkundige, historische, philosophische en theologische studiën is door de Redactie in zes groepen gerangschikt: Dante en Nederland, de Dantestudie, Dante en de kunst, Invloeden van de omgeving, Dante's werken en ten slotte de Divina Commedia.

De eerste afdeeling begint natuurlijk met de veelbesproken. plaats Inf. XV, 4, waar Dante van dijken 'tra Gu(i)zzante e Bruggia' spreekt. Dr. Meerkamp van Embden betoogt, dat dit niet doelt op Wissant, hetwelk ver zuidelijk van Brugge ligt en toen niet bedijkt was, maar op Cadzand, dat tot 1604 deel uitmaakte van Vlaanderen, en waar reeds in 1189 een 'Tarwedijk' betuigd is. Dat schijnt nu wel afdoende bewezen.

Dante en Vondel plaatst B.H. Molkenboer O.P. naast en tegenover elkander. In Vondel vindt hij twee aspecten, uiterlijk een man van de Renaissance en de Barok-mode, maar innerlijk een middeleeuwsch-mystieke ziel. En daardoor is Vondel met Dante verwant, veel meer dan met den Calvinist Milton. Ook bij hem is, evenals bij Dante, de antieke mythologie slechts een beeldspraak voor christelijke begrippen, en in spijt van alle verschillen, die de schr. zeer fijn blootlegt, komen zij overeen in de vereering van hun poëtischen leidsman Virgilius. Wanneer deze dan ook in het begin van den tocht tot Dante zegt: 'Ik zal de eerste zijn en gij de tweede' (Inf. IV, 15), dan ziet M. in zijn verbeelding den Mantuaan tot Vondel aldus spreken: 'Als ik op de reis door het buitenaardsche de eerste was, en Dante de tweede, dan zijt gij, Vondel, de derde!'

In de tweede afd. vestigt Salverda de Grave de aandacht op het in 1920 te Londen verschenen boek van Rev. G. Vale Owen, *The life beyond the veil*, dat, in een echt Engelsche mengeling van zakelijke nuchterheid en mystieke fantazie, openbaringen van gestorvenen omtrent het bovenaardsche leven meedeelt. Hij toont in deze tafereelen bij alle verschillen zulke treffende punten van overeenkomst aan met Dante's Paradijs, dat men nauwelijks kan twijfelen, of de goede clergyman heeft herinneringsbeelden uit zijn Dante-

lectuur onbewust tot openbaringen van geesten getransformeerd. Zou in het lichtende kruis-visioen niet ook een illustratie van Doré nawerken?

Een bijzondere vermelding verdient het opstel van Mej. E.C. Knappert, *Hoofd- en zijwegen in de Dante-studie*, omdat het de principieële vraag beantwoordt, hoe men tot Dante moet komen: Niet als moderne geest met zijn begrippen van vooruitgang, ontwikkeling, groei enz., maar evenmin als in het starre harnas der scholastiek gehulde theoloog. Eerste voorwaarde tot een juist begrip der Divina Commedia is onbevooroordeeld de theologische, politieke en sociale sfeer te verkennen, waaruit het werk gesproten is, de wereld zoo te willen zien als Dante haar zag, zich zijn geestelijke vizie eigen te maken, zich geheel in te denken in Dante's tijd. Dit wordt, meent de schr., ten onzent niet voldoende ingezien. ‘In Nederland’, zegt zij op blz. 50, ‘hecht men nog vaak geloof aan de dwaze stelling, dat Dante een voorlooper der Renaissance zou zijn; wie dat beweert, zal den goddelijken dichter nooit kunnen naderen. Dante is een middeleeuwer en geheel en al vreemd aan de wereld, waartoe men hem wil doen behooren.’ Om tot de kennis van Dante's wereld te geraken, raadt zij in de eerste plaats de studie der historische bronnen als de ‘Croniche Florentine’ aan. In den zoo vaak aangehaalden brief van Dante aan Cangrande, echt of onecht, vindt zij geen volkomen juiste verklaring van de beteekenis der Divina Commedia - m.i. terecht - immers, al is die uitleg van Dante zelf afkomstig, hij raakt toch slechts één zijde van het probleem, de theologische. Dat dit niet voldoende is, betoogt zij met nadruk (blz. 51): ‘Als Dante's levensbeschouwing uitsluitend roomsch-katholiek was, dan zou hij niet van alle tijden en landen zijn’. Daarom waarschuwt zij tegen eenzijdige lectuur: lees niet alleen Ozanam, maar ook Wicksteed, die tegenover de theologische, de algemeen-menschelijke beteekenis der Divina Commedia in het licht stelt: de eigen levensweg van Dante, langs zonde en berouw tot reiniging en nieuw leven. Zoo wordt het bovennatuurlijke realiteit; de hel is overal, waar een zondaar is zonder berouw; wat hij lijdt is geen straf, maar eigen keus. Door dezen trek onderscheidt Dante zich van den scholasticus. ‘Wanneer St. Tho-

mas van de Hel spreekt, verbaast hij ons zoo, niet omdat hij er aan gelooft, maar omdat hij ons tracht te bewijzen, dat de rechtvaardigheid van het bestaan van dit Rijk door ons menschelijk verstand beaamd wordt. Ook Dante gelooft aan de Hel, even vast als Thomas. Maar hij verheelt noch voor zich, noch voor zijn lezers den afkeer van zijn geest tegen de schijnbare onrechtvaardigheid der Hel.' Tot slot wijst de schr. op een, naar zij meent, nog door niemand aangewezen bron van kennis, het lezen van al wat Dante zelf heeft kunnen lezen van Plato, Boëthius, Bernhard (dien zij, vreemd genoeg, scholasticus noemt) en Thomas. Wie deze hoofdwegen bewandelt, kan wel eens ter verpoozing aanlokkelijke zijpaden inslaan, maar hij hoede zich voor de dwaalwegen van hen, die in Dante den occultist, theosooph, vrijmetselaar enz. willen ontdekken. Wat wij in hem moeten zoeken, is niet genot, maar kennis, aanschouwing der waarheid.

Onze Neo-Hellenist Hesseling geeft een interessante beschouwing omtrent de oorzaak van de bijna volslagen onbekendheid der D.C. in de Nieuw-Grieksche litteratuur tot de tweede helft der 19^{e} eeuw. Hij vindt die in het zuiver Roomsche karakter van Dante's voorstelling van het Hiernamaals, met name het Purgatorio, ten opzichte waarvan de Oostersche kerk een geheel afwijkende leer verkondigt: geen boete of reiniging, maar een staat van lethargie der ziel, in afwachting van het Laatste Oordeel. De scherpe tegenstelling tusschen Roomsch en Grieksch Katholicisme in de middeleeuwen verklaart, dat Dante's gedicht in het Byzantijnsche rijk geen ingang kon vinden.

De verhouding van Dante tot de beeldende kunst geeft Dr. A.W. Bijvanck aanleiding tot het betoog, dat Dante, sprekende over Cimabue en Giotto, beide op één rei stelt, en dus in den eerste niet den navolger van een verouderde grove Byzantijnsche kunst zag, maar den schepper van nieuwe schoonheid, evenknie als schilder van Guinizelli en Cavalcanti als dichters. Dit is ook de meening van Dr. G.J. Hoogewerff, die in een zeer lezenswaardige studie de visionaire kracht der D.C. in verband brengt met de schitterende vlucht der frescoschilderkunst in het einde der 13de eeuw, waardoor de fantazie des dichters zonder twijfel is bevrucht en verrijkt.

Het bevreemdt eenigszins, onder de rubriek: *Invloeden van buiten* (l'ambiente del poeta) de beschouwingen van Dr. A.G. van Hamel over *De levensvizie van Dante* te vinden. Immers, dit van eerbiedige, geestdriftige bewondering vervulde stuk tracht juist den innerlijken Dante te benaderen en komt daarin overeen met het opstel van Mej. Knappert. De Redactie heeft zich hierbij waarschijnlijk laten leiden door het litterairhistorische uitgangspunt: de geschiedenis der poëtische voorstellingen van het Hiernamaals tot Dante's tijd, waarbij de schr. steunt op een uitgebreide belezenheid, met name op het gebied der Oudkeltische litteratuur. De oudste dichterlijke voorstellingen zoeken den ingang van het onbekende Rijk op aarde - de ziener gaat zonder meer over van hier naar ginds. Dan komt de sprong naar een onzienlijk buitenaardsch wonderland, waarvan de ziener terugkomt, eerst uit den dood, vervolgens uit den schijndood, eindelijk uit een droom of extase. Zoover was de poëzie der 13de eeuw gekomen, en men zou dus verwachten, dat Dante deze traditie had voortgezet. Dit is echter niet het geval: Dante keert terug tot de oudste natuurlijke opvatting, hij blijft in zijn wereld, die hij als mensch van vleesch en bloed doorloopt; zijn vizioen is een deel van zijn leven en zijn gedicht verhaalt niet van een droom, maar van doorleefde werkelijkheid. Zoo is dan ook het bespiegelende en theologische element slechts ééne zijde van de dichterlijke vizie der natuurlijke èn der zedelijke wereldorde. Beide vormen een eenheid van bewustzijn, die in den grond dezelfde is, als die der mystieke intuïtie van den natuurmensch.

Geheel tot het ‘Ambiente’ van den dichter bepaalt zich daarentegen de verhandeling van Dr. F. Sassen Pr. over *De Philosophie ten tijde van Dante*, een van de belangrijkste stukken van dezen bundel. Met grondige geleerdheid en voorbeeldige helderheid en objectiviteit wordt de status der wijsbegeerte omstreeks 1300 vóór ons ontvouwd. Voorop staat natuurlijk de tegenstelling tusschen Mystiek en Scholastiek, die uitteraard door onroomsche schrijvers scherper wordt opgevat, dan door Katholieke godgeleerden, steeds vanzelf genegen, de eenheid der kerkleer in de verscheidenheid der meeningen te doen uitkomen. Zoo begint dan ook

Dr. S. met het betoog, dat Scholastiek en Mystiek niet van elkander zijn te scheiden. Door deze petitio principii, waarover te twisten valt, wordt echter de objectiviteit van de verdere uiteenzetting niet aangetast. Zij gaat uit van het centraal-probleem der me-philosophie, de kennis'eer. Het Neoplatonisme (Mysticisme) maakt alle kennis afhankelijk van inspiratie; het Aristotelisme (Scholastiek) onderscheidt natuurlijke kennis door waarneming van de bovennatuurlijke door openbaring, en stelt de eerste onder de contrôle van de laatste. Bij deze twee stroomingen komt dan als uiterste consequentie van het Aristotelisme de Averroïstische leer van Siger van Brabant, die onbeschroomd twee van elkander onafhankelijke waarheden aannam. Zoo staat dan het Thomisme in het midden tusschen Neoplatonisme en Averroïsme. De vraag, wie de leer van Aristoteles juister uitlegt, beantwoordt de schr. in dezen zin, dat Thomas haar volgens de letter, Siger naar den geest opvat. Hoewel Siger in 1177 als ketter werd veroordeeld, vond zijn leer nog steeds veel aanhang in de scholen, vooral in Italië, waar Cavalcanti o.a. Dante in dezen geest beïnvloedde. Zoo heeft Dante uit alle drie bronnen den schat van wijsheid geput, dien hij dan in ééne zuivere en verhevene harmonie samenvatte.

De in sierlijk Latijn gestelde verhandeling van Dr. de Jong heeft ten onderwerp den reeds vroeger opgemerkten invloed van Lucanus op Dante. Deze noemt (Inf. IV, 88) onder de oude poëten wel Lucanus op de laatste plaats, maar dat hij juist aan hem het meest ontleend heeft, toont de schr. met een nieuwe reeks van plaatsen aan. Hij besluit met een vergelijking: Dante had meer dan ééne zijde gemeen met den Romein, de neiging tot encyclopaedie, de gave te ontroeren en een zekere neiging tot het wreed-bloedige en walgelijke. Maar als kunstenaar staat hij oneindig veel hooger. De Divina Commedia is een kosmos, de Pharsalia maar al te vaak een rudis indigestaque moles.

Op de fijngevoelige en welsprekende opstellen van van Suchtelen, van Dijk, Bierens de Haan en Scharten kan ik om de boven vermelde reden slechts in het voorbijgaan wijzen. Zij zullen zeker in Dante's land weerklank vinden.

De studies over de Divina Commedia opent P.J. Ter Maat O.P. met een commentaar op de beroemde strophen

Per me si va enz. De 3 × 3 verzen worden een voor een ontleed en de theologische begrippen nauwkeurig omschreven en vastgesteld, om ten slotte met een beroep op St. Thomas te bewijzen, dat het verpletterende doemvonnis: *Lasciate ogni speranza voi ch'entrate!* niet in strijd is met de goddelijke rechtvaardigheid, maar er zelfs uit voortvloeit. Het betoog - hoogst karakteristiek voor de Thomistische methode en daarom in dezen bundel volkomen op zijn plaats - komt hierop neer: Hoe grooter de afstand tusschen den beleediger en den beleedigde, des te zwaarder is zijn schuld en straf. Nu is de afstand tusschen God en mensch oneindig groot, dus moet ook de straf oneindig zijn - m.a.w. het geheele probleem wordt herleid tot een wiskunstige proportie! Nu heeft Dante deze argumentatie zeker wel gekend en aanvaard - 'zulk een waarheid', zegt de schr. (blz. 156) 'was voor Alighieri zoo helder en duidelijk, dat hij het niet eens noodig vond, er verder over te spreken' - maar zou, vragen wij ons, zulk een nuchter syllogisme ook in staat zijn geweest, zijn geest te bevredigen en zijn zielekwelling te sussen? Het antwoord hierop vonden wij reeds hierboven door Wicksteed gegeven in het opstel van Mej. Knappert.

Een tweede algemeen bekende plaats uit het Inferno: *Nessun maggior dolore* enz. kiest Prof. Kalff tot uitgangspunt van een interessante litterairhistorische studie, waarin hij met groote belezenheid retro- en prospectief de formuleeringen van de door Dante klassiek geworden gedachte door de eeuwen nagaat. Hij vindt de directe bron van 's dichters woorden in Boëthius *De consolatione philosophiae*, uit welk boek Dante naar eigen getuigenis troost heeft geput na den dood van Beatrice, meent echter te moeten opmerken, dat het *ricordarsi* bij Boëthius ontbreekt. Dit laatste is niet geheel juist; men vindt het begrip 'herinnering' in de voorafgaande zinnen. B. beantwoordt daar (II, 21) de vermaning van Philosophia, zich te schikken in de vergankelijkheid van al het aardsche, als volgt: Vera commemoras, o nutrix omnium virtutum. *Nec possum infitiari velocissimum cursum prosperitatis meae. Sed hoc est quod coquit vehementius recolentem*. Nam in omni adversitate fortunae infelicissimum genus est infortunii fuisse felicem. De onderstreepte worden spreken nadrukkelijk de tegenstelling uit tusschen *gehad*

hebben en *niet meer hebben*, *verleden* en *heden* (blz. 159).

De verzen van Aeschylus en Euripides heeft Dante zeker niet gekend, maar waarschijnlijk wel den hymnus *De gaudiis Paradisi* van Augustinus, en zonder twijfel de aangehaalde verzen (3956-58) van Guillaume de Lorris in den *Roman de la Rose*.[1] Curieus, dat ook Maerlant kort vóór Dante dezelfde gedachte uit dezelfde bron op rijm had gebracht! De reeks van latere getuigen uit de 15de - 19de eeuw wordt besloten door onzen Potgieter, die voor het eerst de episode van Francesca in het Nederlandsch overbracht, wat aanleiding geeft, den Italiaanschen lezer te wijzen op het monument, door Potgieter in *Florence* ter eere van Alighieri opgericht. - Dat Potgieter gelijk had, onder 'il tuo dottore' Virgilius te verstaan, acht ik buiten twijfel. Hoe zou Francesca hier van Boëthius (die trouwens nooit zoo genoemd wordt) kunnen spreken? Zij bedoelt natuurlijk den eerbiedwaardigen leidsman, ductor et doctor, dien zij vóór zich ziet. Waarom Dante echter Virgilius als getuige van smartelijke herinnering aan vervlogen geluk laat inroepen, is minder duidelijk; men zou eer aan Ovidius' *Tristia ex Ponto* gedacht hebben. Vermoedelijk stond hem het betoemde *Infandum*, *regina*, *jubes renovare dolorem* voor den geest, dat hij later aan Ugolino in den mond legt. De situatie is ongeveer dezelfde: het antwoord van een ongelukkige op het verzoek, de herinnering aan zijn rampen weer op te halen (verg. Aen. I, 753 *dic*, *hospes*, *nobis* en Inf. V, 118 *ma dimmi*.

Het diep tragische beeld van Francesca in de Hel laat niemand meer los, die het eens in zijn fantazie heeft aanschouwd, het prent zich in het hart vast met onuitwischbare trekken, evenals het beeld van Gretchen im Kerker. Geen wonder dus, dat sedert meer dan een eeuw kunstenaars van alle landen om strijd beproefd hebben, Dante's schepping in woord of beeld te hernieuwen. Poelhekke heeft uit deze massa de dramatische bewerkingen gekozen, en zet uiteen, waarom al deze pogingen mislukt zijn en moeten mislukken (tenzij er een genie opstaat, dat alle redeneering te schande maakt). De dramatische dichter moet hier beneden Dante

1) De woorden 'prima parte, *ri*elaborata da Guillaume de Lorris' zijn niet duidelijk.

blijven, omdat hij het innerlijke, het ontkiemen en langzame groeien der liefde, de overweldiging door dit gevoel slechts door uiterlijkheden kan aanduiden, en overigens de handeling moet aanvullen met allerlei bijkomstigs; de 'lyrische concentratie' van die weinige verzen zou daardoor in het drama, zooals een Italiaansch criticus geestig zegt, een dunne soep worden. Het sterkst komt dit uit door de noodzaak, den jaloerschen echtgenoot en zijn wraak ten tooneele te voeren; dat leidt de belangstelling van de zondares af en verkilt het medelijden. Zoo wordt alles uit de lyrische sfeer van mystieke teerheid, de transfiguratie der onwettige ongelukkige liefde, naar beneden gehaald en in het rauwe licht der werkelijkheid geplaatst. Deze bedenkingen gelden niet voor de beeldende kunsten en evenmin voor de lyriek en muziek, en zoo stelt P. dan tegenover de mislukte drama's de bekende schilderij van Ary Scheffer, het volkslied van Heine *Es fiel ein Reif in der Frühlingsnacht* en de lyrisch-dramatische bewerking van eenzelfde thema in Wagner's 'Tristan und Isolde.'

Vatten wij den indruk van al het hier besprokene samen, waarbij wij ons ook het slechts terloops vermelde herinneren, dan voelen wij, bij al den rijkdom, de verscheidenheid en schoonheid van het geheel, toch nog eene leemte. Wij hadden gewenscht, dat een van onze vooraanstaande dichters of critici een woord van waardeering had gesproken voor den subliemen *woordkunstenaar* Dante, den onuitputtelijken rijkdom en de plastiek van zijn taal, zijn meesterschap over rhythme, rijm en klank, die taalmuziek, die de geheele toonschaal der menschelijke aandoeningen van de diepste smart tot de hoogste verrukking opklimt - zulk een woord tot lof van den schepper der nationale litteratuurtaal zou zeker recht naar het hart van het voor kunst zoo gevoelige Italië zijn gegaan.

J.J.A.A. FRANTZEN.

Binnenlandsch overzicht.

28 November 1921.

Geen grondwetsherziening die met zóó weinig belangstelling door het Nederlandsche volk is beleefd als de tegenwoordige. Zij is aangekondigd indertijd onder zeer abnormale omstandigheden: toen een onweerswolk dreigde, die is afgedreven zonder zich te ontladen; en nu heeft het er veel van, of men van de nu eenmaal toegezegde herziening met een minimum van intellectueele inspanning tracht af te komen. Om van politieke inspanning maar te zwijgen! Hoezeer de regeering deze laatste schuwt, heeft haar houding inzake het processie-verbod aangetoond, en de verdediging dier houding leerde bovendien, hoe lage eischen zij zich stelt in eerstgenoemd opzicht. En de Kamer, aan welke zij in gewilde kleurloosheid veel overlaat, verbetert het haar niet, of nauwelijks.

In het zand verloopende debatten over zaken die zoo niet de denk-, althans de hanteeringskracht onzer huidige volksvertegenwoordiging te boven blijken te gaan. Het vraagstuk van Indië's plaats in den Staat, dat van de toekomst der monarchie ten onzent, Eerste Kamer, referendum, zijn achtereenvolgens aangeroerd in redevoeringen die geen mijlpaal stellen en waarnaar dus niemand meer om zal zien. De resultaten zijn poover en blijven, in het beste geval, willekeurig. Waaruit het gevaar ontstaat, dat aanstonds niemand voor het slagen der afgeloopen herziening, als geheel, veel over zal hebben. En zoo zij in het *Staatsblad* wordt gebracht, zal zij in de politieke omstandigheden van den tijd niets wezenlijks hebben veranderd; het zal alleen beteekenen, dat wij ter vervanging eener regeering, die zich evenzeer (maar

in het eene geval door een opzettenden, in het andere door een afloopenden stroom) drijven liet toen zij toezei als nu zij volvoert, de kracht niet bezitten.

De grondoorzaak is, dat November '18 ten onzent niet in waarheid een groot oogenblik is geweest. Niet bij de bewegingspartij, die een vuist zette niet uit innerlijken drang, maar omdat zij meende dat het, na Berlijn, zoo hoorde. Niet voor de burgerij, die wijselijk vermeed, zich tot een antisocialistische reactie te laten 'bezielen'. De politieke week was een intermezzo tusschen zorgen van economischen aard, die weldra hun rechten hernamen, en ons thans zóó omklemmen, dat de stemming voor een ideeël politiek debat niet opkomen kàn.

Belangrijker dan wat een machteloos parlement aan de grondwet peutert of wat een machteloos kiezerscorps over zijn peuterwerk beschikt, is thans de bezuiniging geworden, en minister de Geer heeft voorshands de gewichtigste portefeuille van alle.

Dàt er bezuinigd moet, is in confesso; hoe en waarop, is de vraag. De Staatsbemoeiing te versoberen zonder haar zedelijk te benadeelen, ziedaar de groote moeilijkheid. Het oogenblik is verlokkend voor allerlei reactie tegen de richting waarin de Staat der jongste decenniën vóór den oorlog zijne bemoeiing had uitgebreid, en uitingen van den Vrijheidsbond, althans van vooraanstaande Vrijheidsbonders, doen vreezen dat althans deze partij meer dan raadzaam is aan die verlokking het oor gaat leenen. De economische 'vrijheid' die als een verloren ideaal wordt opgesierd, krijgen wij reeds dáárom niet terug, wijl de enkelvoudige Staat, ook al mocht de meerderheid zijner kiezers zich er nog zoo ondubbelzinnig voor hebben uitgesproken, in den toestand waarin de wereld na den oorlog verkeert en tientallen van jaren zal blijven verkeeren, die wedererlanging niet meer voor het zeggen heeft.

Het algemeen kiesrecht krijgt het in Nederland wel zeer moeilijk, en men zal er veel geduld mede moeten hebben. Zijn leerjaren vallen in een veel minder gunstige periode dan indertijd die der Nederlandsche burgerij; - en 1853 bewees dat ook die toch niet in een ommezien waren afgeloopen!

Wij zullen vermoedelijk op staatkundig gebied nogal wat bedenkelijks zien vertoonen, en daaronder veel belachelijks voor nazaten der vroeger heerschende klasse. Hun glimlach zal echter niet beteekenen dat zij de taak der moderne democratie weer zouden kunnen overnemen. Het volk moet leeren wat in zijn naam geoefend wanbeleid kost; er is geen andere weg. Voor een staatkundige organisatie van burgerlijke tradities en belangen is op dien weg volle ruimte, en werk te over, mits het worde opgevat als werk dat trachten mag mede den stroom te leiden, maar nooit hem keeren kan. Tot den Staat die de vormgeving van het maatschappelijk leven aan krachten buiten zichzelf geheel overliet, brengt geen bezuinigingsactie ons ooit terug, en als de Vrijheidsbond dit vergeten mocht, zal 1922 het hem doen opbreken.

Niet om loochening der sociale taak van den Staat, maar om haar tijdige aanpassing aan veranderde omstandigheden is het te doen. Veel meer dan vroeger, wegen thans ondernemers- en arbeiderskracht tegen elkander op; al minder en minder zijn onze arbeiders *personae miserabiles* gebleven. Voor hun zwaarst wegende belangen kunnen zij, maar moeten dan ook, in toenemende mate zelf gaan waken. Dat het gevaar van ontaarding van prijselijke zorg in niet toelaatbare aggressie hierbij voor de hand ligt, behoeft geen betoog, en de Staat houde zich ter beteugeling bereid. Het zedelijk gezag, dat hij moet bezitten om in die beteugeling te slagen, behoudt hij zeker niet bij ontkenning zijner sociale taak; - en beter dan bij volharding in nu noodeloos kostbaren opzet eener staatswerkzaamheid, die alleen en alles zelve meende te moeten verrichten (en welke men vergeven mag dat zij dit deed, toen er nog alles te scheppen viel), bij principieele beperking tot normstelling aan maatschappelijke krachten, die tot zelfstandig dienende, zij het nimmer souvereine, werkzaamheid zijn aangesterkt. Alle inkrimping die dit doel bevordert of althans het niet schaadt, geniete den steun der liberale partij; - wat meer is, zij geve er het parool toe uit. Maar zij speculeere nimmer op het onverstand of de baatzucht van elementen, tot welke nog niet eenmaal is doorgedrongen hoe noodzakelijk eenmaal het Staatsvoorbeeld is geweest.

C.

Buitenlandsch overzicht.

28 November 1921.

Tot dusver zijn de berichten uit Washington weinig bevredigend. Amerika schijnt opnieuw in zijne taak te kort te schieten.

Nog altijd heeft het het wapen der schuldvorderingen tegen de geallieerden, dat Wilson te Parijs niet wist te hanteeren, in zijne hand, en daarmede het middel, om de Europeesche mogendheden tot redelijkheid te dwingen; tot het inleiden der ‘good-natured affair’, die Keynes zoo vroeg voorstond, en die nog maar steeds niet op gang is gebracht; tot de ‘act of generosity for which Europe can fairly ask, provided Europe is making an honourable attempt in other directions, not to continue war, economic or otherwise, but to achieve the economic reconstitution of the whole Continent’[1].

Om werkelijk indrukwekkend te zijn, had het voorstel van Hughes ook deze aangelegenheid moeten omvatten.

Mag men niet zelfs vragen, of niet de opzet zelf der conferentie een andere had behooren te wezen? De ontwapening ter zee en die te land; deze beide samen en Europa's herstel, hangen zóó nauw aanéén, dat men niets wezenlijks kan bereiken dan door allen in conferentie te vereenigen, van wier medewerking de uitkomst afhangt. Ook Sowjet-Rusland: maar dit zou vermoedelijk niet zijn verschenen. Duitschland echter zou zeker zijn verschenen, indien het ware uitgenoodigd. Maar toen de uitnoodigingen werden verzonden, had Harding

1) Keynes, *Economic Consequences*, 255.

den vrede met Duitschland nog niet geteekend! Dan is die vrede veel te laat, of de conferentie te vroeg gekomen.

Frankrijk zou, indien Duitschland ware uitgenoodigd, medewerking hebben geweigerd? Het zou dit tegenover zijn eigen belastingbetalers niet hebben kùnnen doen, als maar zeker hadde gestaan, dat te Washington over de financieele toekomst van Frankrijk zoo goed als van ieder ander zou worden beslist.

Frankrijk kan buitengewone hulp tot zijn herstel niet missen, en Duitschland is tot het inzicht bekeerd dat het zich, hoe dan ook, aanzienlijke offers tot dit herstel zal moeten getroosten.

Dit gegeven tot ontspanning is in de omstandigheden zelf aanwezig; het bleef zich openbaren nog nà de beslissing over Opper-Silezië; het komt er op aan, dat een krachtig en tevens welwillend bemiddelaar er uit te voorschijn dwingt wat het inhoudt. Die bemiddelaar had Amerika kunnen zijn, dat immers door eigen beslissing de financieele toekomst der Europeesche ex-oorlogvoerenden van *beide* zijden voor een zoo aanzienlijk deel in de hand heeft.

Het herstel van Europa - wil Amerika dat? Het schijnt dat het niet scherp genoeg het onderling verband der wereldbelangen heeft ingezien; te uitsluitend aan zijn eigene heeft gedacht. De toekomst zou kunnen leeren dat het blijvend verval van Europa een groot nadeel gaat beteekenen voor Amerika zelf. Europa is diep schuldig en diep vernederd; - het herbergt dan toch nog altijd eene bevolking wier geestelijke en materieele voortbrengingskracht niet te eenemaal zou kunnen verdwijnen zonder eene leegte te laten die niet Amerika alleen zou kunnen vullen. Het zou met problemen te maken krijgen die nu reeds in zijn horizon moesten liggen: met een Stille Zuidzee-vraagstuk (om daarmede te beginnen) nog veel dreigender dan het nu is. Het zou den toekomstigen hoofdrepresentant van het blanke ras kunnen opbreken, zijne familie tot armoede en machteloosheid te hebben laten verzinken.

De rede van Briand heeft, in het Amerikaansche milieu, gedetoneerd. Maar was een oogenblik te verwachten dat hij er niet een dergelijke zou uitspreken? Dáárvoor ging hij! Kende dan Amerika het onbehagen van Frankrijk niet, sedert

het dag aan dag de gevolgen ondervinden moet van een bravour-tractaat dat het heeft durven afdwingen in vertrouwen op Amerika's bescherming, een vertrouwen door den Senaat beschaamd?

Men weet het toch uit het boek van Tardieu, dat het Wilson zelf is geweest die de alliantie heeft aangboden, toen hij deze als het eenig middel beschouwde om Frankrijk van zijn eisch tot afscheuring van den ganschen linker-Rijnoever van Duitschland te doen afzien; - 12 Maart 1919 laatste Fransche project: 'la frontière occidentale de l'Allemagne est fixée au Rhin'; 14 Maart: aanbod, door Wilson, van het drievoudig verdedigend verbond[1].

Een Amerika, dat de ongevraagde, lichtvaardig gegeven belofte niet heeft ingelost, mag zich niet verbazen daarvan, ook op het ongelegenste oogenblik, de gevolgen te ondervinden.

Te land ontwapen ik niet, zegt Frankrijk, tenzij gij mij alsnog de garantie verschaft waarvan gij mij het denkbeeld zelf hebt ingegeven. De beste garantie, geven de anderen te verstaan, is de gebleken belangstelling der wereld in uw behoud; een belangstelling die gij verliezen zult, door op uwe beurt een imperialistische staatkunde te gaan voeren. Een voortreffelijk antwoord - als het gegeven ware in 1919! Thans echter is anders dan zulk een antwoord noodig. Die het tractaat van Versailles en zijn onvermijdelijke gevolgen buiten het programma laat, en evenwel tot een wereldconferentie Frankrijk uitnoodigt, weet voortaan wat hij te wachten heeft.

Kan een Amerika, dat het Europeesche vraagstuk ter zijde laat, in zijn ontwapenings-opzet slagen?

De schijn der eerste dagen was bedriegelijk. Een algemeene rhetorische instemming werd mogelijk gemaakt door de opschortende voorwaarde, dat men het eerst over de Stille Zuidzee-vraagstukken eens zou moeten zijn geworden eer er iets zou gelden. Het ware dan bescheidener geweest, maar eerst met deze te beginnen. En daartoe stond niemand gereed, ook Hughes niet, zoodat op de wat goedkoope drukte

1) Tardieu, *La Paix*, 194-'95.

van het eerste uur, dagen van groote matheid volgden. Het eerste zakelijke voorstel te doen, heeft men aan China overgelaten.

Wat China gaarne zou willen, is geen geheim: het zou niet slechts van de belagers van open deur en integriteit, maar bovendien van de niet-Chineesche verdedigers van beide, liefst af willen wezen. Dat blijft vrome wensch. Alleen, staat het Japan niet te weer: zie wat er gebeurd is, toen tijdens den wereldoorlog niemand naar het Verre Oosten om kon zien. En de anderen - doen niets voor niets. De Chineesche financiën vrij geven? Wat zou China er zelf van terecht brengen? Wat brengt het tegenwoordig van zijn inkomsten terecht, voor zoover die niet door Westerlingen worden beheerd? De Oost-Aziatische moeilijkheid ontstaat niet *primair* door de baatzucht van niet-Chineezen, maar door de zwakte, de innerlijke verdeeldheid van het Chineesche rijk zelf.

Het Chineesche voorstel heeft dan ook tot onmiddellijk gevolg gehad, dat het de beschermers bijeendreef, die geneigd bleken het voor elkanders belangen op te nemen.

Intusschen zwijgt Japan. Engeland zou, met een simpele opzegging, over een jaar van het verbond met Japan af zijn; - het spreekt dat korte en eenvoudige woord niet uit, wel wetende welke lange en verwikkelde gevolgen er aan verbonden zouden zijn. Engeland voelt dat het dan in de oogen der wereld tot den rang van satelliet der Amerikaansche staatkunde zou zijn afgegleden. Die van Engeland is, uit het verbond van twee, een Stille Zuidzee-overeenkomst tusschen drie te maken, die Engeland zelf medebeslissenden factor, zoo het kan, opperbeslisser laat blijven. De voorgeslagen en in beginsel aangenomen sterkteverhouding der vloten staat dit doel niet in den weg. Japan blijft sterk genoeg, om zeker te zijn dat het niet roekeloos zal worden aangevallen, en kan niet zóó sterk worden, dat het de goede gezindheid van Engeland niet meer zou behoeven. Als einduitkomst zou de verhouding die men heeft voorgeslagen, niet zoo onaannemelijk zijn; en zij getuigt, voor het als zeemacht jonge en ijverzuchtige, nog in geen zeeoorlog beproefde Amerika, van een wijzen zin tot matiging. Maar, niet verwerpelijk als doel, is Hughes' denkbeeld verkeerdelijk uitgestald als middel. De oplossing der Stille Zuidzee-vraagstukken kon niet met tooneelwerk, maar

moest met een nuchter overwegen der Stille Zuidzee-realiteiten beginnen, waaronder er zijn van zoo gruwelijken ernst als het tekort aan levenslucht voor Japan, en de ellendige onmacht van een China, dat zijn (nù en dáárom) te veel aan bezit niet kan beheeren.

Thans zal die nuchtere overweging binnenskamers zijn gevolgd, maar eenig woord, dat bevredigende uitkomst doet voorzien, is in openbare zitting nog niet gesproken.

Nog niets positiefs dus; - en nu de wanklank van Briand. Het heeft er veel van, of de spelers te Washington met hun rol verlegen raken. Harding zoekt al toevlucht bij praat over een *gentlemen's agreement*. Alsof de wereld, die er door geregeerd moet worden, uit Eton boys bestond, van zóó uniformen snit van buis en geest, dat zij het stellen kan met een ongeschreven codex! Uiteengaan op een *gentlemen's agreement* beteekent, dat de conferentie te Washington zal zijn mislukt.

C.

Bibliographie.

B.H. Molkenboer, Dante. Roermond, Romen en Z^{n}, 1921.

In de voorrede merkt de schr. op, dat de toch al niet licht te vatten persoonlijkheid en poëzie van Dante door hare vereerders en beoefenaars vaak met noodelooze diepzinnigheden en mystieke nevelen nog moeilijker toegankelijk worden gemaakt. Daartegen is het zijne bedoeling, ‘Dante als mensch en dichter wat naderbij te halen, hem, ‘die, hoe *divino* hij dan ook was, toch ook zijn menschelijke zijden had, langs die zijden vooral te benaderen en hem, tegen den kleurigen achtergrond van zijn tijd, reëel en gewoon te doen zien’. Deze poging nu lijkt mij uitstekend geslaagd. Het is een in goeden zin populair boek geworden, zonder vertoon van geleerdheid, hoewel overal van grondige studie getuigend, nuchtere overweging vereenigend met dichterlijk gevoel, en (afgezien van eenige germanismen, als *begeesterd)* in mooi vloeiend Nederlandsch geschreven.

Aan het leven en de persoonlijkheid van Dante is ongeveer de helft van het boek gewijd. Daarop volgen beschouwingen over de *Vita Nuova* en de *Divina Commedia*. De levensbeschrijving wordt ingeleid door een kort overzicht ter oriënteering omtrent de geschiedenis van Florence, den oorsprong der twisten tusschen Welfen en Gibillijnen en de positie der Alighieri tijdens de geboorte van Dante. Dan wordt zijn kindsheid verhaald, het ontwaken en ontbloeien van de liefde in het hart van den knaap en jongeling, steeds (als ook in het vervolg) aan de hand van 's dichters woorden. De dood van Beatrice en de schepping der *Vita Nuova* geeft een rustpunt tot het schilderen der persoonlijkheid van den 28-jarige: zijn bekwaamheid en belezenheid, zijn liefde tot muziek en zang en - last not least - tot de poëzie. Dan zijn omgeving: die schitterende kring van dichters, zangers, schilders en rijke kunstvrienden, die Florence toen tot het geestelijk middelpunt van Italië maakte, en waartoe ook Dante's vrienden Cavalcanti, Cino, Lapo Gianni behoorden. Voorts de innerlijke crisis van den dichter, het hartstochtelijk temperament, dat hem ‘zoo diep deed vallen’, zijn zelfbezinning en omkeer. Ten slotte zijn huwelijk met Gemma Donati, waarvan in zijn poëzie geen spoor is achtergebleven - een voor ons bevreemdend feit, dat aanleiding heeft gegeven tot allerlei

gissingen, maar m.i. wel te verklaren is uit de Provençaalsche theorie omtrent de onvereenigbaarheid van hoogere liefde en huwelijksgenegenheid. Stilzwijgen behoeft hier dus niet onverschilligheid te beteekenen. De schr. meent in de verzen: *Tu lascerai ogni cosa diletta Più caramente* (51) 'iets dieps en innig liefs over de achtergelaten vrouw en moeder' te bespeuren. Wij maken dan kennis met Dante als hartstochtelijk partijman en politicus, zijn aandeel in de woelingen en twisten zijner vaderstad, en zien hem eindelijk den bitteren lijdensweg der ballingen opgaan, waarover de schr. (53-54) in schoone, gevoelige woorden spreekt. Hoe de ervaringen van dien droevigen tijd op den arbeid aan de *Commedia* invloed hebben gehad, wordt blz. 59-60 duidelijk uiteengezet. De geleerde werken *De vulgari eloquio* en *Il Convito* vermeldt M. slechts terloops, als voor den modernen lezer minder aantrekkelijk en belangrijk, maar terecht blijft hij langer staan bij het geschrift *De Monarchia*, omdat het zoo innig samengeweven is met Dante's politieke gezindheid, en zijn heele opvatting van historie en wereldbestuur samenhangt met zijn denkbeelden omtrent het Imperium. De onverwachte dood van den vereerden Imperator[1)] is voor hem een bittere ontgoocheling, en als na de smadelijk aangeboden en fier geweigerde amnestie alle hoop op terugkeer naar de vaderstad vervlogen is, zien wij hem langzaam ten grave dalen.

Hier staat de schr. ten tweeden male stil, om in een terugblik samenvattend het karakterbeeld van Dante te voltooien, het hooge en lage, *Übermenschliches* en *Allzumenschliches* tegen elkander plaatsend, maar ten slotte den nadruk leggend op zijn rechtzinnigheid. 'Een der onzen' staat boven deze bladzijden (92-93): een geloovig Roomsch-Katholiek niettegenstaande zijn felle uitvallen tegen den drager van het hoogste kerkelijk gezag! Dit wordt nog eens met nadruk tegen 'doove antiklerikale ooren' gepredikt. Men voelt, hoe dit den schr. ter harte gaat, en wij moeten hem in de zaak zelf gelijk geven - immers twijfel aan het dogmatisch geloof van den dichter der *Commedia* zou het geheele gebouw in duigen doen vallen. Maar is dit betoog wel aan het juiste adres gericht? Is het wel steeds anti-klerikalisme, wanneer een gemoedelijke Protestant of Vrijdenker maar niet begrijpen kan, hoe een diep vroom, geloovig Katholiek zoo grimmig kon uitvaren tegen den stedehouder van Christus, hoe hij den H. Vader kon overladen met schimp en smaad, hem kon uitbeelden in een afzichtelijk-grotesk postuur ten spot voor zijn kinderen, wanneer zij daarin de daad van Cham meenen te zien - is dat niet echt menschelijk en natuurlijk, en moet men daarvoor een 'vernufteling' (92) zijn? En zou een katholieke dichter, die nu zoo iets schreef, niet verloochend worden door de zijnen? Datzelfde geldt trouwens voor Peire Cardenal, Walther von der Vogelweide en zoovele andere middeleeuwsche dichters. Hier gaapt inderdaad een klove tusschen den middeleeuwschen en den modernen mensch.

Van de uitlegging der *Vita* en *Commedia* weet ik niets dan goeds te

1) Een kleine feitelijke vergissing: Hendrik VII sneuvelde niet in 1313, maar stierf een natuurlijken dood. Onder de keizers op blz. 65 ond. ontbreekt de grootste: Hendrik VI.

zeggen. Het is alles geschreven met warme liefde, fijn gevoel en gezond oordeel. Aandoenlijk mooi is het beeld van Beatrice (116-117), en ook het slot (124) verraadt een dichterlijk gemoed. Hier en daar stuit men op uitvallen, die men wel zou willen missen. Zoo, waar de door meer dan een ernstig denker geuite twijfel aan de echtheid van den brief aan Cangrande 'kinderspel' wordt genoemd (123), of waar de behoefte van den modernen mensch aan helder inzicht 'betweterige verlichting' moet heeten. Wat den invloed der Arabieren op de middeleeuwsche poëzie betreft, hadden ook Burdach en Singer[2)] vermelding verdiend. En ten slotte nog een kleinigheid: Merlijn (134) is niet afkomstig uit de chanson de geste, maar uit de Britsche romans.

J.J.A.A. FRANTZEN.

Herman Wolf. Studies over hedendaagsche Duitsche letterkunde. (N.V. Uitgevers Maatschappij Van Loghum Slaterus & Visser. Arnhem. 1921).

Men kan op twee manieren over schrijvers schrijven, die men de verklarende en de critische zou kunnen noemen. De eerste stelt zich hoofdzakelijk ten doel, uit de werken de bedoeling der schrijvers te distilleeren, hun ontwikkelingsgang na te gaan, en, bij alle ontwikkeling, toch de eenheid aan te wijzen, die aan hun geheele werk ten grondslag ligt, en die de in haar diepten onveranderlijke persoonlijkheid van den kunstenaar zal blijken.

Bij de andere manier stelt de criticus zich op tegenover het kunstwerk. Hij keurt het goed of at - dat is de tweede instantie, maar zelfs als hij het goedkeurt, tracht hij toch niet in de eerste plaats zich met den kunstenaar te vereenzelvigen, maar spreekt zichzelf uit over het een of ander. Dit kan zoo erg worden, dat de waarde van de kritiek niet in het minste verband meer staat met het besprokene, maar uitsluitend om zich zelfs wil bestaat; maar zelfs als dit niet het geval is, blijkt de belangrijkheid (of onbelangrijkheid) van zulk een critiek toch zeker evenzeer te zijn: de uiting van den criticus, als de beschouwing over den gecritiseerde.

Natuurlijk gaat in de practijk deze theoretische onderscheiding nooit zuiver op. Zelfs bij de meest 'objectieve' essay-kunst is toch altijd een element van critiek aanwezig, al ware het maar alleen in de *keuze* van het onderwerp, en de 'lyrische' kritiek zal toch altijd een zeker, zij het soms verre van juist, beeld van den beschrevene bij den lezer achterlaten.

De bundel 'Studies over hedendaagsche Duitsche letterkunde' door Herman Wolf, behoort tot de eerstgenoemde soort van essays, en lijkt mij over het algemeen een model voor ieder essayist, die wil weten, hoe

2) Burdach, Über den Ursprung des mittelalterlichen Minnesangs, en Singer, Arabische und europäische Poesie im Mittelalter, Berlin 1918. Verlag der Ak. der Wissenschaften.

men over kunstenaars behoort te schrijven. Uitvoerig analyseerend, zonder al te zeer uit te pluizen, en daardoor nimmer de eenheid uit het oog verliezend; goed geschreven, zonder te vervallen in wat zoovele critici doen: het bespreken van een boek als gelegenheid aanvatten om hun eigen proza te luchten in min of meer geslaagde zinnen, die echter tot het gestelde doel niets bijdragen; smaakvol gekozen en goed doordacht.

De eenige opmerking, die ik den heer Wolf dan ook zou willen maken, is deze: heeft hij zichzelf niet al te zeer weggecijferd?

Ik zou deze vraag willen stellen naar aanleiding van twee onderwerpen, die altijd uitnemend geschikt zijn om er de waarde van een criticus aan te toetsen: de gekozen citaten, en de gekozen auteurs.

Over het algemeen zijn des heeren Wolf's citaten voortreffelijk: even smaakvol op zich zelf als zinrijk in het verband van zijn betoog. Natuurlijk, iedereen zou, als hij zelf moest kiezen, gedeeltelijk andere nemen (het eeuwige struikelblok van alle bloemlezers!), maar dat zegt niets. Wanneer ik echter op pag. 51 het gedichtje Kunfttag I lees, dan kan ik niet anders dan gelooven, dat uit het werk van George, die zoo vele onvergelijklijk schooner verzen heeft geschreven, dit citaat niet is gekozen om zijn schoonheid (in hoogste instantie hèt criterium voor een gedicht), maar om zijn zin. Dat wil dus zeggen, dat de criticus zoozéér is teruggetreden achter den schrijver, dat hij, alleen om de bedoeling van den schrijver te verduidelijken, geen acht meer slaat op het min of meer bereikte in de verwezenlijking van die bedoeling, en dus zijn functie als criticus verzaakt.

Ernstiger nog wordt dit bij de keuze der schrijvers. De heer Wolf zegt in zijn voorbericht, dat dit boekje geen volledig overzicht bedoelt te zijn, doordat er belangrijke schrijvers en verschijnselen niet in besproken zijn. Wij mogen hem dus niet hard vallen om wat er niet in staat. Maar wel mogen wij bedenkingen maken over wat er wel in staat. En nu is het mij toch waarlijk niet mogelijk, aan te nemen, dat iemand, die van zulk een fijnen smaak en inzicht getuigt als de heer Wolf, die zóó voortreffelijk weet te schrijven over Hofmannsthal, George, Thomas Mann en Rilke, niet in zijn diepste innerlijk de vrijwel volslagen waardeloosheid inziet van de jongste Duitsche dichters, een dood-enkelen, zooals Franz Werfel misschien, daargelaten.

Dat ik mij hier niet in vergis, zou ik met enkele, te weinige, opmerkingen kunnen staven, die de heer Wolf als het ware en marge van zijn verklarende beschouwingen uitstrooit, en waarin zijn critische zin zijn verdrongen rechten herneemt.

Waarlijk, wanneer men de bundels en anthologieën der ‘activisten’, ‘expressionisten’, of hoe zij heeten mogen, inkijkt, dan behoeft men heusch niet door een verkeerd conservatisme bevangen te zijn (voor den werkelijken vereerder van de traditie in de kunst is niets zoo hinderlijk als dat verkeerde soort conservatisme, neo-classicisme of hoe men het ook noemen wil), om in te zien, wat voor ondeugdelijk vleesch men in den kuip der letteren heeft, en zich niet van de wijs laten brengen door de tegenwoordig zoo welig-woekerende neiging, om iets mooi te vinden of auteurs ‘belangrijk’ (o verrukkelijk woord, waarmee men altijd

nog aan de ergste leelijkheid of domheid een aureoltje kan verleenen!), alleen al omdat het ‘modern’ is. Alsof van alle groote, of zelfs maar echte, kunst niet altijd de ontijdelijkheid (voor zoover die ooit te bereiken valt) het kenmerk is geweest. En alsof niet alles, wat bepaald een tijd wil uitspreken, onherroepelijk met dien tijd meespoelt naar de (verdiende) vergetelheid.

Neen, laten wij der jonge Duitsche dichtkunst in de toekomst het beste toewenschen, maar tevens de eerlijkheid bezitten, om te durven erkennen, dat, wat zij tot dusver heeft opgeleverd, niets is dan een vermoeiende hoeveelheid van alle muzen verlaten machteloosheid en aanstellerij, waarin het goede, of zelfs maar dragelijke, op te speuren, gelijk staat met het zoeken naar een speld in een hooiberg, waaromtrent Shakespeare, naar ik meen, reeds heeft opgemerkt, dat, als men die eenmaal gevonden heeft, de vondst niet eens de moeite van het zoeken waard blijkt.

De heer Wolf vergeve mij deze lange uitweiding. Ik keer tot hem terug en zeg: ook hij heeft dit wel gemerkt. Maar zijn neiging om vóór alles te willen verklaren, en dan pas, of in het geheel niet, critiek uit te oefenen, deed hem eenige stukken schrijven, die (dat is de verdienste van den heer Wolf) een uitstekend inzicht geven, in wat de Duitsche jongeren *willen,* maar uit welker citaten tevens blijkt (en dit is de fout van de beschreven auteurs), dat zij absoluut niet bij machte zijn geweest, van dien wil in kunstwerken te getuigen.

Maar dit is dan ook het eenige, wat ik op den heer Wolf heb aan te merken, en ten slotte is het niet anders dan het gevolg van een te ver doorgedreven (maar vooral bij critici, zoowel die van beroep als de gewone lezers, zoo uiterst schaarsche) deugd: bescheidenheid tegenover het kunstwerk. 't Is daarom te hopen, dat zijn boekje succes zal hebben; het verdient dit, zoowel om het onderwerp, als om den essayist zelf. En is dit niet het beste, wat men van een dergelijk werk kan zeggen?

J.C. BLOEM.

Karel van de Woestijne, De modderen man. - Uitgever (thans): L. Opdebeeck, Borgerhout bij Antwerpen.

De modderen man. De titel is wellicht wat gezocht - maar hoe expressief. Is de dichter ten slotte iets anders, dan iemand, die op zijn wijze (door het schrijven van gedichten) den geest tracht te verbeelden, maar in wien het weten altijd tegenwoordig is, of althans behoort te zijn, dat hij voor die verbeelding nimmer de stof kan ontberen? Zoo speelt hij mede zijn rol in de eeuwige tragedie van het bezielde slijk.

Van de Woestijne is een van die dichters, bij wie de oorspronkelijke tweespalt uit haast niet één van zijn regels afwezig is. Dit stempelt hem - in verband met de schoonheid van zijn verzen (anders ware hij misschien een groot mensch, maar niet bovendien een groot dichter) - tot een figuur, wiens belangrijkheid nu gelukkig niet meer wordt betwist.

Zijn nieuwste bundel, ditmaal uitsluitend lyrische, gerijmde verzen,

bestaat uit drie afdeelingen, die naar het onderwerp verscheiden zijn, maar wier eenheid van toon zich geen oogenblik verloochent. Die eenheid van toon is ook altijd het bewijs van een sterk en echt dichterschap. Een regel van Van de Woestijne is meestal uit duizend anderen te herkennen. Zijn alexandrijnen (of juister gezegd zijn het geen alexandrijnen, ten minste niet in den klassieken zin des woords, maar verzen van zes jamben, waarvan de caesuur slechts zelden in het midden valt) lijken wel twee keer zoo lang als die van ieder ander. Zij zijn van een ademontnemende spanning, die zelden iets bruusks heeft, maar meer van een lang-gerekt gepsalmodieer. Zware, schoone woorden met den gaven, donkeren glans van rijpe vruchten, vol aaneenkoppelingen en alliteraties, zoo vol, dat het vers van ieder minder dichter eronder zou bezwijken (een enkele maal is dit trouwens zelfs met het vers van dezen dichter wel het geval), rijen zich aaneen tot lange regels, die dikwijls om de vier door een kortere worden onderbroken, als om adem te halen. En de verzen rijen zich tot strofen, de strofen tot korte of lange gedichten, die, als men het boek (dit of een ander) heeft dichtgeslagen, een sfeer achterlaten van vermoeidheid, herfst en dood - maar daarachter, en dit is het bijzondere van Van de Woestijne, een kracht, des te taaier naarmate het lichaam vermoeider wordt en slijt, en de belofte van een toekomstige lente en een onvergankelijk leven, voor hem of voor wie of wat, daar het leven zich in openbaart; wat geeft het?

Dit is juist het immense verschil tusschen Van de Woestijne en een waarlijk ‘decadent’ (men vergeve mij dit afschuwlijke etiket-woord, ik weet er geen beter, en dit is ten minste duidelijk, mits men het niet te zeer naar de letter en vooral niet déprecieerend opvat) dichter, zooals bijv. Leopold Andrian. Bij een vluchtigen indruk is er overeenkomst, maar de verzen van Andrian zijn de verklinkende, schoone tonen van een instrument, waarvan de hand, die het bespeelde, reeds na de eerste preludeerende accoorden te moe voor alle daden werd, en de snaren voortaan klankloos liet; de verzen van Van de Woestijne schijnen steeds de laatste te zullen zijn, omdat men niet begrijpt, hoe er op dezen weg nog verder te gaan is - maar dan voltrekt zich weer het eeuwige wonder van de scheppingsdrift, en blijkt het, dat er achter het laatste nog een later is.

In drie afdeelingen, zeide ik, is dit laatste boek van Van de Woestijne verdeeld. De eerste bestaat uit liefdes-verzen. En voor wie de Nederlandsche poëzie kent, waarin die twee elementen over het algemeen (tot hun wederzijdsche schade) gescheiden plegen te zijn, is het een gelukkige verwondering, een liefde te erkennen, die tegelijk zóózeer van de zinnen en van de ziel vermag te zijn. Het eeuwige verschil van man en vrouw (pag. 15), de aloude klacht der geliefden, dat ‘géén van ons beiden de heele liefde van den ander kan verstaan’ (pag. 21), de dankbaarheid, die tot pijn wordt, omdat iedere tekortkoming tot smaad en zelfverwijt wordt, eindigheid der lust en oneindigheid van het verlangen - het zijn de oude motieven der dichters van alle tijden, ook van Van de Woestijne zelf, die wederom onuitputtelijk nieuw blijken.

Dan komt de tweede afdeeling, die onmiddellijk opent met eenige elegieën, die tot de schoonste behooren, die Van de Woestijne ooit heeft

geschreven. Dit zijn de verzen van het najaar en den dood. Maar voller zijn zij van ingehouden leven en onbedwingbare onsterflijkheid, dan het wildste lied in den lentewind of den volsten zang onder een loomen zomerhemel gezongen. Andrew Marvell dichtte eens van zijn 'vegetable love'. Het lijkt mij een treffende uitdrukking voor den levensdrang van Van de Woestijne. Die is verwant met den langzamen, maar onverzettelijken groei van boomen en planten, een schier enkel-natuurlijken groei, een moment in den oneindigen kringloop, die oud is en geheim als de wereld zelf. Nooit hebben deze gedichten iets van voorjaarsvlagen, en toch zijn zij in hun wezen niet minder ontstuimig, maar die onstuimigheid is van anderen aard, ik zou haast zeggen, als het niet wat vreemd klonk: het is een statische onstuimigheid. Een onverganklijke sfeer van najaarslicht en -mist drijft er om deze bezongen hoven, die van de aarde schijnen te willen vervluchtigen tot een onverbeeldbaar paradijs.

Ten slotte wil ik nog de aandacht vestigen op de groote elegie in de derde afdeeling, het vóórlaatste gedicht van den bundel. Ook dit is weer (de dichter is er mij des te liever om) een 'oud motief': hij die op aarde de in hun simpelheid zoo mateloos wrange woorden schreef: 'Ik vraag den vrede niet: ik vraag alleen de rust', heeft nu, voorbij deze aarde, misschien beide gevonden, en de eenzaam-gebleven vrouw zit naast het doodsbed van den geliefde. En voor de laatste maal overziet de gedachte het heele leven, de oneindige begeerten en de begrensde daden: de verzen ook van dit boek; asch misschien, maar van welk een brand. En het gedicht wordt een langgerekte zang, aangehouden en ontroerend als een oude doodenklacht, van de liefden die vergaan en de liefde die blijft - een waardig slotaccoord voor het werk van een der edelste geesten en eerste dichters van onze taal en tijd.

J.C. BLOEM.

J.J. de Gelder. Honderd teekeningen van oude meesters in het Prentenkabinet te Leiden. - Brusse, Rotterdam, 1920.

Een korte bespreking van deze smakelijke uitgave, moge, al komt zij wel wat laat, haar grond mede dáárin vinden, dat, in het Voorbericht, meer bundels van denzelfden aard worden toegezegd, voor welke misschien van de hier te maken opmerkingen nog eenige nota zou kunnen worden genomen. Want hoe uitnemend bedoeld, hoe goed technisch uitgevoerd, hoe deugdelijk, ook wat den tekst betreft, dit boek ongetwijfeld is, en hoeveel voldoening een bekijken ervan den belangstellende moge verschaffen, het kan toch weinig bevreemden, wanneer niet ineens een oplossing voor alle moeilijkheden, die zich bij het gereedmaken van zulk een bundel voordoen, blijkt te zijn gevonden. En hoe kan men beter tot een volkomener vorm geraken, dan door in de eerste plaats de onvolkomenheden van een eerste proeve onder de oogen te zien!

Een voor de hand liggend bezwaar, dat namelijk sommige teekeningen door het verkleinen verliezen moesten, heeft de samensteller, blijkens

het Voorbericht, zelf-gevoeld. Het weegt echter, geloof ik, zwaarder dan hij wel schijnt te meenen. Want het gaat er eigenlijk niet om, dat zij wat verliezen, - men moet zeggen, dat haar wezenlijk karakter in een zoodanige verkleining niet tot zijn recht komt, ja bijkans geheel te loor gaat. De Heilige Familie van de Gheyn, de slappe Engelenkop van J. de Wit, de Boschrand van Antoni Waterlo, en het Parade-portret van Guilliam de Heer, om er maar enkele te noemen, boeten in de sterke verkleining al te veel van hun eigen aard in, vooral omdat het schier onmogelijk wordt, zich uit de reproductie nog eenig denkbeeld van de factuur, van de hand van teekenen dus, te vormen. De verontschuldiging, die de samensteller laat voelen, dat een weergave op grooter schaal het formaat van het boek onaannemelijk zou hebben gemaakt, gaat in zooverre niet op, als het hem immers vrijstond, zulke teekeningen uit te kiezen, die niet of maar weinig verkleind behoefden te worden. Want hierin is juist een van de bezwaren van de tegenwoordig haast onbeperkte reproductie-mogelijkheden gelegen, dat men er geheel ongelijksoortige dingen meê in één keurs kan dwingen en daarmede metterdaad vaak het oorspronkelijke werk forceert.

Ditzelfde geldt eenigermate voor die teekeningen, zooals de Visschers op het ijs van Avercamp, de Monnikskoppen van Dusart en zelfs de Italiaansche stad van Willem van Nieulant, die, waar zij in het oorspronkelijke geheel of in hoofdzaak door open kleuren spreken, nu in de ongekleurde wedergave dik en zwartig aandoen. Men krijgt wel een overzichtelijk beeld van de compositie, maar de geur van de teekening is er af. En juist waar de mechanische reproductie niet maar een algemeen idee bedoelt te geven, maar het origineel in zekere richting zoo verbazend nauwkeurig volgt, brengt het geheel wegvallen van een hoofdfactor een des te aanmerkelijker tekort. Men mag dan ook meenen, dat het, voor een uitgave als deze, aanbeveling zou verdienen, teekeningen zonder kleuren uit te kiezen, of, zooals bij den Lambert Doomer met goed gevolg geschiedde, van den twee-kleurendruk gebruik te maken.

De in één kleur uitgevoerde teekeningen worden zooveel mogelijk in de tint van het origineel aangeboden, en die is dan soms wonderwel getroffen. Zelfs hierbij echter stuit men op iets bedenkelijks. Terwijl de teekening b.v. met rood krijt op wit papier gedaan is, krijgt in de reproductie de papiertoon-zelf ook iets roze-kleurigs meê, waardoor de frisschere tegenstelling van het rood krijt met het papierwit plaats moet maken voor iets waterigs, en het geheel toch zijn effect komt te missen. Zulke teekeningen in één kleur, zouden misschien, wilde men het eigenaardige ervan geheel tot zijn recht doen komen, dadelijk met voor *die* kleur gevoelige platen gefotografeerd moeten worden, zoodat de tint van het papier niet kwam meê te tellen.

Waar deze opmerkingen in het algemeen op de noodzakelijkheid willen wijzen, om bij de keuze voor zulk een bundel er op te letten, of de teekeningen in de weergave wel op juiste wijze kunnen spreken, zou ik in die lijn nog wat verder willen gaan, en voorop willen stellen, dat de teekeningen om haar gehalte toch vooral het reproduceeren ten volle waard behooren te blijken. In het Voorbericht wordt gezegd, dat *de*

teekeningen *der* oude meesters altijd weer onze bewondering wekken, en er wordt gesproken van *al* die bezielde handen, die hun gedachten en droomen van schoonheid, hun reisindrukken, hun aanschouwingen der werkelijkheid neerschreven. Dit is uitstekend, en bij het werk van vele oude meesters kan dit inderdaad gezegd worden. Doch het woord *meesters* wordt weleens wat grif gebruikt, en stellig waren er onder degenen, wier teekeningen in onze kabinetten bewaard worden, zeer velen die op den naam van *meester* geenszins aanspraak zouden kunnen maken. En het zou het bevorderen zijn van een afschuwelijk misverstand, wanneer men de gedachte wekte, dat oude teekeningen gewoonlijk meesterlijk zijn, alleen al omdat zij uit vroeger dagen komen. Want er zijn ook toen heel veel slappe of gemaniereerde, kruimelige of omslachtige, saaie of houterige dingen op het papier gebracht. En ronduit gezegd, in dezen bundel zijn er gereproduceerd, welke meer of min bepaaldelijk tot die categorieën behooren. Het lijkt mij niet noodig, ze nader aan te duiden. Maar ik zou in elk geval den raad willen geven, in volgende bundels een nog hooger kwaliteits-maatstaf aan te leggen. Want waar men nog vrijer zal staan in de keuze, omdat er allicht verzamelingen aan de beurt komen, die nog rijker schatten hebben aan te bieden dan die van het Leidsche Kabinet, zou het jammer zijn, wanneer het voortreffelijke geschaad werd door het samengaan met het minderwaardige.

De uitnemende opzet van deze wakker begonnen uitgave zal alleen door de allerstrengste keuze van goed reproduceerbare teekenmgen, die inderdaad uit gedachten en droomen van schoonheid geboren werden, en die werkelijk ‘eeuwige dingen weerspiegelen’, in vervulling kunnen gaan.

J.V.

Geert Pynenburg, Maja - Uitgave ‘Het Overzicht’ Antwerpen 1921.

De ondergang van het avondland gaat (onder meer) met een radelooze cultuurschuwheid gepaard.

Daar zijn, vooreerst, de bij voorbaat-afkeerigen: ‘natuurlijke’, hulpelooze lieden, wien cultuur tot hun eind wel een ongekend monstrum blijft: ongepeild haar verschrikkingen en haar vreugden ongenoten. Zoo ziet een boer van ver' de Stad.

Daar zijn, ten tweede, de ontredderden en de verminkten. - Zoo zeer brandde de angst dezer tijden hun in hart en merg, dat zij, snel en voorgoed, ter vlucht zich gordden: ‘het was ruim veel, de wijn uit deze kan’ - en zij trokken terug naar ‘het eiland der eenvoudige Menschelijkheid’. Zij ontdeden zich, werden ontdaan veeleer, op de slagvelden en in de spelonken der steden, op hun tocht langs de nachtlijke straten der Metropool, van alle waarden, die der cultuur zijn; die niet heetten te wellen uit hun primaire natuurlijkheid; en dit dan ook in waarheid niet doen: want beschaving groeit uit volledige menschelijkheid, die natuur en geest beide inhoudt, en waarlijk niet uit de verheerlijkte

‘Menschelijkheid’ dezer dagen, die van al te natuurlijke natuurlijkheid nauw onderscheidbaar is. Deze laatste ontlaadde zich in den zwerm der klacht- en vloek- en schimpgeschriften van velerlei makelij en gedaante, die, als het waar is, dat kunst de organisch-gegroeide verbeelding is van menschelijkheid, dat zèker niet zijn, maar: ontploffingen van natuurlijkheid op de wijze der leelijkheid.

Cultuur-vlucht, ook zoo ze groeit uit een mentaliteit, die beschaving in extenso doorleefde en toen versmaadde, lijkt mij een kinderlijk en verwerpelijk Rousseau-isme. In welke lijn zich de toekomst richten moge: de cultuur der eeuwen zij grondslag en kern - het kunstwerk de vrucht van den mannelijken geest: een edel-smeedwerk - en het eind, dat zich snel voltrekken kan: kort en heroïsch. Als wij nu ‘den uiteindelijken neerval beleven van deze beschaving’, laat het zóó zijn: ‘Sie fabelten von ihrer Rüstung und dass sie stehend sterben wollen’....

Het verband tusschen Maja van Geert Pynenburg en deze prolegomena is niet zoek: cultuur werd voor geen duit zijn eigendom. Dat beteekent in casu: dat aan zijn werk vorm, stijl, houding ontbreekt. Dat hij niets kàn en dus geen kùnstenaar is: alles is stamelend, onbeholpen, schutterig geschreven. Ik kan globaal blijven; er behoeft niet gezegd, wat hij wel kan en wat niet: hij kan niets.

Maar, erger misschien nog: hij ìs niets, tenzij ge een rillerig-gevoelig, schriel armzalig en kouwelijk iemand' wel: ìets noemt.

Hij mist, ten derde, één atoom zelf-kritiek. Hadd' hij dat, dan ware geen Maja, geen vers, geen regel, geen woord van dit alles neergeklad.

Dit strenge oordeel is dubbel gerechtvaardigd: tegenover Geert Pynenburg èn tegenover zijn ranggenooten. Er komt n.l. zooveel van dit geschrijf aan de markt, dat men het niet ver genoeg weg werpen kan. Het kan onze eenige lof blijken later, dat wij ons inzicht zuiver hielden, al konden wij zelven weinig groots meer maken (wat nog de vraag is: enkelen die de cultuur niet ontvluchten, en daarmee den vorm niet vergooien, maken dingen die deugen, ten volle).

Ik weet niet welke plaats Geert Pynenburg bekleedt onder de jonge Vlamingen: ik hoop, voor hen, de slechtste.

Het is te betreuren dat deze dingen gedrukt zijn in het land van De Coster. Laat men ze spoedig vergeten.

Vraag.

Als je niet bij me bent, ben je dan nog van me?
Als je niet van me bent, ben je dan nog bij me?
Een is alles, alles is een.

Kindje, waar je gaat of staat
ben ik bij je.
Kindje, waar ik ben of vaar,
daar ben je met me,
want waar ik ben, ben je in m'n gedachten
en waar jij toeft, daar volgen je de mijne.
Alles is een, een is alles.

Je moet niet zeggen dat je altijd aan me denkt,
je moet het doen.
Je hoeft niet te zeggen dat je overal naar me
verlangt;
wanneer je in verlangen de vleuglen uitslaat
zùl je me zien en hebben,
voelen, en m'n ogen zoeken
vol van je.

Waar een is, is alles
want alles is EEN.

Wat kan dan scheiden als je van me bent?

Het staat er!
H.M.